

Державний вищий навчальний заклад
«Ужгородський національний університет»
Міністерства освіти і науки України

**АНАЛІТИЧНО-ПОРІВНЯЛЬНЕ
ПРАВознавство**
Електронне наукове видання

№02, 2025

Ужгородський національний університет
Ужгород 2025

УДК 001:34

ISSN 2788-6018

Аналітично-порівняльне правознавство – електронне наукове фахове видання
юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Журнал «Аналітично-порівняльне правознавство» включено до переліку фахових видань
категорії «Б» (Наказ Міністерства освіти і науки України № 1290 від 30.11.2021 р.)
зі спеціальності: 081 – Право та 293 – Міжнародне право.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор: Бисага Ю.М. – д.ю.н., професор

Заступники головного редактора:

Белов Д.М. – д.ю.н., професор

Заборовський В.В. – д.ю.н., професор

Члени редакційної колегії:

Берлінгер Ремус Даніел – д.ю.н., доцент (Румунія)

Белова М.В. – д.ю.н., доцент

Булеца С.Б. – д.ю.н., професор

Дешко Л.М. – д.ю.н., професор

Котляр О.І. – к.ю.н., професор

Копча В.В. – д.ю.н., професор

Лазур Я.В. – д.ю.н., професор

Манзюк В.В. – к.ю.н., доцент

Менджул М.В. – д.ю.н., професор

Мех Ю.В. – д.ю.н., професор

Ондрова Юлія – к.ю.н., доцент (Словацька Республіка)

Василенко О.Ю. – доктор філософії у галузі права

Ступник Я.В. – к.ю.н., доцент

Фазикош В.Г. – к.ю.н., професор

Фаркаш Мірча – професор (Румунія)

Фрідманський Р.М. – к.ю.н., професор

Рекомендовано до опублікування Вченою радою
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», протокол №4 від 25.03.2025 року

Офіційний сайт: <http://app-journal.in.ua/>

Макетування здійснено у ТОВ «РІК-У»,
88000, м. Ужгород, вул. Гагаріна, 36;
print@rik.com.ua

ЗМІСТ

РОЗДІЛ І. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ

Бойко І.Й., Ковальчук І.В. Заяць О.В. МІСЦЕ І РОЛЬ КОПНОГО СУДОЧИНСТВА У ФОРМУВАННІ ЗАСАД ДОБРОЧЕСНОСТІ ТА ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ В УКРАЇНІ (XIV–XVIII СТ.).....	25
Гончаров М.В., Гончаров А.В. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОНЯТТЯ «ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА».....	32
Гуменюк В.В. ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ У КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДАЛЕКОСХІДНОЇ РЕСПУБЛІКИ.....	37
Гусарев С.Д., Тихомиров Д.О. СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ПОНЯТТЯ ЮРИДИЧНИХ КОНСТРУКЦІЙ.....	43
Кельбя С.Г. ПРАВОВЛАДДЯ В КОНСТИТУЦІЇ УНР 1918 РОКУ.....	49
Костенко С.О. ФЕНОМЕН ПРАВА ЦИФРОВІЗАЦІЇ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ЮРИДИЧНУ ОСВІТУ.....	54
Крижевський А.В. ВПЛИВ РЕЦЕПЦІЇ РИМО-ВІЗАНТІЙСЬКОГО ПРАВА НА ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ РУСИ НА ПРИКЛАДІ ЦЕРКОВНОГО УСТАВУ КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА.....	61
Кушнір Я.В. КОНСТИТУЦІЯ 1923 РОКУ В ІСТОРІЇ РУМУНІЇ: ПОЛІТИЧНА БОРОТЬБА ТА ДЕМОКРАТИЧНІ ВИКЛИКИ.....	69
Мельник С.В., Медвідь Л.П. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ТА ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ДЕМОКРАТИЧНОГО ЦИВІЛЬНОГО КОНТРОЛЮ ЗА СЕКТОРОМ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ.....	75
Настасяк І.Ю., Луць Л.А. КОНТИНЕНТАЛЬНИЙ ТИП ПРАВОВИХ СИСТЕМ: НАУКОВІ ІННОВАЦІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ РЕАЛІЙ.....	82
Оніщенко Н.М., Малюга Л.Ю., Булкат М.С. ДЕМОКРАТІЯ: ВЕКТОРИ ДОСЛІДЖЕНЬ В УКРАЇНІ.....	100
Приходько О.С. ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ ТА ОСІБ, ЗВІЛЬНЕНИХ З ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....	106
Сачко А.Р. КОНЦЕПТУАЛЬНІ АКТИ В СИСТЕМІ ПРАВОВОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ.....	111
Стеньгач Н.О., Данилова А.В. ВПЛИВ ІДЕОЛОГІЇ ПРОСВІТНИЦТВА НА ПОЛІТИКО-ПРАВОВУ КУЛЬТУРУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕЛІТИ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII–XVIII СТ.) ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ УКРАЇНСЬКИХ ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСІВ.....	116

РОЗДІЛ ІІ. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Батанова Н.М. МЕТОДОЛОГІЧНА ПАРАДИГМА КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ФОКУСІ СИСТЕМНОГО ТА СИНЕРГЕТИЧНОГО АНАЛІЗУ.....	124
Берназюк І.М. ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ У ПРАВОСУДДІ: КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....	130
Бондаренко Я.О. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВА ОСНОВА ОРГАНІЗАЦІЇ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В ПОРТУГАЛІЇ.....	137
Заворотченко Т.М. НЕДОЛІКИ ХАРТІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ПРО ОСНОВОПОЛОЖНІ ПРАВА ТА НЕОБХІДНІСТЬ ДОПОВНЕННЯ НОВИМИ ПРАВАМИ І СВОБОДАМИ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ.....	143

Кметик-Подубінська Х.І. ЗМІСТ ПРАВА НА ДОСТУП ДО ІНФОРМАЦІЇ В СУЧАСНОМУ ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ.....	147
Кулініч О.О. ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ЮРИДИЧНИХ КОНСТРУКЦІЙ.....	152
Литвиненко І.Л. ПОНЯТТЯ ТА МЕХАНІЗМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ВИКЛЮЧНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ МІСЦЕВИХ РАД.....	157
Майстро Д.М., Максакова Р.М. ПРАВОВИЙ СТАТУС ДЕПУТАТІВ МІСЦЕВИХ РАД, ПОВНОВАЖЕННЯ ЯКИХ ПЕРЕДАНІ ВІЙСЬКОВИМ АДМІНІСТРАЦІЯМ: ПРОБЛЕМИ ТЛУМАЧЕННЯ ТА ПРАВАЗАСТОСУВАННЯ.....	163
Мелех Л.В., Мелех Б.В. ЛЕГІТИМНІСТЬ ОБМЕЖЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ ТА СВОБОД ГРОМАДЯН ТА ЇХ ЗАХИСТ У СУДІ.....	170
Мельник А.І. ЕВОЛЮЦІЯ ІДЕЇ ПОДІЛУ ВЛАДИ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТИКО-ПРАВОВІЙ ДУМЦІ В ГАЛИЧИНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1918–1939 РР.).....	175
Монастирський М.В. ПЕРШІ ПОВОЄННІ ВИБОРИ В УКРАЇНІ: ПЕРЕВАГИ МАШИН САМООБСЛУГОВУВАННЯ.....	184
Ондрова Й., Ураднік М. ПОДОЛАННЯ ПРАВОВОГО ФОРМАЛІЗМУ ТА ЗАХИСТ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ СЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ.....	194
Пирога І.С., Белова М.В., Фрідманська В.І. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО ГРОМАДЯН НА ЗАМІНУ ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ АЛЬТЕРНАТИВНОЮ (НЕВІЙСЬКОВОЮ) СЛУЖБОЮ: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ.....	203
Ференець О.Є. МЕТОДОЛОГІЯ ПРАВОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ОСНОВ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА НАРОДУ У ЗДІЙСНЕННІ ПРАВОСУДДЯ ЧЕРЕЗ ІНСТИТУТ ПРИСЯЖНИХ В УКРАЇНІ.....	209
Хван Р.М. РОЛЬ ФЕНОМЕНОЛОГІЇ МУНІЦИПАЛІЗМУ В СТАНОВЛЕННІ КОНЦЕПТУ «КОНСТИТУЦІЙНА ЛЮДИНА».....	214
Шатіло В.А. МІЖНАРОДНІ ФІНАНСОВІ ОРГАНІЗАЦІЇ ЯК УЧАСНИКИ ПРАВОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ.....	227
Шевчук В.А. СТАНДАРТИ ВИРІШЕННЯ ВИБОРЧИХ СПОРІВ У ПРАКТИЦІ НАЦІОНАЛЬНИХ СУДІВ ТА ЄСПЛ.....	232
РОЗДІЛ III. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО	
Бігунець Р.Р. ПОНЯТТЯ ТА ПРАВОВА ПРИРОДА ЮРИДИЧНОГО ФАКТУ НАРОДЖЕННЯ.....	238
Булеца С.Б. ВІРТУАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ТА ВІРТУАЛЬНА КОНФІДЕНЦІЙНІСТЬ ЯК ОСОБИСТЕ НЕМАЙНОВЕ ПРАВО.....	243
Возняковська К.А., Кіріяк О.В. СТРОКИ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ КЛАСИФІКАЦІЇ ТА ПРАВАЗАСТОСУВАННЯ.....	253
Гринько С.Д. ОСОБЛИВОСТІ ЗАВДАННЯ ШКОДИ СПОЖИВАЧАМ НЕДОЛІКАМИ ТОВАРІВ, РОБІТ (ПОСЛУГ) В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ: РИМСЬКЕ ПРАВО ТА СУЧАСНІСТЬ.....	260
Іванець І.П. ПРИНЦИП СВОБОДИ ДОГОВОРУ: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА.....	267
Ілляшев М.І. ЩОДО УМОВ НАСТАННЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВИ ЗА ДІЇ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ ТА ДІЇ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ, ЩО НАЛЕЖАТЬ ДЕРЖАВІ.....	272
Копил Я.В. ІНСТИТУТ СЕКРЕТНИХ ВІНАХОДІВ У США: ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ.....	277
Менджул М.В., Данюк Л.В. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ МЕДИЧНОЇ ВІЗУАЛІЗАЦІЇ НЕПОВНОЛІТНІХ У США.....	285

Михальнюк О.В. ПРИНЦИП АКЦЕСОРНОСТІ ПОРУКИ У СУДОВІЙ ПРАКТИЦІ.....	291
Міщук І.В. ЗАХИСТ ПРАВ ДИТИНИ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ПРИНЦИПУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЙКРАЩИХ ІНТЕРЕСІВ ДИТИНИ.....	297
Оганісян Ц.В. РЕАБІЛІТАЦІЯ ТА СОЦІАЛЬНА АДАПТАЦІЯ ДІТЕЙ ВІЙНИ: ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ ТА МЕХАНІЗМИ ЇХ РЕАЛІЗАЦІЇ.....	304
Піддубна В. ПРАВОВІ ПІДХОДИ ДО ПОНЯТТЯ ДЕРЖАВИ ЯК ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА.....	313
Романенко В.О. ПРАВОВІ ВИМОГИ ДО ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ ЯК ЗАСНОВНИКА (УЧАСНИКА) ГОСПОДАРСЬКОГО ТОВАРИСТВА.....	319
Тарасюк А.Ю. РІЗНОВИДИ СУБ'ЄКТІВ ВИКОРИСТАННЯ ПРАВ НА ЗОБРАЖЕННЯ ЛЮДИНИ В СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я: НАУКОВО-ПРАВОВИЙ ВИМІР.....	324
Цимбалюк В.І. УЧАСТЬ ОРГАНІВ ОПІКИ У СПРАВАХ ПРО УСИНОВЛЕННЯ: ПРАВОВІ АСПЕКТИ ТА ПРАКТИКА.....	329
Шпуганич І.І., Самагальська Ю.Я. ПІДСТАВИ ТА ПОРЯДОК ПРИПИНЕННЯ ДІЇ СВДОЦТВА НА ТОРГОВЕЛЬНУ МАРКУ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ.....	335
РОЗДІЛ IV. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО	
Бай О.С. РОЛЬ ДЕРЖАВИ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ПОВАГИ ДО ПРАВ ЛЮДИНИ В ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ.....	342
Войнарівський М. ЩОДО ПІДСТАВ ТА РОЗМІРІВ АДМІНІСТРАТИВНО-ГОСПОДАРСЬКИХ ШТРАФІВ У СФЕРІ АВТОМОБІЛЬНИХ ПЕРЕВЕЗЕНЬ.....	348
Волкова Ю.Г. РЕГУЛЮВАННЯ МІЖНАРОДНОЇ ТЕХНІЧНОЇ ДОПОМОГИ В УКРАЇНІ: АНАЛІЗ ЗАКОНОДАВСТВА ТА ПРАКТИЧНІ ПРОБЛЕМИ.....	355
Єфімов О.М., Білоусова Н.О., Брожко Н.І. ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ КОНЦЕНТРАЦІЇ У ФОРМІ ОТРИМАННЯ В КОРИСТУВАННЯ ЄДИНОГО МАЙНОВОГО КОМПЛЕКСУ БЕЗ ПЕРЕДАЧІ ПРАВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ.....	360
Міхневич Л.В., Гафурова О.В., Новак Т.С. ПОНЯТТЯ ХОЛДИНГУ: ВІЗІЯ ЛЕГАЛЬНОЇ ДЕФІНІЦІЇ У КОНТЕКСТІ НОВІТНІХ ЗАКОНОДАВЧИХ РІШЕНЬ.....	365
Погурельський А. ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИКОРИСТАННЯ АВТОНОМНИХ НАЗЕМНИХ СИСТЕМ ЗІ ШТУЧНИМ ІНТЕЛЕКТОМ В УКРАЇНІ ТА РОЗПОДІЛ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ.....	371
Серт О.В. ПРИМУСОВА ОДНОРІВНЕВА СТРУКТУРА КОРПОРАТИВНОГО УПРАВЛІННЯ ЯК СТРУКТУРНИЙ ЗАСІБ ЗАХИСТУ КОНКУРЕНЦІЇ.....	377
Усатий В.О. ФЕНОМЕН ПРОМИСЛОВОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ ТА ПИТАННЯ ЇЇ ЗАКОНОДАВЧОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ.....	384
Чавостін Д.А. ІНСТИТУЦІЙНІ МЕХАНІЗМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ «ЗЕЛЕНОГО» ЗРОСТАННЯ ЕНЕРГЕТИЧНОГО СЕКТОРУ УКРАЇНИ.....	390
Щербаківа Н.В. DUE DILIGENCE VS. COMPLIANCE – ЧИ ЯКИЙ ІНСТРУМЕНТ КРАЩЕ ЗАБЕЗПЕЧУЄ ЕФЕКТИВНІСТЬ БІЗНЕСУ ТА ЙОГО ФІНАНСОВУ СТАБІЛЬНІСТЬ.....	395
РОЗДІЛ V. ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ	
Бурак В.Я., Ласько І.М. ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОФЕСІЙНОГО НАВЧАННЯ І ПРОФЕСІЙНОЇ ОРІЄНТАЦІЇ ВРАЗЛИВИХ КАТЕГОРІЙ НАСЕЛЕННЯ.....	408

Бутинська Р.Я. ОСОБЛИВОСТІ ОХОРОНИ ПРАЦІ НЕПОВНОЛІТНІХ: НАЦІОНАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД.....	414
Жигилій С.П. НЕРОЗГОЛОШЕННЯ КОМЕРЦІЙНОЇ ТАЄМНИЦІ – ОДНА ІЗ ВАЖЛИВИХ УМОВ ТРУДОВОГО ДОГОВОРУ (КОНТРАКТУ).....	421
Кухар К.О. ДО ПИТАННЯ РОЗІРВАННЯ ТРУДОВОГО ДОГОВОРУ У ЗВ'ЯЗКУ З МОБІНГОМ НА РОБОЧОМУ МІСЦІ.....	426
Павловський А.М. АНАЛІЗ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТРУДОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ НА ВІДПОВІДНІСТЬ ПРАВУ ЄС ТА КОНВЕНЦІЯМ І РЕКОМЕНДАЦІЯМ МОП.....	431
Русаль Л.М. СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВЕ ГАРАНТУВАННЯ В ЗАГАЛЬНІЙ СИСТЕМІ ГАРАНТІЙ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА.....	437
Теличко О.А., Рекун В.А. ДИСЦИПЛІНАРНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ОКРЕМИХ КАТЕГОРІЙ ПРАЦІВНИКІВ-ПРАВНИКІВ.....	442
РОЗДІЛ VI. ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО	
Ігнатенко І.В., Лейба Л.В. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРОСТОРОВОГО ПЛАНУВАННЯ В КОНТЕКСТІ КЛІМАТИЧНИХ ЗМІН.....	450
Кирилюк В.В. СУЧАСНЕ ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ АГРОЕКСПОРТУ: НОВЕЛИ ВІТЧИЗНЯНОГО ЗАКОНОДАВСТВА.....	458
Лісова Т.В. ОКРЕМІ ПИТАННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ДІЛЯНОК ДЛЯ МІСТОБУДІВНИХ ПОТРЕБ.....	463
Платонова Є.О. ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬ РЕКРЕАЦІЙНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ В УКРАЇНІ: ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ.....	468
Харитонова Т.Є., Щербаков Ю.С. ЕВОЛЮЦІЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНУ ЗЕМЕЛЬ ЕНЕРГЕТИКИ.....	474
РОЗДІЛ VII. АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО	
Андріїв Д.М. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ПОВЕРНЕННЯ ДІТЕЙ ДО УКРАЇНИ.....	481
Березюк Д.О. ОРГАНІЗАЦІЯ СУДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ З ВИКОРИСТАННЯМ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ.....	486
Беседін І.О. ПРИНЦИПИ ГУМАНІТАРНОЇ ДОПОМОГИ.....	491
Бойко І.В. ВИДИ АКТИВ ПУБЛІЧНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ.....	497
Важинський В.М. МЕТОДИ ЗАПОБІГАННЯ ПОРУШЕННЯМ СУСПІЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ У ДІЯЛЬНОСТІ ІНСТИТУЦІЙНИХ ІНВЕСТИТОРІВ.....	504
Гавриленко В.В. ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНИХ КООРДИНАТОРІВ У ЗАПОБІГАННІ ТА ПРОТИДІЇ ПРАВОПОРУШЕННЯМ В УКРАЇНІ.....	509
Галус О.О., Гаврік Р.О. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВА НА ЦИВІЛЬНУ ВОГНЕПАЛЬНУ ЗБРОЮ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА.....	515
Гончаренко Г.А., Нікітюк Ю.М. ЗАХОДИ ДЕРЖАВИ ЩОДО РЕІНТЕГРАЦІЇ ТОТ УКРАЇНИ ЯК СКЛАДОВА ВІДНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....	520
Грищук А.Б. ОКРЕМІ АСПЕКТИ ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЇ В ОРГАНАХ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ.....	527

Єфіменко В.О. ДО ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ПОВНОВАЖЕНЬ РАХУНКОВОЇ ПАЛАТИ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ ПУБЛІЧНОГО ЗОВНІШНЬОГО ФІНАНСОВОГО КОНТРОЛЮ.....	533
Єфіменко Н.В. ЗМІСТ ПРИНЦИПУ ОФІЦІЙНОСТІ У КОНТЕКСТІ МЕТИ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА ЯК НОРМАТИВНО-ЦІННІСНОГО ПІДҐРУНТЯ ПРОЦЕДУРИ СУДОВОГО ОСКАРЖЕННЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ.....	539
Заборовський В.В. ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЗАСТОСУВАННІ ІННОВАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я (ТРАНСПЛАНТОЛОГІЯ І ДРТ) ТА ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОНФІДЕНЦІЙНОСТІ МЕДИЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ У ВОЄННИЙ ЧАС.....	545
Задирака Н.Ю., Веліков С.Г. РОЗВИТОК ПРАВНИЧОЇ ДУМКИ ЩОДО ЗДІЙСНЕННЯ СУДОВОГО КОНТРОЛЮ В СФЕРІ МІСТОБУДУВАННЯ.....	553
Іванова Р.Ю. ФІНАНСУВАННЯ ВООЗ ПРОЕКТІВ З ОБЛАДНАННЯ ДЛЯ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я В УКРАЇНІ: СТРАТЕГІЧНА ОЦІНКА.....	559
Ігонін Р.В. МІНІСТЕРСТВО СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ ЯК СУБ'ЄКТ КОНТРОЛЮ У СФЕРІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ.....	564
Кальчук О.М. ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ВІДБОРУ КАДРІВ ДО ОРГАНІВ ПРОКУРАТУРИ.....	571
Кантор Н.Ю. ОЦІНКА ЕФЕКТИВНОСТІ МЕХАНІЗМУ ЦІЛЕПОКЛАДАННЯ НОРМ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА: ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНИЙ АСПЕКТ.....	576
Ковальов Н.С. ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗМІЦНЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ: ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....	581
Ковальчук А.Ю., Наконечна І.В. ПОШИРЮВАННЯ НЕПРАВДИВИХ ЧУТОК, ЩО МОЖУТЬ ВИКЛИКАТИ ПАНІКУ СЕРЕД НАСЕЛЕННЯ АБО ПОРУШЕННЯ ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯДКУ: АДМІНІСТРАТИВНИЙ ДЕЛІКТ В УМОВАХ ГІБРИДНИХ КОНФЛІКТІВ.....	587
Колб С.О. ПРАВОВІ ТА ІНСТИТУЦІЙНІ ЗМІНИ В СИСТЕМІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ УКРАЇНИ.....	593
Колеснікова М.В., Лелека С.С. РОЗВИТОК, СТАНОВЛЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ЮСТИЦІЇ В УКРАЇНІ.....	602
Кондратюк Н.С., Бубнова А.С., Параниця С.П. СУТНІСТЬ ТАКТИКО-СПЕЦІАЛЬНОЇ ПІДГОТОВКИ В ПРАВООХОРОННІЙ ДІЯЛЬНОСТІ.....	610
Котляренко О.П., Агафонова Ю.П. ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВЗАЄМОДІЇ ПОНЯТЬ «ВОЄННИЙ СТАН» ТА «ОСОБЛИВИЙ ПЕРІОД» ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ.....	615
Крайній П.І., Торончук І.Ж. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ СУДІВ У ДЕРЖАВІ ІЗРАЇЛЬ.....	621
Ланцев В.М. ОПОДАТКУВАННЯ ДОХОДУ АДВОКАТА ЯК САМОЗАЙНЯТОЇ ОСОБИ В УКРАЇНІ.....	626
Левандовський Ч.Ч. ОСОБЛИВОСТІ ПУБЛІЧНИХ ЗАКУПІВЕЛЬ У ГАЛУЗІ БУДІВНИЦТВА ЗА КОШТИ ГРАНТОВОГО ФІНАНСУВАННЯ (GRANT FUNDING) МІЖНАРОДНИХ ВАЛЮТНО-КРЕДИТНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ.....	633
Лепіш Н.Я., Павлович-Сенета Я.П. ПРОВАДЖЕННЯ У СПРАВАХ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ В ГАЛУЗІ ДОРОЖНЬОГО РУХУ ЯК ЗАСІБ ПРЕВЕНТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	645
Марцеляк О.В. СПІВПРАЦЯ УКРАЇНИ З МІЖНАРОДНИМИ ФІНАНСОВИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ В УМОВАХ ВІЙНИ, ГЛОБАЛІЗАЦІЇ ТА ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ.....	651

Музика-Стефанчук О.А., Губерська Н.Л. ПЛАН ДІЙ ВЕРС ТА МІЖНАРОДНІ ЗАХОДИ ПРОТИДІЇ АГРЕСИВНОМУ ПОДАТКОВОМУ ПЛАНУВАННЮ.....	659
Мушенко В.В., Данченко Т.В., Бісюк О.С. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН ЩОДО ОЦІНЮВАННЯ РІВНЯ ЗАДОВОЛЕНОСТІ СУСПІЛЬСТВА ДІЯЛЬНІСТЮ ФІСКАЛЬНИХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВИ.....	665
Мушенко В.В., Чигир П.Р. ГЕНЕЗА РОЗВИТКУ НАУКОВОЇ ДОКТРИНИ ПРО ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ.....	671
Пилип'юк О.М. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА: СУТНІСТЬ, ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ.....	677
Проценко В.С. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЕЛЕКТРОННОГО ДОКУМЕНТООБІГУ В МІНІСТЕРСТВІ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ ТА ПІДВІДОМЧИХ ОРГАНАХ.....	684
Ростовська К.В. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ОБРАННЯ ТА ЗАСТОСУВАННЯ ЕФЕКТИВНОГО СПОСОБУ ЗАХИСТУ ПОРУШЕНИХ ПРАВ ОСІБ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ.....	694
Сиймовський Р.М. БАЛАНС ПУБЛІЧНИХ ТА ПРИВАТНИХ ІНТЕРЕСІВ У СУДОВІЙ ПРАКТИЦІ ЩОДО ПРИЗНАЧЕННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ОПІКУНАМИ У ПЕРІОД ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ.....	699
Склярова Т.А. ОСНОВНІ ОЗНАКИ УПРАВЛІННЯ КОМУНАЛЬНИМ МАЙНОМ.....	705
Степановський В.С. СПІЛЬНА БЕЗПЕКОВА ПОЛІТИКА ТА НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА В КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: ДОСВІД ТА ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ.....	710
Степановський В.С. СЛУЖБА БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ ЯК СУБ'ЄКТ ЗАХИСТУ ДЕРЖАВНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ ТА ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ЦІЛІСНОСТІ: ПРАВОВА ОСНОВА ДІЯЛЬНОСТІ.....	715
Тимчак В.В., Тимчак М.В. ФІНАНСОВА АВТОНОМІЯ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ: АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ МЕЖІ ТА МОЖЛИВОСТІ.....	720
Турчинов К.О. РОЛЬ ПАРЛАМЕНТУ В СИСТЕМІ УРЯДУВАННЯ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ.....	726
Хоменко Ю.В. ІНСТИТУЦІЙНА СИСТЕМА АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ ОБМІНУ ПОДАТКОВОЮ ІНФОРМАЦІЄЮ З КОМПЕТЕНТНИМИ ОРГАНАМИ ІНОЗЕМНИХ КРАЇН.....	733
Хребтова А.А., Пустовіт І.В. АДМІНІСТРАТИВНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ДОВЕДЕННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ДО СТАНУ СП'ЯНІННЯ: НОРМАТИВНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ, ПРОБЛЕМИ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ ТА НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ.....	741
Цицюра В.І. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОСОБЛИВИХ ПРАВОВИХ РЕЖИМІВ.....	751
Шатохін В.П. ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ГРОМАДСЬКОГО КОНТРОЛЮ ЗА ДОДЕРЖАННЯМ ЗАКОНОДАВСТВА НА ТРАНСПОРТІ: АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....	757
Шевченко М.В. ОСНОВНІ ЗАСАДИ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВИКОНАННЯ ДЕЛЕГОВАНИХ ВЛАДНИХ ПОВНОВАЖЕНЬ ПРИВАТНИМИ ОСОБАМИ.....	762
Шорський П.О. СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД НА ІНФОРМАЦІЙНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АГРОПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ.....	767

РОЗДІЛ VIII. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Альбещенко О.С., Вейц А.М., Ягодзінська А.С. СВІТОВИЙ ДОСВІД РОЗВИТКУ ПРИВАТНИХ ВІЙСЬКОВИХ КОМПАНІЙ У КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ.....	781
Андрушко А.В. ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ЗАКОНОДАВСТВА ЗАРУБІЖНИХ ДЕРЖАВ ПРО ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ГЕНОЦИД.....	788
Білінський І.А., Ковальчук Ю.І. СУБ'ЕКТИВНІ ОЗНАКИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО СТ. 203-2 КК УКРАЇНИ.....	810
Берзіна А.Б. СОЦІАЛЬНО-ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ КРИМІНАЛІЗАЦІЇ ДІЯНЬ, ЩО ПОСЯГАЮТЬ НА ВСТАНОВЛЕНИЙ ПОРЯДОК ОБІГУ ЛІКАРСЬКИХ ЗАСОБІВ, ЗА КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОМ США.....	815
Волобуєв А.Ф. СМЕРТНА КАРА ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ ЯК ЗАСІБ ПУБЛІЧНОЇ ПРЕВЕНЦІЇ.....	820
Козлова Т.Б. КРИМІНАЛЬНІ КОРУПЦІЙНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ ПІД ЧАС ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ.....	826
Корогод С.В. ПРИЧИНИ НАСИЛЬСТВА У ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ: ЯК ВІЙНА ЗМІНЮЄ ДИТЯЧУ ПОВЕДІНКУ.....	832
Кришевич О.В. КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА КВАЛІФІКАЦІЯ ПОРУШЕННЯ САНІТАРНИХ ПРАВИЛ І НОРМ ЩОДО ЗАПОБІГАННЯ ІНФЕКЦІЙНИМ ХВОРОБАМ ПІД ЧАС РЕЛІГІЙНИХ ВІРОВЧЕНЬ, ВІРОСПОВІДАНЬ ЧИ ВИКОНАННЯ РЕЛІГІЙНИХ ОБРЯДІВ.....	838
Кріцак І.В., Пригоцький В.А., Морозова О.М. ФРОНТИР У ФОКУСІ КРИМІНОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ: ПОНЯТТЯ, ЗМІСТ, ВИМІРИ.....	843
Лазаренко А.М., Максименко М.І. КРИМІНОЛОГІЧНЕ ПРОФІЛЮВАННЯ ЯК МЕТОДИКА ЗАПОБІГАННЯ САМОВІЛЬНОМУ ЗАЛИШЕННЮ ВІЙСЬКОВОЇ ЧАСТИНИ ТА МІСЦЯ СЛУЖБИ.....	854
Мозоль С.А., Левченко Ю.О. ДЕТЕРМІНАНТИ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА ВЧИНЕННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ СТРАХУВАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	859
Налуцишин В.В., Налуцишин В.В., Налуцишин Р.В. ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИКОНАННЯ СУДОВИХ АКТИВ ЩОДО ПОКАРАНЬ У ВИДІ ДОВІЧНОГО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ.....	865
Панасюк І.С. НАДАННЯ ФІНАНСОВИХ ПОСЛУГ КРЕДИТНИМИ СПІЛКАМИ В УКРАЇНІ ЯК ОБ'ЄКТ КРИМІНОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ.....	871
Посудевський І.В. СУЧАСНИЙ СТАН ТА ТЕНДЕНЦІЇ КОРИСЛИВО-НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНІВ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ ІНОЗЕМЦЯМИ У СКЛАДІ ОРГАНІЗОВАНИХ ГРУП В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ В УКРАЇНІ.....	877
Продан Т.В. СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПРОТИДІЯ ДИТЯЧІЙ ПОРНОГРАФІЇ.....	884
Собкович О.В. ДОСВІД КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ЩОДО ЗАПОБІГАННЯ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ У СФЕРІ СТРАХУВАННЯ.....	889
Тимошенко В.І. ВПЛИВ ЗОВНІШНІХ ФАКТОРІВ НА ОСОБИСТІСТЬ ЗЛОЧИНЦЯ.....	895
Толкач А.М. ЖІНОЧА ЗЛОЧИННІСТЬ: ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ.....	901
Тома М.Г., Василюва О.В. ІНСТРУМЕНТИ OSINT: ФІКСАЦІЯ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ В УКРАЇНІ.....	905

Філіпчук О.Г. УЧАСТЬ УКРАЇНИ У МІЖНАРОДНІЙ СИСТЕМІ ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ.....	910
Чекмарьова І.М., Кулик Л.М., Ярош В.В. АНАЛІЗ МІЖНАРОДНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ЩОДО ПОРУШЕННЯ НЕДОТОРКАНОСТІ ЖИТЛА.....	915
Чугаєвська А.В. ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ.....	920
Ющик О.І., Дякур М.Д. ПОЗБАВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ НАГОРОДИ УКРАЇНИ ЯК ВИД ПОКАРАННЯ.....	930
РОЗДІЛ ІХ. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ	
Балацька О.Р., Нижник Г.П. ЕВОЛЮЦІЯ ІНСТИТУТУ ВІДКРИТТЯ МАТЕРІАЛІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ В КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА ЗАХИСТ.....	935
Балибіна А.Р., Соколовський М.В. ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ТЕРОРИСТИЧНИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВНІ НАПРЯМИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ.....	941
Бісюк О.С., Федорчук К.Т. ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ПРОТОКОЛІВ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ ЯК ДЖЕРЕЛ ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ.....	947
Богініч І.О. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ У СФЕРІ ЗАСТОСУВАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ТА ІНШИХ ТЕХНІЧНИХ ЗАСОБІВ НЕГЛАСНОГО ОТРИМАННЯ ІНФОРМАЦІЇ.....	954
Ваколюк Ю.О. ПОНЯТТЯ «ВІДКРИТТЯ МАТЕРІАЛІВ» У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ.....	960
Вапнярчук В.В. ЩОДО ДОСЛІДЖЕННЯ ЗМІСТУ ЕЛЕКТРОННИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ СИСТЕМ, КОМП'ЮТЕРНИХ СИСТЕМ АБО ЇХ ЧАСТИН, МОБІЛЬНИХ ТЕРМІНАЛІВ СИСТЕМ ЗВ'ЯЗКУ ПІД ЧАС КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ.....	967
Герасименко О.М. ДОСВІД ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ НА ОБ'ЄКТАХ КРИТИЧНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ ЄС ТА США: ТЕОРЕТИЧНИЙ, ПРАВОВИЙ, ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ АСПЕКТИ.....	973
Дуфенюк О.М., Нагорняк Ю.В. ЗВ'ЯЗОК ЯКОСТІ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ, ТАКТИКИ ЗАХИСТУ ТА РІШЕНЬ СУДУ ПЕРШОЇ ІНСТАНЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ СПРАВ ПРО ПОРУШЕННЯ ПРАВИЛ БЕЗПЕКИ ДОРОЖНЬОГО РУХУ).....	987
Дуфенюк О.М. НЕВИРІШЕНІ ПРОБЛЕМИ ТА НОВІ ВИКЛИКИ ВИКОРИСТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО АНАЛІЗУ ОПЕРАТИВНИМИ ПІДРОЗДІЛАМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ.....	993
Каланча І.Г., Стемковський Д.Б. ВИКОРИСТАННЯ ДОКАЗІВ, ЩО МАЮТЬ ЕЛЕКТРОННУ ФОРМУ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ: СУДОВА ПРАКТИКА.....	1001
Качан Т.В. ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОВЖИВАННЯ ВЛАДОЮ АБО СЛУЖБОВИМ СТАНОВИЩЕМ.....	1009
Климчук М.П., Мацола А.А. ОБСТАВИНИ, ЩО ПІДЛЯГАЮТЬ ВСТАНОВЛЕННЮ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОВЖИВАННЯ ВПЛИВОМ.....	1014
Когут І.А. ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВОЇ ФОРМИ ВЗАЄМОДІЇ СЛІДЧОГО ТА ДІЗНАВАЧА ІЗ ПРОКУРОРОМ ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ.....	1021
Крижановський А.С. КРИТЕРІЇ ВІДНЕСЕННЯ ЕЛЕКТРОННОЇ ІНФОРМАЦІЇ ДО ВИДІВ ДОКАЗІВ.....	1027
Моренко В.І. ЗАКРИТТЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ ЯК ЄДИНЕ МОЖЛИВЕ ЗАКОННЕ ПРОЦЕСУАЛЬНЕ РІШЕННЯ ПРОКУРОРА (СТОРОНИ ОБВИНУВАЧЕННЯ) У ВИПАДКУ ЗАКІНЧЕННЯ СТРОКУ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ.....	1033

Найдюнов Є.В. КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНІ ГАРАНТІЇ ПРИ ПРИТЯГНЕННІ ВІЙСЬКОВИХ КОМАНДИРІВ ДО КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ: ДОСВІД МІЖНАРОДНОГО КРИМІНАЛЬНОГО СУДУ.....	1039
Ошедша А.Д. ПОЧАТОК ПЕРЕБІГУ СТРОКУ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ДО ПОВІДОМЛЕННЯ ОСОБИ ПРО ПІДОЗРУ.....	1047
Попович М.В. ІСТОРІЯ ТА РОЗВИТОК ТЕХНОЛОГІЙ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ЗА ВІДБИТКАМИ ПАЛЬЦІВ В КРИМІНАЛІСТИЦІ.....	1053
Пчеліна О.В. ВИКОРИСТАННЯ ПРАКТИКИ ЄСПЛ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ.....	1058
Радзієвський Ю.Є. ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ ОБҐРУНТУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ РІШЕНЬ, ЩО УХВАЛЮЮТЬСЯ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ЗДІЙСНЕННЯ СУДОВОГО КОНТРОЛЮ.....	1063
Соколовський М.В., Гарницька А.О. ОСОБЛИВОСТІ ДОКАЗОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ТЕРОРИСТИЧНИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ.....	1071
Шищенко А.А. СЛІДЧІ ДІЇ В УКРАЇНІ, НІМЕЧЧИНІ ТА ФРАНЦІЇ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ НОРМАТИВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТА ПРАКТИКИ ЗАСТОСУВАННЯ.....	1076
Щербаковський М.Г. ОГЛЯД ТРАНСПОРТНОГО ЗАСОБУ, ЗНИЩЕНОГО АБО ПОШКОДЖЕНОГО В РЕЗУЛЬТАТІ ПІДПАЛУ.....	1083
Щербина С.О. ОГЛЯД МІСЦЯ ПОДІЇ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ЖИТТЯ ТА ЗДОРОВ'Я ОСОБИ, УЧИНЕНИХ ЧЛЕНАМИ МОЛОДІЖНИХ НЕФОРМАЛЬНИХ ГРУП (ОБ'ЄДНАНЬ).....	1089
Яковчук І.В. ТИПОВІ СЛІДЧІ СИТУАЦІЇ В МЕТОДИЦІ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОВЖИВАННЯ ВПЛИВОМ.....	1093
РОЗДІЛ X. СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА	
Коренев А.О. ПЕРЕЗАВАНТАЖЕНІСТЬ СУДІВ УКРАЇНИ: ПРИЧИНИ, НАСЛІДКИ ТА ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ.....	1099
Михайлюк С.С. ПРОКУРОРСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ: ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ.....	1105
Проскурня В.О. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ПУБЛІЧНОСТІ СУДОВОЇ ВЛАДИ ТА ЇХ ЗАСТОСУВАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	1112
Циганюк Ю.В., Гончаров М.С. ДОТРИМАННЯ ГАРАНТІЙ АДВОКАТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ.....	1117
Чайка Р.А. ПРАВОВІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ АСПЕКТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ВИЩОЇ РАДИ ПРАВОСУДДЯ: ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ РЕФОРМУВАННЯ.....	1124
РОЗДІЛ XI. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО	
Бабарицький О.В., Ігнат'єва А.І., Брянкін А.С. МІЖНАРОДНИЙ ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ ТА КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ.....	1130
Бей А.М. ІНТЕГРАЦІЯ МІЖНАРОДНОГО ДОСВІДУ В ОРГАНІЗАЦІЮ ОБОРОННИХ ЗАКУПІВЕЛЬ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ.....	1136
Бондаренко Є. ЕНЕРГЕТИЧНА БЕЗПЕКА ЯК ЧИННИК НАЦІОНАЛЬНОЇ СТІЙКОСТІ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ТА МІЖНАРОДНИЙ ПРАВОВИЙ КОНТЕКСТ.....	1142

Бушок О.О. КОНЦЕПЦІЯ ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ.....	1148
Гафарова К.К. ПРАВОВІ ЗАСАДИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ТА АЗЕРБАЙДЖАНУ: РЕАЛІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....	1153
Гіблалієва А. РОЛЬ ТРАДИЦІЙНИХ МЕХАНІЗМІВ У СФЕРІ ГЕНДЕРНОГО РОЗВИТКУ.....	1159
Даніелян Д.А. ЗЛОЧИН ГЕНОЦИДУ ЗА МІЖНАРОДНИМ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОМ: ВИЗНАЧЕННЯ ТА ОЗНАКИ.....	1167
Денисенко С.І., Шлапко Т.В., Ільченко О.В. МИТНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ НА ШЛЯХУ ДО ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ: КЛЮЧОВІ АСПЕКТИ.....	1172
Желеховська Т.В. ОКРЕМІ АСПЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ТА ПОЛІТИЧНИХ САНКЦІЙ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ.....	1178
Іліка М.І., Торончук І.Ж., Яремчук В.В. РОЛЬ ЗАГАЛЬНИХ ПРИНЦИПІВ ПРАВА У ПОКАРАННІ ЗЛОЧИНУ АГРЕСІЇ РФ ПРОТИ УКРАЇНИ.....	1183
Кадуха І.В. ЗАХИСТ ПРАВ ДІТЕЙ НА ОХОРОНУ ЗДОРОВ'Я В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ: НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТИ.....	1189
Карвацька С.Б., Маник А.З., Яремчук В.В. КІБЕРПРОСТІР: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТА ПРАКТИКА ЗАСТОСУВАННЯ ПРЕЦЕДЕНТНОГО ПРАВА МС ООН.....	1194
Карвацька С.Б., Яремчук В.В. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРОТИДІЇ ВІДМИВАННЯ КОШТІВ ТА ФІНАНСУВАННЯ ТЕРОРИЗМУ: ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ.....	1200
Ковальова М.В. ТЛУМАЧЕННЯ МІЖНАРОДНИХ ДОГОВОРІВ: ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТА ПРАКТИЧНІ ВИКЛИКИ.....	1206
Краснікова О.В. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ ПІДВОДНОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ У СВІТІ ЗАГРОЗ ВІД ЗМІН КЛІМАТУ.....	1212
Максимович Р.О. ТРАНСФОРМАЦІЯ СОЦІАЛЬНИХ ДЕРЖАВ ВНАСЛІДОК ВІЙСЬКОВИХ КОНФЛІКТІВ.....	1219
Мальцев С.Ю. БЕЗПЕКА ІНФОРМАЦІЙНИХ МЕРЕЖ ТА ЗАХИСТ ПРАЙВЕСІ: ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ Й ІНТЕГРАЦІЙНІ ВИКЛИКИ ДЛЯ УКРАЇНИ.....	1225
Медвідь Л.П., Прокопчук П.А. АНАЛІЗ МІЖНАРОДНИХ ДОГОВОРІВ ТА НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ УКРАЇНИ, ЩО РЕГУЛЮЮТЬ ПОРЯДОК ПОВОДЖЕННЯ З ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИМИ.....	1234
Назаренко Я.Л. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ АВІАПЕРЕВІЗНИКА ЗА ЗАРЕЄСТРОВАНИЙ БАГАЖ ПАСАЖИРА.....	1240
Наливайко О.І. РОЛЬ ДЕРЖАВИ У ЗНИЖЕННІ РІВНЯ ДТП: ПРАВОВІ АСПЕКТИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ МІЖНАРОДНИХ НОРМ.....	1246
Ніколенко Л.М. ПРИНЦИПИ ПРАВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ЯК КРИТЕРІЇ ОЦІНКИ ЕФЕКТИВНОСТІ ПРАВОВОЇ ІНТЕГРАЦІЇ.....	1251
Переверзєва О.С. ОБМЕЖЕННЯ ІМУНІТЕТІВ МОРСЬКИХ ТА ПОВІТРЯНИХ СУДЕН.....	1256
Полюхович О.І., Міщук І.В., Вознюк С.С. УКРАЇНСЬКА ФОРМУЛА МИРУ: ПРАВОВА ДИСКУСІЯ.....	1262
Славко А.С., Коваль В.М. МЕДІА ЯК СПЕЦИФІЧНИЙ СУБ'ЄКТ ЗЛОЧИНУ ЗАКЛИКІВ ДО ГЕНОЦИДУ.....	1269

Табачук Н.П. АКТУАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНОГО ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДОМІНУВАННЯ НА РИНКУ У СВІТЛІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ.....1278

Фетько Ю.І. ПРАВОВІ ЗАСАДИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ТРАНСКОРДОННОГО ТА РЕГІОНАЛЬНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИМ СОЮЗОМ.....1287

Чернобук В.В. ЗАХИСТ ПРАВ ДИТИНИ В УМОВАХ ВОЄННИХ КОНФЛІКТІВ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ТА УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ.....1291

РОЗДІЛ XII. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СУЧАСНОЇ ПРАВОВОЇ НАУКИ

Артемів В.Ю., Калінін О.В. ДЕОНТОЛОГІЧНІ КОДЕКСИ СПЕЦІАЛЬНИХ СЛУЖБ АМЕРИКИ ТА УКРАЇНИ: СПІВСТАВНИЙ АНАЛІЗ.....1295

Гецько В.В. ТИПОЛОГІЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ УРЯДІВ У СУЧАСНИХ ДЕМОКРАТИЧНИХ ДЕРЖАВАХ.....1300

Губанова І.В. РОЛЬ СУДОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ФІНАНСОВО-ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ.....1305

Дейнеко І.В. МИТНА ДОКТРИНА ЯК СТРАТЕГІЧНИЙ ОРІЄНТИР РОЗВИТКУ МИТНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ.....1312

Костюк Ю.В. ПРАВО НА РЕАБІЛІТАЦІЮ ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ.....1318

Ступник Я.В. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ ПРИ ЗДІЙСНЕННІ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ В УМОВАХ ЕКСТРАОРДИНАРНИХ ПРАВОВИХ РЕЖИМІВ.....1324

CONTENTS

SECTION I. THEORY AND HISTORY OF THE LAW AND THE STATE; HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL DOCTRINES

Boyko I.Y., Kovalchuk I.V., Zayats O.V. THE PLACE AND ROLE OF THE COLLECTIVE JUDICIARY IN THE FORMATION OF PRINCIPLES OF INTEGRITY AND ACCESS TO JUSTICE IN UKRAINE (14TH–18TH CENTURIES).....	25
Honcharov M.V., Honcharov A.V. GENERAL THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE STUDY OF THE CONCEPT OF «INFORMATION SECURITY».....	32
Gumenyuk V.V. PUBLISHING ACTIVITIES IN THE CONTEXT OF NATIONAL STATE FORMATION OF THE UKRAINIAN FAR EASTERN REPUBLIC.....	37
Husariev S.D., Tykhomyrov D.O. MODERN APPROACHES OF INTERPRETATION OF THE CONCEPT OF LEGAL CONSTRUCTIONS.....	43
Kelbia S.G. THE RULE OF LAW IN THE UNR CONSTITUTION OF 1918.....	49
Kostenko S.O. THE PHENOMENON OF DIGITALIZATION LAW AND ITS IMPACT ON LEGAL EDUCATION.....	54
Kryzhevskiy A.V. THE INFLUENCE OF THE RECEPTION OF ROMAN-BYZANTINE LAW ON THE FORMATION OF THE LEGAL CULTURE OF RUS: A CASE STUDY OF THE CHURCH STATUTE OF PRINCE VOLODYMYR.....	61
Kushnir Ya.V. THE 1923 CONSTITUTION IN THE HISTORY OF ROMANIA: POLITICAL STRUGGLES AND DEMOCRATIC CHALLENGES.....	69
Melnyk S.V., Medvid L.P. THEORETICAL FOUNDATIONS AND HISTORICAL DEVELOPMENT OF DEMOCRATIC CIVILIAN CONTROL OVER THE SECURITY AND DEFENSE SECTOR.....	75
Nastasiak I.Yu., Luts L.A. CONTINENTAL TYPE OF LEGAL SYSTEMS: SCIENTIFIC INNOVATIONS OF RESEARCH IN THE CONTEXT OF MODERN REALITIES.....	82
Onishchenko N.M., Malyuga L.Yu., Bulkat M.S. DEMOCRACY: VECTORS OF RESEARCHES IN UKRAINE.....	100
Prykhodko O.S. LEGAL SUPPORT FOR THE RIGHTS AND FREEDOMS OF MILITARY PERSONNEL OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE AND PERSONS DISCHARGED FROM MILITARY SERVICE: MODERN CHALLENGES AND PROSPECTS.....	106
Sachko A.R. CONCEPTUAL ACTS IN THE SYSTEM OF LEGAL DOCUMENTATION: THEORETICAL AND LEGAL ASPECTS.....	111
Stengach N.O., Danilova A.V. THE INFLUENCE OF THE IDEOLOGY OF THE ENLIGHTENMENT ON THE POLITICAL AND LEGAL CULTURE OF THE NATIONAL ELITE OF THE UKRAINIAN COSSACK STATE (SECOND HALF OF THE XVII-XVIII-TH CENTURY) AND ITS SIGNIFICANCE FOR UKRAINIAN STATE-BUILDING PROCESSES.....	116
SECTION II. CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW	
Batanova N.M. METHODOLOGICAL PARADIGM OF CONSTITUTIONAL AND LEGAL RESPONSIBILITY IN THE FOCUS OF SYSTEMIC AND SYNERGISTIC ANALYSIS.....	124
Bernaziuk I.M. ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN JUSTICE: CONSTITUTIONAL AND LEGAL ASPECT.....	130
Bondarenko Ya.O. CONSTITUTIONAL AND LEGAL BASIS OF THE ORGANIZATION OF LOCAL SELF-GOVERNMENT IN PORTUGAL.....	137

Zavorotchenko T.M. DISADVANTAGES OF THE CHARTER OF THE EUROPEAN UNION ON FUNDAMENTAL RIGHTS AND THE NEED TO ADD NEW RIGHTS AND FREEDOMS: A THEORETICAL ANALYSIS.....	143
Kmetyk-Podubinska K.I. THE CONTENT OF THE RIGHT TO ACCESS INFORMATION IN THE MODERN INFORMATION SOCIETY.....	147
Kulinich O.O. THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS OF IMPROVING LEGAL STRUCTURES.....	152
Lytvynenko I.L. THE CONCEPT AND MECHANISMS FOR IMPLEMENTING THE EXCLUSIVE COMPETENCE OF LOCAL COUNCILS.....	157
Maistro D.M., Maksakova R.M. LEGAL STATUS OF LOCAL COUNCIL DEPUTIES WHOSE POWERS HAVE BEEN TRANSFERRED TO MILITARY ADMINISTRATIONS: PROBLEMS OF INTERPRETATION AND ENFORCEMENT.....	163
Melekh L., Melekh B. LEGITIMACY OF RESTRICTIONS ON THE CONSTITUTIONAL RIGHTS AND FREEDOMS OF CITIZENS AND THEIR PROTECTION IN COURT.....	170
Melnyk A.I. THE EVOLUTION OF THE IDEA OF THE SEPARATION OF POWERS IN UKRAINIAN POLITICAL AND LEGAL THOUGHT IN GALICIA IN THE INTERWAR PERIOD (1918-1939).....	175
Monastyrskyi M.V. THE FIRST POST-WAR ELECTIONS IN UKRAINE: THE ADVANTAGES OF SELF-SERVICE MACHINES.....	184
Ondrová J., Úradník M. OVERCOMING LEGAL FORMALISM AND THE PROTECTION OF THE SLOVAK REPUBLIC CONSTITUTIONALISM.....	194
Pyroha I.S., Bielova M.V., Fridmanska V.I. THE CONSTITUTIONAL RIGHT OF CITIZENS TO REPLACE MILITARY SERVICE WITH ALTERNATIVE (NON-MILITARY) SERVICE: CURRENT PROBLEMS OF IMPLEMENTATION.....	203
Ferenets O.Y. METHODOLOGY OF LEGAL RESEARCH ON THE FOUNDATIONS OF THE PEOPLE'S CONSTITUTIONAL RIGHT IN THE ADMINISTRATION OF JUSTICE THROUGH THE INSTITUTION OF JURORS IN UKRAINE.....	209
Khwan R.M. THE ROLE OF THE PHENOMENOLOGY OF MUNICIPALISM IN THE FORMATION OF THE CONCEPT OF «CONSTITUTIONAL PERSONHOOD».....	214
Shatilo V.A. INTERNATIONAL FINANCIAL ORGANIZATIONS AS PARTICIPANTS IN LAW-MAKING ACTIVITIES IN UKRAINE.....	227
Shevchuk V.A. STANDARDS FOR RESOLVING ELECTORAL DISPUTES IN THE PRACTICE OF NATIONAL COURTS AND THE ECJHR.....	232
SECTION III. CIVIL LAW AND CIVIL PROCEEDINGS; FAMILY LAW; PRIVATE INTERNATIONAL LAW	
Bihunets R.R. THE CONCEPT AND LEGAL NATURE OF THE LEGAL FACT OF BIRTH.....	238
Buletsa S.B. VIRTUAL IDENTITY AND VIRTUAL CONFIDENTIALITY AS A PERSONAL NON-PROPERTY RIGHT.....	243
Vozniakovska K.A., Kiriak O.V. DEADLINES IN CIVIL LAW OF UKRAINE: ISSUES OF CLASSIFICATION AND LAW ENFORCEMENT.....	253
Hrynko S.D. FEATURES OF HARMING CONSUMERS WITH DISADVANTAGES OF GOODS, WORKS (SERVICES) IN A HYBRID WAR: ROMAN LAW AND MODERNITY.....	260
Ivanets I.P. THE PRINCIPLE OF FREEDOM OF CONTRACT: GENERAL CHARACTERISTICS.....	267
Ilyashev M.I. ON ELEMENTS (CONDITIONS) OF THE CIVIL LIABILITY OF THE STATE FOR ACTS OF STATE AUTHORITIES AND ACTS OF LEGAL ENTITIES OWNED BY THE STATE.....	272

Kopyl Y.V. INSTITUTE OF SECRET INVENTIONS IN THE USA: EXPERIENCE FOR UKRAINE.....	277
Mendzhul M.V., Danyuk L.V. LEGAL REGULATION OF MEDICAL IMAGING OF MINORS IN THE USA.....	285
Mykhalniuk O.V. THE PRINCIPLE OF ACCESSORINESS OF SURETYSHIP IN JUDICIAL PRACTICE.....	291
Mishchuk I.V. PROTECTION OF CHILDREN'S RIGHTS IN CIVIL PROCEEDINGS THROUGH THE PRISM OF THE PRINCIPLE OF ENSURING THE BEST INTERESTS OF THE CHILD.....	297
Ohanisian T.V. REHABILITATION AND SOCIAL ADAPTATION OF WAR-AFFECTED CHILDREN: LEGAL GUARANTEES AND MECHANISMS OF IMPLEMENTATION.....	304
Piddubna V. LEGAL APPROACHES TO THE CONCEPT OF THE STATE AS A LEGAL ENTITY OF PUBLIC LAW.....	313
Romanenko V.O. LEGAL REQUIREMENTS FOR AN INDIVIDUAL AS A FOUNDER (PARTICIPANT) OF A BUSINESS ASSOCIATION.....	319
Tarasiuk A.Y. TYPES OF SUBJECTS USING RIGHTS TO HUMAN IMAGES IN THE FIELD OF HEALTHCARE: SCIENTIFIC AND LEGAL DIMENSION.....	324
Tsybalyuk V.I. PARTICIPATION OF GUARDIANSHIP AUTHORITIES IN ADOPTION CASES: LEGAL ASPECTS AND PRACTICE.....	329
Shpuganych I.I., Samahalska Y.A. GROUNDS AND PROCEDURE FOR TRADEMARK CERTIFICATE'S TERMINATION UNDER THE LEGISLATION OF UKRAINE.....	335
SECTION IV. ECONOMIC LAW, ECONOMIC PROCEDURAL LAW	
Bai O.S. THE ROLE OF THE STATE IN ENSURING RESPECT FOR HUMAN RIGHTS IN THE ACTIVITIES OF BUSINESS ENTITIES.....	342
Voinarivskyi M. REGARDING THE GROUNDS AND AMOUNTS OF ADMINISTRATIVE AND ECONOMIC FINES IN ROAD TRANSPORTATION.....	348
Volkova Y.H. REGULATION OF INTERNATIONAL TECHNICAL ASSISTANCE IN UKRAINE: LEGAL ANALYSIS AND PRACTICAL ISSUES.....	355
Yefimov O.M., Bilousova N.O., Brozhko N.I. PROBLEMATIC ISSUES OF CONCENTRATION IN THE FORM OF OBTAINING THE USE OF A SINGLE PROPERTY COMPLEX WITHOUT THE TRANSFER OF INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS.....	360
Mikhnevych L.V., Hafurova O.V., Novak T.S. THE CONCEPT OF HOLDING: A VISION OF LEGAL DEFINITION IN THE CONTEXT OF RECENT LEGISLATIVE DECISIONS.....	365
Pohurelskyi A. LEGISLATIVE SUPPORT OF USE UNMANNED GROUND SYSTEMS WITH ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN UKRAINE AND THE DISTRIBUTION OF RESPONSIBILITY.....	371
Sert O.V. COMPULSORY ONE-TIER CORPORATE GOVERNANCE STRUCTURE AS A STRUCTURAL PRESUMPTION IN ANTITRUST LAW.....	377
Usatyi V.O. THE PHENOMENON OF INDUSTRIAL POLICY OF THE STATE AND ISSUES OF ITS LEGISLATIVE SUPPORT.....	384
Chavostin D.A. INSTITUTIONAL MECHANISMS FOR ENSURING «GREEN» GROWTH OF THE ENERGY SECTOR OF UKRAINE.....	390
Shcherbakova N.V. DUE DILIGENCE VS. COMPLIANCE – OR WHAT INSTRUMENT BETTER PROVIDES BUSINESS EFFECTIVENESS AND FINANCIAL STABILITY.....	395

SECTION V. LABOUR LAW; SOCIAL SECURITY LAW

Burak V.Y., Lasko I.M. LEGAL SUPPORT OF VOCATIONAL TRAINING AND PROFESSIONAL ORIENTATION OF VULNERABLE CATEGORIES OF POPULATION.....	408
Butynska R.Ya. FEATURES OF LABOR PROTECTION OF MINORS: NATIONAL TRENDS AND FOREIGN EXPERIENCE.....	414
Zhyhylii S.P. NON-DISCLOSURE OF TRADE SECRETS IS ONE OF THE IMPORTANT CONDITIONS OF AN EMPLOYMENT CONTRACT.....	421
Kukhar K.O. ON THE ISSUE OF TERMINATION OF AN EMPLOYMENT CONTRACT DUE TO MOBBING IN THE WORKPLACE.....	426
Pavlovskiy A.M. ANALYSIS OF THE TRANSFORMATION OF UKRAINIAN LABOR LEGISLATION FOR COMPLIANCE WITH EU LAW AND ILO CONVENTIONS AND RECOMMENDATIONS.....	431
Rusal L.M. SOCIO-LEGAL GUARANTEES IN THE GENERAL SYSTEM OF GUARANTEES OF HUMAN AND CIVIL RIGHTS AND FREEDOMS.....	437
Telichko O.A., Rekun V.A. DISCIPLINARY RESPONSIBILITY OF CERTAIN CATEGORIES OF LEGAL EMPLOYEES.....	442

SECTION VI. LAND LAW; AGRARIAN LAW; ENVIRONMENTAL LAW; NATURAL RESOURCES LAW

Ignatenko I.V., Leiba L.V. LEGAL REGULATION OF SPATIAL PLANNING IN THE CONTEXT OF CLIMATE CHANGE.....	450
Kyryliuk V.V. GENERAL THEORETICAL OVERVIEW OF CHANGES IN LEGAL REGULATION OF AGRICULTURAL EXPORTS IN UKRAINE.....	458
Lisova T.V. CERTAIN ISSUES OF LEGAL REGULATION OF LAND USE FOR URBAN DEVELOPMENT PURPOSES.....	463
Platonova Y.O. USE OF RECREATIONAL LANDS IN UKRAINE: LEGAL ISSUES.....	468
Kharytonova T.Y., Shcherbakov Y.S. EVOLUTION OF LEGISLATION ON THE USE AND PROTECTION OF ENERGY LAND.....	474

SECTION VII. ADMINISTRATIVE LAW AND PROCEDURE; FINANCIAL LAW; INFORMATION LAW

Andriyiv D.M. ORGANIZATIONAL AND LEGAL ASPECTS OF RETURNING CHILDREN TO UKRAINE.....	481
Berezyuk D.O. ORGANIZATION OF JUDICIAL ACTIVITY USING INFORMATION TECHNOLOGIES.....	486
Besedin I.O. PRINCIPLES OF HUMANITARIAN AID.....	491
Boiko I.V. TYPES OF ACTS OF PUBLIC ADMINISTRATION.....	497
Vazhynskiy V.M. METHODS OF PREVENTING VIOLATIONS OF PUBLIC INTERESTS IN THE ACTIVITIES OF INSTITUTIONAL INVESTORS.....	504
Havrylenko V.V. INSTITUTE OF NATIONAL COORDINATORS IN PREVENTING AND COMBATING OFFENSES IN UKRAINE.....	509
Halus O.O., Havrik R.O. PECULIARITIES OF LEGAL REGULATION OF THE RIGHT TO CIVILIAN FIREARMS UNDER THE LEGISLATION OF THE REPUBLIC OF POLAND.....	515
Goncharenko G.A., Nikityuk Y.M. STATE MEASURES FOR THE REINTEGRATION OF THE TOT OF UKRAINE AS A COMPONENT OF THE RESTORATION OF NATIONAL STATEHOOD: THEORETICAL AND LEGAL ASPECT.....	520

Hryshchuk A.B. CERTAIN ASPECTS OF CORRUPTION PREVENTION IN THE NATIONAL POLICE BODIES.....	527
Yefimenko V.O. ON THE ISSUE OF DETERMINING THE POWERS OF THE ACCOUNTING CHAMBER IN THE COURSE OF PUBLIC EXTERNAL FINANCIAL CONTROL.....	533
Efimenko N.V. THE CONTENT OF THE PRINCIPLE OF OFFICIALITY IN THE CONTEXT OF THE PURPOSE OF ADMINISTRATIVE PROCEEDINGS AS A NORMATIVE AND VALUE-BASED BASIS FOR THE PROCEDURE FOR JUDICIAL APPEAL OF REGULATORY LEGAL ACTS.....	539
Zaborovskyy V.V. CHALLENGES AND PROSPECTS FOR THE APPLICATION OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN THE FIELD OF HEALTHCARE (TRANSPLANTOLOGY AND ART) AND THE PROBLEMS OF ENSURING THE CONFIDENTIALITY OF MEDICAL INFORMATION IN WARTIME.....	545
Zadyraka N.Y., Vielikov S.G. DEVELOPMENT OF LEGAL OPINION ON THE EXERCISE OF JUDICIAL CONTROL IN THE FIELD OF URBAN PLANNING.....	553
Ivanova R.Yu. WHO FINANCING INTERVENTION IN HEALTH-RELATED EQUIPMENT PROJECTS IN UKRAINE: A STRATEGIC EVALUATION.....	559
Igonin R.V. THE MINISTRY OF SOCIAL POLICY OF UKRAINE AS A SUBJECT OF CONTROL IN THE SPHERE OF SOCIAL SECURITY OF THE POPULATION OF UKRAINE.....	564
Kalchuk O.M. EUROPEAN EXPERIENCE OF PERSONNEL SELECTION TO THE PROSECUTION AUTHORITIES.....	571
Cantor N.Yu. ASSESSMENT OF THE EFFECTIVENESS OF THE GOAL-SETTING MECHANISM OF ADMINISTRATIVE LAW NORMS: THEORETICAL AND APPLIED ASPECTS.....	576
Kovalev N.S. DECENTRALISATION AS A TOOL FOR STRENGTHENING NATIONAL SECURITY: LEGAL ASPECT.....	581
Kovalchuk A.Y., Nakonechna I.V. THE DISSEMINATION OF FALSE RUMORS THAT MAY CAUSE PANIC AMONG THE POPULATION OR DISRUPT PUBLIC ORDER: AN ADMINISTRATIVE OFFENSE IN THE CONTEXT OF HYBRID CONFLICTS.....	587
Kolb S.O. LEGAL AND INSTITUTIONAL CHANGES IN THE INTELLECTUAL PROPERTY SYSTEM OF UKRAINE.....	593
Kolesnikova M.V., Leleka S.S. DEVELOPMENT, FORMATION AND PROSPECTS OF ADMINISTRATIVE JUSTICE IN UKRAINE.....	602
Kondratyuk N.S., Bubnova A.S., Paranytsia S.P. THE ESSENCE OF TACTICAL AND SPECIAL TRAINING IN LAW ENFORCEMENT ACTIVITIES.....	610
Kotliarenko O.P., Ahafonova Y.P. LEGAL ASPECTS OF THE INTERACTION BETWEEN THE CONCEPTS OF «MARTIAL LAW» AND «SPECIAL PERIOD» UNDER UKRAINIAN LEGISLATION.....	615
Krainii P.I., Toronchuck I.Zh. LEGAL REGULATION OF THE JUDICIARY IN THE STATE OF ISRAEL.....	621
Lantsev V. M. TAXATION OF INCOME OF A LAWYER AS A SELF-EMPLOYED PERSON IN UKRAINE.....	626
Levandovskyi C.C. DISTINGUISHING FEATURES OF PUBLIC PROCUREMENT IN THE CONSTRUCTION INDUSTRY WITH GRANT FUNDING FROM INTERNATIONAL MONETARY AND CREDIT ORGANIZATIONS.....	633
Lepish N.Ya., Pavlovych-Seneta Ya.P. PROCEEDINGS IN CASES OF ADMINISTRATIVE OFFENSES IN THE FIELD OF ROAD TRAFFIC AS A MEANS OF PREVENTIVE ACTIVITY.....	645
Martselyak O.V. COOPERATION OF UKRAINE WITH INTERNATIONAL FINANCIAL ORGANIZATIONS IN THE CONTEXT OF WAR, GLOBALIZATION, AND EUROPEAN INTEGRATION.....	651

Muzyka-Stefanchuk O.A., Huberska N.L. BEPS ACTION PLAN AND INTERNATIONAL MEASURES TO TACKLING AGGRESSIVE TAX PLANNING.....	659
Mushenok V.V., Danchenko T.V., Bisyuk O.S. LEGAL REGULATION OF RELATIONS REGARDING THE ASSESSMENT OF THE LEVEL OF PUBLIC SATISFACTION WITH THE ACTIVITIES OF STATE FISCAL BODIES.....	665
Mushenok V.V., Chigir P.R. GENESIS OF THE DEVELOPMENT OF THE SCIENTIFIC DOCTRINE OF STATE SOVEREIGNTY.....	671
Pylypyuk O.M. ADMINISTRATIVE AND LEGAL SUPPORT FOR THE IMPLEMENTATION OF CONSTITUTIONAL RIGHTS AND FREEDOMS OF MAN AND CITIZEN: ESSENCE, CONCEPT AND FEATURES.....	677
Protsenko V.S. ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF ELECTRONIC DOCUMENT FLOW IN THE MINISTRY OF INTERNAL AFFAIRS OF UKRAINE AND SUBORDINATE BODIES.....	684
Rostovskaya K.V. CURRENT ISSUES OF SELECTING AND APPLYING EFFECTIVE REMEDIES FOR THE PROTECTION OF VIOLATED RIGHTS IN ADMINISTRATIVE PROCEEDINGS IN UKRAINE.....	694
Syimovskyi R.M. THE BALANCE OF PUBLIC AND PRIVATE INTERESTS IN JUDICIAL PRACTICE REGARDING THE APPOINTMENT OF MILITARY PERSONNEL AS GUARDIANS DURING MARTIAL LAW IN UKRAINE.....	699
Sklyarova T.A. THE MAIN CHARACTERISTICS OF COMMUNAL PROPERTY MANAGEMENT.....	705
Stepanovskyi V.S. COMMON SECURITY POLICY AND NATIONAL SECURITY IN THE EUROPEAN UNION COUNTRIES: EXPERIENCE AND LEGAL REGULATION.....	710
Stepanovskyi V.S. THE SECURITY SERVICE OF UKRAINE AS A SUBJECT OF PROTECTION NATIONAL SECURITY AND TERRITORIAL INTEGRITY: THE LEGAL BASIS OF ACTIVITY.....	715
Tymchak V.V., Tymchak M.V. FINANCIAL AUTONOMY OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS: ADMINISTRATIVE AND LEGAL LIMITS AND POSSIBILITIES.....	720
Turchynov K.O. THE ROLE OF PARLIAMENT IN THE SYSTEM OF GOVERNANCE: THEORETICAL AND LEGAL ASPECTS.....	726
Khomenko Y.V. THE INSTITUTIONAL SYSTEM OF THE ADMINISTRATIVE AND LEGAL MECHANISM FOR THE EXCHANGE OF TAX INFORMATION WITH COMPETENT AUTHORITIES OF FOREIGN COUNTRIES.....	733
Khrebtova A.A., Pustovit I.V. ADMINISTRATIVE LIABILITY FOR INDUCING MINORS TO INTOXICATION: NORMATIVE-LEGAL ANALYSIS, ENFORCEMENT ISSUES, AND DIRECTIONS FOR IMPROVEMENT.....	741
Tsytsiura V.I. ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF SPECIAL LEGAL REGIMES.....	751
Shatokhin V.P. WAYS OF IMPROVING PUBLIC CONTROL OVER COMPLIANCE WITH LEGISLATION ON TRANSPORT: ADMINISTRATIVE AND LEGAL ASPECT.....	757
Shevchenko M.V. BASIC PRINCIPLES OF THE LEGAL REGIME OF THE EXERCISE OF DELEGATED POWERS BY PRIVATE ACTORS.....	762
Shorskyi P.O. A MODERN VIEW OF THE INFORMATION AND LEGAL SUPPORT OF THE AGRO-INDUSTRIAL COMPLEX OF UKRAINE.....	767

SECTION VIII. CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; PENAL ENFORCEMENT LAW

Albeshchenko O.S., Veits A.M., Iagodzinska A.S. THE WORLD EXPERIENCE OF PRIVATE MILITARY COMPANY DEVELOPMENT IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION PROCESSES.....	781
Andrushko A.V. COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS OF FOREIGN STATES' LEGISLATION ON LIABILITY FOR GENOCIDE.....	788
Bilinsky I.A., Kovalchuk Y.I. SUBJECTIVE SIGNS OF A CRIMINAL OFFENSE PROVIDED FOR BY ARTICLE 203-2 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE.....	810
Berzina A.B. SOCIO-HISTORICAL PREREQUISITES FOR THE CRIMINALIZATION OF ACTS THAT INFRINGE ON THE ESTABLISHED PROCEDURE FOR DRUGS CIRCULATION UNDER US CRIMINAL LAW.....	815
Volobuev A.F. THE DEATH PENALTY DURING MARTIAL LAW AS A MEANS OF PUBLIC PREVENTION.....	820
Kozlova T.B. CRIMINAL CORRUPTION OFFENSES DURING MARTIAL LAW.....	826
Korohod S.V. CAUSES OF VIOLENCE IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS: HOW WAR CHANGES CHILDREN'S BEHAVIOR.....	832
Kryshevych O.V. CRIMINAL LAW QUALIFICATION OF VIOLATIONS OF SANITARY RULES AND REGULATIONS ON THE PREVENTION OF INFECTIOUS DISEASES DURING RELIGIOUS BELIEFS, CONFESSIONS OR THE PERFORMANCE OF RELIGIOUS RITES.....	838
Kritzak I.V., Pryhotskyi V.A., Morozova O.M. FRONTLINE IN THE FOCUS OF CRIMINOLOGICAL ANALYSIS: CONCEPT, CONTENT, DIMENSIONS.....	843
Lazarenko A.M., Maksymenko M.I. CRIMINOLOGICAL PROFILING AS A METHODOLOGY FOR PREVENTING UNAUTHORIZED ABANDONMENT OF MILITARY UNITS AND SERVICE LOCATIONS.....	854
Mozol S.A., Levchenko Y.O. DETERMINANTS INFLUENCING THE COMMISSION OF CRIMINAL OFFENSES IN THE INSURANCE SECTOR UNDER MARTIAL LAW.....	859
Nalutsyshyn V.V., Nalutsyshyn V.V., Nalutsyshyn R.V. FOREIGN EXPERIENCE IN THE ENFORCEMENT OF JUDICIAL ACTS ON SENTENCES OF LIFE IMPRISONMENT.....	865
Panasyuk I.S. PROVISION OF FINANCIAL SERVICES BY CREDIT UNIONS IN UKRAINE AS AN OBJECT OF CRIMINAL RESEARCH.....	871
Posudevsky I.V. CURRENT STATUS AND TRENDS OF MERELY-VIOLENT CRIMES COMMITTED BY FOREIGNERS AS PART OF ORGANIZED GROUPS IN THE CONDITIONS OF ARMED CONFLICT IN UKRAINE.....	877
Prodan T.V. CURRENT STATUS AND COUNTERMEASURES AGAINST CHILD PORNOGRAPHY.....	884
Sobkovich O.V. EXPERIENCE OF EUROPEAN UNION COUNTRIES IN PREVENTING CRIMINAL OFFENSES IN THE INSURANCE SECTOR.....	889
Tymoshenko V.I. THE INFLUENCE OF EXTERNAL FACTORS ON THE PERSONALITY OF THE CRIMINAL.....	895
Tolkach A.M. FEMALE CRIME: CHALLENGES OF TODAY.....	901
Toma M.G., Vasylova O.V. OSINT TOOLS: RECORDING WAR CRIMES IN UKRAINE.....	905
Filipchuk O.G. PARTICIPATION OF UKRAINE IN THE INTERNATIONAL SYSTEM OF CRIME PREVENTION DURING MARTIAL LAW.....	910
Chekmarova I.M., Kulyk L.M., Yarosh V.V. ANALYSIS OF INTERNATIONAL LEGISLATION ON VIOLATIONS OF INVIOABILITY OF HOUSING.....	915

Chugaievska A.V. HISTORY OF THE ORIGIN AND DEVELOPMENT OF THE INSTITUTE OF EXEMPTION FROM PUNISHMENT IN UKRAINE.....	920
Yushchuk O.I., Diakur M.D. DEPRIVATION OF A STATE AWARD OF UKRAINE AS A FORM OF PUNISHMENT.....	930
SECTION IX. CRIMINAL PROCEDURE AND FORENSICS; FORENSIC EXAMINATION OPERATIONAL SEARCH ACTIVITIES	
Balatska O.R., Nyzhnyk G.P. EVOLUTION OF THE INSTITUTION OF DISCLOSURE OF CRIMINAL PROCEEDINGS IN THE CONTEXT OF ENSURING THE RIGHT TO DEFENSE.....	935
Balybina A.R., Sokolovsky M.V. PROBLEMATIC ISSUES OF PRE-TRIAL INVESTIGATION OF TERRORIST CRIMINAL OFFENSES: CURRENT STATE AND PROMISING DIRECTIONS OF SCIENTIFIC RESEARCH.....	941
Bisyuk O.S., Fedorchuk K.T. FEATURES OF THE USE OF PROTOCOLS OF INVESTIGATIVE (DETECTIVE) ACTIONS AS A SOURCE OF EVIDENCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS IN UKRAINE.....	947
Boginich I.O. PECULIARITIES OF LEGAL REGULATION IN THE FIELD OF APPLICATION OF SPECIAL AND OTHER TECHNICAL MEANS OF COVERT OBTAINING OF INFORMATION.....	954
Vakoliuk Y.O. THE CONCEPT OF "DISCLOSURE OF MATERIALS" IN THE CRIMINAL PROCEDURE OF UKRAINE.....	960
Vapniarchuk V.V. REGARDING THE STUDY OF THE CONTENT OF ELECTRONIC INFORMATION SYSTEMS, COMPUTER SYSTEMS OR THEIR PARTS, MOBILE TERMINALS OF COMMUNICATION SYSTEMS DURING CRIMINAL PROCEEDINGS.....	967
Herasymenko O.M. EXPERIENCE OF PRE-TRIAL INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENSES AT CRITICAL INFRASTRUCTURE FACILITIES IN THE EU AND THE USA: THEORETICAL, LEGAL, AND ORGANIZATIONAL ASPECTS.....	973
Dufeniuk O.M., Nagorniak Y.V. THE CONNECTION BETWEEN THE QUALITY OF INVESTIGATIVE (SEARCH) ACTIONS, DEFENSE TACTICS AND COURT DECISIONS OF THE FIRST INSTANCE (ON THE EXAMPLE OF CASES ON ROAD TRAFFIC SAFETY VIOLATIONS).....	987
Dufeniuk O.M. UNRESOLVED PROBLEMS AND NEW CHALLENGES OF USING CRIMINAL ANALYSIS BY OPERATIVE UNITS OF THE NATIONAL POLICE.....	993
Kalancha I.H., Stemkovskiy D.B. THE USE OF ELECTRONIC EVIDENCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS IN UKRAINE: COURT PRACTICE.....	1001
Kachan T.V. THE USE OF SPECIAL KNOWLEDGE IN THE INVESTIGATION OF ABUSE OF POWER OR OFFICE.....	1009
Klymchuk M.P., Matsola A.A. CIRCUMSTANCES TO BE ESTABLISHED WHEN INVESTIGATING ABUSE OF INFLUENCE.....	1014
Kohut I.A. FEATURES OF THE ORGANIZATIONAL AND LEGAL FORM OF INTERACTION BETWEEN THE INVESTIGATOR, THE INQUIRY OFFICER, AND THE PROSECUTOR DURING PRE-TRIAL INVESTIGATION.....	1021
Kryzhanovskiy A.S. CRITERIA FOR ATTRIBUTING ELECTRONIC INFORMATION TO TYPES OF EVIDENCE.....	1027
Morenko V.I. CLOSURE OF CRIMINAL PROCEEDINGS AS THE ONLY POSSIBLE LAWFUL PROCEDURAL DECISION OF THE PROSECUTOR IN CASE OF EXPIRATION OF THE PRE-TRIAL INVESTIGATION PERIOD.....	1033
Naidonov Y.V. CRIMINAL PROCEDURAL GUARANTEES IN BRINGING MILITARY COMMANDERS TO CRIMINAL RESPONSIBILITY: THE EXPERIENCE OF THE INTERNATIONAL CRIMINAL COURT.....	1039

Oshedsha A.D. COMMENCEMENT OF THE PRE-TRIAL INVESTIGATION PERIOD PRIOR TO SERVING A PERSON WITH A NOTICE OF SUSPICION.....	1047
Popovych M.V. HISTORY AND DEVELOPMENT OF FINGERPRINT IDENTIFICATION TECHNOLOGIES IN FORENSICS.....	1053
Pchelina O.V. THE USE OF ECHR PRACTICE DURING THE INVESTIGATION OF WAR CRIMES.....	1058
Radzievsky Y.Y. EUROPEAN STANDARDS FOR THE GROUNDING OF CRIMINAL PROCEDURAL DECISIONS, WHAT ARE THE RESULTS OF THE COURT CONTROL PROCESS.....	1063
Sokolovskyi M.V., Harnytska A.O. SPECIFIC ASPECTS OF EVIDENCE COLLECTION DURING THE PRE-TRIAL INVESTIGATION OF TERRORIST CRIMINAL OFFENSES.....	1071
Shyshenko A.A. INVESTIGATIVE ACTIONS IN UKRAINE, GERMANY AND FRANCE: COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS OF REGULATIONS AND APPLICATION PRACTICES.....	1076
Shcherbakovskyi M.Y. INSPECTION OF A VEHICLE DESTROYED OR DAMAGED AS A RESULT OF ARSON.....	1083
Shcherbyna S.O. INSPECTION OF THE SCENE OF THE INCIDENT DURING THE INVESTIGATION OF CRIMES AGAINST THE LIFE AND HEALTH OF A PERSON COMMITTED BY MEMBERS OF INFORMAL YOUTH GROUPS (ASSOCIATIONS).....	1089
Yakovchuk I.V. TYPICAL INVESTIGATIVE SITUATIONS IN THE METHODOLOGY OF INVESTIGATING ABUSE OF INFLUENCE.....	1093
SECTION X. JUDICIAL SYSTEM; THE PROSECUTION SERVICE AND ADVOCACY	
Korenev A.O. OVERLOADING OF UKRAINIAN COURTS: CAUSES, CONSEQUENCES, AND SOLUTIONS.....	1099
Mykhailiuk S.S. PROSECUTOR'S SELF-GOVERNANCE: CONCEPT AND CHARACTERISTICS.....	1105
Proskurnya V.O. INTERNATIONAL LEGAL STANDARDS OF PUBLICITY OF THE JUDICIARY AND THEIR APPLICATION IN MARTIAL LAW.....	1112
Tsyganyuk Y.V., Honcharov M.S. COMPLIANCE WITH THE GUARANTEES OF THE ADVOCACY IN UKRAINE DURING MARTIAL RULE: PROBLEMS AND WAYS TO SOLVE THEM.....	1117
Chaika R.A. LEGAL AND ORGANIZATIONAL ASPECTS OF THE FUNCTIONING OF THE HIGH COUNCIL OF JUSTICE: PROBLEMS AND REFORM PATHWAYS.....	1124
SECTION XI. INTERNATIONAL LAW	
Babaritsky O.V., Ignatieva A.I., Briankin A.S. INTERNATIONAL HUMAN RIGHTS PROTECTION: COMPARATIVE ANALYSIS OF HUMAN RIGHTS IN UKRAINE AND THE EUROPEAN UNION.....	1130
Bey A.M. INTEGRATION OF INTERNATIONAL EXPERIENCE INTO THE ORGANIZATION OF UKRAINE'S DEFENSE PROCUREMENT SYSTEM IN WARTIME.....	1136
Bondarenko Ye. ENERGY SECURITY AS A FACTOR OF NATIONAL RESILIENCE: EUROPEAN AND INTERNATIONAL LEGAL CONTEXT.....	1142
Bushok O.O. THE CONCEPT OF POST-WAR RECONSTRUCTION IN HISTORICAL RETROSPECT.....	1148
Gafarova K.K. LEGAL BASIS OF INTERNATIONAL RELATIONS BETWEEN THE EUROPEAN UNION AND AZERBAIJAN: REALITIES AND PROSPECTS.....	1153
Giblaliyeva A. THE IMPACT OF CONVENTION MECHANISMS ON GENDER DEVELOPMENT.....	1159

Daniilian D.A. THE CRIME OF GENOCIDE UNDER INTERNATIONAL CRIMINAL LAW: DEFINITIONS AND FEATURES.....	1167
Denisenko S.I., Shlapko T.V. Ilchenko O.V. CUSTOMS POLICY OF UKRAINE ON THE WAY TO EUROPEAN STANDARDS: KEY ASPECTS.....	1172
Zhelekhovska T.V. SPECIFIC ASPECTS OF THE APPLICATION OF ECONOMIC AND POLITICAL SANCTIONS IN THE EUROPEAN UNION.....	1178
Ilika M.I., Toronchuk I.Zh., Yaremchuk V.V. THE ROLE OF GENERAL PRINCIPLES OF LAW IN PUNISHING THE CRIME OF AGGRESSION OF THE RUSSIAN FEDERATION AGAINST UKRAINE.....	1183
Kadukha I.V. PROTECTION OF CHILDREN'S RIGHTS TO HEALTH CARE IN THE CONTEXT OF ARMED CONFLICT: NATIONAL AND INTERNATIONAL LAW ASPECTS.....	1189
Karvatska S.B., Manyk A.Z., Yaremchuk V.V. CYBERSPACE: INTERNATIONAL LEGAL REGULATION AND PRACTICE OF APPLICATION OF THE CASE LAW OF THE UN ICJ.....	1194
Karvatska S.B., Yaremchuk V.V. INTERNATIONAL LEGAL REGULATION OF COUNTERACTION TO MONEY LAUNDERING AND TERRORIST FINANCING: PROBLEMS AND WAYS OF SOLUTION.....	1200
Kovalova M.V. INTERPRETATION OF TREATIES: THEORETICAL FOUNDATIONS AND PRACTICAL CHALLENGES.....	1206
Krasnikova O.V. INTERNATIONAL LEGAL PROTECTION OF UNDERWATER CULTURAL HERITAGE IN THE FACE OF CLIMATE CHANGE THREATS.....	1212
Maksymovych R.O. TRANSFORMATION OF WELFARE STATES AS A RESULT OF MILITARY CONFLICTS.....	1219
Mal'tsev S.Yu. INFORMATION NETWORK SECURITY AND PRIVACY PROTECTION: EUROPEAN STANDARDS AND INTEGRATION CHALLENGES FOR UKRAINE.....	1225
Medvid L.P., Prokopchuk P.A. ANALYSIS OF INTERNATIONAL TREATIES AND REGULATORY ACTS OF UKRAINE GOVERNING THE TREATMENT OF PRISONERS OF WAR.....	1234
Nazarenko Y.L. INTERNATIONAL LEGAL REGULATION OF THE LIABILITY OF AN AIR CARRIER FOR A PASSENGER'S CHECKED BAGGAGE.....	1240
Nalyvaiko O.I. THE ROLE OF THE STATE IN REDUCING THE LEVEL OF ROAD TRAFFIC ACCIDENTS: LEGAL ASPECTS OF THE IMPLEMENTATION OF INTERNATIONAL NORMS.....	1246
Nikolenko L.M. PRINCIPLES OF EUROPEAN UNION LAW AS CRITERIA FOR ASSESSING THE EFFECTIVENESS OF LEGAL INTEGRATION.....	1251
Pereverzyeva O.S. LIMITATION OF IMMUNITIES OF SEA AND AIRCRAFT VESSELS.....	1256
Polyukhovych O.I., Mishchuk I.V., Voznyuk S.S. UKRAINIAN PEACE FORMULA: LEGAL DISCUSSION.....	1262
Slavko A.S., Koval V.M. THE MEDIA AS A SPECIFIC PERPETRATOR OF THE CRIME OF INCITEMENT FOR GENOCIDE.....	1269
Tabachuk N.P. CURRENT TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF DOMESTIC LEGAL REGULATION OF MARKET DOMINANCE IN THE LIGHT OF EUROPEAN INTEGRATION PROCESSES.....	1278
Fetko Yu.I. LEGAL FOUNDATIONS OF THE ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF CROSS-BORDER AND REGIONAL COOPERATION BETWEEN UKRAINE AND THE EUROPEAN UNION.	1287
Chernobuk V.V. PROTECTION OF CHILDREN`S RIGHTS IN MILITARY CONFLICT CONDITIONS: INTERNATIONAL EXPERIENCE AND UKRAINIAN REALITIES.....	1291

SECTION XII. CURRENT ISSUES OF MODERN LEGAL SCIENCE

Artemov V.Yu., Kalinin O.V. DEONTOLOGICAL CODES OF SPECIAL SERVICES OF AMERICA AND UKRAINE: COMPARATIVE ANALYSIS.....	1295
Getsko V.V. TYPOLOGY AND FUNCTIONING OF GOVERNMENTS IN MODERN DEMOCRATIC STATES.....	1300
Gubanova I.V. THE ROLE OF FORENSIC ECONOMIC EXPERTISE OF FINANCIAL AND ECONOMIC ACTIVITIES OF ENTERPRISES IN ENSURING ECONOMIC SECURITY.....	1305
Deyneko I.V. CUSTOMS DOCTRINE AS A STRATEGIC GUIDELINE FOR THE DEVELOPMENT OF THE CUSTOMS SYSTEM OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION.....	1312
Kostyuk Yu.V. THE RIGHT TO REHABILITATION OF PERSONS WITH DISABILITIES: THEORETICAL AND LEGAL ANALYSIS.....	1318
Stupnyk Ya.V. CONCEPTUAL PRINCIPLES OF HUMAN RIGHTS PROTECTION DURING PRE-TRIAL INVESTIGATION UNDER EXTRAORDINARY LEGAL REGIMES.....	1324

РОЗДІЛ І. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ

УДК [342.553/.56.03:340.141](477-2)»13/17»

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.1>

МІСЦЕ І РОЛЬ КОПНОГО СУДОЧИНСТВА У ФОРМУВАННІ ЗАСАД ДОБРОЧЕСНОСТІ ТА ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ В УКРАЇНІ (XIV–XVIII ст.)

Бойко І.Й.,

*доктор юридичних наук,
професор, завідувач кафедри історії держави,
права та політико-правових учень*

Львівського національного університету імені Івана Франка

ORCID: 0000-0001-8444-6787

e-mail: igor.boiko@lnu.edu.ua

Ковальчук І.В.

*доктор філософії у галузі права,
старший викладач*

кафедри суспільно-політичних наук

Вінницького національного технічного університету

ORCID: 0009-0007-7467-5317

e-mail: ivankovalchuk@vntu.edu.ua

Заяць О.В.

*доктор філософії у галузі права,
асистент кафедри історії держави,
права та політико-правових учень*

Львівського національного університету імені Івана Франка

ORCID: 0000-0003-4512-2338

e-mail: oksana.lesyk@lnu.edu.ua

Бойко І.Й., Ковальчук І.В. Заяць О.В. Місце і роль копного судочинства у формуванні засад доброчесності та доступу до правосуддя в Україні (XIV–XVIII ст.).

У статті проаналізовано місце і роль копного судочинства у формуванні засад доброчесності та доступу до правосуддя в Україні (XIV–XVIII ст.). Зазначено, що в українських селах впродовж XIV–XVIII ст. судочинство здійснювали копні суди. Копний суд був громадським органом сусідського об'єднання сільських територіальних громад. Він здійснював судочинство у цивільних і кримінальних справах, розслідував злочини, здійснював примирення винного з потерпілим та виконував свої рішення на українських землях у XIV–XVIII ст.

Показано, що склад копного суду становили копники, тобто копні судді (судні мужі) та присутня на судовому розгляді громада. Копні судді добре знали українське звичаєве право, мали загострене почуття справедливості та відповідальності, відзначалися високою моральною чистотою, чесністю, жили чесно, дотримувалися правил моралі та звичаєвого права. Тільки вони мали право прийняти рішення у справі.

Наголошено, що історичний досвід організації та діяльності копних судів в Україні свідчить про наявність в українського народу демократичних традицій здійснення правосуддя. Національний історичний правовий досвід свідчить, що доступ до правосуддя і доброчесність суддів є характерними рисами українського права, які формувалися і функціонували на українських землях упродовж століть. З досвіду діяльності копного судочинства в Україні упродовж XIV–XVIII ст. впливає, що для сучасного українського судді доброчесність має сприйматися як його професійна незалежність, чесність, неупередженість, непідкупність, сумлінність, дотримання етичних норм та демонстрація бездоганної поведінки в професійній діяльності та особистому житті, а також стосовно яких немає

сумнівів щодо законності джерел походження майна, відповідності рівня життя судді або членів його сім'ї задекларованим доходам та ін. Доступ до правосуддя та доброчесність судді є також важливими під час розбудови громадянського суспільства та демократичної, правової держави.

Ключові слова: копний суд, копне судочинство, доступ до правосуддя, доброчесність, правосуддя.

Boyko I.Y., Kovalchuk I.V., Zayats O.V. The place and role of the collective judiciary in the formation of principles of integrity and access to justice in Ukraine (14th–18th centuries).

The article analyzes the place and role of the kopny court in the formation of the principles of integrity and access to justice in Ukraine (14th–18th centuries). It is noted that in Ukrainian villages during the 14th–18th centuries, judicial proceedings were carried out by kopny courts. The kopny court was a public body of a neighboring association of rural territorial communities. It carried out judicial proceedings in civil and criminal cases, investigated crimes, reconciled the guilty with the victim, and executed its decisions on Ukrainian lands in the 14th–18th centuries.

It is shown that the composition of the kopny court consisted of kopnyki, that is, kopny judges (court men) and the community present at the trial. The kopny judges knew Ukrainian customary law well, had a keen sense of justice and responsibility, were distinguished by high moral purity, honesty, lived honestly, adhered to the rules of morality and customary law. Only they had the right to make a decision in the case.

It is emphasized that the historical experience of the organization and activity of kopny courts in Ukraine testifies to the presence of democratic traditions of the administration of justice among the Ukrainian people. National historical legal experience testifies that access to justice and the integrity of judges are characteristic features of Ukrainian law, which were formed and functioned on Ukrainian lands for centuries. From the experience of kopny judicial activity in Ukraine during the XIV–XVIII centuries. It follows that for a modern Ukrainian judge, integrity should be perceived as his professional independence, honesty, impartiality, incorruptibility, conscientiousness, adherence to ethical norms and demonstration of impeccable behavior in professional activities and personal life, as well as in relation to which there are no doubts about the legality of the sources of origin of property, compliance of the standard of living of the judge or his family members with the declared income, etc. Access to justice and integrity of a judge are also important in the development of civil society and a democratic, legal state.

Key words: public court, public justice, access to justice, integrity, justice.

Постановка проблеми. Одним із головних завдань судової реформи у сучасній Україні є забезпечення доступу до правосуддя, що передбачає можливість людини без перешкод одержати судовий захист своїх прав. В Україні кожному гарантовано право на справедливий суд, що включає, крім іншого, право на розгляд справи. Забезпечення доступу до правосуддя для всіх є одним з пріоритетів цілей сталого розвитку України на період до 2030 р. [1]. Крім цього, ефективність реалізації доступу до правосуддя, серед іншого, залежить від доброчесності суддів, які своєю добросовісною працею формують довіру до судової влади. Інакше кажучи, ефективність правосуддя залежить насамперед від особистих чеснот судді. Ці основоположні принципи впроваджені в національну систему правил і норм, що формують моральний аспект поведінки суддів та викладені, зокрема, у Кодексі суддівської етики. Відповідно до Кодексу, суддя повинен бути прикладом неухильного додержання вимог закону і принципу верховенства права, присяги судді, а також дотримання високих стандартів поведінки з метою зміцнення довіри громадян у чесність, незалежність, неупередженість та справедливість суду. Суддя має докладати всіх зусиль для того, щоб на думку розсудливої, законослухняної та поінформованої людини, його поведінка була бездоганною [2].

Досягнення успіхів у реалізації доступу до правосуддя, високого рівня доброчесності суддів у сучасній Україні можливо, серед іншого, завдяки використанню історичного правового досвіду. У зв'язку з цим значну увагу привертає вивчення історичного досвіду копного судочинства у формуванні засад доброчесності та доступу до правосуддя в Україні (XIV–XVIII ст.).

Метою статті є комплексний історико-правовий аналіз місця і ролі копного судочинства у формуванні засад доброчесності та доступу до правосуддя в Україні (XIV–XVIII ст.).

Стан дослідження проблеми. Окремі питання про місце і роль копного судочинства у формуванні засад доброчесності та доступу до правосуддя в Україні (XIV–XVIII ст.) висвітлювали у наукових працях українські вчені, зокрема: М. Іванішев, Р. Лашенко, І. Черкаський, М. Ясинський, Я. Падох, А. Яковлів, В. Кульчицький, Б. Тищик, М. Костицький, І. Усенко, М. Бедрій та ін.

Виклад основних положень. В українських селах впродовж XIV–XVIII ст. судочинство здійснювали копні суди. Копний суд був громадським органом сусідського об'єднання сільських тери-

торіальних громад [3]. Він здійснював судочинство у цивільних і кримінальних справах, розслідував злочини, здійснював примирення винного з потерпілим та виконував свої рішення на українських землях у XIV–XVIII ст. Копні суди діяли на основі норм звичаєвого права, що ґрунтувалися на національних і релігійних особливостях цих народів і визнавалися органами державної влади Польського Королівства, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої та Гетьманщини [4].

Підвідомчість копного суду передбачала вирішення ним цивільних і кримінальних справ, проте в його практиці не відбулось чіткого розмежування судочинства на цивільне та кримінальне. Копному суду були підсудні усі суспільні групи, у тому числі шляхта, яка проживала в українських селах. Як бачимо, це могло викликати взаємне дублювання громадськими (копними) та державними судами своїх функцій. Проте І. Черкаський зазначав, що такого дублювання не було, оскільки право вирішального вибору суду, який розглядав справу, належало потерпілому (позивачу) [5].

Кожна стадія копного судочинства носила назву “копа”. Залежно від справи, яку вирішував копний суд, їх кількість могла бути різною, проте загалом можна згрупувати та виділити три основні стадії копного судочинства: гаряча копа (розслідування злочинів), велика копа (судовий розгляд) та завита копа (виконання рішень). Український правознавець Я. Падох виділив наступні засади копного судочинства: усність; безпосередність; диспозитивність сторін процесу; єдність провадження в цивільних і кримінальних справах; поміркований формалізм [6]. Крім названих засад, копному судочинству також були властивими гласність, змагальність і рівноправність сторін процесу.

Здійснення копними судами попереднього розслідування починалось із скарги (позову) потерпілого (позивача). Скарга (позов) у копному судочинстві, як правило, надавалась суду в усній формі. У цій скарзі можна умовно виділити три частини: вступ (у ньому зазвичай позивач розповідав про передумови своєї проблеми); суть позову (розповідь про заподіяну шкоду); запевнення про те, що у нього (позивача) немає жодних сумнівів у тому, що лише копний суд може дану справу вирішити.

На підставі скарги потерпілого копний суд відкривав провадження у справі. Відкриттю провадження по справі передували деякі підготовчі дії. Перед початком гарячої копи громада обирала копних суддів, інколи це відбувалось перед ухваленням рішення. Копні судді давали присягу, що винного захищати не будуть. Після присяги вони кидали шапки у коло, яке обступала громада. Це було так зване копне коло, в яке ставала особа, щоб надати певні показання на стадії судового розгляду копним судом. Коли завершувались підготовчі дії, копні судді здійснювали оголошення про початок судового процесу та зміст судової справи [7].

“Гаряча копа” як стадія судочинства передбачала розшук злочинця, дізнання та попереднє слідство по справі. Кримінальний розшук здійснювали копні суди, передусім, шляхом гоніння сліду та зводу.

Гоніння сліду було основним засобом розшуку особи, яку підозрювали у вчиненні злочину. Копний суд гнав слід, тобто проводив розшук, від села до села. Село, яке вивело слід за межі своєї території вважалось “очищеним” від усяких підозр, зокрема в переховуванні злочинця, тому не несло юридичної відповідальності. Колективна відповідальність членів територіальної громади також не наступала у тих випадках, коли село, до якого привів слід, добровільно видавало злочинця чи вказувало на нього. Коли слід не вдавалось вивести за межі села, але громада не виступала на захист розшукуваного, слід гнався від “землі” до “землі” або від двору до двору. Селянин, який виводив слід за межі своєї нерухомої власності, також вважався “очищеним”, тому його не притягували до відповідальності. Якщо слід не хотіли чи не могли вивести, не хотіли знайти та видати злочинця, якщо знищували сліди тощо, наступала відповідальність села або окремих осіб, які володіли нерухомим майном [8].

Звід застосовували, якщо втрачена річ знаходилась до “закличу” чи була знайдена в іншій місцевості, а особа, в якій побачили цю річ, заперечувала неправомірність її набуття. Потерпілий при свідках звертався до володільця крадених речей і вимагав довести правомірність його володіння. За такий доказ вважалось визначення особи, від якої володільць отримав речі. Після отримання відомостей про цю особу, “гаряча копа” прямувала до неї. Тоді потерпілий вимагав довести правомірність володіння і в цієї особи. Процесуальна дія зводу, як бачимо, подібна до гоніння сліду, з тією відмінністю, що при зводі йшли не за слідом, а за “сводами”, “заводцями”, до яких перейшли крадені речі. Ведення зводу припинялося на “третьому своді”: третій володільць мусив крадену річ віддати потерпілому без заперечень і відшкодування, але цим актом набував право шукати “свого кривдника” за наступними сводами.

Важливе значення у копному судочинстві мало “поволання” – оголошення про злочин. Шляхом поволання усіх жителі копного округу закликали до збирання доказів по справі. Як правило, цю процесуальну дію застосовували у справах про вбивство. Після оголошення про злочин або одно-

часно з цим родичі вбитого розпитували всіх, кому було відомо про злочин. Коли це опитування не давало бажаних результатів, тоді копний суд вдавався до "прослуху". За допомогою прослуху потерпілий сподівався отримати хоча б якісь дані, за допомогою яких вдалося б знайти вбивцю [9].

Під час розслідування злочину копні суди застосовували складну систему слідчих дій, які не втратили своєї актуальності й сьогодні: обшук, огляд, допит тощо. Копний суд також застосовував ідентифікацію, в процесі якої тотожність встановлювали шляхом візуального порівняння чи простого прикладання. Наприклад, зіставлення підшви взуття підозрюваного чи іншого предмету зі слідом, який було виявлено на місці злочину. Доволі поширеною практикою була участь возного (державного судового чиновника) у здійсненні копними судами слідчих дій, який у своїх звітах фіксував їх результати. У тогочасному законодавстві формувалися також зародки інституту участі в слідчих діях фахівців – пропонувалося, щоб в огляді ран і побоїв брав участь цирульник у статусі спеціаліста [7]. Якщо на трьох колективних допитах учасники копного зібрання заявляли, що вони нічого у даній справі не знають, а в позивача не було необхідних доказів, скликалась "присяжна копа". Позивач вибирав кілька чоловік із кожного села та зобов'язував присягнути, що вони злочин не вчиняли та не знають злочинця. "Присяжна копа" відбувалась наступного дня після третього колективного допиту. Людей, які відмовлялись від присяги, визнавали винними у злочині [10]. Коли ж усі приймали присягу за встановленими правовим звичаєм правилами, тоді провадження по даній кримінальній справі закривали. "Гаряча копа" (попереднє розслідування) завершувалась "даванням вини". Копний суд або особисто потерпілий на підставі зібраних у процесі слідства доказів звинувачували певну особу чи кількох осіб у вчиненні злочину. Після "давання вини" копний суд (тобто "велика копа") розпочинав судовий розгляд справи.

Склад копного суду становили копники, тобто копні судді (судні мужі) та присутня на судовому розгляді громада. Кількість копних суддів не була сталою, хоча здебільшого вона становила приблизно 10-20 осіб. Цих суддів обирало населення копного округу на засіданні віча з-поміж членів територіальної громади [11]. До особи, яка обиралась копним суддею, висувались такі вимоги: обізнаність у звичаєвому праві, наявність до неї поваги і довіри членів громади. Перед тим як заступити на посаду копні судді приймали присягу [12]. Копні судді добре знали українське звичаєве право, мали загострене почуття справедливості та відповідальності, відзначалися високою моральною чистотою, чесністю, жили чесно, дотримувалися правил моралі та звичаєвого права. Тільки вони мали право прийняти рішення у справі. Окрім копних суддів, на велику копу запрошували по одному-двох чоловіків з трьох сіл сусіднього копного округу. Вони мали назву в копному судочинстві "люди сторонні". У них не було права голосу, проте ці суб'єкти процесу сліdkували за ходом судового розгляду. На засіданні копного суду могли бути присутні поміщики та державні чиновники, але також без права голосу. Решту копного зібрання становило селянство (громада), тобто публіка, обов'язкова участь якої в кожному засіданні копного суду максимально забезпечувала гласність судового процесу. Серед державних чиновників найбільш важливим правовим статусом у копному судочинстві був наділений возний (до 1566 р. – виж), який брав участь у засіданнях копного суду, записував прийняті рішення та звітував про них у гродському суді [3].

Судовий розгляд (велика копа) відбувався на "коповищі" гласно, відкрито і прозоро колегіально складом суду, який жителі копного округу обирали в кожній справі. У засіданнях копних судів брали участь, зокрема, посадові особи місцевого самоврядування та представники держави. Розгляд судових справ відбувався за широкої участі представників громадськості, які не тільки були звичайними слухачами, а й часто вступали в обговорення справи і надавали копному суду докази з власної ініціативи. Учасники копного судочинства керувалися, насамперед, власним розумінням справедливості, "здоровим глуздом" і нормами українського звичаєвого права. Важливою частиною стадії судового розгляду ("великої копи") були заходи, які вживали копні суди для примирення учасників судового процесу з умовою компенсації шкоди, заподіяної правопорушенням. Неявка на засідання копного суду могла бути підставою для негативного рішення у справі.

Коповища були незмінними протягом багатьох століть та визначеними звичаями громади місцями (зазвичай під відкритим небом) зібрань і засідань копних судів. Очевидно, на коповищах раніше провадили свої засідання вервні суди, а, можливо, перед ними ще й общинні суди додержавного суспільства. Розгляд справи копним судом розпочинався з того, що потерпілий розповідав суддям обставини справи разом з даними, зібраними під час гарячої копи. Після цього копний суд викликав підсудного, щоб той навів докази своєї невинуватості. Гурт учасників копного суду під час засідання набирав круглої форми з вільним місцем посередині. Дане місце називалось "копне коло". У нього ставали учасники судового процесу для виголошення своїх міркувань, вимог, свідчень і надання доказів.

Копне судочинство носило змагальний характер, тому сторони процесу доводили свою правоту шляхом судових дебатів. Документи, що зберегли до наших часів відомості про діяльність

українських копних судів, свідчать, що не тільки судді (що само собою зрозуміло), а й сторони та громада на суді під час процесу виявляли досконале знання українського звичаєвого права; сторони у процесі часто цитували звичаєво-правові норми, переказуючи їх зміст в стислих реченнях. Найважливішим моментом у копному судочинстві було не тільки наведення фактичних доказів, а й з'ясування та доведення перед копним судом юридичної дії самої звичаєво-правової норми, на підставі якої слід було вирішити справу. У таких випадках змагання сторін щодо фактичних обставин справи перетворювалось на спір про чинність юридичної норми [13].

Підсудний (відповідач) повинен був "вивід слухний із себе вчинити", тобто довести свою невинність у злочині. За заявами сторін копний суд прослуховував свідків, оглядав речові докази, місце події, проводив допити, у тому числі із застосуванням тортур ("мук"). Коли за результатами судового розгляду одна із сторін була більш близькою до істини, копний суд зобов'язував її присягнути [14]. Ці процесуальні дії можна згрупувати в етап судового слідства на стадії великої копи.

Під час розгляду справи у копному суді розповсюдженою практикою були примирні процедури між сторонами. Українське звичаєве (копне) право допускало можливість укладення мирової угоди на будь-якій стадії копного процесу. Потерпілий мав право помиритись із засудженим навіть під час виконання копним судом рішення про смертну кару. Як правило, взамін за прощення винний сплачував потерпілому певну грошову суму.

У копному судочинстві функціонувала доволі складна система доказів: речові докази, зокрема вкрадена річ ("лице"), сліди побоїв, рани, труп вбитої людини, сліди на дорозі тощо; особисте зізнання; покази свідків ("видоки", "послухи", "люди"); присяга сторін процесу та свідків; ордалії ("муки"), які передбачали випробування водою, залізом або батогами.

Речові докази в копному судочинстві позначались терміном "знаки". Нерухомі речові докази (наприклад, сліди на дорозі) оглядались копними суддями, свідками та деколи возним. На стадії "великої копи" ці суб'єкти підтверджували відповідний факт під присягою. Рухомі речові докази мали загальну назву "лице", які потерпілий повинен був доставляти безпосередньо на засідання копного суду. "Лице" було не тільки важливим доказом, а й посилювало кримінальну відповідальність засудженого злочинця. Злодія, якого ловили з "лицем", тобто з краденим майном, копний суд зазвичай засуджував до смертної карі.

Покази свідків у копному судочинстві мали велике значення. Попри обмеження у Руській Правді кола осіб, які могли бути свідками, копні суди визнавали правомірними свідчення усіх людей незалежно від їхнього суспільного стану та статі. До свідків було тільки дві вимоги: осілість і добра репутація [15].

Завершальною стадією копного судочинства була "завита копа". Її назва походила від слова "завити", що означало "закінчити". "Завитою копою" вважалося будь-яке засідання копного суду, на якому він виносив остаточне рішення у справі. За ідеальних умов згідно з українськими правовими звичаями стадія "завитої копи" була також стадією виконання вироку копного суду. Рішення копних судів називались "декретами" або "сказаннями". Вони приймалися після дослідження всіх наявних доказів і судового розгляду. Рішення копного суду приймали тільки копні судді, хоча інші учасники копи також могли висловити свою думку з цього приводу. Копні судді разом повинні були дійти до спільного одноголосного рішення. Прийняттю рішення передувала нарада копних суддів [5].

Суворість покарання, присудженого копним судом залежала від ступеня суспільної небезпеки вчиненого злочину. За злочини невеликої тяжкості копний суд присуджував м'які покарання, зокрема штраф і компенсацію заподіяної шкоди потерпілому. Проте за великі розкрадання, підпали, вбивства, множинність злочинів тощо покарання були дуже суворими і навіть жорстокими, незважаючи на те, до якого суспільного стану належав потерпілий.

Оскаржити рішення копного суду можна було (залежно від історичного періоду та регіону) в гродських, земських, домініальних, каптурових і сотенних судах. Рішення копного суду могли бути оскаржені не тільки в державних судах. Як виняток із загальних правил копного судочинства, допускалась додаткова стадія копного процесу, яка носила назву "обча копа" (загальна копа), в якій брали участь жителі кількох сусідніх копних округів. Завданням "обчої копи" був перегляд рішення, прийнятого на "завитій копі". На цій надзвичайній стадії копного судочинства склад копного суду значно розширювався у порівнянні з "великою копою". "Обча копа" була надзвичайним зібранням, присутність на якому поруч з жителями копного округу, де справа розглядалась у першій інстанції, людей з інших копних округів забезпечувала неупередженість копного суду при перегляді судової справи у другій інстанції.

Копний суд був водночас і слідчим, і судовим, і виконавчим органом, тому, як правило, самостійно виконував свої рішення. При виникненні труднощів у виконанні свого рішення копний суд був уповноважений звертатись за допомогою до гродського суду. Також при ухиленні відповідача

від сплати присудженої компенсації або штрафу копний суд мав право звертатись за допомогою до місцевого феодала, підданим якого був засуджений. Під час "завитої копи" до засудженого в кримінальній справі могли застосовувати тілесні покарання або смертна кара. Для цього кільком членам громади копний суд делегував функції ката. Крім того, члени громади інколи збирали кошти та наймали професійного ката.

Серед тілесних покарань на завитій копі здебільшого застосовували побиття батогами. Визнання копним судом підсудного винним у вчиненні тяжкого злочину, як правило, мало наслідком смертну кару. Основними видами смертної кари в копному судочинстві на українських землях були: повішання на шибениці (цей вид смертної кари був найпоширенішим); спалення на вогнищі (цьому покаранню підлягали лише святотатці, відьми та чаклуни, а згодом і підпалювачі); четвертування (цей вид смертної кари в копному судочинстві застосовували в крайніх і дуже рідкісних випадках) [16].

Діяльність копних судів вагомо вплинула на розвиток судових органів і здійснення судочинства в українських селах. Це виявилось в тому, що апробовані столітньою практикою копні правові звичаї застосовувались у сільському судочинстві навіть у XIX ст., а подекуди – і на початку XX ст.

Висновок. Історичний досвід організації та діяльності копних судів в Україні свідчить про наявність в українського народу демократичних традицій здійснення правосуддя. Українське звичаєве право передбачало доступ громадськості до правосуддя, доброчесність суддів, виокремлювало моральний приклад неупередженості, об'єктивності та динамічності копних судів в Україні. Як видається, сьогодні кожен суддя повинен вміти проникнути в дух і зміст права та виховати в собі відчуття справедливості, адже тільки таке судочинство можна буде назвати правосуддям. Національний історичний правовий досвід свідчить, що доступ до правосуддя і доброчесність суддів є характерними рисами українського права, які формувалися і функціонували на українських землях упродовж століть. З досвіду діяльності копного судочинства в Україні упродовж XIV–XVIII ст. випливає, що для сучасного українського судді доброчесність має сприйматися як його професійна незалежність, чесність, неупередженість, непідкупність, сумлінність, дотримання етичних норм та демонстрація бездоганної поведінки в професійній діяльності та особистому житті, а також стосовно яких немає сумнівів щодо законності джерел походження майна, відповідності рівня життя судді або членів його сім'ї задекларованим доходам та ін. Доступ до правосуддя та доброчесність судді є також важливими під час розбудови громадянського суспільства та демократичної, правової держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Яким чином забезпечується доступ до правосуддя? URL: <https://www.prostir.ua/?news=yakym-chynom-zabezpechujetsya-dostup-do-pravosuddya>.
2. Доброчесність суддів: аналіз практики Верховного Суду. // dejure.foundation/dobrochesnist-suddiv/.
3. Бедрій М. Копні суди на українських землях у XIV–XVIII ст.: історико-правове дослідження. Львів: Галицький друкар, 2014. С. 45.
4. Бедрій М. Основні ознаки українських копних судів (XIV–XVIII ст.) *Часопис Київського університету права*. 2009. № 1. С. 34.
5. Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII в.в. *Праці комісії для вивчення історії західноруського та українського права*. Вип. 4, 5. Київ, 1928. С. 85.
6. Падох Я. Суди й судовий процес старої України. Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто, Львів, 1990. С. 86.
7. Тищик Б., Бедрій М. Копне судочинство в Україні та особливості його здійснення (XIV–XVIII ст.) *Право України*. 2010. № 1. С. 69–70.
8. Ясинський М. "Село" и "верв" Русской Правды. Антологія української юридичної думки / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. – Том 2: Історія держави і права України: Руська Правда. – Київ: Юридична думка, 2002. – С. 272.
9. Бедрій М. Розслідування злочинів в українському копному судочинстві (XIV–XVIII ст.) *Проблеми законності*. Вип. 111. Харків, 2010. С. 252–254.
10. Бедрій М. Копні суди на українських землях у XIV–XVIII ст.: історико-правове дослідження. Львів: Галицький друкар, 2014. С. 43.
11. Бедрій М. Копні суди на українських землях у XIV–XVIII ст.: історико-правове дослідження. Львів: Галицький друкар, 2014. С. 44–45.
12. Костицький М. Відновне правосуддя в контексті правової політики в Україні. URL: www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf.

13. Бедрій М. Стадія судового розгляду в українському копному судочинстві (XIV–XVIII ст.) *Вісник Львівського університету*. Серія юрид. Вип. 51. Львів, 2010. С. 22–23.
14. Падох Я. Суди й судовий процес старої України. Нью-Йорк; Париж; Сидней; Торонто; Львів, 1990. С. 89.
15. Бедрій М. Докази та доказування в українському копному судочинстві (XIV–XVIII ст.) *Підприємництво, господарство і право*. 2009. № 12. Київ, 2009. С. 154–155.
16. Бедрій М. Рішення українських копних судів: порядок прийняття, зміст, оскарження та виконання (XIV–XVIII ст.) *Держава і право*. Київ, 2009. Вип. 43. С. 176–178.

UDC 340+35.078.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.2>

GENERAL THEORETICAL BASIS OF RESEARCHING THE CONCEPT OF «INFORMATION SECURITY»

Honcharov M.V.,*Doctor of Philosophy*

ORCID: 0000-0003-4452-1652

e-mail: goncharovnik@ukr.net**Honcharov A.V.,***Candidate of Law, Associate Professor,**Associate Professor of the Department**of Intellectual Property and Private Law**National Technical University of Ukraine**«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»*

ORCID: 0000-0002-2430-2789

e-mail: goncharov-82@ukr.net

Honcharov M.V., Honcharov A.V. General theoretical foundations of the study of the concept of «information security».

The article considers general theoretical approaches to understanding the concept of «information security». The study of the holistic concept of «information security» requires the use of a comprehensive approach to understanding the meaning of «information and security». It should be noted that the term «information» is not used as a system-forming component, but is used to define the qualitative characteristics of the basic element, that is, the category of «security», which reveals the industry direction and content of measures, and creates a corresponding field of regulatory and legal regulation.

The legal analysis of the regulatory framework in the field of information security showed that the term «information» has received a unified application in many areas of public life. Its value is also evidenced by its widespread use in all branches of jurisprudence, since according to the scope of the concept embedded in it, it acquires the properties of influencing specific legal relations, giving them a preventive and preventive content.

The primary sources of the formation of the legal phenomenon of «information security» are investigated. This approach is taken in order to show the special importance of this sphere for all stages of social development through source and historical and legal analysis of monuments from philosophy, history, jurisprudence and other documents.

It is substantiated that the problems of information security protection were not considered separately from the main spheres of public life, but were comprehensively accompanied by both customs at the early stages of understanding statehood and written rules that were imposed as a duty for members of civil society.

A study of the theoretical, scientific and regulatory framework of the field of information security protection showed that there is a significant gap between these components, which negatively affects the general state of functioning of the information component in the general mechanism of national security. In this regard, it became necessary to conduct a deep analysis of the source base, to develop scientific and practical approaches to understanding both the concept of «information security» itself and other, derived concepts (for example, threats to information security, sources of threats to information security, etc.).

Key words: information security of Ukraine, ensuring information security, national security, system, state information policy.

Гончаров М.В., Гончаров А.В. Загальнотеоретичні основи дослідження поняття «інформаційна безпека».

У статті розглянуто загальнотеоретичні підходи до розуміння поняття «інформаційна безпека». Дослідження цілісного поняття «інформаційна безпека» вимагає застосування комплексного підходу до розуміння значення «інформація і безпека». При цьому необхідно зауважити, що термін «інформація» застосовується не як системоутворююча складова, а вживається для означення якісної характеристики базового елемента, тобто категорії «безпека», що розкриває галузеве

спрямування і змістовне наповнення заходів, та створює відповідне поле нормативно-правового регулювання.

Здійснений юридичний аналіз нормативної бази у галузі інформаційної безпеки показав, що термін «інформація» отримав уніфіковане застосування в багатьох сферах суспільного життя. Також його цінність засвідчується широким використанням в усіх галузях юриспруденції, оскільки згідно з обсягом закладеного у ньому поняття набуває властивостей впливати на конкретні правовідносини, надаючи їм упереджувально-профілактичного змісту.

Досліджено першоджерела становлення юридичного явища «інформаційна безпека». Такий підхід зроблено з метою показати особливе значення цієї сфери для всіх етапів суспільного розвитку шляхом джерельного та історико-правового аналізу пам'яток з філософії, історії, юриспруденції та інших документів.

Обґрунтовано, що проблеми захисту інформаційної безпеки, розглядалися не відірвано від основних сфер суспільного життя, а комплексно супроводжувались як звичаями на ранніх стадіях розуміння державності, так і писаними правилами, що покладалися як обов'язок для членів громадянського суспільства.

Дослідження теоретико-наукової і нормативної бази галузі захисту інформаційної сфери показало, що між цими складовими мається суттєвий розрив, який негативно впливає на загальний стан функціонування інформаційної складової у загальному механізмі національної безпеки. У зв'язку з цим виникла необхідність здійснити глибокий аналіз джерельної бази, опрацювати наукові і практичні підходи до розуміння як самого поняття «інформаційна безпека», так і інших, похідних понять (наприклад, загрози інформаційній безпеці, джерела загроз інформаційній безпеці тощо).

Ключові слова: інформаційна безпека України, забезпечення інформаційної безпеки, національна безпека, система, державна інформаційна політика.

Problem statement. The study of the holistic concept of «information security» requires the use of a comprehensive approach to understanding the meaning (semasiology) of each term that forms it («information and security»). It should be noted that the term «information» is not used as a system-forming component, but is used to define the qualitative characteristics of the basic element, that is, the category «security», which reveals the industry direction and content of measures, and creates a corresponding field of regulatory and legal regulation.

The state of development of the problem. The state of development of this problem. Many scientists and researchers have paid attention to the study of this issue: Bilenchuk P.D., Bilko S.S., Hnatiuk S.L., Hryhorchuk M.V., Dzyoban O.P., Dovgan O.D., Zolotar O.O., Kosilova O.I., Kudin S.V., Lipkan V.A., Loginov O.V., Novitska N.B., Tkachuk T.Yu., Tikhomyrov O.O., Frantsuz A.Y., Tsymbalyuk V.S., Shevchenko A.Ye., Yarema O.G. and others.

The purpose of the study is to develop scientific and practical approaches to understanding the concept of «information security».

Presentation of the main material. To understand the objective content of the holistic concept of «information security», we will use the capabilities of individual methodological tools (mainly analysis, synthesis, etc.), which will contribute to the study of deep dialectical relationships between certain categories that form it.

The term «information» (Latin *informatio*) is information about some events, someone's activities, etc. [1].

The modern explanatory dictionary of the Ukrainian language provides a somewhat broader interpretation of this term, namely: information is information about the surrounding world, processes that occur in it, about events, situations... [2].

The current legislation, in particular the Law of Ukraine «On Information», provides an official interpretation of this term: «information - any information and/or data that can be stored on material media or displayed in electronic form» [3].

According to the Law of Ukraine "On Access to Public Information" [4], the concept of "information" is endowed with somewhat broader features and, taking into account the circle of users, it is defined through the prism of publicity, that is, it is presented as information formed by representatives of government bodies and local self-government bodies in the performance of their official duties, recorded in any material form.

The legal analysis of the regulatory framework in the field of information security has shown that the term «information» has received a unified application in many areas of public life. Its value is also evidenced by its widespread use in all branches of jurisprudence, since according to the scope of the concept embedded in it, it acquires the properties of influencing specific legal relations, giving them a preventive and preventive content.

The term «security» is a state when nothing threatens someone or something [5].

A detailed study of the semantic meaning of this term in other sources (dictionaries) has shown that it has received a similar interpretation. This means that in terms of content and etymology it does not cause scientific disagreement and is perceived equally in all areas of application.

The legislation of Ukraine provides an official interpretation of the state of protection of man and nature in the environment. For a legal professional analysis of the legitimate understanding of the essence of this element («safety») in the structure of factors that define the broadest concept of the absence of danger, we refer to the provisions of the Constitution of Ukraine [6], where Article 3 recognizes the highest social value as a person, his integrity and safety, life, health, honor and dignity.

Article 17 of the Fundamental Law considers the provision of information security in the context of the priority tasks of the state as a component of the system for protecting state sovereignty and national security.

The Constitution of Ukraine assigns a special role to the institution of the President, who, in accordance with the duties assigned to him, ensures national security and state independence (Article 106), which includes measures to establish a sufficient level of information security. The provisions of the Law of Ukraine «On National Security of Ukraine» [7] introduce the concepts of military, public and state security, which forms the integral concept of «national security» and is considered as a generalizing category in the system of implementing measures to protect state sovereignty, integrity and indivisibility of the territory, established constitutional guarantees of the democratic vector of development of society, as well as the creation of effective mechanisms for neutralizing sources of threats to Ukrainian statehood.

The Law of Ukraine «On the Fundamentals of National Security of Ukraine» presents the main component of state sovereignty in a broad combination with all spheres of life of society, which demonstrates the ability to reveal all aspects of the content of measures taken to maintain constitutional law and order, taking into account external factors (interstate communication).

In the understanding of the provisions of the commented Law, «national security is the security... and ensuring freedom of speech and information security, cybersecurity and cyber defense... in the event of negative trends towards the creation of potential or real threats to national interests [8].

A selective analysis of the current legislation and published scientific work showed that the term «security», like «information», has an interdisciplinary application, since the task of all spheres of law enforcement and law enforcement activity is to create conditions that are devoid of and do not allow the occurrence of any negative or threatening consequences from both the natural environment and human activities. We believe that it is from such positions that it is necessary to evaluate the scientific support of the processes of development, improvement, updating and adaptation to European standards of the legislation of Ukraine, including those regulatory legal acts that deal with information security.

In order to ensure a comprehensive approach to the implementation of the tasks of our scientific research, we turn to the source scientific and practical base in the field of information security of Ukraine. This means that the empirical basis for such analysis will be the sources we have processed without gradation by industry affiliation.

O.D. Dovgan, T.Yu. Tkachuk, studying the historical aspects and sources of the publication of the first mentions of information security, note: «The issue of information security and its provision in various aspects was covered in the scientific works of Plutarch, Seneca, Plato, Machiavelli, Grotius, as well as other domestic and foreign researchers» [9, p. 80].

As can be seen from the above quote, the logical conclusion is that the field of information security acquired a dualistic character in early times. The reason for this, in our opinion, is that the mentioned scientists had significant achievements not only in jurisprudence, but also in philosophy. Therefore, the generalizations they derived combine a legal and philosophical component.

O.O. Zolotar, studying the primary sources of information security, notes that «scientists associate the beginning of the history of information protection with the emergence of the possibility of recording information messages on solid media, that is, with the invention of writing, and the first type of information subject to protection is considered a state secret» [10, p. 140].

According to the scientist, almost simultaneously with the invention of writing, methods and means of protecting information were discovered, namely encryption and concealment. As an example, O.O. Zolotar cites a historical fact that demonstrates a way to protect information from third-party access and distribution. Such a case is known as the first encrypted text hidden under a glaze recipe when applying it to pottery (Mesopotamia, 2000 BC).

Known scientific views on understanding and forming the paradigm of information security are based on a wide range of philosophical knowledge that goes back to ancient times. Philosophers of the past have always investigated the causes and sources of threats, tried to achieve stable peace and

prosperity. Under such conditions, approaches to understanding information were transformed. The issues of security of the individual, society, state and obtaining reliable information interested thinkers of the Ancient World. However, this problem was considered mainly in the context of war and peace.

A team of scientists, including A.B. Totsky, O.I. Tymoshenko, A.M. Guz, believe that the history of information protection and security in the territory of modern Ukraine also dates back to pre-state times. The first type of information that needed to be protected was military information. Initially, the protection of such information was provided by the prince, then by a person whom he personally appointed. War was at that time the main and generally recognized method of conducting foreign policy of any state, therefore the protection of military information was the main one in the policy of princes Oleg, Igor, Svyatoslav, Yaroslav and Princess Olga. The princes, going on a campaign, tried to hide information about the number of troops and the direction of the main attack. The enemy could not adequately react to the danger, and rumors, exaggerations and false information spread in advance led to even more panic [11, p. 11].

In the context of the above, it is appropriate to cite the announced result of scientific intelligence of the team consisting of V.M. Petryk, A.M. Kuzmenko, V.V. Ostroukhov, who found one of the primary documentary evidence of the use of information to deceive enemies in conducting military operations. Scientists note that one of the first historical examples of large-scale use of disinformation for military purposes dates back to the 13th century. This example is associated with the Mongol invasion of Hungary in 1241. The Mongols defeated the army of the Hungarians and their allies on the Shayo River and at the same time found a royal seal among the trophies. Khan Baty ordered to prepare an order in Hungarian on behalf of King Béla to cease resistance, sealing it with the captured royal seal. This document was sent to various parts of the not yet conquered country, which contributed to misleading the Hungarian army.

Separately, it is necessary to distinguish the achievements in this area of law of foreign scholars, whom we will selectively quote.

Thus, Robert Owen believed that "only the liberation of peoples from the yoke of private ownership and their unification into one union will put an end to violence and make it possible to ensure security [12, p. 375]. According to the famous philosopher and economist, a true state of security as universal harmony is possible only under the condition of organized education of the population using information tools of an educational nature.

Yu.M. Kanygin and V.I. Kusherets believe that «society begins to comprehend the political, economic, social, military, psychological and other consequences of global informatization with great delay» [13, p. 35].

It is believed that the US government agencies were among the first to realize the problems of computer information security and take a confident step towards their solution in the late 1960s, when computers cost a lot of money, and the Internet was emerging from a small number of exclusively military and scientific information networks [14, p. 17].

Ukrainian history has also preserved evidence of the use of information both to inform the enemy of false information and to organize counteraction to internal threats to prevent the leakage of secret information.

Thus, in the materials of the previously mentioned work of the author's team with the participation of A.B. Totsky, O.I. Tymoshenko, A.M. Guz, we find information that in the Zaporizhian Sich and the state of Bohdan Khmelnytskyi, peculiar forms of protection of military-political information were developed. Khmelnytskyi widely used disinformation. In the memoirs of Polish officials and soldiers, one often finds lines like «he thinks one thing, writes about another», «his intentions cannot be understood in any way». Khmelnytsky noted in October 1648: «And the military business is this: when the thought is to go to war, no one should know about that thought and the enemy should beware» [11, p. 14].

Conclusions. As can be seen from the above, information does not exist in isolation from the human environment and has a specific purpose with which it influences society. In our opinion, the fundamental principles of the emergence in the embryonic state of concepts that are today defined as information security are customary law, the elements of which in the processes of civilization development have become universally binding for their participants on the basis of the introduction of regulatory and legal regulation of this sphere.

REFERENCES:

1. Dictionary of the Ukrainian language. URL: <http://www.inmo.org.ua/sum.html?wrд>.
2. Modern explanatory dictionary of the Ukrainian language: 65,000 words. / Ed. by V.V. Dubchinsky. Kharkiv, 2006. 1008 p.
3. On information. Law of Ukraine No. 2657-XII dated 02.10.1992. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>.

4. On access to public information. Law of Ukraine No. 2939-VI dated 13.01.2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2939-17>.
5. Explanatory dictionary of the Ukrainian language. URL: <http://www.inmo.org.ua/sum.html?wrд=%D0%B1%D0%B5%D0%B7%D0%BF%D0%B5%D0%BA%D0%B0>.
6. Constitution of Ukraine of June 28, 1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
7. On National Security of Ukraine. Law of Ukraine No. 2469-VIII of June 21, 2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2469-19>.
8. On Fundamentals of National Security of Ukraine. Law of Ukraine No. 964-IV of June 19, 2003. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/964-15>.
9. Dovgan O.D., Tkachuk T.Yu. Scientific reflection on information security of Ukraine: from positivism to the metaphysics of law. Information and law. 2018. No. 4 (27). P. 79–89.
10. Zolotar O.O. Genesis of social relations regarding human information security. Information and law. 2018. No. 1 (24). P. 139–148.
11. Organizational and legal foundations of information protection with restricted access: a manual. / A.B. Totsky, O.I. Tymoshenko, A.M. Guz et al.]. Kyiv: European University, 2006. 232 p.
12. Owen R. Organizational behavior in education: Management of educational institutions and school reform. [trans. from English. O.V. Khrystenko]. Kharkiv: Karavela, 2003. 488 p.
13. Kanygin Yu.M., Kusherets V.I. The Bible and the Future of Science: References to Modern Knowledge. Kyiv: Publishing House «Knowledge of Ukraine», 2009. 163 p.
14. History of Informational and Psychological Confrontation. Textbook. / E.D. Skulysh, Ya.M. Zharkov, L.F. Kompantsev, V.V. Ostroukhov, V.M. Petryk]: ed. by E.D. Skulysh]. Kyiv: Scientific and Publishing Department of the National Security Service of Ukraine, 2012. 212 p.

ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ У КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДАЛЕКОСХІДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Гуменюк В.В.,
кандидат юридичних наук,
міжнародний викладач/старший дослідник, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
ЗВО «Університет економіки та права «КРОК»,
Заслужений юрист України
ORCID: 0000-0001-8562-4389
e-mail: HumeniukVV@krok.edu.ua

Гуменюк В.В. Видавнича діяльність у контексті національного державотворення Української Далекосхідної Республіки.

З метою формування національної ідентичності, поширення інформації, культурно-освітньої функції, політичної боротьби, збереження історичної пам'яті в національному державотворенні Української Далекосхідної Республіки у 1917-1922 роках ефективним засобом впливу виявилась видавнича діяльність, яка стала основою та новаторським кроком українських організацій на Далекому Сході у післяреволюційний час. Одним з найважливіших результатів видавничої діяльності стало видання матеріалів Першого та Другого Українських Далекосхідних з'їздів. На історичному Першому Українському Далекосхідному з'їзді 1917 року в Микільську-Усурійському було започатковано обговорення ключових питань: створення видавничого товариства, видання періодики українською мовою та придбання друкарні. Поява українських газет у тому ж році стала реалізацією цих планів, започаткувавши видавничу діяльність. Отримані результати можуть бути використані органами державної влади для формування ефективної діаспоральної політики, зокрема, у сфері культурного, мовного, юридичного та освітнього забезпечення, а також для розробки стратегічних програм історичного розвитку українського народу в діаспорі та на території України. Це дослідження є комплексним аналізом видавничої діяльності українських організацій на Далекому Сході в контексті національного державотворення Української Далекосхідної Республіки у 1917-1922 роках. Вперше в науковий обіг вводяться раніше невідомі матеріали, що розкривають специфіку видавничої справи в регіоні. Дослідження розглядає формування видавничої інфраструктури, тематику видань та їх роль у збереженні української національної ідентичності та формуванні культурного простору української громади. Отже, видавнича діяльність відіграла ключову роль у національному державотворенні Української Далекосхідної Республіки, забезпечуючи формування національної свідомості, інформаційний обмін та культурний розвиток.

Ключові слова: Національне державотворення, конституціоналізм, Український Далекий Схід, територія, функції, інституції, громадянське суспільство, державно-правова основа, нормативно-правові акти, законодавча діяльність.

Gumenyuk V.V. Publishing activities in the context of national state formation of the Ukrainian Far Eastern Republic

In pursuit of fostering national identity, disseminating information, fulfilling cultural and educational functions, conducting political struggle, and preserving historical memory within the national state-building of the Ukrainian Far Eastern Republic between 1917 and 1922, publishing activity proved to be an effective means of influence, serving as the cornerstone and an innovative endeavor for Ukrainian organizations in the Far East during the post-revolutionary era. One of the most significant outcomes of this publishing activity was the publication of the proceedings from the First and Second Ukrainian Far Eastern Congresses. At the historic First Ukrainian Far Eastern Congress in 1917, held in Nikolsk-Ussuriysky, discussions were initiated on key issues: the establishment of a publishing society, the publication of Ukrainian-language periodicals, and the acquisition of a printing house. The emergence of Ukrainian newspapers in the same year realized these plans, marking the beginning of publishing activity. The findings obtained can be utilized by government authorities to formulate effective diaspora policies, particularly in the areas of cultural, linguistic, legal, and educational provision, as well as in the development of strategic programs for the historical development of the Ukrainian people in the

diaspora and within Ukraine. This study provides a comprehensive analysis of the publishing activities of Ukrainian organizations in the Far East within the context of the national state-building of the Ukrainian Far Eastern Republic between 1917 and 1922. For the first time, previously unknown materials are introduced into scholarly discourse, revealing the specifics of publishing endeavors in the region. The research examines the formation of the publishing infrastructure, the thematic content of publications, and their role in preserving Ukrainian national identity and shaping the cultural space of the Ukrainian community. Consequently, publishing activity played a pivotal role in the national state-building of the Ukrainian Far Eastern Republic, ensuring the formation of national consciousness, information exchange, and cultural development.

Key words: national state formation, constitutionalism, Ukrainian Far East, territory, functions, institutions, civil society, state legal framework, regulatory legal acts, legislative activity.

Постановка проблеми. Зважаючи на той факт, що Українська Далекосхідна Республіка є малодослідженим періодом Українського державотворення, видавнича діяльність суттєво вплинула на національне відродження в діаспорі. Вивчення досвіду українців на Далекому Сході, до яких варто віднести національне відродження та боротьба за ідентичність, може стати практичним інструментом для аналізу сучасного національного самовизначення. Дослідження сприяє формуванню об'єктивного погляду на історичне минуле Української нації.

Мета дослідження. Важливим для розуміння процесів національного державотворення є дослідження видавничої діяльності Української Далекосхідної Республіки, на яку впливають такі фактори, як національна ідентичність, політична ситуація, культурні традиції та рівень освіти населення. У дослідженні необхідно здійснити комплексний та об'єктивний аналіз видавничої діяльності в Українській Далекосхідній Республіці у контексті її національного державотворення, виявити її роль та значення у формуванні національної ідентичності, культурного розвитку та політичної боротьби українського населення на Далекому Сході.

Стан опрацювання проблематики. Вивченню знань про Зелений Клин (історична назва українських земель на Далекому Сході, які включають території сучасних Хабаровського та Приморського країв, а також частину Амурської області (р)осії) та феномен українського національного руху, що існував на Далекому Сході у 1917-1922 роках та став результатом національної самоорганізації місцевого українського населення, у своїх наукових публікаціях приділяли увагу українські на зарубіжні науковці: І. Багрянний, Ф.Ф. Буссе, П. Беркут, В. Кубійович, В. Кабузан, А.А. Кауфман, В.С. Ілліч-Світлич, О. Мицюк, І.І. Шимонович, І. Світ, Т. Олесіюк, А.А. Попок, Ф. Заставний, В. Чорномаз, М. Новицький, І. Нам, П.Ф. Унтербергер, А.А. Меньшиков, М. Марунчак, Т. Француз-Яковець та інші.

У статті використано широкий спектр джерел, що охоплюють різні аспекти життя українців на території Далекого Сходу. Серед авторів, на яких є посилання, варто відзначити Івана Світа, який досліджував українську громаду на Далекому Сході. Також у статті зустрічаються посилання на спогади Володимира Несторовича, який ділиться своїми переживаннями та враженнями. Окремо варто відзначити публікацію спогадів Л. Глібоцького у збірнику «Золоті ворота», здійснену М. Траф'яком, що є цінним джерелом особистих свідчень про український рух на Далекому Сході. Окрім того, використано матеріали з періодичних видань того часу, таких як «Українець на Зеленому Клині», «Ехо», «Щире слово», «Приамурське життя», «Ранок», «Новий світ», «Далекий Схід», «Приморська думка», «Наше життя», «Усурійський край», «Наше слово», «Голос Прибалтики», «Нова Україна», що дає змогу відтворити атмосферу та події того часу. Важливим джерелом є також «Енциклопедія українознавства», де міститься інформація про українців на Далекому Сході.

Виклад основного матеріалу. Одним із найважливіших напрямків роботи та принципово новим явищем у діяльності українських організацій на території Далекого Сходу у післяреволюційний період (після Лютневої революції 1917 року, яка скасувала всі обмеження царського самодержавства у сфері національно-культурної діяльності) стала організація української видавничої діяльності. У червні 1917 року у місті Микільську-Усурійському відбувся Перший Український Далекосхідний з'їзд, де розглядали питання, серед іншого про заснування видавничого товариства та видання української газети та журналу, українських підручників та іншої літератури українською мовою, придбання своєї друкарні [1]. Започаткування української видавничої діяльності на Далекому Сході було пов'язане з появою на даній території перших українських газет, які почали виходити у травні-червні 1917 року майже одночасно у Владивостоці, Хабаровську, Благовіщенську, Харбіні.

Першою українською газетою на Далекому Сході (за даними І. Світа – в азійській частині (р)осійської імперії) став тижневик «Українець на Зеленому Клині», перший номер якого вийшов у місті Владивостоці 30 квітня 1917 року. За словами редактора-видавця газети Д. Боровика вказана газета повинна була допомогти українцям зберегти рідну мову, сприяти розвитку національної

самосвідомості та освіти. Українська газета суттєво впливала на розвиток українського політичного життя на Далекому Сході, а українське суспільне життя зазнавало сильних коливань – активність змінювалася занепадом, у зв'язку з чим Д. Боровик гостро реагував на ці явища, а його публіцистика відрізнялася відвертим патріотизмом та гострою полемічною спрямованістю. Особливо гостро він таврував більшовиків за їхню антиукраїнську політику за спроби загальмувати розвиток українського національного руху як на Далекому Сході, так і в Україні. Редакція української газети підтримувала зв'язки з редакціями українських газет та українськими організаціями в Україні, інших регіонах колишньої (р)осійської імперії, а також у США та Канаді інформувала читачів про розвиток українського національного руху як в Україні, так і в країнах поселення. Політична платформа газети практично збігалася із програмою всього українського руху, який на першому своєму етапі стояв на позиціях автономії України. Після проголошення незалежності Української Народної Республіки, політична платформа газети полягала у відстоюванні ідеї створення незалежної Української держави в Європі та української автономії на Далекому Сході.

Фінансові труднощі змусили газету з серпня 1917 року тимчасово перейти на двошпальтний формат. Ці ж обставини призвели до періодичних перерв у виданні, зокрема, тривалою була пауза з 3 листопада 1918 року (№ 39) по 24 травня 1919 року (№ 40). Відновлення видання відбулося завдяки створенню видавництва «Українець на Зеленому Клині», яке об'єднало колективні зусилля приватних осіб, оскільки індивідуальне фінансування видання стало неможливим через його високу вартість [2]. Згодом, через брак фінансування, видання газети було знову припинено [3]. Останній номер, № 42, вийшов 25 березня 1920 року завдяки зусиллям ініціативної групи у складі Д. Боровика, М. Медвецького, В. Потієнка, А. Жукова та С. Ніжинецького, і був присвячений 59-й річниці смерті Т.Г. Шевченка.

Найактивніше українська видавнича діяльність велася у місті Владивостоці, де з 12 квітня 1919 року почала виходити щоденна українська газета «Щире слово» (видавалася Секретаріатом Української Далекосхідної Крайової Ради) [4], а її першим редактором був член Українського Далекосхідного Секретаріату І. Гадзаман. З серпня 1919 року було припинено видання газети у зв'язку з відсутністю коштів та розгорнутою колчаківською владою репресіями щодо українського національного руху, що було причиною масових арештів співробітників газети. Після повалення Далекосхідного колчаківського режиму 1920 року видання газети продовжено: перший номер відродженої газети (редактор – Онуфрієнко, видавець – Хмельницький) з'явився 21 березня 1920 року [5]. Невдовзі після антирозанівського перевороту у Владивостоці було створено Українське Далекосхідне прес-бюро (перший випуск – 5 лютого 1920 року), яке мало на меті щоденно надавати місцевим періодичним виданням та громадським установам інформацію про події в Україні та діяльність місцевих українських організацій [3]. 27 лютого 1921 року у місті Владивостоці вийшов перший номер газети «Українська думка» (редактор – І. Кошовий), який був присвячений пам'яті Т.Г. Шевченка та його вихід був приурочений до 60-х роковин від дня смерті великого українського поета, а у підзаголовку газети зазначалося: українська національна газета, що видається коштом товариства «Просвіта» у місті Владивостоці. 2 липня 1921 року у місті Владивостоці виходить українська газета «Громадська думка» (редактор-видавець – відомий на Далекому Сході український громадський діяч Ф. Ковтун), метою якої були національні позиції, послідовно обстоюючи інтереси українського національного руху за умов його занепаду.

У червні 1917 року в Хабаровську було започатковано видання української щотижневої газети «Хвилі України» [6], офіційного органу Хабаровської Української Громади. Перший голова Громади, Г. Кириченко-Могила, організував видання газети власним коштом, виконуючи функції видавця та редактора. Газета «Хвилі України» активно відстоювала національні права українців та мала есерівську політичну спрямованість, що відображало погляди Г. Кириченка-Могили. Він був розстріляний білими козаками отамана Калмикова в серпні 1918 року.

Наступником газети «Хвилі України» стала газета «Ранок» (видання Ради Хабаровської Української Громади), першим номер якої вийшов 26 серпня 1917 року. Газета мала на меті лише відродження України та збільшення національної самосвідомості. Наприкінці грудня 1917 року редактором газети «Ранок» став о. П. Гордзієвський [7], після чого вона розпочала друкувати цікаві статті про місцеве українське життя, а головну увагу приділяла подіям в Україні. У 1918 році газета «Ранок» замінила газета «Нова Україна» (орган українських робітників і селян Далекосходу), яка видавалася видавничим товариством ім. Шевченка при Українському Далекосхідному Секретаріаті [8–10].

У місті Благовіщенську розпочала виходити українська «революційно-політична» щотижнева газета «Українська Амурська справа» (редактор – активний український громадський діяч, місцевий статистик Я. Ситницький), перший номер якої видано 2 травня 1917 року Радою Благовіщенської Української Громади (мала на меті щотижнево повідомляти українську громадськість про всі най-

визначніші події українського життя як на Україні, так і на Далекому Сході). Редактор газети Я. Ситницький, звертаючись до читачів, закликав українців до об'єднання, активної співпраці з газетою, пропонуючи надсилати свої кореспонденції, брати участь у її поширенні по селах, збирати передплатників [7]. На початку 1920 року Український клуб міста Благовіщенська видавав газету «Амурський українець», який проіснував недовго, оскільки до кінця 1920 року на Далекому Сході не було практично жодної української газети [11].

У місті Харбіні українська преса з'явилася у червні 1917 року, коли Харбінський Український клуб розпочав видання газети «Вісті Українського Клубу» (перший номер вийшов 21 червня 1917 року за 29 червня 1917 року [12]. У подальшому Маньчжурська Українська Окружна Рада планувала з 1 листопада 1917 року розпочати видання у місті Харбіні літературно-політичного та економічного тижневика «Посів» (мета полягала в тому, щоб «спільними силами послужити на користь нашій матері – Україні), де передбачалося друкувати відомості з історії України, про її політичний устрій, життя її людей, діяльність українських організацій Далекого Сходу, а також сусідніх азійських народів [8, 13]. Крім того, у місті Харбіні існували щотижневий журнал «Прогрес» та щомісячник «Вимоги життя», який згодом забороненого китайською владою [10, 14]. Українська газета «Манівець» виходила у смузі відчуження Китайсько-Східної залізниці на станції Маньчжурія з жовтня 1920 року, а її редактором-видавцем був П. Летута, голова місцевої Української Ради.

У Микільську-Усурійському діяли дві українські газети: «Зоря» та «Українське життя». 19 серпня 1921 року місцева газета повідомила про вихід газети «Зоря» українською мовою. 18 грудня 1921 року інше місцеве видання анонсувало перший номер газети «Українське життя», виданої товариством «Січ», з метою висвітлення українського життя на Далекому Сході та у світі [15].

На заключному етапі періоду, коли українська національна преса практично припинила своє існування, українські матеріали публікувалися у виданнях, які були колективними органами організацій низки національних меншин, які виходили (р)осійською мовою. Маються на увазі такі газети, як «Новий світ» (1920), «Життя народів» (1921), «Голос Прибалтики» (1921), національна газета малих народів Європи «Рідні краї» (1921). Таким чином, всього в даний період на Далекому Сході виходило понад десяток українських періодичних видань, проте тривалість їх виходу була вкрай незначною. Більшість із них після виходу кількох номерів припиняла своє існування. Деякі, які проіснували триваліший період, виходили нерегулярно, часто з великими перервами. Головною причиною такого стану справ були фінансові проблеми. У цих умовах вихід українських газет був можливим багато в чому завдяки жертвності їхніх видавців, прикладами чого є діяльність Д. Боровика, Г. Кириченка-Могили, Я. Ситницького, які видавали українські газети найчастіше на власні кошти.

Тематика публікацій у далекосхідній українській пресі – події в Україні. Однак, в умовах громадянської війни, відрізаності Далекого Сходу фронтами від України новини про події в Україні були досить незначними та доходили із запізненням, а короткі телеграми, які публікувала далекосхідна преса, були основним джерелом відомостей про становище в Україні. Крім того, найточніші новини черпалися з української преси у Канаді та США, яка потрапляла до міста Владивостока із запізненням у три тижні [16].

Щодо української літератури, то потреби в ній щонайменше аж до середини 1918 року задовольнялися переважно за рахунок видань, які надходили з України. Книги, що надсилалися з України, поповнювали бібліотеки, створені практично при всіх місцевих українських організаціях, а частина їх прямувала у вільну реалізацію. Попит на українську літературу на Далекому Сході у цей період дедалі зростав. Відкриття власного кіоску з продажу українських книг та періодики планувалося восени 1917 року, а до цього українські газети та книги продавалися у бібліотеці-читальні [17]. Бібліотеки українських організацій поповнювалися також за рахунок пожертв своїх окремих членів.

У 1918–1920 роках Владивостоцька «Просвіта» вела активну роботу з поширення на Далекому Сході української преси та літератури, а отримані з України книжки поширювала серед інших українських організацій, будучи центром поширення української літератури не лише на Далекому Сході, а й у Сибіру. Внаслідок громадянської війни, що розгорілася в (р)осії, Далекий Схід фактично виявився відрізним фронтами від України, у зв'язку з чим приплив української літератури та періодики звітти практично припинився. З перервою спілкування з Україною далекосхідна українська громадськість почала відчувати гострий духовний голод [18], але за цих умов потреба в українській періодиці та літературі певною мірою компенсувалася українськими виданнями, які надходили на Далекий Схід з Канади та США. Так, у 1919–1920 роках бібліотека Микільсько-Усурійської «Просвіти» значною мірою поповнювалась українськими книгами, брошурами та журналами з Канади, США, Відня, Берліна [19].

На Далекому Сході виписували «Український голос», «Канадійський фермер», українські газети «Народ», «Українські робітничі вісти», що виходили у Нью-Йорку. Американські українські видан-

ня були одним із важливих джерел інформації про події в Україні, що публікувалася далекосхідними українськими газетами.

Водночас у період існування Української Далекосхідної Республіки робилися спроби з організації українського книговидання на Далекому Сході, де існувало декілька українських видавництв. Перше на Далекому Сході українське видавництво – Далекосхідне видавниче товариство імені Т.Г. Шевченка було створено у березні 1918 року за Українського Далекосхідного Крайового Комітету у місті Хабаровську. Метою видавництва проголошувалося видання книг, журналів, брошур та газет українською мовою з тим, щоб дати українському народу за можливо дешевою ціною літературу рідною мовою [6]. Видавництво створювалося на кооперативній основі, при цьому передбачалося об'єднати усі українські видавництва Далекого Сходу. Насамперед воно передбачало видання «Кобзаря» Т.Г. Шевченка.

Згодом із переміщенням восени 1918 року Українського Далекосхідного Секретаріату з міста Хабаровська до міста Владивостока переміщує свою діяльність і Далекосхідне видавниче товариство ім. Т.Г. Шевченка, яке незабаром припинило своє існування у зв'язку із серйозними економічними труднощами. Проте Український Далекосхідний Секретаріат не залишав спроб з налагодження на Далекому Сході ширшої видавничої діяльності. Так, у 1920 року розглядалося питання про перехід у власність Українського Далекосхідного Секретаріату однією з двох друкарських машин, які замовила в Америці Українська Центральна Рада. У зв'язку з важкою військовою ситуацією в Україні, яка призвела фактично до евакуації уряду Української Народної Республіки на територію Польщі, Український Далекосхідний Секретаріат розраховував використовувати одну з цих машин для організації української друкарні у місті Владивостоці з метою видання масової української газети, підручників для українських шкіл та іншої літератури.

Наприкінці 1920 року зусиллями Українського Далекосхідного Секретаріату було зроблено спробу створити дієздатне українське видавництво. Так, 21 грудня 1920 року у місті Владивостоці відбулося організаційне засідання членів ініціативної групи щодо створення Українського видавничого товариства імені Т.Г. Шевченка. На організаційних зборах було прийнято рішення про створення Українського видавничого кооперативного товариства імені Т. Шевченка. Це рішення було зумовлене відсутністю національної преси та літератури, що не задовольняло потреби значної української громади на Далекому Сході (близько 85%). Відсутність україномовних видань, здатних висвітлити політичну та економічну ситуацію, а також гострий дефіцит навчальних матеріалів, підтверджувалися численними зверненнями з проханнями про відкриття україномовних шкіл. Проблема нестачі української літератури залишалася актуальною на Далекому Сході і через рік, восени 1921 року [20]. Шалений попит на українську книгу і газети відзначався в цей період у Приамур'ї. Так, до міста Владивостока постійно приїжджали особи, відряджені із сіл за отриманням української літератури, при цьому великий попит відзначався на драматичну літературу та белетристику.

Поряд з Українським видавничим товариством ім. Т.Г. Шевченком 1 липня 1920 року у місті Владивостоці було створено Українську Далекосхідну видавничу спілку, яка була організована зусиллями Владивостоцької «Просвіти», оскільки за рахунок діячів місцевої «Просвіти» М. Капленка та Ф. Лемешка їм було видано відповідно «Збірник революційних (українських) пісень» та п'єсу М. Кропивницького «По ревізії» Крім того, у місті Микільську-Усурійському у липні 1920 року було створено українське видавництво «Сяйво» (очолював відомий у місті український громадський діяч В. Мігулін), яким було видано водевіль Дмитренка «Кум Мірошник», а у серпні 1921 року існувало українське видавництво «Січ» (також очолював В. Мігулін), яке видавало газету «Українське життя». Газету «Українець на Зеленому Кліні» у 1919-1920 роках видавало однойменне видавництво, створене з ініціативи Д. Боровик. Говорячи про результати видавничої діяльності українських організацій на Далекому Сході, необхідно зазначити видання матеріалів Першого та Другого Українських Далекосхідних з'їздів. Так, Українським Далекосхідним Секретаріатом було видано, серед іншого, офіційні документи: «Конституція України Далекого Сходу», «Постанови III сесії Крайової Ради», «Заповіт» Т.Г. Шевченка та ноти національного гімну «Ще не вмерла України» [21]. Особливо відзначається видання Українського Далекосхідного Секретаріату українського календаря на 1921 рік під назвою «Нова Україна», який вийшов у місті Владивостоці на початку березня 1921 року [18].

Окрім офіційної видавничої діяльності, місцеві українські організації відігравали важливу роль у поширенні української культури. Так, Владивостоцька «Просвіта» у 1919 році видала портрети та листівки Т.Г. Шевченка. У Владивостоці було видано «Підручник акторові» Ю. Глушка-Мови. У Хабаровську о. П. Гордзівський видав популярні книжки [7]. Маньчжурська Українська Окружна Рада у 1919 році видала підручники для українських шкіл, зокрема «Коротку історію України» О. Клюка, хрестоматії С. Кукурузи [22] та «Букварець для початкових шкіл». Харбінський Український клуб видав ноти гімну та портрет Т.Г. Шевченка. Є. Коломієць, уповноважений «Чумака», видав листівку з Т.Г. Шевченком у Токіо, де також займався виданням української літератури.

Висновки. Підсумовуючи, можна стверджувати, що організація видавничої діяльності стала принципово новим та важливим напрямком роботи українських організацій на Далекому Сході у післяреволюційний час. Доказом цього є видання матеріалів Першого та Другого Українських Далекосхідних з'їздів. На Першому з'їзді, що відбувся у червні 1917 року в Микільську-Усурійському, було прийнято рішення про заснування видавничого товариства, видання періодичних видань, навчальної та художньої літератури українською мовою, а також придбання власної друкарні. Особливо обговорювалося мовне питання (визначення мови видань). Головною метою було забезпечення поширення друкованого слова українською мовою. Отже, в умовах активної української громадської діяльності в Українській Далекосхідній Республіці у найбільших її містах практично одночасно починають виходити перші українські газети, що стало можливим завдяки революційним подіям 1917 року, які дали поштовх національному відродженню.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Світ І.В. Український Далекий Схід. Харбін, 1934. С. 21.
2. Українець на Зеленому Клині. 1919, 24 травня.
3. Ехо. 1920, 4 лютого, 20 березня.
4. Реєстр українських урядових і громадських гуртовань на Далекому Сході. *Нова Україна. Календар на рік 1921-й. В.*, 1921. С. 81.
5. Щире слово. 1920, 21 березня.
6. Приамурське життя. 1917, 4 червня; 1918, 28 (15) березня.
7. Світ І. 1917 рік на Далекому Сході. *Календар-альманах Українського народного союзу на 1967 рік.* С. 159, 162.
8. Ранок. 1917, 19 грудня.
9. Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Перевидання в Україні. Львів, 1998. Т. 7. С. 2468.
10. Попок А. Українські поселення на Далекому Сході. Київ, 2001. С. 200, 207.
11. Новий світ. 1921, 3 січня.
12. Далекий Схід. 1938, 1 грудня. № 19.
13. Українець на Зеленому Клині. 1917, 22 жовтня.
14. Далекий Схід. 1938, 1 грудня. № 19.
15. Приморська думка. 1921, 19 серпня; Наше життя. 1921, 21 грудня.
16. Несторович В. Серця і буревії. Чикаго, 1965. С. 341.
17. Усурійський край. 1917, 4 жовтня.
18. Наше слово. 1921, 10 березня, 20 липня.
19. Траф'як М. Український рух на Далекому Сході (публікація спогадів Л. Глібоцького) // *Золоті ворота*. Київ, 1993. Вип. 5. С. 53.
20. Голос Прибалтики. 1921, 15 жовтня.
21. Нова Україна. Календар на рік 1921-й. В., 1921.
22. Світ І. Українська молодь Далекого Сходу. «Визвольний шлях». Лондон, 1976, кн. 2. С. 168.

УДК 340.113.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.4>

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ПОНЯТТЯ ЮРИДИЧНИХ КОНСТРУКЦІЙ

Гусарєв С.Д.,

*доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України
провідний науковий співробітник відділу організації наукової роботи,
Національна академія внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-8568-3362*

Тихомиров Д.О.,

*доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри теорії, історії та філософії права,
Національна академія внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-8366-8564*

Гусарєв С.Д., Тихомиров Д.О. Сучасні підходи до інтерпретації поняття юридичних конструкцій.

У статті висвітлюється загальнотеоретична характеристика ключового поняття правознавства, яке є складовим елементом термінології з області знань про юридичну техніку. Основний акцент зроблено на тих методологічних підходах, які дозволяють сучасним авторам здійснювати характеристику юридичної конструкції та правового конструювання у певному контексті. Серед основних методологічних підходів, які є найбільш характерними для сучасних досліджень та які що характеризуються у статті, названо системний, структурно-функціональний, інструментальний, нормативістський, психологічний. Вказується на те, що гармонійне поєднання методологічних підходів відповідно до мети дослідження дозволяє скласти найбільш повну та об'єктивну картину уявлень про явище юридичного конструювання. Вказується й на ту обставину, що у сучасному теоретичному правознавстві склалися різні уявлення щодо наповнення змістом поняття «юридична конструкція». При цьому майже всі автори схиляються до того, що слід виокремлювати спільні риси, такі як структурованість явища, його можлива типологізація, здатність об'єднуватися у системи вищого рівня – складні конструкції, функціональна спрямованість явища пояснюється його здатністю сприяти створенню та систематизації нормативно-правових актів.

Запропоновано авторське визначення юридичних конструкцій побудоване на визнанні юридичної конструкції в якості ідеальної моделі. Зроблено теоретичне припущення, що юридичні конструкції призначені для моделювання системи взаємодій суспільних відносин, які є предметом правового регулювання. Визнано, що самі конструкції не здійснюють регулятивного впливу на поведінку соціальних суб'єктів, але дозволяють організовувати правовий інструментарій таким чином, що змодельовані комплекси правових засобів успішно можуть виконати роль регулятора з відповідними гарантіями та правовими наслідками. При формуванні авторського визначення враховано також і ту позицію, що конструювання (моделювання) є здатністю інтелекту утворювати ідеальні образи, а сама конструкція є результатом цілеспрямованої творчої діяльності, зумовленої потребами правового регулювання та інтересами соціальних суб'єктів.

Ключові слова: юридична конструкція, конструювання, тлумачення, правове регулювання, правореалізація, юридична техніка, норма права, нормативно-правовий акт.

Husariev S.D., Tykhomyrov D.O. Modern approaches of interpretation of the concept of legal constructions.

In this article, the authors highlights the general theoretical characterization of the key concept of jurisprudence which is an element of the terminology in the field of knowledge of legal technique. The main emphasis is placed on those methodological approaches which allow by the modern authors to characterize the legal construction and legal constructing in a certain context. Among the main methodological approaches which are most typical for modern research and which are characterized in the article, the author names the systemic, structural and functional, instrumental, normative, and psychological approaches. The authors points out that a harmonious combination of methodological approaches in accordance with the purpose of the study allows for the most complete and objective picture of the concept of legal constructing. The authors also points to the fact that modern theoretical

jurisprudence has developed different ideas regarding the content of the concept of "legal construction". At the same time, almost all authors agree that common features should be distinguished, such as the structured nature of the phenomenon, its possible typologization, the ability to combine into higher-level systems - complex constructions, and the functional orientation of the phenomenon is explained by its ability to facilitate the creation and systematization of legal acts.

The author's definition of legal construction was proposed and its understand as an ideal model. The authors made a theoretical assumption that legal construction are intended to be a modelling system of interactions of social relations which are subject to legal regulation. It is recognized that the constructs themselves do not have a regulatory impact on the behavior of social subjects, but they allow organizing the legal instrumentarium in such a way that the modeled complexes of legal means can successfully fulfill the role of a regulator with appropriate guarantees and legal consequences. In formulating the author's definition, the author also takes into account the position that construction (modeling) is the ability of the intellect to form ideal images, and the construction itself is the result of purposeful creative activity caused by the needs of legal regulation and the interests of social subjects.

Key words: legal construction, constructing, interpretation, legal regulation, legal realization, legal technique, legal norm, normative legal act.

Постановка проблеми. Проблематика питання юридичних конструкцій відноситься до сфери наукових знань, пов'язаних з формуванням стандартів, принципів та правил здійснення нормотворчої діяльності. Суть питання зводиться до того, що юридична конструкція розглядається представниками сучасного правознавства як один із засобів юридичної техніки, що дозволяє уніфікувати загальний порядок правового регулювання, забезпечити злагодженість професійного спілкування юристів, а звідси і сам процес реалізації права. Враховуючи прояв негативних тенденцій гальмування правореалізаційних процесів в окремих сферах суспільного життя (основоположні права людини, економіка, соціальний захист, медичне забезпечення), питання досконалості нормативно-правових актів, їх забезпеченості правовими та організаційними заходами значною мірою актуалізуються, що у свою чергу призводить до виокремлення наукової проблематики юридичної техніки та правової конструкцій.

Загальновідомою і загальновизнаною є аксіома, згідно якої від якості нормативно-правового акту безпосередньо залежить якість правового регулювання. Однак, окрім якості правового матеріалу на остаточний результат регулятивного процесу впливають й інші фактори, про які доцільно вести мову з урахуванням контексту теорії механізму правового регулювання. Тож визначення ролі та значення юридичних конструкцій доцільно також здійснювати в залежності від сутності розуміння взаємодії різноманітних правових явищ, що наповнюють змістом поняття механізму правового регулювання. І зовсім безпідставними є сподівання на виключну роль високоякісного правового акта, із введенням в дію якого начебто можна виправити ситуацію, спрямувати суспільні відносини у бажаний напрям та отримати очікуваний результат. Як свідчать наукові розробки представників сучасного правознавства, в умовах зміни соціокультурної ситуації, включення України до глобалізаційних та євроінтеграційних процесів, питання юридичних конструкцій у контексті власного змісту права набувають актуалізації та стають наскрізним каменем у процесі правотворення та реалізації [1, с. 191]. На окремі недоліки юридичного конструювання вказують представники галузевих наук. Це ще раз свідчить про необхідність вироблення уніфікованої методології конструювання та тлумачення нормативних актів для сфери юридичної практики [2].

Мета дослідження. Враховуючи абстрактний характер поняття юридичної конструкції, множинність явищ, що ним охоплюються, його широке використання представниками юридичної науки та юридичної практики, а також наявність різночитань у розумінні його сутності, виникає необхідність теоретичного висвітлення змісту зазначеної категорії в контексті використання окремих методологічних підходів, що є **метою** запропонованої статті.

Для досягнення проголошеної мети пропонується вирішення таких пізнавальних **завдань**: за результатами аналізу змісту окремих наукових джерел визначити особливості методологічного інструментарію, що використовується в авторських розробках; шляхом співставлення специфіки використання терміну «юридична конструкція» виявити методологічні основи його розуміння у сферах юридичної наукової та практичної діяльності; на підставі проведеного аналізу існуючих наукових та нормативних джерел сформулювати авторське визначення категорії «юридична конструкція».

Стан опрацювання проблематики. Питанням юридичної техніки, якості нормотворення вже неодноразово приділялася увага з боку вітчизняних науковців, які на достатньо високому методологічному та теоретичному рівнях висвітлили фундаментальні положення юридичної техніки як практичні рекомендації, готові до безпосереднього використання правниками, політиками, еконо-

містами, всіма суб'єктами нормотворчого процесу, хто так чи інакше в межах своєї компетенції має безпосереднє відношення до підготовки проектів нормативно-правових актів, а отже до процесу правового регулювання суспільних відносин.

Зокрема, питанням юридичної техніки та юридичних конструкцій присвячено праці таких вітчизняних вчених як: Т.О. Дідич; Н.М. Пархоменко, Б.М. Підгородський, Ж.О. Дзейко, О.В. Зінченко, В.М. Косович, В.С. Щербина, Г.І. Бойко, А.О. Дутко, Н.О. Левицька, І.Д. Шутак, І.І. Онищук, наукові здобутки яких склали методологічну основу для проведення теоретичних узагальнень у цьому напрямі та здійснення відповідних авторських інтерпретацій до вже існуючих правових положень.

Виклад основного матеріалу. Основним методологічним підходом, на якому побудовано процес пізнання є структурно-функціональний, завдяки якому уявляється можливим структурувати наше уявлення щодо окремого правового явища, розподілити його на відповідні компоненти, як окремі складові єдиного цілого, визначивши функціональне призначення кожного із них. Ефективним також вбачається використання методу моделювання (конструювання), що дозволяє побудувати в уяві певний образ, абстрагуючись від реалій правової дійсності. Метод герменевтики також взято до уваги, враховуючи, що будь-яка правова модель взаємодії суб'єктів права має знайти свій вираз у текстах нормативно-правових актів. Окрім іншого, при підготовці статті використано метод порівняння, що дозволив провести цільові співставлення окремих наукових авторських позицій, виявити спільне та відмінне, що характеризує стан дослідження та розгалуженість наявних наукових знань з обраної проблематики.

Дослідження юридичних конструкцій як певного правового явища або відповідної наукової категорії доцільно розпочинати з осмислення етимології слова, що використовується для позначення елементу правової дійсності з метою його подальшого використання у юридичній теорії та юридичній практиці. Разом з цим, необхідно звернути увагу на те, що поняття «юридична конструкція» у науковій літературі розуміють по-різному [3].

Слово (термін) конструкція вживається у різних сферах суспільного життя – будівництві, архітектурі, літературі, мовознавстві тощо, але привертає увагу той факт, що окрім загального визнання – це будова, споруда складної структури та її окремі частини [4], але мало хто із дослідників акцентує увагу на тому, що конструкція передбачає взаємне логічне розташування елементів, що й забезпечує їх єдність. Саме на цю характерну рису поняття конструкції, яким позначаються складні за своєю структурою явища, слід звернути увагу, що, у свою чергу, дозволить глибше й точніше зрозуміти основну ідею конструювання як цілеспрямованого творчо-мисленевого процесу.

Як зазначається у словнику української мови, «конструювати» означає робити будову чого-небудь, створювати що-небудь у певному складі, установлювати склад чогось [4]. У цьому випадку також спостерігається ознака складності (внутрішньої будови) та властивість цілеспрямованості конструювання, як виду людської діяльності, спрямованої на конкретний об'єкт впливу: будинок, архітектурний комплекс, автомобіль, синонімічна конструкція мовознавства, шляхопровід тощо.

У контексті осмислення обраного для вивчення терміна, нас цікавитиме як динамічний аспект (процес конструювання), так і статичний (власне конструкція), який є похідним від динамічного. Виходимо з того, що сама по собі різного роду конструкція є результатом цілеспрямованої інтелектуальної діяльності, а саме – результатом її формування, складання, осмислення, співставлення, а отже конструювання. Обидва контексти розуміння юридичної конструкції є умовно відокремлені, що дозволяє розмежувати фактор-причину і фактор-наслідок, розібратися у самих правилах, процедурах та умовах (прийомах) здійснення юридичного конструювання, з'ясувати головне призначення юридичних конструкцій (функціональний аспект), їх взаємодію з іншими засобами юридичної техніки тощо.

На підставі поставлених пізнавальних завдань, привертає увагу поняття юридичної конструкції, що за своїм значенням знаходиться в одному термінологічному ланцюзі із такими поняттями як система права, галузь права, інститут права, правовий статус, нормативно-правовий акт, норма права. Крім того, використання поняття юридичної конструкції суттєво доповнює зміст теорії правових відносин, теорії юридичної відповідальності, а також теорій правової поведінки, юридичної діяльності, правового регулювання тощо.

Сучасні автори-правознавці, беручи до уваги розробки фундаторів загальнотеоретичної науки, висвітлюють юридичні конструкції з різних аспектів їх розуміння, доповнюючи загальну картину змістовного наповнення поняття окремими властивостями, функціями або співвідношеннями з іншими не менш значущими правовими явищами.

Привертає увагу те, що дискусії з приводу методології формування власне поняття юридичної конструкції на сторінках наукових публікацій, присвячених цій проблематиці, фактично відсутні, але, як свідчить аналіз першоджерел, доктринальні авторські позиції суттєво різняться між собою.

Одні автори знаходяться на позиціях нормативізму і у своїх міркуваннях при формуванні поняття юридичної конструкції рухаються з низу догори – від елементарного явища норми права до її схематичних об'єднань. При цьому, юридична конструкція визначається як своєрідна модельна побудова прав, обов'язків, відповідальності, їх усталені схеми, в яких втілюється нормативний матеріал [5, с. 222-223]. Слушно видається й авторська позиція І.Д. Шутака, де під юридичною конструкцією розуміються лише такі моделі, що знайшли своє безпосереднє закріплення в нормативному тексті, завдяки чому набувають ознак правових засобів [6, с. 217].

Є також прихильники інструментального підходу. Так, наприклад, на переконання А.О. Дутко, більшість науковців тлумачать юридичну конструкцію як засіб побудови нормативного матеріалу, тим самим підкреслюючи її роль і призначення [7, с. 38].

Відповідно до позиції Ж.О. Дзейко, юридичні конструкції розглядаються в контексті засобів законодавчої техніки, а саме, як моделі, що є формою відображення основних властивостей суспільних відносин, котрі знаходяться у сфері правового регулювання, складові яких створюють певну цілісну систему, характеризуються відносною стійкістю та самостійністю, яка зумовлена їх змістовним та функціональним спрямуванням і застосовуються для створення законів та їх систематизації у формах кодифікації та консолідації [8, с. 241].

У запропонованому підході, на відміну від попереднього, авторка розширює комплекс елементів, що входять до складу юридичної конструкції. Окрім прав та обов'язків, які було взято у нормативному підході, до складу юридичної конструкції науковець відносить такі компоненти як: об'єкт (суспільні відносини), умови використання (при створенні та систематизації законів), механізм створення конструкції (внаслідок здійснення логічних операцій абстрагування та типізації).

Загалом можна погодитися з теоретичною позицією Ж.О. Дзейко, враховуючи, що інструментальний підхід є найбільш поширений та виправданий у розумінні явища юридичної конструкції, але є деякі моменти, з якими можна було б поговорити. По-перше, не можна погодитися з тим, що юридичні конструкції використовуються лише у таких формах систематизації як кодифікація та консолідація. На наше глибоке переконання, вони можуть також вдало використовуватись й при інкорпорації, що полягає у зовнішньому упорядкуванні нормативного матеріалу. Тут так само може бути вироблена певна конструкція (модель розташування матеріалу), виходячи із потреб правового регулювання та стану реалізації законодавства, елементами якою будуть окремі нормативно-правові акти або їх угруповання. Наприклад, у ході проведення хронологічної, предметної або суб'єктної інкорпорації ми вже автоматично, самі того не підозрюючи, вдаємося до моделювання внутрішньої конструкції того збірника, який і є результатом втілення нашої мисленнєвої моделі. По-друге, ще одна методологічна вада, що нашою є на роздуми – у визначенні йде мова про моделі, які є формою відображення основних властивостей суспільних відносин, говориться про складові, що утворюють систему, але нічого не сказано про самі складники. Таким чином, у визначенні немає відповіді – із чого складається конструкція?

Будучи прихильником методології інструменталізму та підтримуючи ідею розмежування юридичної техніки на правотворчу та правозастосовну, О.В. Зінченко акцентує увагу на тому, що юридична конструкція є найбільш складним в теоретико-правовому аспекті засобом правотворчої техніки, який стоїть на одному рівні з такими феноменами як: правові ідеї, концепції, правові принципи тощо [9, с. 56-61]. Інструментальний підхід проявляється і в тому випадку, коли зміст юридичної конструкції характеризується через призму системи правових засобів. При цьому, правові засоби можуть бути частиною юридичної конструкції, але можуть утворювати й самостійну частину правової галузі [10, с. 169-173].

Не менш важливим у розумінні зазначеного явища є системний підхід, відповідно до якого кожна юридична конструкція є сукупністю об'єктивно необхідних, упорядкованих і взаємопов'язаних елементів. На ознаку системності вказують такі властивості як узгодженість та несуперечливість складових елементів. З цим підходом, на який звертає свою увагу І.І. Онищук, також можна погодитись, враховуючи існування явища системи права, зовнішнім виразом якого є система законодавства. Будь-яка несистемність, яка помилково закладена у текстах нормативно-правових актів автоматично призводить до колізії законодавства, а значить до неврегульованості суспільних відносин, не зважаючи на те, що законодавцем використано ті чи інші засоби правового впливу. Казуїстичність та наявність прогалин у законодавстві є ознаками низької якості нормативно-правових актів і водночас прикладами відхилення у правовому регулюванні від принципу системності. Порушення технології формування та використання юридичних конструкцій призводить до ряду змістовних або формальних порушень, що стають перепонами на шляху адекватного розуміння та ефективної реалізації норм права: неузгодженість реквізитів акта; відсутність типової структури та стилю викладу матеріалу; неоднакова нумерація статей, пунктів, підпунктів; незрозумілі способи внесення змін або скасування статей та їх частин тощо [11, с. 96].

Відносно рідкісним є використання психологічного підходу при формуванні юридичних конструкцій. У своєму дослідженні К.П. Гавриловська намагалася розкрити особливості конструювання правової системи у свідомості особистості як сукупності правових явищ та їх частин, що відображаються у психіці людини та сприймаються нею у певний момент її життєдіяльності. Юридична конструкція в даному випадку представлена як суто індивідуальний феномен, як упорядкована система знань людини про правову систему держави [12].

Використання авторами функціонального підходу дозволило розширити як загальне уявлення про поняття юридичних конструкцій, так і висвітлити їх можливості у законотворчому та правозастосовному процесах. Наприклад, А.О. Дутко обґрунтовує позицію, згідно з якою юридичні конструкції слід розуміти як закріплені у законодавстві ідеальні моделі, що створюються для формування регулятивних, охоронних, захисних нормативно-правових приписів і досягнення точності визначеності законів. В цьому ж контексті, функціональне призначення юридичних конструкцій розглядають представники Івано-Франківської правової школи (І.Д. Шутак, І.І. Онищук), вказуючи на те, що для досягнення своєї функціональної спроможності будь-яка юридична конструкція має формуватися відповідно до ряду вимог: послідовність, повнота та несуперечність; співвідносність регулятивних та охоронних засобів; взаємодоповнення матеріальних на процесуальних норм; гармонійне поєднання прав та обов'язків тощо [6, с. 273].

Яскравим прикладом використання функціонального підходу можна вважати політико-правове конструювання системи кризового менеджменту у сфері національної безпеки і оборони республіки Румунія, де в основу правової конструкції було закладено ідею взаємообумовленості функцій безпеки і розвитку соціальних систем [13, с. 121].

Таким чином, можемо дійти наступних **висновків**:

1. Як бачимо із проведеного аналізу, у висвітленні проблематики юридичних конструкцій використовується широке коло методологічних підходів, що свідчить про наявність методологічного плюралізму, розмаїтість авторських інтерпретацій у розумінні зазначеного явища. Найбільш характерними для сучасних досліджень є такі підходи як нормативістський, інструментальний, системний, психологічний, функціональний тощо. При цьому, всі наукові розвідки, побудовані на різній методологічній основі, доповнюють суттєво одна одну, створюючи загальну картину уявлень щодо юридичного конструювання (моделювання). Якщо представниками сфери юридичної практики використовується в основному нормативістський підхід, то для сфери правових досліджень характерною є методологія плюралізму.
2. У розумінні поняття «юридична конструкція» серед авторів зустрічаються як спільні так і відмінні позиції, виходячи із мети та предметної сфери авторського інтересу. Майже всі автори схиляються до того, що під юридичною конструкцією слід розуміти певні моделі, системи з відповідним елементарним складом, що їх основним призначенням є створення та систематизація нормативно-правових актів.
3. Враховуючи зазначене вище, уявляється можливим сформулювати авторське визначення дефініції досліджуваного правового явища. Отже, під юридичними конструкціями пропонується розуміти взаємодіючі структуровані моделі функціонування суспільних відносин, що формуються з урахуванням техніко-юридичних властивостей права, цілей соціально-політичного, економічного, культурного розвитку суспільства та інтересів соціальних суб'єктів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бойко Г.І. Юридична конструкція як засів юридичної техніки. *Актуальні проблеми держави і прав*. 2014. Вип. 73. С. 190–197.
2. Самотієвич В. До питання законодавчої техніки конструювання кваліфікованих складів кримінальних правопорушень у кримінальному кодексі України. *Юридичний вісник*. 2021. № 1. С. 124–131.
3. Підгородський Б.М. Роль юридичних конструкцій у реалізації матеріального та процесуального права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2024. № 84. С. 97–102.
4. Конструкція. *Словник української мови*: в 11 тт. / АН УРСР; Ін-т мовознавства; за ред. І.К. Білодіда. Київ: Наук. думка, 1973. Т. 4. С. 266. URL: <http://sum.in.ua/s/konstrukcija>.
5. Загальна теорія права: підручник / [М.І. Козюбра, С.П. Погребняк, О.В. Цельєв, Ю.І. Матвєєва]; за заг. ред. М.І. Козюбри. Київ: Ваїте, 2016. 391 с.
6. Шутак І.Д., Онищук І.І. Юридична техніка: навч. посіб. для вищих навч. закл. Івано-Франківськ, 2013. 496 с.
7. Дутко А.О. Юридичні конструкції та їх використання в законотворчій практиці України: монографія. Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2013. 176 с.

8. Дзейко Ж.О. Законодавча техніка в Україні: історико-теоретичне дослідження: монографія. Київ: Київ. ун-т, 2007. 360 с.
9. Зінченко О.В. Юридичні конструкції як складова юридичної (правотворчої) техніки. *Держава і право*: зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. 2010. Вип. 49. С. 56–61.
10. Левицька Н. Юридичні конструкції та система права: співвідношення понять. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 9. С. 169–173.
11. Онищук І.І. Вплив техніки юридичного письма на якість юридичних конструкцій та конструювання. *Митна справа*. 2011. № 5 (77), ч. 2. С. 95–100.
12. Гавриловська К.П. Соціальне конструювання правової дійсності. *Наука і освіта*. 2016. № 5. С. 157–161. URL: https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/doc/2016/5_2016/24.pdf.
13. Чигринський В.А. Політико-правове конструювання системи кризового менеджменту у сфері національної безпеки і оборони Румунії: уроки для України. *Актуальні проблеми економіки*. 2024. № 7 (277). С. 112–122. DOI: 10.32752/1993-6788-2024-1-277-112-122. URL: https://eco-science.net/wp-content/uploads/2024/07/7.24._topic_Vasyl-A.-Chygrynskyi-112-122.pdf.

УДК: 340.131

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.5>

ПРАВОВЛАДДЯ В КОНСТИТУЦІЇ УНР 1918 РОКУ

Кельба С.Г.,*кандидатка юридичних наук, доцентка,**деканеса юридичного факультету**Буковинського університету*

ORCID: 0000-0002-1817-8160

e-mail: Skelba@ukr.net

Кельба С.Г. Правовладдя в Конституції УНР 1918 року.

Стаття присвячена висвітленню основ правовладдя в Конституції УНР 1918 року. Стверджується, що Конституція Української Народної Республіки є надзвичайно знаковою для українського народу, вона мала вирішальне значення для подальшого політико-правового розвитку української держави. Конституція проголосила Українську Народну Республіку суверенною демократичною парламентською державою. Було запроваджено принципи та реалізовано правові норми, які були абсолютно новими для правової системи України того часу. До них слід віднести визнання народу суб'єктом влади, децентралізацію влади, принцип рівності політичних і громадянських прав тощо. Зазначається, що Конституція Української Народної Республіки була розроблена за кращими зразками тогочасних конституцій, але з деякими особливостями, що враховували соціально-політичні та економічні умови життя в УНР. Документом юридично проголошувалося відродження національного суверенітету та державності, передбачалися правові основи розвитку громадянського суспільства. Наголошується, що важливим принципом Конституції УНР був поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову. Місцеві органи влади уособлювали Виборні Ради і управи у міських і сільських громадах, волостях і землях. Констатується ключова роль Всенародних Зборів, як верховного органу влади УНР, що обиралися на основі всенародного голосування на пропорційній основі, при цьому запроваджувалось загальне, рівне, пряме виборче право і таємне голосування. Водночас було визначено статус депутата парламенту, котрий обирався терміном на 3 роки і працював на постійній основі, що чітко доводило професійний характер Всенародних Зборів. Правомочність виборів встановлював суд УНР. Зауважується, що Конституція УНР визначала за громадянами рівність у своїх громадянських правах та конституційних свободах, документ не допускав різниці у правах між чоловіком і жінкою. Водночас було скасовано смертну кару та тілесні покарання, як такі, що ганьбили людську честь і гідність. Для національних меншин передбачалося право національно-персональної автономії. Реалізація національно-персональної автономії мала здійснюватися через Національний Союз, котрий у межах своєї компетенції мав право приймати закони та здійснювати відповідне урядування. Наголошується, що Конституція УНР на практиці закріпила демократичні цінності та принципи, багато з яких були використані у процесі створення сучасної Конституції України.

Ключові слова: держава, Конституція УНР 1918 року, право, правовладдя, Українська Центральна Рада.

Kelbia S.G. The rule of law in the UNR Constitution of 1918.

The article is devoted to the coverage of the foundations of rule of law in the UNR Constitution in 1918. It is argued that the Constitution of the Ukrainian People's Republic is extremely significant for the Ukrainian people, it was crucial for the further political and legal development of the Ukrainian state. The Constitution proclaimed the Ukrainian People's Republic a sovereign democratic parliamentary state. Principles were introduced and legal rules were implemented, which were completely new to the legal system of Ukraine of that time. These include recognition of the people by the subject of power, decentralization of power, the principle of equality of political and civil rights, etc. It is noted that the Constitution of the Ukrainian People's Republic was developed under the best examples of constitutions at that time, but with some peculiarities that took into account the socio-political and economic conditions of life in the UNR. The document legally proclaimed the revival of national sovereignty and statehood, the legal foundations of civil society development were envisaged. It is emphasized that an important principle of the UNR Constitution was the division of powers into legislative, executive and judicial. Local authorities embodied elected councils and administrations in urban and rural communities, townships and lands. The key role of the national assembly as the Supreme Authority of the UNR, which was elected on the basis of a national vote on a proportional basis, was stated, while universal, equal, direct

suffrage and secret ballot was introduced. At the same time, the status of a parliamentary deputy was determined, which was elected for a term of 3 years and worked on a permanent basis, which clearly proved the professional nature of the national assembly. The election was established by the UNR court. It is noted that the UNR Constitution defined equality in their civil rights and constitutional freedoms, the document did not allow the difference in the rights between a man and a woman. At the same time, the death penalty and corporal punishment were abolished, as they disgraced human honor and dignity. For national minorities, the right of national personal autonomy was envisaged. The implementation of national-personal autonomy was to be carried out through the National Union, which, within its competence, had the right to pass laws and exercise appropriate governance. It is emphasized that in practice the UNR Constitution has enshrined democratic values and principles, many of which were used in the process of creating a modern Constitution of Ukraine.

Key words: State, UNR Constitution of 1918, Law, Rule of Law, Ukrainian Central Council.

Постановка проблеми. 4 (17) березня 1917 року в Києві було створено Українську Центральну Раду. На засіданні 5 березня 1917 року було обрано її Президію та Постійний виконавчий комітет у складі 20 членів. Нормативно-правовими актами Центральної Ради були постанови, універсали, декларації, рішення, а з листопада 1917 року – закони. Важливою частиною нормативно-правових актів Центральної Ради були універсали, які містили, зокрема, конституційні положення. Підтвердження наміру Центральної Ради ухвалити Конституцію УНР передбачав Четвертий Універсал. Документ окреслював, що установчі збори мають ухвалити Конституцію і закріпити в ній свободу, порядок і добробут на наступні роки. Саме IV Універсал Центральної Ради остаточно закріпив основи Конституції УНР, конкретизувавши це положення. Вінцем законодавчої діяльності Центральної Ради стало ухвалення на сесії 29 квітня 1918 року Конституції УНР, яка відповідала тогочасним європейським стандартам і заклала важливі основи правовладдя в Україні у наступні історичні періоди.

Метою даної статті є висвітлення основ правовладдя в Конституції УНР 1918 року.

Стан опрацювання проблематики. Даній проблемі присвячували увагу багато відомих учених, з-поміж яких: Б. Андрусишин, І. Бойко, О. Бойко, В. Верстюк, С. Власенко, С. Головатий, М. Копиленко, О. Копиленко, А. Медвідь, В. Озель, А. Слюсаренко, Н. Стецюк, О. Токарчук, М. Томенко та інші. Віддаючи належне зробленому, слід констатувати, що в працях дослідників відображено окремі аспекти досліджуваної проблематики, що суттєво актуалізує її комплексне дослідження в умовах сьогодення.

Виклад основного матеріалу. Конституція УНР була затверджена Центральною Радою 29 квітня 1918 року. Розробляючи проєкт документа, її ініціатори прагнули брати за основу європейські конституційні акти, історичні, економічні та правові умови розвитку, які були подібними до українських. Конституція мала підзаголовок «Статут про державний устрій, права і вольності УНР» і складалася з 83 статей, об'єднаних у вісім розділів [1, с. 65]. Норми Конституції торкалися найважливіших сфер суспільно-політичного та економічного характеру, зокрема, регулювали права і свободи громадян, передбачали чітке розмежування влади. Конституція встановлювала досить виразний розподіл функцій і повноважень органів законодавчої, виконавчої та судової влади, унормовувала становище національних меншин та містила положення про тимчасове обмеження прав і свобод громадян у разі війни, заворушень та інших надзвичайних ситуацій [2, с. 69].

Конституція Української Народної Республіки у «Загальних постановах» проголошувала відновлення державної незалежності і суверенітету УНР задля забезпечення і захисту прав, добробуту і культури українських громадян, а також з метою захисту державної території від іноземного вторгнення. Зауважимо, що автори Основного Закону використали положення про відновлення правової держави для того, щоб підкреслити давню традицію незалежної державності українського народу.

УНР проголошувалася суверенною, ні від кого не залежною державою. На думку законодавця, суверенітет належить народу, тобто всім громадянам УНР, і здійснюється через Всенародні Збори. Територія УНР проголошувалася неподільною, а будь-яка зміна правового статусу кордонів або державно-правового статусу того чи іншого регіону дозволялися за згодою 2/3 присутніх на засіданні членів Всенародних Зборів. Конституція УНР узаконювала непорушність кордонів держави, неможливість їх зміни, а також неможливість долучення до Української Народної Республіки територій сусідніх держав без згоди на те Всенародних Зборів. Така згода визнавалася легітимною, якщо за неї проголосувала кваліфікована більшість усіх членів вищого законодавчого органу УНР.

Конституція чітко визначила адміністративно-територіальний поділ Української Народної Республіки, згідно з яким Україна поділялася на землі, а землі поділялися на волості, які склалися з певної кількості громад. Це засвідчує той факт, що адміністративно-територіальний устрій УНР

будувався відповідно до національних традицій. Такий адміністративний поділ мав багато позитивних моментів, зокрема спрощення та ефективне здійснення державної влади, особливо на місцевому рівні. Водночас Конституція УНР, проголошуючи принцип децентралізації, надавала органам місцевого самоврядування широкі повноваження щодо забезпечення прав населення на своїй території [2, с. 69-70].

В контексті нашого дослідження особливо слід виділити розділ 2 Конституції УНР під назвою «Права громадян України» (статті 7-21). Закріпивши права громадян, цей розділ містив значну кількість відсильних норм, зокрема про умови набуття українського громадянства, підстави для виходу з українського громадянства, надання санкції суду щодо виїмки поштової кореспонденції тощо [3, с. 105]. Зазначені норми передбачали лише основні аспекти вищезазначених суспільних відносин, а для більш детального визначення цих питань необхідно було прийняття Всенародними Зборами необхідних конституційних законів [2, с. 70].

Згідно з Конституцією 1918 року, громадянином України є той, хто набув це право в порядку, встановленому українським законодавством. Подвійне громадянство заборонялося. Громадяни Української Народної Республіки могли вийти з громадянства, звернувшись до адміністративних органів, але примусово позбавити їх громадянства можна було лише в судовому порядку. Вік повноліття встановлювався у 20 років. Декларувалася рівність прав та обов'язків між чоловіками та жінками [3, с. 106]. Конституція визначала рівність усіх громадян республіки, незалежно від місця народження, віросповідання, національності, освіти, майнового, податкового і посадового становища.

Конституція УНР також встановлювала право громадян України на кримінально-правовий захист, включаючи заборону затримання особи, підозрюваної у вчиненні злочину, на строк понад 24 години без рішення суду [4, с. 102]. Заборони катування, конфіскації майна та смертної кари також були встановлені як гарантії природного права кожної людини на життя. Зазначене дає підстави стверджувати, що Основний Закон 1918 року мав демократичний характер і високий правовий стандарт для свого часу.

Конституція УНР також передбачала недоторканність житла, таємницю сім'ї, недоторканність сім'ї, таємницю поштових повідомлень, свободу слова, совісті та переконань, свободу пересування та інші права і свободи громадян [5, с. 83]. Водночас гарантувалося активне і пасивне виборче право, тобто право обирати і бути обраним до всіх органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Право голосу мали всі громадяни України, які досягли 20-річного віку, за винятком «безумних або божевільних, котрі знаходяться під опікою» [6, с. 331]. Крім того, не могли брати участь у виборах особи, притягнуті до кримінальної відповідальності за порушення законів Української Народної Республіки. Спеціальні обмеження виборчого права громадян допускалися лише у невідкладних випадках, але ці обмеження мали бути викладені у спеціальному законі, і лише за дотримання цих умов вони мали юридичну силу на всій території України. Конституція УНР уміщувала також ряд обмежень, зокрема, щодо громадян іноземних держав, які не були наділені даними виборчими правами.

Конституція передбачала важливу норму, про те, що «Всяка власть в Українській Народній Республіці походить від народу, а здійснюється в порядку, установленим цим статутом» [6, с. 331]. Водночас Парламент (Всенародні Збори) був проголошений вищим і єдиним законодавчим органом Української Народної Республіки і, окрім законодавчих функцій, також формував адміністративну та судову владу УНР. Виконавча влада належала Раді Народних Міністрів, яка організовувала і контролювала підпорядковані їй міністерства та місцеві органи влади.

Систему судової влади очолював Генеральний суд Української Народної Республіки, який формував і контролював судову владу на місцях. Конституція УНР передбачала, що як відповідний елемент адміністративно-територіального устрою держави, система органів місцевого самоврядування включала громади, волості та землі. Громадяни України мали право обирати депутатів до рад відповідного рівня. Виконавчими органами цих рад були відповідні відділи, керівництво якими здійснювали посадові особи місцевого самоврядування. Органи місцевого самоврядування були наділені прямими та виключними повноваженнями щодо вирішення регіональних проблем і підпорядковувалися урядовцям, що призначалися міністрами УНР, для здійснення чітко визначених і конкретних повноважень. У разі виникнення суперечок, спірні питання розглядалися відповідними судами Української Народної Республіки [7, с. 78-79].

Розділ 4 Конституції УНР «Всенародні Збори УНР» встановлював основні засади обрання, організації та діяльності вищого законодавчого органу УНР – Всенародних Зборів УНР. Збори обиралися загальним, рівним, прямим, таємним, пропорційним голосуванням строком на три роки з розрахунку один депутат від 100 000 населення. У виборах до парламенту УНР могли брати участь усі громадяни, які мали громадянські та політичні права, не були психічно хворими, не потребували

опіки, не притягалися до кримінальної відповідальності. Кожен громадянин мав право лише одного голосу.

До повноважень Всенародних Зборів належало ухвалення законів і постанов, які, якщо інше не передбачено законом, набирали чинності в день їх отримання відповідними державними органами та установами. Крім того, Збори приймали спеціальні постанови про встановлення відповідних податків і митних зборів, що було їх виключною компетенцією. Для отримання міжнародних позик і кредитів парламент мав право приймати спеціальні постанови, а також міг давати дозвіл на передачу в оренду або заставу державного майна.

Конституція УНР передбачала процедуру дострокового припинення повноважень парламенту. Достроковий розпуск Всенародних Зборів міг відбутися або за рішенням Зборів (у такому випадку порядок обрання нових членів встановлювався Радою Народних Міністрів УНР, центральним органом виконавчої влади), або за результатами референдуму (коли за достроковий розпуск парламенту проголосувало не менше 3 мільйонів виборців). Керівництво Всенародними Зборами під час парламентської діяльності здійснював Голова, який очолював Президію Всенародних Зборів. Голова парламенту обирався на весь термін повноважень парламенту. Парламент також обирав визначену кількість помічників Голови, один з яких ставав його заступником. Як голова вищого законодавчого органу держави, Голова Зборів представляв державу в міжнародних відносинах з іноземними державами [2, с. 72].

Конституція УНР детально регламентувала порядок роботи Всенародних Зборів, зазначаючи, що Збори збираються не рідше двох разів на рік, а перерва між сесіями не повинна перевищувати трьох місяців. Всенародні Збори скликаються протягом одного місяця після того, як Голова отримує пропозицію, подану однією п'ятою депутатів. Рішення Зборів приймаються простою більшістю голосів депутатів. Для певних категорій справ необхідна була кваліфікована більшість у дві третини голосів депутатів. До таких питань належали зміни територіального устрою держави, оголошення війни та порушення кримінальних справ проти міністрів та інших державних службовців [2, с. 72].

Конституція УНР також містила демократичні положення щодо суб'єкта законодавчої ініціативи. Так, право подавати проєкт відповідного закону до парламенту надавалося Президії Всенародних Зборів; зареєстрованим депутатським фракціям; депутатським групам чисельністю не менше 30 членів; Раді Народних Міністрів УНР; органам місцевого самоврядування, які об'єднують не менше як 100 000 виборців [8, с. 6]. При цьому їх достовірність мала бути підтверджена шляхом подання через Генеральний Суд УНР, який після їх перевірки передавав дані пропозиції до Голови Всенародних Зборів. Хоча реалізація права громадян України на законодавчу ініціативу була досить складною, його закріплення в Конституції УНР стало свідченням забезпечення прав і свобод громадян на території УНР.

Конституція УНР визначала порядок організації та діяльності Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки як вищого органу виконавчої влади. Конституція закріпила за Радою повноваження у всіх сферах діяльності Української Народної Республіки, за винятком повноважень, що належать до відання органів місцевого самоврядування. Члени Ради мали право брати участь у засіданнях Всенародних Зборів з правом дорадчого голосу. Рада Народних Міністрів також координувала і контролювала діяльність центральних органів державної влади та їхніх представництв у округах. Конституція УНР передбачала також інститут відповідальності центрального органу виконавчої влади перед парламентом. Це здійснювалося шляхом надання Голові Всенародних Зборів відповідних повноважень у формуванні Ради Народних Міністрів [2, с. 72-73].

Водночас у Конституції було встановлено своєрідний механізм стримувань і противаг шляхом зобов'язання Голови Всенародних Зборів здійснювати консультації у процесі формування вищого органу виконавчої влади. На основі цього відповідні пропозиції вносилися на сесії Всенародних Зборів, де вирішувалися питання щодо чисельності членів уряду та його компетенції. Таким чином, наділяючи Голову досить широкими повноваженнями, Конституція паралельно містила низку положень, які унеможливляли зловживання ним своїми обов'язками, що сприяло підвищенню ефективності формування державних інституцій та якості виконання покладених на нього завдань.

Доволі позитивним вважаємо запровадження демократичних принципів у системі правосуддя. Так, шостий розділ Конституції «Суди УНР» регулював порядок формування та функціонування судової системи в УНР. Відповідно до Конституції Української Народної Республіки, судову владу здійснював Генеральний суд УНР, який складався з колегії, що обиралася Всенародними зборами строком на п'ять років. Конституція УНР визначала правовий статус Генерального суду УНР як суду касаційної інстанції та встановлювала існування суду першої інстанції та апеляційного суду.

Конституція УНР детально передбачала повноваження судів, їх організацію та порядок здійснення діяльності. Зокрема, в ній зазначалося, що всі судові рішення та акти ухвалюються іменем Української Народної Республіки. Принципи відкритості, гласності та відкритості судових процесів і

незалежності судової влади були закріплені шляхом надання судам виключного права розглядати цивільні, адміністративні та кримінальні справи. Конституція прямо забороняла законодавчій та адміністративній владі впливати на судочинство. Загалом, стаття містила низку відсильних положень, в яких зазначалося, що більш детальне правове регулювання організації та діяльності судової влади буде здійснюватися спеціальними законами, які, однак, не були прийняті за Центральної Ради через відповідні історичні умови.

Окремим розділом у Конституції УНР були закріплені права національних меншин. Проголошувалось, що кожна національна меншина в межах УНР мала право на національно-персональну автономію [9, с. 159]. Таке право реалізовувалося ними через самостійну організацію національного життя, через органи Національного Союзу, повноваження якого поширювалися на всіх її членів на всій території УНР. Генеральний суд розглядав такі клопотання у відкритому засіданні не пізніше шести місяців від дня подання, повідомляв про своє рішення Раду Народних Міністрів та оприлюднював його шляхом друку. Клопотання про національно-персональні автономії від інших націй, не зазначених у тексті Конституції, подавалися на розгляд Всенародних Зборів УНР.

Висновки. Конституція УНР 1918 року базувалася на кращих демократичних моделях того часу. Документом було закріплено цілий ряд прав і свобод людини. Було передбачено право на життя, заборону катувань, право на свободу та особисту недоторканність, право на повагу до приватного і сімейного життя, свободу думки, совісті та релігії, свободу вираження поглядів, свободу зібрань та об'єднань, заборону дискримінації. Демократичний характер цих положень відповідав європейській практиці гарантування прав людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.

1. Озель В.І. Роль та місце конституційних актів Української Центральної Ради в історії українського державотворення. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 1. С. 60–66.
2. Бойко І. Місце і роль конституції української народної республіки 1918 р. в історії національного конституціоналізму. *Український часопис конституційного права*. 2017. № 3. С. 67–76.
3. Історія української Конституції / Українська правнича фундація; упоряд.: А.Г. Слюсаренко, М.В. Томенко; вст. ст. С.П. Головатий. Київ: Право, 1997. XV, 443 с.
4. Медвідь А.Б. Правова регламентація прав та основоположних свобод людини у конституційних актах та їх проектах Української Народної Республіки 1917–1921 років. *Економіка та право*. 2016. № 1(43). С. 100–107.
5. Власенко С. Конституція Української Народної Республіки як основний закон європейського зразка. *Право України*. 2017. № 11. С. 80–86.
6. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. Т. 2. 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / Упор. Верстюк В.Ф. (кер.), Бойко О.Д. та ін. К.: Наукова думка, 1997. 422 с.
7. Копиленко О.Л., Копиленко М.Л. Держава і право України. 1917–1920: Навч. посібник. К.: Либідь, 1997. 208 с.
8. Андрусишин Б.І., Токарчук О.В. Конституційний процес в Україні доби Центральної Ради. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. Серія 18: Право: зб. наук. праць. Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2019. Вип. 34. С. 3–10.
9. Стецюк Н. Конституція Української Народної Республіки 1918 року: теоретико-правова характеристика. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2018. Вип. 20. № 960. С. 155–161.

УДК 34:004.9]:378.14

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.6>

ФЕНОМЕН ПРАВА ЦИФРОВІЗАЦІЇ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ЮРИДИЧНУ ОСВІТУ

Костенко С.О.,*кандидат юридичних наук, доцент,**доцент кафедри правознавства,**Поліський національний університет*

ORCID: 0000-0001-5156-729

e-mail: svitlana.kostenko@polissiauniver.edu.ua

Костенко С.О. Феномен права цифровізації та його вплив на юридичну освіту.

У статті досліджується взаємозв'язок між правом та цифровізацією, що ілюструється такими явищами, як е-суд, е-врядування, державні реєстри, електронні підписи, Штучний інтелект і право, блокчейн-технології, токенизація. Автор наводить спеціалізовані нормативно-правові акти у сфері цифровізації та порушує питання щодо можливості виокремлення права цифровізації як окремої міждисциплінарної комплексної галузі права. З метою поглибленого аналізу автор здійснює розмежування суміжних понять, таких як «оцифрування», «цифровізація» та «цифрова трансформація». На основі проведеного дослідження обґрунтовується, що ефективне регулювання цифровізації передбачає насамперед ідентифікацію ключових «точок перетину» права та цифровізації, які визначають сфери правового впливу на цифрові процеси. Виявлення таких точок перетину сприяє ідентифікації ризиків, пов'язаних із використанням цифрових технологій, з метою їхнього подальшого попередження. В рамках цього аналізу розглядаються прецеденти, що демонструють порушення прав людини внаслідок функціонування штучного інтелекту, а також представлено результати першого міжнародного звіту щодо безпеки штучного інтелекту, в яких йдеться про необхідність грамотного регулювання процесів цифровізації.

Окрема увага приділяється юридичній освіті, її адаптації до викликів цифрової трансформації та необхідності формування цифрових компетенцій у майбутніх юристів. Досліджується досвід Німеччини щодо інтеграції цифровізації у правничу освіту, зокрема функціонування наукових інститутів цифрового права при юридичних факультетах, міждисциплінарні освітні програми, що пропонуються студентам-юристам, а також аргументація німецьких науковців на користь становлення права цифровізації як окремої галузі.

У статті також представлено результати анонімного опитування 51 студента-правника, яке дозволило встановити рівень використання великих мовних моделей у навчальному процесі, рівень обізнаності студентів щодо ризиків їх застосування, а також ставлення до інтеграції відповідних технологій у юридичну освіту.

Ключові слова: право, цифровізація, штучний інтелект, юридична освіта, цифрові компетенції.

Kostenko S.O. The phenomenon of digitalization law and its impact on legal education.

The article explores the interrelation between law and digitalization, illustrated by such phenomena as e-justice, e-governance, state registries, electronic signatures, artificial intelligence and law, blockchain technologies, and tokenization. The author provides specialized legal acts in the field of digitalization and raises the issue of whether digitalization law can be distinguished as a separate interdisciplinary and comprehensive branch of law. For a more in-depth analysis, the author differentiates between related concepts such as "digitization," "digitalization," and "digital transformation." Based on the conducted research, it is substantiated that effective regulation of digitalization primarily involves identifying key "intersection points" of law and digitalization, which define the spheres of legal influence on digital processes. Identifying such intersection points facilitates the recognition of risks associated with the use of digital technologies to prevent them. Within this analysis, precedents are considered that demonstrate human rights violations resulting from the functioning of artificial intelligence, and the results of the first international report on artificial intelligence security are presented.

Special attention is given to legal education, its adaptation to the challenges of digital transformation, and the necessity of developing digital competencies in future lawyers. The study examines Germany's experience in integrating digitalization into legal education, including the operation of scientific institutes of digital law within law faculties, interdisciplinary educational programs offered to law students, and German scholars' arguments in favor of establishing digitalization law as a distinct legal field.

The article also presents the results of an anonymous survey of 51 law students, which helped determine the level of use of large language models in the educational process, students' awareness of the risks of their application, and attitudes toward the integration of relevant technologies into legal education.

Key words: law, digitalization, artificial intelligence, legal education, digital competencies.

Постановка проблеми. Цифровізація є явищем, яке стало невід'ємною частиною майже кожної сфери суспільного життя. Вона настільки тісно переплелася також із правом, що відіграє ключову роль в інфраструктурі правової системи, як от е-суд, е-врядування, державні реєстри, електронні підписи, ШІ в праві, блокчейни, токенизація, відбувається поступова активізація нормативно-правового регулювання у відповідній сфері: у 2020 році Кабінет Міністрів України схвалив Концепцію розвитку штучного інтелекту в Україні до 2030 року [1], також затверджено Стратегію цифрового розвитку інновацій до 2030 року [2]. В зв'язку з цим, постає питання: як доцільно розглядати цифровізацію в праві – як окремі явища чи, можливо, вони мають спільну природу? Можливо, сучасний етап розвитку права та технологій знаменує формування нової міждисциплінарної комплексної галузі – права цифровізації?

Мета дослідження: пошук відповідей на поставлені вище питання, а також рефлексія відповідного впливу на юридичну освіту є метою цього дослідження.

Стан опрацювання проблематики. В Україні процеси цифровізації досліджуються у різних галузях, у тому числі і в праві. Проте такі процеси розглядаються точково, як от наприклад, цифровізація адміністративних послуг в Україні (А. Краковська, М. Бабики), цифровізація екологічної політики (Є. Жадан), цифровізація публічних послуг (А. Мошнін), немайнові права в умовах цифровізації (М. Менджул, В. Фазикош), цифровізація в податковій службі (О. Машенко, Ю. Козаченко), цифровізація правосуддя (О. Барабаш) і т.д. Деякі наукові праці присвячені темі причинно-наслідкового зв'язку між цифровою економікою та необхідністю змінювати класичне право (Н. Левицька, О. Костенко). Однак, теза щодо можливого повстання нової міждисциплінарної комплексної галузі права звучить вперше.

Виклад основного матеріалу. З метою виконання поставлених у дослідженні завдань варто напочатку внести ясність щодо термінологічних понять вказаної категорії. Якщо поняття «право» в науковій літературі не викликає жвавих дискусій, то поняття «цифровізація» – навпаки. Так, воно є предметом жвавих обговорень як за кордоном, так і в Україні. Можливо тому, що термін «цифровізація» (*Digitalisation*) часто застосовується як альтернатива «оцифрування» (*Digitisation*) та «цифрова трансформація» (*Digital Transformation*) [3, с. 448], а також тому, що одні вчені при розкритті даного терміну більше схиляються до наповнення його змісту технічними/інструментальними складовими, інші – економічними/бізнес-орієнтованими, треті – мультидисциплінарними [4]. Із відсутністю в науці єдиного підходу до розуміння поняття «цифровізація» пов'язується навіть складність, а подекуди й відсутність, її правової регламентації.

Не вдаючись у глибоку дискусію, яка не є предметом цього дослідження, скористаємось здобутками науковців, які проаналізували 26 різних визначень «цифровізації» та «оцифрування», визначили найбільш поширені критерії, які використовували інші науковці при розкритті даних понять та, на цій основі, сформулювали власні визначення даних понять. Наведемо їх: під «оцифруванням» вони пропонують розуміти *створення цифрових артефактів за допомогою технічних процесів перетворення, представлення та вдосконалення*; цифровізацію вони визначають як *трансформацію соціально-економічного середовища через процеси прийняття, застосування та використання цифрових артефактів* [5]. Ці визначення є універсальними та найбільш ёмно розкривають зміст вказаних понять, вказуючи на вплив технологій на соціальну, економічну та організаційну сфери суспільства.

Інший колектив авторів, узагальнюючи відповідні визначення в науковій літературі встановив, що під *оцифруванням* розуміється переведення аналогової інформації в цифровий формат, під *цифровізацією* – використання цифрових технологій для покращення бізнес-процесів, послуг або управління, у тому числі, державного, під *цифровою трансформацією* – розробку нових способів ведення діяльності, що створюють нові джерела цінності [6, с. 15]. На думку Джейсона Блумберга (Jason Bloomberg) [7] цифрова трансформація це постійний процес вдосконалення, відкритість та готовність до змін, які привносять технології. Цифрова трансформація хоч і включає у себе процеси цифровізації, однак не обмежується ними. Якщо цифровізація може бути представлена певними проектами, то цифрова трансформація не може мати дедлайнів, оскільки це стратегічна діяльність

Зрозумівши відмінності між суміжними поняттями «оцифрування», «цифровізація» та «цифрова трансформація», а також різноманітність підходів до їх визначення, робимо наукове припущення, що в контексті права і цифровізації, є **не** настільки важливим виведення єдиного поняття цифровізації та

прийняття його всією науковою спільнотою (оскільки воно завжди відображатиме суб'єктивний підхід, а загальне уявлення про цю категорію є спільним), скільки найбільш важливим є встановлення ключових «точок перетину» права і цифровізації, де право зобов'язане здійснювати вплив на процеси цифровізації. Саме у цьому напрямі мають відбуватися наукові пошуки, адже категорія «цифровізації» є настільки об'ємною, що такі «точки перетину» складно наперед передбачити та визначити.

Відповідаючи на контраверсійне питання «Чи повинно право взагалі втручатися у процеси цифровізації?», доцільно навести крилатий вираз американського політика Джона Фінча (1882 р.): «У вільній країні право розмахувати руками закінчується там, де починається ніс іншого». Це означає, що право могло б зовсім не втручатися у функціонування цифрових технологій, якби їхнє використання не зумовлювало порушення прав інших. Так, наприклад, компанія Amazon розробила ШІ, який здійснював рекрутинг резюме і обирав найкращі. Пізніше стало відомо, що він оцінює їх на підставі гендерної дискримінації. Оскільки ШІ навчався на резюме поданих до компанії протягом 10-річного періоду, в яких домінували чоловічі, то він хибно сприйняв це як еталон і тому автоматично відсіював жіночі резюме [8]. Зокрема, це стало причиною, чому відповідні ШІ в ЄС класифіковані як високо ризиковані, що передбачає для них посилені вимоги.

Більше того, у 2025 році був опублікований перший міжнародний звіт про безпеку штучного інтелекту, розроблений науковцями з 30 різних країн світу та підтриманий відповідними урядами, а також ООН, ЄС та ОЕСР (Організація економічного співробітництва та розвитку, ОЕСР), в тому числі і Україною. У ньому говориться, що: «Універсальний ШІ має величезний потенціал у сферах освіти, медицини, наукових досліджень у таких галузях, як хімія, біологія та фізика, а також загального підвищення добробуту завдяки інноваціям, що забезпечуються штучним інтелектом. Якщо його буде правильно керовано, універсальні системи ШІ можуть суттєво покращити життя людей у всьому світі.

Однак, щоб безпечно отримати користь від цієї трансформаційної технології, дослідники та політики повинні ідентифікувати ризики, які вона несе, і вжити обґрунтованих заходів для їхнього пом'якшення. Універсальний ШІ вже сьогодні завдає шкоди через зловмисне використання та збої в роботі, наприклад, через дипфейки, шахрайство та упереджені результати.

Залежно від темпів розвитку майбутніх можливостей універсального ШІ, технічних методів, які розробники та регулятори застосовують для пом'якшення ризиків, а також від рішень урядів і суспільств щодо його регулювання та рівня успішної міжнародної координації, можливе виникнення нових загроз. Найгірші сценарії можуть включати масове безробіття, тероризм, посилений штучним інтелектом, або навіть втрату людством контролю над універсальними системами ШІ.» [9]

Власне тому, сучасні виклики технологічного розвитку обумовлюють необхідність у існуванні спеціального нормативно-правового регулювання відповідного процесу та подальшого використання технологічних інструментів. Так, наприклад, в Німеччині чимало науковців у галузі права схиляються до того, що право цифровізації поступово оформлюється як окрема, хоча ще «формуєча» галузь права, якій притаманна міждисциплінарність. І хоч точні контури цієї правової сфери поки що залишаються нечіткими в силу існування конкуруючих термінів, таких як LegalTech, FinTech, RegTech, однак динаміка розвитку цифровізації вже ставить питання про те, як юридична освіта має готувати майбутніх юристів до права цифровізації. Для студентів це означає необхідність підготовки до проблем, які відіграватимуть важливу роль у їхній майбутній професійній діяльності, але які в класичній юридичній освіті майже не висвітлюються. До того ж, такі проблеми потребують не лише юридичних знань, а й міждисциплінарних навичок [10]. Це такі навички як, наприклад, з prompt-інженерії, обробки й аналізу великих даних, базового розуміння алгоритмів, цифрової економіки. Таким чином технологічний прогрес та пов'язана з ним цифровізація права зумовлює нові виклики для юридичної освіти.

Незважаючи на те, що право цифровізації перебуває лише на стадії формування, в Німеччині вже функціонує низка науково-дослідних інститутів, які були створені на базі юридичних факультетів з метою дослідження проблемних питань у сфері цифровізації та права:

1. Інститут права цифровізації Марбургського університету імені Філіпа [11];
2. Інститут права та цифровізації Трірського університету [12];
3. Інститут права цифрового суспільства університету Пассау [13];
4. Центр права в умовах цифрової трансформації Гамбургського університету [14];
5. Інститут правової інформатики Саарського університету [15];
6. Науково-дослідний інститут права та цифрової трансформації Гумбольдського університету в Берліні [16];
7. Центр цифровізації і права Кільського університету імені Крістіана Альбрехта [17].

Варто відзначити, що усі названі університети демонструють унікальний підхід до інтеграції цифровізації в юридичну освіту. Так, наприклад, Марбурзький університет пропонує студентам

вибірковий фокусний напрямок поглиблення знань «Право цифровізації». В Німеччині юридична освіта відрізняється від української, зокрема студенти вправі обирати для вивчення фокуси (напрями) правового регулювання у конкретній сфері, наприклад, медичне і фармацевтичне право, корпоративне право, міжнародне та європейське право, тощо. В межах цих фокусів існує обов'язковий модуль – обов'язкова дисципліна та вибіркові. В межах вибіркових модулів курсу «Право цифровізації» студентам пропонуються, зокрема, такі дисципліни «Банківське та ринкове право», «Цифрове укладання договорів», «FinTech та PayTech», «Право на захист даних і інформаційне право», «Кримінальне право IT-сфери» [18].

На юридичному факультеті Трірського університету студенти можуть вивчати, зокрема наступні навчальні дисципліни, «Кримінальне право у сфері кіберзлочинів», «Технічне право», фокус «Право інформаційного суспільства та інтелектуальної власності», куди входять у тому числі такі дисципліни як, «Правові основи IT та інтернет-договорів», «Право даних» [19].

На юридичному факультеті Гумбольдського університету також пропонується фокусний напрямок «Європеїзація та інтернаціоналізація приватного та економічного права», в якому є предмет «Право та цифрова трансформація» [20].

Цікавою та показовою можливістю для студентів є отримання за бажанням додаткового сертифікату «Право та інформаційні технології» в приватному університеті «Юридична школа імені Буцеріуса». Він базується на огляді ключових аспектів (економічної) інформатики, а також міждисциплінарного напрямку Legal Tech. Основна увага приділяється не лише теоретичному засвоєнню матеріалу, а й практичному застосуванню у рамках проєкту, що забезпечується структурою навчального плану. Так, навчальна програма включає такі частини:

- обов'язкові модулі – *Вступ до бізнес-IT* (цифрові технології у підприємницькому контексті, актуальні технологічні тренди, штучний інтелект, блокчейн, інтернет речей, IT-безпека) та *Вступ до Legal Tech* (введення, актуальні тенденції).
- вибіркові модулі – *Legal Tech* (ChatGPT як адвокат: використання ШІ у наданні юридичних послуг, закон ЄС про ШІ) або *Економічна інформатика* (ШІ – етичні питання використання технологій: принципи функціонування ШІ, вплив на суспільство, межі застосування; Програмування для юристів: базове розуміння, практичні вправи з програмування; Логічне мислення та математика: вплив на розвиток інформатики, ознайомлення з основними питаннями математики та теоретичної інформатики).
- обов'язкове виконання проєкту – практичний хакатон або аналіз кейсу Legal Tech з застосуванням мінімального програмування або без [21].

Ширше ознайомитися з європейським досвідом інтеграції цифрових технологій в юридичний навчальний процес можна за допомогою раніше опублікованих авторських праць, зокрема, «Штучний інтелект як засіб підвищення якості юридичної освіти: огляд європейських практик» [22], «VR-технології як новий вимір доказування: виклики для України та юридичної освіти» [23]. Наведені приклади свідчать не лише про високу актуальність відповідних процесів, а й про їх необхідність. З погляду теорії та практики німецькі університети продемонстрували випереджальний підхід до інтеграції цифрових технологій у юридичну освіту. Досвід Німеччини може слугувати чудовим прикладом для відповідної інтеграції в Україні.

Адже, як слушно зазначив німецький професор, доктор Юліан Крюпер (Prof. Dr. Julian Krüper), що хоч вже більшість студентів інтуїтивно використовують цифрові технології, проте це не означає, що вони володіють критичною цифровою грамотністю, необхідною для правової сфери [24]. Наочним підтвердженням цьому слугує анонімне опитування 51 студента-правника, здійснене автором статті у лютому 2025 року. Так, за його допомогою було виявлено, що 84% респондентів використовують LLM під час навчання, з яких 34% не знайомі з ризиками внаслідок використання відповідних технологій, а 54% не ознайомлювались з умовами (політикою) LLM перед початком їх використання. Водночас 90% респондентів заявили про бажання інтеграції відповідних технологій у правничу освіту. Це свідчить як про високий попит серед студентів-правників на знання у сфері юридичних технологій, так і про потребу забезпечення їх цифровими компетенціями викладачами, університетами, державою.

Варто відзначити, що схожа динаміка спостерігається навіть серед юристів-практиків за кордоном. Так, італійський юрист, професор Нікола Фабіано (Nicola Fabiano) у своїй статті наводить чотири судових прецеденти, в яких адвокати несвідомо надавали суду фіктивні факти отримані від ChatGPT, попередньо їх не перевіривши. З чого професор робить висновки про глибоку наївність та погану обізнаність про системи штучного інтелекту та LLM [25].

Примітно, що в Україні у Стандартах вищої освіти у галузі права передбачені цифрові компетенції для студентів-правників. Так, у Стандарті вищої освіти *першого (бакалаврського)* рівня спеціальності Право [26] передбачено, що випускник-юрист повинен вміти вільно використовувати для

правничої діяльності доступні інформаційні та комунікаційні технології, бази даних, статистичну інформацію та комп'ютерні програми. У Стандарті вищої освіти *другого (магістерського)* рівня спеціальності Право передбачено, що випускник повинен вміти генерувати нові ідеї та використовувати сучасні технології у наданні правничих послуг; проводити збір, інтегрований аналіз та узагальнення матеріалів з різних джерел, включаючи наукову та професійну літературу, бази даних, цифрові, статистичні, тестові та інші, та перевіряти їх на достовірність, використовуючи сучасні методи дослідження [27]. Тобто, на державному рівні відбувається визнання цифрових компетенцій для юристів як окремих, спеціалізованих компетенцій.

Більше того, в Україні активно та ефективно функціонує навіть окреме міністерство – Міністерство цифрової трансформації України. І якщо в інших країнах проводяться наукові пошуки щодо структуризації Права цифровізації, то Міністерство цифрової трансформації України, невідомо, у своїй Стратегії цифрового розвитку інновацій до 2030 року вже передбачило ключові інститути Права цифровізації. А саме:

- DefenseTech (оборонні технології)
- MedTech (медичні технології)
- BioTech (біологічні технології)
- GreenTech (зелені технології)
- EdTech (освітні технології)
- AgroTech (агротехнології)
- AI (штучний інтелект)
- XR (імерсивні технології)
- AUV (безпілотні технології та автономні системи)
- Semiconductors (напівпровідники)
- Secure Cyberspace (безпека цифрового простору)
- SpaceTech (космічні технології)
- GovTech (технології державного управління)
- Fluid economy.

Очевидно, наведена структуризація потребує подальшого наукового обговорення та правової конкретизації. Водночас варто відзначити, що вказані напрями цифрового розвитку, визначені у Стратегії цифрової трансформації України до 2030 року, а також вище зазначене у даній статті, фактично закладають фундамент для формування нової міждисциплінарної галузі – Права цифровізації.

Висновки. Автором усвідомлюється спірність тези щодо формування нової міждисциплінарної галузі – Права цифровізації, але це дослідження якраз і покликане підняти широку наукову дискусію з цього питання. Адже, згідно з висловом, який приписують Сократу: «Істина народжується в дискусії». Водночас, якщо статус права цифровізації ще підлягає дискусії, то необхідність змін у юридичній освіті в контексті цифровізації – це вже об'єктивний факт. Досвід Німеччини у цьому аспекті є цінним орієнтиром для викладачів та університетів, які прагнуть «йти в ногу з часом».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні» від 2 грудня 2020 р. № 1556-р. URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-r#n35> – Дата звернення: 18.03.2025.
2. WINWIN: Україна затвердила Стратегію цифрового розвитку інновацій до 2030 року [Електронний ресурс] // Міністерство цифрової трансформації України. – Режим доступу: <https://thedigital.gov.ua/news/winwin-ukraine-zatverdila-strategiyu-tsifrovogo-rozvitku-innovatsiy-do-2030-roku> – Дата звернення: 18.03.2025.
3. Reis, J., Amorim, M., Melão, N., Cohen, Y., Rodrigues, M. Digitalization: A Literature Review and Research Agenda // Anisic, Z., Lalic, B., Gracanin, D. (eds) Proceedings on 25th International Joint Conference on Industrial Engineering and Operations Management – IJCIEOM. IJCIEOM 2019. Lecture Notes on Multidisciplinary Industrial Engineering. Cham: Springer, 2020. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-030-43616-2_47.
4. Кух, С.П. Теоретико-методологічні підходи до трактування сутності цифровізації та цифрової трансформації публічної служби у сучасному науковому дискурсі. *Ефективність державного управління: зб. наук. пр.* Львів: НЛТУ України, 2023. Вип. 1/2(74/75). С. 52–56.
5. Gradillas, M., Thomas, L.D.W. Distinguishing digitization and digitalization: A systematic review and conceptual framework. *Journal of Product Innovation Management*. 13 July 2023. DOI: <https://doi.org/10.1111/jpim.12690>. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/jpim.12690> – Дата звернення: 18.03.2025.

6. Bumann, J., Peter, M. K. Action Fields of Digital Transformation – A Review and Comparative Analysis of Digital Transformation Maturity Models and Frameworks. URL: https://www.researchgate.net/publication/337167323_Action_Fields_of_Digital_Transformation_-_A_Review_and_Comparative_Analysis_of_Digital_Transformation_Maturity_Models_and_Frameworks. – Дата звернення: 18.03.2025.
7. Bloomberg, J. Digitization, Digitalization, And Digital Transformation: Confuse Them At Your Peril. *Forbes*. 29.04.2018. URL: <https://www.forbes.com/sites/jasonbloomberg/2018/04/29/digitization-digitalization-and-digital-transformation-confuse-them-at-your-peril/>. Дата звернення: 18.03.2025.
8. Dastin, J. Insight - Amazon scraps secret AI recruiting tool that showed bias against women. *Reuters*. 11.10.2018. URL: <https://www.reuters.com/article/world/insight-amazon-scraps-secret-ai-recruiting-tool-that-showed-bias-against-women-idUSKCN1MK0AG/>. Дата звернення: 18.03.2025.
9. International AI Safety Report. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/media/679a0c48a77d250007d313ee/International_AI_Safety_Report_2025_accessible_f.pdf. – Дата звернення: 18.03.2025.
10. Möslin, F., Gröber, C., Heß, C., Rebmann, C. Das Recht der Digitalisierung in der rechtswissenschaftlichen Ausbildung. *JURA – Juristische Ausbildung*. 2021. Vol. 43, no. 6. P. 651–668. DOI: <https://doi.org/10.1515/jura-2021-2825>. URL: <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/jura-2021-2825/html?lang=de>. Дата звернення: 18.03.2025.
11. Institut für das Recht der Digitalisierung. URL: <https://www.irdi.institute>. Дата звернення: 18.03.2025.
12. Institut für Recht und Digitalisierung Trier. URL: <https://irdt.uni-trier.de>. Дата звернення: 18.03.2025.
13. Institut für das Recht der digitalen Gesellschaft. URL: <https://www.jura.uni-passau.de/irdg/>. Дата звернення: 18.03.2025.
14. Zentrum für Recht in der digitalen Transformation. URL: <https://www.jura.uni-hamburg.de/forschung/institute-forschungsstellen-und-zentren/digitalisierung-und-recht.html>. Дата звернення: 18.03.2025.
15. Institut für Rechtsinformatik. URL: <https://www.rechtsinformatik.saarland/de/institut>. Дата звернення: 18.03.2025.
16. Forschungsinstitut für Recht und digitale Transformation. URL: <https://www.rewi.hu-berlin.de/de/lf/oe/rdt/about>. – Дата звернення: 18.03.2025.
17. Zentrum für Digitalisierung und Recht. URL: <https://www.zdr.uni-kiel.de/de>. Дата звернення: 18.03.2025.
18. Fachbereich 01 - Rechtswissenschaften, Philipps-Universität Marburg. URL: <https://www.uni-marburg.de/de/fb01/studium/studierende/schwerpunktsbereichsstudium>. Дата звернення: 18.03.2025.
19. Modulbeschreibungen anzeigen, Universität Trier. URL : https://porta-system.uni-trier.de/qisserver/pages/cm/exa/curricula/genericRailsSearchUnitsSimple.xhtml?_flowId=searchCourseOfStudyForModuleDescription-flow&_flowExecutionKey=e1s2. Дата звернення: 18.03.2025.
20. Kommentiertes Vorlesungsverzeichnis. URL: <https://www.rewi.hu-berlin.de/de/sp/kvv>. Дата звернення: 18.03.2025.
21. ZUSATZZERTIFIKATE, Bucerius Law School. URL: <https://www.law-school.de/studium/jurastudium/ueber-das-studium/zusatzzertifikate#c20150>. Дата звернення: 18.03.2025.
22. Костенко, С. Штучний інтелект як засіб підвищення якості юридичної освіти: огляд європейських практик. *Research in Science, Technology and Economics: Collection of Scientific Papers "International Scientific Unity" with Proceedings of the 2nd International Scientific and Practical Conference, March 5-7, 2025. Luxembourg, Luxembourg, 2025. P. 202–206.*
23. Костенко, С. О. VR-технології як новий вимір доказування: виклики для України та юридичної освіти. *Theoretical and Empirical Scientific Research: Concept and Trends: Collection of Scientific Papers «Λ'ΟΓΟΣ» with Proceedings of the VIII International Scientific and Practical Conference, Oxford, March 7, 2025. Oxford-Vinnytsia: P.C. Publishing House & UKRLOGOS Group LLC, 2025. P. 116–118.*
24. Krüper, J. Didaktik rechtswissenschaftlicher Lehre im Zeichen der Digitalisierung. Ruhr-Universität Bochum, 20.10.2021. URL: https://www.justiz.nrw.de/sites/default/files/imported/files/2022-01/Thesenpapier-WS-I-Kru_per.pdf. Дата звернення: 18.03.2025.
25. Fabiano, N. AI Act and Large Language Models (LLMs): When critical issues and privacy impact require human and ethical oversight. *arXiv*, 2024. URL: <https://arxiv.org/html/2404.00600v1>. Дата звернення: 18.03.2025.

26. Наказ Міністерства освіти і науки України від 20.07.2022 № 644 Стандарт вищої освіти першого (бакалаврського) рівня галузі знань 08 Право спеціальності 081 Право URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standarty/2022/07/21/081-pravo-bakalavr-zi.zminamy-644-20.03.2023.pdf>. Дата звернення: 18.03.2025.
27. Наказ Міністерства освіти і науки України від 20.07.2022 № 643 Стандарт вищої освіти другого (магістерського) рівня галузі знань 08 Право спеціальності 081 Право. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standarty/2022/07/21/081-pravo-magistr-zizminami-643-20032023.pdf>. Дата звернення: 18.03.2025.

ВПЛИВ РЕЦЕПЦІЇ РИМО-ВІЗАНТІЙСЬКОГО ПРАВА НА ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ РУСІ НА ПРИКЛАДІ ЦЕРКОВНОГО УСТАВУ КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА

Крижевський А.В.,

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри теорії та історії права та держави

Навчально-наукового інституту права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0002-7234-7500

Крижевський А.В. Вплив рецепції римо-візантійського права на формування правової культури Русі на прикладі Церковного Уставу князя Володимира.

Стаття присвячена аналізу механізмів рецепції та трансформації римо-візантійських правових норм у систему давньоруського права, що стали фундаментом для подальшого розвитку правової культури регіону. Отримані результати мають вагоме наукове та практичне значення для глибшого розуміння процесів еволюції державно-церковних відносин. Метою дослідження є всебічний аналіз механізмів рецепції римо-візантійського права в Уставі князя Володимира, а також визначення специфіки процесу адаптації запозичених норм до соціально-правових умов давньоруського суспільства. Завдання дослідження полягають у виявленні основних елементів римо-візантійського права, запозичених до тексту Уставу, аналізі трансформації цих норм з урахуванням місцевих традицій, оцінці їх впливу на розмежування юрисдикції між церковною та світською владою, а також у визначенні практичного значення інтеграції візантійських зразків у систему давньоруського законодавства. Отримані результати свідчать про те, що рецепція римо-візантійського права здійснювалася за принципом селективного запозичення з подальшою адаптацією до специфічних умов давньоруського суспільства. Встановлено, що Устав містить як безпосередні елементи Номоканону та інших візантійських збірників, так і суттєво перероблені норми римо-візантійського походження. Завдяки аналізу статей щодо розмежування світської та церковної юрисдикцій, регулювання сімейних й спадкових відносин, а також контролю за торговими мірами, автору вдалося визначити закономірності інтеграції елементів візантійської правової традиції у систему давньоруського права. Отримані результати дозволяють зробити висновок, що рецепція римо-візантійського права в Уставі князя Володимира мала вагоме значення для становлення правової культури Русі. Адаптація запозичених норм сприяла формуванню чітких меж між владними інституціями, забезпечуючи ефективне функціонування як церковної, так і світської юрисдикції. Дослідження відкриває перспективи для подальшого аналізу впливу римо-візантійського права на державно-правовий розвиток Русі.

Ключові слова: рецепція, римське право, Русь, Візантія, руське право, церковні статuti, княжі устави, Церковний устав Володимира, Руська Правда, Номоканон, Еклога, Кормчі книги, юрисдикція, церковні суди, редакція, звичаєве право, державно-церковні відносини.

Kryzhevskiy A.V. The influence of the reception of roman-byzantine law on the formation of the legal culture of Rus: a case study of the Church Statute of Prince Volodymyr.

This article is dedicated to unveiling the mechanisms of reception and transformation of Roman-Byzantine legal norms into the system of Old Rus law, which became the foundation for the further development of the region's legal culture. The results obtained hold significant scientific and practical importance for a deeper understanding of the evolution of state-church relations. The aim of the study is to conduct a comprehensive analysis of the mechanisms of reception of Roman-Byzantine law in the Statute of Prince Volodymyr and to determine the specifics of adapting the borrowed norms to the socio-legal conditions of Old Rus society. The objectives of the research include identifying the main elements of Roman-Byzantine law incorporated into the text of the Statute, analyzing the transformation of these norms in light of local traditions, assessing their impact on the division of jurisdiction between ecclesiastical and secular authorities, and determining the practical significance of integrating Byzantine legal models into the Old Rus legal system. The findings indicate that the reception of Roman-Byzantine law was carried out on the principle of selective borrowing followed by adaptation

to the specific conditions of Old Rus society. It has been established that the Statute contains both direct elements from the Nomocanon and other Byzantine compilations as well as significantly reworked norms of Roman-Byzantine origin. Through the analysis of the articles regarding the delineation of secular and church jurisdictions, the regulation of family and inheritance relations, and the control over commercial measures, the author was able to identify the patterns in which elements of the Byzantine legal tradition were integrated into the Old Rus legal framework. The study concludes that the reception of Roman-Byzantine law in the Statute of Prince Volodymyr played a crucial role in the formation of the legal culture of Rus. The adaptation of the borrowed norms contributed to establishing clear boundaries between governing institutions, ensuring the effective functioning of both church and secular jurisdictions, and opens up prospects for further analysis of the impact of Roman-Byzantine law on the state-legal development of Rus.

Key words: reception, Roman law, Rus, Ruthenia, Byzantium, Rus' Law, Church Statute of Prince Volodymyr, Russkaya Pravda, Nomocanon, Eclogue, Kormchaia Book, jurisdiction, church courts, redaction, customary law, State-church relations.

Постановка проблеми. Дослідження рецепції римо-візантійського права в Уставі князя Володимира є актуальним, оскільки воно дозволяє прослідкувати трансформацію іноземних правових зразків у контексті становлення державно-церковних відносин середньовічної Русі. Аналіз пам'ятки сприяє кращому розумінню синтезу традиційного звичаєвого права із письмовими законодавчими нормами інших країн, що мало визначальний вплив на формування правової системи та судочинства того періоду, а також допомагає ідентифікувати джерела правового мислення, що вплинули на розвиток як церковного, так і світського права.

Проблематика дослідження зосереджена на визначенні механізмів рецепції та трансформації римо-візантійських правових норм у тексті Уставу. Хоча загальна тенденція їх запозичення окреслена у науковій традиції, окремі питання залишаються невирішеними: яким чином відбувалося пристосування іноземних правових зразків до місцевих традицій, які частини рецепційованої системи зазнали найбільших змін, а також як рецепція вплинула на юридичну практику та судочинство у середньовічній Русі. Важливість даної проблематики полягає не лише у відновленні історичної закономірності, а й у визначенні ролі правових традицій у формуванні сучасних уявлень про державно-церковні взаємовідносини.

Мета дослідження полягає у систематизації та аналізі рецепційованих елементів римо-візантійського права в тексті Уставу князя Володимира, визначенні особливостей адаптації запозичених норм до соціально-правових умов Русі та встановленні їх практичного значення для формування ефективного правового регулювання середньовічних суспільних відносин.

Стан опрацювання проблематики. Устав князя Володимира досліджували багато дореволюційних та радянських істориків (М. Карамзін, Г. Вернадський, Я. Щапов), істориків права (К. Неволін, С. Юшков) та церкви (митрополит Євгеній (Болховитінов), митрополит Макарій (Булгаков), О. Павлов, Є. Голубинський, О. Лотоцький [1]), каноністів (В. Бенешевич, А. Пшивий) тощо. Ключовою проблемою в процесі вивчення Уставу стала його автентичність. Група дослідників, серед яких М. Карамзін, Є. Голубинський, Н. Суворов та інші не підтримували ідеї автентичності пам'ятки. Натомість К. Неволін, митрополит Макарій, А. Павлов, В. Бенешевич, О. Лотоцький, С. Юшков, Я. Щапов виступали за його автентичність, маючи на увазі однак, що в різних редакціях містяться лише певні частини, які можна уважати автентичними, а решту становлять пізніші додатки [2, с. 243]. Серед сучасних українських дослідників, які порушували питання, пов'язані з Уставом Володимира варто виділити С. Чокалюка [3], П. Сабата [2], Я. Затилюка [4], І. Мацелюх. Однак проблеми рецепції римо-візантійських норм в Уставі знаходяться на периферії наукових досліджень.

Виклад основного матеріалу. Устав князя Володимира Святославича про десятини, суди та церковних людей (далі Устав князя Володимира) є пам'яткою права та найдавнішим з князівських церковних уставів Русі. Він визначав правовий статус церкви та регулював відносини між світською і церковною владою. Відомо понад двісті списків цього документа, які збереглися в літописах, Кормчих книгах та інших рукописних джерелах XII-XVIII ст. Усі відомі науці тексти (списки) Уставу згруповано у декілька редакцій, які, у свою чергу, поділяються на ізводи, що відображають місцеві особливості певних груп списків. Найдавнішою редакцією є Оленінська (XII-XIII ст.), яка є архетипом (першоджерелом, спільним джерелом всіх наступних копій) Синодальної та Волинської редакцій, які дуже близькі одна до одної і склалися в XIII – на початку XIV ст. [5, с. 633] Решта переробок пам'ятки датуються XIV-XVI ст. Тому ці перші за часом появи редакції (Оленінська, Синодальна та Волинська) і будуть використані для аналізу предмета дослідження цієї статті.

Оскільки оригінальних списків часів князя Володимира Святославича (Володимира Великого) не збереглося, серед дослідників тривалий час точилися суперечки щодо автентичності пам'ятки.

Висловлювалися припущення, що устав не пов'язаний із діяльністю Володимира Святославича та є пізнішою фальсифікацією. Ці сумніви викликала як неузгодженість окремих частин тексту, так і порушення традиційного для пам'яток того часу порядку викладу [5, с. 633].

Нині найпоширенішою є точка зору радянського дослідника С. Юшкова, згідно з якою устав ґрунтується на реальній грамоті князя Володимира Святославича 995-996 рр. [5, с. 633]. Ця грамота надавала Десятинній церкві (церкві Святої Богородиці в Києві) право на отримання десятої частини князівських доходів. На початку XI ст. (до 1011 р.), у зв'язку із заснуванням єпископських кафедр і поширенням церковної юрисдикції, грамота була перероблена в устав. Протягом XI-XII ст. устав поповнювався переліком справ і осіб, які підпадали під церковний суд. Остаточний текст, що ліг в основу відомих редакцій, сформувався у середині або другій половині XII ст.

В цій статті ми не будемо вдаватися в тонкощі текстологічного, археографічного аналізу та не будемо заглиблюватися в питання автентичності, походження і часу створення Уставу. Зупинимся тільки на тих його положеннях, які тою чи іншою мірою були рецепійовані руським законодавцем з римо-візантійського світського і церковного права.

Вплив римо-візантійського права на нормопроєктування Уставу безсумнівний. Навіть в самому тексті Уставу Володимира є вказівка на його першоджерела: *«И по том возрех в греческий номоканум и обретох в нем, юже не подобает сих тяжь и судов судити князю, ни бояром, ни судьям его. (Потім, відкривши грецький Номоканон, знайшов у ньому, що не належить такі справи судити князю, чи боярам його, чи тиунам) – А.К.»* (ст. 4 Оленінської редакції (цитуються за Российское законодательство X-XX вв.: в 9 т. Т. 1: Законодательство Древней Руси / отв. ред. тома В.Л. Янин. 1984. 430 с.)). Таким чином, основним джерелом цієї пам'ятки є візантійський Номоканон. Проте церковні правила та державні закони, що входили до його складу, не збережені в оригіналі, а були перероблені й адаптовані до умов і традицій Русі, із врахуванням накопиченого досвіду законотворчості.

Усі редакції статуту містять вступну частину, яка констатує факт хрещення Русі, розділ про десятину, що передбачав надання церкві, митрополиту та єпископам десятої частини князівських доходів, а також розділ про церковний суд із переліком справ і осіб, підлеглих церковній юрисдикції. Деякі редакції додатково включають статтю про міри та ваги, контроль за якими доручався церковним ієрархам. Ступінь адаптації та переробки візантійських положень та масштаби їх рецепції в цих логічно-структурних частинах документу спробуємо з'ясувати, проаналізувавши деякі положення Уставу, зіставивши їх з римо-візантійськими світськими і церковними аналогами.

Рецепція положень щодо церковних осіб та інституцій. Оскільки частина Уставу Володимира щодо десятини на користь Київської церкви Святої Богородиці була предметом дослідження у багатьох наукових роботах дослідників різних поколінь і епох, тому на ній акцентувати увагу не будемо. Зазначимо, що візантійська традиція збір десятини не знала. Тому ця норма, якщо і була рецепійована, то або із Мойсеевих законів (Книга Левіт 27. 30), хоча й не з тих, що входили до складу Номоканону і Кормчих, або із західнохристиянської традиції. А от в інших частинах документу вплив римо-візантійської традиції більш відчутніший.

Аналіз особливостей рецепції розпочнемо із ст. 10 (за Оленінською редакцією) Уставу Володимира: *«Митрополичи люди церковнии: игумен, игумениа (поп, попадьа), поповичеве, чернец, черница, дякон, дяконовая, проскурница, пономарь, вдовица, калика, стороник, задушный человек [холоп, відпущений за заповітом (за душу) – А.К.], прикладник [особа, що перебуває під патронатом церкви, походження якої невідоме – А.К.], хромец, слепец, дяк, и вси причетници церковнии».* В Синодальній та Волинській редакціях відбулося розширення статей щодо церковних осіб. По-перше, перелік осіб, підсудних церковному суду, був поповнений двома категоріями: «лечець» (цілитель) і «прошеник» (люди, що отримали прощення, тобто чудотворне зцілення, і перебували під патронатом церкви). По-друге, було включено чотири підпорядкованих церкві інституцій: «монастыреве», «болнице», «гостин'ници», «стран'ноприимнице» (притулок для мандрівників та нужденних). І по-третє, внесено певні правки юрисдикційного характеру: уточнено значення терміну «суд» митрополита чи єпископа (ст. 11) через визначення основних категорій справ, що підлягають церковній юрисдикції: «образа», «суперечка», «спадщина» («обида, илї | котора, или вражда, | или задница» ст. 17 Синодальної редакції), а також запровадження інституту «спільного суду» для розгляду змішаних справ між особами, що належали до різних судових юрисдикцій (ст. 18/19 Синодальної/Волинської редакції [6, с. 221-225]).

Щодо священників та інших кліриків, Устав встановлює (ст. 11), що вони у всіх своїх справах підпорядковуються лише вищестоящим церковним ієрархам – митрополиту та єпископам – і не підлягають світській владі. Ця норма, яка надає церкві значну перевагу, дійсно запозичена з Номоканона – із соборних правил, а також постанов візантійських імператорів. Однак в Руській державі вона зазнала певного розширення та змін.

Наприклад, до церковних осіб, звільнених від юрисдикції світської влади, крім власне духовенства, Устав Володимира відніс осіб, що перебували під опікою Церкви або утримувалися нею. Серед таких: сліпі, каліки, цілителі, прочани, пілігрими, відпущені на волю селяни, а також певні інституції – лікарні, постоялі двори та притулки для мандрівників. Подібного у візантійському законодавстві немає, однак це можна пояснити тим, що в імперії богоугодні заклади, створені під опікою Церкви, підпорядковувалися єпископам, а їхні мешканці, своєю чергою, – церковній юрисдикції.

В Уставі Володимира передбачено, що позови між кліриками й мирянами мають розглядатися спільним судом, тобто судом за участю як духовних, так і світських суддів, незалежно від статусу відповідача (ст. 18 Синодальної). У візантійському праві такі справи розглядалися лише тим судом, до якого належав відповідач: церковним – якщо це була духовна особа, або світським – якщо мирянин. Незважаючи на певні відмінності, такий підхід руського законодавця можна вважати узгодженим з візантійськими нормами, згідно з якими єпископ мав право переглядати рішення світських судів у справах духовних осіб (Nov. 123. VIII, XXI, XXII) [7], а місцева державна влада повинна була затверджувати рішення єпископів у справах між мирянами й духовними особами, якщо обидві сторони погоджувалися з таким вироком. У разі незгоди справа розглядалася повторно.

Особливості рецепції правових норм щодо юрисдикції церковного суду. Устав Володимира (ст. 9 Оленінської редакції) встановлює перелік справ, підсудних церковним судам, юрисдикція яких поширюється не лише на духовенство, а й на мирян. Зазначимо, що ст. 9 має подвійне значення – матеріальне та процесуальне. З одного боку, вона визначає суспільно небезпечними такі діяння, які раніше не вважалися злочинами за руським звичаєвим правом. З іншого – закріплює їхню підсудність церковним судам.

Отже в ст. 9 Оленінської редакції Уставу Володимира знаходимо: *«Дал есмь: роспусты, смильное [незаконний зв'язок чоловіка та жінки – А.К.], заставание [порушення подружньої вірності, доведене свідченнями – А.К.], умыкание [обрядове викрадення нареченої для шлюбу – А.К.], пошибание [згвалтування – А.К.], промежи мужем и женою о животе [спори між подружжям щодо майна – А.К.], или о племени, или о сватовстве поимутся [порушення заборон на шлюби між близькими родичами та свояками – А.К.], ведство [чаклунство – А.К.], урекание [образа лайливим словом і наклепом – А.К.], узлы [виготовлення талісманів – А.К.], зелье [виготовлення ліків і приворотних зіль – А.К.], еретичество; зубоядение [нечесний спосіб бійки – кусання противника – А.К.], иже отца и матерь бьют, или сын и дочи бьетсяя, иже истяжаются о задници [суд щодо спадкових спорів між родичами – А.К.]».*

В наступних редакціях Уставу Володимира відбувається розширення юрисдикції церкви. Окрім запозиченої з Оленінської редакції статті з переліком справ, підсудних церковним судам, у відповідних статтях Синодальної та Волинської редакцій, міститься доповнення з новим списком складів злочину, присвячених лише одному вузькому питанню – злочинам проти церкви. Якщо в архетипі згадувалися лише «ведство», «зелье», «еретичество», то у Синодальній та Волинській редакціях з'являється ціла група нових правопорушень: крадіжка з церкви (*«ц(е)рковная татба»*), розкопки могил з метою пограбування покійника (*«м(е)ртв(е)ця сволочать»*), осквернення церков написами на стінах, хрестах або через заведення в храм худоби, собак, птахів чи інші подібні дії (*«кр(е)сть пос'ккусть, или на | станах р'кжготь. или скотла, или пси, или птицы без великий ноужда, или что | неподобно ц(е)ркви под'кють»* [6, с. 225]). А в Синодальній редакції ця стаття ще більш розширена і містить ще групу складів злочину щодо проведення язичницьких обрядів.

Перші два правопорушення – пограбування церков і трупів – характерні для будь-якого суспільства з приватною власністю. Однак можна припустити, що укладач цієї редакції Уставу, додаючи ці дії до переліку злочинів, користувався певним джерелом. У найдавнішій Короткій редакції *Закону Судного людем* зустрічається багато справ, що в Уставі Володимира підпадали під церковну юрисдикцію. Серед цих статей є 29-та (*«Хто мертвого з гробу викрадатиме»*) і 30-та (*«Той, хто ввійде до вівтаря... щоб узяти щось із церкви»*), які безпосередньо стосуються церковних злочинів. Їхня присутність в цих редакціях разом з іншими подібними положеннями навряд чи випадкова. Це свідчить про використання укладачем Уставу Володимира Короткої редакції *«Закону Судного людем»* [8, с. 108], яка вже була відома в Руській державі на час складання Синодальної та Волинської редакцій Уставу.

Логічно припустити, що третій склад злочину – заборона заводити в храм тварин і птахів а також наруга над символами віри була викликана реальними обставинами давньоруського життя, хоча її джерелом могли бути й візантійські зразки. Зокрема, вже в найдавнішому списку Єфремовської Кормчої книги початку XII ст., відомому на Русі ще за князя Ярослава Володимировича, міститься правило 88 Трулльського собору, яке забороняє заводити в церкву будь-яку худобу, *«хіба що хтось, подорожуючи, у великій потребі й не маючи іншого притулку, змушений буде знайти прихисток у храмі»* [9, с. 195-196].

Руський законодавець злочини проти віри та Церкви, зокрема язичницькі обряди, ересі, чаклунство, знахарство, святотатство, пограбування тіл померлих і внесення тварин до церкви без потреби відніс до юрисдикції церковних судів. Усі ці питання підлягали суду церкви щонайменше з двох причин. По-перше, церква прагнула вивчати та використовувати всі можливі методи зцілення людей або психологічного впливу на маси. Однак, окрім накопичення знань, вона переслідувала й іншу мету. Усуваючи осіб, які мали певний вплив на людей, церква прагнула захистити власну монополію на духовний і моральний вплив. Адже люди, здатні зцілювати, могли, з точки зору церкви, становити конкуренцію священнослужителям або навіть самому Ісусу Христу. Таким чином, церква намагалася оберігати суспільство від віри в нових пророків та цілителів. Це відповідає положенням Номоканону, хоча покарання за такі злочини містяться і в світських збірниках, зокрема Еклозі.

До церковної юрисдикції також належали шлюбні та сімейні справи, серед яких укладення шлюбів у заборонених ступенях спорідненості, викрадення жінок, розлучення, блуд, перелюб, залишення незаконнонароджених дітей і неприродні пороки, що знову відповідає візантійській правовій традиції. Церква прагнула зробити шлюб довічним та в ідеалі нерозривним. Вона визнавала статеве життя лише в освяченому нею шлюбі й активно боролася з позашлюбними зв'язками. Природний потяг людей спрямовувався церквою в русло подружнього життя. Варто зазначити, що передача шлюбно-сімейних справ під юрисдикцію церкви переслідувала не лише моральну мету, а й сприяла зміцненню влади церкви над суспільством. Родина, як стійка соціальна одиниця, формувала основу суспільства, яке складалося з таких самих малих, згуртованих спільнот. Якщо врахувати, що згідно з церковними правилами чоловік і дружина мали сповідатися у того самого духовного наставника, стає очевидним, що церква отримувала дієвий механізм впливу на родину, а через неї – на все суспільство.

Водночас устав має свої особливості у порівнянні з римо-візантійським правом. У ньому додатково згадуються такі злочини, як пошкодження храмів і хрестів, або конфлікти в сім'ї, наприклад, неналежна поведінка дружини щодо чоловіка чи побиття свекрухи невісткою (ці норми містяться лише в Синодальній редакції). Хоча ці випадки лише уточнюють зміст закону, вони підкреслюють його практичну спрямованість. Підставою для включення подібних положень до *Уставу* князя Володимира, ймовірно є біблійські тексти. Всі ці нововведення і доповнення, які надавали священникам Русі нові права, яких воно не мало у Візантії, було зроблено відповідно до духу Номоканону або на основі законів Мойсея, які (за винятком положення про десятину) входили до його складу.

Церковна юрисдикція також поширювалася на деякі справи, які у Візантії належали до компетенції світської влади, наприклад, злочини проти батьківської влади чи спадкові суперечки між дітьми й братами померлого. У Візантійських церковних законах такі склади злочинів прямо не згадуються як такі, що належать до церковної юрисдикції. Цивільним же римо-візантійським законодавством воно було віднесено до компетенції світської влади: «*Si filius matrem aut patrem, quos venerari oportet, contumeliis adficit vel impias manus eis infert, praefectus urbis delictum ad publicam pietatem pertinens pro modo eius vindicat* (Якщо син ображає або чинить неповагу до матері чи батька, яких треба шанувати, використовуючи образливі вислови або нечестиві вчинки, тоді міський префект, визнаючи цей злочин віднесеним до сфери публічної благочесті, застосовує до нього покарання відповідно до ступеня провини – А.К.)» (D. XXXVII. 15.1.2.) [7].

Зацікавленість церкви в сімейних і особливо спадкових справах могла бути викликана тим, що такі спори часто розкривали внутрішньосімейні таємниці, що давало їй додатковий вплив. Крім того, їх розгляд міг приносити фінансовий прибуток. Це могло бути обґрунтуванням віднесення таких справ до церковної юрисдикції в Уставі Володимира. Положення про юрисдикцію церковних судів у спадкових суперечках могли бути запозичені з Мойсеєвих законів (книга *Чисел* (гл. XXI, ст. 1–11), що входили до Кормчих книг, тобто бути узгодженими з Номоканоном.

Однак слід відмітити, що оскільки у римо-візантійське право ці склади злочинів відносили до світської юрисдикції, то і в Руській державі у XI ст. це питання ще не було чітко врегульоване. В *Уставі* князя Володимира справи про спадщину були віднесені до компетенції церковного суду, однак у ст. 108 *Руської Правди* зазначено, що вони вирішувалися князем. Ймовірно, згідно з нормами звичаєвого права, відображеними в *Руській Правді*, подібні справи залишалися у віданні князя. Згодом церква, вочевидь, почала наполягати на поширенні своєї юрисдикції на цю категорію справ. Плутанина щодо підсудності спадкових спорів існувала не лише в XI ст., а й у пізніші часи.

Також відмінністю Уставу Володимира від візантійської правової традиції є чітка заборона втручання світської влади в церковні суди, про що зазначено: «*Князю, боярам і суддям їх у ці суди не можна вступати*». Ця стаття відсутня в Оленінській редакції, а в Синодальній (ст. 10) та Волинській (ст. 13) йде слідом за статтею про склади злочинів підсудні церковним судам.

Відносна чіткість розмежування церковної та світської юрисдикцій в праві Руської держави також підтверджується відсутністю в «Руській Правді» у переліку справ, підсудних князю та його

слугам, злочинів, згаданих в Уставі Володимира. Відповідно, злочини, які згідно з Уставом Володимира належали до юрисдикції Церкви, були вилучені зі світських судів. Виключення становлять згадані вище спадкові, частина сімейних справ та можливо чаклунство (літописна традиція надає відомості про переслідування волхвів князівськими чиновниками (10. с. 63-64; 75-78), які хоч і належали до церковної юрисдикції згідно з Уставом, одночасно були підсудні світській владі ще за часів Ярослава та його нащадків. [2. с. 445].

У Візантії же справи, що належали до церковної юрисдикції, могли одночасно розглядатися й світськими судами, а церковні покарання накладалися поряд із світськими. Церква оцінювала їх як справи совісті, визначала їх моральну значущість, призначала епітимії та застосовувала інші властиві їй засоби для виправлення і навернення грішників. Світська влада, своєю чергою, розглядала ті самі справи як злочини, вживаючи заходів для їхнього покарання чи запобігання.

Зазначимо, що візантійське світське законодавство суворо карало за злочини, що мали подвійну підсудність. Згідно з *Еклогою* [11] (Тит. XVII, ст. 29), чоловік, що звабив дівчину, мав заплатити їй відкуп: якщо він був заможним – літр золота, середнього достатку – половину свого майна, а якщо бідним – його очікували тілесні покарання, постриг і вигнання. Врятуватися від цих наслідків можна було лише через укладання шлюбу. За *Еклогою* аналогічно суворо каралися й інші злочини. Статеві відносини між батьками й дітьми або між рідними братами й сестрами каралися смертною карою. Іншим родичам, а також своякам – відрізали ніс (Тит. XVII, ст. 33). Згвалтування каралося відрізанням носа (Тит. XVII, ст. 30). Перелюбникам відрізали носи. Після цього шлюб перелюбниці підлягав розірванню, тоді як перелюбникові, навпаки, заборонялося розлучатися з дружиною. Якщо ж чоловік перелюбниці знав про її зв'язок з іншим чоловіком і допускав це, його слід було висікти й вигнати (Тит. XVII, ст. 27-28). Чаклуни і знахарі підлягали страті мечем (Тит. XVII, ст. 43). Крадіжка в церкві каралася осліпленням, якщо відбувалася увівтарній частині, або шмаганням, остриженням і вигнанням – якщо відбувалася в нефі (Тит. XVII, ст. 15). Пограбування могил каралося відсіканням руки (Тит. VI, ст. 14). Аналогічні покарання передбачалося і Прохіроном та іншими пізнішими законами.

Устав Володимира ж в питанні накладання санкцій сильно контрастує із візантійським світським і церковним законодавством. Ст. 9, яка містить перелік вчинків, що за церковним правом вважалися злочинами, взагалі не визначає покарання за ці дії. Можна було б припустити, що запрошені до Русі візантійські церковні ієрархи принесли разом з новою релігійною системою й нову правову систему. Але руський законодавець, рецесуювання численних норм римо-візантійського права здійснював обережно, постійно озираючись на місцеву звичаєву практику. Очевидно, що візантійська система покарань не відповідала давньоруському звичаєвому праву. Адже, як видно з *Руської Правди*, для нього не були характерні ні калічицькі покарання, ні смертна кара. Різкий перехід від штрафів, які до християнізації були основним покаранням до жорстких візантійських покарань міг викликати соціальне невдоволення з одного боку, а також спричинив би зменшення доходів княжої скарбниці з іншого. Ця невідповідність, імовірно, і стала причиною того, що в *Уставі* князя Володимира взагалі відсутні вказівки на конкретні види покарань. Чітка система санкцій з'являється лише в пізнішому пам'ятнику церковного права – *Уставі* князя Ярослава. Включення згодом візантійських світських пам'яток права (*Еклоги* та *Прохірону*) та компіляцій на їх основі (*Закону Судного людем* тощо) з їхніми суворими покараннями до руських Кормчих книг більше служило меті ознайомлення руських суддів з візантійськими законодавчими зразками (поряд з національними законами), ніж меті надання їм обов'язкової сили закону.

Походження статті про контроль церкви за мірами та вагами. У візантійській та давньосхідній традиціях, які мали однаковий авторитет у християнському світі, підкреслювалося: «Несправедливі ваги – мерзота перед Господом, а точна вага Йому угодна» (Книга Приповістей Соломона 11:1-15). Тому першоджерелом норм щодо передачі церкві контролю і відповідальності за точність мір і ваг є закон Божий і положення Мойсеевого закону, які увійшли до складу Кормчих книг (Книга Приповістей Соломона 11:1-15; Книга Левіт 19:35-36; Второзаконня 25, 13-15 тощо). Отже, роль церкви як гаранта чесної торгівлі та економічної справедливості базувалася на біблійних і моральних приписах, що засуджували обман у торгових справах. Проте контроль за мірами і вагами став прерогативою церкви не лише через моральні настанови, а й через економічне та політичне посилення християнської церкви в ранньому середньовіччі. Це призвело до того, що моральна відповідальність за правильність мір перед Богом поступово змінилася на матеріальну й навіть фізичну відповідальність перед єпископами. XI-XII ст. у Центральній і Західній Європі – це період боротьби за міські інститути між церквою та міщанами, яка відбувалася з перемінним успіхом. Устав Володимира свідчить про подібну боротьбу і на Русі, що призвело до закріплення за церквою права контролю мір і ваг у пам'ятці, освяченій авторитетом князя Володимира.

Аналіз еволюції цієї статті в різних редакціях Уставу допоможе пояснити її походження та джерело запозичення. В Оленінській редакції ця стаття відсутня взагалі. В Синодальній і Волинській вона з'являється. В Синодальній редакції (ст. 15) вона має таке формулювання: «Еже искони уставлено есть и поручено святым пископьям городьские и торговые всякая мерила и спуды, извесы, ставила [різні види руських ваг і гирь]...» [6, с. 223]. У Волинській – «Еже искони уставлено есть и поручено святым пископьям городьские и торговые веси и всякая мерила...») [6, с. 225]. Примітно, що термін «спуд», як і «ставила», зник з Волинської редакції, що навряд чи є випадковістю. У давньоруських пам'ятках слово «спуд» не вживається, воно має південнослов'янське походження. Натомість використовується інша міра – кадь та її частини. Кадь згадується в літописах з XII ст. й широко використовувалася до XV ст. Вона поділялася на четверті та осьмини, а її вага становила приблизно 220 кг.

Згадка в Уставі Володимира Синодальної редакції терміна «спуд», який був маловживаним у давньоруській традиції, може пояснюватися джерелом цієї статті. Погоджуємось із радянським дослідником Я. Щаповим, що особливості термінології статті дають підстави припускати її болгарське походження. Це положення існувало самостійно або було частиною іншого правового документа, створеного на основі римо-візантійських правових норм для застосування в південнослов'янській правовій практиці. Першоджерелом, з якого вона потрапила в південнослов'янську традицію, а звідти й до Русі, окрім Мойсеевого закону, найімовірніше є 128-а Юстиніанівська новела, де знаходимо: «*et has mensuras et pondera in sanctissima uniuscuiusque civitatis ecclesia servari... (І ці міри та ваги мають зберігатися в найсвятішій церкві кожного міста)*» (Nov. 128. XV) [7]. При редагуванні архетипу статуту Володимира у XII–XIII ст. положення про підпорядкування мір і ваг єпископам, що відповідало інтересам його упорядника, було включене до тексту Уставу. А в наступних переробках укладачі відредагували термінологію, шляхом наближення її до загальноновживаної в Руській державі. Отже, частина Уставу Володимира щодо торгових мір і ваг також ймовірно пов'язана з рецепцією візантійських правових норм.

В контексті рецепції римо-візантійських правових принципів і норм варто згадати цікаву ідею Святослава Чокалюка щодо моделі державно-церковних відносин, відображену в Уставі. Він вважає, що Володимир, наслідуючи візантійських імператорів, прагне встановити симфонію у відносинах між державою та Церквою, вимагаючи від бояр і тиунів невтручання в церковний суд і визнання його рішень [2 с. 449]. С. Чокалюк стверджує, що ст. 11/14 Уставу (Синодальна/Волинська редакція) відображає ідеї, що містяться у вступі до 6 Юстиніанівської новели.

Таким чином, більшість положень, зокрема найважливіших, церковний устав Володимира запозичив із візантійських правових збірників. Однак слід зазначити, що з одного боку юрисдикція церковної влади на Русі в деяких питаннях виходила за межі, встановлені у Візантії (десятина, розширений перелік людей та інституцій, що перебували під опікою церкви, виключна підсудність для певної категорії злочинів тощо). З іншого – Номоканон та інші джерела було використано не повністю, адже візантійській церкві підпорядковувалися й інші питання, які в уставі Володимира не згадуються. У Візантії єпископи мали такі повноваження: брати участь у виборах чиновників для міського управління (Nov. 128. XVI), здійснювати нагляд за тюрмами та забезпечувати гуманне ставлення до ув'язнених (С. 1.4.9.1), піклуватися про захист осіб, які повернулися з полону (С. 1.4.11), спільно з міським начальством призначати опікунів і піклувальників для малолітніх та осіб із психічними розладами (С. 1.4.27.2; С. 1.4.30.), стежити за тим, щоб торговці не здійснювали незаконної торгівлі, яка могла б завдати шкоди бідним (С. 1.4.1) тощо.

Висновки. Таким чином, Устав Володимира, пристосований до потреб руського суспільства, починає змінювати слов'янське звичаєве право, забороняючи здавалося б буденні і звичні практики язичницької доби. Дослідження демонструє, що рецепція римо-візантійського права в Уставі князя Володимира відбувалася за принципом селективного запозичення та адаптації. Устав містить як безпосередні запозичення елементів візантійської правової традиції, так і оброблені та адаптовані до місцевих звичаєвих практик конструкції римо-візантійського права. Рецепційовані норми, зокрема з Номоканону та інші збірок візантійського законодавства, інтегрувалися в місцеву правову систему, проте зазнали суттєвих трансформацій відповідно до специфіки давньоруських традицій та суспільно-правових умов. Рецепція правових норм мала не лише юридичне, а й практичне значення: вона сприяла формуванню державно-церковних відносин, впровадженню нових стандартів у судочинстві та регулюванні економічних відносин (наприклад, у сфері контролю за мірами і вагами). Аналіз тексту Уставу свідчить про чітке розмежування компетенцій між церковною та світською владою, а до юрисдикції церковного суду належали справи, що виникали через внутрішньосімейні конфлікти, неконтрольовані прояви природних потягів, звернення до нецерковних авторитетів, а також неповага до церковної символіки, майна тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Лотоцький О. Церковний Устав Князя Володимира Великого. Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1925. 44 с.
2. Сабат П. Церковні установи князів Володимира Великого і Ярослава Мудрого рукописного Київського Требника (XV – початок XVI ст.) Апостольської Ватиканської Бібліотеки з фонду Борджіо-Ілліріко № 15. *Науковий вісник Ужгородського нац. університету. Сер.: Історія*. 2011. Вип. 26. С. 242–246.
3. Чокалюк С. Запровадження християнства та церковний суд на Русі за «Уставом святого Володимира». *Труди Київської Духовної Академії*. 2015. № 15. С. 438–450. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tkda_2015_15_31. (дата звернення 06.03.2025).
4. Затилюк Я. Церковний устав князя Володимира та його редакція у тексті «Патерикону Києво-Печерського» Йосипа Тризни. *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Т. 264: Праці Історично-філософської секції*. Львів, 2012. С. 45–68.
5. Усенко І.Б., Волощенко О.М. Статут князя Володимира Святославича. *Юридична енциклопедія / ред. Ю. Шемшученко [та ін.]; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького*. К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1998-2004. Т. 5: П-С. 2003. С. 633
6. Устав князя Володимира про десятини, суди та про людей церковних XI-XII ст. у списках XIV-XVI ст. *Хрестоматія з історії української мови X-XIII ст.*/ В. Німчук; відп. ред.: д.ф.н. П.І. Білоусенко, к.ф.н. Н.В. Пуряєва; НАН України. Інститут української мови. Київ; Житомир: Полісся, 2015. С. 221–225.
7. Corpus Iuris Civilis. URL: <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/corpojrciv.htm> (дата звернення: 11.03.2025).
8. Закон Судный людем краткой редакции / Под ред. М. Тихомирова (отв. ред.). М.: Изд-во Академии наук СССР, 1961. 180 с.
9. Древнеславянская кормчая. XIV титулов без толкований. Т. 2 / труд В.Н. Бенешевича; подгот. к изд. и снабжен дополнениями Ю.К. Бегуновым, И.С. Чичуровым, Я.Н. Щаповым; под. общим рук. Я.Н. Щапова. София: Изд-во Болгарской Академии Наук, 1987. 331 с. (195-196)
10. Полное собрание русских летописей (ПСРЛ), издаваемое постоянною Историко-Археографической комиссией. Том I. Издание 1-е. Лаврентьевская и Троицкая летописи. СПб.: тип. Э. Праца, 1846. 267 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_Pol_Sobr_Rus_let_t1_1846/e_dzherela_Pol_Sobr_Rus_let_t1_1846.pdf (дата звернення 06.03.2025).
11. Еклога. Історія держави та права середніх віків: навчальний посібник / Упоряд. А.В. Крижевський, М.В. Левчук, Ю.В. Цветкова та ін. Київ: Талком, 2024. С. 285–311.

КОНСТИТУЦІЯ 1923 РОКУ В ІСТОРІЇ РУМУНІЇ: ПОЛІТИЧНА БОРотьБА ТА ДЕМОКРАТИЧНІ ВИКЛИКИ

Кушнір Я.В.,

викладач кафедри фундаментальних юридичних дисциплін
юридичного факультету

ПВНЗ «Буковинський університет»

ORCID: 0009-0006-2427-4796

Кушнір Я.В. Конституція 1923 року в історії Румунії: політична боротьба та демократичні виклики.

Стаття присвячена аналізу прийняття Конституції Румунії 1923 року та її впливу на політичну й правову систему країни. Автор розглядає історичні передумови створення цього документа, зокрема зміну державного статусу Буковини та Бессарабії після Першої світової війни. Особлива увага приділена політичним дискусіям навколо ухвалення Конституції, зокрема протистоянню між ліберальною більшістю та опозиційними силами, які ставили під сумнів її демократичний характер та реальні механізми забезпечення прав громадян.

У статті здійснено детальний аналіз основних положень Конституції 1923 року, її подібності до Конституції 1866 року та нововведень, спрямованих на розширення громадянських прав і свобод. Окремо досліджено питання виборчої системи, правового статусу громадян, соціальних гарантій, а також ролі парламентської монархії у політичному устрої Румунії. Висвітлено механізм ухвалення законів, роль короля та уряду у формуванні державної політики, а також взаємодію між законодавчою та виконавчою гілками влади.

Окремий акцент зроблено на впливі зовнішніх чинників на конституційний процес, зокрема міжнародних політичних реалій того часу. Автор зазначає, що попри проголошені демократичні принципи, Конституція 1923 року викликала значні суперечки через труднощі у її реалізації та ефективність захисту прав громадян.

У підсумку робиться висновок, що Конституція 1923 року стала важливим кроком у правовому розвитку Румунії, заклавши підґрунт для модернізації державного управління та зміцнення правових основ парламентської монархії. Вона сприяла розширенню виборчих прав, формуванню системи політичних інститутів та частковому посиленню соціальних гарантій. Політична боротьба між урядом і опозицією, а також нестабільність внутрішньої та зовнішньої політики Румунії призвели до необхідності подальших конституційних змін у міжвоєнний період. Конституція 1923 року стала символом прагнення до демократичних реформ, але її практична реалізація засвідчила складність впровадження демократичних норм у нестабільному політичному середовищі.

Ключові слова: Конституція Румунії 1923 року, державний устрій, громадянські права, конституційна монархія, політичні реформи.

Kushnir Ya.V. The 1923 Constitution in the history of Romania: political struggles and democratic challenges.

The article is devoted to the analysis of the adoption of the 1923 Constitution of Romania and its impact on the country's political and legal system. The author examines the historical prerequisites for the creation of this document, particularly the change in the state status of Bukovina and Bessarabia after World War I. Special attention is paid to the political debates surrounding the adoption of the Constitution, especially the confrontation between the liberal majority and opposition forces, which questioned its democratic nature and the real mechanisms for ensuring citizens' rights.

The article provides a detailed analysis of the main provisions of the 1923 Constitution, its similarities with the 1866 Constitution, and the innovations aimed at expanding civil rights and freedoms. The study explores issues related to the electoral system, the legal status of citizens, social guarantees, and the role of the parliamentary monarchy in Romania's political system. The article highlights the legislative process, the role of the king and the government in shaping state policy, and the interaction between the legislative and executive branches of power.

A particular focus is placed on the influence of external factors on the constitutional process, especially the international political realities of that time. The author notes that despite the proclaimed democratic principles, the 1923 Constitution generated significant controversies due to difficulties in its implementation and the effectiveness of protecting citizens' rights.

In conclusion, the article asserts that the 1923 Constitution was an important step in Romania's legal development, laying the foundation for the modernization of state governance and strengthening the legal framework of the parliamentary monarchy. It contributed to the expansion of voting rights, the formation of political institutions, and a partial strengthening of social guarantees. The political struggle between the government and the opposition, along with the instability of Romania's domestic and foreign policy, led to the need for further constitutional changes during the interwar period. The 1923 Constitution became a symbol of the aspiration for democratic reforms, but its practical implementation demonstrated the challenges of enforcing democratic norms in an unstable political environment.

Key words: 1923 Constitution of Romania, state structure, civil rights, parliamentary monarchy, political reforms.

Постановка проблеми. Дослідження історії конституційного розвитку Румунії в контексті трансформаційного періоду після Першої світової війни залишається актуальним для розуміння політичних та правових змін у регіоні. Особливо важливим є аналіз Конституції 1923 року, яка заклала основи буржуазно-демократичного режиму, з одного боку, та викликала критику опозиційних сил, з іншого. Однак, попри формальне закріплення демократичних прав і свобод, документ викликав суперечки щодо реального забезпечення громадянських прав, особливо в контексті політичного протистояння та розподілу влади.

Проблема полягає в необхідності глибшого розгляду впливу політичних сил на конституційний процес у міжвоєнний період, визначення рівня відповідності Конституції 1923 року демократичним стандартам та її впливу на подальший розвиток Румунії.

Метою дослідження є аналіз процесу ухвалення Конституції Румунії 1923 року, її основних положень та політичного контексту прийняття, а також оцінка її впливу на подальший розвиток правової та політичної системи країни. Для досягнення поставленої мети, були поставлені наступні завдання: дослідити історичні передумови прийняття Конституції 1923 року; проаналізувати основні положення Конституції, їхню відповідність демократичним принципам та порівняння з попередньою Конституцією 1866 року; визначити роль політичних сил у процесі ухвалення Конституції та основні аргументи опозиції; оцінити значення Конституції для розвитку державного устрою, громадянських прав і свобод у Румунії міжвоєнного періоду.

Стан опрацювання проблематики. Питання конституційного розвитку Румунії, зокрема прийняття Конституції 1923 року, досліджувалося як у румунській, так і в зарубіжній історіографії. Значний внесок у вивчення цієї теми зробили такі дослідники, як І. Скурту, М. Стенеску, І. Піддубний, а також ряд інших авторів другої половини XX – першої чверті XXI ст., які аналізували політичні процеси міжвоєнного періоду.

Роботи І. Піддубного висвітлюють основні етапи політичної боротьби навколо прийняття Конституції 1923 року та зміни державного устрою, громадських прав і свобод Румунії міжвоєнного періоду. Праці І. Скурту присвячені політичному контексту ухвалення Конституції, діяльності Націонал-ліберальної партії та її впливу на правові зміни. У свою чергу, М. Стенеску досліджував соціально-економічні аспекти цього періоду, включаючи роль робітничого руху та політичних протестів проти ліберального уряду.

Окремі аспекти конституційних змін аналізуються у збірниках документів, таких як *Constituțiunea nouă din 29 Martie 1923*, що містить офіційний текст Конституції та коментарі до її статей. Дослідження політичної боротьби навколо прийняття Конституції представлені у працях, що висвітлюють діяльність опозиційних партій, зокрема Націонал-цереністської партії.

Проте, попри значний масив наукових праць, залишаються питання, які потребують подальшого вивчення. Зокрема, важливо детальніше дослідити механізми реалізації положень Конституції на практиці, вплив внутрішньої та зовнішньої політики на конституційний процес, а також реакцію суспільства на нову систему державного управління.

Виклад основного матеріалу. Перехід Буковини зі складу Австро-Угорщини до Румунії привів край з однієї монархії до іншої. Подібне було і з Бессарабією, яка також увійшла до складу держави з конституційною монархією.

Конституція Румунії 1866 р. і була трансформована в результаті потреб, які виникали у ході розвитку країни та її політичної системи чи як відповідь на зовнішньополітичні загрози даній системі, все ж таки її зміст не зовсім відповідав характеру нової держави. На другому році діяльності уряду лібералів 26 січня 1923 р. вніс до парламенту проект конституції. Відповіддю став виступ опозиції у парламенті. Так, Палаті виступив др. Н. Лупу, а в Сенаті Н. Костекеску, вказуючи на те, що проект лібералів не дає гарантій поваги громадянських прав і свобод, які є формальними. Від імені партії було зроблено заяву, що проект є нульовим і недійсним, що його неможливо визнати основним законом країни. Таке ставлення до проекту конституції пояснювалося також і характером розста-

новки сил, адже після тривалих переговорів лідери Цереністської та Національної партій вирішили 3 березня 1923 р. відновити Об'єднану опозицію. Обрана позиція не давала права цереністам і націоналістам брати участь у дискусіях з приводу конституції, але вони виступали з загальними заявами, чим не дали змогу Цереністській партії взяти участь у спробах ввести до конституції ряд демократичних положень [2, с. 350–370].

За проект конституції проголосували у Палаті 26 березня 247 – «за», 2 – «утрималися», 8 – «проти», а у Сенаті 27 березня – 137 – «за», 2 – «утрималися», 2 – «проти». Одразу ж після цього від імені Цереністської та Національної партій було направлено «останній ультиматум» королю з проханням на підписувати конституцію, оскільки настануть важкі часи, але 29 березня 1923 р. конституцію опублікували у «Monitorul Oficial».

Та попри все конституція стала черговим кроком у розвитку румунського суспільства, встановивши норми буржуазно-демократичного режиму і дещо пізніше (1928–1931, 1932–1933 рр.) представники Націонал-цереністської партії правитимуть на основі цього закону [1, с. 28].

Нова конституція розроблялася під егідою лібералів, чим можна пояснити збереження більшості положень конституції 1866 р. і внесення невеликої кількості нових статей до тексту нової конституції. Послідовність розділів та статей конституції від 28 березня 1923 р. була приблизно подібною до конституції 1866 р. з пізнішими змінами. Відкривалася конституція главою, що стосувався державного устрою та розділом, що торкався території країни, яку проголошували національною, унітарною та неподільною. Стаття 2 оголошувала невідчужуваність частин Румунії та неможливість зміни її кордонів, інакше як на підставі закону. Колонізація території Румунії іноземцями заборонялася положеннями конституції. Адміністративний устрій у загальному узаконювався статтею 4, яка передбачала функціонування повітів та громад, як складових частин, на які поділялася країна. Кількість таких одиниць, як і їх розміри та склад мали визначатися відповідним законом про адміністративну організацію.

Другий розділ (статті 5–32) присвячувалися питанню прав румунських громадян. Як і у ст. 5 конституції 1866 р. Стаття 5 передбачала свободи для румунів (громадян Румунії) без різниці походження. Вже статтею 6 передбачалося яким чином забезпечуватиметься дотримання цих свобод [3, с. 3]. Новою за змістом виявилася стаття 7 конституції. Так, згідно неї ні віра, ні конфесія, етнічне походження чи мова не мали бути перешкодою в Румунії у дотриманні цивільних прав.

Стаття 8 гарантувала рівність румунів перед законом, тоді як ст. 9 визнавала захист прав іноземців у Румунії на основі закону. Стаття 10 проголошувала заборону всіх привілеїв та класової монополії, а ст. 11 гарантувала особисту свободу. Недоторканим оголошувалося житло (ст. 13), а вироки та конфіскація майна мали проводитися на основі законів (ст. 14, 15).

Новими були статті 18–21, якими гарантувався ряд прав румунських громадян. Власне саме румуни та натуралізовані румуни користувалися правом володіння сільською нерухомістю (ст. 18). Стаття 19 оголошувала корисні копалини власністю держави за виключенням спільних родовищ, кар'єрів будівельних матеріалів чи сховища торфу без втрати прав здобутих державою.

У ряді випадків держава мала право втручатися на підставі законів для попередження економічних чи соціальних конфліктів. Відповідним законом гарантувалася соціальна допомога робітникам при хворобі, нещасних випадках та ін. Гарантувалася статтею 22 свобода віри, адже держава обіцяла гарантії всім культам, які не порушували громадського спокою. Церквою більшості проголошувалася Румунська православна церква, яка була домінуючою в державі, тоді як греко-католицька мала першість перед іншими культами. У королівстві Румунська православна церква мала єдину організацію, яка підтверджувалася відповідними законами. Також відповідні закони мали регламентувати управління та адміністрування церкви та контроль за нею держави. Питання канонічні та культові вирішувалися центральною синодальною установою (ст. 22). Ряд статей гарантував інші свободи громадян Румунії. Так, це були свободи в отриманні освіти (ст. 24), свободи в публікації і поширенні власних ідей (ст. 25), дотримання таємниці листування (ст. 27), свободи зібрань (ст. 28), створення асоціацій (ст. 29). Кожен громадянин мав право звертатися до влади шляхом петицій (ст. 30). Заборона стосувалася служби іноземній державі без дозволу уряду (ст. 32) [4, с. 5–8].

У третьому розділі конституції розглядалися питання повноважень держави у різних сферах та, перш за все, у законодавчій. Так, стаття 33 наголошувала на виконанні повноважень державою від імені нації через делегації та на основі положень конституції. Законодавча влада за статтею 34 виконувалася спільно королем та національним представництвом. Останнє поділялося на Сенат та Палату депутатів. Кожен закон погоджувався всіма трьома гілками, а підписання закону королем відбувалося після його обговорення та голосування за нього більшості обох палат (ст. 34).

Публікація законів була підставою їх впровадження у дію. За статтею 39 виконавча влада віддавалася королю, який виконував її згідно з положеннями конституції, а судова – судовим органам

(ст. 40). За статтею 41 інтереси повітів чи громад підлягали виконанню повітовими чи громадськими радами [5, с. 8-9].

Члени Національного представництва виступали представниками нації і засідання обох палат були публічними і лише за регламентом можна було оголошувати секретними засідання.

Заборонялося одній особі бути одночасно членом двох палат. З початком кожної сесії Палата депутатів та Сенат обирали голову, співголів та членів бюро (ст. 47). Кожне рішення приймалося абсолютною більшістю голосів, окрім випадків передбачених конституцією, законами чи регламентами Законодавчого корпусу, коли вимагалася переважача кількість голосів.

Кожен проект закону голосувався постатейно. Також кожна з палат мала право на розслідування (ст. 50) підстав внесення змін до статей та внесених поправок (ст. 51).

Новими статтями стали 61, 62 та 63. Зокрема, за статтею 61 виборчий закон встановлював умови для виборця. Члени обох зібрань вибиралися на 4 роки, а плата депутатів та сенаторів відповідала встановленим законом [6, с. 9-10]. Депутати обиралися з громадян Румунії на основі загального, прямого, обов'язкового і таємного виборчого права (ст. 64). Вибори депутатів проводилися по виборчим округам, які не могли бути більшими за повіт. За виборчим законом обиралися депутати пропорційно чисельності населення (ст. 65). Щоб стати депутатом необхідно було мати румунське громадянство, користуватися політичними та цивільними правами, бути у віці 25 років та мешкати в Румунії (ст. 66). Сенат складався з сенаторів обраних та поправу.

Обирали їх румунські громадяни у віці від 40-а років на основі обов'язкового, рівного, прямого та таємного виборчого права. Число обраних від кожної виборчої округи сенаторів встановлювалося пропорційно до населення. За статтею 69 обрані у повітових, міських чи комітетах члени єдиною колегією на підставі обов'язкового, рівного, прямого та таємного вибирали сенатора від повіту.

Сенаторами по праву могли бути спадкоємець престолу після виповнювання 18 років, щоправда вирішальний голос він отримував з 25 років. Також сенатором по праву могли бути митрополит чи єпископи, глави визнаних державою конфесій, які представляють не менше 200 тис.

Щоб стати сенатором необхідно бути румунським громадянином, користуватися цивільними і політичними правами, бути у віці 40 років, мешкати в Румунії [7, с. 10-12].

Румунія продовжувала залишатися парламентською монархією, у якій воля короля мала помітне значення і особа короля була знаковою фігурою. Практично ж конституція узаконювала перебування у владі бічної гілки заснованої Каролем I династії. Зокрема про це свідчить положення глави II, де вказано, що королем могла бути особа, що належала до династії Карла I Гогенцоллерн-Зігмарінген по чоловічій лінії з виключенням спадкоємців по жіночій лінії (ст. 77).

За свого життя король міг призначити регенцію з трьох осіб, які виконували королівські повноваження після смерті короля при малолітстві спадкоємця трону. Затвердження складу регенції відбувалося у парламенті. У випадку відсутності регенції її обирали у парламенті (ст. 83). При неспроможності короля правити міністри мали право прийняти рішення про скликання парламенту, який приймав рішення щодо регенції. Король був особою недоторканною, а міністри – відповідальними особами. Король призначав і звільняв міністрів, санкціонував та затверджував закони, скасовував власні призначення, здійснював амністію у політичних питаннях та ін. За статтею 90 король скликав парламент, але у випадку не скликання парламент збирався 15 жовтня щороку на сесію, що тривала 5 місяців. Король відкривав сесію тронною промовою. Король мав право скликати позачергову сесію чи розпустити палати парламенту [8, с. 12-14].

З оголошенням у 1926 р. принцем-спадкоємцем малолітнього Мігая створено було й регентську раду на чолі з принцем Ніколае, дядьком потенційного короля. Очоливши регентську раду, принц Ніколае виступав у парламенті при його відкритті з тронною промовою, що, зокрема, було зроблено у 1928 р. після виборів, які привели до влади уряд Націонал-цереністів. Саме тоді прозвучала обіцянка про надання національним меншинам ширших прав, адже у обговоренні промови ставилися вимоги вирішити питання національних меншин [9].

Офіційно, в ході реставрації, 10 червня 1930 р. румунський трон посів король Кароль II, який управляв країною впродовж 10 років і залишив свою посаду у зв'язку з гострою політичною кризою в країні, викликаною територіальними втратами червня-серпня 1940 р. [10, с. 280-287, 421].

Статті 92-100 визначали повноваження міністрів. Так, уряд виконував владні повноваження від імені короля та згідно положень конституції. Міністри складали Раду міністрів, яку очолював голова – особа уповноважена королем для створення уряду.

Міністри мали право брати участь у обговоренні законів у парламенті, але без права голосування. Присутність хоча б одного міністра у парламенті під час дебатів була необхідною, причому обидві палати могли вимагати присутності міністрів при їх обговоренні (ст. 96). Звільнити міністра від відповідальності не міг ні письмовий, ні усний наказ короля. Кожна з палат, як і король, мали право піддавати міністра судовому переслідуванню, для чого були потрібні дві третини членів.

Питання діяльності румунського уряду ставало також важливим, адже в умовах правління Фердинанда I фактично другою після короля людиною в країні був Іон І.К. Бретіану, якому вдалося завершити уніфікацію Румунії та побудувати систему країни, що базувалася на баченні нової румунської держави Націонал-ліберальною партією [11, с. 223–225].

Межі діяльності судової влади визначалися статтями глави IV третього розділу конституції. Так, для країни єдиним визначався Касаційний суд, який мав право розглядати закони на предмет їх відповідності конституції (ст. 103) [12, с. 15–16].

У главі V в єдиній статті розглядалося питання повітових та громадських установ. Власне наголошувалося на тому, що діяльність цих закладів мала регулюватися законами, що базувалися на принципі адміністративної децентралізації. Члени повітових та громадських рад обиралися на основі загального, рівного, прямого, секретного та обов'язкового голосування. Представництво національних меншин мало бути здійснене у відповідності до закону. Також за законом до складу рад мали входити обрані та кооптовані члени, серед яких мали право бути жінки [13, с. 16].

Окремі розділи були присвячені питанням фінансів, збройних сил та загальним положенням, як і ревізії конституції. Новим положенням виявилось створення Вищої ради оборони країни, яка мала піклуватися про заходи з оборони країни (ст. 122) [14, с. 17]. Зберігалися положення про можливість ревізії конституції з ініціативи короля або якоїсь з палат парламенту для чого мали обирати відповідну комісію. Практично положення даної глави повторювали відповідну статтю конституції 1866 р. [15, с. 18].

Завершальний розділ “Перехідні та допоміжні розпорядження” визначали порядки проведення аграрних реформ у різних частинах Румунії та набуття румунського громадянства, порядок голосування по законам [16, с. 18–20].

Висновки. Дослідження процесу ухвалення Конституції Румунії 1923 року дозволяє зробити низку важливих висновків щодо політичного розвитку країни у міжвоєнний період. Прийняття цього документа стало ключовим етапом у формуванні правової системи “Великої Румунії”, забезпечивши формальне закріплення демократичних принципів, зокрема рівності громадян перед законом, захисту громадянських прав і свобод, а також парламентської монархії як основи державного ладу.

Попри це, Конституція 1923 року викликала критику з боку опозиційних сил, які вказували на її обмежений демократичний характер та недостатню ефективність у гарантуванні прав громадян. Процес її ухвалення супроводжувався гострими політичними дискусіями, що відображало боротьбу між ліберальною більшістю та опозицією, яка прагнула розширення демократичних механізмів.

Аналіз положень Конституції свідчить про збереження багатьох норм Конституції 1866 року, що забезпечило правову спадкоємність, але водночас обмежило можливість проведення глибоких реформ. Запроваджені нові статті щодо громадянських прав, соціальних гарантій та виборчої системи мали позитивний вплив на розвиток політичної культури в Румунії, хоча їх реалізація залишалася складним завданням.

Таким чином, Конституція 1923 року заклала основи подальшого державного розвитку, але її демократичний потенціал не був повністю реалізований через внутрішні політичні конфлікти та вплив зовнішніх факторів. Подальші конституційні зміни та політичні кризи міжвоєнного періоду підтвердили складність створення стабільної демократичної системи в умовах зміненої геополітичної ситуації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Scurtu I. Din viața politică a României. Întemeierea și activitatea Partidului Țărănesc (1918–1926). București: Editura Literă, 1975. P. 112–118; Scurtu I. Din viața politică a României (1926–1947): Studiu critic privind istoria Partidului Național-Țărănesc. București: editura științifică și enciclopedică, 1983. P. 22–23; Stănescu M.C. Mișcarea muncitorească din România în anii 1921–1924. București: Editura politică, 1971. P. 28.
2. Піддубний І.А. Розділ 6. Адміністрація Буковини міжвоєнного періоду. Історія розвитку органів влади на території Чернівецької області. Чернівці: Букрек, 2014. С. 350–370; Піддубний І.А. Партії, парламент, король та уряд. Розвиток і взаємодія елементів політичної системи Румунії у 1918–1940 рр.: монографія І.А. Піддубний; наук. ред. О.І. Сич. Чернівці: Друк Арт, 2019.
3. Constituțiunea nouă din 29 Martie 1923. Adnotată cu trimiteri la art. Constituției din 1866 și la art. din textul belgian. Hamangiu C. Codul General al României. Vol. XI–XII: Leginoui de unificare 1922–1926. București, 1927. P. 3.
4. Constituțiunea nouă din 29 Martie 1923. Adnotată cu trimiteri la art. Constituției din 1866 și la art. din textul belgian. Hamangiu C. Codul General al României. Vol. XI–XII: Leginoui de unificare 1922–1926. București, 1927. P. 5–8.

5. Constituțiuneanouădin 29 Martie 1923. Adnotatăcutrimiterilaart. Constituțeidin 1866 și laart. dintextulbelgian. Hamangiu C. CodulGeneralalRomâniei. Vol. XI-XII: Leginouideunificare 1922–1926. București, 1927. P. 8-9.
6. Constituțiuneanouădin 29 Martie 1923. Adnotatăcutrimiterilaart. Constituțeidin 1866 și laart. dintextulbelgian. Hamangiu C. CodulGeneralalRomâniei. Vol. XI-XII: Leginouideunificare 1922–1926. București, 1927. P. 9-10.
7. Constituțiuneanouădin 29 Martie 1923. Adnotatăcutrimiterilaart. Constituțeidin 1866 și laart. dintextulbelgian. Hamangiu C. CodulGeneralalRomâniei. Vol. XI-XII: Leginouideunificare 1922–1926. București, 1927. P. 10-12.
8. Constituțiuneanouădin 29 Martie 1923. Adnotatăcutrimiterilaart. Constituțeidin 1866 și laart. dintextulbelgian. Hamangiu C. CodulGeneralalRomâniei. Vol. XI-XII: Leginouideunificare 1922–1926. București, 1927. P. 12-14.
9. Рідний край. (Чернівці).1928. 28, 29 груд.; 1929.6 січ., 10, 17, 31 бер., 28 квіт.
10. IstoriaRomânilor. Vol.VIII: Româniaîntregită (1918-1940) Coord. Prof. I.Scurtu. București:EdituraEnciclopedică, 2003. P. 280–287, 421.
11. IstoriaRomânilor. Vol.VIII:Româniaîntregită (1918–1940) Coord. Prof. I.Scurtu. București:EdituraEnciclopedică, 2003. P. 223–225.
12. Constituțiuneanouădin 29 Martie 1923. Adnotatăcutrimiterilaart. Constituțeidin 1866 și laart. dintextulbelgian. Hamangiu C. CodulGeneralalRomâniei. Vol. XI-XII: Leginouideunificare 1922–1926. București, 1927. P. 15-16.
13. Constituțiuneanouădin 29 Martie 1923. Adnotatăcutrimiterilaart. Constituțeidin 1866 și laart. dintextulbelgian. Hamangiu C. CodulGeneralalRomâniei. Vol. XI-XII: Leginouideunificare 1922–1926. București, 1927. P. 16.
14. Constituțiuneanouădin 29 Martie 1923. Adnotatăcutrimiterilaart. Constituțeidin 1866 și laart. dintextulbelgian. Hamangiu C. CodulGeneralalRomâniei. Vol. XI-XII: Leginouideunificare 1922–1926.București, 1927. P. 17.
15. Constituțiuneanouădin 29 Martie 1923. Adnotatăcutrimiterilaart. Constituțeidin 1866 și laart. dintextulbelgian. Hamangiu C. CodulGeneralalRomâniei. Vol. XI-XII: Leginouideunificare 1922–1926. București, 1927.P. 18.
16. Constituțiuneanouădin 29 Martie 1923. Adnotatăcutrimiterilaart. Constituțeidin 1866 și laart. dintextulbelgian. Hamangiu C. CodulGeneralalRomâniei. Vol. XI-XII: Leginouideunificare 1922–1926. București, 1927. P. 18–20.

УДК 341.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.9>

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ТА ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ДЕМОКРАТИЧНОГО ЦИВІЛЬНОГО КОНТРОЛЮ ЗА СЕКТОРОМ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ

Мельник С.В.,*слухач Інституту стратегічних комунікацій
Національного університету оборони України,
командир військової частини А7178***Медвідь Л.П.,***кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри військового права та правоохоронної діяльності
Інституту стратегічних комунікацій
Національного університету оборони України,
ORCID: 0000-0002-0035-9748
e-mail: lpm177@ukr.net*

Мельник С.В., Медвідь Л.П. Теоретичні основи та історичний розвиток демократичного цивільного контролю за сектором безпеки і оборони.

У статті розглядаються історіографії створення цивільного контролю за сектором безпеки і оборони. На тлі хронологічного узагальнення історичних фактів і подій досліджується процес виникнення цивільного контролю над сферою оборони та національної безпеки української держави та здійснюється порівняння з механізмами створення контролю в європейських країнах. Теоретичні основи демократичного цивільного контролю за сектором безпеки і оборони полягають у забезпеченні демократії та громадянського контролю над військовими силами. Основним принципом є розподіл влади між військовими та цивільними структурами з метою запобігання військовим переворотам та забезпечення ефективного виконання оборонних функцій країни. Такий підхід сприяє обмеженню влади військових лідерів і підвищує відповідальність за їхні дії перед громадянами. Правові основи демократичного цивільного контролю включають законодавчі акти, які гарантують право громадськості на доступ до інформації, участь у прийнятті рішень та контроль за виконанням законів. Законодавство також визначає процедури та інструменти для забезпечення ефективного цивільного контролю. Зокрема, важливими правовими засадами цивільного контролю є право на свободу слова, право на участь у громадських обговореннях та консультаціях, а також право на звернення до суду у випадку порушень.

Цивільний контроль є важливим механізмом для забезпечення відповідальності влади та підвищення довіри громадськості до державних інституцій. Він сприяє побудові відкритого та демократичного суспільства, де кожен громадянин має можливість брати участь у прийнятті важливих рішень.

Уже майже рік в Україні триває повномасштабне вторгнення російської федерації (далі – РФ) на території нашої країни, тому особливого значення набуває демократичний цивільний контроль за Збройними Силами України (далі – ЗСУ) в умовах воєнного стану, адже саме відсутність демократичного та цивільного контролю є одним із наріжних каменів слабкості та безладу в Збройних силах РФ. Водночас посилення контролю в Україні є однією з причин кращої організації, підготовки і боєготовності та управління в ЗСУ, попри всі недоліки та виклики. Наростаючий характер реальних та потенційних загроз життєво важливим інтересам України потребує від усіх державних структур розроблення комплексного механізму модернізації забезпечення державної безпеки, що передбачає співпрацю між усіма гілками влади, громадським суспільством та міжнародними організаціями.

Ключові слова: цивільний контроль, сектор безпеки і оборони, правоохоронні органи, Збройні Сили України, національна безпека, обороноздатність.

Melnyk S.V., Medvid L.P. Theoretical foundations and historical development of democratic civilian control over the security and defense sector.

The article examines the historiographies of the creation of civilian control over the security and defense sector. Against the background of a chronological generalization of historical facts and events,

the process of the emergence of civilian control over the defense and national security of the Ukrainian state is investigated and a comparison is made with the mechanisms for creating control in European countries. The theoretical foundations of democratic civilian control over the security and defense sector are to ensure democracy and civilian control over the military forces. The main principle is the division of power between military and civilian structures in order to prevent military coups and ensure the effective implementation of the country's defense functions. This approach helps to limit the power of military leaders and increases responsibility for their actions before citizens. The legal basis for democratic civilian oversight includes legislative acts that guarantee the public's right to access information, participate in decision-making, and monitor the implementation of laws. Legislation also defines procedures and tools to ensure effective civilian oversight. In particular, important legal principles for civilian oversight include the right to freedom of expression, the right to participate in public debate and consultation, and the right to appeal to the courts in case of violations.

Civilian oversight is an important mechanism for ensuring the accountability of authorities and increasing public trust in state institutions. It contributes to building an open and democratic society, where every citizen has the opportunity to participate in making important decisions.

For almost a year now, Ukraine has been undergoing a full-scale invasion of the Russian Federation (hereinafter referred to as the RF) on the territory of our country, so democratic civilian control over the Armed Forces of Ukraine (hereinafter referred to as the AFU) under martial law is of particular importance, because the lack of democratic and civilian control is one of the cornerstones of weakness and disorder in the Armed Forces of the Russian Federation. At the same time, strengthening control in Ukraine is one of the reasons for better organization, training, combat readiness and management in the AFU, despite all the shortcomings and challenges. The growing nature of real and potential threats to the vital interests of Ukraine requires all state structures to develop a comprehensive mechanism for modernizing state security, which involves cooperation between all branches of government, civil society and international organizations.

Key words: civilian control, security and defense sector, law enforcement agencies, Armed Forces of Ukraine, national security, defense capability.

Постановка проблеми. Підтримання національної безпеки будь-якої держави завжди була головною державною функцією. Адже саме безпека гарантувала сприятливі умови для розвитку держави та створення статусу рівноправного суб'єкта міжнародного співробітництва, а проти загроз зовнішнього і внутрішнього характерів вона виступала гарантією захисту суверенітету держави, її територіальної цілісності і недоторканності кордонів. Відповідно завдяки посиленню обороноздатності, ставлення військової сфери в пріоритет, обумовлюючи це вказаними об'єктивними факторами, вона історично формувалась як інституція, що вимагала ресурсів і зусиль суспільства. Тому, вибудовування належної демократії та забезпечення верховенства права, нині не можуть існувати без демократичного цивільного контролю в усіх сферах життєдіяльності суспільства.

Нині, в умовах повномасштабного вторгнення російської федерації на територію України, особливого значення набуває демократичний цивільний контроль за сектором безпеки і оборони. Демократичний цивільний контроль в Збройних Силах України є провідним аспектом ефективного функціонування сектору безпеки і оборони країни, адже саме відсутність демократичного та цивільного контролю є одним із наріжних каменів слабкості та безладу в збройних силах агресора. Водночас посилення та модернізація контролю в Україні є однією з причин кращої організації, підготовки і боєготовності та управління в секторі безпеки і оборони, попри всі недоліки та виклики.

Стан опрацювання проблематики. Останні дослідження в цій галузі висвітлюють різні аспекти демократичного цивільного контролю реалізації та вдосконалення. Тому наукові видання за участю вітчизняних і зарубіжних науковців, державних діячів, політиків, воєнних експертів щодо цивільного контролю за сектором безпеки і оборони в Україні та за її межами є доволі різносторонніми. Виваженими та реалістичними, на нашу думку, є міркування В. Дроздюка, В. Моторного, В. Бойка, Р. Бойка, Г. Храпача інших [4; 5; 6]. Проте ці автори здебільшого зосереджуються на аналізі окремих аспектів проблеми.

Метою даної статті є проведення теоретико-правового аналізу та історіографії демократичного цивільного контролю за сектором безпеки і оборони як в Україні, так і за її межами та проаналізувати світовий та український досвід розвитку системи демократичного цивільного контролю.

Виклад основного матеріалу. Підтримання безпеки є актуальною проблемою у всі часи і являється найважливішою функцією кожної держави. Відповідно до вимог Закону України «Про національну безпеку України» 21 червня 2018 року № 2469-VIII [1] трансформація українського народу, яка розпочалася з загостренням у антагонізмі геополітичних, демографічних, етноконфесійних, економічних та інших сферах, яскраво висвітила необхідність у дієвій системі захисту

національних інтересів, яка забезпечить соціальне буття людини, суспільства та держави. Тобто, найголовніший механізм самозбереження та розвитку прогресуючого суспільства являється національна безпека - захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз.

Національна безпека України є головною прерогативою сфери діяльності сектору безпеки і оборони України. На сектор безпеки і оборони України покладається завдання, пов'язані з реалізацією оборонної функції держави, що викликають пильну увагу громадськості. Між тим, громадськість нерідко не могла в повній мірі прослідковувати процеси і проблеми у цій сфері, і в тому числі щодо правомірності дій військових формувань та захисту прав і свобод громадян. Тому, за для вирішення можливих проблем впроваджено і законодавчо врегульовано демократичний цивільний контроль.

Застосування терміну «контроль», що вживається як синонім слів «спостереження», «нагляд» за сферою діяльності, видається цілком закономірним, адже функціонування і розвиток сектору безпеки і оборони без використання цього феномену неможливий. Поняття «демократичний» окреслює, залучення громадськості до сфери державного управління через здійснення контрольних функцій. Між тим, термін «цивільний» - це, який не належить до війська; не стосується військових справ; не військовий. Тобто, термінологія демократичного цивільного контролю окреслює в собі спостереження народу та взаємодія з органами державної влади, які не мають статусу «військовий».

Термін «демократичний цивільний контроль», як механізм забезпечення верховенства права, законності, підзвітності та прозорості був зафіксований у Законі України «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави» від 19 червня 2003 року, (втратив чинність на підставі Закону № 2469-VIII від 21.06.2018 р.), який визначав, що «демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією та правоохоронними органами держави (далі – цивільний контроль) – комплекс здійснюваних відповідно до Конституції і законів України правових, організаційних, інформаційних заходів для забезпечення неухильного дотримання законності й відкритості в діяльності всіх складових частин Воєнної організації та правоохоронних органів держави, сприяння їхній ефективній діяльності і виконанню покладених на них функцій, зміцненню державної та військової дисципліни [2].

Натомість, нині питання забезпечення демократичного цивільного контролю над органами та формуваннями сектору безпеки і оборони регламентується в Законі України «Про національну безпеку України», що демократичний цивільний контроль – комплекс здійснюваних відповідно до Конституції і законів України правових, організаційних, інформаційних, кадрових та інших заходів для забезпечення верховенства права, законності, підзвітності, прозорості органів сектору безпеки і оборони та інших органів, діяльність яких пов'язана з обмеженням у визначених законом випадках прав і свобод людини, сприяння їх ефективній діяльності й виконанню покладених на них функцій, зміцненню національної безпеки України [1]. Відповідно до вказаних заходів, які забезпечують національну безпеку, має розглядатися феномен демократичного цивільного контролю над сектором безпеки і оборони.

Аналізуючи термін «демократичного цивільного контролю» треба зауважити, що дослідження потрібно проводити не тільки з огляду на норми чинного законодавства, а ще й науковий аспект. Більш детально та з наукової точки зору дивиться на це Требін М.П. у своїй монографії «Армія та суспільство: соціально-філософський аналіз взаємодії в умовах трансформації». Він запевняє, що науково-теоретичні засади сутності цивільного контролю та механізмів його здійснення були вперше концептуально сформульовані Семюелем Хантінгтоном у праці «Цивільний контроль над військовими: теоретичне обґрунтування». Запропонована автором модель взаємодії армії і влади передбачає ефективний контроль з боку цивільної влади (зокрема, законодавчої) над військовою сферою, істотні обмеження для військових у політичній сфері, унеможливлення здійснення армією впливу на політичну сферу і виключення ймовірності функціонування її як самостійної сили. Існування такої моделі реалізується у країнах із ліберальною демократією (країни Західної Європи, США, Канада). Тобто, органи державної влади, функції яких визначено на конституційному рівні, посідають одне із провідних місць здійснюючи контрольну функцію за сектор безпеки і оборони, адже їх реалізація є ефективним способом попередження і виявлення загроз в оборонній сфері. [3].

З погляду вище вказаних змістовних складових, висвітлено, що демократичний контроль – це механізм втручання, який містить два взаємопов'язаних різновиди контролю: громадський та владний, що зумовлений специфікацією державного управління у демократичній державі.

У науковій літературі наведено різні тлумачення терміну «демократичний цивільний контроль» в різних аспектах, до прикладу правовому, соціальному, науковому, філософському та інших. Крім того, дослідники не тільки застосовують різносторонність підходів до вивчення, але вони також і

фокусуються на окремих функціях демократичного цивільного контролю, на підставі цього вже і визначають чітке пояснення цьому терміну.

Наприклад, Дроздюк В.А., керується філософськими аспектами до визначення демократичного цивільного контролю, посилаючись на військово-цивільні відносини, як обставину потенційно конфліктуючих соціальних сторін. Тобто, в його баченні демократичний цивільний контроль – це балансуючий механізм, який не допускає перевищення контролю за військовими формуваннями та правоохоронними органами, що створить можливість збільшити ймовірність зовнішніх загроз, та надання суспільству окреслені засоби захисту своїх громадян не тільки військовими, а від військових [4].

Також і, В. Моторний дотримується того бачення, що демократичний контроль - це невід'ємна частина цивільно-військових відносин у демократичних країнах, які базуються на основних принципах демократії, проте зазначає, що система контролю демократичних країн може відрізнятись в зв'язку з власними національними рисами та принципами або історії розвитку конкретної правової держави. Тому потребує виваженого врегулювання всіх норм, для забезпечення стійкого владного і громадського контролю [5].

Бойко В.О., Бойко Р.В., Храпач Г.С., аналізуючи низку підходів і поглядів, сформулювали сутність системи демократичного цивільного контролю, як комплекс перетворень в військових формуваннях, які можуть бути розділені на три самостійні, хоча і взаємо пов'язані компоненти (демократичний контроль, військово-цивільні відносини, воєнна реформа). Також, дослідники окреслюють демократичний цивільний контроль тільки, як здійснення керівництва уряду воєнною діяльністю і нагляд парламенту за діями уряду та воєнних структур [6].

Ільницька У., наголошує на розгляді цивільного контролю виключно як запобігаючий механізм чи форми придушення, що є свідченням демократизації країни. Також, дослідниця вважає, що парламентський контроль забезпечує підпорядкованість «силових» структур та інституцій цивільній владі, недопущення їх функціонування як самостійних активних суб'єктів політики, сприяє оптимізації цивільно-військових відносин та попереджає встановлення авторитарних режимів [7].

Натомість Коропатнік І., визначає, що взаємодія Збройних Сил України та інститутів громадянського суспільства уявляє собою складну взаємозалежну відкриту систему, від якості функціонування якої залежать як рівень розвитку демократичних відносин у державі, правової свідомості суспільства, так і національний добробут [8].

Гуславський В.С. зазначає, що демократичний цивільний контроль є впливовим чинником до ефективної міжнародної співпраці, що допоможе досягнути до європейського простору стабільності та безпеки. Тобто, домінуюча функція цивільного управління в секторі безпеки і оборони – це євроатлантичний імператив, який впливає на розвиток міжнародної співпраці. Також, окреслює необхідність змін, спираючись на досвід європейських країн, у розумінні безпеки, захисті, насамперед, суспільства, а не державних територій та інститутів держав [9].

Провідного значення для нашого дослідження має позиція дослідників В.А. Яценка, В.Г. Пилипчука, П.П. Богуцького, О.Д. Довганя, І.М. Дороніна, О.В. Петришина, які активно описали цивільний контроль, як механізм нагляду та спостереження за функціонуванням сектора безпеки і оборони. Крім того, дослідники використали комплексний підхід аналізуючи цивільний контроль, де окреслили розмежування між громадським контролем, як складову демократичної правової держави та громадського суспільства і владним контролем, як заходи запобігання від зловживання «озброєною владою» [10].

Отже, демократичний цивільний контроль – це комплексний засіб, який регулює різні аспекти, а саме: функціонування цивільно-військових відносин, який запобігає порушенню конституційного ладу, створення взаємодії з суспільством на відносинах прозорості, що забезпечує довіру до військових формувань і підтримання національної ідеї нації та забезпечує права військовослужбовців. Крім того, демократичний цивільний контроль – є обов'язковим механізмом для розвитку та покращення сектору безпеки і оборони, що дасть можливість для відкриття на новий рівень міжнародної співпраці.

Поняття «демократичний цивільний контроль» є відносно новим, проте здійснення контролю державою за силовими структурами збігаються з моментом її створення. Київська Русь або Запорізька Січ – створювалися і розвивалися саме на діяльності військової сфери. В Київській Русі конкретними формами державності були: окняження земель і поширення на ті землі систем збирання данини, управління й судочинства. Засобами примусу була альтернатива збройних сил: княжа дружина та земська рать (ополчення). Князь, старша дружина та віче виступали суб'єктами контролю. Здійснення походів, наприклад на Візантію, слугували не тільки як захист південної сторони і забезпечення вигідних умов для руських торгових людей у Константинополі та інших грецьких містах, але і явним феноменом регіональних державних інтересів. Тому, монархи Сходу, Заходу і

Півдня тодішньої Європи були змушені рахуватися з могутньою воєнізованою державою, хоч і намагалися всілякими методами здійснювати контроль.

З огляду на історично-науковий погляд можна додати такий аргумент, що Військо Запорізьке, в своїй військово-політичній структурі, містило в собі більше демократичності, адже всі організаційні та політичні питання висвітлювались на раді військом. Полкові, сотенні та інші військові ради мали вдосталь прав. На них підіймалися питання державної політики, доцільності військових походів та заміщення гетьманів. У подальшому розвитку Запорізької Січі в XVIII столітті демократичний цивільний контроль зазнав деяких змін. Влада гетьмана стала більш авторитарною, але при цьому існували також обласні ради, де учасники обирались демократично. Однак пізніше, у XVIII–XIX століттях, вплив Російської імперії та австрійської окупації призвів до послаблення цивільного контролю в Запорізькій Січі. Історія розвитку демократичного цивільного контролю у Запорізькій Січі складна та різноманітна, віддзеркалюючи вплив історичних подій та змін в політичному устрої регіону.

Досліджуючи, після революційний період 1917 року окреслено, що більшовики встановили однопартійну державу та централізували контроль над армією. Більшовицьке управління під час становлення Червоної Армії було змушено на тимчасовій основі залучати військових спеціалістів «старої» армії через відсутність власних підготовлених військових кадрів. Відповідно до них, був застосовуваний жорсткий політичний контроль, а саме створено контролюючий інститут комісарів.

Військова сфера Радянського Союзу своїми показниками змогла викликати занепокоєння не тільки США, а і євроатлантичний простір, адже військовий потенціал був на вагомому рівні. Тобто, збройні сили Радянського Союзу були головним важелем впливу в міжнародному просторі. Також, армія слугувала як засіб впливу на невирішені внутрішньополітичні питання, наприклад зміни вищої влади у державі та в соціалістичних співдружніх державах.

За часів Сталіна армія стала сильно політизованою, лояльність до Комуністичної партії була на першому місці, хоча після смерті Сталіна в 1953 році були зроблені спроби запровадити елементи цивільного нагляду та контролю над армією. Закон «Про оборону» 1955 року встановив принцип цивільного контролю, але насправді армія залишалася значною мірою автономною. Це дещо змінилось за Микити Хрущова, який намагався посилити контроль Комуністичної партії над армією через Центральний Комітет партії, що розвивалось і в період «перебудови» та «гласності» Михайла Горбачова наприкінці 1980-х років. Горбачов запровадив реформи, спрямовані на зменшення впливу армії та посилення цивільного контролю. Закон «Про оборону СРСР» 1989 року мав на меті кодифікувати цивільний нагляд за збройними силами, але цей процес був перерваний розпадом Радянського Союзу в 1991 році.

Також, за для аналізу історичного розвитку демократичного цивільного контролю необхідно дослідити і процес становлення його в європейських країнах. Цивільний контроль в європейських країнах має довгу історію, що складалась протягом ряду століть. Наприклад, у країнах Західної Європи таких як Великобританія, Франція та Німеччина, органи громадського контролю над діяльністю влади стали формуватися ще в середньовіччі, наприклад в Європі народилися ідеї про необхідність обмеження влади монархів та забезпечення громадянських прав, що сприяло поступовому розвитку інституту місцевого самоврядування, який став одним із інструментів цивільного контролю.

У період Великої Французької революції Національними установчими зборами було ухвалено Декларацію прав людини і громадянина, яка визначила основні принципи громадянських прав, а також, що суспільство має право вимагати від кожного представника влади звітування про його управлінську діяльність.

Під час Другої світової війни демократичний цивільний контроль розвивався через різноманітні заходи та ініціативи у різних країнах. Наприклад, у Великобританії було створено органи місцевого управління, які координували діяльність цивільних оборонних служб та надавали допомогу населенню під час повітряних нальотів.

У США діяли цивільні комітети, які організовували евакуацію мешканців з потенційно небезпечних зон та забезпечували їх захист від можливих нападів. Подібні ініціативи були і в інших країнах, що дозволяло залучити широкі маси населення до участі в заходах цивільного захисту.

У сучасному світі демократичний цивільний контроль продовжує відігравати важливу роль у забезпеченні демократії та прав людини в світі. Громадяни активно висловлюють свої погляди на дії влади через засоби масової інформації та соціальні мережі, що сприяє більшій відкритості та прозорості у прийнятті рішень. Також, демократичний цивільний контроль в умовах зовнішніх загроз стає вагомим важелем забезпечення безпеки. Європейські країни протягом століття вдосконалювали і розвивали цивільний контроль у всіх сферах, не зважаючи на те що, раніше цивільний контроль розповсюджувався тільки на військову сферу.

Виходячи з усіх приведених прикладів, стає зрозуміло, що демократичний цивільний контроль завжди був ключовим елементом в підтриманні національної безпеки. Деякі держави використовували цивільний контроль для стримування військових угруповань у вигідному для влади положенні, а для України – це механізм, який допоможе стійко обороняти свою територіальну цілісність.

Правове регулювання демократичного цивільного контролю у Збройних Силах України в умовах правового режиму воєнного стану вимагає впровадження ряду заходів, які забезпечать ефективність цивільного контролю та забезпечать дотримання принципів демократії, а саме:

1. Розробка та уведення нових правових норм, які конкретизують процедури демократичного контролю у Збройних Силах України під час воєнного стану.

2. Запровадження механізмів незалежного контролю за виділенням, використанням та зберіганням військової техніки та озброєння. Це можна здійснити через системи аудиту, обліку та контролю, а також залучення незалежних експертів та аудиторів для перевірки дотримання цих правил.

3. Забезпечення незалежності та автономії комісій та органів, які здійснюють цивільний контроль. Вони повинні мати достатні ресурси і повноваження для виконання своїх обов'язків, а також забезпечувати прозорість своєї діяльності.

4. Проведення регулярного оцінювання ефективності цивільного контролю та прийняття заходів щодо його вдосконалення. Оцінка може бути здійснена через проведення аудиту та публікацію результатів, а також проведення зустрічей та консультацій з представниками цивільного суспільства.

На жаль, рекомендації щодо покращення правового регулювання демократичного цивільного контролю можуть вирішити тільки певну частину проблем функціонування цивільного контролю. Тому, потрібно якнайшвидше надати новий імпульс, нове дихання цьому питанню. Потрібно уміти консолідувати, мобілізувати існуючий потенціал Збройних Сил України, спрямувати його на практичну та послідовну роботу щодо реалізації складних задач, на ефективне використання оборонних ресурсів в інтересах забезпечення економічної безпеки держави та гарантувати ефективність реалізації державної політики відносно соціального захисту військовослужбовців.

Висновок. Існування держави полягає в її соціальній цінності для громадян, адже чим менше цінності, тим така держава є безсенсовішою в усіх розуміннях. Цінність полягає у належному виконанні державою комплексного функціонування внутрішнього або зовнішнього характеру. Демократичний цивільний контроль – є одним з засобів забезпечення виконання цих функцій.

На сьогоднішній день в Україні демократичний цивільний контроль набуває надважливого аспекти, адже національна безпека знаходиться в скрутному становищі. Демократичний цивільний контроль пройшов етап становлення і розпочинає активні дії, за для забезпечення сектору безпеки та оборони і налаштування взаємодії з громадськістю.

Цивільний контроль є важливим механізмом для забезпечення відповідальності влади та підвищення довіри громадськості до державних інституцій. Він сприяє побудові відкритого та демократичного суспільства, де кожен громадянин має можливість брати участь у прийнятті важливих рішень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про національну безпеку України : Закон України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>;
2. Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави: Закон України від 19 червня 2003 року, (втратив чинність на підставі Закону № 2469-VIII від 21.06.2018 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/975-15#Text>;
3. Требін М.П. Армія та суспільство: соціально-філософський аналіз взаємодії в умовах трансформації: Монографія. Х.: Видавничий Дім «Інжек», 2004. 404 с.;
4. Дроздюк В. А. Демократичний цивільний контроль сектору безпеки і оборони: *Посібник «Право та державне управління»*, 2021, № 1. С. 202–208.
5. Моторний В. Європейські стандарти демократичного цивільного контролю над Збройними Силами: досвід для України: Збірник наукових праць «Ефективність державного управління», 2012, випуск 31. С. 131–137.
6. Бойко В.О., Бойко Р.В., Храпач Г.С. Демократичний цивільний контроль сил оборони, проблемні питання в організації військово-цивільних відносин: Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського, 2016. С. 115–120.
7. Ільницька У. Демократизація оборонної сфери через реалізацію механізмів цивільного контролю над збройними силами. Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку, вип. 20, 2008. С. 63–67.

8. Коротатнік І.М. Адміністративно - правові засади взаємодії громадянського суспільства і Збройних Сил України: Дисертація на здобуття наукового ступеню доктора юридичних наук, 2016. 519 с.
9. Гуславський В.С. Демократичний цивільний контроль над правоохоронними органами України як засіб забезпечення безпеки країн співдружності незалежних держав. *Право і Безпека*, 2005. Т. 4. № 4. С. 17–22.
10. Ященко В.А., Пилипчук В.Г., Богущький П.П., Довгань О.Д., Доронін І.М., Петришин О.В. Демократичний цивільний контроль над сектором безпеки і оборони: теорія і практика: Навчальний посібник. Видавничий дім «Фенікс», 2020. С. 224.

УДК 340.155.8

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.10>

КОНТИНЕНТАЛЬНИЙ ТИП ПРАВОВИХ СИСТЕМ: НАУКОВІ ІННОВАЦІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ РЕАЛІЙ

Настасяк І.Ю.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та філософії права
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3963-1788>
e-mail: iryna.nastasiak@gmail.com

Луць Л.А.,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри теорії та філософії права
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8182-2449>
e-mail: Lutz.ludmyla@gmail.com

Настасяк І.Ю., Луць Л.А. Континентальний тип правових систем: наукові інновації дослідження в контексті сучасних реалій.

Зміна світопорядку під впливом глобалізаційних викликів зумовлює потребу у дослідженні правових явищ в контексті сучасних реалій. Це стосується, зокрема, і національних та міждержавних правових систем, особливо проведення їх ідентифікації та типологізації, з'ясування стану їх функціонування, тенденцій і перспектив розвитку. Важливою групою правових систем, що потребують такого дослідження, є правові системи континентального типу, які репрезентують різний стан та тенденції розвитку, зумовлені особливостями еволюції їх становлення, історичними та іншими чинниками. Метою статті є дослідження правових систем континентального типу за допомогою пізнавальних конструкцій «ідентифікаційний код правової системи» та «індикатор функціонування та розвитку правової системи». У процесі дослідження використовувалася соціологічна методологія, яка дозволила проаналізувати значну кількість офіційних документів та наукових джерел. Порівняльно-правова методологія уможливила виявлення подібних ознак правових систем континентального типу. Техніко-юридичний аналіз сприяв формуванню та застосуванню юридичних конструкцій, як-от: «ідентифікаційний код правової системи» й «індикатор функціонування і розвитку правової системи», а також застосуванню спеціальної юридичної термінології, зокрема і галузевої методології. Виділено три групи правових систем континентального типу: перша – правові системи, які використовують правову форму для ефективного функціонування та розвитку, еволюційного переходу до нової правової форми; друга – правові системи, які використовують правову форму для забезпечення стабільного функціонування і розвитку, а також покращення якості типових показників, показників допустимих відхилень; третя – правові системи, які використовують правову форму для інших цілей, здійснюють підміну мети правової системи і в яких формуються тенденції до втрати правової форми та існує загроза розвитку суспільства загалом. Виявлено, що всі правові системи, які були об'єктом дослідження належать до континентального типу та їм формально притаманні типові показники. Однак у першій групі деформації типових показників та показників допустимих відхилень не зафіксовані; у другій групі зафіксовані деякі деформації в показниках допустимих відхилень і певні тенденції (поки що не надто загрозливі) до регресивного стану; в третій групі зафіксовані деформації і типових показників, і показників допустимих відхилень (зокрема підміна цілей правової системи) та тенденції до регресивного стану, втрати правової форми.

Ключові слова: сучасні правові системи світу, континентальний тип правових систем, типологізація та ідентифікація правових систем, ідентифікаційний код правової системи, індикатор функціонування та розвитку правової системи.

Nastasiak I.Yu., Luts L.A. Continental type of legal systems: scientific innovations of research in the context of modern realities.

The change of the world order under the influence of globalization challenges determines the need for the study of legal phenomena in the context of modern realities. This applies, in particular, to national and interstate legal systems, especially their identification and typology, clarification of the state of their functioning, trends and prospects for development. An important group of legal systems that require such research are continental-type legal systems, which represent different states and development trends,

due to the peculiarities of the evolution of their formation, historical and other factors. The aim of the article is to study continental-type legal systems using the cognitive constructs «identification code of the legal system» and «indicator of the functioning and development of the legal system». In the process of research, sociological methodology was used, which allowed analyzing a significant number of official documents and scientific sources. Comparative law methodology made it possible to identify similar features of continental-type legal systems. Technical and legal analysis contributed to the formation and application of legal constructs, such as: «identification code of the legal system» and «indicator of the functioning and development of the legal system», as well as the application of special legal terminology, including industry methodology. Three groups of continental-type legal systems are distinguished: the first – legal systems that use the legal form for effective functioning and development, evolutionary transition to a new legal form; the second – legal systems that use the legal form to ensure stable functioning and development, as well as improving the quality of typical indicators, indicators of permissible deviations; the third – legal systems that use the legal form for other purposes, replace the purpose of the legal system and in which tendencies towards the loss of the legal form are formed and there is a threat to the development of society as a whole. It was found that all legal systems that were the object of the study belong to the continental type and are formally inherent in them typical indicators. However, in the first group, deformations of typical indicators and indicators of permissible deviations are not recorded; in the second group, some deformations in the indicators of permissible deviations and certain tendencies (not too threatening yet) towards a regressive state were recorded; in the third group, deformations of both typical indicators and indicators of permissible deviations (in particular, substitution of the goals of the legal system) and tendencies towards a regressive state, loss of legal form were recorded.

Key words: modern legal systems of the world, continental type of legal systems, typology and identification of legal systems, identification code of the legal system, indicator of the functioning and development of the legal system.

Постановка проблеми. Дослідження сучасних правових систем континентального типу є важливим з точки зору їх внутрішньої будови, яка забезпечує досягнення мети – правопорядку. Це реалізується завдяки виявленню особливостей їх інституційної, функційної та нормативної частин, які є юридичними критеріями типологізації сучасних правових систем світу. Втім за сучасних умов така характеристика не є достатньою, адже існує потреба виявлення стану функціонування та розвитку правових систем. Очікуваних результатів можна досягти завдяки таким пізнавальним конструкціям, як: «ідентифікаційний код правової системи» (сукупність найбільш загальних юридичних ознак, які визначають особливості інституційної, функційної та нормативної частин правової системи) та «індикатор функціонування і розвитку правової системи» (система показників стану її функціонування та розвитку). Для отримання якомога точніших результатів у процесі дослідження використовувалися і факультативні юридичні критерії – форма державного правління та устрою – зокрема щодо характеристики інституційної частини (кола суб'єктів та їх повноважень).

Це дозволило виокремити і схарактеризувати три групи правових систем в межах континентального типу. Перша група використовує правову форму для ефективного функціонування та розвитку, еволюційного переходу до нової правової форми; друга група використовує правову форму для забезпечення стабільності функціонування та посилення якості типових показників та показників допустимих відхилень і має тенденцію до зближення з першою групою; третя група використовує правову форму для інших цілей (підміна мети правової системи) і має тенденції до втрати правової форми та загрози розвитку суспільства загалом.

Мета статті – дослідити відповідні правові системи континентального типу з використанням таких пізнавальних конструкцій, як «ідентифікаційний код правової системи» та «індикатор функціонування та розвитку правової системи»; отримати результати, які б засвідчили сучасний стан їх функціонування та розвитку та дозволили сформулювати висновки про тенденції їхнього розвитку, а також перспективи майбутнього. Застосування таких наукових інновацій дає змогу досягти поставлених цілей, зокрема не лише ідентифікувати відповідну правову систему із континентальним типом завдяки ідентифікаційним ознакам (що використовуються як юридичний критерій типологізації), а й виявити деформації функціонування правових систем світу, тенденції та перспективи їх розвитку; встановити факти, коли правова форма використовується правовою системою з іншою метою і жодним чином не для досягнення правопорядку.

Стан опрацювання проблематики. Тривалий період у порівняльно-правовій літературі предметом дослідження та дискусій є загальні родові ознаки правової системи континентального типу, а також інших типів правових систем світу [1; 2; 3]. Сучасний стан світового правопорядку розглядав у своїх працях Х. Бехруз [4]; розвиток сучасних правових систем світу з огляду на еволюцію сучасних конституційних систем досліджував М. Савчин [5].

Варто зазначити, що наразі досить мало наукових розробок, у яких переосмислюються доктринальні положення щодо сучасних правових світу та їх типологізації з огляду на виклики сьогодення. Зокрема Л. Луць пропонує оновлений підхід до розуміння розвитку сучасних правових систем світу в контексті глобалізаційних викликів [6]. Відтак, важливими є також наукові розробки механізму гарантування принципу підтримання міжнародного миру і безпеки в сучасних реаліях [7].

Зважаючи на недостатність наукового опрацювання вибраної проблематики в контексті сучасних глобалізаційних викликів, стаття написана, здебільшого, на основі аналізу емпіричних джерел – юридичних актів відповідних правових систем, які є об'єктом дослідження.

Виклад основного матеріалу. Характеристику правових систем континентального типу доцільно здійснювати за вищезгаданими групами: правові системи зі сталим ідентифікаційним кодом; правові системи, ідентифікаційний код яких є усталеним з кінця ХХ століття; правові системи, ідентифікаційний код яких має суттєві деформації.

Перша група правових систем: Австрія, Німеччина, Франція, Італія, Іспанія, Португалія, Швейцарія, Бельгія, Нідерланди (три монархії – Бельгія, Іспанія, Нідерланди, інші – це парламентські та змішані республіки; Австрія, Бельгія, Швейцарія, Німеччина – федерації, інші – унітарні держави).

Основні принципи функціонування цих правових систем континентального типу зафіксовані у конституціях та інших джерелах права, але не завжди сформульовані прямо, тобто їх зміст може виводитися з інших положень конституцій чи конституційних законів. Це, насамперед, принципи забезпечення прав та свобод людини і громадянина; принцип правової, соціальної, демократичної держави; принцип розподілу влади. Такі принципи безпосередньо не зафіксовані, наприклад, у конституціях Бельгії, Нідерландів, а розкриваються через інші положення конституцій цих держав. Проголошені, натомість, додаткові принципи: справедливості та рівності (Іспанія); політичного плюралізму (Португалія, Іспанія); рівності перед законом (Франція). Варто наголосити, що означені та інші принципи визначають модель функціонування правової системи.

Детермінуючою для правової системи є інституційна частина – правотворчі правозастосовні та правотлумачні суб'єкти, які уповноважені на здійснення відповідних видів юридичної діяльності, створення юридичних актів. Важливим критерієм для виокремлення кола суб'єктів та визначення їх повноважень є принцип розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову, а також розподіл повноважень між органами держави та суб'єктами федерації (у державах з федеральним устроєм).

У всіх досліджуваних правових системах першої групи діють органи законодавчої влади, які уповноважені на прийняття законів. Наприклад, у Бельгії на федеральному рівні законодавча влада здійснюється Королем та Палатою представників (ст. 74 Конституції), а на рівні співтовариств – радами (Розділ II Конституції) [8]. В Австрії федеральна законодавча влада здійснюється парламентом, що складається з двох палат: Національної Ради (нижня палата) та Федеральної Ради (верхня палата), а законодавча влада земель – ландтатами (ст. 95 Конституції) [9]. У Конституції Німеччини зазначено, що законодавчі повноваження на федеральному рівні покладаються на Бундестаг, а через Бундесрат здійснюються законодавчі повноваження земель (статті 50–53) [10]. У ст. 48 Конституції Швейцарії йдеться про Союзні (Федеральні) збори – парламент, який складається з Національної ради та Ради кантонів, законодавчі повноваження яких теж визначені Конституцією [11]. Законодавчі повноваження в Іспанії здійснюють Генеральні Кортеси, що складаються з двох палат – Конгресу і Сенату (статті 66, 149 Конституції) [12]. Обидві палати парламенту Італії (Палата депутатів та Сенат Республіки) спільно здійснюють законодавчі повноваження (ст. 7 Конституції) [13]. У Нідерландах органом законодавчої влади є Генеральні штати (Палата представників і Сенат), але законодавчими повноваженнями наділений не лише парламент а й Король (ст. 82 Конституції) [14]. Відповідно до ст. 147 Конституції Португалії законодавчу владу здійснює однопалатний парламент – Асамблея Республіки, повноваження щодо цього закріплені у ст. 161 Конституції [15]. Законодавчим органом Франції є парламент, який складається з двох палат – Національних Зборів та Сенату і здійснює законодавчі повноваження згідно зі ст. 34 Конституції [16].

Варто наголосити, що учені вказують на тенденції останніх десятиліть до формування двопалатних парламентів і у федеративних, і в унітарних державах [17].

Низкою правотворчих повноважень наділені й органи виконавчої влади. Вони мають також правозастосовні повноваження, які здійснюють і судові органи. Наприклад, у статтях 106–114 Конституції Бельгії визначені повноваження Короля; ті що він здійснює спільно з федеральним урядом – у Главі 1 Розділу I; повноваження Федерального уряду – у Розділі III; повноваження складових частин Федерації – статті 127–131 [8]. Ст. 19 Конституції Австрії до органів виконавчої влади відносить Федерального президента, федеральних міністрів, державних секретарів та глав урядів земель, правозастосовні повноваження яких закріплені у відповідних статтях Конституції (10–14; 65; 69–78) [9]. Правозастосовні повноваження органів виконавчої влади закріплені і в Конституції Німеччини (Федерального президента – статті 54–61; Федерального уряду – ст. 62; урядів земель) [10]. Виконання законів відповідно

до ст. 181 Конституції Швейцарії здійснює Союзна (Федеральна) рада. Водночас кантони мають власні завдання, які виконують відповідні органи (статті 43–44 Конституції) [11]. Виконавчі та розпорядчі функції реалізує уряд Іспанії, а управління в муніципалітетах та провінціях здійснюється радами (статті 140–141 Конституції) [12]. Вищим органом виконавчої влади в Італії є уряд, який має широкі правозастосовні повноваження (статті 92–95 Конституції) [13]. У Нідерландах виконавчу владу здійснює Король та уряд, виконавчі органи провінцій (ст. 42; статті 128–134 Конституції) [14]. Повноваження уряду Португалії щодо правозастосування закріплені у ст. 197 Конституції [15], а в ст. 37 Конституції визначені правозастосовні повноваження уряду Франції [16].

У всіх досліджуваних правових системах цієї групи діють органи конституційного правосуддя. Наприклад, у Конституції Бельгії (ст. 141) визначені повноваження Конституційного суду, який перевіряє конституційність законів та інших нормативно-правових актів, а також контролює дотримання конституційних прав та свобод громадян, національних спільнот та меншин [8]. Відповідні повноваження виконує Конституційний суд Австрії, який функціонує на підставі Конституції [9], Закону «Про Конституційний суд» [18], Регламенту Суду [19] і здійснює контроль щодо конституційності законів та інших нормативно-правових актів, а правоінтерпретаційні повноваження здійснюються ним на підставі статей 6 та 7 Цивільного кодексу Австрії [20]. У Німеччині повноваженнями щодо здійснення конституційного правосуддя наділений Федеральний конституційний суд (ст. 93 Конституції) [10]; а у Швейцарії – Федеральний (Союзний) суд, який розглядає скарги про порушення конституційних прав, спори між владою Федерації та кантонів, між кантонами (ст. 190 Конституції) [11]. Згідно зі ст. 134 Конституції, Конституційний суд Італії розглядає спори про конституційність законів та інших нормативно-правових актів держави і регіонів; про конфлікти розподілу повноважень між гілками влади, між державою та регіонами, між регіонами; про звинувачення, висунуті проти Президента відповідно до Конституції [21]. До повноважень Конституційного суду Іспанії (Конституційного Трибуналу) належить вирішення справ щодо конституційності законів та інших нормативно-правових актів, які мають силу законів; прийняття рішення щодо захисту прав та свобод громадян; розмежування повноважень між державою і автономними співтовариствами, інші справи, передбачені Конституцією (ст. 161) [12] чи органічним законом [22]. У Франції повноваження щодо контролю за дотриманням Конституції покладені на Конституційну Раду, як і щодо контролю за правильністю обрання Президента Республіки, проведенням виборів і референдумів тощо (статті 56–60 Конституції) [16]. Варто зазначити, що система конституційного контролю в Нідерландах відсутня. Так, ст. 120 Конституції передбачає, що конституційність актів парламенту та договорів не підлягає судовому контролю [14]. Отже, органи конституційного правосуддя здійснюють свої повноваження з урахуванням особливостей правових систем.

У досліджуваних правових системах першої групи функціонує розвинена система судових органів, які наділені повноваженнями щодо здійснення правосуддя. Наприклад, у статтях 144–145 Конституції Бельгії зафіксовані повноваження судів, зокрема і Касаційного суду щодо розгляду цивільних та інших спорів [8]. Ст. 82 Конституції Австрії фіксує, що здійснення судочинства – це компетенція Федерації; лише адміністративні спори вирішуються і на федеральному рівні, і на рівні земель [9]. У Німеччині судова влада, згідно зі ст. 92 Конституції, здійснюється Федеральним Конституційним судом (перелік повноважень якого визначений у ст. 93), федеральними судами, судами земель [10]. Найвищим органом правосуддя у Швейцарії є Федеральний (Союзний) суд, а систему органів правосуддя утворюють федеральні суди та суди кантонів [11]. Судову систему Іспанії очолює Верховний суд, юрисдикція якого поширюється на всі справи в межах держави (ст. 123 Конституції) [12]. Судова система Італії складається із загальних судів з цивільних і кримінальних справ та спеціальних (адміністративна юстиція); систему загальної юрисдикції очолює Верховний касаційний суд, який забезпечує уподібнене застосування та тлумачення законів, уніфікацію судової практики та ін.; систему адміністративних судів очолює Державна Рада (ст. 103 Конституції) [13]. Згідно з Законом «Про судову організацію», у Нідерландах розрізняють дві судові системи: загальної та спеціальної юрисдикції; до судів загальної юрисдикції належать: Верховний суд, 4 апеляційні суди та 11 окружних; до спеціальної – військові та адміністративні [23]. Відповідно до ст. 209 Конституції Португалії судова система, крім Конституційного суду, включає: Верховний Суд та суди загальної юрисдикції I та II інстанції, Вищий адміністративний суд та інші адміністративні і фіскальні суди, Рахункову Палату, а також можуть існувати морські суди, арбітражні суди та мирові суди; у статтях 210–214 Конституції визначена компетенція перелічених судів, а також військових судів, які можуть діяти виключно за умов режиму воєнного стану [15]. Судова система Франції має класичну дуалістичну модель, складається із загальних та адміністративних судів, які є незалежними й очолюються Касаційним судом Франції і Державною Радою; при поділі загальних й адміністративних судів по горизонталі вони утворюють три рівні [24, с. 202].

У конституціях та інших законах досліджуваних правових систем закріплені також правові статуси місцевих органів державної влади (або ж суб'єктів Федерації) та органів місцевого самоврядування.

Отже, структура, організація та повноваження уповноважених суб'єктів (правотворчих, правозастосовних та правотлумачних) визначені у конституціях, законах та інших офіційних документах (зокрема статутах та інших регламентарних актах), як визначена і процедура здійснення ними відповідних видів юридичної діяльності – правотворчої правозастосовної, правотлумачної.

Так, відповідно до ст. 36 Конституції Бельгії федеральну законодавчу діяльність здійснює Король разом з парламентом, а процедура її здійснення закріплена у статтях 74–83 Конституції. У громадах та регіонах законодавчу діяльність здійснюють парламенти цих суб'єктів (Гл. IV Конституції Бельгії). Правотворчими повноваженнями (підзаконна правотворчість) наділені уряд, інші органи виконавчої влади, проте основне їх призначення – правозастосовна діяльність, яку також здійснюють і судові органи. Ст. 84 Конституції Бельгії передбачає, що тлумачення законів здійснюється лише законами, а декретів – декретами. Ця діяльність регламентується процесуальними кодексами [8].

Питання законодавчої діяльності в Австрії врегульовані статтями 24–49^в Конституції [9], а також Федеральним законом про Регламент Національної Ради [25] та Регламентом Федеральної Ради [26]. Законодавчу владу на місцях здійснюють ландтаги на підставі конституцій (конституційних законів) земель, а також статей 95–100 Конституції Австрії [9]. Федеральний закон про судоустрій [27] встановлює основні процесуальні параметри здійснення судової діяльності в Австрії.

Основні параметри законодавчої процедури визначені у статтях 76–82 Конституції Німеччини [10]. Відповідно Основного закону (у межах визначених ним питань) здійснюється законотворча діяльність, яка конкретизована у федеральному законі та регламентах. Статті 83–91 Конституції визначають порядок діяльності федеральної адміністрації [10]. Порядок здійснення судової діяльності визначений у статтях 92–104 Конституції [10], Федеральному законі «Про судоустрій» [28], процесуальних кодексах та регламентах судів. Забезпечення однотипності судової практики здійснює Об'єднаний Сенат для вищих федеральних судів різної юрисдикції. Діяльність Федерального Конституційного суду регламентується Конституцією ФРН, Законом «Про Федеральний Конституційний суд» [29], Регламентом Федерального Конституційного суду [30].

Порядок здійснення законодавчої діяльності визначений, зокрема, статтями 148–166 Конституції Швейцарії [11], половина яких конкретизована у законах. Правотлумачна діяльність здійснюється у процесі судочинства з метою подолання прогалин, колізій та інших правових деформацій.

У статтях 66–91 Конституції Іспанії передбачені параметри законодавчої діяльності, а межі нормативно-договірної правотворчості (укладення міжнародних договорів) визначені статтями 93–94 Конституції [12]. Правозастосовна діяльність уряду регулюється ст. 97 Конституції [12]; діяльність місцевої адміністрації регулюється спеціальним законом [31]. Діяльність судових органів органічним законом «Про судову владу» [32]. Окрім цього, порядок судочинства визначається цивільним процесуальним та кримінальним процесуальним законодавством. Діяльність Конституційного Суду Іспанії регулюється органічним законом [22]. Функціонування органів управління автономних співтовариств регулюється статутами (ст. 147 Конституції) [12].

Організація та діяльність парламенту Італії визначається статтями 55–74 Конституції [13]. Процедура проходження законопроекту встановлена регламентами палат: Палати депутатів та Сенату Республіки [33, 34]. Правотворчу та правозастосовну діяльність здійснюють Президент, уряд, державна адміністрація (ст. 87; статті 92–96; статті 97–98 Конституції) [13]. Конституцією визначений обсяг та межі діяльності Конституційного Суду (статті 134–137) та інших судових органів (статті 101–113) [13]. Порядок діяльності Конституційного Суду визначається також його Регламентом [35].

У Нідерландах законодавча діяльність здійснюється відповідно до статей 52–72 Конституції спільно парламентом, Королем та урядом; виконавча діяльність здійснюється Королем, урядом, місцевими органами (статті 123–136); судова діяльність – судами (статті 112–122) [14]. Правотлумачну діяльність, відповідно до Закону «Про судову організацію», здійснює Верховний Суд, який повинен забезпечити однотипне тлумачення та застосування законів на всій території держави, а також забезпечувати розвиток права [23].

Законодавча та розпорядча діяльність парламенту Португалії (Асамблеї республіки) визначена у статтях 147–181 Конституції з чітким розмежуванням компетенцій, зокрема виокремленням абсолютної законодавчої (ст. 164), процедури законодавчої діяльності та форми актів, які є її результатами (ст. 166) [15]. Правозастосовна та правотворча діяльність уряду закріплена у статтях 182–201 Конституції, зокрема щодо прийняття декретів-законів (ст. 201); судова діяльність регулюється статтями 202–218 Конституції [15]. Діяльність Конституційного Суду регламентована статтями 221–224 Конституції [15] та Законом «Про Конституційний Трибунал» [36]. Правотлумачну діяльність здійснюють суди для з'ясування змісту джерел права у процесі правозастосування.

У Франції питання законодавчої діяльності визначені статтями 24–33 та статтями 39–51 Конституції [16], а процедура її здійснення – органічним законом та регламентами палат парламенту (Національних Зборів та Сенату [37, 38]. Діяльність Президента визначена статтями 5–19 Конституції [16]

а порядок її здійснення (як і здійснення діяльності уряду) – органічними законами. До регламентів палат доволі часто вносяться правки з метою підвищення ефективності парламентської роботи [39]. У статтях 72–75 Конституції визначені межі діяльності органів управління на місцях, а статті 56–63 закріплюють порядок діяльності Конституційної Ради. У статтях 64–66 Конституції регламентований порядок судової діяльності, а діяльність Високої палати правосуддя передбачена статтями 67–68 Конституції [16]. Порядок діяльності цих суб'єктів регулюється також органічними законами. Правотлумачну діяльність здійснюють суди, а також Державна Рада, яка уповноважена роз'яснювати закони та інші нормативно-правові акти.

Система юридичних актів, зокрема джерел права, є результатом аналізованих вище видів юридичної діяльності. Для досліджуваних правових систем першої групи найхарактернішими є нормативно-правові акти (закони та підзаконні нормативно-правові акти); нормативно-правові договори (міжнародні договори, колективні договори, адміністративні нормативні договори). Варто, однак, акцентувати на національних особливостях джерел права.

Наприклад, у системі джерел права Бельгії важливе місце займають: Конституція (консолідований акт) 1994 р.; кодекси: Кримінальний кодекс, Цивільний кодекс, Кримінальний процесуальний кодекс, Цивільний процесуальний кодекс, Трудовий кодекс; закони, зокрема: про працю, про договір найму, про колективний договір, про охорону праці, про захист тварин та ін.; консолідовані акти, як-от: виборчий, податковий, сільськогосподарський, лісовий тощо. Діють також королівські декрети, постанови та інші нормативно-правові акти. До системи джерел права належать і міжнародні договори, джерела права Європейського Союзу (установчі договори, директиви). Окрім перелічених правотворчих актів діють управлінські (правозастосовні) акти, а також акти офіційного тлумачення.

До системи джерел права Австрії входять нормативно-правові акти – Конституція, конституційні закони, закони (Федерації та земель); нормативно-правові договори (міжнародні та між Федерацією і землями); підзаконні нормативно-правові акти (акти органів управління); джерела права Європейського Союзу; в обмежених випадках – правові звичаї, рішення судів та Конституційного Суду доповнюють систему юридичних актів Бельгії.

До основних джерел права Німеччини відносяться: Федеральна Конституція, конституції земель, федеральні закони та закони земель; підзаконні нормативно-правові акти: постанови Федерального уряду, міністерств, урядів земель; статuti; міжнародні договори (федеральні міжнародні договори, міжнародні договори земель – у межах делегованих повноважень). У системі джерел права важливу роль відіграють кодекси – Кримінальний кодекс, Цивільний кодекс, Кримінальний процесуальний кодекс, Цивільний процесуальний кодекс, Господарський кодекс. Вагоме значення у системі юридичних актів, окрім джерел права, відіграють судові рішення та акти правотлумачення.

До системи джерел права Швейцарії відносяться: Союзна (Федеральна) Конституція; конституції кантонів; закони (Союзу та кантонів), зокрема кодекси: Кримінальний кодекс, Цивільний кодекс, Кримінальний процесуальний кодекс, Цивільний процесуальний кодекс; підзаконні нормативно-правові акти (постанови Союзу (Федерації), збірник постанов та розпоряджень уряду); нормативно-правові договори – міжнародні договори та договори між кантонами (ст. 48 Конституції) [11]. Можливе також застосування правового звичаю та правової доктрини (ст. 1 Цивільного кодексу) [40]. Система юридичних актів доповнюється правозастосовними та правотлумачними актами.

Відповідно до ст. 1 Цивільного кодексу Іспанії правова система ґрунтується на законах, принципах права, правових звичаях [41]. Згідно зі ст. 9 Конституції Іспанії ієрархія джерел права держави є такою: Конституція; міжнародні договори; закони (органічні та звичайні) [14]. Ієрархія підзаконних нормативно-правових актів визначається статусом органів виконавчої влади, які їх видали. Урядові декрети можуть мати юридичну силу законів, якщо ці повноваження делеговані урядові парламентом. До підзаконних нормативно-правових актів відносяться і декрети Короля, узгоджені з урядом. До системи джерел права Іспанії входять міжнародні договори, статuti та інші акти автономних співтовариств, правові акти органів місцевого самоврядування (статті 140–142 Конституції) [14]. Важливе місце у системі юридичних актів займають рішення Конституційного суду й інших судів (правозастосовні та правотлумачні).

Основними джерелами права Італії є: Конституція; закони (зокрема кодекси – Кримінальний кодекс, Цивільний кодекс, Кримінальний процесуальний кодекс, Цивільний процесуальний кодекс); закони-декрети уряду; підзаконні нормативно-правові акти (декрети уряду, Президента, органів виконавчої влади); міжнародні договори та колективні договори (ст. 39 Конституції); статuti регіонів (ст. 123 Конституції) [13]. Судові рішення та рішення Конституційного суду (правозастосовні та правотлумачні акти) доповнюють систему юридичних актів.

До основних джерел права Нідерландів відносяться: Конституція; закони; кодекси, які (відповідно до ст. 107 Конституції) регулюють питання кримінального та цивільного права, кримінального процесу, адміністративного права; підзаконні нормативно-правові акти, як-от: укази Короля, норматив-

но-правові акти рад, провінцій та муніципалітетів; міжнародні договори; загальні принципи права [14]. І хоча судові рішення займають визначне місце у системі правозастосовних та правотлумачних юридичних актів, судова практика є, передусім, засобом забезпечення уніфікації права (особливо практика Верховного Суду).

Систему джерел права Португалії формують: Конституція; конституційні закони; міжнародні договори; органічні та звичайні закони; декрети-закони; регіональні законодавчі декрети; декрети Президента; резолюції Асамблеї Республіки (парламенту); резолюції регіональних асамблей Азорських островів та Мадейри; регламенти Асамблеї Республіки; регламенти асамблей Азорських островів та Мадейри; декрети-закони й інші декрети уряду; декрети міністерств; регіональні законодавчі декрети. Значне місце у системі джерел права займають кодекси (Цивільний кодекс, Кримінальний кодекс, Торговельний кодекс, Цивільний процесуальний кодекс, Кримінальний процесуальний кодекс та інші). Важлива роль відводиться рішенням Конституційного суду та інших судів, що мають обов'язкову силу (правозастосовні і правотлумачні акти), які можуть бути факультативними джерелами. Складовою частиною системи джерел права Португалії є: міжнародні договори; норми та принципи міжнародного права (ст. 8 Конституції) [15]; діють у правовій системі Португалії і джерела права Європейського Союзу. Правовий звичай використовується міжнародним приватним правом та адміністративним правом; зустрічається у практиці і застосування правової доктрини.

У системі джерел права Франції центральне місце займають: Конституція; Декларація прав людини і громадянина 1789 р. та Преамбула до Конституції 1946 р. (складові частини Конституції); конституційні, органічні, звичайні закони; кодекси (Цивільний кодекс, Кримінальний кодекс, Цивільний процесуальний кодекс, Кримінальний процесуальний кодекс, Податковий кодекс, Торговий кодекс та інші). Діють підзаконні нормативно-правові акти, як-от: декрети Президента та Прем'єр-міністра, ордонанси та декрети уряду, міністерські розпорядження, адміністративні рішення центральних органів влади. Важливе місце в системі джерел права займають міжнародні договори, які мають пріоритет перед внутрішньодержавними законами; функціонує право Європейського Союзу. До системи юридичних актів відносяться: рішення судів, рішення Конституційної Ради (правозастосовні та правотлумачні акти).

Взаємодія національного та міжнародного права в аналізованих правових системах має і закономірності, і особливості.

У Бельгії договори укладаються і денонсуються Королем (статті 167–169 Конституції), а ст. 34 Конституції передбачає можливість передання повноважень установам міжнародного публічного права [8]. Певні повноваження міжнародним організаціям можуть передаватися і за ст. 9 Конституції Австрії, а складовою частиною федерального права визнаються загальновизнані норми міжнародного права [9]. На підставі Розділу II, підрозділу В Конституції Німеччини формуються відносини з Європейським Союзом; складовою частиною федерального права є загальновизнані норми міжнародного права (с. 25 Конституції), а ст. 24 визначає порядок передання суверенних прав міжнародним установам та діяльність Міжнародного арбітражу [10]. У п. 4 ст. 5 Конституції Швейцарії зафіксовано що Союз і кантони дотримуються міжнародного права, а зобов'язання за міжнародним правом не можуть бути порушені [11]. Складовою частиною внутрішньодержавної системи джерел права Італії є міжнародні договори (порядок внесення змін до яких визначені у договорах чи загальновизнаних нормах міжнародного права). Правова система Італії узгоджується із загальновизнаними нормами міжнародного права а ст. 11 Конституції передбачає обмеження суверенних прав в інтересах міжнародного правопорядку [13]. Про передання законодавчих, виконавчих, судових повноважень міжнародним організаціям за міжнародними договорами йдеться у ст. 90 Конституції Нідерландів. Якщо це сприяє міжнародному правопорядку, міжнародні договори та акти міжнародних організацій застосовуються у національній правовій системі, а закони, які їм суперечать, не повинні застосовуватися (ст. 94. Конституції) [14]. Невід'ємною частиною португальського права є норми та принципи законів та звичаїв міжнародного права (ст. 8 Конституції); міжнародний договір є обов'язковим джерелом права у Португалії; пряму дію мають ратифіковані акти міжнародних організацій зокрема джерела права ЄС [15]. Вищу юридичну силу стосовно національного законодавства мають ратифіковані міжнародні договори відповідно до ст. 55 Конституції Франції, також визначено порядок передання повноважень інститутам Європейського Союзу у межах установчих договорів ЄС та передання на розгляд парламенту Франції актів Європейського Союзу [16].

Аналіз першої групи досліджуваних правових систем завдяки ідентифікаційному коду дало змогу констатувати, що їх однозначно слід віднести до континентального типу, а застосування індикатора функціонування та розвитку цих правових систем уможливило зробити висновок про типові показники, допустимі відхилення та тенденції розвитку.

Типові показники відповідають пізнавальній конструкції, аналізовані правові системи утворилися та функціонують на підставі конституцій і законів, які фіксують їхні завдання та принципи; визначений статус відповідних суб'єктів, зокрема органів держави, наділених правотворчими, правозастосовними,

правотлумачними повноваженнями; процедура діяльності цих суб'єктів та вимоги до юридичних актів закріплені у законах, регламентарних актах та інших офіційних документах. Необхідно зауважити що формальні типові показники відповідають реальній юридичній практиці (отже вони загалом співпадають), а відтак використовувані правові засоби дозволяють досягти мети функціонування правової системи – правопорядку.

Значущим для цієї групи правових систем є і те, що показники допустимих відхилень, зазвичай, спрямовані на досягнення мети функціонування правової системи: використовуються засоби правової уніфікації для збалансування національної правової системи з міждержавними правовими системами – погодження національної системи джерел права з міжнародними правовими стандартами (і універсальними, і регіональними); використовуються засоби подолання деформацій (прогалін, колізій тощо) завдяки правовій аналогії, коригуючій законодавчій діяльності, уніфікації судової (правозастосовної та правотлумачної) практики; здійснюється врегулювання співвідношення між федеральним правом та правом суб'єктів Федерації тощо.

Коригуюча законодавча діяльність використовується практично у всіх досліджуваних вище правових системах континентального типу. Про це свідчать, зокрема: ст. 192 Конституції Швейцарії [11]; статті 166–169 Конституції Іспанії [12]; статті 138–139 Конституції Італії [13]; статті 137–142 Конституції Нідерландів [14]; статті 277–283 Конституції Португалії [15]; ст. 54 Конституції Франції [16].

Можливі розбіжності врегульовуються завдяки передбаченим у конституціях засобам, як-от: визнання пріоритету федерального права (ст. 31 Конституції Німеччини) [10]; пріоритет федерального законодавства щодо законодавства земель (ст. 42 Конституції Швейцарії) та визнання пріоритету права Союзу перед правом кантонів [11]; пріоритет законів Португалії щодо законів регіонів (ст. 112 Конституції Португалії) [15].

У Конституції Португалії, наприклад, закріплена ціла низка засобів забезпечення балансу в правовій системі (у межах допустимих відхилень): у регламентарних актах мають бути чітко зазначені закони, на конкретизацію яких спрямований регламентарний акт; усунення Конституційним судом суперечностей щодо застосування однієї і тієї ж норми; припинення дії неконституційних законів; розв'язання судами колізій завдяки правотлумаченню тощо [15].

Відтак, деформації у правових системах долаються у межах допустимих показників, які унеможливають настання регресу, а відтак показники регресивного стану фактично не фіксуються.

Важливо, що для всіх правових систем цієї групи характерними є правові положення, в яких визначається їхня взаємодія з міждержавними правовими системами. Зазвичай, це визнання міжнародного права чи міжнародного договору складовими частинами національного правопорядку (зокрема системи джерел права) або ж визнання їх пріоритету щодо національних джерел права. Наприклад, визнання Францією пріоритету міжнародного договору, а також верховенства права ЄС; визнання норм міжнародного права складовою частиною федерального права Німеччини, здатність міжнародного договору породжувати права та обов'язки громадян Німеччини; узгодження законодавства Італії з загальновизнаними нормами міжнародного права; визнання норм та принципів міжнародного права складовою частиною португальського права, безпосередня дія норм міжнародних організацій у Португалії; передання суверенних повноважень Німеччини міжнародним установам; передання повноважень міжнародним організаціям (Іспанія, Австрія, Нідерланди); передання повноважень, зокрема Європейському Союзу, (ст. 23 Конституції Німеччини [10], стаття 88¹ та 88² Конституції Франції [16]).

Ці положення є свідченням використання нових показників взаємодії між національними правовими системами та міждержавними правовими системами (появи нових принципів взаємодії), а це вже стійкі показники прогресивного стану, які можуть бути маркером, тенденцією змін чи зародження нової моделі правової системи.

Друга група правових систем: Республіка Болгарія (далі – Болгарія); Республіка Польща (далі – Польща); Чеська Республіка (далі – Чехія); Угорщина; Республіка Хорватія (далі – Чехія); Румунія; Республіка Молдова (далі – Молдова); Україна. Болгарія, Молдова, Угорщина, Чехія – парламентські республіки; Польща, Румунія, Хорватія, Україна – змішані республіки; усі мають унітарний державний устрій. Принципи демократичної, правової, соціальної держави; верховенства права; захисту прав та свобод людини та інші принципи зафіксовані безпосередньо у конституціях та законах. Оскільки конституції в цих правових системах приймалися у 90-х роках ХХ ст., фіксація зазначених вище положень була обов'язковою демонстрацією намірів щодо трансформації.

Законодавчі повноваження у цій групі правових систем покладаються конституціями держав на парламенти: Народні збори Болгарії (ст. 84 Конституції) [42]; Парламентська Рада – парламент Чехії – складається з Палати депутатів і Сенату (статті 40–53 Конституції) [43]; Національна Асамблея Угорщини (ст. 1 Конституції) [44]; Національні Збори Польщі, які складаються з двох палат: Сейму та Сенату (статті 119–121 Конституції) [45]; парламент Румунії складається з двох палат: Палати депута-

тів і Сенату (статті 67 та 73 Конституції) [46]; Хорватський сабор (ст. 81 Конституції) [47]; парламент Молдови (ст. 66 Конституції) [48]; Верховна Рада України (ст. 85 Конституції) [49].

У конституціях аналізованих держав визначені і повноваження (здебільшого правозастосовні) вищих органів виконавчої влади. Відповідно до ст. 105 Конституції Болгарії уряд (Рада міністрів) наділений повноваженнями виконавчої влади [42]; ст. 78 Конституції Чехії передбачає, що вищим органом виконавчої влади є уряд [43]; згідно зі ст. 16 Конституції Угорщини вищим органом державного управління є уряд [44]; зовнішні та внутрішню політику Польщі здійснює уряд (Рада міністрів), що забезпечує виконання законів та виконує інші повноваження (ст. 144) [45]; уряд Румунії здійснює загальне керівництво публічною адміністрацією (ст. 102 Конституції), вирішує питання зовнішньої та внутрішньої політики [46]; виконавча влада у Хорватії здійснюється урядом (ст. 107 Конституції) [47]; загальне керівництво в публічному управлінні здійснює і уряд Молдови (ст. 96 Конституції) [48]; вищим органом у системі органів виконавчої влади України згідно зі ст. 113 Конституції є уряд – Кабінет Міністрів України [49].

Проаналізовані правові системи мають сформований апарат центральних та місцевих органів виконавчої влади. У Болгарії Рада міністрів призначає обласних управляючих, функціонують обласні адміністрації; уряд Чехії формує систему центральних органів влади (міністерств); управлінські функції в Угорщині також здійснюють міністерства та інші центральні органи державної виконавчої влади (ст. 16 Конституції) [44]; керівництво центральними адміністративними органами здійснює уряд Польщі (ст. 144 Конституції) [45]; уряд Румунії керує публічною адміністрацією (ст. 102 Конституції), яка у адміністративно-територіальних одиницях здійснює свої повноваження у межах автономії та децентралізації публічних послуг (ст. 120 Конституції) [46]; у Хорватії уряд скеровує та контролює роботу органів державної влади (ст. 113 Конституції) [47]; публічне управління у Молдові контролює уряд (ст. 96 Конституції), який формує систему органів виконавчої влади (ст. 107 Конституції), що забезпечує провадження політики уряду (насамперед міністерства) [48]; в Україні уряд формує систему центральних органів виконавчої влади (ст. 116 Конституції), а в областях, районах, в містах Києві та Севастополі (ст. 118 Конституції) виконавчу владу здійснюють місцеві державні адміністрації [49].

У проаналізованих правових системах глава держави – президент, який зазвичай представляє державу у міжнародних відносинах; укладає міжнародні договори; є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності та безпеки тощо (статті 92–98 Конституції Болгарії [42]; статті 62 та 63 Конституції Чехії [43]; ст. 9 Конституції Угорщини [44]; статті 126, 133, 134 Конституції Польщі [45]; статті 80, 85, 87, 89–94 Конституції Румунії [46]; статті 94 та 98 Конституції Хорватії [47]; ст. 77, статті 86–88, ст. 98 Конституції Молдови [48]; статті 102–112 Конституції України [49].

Варто зазначити, що доволі часто на президентів покладаються завдання щодо забезпечення засобів стримувань та противаг між органами законодавчої, виконавчої, судової влади. Попри те, що у кожній правовій системі спостерігаються національні особливості, загальна конструкція є уподібненою.

Слід звернути увагу на правотворчу і правозастосовну діяльність органів місцевого самоврядування, яким держави передали частину публічних повноважень для самостійного вирішення місцевих питань у контексті децентралізації: статті 129а та 129 Конституції Хорватії [47]; статті 121, 122 Конституції Румунії [46]; ст. 169 Конституції Польщі [45]; ст. 32 Конституції Угорщини [44]; статті 92–105 Конституції Чехії [43] та ін.

У всіх досліджуваних правових системах другої групи функціонують органи конституційного правосуддя. Зазвичай їх повноваження визначають закони щодо конституційного правосуддя. І хоча ці повноваження у різних правових системах мають певні особливості, здебільшого зазначені органи вирішують питання відповідності законів та інших нормативно-правових актів конституції, здійснюють офіційне тлумачення конституції тощо. Тобто загальна конструкція для континентального права є уподібненою.

У кожній з правових систем другої групи сформована система судових органів: Верховний суд Хорватії, муніципальні та окружні суди, спеціалізовані суди (господарські, адміністративні) – Закон «Про суди» [50]; Високий Суд касації та юстиції, апеляційні суди, суди округів та м. Бухарест, спеціалізовані суди та військові суди (Закон «Про судоустрій» Румунії) [51]; Верховний Суд, загальні суди, адміністративні та військові суди (ст. 175 Конституції Польщі) [45].; Курія (з 01.01.2012 р. відповідно до нової Конституції Угорщини Верховний Суд перейменовано на Курію); апеляційні суди; суд столиці; обласні суди; місцеві суди та суди з розгляду трудових конфліктів (§ 45 Конституції) [44]; Верховний суд, Вищий адміністративний суд вищі суди, обласні суди і районні суди (ст. 91 Конституції Чехії) [43]; Верховний касаційний суд, Верховний адміністративний суд, апеляційні, окружні, військові та районні суди (ст. 119 Конституції Болгарії) [44]; Верховний суд, апеляційні та місцеві суди (ст. 17 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» [52].

Відтак фіксується принцип інстанційності судочинства та гарантується не менше двох інстанцій при розгляді справ у суді [53]. Враховуючи національні особливості, слід звернути увагу на типову

конструкцію системи органів, які здійснюють правосуддя (правозастосовних суб'єктів) у континентальному типі правових систем.

Повноваження та структурна організація проаналізованих вище органів держави та інших суб'єктів визначено законами (насамперед конституціями), як і процедура здійснення ними відповідних видів юридичної діяльності, що, зазвичай, розмежована на правотворчу, правозастосовну та правотлумачну.

Наприклад, у Болгарії законотворча діяльність здійснюється парламентом (статті 62–91 Конституції); правотворча та правозастосовна діяльність – Президентом (статті 92–104 Конституції), урядом (статті 111–115 Конституції), місцевими адміністраціями та органами місцевого самоврядування (статті 135–146 Конституції); діяльність Конституційного суду (правозастосовна та правотлумачна) врегульована статтями 147–152 Конституції; основи судової (правозастосовної) діяльності закріплені у статтях 117–125 Конституції [42]. Окрім цього, порядок організації діяльності та процедура, зазвичай, закріплені у законах про судову владу, судоустрій тощо, а також регламентах, спеціальних законах та інших юридичних документах.

Наведена вище конструкція є типовою (з урахуванням національних особливостей) для всіх правових систем цієї групи.

Законодавчу діяльність парламентів регламентують: статті 15–33 Конституції Чехії [43]; ст. 6 Конституції Угорщини [44]; статті 95–124 Конституції Польщі [45]; статті 61–79 Конституції Румунії [46]; статті 71–93 Конституції Хорватії [47]; статті 60–76 Конституції Молдови [48]; статті 75–101 Конституції України [49]. Правотворча та правозастосовна діяльність президентів визначається: статтями 54–66 Конституції Чехії [43]; статтями 126–146 Конституції Польщі [45]; статтями 80–101 Конституції Румунії [46]; статтями 94–106 Конституції Хорватії [47]; статтями 77–90 Конституції Молдови [48]; статтями 102–112 Конституції України [49]. Порядок діяльності визначається регламентами парламентів, законами, статутами.

На законодавчому рівні закріплені положення про правотворчу та правозастосовну діяльність урядів, органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування (в конституціях, інших законах та регламентарних актах). Нормативно закріплений і порядок правозастосовної та правотлумачної діяльності органів конституційного правосуддя та судових органів, а також параметри їх правозастосовної і правотлумачної діяльності. У законах та регламентарних актах зафіксований і порядок здійснення нормативно-договірної правотворчості щодо укладення міжнародних та колективних договорів. Наприклад Закон України «Про міжнародні договори України» [54], Кодекс законів про працю України [55] та Закон України «Про колективні договори та угоди» [56] передбачають порядок укладення нормативно-правових договорів України (міжнародних договорів та колективних договорів). Подібні порядки закріплені у законодавствах усіх вищезгаданих правових систем.

Результатами аналізованих вище видів юридичної діяльності є система юридичних актів (зокрема джерел права). Для правових систем другої групи досліджуваних правових систем континентального типу характерними є нормативно-правові акти (закони та підзаконні нормативно-правові акти); нормативно-правові договори (міжнародні договори та колективні договори).

Варто зауважити, що спостерігаються певні особливості національних систем джерел права. Наприклад, до системи джерел права Чеської Республіки відносяться: Конституція; Хартія основних прав та свобод; конституційні закони; звичайні закони; рішення Президента Республіки; постанови (розпорядження) Уряду; нормативно-правові акти міністерств, інших адміністративних органів, органів територіального самоврядування, а також міжнародні договори, колективні договори, джерела права Європейського Союзу.

Систему джерел права Болгарії утворюють: нормативно-правові акти (закони та підзаконні нормативно-правові акти); міжнародні та колективні договори. Закон «Про нормативно-правові акти» визначає їхню ієрархію: Конституція, закони та постанови Народних Зборів; постанови, розпорядження, рішення Ради Міністрів; правила, розпорядження, інструкції, накази міністерств; акти органів місцевої адміністрації та місцевого самоврядування, а також належним чином ратифіковані міжнародні договори [57]. Важливим джерелом права є кодекси, як і у будь-якій з проаналізованих правових систем. Судові рішення є актами застосування права або актами тлумачення права. Санкціоноване і застосування правових звичаїв, загальних принципів права, іноді актів органів конституційного правосуддя.

До типових джерел права Угорщини (нормативно-правових актів та нормативно-правових договорів) відносяться також джерела міжнародного права, зокрема юридичні документи Європейського Союзу (Лісабонська угода, міжнародні договори, регламенти, директиви, рішення), які є складовою частиною правової системи.

Систему джерел права Польщі, Румунії, Хорватії, Молдови, України формують нормативно-правові акти та нормативно-правові договори; інколи для врегулювання суспільних відносин застосовується правовий звичай.

Важливим для характеристики другої групи досліджуваних правових систем континентального права є визначення принципів взаємодії між національним та міжнародним правом. Зазвичай, у конституціях цих правових систем зафіксований принцип визнання ратифікованих парламентом міжнародних договорів складовою частиною національної системи джерел права (ст. 5 Конституції Болгарії [42]; ст. 10 Конституції Чехії [43]; ст. 91 Конституції Польщі [45]; ст. 11 Конституції Румунії [46]; ст. 134 Конституції Хорватії [47]; ст. 9 Конституції України [49]). Цей принцип передбачає, що у разі виникнення колізії між національним законодавством та міжнародними договорами пріоритет визнається за міжнародними договорами.

Конституція Угорщини передбачає пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права, які є складовою частиною правової системи Угорщини [44]. Формує відносини на основі загальновизнаних норм та принципів міжнародного права і Молдова – пріоритет у вирішенні колізій надається нормам міжнародного права [48].

Варто звернути увагу на співвідношення національних джерел права з джерелами права Європейського Союзу, оскільки більшість правових систем цієї групи є державами учасницями ЄС, у якому діє принцип верховенства права ЄС (навіть якщо у національних джерелах права не зафіксований цей принцип – джерела права ЄС матимуть пріоритет щодо національних джерел права).

Аналіз другої групи досліджуваних правових систем завдяки зазначеному ідентифікаційному коду дає змогу констатувати, що вони належать до континентального типу, а виокремлення індикатора їх функціонування та розвитку дозволяє виявити типові показники, показники допустимих відхилень, тенденції розвитку.

Типові (формальні) показники, загалом, відповідають пізнавальній конструкції: правові системи утворюються та функціонують на підставі Конституції; зафіксовано мету, завдання, принципи функціонування правової системи; визначено статус відповідних суб'єктів та їх правотворчі, правозастосовні, правотлумачні повноваженнями; межі та процедура діяльності цих суб'єктів закріплено у законах, регламентарних актах, інших офіційних документах, як і вимоги до результатів цієї діяльності – правотворчих, правозастосовних, правотлумачних актів.

З-поміж показників допустимих відхилень слід акцентувати на використанні коригуючої діяльності, засобів подолання деформацій (зокрема правової аналогії); спостерігається використання засобів правової уніфікації, зокрема щодо погодження національних джерел права з універсальними чи регіональними міжнародними стандартами. Це важливо для досліджуваної групи правових систем, яка удосконалює ідентифікаційні ознаки та стабілізує типові показники в контексті сучасних вимог.

Варто наголосити, що показники прогресивного стану фіксуються лише частково стосовно застосування нових правових засобів.

Утім наявні деякі показники регресивного стану, зокрема щодо розбіжностей між формальними показниками та реальним забезпеченням досягнення мети. Відтак при застосуванні правових засобів не завжди досягається мета правової системи – правопорядок. Також спостерігається порушення взаємодії між національними та міждержавними правовими системами, зокрема стосовно дотримання деякими національними правовими системами принципів міжнародного права (універсального та регіонального).

Наприклад, суттєві порушення спостерігаються у правовій системі Угорщини. Зокрема діяльність прем'єр-міністра Угорщини щодо реалізації принципу співробітництва з усіма народами світу для встановлення миру та безпеки, що є одним із принципів, які має забезпечувати ця посадова особа відповідно до ст. 18 Конституції Угорщини [44]. На жаль, Прем'єр-міністр Угорщини відсторонюється від вирішення цих питань у контексті агресії Росії проти України, а також підтримує тісні зв'язки з державою-агресором (інколи всупереч санкціям міжнародних співтовариств), створює перешкоди у наданні Європейським Союзом допомоги Україні для завершення війни проти агресора. Водночас порушуються і принципи універсального міжнародного права, зокрема якщо проаналізувати голосування Угорщини в інституціях Організації Об'єднаних Націй. Чинний Прем'єр-міністр Угорщини робить офіційні заяви, які підривають авторитет міжнародного права, а інколи вчиняє діяльність, яка виходить за межі його повноважень у Європейському Союзі (як-от поїздки до держави-агресора під час головування в Європейському Союзі).

Також варто наголосити, що спостерігається використання Угорщиною правової форми міждержавних правових систем для забезпечення власних цілей всупереч основним принципам та меті – досягнення міжнародного правопорядку. Це може свідчити про тенденції до ймовірної втрати правової форми правовою системою Угорщини, а також про створення умов для втрати правової форми європейською міждержавною правовою системою чи загрози універсальній правовій системі Організації Об'єднаних Націй.

До третьої групи правових систем, які досліджуються у межах цієї наукової статті, належать Республіка Білорусь (далі – Білорусь) та Російська Федерація (далі – Росія), характеристика яких потребує переосмислення в контексті реалій сьогодення.

Аналіз змісту Конституції Білорусі, зокрема її Преамбули дає змогу виявити систему цінностей, які були покладені в основу формування незалежної держави: визнання загальнолюдських цінностей, прав та свобод людини і громадянина, правової держави, миру, незалежності Республіки Білорусь та ін. У ст. 1 Конституції визначені принципи правової, демократичної, соціальної держави; законності і правопорядку; визнання вищою цінністю людини (ст. 2); верховенство права (ст. 7); розподіл влади на законодавчу, виконавчу, судову (ст. 6) та ін. [58].

Утім значна частина тексту Конституції Білорусь 1994 р. доповнена та змінена, і в сучасному варіанті глава держави – Президент Республіки Білорусь (ст. 79), доволі широкі повноваження якого зафіксовані у ст. 84 Конституції [58]. До Конституції була додана ст. 88¹, яка передбачає процедуру здійснення влади у разі неможливості виконання обов'язків, пов'язаних з насильницькими діями. Викликає подив ч. 3 ст. 82 Конституції, згідно з якою Президент, який припинив повноваження, не може бути притягнений до відповідальності за дії, які він здійснював у зв'язку з виконанням повноважень; а усунення з поста Президента здійснюється (відповідно до нової редакції ст. 88 Конституції) Всебілоруськими народними зборами (Глава 3¹ Про Всебілоруські народні збори додана до Конституції додатково), і лише у разі скоєння злочину – Верховним Судом. До складу Всебілоруських національних зборів входить і экс-президент [58].

Законодавчим органом у Білорусі є двопалатний парламент – Національні Збори Республіки Білорусь. Його повноваження та процедура діяльності закріплені у статтях 90–105 Конституції. У статтях 106–108 Конституції зафіксовані повноваження уряду (Ради Міністрів Республіки Білорусь) – центрального органу державного управління, який підконтрольний Президенту, відповідальний перед парламентом. Уряд керує республіканськими органами державного управління, системою місцевих виконавчих та розпорядчих органів; забезпечує виконання Конституції, рішень Всебілоруських національних зборів, законів, актів президента тощо [58].

Глава 6 Конституції (статті 109–116¹) містить положення про судову систему, яка здійснює правосуддя відповідно до Конституції (ст. 112). Але до згадуваної глави додана стаття 112¹, згідно з якою очолює систему Верховний Суд, Голову заступників Голови та судді якого обирають Всебілоруські Національні Збори; його постанови є обов'язковими для всіх учасників суспільних відносин (ст. 115). Всебілоруські національні збори обирають також Голову, заступника Голови, суддів Конституційного Суду (ст. 116). Конституційний Суд вирішує питання про конституційність нормативно-правових актів органів державної влади, їх тлумачення, порушення Конституції Президентом тощо. Висновки та рішення Конституційного Суду є остаточними [58].

У статтях 117–124 Конституції висвітлюється питання місцевого управління та самоврядування, яке здійснюється через місцеві ради депутатів, виконавчі і розпорядчі органи, органи територіальної громадського самоврядування, місцевий референдум та інші форми. Місцеві ради депутатів обираються, а керівників виконавчих та розпорядчих органів призначає (звільняє) Президент [58].

У органів прокуратури Білорусі залишилися наглядові функції (виконання законів), які передбачені Главою 7 Конституції, яка присвячена системі органів прокуратури та державного контролю. Систему органів прокуратури очолює Генеральний прокурор, якого призначає Президент [58].

Парламент Білорусі здійснює і законодавчу, і правозастосовну діяльність. Але у законодавчій діяльності (через законодавчу ініціативу) беруть участь також Президент, Всебілоруські національні збори, депутати, громадяни (не менше 50 000 осіб).

Порядок діяльності парламенту Білорусі визначається його Регламентом (ст. 105 Конституції). Правотворчі, зокрема і деякі законодавчі функції, здійснюють і Всебілоруські національні збори: вносять зміни до Конституції, мають право законодавчої ініціативи тощо, а також здійснюють підзаконну правотворчу діяльність (видають укази та розпорядження), а також підписують міжнародні договори. Відповідно до ст. 89 Конституції Всебілоруські національні збори приймають рішення, які є обов'язковими до виконання. Цей орган уповноважений скасовувати правові акти інших органів держави [58].

Уряд приймає постанови обов'язкової юридичної сили на території Білорусі.

Суди здійснюють правозастосовну діяльність, але їхні постанови є обов'язковими для всіх органів держави та інших суб'єктів. Конституційний Суд здійснює правозастосовну та правотлумачну діяльність. Правотворчу та правозастосовну діяльність здійснюють і місцеві ради (ст. 124 Конституції) – приймають рішення [58].

Відповідно до Закону Республіки Білорусь «Про нормативно-правові акти» до системи джерел права відносяться: Конституція; рішення республіканського референдуму; закони; декрети та укази Президента; постанови Ради Міністрів; нормативно-правові акти міністерств та інших республіканських органів державного управління; рішення місцевих референдумів; рішення місцевих рад, виконавчих та розпорядчих органів, інших нормотворчих органів та посадових осіб; технічні нормативно-правові акти; рішення Всебілоруських національних зборів. До нормативно-правових актів віднесені також інструкції, положення, статuti, правила, типові нормативно-правові акти (ст. 21 Закону) [59]. У Білорусі

діє близько 30 кодексів. Порядок укладення міжнародних договорів визначений Законом «Про міжнародні договори Республіки Білорусь» [60], згідно з яким Білорусь визнає пріоритет загальноновизнаних принципів міжнародного права.

Дослідження правової системи Білорусі свідчить про належність (за ідентифікаційним кодом) до континентального права. За формальними типовими показниками вона, загалом, відповідає пізнавальній конструкції: містить принципи функціонування правової системи; сформована інституційна структура (органи, яким надані правотворчі, правозастосовні та правотлумачні повноваження), здійснюється відповідно до них юридична діяльність, створюються відповідні юридичні акти (правотворчі, правозастосовні, правотлумачні); сформована система нормативно-правових актів, діють міжнародні договори. Але правові засоби, які застосовуються, не дозволяють досягнути мети правової системи – сформувати належний правопорядок (а це вже тенденції регресивного стану). Спостерігається порушення структурної організації правової системи, особливо інституційної частини (невідповідність задекларованим принципам права, відхилення від задекларованої моделі сучасної держави).

Варто наголосити, що ст. 81 Конституції передбачає можливість обіймати посаду Президента не більше двох строків підряд [58], але ці положення поширюють дію лише після зайняття посади новообраним президентом (отже, чинний Президент у разі його обрання може претендувати на посаду ще упродовж двох строків, але це «обнулення» строків стало можливим завдяки внесенню змін до Конституції).

Видається, що обтяжують структуру вищих органів державної влади і Всебілоруські національні збори, які утворюють потрібну модель (Збори, парламент, Президент), ці зміни вносилися до Конституції на випадок втрати влади чинним керівництвом Республіки Білорусь. Така структура влади є обтяжливою та неефективною. Заформалізованою є і нормативна частина правової системи, де увага акцентується на нормативно-правових актах, а джерела права різної юридичної сили об'єднані в єдину систему нормативно-правових актів.

Відтак, простежуються деформації у внутрішній організації правової системи: велика кількість суб'єктів та нечіткі межі їх повноважень; обмеження зовнішніх зв'язків державами учасницями СНД та декількома тоталітарними державами; обтяження системи великою кількістю правових засобів, які не дають змоги досягти мети правової системи – створення належного правопорядку; зловживання правовою формою, використання її не для досягнення правопорядку; невідповідність сучасним умовам розвитку, зокрема геополітичним; невідповідність принципам міжнародного права; порушення взаємодії з міждержавними правовими системами. Це тенденції до регресивного стану, який може спричинитися до втрати правової форми чи припинення функціонування соціальної системи загалом.

Що ж до правової системи Росії, то за Конституцією 1993 р. вона мала формуватися на загальноцивілізаційних цінностях, як-от: визнання себе частиною світового співтовариства; демократії; прав та свобод людини; рівноправ'я та самовизначення народів. У Конституції були проголошені принципи демократичної, правової, соціальної держави; людина визнавалася найвищою цінністю; народ проголошувався джерелом влади, захоплення та присвоєння якої мало переслідуватися федеральним законодавством (ст. 3). Серед важливих принципів, зафіксованих у Конституції, є: принцип розподілу влади (ст. 10); гарантування місцевого самоврядування (ст. 10); ідеологічне багатоманіття (ст. 13); загальноновизнані норми та принципи права та міжнародні договори Російської Федерації визнаються складовою частиною її правової системи з визнанням пріоритету міжнародного договору, а Глава 2 Конституції визначає права та свободи людини [61].

Інституційна структура складається з таких органів влади: Президент, Федеральні збори (Рада Федерації та Державна Дума), уряд, суди, органи державної влади у суб'єктах Федерації. У ст. 65 Конституції зазначено, що порядок прийняття до Російської Федерації визначається федеральним конституційним законом [61], але не встановлений порядок виходу зі складу, лише зміна статусу за взаємною згодою Російської Федерації та її суб'єктів

Зважаючи на те, що Росія є федеративною державою, її правова система має дворівневий характер, відтак ст. 71 Конституції визначає питання, які вирішуються на федеральному рівні, а ст. 72 – сфери спільного регулювання Федерації та її суб'єктів [61].

Система органів державної влади республік, країв, областей, міст федерального підпорядкування, автономних областей, округів встановлюється суб'єктами Федерації самостійно, але за принципом, передбаченим федеральним законом. Водночас п. 2 ст. 77 Конституції передбачає, що федеральні органи виконавчої влади та органи виконавчої влади суб'єктів Російської Федерації утворюють єдину систему виконавчої влади [61].

Глава держави – Президент Російської Федерації (статті 80–92 Конституції) має широкі повноваження, особливо щодо призначення керівників органів державної влади. Федеральні Збори – законодавчий орган (парламент) Російської Федерації – складається з двох палат: Ради Федерації та Державної Думи (статті 94–103 Конституції). Виконавчу владу здійснює уряд (статті 110–114 Конституції).

Судова система Російської Федерації формується відповідно до Конституції (ст. 118) та федеральних конституційних законів. Конституційний Суд (ст. 125 Конституції) вирішує питання про конституційність нормативно-правових актів; дає тлумачення Конституції, висновки щодо недовіри Президенту. Вищим судовим органом з цивільних, кримінальних, адміністративних, інших справ є Верховний Суд (ст. 126). Повноваження органів місцевого самоврядування зафіксовані у статтях 130–133 Конституції [61].

Законодавчу діяльність здійснює парламент (статті 94–109 Конституції). Участь у законотворчій діяльності бере і Президент: внесення законопроектів у Державну Думу, підписання та оприлюднення законів. Президент бере участь і у нормативно-договірній правотворчості, зокрема: веде переговори, підписує міжнародні договори. Він здійснює і підзаконну правотворчість: видає укази та розпорядження, зупиняє дію незаконних актів органів виконавчої влади, суб'єктів Федерації тощо. Уряд видає постанови та розпорядження (ст. 114). Судова влада здійснюється шляхом конституційного, цивільного, адміністративного, кримінального судочинства (ст. 118 Конституції). Суди здійснюють правозастосовну та правотлумачну діяльність. Конституційний Суд дає роз'яснення Конституції (ст. 125), а Верховний Суд – роз'яснення з питань судової практики (ст. 126 Конституції) [61].

У системі джерел права центральне місце відведено нормативно-правовим актам (хоча діють і міжнародні договори). Верховенство мають Конституція Російської Федерації та федеральні закони (ст. 4 Конституції) [61]. Чітко визначена ієрархія законів: Конституція; конституційні федеральні закони; міжнародні договори, ратифіковані парламентом; міжнародні договори укладені Президентом; федеральні закони; конституційні закони суб'єктів Федерації. Також існує ієрархія підзаконних нормативно-правових актів: укази Президента; нормативно-правові акти Центрального банку; інструкції Центральної виборчої комісії; постанови уряду; міжвідомчі міжнародні договори; нормативно-правові акти органів виконавчої влади спільної компетенції та федеральних органів виконавчої влади, зокрема міністерств; акти органів місцевого самоврядування.

Завдяки проведеному аналізу можна констатувати, що система джерел права дуже формалізована, з жорсткою ієрархією; всі сфери суспільних відносин охоплені публічно-правовим регулюванням. Зазвичай така ситуація притаманна закритим правовим системам. Посилення централізації управління та формалізації здійснювалося шляхом внесення поправок до Конституції у 2008 р.: збільшення строків повноважень Президента до 6 років (ст. 11); збільшення строків повноважень Державної Думи до 5 років (ст. 96) [61]. У 2014 р. були розширені повноваження Ради Федерації: збільшилася кількість членів, призначених до її складу Президентом, а новообраний Президент позбавлений права їх звільняти, якщо вони призначені до зайняття ним посади у 2020 р.

Про порушення задекларованих у Конституції принципів (розподілу влади; демократичної, правової держави; визнання народу єдиним джерелом влади тощо) свідчать внесені до Глав 3 і 8 Конституції зміни, згідно з якими Російська Федерація проголошена правонаступницею СРСР на своїй території (ст. 67); мова державотворчого народу – російська мова (ст. 68); введено поняття внутрішньої загрози і повноваження щодо її попередження покладене на Раду Безпеки Російської Федерації (ст. 83); істотно звужені повноваження уряду (ст. 113); Президент призначає (звільняє) міністрів; здійснює загальне керівництво урядом; Президент має недоторканність, навіть після закінчення повноважень (ст. 92) і залишається членом Ради Федерації (ст. 95); збільшена кількість сенаторів, яких призначає Президент до 30, а 7 з них довічно; Президент призначає та звільняє Генерального прокурора, його заступника, військового прокурора (ст. 129); введено поняття «єдина система публічної влади Російської Федерації»; задеклароване єднання державної та місцевої влади; Конституційний Суд приймає рішення про те, які постанови Міжнародного суду виконувати (статті 79, 125); зменшена кількість суддів Конституційного Суду, його керівник призначається за поданням Президента; правки до ст. 83 (обрахування термінів перебування на посаді Президента з моменту набрання чинності правок до Конституції, «обнулення» термінів перебування на посаді чинного Президента) приймаються всенародним голосуванням, а не референдумом (як це передбачено в Конституції) [61].

У 2014 р. були прийняті (з порушення міжнародного права) до складу Російської Федерації Автономна Республіка Крим та місто Севастополь; а у 2022 р. – так звані ДНР та ЛНР, а також Запорізька та Херсонська області України (зміни до ст. 65 Конституції Росії) [61]. Фактично відбулася легалізація приєднань загарбаних територій України, як свого часу і Грузії.

Дослідження сучасної правової системи Росії дає змогу зробити висновок, що відповідно до ідентифікаційного коду вона відноситься до континентального типу; є і типові показники: фіксування у Конституції основних принципів функціонування правової системи; наявність розгалуженої системи органів держави (і на федеральному рівні, і на рівні суб'єктів Федерації); наділення їх відповідними повноваженнями для здійснення правотворчої, правозастосовної та правотлумачної діяльності; наявність розгалуженої системи нормативно-правових актів; дія міжнародних договорів та колективних договорів; наявність системи правозастосовних та правотлумачних актів.

Водночас у правовій системі спостерігаються деформації внутрішньої організації (типових показників), особливо у контексті змін до Конституції: система органів держави жорстко централізована під суворим контролем Президента; жорстке підпорядкування всіх структур федеральним органам влади, зокрема судовим та прокурорським органам; простежується «зрощення» органів державної влади та органів місцевого самоврядування; система правового регулювання – це, насамперед, система нормативно-правових актів, що має публічно-правовий характер, який останнім часом посилюється; питання про застосування положень міжнародних договорів вирішують суди, зокрема Конституційний Суд (з порушенням принципу взаємодії національного та міжнародного права, адже у положеннях Конституції задекларовано, що норми і принципи міжнародного права та міжнародні договори є складовою частиною правової системи Російської Федерації, а у разі розбіжності застосовуються міжнародні договори); система є заформалізованою та закритою.

У межах допустимих відхилень використовується правова уніфікація, насамперед у контексті джерел права СНД; застосовуються способи подолання деформацій, насамперед для забезпечення непопущеності чинної влади; використовується коригуюча правотворча діяльність, яка здійснюється з порушенням і спрямована на забезпечення інтересів правлячої еліти. Так, зміни до Конституції вносяться з порушенням вимог самої Конституції (так зване «всенародне голосування», а не референдум) та підміна норм міжнародного права псевдолегалізацією (приєднання захоплених територій). У результаті згадуваних змін відбувається монополізація влади; «обнулення» строків перебування на посаді чинного Президента; збільшення терміну його перебування на посаді; гіперцентралізація апарату держави; формування мілітаристської ідеології як державної; контроль над усіма сферами суспільного життя; звуження сфери взаємодії з міждержавними правовими системами; порушення загальноцивілізаційних принципів; використання правової форми міждержавних правових систем для досягнення власних цілей, зокрема створення і використання СНД для мілітарних цілей та геополітичної агресії.

Загалом спостерігається чітка тенденція до регресивного стану, як-от: невідповідність правових засобів сучасним соціальним умовам; неможливість завдяки цим засобам досягнення мети і національної правової системи, і міждержавних правових систем, учасницею яких є правова система Росії; посилення взаємодії з тоталітарними державами; невідповідність геополітичним змінам; фактично відбувається використання правової системи для досягнення інших цілей, а не мети правової системи. Відповідно до даних щодо індексу верховенства права з 2016 р. до 2020 р. він не сягав і 50%, а вже з 2021 р. до 2023 р. простежувалося ще суттєвіше зниження розвитку правової системи Росії у напрямку втрати правової форми загалом, що є загрозливим і для російського суспільства, і для людства загалом. Учені наголошують на деструктивному впливі глобальних загроз та послабленні демократичних інститутів, що створює сприятливі умови для поширення авторитарних тенденцій [62].

Висновки. Вибірковий аналіз правових систем континентального типу дав змогу зробити низку висновків. За станом ідентифікаційних показників з-поміж них слід виокремити три групи: перша група – правові системи, які використовують правову форму для ефективного функціонування та формують підґрунтя для можливого еволюційного переходу до нової форми через показники прогресивного стану; друга група – правові системи, які надають правовій формі стабільності у функціонуванні, посилюють якість типових показників та показників допустимих відхилень; третя група – це правові системи, які використовують правову форму для досягнення інших цілей, а в результаті їхнє функціонування спрямоване до втрати правової форми та загрози для функціонування суспільства загалом.

До першої групи входять правові системи Австрії, Бельгії, Німеччини, Франції, Італії, Іспанії, Португалії, Швеції, Нідерландів; до другої групи – правові системи Болгарії, Польщі, Чехії, Угорщини, Хорватії, Румунії, Молдови, України; до третьої групи – правові системи Білорусі та Росії.

Варто наголосити, що всі правові системи ідентифікуються з континентальним типом

З формальної точки зору типові показники закріплені у системі джерел права усіх правових систем: це фіксація принципів функціонування правової системи (верховенство права; демократична, правова, соціальна держава та ін.); сформована інституційна структура з наділенням відповідних органів держави та інших суб'єктів правотворчими, правозастосовними та правотлумачними повноваженнями; законодавче визначення процедури здійснення ними видів юридичної діяльності відповідно до повноважень; створена система юридичних актів, які можуть бути спрямовані на досягнення мети функціонування правової системи.

Аналіз першої групи правових систем дав підстави констатувати відповідність формальних типових показників реальним; їхню спрямованість на досягнення мети правової системи. Простежується наявність показників допустимих відхилень, як-от: використання засобів правової уніфікації для забезпечення взаємодії з міждержавними правовими системами (погодження з міжнародними правовими стандартами); подолання деформацій, зокрема завдяки правовій аналогії, уніфікації судової практики, коригуючій законотворчій діяльності. Це є попередженням регресивного стану, показники якого фактично не фіксуються. Стійке впровадження принципів взаємодії національних та міждержавних

правових систем, передання повноважень міжнародним організаціям, зокрема Європейському Союзу – це вже стійкі показники прогресивного стану, які можуть бути маркером зміни чи зародження нової моделі правової системи.

Аналіз правових систем другої групи дав підстави констатувати, що типові показники, загалом, відповідають пізнавальній конструкції, однак постійно відбувається процес їх вдосконалення, зокрема під кутом зору міжнародних правових стандартів, а також сучасних геополітичних змін. Показники допустимих відхилень використовуються для посилення якості типових показників. Показники прогресивного стану фіксуються лише частково у контексті появи нових правових засобів, а також принципів взаємодії національних та міждержавних правових систем. Утім спостерігаються і деякі показники регресивного стану, як-от: розбіжність між формальними та реальними показниками у деяких правових системах цієї групи (зокрема Угорщині), а також у контексті взаємодії національних та міждержавних правових систем; спостерігається намагання використати правову форму у власних цілях, а не для досягнення мети правової системи; індикатор фіксує відхід від принципів міжнародного права, а це може створити умови для можливої деформації чи втрати правової форми.

Що ж до третьої групи правових систем (Білорусі та Росії), то деформації спостерігаються вже у типових показниках, як-от: порушення структурної організації правової системи; відхилення від задекларованої моделі сучасної держави; невідповідність задекларованим принципам права; зростання кількості органів держави; посилення централізації державної влади під жорстким контролем Президента; система правових засобів, насамперед нормативно-правових актів, є заформалізованою та має посилений публічний характер; звуження меж приватно-правового регулювання; обмеження зовнішніх відносин (окрім низки тоталітарних держав та держав-учасниць СНД); створення значної кількості юридичних актів, які не дають змоги досягти мети правової системи; зловживання правовою формою; порушення принципів міжнародного права. Спостерігається використання показників допустимих відхилень для забезпечення посилення монополізації влади та досягнення цілей, які не відповідають меті правової системи; використання правової форми (не лише своєї правової системи а й міждержавних правових систем) для досягнення власних цілей (на сучасному етапі – для легітимації закріплення результатів геополітичної агресії); спостерігаються чіткі тенденції до регресивного стану, про що свідчить індекс верховенства права, який суттєво знизився в останні роки. Ці тенденції свідчать про втрату правової форми цими правовими системами, також про загрозу для правового розвитку людства загалом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Zweigert K., Kötz H. An Introduction to Comparative Law / 3e éd., trad. par. Tony Weir. Oxford, Oxford University Press, 1998. URL: <https://www.pierre-legrand.com/zweigert-and-kotz.pdf>.
2. Legeais R. Grands systèmes de droit contemporains. Approche comparative / 3e éd. Editeur: LexisNexis, 2016. 584 p.
3. Glendon M.A., Gordon M.W., Osakwe Ch. Comparative legal traditions: text, materials and cases on the civil law, common law and socialist law traditions, with special reference to French, West German, English and Soviet law. West Group, 1985. 1091 p. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000087065>.
4. Бехруз Х. Порівняльне правознавство: сучасні грані досліджень. *Порівняльне правознавство*. 2013. № 1–2. С. 278–285. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/popr_2013_1-2_22.
5. Савчин М. В. Порівняльне конституційне право: навчальний посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2019. 328 с. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/29207/1/Savchyn_Comparative%20Constitutional%20Law.pdf.
6. Luts, L., Nastasiak, I., Karmazina, C., Kovbasiuk, S. Prospects for the development of modern interstate legal systems in the context of globalization challenges. *Amazonia Investiga*. 2021. № 10 (40), P. 233–243. URL: <https://doi.org/10.34069/AI/2021.40.04.23>.
7. Луць Л.А, Настасяк І.Ю. Механізм гарантування принципу підтримання міжнародного миру і безпеки: сучасні реалії. *Альманах права*. 2022. № 13. С. 113–119. doi.org/10.33663/2524-017X-2022-13-17.
8. La Constitution Belge. 07.02.1831. URL: https://www.senate.be/doc/const_fr.html.
9. Bundes-Verfassungsgesetz. 10.11.1920. URL: <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=bundesnormen&Gesetzesnummer=10000138>.
10. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. 23.05.1949. URL: <https://www.bundestag.de/parlament/aufgaben/rechtsgrundlagen/grundgesetz>.
11. Bundesverfassung der Schweizerischen Eidgenossenschaft. 18.04.1999. URL: <https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/1999/404/de>.
12. Constitución Española. 06.12.1978. URL: <https://www.senado.es/web/conocersenado/normas/constitucion/index.html>

13. La Costituzione. 22.12.1947 URL: <https://www.senato.it/istituzione/la-costituzione>.
14. Grondwet 25.08.1815. URL: <https://wetten.overheid.nl/BWBR0001840/2023-02-22>.
15. Constituição da República Portuguesa. 02.04.1976. URL: <https://www.parlamento.pt/Legislacao/Paginas/ConstituicaoRepublicaPortuguesa.aspx>.
16. Constitution de la République de France. 4.10.1958. URL: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/le-bloc-de-constitutionnalite/texte-integral-de-la-constitution-du-4-octobre-1958-en-vigueur>.
17. Баликіна-Галанець, Л.І.. Конституційно-правовий статус парламентів країн ЄС з республіканською формою правління (змішані республіки). *Правничий вісник Університету «КРОК»*. № 38. С. 25–33. URL: <https://lbku.krok.edu.ua/index.php/krok-university-law-journal/article/view/243>.
18. Verfassungsgesetz. 1953. Fassung vom 27.09.2024. URL: <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10000245>.
19. Geschäftsordnung des Verfassungsgesichtshofes. 4.12.1946. URL: <https://www.ris.bka.gv.at/NormDokument.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10000208&Artikel=&Paragraf=4&Anlage=&Uebergangsrecht=>.
20. General Civil Code 01.03.1811 URL: <https://www.jusline.at/gesetz/abgb>.
21. The Italian Judicial System. Consiglio Superiore della Magistratura. Roma. Di aprile 2015. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/IJudiciary/JudicialCouncils/Italy_2.pdf.
22. Ley Orgánica del Tribunal Constitucional. 03.10.1979. URL: <https://www.boe.es/buscar/doc.php?id=BOE-A-1979-23709>.
23. Wet op de rechterlijke organisatie. 01.01.2013. URL: <https://wetten.overheid.nl/BWBR0001830/2023-07-01>.
24. Назаров І. Класифікація судових систем європейських держав // *Вісник Академії правових наук України*. 2011. № 1 (64). С. 198–207 URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/7480>.
25. Bundesgesetz über die Geschäftsordnung des Nationalrates. 04.07.1975. URL: <https://www.parlament.gv.at/verstehen/nationalrat/rechtsgrundlagen/GOGNR/>
26. Geschäftsordnung des Bundesrates. 08.07.1988. URL: <https://www.parlament.gv.at/verstehen/bundesrat/rechtsgrundlagen/GOBR>.
27. Gerichtsorganisationsgesetz. 27.11.1896. URL: <https://www.jusline.at/gesetz/gog>.
28. Gerichtsverfassungsgesetz. 9.05.1975. URL: <https://www.buzer.de/GVG.htm>.
29. Gesetz über das Bundesverfassungsgericht. 12.03.1951. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/bverfgg/index.html#download=1>.
30. Geschäftsordnung des Bundesverfassungsgerichts. 19.11.2011. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/bverfggo_2015/index.html.
31. Ley, reguladora de las Bases del Régimen Local. 02.04.1985. URL: https://noticias.juridicas.com/base_datos/Admin/I7-1985.html.
32. Ley Orgánica del Poder Judicial. 01.07.1985. URL: <https://www.boe.es/buscar/doc.php?id=BOE-A-1985-12666>.
33. Il Regolamento della Camera. 17.02.1971. URL: <https://www.camera.it/leg18/437?conoscereilacamera=237>.
34. Il Regolamento del Senato. 17.02.1971. URL: <https://www.senato.it/istituzione/il-regolamento-del-senato>.
35. Rules of Procedure of the Constitutional Court. 11.03.1953. URL: https://www.cortecostituzionale.it/documenti/download/pdf/Supplementary_Rules_Eng.pdf.
36. Lei del Organização, Funcionamento e Processo do Tribunal Constitucional. 15.11.1982. URL: <https://www.tribunalconstitucional.pt/tc/legislacao01.html>.
37. Règlement de l'Assemblée nationale. 24.06.1959. URL: https://www.assemblee-nationale.fr/dyn/15/divers/texte_reference/02_reglement_assemblee_nationale.
38. Règlement du sénat. 25.06.1959. URL: <https://www.senat.fr/reglement/reglement.html>.
39. Chaeva, N. La réforme du règlement du Sénat: Une restructuration fondamentale des méthodes de travail ? *Pouvoirs*. 2016. № 159. P. 79–92. URL: <https://doi.org/10.3917/pouv.159.0079>.
40. Civil Code. 10.12.1907. URL: <https://www.fedlex.admin.ch/de/cc/internal-law/21>.
41. Código Civil. 24.07.1889. URL: <https://www.conceptosjuridicos.com/codigo-civil/>.
42. Конституция на Република България. 12.07.1991. URL: <https://www.parliament.bg/bg/const>.
43. Ústava České republiky. 16.12.1992. URL: <https://www.psp.cz/docs/laws/constitution.html>.
44. Magyarország Alaptörvénye. 25.04.2011. URL: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1100425.atv>.
45. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. 02.04.1997. URL: <https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/Polski/kon1.htm>.

46. Constituției României. 31.10.2003. URL: <https://www.presidency.ro/ro/presedinte/constitutia-romaniei>.
47. Ustav Republike Hrvatske. 22.12.1990. URL: <https://www.zakon.hr/z/94/Ustav-Republike-Hrvatske>.
48. Constitutia Republicii Moldova. 29.07.1994. URL: <https://www.parlament.md/CadrulLegal/Constitution/tabid/151/language/ro-RO/Default.aspx>.
49. Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
50. Zakon o sudovima. 01.03.2022. URL: <https://www.zakon.hr/z/122/Zakon-o-sudovima>.
51. Legea privind organizarea judiciară. 15.11.2022. URL: <https://legislatie.just.ro/Public/DetaliuDocument/261410>.
52. Про судоустрій та статус суддів: Закон від 02.06.2016. № 1402-VIII. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>.
53. Kachuriner V., Pakhlevanzade A. Analysis of European Experience and European Authority in Ukraine. *Legal scientific electronic journal*. 2020. № 9. P. 558–561 DOI: [org/10.32782/2524-0374/2022-9/137](https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-9/137).
54. Про міжнародні договори України: Закон від 29.06.2004 № 1906-IV. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text>.
55. Кодекс законів про працю України: Закон від 10.12.1971 № 322-VIII. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>.
56. Про колективні договори і угоди: Закон від 01.07.1993 № 3356-XII. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3356-12#Text>.
57. Закон за нормативните актове. 03.04.1973. URL: <https://justice.government.bg/home/normdoc/2127837184>.
58. Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь. 24.11.1996. URL: <https://etalonline.by/document/?regnum=V19402875>.
59. Закон Рэспублікі Беларусь «Аб нарматыўных прававых актах». 17.07.2018 № 130-3. URL: <https://pravo.by/document/?guid=12551&p0=H11800130>.
60. Закон «Аб міжнародных дагаворах Рэспублікі Беларусь». 23.07.2008. №421-3. URL: <https://pravo.by/document/?guid=3871&p0=h10800421>.
61. Constitution of the Russian Federation. 12.13.1993. URL: <http://www.constitution.ru>.
62. Danylenko, S., Nagornyak, M., Bielousova, N., Yakovets, A., & Fursai, O. Human rights preservation and protection in the face of global risks and threats: The importance of democracy and ways to enhance it. *Social and Legal Studios*. 2024. № 7 (2), С. 9–18. DOI: [org/10.32518/sals2.2024.09](https://doi.org/10.32518/sals2.2024.09).

UDC 34.341

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.11>

DEMOCRACY: VECTORS OF RESEARCHES IN UKRAINE

Onishchenko N.M.,*Doctor of Law, Professor,**Deputy Director**of the V.M. Koretsky Institute of State and Law**of the National Academy of Sciences of Ukraine,**Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine,**Academic Secretary of the Department of Theory and History**of State and Law of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine,**Honored Lawyer of Ukraine*

ORCID: 0000-0002-1671-2139

Malyuha L.Yu.,*Doctor of Law, Associate Professor,**Head of the Department of Civil Law Disciplines**National Academy of the Security Service of Ukraine*

ORCID: 0000-0002-0523-221X

Bulkat M.S.,*Doctor of Law, Professor,**Professor of the Department of Branch Law and General Legal Disciplines**of the Institute of Law and Social Relations**Open International University of Human Development «Ukraine»,**Judge of the Local General Court*

ORCID: 0009-0007-4647-8199

Onishchenko N.M., Malyuga L.Yu., Bulkat M.S. Democracy: vectors of researches in Ukraine.

The article outlines some current areas of research on Ukrainian democracy. It is noted that in the doctrine of the socio-humanitarian sciences of Ukraine, for a long time the efforts of scientists were concentrated on studying the general problems of the formation of democracy, the authenticity of Ukrainian democracy, the phenomenon of control in the functions of the state, as the basis of the concept of «checks and balances» in democratic states, etc. The provisions on the progress of domestic democracy in the field of the theory of state and law, the history of state and law, constitutional law, political science, etc. are very well developed. Domestic socio-humanitarian sciences have developed a layer of fundamental research, formulations, and conclusions. Currently, the emphasis in the definitions of the concept of «democracy» has shifted somewhat. It was traditionally considered as «the power of the people» or «the rule of the people». The development of the doctrine of socio-humanitarian sciences has ensured the advancement of the scientific understanding of the concept of «democracy» from general categories («people's power») to its organizational and functional nature: ensuring the principle of democracy and specific instruments of citizen participation in state governance. In this context, it is worth paying special attention to the current areas of research on the study of the features of the implementation of democratic standards in applied spheres of citizens lives – education, medicine, etc. Historical and historical-legal provisions on the authenticity of Ukrainian democracy and its formation have undergone a profound rethinking. The areas of studying the origins of Ukrainian constitutionalism, analyzing experience and rethinking the results of the implementation of democratic standards and approaches in various democratic states remain relevant. Current research directions in a global context relate specifically to contemporary challenges that democracies face. The continuation of the progress of Ukrainian democracy, the deepening of democratic processes in the development of the state and society, and Ukraine's European integration are taking place in conditions of war. In view of this, research directions on specific mechanisms for maintaining equilibrium, maintaining balances in conditions of war between the legislative, executive, and judicial components of state power, between civil society and the state, and between sectors of civil society in conditions of polarization exacerbated by war are becoming extremely relevant.

Key words: democracy, interpretation of democracy, scientific research, civil society, legal doctrine.

Оніщенко Н.М., Малюга Л.Ю., Булкат М.С. Демократія: вектори досліджень в Україні.

У статті окреслено деякі актуальні напрями досліджень української демократії. Відзначено, що у доктрині соціогуманітарних наук України тривалий час зусилля науковців було концентровано на дослідженні загальних проблем становлення демократії, автентики української демократії, феномену контролю у функціях держави, як основи концепту «стримувань і противаг» у демократичних державах тощо. Вельми опрацьованими є положення щодо поступу вітчизняної демократії у царині теорії держави і права, історії держави і права, конституційного права, політології тощо. Вітчизняними соціогуманітарними науками напрацьований пласт фундаментальних досліджень, формулювань, висновків. Натепер акценти у визначеннях поняття «демократія» дещо змістились. Усталено її розглядали як «владу народу» або «народовладдя». Розвиток доктрини соціогуманітарних наук забезпечив поступ наукового осмислення поняття «демократія» від загальних категорій («влада народу») до її організаційно-функціональної природи: забезпечення принципу народовладдя та конкретних інструментів участі громадян в управлінні державою. У цьому контексті окремо варто звернути увагу на актуальні напрями досліджень щодо вивчення особливостей реалізації демократичних стандартів у прикладних сферах життя громадян – освіти, медицини тощо. Глибинного переосмислення зазнали історичні та історико-правові положення щодо автентики української демократії та її становлення. Зберігають актуальність напрями вивчення витоків українського конституціоналізму, аналізу досвіду і переосмислення результатів впровадження демократичних стандартів та підходів у різних демократичних державах. Актуальні напрями досліджень у загальносвітовому контексті стосуються саме сучасних викликів, які долають демократії. Продовження поступу української демократії, поглиблення демократичних процесів у розбудові держави та суспільства, євроінтеграція України відбуваються в умовах війни. З огляду на це надзвичайної актуальності набувають напрями досліджень конкретних механізмів підтримання рівноваги, дотримання балансів в умовах війни між законодавчою, виконавчою, судовою складовими державної влади, між громадянським суспільством і державою, між секторами громадянського суспільства в умовах поляризації, загостреної війною.

Ключові слова: демократія, тлумачення демократії, наукові дослідження, громадянське суспільство, правова доктрина.

Problem statement. In domestic doctrine, for a long time, the efforts of scientists have been concentrated on studying the general problems of the formation of democracy, the authenticity of Ukrainian democracy, the phenomenon of control in the functions of the state, as the basis of the concept of “checks and balances” in democratic states, judicial control, etc.

Purpose of the study: to outline some relevant areas of research in Ukrainian democratic doctrine.

Status of the development of the problem. Domestic socio-humanitarian sciences have developed a layer of fundamental research, formulations, and conclusions. A wide panorama of various scientific and theoretical approaches to the interpretation of democracy has been developed, including a comprehensive consideration of critical arguments put forward regarding certain of its understandings, definitions, and models. Describing the existing scientific developments, experts note that the concept of “democracy” is polysemantic, and democracy itself is multidimensional: there are over 200 definitions of this concept and dozens of varieties of democracy itself, including political, economic, social, managerial, military, informational, procedural, etc. [5].

Presentation of the main material. The issues of democracy in the field of theory and history of state and law, as well as by representatives of the science of constitutional law, are very well studied. Thus, O. Skrypnyuk analyzed the main legal and political institutions of democracy, their functioning and formation in the conditions of established democracies, in Ukraine, as well as in transitive political systems. The scientist stated that the process of democratization and democratic development in Ukraine cannot be considered exclusively from the standpoint of “institutional democracy”, since the structural and functional effectiveness of democratic institutions largely depends on the environment in which they exist [1, p. 257].

In defining the legal nature of democracy, the formulation “power of the people” [6, p. 115] or “people’s power” [7, p. 61] is consistently used. However, today the emphasis in the definitions of the concept under study has shifted somewhat. Thus, the term “democracy” is widely used to denote a political principle, the essence of which is the recognition (more often formal than actual) of the people as the sole source of power throughout the country, as well as the proclamation of the equality of rights of all participants in the political process; a form of state structure and social self-government, which is a system of state, civil and ideological institutions that ensure the participation of citizens in the management of the state, coordinate diverse interests, seek political compromises, and create conditions for civilized coexistence [5]. In modern encyclopedic publications, the term “democracy”

is used to denote a state system based on the principle of democracy, ensured by the formation of a government through elections and the government's responsibility to the people. At the same time, scientists indicate that for such governance to be possible, the relevant rights of citizens must be ensured by law - primarily the right to vote and freedom of speech. It is pointed out that the definition of democracy as "the power of the people" is incorrect if one does not note the way in which the people exercise self-government (because they can of their own free will choose a non-democratic method of state governance) [8]. Democracy is defined as a form of organization of society, its state and political system, which is based on the recognition of the people as the source of power, the consistent implementation of the principle of equality and freedom of people, and their real participation in the management of the affairs of the state and society [7, p. 61].

Thus, the development of the Ukrainian democratic doctrine, in particular its scientific concepts using the tools of the theory of state and law, ensured the advancement of the scientific understanding of the concept of "democracy" from general categories ("people's power") to its organizational and functional nature: ensuring the principle of democracy and specific instruments of citizen participation in state governance. In this context, it is worth paying special attention to the current areas of research on the study of the features of the implementation of democratic standards in applied spheres of citizens' lives - education, medicine, etc. [11, p. 240]. Historical and historical-legal provisions on the authenticity of Ukrainian democracy and its formation have undergone a profound rethinking [12; 13; 14]. The advancement of the domestic democratic doctrine in the broadest sense is a reflection of the history of the development of statehood and the authentic Ukrainian path to it. Its provisions are methodological for many scientific fields. In the field of historical and historical-legal research, the direction of analyzing the experience and rethinking the results of the implementation of democratic standards and approaches in various democratic states remains relevant [17].

In the field of domestic constitutional law, some applied problems of the formation of Ukrainian democracy have been extensively studied. Thus, M. Savchyn considered constitutional democracy as a complex phenomenon that depends on the institutional capacity of the state and the state of the rule of law against the background of the development of socio-political institutions [2, p. 23]. Scientists have focused on the evolution of democracy as a phenomenon in the system of values of constitutionalism, revealed the main aspects of material and procedural democracy, analyzed the structure of democracy in the context of the national state, and clarified the features of the development of democracy from the point of view of national sovereignty as a system of horizontal and hierarchical relations of the expression of the will of the people [3, p. 40]. Among the reasons for the long process of searching for an effective model of constitutional and legal regulation of social relations in Ukraine, N. Parkhomenko emphasized the decreasing role of science or legal doctrine in the law-making process, the lack of comprehensive scientific research on theoretical and practical issues of increasing the effectiveness of legal regulation in general and constitutional and legal in particular. Among the reasons for the low effectiveness of existing constitutional legislation in Ukraine, the scientist pointed to the lack of scientific characteristics of constitutional legislation as a holistic system (the absence of a single scientific concept of constitutional legislation) and non-compliance with the hierarchy of regulatory legal acts in the system of constitutional legislation; intensification of the law-making process; novelization, which is associated with the formation of new constitutional and legal institutions and the need to improve existing ones [4, p. 62].

Among the relevant ones, it is worth noting the direction of studying the origins of Ukrainian constitutionalism [15]. V. Lemak noted that modern Ukrainian constitutionalism is still at the stage of its formation, based on the norms of the Constitution of Ukraine of 1996, the achievements of both modern domestic constitutional scholars and politicians, and scientific and political figures of the past: Bohdan Khmelnytsky, Ivan Mazepa, Pylyp Orlyk, Mykhailo Drahomanov, Mykhailo Hrushevsky, Vyacheslav Lypynsky and others, as well as through the assimilation and implementation of the Western European model of constitutionalism, the origins of which date back to the Enlightenment. The birth of Ukrainian constitutionalism dates back to the second half of the 16th - mid-17th centuries. It has gone through a long and difficult path in its development, relying on two factors: the achievements of Western European constitutional theory and practice, as well as its own national constitutional experience [16, p.113].

Among the notable trends in the development of fundamental vectors of development of domestic socio-humanitarian sciences in general and legal science in particular, it is worth paying attention to the interest of scientists in the provisions on the phenomenon of control, as the basis of the concept of "checks and balances" of power components in democratic states.

As aptly noted by O. Skrypnyuk, the deepening of democratic processes in state building, development of society and consolidation of Ukraine's European integration course have objectively sharpened

interest in the phenomenon of control, especially its implementation by state power. In a democracy, the organization of control and its level are a determining factor in the characteristics of the state, the directions of its activities and its sociality [18; 19].

As noted by O. Petryshyn, the problems of democracy as a political regime, certain principles of the organization and functioning of state power, systems of values and principles are in the focus of attention of socio-humanitarian sciences, and are especially exacerbated in times of global political transformations [20, p. 73].

The consolidated position of domestic legal science as a whole corresponds to the formulation that "in conditions of democracy, the organization of control over power at all levels acts as a determining factor in the characteristics of the state". However, at present, the continued progress of Ukrainian democracy, the deepening of democratic processes in the development of the state and society, and Ukraine's European integration are taking place in conditions of war. In this context, it is worth noting that today established democracies are faced with the problems of satisfying new demands of citizens regarding ensuring justice, economic and social development and security. Democratic retreats in both new and established democracies are stimulated by undemocratic regimes, corruption, crime, etc. The concept of a "crisis of democracy" has now entered not only scientific but also social and everyday circulation. Back in 2017, a report by the international human rights organization Freedom House indicated that "democracy is facing its most serious crisis in decades. The basic principles of democracy, including guarantees of free and fair elections, minority rights, freedom of the press and the rule of law, are under pressure all over the world" [9]. Therefore, relevant research directions in the global context concern precisely the contemporary challenges that democracies are overcoming.

Indeed, despite the statement of the crisis of democracy, about 80% of people in the world continue to support the democratic path of development of society and the state, seeing in it the only possible option for the advancement of human values. "The essence and value of democracy" [10] for the development of humanity remains axiomatic.

Ukraine in this context is in an unprecedentedly difficult situation. Despite the war, our society and state institutions have maintained a democratic course, reforms are continuing. Ukraine declares that democracy is a special fabric that harmoniously combines two links - civil society and the state. In extraordinary war conditions, the Ukrainian people have demonstrated their ability to fight for freedom and independence, and the system of public power has shown in practice the stability of democracy and adherence to the basic principles of the constitutional order [21].

Now, in our opinion, it is critically important to draw the attention of the scientific community to the need to study specific mechanisms for maintaining equilibrium, maintaining balances in wartime between the legislative, executive, and judicial components of state power, between civil society and the state, between sectors of civil society in conditions of polarization exacerbated by the war. Specialists in the sector of interaction between civil society and the state already point out that war not only necessitates the use of existing instruments of civil society participation in state-building, but also stimulates their modernization [22].

Special attention should be paid to research into areas related to the role and prospects of the formation of legal culture and legal consciousness in the conditions of turbulence of the world order. Domestic lawyers have always paid special attention to the formation of methodological provisions in this area [23; 24; 25]. However, the challenges of today determine the need for their further development and use, both in the field of state policy and in the applied work of relevant state bodies implementing state policy. Issues of democratic development remain at the top of current scientific areas and public discussions [26; 27; 28; 29].

In the domestic practical sphere, some stages of screening Ukrainian legislation for compliance with the legal norms of the European Union have now been completed, which is a mandatory procedure when a candidate country joins the EU [30].

Conclusions. Taking into account the above, we believe that in the doctrine of the socio-humanitarian sciences of Ukraine, for a long time the efforts of scientists were concentrated on studying the general problems of the formation of democracy, the authenticity of Ukrainian democracy, the phenomenon of control in the functions of the state, as the basis of the concept of "checks and balances" in democratic states, etc. The provisions on the progress of domestic democracy in the field of the theory of state and law, the history of state and law, constitutional law, political science, etc. are very well developed. Domestic socio-humanitarian sciences have developed a layer of fundamental research, formulations, and conclusions. Currently, the emphasis in the definitions of the concept of "democracy" has shifted somewhat. It was traditionally considered as "the power of the people" or "the rule of the people." The development of the doctrine of socio-humanitarian sciences has ensured the advancement of the

scientific understanding of the concept of “democracy” from general categories (“people’s power”) to its organizational and functional nature: ensuring the principle of democracy and specific instruments of citizen participation in state governance. In this context, it is worth paying special attention to the current areas of research on the study of the features of the implementation of democratic standards in applied spheres of citizens’ lives - education, medicine, etc. Historical and historical-legal provisions on the authenticity of Ukrainian democracy and its formation have undergone a profound rethinking. The areas of studying the origins of Ukrainian constitutionalism, analyzing experience and rethinking the results of the implementation of democratic standards and approaches in various democratic states remain relevant. Current areas of research in the global context relate specifically to the modern challenges that democracies are overcoming. The continuation of the progress of Ukrainian democracy, the deepening of democratic processes in the development of the state and society, and Ukraine’s European integration are taking place in conditions of war. In view of this, research directions on specific mechanisms for maintaining equilibrium, maintaining balances in conditions of war between the legislative, executive, and judicial components of state power, between civil society and the state, and between sectors of civil society in conditions of polarization exacerbated by war are becoming extremely relevant.

REFERENCES:

1. Skrypnyuk O.V. *Demokratiya: Ukrayina i svitovyy vymir (kontseptsii, modeli ta suspilna praktyka)*. Kyiv: Lohos, 2006. 368 s.
2. Savchyn M. V. *Demokratiya i konstytutsiyna lehitymnist: problemy teorii ta praktyky*. Viche. 2010. № 22. S. 21–24.
3. Savchyn M. *Konstytutsiyna demokratiya: konstytutsiyni tsinnosti u dyskursi substantyvnoyi i protsedurnoyi demokratiyi*. Pravo Ukrayiny. 2019. № 10. S. 40–65.
4. Parkhomenko N.M. *Konstytutsiynе zakonodavstvo: komparatyvno-doktrynalni vymiry sutnosti i zmistu*. Chasopys Kyivskoho universytetu prava. 2021. № 2. S. 62–66.
5. Nahorna L.P. *Demokratiya. Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny: U 10 t. / Redkol.: V. A. Smoliy (holova) ta in.; Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny*. Kyiv: Naukova dumka, 2004. 688 s. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Demokratiya>.
6. Staretska L. *Demokratiya. Politychna nauka. Slovyk: katehoriyi, ponyattya i termyny / Za red. B. Kukhty*. Lviv: Kalvariya, 2003. S. 115–116.
7. Murashyn H.O. *Demokratiya. Yurydychna entsyklopediya: U 6 t. / Redkol.: Shemshuchenko Yu. S. ta in.* Kyiv: «Ukr.entsykl.», 1999. T.2. S. 61.
8. Lisovyy V.S. *Demokratiya. Entsyklopediya Suchasnoyi Ukrayiny / Redkol.: Dzyuba I.M., Zhukovskyy A.I., Romaniv O.M. ta in.; Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrayiny*. 2007. T. 7. URL: <https://esu.com.ua/article-21478>.
9. *Demokratiya u sviti perezhyvaye naybilshu kryzu za desyatylittya*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/28978013.html>.
10. Kelzen H. *Pro sutnist i tsinnist demokratiyi / per. z nim. O. Mokrovolskyy*. Lviv: VNTL-Klasyka, 2013. 139 s.
11. Samchuk Z. F. *Teoriya demokratiyi ta praktyka osvithnoho seredovyscha: vzayemotentsiyuvannya chy vzayemovidtorhnennya? Kulturolohichnyy almanakh. № 1. 2024. S. 235–243. URL: https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.1.29*.
12. *Provisnyky svobody, derzhavnosti i demokratiyi: dokumenty i materialy / Nats. akad. nauk Ukrayiny; In-t istoriyi Ukrayiny; Derzh. kom. arkh. Ukrayiny; Tsentr. derzh. arkh. hromad. ob'yednan; uporyad. V. Lozyskyy ta in.; holova red. kol. V. Smoliy*. Kyiv: b.v., 2009. 454 s.
13. *Desyat rokiv demokratiyi (1989–2000). Zdobutky i vtraty: 50 rokiv Evropeyskoho Konhresu Ukrayintsiv / uporyad. L. Dovhovich. Uzhhorod: b.v., 2002. 116 s.; Ukrayina: kam'yanystyy shlyakh do demokratiyi: zb. st. / uporyad.-red. V. I. Andriyko, H. Kurt*. Kyiv: Zapovit, 2002. 108 s.
14. Boychuk M.A. *Demokratiya yak narodovladdya: stanovlennya ta rozvytok v Ukrayini v period utverdzhennya nezalezhnosti*. Kyiv: Heneza, 2012. 238 s.
15. *Ukrayinskyy konstytutsionalizm: istoriya stanovlennya ta perspektyvy rozvytku: monohrafiya / Za zah. red. V.L. Skrypnyka*. Kharkiv: Pravo, 2023. 203 s.
16. Lemak V. *Suchasne doslidzhennya ukraiynskoho konstytutsionalizmu*. Publichne pravo. 2023. № 1 (49). S. 113–116. S. 113.
17. Tokvil Aleksis de. *Pro demokratiyu v Amerytsi: per. z fr.* Kyiv: Vsesvit, 1999. 587 s.; Berrouz H. *Demokratiya: vid teorii do praktyky: pidruchnyk / per. z anhl. I. Babanina*. Mizhnarodna fundatsiya vyborchkykh system, 2018. 284 s.

18. Skrypnyuk O. Demokratiya i kontrol: novelizatsiya kontseptualnykh pidkhodiv shchodo orhanizatsiyi ta zdiysnennya kontrolyu na suchasnomu etapi. Holos Ukrayiny. 2019. № 7 (7013). URL: <https://esu.com.ua/article-21478>.
19. Skrypnyuk O. Vplyv institutiv hromadyanskoho suspilstva na stanovlennya i rozvytok demokratychnoho politychnoho rezhymu. Pravo Ukrayiny. 2001. № 5. S. 12–17.
20. Petryshyn O. Demokratiya yak osnova pravovoyi, sotsialnoyi derzhavy. Pravo Ukrayiny. 2014. № 5. S. 73–82. S. 73.
21. Chyrkin A., Kyrychenko Yu. Voyuyucha Ukrayinska Demokratiya v diyi. 2024. URL: <https://pravo.org.ua/blogs/voyuyucha-ukrayinska-demokratiya-v-diyi>.
22. Yemelyanova A. Posylennya demokratychnykh protsesiv na mistsevomu rivni pid chas viyny (21 bereznia 2024 r.). URL: <https://cid.center/democracy-in-time-of-war/>.
23. Kostenko O.M. Pravova kultura i ekonomichna bezpeka. Pravo Ukrayiny. 1999. № 3. S. 85–87.
24. Dmytriyenko Yu.M. Dvi visi formuvannya ukrayinskoyi pravovoyi svidomosti ta kultury. Forum prava. 2012. № 2. S. 221–241. URL: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP>.

УДК 342.7:355.212.3 (477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.12>

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ ТА ОСІБ, ЗВІЛЬНЕНИХ З ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Приходько О.С.,

ад'юнкт кафедри військового права

та правоохоронної діяльності

Інституту стратегічних комунікацій

Національного університету оборони України

ORCID: 0009-0000-1059-7750

Приходько О.С. Правове забезпечення прав і свобод військовослужбовців Збройних сил України та осіб, звільнених з військової служби: сучасні виклики та перспективи.

У статті проаналізовано стан правового забезпечення прав і свобод військовослужбовців в Україні, де з 2014 року триває збройний конфлікт, та їхньої ключової ролі під час захисту суверенітету і національної безпеки. Розглядаються основні принципи правового регулювання статусу військовослужбовців, закріплені Конституцією України (статті 17, 43), Законом України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їхніх сімей» від 20 грудня 1991 року № 2011-XII та Женевськими конвенціями 1949 року, ратифікованими Україною. Акцентується увага на необхідності ефективного захисту прав і свобод військовослужбовців для підтримки мотивації, соціального благополуччя, морально-психологічного стану, що мають вирішальний вплив на функціонування Збройних Сил України (ЗСУ) в умовах довготривалого військового конфлікту. Дослідження детально висвітлює системні проблеми: порушення прав військовополонених, ускладнення обміну полоненими через політичні спекуляції та відсутність прозорих механізмів; недостатній соціальний захист, включно із затримками виплат грошового забезпечення; житлові черги (попри виділений бюджет на реалізацію цього пункту); посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) у значній кількості ветеранів за даними Міністерства у справах ветеранів України, неефективність реабілітаційних програм, дискримінацію ветеранів на ринку праці, корупцію та бюрократію в державі. Низька ефективність контролю за гарантуванням прав військовослужбовців зумовлена залежністю Військової служби правопорядку (ВСП) від структури ЗСУ та відсутністю незалежних наглядових органів, що підриває довіру до системи. Запропоновано рекомендації щодо модернізації Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20 грудня 1991 року № 2011-XII з чіткими санкціями за порушення виплат, гармонізація зі стандартами НАТО та ЄС за досвідом Польщі, розширення реабілітаційних центрів, цифровізація пільг через портал «Дія», створення військових омбудсменів та незалежних антикорупційних органів, вдосконалення освітніх програм для ветеранів (наприклад, за досвідом GI Bill США з фінансовою підтримкою). Підкреслюється важливість діяльності Міжнародного кримінального суду (МКС) для розслідування воєнних злочинів. Автор звертає увагу, що вирішення цих проблем є критичним для зміцнення демократії та обороноздатності України.

Ключові слова: правове забезпечення, військовослужбовці, національна безпека, реформи, соціальний захист, права і свободи військовослужбовців.

Prykhodko O.S. Legal support for the rights and freedoms of military personnel of the armed forces of Ukraine and persons discharged from military service: modern challenges and prospects.

The article provides an analysis of the legal support for military personnel in Ukraine, where a armed conflict has been ongoing since 2014, and their pivotal role in safeguarding sovereignty and national security. It examines the core principles of legal regulation of the status of military personnel, as enshrined in the Constitution of Ukraine (Articles 17, 43), the Law of Ukraine «On Social and Legal Protection of Military Personnel and Members of Their Families» dated December 20, 1991, No. 2011-XII, and the Geneva Conventions of 1949, ratified by Ukraine. Emphasis is placed on the necessity of effective protection of the rights and freedoms of military personnel to maintain their motivation, social well-being, and moral-psychological state, which critically influence the functioning of the Armed Forces of Ukraine (AFU) amid a prolonged conflict. The study thoroughly highlights systemic issues: violations

of the rights of prisoners of war, complications in prisoner exchanges due to political manipulations and lack of transparent mechanisms, inadequate social protection including delays in monetary payments, housing queues (despite allocated budget funding), post-traumatic stress disorder (PTSD) affecting a significant number of veterans according to the Ministry of Veterans' Affairs of Ukraine, inefficiency of rehabilitation programs, discrimination against veterans in the labor market, and corruption and bureaucracy in the state. The low effectiveness of oversight in ensuring military rights is attributed to the dependence of the Military Law Enforcement Service on the AFU structure and the absence of independent supervisory bodies, undermining trust in the system. Proposed recommendations which include modernizing Law of Ukraine "On Social and Legal Protection of Servicemen and Members of Their Families" of December 20, 1991 No. 2011-XII with clear sanctions for payment violations, aligning with NATO and EU standards based on Poland's experience, expanding rehabilitation centers, digitizing benefits via the «Diia» portal, establishing military ombudsmen and independent anti-corruption bodies, and enhancing educational programs for veterans (e.g., drawing on the U.S. GI Bill model with financial support). The article describes the importance of the International Criminal Court (ICC) for the investigation of war crimes. The author emphasizes that solving these problems is critical to strengthening Ukraine's democracy and defense capabilities.

Key words: legal support, military personnel, national security, reforms, social protection, rights and freedoms of military personnel.

Постановка проблеми. В умовах сьогодення в Україні, де триває збройний конфлікт з 2014 року, військовослужбовці відіграють ключову роль у захисті суверенітету, територіальної цілісності та незалежності. Їхні права та свободи потребують належного правового регулювання, щоб забезпечити мотивацію, соціальний захист і справедливе ставлення. Перед військовослужбовцями постають різні виклики, а гарантування їх прав і свобод є одним із фундаментальних завдань демократичного суспільства. Держава зобов'язана забезпечити соціальну та інформаційну підтримку, доступ до медичних послуг та інші важливі гарантії для військовослужбовців, які впливають на морально-психологічний стан персоналу та загалом здоровий соціально-психологічний клімат підрозділів Збройних Сил України.

Правове регулювання статусу військовослужбовців базується на принципах законності, справедливості та поваги до прав людини, які закріплені в Конституції України. Стаття 17 Основного Закону визначає захист суверенітету та територіальної цілісності як обов'язок держави та передбачає соціальний захист військовослужбовців [1]. Детальніше ці питання регулюються Законом України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20 грудня 1991 року № 2011-XII (далі – Закон № 2011-XII) [2], а також міжнародними актами, зокрема Женевськими конвенціями 1949 року, ратифікованими Україною [3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика правового забезпечення прав і свобод військовослужбовців є предметом досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних учених. Питання забезпечення і захисту прав і свобод військовослужбовців досліджували українські науковці, такі як В. Пашинський, Л. Медвідь, Б. Шамрай, В. Рекшинський, Т. Макарова, П. Давиденко, А. Бер, М. Абрамова, М. Левицький, В. Лукічов та інші. Серед дослідників варто відзначити О. Бандурку, який аналізував соціальні гарантії військових [4], В. Кравчука, який досліджував безоплатну допомогу для військовослужбовців та ветеранів [5], та І. Яковець, яка зосередилася на проблемах військовополонених [6;7]. У міжнародному контексті значний внесок зробили експерти Ради Європи та НАТО, які вивчали відповідність українського законодавства європейським стандартам.

Мета дослідження: проаналізувати стан та сучасні виклики у правовому забезпеченні прав і свобод військовослужбовців, оцінити ефективність чинного законодавства та розробити пропозиції щодо його вдосконалення.

Виклад основного матеріалу. Правове забезпечення прав і свобод військовослужбовців в Україні має низку системних проблем, які потребують комплексного підходу до їх вирішення. Ці виклики охоплюють внутрішні недоліки законодавства та практики його застосування, а також міжнародні аспекти, пов'язані з виконанням зобов'язань України перед світовою спільнотою.

Одним із найсерйозніших викликів є порушення прав військовополонених. Женевські конвенції 1949 року, зокрема Третя конвенція про поводження з військовополоненими, зобов'язують сторони конфлікту забезпечувати гуманне ставлення до полонених, включаючи надання медичної допомоги, харчування та можливості листування з рідними [8]. Україна дотримується цих норм, однак на практиці стикається з труднощами через дії держави-агресора, яка систематично порушує міжнародне гуманітарне право.

Проблема обміну військовополоненими залишається особливо гострою. Незважаючи на численні раунди переговорів у рамках Тристоронньої контактної групи, процес обміну часто затягується через

відсутність прозорих механізмів. За даними Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, станом на 2025 рік сотні українських військовополонених залишаються в полоні, що вимагає активізації міжнародного тиску та залучення таких організацій, як Міжнародний комітет Червоного Хреста. Окрім цього, у звіті йшлося про 60 обмінів, які були проведені з початку повномасштабного вторгнення. Таким чином 3981 українець повернули додому, 171 особа з них – цивільні [9, с. 8].

Протягом останніх місяців російські війська все частіше вдаються до страт українських військовослужбовців, взятих у полон, зазначається в пресрелізі Моніторингової місії ООН з прав людини в Україні від 3 лютого у матеріалі під назвою «Тривожне зростання кількості страт полонених українських військових» [10]. Починаючи з кінця серпня 2024 року, місія задокументувала 79 випадків таких страт, здійснених російською армією, із яких виділено 24 окремі епізоди.

Ці дані підкреслюють зростаючу стурбованість щодо вбивств українських військовополонених з боку російських військовослужбовців, про що дедалі гучніше заявляють представники української влади та правозахисники.

Щодо соціального захисту військовослужбовців в Україні: також простежуємо низку недоліків. Згідно зі статтею 10 Закону № 2011-XII [2], держава гарантує виплату грошового забезпечення, однак затримки у фінансуванні є поширеним явищем. Наприклад, у 2023 році Міністерство оборони України повідомило про тимчасові проблеми з виплатами через бюджетні обмеження, що негативно впливає на реалізацію прав військовослужбовців.

Ще однією проблемою є недостатність житлових програм. Стаття 12 Закону № 2011-XII передбачає забезпечення військовослужбовців житловими приміщеннями, однак на практиці черги на отримання квартир розтягуються на роки або десятиліття. Не дивлячись на заплановані витрати державою на придбання та будівництво житла для військових у розмірі 1 346 096 800 гривень (зосередивши більшу частину для Національної гвардії) [11], за оцінками громадських організацій, станом на 2025 рік понад 40 тисяч військових потребують житла, що свідчить про системний характер цієї проблеми.

Наступним викликом в умовах сьогодення все ж є посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), що значно проявляється у ветеранів. За даними Міністерства у справах ветеранів України, близько 20% колишніх військовослужбовців стикаються з ПТСР, однак система реабілітації залишається не достатньо розвинутою [12]. Відсутність необхідної кількості спеціалізованих центрів, брак кваліфікованих психологів та низька доступність послуг ускладнюють процес відновлення. Проте цього року Міністерство у справах ветеранів України оголосило про впровадження програми безоплатної психологічної допомоги, що буде позитивно впливати на захист прав ветеранів щодо їх ментального здоров'я [13].

Адаптація до цивільного життя також є проблематичною. Багато ветеранів стикаються з дискримінацією на ринку праці, а державні програми підтримки часто обмежуються формальними заходами без реального ефекту. Це призводить до соціальної ізоляції та зростання рівня бідності серед ветеранських родин. Програма «єРобота», яка передбачає гранти для ветеранів на створення власного бізнесу, часто критикується за бюрократичні перепони та низьку ефективність. У 2024 році Міністерство економіки України повідомило про виділення коштів на навчання та перекваліфікацію ветеранів, але, за оцінками громадських організацій, лише невелика частка учасників реально працевлаштовується після завершення таких програм [14]. Слід згадати, що у 2024 році компанія «Нова Пошта» у співпраці з Мінветеранів запустила програму працевлаштування ветеранів, пропонуючи навчання та робочі місця для 200 осіб. Розширення таких ініціатив на національний рівень із залученням інших бізнесів (наприклад, ІТ-компаній чи промислових підприємств) могло б значно покращити ситуацію.

Слід згадати та наголосити на корупції та бюрократичних перешкодах, які суттєво підривають ефективність правового захисту військовослужбовців. Наприклад, механізми надання пільг, передбачені статтею 15 Закону № 2011-XII, часто ускладнені необхідністю збору численних документів та проходження багатоступеневих перевірок. За даними Transparency International Україна, у 2024 році індекс сприйняття корупції у військовій сфері залишався високим, що свідчить про системний характер проблеми і на початку 2025 року [15].

Низька ефективність контролю за дотриманням прав військовослужбовців зумовлена відсутністю незалежних наглядових органів. Наявні інститути, такі як Військова служба правопорядку (ВСП), не завжди можуть забезпечити об'єктивний розгляд скарг, що знижує довіру до системи. Низька ефективність контролю за дотриманням прав військових зумовлена залежністю ВСП від ЗСУ та відсутністю незалежних наглядових інституцій.

У певному розумінні ВСП створює конфлікт інтересів: орган, який має розглядати скарги за порушення прав, сам є частиною тієї ж системи, де ці порушення можуть відбуватися. Відсутність незалежного нагляду призводить до: недостатньої об'єктивності (органи, підпорядковані військовому командуванню, схильні уникати розслідувань, які можуть зашкодити репутації ЗСУ чи вищого

керівництва), обмеженої підзвітності (без зовнішнього контролю складно забезпечити реальну відповідальність за порушення), низької прозорості (військовослужбовці та громадськість не мають доступу до повної інформації про розгляд скарг, що підриває довіру до системи).

Приклади формального підходу до скарг, обмеженої реакції на порушення та неспроможності розслідувати складні справи підтверджують, що без створення автономного органу (наприклад, Військової поліції з ширшими повноваженнями чи інституту військового омбудсмена) довіра до системи залишатиметься низькою. Для вирішення проблеми потрібні реформи, які забезпечать зовнішній контроль і прозорість у захисті прав військовослужбовців.

Для подолання зазначених проблем вважаємо необхідним внести ряд змін, які охоплюють законодавчі, інституційні та практичні аспекти.

1. Першим кроком має стати модернізація Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20 грудня 1991 року № 2011-XII. Зокрема, необхідно чітко визначити строки виплат грошового забезпечення та санкції за їх порушення, а також спростити процедури надання житла. Прозорість соціальних гарантій може бути забезпечена шляхом створення електронних реєстрів пільговиків, що зменшить корупційні ризики.

2. У контексті інтеграції до НАТО та ЄС Україна має адаптувати своє законодавство до стандартів цих організацій. Наприклад, досвід Польщі, де ветерани отримують комплексну підтримку у вигляді медичних і освітніх програм, може бути взятий за основу. Гармонізація також передбачає ратифікацію додаткових міжнародних угод, які стосуються прав військовослужбовців.

3. Держава має інвестувати в розвиток медичної та психологічної реабілітації. Створення мережі реабілітаційних центрів, укомплектованих кваліфікованими фахівцями, є пріоритетом. Крім того, спрощення процедур отримання пільг шляхом цифровізації (наприклад, через портал «Дія») підвищить доступність послуг.

4. Посилення ролі військових омбудсменів та створення незалежних антикорупційних органів у військовій сфері сприятиме підвищенню прозорості. Боротьба з корупцією потребує запровадження жорстких санкцій за зловживання державними коштами, а також регулярного аудиту витрат. Сьогодні реалізація державної політики з питань запобігання і виявлення корупції в ЗСУ здійснюється відповідно створеними структурами, зокрема: Департаментом з питань запобігання та виявлення корупції, відділи з питань запобігання та виявлення корупції та уповноважені особи з антикорупційної діяльності у підпорядкованих військових підрозділах. Проте відсутність незалежного спеціалізованого органу, який би фокусувався виключно на ЗСУ, залишається ключовою прогалиною. Посилення ролі військових омбудсменів (яких в Україні поки не існує) і створення автономних антикорупційних інституцій із чіткими повноваженнями могли б значно підвищити ефективність боротьби з корупцією. Регулярний аудит витрат і жорсткі санкції також залишаються лише частково реалізованими ідеями через брак політичної волі та ресурсів.

5. Розробка та вдосконалення освітніх програм для ветеранів, зокрема курсів перекваліфікації чи спеціалізованих навчальних ініціатив, сприятиме їхній успішній реінтеграції в суспільство. Хоча в Україні учасники бойових дій уже мають право на безоплатне навчання у вищих і професійних закладах освіти відповідно до статті 12 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» [16], під час реалізації норми військовослужбовці часто стикаються з обмеженнями: недостатньою кількістю доступних програм, складнощами з вибором спеціальностей, що відповідають потребам ринку праці, та низькою інформованістю ветеранів про їхні права.

Досвід США, де діє програма GI Bill, може слугувати прикладом для вдосконалення української системи. GI Bill, запроваджений у 1944 році та оновлений у пізніших версіях (наприклад, Post-9/11 GI Bill), забезпечує ветеранам не лише безкоштовну освіту, а й фінансову підтримку (щомісячні виплати на проживання), широкий вибір навчальних закладів (включно з приватними) і програми професійної підготовки, орієнтовані на сучасний ринок праці. В Україні можна адаптувати ці підходи, наприклад, запровадивши додаткові стипендії для ветеранів під час навчання, розширивши перелік доступних спеціальностей (з акцентом на IT, інженерію чи медичні професії) або створивши короткотермінові курси перекваліфікації з гарантією працевлаштування [17].

У 2022 році завдяки Post-9/11 GI Bill понад 700 тисяч американських ветеранів отримали освіту, а 85% із них працевлаштувалися протягом року після завершення навчання (дані Департаменту у справах ветеранів США). В Україні подібний підхід міг би включати цільові гранти на навчання в приватних закладах чи фінансування короткотермінових курсів (наприклад, із програмування чи логістики) [18].

Крім того, розвиток державно-приватного партнерства у сфері працевлаштування ветеранів може значно посилити їхню інтеграцію. Наприклад, залучення приватних компаній до фінансування освітніх програм чи створення робочих місць із пільгами для ветеранів (податкові стимули для роботодавців) допоможе подолати дискримінацію на ринку праці. В Україні вже є перші кроки

в цьому напрямку: проекти за підтримки Українського ветеранського фонду, які співпрацюють з бізнесом для працевлаштування ветеранів, але їх масштаби поки значно обмежені.

Висновки. Правове забезпечення прав і свобод військовослужбовців в Україні має ряд недоліків: порушення прав військовополонених, недостатній соціальний захист, проблеми реабілітації ветеранів, корупція та бюрократія. Ці проблеми потребують негайного вирішення через внесення змін до законодавства, гармонізацію з європейськими стандартами, розширення соціальних програм та вдосконалення механізмів контролю.

Державна політика має бути спрямована на створення ефективної системи підтримки військовослужбовців, що є запорукою не лише їхнього добробуту, а й національної безпеки. Міжнародна співпраця відіграє ключову роль у забезпеченні прав військовослужбовців, особливо в контексті розслідування воєнних злочинів та обміну полоненими. Подальші дослідження повинні зосередитися на оцінці ефективності пропонуваніх реформ та розробці механізмів їх практичної реалізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*, 1996, № 30, ст. 141.
2. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 20 грудня 1991 року № 2011-XII. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text> (дата звернення 02.03.2025).
3. Основні положення Женевських конвенцій та додаткових протоколів до них. Міжнародний комітет Червоного Хреста. Київ: МКЧХ, 2023. 88 с.
4. Бандурка О.М. Правові засади визначення завдань і принципів фінансового захисту військовослужбовців в Україні. *Forum Prava*, 2023. 76(3). С. 71–78.
5. Юхимюк О.М., Кравчук В.М., Кравчук М.А. Новелізація законодавства щодо розширення переліку осіб, які мають право на безоплатну вторинну правову допомогу, пов'язана з воєнними діями. Трансформація національної, закордонної моделей економічного розвитку та законодавства в умовах воєнного часу. 2022. URL: <https://surl.li/tthzom> (дата звернення 02.03.2025).
6. Пивоваров В.В. Ветерани у місцях позбавлення волі: досвід емпіричного дослідження. *Питання боротьби зі злочинністю*, 1(47), 2024. С. 151–161.
7. Яковець І.С. Правовий статус військовополонених: окремі аспекти медичної допомоги та працевлаштування. 2022. URL: <https://surl.li/mffzsq> (дата звернення 01.03.2025).
8. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 року. Верховна Рада України (редакція) від 23.02.2023 № 995_153. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text (дата звернення 01.03.2025).
9. Феномен сили: щомісячний журнал Омбудсмена України. № 1, 2025. URL: <https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/1-ukr-web.pdf> (дата звернення 01.03.2025).
10. Report on the human rights situation in Ukraine (1 September to 30 November 2024). URL: <https://surl.li/jghnwq> (дата звернення 01.03.2025).
11. Про Державний бюджет України на 2025 рік: Закон України від 19.11.2024 № 4059-IX. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4059-20#Text> (дата звернення 01.03.2025).
12. Кількість пацієнтів зі встановленим діагнозом ПТСР в Україні зростає. Що треба знати про посттравматичний стресовий розлад. URL: <https://surl.li/ohpsjy> (дата звернення 01.03.2025).
13. Міністерство у справах ветеранів України. URL: <https://surl.li/gqiguu> (дата звернення 01.03.2025).
14. Дефіцит кадрів відчувається у всіх сферах: що відбувається на ринку праці України. URL: <https://surl.li/есскаа> (дата звернення 02.03.2025).
15. Transparency International Ukraine 2025. URL: <https://cpi.ti-ukraine.org/> (дата звернення 02.03.2025).
16. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту: Закон України від 22.10.1993 № 3551-XII. Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України, (ВВР)*, 1993, № 45, ст. 425.
17. Петrenchенко С. Соціальна інтеграція військовослужбовців/ветеранів після бойових дій: міжнародний досвід і перспективи в Україні. In The 12 th International scientific and practical conference "Perspectives of contemporary science: theory and practice" (January 13-15, 2025) SPC "Sci-conf. com. ua", Lviv, Ukraine. 2025. 1429 p. – P. 870.
18. Інноваційні підходи до працевлаштування та перекваліфікації ветеранів: світовий досвід і перспективи для України. 2024. URL: <https://surl.li/cctsfw> (дата звернення 02.03.2025).

УДК: 340.134(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.13>

КОНЦЕПТУАЛЬНІ АКТИ В СИСТЕМІ ПРАВОВОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Сачко А.Р.,

здобувач вищої освіти

третього освітньо-наукового рівня «Доктор філософії»

за спеціальністю 081 «Право»

Вищого навчального закладу

«Університет економіки та права «КРОК»

ORCID: 0009-0003-1822-394X

Сачко А.Р. Концептуальні акти в системі правової документації: теоретико-правові аспекти.

Науковий аналіз концептуальних актів у системі правової документації набуває особливої актуальності через їхню визначальну роль у забезпеченні системності та цілісності законодавчої бази України, а також у загальному розвитку вітчизняної правової системи. Концептуальні акти виступають фундаментом для формування нових правових норм і стандартів, слугуючи базисом для подальшої розробки більш детальних нормативно-правових документів. Саме тому їх коректне тлумачення та ґрунтовний аналіз є важливими чинниками вдосконалення законодавства та підвищення ефективності юридичної практики.

В науковій роботі автором акцентовано увагу на актуальності тематики, яка пов'язана із визначенням місця та правового статусу концептуальних актів в системі правових актів України. Відзначено особливе значення концептуальних актів для забезпечення системності законодавчої бази України та розвитку правової системи в цілому. Наголошено, що концептуальні акти часто є основою для формування нових правових норм і стандартів. Вони служать основою для подальшого розроблення детальних правових актів, тому їх правильне розуміння і аналіз допомагає удосконалювати законодавство та юридичну практику.

На підставі аналізу особливостей сучасного етапу розбудови правової системи України доведено, що дослідження питань місця концептуальних актів в системі правової документації дозволяє глибше зрозуміти теоретичні основи правового регулювання, механізми створення і взаємодії різних типів правових актів. Варто відзначити і практичну значущість концептуальних актів, які відіграють важливу роль у визначенні основних напрямків політики, державної стратегії та правових підходів до регулювання суспільних відносин. Вони можуть стати основою для прийняття конкретних правових рішень, що важливо для ефективного управління та розвитку держави.

В роботі здійснено аналіз правового статусу та місця актів-концепцій в системі правових актів крізь призму їх теоретико-правових аспектів та правового закріплення в законодавстві України.

Зроблено висновок, що концептуальний правовий акт займає самостійне місце в системі правових актів як документ, що визначає основні принципи, ідеї та напрями розвитку правової політики. Він зазвичай не має прямої юридичної сили, але є орієнтиром для подальших законодавчих та нормативних актів. Це свого роду «дорожня карта» для розробки конкретних законів і підзаконних актів.

Ключові слова: концепція, нормативно-правовий акт, правотворчість, правотворчий акт, правовий акт, правове регулювання.

Sachko A.R. Conceptual acts in the system of legal documentation: theoretical and legal aspects.

The scientific analysis of conceptual acts in the system of legal documentation is of particular relevance due to their decisive role in ensuring the consistency and integrity of the legislative framework of Ukraine, as well as in the general development of the domestic legal system. Conceptual acts serve as the foundation for the formation of new legal norms and standards, serving as a basis for the further development of more detailed regulatory and legal documents. That is why their correct interpretation and thorough analysis are important factors in improving legislation and increasing the efficiency of legal practice.

In the scientific work, the author focuses on the relevance of the topic related to determining the place and legal status of conceptual acts in the system of legal acts of Ukraine. The special importance of conceptual acts for ensuring the consistency of the legislative framework of Ukraine and the development

of the legal system as a whole is noted. It is emphasized that conceptual acts are often the basis for the formation of new legal norms and standards. They serve as the basis for the further development of detailed legal acts, therefore, their correct understanding and analysis helps to improve legislation and legal practice. Based on the analysis of the features of the current stage of development of the legal system of Ukraine, it is proven that the study of the issues of the place of conceptual acts in the system of legal documentation allows for a deeper understanding of the theoretical foundations of legal regulation, the mechanisms of creation and interaction of various types of legal acts. It is also worth noting the practical significance of conceptual acts, which play an important role in determining the main directions of policy, state strategy and legal approaches to the regulation of social relations. They can become the basis for making specific legal decisions, which is important for effective governance and development of the state. The paper analyzes the legal status and place of concept acts in the system of legal acts through the prism of their theoretical and legal aspects and legal consolidation in the legislation of Ukraine.

It was concluded that the conceptual legal act occupies an independent place in the system of legal acts as a document defining the main principles, ideas and directions of the development of legal policy. It usually does not have direct legal force, but is a reference point for further legislative and regulatory acts. This is a kind of «road map» for the development of specific laws and by-laws.

Key words: concept, normative and legal act, lawmaking, legislative act, legal act, legal regulation.

Постановка питання. Актуальність наукового дослідження концептуальних актів в системі правової документації полягає, насамперед, у їх особливому значенні для забезпечення системності законодавчої бази України та розвитку правової системи в цілому. Концептуальні акти часто є основою для формування нових правових норм і стандартів. Вони служать основою для подальшого розроблення детальних правових актів, тому їх правильне розуміння і аналіз допомагає удосконалювати законодавство та юридичну практику.

Дослідження питань місця концептуальних актів в системі правової документації дозволяє глибше зрозуміти теоретичні основи правового регулювання, механізми створення і взаємодії різних типів правових актів. Варто відзначити і практичну значущість концептуальних актів, оскільки концептуальні акти відіграють важливу роль у визначенні основних напрямків політики, державної стратегії та правових підходів до регулювання суспільних відносин. Вони можуть стати основою для прийняття конкретних правових рішень, що важливо для ефективного управління та розвитку держави.

Дослідження концептуальних актів дозволяє оцінити їх місце і роль у правовій системі, а також виявити можливі недоліки чи прогалини в правовому регулюванні. Це дає змогу вдосконалювати правову документацію та забезпечувати її більшу узгодженість і ефективність. Крім того завдяки вивченню концептуальних актів можна розробити рекомендації щодо покращення процесів правотворення, що сприяє стабільності правової системи та забезпечує її адаптацію до змін у суспільстві і міжнародному праві.

Таким чином, наукове дослідження концептуальних актів є важливим як для теорії права, так і для практичного вдосконалення законодавчої бази і правової системи в цілому, оскільки забезпечує більш глибоке розуміння механізмів, за допомогою яких формуються основи правового регулювання.

Тому **метою** цієї наукової роботи буде аналіз правового статусу та місця актів-концепцій в системі правових актів крізь призму їх теоретико-правових аспектів.

Стан опрацювання проблематики. Питання концептуальних актів у системі правової документації досліджувалось науковцями переважно фрагментарно, в контексті більш загальних проблем юридичної техніки та нормотворчості. Серед вітчизняних дослідників окремі аспекти проблематики висвітлювали Н.М. Оніщенко, Н.М. Пархоменко, С.П. Погребняк, Т.О. Дідич, О.Л. Копиленко, які розглядали концептуальні акти як елементи правової системи та інструменти формування державної політики.

Виклад матеріалу дослідження. В юридичній науці акти-концепції досліджуються досить епізодично, проте навіть в наявних наукових працях акти-концепції мають дискусійний характер розуміння. Причиною такої дискусії є, насамперед, неоднозначність розуміння того, як співвідносяться між собою поняття «концепція» та інші доволі схожі та/або суміжні категорії, зокрема такі як: «доктрина», «стратегія», «теорія» та інші. До прикладу, Є. Євграфова наголошує на необхідності відрізнити доктрину як науку від доктрини як офіційно затвердженого акта й стверджує, що акти (концепції) майже нічим не відрізняються від актів (доктрин), їм притаманні одні й ті само недоліки – схематизм, зайва патетика (підвищена стурбованість предметом концепції та помірний суб'єктивізм), формалізм, необґрунтованість положень [1, с. 53-54]. Також більшість вчених вказує, що «концеп-

ція» різко відрізняється від категорії «теорія» своєю незавершеністю та недобудованістю, оскільки перша покликана на пошук певних інструментів впливу на суспільні відносини та їх закономірності, тоді як «теорія» вже має в собі всі відповіді на запитання. В юридичних енциклопедичних джерелах вченими надається енциклопедичне значення такій категорії як «правова концепція». Під вказаною юридичною категорією пропонується розуміти провідну ідею, точку зору на те або інше правове явище, важливий засіб розвитку як юридичної науки, так і науково обґрунтованого державно-правового будівництва, що кладеться в основу відповідних організаційних заходів, законодавчих актів, рішень тощо [2, с. 339]. На переконання Н.В. Міловської, концепція являє собою «фундаментальний документ (акт), який має містити керівні принципи, цільові настанови та методи, окреслювати механізм функціонування. Це певний спосіб розуміння, трактування будь-яких явищ, основний погляд, керівна ідея для їх висвітлення; керівний задум, конструктивний принцип різних видів діяльності» [3, с. 26]. Варто зазначити, що вченою вкладається досить широке розуміння поняття «концепція», оскільки цей документ передбачає не лише перспективи правового регулювання, але і в цілому інструменти такого регулювання, тлумачення майбутніх правових положень, вжиття необхідних організаційних заходів для забезпечення правового регулювання тощо.

Слід звернути увагу на те, що стрижневим є питання про зміст поняття «концептуальний акт». Тому відштовхуючись від вищезазначеного, визначаємо, що концептуальний акт – це перш за все фундаментальний документ, який має містити керівні принципи, які визначатимуть напрямок формування нормативного матеріалу для належного врегулювання суспільних відносин у певній сфері, який визначатиме доцільність та актуальність саме цього правового масиву, цього якісно-нового змісту правовідносин.

Слід наголосити на тому, що концептуальний акт в юридичній науці переважно представлений в межах двох підходів до розуміння, а саме, як

- 1) акт-концепція або акт концептуального характеру, що визначає загальні засади розвитку правового регулювання;
- 2) концепція проекту нормативно-правового акту – документ, що визначає зміст майбутнього проекту нормативно-правового акту та сутність його положень.

Крім того, в юридичній науці поширеною є думка про те, що концепція проекту нормативно-правового акту є формальним (формалізованим) результатом правового моніторингу. Варто відзначити, що правовий моніторинг є одним із напрямів формування перспективного законодавства в Україні, оскільки передбачає дослідження суспільних відносин з метою збору фактичного матеріалу та отримання інформації, необхідної для оцінювання, прогнозування, контролю та формування рекомендацій щодо забезпечення їх оптимального стану, підвищення ефективності правового регулювання. І тому результати такої діяльності відображаються у відповідних актах концепціях, які набувають правового статусу після їх схвалення або затвердження [4, с. 5-7].

Попри певний супротив представників сфери нормотворення, акти-концепції та концепції проектів нормативно-правових актів як фундамент для майбутнього акту відіграють чималу роль у забезпеченні результативності процесу нормотворення, і, як наслідок, набирають широкої популярності, оскільки передують прийняттю юридично значимих нормативних положень.

Концепції досить часто потребують глибокого та належного наукового обґрунтування та залучення як громадськості, так і провідних науковців. При створенні актів-концепцій завжди мають прискіпливо враховуватись всі особливості та тонкощі матерії, яку така концепція має на меті врегулювати. Щодо концепції проектів актів, тут вже постає питання щодо забезпечення соціальної корисності та перспективності концепції з урахуванням зазначеного обсягу роботи в реаліях безперервних динамічних змін суспільних відносин.

Правова документація в контексті розглядуваного питання може мати ряд змістових наповнень. Так, правова документація може розглядатись як система актів стратегічного характеру або система стратегічних правових актів, які покликані врегульовувати значний пласт суспільних відносин із врахуванням можливих змін цієї сфери та використання результатів таких змін. Правова документація в юридичній доктрині також ототожнюється з поняттям «законодавства», яке було визначене у пункті 1 резолютивної частини Рішення Конституційного суду України №12-рп/98 від 9 липня 1998 року [4], яке нині знайшло своє відображення у ч. 2 ст. 9 Закону України «Про правотворчу діяльність» № 3354-IX від 24 серпня 2023 року [5]. Враховуючи зазначені положення, законодавство складає: Конституція України; чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховна Рада України шляхом ратифікації у вигляді прийняття законодавчого акту, що відтворює зміст договору; закони України; постанови Верховної Ради України; укази Президента України; постанови/розпорядження Кабінету Міністрів України; накази міністерств та інших центральних органів виконавчої влади; акти місцевих державних адміністрацій; акти органів місцевого самоврядування.

З огляду на викладені форми нормативно-правових актів, тут концептуальні акти теж розглядаються як акти-концепції. Цікавим моментом, на який хотілось би звернути увагу, є те, що концептуальні акти можуть мати як законодавчу форму, так і форму підзаконного нормативно-правового акту, що вказує на відсутність усталеного та єдиного підходу щодо рівня закріплення концепцій, а це безпосередньо впливає на їх юридичну силу та ефективність. Наприклад, Концепція Національної програми інформатизації, схвалена Законом України «Про Концепцію Національної програми інформатизації» № 75/98-ВР від 4 лютого 1998 року; Концепція (основи державної політики) національної безпеки України, затверджена постановою Верховної Ради України № 2171-III від 21 грудня 2000 року; Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, схвалена Указом Президента України № 361/2006 від 10 травня 2006 року; Концепція розвитку цифрових компетентностей, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України № 167-р від 3 березня 2021 року; Концепція розвитку педагогічної освіти, затверджена наказом Міністерства освіти і науки України № 776 від 16 липня 2018 року; Концепція інтегрованого розвитку Подільського району м. Києва, затверджена рішенням Київської міської ради № 5581/5622 від 10.11.2022 року.

Безумовним є факт, що різні рівні ієрархії, які подекуди займають акти-концепції, не завжди є погіршенням або дефектом правової системи, оскільки це обумовлено предметом правового регулювання та до предмету відання якого суб'єкту він належить. Однак, подекуди високий рівень їх декларативності та колізійності у зв'язку з різним ієрархічним статусом не дає змоги зрозуміти чітко місце актів-концепцій в системі правової документації та значимість їх положень для регламентації відносин.

Крім того, акти – концепції згідно з положеннями чинного законодавства України належать до особливої системи правової документації – системи документів публічної політики в розумінні Закону України «Про правотворчу діяльність». Згідно з ч. 1 ст. 20 вказаного законодавчого акту документи публічної політики – це документи, що готуються з метою ефективного формування, розроблення та оцінки державної (в тому числі державної регіональної) та місцевої політики, щоб вона досягала своїх цілей у найбільш ефективний та результативний спосіб. Відповідно до ч. 2 цієї ж статті, різновидами документів публічної політики є: аналітичні, прогнозні та програмні. Згідно з ч. 1 ст. 21 Закону України видами аналітичних документів публічної політики є: зелена книга (аналітичний документ, що визначає наявну проблему у суспільстві та є відкритим для пропозицій щодо вирішення цієї проблеми), оцінка впливу (документ на основі зеленої книги, що вміщує собі варіанти та шляхи подолання проблеми із оцінкою ефекту кожного із варіантів на суспільні відносини у випадку обрання кожного із варіантів вирішення проблеми), біла книга (документ на основі оцінки впливу із обраним одним варіантом вирішення проблеми, в якому вибудовується стратегія вирішення проблеми та закладення її в основу законопроекту), концепція проекту нормативно-правового акта.

Концепція проекту нормативно-правового акту має своє законодавче забезпечення і в положеннях ст. 27 Закону України «Про правотворчу діяльність». Відповідно до ч. 1 та 4 цієї статті, концепція повинна містити: обраний підхід до регулювання суспільних відносин; мету і завдання правового регулювання; обґрунтування необхідності прийняття нормативно-правового акта; дослідження можливості врегулювання відповідних суспільних відносин без прийняття; описує нові права і обов'язки учасників суспільних відносин (зміну прав і обов'язків учасників суспільних відносин); прогнозовані соціально-економічні та інші наслідки його реалізації; оцінку відповідності запропонованого правового регулювання міжнародно-правовим зобов'язанням України; результати публічних консультацій; організаційні заходи щодо підготовки проекту нормативно-правового акта та його реалізації після прийняття; орієнтовну структуру законопроекту та його загальні положення.

Цікавим моментом є те, що у ч. 2 цієї статті встановлюється обов'язковість створення концепцій для проектів первинних законів та кодексів, тоді як для інших нормативно-правових актів це є дискреційним правом суб'єкта нормотворення. При цьому в контексті негативної юридичної відповідальності вказаний законодавчий акт не містить нормативно-правових приписів, які б вміщували повну норму, або відсилочних чи бланкетних приписів щодо юридичної відповідальності за недотримання цього обов'язкового правила у сфері нормотворчості, що може потім призвести до набуття цим приписом декларативного характеру.

На відміну від прогнозних документів (ст. 22 Закону) та програмних документів (ст. 23 Закону), концепція є аналітичним документом, завершальною стадією якісного процесу творення права, що встановлює основний зміст правовідносин та їх правові межі, тоді як вказані акти відіграють роль або ж як акти, які забезпечують можливість перспективного прогнозування подальшого розвитку суспільних відносин (прогнозні), або як акти цільового характеру, які визначають пріоритетні сфери розвитку політики того чи іншого суб'єкта (програмні).

Висновки. Підбиваючи підсумки, хотіли б відзначити, що концептуальний правовий акт займає самостійне місце в системі правових актів як документ, що визначає основні принципи, ідеї та напрями розвитку правової політики. Він, зазвичай, не має прямої юридичної сили, але є орієнтиром для подальших законодавчих та нормативних актів. Це свого роду «дорожня карта» для розробки конкретних законів і підзаконних актів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Євграфова Є. Доктрина у правовій науці юридичній практиці. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2013. № 2. С. 52–62.
2. Юридична енциклопедія: В 6 т./ Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: «Укр. енцикл.», 2001. Т. 3: К-М. 2001. 744 с.
3. Міловська Н.В. Етапи розроблення проекту нормативно-правового акта. *Нове українське право*, Вип. 3, 2024. С. 24–31.
4. Правовий моніторинг як складова правотворчої та правозастосовчої діяльності: монографія / за заг. ред. О.О. Кота, А.Б. Гриняка, Н.В. Міловської. Київ: Алерта, 2023. 268 с.
5. Рішення Конституційного суду України КСУ № 12-рп/98 від 9 липня 1998 року. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-98#Text>.
6. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24.08.2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text>.

UDC 340.15 (477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.14>

**THE INFLUENCE OF THE IDEOLOGY OF THE ENLIGHTENMENT
ON THE POLITICAL AND LEGAL CULTURE OF THE NATIONAL ELITE
OF THE UKRAINIAN COSSACK STATE
(SECOND HALF OF THE XVII-XVIII-TH CENTURY)
AND ITS SIGNIFICANCE FOR UKRAINIAN STATE-BUILDING PROCESSES**

Stengach N.O.,

*Candidate of Sciences in History, Associate Professor,
Associate professor of the Department
of Theory and History of State and Law
of Leonid Yuzkov Khmelnytskyi University of Management and Law
ORCID: 0000-0001-7011-4263
e-mail: nadiya.stengach@gmail.com*

Danilova A.V.,

*Senior Lecturer of the Department
of Theory and History of State and Law
of Leonid Yuzkov Khmelnytskyi University of Management and Law
ORCID: 0000-0003-0744-5523
e-mail: a_danilova@univer.km.ua*

Stengach N.O., Danilova A.V. The influence of the ideology of the Enlightenment on the political and legal culture of the national elite of the Ukrainian Cossack state (second half of the XVII-XVIII-th century) and its significance for Ukrainian state-building processes.

The period known as the Enlightenment, which spanned the seventeenth and eighteenth centuries, had a significant impact on the political culture of the Cossack officers (starshyna) in Ukraine. This era was characterised by the dissemination of ideas of rationalism, secularisation, and social progress, which found expression in the worldview and activities of the Ukrainian elite.

The authors observe that starshyna, as an educated stratum of society, actively perceived new philosophical and political trends in Europe. The ideas of rationalism and secularisation penetrated Ukrainian society, contributing to the formation of a new approach to governance and the state system. In particular, the role of religion in public life was redefined, and attention to secular aspects of governance increased.

The authors also emphasise that in the eighteenth century, Ukraine witnessed the development of education and science, which was an important factor in the spread of Enlightenment ideas. The Hetmanate supported educational institutions that taught modern sciences and philosophy. This contributed to the formation of a new generation of starshyna who were aware of European achievements and sought to implement them.

The influence of Enlightenment ideas on the starshyna during the late 17th and 18th centuries is evident in their contemplation of state system reform. This period saw the initiation of projects designed to enhance governance system efficiency and the rights and liberties of citizens. These initiatives signalled the Ukrainian elite's aspiration to modernise the state per European standards. The present article aims to analyse the impact of the European legal traditions of the Enlightenment on the processes of formation of the political and legal culture of starshyna in the second half of the seventeenth and eighteenth centuries.

The result of the study indicates that the codification processes in the Hetmanate were influenced by two main factors. Firstly, there were internal needs to streamline the legal system, and secondly, external factors were in play, in particular, European legal models. The authors emphasise that the main legal documents of the Hetmanate of the eighteenth century, such as the Constitution of P. Orlyk of 1710 and the Rights of the Little Russian People of 1743, reflected the desire of the Ukrainian elite to adapt European legal norms to local conditions.

The conclusions drawn by the researcher assert that the codification of law in the Hetmanate constituted a component of a more extensive process of Europeanisation of legal systems in Eastern Europe, wherein local legal traditions were amalgamated with European norms and principles, and European ideas of the Enlightenment exerted a profound influence on the formation and development of the political and legal culture of the Hetmanate in the eighteenth century.

Key words: political, legal and socio-cultural processes, Enlightenment, rationalism, secularization, Hetmanate, state-building processes, codification, constitutionalism.

Стеньгач Н.О., Данилова А.В. Вплив ідеології Просвітництва на політико-правову культуру національної еліти Української козацької держави (друга половина XVII-XVIII ст.) та її значення для українських державотворчих процесів.

Епоха Просвітництва, яка охоплювала XVII-XVIII століття, суттєво вплинула на політичну культуру козацької старшини в Україні. Цей період характеризувався поширенням ідей раціоналізму, секуляризації та суспільного прогресу, що знайшло відображення у світогляді та діяльності української еліти.

Автори статті зазначають, що козацька старшина, будучи освіченою верствою суспільства, активно сприймала нові філософські та політичні течії Європи. Ідеї раціоналізму та секуляризації проникали в українське суспільство, сприяючи формуванню нового підходу до управління та державного устрою. Зокрема, відбувалося переосмислення ролі релігії в суспільному житті та зростала увага до світських аспектів управління.

Також автори підкреслюють, що у XVIII столітті в Україні спостерігалось піднесення розвитку освіти та науки, що було важливим чинником у поширенні просвітницьких ідей. Гетьманська держава підтримувала освітні заклади, де викладалися сучасні на той час науки та філософія. Це сприяло формуванню нового покоління козацької старшини, яка була обізнана з європейськими досягненнями та прагнула впроваджувати їх у життя.

Під впливом просвітницьких ідей козацька старшина почала замислюватися над реформуванням державного устрою. З'являлися проекти, спрямовані на вдосконалення системи управління, підвищення ефективності адміністративного апарату та забезпечення прав і свобод громадян. Ці ініціативи свідчили про прагнення української еліти до модернізації держави відповідно до європейських стандартів. Автори ставлять за мету проаналізувати вплив європейських правових традицій Просвітництва на процеси формування політико-правової культури козацької старшини другої половини XVII-XVIII століття.

Автори статті зауважують, що кодифікаційні процеси в Гетьманщині відбувалися під впливом як внутрішніх потреб упорядкування правової системи, так і зовнішніх чинників, зокрема європейських правових моделей. Вони підкреслюють, що основні правові документи Гетьманщини XVIII століття, такі, як Конституція П. Орлика 1710 року та «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року, відображали прагнення української еліти адаптувати європейські правові норми до місцевих умов.

Дослідники акцентують увагу на тому, що кодифікація права в Гетьманщині була частиною ширшого процесу європеїзації правових систем у Східній Європі, де місцеві правові традиції інтегрувалися з європейськими нормами та принципами. А європейські ідеї епохи Просвітництва мали великий вплив на формування та розвиток політичної та правової культури Гетьманщини у XVIII столітті.

Ключові слова: політичні, правові та соціокультурні процеси, Просвітництво, раціоналізм, секуляризація, Гетьманщина, державотворчі процеси, кодифікація, конституціоналізм.

Introduction

The Enlightenment philosophies of the rule of law, separation of powers, human rights, and national identity proved fundamental to the development of democratic societies in Europe during the eighteenth century. The Cossack elders of this period were not indifferent to these processes, and their desire to modernise the state system was in line with European trends.

In the contemporary context of Ukraine's pursuit of European integration, the examination of the Enlightenment's impact on the political and legal culture of the starshyna provides a valuable lens to comprehend the traditions of Ukrainian state-building. This perspective challenges the prevailing notion of Ukraine's alleged «eternal dependence» on empires, highlighting the aspiration of the Ukrainian political elite during the second half of the seventeenth and eighteenth centuries to establish a state based on European models.

The study of the Enlightenment's influence on the political and legal culture of the starshyna contributes to a rethinking of Ukrainian history, moving beyond the paradigm of the «outskirts of the empire» to a more central and integral position within European civilisation. This repositioning helps to shape national consciousness, strengthen historical memory, and emphasise Ukraine's role in pan-European political and legal processes.

Analysis of scientific publications

The study of the political and legal culture of the starshyna of the seventeenth and eighteenth centuries has attracted the attention of many Ukrainian historians. Significant contributions have

been made by scholars such as V. Smolii, V. Stepankov, V. Horobets, V. Matiakh, L. Nagorna, and N. Yakovenko, who have examined the political and legal aspects of the functioning of the starshyna, their role in state-building processes, and their influence on social development.

In addition, O. Ogloblyn and Z. Kohut emphasise that Orlyk's Constitution reflected the ideas of separation of powers and limitation of sole rule, which were characteristic of European political thought of the Enlightenment (Ogloblyn & Kohut, 2019). Furthermore, O. Shevchenko, a Ukrainian legal historian, analysed the influence of European law on the codification of the Hetmanate's legal system (Shevchenko, 2021). In particular, he examines the processes of codification of law in Ukraine in the eighteenth century and the influence of European legal traditions on them. T. Ostapenko and Y. Dmytryshyn emphasise that the «Rights by which the Little Russian people are judged» of 1743 is an important stage in the systematisation of the law of the eighteenth-century Ukraine-Hetmanate. In addition, O. Strukevych's research investigates the endeavours of the officers to implement novel governance approaches that aligned with the European standards of the era.

These researchers make a significant contribution to the study of the political and legal culture of the starshyna, revealing its impact on the development of Ukrainian statehood and society in the seventeenth and eighteenth centuries.

The aim of the work

The authors' objective is to examine the impact of the Enlightenment on the political and legal culture of eighteenth-century starshyna. This study is significant not only from the perspective of historical science but also for the comprehension of contemporary political, legal and sociocultural processes in Ukraine. It enables us to comprehend the formation of the Ukrainian legal tradition, the adoption and adaptation of European ideas in the Hetmanate, and the relevance of these lessons for the present.

The article's methodology

is grounded in general scientific principles and methods of cognition, to provide an objective and comprehensive coverage of facts, events, and phenomena. It is based on the principles of historicism and objectivism in scientific research, which prioritize factual material and avoid subjective evaluations. The topic was approached using general scientific and specific historical research methods. Sources and literature were analysed and synthesized, research was structured using periodization, historical material was presented using a problem-historical method, and similar indicators and facts were compared using a comparative-historical method in the same historical conditions.

Review and discussion

The political and legal culture of Ukraine in the 17th and 18th centuries is regarded by researchers of civilisational features of societies as a distinctive sociocultural phenomenon, the defining characteristics of which were its openness to various cultural and civilisational influences and its simultaneous integration into the processes occurring in both Orthodox and Western civilisations [1, p. 420].

In terms of political and cultural orientations, the Ukrainian political elite has never been confined to its domestic political life, nor has there ever been a reaction of rejection of Western political experience. The main factor that contributed to this in the times of the Ukrainian Cossack state was the desire of the Ukrainian, as well as all Eastern European, elites to introduce values, norms and patterns of behaviour cultivated by the socio-political elite of Poland [2, p. 42-43].

Another salient factor was the aspiration of the Ukrainian political establishment to identify reliable guarantors of its state functioning in Europe, a quest that was evidenced by the endeavours of representatives of the Ukrainian elite from B. Khmelnytsky to V. Kapnist inclusive. [One of the indicative manifestations of the openness of the Ukrainian political culture, in our opinion, is P. Orlyk's vision of Ukraine's place in the system of European political balance. In particular, he convinced the European rulers that restoring historical justice and granting Ukraine independence would contribute to the embodiment of European values: «Their own interest, I say, obliges them not to sanction and not to allow the dangerous consequences for themselves to arise from the usurpation that some stronger state might commit against a weaker one under the pretext of obtaining benefits» [3, p. 301].

P. Orlyk furthermore insisted that, relying on European international law at the time based on the Treaties of Westphalia and Olive, the «restitution of Ukraine» would not only not disturb the system of European balance, but would allow «to limit the state that may soon strive to overthrow European freedom» [3, p. 306].

The political culture of the Ukrainian elite is characterised by its openness, as evidenced by the tendency of Ukrainian officers to appeal to the global community or to draw upon global experience in the event of extraordinary events in any domain of socio-political life. This phenomenon is exemplified by I. Vyhovsky's appeal to European governments regarding Moscow's policy towards Ukraine [4, p. 26] and by Y. Khmelnytsky's emphasis on 23 December 1659 on the international importance of military assistance provided by the protector: «...What is his virtue? The royal majesty and mercy to

the Zaporizhia Army will be seen by the surrounding Christian states...» [5, p. 30]. Finally, the reaction to the escape from P. Doroshenko's residence of the tsar's envoy F. Bobrovych is also worthy of note: «...There has never been anything like what your grace has done among other people and in other countries...» [6, p. 133]; out of P. Doroshenko's fear of tarnishing the name of the Ukrainian state in the international arena by frequent changes of patronage: «...I don't want to smear myself and the army with inconstancy in front of the whole world any more...» [7, p. 121]; from I. Mazepa's insistence on the participation of Kyiv monasteries' subjects in the city's defence actions, emphasises that defence matters are common to the inhabitants of each area «throughout the universe» [3, p. 413]; from the Bender Constitution's justification of the need to establish a General Council in Ukraine as a representative body, following the example of other countries; from the hetmans' frequent emphasis on the glory of the Zaporizhia Army as a glory to the whole world [3, p. 425]; from S. Divovich's arguments in 1762 against the reluctance of the Russians to recognise the equality of rank of officers with Russian ranks: «Go round all the states in your mind...» [6, p. 130]; P. Simonovskiy's use of references in his «Brief Description of the Cossack Little Russian People» collected «from various foreign histories of German Bischenge, Latin Bezoldi, and French Chevalier» [8, p. 211]. The examples go on and on.

It is evident that the representatives of the Hetmanate elite demonstrated a discernible openness by acknowledging and, when feasible, actively employing the geopolitical or, more precisely, regional political factor concerning their own state. A notable nuance in this context pertains to the recognition by the Ukrainian elite of the imperative for cultural, religious, and ethnic diversity to be aligned with the interests of society. This perspective is exemplified by the alliance between B. Khmelnytsky and the Crimean Khan, as referenced in [8, p. 27].

The thesis of the necessity and mutual benefit of taking into account the common regional and political interests of peoples of different cultures was conveyed to the minds of Moscow ambassadors in late 1667 and early 1668. Doroshenko's words, as recorded by P. are as follows: «I would like to wish his royal majesty to remain in brotherhood with the Crimean khan, although he is a Pagan, then not only would the Moscow cities remain calm, but the local lands and the whole of Ukraine would live in peace...» [8, p. 235, 241] P. Orlyk's Constitution also signalled the regional and political benefits of cooperation with Crimea [3, p. 396].

Consequently, the political elite of the Ukrainian Hetmanate espoused specific orientations towards the legal means of regulating political relations, namely the emancipation of political life from arbitrariness, the assurance of law and order, and the establishment of constitutional norms. The starshyna regarded law and the court as the primary regulators of socio-political relations. The foremen demanded the application of legal norms to both themselves and to representatives of the subordinate strata, as well as to representatives of the political elite of the country of the monarch-protector who were in Ukraine. Starshyna had clear orientations, according to which they demanded immunity from arrest, imprisonment, and the inadmissibility of deprivation of property without a court order [9, p. 137].

These political and legal orientations were also applicable to representatives of the elite, who engaged in a political struggle with the highest authorities in the Hetmanate. In its final form, the orientation to judicial proceedings included the requirement to present a reasoned accusation in court, and to pass a verdict as a result of the collective and impartial work of judges; to provide the accused with opportunities for acquittal and thus guarantee the principle of adversarialism. Consequently, the Ukrainian political elite adopted a stance of resistance against Russian legal norms, investigative methods and judicial proceedings. This rejection was further solidified by the establishment of a codification commission by the starshyna, which resulted in the compilation of Hetmanate laws entitled «The Rights of the Little Russian People» (1743). This collection mirrored not only the traditions of Cossack law but also the influence of Enlightenment ideas that were spreading throughout Europe during the eighteenth century. Despite the absence of official approval from the Russian government, this code gained significant traction in the law enforcement practices of the Hetmanate, reflecting the aspirations of local officials to systematise legal frameworks, safeguard personal rights, and modernise public administration [10, p. 440].

One of the key ideas of the Enlightenment was the concept of the rule of law over any personal or political interests. The «Rights...» established a clear system of norms that regulated all spheres of life in the Hetmanate: property rights, social relations, legal proceedings, and military affairs [10, p. 441].

Thus, the law had to be the only measure of justice, which is consistent with the ideas of French thinkers, in particular Charles Montesquieu. In particular, the code enshrined the principle of equality of all citizens before the law, which echoes the Enlightenment idea of social justice. At the same time, the document recognised class differences, which corresponded to the realities of the eighteenth century, but protected the rights of not only starshyna but also burghers and ordinary Cossacks [2, p. 77]. This

can be compared to European trends of limiting feudal arbitrariness by codifying laws. The document provided a detailed mechanism for protecting private property, which was an important part of the Enlightenment legal system. Property was defined as inviolable, and any seizure of it could take place only by court order [2, p. 79].

This approach is reminiscent of John Locke's concept of «natural rights», where property was one of the key elements of freedom.

The «Rights by which the Little Russian people are judged» also provided certain guarantees of impartial justice, including the establishment of a clearly defined judicial framework, which was in line with the idea of legal predictability. Independence of the judiciary from the Hetman's administration was also a key component, with the court guided by the rules of codified law rather than by political decisions. The introduction of written proceedings instead of oral ones was a significant step towards greater transparency and the justification of verdicts [10, p. 443]. These norms correlated with European ideas of the rule of law, which were being actively developed in the legal systems of France and England at the time.

A significant manifestation of the Enlightenment ideas in the Code was the limitation of Hetman's sole power. The document explicitly stated that the Hetman was not permitted to pass laws independently, but was required to rely on legal norms and decisions of the Rada. This echoes the principles advocated by Charles Montesquieu, who argued for the distribution of state power among different bodies to avoid despotism.

The legal principles that guided the Little Russian people in their judicial proceedings were influenced by various European legal sources, most notably the Magdeburg Law, which was widely implemented in Ukrainian cities, and the Lithuanian Statute of 1588, which incorporated elements of judicial independence and the safeguarding of traditional rights [11, p. 103].

However, the key feature was the desire to preserve an autonomous legal system, which also corresponded to the Enlightenment ideals of self-government and the rule of law.

Given the ways, methods, forms of organisation of political life, and the political and cultural orientations that emerged from the reflection of the Hetmanate's political system, there are sufficient grounds to argue that Ukraine in the second half of the seventeenth and eighteenth centuries belonged to the group of civilised European countries. This can be demonstrated relatively easily by looking at the correspondence between the ideas of the European enlighteners of the eighteenth century and the manifestations of contemporary Ukrainian political life. While European enlighteners condemned despotism and defended republican principles, republican orientations were also strengthened among the Ukrainian elite [12, p. 227].

The socio-political thought of the Enlightenment provided the conceptual foundation for the notion of separation of powers on the basis of authority, a concept that was embraced by representatives of the Ukrainian political elite. According to experts in constitutional law, P. Orlyk's Constitution proposed a particular model for the organisation of state power in Ukraine that was based on the principle of separation of powers [13, p. 108-109]. The Constitution of Pylyp Orlyk, adopted on 5 April 1710, is a unique document of its era, reflecting the influence of the ideas of the European Enlightenment on Ukrainian political thought. The document laid the foundations for the rule of law, the separation of powers, and social and political freedoms, and not only enshrined the autonomy of the Hetmanate, but also proposed the modernisation of its governance in line with progressive European approaches [13, p. 127].

A significant indication of the Enlightenment's impact is evident in the establishment of a separation of powers within the state apparatus, as articulated in the Constitution:

- The legislative authority was vested in the General Rada, which undertook the functions of parliament and comprised representatives of starshyna and colonels.
- The executive power was concentrated in the hands of the Hetman, who, however, had limited powers and could not make decisions alone.
- The judiciary maintained its autonomy, consistent with the tenets of the rule of law [3, p. 398].

This division of power can be traced back to the ideas of John Locke and Charles Montesquieu regarding the balance between the different branches of government, which was a progressive approach for the early eighteenth century.

The Enlightenment political philosophy identified the need for control over monarchical or sole power, as evidenced by the Orlyk Constitution, which demonstrated that the Hetman did not have absolute power and his decisions had to be approved by General Rada. This is reminiscent of the limited monarchy or republican models of government that were actively considered in Europe at the time.

The constitution stipulated regular meetings of the General Council (at least three times a year), thereby ensuring the involvement of the broader Cossack population in the process of state decision-

making. This resonates with the concepts of the social contract and popular sovereignty espoused by Jean-Jacques Rousseau.

The document declared the protection of property rights, enshrined the equality of starshyna before the law, and limited the arbitrariness of the Hetman's authorities in confiscating land or property. This approach was in line with Western European Enlightenment ideas about the legal protection of the individual.

The Constitution formally recognised Orthodoxy as the official religion of the state, whilst concurrently emphasising the imperative for the advancement of education and the nurturing of cultural heritage. This demonstrates the profound influence of the Enlightenment, a period characterised by the confluence of religious tradition with progressive intellectual and educational movements [14, p. 326].

From 1760, the idea of separation of powers according to authority began to be implemented in practical political life in Ukraine. In that year the judiciary was separated into a separate branch at the level of the central government. By the Universal of Kirill Razumovsky, judicial proceedings were removed from the jurisdiction of the General Military Chancellery and entrusted to the General Military Court, which since then has had the powers of the highest judicial authority [8, p. 269].

The judicial reform of 1763 began the process of separating executive and judicial power at the regimental level. The colonels retained the presidency of the Grodno courts, which dealt only with criminal cases [8, p. 273]. In the Hetmanate the process of separation of the representative, from the elders, legislative (mainly in its legislative manifestation) branch of government began. The mutual balancing of powers was facilitated by the delimitation of competencies within the then-most powerful executive branch of government, which, together with the civilian branch, distinguished the military power. On 5 December 1763, the Hetman issued an instruction to the «low-rank starshyna» that they were responsible for managing the day-to-day affairs of the army [8, p. 281]. As the documents show, between December 1763 and April 1765, the «low-rank starshyna», performing the tasks assigned to them, formed a separate collegial body that concentrated military and administrative affairs and supervision over the state of the Cossack army's combat capability.

Opposing the republic to despotism, the Enlightenment praised political virtues such as patriotism and the willingness to sacrifice personal interests for the good of society. Thus, according to Montesquieu, Rome fell when it lost what made it glorious – civic spirit and patriotism. In Ukraine, these traits were considered obligatory for a representative of power [1, p. 429]. It was a concern for the common good that justified the leading role of officers in society. It was «love of the Fatherland», «patriotic inspiration» and concern for the public, not the «particular», that the unknown speaker saw as the means of restoring «the order and well-being» of «our dear Fatherland» [1, p. 430].

The characterised political and legal orientations were extrapolated to the manifestations of both domestic and foreign political life, embodied in the orientations of rejection, and denial of the legitimacy of actions carried out with the use of force. This was followed by orientations to prevent arbitrariness on the part of representatives of the non-ethnic elite. In addition to the well-known constitution by P. Orlyk, the «Anonymous Note on the Necessity of Limiting the Power of the Hetman» should, in our opinion, be considered as a draft of a small constitution. Without touching on the relationship between the state institutions and society, and its individual classes, this document was presented as a means of regulating relations between the leading actors in the political life of the then Hetmanate. [15, p. 238].

Using the criterion of comparing the political characteristics of their society with those of other societies, the orientations of starshyna of the Ukrainian Hetmanate correlate with the open type of culture, which developed in a pan-European way and acquired characteristics of a political entity within European civilisation.

Conclusions

The Enlightenment had a significant impact on the political culture of starshyna in the eighteenth century. The spread of rationalist and secularist ideas contributed to a rethinking of approaches to governance, and the development of education and science, and stimulated the desire for political reform and modernisation of the state.

In the eighteenth century, starshyna of the Hetmanate actively implemented the ideas of the Enlightenment through a series of state projects aimed at modernising the administrative system, education and culture. These initiatives reflected the desire to rationalise governance and improve the level of education and cultural development. The Cossack elite recognised the importance of education for the development of society. They supported the establishment and operation of educational institutions, such as the Kyiv-Mohyla Academy, where representatives of starshyna studied. This contributed to the spread of Enlightenment ideas among Ukrainian intellectuals and the formation of a new generation of educated leaders.

The Constitution of Pylyp Orlyk was a vivid example of the combination of Cossack tradition with the ideas of the European Enlightenment. It laid the foundations for modernising the political system of the Hetmanate and was one of the first attempts in the world to enshrine the principles of separation of powers, democracy and the rule of law. Although the document never came into force, its provisions demonstrate the Cossack elite's desire to adapt modern political ideas to their own state model. This makes Orlyk's constitution a unique phenomenon in the history of political thought in Ukraine and Europe.

Another important milestone in the development of Ukrainian legal thought was the 'Rights by which the Little Russian People are Judged', which was a vivid example of the influence of Enlightenment ideas. The document not only codified local law, but also reflected European trends: the principles of the rule of law, social equality before the courts, the protection of property and the separation of powers. Although the code never gained official status in the Russian Empire, it was used in the judicial practice of the Hetmanate until the end of the 18th century. It became an important example of how the Ukrainian Cossack elite attempted to adapt modern legal concepts to local realities, while preserving the traditional rights and autonomy of the Hetmanate.

REFERENCES:

1. Matyah V. Value orientations of the Ukrainian society in the conditions of the Russian protectorate (the basic directions of scientific research). *Ukraine in the Central-Eastern Europe*. Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, 2000. P. 419–434.
2. Smolii V., Stepankov V. Power in the Ukrainian State: Essential Content and Positioning Vectors. / *Ukrainian State of the Second Half of the 17th–18th Centuries: Politics, Society, Culture* / Editorial Team: Smolii V. (responsible editor), Bakynska O., Horobets V. (deputy responsible editor), Matyakh V. (responsible secretary), Mytsyk Yu., Stepankov V., Fedoruk Ya., Chukhlib T. (deputy responsible editor). NAS of Ukraine. Institute of History of Ukraine; Research Institute of Cossacks. Kyiv: Institute of History of Ukraine, 2014. P. 41–88.
3. Oghloblin O. Hetman Ivan Mazepa and his time / Editor Vynar L., compilers Hyrych I., Atamanenko A.. 2nd supplemented edition. New York – Kyiv – Lviv – Paris – Toronto, 2001. 464 p.
4. Gorobets V., Strukevich A. Russian-Ukrainian Political Relations in the Second Half of the 17th–18th Centuries: Trends, Characterization, Stages. *Ukrainian Historical Journal*. № 1. Kyiv, 1996. P. 26–31.
5. Stepankov V. Formation of the Ukrainian state elite and peculiarities of its mentality in the middle of the XVII century (1648–1657). Formulation of the problem. *Ukrainian Cossack state: origins and ways of historical development (Material of the third All-Ukrainian historical readings)*. Cherkassy, 1993. P. 28–35.
6. Kogut Z. Russia and Ukraine in the 18th century: the state and prospects of the study of political relations history. *Second International Congress of Ukrainianists*. Kyiv, 1994. P. 124–131.
7. Okinshevich L. Generalna Starshyna on the Left Bank Ukraine in the 17th–18th centuries. *Works of the Commission of learning the history of Western Russian and Ukrainian law*. № 2. Kyiv, 1926. 167 p.
8. Smolii V., Stepankov V. Idea of Ukrainian State in 17th–18th centuries: Problems of Formation, Evolution and Implementation. Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, 1997. 368 p.
9. Strukevich A. Political and Cultural Orientations of the Cossacks' Starshyna in the middle of the 18th century in the pan-European context. *Ukrainian Cossack state: origins and ways of historical development (Materials of the sixth All-Ukrainian historical readings)*. Cherkassy, 1997. P. 134–146.
10. Ostapenko T. O. «The Rights by Which the Little Russian People Are Judged» of 1743 is an Important Stage in the Systematization of the Law of Ukraine-Hetmanate of the 18th Century» // *Current Problems of Politics: Collection of Scientific Works / National University «OYA»; South Ukrainian Center for Gender Studies*; / Chief Editor Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Law of Ukraine, Academician of the Academy of Law of Ukraine Kivalov S.V.. Odesa, 2014. Issue 51. P. 440–446.
11. Dmytryshyn Yu. Chelmino Law as a Source of «The Rights by Which the Little Russian People Are Judged» of 1743. *Bulletin of Lviv University. Legal Series*, 2012. Issue 56. P. 103–110.
12. Nagorna L. Political culture of the Ukrainian people: historical retrospective and modern realities. Kyiv: IPIEND named after IF Kuras of the National Academy of Sciences of Ukraine, 1998, 278 p.
13. Potulnitsky V. History of Ukrainian political science (Concepts of statehood in Ukrainian foreign historical and political science). Kyiv: Science, 1992. 249 p.

14. Smoliy V. Ukrainian society at the turn of the Middle Ages and the new time: essays on the history of mentality and national consciousness. Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, 2001. 421 p.
15. Yakovenko N. Parallel world. Researches on the history of representations and ideas in Ukraine in the 16th-17th centuries. Kyiv: Science, 2002. 263 p.

РОЗДІЛ II. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 340.1; 342:124.5(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.15>

МЕТОДОЛОГІЧНА ПАРАДИГМА КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ФОКУСІ СИСТЕМНОГО ТА СИНЕРГЕТИЧНОГО АНАЛІЗУ

Батанова Н.М.,

*кандидат юридичних наук, старший дослідник,
старший науковий співробітник відділу міжгалузевих
і порівняльних правових досліджень
Інституту держави і права
імені В.М. Корецького НАН України
ORCID: 0000-0003-1828-6708*

Батанова Н.М. Методологічна парадигма конституційно-правової відповідальності у фокусі системного та синергетичного аналізу.

Сформульовано методологічні засади конституційно-правової відповідальності, що базуються на системному та синергетичному підходах. Завдяки комбінації цих методів наповнюється змістом синергетична парадигма конституційно-правової відповідальності та в цілому сучасного конституціоналізму.

Так, значення методу системного аналізу у контексті проведеного дослідження полягає у тому, що логічним центром дослідження стають закономірності розвитку конституційно-правової відповідальності як самостійного виду юридичної відповідальності та самодостатнього і цілісного інституту конституційного права, іманентної ознаки дієвої та самодостатньої системи захисту конституційного ладу, сучасного конституціоналізму в цілому та складових його системи.

У свою чергу, якщо підійти до характеристики конституційно-правової відповідальності з методологічних позицій, які розроблені у синергетиці, вона розкриє досліднику нові сторони та аспекти: синергетика має справи, як правило, з процесами та феноменами, де ціле (у нашому випадку, наприклад, конституційно-правова відповідальність як самостійний вид юридичної відповідальності, вид конституційно-правових відносин, елемент механізму правового захисту Конституції, форма вирішення конституційного конфлікту) володіє властивостями, яких немає у жодної з частин, але частини (принципи, підстави, санкції, суб'єкти, функції, наслідки) відображають якості цілого.

Зроблено висновок, що застосування методу системного аналізу та обумовлене ним в умовах сьогодення синергетичне дослідження конституційно-правової відповідальності дозволяє виробити більш точний методологічний підхід до нормативно-правового регулювання цього виду юридичної відповідальності не тільки з точки зору природи, характеру, функцій цього явища, але й точки зору сучасних процесів становлення конституціоналізму та розвитку демократичної державності в Україні.

Ключові слова: конституційно-правова відповідальність, конституційне право, конституціоналізм, система конституційно-правової відповідальності, синергетика конституційно-правової відповідальності, конституційна держава.

Batanova N.M. Methodological paradigm of constitutional and legal responsibility in the focus of systemic and synergistic analysis.

The author formulates the methodological principles of constitutional and legal responsibility based on the systemic and synergistic approaches. With the help of a combination of these methods, the synergistic paradigm of constitutional and legal responsibility and modern constitutionalism in general is filled with content.

Thus, the importance of the system analysis method in the context of this study lies in the fact that the logical focus of the study is the regularities of development of constitutional and legal liability as an independent type of legal liability and a self-sufficient and integral institution of constitutional law,

an immanent feature of an effective and self-sufficient system of protection of the constitutional order, modern constitutionalism as a whole and its components.

In turn, if we approach the characterization of constitutional and legal responsibility from the methodological positions developed in synergetics, it will reveal to the researcher new sides and aspects: synergetics deals, as a rule, with processes and phenomena where the whole (in our case, for example, constitutional and legal responsibility as an independent type of legal responsibility, a type of constitutional and legal relations, an element of the mechanism of legal protection of the Constitution, a form of constitutional conflict resolution) has properties which none of the parts.

The author concludes that the application of the system analysis method and the synergistic study of constitutional and legal liability which it provides in today's context allows developing a more accurate methodological approach to the legal regulation of this type of legal liability not only from the point of view of the nature, character and functions of this phenomenon, but also from the point of view of the modern processes of constitutionalism formation and development of democratic statehood in Ukraine.

Key words: constitutional and legal responsibility, constitutional law, constitutionalism, system of constitutional and legal responsibility, synergy of constitutional and legal responsibility, constitutional state.

Постановка питання. Сучасне юридичне дослідження, що орієнтоване або на актуальні питання загальнотеоретичної юриспруденції, або на доктринальні проблеми окремих галузей права й їх окремих інститутів, може претендувати на належний рівень надійності та якості результатів тільки за умови, якщо вони містять відповідні теоретичні обґрунтування та узагальнення, які, у свою чергу, неможливі без серйозної методологічної бази правової науки. Як справедливо вказує О.І. Ющик, «яка методологія, така й наукова теорія»; «наукове пізнання права суттєво залежить від вибору методології його дослідження» [1, с. 14]. Відповідно закономірними є твердження про те, що «сучасні підходи до проведення наукових досліджень є формою здійснення розвитку юридичної науки», а «вибір методології сучасного наукового дослідження є основоположним питанням для адекватного та повного визначення об'єкта юриспруденції» [2, с. 33].

Така дослідницька установка є достатньо традиційною для вітчизняного правознавства та завжди вважалася його сильною стороною. Особливо важливим такий імператив є для сучасної науки конституційного права. Як зазначав В.Л. Федоренко, «саме методологія дає можливість утвердити свого роду «шкалу координат» науки конституційного права, в межах якої формуються знання про конституціоналізм і Конституцію України, права і свободи людини та їх гарантії, конституційні засади організації та діяльності держави й місцевого самоврядування, їх взаємодію з громадянським суспільством та ін.» [3, с. 6].

Розглядаючи основні чинники впливу на розвиток методології праводержавознавства, П.М. Рабінович вказував, що її стан та динаміка визначаються принаймні такими обставинами: потребами, запитами соціальної практики; обумовлюваними ними – у кінцевому підсумку – модифікаціями об'єкта й предмета цієї науки відповідно до змін праводержавної реальності; розвитком як згаданої галузі суспільствознавства, так й інших наук, чиї здобутки можуть використовуватись нею задля вдосконалення власного методологічного арсеналу [4, с. 12].

Ці та інші висновки та застереження, які робляться у загальнотеоретичній юриспруденції, актуалізують як в цілому проблематику методології дослідження конституційно-правових явищ та процесів, в тому числі й доктринальних проблем синергетики конституційно-правової відповідальності та її розуміння як системи.

Огляд наукових джерел. Актуальні проблеми методології права, в тому числі і питання правової синергетики, стали предметом досліджень таких відомих вітчизняних теоретиків права як С.К. Бостан, М.С. Кельман, А.А. Козловський, М.І. Козюбра, В.В. Костицький, М.В. Костицький, Ю.М. Оборотов, Н.М. Оніщенко, О.В. Петришин, Н.М. Пархоменко, П.М. Рабінович, В.М. Селіванов, О.І. Ющик та вчених-конституціоналістів, серед яких, зокрема, М. О. Баймуратов, А. М. Колодій, А.Р. Крусян, М.В. Савчин, О.В. Скрипнюк, І.Д. Сліденко, В.Л. Федоренко та ін.

У свою чергу, наявні в Україні наукові дослідження теоретичних проблем конституційно-правової відповідальності, представлені у працях М.М. Вишневської, В.В. Гецько, А.А. Єзерова, В.В. Книша, Л.Т. Кривенко, О.В. Краснікової, О.О. Майданник, О.В. Мельник, Л.Р. Наливайко, О.В. Олькіної, В.Ф. Погорілка, В.І. Полевого, Г.І. Салівона, О.В. Скрипнюка, Т.М. Слободяник, О.В. Совгирі, Ю.М. Тодици, В.І. Топузова, В.Л. Федоренка, А.О. Червяцовой та ін.

Мета статті: дослідження проблем ціннісного розуміння конституційно-правової відповідальності з позиції системного аналізу та синергетики конституціоналізму та сучасного конституційного права.

Виклад матеріалу дослідження. Сучасна методологія дослідження конституційно-правових проблем в цілому та конституційно-правової відповідальності зокрема потребує підходити до

будь-якого явища як до системи. Основою методологічної конструкції даної статті є системний метод та метод синергетичного аналізу.

Розглядаючи системний підхід у правовій науці взагалі «одним із найінформативніших наукових підходів», Д.М. Лук'янець зазначає, що він є «надзвичайно продуктивним і дослідження крізь призму його правил нормативних конструкцій юридичної відповідальності може давати неочікувані результати» [5, с. 58]. Зокрема, у нашому випадку він визначає стратегію дослідження конституційно-деліктних відносин у сучасних умовах в єдності їх соціального змісту і юридичної форми, що дозволяє розглянути шляхом використання методу міждисциплінарного аналізу проблеми юридичної відповідальності в цілому та конституційно-правової відповідальності зокрема.

У цьому аспекті велике теоретико-методологічне та прикладне значення для розкриття сутнісних та змістових характеристик конституційно-правової відповідальності, осмислення особливостей вітчизняної моделі цього інституту конституційного права та дослідження зарубіжних моделей конституційно-правової відповідальності, має науковий аналіз поняття «конституційно-правової відповідальності», як загальної та ключової категорії в інструментарії даного методу, так і таких системно взаємопов'язаних між собою та іманентно притаманних інституту конституційно-правової відповідальності категорій та інших суміжних з ними понять: «принципи конституційно-правової відповідальності», «суб'єкти конституційно-правової відповідальності», «санкції конституційно-правової відповідальності», «інстанція конституційно-правової відповідальності», «підстава конституційно-правової відповідальності» тощо. При цьому кожне з названих понять є окремим субінститутом конституційно-правової відповідальності та має свої системні якості. Так, наприклад, підставою конституційно-правової відповідальності є конституційний делікт, який має внутрішні системні кваліфікації (суб'єкт, об'єкт, суб'єктивна сторона, об'єктивна сторона).

У науковій літературі наводиться багато визначень поняття «система», кожне з яких акцентує увагу на відповідних специфічних рисах побудови системи, її ознак, способів функціонування тощо. На нашу думку, найбільш сприятливим у контексті нашого дослідження є визначення системи, як інтегрованого цілого, «суттєві особливості якого формуються через взаємозв'язки його частин» [6]. При цьому, «суттєві або системні властивості – це властивості цілого, яких не має жодна з частин. Тому властивості системи як інтегрованої цілісності не можуть бути зведені до властивостей її частин. Системні властивості з'являються на основі структурно організуючих відносин між частинами, тобто з конфігурації впорядкованих взаємовідносин, характерних для конкретних систем. Системні властивості порушуються, коли система розпадається на ізольовані елементи» [6].

Отже, при визначенні «системи» слід виходити з сукупності компонентів, взаємодія та взаємовідношення яких набувають характеру взаємосприяння на отримання визначеного, корисного результату. Відповідно, «системний підхід зорієнтований на розуміння властивостей частин лише в контексті організації цілого», а «системне мислення спрямоване на виявлення основних принципів організації цілого, якими є зв'язність, взаємодія, контекстуальність» [7, с. 315]. Тобто корисний результат (мета) завдяки зворотним зв'язкам має можливість створити таку форму взаємного сприяння між компонентами системи, яка є найбільш прийнятною для отримання необхідного результату. Саме мета є системоутворюючим фактором, інструментом, що утворює впорядковану взаємодію між усіма компонентами системи.

Поняття «система» є сьогодні одним з ключових в багатьох галузях знань та наукових дисциплін, таких як філософія, психологія, естетика, наукознавство, а також активно застосовується і в юриспруденції [8], у тому числі й конституційному праві [9] та при дослідженні такого його інституту, як конституційно-правова відповідальність [10], що дозволяє розглядати конституційно-правові явища і процеси у сукупності соціальних зв'язків, виявлення цілого та його частин, вивчення окремих інститутів конституційного права в цілісній системі цієї галузі права, а конституційно-правової відповідальності як в системі сучасного конституціоналізму, системі інститутів конституційного права, так і системі інших видів юридичної відповідальності тощо.

Враховуючи загальнометодологічне установлення на феноменологічні властивості конституційно-правової відповідальності з позиції доктрини сучасного конституціоналізму, слід виходити насамперед з того, що «важливим у дослідженні конституціоналізму є елемент системності. Як система, – зазначає І. Д. Сліденко, – він підтримує власні функціональні параметри, виконує необхідні умови для всіх стадій свого буття. Як елемент системи вищого порядку він задовольняє потреби цієї системи і, таким чином, одержує право на існування. Як тільки елемент перестає задовольняти інтереси системи, система його знищує або трансформує. Конституціоналізм як феномен права призначений для виконання певної об'єктивної місії, і він не може існувати поза цією місією, її виконання є критерієм його істинності» [11, с. 182].

З цієї точки зору, специфіка методу системного аналізу у контексті нашого дослідження полягає у тому, що логічним центром дослідження стають закономірності розвитку конституційно-правової

відповідальності як самостійного виду юридичної відповідальності та самодостатнього і цілісного інституту конституційного права, іманентної ознаки дієвої та самодостатньої системи захисту конституційного ладу, сучасного конституціоналізму в цілому та складових його системи.

Аналіз інституту конституційно-правової відповідальності доводить, що він безумовно є цілісною системою як з позиції виникнення, так і, особливо, функціонування, процесуального забезпечення, реалізації цього виду юридичної відповідальності. Метод системного аналізу дає можливість виявити специфічні форми взаємозв'язку інституту конституційно-правової відповідальності щодо забезпечення цілісності системи сучасного конституційного права. Так, конституційна правосу́б'єктність кожного органу або посадової особи державної влади та місцевого самоврядування залежить не лише від їх функціонального призначення та місця у механізмі публічної влади, а й їх відповідальності (у тому числі й насамперед конституційно-правової відповідальності).

Сходження від абстрактного до конкретного, з одночасним виявленням загального та особливого в природі інституту конституційно-правової відповідальності та характерного для нього виду юридичної відповідальності, підводить нас до розуміння нового рівня його пізнання – як певної системи, що конкретизує поняття «конституційно-правової відповідальності» у його переломленні через призму певного національного та зарубіжного досвіду з точки зору таких фундаментальних категорій та, в свою чергу, системних явищ та процесів «вищого рівня», як форма правління, політичний режим, державний устрій, демократія, конституціоналізм тощо. Саме тому з цією метою насамперед використовується системний метод дослідження, але застосовується він одночасно з іншими методами. Це дозволяє зрозуміти діалектику загального та особливого, яка розкривається в динаміці конституційно-правової відповідальності, її функціонуванні, застосуванні відповідних санкцій тощо. Причому тут необхідно враховувати й те конструктивне, що є в структурно-функціональному та порівняльному методах, які мають також важливе інструментальне значення в контексті цього дослідження, а також у принципах розвитку та врахування системних та позасистемних зв'язків у сучасному конституційному праві та конституціоналізмі, ієрархічного зв'язку систем, інститутів та процесів тощо.

Загальне та особливе у фокусі системного методу вимагають аналізу інституту конституційно-правової відповідальності, з одного боку, як складової частини більш великих систем – конституційного права як галузі права та юридичної відповідальності, видом якої є конституційно-правова відповідальність, з іншого – з точки зору її сутності, внутрішньої структури, зв'язку окремих елементів (суб'єкти, санкції, інстанції, підстави, стадії, строки конституційно-правової відповідальності). Усе це з позиції визначення загального та особливого передбачає виділення системних ознак конституційно-правової відповідальності. Вони обумовлені її місцем та значенням у системі сучасного конституційного права, а також, у силу відповідних системних зв'язків, специфічним місцем у системі юридичної відповідальності, спільними та відмінними рисами з іншими видами соціальної, особливо – політичної, відповідальності тощо.

Важливим є системний метод і при дослідженні внутрішньо інституційних проблем конституційно-правової відповідальності. Так, наприклад, доцільність застосування системного підходу при дослідженні інституту парламентаризму полягає у з'ясуванні сутнісних, організаційних та функціональних якостей єдиного органу законодавчої влади – парламенту в їх системному зв'язку із інститутом конституційно-правової відповідальності та його санкціями щодо колективних суб'єктів права, як-то дострокове припинення повноважень. Дослідження інституту глави держави, зокрема, за республіканської форми правління об'єктивно вимагає концептуального аналізу конституційно-правової відповідальності президента у формі імпічменту тощо. При цьому у цих та інших випадках застосування мір конституційно-правової відповідальності важливим є такі її характеристики як принципи, нормативна основа, підстави, стадії, процедури, строки, докази, гарантії тощо, системна єдність яких і дозволяє розглядати її, по-перше, як самостійний вид юридичної відповідальності, по-друге, як вид правових та, насамперед, конституційно-правових відносин, і по-третє, елемент механізму правового захисту Конституції.

З іншого боку, доктринальне осмислення будь-якого інституту юридичної відповідальності, зокрема і конституційно-правової відповідальності (тим більше застосування мір конституційно-правової відповідальності на практиці), не можна вважати всебічним та повним, наприклад, без його розгляду у системному зв'язку з іншими, насамперед, процесуальними інститутами конституційного права. Наприклад, крізь призму категорії «строк». Так, під строком в конституційному праві розуміється встановлений нормами конституційного права (в окремих випадках актами застосування конституційно-правових норм) кількісно та/або якісно визначений проміжок часу, який застосовується у механізмі конституційно-правового регулювання, з початком, перебігом та/або закінченням якого настають конституційно значущі юридичні наслідки [12, с. 7]. Не викликає сумніву, що без чіткого дотримання строків у конституційному праві в цілому, наприклад, у процесі прийняття законів, під

час виборів, так і в ході застосування заходів конституційно-правової відповідальності, наприклад, таких як імпічмент президента або дострокове припинення повноважень представницького органу публічної влади, конституційне право втрачає не лише свої системні якості, а й функціональні можливості, нівелюється якість та ефективність конституційно-правового регулювання.

Таким чином, системний підхід дозволяє уявити інститут конституційно-правової відповідальності як цілісну систему, яка складається з різних елементів, які виконують окремі функції в межах цілісної системи та «працюють» на реалізацію мети конституційно-правової відповідальності, яка отримує своє правове вираження в підставах і санкціях конституційно-правової відповідальності та полягає в забезпеченні верховенства і прямої дії Конституції, в дотриманні режиму конституційної законності і правопорядку тощо.

Тісно пов'язаним із системним методом при дослідженні інституту конституційно-правової відповідальності є синергетичний метод. Синергетика (від грець. – сумісна дія) – «міждисциплінарний напрямок і методологія сучасної науки, спрямовані на дослідження процесів самоорганізації в системах різної природи як процесу сумісної дії елементів, в результаті якого в системі виникає новий порядок або нові структури» [13, с. 313].

В юридичній науці цей метод почали використовувати лише останнім часом. Зародившись у надрах природничих наук, ідеї синергетики, завдяки своєму потужному методологічному потенціалу, просочилися у філософію, оформившись як міждисциплінарна концепція пояснення реальності, послужили зміною наукової думки, імпульсом парадигмального, світоглядного зрушення в соціально-гуманітарних науках [14–16]. Як зазначає Л.В. Бойко-Бойчук, «поставши як альтернатива лінійним інтерпретаціям соціально-політичної динаміки, синергетика «увібрала» у своє предметне поле причини, умови та наслідки процесів руйнації надскладних систем та нового порядкуутворення. Вона створила нове методологічне підґрунтя для пошуку відповідей на такі питання: чому політичне рішення дає політичні наслідки протилежні очікуваним? якими «малими впливами» на соціально-політичну систему можна сприяти бажаному (альтернативному) її розвитку? в який спосіб доцільно й можливо якнайшвидше вивести соціально-політичну систему зі стану кризи й ін.» [17, с. 1]. Отже, за словами І.С. Кривцової, «з'явилася реальна можливість подолання догматизму, одномірного й лінійного мислення» [15, с. 1].

Екстраполяція доктринальних засад еволюційно-синергетичної парадигми на соціальну сферу дає можливість зробити висновок, що «еволюція соціальної системи визначається двома протилежними тенденціями – тенденцією до ентропії, руйнування і тенденцією до негентропії, творення. Ці дві тенденції формують, відповідно, біфуркаційну й еволюційну траєкторії розвитку соціуму. Механізм біфуркаційних переходів визначає таке співвідношення необхідності і випадковості в історичному процесі: на етапі еволюційного розвитку (у періоди сталого, стабільного існування системи) провідну роль відіграє необхідність, а випадковість – у точці біфуркації (в перехідні епохи, коли народжуються нові структури, змінюється диспозиція соціальних сил)» [16, с. 12].

Таким чином, якщо підійти до характеристики конституційно-правової відповідальності з методологічних позицій, які розроблені у синергетиці, вона розкриє досліднику нові сторони та аспекти: у знайомих, звичних реаліях дійсності, зокрема, юридичної відповідальності, виявляються ознаки та властивості нової системної цілісності, властиві виключно конституційно-правовій реальності та конституційно-правовій відповідальності. Адже синергетика має справи, як правило, з процесами та феноменами, де ціле (у нашому випадку, наприклад, конституційно-правова відповідальність як самостійний вид юридичної відповідальності, вид конституційно-правових відносин, елемент механізму правового захисту Конституції, форма вирішення конституційного конфлікту) володіє властивостями, яких немає у жодної з частин, але частини (принципи, підстави, санкції, суб'єкти, функції, наслідки) відображають якості цілого.

Це відкриває нові шляхи вивчення феномену конституційно-правової відповідальності, а, у подальшому, – шляхи оптимізації процесів її інституціоналізації та реалізації в Україні в цілому. Предметом уваги при цьому виступають не фрагменти реальності (органи публічної влади, їх компетенція, посадові особи, їх права та посадові обов'язки, нормативні акти, санкції, конфлікти, наслідки тощо), а, скоріше, сфери взаємодії, взаємовпливу та взаємопроникнення цих інститутів, феноменів та явищ, процеси функціонування конституційно-правової відповідальності у системі сучасного конституціоналізму як цілісної системи, наприклад, з точки зору впливу на функціонування форми правління або здійснення політичного режиму. Адже, наприклад, застосування (або навіть лише загроза застосування) інституту імпічменту щодо президента або дострокове припинення повноважень парламенту зачіпає не лише глибинні процеси функціонування всієї політичної системи суспільства, а й може мати економічні, соціальні та інші наслідки, спрогнозувати які визначально доволі складно. Отже, йдеться про феноменологію синергетичної парадигми у системі координат «порядок» – «хаос» – «порядок».

Без перебільшення у цьому полягає найсуттєвіша суперечність сучасного конституційного права. Як зазначає І.Д. Сліденко, «для конституціоналізму, як і для інших явищ, породжених правом, влас-

тивими є різні прояви хаосу та нелінійності, а в подоланні релятивності полягає одне з основних призначень конституції – базису конституціоналізму. Без усвідомлення та подолання подібних тенденцій адекватне відображення конституціоналізму, процесів, що в них відбуваються, можливих тенденцій, напрямів для трансформації практично неможливе. Основне завдання синергетики полягає в подоланні суперечностей між подібними тенденціями та порядком, системністю» [11, с. 182].

Висновки. Виходячи з цього, застосування методу системного аналізу та обумовлене ним в умовах сьогодення синергетичне дослідження конституційно-правовій відповідальності дозволяє виробити більш точний методологічний підхід до нормативно-правового регулювання цього виду юридичної відповідальності не тільки з точки зору природи, характеру, функцій цього явища, але й точки зору сучасних процесів становлення конституціоналізму та розвитку демократичної державності в Україні. При цьому, наприклад, диференційованість правового регулювання інститутів конституційно-правовій відповідальності в Україні, відсутність системності і цілісності в її нормативної регламентації (парламентаризм, місцеве самоврядування, виборче право, політичні партії тощо) полягає, з одного боку, у наданні стійкості його окремим ознакам та властивостям, насамперед, принципам конституційно-правовій відповідальності, та, з іншого, – у стимулюванні та виявленні певних тенденцій самостійного розвитку конституційно-правової відповідальності та реагуванні на тенденції розвитку конституційного права та конституціоналізму (інтернаціоналізація, політологізація, цифровізація тощо) відповідним чином.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ющик О.І. Методологічна парадигма наукового пізнання права. *Journal «ScienceRise: Juridical Science»*. 2017. № 2(2). С. 14–20.
2. Сибірна Р.І. Сучасні підходи до проведення наукових досліджень у юриспруденції. *Право. ua*. 2021. № 3. С. 28–34.
3. Федоренко В.Л. Методологія сучасних конституційно-правових досліджень в Україні: наук. доповідь / НАПрН України, Київський регіональний центр. Київ, 2015. 64 с.
4. Рабінович П.М. Методологія вітчизняного загальнотеоретичного праводержавознавства: деякі сучасні тенденції. *Право України*. 2014. № 1. С. 11–21.
5. Лук'янець Д.М. Системний підхід і юридична відповідальність. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія «ПРАВО». 2020. Випуск 29. С. 54–59.
6. Шашкова Л. Система. *Філософія науки і культури*: словник. За редакцією Н. Хамітова. Київ: КНТ, 2024. С. 314.
7. Шашкова Л. Системне мислення. *Філософія науки і культури*: словник. За редакцією Н. Хамітова. Київ: КНТ, 2024. С. 314–316.
8. Ганьба Б.П. Системний підхід та його застосування в дослідженні України як демократичної, соціальної, правової держави: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень». Харків, 2001. 19 с.
9. Федоренко В.Л. Система конституційного права України: теоретико-методологічні аспекти: монограф. Київ: Ліра-К, 2009. 580 с.
10. Краснікова О.В. Конституційна відповідальність в системі захисту правового статусу суб'єктів місцевого самоврядування: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право». Одеса, 2004. 19 с.
11. Сліденко І.Д. Абсолютне в праві, або аксіоматичність базисних категорій сучасного конституційного права (конституціоналізм). *Вісник Конституційного Суду України*. 2016. № 4-5. С. 178–193.
12. Стрільчук В.А. Строки в конституційному праві України: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право: муніципальне право». Київ, 2014. 235 с.
13. Шашкова Л. Синергетика. *Філософія науки і культури*: словник. За редакцією Н. Хамітова. Київ: КНТ, 2024. С. 313-314.
14. Бевзенко Л.Д. Соціальна самоорганізація. Синергетична парадигма: можливості соціальних інтерпретацій: автореф. дис. ... д-ра соціолог. наук: спец. 22.00.02 «Методологія і методи соціологічних досліджень». Київ, 2005. 36 с.
15. Кривцова І.С. Методологічна роль синергетики у порівняльно-правовому пізнанні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень». Одеса, 2008. 20 с.
16. Снегірьов І.О. Роль еволюційно-синергетичної парадигми в осмисленні соціуму: автореф. дис. ... канд. філософ. наук: спец. 09.00.09 «Філософія науки». Київ, 2004. 17 с.
17. Бойко-Бойчук Л.В. Синергетичний підхід у політичних дослідженнях (на прикладі аналізу політико-владної взаємодії у територіальних громадах в Україні): автореф. дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки». Київ, 2006. 20 с.

ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ У ПРАВОСУДДІ: КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Берназюк І.М.,

доктор юридичних наук,

Заслужений юрист України,

радник з правових питань АТ «Сенс банк»

ORCID: 0000-0002-8460-2687

e-mail: bernazi@ukr.net

Берназюк І.М. Штучний інтелект у правосудді: конституційно-правовий аспект.

У статті досліджено конституційно-правовий аспект запровадження штучного інтелекту у систему правосуддя України. Здійснено аналіз ключових принципів правосуддя, які можуть зазнати змін у зв'язку з використанням автоматизованих технологій. Автором, на підставі аналізу існуючих наукових підходів до розуміння значення та ролі штучного інтелекту у сфері правосуддя, визначено потенційні перспективи запровадження штучного інтелекту в систему правосуддя.

Окрема увага в статті приділяється аналізу досвіду окремих зарубіжних держав у сфері використання штучного інтелекту в правосудді та його відповідність фундаментальним правовим засадам. Розглянуто міжнародні етичні стандарти та правові механізми, що забезпечують прозорість і підзвітність алгоритмів у судових процесах. На підставі цього автором зроблено висновок про можливі напрямки його врахування в Україні.

У статті обґрунтовано необхідність розробки пропозицій щодо внесення змін та доповнень до Конституції України в частині правосуддя у зв'язку із запровадженням технологій штучного інтелекту в цю сферу. Зокрема, аргументовано, що така необхідність обумовлена потребою врегулювання використання штучного інтелекту в судочинстві таким чином, щоб забезпечити баланс між технологічним прогресом і фундаментальними принципами правосуддя, а також щоб запобігти порушенням прав людини через непрозорість та алгоритмічні упередження.

Автором розроблено конкретні пропозиції щодо внесення змін до Конституції України, які б визначили допустимі межі та фундаментальні принципи використання штучного інтелекту в правосудді. Окрім цього, обґрунтовано необхідність створення національного механізму контролю за впровадженням ШІ, включно з незалежним наглядовим органом. Зокрема, розглядається можливість закріплення в Основному Законі України принципу людського контролю над алгоритмічними рішеннями штучного інтелекту, обов'язкової прозорості та пояснюваності використовуваних системами штучного інтелекту рішень. Запропоновано також впровадження обов'язкових аудитів алгоритмів та механізмів захисту від дискримінаційних рішень у судовій системі. Зазначено про необхідність визначення гарантій для громадян щодо перегляду судових рішень, ухвалених із залученням відповідних технологій.

Ключові слова: правосуддя, штучний інтелект, конституційно-правове регулювання, верховенство права, права людини, незалежність суддів, судові рішення.

Bernaziuk I.M. Artificial Intelligence in justice: constitutional and legal aspect.

The article examines the constitutional and legal aspect of introducing artificial intelligence into the justice system of Ukraine. The author, based on the analysis of existing scientific approaches and concepts to understanding the meaning and role of artificial intelligence in the field of justice, identifies potential prospects for introducing artificial intelligence into the justice system.

Special attention is paid in the article to the analysis of the experience of individual foreign states in the field of using artificial intelligence in justice and its compliance with fundamental legal principles. Taking into account the experience of some foreign states in the studied field, the author concludes possible directions for Ukraine.

The article substantiates the need to develop proposals for amending and supplementing the Constitution of Ukraine regarding the judiciary in connection with the introduction of artificial intelligence technologies in this field. In particular, it is argued that such a need is due to the need to regulate the use of artificial intelligence in judicial proceedings in such a way as to ensure a balance between technological progress and the fundamental principles of justice, as well as to prevent violations of human rights due to opacity and algorithmic bias.

The author has developed specific proposals for amendments to the Constitution of Ukraine, which would determine the permissible limits and fundamental principles of the use of artificial intelligence in justice. In particular, the possibility of enshrining in the Fundamental Law of Ukraine the principle of human control over algorithmic decisions of artificial intelligence, mandatory transparency and explainability of decisions used by artificial intelligence systems, as well as the definition of guarantees for citizens regarding the review of court decisions made with the involvement of relevant technologies is considered.

Key words: justice, artificial intelligence, constitutional and legal regulation, human rights, independence of judges, rule of law, court decisions.

Постановка проблеми. За останні декілька років розвиток систем штучного інтелекту (ШІ) досяг високого рівня, що відкрило нові можливості для запровадження та використання таких систем у різних сферах суспільного життя, зокрема, у сфері правосуддя. Варто зазначити, що у багатьох країнах алгоритмічні системи як допоміжний інструмент вже використовуються для аналізу судової практики, прогнозування рішень, автоматизованого розподілу справ та навіть для формування юридичних висновків. Потенційні переваги ШІ в судочинстві включають підвищення швидкості ухвалення рішень, підвищення довіри до суду та оптимізацію судового процесу. Водночас, упровадження ШІ в сферу правосуддя породжує серйозні юридичні та етичні виклики, пов'язані з дотриманням основоположних прав людини, збереженням гарантій незалежності суду та забезпеченням можливості оскарження судових рішень.

Чинна Конституція України не містить положень, які б прямо регулювали застосування штучного інтелекту у системі правосуддя. Основоположні принципи правосуддя – верховенство права, незалежність суддів, рівність перед законом, змагальність сторін – були сформульовані в період, коли всі судові рішення ухвалювалися виключно суддею-людиною без залучення технологій ШІ. У зв'язку з цим виникає питання: чи дозволяє сучасна конституційна модель судочинства інтеграцію ШІ в процес ухвалення судових рішень, і якщо так, то в яких межах?

На міжнародному рівні спостерігається різний підхід до правового регулювання використання ШІ в судочинстві. Наприклад, у Європейському Союзі (ЄС) розробляються етичні та юридичні стандарти для алгоритмічного правосуддя [1], тоді як у Китаї вже запроваджено «інтернет-суди», що частково автоматизовані [2]. Проте, навіть у тих країнах, де ШІ активно використовується у судових процесах, він поки що не здатний повністю замінити людину через обмеження у визначенні алгоритмів складання судових рішень, відсутність емоційного інтелекту та ризик алгоритмічних упереджень.

Ураховуючи ці виклики, у статті обґрунтована необхідність внесення змін до Конституції України, які б встановили правові межі використання ШІ у правосудді, закріплювали гарантії дотримання прав людини та визначили відповідальність за рішення, ухвалені із залученням автоматизованих систем.

Метою цієї статті є аналіз перспектив та викликів упровадження ШІ у судову систему України через призму верховенства права та обґрунтування необхідності у зв'язку з цим внесення змін та доповнень до Конституції України. Для досягнення вказаної мети у статті виконані наступні завдання: 1) проведено аналіз досвіду використання ШІ в судових системах деяких зарубіжних країн (США, ЄС, Китай) та виявлено найкращі практики правового регулювання у цій сфері; 2) визначено потенційні ризики і переваги впровадження ШІ в систему правосуддя, зокрема, в аспекті дотримання основних конституційних принципів правосуддя; 3) обґрунтовано необхідність внесення змін до Конституції України у частині, що стосується урегулювання меж та принципів використання ШІ в судовій системі; 4) розроблено конкретні пропозиції щодо внесення змін до Розділу VIII Конституції України («Правосуддя»), що спрямовані на закріплення принципу людського контролю за ШІ, механізмів відповідальності та запобіжників від можливих зловживань; 5) сформульовано рекомендації щодо розробки спеціального законодавства, яке деталізуватиме використання ШІ у правосудді, його відповідність конституційним принципам та захисту прав людини та громадянина.

Стан опрацювання проблематики. Правові виклики та проблеми законодавчого урегулювання запровадження ШІ у систему правосуддя було предметом дослідження багатьох науковців, які вивчали різні аспекти та напрямки використання ШІ у цій сфері. Серед вказаних досліджень необхідно особливо відмітити наукові роботи таких вчених, як Д.М. Белов, В.І. Гришко, О.О. Кармаза, А.В. Кожевнікова, Т.В. Лотиш, Г.В. Луцька, Н.В. Шишка, Ж.В. Удовенко та ін. Окремі аспекти використання ШІ у правосудді досліджувалися також автором цієї статті [3; 4].

Огляд наукових робіт у цій сфері дає підстави дійти висновку, що більшість науковців присвятили свої дослідження визначенню проблемних аспектів упровадження ШІ в юриспруденцію. Наприклад, В.І. Гришко та С.С. Вознюк [5] проводять аналіз правових викликів, пов'язаних з ав-

тономією судів, захистом авторських прав, етичними ризиками використання ШІ та наголошують на відсутності нормативно-правової бази для його регулювання, а також зосереджуються на впливі ШІ на судочинство, цивільне та кримінальне право. Так само Д.М. Белов та М.В. Белова [6] досліджують потенціал і ризики використання ШІ у судочинстві та прийнятті судових рішень, аналізуючи його можливості для автоматизації судових процесів, підвищення ефективності та зменшення впливу людського фактору. При цьому слушним видається спостереження авторів щодо ключових проблем використання ШІ у правосудді, до яких вони відносять, зокрема, алгоритмічну несправедливість, відсутність прозорості у роботі ШІ, питання конфіденційності даних та юридичної відповідальності за помилки, що можуть виникати при використанні таких технологій. Схоже бачення проблеми запровадження ШІ у правосуддя знаходимо у статті Ж.В. Удовенко, яка досліджувала питання переваг та недоліків впровадження системи ШІ у правосуддя України [7].

Деякі науковці приділяють увагу виявленню можливостей використання ШІ у цивілістичному процесі України, зокрема, на основі вивчення зарубіжного досвіду в цій сфері. Наприклад, А.В. Кожевнікова зосереджує увагу на перевагах ШІ для оптимізації судового розгляду, особливо у справах незначної складності [8]. Авторка аналізує як міжнародний досвід, так і проблемні аспекти впровадження ШІ, роблячи висновок, що його застосування можливе лише під контролем людини, з дотриманням правових і етичних принципів. Своєю чергою О.О. Кармаза та Д.В. Кушерець у роботі, присвяченій перспективам використання ШІ у цивілістичному процесі, підтримують доволі прогресивну ідею деяких вчених, які пропонують визнавати суб'єктом правовідносин фізичну особу, юридичну особу та «електронну особу» [9]. При цьому більш вузька проблематика використання ШІ в цивільному процесі досліджується у статті Г.В. Луцької, яка окреслює можливості ШІ в цивільному процесі для громадян України, які мешкають в АР Крим чи на окупаційній території в Донецькій і Луганській областях, та доходить слушного висновку про ефективність використання ШІ, але в межах, в порядку та в спосіб, що визначені законом України [10].

Ще одна група вчених досліджувала досвід деяких іноземних держав у сфері використання ШІ у правосудді. Зокрема, необхідно погодитися з думкою Т.В. Лотиш, яка на підставі дослідження досвіду застосування ШІ у судочинстві різних країн, робить висновок щодо особливостей та потенційних переваг систем ШІ для покращення якості судових рішень, сприяння об'єктивності та ефективності правосуддя [11]. Водночас, М. Сова та С. Деніжна, досліджуючи міжнародний досвід у сфері використання ШІ в юстиції, висловлюють занепокоєння щодо перспектив запровадження ШІ у сфері права та виокремлюють такі пропозиції з метою подолання потенційних загроз: проведення кампаній, кібероперацій і небойових заходів щодо забезпечення свободи навігації, руйнування та знищення шкідливих кіберсуб'єктів; використання міждисциплінарного, адаптивного та ризикорієнтованого підходів до нових технологічних змін на підставі фундаментальних принципів безпеки, прозорості, справедливості, підзвітності тощо [12].

Отже, огляд вищенаведених наукових робіт показує, що у правовій науці накопичилося чимало ідей та підходів щодо запровадження технологій ШІ в систему правосуддя. Разом з тим, конституційно-правові аспекти цього питання не досліджувалися, так само, як недостатньо розробленими у науці конституційного права є пропозиції щодо внесення змін та доповнень до Конституції України у частині правосуддя у зв'язку із запровадженням систем ШІ.

Виклад основного матеріалу. З метою розроблення конкретних пропозицій щодо внесення змін та доповнень до Розділу VIII «Правосуддя» Конституції України [13] необхідно дослідити, яким чином питання використання ШІ урегульовано у провідних державах світу, які почали активно впроваджувати ШІ у свої судові системи, використовуючи його для аналізу справ, прогнозування судових рішень, автоматизації документообігу та розподілу справ.

Зокрема, у США: алгоритмічні системи ШІ використовуються, головним чином, для розподілу судових справ і аналізу ризиків. У деяких штатах США використовуються алгоритми ризик-оцінювання (наприклад, система COMPAS), які допомагають суддям приймати рішення щодо запобіжних заходів та умовно-дострокового звільнення. Вони аналізують дані про підсудних і прогнозують ймовірність рецидиву. Також ШІ застосовується для пошуку правових прецедентів та прискорення юридичного аналізу (наприклад, платформа ROSS Intelligence) [14].

У Китаї з березня 2019 року у додатку WeChat запроваджено функціонування цифрового суду, що доступний у 12 із 33 провінцій Китаю та який через відеочат, модерований аватаром судді, здійснює вирішення суперечок між сторонами. За нього говорить штучний інтелект, який оцінює аргументи обох сторін та на їх основі вирішує спір [15, с. 144].

У ЄС прийнято більш обережний підхід до використання ШІ в правосудді та розроблені етичні стандарти у цій сфері. Зокрема, у ЄС наголошує на необхідності прозорості та людського контролю. Європейська комісія з ефективності правосуддя (CEPEJ) ухвалила Етичну хартію щодо використання ШІ в судочинстві, яка передбачає: заборону повністю автоматизованих судових рішень без

людського втручання; принцип пояснюваності алгоритмів; захист персональних даних у судових процесах та ін. [16].

Таким чином, міжнародний досвід показує, що ШІ має значний потенціал у судочинстві, але його використання повинно мати чіткі правові межі. Найбільш ефективними виявляються гібридні моделі, де ШІ допомагає суддям, але не ухвалює остаточних рішень.

З урахуванням зарубіжного досвіду та на підставі наукових розробок у цій сфері, у Конституції України можна передбачити можливість обмеженого використання ШІ у правосудді у якості допоміжного інструмента. З цією метою можна розглянути можливість внесення таких змін та доповнень до Основного Закону України.

1. Доповнити ст. 124 новою частиною такого змісту: «Суди можуть застосовувати технології штучного інтелекту для аналітичної підтримки судового процесу, розподілу справ, прогнозування строків розгляду справ та інших завдань, визначених законом. Використання технологій штучного інтелекту в судочинстві не повинно призводити до дискримінації за будь-якою ознакою та суперечити меті та завданням правосуддя. Не допускається використання штучного інтелекту на шкоду прав, свобод та інтересів людини та громадянина.

Штучний інтелект може використовуватися під час вирішення малозначних справ за умови згоди сторін».

Таке доповнення спрямоване на вирішення важливого завдання – легалізація можливості використання ШІ у судочинстві для підвищення його ефективності та зменшення навантаження на суддів, однак, не з метою заміни судді. Для уникнення можливих зловживань судами технологіями ШІ важливо передбачити обов'язковість навчання суддів та інших учасників процесу роботі з ШІ, зокрема, в Законі України «Про судоустрій і статус суддів» [17].

У випадку прийняття такого доповнення до ст. 124 Конституції України необхідно чітко визначити критерії «малозначних справ», для яких можливе використання ШІ, виключивши категорії справ, що стосуються фундаментальних прав людини, а також визначити форму надання добровільної згоди сторін на розгляд справи з використанням ШІ з обов'язковим попереднім наданням повної інформації про процедуру та наслідки використання ШІ.

2. Внести зміни до ст. 125, доповнивши її положенням: «Верховний Суд є відповідальним за використанням штучного інтелекту в системі судочинства шляхом розробки методичних рекомендацій, узагальнення судової практики, забезпечуючи його відповідність конституційним гарантіям справедливого суду».

Для запровадження цієї конституційної зміни необхідно узгодити повноваження Верховного Суду та Вищої ради правосуддя (ВРП), визначивши їх у відповідному законодавстві (зокрема, у законах України «Про судоустрій і статус суддів», «Про Вищу раду правосуддя»), а також до процесу проведення нагляду за дотриманням правил передбачити залучення експертів з ШІ.

3. Статтю 126 доповнити положенням такого змісту: «Суддя несе персональну відповідальність за рішення, прийняті з використанням технологій штучного інтелекту».

Реалізація вказаних змін потребує чіткого визначення правил та регламентів використання ШІ на законодавчому рівні, а також розробки механізмів притягнення до відповідальності судді у випадку порушення таких правил і регламентів.

4. У ст. 127 доцільно також додатково передбачити, що: «Суддя має право використовувати інструменти штучного інтелекту у порядку, визначеному законом. Забороняється ухвалення судового рішення без участі судді».

З метою забезпечення виконання цієї конституційної норми слід обов'язково забезпечити суддів необхідним програмним забезпеченням, технічною підтримкою та регулярним навчанням для ефективного використання інструментів ШІ. Додатково потрібно розробити методичні рекомендації та найкращі практики використання ШІ для суддів.

5. У ст. 129 засади судочинства доповнити такою: «контрольованості та використання штучного інтелекту в судочинстві виключно з дотриманням принципів прозорості, зрозумілості та підзвітності та наданням права сторонам на доступ до інформації про способи використання штучного інтелекту при прийнятті судового рішення».

Для запровадження цієї конституційної зміни необхідно розробити багаторівневу систему контролю, що включатиме внутрішній контроль (судами), контроль з боку ВРП, суддівського самоврядування та громадський контроль. Окремі цього, важливо визначити чіткі індикатори та критерії ефективності контролю, механізми реагування на виявлені порушення, а також забезпечити публічність інформації про використання ШІ в судах та результати контролю.

Щодо принципів прозорості, зрозумілості та підзвітності у процесі використання ШІ, то такі принципи мають бути деталізовані в законодавстві та забезпечені відповідними технічними та організаційними механізмами. Наприклад, сторони процесу повинні мати можливість визначення

того, яким саме чином ШІ вплинув на рішення. До того ж право учасників на доступ до інформації про механізми використання ШІ в судочинстві має бути реалізовано таким чином, щоб сторони процесу могли ефективно скористатися цим правом, навіть не маючи спеціальних технічних знань, а формат надання інформації має бути зрозумілим та доступним.

6. Доповнити ст. 129-1 окремою частиною такого змісту: «Судові рішення, ухвалені суддею із застосуванням штучного інтелекту, містять відповідне обґрунтування. Контроль за виконанням судових рішень може здійснюватися із залученням технологій штучного інтелекту».

Реалізація цієї конституційної норми потребуватиме встановлення стандартів для обґрунтування судових рішень, де використовувався ШІ, включаючи опис ролі ШІ та аналіз даних, наданих ШІ, розробки методології перевірки правомірності рішень, ухвалених за допомогою ШІ, що враховує специфіку роботи алгоритмів, а також забезпечити навчання суддів щодо розуміння та інтерпретації висновків ШІ для належної перевірки їх правомірності.

Окрім того, необхідно розробити чіткі правила та процедури використання ШІ для контролю виконання рішень, що гарантують захист персональних даних та права на приватність; встановити механізми верифікації та перевірки висновків ШІ щодо виконання рішень, залишаючи остаточне рішення за суддею, державним або приватним виконавцем, а також забезпечують можливість оскарження дій, вчинених на основі автоматизованого контролю з використанням ШІ.

7. У ст. 130 передбачити окрему частину такого змісту: «Держава забезпечує фінансування, розвиток та впровадження цифрових технологій у судочинстві, включно з впровадженням систем штучного інтелекту. Фінансування судової системи включає розвиток цифрової інфраструктури та навчання суддів щодо роботи з штучним інтелектом».

Процес розвитку та впровадження систем ШІ має бути відкритим для громадськості. Важливо також передбачити фінансування наукових досліджень в цій сфері. До того ж необхідно розглянути можливість розробки національної стратегії впровадження ШІ в судочинство з чіткими цілями, пріоритетами та показниками ефективності.

8. Статтю 131 доповнити пунктами 10 та 11 такого змісту: «10. здійснює контроль за етичністю використання штучного інтелекту в системі правосуддя; 11. забезпечує розробку етичних стандартів використання штучного інтелекту в системі правосуддя».

Для реалізації цих нових повноважень ВРП повинна мати відповідні ресурси для ефективного контролю за використанням ШІ. Для цього доцільно створити при ВРП спеціальний комітет або робочу групу з питань ШІ, до складу якої увійдуть експертів з питань ШІ. ВРП має розробити процедури моніторингу та аудитів використання ШІ в судах.

Крім того, необхідно розробити чіткі етичні стандарти використання ШІ в судочинстві на основі широкої громадської дискусії та за участю експертів з питань ШІ; створити ефективні механізми моніторингу та виявлення порушень етичних стандартів при використанні ШІ, включаючи можливість розгляду скарг; забезпечити прозорість процесу розробки та застосування етичних стандартів, а також регулярний перегляд та оновлення.

9. У ст. 131-1 додати положення такого змісту: «Прокуратура має право за умови дотримання стандартів прав людини використовувати інструменти штучного інтелекту для підвищення ефективності своєї діяльності, зокрема, виявлення закономірностей та прогнозування ризиків».

При цьому, у законах доцільно закріпити заборону на використання штучного інтелекту для прогнозування судових рішень з метою впливу на судовий процес, обмеживши застосування ШІ аналізом доказової бази та виявленням закономірностей; встановити чіткі правила та процедури використання ШІ прокуратурою, що гарантують дотримання прав людини та принципів справедливого судового процесу, а також забезпечити прозорість використання ШІ та можливість судового контролю за законністю таких дій.

10. Доповнити статтю 131-2 положеннями такого змісту: «Адвокати мають право використовувати штучний інтелект для підготовки процесуальних документів».

З метою реалізації цієї оновленої конституційної норми держава має сприяти розвитку та поширенню доступних інструментів ШІ для адвокатів. Також важливо розробити етичні стандарти використання ШІ адвокатами, спрямовані на запобігання зловживанням та недобросовісній конкуренції, та забезпечити навчання адвокатів щодо ефективного та етичного використання ШІ у своїй діяльності.

Окрім розроблених вище пропозицій, слід розглянути можливість доповнити Розділ VIII окремою статтею «Етичні аспекти використання штучного інтелекту в правосудді визначаються законом», положення якої також деталізувати у Законі «Про етичні аспекти використання штучного інтелекту в правосудді». Цей закон має стати результатом широкої дискусії з залученням різних зацікавлених сторін та регулярно оновлюватися з урахуванням технологічного прогресу та етичних викликів.

Як показало дослідження, будь-які конституційні зміни та доповнення у частині, що стосуються запровадження ШІ у систему правосуддя, мають супроводжуватися розробкою чітких правил та алгоритмів забезпечення їх реалізації, що передбачає також одночасне внесення змін та доповнень до законів України «Про судоустрій і статус суддів», «Про Вищу раду правосуддя», «Про прокуратуру», «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» та ін.

Основною метою розроблених пропозицій щодо внесення змін та доповнень до Конституції України є врегулювання використання ШІ в судочинстві таким чином, щоб забезпечити баланс між технологічним прогресом і фундаментальними принципами правосуддя. Зокрема: гарантувати законність та справедливість судових рішень, не допускаючи заміни суддів автоматизованими системами; запобігти порушенням прав людини через непрозорість та алгоритмічні упередження; встановити межі відповідальності та механізми контролю за ШІ у системі правосуддя; забезпечити етичне використання технологій, не допускаючи ситуацій, коли автоматизовані рішення можуть впливати на судочинство без контролю з боку людини.

Висновки. Таким чином, розвиток технологій ШІ ставить перед сучасними правовими системами нові виклики, зокрема щодо інтеграції цих технологій у сферу судочинства. Впровадження ШІ у правосудді здатне значно підвищити ефективність судової системи, зменшити навантаження на суддів та забезпечити оперативність і об'єктивність розгляду справ. Водночас, широке використання ШІ у судових процесах потребує чіткого правового регулювання, яке має забезпечити баланс між технологічним прогресом і дотриманням конституційних гарантій справедливого суду.

Аналіз міжнародного досвіду свідчить, що різні країни підходять до регулювання ШІ в правосудді по-різному: деякі держави вже частково автоматизували окремі етапи судового процесу, тоді як інші ставляться до цього з обережністю, побоюючись порушення прав людини та недостатньої прозорості алгоритмів.

Конституція України на сьогодні не містить норм, які б безпосередньо регулювали використання ШІ, що створює правову невизначеність щодо його використання у системі правосуддя у правовій системі.

Для належного правового врегулювання використання ШІ пропонується внести зміни до Розділу VIII Конституції України «Правосуддя», які передбачають: 1) закріплення допустимості використання ШІ у судочинстві як допоміжного інструменту для аналітики, прогнозування строків розгляду справ та розподілу справ між суддями; 2) чітке визначення меж застосування ШІ, щоб він не виконував функцій, що належать виключно до компетенції суддів, а лише сприяв підвищенню ефективності правосуддя; 3) встановлення механізмів нагляду та контролю за використанням ШІ у судах, зокрема шляхом закріплення відповідної компетенції за Верховним Судом та Вищою радою правосуддя; 4) закріплення відповідальності суддів за рішення, ухвалені із залученням ШІ, що забезпечить баланс між використанням технологій та дотриманням принципів правосуддя; 5) обов'язкове навчання суддів щодо роботи з ШІ, що дозволить їм ефективно використовувати новітні технології та критично оцінювати їхні висновки; 6) гарантування прозорості та можливості оскарження рішень, ухвалених із застосуванням ШІ, що сприятиме захисту прав громадян; 7) запровадження конституційних запобіжників від надмірного використання ШІ, включно із заборобою повної автоматизації судових рішень без участі судді.

Таким чином, запропоновані зміни до Конституції України спрямовані на гармонізацію технологічного прогресу з основоположними принципами правосуддя. Вони дозволять ефективно інтегрувати ШІ у судову систему, водночас зберігаючи суддівський контроль, рівність сторін у процесі та гарантії справедливого суду. Подальші дослідження у цій сфері мають бути зосереджені на розробці детального законодавчого регулювання та механізмів реалізації запропонованих змін на практиці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Artificial Intelligence Act: deal on comprehensive rules for trustworthy AI. European Parliament. 2023. URL: <https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20231206IPR15699/artificial-intelligence-act-deal-on-comprehensive-rules-for-trustworthy-ai>.
2. Top court launches AI-generated platform to help judges, public. China Daily. 2024. URL: <https://www.chinadaily.com.cn/a/202411/15/WS67370a99a310f1265a1cda7e.html>.
3. Берназюк І.М. Конституційно-правовий статус та механізми реалізації стратегічних (програмних) актів: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02. ДВНЗ «Ужгород. нац. ун-т». Ужгород, 2017. 528 с.
4. Берназюк І.М. Штучний інтелект як нова реальність та його потенційний вплив на конституційно-правове регулювання в Україні. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2025. Вип. 1. С. 76–82.

5. Гришко В.І., Вознюк С.С. Проблемні аспекти впровадження штучного інтелекту у сфері юриспруденції. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. № 2. 2024. С. 29–34.
6. Белов Д.М., Белова М.В. Штучний інтелект в судочинстві та судових рішеннях, потенціал та ризики. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2023. Вип. 78. Ч. 2. С. 315–320.
7. Удовенко Ж.В., Руденко Н.В. Переваги та недоліки впровадження системи штучного інтелекту у правосуддя України. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2023. № 4(10). С. 252–262.
8. Кожевнікова А. В. Застосування штучного інтелекту у цивілістичному процесі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2022. № 55. С. 40–43.
9. Кармаза О.О., Кушерець Д.В. Штучний інтелект у цивілістичному процесі: перспективи використання. *The latest development of the modern legal sciences and education in Ukraine and EU countries: an experience, challenges, expectations: Collective monograph*, Riga. 2021. P. 233–262.
10. Луцька Г.В. Правове регулювання використання штучного інтелекту в нотаріальному та цивільному процесах як елемент охорони та захисту прав жителів (мешканців) тимчасово окупованих територій України. *Юридична наука*. 2020. № 1(103). С. 447–456.
11. Лотиш Т.В. Застосування штучного інтелекту при мотивуванні судових рішень у кримінальному процесі: міжнародний досвід та перспективи для України. *Journal «ScienceRise: Juridical Science»*. 2024. № 1(27). С. 52–57.
12. Сова М., Деніжна С. Міжнародний досвід правового регулювання небезпеки штучного інтелекту в реаліях воєнного часу: етико-філософський аспект. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2024. № 1 (27). С. 45–57.
13. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#n4760>.
14. Шемшученко В. Штучний інтелект у правосудді. Центр демократії та верховенства права. 2020. URL: <https://cedem.org.ua/analytics/shtuchnyj-intelekt-pravosuddia/>.
15. Шишка Н.В. Штучний інтелект в українському правосудді: правові передумови запровадження. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 3. С. 143–145.
16. European Commission for the Efficiency of Justice (2019). European Ethical Charter on the use of AI in the judicial systems and their environment. Adopted at the 31st plenary meeting of the CEPEJ (Strasbourg, 3-4 December 2018). URL: <https://rm.coe.int/ethical-charter-en-forpublication-4-december-2018/16808f699c>.
17. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>.

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВА ОСНОВА ОРГАНІЗАЦІЇ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В ПОРТУГАЛІЇ

Бондаренко Я.О.,

аспірант НДІ державного будівництва та
місцевого самоврядування НАПрН України

ORCID: 0009-0006-3363-8440

Бондаренко Я.О. Конституційно-правова основа організації місцевого самоврядування в Португалії.

Україна перебуває в активній фазі переговорного процесу з Європейською Комісією щодо членства нашої держави в Європейському Союзі. Напрацьовуються Дорожні карти, триває дискусія. Однією із частин переговорної рамки є положення щодо територіальної організації влади, регіонального і місцевого самоврядування.

Побудова національної моделі місцевого самоврядування відповідно до стандартів Європейської хартії місцевого самоврядування є одним із основних завдань нашої держави. І відповідний процес буде неповним без аналізу і досліджень муніципальної влади у зарубіжних країнах. При цьому доцільним і корисним видаються дослідження країн, яким не приділялося багато уваги у вітчизняній муніципальній науці. В цілому, сучасний розвиток вітчизняної муніципальної влади обумовлює дослідження і вивчення практик організації місцевої влади зарубіжних держав.

З урахуванням загальноприйнятої класифікації муніципальних систем на англо-саксонську, континентальну і іберійську, остання не має комплексних і глибоких досліджень. При цьому розповсюдженою є думка, що така муніципальна система існує саме в Іспанії і Португалії. Тому одним із завдань цієї статті є вивчення конституційно-правової основи місцевого самоврядування в Португалії.

Отже, в статті наведено аналіз розділів і статей, які регулюють місцеве і регіональне самоврядування в Португалії. Зокрема, зазначається про більш ніж 40 статей. Отже, португальська Конституція доволі детально і повно передбачає відповідні інститути. Особливістю територіальної організації публічної влади в Португалії є функціонування самоврядування на материковій частині і в автономних регіонах, а саме на Азорських островах і Мадейрі. Крім того, цікавим вбачається практика функціонування міжмуніципальних одиниць та асоціації муніципалітетів/парафій для певних цілей.

Таким чином, держава заповнює певний вакуум управління на регіональному рівні. В цьому контексті цікавим видається ще один факт – закріплення в Конституції адміністративних регіонів, водночас їх фактична відсутність за наслідками референдуму. Таким чином, і виник певний вакуум регіонального самоврядування і управління. В свою чергу, особливості управління на Азорських островах і Мадейрі засвідчують ознаки іберійської моделі місцевого самоврядування. Статусу і повноваження Представника Республіки це підтверджують.

Ключові слова: органи місцевого самоврядування, Португалія, іберійська муніципальна система, регіональне самоврядування, конституційно-правова основа місцевого самоврядування.

Bondarenko Ya.O. Constitutional and legal basis of the organization of local self-government in Portugal.

Ukraine is in an active phase of the negotiation process with the European Commission regarding our country's membership in the European Union. Roadmaps are being developed, discussions are ongoing. One of the parts of the negotiation framework is the provisions on the territorial organization of power, regional and local self-government.

Building a national model of local self-government in accordance with the standards of the European Charter of Local Self-Government is one of the main tasks of our state. And the corresponding process will be incomplete without analysis and research of municipal government in foreign countries. At the same time, research on countries that have not been given much attention in domestic municipal science seems to be appropriate and useful. In general, the modern development of domestic municipal government necessitates research and study of the practices of organizing local government in foreign countries.

Taking into account the generally accepted classification of municipal systems into Anglo-Saxon, continental and Iberian, the latter does not have complex and in-depth research. At the same time, it is widely believed that such a municipal system exists precisely in Spain and Portugal. Therefore,

one of the tasks of this article is to study the constitutional and legal basis of local self-government in Portugal.

So, the article provides an analysis of the sections and articles that regulate local and regional self-government in Portugal. In particular, more than 40 articles are mentioned. Thus, the Portuguese Constitution provides for the relevant institutions in quite detail and fully. A feature of the territorial organization of public power in Portugal is the functioning of self-government on the mainland and in autonomous regions, namely on the Azores and Madeira. In addition, the practice of functioning of intermunicipal units and associations of municipalities/parishes for certain purposes is considered interesting.

Thus, the state fills a certain vacuum of governance at the regional level. In this context, another fact seems interesting - the enshrining of administrative regions in the Constitution, but their actual absence following the referendum. Thus, a certain vacuum of regional self-government and administration has arisen. In turn, the features of administration in the Azores and Madeira demonstrate the features of the Iberian model of local self-government. The status and powers of the Representative of the Republic confirm this.

Key words: local government bodies, Portugal, Iberian municipal system, regional self-government, constitutional and legal basis of local self-government.

Постановка проблеми. Українська муніципальна наука містить чималу кількість ґрунтовних досліджень, в тому числі, зарубіжного досвіду організації місцевого і регіонального самоврядування. Особливу увагу вітчизняних дослідників привертала країни Східної, Центральної Європи, низка досліджень торкалася й країн Балтії. Відповідні наукові доробки завжди акцентували увагу на муніципальній моделі, особливостях організації місцевого самоврядування, а також визначили досвід, який доцільно використати й в українських реаліях.

Разом з тим, комплексних досліджень місцевого самоврядування в країнах Південно-Західної Європи проводилось не так багато.

Тому на нашу думку, актуалізація дослідження організації місцевого самоврядування, зокрема, в Португалії є цікавою і перспективною. І водночас це обумовлено наступними факторами. Це перша спроба у вітчизняній науці ґрунтовно проаналізувати організацію місцевого самоврядування в цій країні. В деяких роботах зустрічались окремі положення щодо португальської системи місцевого самоврядування, але вони не мали комплексного характеру і стосувалися опосередкованої характеристики муніципальної системи [3, с. 390; 5, с. 124].

В юридичній вітчизняній літературі вже тривалий час сформувалася стійка думка про існування "іберійської" муніципальної системи в Іспанії і Португалії, але в сучасних дослідженнях прямих ознак існування вказаної системи не виявлено, не досліджено, тому по факту це питання залишається остаточно не вирішеним. Пошуки ефективної моделі місцевого самоврядування відповідно до стандартів Європейської хартії місцевого самоврядування, продовження реформи децентралізації, процеси євроінтеграції спонукають вивчати досвід зарубіжних країн. В цьому контексті актуальним видається і практики країн, які тривалий час жили в умовах диктатури і централізації, пройшли шлях до повноправного членства в Європейському Союзі, мають сильні громади і регіональне самоврядування.

Мета статті – розширити горизонти досліджень у сфері вітчизняного муніципального права, зокрема, проаналізувати систему місцевого самоврядування в Португалії, дослідити її конституційно-правову основу, визначити корисні практики для національної системи місцевого самоврядування.

Стан опрацювання проблематики. В Україні напрацьовано чималу базу досліджень у сфері організації місцевого самоврядування в зарубіжних країнах. Зокрема, під редакцією професорів О.В. Батанова, О.В. Марцеляка, А. Берлінгуера опубліковувалася монографія: "Місцеве самоврядування в Україні та зарубіжних державах: порівняльно-правові аспекти" [2]. Під авторством В.Л. Федоренко, О.М. Чернеженко монографія "Конституційні моделі місцевого самоврядування у державах учасниках ЄС, Швейцарії та Україні" [4].

Разом з тим, вітчизняна муніципальна наука небагато приділяла уваги саме місцевому самоврядуванню на Піренейському півострові. Більш того, відповідну тематику в Португалії взагалі не досліджували. В цілому, ступінь аналізу іберійської муніципальної системи видається не значним.

Виклад основного матеріалу. Основи територіального устрою Португалії закладені в статтях 5-6 Конституції, відповідно до яких Португалія включає територію на європейському материку, яка історично визначається як Португальська, а також архіпелаги Азорські острови та Мадейра.

Держава є унітарною, спосіб її організації та функціонування поважає систему самоврядування автономних островів та принцип субсидіарності, автономію місцевих органів влади та демократичної децентралізації публічного управління [1].

Архіпелаги Азорські острови та Мадейра є автономними регіонами зі своїми політичними та адміністративними статутами та самоврядними інституціями [6, с. 68].

Як зазначається в джерелах, демократія в Португалії була відновлена 25 квітня 1974 року після 48 років диктатури. Перші вибори на Азорських островах та Мадейрі відбулися у 1976 році і відтоді проводились кожні чотири роки. Перші місцеві вибори на материку були проведені у 1976 році. До 1985 року місцеві вибори проводилися кожні три роки, після – кожні чотири роки.

Одразу відмітимо – португальська Конституція доволі комплексно регламентує територіальну організацію влади. Зокрема, окремо передбачено розділ про “Місцеве самоврядування” (TITLE VIII Local government), який містить п’ять підрозділів (CHAPTER). Назви цих підрозділів: “Головні принципи”, “Парафії” (Freguesia), “Муніципалітети” (порт. Município), “Адміністративні регіони” (порт. Região administrativa), “Організації мешканців” (порт. Organizações de moradores), модна провести паралель із українськими органами самоорганізації населення. Як бачимо тридцять статей Конституції, з 235 по 265, присвячені саме місцевому самоврядуванню [1].

Разом з тим, визначено окремий розділ про автономні регіони (TITLE VII Autonomous regions). Цей розділ присвячено організації влади на Азорських островах і Мадейрі, охоплює статті 225–234. І загалом вже біля 40 статей Конституції Португалії визначають особливості територіальної організації, місцевого і регіонального самоврядування країни [1].

В статті 235 Конституції передбачається, свого роду, гарантія функціонування місцевої влади, як зазначається в частині першій, “Демократична організаційна структура держави включає існування органів місцевого самоврядування”. При цьому друга частина цієї статті вказує, що “місцеві органи влади є територіальними юридичними особами, які мають представницькі органи з ціллю захисту інтересів свого населення”.

Як бачимо, в перших статтях щодо місцевого самоврядування Конституція закріплює гарантію існування в державі місцевого самоврядування, а також вказує на статус місцевих органів, їх організаційну форму, як юридичних осіб.

Далі закріплюється категорії місцевих органів влади і їх територіальний устрій. Зокрема, в статті 236 зазначено – “місцевою владою на материк є парафії, муніципалітети та адміністративні регіони [1].

Автономні регіони Азорські острови та Мадейра включають парафії та муніципалітети.

У великих містах і на островах законом можуть встановлюватися інші форми територіальної організації місцевого самоврядування відповідно до їх специфічних умов.

З моменту прийняття Конституції 1976 року в Португалії існує 308 муніципалітетів (278 на материк) і 2 автономних регіонів. Хоча Конституція встановила створення в країні адміністративних регіонів (CHAPTER IV – Administrative regions), вони не були створені сформовані на материковій частині, і на даний час існує лише два, а саме острови Мадейра та Азорські острови. Крім автономних регіонів і муніципалітетів, зараз існує також 3091 парафія (2882 на материковій частині, 155 в автономному регіоні Азорських островів і 54 в автономному регіоні Мадейра). Усі ці три рівні влади мають обрані органи самоврядування [6, с. 67].

Крім того, чинне законодавство передбачає дві додаткові місцеві адміністративні одиниці, якими керують призначені політичні представники муніципалітетів/парафій: міжмуніципальні одиниці (ММО) та асоціації муніципалітетів/парафій для певних цілей.

Міжмуніципальні одиниці є об’єднаннями муніципалітетів, які наразі складаються з 2 столичних мегаполісів (Лісабон і Порту) і 21 міжмуніципального об’єднання, всі вони розташовані в материковій частині Португалії.

В свою чергу асоціації муніципалітетів/парафій – це об’єднання муніципалітетів або парафій для виконання конкретних завдань.

В статті 237 Конституції закладено принцип адміністративної децентралізації, зокрема, акцентується на організаційній і фінансовій самостійності органів місцевого самоврядування. Окремий фокус, цікаво, що саме в цій статті на співпраці муніципальної поліції з муніципальною владою задля підтримки громадського порядку і захисту.

Стаття 238 присвячена фінансовій основі місцевого самоврядування, зазначається про справедливий розподіл державних ресурсів між державою та місцевими органами влади та необхідне виправлення нерівності між місцевими органами влади. Передбачається обов’язковість власних доходів до місцевих бюджетів і можливість органів місцевого самоврядування встановлювати місцеві податки.

Стаття 239 Конституції встановлює загальну рамку організаційної структури органів місцевого самоврядування. Зокрема, виборна асамблея є органом, який ухвалює рішення. Продовження цієї статті міститься в статтях 245 і 251 Конституції, де зазначено, що в парафіях (порт. Freguesia) і в муніципалітетах (порт. Município) функціонують парафіяльні (Assembleia de freguesia) і муніци-

пальні асамблеї (*Assembleia municipal*), відповідно. При цьому до складу муніципальні асамблеї, окрім безпосередньо обраних представників входять і голови парафіяльних рад [1].

Також в структурі колегіальний виконавчий орган, який підзвітний асамблеї. Цікавою особливістю є той факт, що головою колегіального виконавчого органу (як приклад, порт. *presidentes de junta de freguesia*) є перший за списком кандидат, за якого проголосують або в асамблеї, або в самому виконавчому органі. Відповідно до статті 246 Конституції *junta de freguesia*, парафіяльна рада є колегіальним виконавчим органом парафії (*freguesia*). В свою чергу, *câmara municipal*, муніципальна рада є колегіальним органом муніципалітету [1].

Особливості регіонального самоврядування Португалії.

Конституція Португалії встановлює модель регіоналізації на основі «адміністративних регіонів». CHAPTER IV TITLE VIII Local government Конституції закріплює їх статус. І за аналогією з муніципалітетами і парафіями органами регіонального самоврядування в статтях 260-261 Конституції визначаються асамблея регіону (*assembleia regional*) і рада регіону (*junta regional*). Крім того, до кожного адміністративного регіону Урядом може призначатися представник (стаття 262 Конституції) [1].

Однак на практиці адміністративні регіони не були створені. І адміністративні регіони не слід плутати з «автономними регіонами», які існують на Азорських островах і Мадейрі.

Адміністративний регіон є «територіальною юридичною особою, наділеною політичною, адміністративною та фінансовою автономією, представницькі органи якої прагнуть реалізовувати інтереси відповідного населення як фактор національної згуртованості». Незважаючи на юридичну підготовку, адміністративні регіони не були створені [6, с. 72-73].

Адміністративні регіони є органами місцевого самоврядування, подібно до муніципалітетів та парафій, незважаючи на певні відмінності у способі їхньої діяльності по відношенню до інших органів місцевого самоврядування. Згідно з Конституцією, адміністративні регіони є місцевою владою, яка існує лише на території материкової Португалії.

Регіональна асамблея складається з двох груп:

- Представники муніципальних асамблей у кількості 15 або 20 осіб, залежно від чисельності регіону – менш ніж 1,5 мільйона виборців, чи більше 1,5 мільйона. Ці представники обираються шляхом непрямого голосування через виборчу колегію, що складається з членів муніципальних асамблей регіону, які, в свою чергу, були обрані шляхом прямого голосування.

- Депутати обираються загальним, прямим і таємним голосуванням громадянами, зареєстрованими на території відповідного регіону, у кількості 31 або 41, залежно від того, чи налічує регіон менше 1,5 мільйона виборців або 1,5 мільйона і більше. Строк повноважень регіональних асамблей – 4 роки.

Втім, не зважаючи на конституційну основу, адміністративні регіони не були створені [6, с. 72-73].

Дискусії про регіоналізацію в Португалії активізувалися з середини 1990-х років і надалі. На основі політичних дискусій було зроблено висновок про необхідність і терміновість початку процесу створення адміністративних регіонів на материковій частині Португалії.

Протягом наступних років точилися жваві дебати про створення адміністративних регіонів і регіональної карти для материкової Португалії. У 1995 році Антоніу Гутерріш був обраний прем'єр-міністром, у передвиборчій програмі якого було передбачено створення адміністративних регіонів. Однак під час перегляду Конституції в 1997 році, створення регіонів зкорелювали із проведенням референдуму щодо їх створення. Багато регіоналістів і сьогодні розглядають це як спробу зупинити процес регіоналізації в Португалії.

У 1997 році було представлено дві карти регіонального поділу, обидві з яких пропонували дев'ять регіонів, але згодом кількість регіонів було скорочено до восьми. Пропозиція восьми регіонів була офіційно затверджена в Законі "Про створення адміністративних регіонів" (Закон № 19/98), який згодом був винесений на референдум. Закон встановив поділ материкової Португалії на наступні вісім адміністративних регіонів:

- Алентежу
- Алгарве
- Внутрішня Бейра
- Бейра Літораль
- Між Дору та Мінью
- Ештремадура та Рібатежу
- Лісабон і Сетубал
- Траш-ос-Монтеш і Верхнє Дору.

8 листопада 1998 року відбувся референдум щодо пропозиції про створення восьми адміністра-

тивних регіонів. Ймовірно, через плутанину та брак інформації під час передвиборчої кампанії, участь у референдумі була низькою. Дискусія про регіоналізацію стала надзвичайно політичним питанням, що спонукало багатьох виборців відмовитися від участі в голосуванні [6, с. 74].

Результати референдуму призвели до відхилення пропозиції електоратом, але референдум не мав обов'язкової сили, оскільки в ньому взяло участь не більше 50% виборців. Як наслідок, в структурі публічної влади країни утворилася «прогалина».

Ряд повноважень, які в законі віднесені до надмуніципальних органів (оскільки вони мають регіональний характер), не передані ні центральному уряду, ні муніципалітетам, і не можуть бути виконані адміністративними регіонами, оскільки вони не були створені.

Неспроможність створити адміністративні регіони призвела до створення інших органів, зокрема, деконцентрованих представництв центрального уряду. А саме, п'ять Комісій з регіональної координації та розвитку (далі – Комісії), які діють на рівні NUTS 2. Такі Комісії були створені в 2003 році і є деконцентрованими службами Міністерства планування та інфраструктури, що перебувають під спільним управлінням з Міністерством навколишнього середовища і мають виконавчі повноваження. Вони є результатом злиття Регіональної координаційної комісії, обласних управлінь екології та просторового планування. Регіональні координаційні комісії, у свою чергу, були правонаступниками Регіональних комісій з планування. Вони складаються з голови, якого призначає Уряд Португалії на три роки, адміністративної ради, наглядової комісії та регіональної ради [6, с. 78].

Отже, Комісії є органами управління кожною регіональною програмою. Комісії також відповідають за забезпечення координації та узгодження різних галузевих політик на регіональному рівні, що реалізуються деконцентрованими підрозділами інших міністерств, впровадження екологічної політики, просторового планування, а також надання технічної підтримки місцевим органам влади та їхнім об'єднанням.

Таким чином, відсутність результатів референдуму призвели до того, що управління на рівні регіонів здійснюється державними установами.

Щодо статусу автономних регіонів.

Окремий розділ 7 Конституції Португалії закріплює особливості функціонування автономних регіонів в Португалії (порт. *Regiões Autónomas*).

Як зазначається в статті 225 Конституції – особливий політико-адміністративний режим Азорських островів та Мадейри ґрунтується на географічних, економічних та соціальних характеристиках та історичному прагненні острівного населення до автономії.

Автономія регіонів покликана забезпечити демократичну участь громадян, економічний і соціальний розвиток, просування та захист обласних інтересів, а також зміцнення національної єдності та солідарності між усіма португальцями.

Регіональна політична та адміністративна автономія не впливає на цілісність суверенітету держави і здійснюється в загальних рамках Конституції.

У відповідності до статті 231 Конституції, органами самоврядування в автономних регіонах є Законодавча Асамблея і Регіональний Уряд. Цікавим видається конструкція “законодавча”, але саме так оперує Конституція – “*Assembleia Legislativa*”.

Законодавча асамблея обирається загальним, прямим і таємним голосуванням згідно з принципом пропорційного представництва [1].

Кожен Регіональний Уряд є політично підзвітним Законодавчій Асамблеї автономного регіону, а представник Республіки призначає його президента за результатами виборів.

Представник Республіки призначає та звільняє інших членів Регіонального Уряду за поданням відповідного президента.

Саме вказані особливості формування керівництва і складу Регіонального Уряду дають підстави зробити висновок щодо ознак іберійської муніципальної системи в Португалії, але саме в частині функціонування автономних регіонів. Як бачимо, значний вплив на формування виконавчих органів автономних регіонів передбачено за державою, в тому числі і затвердження президента Регіонального Уряду (порт. *Governo Regional*).

До речі статус Представника Республіки в автономних регіонах врегульований в статті 230 Конституції, тобто законодавець цю статтю передбачає раніше, ніж статтю про органи автономних регіонів.

За статтею 230 Конституції “у кожного з автономних регіонів є представник Республіки, якого призначає та звільняє з посади Президент Республіки після попередньої консультації з Урядом” [1].

Строк повноважень Представника Республіки дорівнює строку повноважень Президента Республіки і закінчується після призначення нового Представника Республіки, крім випадків звільнення Представника Республіки з посади.

У разі звільнення з посади, а також у випадках, коли Представник Республіки відсутній або неспроможний виконувати свої функції, його тимчасово заміщає Голова Законодавчої Асамблеї.

Висновки. Дослідження конституційної основи місцевого самоврядування Португалії, одно-значно, дає підстави зробити висновок – Конституція цієї країни доволі детально регулює місцеве і регіональне самоврядування. Обсяг і зміст відповідних розділів і статей Конституції це підтверджують. При цьому незвичним видається той факт, що в тексті Конституції закріплений спеціальний розділ, окремо передбачається статус певних адміністративних регіонів, але по факту вони не існують. Позаяк розділи Конституції про місцеве самоврядування, особливості регіонального самоврядування на островах доволі розлого закріплюють організацію муніципальної влади в Португалії.

Звернемо увагу – Португалія пройшла досвід диктатури, чинна Конституція функціонує з 1976 року, зі змінами к 2005 році. У порівнянні з іншими європейськими демократіями Португалію можна вважати доволі молодою. І безперечно, це прослідковується і у функціонуванні місцевого самоврядування. Як регіональне, так і місцеве самоврядування перебуває на стадії становлення. Підтвердженням цього є фактично не сформовані адміністративні регіони. Разом з тим, управління на рівні автономних регіонів є більш сталим. І саме цей факт дає певні підстави стверджувати про ознаки іберійської муніципальної системи в Португалії. Наявність представника держави на регіональному рівні, його участь у формуванні Регіонального Уряду вказує на відповідну муніципальну систему.

В цій статті ми проаналізували здебільшого саме конституційну основу місцевого самоврядування. Водночас, актуальним і доцільним видається більш детальний аналіз муніципального законодавства Португалії, що і буде зроблено у подальших напрацюваннях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція Португалії 1976 року URL: <https://diariodarepublica.pt/dr/geral/en/relevant-legislation/constitution-of-the-portuguese-republic>.
2. Місцеве самоврядування в Україні та зарубіжних державах: порівняльно-правові аспекти: монографія / за загальною редакцією доктора юридичних наук, професора О.В. Батанова, доктора юридичних наук, професора О.В. Марцеляка, доктора юридичних наук, професора А. Берлінгуера. Київ: Вид-во «ОСНОВА», 2020. 672 с.
3. Попко В.В. Іберійська модель місцевого самоврядування. *Часопис Київського університету права*. 2016/3. С. 390–395.
4. Федоренко В.Л., Чернеженко О.М., Конституційні моделі місцевого самоврядування та управління в державах-учасниках ЄС, Швейцарії та Україні, конституційні моделі місцевого самоврядування, місцеве самоврядування, Ліра-К, 2017. 288 с.
5. Чиркін А.С., Волович Д.О., Тищенко О.С., Особливості іберійської моделі місцевого самоврядування. *Порівняльно-аналітичне право*. № 1. 2020 р. С. 123–126.
6. OECD (2020), Decentralisation and Regionalisation in Portugal: What Reform Scenarios?, OECD Multi-level Governance Studies, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/fea62108-en>. 128 p. URL: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2020/02/decentralisation-and-regionalisation-in-portugal_5f253373/fea62108-en.pdf.

УДК: 342.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.18>

НЕДОЛІКИ ХАРТІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ПРО ОСНОВОПОЛОЖНІ ПРАВА ТА НЕОБХІДНІСТЬ ДОПОВНЕННЯ НОВИМИ ПРАВАМИ І СВОБОДАМИ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ

Заворотченко Т.М.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії держава і права,
конституційного права та державного управління,
юридичного факультету
Дніпровського національного університету
імені Олеся Гончара
ORCID: 0009-0002-7799-0922*

Заворотченко Т.М. Недоліки Хартії Європейського Союзу про основоположні права та необхідність доповнення новими правами і свободами: теоретичний аналіз.

У статті досліджено основні недоліки Хартії Європейського Союзу про основоположні права. Доведено питання щодо необхідності доповнення Хартії новими правами і свободами. Актуальність цієї теми обґрунтовується завдяки діяльності міжнародних утворень, а саме Ради Європи та Європейського Союзу. Зауважено, що у європейському просторі основоположні права людини зазнали суттєвого розвитку як щодо їх комплексу, так і стосовно змістовного наповнення та урізноманітнення окремих прав і свобод. Наголошено на тому, що Хартія створює не рівні умови між всіма закріпленими та гарантованими можливостями людини й громадянина. Зазначено, що одним з варіантів внесення змін і доповнень до тексту Хартії є її безпосередня, повна інтеграція у змінені редакції установчих договорів Європейського Союзу. Акцентовано увагу на тому, що в даний час Хартія розглядається державами-членами як більший та прогресивний каталог основних прав людини, ніж Європейський суд з прав людини Ради Європи, який враховуючи свою фундаментальну значимість, є все ж таки тільки визнанням «мінімумом стандартів» для Європейського Союзу. Підкреслено, що розповсюдження юридичної сили Хартії на нашу країну має бути обумовлено тим, що вона має стати повноцінним учасником Європейської політики добросусідства, що у свою чергу підключить до цього специфічного напрямку взаємодії інші держави. Висвітлено положення про те, що визнаючи в цілому значення Хартії в міжнародно-правовій системі захисту прав і основних свобод людини та її місце в ієрархії джерел права Європейського Союзу, можемо одночасно приймати належним чином до уваги особливості національного законодавства та національної практики і, відповідно, вживати належного в аспекті застосування положень документа заходів. За результатами здійсненого дослідження зроблено висновки щодо значення та перспектив Хартії для України, а саме йдеться про обов'язковість дотримання Хартії державами-партнерами Європейського Союзу. Надано висновок про те, що в перспективі Хартія про основні права, прийнята від імені всіх держав-членів Європейського Союзу, може стати для України тим регіональним правотворчим актом, вдало доповнюючим новим змістом поняття «національні цінності», які як об'єкти національної безпеки держав-членів Європейського Союзу і як належна їм у сукупності духовна, інтелектуальна і матеріальна власність, можливо, будуть включені до відповідних нормативних правових актів України.

Ключові слова: захист прав людини, міжнародні інституції, основні права людини, права меншин, верховенство права.

Zavorotchenko T.M. Disadvantages of the Charter of the European Union on Fundamental Rights and the need to add new rights and freedoms: a theoretical analysis.

The article examines the main shortcomings of the Charter of Fundamental Rights of the European Union. The issue of the need to supplement the Charter with new rights and freedoms has been proven. The relevance of this topic is substantiated thanks to the activities of international organizations, namely the Council of Europe and the European Union. It has been noted that in the European space, fundamental human rights have undergone significant development both in terms of their complex and in terms of meaningful content and diversification of individual rights and freedoms. It is emphasized that the Charter creates unequal conditions between all the established and guaranteed opportunities of a person and a citizen. It is noted that one of the options for making changes and additions to the

text of the Charter is its direct, full integration into the revised editions of the founding treaties of the European Union. Attention is focused on the fact that currently the Charter is considered by the member states as a larger and more progressive catalog of basic human rights than the European Court of Human Rights of the Council of Europe, which, given its fundamental importance, is still only a recognized «minimum of standards» for the European of the Union. It is emphasized that the extension of the legal force of the Charter to our country should be conditioned by the fact that it should become a full-fledged participant of the European policy of good neighborliness, which in turn will connect other states to this specific direction of interaction. The provision is highlighted that, while recognizing the importance of the Charter in the international legal system of protection of human rights and fundamental freedoms and its place in the hierarchy of sources of law of the European Union, we can at the same time properly take into account the peculiarities of national legislation and national practice and, accordingly, use appropriate measures in terms of application of the provisions of the document. Based on the results of the conducted research, conclusions were made regarding the importance and prospects of the Charter for Ukraine, namely the obligation to comply with the Charter by the partner states of the European Union. The conclusion is given that in the future the Charter of Fundamental Rights, adopted on behalf of all the member states of the European Union, can become for Ukraine that regional law-making act, successfully supplementing the new meaning of the concept of «national values», which, as objects of national security of the member states of the European Union and as spiritual, intellectual and material property belonging to them as a whole, may be included in the relevant normative legal acts of Ukraine.

Key words: protection of human rights, international institutions, fundamental human rights, minority rights, rule of law.

Постановка проблеми. В сучасних умовах усталеним є положення про те, що захист прав людини становить прерогативу не тільки національних держав, а також і певних міжнародних інституцій. Саме завдяки діяльності таких міжнародних утворень, як Рада Європи та Європейський Союз, у європейському просторі основоположні права людини зазнали суттєвого розвитку як щодо їх комплексу, так і стосовно змістовного наповнення й урізноманітнення окремих прав і свобод. Україна від початку свого державного будівництва виявила намір посісти належне місце в Європейському співтоваристві.

Стан опрацювання цієї проблематики. Оскільки Хартією Європейського Союзу про основоположні права закріплені головні політичні, соціальні та економічні права громадян Європейського Союзу, Хартія має і окремі недоліки. У контексті зазначеного вище доцільно виокремити праці таких вітчизняних, як С.В. Добрянський, А.В. Кулабухова, Н.Л. Лехник, І.І. Маринів, М.С. Небеска, Н.М. Проданець, проте окремі теоретичні питання щодо проблеми недоліків Хартії потребують подальшого дослідження.

Метою статті є висвітлення основних недоліків Хартії Європейського Союзу про основоположні права та обґрунтування необхідності доповнення Хартії новими правами і свободами, які закріплені вже в окремих міжнародних договорах та успішно застосовуються на практиці в рамках розвитку «четвертого покоління прав людини».

Виклад основного матеріалу. Ознайомимось уважно з текстом документу Хартії Європейського Союзу про основоположні права та може виявитися, що деякі статті на відміну від інших, розроблені не зовсім лояльно. Конкретніше сказане відноситься до статей 1, 2, 4, 5, 6, 7, 9, 13, 16, 22, 25, 26, 29, 30, 37, 38, 40, 44 і 48 (всього 19 статей). У всіх цих перерахованих статтях основні для людини і громадянина права і свободи викладені за своїм змістом або коротко, або дуже коротко. Наприклад, стаття 29 лише визначає, що «кожен має право звертатися у безкоштовну службу з працевлаштування» [1], не пояснюючи при цьому як його реалізація в цілому має забезпечуватись Союзом. Обмежуючись, таким чином, тільки лаконічністю формулювань та проголошенням того чи іншого права, або тієї чи іншої свободи (і при цьому незалежно від їх особистого, політичного та соціально-економічного характеру), Хартія створює не рівні умови між всіма закріпленими та гарантованими можливостями людини й громадянина. Виходячи з тієї фактичної обставини, що всі без винятку права і свободи, які передбачені Хартією визнані її розробниками та інститутами, Європейського Союзу, які її приймали, фундаментальними (інакше вони не ввійшли б до тексту документа), вважаємо наступне: всі вони повинні мати однакову вагу і однакове звучання з точки зору посиленого викладу, так і з погляду юридичного захисту. У зв'язку з цим, термін «обмеження» має тлумачитися в контексті статті 52 Хартії з необхідним застереженням. Так, відповідно до п. 1 вказаної статті будь-яке обмеження на здійснення прав і свобод, визнаних Хартією основних прав Європейського Союзу, має передбачатися законом та поважати основний зміст даних прав і свобод.

Поряд з необхідністю удосконалення формулювань слід говорити і про те, що текст Хартії має бути доповнений новими правами і свободами (і відповідно новими статтями). Серед прав і свобод, які не визначені в Хартії, не можна забувати і про такі, які пропонувалися до її набрання юридичної чинності частіше: це, наприклад, права меншин (вони лише побічно мають на увазі в рамках ст. 21 Хартії і називаються «недискримінація»), право на справедливу винагороду, заробітну плату, право на гарантований мінімум заробітної плати (про них також опосередковано вказано у Хартії в рамках ст. 33). Особливу увагу у необхідності удосконалення змісту Хартії в аспекті визначення місця релігії, захисту сім'ї та моральних цінностей в суспільстві звертав увагу відомий глава Римської католицької церкви – Іоан Павло II. Критикуючи Хартію в даній частині, він зазначав, що у багатьох європейських країнах підтримується «політика на користь абортів» [2]. Але велике розчарування у Римського Тата викликав той факт, що в «Хартії жодним словом не згадується Бог, вище джерело людської гідності та основних прав». Враховуючи обставину, що в деяких державах-членах Європейського Союзу, наприклад, в Іспанії і Франції (Країна Басків, Каталонія, Корсика), в Великобританії (Шотландія), в Італії (Ліга Півночі) має місце питання про надання реального колективного права на сецесію (на відокремлення поза власних рамок права на місцеву і регіональну автономію), необхідно в юридичних рамках вирішити питання і про визначення та механізми реалізації права на самовизначення. Хоча і не всі, але деякі з вищевказаних прав, у випадку їх неможливості з тих чи інших причин включити до тексту Хартії, можна було б захистити або в контексті широкого тлумачення та уточнення Судом Європейського Союзу певної статті, або за умови, що сам Союз або його держави-члени є повноправними учасниками відповідних міжнародних договорів, в яких закріплені непередбачені в самій Хартії права і свободи.

Одним із варіантів внесення змін і доповнень до тексту Хартії є її безпосередня, повна інтеграція у змінені (нові) редакції установчих договорів Європейського Союзу. На даний час, як вже відомо, Хартія не тільки зберігає автономний статус поза цими документами, але й не передбачає норми про порядок здійснення вказаної процедури. Якщо Хартія була б включена в один із установчих актів як окремий розділ (а не обмежувалась б тільки спеціальним посиланням або прямим розпорядженням дотримання), то в майбутньому стало б можливим і частковий або повний перегляд Хартії. Інакше, Хартія може перетворитися у застиглий пам'ятник права, згодом дедалі більше зміцнює зв'язок з мінливими цінностями та споживачами суспільства.

В цілому слід зазначити, що в даний час Хартія розглядається державами-членами як більший та прогресивний каталог основних прав людини, ніж Європейський суд з прав людини Ради Європи, який враховуючи свою фундаментальну значимість, є все ж таки тільки визнаним «мінімумом стандартів» для Європейського Союзу. Дане твердження можна обґрунтувати головним чином тим фактом, що, наприклад, лише в перший (2007-2008 рр.) рік дії Хартії Суд Європейського Союзу близько 30 разів послався на неї у своїх рішеннях [3]. Більш того, вже у листопаді 2010 р. Суд Європейського Союзу вперше в своєму рішенні анулював положення деяких регламентів Європейського Союзу на підставі їхньої суперечності статтям Хартії. В даному контексті слід зробити зауваження щодо того, що Суд Європейського Союзу в своїх деяких рішеннях підтвердив прихильність Хартії на відміну від застарілої Європейської конвенції з прав людини. Разом з цим, в своїй недавній практиці вже сам Європейський Суд з прав людини неодноразово застосовував положення Хартії про фундаментальні права Європейського Союзу [4, с. 185]. Хартія, безумовно, багато в чому заснована на Європейському Суді з прав людини Ради Європи та багатьох міжнародних документах про захист прав людини, але для Суду Європейського Союзу саме Хартія буде підлягати застосуванню джерелом права [5]. При цьому Європейська Конвенція 1950 р. буде використовуватися Судом Європейського Союзу як свого роду «керівний початок та джерело натхнення». На користь Європейського Союзу говорить ще й та обставина, що у зв'язку з відновленням процедури прийому до організації нових членів, серед яких Македонія, Сербія, Чорногорія, Ісландія, коло держав, для яких Європейський Суд з прав людини залишається єдиним судовим органом зовнішнього контролю, невблаганно звужується. В той же час, що є вельми показовим розширення Європейського Союзу укріплює одночасно і судову систему Європейського Союзу за рахунок збільшення кількості суддів як у Суді Європейського Союзу, так і в Суді загальної юрисдикції: кожна нова держава-член має право направити по одному судді у ці інстанції [6]. Враховуючи наведені факти та аргументи, на нашу думку, не слід виключати варіант створення свого роду Фортеці Європи щодо прав людини для більшості країн Європи, які увійдуть до Європейського Союзу.

У висновку даної статті хотілося б акцентувати окрему увагу на значенні та перспективі Хартії для України. Дані аспекти більш докладно необхідно проаналізувати, маючи на увазі обов'язковість дотримання Хартії і державами-партнерами Європейського Союзу.

Перш за все, розповсюдження юридичної сили Хартії на нашу країну має бути обумовлено тим, що вона має стати повноцінним учасником Європейської політики добросусідства, що у свою чергу

підключить до цього специфічного напрямку взаємодії інші держави. Тим самим Україна входить до Євросфери або до зони інтересів в оточенні нового ближнього зарубіжжя Європейського Союзу.

По-друге, якщо Україна дійсно заявить про свою прихильність верховенству права та підтвердить готовність прийняти на себе зобов'язання щодо дотримання прав і свобод людини й громадянина, передбачених Хартією Європейського Союзу 200 р., то може запропонувати наступні конкретні способи інкорпорації. Ними можуть бути: або включення до тексту очікуваної для підписання нової Угоди про розширене партнерство між Україною та Європейським Союзом, або за взаємною згодою сторін відображення зобов'язання щодо необхідності дотримання Хартії про спільну заяву, спільний комюніке або меморандум чи будь-які інші аналогічні політичні чи юридичні акти. Представляється, що найбільш правильним способом, як з технічної, так і з юридичної точок зору було б закріплення у новій Угоді про партнерство та співпрацю між Україною та Європейським Союзом спеціальної норми, прямо вказує про дотримання Хартії про основні права. Дана пропозиція може повністю вписуватися в налічене юридичне оформлення привілейованих відносин двох сторін, виходячи зі змісту ст. 8 Договору про Європейський Союз [7, с. 12].

Однак, Україна, визнаючи в цілому значення Хартії в міжнародно-правовій системі захисту прав і основних свобод людини та її місце в ієрархії джерел права Європейського Союзу, можемо одночасно приймати належним чином до уваги особливості національного законодавства та національної практики і, відповідно, вживати належного в аспекті застосування положень документа заходів. Через цю обставину Україна може наслідувати приклад таких держав-членів Європейського Союзу, як Польща, Великобританія і Чехія, які акт ратифікації Лісабонського договору про реформи Європейського Союзу щодо застосування Хартії супроводжували ряд застережень та обмежень у рамках своєї національної юрисдикції, зафіксувавши їх у відповідних деклараціях. Наприклад, Чехія відобразила свій індивідуальний підхід до Хартії у «Декларації Чеської Республіки стосовно Хартії Європейського Союзу про основні права» (Декларація № 53). Разом з тим, як би там не було, слід підкреслити, що все в цьому питанні залежить від узгодження волевиявлення обох сторін, і не в останню чергу від самої України та її рішучості.

Висновки. Проведений аналіз дозволяє зробити висновок, що в даній науковій роботі висвітлені основні недоліки Хартії Європейського Союзу про основоположні права та обґрунтована необхідність доповнення Хартії новими правами і свободами, які вже закріплені в окремих міжнародних договорах та успішно застосовуються на практиці в рамках розвитку «четвертого покоління прав людини». Крім того, в перспективі Хартія про основні права, прийнята від імені всіх держав-членів Європейського Союзу, може стати для України регіональним правотворчим актом, вдало доповнюючим новим змістом поняття «національні цінності», які як об'єкти національної безпеки держав-членів Європейського Союзу і як належна їм у сукупності духовна, інтелектуальна і матеріальна власність, можливо, будуть включені до відповідних нормативних правових актів України. Хартія може бути корисною також при розробці та прийнятті правових актів в рамках такої міжнародної регіональної організації, як Організація з безпеки та співтовариства в Європі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Charter of Fundamental rights of the European Union (2007/C 303/01). Notices from European Union institutions and Bodies. European Parliament. Council. Commission. Official journal of the European Union. 2007. P. 303.
2. Bulletin Quotidian Europe. 18 & 19.12.2000. № 7866.
3. Joined cases C-92/09 and C-93-09 Volker and Markus Scheke Gb R (C-92/09) Harmut Eifert (C-93/09) v. Land Hessen, available at URL: <http://www.curia.europa.eu/juris/document.jsf?docid=79001&mode=req&pageindex=1&dir=&occe=ffrst&part=1&text=&doclang=EN&cid=318654>.
4. Маринів І.І. Взаємодія Суду Європейського Союзу із Європейським Судом із прав людини в аспекті захисту прав людини. *Право і суспільство*. № 5. Ч. 2. 2019. С. 181–188.
5. Rosas A. Is EU a Human rights organization? First annual CLEER lecture. CLEER Working papers. 2011/1.
6. Rosas A. Justice in Haste, justice denied? The European Court of justice and the Area of Freedom, Security and justice. *Cambridge Yearbook of European Legal Studies*. 2008-2009. Vol. 11.
7. Небеська М.С., Проданець Н.М. Значення положень Хартії основних прав Європейського Союзу для модернізації закріплених у Конституції України прав і свобод людини. *Південноукраїнський правничий часопис*. № 1. 2018. С. 11–13.

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.19>

ЗМІСТ ПРАВА НА ДОСТУП ДО ІНФОРМАЦІЇ В СУЧАСНОМУ ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Кметик-Подубінська Х.І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри інтелектуальної власності,
інформаційного та корпоративного права
Львівського національного університету імені Івана Франка,
ORCID: 0000-0002-6572-7134

Кметик-Подубінська Х.І. Зміст права на доступ до інформації в сучасному інформаційному суспільстві.

Стаття присвячена аналізу змісту права на доступ до інформації в сучасному інформаційному суспільстві.

Визначено ключові елементи змісту права на доступ до інформації у вигляді позитивного обов'язку державних органів публікувати інформацію щодо їх діяльності, політики та бюджетів, а також їх обов'язку відповідати на запити щодо інформації та документів від представників громадськості.

Автором наголошено на тому, що забезпечення права на доступ до інформації дозволяє забезпечити краще розуміння того, як функціонують владні структури, а також на основі одержаної інформації оцінити рівень ефективності їх роботи, зробити висновок в цілому про стан дотримання інформаційних прав людини і громадянина в суспільстві.

Прослідковано два важливі аспекти доступу до інформації, що полягають у праві суб'єктів інформаційних відносин бути поінформованими та кореспондуючому йому обов'язку відповідних суб'єктів інформувати.

На основі аналізу доктринальних джерел автором прослідковано розуміння змісту інформаційної діяльності та різноманіття її видів у сучасному інформаційному суспільстві.

Констатовано, що в умовах демократії право на доступ до інформації базується на засадничій ідеї відкритості та доступності інформації, що створює широкі можливості для формування і налагодження соціального діалогу.

У статті з'ясовано існування тісного взаємозв'язку права на доступ до інформації з правом на захист персональних даних та іншими правами людини і громадянина, зокрема правом на свободу думки, слова, вираження поглядів.

Автором розглянуто змістовні межі права на доступ до інформації, закріплені на найвищому законодавчому рівні і викладені в правових позиціях Конституційного Суду України.

Зроблено висновок про важливість розуміння змісту права на доступ до інформації, оскільки необхідність його розширення є центром сучасних викликів інформаційного суспільства. Водночас, доступ до інформації може бути обмежений різними елементами, але ці важелі існують для того, щоб не порушувати інші права, не створювати конфліктів інтересів або загрози національній безпеці.

Ключові слова: інформація, інформаційне суспільство, право на доступ до інформації, інформаційна діяльність, межі права на доступ до інформації.

Kmetyk-Podubinska K.I. The content of the right to access information in the modern information society.

The article is devoted to the analysis of the content of the right to access information in the modern information society.

The key elements of the content of the right to access information are determined in the form of a positive obligation of state bodies to publish information about their activities, policies and budgets, as well as their obligation to respond to requests for information and documents from representatives of the public.

The author emphasizes that ensuring the right to access information allows for a better understanding of how government structures function, and also, based on the information received, to assess the level of effectiveness of their work, to draw a general conclusion about the state of observance of information rights of a person and a citizen in society.

Two important aspects of access to information are traced, which consist in the right of subjects of information relations to be informed and the corresponding obligation of the relevant subjects to

inform.

Based on the analysis of doctrinal sources, the author traces the understanding of the content of information activity and the diversity of its types in the modern information society.

It is stated that in a democracy, the right to access information is based on the fundamental idea of openness and accessibility of information, which creates broad opportunities for the formation and establishment of social dialogue.

The article clarifies the existence of a close relationship between the right to access information and the right to protection of personal data and other human and citizen rights, in particular the right to freedom of thought, speech, and expression.

The author considers the substantive boundaries of the right to access information, enshrined at the highest legislative level and set forth in the legal positions of the Constitutional Court of Ukraine.

The conclusion is made about the importance of understanding the content of the right to access information, since the need to expand it is the center of modern challenges of the information society. At the same time, access to information may be limited by various elements, but these levers exist in order not to violate other rights, not to create conflicts of interest or threats to national security.

Key words: information, information society, right to access information, information activity, limits of the right to access information.

Постановка проблеми. Інформаційний вплив на сучасне суспільство зараз є особливо суттєвим. В умовах активного розвитку інформаційних технологій цей вплив, за оцінками дослідників, є значно ефективнішим, ніж політичний, економічний і навіть військовий. Інформація стає реальною, майже фізично відчутною силою. З огляду на це, всім відомий вислів «хто володіє інформацією, той володіє світом» втрачає своє символічне значення і в сучасних умовах видається цілком реальним твердженням. І якщо в недалекій ретроспективі основними «продуктами» суспільства були речі та енергія, то сьогодні це, без сумніву, знання та інформація.

За цих умов важливим є забезпечення права на доступ до інформації. Це дозволяє сформулювати краще розуміння того, як функціонують владні структури, а також на основі одержаної інформації оцінити рівень ефективності їх роботи, зробити висновок в цілому про стан дотримання інформаційних прав людини і громадянина. Відтак, вкрай важливим є питання змістовного наповнення цього права в сучасному інформаційному суспільстві.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженню проблематики доступу до інформації присвячено чимало вітчизняних та зарубіжних публікацій. Зазначених питань в тій чи іншій мірі торкалися П. Біркіншоу, Г. Бланк, Ю.В. Богдан, К.Г. Верамантрі, С.О. Дорогих, Н.П. Каменська, М.В. Колеснікова, І.В. Кушнір, А. Марущак, О.В. Нестеренко, Л.В. Олексюк, Р. Перлінгейро, Л.І. Рудник, О. Северин, О.М. Сибіга, Є.П. Тептюк, І.С. Чиж та інші. У своїх дослідженнях науковцями аналізувалися різні аспекти права на доступ до інформації, його співвідношення з правом на інформацію та розуміння як елементу правового статусу особи, визначення поняття доступу до інформації, а також позиціонування його як комплексного «права знати». Разом з тим, незважаючи на велику кількість праць, присвячених дослідженню доступу до інформації у різних аспектах, змістовне наповнення цього права досі залишається важливими теоретико-прикладним питанням.

Метою статті є аналіз змістовних характеристик права на доступ до інформації в сучасному інформаційному суспільстві.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи зміст права на доступ до інформації, зарубіжні дослідники виокремлюють два його елементи – проактивний та реактивний.

Перша складова права на доступ до інформації покладає позитивний обов'язок на державні органи публікувати інформацію щодо їх діяльності, політики та бюджетів. Це означає, що держава повинна бути проактивною у своєму підході до надання інформації. Такий підхід дозволяє забезпечити краще розуміння того, як функціонують владні структури, а також на основі одержаної інформації оцінити, наскільки добре вони працюють [2].

У національному законодавстві цей елемент знайшов своє відображення в нормах, які закріплюють гарантії права на інформацію з деталізацією у відповідних галузевих законах. Відповідно до частини першої статті 6 Закону України «Про інформацію» право на інформацію забезпечується, серед інших гарантій, зокрема створенням можливостей для вільного доступу до статистичних даних, архівних, бібліотечних і музейних фондів, інших інформаційних банків, баз даних, інформаційних ресурсів; обов'язком суб'єктів владних повноважень інформувати громадськість та медіа про свою діяльність і прийняті рішення [10].

Другий елемент вважається реактивним, зобов'язуючи державні органи відповідати на запити щодо інформації та документів від представників громадськості. Теоретично вся відповідна

інформація має бути доступною, однак допускаються винятки, якщо розголошення загрожує іншим цінностям, таким як конфіденційність, національна безпека чи комерційні інтереси [2].

На рівні гарантій цей елемент змісту також закріплено у згадуваній статті Закону України «Про інформацію» як забезпечення обов'язку суб'єктів владних повноважень визначити спеціальні підрозділи або відповідальних осіб для забезпечення доступу запитувачів до інформації [10], а також спеціальних гарантій забезпечення права на доступ до публічної інформації в статті 3 Закону України «Про доступ до публічної інформації» [7].

Відповідно до вказаних законодавчих положень право на доступ до публічної інформації гарантується: 1) обов'язком розпорядників інформації надавати та оприлюднювати інформацію, крім випадків, передбачених законом; 2) визначенням розпорядником інформації спеціальних структурних підрозділів або посадових осіб, які організовують у встановленому порядку доступ до публічної інформації, якою він володіє; 3) максимальним спрощенням процедури подання запиту та отримання інформації; 4) доступом до засідань колегіальних суб'єктів владних повноважень, крім випадків, передбачених законодавством; 5) здійсненням парламентського, громадського та державного контролю за дотриманням прав на доступ до публічної інформації; 6) юридичною відповідальністю за порушення законодавства про доступ до публічної інформації [7].

Питання практичної реалізації громадянами України наданого їм Конституцією України права вносити в органи державної влади, об'єднання громадян відповідно до їх статуту пропозицій про поліпшення їх діяльності, викривати недоліки в роботі, оскаржувати дії посадових осіб, державних і громадських органів регулює Закон України «Про звернення громадян». Закон забезпечує громадянам України можливості для участі в управлінні державними і громадськими справами, для впливу на поліпшення роботи органів державної влади і місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, для відстоювання своїх прав і законних інтересів та відновлення їх у разі порушення [9].

В умовах демократії право на доступ до інформації базується на ідеї того, що вся інформація повинна бути відкритою та легкодоступною. Це створює можливості для формування і налагодження соціального діалогу.

Як зазначається в літературі, доступність інформації дозволяє громадянам цілеспрямованіше реалізувати своє право на свободу вираження поглядів. Адже, коли громадськість добре поінформована, дискусія між громадянським суспільством і політиками є більш змістовною. На основі власних досліджень об'єднання громадян можуть запропонувати вичерпні та практичні рекомендації, які держава може прийняти для задоволення їхніх потреб. Це не тільки корисно для уряду (оскільки позбавляє їх від необхідності самостійно проводити це дослідження), це також підвищує ймовірність того, що їхні пропозиції будуть прийняті до уваги, таким чином даючи громадськості більше голосу щодо того, як ними керують. Крім того, чим більше інформації та документації доступно, тим легше розвивати наукові дослідження не лише у сферах права, політики чи управління, але і в різних інших важливих напрямках життєдіяльності суспільства. Таким чином, доступ до інформації «посилює роль громадянського суспільства як сторожового пса». Отримавши доступ до даних про те, як використовуються кошти, чи правильно сплачуються податки тощо, вони можуть контролювати, чи державний чи приватний сектор діє в інтересах суспільства в цілому. Наявність точної та неупередженої оцінки того, наскільки добре державні посадовці виконують свій громадський обов'язок, полегшує притягнення їх до відповідальності [1].

Базуючись на концепції свободи інформації, доступ до інформації має два аспекти – право бути поінформованим і кореспондуючий йому обов'язок інформувати. У теорії права таку поведінку суб'єктів інформаційних відносин можна трактувати з точки зору фактичного змісту правовідносин як діяння, що спрямовані на використання суб'єктивних прав, та діяння, що спрямовані на виконання юридичних обов'язків [13].

Право на доступ до інформації передбачає здійснення різних видів інформаційної діяльності і взаємодію різних суб'єктів інформаційних відносин. Як зазначають науковці, інформаційна діяльність передбачає здійснення фізичними та юридичними особами інформаційних процесів, які охоплюють, по-перше, виробництво, розповсюдження, пошук, одержання, споживання інформації, формування інформаційних ресурсів, підготовку інформаційних продуктів і надання інформаційних послуг. По-друге, до інформаційної діяльності відносять також створення і застосування інформаційних технологій, засобів і механізмів інформаційної безпеки, які формують допоміжну частину інформаційної сфери, що існує для забезпечення функціонування основної частини [3, с. 76].

До окремих видів інформаційної діяльності можна віднести також діяльність медіа та інформаційних агентств, науково-інформаційну і статистичну діяльність, рекламну діяльність, бібліотечну та архівну справи, а також надання електронних комунікаційних послуг.

Значну роль у сфері доступу до інформації відіграють медіа як засоби масової інформації. За їхньої участі відбувається відстеження інформації про діяльність влади та передача інформації громадськості. Широкий доступ до великої кількості інформації є суттєвим фактором забезпечення журналістської діяльності, перевірки надійності джерел інформації. Також варто згадати про роль журналістських розслідувань у формуванні інформаційного середовища, виявлення зловживань владою та розкриття корупційної поведінки. Зарубіжні джерела зазначають, що критично оцінюючи рішення та дії уряду на основі добре вивченої інформації, журналістські розслідування можуть мати значний вплив на внесення змін до законодавства чи політики на користь суспільства, зокрема для груп меншин, яких більшість може не помічати [1]. Регулювання цих відносин забезпечується низкою правових норм, починаючи від закріплення гарантій діяльності медіа та журналістів у законодавстві про інформацію і до деталізації їх у спеціальних нормах, що регламентують професійну діяльність журналістів та її захист.

Не менш важливим є розуміння взаємозв'язку права на доступ до інформації з правом на захист персональних даних. Закон України «Про інформацію» забезпечує кожному вільний доступ до інформації, яка стосується його особисто, крім випадків, передбачених законом [10]. Разом з тим, законодавство у сфері захисту персональних даних регулює правові відносини, пов'язані із захистом і обробкою персональних даних, і спрямоване на захист основоположних прав і свобод людини і громадянина, зокрема права на невтручання в особисте життя, у зв'язку з обробкою персональних даних [8].

Важливо зазначити, що право на доступ до інформації не є абсолютним, оскільки існують ситуації, коли суспільні інтереси вимагають, щоб інформація не була оприлюднена. Наприклад, деякі документи є секретними, і треті сторони не можуть ознайомитися з ними через небезпеку для національної безпеки [1].

Норми Конституції України закріплюють базове положення щодо меж права на доступ до інформації. Згадувана стаття 34 Конституції України передбачає, що здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя [5]. В цілому ж реалізація права на інформацію, відповідно до Роз'яснень Міністерства юстиції України, не повинна порушувати громадські, політичні, економічні, соціальні, духовні, екологічні та інші права, свободи і законні інтереси інших громадян, права та інтереси юридичних осіб [6].

З цього приводу Конституційний Суд України висловився наступним чином. Право особи на доступ до інформації, гарантоване статтею 34 Конституції України, не є абсолютним і може підлягати обмеженням. Такі обмеження мають бути винятками, які передбачені законом, переслідують одну або декілька законних цілей і бути необхідними у демократичному суспільстві. У разі обмеження права на доступ до інформації законодавець зобов'язаний запровадити таке правове регулювання, яке дасть можливість оптимально досягти легітимної мети з мінімальним втручанням у реалізацію вказаного права і не порушувати сутнісного змісту такого права [12].

Відповідно до Рішення Конституційного Суду України у справі щодо офіційного тлумачення статей 3, 23, 31, 47, 48 Закону України «Про інформацію» та статті 12 Закону України «Про прокуратуру» (справа К.Г. Устименка) від 30 жовтня 1997 року [11], частина друга статті 32 Конституції України не допускає збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини. На думку Конституційного Суду України, частину п'яту статті 23 Закону «Про інформацію» треба розуміти так, що кожна особа має право знайомитись із зібраною про неї інформацією в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, установах і організаціях, якщо ці відомості не є державною таємницею або іншою захищеною законом таємницею [4, с. 247-248]. Таким чином характерною рисою змісту права на доступ до інформації є наявність певних об'єктивно зумовлених та законодавчо встановлених меж його реалізації.

Висновки. Право на доступ до інформації є ключовим компонентом демократії та тісно пов'язане з іншими основними правами, такими як свобода думки і слова, вираження поглядів. Дотримання зазначених прав напряму залежить від здатності влади діяти в інтересах суспільства. За слушним твердженням зарубіжних дослідників, коли громадяни мають доступ до інформації про громадську діяльність, ми можемо самі судити, чи виконують політики свої обіцянки та висловлюють обґрунтовану думку про важливі для нас проблеми. Тому розуміння важливості права на доступ до інформації та способу, який кожна країна обирає для його захисту, має вирішальне значення, оскільки його розширення є центром сучасних викликів, з якими стикається демократія.

Ключовими елементами змісту права на доступ до інформації в інформаційному суспільстві є позитивний обов'язок оприлюднення інформації щодо різних аспектів діяльності державних органів, а також надання відповідей за запитами щодо надання інформації. У цьому сенсі забезпечення права на доступ до інформації дозволяє забезпечити краще розуміння механізмів функціонування владних структур, об'єктивну оцінку ефективності їх роботи, впливу рішень, які приймаються, на суспільні відносини і на основі цього зробити висновок в цілому про стан дотримання інформаційних прав людини і громадянина в суспільстві.

Право на доступ до інформації в демократичних умовах розвитку суспільства базується на ідеї відкритості та доступності інформації, що створює широкі можливості для формування і налагодження соціального діалогу. Водночас, доступ до інформації може бути обмежений різними елементами. Право на доступ до інформації не є абсолютним: воно може бути обмежене певними міркуваннями, пов'язаними з національною безпекою, захистом персональних даних, комерційною таємницею тощо [1]. Ці обмеження існують для того, щоб не порушувати інші права, не створювати конфліктів інтересів або загрози національній безпеці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Access to Information: Definition, Importance, Expansion. LibertiesEU. January 16, 2023. URL: <https://www.liberties.eu/en/stories/access-to-information/44612>.
2. What is Freedom of Information: Main Function, Importance, Act Request Guide. Eleanor Brooks. July 29, 2022. URL: <https://www.liberties.eu/en/stories/freedom-of-information/44395>.
3. Дорогих С.О. Сутність та визначення понять «інформаційна діяльність» та «інформаційна діяльність органів влади». *Інформація і право*. № 3(9)/2013. С. 74–82.
4. Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол.: В.Я. Тацій (голова редкол.), О.В. Петришн (відп. секретар), Ю.Г. Барабаш та інш.; Нац. акад. прав. Наук України. 2-ге вид., переробл. і допов. Х.: Право, 2011. 1128 с.
5. Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#n4269>.
6. Право на доступ до інформації як елемент правового статусу особи. Мін'юст України; Роз'яснення від 03.05.2012. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0012323-12#Text>.
7. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13.01.2011 року № 2939-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text>.
8. Про захист персональних даних: Закон України від 01.06.2010 року № 2297-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17?find=1&text=%D0%BE%D0%B1%D0%BC%D0%B5%D0%B6#w1_11.
9. Про звернення громадян: Закон України від 02.10.1996 № 393/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
10. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>.
11. Рішення Конституційного Суду України у справі щодо офіційного тлумачення статей 3, 23, 31, 47, 48 Закону України «Про інформацію» та статті 12 Закону України «Про прокуратуру» (справа К.Г. Устименка). Рішення Конституційного суду України від 30.10.1997 № 5-зп. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-97#Text>.
12. Рішення Першого сенату Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Плєскача В'ячеслава Юрійовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень другого речення частини четвертої статті 42 Закону України «Про Конституційний Суд України». Рішення Конституційного суду України від 22.01.2020 № 1-р(І)/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va01p710-20#Text>.
13. Теорія держави та права. Мультимедійний навчальний посібник. Національна академія внутрішніх справ. URL: <https://arm.naiau.kiev.ua/books/tdp-new/info/lection/lec10/tema10.html>.

УДК 340.13

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.20>

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ЮРИДИЧНИХ КОНСТРУКЦІЙ

Кулініч О.О.,

*кандидат юридичних наук, доцент,**завідувач кафедри теорії держави та права,**Дніпровський державний університет внутрішніх справ,*

ORCID: 0000-0002-0603-0513

Кулініч О.О. Теоретичні та практичні аспекти вдосконалення юридичних конструкцій.

Стаття присвячена теоретичним і практичним аспектам удосконалення юридичних конструкцій як важливого елемента правової системи. Досліджено поняття та класифікацію юридичних конструкцій, їхню роль у правотворчості та правозастосуванні. Особливу увагу приділено аналізу проблем, пов'язаних із недосконалістю юридичних конструкцій у чинному законодавстві України, зокрема їхньої неузгодженості, термінологічних суперечностей та складності правового регулювання. Проаналізовано міжнародний досвід використання юридичних конструкцій у різних правових системах. Визначено ключові напрями їхнього вдосконалення, включаючи гармонізацію з європейськими стандартами, цифровізацію правових норм та розробку уніфікованих правових категорій. Автор аналізує природу, сутність та класифікацію юридичних конструкцій, розглядає їхні основні функції та значення у правотворчості й правозастосуванні. Особливу увагу приділено проблемам, які виникають через недосконалість правових конструкцій, таким як правова невизначеність, нормативна колізійність, суперечливість та складність тлумачення правових норм. У дослідженні розглядаються основні методологічні підходи до формування юридичних конструкцій, включаючи формально-логічний, порівняльно-правовий, системно-структурний та інші методи. Аналізуються сучасні тенденції вдосконалення юридичних конструкцій, зокрема їх адаптація до цифрових технологій, міжнародної гармонізації законодавства та забезпечення правової визначеності в умовах правових реформ.

Практичний аспект статті полягає в дослідженні конкретних прикладів успішного вдосконалення юридичних конструкцій у різних галузях права, включаючи цивільне, адміністративне, кримінальне та господарське право. Наведено пропозиції щодо покращення законодавчої техніки та правозастосовної практики шляхом удосконалення юридичних конструкцій, що сприятиме підвищенню ефективності правового регулювання та забезпеченню стабільності правової системи.

Ключові слова: юридичні конструкції, правотворчість, правозастосування, законодавча техніка, правова визначеність, нормативна колізійність.

Kulinich O.O. Theoretical and practical aspects of improving legal structures.

The article is devoted to the theoretical and practical aspects of improving legal structures as an important element of the legal system. The concept and classification of legal structures, their role in lawmaking and law enforcement are studied. Special attention is paid to the analysis of problems related to the imperfection of legal structures in the current legislation of Ukraine, in particular their inconsistency, terminological contradictions and the complexity of legal regulation. The international experience of using legal structures in various legal systems is analyzed. The key areas of their improvement are identified, including harmonization with European standards, digitalization of legal norms and the development of unified legal categories. The author analyzes the nature, essence and classification of legal structures, considers their main functions and significance in lawmaking and law enforcement. Particular attention is paid to problems arising from the imperfection of legal structures, such as legal uncertainty, regulatory conflict, contradictions and complexity of interpreting legal norms. The study examines the main methodological approaches to the formation of legal structures, including formal-logical, comparative-legal, system-structural and other methods. Modern trends in improving legal structures are analyzed, in particular their adaptation to digital technologies, international harmonization of legislation and ensuring legal certainty in the context of legal reforms.

The practical aspect of the article consists in studying specific examples of successful improvement of legal structures in various branches of law, including civil, administrative, criminal and economic law. Proposals are made to improve legislative techniques and law enforcement practice by improving legal structures, which will contribute to increasing the efficiency of legal regulation and ensuring the stability of the legal system.

Key words: legal constructions, lawmaking, law enforcement, legislative technique, legal certainty, regulatory conflict.

Постановка проблеми. Юридичні конструкції є фундаментальним елементом правової системи, що забезпечує логічну структурованість правових норм і сприяє їхньому ефективному застосуванню. Вони відіграють ключову роль у формуванні правової системи, оскільки забезпечують логічну цілісність, внутрішню узгодженість та ефективність правового регулювання. Проте сучасний стан законодавства України та світові тенденції правотворчості демонструють низку проблем, пов'язаних із недосконалістю юридичних конструкцій, що ускладнює їхнє застосування в правозастосовній діяльності.

Основною проблемою є те, що низка нормативно-правових актів містить юридичні конструкції, які не відповідають принципу правової визначеності, мають суперечливий або невизначений характер, що призводить до правових колізій та неоднозначного тлумачення норм. Нестабільність законодавства, часті зміни правових приписів та відсутність єдиних підходів до формування юридичних конструкцій значно ускладнюють роботу правозастосовних органів. Додатково, в умовах інтеграції України до європейського правового простору та цифровізації правової сфери постає питання адаптації юридичних конструкцій до нових реалій. Необхідність уніфікації законодавчих термінів, впровадження сучасних методів правотворчості та розробка ефективних механізмів гармонізації національного законодавства із міжнародними стандартами зумовлюють потребу у глибокому науковому аналізі та пошуку шляхів вдосконалення юридичних конструкцій.

Таким чином, постає завдання дослідити теоретичні основи юридичних конструкцій, проаналізувати їхні практичні аспекти, виявити недоліки чинної правової системи у цій сфері та запропонувати шляхи вдосконалення юридичних конструкцій з метою підвищення ефективності правового регулювання та правозастосування.

Метою статті є дослідження теоретичних основ та практичних аспектів удосконалення юридичних конструкцій у сучасному правовому просторі України. Зокрема, визначення їхніх проблемних аспектів, аналіз міжнародного досвіду, обґрунтування шляхів оптимізації юридичних конструкцій для підвищення їхньої ефективності та правової визначеності.

Стан опрацювання проблематики. Питання було висвітлено в таких роботах вітчизняних науковців: О.М. Мироненко, В.В. Луць, П.М. Рабінович, Ю.М. Шемчушенко, О.В. Меліхов, І.В. Кресіна, В.Я. Бородін, О.В. Дашковська, Д.О. Лавренко і з позицій галузевих юридичних наук (І.І. Бабінім, І.С. Баталовою, Д.В. Винницьким, В.Н. Івановою, А.В. Іванчиним, В.М. Кудрявцевим, Л.Л. Кругліковим, К.К. Паньком, В.В. Піляєвою) ін. Дисертаційні та монографічні дослідження різних аспектів юридичних конструкцій здійснили Н.Я. Лепіш, А.О. Дутко та ін. В дослідженнях розглядається природа юридичних конструкцій, їхній вплив на правотворчість та особливості застосування у різних галузях права. Проте значна частина наукових праць зосереджена на аналізі окремих аспектів правових конструкцій, тоді як питання їхнього вдосконалення в умовах цифрової трансформації та інтеграції до європейського правового простору залишаються недостатньо розглянутими.

Виклад основного матеріалу. Юридичні конструкції відіграють важливу роль у правотворчості та правозастосуванні, забезпечуючи логічну структурованість нормативно-правових актів, системність правової термінології та впорядкованість правових норм. Вони дозволяють сформулювати правові положення таким чином, щоб уникнути правових колізій, забезпечити їхню передбачуваність та ефективне застосування. Як зазначає Шемшученко Ю.М., юридична конструкція є методологічною категорією, що використовується у процесі правотворення для досягнення логічної узгодженості та внутрішньої єдності законодавства [1, с. 25].

Поняття юридичних конструкцій давно відоме і використовується в юриспруденції, хоча визначається в кожного науковця по-різному. Відомими юридичними конструкціями можуть виступати такі, як незвична будова матеріалу, що відповідає певному типу або виду правовідносин, юридичних фактів та їх зв'язку між собою [1, с. 489]; модель для врегулювання суспільних відносин; модель для відображення основних суспільних відносин [2, с. 87]; один із основних засобів правотворчості, для створення законів, їх систематизація, кодифікація [3, с. 15].

Галузевому законодавству відомо багато найрізноманітніших конструкцій, які вивчаються галузевими юридичними науками з огляду на свій предмет дослідження. Поза тим, завдання загальної теорії права – сформулювати загальне поняття юридичних конструкцій, на основі чого галузеві юридичні науки могли б створювати свої галузеві конструкції, адже, не маючи належної загальнотеоретичної бази, в галузевих юридичних науках допускаються різні помилки, що переносяться в чинне законодавство, де такі недосконалі конструкції отримують законодавче втілення [1]. Можемо зазначити, що юридична конструкція надає нормам права логічну стрижку, обумовлює послідовність їх викладу, визначає зв'язок між нормами права, сприяє повному, чіткому врегулю-

ванню суспільних відносин (чи їх елементів). Використання юридичної конструкції націлює законодавця на те, щоб з достатньою повнотою регламентувати всі її елементи. Законодавець мислить не тільки нормативно, але і юридичними конструкціями. Так, законодавець у процесі нормотворчості спочатку мислить юридичними конструкціями як абстрактними образами побудови нормативного матеріалу, а потім – нормами права, які мають, у порівнянні з конструкціями, більш конкретний характер [4].

У сучасному праві юридичні конструкції виконують функцію інструменту систематизації правових норм, сприяючи їхній класифікації та впорядкуванню. За даними Рабіновича П. М., існує кілька основних типів юридичних конструкцій: загальні, що застосовуються в усіх галузях права; спеціальні, які використовуються в окремих сферах; та змішані, що поєднують елементи перших двох видів [5]. Наприклад, такі фундаментальні юридичні конструкції, як «суб'єкт права», «правовідносини» та «юридичний факт», мають загальноправовий характер і використовуються як у цивільному, так і в адміністративному чи кримінальному праві. У той же час специфічні конструкції, як-от «договірне зобов'язання» або «проступок», мають більш вузьку галузеву спрямованість і використовуються відповідно у цивільному та адміністративному праві.

Значним викликом для юридичних конструкцій є забезпечення їхньої єдності у законодавстві. Як наголошує Луць В.В., у багатьох нормативно-правових актах спостерігається невідповідність між формулюваннями правових норм та їх практичним застосуванням, що ускладнює правозастосовну діяльність [6]. Він наводить приклад правового інституту «власності», який у цивільному праві та адміністративному законодавстві може трактуватися по-різному, що створює правові колізії та може призводити до різних підходів у судовій практиці. Для вирішення цієї проблеми пропонується введення уніфікованих методологічних стандартів розробки юридичних конструкцій, що дозволить підвищити ефективність нормотворчої діяльності та поліпшити якість законодавства.

Систематизація юридичних конструкцій є одним із ключових інструментів покращення правової визначеності. Оніщенко Н.М. підкреслює, що важливим етапом розвитку юридичної науки є розробка нових принципів класифікації та застосування правових конструкцій у різних сферах права [7]. Дослідник зазначає, що найбільш ефективні підходи до впорядкування правових норм включають комплексне використання таких методів, як кодифікація, інкорпорація та консолідація. Кодифікація дозволяє впорядкувати правові конструкції через створення єдиних нормативно-правових актів, що усувають дублювання та прогалини у законодавстві. Інкорпорація сприяє зведенню правових норм до єдиного збірника, що полегшує їх застосування. Консолідація ж дозволяє узгодити різні правові акти шляхом їхнього об'єднання в єдину структуровану систему, що зменшує кількість суперечностей у правовій системі.

Окрім узгодженості правових норм, важливим аспектом юридичних конструкцій є їхній вплив на ефективність правозастосування. Шемшученко Ю.М. зазначає, що юридичні конструкції мають не лише систематизуючу, а й регулятивну функцію, оскільки вони дозволяють формувати правові інститути, які визначають механізми правового регулювання та забезпечують його стабільність [8]. Наприклад, такі юридичні конструкції, як «цивільна відповідальність» або «підсудність», не лише визначають межі правового регулювання, а й уніфікують підходи до тлумачення правових норм. Це забезпечує єдність правозастосовної практики та мінімізує можливості довільного трактування законодавчих положень.

Однак значним викликом залишається проблема адаптації юридичних конструкцій до нових соціально-економічних умов. Рабінович П.М. зазначає, що зміни у правовій реальності потребують відповідного вдосконалення юридичних конструкцій, оскільки традиційні правові категорії можуть не відповідати сучасним вимогам суспільства [9]. Він наводить приклад категорії «договір», яка у сучасних умовах цифрової трансформації набуває нових характеристик, таких як «смарт-контракти» та інші автоматизовані юридичні угоди, що потребують оновлених підходів до їх нормативного регулювання.

Важливим аспектом удосконалення юридичних конструкцій є їхня адаптація до міжнародних стандартів. Як зазначає Луць В.В., правова гармонізація є ключовим завданням для країн, що прагнуть інтеграції до європейського правового простору, і уніфікація юридичних конструкцій є одним із головних інструментів цього процесу [10]. Зокрема, це стосується імплементації таких правових категорій, як «захист персональних даних», «екологічне право» та «корпоративне управління», які вимагають єдиних концептуальних підходів для ефективного функціонування у міжнародному правовому середовищі.

Важливу роль у вдосконаленні юридичних конструкцій відіграє їх стандартизація у процесі правотворчості. Оніщенко Н.М. вказує на необхідність розробки єдиних методологічних підходів до формування правових норм, що дозволить усунути правові суперечності та забезпечить логічну цілісність правової системи [10]. Дослідник підкреслює, що уніфіковані стандарти створення юри-

дичних конструкцій можуть бути впроваджені шляхом прийняття спеціальних методичних рекомендацій для законодавчих органів та правозастосовних інституцій.

Юридичні конструкції продовжують відігравати ключову роль у забезпеченні логічної структури правової системи, їх удосконалення є важливим напрямом розвитку законодавства та правозастосування. Як зазначає Гетьман А.П., у сучасних умовах розвитку права особливого значення набуває системне вдосконалення юридичних конструкцій у поєднанні з новітніми технологіями та гармонізацією із міжнародними стандартами [11]. Це стосується не лише теоретичних аспектів формування правових категорій, а й практичних методів їх застосування у правотворчості та правозастосуванні.

Одним із головних викликів для юридичних конструкцій є їхня адаптація до нових соціальних і технологічних реалій. Скрипнюк О.В. підкреслює, що сучасне право повинно відповідати швидким змінам у суспільстві, зокрема зростаючій ролі цифрових технологій, що вимагає перегляду та трансформації класичних юридичних конструкцій [11]. Наприклад, такі категорії, як «докази у судочинстві», «цифровий підпис», «автоматизоване ухвалення рішень» тощо, потребують розробки нових правових конструкцій, що відповідатимуть реаліям цифрової економіки та електронного документообігу.

Окрім технологічного впливу, важливим є також питання гармонізації юридичних конструкцій із міжнародними правовими стандартами. Гриценко І.С. зазначає, що сучасні тенденції розвитку правових систем спрямовані на уніфікацію ключових правових інститутів, що дозволяє підвищити ефективність правозастосовної діяльності та забезпечити передбачуваність правового регулювання [7]. Наприклад, інтеграція України до європейського правового простору вимагає відповідності юридичних конструкцій таким міжнародним стандартам, як Загальний регламент про захист даних (GDPR) або Європейська конвенція з прав людини, що потребує модернізації національних правових конструкцій, зокрема у сфері інформаційного права та захисту персональних даних.

Проблема гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами є особливо актуальною у контексті правової систематизації. Тодика Ю.М. наголошує, що сучасна правотворчість має базуватися на уніфікованих юридичних конструкціях, які забезпечують стабільність правового регулювання та його прогнозованість [8]. Наприклад, у цивільному праві конструкція «договір» має різні варіанти тлумачення у національному законодавстві та міжнародних правових актах, що може створювати суперечності у правозастосовній практиці. Для уникнення таких розбіжностей необхідним є розроблення єдиної концептуальної бази для юридичних конструкцій, що буде враховувати як національні особливості, так і міжнародний досвід.

Цифровізація правової системи також змінює роль юридичних конструкцій у правозастосуванні. Гетьман А.П. зазначає, що автоматизовані правові системи, штучний інтелект і електронне судочинство потребують нових юридичних категорій, які б відповідали сучасним технологічним реаліям [11]. Це стосується таких понять, як «цифровий доказ», «автоматизоване рішення суду», «правосуб'єктність штучного інтелекту», які поки що не мають чіткого нормативного закріплення.

Скрипнюк О.В. також підкреслює важливість міжгалузевого підходу до вдосконалення юридичних конструкцій. Наприклад, екологічне право, фінансове право та кібербезпека вимагають розробки нових юридичних категорій, які враховуватимуть специфіку цих сфер. Впровадження концепції «екологічної відповідальності», що включає нові підходи до визначення шкоди навколишньому середовищу, є прикладом того, як правові конструкції адаптуються до змін у суспільстві.

На думку Гриценка І.С., важливим завданням є розробка методологічних підходів до створення гнучких юридичних конструкцій, які можуть бути легко адаптовані до змін у правовому регулюванні. Це особливо важливо у сферах, що постійно розвиваються, наприклад, цифрова економіка, штучний інтелект, блокчейн-технології, які вимагають принципово нових правових категорій та методів правового регулювання.

Висновки. Юридичні конструкції є фундаментальним елементом правової системи, що забезпечує її структурованість, логічну узгодженість та ефективність правового регулювання. Аналіз наукових досліджень свідчить про те, що сучасний розвиток юридичних конструкцій потребує системного підходу до їхнього вдосконалення, що включає як теоретичні, так і практичні аспекти. Однією з основних проблем залишається невідповідність між нормативним закріпленням юридичних конструкцій та їхнім фактичним застосуванням у правозастосовній практиці. Це призводить до правових колізій, труднощів у тлумаченні норм і нестабільності судової практики.

Значну увагу слід приділити гармонізації юридичних конструкцій з міжнародними стандартами, особливо у контексті європейської інтеграції України. Використання уніфікованих правових категорій, узгоджених із законодавством ЄС, сприятиме підвищенню ефективності правотворчості та правозастосування. Зокрема, адаптація юридичних конструкцій до таких міжнародних актів, як Загальний регламент про захист даних (GDPR) або Європейська конвенція з прав людини, дозво-

литель уникнути правових суперечностей та спростить процес імплементації європейського законодавства у національну правову систему.

Цифровізація права та розвиток інформаційних технологій вимагають модернізації традиційних юридичних конструкцій, зокрема у сфері електронного документообігу, цифрової економіки та правового регулювання штучного інтелекту. Автоматизовані правові системи, алгоритмічне правозастосування та смарт-контракти є новими викликами для юридичної науки, що потребують розробки гнучких та адаптивних правових механізмів. Використання цифрових технологій у правотворчості дозволить підвищити якість нормотворчого процесу, зменшити ризики правової невизначеності та прискорити розгляд правових питань.

Отже, подальші дослідження у сфері юридичних конструкцій повинні бути спрямовані на їхню адаптацію до нових суспільно-правових реалій, удосконалення методологічних підходів до їхньої розробки та гармонізацію з міжнародними стандартами. Комплексне вдосконалення юридичних конструкцій сприятиме підвищенню стабільності та передбачуваності правового регулювання, що, своєю чергою, зміцнить правову систему України та сприятиме її інтеграції у світовий правовий простір.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Шемшученко Ю.М. Юридична конструкція в сучасному праві: теоретичні та практичні аспекти. *Науковий вісник Національної академії правових наук України*. 2022. № 1. С. 25–32.
2. Шутак І.Д. Юридична техніка. Івано-Франківськ, 2013. 496 с. 2. Дутко А.О. Юридична техніка: види та зміст. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2006. № 3. С. 25–33.
3. Лавренко Д.О. Значення юридичної конструкції як засобу юридичної техніки. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 2. 2023. С. 56–60. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.03.10>.
4. Лавренко Д.О. Функціональна панель юридичних конструкцій. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 3. С. 64–68. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.10>.
5. Рабінович П.М. Теорія права: структура та основні категорії *Юридичний журнал*. 2023. № 4. С. 78–85.
6. Луць В. В. Юридичні конструкції та їх значення в правотворчості. *Право України*. 2021. № 2. С. 45–53.
7. Оніщенко Н.М. Систематизація правових норм: методологічні аспекти. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія: Право. 2020. № 3. С. 90–97.
8. Гетьман А.П. Роль юридичних конструкцій у сучасному правовому регулюванні. *Науковий вісник Дніпровського державного університету внутрішніх справ*. 2023. № 5. С. 112–119.
9. Наливайко Л.Р., Чепік-Трегубенко О.С., Задаля Д.К., Мінакова Є.В., Кулініч О.О., Лавренко Д.О., Лебедева Ю.В., Наливайко І.О., Задоя В.Є. Практикум з Конституційного права: навчальний посібник / кол. авторів; за заг. ред. д.ю.н., проф., Заслуженого юриста України Лариси Наливайко. 2-ге вид., допов. та оновлено. Дніпро: ДДУВС, 2022. 704 с. URL: https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/13540/1/%D0%9F%D0%9F_%D0%9D%D0%90%D0%92%D0%A7.%20%D0%9F%D0%9E%D0%A1%D0%91%D0%9D%D0%98%D0%9A_%D0%A7%D0%95%D0%A0%D0%92%D0%95%D0%9D%D0%AC%202023_%D0%B2%D1%96%D0%B4%D1%80%D0%B5%D0%B4_%D0%B0%D0%B2%D1%82.pdf.
10. Гриценко І.С. Цифровізація правотворчого процесу: перспективи та виклики. *Юридична аналітика*. 2023. № 1. С. 56–63.
11. Тодика Ю.М. Проблеми узгодженості законодавства України з європейськими стандартами. *Актуальні проблеми правознавства*. – 2021. № 7. С. 75–82.

ПОНЯТТЯ ТА МЕХАНІЗМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ВИКЛЮЧНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ МІСЦЕВИХ РАД

Литвиненко І.Л.,

кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри конституційного, адміністративного
та фінансового права,
Хмельницький університет управління та права
імені Леоніда Юзькова
ORCID: 0000-0002-4948-1293

Литвиненко І.Л. Поняття та механізми реалізації виключної компетенції місцевих рад.

В статті розкривається поняття виключної компетенції місцевих рад як сукупності предметів відання (сфер та об'єктів місцевого життя), які знаходяться під впливом місцевих рад, а також прав і обов'язків (повноважень), наданих їм для здійснення завдань місцевого самоврядування, які визначені Конституцією і законами України, рішення щодо яких можуть бути прийняті лише на пленарному засіданні відповідної ради.

Проведено розмежування питань місцевого значення та повноважень як елементів компетенції місцевих рад. Наголошено, що повноваження є частиною їх компетенції, що в свою чергу, вимагає внесення змін до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» та формулювання назви Глави 1 Розділу 2 закону як «Компетенція сільських, селищних, міських рад», а, відповідно ст. 26 цього закону як «Виключні повноваження сільських, селищних, міських рад».

З огляду на великий обсяг повноважень, викладених в ст. 26 закону обґрунтована доцільність їх класифікації на певні групи, зокрема, повноваження в сфері власної організації роботи ради, формування її органів та здійснення контролю за діяльністю виконавчих органів ради та голови; повноваження щодо реалізації форм безпосередньої демократії у місцевому самоврядуванні; повноваження щодо безпосереднього вирішення питань, віднесених до відання місцевого самоврядування.

Окреслені основні напрями вдосконалення механізмів реалізації виключної компетенції місцевих рад. Зокрема, щодо вдосконалення договірного механізму взаємодії органів місцевих рад з підприємствами, установами та організаціями, які не перебувають у комунальній формі власності; посилення контролю за постійними комісіями ради, як суб'єктів, які готують і подають проекти рішень ради; контролю за виконанням рішень ради тощо. Виокремлені заходи з покращення матеріально-фінансової основи реалізації виключної компетенції місцевих рад.

Наголошено на тому, що на ефективну реалізацію виключної компетенції місцевої ради значний вплив справляє інститут конституційно-правової відповідальності цих рад, зокрема, шляхом дострокового припинення їх повноважень у встановленому законом порядку, що, в свою чергу, потребує прийняття закону про місцеві референдуми та його наступна реалізація в умовах завершення війни і скасування воєнного стану.

Ключові слова: виключна компетенція, місцеві ради, предмети відання, повноваження.

Lytvynenko I.L. The concept and mechanisms for implementing the exclusive competence of local councils.

The article reveals the concept of exclusive competence of local councils as a set of subjects of jurisdiction (spheres and objects of local life) that are under the influence of local councils, as well as the rights and obligations (authorities) granted to them to carry out local self-government tasks, which are defined by the Constitution and laws of Ukraine, decisions on which can be made only at a plenary meeting of the relevant council.

The distinction between issues of local importance and powers as elements of the competence of local councils is made. It is emphasized that powers are part of their competence, which in turn requires amendments to the Law of Ukraine "On Local Self-Government in Ukraine" and the formulation of the title of Chapter 1 of Section 2 of the law as "Competence of village, settlement, city councils", and, accordingly, Art. 26 of this law as "Exclusive powers of village, settlement, city councils".

Given the large scope of powers set out in Art. 26 of the law substantiates the expediency of their classification into certain groups, in particular, powers in the sphere of the council's own organization of work, the formation of its bodies and the exercise of control over the activities of the council's executive

bodies and the mayor; powers to implement forms of direct democracy in local self-government; powers to directly resolve issues falling within the jurisdiction of local self-government.

The main directions for improving the mechanisms for implementing the exclusive competence of local councils are outlined, in particular, regarding the improvement of the contractual mechanism for interaction between local council bodies and enterprises, institutions and organizations that are not in the communal form of ownership; strengthening control over the council's standing commissions as entities that prepare and submit draft council decisions, control over the implementation of council decisions, etc. Measures are identified to improve the material and financial basis for implementing the exclusive competence of local councils.

It is emphasized that the effective implementation of the exclusive competence of the local council is significantly influenced by the institution of constitutional and legal responsibility of local councils, in particular, through the early termination of their powers in accordance with the procedure established by law, which, in turn, requires the adoption of a law on local referendums and its subsequent implementation in the conditions of the end of the war and the abolition of martial law.

Key words: exclusive competence, local councils, areas of responsibility, powers.

Постановка проблеми. Роль органів місцевого самоврядування в умовах війни, в яких перебуває зараз наша країна, лише зростає. Адже на них покладається не лише вирішення поточних питань функціонування громади, але і своєчасне реагування на ті виклики, які виникають в наслідок збройної агресії. Поряд з традиційними питаннями соціально-економічного та культурного розвитку території, утриманням житлово-комунального господарства, експлуатацією та ремонтом доріг, органам місцевого самоврядування доводиться оперативно розв'язувати проблеми, пов'язані з відновленням зруйнованого житла чи інших об'єктів, розселенням людей, забезпеченням енергопостачання в умовах відключень. Вирішення значної частини цих проблем залежить від своєчасної і ефективної діяльності місцевих рад, в тому числі, в межах реалізації виключної компетенції, покладеної безпосередньо на місцеві ради як елемент системи місцевого самоврядування.

Слід також наголосити, що ефективна реалізація місцевими радами своєї компетенції стримується також рядом існуючих сьогодні об'єктивних і суб'єктивних факторів економічного, політичного, правового та психологічного характеру. Насамперед, це недостатність необхідних матеріальних і фінансових ресурсів, які б дозволяли належним чином місцевим радам здійснювати свою компетенцію. Значний негативний вплив має і відсутність достатнього правового забезпечення значного масиву питань організації і функціонування місцевого самоврядування.

Проблематика успішної реалізації виключної компетенції місцевими радами в Україні має важливе значення як для науки конституційного права, так і для самоврядно-управлінської діяльності в цілому. Адже місцеві ради покликані всією своєю роботою забезпечувати інтереси територіальних громад, виражати волю жителів відповідних населених пунктів. Це зумовлює необхідність проведення дослідження існуючих проблем у сфері реалізації місцевими радами своєї компетенції, виявлення як позитивних, так і негативних чинників, що мають місце в процесі такої реалізації в практиці роботи конкретних рад.

Таким чином, дослідження змісту та механізмів реалізації виключної компетенції місцевих рад не лише не втрачає своєї актуальності, а набуває, на жаль, нового сенсу, який випливає з умов воєнного стану.

Метою дослідження є характеристика науково-теоретичних та правових засад виключної компетенції місцевих рад, розкриття особливостей та механізмів її реалізації та вироблення на основі проведеного аналізу науково-обґрунтованих положень і рекомендацій щодо подальшого вдосконалення змісту та механізмів реалізації такої компетенції.

Стан опрацювання проблематики. Зауважимо, що в науці конституційного права значна увага приділяється питанням місцевого самоврядування у всіх його проявах і, відповідно, проведення дослідження ґрунтується на підвалинах наукового розуміння місця і ролі місцевих рад в системі місцевого самоврядування, які закладені в доробках провідних фахівців вітчизняної науки, таких, як О.В. Батанов, М.М. Баймуратов, І.В. Дробуш, Г.В. Задорожня, В.В. Кравченко, П.Н. Любченко, В.Ф. Погорілко, М.В. Пітчик, К.Є. Соляник, О.В. Чернецька.

Разом з тим, питання виключної компетенції місцевої ради і особливостей її реалізації досліджувалось недостатньо. Якщо переважна більшість досліджень проводилась в частині окреслення статусу представницьких органів місцевого самоврядування, то в підготовленій статті акцент буде зроблений саме на змісті та механізмах реалізації виключної компетенції місцевих рад. Крім того, сучасні реалії свідчать про постійну трансформацію такої компетенції, а отже тема не лише зберігає свою актуальність, а набуває абсолютного нового змісту, який і потребує наукового аналізу.

Виклад основного матеріалу. В науковій літературі сформувалось усталене розуміння терміну «компетенція» як комплексної категорії, яка включає в себе ряд елементів, як то предмети відання та повноваження органу публічної влади [1, с. 14]. Виходимо з того, що предмети відання – це певна сфера суспільних відносин, на яку поширюється дія відповідного органу, а повноваження – сукупність прав і обов'язків, які орган здатен реалізувати в цій сфері, які встановлюються Конституцією або законами. При цьому предметами відання органів місцевого самоврядування є питання місцевого значення. Виходячи з цих двох тез, поняття компетенції органу місцевого самоврядування можна сформулювати як сукупність законодавчо визначених повноважень, які орган місцевого самоврядування реалізує в сфері питань місцевого значення.

Конституція України в ч. 1. ст. 143 в загальній формі окреслює коло питань місцевого значення, які віднесені до відання територіальних громад села, селища, міста та утворюваних ними органів місцевого самоврядування [2]. Однак, зазначений перелік не є вичерпним, оскільки територіальні громади та їх органи можуть вирішувати й інші питання місцевого значення, відповідно, подальшу конкретизацію повноважень органів місцевого самоврядування Конституція покладає на поточне законодавство, як на Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні», так і на інші закони.

На нашу думку, основним критерієм виділення «питань місцевого значення» є те, що держава займається питаннями загальнонаціонального значення, які охоплюють інтереси всіх громадян, а органи місцевого самоврядування займаються повсякденними проблемами жителів певної місцевості, тобто місцеві органи є першою інстанцією, куди можна звернутись у випадку виникнення будь-яких проблем. Тому питання місцевого значення можна визначити, як питання (місцеві справи), які безпосередньо торкаються інтересів жителів певної місцевості, впливають з їх потреб та віднесені законодавством України до предметів відання органів місцевого самоврядування і не віднесені до компетенції органів державної влади.

Місцеві ради є важливим елементом в системі органів місцевого самоврядування, які діють на вирішення питань місцевого значення в межах визначених права та обов'язків (повноважень). Разом з тим, коли йдеться про повноваження місцевих рад, варто зазначити, що Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» вносить певну плутанину у розмежування понять компетенція та повноваження в контексті місцевих рад. Так, Глава 1 Розділу 2 називається «Повноваження сільських, селищних, міських рад» та включає в себе статтю 25 «Загальна компетенція сільських, селищних, міських рад» та статтю 26 «Виключна компетенція сільських, селищних, міських рад» [3]. З цього випливає, що повноваження є ширшим поняттям та включають в себе різні види компетенції, які є частиною повноважень, з чим не можна погодитись. Ми обґрунтовуємо протилежну думку (яка співзвучна з думкою більшості науковців), що повноваження є частиною компетенції, є сукупністю конкретних прав і обов'язків, які дозволяють цю компетенцію реалізувати. Така перестановка понять в законі можливо пов'язана з тим, що термін компетенція був новим для українського законодавства в часи, коли приймався цей закон і був фактично запозичений з Європейської хартії місцевого самоврядування.

Повноваження місцевого самоврядування визначають межі самостійного вирішення громадами і органами, які вони формують, питань місцевого значення. Це не привілеї, а необхідний засіб виконання органами своїх завдань. Таким чином, повноваження – головний юридичний засіб, за допомогою якого місцева рада реалізує свої компетенцію у сфері питань місцевого значення.

Щодо виключної компетенції (хоча, на нашу думку, як було зазначено вище, щодо назви статті більш вдалим був би термін – виключні повноваження) сільських, селищних, міських рад, то у вузькому значенні вона розуміється як сукупність повноважень, які можуть бути здійсненні радою виключно на її пленарних засіданнях.

Перелік повноважень, віднесених до виключної компетенції місцевих рад закріплений в ст. 26 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» та включає в себе п'ятдесят дев'ять пунктів, які включенні в частину першу і ще два пункти, які виокремленні в частину другу ст. 26. При цьому постійно зберігається тенденція до збільшення переліку цих пунктів. В останні роки внесення таких змін безпосередньо пов'язано з запровадженням воєнного стану. Наприклад, Законом № 3603-IX від 23.02.2024 стаття 26 була доповнена частиною 5 щодо вирішення питань стягнення плати за землю та податку на нерухоме майно у випадку обов'язкової евакуації населення [3].

Останні зміни до ст. 26, на момент написання статті, були внесені Законом № 3979-IX від 18.09.2024 і стосувались прийняття місцевими радами рішень про відновлення пошкодженого/знищеного нерухомого майна на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці, яке постраждало внаслідок бойових дій [3].

Як бачимо, виключна компетенція місцевих рад постійно розширюється. На це впливають різноманітні об'єктивні чинники, в тому числі, безумовно, і військовий стан. З огляду на значний перелік

питань (повноважень), які віднесені до виключної компетенції місцевих рад, їх варто певний чином згрупувати.

Слід зазначити, що не має єдиного підходу до критеріїв такого групування, але переважна більшість науковців (наприклад, М.М. Баймуратов, В.В. Кравченко) пов'язують класифікацію повноважень місцевих рад з «предметною характеристикою діяльності рад, тобто з тим, на які групи суспільних відносин вони (ради) здійснюють свій вплив» [4, с. 10; 1, с. 14]. Оскільки коло відносин, що виникають на місцевому рівні є досить широким, то їх традиційно групують за найважливішими сферами і напрямками діяльності місцевих рад і, як правило, виділяють повноваження в політичній, економічній, соціальній, культурній, екологічній сферах (І.В. Дробуш) [5, с. 87].

Наведена класифікація найбільш повно характеризує перелік повноважень, віднесених до виключної компетенції місцевих рад. Разом з тим, прискіпливий аналіз змісту ст. 26 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» свідчить, що запропонований критерій класифікації виключної компетенції місцевих рад не дозволяє охопити увесь перелік повноважень, які включенні в цю статтю. З метою більш повного охоплення усіх нормативно визначених повноважень, на нашу думку, варто розподілити увесь перелік повноважень за певними групами, керуючись критерієм однорідності їх змісту. Виходячи з цього, виключну компетенцію місцевих рад складають такі групи:

1) повноваження щодо вирішення питань організації роботи ради, формування її органів та здійснення контролю за діяльністю виконавчих органів ради та сільського, селищного, міського голови (наприклад, затвердження регламенту ради; утворення старостинських округів, затвердження на посаду та звільнення з посади старости; утворення і ліквідація постійних та інших комісій ради; утворення виконавчого комітету ради; заслуховування звіту сільського, селищного, міського голови про діяльність виконавчих органів ради; прийняття рішення про недовіру сільському, селищному, міському голові; скасування актів виконавчих органів ради, які не відповідають чинному законодавству) (п.п. 1–7, 9–16, 53 ч. 1. ст. 26) [3];

2) повноваження щодо реалізації форм безпосередньої демократії у місцевому самоврядуванні (прийняття відповідно до законодавства рішень щодо організації проведення референдумів та виборів органів державної влади та місцевого самоврядування; прийняття рішень щодо функціонування органів самоорганізації населення; затвердження статуту територіальної громади тощо) (п.п. 18–20, 47–48 ч. 1, п.п. 1–3 ч. 3 ст. 26) [3];

3) повноваження щодо безпосереднього вирішення питань, віднесених до відання місцевого самоврядування. Остання група повноважень стосується повсякденних питань місцевого значення, які мають розв'язуватись місцевими радами. Саме до цієї групи відноситься переважена більшість об'єктних повноважень місцевих рад: щодо економічного і соціального розвитку території, бюджету, управління комунальною власністю, вирішення земельних питань тощо. До цієї ж групи варто відносити і ряд питань, пов'язаних з воєнними діями – прийняття рішень про відновлення пошкодженого/знищеного нерухомого майна, яке постраждало внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, (п.п. 22–33, 34–38, 42, 44–45, 46, 51, 54–57 ч. 1 ст. 26) [3].

4) інші питання, які не охоплюються попередніми групами повноважень (заснування місцевих публічних аудіовізуальних медіа, прийняття рішень про вступ до відповідних міжнародних асоціацій, інших об'єднань; прийняття рішень щодо надання згоди на організацію співробітництва територіальних громад (п.п. 8, 21–214, 331–332, 391–41, 43, 451, 49–50, 52, ч. 1., п.п. 1–2 ч. 2 ст. 26 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні») [3].

Проведений аналіз поняття та змісту виключної компетенції місцевих рад дозволяє окреслити основні напрями вдосконалення механізмів реалізації такої компетенції. Зокрема, в Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» досить повно закріплені повноваження органів самоврядування (уповноважуючи норми), але норми, які зумовлюють відповідну поведінку суб'єктів реалізації повноважень органів самоврядування інколи взагалі відсутні, або мають загальний характер. Наприклад, п. 1 ст. 18 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» визначає, що відносини органів самоврядування з підприємствами, установами, організаціями, які не є комунальною власністю будуються на договірній і податковій основі [3]. Сьогодні цей пункт немає механізму запровадження, тому що ні державні, ні акціонерні, ні приватні підприємства самі не прагнуть укласти угоду, тобто брати на себе зобов'язання. Цей пункт повинен мати імперативну норму, що встановлювала б за певних умов обов'язковість договорів з органами самоврядування.

Також ст. 26 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» закріплює що місцева рада приймає рішення про затвердження за пропозицією сільського, селищного, міського голови структури виконавчих органів ради, загальної чисельності апарату ради та її виконавчих органів. В ст. 42 Закону, яка закріплює повноваження сільського, селищного, міського голови також

зазначено, що голова вносить на розгляд ради пропозиції про кількісний і персональний склад виконавчого комітету відповідної ради. Проте, вважаємо, що ці норми мають бути конкретизовані і відповідно п. 5 ч. 4 ст. 26 слід доповнити нормою, в якій конкретно передбачити, що голова вносить на затвердження раді кандидатуру заступника (заступників) сільського, селищного, міського голови з питань діяльності виконавчих органів ради.

Варто також вказати на те, що на сесію місцевої ради, на якій і приймаються рішення з питань її виключної компетенції, подаються вже підготовлені постійними комісіями рішення. Внаслідок цього рада має можливість скоротити тривалість проведення сесії до одного дня і при цьому розглянути величезну кількість питань. Як показує практика роботи, наприклад, Хмельницької міської ради, на одній сесії протягом одного дня може розглядатись до сотні питань. Так, на сорок сьомі сесії Хмельницької міської ради, яка відбулась 11 грудня 2024 року розглядалось 93 питання [6]. Отже це вимагає більш відповідального ставлення до підготовки питань на постійних комісіях, здійснення моніторингу роботи постійних комісій ради. Вважаємо за доцільне запровадити практику звітування голів постійних комісій на сесії ради.

З метою підвищення ефективності реалізації виключної компетенції місцевої ради також слід активізувати здійснення радою контрольних функцій. Адже прийняття рішень є важливим моментом, проте, головне їх вчасне і повне виконання. Тому вважаємо слід впровадити систему контролю за виконанням рішень ради, відповідно до якої на кожній сесії розглядається стан виконання рішень і зняття їх з контролю.

Безумовно для якісних змін у сфері функціонування місцевих рад потрібне достатнє фінансове забезпечення. Зарубіжний досвід свідчить: місцеве самоврядування, спираючись на власні фінансово-економічні основи значною мірою розвантажує державу, бере на себе розв'язання тих проблем, за які раніше відповідала центральна влада. Реформа децентралізації, проведена у 2015-2022 роках, започаткувала перерозподіл фінансових ресурсів. Але все ще зберігається надто централізована модель фінансових взаємовідносин між урядом, регіонами і місцевою владою, згідно з якою видатки і доходи не розмежовані між рівнями влади по вертикалі. Зрозуміло, в умовах війни це має сенс, проте, досі не вирішено питання відшкодування витрат за виконання делегованих повноважень. Тому, вважаємо доцільно встановити, що місцеві податки і збори не враховуються при визначенні нормативів відрахувань від загальнодержавних податків до місцевих бюджетів. Одночасно необхідно передбачити й те, що місцеві податки і збори використовуються виключно на видатки розвитку. Це заохочуватиме місцеві ради розширювати власну доходну базу.

Ефективність роботи органів самоврядування, їх роль та авторитет напряду залежать від кадрового забезпечення. Це безпосередньої стосується і депутатів, які реалізують виключну компетенцію місцевої ради і повинні здійснювати свої повноваження професійно і кваліфіковано. Тому доцільно постійно організовувати навчання депутатів. У більшості областях для навчання сільських, селищних, міських голів, секретарів та депутатів відповідних рад активно використовуються обласні центри підвищення кваліфікації кадрів. Практику цю слід продовжувати, причому проводити такі навчання на регулярній основі, а також з використанням потенціалу комунальних навчальних закладів.

На ефективну реалізацію виключної компетенції місцевої ради значний вплив справляє інститут конституційно-правової відповідальності місцевих рад. Зокрема, ч. 2 ст. 144 Конституції України передбачає, що рішення органів самоврядування з мотивів невідповідності Конституції чи законам України зупиняються у встановленому законом порядку з одночасним зверненням до суду [2]. Позитивним є встановлення презумпції законності рішень органів місцевого самоврядування. Жоден орган виконавчої влади, посадова особа не може визнати рішення цих органів незаконним і відповідно скасувати його. Такі повноваження належать лише суду загальної юрисдикції. З іншого боку, можливість судового скасування рішень ради є надзвичайно важливим механізмом контролю за законністю їх діяльності.

Конституційно-правова відповідальності місцевих рад у формі дострокового припинення їх повноважень врегульована в розділі IV Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні». Разом з тим, механізм такого дострокового припинення є надзвичайно складним. За відсутності закону про місцеві референдуми громада взагалі не може реалізувати свій вплив на раду у такий спосіб. Тому, вважаємо, що ця сфера потребує свого вдосконалення, зокрема, шляхом формування законодавчої бази з питань місцевого референдуму. Щоб по завершенню війни одразу перейти до його практичної реалізації. Це дасть можливість цивілізовано впливати на діяльність місцевих рад, а не накопичувати незадоволення жителів громад в разі їх неефективної діяльності.

Висновки. Поняття виключної компетенції місцевих рад варто сформулювати як сукупність предметів відання (сфер та об'єктів місцевого життя), які знаходяться під впливом місцевих рад, а також прав і обов'язків (повноважень), наданих їм для здійснення функцій та завдань місцево-

го самоврядування, які визначені Конституцією і законами України, характеризуються єдністю та узгодженістю і рішення щодо яких можуть бути прийняті лише на пленарному засіданні відповідної ради.

Вважаємо, що в Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» мають місце термінологічні невідповідності. Так, Глава 1 Розділу 2 називається «Повноваження сільських, селищних, міських рад» і, в свою чергу, включає окремі статті, які визначають загальну та спеціальну компетенцію цих рад. З цього випливає, що компетенція є частиною повноважень, з чим не можна погодитись. Тому пропонуємо Главу 1 Розділу 2 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» назвати «Компетенція сільських, селищних, міських рад», а, відповідно ст. 26 цього закону – «Виключні повноваження сільських, селищних, міських рад».

Для реалізації виключних повноважень місцевих рад необхідна злагоджена взаємодія усіх елементів правового, організаційного, матеріально-фінансового механізмів, які взаємопов'язані між собою та мають спільну мету – ефективне вирішення місцевих питань на благо територіальної громади. Досягти оптимального функціонування місцевих рад щодо здійснення їх виключної компетенції можна лише шляхом постійного вдосконалення всіх основ такого механізму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кравченко В.В. Проблеми законодавчого закріплення компетенції місцевого самоврядування в контексті реформи місцевого самоврядування в Україні file:///C:/Users/user/Downloads/122-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-122-1-10-20160416.pdf.
2. Конституція України від 28.06.1996 р. зі змінами. Законодавство України. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
3. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 р. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80>.
4. Баймуратов М.М. Сфера компетенції місцевого самоврядування та форми її реалізації. *Науковий вісник Академії муніципального управління*. Серія: Право. 2012. Вип. 1. С. 9–24.
5. Дробуш І.В. Проблеми класифікації функцій представницьких органів місцевого самоврядування в Україні. *Держава і право: збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки*. Вип. 15. К., 2002. С. 87–94.
6. Порядок денний сорок сьомої сесії Хмельницької міської ради від 11 грудня 2024 року. URL: <https://www.khm.gov.ua/uk/content/poryadok-dennyu-47-sesiyi>.

УДК: 342.5; 342.7; 342.76; 342.78; 352/353; 340.1
DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.22>

ПРАВОВИЙ СТАТУС ДЕПУТАТІВ МІСЦЕВИХ РАД, ПОВНОВАЖЕННЯ ЯКИХ ПЕРЕДАНІ ВІЙСЬКОВИМ АДМІНІСТРАЦІЯМ: ПРОБЛЕМИ ТЛУМАЧЕННЯ ТА ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ

Майстро Д.М.,
адвокат,

депутат Запорізької обласної ради VII, VIII скликання,
голова постійної депутатської комісії з питань місцевого самоврядування
та адміністративно-територіального устрою
Запорізької обласної ради
ORCID: 0009-0005-9632-3692
e-mail: adv.maistro@gmail.com

Максакова Р.М.,

доктор юридичних наук, професор,
в.о. завідувача кафедри конституційного,
адміністративного та трудового права
Національного університету «Запорізька політехніка»
ORCID: 0000-0002-1755-1234
e-mail: maksakovaruslana@gmail.com

Майстро Д.М., Максакова Р.М. Правовий статус депутатів місцевих рад, повноваження яких передані військовим адміністраціям: проблеми тлумачення та правозастосування.

В статті привертається увага до проблеми тлумачення і правозастосування правових норм щодо статусу депутатів обласних та районних рад, в результаті застосування до цих рад норм Закону України «Про правовий режим воєнного стану» в частині встановлених Законом повноважень парламенту приймати рішення про передачу повноважень обласних та районних рад відповідним військовим адміністраціям. В процесі правозастосування вказаних положень між виборцями, військовими адміністраціями, НАЗК (з одного боку) і депутатами обласних та районних рад (з іншого боку), - стали виникати конфлікти. Перші вимагали від депутатів виконання частини обов'язків щодо здійснення депутатами повноважень в межах виборчого округу, а також обов'язків щодо декларування перед НАЗК; а другі (депутати місцевих рад) - розділились в розумінні обсягу і змісту свого зміненого статусу на два "табори" погоджених з позицією перших і непогоджених з цією позицією. На підставі проведеного аналізу норм чинного законодавства, думок науковців, а також враховуючи зміст роз'яснень (щодо обсягу повноважень депутатів таких рад) які були надані Запорізькою обласною військовою адміністрацією та Комітетом Верховної Ради України з питань організації державної влади, місцевого самоврядування, регіонального розвитку та містобудування, - автори статті дійшли висновку: депутати обласних та районних рад, повноваження яких передані військовим адміністраціям, не втрачають свій статус депутатів відповідних рад. Але на період виконання повноважень ради відповідними воєнними адміністраціями їх повноваження для частини депутатів (що працювали в раді на громадських засадах) — тимчасово призупиняються повністю, а для частини депутатів (що працювала в раді на постійній основі і залишаються працювати вже під керівництвом військової адміністрації) — мають обмежений характер і визначаються розпорядженнями відповідних воєнних адміністрацій. В аспекті вирішення цього питання автори пропонують 1) повернути Верховній Раді України повноваження здійснювати офіційне тлумачення законів, 2) провести роботу над юридичними конструкціями правових норм щодо змісту і особливостей правового статусу депутатів обласних та районних рад, повноваження яких були передані військовим адміністраціям.

Ключові слова: військова адміністрація, воєнний стан, обласні ради, повноваження, правозастосування, правовий статус депутатів місцевих рад, тлумачення, юридичні конструкції.

Maistro D.M., Maksakova R.M. Legal status of local council deputies whose powers have been transferred to military administrations: problems of interpretation and enforcement.

The article draws attention to the problem of interpretation and application of legal norms regarding the status of deputies of regional and district councils, as a result of the application to these councils

of the norms of the Law of Ukraine «On the Legal Regime of Martial Law» in terms of the powers of the parliament established by the Law to make decisions on the transfer of powers of regional and district councils to the relevant military administrations. In the process of implementing the above provisions, conflicts began to arise between voters, military administrations, the National Election Commission (on the one hand) and deputies of regional and district councils (on the other hand). The first demanded that deputies fulfill some of the duties related to the exercise of powers by deputies within the electoral district, as well as the duties related to declarations to the NACP; and the second (deputies of local councils) divided themselves in understanding the scope and content of their changed status into two «camps» of those who agreed with the position of the first and those who disagreed with this position. Based on the analysis of the norms of current legislation, the opinions of scientists, as well as taking into account the content of the explanations (regarding the scope of powers of deputies of such councils) that were provided by the Zaporizhzhia Regional Military Administration and the Committee of the Verkhovna Rada of Ukraine on the Organization of State Power, Local Self-Government, Regional Development and Urban Planning, the authors of the article concluded: deputies of regional and district councils whose powers have been transferred to military administrations do not lose their status as deputies of the respective councils. But for the period of the council's powers being exercised by the relevant military administrations, their powers for some deputies (who worked in the council on a voluntary basis) are temporarily suspended completely, and for some deputies (who worked in the council on a permanent basis and continue to work under the leadership of the military administration) - they are limited in nature and are determined by orders of the relevant military administrations. In terms of resolving this issue, the authors propose 1) to return to the Verkhovna Rada of Ukraine the authority to carry out official interpretation of laws, 2) to work on legal constructions of legal norms regarding the content and features of the legal status of deputies of regional and district councils, whose powers were transferred to military administrations.

Key words: military administration, martial law, regional councils, powers, law enforcement, legal status of local council deputies, interpretation, legal constructions.

Постановка проблеми. У зв'язку із введенням в Україні воєнного стану, функціонування органів державної влади, військових адміністрацій, органів місцевого самоврядування здійснюється з особливостями, що встановлені Законом України від 12 травня 2015 року «Про правовий режим воєнного стану» [1] (далі – Закон). При цьому Закон прямо не передбачає автоматичного припинення повноважень відповідних органів місцевого самоврядування у разі утворення військових адміністрацій. Крім того, вказаний Закон передбачає, що органи місцевого самоврядування і далі здійснюють повноваження, надані їм Конституцією України, цим та іншими законами України. Відповідно до положень ч. 3 ст. 10 згаданого Закону, повноваження обласних та районних рад можуть передаватись відповідним військовим адміністраціям, а працівники виконавчого апарату такої районної та/або обласної ради можуть увільнятися від виконання посадових обов'язків. Це можливе у трьох випадках: 1) у разі утворення обласної та/або районної військової адміністрації на період дії воєнного стану та протягом 30 днів після його припинення чи скасування, 2) у разі тимчасової окупації або оточення адміністративного центру області або 3) у разі прийняття Верховною Радою України за поданням Президента України відповідного рішення. Реалізація згаданих положень Закону на практиці призвела до виявлення в чинному законодавстві прогалини, щодо визначення статусу депутатів таких рад, зокрема обсягу їх повноважень або взагалі існування у них будь-яких повноважень. А в суспільстві відсутність чіткого законодавчого регулювання та офіційного тлумачення порядку реалізації означених законодавчих положень викликало конфліктність взаємовідносин між депутатами місцевих рад та виборцями, а також між депутатами місцевих рад та органами влади (військовими адміністраціями, Національним агентством з питань запобігання корупції). Тож питання з'ясування наявності та обсягу статусу у депутатів місцевих рад, повноваження яких були передані військовим адміністраціям є актуальним питанням в сфері здійснення місцевого самоврядування в умовах воєнного стану та вирішення конфліктних ситуацій у взаємовідносинах між органами місцевого самоврядування та органами державної влади як постійними (наприклад, НАЗК), так і тимчасовими (наприклад, військові адміністрації).

Мета дослідження. На підставі аналізу існуючої практики правозастосування та позицій неофіційного тлумачення правового статусу депутатів місцевих рад, повноваження яких передані військовим адміністраціям, визначити наявність та обсяг статусу у депутатів тих місцевих рад, повноваження яких були передані військовим адміністраціям.

Стан опрацювання проблематики. В широкому аспекті питання правового статусу депутатів місцевих рад стало предметом досліджень багатьох науковців, зокрема, цьому питанню присвячені праці Болдирева С.В., Дурман О.Л., Кравченка В.В., Лабенської Л.Л., Любченко П.М., Омелько І.І.,

Назаренко С.В., Савчина М.В., Чернецької О.В., Швець А.І. та ряду інших дослідників. Загальним питанням статусу депутатів місцевих рад в умовах воєнного стану присвячені праці О.О. Кулініч, а проблему законодавчої невизначеності статусу депутатів місцевої ради в умовах передання повноважень органів місцевого самоврядування відповідній військовій адміністрації та тимчасового нездійснення повноважень місцевої ради та депутатами місцевих рад підіймали в своїх працях В.М. Божко, Д.М. Луц та Р.Ю. Куляк; ця проблема знайшла своє відображення й в аналітичному документі, підготовленому Парламентським центром й Лабораторією законодавчих ініціатив "Статус депутатів місцевих рад: реалії, проблеми та шляхи вирішення". Незважаючи на таку увагу з боку науковців до з'ясування питання змісту та обсягу статусу депутатів місцевих рад в мирний час, та їх специфіку в умовах воєнного стану — питання змісту та обсягу статусу депутатів обласних рад, повноваження яких під час дії правового режиму воєнного стану передані військовим адміністраціям кардинально протилежно тлумачать як представники юридичної науки, так і посадовці органів державної влади та місцевого самоврядування. Підтвердженням актуальності та «кричущої» проблемності означеного питання є й увага парламенту до необхідності вирішення законодавчо нерагламентованих аспектів статусу депутатів місцевих рад в умовах воєнного часу, зокрема ці питання обговорювали члени Комітету з питань організації державної влади з представниками органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та їх провідних асоціацій, експертного середовища на засіданнях круглого столу: «Закон України «Про статус депутатів місцевих рад: поточний стан, виклики воєнного часу та перспективи вдосконалення у повоєнний період» який відбувся 13 листопада 2024.

Виклад основного матеріалу. Першою областю в історії України повноваження обласної ради в якій були передані і здійснюються тепер обласною військовою адміністрацією, начальником обласної військової адміністрації стала Запорізька область. Будучи так званою "прифронтовою областю", більше ніж 70% якої є окупованою та у зв'язку з складною безпековою ситуацією що склалася в неокупованій частині Запорізької області — в організації роботи Запорізької обласної ради виникли труднощі: депутати ради не збирались на сесії (бо частина з них залишилась на окупованих територіях). Так, «Запорізька обласна рада з початку повномасштабної агресії самоусунулася від здійснення своїх повноважень та не розглянула жодного питання життєдіяльності області. У 2023 році голова облради підписала 5 розпоряджень про скликання позачергової сесії. П'ять разів жодна з них не відбулася через відсутність кворуму» [2]. Непроведення сесій ради призводило до проблем в частині функціонування комунальних закладів, вирішення кадрових питань та виконання інших функцій місцевого самоврядування. Як наслідок - повноваження Запорізької обласної ради було передано відповідній військовій адміністрації 30 березня 2024 року на підставі Постанови Верховної Ради України від 21 березня 2024 р. № 3625-ІХ "Про здійснення Запорізькою обласною військовою адміністрацією, начальником Запорізької обласної військової адміністрації повноважень, передбачених частиною третьою статті 10 та частиною третьою статті 15 Закону України «Про правовий режим воєнного стану»" від 21 березня 2024 року № 3625-ІХ [3].

В наукових колах прийнято вважати, що юридична конструкція правового статусу депутата місцевої ради представлена такими елементами як: 1) сутність правової природи депутатського мандата, 2) права й обов'язки (що у своїй сукупності становлять повноваження депутата місцевої ради), 3) порядок виникнення і припинення відповідних повноважень, 4) відповідальність та 5) гарантії діяльності [4, с. 5-6; 5, с. 3-4; 6, с. 96]. Мусимо констатувати, що Закон України «Про статус депутатів місцевих рад» не містить положень, які б встановлювали специфіку виконання повноважень та особливостей реалізації статусу депутатів рад у випадках передання повноважень військовим адміністраціям. Згідно з ч. 2 ст. 4 Закону повноваження депутата місцевої ради починаються з дня відкриття першої сесії відповідної ради з моменту офіційного оголошення підсумків виборів відповідною територіальною виборчою комісією і закінчуються в день відкриття першої сесії ради нового скликання, крім передбачених законом випадків дострокового припинення повноважень депутата місцевої ради або ради, до складу якої його обрано [7]. Зазначений Закон не містить положень, якими б передбачалося припинення повноважень депутатів місцевих рад в результаті передачі повноважень обласної чи районної ради відповідній воєнній адміністрації.

Щодо поділу повноважень депутатів місцевих рад традиційно, базуючись на аналізі норм Закону України «Про статус депутатів місцевих рад», повноваження депутатів прийнято поділяти на 1) ті, що реалізуються депутатом місцевої ради у виборчому окрузі та 2) ті, що реалізуються у відповідній раді та її органах. Але всі ці аспекти щодо змісту статусу депутатів місцевих рад були зрозумілими для всіх до виникнення ситуації з передачею повноважень місцевих рад військовим адміністраціям. В цій ситуації, виходячи з вищенаведених законодавчих положень та теоретичних роз'яснень - слід констатувати, що статус депутати таких рад за законодавством не втратили. Але у зв'язку з тим, що рада як колегіальний орган перестала діяти, то з приводу обсягу статусу депу-

татів тих рад, повноваження яких були передані військовим адміністраціям, - думки в суспільстві стали діаметрально протилежними. А саме: одна частина вважає, що депутати втратили повноваження лише в частині діяльності їх в раді. І положення законодавства стали тлумачили на користь дієвості "часткового" повноважень депутатів рад, повноваження яких були передані військовим адміністраціям. Такої позиції, зокрема, додержується Д.М. Луц на думку якого повноваження таких депутатів "суттєво обмежуються та реалізуються, здебільшого, в межах відповідного округу", на його думку депутати Запорізької обласної ради припинили повноваження саме у межах діяльності депутата в раді, що слідує із форм діяльності депутата місцевої ради, які передбачені Законом України «Про статус депутатів місцевих рад» [8; 9].

Дотримуючись позиції "частковості" існування повноважень депутатів рад, повноваження яких передані військовим адміністраціям - органи державної влади продовжують вимагати від депутатів Запорізької обласної ради виконання окремих їх повноважень: зокрема, представники Національного агентства з питань запобігання корупції наголошують на необхідності подання депутатами Запорізької обласної ради щорічної декларації, бо за офіційною позицією НАЗК «у разі утворення військової адміністрації населених пунктів, обласної чи районної військової адміністрації депутати місцевих рад продовжують перебувати у статусі депутата міської ради і продовжують бути суб'єктами декларування, хоч і не здійснюють відповідних повноважень» [10]. Подібної позиції додержується і Запорізька обласна військова адміністрація зазначаючи, що "Закон не містить приписів, які б передбачали дострокове припинення повноважень депутата місцевої ради у зв'язку із передачею повноважень ради відповідній військовій адміністрації, тому повноваження депутатів Запорізької обласної ради на сьогодні не припинені. За приписами розділів II, III Закону статус депутата місцевої ради поєднує в собі два напрямки здійснення ним повноважень — повноваження у раді та її органах, а також у виборчому окрузі." [11]. Розуміючи так зазначені положення згадуваних законів, Запорізька обласна військова адміністрація просить враховувати цю позицію при реалізації повноважень депутатів Запорізької обласної ради. Виходить ситуація, що з позиції НАЗК та Запорізької обласної військової адміністрації депутати Запорізької обласної ради мають продовжувати виконувати частину передбачених законодавством обов'язків без існування механізмів забезпечення реалізації своїх повноважень. З позиції логіки такий підхід видається сумнівним, бо в праві не можливе існування обов'язків без відповідного взаємозв'язку з правами і навпаки. При цьому також слід мати на увазі, що ні позиція НАЗК ні позиція Запорізької обласної військової адміністрації, незважаючи на поважний офіційний статус цих органів, в плані тлумачення спірних і незрозумілих до реалізації положень законодавства не є офіційним тлумаченням. Відповідно такі позиції зазначених органів не можуть мати жодного впливу ані як джерела права, ані як спосіб тлумачення норм, які регулюють діяльність депутатів місцевих рад, ці позиції не можуть мати впливу на праворозуміння чи правову інтерпретацію норм законодавства, бо є актами довільного (неофіційного) тлумачення законодавства і не містять в собі обов'язкових до виконання приписів.

Діаметрально протилежну позицію з цього питання має Комітет Верховної Ради України з питань організації державної влади, місцевого самоврядування, регіонального розвитку та містобудування (далі - Комітет). З позиції Комітету "...законодавчі приписи нерозривно пов'язують здійснення повноважень депутатами місцевих рад в індивідуальному порядку із функціонуванням відповідного представницького органу місцевого самоврядування в цілому." [12]. Роз'яснюючи ситуацію щодо передання повноважень обласної ради воєнній адміністрації Комітет зазначає, що нездійснення повноважень передбачає можливість для ради поточного скликання (без проведення місцевих виборів) повернутися до здійснення своїх повноважень після припинення діяльності військових адміністрацій, строк повноважень яких обмежувався періодом дії воєнного стану та протягом 30 днів після його припинення чи скасування. Про таке поновлення йдеться у абзаці другому ч. 4 ст. 10 Закону «Про правовий режим воєнного стану» [1]. Норми зазначеного Закону, з позиції Комітету, не передбачають дострокового припинення повноважень місцевих рад, а лише тимчасове нездійснення ними своїх повноважень і з моменту прийняття Верховною Радою України вказаної Постанови Запорізька обласна військова адміністрація та її начальник здійснюють увесь обсяг повноважень Запорізької обласної ради, передбачених Конституцією та законами України.

Подібної думки щодо тимчасового призупинення повноважень депутатів місцевих рад додержуються й аналітики Парламентського центру та Лабораторії законодавчих ініціатив, які зазначають, що Закон України «Про правовий режим воєнного стану» запроваджує спеціальний інститут – військову адміністрацію, що є тимчасовим нездійсненням повноважень органів місцевого самоврядування (зокрема рад) з можливим поновленням їхньої діяльності. Це означає продовження існування місцевої ради, однак із тимчасовим нездійсненням виконання повноважень радою загалом та депутатами ради зокрема [13, с. 26].

Виходячи зі змісту представлених на обговорення позицій щодо окресленого нами питання резюмуємо, що, на наш погляд, позиція щодо частковості дієвості повноважень депутатів місцевих рад лише в напрямку реалізації повноважень межах виборчого округу є сумнівною. Бо якщо виходити з системного тлумачення обсягу тих повноважень, які залишилися у депутатів в окрузі, без взаємозв'язку їх реалізації з діяльністю депутата у раді - виходить така картина: за умов передачі всіх повноважень обласної ради військовій адміністрації - діяльність депутатів обласної ради в окрузі не буде мати жодних результатів. Справа в тому, що положеннями Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» та Закону «Про статус депутатів місцевих рад» діяльність депутатів обласної ради в окрузі безпосередньо пов'язана з діяльністю ради в цілому. Так, в ситуації передачі повноважень ради військовій адміністрації, депутат обласної ради в окрузі зможе реалізовувати лише права, передбачені ст. 11 Закону «Про статус депутатів місцевих рад» і то не всі. Так, передбачене положеннями ч. 2 ст. 11 право на депутатський запит депутати обласних рад повноваження яких були передані військовим адміністраціям не зможуть реалізувати, тому що процедурно ст.ст. 21 і 22 зазначеного Закону депутатський запит вноситься і обговорюється лише на сесії відповідної ради, відповідь на запит і рішення по запиту також приймається на сесії. Процедура роботи депутатів з дорученнями виборців, передбачена у ст. 17 Закону також передбачає невід'ємний зв'язок з діяльністю відповідної ради, про що свідчать положення пп. 4, 5, 6, 8 та 9 ст. 17 Закону відповідно до яких встановлено, що: 1) доручення виборців, виконання яких потребує прийняття відповідною радою або її виконавчим органом рішення, фінансових або інших матеріальних витрат, доводяться депутатом місцевої ради до відома відповідної ради або її органів; 2) рада та її органи аналізують доручення виборців, дані депутатам місцевої ради, та з урахуванням матеріальних, в тому числі і фінансових, можливостей приймають відповідні рішення щодо їх реалізації. Рішення з цих питань доводяться до відома депутатів місцевої ради та територіальної громади; 3) доручення виборців враховуються при розробці планів і програм економічного та соціального розвитку відповідної території, місцевих економічних програм, складанні бюджету, а також при підготовці рішень з інших питань; 4) контроль за виконанням доручень виборців здійснюється відповідними радами, їх органами та депутатами місцевих рад. Органи, які в межах своїх повноважень забезпечують реалізацію доручень виборців, один раз на рік інформують раду про хід їх виконання; 5) депутат місцевої ради періодично інформує своїх виборців про результати розгляду радою та її виконавчими органами доручень виборців та особисту участь в організації їх виконання. Все це доводить, що повноваження депутатів місцевих рад в окрузі і в раді є нерозривними, взаємообумовленими і не можуть частково бути присутніми у депутатів. Вони або є в 100 відсотковому обсязі, або тимчасово призупиняються як то зазначено у роз'ясненнях профільного Комітету парламенту.

Означена вище позиція профільного Комітету Верховної Ради України з питань організації державної влади, місцевого самоврядування, регіонального розвитку та містобудування щодо обсягу статусу депутатів рад, повноваження яких передані військовим адміністраціям видається нам логічною. Але з позицією Комітету ознайомлене обмежене коло суб'єктів, вона не має статусу офіційного тлумачення. Відповідно в процесі правозастосування положень закону щодо розуміння обсягу повноважень депутатів рад при передачі повноважень відповідних рад військовим адміністраціям існують конфліктні ситуації.

Виходом з цієї суперечливої ситуації щодо однакового сприйняття та розуміння відповідних законодавчих положень мало б стати офіційне тлумачення положень закону щодо обсягу статусу депутатів таких місцевих рад. Але згідно з проведеною реформою правосуддя у 2016 році [14], з повноважень Конституційного Суду України функції офіційного тлумачення законів було вилучено, і станом на сьогодні не визначено жодного державного органу в Україні, який міг би здійснювати офіційне тлумачення законів, у тому числі положень Закону України «Про правовий режим воєнного стану», незважаючи на всі його суперечливі норми. Тому єдиним виходом для вирішення такого непорозуміння залишається внесення відповідних змін до Закону України «Про статус депутатів місцевих рад». А взагалі-то корисним було би пригадати, що до передачі повноважень офіційного тлумачення законів України Конституційному Суду України (далі — КСУ), цю функцію виконувала Верховна Рада України (далі - ВРУ). Так, п. 6 Розділу XV "Перехідні положення" Конституції України встановлено, що до створення КСУ тлумачення законів здійснює ВРУ [15]. І напевно, що після реформи правосуддя 2016 року, у зв'язку із втратою КСУ повноважень щодо офіційного тлумачення законів, треба було конституційно закріпити за ВРУ повноваження давати офіційне тлумачення законів України, бо станом на сьогодні вона має давати лише неофіційне (автентичне) тлумачення. І вирішувати ситуацію двозначного розуміння змісту законодавчих положень станом на сьогодні можна лише шляхом внесення змін до таких законів.

Ситуація ускладнюється також тим, що повноваження не всіх депутатів обласних та районних рад, на базі яких були утворено військові адміністрації, тимчасово призупинилися. Мусимо конста-

тувати, що на практиці зазначені обмеження не торкнулися тих депутатів, які працювали в радах на постійній основі, а саме: Голови, першого заступника та заступника (або заступників) відповідних рад. Так, наприклад, за Розпорядженням голови Запорізької обласної державної адміністрації, начальника обласної військової адміністрації № 4-ор від 22 травня 2024 р. «Про затвердження Тимчасового розподілу обов'язків голови Запорізької обласної ради та структурних підрозділів виконавчого апарату Запорізької обласної ради на період дії воєнного стану в Україні та протягом 30 днів після його припинення чи скасування» керівники (заступники керівників) самостійних структурних підрозділів виконавчого апарату Запорізької обласної ради зобов'язані вносити проекти розпоряджень (наказів) з питань, що входять до їх компетенції, та з інших питань за дорученням голови Запорізької обласної державної адміністрації, начальника обласної військової адміністрації, та голови Запорізької обласної ради, які належать до повноважень Запорізької обласної ради, та підписувати додатки до них. Окрім цього визначається, що проекти розпоряджень (наказів) з питань виконання повноважень Запорізької обласної ради візуються в обов'язковому порядку, окрім працівників та керівництва обласної державної адміністрації, головою Запорізької обласної ради, начальником управління юридичного забезпечення діяльності ради виконавчого апарату Запорізької обласної ради, уповноваженою особою з питань запобігання та виявлення корупції у виконавчому апараті Запорізької обласної ради, головним спеціалістом відділу фінансового моніторингу та бюджету управління з питань соціально-економічного розвитку та бюджету виконавчого апарату Запорізької обласної ради [16]. Отже, виходить, повноваження цих депутатів обласної не були тимчасово призупинені, при цьому і весь спектр повноважень, закріплений за ними положеннями Закону «Про місцеве самоврядування в Україні» вони не виконують. Тобто тут йде мова про часткове виконання ними своїх повноважень лише в тих межах і в спосіб, що передбачені не нормами Закону про місцеве самоврядування, а відповідно до розпорядження голови Запорізької обласної державної адміністрації, начальника обласної військової адміністрації на підставі п. 2 ч. 3 ст. 10 Закону «Про правовий режим воєнного стану».

Висновки. Виходячи з цього, можна дійти висновку, що депутати обласних та районних рад, повноваження яких передані військовим адміністраціям, не втрачають свій статус депутатів відповідних рад, але на період виконання повноважень ради відповідними воєнними адміністраціями їх повноваження для частини депутатів (що працювали в раді на громадських засадах) – тимчасово призупиняються повністю, а для частини депутатів (що працювала в раді на постійній основі і залишаються працювати вже під керівництвом військової адміністрації) – мають обмежений характер і визначаються розпорядженнями відповідних воєнних адміністрацій.

Наша позиція з цього питання відображає доктринальний характер тлумачення змісту правового статусу депутатів таких рад, є неофіційною, може бути піддана сумніву і не має (як ми вже в цьому переконалися) однозначного сприйняття в нашому суспільстві. В аспекті вирішення цього питання слід повернути Верховній Раді України повноваження здійснювати офіційне тлумачення законів. А виходячи з того, що в Україні після реформи правосуддя 2016 року поки що відсутній орган, який може здійснювати офіційне тлумачення законів України, вирішення цього питання можливе лише через конкретизацію законодавства і має бути в площині здійснення нашим парламентом відповідної роботи шляхом внесення змін і уточнень до Закону України «Про статус депутатів місцевих рад» щодо питання особливостей статусу депутатів місцевих рад, повноваження яких передані військовим адміністраціям на період тимчасового виконання військовими адміністраціями повноважень відповідних обласних та районних рад. Для вирішення питання неузгодженості, неповноти і неточності закріплення статусу депутатів місцевих рад, повноваження яких були передані військовим адміністраціям, на рівні Законів «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про статус депутатів місцевих рад» та «Про правовий режим воєнного стану» необхідна серйозна робота над їх юридичними конструкціями. Цей напрямок має стати перспективним для подальших наукових пошуків щодо правового статусу депутатів місцевих рад в умовах воєнного стану.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 року № 389-VIII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.
2. Повноваження Запорізької облради передані Запорізькій обласній військовій адміністрації. Запорізька обласна державна адміністрація: веб-сайт. URL: <https://www.zoda.gov.ua/news/68707/povnovazhennya-zaporizkoji-oblradi-peredani-zaporizkiy-oblasniy-viyskoviy-administratsiji.html> (дата звернення: 15.12.2024).
3. Про здійснення Запорізькою обласною військовою адміністрацією, начальником Запорізької обласної військової адміністрації повноважень, передбачених частиною третьою статті 10 та частиною третьою статті 15 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» : Поста-

- нова Верховної Ради України від 21 березня 2024 р. № 3625-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3625-IX#Text> (дата звернення: 25.11.2024).
4. Лабенська Л.Л. Правовий статус депутатів місцевих рад : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. К., 2004. 20 с.
 5. Чернецька О.В. Конституційно-правовий статус депутатів місцевих рад в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. К., 2006. 16 с.
 6. Дурман О.Л. Поняття та правова характеристика статусу депутатів місцевих рад в Україні. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського. Сер. Державне управління*. 2019. Том 30 (69). № 6. С. 95–101.
 7. Про статус депутатів місцевих рад: Закон України від 11 липня 2002 року № 93-IV/ Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/93-15#Text> (дата звернення: 25.11.2024).
 8. Луц Д.М. Правовий статус депутатів Запорізької обласної ради в умовах воєнного стану. *Гуманітарні стандарти правових систем у сучасному світі: виклики, рішення, тенденції*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Запоріжжя, 16 травня 2024 р. С. 163–167.
 9. Луц Д.М., Куляк Р.Ю. Правовий статус депутатів місцевих рад в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 5. С. 142–145.
 10. Чи є декларантами депутати місцевих рад, замість яких функціонують військові адміністрації? Офіційний вебсайт Національного агентства з питань запобігання корупції : URL: <https://wiki.nazk.gov.ua/category/deklaruvannya/ii-sub-yekty-deklaruvannya/#post6194> (дата звернення: 06.01.2025).
 11. Відповідь Запорізької обласної військової адміністрації від 07.11.2024 р. № 20-М-1975-2 на звернення депутата Запорізької обласної ради Д. Майстра від 25.10.2024 (вхід. № 20-М-1975-2 від 28.10.2024) про надання роз'яснень щодо прав та обов'язків, якими наділений депутат Запорізької обласної ради на період здійснення Запорізькою обласною військовою адміністрацією, начальником обласної військової адміністрації повноважень, передбачених ч. 3 ст. 10 та ч. 3 ст. 15 Закону «Про правовий режим воєнного стану».
 12. Відповідь Комітета Верховної Ради України з питань організації державної влади, місцевого самоврядування, регіонального розвитку та містобудування від 05.12.2024 на депутатське звернення Майстра Д.М. щодо надання роз'яснень законодавства стосовно обсягу повноважень депутатів Запорізької обласної ради в умовах здійснення Запорізькою обласною військовою адміністрацією, начальником Запорізької обласної військової адміністрації повноважень, передбачених ч. 3 ст. 10 та ч. 3 ст. 15 Закону «Про правовий режим воєнного стану».
 13. Статус депутатів місцевих рад: реалії, проблеми та шляхи вирішення: аналітичний документ в рамках проєкту «Парламентська підзвітність сектору безпеки в Україні» (PASS Ukraine) / Parliamentary Centre та Лабораторія законодавчих ініціатив: 2024, 70 с. URL: https://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2025/02/ali_analyticalpaper_status_of_local_coun.pdf.
 14. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя): Закон України від 2 червня 2016 року № 1401-VIII. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19#n2> (дата звернення: 06.01.2025).
 15. Конституція України: Закон України 28 червня 1996 року. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 06.01.2025).
 16. Про затвердження Тимчасового розподілу обов'язків голови Запорізької обласної ради та структурних підрозділів виконавчого апарату Запорізької обласної ради на період дії воєнного стану в Україні та протягом 30 днів після його припинення чи скасування : Розпорядження голови Запорізької обласної державної адміністрації, начальника обласної військової адміністрації № 4-ор від 22 травня 2024 р. URL: https://www.zoda.gov.ua/files/WP_Article_File/original/000215/215865.pdf (дата звернення: 30.05.2024).

УДК 342.72(477):341.645

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.23>

ЛЕГІТИМНІСТЬ ОБМЕЖЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ ТА СВОБОД ГРОМАДЯН ТА ЇХ ЗАХИСТ У СУДІ

Мелех Л.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри господарсько-правових дисциплін
Львівського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-2936-8426*

Мелех Б.В.,

*кандидат наук з державного управління, доцент,
доцент кафедри права
Львівського національного університету
ветеринарної медицини та біотехнологій
імені С.З. Гжицького
ORCID: 0000-0002-3125-0163*

Мелех Л.В., Мелех Б.В. Легітимність обмеження конституційних прав та свобод громадян та їх захист у суді.

Статтю присвячено актуальній на сьогодні проблемі захисту конституційних прав громадян та свобод у суді та їх легітимному обмеженню. Сутність обмежень фундаментальних прав людини полягає в забезпеченні легітимного втручання держави у приватну автономію індивіда із метою забезпечення загального блага. Принцип верховенства права визначає те, що фундаментальні права можуть бути обмежені обґрунтовано, тільки на правових засадах з дотриманням вимог принципу пропорційності. Зазначимо і те, що лише законами України визначається правовий режим воєнного та надзвичайного стану, права та свободи людини і громадянина, гарантії цих прав та свобод; основні обов'язки громадянина. Саме тому і будь-які обмеження прав та свобод людини і громадянина мають бути легітимні, а також встановлені відповідно до вимог законодавства України.

Актуальність проблематики також визначена тим фактом, що важлива роль у дотриманні прав та свобод людини і громадянина при вирішенні складних завдань суспільного та державного характеру. У аспекті неможливості обмеження прав і свобод людини має застосовуватися тільки із дотримання балансу при обмеженні прав і свобод в демократичному суспільстві. Не обмеження прав і свобод людини може призвести до завдання істотної шкоди цій меті; обмеження прав і свобод людини має слугувати легітимній меті; шкода, що може бути завдана не обмеженням прав і свобод людини, вагоміша за шкоду, завдану таким обмеженням. У статті обґрунтовується і те, що при наявності всіх трьох складових можна заявити, що підстави обмеження прав і свобод людини є правомірними. З вказаного констатуємо, що Конституція України містить норми з приводу необхідності легітимної мети для застосування таких обмежень, однак немає закріплення зазначеного в нормативному порядку.

Ключові слова: захисту конституційних прав та свобод, обмеження конституційних прав та свобод, легітимність, надзвичайний та воєнний стан.

Melekh L., Melekh B. Legitimacy of restrictions on the constitutional rights and freedoms of citizens and their protection in court.

The article is devoted to the current problem of protection of constitutional rights of citizens in court and their legitimate restriction. The essence of restrictions on fundamental human rights is to ensure legitimate interference of the state in the private autonomy of the individual in order to ensure the common good. The principle of the rule of law determines that fundamental rights can be restricted reasonably, only on legal grounds with compliance with the requirements of the principle of proportionality. It should also be noted that only the laws of Ukraine determine the legal regime of martial law and state of emergency, rights and freedoms of man and citizen, guarantees of these rights and freedoms; basic duties of a citizen. That is why any restrictions on the rights and freedoms of man and citizen must be legitimate, and also established in accordance with the requirements of the legislation of Ukraine.

The relevance of the issue is also determined by the fact that an important role in respecting the rights and freedoms of a person and a citizen when solving complex tasks of a social and state nature

is assigned to the "three-component test". In terms of the impossibility of restricting human rights and freedoms, the "three-component test" should be applied only in order to maintain a balance when restricting rights and freedoms in a democratic society. It includes three elements: not restricting human rights and freedoms can lead to significant harm to this goal; restricting human rights and freedoms must serve a legitimate goal; the harm that can be caused by not restricting human rights and freedoms is greater than the harm caused by such a restriction. The article also substantiates the fact that if all three components are present, it can be stated that the grounds for restricting human rights and freedoms are legitimate. From the above, we state that the Constitution of Ukraine contains norms regarding the need for a legitimate goal for the application of such restrictions, however, there is no consolidation of the entire "three-component test" in the regulatory order.

Key words: protection of constitutional rights, restriction of constitutional rights, legitimacy, state of emergency and martial law.

Постановка проблеми. Для будь-якої держави обмеження прав і свобод людини – це виклик, тому в законодавстві, допускаючи обмеження прав і свобод особи, має бути чітко регламентовано підстави, межі і порядок їх застосування. Відповідно до зазначеної ст. 29 Загальної декларації прав людини [1] та Конституції України вводять інститут обмеження прав і свобод при наявності певних підстав. Права і свободи можуть обмежуватися з метою захисту основ конституційного ладу, моральності, здоров'я, прав і законних інтересів інших осіб, забезпечення оборони країни і безпеки держави.

У світовій конституційній теорії і практиці загальновизнано, що обмеження громадянських прав і свобод правомірні в умовах саме *надзвичайного стану* (міжнародні конфлікти, масові порушення порядку, епідемії, стихійні явища та інші). Це визнається Міжнародним пактом про громадянські і політичні права (ст. 4) [2] та Конвенцією з прав людини та основоположних свобод (ст. 15) [3], які вимагають, щоб надзвичайне положення державою-учасницею було офіційно оголошено, і про це повідомлено іншим державам. За повідомленнями відкритих джерел режим надзвичайного стану через пандемію коронавірусу ввели майже усі країни Європи, США, Казахстан та Японія.

Стан опрацювання проблематики. Оксфордський професор права Т. Аллан зазначає: «У країнах, де політична культура є ворожою до свобод і нехтує людською гідністю, просте проголошення принципів верховенства права не гарантує утвердження справедливості, як це розуміють у демократичних суспільствах» [4, с. 36].

Класичним підходом до визначення меж реалізації прав є стаття 4 французької Декларації прав людини і громадянина 1789 року: «Свобода означає можливість робити все, що не завдає шкоди іншому; таким чином, здійснення природних прав кожної людини має межі, які гарантують іншим членам суспільства рівне користування цими ж правами. Ці межі можуть встановлюватися лише законом». Аналогічні положення щодо правомірного обмеження прав і свобод відображені в законодавчих актах більшості країн [5, с. 234–240].

Формулювання цілей. Мета статті полягає у з'ясуванні дії конституційно-правової категорії обмеження прав та свобод людини в умовах надзвичайного та воєнного стану, а також захист конституційних прав та свобод людини у суді.

Виклад основного матеріалу. Обмеження прав людини є важливим питанням як для суспільства, так і для держави, оскільки для належного функціонування, розвитку та життєдіяльності соціуму необхідно встановлювати певні обмеження у процесі реалізації громадянами їхніх прав. Право на встановлення таких обмежень належить виключно відповідним державним органам, які виступають легітимними представниками суспільства. Водночас запровадження будь-яких обмежень потребує чіткої системи гарантій, що забезпечують їхню обґрунтованість і законність [6, с. 51–53].

У статті 64 Конституції України задекларовано, що конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, окрім випадків, передбачених Конституцією України. Відповідно до вимог цієї ж статті надзвичайний та воєнний стан може призвести до окремих обмежень прав та свобод із встановленням меж, а також строку їх дії, відповідно до законів та для захисту основ конституційного устрою та забезпечення безпеки громадян. В умовах воєнного чи надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав та свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 цієї Конституції [7]. Це, наприклад, рівність перед законом, право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення, право на життя, право на шлюб, право на житло, право на свободу та особисту недоторканність, право на захист у суді.

Основний Закон України закріплює рівність усіх людей у своїй гідності та правах, проголошує їх невідчужуваними й непорушними, гарантує неможливість скасування конституційних прав і свобод. Кожен громадянин має право на повагу до своєї гідності, на свободу та особисту недоторкан-

ність, а також на судовий захист, включно з можливістю оскарження дій, рішень або бездіяльності органів державної влади, місцевого самоврядування, посадових і службових осіб (стаття 21, частина друга статті 22, частина перша статті 28, частина перша статті 29, частина перша і друга статті 55 Конституції України). Конституційний Суд України визначає, що будь-які обмеження конституційних прав і свобод повинні бути обґрунтованими, мати легітимну мету, відповідати суспільній необхідності, бути пропорційними та запровадженими на законних підставах. У разі необхідності запровадження таких обмежень законодавець зобов'язаний забезпечити найменший можливий рівень втручання, зберігаючи сутнісний зміст права чи свободи (абзац другий, третій підпункту 2.1 пункту 2 мотивувальної частини рішення від 1 червня 2016 року № 2-рп/2016) [8].

Міжнародні правові акти також регулюють питання щодо цілей та правових підстав обмеження прав і свобод людини. Загальна декларація прав людини допускає такі обмеження лише заради: 1) підтримання громадського порядку, що передбачає дотримання норм, які гарантують безпеку життя, здоров'я та власності громадян; 2) забезпечення суспільної моралі, оскільки кожна особа, живучи в суспільстві, має враховувати загальноновизнані моральні норми; 3) визнання й дотримання прав і свобод інших осіб, адже права однієї особи не можуть розглядатися окремо від прав інших; 4) забезпечення загального добробуту, що включає створення умов для економічного та соціального благополуччя суспільства [1].

У Конституції України міститься велика кількість положень щодо особливостей правового регулювання обмеження прав законодавчим органом. Водночас окремі норми є надто широкими, що може дозволяти надмірне втручання законодавчого органу у права громадян. Особливо це стосується права на свободу пересування (стаття 33 Конституції), яке може бути суттєво обмежене шляхом ухвалення звичайного закону, що потенційно нівелює його конституційний захист. Окрім цього, Венеційська комісія зауважила, що перелік прав, які не можуть бути обмежені навіть у воєнний чи надзвичайний стан, є надто великим і потребує перегляду [9, с. 603-604].

С. Головатий висловлював занепокоєння щодо можливих надмірних обмежень прав людини в умовах надзвичайних ситуацій. Події, пов'язані з пандемією COVID-19, підтвердили його прогнози: обмеження свободи пересування, заборона масових заходів (культурних, розважальних, спортивних, соціальних, релігійних, рекламних тощо), а також діяльності суб'єктів господарювання було введено навіть за відсутності офіційного режиму надзвичайного стану [9, с. 538].

Деякі права та свободи не можуть бути обмежені за жодних обставин. До них належать право на життя, гідність особи, недоторканність приватного життя, гарантії захисту від збору інформації про приватне життя, свобода совісті, підприємницької діяльності, право на житло та засадничі права, а також права, що забезпечують судовий захист цих свобод. І Конституція України, і Міжнародний пакт про громадянські та політичні права спрямовані на гарантування збереження цих прав навіть у випадку запровадження надзвичайного стану. Саме тому встановлено вичерпний перелік конкретних прав і свобод, які можуть зазнавати обмежень під час надзвичайного стану.

Разом із тим, у разі запровадження воєнного чи надзвичайного стану можуть вводитися тимчасові обмеження окремих прав і свобод із визначенням строку їх дії. Це стосується, зокрема, свободи пересування, права на думку та її вільне вираження, мирних зібрань, а також права на особисте та сімейне життя. Такі обмеження можуть застосовуватися лише за умови їхньої необхідності в демократичному суспільстві та мають бути спрямовані на забезпечення громадської безпеки, публічного порядку, охорони здоров'я, моралі або захисту прав і свобод інших осіб. При цьому їх встановлення можливе лише на рівні закону.

Варто розрізняти надзвичайний стан і надзвичайну ситуацію, оскільки остання не передбачає обмеження прав і свобод громадян. Закон України «Про правовий режим надзвичайного стану» [10] визначає надзвичайний стан як особливий правовий режим, що може тимчасово впроваджуватися в державі чи її окремих регіонах у разі виникнення надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру загальнодержавного рівня, які призводять або можуть призвести до значних людських і матеріальних втрат, а також становлять загрозу життю та здоров'ю громадян.

Запровадження надзвичайного стану надає підстави для легітимного обмеження певних конституційних прав громадян, що також може стосуватися суб'єктів господарювання. Водночас ці обмеження не поширюються на надзвичайні ситуації. Згідно із Законом України «Про правовий режим надзвичайного стану» [10], цей особливий правовий режим передбачає тимчасове обмеження окремих конституційних прав громадян і надання додаткових повноважень державним органам.

Стаття 16 зазначеного закону містить перелік можливих обмежувальних заходів, які можуть застосовуватися під час надзвичайного стану. До них відносяться заборона страйків, обмеження руху транспорту та його огляд, запровадження особливого режиму в'їзду та виїзду, а також обмеження свободи пересування в межах території, де діє надзвичайний стан. Крім того, може по-

силюватися охорона громадського порядку та об'єктів життєзабезпечення населення і народного господарства, а також забороняється проведення масових заходів.

Попри це, обмеження прав є невід'ємним елементом правового регулювання. Частина друга статті 29 Загальної декларації прав людини містить загальні принципи інституту обмеження прав людини, які у міжнародному праві вважаються універсальними. До таких принципів належать:

1. виключність умов для встановлення обмежень, що означає їхню сувору регламентацію та заборону розширеного тлумачення;
2. формальна визначеність обмежень, яка передбачає їх встановлення виключно законом (англ. *determined by law*, фр. *établies par la loi*);
3. обмеження прав може бути правомірним лише в межах чітко визначених цілей, а саме: а) забезпечення належного визнання та дотримання прав і свобод інших осіб; б) відповідність справедливим вимогам моралі; в) гарантування громадського порядку; г) досягнення загального добробуту в демократичному суспільстві.

Таким чином, відповідно до Декларації, суспільними інтересами, які можуть виправдовувати обмеження прав і свобод людини, є: а) права та свободи інших осіб; б) справедливі вимоги моралі; в) громадський порядок; г) загальний добробут (*general welfare* англ., *bien-être général* фр.) у демократичному суспільстві.

Ці обмеження можна умовно поділити на приватні (що стосуються прав і свобод інших осіб) та публічні (що стосуються вимог моралі, громадського порядку та загального добробуту). Проте публічні обмеження визнаються правомірними лише за умови їхньої справедливості (щодо моралі) та відповідності демократичним принципам (стосовно забезпечення загального добробуту) [11, с. 46–61].

У прагненні оперативно врегулювати ситуацію уряд ухвалив постанову Кабінету Міністрів України, якою фактично було обмежено низку конституційних прав громадян. Важливо зазначити, що це відбулося не на рівні закону, а шляхом прийняття підзаконного акта. Наскільки такі дії відповідають Конституції України – питання дискусійне. Аналіз норм Основного Закону та практики Європейського суду з прав людини свідчить, що подібні обмеження мають бути обґрунтованими, легітимними, пропорційними та виправданими необхідністю їхнього застосування, а також забезпечувати менший рівень загроз, ніж їхня відсутність.

Для підтвердження законності своїх дій уряд посилався на Закон України «Про захист населення від інфекційних хвороб», який дійсно передбачає можливість тимчасового обмеження прав фізичних і юридичних осіб, а також запровадження додаткових обов'язків. Однак у зазначеному законі відсутня конкретизація щодо того, які саме права можуть бути обмежені та в яких межах. Водночас значна частина обмежень, запроваджених урядом, відповідає нормам Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» [10], який застосовується виключно у разі введення такого режиму.

Крім того, були запроваджені обмеження щодо судових процесуальних строків, що фактично призвело до чотиримісячного призупинення захисту порушених прав, свобод і законних інтересів громадян. Відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на забезпечення додаткових соціальних та економічних гарантій у зв'язку з поширенням коронавірусної хвороби (COVID-19)» у пунктах 9, 10, 11 Прикінцевих положень передбачено тимчасове призупинення перебігу процесуальних строків у всіх процесуальних кодексах.

Зокрема, Господарський процесуальний кодекс України [14] було доповнено новим пунктом у розділі X «Прикінцеві положення», який передбачає, що під час дії карантину, встановленого Кабінетом Міністрів України для запобігання поширенню COVID-19, строки, визначені в низці статей Кодексу, а також інші процесуальні строки (зміна предмета або підстави позову, перегляд судових рішень, оскарження рішень третейських судів, касаційне провадження тощо), продовжуються на строк дії карантину. Крім того, судові строки, визначені судовим рішенням, не можуть бути меншими за період дії карантинних обмежень [13].

Вперше за період функціонування судів України зупинено набрання рішенням законної сили, розгляду справи, апеляційного оскарження, що означає призупинення реалізації права на судовий захист та отримання рішення суду та його виконання.

Висновки. У результаті аналізу можна зробити висновки що не варто нехтувати вимогою ст. 92 Конституції України, в якій чітко прописано, що лише Законами України встановлюється правовий режим воєнного та надзвичайного стану, а також права і обов'язки громадян та їх легітимні обмеження. І найголовніше: обмеження прав і свобод людини допускається лише в умовах надзвичайного та воєнного стану і згідно Законів України із зазначенням, які саме права та свободи обмежуються, із визначенням періоду такого обмеження. Тому залишається необхідність проведення додаткових досліджень в даному напрямку, що буде чітко визначати, які саме та яким чином

конституційні права та свободи будуть обмежуватися та за яких обставин під час дії воєнного стану чи можливого запровадження карантину під час настання пандемії у майбутньому.

Також підкреслено, що як тільки будуть застосовані вимоги норм Конституції, яка виступає Основним Законом держави, державні органи мають законні підстави для обмеження прав людини, однак впровадження правового режим воєнного і надзвичайного стану не надає широких повноважень державним інституціям стосовно обмеження конституційних прав громадян.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Загальна декларація прав людини. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
2. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
4. Аллан Т.Р.С. Конституційна справедливість. Ліберальна теорія верховенства права. Київ видавничий дім: Києво-Могилянська академія. 2008. 385 с.
5. Конституційне право України. за ред. В.Я. Тація, В.Ф. Погорілка, Ю.М. Тодики. К.: Укр. центр правничих студій, 1999. 376 с.
6. Денисова А.М. Правові обмеження: поняття, види, функції. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 2. С. 51–53.
7. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254 к/96 ВР. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/main/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80>.
8. Рішення Конституційного Суду України від 1 червня 2016 року № 2-рп/2016. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16>.
9. Головатий С. Про людські права. Лекції. – К.: Дух і літера, 2016. ІХХV. 760 с.
10. Про правовий режим надзвичайного стану: Закон України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1550-14#Text>.
11. Рабінович С.П. Правообмеження у Загальній декларації прав людини: юридичний та естетичний виміри. *Вісник Національної академії правових наук України: зб. наук. пр. Нац. акад. прав. наук України*. Харків: Право, 2018. Т. 25. № 3. С. 46–61.
12. Брезіна Т.М. Конституційно-правові обмеження прав людини в умовах пандемії. *Зарубіжний науковий журнал «Recht der Osteuropäischen Staaten»*. 2020. № 2. С. 8–13.
13. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на забезпечення додаткових соціальних та економічних гарантій у зв'язку з поширенням коронавірусної хвороби (COVID-19): Закон України від 30.03.2020 року № 540-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/540-20#Text>.
14. Господарський процесуальний кодекс України: Закон України від 06.11.1991 р. № 1798-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text>.

УДК 342:329J:94(477)1918/1939 (045)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.24>

ЕВОЛЮЦІЯ ІДЕЇ ПОДІЛУ ВЛАДИ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТИКО-ПРАВОВІЙ ДУМЦІ В ГАЛИЧИНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1918–1939 РР.)

Мельник А.І.,*адвокат, кандидат юридичних наук,
докторант кафедри історії держави,
права та політико-правових учень
юридичного факультету**Львівського національного університету імені Івана Франка*

ORCID: 0009-0007-4977-3679

e-mail: melnyk0982@gmail.com

Мельник А.І. Еволюція ідеї поділу влади в українській політико-правовій думці в Галичині у міжвоєнний період (1918–1939 рр.).

Стаття присвячена аналізу формування та розвитку фундаментальних принципів поділу влади в теоретичних концепціях представників української політико-правової думки. Наголошено, що на початку ХХ століття період бездержавного існування ознаменувався піднесенням національної свідомості українців, зростанням їх активності у політико-правовій думці з чітко вираженими прагненнями до політичної боротьби за відновлення української державності. Підкреслено, що намагання реалізувати теоретичний досвід проблем взаємовідносин владних структур припадають на період національно-визвольної боротьби, коли будівництво української держави перейшло в реальну площину.

Висвітлено еволюцію концепцій поділу влади в українській політико-правовій думці міжвоєнного періоду в Галичині. Проаналізовано погляди її знакових представників на побудову та організацію оптимальної моделі державної влади, праці яких складають основу представленого дослідження. Констатовано, що на формування тих чи інших науково-теоретичних ідей значний вплив мали менталітет, пануючі в суспільстві цінності, розвиток принципів конституціоналізму, демократії, верховенства права та законності, а також конкретні історичні умови, які склалися в галицькому суспільстві у міжвоєнний період. Акцентовано увагу, що класичних принципів поділу влади, які сформуливали представниками української політико-правової думки націонал-демократичного спрямування, не сприймали інтелектуали, розчаровані результатами та наслідками визвольних змагань – консерватори та націоналісти. Їх світоглядні парадигми кардинально відрізнялися від державно-правових поглядів націонал-демократів, які домінували в українському суспільно-політичному житті. Консерватори найсприятливішою формою державного правління в Україні вважали монархічну державу, а представники націонал-самостійницької ідеології відстоювали державницьку концепцію націократії.

Ключові слова: світоглядні парадигми, конституційні проекти, принципи поділу влади, націонал-демократія, класократія, націократія, система стримувань і противаг.

Melnyk A.I. The evolution of the idea of the separation of powers in Ukrainian political and legal thought in Galicia in the interwar period (1918-1939).

The article is devoted to the analysis of the formation and development of the fundamental principles of separation of powers in the theoretical concepts of representatives of Ukrainian political and legal thought. It is emphasized that at the beginning of the 20th century, the period of stateless existence was marked by the rise of the national consciousness of Ukrainians, the growth of their activity in political and legal thought with clearly expressed aspirations for a political struggle for the restoration of Ukrainian statehood. It is emphasized that attempts to implement the theoretical experience of the problems of the relationship between power structures fall on the period of the First National Liberation Struggle, when the construction of the Ukrainian state entered the real plane.

The evolution of the concepts of separation of powers in Ukrainian political and legal thought of the pre-war period in Galicia is highlighted. The views of its significant representatives on the construction and organization of the optimal model of state power, whose works form the basis of the presented study, are analyzed. It is stated that the formation of certain scientific and theoretical ideas was significantly influenced by the mentality, values prevailing in society, the development of the principles

of constitutionalism, democracy, the rule of law and legality, as well as the specific historical conditions that developed in Galician society in the pre-war period. It is emphasized that the classical principles of the separation of powers, which were formed by representatives of Ukrainian political and legal thought of the national-democratic direction, were not perceived by intellectuals who were disappointed with the results and consequences of the First Liberation Struggles - conservatives and nationalists. Their worldview paradigms were radically different from the state and legal views of the national-democrats who dominated Ukrainian socio-political life. Conservatives considered the monarchical state to be the most favorable form of state government in Ukraine. And representatives of the national-independence ideology defended the statist concept of natocracy.

Key words: worldview paradigms, constitutional projects, principles of separation of powers, national democracy, classocracy, natocracy, system of checks and balances.

Постановка проблеми. Сучасний розвиток української юридичної науки значною мірою зумовлюється потребою як найповнішого аналізу досвіду попередніх поколінь, який багато в чому був визначальним. З огляду на це важливим є висвітлення та переосмислення багатьох подій і державно-правових явищ нашої історії. Невипадково учені, поряд із дослідженням сучасних завдань, повертаються до вивчення наукових доробків минулого, які в силу різних причин так і не були реалізовані.

Одним з таких проявів є вивчення конституційних проектів, сформованих в українському суспільно-політичному середовищі Галичини у міжвоєнний період, де поряд із класичними принципами, які артикулювали націонал-демократи (період УНР-ЗУНР (1918–1923)), набували поширення радикальні ідеї, носіями яких були консерватори та націоналісти. Вони відкидали демократичний шлях розвитку майбутньої Української держави, вважаючи оптимальною для національного розвитку автократію. З огляду на це важливо проаналізувати внесок знакових представників української політико-правової думки у побудову та організацію оптимальної моделі державної влади. Це дасть можливість відслідкувати напрями еволюції української політико-правової думки в міжвоєнний період, як з точки зору історичної ретроспективи, так і з позицій запозичення досвіду формування принципів поділу державної влади та пристосовування його до специфіки і особливостей українського державно-правового будівництва в наш час.

Стан опрацювання проблематики. На цьому етапі розвитку української державності питання поділу влади були об'єктом уваги багатьох учених, серед яких вагомий внесок у наукову розробку даної проблематики здійснили Т. Андрусяк, І. Василик, В. Возьний, П. Гураль, О. Кравців, І. Кресіна, В. Кульчицький, В. Макарчук, М. Мацькевич, В. Погорілко, В. Потульницький, А. Савчак, О. Саган, П. Стецюк, В. Тацій, Б. Тищик, Ю. Тодико, І. Усенко, Т. Ходак, В. Шаповал, С. Шевчук, Ю. Шемшученко та інші. Однак питання, винесене у назву статті, тобто аналіз еволюції ідеї поділу влади у поглядах представників української політико-правової думки в Галичині у міжвоєнний період, висвітлюється вперше.

Мета дослідження – проаналізувати та оцінити запропоновані українськими вченими і політиками міжвоєнного періоду ідеї поділу влади і показати прикладну цінність науково-теоретичних концепцій у питаннях теорії держави і права для сучасних процесів державотворення в Україні.

Виклад основного матеріалу. З проведеного дослідження доходимо висновку, що ідея розподілу влади у державотворчих процесах України, попри те, що вона базується на багатовіковій спадщині як світової, так і української політико-правової думки і має тривалий період її розробки та практичного втілення, залишається злободенною та дискусійною. Як слушно зазначає О. Кравців, значення принципу поділу влади та актуальність його дослідження в наш час обумовлені тим, що разом з іншими інститутами демократії його дотримання створює умови для належного функціонування державного апарату, утвердження реального ідеологічного та економічного плюралізму, забезпечення прав і свобод громадян, пошуку шляхів діалогу [1, с. 1]. Отже, реальний поділ державної влади на незалежні гілки є найбільш важливим для реалізації влади в демократичній державі. Без поділу влади і ефективної системи стримувань і противаг не може бути правової держави.

Творцями пам'яток українського конституційного процесу були класики української політико-правової думки М. Грушевський, С. Петлюра, К. Левицький, Є. Петрушевич, О. Лотоцький, С. Єфремов, С. Шелухін, С. Дністрянський, В. Старосольський та ін. У 20-х роках ХХ століття вони сформували політичні та правові ідеї, які піднесли національну свідомість українців до політичної боротьби за відновлення державної незалежності. Тоді в українському суспільно-політичному житті домінували наукові концепції, розроблені представниками політико-правової думки націонал-демократичного спрямування, які намагались реалізувати теоретичний досвід проблем взаємовідносин владних структур на практиці.

Великий вплив на розвиток українського конституціоналізму на початку XX століття мали теоретичні ідеї Станіслава Дністрянського (1870–1935) – видатного ученого, юриста, громадського та державного діяча професора Львівського та Українського Вільного університетів, дійсного члена Наукового Товариства ім. Шевченка, академіка Всеукраїнської Академії Наук, одного із основоположників національно-державницького напрямку в українській політико-правовій думці, автора політичної концепції української держави [2, с. 106]. У своїх працях, опублікованих як українською, так і німецькою, польською, французькою та чеською мовами, мислитель, поряд з дослідженнями в галузі теорії та філософії права, цивільного та міжнародного приватного права, приділяв значну увагу вивченню державного та конституційного права.

З позиції юридичної науки погляди С. Дністрянського на державу розкриті у працях Т. Андрусяка, І. Василик, В. Возьного, Д. Габінета О. Кравціва, А. Коваля, А. Савчака, Н. Стецюк, П. Стецюка, В. Потульницького, І. Усенка та інших. З їх аналізу доходимо висновку, що науково-теоретичні концепції вченого у сфері конституційного права найповніше були втілені у двох проектах Конституції – «Устрої Галицької Держави. Проект тимчасових основних законів для покликання в життя Галицької Держави» [3] та в «Проекті Конституції Західно-Української Народної Республіки» [4]. У цих Актах вчений суворо дотримувався принципу поділу влади на три гілки – законодавчу, виконавчу і судову, який прийнятий на сьогодні у конституційній теорії та реалізується на практиці при організації влади у всіх демократичних державах світу.

Так, у проекті «Устрій Галицької Держави» С. Дністрянський подав загальну характеристику організації органів державної влади й управління, яка передбачала створення Галицької держави у формі парламентської республіки. Законодавча влада мала належати Народній Раді, яку було обрано на Народних Зборах 18 жовтня 1918 р. Народна Рада мала представляти законодавчу владу та підготувати проект закону про вибори до парламенту – Народного Союму на засадах «загального, рівного, таємного й безпосереднього права голосування з пропорційним заступництвом для національних меншостей» [5, с. 19]. Виконавча влада повинна була належати уряду – Народній Управі, до складу якої мали увійти шість міністерств (управ). Керівників міністерств мав призначати парламент. Другий проект, на переконання П. Стецюка, є взірцем українських конституційно-правових доктрин періоду УНР-ЗУНР, який ніби увібрав у себе весь багаж європейської конституційної думки того часу [6, с. 178–185]. Для такого висновку, на наш погляд, є всі підстави, адже Проект Конституції Західноукраїнської Народної Республіки базувався на основах народної ідеї та народного авторитету, де народ опирається на державу, а держава на народ.

В основу організації органів державної влади покладено принцип її поділу на три гілки – законодавчу, виконавчу та судову. Однак, автор проекту вважав, що для «обґрунтування тривалої народної влади в державі слід скликати Установчі Збори, вибори до яких повинні відбутися на основі загального, безпосереднього, рівного і таємного голосування без різниці статі. Право обирати та обиратися мають громадяни, які досягли 21 року життя (§ 44) [7, с. 166]. Одночасно з виборами Установчих Зборів мали пройти і вибори першого Президента Республіки. Установчі Збори, переймаючи на себе функцію органу законодавчої влади, повинні були затвердити Конституцію ЗУНР, поділивши територію держави на адміністративно-територіальні одиниці, ухвалити закон про вибори депутатів парламенту та депутатів місцевих представницьких органів, розробити і прийняти необхідні фінансові та податкові закони. Після виконання цих завдань Президент Республіки повинен був розпустити Установчі Збори та призначити вибори до парламенту – Народної Палати, а також нові президентські вибори [7].

Законодавчу владу мав представляти парламент – Народна Палата, яка повинна була обиратися строком на 4 роки на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні. За своєю структурою Народна Палата – це однопалатний парламент. Проект Конституції передбачав створення парламентських комітетів. Загальне керівництво діяльністю парламенту покладалося на Голову Народної Палати та двох його заступників, які мали обиратися парламентом з числа його депутатів [7].

Судова система ЗУНР мала охоплювати як окремі інституції суди, Державний Судовий Трибунал та Голову Державної Юстиції. «Судді призначаються Президентом Республіки, або заступаючим його Головою Державної Юстиції, остаточно і на все життя» (§ 117). Вони є самостійні й незалежні у своїх діях і відповідальні тільки перед законом. Участь народу у судочинстві мала забезпечуватись мировими судами, судами народних засідателів та присяжних. Загальне управління юстиції мав очолювати Голова Державної Юстиції, якого призначати і звільняти з цієї посади повинен був Президент Республіки. Верховне правосуддя покладалося на Державний Судовий Трибунал. До повноважень Державного Судового Трибуналу також відносилось визначення конституційності законів тощо (§ 124) [8, с. 8–15].

Отже, академік С. Дністрянський був переконаний, що без закріплення в системі державних органів принципу розподілу влади на окремі гілки та забезпечення прав і свобод громадян як мінімум не може існувати конституції в її новітньому (сучасному) розумінні [9]. Тому при створенні проекту Конституції ЗУНР як суверенної, правової, демократичної, унітарної, президентсько-парламентської республіки учений суворо дотримувався цього фундаментального принципу організації державної влади. І попри те, що за умов війни та короткого періоду існування ЗУНР юридичний конституціоналізм не набув фактичного втілення, теоретичні ідеї С. Дністрянського про незалежність і рівноправність органів державної влади залишаються актуальними і в наш час. Адже без тісної і всебічної взаємодії гілок влади, як справедливо зазначає В. Погорілко, неможливе не лише формування, але й функціонування органів державної влади [10, с. 87].

Проблема взаємодії між окремими гілками державної влади була однією з центральних тем і в наукових працях В. Старосольського (1878–1942) – визначного українського вченого, правника, соціолога, громадського і політичного діяча, яскравого представника політико-правової думки державницького спрямування. Як зазначають дослідники його інтелектуальної спадщини, О. Гринів, Р. Демчишак, Ю. Древницький, В. Згурська, І. Кресіна, С. Максимович, П. Стецюк, Т. Ходек, у своїх наукових працях учений простежив історію розвитку ідеї поділу влади від найдавніших часів до сучасних конституційних доктрин.

Однак, на відміну від С. Дністрянського, В. Старосольський критично ставився до теорії поділу влади в її класичному варіанті, будучи переконаний, що жодна з трьох влад не є носієм виключно лише тієї влади, яку вона здійснює. На його думку, це стосувалося насамперед так званої верховної влади, яку визнають виконавчою владою у кожній державі. Насправді, її правова участь у законотворчості та частково у судочинстві надто велика, а адміністративні функції обмежені, щоб можна було називати її «виконавчою», адже таке означення не виражає її головної функції, а саме, не вказує на становище верховної влади власне поза владами, які мають визначену відповідно до потрібного поділу компетенцію, та на її незалежний від того поділу характер. На думку мислителя, верховна влада в державі є інституцією, в якій виявляється саме єдиність держави і державної влади, є засадничим стрижнем усіх влад, визначаючою і спрямовуючою їх силою, а тому її не лише доцільно, а й необхідно виділити в окрему гілку влади [12, с. 185].

В. Старосольський стверджував, що законодавча влада завжди містить елементи виконавчої, а іноді й судової влад, і, навпаки, законодавча влада фактично належить і двом іншим владам. Виконавча влада також виконує деякі завдання законодавчої і судової влади. Аналогічно судова влада не повністю належить судовій гілці влади, а тому здійснює деякі функції законодавчого і виконавчого порядку. Тому у схему трьох влад, вважав мислитель, неможливо вмістити усі владні установи модерної держави [12, с. 184]. Усі влади, на думку В. Старосольського, мають бути абсолютно відокремлені одна від одної щодо осіб, які їх здійснюють. Особовий склад кожної влади, на його переконання, повинен бути чітко розмежованим; окрім того, жодна влада не повинна залежати від іншої, підпорядковуватись їй. З огляду на це усі гілки влади мають взаємно доповнювати одна одну, між собою вони повинні зберігати необхідний зв'язок і взаємоузгодженість під час прийняття рішень. Такої ж думки дотримуються і сучасні вчені, зокрема І.В. Процюк, який вважає, що у межах своєї компетенції кожна гілка влади повинна бути самостійною, рівною і незалежною від інших, обмеженою тільки законом. Поєднання однією гілкою влади, в тому числі і законодавчою, функцій інших є неприпустимим, тому що призведе до тиранії диктату [13, с. 17-18].

Та все ж, на думку В. Старосольського, послідовне втілення цих приписів неминує б спричинилося до розподілу держави на різні, нічим не взаємопов'язані організації. Запобіжний засіб мислитель вбачав у потребі неохопленої тривладним поділом установи, що утримувала б між ними зв'язок, виступала б запорукою єдності держави та стримувала і врегульовувала би розбіжності у функціонуванні трьох різних влад. Таку верховну владу у державі, на його переконання, має представляти її глава. Відповідно до форм правління, В. Старосольський виділяв монарха як верховну владу у монархії та виборного главу (з титулом президента) республіки [12, с. 186].

Водночас, не заперечуючи ідеї поділу влади, В. Старосольський вважав, що вона апіорно суперечить вченню про народну суверенність, яке визнає лише одну владу – народ, і не допускає жодних обмежень верховної, самостійної, незалежної, неподільної і повної народної влади, у т.ч. поділ її на різні напрями [11, с. 134]. Свою позицію вчений аргументував тим, що теорія поділу влад, визнає виключно за народом лише законодавчу владу; та, поза тим, безпосереднє народоправство, коли носієм законодавчої влади є народ як безпосередній, непохідний законодавчий орган, – є рідкісною формою народовладдя, а поширене, головне, опосередковане народоправство, система репрезентації, коли носієм законодавчої влади виступає спеціально створений (обраний народом) орган. За допомогою представництва, зазначав В. Старосольський, народ здійснює свою суверенність, передусім у законодавстві, адже послы презентують не лише своїх виборців, а увесь

народ [12, с. 190-191]. Такої ж думки дотримується в наш час, зокрема Р. Демчишак, який вважає, що точкою примирення концепцій розподілу влад та народного суверенітету залишався той факт, що одна із гілок влади – законодавча – однозначно визнавалася за народом, що підштовхувало до висновку про те, що в демократичній державі мало панувати, бодай у сфері законодавства, безпосереднє народоправство [14, с. 66–69].

Невипадково судову владу В. Старосольський також аналізував в контексті сумісності концепцій розподілу влад та народного суверенітету. Перша вимагала організації судів відповідно до аристократичного принципу, друга – демократичного. Виборність суддів чи призначення їх главою держави, законодавчою або ж виконавчою владою у той чи інший спосіб реалізують принцип народного суверенітету. З метою захисту прав громадян та недопущення безконтрольності у діях виконавчої влади передбачались адміністративні суди, покликані розглядати нормативно-правові акти виконавчої влади на відповідність закону.

Отже, науково-теоретичні концепції С. Дністрянського та В. Старосольського засвідчують, що у міжвоєнний період українські інтелектуали прагнули вибудувати таку систему стримувань і протигаг окремих гілок влади, яка б сприяла ефективній діяльності державних органів і виступала механізмом, що не дозволяв би концентрувати владу в одних руках. Однак невдала спроба здобути українську державність демократичними методами на тлі успішних проектів державотворення, що здійснювалися деякими авторитарними режимами, спонукала ідеологічних опонентів критично оцінювати наукову спадщину вищезгаданих учених. Як справедливо зазначає В. Резнік, несумісність поглядів на методи досягнення української державності закономірно вилилась у протилежні погляди на принципові засади цієї державності [15, с. 13] як реакція на бездержавний стан та утиски прав української нації. З огляду на це з'являлись нові концепції, які містили чимало конструктивних думок стосовно державного устрою майбутньої незалежної України.

Серед знакових постатей, на ідеях якого формувалась українська політико-правова думка цього періоду, – В'ячеслав Липинський, історик, публіцист, державний і політичний діяч, теоретик українського консерватизму. Учений, зазначає Д. Гаврилюк, був глибоко розчарований практикою демократичного будівництва та народницькою елітою, її нездатністю впоратися з проблемами державного будівництва – організацією армії, служби безпеки, поліції, адміністративного апарату, неспроможністю керувати нацією [16, с. 166]. В. Липинський мріяв про органічне об'єднання єдиною правосвідомістю, ідеологією, однаковим ставленням до методів і способів її здійснення, внаслідок чого встановиться єдиний український правопорядок – українська державність розбудову якої пов'язав з відродженням і модернізацією станового суспільства зразка держави часів Богдана Хмельницького [17, с. 326]. Його державотворча концепція найповніше відображена у «Листах до братів-хліборобів», праці, яку сучасні вчені називають «державницьким Євангелієм» України [18, с. 142]. У ній В. Липинський, аналізує причини, які призвели до знищення української державності і доходить висновку, що «побили ми себе самі. Ідеї, віри, легенди про одну-єдину, всіх Українців об'єднуючу вільну й незалежну Україну провідники нації не створили, за таку ідею не боролись і тому, розуміється, така Україна здійснитись, прибрати реальні живи форми не змогла» [19, с. 16]. Мислитель був переконаний, що подолати перманентну кризу державності можна лише за умови, що на ідейно й морально чистих підставах народиться нова творча українська віра [19, с. 17]. Тобто, нова ідеологія, ідеологія українського консерватизму, основоположником якої він став.

Основною формою державного устрою В. Липинський вважав класократію, тобто розуміння кожним класом свого місця й призначення за наявності провідного класу (еліти), що міцно спирається на авторитет всіх класів почуттям спільності. На його думку, це мав бути державний лад, зорієнтований на співробітництво всіх класів, на обмеження Верховної Гетьманської влади законом, який стоїть над Гетьманом так само, як над всіма [20, с. 172].

Класократія для В. Липинського була альтернативою демократії та охлократії. Власну концепцію він називав «українським гетьманським націоналізмом» або «українським монархізмом» [21, с. 134] і дотримувався думки, що лише спадкова монархія на чолі з гетьманом може об'єднати українську націю, відродити стару національну традицію. Майбутня українська держава мала постати у формі дідовичного, а не виборного гетьманства з обов'язковою передачею успадкованої гетьманської влади. Гетьман мав уособлювати державу і бути своєрідним «національним прапором», найважливішим символом держави. У Гетьмані В. Липинський бачив особу, здатну об'єднати навколо себе всю Україну попри політичні, регіональні, національні й організаційні. Він був переконаний, що без гетьманату, здатного примирити конфліктуючі політичні угруповання, українці «будуть боротися за владу і паплюжити одне одного, як це завжди бувало». Однак В. Липинський був носієм так званої ідеї нового гетьманства або ідеї нового монархізму, з огляду на те, що класократія наділяла главу держави – гетьмана, винятково символічними повноваженнями. Згідно з концепцією кла-

сократії, реальна влада мала належати органам законодавчої і виконавчої влади, регулюватися конституцією і зосереджувалися в руках парламенту.

З огляду на це В. Липинський у процесі забезпечення функціональності суспільства визначальну роль надавав самодіяльності громадян. Він не визнавав патерналістського обов'язку держави, бо вважав, що держава лише тоді життєздатна, якщо базується на ініціативу особи: «Тільки на місцях: по селах і волостях, тільки в продукуючих класах: в селянстві, в робітництві, в культурнім працюючим поміщицтві, в технічно творчій міщанстві, зазначав мислитель, – виробляється і знайдуться організатори держави. Забезпечити цю природну й єдине раціональну людську селекцію якнайширшою децентралізацією й якнайбільшим збереженням чистоти класового принципу – ось велике завдання будучої Української Держави» [19, с. 45].

Однак попри те, що ідея нового монархізму містила прогресивні норми законодавчого регулювання, форму політичного режиму, який В. Липинський вважав оптимальним, сучасні вчені характеризують як «вторитаризм» [22, с. 172] з огляду на те, що основні атрибути держави в класократії є авторитарними. Водночас, слушною є думка Я. Пеленського, що на тогочасному етапі історичного розвитку гетьманська монархія була найперспективнішою формою державного управління на Україні, бо саме вона могла б легітимізувати державну владу» [23, с. 140].

У подальшому монархічні ідеї розвивали галицькі історики та публіцисти Стефан Томашівський (1875–1930) та Василь Кучабський (1895–1945), які, дотримуючись традиційних консервативних концепцій В. Липинського, мали власне бачення державного устрою в Україні. Так, консервативна концепція С. Томашівського, викладена у працях «Українська історія», «Під колесами історії» (1925), «Про історію, героїв і політику» (1929) та ін., базувалася на чотирьох ідеях: особливій ролі Галичини та уніатської церкви в майбутньому державотворенні; українському консерватизмі; об'єднуючій національній ідеї та європеїзації українського руху з опорою на власні сили. На особливості Галичини наголошував також автор концепції «позитивного мілітаризму» В. Кучабський, який сформулював основні завдання та цілі консерватизму у таких працях, як «Большевизм і сучасне завдання українського Заходу», «Україна і Польща. Отверта відповідь польському консерватистові», «Західна Україна у боротьбі між Польщею і більшовизмом 1918–1923» та ін. Головну роль у боротьбі за заснування майбутньої монархічної держави В. Кучабський відводив військовим через втрату іншими соціальними групами спроможності очолити процес державотворення. Однак заперечення ефективності демократичного правління та міфологізація класократичної моделі державного устрою не відповідали політичним та соціальним реаліям міжвоєнної пори, а відтак вони не мали перспективи свого практичного втілення.

На фоні кризи лібералізму, неспроможності еліти зорганізувати результативну боротьбу за відновлення державної незалежності, в українській політико-правовій думці міжвоєнного періоду набула популярності політична та правова ідеологія модерного українського націоналізму. Свого розвитку вона досягла на західноукраїнських землях у працях знакових мислителів і політиків – Д. Донцова, Ю. Липи, М. Сціборського, С. Ленкавського, Є. Коновальця та ін., які активізували пошуки так званого третього шляху для України, вбачаючи його в націократії як формі державного управління. Про це йдеться в працях сучасних науковців О. Багана, Т. Бойка, А. Бутенка, І. Вдовичина, С. Квіта, Г. Ковальського, Р. Ковалю, О. Лернатовича, І. Мамонтова, Р. Онуфрієва, М. Посівнича, О. Ситника, О. Сича, Б. Червака, І. Шліхти а інших.

Так, Д. Донцов у трактаті «Націоналізм» (1926 р.) сформував радикальну авторитарну концепцію «вольового» націоналізму. Однак він не вибудував чіткої концепції державності України, приділяючи більше уваги ідеологічним, аніж державотворчим питанням. Власне, Д. Донцов активно пропагував так звану теорію ордену, протилежну багатопартійному устрою демократичного суспільства. Він віддавав перевагу, як зазначає В. Резнік, політичним системам тоталітарного типу (італійський фашизм, німецький націонал-соціалізм, ленінсько-сталінський більшовизм тощо). Ідеальну українську державу Д. Донцов бачив політичним устроєм, який спирається на охлократичні засади, коли невелика партія «орденського типу» накидає свою тоталітарну волю решті суспільства» [22, с. 13]. Однак, на нашу думку, ототожнювати український націоналізм з італійським чи німецьким фашизмом не коректно, адже він виник у середовищі пригнобленої нації як національно-визвольний рух, що «поєднував відстоювання природних прав людини із творенням необхідного для цього інституційного поля – власної держави» і поступово став найпомітнішим чинником у політичному житті Західної України.

Близькою до концепції чинного націоналізму Д. Донцова була унікальна модель державного устрою М. Сціборського (1897–1941), сформована у соціально-філософській праці «Націократія» (1935 р.). За М. Сціборським, ідеологія націоналізму дає спроможність тверезими очима дивитися на світ, на всі його різноманітні явища та бачити весь неприхований зміст тих життєвих і моральних законів, що на них лише й може бути оперте здорове існування української нації. Ці ідеї, на пере-

конання М. Сціборського, можна було реалізувати завдяки національній революції, яка була внутрішнім, різноманітним у своїх виявах, ідейним, духовно-вольовим, визвольно-політичним і державотворчим процесом української нації, спрямованим на її звільнення, скріплення, впорядкування та забезпечення для неї гідного існування [24, с. 92]. Оптимальну форму суспільної організації мислитель вбачав у державному синдикалізмі, за яким державний лад будується на поєднанні авторитарних принципів управління, ієрархічності та дисципліни із засадами громадського контролю, виборності та самоуправління.

Власне, це засвідчує, підготовлений М. Сціборським «Нарис проектів основних законів (Конституції) Української держави», в якому він обґрунтував утворення авторитарної республіки і водночас передбачив чітку схему розподілу влади на виконавчу, законодавчу та судову [26]. Згідно з цим проектом, майбутню українську державу мав очолювати Голова - Вождь Нації, який обирається пожиттєво (довічно) Великим Збором Нації, у складі Державного Союму та Верховної Ради Національної Праці. М. Сціборський вважав, що в руках Вождя має зосереджуватиметься авторитарна суть націократичної держави, під якою він розумів поєднання здорових елементів монархізму й відповідальності. Водночас Вождь мав очолювати Державний Уряд і своєю владою призначати Державних Секретарів (міністрів) як зі складу Державної Ради, так і з поза неї. Державні Секретарі мали б відповідати за свої уряди не перед Державною Радою, а перед Головою Держави, і звільнятися зі своїх постів за його наказом. Голова держави покликаний був здійснювати «вищий догляд за чинністю законодавчих, виконавчих і судових органів Держави, а також очолювати уряд, розпускати або тимчасово зупиняти «у випадку потреби» діяльність законодавчого органу, мав право абсолютного вето на закони.

Законодавчу владу, на думку М. Сціборського, повинна була представляти Державна Рада, члени якої мали обиратися шляхом голосування на засадах загального виборчого права. Висувати кандидатів мали синдикати і Господарські ради виборчих округів, а у голосуванні брати участь населення відповідного округу. Завдання Голови Держави полягало в координації дій законодавчої та виконавчої гілок влади. Судова влада була покликана стояти на сторожі законності і конституційності [26, с. 100].

Отже, М. Сціборський пропонував будувати українську державну владу на принципах національної диктатури. Згодом вона мала еволюціонувати до громадського суспільства, покликано-го створити загальні умови переходу нації до нормального націократичного устрою, що замінить режим диктатури. Як справедливо зазначає Г. Ковальський, на відміну від інших авторитарних концепцій, М. Сціборський визнавав диктатуру не як незмінний принцип, а лише як виправдану доцільністю тимчасову методу [27, с. 156]. Мислитель розглядав націократію як республіканську форму, вибудовану «на авторитеті влади й організованій на органічному принципі участі в державному керівництві працюючих верств Української Нації» [25, с. 74].

Прикметно, що концепція націократії не передбачала участі в державному управлінні партій не тільки в період національної диктатури, але й в умовах постійного державного ладу. Їх мали замінити синдикати, об'єднані у Всеукраїнській Господарській Раді – дорадчому органі при законодавчій і виконавчій владі. Водночас націократія не уподібнюється тоталітарній державі, адже допускає існування осередків демократії і «громадської творчості» - синдикатів і органів місцевого самоврядування. Сильна своїм авторитетом і стабільністю націократична влада, на думку М. Сціборського, забезпечуватиме широкі можливості самодіяльності населення в найбільш вагомих для історичних українських умов формах громадського самоврядування (краї, повіти, громади (міські, містечкові, сільські). На всіх рівнях адміністративного поділу держави мали існувати також загальнодержавні адміністративні та господарські установи, які виконуватимуть своє призначення під безпосереднім керівництвом державного уряду. Як справедливо пише Р. Онуфріїв, М. Сціборським була створена нова форма держави (республіканська націократія), яка, на думку автора, дозволяла не тільки не допустити помилок попередніх визвольних змагань українців, а й мобілізувати сили до утвердження держави і її розвитку на міжнародній арені [28, с. 214].

Висновки. У 20-ті роки ХХ століття, коли створення української держави перейшло в реальну площину, українські вчені С. Дністрянський і В. Старосольський розробили конституційні проекти, в яких передбачали систему стримувань і противаг окремих гілок влади, яка не дозволяла концентрувати владу в одних руках. Але невдала спроба здобути українську державність демократичними методами на тлі успішних проектів державотворення, що здійснювалися деякими авторитарними режимами, спонукала ідеологічних опонентів критично оцінювати класичні принципи побудови Української держави. Розчаровані результатами та наслідками національно-визвольної боротьби, вони сформували альтернативні проекти державного устрою України: консерватори - концепцію гетьманської монархічної держави (класократію), а націоналісти – націократію. Попри те, що світоглядні парадигми конституційних проектів, вибудовані представ-

никами української політико-правової думки національно-демократичного, консервативного та націоналістичного спрямування, кардинально різнилися між собою, їх автори намагалися відшукати для української державної моделі все корисне, що міг би дати досвід демократії з її чіткою структурою владних інституцій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кравців О.Р. Ідея поділу влади в українській політико-правовій думці XIX – поч. XXI ст.: автореф. дис. ... канд. юр. наук: 12.00.01. Львів, 2018. 25 с.
2. Енциклопедія Львова. Т. 2. За ред. А. Козицького. Львів: *Літопис*, 2008. 608 с.
3. Проект статуту «Основи державного устрою Галицької Республіки». Листопад 1918 р. ЦДІАЛ України, ф. 462, оп. 1, спр. 216, арк. 1-2.
4. Конституція Західноукраїнської Народної Республіки [проект Станіслава Дністрянського] (1920 року). URL: <http://constituanta.blogspot.com/2012/08/1920.html>.
5. Медвідь А. Щодо закріплення прав людини та основоположних свобод у проектах конституції Західноукраїнської народної республіки. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2016. № 2. С. 16–23.
6. Стецюк П. Б. Періодизація розвитку та еволюція змісту конституційно-правових доктрин в Україні (до постановки проблеми). *Вісник Львівського національного університету. Сер. юридична*. 2001. Вип. 36. С. 178–185.
7. Колекція окремих документальних матеріалів українських націоналістичних емігрантських установ, організацій та осіб. Державний історичний архів вищих органів влади і управління України (ДІАВОВУ). Ф. 4465. Оп. 1. Спр. 474. Арк. 1–79.
8. Стецюк П.Б. Проект Конституції ЗУНР академіка С. Дністрянського. *Вісник Львівського університету. Сер. юридична*. 1999. Вип. 34. С. 8–15.
9. Дністрянський С. Теорія конституції. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 4465. Оп. 1. Спр. 474. Арк. 147.
10. Конституція незалежної України. За ред. В.Ф. Погорілка, Ю.С. Шемшученка, В.О. Євдокимова. К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2000. 428 с.
11. Старосольський В. Політичне право: курс лекцій. Подебради: Український техн.-господарський інститут ЧСР, 1933–1934. 321 с.
12. Старосольський В. Політичне право: курс лекцій. Ч. 14. Реґенсбург-Новий Уль: УТГІ, 1950. 373 с.
13. Процюк І.В. Поділ влади — фундаментальний принцип демократичної правової державності. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. Випуск 9. 2005. С. 14–24.
14. Демчишак Р.Б. Політико-правова сутність, повноваження та розподіл державної влади у політологічній спадщині Володимира Старосольського *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*, II(4), Issue: 23, 2014, с. 66–69. www.seanewdim.com.
15. Рєзнік В. Державницькі теорії Д. Донцова і В. Липинського: порівняльний аналіз: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01. К., 2008. 18 с.
16. Гаврилюк Д. Державницька концепція В. Липинського. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету*. Серія: Історія, економіка, філософія. 2008. Вип. 14. С. 166–176.
17. В'ячеслав Липинський та його доба: Книга перша: наукове видання / упорядники: Т. Осташко, Ю. Терещенко. Київ, 2010. 560 с.
18. Смолій В.А., Ричка В.М. В'ячеслав Липинський та його праця «Україна на переломі. 1657–1659». *Український історичний журнал*. 1992. № 3.
19. Липинський В'ячеслав. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. Писані 1919–1926 рр. Відень, 1926. 540 с.
20. Огородник І., Русин М. Українська філософія в іменах. К., 1997. 326 с.
21. Стисло Т.Р. Консервативна концепція держави у поглядах В. Липинського та його прихильників. *KELM*. 2023. № 5. С. 106–109.
22. Приходько Сергій. Модель політичної системи В. Липинського. В'ячеслав Липинський в історії України. К., 2002. С. 162–163.
23. Пеленський Я. В'ячеслав Липинський засновник державницької школи в українській історіографії. *Український історичний журнал*. 1992. № 3.
24. Сціборський М. Націократія. Вінниця. Державна картографічна фабрика, 2007. 106 с.
25. Сціборський М. Нарис проекту основних законів (Конституції) Української Держави. *DIASPORIANA.ORG.UA*. Електронна бібліотека. URL: <https://diasporiana.org.ua/politologiya/16540-stsiborskiy-m-naris-proektu-osnovnih-zakoniv-konstitutsiyi-ukrayinskoyi-derzhavi/> Дата звернення: 22.12.2021).

26. Альтер П. Звільнення від залежності і пригноблення: до типології націоналізму. Націоналізм: Антологія. Упорядники: О. Проценко, В. Лісовий. К: *Смолоскип*, 2010. С. 555–573.
27. Ковальський Г.Є. Соціально-філософські аспекти націократичної теорії. *Наука. Релігія. Суспільство*. № 2, 2009. С. 152–157.
28. Онуфріїв Р.М. Націократична концепція держави М.Сціборського. *Держава та регіони. Серія: Право*, 2020 р., № 1 (67), том 1. С. 210–215.

УДК 342.4

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.25>

ПЕРШІ ПОВОЄННІ ВИБОРИ В УКРАЇНІ: ПЕРЕВАГИ МАШИН САМООБСЛУГОВУВАННЯ

Монастирський М.В.,*аспірант кафедри кримінального аналізу та
інформаційних технологій**Одеського державного університету внутрішніх справ*

ORCID: 0009-0009-6295-1286

e-mail: mirekcom6@gmail.com

Монастирський М.В. Перші повоєнні вибори в Україні: переваги машин самообслуговування.

Стаття присвячена актуальній проблемі гарантування виборчих прав українських біженців на перших повоєнних виборах в Україні. Актуальність проблеми підкреслюється тим, що державний орган адміністрування виборами в Україні – Центральна виборча комісія створила спеціальну робочу групу для розв'язання цієї проблеми. Викликом державній системі гарантування виборчих прав громадян України стала еміграція в наслідок цієї війни. Існуюча мережа виборчих дільниць за кордоном не відповідає сучасному розселенню Українського народу; зокрема, в країнах Європейської Унії. На часі питання впровадження нових процедур голосування для гарантування виборчих прав українців за кордоном. Серед найбільш обговорюваних в Україні: поштове голосування, голосування через інтернет, голосування на додаткових виборчих дільницях.

Предметом дослідження обрано голосування на додаткових виборчих дільницях, або так зване «розширене особисте голосування». Визначено, що це такий спосіб видачі бюлетенів у день голосування на виборчій дільниці закордонного виборчого округу, коли виборець отримує бюлетень за межами приміщень Міністерства закордонних справ України. Доведено, що для отримання виборцем бюлетеня на додаткових виборчих дільницях не обов'язкова попередня реєстрація через Державний реєстр виборців. Обґрунтовано, що додаткові виборчі дільниці, скоріш за все, будуть розміщені в приміщеннях Міністерства національної єдності України.

З'ясовано, що будь-яка можлива кількість додаткових виборчих дільниць в країнах найбільшого розміщення українських біженців: Німеччині, Польщі, Чехії – однаково буде значно меншою за необхідну норму. Додаткові виборчі дільниці необхідні, але недостатні для гарантування виборчих прав громадян України за кордоном.

Запропоновано до обговорення варіант машинної видачі бюлетенів для облаштування зон самообслуговування виборців на додаткових виборчих дільницях. Зазначена головна перевага використання машин самообслуговування над ручною працею виборчих комісій – понад нормальна швидкість обслуговування виборців і опрацювання бюлетенів. Впровадження машинних зон самообслуговування на додаткових виборчих дільницях є достатньою для гарантування виборчих прав українців за кордоном на перших повоєнних виборах.

Ключові слова: виборче право, машини для голосування, спеціальні процедури голосування, альтернативні способи голосування, розширене особисте голосування, додаткові виборчі дільниці, виборчі права біженців

Monastyrskiy M.V. The first post-war elections in Ukraine: the advantages of self-service machines.

The article is devoted to the problem of ensuring the electoral rights of Ukrainian refugees in European countries in the first national post-war elections. The urgency of the problem is emphasized by the fact that the state body for administering elections in Ukraine, the Central Election Commission, has created a special working group to solve this problem. The state system of guaranteeing the electoral rights of Ukrainian citizens was challenged by emigration as a result of this war. The existing network of polling stations abroad does not correspond to the current settlement of the Ukrainian people; in particular, in the countries of the European Union. The issue of introducing new voting procedures to guarantee the electoral rights of Ukrainians abroad is timely. Among the most discussed in Ukraine: postal voting, voting via the Internet, voting at additional polling stations.

The subject of the study is voting at additional polling stations, or the so-called "extended personal voting". It was determined that this is a method of issuing ballots on voting day at an election station of a foreign electoral district, when the voter receives a ballot outside the premises of the Ministry of

Foreign Affairs of Ukraine. It was proven that in order for a voter to receive a ballot at additional polling stations, prior registration through the State Register of Voters is not required. It was substantiated that additional polling stations will most likely be located in the premises of the Ministry of National Unity of Ukraine.

It has been found that any possible number of additional polling stations in the countries with the largest number of Ukrainian refugees: Germany, Poland, the Czech Republic - will still be significantly less than the required norm. Additional polling stations are necessary, but insufficient to guarantee the voting rights of Ukrainian citizens abroad.

The option of machine-based ballot issuance for the arrangement of voter self-service zones at additional polling stations was proposed for discussion. The main advantage of using self-service machines over manual labor by election commissions was noted - the above-normal speed of serving voters and processing ballots. The introduction of machine-based self-service zones at additional polling stations is sufficient to guarantee the voting rights of Ukrainians abroad in the first post-war elections.

Key words: suffrage, voting machines, special voting procedures, special voting arrangements, expanded in-person voting, additional polling stations, refugee voting rights.

Постановка проблеми. Державний орган управління виборами в Україні Центральна виборча комісія (далі - ЦВК) уважно розглядає можливість використання нових (не передбачених чинним законодавством) способів голосування на перших повоєнних виборах в Україні для виборців за кордоном [1, с. 20]. За оцінками Голови ЦВК Олега Діденко, таких виборців «мільйони» [1, с. 5]. Спеціально для них ЦВК створила робочу групу для напрацювань за наступними напрямком: 1) «спрощення виборчих процедур та додаткових заходів підвищення пропускної спроможності на закордонних виборчих дільницях»; 2) «розширеного особистого голосування на закордонних виборчих дільницях»; 3) «впровадження поштового голосування»; 4) «впровадження електронного голосування (інтернет-голосування)» [1, с. 20].

Міжнародний інститут демократії та сприяння виборам International IDEA класифікує інтернет-голосування (remote voting electronically or online), поштове голосування (postal voting) та розширене особисте голосування (polling stations abroad) [2, с. 31] як special voting arrangements, що можна перекласти українською в контексті цієї класифікації як «спеціальні процедури голосування», або «спеціальні механізми голосування» (тут і далі за джерелом переведено нами. – М. М.) [2, с. 28–30]. Класифікація інституту містить одинадцять типів таких механізмів і цей список «не є закритим» [2, с. 30]. Крім того, зазначається, що термін «спеціальні процедури (механізми) голосування» не є загальноприйнятим, а сама термінологія «варіюється між різними країнами та організаціями» [2, с. 30]. Спеціальні механізми є альтернативою звичайному голосуванню.

Звичайне голосування, яке є особистим волевиявленням на виборчій дільниці, «розглядається як забезпечення «золотого стандарту» доброчесності та прозорості виборів» [2, с. 28]. Однак ЦВК у звітах за 2023 [1] і 2024 [3] роки не надає якогось розгорнутого пояснення необхідності відступити від цього стандарту «для виборців у закордонному виборчому окрузі після припинення чи скасування воєнного стану в Україні» [1, с. 19].

Стан опрацювання проблематики. Міжнародна фундація виборчих систем (далі – IFES) у січні 2023 року опублікувала «Звіт за результатами технічної оцінки процесу організації Україною голосування за кордоном» [4]. Відповідно до назви і за змістом звіт є спеціальним дослідженням можливості проведення голосування для українців за кордоном «під час перших післявоєнних виборів» [4, с. 2]. Головним адресатом звіту названо ЦВК: «Проведення відповідного дослідження було підтримано основним бенефіціаром IFES – Центральною виборчою комісією» [4, с. 6]. (Дозволимо собі зловоденне зауваження, що звіт підготовлено «за підтримки Агентства США з міжнародного розвитку (USAID)» [4, с. 3]).

Ще одним ґрунтовним дослідженням теми перших повоєнних виборів в Україні стала спільна праця відомих вітчизняних фахівців із виборчого права Юрія Ключковського й Володимира Венгера «Передумови та виклики для організації й проведення виборів в Україні у післявоєнний час (станом на грудень 2023 року)» [5]. Автори присвятили закордонному виборчому округу частину «Проблеми забезпечення умов для голосування за межами України під час післявоєнних виборів» [5, с. 20–23]. Дослідження проводилося за підтримки Ради Європи в межах проєкту «Підтримка демократичних післявоєнних виборів в Україні», що впроваджується в межах Плану дій Ради Європи для України «Стійкість, відновлення та відбудова» на 2023–2026 роки» [5, с. 2]. (Дослідження не фінансувалося USAID).

Громадянське суспільство в Україні теж долучилося до роботи з підготовки до перших повоєнних виборів [1, с. 13]. Громадські організації: Центр політико-правових реформ (далі - ЦППР) і Громадянська мережа ОПОРА (далі – ОПОРА) – у січні 2024 року спільно підготували та презенту-

вали «Білу книгу» [6] про підготовку та проведення повоєнних виборів. (Зазначимо, у книзі відсутня інформація про джерело фінансування). Крім того, ЦППР і ОПОРА разом із українським представництвом IFES та Всеукраїнською ініціативою «Активна Громада» у грудні 2023 року провели громадські обговорення й опублікували звіт «Виклики перших післявоєнних виборів» [7]. (USAID названо спонсором цього заходу [7, с. 1]).

У наведених публікаціях висловлюються різні думки щодо використання спеціальних механізмів голосування для українців за кордоном. Наприклад, звіт IFES «надає зацікавленим сторонам вичерпний огляд усіх важливих аспектів (особливо складних) трьох альтернатив чинному механізму особистого голосування в українських дипломатичних представництвах: розширеного особистого голосування, голосування поштою та інтернет-голосування» [4, с. 3]. Це саме ті три альтернативи, за якими ЦВК створила робочу групу.

Науковці Ю. Ключковський і В. Венгер також розглядають зазначені вище три альтернативи, а додатково ще й можливість «проведення голосування протягом кількох днів (дострокове голосування)» [5, с. 22] (early voting згідно з класифікацією інституту International IDEA [2, с. 31]).

У «Білій книзі» згадується лише розширене особисте голосування, яке називають голосуванням на тимчасових виборчих дільницях: «Законодавцю варто розглянути можливість внесення змін до Виборчого кодексу, які передбачатимуть можливість створення тимчасових закордонних виборчих дільниць поза приміщеннями дипломатичних установ, а також врегулювати порядок створення таких дільниць і їх функціонування» [6, с. 34-35].

Українське громадянське суспільство висловлює скептичні та категоричні думки щодо впровадження альтернативних процедур голосування для українців за кордоном. Наприклад: «Ніяких нових способів голосування за кордоном на післявоєнних виборах. Це не конституційно. Якщо запроваджувати такі для українців за кордоном, то чому не зробити те ж саме для, наприклад, військових, в'язнів, ушпиталених до лікарні тощо...» [7, с. 13]. Проте, коли мова заходить виокремлено про розширене особисте голосування, ставлення менш категоричне, а більш скептичне: «Навіть розширення пропускну здатності дільниць та відкриття додаткових дільниць може не допомогти мільйонам українців реалізувати своє право на волевиявлення» [7, с. 14].

Розглянуте доводить, що всі дотичні спільно обговорюють лише одну альтернативу для голосування українців за кордоном на перших повоєнних національних виборах. Розширене особисте голосування на додаткових (тимчасових) виборчих дільницях у закордонному виборчому окрузі є предметом нашого дослідження.

Метою дослідження є спроба передбачити важливі деталі реалізації виборчих прав українців за кордоном у спосіб розширеного особистого голосування на перших повоєнних виборах в Україні.

Виклад основного матеріалу слід почати з пояснення фахівців із виборчого права щодо необхідності відкриття додаткових виборчих дільниць розширеного особистого голосування для українських виборців за кордоном в умовах мільйонної еміграції Українського народу: «Традиційно голосування громадян України на виборах за межами держави проводилося на виборчих дільницях, розміщених у приміщеннях дипломатичних представництв України ... Очевидно, що у теперішніх умовах така кількість виборчих дільниць не зможе забезпечити голосування реальної кількості українських виборців. Це змушує шукати додаткові можливості для забезпечення їхнього голосування ... Найбільш очевидним способом розширення доступу виборців за кордоном до виборчих дільниць є збільшення їхньої кількості та наближення їх до місць проживання значної кількості українських громадян у відповідній державі» [5, с. 21]. «Можливість проголосувати для більшої кількості людей без зміни способу реалізації права голосу шляхом створення виборчих дільниць за межами дипломатичних та консульських установ отримала назву «розширеного особистого голосування» [4, с. 61].

1. Наступне визначення предмету нашого дослідження ґрунтується на аксіомі, що обов'язком держави в особі ЦВК на будь-яких виборах є видати виборчі бюлетені, зібрати ці бюлетені (а не інші), порахувати ці бюлетені (а не інші). Відповідно, так зване «розширене особисте голосування» це один із альтернативних способів *видачі* виборчих бюлетенів, а не альтернативний спосіб голосування. Голосування в Україні є таємним і добровільним без жодних альтернатив - це принцип виборчого права [8, с. 418, с. 525] і норма українського виборчого законодавства [9, ст. 71; 10, ст. 15-16]. Цей безальтернативний принцип голосування виборців і ця аксіома варіативності способів видачі державою бюлетенів для голосування підкреслюють думку про те, що ЦВК є державним органом управління *видачею* виборчих бюлетенів, а не організатором голосування Українського народу. Народ України голосує самостійно.

Загалом, як вже відомо, обговорюються ще три можливих варіанти нових способів видачі виборчих бюлетенів українцям за кордоном на перших повоєнних виборах: кількадедне, поштою та інтернетом. Ці три способи не є предметом дослідження.

Характерні ознаки, які відрізняють так зване «розширене особисте голосування» від інших трьох можливих альтернативних способів видачі бюлетенів виборцям за кордоном на перших повоєнних виборах, а також від звичайного способу, яким українці за кордоном отримували бюлетені на попередніх виборах, вже відомі і можуть бути перелічені: а) не використовує пошту для видачі бюлетенів; б) не видає бюлетні за допомогою мережі Інтернет; в) видає бюлетні в день голосування, а не кілька днів; г) видає бюлетені за межами дипломатичних установ. Важливо, що так зване «розширене особисте голосування» називають також голосуванням на тимчасових виборчих дільницях або на додаткових виборчих дільницях, тобто вважається, що – ще одна характерна ознака – д) видача бюлетенів відбувається на виборчій дільниці. Таким чином, усі ці характерні ознаки так званого «розширеного особистого голосування» дозволяють правильно визначити поняття цього способу видачі виборчих бюлетенів і предмет нашого дослідження: це *такій спосіб видачі виборчих бюлетенів у день голосування на виборчій дільниці закордонного виборчого округу, коли виборець отримує бюлетень за межами дипломатичних представництв своєї країни.*

Слід мати на увазі, що різні альтернативні способи видачі виборчих бюлетенів можуть поєднуватися між собою [2, с. 103]. Через це може виникати плутанина. Наприклад, «розширене особисте голосування» може бути кількадечним, тобто достроковим [2, с. 104]. Тоді виникає новий альтернативний спосіб видачі виборчих бюлетенів, який можна назвати, наприклад, «*достроковим розширеним особистим голосуванням*» і який, ясна річ, не є предметом дослідження.

2. Робочою гіпотезою дослідження є припущення, що в Україні вже прийняте рішення про відкриття мережі додаткових виборчих дільниць для українців у закордонному виборчому окрузі. Принаймні, зараз, на початку 2025 року, можна спостерігати певні дії української влади, які дають підстави для такого припущення.

Нове Міністерство національної єдності України (далі – Міністерство єдності) активно розпочало роботу по створенню так званих «хабів єдності» у «ключових країнах перебування українців, насамперед у Німеччині, Польщі та Чехії» [11]. А Міністерство закордонних справ України (далі – МЗС) збільшує кількість дипломатичних представництв у Польщі: «МЗС буде посилювати консульську присутність в Польщі, зокрема, планується відкриття двох додаткових консульських установ у Жешуві та Познані» [12].

Саме про ці три країни мова йде у звіті IFES щодо розширеного особистого голосування: «Україні доведеться створювати значну кількість (мова йде про десятки чи навіть сотні) додаткових виборчих дільниць у таких країнах як Польща, Німеччина, Чехія» [4, с. 15].

Ці два міністерства ведуть паралельну роботу по збільшенню кількості приміщень у трьох країнах Європейського Союзу, де перебуває більше половини усіх українських біженців: «4,2 мільйони українців мали статус тимчасового захисту в країнах Євросоюзу станом на 31 серпня 2024 року, за офіційними даними ЄС. 60% від загальної кількості наших біженців прихистили разом у Німеччині (1,1 млн), Польщі (975 тис.) та Чехії (376 тис.)» [13].

Зрозуміло, що нові приміщення МЗС не можуть бути додатковими виборчими дільницями, а напевно будуть звичайними виборчими дільницями закордонного виборчого округу. А ось нові приміщення Міністерства єдності відповідають характерним ознакам додаткових виборчих дільниць для видачі бюлетенів за кордоном. По-перше, ці приміщення не є приміщеннями МЗС: «Unity Hub не має статусу дипломатичної установи – для цього функціонують посольства й консульства», – відмітив цю характерну особливість очільник Міністерства єдності Олексій Чернишов [14].

А по-друге, як запевнив міністр Чернишов, приміщення «хабів єдності» відкривають з метою підтримання зв'язку між українцями за кордоном і українською державою: «Україна не має на меті примусово повертати своїх громадян чи встановлювати штучні обмеження за кордоном. Наша основна мета – створити умови для добровільного повернення українців на Батьківщину. Водночас наші співвітчизники, які наразі живуть за кордоном, зможуть підтримувати зв'язок з Україною, зокрема, через хаби єдності (Unity Hub), які будуть створені вже незабаром у Німеччині, Польщі, Чехії та інших країнах» [11].

Пригадаємо, що згідно Конституції України [9, ст. 5, ст. 69–74], вибори якраз і є головним зв'язком між українцями і Україною, а ці українські біженці в Польщі, Чехії та Німеччині є народом України – єдиним джерелом влади в Україні. І поки пан Чернишов не спростує цей зв'язок, є припустимим вважати, що, скоріш за все, українською владою вже прийняте позитивне рішення по впровадженню в Україні так званого «розширеного особистого голосування» для українців за кордоном на перших повоєнних виборах.

3. Найбільшою проблемою видачі бюлетенів українцям за кордоном на перших повоєнних виборах називають реєстрацію (облік) виборців. IFES ставить цю проблему на перше місце: «Вочевидь, процес організації голосування Україною за кордоном потребує реформи... Така реформа, в першу чергу, має торкатись питання реєстрації виборців» [4, с. 91].

Проблема реєстрації виборців за кордоном полягає у тому, що ЦВК не вміє видавати виборчі бюлетені без попередньої реєстрації виборців на отримання цих бюлетенів: «Підставою реалізації виборцем свого права голосу на виборах і референдумі є його включення до списку виборців на виборчій дільниці. Списки виборців на кожній виборчій дільниці складаються на основі відомостей Державного реєстру виборців (далі – ДРВ, Реєстр), який ведеться в електронній формі з єдиною централізованою базою даних, що містить персональні дані усіх виборців України, у тому числі і тих, хто проживає чи тимчасово перебуває за кордоном» [4, с. 37]. Попередня реєстрація виборців є поширеною у світі практикою видачі виборчих бюлетенів [8, с. 215] і саме такий порядок отримання виборчих бюлетенів українцями за кордоном діє зараз: «Документами, які є підставою для отримання виборчого бюлетеня і можуть бути використані на закордонній виборчій дільниці, є виключно:

- паспорт громадянина України для виїзду за кордон (за умови включення до списку виборців на дільниці);
- дипломатичний паспорт України (за умови включення до списку виборців на дільниці);
- службовий паспорт України (за умови включення до списку виборців на дільниці)» (виділено нами. – М. М.) [15].

Проблема реєстрації виборців за кордоном не впливає із визначення поняття так званого «розширеного особистого голосування». Ця проблема виникає через те, що Державний реєстр виборців знищено цією війною. ЦВК визнає втрату Реєстру [3, с. 29-30; 16]. А без Реєстру ЦВК не вміє складати списки виборців і, відповідно, видавати виборчі бюлетені.

На нашу думку, рішенням цієї проблеми могла би бути відмова від умови попередньої реєстрації виборців за кордоном для отримання бюлетенів на перших повоєнних виборах з огляду на те, що відсутність обліку міліонів біженців за кордоном є подією надзвичайною. Однак IFES іншої думки. IFES пропонує ЦВК наступне рішення: «видається доцільним запровадити механізм активної реєстрації тільки для виборців за кордоном» [4, с. 59], розуміючи під цим перехід «від пасивної реєстрації, коли виборців в основному включають у списки виборців на основі даних періодичного поновлення Державного реєстру виборців, до активної реєстрації, коли виборці мають подати заяву про бажання проголосувати за кордоном із зазначенням даних про своє місце перебування, зокрема адреси проживання за кордоном, та/або контактні дані включно з номером телефону та адресою електронної пошти» [4, с. 13]. Без такої заяви, за задумом IFES, виборці за кордоном не мали би права отримувати свій бюлетень: «без відповідної заяви виборці не включаються до списку виборців, а отже, й не голосують» [4, с. 59]. Все просто і ясно. Проте Ю. Ключковський і В. Венгер не погоджуються із такою думкою IFES: «Складна ситуація з забезпеченням реального обліку виборців не може бути вирішена сподіваннями виключно на ініціативу та активність самих виборців» [5, с. 18].

Отже, найбільша проблема перших повоєнних виборів далека від розв'язання. Існує не менше трьох різних думок щодо її вирішення: 1) потрібна «активна» реєстрація замість «пасивної»; 2) не потрібно замінювати «пасивну» реєстрацію «активною»; 3) попередня реєстрація не потрібна взагалі для українців за кордоном на перших повоєнних виборах. Зупинимось по черзі на кожному варіанті.

3.1. IFES пояснює необхідність впровадження цієї «активної реєстрації» кількома аргументами: «Двома основними аргументами на захист зміни механізму реєстрації виборців за кордоном є необхідність визначити фізичне місце перебування виборців за кордоном та підвищення рівня інклюзивності виборів» [4, с. 61]. Перший аргумент, на нашу думку, є прийнятним. Дійсно, для того щоб видати у день виборів бюлетені виборцям, наприклад у Німеччині, Польщі та Чехії, необхідно попередньо знати, куди саме та скільки їх треба доставити з України, щоб усі бажаючи могли отримати свій бюлетень. Але цей аргумент спростовує сам факт появи «хабів єдності»: ці приміщення для українців відкриваються без попередньої «активної» реєстрації українців за кордоном. Отже, насправді «активна» реєстрація виборців не є необхідною «для ухвалення рішення про відкриття додаткових виборчих дільниць та планування логістичних питань» [4, с. 59]. Перший аргумент спростовано. Далі, другий аргумент, на нашу думку, взагалі не є аргументом на користь «активної» реєстрації виборців, оскільки стосується не всіх виборців за кордоном, а лише тієї частини людей з інвалідністю, які потребують «розумного пристосування» [4, с. 61]. А тому «активна» реєстрація виборців за кордоном не має переконливих аргументів на свою користь.

Активні українці за кордоном мають можливість реєструватися на отримання бюлетенів за власної ініціативи і без необхідності впровадження спеціального «механізму активної реєстрації» для всіх виборців за кордоном: «За чинним законодавством, для включення до списку виборців на закордонній виборчій дільниці виборцям необхідно або стати на консульський облік, або змінити виборчу адресу (для чого необхідно надати документи, що підтверджують адресу проживання за

кордоном), або тимчасово змінити місце голосування без зміни виборчої адреси (документи, що підтверджують місце голосування, не вимагаються)» [4, с. 59]. Зрозуміло, що ці способи, скажімо так, *самореєстрації* передбачені законодавством для голосування в приміщеннях МЗС і не мають ніякого відношення до так званого «розширеного особистого голосування». Проте гіпотеза про розміщення додаткових виборчих дільниць в приміщеннях «хабів єдності» дозволяє прогнозувати, що такі способи самореєстрації виборців за кордоном, як зміна виборчої адреси або зміна місця голосування без зміни виборчої адреси будуть доступні українцям в «хабах єдності» також. Це означатиме, що Міністерство єдності буде виконувати функції органу ведення Державного реєстру виборців.

Схоже на те, що Міністерство єдності, скоріш за все, буде наділене функціями «органу ведення Реєстру стосовно виборців, які проживають або перебувають за межами України» [17, ст. 14, п. 12] так само, як ці функції виконує МЗС. Це переконливо доводить сам міністр О. Чернишов: «Ці хаби матимуть кілька ключових функцій: забезпечити культурну, освітню, соціальну та адміністративну підтримку українській громаді, а також сприяти поверненню українців додому ... Наше завдання – підтримати тих, хто прагне повернутися, та забезпечити їм вирішення ключових питань: житло, робота, освіта, медичне обслуговування, реєстрація тощо... Крім того, Unity Hub співпрацюватиме з ДП «Документ», допомагаючи опрацьовувати звернення для отримання необхідних документів ... Центр єдності стане також точкою входу до отримання консульських послуг або консультацій» [14].

Виключено, що звернення громадян буде анонімним. Отже, Міністерство єдності буде отримувати персональні данні громадян України за кордоном. Це з однієї сторони. З іншої сторони, Державний реєстр виборців, коли його робота буде відновлена, нагально потребуватиме персональні дані українських громадян за кордоном. У цій ситуації Міністерство єдності опиняється в положенні органу виконавчої влади, який об'єктивно може здійснювати функції органу ведення Державного реєстру виборців за кордоном, як це робить МЗС зараз.

Таким чином, «хаби єдності» не тільки спростовують ідею заміни існуючої «пасивної» моделі реєстрації виборців на «активну» за кордоном, поява цих «хабів» також свідчить про те, що, скоріш за все, модель «пасивного» обліку виборців буде доповнена новим виконуючим функції органу ведення Державного реєстру виборців – Міністерством єдності.

3.2. Зважаючи на це, можна прогнозувати, що пропозиція «активної» реєстрації виборців за кордоном, скоріш за все, не буде підтримана в Україні.

3.3. Залишається розглянути можливість взагалі обійтись без попередньої реєстрації виборців на отримання виборчих бюлетенів за кордоном у день перших повоєнних виборів. Згідно визначення Конституції України, виборцем є громадянин України, який досяг вісімнадцятирічного віку і не визнаний судом недієздатним [9, ст. 70]. Саме тому в теорії виборчого права попередня реєстрація виборця не є обов'язковою умовою для отримання бюлетеня: «Взагалі кажучи, реєстр виборців не є необхідним. Практично реальним є механізм, коли кожен виборець може прийти на будь-яку виборчу дільницю у день голосування, подати паспорт чи інший документ, який засвідчує його формальну відповідність виборчим цензам і отримати виборчий бюлетень для голосування. Такий механізм гарантує реалізацію права голосу кожним виборцем держави, а отже, відповідає принципу загального виборчого права» [8, с. 215].

Умова попередньої реєстрації на отримання виборчого бюлетеня не є виборчим цензом, а отже, не є юридично необхідною умовою для отримання виборцем бюлетеня. «Виборчі цензи – це встановлені конституцією та деталізовані виборчим законодавством спеціальні умови набуття та здійснення виборчого права ... За загальним правилом при нормативно-правовому встановленні виборчих цензів верховенство належить конституції держави, а вже потім виборчим законам. Це означає, що виборчі цензи не можуть встановлюватися законами, якщо вони прямо не передбачені конституцією держави. У разі встановлення виборчим законом виборчого цензу, який прямо не передбачений конституцією держави, він як правило, згодом визнається неконституційним» [18, с. 115]. Жодного такого цензу «реєстрації виборця» або «списку виборців» Конституція не передбачає.

Конституційний Суд України (далі – КСУ) у 2009 році виносив відповідне рішення. Тоді КСУ не підтримав обов'язковість реєстрації виборців за кордоном у спосіб перебування на консульському обліку для отримання виборчого бюлетеня на виборах президента України: «Конституційний Суд України вважає, що положенням частини шостої статті 2 Закону N 474 (474-14) встановлено додаткову вимогу щодо реалізації активного виборчого права для громадян, які проживають або перебувають у період підготовки і проведення виборів за межами України, - перебування на консульському обліку, чим звужено зміст та обсяг права громадян обирати Президента України. Отже, положення частини шостої статті 2 Закону N 474 (474-14) щодо визначення перебування на консульському обліку умовою реалізації права голосу на виборах Президента України не відповідає

частинам другій, третій статті 22, частині першій статті 24, частині першій статті 38, частині першій статті 64, частині першій статті 71, частині першій статті 103 Конституції України (254к/96-В) (є неконституційним)» [19].

Отже, реєстрація виборців за кордоном на перших повоєнних виборах є додатковою, але юридично необов'язковою умовою, яка у день виборів на очах усього демократичного світу може – а до цієї можливості слід поставитись серйозно – безпідставно позбавити права обирати собі владу значну частину Українського народу.

Просто відмовитись від попередньої реєстрації виборців за кордоном не достатньо. У такому випадку передбачувано виникне ризик зловживання виборчими правами і масового порушення «принципів рівного виборчого права та одноразового голосування» [8, с. 215]. Ця проблема відома і має деякі відпрацьовані рішення: «Як зазначають експерти Бюро з демократичних інститутів і прав людини Організації з безпеки і співробітництва в Європі, зустрічаються такі додаткові заходи захисту, як маркування пальців виборця чорнилом, чи проставлення штампів у документах, які посвідчують особу виборця» [8, с. 216]. На нашу думку, у добу швидкого і доступного інтернету можна не витрачати чорнила на пальці виборців чи їх паспорти, а можна просто у день виборів вносити кожного виборця, який отримує бюлетень, до списку у програмі Word або Excel із функцією «пошук». Таким чином, в реальному часі створюється децентралізована мережа електронних дільничних списків справжніх виборців для гарантування принципу «один виборець – один голос». Попередня централізована реєстрація виборців через Державний реєстр виборців перестав бути незамінною процедурою електронного адміністрування видачі бюлетенів унікальним виборцям.

Завершуючи загальний огляд проблеми попередньої реєстрації виборців за кордоном, зазначимо, що вважати цю реєстрацію обов'язковою ознакою додаткових виборчих дільниць за кордоном немає ні правових підстав, ні адміністративно-управлінської необхідності. Наразі визначення поняття так званого «розширеного особистого голосування» залишається без змін: це спосіб видачі бюлетенів для голосування у день виборів на виборчих дільницях закордонного виборчого округу, які розташовані за межами дипломатичних установ.

4. Із наведеного випливає, що облік виборців за допомогою Державного реєстру виборців насправді не може бути головною чи першочерговою проблемою видачі виборчих бюлетенів українцям за кордоном на перших повоєнних виборах. І дійсно, пригадаємо, що необхідність у додаткових виборчих дільницях за кордоном виникла не через втрату державою централізованої бази даних виборців, а через те, що існуюча за кордоном кількість приміщень МЗС не відповідає фактичній кількості українських біженців від війни. Саме ця невідповідність, на нашу думку, є головною проблемою і на ній слід зосередитися.

За останніми даними лише в одній Польщі на обліку приймаючої сторони знаходиться 1,5 млн. громадян України [20]. Дізнатися приблизну кількість виборців серед цих громадян можна, використавши формулу Ю. Ключковського та В. Венгера: «враховуючи, що близько третини з них – діти та підлітки, кількість українських виборців становить орієнтовно...» [5, с. 18]. Отже, у день виборів на українські виборчі дільниці в Польщі може прийти 1 млн. виборців.

Україна в цей день мала би відкрити відповідну кількість виборчих дільниць в Польщі. Існують норми розрахунку необхідної кількості виборчих дільниць і необхідної кількості членів дільничних комісій для видачі бюлетенів. Ці норми наводять Ю. Ключковський і В. Венгер: «передбачені Виборчим кодексом процедури обслуговування виборця при його голосуванні та раціональний розрахунок необхідного часу дозволив оцінити, що одна виборча дільниця може забезпечити належні умови для голосування у день виборів для 2-2,5 тис. виборців» [5, с. 21]; «відповідно до вимог Виборчого кодексу України до складу дільничної виборчої комісії входить у середньому 12-15 членів комісії, які є виборцями України і проживають чи перебувають на території відповідної держави [5, с. 22]. Отже, було б нормальним, якби в цей день в Польщі для 1 млн. українських виборців відкрилося б 400 виборчих дільниць, а до роботи із видачі виборчих бюлетенів приступило б 4800 працівників виборчих дільниць. Але у це ніхто не вірить.

Самі науковці Ю. Ключковський та В. Венгер не скористалися нормою «2-2,5 тис. виборців на одну дільницю» для визначення необхідної кількості закордонних виборчих дільниць, а якимось чином отримали 400 виборчих дільниць для всіх приблизно 4 млн. виборців за кордоном. Науковці розмірковували так: «Найбільші проблеми забезпечення умов реалізації права голосу пов'язані з проведенням голосування громадянами України, які на час виборів перебуватимуть за кордоном. Як уже зазначалося, кількість таких виборців оцінюється приблизно у 4 млн осіб ... На останніх виборах 2019 року було утворено 102 закордонні виборчі дільниці; це максимальна кількість дільниць, яку можна було утворити з використанням приміщень дипломатичних установ України. Очевидно, що у теперішніх умовах така кількість виборчих дільниць не зможе забезпечити голо-

сування реальної кількості українських виборців ... Це означає створення кількох сотень додаткових виборчих дільниць із приміщеннями для голосування поза межами приміщень дипломатичних представництв України» [5, с. 21]; а точніше, «орієнтовно 300» [5, с. 22].

Цікаво, що при цьому науковці трималися норми «12-15 членів комісії на одну дільницю»: «Це означає, що при утворенні орієнтовно 300 закордонних дільниць до складу дільничних виборчих комісій необхідно залучити близько 4 тисяч осіб» [5, с. 22]. Отже, розрахунок у 400 виборчих дільниць на 4 млн. виборців вже розглядається науковцями як можливий. Відповідно, виборчих дільниць в Польщі в день виборів може бути 100, а не нормальних 400; а середнє навантаження на 12-15 членів комісії у такому випадку дорівнює приблизно 10 тис. бюлетенів (ми не можемо дозволити собі розраховувати на те, що виборців прийде у два чи то у три рази менше).

У звіті IFES відсутні які-небудь розрахунки необхідної кількості закордонних виборчих дільниць на цей день. У звіті мова йде про «створення десятків або сотень» додаткових виборчих дільниць за кордоном у цілому [4, с. 14]. А щодо кадрів, то пропонується «зниження мінімальної кількості членів дільничної виборчої комісії на закордонному виборчому окрузі, наприклад, до 8 осіб» [4, с. 67]. У загальному, IFES ставиться скептично до спроможності України організувати на відповідному рівні видачу виборчих бюлетенів на додаткових виборчих дільницях у цей день: «практична реалізація у випадку створення десятків або сотень виборчих дільниць за кордоном під питанням» [4, с. 14]. Відповідно, два десятки додаткових виборчих дільниць в Польщі є так далекою межею, що Україна може і не досягти її. Але якщо припустити, що загальна кількість звичайних і додаткових виборчих дільниць в цей день в Польщі становитиме не більше 20, то середнє навантаження на одну виборчу комісію із восьми чоловік може сягнути неймовірних 50 тис. бюлетенів. Чим менше виборчих дільниць, тим більше навантаження на кожну.

Наведені розрахунки необхідної кількості виборчих дільниць для українців за кордоном дають такі результати, що зневіритися можна у здатність України зробити свято виборів для свого народу в Польщі. Проте однаково якась кількість виборчих дільниць в цей день відкриється, а самостійний Український народ напевно піде за своїм бюлетенем. Народ може прийти на виборчі дільниці так, що там буде пусто, а може прийти і так, що там буде мало місця. У цей день кожен виборець має право отримати свій бюлетень.

5. Безумовно, Україні буде важко гарантувати виборчі права своїм громадянам в Польщі або Чехії чи Німеччині. Передбачувано виникатимуть черги на дільницях. Малим покращенням для виборців за кордоном могла би бути можливість самообслуговування. Ідея самообслуговування полягає у тому, щоб українці мали на вибір: або стояти у черзі до членів комісії, які видають бюлетені, або йти до машин самообслуговування. Ця ідея має свої переваги.

По-перше, використання машин самообслуговування не потребує спеціального правового обґрунтування тому, що Конституція України не обмежує видачу виборчих бюлетенів руками, а цей машинний спосіб видачі виборчих бюлетенів, беззаперечно, відповідає «золотому стандарту» особистого, таємного і добровільного голосування.

По-друге, технічна реалізація цієї ідеї є на стільки простою, на скільки простим є виготовлення машини для перемотування паперу: машина для самообслуговування виборців є машиною для перемотування бюлетенів. Виборчий бюлетень це не аркуш формату А 4; згідно виборчого законодавства, бюлетені можуть бути рулоном [10, ст. 113, п. 9, ч. 1].

По-третє, українці за кордоном будуть у захваті від самої можливості швидко проголосувати у день виборів. А це не остання перевага впровадження самообслуговування для українських виборців за кордоном.

Бачення автора процесу машинної видачі бюлетенів наступне. Одразу після проходження реєстрації, як це було описано вище, виборець обирає можливість самообслуговування. Машина виводить на планшет бюлетень для голосування. Планшет зі сторони виборця це прозорий пластик, під яким виборець бачить бюлетень; виборець не отримує бюлетень на руки. Вибір це прокол бюлетеня через відкалібровану під формат бюлетеня перфорацію на планшеті замість звичайного запису чорнилами. Бюлетень з відміткою залишається в машині. Наступний виборець бачить на планшеті новий бюлетень і цей виборчий процес повторюється.

Після закриття виборчої дільниці до протоколу вносяться данні кількості використаних бюлетенів із лічильника машини, а сама машина готується до переведення проголосованих (проколотих) бюлетенів у цифровий формат. Для цього знімається перфорований прозорий пластик з планшета, фотоапарат кріпиться на штатив, а машина запускається в режим реверсної перемотки, синхронізованої із фотоапаратом. Приблизно зі швидкістю 2-3 секунди один бюлетень перетворюється у формат електронного бюлетеня, наприклад PDF. Підрахунок голосів ведеться за допомогою спеціальних програмних застосунків. Протокол із результатами голосування по дільниці також переводиться у формат електронного документу.

Принциповим для цього варіанту машин є те, що ніхто на виборчій дільниці не торкається руками виборчих бюлетенів: машини є залізним сейфом для зберігання і транспортування виборчих бюлетенів, який зачиняється в друкарні, а контролювано зламється лише у випадку екстреної ситуації перерахунку голосів або для планового знищення відпрацьованого паперу.

Машини самообслуговування можуть бути *допоміжним* засобом видачі виборчих бюлетенів на звичайних виборчих дільницях при МЗС і на додаткових виборчих дільницях, наприклад в приміщеннях Міністерства єдності. А також ці машини можуть бути *основним* засобом на додаткових виборчих дільницях за кордоном. Технічно можливим є проєкт зони самообслуговування виборців у Варшаві зі швидкістю 1 виборець на секунду. Це близько 40 тис. виборців за день голосування на одній виборчій дільниці, що не є межею можливостей машинної видачі бюлетенів.

Насамкінець зазначимо, що машинне голосування не міститься у переліку спеціальних (альтернативних) способів видачі виборчих бюлетенів Міжнародного інституту демократії та сприяння виборам International IDEA [2, с. 31]. Використання машин самообслуговування не перетворює так зване «розширене особисте голосування» на новий спосіб видачі бюлетенів і не є характерною ознакою цього альтернативного способу видачі бюлетенів.

Висновки. Так зване «розширене особисте голосування» є поширеним у світі альтернативним (спеціальним) механізмом видачі виборчих бюлетенів. Цей спосіб полягає в тому, що виборці, які перебувають за кордоном своєї держави в день національних виборів, мають можливість скористатися виборчими дільницями не тільки в приміщеннях дипломатичних представництв, а також у інших місцях; такі виборчі дільниці називають додатковими або тимчасовими.

В Україні з 2022 року вивчається можливість відкриття додаткових виборчих дільниць у закордонному виборчому окрузі на перших повоєнних виборах. Найімовірніше, ці дільниці будуть розміщені в приміщеннях Міністерства єдності; малоймовірно, що Міністерство єдності залишиться осторонь і не буде залучене до видачі бюлетенів українцям за кордоном на перших повоєнних виборах.

Голосування на додаткових виборчих дільницях не передбачає використання машин для видачі виборчих бюлетенів, але й не скасовує такої можливості. Облаштування зони машинного самообслуговування виборців на додаткових виборчих дільницях є пропозицією до обговорення.

Головна перевага машинної видачі бюлетенів на додаткових виборчих дільницях полягає у можливості волевиявлення десятків тисяч виборців з наступним швидким опрацюванням результатів опитування за один день і на одній виборчій дільниці, що є актуальним для кількох мільйонів українських виборців у Німеччині, Польщі, Чехії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Звіт Центральної виборчої комісії за 2023 рік / Центральна виборча комісія: офіційний веб-сайт. 2024. URL: https://www.cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2024/03/Zvit-CVK_2023.pdf (дата звернення: 09.03.2025).
2. Special voting arrangements. The International IDEA Handbook / The International IDEA: official site. 2023. URL: <https://www.idea.int/publications/catalogue/special-voting-arrangements-international-idea-handbook> (дата звернення: 09.03.2025).
3. Звіт Центральної виборчої комісії за 2024 рік / Центральна виборча комісія: офіційний веб-сайт. 2025. URL: https://www.cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2025/02/Zvit-CVK_2024.pdf (дата звернення: 09.03.2025).
4. Звіт за результатами технічної оцінки процесу організації Україною голосування за кордоном / Міжнародна фундація виборчих систем в Україні: офіційний веб-сайт. 2023. URL: <https://ifesukraine.org/wp-content/uploads/2023/07/ifes-ukraine-ocv-technical-assessment-report-d1-ukr-april-2023-v7-1.pdf> (дата звернення: 09.03.2025).
5. Ключковський Ю., Венгер В. Передумови та виклики для організації й проведення виборів в Україні у післявоєнний час (станом на грудень 2023) / Офіс Ради Європи в Україні: офіційний веб-сайт. 2023. URL: <https://rm.coe.int/ua-2023-elections-needs-assessment-2777-2271-8729-1/1680ae9b59> (дата звернення: 09.03.2025).
6. Біла книга підготовки та проведення повоєнних виборів (частина I) / Центр політико-правових реформ: офіційний веб-сайт. 2024. URL: <https://pravo.org.ua/books/bila-knyga-pidgotovky-ta-provedennya-povoyennyh-vyboriv-chastyna-i/> (дата звернення 09.03.2025).
7. Виклики перших післявоєнних виборів. Звіт за результатами 4-х громадських обговорень / Центр політико-правових реформ: офіційний веб-сайт. 2023. URL: <https://pravo.org.ua/books/zvit-za-rezultatamy-4-h-gromadskyh-obgovoren-z-vyznachennya-vyklykiv-pershyh-pislyavoyennyh-vyklykiv-07-11-23-23-11-23/> (дата звернення 09.03.2025).
8. Ключковський Ю.Б. Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні: монографія. – Київ: Баїте, 2018. – 908 с.

9. Конституція України: Основний Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80?find=1&text=%D1%84%D1%96%D0%B7%D0%B8%D1%87%D0%BD%D1%96+%D0%BE%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%B8#Text> (дата звернення: 09.03.2025).
10. Виборчий кодекс України: Закон України від 19 грудня 2019 р. № 396-IX: станом на 31.12.2023 р. / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text> (дата звернення: 09.03.2025).
11. У країнах ЄС відкриють «хаби єдності» для підтримки українців. LB.ua. 25 січня 2025. URL: https://lb.ua/society/2025/01/25/657145_krainah_ies_vidkriyut_habi_jednosti.html (дата звернення: 09.03.2025).
12. В МЗС назвали кількість українців, які виїхали за кордон через війну. УНІАН. 20 грудня 2024. URL: <https://www.unian.ua/society/v-mzs-nazvali-kilkist-ukrajinciv-yaki-vijihali-za-kordon-cherez-viynu-12859074.html> (дата звернення: 09.03.2025).
13. У 3,3 рази зросла кількість українців, що виїхали та не повернулись додому торік. Опендатабот. 15 січня 2025. URL: <https://opendatabot.ua/analytics/ukrainians-emigration-trend-2024> (дата звернення 09.03.2025).
14. Центри єдності за кордоном. Укрінформ. 31 січня 2025. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3955006-oleksij-cernisov-vicepremerministr-ukraini-ministr-nacionalnoi-ednosti-ukraini.html> (дата звернення 09.03.2025).
15. Голосування громадян України за кордоном / Посольство України в Словацькій Республіці: офіційний веб-сайт. 2023. URL: <https://slovakia.mfa.gov.ua/konsulski-pytannya/golosuvannya-gromadyan-ukrayini-za-kordonom> (дата звернення: 09.03.2025).
16. Щодо інформації про відновлення функціонування ДРВ. Центральна виборча комісія: офіційний веб-сайт. 2024. 30 вересня. URL: <https://www.cvk.gov.ua/novini/shhodo-informatsii-pro-vidnovlennya-funktsionuvannya-drv.html> (дата звернення: 09.03.2025).
17. Про Державний реєстр виборців: Закон України від 22 лютого 2007 р. № 698-V: станом на 31.12.2023 р. / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/698-16#Text> (дата звернення: 09.03.2025).
18. Нестерович В.Ф. Види виборчих цензів: зарубіжна та українська практика. Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління. 2021. С. 113–165. DOI: [https://doi.org/10.32689/2617-9660-2021-6\(18\)-113-165](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2021-6(18)-113-165) (дата звернення 09.03.2025).
19. Рішення Конституційного Суду України від 19 жовтня 2009 р. № 26-рп/2009 / Конституційний Суд України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v026p710-09#Text> (дата звернення: 09.03.2025).
20. МВС: півтора мільйона громадян України перебувають у Польщі. DW. 20 грудня 2024. URL: <https://www.dw.com/uk/mvs-pivtora-miljona-gromadan-ukraini-perebuvaut-u-polsi/a-71125225> (дата звернення: 09.03.2025).

UDC 342.2.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.26>

OVERCOMING LEGAL FORMALISM AND THE PROTECTION OF THE SLOVAK REPUBLIC CONSTITUTIONALISM

Ondrová J.,*doctor of law, university associate professor,
Department of Constitutional Law Faculty of Law,
Matej Bel University Banská Bystrica***Úradník M.,***doctor of law,
Department of Financial and Administrative Law,
Faculty of Law,
Matej Bel University Banská Bystrica*

Ondrová J., Úradník M. Overcoming legal formalism and the protection of the Slovak Republic Constitutionalism.

The principles are considered the basic ones as they constitute the contradistinguished component-part between the lawful state and another state establishment. However, it would be naive to think and to rely on the reality that the only creation of the basic principles is sufficient for the further legal state "life". Therefore, it is needful to implement the legal state principles into the everyday decision-making activities of the public power bodies, and at the same time to maximize the safeguarding of their protection while refusing the exclusive authority of lawmaker

None of the modern constitutions is value neutral, on the other hand there are based on the relatively complex value system that are appreciated and respected by the state and safeguards their protection by means of the public power bodies. However, the protection of the most fundamental values is important, and it must be maximal, but it cannot be hampered by the strict following of the legal norms. The protection of the democratic society and the lawful state requires the rejection of pretentious legal formalism and grammatical dogmatism. The purpose of the legal norm within the context of the protection of the lawful state basic principles must become mainly the source of every procedure. Concerning, the doing away with the legal formalism was evident in the Slovak Republic when the Slovak Republic Constitution Court declared that the constitution act is not in compliance with the constitutionality protection interest. The judge-made decision was justified by the reference to the created constitution substantial cornerstone and the necessity to give priority of the substantive lawful state instead of the legally formal state. That's why, the Slovak Republic Constitution Court as the independent protector of the constitutionality might apply their powers in cases of the extreme encroachment. In this way, the Constitution Court would declare the protection of the fundamental base of the Constitution, the so-called Constitution core, even in cases when their powers would not be expressly declared by the legal regulations, eventually if they have to investigate the accordance of the constitution laws with the Constitution. Such an extreme infringement of the so-called material focus of the Constitution can be considered to be the intensive, respectively the gradual changes of the Slovak Republic character and its diversion from the democratic and lawful state.

Key words: formalism, constitution substantial cornerstone, legal state, constitution protection.

Ондрова Й., Урадник М. Подолання правового формалізму та захист конституціоналізму Словацької Республіки.

Вказується, конституційні принципи вважаються основними, оскільки вони становлять протилежну складову між правовою державою та іншим державним устроєм. Проте було б наївно думати і покладатися на реальність, що для подальшого «життя» правової держави достатньо лише створення основних засад. Тому необхідно впроваджувати принципи правової держави в повсякденну діяльність органів публічної влади щодо прийняття рішень і водночас максимально забезпечити їх захист, відмовляючись від виняткових повноважень законодавця.

Жодна з сучасних конституцій не є ціннісно нейтральною, з іншого боку, вони базуються на відносно складній системі цінностей, які цінуються та поважаються державою та гарантують їх захист за допомогою органів публічної влади. Проте захист найбільш фундаментальних цінностей є важливим, і він має бути максимальним, але не може перешкоджати суворому дотриманню правових норм. Захист демократичного суспільства і правової держави вимагає відмови від претензійного

правового формалізму і граматичного догматизму. Головним джерелом будь-якої процедури має стати мета правової норми в контексті захисту основних принципів правової держави. Щодо цього, відмова від правового формалізму була очевидною у Словацькій Республіці, коли Конституційний суд Словацької Республіки оголосив, що конституційний акт не відповідає інтересам захисту конституційності. Прийняте суддею рішення обґрунтовувалося посиланням на суттєвий наріжний камінь створеної конституції та необхідністю віддати перевагу матеріально-правовому стану замість юридично формального стану. Тому Конституційний суд Словацької Республіки як незалежний охоронець конституційності може застосувати свої повноваження у випадках особливого посягання. Таким чином, Конституційний суд проголосив би захист фундаментальної основи Конституції, так званого ядра Конституції, навіть у випадках, коли їхні повноваження не були б чітко проголошені правовими нормами, зрештою, якщо вони повинні досліджувати відповідність конституційних законів Конституції. Таким крайнім порушенням так званої матеріальної спрямованості Конституції можна вважати інтенсивні, відповідно поступові зміни характеру Словацької Республіки та її відхід від демократичної та правової держави.

Ключові слова: формалізм, змістовний наріжний камінь конституції, правова держава, захист конституції.

Problem statement. According to the constitution and the legal diction of the Article 1 Constitution Act No. 460/1992 Coll. of the Slovak Republic Constitution as amended and in the connection with an additional statutory text of the SR Constitution, the Slovak Republic is a sovereign, democratic and lawful state. Additional to that, it is a state built on such principles as a the absolute guarantee and protection of the fundamental rights and freedoms, the protection of constitutionality and the additional immanent principles required the state denotation to be "lawful" and finding its expression equally in the substantive cornerstone of the SR Constitution.

The mentioned principles are considered the basic ones as they constitute the contradistinguished component-part between the lawful state and another state establishment. However, it would be naive to think and to rely on the reality that the only creation of the basic principles is sufficient for the further legal state "life". Therefore, it is needful to implement the legal state principles into the everyday decision-making activities of the public power bodies, and at the same time to maximize the safeguarding of their protection while refusing the exclusive authority of lawmaker.

That right and justice are not at disposal of the lawmaker. The idea that the lawmaker or the constitution-maker can adjust everything according to their own that might lead to a certain kind of the come-back to the spiritual stance of the non-value legal positivism. Nevertheless, such a stance is the long time go outperformed reality in the juridical science and practice as well. Perhaps, the best example is the German lawmaking body during the Second World War (Ruling of the Constitution Court of the Federal Republic of Germany, case no: BVerfGE 3, 225 of 18 December 1953, point 21) when the protection of life, health, lawful state, and another important values of the democratic society were absolutely suppressed by the lawmaker.

Purpose of study. Since the Constitution embodies not only the basic state law of the highest legal power but in the advanced democratic states it is the fundamental legal decree by-law protecting the fundamental human rights and freedoms. Therefore, it is logically to suppose that it should be predominantly the Constitution and the principles encompassed in it that have such an institute constitute.

The status of the study of the problem. Within the context of the scientific article it is needed to accentuate the constitution take hold of power by the Slovak Republic National Council (further on in the text used "Parliament"), which is the only one constitutional and lawmaking body in the Slovak Republic declared by Article 72 of the SR Constitution. In conclusion by the discussed matter, the statutory text by Article 86 letter a) of the SR Constitution that is the only Parliament entitled to constitute a quorum as regards the Constitution, the constitution and the additional acts. In case when the SR Constitution do not state otherwise then the valid National Council resolution of the Slovak Republic need the more than a half of the attended deputies' majority consent.

The exception of the mentioned constitution and legal adjustment is declared by paragraphs 3 and 4 Article 84 of the SR Constitution, in concreto by the paragraph 4 it requires at least three fifth of the majority by the Parliament deputies for the acceptance of the SR Constitution and its changes, for the constitution act approval and consent with the international covenant stated by Article 7 paragraph 2, further on in case of the resolution passing concerning the plebiscite vote on withdrawing the Slovak Republic president from his/her post or laying down an accusation against him/her. It concerns the Act approval regarding the Slovak Republic National Council election period shortening as well. Additionally, it concerns cases when declaring war against another state or the abolishment of the president's decision as amended by Article 102 paragraph 1 letter j.

In the legal theory, it is primarily the legislative process of the SR Constitution and constitution acts endorsement causing different apprehension concerning their legal force. Ad effectum of the legislative process and the need of the equal number of deputies' votes needed for the endorsement of the SR Constitution and other constitution acts (the above mentioned minimal agreement at least of three fifth of all the Slovak National Council deputies), the academic and professional community agreed on that both of them have the equal legal force, that's why there is no difference between them [17, p. 656]. They support the mentioned conclusion in connection with the absence of the declaratory legislative authorization of the Slovak Republic Constitution Court(later used in the text "the SR Constitution Court") to investigate if the constitution act is in accordance with the SR Constitution as it is declared by Article 125 [13, p. 329]. In other words by one group of the legal community the SR Constitution Court have no justification to investigate the coincidence of the constitution acts with the SR Constitution.

Vice versa another judgement-stream emphasizes the fact that the absence of the SR Constitution Court rigorous legislative authorization to examine the accordance of the constitution acts with the SR Constitution is simply valid on condition that the accepted text of the Article 152 paragraph 4 of the SR Constitution was unnoticed. The labelled provision of the SR Constitution declares that the interpretation and implementation of the constitution acts, acts and other generally bound regulations must be in accordance with the Constitution. In this way there is a space for consideration that the constitution acts have a higher legal force than other "ordinary" acts but at the same time with the lower legal force than the SR Constitution. Based on the mentioned facts, it is more than necessary to emphasize the necessity to differ between:

- 1) The constitution act which literary changes norms approved by the SR Constitution, respectively the changes of the mentioned norms amendments and by
- 2) The constitution act that declares the rules of conduct in constitution and legal relations but from the point of their significance, they are not primarily important. The legal force of this act rests more or less in the sphere of strategies and in this way to secure the higher stability of the legal amendment.

Taking into account the mentioned differential criteria in connection with the Article 152 paragraph 4 SR Constitution, it can be justified to suppose that the constitution acts that do not possess the so-called direct adjustment of the SR Constitution have the lower legal force in comparison with the SR Constitution [7, p. 6].

Within the context of the Constitution legal force and constitution acts of the individual states, we can refer to the legal opinion of the Constitution Court in the Austrian Republic declaring that even in the case when the constitution maker avoids the constitution court powers to investigate the accordance of the act with the Constitution resulted in the act formal aspect constitutional acceptance, such a procedure cannot lead to the breaking of the fundamental constitution principles (see the Judgments of the Austrian Republic Constitution Court, case no: VfSlg. 11.584, 11.756, 11.827, 11.916, 11.918, 11.927, 11.972).

Under the Slovak Republic conditions primarily in the area of legal theory and the SR Constitution Court decision-making, the legal opinion was valid regarding the impossibility to declare constitution act unconstitutional, respectively there was no possibility to examine its accordance with the SR Constitution. Of the same legal opinion on the impossibility to examine the congruence of the constitution act with the Constitution is, for instance the French Constitution Council . In 1962 it was decided by the French Constitution Council that they are not authorized to provide inspection concerning the Constitution changes provided by referendum. Moreover, in 2003 it was decided that they had no powers to examine the Constitution changes approved by Parliament. The negative perception of the probable examination of the constitution acts constitutionality can be also found, for instance in the decision-making activities made by the Slovenia Republic Constitution Court. It was judicated by them that the texting itself to examine the congruence of acts with the Constitution prevent them to examine the congruence of the constitution acts as well [7, p. 1321].

Moreover, the internal hierarchy of the constitution acts and the SR Constitution was admitted by JUDr. Boris Balog, PhD., declaring the following statement: *"The substantial understanding of the constitutionality overcomes the classical approach based on the desirable theory of all constitution norms having the equal legal power. This theory encourages towards a simple conclusion- not thinkable... but de facto, it is conceivable by accepting the internal substantial hierarchy of the constitution norms. Thus, it would make conceivable for the Constitution Court, being the independent judicial body of the constitution protection, to investigate their congruence with the Constitution substantial cornerstone. In this way it would be probable to provide the Constitution substance protection against such constitution encroachments made by the National Council that would intrude the Constitution substantial cornerstone substantially by the non-constitutional manner."* [1, p. 177].

Commonly used dogmatic comprehension of the constitution acts resting in their equal legal force with the SR Constitution and the constitutionality presumption were breaking down by the SR Constitution Court Ruling, case no: PL.US 21/2014 dated back on the 30th January 2019 (further on used only "the ruling"). Taking into account the substantiation denoted ruling, with a certain extent of the legal abstraction and some simplification it can be stated that the act unconstitutionality formally denoted as "the constitutional" rests in its contradiction with the principle of power division and the substantial cornerstone of the SR Constitution for the first time completely defined by the SR Constitution Court Ruling, case no: 7/2017 the 31st May 2017 (further on used "the ruling 7/2017").

The states' Constitutions determine the political decisions rules and the basic principles concerning the commonsensible society's arrangement [21, p. 9]. As regards the substantial core of the SR Constitution it is basically needed to agree with. The act in the form of constitution act should not become a kind of tinsel of the unconstitutional content since that means the violation of constitution principles, it means the violation of the lawful state [4, pp. 11–24]. At the same time it is not legally correct to simplify the fact that the acts accepted by deputies elected by the majority of citizenry are democratic and vice versa. In the best way the mistaken consideration is expressed by the acts approved by the totalitarian regimes, although the mentioned acts were accepted by the representatives elected by the majority of citizens, they on the other hand they seriously violated the fundamental human rights and freedoms [19, p. 144].

The creation of the constitution cornerstone in the form of the lawful state principles is appreciated as the unchangeable essential core of the SR Constitution and at the same time it can be designated as the natural progression course in the decision-making activities of the SR Constitution Court. Besides that, it can be denoted as the manifestation of democracy adolescence and the legal state transformed into the entering the advanced Western democracies of Europe, such as Germany, Austria or France and accepting the so -called unalterable clause incorporated in their legal orders and constitutions. Most of those clauses forbid any changing as regards the modern democracies' fundamental core principles. They are the following ones: the principle of democracy, the principle of legal state, the fundamental rights and freedoms, human rights, division of power, constitution preference and the republican form of governance [9, pp. 69–84]. On the basis of the mentioned facts, it can be said that the further remaining on the formal impossibility to examine the constitution conformity of the constitution act with the SR Constitution and the designation of the absence of the SR Constitution Court powers would be unsustainable under the conditions of the democratic and legal state.

The continuation in the acceptance of the impossibility to examine the constitution act accordance with the SR Constitution would lead to the undesirable refence of the legal formalism and its prioritizing before the cornerstone appreciation of the state legal norms content would finally result to the total disappearance of the basic substance element of the lawful state.

At the same time, the control of constitutionality of the legal regulations including the adjudication of the constitution conformity of a constitution act with the Constitution enables to retain narrow connections of the constitution courts with the Parliament. In this way, the judicial power representatives communicate with the elected representatives of people being the representatives of the legislative power primarily provided on the legislative process level. The differentiation of the survey done by the judicial power on the one hand and the competences of the lawmaking body on the other hand remains only in the sphere of time and structure but not in the area of function. Both integral parts, the Constitution Court and lawmaking body follow the safeguarding of legal regulations [11, pp. 157–158]. In case when the lawmaking body omit their obligations, then the Constitution Court of the Slovak Republic must enter into the ex post legislative process as the so-called negative legislative body in order to protect the interests of the lawful state and the SR Constitution. Accordingly, by their decision concerning the inconsistency of the legal regulation with the Constitution, the Constitution Court protects the democratic lawful state comprising its conception principles as well.

However, not to remain only with the expressing our agreement regarding the need of the creation and the subsequent protection of the SR Constitution substantial cornerstone, it is conceivable to built up the legal polemic on the lawful, respectively the constitution seizing power by the SR Constitution Court to indicate unconstitutionality of the constitution act as it is declared by Article 1 paragraph 1 of the SR Constitution. The mentioned Article of the SR Constitution declares that the Slovak Republic is a lawful state and the articulation of the Article 2 paragraph 2 of the SR Constitution [14, p. 33]. follows the reality that the state bodies can act only on the base of the Constitution, within its intention and the content, and measures stated by law.

From what was said, the question appears if the basic principles of lawful state embodied into the substantial cornerstone of the SR Constitution are protected at the expense of, respectively in the parallel violation one of another characteristic principles of the lawful state having in mind the legality

principle which might be infringed by the creation of a new competence of the SR Constitution Court and thus violated the legal principles by them themselves.

A contrario, according to Article 125 of the SR Constitution the searching solely the legislative power seizing in the SR Constitution text giving the power to the SR Constitution Court to investigate constitution act with the SR Constitution, respectively with its substantial core would be purely a strict legal formalism which should be refused by the lawful state. Vice versa it is needed to apply the substantial approach when interpreting and applying legal norms, especially if it is necessary to protect certain fundamental principles of the lawful state.

Within this context, it is needed to pay attention to the categorical constitution forbiddance. Being in force since the 1st January 2021, it is stated by the statement Article 125 section 4 of the Slovak Republic Constitution, the constituent creator declared that the Slovak Republic Constitution Court do not decide neither on the compliance of the constitution act with the Constitution. The Constitution Court have given beams with the amendatory act by means of the constitution and legal exploratory development work declared by the statement PL. ÚS 8/2022 dated 25th May 2022. It is more detailed and explained further on.

On the other hand, it is needed to remember that even the argument itself on the non-existence of the constitution competence of the SR Constitution Court to examine the constitution acts if they are in accordance with the SR Constitution it is not completely legally correct. Even before the publication of the ruling, the legal theory had come to the conclusion that it is just the Article 124 of the SR Constitution [18, pp. 51–58]. in connection with Article 152 paragraph 4 of the SR Constitution establishing not only the competences of the SR Constitution Court to examine the constitution conformity of the constitution acts with the SR Constitution, but at the same time, as regards the legal force they emphasize the inevitability to make difference between the SR Constitution and the constitution act.

Presumption of the constitution protection by means of the so-called deduced competence is supported by the argument that in case of finding the constitution act non-conformity, the passivity of the SR Constitution Court as the body of the constitution protector, their non-acting would be considered not to be in accordance with the SR Constitution and not at all with its cornerstone substance as it stated by Article 124 of the SR Constitution [4, pp. 11–24]. To use another words, the Constitution Court of every democratic country must be active, cautious, and mainly they must think and act pro future as they are only those who can prevent non-democratic changes in their country.

In this context it is necessary to add that the validity of the constitution act depends mainly by the fulfillment of the following three conditions: 1) procedural, 2) competence and 3) substantial, all of them are in consensus with the unchangeable principles of the democratic legal state (The Czech Republic Constitution Court Ruling, case no: Pl.ÚS 27/09 September 10th 2009.). Those constitutional acts that are in contradiction with the SR Constitution have a destructive impact on the status quo where the Constitution stands for the highest legal form in state. The destroyed constitution conformity can be renovated only by the Constitution Court or the people as the sovereign creator of the public power. If the people do not act, then the SR Constitution Court must be active as the guarantor and protector of constitutionality in spite of the eloquent legislative non-statement of their powers to examine the conformity of the constitution act with the SR Constitution.

Presentation of the main material. It is not correct to limit the dating origin of SR Constitution cornerstone substance only in connection with the legal case procedure ruling. As it was correctly cited by the Constitution Court the constant principles of the SR Constitution have been gradually created in connection with the development of the Constitution Court decision-making, and for the first time they were completely presented in the Ruling 7/2017. (See PL. ÚS 21/2014 of 30 January 30 019, pp. 70–71). Having in mind the purpose of abstraction and presentation of the reasons concerning “the origin” of the Constitution cornerstone substance, it is necessary to come out from the articulation of the Article 1 paragraph 1 the SR Constitution. Moreover, it is predominantly needed to refer to the democracy essence possessing the following characteristics:

- 1) democracy is based on the people`s sovereignty and that it is applied by the active right to vote
- 2) democracy finds its fulfillment in the realm of values and another immanent and independent factors, e. g. the value of majority governing [2, p. 56–57].

According to Gustav Radbruch [16, pp. 78–79] democracy is a kind of gratified goodness but the lawful state is an everyday bread, or as water for drinking or air for breathing. The best thing regarding democracy is that only democracy is capable to safeguard the existence of the lawful state [5, p. 158].

In accordance with the declared article of the SR Constitution the Supreme Court of the Slovak Republic judicated: “*The interpretation basis and application of the Constitution Article 1 paragraph 1 is to preserve the substantive and not the formal lawful state. Th basic premise of the substantive*

lawful state is presented by the general obligation for everybody..." (The judgement made by the Slovak Republic Supreme Court, case no: 7Sžk/15/2017 on the 1st August 2018.).

The Czech Republic Constitution Court had judicated in their Ruling, case no: PL.US 19/93 on 21st December 1993: *"...Our new Constitution is not based on the neutral value assessment, it is not the only usual definition of the institutions and processes but it includes certain regulating ideas into its text, it expresses the basic untouchable values of the democratic society. ... it accepts and respects the legality principle as an integral part of the whole conception of the lawful state, but it does not bind the positive law only as regards the formal legitimacy. The interpretation and application of legal norms are subordinated to their contents and substantive sense..."*

The lawful state stands for the public authority directed by law, the area where the law governs and not individuals, where the state power bodies exercise their powers and functions based on the law and within the intention of law. As regards the most precise deduction of the lawful state characteristics, it is not lawfully correct to concentrate one's attention exclusively at the legal principles, but it is needful to appreciate the substantial conditions of the society's life [15, p. 166].

According to the legal opinion of the SR Constitution Court represented by the Resolution, case no: PL.US 17/08 dated from 21st May 2008 *"... at the same time the substantial cornerstone legal state conception embodies the demand regarding the contents and value quality of the legal norm safeguarding the use adequacy of the legal order implemented into the chosen legislative regulation in relation to the legitimate goal monitored by the lawmaking body, the legal regulation resolve declared by the legislative body. In addition, it is needed to consider the accordance of the chosen legislative measure with the constitution principles and the democratic values creating the concept of the cornerstone substance of the lawful state."* (see the Ruling of the SR Constitution Court, case no: PL. ÚS 22/06 on October the 1st, 2008).

In connection in what it has been said, the Czech Republic Constitution Court Ruling, case no: Pl. US 77/06 dated the 15th February 2007 advocates the legal opinion that in the substantial legal state it is not imaginable to understand the law only formally, as the holder of the various changes applied by the legal order. On the other hand, the substantial lawful state requires the law from the formal standpoint and contents as well, it must become the foreknow and consistent source of law.

On the page 5 of the Ruling, case no: PL.US 16/95 the SR Constitution Court judicated that the Parliament as the lawmaking body is without any doubt bound by the SR Constitution and its principles [8, p. 44]. According the Constitution principles, it is not possible to provide any changes as they have the constitutional significance for the democratic character of the Slovak Republic in such a way as it is declared by the Article 1 of the SR Constitution. In conclusion with what was stated, it is needed to come to the conclusion that a certain stable rule is inevitable to create a kind of a fixed pole in relation to changes, particularly concerning the changes provided on the peoples representatives' level, it means the deputies of the lawmaking body [20, p. 92].

For the constitution creator the substantial cornerstone mainly stands for boundaries, restraining or disable to do away with the existed constitution and democratic order, even if it is done by means of *lege artis*, but nevertheless, it would be in contradiction with the democratic state principles.

The activities of the previous Constitution creator that could bring everything to order according their will, it would mean getting back to the spiritual stand- point- of- view of the pure non-value legal positivism that is for a long time outperformed in the legal science and practice. (see the Judgement of the German Federal Constitution Court BVerfGE 3, 225 dated the 18th of December 1953, item 21).

Besides other things, the Austrian Constitution Court in its ruling, case no: G12/00 on October the 11th had judicated that the deprivation of the Constitution function indicates the violation of the legal state principle if it concerns a certain part of the legal order without considering its meaning. Moreover, it would be in contradiction with the democratic principle in case of the presumption that the legislator was legitimate to stop the Constitution meaning by "the rule of constrained norms" even if it was the area of the under-constitution law. Further on, the likelihood of the constitution holding-up by the simple constitution law would finally mean the consequence leading to the removing that part of the constitution power derived from people.

Therefore, the Constitution cornerstone cannot be perceived only by a narrow optics being a kind of the academic paradigm without any sense or functions. In contradiction the cornerstone substance of the Constitution protects the Constitution from the legislative encroachments inferring the changing of those provisions that characterized its identity and whose change or release would violate the Constitution continuity. Therefore, the unchangeability of the Constitution stands for the sovereign's sovereignty manifestation when the Constitution change and adjustment depends entirely on the sovereign will. The imperative of unchangeability establishing the identity of the constitutional system stands for the constitution immanency and it is included by the Constitution even in cases when it is not expressively

pronounced in the Constitution text. [10, pp. 327-28]. Within the delimitation of the SR Constitution cornerstone, it is necessary to put accent on the need of adequacy resting in its content's limits.

The Constitution Court in their rulings appropriately stated that the more added constitution norms being labeled as the building components of the implicit substantial cornerstone then the more rigid the SR Constitution becomes. The stated result needs to be understood predominantly within the demarcation optics of the most fundamental principles of the lawful state. Their changes might considerably endanger the existence of the legal state, respectively cause its extinction. The consequences might be fatal characterized by coming into power the form of government and state establishment which cannot be labeled legal or democratic.

Conclusions. The creation of the SR Constitution substantial cornerstone together with the conviction of the long time unrecognized legal theory concerning the unconstitutionality of the constitution acts must be understood as a positive step in the Slovak constitutionality. The reason is very simple. The material focus of the SR Constitution or any other state's fundamental act protect their state and inhabitants against the legislative body who might approve a long series of the new legal measures in the name of "the higher" purpose. Although they might be approved by the allowed legally correct modes, but on the other hand, their formally legal correctness might be in a considerable contradiction with the real foundations of the lawful and democratic state. Therefore, it must be a certain counterbalance in the form of principles and basic values to save the legal and democratic state in case of an unexpected and undemocratic procedures of the legislator.

The mentioned outcome is confirmed by the legal judgment made by the Austrian Constitution Court declared by the ruling, case no: G12/00 dated on October the 11th, 2001. By this ruling, the cornerstone of the constitution law is to safeguard the relevancy of the Constitution and at the same time to make impossible for the legislator to do away with it in connection with a particular part of the legal system. The principle of the Constitution appropriateness together with the Constitution Court powers regarding the constitution norm control should be considered the central constitution integral part.

We can conclude that the competences of the SR Constitution Court should be perceived positively having in mind the protection of the democratic and lawful state. Within the context of the declared SR Constitution Court powers [6, pp. 377-380], it is inevitably to accentuate the need of self-restriction. The SR Constitution Court should not commit their willfulness. The act of willfulness is forbidden to the Constitution Court as it represents the body of public power and therefore, they are under the control to respect the given status quo. Moreover, it is mainly the Constitution Court who must respect the framework of the constitution state where the exercise of willfulness by the public power bodies is strictly forbidden (see the Czech Republic Constitution Court Ruling, case no: Pl.ÚS 11/02 on June 11th 2003). It is forbidden for the Constitution Court to misuse their powers as it is declared, e. g. by Article 124 of the SR Constitution. The Constitution Court cannot act according the willfulness, they must use this institute and apply it only in the name of the constitution protection and in this way safeguarding the state democratic and lawful fundamental principles, the principles which are without any doubt esteemed by the Slovak Republic being the lawful and democratic state.

At the same time, it is needed to accentuate what kind of values and principles are inevitable to be protected. *"The assertion that the Constitution hinges upon a set of values expressed by it or those that are at least implicitly present in its text leads to such an assertion which belongs to banality but with the non-banal consequences."* [3, pp. 1-4]. In connection with the values, the prime question rests in the fact who is the author of the added values found in the SR Constitution. With a certain measure of abstraction we can consider the authors to be not only some politicians who were at the birth of the SR Constitution but at the same time the society and the society individuals to whom the constitution norm is addressed. The norm which is based on the foundation of the material law sources expression as the preconditions of the society's life influencing substantially the society future development including the state establishment and the form of government.

However, it is needed to make difference between the value base of the SR Constitution and the cornerstone substance. While the value base is present in the Constitution text itself, the cornerstone substance stands only for those principles that are identified as its integral part being either by the Constitution or by the context of the SR Constitution ruling. The basic findings of the democratic and lawful state do not represent the value foundation of the Constitution, that are only democracy and the lawful state [3, pp. 1-4].

Based on the initiate endeavor to classify the contents of the cornerstone substance of the SR Constitution and its correlation with the social and political changing values which can immediately become undemocratic even if it was done by means *lege artis*, it is necessarily to create a guardian of the legal and constitution state that would primarily encompass the system of the basic constant principles. The guardian must insist on their unchangeability and application whichever actual social

conditions might be in order to prevent the infringement of the lawful state, respectively if the lawful state is violated, the guardian must provide necessary steps to its rectification.

Finally, it can be stated that the most important area of the SR Constitution Court activities rests not only in monitoring of the infringement of the cornerstone substance of the SR Constitution but at the same time to provide necessary corrections. Primarily, the occurrence of certain changes of the constant principles into the changeable principles which might appear during the time-duration must be followed [10, p. 317]. The consequences might be the dropping out of the constant principle from the original focus of the SR Constitution by the gradual violation and weakening of the Constitution cornerstone substance, and lastly leading even to the extinction of nowadays relevance of the SR Constitution cornerstone substance.

Similarly, in the same way it is needful to appreciate the previously mentioned amendatory act of the Slovak Republic Constitution amending the restriction of the constitution acts to be investigated by the Constitution Court. By their declaration PL. ÚS 8/2022 dated 25th May 2022, the Constitution Court has given their response by expressing their reservation resting in the fact that the Constitution Court has a special stance as an independent defender declared by Article 124 of the Constitution, and that` why the court might generate the protection of the Constitution core material substance in cases of its extreme interference. Such an extreme violation of the Constitution core material substance might be considered to be the intensive advanced changing of the Slovak Republic character and its movement from the democratic and lawful state (compare PL. ÚS 21/2014, points 63 and 64, or PL. ÚS 7/202, point 114). The state body is abridged by Article 2 section 3 of the Constitution regarding its acting by the constitution foundation, constitution boundary, lawful extension and modes. In this case, as regards the appearance of some critical defiance, the Constitution Court would have another application of law for state bodies than for other authorities. Within this sense, "the Constitution base" considers to be the Article 124 of the Constitution that primarily creates the position and powers of the Constitution Court. "The Constitution Boundary" means for the Constitution Court to hamper to pass across the boundaries stated by the Constitution foundation, that means "to hamper flooding across the river side" of the democratic and lawful state. In case the parliament procedure was extremely negative concerning the mentioned level, the explanation of their own Constitution Court competences would have to be extensively accommodated, otherwise the protection of the constitution values would not have been failproof in their essence, but only marginally. It means that under the hypothetically concerned situation, the Constitution Court would investigate and decide on the consonance of the constitution act with the Constitution in case of the legal provisions' discrepancy pronouncement accompanied by the consequences stated by Article 125 section 3 of the Constitution.

REFERENCES:

1. Balog, B. The cornerstone substance of the Slovak Republic Constitution. Žilina: Eurokódex, 2014. 211 s. ISBN 978-80-8155-032-4.
2. Barak, A. The Judge in democracy. In the United Kingdom: Princeton University Press, 2008. 368 s. ISBN: 978-06-9113-615-8.
3. Bárány, E. 'The value Constitution base' (2013) *Scientific Journal from the international conference – the Constitution Courts. The role of the constitution courts and their influence on the state legal order*, pp. 113–116.
4. Brörtl, A. 'On The Subject Of the Constitutionality of the Constitution Acts'. *Journal of the contributions from the international conference 'Legal metamorphoses in the Central Europe' and from the colloquium 'Public administration metamorphoses', organized by the Institute of State and Law AV the Czech Republic and the Law Faculty ZCU Plzen, Znojmo, 11-13 June 2008*.
5. Brörtl, A. Theory of Law. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, s.r.o., 2013. 199 s. ISBN 978-80-7380-425-1.
6. Drgonec, J. The Constitution Substantive Law. the 1st edn. Bratislava: C.H. Beck, 2018. s. 506 s. ISBN 978-80-89603-57-2.
7. Drgonec, J. The Slovak Republic. Theory and Practice. Bratislava: C.H. Beck, 2015. s. 1603 s. ISBN 978-80-89603-39-8.
8. Dworkin, R. When law is taken seriously? Praha : Oikoymenh, 2001. 455 s.
9. Hein, M. 'Für immer und ewig? Zur Kodifikation von Ewigkeitsklauseln in aktuellen Verfassungen' (2018) 9 Zeitschrift für Politik 69-84.
10. Holländer, P. 'The substantial focus of the Constitution and the constitution creator`s discretionary' (2005) 114 Jurist 313-336.
11. Ľalík, T. The Constitution Court and Parliament in the Constitution Monarchy. Bratislava: Wolters Kluwer, 2015. 223 s. ISBN 978-80-8168-224-7.

12. Merkl, A. 'Die Unabänderlichkeit von Gesetzen – ein normologisches Prinzip' (1917) Juristische Blätter.
13. Orosz, L. 'Regarding compatibility problems of the Slovak Republic Constitution' (2005) 57 Judicial Journal 323-341.
14. Procházka, R. *Folks, and judges in the constitution democracy*. Plzeň: Aleš Čeněk, 2011. 139 s. ISBN 978-80-7380-328-5.
15. Prusák, J. *Theory of Law*. Bratislava: Právnická fakulta UK, 2001. 308 s. ISBN 80-7160-146-2.
16. Radbruch, G. 'Rechtsphilosophie III. - Fünf Minuten Rechtsphilosophie' (1990) <<https://books.google.sk/books?id=VJr8LJfJdhgC&pg=PA78&lpg=PA78&dq=Rechtsphilosophie+III.+--+F%C3%BCnf+Minuten+Rechtsphilosophie&source=bl&ots=VWE-VG2Pff&sig=ACfU3U32X2TtK4QLznjK8qKf7TDsIpbhgA&hl=sk&sa=X&ved=2ahUKEwiCnraD0b3mAhVy1qYKHVy9DdAQ6AEwBHoECAoQAQ#v=onepage&q=Rechtsphilosophie%20III.%20-%20F%C3%BCnf%20Minuten%20Rechtsphilosophie&f=false>> accessed 31 August 2020
17. Slašťan, M. 'Probabilities of the Ruling use PL. ÚS 27/09 under the conditions of the Slovak Republic constitution order' (2009) 1 Days of Law 2009, Scientific Journal from the conference *Days of Law – 2009*, Brno. p. 654–661.
18. Svák, J. *Bodies of the protection law*. Bratislava : Wolters Kluwer, 2017. 229 s. ISBN 978-80-8168-698-6.
19. Svák, J. *Court power and power of judges in Slovakia*. Bratislava: Eurokódex, 2011. 168 s. ISBN 978-80-89447-55-8.
20. Schmitt, C. *The Constitutional theory*. Duke University Press. 2008.
21. Vorländer, H. *Die Verfassung. Idee und Geschichte*. München: C.H. Beck, 2009. 127 s. ISBN 978-3-406-58811-2.

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.27>

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО ГРОМАДЯН НА ЗАМІНУ ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ АЛЬТЕРНАТИВНОЮ (НЕВІЙСЬКОВОЮ) СЛУЖБОЮ: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ

Пирога І.С.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
Ужгородського національного університету
e-mail: maks7@meta.ua*

Бєлова М.В.,

*доктор юридичних наук, доцент
кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0003-2077-2342*

Фрідманська В.І.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
докторант юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Пирога І.С., Бєлова М.В., Фрідманська В.І. Конституційне право громадян на заміну військової служби альтернативною (невійськовою) службою: актуальні проблеми реалізації.

Альтернативна (невійськова) служба є важливим правом, що забезпечує реалізацію свободи совісті та віросповідання. В Україні це питання регулюється національним законодавством, яке визначає порядок проходження альтернативної служби для громадян, чий релігійні або інші переконання не дозволяють їм брати участь у військових діях. Однак, попри наявність правових норм, реалізація цього права в Україні має певні труднощі та недоліки.

З перших хвилин повномасштабної війни росії проти України священники та віруючі різних конфесій жертвовно служать у тилу, допомагаючи як Збройним Силам України та територіальній обороні, так і сотням тисяч переселенців, мирним мешканцям у прифронтових містах, які потребують негайної евакуації, та тим, хто залишився в містах і селищах України, незважаючи на постійні обстріли.

Ця важлива гуманітарна робота не повинна зупинитися через мобілізацію ключових осіб у цьому процесі – керівників і служителів церков і релігійних організацій. А також тих віруючих, які згідно своїх релігійних переконань не можуть захищати Україну зі зброєю у руках, але готові відчайдушно працювати на перемогу як волонтери.

Право на альтернативну службу є важливим аспектом забезпечення свободи совісті та віросповідання. У багатьох країнах воно закріплене на конституційному рівні, однак механізми його реалізації можуть значно відрізнятися. Міжнародні організації відіграють ключову роль у захисті цього права, сприяючи гармонізації національних законодавств із міжнародними стандартами та запровадженню ефективних механізмів його реалізації.

У статті досліджуються питання захисту права на альтернативну (невійськову) службу міжнародними організаціями. Аналізуються правові акти, рішення міжнародних судів та практика міжнародних організацій у цій сфері. Особлива увага приділяється ролі ООН, Ради Європи, Європейського суду з прав людини, діяльності незалежної правозахисної організації Міжнародна Амністія та інших міжнародних інституцій у забезпеченні дотримання цього права. Також розглядається вплив громадських організацій та механізми моніторингу виконання міжнародних стандартів.

Ключові слова: право на альтернативну (невійськову) службу, військовий обов'язок, військова служба, правовий режим воєнного стану, свобода релігії, свобода віросповідання, релігійні та інші переконання, військова служба за призовом, міжнародна амністія.

Pyroha I.S., Bielova M.V., Fridmanska V.I. The constitutional right of citizens to replace military service with alternative (non-military) service: current problems of implementation.

Alternative (non-military) service is an important right that ensures the realization of freedom of conscience and religion. In Ukraine, this issue is regulated by national legislation, which determines the procedure for alternative service for citizens whose religious or other beliefs do not allow them to participate in hostilities. However, despite the existence of legal norms, the implementation of this right in Ukraine has certain difficulties and shortcomings.

From the first minutes of Russia's full-scale war against Ukraine, priests and believers of various faiths have been selflessly serving in the rear, helping both the Armed Forces of Ukraine and territorial defense, as well as hundreds of thousands of internally displaced persons, civilians in front-line cities who need immediate evacuation, and those who remained in the cities and towns of Ukraine, despite constant shelling.

This important humanitarian work should not stop due to the mobilization of key individuals in this process – leaders and ministers of churches and religious organizations. As well as believers those who, according to their religious beliefs, cannot defend Ukraine with weapons in their hands, but are ready to work desperately for victory as volunteers.

The right to alternative service is an important aspect of ensuring freedom of conscience and religion. In many countries it is enshrined at the constitutional level, however, the mechanisms for its implementation may differ significantly. International organizations play a key role in protecting this right, contributing to the harmonization of national legislation with international standards and the introduction of effective mechanisms for its implementation.

The article examines the issue of protecting the right to alternative (non-military) service by international organizations. Legal acts, decisions of international courts and the practice of international organizations in this area are analyzed. Particular attention is paid to the role of the UN, the Council of Europe, the European Court of Human Rights, the activities of the independent human rights organization Amnesty International and other international institutions in ensuring compliance with this right. The influence of civil society organizations and mechanisms for monitoring the implementation of international standards are also considered.

Key words: right to alternative (non-military) service, military duty, military service, legal regime of martial law, freedom of religion, freedom of belief, religious and other beliefs, military service by conscription, international amnesty.

Постановка проблеми. Розвиток сучасного суспільства досяг того рівня, коли держави визнають, і закріплюють на конституційному рівні обов'язок захисту Вітчизни, який може бути реалізований не тільки шляхом несення військової служби, але і через проходження альтернативної (невійськової) служби. У державах, де можливість заміни військової служби альтернативною (невійськовою), через релігійні, ідеологічні та інші переконання індивіда, отримала якісну нормативну регламентацію, пріоритетом виступають права особистості, їх ціннісні орієнтири. Міжнародні організації відіграють важливу роль у захисті прав громадян на альтернативну службу та сприяють вдосконаленню відповідного законодавства.

Альтернативна (невійськова) служба є важливим правом, що забезпечує реалізацію свободи совісті та віросповідання. В Україні це питання регулюється національним законодавством, яке визначає порядок проходження альтернативної служби для громадян, чиї релігійні або інші переконання не дозволяють їм брати участь у воєнних діях. Однак, попри наявність правових норм, реалізація цього права в Україні має певні труднощі та недоліки, які проявилися особливо яскраво після повномасштабного вторгнення росії 24 лютого 2022 року. З оголошенням часткової мобілізації в Україні давно існуюча проблема недостатнього правового регулювання порядку проходження альтернативної цивільної служби набула особливої актуальності.

Стан опрацювання проблеми. На сьогодні проблема правового регулювання альтернативної (невійськової) служби досліджена мало. Проте, деякі проблеми правового регулювання альтернативної служби в Україні досліджували у своїх роботах науковці: Ю.П. Битяк, О.В. Білаш, С.Р. Вандьо, Т.О. Карабін, І.М. Шопіна, С.В. Ківалов, Т.О. Коломєць, А.О. Селіванов, Л.В. Ярмол, С.А. Федчишин, В. Братковський, Є. Григоренко, І. Митрофанов, Я. Фокін та ін.

Метою статті є аналіз міжнародного та українського законодавства щодо правового регулювання альтернативної служби, виявлення основних проблем у сфері проходження альтернативної служби та надання рекомендацій щодо удосконалення законодавства у цій царині.

Виклад основного матеріалу. Розвиток сучасного суспільства досяг того рівня, коли державою визнається і на конституційному рівні закріплюється, що обов'язок захисту Вітчизни може бути реалізований не тільки шляхом несення військової служби, але і через проходження альтернатив-

ної (невійськової) служби. У державах, де можливість заміни військової служби альтернативною через релігійні, ідеологічні та інші переконання індивіда отримала якісну нормативну регламентацію, пріоритетом виступають права особистості, їх ціннісні орієнтири. Як показав аналіз конституцій сучасних держав, далеко не в усіх їх закріплюється зазначене право громадян. Крім цього, навіть у тих конституціях, де таке право закріплено (Австрія, Болгарія, Угорщина, Німеччина, Португалія, Туреччина), підхід до його правової регламентації може бути різним. Так, наприклад, у Німеччині ця норма звучить, швидше, як обов'язок, що покладає, ніж гарантує право: «Особи, які відмовляються нести військову службу зі зброєю за мотивами віросповідання, зобов'язані нести службу, що її замінює» (ст. 12 а (2) Конституції Німеччини) [1].

Конституція Португальської Республіки 1976 року містить найбільш жорсткі формулювання, називаючи захист Батьківщини «основним обов'язком всіх португальців» (ст. 276 (1)) і констатує, що «ніякий громадянин не може ні зберегти, ні отримати державну посаду або посаду в іншій публічній установі, якщо він не дотримався вимог закону (ст. 276 (6)) [2]. У Конституції Турецької Республіки альтернативна служба не називається такою, але, виходячи зі змісту статті 72, її можливість мається на увазі. Відповідно до положень зазначеної статті Конституції Туреччини законом визначається порядок несення служби у Збройних Силах або державних органах, а також умови, за яких ця служба вважається виконаною.

Право на відмову від несення військової служби за переконаннями є основним елементом права на свободу думки, совісті та віросповідання, що закріплено Загальною декларацією прав людини [3], Міжнародним пактом про цивільні та політичні права [4], Конвенцією про захист прав людини та основних свобод [5], а також у низці резолюцій та рекомендацій, прийнятих Комісією ООН з прав людини, Радою Європи та Європейським парламентом, у документах ОБСЄ.

Міжнародно-правові документи закликають держави надати можливість проходження альтернативної служби, яка носила б виключно цивільний характер і за своєю тривалістю не могла б вважатися покаранням. Тривалість альтернативної служби повинна бути розумно порівнянна з тривалістю військової служби. На додаток до альтернативної служби держави можуть передбачити можливість проходження військової служби, яка не буде пов'язана із застосуванням зброї, якщо заперечення особи стосуються лише її особисто.

У Конституції України, закріплено, що ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів з мотивів релігійних переконань. У випадку, якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінено альтернативною (невійськовою) службою (ч. 4 ст. 35 Конституції України [6]).

Проаналізувавши діюче законодавство України щодо питання альтернативної служби під час мобілізації, можна побачити законодавчу прогалину, бо не існує окремого нормативного документа, який би регулював це питання у сьогоdnішніх реаліях.

Так, існує Закон України «Про альтернативну (невійськову) службу» від 12 грудня 1991 року № 1975-XII [7] та видана на його основі Постанова КМУ «Про затвердження нормативно-правових актів щодо застосування Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу» від 10 листопада 1999 р. № 2066 [8]. Але відповідно до ст. 1 вищевказаного Закону, цей документ регламентує альтернативну службу під час строкової військової служби. А в умовах воєнного чи надзвичайного стану законодавцем можуть встановлюватися окремі обмеження прав громадян на проходження альтернативної служби із зазначенням строку дії цих обмежень. Однак, поки що жодних обмежень за період війни не встановлено.

Відповідно до розділу 2 Положення Про порядок проходження альтернативної (невійськової) служби, затвердженою Постановою КМУ «Про затвердження нормативно-правових актів щодо застосування Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу» [9], для заміни військової служби альтернативною, необхідно подати заяву у довільній формі із зазначенням мотивів неможливості проходження військової служби. До заяви додаються документи, що підтверджують істинність його релігійних переконань, копія документа про освіту та довідка з місця роботи/навчання та обов'язково – копія паспорта. Така заява подається до місцевої державної (військової) адміністрації та органу ТЦК, а також СП (військкомат) за місцем обліку. Але позиція ТЦК та СП щодо цього питання очевидна – вони не вважають, що під час воєнного стану є альтернативна служба, посилаючись на Закон України «Про альтернативну (невійськову) службу», де передбачена альтернативна служба лише в мирний час.

Якщо розглянути це питання з точки зору судових рішень, то всі рішення судів можна поділити на дві категорії:

Перша – суди відмовляють у наданні альтернативної служби на підставі відсутності такої норми в профільному Законі України «Про альтернативну (невійськову) службу». Наприклад, Рішення

Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду за позовом ОСОБА_1 до Президента України Зеленського Володимира Олександровича, яка вимагала визнати неправною бездіяльність та зобов'язання вчинити певні дії [10]. У цій справі позивач намагався через суд зобов'язати Президента України вирішити спірне питання альтернативної служби, але йому було відмовлено через те, що стаття 106 Конституції України не передбачає таких повноважень для Президента України.

У цьому рішенні суду сформульовано певний правовий висновок, який пов'язує відсутність права на альтернативну службу під час мобілізації з відсутністю прямої вказівки у Законі України «Про альтернативну (невійськову) службу».

Правовий аналіз вказаних нормативних актів доводить, що надання відстрочки від призову на військову службу під час мобілізації віруючим громадянам, які перебувають на військовому обліку військовозобов'язаних, законом не передбачено; порядок направлення та проходження служби під час мобілізації в умовах воєнного або надзвичайного станів віруючих громадян Законом України «Про альтернативну (невійськову) службу» не визначено.

Так, до прикладу, Рішення від 13.12.2023 № 500/5074/23 Тернопільський окружний адміністративний суд навіть прямо цитує вищевказаний висновок [11].

Схожа позиція Синельниківського міськрайонного суду Дніпропетровської області: «ОСОБА_1 не наділена правом бути направленим на альтернативну (невійськову) службу» [12]. Заміна військової служби за призовом під час мобілізації в особливий період на альтернативну (невійськову) службу – Законом не встановлена.

Друга категорія справ зайняла протилежну позицію у цьому питанні:

Суд апеляційної інстанції підтримав Позовні вимоги ОСОБА_1 до Криворізького територіального центру комплектування та соціальної підтримки Дніпропетровської області, третя особа: Начальник Криворізького територіального центру комплектування та соціальної підтримки ОСОБА_2 про скасування постанови про накладення адміністративного стягнення задовольнив [13], що в період дії воєнного стану та згідно Указів Президента України від 24.02.2022 року № 64/2022 [14] та № 65/2022 [15] не обмежуються конституційні права та свободи людини та громадянина, передбачені ч. 4 ст. 35 Конституції України, згідно якої у випадку, якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінено альтернативною (невійськовою) службою. Суд зазначає, що ч. 4 ст. 35 Конституції України не встановлює заміну альтернативної (невійськової) служби лише строковою військовою службою. З системного аналізу цієї норми Конституції України вбачається, що заміна здійснюється всіх видів військової служби альтернативною (невійськовою) службою, у тому числі під час воєнного стану.

Також, варто зазначити, що ЄСПЛ сформулював низку підходів у контексті розгляду справ, пов'язаних із військовими діями та збройною агресією, які є актуальними для України як держави-учасниці Конвенції. Наприклад, у справі «Телятніков проти Литви» (заява № 51914/19) Суд підкреслив, що обов'язкова військова служба створює значний тягар для окремих громадян. Необхідно було б знайти баланс між обов'язком служби та совістю (віросповіданням) особи. Щодо альтернативної цивільної служби, Суд зазначив, що вона не є реальною альтернативою, оскільки входить до військової структури, а призовники в усіх випадках позначалися як «військовослужбовці строкової служби». Державам слід розробити альтернативи поза межами прямого військового командування [16].

Держава зобов'язана забезпечити можливість проходження альтернативної (невійськової) служби для осіб, чиї релігійні переконання не дозволяють виконувати військовий обов'язок. На цьому наголошує Європейський суд з прав людини у справі «Мушфіг Мамедов та інші проти Азербайджану» (заява № 14604/18). Суд наголосив, що необхідність захисту територіальної цілісності держави не може виправдовувати обмеження прав таких релігійних спільнот, як Свідки Єгови. Їхнє право відмовитися від військової служби, включно з будь-якими її формами, обумовлене глибокими релігійними переконаннями та підлягає захисту. Відповідно, держава має забезпечити альтернативну службу, повністю відокремлену від військових обов'язків.

ЄСПЛ також неодноразово зазначав, що Свідки Єгови є визнаною християнською конфесією, яка діє у багатьох країнах, зокрема у державах-членах Ради Європи. Ця релігійна група сповідує принципи пацифізму, а її члени не можуть служити в армії, носити військову форму чи використовувати зброю через релігійні переконання. Відмова держави забезпечити їм можливість реалізувати право на альтернативну службу є порушенням їхньої свободи віросповідання [17].

Альтернативна служба в Україні є важливим механізмом реалізації права на свободу совісті, але її функціонування потребує вдосконалення. Міжнародні організації відіграють ключову роль у захисті цього права, надаючи правову підтримку та сприяючи приведенню українського законодавства у відповідність до міжнародних стандартів. Врахування рекомендацій ООН, Ради Європи та

ЕСПЛ допоможе Україні забезпечити ефективне та справедливе регулювання цього права для всіх громадян, незалежно від їхніх переконань.

Для покращення механізму реалізації права на альтернативну службу пропонуємо внести наступні зміни до законодавства:

- Розширити підстави для проходження альтернативної служби, включивши не лише релігійні, а й моральні та етичні переконання;
- Спростити процедуру подання заяв та ухвалення рішень щодо альтернативної служби;
- Впровадити чіткі критерії для оцінки переконань заявників, щоб уникнути суб'єктивності та дискримінації;
- Розширити перелік професій та місць проходження альтернативної служби;
- Запровадити механізми незалежного контролю за реалізацією права на альтернативну службу.

Висновок. З одного боку, держава зобов'язана забезпечувати національну безпеку та ефективне функціонування збройних сил, а з іншого – дотримуватися прав людини, передбачених Конституцією та міжнародними договорами. Важливим є досягнення балансу між захистом суверенітету країни та правами громадян, зокрема тих, хто має релігійні переконання, несумісні з використанням зброї. Ми переконані у тому, що особам, які через релігійні переконання не можуть брати участь у військових діях, слід надати можливість проходити альтернативну (невійськову) службу в умовах воєнного стану і чітко врегулювати це питання на законодавчому рівні. Проходження ними служби на підприємствах, в установах, організаціях, залучення їх до виконання певних видів робіт (наприклад, відновлення і ремонт об'єктів критичної інфраструктури, будівництво фортифікаційних споруд та ін.) сприятиме підвищенню рівня обороноздатності держави, позаяк національна безпека і оборона має військову та інші не менш важливі складові – економічну, інформаційну, екологічну та ін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Основний закон Федеративної республіки Німеччина. URL: https://www.bundestag.de/resource/blob/1033364/ea61281e39aaac743a3025aba57cbcd2/grundgesetz_uk.pdf.
2. Конституції країн світу: Італійська Республіка, Держава-Місто Ватикан, Королівство Іспанія, Португальська Республіка / О.В. Коротюк, О.В. Лавринович; переклад Т.В. Руденко, В.С. Станіч. К.: ОВК, 2021. 320 с.
3. Загальна декларація прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
4. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.
5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
6. Конституція України: Закон від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр#Text>.
7. Про альтернативну (невійськову) службу: Закон України від 12.12.1991 № 1976-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1975-12#Text>.
8. Про затвердження нормативно-правових актів щодо застосування Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2066-99-%D0%BF#Text>.
9. Положення Про порядок проходження альтернативної (невійськової) служби, затвердженою Постановою КМУ «Про затвердження нормативно-правових актів щодо застосування Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу». URL: <https://ips.ligazakon.net/document/KP200409>.
10. Рішення від 25.09.2023 № 990/64/23 / Верховний Суд. Касаційний адміністративний суд. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/113802577?utm_source=jurliga.ligazakon.net&utm_medium=news&utm_content=jl01&_ga=2.85702815.705968503.1740382001-1241869022.1693681712#_gl=1*1q8wvfv*_gcl_au*NDM4ODgyODM5LjE3MzU5MTQwODc.
11. Рішення від 13.12.2023 № 500/5074/23 / Тернопільський окружний адміністративний суд. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/115625478?utm_source=jurliga.ligazakon.net&utm_medium=news&utm_content=jl01&_ga=2.86743070.705968503.1740382001-1241869022.1693681712#_gl=1*1ofoas1*_gcl_au*NDM4ODgyODM5LjE3MzU5MTQwODc.
12. Вирок від 16.02.2024 № 191/3702/22 / Синельниківський міськрайонний суд. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/117035431?utm_source=jurliga.ligazakon.net&utm_medium=news&utm_content=jl01&_ga=2.56219565.705968503.1740382001-1241869022.1693681712#_gl=1*4ew114*_gcl_au*NDM4ODgyODM5LjE3MzU5MTQwODc.

13. Постанова від 01.02.2024 № 177/2116/23 / Третій апеляційний адміністративний суд. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/116739669?utm_source=jurliga.ligazakon.net&utm_medium=news&utm_content=jl01&_ga=2.98276505.705968503.1740382001-1241869022.1693681712#_gl=1*1p60iir*_gcl_au*NDM4ODgyODM5LjE3MzU5MTQwODc.
14. Указ Президента України від 24.02.2022 року № 64/2022. URL: https://ips.ligazakon.net/document/U065_22?an=1&ed=2023_11_06.
15. Указ Президента України від 24.02.2022 року № 65/2022. URL: https://ips.ligazakon.net/document/U064_22?ed=2023_11_06.
16. Рішення ЄСПЛ у справі Телятніков проти Литви від 7 червня 2022 року (заява № 51914/19). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-217881>.
17. Рішення ЄСПЛ у справі Мушфіг Мамедов та інші проти Азербайджану від 17 жовтня 2019 року (заява № 14604/18). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-197066>.
18. Белов Д.М., Белова М.В., Конституційний транзит: окремі питання теорії. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 84. Ч. 4. С. 107–114.

УДК 342.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.28>

МЕТОДОЛОГІЯ ПРАВОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ОСНОВ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА НАРОДУ У ЗДІЙСНЕННІ ПРАВОСУДДЯ ЧЕРЕЗ ІНСТИТУТ ПРИСЯЖНИХ В УКРАЇНІ

Ференець О.Є.,

аспірант кафедри конституційного,
адміністративного та трудового права,
Національний університет «Запорізька політехніка»
ORCID: 0000-0001-7218-9912

Ференець О.Є. Методологія правового дослідження основ конституційного права народу у здійсненні правосуддя через інститут присяжних в Україні.

У статті проведено аналіз наукових досліджень у сфері конституційного права народу на участь у здійсненні правосуддя з метою розкриття методологічних засад досліджень у цій галузі. Використання різних методів дозволяє науковцям усувати теоретичні прогалини, уточнювати ключові поняття та загалом удосконалювати теорію конституційного права народу на участь у правосудді.

При дослідженні методології наукових робіт у цій сфері встановлено, що реалізація конституційного права народу на участь у правосудді залишається однією з найбільш проблемних у правозастосовній практиці та потребує подальшого глибокого аналізу. Проаналізовано підходи, представлені в науковій літературі щодо методології сучасного конституційного права. Виявлено, що поєднання методологічних принципів із науковими методами відіграє ключову роль у дослідженні як окремих правових явищ, так і функціонування конституційних інститутів в Україні.

Наголошено, що у вітчизняній науці сформувалася стабільна система методів, які застосовуються для дослідження конституційного права народу на участь у правосудді. Зокрема, використовуються філософсько-світоглядні засади (онтологія, гносеологія, аксіологія), загальнонаукові та спеціально-юридичні методи. Обґрунтовано, що до основних методів дослідження конституційно-правового регулювання права народу на правосуддя належать: загальнонаукові методи – системний, діалектичний, структурно-функціональний; спеціально-юридичні методи – формально-юридичний, порівняльно-правовий, історико-правовий; соціологічні та емпіричні методи – соціологічний, статистичний, антропологічний, що дають змогу дослідити рівень правосвідомості громадян, ефективність функціонування суду присяжних та суспільне ставлення до нього.

На основі проведеного аналізу сформульовано низку висновків. Методологія дослідження конституційного права відзначається багатомірністю цього правового явища, його зв'язком із політичними процесами та необхідністю міждисциплінарного підходу. Поєднання загальнонаукових, спеціально-правових та соціологічних методів дозволяє сформувати цілісне уявлення про механізми реалізації конституційних норм, зокрема щодо функціонування суду присяжних в Україні.

Ключові слова: конституційно-правове регулювання права народу на правосуддя, методологічні засади, наукові методи дослідження.

Ferenets O.Y. Methodology of legal research on the foundations of the people's constitutional right in the administration of justice through the institution of jurors in Ukraine.

The article analyzes scientific research in the field of the people's constitutional right to participate in the administration of justice to uncover the methodological foundations of studies in this area. Various methods enable scholars to eliminate theoretical gaps, refine key concepts, and improve the theory of the people's constitutional right to participate in justice.

The study of the methodology of scientific research in this field has established that the implementation of the people's constitutional right to participate in justice remains one of the most problematic aspects of legal practice and requires further in-depth analysis. The approaches presented in the scientific literature regarding the methodology of modern constitutional law have been analyzed. It has been found that combining methodological principles with scientific methods plays a key role in the study of both specific legal phenomena and the functioning of constitutional institutions in Ukraine.

It is emphasized that a stable system of methods has been established in domestic science, which is applied to the study of the people's constitutional right to participate in justice. In particular, philosophical and ideological foundations (ontology, gnoseology, axiology), general scientific, and special legal methods are used. It is substantiated that the primary methods for studying the constitutional

and legal regulation of the people's right to justice include general scientific methods – systemic, dialectical, structural-functional; special legal methods – formal-legal, comparative-legal, historical-legal; sociological and empirical methods – sociological, statistical, and anthropological, which make it possible to examine the level of citizens' legal awareness, the effectiveness of the jury system, and public attitudes toward it.

Based on the conducted analysis, several conclusions have been formulated. The methodology for studying constitutional law is characterized by the multidimensional nature of this legal phenomenon, its connection with political processes, and the necessity of an interdisciplinary approach. The combination of general scientific, special legal, and sociological methods allows for a comprehensive understanding of the mechanisms for implementing constitutional norms, particularly regarding the functioning of the jury system in Ukraine.

Key words: the constitutional and legal regulation of the people's right to justice, methodological foundations, scientific research methods.

Постановка проблеми. Конституційне право народу на участь у здійсненні правосуддя є одним із фундаментальних принципів демократичної правової держави. Особливого значення це право набуває в умовах активного реформування судової системи України, де ключову роль відіграє запровадження та розвиток інституту присяжних. Впровадження суду присяжних є не лише реалізацією конституційних норм, а й важливою гарантією забезпечення справедливості, прозорості та демократичності судового процесу. Це сприяє зміцненню довіри громадян до судової влади, посиленню правової культури суспільства та формуванню механізмів громадянського контролю над судовими рішеннями.

У сучасних умовах розвитку українського суспільства методологічне осмислення даного питання є вкрай необхідним, адже саме методологія визначає ефективність подальших наукових досліджень та практичних реформ у цій сфері. Однак, попри численні наукові та практичні дискусії, досі не існує єдиного усталеного методологічного підходу до дослідження права народу на участь у правосудді через інститут присяжних. Це зумовлює різноманітні суперечності та ускладнення як у теоретичному, так і в практичному аспектах, що, своєю чергою, впливає на якість реалізації цього права. Актуальність теми також посилюється необхідністю адаптації української судової системи до європейських стандартів, що передбачає розширення участі громадян у здійсненні правосуддя, забезпечення їхньої обізнаності та відповідальності, а також удосконалення механізмів відбору присяжних. Враховуючи зазначене, подальше вивчення даного питання є необхідним для формування ефективної та справедливої моделі суду присяжних в Україні.

Метою наукової статті є здійснення системного методологічного аналізу правових засад конституційного права народу України на участь у здійсненні правосуддя через інститут присяжних, визначення методологічних підходів до вивчення цього явища та оцінку його відповідності демократичним стандартам.

Стан опрацювання проблематики. Питання реалізації права народу на участь у здійсненні правосуддя через інститут присяжних є предметом дослідження таких вітчизняних науковців, як Ю.М. Грошевий, С.М. Стахівський, І.Я. Сенюта, І.В. Назаров, Н.М. Оніщенко та інші. Вони розглядають різні аспекти функціонування цього інституту, зокрема його історичний розвиток, нормативно-правове регулювання та вплив на забезпечення правосуддя. Водночас, питання методології правового дослідження основ конституційного права народу на здійснення правосуддя через інститут присяжних в Україні залишається актуальним та потребує подальшого наукового опрацювання. Зокрема, важливим є поглиблення методологічного аналізу конституційних засад суду присяжних у контексті демократизації судової системи, дотримання принципу верховенства права та забезпечення ефективної участі громадян у здійсненні правосуддя. Це сприятиме удосконаленню законодавчого регулювання інституту присяжних в Україні та його адаптації до європейських стандартів.

Виклад основного матеріалу. Методологія правових досліджень є ключовим елементом вивчення правових явищ, зокрема, конституційного права народу на участь у здійсненні правосуддя через інститут присяжних. Вона включає сукупність принципів, методів та підходів, що застосовуються для аналізу правових норм, практики їх реалізації, а також правових доктрин.

Загальнонаукові методи дослідження дозволяють розглядати правові питання в широкому контексті соціальних, політичних та історичних процесів. С. Бостан зазначає, що методологічний апарат дослідження охоплює філософсько-світоглядні засади, зокрема онтологію, гносеологію та аксіологію, загальнонаукові підходи, серед яких системний, діалектичний та структурно-функціональний аналіз, а також спеціально-юридичні методи, такі як формально-юридичний, порівняльно-правовий, історико-правовий тощо [1, с. 7].

Звісно, що онтологічний аспект методології дослідження передбачає з'ясування сутності та природи самого явища участі народу у здійсненні правосуддя. Відповідно, онтологія у цьому випадку покликана дати відповідь на фундаментальне питання: що являє собою інститут присяжних у контексті реалізації конституційного права народу на участь у правосудді? З цього погляду інститут присяжних є не тільки процесуальною формою участі громадян у судочинстві, а й глибинним проявом принципу народного суверенітету та прямого здійснення народовладдя. Саме в онтологічному аспекті стає зрозумілим, що народ, виступаючи безпосереднім учасником процесу судочинства, реалізує не лише юридичні повноваження, а й фундаментальну ідею демократичної державності, яка полягає у можливості громадян безпосередньо впливати на ухвалення суспільно значущих рішень, зокрема у сфері правосуддя [2, с. 32].

Цей аспект також підкреслює важливість участі громадян у правосудді як механізму саморегуляції та підтримки законності в державі, а також як важливий елемент формування суспільної довіри до судової системи. Визначення онтології інституту присяжних дозволяє краще зрозуміти його роль не лише як юридичної інституції, а й як відображення глибших демократичних процесів у суспільстві.

Гносеологічний аспект спрямований на з'ясування того, яким чином громадяни усвідомлюють свої конституційні права та обов'язки у сфері правосуддя, які чинники впливають на формування цієї свідомості, і наскільки народ здатний адекватно сприймати правові реалії, беручи участь у судових процедурах. З огляду на це, гносеологічний аналіз передбачає дослідження соціологічних, психологічних, юридичних факторів, які формують готовність громадян до реалізації свого права на суд присяжних, а також визначення рівня їх правової культури та обізнаності щодо процесуальних аспектів участі присяжних у судочинстві [3, с. 47]. Цей підхід дозволяє виявити, як громадяни сприймають роль присяжних у судовому процесі, які бар'єри або стереотипи можуть існувати щодо цього інституту, а також як навчання та інформування можуть вплинути на рівень участі та відповідальності присяжних. Аналіз гносеологічного аспекту допомагає зрозуміти, які конкретні знання та уявлення необхідно сформувати у громадян для забезпечення ефективної участі у правосудді, що сприятиме підвищенню якості правосуддя в країні.

Аксіологічний аспект передбачає визначення та дослідження цінностей, що лежать в основі реалізації права народу на участь у правосудді. Серед таких фундаментальних цінностей у сфері правосуддя виступають справедливість, рівність, законність, відкритість та демократичність. Саме ці цінності є базовими у конституційно-правовій доктрині України, і саме на них орієнтується інститут присяжних.

Завдяки аксіологічному аналізу можна глибше зрозуміти мотивацію та правосвідомість громадян як присяжних, оцінити відповідність реалізації цього конституційного права суспільним очікуванням та демократичним принципам, а також визначити, яким чином зазначені цінності впливають на практичне застосування права на суд присяжних у конкретних ситуаціях судового процесу. Важливим є також вивчення впливу цих цінностей на формування громадської довіри до судової системи та її легітимності в очах суспільства. Крім того, аксіологічний підхід дозволяє визначити, наскільки ефективно вітчизняна модель суду присяжних відображає суспільні уявлення про справедливість і правосуддя, а також виявити потенційні проблеми, пов'язані з можливими конфліктами між формальними юридичними нормами та морально-етичними переконаннями присяжних. Це, своєю чергою, дає можливість розробити механізми вдосконалення системи суду присяжних, орієнтовані на підвищення її відповідності суспільним цінностям і очікуванням.

Отже, філософсько-світоглядні засади методології правового дослідження права народу на здійснення правосуддя через інститут присяжних формують необхідний теоретичний фундамент для комплексного осмислення цього конституційного інституту. Аналіз онтологічного, гносеологічного та аксіологічного аспектів дозволяє всебічно зрозуміти природу, умови формування та ціннісні орієнтири інституту присяжних як форми безпосередньої демократії в українській правовій системі.

До загальнонаукових підходів відносять діалектичний, системний та структурно-функціональний методи.

Діалектичний метод дає змогу розкрити розвиток інституту суду присяжних як динамічного правового явища, що змінюється під впливом суспільних і політичних трансформацій. Так, у науковій літературі сутність інституту присяжних розкривається через його двоїстий характер. З одного боку, він є формою безпосередньої демократії, оскільки народ у ролі присяжних безпосередньо долучається до здійснення судової влади. З іншого боку, це юридична інституція, що регулюється спеціальним процесуальним законодавством і функціонує в межах чітко визначених норм [2, с. 15]. Окрім того, цей підхід допомагає виявити протиріччя між нормативним закріпленням інституту присяжних та його практичною реалізацією, а також зрозуміти, як ці протиріччя можуть бути

подолані на наступних етапах розвитку судової системи України. Діалектичний аналіз дозволяє зробити висновок, що розвиток інституту присяжних є результатом постійного пошуку балансу між демократичними ідеалами та реальними соціально-правовими можливостями суспільства [4, с. 56]. Також важливо відзначити, що діалектичний метод дозволяє виявити можливості для оптимізації цього інституту, враховуючи постійно змінювані умови, що можуть вимагати адаптації до нових суспільних викликів і потреб.

Системний підхід дозволяє розглядати суд присяжних як невід'ємну частину судової системи, що взаємодіє з іншими правовими інститутами, такими як адвокатура, прокуратура та суди загальної юрисдикції. Цей підхід дає змогу врахувати взаємозалежність між різними елементами правової системи та їхню спільну роль у забезпеченні правосуддя. Зокрема, ефективність інституту присяжних значною мірою залежить від скоординованої роботи суддів, адвокатів, прокурорів та інших учасників процесу, що мають спільну мету – забезпечити справедливий та об'єктивний розгляд справ. За твердженням С. Стахівського, «системний підхід дозволяє встановити місце і значення інституту присяжних у механізмі реалізації народовладдя, визначити його вплив на демократичність та прозорість судочинства, а також виявити потенційні суперечності у взаємодії цього інституту з іншими елементами правової системи» [2, с. 68]. Також важливо підкреслити, що застосування системного підходу дає змогу виявити не лише суперечності, а й потенціал для оптимізації функціонування суду присяжних. Це включає вдосконалення механізмів відбору присяжних, покращення їхньої підготовки та забезпечення ефективної взаємодії з іншими учасниками процесу для досягнення максимального рівня справедливості та прозорості у судочинстві.

Структурно-функціональний метод надає можливість аналізувати функції суду присяжних та їхню відповідність ключовим правовим принципам, зокрема верховенству права, справедливості та народовладдю.

За думкою Н. Оніщенко, основними функціями інституту присяжних є гарантування справедливості, реалізація принципу народовладдя, забезпечення прозорості й демократичності правосуддя, а також формування високого рівня довіри до судової влади серед населення. Структурно-функціональний підхід дозволяє виявити проблемні аспекти функціонування цього інституту, зокрема у процесі взаємодії між присяжними та іншими учасниками судового процесу, а також запропонувати конкретні шляхи удосконалення його структури і механізмів реалізації [3, с. 47]. Цей підхід дозволяє не лише аналізувати існуючі проблеми, а й виявляти потенційні можливості для вдосконалення інституту присяжних, зокрема через оптимізацію відбору присяжних, покращення їхнього навчання, вдосконалення процесуальних норм та забезпечення належного правового супроводу на всіх етапах судочинства. Враховуючи ці аспекти, можна сприяти підвищенню ефективності та справедливості судового процесу, що є важливим кроком для зміцнення правової держави.

Значну роль у проведенні дослідження відіграє застосування спеціальних методів, зокрема порівняльно-правового, історико-правового, формально-юридичного та логіко-юридичного.

Порівняльно-правовий метод дозволяє проаналізувати моделі суду присяжних у різних країнах світу та визначити найкращі практики, які можуть бути імplementовані в Україні. На думку І. Сеньюти, використання цього методу дає змогу виявити сильні та слабкі сторони української моделі інституту присяжних, визначити напрями можливих запозичень або, навпаки, відхилень від закордонного досвіду, враховуючи специфіку української правової системи та суспільних відносин [5, с. 88]. Цей підхід дозволяє детальніше проаналізувати національні особливості застосування інституту присяжних, а також виявити потенціал для адаптації зарубіжних практик до умов України. Він також сприяє визначенню оптимальних шляхів удосконалення інституту присяжних, зокрема через врахування досвіду інших країн, зокрема в аспектах відбору присяжних, організації їхньої роботи та забезпечення належної підготовки.

Історико-правовий метод дає змогу простежити генезис і еволюцію інституту присяжних у світовій та вітчизняній правових системах, а також виявити основні тенденції його розвитку. Як зазначає Ю. Грошевий, «застосування історико-правового методу допомагає виявити закономірності та особливості формування інституту присяжних, зрозуміти причини його виникнення, трансформацій і адаптації у різних правових культурах та епохах. В українському контексті особливе значення має дослідження історичного досвіду участі присяжних у судочинстві періоду Російської імперії, УНР та перших спроб відродження цього інституту в сучасній Україні» [4, с. 15]. Такий підхід дозволяє оцінити вплив історичних подій на розвиток інституту присяжних в Україні та з'ясувати, як зміни в політичному та правовому середовищі впливали на реалізацію цього інституту. Вивчення минулого дозволяє глибше зрозуміти сучасний стан інституту присяжних і визначити напрями його подальшого розвитку в умовах реформування судової системи України.

Формально-юридичний метод застосовується для аналізу правових норм, що регулюють діяльність суду присяжних, їх відповідності конституційним принципам та міжнародним стандартам.

Цей метод передбачає аналіз чинного законодавства, зокрема Конституції України, Кримінального процесуального кодексу України, Закону України «Про судоустрій і статус суддів», інших нормативних актів та судової практики. За допомогою формально-юридичного методу досліджуються особливості нормативного закріплення правового статусу присяжних, процедури їх залучення до здійснення правосуддя, процесуальні правила участі присяжних у судових процесах, а також межі їх повноважень [6, с. 22]. Це дозволяє з'ясувати, наскільки ефективно законодавство регулює інститут присяжних, забезпечує реалізацію конституційних прав громадян та відповідає вимогам міжнародних стандартів правосуддя.

Логіко-юридичний метод дозволяє дослідити правові категорії, термінологію та структуру нормативних актів, які регулюють інститут присяжних. Цей метод дає змогу з'ясувати логічні зв'язки між окремими положеннями законодавства, оцінити їх внутрішню узгодженість та виявити можливі прогалини або суперечності в правових нормах. Застосування логіко-юридичного методу допомагає також визначити точність використання термінів у правових документах та їх відповідність реальному функціонуванню інституту присяжних, а також виявити можливі недоліки у формулюваннях, що можуть ускладнювати правозастосування. Важливим аспектом є також аналіз того, як правильно та ефективно організувати структуру нормативних актів, що регулюють цей інститут, з метою забезпечення їх чіткої та послідовної реалізації в судовій практиці.

Оскільки суд присяжних є інститутом, безпосередньо пов'язаним із громадянами, важливу роль у його дослідженні відіграють соціологічні та емпіричні методи. Соціологічний метод використовується для вивчення суспільної думки щодо ефективності суду присяжних, рівня довіри до нього, а також аналізу правосвідомості громадян. Статистичний метод дозволяє аналізувати судову практику, зокрема оцінювати частоту застосування інституту присяжних та ефективність винесених рішень. Антропологічний метод дає змогу дослідити психологічні аспекти участі громадян у судовому процесі як присяжних, їхню готовність виконувати цю функцію, а також вплив такого досвіду на їхні правові переконання.

Висновки. Отже, вибір і належне обґрунтування методів дослідження є ключовим етапом правового аналізу інституту присяжних, оскільки саме правильно сформований методологічний апарат дозволяє глибоко й всебічно дослідити конституційне право народу на участь у здійсненні правосуддя. З огляду на складність, багатоаспектність і соціально-правову значущість цієї проблематики, для аналізу інституту присяжних в Україні доцільно застосовувати комплексний підхід. Він передбачає поєднання філософсько-світоглядних засад (онтологічного, гносеологічного та аксіологічного аналізів), загальнонаукових (системного, діалектичного, структурно-функціонального) і спеціально-юридичних методів (формально-юридичного, порівняльно-правового, історико-правового тощо), що були детально розглянуті вище. Такий підхід не лише сприяє цілісному розумінню сутності інституту присяжних, а й дозволяє виявити особливості його функціонування, недоліки чинного правового регулювання та можливі шляхи вдосконалення цього механізму в контексті забезпечення демократичних стандартів судочинства в Україні. Таким чином, методологія правового дослідження інституту присяжних повинна ґрунтуватися на поєднанні різних підходів, що дає змогу об'єктивно оцінити його роль у системі правосуддя, відповідність конституційним принципам та перспективи подальшого розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бостан С.К. Методологія правового дослідження: поняття, структура, філософсько-світоглядні засади. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Серія: Правознавство. Чернівці, 2010. Вип. 545. С. 16–28.
2. Стахівський С.М. Конституційне право громадян України на участь у здійсненні правосуддя: монографія. Київ: Юридична думка, 2012. 320 с.
3. Оніщенко Н.М. Інститут присяжних як форма участі народу в здійсненні правосуддя: стан і перспективи розвитку. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2019. № 2. С. 40–56.
4. Грошевий Ю.М. Суд присяжних: правова природа, механізм функціонування та перспективи впровадження в Україні. Харків: Право, 2010. 224 с.
5. Сенюта І.Я. Суд присяжних у міжнародному порівняльному контексті. *Юридичний журнал*. 2018. № 5. С. 88–100.
6. Назаров І.В. Участь народу у здійсненні правосуддя: процесуально-правові аспекти. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 3. С. 22–30.

УДК 342.1 + 342.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.29>

РОЛЬ ФЕНОМЕНОЛОГІЇ МУНІЦИПАЛІЗМУ В СТАНОВЛЕННІ КОНЦЕПТУ «КОНСТИТУЦІЙНА ЛЮДИНА»

Хван Р.М.,

кандидат юридичних наук, докторант

Національного авіаційного університету

ORCID: 0000-0002-5053-6343

e-mail: khvan@ukr.net

Хван Р.М. Роль феноменології муніципалізму в становленні концепту «конституційна людина».

Стаття присвячена визначенню місця і ролі феноменології муніципалізму в становленні концепту «конституційна людина».

Зазначається, що формування феноменології «конституційна людина» виступає не тільки важливою ознакою ідентифікації концепції, концепту, макротенденції, феноменології демократичної правової державності у її широкому та вузькому розумінні в контекстуалізації усвідомлення, розуміння, формалізації та реалізації її телеологічної домінанти, а й свідомством її сутнісного, ціннісного та праксеологічного розвитку і вдосконалення.

Пропонується, враховуючи авторські доктринальні наробки, під феноменологією «конституційна людина» розуміти: а) особливу системно-комплексну форму правового статусу, б) що визначає людину як реального носія системного комплексу конституційних прав, свобод і обов'язків, в) які напряду реалізуються на локальному рівні соціуму, в умовах місцевого самоврядування, в межах територіальної громади, в філософському стані повсякденності, г) через самостійну діяльність людини, її груп та асоціацій, г') за допомогою органів публічної державної та публічної самоврядної влади, що забезпечують належні, оптимальні та ефективні заходи охорони, захисту, гарантування реалізації такого статусу, що передбачений конституцією держави та її міжнародно-правовими зобов'язаннями.

Аргументується, що формування феноменології «конституційна людина» відбувається на стику національного конституційного та національного муніципального права, що обумовлено стратегічними настановами муніципалізму, який виступає повсякденною ідеологічно-ціннісною, соціально-нормативною та гуманістично-гуманітарною основою існування людини, її груп та асоціацій в умовах місцевого самоврядування, в межах територіальної громади та в філософському стані повсякденності, – тобто, в тих умовах, в яких людина здійснює свій життєвий цикл.

Констатовано, що в основі процесів формування феноменології «конституційна людина» лежить конституційно-правовий статус людини, який реалізується на локальному рівні соціуму в умовах місцевого самоврядування та в межах територіальної громади, що об'єктивно робить муніципалізм первинним, іманентним і визначальним фактором у зазначених процесах.

Доведено, що феноменологія «конституційна людина» передбачає не тільки володіння людиною, її групами та асоціаціями конституційно-правовим статусом у всьому його різноманітті наявності, багаторівневості реалізації та багатовимірному прояву, а й формування, існування, функціонування, розвиток та вдосконалення системного комплексу організаційних та організаційно-правових механізмів щодо реалізації такого статусу, а також публічно-правових засобів його захисту, охорони і гарантування.

Ключові слова: демократична правова державність, муніципалізм, національне конституційне право, національне муніципальне право, міжнародне публічне право, феноменологія «конституційна людина», місцеве самоврядування, права людини, територіальна громада, охорона і захист прав людини.

Khwan R.M. The role of the phenomenology of municipalism in the formation of the concept of «constitutional personhood».

The article is devoted to determining the place and role of the phenomenology of municipalism in the formation of the concept of «constitutional personhood».

It is noted that the formation of the phenomenology of «constitutional personhood» is not only an important sign of the identification of the concept, concept, macro-trend, phenomenology of democratic legal statehood in its broad and narrow sense in the contextualization of awareness, understanding, formalization and implementation of its teleological dominant, but also evidence of its essential, value and praxeological development and improvement.

It is proposed, taking into account the author's doctrinal developments, to understand the phenomenology of «constitutional personhood» as: a) a special systemic and complex form of legal status, b) which defines a person as a real bearer of a systemic complex of constitutional rights, freedoms and obligations, c) which are directly implemented at the local level of society, in the conditions of local self-government, within the territorial community, in the philosophical state of everyday life, d) through the independent activity of a person, his groups and associations, d') with the help of public state and public self-government bodies that provide appropriate, optimal and effective measures of protection, defense, and guaranteeing the implementation of such a status, which is provided for by the constitution of the state and its international legal obligations.

It is argued that the formation of the phenomenology of «constitutional personhood» occurs at the junction of national constitutional and national municipal law, which is due to the strategic guidelines of municipalism, which acts as the everyday ideological-value, social-normative and humanistic-humanitarian basis of the existence of a person, his groups and associations in the conditions of local self-government, within the territorial community and in the philosophical state of everyday life - that is, in those conditions in which a person carries out his life cycle.

It is stated that the basis of the processes of formation of the phenomenology of «constitutional personhood» is the constitutional and legal status of a person, which is realized at the local level of society in the conditions of local self-government and within the territorial community, which objectively makes municipalism a primary, immanent and determining factor in the above processes.

It is proven that the phenomenology of «constitutional personhood» implies not only the possession by a person, his groups and associations of a constitutional and legal status in all its diversity of presence, multi-level implementation and multi-dimensionality of manifestation, but also the formation, existence, functioning, development and improvement of a systemic complex of organizational and organizational and legal mechanisms for the implementation of such status, as well as public and legal means of its protection, safeguarding and guaranteeing.

Key words: democratic legal statehood, municipalism, national constitutional law, national municipal law, public international law, phenomenology of «constitutional personhood», local self-government, human rights, territorial community, protection and defense of human rights.

Постановка питання. Формування, становлення, розвиток і вдосконалення демократичної правової державності стратегічно, безпосередньо і напряду пов'язане з її впливом на людину, процеси формування і функціонування її правового статусу у різних його варіантах (загальний, галузевий, міжнародний, а також конституційно-правовий, муніципально-правовий тощо), конструювання її поведінково-діяльнісних настанов та адекватну їм діяльність, – ба більше, наявність такого впливу не тільки може детермінувати формування, отримання, вибір та зміну рольових позицій людини, які вона отримує та обирає, або змінює в процесі своєї життєдіяльності, – а й активно створює відповідний правовий режим для реалізації таких можливостей, а також фактично й нормативний простір, в якому людина може існувати, функціонувати та розвиватися.

Наведені соціально-нормативні конструкти, на наше глибоке переконання, об'єктивно ведуть до виникнення феноменології «конституційної людини», бо їх формування є:

- по-перше, результатом функціонування людини в локальному соціумі, тобто в межах локальної територіальної людської спільноти (зазвичай такої, що існує та функціонує у вигляді територіальної громади /далі – ТГ/) (*критерій просторової діяльності людини у її практичному вимірі* – авт.);
- по-друге, те, що людина фактично здійснює свій життєвий цикл в межах такої громади (*критерій екзистенційності існування людини в такому просторовому вимірі* – авт.);
- по-третє, ці процеси проходять в умовах локальної демократії, що існує у вигляді місцевого самоврядування /далі – МСВ/ (*умовно-формальний критерій існування людини в такому просторовому вимірі* – авт.);
- по-четверте, ці процеси здійснюються в філософському стані повсякденності (*філософсько-темпоральний критерій існування людини в такому просторовому вимірі* – авт.);
- по-п'яте, ці процеси реалізуються в процесі соціалізації людини, включаючи й її правову соціалізацію (*соціалізаційний критерій існування людини в такому просторовому вимірі* – авт.);
- по-шосте, ці процеси детермінується реалізацією атитюдно-габітусної управлінсько-функціональної парадигми (формування атитюдів + їх адекватна реалізація через формування, вибір або користування відповідними діяльнісно-реалізаційними формами людської життєдіяльності /габітуси/) (*поведінково-діяльнісний критерій існування людини в такому просторовому вимірі* – авт.);
- по-сьоме, крім того, ці процеси відбуваються при формуванні системного комплексу екзистенційних інтересів людини, що трансформуються у права, свободи і обов'язки людини, її груп та асоціацій (*біхевіористично-нормативний критерій існування людини в такому просторовому вимірі* – авт.);

– по-восьме, реалізація таких наведених прав, свобод і обов'язків людини, її груп та асоціацій, складає саме процес реалізації їх конституційно-правовий статус (*нормативно-статусний критерій існування людини в такому просторовому вимірі* – авт.);

– по-дев'яте, в основі всіх наведених вище процесів лежить комунікативна взаємодія людей-жителів і одночасно членів ТГ між собою, а також з інституціями публічної самоврядної муніципальної влади в її межах за сприяння держави та її органів публічної державної влади (*комунікативно-публічний критерій існування людини в такому просторовому вимірі* – авт.);

– по-десяте, в результаті такої комунікативної взаємодії відбувається самоактуалізація людини через усвідомлення, розуміння, використання, реалізацію своїх конституційних прав, свобод і обов'язків, що в практичній площині реалізуються на рівні ТГ, в умовах МСВ та в стані повсякденності, тобто в нормативному просторі муніципального права (*критерій самоактуалізації людини в конституційно-муніципальному інтегративному нормативно-просторовому вимірі* – авт.);

– по-одиннадцяте, основоположним моментом наведеного процесуального ланцюжка виступає органічна та інтегративна взаємодія національного конституційного і національного муніципального права по основоположних засадах в єдиній системі координат національної правової системи, їх взаємопроникнення, що є яскравим свідомством управлінсько-нормативного посилення один одного та отримання мультиплікативного соціального ефекту та результативності (*технологічний критерій існування людини в конституційно-муніципальному інтегративному нормативно-просторовому вимірі* – авт.);

– по-дванадцяте, в основі цих процесів спостерігається наявність органічної взаємодії національного конституційного права, – що регулює найважливіші та основоположні відносини, що виникають між людиною, державою і суспільством, і національного муніципального права, – що регулює соціальні відносини, що мають безпосереднє відношення до проходження будь-якою людиною свого життєвого циклу на локальному рівні функціонування суспільства, в умовах МСВ та в межах ТГ, – ставлять в порядок денний:

а) існування самої феноменології державності,

б) її повсякденне ординарне та екстраординарне нормативне супроводження та забезпечення,

в) її розуміння саме як інституційної спроможності людини, соціуму і держави, а також

г) гарантування такої спроможності через відповідну організаційну та нормативно-правову модифікацію інституційної структури громадянського суспільства і держави з метою розвитку і вдосконалення такої структури з використанням механізмів національного конституційного і муніципального права,

г') і як логічний наслідок цього, – об'єктивне підвищення ролі і значення національних конституційного і муніципального права в зазначених стратегічних процесах (*інституційний критерій існування людини в конституційно-муніципальному інтегративному соціальному і нормативно-просторовому вимірі* – авт.);

– по-тринадцяте, взаємодія і взаємний вплив національного конституційного права, що регулює найважливіші та основоположні відносини, що виникають між людиною, державою і суспільством, і національного муніципального права, що регулює соціальні відносини, що мають безпосереднє відношення до проходження будь-якою людиною свого життєвого циклу на локальному рівні функціонування суспільства, в умовах МСВ та в межах ТГ, – напряду впливають на формування муніципальної свідомості і правосвідомості, а також фактично на поглиблення, розвиток, вдосконалення, модифікацію та «муніципальний вимір» конституційної свідомості і правосвідомості (*критерій муніципалізації свідомості людини в конституційно-муніципальному інтегративному соціальному і нормативно-просторовому вимірі* – авт.);

– по-чотирнадцяте, взаємодія і взаємний вплив національного конституційного права, що регулює найважливіші та основоположні відносини, що виникають між людиною, державою і суспільством, і національного муніципального права, що регулює соціальні відносини, що мають безпосереднє відношення до проходження будь-якою людиною свого життєвого циклу на локальному рівні функціонування суспільства, в умовах МСВ та в межах ТГ:

– володіє властивістю каталізатора на наведені галузі права і законодавства, стимулюючи і прискорюючи їх взаємний розвиток, вдосконалення, впливаючи на оптимальність і ефективність їх правового регулювання, а також,

– враховуючи їх особливу значущість для існування людини, соціуму і держави, – розповсюджує їх позитивний вплив на розвиток всієї системи права держави (*каталізуючий критерій в формуванні, розвитку і вдосконаленні конституційно-муніципального інтегративного соціального і нормативно-просторового простору* – авт.);

– по-п'ятнадцяте, взаємодія профільних галузей національного права позитивно впливає на розвиток міжнародного публічного права, яке запозичує з наведених галузей відповідні об'єкти

національно-правового регулювання (права і свободи людини, виборчі права і свободи, місцеве самоврядування тощо), що стають об'єктами міжнародно-правового регулювання, стимулюючи появу нових інститутів та галузей міжнародного права (*уніфікаційно-трансформаційний міжсистемний критерій в формуванні, розвитку і вдосконаленні міжнародного конституційно-муніципального інтегративного соціального і нормативно-просторового простору* – авт.);

– по-шістнадцяте, взаємодія профільних галузей національного права володіє суттєвим феноменологічним потенціалом, бо на рівні національного муніципального права формується феноменологія «муніципальна людина», що виступає складовою та іманентною частиною феноменології «конституційна людина», що репрезентує систему національного конституційного права, – ба більше, міжнародне публічне право, своєю чергою, стимулює формування, існування, функціонування, розвиток і вдосконалення наведених феноменів, сприяючи їх усвідомленню, розумінню та втіленню на міжнародно-правовому рівні, а також запозиченню їх елементного складу в правову практику міжнародного співтовариства та держав-членів міжнародного співтовариства (*феноменологічний критерій в формуванні, розвитку і вдосконаленні міжнародного конституційно-муніципального інтегративного соціального і нормативно-просторового простору* – авт.).

Отже, можна констатувати наступне:

а) правовий статус людини, її груп та асоціацій, насамперед, регламентує і регулює національне конституційне і національне муніципальне право у їх системно-інтегративній та функціонально-комплексній взаємодії та взаємопроникненні;

б) основою конституційно-правового статусу людини виступають її права, свободи і обов'язки, що в повсякденному житті виникають, формуються, реалізуються, охороняються, захищаються, гарантуються від імені держави, але на рівні ТГ, в умовах МСВ;

в) звідси конституційно-правовий статус людини, її права, свободи і обов'язки виникає, формується, реалізується, охороняється, захищається на локальному рівні соціуму в межах ТГ, в умовах МСВ, в стані повсякденності, через механізми самозахисту людини, її груп та асоціацій, а також через діяльність органів місцевого самоврядування /далі – ОМСВ/, що володіє аналогічними механізмами захисту, – і гарантується державою та всіма механізмами правового захисту, якими володіють її органи публічної влади, включаючи й судові органи;

г) сфера МСВ та ТГ виступають основоположними умовами для реалізації людиною свого конституційно-правового статусу, що ще раз підкреслює важливість стратегічної взаємодії національного конституційного і національного муніципального права, їх взаємного впливу, розвитку і вдосконалення;

г') фактична реалізація людиною свого конституційно-правового статусу на рівні МСВ в межах ТГ каталізує процеси виникнення, формування, розвитку і вдосконалення феноменології «муніципальна людина», що своєю чергою, актуалізує питання формування і розвитку феноменології «конституційна людина»;

д) отже, феноменологія «конституційна людина» виникає на стику галузей національного конституційного і національного муніципального права, що обидві фактично складають могутній нормативно-правовий комплекс, який суттєво в результаті міжгалузевої взаємодії та взаємного впливу на правову систему держави-члена міжнародної спільноти детермінують запозичення цієї феноменології міжнародним правом, причому як міжнародним публічним, так й міжнародним приватним правом, – фактично, через міжнародне договірне право виводиться на міжнародний рівень, не просто як системний, проте ординарний об'єкт міжнародно-правового регулювання, але, насамперед, як стратегічну нормативно-функціональну телеологічну домінанту та бажаний перспективний результат ефективності сучасного міжнародного права, що базується на міжнародно-правових облігаторних засадах.

Стан опрацювання проблематики. Остання тенденція досить впевнено обґрунтовується та аргументується доктринальними наробками західних вчених вчених-конституціоналістів – З. Робінсон, Дж. Левитта, Р.Л. Хасена, М.У. МакКоннелл та ін., а також відомих вітчизняних муніципалістів, конституціоналістів та міжнародників, – зокрема М.О. Баймуратова, М.М. Баймуратова, Д.О. Бобровника, О.В. Батанова, Н.В. Бочарової, М.В. Буроменського, Б.Я. Кофмана, Є.О. Львової, О.С. Орловського, І.Г. Посторонки, Р.М. Хвана тощо.

Варто зазначити, що в основі підходу вітчизняних вчених до визначення цієї проблематики переважно використовуються загальний принцип «мотрійки», що складається з декількох параметрів:

1) розуміння муніципалізму в його історичній ретроспективі як невід'ємної та іманентної складової конституціоналізму (національного/глобального) (Баймуратов М.О., Батанов О.В., Бобровник Д.О., Львова Є.О.) («первинна внутрішня мотрійка, що входить до іншої великої мотрійки»);

2) усвідомлення міжнародного муніципального права як органічної частини міжнародного конституційного права і одночасно самостійної галузі міжнародного публічного права, яке проходить

в наш час етап формування і становлення (Баймуратов М.О., Буроменський М.В., Кофман Б.Я.) («первинна внутрішня мотрійка, що входить до інших більш великих мотрійок»);

3) розуміння того, що процеси муніципалізації суспільного і державного життя означає одночасно детермінацію, ініціювання, реалізацію, розвиток, вдосконалення процесів конституціоналізації суспільного і державного життя та є складовою частиною цього явища (Баймуратов М.О., Батанов О.В., Баймуратов М.М.) («первинна внутрішня мотрійка, що детермінує виникнення інших, більш великих мотрійок»);

4) розуміння нормативного конструкта муніципального права як самостійної галузі національного права і законодавства, але в той же час й органічного елементу національного конституціоналізму, а звідси й національного конституційного права, що детермінує його розвиток і вдосконалення (Баймуратов М.О., Батанов О.В., Баймуратов М.М., Кофман Б.Я.) («первинна внутрішня мотрійка, що входить до інших більш великих мотрійок та визначає їх змістовність»);

5) розуміння нормативного конструкта муніципального права як самостійної галузі не тільки національного права і законодавства, але в той же час й органічного елементу національного, європейського і глобального конституціоналізму, що детермінує його подальший конструктивний розвиток і вдосконалення і в той же час знаходить свій прояв у правовій політиці держави (муніципальна правова політика держави) (Баймуратов М.О., Батанов О.В., Баймуратов М.М., Кофман Б.Я., Львова Є.О., Посторонко І.Г., Хван Р.М.) («первинна внутрішня мотрійка, що входить до інших більш великих різнорівневих системно-комплексних мотрійок та визначає їх існування, змістовність, функціонування та розвиток і вдосконалення»).

Разом з тим, варто зазначити, що сучасне доктринальне розуміння феноменології «конституційна людина» характеризується відсутністю визначення ролі і значення феноменології муніципалізму у її формуванні, створенні, конституюванні, інституціоналізації та функціонуванні.

Так, австралійсько-американська дослідниця З. Робінсон у своєму науковому дослідженні «Constitutional Personhood» («Конституційна людина») розглядає поняття «конституційної людини» як особливу форму правового статусу, що визначає людину як носія конституційних прав, на якого поширюється захист, передбачений конституцією США. Важливим аспектом його підходу є те, що конституційна людина не обмежується тільки громадянством чи резидентством, а включає будь-яку особу, яка підпадає під юрисдикцію конституційного права, що надає захист фундаментальних прав та свобод [1, р. 666].

Своєю чергою, вітчизняні дослідники Баймуратов М.О. та Кофман Б.Я., у своїй науковій статті «Феноменологія «конституційна людина»: до розуміння нормативно-параметральних ознак, ролі і значення в формуванні демократичної правової державності» вказують на те, що в основі профільної феноменології «конституційна людина» лежить об'єктивізація, актуалізація, оптимізація, контекстуалізація необхідності концептуального обґрунтування правового статусу людини, особистості і громадянина в конституційному праві саме за умов глобалізації, включаючи, насамперед, й її правову форму, за допомогою комплексу доктринально-теоретичних знань, накопичених відносно об'єкту дослідження та з використанням нових і новітніх загальнодемократичних та гуманістично-гуманітарних надбань сучасного конституційного права (формування четвертого, п'ятого, шостого покоління прав людини), що базується на основоположних засадах демократичної правової державності [2, с. 168].

На нашу думку, наявність тільки таких абсолютно конституційних підходів до визначення феноменології «конституційна людина», та відсутність усвідомлення визначальної ролі і значення феноменології муніципалізму в процесі її формування, функціонування і реалізації не стільки констатує стан, що склався, скільки актуалізує та інтенсифікує доктринальні дослідження в цій сфері, а й робить такі пошуки доктринально, теоретично і праксеологічно обґрунтованими, детермінованими, необхідними та своєчасними.

Отже, **метою статті**, є дослідження ролі феноменології муніципалізму в становленні концепту «конституційна людина».

Виклад матеріалу дослідження. Якщо розглядати наведені вище доктринально-теоретичні підходи щодо формування феноменології «конституційна людина» в контексті категорії «система правового регулювання», то можливо аргументувати визначення методу, типу, процесу, а також часових (темпоральних) показників такого правового регулювання, а звідси й характеристики зв'язків між національним конституційним та муніципальним правом, що характеризуються суттєвими теоретичними і праксеологічними можливостями. Отже, відносно:

– *методу правового регулювання*, то тут нарівні з імперативним методом, існує реальна можливість використання більш м'якого, але оптимального та продуктивного диспозитивного методу, що дозволяє взаємодіяти нормам національного конституційного та муніципального права гармонійно, більш злагоджено, вибудовуючи синергічні відносини, що володіють мультиплікативними

наслідками – це детермінується не тільки філософією та логікою досліджуваних галузей права і законодавства та їх норм, а й враховуючи те, що стратегічною і загальною метою регламентації, регулювання та застосування профільних відносин виступає людина, її права, свободи та законні інтереси, а також система охорони, гарантування і захисту останніх;

– *типу правового регулювання*, можна зазначити, що відносини між нормами національного конституційного та муніципального права носять органічний характер. Прикладом цього є визначення конституційно-правової норми вітчизняним дослідником Є. Годоваником у її сучасному європейському розумінні. Цей дослідник визначає, що норма конституційного права у сучасному європейському правовому контексті – це *формально визначене, встановлене чи санкціоноване* народом, або державою, або суб'єктами місцевого самоврядування правило поведінки чи діяльності, що регулює суспільні відносини, які є предметом конституційного права і забезпечується системою конституційних гарантій [3, с. 82]. Тобто, йдеться про те, що норми муніципального права, що прийняті органами МСВ виступають фактично як норми конституційного права, хоча й належать до відносно нової галузі національного права і законодавства. І саме це, як нам здається, виступає основоположним трендом не тільки взаємодії норм національного конституційного і муніципального права, а й ідентифікацією галузевої приналежності феноменології «конституційна людина», в той час коли в межах муніципального права формується феноменологія «муніципальна людина» (на стику конституційного і муніципального права, причому такої феноменології, що виникає на основі конституційної приналежності, але муніципальної природи виникнення, формування, інституціоналізації, прояву і реалізації [4; 5]);

– *процесу правового регулювання*, можна зазначити, що відносини між нормами національного конституційного та муніципального права носять складний системно-комплексний та інтеграційний характер – бо:

– по-перше, норми конституційного права, що складають конституційно-правовий статус людини і громадянина, а саме його права, свободи і обов'язки, реалізуються на рівні МСВ, в межах ТГ, в умовах повсякденності;

– по-друге, вони реалізуються нарівні і разом з нормами муніципального права, що регламентують правовий статус органів та суб'єктів МСВ;

– по-третє, норми національного конституційного та муніципального права складають системно-комплексний конгломерат, що детермінує, створює, інституціоналізує, регламентує, регулює, гарантує функціонування людського соціуму, що існує в умовах державної організації;

– по-четверте, в умовах повсякденності правовий статус людини і громадянина, що регламентується і регулюється нормами національного конституційного та муніципального права (конституційно-правовий статус + муніципально-правовий статус) розвивається, вдосконалюється, модифікується, що посилює інтегративну та синергічну взаємодію між такими нормами;

– по-п'яте, останнє напряму сприяє інтенсифікації та каталізації процесів їх взаємного розвитку в межах профільних галузей права і всієї системи права і системи законодавства;

– *ознаки темпоральності процесу правового регулювання*, необхідно визнати, що часові рамки безпосередньої (прямої) та конотаційної (опосередкованої) дії, взаємодії та взаємовпливу норм національного конституційного та муніципального права є не обмеженими у часі, вони діють на весь час існування державності в її демократичному і правовому розумінні та феноменології муніципалізму (локальної демократії), як її складової та іманентної частини, – але все ж можуть змінюватися з часом в результаті соціально-державних змін і зазвичай динаміки законодавства (зміни, доповнення, припинення дії тощо), що ними детерміновані, – причому як в сторону розвитку і вдосконалення в ординарних умовах (прогресивний розвиток), так й в сторону регресу, особливо в екстраординарних умовах функціонування державності (зміна політичного режиму, надзвичайний стан, екологічні та техногенні катастрофи, воєнний стан, війна тощо).

Своєю чергою, характеристика такого органічного зв'язку між національним конституційним та національним муніципальним правом, на наш погляд, може бути охарактеризованою в залежності від:

А) *стану функціонування державності або місцевого самоврядування*:

– ординарний – стабільний та повсякденний стан функціонування державності або місцевого самоврядування,

– екстраординарний – функціонування державності або місцевого самоврядування в умовах надзвичайних обставин;

Б) *сили та інтенсивності зв'язку між конституційним та муніципальним правом*:

– звичайний на рівні ординарних стохастичних або стабільних взаємовідносин – спостерігається, зазвичай, у сфері повсякденності в процесі формування і реалізації різнопланових інтересів людини, її груп та асоціацій, ординарного стану реалізації компетенційних повноважень органів публічної влади, включаючи й органи МСВ;

– звичайний на рівні цілеспрямованого ординарного та системного впливу – спостерігається на рівні МСВ, в межах ТГ, але в умовах цілеспрямованого процесу формування і реалізації інтересів людини, її груп та асоціацій, в яких зацікавлені наведені суб'єкти, а також в умовах ординарного і системного стану реалізації компетенційних повноважень органів публічної влади, включаючи й органи МСВ;

– звичайний на рівні системних взаємовідносин – спостерігається в процесі формування і реалізації конституційно-правового і муніципально-правового статусу людини, її груп та асоціацій через цілеспрямовану реалізацію компетенційних повноважень органів публічної влади, включаючи й органи МСВ;

– звичайний на рівні комплексних взаємовідносин – спостерігається в процесі формування і реалізації конституційно-правового і муніципально-правового статусу людини, її груп та асоціацій у відповідних сферах соціального життя (економічній, політичній, соціальній, культурній, екологічній тощо), що у подальшому впливає на інші сфери соціального життя, що є пов'язаними з профільними галузями (галузь адміністративного, цивільного, фінансового, трудового, податкового права тощо);

– інтегративний – спостерігається в процесі формування і реалізації конституційно-правового і муніципально-правового статусу людини, її груп та асоціацій коли змістовно-функціональні настанови правових норм національного конституційного і муніципального права співпадають – тобто, є аналогічними або співпадають у більшому ступені;

– колабораційний – спостерігається в процесі формування і реалізації конституційно-правового і муніципально-правового статусу людини, її груп та асоціацій та спрямовані на формування колабораційного потенціалу (механізму співробітництва та злагоди) на локальному рівні в межах ТГ на різних рівнях її функціонування (мікроромоди, мезоромоди, макроромоди) – зазвичай спостерігається в процесі формування та реалізації механізмів партисипаторної (демократія участі), деліберативної (демократія, що спирається на рішення, які є результатом консенсусу – дорадча демократія), агональної (застосування демократичних механізмів в процесі вирішення конфліктів), агрегативної (плюралістично-процедурна демократія) демократій [6];

– детермінаційний – спостерігається в процесі формування і реалізації конституційно-правового і муніципально-правового статусу людини, її груп та асоціацій коли відповідні норми національного конституційного або муніципального права детермінують формування, розробку нових, зміну або відміну відповідних норм, що вже існують, одної чи іншої галузі національного права і законодавства;

– синергічний – спостерігається в процесі формування і реалізації конституційно-правового і муніципально-правового статусу людини, її груп та асоціацій та скеровані на одночасне, оптимальне на ефективне використання норм профільних галузей національного права і законодавства;

– кумулятивний – спостерігається в процесі формування і реалізації конституційно-правового і муніципально-правового статусу людини, її груп та асоціацій через систематичне посилення норм профільних галузей національного права і законодавства за рахунок, наприклад, зростання мотивації людини до участі у МСВ;

– органічний – спостерігається в процесі формування і реалізації конституційно-правового і муніципально-правового статусу людини, її груп та асоціацій через фактичне дублювання або збіг у змістовному аспекті норм профільних галузей національного права і законодавства, що скеровано на їх подальший змістовно-праксеологічний розвиток і вдосконалення;

В) суб'єктного складу зв'язків між конституційним та муніципальним правом, що виникають:

– між жителями-членами ТГ в сфері прав людини,

– між членами ТГ та органами МСВ в сфері прав людини та публічно-правових відносин,

– між органами МСВ одного або різних рівнів в сфері компетенційного супроводження і забезпечення,

– між органами МСВ та інституціями громадянського суспільства,

– між жителями-членами ТГ та іншими органами публічної влади (органи державної влади – законодавчої, виконавчої, судової) в процесі реалізації МСВ та його організаційних або організаційно-правових форм,

– між органами МСВ та іншими органами публічної влади (органи державної влади – законодавчої, виконавчої, судової),

– між іншими органами публічної влади (органи державної влади – законодавчої, виконавчої, судової) з питань МСВ,

– між органами МСВ та аналогічними органами МСВ (муніципалітетами) зарубіжних держав та міжнародними асоціаціями місцевих влад,

– між органами МСВ та будь-якими зарубіжними суб'єктами (підприємницькі, банківські, громадські та інші структури та їх суб'єкти) тощо;

Г) усвідомлення, розуміння і прояву поведінково-діяльнісного коду (філософсько-парадигмальної змістовності та філософсько-функціональному спрямуванню), на якому базуються ці профільні галузі національного права – конституційне право і муніципальне право, а також в залежності від рівня його прояву:

1) національний рівень:

– код конституційного права – державність, як якісна характеристика суспільства, властивість його державно-політичної організації, що розкриває взаємодію органів державної влади і суспільства, спрямовану на забезпечення існування та функціонування держави, а також окреслює характерні риси та особливості її перебування на конкретно-історичному етапі розвитку [7];

– код муніципального права – локалізм через реалізацію настанов муніципалізму [8];

– інтегративний код для обох рівнів – регіоналізм, як полісемантичне розуміння ідеології і стратегії, призначенням яких є забезпечення інтересів регіонів; процес реалізації прагнень і потреб регіонального співтовариства в контексті їх прагнення до збереження культурної самобутності регіону («культурний регіоналізм»), рух, спрямований на захист етнічних, мовних, релігійних прав, співробітництво держав у межах регіональних об'єднань [9];

2) міжнародний рівень:

– макрорегіональний (наприклад, загальноєвропейський, в межах загального європейського права або європейського асоціативного /інтегративного/ права) рівень:

– код міжнародного європейського конституційного права – асоціативно-національний та асоціативно-регіонально-локальний;

– код міжнародного європейського муніципального права – асоціативно-національний та асоціативно-локальний;

– універсальний (в межах міжнародного публічного права) рівень:

– код міжнародного конституційного права – універсально-національний;

– код міжнародного муніципального права – універсально-локальний;

3) глобальний рівень:

– коди міжнародного конституційного права + міжнародного муніципального права – дихотомія «локальне/глобальне»;

Г') телеологічно-нормативної природи норм національного конституційного права і національного муніципального права, що взаємодіють між собою або впливають одна на одну в механізмі правового регулювання:

– матеріальні норми – такі, що безпосередньо і напряду регламентують і регулюють права, свободи і обов'язки людини і громадянина, а також компетенційні повноваження органів публічної влади, в тому числі й органів МСВ, а також взаємовідносини між ними та з іншими суб'єктами національного конституційного і національного муніципального права, а також з іноземними суб'єктами з питань локальної демократії;

– процесуальні норми – такі, що безпосередньо і напряду регламентують і регулюють порядок визнання, легалізації, реалізації, охорони, захисту, гарантування прав, свобод і обов'язків людини і громадянина, а також компетенційних повноважень органів публічної влади, в тому числі й органів МСВ, а також порядок взаємовідносин між ними та з іншими суб'єктами національного конституційного і національного муніципального права, а також з іноземними суб'єктами з питань локальної демократії;

– комплексні норми – зазвичай матеріальні норми і обов'язкові процесуальні норми, що їх «обслуговують», сприяючи реалізації перших, та регламентують і регулюють основоположні права людини, її груп та асоціацій, а також питання формування і оновлення публічної влади /норми що закріплюють природне право людини, норми виборчого права відносно регулярного оновлення органів та посадових осіб держави та ТГ тощо/, – на наш погляд, такі норми повинні діяти на кшталт норм права, що є самовиконуваними;

– конкуруючі норми – зазвичай матеріальні норми національного конституційного права і процесуальні норми, що їх супроводжують володіють пріоритетом перед матеріальними і процесуальними нормами національного муніципального права, – але в процесі їх використання в правозастосовній сфері, можуть виникнути відповідна конкуренція (пріоритетність у використанні – авт.) між ними у вигляді або конкуруючої компетенції, компетенційного спору /конфлікту/ – тобто, колізії, – особливо в сфері виконання міжнародно-правових зобов'язань по підписаних державою міжнародних договорів, – тоді тут будуть діяти положення ч. 1 та ч. 2 ст. 9 Конституції України [10], ба більше – такі колізії можуть стати об'єктом розгляду органу судової, в тому числі й конституційної юрисдикції;

Д) видової характеристики форм джерел національного конституційного та національного муніципального права:

– звичаєві норми – коли діють конституційні або муніципальні звичаї (звичаї повсякденного життя, що, враховуючи історично-географічні та культурологічні особливості життєдіяльності різних ТГ, суттєво впливають на їх повсякденне існування);

– нормативно-правовий акт у його видовому розмаїтті – як основна форма профільних галузей права, що досліджуються, та скеровані на регламентацію та регулювання основоположних відносин, що складаються між належними та уповноваженими суб'єктами в нормативному просторі МСВ;

Е) *видової характеристики норм національного конституційного права і національного муніципального права:*

- норми-принципи,
- норми-дефініції,
- норми-декларації,
- колізійні норми.

Особлива роль тут належить конституційним нормам-принципам, що володіють насамперед стабілізуючою функцією. Для всіх видів норм у системі правового регулювання характерним є наступне:

а) норма-принцип національного конституційного права і одночасно національного муніципального права встановлює вихідні, базові засади правового регулювання всім сферам життя суспільства;

б) норма-дефініція національного конституційного права і одночасно національного муніципального права здійснює розмежування та ідентифікацію понять, що має значення для всіх галузей права;

в) колізійні норми у національному конституційному праві і одночасно національному муніципальному праві свідчать, по-перше, що кожна з наведених галузей та вони обидві розвиваються і вдосконалюються, посилюючи свій динамічно-функціональний потенціал; по-друге, сприяють вирішенню протиріч, які можуть виникати і виникають у системі правового регулювання, а не лише у системі конституційно-правового регулювання як основоположній, опорній та профілюючій у системі права і законодавства демократичної держави. Вважаємо, що наведені настанови відносно норм конституційного права, враховуючи його органічну єдність з правом муніципальним, оптимально можуть бути застосовані й до останньої галузі права;

Є) *видової характеристики охорони, захисту і гарантування норм національного конституційного права і національного муніципального права:*

– охорона норм національного конституційного права у контексті їх охорони, захисту, гарантування;

– охорона норм національного муніципального права у контексті їх охорони, захисту, гарантування;

– спільна охорона норм профільних галузей національного права (охорона, захист, гарантування) при домінуванні захисту норм конституційного права як основоположної та профілюючої галузі національного права;

– спільна охорона норм профільних галузей національного права (охорона, захист, гарантування) на основі міжнародно-правових зобов'язань держави, що взяті нею на основі підписаних міжнародних договорів, але в межах національної правоохоронної системи;

Ж) *суб'єктного складу захисту норм національного конституційного права і національного муніципального права:*

- захист органами публічної самоврядної (муніципальної) влади;
- захист органами публічної державної влади;
- захист інституціями громадянського суспільства;
- самозахист;
- національний судовий захист, включаючи й конституційну юрисдикцію;
- міжнародний судовий захист.

У сукупності норм зазначених профільних галузей права, вони сприяють сумісності елементів системи правового регулювання, забезпечують необхідну повноту правового регулювання, достатню для регламентації важливих суспільних відносин, надають динамізм такому регулюванню, юридично оформляють стратегію розвитку.

Наведені нами настанови щодо теоретичних аспектів зв'язку норм конституційного та муніципального права не тільки підтверджують теоретичні настанови вітчизняних дослідників М. Баймуратова і Б. Кофмана [4, с. 61], але й дають реальну можливість розмірковувати про позитивність, оптимальність, ефективність та конструктивний характер перспектив такої взаємодії.

По-перше, на їх думку, на це впливає розвиток і суттєве підвищення ролі і значення конституційного права національних держав в умовах становлення і розвитку демократичної правової державності, а також в умовах глобалізації, особливо її правової форми – правової глобалізації. Наша

позиція міститься в тому, що така визначальна роль конституційного права об'єктивно детермінує зростання та посилення ролі муніципального права, що визначає, регламентує та регулює практично екзистенційний і, одночасно, нормативний простір в якому кожна людина в умовах державної організації соціуму здійснює свій життєвий цикл.

По-друге, наведені фахівці вважають, що перспективи такої позитивної взаємодії напряду пов'язані з втіленням наприкінці ХХ ст. найважливіших конституційно-правових інститутів: ринкової економіки, політичного плюралізму, прав людини, формування і реалізації феноменології публічної влади, демократичного виборчого процесу її регулярного оновлення, місцевого самоврядування тощо. На нашу думку, це особливо підкреслює роль муніципального права не тільки в цих процесах, а й в процесах існування людської цивілізації, що заснована на ідеології ліберальної демократії (*універсально-глобальний рівень* – авт.), ба більше, це має й суттєво виражений *локально-функціональний рівень*, бо, по-перше, всі наведені інститути конституційного права одночасно інтерпретуються і трансформуються в інститути муніципального права, так як, по-друге, всі вони практично реалізуються на локальному рівні соціуму – тобто, в умовах МСВ, в межах ТГ, в умовах повсякденності.

По-третє, наведені автори стверджують, що профільні процеси детермінуються не тільки демократизацією суспільного і державного життя, а й демократизацією всієї системи міжнародних відносин, що перманентно проходять внутрішньодержавну і міжнародну легалізацію і легітимацію. На нашу думку, у праксеологічному аспекті це реалізується за умов обов'язкового запозичення міжнародним публічним правом основоположних настанов, принципів, норм, об'єктів національного конституційного права, і одночасно, запозичення національним конституційним правом порядком держав міжнародних правових стандартів. Тобто, можна стверджувати, що вибудовується не тільки система вертикально-горизонтальних зв'язків між профільними галузями права (бо нормативний простір муніципального права, це одночасно є й простір практичної демократизації держави), а й сфера їх практичної реалізації в сфері нормативного простору муніципального права, коли кожна людина виступає бенефіціаром (вигодонабувачем) національного конституційного /права людини, конституційно-правовий статус людини (особистості) і громадянина/, національного муніципального /формування і реалізація прав людини через атитюдно-габітусну (поведінково-діяльнісну) систему, реалізація конституційно-правового статусу людини (особистості) і громадянина, формування і реалізація муніципальних прав людини (особистості)/, а також міжнародного публічного права /розширення переліку об'єктів міжнародно-правового регулювання /права людини, місцеве самоврядування, виборче право, демократичні інститути врахування суспільної думки та ін. інститути, що зафіксовані у міжнародному договірному праві через легалізацію і легітимацію міжнародно-правових зобов'язань держав-учасників таких угод/.

По-четверте, вказані автори вважають, що наведені процеси супроводжується не тільки складними процесами взаємодії правової глобалізації з правовими системами держав-членів міжнародного співтовариства (насамперед, з національним конституційним правом), а й завдяки використанню всієї сукупності конструкту юридичної техніки [4, с. 61], а саме:

а) спільних юридичних конструкцій, методів, форм, засобів та механізмів – правової конвергенції, дивергенції, інтеграції, адаптації, гармонізації, рецепції тощо (тобто, на нашу думку, використовується весь арсенал юридичних засобів зближення правових систем, розробки загальних норм і актів інтеграційно-нормативної спрямованості),

б) концептів, концепцій, звичаїв, звичаєвостей, принципів, норм, стандартів, а також технологічних прийомів і засобів юридичної техніки (здійснення узагальнень, прогнозування, застосування правових аналогій, імперативів, презумпцій, фікцій, преюдицій, порівнянь, тлумачень (інтерпретацій), інкорпорації, кодифікації, використання прийомів формальної логіки, подолання колізій і т. ін.) (тобто, на нашу думку, йдеться про застосування всього арсеналу джерельно-функціональних, інструментально-методичних та організаційно-технологічних засобів юриспруденції),

в) включаючи врахування сучасних досягнень науки, що проявляються через біологізацію, екологізацію, синергізацію, кібернетизацію процесу запліднення, а також подальшого існування, функціонування і розвитку не тільки людини, а й соціуму і держави (тобто, на нашу думку, йдеться про залучення щодо супроводження і забезпечення наведених процесів результатів науково-технічного процесу, досягнень технологічної революції, насамперед, у «проривних» галузях науки, техніки, технологій),

г) врахування ефектів ноосферізму, алгоритмічності, парадигмальності, мультиплікативності, оптимальності, наративності, конотаційності, моделювання соціальних і державотворчих процесів, – включаючи їх поступову комп'ютеризацію /діджиталізацію – авт./ щодо розробки ідентифікаційних ознак і пошуку оптимальних нормативних варіантів вирішення проблемних питань, можливість застосування штучного інтелекту тощо /до цього переліку, на наш погляд, можна додати підходи

дихотомічності, бінарності, альтернативності, антагонізму, каталізування, визначення тригерства, мега-, мезо- та мікротенденцій тощо – авт.) (тобто, на нашу думку, йдеться про застосування і використання у супроводженні і забезпеченні наведених процесів соціальних, наукових, філософсько-теоретичних, праксеологічно-технологічних феноменів та феноменологій),

г') що супроводжують процеси нормопроєктування і нормотворчості (нормотворення), а й формуванням, дією, розвитком, вдосконаленням і пануванням багатогранної та багаторівневої системно-комплексної мегатенденції світового правового розвитку – конституціоналізацією міжнародного права та інтернаціоналізацією конституційного правопорядку держав, що наочно та переконливо демонструє взаємодію, детермінацію та взаємний вплив цих двох правових систем – і стратегічно скероване на легалізацію та легітимацію таких відносин (тобто, на нашу думку, йдеться про застосування і використання у організаційному і нормативному супроводженні і забезпеченні наведених процесів, що відбуваються на локальному, регіональному (у підсумку – національному) та міжнародному рівнях, – схожих, спільних, загальних, аналогічних теоретико-правових та технологічно-праксеологічних концептів, тенденцій (трендів), феноменів, феноменологій, парадигм, стереотипів та алгоритмів).

На нашу думку, до цього переліку можна віднести й те, що взаємодія національного конституційного та національного муніципального права, завдяки використанню наведеного вище інструментарію, набуває не тільки інституційності, коли норми наведених галузей стимулюють процеси формування і дійсно формують нові горизонтальні і горизонтально-вертикальні нормативно-управлінські та нормативно-функціональні зв'язки, а, своєю чергою, каталізують, детермінують і створюють феноменологію інституційної спроможності галузей національного права і законодавства, що досліджуються, – що у підсумку веде до посилення, розвитку і вдосконалення як феноменології демократичної правової державності (що репрезентує національне конституційне право), так й феноменології муніципалізму /а у його широкому розумінні, й регіоналізму/ (що уособлює національне муніципальне право). Наведені тенденції знаходять своє підтвердження і актуалізацію й в процесі формування галузей міжнародного конституційного [11] та міжнародного муніципального права [12], що з одного боку, підсилює нормопроєктні і нормотворчі позиції і потенціал міжнародного публічного права; а з іншого – підкреслюють особливу важливість взаємодії та органічної єдності національного конституційного та національного муніципального права, їх колабораційний та інтегративний потенціал та можливості.

Варто зазначити, що наведені настанови відносяться в аналогічному ступені не тільки до національного конституційного права, а й до національного муніципального права, бо, по-перше, формують поліваріантність суспільних відносин, що вони регламентують і регулюють, їх багатосуб'єктність та, по-друге, активізують процеси їх організаційно-правового та організаційно-технологічного супроводження і забезпечення. Ба більше, по-третє, вони дають можливість для побудови обопільного інверсійно-зворотного і поліваріантного (різнорівневого) процесуального ланцюжка, а саме:

А) «муніципальне право» – «конституційне право» – «міжнародне публічне право»;

Б) – і в той же час «міжнародне муніципальне право» – «міжнародне конституційне право» – «міжнародне публічне право», що є віддзеркаленням зростання ролі і значення профільних галузей національного права та міжнародного публічного права у їх логічному і обґрунтованому взаємопроникненні, взаємодії і взаємовпливу.

Отже, можна констатувати, що феноменологія «конституційна людина» у застосуванні до настанов, що викладені вище, набуває наскрізного характеру та багаторівневої актуальності, акцентуації, нормопроєктного та нормотворчого потенціалу в національному, європейському та міжнародному праві. Це, насамперед, актуалізується через:

– синтетичний характер її виникнення (як сукупність визначальних конституційно-правових наративів, що реалізуються на локальному рівні соціуму, але в результаті актуальності міжнародно-правових засад їх конотації, ролі і значення набувають універсально-глобального значення);

– об'єктивну необхідність її технологічного супроводження і забезпечення (як сукупність наративів, принципів, нормативних засад управлінської діяльності, що здійснюється на локальному, регіональному, національному, макрорегіональному, універсальному рівнях, що містять організаційні та організаційно-правові методи і засоби /механізми/ реалізації прав, свобод, обов'язків, законних інтересів людини, її груп та асоціацій на вказаних рівнях через відповідні дії органів публічної влади держав та їх асоціацій);

– об'єктивну необхідність її нормативно-правового супроводження і забезпечення (за рахунок використання ефективних та оптимальних форм і методів нормопроєктування і нормотворчості, включаючи, по-перше, сучасні і перспективні можливості штучного інтелекту; по-друге, нові прогресивні форми участі громадськості не тільки в національному, а й в міжнародному нормопроєктуванні і нормотворчості);

– об'єктивну необхідність її подальшого доктринального обслуговування, розвитку і вдосконалення, використовуючи основоположний феномен муніципалізму як основний, опорний, системоутворюючий фактор, методологічний засіб, праксеологічний наратив, ідеологічну конотацію тощо – що суттєво впливає на формування, функціонування, розвиток демократичної правової державності як основоположної ознаки сучасної держави та їх системи органів публічної влади;

– об'єктивну необхідність актуалізації використання цієї феноменології в наукових дослідженнях конституційно-правового, муніципально-правового та іншого галузевого спрямування;

– об'єктивну необхідність актуалізації використання цієї феноменології в національному судочинстві та на рівні універсальної (позадержавної) юрисдикції, бо її існування, функціонування і практичне застосування пов'язане не тільки з визнанням, але й створенням належної і ефективної системи її захисту.

Висновки. Резюмуючи викладене, можна дійти наступних висновків:

– формування феноменології «конституційна людина» виступає не тільки важливою ознакою ідентифікації концепції, концепту, макротенденції, феноменології демократичної правової державності у її широкому та вузькому розумінні в контекстуалізації усвідомлення, розуміння, формалізації та реалізації її телеологічної домінанти, а й свідомством її сутнісного, ціннісного та праксеологічного розвитку і вдосконалення;

– враховуючи наші доктринальні нароби, що наводяться вище, пропонуємо під феноменологією «конституційна людина» розуміти:

а) особливу системно-комплексну форму правового статусу,

б) що визначає людину як реального носія системного комплексу конституційних прав, свобод і обов'язків,

в) які напряду реалізуються на локальному рівні соціуму, в умовах місцевого самоврядування, в межах територіальної громади, в філософському стані повсякденності,

г) через самостійну діяльність людини, її груп та асоціацій,

г') за допомогою органів публічної державної та публічної самоврядної влади, що забезпечують належні, оптимальні та ефективні заходи охорони, захисту, гарантування реалізації такого статусу, що передбачений конституцією держави та її міжнародно-правовими зобов'язаннями;

– формування феноменології «конституційна людина» відбувається на стику національного конституційного та національного муніципального права, що обумовлено стратегічними настановами муніципалізму, який виступає повсякденною ідеологічно-ціннісною, соціально-нормативною та гуманістично-гуманітарною основою існування людини, її груп та асоціацій в умовах місцевого самоврядування, в межах територіальної громади та в філософському стані повсякденності, – тобто, в тих умовах, в яких людина здійснює свій життєвий цикл;

– в основі процесів формування феноменології «конституційна людина» лежить конституційно-правовий статус людини, що реалізується на локальному рівні соціуму в умовах місцевого самоврядування та в межах територіальної громади, що об'єктивно робить муніципалізм первинним, іманентним і визначальним фактором у зазначених процесах;

– феноменологія «конституційна людина» передбачає не тільки володіння людиною, її групами та асоціаціями конституційно-правовим статусом у всьому його різноманітті наявності, багаторівневості реалізації та багатовимірному прояву, а й формування, існування, функціонування, розвиток та вдосконалення системного комплексу організаційних та організаційно-правових механізмів щодо реалізації такого статусу, а також публічно-правових засобів його захисту, охорони і гарантування;

– в основі процесів формування феноменології «конституційна людина» лежить конституційно-правовий статус людини, що напряду або опосередковано впливає на формування, супроводження і забезпечення інституційної спроможності держави, її органів публічної влади, включаючи й органи МСВ, самого інституту МСВ (локальної демократії), а також людини, її груп та асоціацій, маючи на увазі інституції громадянського суспільства, а у підсумку – інституційної спроможності демократичної правової державності, у функціонуванні якої муніципалізм відіграє особливо важливу конститууючу та інституційну роль та володіє праксеологічним значенням;

– про наявність визначальної ролі муніципалізму у формуванні феноменології «конституційна людина» свідчить, по-перше, те, що реалізація прав, свобод і обов'язків людини, а точніше її конституційно-правового статусу практично у повному обсязі, проходить на локальному рівні соціуму, в умовах місцевого самоврядування, в межах територіальної громади та в філософському стані повсякденності; по-друге, те, що взаємодія та взаємовплив національного конституційного права з національним муніципальним правом найбільш часто відбувається в питаннях формування та регулярного оновлення публічної влади через виборчі відносини, функціонування органів публічної влади в межах її компетенційного «навантаження», супроводження і забезпечення, а також в

сфері реалізації конституційних прав, свобод і обов'язків; по-третє, що профільна феноменологія отримує своє визнання і застосування на рівні міжнародного публічного права в міжнародному договірному праві, а саме в процесі міжнародного нормопроектуювання і міжнародної нормотворчості;

– саме у формуванні феноменології «конституційна людина» національне конституційне право і національне муніципальне право застосовує весь арсенал юридичної техніки, включаючи й філософсько-категорійний та функціонально-технологічний інструментарій;

– разом з тим, варто зазначити, що доктринальне усвідомлення і розуміння профільної феноменології «конституційна людина» не містить чітко визначеного підходу до ролі і значення муніципалізму у процесах її конституювання і інституціоналізації, що об'єктивує та актуалізує подальші наукові дослідження цієї феноменології в контекстуалізації її ролі і значення в формуванні, розвитку і вдосконаленні демократичної правової державності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Robinson, Z. Constitutional personhood. *George Washington Law Review*, 2016. № 84(3). С. 605–667.
2. Баймуратов М.О., Кофман Б.Я. Феноменологія «конституційна людина»: до розуміння нормативно-параметральних ознак, ролі і значення в формуванні демократичної правової державності. *Національні інтереси України*. 2024. № 1. С. 151–170. DOI: [https://doi.org/10.52058/3041-3041-1793-1\(1\)-151-170](https://doi.org/10.52058/3041-3041-1793-1(1)-151-170).
3. Годованик Є. (2018). Конституційно-правова норма та її відображення в європейському праворозумінні. *Актуальні проблеми правознавства*. 1 (13). 80–86.
4. Баймуратов М.О. & Кофман Б.Я. (2023). Конституційне та муніципальне право держави: актуальні питання взаємовідношення і взаємодії. *Collection of Scientific Papers «ΛΟΓΟΣ»*, (June 23, 2023; Oxford, UK), 61–66. DOI: 10.36074/logos-23.06.2023.17.
5. Баймуратов М.О., Кофман Б.Я. «Муніципальна людина»: параметральні ознаки, поняття, роль і значення в формуванні і функціонуванні локальної демократії та демократичної правової державності. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.05.6>.
6. Андрійчук Т.С. Партиципаторна та деліберативна демократія в сучасному політичному дискурсі. *Політичне життя*. 2019. № 1. С. 45–51.
7. Бойко О.Д. Державність. Велика Українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua/%D0%B5%D1%80%D0%B6%D0%B0%D0%B2%>.
8. Батанов О.В. Муніципалізм як категорія сучасного муніципального права: постановка проблеми. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 4. С. 102–110.
9. Верменич Я.В. Регіоналізм. Енциклопедія історії України. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_al&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Rehionalizm.
10. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
11. Пирога І.С., Белов Д.М., Дербак В.І. Конституційне право у системі міжнародного права. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2023. Вип. 75. Ч. 3. С. 185–190. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.75.3.30>.
12. Баймуратов М.О., Кофман Б.Я. Міжнародне муніципальне право як галузь міжнародного публічного права: до питання про формування галузі. *Вісник університету імені Альфреда Нобеля*. Серія «Право». 2021. № 2 (3). С. 7–27.

УДК 342.4

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.30>

МІЖНАРОДНІ ФІНАНСОВІ ОРГАНІЗАЦІЇ ЯК УЧАСНИКИ ПРАВОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

Шатіло В.А.,*доктор юридичних наук, професор,**завідувач кафедри конституційного**та адміністративного права**Національного транспортного університету**ORCID: 0000-0003-3274-4744*

Шатіло В.А. Міжнародні фінансові організації як учасники правотворчої діяльності в Україні.

Стаття присвячена визначенню особливостей участі міжнародних фінансових організацій у правотворчій діяльності України.

Зазначено, що правотворча діяльність є особливим видом діяльності, у якому можуть приймати участь різноманітні міжнародні організації, одним із видів яких є міжнародні фінансові організації. Участь міжнародних фінансових організацій в правотворчій діяльності України здійснюється в межах їх компетенції відповідно до установчих документів. Зауважено, що сучасна практика міжнародних фінансових організацій свідчить про те, що функції, якими вони наділяються під час створення, у процесі модифікації міжнародного правопорядку та з появою нових глобальних загроз поступово змінюються, і організації отримують нові повноваження, перед ними висуваються нові завдання. Тому на сучасному етапі активного розвитку міжнародних фінансових організацій акти останніх не лише здійснюють регулюючу функцію міждержавних відносин фінансового характеру, а й впливають на створення фінансових норм у національних системах права країн-членів. Виокремлено та розкрито особливості участі основних міжнародних фінансових організацій у сфері правотворчої діяльності України.

Констатовано, що співробітництво суб'єктів правотворчої діяльності з міжнародними фінансовими організаціями є дієвим інструментом ефективного правотворчого процесу в Україні. Впровадження в національне законодавство рекомендацій міжнародних фінансових організацій сприяє проведенню реформ та прийняттю необхідних нормативно-правових актів. Формами участі міжнародних фінансових організацій в правотворчій діяльності в Україні можуть бути як безпосередня (проведення консультацій, надання експертних висновків щодо законопроектів або чинних законів), так і опосередкована (надання фінансової допомоги для прийняття необхідних нормативно-правових актів). Завдяки рекомендаціям міжнародних фінансових організацій було прийнято значну кількість нормативно-правових актів у сфері фінансів та різних галузях законодавства. Тому міжнародні фінансові організації є важливим чинником ефективної правотворчої діяльності в Україні.

Ключові слова: правотворча діяльність, міжнародні організації, міжнародні фінансові організації, міжнародні фінанси, суб'єкти фінансової діяльності, правотворчість, правотворчий процес.

Shatilo V.A. International financial organizations as participants in law-making activities in Ukraine.

The article is devoted to determining the features of the participation of international financial organizations in the law-making activities of Ukraine.

It is noted that law-making activity is a special type of activity in which various international organizations can participate, one of which is international financial organizations. The participation of international financial organizations in the law-making activity of Ukraine is carried out within their competence in accordance with the constituent documents. It is noted that the modern practice of international financial organizations indicates that the functions they are assigned during their creation, in the process of modifying the international legal order and with the emergence of new global threats are gradually changing, and the organizations receive new powers, new tasks are set before them. Therefore, at the current stage of active development of international financial organizations, the acts of the latter not only perform the regulatory function of interstate relations of a financial nature, but also influence the creation of financial norms in the national legal systems of member states. The features of the participation of the main international financial organizations in the sphere of law-making activity of Ukraine are highlighted and disclosed.

It has been stated that cooperation between law-making entities and international financial organizations is an effective tool for an effective law-making process in Ukraine. The implementation of recommendations of international financial organizations into national legislation contributes to the implementation of reforms and the adoption of necessary regulatory legal acts. The forms of participation of international financial organizations in law-making activities in Ukraine can be both direct (conducting consultations, providing expert opinions on draft laws or existing laws) and indirect (providing financial assistance for the adoption of necessary regulatory legal acts). Thanks to the recommendations of international financial organizations, a significant number of regulatory and legal acts in the field of finance and various branches of legislation have been adopted. Therefore, international financial organizations are an important factor in effective law-making activities in Ukraine.

Key words: law-making activity, international organizations, international financial organizations, international finance, financial entities, law-making, law-making process.

Постановка питання. Глобалізаційні процеси сприяли активізації участі міжнародних організацій в правотворчій діяльності суверенних держав. Сучасні тенденції характеризується посиленням впливу міжнародних фінансових організацій на правотворчу діяльність в Україні. У зв'язку з цим важливого значення набуває питання з'ясування особливостей участі міжнародних фінансових організацій у правотворчій діяльності України.

Огляд наукових джерел. Окремим питанням участі міжнародних організацій у правотворчій діяльності України присвячені праці таких вчених, як Д.В. Аббакумова, І.М. Берназюк, Я.О. Берназюк, Ю.М. Глущенко, Т.С. Данильченко, Ю.С. Лепех, В.Ф. Нестерович, В.І. Сало, С.В. Чабур, О.І. Чаплук, Х.С. Якименко та ін. Однак у юридичній науці до цього часу недостатньо розкрито проблематику участі міжнародних фінансових організацій у правотворчій діяльності України, що й зумовлює актуальність тематики дослідження.

Метою статті є визначення особливостей участі міжнародних фінансових організацій в правотворчій діяльності України.

Виклад матеріалу дослідження. Правотворча діяльність є особливим видом діяльності, у якому можуть приймати участь різноманітні міжнародні організації. Одним із видів міжнародних організацій є міжнародні фінансові організації - об'єднання двох чи більше держав, або інших суб'єктів міжнародного права, яке створене на основі міжнародної угоди з метою сприяти, забезпечувати та здійснювати міжнародне валютно-фінансове співробітництво у межах своєї компетенції, визначеної в засновницькому (установчому) документі і яке наділене функціональною міжнародною правосуб'єктністю, має власну внутрішню структуру та реалізує самостійну волю у зовнішніх відносинах [1, с. 62]. Міжнародні фінансові організації є основними регуляторами міжнародної валютно-фінансової системи, а також суттєвим джерелом надання фінансової, технічної та аналітичної допомоги країнам, які стикаються з короткостроковими проблемами платіжного балансу або здійснюють соціально-економічні трансформації [2, с. 108]. Загальними цілями всіх міжнародних фінансових інститутів є розвиток співпраці, забезпечення цілісності і стабільності міжнародних валютно-кредитних і фінансових відносин [3, с. 177].

Участь міжнародних фінансових організацій в правотворчій діяльності України здійснюється в межах їх компетенції відповідно до установчих документів. Поряд з цим, необхідно зауважити, що сучасна практика міжнародних фінансових організацій свідчить про те, що функції, якими вони наділяються під час створення, у процесі модифікації міжнародного правопорядку та з появою нових глобальних загроз поступово змінюються, і організації отримують нові повноваження, перед ними висувуються нові завдання. Із цим і пов'язана поступова трансформація їх правотворчості, оскільки вона є головним правовим інструментом реалізації таких функцій. В останні десятиліття у сфері правотворчої компетенції міжнародних фінансових організацій відбулися значні зміни, зокрема змінилися зміст і характер угод, що укладаються міжнародними фінансовими організаціями, переглядаються підходи до правової природи їхніх актів. На сучасному етапі активного розвитку міжнародних фінансових організацій акти останніх не лише здійснюють регулюючу функцію міждержавних відносин фінансового характеру, а й впливають на створення фінансових норм у національних системах права країн-членів [4, с. 289].

Серед міжнародних фінансових організацій особлива роль у сфері правотворчої діяльності України належить таким, як Міжнародна група з протидії відмиванню грошей, одержаних злочинним шляхом (FATF), Міжнародна організація вищих органів фінансового контролю ((INTOSAI), Європейська організація вищих органів фінансового контролю (EUROSAI), Група 20 (G20), Організація безпеки і співробітництва в Європі (OECD), Міжнародна організація комісій з цінних паперів (IOSCO), Міжнародна фінансова корпорація (IFC), Міжнародна асоціація органів нагляду за страховою діяльністю (IAIS), Базельський комітет з банківського нагляду (BCBS), Міжнародний валютний фонд

(IMF), Міжнародний банк реконструкції та розвитку (IBRD), Європейський банк реконструкції та розвитку (EBRD).

Міжнародна група з протидії відмиванню грошей, одержаних злочинним шляхом, є міжурядовим органом, завданням якого є розробка і формування стратегії протидії відмиванню грошей як на національному, так і на міжнародному рівні. Діяльність цієї міжнародної фінансової організації спрямована на формування необхідної політичної волі для здійснення реформування національного законодавства та регуляторної системи з метою протидії відмиванню грошей, одержаних злочинним шляхом [5]. Установлені міжнародні стандарти FATF імплементуються в національне законодавство за допомогою методів, адаптованих до конкретних обставин [4, с. 292]. Положення актів FATF містять низку спеціальних рекомендацій, адресованих державам, щодо здійснення системи заходів, у першу чергу внутрішньодержавного характеру, спрямованих на: 1) виявлення ризиків, розроблення політики та координацію дій на національному рівні; 2) переслідування відмивання коштів, фінансування тероризму та фінансування розповсюдження зброї масового знищення; 3) застосування запобіжних заходів для фінансового сектору та інших визначених секторів; 4) установлення повноважень та обов'язків компетентних органів (наприклад, слідчих, правоохоронних та наглядових органів) та інших інституційно-правових заходів; 5) підвищення прозорості та доступності інформації щодо бенефіціарної власності юридичних осіб та правових утворень; 6) сприяння міжнародному співробітництву [6, с. 11].

Міжнародна організація вищих органів фінансового контролю та Європейська організація вищих органів фінансового контролю спрямовують свою діяльність у напрямку уніфікації законодавства у сфері здійснення державного фінансового контролю. Міжнародна організація вищих органів фінансового контролю є міжнародною професійною організацією, що об'єднує вищі органи аудиту країн, які є членами Організації Об'єднаних Націй. Рахункова палата є повноправним членом INTOSAI з 1998 року та є відповідальною за виконання зобов'язань, які випливають із її членства в цій організації. Основним завданням INTOSAI є надання аудиторам усього світу можливості обміну інформацією, що становить спільний інтерес, інформацією щодо сучасних напрацювань у сфері аудиту та застосування професійних стандартів і найкращих методологій. INTOSAI декларує сприяння кращому державному управлінню шляхом заохочення вищих органів аудиту до сприяння урядам у вдосконаленні їх діяльності, підвищення прозорості бюджетної сфери, забезпечення підзвітності, боротьби з корупцією, сприяння кваліфікованому та ефективному використанню державних ресурсів на користь народів [7]. Європейська організація вищих органів фінансового контролю сприяє розвитку співпраці між національними вищими органами аудиту, які входять до неї, а також обміну інформацією і документацією, дослідженням у сфері контролю державних фінансів та уніфікації термінології у сфері фінансового контролю [8].

Група 20 є міжнародною організацією, яка об'єднує міністрів фінансів та керівників банків 20 економік: 19 найбільших економік світу, Європейського Союзу та Африканського Союзу. Закріплені в документах Групи 20 положення мають вплив як на нормативно-правовий, так і на інституційно-суб'єктний складники міжнародного фінансового правопорядку, а їх змістовне наповнення, по суті, відображає «порядок денний» правового життя міжнародної спільноти в економічній сфері. Зокрема, серед іншого, вони зумовлюють зміни в міжнародному фінансовому праві та інституційній архітектурі вказаної галузі. Приміром, унаслідок реалізації прийнятих на Саміті G20 у 2012 році рішень у сфері протидії розмиванню податкової бази у 2015 році було розроблено «План дій, що стосуються розмивання податкової бази і виведення з-під оподаткування» та створено відповідний Проєкт BEPS у рамках OECD. Згодом відбулося нормативно-правове закріплення заходів, спрямованих на протидію розмиванню податкової бази країн шляхом прийняття у 2016 році Багатосторонньої конвенції про реалізацію заходів, пов'язаних із податковими договорами, щодо попередження розмивання податкової бази і виведення прибутку з-під оподаткування [4, с. 289-290; 9]. У 2019 році Україною цей міжнародний документ було ратифіковано [10] та прийнято відповідні зміни до Податкового кодексу України.

Діяльність Організації безпеки і співробітництва в Європі спрямована на зміцнення й підвищення ефективності економік держав-членів, покращення соціально-економічних умов та ситуації із зайнятістю, забезпечення економічного зростання як індустріально розвинених країн, так і тих, що розвиваються. OECD не видає резолюції зобов'язального характеру, натомість, розробляє рекомендації для урядів держав світу щодо удосконалення соціально-економічної політики. Ці рекомендації поєднують у собі позитивний досвід, допомагають знайти шляхи вирішення спільних проблем, скоординувати внутрішню та зовнішню політику [11]. Для розвитку міжнародних фінансових відносин мають особливо велике значення рішення OECD стосовно руху капіталу між країнами. До рекомендацій OECD із фінансових питань належать рекомендації про політичні рамки для ефективного і дієвого фінансового регулювання, принципи захисту фінансових споживачів, ефективні

державні інвестиції, принципи незалежних фіскальних інститутів бюджетне управління, застосування податку на додану вартість/ податку на товари і послуги в міжнародній торгівлі послугами і нематеріальними активами, заходи стосовно розмивання та переміщення прибутку у зв'язку з трансфертним ціноутворенням в тощо. Серед актів, що приймаються OECD, велике значення в галузі оподаткування мають типові конвенції про уникнення подвійного оподаткування. Такі типові конвенції є формальним проявом узагальнення довготривалої практики держав у цій сфері і після застосування державами їхніх положень у міжнародних двосторонніх договорах про уникнення подвійного оподаткування стають міжнародно-правовими звичаєвими нормами (які обов'язкові для всіх країн незалежно від членства в OECD) [4, с. 291].

У сфері ринків капіталу та організованих товарних ринках значну роль у правотворчій діяльності України відіграли Міжнародна організація комісій з цінних паперів та Міжнародна фінансова корпорація. Метою IOSCO є співробітництво, обмін інформацією, спільна розробка кращих стандартів регулювання ринків цінних паперів, з подальшим їх запровадженням на національних ринках країн-членів. Основна робота організації полягає у виробленні міжнародних стандартів та рекомендацій щодо регулювання ринків цінних паперів. Резолюції IOSCO, до яких приєдналася Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку, сприяли прийняттю нормативно-правових актів щодо державного регулювання ринків капіталу та організованих товарних ринків та запровадженню світових стандартів регулювання ринку цінних паперів в Україні [12]. Значну кількість документів прийнято в межах співпраці Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку з IFC щодо розвитку ринку капіталів сталого фінансування в Україні та екологічного, соціального і корпоративного управління в банківській сфері та розвитку фінансового ринку [13].

У сфері страхування головним координатором національних регуляторів страхових компаній є Міжнародна асоціація органів нагляду за страховою діяльністю, яка сприяє ефективному та глобальному нагляду за страховою діяльністю для розвитку безпечних, стабільних страхових ринків та глобальній фінансовій стабільності у цілому, а також розробляє принципи, стандарти і керівництва для нагляду за страховими ринками, методики для оцінки дотримання його принципів і стандартів. Акти IAIS відіграють важливу роль у контексті зміцнення міжнародної фінансової системи шляхом створення організаційно-правового механізму страхування ринкових, кредитних та виробничих ризиків, які зазнають компанії у процесі інвестиційної діяльності та різного роду фінансових операцій [4, с. 293-294].

Важливе значення для уніфікації національного законодавства мають акти Базельського комітету з банківського нагляду щодо посилення банківського регулювання та впровадження єдиних стандартів банківської діяльності в усьому світі. Необхідно зазначити і про важливість участі у правотворчій діяльності України таких міжнародних фінансових організацій як Міжнародний валютний фонд, Міжнародний банк реконструкції та розвитку та Європейський банк реконструкції та розвитку, які надають фінансову допомогу Україні на проведення реформ та прийняття необхідних для цього нормативно-правових актів.

Висновки. Співробітництво суб'єктів правотворчої діяльності з міжнародними фінансовими організаціями є дієвим інструментом ефективного правотворчого процесу в Україні. Впровадження в національне законодавство рекомендацій міжнародних фінансових організацій сприяє проведенню реформ та прийняттю необхідних нормативно-правових актів. Формами участі міжнародних фінансових організацій в правотворчій діяльності в Україні можуть бути як безпосередня (проведення консультацій, надання експертних висновків щодо законопроектів або чинних законів; Міжнародна група з протидії відмиванню грошей, одержаних злочинним шляхом, Міжнародна організація вищих органів фінансового контролю, Європейська організація вищих органів фінансового контролю, Група 20, Організація безпеки і співробітництва в Європі, Міжнародна організація комісій з цінних паперів, Міжнародна фінансова корпорація, Міжнародна асоціація органів нагляду за страховою діяльністю, Базельський комітет з банківського нагляду), так і опосередкована (надання фінансової допомоги для прийняття необхідних нормативно-правових актів; Міжнародний валютний фонд, Міжнародний банк реконструкції та розвитку та Європейський банк реконструкції та розвитку). Завдяки рекомендаціям міжнародних фінансових організацій було прийнято значну кількість нормативно-правових актів у сфері фінансів та різних галузях законодавства. Тому міжнародні фінансові організації є важливим чинником ефективної правотворчої діяльності в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Шереметьєва О. Поняття міжнародної фінансової організації. *Юридична Україна*. 2017. № 2-3. С. 58-64.
2. Сіденко С.В, Кульбіда М.В. Міжнародні фінансові організації у процесах економічної модернізації країн. *Міжнародна економічна політика*. 2020. № 1-2 (32-33). С. 100-136.

3. Нестеренко А. Міжнародні фінанси та фінансова система держави: співвідношення та взаємозв'язок. *Юридичний вісник*. 2013. № 3. С. 175–181.
4. Вайцеховська О.Р. Місце актів міжнародних фінансових організацій у нормативно-правовому складнику міжнародного фінансового правопорядку. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 9. С. 287–295.
5. Група з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей – FATF. URL: <https://fiu.gov.ua/content/uk/fatf.htm>.
6. Рекомендації FATF. Міжнародні стандарти з протидії відмиванню доходів та фінансуванню тероризму і розповсюдженню зброї масового знищення. Методологія з оцінки технічної відповідності рекомендаціям FATF та ефективності систем протидії відмиванню коштів та боротьби з фінансуванням тероризму. Правила та процедури 5-го раунду взаємних оцінок Комітетом MONEYVAL. URL: <https://fiu.gov.ua/assets/userfiles/books/5%20round%20FATF.pdf>.
7. Співпраця Рахункової палати з INTOSAI. URL: <https://rp.gov.ua/INTOS/INTOSAI/?id=129>.
8. Співпраця Рахункової палати з EUROSAI. URL: <https://rp.gov.ua/EUROS/EUROSAI/?id=117>.
9. Багатостороння конвенція про виконання заходів, які стосуються угод про оподаткування, з метою протидії розмиванню бази оподаткування та виведенню прибутку з-під оподаткування від 24 листопада 2016 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376_001-16#Text.
10. Про ратифікацію Багатосторонньої конвенції про виконання заходів, які стосуються угод про оподаткування, з метою протидії розмиванню бази оподаткування та виведенню прибутку з-під оподаткування: Закон України від 28 лютого 2019 року № 2692-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2692-19#top>.
11. Організація економічного співробітництва та розвитку: URL: <https://mfa.gov.ua/mizhnarodni-vidnosini/organizaciya-ekonomichnogo-spivrobitnictva-ta-rozvitku>.
12. Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку. Міжнародне співробітництво. URL: <https://www.nssmc.gov.ua/activity/insha-diialnist/mizhnarodne-spivrobitnytstvo/#tab-2>.
13. Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку. Міжнародне співробітництво. URL: <https://www.nssmc.gov.ua/activity/insha-diialnist/mizhnarodne-spivrobitnytstvo/#tab-3>.

СТАНДАРТИ ВИРІШЕННЯ ВИБОРЧИХ СПОРІВ У ПРАКТИЦІ НАЦІОНАЛЬНИХ СУДІВ ТА ЄСПЛ

Шевчук В.А.

*аспірант кафедри процесуального права
Чернівецького національного університету
імені Ю. Федьковича*

ORCID: 0000-0001-8935-4259

e-mail. shevchuk.vitalii@chnu.edu.ua

Шевчук В.А Стандарти вирішення виборчих спорів у практиці національних судів та ЄСПЛ.

Вказується, демократичне суспільство фундаментально спирається на виборчий процес, який відображає волевиявлення громадян та забезпечує легітимність владних інституцій. Демократичні принципи становлять основу сучасної правової держави, причому їх дотримання залежить не тільки від належної організації виборів, але й від ефективних механізмів розв'язання виборчих спорів. У світлі цього, актуальним і значущим завданням сьогодення є дослідження систем захисту виборчих прав як на внутрішньодержавному, так і на міжнародному рівнях. Зауважено, ключовою серед міжнародних інституцій, яка відіграє вирішальну роль у контролі за дотриманням демократичних стандартів та захисті права на вільні вибори, беззаперечно є Європейський суд з прав людини.

У межах цієї статті було проаналізовано практику вирішення виборчих спорів як національними судами так і Європейським судом з прав людини. Основну увагу було зосереджено на судовому контролі, як механізмі, що призначений для захисту демократичних прав та свобод громадян. У межах здійсненого дослідження було проаналізовано стандарти, що впливають на вирішення виборчих спорів та подальше відновлення порушеного права. Додатково відзначимо, що у статті було розглянуто судові рішення як національні так і Європейського суду з прав людини, зокрема «Намат Алієв проти Азербайджану», «Скордіно проти Італії» «Ібрагім та інші проти Об'єднаного Королівства», тощо. Відзначимо, що ці справи демонструють позицію ЄСПЛ щодо вирішення спору по суті та стандарт, яким слід керуватись для його розв'язання. Крім того, дослідження також враховує актуальні позиції Верховного Суду. В ході написання статті, нами було викреслено недоліки національного правозастосування та подальші його точки розвитку. Крім того, з метою приведення національних стандартів вирішення виборчих спорів до Європейських, нами було наголошено на необхідності гармонізації виборчого законодавства, зокрема у частині вирішення виборчих спорів, у відповідності до позиції Європейського суду з прав людини.

Ключові слова: виборчі спори, стандарти для вирішення виборчих спорів, практика національних судів, позиції ЄСПЛ.

Shevchuk V.A. Standards for resolving electoral disputes in the practice of national courts and the ECtHR.

It is indicated that a democratic society is fundamentally based on the electoral process, which reflects the will of citizens and ensures the legitimacy of government institutions. Democratic principles form the basis of a modern constitutional state, and their observance depends not only on the proper organization of elections, but also on effective mechanisms for resolving electoral disputes. In light of this, an urgent and significant task today is to study the systems for protecting electoral rights both at the domestic and international levels. It is noted that the key international institution that plays a decisive role in monitoring compliance with democratic standards and protecting the right to free elections is undoubtedly the European Court of Human Rights.

This article analyzes the practice of resolving electoral disputes by both national courts and the European Court of Human Rights. The main attention was focused on judicial review as a mechanism designed to protect democratic rights and freedoms of citizens. The research analyzed the standards that affect the resolution of electoral disputes and the subsequent restoration of the violated right. Additionally, we note that the article considered both national and European Court of Human Rights court decisions, in particular, "Namat Aliyev v. Azerbaijan," "Scordino v. Italy," "Ibrahim and Others v. the United Kingdom," etc. We note that these cases demonstrate the position of the ECHR on the resolution of the dispute on the merits and the standard that should be followed to resolve it. In addition, the study also takes into account the current positions of the Supreme Court. In the course of writing

the article, we highlighted the shortcomings of national law enforcement and its further development points. In addition, in order to bring national standards for resolving electoral disputes into line with European standards, we emphasized the need to harmonize electoral legislation, in particular in terms of resolving electoral disputes, in accordance with the position of the European Court of Human Rights.

Key words: electoral disputes, standards for resolving electoral disputes, practice of national courts, positions of the ECHR.

Постановка проблеми. Вибори є основою будь-якого демократичного суспільства, адже вони репрезентують голос народу та легітимність тих, хто перебуває при владі, а забезпечення демократичних інститутів є наріжним каменем будь-якої сучасної правової держави. Визначальну роль у дотриманні зазначених цінностей відіграє не лише виборчий процес в цілому, але і способи вирішення спорів, пов'язаних з ним. Саме тому вважаємо, що дослідження механізму ефективного захисту виборчих прав як на національному так і на міжнародному рівнях, є своєчасним і вельми важливим в умовах сьогодення.

Варто зауважити, що ключовою серед міжнародних інституцій, яка відіграє вирішальну роль у контролі за дотриманням демократичних стандартів та захисті права на вільні вибори, беззаперечно є Європейський суд з прав людини, а тому вивчення практики ЄСПЛ з цієї проблематики має особливе значення при дослідженні механізму вирішення виборчих спорів, адже допомагає виявити недоліки у національних підходах до захисту виборчих прав та сприяє їх вдосконаленню. Усе вище нами зазначене і зумовлює актуальність теми нашого дослідження.

Стан опрацювання. Обрана тематика викликає неабиякий інтерес серед науковців, зокрема: Колесниченко В.М., Мазур М.В, Мельниченко Н.А. Лучкін А.К, Янковець І.В. Барабаша Ю.Г. Це зумовлюється дискусіями, що відбуваються на конференціях, круглих столах тощо. Зокрема увага до теми цього дослідження зумовлена і проблемами, що виникають у правозастосовній національній практиці, що і зумовлює її подальший розвиток.

Метою статті є аналіз практики Європейського суду і національних судів щодо вирішення виборчих спорів та виокреслення принципів, які важливі у правозастосуванні.

Виклад основного матеріалу. Розпочинаючи дослідження окресленої нами тематики, насамперед, слід взяти до уваги положення ст. 9 Конституції України, де вказано, що: «Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України, а укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України» [1]. Також, відповідно до ст. 17 закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права [2]. Таким чином, можна зробити висновок, що при вирішенні виборчих спорів національні суди керуються як нормами чинного законодавства України, так і практикою Європейського суду з прав людини, як належним джерелом права.

Аналізуючи практику ЄСПЛ при вирішенні виборчих спорів варто оперувати положеннями ст. 3 Протоколу № 1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка передбачає право на вільні вибори, де зазначено, що: «сторони зобов'язуються проводити вільні вибори з розумною періодичністю шляхом таємного голосування в умовах, які забезпечують вільне вираження думки народу у виборі законодавчого органу» [3]. Іншими словами, вищевказане положення закріплює реалізацію політичних поглядів шляхом таємного голосування при вільному виборі народу. Однак, щоб така норма стала дієвою, повинен бути механізм її реалізації, а також захисту. Саме про це Європейський суд з прав людини наголосив у справі «Намат Алієв проти Азербайджану» [4]. Доволі влучно з цього приводу висловились і Венеціанська комісія (Report on the Cancellation of Election Results), у висновках якої зазначено, що гарантія захисту порушеного права повинна бути забезпечена можливістю звернення до компетентного суду, а ефективність судових процедур залежить від ліміту часу на розгляд спору, а також обов'язковості його дослідження по суті [5].

В той же час, розглядаючи національне законодавство, хотілося б відмітити ч. 1 ст. 2 КАС України, де визначено, що завданням адміністративного судочинства є перш за все справедливе, неупереджене та своєчасне вирішення спорів з метою саме ефективного захисту порушених прав. На нашу думку, зазначений припис спрямований на те, щоб суб'єкт правовідносин міг з дотриманням принципів адміністративного судочинства і конкретних обставин скористатися правом на судовий захист. Однак, така норма, в першу чергу, є ілюзорною та не має практичного застосування у національному законодавстві. Це підтверджується низкою судових спорів, на території України. Проте, перш ніж заглибитись у практику розгляду виборчих спорів, необхідно згадати про так-звану надмірну формалізованість норми права, яка дезорієнтує громадян щодо належного органу при захисті порушеного права. Так, перш за все відзначимо, що згідно п. 2 ч. 1 ст. 20, і ч. 2 ст. 274

КАС України, справи, щодо уточнення списку виборців належать до юрисдикції місцевих загальних судів. Натомість, спори щодо уточнення списку виборців, пов'язані з веденням Реєстру виборців, підсудні окружним адміністративним судам. Це ж положення відображене і у Постанові Пленуму ВАСУ № 9 від 12.09.2014, де суд відзначив, що важливо усвідомлювати різницю між позовними вимогами про включення в Державний реєстр виборців і вимогою про включення до списків виборців [6]. Зокрема, беручи до уваги роз'яснення, викладені у цій Постанові, як приклад, можна навести Ухвалу Орджонікідзевського районного суду м. Харків від 25 березня 2019 року по справі 644/2174/19, за якою спір щодо тимчасової зміни місця голосування, було передано на розгляд до окружного адміністративного суду [7]. Вважаємо, що внаслідок відсутності розуміння підсудності спорів щодо списків виборців, порушується один із основоположних принципів вирішення виборчих спорів, що полягає у своєчасності розгляду.

Важливо відмітити, що принципу своєчасності, який відображений у процесуальному законодавстві України кореспондується принцип розгляду справи в межах розумного строку. Останній у практиці Європейського суду з прав людини не має чіткого визначення, зокрема, не конкретизовано, який строк можна вважати розумним, а який ні. Натомість суд наголошує на унікальності кожної справи та урахування всіх обставин, які необхідно дослідити для належного її вирішення. Це ж було підкреслено у справі Скордіно проти Італії. [8] Саме тому, вважаємо, що прийняття ухвали про передачу справи для розгляду іншим судом не буде сприяти швидкому та своєчасному вирішенню спору та не відповідає принципу розумного строку, що згадується у практиці ЄСПЛ. Відтак, п. 2 ч. 1 ст. 20, і ч. 2 ст. 274 КАС України потребують покращення спершу на теоретичному, а потім і на практичному рівнях.

При вирішенні виборчих спорів так само потрібно враховувати і низку інших стандартів (принципів), які відіграють ключове значення для реалізації цього права, насамперед, право на справедливий суд. Перш за все, при аналізі права на справедливий суд крізь призму реалізації виборчого права, необхідно звернутись до ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, в якій вказано: «Кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом». Така ж позиція підкреслена у § 49 справи ЄСПЛ Грегачевич проти Хорватії [9] та викладена у § 250 справи ЄСПЛ Ібрагім та інші проти Сполученого Королівства [10].

Водночас, Одеський апеляційний суд, у своїй Постанові по справі № 513/970/19 підтвердив вину особи у вчиненні адміністративного правопорушення, а саме проведення передвиборчої агітації, шляхом наклеювання агітаційних листівок, наголосивши на не спростуванні обставин, що були встановлені у суді першої інстанції та залишив без змін попереднє судове рішення [11]. При цьому, за нашим переконанням, суд не здійснив комплексного аналізу та не надав належної уваги поясненням сторони, яка спростовувала обставини справи, а відтак, за таких умов, було порушено право останньої на справедливий судовий розгляд.

Наступним стандартом, який вартий окремої уваги, є саме принцип ефективності. Так, у справах «Доран проти Ірландії» [12], Петков проти Болгарії [13] та Сілвер та інші проти Сполученого Королівства» [14] відзначається, що стандарт «ефективності» захисту порушеного права повинен складатися з двох складових. Перше – це розгляд скарги щодо порушеного права, а друге – відновлення порушеного права. Натомість, практика національних судів з цього приводу є неоднозначною. Зокрема, у справах № 855/158/19, 855/157/19, 855/196/19, судами було дотримано принцип ефективності захисту порушеного права, водночас в інших – лише частково. До прикладу, у справі № 855/150/19 суд вже вимагав переглянути документи про реєстрацію, обґрунтовуючи це тим, що він не може підміняти орган державної влади та переймати на себе його повноваження, чим порушив принцип ефективності в частині відновлення порушеного права [15].

Наступним, не менш важливим при вирішенні виборчих спорів, є принцип публічності. Відтак, останній передбачає дотримання відкритості розгляду справи, а також усність процесу за участю усіх зацікавлених сторін. Зокрема, така позиція була висловлена ЄСПЛ у справі Кьоніг проти Німеччини [16]. Схожу позицію щодо публічності при вирішенні спорів національними судами висловив Ю. Барабаш, який зазначив наступне: «Усі процеси, що пов'язані з судовими розглядами, повинні проводитись в усній формі та бути відкриті для публіки. Публічність слухань забезпечує прозорість судочинства і тим самим є важливою гарантією інтересів окремих осіб та суспільства в цілому» [17].

Наступний акцент при дослідженні обраної тематики варто зробити на свободі вираження думки, яка за нашим переконанням, є і легальним механізмом стримування, і одночасно одним із стандартів вирішення виборчих спорів. Аналізуючи ст. 10 Євроконвенції, крізь призму справи Хагенбек проти Нідерландів, де заявники скаржились на те, що їх було засуджено за зберігання з метою розповсюдження листівок із закликами до расової дискримінації та перешкоджання участі

у місцевих виборах, Європейський суд відзначив, що такого роду діяння не підпадають під дію ст. 10 Конвенції, адже вони спрямовані не на захист, а на руйнування тих цінностей, на захист яких спрямована практика ЄСПЛ. [18] Натомість, аналізуючи свободу вираження поглядів, як механізм для вирішення виборчих спорів, варто звернутись до справи Партії угорських дволепих собак проти Угорщини. Спир полягав у порушенні права на свободу вираження поглядів у зв'язку з мобільним додатком, за допомогою якого особи могли анонімно фотографувати та коментувати недійсні виборчі бюлетені. При вирішенні цього спору, Європейським судом було наголошено на наступні обставини: «додаток мав комунікаційну цінність, оскільки становив суспільний інтерес; неможливість ідентифікувати виборців через анонімне завантаження фото; опублікування в додатку не вплинуло на чесність/справедливість проведення голосування». З огляду на це, суд дійшов висновку, що: «закон, який було застосовано задля обмеження свободи вираження поглядів, не був сформульований з належною точністю для того, щоб виключити самовільність та дозволити партії-заявникові відповідним чином регулювати свою поведінку», а тому і вказав, що у цій справі було порушено п. 2 ст. 10 Конвенції [19].

Цікавою в цьому контексті є і практика національних судів. Так, аналізуючи спір, що виник з приводу обмеження офіційних повідомлень в період виборів, по справі № 855/64/19 Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду у Постанові від 10 березня 2019 року наголосив на наступному «відсутня нормативна заборона на розміщення повідомлень, а також відео-аудіо записів, тощо» [20]. Продовжуючи цю ж думку, Верховний Суд у Постанові по справі № 855/63/19 зазначив, що для того, щоб визнати будь-які матеріали передвиборною агітацією слід враховувати мету їх розміщення [21]. Дотичною до вище зазначеної позиції є Постанова Верховного Суду по справі № 855/52/19 від 25 лютого 2019 року, де останній наголосив, що не було допущено порушень у розумінні ст. 58 Закону України «Про вибори Президента України», адже сам відеоролик не можливо було віднести до передвиборної агітації зважаючи на відсутність мети та зміст самого заклику. Щоб останній можна було визнати порушенням ст. 58 ЗУ «Про вибори Президента України», сам заклик повинен містити вказівку голосувати за особу, що є кандидатом [22].

Зважаючи на вищеописані справи, варто вказати, що національні суди вірно тлумачать спори крізь призму свободи вираження поглядів, використовуючи останню не як механізм стримування, чи засіб цензури, а як засіб для вирішення спорів між політичними партіями та державою.

Беручи до уваги усю практику Європейського суду з прав людини можна також виокремити, як стандарт для вирішення виборчих спорів, рівність у виборчому процесі, його прозорість та недвозначність. При аналізі рівності у виборчому процесі доволі цікавою є справа Ашмалдіс, Котмерідіс і Захаркіс проти Греції, де Європейський суд з прав людини відзначив, що раптова і непередбачена зміна правил підрахунку голосів може порушити статтю 3 Протоколу № 1. Детальніше описуючи згадану справу, відзначимо, що Судом було констатовано: «зміна судової практики вже після виборів змінила зміст і вагу, які надавалися порожнім (незаповненим) виборчим бюлетеням, що в свою чергу могло змінити волю виборців, виражену ними, коли вони кидали такі бюлетені в урни для голосування. Це також створило нерівність у способі, в який обиралися члени парламенту [23]. Оцінюючи вирішення виборчих спорів національними судами, варто відмітити, що принцип рівного виборчого права тлумачиться як рівність можливостей при реалізації активного чи пасивного виборчого права. Так, у відповідності до ч. 6 ст. 51 ВК України, кандидатам, які займають державні посади у період виборчого процесу забороняється у своїх зверненнях чи офіційних повідомленнях давати будь-які коментарі з приводу передвиборної агітації. Таке положення перш за все прописане законодавцем, щоб не ставити у нерівні умови інших кандидатів, які лише претендують на зайняття посади. А такі заклики від уже діючих представників влади поставити інших кандидатів у нерівні умови, що суперечить принципу рівного виборчого права [15]. У практиці це положення ще не знаходило прямого застосування.

Прозорість та недвозначність у виборчому процесі цікаво розкривається у справі Юмак і Садак проти Туреччини. Так, Європейським судом було зроблено висновок, з приводу так званого «порогу» у виборчому процесі, в якому було викладено наступне: «встановлення яких-небудь додаткових критеріїв для можливої участі у виборчому процесі зменшують прозорість виборчої системи, а, отже, порушує ст. 3 до Протоколу» [24]. З приводу вище вказаного висловився і Верховний Суд України. У своїй Постанові по справі № 855/11/19, щодо оскарження дозволу мати офіційних спостерігачів від ГО «Батьківщина Молода», він відзначив наступне: «участь громадських організацій у виборчому процесі шляхом спостереження за тим, як він проходить, має на меті сприяти відкритості і публічності виборчого процесу та забезпечити (гарантувати) прозорість виборчих процедур» [25]. Іншими словами, судом було підтверджено право ГО мати своїх представників на виборах, а заборона ЦВК була такою, що не відповідає нормам чинного законодавства. Це рішен-

ня Верховного суду відповідало європейським стандартам вирішення виборчих спорів і у повній мірі відновлювало порушене право заявника.

Висновок. Отже, підводячи підсумки проведеного нами дослідження можна відзначити, що вирішення виборчих спорів дійсно відіграє ключову роль у дотриманні демократичних цінностей держави та прав громадян, зокрема. Вагому роль у покращенні цього механізму відіграє Європейський суд з прав людини. Рішення останнього містять правові позиції та світоглядні орієнтири для вирішення виборчих спорів. Так, зокрема, при розв'язанні останніх слід враховувати право особи на справедливий суд, свободу вираження думки, заборону дискримінації і інші стандарти (принципи) вирішення виборчих спорів.

При дослідженні практики національних судів відзначимо, що останні далеко не завжди дотримуються вимог, що визначені європейським співтовариством, а правові позиції Верховного суду не відповідають вимогам, що закріплені у Конвенції. Вважаємо, що оцінюючи рішення ЄСПЛ та імплементуючи останні в українську правозастосовну практику, механізм вирішення спорів буде більш дієвим, а демократичні цінності матимуть реальний захист.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
2. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>.
3. Протокол №1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535#Text.
4. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Намат Алієв проти Азербайджану» (Case of Namat Aliyev v. Azerbaijan). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-98187>.
5. Доповідь з питань скасування результатів виборів (Report on the Cancellation of Election Results). URL: [http://www.venice.coe.int/docs/2009/CDL-AD\(2009\)054-e.pdf](http://www.venice.coe.int/docs/2009/CDL-AD(2009)054-e.pdf).
6. Постанова Пленуму ВАСУ № 9 від 12.09.2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009760-14>.
7. Ухвала від 25.03.2019 № 644/2174/19, Орджонікідзевський районний суд м. Харкова. URL: [https://verdictum-pro.ligazakon.net/document/80702987?q=\(644%2F2174%2F19\)](https://verdictum-pro.ligazakon.net/document/80702987?q=(644%2F2174%2F19)).
8. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Scordino v. Italy». URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/?library=ECHR&id=001-171898>.
9. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «GREGAČEVIĆ v. CROATIA». URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-112090%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-112090%22]}).
10. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Ibrahim and others v. The United Kingdom». URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-187636>.
11. Постанова Одеського апеляційного суду від 19.11.2019 року. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/86110068>.
12. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Doran v. Ireland». URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/pdf?library=ECHR&id=001-183980>.
13. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Петков та інші проти Болгарії» (Case of Petkov and others v. Bulgaria). URL: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=1&portal=hbkm&action=html&highlight=petkov>.
14. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Сілвер та інші проти Сполученого Королівства» (Case of Silver and others v. The United Kingdom). URL: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=1&portal=hbkm&action=html&highlight=silver%20%7C%20others>.
15. Огляд судової практики з розгляду спорів щодо виборів та виборчих правопорушень в Україні. URL: <https://nsj.gov.ua/files/1590748254IFES-Ukraine-Overview-of-court-practices-on-election-dispute-resolution-v1-Ukr.pdf>.
16. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «KÖNIG v. GERMANY». URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-57512%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57512%22]}).
17. Барабаш Ю. Вирішення виборчих спорів: Підручник. URL: ifes-ukraine-election-dispute-resolution-v1-2023-10-24-ukr.pdf.
18. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «GLIMMERVEEN and HAGENBEEK v. The Netherlands». URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-74187%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-74187%22]}).
19. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «MAGYAR KÉTFARKÚ KUTYA PÁRT v. HUNGARY». URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:\[%22201/17%22\],%22itemid%22:\[%22001-200657%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:[%22201/17%22],%22itemid%22:[%22001-200657%22]}).
20. Постанова Верховного Суду від 10.03.2019 року по справі № 855/64/19. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/80332810>.

21. Постанова Верховного Суду по справі № 855/63/19 від 10.03.2019 року. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/80347755>.
22. Постанова Верховного Суду по справі № 855/52/19 від 25 лютого 2019 року. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/80109642>.
23. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Paschalidis, Koutmeridis та Zaharakis проти Греції». URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-192553%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-192553%22]}).
24. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «YUMAK AND SADAK v. TURKEY». URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-87363%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-87363%22]}).
25. Постанова Верховного Суду у справі № 855/11/19. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/79504109>.

РОЗДІЛ III. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 347

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.32>

ПОНЯТТЯ ТА ПРАВОВА ПРИРОДА ЮРИДИЧНОГО ФАКТУ НАРОДЖЕННЯ

Бігунець Р.Р.,

аспірант кафедри цивільного права та процесу
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,e-mail: roman.bihunets@uzhnu.edu.ua

Бігунець Р.Р. Поняття та правова природа юридичного факту народження.

У статті досліджено поняття та правову природу такого юридичного факту, як народження, що має важливе правове значення, є передумовою участі фізичної особи у всіх правовідносинах. Досліджено статистику та порівняно дані, представлені UNICEF щодо юридичного підтвердження (реєстрації народження). Виявлено, що практично 1/4 дітей в світі не є офіційно зареєстрованими, що створює перешкоди для доступу до публічних послуг, освіти, медичних послуг, системи соціального захисту. Доведено, що реєстрація народження – це процес, у результаті якого видається постійний та офіційний документ про існування дитини, який забезпечує юридичне визнання її особи (свідоцтво про народження). Встановлено, що досі кожна п'ята дитина віком до 5 років (150 мільйонів) не зареєстрована у світі, з яких більшість проживає у Ефіопії (19 мільйонів), Пакистані (18 мільйонів), Нігерії (14 мільйонів), Індії (12 мільйонів) та Демократичній Республіці Конго (12 мільйонів). Встановлено, що в Україні вказана проблема є переважно серед осіб ромської національності. Виявлено, що до повномасштабної війни в Україні проживало від 150 до 400 тисяч осіб ромської національності, з яких у близько 40% відсутні документи (свідоцтва про народження, паспорти). Обґрунтовано важливість реєстрації народження дитини чим скоріше, бажано одразу після народження, проте не пізніше п'ятирічного віку. Для гарантування реєстрації народження, прийнято ряд норм на міжнародному рівні (24 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, стаття 7 Конвенції про права дитини, ч. 2 ст. 6 Африканської хартії прав та добробуту дитини, ст. 29 Міжнародної конвенції про захист прав усіх трудящих-мігрантів і членів). Враховуючи масштаби незареєстрованих фактів народжень саме у африканських державах, ми здійснили компаративний аналіз законодавства та виявили, що більшість держав передбачають реєстрацію юридичного факту народження протягом 30 днів після пологів. Виявлено інші особливості, що містяться у спеціальних законодавчих актах, у тому числі і щодо відповідальності за невчасну реєстрацію народження дитини. Обґрунтовано, що правова природа та значення юридичного факту народження має вирішальне значення, оскільки саме юридичний факт народження відіграє для людини кваліфікуючу та індивідуалізуючу функцію, невід'ємно пов'язаний із гідністю та природними правами людини.

Ключові слова: юридичний факт, правова природа, народження, державна реєстрація, національні меншини, біженці.

Bihunets R.R. The concept and legal nature of the legal fact of birth.

The article examines the concept and legal nature of such a legal fact as birth, which has important legal significance and is a prerequisite for the participation of an individual in all legal relations. The statistics and comparative data presented by UNICEF on legal confirmation (birth registration) are studied. It is found that almost 1/4 of children in the world are not officially registered, which creates obstacles to access to public services, education, medical services, and the social protection system. It is proven that birth registration is a process that results in the issuance of a permanent and official document on the existence of a child, which ensures legal recognition of his or her identity (birth certificate). It has been established that so far every fifth child under the age of 5 (150 million) is not registered in the world, of which the majority live in Ethiopia (19 million), Pakistan (18 million), Nigeria (14 million), India (12 million) and the Democratic Republic of the Congo (12 million). It was established that in Ukraine the above problem is mainly among people of Roma nationality. It was

revealed that before the full-scale war, from 150 to 400 thousand people of Roma nationality lived in Ukraine, of which about 40% lacked documents (birth certificates, passports). The importance of registering the birth of a child as soon as possible, preferably immediately after birth, but no later than the age of five, is substantiated. To guarantee birth registration, a number of norms have been adopted at the international level (24 of the International Covenant on Civil and Political Rights, Article 7 of the Convention on the Rights of the Child, Part 2 of Article 6 of the African Charter on the Rights and Welfare of the Child, Article 29 of the International Convention on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of the European Union). Given the scale of unregistered births in African countries, we conducted a comparative analysis of legislation and found that most countries provide for the registration of the legal fact of birth within 30 days after childbirth. Other features contained in special legislative acts have been identified, including those regarding liability for untimely registration of a child's birth. It is substantiated that the legal nature and meaning of the legal fact of birth is of crucial importance, since it is the legal fact of birth that plays a qualifying and individualizing function for a person, inextricably linked to human dignity and natural rights.

Key words: legal fact, legal nature, birth, state registration, national minorities, refugees.

Постановка проблеми. Реєстрація факту народження має важливе правове значення, що дає старт правовій визначеності та уможливорює участь фізичної особи у всіх правовідносинах. При цьому, UNICEF зауважує на проблемі, що досі у світі без юридичного підтвердження (реєстрації народження) декілька мільйонів дітей, які народжуються, проте не реєструються, відповідно «офіційно» такі діти не існують. На справді проблема є масштабнішою, ніж можна уявити. За даними міжнародних організацій практично 1/4 дітей в світі не є офіційно зареєстрованими, відсутні юридичні докази того, звідки такі діти походять та хто їх батьки [1]. Відсутність свідоцтва про народження зумовлює те, що дитина не визнається офіційно органами державної влади, не має належного захисту, не має доступу до публічних послуг, освіти, медичних послуг, системи соціального захисту. Оскільки, важко встановити вік дитини, відсутність документів не дозволяє захистити від експлуатації, жорстокого поводження з дітьми, дитячої праці, ранніх шлюбів, гарантувати доступ до правосуддя. Але на цьому проблеми не завершуються, а переслідують особу і після повноліття, через неможливість оформити паспорт, підтвердити громадянство, відкрити банківський рахунок, офіційно працевлаштуватися, реалізувати виборчі та інші права.

Мета дослідження: на основі компаративного аналізу з'ясувати поняття та сутність юридичного факту народження, виявити особливості його реєстрації.

Стан опрацювання проблематики. О. А. Явор при аналізі юридичних фактів у сімейному праві зауважила на тому, що вони доволі важливі, оскільки дають змогу віднайти баланс між приватністю, що є фундаментальним правом людини, а також загальними благами, до забезпечення яких спрямовані всі прояви державно-правового регулювання відносин у суспільстві. Вчена доповнює європейських дослідників позицією, що сімейні правовідносини відрізняються від інших правових відносин своєрідними юридичними фактами (шлюби, споріднення, народження, усиновлення, встановлення опіки та піклування тощо), які мають окрім юридичних, також і біологічні начала. Саме така юридична природа фактів зумовлює персоніфікований вплив на учасників сімейних правових відносин, спричиняє їх особистісний характер [2, с. 602]. М.Д. Пленюк вважає, що перебування у шлюбі, родинні зв'язки є такими правовідносинами, які вже виникли у результаті юридичного факту-дії чи події, тому вважати їх фактами-станами як окремими юридичними фактами не доречно [3, с. 125]. З вказаною позицією варто посперечатися, оскільки має місце і юридичний факт/юридичний склад (залежно від обставин), і юридичний стан. Зарубіжні вчені, на прикладі аналізу міжнародних стандартів у сфері реєстрації народження, австралійського законодавства, а також практичних труднощів, що виникають у корінних народів Австралії, які проживають за межею бідності, наголошують, що «мета права на реєстрацію народження полягає в тому, щоб гарантувати особі можливості доступу до інших прав людини, право на свідоцтво про народження є необхідною складовою права на реєстрацію народження, оскільки саме свідоцтво є суттєвим доказом реєстрації народження, відповідно право на реєстрацію народження без свідоцтва про народження є порожнім, теоретичним та ілюзорним» [4, с. 457-458]. Проте поняття та правова природа юридичного факту народження у компаративному аспекті не досліджені.

Виклад основного матеріалу. Юридичний факт народження мають для людини кваліфікуюче, ключове значення, що невід'ємно пов'язані із гідністю та природними правами людини. Саме через це, юридичні факти народження, смерті та родинних відносин перехресно зумовлюють трансформацію різних правовідносин, зокрема сімейних, цивільних, спадкових, трудових, податкових тощо. З огляду на це, ми детально зупинимося на правовій природі та сутності вказаних юридичних фактів.

Міжнародна організація UNICEF зауважує, що реєстрація народження – це процес, у результаті якого видається постійний та офіційний документ про існування дитини, який забезпечує юридичне визнання її особи. Крім того, такий документ (свідоцтво про народження) підтверджує факт реєстрації, визначає місце народження та батьків дитини. Серед основних причин значної кількості незареєстрованих дітей, їх народження у доволі бідних родинах, а також у такій сільській місцевості, де обмежений доступ до реєстраційних послуг чи відсутня система реєстрації актів цивільного стану, не розуміння батьками важливості реєстрації факту народження дитини. У результаті майже кожна п'ята дитина віком до 5 років (150 мільйонів) не зареєстровані у світі, з який половина проживає у: Ефіопії (19 мільйонів), Пакистані (18 мільйонів), Нігерії (14 мільйонів), Індії (12 мільйонів) та Демократичній Республіці Конго (12 мільйонів) [1].

В Україні вказана проблема є переважно серед осіб ромської національності. За підрахунками громадських організацій, а також експертів Ради Європи, до повномасштабної війни в Україні проживало від 150 до 400 тисяч осіб ромської національності, з яких понад 60% не мають роботи, у близько 40% відсутні документи, 31% ромських дітей не відвідують школу, тільки 1% ромських дітей завершують навчання та отримують відповідний документ про повну загальну середню освіту [5]. Бюро ОБСЄ з демократичних інститутів та прав людини здійснив у 2018 році дослідження та приготував «Звіт про оцінку становища ромів в Україні та впливу поточної кризи», де констатовано відсутність паспортів та свідоцтв про народження в українських ромів як ключову проблему, зокрема для переміщених із Східної України, а також ромів із Закарпаття, Одеської та Харківської областей. Серед перешкод у подоланні відсутності документів названо відсутність точних даних про кількість ромів, а також тих, які не мають документів про особу, відсутність документів для реєстрації народження, а також отримання паспортів, відсутність коштів для проведення генетичних експертиз та судових проваджень, щоб встановити особу та здійснити реєстрацію народження, якщо відсутні документи чи реєстрація народження для дитини від 16 років [6]. У тому числі для вирішення вказаної проблеми, а також сприяння інтеграції ромів у українське суспільство прийнято було окремий акт – «Стратегію сприяння реалізації прав і можливостей осіб, які належать до ромської національної меншини, в українському суспільстві на період до 2030 року». В обґрунтуванні прийняття Стратегії як першу серед проблем вказано – відсутність у ромів документів про особу, відсоток яких 4-8% загальної кількості представників ромської меншини [7].

За офіційної інформації Міністерства юстиції України по статистиці із незалежності нашої держави (24 серпня 1991 р.) до 25 квітня 2021 року в 1674835 актових записах щодо народження дітей відсутні дані про громадянство обох із батьків, тобто громадянство не відомо чи особа є без громадянства. Окрема проблема, народження дітей на окупованих територіях, до 2021 року і від початку війни (2014 року) народжено було 72 211 дітей, що не мали українського свідоцтва про народження, відповідно є загроза не отримати паспорт громадянина України [8]. Після повномасштабної війни, що триває вже понад три роки кількість таких дітей зросла, а також з'явилися діти народжені закордоном, реєстрація їх народжень відбувалася вже по законодавству тієї держави, яка надали прихисток вагітним жінкам і де народилися діти.

Міжнародні організації відзначають на важливості реєстрації факту народження дитини якомога швидше, бажано одразу після народження, не пізніше п'ятирічного віку. Для гарантування процедури реєстрації народження якомога швидше прийнято ряд міжнародних договорів та конвенцій. Зокрема, стаття 24 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (1966 р.) та стаття 7 Конвенції про права дитини (1990 р.) передбачає як право на ім'я, та і гаранті бути народженими одразу після народження [9]. Частина 2 ст. 6 Африканської хартії прав та добробуту дитини (1990 р.) також гарантує дитині реєстрацію одразу після народження [10]. Право на реєстрацію народження мають також діти народжені у родинах працівників-мігрантів (ст. 29 Міжнародної конвенції про захист прав усіх трудящих-мігрантів і членів [11]).

Не дивлячись на вказані міжнародні акти, із 508 мільйонів дітей віком до 5 років, зареєстрованих у всьому світі, близько 70 мільйонів не мають підтвердження реєстрації у формі свідоцтва про народження. За останні два десятиліття спостерігалось зростання кількості реєстрацій народжених у всьому світі: зареєстрованими на разі є 3 з 4 дітей віком до 5 років, порівняно – 6 з 10 у 2000 році [1].

Проведення дослідження UNICEF показало, що відсоток зареєстрованих народжень у 2000 та 2022 роках дітей віком до п'яти років у розрізі держав становить 100% тільки у країнах, що входять до складу ЄС, США, Канаді, Сполученому королівстві, Австралії, а також Бахреїні, Омані, ОАЕ, Швейцарії та Японії. Найгірший показник в Сомалі (у 2000 р. – 3%, 2022 р. – 5,9%) та Ефіопії (у 2000 р. – 6,6%, 2022 р. – 2,7%). Доволі позитивна динаміка із суттєвим зростанням зареєстрованих фактів народження в Афганістані (із 6% до 42,3%), Бангладеші (з 10% до 56%), Беніні (з 53,1% до 85,6%), Болівії (з 74% до 91,9%), Ботсвані (з 58% до 87,5%), Чаді (з 8,9% до 2 р. – 25,7%), Конго

(з 76,8% до 95,9%), Кот д'Івуарі (з 49,3% до 71,7%), Домініканській Республіці (з 78% до 92,2%), Гані (з 51% до 70,6%), Гвінеї (з 43,2% до 62%), Індії (з 41,1% до 89,1%), Індонезії (з 55% до 77%), Кенії (з 48% до 66,9%), Лесото (з 26,3% до 44,5%), Ліберії (з 3,6% до 66,3%), Мальдіви (з 73% до 98,8%), Малі (з 53,3% до 86,7%), Непалі (з 35% до 77,2%), Пакистані (з 26,6% до 42,2%), Танзанії (з 8% до 26,4%) та ін. Є держави, де спостерігається падіння показника зареєстрованих народжень за 22 роки, зокрема в Анголі (із 35,6% до 25%), Венесуелі (з 92% до 81,3%), Камеруні (з 70% до 61,9%), Центральній африканській республіці (з 49% до 44,8%), Маршаллові острови (з 95,9% до 83,8%), Мавританії (з 56% до 44,8%), Зімбабве (з 73,9% до 48,7%) тощо. Загалом у світі показник зареєстрованих народжень у 2000 році був 75%, а в 2022 році зменшився до 72,5% [12].

Враховуючи масштаби незареєстрованих фактів народжень саме у африканських державах, ми здійснили компаративний аналіз законодавства та виявили, що більшість держав передбачають реєстрацію юридичного факту народження протягом 30 днів після пологів (в Анголі, Габоні, Замбії, Камеруні, Кабо-Верде, Марокко, Центральній африканській Республіці, Руанді, Сенегалі, Сейшельських островах, Сьєрра-Леоне, Пакистані тощо), проте є і більш короткі терміни, наприклад десять днів (в Беніні, Лівії та ін.), чотирнадцяти днів (в Ліберії та ін.), п'ятнадцять днів (у Бурунді, Коморських островах, Кот-д'Івуарі, Єгипті), двадцяти днів (у Мадагаскарі), двадцяти одного дня (в Індії) та довші строки, наприклад сорок п'ять днів (у Маврикію, Бангладеші), два місяці (у Буркіна-Фасо, Індонезії, Нігерії та ін.), дев'яносто днів (у Демократичній Республіці Конго, Лесото, Малаві, Уганді тощо) чи інші строки (наприклад, у Зімбабве від 42 днів до шести років, у Намібії – рік). Як правило, спеціальні законодавчі акти передбачають як обов'язкову реєстрацію народжень, так і інших фактів, що пов'язані із родинним статусом, а також реєстрацію смерті людини (наприклад, ст. 24 Сімейного кодексу Конго), що здійснюється безкоштовно (наприклад, с. 1 Закону Малі «Про реєстрацію актів цивільного стану» 2006 р.), встановлюють строки для реєстрації смерті (наприклад, у Намібії Закон «Про реєстрацію народження, шлюбу та смерті» 1963 року у ст. 7 передбачає реєстрацію смерті протягом року, Закон Сьєрра-Леоне «Про реєстрацію народження та смерті» 1983 року передбачає обов'язок зареєструвати смерть протягом чотирнадцяти днів), навіть кримінальну відповідальність за не здійснення реєстрації смерті (наприклад, Кримінальний кодекс 2002 р. у Джібуті).

В Україні прийнято спеціальний закон щодо реєстрації актів цивільного стану, що по суті регулює реєстрацію таких юридичних фактів як народження, смерть та родинні відносини. Зокрема, ч. 2 ст. 2 Закону України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану» передбачає, що державою реєструються факт народження, походження людини, шлюб, його розірвання, зміна імені та смерть. Відповідно до ст. 13 вказаного закону, під час державної реєстрації факту народження дитини одночасно визначається походження дитини, присвоюється їй прізвище, ім'я та по батькові. Крім того, законом передбачено реєстрацію шлюбу (ст. 14), його розірвання (ст. 15), зміну імені (ст. 16) та смерті (ст. 17) [13].

У грудні 2024 р. UNICEF оприлюднив дані, що за останні п'ять років було зареєстровано народження понад 500 мільйонів (майже 8 із 10 дітей віком до п'яти років), що свідчить про значний прогрес у забезпеченні правової ідентичності в різних державах світу. На кінець 2024 року відсоток зареєстрованих народжень у світі досяг показника 77%, проте близько 150 мільйонів або приблизно 2 з 10 дітей до п'яти років є не зареєстрованими. Крім того, понад 50 мільйонів дітей, народження яких зареєстровано, не мають свідоцтв про народження, що створює перешкоди у набутті громадянства. Держави Латинської Америки та Карибів досягли 95%, Східна та Південно-Східна Азія – 94%, а Центральна та Південна Азія – 78%, проте у державах Африки на південь від Сахари тільки 51% (90 мільйонів дітей). У африканських державах є суттєві розбіжності у статистиці реєстрації народження: в державах Південної Африки показник 88% по реєстраціям, тоді як в Східній та Середній Африці тільки 41% [14]. Статистика по реєстрації смерті та фактів родинних відносин не узагальнюється у розрізі держав світу. Існує загальна статистика по кількості померлих, яку щорічно аналізують із 1950 року, зокрема у 2023 році померло 63,7 млн. людей, у 2024 році – 62 мільйони людей, а у порівнянні із кількістю народжених, то населення світу в 2024 році зросло на 70 мільйонів людей (відносно збільшення на 0,86%) [15].

Деякі групи населення знаходяться в зоні особливого ризику безгромадянства, тому що їм важко зареєструвати народження або отримати пов'язані документи (кочові групи населення, а також ті, що мешкають у прикордонних територіях, біженці, внутрішньо переселенці та мігранти; покинуті діти, сироти, діти розлучені із рідними). Враховуючи це, важливо що держава допускала процедуру для пізньої та відкладеної реєстрації народження, у тому числі старших дітей і дорослих. Там, де є пізня реєстрація народження, процедури можуть бути тривалими, дорогими та складними і тому недоступними для незадокументованих, осіб без громадянства та інших маргінальних груп населення [16]. Конвенції 1961 року про скорочення безгромадянства у ст. 1 вимагає від держав

надання громадянства дітям, народженим на території, якщо б вони хотіли, або надати статус особи без громадянства та видати відповідне свідоцтво про народження [17].

Висновки. Правова природа та значення юридичного факту народження має вирішальне значення, оскільки саме юридичний факт народження відіграє для людини кваліфікуючу та індивідуалізуючу функцію, невід'ємно пов'язаний із гідністю та природними правами людини. Міжнародні стандарти до реєстрації факту народження передбачають: застосування принципів правової визначеності, рівності та заборони дискримінації; негайну реєстрацію кожної новонародженої дитини безкоштовно; наявність процедур для пізньої реєстрації факту народження, у тому числі дорослих осіб, не залежно від громадянства, міграції та місця проживання батьків; правові засади для системи реєстрації факту народження мають бути гнучкими та відповідати обставинам, які є у маргіналізованих груп населення, включаючи переміщених осіб, осіб без громадянства, мігрантів та представників меншин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Birth Registration for Every Child by 2030: Are we on track? URL: https://data.unicef.org/resources/birth-registration-for-every-child-by-2030/?_gl=1*1drftod*_ga*MjU4OTg3OTUwLjE3NDA0MjM5MzA.*_ga_ZEPV2PX419*MTc0MDQyMzkyOS4xLjAuMTc0MDQyMzkyOS42MC4wLjA.*_gcl_au*OTE3MjQ1OTAxLjE3NDA0MjM5MzA.*_ga_BCSVVE74RB*MTc0MDQyMzkyOS4xLjEuMTc0MDQyNTE3OC42MC4wLjA.*_ga_P0DMSZ8KY6*MTc0MDQyMzkyOS4xLjEuMTc0MDQyNTE3OC42MC4wLjA.
2. Явор О. Юридичні факти в сімейному праві: теоретико-прикладний аспект. Юридичні факти в системі правового регулювання : матеріали VI міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 26 лист. 2015 р.). Київ, 2015. С. 601–606.
3. Пленюк М. Д. Поняття та ознаки юридичних фактів у доктрині зобов'язального права. *Приватне право і підприємництво*. 2017. № 4 С. 121–126.
4. Paula Gerber, Andy Gargett, Melissa Castan. Does the right to birth registration include a right to a birth certificate? *Netherlands Quarterly of Human Rights*. 2011. Vol. 29/4. P. 434–459.
5. Галина Жовтко. Без документів, освіти та роботи: як живеться ромам в Україні. URL: https://zmina.info/articles/bez_dokumentiv_osviti_ta_roboti_jiak_zhivetsja_romam_v_ukrajini.
6. Доступ до ідентифікаційних документів для ромів в Україні: Слід докласти більше зусиль. 2018. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/b/4/387185.pdf>.
7. Про схвалення Стратегії сприяння реалізації прав і можливостей осіб, які належать до ромської національної меншини, в українському суспільстві на період до 2030 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 28.07.2021 № 866-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2021-%D1%80#Text>.
8. Реєстрація народження особи без громадянства або особи з невизначеним громадянством. URL: <https://www.unhcr.org/ua/reestratsiya-narodzhennya-osoby-bez-hromadyanstva-abo-osoby-z-nevyznachenym-hromadyanstvom>.
9. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.
10. Конвенція про права дитини від 20.11.1989. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.
11. African charter on the rights and welfare of the child. URL: https://au.int/sites/default/files/treaties/36804-treaty-african_charter_on_rights_welfare_of_the_child.pdf.
12. Міжнародна конвенція про захист прав усіх трудящих-мігрантів і членів від 18 грудня 1990 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU90310>.
13. Share of births registered. URL: <https://ourworldindata.org/grapher/births-registered?tab=table&time=earliest..2022>.
14. Про державну реєстрацію актів цивільного стану: Закон України від 01.07.2010 № 2398-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2398-17#Text>.
15. Birth registration steadily increases worldwide, but 150 million children still 'invisible' – UNICEF. URL: <https://www.unicef.org/press-releases/birth-registration-steadily-increases-worldwide-150-million-children-still-invisible>.
16. How many people die and how many are born each year? URL: <https://ourworldindata.org/births-and-deaths>.
17. Конвенція про скорочення безгромадянства від 30.08.1961. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_240#Text.

ВІРТУАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ТА ВІРТУАЛЬНА КОНФІДЕНЦІЙНІСТЬ ЯК ОСОБИСТЕ НЕМАЙНОВЕ ПРАВО

Булеца С.Б.,
докторка юридичних наук,
професорка, завідувачка кафедри
цивільного права та процесу
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0001-9216-0033

Булеца С.Б. Віртуальна ідентичність та віртуальна конфіденційність як особисте немайнове право.

Використовуючи Інтернет, люди створюють віртуальні особи, аватари, які відрізняються від свого реального життя. На сьогоднішній день багато людей вважають захист своєї віртуальної ідентичності цінним і гідним. Метавсесвіт змінює те, як ми сприймаємо все навколо нас і всередині нас. Це дозволяє створити нову, безпечну та надійну віртуальну ідентичність, яка є показовою для буденної ідентичності в реальному житті. Цей феномен відкриває нові можливості для самовираження та взаємодії з іншими людьми через Інтернет. Особи змінюють, використовують, припиняють свою віртуальну ідентичність із застосуванням віртуальної ідентифікації в буденному житті, тобто створення будь-якого аватара особою призводить до виникнення віртуальної ідентичності, отже, і захист віртуальної ідентичності має бути аналогічний як захист буденної ідентичності від зловживання, втрати, перевищення повноважень тощо. Такий захист може включати в себе застосування паролів, двофакторної аутентифікації та шифрування даних для запобігання несанкціонованому доступу до віртуальної ідентичності. Крім того, особлива увага повинна бути приділена збереженню конфіденційності особистої інформації при користуванні онлайн сервісами.

Якщо порівняти віртуальну спільноту з реальною спільнотою, віртуальне тіло з реальним тілом, віртуальні права на конфіденційність, свободу мови, справедливий суд і власність вони однакові, ми їх використовуємо так само у віртуальному світі як і в буденному, а хтось вже навіть більше, наприклад, віртуальні держави можуть вводити віртуальні податки та штрафи, обмежити свободу злочинних аватарів чи навіть скасувати смертну кару. Таким чином, віртуальний світ поступово наближається до реального у плані законодавства та правопорядку, викликаючи нові виклики і питання щодо цифрового суспільства. Це показує, наскільки важливо розуміти та регулювати цей аспект життя у сучасному світі.

Враховуючи всі вищезазначені моменти, ми стверджуємо, що право на віртуальну ідентичність та право на віртуальну конфіденційність нерозривно пов'язані з немайновими правами людини і можуть бути класифіковані як особисті немайнові права фізичної особи. Тому дуже важливо оцінювати ці фактори з точки зору захисту персональних даних та інтересів користувачів в Інтернеті. Це сприяє захисту прав людини в цифровій сфері. Право на віртуальну ідентичність є важливим елементом сучасного цифрового ландшафту, який потребує посиленого регулювання та захисту. Впровадження чітких норм і законів щодо використання та захисту віртуальних ідентичностей може посилити кібербезпеку та конфіденційність користувачів. Підсумовуючи, право на віртуальне приватне життя означає, що особи мають право захищати свої персональні дані та конфіденційність в Інтернеті. Це означає, що їхні дані не можуть бути використані без їхньої згоди або обізнаності. Це має вирішальне значення для захисту конфіденційності та безпеки користувачів у цифровій сфері. Це також сприяє зміцненню довіри між користувачами та інтернет-провайдером. Захист персональних даних є фундаментальним компонентом цифрової конфіденційності, що дозволяє користувачам відчувати себе в безпеці під час навігації в Інтернеті. Право на недоторканність приватного життя сприяє інноваціям і стимулює економічне зростання в цифровій сфері.

Отже, права на віртуальну ідентичність і віртуальну конфіденційність нерозривно пов'язані з немайновими правами людини, зокрема з правом на недоторканність приватного життя і свободу вираження поглядів. Ці права забезпечують особисту свободу і захищають персональні дані в цифровій сфері. Захист цих прав має вирішальне значення для збереження особистої автономії та захисту від потенційних порушень приватності в цифровій сфері. У сучасному цифровому ландшафті віртуальна ідентичність і конфіденційність набувають все більшого значення, оскільки особиста інформація стає все більш доступною і вразливою до загроз. Швидкий розвиток цифрових техно-

логій вимагає захисту персональних даних у цифровому просторі. Люди повинні керувати своєю віртуальною ідентичністю, щоб зберегти приватність і безпеку в цифровій сфері.

Ключові слова: віртуальна ідентичність, віртуальна конфіденційність, віртуальна реальність, особисті немайнові права особи, персональна дані, захист, порушення.

Buletsa S.B. Virtual identity and virtual confidentiality as a personal non-property right.

When using the Internet, people create virtual identities, avatars that differ from their real lives. Today, many people consider protecting their virtual identities valuable and worthy. The metaverse is changing the way we perceive everything around us and within us. It allows us to create a new, safe, and reliable virtual identity that indicates our everyday identity in real life. This phenomenon opens up new opportunities for self-expression and interaction with other people via the Internet. Individuals change, use, and terminate their virtual identities using virtual identification in everyday life, i.e. the creation of any avatar by a person leads to the emergence of a virtual identity, and therefore, the protection of virtual identity should be similar to the protection of everyday identity from abuse, loss, abuse of authority, etc. Such protection may include the use of passwords, two-factor authentication, and data encryption to prevent unauthorized access to the virtual identity. In addition, special attention should be paid to maintaining the confidentiality of personal information when using online services.

Let's compare a virtual community with a real community, a virtual body with a real body, and virtual rights to privacy, freedom of speech, fair trial, and property. They are the same; we use them in the virtual world as much as in the real world, and some of us use them even more; for example, virtual states can impose virtual taxes and fines, restrict the freedom of criminal avatars, or even abolish the death penalty. Thus, the virtual world is gradually approaching the real world regarding legislation and law and order, raising new challenges and questions about the digital society. This shows the importance of understanding and regulating this aspect of life in the modern world.

Considering all the above-mentioned points, we argue that the right to virtual identity and the right to virtual privacy is inextricably linked to non-property human rights and can be classified as the personal non-property rights of an individual. Therefore, it is very important to evaluate these factors from the perspective of protecting personal data and users' interests on the Internet. This contributes to the protection of human rights in the digital sphere. The right to virtual identity is an important element of the modern digital landscape that requires enhanced regulation and protection. Introducing clear rules and laws on the use and protection of virtual identities can enhance cybersecurity and user privacy. In summary, the right to virtual privacy means that individuals have the right to protect their personal data and privacy online. Their data cannot be used without their consent or knowledge. This is crucial to protecting the privacy and security of users in the digital sphere. It also helps to build trust between users and internet service providers. Protecting personal data is a fundamental component of digital privacy, allowing users to feel secure when navigating the Internet. The right to privacy fosters innovation and stimulates economic growth in the digital sphere.

Therefore, the rights to virtual identity and privacy are inextricably linked to non-property human rights, particularly the right to privacy and freedom of expression. These rights ensure personal freedom and protect personal data in the digital sphere. Protecting these rights is crucial to preserving personal autonomy and protecting against potential privacy violations in the digital sphere. In today's digital landscape, virtual identity and privacy are becoming increasingly crucial as personal information becomes more accessible and vulnerable to threats. The rapid development of digital technologies requires protecting personal data in the digital space. People need to manage their virtual identity to maintain privacy and security in the digital sphere.

Key words: virtual identity, virtual privacy, virtual reality, personal non-property rights, personal data, protection, violation.

Постановка проблеми. Світ змінюється швидко. Розвиток особистості, який є незалежним і безперешкодним, є життєво важливим для ефективної демократичної держави, оскільки він вимагає незалежного та критичного розуміння особистих немайнових прав. Захист права на приватність людини має бути головним обов'язком демократичної держави. У сучасному світі Інтернет все більше залежить від людей, щоб бути ідентифікованими, не тільки для пошуку інформації, форумів і сайтів соціальних мереж, але й для захисту конфіденційності. Відносини, пов'язані із використанням мережі Інтернет (ІТ-відносини) визначають як *суспільні відносини, пов'язані з використанням учасниками (користувачами) телекомунікаційних і комп'ютерних технологій та інтернет-серверів, об'єднаних мережею Інтернет, що дозволяє задовольнити їх різноманітні інтереси й потреби* [1, с. 38]. Використовуючи Інтернет, люди створюють віртуальні особи, аватари, які відрізняються від свого реального життя. На сьогоднішній день багато людей вважають захист своєї віртуальної

ідентичності цінним і гідним. Зазначають, що Метавсесвіт змінює те, як ми сприймаємо все навколо нас і всередині нас. Це дозволяє створити нову, безпечну та надійну віртуальну ідентичність, яка є показовою для буденної ідентичності [2].

Мета дослідження. Метою даної статті є віртуальна ідентичність та віртуальна конфіденційність як особисте немайнове право.

Все більше і більше науковців піднімає важливі для нашого суспільства питання врегулювання особистих немайнових прав, які виникають в цифровому середовищі, та виявлення можливості захисту даних прав. Серед них можемо виділити: Бааджі, А. Долінська, А. Сліпченко, С. Сліпченко, Є. Харитонов, Р. Майданник, К. Некіт, В. Токарева та інші.

Виклад основного матеріалу. В цивільному кодексі України не передбачено права на віртуальну ідентичність та віртуальну конфіденційність. Слід розмежовувати, ідентичність на 2 види: буденну та віртуальну. Буденна ідентичність доводить наше існування в офлайн-світі. Вона включає в себе картку соціального страхування, водійські права, свідоцтво про народження, паспорт та всі фізичні нагадування про те, ким ми є у буденному нашому житті. Буденна ідентичність контролюється центральними органами державної влади, які діють як регулятори нашої інформації.

Наша віртуальна особистість є частиною інтерфейсу, який представляє користувача у віртуальному світі, в такому як чат, відеогра або віртуальний загальний простір. Віртуальні ідентичності, або онлайн-ідентичності, – це соціальні ідентичності, які приймають або представляють особи в комп'ютерно-опосередкованому спілкуванні та віртуальних спільнотах. Зазвичай вони включають текстові описи себе та аватари, які є графічно реалізованими персонажами, якими користувачі можуть керувати у грі.

Віртуальна ідентичність має бути ідентифікована певним чином, і це є віртуальною ідентифікацією – це представлення особистості у віртуальному середовищі, що складається з властивостей об'єктів, які дозволяють відрізнити ці об'єкти один від одного. Вона може існувати незалежно від контролю людини і може взаємодіяти автономно в електронній системі. Оскільки Інтернет-віртуальні ідентичності (VID) крок за кроком влітаються в (транзакції) осіб, але нехтуються в праві осіб і власності. Більшість людей не усвідомлюють, що вони використовують VID, коли заходять на ринок (наприклад, eBay, Amazon), чат або сайт знайомств. Вони сприймають як належне, що їх представляє штучна особистість. Враховуючи поширене використання веб-сайтів для проведення аукціонів і транзакцій, іноді негативна реакція громадськості на віртуальні форми не пропорційна щоденному зростанню кількості облікових записів, які використовують віртуальні особи для соціальних і комерційних транзакцій [3, с. 79]. Таким чином, особи мають, використовують, припиняють свою віртуальну ідентичність із застосуванням віртуальної ідентифікації в буденному житті, тобто створення будь-якого аватара особою призводить до виникнення віртуальної ідентичності, отже, і захист віртуальної ідентичності має бути аналогічний як захист буденної ідентичності від зловживання, втрати, перевищення повноважень тощо. Наприклад, цікавим є приклад Раміреса. У лютому 2012 року Рамірес подав до суду на TransUnion і заявив про три порушення Закону про справедливую кредитну звітність. По-перше, він стверджував, що TransUnion, використовуючи продукт Name Screen, не дотримувався розумних процедур для забезпечення точності інформації в його кредитній справі. По-друге, він стверджував, що TransUnion не надала йому всю інформацію з його кредитної справи на його запит. Зокрема, перше розсилання TransUnion не включало той факт, що ім'я Раміреса потенційно збігається з іменем у списку OFAC¹. По-третє, Рамірез стверджував, що компанія TransUnion порушила свій обов'язок надавати йому стислий опис його прав «під час кожного письмового розкриття інформації», оскільки друга розсилка TransUnion не містила короткого викладу прав Раміреса. Рамірес вимагав відшкодування збитків, передбачених законом і штрафних санкцій. У червні 2021 року Верховний суд США виніс рішення у справі TransUnion v. Рамірез, що позивачі, які постраждали від втрати особи, повинні довести «конкретну шкоду», та зазнали конкретної «інформаційної шкоди» через порушення форматування TransUnion [4]. Отже, у справі Рамірез Верховний суд США підтвердив, що завдяки цифровізації інформації особа може зазнати інформаційної шкоди та повинна отримати компенсацію. Держави не повинні використовувати інформацію, зібрану для цифрової ідентифікації, для будь-яких інших цілей, окрім тих, про які люди були поінформовані та з якими погодилися. Зокрема, держави не повинні перетворювати платформи цифрової ідентифікації на інструменти для цифрового стеження.

Віртуальні медіа-світи, такі як віртуальні спільноти та світи онлайн-ігор, також контролюються відповідними органами, такими як модератори, спеціалісти з одноліткових груп, суверени, такі як

¹ Управління з контролю за іноземними активами (OFAC) Міністерства фінансів США керує економічними й торговими санкціями та забезпечує їх виконання на основі зовнішньої політики США та цілей національної безпеки проти іноземних країн і режимів, терористів, міжнародних наркоторговців, осіб, які займаються незаконною діяльністю.

адміністратори та провайдери, а також застосовуються санкції, такі як блокування доступу до певної IP-адреси. Визначають три найважливіші теми особистого закону: 1) конфіденційність і анонімність у віртуальному світі; 2) свобода слова та думки у віртуальному світі; і 3) право власності на віртуальну особистість [3, с. 80].

Інформаційні процеси як людей, так і машин можуть бути підтримані та замінені мережами та комп'ютерами без жодних моральних заперечень. Комунікаційні інструменти використовуються як у фізичному, так і у віртуальному світах, а також між ними. Одним із прикладів цього є створення особистих паралельних мереж у обох світах, а також повний гібрид, створений досвідом. Незважаючи на те, що віртуальний світ містить недоліки та нечіткість, з'явилися нові методи встановлення контактів і нові канали зв'язку, такі як SMS. Ці (не)можливості та технічні особливості сучасної комунікаційної мережі, оскільки Інтернет дозволяє людям (анонімно) пересуватися у віртуальному суспільстві, змінюючи свої ідентичності, відносини, транзакції та звички. Завдяки таким технологіям, як Інтернет і мобільна телефонія, з'явилися нові способи спілкування, приховування та розмови, які раніше не були інтегровані в так звані віртуальні світи. Це також відбувається в стосунках один на один всередині та поза групами. Однак технології в цій галузі не досягають необхідної поведінки або функції групових комунікацій. В цьому віртуальному суспільстві розвиваються нові типи анонімності та дисоціації (ймовірно, багаторазових особистостей), що призводить до різноманітних моделей поведінки.

В 2011 році було виявлено, що конфіденційність аватару може бути порушена іншим аватаром, інструментами, такими як літаючі камери та пристрої для підслуховування, а також адміністратором платформи, який має доступ до всієї інформації, створеної та поширеної там. Справжні права на конфіденційність у всьому світі та технології захисту віртуальних платформ можуть не достатньо захистити конфіденційність віртуальної особистості. Таким чином, аватарам слід гарантувати конфіденційність свого фізичного, географічного та інформаційного життя в Інтернеті. Якщо порівняти віртуальну спільноту з реальною спільнотою, віртуальне тіло з реальним тілом, віртуальні права на приватність, свободу мови, справедливий суд і власність вони однакові, ми їх використовуємо так само у віртуальному світі як і в буденному, а хтось вже навіть більше, наприклад, віртуальні держави можуть вводити віртуальні податки та штрафи, обмежити свободу злочинних аватарів чи навіть скасувати смертну кару. Нарешті, аватари повинні мати право голосу та мати окрему судову гілку у віртуальному світі. Виконавчу владу, вважають, слід залишити в руках адміністратора платформи [5, с. 42]. права на ігрове програмне забезпечення не застосовуються до будь-якої віртуальної зовнішності. Крім того, коли гравець створює та використовує віртуальну особу, таку як аватар(и), він також не створює програмне забезпечення, відкрите для авторського права.

Права на публічність намагаються охопити зв'язок між ідентичністю та вираженнями особистості, які перегукуються зі зв'язком між аватаром та особою. Ці права інтелектуальної власності є застарілими та абсолютно чужими тому, що відбувається сьогодні у віртуальному світі та міжмедійному середовищі [3, с. 81]. Цю ідентичність слід захищати в комплексі з іншими соціальними відносинами, які створюють людину як природну, духовну, цифрову та соціальну структуру. Необхідно радикально захистити цифрову особистість людини від зловживань владою, штучного інтелекту, радикального секуляризму тощо [6, с. 103].

Вважається, що найкращою програмою, яка може вирішити цю проблему, є Metadium, екосистема ідентичності нового покоління на базі блокчейн-платформи публічних ідентифікаторів. Це пов'язано з тим, що наша особистість – це суміш онлайн-і офлайн-інформації, якою володіють різні центральні органи державної влади, і ця інформація вразлива до таких атак, як маніпуляція та крадіжка. У цій екосистемі кожен має можливість контролювати свою індивідуальну та особисту інформацію. Metadium створює екосистему, щоб досягти цієї мети. Ця екосистема складається з трьох рівнів: платформи, протоколу та сервісу. Основним компонентом проекту Metadium є блокчейн-платформа Metadium Public ID. Загальнодоступний блокчейн означає, що кожен може брати участь і ділитися даними в мережі. Metadium є «блокчейном ID», що відрізняє його від інших платформ, таких як Bitcoin та Ethereum. У блокчейні ідентифікаторів користувачі особистої інформації можуть безпосередньо створювати, керувати та керувати своїми даними. Блокчейн також зберігає всі записи про те, як використовувалися ці дані. Для побудови екосистеми Metadium ця платформа є основою, на якій будуть побудовані інші системи. Протокол – це набір правил, за допомогою яких ваш комп'ютер може зв'язуватися з іншими комп'ютерами або Інтернетом. Нарешті, сервіс забезпечує підтримку послуги командою Metadium [7]. Насамкінець, сервіс це підтримка послуги командою метадіум.

Перевизначення ідентичності вирішує два завдання. По-перше, це об'єднання різних елементів в рамках однієї незалежної, геополітично незв'язаної організації. По-друге, через децентралізацію, яку забезпечує блокчейн, контроль над ідентичністю повертається до окремих людей. Метадіум

вирішив цю проблему, створивши систему ідентифікації, яка об'єднує всі елементи особистості в один мета-ідентифікатор, який контролює користувач, а не центральний орган. Система також захищена децентралізованою інфраструктурою відкритих ключів [8].

Таким чином, національні закони, що регулюють програми цифрової ідентифікації, повинні чітко визначати їх сферу застосування та гарантії щодо зберігання, використання, знищення та доступу третіх сторін, а також захисту від свавілля та зловживань.

Два основні аспекти особливо актуальні для постачальників цифрової ідентифікації. По-перше, визначення персональних даних у Положенні про загальний захист даних – GDPR охоплює «будь-яку інформацію, що стосується ідентифікованої або ідентифікованої фізичної особи» (стаття 4-1 GDPR). По-друге, GDPR висуває перелік ключових вимог, які включають принципи законності, справедливості, прозорості, обмеження цілей, мінімізації даних, точності, обмеження зберігання, цілісності даних і конфіденційності (стаття 5 GDPR). Постачальники цифрової ідентифікації повинні розглядати ці вимоги як частину розробки технічних та організаційних заходів (стаття 25 GDPR). Розроблена конфіденційність і розроблений захист даних (стаття 25-1 GDPR) можуть допомогти уникнути поширених порушень конфіденційності та даних. Таким чином, постачальники цифрової ідентифікації можуть сприяти впровадженню найкращих практик у питаннях захисту даних, де б вони не працювали [9]. Це новий спосіб підходу до ідентичності, який дозволяє нам продовжувати розвиватися як суспільство, зберігаючи права та безпеку.

Збір і обмін особистими даними з третіми особами є важливою частиною бізнес-моделі деяких компаній. Зазвичай це соціальні мережі, пошукові системи, постачальники послуг електронної пошти та програмне забезпечення провайдерів. Компанії можуть отримати доступ до даних, які вони збирають, якщо вона активно ділиться з ними у своєму загальнодоступному профілі. Крім того, за допомогою цих даних вони можуть відстежувати електронні листи, календар, пошуки, розташування, повідомлення, сторінки та групи, які цікавлять особу, на основі ваших інтересів і переваг. Після цього вони заробляють гроші на вашу віртуальну особистість для цільової реклами. Відповідно до Положення про загальний захист даних [10] 2016 року, коли обробка персональних даних ґрунтується на згоді особи, згода особи повинна бути викладена в обґрунтованому рішенні та продемонстрована позитивними діями. Платформи питають згоду особи на обробку додаткових ваших персональних даних, яких не потрібно для надання послуги. Ця згода має бути надана без обмежень, тобто не пов'язана з наданням послуги. У будь-якому випадку особа має право в будь-який час відкликати свою згоду [11].

У епоху цифрових технологій нові технології все більше сприяють ідентифікації особи. Фактори життя, включаючи дату та місце народження, походження, етнічну приналежність, національність та біологічні особливості, такі як колір очей і волосся, все ще широко використовуються. Однак біометричні дані, такі як відбитки пальців і сканування райдужної оболонки ока, займають важливе місце в верифікації особи та ідентифікації. Наприклад, біометричні паспорти стали стандартним інструментом для багатьох держав [12, с. 134]. Іншим прикладом є індійська програма Aadhaar, яка використовує біометричні технології для запису відбитків пальців і сканування райдужної оболонки ока на додаток до особистої інформації, такої як ім'я, дата народження та місце проживання, перевірка осіб за допомогою їхньої ідентифікаційної картки Aadhaar, що містить 12-значний унікальний ідентифікаційний номер, прив'язаний до відбитків пальців особи, сканування обличчя та очей і виданий урядом Індії, є одним із способів підтвердити особу особи та відфільтрувати підроблені щоб мінімізувати ризик шахрайства особи. Перевірка картки Aadhaar проводиться як частина процесу KYC, щоб запобігти ризикам шахрайства з ідентифікаційною інформацією та відфільтрувати дублікати, підробки [13]. Перевірка Aadhaar зазвичай проводиться в різних секторах, зокрема в банківській справі, телекомунікаціях, державних послугах, електронній комерції, логістиці.

У рішеннях Європейського Суду дані про народження та залишення особи, включаючи інформацію, необхідну для відкриття правди про важливий аспект особистості (Гаскін проти Великобританії, 1989, § 39; Мікулич проти Хорватії, 2002, §§ 54–64; Одівре проти Франції, 2003, §§ 28–29) [14].

Біометрична технологія також використовується для прикордонного контролю та управління міграцією в Європейському Союзі (Регламент Eurodac – це база даних відбитків пальців ЄС про надання притулку. Він містить відбитки пальців усіх прохачів притулку з кожної держави-члена та відбитки осіб, які отримали дозвіл на незаконний перетин кордону).

Наприклад, для цифрової ідентифікації блокчейн використовує технологію децентралізованої розподіленої книги, постачальники цифрової ідентифікації можуть отримати перевагу від того, що дані не зберігаються в одній центральній базі даних. Тим не менш, дані шифруються та зберігаються в різних блоках ланцюга, що ускладнює видалення або підробку даних. Але це також означає, що неможливо легко видалити будь-яку особисту інформацію, яка безпосередньо зберігається в

ланцюжку, що створює проблеми з безпекою даних. Подібним чином, блокчейн також стикається з проблемами безпеки; хакери можуть вкрати або втратити закриті ключі. Тим не менш, прихильники блокчейну стверджують, що технологія може допомогти створити автономну суверенну ідентичність – або цифрову ідентичність, яку може мати та контролювати користувач. Завдяки цій цифровій ідентичності користувач може вирішувати, з ким і коли ділитися даними в своєму «цифровому гаманці».

Більшість міжнародних організацій, у тому числі Світовий банк, відіграють важливу роль у просуванні та допомозі державам у впровадженні рішень цифрової ідентифікації, що охоплюють національне населення та біженців. Верховний комісар ООН у справах біженців (УВКБ ООН) забезпечує реєстрацію біженців за допомогою біометричних даних для підтвердження особи. PRIMES об'єднує всі інструменти цифрової реєстрації УВКБ ООН управління ідентифікацією та справами в одну внутрішню пов'язану та сумісну екосистему [15]. Всесвітня продовольча програма використовує технологію блокчейн для розподілу допомоги [16], а Всесвітній економічний форум підтримує фінансову доступність через технології [17]. Альянс ID2020, державно-приватна ініціатива, також фінансує рішення цифрової ідентифікації на основі блокчейну та біометричних технологій у менш розвинених країнах. З 2016 року ID2020 пропагує етичні підходи до цифрових ідентифікаторів, які захищають конфіденційність, як засіб сприяння справедливому соціальному, політичному та економічному розширенню можливостей і захисту прав людини [18].

Наразі кілька держав запровадили або розглядають рішення цифрової ідентифікації з використанням цих технологій. Окрім Індії, Естонія запровадила модель цифрового громадянства [19]. Австралія та Канада впроваджують рішення цифрової ідентифікації [20]. Гвінея та Кот-д'Івуар очолюють програму цифрової ідентифікації Західної Африки «Унікальна ідентифікація для регіональної інтеграції та залучення» [21].

Державні кампанії цифрової ідентичності можуть реалізувати свої зобов'язання згідно з Міжнародним правом прав людини, захищаючи право кожного на визнання особистості та рівне ставлення перед законом. Такі проекти можуть допомогти вирівнювати суспільну нерівність, надаючи відчуженим особам можливість підтвердити свою особистість і отримати доступ до послуг. Ці особи мають обмежений набір можливостей порівняно з рештою населення світу. Вони не мають можливості робити те, що інші сприймають як належне, наприклад, відкривати банківський рахунок чи записуватися до школи. Технології цифрової ідентифікації можуть полегшити доступ до можливостей і, таким чином, надати людям вибір. Крім того, вони можуть зробити тих осіб без юридичних документів більш помітними і, отже, менш уразливими до зловживань та експлуатації [9].

Наприклад, у звіті iProov Biometric Threat Intelligence Report¹ висвітлюються ключові моделі атак, які спостерігалися протягом 2022 року. Виокремлено три нові тренди, які виникли у 2022 році: 1) різке зростання кількості атак, розпочатих проти мобільного Інтернету, iOS і Android, свідчить про те, що зловмисники просувають атаки на різні платформи; 2) поява та зростання нових атак обміну особами вказує на те, що злочинці з низьким рівнем кваліфікації мають доступ до ресурсів для проведення складних атак; 3) автоматизовані атаки на основі руху, що запускаються одночасно через географічні кластери [22].

Слід зазначити, що нові цифрові платформи ідентифікації можуть захищати права людини лише тоді, коли вони відповідають міжнародним стандартам прав людини, достатньо зменшують ризики дискримінації та підтримують високі стандарти конфіденційності та захисту даних. Такі розрахунки повинні бути включені з самого початку в розробку платформ цифрової ідентифікації. Анна Бедуші зазначає [9], що нові платформи цифрової ідентифікації лише тоді ефективно сприятимуть захисту прав людини, якщо вони відповідатимуть вимогам міжнародного права прав людини, належним чином зменшуватимуть ризики потенційної дискримінації та сприятимуть високим стандартам конфіденційності та захисту даних. Такі міркування мають бути інтегровані в дизайн платформ цифрової ідентифікації з самого початку.

Сенатор Кеннеді запропонував цікавий проект закону про володіння власними даними в Америці, який гарантував би, що кожна людина має право власності на всі дані, які вона створює в Інтернеті, щоб запобігти порушенням права на віртуальну конфіденційність. В проекті закону було визначено, що кожна компанія соціальних мереж повинна:

1) мати помітний і помітний значок, який кожен користувач може натиснути, щоб отримати копію даних користувача з будь-яким аналізом даних користувача, виконаним компанією соціальних мереж;

¹ iProov – єдиний постачальник біометричних засобів перевірки обличчя, здатний аналізувати дані реального світу, щоб визначити ландшафт загроз.

2) мати помітний і помітний значок, який кожен користувач може натиснути, щоб легко експортувати дані користувача з будь-яким аналізом даних користувача, виконаним компанією соціальних мереж;

3) вимагати від кожного користувача під час реєстрації облікового запису свідомо та навмисно укладати ліцензійну угоду – (i) який використовує зрозумілу мову, яку розумна особа із середнім інтелектом може зрозуміти, коли вона вперше читає або чує ліцензійну угоду; (ii) в якому користувач погоджується надати ліцензію на дані користувача компанії соціальних мереж; і (iii) що не перевищує 500 слів із використанням 6 символів у слові; і

4) мати піктограму, яку кожен користувач може натиснути, щоб негайно скасувати ліцензійну угоду [23]. Дійсно, ці вимоги до соціальних компаній спростили б роботу юристів при порушенні права на конфіденційність користувачів.

Слід зазначити, що персональна інформація, якою ми ділимося разом із використанням нашого імені, міститься в імені, яким ми ідентифікуємося як у суспільстві, так і у віртуальному світі. Наприклад, у справі Сполучених Штатів проти Міллера Верховний суд Сполучених Штатів визнав, що транзакції, які люди роблять через банк, належать до ділової документації банку. Як чітко зазначено в законі США Гремма-Ліча-Блайлі про фінансову конфіденційність, участь банку в цих записах не означає, що він має повний контроль над цією інформацією. Крім того, суди покладалися на Міллера, щоб переконатися, що особи, які мають доступ до записів ваших розмов по мобільному телефону та інших ділових записів, можуть отримати доступ до цих записів. Тим не менш, у справі «Карпентер проти Сполучених Штатів» 2018 року суд вимагав дозвіл на дані про місцезнаходження мобільних телефонів, які зберігаються постачальники послуг для використання. Суд визнав, що користувачі телефонів зберігають очікування щодо конфіденційності даних про місцезнаходження, отриманих з їхніх телефонів, незважаючи на те, що рішення Міллера не було скасовано. Пересічні інтереси також стосуються більшої частини іншої інформації, якою ми ділимося під час взаємодії з цифровими службами, такими як електронні покупки, мобільні програми, служби обміну повідомленнями та інші форми комунікації, а також зображення та інформація, якими ми ділимося в наших соціальних мережах. Крім того, все більше особистих даних зберігаються організаціями, яким ми не знайомі як споживачі, оскільки компанії передають обробку даних на аутсорсинг і використовують хмарні служби, а дистанційне зондування в різних середовищах починає розвиватися [24]. Ще в наукових статтях 2006 року зазначали, що Розділ 55 Закону Великобританії про захист даних, який передбачає кримінальну відповідальність за викрадення персональних даних у контролера даних (тобто не суб'єкта даних). Таким чином, інформацію в онлайн-світі розглядали як товар, яким можна торгувати зі знижкою у віртуальному супермаркеті або за іншу вигоду, наприклад, доступ до певної онлайн-послуги [25, с. 276].

Відповідно до міжнародних актів, кожна людина має право на визнання її як особи, на рівне ставлення до неї перед законом без будь-якої форми дискримінації. Однак на практиці рівність порушується, коли особи, які формально мають право на рівне ставлення, через матеріальні причини не можуть отримати доступ до своїх прав через відсутність реєстрації правового статусу особи. Без свідоцтва про народження діти стикаються з додатковими труднощами в доступі до освіти. Біженці без документального підтвердження своєї особи та вік у можуть зіткнутися зі значними проблемами при набутті правового статусу в країні перебування. Таким чином, підтвердити правовий статус особи є непростим завданням для тих, хто не був зареєстрований при народженні, або для тих, хто не має правових документів, втратив документи через воєнні дії в країні проживання. Щоб подолати цю серйозну проблему, Організація Об'єднаних Націй включила до 2030 року ціль сталого розвитку (ЦСР ООН) для всіх у цілях 16.9. Технологія може бути потужним інструментом для досягнення цієї мети [9].

Право на особистість не було всебічно розглянуто в одному рішенні Європейського суду з прав людини, але його різні елементи можна тлумачити на основі комбінації рішень. Перш за все, ми припускаємо, що право на ідентичність захищає такі елементи ідентичності, як ім'я, прізвище, право знати своє походження, стать або етнічну приналежність (Godelli проти Італії, 2013; Мікулич проти Хорватії, 2002; Odièvre проти Франції, 2003). Крім того, варто зазначити, що зміст права на ідентичність постійно розвивається, і таким чином нові елементи людської ідентичності інкорпуються в захист цього права, напр. свобода одягу, сексуальна ідентичність або інтернет-ідентичність.

Деякі елементи ідентифікації є об'єктивними, що дозволяють ідентифікувати конкретну особу (наприклад, ім'я, прізвище, дата народження). Однак більшість інших елементів є суб'єктивними, а це означає, що вони можуть бути сформовані нами самими. Наприклад, в ДІІ – Фізичні та юридичні особи, фізичні особи – підприємці, які звертаються до інформаційно-телекомунікаційних систем суб'єктів взаємодії та проходять електронну ідентифікацію за допомогою системи з використанням

засобів електронної ідентифікації, функціонування яких забезпечується системою, та у визначеному законодавством порядку надали згоду на обробку своїх персональних даних.

Користувачі ICEI можуть отримати доступ до електронних послуг і послуг за допомогою процедур електронної ідентифікації на сайті ID.GOV.UA. Він також взаємодіє та сумісний з інформаційно-телекомунікаційними системами та схемами електронної ідентифікації.

- дотримання законних вимог щодо захисту інформації та персональних даних;
- Розвиток систем електронної ідентифікації (ICEI) у напрямку інтеграції до ІТС для транскордонної електронної ідентифікації;
- Включення ICEI в інформаційно-телекомунікаційні системи суб'єктів взаємодії.

За допомогою Mobile ID – це технологія, яка дозволяє фізичним особам дистанційно ідентифікуватися, автентифікуватися та використовувати електронний підпис у інформаційно-телекомунікаційних системах. Технологія дозволяє передавати дані через SMS і зберігати особисті ключі електронного підпису на SIM-карті. Використання цієї технології можливо на старих мобільних телефонах, які не є смартфонами. Безпека ваших особистих даних є основною перевагою Mobile ID, окрім його зручності та мобільності.

До недавнього часу створення власної ідентичності, що складається з суб'єктивних елементів, відбувалося в реальному світі завдяки тому, як ми представляємо себе іншим людям і як люди навколо нас сприймають нас. Однак наразі можливість створювати власну ідентичність також перемістилася в Інтернет, а тлумачення статті 8 ЄКПЛ є стандартом для інших законів у системі європейського законодавства, яке регулює ці питання [26].

Виділяють найпоширеніші проблеми, які не мають законодавчого регулювання. По-перше, це відсутність єдиних принципів правового регулювання відносин у соціальних мережах. По-друге, немає чітко встановлених принципів захисту та відповідальності за порушення прав інтелектуальної власності в соціальних мережах. По-третє, не вирішено правове регулювання реклами, електронної комерції та використання торгових марок у соціальних мережах. По-четверте, залишаються проблемними питання інформаційної безпеки та захисту персональних даних користувачів соціальних мереж [27, с. 114]. По-п'яте, юридично не врегульовано поняття віртуальної ідентичності та віртуальної конфіденційності. По-шосте, відсутній порядок та способи захисту віртуальної ідентичності та віртуальної конфіденційності в нормативно-правових актах. По сьоме, необхідне правове визначення суб'єктів, об'єкти та зміст права на віртуальну ідентичність та віртуальну конфіденційність.

Враховуючи, що втрата або компрометація нашої онлайн-ідентичності може мати різноманітні наслідки, включаючи фінансові втрати, емоційний стрес і репутаційну шкоду [28, с. 478]. Слід зазначити, що діяльність кіберполіції відіграє важливу роль у захисті особистості в соц мережі в Україні. Наприклад, співробітники Київського управління Департаменту кіберполіції Національна Поліція України спільно зі слідчим управлінням поліції Київської області викрила 40-річного мешканець Київщини, який за гроші продавав персональні дані українців в Інтернеті. Такого роду порушення досить характерні для України. Найбільше стає саме персональних даних користувачів соцмереж вразливий. У зв'язку з цим, аналізуючи одну з найпопулярніших соціальних мереж Facebook, варто відзначити деякі правила, використовуючи які користувач соціальної мережі, може запобігти порушенню своїх прав.

Дослідники відзначають, що для того, щоб знайти надійні засоби захисту в соцмережах, необхідно знати засоби порушення прав осіб у соціальних мережах, у тому числі:

- 1) захоплення пошти для перехоплення пароля від сторінки в соціальній мережі;
- 2) фейкові листи нібито від технічної підтримки, оскільки, відповідаючи на них, користувач розкриває свою особисті дані;
- 3) фішинг, який використовується для створення схожого на оригінальний сайт соціальної мережі, але з іншою адресою у відповідному полі, тому користувач, не звертаючи на це уваги і заповнюючи всі дані своєї сторінки, передає їх на шахраї;
- 4) використання файлів cookie, які сайт передає на комп'ютер користувача під час входу, які зберігаються на комп'ютері користувача, оскільки якщо хакер отримає файл cookie, він зможе читати особисте листування та надсилати повідомлення далі від імені користувача [29, с. 200-201].

Висновки. Таким чином, враховуючи все вищезазначене можемо стверджувати, що право на віртуальну ідентичність та право на віртуальну конфіденційність тісно пов'язані з немайновими правами людини і ми можемо їх віднести до особистих немайнових прав особи. Отже, важливо розглядати ці аспекти у контексті захисту особистих даних та інтересів користувачів в інтернеті. Це сприяє забезпеченню поваги до прав людини в цифровому просторі. Право на віртуальну ідентичність є необхідним аспектом в сучасному цифровому світі, який потребує додаткового регулювання та захисту. Встановлення чітких правил та норм щодо використання та захисту віртуальної

ідентичності може сприяти покращенню кібербезпеки та конфіденційності користувачів. Таким чином, право на віртуальну конфіденційність означає, що користувачі мають право на захист своїх персональних даних та конфіденційності у мережі Інтернет. Це означає, що їхні дані не можуть бути використані без їхнього дозволу або знання. Це важливо для забезпечення приватності та безпеки користувачів у цифровому середовищі. Також, це сприяє побудові довіри між користувачами та провайдерами послуг в Інтернеті. Захист персональних даних є ключовим аспектом віртуальної конфіденційності, оскільки це дозволяє користувачам відчувати себе безпечними під час використання Інтернету. Право на конфіденційність також сприяє розвитку інновацій та стимулює економічний розвиток у цифровому світі.

Отже, право на віртуальну ідентичність та право на віртуальну конфіденційність тісно пов'язані з немайновими правами людини, такими як право на приватне життя та свободу вираження. Ці права гарантують індивідуальну свободу та захист особистих даних у цифровому середовищі. Забезпечення цих прав є важливим для збереження особистої автономії та захисту від можливих порушень приватності в онлайн просторі. Віртуальна ідентичність та конфіденційність стають все більш актуальними у сучасному цифровому світі, де особиста інформація стає все доступнішою та вразливою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Долінська А.М. Охорона прав користувачів у мережі інтернет. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії з галузі знань право. Хмельницький. 2021. С. 38.
2. Virtual Identity: What is it and its role in the Metaverse? 2022. URL: <https://designhubz.com/virtual-identity-what-is-it-and-its-role-in-the-metaverse/>.
3. J. Van Kokswijk. Legal aspects of virtual identity, *International conference on cyberworlds (CW'07)*. Hannover. Germany. 2007. Pp. 77–82, DOI: 10.1109/CW.2007.66. URL: <https://xyuan.myweb.cs.uwindsor.ca/references/virtualidentity07.pdf>.
4. Supreme Court of the United States Syllabus Transunion Llc V. Ramirez Certiorari to the United States Court Of Appeals For The Ninth Circuit No. 20–297. Argued March 30, 2021—Decided June 25, 2021. URL: https://www.supremecourt.gov/opinions/20pdf/20-297_4g25.pdf.
5. Bart Van Der Sloot. Virtual identity and virtual privacy: towards a concept of regulation by analogy. «Egov Präsenz» 1. 2011. P. 41–43 URL: https://www.ivir.nl/publicaties/download/egov_prasenz_2011_1.pdf.
6. Tuliakov V.O. Virtual identity and echr jurisprudence. Jour. 2019. P. 103 URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/20742/tuliakov%20v.%20o.%20virtual%20identity%20and%20jurisprudence.pdf?sequence=1>.
7. So, What Exactly Is Metadium? 2023. URL: <https://medium.com/metadium/so-what-exactly-is-metadium-af2c47d2c37c>.
8. Mundane vs Virtual Identity – What's the difference? 2018. URL: <https://medium.com/metadium/mundane-vs-virtual-identity-whats-the-difference-c492abf468a6>.
9. Beduschi A. Digital Identity: Contemporary Challenges For Data Protection, Privacy And Non-Discrimination Rights. Big Data & Society. 2019. 6(2). URL: <https://doi.org/10.1177/2053951719855091>.
10. Regulation (Eu) 2016/679 of the European parliament and of the council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/txt/pdf/?uri=celex:32016r0679>.
11. Take control of your virtual identity. 2019. European commission. URL: https://commission.europa.eu/system/files/2019-10/virtual_identity_en.pdf.
12. John Torpey. *The invention of the passport. surveillance, citizenship and the state*, Cambridge University Press, Cambridge, New York 2000, 211 pages.
13. All you need to know about aadhaar verification API. 2023. URL: <https://authbridge.com/blog/all-you-need-to-know-about-aadhaar-verification-api/>.
14. Guide to the case-law of the of the European Court Of Human Rights. Data Protection. Updated On 31 August 2022. P. 8. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/guide_data_protection_eng
15. Registration and identity management. URL: <https://www.unhcr.org/what-we-do/protect-human-rights/protection/registration-and-identity-management>.
16. Innovation and digital transformation. 2023. URL: <https://www.wfp.org/innovation>.
17. How new technologies create a pathway to financial inclusion. 2022. URL: <https://www.weforum.org/agenda/2022/05/new-technologies-improve-financial-inclusion/>.

18. The need for a good digital ID is universal. 2023. URL: <https://id2020.org/>.
19. Estonia is the world's first country to also function as a digital service. 2023. URL: <https://estonia.ee/enter/>.
20. Katya Pivcevic. Governments in Australia and Canada are investing in digital ID. 2021. URL: <https://www.biometricupdate.com/202102/governments-in-australia-and-canada-investing-in-digital-id>.
21. An individual consultant should be engaged to develop a communication strategy for the West Africa unique Identification for Regional Integration and Inclusion (WURI) Project. 2023. URL: <https://projects.worldbank.org/en/projects-operations/procurement-detail/op00229088>.
22. Iproov Biometric Threat Intelligence Report 2023. URL: <https://www.biometricupdate.com/202305/iproov-biometric-threat-intelligence-report-2023>.
23. A Bill S. 806 (116th): Own your own data Act. March 14, 2019. To prohibit the collection of data or information generated on the Internet. URL: <https://www.govtrack.us/congress/bills/116/s806/text/is>.
24. Cameron F. Kerry, John B. Morris. Why data ownership Is the wrong approach to protecting privacy. 2019. URL: <https://www.brookings.edu/blog/techtank/2019/06/26/why-data-ownership-is-the-wrong-approach-to-protecting-privacy/>.
25. Corien Prins. When personal data, behavior and virtual identities become a commodity: would a property rights approach matter? Volume 3, Issue 4, June 2006. DOI: 10.2966/Scrip.030406.270 P.270-303
26. Michalkiewicz-Kadziela, Ewa And Ewa Milczarek. Legal boundaries of digital identity creation. *Internet Policy Review* 11.1. 2022. Web. 15 Mar. 2023. URL: <https://policyreview.info/articles/analysis/legal-boundaries-digital-identity-creation>
27. Baadzhi N. Legal Nature Of Legal Relations On The Internet. *Journal Of Civil Law*, 2017. 22, P. 112-116.
28. Clare Sullivan. Digital Citizenship And The Right To Digital Identity Under International Law. *Computer Law & Security Review*. Volume 32, Issue 3, June 2016, P. 474-481
29. Pfo O. Protection In Social Networks. Current Issues And Achievements In The Field Of Cybersecurity. 2016. 3. P. 200-201.

СТРОКИ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ КЛАСИФІКАЦІЇ ТА ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ

Возняковська К.А.,

*доктор юридичних наук, професор,
завідувачка кафедри цивільного, господарського права
та приватноправових дисциплін
Чернівецького навчально-наукового юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»,
ORCID: 0000-0002-0351-7107*

Кіріяк О.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцентка кафедри приватного права
юридичного факультету
Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича
ORCID: 0000-0001-8850-805X*

Возняковська К.А., Кіріяк О.В. Строки у цивільному праві України: проблеми класифікації та правозастосування.

Правове регулювання строків і термінів у цивільному праві є ключовим елементом забезпечення правової визначеності, стабільності договірних та інших правовідносин, а також ефективного захисту прав та інтересів учасників цивільного обороту. Визначення строків у праві є необхідною умовою для регулювання правомірної поведінки сторін, встановлення меж здійснення прав і виконання обов'язків, а також для захисту інтересів осіб, які можуть зазнавати негативних наслідків у разі їх недотримання.

У статті розглянуто теоретичні підходи до тлумачення понять «строк» і «термін», їх розмежування та класифікацію в системі цивільного права. Зазначено, що строки поділяються на імперативні та диспозитивні, що безпосередньо впливає на можливість їх зміни за домовленістю сторін або коригування судом. Важливим є аналіз правових наслідків пропуску строків, включаючи можливість поновлення чи переривання строку у випадках, передбачених законом.

Стаття аналізує сучасні підходи до класифікації строків у цивільному праві України та їх практичне застосування. Автори розглядають вплив строків на реалізацію прав та виконання зобов'язань, а також їхню роль у судовому процесі. Окрему увагу приділено проблемам обчислення строків, їхнього поновлення, зупинення та переривання, що має суттєве значення в контексті забезпечення правової визначеності. Узагальнюються наукові підходи до визначення строків та їхніх функцій у цивільному праві. На основі аналізу нормативно-правових актів, судової практики та наукових джерел формулюються пропозиції щодо удосконалення правового регулювання строків у цивільному праві України.

В Україні, попри наявність загальних правил щодо строків, відсутні достатньо деталізовані норми щодо їх призупинення в умовах надзвичайних ситуацій, що створює правову невизначеність для громадян і бізнесу. Дослідження спрямоване на розробку концептуальних підходів до вдосконалення механізмів регулювання строків та термінів, що дозволить підвищити ефективність судового захисту, забезпечити баланс між правовою визначеністю та захистом прав осіб, які через об'єктивні причини не змогли реалізувати свої права у встановлені строки.

Ключові слова: цивільне право, строки, терміни, правова невизначеність, судова практика, процесуальні строки, форс-мажор, поновлення строків, договірні зобов'язання, правозастосування.

Vozniakovska K.A., Kiriiak O.V. Deadlines in civil law of Ukraine: issues of classification and law enforcement.

Legal regulation of deadlines and terms in civil law is a key element in ensuring legal certainty, the stability of contractual and other legal relations, and effective protection of the rights and interests of participants in civil turnover. Defining deadlines in law is a necessary condition for regulating the lawful conduct of the parties, establishing the boundaries for exercising rights and fulfilling obligations, as well as for protecting the interests of individuals who may face negative consequences if these deadlines are not adhered to.

The article discusses theoretical approaches to the interpretation of the concepts «deadline» and «term,» their differentiation and classification in the system of civil law. It is noted that deadlines are divided into imperative and dispositive, which directly affects their ability to be altered by agreement of the parties or by judicial correction. An important aspect is the analysis of the legal consequences of missed deadlines, including the possibility of their renewal or interruption in cases provided for by law.

The article analyzes contemporary approaches to the classification of deadlines in Ukrainian civil law and their practical application. The authors consider the impact of deadlines on the realization of rights and the fulfillment of obligations, as well as their role in legal proceedings. Special attention is given to the issues of calculating deadlines, their renewal, suspension, and interruption, which are crucial in the context of ensuring legal certainty. Scientific approaches to defining deadlines and their functions in civil law are generalized. Based on the analysis of regulatory acts, judicial practice, and scientific sources, proposals are made for improving the legal regulation of deadlines in Ukrainian civil law.

In Ukraine, despite the existence of general rules concerning deadlines, there are no sufficiently detailed provisions on their suspension in emergency situations, which creates legal uncertainty for citizens and businesses. The research aims to develop conceptual approaches to improving the mechanisms for regulating deadlines and terms, which will enhance the effectiveness of judicial protection, ensure a balance between legal certainty and the protection of the rights of individuals who, due to objective reasons, were unable to exercise their rights within the prescribed deadlines.

Key words: civil law, deadlines, terms, legal certainty, judicial practice, procedural deadlines, force majeure, deadline renewal, contractual obligations, law enforcement.

Постановка проблеми. Дослідження правової природи строків та термінів у цивільному праві України є ключовим аспектом формування стабільної та ефективної правової системи. Ці темпоральні вказівники відіграють визначальну роль у регулюванні цивільно-правових відносин, забезпечуючи правову визначеність, стабільність обороту та захист прав учасників. Чітке нормативне закріплення строкових дороговказів мінімізує ризики правової невизначеності, сприяє передбачуваності юридичних наслідків та гарантує дотримання принципу верховенства права. У цьому контексті особливого значення набуває дослідження правових механізмів встановлення, обчислення та застосування строків і термінів у цивільному праві України.

Ефективне нормативне окреслення строків і термінів у механізмі цивільно-правового регулювання відповідних відносин передбачає їх належну класифікацію та розмежування з дотично-суміжними категоріями. Це дозволяє встановлювати оптимальний баланс між правовою передбачуваністю та необхідною гнучкістю у врегулюванні цивільно-правових відносин. Чітке законодавче визначення строків та їх правильне тлумачення в судовій практиці сприяє гармонізації зобов'язальних, спадкових, договірних та інших правовідносин, знижуючи рівень правової невизначеності та правових колізій.

Окрім цього, зважаючи на євроінтеграційний курс України, дослідження проблематики строків і термінів у цивільному праві набуває додаткової актуальності в контексті імплементації міжнародних стандартів правового регулювання. Вдосконалення механізмів встановлення та обчислення строків і термінів сприятиме підвищенню ефективності судового захисту, правової визначеності та адаптації національної правової системи до міжнародних вимог. У цьому зв'язку необхідним є подальший науковий аналіз правових аспектів визначення строків і термінів у цивільному праві, їхньої ролі у забезпеченні прав і свобод громадян, а також вироблення пропозицій щодо вдосконалення законодавства України у сфері цивільно-правового регулювання окреслених аспектів.

Метою цієї статті є дослідження правової природи строків і термінів у цивільному праві України, їх нормативного закріплення та класифікації, а також впливу сучасних викликів, зокрема, збройної агресії проти України, на функціонування строкових механізмів у цивільних правовідносинах. Стаття спрямована на виявлення проблем у чинному правовому регулюванні строків і термінів, їх взаємозв'язку, механізмів обчислення, зупинення та поновлення, а також формулювання пропозицій щодо удосконалення законодавства для забезпечення правової визначеності, ефективності правозастосування та захисту прав учасників цивільного обороту.

Виклад основного матеріалу. Значення та важливість строків у цивільному обігу є ключовими аспектами правозастосування, що впливають на стабільність та впорядкованість правовідносин. В.П. Маковій наголошує на наскрізній природі цивільно-правового часу, що пронизує всі інститути цивільного права в тій чи іншій формі поряд із інститутом об'єктів, суб'єктів, правочинів тощо [6, с. 76].

І.Г. Оборотов підкреслює, що навіть виділення положень про позовну давність серед загальних цивільно-правових норм, що регулюють застосування темпоральних величин, пояснюється універсальністю застосування цього виду строку в усіх цивільно-правових відносинах. Він також наголо-

шує на значенні позовної давності як темпорального засобу до усунення тривалої невизначеності в суспільних відносинах, їх стабілізації та впорядкування на благо цивільному обороту [7, с. 13].

О.В. Подвірна зазначає, що строки у цивільних правовідносинах можуть виконувати різні функції: а) визначати момент виникнення або припинення правовідносин; б) бути однією з умов, що впливають на зміст правовідносин; в) слугувати критерієм оцінки правомірності поведінки суб'єктів з огляду на її своєчасність [8, с. 67].

Черногор Н.В. звертає увагу на проблематику закріплення у Цивільному кодексі України 2003 року понять «строк» та «термін», що викликає труднощі у практичному застосуванні. Це питання вимагає детального дослідження юридично-термінологічних понять, а також процесу обчислення строків та термінів, що спрямоване на удосконалення норм спадкового права [12, с. 7].

Т.М. Вахонєва у своїх дослідженнях доводить, що цивілістичні строки виступають гарантією реалізації та захисту цивільних прав. Визначення строків існування цивільних прав у правових нормах, а також можливість самостійного встановлення строків суб'єктами правовідносин гарантують реалізацію їхніх прав та виконання обов'язків. Закріплення у нормах права преклюзивних строків сприяє впорядкуванню цивільного обороту, його стабільності та урегульованості. Окремо вона виділяє гарантійні строки, що забезпечують дотримання якості продукції, робіт та послуг, а також захисні строки (претензійні строки, строки оперативного захисту та позовної давності), які гарантують своєчасну та ефективну охорону цивільних прав [2, с. 7].

Науковці також наголошують на вольовому характері строків, що можуть встановлюватися як самими учасниками правовідносин, так і за рішенням суду чи іншого юрисдикційного органу. Це підкреслює їхню роль у забезпеченні передбачуваності та визначеності цивільного обігу [1, с. 207].

У правових нормах як засобах впливу на поведінку людей використовується не філософська категорія «час», а правова – «строк», як відрізок часу. Такий строк не існує сам по собі, він завжди несе певні наслідки, з його настанням чи впливом закон пов'язує виникнення, зміну чи припинення правовідносин [8, с. 6].

Згідно зі статтею 251 Цивільного кодексу України, поняття «строк» та «термін» мають ключове значення у цивільно-правових відносинах, оскільки визначають часові межі для реалізації прав та виконання обов'язків суб'єктами цивільних правовідносин. Проте досліджуваний нами соціальний феномен також є і формою існування правової матерії та формою суспільного буття загалом [3, с. 44].

Правильне формулювання влучних і максимально повних дефініцій понять «строк» та «термін» є необхідним для забезпечення їх належної імплементації в практичному застосуванні, оскільки чітке визначення кожного з цих концептів дозволяє уникнути правових невизначеностей та забезпечує ефективне дотримання вимог правових норм. Тільки за умови точного визначення змісту цих дефініцій можна забезпечити правильне застосування законодавчих актів і ефективно реалізувати права та обов'язки учасників цивільних правовідносин.

Строки є традиційним цивільно-правовим інститутом, значення якого важко переоцінити в сучасних умовах, що відрізняються свободою учасників громадянського обороту в придбанні та здійсненні цивільних прав і обов'язків, розширенням диспозитивності цивільно-правового регулювання.

Встановлення строків та термінів здійснення цивільних прав – важливий засіб підвищення ефективності цивільно-правового регулювання, забезпечення стабільності громадянського обороту, підвищення дисципліни учасників цивільних правовідносин, стимулювання їх до своєчасної, ініціативної реалізації прав та обов'язків.

Згідно з частиною 1 статті 251 Цивільного кодексу України, **строком** є певний період у часі, зі впливом якого пов'язана дія чи подія, що має юридичне значення. Відповідно до цього визначення, строк є триваючою величиною, що може охоплювати певний період, протягом якого вчиняються певні правочини або здійснюються різноманітні юридичні акти. Це положення відображає необхідність чіткої регламентації термінів виконання прав та обов'язків, таких як строки позовної давності, виконання договорів, реалізація прав вимоги тощо. За своєю суттю, строк є часовою величиною, яку можна виміряти від певної події, що розпочинає його відлік, і до моменту, коли цей період завершується, визначаючи, до прикладу, чи реалізовано право, чи виконано обов'язок, чи досягнута певна юридична мета.

В свою чергу, **термін** (як зазначено в частині 2 статті 251 Цивільного кодексу України) визначається як певний момент у часі, з настанням якого пов'язана дія чи подія, що має юридичне значення. Термін є точкою на часовій осі, яка визначає конкретний момент настання або завершення події, що має правові наслідки. Це може стосуватися моменту укладення договору, початку або завершення дії певного правового акта, закінчення дії ліцензії або інших подібних ситуацій, де важлива чіткість і безумовне настання певного часу. На відміну від строку, термін не має змінної

тривалості — він є моментом, що може бути фіксованим або встановленим законом, договором чи іншими правовими актами.

Терміни та строки, як зазначено у статті 251 Цивільного кодексу України, хоча і є взаємопов'язаними концептами, мають суттєву різницю в їх правовій природі. Строки передбачають певну тривалість часу, що надає можливість для виконання дій або досягнення правового результату, в той час як терміни фіксують точку в часі, яка визначає момент, коли подія або дія, що має юридичне значення, повинна відбутися. Врахування цих розбіжностей є важливим для точного застосування норм права, особливо в контексті регулювання договорів, термінів виконання зобов'язань, а також у процесах, де питання строків і термінів мають вирішальне значення для правозастосування та захисту прав осіб.

Що стосується різноманітних підходів до класифікації строків у цивільному праві, то у наукових колах досі не вироблено єдино схваленого підходу до теоретично-прикладного розподілу та згрупування різних періодів у часі за різними підставами. До прикладу, вчені часто заперечують необхідність окремого розрізнення понять «присікальний», «преклюзивний», «зупиняючий», «перетинальний» — це одні й ті самі терміни, що позначають строки, які у випадку нездійснення права або невиконання обов'язку у певний строк, призводять до припинення цього права або обов'язку. У зв'язку з цим пропонується замість зазначених понять ввести єдине поняття «припиняючі» строки [12, с. 7].

Позаяк, класифікація строків у цивільному праві є ключовим аспектом у механізмі цивільно-правового регулювання суспільних відносин, оскільки строки впливають на реалізацію та захист прав учасників цивільних правовідносин. У літературі наведено різні підходи до диференціації такого темпорального мірила, що відображають їх правову природу та функціональне призначення, адже, як слушно зауважує Ю.О. Заїка, саме ця різноманітність зумовлює потребу в їх систематизації [4, с. 267].

За цільовим призначенням строки можуть бути розподілені на різні категорії, що детально аналізується у дослідженнях Т.М. Вахонєвої [8, с. 7]. Цей підхід дозволяє визначити функціональне значення строків у різних сферах правового регулювання. Зокрема, в залежності від ступеня визначеності строки поділяються на абсолютно визначені, відносно визначені та невизначені. Така класифікація, запропонована Р.О. Стефанчуком, є важливою для розуміння рівня конкретизації строків у законодавстві та судовій практиці [11, с. 108].

Натомість В.О. Процевський наголошує, що при класифікації цивільно-правових строків можна використовувати різні критерії: спосіб встановлення, тривалість, спосіб відліку, призначення тощо [10, с. 178]. Зокрема, строки поділяються на ті, що встановлені у законах, підзаконних нормативно-правових актах, адміністративних актах, судових рішеннях, актах інших органів, уповноважених захищати цивільні права, а також угодами між учасниками цивільних правовідносин.

Дискусійним залишається питання розмежування понять «строк» і «термін». В.В. Луць зазначає, що строк завжди має початковий і кінцевий моменти, тоді як термін може існувати як самостійно, так і в складі строку. Крім того, строк є довшим за термін і має важливе юридичне значення [5, с. 301].

О.В. Подвірна підкреслює, що строки та терміни в правовій науці характеризуються через юридичні норми, а їх класифікація може залежати від виду правовідносин, які вони породжують. Такий підхід дозволяє враховувати специфіку строків у різних галузях права [8, с. 68].

Таким чином, класифікація строків у цивільному праві є багатовимірною та включає різні критерії. Це сприяє чіткому розумінню їх природи, юридичних наслідків та особливостей застосування. Правильне визначення правової природи строку має ключове значення для ефективного правозастосування та захисту прав учасників цивільних правовідносин.

У межах науково обґрунтованих принципів законодавчої техніки, що регламентують правильне та чітке формулювання юридичних норм, положення, які стосуються визначення строків, у тексті Цивільного кодексу України представлені за допомогою різних підходів і методів викладення. Це дозволяє забезпечити належну правову визначеність і точність у застосуванні строків, що має важливе значення для правозастосовної практики. Зокрема, такі положення виражені через різноманітні формулювання, що надають законодавчим актам необхідну гнучкість та адаптованість до конкретних правових ситуацій, а саме:

1) **Дескриптивний спосіб** (від лат. *descriptivus* — опис, описувати) — при якому законодавець у відповідній статті закріплює нормативне визначення певної дефініції, у нашому випадку поняття «строк», «термін» тощо (Наприклад, *стаття 251 ЦК України містить водночас визначення понять «строк» - це певний проміжок у часі, зі впливом якого пов'язана дія чи подія, що має юридичне значення і «термін» - це певний момент у часі, з настанням якого пов'язана дія чи подія, яка має юридичне значення*);

2) **Субскриптивний спосіб** (від лат. *subscriptivus* – згадувати, схвалювати) – при якому законодавець у відповідній статті згадує про необхідність або можливість встановлення чи використання певного строку, не конкретизуючи його тривалість чи особливостей обрахування чи перебігу. (До прикладу, у частині 3 статті 105 ЦК України відзначено, що учасники юридичної особи, суд або орган, що прийняв рішення про припинення юридичної особи призначають ... строк заявлення кредитором своїх вимог до юридичної особи, що припиняється);

3) **Прескриптивний спосіб** (від лат. *praescriptivus* – визначати, наказувати) – який використовується законодавцем задля окреслення тривалості та правил обчислення певних строків чи термінів у цивільних правовідносинах, що може здійснюватися у таких формах:

- **Абсолютно визначений строк**, що містить вказівку на імперативно зазначений строк для здійснення юридично значимих дій (зокрема: у частині 1 статті 408 ЦК України відмічено, що строк договору про надання права користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб ... не може перевищувати **50 років**),

- **Відносно визначений строк**, в якому законодавець формулює прив'язку до часу в максимально абстрактній формі (наприклад, абзац другий частини 3 статті 159 ЦК України унормує, що представник може бути постійним чи призначеним на **певний строк**),

- **Кондиційно визначений строк** (від лат. *condicio* – умова), перебуває у залежності від наявності або відсутності певної умови (їх сукупності) для виникнення, зміни чи припинення цивільних правовідносин (на кшталт, строку закріпленого у ч. 1 ст. 508 ЦК України, який полягає у тому, що строк чинності права інтелектуальної власності на комерційну таємницю обмежується строком існування сукупності ознак комерційної таємниці),

- **Інтервально визначений строк**, де законодавцем закріплено певні інтервали, в межах яких вчинена дія або утримання від неї вважатимуться юридично належною поведінкою, достатньою для виникнення, зміни чи припинення цивільних правовідносин (до прикладу, частина 5 статті 105 ЦК України зазначено, що строк заявлення кредитором своїх вимог до юридичної особи, що припиняється, **не може становити двох і більше шести місяців** з дня оприлюднення повідомлення про рішення щодо припинення юридичної особи),

- **Абсолютно невизначений строк** дозволяє у форматі законодавчого закріплення орієнтуватися на необмежені в часі періоди для реалізації того чи іншого суб'єктивного цивільного права (а саме: в частині 1 статті 504 ЦК України окреслено, що право інтелектуальної власності на географічне зазначення охороняється **безстроково**).

4) **Рефскриптивний спосіб** (від *refscribo* – посилатися, відсилати) – стаття, що містить посилання на інші правові норми, що можуть міститися в різних джерелах:

- як у цьому ж нормативно-правовому акті (зокрема, частина 1 статті 111 ЦК України передбачає, що письмове повідомлення кожного з боржників про припинення юридичної особи здійснюється в установлені цим Кодексом строки),

- так і в іншому законодавчому акті (як це, наприклад, зафіксовано у частині 4 статті 488 ЦК України, де сформульовано, що строк чинності виключних майнових прав інтелектуальної власності на сорт рослин встановлюється законом),

- чи навіть в іншому документі (до прикладу, частина 3 статті 130 ЦК України передбачає, що порядок визначення вартості частки учасника у майні повного товариства та строки її виплати встановлюються засновницьким договором і законом.)

Науковий дискурс передбачає можливість багатофакторної класифікації строків за різними факторами та критеріями, що досить часто перегукуються між собою. Зокрема, за ступенем (характером) визначення цивільно-правові строки зазвичай поділяються на: визначені та невизначені. На думку Р.О. Стефанчука, за ступенем (характером) визначеності строки поділяються на три види: абсолютно визначені, відносно визначені та невизначені [11, с. 108].

Під час класифікації цивільно-правових строків можна брати за основу різні підстави: способи їх встановлення, тривалість, способи відліку, призначення та інші. За способами встановлення розрізняють строки: 1) встановлені у законах; 2) встановлені у підзаконних нормативно-правових актах; 3) встановлені адміністративними актами; 4) встановлені рішеннями суду; 5) встановлені іншими органами, на які державою покладені функції по захисту суб'єктивних цивільних прав; 6) встановлені угодами, договорами учасників цивільних правовідносин [10, с. 158].

За можливістю бути зміненими за згодою сторін слід розрізняти: 1) імперативні; 2) диспозитивні цивільно-правові строки. Т.В. Вахонєва також виділяє ще й третій вид строків за цією підставою класифікації – імперативно диспозитивні [3, с. 44]. Імперативними називаються такі строки, які не можуть бути змінені за погодженням сторін. Це передусім строки позовної давності та строки набувальної давності. Диспозитивними вважаються строки, які хоч і передбачені законом, але можуть бути змінені за погодженням сторін (наприклад, строки в орендних відносинах). У деяких випадках

закон встановлює лише мінімальний або максимальний строк для здійснення певних дій. Водночас учасникам таких правовідносин, відповідно, надається прав цей строк збільшити або зменшити. Останні строки за своїм характером є імперативно-диспозитивними [8, с. 7].

Визначення строку та терміну, як зазначено у статті 252 Цивільного кодексу України, є важливими елементами правової системи, що забезпечують чіткість і однозначність у регулюванні цивільних правовідносин. Строк є вимірюваним періодом часу, який може бути поділений на різні одиниці (роки, місяці, дні тощо), в той час як термін визначається конкретною датою або подією, що зумовлює настання юридичних наслідків. Ці відмінності мають практичне значення для правильного застосування норм цивільного права, що дозволяє забезпечити своєчасне виконання зобов'язань і здійснення прав, уникнувши правових колізій чи непорозумінь.

Оскільки строки та терміни належать до таких категорій, які беруть участь у всьому житті учасників будь-яких правовідносин, то розуміння і правильне застосування поняття часу набуває важливого значення і як міра оцінки соціальних процесів та явищ, і як засіб цілеспрямованого регулювання людської діяльності [8, с. 6]. Збройна агресія російської федерації проти України суттєво вплинула на механізми правового регулювання строків у цивільному праві. Воєнний стан та пов'язані з ним обмеження спричинили необхідність адаптації законодавства з метою захисту прав громадян та юридичних осіб. Насамперед, одним із ключових аспектів є призупинення строків позовної давності у зв'язку з обставинами, що унеможливають реалізацію права на судовий захист. В умовах війни багато осіб не можуть вчасно звернутися до суду через окупацію, руйнування правозахисних інституцій та втрату доказової бази. Сам факт запровадження воєнного стану **не є автоматичною підставою** для відновлення пропущених процесуальних строків. Водночас чинне законодавство зобов'язує учасників процесу подавати відповідні клопотання, обґрунтовуючи їх відповідно до встановлених вимог, необхідних для поновлення таких строків [9].

Крім того, виникли проблеми із виконанням договірних зобов'язань унаслідок форс-мажорних обставин. Значна частина підприємств припинила діяльність або зазнала руйнувань, що безпосередньо вплинуло на дотримання строків виконання договірних зобов'язань.

Як результат вольових і усвідомлених юридичних дій суб'єктів права строки мають відбиток суб'єктивного, але, будучи встановленими, вони існують уже об'єктивно. У сфері цивільно-правових відносин юридичне значення має не закінчення часу взагалі, а закінчення певного строку, а точніше – настання певного моменту в часі. Перебіг і обчислення строків у цивільному праві відбуваються за правилами, встановленими за волею законодавця. Серед обставин, які впливають на перебіг строків, законодавець передбачає і вольові дії учасників правовідносин або державних органів [8, с. 7].

Строки і терміни не повинні включатися до системи юридичних фактів, оскільки вони являють собою розташування у часі (тривалість) певних юридичних фактів один до одного. Розмежування строків та термінів здійснюється залежно від тривалості (будь-який строк є довшим за термін), її юридичного значення (на відміну від термінів, тривалість строків має юридичне значення) та складу (строк завжди містить початковий та кінцевий терміни). Необхідно розрізняти терміни, що входять до складу строків, та терміни, що не входять до їх складу. Тобто, якщо будь-який строк є складним поняттям, що містить у собі початковий і кінцевий терміни, то термін може існувати як у складі строку, так і самостійно [5, с. 220].

Висновки. Правове регулювання строків і термінів у цивільному праві відіграє ключову роль у забезпеченні стабільності правовідносин, передбачуваності судового захисту та реалізації прав та обов'язків учасників цивільного обороту. Чітке визначення строків у законодавстві є необхідною умовою ефективного функціонування правової системи. З аналізу нормативно-правових актів та судової практики випливає, що строки у цивільному праві мають різну правову природу: вони можуть бути імперативними або диспозитивними, а їх дотримання впливає на чинність правочинів, можливість судового захисту та виконання договірних зобов'язань. Особливу увагу слід приділяти питанням призупинення, поновлення та переривання строків, оскільки це безпосередньо впливає на правові наслідки для сторін.

Перспективним напрямом подальших досліджень є вдосконалення законодавчих норм, що регулюють строки та терміни у цивільному праві, зокрема у контексті кризових ситуацій. Важливо забезпечити баланс між правовою визначеністю та захистом прав осіб, які через об'єктивні причини не змогли реалізувати свої права у встановлені строки.

Отже, правове регулювання строків та термінів у цивільному праві потребує подальшого розвитку з урахуванням сучасних викликів, включаючи наслідки збройного конфлікту, що триває в Україні. Законодавчі зміни мають бути спрямовані на створення гнучких механізмів адаптації строкових норм до надзвичайних обставин, зберігаючи при цьому правову визначеність і стабільність цивільного обороту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Братель О.Г., Пилипенко С.А. Цивільне право України: Посібник для підготовки до іспитів. Київ: ФОП Ліпкан, 2010. 256 с.
2. Вахонєва Т.М. Строки (терміни) в цивільному праві. автореф. дис. канд. юрид. наук ... 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». К., 2013. 20 с.
3. Вахонєва Т. Поняття та юридична природа строків (термінів) за новим цивільним законодавством України. *Право України*. 2003. № 12. С. 40–44.
4. Заїка Ю.О. Українське цивільне право: навч. посіб. / Ю.О. Заїка. 2-е вид. змін, і доп. – К.: Правова єдність, 2008. 368 с.
5. Луць В.В. Строки і терміни у цивільному праві: монографія. Київ: ЮрінкомІнтер, 2013. 384 с.
6. Маковій В.П. Правовий час у цивільному праві й цивільному процесі України. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Юридичні науки. 2016. Вип. 2(1). С. 75–78.
7. Оборотов І.Г. Темпоральні характеристики права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Одеса, 2009. 19 с.
8. Подвірна О.В. Строки та терміни у цивільному праві: темпоральний аспект. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 8. 2020. http://www.lsej.org.ua/8_2020/17.pdf.
9. Постанова Верховного Суду України від 10.11.2022 у справі № 990/115/22 <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107354803>.
10. Процевський В.О. Цивільне право України: навч. посіб.: у 2 т. / В.О. Процевський, О.В. Гаврилюк. Харків: ТХНПУ ім. Г.С. Сковороди, 2007. Т. 1. 292 с.
11. Цивільне право України: навчальний посібник. Ю.В. Білоусов, С.В. Лозинська, С.Д. Русу та ін.; за ред. Р.О. Стефанчука. Київ: Прецедент, 2005. 148 с.
12. Черногор Н.В. Строки та терміни у спадковому праві України: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. Спеціальність: 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Одеса, 2011. 20 с.

УДК 347.412(477:340.15)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.35>

ОСОБЛИВОСТІ ЗАВДАННЯ ШКОДИ СПОЖИВАЧАМ НЕДОЛІКАМИ ТОВАРІВ, РОБІТ (ПОСЛУГ) В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ: РИМСЬКЕ ПРАВО ТА СУЧАСНІСТЬ

Гринько С.Д.,

докторка юридичних наук, професорка,
завідувачка кафедри приватного права
Хмельницького університету управління
та права імені Леоніда Юзькова
ORCID: 0000-0003-2737-5702
e-mail: svetgrin27@ukr.net

Гринько С.Д. Особливості завдання шкоди споживачам недоліками товарів, робіт (послуг) в умовах гібридної війни: римське право та сучасність.

Метою статті є визначення особливостей завдання шкоди споживачам недоліками товарів, робіт (послуг) в умовах гібридної війни.

Зазначається, що римська сентенція «*Si vis pacem, para bellum*» набуває надзвичайно важливого значення в умовах збройної агресії росії проти України, оскільки для досягнення миру потрібна сильна армія, сучасне озброєння та готовність до відсічі агресору. Гібридна війна становить надзвичайно велику небезпеку для противника, оскільки застосовуються різні засоби для її ведення, тобто гібридна війна поєднує традиційні військові дії з нетрадиційними засобами впливу на противника. Сучасна гібридна війна держави-агресора росії проти України істотно впливає на концепт приватного права, зокрема у сфері зобов'язань із відшкодування шкоди, завданої споживачам недоліками товарів, робіт (послуг).

Збройний конфлікт завдає істотної шкоди цивільному населенню не лише через прямі наслідки, такі як смерть та поранення в результаті застосування сили, але й через непрямий вплив. Це проявляється у порушенні або недоступності життєво важливих послуг, які забезпечують базові потреби людей, зокрема електропостачання, медичну допомогу, водопостачання, виробництво та розподіл харчових продуктів, системи водовідведення, утилізацію відходів та доступ до освіти тощо. Дефектна продукція в умовах гібридної війни становить загрозу завдання шкоди не лише для окремих споживачів, але й для загальної безпеки та економіки держави. Ворог може використовувати цей фактор для дестабілізації суспільства.

Зроблено висновок, що в умовах гібридної війни завдання шкоди споживачам недоліками товарів, робіт (послуг) може бути спричинено такими обставинами: 1) оповіщенням населення про загрозу атаки з повітря; 2) повідомленням про замінування приміщення; 3) внаслідок завдання шкоди життю, здоров'ю фізичних осіб ракетними чи артилерійськими ударами, чи іншим чином; 4) руйнуванням або пошкодженням об'єктів критичної інфраструктури, зокрема транспортної, енергетичної, газової систем, закладів охорони здоров'я; 5) через дефекти продукції; 6) відсутністю інформації про товар.

Ключові слова: гібридна війна, римське право, шкода, завдання шкоди, відшкодування шкоди, споживач, недоліки товарів, робіт (послуг), дефектна продукція, інформація про товар.

Hrynko S.D. Features of harming consumers with disadvantages of goods, works (services) in a hybrid war: Roman law and modernity.

The article is aimed at defining the features of damage to consumers by the shortcomings of goods, works (services) in the context of hybrid warfare.

It is noted that the Roman Maxim «*Si vis pacem, para bellum*» becomes extremely important in the context of Russia's armed aggression against Ukraine, since a strong army, modern weapons and readiness to repel the aggressor are needed to achieve peace. Hybrid warfare poses an extremely great danger to the enemy, since various means are used to wage it, that is, hybrid warfare combines traditional military operations with unconventional means of influencing the enemy. The modern hybrid war of the aggressor state of Russia against Ukraine significantly affects the concept of private law, in particular in the sphere of obligations to compensate for the damage caused to consumers by the shortcomings of goods, works (services).

Armed conflict causes significant harm to civilians not only through direct consequences, such as death and injury through the use of force, but also through indirect impact. This is manifested in the disruption or unavailability of vital services that meet the basic needs of people, in particular electricity, medical care, water supply, food production and distribution, drainage systems, waste disposal and access to education, etc. Defective products in a hybrid war pose a threat of damage not only to individual consumers, but also to the overall security and economy of the state. The enemy can use this factor to destabilize society.

It is concluded that in the context of hybrid warfare, the damage to consumers by the shortcomings of goods, works (services) can be caused by the following circumstances: 1) notification of the population about the threat of air attack; 2) notification of mining of the premises; 3) as a result of damage to life, health of individuals by missile or artillery strikes, or otherwise; 4) destruction or damage to critical infrastructure, in particular transport, energy, gas systems, health facilities; 5) due to product defects; 6) lack of information about the product.

Key words: hybrid war, Roman law, harm, damage, compensation for damage, consumer, shortcomings of goods, works (services), defective products, information about the goods.

Постановка проблеми. Римське право, як і римська республіканська державність, належать до тих віковичних культурних, політичних і юридичних цінностей, які з'явилися на світ у нашому спільному європейському домі близько двох з половиною тисяч років тому назад. Римська держава увійшла до світової історії завдяки своєму праву, так і могутності своєї армії. При цьому римська армія становила основу життя Риму за всіх часів існування її державності [1, с. 31].

Римська сентенція «*Si vis pacem, para bellum*» – «Якщо хочеш миру, готуйся до війни» – означає «мати боєздатне військо, тобто військо вмотивоване, забезпечене усім необхідним, з необхідним рівнем вишколу та дисципліни» [2, с. 15]. При цьому, римляни вирішували це питання за допомогою військової науки, так і засобами публічного та приватного права, зокрема: продуманим державним устроєм, високим бойовим духом римлян, гарною зброєю, умінням римської верхівки згуртуватися для боротьби із зовнішнім супротивником, а також надзвичайно вдалою організаційною структурою їхніх легіонів [2, с. 15-16].

Таким чином, мир може бути тільки тоді, коли держава достатньо сильна, щоб захистити себе від потенційних ворогів. Якщо вона не здатна захищатися, вороги можуть скористатися слабкістю, що й призведе до війни. Тому сила та готовність до боротьби (сильна армія, сучасне озброєння, стратегія оборони) сприймаються як запобіжник агресії.

Сентенція Стародавнього Риму набуває надзвичайно важливого значення в умовах збройної агресії росії, коли Україна зіткнулася з необхідністю захищати свою незалежність і територіальну цілісність. У цьому контексті «*Si vis pacem, para bellum*» не лише заклик, а й необхідність, яка наголошує на тому, що для досягнення миру потрібна сильна армія, сучасне озброєння та готовність до відсічі агресору. Як зазначає Є.О. Харитонов: «Досвід Риму у забезпеченні стану «готовності до війни заради миру» є гарним прикладом і для нашої, насиченої загрозами гібридної війни, доби» [2, с. 16].

Збройна агресія росії проти України набула форми гібридної війни, яка має за мету дестабілізувати противника, завдати йому шкоди та послабити його без офіційного оголошення війни. Як зазначає О. Буряченко, «гібридна війна є новою формою сучасних конфліктів, що відрізняється від класичних конфліктів своєю складністю та масштабністю впливу на суспільство, економіку, а також політичні процеси цільової держави та її громадян» [3, с. 25].

Гібридна війна становить надзвичайно велику небезпеку для противника, оскільки застосовуються різні засоби для її ведення (військові дії, інформаційна та кібератака, економічний тиск, політична та соціальна дестабілізація, тощо). Тобто гібридна війна поєднує традиційні військові дії з нетрадиційними засобами впливу на противника.

Досліджуючи соціокультурний вимір проблеми гібридної війни О. Коломієць звертає увагу на ще одну неявну загрозу внаслідок гібридної війни, це «затягування конфлікту, що кінець-кінцем призведе до зменшення рівня довіри як у горизонтальних, так і на вертикальних відносинах всередині суспільства, наслідком чого, неодмінно стане розчарування та деморалізація. Ключовим тут є факт розсіювання волі до перемоги через довгий час впливу на свідомість» [4, с. 66].

Досліджуючи «гібридизацію» засад регулювання цивільних відносин в умовах гібридної війни та воєнного стану, Є.О. Харитонов та О. І. Харитонova наголошують, що «внаслідок збройної агресії росії найбільшого потрясіння зазнала система регулювання цивільних відносин, котра вже за самою своєю суттю призначена забезпечувати звичайне, повсякденне буття людини» [5, с. 185]. На думку вчених, «відколи російська військова агресія стала повномасштабною, стала очевидно необхідність суттєвого підвищення ефективності механізму правового регулювання, зокрема,

адекватного регулювання цивільних відносин і реалізації та захисту цивільних прав в умовах запровадження воєнного стану» [5, с. 349].

Таким чином, сучасна гібридна війна держави-агресора росії проти України істотно впливає на концепт приватного права, зокрема у сфері зобов'язань із відшкодування шкоди, завданої споживачам недоліками товарів, робіт (послуг).

Стан опрацювання цієї проблематики. Загальні та спеціальні аспекти цивільно-правового захисту прав споживачів, зокрема відшкодування шкоди, завданої недоліками товарів, робіт (послуг), були предметом дослідження У.П. Гришко, М.М. Гудими, О.Ю. Єгоричевої, Г.О. Ільченко, О.М. Коршакової, М.С. Муляр, О.О. Одинак, Г.А. Осетинської, О.П. Письменної, Р.В. Походжука, В.Я. Погребняка, Є.О. Ружицької, І.М. Станкова, О.Ю. Черняк, Г.Б. Яновицька та інших вчених. Проте сьогодні існує низка теоретичних і практичних правових питань, пов'язаних із завданням шкоди недоліками товарів, робіт (послуг) в умовах гібридної війни.

Метою статті є визначення особливостей завдання шкоди споживачам недоліками товарів, робіт (послуг) в умовах гібридної війни.

Виклад основного матеріалу. Шкідливий вплив сучасної гібридної війни держави-агресора росії проти України на концепт приватного права, зокрема у сфері деліктних зобов'язань із відшкодування шкоди, завданої споживачам недоліками товарів, робіт (послуг), виявляється через низку явищ на характеристиці яких доцільно зупинитися більш детально.

1). Для оповіщення населення про загрозу атаки з повітря застосовується сигнал «Повітряна тривога». На жаль, сьогодні життя українців пов'язане з сигналом повітряної тривоги, що лунає як вдень, так і вночі. Державна служба України з надзвичайних ситуацій розробила «Загальні рекомендації та алгоритми дій під час повітряної тривоги» [6].

Повітряна тривога впливає на споживачів у різний спосіб, залежно від її тривалості, частоти, а також фізичних, емоційних та економічних умов. Насамперед, споживачам (наприклад, у супермаркетах, закладах харчування, транспортних засобах, спортзалах, кінотеатрах тощо) завдається моральна шкода, оскільки вони перебувають у стані психологічного стресу та тривоги. Разом із моральною шкодою, споживачі можуть потерпіти й фізичний біль внаслідок ушкодження здоров'я. Наприклад, у поспіху до укриття люди можуть травмуватися, особливо тоді, якщо укриття знаходиться далеко чи важкодоступне; у разі необхідності швидко пересуватися, літні люди можуть зазнавати надмірного фізичного навантаження або навіть отримати серцево-судинні ускладнення здоров'я.

Внаслідок необхідності дотримуватися алгоритму дій під час сигналу повітряної тривоги споживачам може бути завдана шкода внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг). Наприклад, якщо людина замовила у закладі харчування їжу та очікувала її приготування (чи замовила доставку їжі), а заклад вимушено зупиняє свою роботу через тривогу, то у цій ситуації завдається шкода споживачу.

У супермаркетах або закладах харчування через вимушене переривання роботи можуть псуватися продукти або виникати затримки в обслуговуванні клієнтів. Відповідно, як наслідок, споживачам може бути завдана шкода здоров'ю внаслідок дефектів товарів, а також споживачі можуть потерпати упущену вигоду спричинену затримкою в обслуговуванні тощо.

Повітряна тривога може змінювати розпорядок дня, тобто заплановані покупки, послуги чи розваги можуть ставати недоступними. Наприклад, людина замовила виготовлення ліків в аптеці, але не може їх одержати під час повітряної тривоги, що може спричинити тяжкі наслідки для її здоров'я. Під час повітряної тривоги може зупинятися рух громадського транспорту; споживач, сплативши за проїзд, не може дістатися до місця призначення, тому позбавлений можливості укласти довгоочікуваний контракт над яким тривалий час працював тощо.

2). Подібні шкідливі наслідки для споживачів спричиняє повідомлення про *замінування приміщення*. Особливу небезпеку для споживачів становить таке повідомлення, наприклад, під час їх перебування у спортзалах. Це можна пояснити наявністю таких причин.

По-перше, у спортзалах, як правило, є обладнання, яке займає багато місця (тренажери, гантелі, штанги), тому в умовах поспішної евакуації збільшується ризик падінь і травм. Крім того інформація про замінування оголошується раптово, а евакуація відбувається в поспіху, люди можуть травмуватися через натовп, слизькі поверхні, невдалий вихід із тренажерів тощо.

По-друге, якщо замінування оголошується під час інтенсивного тренування, то раптове переривання фізичної активності може вплинути на серцево-судинну систему, особливо в людей із хронічними захворюваннями (призвести до нападів гіпертонії, аритмії чи навіть серцевого нападу); для астматиків або людей із захворюваннями дихальних шляхів паніка може спричинити напад утрудненого дихання; люди з проблемами опорно-рухового апарату (наприклад, після травм) можуть отримати нові ушкодження під час спроб швидко залишити приміщення. Також неправильне

завершення тренування, (наприклад, без розтяжки) може призвести до м'язових спазмів чи навіть травм.

По-третє, враховуючи вищезазначені обставини, споживачі можуть отримати довготривалий психологічний стрес і як наслідок це може спричинити появу страху повертатися до спортзалу чи займатися спортом через асоціацію тренувань із небезпекою.

3). Унаслідок *ракетних чи артилерійських ударів* будівлі, споруди можуть бути пошкоджені (зруйновані стіни, вибиті вікна, пошкоджені дахи, системи опалення, водопостачання тощо). Ударна хвиля, пожежа чи уламки можуть знищити меблі, техніку, документи, одяг та інші особисті речі. Можуть бути пошкоджені чи знищені транспортні засоби, залишені на вулицях або у зонах ударів. Таким чином може бути завдана шкода споживачам (майнова та моральна). В якості прикладу може бути ситуація за якої споживач змушений укласти договір оренди житла, оскільки підрядник не встиг передати йому результат виконаної роботи із будівництва будинку, який було пошкоджено внаслідок ударної хвилі від ракетного удару. Прикладом може слугувати також випадок, коли пацієнт змушений укласти новий договір про надання платних стоматологічних послуг із іншим закладом, оскільки будівля та устаткування стоматологічної клініки, з якою пацієнт перебував у договірних відносинах і сплатив за медичні послуги, постраждали внаслідок ракетних чи артилерійських ударів.

Поширеними сьогодні є випадки, коли споживачі несуть додаткові витрати на евакуацію та безпеку. Так, внаслідок ракетних чи артилерійських ударів транспортні засоби можуть бути пошкоджені чи не можуть переміщатися з різних причин (пошкоджена залізнична колія чи відсутня електрична напруга). Скасовані поїздки змушують пасажирів шукати інші способи пересування, що спричиняє додаткові майнові витрати, особливо під час евакуації з небезпечних зон.

4). Забезпечують надання життєво необхідних послуг населенню *об'єкти критичної інфраструктури*, тобто «об'єкти інфраструктури, системи, їх частини та їх сукупність, які є важливими для економіки, національної безпеки та оборони, порушення функціонування яких може завдати шкоди життєво важливим національним інтересам» (п. 13 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про критичну інфраструктуру») [10]. При цьому обов'язок забезпечити захист критичної інфраструктури покладається на державу (ст. 5 цього закону).

Гібридна війна росії проти України суттєво вплинула на роботу транспорту, зокрема на безпеку та комфорт пасажирів. Унаслідок цього пасажирів можуть зазнавати різну шкоду. Наприклад, шкода пасажирам під час надання транспортних послуг для перевезення може виявлятися по-різному.

Російські війська неодноразово обстрілювали залізничну інфраструктуру. Наприклад, 8 квітня 2022 року внаслідок ракетного удару по вокзалу в Краматорську загинули понад 61 людина та 121 отримала поранення, які чекали на евакуацію [7]. Спричиняли загибель пасажирів або їх поранення обстріли поїздів під час руху, наприклад, у Харківській, Донецькій, Запорізькій, Львівській та інших областях.

Під час ракетних та артилерійських обстрілів уламки снарядів і ракет пробивали вагони. Пасажирів отримували осколкові поранення чи травми. У разі вибуху на залізничних коліях, наприклад, через встановлення мін або підлив колії, вагони могли сходити з рейок, що спричиняло травмування пасажирів.

Через зруйновану інфраструктуру, ризик обстрілів або необхідність змінювати маршрути поїзди часто запізнюються на багато годин. Це призводить до завдання шкоди пасажирам внаслідок зриву їх планів, додаткових витрат на проживання або інший транспорт. Наприклад, внаслідок ракетних ударів по енергетичній інфраструктурі потяги зупинялися на тривалий час, що спричиняло затримку евакуації та стрес для пасажирів.

Пасажирів, які змушені евакуюватися з небезпечних регіонів, відчувають постійний стрес через загрозу обстрілів або затримок поїздів, що спричиняє виникнення посттравматичного стресового розладу. Наприклад, у перші місяці повномасштабного вторгнення евакуаційні потяги були переповнені, і люди годинами чекали у напруженості, побоюючись можливих повітряних атак.

Крім вищезазначеного внаслідок обстрілів транспортних засобів пасажирам може бути завдана шкода знищенням їх багажу, який залишався у вагонах чи на вокзалі. Під час евакуацій пасажирів часто губили особисті речі або не могли своєчасно забрати свій багаж через поспішну посадку чи висадку.

Гібридна війна росії проти України часто супроводжується обстрілами лікарень, медичних установ та інфраструктури, пов'язаної з охороною здоров'я, що є особливо тяжким воєнним злочином, оскільки вони завдають істотної шкоди пацієнтам. Так, 8 липня 2024 року російська терористична армія під час масованого ракетного удару по Києву зруйнувала будівлі та корпуси дитячої лікарні «Охматдит», внаслідок чого були поранені та загиблі [8]. Російські окупанти 28 вересня 2024 року завдали авіаудару та повторного удару із застосуванням «Шахедів» по лікарні в Сумах, що спри-

чинило тяжкі наслідки: восьмеро загиблих, 12 поранених, пошкоджено приймальне відділення медичного закладу, частково зруйновано перекриття між першим і другим поверхами та четвертим поверхом і дахом будівлі [9].

Під час обстрілу медичний персонал змушений перервати лікування та евакуювати пацієнтів, що стає критичним для важкохворих, які не можуть пересуватися (наприклад, у відділеннях інтенсивної терапії чи реанімації).

Пацієнти, які підключені до апаратів життєзабезпечення (штучна вентиляція легень, апарати діалізу), проходять важливі медичні процедури (наприклад, хірургічні операції, пологи, хіміотерапію), ризикують загинути внаслідок припинення роботи обладнання чи процесу лікування через обстріл або перебої з електропостачанням. Крім того внаслідок обстрілів можуть знищуватися склади лікарських засобів чи перериваються їх постачання, що спричиняє неможливість надати пацієнтам необхідні лікарські засоби.

Пацієнтам може бути завдана майнова шкода також у випадках, коли вони змушені витратити кошти на транспортування в інші лікарні, купівлю ліків або оплату послуг у новому медичному закладі.

Таким чином, *гібридна війна росії проти України завдає істотної шкоди пацієнтам, їх життю, здоров'ю, майну.*

Збройний конфлікт завдає істотної шкоди цивільному населенню не лише через прямі наслідки, такі як смерть та поранення в результаті застосування сили, але й через непрямий вплив. Це проявляється у порушенні або недоступності життєво важливих послуг, які забезпечують базові потреби людей, зокрема електропостачання, медичну допомогу, водопостачання, виробництво та розподіл харчових продуктів, системи водовідведення, утилізацію відходів та доступ до освіти тощо.

Російська армія систематично завдає ударів по об'єктах української енергетичної інфраструктури, зокрема об'єктах газової інфраструктури та мережі централізованого тепlopостачання. Це спричиняє дефіцит електроенергетики та відповідно відключення світла для її споживачів. Внаслідок *відключення світла* споживачам завдається майнова шкода, що виявляється у різних формах. Наприклад, не працює холодильник – псуються продукти харчування; не працює котел та інша опалювальна техніка – у холодному приміщенні хворіють люди, псуються речі. Побутова техніка (холодильники, пральні машини тощо) може виходити з ладу через перепади напруги або знеструмлення.

За таких обставин споживачі змушені витратити істотні кошти на придбання побутових акумуляторів для енергозабезпечення квартир, будинків. Крім того масовим попитом користуються павербанки, ціна на які істотно збільшилася.

Через вимкнення світла перестають працювати домашні Wi-Fi. Крім того споживачі мають проблеми з мобільним інтернетом та зв'язком, оскільки мобільні базові станції оснащені батареями, які автоматично вмикаються, коли припиняється централізоване електроживлення. Таким чином внаслідок відсутності мобільного зв'язку чи інтернету споживачам може завдаватися шкода. Наприклад, внаслідок відсутності мобільного зв'язку споживач не міг викликати швидку і як наслідок померла людина чи потерпілий потерпів істотні ушкодження здоров'я; людина не могла викликати таксі та як наслідок запізнилася на потяг; споживач не одержав замовлену доставку товарів, оскільки з ним не міг зв'язати кур'єр виробника тощо.

Відсутність інтернету при наданні освітніх послуг також спричиняє завдання шкоди споживачам, які не можуть їх отримати.

5). За умов гібридної війни поширеним явищем є завдання шкоди споживачам через *дефект продукції*, що може мати як економічні, так і фізичні, психологічні та навіть стратегічні наслідки. У гібридній війні, де, окрім збройних дій, використовуються економічний тиск, кіберзагрози, інформаційна війна та саботаж, дефекти продукції можуть бути не випадковими, а частиною ворожих дій.

Зупинимося більш детально на завданні стратегічної шкоди державі внаслідок виробництва та поширення дефектної продукції.

Насамперед слід зазначити, що ворог поширює дефектну продукцію з метою створення хаосу, наприклад, збій у постачанні якісних товарів (продовольство, пальне, техніка). Поширення новин про дефекти продукції (навіть перебільшених чи фейкових) може підірвати довіру до вітчизняних виробників або викликати паніку серед населення. Крім того в умовах війни дефекти продукції можуть призвести до зменшення конкурентоспроможності вітчизняних виробників на внутрішньому і зовнішньому ринках, а це призводить до послаблення економіки держави.

Якщо ворог навмисно вводить дефекти у виробництво будівельних матеріалів, то це може уповільнити відбудову пошкоджених будинків і будівництво нових. Дефекти в продукції, яка вико-

ристовується військовими (пальне, спорядження, техніка), можуть безпосередньо впливати на обороноздатність держави.

У гібридній війні ворог може використовувати кіберзагрози для навмисного введення дефектів у техніку чи електроніку, які впливають на споживачів. Наприклад, дефект у програмному забезпеченні автомобіля чи смартфона може викликати небезпечні ситуації (дорожні аварії, витік даних тощо).

У гібридній війні поширеним явищем став продаж дефектної продукції недобросовісними виробниками та постачальниками, які використовують хаос серед населення перед загрозою відсутності товарів у продажу та для уникнення відповідальності. Така ситуація призводить до завдання шкоди споживачам та іншим її користувачам. Якщо дефектний товар є небезпечним, наприклад, вибухонебезпечною технікою (акумулятори, зарядні пристрої, газові прилади), це може призводити до травм або загибелі. Дефект у побутовій техніці (електроприладах, обігрівачах) може спричинити пожежу або ураження електричним струмом. Дефектний бойлер може призвести до затоплення квартири, а автомобіль з дефектом – до аварії, що спричиняє істотну майнову шкоду. Ліки з дефектом (наприклад, фальсифіковані чи з неправильними дозами діючих речовин) можуть мати небезпечний вплив, особливо для хронічно хворих чи вразливих груп (дітей, літніх людей). У харчовій продукції дефекти можуть бути спричинені додаванням небезпечних речовин (наприклад, хімікатів, токсинів), що призводить до отруєнь, алергічних реакцій чи інших медичних ускладнень.

Купівля дефектної продукції призводить до втрати грошей, особливо якщо товар не підлягає поверненню або компенсація ускладнена (наприклад, під час руйнування документації через військові дії). Крім того споживач змушений шукати заміну для товару, що вийшов з ладу через дефект, витрачаючи додаткові кошти на купівлю нового.

Слід зазначити, що якщо дефектний товар безпосередньо загрожує життю та здоров'ю (наприклад, ліки або дитячі продукти), це створює сильне емоційне напруження у споживачів. У випадках, коли дефекти продукції виникають через диверсії чи умисне втручання ворога, споживачі можуть почати відчувати загальну тривожність. При цьому, часті випадки купівлі дефектної продукції викликають у споживачів невпевненість у якості товарів, що особливо вразливе в умовах воєнного стану, коли вибір продукції може бути обмеженим.

Таким чином, дефектна продукція в умовах гібридної війни становить загрозу завдання шкоди не лише для окремих споживачів, але й для загальної безпеки та економіки держави. Ворог може використовувати цей фактор для дестабілізації суспільства.

Основними засобами запобігання та мінімізації завдання шкоди мають бути такі: а) ефективний контроль якості за товарами критичної необхідності, які безпосередньо впливають на життя та здоров'я споживачів (харчі, ліки, побутова техніка та ін.); б) підвищення обізнаності споживачів про ризики дефектної продукції, способи перевірки її якості, випадки фальсифікату та поширення небезпечних товарів.

б). В умовах гібридної війни виникає також проблема, спричинена відсутністю інформації про товар, що може призводити до завдання шкоди споживачу в різний спосіб — від неправильного використання продукту до істотних майнових витрат, завданню шкоди життю та здоров'ю. Така ситуація спричинена неможливістю здійснення контролю над якістю та поширенням інформації про товар. Наприклад, побутова техніка без інструкцій з експлуатації може бути використана неналежним чином, що призводить до травм (наприклад, опіків, ударів струмом, порізів). Медичні товари (ліки, медичні прилади) без пояснень щодо дозування чи застосування можуть спричинити погіршення здоров'я. Харчові продукти без зазначення складу можуть викликати алергію в чутливих людей (наприклад, через глютен, горіхи чи лактозу). Хімічна продукція без попередження про токсичність може спричинити отруєння при неправильному зберіганні або використанні.

Висновки. В умовах гібридної війни завдання шкоди споживачам неоліками товарів, робіт (послуг) може бути спричинено такими обставинами: 1) оповіщенням населення про загрозу атаки з повітря; 2) повідомленням про замінування приміщення; 3) внаслідок завдання шкоди життю, здоров'ю фізичних осіб ракетними чи артилерійськими ударами, чи іншим чином; 4) руйнуванням або пошкодженням об'єктів критичної інфраструктури, зокрема транспортної, енергетичної, газової систем, закладів охорони здоров'я; 5) через дефекти продукції; 6) відсутністю інформації про товар.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гринько С.Д. Військове право як комплексна галузь права: римське право і сучасність. *Римське право і сучасність: реалізація і захист речових прав в умовах воєнного стану: матеріали Всеукраїнської наукової конференції* (Одеса, 25 трав. 2024 р.) / За заг. ред.: Є. Харитонова, І. Давидової, В. Зубара ; НУ «Одес. юрид. академія». Одеса, 2024. С. 31–36. URL: <https://>

- dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/76d7011b-16aa-4430-be54-a386b7046cf5/content
2. Харитонов Є.О. SI VIS PACEM – PARA BELLUM. *Римське право і сучасність: цивільне право в умовах війни : матер. Всеукр. наук. конф.* (Одеса, 24 травня 2022 р.) / за заг. ред. д.ю.н., проф. Є.О. Харитонова; НУ «Одеська юридична академія». Одеса: Фенікс, 2022. С. 11–16.
 3. Буряченко О. Гібридна війна як нова форма глобального протиставлення. *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом. Політичні науки та публічне управління.* 2024. Вип. 2(74). С. 24–31. URL: <https://journals.maup.com.ua/index.php/political/article/view/4319>.
 4. Коломець О. Соціокультурний вимір проблеми гібридної війни». *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії.* 2023. Вип. 49. С. 62–69. URL: http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/49_2023/7.pdf.
 5. Харитонов Є.О., Харитонova О.І. Приватне право як концепт. Том VI: Приватне право в умовах гібридної війни : монографія. Одеса: Фенікс, 2024. 408 с.
 6. Примірний алгоритм дій населення за сигналами оповіщення цивільного захисту “Увага всім”, “Повітряна тривога”. URL: <https://dsns.gov.ua/upload/1/1/9/3/5/8/9/p3PS2zuw3LnQlvmy0cC26bPE3mnGj0b951EF1pwz.pdf>.
 7. Ракетний удар по станції Краматорськ. Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B0%D0%BA%D0%B5%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D1%83%D0%B4%D0%B0%D1%80_%D0%BF%D0%BE_%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%97_%D0%9A%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%81%D1%8C%D0%BA.
 8. Ракетний удар по «Охматдиту»: гендиректор найбільшої в Європі дитячої лікарні зробив важливу заяву. URL: <https://tsn.ua/ato/raketniy-udar-po-ohmatditu-gendirektor-naybilshoyi-v-eyvropi-dityachoyi-likarni-zrobiv-vazhlivu-zayavu-2616744.htm>.
 9. Російська армія здійснила два авіаудари по Сумах, є жертви. URL: https://lb.ua/society/2024/09/28/637077_rosiyska_armiya_zdiysnila_dva.html
 10. Про критичну інфраструктуру: Закон України від 16.11.2021 № 1882-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1882-20#Text>.

ПРИНЦИП СВОБОДИ ДОГОВОРУ: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Іванець І.П.,

*кандидат юридичних наук, докторант,
Інститут держави і права імені В. Корецького
Національної академії наук України*

Іванець І.П. Принцип свободи договору: загальна характеристика.

Визначено, що свобода договору стала законодавчо визначеним універсальним принципом ще на початку XIX століття. Свобода укладення договору полягає в можливості вступу в договірні відносини на основі внутрішнього волевиявлення їх потенційного суб'єкта, тобто сторони договору. В основі такого волевиявлення має знаходитися юридично неушкоджена автономна воля сторони, яка полягає в її бажанні до настання правових наслідків, що можуть бути досягнуті шляхом вступу у відповідні договірні відносини. При цьому, в структурі автономної волі сторони первинним є саме бажання досягти певних правових наслідків, а бажання укласти конкретний договір має вторинний характер, оскільки вступ у договірні відносини здійснюється не заради нього як такого, а є інструментом реалізації стороною своїх інтересів. Сторони є вільними в укладенні договору, виборі контрагента та визначенні умов договору з урахуванням вимог законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості. Сторони самі обирають вид договору, який регулюватиме їх взаємні відносини. У цьому виявляються диспозитивні начала цивільного права. Вони можуть обрати договір, що передбачений законом. Допускається і можливість укладення договору, який прямо не передбачений у законодавстві. Однак свобода договору не є безмежною: вона існує в рамках чинних нормативних актів, звичаїв ділового обороту, а дії сторін договору мають ґрунтуватися на засадах розумності, добросовісності та справедливості. Виключенням із загального принципу свободи договору є випадки, коли: по-перше, укладення договору є обов'язковим; по-друге, укладення договору певного типу може бути заборонено тим або іншим суб'єктам, що впливає, як правило, з природи діяльності, що оформляється відповідними договорами; по-третє, будь-яка зі сторін договору позбавлена можливості брати участь у формуванні його умов (на основі типових договорів, договору приєднання, попереднього договору, договору на користь третіх осіб).

Ключові слова: принципи цивільного права, принцип свободи договору, принцип договірної права, інститут договору, свобода договору, обмеження свободи договору.

Ivanets I.P. The principle of freedom of contract: general characteristics.

It has been determined that freedom of contract has become a legally defined universal principle as early as the beginning of the 19th century. Freedom to conclude a contract consists in the possibility of entering into contractual relations on the basis of the internal expression of the will of their potential subject, that is, the party to the contract. The basis of such an expression of will must be the legally intact autonomous will of the party, which consists in its desire for the occurrence of legal consequences that can be achieved by entering into the relevant contractual relations. At the same time, in the structure of the party's autonomous will, the primary one is the desire to achieve certain legal consequences, and the desire to conclude a specific contract is of a secondary nature, since entering into contractual relations is not carried out for the sake of it as such, but is an instrument for the party to realize its interests. The parties are free to conclude a contract, choose a counterparty and determine the terms of the contract, taking into account the requirements of the law, business customs, the requirements of reasonableness and fairness. The parties themselves choose the type of contract that will regulate their mutual relations. This reveals the dispositive principles of civil law. They can choose a contract that is provided for by law. At the same time, the possibility of concluding a contract that is not directly provided for in the legislation is allowed. However, freedom of contract is not unlimited: it exists within the framework of current regulatory acts, business customs, and the actions of the parties to the contract must be based on the principles of reasonableness, good faith and fairness. An exception to the general principle of freedom of contract are cases when: first, the conclusion of a contract is mandatory; second, the conclusion of a certain type of contract may be prohibited for certain entities, which follows, as a rule, from the nature of the activity formalized by the relevant contracts; third, any of the parties to the contract is deprived of the opportunity to participate in the formation of its terms

(on the basis of standard contracts, an accession contract, a preliminary contract, a contract for the benefit of third parties).

Key words: principles of civil law, principle of freedom of contract, principle of contract law, institution of contract, freedom of contract, restrictions on freedom of contract.

Постановка проблеми. Згідно сьогоденного загальноєвропейського розуміння, інститут договору, як і приватна власність, обов'язково залежить від регулювання за допомогою правового порядку, але норми правового порядку, у свою чергу, повинні оцінюватися щодо ідеалу свободи договору, тобто права здійснювати базове самовизначення у формуванні правових відносин. Як центральний елемент приватної автономії, свобода договору, являє собою санкціоновані державою правила, які дозволяють співпрацювати шляхом обміну діями між автономними акторами. Таким чином, свобода договору є базисним основним принципом регулювання приватних відносин, який потребує детального осмислення в умовах рекодифікації Цивільного кодексу України, у тому числі у аспекті відповідності цивільного законодавства європейським підходам.

Мета дослідження – надати загальну характеристику принципу свободи договору.

Стан опрацювання проблематики. Проблема принципу свободи договору є однією з фундаментальних у сфері цивільного права, оскільки вона безпосередньо пов'язана з реалізацією приватної автономії суб'єктів правовідносин, а також із питаннями меж цієї свободи в умовах нормативного регулювання. Дослідження цього принципу охоплює як загальнотеоретичні аспекти, так і прикладні питання правозастосування, зокрема в контексті розвитку договірної права в Україні та адаптації цивільного законодавства до європейських стандартів.

В українській правовій доктрині принцип свободи договору розглядався широким колом науковців, серед яких О. Басай, М. Великанова, Н. Голубєва, М. Менджул, Р. Ханік-Посполітак та інші. Дослідження цих авторів охоплюють різні аспекти проблематики, зокрема: загальнотеоретичні засади принципу свободи договору, його співвідношення з іншими принципами цивільного права, обмеження договірної свободи, а також особливості її реалізації у конкретних сферах правовідносин. Важливим напрямом наукового аналізу є питання гармонізації положень Цивільного кодексу України з європейськими правовими підходами до свободи договору, що набуває особливого значення в контексті сучасних процесів рекодифікації цивільного законодавства.

Таким чином, наукові дослідження принципу свободи договору демонструють значну багатогранність цієї проблематики та необхідність її подальшого опрацювання, особливо в аспекті адаптації до європейських правових стандартів та удосконалення договірної законодавства України.

Виклад основного матеріалу. Ще на початку XIX століття свобода договору стала законодавчо визначеним універсальним принципом підтримки вільної конкуренції та основою приватноправових відносин, а з кінця вказаного століття вона обмежується з метою захисту публічного порядку та доброї моралі, а в подальшому – задля захисту окремих категорій контрагентів, у тому числі споживачів[1, с. 136]. Укладення договору повинно мати добровільний характер та базуватися виключно на взаємній вільній згоді його рівноправних сторін. Забезпечення сутності договору як домовленості сторін та свободи їхнього волевиявлення від диктату третіх осіб, зокрема органів публічної влади, є основною функцією однієї з фундаментальних засад сучасного цивільного права — принципу свободи договору[2, с. 254].

Цікаво, що розвиток свободи договору має у своїй основі низки факторів. По-перше, це перетворення відносин власності, відхід від монополії державної власності. Зняття заборон і обмежень на приватну власність істотно змінило й саме поняття «право власності». Тепер будь-який власник, включаючи громадянина, може за своїм розсудом використати майно для будь-якої діяльності, не забороненої законодавством, у тому числі й для підприємницької. Він вправі робити відносно свого майна будь-які дії, що не суперечать закону, включаючи передачу своїх повноважень іншим особам, використання майна як предмет застави тощо. Все це істотно розширює втримання цивільної правоздатності. По-друге, свобода договору пов'язана зі скасуванням всеохоплюючого планування економічних зв'язків. Примус до укладання договору зберігається тільки у випадках, строго визначених законом або при добровільно прийнятому на себе зобов'язанні однієї зі сторін. По-третє, свобода договору пов'язана зі скасуванням системи адміністративних приписів по формуванню умов договору, насамперед за ціною товарів і послуг. Умови договорів, у тому числі й істотні, такі як предмет договору, ціна, строк, визначаються в основному за згодою сторін. Державне регулювання умов договору зберігається лише у випадках, установлених законом (наприклад, ціни на житлові й комунальні послуги). І ще одним фактором свободи договору стало істотне розширення сфери застосування договору. Тепер шляхом договірних угод вирішуються питання інтелектуальної власності, біржової й банківської діяльності, обіг цінних паперів і т. д.[3, с. 68-69].

Українською правовою [4] доктриною принцип свободи договору визнається одним з центральних принципів у системі принципів договірного права, оскільки, як і будь-який правочин, договір є волевим актом. Проте, як зауважує Р. Ханик-Посполітак, цьому волевому акту притаманні специфічні особливості. Договір являє собою не розрізнені волеві дії двох або більше осіб, а спільне (єдине, узгоджене) волевиявлення. Для цього, щоб його сформулювати та закріпити в договорі, волевиявлення повинно бути вільним від зовнішніх впливів. Загальновизнаним засобом досягнення зазначеної мети є свобода договору [4, с. 128].

Свобода укладення договору полягає в можливості вступу в договірні відносини на основі внутрішнього волевиявлення їх потенційного суб'єкта, тобто сторони договору. В основі такого волевиявлення має знаходитися юридично неушкоджена автономна воля сторони, яка полягає в її бажанні до настання правових наслідків, що можуть бути досягнуті шляхом вступу у відповідні договірні відносини. При цьому, в структурі автономної волі сторони первинним є саме бажання досягти певних правових наслідків (відповідно, й економічних результатів), а бажання укласти конкретний договір має вторинний характер, оскільки вступ у договірні відносини здійснюється не заради нього як такого, а є інструментом реалізації стороною своїх інтересів [2, с. 254].

Так, відповідно до ЦК України [5] сторони є вільними в укладенні договору, виборі контрагента та визначенні умов договору з урахуванням вимог цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості. Зміст договору становлять умови (пункти), визначені на розсуд сторін і погоджені ними, та умови, які є обов'язковими відповідно до актів цивільного законодавства. Тобто, свобода договору означає право громадян або юридичних осіб вступати чи утримуватися від вступу у будь-які договірні відносини. Свобода договору проявляється також у можливості наданій сторонам визначити умови такого договору. Про що наголошується і в судовій практиці [6].

На думку дослідників, зміст даного принципу проявляється, зокрема, у свободі особи вільно вступати у договірні відносини; самостійно обирати контрагента, самостійно визначати структуру і вид договірного зв'язку. Сторони самі обирають вид договору, який регулюватиме їх взаємні відносини. У цьому виявляються диспозитивні начала цивільного права. Так, вони можуть обрати договір, що передбачений законом (так звані поіменовані договори, які прямо передбачені в ЦК України або в іншому нормативному акті, наприклад, договір купівлі-продажу, міни, поставки). Водночас, допускається можливість укладення договору, який прямо не передбачений у законодавстві (непоіменований). Таким чином, знаходить свій розвиток положення ст. 11 ЦК України про те, що цивільні права та обов'язки виникають із дій осіб, які не передбачені цивільним законом, але за аналогією породжують цивільні права та обов'язки. Укладення таких договорів є результатом автономної правотворчості сторін, що здійснюється на засадах аналогії закону та аналогії права. У цьому випадку обов'язковим є дотримання загальних умов укладення договору та неприпустимість суперечності його моральним засадам суспільства [7, с. 209].

Тобто згідно доктринальних напрацювань принцип свободи договору виражається в таких основних положеннях. По-перше, сторони цивільних прав самі визначають, укласти їм договір чи ні та з ким з партнерів вступати в договірні правовідносини, тобто вибір контрагента договору й вирішення питання про встановлення договірних відносин, за ЦК України, вирішується самими сторонами договору. Як виняток з цього правила, законом можуть встановлюватися певні обмеження щодо вибору контрагентів. Так, наприклад, якщо учасник товариства з обмеженою відповідальністю бажає продати належну йому частку в статутному капіталі товариства, його право на вільний вибір обмежене переважним правом купівлі, яке мають інші учасники товариства. Укладення договору в примусовому порядку допускається як виняток і лише у випадках, прямо встановлених законом у публічних інтересах або добровільно прийнятими сторонами зобов'язаннями. По-друге, сторони самі обирають вид договору, який регулюватиме їх взаємні відносини. Причому сторони можуть обрати не обов'язково договір, передбачений законом, а й договори, які прямо не передбачені законом, крім тих, що суперечать його загальним засадам. По-третє, сторони самостійно визначають умови(зміст) договору, що відповідно до ст. 628 ЦК України означає те, що сторони договору мають право на волевиявлення. По-четверте, у період дії договору сторони відповідно до закону мають право як змінити (повністю або частково)зобов'язання, що випливають із нього, так і припинити дію договору загалом, якщо інше не передбачене законом або самим договором [8, с. 101; 3, с. 67].

Водночас? судова практика пропонує нам дещо відмінний підхід в аспекті визначення складових принципу свободи договору: «Тлумачення пункту 3 статті 3, статті 627 ЦК України свідчить, що свобода договору має декілька складових. Зокрема, свобода укладання договору; у виборі контрагента, виду договору, визначенні умов договору, форми договору. При реалізації принципу свободи договору слід враховувати вимоги ЦК України, інших актів цивільного законодавства, звичаїв ділового обороту, розумності та справедливості. Тобто законодавець, закріплюючи принцип

свободи договору, встановив і його обмеження. Причому останні є одночасно й межами саморегулювання» [9].

У контексті досліджуваної теми варто також зауважити, що свобода договору не є безмежною: вона існує в рамках чинних нормативних актів, звичаїв ділового обороту, а дії сторін договору мають ґрунтуватися на засадах розумності, добросовісності та справедливості. Свобода договору може обмежуватися в інтересах суспільства, слабшої сторони договору або кредитора, балансу інтересів всіх учасників цивільного обігу, захисту інтересів держави і суспільства [10, с. 125].

До загальних засад цивільного законодавства, які обмежують свободу договору, встановлюючи певну межу поведінки учасників цивільно-правових відносин, належать справедливість, добросовісність, розумність. Ці загальні засади втілюються у нормах права та умовах договорів, регулюючи конкретні правовідносини так, що кожен із учасників відносин зобов'язаний сумлінно здійснювати свої цивільні права та виконувати цивільні обов'язки, захищати власні права та інтереси, дбаючи водночас про права та інтереси інших учасників, зокрема, передбачаючи можливість завдання своїми діями (бездіяльністю) шкоди правам і інтересам інших учасників [11]. Зокрема, межі свободи договору закріплені у ч. 3 ст. 6 ЦКУ, відповідно до якої сторони в договорі не можуть відступити від положень актів цивільного законодавства, якщо в цих актах прямо вказано про це, а також у разі, якщо обов'язковість для сторін положень актів цивільного законодавства випливає з їх змісту або із суті відносин між сторонами, а відповідно до ст. 627 ЦК умови договору повинні також відповідати звичаям ділового обороту, вимогам розумності та справедливості [12, с. 430]. Водночас? сторони в договорі не можуть відступити від положень актів цивільного законодавства, якщо в цих актах прямо вказано про це, а також у разі, якщо обов'язковість для сторін положень актів цивільного законодавства випливає з їх змісту або із суті відносин між сторонами. Отже, договірна свобода обмежується імперативними приписами чинного законодавства [13, с. 11].

Свобода договору є принципом і сутністю договірних відносин, яка дозволяє учасникам таких відносин вільно визначити вид і зміст договору, всі його істотні та факультативні умови. Обмеження свободи договору є тими межами договірної свободи, які є обґрунтовані, справедливі, пропорційні, визначаються законом, мають чітку законну мету і їх впровадження обумовлено суспільною необхідністю [15, с. 176].

Виключенням із загального принципу свободи договору є випадки, коли:

1) укладення договору є обов'язковим (публічний договір, основний договір, укладений у виконання попереднього, договір з особою, яка виграла торги, договори соціальної оренди житлових приміщень, при виконанні оборонного, мобілізаційного замовлення тощо);

2) укладення договору певного типу може бути заборонено тим або іншим суб'єктам, що впливає, як правило, з природи діяльності, що оформляється відповідними договорами. Так, гарантом правочину про видачу банківської гарантії може бути або кредитна, або страхова організація; фінансовим агентом за договором фінансування може бути лише спеціалізована організація; приймати внески й укладати договір банківського внеску можуть лише банки; страхувальниками за договорами страхування можуть бути тільки страхові організації. Укладання цих договорів іншими суб'єктами тягне визнання їх недійсними;

3) будь-яка зі сторін договору позбавлена можливості брати участь у формуванні його умов (на основі типових договорів, договору приєднання, попереднього договору, договору на користь третіх осіб) [8, с. 102-103].

Загалом же варто погодитися з М. Менджул, у тому, що законодавство України щодо формулювання свободи договору відповідає європейському підходу забезпечення максимальної свободи та застосуванню виключно правомірних та пропорційних обмежень із гарантуванням справедливості та недискримінації, забезпечення захисту інтересів слабших контрагентів (споживачів) та балансу публічних і приватних інтересів [14, с. 117].

Висновки. Важливого значення в умовах євроінтеграційного курсу Української держави набуває принцип свободи договору. Адже свобода волевиявлення, якою є за своєю сутністю свобода договору, є однією із фундаментальних засад демократичного суспільства. Однак, маючи багатоаспектний зміст (у виборі контрагента, виду договору, визначенні умов договору, форми договору тощо), принцип свободи договору не є абсолютним та має певні обмеження: свобода договору існує у межах чинних нормативних актів, звичаїв ділового обороту, а дії сторін договору мають ґрунтуватися на засадах розумності, добросовісності та справедливості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Расько Ю.О. Трансформація принципу свободи договору у процесі історичного розвитку. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія ПРАВО. 2022. Випуск 69. С. 132-137.

2. Терніков Є.І. Свобода договору та її обмеження в цивільному праві України. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом*. Юридичні науки. 2024. № 3(26). С. 254–258.
3. Голубєва Н.Ю. Свобода договору як принцип цивільного права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. С. 65–70.
4. Ханік-Посполітак Р.Ю. Принцип свободи договору в Європейському праві. *Наукові записки НаУКМА : Юридичні науки*. 2006. Т. 53. С. 128–130.
5. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/435-15> (дата звернення: 06.03.2025).
6. Рішення № 116786009, 05.02.2024, Жовтневий районний суд м. Харкова. URL: <https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/116786009/> (дата звернення: 06.03.2025).
7. Цюкало Ю.В. Щодо розуміння свободи договору: теоретико-прикладний аспект. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 1. С. 209–211.
8. Немченко С. С. Принцип свободи договору – головний принцип договірних відносин у цивільному праві. *Проблеми цивільного та господарського права*. 2014. № 3. С. 101–103.
9. Постанова КЦС ВС від 30.09.2020 у справі № 559/1605/18. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/92065561> (дата звернення: 06.03.2025).
10. Басай О.В. Принцип свободи договору за цивільним законодавством України. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2013. Випуск 1 (3). С. 117–126.
11. Постанова В.П. ВС від 02 листопада 2021 року у справі № 917/1338/18. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/101829986> (дата звернення: 06.03.2025).
12. Жулій П.В., Пономаренко О.М. Свобода договору як принцип цивільного права. *Актуальні проблеми приватного та публічного права*: матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 95-річчю від дня народж. чл.-кор. НАПрН України, акад. Міжнар. кадрової акад., Заслуж. діяча науки України, д-ра юрид. наук, проф. Процевського О.І., Харків Ломжа, 29 берез. 2024 р. / Харків. нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди, Міжнар. Акад. Приклад. Наук в Ломжі [та ін.]; за наук. ред.: Енґлер А.-Якуб'як, Коваленко О., Якуб'як П. Харків, 2024. С. 429–431.
13. Великанова М.М. Обмеження свободи договору: оновлення приватноправового регулювання. *Нове українське право*. 2024. Вип. 2. С. 7–13.
14. Стільник І.В. Принцип свободи договору та його обмеження: дихотомія понять. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 6. С. 173–176.
15. Менджул М.В. Свобода договору та її межі: відповідність цивільного законодавства України європейським підходам. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія Право. 2022. № 69. С. 114–117.

УДК 347.51

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.37>

ЩОДО УМОВ НАСТАННЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВИ ЗА ДІЇ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ ТА ДІЇ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ, ЩО НАЛЕЖАТЬ ДЕРЖАВІ

Ілляшев М.І.,

*аспірант Науково-дослідного інституту
приватного права і підприємництва**імені академіка Ф.Г. Бурчака**Національної академії правових наук України*

ORCID: 0009-0001-7995-8718;

e-mail: ilyashev@attorneys.ua

Ілляшев М.І. Щодо умов настання цивільно-правової відповідальності Держави за дії державних органів та дії юридичних осіб, що належать Державі.

Стаття присвячена особливостям визначення та розмежування умов цивільно-правової відповідальності Держави за дії державних органів та дії юридичних осіб, що належать Державі. На відміну від підстав цивільної відповідальності, що є юридичними фактами, умовами такої відповідальності прийнято вважати ознаки, які характеризують ці підстави.

Автор наголошує на тому, що умовами настання цивільної відповідальності Держави є усі класичні елементи відповідальності суб'єкта цивільних правовідносин: 1) протиправна поведінка, 2) шкода, 3) наявність причинно-наслідкового зв'язку між протиправною поведінкою та шкодою, 4) вина. Однак, особливості правової природи цивільної відповідальності Держави можуть також слугувати підставою для існування спеціальних умов, до яких слід віднести, зокрема, необов'язковість вини як умови відшкодування шкоди за правилами спеціальних деліктів, відсутність протиправності у діях державних органів, якими завдано шкоди. Фактично, спеціальні умови цивільно-правової відповідальності походять від загальних, які властиві всім чи більшості випадкам, конкретизуючи їх з врахуванням обставин певної юридично значимої поведінки.

Автор приділяє окрему увагу випадкам цивільної відповідальності Держави за дії державних органів та дії юридичних осіб, що належать Державі, без вини та без факту протиправності вчиненої дії. Така ґрунтується на принципі безумовної відповідальності, де Держава бере на себе обов'язок компенсувати шкоду навіть у випадку цілком правомірної поведінки фактичного завдавача шкоди. Обставини, за яких цивільна відповідальність Держави за дії державних органів може наставати без вини та за шкоду, заподіяну правомірними діями, сприяють виконанню одного із завдань цивільного права, яке полягає у забезпеченні захисту прав та інтересів постраждалих.

Попри численні наукові дискусії стосовно доцільності існування концепції «відповідальність без вини» у цивільному праві, автор цієї статті все ж дотримується думки, що така концепція є виправданою у випадках, коли існують специфічний суб'єкт цивільних правовідносин (державний орган, Держава), специфічний об'єкт цивільних правовідносин (дії чи бездіяльність щодо якого можуть завдати руйнівної шкоди) чи окремі специфічні цивільні-правовідносини (зберігання, перевезення тощо).

Варто зауважити, що відсутність вини як обов'язкового елементу цивільної відповідальності Держави не означає необов'язковість доведення такої вини, в разі наявності, та інших умов такої відповідальності: факту вчинення правопорушення (якщо таке мало місце) чи правомірної дії, що спричинила завдання шкоди, шкоди та причинно-наслідкового зв'язку.

Ключові слова: Держава, цивільно-правова відповідальність, умови, відповідальність без вини, протиправна поведінка, шкода, причинно-наслідковий зв'язок.

Ilyashev M.I. On elements (conditions) of the civil liability of the State for acts of state authorities and acts of legal entities owned by the State.

The article is devoted to the peculiarities of determining and delimiting the elements (conditions) of the civil liability of the State for acts of State authorities and acts of legal entities owned by the State. Unlike the grounds of the civil liability which are legal facts, the elements (conditions) of such liability are generally considered to be the features which describe those grounds.

The author emphasises that the elements (conditions) of the State's civil liability include all the classical elements (conditions) of liability applicable to a participant of the civil relations, in particular

1) unlawful behavior, 2) damage, 3) existence of a causal link between unlawful behavior and damage, and 4) fault. However, the peculiarities of the legal nature of the State's civil liability may also give rise to special elements (conditions), which provide, in particular, that the fault or unlawful behavior of State organs as a condition for compensation under the rules of special torts are non-mandatory. In fact, the special elements (conditions) of the civil liability derive from the general elements (conditions) inherent in all or most cases, specifying them in light of the circumstances of a particular legally significant conduct.

The author pays special attention to the civil liability of the State for acts of State authorities and acts of legal entities owned by the State, which occurs without fault or as a result of lawful actions of such organs and legal entities. This is based on the principle of unconditional liability, where the State assumes the obligation to compensate for damage even in the case of completely lawful behavior of the actual inflictor of damage. The fact that the State's civil liability for actions of State bodies may occur without fault or for damage caused by lawfully conducted actions facilitates one of the goals of the civil law, namely to protect the rights and interests of victims.

Despite numerous scientific discussions on the expediency of the concept of 'no-fault liability' in the civil law, the author is of the opinion that the latter concept is justified in cases comprising a special subject of the civil relations (a public authority, the State), a special object of the civil relations (actions or omissions which may cause devastating damage), or involving special civil relations (safe keeping, transportation etc.).

It shall be noted that circumstances when fault no longer stands as a mandatory element (condition) of the State's civil liability do not eliminate the need to prove the fault in case of its existence and other elements (conditions) of such liability, in particular the fact of commission of an offence (if that is the case) or conduct of lawful actions which led to damage, damage itself and causation link between the two.

Key words: State, civil liability, elements (conditions), no-fault liability, unlawful behavior, damage, causation.

Постановка проблеми. Ключовим елементом для реалізації цивільно-правової відповідальності Держави за дії її органів та юридичних осіб, що належать до державного сектору, є визначення умов настання такої відповідальності. Дослідження специфіки умов та обґрунтування їх смислової відмінності від поняття «підстави цивільно-правової відповідальності» є одними із загальнотеоретичних проблем у сучасній цивілістиці. На мою думку, ототожнення термінів «підстава» та «умова» цивільної відповідальності не є достеменно правильним, адже цим поняттям притаманне різне юридичне значення. У розумінні цивільного права підстави – це ті юридичні факти, що породжують, змінюють або припиняють цивільні правовідносини [1, с. 84]. До таких, на мою думку, варто віднести факт заподіяння матеріальної і моральної шкоди, адже саме шкода, незважаючи на те, була вона вчинена правомірними діями чи внаслідок правопорушення, породжує цивільні відносини відповідальності.

Інакше кажучи, підстави цивільної відповідальності — це ті обставини, які створюють саму можливість для застосування цивільної відповідальності, тоді як умови виступають як визначені критерії, що повинні бути виконані для настання цієї відповідальності в конкретній ситуації. На відміну від підстав, умови цивільної відповідальності Держави можуть включати в себе не лише об'єктивні фактори, як-от шкода чи порушення зобов'язань, а й суб'єктивні елементи, такі як вина.

На противагу кримінальному праву, для настання цивільної відповідальності Держави не потрібна наявність «повного складу правопорушення», а саме всіх традиційних умов відповідальності: протиправної поведінки, шкоди, причинно-наслідкового зв'язку між протиправною поведінкою та шкодою, вини. Наприклад, існують випадки цивільної відповідальності без вини, у яких діє презумпція вини, відповідно до якої заподіювач шкоди вважається винним доти, доки не доведе зворотне. Подібна особливість цивільної відповідальності породжує чимало дискусій серед вчених-цивілістів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Феномен цивільно-правової відповідальності Держави досліджували такі вітчизняні вчені як Д.В. Кравчук, М. Лещинська-Вьонцек, В.І. Ольшанченко, М.М. Хоменко, О.О. Боярський, І.С. Канзафарова, О.О. Первомайський, Н. Якимчук, О.О. Отрадна, Н. Кузнєцова та інші. Деяким аспектам цивільної відповідальності Держави були присвячені роботи М.М. Фролова, В.Д. Примака, В.П. Присяжнюка, О. Терещенко.

Однак, незважаючи на значну кількість досліджень, які охоплюють, серед іншого, умови цивільної відповідальності Держави за заподіяну шкоду, сучасна цивілістична наука потребує комплексного теоретичного та практичного підходу до вивчення змісту та обсягу умов настання цивільної відповідальності Держави за дії державних органів та дії юридичних осіб, що належать Державі.

Це сприятиме глибшому розумінню правової природи та проблематики поняття «цивільна відповідальність Держави».

Мета дослідження: проаналізувати особливості концепції умов настання цивільної відповідальності Держави за дії державних органів та дії юридичних осіб, що належать Державі, у доктринальному та практичному контексті, що підвищить актуальність та прикладну цінність результатів такого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Традиційно, у цивілістичній науці існує поділ на загальні та спеціальні умови цивільної відповідальності. До загальних дослідники відносять 1) протиправну поведінку, 2) шкоду, 3) наявність причинно-наслідкового зв'язку між протиправною поведінкою та заподіяною шкодою, 4) вину завдавача шкоди. Така класифікація є універсальною та не враховує всіх особливостей цивільної відповідальності, адже остання, наприклад, може наставати і внаслідок вчинення правомірної дії, що виключає обов'язковість елементу протиправності як традиційної умови юридичної відповідальності. За певних обставин, вина як умова цивільно-правової відповідальності Держави також може визнаватись необов'язковою.

Зазначене пояснює існування спеціальних умов цивільної відповідальності Держави, які є додатковими до загальних та/або властиві лише окремим видам цивільних правопорушень. Так, у постанові від 30.10.2024 у справі 910/4770/22 Верховний Суд у складі Касаційного господарського суду відзначив, що статтями 1173, 1174 Цивільного кодексу України передбачено спеціальні умови настання цивільної відповідальності, які полягають у тому, що для застосування відповідальності за дії посадових осіб та дії органів державної влади наявність їх вини не є обов'язковою. Разом з тим, цими нормами не заперечується необхідність наявності інших елементів складу цивільного правопорушення, які є обов'язковими для доказування у спорах про стягнення збитків. Верховний Суд у складі Касаційного господарського суду наголосив на тому, що необхідною підставою для притягнення органу державної влади до відповідальності у вигляді стягнення шкоди є наявність трьох умов: неправомірність дій цього органу, наявність шкоди та причинний зв'язок між неправомірними діями і заподіяною шкодою [2, п.п. 6.30-6.38].

Таким чином, у контексті настання цивільної відповідальності Держави за шкоду, завдану державними органами та юридичними особами, що належать Державі, можуть мати місце спеціальні умови. Це спричинено особливостями суб'єктного складу заподіювачів шкоди (державний орган, посадові особи, тощо) та публічно-правовою природою ролі Держави.

Щодо загальних умов настання цивільної відповідальності Держави, то кожна з них вимагає детального наукового дослідження.

Згідно з широким визначенням Д.В. Кравчук, *протиправною поведінкою* є будь-яке діяння, яке спричинило порушення суб'єктивних прав особи, заподіяння шкоди її майновим або особистим немайновим інтересам, що особа була неуповноважена на заподіяння шкоди [1, с. 102]. Диспозитивний характер цивільного права зумовлює обставини, за яких поведінка не буде вважатись протиправною, якщо суб'єкт цивільних правовідносин самостійно обирає варіант поведінки, який прямо не заборонений в законі або якщо положеннями договору не передбачено інше.

Проаналізувавши сучасні наукові думки та тенденції правозастосування, я вважаю, що протиправність у контексті цивільно-правової відповідальності Держави за дії державних органів та дії юридичних осіб, що належать Державі, варто розуміти широко, а саме, як будь-які дії чи бездіяльність державних органів та юридичних осіб, що належать Державі, які заподіюють шкоди майну або особі та створюють перешкоди для виконання Державою свого обов'язку, передбаченого, зокрема, у статті 3 Конституції України, згідно з якою «*Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави*» [3].

Варто зауважити, що протиправність хоча і є найбільш імовірною, але не є виключною та всеохоплюючою умовою цивільно-правової відповідальності Держави. До особливостей останньої можна віднести те, що в окремих випадках така може наставати і внаслідок заподіяння шкоди *правомірними діями* державних органів, у силу приписів пункту 4 статті 1166 Цивільного кодексу України [4] та в спеціально передбачених законодавством випадках.

Важливим у визначенні умов цивільно-правової відповідальності Держави є поняття *шкідливого наслідку юридично значимої поведінки*, тобто самої шкоди. Так, шкода є родовим поняттям, яким у доктрині цивільного права прийнято вважати зменшення того чи іншого особистого та майнового блага, що охороняється законом. І.С. Канзафарова визначає шкоду, як термін, що застосовується для визначення наслідків правопорушення [5, с. 243]. На нашу думку, подібне вузьке тлумачення шкоди лише як наслідку протиправного діяння є недоцільним у контексті цивільної відповідальності, адже остання може бути зумовлена випадками шкоди, заданої правомірними діями.

На особливу увагу заслуговує питання відшкодування Державою моральної шкоди, завданої діями державних органів. Правовою основою для такого відшкодування є, зокрема, положення

статті 56 Конституції України, згідно з якою кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень [3].

Варто зазначити, що цивільне законодавство України не передбачає презумпцію наявності моральної шкоди, зокрема у випадках незаконних дій державних органів та юридичних осіб, що належать Державі, адже наявність такої шкоди не визнана прямим наслідком кожної протиправної поведінки. Проте, на мою думку, така презумпція могла б позитивно вплинути на практику правозастосування та нормотворчий процес, адже вона б допомагала «збалансувати» участь Держави, як публічно-правового суб'єкта, у правовідносинах відшкодування шкоди, завданої внаслідок протиправних дій/бездіяльності державних органів та юридичних осіб, що належать Державі. Справа в тому, що Держава є суб'єктом підвищеної влади по відношенню до інших учасників цивільних правовідносин, а тому презумпція наявності моральної шкоди цілком вірогідно могла б стримувати Державу в особі її органів та підконтрольних юридичних осіб від зловживання своїм становищем, недобросовісного виконання своїх обов'язків, тощо. Зазначена презумпція призвела б до зниження порогу цивільної відповідальності Держави і, тим самим, мала б не тільки ефективну компенсаторну спрямованість, а й слугувала б превентивним фактором порушень цивільних прав та інтересів з боку державних органів та їх посадових осіб та юридичних осіб, що належать Державі.

Варто наголосити, що між шкодою (майновою, моральною) та юридично значимою поведінкою (правомірною чи неправомірною) існує нерозривний зв'язок. Це дозволяє зробити важливий висновок про те, що шкода є безпосереднім наслідком дій чи бездіяльності особи. Така пов'язаність вказує на те, що цивільна відповідальність завжди виникає через конкретний результат — завдання шкоди. Зважаючи на це, деякі науковці, серед яких і автор цієї статті, вважають шкоду не тільки умовою, а й єдиною універсальною правовою підставою для настання цивільної відповідальності Держави.

Причинно-наслідковий зв'язок між юридично значимою поведінкою та шкодою є обов'язковою умовою настання цивільно-правової відповідальності. Такий зв'язок полягає в тому, що шкода була завдана саме внаслідок певного діяння (протиправного чи правомірного). Зазначаючи про необхідність наявності причинного зв'язку як обов'язкової умови настання цивільної відповідальності, національні суди України виходять з поняття «безпосередність» та «об'єктивність» причинно-наслідкового зв'язку. Так, Верховний Суд у складі Касаційного цивільного суду у своїй постанові від 20 січня 2021 року у справі № 197/1330/14-ц зазначив, що до уваги не повинна братись проста послідовність обставин. Саме тому, шкода, заподіяна особі і майну громадянина або заподіяна майну юридичної особи, підлягає відшкодуванню в повному обсязі особою, яка її заподіяла, за умови, що дії останньої були неправомірними, між ними і шкодою є безпосередній причинний зв'язок та є вина зазначеної особи. На думку Верховного Суду об'єктивний причинний зв'язок як умова настання відповідальності виконує функцію визначення об'єктивної правової межі відповідальності за шкідливі наслідки протиправного діяння [6].

Таким чином, українські суди виходять з розуміння, що така шкода не повинна бути віддаленою або випадковою, а має бути прямим результатом певної поведінки. У той же час, причинний зв'язок є об'єктивним, тобто існує незалежно від свідомості людини, та конкретним адже може бути встановлений тільки з врахуванням конкретних обставин, а не абстрактно.

Значний інтерес та наукові дискусії викликає *вина* як умова цивільно-правової відповідальності Держави. З позиції психології під виною розуміють психічне ставлення особи до її протиправної поведінки та її результату [5, с. 272]. Однак Держава є специфічним суб'єктом цивільної відповідальності, якому природньо невластива здатність моральної оцінювати чи усвідомлювати свої дії чи дії своїх органів. Це зумовлює особливості кваліфікації вини у контексті притягнення Держави до цивільної відповідальності.

Цікавою є думка В.І. Ольшанченка, котрий пояснює здатність Держави Україна чи державних органів «мати суб'єктивне відношення до певних обставин дійсності» через концепцію представництва, згідно з якою вина фізичної особи, відповідальної за безпосереднє формування волі юридичної особи, і її втілення в акті волевиявлення екстраполюється на суб'єктивне відношення такої особи до відповідних обставин правової реальності, що впливають на її цивільно-правову відповідальність, яка, у свою чергу, екстраполюється на суб'єктивне ставлення Держави Україна до відповідних обставин. Іншими словами в силу того, що ані Держава Україна як учасник цивільних правовідносин, ані орган державної влади – юридична особа публічного права, що діє в її інтересах, не наділені свідомістю, а також власною автономною волею, їх свідомість і воля формуються відповідними фізичними особами в межах їх повноважень [7, с. 97-98].

Поряд з концепцією екстраполяції вини існує концепція цивільної відповідальності Держави без вини. Так, в окремих випадках цивільна відповідальність Держави може наставати незалежно від того, чи мала місце вина фактичного завдавача шкоди, що є, наприклад, додатковим тягарем, який виникає з права власності на джерела підвищеної небезпеки. Зокрема, частиною 1 статті 72 Закону «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» обов'язок з відшкодування ядерної шкоди кваліфікується як відповідальність, яка визнається абсолютною, тобто такою, яка настає незалежно від вини оператора [8], і згідно зі статтею 10 Закону України «Про цивільну відповідальність за ядерну шкоду та її фінансове забезпечення» може покладатись на Державу [9].

У сучасній доктрині цивілістики ставлення до цивільної відповідальності без вини є досить неоднозначним. До прикладу, І.С. Канзафарова вважає, що принцип цивільної відповідальності без вини є порушенням принципу рівності суб'єктів і принципу справедливості, які є одними із основних принципів цивільного права [5, с. 162].

На мою думку, існування концепції цивільно-правової відповідальності без вини є виправданим у випадках, коли наявні специфічний суб'єкт (державний орган, Держава) чи об'єкт (дії або бездіяльність щодо якого можуть завдати руйнівної шкоди) цивільних правовідносин, або за умови специфічного виду самих цивільних правовідносин (зберігання, перевезення тощо). За таких обставин першочерговим і основним завданням притягнення до цивільної відповідальності є відшкодування завданої шкоди (компенсаторна функція цивільно-правової відповідальності), а не каральна.

Висновки. Встановлено, що настання цивільної відповідальності Держави за дії державних органів та дії юридичних осіб, що належать Державі, може потребувати, окрім звичайних загальних умов, а саме: 1) протиправна поведінка, 2) шкода, 3) причинно-наслідковий зв'язок між протиправною поведінкою та шкодою, 4) вина, – також і спеціальних умов. Такі обставини зумовлені 1) особливостями правової природи цивільної деліктоздатності Держави, яка окрім цивільних обов'язків є носієм гарантій справедливої компенсації, а також 2) обставинами спеціальних деліктів, які створюють додаткові перешкоди для захисту цивільних прав та інтересів суб'єктів цивільних правовідносин.

З проведеного дослідження слід також зробити висновок, що Держава може нести відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дій чи бездіяльності її органів, незалежно від наявності чи відсутності вини останніх у конкретному випадку. Поряд з цим, у спеціально передбачених законом випадках цивільна відповідальність Держави може наставати внаслідок шкоди, завданої правомірними діями державних органів, що також виключає наявність вини останніх. Такий підхід покликаний забезпечити справедливість захисту прав та інтересів осіб у межах функціонування правової держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кравчук Д.В. Цивільно-правова відповідальність держави за шкоду, заподіяну приватним особам: дис. ... док. Філософії: 081 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2020. 181 с.
2. Постанова Верховного Суду у складі Касаційного господарського суду Великої Палати Верховного Суду. 30.10.2024. Справа № 910/4770/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123012274> (дата звернення 10.03.2025).
3. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 03.03.2025).
4. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 03.03.2025).
5. Канзафарова І.С. Теоретичні основи цивільно-правової відповідальності в Україні : дис. ... док. юрид. наук: 12.00.03 / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Київ. 2007. 453 с.
6. Постанова Верховного Суду у складі Касаційного цивільного суду. 20.01.2021. Справа № 197/1330/14-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94417635> (дата звернення: 10.03.2025).
7. Ольшанченко В.І. Цивільно-правова відповідальність держави Україна перед суб'єктами підприємницької діяльності: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків, 2021. 241 с.
8. Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку: Закон України від 08.02.1995 № 39/95-ВР. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/39/95-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 10.03.2025).
9. Про цивільну відповідальність за ядерну шкоду та її фінансове забезпечення: Закон України від 13.12.2001 № 2893-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2893-14#Text> (дата звернення: 10.03.2025).

УДК: 347.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.38>

ІНСТИТУТ СЕКРЕТНИХ ВІНАХОДІВ У США: ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

Копил Я.В.,

аспірант Науково-дослідного інституту

інтелектуальної власності

НАПрН України

ORCID:0009-0000-5208-2624

Копил Я.В. Інститут секретних винаходів у США: досвід для України.

У статті здійснено аналіз правового регулювання секретних винаходів у Сполучених Штатах Америки (далі – США). Вказана країна має значний досвід у цій сфері, означений правовий інститут розвивається з часів Першої світової війни (з 1917 року), показано стан та тенденції прийняття наказів щодо секретності винаходів. Досліджено основні положення Закону про дотримання секретності у винахідництві 1951 року та Керівництва з процедури патентної експертизи США. Виявлено переваги та недоліки системи засекречування та розсекречування винаходів у США. Проаналізовано позиції американських дослідників щодо предмету дослідження. Регулювання секретних винаходів у США є ретельно продуманим, відображає динамічний розвиток вказаного правового інституту. Здійснено аналіз судової практики, встановлено, що остання може бути дієвим механізмом отримання винахідниками грошової компенсації за засекречування Урядом США винаходу. Водночас, кількість позитивних судових рішень є незначною, наведено приклади, коли винахіднику було відмовлено судом у здійсненні відшкодування. Виявлено, що американське законодавство визначає три типи наказів про збереження секретності винаходів, особливої уваги заслуговує I тип, який за своєю суттю є формою експортного контролю. Проаналізовано положення законодавства США щодо щорічного перегляду рішення про засекречування винаходів. Здійснено порівняння означених правових інститутів в Україні та США, зважаючи на Закони України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», «Про державну таємницю» та сформувано пропозиції щодо вдосконалення вітчизняного законодавства. Пропоновані зміни мають важливе практичне значення, особливо в умовах війни, оскільки можуть запобігти патентній міграції, сприяти винахідницькій активності в Україні. Особливої уваги заслуговують положення Закону про дотримання секретності у винахідництві (англ. Invention Secrecy Act of 1951) у частині втрати права на винахід через несанкціоноване розголошення, а також щодо наявності дискретності у різних відомствах щодо регулювання секретних винаходів.

Ключові слова: секретний винахід, США, патентування, розсекречування, компенсація, інтелектуальна власність, промислова власність, державна таємниця, грошова компенсація.

Kopyl Y.V. Institute of secret inventions in the USA: experience for Ukraine.

The article analyses the legal regulation of secret inventions in the United States of America (hereinafter - the USA). This country has considerable experience in this area, this legal institution has been developing since the First World War (since 1917), and the status and trends in the adoption of Secrecy Orders of inventions are shown. The main provisions of The Invention Secrecy Act of 1951 and the Manual of Patent Examining Procedure are studied. The shortcomings of the system of classification and declassification of inventions in the United States are identified. The author analyses the positions of American researchers on the subject matter of the study. The regulation of secret inventions in the USA is carefully thought out and reflects the development of this legal institution. The author analyses the case law and establishes that the latter can be an effective mechanism for inventors to receive monetary compensation for the classification of an invention by the U.S. Government. At the same time, the number of positive court decisions is insignificant, and examples are given where the court denied the inventor compensation. It is found that USA law defines three types of orders to maintain the secrecy of inventions, with special attention being paid to the first type of order to maintain secrecy, which is essentially a form of export control. The author analyses the provisions of USA legislation on annual review of the decision to classify inventions. The author compares these legal institutions in Ukraine and in the USA, taking into account the Laws of Ukraine 'On Protection of Rights to Inventions and Utility Models' and 'On State Secrets', and formulates proposals for improving national legislation. The proposed amendments are of great practical importance, especially in times of war, as they can prevent patent migration and promote inventive activity in Ukraine. Particularly noteworthy are the

provisions of the Invention Secrecy Act of 1951 regarding the loss of the right to an invention due to unauthorised disclosure, as well as the discretion of different agencies to regulate secret inventions.

Key words: secret invention, USA, patenting, declassification, compensation, intellectual property, industrial property, state secret, monetary compensation.

Постановка проблеми та її актуальність. Питання національної безпеки, можливість забезпечення реального державного суверенітету та економічного зростання, поширення впливу завжди були та залишаються стратегічними напрямками для кожної держави світу незалежно від ступеня її розвитку та міжнародних позицій. Забезпечення означених цілей досягається здійсненням комплексних заходів, серед яких розвиток наукового та промислового потенціалу, винахідницької активності та втілення в життя отриманих результатів.

Сполучені Штати Америки (далі – США) займають передові позиції в побудові економіки знань, мають потужні збройні сили та гідний рівень на міжнародній арені. Все це, вочевидь, не було б можливим без потужної економіки. Україні ж необхідно і надалі розбудовувати реальний суверенітет, покладатись лише на свої сили, що потребує мобілізації не лише потужностей, але й інвентаризувати та застосувати досвід минулого для руху вперед.

Вважаємо, що саме синергія наукової бази, наявні виробничі спроможності, реальний інтерес та підтримка держави можуть дати Україні інноваційний поштовх. Удосконалення інституту секретних винаходів (особливо щодо механізмів розсекречування та комерціалізації) шляхом вивчення та запозичення досвіду США може мати важливе значення у середньостроковій перспективі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Практичні аспекти сучасного стану інституту секретних винаходів в Україні відображені у працях Г.О. Андроська, В.В. Кулика, Н.Б. Москалюк, І.В. Новосельської, Л.І. Роботягової, С.П. Филь, Р.С. Филь та інших дослідників. В США наукові дослідження означеному правовому явищу відображені у працях Gregory Saltz, Jonas Anderson, Sabing H. Lee та інших. Попри наявність ґрунтовних досліджень, відсутні наукові праці, які були б присвячені порівнянню інститутів секретних винаходів в Україні та США.

Мета статті: проаналізувати стан правового регулювання інституту секретних винаходів у США, правозастосовну практику, порівняти їх з вітчизняним та виявити досвід, який Україна може запозичити та застосувати на практиці.

Виклад основного матеріалу. Правовий інститут секретних винаходів у США є багатогранним явищем, яке розвивається, навколо якого постійно тривають наукові дискусії та яке, вочевидь, має важливе значення для держави.

У науковій літературі США є численні дослідження, присвячені історії розвитку інституту секретних винаходів, аналіз яких дає змоги дійти висновку, що практика засекречування секретних винаходів у США має довгу історію, бере свій початок за часів Першої світової війни та була остаточно унормована Законом про дотримання секретності у винахідництві (далі – Закон) 1951 року.

Означений вище Закон ґрунтується на основі закону 1917 року, який втратив чинність після завершення Першої світової війни, та дія якого була відновлена у 1940 році [1, с. 22]. У подальшому, у 1940 році було ухвалено Public Law 700, яким було відновлено програму засекречування винаходів, що була запроваджена згідом вище законом 1917 року. Цим правовим актом було передбачено можливість видання наказів про засекречування винаходів у патентних заявках і відкладення видачі патенту на необхідний термін, передбачалась можливість отримання компенсації заявником, закріплювались заходи покарання та санкції до порушників вказаних наказів про секретність. Важливо також відмітити, що Відомство США з патентів та торговельних марок (USPTO) створило спеціальний підрозділ для здійснення оцінки секретності [2, с. 4].

Наприклад, досліджено, що під час Другої світової війни Відомство США з патентів та торговельних марок наказало заявникам на патенти зберігати в таємниці винаходи в більш ніж 11 000 патентних заявок. Слушними є висновки, що «обов'язкова секретність винаходу зменшила подальші винаходи та обмежила комерціалізацію, але, як частина політики безпеки, яка діяла під час війни, вона, здається, була ефективною для того, щоб утримувати чутливу технологію від громадськості», та що «у сукупності результати свідчать про те, що обов'язкова політика секретності має наслідки, які слід порівняти з проблемами безпеки» [3].

Станом на 2024 рік загальна кількість чинних наказів про збереження секретності у США становить 6471. Зауважимо, що з року у рік їх кількість зростає: 2020 рік – 5915, 2021 рік – 5976, 2022 рік – 6057, 2023 рік – 6155 [4].

Варто наголосити, що на відміну від США, в Україні достеменно невідома кількість вітчизняних секретних винаходів. Навіть орієнтовна.

Як зазначають експерти «по суті, суперечка щодо секретності винаходу полягає не в тому, що її слід скасувати, а в тому, що потрібно припинити її надмірне використання. У найкращому ви-

падку урядові установи виявляють обережність і накладають накази про секретність патентів, які становлять навіть найменшу загрозу національній безпеці. У гіршому випадку бюрократи бездумно вводять накази про секретність, а потім забувають про них, тому що це простіше, ніж ретельно розглядати наслідки того, що нові технології стають публічними. У будь-якому разі, потенційно корисна чи навіть революційна інформація приховується від громадськості, і єдиний вихід — просити Уряд її переглянути» [5].

Аналізуючи нормативно – правове регулювання секретних винаходів у США зазначимо таке. Патентний закон США (далі – Патентний закон) складає 35 розділ Великого Зводу законодавства США. Глава 17 означеного 35 розділу Великого Зводу законодавства США має назву «Секретність деяких винаходів та подання заявок у зарубіжні країни» (кодифікований Закон про дотримання секретності у винахідництві 1951 року) [6].

Положеннями параграфу 181 глави 17 Патентного закону встановлено дві процедури, коли може бути виданий наказ про збереження секретності винаходу:

якщо публікація або розкриття шляхом публікації заявки або видачі патенту на винахід може завдати шкоди національній безпеці та має для Уряду майновий інтерес;

інша процедура стосується випадку, коли таке розкриття не має для Уряду майнового інтересу. В такому разі необхідним є отримання підтвердження від керівника відповідного міністерства чи відомства.

Означеною нормою також передбачено, що не може бути видано наказ про засекречування винаходу і затримку публікації заявки або видачі патенту на винахід на строк більше одного року. Встановлено щорічний перегляд рішення про засекречування, а також особливості дії наказів про засекречування на період воєнного чи надзвичайного стану. Передбачена можливість скасувати будь-який наказ після повідомлення керівників департаментів та керівників відомств, які видали наказ, про те, що публікація або розкриття винаходу більше не вважається таким, що завдає шкоду національній безпеці [6].

Тобто, на практиці може виникнути ситуація, коли секретний винахід може бути засекречений на невизначений строк, адже хоча і передбачено щорічний перегляд рішення про засекречування, однак не визначено граничну кількість разів такого продовження.

Заслугує на увагу позиція, висловлена у одному з комплексних досліджень, про те, що навіть у разі видання наказу про засекречування, державні установи продовжують мати доступ до інформації про винахід, а тому логічно, що режим секретності не порушить потік наступних винаходів, що походять від вказаних організацій. Тобто, скрізь, де накази про засекречування не перешкоджають розкриттю знань, не спостерігається зменшення кількості наступних винаходів [7, с. 29-30]. Практично мова йде про секретний рівень техніки.

Американське законодавство передбачає також втрату права на винахід через несанкціоноване розголошення. Положеннями параграфу 182 глави 17 Патентного закону передбачено, що винахід, розкритий у заявці на патент, що підпадає під дію наказу, виданого відповідно до параграфу 181, може вважатися відмовленим (втраченим), якщо Уповноважений з питань патентів встановить, що цей винахід було опубліковано або розголошено з порушенням такого наказу, або що заявка на патент була подана в іноземній державі винахідником, його правонаступниками, цесіонаріями, законними представниками чи будь-ким, хто діє за домовленістю з ними, без згоди Уповноваженого з питань патентів. Втрата права на винахід вважатиметься такою, що відбулася на момент порушення. Уповноважений з питань патентів не може надати згоду на подання заявки за кордоном без узгодження з керівниками департаментів та головними посадовими особами агентств, які ініціювали видання наказу про секретність. Рішення про втрату права на винахід означатиме позбавлення заявника, його правонаступників, цесіонаріїв чи законних представників, або будь-кого, хто діє за домовленістю з ними, всіх претензій до уряду США щодо такого винаходу [6].

Вважаємо, що має сенс розглянути можливість впровадження аналогічної норми права до вітчизняного законодавства. Вказане має передусім практичний сенс: починаючи з 2022 року з'явилась значна кількість винаходів, передусім у сфері оборонно-промислового комплексу, удосконалення яких вочевидь може здійснюватися і в подальшому, і цілком, ймовірно за рахунок партнерів.

Таким чином, Закон про дотримання секретності у винахідництві зробив практику засекречування патентів постійною. Відповідно до цього закону оборонні відомства мають представляти до Відомства США з патентів та торговельних марок секретний список «чутливих» технологій у форматі «Списку перегляду категорій патентної безпеки». Рішення про засекречування нових винаходів здійснюється оборонними відомствами, а саме армією США, військово-морським флотом США, Повітряними силами США, Агентством національної безпеки, міністерством енергетики США, NASA та міністерством юстиції США [8].

Важливо, що законодавством США передбачено чіткий механізм отримання компенсації за засекречування винаходу, передбачений параграфом 183 глави 17 Патентного закону. Вказаною нормою встановлено позасудовий та судовий порядок отримання компенсації з відшкодування шкоди, завданої відповідним наказом про засекречування та/або використання його Урядом внаслідок такого розкриття [6].

У США можливим є використання двох механізмів отримання компенсації винахідником: «(а) від адміністративного органу з подальшим судовим розглядом після того, як патентна заявка буде визнана прийнятною; або (б) безпосередньо в суді після видачі патенту. За обома варіантами позов може бути поданий у будь-який час протягом шести років після видачі патенту. Закон також передбачає два види відшкодування збитків: «один - за шкоду, заподіяну наказом про збереження секретності» («вимога про відшкодування збитків»), а інший - за використання Урядом інформації, отриманої в результаті розкриття заявником («вимога про використання»» [9, с. 80].

Не менш важливо, що параграф 184 глави 17 Патентного закону визначає порядок подання заявки в іноземній державі, та серед, іншого встановлює детальний механізм, що сприяє запобіганню розголошення інформації, яка має значення для національної безпеки [6]. Параграф 185 глави 17 Патентного закону визначає неможливість отримання патенту США особою, яка без дотримання вимог параграфу 184 глави 17 Патентного закону подали або дали згоду чи сприяли створенню іншою особою заявки в іноземній країні на отримання патенту чи реєстрації корисної моделі, промислового зразка чи моделі щодо винаходу. Патент США, виданий такій особі, її спадкоємцям, правонаступникам або законним представникам, є недійсним, якщо тільки не вдалося отримати таку ліцензію через помилку, і патент не розкриває об'єкт в рамках параграфу 181 [6].

Положеннями параграфу 186 глави 17 Патентного закону передбачена відповідальність за розголошення відомостей щодо об'єкту патентного права (винаходу, корисної моделі, промислового зразка), видачу патенту на який було відмовлено відповідно до параграфу 181 вказаної глави 17 Патентного закону, а також подання до будь-якої іноземної країни заявки на винахід чи реєстрацію корисної моделі, промислового зразка, зроблених у США, у вигляді штрафу у розмірі не більше ніж 10 000 доларів США або позбавлення волі на строк не більше двох років, або застосування обох санкцій [6].

Тобто, законодавство у США також враховує питання національної безпеки, що стосується секретних винаходів безпосередньо у Законі. Зважаючи на безпекову ситуацію, задля захисту національних інтересів доцільним є упровадження аналогічної норми до ст. 39 Закону України «Про державну таємницю», Кодексу України про адміністративні порушення та Кримінального кодексу України.

Положеннями параграфу 188 глави 17 Патентного закону визначена певна дискретність щодо видання правил та положень, які стосуються регулювання секретних винаходів, комісією з атомної енергії, міністром оборонного відомства, керівником відповідного відомства чи урядового агентства, міністром торгівлі [6].

Зауважимо, що американські дослідники всебічно вивчають інститут секретних винаходів, проводять його порівняння з інститутом комерційної таємниці. Серед переваг захисту прав через механізми, передбачені для секретних винаходів, наводять підвищення рівня конкуренції за інноваційні ідеї, зниження навантаження на адміністративні органи та стимулююче значення [10, с. 949–954].

Крім вказаного вище, заслуговують на увагу система та інструменти Керівництва з процедури патентної експертизи, особливо розділ 100 «Секретність, доступ, національна безпека та іноземна реєстрація». Зокрема, безпосередньо питанню секретних винаходів та аспектам національної безпеки присвячений розділ 115 «Розгляд заяв з питань національної безпеки та майнових прав», 120 «Накази про секретність», 121 «Обробка заявок згідно з розпорядженням про секретність та/або з маркуванням національної безпеки», 130 «Розгляд справ про накази про секретність», 140 «Іноземні ліцензії на реєстрацію» [11].

Керівництво з процедури патентної експертизи у розділі 120 визначає три типи наказів про секретність, кожен з яких має різну сферу застосування [11]. Зокрема, I тип має назву «Наказ про секретність та дозвіл на подачу документів за кордон у певних країнах» та є за своєю суттю формою експортного контролю; II тип має назву «Наказ про секретність та дозвіл на розкриття секретної інформації» та стосуються патентних заявок, які містять секретну або іншу інформацію, що підлягає засекречуванню, і які подаються заявниками, що вже мають угоду про безпеку з Міністерством оборони; III тип має назву «Загальний тип наказу» використовується там, де інші типи наказів не застосовуються, включаючи накази, видані за вказівкою інших відомств, окрім Міністерства оборони та є найбільш дискусійним, адже має потенціал для урядових зловживань, зважаючи на можливість відомств скористатись наданими їм правами [11; 12, с. 221–222].

Особливої уваги заслуговує I тип наказу, які видаються відповідно до Директиви Міністерства

оборони США 5230.25, яка впливає з параграфу 130 розділу 10 Зводу законів США і діє як форма експортного контролю. Директива дозволяє Міністерству оборони запобігати розголошенню технічних даних, що стосуються військового або космічного застосування, якими володіє Міністерство оборони, якщо ці дані підпадають під дію ITAR (прим. The International Traffic in Arms Regulation) або EAR (прим. Export Administration Regulations) і не можуть бути законно експортовані без урядового схвалення, дозволу або ліцензії. На відміну від інших наказів, накази типу I стосуються лише тих заявок, які містять незасекречену інформацію. Крім того, накази типу I видаються лише на запит Міністерства оборони [12, с. 221].

Вказана норма права є важливою, адже закріплює конкретні механізми, що унормовують питання експортного контролю. Вважаємо, що доцільним є імплементація подібної норми і в Україні задля унеможливлення маніпуляцій окремих посадових осіб, та напрацювання відповідних підзаконних актів, спрямованих на виконання Закону України «Про державний контроль за міжнародними передачами товарів військового призначення та подвійного використання».

Важливо, що у разі, якщо Уряд США не має майнового інтересу у винаході, патентні заявки одразу надсилаються до Відділу ліцензування та експертизи Групи адміністрування спеціальних законів Відомства США з патентів та торговельних марок США, яку зазвичай називають Групою 220 та яка здійснює так звану «перевірку секретності» [12, с. 218-219]. Вважаємо, що цей досвід може бути корисним для України, адже дасть змогу сформувати сталу практику щодо засекречування винаходів.

Порівнюючи 35 розділ Великого Зводу законодавства США з аналогічними положеннями Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» [13] зауважимо, що деякі з них доцільно застосувати у вітчизняному законодавстві.

Так, положеннями Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» не передбачена можливість матеріальної компенсації автору секретного винаходу (корисної моделі) за рішення про засекречування. Частина третя статті 28 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» лише передбачає, що володілець патенту на секретний винахід (секретну корисну модель) має право на одержання від державного органу, визначеного Кабінетом Міністрів України, грошової компенсації на покриття витрат за сплату зборів, передбачених цим Законом; спори щодо розмірів і порядку виплати грошової компенсації вирішуються у судовому порядку [13]. Тобто, доцільним є напрацювання чіткого механізму, щоб заявник на винахід чітко усвідомлював послідовність своїх дій задля отримання справедливої винагороди за результати своєї інтелектуальної діяльності.

Вважаємо, що положення параграфу 181 глави 17 Патентного закону щодо чітко встановленої періодичності перегляду необхідності збереження секретності винаходу доцільно імплементувати до вітчизняного законодавства. Це дозволить убезпечити об'єкти винаходу від застарівання, дасть можливість винахідникам комерціалізувати результати інтелектуальної діяльності та, що особливо важливо у вітчизняних реаліях, стане запобіжником для захисту прав інтелектуальної власності через механізми передбачені, для комерційної таємниці.

Аналізуючи судову практику, предметом якої є зміна ступеня секретності, розсекречування винаходу або ж інші спори, пов'язані з секретними винаходами, зауважимо, що не вдалось встановити такі спори в Україні, оскільки подібні дані не доступні у відкритих джерелах.

На противагу вітчизняній практиці, беручи до уваги наявність більш досконалих механізмів, іноземні джерела містять дані про судові справи у США, які стосуються секретних винаходів. Водночас зауважимо, що судові рішення, згідно яких винахідники домоглися б компенсації за засекречування їх винаходу, в США не є поширеним явищем.

Відомим є судовий процес подружньої пари Будиміра і Десанки Дамняновичів, які хотіли запатентувати метод розпилення рідини із задньої частини літака, що за їхньою заявою, призведе до плутанини зенітних систем озброєння. У 2009 році Відомство США з патентів та торговельних марок видало наказ про секретність і винахідники розпочали адміністративний процес отримання компенсації. Повітряні сили затягнули свою відповідь на їхній запит про компенсацію, Дамняновичам знадобилося п'ять років зусиль, щоб вичерпати свої можливості. У 2014 році винахідники звернулися до суду, стверджуючи, що Закон про дотримання секретності у винахідництві порушує Першу та П'яту поправки (прим. Конституції США). Уряд США, у свою чергу, скасував секретність і вдався до припинення справи. У 2015 році Дамняновичі у судовому процесі успішно отримали компенсацію у сумі 63 000 доларів [14; 15].

У контексті судової практики, варто також вказати на невдалу судову практику винахідників у США, яким не вдалось домогтись компенсації від Уряду США за засекречування. Наприклад, інженеру Джеймсу Лініку було відмовлено судом та зазначено, що винахідник надав докази яскравої ідеї, але «не надав доказів цінності ідеї» [14].

Важливо, що судові процеси в США щодо отримання компенсації за збитки, завдані наказом про засекречування, можуть бути доволі тривалими у часі. Так, у 1947 році криптоаналітик Вільям Фрідман подав прохання про зняття наказу про засекречування з однієї з винайдених ним, але не запатентованих шифрувальних машин M-228. Після того як йому було відмовлено в проханні, Фрідман подав до суду на федеральний уряд та у подальшому лише у 1956 році виграв судовий процес та отримав компенсацію у розмірі 100 тисяч доларів. У 1964 році Конгрес США виплатив компенсацію колезі Фрідмана Френку Роулету у розмірі 100 тисяч доларів як часткову компенсацію за його секретні винаходи [16, с. 254-255].

Заслужують на увагу пропозиції щодо тривалості дії розпоряджень про засекречування. Як пропонує Sabin H. Lee «... для тих винаходів, які, за прогнозами Уряду, завжди можуть завдати шкоди національній безпеці, доцільно запровадити безстроковий режим секретності. Постійний режим секретності вигідний для винахідників, оскільки він усуває будь-які сумніви в тому, що колись вони зможуть використати свої винаходи. Це також дозволяє винахідникам негайно отримати компенсацію за накладення такого наказу.» [17, с. 410].

Слушним є акцент, зроблений Андрощуком Г.О. на тому, що у США в особливих випадках можуть заборонити проводити експертизу по суті (кваліфікаційну експертизу) заявки на секретні винаходи, щоб не розширювати коло осіб, допущених до відомостей про винахід [18, с. 32].

Положеннями частини 1 статті 27 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» передбачено, що володілець патенту на секретний винахід (корисну модель) має право внести відповідному Державному експерту пропозицію про розсекречування винаходу (корисної моделі) чи зміну встановленого ступеня секретності. Державний експерт у цьому випадку повинен розглянути пропозицію і дати письмову відповідь протягом місяця від дати одержання пропозиції [13].

Вважаємо, що пропозиції, запропоновані вище Sabin H. Lee доцільно запровадити до вітчизняного законодавства, адже це дасть змогу прибрати очікування у вітчизняних винахідників, та користуючись напрацюваннями, продовжити подальші роботи щодо створення нових розробок. Крім того, вважаємо за необхідне запровадити щорічний перегляд терміну засекречування винаходів.

Зауважимо, що відповідно до частини 1 статті 37 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» будь-яка особа має право запатентувати винахід (корисну модель) в іноземних державах за умови попереднього подання заявки на винахід (корисну модель) до НОІВ та ненадходження до цієї особи протягом трьох місяців від дати подання зазначеної заявки повідомлення про віднесення заявленого винаходу (корисної моделі) до державної таємниці. За клопотанням заявника йому надсилається повідомлення щодо можливості патентування винаходу (корисної моделі) в іноземних державах раніше зазначеного строку. За подання клопотання сплачується збір [13].

Однак в Законі України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» відсутня норма права, яка передбачає відповідальність за патентування винаходу без здійснення подання заяви на винахід до НОІВ. З метою надання пріоритету національним інтересам та унеможливлення витоку важливих технологій, вважаємо за доцільне передбачити відповідальність за вчинення таких дій.

Важливо, що Федерація американських вчених та Стівен Афтергуд отримали Список перегляду категорій патентної безпеки (англ. Patent security category review list) через запити на підставі Закону про свободу інформації, які були розсекречені, з детальним описом категорій тем винаходів та концепцій, які Уряд США засекречує відповідно до Закону про дотримання секретності у винахідництві [8; 19].

Відповідно до статті 9 Закону України «Про державну таємницю» Державний експерт з питань таємниць відповідно до покладених на нього завдань визначає підстави та доцільність віднесення до державної таємниці інформації про винаходи (корисні моделі), призначені для використання у сферах, зазначених у частині першій статті 8 цього Закону. Тобто, в Україні відомо лише про сфери у цілому, інформації про винаходи у якій може бути засекречена, у той час як в США відомо і про категорії таких винаходів [20].

Положеннями частини 6 Закону України «Про державну таємницю» передбачено можливість відшкодування за рахунок держави шкоди, завданої особі внаслідок обмеження прав на секретну інформацію або її матеріальні носії шляхом укладення відповідного договору. Вказаною нормою права передбачено, що якщо особа, якій належать права на секретну інформацію або її матеріальні носії, відмовляється від укладення договору чи порушує його, за рішенням суду ця інформація або її матеріальні носії можуть бути вилучені за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості особі, якій належали відповідні права [20]. Водночас, на практиці може виникнути ситуація, коли держава не зможе здійснити виплату за засекречуваний винахід у розмірі який є, на думку винахідника, справедливим. У зв'язку з цим, вважаємо за слушне, за аналогією з практикою США,

передбачити у вітчизняному законодавстві можливість вирішення спору про належний винахіднику розмір відшкодування у судовому порядку.

Висновки. Підсумовуючи викладене вище, можна зробити висновок, що в США інститут секретних винаходів розвивається упродовж тривалого часу, починаючи з часів Першої світової війни. Досліджене законодавство та правозастосовна практика США з означеного питання дає змогу стверджувати про високий рівень розвитку цього правового інституту з наданням пріоритету захисту національних інтересів. Зауважимо, що доцільними є імплементація низки правових норм до вітчизняного законодавства, зокрема, у частині, що стосуються системи та інструментів Керівництва з процедури патентної експертизи, механізмів розсекречування секретних винаходів, отримання відшкодування за засекречування, накладення санкцій за порушення наказів про секретність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Mc Govern, Geoffrey, Maria McColleston, Douglas C. Ligor, Sheng Tao Li, Douglas Yeung, and Laura Kupe. The Role of Intellectual Property in U.S. Homeland Security. Homeland Security Operational Analysis Center operated by the RAND Corporation, 2019. URL: https://www.rand.org/pubs/research_reports/RR3039.html (дата доступу: 11.03.2025).
2. Daniel P. Gross. The Hidden Costs of Securing Innovation: The Manifold Impacts of Compulsory Invention Secrecy. NBER Working Papers 25545, 2019 National Bureau of Economic Research, Inc. URL: <https://ideas.repec.org/p/nbr/nberwo/25545.html> (дата доступу: 11.03.2025).
3. Gross, Daniel P. The Hidden Costs of Securing Innovation: The Manifold Impacts of Compulsory Invention Secrecy (April 12, 2022). Harvard Business School Strategy Unit Working Paper No. 19-090. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3329912 (дата доступу: 11.03.2025).
4. Invention Secrecy Activity (as reported by the Patent&Trademark Office). URL: <https://sgp.fas.org/othergov/invention/stats.html> (дата доступу: 11.03.2025).
5. The U.S. Government's Secret Inventions. URL: <https://slate.com/technology/2018/05/the-thousands-of-secret-patents-that-the-u-s-government-refuses-to-make-public.html> (дата доступу: 11.03.2025).
6. The U.S. Code: Title 35. URL: <https://uscode.house.gov/browse/prelim@title35/part2/chapter17&edition=prelim> (дата доступу: 11.03.2025).
7. de Rassenfosse, Gaétan and Pellegrino, Gabriele and Raiteri, Emilio, Do Patents Enable Disclosure? Evidence from the Invention Secrecy Act (March 26, 2020). URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3561896 (дата доступу: 11.03.2025).
8. Геннадій Андрощук. Секретна інформація і секретні винаходи: аналіз правозастосовної практики США. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/sekretna-informaciya-i-sekretni-vinahodi-analiz-pravozastosovnoyi-praktiki-ssha.html> (дата доступу: 07.03.2025).
9. Locke, Scott. The Invention Secrecy Act: The USPTO as a Gatekeeper of National Security, 2019, IP Theory: Vol. 8: Iss. 1, Article 4. URL: <https://www.repository.law.indiana.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1049&context=ipt> (дата доступу: 11.03.2025).
10. Jonas Anderson Secret Inventions, 26 Berkeley Technology Law Journal, 2011. URL: https://digitalcommons.wcl.american.edu/facsch_lawrev/1111/ (дата доступу: 11.03.2025).
11. Manual of Patent Examining Procedure (MPEP). URL: <https://www.uspto.gov/web/offices/pac/mpep/index.html> (дата доступу: 11.03.2025).
12. Gregory Saltz, Patently Absurd: The Invention Secrecy Order System, 8 Tex. A&M J Prop. L. 211, 2022. URL: <https://doi.org/10.37419/JPL.V8.I2.6> (дата доступу: 11.03.2025).
13. Закон України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-12#Text> (дата доступу: 11.03.2025).
14. Congratulations, Your Genius Patent Is Now a Military Secret. URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2016-06-08/congratulations-your-genius-patent-is-now-a-military-secret> (дата доступу: 11.03.2025).
15. Damnjanovic Et. Al. v. United States Department of The Air Force Et. Al. URL: <https://sgp.fas.org/othergov/invention/damn-settle.pdf> (дата доступу: 11.03.2025).
16. Гребенніков В.В. Історія криптології та секретного зв'язку. Видання друге, виправлене, доповнене, ілюстроване. Ужгород: Ліра, 2012. – 664 с.
17. Lee, Sabing H.. Protecting the Private Inventor under the Peacetime Provisions of the Invention Secrecy Act. Berkeley Technology Law Journal 12 (1997): 345. URL: https://www.btlj.org/data/articles2015/vol12/12_2/12-berkeley-tech-l-j-0345-0412.pdf/ (дата доступу: 11.03.2025).
18. Андрощук Г.О. Інститут секретних винаходів як фактор забезпечення національної безпеки / Г.О. Андрощук // *Наука та наукознавство*. – 2020. № 4. С. 24–43.

19. DoD PATENT SECURITY REVIEW LIST, May 2009 (PDF). Federation of American Scientists. January 1971. Archived (PDF) from the original on August 27, 2021. Retrieved August 30, 2024. URL: <https://sgp.fas.org/othergov/invention/pscri-2009-red.pdf> (дата доступу: 11.03.2025).
20. Закон України «Про державну таємницю». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855-12#n47> (дата доступу: 11.03.2025).

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ МЕДИЧНОЇ ВІЗУАЛІЗАЦІЇ НЕПОВНОЛІТНІХ У США

Менджул М.В.,

*докторка юридичних наук, професорка,
професорка кафедри цивільного права та процесу
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Данюк Л.В.,

*кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри цивільного права та процесу
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Менджул М.В., Данюк Л.В. Правове регулювання медичної візуалізації неповнолітніх у США.

У статті досліджено правові та етичні аспекти медичної візуалізації неповнолітніх у США, зокрема проблематику інформованої згоди, конфіденційності та регуляторної неоднорідності між штатами. Аналізується вплив федерального законодавства на безпеку педіатричних пацієнтів, розглядаються судові прецеденти, що визначають права неповнолітніх у прийнятті медичних рішень.

Виявлено, що сучасні методи візуалізації (наприклад, функціональне МРТ) дозволяють виявляти захворювання на ранніх стадіях, але їхнє використання у педіатрії вимагає перегляду традиційних норм. Доведено необхідність стандартизації навчання медиків із включенням модулів з етики, правових аспектів роботи з неповнолітніми та основ комунікації з підлітками, а також покращення норм про захист персональної інформації неповнолітніх пацієнтів.

Встановлено, що особливої уваги потребують випадки, коли батьки недоступні або недобросовісні, але необхідна обов'язкова участь опікунів у прийнятті рішень. Доведено, що конфіденційність у таких умовах стає «двоаспектною» (з одного боку гарантія нерозголошення інформації батькам спонукає підлітків звертатися за допомогою, з іншого – вона може ізолювати дитину від родини у випадках, коли її безпека потребує колективної підтримки).

Обґрунтовано, що в США регулювання практики медичної візуалізації за участю неповнолітніх ґрунтується на поєднанні федеральних законів і державних стандартів, спрямованих на захист здоров'я та безпеки педіатричних пацієнтів. Окрім правових норм, ключову роль відіграють етичні принципи, зокрема принцип непорушності, який наголошує на униканні шкоди, вимагає від медиків ретельного аналізу ризиків і переваг перед проведенням процедур візуалізації у дітей.

Встановлено, що відсутність єдиного механізму відповідальності та варіативність регулювання ускладнюють уніфіковане впровадження стандартів. Запропоновано гармонізацію правових норм та удосконалення освітніх програм для медиків з урахуванням етичних та соціальних викликів.

Ключові слова: медична візуалізація, неповнолітні, інформована згода, конфіденційність, етика, судові прецеденти, правове регулювання.

Mendzhul M.V., Danyuk L.V. Legal regulation of medical imaging of minors in the USA.

The article examines the legal and ethical aspects of medical imaging of minors in the United States, in particular the issues of informed consent, confidentiality and regulatory heterogeneity between states. The impact of federal legislation on the safety of pediatric patients is analyzed, and judicial precedents that determine the rights of minors in making medical decisions are considered.

It is found that modern imaging methods (for example, functional MRI) allow detecting diseases at early stages, but their use in pediatrics requires a revision of traditional norms. The need for standardizing the training of doctors with the inclusion of modules on ethics, legal aspects of working with minors and the basics of communication with adolescents, as well as improving the norms for protecting the personal information of minor patients, is proven.

It is established that special attention is required in cases where parents are unavailable or unscrupulous, but the mandatory participation of guardians in decision-making is necessary. It is proven that confidentiality in such conditions becomes "two-faceted" (on the one hand, the guarantee of non-disclosure of information to parents encourages adolescents to seek help, on the other hand, it can isolate the child from the family in cases where their safety requires collective support).

It is substantiated that in the USA, the regulation of medical imaging practices involving minors is based on a combination of federal laws and state standards aimed at protecting the health and safety

of pediatric patients. In addition to legal norms, ethical principles play a key role, in particular the principle of inviolability, which emphasizes the avoidance of harm, requires physicians to carefully analyze the risks and benefits before performing imaging procedures in children.

It is established that the lack of a single mechanism of responsibility and the variability of regulation complicate the unified implementation of standards. It is proposed to harmonize legal norms and improve educational programs for physicians, taking into account ethical and social challenges.

Key words: medical imaging, minors, informed consent, confidentiality, ethics, judicial precedents, legal regulation.

Постановка проблеми. Правові засади у сфері регулювання медичної візуалізації неповнолітніх відображають комплексну взаємодію законодавчих норм, етичних принципів та судової практики. З одного боку, метою їх регулювання є захист здоров'я та прав дитини, а з іншого боку – гарантування сучасних тенденцій до визнання автономії неповнолітніх. Наприклад, доктрина «зрілий-неповнолітній» дозволяє окремим підліткам самостійно надавати інформовану згоду на процедури, включаючи діагностичні дослідження (КТ, МРТ) [1; 2]. Це особливо актуально у контексті технологічного прогресу, який, з одного боку, підвищує точність діагностики, а з іншого – загострює питання безпеки (наприклад, ризики опромінення) [3]. Щодо США, то значну роль у регулюванні відіграють федеральні закони, такі як «Закон про здоров'я та безпеку радіаційного опромінення споживачів і пацієнтів» 1981 року, який встановлює обов'язкові стандарти для медичної візуалізації, зокрема щодо мінімізації радіаційного впливу на дітей [3]. Однак регуляторна система не є монолітною: окремі штати мають право вводити додаткові обмеження або розширювати права неповнолітніх. Наприклад, багато американських штатів дозволяють підліткам звертатися за послугами репродуктивного або психічного здоров'я без згоди батьків, що викликає суперечки між прихильниками автономії дитини та прибічниками батьківського контролю [4; 5]. Головний парадокс полягає в тому, що законодавство намагається балансувати між двома цінностями: правом дитини на конфіденційність та обов'язком батьків брати участь у медичних рішеннях, що породжує етичні дилеми щодо того: як вчинити, якщо неповнолітній відмовляється від необхідної процедури візуалізації, а батьки наполягають на її проведенні? чи можна розкрити інформацію про лікування батькам, якщо дитина просить зберегти її в таємниці?

Сучасні методи візуалізації (наприклад, функціональне МРТ) дозволяють виявляти захворювання на ранніх стадіях, але їхнє використання у педіатрії вимагає перегляду традиційних норм. Зокрема, виникають питання: чи достатньо інформована згода неповнолітнього на складні процедури з непередбачуваними наслідками? як враховувати довгострокові ризики опромінення при частому використанні КТ у дітей?

З огляду на це необхідним є питання стандартизації навчання медиків із включенням модулів з етики, правових аспектів роботи з неповнолітніми та основ комунікації з підлітками, а також покращення норм про захист персональної інформації неповнолітніх пацієнтів.

Метою дослідження є аналіз правових та етичних аспектів медичної візуалізації неповнолітніх, а також визначення механізмів гармонізації нормативного регулювання, що сприяють захисту прав пацієнтів та оптимізації безпеки медичних процедур.

Стан наукової розробки. Аналіз існуючих досліджень свідчить, що питання медичної візуалізації неповнолітніх залишається дискусійним у контексті конфіденційності, доступу до послуг та інформованої згоди. Попередні роботи здебільшого акцентували увагу на юридичних аспектах регулювання, тоді як етичні виклики, зокрема питання автономії неповнолітніх у прийнятті медичних рішень, залишаються менш дослідженими. Недостатня увага приділяється проблемі розрізненості правових норм між штатами та відсутності єдиного стандарту відповідальності медичних працівників. Окремі аспекти та ситуації конфлікту між інтересами батьків та дітей щодо медичної інформації, розкриття персональних даних, візуалізації описуються у окремих дослідженнях [6; 7], які також містять аналіз судових спорів, де суди змушені визначати межі найкращих інтересів дитини. Наприклад, у справах, пов'язаних із онкологією, відмова від променевої терапії може мати фатальні наслідки, що змушує медиків шукати рішення через суди [8]. Водночас аналіз правових та етичних аспектів медичної візуалізації неповнолітніх у США проведене не достатньо.

Виклад основного матеріалу. Правове регулювання медичної візуалізації за участю неповнолітніх розвивалося через різноманітні судові справи та законодавчі рамки. Одна знакова справа, яка створила прецедент у сфері отримання медичної згоди для неповнолітніх, – це «Сміт проти Сейблі», винесена Верховним судом Вашингтона в 1967 році. У цій справі брав участь 18-річний позивач Альберт Г. Сміт, який був неповнолітнім та звернувся за вазектомією. Рішення суду стосується доктрини зрілого неповнолітнього, яка дозволяє особам, які не досягли повноліття, самостійно приймати певні медичні рішення, особливо в ситуаціях, коли вони демонструють

достатню зрілість і розуміння наслідків таких рішень [1; 2]. Оскільки суспільні цінності щодо самостійності неповнолітніх змінилися, законодавство також адаптувалося, щоб відобразити ці зміни. Зокрема, для забезпечення стандартів безпеки під час радіологічних процедур було прийнято Закон 1981 року «Про радіаційну безпеку споживачів і пацієнтів», який включає положення, що застосовуються до неповнолітніх [3]. Цей акт підкреслює важливість встановлення мінімальних стандартів для освіти та сертифікації фахівців, які керують рентгенологічною візуалізацією, таким чином опосередковано впливаючи на лікування та візуалізацію педіатричних пацієнтів [9]. Крім того, культурне та релігійне ставлення до медичної згоди для неповнолітніх відіграє значну роль у формуванні правового ландшафту. Дослідження показують, що ці фактори можуть впливати на готовність батьків і медичних працівників залучати неповнолітніх до процесу прийняття медичних рішень, підкреслюючи складність правового регулювання в педіатричних медичних закладах [10; 11].

Правовий ландшафт щодо медичної візуалізації для неповнолітніх формується державними та федеральними законами, які балансують між забезпеченням доступу дитини до допомоги та правами батьків [12]. Важливим механізмом є концепція непрямой згоди - вона дозволяє екстрене втручання без присутності опікуна, запобігаючи шкоді через затримки [12]. На наш погляд, такий підхід відображає пріоритет життя та здоров'я дитини, навіть якщо це тимчасово обмежує батьківські права.

Етичні кодекси, зокрема, визначають принципи нешкодження та справедливості, що особливо актуально в роботі з дітьми [13]. Однак фрагментація таких кодексів між різними галузями (наприклад, радіологія та педіатрія) ускладнює їх практичне застосування [13]. На нашу думку, гармонізація базових правил без жорсткої уніфікації дозволить зберегти гнучкість, не втрачаючи етичних орієнтирів. Ця гнучкість стає критичною при вирішенні конкретних клінічних випадків. Наприклад, коли неповнолітній відмовляється від процедури через особисті переконання, медики змушені балансувати між повагою до автономії пацієнта та професійним обов'язком допомогти. Як показано в аналізі Cornell Healthcare Review, такі ситуації часто ґрунтуються на суперечливій інтерпретації законів [6]. Ми вважаємо, що подібні дилеми вимагають не лише юридичних знань, а й глибокого розуміння соціокультурного контексту. Наприклад, у випадках, коли дитина належить до етнічної меншини, її відмова може бути пов'язана з традиціями, а не з недостатньою інформованістю.

Особливої уваги потребують випадки, коли батьки недоступні або недобросовісні. Хоча обов'язкова участь опікунів у прийнятті рішень є ключовим принципом [7], комунікаційні бар'єри (наприклад, мовні чи культурні) часто роблять цю вимогу нереалістичною [6]. Саме тому ми пропонуємо розширити роль медиків: вони мають виступати не лише як виконавці процедур, а й як захисники інтересів дитини. Це особливо актуально в країнах із високою міграцією, де соціальні зв'язки часто розриваються.

Конфіденційність у таких умовах стає «двоаспектною». З одного боку, гарантія нерозголошення інформації батькам спонукає підлітків звертатися за допомогою [5]. З іншого - вона може ізолювати дитину від родини у випадках, коли її безпека потребує колективної підтримки. Наприклад, при лікуванні психічних розладів конфіденційність має бути абсолютною, але при загрозі життю (передозування, самопошкодження) медики повинні мати право залучити опікунів [4]. На наш погляд, цей баланс можна досягти лише через індивідуальну оцінку кожного випадку, а не універсальні правила.

Врешті, ключовим залишається питання технічних стандартів. Ініціативи на кшталт Image Gently довели, що оптимізація доз опромінення для дітей зменшує ризики без втрати якості діагностики [9]. Проте їх впровадження вимагає не лише знань, а й змін у законодавстві. Наприклад, законодавство має бути доповнено конкретними вимогами до обладнання, що використовується в педіатрії.

Регулювання практики медичної візуалізації за участю неповнолітніх ґрунтується на поєднанні федеральних законів і державних стандартів, спрямованих на захист здоров'я та безпеки педіатричних пацієнтів. Управління з контролю за продуктами та ліками США (FDA) відіграє вирішальну роль у нагляді за безпекою технологій медичної візуалізації, включаючи діагностичні рентгенівські апарати та КТ. Завдяки програмі радіаційного контролю продукції FDA проводить інспекції, щоб забезпечити відповідність встановленим стандартам безпеки, особливо зосереджуючись на обладнанні для педіатричної медицини [9].

Ця система регулювання має глибокі історичні корені. Закон про радіаційний контроль для охорони здоров'я та безпеки 1968 року встановив основні засоби захисту від непотрібного радіаційного опромінення від електронних виробів, зокрема медичних пристроїв. Він також призвів до створення Центру пристроїв і радіологічного здоров'я (CDRH) в рамках FDA, який спеціалізується

на зменшенні ризиків радіації для вразливих груп, таких як діти [9]. Проте, незважаючи на федеральні рамки, окремі штати мають право запроваджувати власні стандарти, що створює значну різноманітність у регулюванні.

Ця різноманітність посилюється через відсутність єдиного механізму відповідальності. Закон «Про радіаційну здоров'я та безпеку споживачів і пацієнтів» 1981 року передбачає мінімальні стандарти освіти та сертифікації спеціалістів, але відсутність юридичних санкцій за їх невиконання призвела до неузгодженості між штатами [9]. Наразі лише 25 штатів, Пуерто-Ріко та Віргінські острови схвалили плани, які відповідають федеральним стандартам OSHA, причому деякі з них впроваджують суворіші правила для педіатричної візуалізації [9]. Такий підхід змушує постачальників медичних послуг постійно адаптуватися до мінливого нормативно-правового ландшафту, що може ускладнювати уніфіковане застосування протоколів безпеки.

Окрім правових норм, ключову роль відіграють етичні принципи. Принцип непорушності, який наголошує на униканні шкоди, вимагає від медиків ретельного аналізу ризиків і переваг перед проведенням процедур візуалізації у дітей [6]. Наприклад, використання методик із мінімальним опроміненням для діагностики незначних захворювань стає етичним імперативом. Крім того, інформована згода в контексті неповнолітніх ускладнюється їхньою вразливістю: процес має залучати опікунів, але водночас враховувати право дитини на участь у прийнятті рішень [11].

Ця складність знаходить відображення у судовій практиці. Доктрина «зрілий-неповнолітній», яка дозволяє окремим неповнолітнім приймати медичні рішення, ілюструє суперечність між батьківськими правами та автономією дитини. Наприклад, у Пенсільванії Верховний суд визнав право старших підлітків на самовизначення, але законодавча невизначеність залишає цей принцип маргінальним [14; 15]. Цей конфлікт ще більше загострюється у справах, де неповнолітні відмовляються від лікування через особисті переконання. Справа Крузан проти директора Департаменту охорони здоров'я штату Міссурі підкреслила конституційне право пацієнтів на відмову від лікування, що може поширюватися і на певні категорії неповнолітніх [15].

Конфіденційність додає ще один шар складності. Різниця в обробці конфіденційних послуг (наприклад, репродуктивного здоров'я) між штатами призводить до правових суперечностей. Як показано у дослідженнях [5; 16], неповнолітні часто уникають звертатися за допомогою через страх розголошення, що особливо критично в ситуаціях сімейних конфліктів. Справа «In re EG» у штаті Іллінойс підтвердила право дитини на конфіденційність у медичних рішеннях, навіть коли батьки не погоджуються [2]. Аналогічно, канадський прецедент «АС проти Манітоби» визнав здатність неповнолітніх давати згоду за певних умов, що розширює їхні права [2].

Усе це вимагає від медиків високої професійної компетентності. Постачальники послуг повинні не лише знати законодавство, але й вміти балансувати між етикою, конфіденційністю та бажаннями пацієнтів. Документація кожного рішення, особливо в умовах конфлікту між дитиною та опікунами, стає ключовим інструментом захисту від юридичних ризиків [8]. На завершення, сучасна правова система, попри її недоліки, відображає суспільне визнання прав неповнолітніх, поступово зміщуючи акцент із батьківського авторитету на автономію дитини в медицині [16; 18].

Сучасне регулювання медичної візуалізації неповнолітніх у США залишається неоднорідним, оскільки поєднує федеральні стандарти та варіативні норми окремих штатів. Відсутність єдиного механізму відповідальності та різні підходи до сертифікації фахівців ускладнюють уніфіковане впровадження безпечних технологій. Окрім правових норм, критичну роль відіграють етичні аспекти, зокрема принцип непорушності та необхідність збереження конфіденційності медичних даних неповнолітніх. Судова практика демонструє поступову еволюцію в бік розширення прав дітей у прийнятті медичних рішень, хоча законодавчі положення залишаються суперечливими.

Сучасні технології, такі як КТ та МРТ, відкривають нові можливості діагностики, але водночас вимагають переоцінки ризиків, особливо для дітей, які вразливі до довгострокових наслідків опромінення [19; 20]. Цей прогрес супроводжується законодавчою розрізненістю: федеральні закони, на кшталт Закону «Про охорону здоров'я» 1981 року [3], задають базові стандарти, але штати часто вводять власні правила, що ускладнює уніфіковане застосування протоколів [22]. Наприклад, право неповнолітніх на конфіденційність у сфері репродуктивного здоров'я рідко поширюється на процедури візуалізації, що створює правовий вакуум для медиків.

Ця правова невизначеність посилює етичні дилеми. З одного боку, доктрина «зрілий-неповнолітній» визнає автономію підлітків у медичних рішеннях [23], з іншого – батьки часто наполягають на контролі, особливо у випадках відмови від лікування [8]. Медики опиняються в ситуації, коли змушені балансувати між правом дитини на таємницю та обов'язком інформувати опікунів. Наприклад, у штатах, де неповнолітні від 14 років можуть самостійно звертатися за допомогою [26], страхові виписки часто розкривають інформацію про лікування, змушуючи дітей уникати страхового покриття для збереження конфіденційності [27].

А цифрові технології додають нових складностей. Розповсюдження медичних даних у Інтернеті, часто через ненавмисні дії батьків, порушує приватність неповнолітніх [24]. Законодавство відстає: лише окремі штати надають підліткам контроль над їхніми цифровими медичними записами. Це особливо критично в епоху, коли соцмережі стають джерелом медичної інформації, а діти-мігранти або жертви насильства потребують додаткового захисту.

Доступ до медичної допомоги ускладнюється через різноманіття правил. У надзвичайних ситуаціях форми згоди батьків можуть суперечити інтересам дитини, наприклад, коли опікун недоступний або недобросовісний [28]. Паралельно системні проблеми Medicaid, такі як різні підходи до обробки конфіденційних претензій між штатами [5], обмежують доступ неповнолітніх до обережного лікування. Наприклад, деякі агентства вимагають деталізації послуг у документах, що робить неможливим приховування інформації про психічне здоров'я або контрацепцію.

Вирішення цих проблем вимагає системних змін. По-перше, гармонізація федеральних і державних норм щодо інформованої згоди та конфіденційності. По-друге, впровадження технологій, які автоматично приховують чутливі дані у страхових виписках. По-третє, створення навчальних програм для батьків і медиків щодо етики цифрової безпеки. Лише інтегрований підхід, що враховує технологічні, правові та соціальні аспекти, здатний забезпечити захист прав неповнолітніх у сучасній медицині.

Етичні аспекти відіграють не менш важливу роль у цій проблематиці. Баланс між автономією неповнолітнього та правами батьків є предметом постійних дискусій у медичній та юридичній спільноті. Доктрина «зрілий-неповнолітній», яка визнає право підлітків ухвалювати певні медичні рішення самостійно, залишається неоднозначною та має обмежене застосування у різних штатах. Водночас принцип непорушності вимагає мінімізації ризиків опромінення для дітей, що актуалізує питання впровадження технологій зниженої дози у педіатричній радіології.

Висновки. Таким чином, правове регулювання медичної візуалізації неповнолітніх у США залишається неоднорідним та фрагментованим, що створює значні виклики для медичних закладів, пацієнтів і законодавців. Відсутність єдиного механізму відповідальності та розбіжності між федеральним законодавством та регулюванням у окремих штатах ускладнюється впровадженням уніфікованих протоколів безпеки. Крім того, суперечності в судовій практиці та різні підходи до сертифікації фахівців призводять до варіативності стандартів у різних юрисдикціях.

Однією з ключових проблем є відсутність єдиних стандартів щодо конфіденційності медичних даних неповнолітніх. У різних штатах діють різні підходи до доступу батьків до інформації про лікування дитини, особливо у сферах репродуктивного та психічного здоров'я. Це може спричинити ситуації, коли дитина уникає звернення за медичною допомогою через страх розголошення, що може мати серйозні наслідки для її здоров'я. Аналогічно, відсутність єдиної позиції щодо обов'язкового інформування батьків у випадках, коли дитина відмовляється від життєво необхідного лікування, призводить до етичних та правових колізій.

Цифровізація медичних даних також вимагає нового підходу до регулювання. Наразі законодавство щодо конфіденційності медичних записів неповнолітніх відстає від реалій, оскільки не враховує можливість розповсюдження інформації через електронні платформи. У деяких випадках навіть страхові компанії можуть випадково розголошувати інформацію про лікування, що змушує дітей уникати використання страхового покриття для збереження конфіденційності.

У цьому контексті необхідні системні зміни, які мають включати гармонізацію правових норм шляхом створення єдиних федеральних стандартів щодо інформованої згоди, конфіденційності та захисту прав неповнолітніх у сфері медичної візуалізації. Крім того, необхідно вдосконалити освітні програми для медичних працівників, – запровадити спеціалізовані курси із медичного права та етики щодо роботи з неповнолітніми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Sanderson, S. When is a child not a child for the purpose of access to health records? URL: <https://www.sandsanderson.com/insights/thought/when-is-a-child-not-a-child-for-the-purpose-of-access-to-health-records> (Дата звернення: 10 січня 2025 р.).
2. Wikipedia. Mature minor doctrine. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Mature_minor_doctrine (Дата звернення: 10 січня 2025 р.).
3. AHU. *Important Regulations in Radiology*. URL: <https://www.ahu.edu/blog/5-important-regulations-radiology> (Дата звернення: 10 січня 2025 р.).
4. CE4RT. *Healthcare Laws for Radiologic Technologists*. URL: <https://ce4rt.com/rad-tech-talk/healthcare-laws-for-radiologic-technologists/> (Дата звернення: 10 січня 2025 р.).
5. Healers and Patients. *The Autonomy of Minors in the Doctor-Patient Relationship*. URL: <https://healersandpatients.web.unc.edu/2024/04/the-autonomy-of-minors-in-the-doctor-patient-relationship/> (Дата звернення: 10 січня 2025 р.).

6. Cornell Healthcare Review. *Child Autonomy in Medical Decision-Making*. URL: <https://www.cornellhealthcarereview.org/post/child-autonomy-in-medical-decision-making> (Дата звернення: 10 січня 2025 р.).
7. Legal Getaway. *The Implied Consent Law Means What for a Minor?* URL: <https://legalgetaway.com/blog/the-implied-consent-law-means-what-for-a-minor/> (Дата звернення: 11 січня 2025 р.).
8. Radiology Key. *Ethical and Legal Foundations*. URL: <https://radiologykey.com/ethical-and-legal-foundations/> (Дата звернення: 12 січня 2025 р.).
9. AIHCP. *Understanding Non-Maleficence in Health Care Ethics* URL: <https://aihcp.net/2024/09/10/understanding-non-maleficence-in-health-care-ethics/> (Дата звернення: 12 січня 2025 р.).
10. CIRP. AAP. URL: <https://cirp.org/library/ethics/AAP/> (Дата звернення: 12 січня 2025 р.).
11. Teen Health Law. *State & Federal Compendium* URL: <https://www.teenhealthlaw.org/state-federal-compendium> (Дата звернення: 12 січня 2025 р.).
12. Guttmacher Institute. *HIPAA Privacy Rule and Adolescents: Legal Questions and Clinical Challenges*. URL: <https://www.guttmacher.org/journals/psrh/2004/hipaa-privacy-rule-and-adolescents-legal-questions-and-clinical-challenges> (Дата звернення: 12 січня 2025 р.).
13. Journal of Lancaster General Hospital. *Minor's Rights to Make Health Care Decisions*. URL: <https://www.jlgh.org/Past-Issues/Volume-11---Issue-1/Minor-s-Rights-to-Make-Health-Care-Decisions.aspx> (Дата звернення: 12 січня 2025 р.).
14. Mental Health Matters. *What is the Mature Minor Doctrine?* 2022. URL: <https://mental-health-matters.org/2022/02/25/what-is-the-mature-minor-doctrine/> (Дата звернення: 14 січня 2025 р.).
15. JUCM. *Informed Consent and Treating Minors in Urgent Care*. URL: <https://www.jucm.com/informed-consent-treating-minors-urgent-care/> (Дата звернення: 14 січня 2025 р.).
16. MedPro Group. *Informed Consent in Pediatrics*. URL: <https://www.medpro.com/informed-consent-pediatrics> (Дата звернення: 14 січня 2025 р.).
17. Radiology Key. *Child Abuse and the Law I: General Issues for the Radiologist*. URL: <https://radiologykey.com/child-abuse-and-the-law-i-general-issues-for-the-radiologist/> (Дата звернення: 14 січня 2025 р.).
18. US Constitution. *Parental Consent in Medical Care*. URL: <https://www.usconstitution.net/parental-consent-in-medical-care/> (Дата звернення: 14 січня 2025 р.).
19. Children's Mercy. *Medical Imaging: What to Expect*. URL: <https://www.childrensmercy.org/departments-and-clinics/medical-imaging/what-to-expect-medical-imaging/> (Дата звернення: 14 січня 2025 р.).
20. Visible Body. *Types of Medical Imaging*. URL: <https://www.visiblebody.com/blog/5-types-of-medical-imaging> (Дата звернення: 16 січня 2025 р.).
21. UH Rainbow Babies & Children's Hospital. *Pediatric Radiology: Tests and Procedures*. URL: <https://www.uhhospitals.org/rainbow/services/pediatric-radiology/tests-and-procedures> (Дата звернення: 16 січня 2025 р.).
22. Integral Clinic Solutions. *Minors' Rights in Healthcare*. URL: <https://integralclincsolutions.com/minors-rights-in-healthcare/> (Дата звернення: 16 січня 2025 р.).
23. Frontiers in Pediatrics. *Legal and Ethical Considerations in Pediatric Research*. 2023. URL: <https://www.frontiersin.org/journals/pediatrics/articles/10.3389/fped.2023.1120324/full> (Дата звернення: 18 січня 2025 р.).
24. Legal Clarity. *Legal Guidelines for Posting Minors' Images Online*. URL: <https://legalclarity.org/legal-guidelines-for-posting-minors-images-online/> (Дата звернення: 18 січня 2025 р.).
25. Radiology Key. *Patient Autonomy and Informed Consent*. URL: <https://radiologykey.com/patient-autonomy-and-informed-consent/> (Дата звернення: 18 січня 2025 р.).
26. Solv. *Preparing for Urgent Care Without a Parent: Tips for a Smooth Visit*. URL: <https://www.solvhealth.com/health/preparing-for-urgent-care-without-a-parent-tips-for-a-smooth-visit> (Дата звернення: 18 січня 2025 р.).
27. AAFP. *Consent for Treatment of Minors*. 2019. URL: <https://www.aafp.org/pubs/fpm/issues/2019/0100/p7.html> (Дата звернення: 18 січня 2025 р.).
28. Save a Little Life. *Parental Consent for Emergency Care* URL: <https://savealittlelife.com/parental-consent-for-emergency-care/> (Дата звернення: 18 січня 2025 р.).

УДК 347.61

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.40>

ПРИНЦИП АКЦЕСОРНОСТІ ПОРУКИ У СУДОВІЙ ПРАКТИЦІ

Михальнюк О.В.,*кандидат юридичних наук, доцент,**доцент кафедри цивільного права**Навчально-науковий інститут права**Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ORCID: 0000-0001-7685-131X

Михальнюк О.В. Принцип акцесорності поруки у судовій практиці.

Стаття присвячена висвітленню актуальних на сьогодні питань застосування способів забезпечення виконання зобов'язань. Особлива увага зосереджена на встановленні юридичного змісту принципу акцесорності, що дало змогу автору визначити правові наслідки впливу недійсності та припинення основного договору (зобов'язання) на чинність відповідних забезпечувальних зобов'язань, зокрема, поруки.

У статті досліджується правова природа поруки як акцесорного зобов'язання, її взаємозв'язок із основним борговим зобов'язанням та правові наслідки виконання поручителем своїх обов'язків. Звертається увага на особливості припинення поруки та вплив правочинів щодо основного договору на її чинність. Аналізується судова практика, зокрема, висновки Великої Палати Верховного Суду щодо застосування принципу акцесорності поруки у випадках припинення основного зобов'язання, заміни боржника або пропуску строків пред'явлення вимог кредитором до спадкоємців боржника. Окремо розглядаються наслідки недійсності основного зобов'язання для забезпечувальних правочинів, встановлені в ст. 548 ЦК України.

Визначено наукове поняття «принцип акцесорності поруки», згідно з яким між основним зобов'язанням та зобов'язанням, що виникло на його забезпечення (порукою), встановлюється певна правова залежність, а саме: правочин щодо забезпечення (порука) має юридичне значення тільки тоді, коли має юридичну силу основне зобов'язання. Обґрунтовано, що забезпечувальне зобов'язання не може існувати самостійно, а його правові наслідки залежать від дійсності або припинення основного договору.

Зроблено висновок про те, що наслідки пропуску кредитором строків пред'явлення вимоги до спадкоємців боржника свідчать про важливість своєчасного захисту його прав. Відповідно до правових висновків Великої Палати Верховного Суду, у разі пропуску кредитором таких строків основне зобов'язання припиняється, а разом із ним і порука, що узгоджується з принципом акцесорності. Висновки, зроблені в дослідженні, мають значення для вдосконалення судової практики та подальшого розвитку правового регулювання забезпечувальних зобов'язань.

Ключові слова: способи забезпечення виконання зобов'язань; принцип акцесорності поруки; неукладеність, недійсність та розірвання основного договору (зобов'язання), порука.

Mykhalniuk O.V. The principle of accessoriness of suretyship in judicial practice.

This article is dedicated to the examination of current issues related to the application of methods for securing the performance of obligations. Particular attention is given to establishing the legal essence of the principle of accessoriness, which enables the author to determine the legal consequences of the invalidity and termination of the primary contract (obligation) on the validity of the corresponding security obligations, particularly suretyship.

The article explores the legal nature of suretyship as an accessory obligation, its interrelation with the primary debt obligation, and the legal consequences of the surety's fulfillment of its duties. Special focus is placed on the specifics of the termination of suretyship and the impact of transactions related to the primary contract on its validity. The study analyzes judicial practice, including the conclusions of the Grand Chamber of the Supreme Court regarding the application of the principle of accessoriness in cases of termination of the primary obligation, substitution of the debtor, or the creditor's failure to timely submit claims against the debtor's heirs. Additionally, the legal consequences of the invalidity of the primary obligation for security transactions, as established in Article 548 of the Civil Code of Ukraine, are examined.

The study defines the scientific concept of the «principle of accessoriness of suretyship,» emphasizing its legal dependence on the primary contract. It is substantiated that a security obligation cannot exist independently, and its legal effects depend on the validity or termination of the primary contract.

The research concludes that the consequences of a creditor's failure to meet the deadlines for submitting claims against the debtor's heirs highlight the importance of the timely protection of their rights. According to the legal conclusions of the Grand Chamber of the Supreme Court, if the creditor fails to meet such deadlines, the primary obligation is terminated, and consequently, the suretyship is also extinguished, aligning with the principle of accessoriness. The conclusions drawn in the study are significant for improving judicial practice and further developing the legal regulation of security obligations.

Key words: types of securing the performance of obligations; principle of suretyship accessoriness; lack of conclusion, invalidity, and termination of the principal contract (obligation); suretyship.

Постановка проблеми. Останнім часом поширення набула практика звернення до суду з позовами про визнання неукладеними, недійсними кредитних договорів, а також про їх розірвання. Поряд із цим постають питання про чинність (дійсність) забезпечувальних правочинів, що були вчинені з метою забезпечення кредитних договорів.

Порука є одним із видів забезпечення виконання зобов'язань, що характеризується її акцесорним характером – похідністю від основного боргового зобов'язання. При цьому правова природа поруки зумовлює її складний механізм функціонування, особливо в частині припинення та наслідків виконання поручителем свого обов'язку перед кредитором. Юридичний факт належного виконання поручителем зобов'язання має двоєдину правову природу: з одного боку, він є підставою для припинення поруки відповідно до ст. 599 ЦК України, а з іншого – спричиняє виникнення нових правовідносин між поручителем і боржником, зокрема регресних або суброгаційних вимог.

Питання правової сутності поруки як акцесорного зобов'язання, її взаємозв'язку з основним борговим зобов'язанням, а також правових наслідків виконання поручителем своїх обов'язків потребує поглибленого наукового аналізу. Особливої актуальності це питання набуває в умовах формування сучасної судової практики в Україні, де спостерігаються різні підходи до тлумачення акцесорності поруки та її припинення.

Метою даної статті є аналіз правової природи поруки як акцесорного зобов'язання, визначення особливостей його припинення та наслідків виконання поручителем свого обов'язку.

Стан опрацювання проблематики. Питання залежності поруки від основного зобов'язання тривалий час перебуває у фокусі наукових досліджень та судової практики. Зокрема, значний внесок у вивчення цього питання зробили такі дослідники, як Т.В. Боднар, О.В. Дзера, Н.Т. Дроздова, Р.А. Майданик, О.В. Михальнюк, О.О. Кот, які звертали увагу на правові наслідки припинення основного зобов'язання для поручителя. Їхні роботи розкривають тісний зв'язок поруки з основним зобов'язанням та окреслюють ключові аспекти її припинення.

Виклад основного матеріалу. Ключ до вирішення окресленої практичної проблеми, на наш погляд, криється у теоретичній суті способів забезпечення виконання зобов'язань, зокрема, і поруки, а саме в такій їх особливій характеристиці як **акцесорність** або, говорячи іншими словами, йдеться про додатковий характер способів забезпечення виконання зобов'язань.

Ч. 2 ст. 548 ЦКУ закріплює загальний принцип акцесорності для всіх видів забезпечення виконання зобов'язань, які є додатковими до основного договору, що забезпечується, і в повній мірі залежать від нього.

Відповідно до ч. 2 ст. 548 ЦКУ недійсне зобов'язання не підлягає забезпеченню. Варто зазначити, що вказане положення є основоположним для інституту забезпечення і відоме ще з римського права як **принцип акцесорності забезпечувальних зобов'язань** [1]. На жаль, в цивілістичній літературі не завжди вказується про притаманність вищезгаданої особливості способам забезпечення виконання зобов'язань або не розкривається її суть. В більшості випадків зазначається, що акцесорний характер забезпечувального зобов'язання зводиться лише до положення про недійсність правочину щодо забезпечення виконання зобов'язання у випадку недійсності основного зобов'язання (вимоги) [2, с. 52-53; 3, с. 114]. В поодиноких джерелах з принципом акцесорності пов'язуються також наслідки про припинення забезпечувальних засобів у разі припинення основного зобов'язання [4, с. 555; 5, с. 399]. Питання про вплив зміни чи розірвання основного договору, визнання його неукладеним на юридичну долю поруки, на жаль, також залишаються малодослідженими в науці цивільного права [6, с. 78].

Отже, суть принципу акцесорності зводиться до того, що правочин щодо забезпечення має юридичне значення тільки тоді, коли має юридичну силу основне зобов'язання. Іншими словами, забезпечення не може існувати, коли відсутній предмет забезпечення.

Важливе значення для правозастосування цього положення закону має тлумачення принципу акцесорності Великою Палатою Верховного Суду у провадженні № 638/1046/14.

У цій справі Верховний Суд розглянув питання щодо наслідків пропуску кредитором строків пред'явлення вимог до спадкоємців боржника, які прийняли спадщину. Суд дійшов висновку, що

якщо кредитор не пред'явив свої вимоги до спадкоємців у строки, встановлені частинами другою та третьою статті 1281 Цивільного кодексу України, він позбавляється права вимоги як за основним зобов'язанням, так і за додатковим – порукою, яка не може існувати окремо від основного зобов'язання.

У цій справі постало питання щодо застосування приписів частини першої статті 523 ЦК України та ч. 3 ст. 559 ЦК України у спірних правовідносинах, оскільки АТ «Укрсиббанк» звернулося з позовом від 24 січня 2014 року до боржника (фізичної особи) та поручителя. Ухвалою Дзержинського районного суду м. Харкова від 28 лютого 2014 року відкрито провадження у справі за цим позовом. Після відкриття провадження у цій справі боржник помер, тому Поручитель відмовляється відповісти за борговими зобов'язаннями спадкоємців боржника.

Згідно із частиною першою статті 523 ЦК України порука або застава, встановлена іншою особою, припиняється після заміни боржника, якщо поручитель або заставодавець не погодився забезпечувати виконання зобов'язання новим боржником. *Заміна боржника може відбуватися з різних підстав, у тому числі й з незалежних від нього, зокрема у результаті його смерті.*

Ухвалою від 17 січня 2024 року на підставі частини четвертої статті 403 ЦПК України цю справу було передано на розгляд Великої Палати Верховного Суду, оскільки Касаційний цивільний суд вважав за необхідне відступити від висновку Великої Палати Верховного Суду, викладеного у постанові від 04 липня 2023 року у справі № 570/3891/14, шляхом його конкретизації.

Щодо припинення поруки як акцесорного зобов'язання Великою Палатою Верховного Суду сформульовано наступні висновки: «Розрізняють основні зобов'язання та додаткові (акцесорні) зобов'язання. Основні зобов'язання можуть існувати самостійно без додаткового (акцесорного) зобов'язання, тоді як додаткові (акцесорні) зобов'язання виникають лише за наявності основного зобов'язання та нерозривно пов'язані з ним. У законодавстві не наведено визначення акцесорних зобов'язань. Водночас у статті 266 ЦК України йдеться саме про основну та додаткову вимоги, тобто фактично про основне та акцесорне зобов'язання. Частиною першою статті 546 ЦК України встановлено, що виконання зобов'язання може забезпечуватися неустойкою, порукою, гарантією, заставою, притриманням, завдатком, правом довірчої власності.

За договором поруки поручитель поручається перед кредитором боржника за виконання ним свого обов'язку. Поручитель відповідає перед кредитором за порушення зобов'язання боржником. Порукою може забезпечуватися виконання зобов'язання частково або у повному обсязі (частини перша, друга статті 553 ЦК України). Згідно із частиною першою статті 559 ЦК України порука припиняється з припиненням забезпеченого нею зобов'язання. У наведених нормах права чітко простежується акцесорність поруки та її додатковий характер, який проявляється у неможливості існування поруки окремо від основного зобов'язання. Вимоги до поручителя можуть бути пред'явлені лише у разі чинності основного зобов'язання та (якщо в договорі не передбачено інше) лише у тому обсязі, що й до основного боржника.

Як зазначено вище, частина четверта статті 1281 ЦК України визначає наслідком пропуску кредитором строків пред'явлення вимог до спадкоємців боржника, які прийняли спадщину, позбавлення права вимоги такого кредитора за зобов'язаннями, які існували у померлого боржника. Аналіз правил частини першої статті 559 ЦК України, частин другої, четвертої статті 1281 ЦК України дає підстави для висновку, що у разі пропуску кредитором строків пред'явлення вимог до спадкоємців боржника, які прийняли спадщину, кредитор позбавляється права вимоги як за основним зобов'язанням, так і за додатковим зобов'язанням (порукою), які не можуть існувати окремо від основного зобов'язання.

Отже, приписи частини першої статті 559 ЦК України щодо припинення поруки з припиненням забезпеченого нею зобов'язанням не передбачають жодного винятку, тому вплив строків, визначених частинами другою, третьою статті 1281 ЦК України, який має наслідком припинення права вимоги кредитора за основним зобов'язанням, одночасно має своїм наслідком позбавлення кредитора права вимоги за додатковими зобов'язаннями (порукою) незалежно від того, хто є спадкоємцями померлого боржника – цей самий поручитель чи інші особи» [7].

Таким чином, у вказаній постанові Великої Палати Верховного Суду зроблено загальний висновок про те, що у разі *недосягнення згоди і неотримання кредитором згоди поручителя та/або іпотекодавця забезпечувати виконання зобов'язання новим боржником (спадкоємцем) порука та/або іпотека визнаються припиненими.*

Оскільки у справі № 638/1046/14-ц, яка переглядалася у касаційному порядку, припинення зобов'язань за договором поруки відбулося на підставі частини першої статті 559 ЦК України (порука припиняється з припиненням забезпеченого нею зобов'язання), тому що кредитор не пред'явив вимоги до спадкоємців боржника у строк, визначений частиною другої статті 1281 ЦК України, у зв'язку із чим втратив право вимоги як за основним зобов'язанням, так і за додатко-

вим, то немає правових підстав для вирішення питання про відступ від висновків, сформульованих Великою Палатою Верховного Суду у постанові від 04 липня 2023 року у справі № 570/3891/14 (провадження № 14-44цс22), щодо застосування приписів частини першої статті 523 ЦК України, адже така правова норма Великою Палатою Верховного Суду у цій справі не застосовується.

Цей висновок Великої Палати Верховного Суду підкреслює акцесорний характер поруки, тобто її залежність від основного зобов'язання. Таким чином, припинення основного зобов'язання через пропуск кредитором строків пред'явлення вимог до спадкоємців автоматично призводить до припинення поруки.

Враховуючи все вищевикладене пропонуємо сформулювати наукове поняття «принципу акцесорності поруки» у вигляді загального правила, згідно з яким між основним зобов'язанням та зобов'язанням, що виникло на його забезпечення (порукою), встановлюється певна правова залежність, а саме: правочин щодо забезпечення (порука) має юридичне значення тільки тоді, коли має юридичну силу основне зобов'язання.

Юридичні наслідки порушення принципу акцесорності знайшли своє закріплення в ч. 2 ст. 548 ЦК України, відповідно до якої недійсність основного зобов'язання (вимоги) спричиняє недійсність правочину щодо його забезпечення, якщо інше не встановлено цим Кодексом. А, отже, якщо основне зобов'язання є недійсним внаслідок недієздатності сторін, недотримання форми правочину, встановленої законом і т.д., не має юридичної сили і забезпечення (причому вважається, що забезпечувальне зобов'язання і не виникало з самого початку). Якщо ж основне зобов'язання може бути оспорено як таке, що укладене під впливом погрози, обману, помилки тощо, забезпечення зберігає силу лише до цього часу. Тільки-но основне зобов'язання визнано недійсним, втрачає своє значення і відповідний спосіб забезпечення. Причому, виходячи із змісту ч. 2 ст. 548 ЦК України, правочин щодо забезпечення виконання зобов'язання вважається недійсним, а отже, у разі потреби можна застосовувати загальні наслідки недійсності правочинів, закріплені у ст. 216 ЦК України.

Водночас, як уже зазначалося вище, з принципом акцесорності способів забезпечення виконання зобов'язань пов'язані також питання про припинення основного зобов'язання та визнання основного договору неукладеним, які, на жаль, не знайшли належного врегулювання у загальних положеннях параграфу 1 глави 49 ЦК України про забезпечення.

Варто зауважити, що окремі положення про припинення забезпечувальних зобов'язань містяться в ЦК України щодо деяких способів забезпечення. Так, згідно із ч. 1 ст. 559 ЦК України порука припиняється з припиненням забезпеченого нею зобов'язання. Аналогічне положення закріплено також п. 1 ч. 1 ст. 593 ЦК України стосовно застави. Виходячи із положень глави 50 ЦК України до підстав припинення основного зобов'язання, які автоматично призводять до припинення забезпечення, крім, безперечно, його належного виконання, слід віднести новацію, зарахування зустрічних вимог, прощення боргу, передання відступного, ліквідацію юридичної особи тощо.

Виходячи зі змісту ч. 1 ст. 559 ЦК України, варто відзначити, що стосовно поруки справедливим є також твердження про те, що зміна основного зобов'язання тягне за собою зміну додаткового (якщо це покращує становище поручителя) або є підставою для припинення поруки (якщо становище поручителя погіршується).

Підсумовуючи вищенаведене, варто зазначити, що реалізація принципу акцесорності поруки суттєво впливає на ряд юридичних наслідків:

- 1) порука як забезпечувальне зобов'язання наслідуює долю основного;
- 2) недійсність основного зобов'язання тягне за собою недійсність договору поруки, що його забезпечує;
- 3) із припиненням основного зобов'язання у зв'язку з його виконанням або з інших підстав (новація, зарахування зустрічних вимог, прощення боргу тощо) додаткове зобов'язання також припиняється.

Правові позиції про припинення поруки через припинення основного зобов'язання також неодноразово висловлював Верховний Суд, зокрема, у постанові від 08 серпня 2023 року по справі № 910/19199/21.

У цій справі розглядався спір про недійсність договору про відступлення права вимоги, за яким була передана вимога про виконання боржником зобов'язань за кредитним договором, забезпеченим порукою. Основна увага була зосереджена на питанні, чи збереглося забезпечувальне зобов'язання (порука) після відступлення права вимоги.

Зокрема, Верховним Судом було встановлено, що 15.11.2019 між АТ «Альпарі банк» та Акціонерним товариством «Місто банк» було укладено кредитний договір, відповідно до умов якого АТ «Альпарі банк» надало АТ «Місто банк» кредит у розмірі 50 000 000 грн. Також 15.11.2019 між АТ «Альпарі банк», АТ «Місто банк» та фізичною особою як поручителями у забезпечення кредитного договору укладено договір поруки, відповідно до умов якого Поручителі зобов'язалися солідарно

відповідати перед АТ «Альпарі банк» за виконання усіх зобов'язань позичальника за кредитним договором.

Також було встановлено, що 12.07.2021 АТ «Альпарі банк» в межах справи № 916/1015/21 подало до суду заяву та просило стягнути з поручителя на свою користь заборгованість за кредитним договором, яка станом на 09.07.2021 складала 5 706 180,19 грн. Під час розгляду справи № 916/1015/21 суд не взяв до уваги укладений між АТ «Альпарі банк» і ТОВ «ФК «Фінанс тім» договір про відступлення права вимоги № В-0907/21, оскільки на момент його укладення основне зобов'язання по кредиту позичальником було погашено і припинилося. Тобто зобов'язання, яке нібито передало АТ «Альпарі банк» ТОВ «ФК «Фінанс тім», вже не існувало.

Господарський суд Одеської області рішенням від 31.08.2021 у справі № 916/1015/21, залишив без змін постановою Південно-західного апеляційного суду від 01.11.2021 та постановою Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 15.12.2021, відмовив у задоволенні позовних вимог ТОВ «ФК «Фінанс тім» про стягнення з поручителя 5 706 180,19 грн, оскільки 08.07.2021 АТ «Місто банк» належним чином виконало свої зобов'язання перед заставним кредитором АТ «Альпарі банк» за договором міжбанківського кредиту в повному обсязі – 50 106 557,38 грн, відповідно зобов'язання за кредитним договором, який був забезпечений додатково порукою, є припиненими.

Таким чином, боржник стверджував, що він виконав свої зобов'язання перед первісним кредитором до відступлення права вимоги, тобто основне зобов'язання припинилося. Відповідно, припинилася і порука, оскільки вона є акцесорним (залежним) зобов'язанням, існування якого безпосередньо пов'язане з наявністю основного боргу. Поручитель підтримував твердження боржника, наголошуючи на тому, що у разі припинення основного зобов'язання відповідно до ч. 1 ст. 559 ЦК України припиняється й зобов'язання поручителя.

Суди попередніх інстанцій погодилися, що порука має акцесорний характер і не може існувати без основного зобов'язання. У разі виконання боржником своїх зобов'язань перед первісним кредитором порука автоматично припиняється, оскільки забезпечене зобов'язання вже не існує.

Водночас Велика Палата Верховного Суду сформулювала висновок про те, що недійсність вимоги не зумовлює недійсність відповідного договору, за яким була передана така вимога, а має наслідком відповідальність первісного кредитора перед новим кредитором, врегульовану положеннями ЦК України, відступивши від висновку, який був викладений Верховним Судом у складі колегії суддів Касаційного господарського суду в постанові від 01.12.2022 у справі № 910/7305/20, про те, що права вимоги (майнові права) можуть бути відступлені (продані) лише за існуючим зобов'язанням; первісний кредитор може відступити (продати) тільки ті права вимоги (майнові права), які дійсно існують та йому належать; відступлення (продаж) прав вимоги (майнових прав) здійснюється виключно в межах того обсягу прав, який має в такому зобов'язанні кредитор. У разі підтвердження доводів позивача, що на момент укладення вказаних договорів зобов'язання за договорами про надання кредиту та договорами застави майна були припинені шляхом їх повного виконання, відступлення (продаж) банком неіснуючих прав вимоги і майнових прав суперечить статті 514 ЦК України та є підставою для визнання оспорюваних договорів в цій частині недійсними [8].

Ця справа чітко ілюструє положення про те, що порука припиняється разом із припиненням забезпеченого нею основного зобов'язання. Оскільки порука є акцесорним правовідношенням, її існування не є самостійним і нерозривно пов'язане з долею основного боргу. Таким чином, позиція Верховного суду в цій справі підтверджує усталений підхід, закріплений у ЦК України, що повністю відповідає теоретичним засадам акцесорності.

Висновки. Здійснене дослідження правової природи акцесорності поруки та її наслідків для поручителя є підставою для формулювання наступних загальних висновків:

1. Порука має акцесорний характер, що означає її залежність від основного боргового зобов'язання. Відповідно, припинення основного зобов'язання автоматично тягне за собою припинення поруки. Це положення закріплене у статті 559 ЦК України, яка встановлює, що порука припиняється, якщо припинилося основне зобов'язання або змінилися його умови без згоди поручителя.

2. У статті принцип акцесорності поруки сформульовано у вигляді загального правила, згідно з яким між основним зобов'язанням та зобов'язанням, що виникло на його забезпечення (порукою), встановлюється певна правова залежність, а саме: правочин щодо забезпечення (порука) має юридичне значення тільки тоді, коли має юридичну силу основне зобов'язання.

3. Реалізація принципу акцесорності поруки суттєво впливає на ряд юридичних наслідків:

- 1) порука як забезпечувальне зобов'язання наслідуює долю основного;
- 2) недійсність основного зобов'язання тягне за собою недійсність договору поруки, що його забезпечує;

3) із припиненням основного зобов'язання у зв'язку з його виконанням або з інших підстав (новація, зарахування зустрічних вимог, прощення боргу тощо) додаткове зобов'язання також припиняється.

4. Наслідки пропуску кредитором строків пред'явлення вимоги до спадкоємців боржника свідчать про важливість своєчасного захисту його прав. Відповідно до Правових висновків Великої Палати Верховного Суду, у разі пропуску кредитором таких строків основне зобов'язання припиняється, а разом із ним і порука, що узгоджується з принципом акцесорності.

5. Подальші дослідження правового регулювання поруки мають бути спрямовані на вдосконалення механізму захисту прав поручителя та забезпечення балансу інтересів між кредитором, боржником і поручителем. Особливої уваги потребує питання застосування заходів цивільно-правової відповідальності до боржника у разі виконання поручителем зобов'язання, а також визначення підстав та порядку припинення поруки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Підпригора О.О. Основи римського цивільного права. К.: Вентури, 1995.
2. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. / за ред.: О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. К.: «Юрінком Інтер», Т. 1. 5-те вид., перероб. і доп. 2013. 832 с.
3. Михальнюк О.В. Порука в цивільному праві України: *Монографія*. К.: КНТ, 2008. 268 с.
4. Договірне право України: Навч. посібник / За заг. ред. Дзери О.В. К.: Юрінком Інтер, 2008.
5. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар / За ред. розробників проекту Цивільного кодексу України. К.: Істина, 2004.
6. Михальнюк О.В. Акцесорний характер забезпечувальних зобов'язань. *Вісник господарського судочинства*. 2009. № 5. С. 72–80.
7. Велика Палата ВС, справа № 910/19199/21 від 08.08.2023 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122302691>.
8. Велика Палата ВС, справа № 638/1046/14 від 27.03.2024 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118036829>.

УДК: 341.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.41>

ЗАХИСТ ПРАВ ДИТИНИ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ПРИНЦИПУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЙКРАЩИХ ІНТЕРЕСІВ ДИТИНИ

Міщук І.В.,

кандидат юридичних наук, професорка,
професорка кафедри конституційного права та галузевих дисциплін
Навчально-наукового інституту права
Національного університету водного господарства та природокористування,
ORCID: 0000-0002-1491-161X
e-mail: i.v.mishchuk@nuwm.edu.ua

Міщук І.В. Захист прав дитини у цивільному судочинстві через призму принципу забезпечення найкращих інтересів дитини.

Дана наукова стаття присвячена аналізу механізмів захисту прав дитини у цивільному судочинстві через призму принципу забезпечення найкращих інтересів дитини. Автор досліджує теоретичні підходи до цього принципу та його застосування у судових процесах, що стосуються сімейних спорів, визначення місця проживання дитини, опіки та піклування. У роботі розглядається вплив міжнародних правових актів на національну судову практику, а також виділено позиції Верховного Суду та Європейського суду з прав людини щодо застосування поняття «найкращі інтереси дитини» у справах про визначення місця проживання дитини.

Особливу увагу автор приділяє ролі органів опіки та піклування, зазначаючи, що без їхньої участі неможливо ухвалити обґрунтоване рішення у справах, що стосуються прав дитини. Верховний Суд наголошує на важливості їхнього залучення до процесу, оскільки саме ці органи здійснюють комплексний аналіз умов проживання дитини, її соціального оточення, а також емоційного стану, що є важливим для визначення її найкращих інтересів. Нехтування участю органів опіки може призвести до ухвалення необґрунтованих рішень, що не відображають реальних потреб дитини, створюючи ризики для її благополуччя.

У статті також розглядається концепція спільної опіки, широко застосовувана в європейських країнах. Вона передбачає спільне прийняття рішень щодо виховання дитини та чергування її місця проживання між батьками. Автор аналізує переваги та ризики впровадження цієї моделі в Україні, наголошуючи на необхідності детального законодавчого врегулювання та розвитку механізмів співпраці між батьками для забезпечення стабільності в житті дитини. Окремо зазначено, що спільна опіка може стати ефективним інструментом захисту прав дитини, якщо забезпечена належна правова база.

У підсумку автор робить висновок, що ефективний захист прав дитини можливий лише за умови послідовного впровадження принципу її найкращих інтересів на всіх етапах судового процесу. Важливо, щоб зміни в судовій практиці були спрямовані на посилення захисту прав дітей і недопущення ситуацій, коли дитина стає заручником конфліктів між батьками, адже саме діти є однією з найбільш вразливих категорій суспільства.

Ключові слова: захист прав дитини, цивільне судочинство, принцип найкращих інтересів дитини, сімейні спори, опіка та піклування.

Mishchuk I.V. Protection of children's rights in civil proceedings through the prism of the principle of ensuring the best interests of the child.

This scientific article is devoted to the analysis of mechanisms for protecting children's rights in civil proceedings through the prism of the principle of ensuring the best interests of the child. The author explores theoretical approaches to this principle and its application in legal proceedings concerning family disputes, determining the place of residence of the child, custody and guardianship. The work examines the influence of international legal acts on national judicial practice, and also highlights the positions of the Supreme Court and the European Court of Human Rights on the application of the concept of «best interests of the child» in cases of determining the place of residence of the child. The author pays special attention to the role of guardianship and guardianship authorities, noting that without their participation it is impossible to make a reasoned decision in cases concerning the rights of the child. The Supreme Court emphasizes the importance of their involvement in the process, since

it is these authorities that carry out a comprehensive analysis of the living conditions of the child, his social environment, as well as his emotional state, which is important for determining his best interests. Neglecting the participation of guardianship authorities can lead to the adoption of unfounded decisions that do not reflect the real needs of the child, creating risks to his well-being.

The article also examines the concept of joint custody, widely used in European countries. It involves joint decision-making regarding the upbringing of the child and the rotation of his place of residence between the parents. The author analyzes the advantages and risks of implementing this model in Ukraine, emphasizing the need for detailed legislative regulation and the development of mechanisms for cooperation between parents to ensure stability in the child's life. It is separately noted that joint custody can become an effective tool for protecting the rights of the child if an appropriate legal framework is provided.

In conclusion, the author concludes that effective protection of the rights of the child is possible only if the principle of his best interests is consistently implemented at all stages of the judicial process. It is important that changes in judicial practice are aimed at strengthening the protection of children's rights and preventing situations when a child becomes a hostage to conflicts between parents, because children are one of the most vulnerable categories of society.

Key words: guardianship and trusteeship bodies, adoption, protection of children's rights, family disputes.

Постановка проблеми. Захист прав дитини у цивільному судочинстві є важливим напрямом правозастосовної діяльності, оскільки рішення, ухвалені судами у сімейних спорах, можуть мати довготривалий вплив на життя дитини. Принцип найкращих інтересів дитини закріплений у національному законодавстві та міжнародних актах, проте його застосування на практиці супроводжується низкою труднощів, зокрема відсутністю єдиних критеріїв його визначення.

У сімейних спорах, таких як визначення місця проживання дитини, позбавлення батьківських прав чи встановлення опіки, суди нерідко керуються формальними факторами, такими як матеріальне становище батьків або їхні юридичні права, тоді як соціально-психологічні аспекти можуть залишатися поза належною увагою. Водночас, практика Європейського суду з прав людини містить чіткі орієнтири щодо врахування найкращих інтересів дитини, але їхнє впровадження у національну судову систему досі залишається проблемним.

Роль органів опіки та піклування у процесі забезпечення прав дитини є значною, адже вони мають надавати суду інформацію про життєві обставини дитини та її зв'язки з батьками чи іншими опікунами. Проте на практиці їхні висновки не завжди є достатньо обґрунтованими, що може впливати на об'єктивність судових рішень.

Таким чином, проблема забезпечення найкращих інтересів дитини у цивільному судочинстві залишається актуальною та потребує подальшого дослідження. Аналіз судової практики, удосконалення підходів до визначення потреб дитини та запровадження чітких механізмів їх урахування у сімейних спорах сприятимуть більш ефективному захисту прав дитини.

Мета дослідження – комплексне узагальнення досліджень та судової практики щодо захисту прав дитини у цивільному судочинстві через призму принципу забезпечення її найкращих інтересів, а також виявлення проблем, пов'язаних із його застосування. Дослідження спрямоване на визначення критеріїв оцінки найкращих інтересів дитини у сімейних спорах, які можуть бути використані практиками у подальших справах щодо визначення місця проживання, позбавлення батьківських прав, встановлення опіки та піклування.

Окрему увагу приділено аналізу судової практики та ролі органів опіки та піклування у процесі прийняття рішень, що стосуються дітей. Метою є також розробка пропозицій щодо вдосконалення правозастосовної діяльності, які сприятимуть ефективнішому дотриманню принципу найкращих інтересів дитини в цивільному судочинстві.

Стан опрацювання проблематики. Питання захисту прав дитини у цивільному судочинстві та застосування принципу найкращих інтересів дитини є предметом численних наукових досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних учених. Воно розглядається у контексті сімейного, цивільного та міжнародного права, а також у межах судової практики, що свідчить про його актуальність та значний вплив на правозастосовну діяльність.

Зміст принципу «врахування найкращих інтересів дитини» у сучасній правовій доктрині, як слушно зазначає Кирильчук І.А., є багатограним і включає кілька важливих аспектів, які справді мають визначальне значення у сфері сімейного права. Передусім важливо враховувати відношення самої дитини до ситуації, що склалася, адже дитина не є пасивним об'єктом правової опіки, а суб'єктом зі своїм власним баченням, емоціями, переживаннями та правом висловлювати свою думку. Особливо важливим у цьому контексті є те, що врахування позиції дитини має здійснювати-

ся з урахуванням її віку, рівня розумового та психічного розвитку, адже очевидно, що сприйняття дитиною певних подій змінюється залежно від її вікових особливостей [1]ю

Абсолютно закономірним видається також акцент на перевазі близьких родичів у вирішенні питань, що стосуються дитини. Сімейне оточення, в якому дитина виховувалася, особливо якщо це батьки, дідусі, бабусі або рідні брати й сестри, як правило, є найбільш природним і сприятливим для її подальшого розвитку. Це відповідає не лише загальноприйнятим морально-етичним нормам, а й численним дослідженням, які підтверджують, що збереження родинних зв'язків позитивно впливає на емоційний стан та соціальну адаптацію дитини [1].

Не менш важливим є дотримання засад рівності у реалізації прав дитини, що, безперечно, слід розуміти не лише у контексті гендерної рівності, а й у ширшому аспекті – рівного доступу до можливостей для розвитку, освіти, соціального забезпечення. Забезпечення найкращих матеріальних умов, культурно-виховного середовища та освітніх можливостей – це також ключові елементи найкращих інтересів дитини, оскільки саме ці фактори формують її майбутнє.

Загалом погоджуюся з тим, що сучасне розуміння цього принципу є надзвичайно глибоким і охоплює не лише юридичний, а й психологічний, соціальний та етичний виміри.

А ось інший практикуючий український юрист М. Корнієнко звертає увагу на важливість практики ЄСПЛ у визначенні змісту принципу «врахування найкращих інтересів дитини» [2]. Його аргументація є надзвичайно актуальною, особливо в контексті євроінтеграційних процесів, адже для України практика Європейського суду з прав людини слугує не лише орієнтиром для національного правозастосування, а й інструментом узгодження вітчизняної правової системи із загальноєвропейськими стандартами.

Як слушно зазначає Корнієнко, відсутність чіткого нормативного визначення поняття «найкращі інтереси дитини» зумовлює необхідність його тлумачення судами, які розглядають сімейні спори. При цьому ключову роль у такому процесі відіграє практика ЄСПЛ, що виробила досить широкий підхід до розуміння цього поняття [2]. Водночас, важливою особливістю підходу Європейського суду є те, що він залишає національним судам свободу розсуду при встановленні того, що саме в конкретному випадку відповідатиме найкращим інтересам дитини. Це означає, що суди мають враховувати всі обставини справи, індивідуальні потреби дитини, її сімейне оточення та соціальний контекст.

Погоджуюся з тим, що такий підхід є не лише обґрунтованим, а й необхідним для ефективного захисту прав дітей. Гнучкість судового розсуду у таких питаннях дозволяє уникати формального застосування норм і натомість зосереджуватися на досягненні реального блага для дитини. Водночас практика ЄСПЛ є важливим орієнтиром, що допомагає національним судам забезпечити баланс між свободою розсуду та дотриманням загальних правових стандартів у сфері сімейного права.

Загалом, наукові дослідження підтверджують необхідність удосконалення правових механізмів захисту прав дитини у цивільному судочинстві. Подальший аналіз судової практики та законодавчих норм дозволить сформулювати більш чіткі підходи до реалізації принципу найкращих інтересів дитини, що сприятиме ефективнішому захисту її прав у судових процесах.

Виклад основного матеріалу. Принцип забезпечення найкращих інтересів дитини є базовим у сфері сімейного права, що охоплює численні аспекти захисту прав дитини в рамках цивільного судочинства. Його застосування зобов'язує органи правосуддя розглядати кожну справу, що стосується дитини, з урахуванням її особистих потреб, фізичного та психологічного благополуччя, а також майбутніх перспектив розвитку. Так, відповідно до ст. 3 Конвенції ООН про права дитини 1989 року в усіх діях щодо дітей незалежно від того, здійснюються вони державними чи приватними установами, що займаються питаннями соціального забезпечення, судами, адміністративними чи законодавчими органами, першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини [3]. Принцип «найкращих інтересів дитини» закріплений не лише в Конвенції про права дитини 1989 року, а й у низці інших міжнародних документів. Зокрема, він відображений у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, а також у Конвенції про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей 1980 року. Важливу роль цей принцип відіграє і в Конвенції про захист дітей та співробітництво в галузі міжнародного усиновлення 1993 року, а також у Конвенції 1996 року, що регулює питання юрисдикції, застосовного права, визнання, виконання та співробітництва у сфері батьківської відповідальності та заходів щодо захисту дітей.

Одним із найважливіших та найскладніших аспектів для захисту прав та інтересів дитини є питання визначення її місця проживання у разі розлучення батьків. Законодавчо передбачено, що основним критерієм у таких справах є забезпечення найкращих інтересів дитини, однак суди часто зіштовхуються з труднощами в оцінці того, яке середовище буде більш сприятливим для її розвитку. О.В. Губанова, аналізуючи категорію «the best interests of the child» («найкраще забезпечення

прав дитини»), акцентує увагу на її значенні крізь призму конституційно-правового та міжнародно-правового регулювання. Вона слушно зауважує, що це поняття закладає основу для судового захисту прав дитини, виходячи з принципу рівності. Важливість цього підходу є беззаперечною, адже рівність у правах дітей означає не лише формальну рівність перед законом та судом, а й необхідність врахування особливого правового статусу дітей як вразливої категорії населення [4].

Саме тому, як підкреслює Губанова, принцип рівності у цьому контексті передбачає не тільки рівний доступ дітей до реалізації своїх прав, а й необхідність диференційованого підходу до їх правового захисту. Це означає, що враховуючи вікові, фізичні, психологічні та соціальні особливості дітей, правозастосовні органи, зокрема суди, мають застосовувати механізми так званої позитивної дискримінації. Такий підхід є цілком виправданим, оскільки вразливий стан дитини вимагає додаткових гарантій та спеціальних заходів правового захисту, які сприятимуть її найкращому розвитку та захисту її інтересів.

Безумовно, погоджуюся з тим, що у судовій практиці врахування цього принципу має бути послідовним і чітко визначеним. Судові рішення у справах щодо прав дітей не можуть базуватися виключно на формальній рівності без урахування специфіки дитячого розвитку та потреб дитини. Саме тому принцип позитивної дискримінації не лише узгоджується з загальною концепцією рівності, а й є її логічним продовженням у контексті правового захисту дітей.

Важливою для нашого розуміння є правова позиція Верховного Суду щодо визначення місця проживання дитини, яка базується на концепції пріоритетності її інтересів перед правами батьків. Суд зазначає, що рівність прав батьків на виховання є похідною від прав та інтересів самої дитини, а отже, у кожному конкретному випадку визначальним має бути саме благо дитини, а не формальний баланс прав між її батьками [5].

Підтвердженням такого підходу є постанова ВС у справі № 587/2134/17, у якій розглядався позов про встановлення місця проживання малолітньої дитини. Суди першої та апеляційної інстанцій ухвалили рішення на користь матері, виходячи з реальних умов життя дитини та її потреб. Верховний Суд, переглядаючи рішення, підтримав висновки нижчих інстанцій, наголосивши, що визначення місця проживання дитини має ґрунтуватися на об'єктивних факторах, серед яких сталі соціальні зв'язки, місце навчання, психологічний стан, здоров'я дитини, а також особисті якості батьків та їх здатність забезпечити дитині належні умови для розвитку [5].

Суд також послався на практику ЄСПЛ, яка встановлює два ключові критерії при визначенні інтересів дитини: необхідність збереження сімейних зв'язків (за винятком випадків, коли сімейне середовище є явно неблагополучним) та забезпечення стабільного, безпечного простору для її розвитку. У цьому випадку враховувалися матеріальне становище батька, наявність у нього судимості, психологічний комфорт дитини та її прихильність до матері. Верховний Суд підтвердив, що рівність прав батьків не може розглядатися ізольовано від обставин життя дитини. Саме її благополуччя та гармонійний розвиток є пріоритетом, що визначає рішення судів у таких справах.

Не можливо не відмітити міжнародну практику, зокрема Європейського суду з прав людини, яка свідчить про необхідність відмови від усталених презумпцій щодо визначення місця проживання дитини. Зокрема, сучасний підхід передбачає, що таке рішення має ґрунтуватися на об'єктивному аналізі найкращих інтересів дитини, а не на гендерних стереотипах щодо ролей батьків.

Одним із ключових рішень ЄСПЛ у цій сфері є справа **«М.С. проти України»** (№ 2091/13), у якій Суд визнав порушення статті 8 Конвенції та підкреслив, що найкращі інтереси дитини повинні мати перевагу над інтересами будь-якого з батьків. Суд консолідував попередньо сформульовані принципи, згідно з якими визначення найкращих інтересів дитини потребує комплексного аналізу всіх чинників, що можуть впливати на її добробут, а також дотримання принципу справедливості у судовому процесі [6].

ЄСПЛ зазначив, що у сучасному міжнародному праві існує загальновизнаний підхід, відповідно до якого в будь-яких судових рішеннях щодо дітей першочергове значення повинні мати саме їхні інтереси. Водночас Суд акцентував увагу на тому, що принцип рівності батьків у вихованні дитини не допускає автоматичної переваги матері у питаннях опіки. Така презумпція, яка ще донедавна мала місце у деяких юрисдикціях, не відповідає ані сучасним стандартам Ради Європи, ані практиці ЄСПЛ, ані принципам рівноправності, закріпленим у міжнародних правових актах [6].

У своїх висновках Суд наголосив, що будь-які рішення щодо місця проживання дитини мають прийматися безвідносно до статі батьків. Це узгоджується з позицією Ради Європи, яка неодноразово звертала увагу на необхідність подолання гендерних стереотипів у сфері сімейного права. Зокрема, у Постанові 2079 (2015) Парламентська Асамблея Ради Європи закликала до "подолання гендерних стереотипів щодо ролей, які приписуються жінкам і чоловікам у сім'ї як відображення соціологічних змін, що відбулися впродовж останніх п'ятдесяти років з огляду на організацію приватної сфери і сім'ї" [7].

Можна стверджувати, що сучасний підхід до вирішення спорів про визначення місця проживання дитини ґрунтується на принципі першочерговості її інтересів, що виключає можливість формального підходу або автоматичного надання переваги одному з батьків. Ключовим критерієм у таких справах є забезпечення гармонійного розвитку дитини, що вимагає всебічного аналізу її соціального оточення, психологічного стану та рівня забезпеченості основних потреб.

Т. Томляк, аналізуючи практику Європейського суду з прав людини, визначає фундаментальні підходи до захисту прав дітей, які мають бути враховані у судовій практиці для забезпечення їхніх найкращих інтересів:

1. **Визначення місця проживання дитини** має відбуватися з урахуванням необхідності збереження її зв'язків із сім'єю. Однак це можливо лише за умови, що такі зв'язки створюють безпечне та сприятливе середовище для гармонійного розвитку дитини. Таким чином, сам факт родинного зв'язку не є абсолютною підставою для визначення місця проживання, якщо він не сприяє благополуччю дитини.

2. **Сімейний контакт між батьками і дітьми** є невід'ємною частиною щасливого сімейного життя та одним із ключових аспектів забезпечення найкращих інтересів дитини. Будь-які обмеження у спілкуванні з одним із батьків можуть мати місце лише у випадках, коли вони обґрунтовані та відповідають нагальній соціальній потребі, наприклад, якщо контакт може зашкодити дитині.

3. **Право біологічної матері на контакти з дитиною** у справах про встановлення опіки та піклування є гарантованим елементом захисту її прав. Позбавлення матері можливості підтримувати зв'язок із дитиною без достатніх правових підстав суперечить принципу забезпечення найкращих інтересів дитини, адже спілкування з рідною матір'ю, як правило, є важливим для її емоційного розвитку.

4. **Свобода розсуду національних судів у справах про батьківство** не може суперечити пріоритету забезпечення інтересів дитини. Це означає, що судові органи повинні приймати рішення, виходячи з її потреб, а не керуючись формальними юридичними нормами чи інтересами інших осіб.

5. **Позбавлення батьківських прав** є крайньою мірою, яка не може ґрунтуватися на особистих інтересах опікунів чи батьків. У таких справах визначальним критерієм має бути лише добробут дитини, її безпека та можливість отримати належне виховання і догляд [8].

У вирішенні спорів щодо місця проживання дитини ключову роль відіграє участь органів опіки та піклування, що є обов'язковою умовою для ухвалення судового рішення. Верховний Суд наголошує, що рішення про розірвання шлюбу саме по собі не може слугувати підставою для визначення місця проживання дитини, якщо у процесі не було залучено відповідні органи, які здійснюють контроль за дотриманням її прав.

Прикладом важливості участі органів опіки для вирішення питання місця проживання дитини є постанова ВС у справі № 346/2322/15-ц від 25 квітня 2018 року. У цій справі позивач звернувся із позовом про визначення місця проживання дитини з батьком, проте суди першої та апеляційної інстанцій відмовили у задоволенні позову, спираючись на рішення про розірвання шлюбу, ухвалене Коломийським міськрайонним судом ще у 2015 році. Це рішення передбачало, що дитина залишатиметься з матір'ю, однак воно було ухвалене без участі органів опіки та піклування, без дослідження реальних умов проживання дитини та без врахування можливих змін у її житті [9].

Верховний Суд критично оцінив підхід судів нижчих інстанцій, підкресливши, що питання визначення місця проживання дитини потребує ретельного аналізу всіх обставин, зокрема висновків органів опіки щодо умов проживання у кожного з батьків. У цій справі було представлено два суперечливі висновки: один орган опіки рекомендував визначити місце проживання дитини з батьком, інший – із матір'ю. Проте суди не здійснили системного аналізу цих висновків, не дослідили матеріальне становище обох батьків, рівень забезпечення дитини, її психологічний комфорт, а також інші чинники, що мають істотне значення для ухвалення обґрунтованого рішення.

Можна констатувати, що Верховний Суд підтвердив участь органів опіки та піклування у таких справах є не просто формальністю, а необхідною гарантією дотримання найкращих інтересів дитини. Без належного висновку цих органів рішення суду щодо місця проживання дитини не може вважатися повноцінним і обґрунтованим. Відповідно, під час вирішення таких справ суди зобов'язані не лише залучати органи опіки, а й детально аналізувати їхні висновки у поєднанні з іншими доказами, що відображають реальний стан справ.

Продовжуючи тему найкращих інтересів дитини, не можливо не зупинитися на думці судді Верховного Суду Євген Синельников, який звернув увагу на те, що в багатьох європейських країнах активно застосовується концепція спільної опіки, яка передбачає або спільне прийняття рішень щодо виховання дитини (легальна опіка), або по чергове проживання з кожним із батьків (фізична опіка). В Україні ж судова практика здебільшого базується на визначенні постійного місця прожи-

вання дитини з одним із батьків, тоді як іншому надається право доступу. Це зумовлює необхідність обговорення доцільності впровадження спільної опіки з урахуванням найкращих інтересів дитини [10].

З одного боку, спільна опіка може мати позитивний вплив, оскільки сприяє збереженню стійких емоційних зв'язків дитини з обома батьками. Вона дозволяє уникнути відчуження одного з батьків, забезпечує рівномірний розподіл відповідальності за виховання та може сприяти зменшенню конфліктів. Крім того, така модель узгоджується з європейськими підходами до захисту прав дитини, де пріоритет надається рівноправній участі обох батьків у її житті.

Водночас існують об'єктивні труднощі, які можуть ускладнити впровадження цього підходу в Україні. Передусім, спільна опіка потребує конструктивної співпраці між батьками, а це не завжди можливо, особливо у випадках конфліктних розлучень. Окрім того, часті зміни місця проживання можуть впливати на психологічний комфорт дитини, її навчання та соціальне оточення. Також варто враховувати, що українське законодавство поки що не містить детальної регламентації цієї моделі, що може спричинити проблеми у судовій практиці.

Тому запровадження спільної опіки в Україні потребує зваженого підходу. У випадках, коли батьки здатні конструктивно співпрацювати, цей формат може бути ефективним і сприяти гармонійному розвитку дитини. Однак у ситуаціях високого рівня конфліктності або інших несприятливих умов пріоритетним залишається забезпечення стабільного та безпечного середовища для дитини, навіть якщо це означає проживання з одним із батьків за умови збереження контактів з іншим.

Висновки. Ефективний захист прав дитини в цивільному судочинстві можливий лише за умови суворого дотримання принципу забезпечення її найкращих інтересів на всіх етапах судового процесу. Для цього важливо чітко визначити інтереси дитини та забезпечити належну юридичну та соціальну підтримку, щоб створити умови для максимально об'єктивного прийняття рішень. У цьому контексті важливу роль відіграють органи опіки та піклування, які повинні брати активну участь у визначенні місця проживання дитини. Їхні висновки та рекомендації сприяють формуванню реалістичного уявлення про умови життя дитини, що дозволяє суду приймати збалансовані рішення.

Перехід до концепції спільної опіки, що широко використовується в міжнародній практиці, є доцільним для України, оскільки вона дозволяє зберегти контакти дитини з обома батьками, що відповідає її найкращим інтересам. Хоча реалізація цієї концепції може бути складною на початкових етапах, згодом такі труднощі можуть бути подолані завдяки відповідним підходам у правозастосуванні. З огляду на зміни, що відбуваються в міжнародній практиці, Україна має потенціал впровадити ці новації, що сприятиме вдосконаленню сімейного законодавства.

Важливим є також вдосконалення судової практики та правозастосування у сфері сімейного права в Україні. Для цього необхідно створити систему інтегрованого захисту прав дитини, яка включатиме ефективну співпрацю між судовими органами, соціальними службами, громадськими організаціями та експертами. Це дозволить значно підвищити рівень правової визначеності та посилити захист прав дитини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кирильчук І.А. Принцип найкращого врахування інтересів дитини при визначенні місця її проживання у судовому порядку. *Вчені Записки Таврійського Національного університету імені В.І. Вернадського*. Серія Юридичні науки. 2023. Т. 34(73), № 1. С. 13–19. URL: <https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2023.1/03>.
2. Корнієнко М.К. Принцип дотримання найкращих інтересів дитини та його застосування у цивільному судочинстві України. *Юридичний вісник*. Одеса: Гельветика 2020. № 1. С. 398–404. URL: <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i1.1661>.
3. Конвенція про права дитини: Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 20.11.1989: станом на 16 липня 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.
4. Губанова О.В. Найкраще забезпечення інтересів дитини як принцип визначення місця її проживання. *Форум Права*. 2020. № 62(3). С. 18–28. URL: <http://doi.org/10.5281/zenodo.3883839>.
5. Постанова КЦС ВС суду № 587/2134/17 від 21.05.2020. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89509365>.
6. Справа «М.С. проти України» (заява № 2091/13),. рішення від 11.07.2017. URL: <https://jurfem.com.ua/wp-content/uploads/2021/01/М.С.-проти-України-огляд-рішень-ЄСПЛ-Юр-Фем.pdf>.
7. Постанова Парламентської Асамблеї Ради Європи № 2079 (2015) щодо «Рівності і спільної батьківської відповідальності: роль батька» URL: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-EN.asp?fileid=22220>.

8. Томляк Т.С. Принцип забезпечення найкращих інтересів дитини у практиці Європейського суду з прав людини. *Публічне право*. 2022. № 1 (45). С. 109–119. URL: <https://doi.org/10.32782/2306-9082/2022-45-11>.
9. Постанова Верховного Суду від 25 квітня 2018 року у справі № 344/2561/16-ц (провадження № 61-12422св18). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73770505>.
10. В усіх рішеннях щодо дітей забезпечення найкращих інтересів дитини повинне мати першочергове значення. ВЕРХОВНИЙ СУД. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1329749/>.

УДК 364.66

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.42>

РЕАБІЛІТАЦІЯ ТА СОЦІАЛЬНА АДАПТАЦІЯ ДІТЕЙ ВІЙНИ: ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ ТА МЕХАНІЗМИ ЇХ РЕАЛІЗАЦІЇ

Оганісян Ц.В.,*кандидат юридичних наук, доцент,**старший науковий співробітник**Навчально-наукової лабораторії дослідження**проблем забезпечення прав осіб, які постраждали від війни**Дніпровського державного університету внутрішніх справ,**ORCID: 0009-0005-3641-1949*

Оганісян Ц.В. Реабілітація та соціальна адаптація дітей війни: правові гарантії та механізми їх реалізації.

Реабілітація та соціальна адаптація дітей, які постраждали від війни, є важливим напрямом державної політики та правового регулювання. Військові дії в Україні спричинили масові порушення прав дитини, зокрема їхнього права на безпеку, житло, освіту та медичну допомогу. Державна політика у сфері захисту дітей війни потребує вдосконалення, зокрема щодо розширення правових механізмів реабілітації та соціальної інтеграції постраждалих дітей. Проаналізовано міжнародні та національні правові стандарти, що регулюють захист дітей, зокрема Конвенцію ООН про права дитини, Факультативний протокол щодо участі дітей у збройних конфліктах, Женевські конвенції та їхні Додаткові протоколи. Досліджено відповідність українського законодавства міжнародним стандартам у сфері соціального захисту дітей війни. Наголошується на необхідності визначення в законодавстві України статусу «дитини війни», що спростить процес отримання соціальної допомоги. Основна увага приділена психологічній, медичній та освітній реабілітації дітей. Розглянуто роль державних та громадських організацій у наданні психологічної підтримки, доступу до лікування та спеціалізованої допомоги. Висвітлено питання забезпечення дітей війни освітою, зокрема в аспекті онлайн-навчання, інклюзивної освіти та адаптаційних програм для внутрішньо переміщених осіб. Досліджено соціальну адаптацію дітей війни, ефективність державних програм соціального захисту, проблеми правового статусу дітей-сиріт і питання надання житла дітям, які втратили домівки через бойові дії. Висвітлено труднощі інтеграції дітей-переселенців у нові громади, зокрема дискримінацію, мовні та культурні бар'єри. На основі аналізу запропоновано заходи для вдосконалення законодавства щодо соціальної адаптації дітей війни, зокрема створення єдиного реєстру дітей, що постраждали від збройного конфлікту, розширення програм підтримки та посилення міжнародного співробітництва. Обґрунтовано необхідність комплексного підходу до вирішення проблеми, що включає ефективну взаємодію держави, міжнародних організацій та громадянського суспільства. Викладені пропозиції можуть бути використані при розробці законодавчих ініціатив у сфері захисту прав дітей війни.

Ключові слова: реабілітація дітей війни, соціальна адаптація, правовий статус, психологічна допомога, медична реабілітація, освітні гарантії, соціальний захист, міжнародні стандарти, національне законодавство, інтеграція дітей-переселенців.

Ohanisian T.V. Rehabilitation and social adaptation of war-affected children: legal guarantees and mechanisms of implementation.

The rehabilitation and social adaptation of children affected by war is an important area of state policy and legal regulation. The military actions in Ukraine have led to massive violations of children's rights, particularly their rights to security, housing, education, and medical care. State policy in the field of protecting children affected by war requires improvement, especially in expanding legal mechanisms for their rehabilitation and social integration. This article analyzes international and national legal standards regulating child protection, including the UN Convention on the Rights of the Child, the Optional Protocol on the Involvement of Children in Armed Conflict, the Geneva Conventions, and their Additional Protocols. The compliance of Ukrainian legislation with international standards in the field of social protection for children affected by war is examined. The necessity of defining the legal status of a «child of war» in Ukrainian legislation is emphasized, as it would simplify the process of receiving social assistance. The study focuses on the psychological, medical, and educational rehabilitation of children. The role of state and non-governmental organizations in providing psychological support, access to treatment, and specialized care is examined. The issue of ensuring educational opportunities for

children affected by war is highlighted, particularly in terms of online learning, inclusive education, and adaptation programs for internally displaced persons. The article also explores the social adaptation of children affected by war, the effectiveness of state social protection programs, legal issues concerning orphans and children deprived of parental care, and the provision of housing for children who lost their homes due to military actions. The challenges of integrating displaced children into new communities, including discrimination, language, and cultural barriers, are discussed. Based on the analysis, recommendations are proposed for improving legislation on the social adaptation of children affected by war, including the creation of a unified register of children affected by armed conflict, the expansion of support programs, and strengthening international cooperation. The necessity of a comprehensive approach to solving this issue is substantiated, which includes effective interaction between the state, international organizations, and civil society. The proposals outlined in the article can be used in the development of legislative initiatives for the protection of the rights of children affected by war.

Key words: rehabilitation of children affected by war, social adaptation, legal status, psychological assistance, medical rehabilitation, educational guarantees, social protection, international standards, national legislation, integration of displaced children.

Постановка проблеми. Війна в Україні спричинила глибокі соціальні та правові зміни, що особливо болюче позначилися на становищі дітей, які стали однією з найбільш вразливих категорій населення. Збройний конфлікт призвів до масштабних порушень прав дитини, зокрема до фізичних і психологічних травм, втрати батьків або розлуки з ними, руйнування домівок, вимушеного переселення, обмеженого доступу до освіти та медичних послуг. Значна кількість дітей стала жертвами насильства, зокрема сексуального, фізичного та психологічного, що ще більше ускладнює їхню соціальну адаптацію. Крім того, багато дітей стали свідками воєнних злочинів або перебували в умовах, які можуть мати довготривалий негативний вплив на їхнє психоемоційне здоров'я та розвиток. Враховуючи ці обставини, проблема забезпечення правових гарантій реабілітації та соціальної адаптації дітей, які постраждали від війни, набуває особливого значення, оскільки її вирішення є важливим не лише з точки зору забезпечення їхнього благополуччя, а й у контексті відновлення соціальної справедливості та стабільності в державі. Однією з ключових проблем є те, що існуюча правова система України, хоча й містить окремі положення щодо захисту прав дітей у кризових ситуаціях, все ще не повною мірою враховує специфіку викликів, спричинених війною. Відсутність уніфікованого підходу до визначення статусу дітей війни, недостатня розвиненість механізмів їхньої реабілітації та соціальної адаптації, а також нестача спеціальних державних програм з комплексної підтримки цієї категорії дітей ускладнюють реалізацію їхніх прав. Важливим аспектом є також необхідність координації дій між різними державними органами, місцевими адміністраціями, міжнародними організаціями та громадянським суспільством для ефективного забезпечення реабілітаційних заходів.

Метою статті є аналіз правових гарантій реабілітації та соціальної адаптації дітей війни в Україні, визначення ключових механізмів їх реалізації та основних проблем, що виникають у цьому контексті. Особлива увага приділяється аналізу міжнародних та національних нормативних актів, які регулюють питання захисту дітей у збройних конфліктах, а також їхньому практичному застосуванню. Розглядатимуться основні правові механізми надання психологічної, медичної та соціальної допомоги дітям, які постраждали внаслідок воєнних дій, та оцінюватиметься ефективність їхнього впровадження в сучасних умовах.

Стан опрацювання проблематики показує, що питання реабілітації та соціальної адаптації дітей, які постраждали від війни, є предметом наукових досліджень багатьох українських і міжнародних вчених, які аналізують правові, соціальні та психологічні аспекти цієї проблематики. Значний внесок у вивчення даної теми зробили такі науковці, як І. Бех, О. Глущенко, О. Глушко, Т. Кравченко, Н. Лаврінченко,

О. Ліщинська, А. Макаренко, О. Петров, О. Розкошенко, Ю. Сергєєва. Їхні дослідження сприяли розвитку теоретичних та практичних підходів до забезпечення правових гарантій, соціального захисту та реінтеграції дітей, які зазнали впливу збройних конфліктів. Аналіз наукових праць цих авторів дозволяє комплексно оцінити існуючі виклики та перспективи вдосконалення законодавства і державної політики у сфері підтримки дітей війни.

У міжнародному праві ключову роль у захисті прав дітей у збройних конфліктах відіграють Конвенція ООН про права дитини 1989 року та Факультативний протокол до неї щодо участі дітей у збройних конфліктах 2000 року. Ці документи визначають, що діти мають особливий правовий статус і потребують підвищеного рівня захисту, а держави повинні забезпечити їм безпеку, доступ до освіти, медичної допомоги та психологічної реабілітації. Женевські конвенції 1949 року та їхні додаткові протоколи закріплюють обов'язок сторін збройного конфлікту гарантувати захист

цивільного населення, включаючи дітей, та забороняють їхню примусову мобілізацію, залучення до бойових дій або використання як живих щитів. Важливими є й міжнародні ініціативи, такі як Паризькі принципи 2007 року щодо участі дітей у збройних конфліктах, які встановлюють стандарти щодо їхньої реінтеграції після військових конфліктів. У національному законодавстві України питання захисту дітей у кризових ситуаціях регулюється Законом України «Про охорону дитинства», Законом України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», Кодексом законів про працю України та іншими нормативно-правовими актами. У 2022 році Верховна Рада України ухвалила низку змін до законодавства, спрямованих на посилення захисту дітей, зокрема визначення статусу дітей, які постраждали від бойових дій, гарантії їхнього соціального захисту, забезпечення доступу до освіти та медичних послуг. Однак на практиці реалізація цих норм залишається складним завданням, з огляду на значну кількість дітей, які потребують допомоги, та обмеженість державних ресурсів. Значну роль у захисті прав дітей війни відіграють міжнародні організації, такі як ЮНІСЕФ, Міжнародний комітет Червоного Хреста, Офіс Верховного комісара ООН з прав людини, а також численні громадські організації, які працюють у сфері реабілітації та соціальної адаптації дітей. Вони надають допомогу у створенні спеціальних програм підтримки, наданні юридичної допомоги, організації психологічної реабілітації та забезпеченні доступу до освіти. Проте для досягнення ефективного результату необхідна більш тісна взаємодія державних органів з міжнародними партнерами, а також удосконалення правових механізмів реалізації соціальних гарантій для дітей війни.

Питання реабілітації та соціальної адаптації дітей, які постраждали від війни, є однією з пріоритетних проблем сучасної правової системи України. Забезпечення ефективних правових механізмів у цій сфері є необхідною умовою для гарантування реалізації основних прав дитини та її інтеграції в суспільство. Подальші дослідження мають бути спрямовані на удосконалення національного законодавства з урахуванням міжнародного досвіду, підвищення ефективності державних програм підтримки та запровадження комплексного підходу до реабілітації дітей, які зазнали наслідків війни.

Виклад основного матеріалу. Правовий статус дітей, які постраждали від війни, є надзвичайно важливим аспектом міжнародного та національного правового регулювання, оскільки ці діти є однією з найбільш вразливих категорій населення в умовах збройного конфлікту. Згідно з нормами міжнародного права, діти мають особливий правовий статус, що передбачає підвищений рівень їхнього захисту та гарантії основних прав. Одним із ключових міжнародних документів, який закріплює ці гарантії, є Конвенція ООН про права дитини 1989 року, яка визнає дитину повноцінним суб'єктом правовідносин і встановлює принцип недискримінації, пріоритетності найкращих інтересів дитини та необхідності забезпечення її права на виживання, розвиток і захист [1]. Факультативний протокол до цієї Конвенції щодо участі дітей у збройних конфліктах 2000 року визначає заборону використання дітей у військових діях, а також встановлює обов'язок держав забезпечити їхню реабілітацію та соціальну реінтеграцію після пережитих воєнних травм [2]. Женевські конвенції 1949 року та їхні додаткові протоколи також містять норми, спрямовані на захист цивільного населення, зокрема дітей, під час збройного конфлікту [3]. Вони закріплюють заборону на вербування дітей до збройних сил, їхню депортацію, примусову мобілізацію чи використання у бойових діях. Крім того, Паризькі принципи та керівні вказівки щодо дітей, залучених або постраждалих від збройних конфліктів, прийняті у 2007 році, визначають міжнародні стандарти з питань реабілітації та соціальної адаптації таких дітей, наголошуючи на необхідності їхнього повернення до нормального життя та створення спеціальних програм підтримки.

Європейські правові механізми також відіграють важливу роль у забезпеченні прав дітей, які постраждали від війни. Зокрема, Європейська конвенція з прав людини та основоположних свобод 1950 року містить положення щодо захисту права на життя, свободу від катувань і жорстокого поводження, що є критично важливими в умовах війни. Європейський суд з прав людини неодноразово розглядав справи, пов'язані із порушенням прав дітей у збройних конфліктах, що сприяло розвитку судової практики у цій сфері. Крім того, Рада Європи та Європейський Союз ухвалюють спеціальні акти щодо захисту дітей, які постраждали від насильства та воєнних дій, та надають фінансову підтримку державам-членам для реалізації програм реабілітації. Національне законодавство України також містить низку положень, спрямованих на захист дітей, які постраждали від війни. Основним нормативним актом, що регулює правовий статус дітей, є Закон України «Про охорону дитинства», який гарантує дітям, зокрема тим, що опинилися у складних життєвих обставинах, право на захист, соціальну підтримку та медичне забезпечення [4]. Однак в умовах збройної агресії постало питання необхідності внесення змін до законодавства для більш чіткого визначення статусу дітей війни. Верховна Рада України ухвалила низку законодавчих актів, зокрема зміни до Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», що передбачають

спеціальні гарантії для дітей, які були змушені покинути свої домівки через воєнні дії. Додатково було прийнято постанови Кабінету Міністрів України, які регламентують порядок надання соціальних виплат, доступу до освіти, медичних послуг та інших необхідних форм підтримки для дітей, що постраждали від війни.

Важливим аспектом є визначення категорій дітей, які можуть отримати спеціальний правовий статус. Законодавство України передбачає кілька основних категорій дітей, які можуть вважатися постраждалими від війни, зокрема:

- діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування внаслідок збройного конфлікту;
- діти, які стали внутрішньо переміщеними особами;
- діти, які отримали поранення, зазнали психологічної травми або втратили житло через бойові дії;
- діти, які пережили полон, примусове переміщення або насильницьку мобілізацію.

На жаль, незважаючи на наявність загальних положень у законодавстві, Україна досі не має єдиного нормативно-правового акта, який би системно регулював питання правового статусу дітей війни та встановлював чіткі механізми реалізації їхніх прав. Значну роль у захисті прав дітей відіграють органи державної влади, такі як Міністерство соціальної політики України, Уповноважений Верховної Ради з прав людини, Національна соціальна служба України, а також органи місцевого самоврядування, які здійснюють безпосередній контроль за дотриманням прав дітей на місцях. Однак через масштабні виклики, спричинені війною, існує нагальна потреба у вдосконаленні координації між державними органами та міжнародними партнерами, які надають гуманітарну та фінансову підтримку. Важливу допомогу в реалізації прав дітей війни надають міжнародні організації, такі як ЮНІСЕФ, Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, Червоний Хрест, які активно беруть участь у розробці програм допомоги, фінансуванні реабілітаційних заходів, наданні гуманітарної допомоги та сприянні соціальній адаптації дітей, які постраждали від війни. Попри значну кількість правових механізмів, що регулюють захист дітей війни, на практиці залишається низка проблем, які потребують вирішення. Однією з основних є недостатня ефективність правозастосування, що пов'язано з труднощами у документуванні воєнних злочинів проти дітей, складністю доведення факту порушення їхніх прав, а також обмеженими ресурсами для надання повноцінної допомоги. Додатковою проблемою є недостатня доступність інформації про соціальні гарантії для дітей та їхніх сімей, що ускладнює реалізацію правових норм на практиці. Також важливим питанням залишається психологічна реабілітація та соціальна інтеграція дітей, які зазнали серйозних психотравмуючих подій. У цьому контексті необхідне розширення державних програм підтримки, зокрема створення спеціалізованих центрів допомоги, надання професійної психологічної підтримки, а також залучення педагогів, соціальних працівників та юристів для роботи з дітьми війни.

Правовий статус дітей, які постраждали від війни, регулюється як міжнародними, так і національними нормативно-правовими актами, проте існуючі механізми потребують подальшого вдосконалення. Україна має продовжувати роботу над гармонізацією свого законодавства з міжнародними стандартами, розширювати можливості державної підтримки та забезпечувати ефективне правозастосування для повного захисту дітей, які зазнали наслідків збройного конфлікту.

Правовий статус дітей, які постраждали від війни, є ключовим питанням міжнародного та національного правового регулювання, адже діти належать до категорії осіб, які найбільше страждають під час збройних конфліктів. Війна позбавляє їх базових прав, закріплених міжнародними правовими актами, серед яких право на життя, безпеку, освіту, охорону здоров'я та сімейне середовище. У зв'язку з цим міжнародне співтовариство розробило низку нормативних документів, спрямованих на захист дітей у конфліктних зонах. Водночас українське законодавство також містить норми, спрямовані на забезпечення правового захисту дітей, які стали жертвами війни, проте їхня ефективність залежить від імплементації міжнародних стандартів, а також від реальних можливостей держави гарантувати їх виконання в умовах воєнного стану.

У міжнародному праві не існує єдиного визначення категорії «дитина війни». Натомість міжнародні договори та конвенції використовують поняття «дитина, яка постраждала від збройного конфлікту», «дитина-солдат», «дитина-біженець» або «внутрішньо переміщена дитина». Основний правовий акт, що закріплює фундаментальні права дітей, – це Конвенція ООН про права дитини 1989 року, яка встановлює, що кожна дитина має право на особливий захист та допомогу в умовах збройного конфлікту [1]. Документ визначає державні обов'язки щодо забезпечення прав дитини, включаючи охорону її життя, здоров'я та освіти, а також захист від насильства, експлуатації та дискримінації. Стаття 38 Конвенції прямо встановлює, що держави-учасниці повинні вживати всіх можливих заходів для забезпечення захисту та піклування про дітей, які постраждали від збройного конфлікту [2]. Вона також забороняє залучення дітей до участі у воєнних діях. Факультативний протокол до Конвенції ООН про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах 2000

року деталізує положення щодо захисту дітей, встановлюючи обов'язок держав запобігати участі дітей у збройних конфліктах, а також гарантувати їхню реабілітацію та соціальну реінтеграцію [3]. Зокрема, цей документ забороняє примусову або добровільну мобілізацію осіб віком до 18 років у збройні сили та закликає держави вживати активних заходів щодо реабілітації дітей, які стали жертвами війни. Женевські конвенції 1949 року та їхні Додаткові протоколи 1977 року містять норми щодо захисту цивільного населення, включаючи дітей, під час збройних конфліктів. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни 1949 року встановлює, що діти, які залишилися без батьків або були розлучені з родиною через війну, мають право на особливий захист і допомогу [4]. Вона також забороняє депортацію, примусове переселення та жорстоке поводження з дітьми. Додатковий протокол I 1977 року підкреслює необхідність вжиття всіх можливих заходів для запобігання вербуванню та використанню дітей у воєнних діях. Важливим міжнародним документом також є Паризькі принципи та керівні вказівки щодо дітей, залучених або постраждалих від збройних конфліктів, ухвалені в 2007 році, які визначають стандарти реабілітації та реінтеграції дітей, що стали жертвами війни. Ці принципи наголошують на важливості комплексного підходу до забезпечення захисту дітей, включаючи правову, психологічну та соціальну підтримку. Водночас ці положення є рекомендаційними, і їх застосування залежить від політичної волі кожної держави [7].

Українське законодавство містить низку положень щодо захисту дітей, які постраждали від війни, однак у нормативно-правових актах не використовується термін «дитина війни», а натомість визначаються категорії дітей, які підпадають під певні форми захисту. Основним законом, який закріплює права дітей в Україні, є Закон України «Про охорону дитинства», що гарантує дітям, які опинилися у складних життєвих обставинах, право на захист, соціальну підтримку та медичне забезпечення [5]. У 2017 році Кабінет Міністрів України затвердив Порядок надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, що визначає критерії для отримання такого статусу та процедуру його надання [6]. Законодавство України частково відповідає міжнародним стандартам у сфері захисту дітей, однак воно потребує подальшої гармонізації з міжнародними нормами та адаптації до сучасних викликів [8]. Зокрема, відсутність комплексного підходу до захисту дітей, які постраждали від війни, створює юридичні колізії та перешкоджає ефективному забезпеченню їхніх прав. Недостатнє фінансування програм реабілітації, проблеми з ідентифікацією дітей, що стали жертвами насильства чи втратили батьків, а також обмежена координація між державними установами та міжнародними організаціями ускладнюють процес забезпечення правового статусу таких дітей [9]. У зв'язку з цим необхідно розробити та прийняти окремий законодавчий акт, який би чітко визначав статус дітей, постраждалих від збройного конфлікту, та передбачав комплексні заходи їхнього соціального та правового захисту.

Реабілітація дітей, які постраждали від війни, є комплексним процесом, що включає заходи, спрямовані на їхню психологічну, медичну та освітню підтримку. Унаслідок бойових дій, руйнування інфраструктури, втрати родичів та вимушеного переселення, діти зазнають значних фізичних і психологічних травм, що можуть мати довготривалі наслідки для їхнього розвитку та соціальної адаптації. Для забезпечення ефективної реабілітації необхідно впроваджувати комплексні державні та громадські ініціативи, спрямовані на допомогу дітям у подоланні наслідків війни та повернення до повноцінного життя. Правове регулювання реабілітації дітей війни здійснюється як на міжнародному рівні, так і на національному рівні в межах спеціальних програм та законодавчих актів, які закріплюють механізми реалізації відповідних заходів. Одним із ключових напрямів реабілітації є психологічна допомога дітям, які зазнали емоційних потрясінь, втратили батьків, стали свідками воєнних злочинів або пережили перебування в окупації. Наслідки психотравмуючих подій можуть проявлятися у вигляді посттравматичного стресового розладу, депресивних станів, тривожності, агресії або соціальної ізоляції. Важливу роль у наданні психологічної підтримки відіграють як державні установи, так і громадські та міжнародні організації. В Україні психологічна реабілітація дітей війни здійснюється через мережу державних та комунальних закладів охорони здоров'я, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, а також мобільних бригад психологічної допомоги, які надають екстрену підтримку в громадах, що постраждали від бойових дій [10]. Державні установи, зокрема Міністерство соціальної політики та Міністерство охорони здоров'я, відповідають за координацію психологічної допомоги та розробку національних програм, спрямованих на підтримку дітей у кризових ситуаціях. Значну допомогу надають міжнародні організації, такі як ЮНІСЕФ, Червоний Хрест та Міжнародна організація з міграції, які реалізують проекти з надання безоплатної психологічної допомоги дітям-переселенцям, дітям-сиротам та тим, хто постраждав від насильства [11]. В Україні також діють громадські організації та благодійні фонди, зокрема «Голоси дітей», «СОС Дитячі містечка», «Право на захист», які забезпечують доступ дітей до індивідуальної та групової терапії, навчання стресостійкості та психологічної реабілітації [12].

Однак через велику кількість дітей, які потребують підтримки, та брак кваліфікованих спеціалістів, система психологічної реабілітації залишається перевантаженою, що вимагає розширення державних програм та підготовки більшої кількості фахівців у цій сфері.

Медична реабілітація є ще одним важливим аспектом, оскільки багато дітей отримують фізичні травми, контузії або хронічні захворювання внаслідок воєнних дій. Крім того, тривале перебування в умовах підвищеного стресу, нестачі їжі, води та медикаментів сприяє розвитку серйозних порушень здоров'я, які потребують тривалого лікування. Доступ дітей війни до безоплатного лікування та спеціалізованої медичної допомоги регулюється законодавством України, зокрема Законом України «Про охорону дитинства» та нормативними актами Міністерства охорони здоров'я. Безоплатна медична допомога для дітей, які постраждали від війни, включає екстрену медичну допомогу, амбулаторне лікування, реабілітаційні програми та протезування. У 2022 році Міністерство охорони здоров'я України розширило програму реабілітаційного лікування дітей, що передбачає надання медичної допомоги в спеціалізованих реабілітаційних центрах, зокрема на базі лікарень у Києві, Львові, Дніпрі та Одесі [13]. Також медична допомога надається за підтримки міжнародних організацій, таких як Всесвітня організація охорони здоров'я та Лікарі без кордонів, які сприяють фінансуванню лікування дітей з тяжкими пораненнями та складними медичними станами. Особливу увагу приділено дітям з інвалідністю, які отримали ушкодження внаслідок воєнних дій та потребують спеціального догляду та протезування. На жаль, через значне навантаження на систему охорони здоров'я та руйнування багатьох медичних закладів у зонах бойових дій, доступ до медичних послуг залишається нерівномірним, що вимагає розширення реабілітаційної інфраструктури та спрощення процедур отримання допомоги.

Освітня реабілітація дітей війни є критично важливою для забезпечення їхньої інтеграції в суспільство та відновлення нормального життя. Війна спричинила масштабні порушення у сфері освіти, зокрема зруйновані школи, масове переміщення дітей, нестачу підручників та викладацького персоналу. Відповідно до міжнародних стандартів, закріплених у Конвенції ООН про права дитини, кожна дитина має право на доступ до якісної освіти, навіть у кризових умовах. В Україні доступ дітей війни до освіти регулюється Законом України «Про освіту» та нормативними актами Міністерства освіти і науки, які передбачають спрощену процедуру зарахування дітей-переселенців до шкіл, безоплатне навчання та адаптаційні програми. Важливим напрямом освітньої реабілітації є впровадження онлайн-навчання, яке дозволяє дітям, що перебувають у небезпечних регіонах або за кордоном, продовжувати здобуття освіти. У 2022 році Міністерство освіти і науки України запровадило спеціальні платформи для дистанційного навчання, такі як «Всеукраїнська школа онлайн», що дозволяє учням отримувати доступ до освітніх матеріалів та взаємодіяти з викладачами [14]. Крім того, особлива увага приділяється інклюзивній освіті, оскільки багато дітей зазнали фізичних або психологічних травм і потребують спеціальних умов навчання. Державна політика також передбачає розширення адаптаційних програм для дітей, які повертаються з-за кордону або з тимчасово окупованих територій, включаючи мовні курси, психологічну підтримку та соціальну інтеграцію.

Отже, реабілітація дітей війни є складним і багаторівневим процесом, що охоплює психологічну, медичну та освітню підтримку. Попри наявність національних та міжнародних механізмів допомоги, існують значні виклики, зокрема нестача кваліфікованих фахівців, недостатність фінансування та руйнування інфраструктури. Для покращення ситуації необхідно розширювати державні програми, залучати міжнародних партнерів та розробляти ефективні механізми соціальної інтеграції дітей, які постраждали від війни.

Соціальна адаптація дітей, які постраждали від війни, є надзвичайно важливим аспектом відновлення та інтеграції їх у суспільство. Військові дії в Україні призвели до значного збільшення кількості дітей, які втратили батьків, домівки або були змушені покинути рідні місця через бойові дії. Це створює серйозні виклики для держави та суспільства в забезпеченні належного соціального захисту, підтримки та інтеграції таких дітей. Державні програми соціального захисту та підтримки дітей, які постраждали від війни, спрямовані на забезпечення їхніх базових потреб та створення умов для повноцінного розвитку. Однією з таких ініціатив є загальнонаціональна програма «Дитина не сама», запроваджена Офісом Президента України спільно з UNICEF та Міністерством соціальної політики [15]. Ця програма, зокрема, включає чат-бот «Дитина не сама», який надає інформацію про тимчасовий прихисток для дітей, можливість повідомити про дитину, яка потребує допомоги, та залишити заявку на тимчасове влаштування дитини у свою сім'ю [16]. Однак, попри наявність таких програм, їхня ефективність часто обмежується через недостатнє фінансування, бюрократичні перепони та брак координації між різними державними органами. Це вимагає постійного моніторингу та вдосконалення існуючих механізмів підтримки, а також залучення громадських організацій до процесу надання допомоги.

Правове забезпечення статусу дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування внаслідок війни, є критично важливим для гарантування їхніх прав та доступу до необхідних ресурсів. Відповідно до українського законодавства, такі діти мають право на державну підтримку, включаючи матеріальну допомогу, забезпечення житлом та доступ до освіти. Закон України «Про охорону дитинства» визначає основні засади захисту прав дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах, включаючи тих, хто постраждав від воєнних дій. Проте, на практиці, реалізація цих прав може стикатися з труднощами через перевантаженість соціальних служб, недостатню кількість фахівців та обмежені ресурси. Це підкреслює необхідність удосконалення правових механізмів та забезпечення їхньої ефективної імплементації.

Проблема надання тимчасового та постійного житла для дітей, які втратили домівки через бойові дії, залишається актуальною. Держава впроваджує програми забезпечення житлом внутрішньо переміщених осіб, проте ресурси часто є обмеженими, а процес отримання житла може бути тривалим та складним. Крім того, існують випадки, коли діти залишаються без належного житлового забезпечення через бюрократичні перепони або недостатню інформованість про доступні програми підтримки. Це вимагає спрощення процедур, збільшення фінансування та забезпечення прозорості в наданні житлової допомоги для постраждалих дітей.

Інтеграція дітей-переселенців у нові громади супроводжується низкою викликів, серед яких проблеми дискримінації, мовні та культурні бар'єри. Дослідження показують, що для деяких родин, переміщених зі Сходу України в західні регіони, адаптація до нових умов життя, побутових особливостей і практик спілкування виявилася досить проблемною [17]. Наприклад, співробітник Центру надання соціальних послуг Добросино-Магерівської територіальної громади Львівської області зазначив: «Вони вважають, що ми дуже різні, це їх відштовхує» [18]. Це свідчить про необхідність впровадження програм, спрямованих на подолання стереотипів, забезпечення мовної підтримки та культурної інтеграції дітей-переселенців [19]. Залучення місцевих громад до процесу інтеграції, організація спільних заходів та освітніх програм можуть сприяти налагодженню взаєморозуміння та підтримки між переселенцями та приймаючими громадами.

Виходячи з вищенаведеного, соціальна адаптація дітей, які постраждали від війни, потребує комплексного підходу, що включає ефективне правове регулювання, належне фінансування державних програм, активну участь громадських організацій та підтримку місцевих громад. Лише за умови скоординованих зусиль усіх зацікавлених сторін можна забезпечити повноцінну інтеграцію таких дітей у суспільство та створити умови для їхнього гармонійного розвитку.

Реабілітація та соціальна адаптація дітей, які постраждали від війни, є надзвичайно важливим напрямом державної політики та правового регулювання, оскільки ці діти є однією з найбільш вразливих категорій суспільства. Аналіз чинного законодавства та практичної реалізації заходів щодо підтримки дітей війни свідчить про наявність певних прогалин у правовому забезпеченні, що ускладнює ефективне виконання програм реабілітації та соціального захисту. Незважаючи на те, що в Україні існують нормативно-правові акти, спрямовані на допомогу дітям, які стали жертвами війни, їх реалізація не завжди є ефективною через недостатнє фінансування, брак кадрових ресурсів, складність координації між різними державними структурами та обмеженість доступу до міжнародних механізмів підтримки. Державні програми забезпечують базові потреби дітей війни, однак не завжди враховують їхні індивідуальні обставини та специфічні потреби, зокрема у сфері психологічної, медичної та освітньої реабілітації. Соціальна адаптація дітей, які втратили родину, житло або були змушені покинути свої громади через бойові дії, стикається з низкою правових і практичних проблем, серед яких відсутність єдиного механізму надання статусу «дитина війни», складнощі у доступі до житла, освіти та соціальних гарантій, а також проблеми інтеграції внутрішньо переміщених дітей у нові громади. З метою вдосконалення національного законодавства щодо реабілітації та соціальної адаптації дітей війни необхідно запровадити комплексний підхід, що враховує як міжнародний досвід, так і реальні потреби постраждалих дітей. Однією з ключових проблем є відсутність законодавчо визначеного статусу «дитина війни» та чітко встановлених критеріїв для його отримання. У зв'язку з цим доцільним є ухвалення окремого закону, що передбачатиме правовий статус таких дітей, їхні особливі права та механізми їхньої реалізації. Крім того, необхідно спростити процедуру отримання соціальних виплат та державної підтримки, оскільки на практиці ці механізми часто є бюрократично складними та не завжди доступними для всіх категорій дітей війни. Варто запровадити єдиний реєстр дітей, які постраждали від війни, що дозволить державним органам більш ефективно координувати надання допомоги та запобігти дублюванню чи нерівномірному розподілу ресурсів. Розширення державних та міжнародних програм підтримки дітей війни має стати пріоритетним напрямом державної політики, оскільки ресурси, виділені на допомогу постраждалим дітям, є недостатніми для забезпечення їхніх реальних потреб. Необхідно посилити співпрацю України з міжнародними організаціями, такими як ЮНІСЕФ, Червоний Хрест,

Управління Верховного комісара ООН у справах біженців та інші структури, які мають досвід роботи з дітьми, що постраждали від збройних конфліктів. Важливим є також залучення додаткових фінансових ресурсів через міжнародні грантові програми, що дозволить реалізовувати більш масштабні проєкти підтримки дітей, включаючи створення спеціалізованих реабілітаційних центрів, забезпечення доступу до медичної допомоги та психологічної підтримки. Доцільним є також впровадження механізмів соціального партнерства між державою та громадськими організаціями, які вже мають напрацьовані ефективні практики допомоги дітям війни. Підвищення ефективності правозастосовної практики у сфері захисту дітей є необхідним для забезпечення належного виконання існуючих правових норм. У першу чергу це стосується забезпечення контролю за виконанням законодавства, що регулює питання соціального захисту дітей, які постраждали від війни [20]. Часто на практиці порушується право дітей на житло, освіту, медичну допомогу, а процедура отримання передбачених законодавством виплат є тривалою та складною. Необхідно посилити відповідальність органів місцевого самоврядування за виконання соціальних програм, а також забезпечити незалежний моніторинг ефективності заходів, спрямованих на підтримку дітей війни. Варто розглянути можливість створення спеціалізованого омбудсмена з прав дітей, які постраждали від війни, який би здійснював моніторинг дотримання їхніх прав, розглядав скарги та сприяв координації між державними структурами та міжнародними організаціями.

Висновки. Загалом, реабілітація та соціальна адаптація дітей, які постраждали від війни, є складним і багаторівневим процесом, що вимагає комплексного підходу та ефективного правового регулювання. Необхідно не лише удосконалювати законодавчу базу, а й забезпечувати реальне виконання прийнятих нормативно-правових актів, розширювати доступ до міжнародних механізмів підтримки та покращувати координацію між державними та недержавними структурами. Важливим залишається питання фінансування програм реабілітації та соціального захисту дітей, а також впровадження дієвих механізмів моніторингу їхньої ефективності. Лише за умови комплексного підходу та скоординованих зусиль усіх зацікавлених сторін можна забезпечити повноцінну інтеграцію дітей війни в суспільство, створити для них безпечні умови життя та гарантувати реалізацію їхніх прав.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конвенція ООН про права дитини від 20.11.1989 р. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021.
2. Наливайко Л.Р., Степаненко К.В., Щербина Є.М. Міжнародний захист прав людини: навч. посібник. Дніпро: ДДУВС, 2020. 260 с.
3. Факультативний протокол до Конвенції ООН про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах від 25.05.2000 р. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_795.
4. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12.08.1949 р. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154.
5. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 р. № 2402-III. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>.
6. Порядок надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів. *Вікі – Юридична допомога*. URL: https://wiki.legalaid.gov.ua/index.php/Порядок_надання_статусу_дитини,_яка_постраждала_внаслідок_воєнних_дій_та_збройних_конфліктів.
7. Паризькі принципи та керівні вказівки щодо дітей, залучених або постраждалих від збройних конфліктів, 2007 рік.
8. Правовий статус дитини, яка постраждала від війни. *Актуальні проблеми правознавства*. URL: <https://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/310765>.
9. Захист дітей, що живуть у зоні воєнних дій. Яким його бачить держава? *Українська Гельсінкська спілка з прав людини*. URL : <https://www.helsinki.org.ua/articles/zahyst-ditej-scho-zhyvut-u-zoni-vojennyh-dij-yakym-joho-bachyt-derzhava/>
10. Дитяча реабілітація в Україні в умовах війни. *Міністерство охорони здоров'я України*. URL : <https://moz.gov.ua/uk/ditjacha-reabilitacija-v-ukraini-v-umovah-vijni->
11. Психологічна реабілітація дітей: МОЗ разом з Міжнародним фондом «Відродження» сприятиме розвитку спеціалізованих закладів на Одещині. *Міністерство охорони здоров'я України*. URL : <https://moz.gov.ua/article/news/psihologichna-reabilitacija-ditej-moz-razom-z-mizhnarodnim-fondom-vidrozhennja-sprijatime-rozvitku-specializovanih-zakladiv-na-odeschini>.
12. Концепція по роботі з дітьми, які були депортовані або насильно переміщені в Росію. *Голоси*

- дітей. URL: <https://voices.org.ua/kontseptsiya-po-roboti-z-ditmy-yaki-buly-deportovani-abo-nasylnylo-peremishcheni-v-rosiyu>.
13. В Україні створять сучасний реабілітаційний центр для відновлення українських дітей від травм війни. *Міністерство охорони здоров'я України*. URL: <https://moz.gov.ua/uk/v-ukrayini-stvoryat-suchasnij-reabilitacijnij-centr-dlya-vidnovlennya-ukrayinskih-ditej-vid-travm-vijni>.
 14. Як Україна забезпечує навчання школярів під час війни. *Накипіло*. URL: <https://nakypilo.ua/teksty/shchoby-ne-vtrachaty-chas-yak-ukraina-zabezpechuie-navchannia-shkoliariv-i-chomu-yevropeiskiy-soiuz-stvoryv-koalitsiiu-dopomohy-osvitnii-sferi-ukrainy/>
 15. Завдяки програмі «Дитина не сама», ініційованій уповноваженою Президента, вже понад тисячу українців готові прихистити дітей на час війни. *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. 2022. URL: <https://www.president.gov.ua/news/zavdyaki-programi-ditina-ne-sama-inicijovaniy-upovnovazhenoy-76301>.
 16. Дитина не сама – Інструкція з турботи. *Міністерство соціальної політики України*. URL: <https://dity.msp.gov.ua/>
 17. Гузенюк Є.С. Адаптація внутрішньо переміщених осіб в Україні в 2014-2023 роках та шляхи вдосконалення механізмів їх адаптації. *Електронний архів Запорізького національного університету*. URL: <https://dspace.znu.edu.ua/jspui/bitstream/12345/20179/5/Гузенюк%20Є.С.pdf>.
 18. Холоднюк Н.П. Визначення актуального рівня успішності соціальної адаптації школярів з числа внутрішньо переміщених осіб. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. URL: <https://visnyk.chnpu.edu.ua/index.php/visnyk/article/download/217/235/296>.
 19. Песоцька Ю. Соціальна реабілітація та соціальна адаптація внутрішньо переміщених осіб. *Social Work and Education*. URL: <https://journals.uran.ua/swe/article/view/256718/253716>.
 20. Наливайко Л.Р., Вітвіцький С.С. Право на доступ до публічної інформації в контексті контролю громадян за діяльністю держави. *Право і суспільство*. 2014. № 5(2). С. 28–33.

ПРАВОВІ ПІДХОДИ ДО ПОНЯТТЯ ДЕРЖАВИ ЯК ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА

Піддубна В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільно-правової політики,
права інтелектуальної
власності інновацій Національного університету
імені Я. Мудрого
ORCID: 0000-0001-6532-9884

Піддубна В. Правові підходи до поняття держави як юридичної особи публічного права.

В статті автором досліджуються правові підходи до поняття держави як юридичної особи. Автор досліджує доктринальні підходи до визначення правової природи держави в різні історичні періоди. Розглядаються питання правоздатності держави в романо-германській правовій системі. Так, у Франції державі як юридичній особі притаманні такі ознаки як: організаційна єдність (штат службовців); майнова відокремленість (державне майно); виступ в обігу від свого імені, цивільно-правова відповідальність (відшкодування шкоди і сплата судових витрат). В Німеччині держава відноситься до територіальної корпорації, яка має статус юридичної особи публічного права. Корпорації створюються в розпорядчому порядку, можуть видавати нормативні акти, мають членство. В статті проводиться аналіз теорії держави як юридичної особи в західноєвропейських країнах. В доктрині права Іспанії держава визнається спільнотою, яка на даній території самостійно і через органи створені її волею здійснює реалізацію власних інтересів, тобто є колективною особою міжнародного права і внутрішнього публічного права. В Іспанії як і в Україні держава не визнається юридичною особою. В ст.ст. 148, 149 КУ Іспанії йдеться про дію обмеженої концепції держави як державного апарату. В межах цієї обмеженої концепції яка відрізняється від концепції держави як соціального факту, держава постає як суб'єкт обов'язків і повноважень у внутрішній сфері, тобто обов'язків і повноважень які мають органи держави по відношенню до громадян і недержавних організацій. Такі повноваження і зобов'язання не належать первинно безпосередньо державі а останні належать органам державного управління і тому в Конституції Іспанії держава не розглядається як юридична особа. В статті автором досліджуються ознаки держави як юридичної особи публічного права. Державі, як суб'єкту цивільного права властиві риси колективного утворення, притаманні юридичній особі: організаційна єдність, майнова самостійність, наявність власного найменування, цивільна правосуб'єктність.

Ключові слова: держава, суб'єкти публічного права, колективне утворення, правосуб'єктність, юридична особа публічного права

Piddubna V. Legal approaches to the concept of the state as a legal entity of public law.

In the article, the author examines legal approaches to the concept of the state as a legal entity. The author examines doctrinal approaches to determining the legal nature of the state in different historical periods. The issues of the legal capacity of the state in the Romano-Germanic legal system are considered. Thus, in France, the state as a legal entity is characterized by such features as: organizational unity (staff); property separation (state property); acting in circulation on its own behalf, civil liability (compensation for damage and payment of legal costs). In Germany, the state refers to a territorial corporation that has the status of a legal entity under public law. Corporations are created in an administrative order, can issue regulatory acts, and have membership. The article analyzes the theory of the state as a legal entity in Western European countries. In the doctrine of Spanish law, the state is recognized as a community that independently and through bodies created by its will realizes its own interests on a given territory, that is, it is a collective entity of international law and domestic public law. In Spain, as in Ukraine, the state is not recognized as a legal entity. In Art. 148, 149 of the Civil Code of Spain, it is about the operation of a limited concept of the state as a state apparatus. Within the framework of this limited concept, which differs from the concept of the state as a social fact, the state appears as a subject of duties and powers in the internal sphere, that is, the duties and powers that state bodies have in relation to citizens and non-state organizations. Such powers and obligations do not belong primarily directly to the state, and the latter belong to state administration bodies, and therefore the state is not considered a legal entity in the Spanish Constitution. In the

article, the author examines the features of the state as a legal entity of public law. The state, as a subject of civil law, is characterized by the features of a collective formation inherent in a legal entity: organizational unity, property independence, the presence of its own name, and civil legal personality.

Key words: state, public law entities, collective entity, legal personality, public law legal entity

Постановка проблеми. В доктрині права відсутні комплексні теоретичні дослідження правового положення суб'єктів публічного права як учасників цивільних відносин. В юридичній літературі під суб'єктами публічного права розуміють осіб, створених у встановленому порядку нормами публічного права, метою діяльності і спрямованістю волі яких є вираз і забезпечення публічного інтересу, які мають компетенцію для створення норм права або участі у публічно-правових відносинах [1]. Згідно з ч. 2 ст. 2 ЦК України учасниками цивільних відносин є: держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права [2]. В доктрині права вказується про те, що вказане розмежування учасників цивільних відносин на осіб та суб'єктів публічного права здійснюється з огляду на те, що поняття «особа» походить від латинського *persona* та охоплює лише звичних (природних) для цивільного права учасників відповідних відносин, якими є фізичні та юридичні особи. Суб'єкти ж, які в першу чергу є учасниками публічно-правових відносин, наприклад, держава, територіальні громади, згідно з приписами ЦК отримали можливість участі у цивільних відносинах, «не перетворюючись» при цьому на звичних для цивільного права осіб [3]. Аналіз вказаної норми з іншими положеннями ЦК України не дає можливості ототожнити поняття суб'єкт публічного права та юридична особа публічного права. Так на думку Іоффе О.С. «... держава є суб'єктом цивільного права. Разом з тим, останню не можна вважати юридичною особою, оскільки до держави не можуть бути застосовані всі ті положення, які характеризують саме юридичну особу, а саме з точки зору характеру і змісту їх право та дієздатності, порядку їх виникнення, припинення» [4]. На думку Чиркіна В. «... держава, муніципальні утворення можуть бути суб'єктами цивільного права у відносинах, які регулюються цивільним законодавством. Це означає що виступаючи в такій якості, вони є юридичними особами приватного права. Держава, органи місцевого самоврядування виступають в публічно-правових відносинах насамперед як владні, управляючі суб'єкти, юридичні особи публічного права [5].

Метою статті є: дослідження правового статусу держави як юридичної особи публічного права в доктрині і законодавстві України і в західноєвропейських країнах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Правовим проблемам регулювання правового статусу держави як суб'єкта публічного права присвятили наукові праці такі вчені: Кузнецова Н.С., Спасибо-Фатєєва І.В., Борисова В.І., Дзера О.В., Коструба А.В., Шелест М.В. і інші.

Виклад основного матеріалу. Дореволюційна цивілістична доктрина визнавала державу за її участю у цивільно-правових відносинах юридичною особою і називала останню в якості казни, але казна була особливою юридичною особою – публічною [6]. В радянські часи в науці цивільного права було вироблено декілька підходів до цивільної правосуб'єктності держави і інших публічно-правових утворень. Так на думку вчених, держава і інші суб'єкти публічного права є владними суб'єктами і не мають взагалі ні правоздатності ні дієздатності, їм притаманні такі ознаки як суверенітет і публічна влада інша група вчених вважала що суб'єкти публічного права можуть поєднувати в собі владні елементи і правосуб'єктність для участі у цивільних відносинах, третя група вчених визнавала за суб'єктами публічного права правоздатність і дієздатність заперечуючи наявність в них владних елементів [7, 8, 9].

На сьогодні питання віднесення суб'єктів публічного права до юридичних осіб є дискусійним. Разом з тим, визнання держави юридичною особою публічного права є техніко-юридичним прийомом який використовується практично у всіх країнах романо-германської правової сім'ї. Так, у Франції до юридичних осіб публічного права відносяться держава, департаменти, комуни, публічні установи. Юридичні особи публічного права характеризуються наявністю в них прерогатив публічної влади і відповідними обов'язками. Державі як юридичній особі притаманні такі ознаки як: організаційна єдність (штат службовців); майнова відокремленість (державне майно); виступ в обігу від свого імені, цивільно-правова відповідальність (відшкодування шкоди і сплата судових витрат) [10]. В Німеччині держава відноситься до територіальної корпорації, яка має статус юридичної особи публічного права. Корпорації створюються в розпорядчому порядку, можуть видавати нормативні акти, мають членство [11]. Як вірно вказується в юридичній літературі, використання юридико-технічного прийому персоніфікації в правовій доктрині і публічному праві вказаних країн має не просто техніко-юридичне значення, але і означає перехід до реалізації моделі правової держави. Звернення до нього в ході історичного процесу дозволило трансформувати відносини влади між публічними органами і приватними особами з поліцейських відносин у юридичні, в лоні яких досягається кореляція взаємних прав і обов'язків громадян і носіїв публічної влади, яка забезпе-

чується системою необхідних гарантій відповідних статусів. Відсутність універсальної юридичної конструкції для уособлення установ публічної влади як суб'єктів права обумовило необхідність використання останніх для цих цілей юридичних категорій, які отримали розвиток у приватному праві. Важливою передумовою для застосування приватно-правових категорій було формування уявлень про державу, публічну адміністрацію як суб'єктів права і необхідність надання їм статусу юридичної особи. Цей спосіб юридизації відносин влади – явище нового часу і отримало первинне поширення у країнах Західної Європи, а пізніше в латиноамериканських країнах. Шляхом використання прийому персоніфікації держави, публічної адміністрації, який дозволяє їм надати якість юридичної особи публічного права, забезпечуючи їх визнання як єдиної структури, яка функціонує окремо від тих людей які працюють в цих структурах і виступає носієм власних прав і обов'язків. Наділення статусом юридичної особи органів публічної влади і публічних організацій які інтегровані в структуру публічної влади дозволяє надати їм як суб'єктам права постійність і єдність. Вони функціонують незалежно від тих змін, які можуть відбуватися в їх керівних органах в організаційному і кадровому відношенні. Дії і правові акти пов'язуються в цьому випадку із самою публічною організацією, яка несе за них відповідальність, не дивлячись на зміну фізичних осіб на керівних посадах. Така організаційна самостійність дозволяє гарантувати повсякденну діяльність публічних служб не звертаючи уваги на можливі політичні кризи. В історичному плані вперше питання про необхідність розглядати державу як юридичну особу був поставлений в Німеччині В. Альбрехтом в 30 роки XIX сторіччя. Ідея про державу як юридичну особу була підтримана Г. Гербером який у своїй книзі «Система німецького права» вказував про те, що попередньою умовою самої конструкції публічного права є ідея про те що держава є юридичною особою. Дослідження цих вчених поклали початок вивченню держави виходячи з юридичної а не з філософської або соціологічної позицій. Розробка теоретичної конструкції держави як юридичної особи з урахуванням його соціальної бази і корпоративної організації мала метою обмежити його неконтрольовану владу і підкорити його юридичним нормам. Вказаний підхід дозволив розглядати в якості основи держави саме суспільство і представницький характер держави по відношенню до суспільства і акцентувати увагу на двох важливих моментах: 1) можливості представити державу як організоване утворення, нормативно регламентоване в своїй діяльності, 2) трактувати державу як суб'єкта юридичної відповідальності, що забезпечувало гарантії свобод і прав приватних осіб. Ці теорії підкорення публічній владі закону мали своєю метою перетворити відносини влади у відносини, які засновані на законі, в юридичні відносини. Такі відносини можливі лише між персоніфікованими суб'єктами права і передбачають побудову режиму відповідальності держави, не застосовуючи юридичну фікцію казни (фіск). Ця юридична конструкція в німецькій науці отримала свій розвиток у працях О. Гірке. Гірке виходить з того, що держава це юридична особа яка потребує для свого функціонування і розвитку системи органів, через яких держава діє і за діяльність яких вона несе відповідальність.

В доктрині права Іспанії держава визнається спільнотою, яка на даній території самостійно і через органи створені її волею здійснює реалізацію власних інтересів, тобто є колективною особою міжнародного права і внутрішнього публічного права. Кожен суб'єкт прав і обов'язків є юридичною особою і держава безсумнівно є суб'єктом прав і обов'язків. Якщо проаналізувати Конституцію Іспанії, можна вказати про те, що держава має права та обов'язки. Так, наприклад, держава є власником активів і економічних прав (ст. 132 Конституції Іспанії), держава та автономні громади повинні бути уповноважені законом випускати державні боргові зобов'язання або видавати кредити (ст. 135 Конституції Іспанії), загальний державний бюджет держави (ст. 134 Конституції Іспанії), шкода, заподіяна судовою помилкою, а також шкода, спричинена ненормальним функціонуванням органів управління правосуддя, підлягає компенсації з боку держави відповідно до закону (ст. 121 Конституції Іспанії), первинна влада встановлювати податки належить виключно державі (ст. 133 Конституція Іспанії) [12]. Оскільки держава безперечно є суб'єктом прав і обов'язків то остання має правосуб'єктність. Закон про загальний бюджет Іспанії (Ley 31/2022, de 23 de diciembre, de Presupuestos Generales del Estado para el año 2023), встановлюючи режим публічних фінансів і державного майна виходять з припущення що держава є суб'єктом прав і обов'язків [13]. Держава здійснює свої функції через державні органи, зокрема корона, конституційний суд, уряд, конгрес депутатів, сенат і генеральна рада, а оскільки юридична особа не існує без органів як елементів юридичної особи, то і орган не існує окремо від юридичної особи. Держава являє собою різновид колективної юридичної особи. Позбавлення держави правосуб'єктності у внутрішньому праві суперечить позиції багатьох дослідників які чітко підтверджують правосуб'єктність держави, наприклад Гербер, Лабанд, Еллінек (Німеччина). Якщо надається статус юридичної особи державі як єдиному цілому, то державні органи не повинні мати цей статус. На думку Luis Lopez Guerra, наділення держави статусом юридичної особи усуне теоретичні проблеми які виникають в зв'язку із з'ясуванням правової природи таких "неперсоні-

фікованих утворень” як Корона, Кортеси чи Трибунали, показуючи їх як державні органи. В доктрині права Італії виділяють декілька значень терміну “держава” [14]. Так, наприклад, встановлюється відмінність між поняттями: “держава-система”, “держава-апарат” і “держава-спільнота”. Концепція “держава-система” стосується держави як унітарної сукупності елементів і пов’язаних з ними відносин, держава в розумінні державного апарату відноситься до сукупності організацій, які здійснюють верховну владу і які утворюють персоніфіковане ціле тобто держава визнається юридичною особою, “держава як спільнота” розуміється як сукупність утворень, які інтегруючи соціальний і юридичний факт держави, відрізняються від її верховної влади. В Конституції Іспанії термін “держава” використовується у всіх трьох значеннях. В першому значенні “держава-система” держава в Іспанії розглядається як складне ціле, що включає різні елементи (територію, населення, владу, закон); в Конституції Іспанії можна знайти приклади використання терміну “держава” в значенні держава-спільнота. Так, наприклад, в ст. 137 Конституції Іспанії закріплюється положення про те, що “держава організована територіально в муніципалітетах, провінціях і автономних спільнотах які з них складаються, всі ці організації користуються автономією в управлінні”. Аналізуючи вказане положення, можна вказати про те, що держава являє собою сукупність територіальних утворень, яким Конституція Іспанії прямо чи опосередковано надає правосуб’єктність і які створені так що останні відмінні від центральної влади держави. В Конституції Іспанії використовується термін “держава-апарат” щодо створення і діяльності державних органів, зокрема глава держави (ст. 56), державна рада (ст. 107), прокурор, а також цей термін стосується повноважень і обов’язків держави. Наприклад, в Конституції Іспанії прямо вказується про те, що держава повинна відшкодувати збитки завдані судовою помилкою, яка спричинена ненормальним функціонуванням органів управління правосуддям, підлягає компенсації з боку держави (ст. 121 Конституції Іспанії), в Конституції Іспанії закріплюються поняття державного бюджету (ст. 134 Конституції Іспанії), загального рахунку держави (ст. 136 Конституції Іспанії). В Конституції Іспанії закріплюється розмежування між державними сферами (державний апарат) і муніципалітетів, провінцій і автономних співтовариств, наприклад в ст. 133 Конституції Іспанії йдеться про первинне право встановлювати податки і це право належить державі. Якщо проаналізувати розділ VII “Про автономні громади” Конституції Іспанії, то можна зробити висновок про те, що термін “держава-апарат” або “держава-центральна влада” мають більш обмежене значення ніж термін “держава-спільнота”. Так, наприклад, в ст. 147 Конституції Іспанії йдеться про те, що держава визнає і охороняє статuti автономних громад. В ст.ст. 148, 149 КУ Іспанії йдеться про дію обмеженої концепції держави як державного апарату. В межах цієї обмеженої концепції яка відрізняється від концепції держави як соціального факту, держава постає як суб’єкт обов’язків і повноважень у внутрішній сфері, тобто обов’язків і повноважень які мають органи держави по відношенню до громадян і недержавних організацій. Такі повноваження і зобов’язання не належать первинно безпосередньо державі а останні належать органам державного управління і тому в Конституції Іспанії держава не розглядається як юридична особа [15].

Сьогодні в Україні триває процес рекодифікації Цивільного Кодексу. Концепцією оновлення ЦК України передбачається положення про те, що держава, територіальні громади і інші суб’єкти публічного права є юридичними особами публічного права. Вказані суб’єкти публічного права є рівноправними (горизонтальними) учасниками цивільних відносин (§ 1.10 Концепції) [16]. Визнання держави, територіальної громади і інших суб’єктів публічного права юридичними особами публічного права є вірним і актуальним питанням, яке потребує вирішення. Так, на думку І.В. Спасько-Фатєєвої держава як специфічний суб’єкт права для участі в цивільних правовідносинах має набути певної форми, притаманної суб’єктам приватного права [17]. Довгерт підтримуючи позицію щодо наділення статусом юридичної особи суб’єктів публічного права вказує про те, що в оновленому Цивільному кодексі України повинно уточнити зміст положень щодо участі держави України, Автономної Республіки Крим та територіальних громад у цивільних відносинах як юридичних осіб публічного права, в ЦК України закріпити лише загальні положення щодо всіх юридичних осіб публічного права [18]. В доктрині права вказується про те, що держава має подвійну правову природу: 1) є публічно-правовим утворенням, метою якого є забезпечення публічних інтересів як умови існування та розвитку суспільства; 2) у цивільних відносинах є юридично рівним учасником поряд з іншими суб’єктами цивільного права [19]. Державі, як суб’єкту цивільного права властиві риси колективного утворення, притаманні юридичній особі: організаційна єдність, майнова самостійність, наявність власного найменування, цивільна правосуб’єктність [20]. У цивілістичній науці організацію розглядають з точки зору ознаки юридичної особи – організаційної єдності. Організаційна єдність полягає у визначенні цілей та завдань юридичної особи, у встановленні її внутрішньої структури, компетенції органів, порядку їх діяльності, порядку припинення юридичної особи. Основні засади організаційної єдності держави встановлені Конституцією та іншими зако-

нами. Так, держава діє через систему державних органів, правове положення яких визначається Конституцією України (ст.ст. 75–101, ст. 113–120, ст. 124–131). Щодо ознаки майнової самостійності держави, то згідно зі ст. 326 ЦК України у державній власності є майно, у тому числі грошові кошти, яке належить державі Україна. В доктрині права державна власність визнається різновидом публічної власності. До складу права державної власності входить право власності на публічні речі і право власності на приватні речі [21]. До ознак публічних речей належать такі: 1) ці речі мають специфічний зв'язок з державою або іншими соціально-публічними утвореннями; 2) вони призначені для публічного користування. До приватного майна держави належить все майно юридичних осіб публічного права, яке не належить до публічного майна. Це майно бере участь у цивільному обігу; публічна юридична особа, якій це майно належить, є його власником, вона має право відчужувати це майно, обтяжувати його на користь інших осіб речовими правами, право власності на таке майно може набуватися за давністю. Згідно зі ст. 174 ЦК України держава відповідає за своїми зобов'язаннями своїм майном, крім майна, на яке відповідно до закону не може бути звернене стягнення. В юридичній літературі під цивільно-правовою відповідальністю розуміють понесення державою в особі відповідних державних органів втрат організаційного або майнового характеру, що є результатом порушення нею суб'єктивних цивільних прав інших учасників цивільних правовідносин, і яке може супроводжуватись застосуванням до відповідних державних органів державного примусу, здійснюваного визначеними державними інституціями [22]. В доктрині права стосовно відповідальності держави вказується про два основних правових підходів, які залежать від форми участі держави в цивільних правовідносинах. Перший випадок становить відповідальність держави як окремого суб'єкта у відносинах, в яких вона стає учасником внаслідок дій своїх органів, наприклад, при невиконанні Фондом державного майна України своїх обов'язків з договору, який було укладено від імені держави. Другий випадок охоплює ситуації, коли держава заявила на рівні закону про свою відповідальність за наслідки діяльності певних державних юридичних осіб – казенних підприємств і установ. Згідно зі ст. 77 Господарського Кодексу України держава в особі органу, до сфери управління якого входить казенне підприємство несе повну субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями казенного підприємства [23]. В юридичній літературі ставиться питання про те, чи можна за аналогією застосовувати це правило щодо субсидіарної відповідальності при вирішенні питань про притягнення до відповідальності держави за боргами державних установ, державних органів? Аналіз судової практики свідчить що саме таким шляхом вирішуються питання відповідальності держави за діяльність державних установ або державних органів. Так, Нікітченко Н.В., вказує про те, що майнова відповідальність органів влади стає декларативною, якщо вона не підкріплена певним майном, з якого можна відшкодувати понесені потерпілою особою збитки. Якщо боржником вважати орган казначейства, то це буде порушенням норм ч. 2 ст. 176 ЦК України, оскільки дана організація нічого не порушувала [24]. Якщо боржником вважати відповідний державний орган, то це є нереально з огляду на те, що у деяких випадках державний орган взагалі не має статусу юридичної особи, наприклад орган поліції або слідчий орган внутрішніх справ не є тотожним управлінням внутрішніх справ як юридичній особі. Тому на практиці різні судові органи по-різному вказують боржника у таких справах. Крім цього, в юридичній літературі вказується про те, що на сьогодні не вирішено однозначно процесуальне питання щодо залучення Державної казначейської служби України у справах про відшкодування шкоди, завданої державними органами. У Постанові Великої Палати Верховного Суду від 27.11.2019 р. № 242/4741/16-ц, було вказано про те, що належним відповідачем у справах про відшкодування шкоди, завданої органом державної влади, їх посадовою або службовою особою, є держава як учасник цивільних відносин, як правило, в особі органу, якого відповідач зазначає порушником своїх прав [25]. Залучення або ж незалучення до участі у таких категоріях спорів Державної казначейської служби України чи її територіального органу не впливає на правильність визначення належного відповідача у справі, оскільки відповідачем є держава, а не Державна казначейська служба України чи її територіальний орган.

Висновки. Поняття суб'єкт права і суб'єкт правовідносин не тотожні поняття, суб'єкт права є ширшим за обсягом поняття ніж суб'єкт правовідносин. До суб'єктів публічного права відносяться особи, які створюються відповідно до норм публічного права, метою діяльності яких є задоволення публічного інтересу, мають владні повноваження, здійснюють діяльність згідно із компетенцією. Діюче законодавство не містить підстав для отождолення понять суб'єкт публічного права і юридична особа публічного права. Держава має подвійну правову природу: 1) є публічно-правовим утворенням, метою якого є забезпечення публічних інтересів як умови існування та розвитку суспільства; 2) у цивільних відносинах є юридично рівним учасником поряд з іншими суб'єктами цивільного права. Державі, як суб'єкту цивільного права властиві риси колективного утворення, притаманні юридичній особі: організаційна єдність, майнова самостійність, наявність власного найменування, цивільна правосуб'єктність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Лавренюк А. Субъекты публичного права: теоретико-правовое исследование: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01: теория и история права и государства; история учений о праве и государстве. 2007. Москва. 23 с.
2. Цивільний кодекс України. Науково-практичний коментар. Том 1. Загальні положення. Особи. Спасибо-Фатеева І.В. Харків: Єкус, 2020. 928 с.
3. Цивільний кодекс України. Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). Том 3: Юридична особа / За ред. професора І.В. Спасибо-Фатеевої. Серія «Коментарі та аналітика». Харків: Страйд. 2009. 736 с.
4. Иоффе О. Советское гражданское право. Избранные труды. Изд-во «Юридический центр». 2004. 511 с.
5. Чиркин В. Юридическое лицо публичного права. М.: 2007. Норма. 352 с.
6. Архипов С. Субъект права: теоретическое исследование. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс. 2004. 466 с.
7. Мицкевич А. Субъекты советского права: монография. Москва: Юридическая литература. 1962. 195 с.
8. Кечекьян С. Правоотношения в социалистическом обществе: монография. М.: Издательство АН СССР. 1958. 181 с.
9. Биктагиров Р. Субъект права как опорная категория юриспруденции. 2018. URL: https://www.rcoit.ru/upload/iblock/5dc/%D0%93%D0%92%D0%92_2_2018_B8.pdf.
10. Dorian Guinard. Réflexions actuelles sur La notion de service public. 2007. URL: <https://www.cairn.info/revue-regards-croises-sur-l-economie-2007-2-page-36.htm>.
11. Эннексерус Л., Кипп Т., Вольф М. Курс германского гражданского права полутом 1. Введение и общая часть. Изд-во Иностранной литературы. 1949. М. – С. 422–425.
12. Constitución Española. 1978. URL: <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-1978-31229>.
13. Ley 31/2022, de 23 de diciembre, de Presupuestos Generales del Estado para el año. 2023. URL: <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-2022-22128>.
14. Personalidad jurídica del estado en el derecho interno por laureano lopez Rodo. 1982. Catedrático de Derecho Administrativo Universidad Complutense URL: <https://revistas.uned.es/index.php/derechopolitico/article/download/8117/7768/11983>.
15. Концепція оновлення Цивільного кодексу України: Київ: Видавничий дім «АртЕк». 2020. 128 с.
16. Sobre la personalidad jurídica del estado luis lópez guerra Universidad de Extremadura. 1980. URL: <https://pdfs.semanticscholar.org/39c0/87cb40675664b2c4c5b06babad47faae99d0.pdf>.
17. Спасибо-Фатеева І. Деякі проблеми, пов'язані з участю держави Україна в цивільно-правових відносинах. 2006. URL: [Spasibo Fateeva 96.pdf](https://spasibo-fateeva.com.ua/wp-content/uploads/2006/09/Spasibo-Fateeva-96.pdf).
18. Довгерт А. Рекодифікація цивільного права: питання загальної частини пандектної системи у діалозі з німецькими вченими. 2023 URL: <http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/421/374>.
19. Клименко О. Особливості правового становища держави як суб'єкта приватного (цивільного) права. 2006. URL: [70324171.doc](https://www.apdp.in.ua/v33/49.pdf).
20. Шелест М. Держава як юридична особа публічного права: стан проблеми. 2009. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/2b3b6128-6a71-4fc9-82f1-4d72ab8f4117/content>.
21. Харитонов О. До питання про характеристику права державної власності. 2023. URL: <http://www.apdp.in.ua/v33/49.pdf>.
22. Ольшанченко В. Цивільно-правова відповідальність держави Україна перед суб'єктами підприємницької діяльності: сутність, функції, види. 2019. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/19401/1/Olshanenko_aref.pdf.
23. Господарський Кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>.
24. Никитченко Н. До питання відповідальності органів влади. 2017. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21P03=FILE=&S21STR=muvnudp_2017_1_32.
25. Бортман О. Чи потрібно залучати Державне казначейство до участі у справах про відшкодування шкоди, завданої державними органами? URL: Постанова ВП ВС України (2019) у справі № 242/4741/16-ц. 2020. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/87640679>.

УДК 347.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.44>

ПРАВОВІ ВИМОГИ ДО ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ ЯК ЗАСНОВНИКА (УЧАСНИКА) ГОСПОДАРСЬКОГО ТОВАРИСТВА

Романенко В.О.,

*аспірант кафедри інтелектуальної власності,
інформаційного та корпоративного права
юридичного факультету**Львівського національного університету імені Івана Франка*

ORCID: 0009-0003-6147-0954

Романенко В.О. Правові вимоги до фізичної особи як засновника (учасника) господарського товариства.

Стаття присвячена аналізу правових вимог до фізичної особи як учасника (засновника) господарського товариства. Визначено загальні положення щодо можливості фізичних осіб бути учасниками таких товариств, а також окреслено обмеження, які можуть встановлюватися у законодавстві та установчих документах господарських товариств.

У статті обґрунтовано, що фізична особа може набути статус учасника господарського товариства за умови наявності необхідного обсягу цивільної дієздатності та виконання передбачених законодавством вимог щодо внесення вкладу в статутний капітал товариства. Проаналізовано питання участі неповнолітніх осіб, осіб з обмеженою цивільною дієздатністю та осіб, визнаних судом недієздатними, у господарських товариствах. Зазначено, що обмеження дієздатності не є підставою для втрати статусу учасника (засновника), проте така особа не може самостійно реалізовувати належний їй корпоративні права.

Досліджено вплив накладення санкцій на фізичну особу-учасника господарського товариства. З'ясовано, що санкція «блокування активів» не позбавляє фізичну особу статусу учасника (засновника) господарського товариства, однак обмежує її можливість розпоряджатися часткою у статутному капіталі та здійснювати корпоративні права. Встановлено, що фізична особа, щодо якої застосовано санкції, може натрапляти на труднощі у придбанні частки у статутному капіталі нового господарського товариства, оскільки блокування активів унеможливорює використання коштів та інших активів для здійснення відповідних розрахунків. Однак така особа може бути засновником товариства, якщо її внесок у статутний капітал здійснюється в межах дозволених активів або у пільговий період. Водночас санкція «стягнення в дохід держави активів» може призвести до втрати права власності на частку в господарському товаристві, що фактично позбавляє особу статусу його учасника.

Звернено увагу на питання участі у господарських товариствах фізичних осіб, визнаних безвісними відсутніми або зниклими безвісти за особливих обставин. Проаналізовано особливості здійснення корпоративних прав такими особами через опікунів над їхнім майном.

Обґрунтовано доцільність закріплення у законодавстві чітких вимог до фізичних осіб-учасників господарських товариств, а також уточнення механізмів реалізації корпоративних прав у випадку обмеження дієздатності чи застосування санкцій.

Ключові слова: корпоративне право, господарське товариство, учасник господарського товариства, статутний (складений) капітал, вклад у статутний капітал, частка у статутному (складеному) капіталі, фізична особа, підсанкційна особа, блокування активів.

Romanenko V.O. Legal requirements for an individual as a founder (participant) of a business association.

The article is devoted to the analysis of legal requirements for an individual as a participant (founder) of a business association. General provisions regarding the possibility of individuals becoming participants in such associations are defined, and restrictions that may be established in legislation and the constituent documents of business associations are outlined.

The article substantiates that an individual may acquire the status of a participant in a business association, provided they have the necessary scope of civil legal capacity and fulfill the legislative requirements regarding contributions to the association's authorised capital. The participation of minors, individuals with limited civil legal capacity, and persons declared legally incompetent by a court in business associations is analyzed. It is noted that the limitation of legal capacity does not constitute grounds for losing participant (founder) status; however, such individuals cannot independently exercise their corporate rights.

The impact of the imposition of sanctions on an individual participant of a business association is examined. It is determined that the sanction of «asset blocking» does not deprive an individual of the status of a participant (founder) of a business association but restricts their ability to dispose of their share in the authorised capital and exercise corporate rights. It has been established that an individual subject to sanctions may face difficulties in acquiring a share in the authorized (shared) capital of a new business association, as asset blocking prevents the use of funds and other assets for relevant transactions. However, such an individual may still be a founder of a business association if their contribution to the authorized (shared) capital is made within the scope of permitted assets or during a grace period. At the same time, the sanction of «seizure of assets in favor of the state» may lead to the loss of ownership rights to a share in a business association, effectively depriving the individual of participant status.

Attention is drawn to the issue of participation in business associations by individuals recognized as missing or declared missing under special circumstances. The peculiarities of the exercise of corporate rights by such individuals through guardians over their property are analyzed.

The article substantiates the necessity of enshrining clear legal requirements for individual participants of business association in legislation, as well as clarifying the mechanisms for exercising corporate rights in cases of restricted legal capacity or the imposition of sanctions.

Key words: corporate law, business associations, participant of a business association, authorized (share) capital, contribution to the authorized (share) capital, share in the authorized (share) capital, individual, sanctioned person, asset blocking.

Постановка проблеми. Поняття «засновник (учасник) господарського товариства» активно використовується як в законодавстві України, так і в правозастосовній практиці. Норма ст. 114 ЦК України [9] є загальною для всіх господарських товариств і встановлює, що їхніми учасниками можуть бути фізичні або юридичні особи. Водночас не деталізується жодних вимог щодо таких осіб. Як свідчить практика, саме фізичні особи часто засновують господарські товариства та в подальшому беруть участь в їхній діяльності.

Тож **метою цієї статті** є дослідити право фізичних осіб бути засновниками (учасниками) господарських товариств та визначити правові вимоги, що ставляться до них для набуття відповідного статусу.

Стан опрацювання проблематики. Поняття та ознаки засновників (учасників) юридичної особи, їхні види, а також правовий статус засновника (учасника) власне господарських товариств неодноразово були предметами глибинних наукових праць та цікавих юридичних дискусій. Ця тематика активно обговорюється як теоретиками, так і практикуючими правниками та навіть суддями, серед яких слід відзначити роботи Кравчука В.М., Ватраса В.А., Кібенко О.Р., Васильєвої В.В., Яворської О.С., Жорнокуя Ю.М., Майданика Р.А., Лукача І.В., Махінчук В.М., Спасибо-Фатєєвої І.В., Лукашова Р.С., Суханова М.О. та ін. Втім, предметом цього наукового дослідження будуть правові вимоги, що ставляться саме до фізичної особи засновника (учасника) господарського товариства.

Виклад основного матеріалу. Однієї з ключових умов участі фізичної особи в цивільних правовідносинах є наявність у неї необхідного обсягу дієздатності. Як зазначено у ст. 32 ЦК України, фізична особа у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років (неповнолітня особа), яка наділена неповною цивільною дієздатністю, може бути учасником (засновником) юридичних осіб, якщо це не заборонено законом або установчими документами юридичної особи. Ні ЦК України, ні спеціальні закони, що регламентують діяльність господарських товариств, зокрема, Закони України «Про господарські товариства» [5], «Про акціонерні товариства» [4], «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» [7], не містять приписів, які б прямо забороняли неповнолітнім особам бути засновниками (учасниками) таких товариств. Обмеження права на участь таких осіб у заснуванні чи діяльності господарського товариства можуть бути встановлені в установчому документі (статуті та/або засновницькому договорі) товариства.

Для набуття статусу учасника господарського товариства особа повинна зробити вклад у його статутний капітал. Цей вклад може бути у грошовій та/або негрошовій формі. Для неповнолітньої особи встановлені певні законодавчі особливості щодо розпорядження її майном, в даному випадку – передання його в статутний капітал товариства. З одного боку, ця особа може самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами; самостійно здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом; самостійно розпоряджатися грошовими коштами на рахунку, внесеними нею на своє ім'я (п. 1, 2, 4 ч. 1 ст. 32 ЦК України), а з іншого – вона вчиняє чимало правочинів за згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальників. А на вчинення неповнолітньою особою правочину щодо транспортних засобів або нерухомого майна повинна бути письмова нотаріально посвідчена згода батьків (усиновлювачів) або піклувальника і дозвіл органу опіки та піклування.

Окрім цього, за наявності достатніх підстав суд за заявою батьків (усиновлювачів), піклувальника, органу опіки та піклування може обмежити право неповнолітньої особи самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією чи іншими доходами або позбавити її цього права (ч. 5 ст. 32 ЦК України).

Ці законодавчі обмеження права неповнолітніх осіб самостійно вчиняти правочини повинні обов'язково братися до уваги при внесенні такими особами вкладу у статутний капітал господарського товариства. Адже вихід за межі встановленого обсягу дієздатності у такому випадку може призвести до визнання недійсним вчиненого неповнолітньою особою правочину за заявою заінтересованої сторони.

Цивільна дієздатність особи може бути обмежена за рішенням суду. Таке рішення може бути прийнято, якщо особа страждає на психічний розлад, який істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними (ч. 1 ст. 36 ЦК України). З прийняттям відповідного рішення над особою встановлюється піклування, а сама ж особа може самостійно вчиняти лише дрібні побутові правочини. Внесення вкладу у статутний капітал господарського товариства очевидно виходить за межі поняття дрібного побутового правочину, тож не може бути здійснено цією особою самостійно. Однак це можливо за згодою піклувальника. У такому випадку фізична особа, цивільна дієздатність якої обмежена, матиме статус учасника (засновника) господарського товариства. Фактично ж, вчинення нею як учасником (засновником) господарського товариства будь-яких правочинів потребуватиме отримання на це згоди піклувальника.

Подібний підхід необхідно застосувати й у випадку визнання судом фізичної особи недієздатною. Така особа внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними. Тож цивільне законодавство забороняє недієздатній фізичній особі вчиняти будь-які правочини. Їх від її імені та в її інтересах вчиняє її опікун. Тобто, визнання особи недієздатною не призводить до втрати нею статусу учасника (засновника) господарського товариства і не позбавляє її права набувати цей статус. Проте від її імені та в її інтересах відповідні правочини, спрямовані на набуття цього статусу (зокрема, внесення вкладу у статутний капітал господарського товариства) чи реалізацію корпоративних прав учасника (засновника), здійснюватиме опікун недієздатної особи.

Фізична особа не втрачає статусу учасника (засновника) господарського товариства й у разі визнання її безвісно відсутньою чи зниклою безвісти за особливих обставин. У цих випадках над майном фізичної особи встановлюється опіка. Відповідно до ч. 3 ст. 44 ЦК України опікун над майном фізичної особи, яка визнана безвісно відсутньою, або особи, зниклої безвісти за особливих обставин, приймає виконання цивільних обов'язків на її користь, погашає за рахунок її майна борги, управляє цим майном в її інтересах. Поняття «майно» в розумінні ЦК України (ст. 190) охоплює речі, їхню сукупність, майнові права та обов'язки, а відтак не включає корпоративні права, які бувають і немайновими правами (як от право на участь в управлінні товариством). Водночас, ВС у справі № 910/14243/22 [3] дійшов висновку, що корпоративні права, посвідчені акціями, є індивідуально визначеним майном (майновими правами). Опираючись на таке твердження, можна висувати, що призначений опікун над майном фізичної особи, яка визнана безвісно відсутньою, або особи, зниклої безвісти за особливих обставин, буде здійснювати також і корпоративні права відсутньої (зниклої) особи, управляти її часткою в статутному капіталі господарського товариства.

Зі змісту ст. 3 Закону «Про господарські товариства» [5] можемо констатувати, що наявність в особи громадянства України як правового зв'язку з нашою державою не є необхідною умовою для набуття статусу учасника (засновника) господарського товариства. Відповідно до цієї норми іноземні громадяни та особи без громадянства можуть бути засновниками та учасниками господарських товариств нарівні з громадянами України, крім випадків, встановлених законодавчими актами України.

Законодавство України оперує терміном «підсанкційна особа». Такою відповідно до Порядку реалізації та моніторингу ефективності державної санкційної політики Міністерством юстиції України [1] є особа, щодо якої застосовано санкції відповідно до Закону України «Про санкції» [6]. Аналіз змісту цього закону дає можливість виокремити декілька видів санкцій, накладення яких здатне вплинути на можливість фізичної особи бути учасником (засновником) господарського товариства.

Першочергово треба звернути увагу на такий вид санкцій як «блокування активів». За змістом блокування активів – це тимчасове позбавлення права користуватися та розпоряджатися активами, що належать фізичній або юридичній особі, а також активами, щодо яких така особа може прямо чи опосередковано (через інших фізичних або юридичних осіб) вчиняти дії, тотожні за змістом здійсненню права розпорядження ними. Докладніше ця норма роз'яснена у рішенні НКЦПФР від 13.10.2015 № 1707 [10]. Застосування цього виду санкцій означає встановлення обмеження прав на цінні папери та прав за цінними паперами щодо всіх цінних паперів, права на які обліковують-

ся на рахунках у цінних паперах власників. Тобто, при накладенні на особу санкції «блокування активів» вона не втрачає статус учасника господарського товариства, але обмежується як у праві розпоряджатися, наприклад, акціями як цінними паперами, так і в можливості здійснювати свої корпоративні права, які ці акції посвідчують.

Дослідження судами законності згаданого вище рішення НКЦПФР у справі № 640/6888/19 призвело до формування Верховним Судом висновку про те, що застосування державою спеціальних обмежувальних заходів шляхом блокування активів у випадку цінних паперів не обмежується лише речовими правами на таке майно, оскільки права за цінними паперами (права з акції) не можуть існувати окремо від речового права (права на акцію) [2].

Накладення на фізичну особу санкції «блокування активів» здатне вплинути на можливість такої особи стати учасником іншого господарського товариства. Для набуття статусу учасника господарського товариства особа повинна набути право власності на частку у його статутному (складеному) капіталі. Це можливо або на підставі договору про придбання частки, або в результаті внесення такою особою вкладу до статутного (складеного) капіталу господарського товариства. В обох цих випадках особа розпоряджається власним майном, грошовими коштами, цінними паперами, майновими правами тощо, якими фактично «оплачує» частку у статутному (складеному) капіталі. Якщо ж у результаті накладення санкції активи фізичної особи заблоковано, то і розпорядитися ними ні передавши за договором, як оплату за придбану частку, ні передавши як внесок в статутний (складений) капітал, неможливо.

На протигагу цьому фізична особа, активи якої заблоковано, не позбавлена права бути засновником господарського товариства. Тобто вчиняти фактичні та юридичні дії, спрямовані на створення господарського товариства, які не пов'язані із переданням заблокованих активів у статутний (складений) капітал товариства. Для товариств з обмеженою (додатковою) відповідальністю встановлена особлива норма, що дозволяє внесення вкладу у статутний капітал товариства протягом шести місяців з дати державної реєстрації товариства, якщо інше не передбачено статутом (ч. 1 ст. 14 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» [7]). Це дає змогу підсанкційній фізичній особі бути не лише засновником, але й протягом певного періоду часу учасником товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю, не розпоряджаючись при цьому заблокованими активами. Зрештою, треба пам'ятати, що законодавство України не встановлює вимог до мінімального розміру статутного (складеного) капіталу господарського товариства (за винятком, акціонерного товариства), чи вимог до розміру вкладу учасника. Тож попри накладення такої санкції, фізична особа може бути засновником і навіть учасником господарського товариства, розпорядившись при цьому незаблокованими активами (навіть незначними) або ж скориставшись пільговим періодом для здійснення вкладу у статутний (складений) капітал товариства.

Іншим видом санкцій, накладення яких впливає на можливість фізичної особи бути учасником господарського товариства, є «стягнення в дохід держави активів, що належать фізичній або юридичній особі, а також активів, щодо яких така особа може прямо чи опосередковано (через інших фізичних або юридичних осіб) вчиняти дії, тотожні за змістом здійсненню права розпорядження ними» (п. 1-1 Закону України «Про санкції»). У результаті його накладення на особу, вона позбавляється права власності на активи, зокрема, і частки в статутних капіталах господарських товариств, акції, що в результаті може призвести до повної втрати статусу учасника господарського товариства. Подібна ситуація була предметом судового розгляду у справі № 991/1071/24 [8]. З особи, громадянина російської федерації, на якого рішенням РНБО було накладено досліджуваний вид санкцій, було стягнуто в дохід держави 100% частки в статутному капіталі товариства з обмеженою відповідальністю «КЛУБ СКОВОРОДА» та 30,95% частки в статутному капіталі товариства з обмеженою відповідальністю «ПРОМО.ЮЕЙ».

Висновки. Засновником (учасником) господарського товариства може бути фізична особа у віці від 14 років, якщо це не заборонено установчими документами господарського товариства. У законодавстві України не встановлено обмежень щодо заснування (участі) господарських товариств фізичними особами з неповною цивільною дієздатністю (у віці від 14 до 18 років). Обмеження цивільної дієздатності та визнання особи недієздатною не є підставою позбавлення цієї фізичної особи статусу учасника (засновника) господарського товариства. Однак така особа не здатна самостійно реалізовувати корпоративні права, які належать їй як учаснику (засновнику) господарського товариства. Їх здійснюватиме в інтересах цієї особи її опікун (піклувальник).

«Блокування активів» як санкція, накладена на фізичну особу відповідно до Закону України «Про санкції», не позбавляє її статусу учасника (засновника) господарського товариства. Однак обмеження стосується права розпоряджатися часткою у статутному (складеному) капіталі господарського товариства та здійснення корпоративних прав, що впливають із цієї частки.

Такий вид санкцій, як «стягнення в дохід держави активів, що належать фізичній або юридичній особі, а також активів, щодо яких така особа може прямо чи опосередковано (через інших фізичних або юридичних осіб) вчиняти дії, тотожні за змістом здійсненню права розпорядження ними» може призвести до позбавлення особи права на частку у статутному (складеному) капіталі господарського товариства, а відтак і статусу учасника (засновника) господарського товариства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Порядок реалізації та моніторингу ефективності державної санкційної політики Міністерством юстиції України, затв. Наказом Міністерства юстиції України від 30 вересня 2022 р. № 4201/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1166-22#Text>.
2. Постанова КАС ВС від 15 липня 2021 року у справі № 640/6888/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98344613>.
3. Постанова КГС ВС від 24 липня 2024 року у справі № 910/14243/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120626000>.
4. Про акціонерні товариства: Закон України від 27.07.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2465-20#Text>.
5. Про господарські товариства: Закон України від 19.09.1991 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1576-12#Text>.
6. Про санкції: Закон України від 14.08.2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18#Text>.
7. Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю: Закон України від 06.02.2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19#Text>.
8. Рішення ВАКС від 04 березня 2024 року у справі № 991/1071/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117443150>.
9. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15/conv#n1147>.
10. Щодо порядку виконання учасниками ринків капіталу рішень Ради національної безпеки і оборони України про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій): рішення НКЦПФР від 13.10.2015 р. № 1707. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1325-15>.

УДК: 347.783/788.5

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.45>

РІЗНОВИДИ СУБ'ЄКТІВ ВИКОРИСТАННЯ ПРАВ НА ЗОБРАЖЕННЯ ЛЮДИНИ В СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я: НАУКОВО-ПРАВОВИЙ ВИМІР

Тарасюк А.Ю.,

здобувач вищої освіти третього

освітньо-наукового рівня «Доктор філософії»

за спеціальністю 081 «Право»

Науково-дослідного інституту інтелектуальної власності

НАПрН України

ORCID: 0009-0008-7115-1072

Тарасюк А.Ю. Різновиди суб'єктів використання прав на зображення людини в сфері охорони здоров'я: науково-правовий вимір.

В статті автором акцентовано увагу на актуальності дослідження питання суб'єктів використання прав на зображення людини в сфері охорони здоров'я. Відзначено, що у зв'язку з інтенсифікацією розвитку основних напрямів діджиталізації, цифровізації суспільного життя позитивних динамічних змін зазнає і сфера охорони здоров'я. Це актуалізує питання належного рівня реалізації прав та юридичних обов'язків учасників відповідних відносин, а особливо гостро постають питання належного рівня реалізації, охорони та захисту прав суб'єктів використання прав на зображення людини в сфері охорони здоров'я. Розуміння та вивчення різних концепцій, наукових поглядів відносно даного питання надасть змогу з'ясувати розуміння суб'єктів використання прав на зображення людини в сфері охорони здоров'я та їх види.

Визначено, що зображення людини в силу своєї специфіки відображається у відповідних правах, котрі можуть мати різні форми та способи свого подальшого використання. Тому доктринальна характеристика правового статусу суб'єктів використання прав на зображення людини є одним із важливих напрямів сучасної теорії та практики, що особливо актуальним є саме для сфери охорони здоров'я. У змісті роботи проведено аналіз наукових підходів вчених щодо розуміння та видів суб'єктів використання прав на зображення людини в сфері охорони здоров'я.

Зроблено висновок про те, що до суб'єктів, наділених правами на використання зображення людини в сфері охорони здоров'я належать: заклади охорони здоров'я та фізичні особи – підприємці, які здійснюють господарську діяльність з медичної практики; працівники суб'єктів господарської діяльності в сфері охорони здоров'я, які в силу своєї трудових обов'язків пов'язані з використанням зображення людини в сфері охорони здоров'я; пацієнти, тобто фізичні особи, які звернулися за медичною та/або реабілітаційною допомогою або медичною послугою та/або яким така допомога або послуга надається; особи (треті особи), які зацікавлені у використанні зображення особи в сфері охорони здоров'я (науковці, експерти, рекламодавці, маркетологи).

Ключові слова: зображення людини, суб'єкти використання прав на зображення людини, право людини на зображення, заклад охорони здоров'я, пацієнт, медичний працівник, сфера охорони здоров'я.

Tarasiuk A.Y. Types of subjects using rights to human images in the field of healthcare: scientific and legal dimension.

In the article, the author focuses on the relevance of the study of the subjects of the use of human image rights in the field of health care. It was noted that in connection with the intensification of the development of the main directions of digitalization, digitalization of social life, is also undergoing positive dynamic changes the field of health care. This actualizes the issue of the proper level of implementation of the rights and legal obligations of the participants in the relevant relationship, and the issue of the proper level of implementation, protection and protection of the rights of the subjects of the use of human image rights in the field of health care is particularly acute. Understanding and studying various concepts, scientific views on this issue will make it possible to clarify the understanding of the subjects of the use of human image rights in the field of health care and their types.

It was determined that the image of a person due to its specificity is reflected in the corresponding rights, which can have different forms and ways of further use. Therefore, the doctrinal characterization of the legal status of the subjects of the use of human image rights is one of the important directions of

modern theory and practice, which is especially relevant in the field of health care. In the content of the work was carried out, an analysis of the scientific approaches of scientists regarding the understanding and types of subjects of the use of human image rights in the field of health care.

It was concluded that the subjects of the right to use the image of a person in the field of health care are: health care institutions and natural persons – entrepreneurs who carry out economic activities from medical practice; employees of economic entities in the field of health care, who by virtue of their work duties are connected with the use of human images in the field of health care; patients, i.e. natural persons who have applied for medical and/or rehabilitation assistance or medical service and/or to whom such assistance or service is provided; persons (third parties) who are interested in the use of the image of a person in the field of health care (scientists, experts, advertisers, marketers).

Key words: image of a person, subjects of the use of rights to a person's image, a person's right to an image, a health care institution, a patient, a medical worker, the field of health care.

Постановка проблеми. Сучасний рівень інформатизації та діджиталізації вніс значні корективи в процес реалізації тих чи інших правовідносин. Особливого значення в цьому процесі зазнає сфера охорони здоров'я, оскільки паралельна цим процесам інтенсифікація розвитку самої медицини створює певний симбіоз проблем різного характеру, зокрема, організаційного, економічного, а особливо правового. Адже будь-які новаторські рішення, ідеї, медичні практики потребують належного рівня правового забезпечення з метою не лише ефективної реалізації прав та обов'язків суб'єктів медичних відносин, а й належного рівня їх охорони та захисту. Значної уваги у відповідному контексті відіграють питання пов'язані з подальшим використанням зображення людини отриманих під час надання тих чи інших медичних послуг тощо. Адже витік відповідної інформації може призвести до негативних наслідків усіх суб'єктів медичних правовідносин, а саме: пацієнта, медичного працівника, закладу охорони здоров'я тощо. Тому доктринальна характеристика правового статусу суб'єктів використання прав на зображення людини є одним із важливих напрямів сучасної теорії та практики, що особливо актуальним є саме для сфери охорони здоров'я.

Метою цієї наукової статті є з'ясування змісту наукових підходів щодо розуміння суб'єктів використання прав на зображення людини в сфері охорони здоров'я та визначення їх видів.

Огляд наукових джерел: Варто наголосити, що у вітчизняній юридичній науці на сьогодні не достатньо розроблена проблематика правового статусу суб'єктів використання прав на зображення людини в сфері охорони здоров'я. Однак, окремим питанням прав на зображення людини в сфері охорони здоров'я та суб'єктам їх використання присвячені праці таких вчених як: С.В. Булеца, А.М. Коваль, В.А. Кройтор, Н.Б. Москалюк, І.Я. Сенюта, О.Г. Стрельченко, О.В. Улітіна О.Ш. Чомахашвілі. Зважаючи на систематичну динаміку розвитку сфери охорони здоров'я, оновлення законодавчої бази, а також багатоаспектність та етичність питань використання прав на зображення людини в сфері охорони здоров'я постає необхідність у комплексному аналізі суб'єктів використання прав на зображення людини в сфері охорони здоров'я, а саме їх різновидів тощо.

Виклад основного матеріалу. Реалізуючи поставлену нами дослідницьку мету щодо з'ясування змісту наукової доктрини щодо розуміння суб'єктів використання прав на зображення людини в сфері охорони здоров'я, слід зазначити, що в межах юридичної науки представлені окремі погляди вчених, які стосуються в цілому суб'єктів медичних відносин, суб'єктів охорони здоров'я тощо. Зокрема відображається специфіка правового статусу відповідних суб'єктів, виходячи з особливостей суб'єктів відносин та сфери існування відповідних правовідносин. Так, на думку А.В. Омельченко суб'єктами діяльності у медичній сфері виступають різноманітні організації та окремі особи, які виконують медичні послуги та здійснюють забезпечення охорону здоров'я населення. До таких суб'єктів належать: заклади охорони здоров'я, реабілітаційні заклади, відділення, підрозділи та фізичні особи - підприємці, які зареєстровані та одержали відповідну ліцензію у встановленому законом порядку, професійно підготовлені медичні працівники, що наділені відповідним колом прав, обов'язків та заборон, що відображають як їх загальний статус (фізичної чи юридичної особи), так і особливий статусу (як відповідного суб'єкта – медичної установи, лікаря, пацієнта тощо) [1, с. 86]. Варто погодитись з думкою С.В. Булеци, що правовий статус суб'єктів в сфері охорони здоров'я визначатиме і специфіку правовідносин, які в цій сфері виникають. Саме обсяг прав та обов'язків таких суб'єктів, а також специфіка правовідносин, які виникають у сфері охорони здоров'я дозволяє виокремити наступні види правовідносин (три чіткі форми взаємодії, як зазначає автор. – Прим. авт.): між лікарем і пацієнтом; між закладом охорони здоров'я і пацієнтом; між лікарем і закладом охорони здоров'я [2, с. 169]. Розуміння терміну «суб'єкти медичних правовідносин» є ключовим для належного правового регулювання взаємовідносин у сфері охорони здоров'я, особливо в контексті реалізації прав на використання зображення людини. Зокрема І.Я. Сенюта характеризує суб'єктів медичних правовідносин як

фізичних і юридичних осіб, які реалізують свою правосуб'єктність у цій сфері, реалізуючи права, обов'язки та повноваження, а також несучи юридичну відповідальність. Цей підхід підкреслює активну роль кожного учасника в правовідносинах [3, с. 68]. До суб'єктів використання прав на зображення людини в сфері охорони здоров'я безумовно можна віднести і самі заклади, які виходячи із своєї організаційно-правової природи відіграють важливу роль у процесі використання прав на зображення людини зважаючи на приналежність відповідного зображення пацієнту чи медичному працівникові, який перебуває у трудових відносинах із відповідним закладом. До закладів охорони здоров'я на думку О.Г. Стрельченко, слід віднести підприємства, установи й організації, завданням яких є забезпечення потреб населення в охороні здоров'я шляхом надання медико-санітарної допомоги, яка включає широкий спектр профілактичних і лікувальних заходів та послуг медичного характеру, які надаються під час професійної діяльності медичних працівників [4, с. 17]. Така запропонована вченими множинність суб'єктного складу медичних правовідносин певною мірою відповідає нашому баченню щодо складу суб'єктів використання прав на зображення людини в сфері охорони здоров'я, однак варто звернути увагу на можливість існування й інших суб'єктів, які прямого відношення до сфери медичних послуг не мають, однак можуть бути активними суб'єктами використання прав на зображення людини в сфері охорони здоров'я, зокрема це рекламодавці або інші зацікавлені особи (науковці, фармкомпанії, виробники медичного обладнання тощо). Зокрема, на цьому наголошують і ряд науковців, вважаючи, що сфера охорони здоров'я є значно ширшою, ніж виключно діяльність, націлена на лікування, профілактику, реабілітацію тощо. Вона включає в себе і фармакологічну, і виробничу, і рекламну і інші види діяльності. У зв'язку з цим ряд американських науковців стверджують, що окрім стандартних суб'єктів прав на зображення людини у сфері охорони здоров'я (лікарі, медичні установи, видавництва та сам пацієнт) варто й виокремлювати й технологічні компанії, які своєю інфраструктурою використовують зображення особи також для комерційних цілей на протипагу рішенням судів США [5, с. 6-11]. Виходячи з того, що науковці в цілому одностайно характеризують правовий статус суб'єктів з точки зору відповідного кола прав та юридичних обов'язків, варто відзначити, що право на використання зображення є складовою такого статусу відповідних відносин, що виникають в сфері охорони здоров'я. Вказане право є універсальним, оскільки стосується всіх таких суб'єктів, проте межі реалізації таких прав є відмінними. Тому вбачається за доцільне акцентувати увагу саме на таких суб'єктах, що дозволить в подальшому охарактеризувати обсяг відповідних прав. Для цього варто звернутись до поглядів науковців, положень законодавчих актів.

Слід зауважити, що основна увага лікарів та медичних журналів була зосереджена на збереженні анонімності пацієнтів та учасників досліджень. Однак за останнє десятиліття цей акцент змістився в контексті правової вимоги отримання повної згоди на використання всіх зображень, навіть тих, які не ідентифікують пацієнта. Багато авторів та редакторів, включаючи Міжнародний комітет редакторів медичних журналів, тепер дотримуються політики повної згоди на більшість зображень [6, с. 1272]. Деякі редакції медичних журналів навіть розробили нові процедури отримання згоди пацієнтів на публікацію їхніх медичних зображень [7].

Варто відзначити, що існують й інші погляди та інша практика використання суб'єктами права на зображення людини в сфері охорони здоров'я. В даному аспекті цікавою є практика зарубіжних країн. Так, у загальній практиці європейських країн та США авторськими правами на дані пацієнта, включаючи їх зображення, володіють лікарі або медичні установи. Коли лікарі подають на публікацію звіти про клінічні випадки або наукові статті, що містять фотографії пацієнтів, їм зазвичай необхідно підписати форму передачі авторських прав. Ця форма передає всі права на матеріали, включаючи фотографії, до журналу або видавничої компанії. Такі процедури є стандартними для публікацій у наукових журналах [5, с. 6-11]. Що стосується зображень, опублікованих у Google Images, вони можуть бути захищені авторським правом, але Google не є їх власником. Це пояснюється тим, що Google Images є лише інструментом для пошуку та відображення зображень, які вже знаходяться в Інтернеті на різних вебсайтах і були проіндексовані пошуковою системою Google. Коли виникають питання щодо того, чи порушують пошукові системи, такі як Google, закони про авторське право, скануючи, індексуючи зображення і вебсайти та надаючи їх як результати пошуку, американські суди у низці рішень підтримали позицію технологічних компаній [5, с. 9-13].

Також М. Кратц у своїх роботах аналізує права і обов'язки інших осіб на зображення людини у аспекті сфери охорони здоров'я. Вчений в цілому визначає права на зображення людини як частину ширшого концепту персональних даних, які включають будь-яку інформацію, що ідентифікує людину або може призвести до її ідентифікації та виділяє різні рівні відповідальності суб'єктів, які залучені до використання зображень пацієнтів [8]. Очевидно, що контролери даних (медичні уста-

нови або лікарі) несуть основну відповідальність за захист зображень і повинні дотримуватися законодавства щодо обробки персональних даних, зокрема забезпечити інформовану згоду пацієнтів та гарантувати безпеку даних. Водночас суб'єкти даних (пацієнти) мають право на доступ до своїх зображень та можуть вимагати їх видалення або обмеження використання, якщо це необхідно для захисту їхніх прав. Також звертається увагу на правову відповідальність технологічних компаній на кшталт Google, коли їхні алгоритми індексують або поширюють зображення пацієнтів, проте на відмінну від судової практики США у Канаді комерційна діяльність Google, яка передбачає залучення великого обсягу інтернет-трафіку на свої веб-сторінки, на яких відображаються проіндексовані результати пошуку, а також розміщення реклами третіх осіб з метою отримання прибутку, чітко підпадає під визначення комерційної діяльності згідно з PIPEDA. Це означає, що пацієнти в Канаді, які знайдуть свої фотографії на Google Images, можуть звернутися до Google з проханням видалити свої фотографії зі списку. Однак, знову ж таки, незрозуміло, наскільки ефективним буде таке видалення з переліку, якщо фотографії не будуть видалені з оригінальних веб-сайтів журналів. Наявність досліджених нами широкого кола ідей та поглядів вчених щодо питань пов'язаних із розумінням суб'єктів медичних відносин, закладів охорони здоров'я свідчить лише про актуальність відповідних питань, їх проблематичність, складність таких відносин, недостатній рівень правового регулювання та дискусійність серед вчених тощо. Це в свою чергу, породжує гостру потребу у здійсненні ґрунтовних досліджень з метою вирішення наявних проблем теоретичного та практичного змісту.

Висновки. Якщо узагальнювати погляди вище наведених науковців, то можна виділити наступне коло суб'єктів, що наділені правами використання зображення людини в сфері охорони здоров'я:

1) заклади охорони здоров'я та фізичні особи – підприємці, які здійснюють господарську діяльність з медичної практики, тобто організації, установи та підприємства, фізичні особи-підприємці, що надають медичні послуги населенню та займаються профілактикою, діагностикою, лікуванням, реабілітацією та іншими аспектами підтримки здоров'я людини (лікарні, поліклініки, амбулаторії, спеціалізовані медичні установи, реабілітаційні установи, медичні лабораторії тощо). Заклади охорони здоров'я як суб'єкти прав на зображення людини мають певні юридичні особливості, в тому числі і в частині використання прав на зображення людини, оскільки вони працюють з персональними даними, включаючи зображення пацієнтів, медичних працівників та інших осіб;

2) працівники суб'єктів господарської діяльності в сфері охорони здоров'я, які в силу своєї трудових обов'язків пов'язані з використанням зображення людини в сфері охорони здоров'я. Їх роль у механізмі використання прав на зображення людини залежить від приналежності зображення або пацієнту, або самому працівнику суб'єктів господарської діяльності в сфері охорони здоров'я;

3) пацієнти, тобто фізичні особи, які звернулися за медичною та/або реабілітаційною допомогою або медичною послугою та/або яким така допомога або послуга надається. Пацієнти, як суб'єкти прав на зображення людини, мають ряд юридичних та етичних особливостей, що визначаються правом на приватність і захист персональних даних;

4) особи (треті особи), які зацікавлені у використанні зображення особи в сфері охорони здоров'я. До них слід віднести науковців, експертів, рекламодавців, маркетинговців тощо. Такі суб'єкти є суб'єктами прав на використання зображення людини, але їхні права і обов'язки в цій сфері мають деякі особливості, оскільки вони часто використовують зображення інших осіб для своїх професійних цілей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Омельченко А.В. Суспільні відносини у медичній сфері як предмет адміністративно-правового регулювання. *Наукові записки*. Серія Право. Випуск 10. Спецвипуск. 2021. С. 82–86.
2. Булеца С.В. Особливості цивільної відповідальності в медицині. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія: Право*. 2013. Вип. 21. Т. 1. Ч. 2. С. 168–171.
3. Сенюта І.Я. Права і обов'язки суб'єктів медичних правовідносин: деякі проблеми реалізації. *Право України*. 2011. № 11–12. С. 67–73.
4. Стрельченко О.Г. Суб'єкти публічного адміністрування сфери охорони здоров'я. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2011. № 2. С. 11–20.
5. Internet Search Engines: Copyright's "Fair Use" in Reproduction and Public Display Rights. EveryCRSReport.com. URL: https://www.everycrsreport.com/files/20080128_RL33810_96be5282f0051cf8635f644cb7df46880c65b571.pdf (дата звернення: 07.10.2024).
6. International Committee of Medical Journal Editors. Protection of patients' rights to privacy. *BMJ* 1995;311:1272., *BMJ* 1995;311:1272., URL: <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/instance/2551184/pdf/bmj00618-0038.pdf> (дата звернення 12.02.2025).

7. Dysmorphology Subcommittee of the Clinical Practice Committee, American College of Medical Genetics, 9650 Rockville Pike, Bethesda, MD 20814-3998, United States (2000). Informed consent for medical photographs. Dysmorphology Subcommittee of the Clinical Practice Committee, American College of Medical Genetics. *Genetics in medicine: official journal of the American College of Medical Genetics*, 2(6), 353–355.
8. Martin Kratz, 'Guidance on Application of PIPEDA to Google Search' (Slaw, 5 August 2021). URL: <https://www.slaw.ca/2021/08/05/guidance-on-application-of-pipeda-to-google-search/> (дата звернення 13.09.2024).

УДК 347.6

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.46>

УЧАСТЬ ОРГАНІВ ОПІКИ У СПРАВАХ ПРО УСИНОВЛЕННЯ: ПРАВОВІ АСПЕКТИ ТА ПРАКТИКА

Цимбалюк В.І.,*кандидат юридичних наук, професор, директор ННІП**Національного університету водного господарства**та природокористування*

ORCID: 0000-0002-5572-9603

Цимбалюк В.І. Участь органів опіки у справах про усиновлення: правові аспекти та практика.

Стаття присвячена аналізу участі органів опіки та піклування у справах про усиновлення в Україні, їхній ролі у забезпеченні прав дітей та оцінці нормативно-правового регулювання цієї сфери. Розглянуто ключові положення Сімейного кодексу України, Цивільного процесуального кодексу та Постанови Кабінету Міністрів України № 905, які визначають повноваження органів опіки та піклування.

Особливу увагу приділено висновку органу опіки, що є обов'язковим у справах про усиновлення. Проаналізовано юридичну природу цього висновку, його значення для суду, а також проблеми, які виникають у випадках, коли суд відходить від висновку. Акцент зроблено на необхідності розробки чітких критеріїв оцінки висновків органу опіки, щоб досягти балансу між їхньою обов'язковістю та правом суду ухвалювати самостійні рішення.

У статті розглянуто заінтересованість органів опіки в процесах усиновлення, підкреслено, що їх основною метою має бути захист прав дитини. Водночас наголошено, що діяльність органів опіки не повинна обмежуватися дотриманням формальних процедур, а має забезпечувати реальні інтереси дитини. Їхня функція охоплює не лише контроль за умовами усиновлення, але й захист прав дітей у соціальному, психологічному та правовому контекстах.

Окремо проаналізовано вплив міжнародних норм на процеси усиновлення. Зазначено, що нехтування міжнародними зобов'язаннями, зокрема положеннями Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, може призводити до негативних наслідків. Наведено приклад рішення Європейського суду з прав людини, яке підкреслює важливість інтеграції міжнародних стандартів у національну правову систему.

У висновках зазначено, що ефективність діяльності органів опіки та піклування залишається актуальним питанням. Для покращення їх роботи необхідний системний перегляд підходів до організації діяльності, розробка нових механізмів контролю, посилення взаємодії із судами та громадськістю. Постійне вдосконалення цих процесів є запорукою забезпечення прав дітей і побудови більш ефективної правової системи.

Ключові слова: органи опіки та піклування, усиновлення, захист прав дитини, сімейні спори.

Tsymbalyuk V.I. Participation of guardianship authorities in adoption cases: legal aspects and practice.

The article is devoted to the analysis of the participation of guardianship and trusteeship bodies in adoption cases in Ukraine, their role in ensuring children's rights and the assessment of the regulatory and legal regulation of this area. The key provisions of the Family Code of Ukraine, the Civil Procedure Code and the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No 905, which determine the powers of guardianship and trusteeship bodies, are considered.

Particular attention is paid to the conclusion of the guardianship body, which is mandatory in adoption cases. The legal nature of this conclusion, its significance for the court, as well as the problems that arise in cases where the court deviates from the conclusion are analyzed. The emphasis is on the need to develop clear criteria for assessing the conclusions of the guardianship body in order to achieve a balance between their mandatory nature and the right of the court to make independent decisions.

The article considers the interest of guardianship bodies in adoption processes, emphasizing that their main goal should be to protect the rights of the child. At the same time, it is emphasized that the activities of guardianship and trusteeship bodies should not be limited to compliance with formal procedures, but should ensure the real interests of the child. Their function includes not only monitoring the conditions of adoption, but also protecting children's rights in social, psychological and legal contexts.

The impact of international norms on adoption processes is separately analyzed. It is noted that neglect of international obligations, in particular the provisions of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, can lead to negative consequences. An example of a decision of the European Court of Human Rights is given, which emphasizes the importance of integrating international standards into the national legal system.

The conclusions indicate that the effectiveness of the activities of guardianship and trusteeship bodies remains a pressing issue. To improve their work, a systematic review of approaches to organizing activities, the development of new control mechanisms, and enhanced interaction with the courts and the public are necessary. Continuous improvement of these processes is a guarantee of ensuring children's rights and building a more effective legal system.

Key words: guardianship and trusteeship bodies, adoption, protection of children's rights, family disputes.

Постановка проблеми. Усиновлення є однією з ключових форм забезпечення права дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, на виховання в сімейному середовищі. Цей процес передбачає врахування комплексних юридичних, соціальних, психологічних та етичних аспектів. В Україні органи опіки та піклування виконують важливі функції контролю за дотриманням прав дітей, оцінювання умов для усиновлення та здійснення нагляду за усиновлювачами.

Однак практика свідчить про наявність проблем, зокрема в об'єктивності та послідовності оцінки кандидатів на усиновлення, що знижує ефективність роботи органів опіки. Висновки, які вони надають для суду, не завжди ґрунтуються на чітких критеріях, а судові рішення можуть їм суперечити. Це актуалізує потребу у вдосконаленні критеріїв оцінки висновків органів опіки та балансування їхньої обов'язковості із незалежністю суду.

Для підвищення ефективності діяльності органів опіки необхідний глибокий аналіз їхньої роботи, що дозволить виявити наявні проблеми та розробити рекомендації для забезпечення найкращих інтересів дитини.

Метою дослідження є комплексний аналіз правових аспектів участі органів опіки та піклування у справах про усиновлення в Україні, вивчення їхньої ролі у захисті прав та забезпеченні найкращих інтересів дитини, а також розробка рекомендацій для вдосконалення нормативно-правової бази та практичної діяльності цих органів.

Аналіз досліджень і публікацій з проблеми. Проблематика участі органів опіки та піклування у справах про усиновлення є багатогранною та активно досліджується як у національній, так і міжнародній науковій літературі. Значна увага приділяється питанням правового регулювання усиновлення, функціонуванню органів опіки та дотриманню прав дітей у процесі усиновлення.

Так, українські науковці А.І. Стецюра та І.В. Атаманчук підкреслюють важливість комплексного підходу до правового регулювання участі органів опіки та піклування у справах про усиновлення. Автори акцентують увагу на тому, що попри детальне регулювання судового порядку розгляду справ про усиновлення нормами Цивільного процесуального кодексу України, залишаються суттєві прогалини, які негативно впливають на захист інтересів дітей. Зокрема, дослідники справедливо вказують на недостатнє правове регулювання питання визначення конкретного органу опіки, який повинен брати участь у справі: за місцем проживання усиновлювача чи дитини. Ця невизначеність нерідко створює проблеми у судовій практиці та може впливати на оперативність і якість розгляду справ про усиновлення.[1]

На підтримку висновків А.І. Стецюри та І.В. Атаманчу можна стверджувати, що відсутність чітких механізмів перевірки повноважень іноземних організацій, які складають висновки щодо умов проживання усиновлювачів, дійсно є серйозним викликом. Особливо це стосується міжнародного усиновлення, де питання гарантій прав дитини в іншій країні є центральним. Оцінний характер висновків органів опіки також є обґрунтовано окресленою проблемою. Як справедливо зазначають А.І. Стецюра та І.В. Атаманчу, судам бракує чітких критеріїв оцінки таких висновків, що може призводити до суб'єктивних підходів у прийнятті рішень [1].

Науковці Павлюк Н.М. та Погорілець М.В. у своєму дослідженні акцентують увагу на найбільш поширених проблемах у сфері усиновлення в Україні. Вони дійшли висновку, що існує низка системних бар'єрів, які суттєво ускладнюють цей процес і потребують негайного вирішення.

По-перше, автори відзначають проблему довготривалого очікування для усиновлення, що пов'язано із бюрократичними перепонами, повільністю процедур та недостатньою координацією між різними органами, залученими до цього процесу. Така ситуація не лише затримує можливість дитини потрапити до родини, але й може впливати на її психоемоційний стан, особливо у випадках, коли очікування затягується на роки. По-друге, дослідники звертають увагу на низьку ефективність роботи державних службовців, які відповідають за супровід процесу усиновлення. Відсутність на-

лежної підготовки кадрів, перевантаженість спеціалістів, а також іноді упереджене ставлення до потенційних усиновлювачів є ключовими факторами, які гальмують цей процес [2].

Павлюк Н.М. та Погорілець М.В. також підкреслюють, що недостатня фінансова та моральна підтримка для усиновлюючих сімей і прийомних дітей залишається серйозною проблемою. Окремо вказується на низький рівень свідомості громадськості щодо проблеми усиновлення. У своїх висновках науковці наголошують на існуванні стереотипів та упереджень у суспільстві, які впливають на ставлення до усиновлення. Зокрема, у багатьох громадян зберігається хибне уявлення про труднощі, пов'язані з прийняттям дитини в сім'ю, що знижує рівень готовності до усиновлення навіть у тих, хто має потенційну можливість це зробити [2].

Попри значний обсяг досліджень, багато аспектів діяльності органів опіки в Україні залишаються недостатньо вивченими. Зокрема, потребують уваги проблеми оцінювання морально-психологічних і матеріальних умов кандидатів на усиновлювачів, ефективності післяусиновлювального контролю, а також забезпечення належної координації між органами опіки та судами. Звідси вважаю актуальність дослідження ролі органів опіки та піклування у справах про усиновлення зберігається, що зумовлено необхідністю вдосконалення правового регулювання цієї сфери та вирішення практичних проблем захисту прав дитини.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні в Україні функціонування системи усиновлення відбувається у складних умовах соціальних і правових викликів. Як свідчить офіційна статистика, на початок 2024 року в Україні налічується 62 тисячі дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Хоча порівняно з попереднім роком (2023 р.) ця кількість зменшилася з 64 тисяч, проблема залишається актуальною.[3] Участь органів опіки у вирішенні питань усиновлення є важливим інструментом забезпечення належного контролю та дотримання інтересів дитини, зокрема шляхом аналізу умов життя потенційних усиновлювачів, перевірки їх спроможності забезпечити повноцінний розвиток дитини, а також підготовки висновків, які слугують основою для прийняття рішень судами.

Законодавчо функції органів опіки чітко визначені. ЦПК зобов'язує їх надавати висновки, які є важливим для суду під час ухвалення рішень про усиновлення. Постанова Кабінету Міністрів України № 905 деталізує порядок їхньої діяльності, включаючи проведення перевірок умов проживання дітей, оцінку відповідності кандидатів на усиновлення та реалізацію післяусиновлювального контролю. Також ця постанова закріплює заборону на діяльність з усиновлення з метою отримання прибутку [4], оскільки це є важливим принципом, що закріплює гуманістичний підхід до процесу усиновлення та націлює на захист прав дитини, а не на її використання в комерційних цілях. Заборона на отримання прибутку від усиновлення охоплює ряд аспектів, включаючи запобігання будь-яким формам експлуатації дитини, використанню її як товару або джерела доходу для осіб, що шукають фінансову вигоду через процес усиновлення.

Так, важливим є те, що законодавець чітко передбачив, що відповідно до частини 2 статті 312 Цивільного процесуального кодексу України, орган опіки та піклування зобов'язаний подати суду висновок щодо доцільності усиновлення та відповідності цього рішення інтересам дитини [5]. Такі вимоги спрямовані на створення додаткових гарантій, що рішення суду буде обґрунтованим і справді відповідатиме найкращим інтересам дитини. Це дозволяє уникнути ситуацій, коли через недостатній аналіз умов або неправильне оформлення документів права дитини можуть бути порушені. Таким чином, обов'язок органів опіки та піклування надати суду обґрунтований висновок разом із повним пакетом документів є важливим елементом забезпечення прозорості та ефективності процедур усиновлення.

Грабовська О.О. наголошує на особливому процесуальному статусі органів опіки та піклування, підкреслюючи, що вони займають положення заінтересованих осіб у справах про усиновлення. Проте їхня заінтересованість має публічний, державний характер, що пояснюється специфікою функцій, покладених на ці органи державою [6]. Цей публічний характер зумовлений тим, що органи опіки та піклування діють у межах свого повноваження на захист прав та інтересів дитини як найбільш уразливої сторони. Їхня участь у процесі не має приватного чи комерційного підґрунтя, а спрямована виключно на реалізацію державної політики у сфері захисту прав дітей. Таке розуміння їхнього статусу узгоджується з принципом пріоритетності найкращих інтересів дитини, закріпленим як у національному законодавстві, так і в міжнародних стандартах.

Водночас у практичній діяльності органів опіки виникає низка проблем, які ускладнюють ефективну реалізацію їхніх функцій. Однією з ключових є проблема правильного трактування і застосування міжнародних актів судами та відповідними органами в Україні, особливо в справах, які мають іноземний елемент. Так, показовою є справа «Лазоріва проти України» 2018 року щодо проблеми правильного застосування міжнародних актів судами та органами опіки, особливо у справах із іноземним елементом. У цьому випадку заявниця, Наталія Лазоріва, яка являлась не резидентом

України, була опікуном своєї племінниці й мала намір стати опікуном її молодшого брата, який перебував у дитячому будинку в Україні. Заявниця повідомила органи опіки про свій намір та почала збір необхідних документів. Однак до моменту її приїзду дитину вже усиновила інша сім'я, і це рішення було підтримано судом із аргументацією, що воно відповідало інтересам дитини, оскільки забезпечувало стабільні життєві умови [7].

ЄСПЛ встановив порушення статті 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (а саме право на повагу до приватного і сімейного життя), зазначивши, що усиновлення дитини без врахування позиції тітки є втручанням у її право на повагу до приватного життя. Суд наголосив, що українські органи опіки та суди не розглянули її аргументи належним чином, не пояснили, чому усиновлення іншою сім'єю краще відповідає інтересам дитини, ніж опіка з боку близького родича, і не дотрималися процедур, пов'язаних із громадянством дитини. ЄСПЛ також зауважив, що справа розкриває процесуальну дисфункцію з боку українських органів та судів, які діяли формально і без належного аналізу міжнародних зобов'язань. Зокрема, органи опіки визнали намір заявниці стати опікуном, але не вжили активних заходів для належного розгляду цього питання [7].

Ця справа демонструє ключову проблему: українські суди та органи опіки не завжди правильно трактують і застосовують міжнародні норми, що регулюють усиновлення чи опіку з іноземним елементом. У випадку Лазорієвої було проігноровано необхідність врахування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а також правових аспектів, пов'язаних із громадянством дитини. Відсутність чіткого механізму співпраці між національними органами та іноземними структурами в таких справах створює ризики порушення прав як дітей, так і родичів, які бажають оформити опіку.

Важливо зазначати, що висновок органу опіки та піклування у справах про усиновлення, хоч і має вагомe значення, не є обов'язковим для суду, що дозволяє останньому ухвалювати рішення з урахуванням індивідуальних обставин конкретної справи. Така особливість юридичної процедури створює як потенційні переваги, так і ризики, які варто оцінити в контексті правової доктрини та практики. Це дозволяє уникнути закріплення потенційних помилок у судових рішеннях. Правова позиція у постанові Верховного Суду у справі № 523/11247/19 від 30 листопада 2022 року має ключове значення для розуміння юридичної природи висновків органу опіки та піклування в контексті цивільних справ. Згідно з цим рішенням, висновок органу опіки та піклування не є рішенням суб'єкта владних повноважень і не має статусу нормативно-правового акта або акта індивідуальної дії. У такий спосіб він не породжує прямих юридичних наслідків для сторін і безпосередньо не впливає на їхні права чи обов'язки [8].

Верховний Суд підкреслив, що висновок органу опіки має виключно рекомендаційний характер і є джерелом доказування, який може бути оцінений лише в сукупності з іншими доказами у справі. Цей документ виконує інформативну функцію та слугує допоміжним інструментом для суду при ухваленні рішення, проте його не можна розглядати як обов'язкову чи визначальну основу для винесення судового вердикту [8].

Цей підхід є надзвичайно важливим для забезпечення балансу між рекомендаціями органів опіки та судовою незалежністю. З одного боку, орган опіки, надаючи висновок, виконує свої функції із захисту прав та інтересів дитини, здійснюючи ретельний аналіз обставин. З іншого боку, суд, як незалежний орган, оцінює цей висновок у контексті всієї доказової бази, що дозволяє ухвалювати рішення, яке максимально відповідає найкращим інтересам дитини. Водночас таке трактування породжує низку викликів для правозастосування. Тому, хоча право суду відступати від висновків органу опіки є важливим інструментом для забезпечення індивідуального підходу та виправлення можливих помилок, воно вимагає особливої обережності. Такі рішення повинні бути ретельно обґрунтовані, спиратися на всебічний аналіз обставин і слугувати винятково інтересам дитини.

Згідно з ч. 1 ст. 210 Сімейного кодексу України, рідні брати та сестри, які перебувають на обліку для можливого усиновлення, не можуть бути роз'єднані під час усиновлення. Це правило має на меті зберегти сімейні зв'язки і забезпечити емоційну стабільність дітей. Однак, як зазначено в ч. 2 цієї статті, існують винятки, за яких суд може прийняти рішення про усиновлення братів та сестер різними особами, якщо наявні обставини, що мають істотне значення [9].

Істотними обставинами в даному контексті можуть бути особливості взаємин між дітьми, їх психологічний стан, готовність до роз'єднання. Це питання є особливо важливим для органів опіки та піклування, оскільки вони мають важливу роль у формуванні висновків щодо доцільності роз'єднання братів та сестер. Під час здійснення своїх повноважень органи опіки зобов'язані враховувати не лише юридичні аспекти, а й психологічний стан дітей. У деяких випадках братів та сестер можуть роз'єднати, якщо з'ясується, що їхні стосунки негативно впливають на подальший розвиток кожної дитини, або якщо вони не мають емоційних зв'язків, які б ускладнювали процес усиновлення.

Ключовою проблемою в таких справах є необхідність оцінки особистих стосунків між братами та сестрами. Зв'язок між дітьми може бути не завжди таким сильним, як передбачає закон, а в деяких випадках навіть бути відсутнім. Тому питання про можливість роз'єднання братів і сестер має бути вирішене на основі чіткої оцінки обставин, що мають істотне значення для кожної дитини окремо. Оцінка цих обставин повинна включати психологічні, соціальні та емоційні аспекти, зокрема оцінку ступеня прив'язаності дітей одне до одного, їхнього психологічного стану та готовності до розлучення. Врахування бажань самих дітей у такому разі також є надзвичайно важливим. Пункт 43 Постанови № 866 Кабінету Міністрів України встановлює вимогу врахування бажання дитини при визначенні її опікуна або піклувальника, що є актуальним також для усиновлення [10].

З'ясування бажань дитини може бути здійснено через різні механізми, зокрема шляхом з'ясування думки дитини в суді або за допомогою висновків практичних психологів. Це дозволяє краще зрозуміти, чи буде роз'єднання братів та сестер в інтересах дитини, чи, навпаки, об'єднання їх у рамках одного усиновлення забезпечить більш стабільні умови для розвитку.

З урахуванням міжнародного досвіду, зокрема практики Європейського суду з прав людини, в контексті ухвалення рішень про роз'єднання сімей у справах усиновлення є важливим дотримання принципів наявності достатньої доказової бази та надання можливості зацікавленим сторонам взяти участь у процесі. Зокрема, у справі «Савіні проти України» ЄСПЛ підкреслює необхідність наявності достатньої доказової бази для прийняття рішення про роз'єднання сім'ї. Суд повинен переконатися, що органи опіки здійснили належну оцінку ситуації та що діти мали можливість висловити свою думку.[9] Врахування всіх цих аспектів у рамках участі органів опіки у справах про усиновлення є надзвичайно важливим для забезпечення прав і інтересів дітей. Надійна правова оцінка і психологічна експертиза допомагають уникнути помилок у рішенні про усиновлення братів та сестер, сприяючи створенню оптимальних умов для розвитку кожної дитини в окремоті.

У своєму дослідженні Н. Волкова та І. Яніцька вказують на протиріччя між двома важливими нормативно-правовими актами, які регулюють участь органів опіки та піклування у справах про усиновлення. З одного боку, ч. 2 ст. 312 ЦПК України передбачає обов'язкову участь органу опіки та піклування у справі про усиновлення, зокрема для подання висновку про доцільність усиновлення та відповідність його інтересам дитини. З іншого боку, ч. 4 ст. 19 СК України визначає, що органи опіки та піклування обов'язково беруть участь лише у справах щодо скасування усиновлення чи визнання його недійсним, не уточнюючи вимогу про обов'язкову участь у самій процедурі усиновлення.[11]

Це протиріччя ставить під сумнів юридичну визначеність щодо ролі органів опіки та піклування на різних етапах процесу усиновлення, зокрема в контексті обов'язковості їхнього висновку, що може призводити до правових невизначеностей у судовій практиці. Тому автори наголошують на необхідності вдосконалення нормативно-правових актів для забезпечення чіткої та узгодженої регламентації участі органів опіки у справах про усиновлення, щоб уникнути суперечностей і забезпечити належний захист прав дитини.

Висновки. Проблематика участі органів опіки та піклування у справах про усиновлення є багатогранною та постійно актуальною, адже вона стосується найважливішого – забезпечення прав дітей і створення для них умов, які відповідають їхнім найкращим інтересам. Усиновлення є складним процесом, у якому переплітаються правові, соціальні, етичні та психологічні аспекти. Саме тому діяльність органів опіки має визначальне значення для досягнення гармонійного результату, адже вони виконують функцію посередника між дитиною, кандидатами на усиновлення та державою.

Отже, проблема участі органів опіки у справах про усиновлення залишається актуальною через динамічність соціальних процесів, збільшення кількості дітей, які потребують сімейного виховання, а також потребу у вдосконаленні підходів до захисту прав дитини. Ця сфера потребує не лише подальших законодавчих змін, але й підвищення рівня компетентності працівників органів опіки, уніфікації процедур, впровадження сучасних підходів до аналізу інтересів дитини та посилення післяусиновлювального контролю. Забезпечення прав дітей, які залишилися без піклування батьків, є не лише державним завданням, а й моральним обов'язком суспільства. Тому вдосконалення роботи органів опіки є необхідним кроком до створення умов, у яких кожна дитина матиме можливість зростати в любові, безпеці та гармонії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Стецюра А.І., Атаманчук І.В. Щодо правових засад усиновлення дітей в Україні. Вісник студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса. С.128-132
2. Павлюк Н.М., Погорілець М.В. Проблеми усиновлення в Україні. Юридичний науковий електронний журнал. 2023. № 4. С. 199–202. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2023/47.pdf.

3. Мурашко А.В. Україні зменшилась кількість дітей-сиріт: нові дані від Мінсоцполітики / УНН. *Оперативні новини України та Світу / Українські Національні Новини УНН*. URL: <https://unn.ua/news/v-ukraini-zmenshylas-kilkist-ditei-syrit-novi-dani-vid-minsotspolityky>.
4. Про затвердження Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей: Постанова Каб. Міністрів України від 08.10.2008 № 905: станом на 13 серп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/905-2008-p#Text>.
5. Цивільний процесуальний кодекс України: Кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV: станом на 23 січ. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>.
6. Грабовська О.О. Правосуб'єктність органів опіки та піклування в процедурі усиновлення / О.О. Грабовська // *Держава і право*. 2009. Вип. 45. С. 291–296.
7. Усиновлення дитини, яку зібралися узяти під опіку, порушує Конвенцію - ЄСПЛ | ЮРЛІГА. ЮРЛІГА. URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/169729_usinovlennya-ditini-yaku-zbralisya-uzyati-pd-opku-porushu-konventsyu---spl.
8. Постанова КЦС ВП від 30.11.2022 року у справі № 523/11247/19.
9. Чи є судова практика щодо висловлення думки дитини під час отримання дитини під опіку? Вища школа адвокатури НААУ. URL: <https://www.facebook.com/hsa.org.ua/posts/zapitannya-chi-e-sudova-praktika-shodo-vislovlennya-dumki-ditini-pid-chas-otrimannya-d/3822774474468952/>.
10. Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини: Постанова Каб. Міністрів України від 24.09.2008 № 866: станом на 20 груд. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-p#Text>.
11. Волкова Н., Яніцька І. Процесуальний порядок розгляду справ про усиновлення дитини громадянами України: окремі аспекти. *Юридичний вісник*. 2024. №. 1. С. 40–48. URL: <https://doi.org/10.32782/yuv.v1.2024.4>.

УДК 347.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.47>

ПІДСТАВИ ТА ПОРЯДОК ПРИПИНЕННЯ ДІЇ СВІДОЦТВА НА ТОРГОВЕЛЬНУ МАРКУ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Шпуганич І.І.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри інтелектуальної власності,
інформаційного та корпоративного права
Львівського національного університету ім. І. Франка
ORCID: 0000-0002-4149-8939*

Самагальська Ю.Я.,

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри інтелектуальної власності,
інформаційного та корпоративного права
Львівського національного університету ім. І. Франка
ORCID: 0000-0001-7313-8623*

Шпуганич І.І., Самагальська Ю.Я. Підстави та порядок припинення дії свідоцтва на торговельну марку за законодавством України.

У цій статті аналізуються правові підстави і порядок припинення дії свідоцтва на торговельну марку за законодавством України. Торговельна марка є одним із засобів індивідуалізації товарів і послуг, що забезпечує їх правову охорону та впізнаваність на ринку. У дослідженні висвітлено умови, за яких дія свідоцтва на торговельну марку може бути припинена, включаючи як позасудові процедури, так і судовий порядок припинення прав на торговельну марку.

Встановлено, що припинення дії свідоцтва в позасудовому порядку можливе у випадках добровільної відмови власника від прав на торговельну марку, закінчення строку дії свідоцтва та несплати збору за його продовження. Судове припинення дії свідоцтва передбачає визнання торговельної марки загальноновживаним позначенням, її здатність вводити споживачів в оману або невикористання знака протягом безперервного п'ятирічного періоду без поважних на те причин. Остання підстава є однією з найбільш поширених у судовій практиці та може слугувати інструментом очищення ринку від невикористовуваних знаків, а також забезпечення добросовісної реєстрації знаків з метою їх реального використання.

Проаналізовано особливості застосування законодавства України в контексті Угоди про асоціацію з ЄС, що передбачає гармонізацію норм щодо торговельних марок. Особлива увага приділена судовій практиці щодо припинення дії свідоцтв на торговельні марки, зокрема щодо тлумачення строку невикористання та його впливу на нових власників знака після передачі прав.

Досліджено ключові проблеми правозастосування, включаючи питання доказової бази під час судового розгляду, роль Національного органу інтелектуальної власності у процесі припинення дії свідоцтва на торговельну марку та підстави для залучення державних органів до вирішення таких спорів. Обґрунтовано необхідність удосконалення національного законодавства з метою забезпечення ефективного контролю за використанням торговельних марок та запобігання їх недобросовісній реєстрації без мети використання у цивільному обороті.

Запропоновано вдосконалити підходи до визначення поважних причин невикористання торговельної марки, розширити механізми запобігання її перетворенню в загальноновживане позначення та закріпити чіткі критерії оцінки доведеності факту невикористання знака. Автори підкреслюють важливість ефективного застосування правових механізмів для забезпечення стабільності ринку та захисту прав власників свідоцтва на торговельні марки.

Ключові слова: промислова власність, інтелектуальна власність, засоби індивідуалізації, торговельна марка, реєстрація торговельної марки, знак для товарів та послуг, майнові права інтелектуальної власності, особисті немайнові права інтелектуальної власності, свідоцтво на торговельну марку, припинення дії свідоцтва на торговельну марку.

Shpuganych I.I., Samahalska Y.I. Grounds and procedure for trademark certificate's termination under the legislation of Ukraine.

This article analyzes the legal grounds and procedures for trademark certificate's termination under Ukrainian legislation. A trademark serves as a means of distinguishing goods and services, ensuring their

legal protection and market recognition. The study highlights the conditions under which a trademark certificate may be terminated, including both extrajudicial and judicial procedures.

It has been established that the extrajudicial termination of a certificate is possible in cases where the trademark owner voluntarily waives their rights, the certificate expires and the renewal fee is not paid. Judicial termination of a certificate may occur when a trademark becomes a commonly used designation, is found to be misleading to consumers, or has not been used for a continuous five-year period without valid justification. The latter ground is one of the most common in judicial practice and serves as a mechanism for clearing the market of unused marks while ensuring the bona fide registration of trademarks for actual use.

The study examines the application of Ukrainian legislation in the context of the Association Agreement between the EU and Ukraine, which requires harmonization of trademark regulations. Particular attention is paid to judicial practice regarding the termination of trademark certificates, especially in relation to the interpretation of the non-use period and its impact on new owners following the transfer of rights.

Key law enforcement challenges are explored, including issues related to the evidentiary base in court proceedings, the role of the National Intellectual Property Authority in the process of terminating trademark certificates, and the grounds for involving state bodies in resolving such disputes. The study substantiates the need for improvements in national legislation to ensure effective control over the use of trademarks and prevent bad faith registrations without the intention of actual use in commerce.

It is proposed to refine the criteria for determining valid reasons for non-use of a trademark, expand mechanisms to prevent its transformation into a generic designation, and establish clear standards for assessing the proven fact of non-use. The authors emphasize the importance of effectively applying legal mechanisms to ensure market stability and protect the rights of trademark certificate holders.

Key words: industrial property, intellectual property, means of individualization, trademark, trademark registration, sign for goods and services, intellectual property rights, personal non-property intellectual property rights, trademark certificate, termination of a trademark certificate validity.

Постановка проблеми. Припинення дії свідоцтва на торговельну марку регламентовано у ст. 18 Закону України «Про охорону прав на знак для товарів та послуг» (далі – Закон) [12]. Зазначена стаття окреслює випадки припинення дії свідоцтва як у позасудовому порядку, тобто, без звернення до суду (відмова від свідоцтва, закінчення строку дії свідоцтва та несплата за його продовження), так і в судовому порядку (у зв'язку з перетворенням торговельної марки в загальноживане позначення певного виду товарів чи послуг після дати публікації відомостей про видачу свідоцтва; якщо внаслідок використання торговельної марки власником свідоцтва або з його дозволу іншою особою вона може ввести громадськість в оману, зокрема щодо походження, якості або географічного походження товарів і послуг, для яких вона була зареєстрована; якщо торговельна марка не використовується в Україні повністю або щодо частини зазначених у свідоцтві товарів і послуг без поважних на це причин безперервно протягом п'яти років від дати публікації відомостей про видачу свідоцтва або якщо використання торговельної марки призупинено з іншої дати після цієї публікації на безперервний строк у п'ять років).

У процесі приведення законодавства України щодо охорони прав на торговельні марки у відповідність до Угоди про асоціацію [14], саме судовий порядок припинення дії свідоцтва на знак для товарів та послуг зазнав найбільших змін. З цього часу було розглянуто низку судових справ в окресленій категорії.

Відтак, **метою даного дослідження** є з'ясування підстав та порядку припинення дії свідоцтва на торговельну марку в Україні та їх застосування у судовій практиці.

Стан опрацювання проблематики. Тематика правової охорони та захисту прав на торговельні марки за законодавством України є дуже актуальною та досліджуваною як науковцями, так і юристами-практиками. Вагомий внесок у розвиток доктринальних та практичних правових аспектів окреслених питань зробили, зокрема, Дорошенко О.Ф., Андрощук Г.А., Орлюк О.П., Яворська О.С., Тарасенко Л.Л., Якубівський І.Є., Мінченко Н.В., Кодинець А.О., Капіца Ю.М., Коваленко Т.В. та ін. Однак, досі відсутні комплексні дослідження саме питання припинення дії свідоцтва на торговельну марку за законодавством України з урахуванням окремих змін, пов'язаних з приписами Угоди про асоціацію.

Виклад основного матеріалу. Власник свідоцтва на знак для товарів та послуг може в будь-який час відмовитися від нього. Така відмова може бути як повною або ж частковою. У першому випадку власник відмовляється від свідоцтва загалом, втрачаючи при цьому всі права, що випливають із свідоцтва. При частковій відмові від свідоцтва йдеться про виключення із нього певного переліку товарів і/або послуг, які раніше охоплювалися відповідним знаком для товарів та послуг.

Для відмови від свідоцтва на знак для товарів та послуг необхідно звернутися до Національного органу інтелектуальної власності (далі – НОІВ), функції якого зараз виконує УкрНОІВ, із заявою. У ній необхідно зазначити номер свідоцтва; номер та дату подання заявки; ім'я або повне найменування й адресу власника (власників) свідоцтва; адресу для листування; перелік товарів і/або послуг, щодо яких здійснюється часткова відмова від свідоцтва; перелік товарів і/або послуг, що залишається (в разі часткової відмови від свідоцтва). Окрім цього, у заяві також повинно бути зазначено, що особа, яка використовує знак на підставі ліцензійного договору, попереджена про відмову від свідоцтва, а також зазначено відомості про відсутність накладеного арешту на майно, до складу якого входять права, що засвідчуються свідоцтвом [4].

Слід відзначити, що останні відомості є доволі декларативними, адже жодна відповідальність за невиконання чи неналежне виконання, зокрема, обов'язку щодо повідомлення ліцензіата про відмову від свідоцтва, не встановлена. Окрім цього, якщо йдеться про часткову відмову від свідоцтва щодо товарів і/або послуг, які не охоплюються ліцензійним договором, попередження ліцензіата про відмову від свідоцтва взагалі позбавлено сенсу.

На відміну від повної відмови, часткова відмова від свідоцтва є оплатною, тож до відповідної заяви необхідно долучити документ про сплату збору за внесення до Реєстру змін щодо свідоцтва.

Другим випадком припинення дії свідоцтва на знак для товарів та послуг є несплата збору за продовження строку його дії. Нагадаємо, що строк дії свідоцтва становить 10 років від дати подання заявки до НОІВ і продовжується НОІВ за клопотанням власника свідоцтва щоразу на 10 років, за умови сплати збору (ч. 3 ст. 5 Закону). Дія свідоцтва припиняється з першого дня періоду строку дії свідоцтва, за який збір не сплачено.

Клопотання про продовження дії свідоцтва та збір за кожне продовження строку дії свідоцтва мають надійти до НОІВ до кінця поточного періоду строку дії свідоцтва за умови сплати збору протягом шести останніх його місяців. Якщо ж відповідний строк було пропущено, то збір за продовження дії свідоцтва все ж може бути сплачено, а клопотання про продовження дії свідоцтва – надійти до НОІВ, але протягом шести місяців після встановленого строку. У цьому разі розмір зазначеного збору збільшується на 50 відсотків.

Важливо, що згадані вище заява та клопотання можуть бути подані як власником свідоцтва, так і представником у справах інтелектуальної власності (патентним повіреним) або іншою довіреною особою. Однак, підписувати відповідні документи може лише власник свідоцтва. Якщо ж власниками свідоцтва є декілька осіб, то всі вони повинні підписати вказані документи.

У статті 18 Закону виокремлено підстави прийняття судового рішення про припинення дії свідоцтва на знак для товарів та послуг. Загалом таких є три:

- 1) у зв'язку з перетворенням торговельної марки в загальноновживане позначення певного виду товарів чи послуг після дати публікації відомостей про видачу свідоцтва;
- 2) якщо внаслідок використання торговельної марки власником свідоцтва або з його дозволу іншою особою вона може ввести громадськість в оману, зокрема щодо походження, якості або географічного походження товарів і послуг, для яких вона була зареєстрована;
- 3) якщо торговельна марка не використовується в Україні повністю або щодо частини зазначених у свідоцтві товарів і послуг без поважних на це причин безперервно протягом п'яти років від дати публікації відомостей про видачу свідоцтва або якщо використання торговельної марки припинено з іншої дати після цієї публікації на безперервний строк у п'ять років.

Термін «загальноновживане позначення» визначено у Правилах складання, подання заявки на торговельну марку, заявки на міжнародну реєстрацію торговельної марки та проведення експертизи заявки на торговельну марку, міжнародної реєстрації торговельної марки з поширенням на Україну [11]. Позначення вважається загальноновживаним у сучасній мові або у добросовісній та усталеній торговельній практиці щодо товарів і/або послуг, якщо воно представлене словом або іншим зазначенням, яке станом на дату подання заявки або, якщо було заявлено пріоритет, на дату пріоритету заявки, стало звичним для позначення певного товару і/або послуги або у зв'язку з ним (нею) і використовується у відповідних галузях економіки широким колом непов'язаних одна з одною осіб. До загальноновживаних позначень, наприклад, належить загальна, прозивна, традиційна назва товару (послуги).

Перетворення торговельної марки в загальноновживане позначення певного виду товарів чи послуг – процес доволі тривалий і не відбувається миттєво. Втім, подібні випадки вже траплялись, щоправда, частіше в міжнародній практиці. Зокрема, слід згадати позначення «THERMOS», яке залишається зареєстрованою торговельною маркою в деяких країнах, втім термін «термос» став родовим поняттям для вакуумної колби і в більшості країн позначення перетворилося в загальноновживане [3]. Ще одним прикладом є відома торговельна марка «XEROX», яка була зареєстрована та використовувалась для позначення, зокрема, копіювальних апаратів, але внаслідок неналежного

контролю зі сторони власника стала використовуватися для будь-якої копіювальної техніки – і XEROX, і CANON, і KODAK, тощо [2].

Ще однією підставою прийняття судом рішення про припинення свідоцтва на знак для товарів та послуг є випадки, коли внаслідок використання торговельної марки власником свідоцтва або з його дозволу іншою особою вона може ввести громадськість в оману, зокрема щодо походження, якості або географічного походження товарів і послуг, для яких вона була зареєстрована. Важливо звернути увагу на те, що введення громадської в оману відбувається власне у результаті використання торговельної марки. Тобто, самі по собі позначення, що є торговельною маркою, не вводять в оману щодо товарів чи послуг, зокрема щодо їх властивості, якості або географічного походження. Інакше можна дійти висновку про те, що така зареєстрована торговельна марка не відповідає умовам надання правової охорони. Тож відповідне свідоцтво на таку марку буде визнано недійсним у судовому порядку в силу ч. 1 ст. 19 Закону.

Проаналізовані вище підстави для припинення дії свідоцтва можуть поширюються як на всі, так і не окремі товари і/або послуги, визначені у свідоцтві. Відтак, якщо йдеться лише про деякі товари чи послуги, то дія свідоцтва припиняється лише щодо таких товарів чи послуг.

Невикористання торговельної марки в Україні повністю або щодо частини зазначених у свідоцтві товарів і послуг є однією з найбільш поширених підстав звернення до суду з позовом про припинення дії свідоцтва на торговельну марку. У 2020 році до Закону були внесені зміни, якими вказаний строк було збільшено до п'яти років. Раніше ж він становив 3 роки. Відповідні зміни були впроваджені задля уніфікації законодавства України з підходами та стандартами ЄС. Подібні норми викладені не лише в міжнародних нормативно-правових актах, але й у законодавстві різних країн. Наприклад, Консолідований закон Данії про торгові марки [1] у ст. 25 містить вказівку на те, що зареєстрована торгова марка підлягає скасуванню, якщо протягом безперервних п'яти років вона не використовувалася в Данії у зв'язку з товарами чи послугами, для яких вона була зареєстрована, і немає поважних причин для невикористання.

Як слушно зазначають юристи-практики, найбільш значущим питанням є доведення належними та достатніми доказами факту невикористання торговельної марки. Під час розгляду таких справ суди вказують, що саме необхідно дослідити для належного вирішення цього спору: фактичну наявність чи відсутність на ринку всіх товарів та послуг, на які зареєстрований той чи інший знак; фактичну наявність обставин використання спірного знака щодо кожного зареєстрованого класу для товарів та послуг; у разі відсутності на ринку — поважність причин невикористання знака; як надані документи (в тому числі договори) підтверджують використання торговельної марки [16].

В цьому аспекті слід звернути увагу на позицію, що сформувалася у практиці Верховного Суду. Зокрема, у своїй постанові від 01.02.2022 р. у справі № 910/10935/20 [6] КГС ВС зазначив, що саме лише укладення договорів (у тому числі, ліцензійних) щодо розпорядження майновими правами на знак для товарів і послуг не може вважатися використанням такого знака. Доказами використання певного позначення відповідно до укладеного договору можуть слугувати, зокрема, договори купівлі-продажу чи поставки товару, на яких розміщено знак, договори про розміщення рекламної продукції про такі товари на відповідних рекламних носіях тощо. Використання позначення може підтверджуватися й фактичними даними про використання його іншою особою за умови контролю з боку власника свідоцтва (доказами такого використання позначення мають бути такі ж документи, як і у випадку, якби власник знака використовував його у власній діяльності).

Така позиція ВС побудована на відповідній законодавчій нормі про те, що використанням торговельної марки власником свідоцтва вважається також використання її з дозволу власника свідоцтва іншою особою. Принагідно слід зазначити, що використання торговельної марки особою, яка має право використовувати колективну марку, вважається використанням власником свідоцтва.

У справі № 910/5815/21 КГС ВС акцентує на тому, що на підтвердження використання торговельної марки власник свідоцтва має подати суду докази вчинення принаймні деяких дій із зазначених у пункті 4 статті 16 названого Закону. Такими доказами можуть бути, зокрема, примірники товарів, на яких нанесено відповідну торговельну марку, документи із зображенням торговельної марки (каталоги, прайс-листи з пропозиціями щодо надання послуг чи поставки товарів тощо) [7].

Згідно зі ст. 198 Угоди про асоціацію [14] підставами для відмови в достроковому припиненні дії свідоцтва (повністю або щодо частини зазначених у ньому товарів чи послуг) є: фактична наявність на ринку України спірних товарів і послуг; невикористання зареєстрованої торговельної марки менше визначеного законом п'ятирічного строку; наявність поважних причин такого невикористання.

Як Закон, так і Угода про асоціацію встановлюють вимогу щодо безперервного невикористання торговельної марки в Україні протягом п'яти років. Тож виникає питання про те, чи обчислюється відповідний строк для кожного нового власника свідоцтва окремо, починаючи з дати переходу до

нього прав на торговельну марку. Або ж для припинення прав на торговельну марку достатнім є безперервне невикористання її протягом п'яти років незалежно від зміни власників свідоцтва?

При вирішенні справи № 757/34959/18-ц [9] Касаційний цивільний суд наголосив, що законом не передбачена юридична відповідальність нового власника знака на товари і послуги у зв'язку з недобросовісним користуванням попереднім власником своїми правами на цей знак. Відтак, для нового власника свідоцтва на знак для товарів та послуг необхідно обчислювати п'ятирічний строк (коли йдеться про припинення прав на свідоцтво у зв'язку з невикористанням знака) з моменту переходу до нього прав на такий знак.

Натомість Касаційний господарський суд обґрунтовує, що і Закон, і Угода про асоціацію встановлюють вимогу щодо безперервного невикористання саме торговельної марки, а не щодо безперервного невикористання торговельної марки конкретним власником, який може періодично змінюватись.

При переданні справи № 910/8781/23 [15] на розгляд Великої Палати Верховного Суду КГС посилався на те, що у результаті укладення та державної реєстрації договору про передання виключних майнових прав інтелектуальної власності, в тому числі, на торговельну марку, до нового власника в повному обсязі переходять як права, так і обов'язки. Тобто, після передачі права власності на торговельну марку до особи перейшли усі обов'язки, які мав попередній власник, зокрема, обов'язок використовувати спірну торговельну марку безперервно протягом п'яти років від дати публікації відомостей про видачу свідоцтва.

Тож поставлене питання і справді по-різному тлумачиться у судовій практиці, відтак, дану правову проблему було передано на вирішення Великої Палати Верховного Суду. Остання, своєю чергою, залишила без змін Постанову Північного апеляційного господарського суду від 22 серпня 2024 року у справі № 910/8781/23 [5], ствердивши правильність позиції про те, що від дати публікації відомостей про видачу свідоцтва на власника свідоцтва покладається обов'язок добросовісно користуватися правами, що випливають із свідоцтва. Публікація в офіційному бюлетені відомостей про передачу права власності на знак є підтвердженням зміни власника свідоцтва на знак для товарів і послуг. В той же час така публікація не є підставою для припинення прав та обов'язків, що виникли у зв'язку з реєстрацією знака та видачею відповідного свідоцтва, а є лише юридичним фактом, що підтверджує перехід передбачених законодавством (тобто вже набутих на підставі видачі свідоцтва) прав та обов'язків до правонаступника.

На переконання суду апеляційної інстанції, чинне законодавство України не ставить можливість дострокового припинення дії свідоцтва на знак для товарів і послуг у залежність від зміни особи власника свідоцтва, тоді як новий власник свідоцтва мав оцінити наявний ризик при укладенні договору з попереднім власником стосовно передачі прав та одразу з отриманням прав на знак здійснювати власні заходи, спрямовані на використання спірної торговельної марки в Україні.

При вирішенні кожної справи, суд повинен дослідити всі обставини, надати оцінку доказам, що їх підтверджують або спростовують. Тож необхідним є з'ясування поважності причин невикористання знака для товарів і послуг у кожному конкретному випадку. Загальне розуміння терміну «поважні причини невикористання» викладено у абз. 3 ч. 4 ст. 18 Закону. Ними є обставини, що перешкоджають використанню торговельної марки незалежно від волі власника свідоцтва чи міжнародної реєстрації, зокрема обмеження імпорту чи інші вимоги до товарів і послуг, встановлені законодавством.

Питання поважності причин невикористання торговельної марки було досліджено і крізь призму умов воєнного стану в Україні. У справі № 910/10377/23 [8] за позовом ПрАТ «Карлсберг Україна» про припинення прав на словесну торговельну марку відповідач доводив поважність причин невикористання оспорюваної торговельної марки через факт призупинення діяльності виробництва у зв'язку з форс-мажорними обставинами. Він зазначив, що ці обставини підтверджуються листом Торгово-промислової палати України (ТПП) від 28 лютого 2022 року, який засвідчив факт військової агресії РФ та що такий є форс-мажорною обставиною.

Верховний Суд не погодився з таким підходом, наголосивши, що «ці обставини (повномасштабне вторгнення як форс-мажор) не мають преюдиційного характеру і при їхньому виникненні сторона, яка посилається на них як на підставу неможливості належного виконання зобов'язання, повинна довести їх наявність не тільки як таких, але і те, що вони були форс-мажорними саме для цього конкретного випадку; сторона, яка посилається на форс-мажор, має довести причинно-наслідковий зв'язок між форс-мажором та неможливістю виконати конкретне зобов'язання». Тож одного лише листа ТПП від 28 лютого 2022 року недостатньо для засвідчення поважності причин невикористання торговельної марки.

Законодавець не окреслює коло суб'єктів, які вправі звертатися до суду з позовом про припинення дії свідоцтва на торговельну марку. Звідси можна зробити висновок про те, що позивачем

може бути будь-яка заінтересована особа. При цьому не має значення наявність чи відсутність в такої особи наміру самостійно використовувати спірний знак для товарів та послуг у власній діяльності. Відповідачем у досліджуваних справах є власник (власники) свідоцтва на знак для товарів та послуг. Окрім цього у практиці часто залучають УкрНОІВ, як співвідповідача у справі, формулюючи до нього вимогу про зобов'язання вчинити певні дії, а саме: внести до Державного реєстру свідоцтв на торговельні марки відомості про дострокове припинення дії свідоцтва та здійснити відповідну публікацію в офіційному бюлетені «Промислова власність». Як приклади, можна згадати справи № 910/8781/23 [10], № 910/20035/21 [13] та ін.

Висновки. Припинення дії свідоцтва на торговельну марку можливе як у судовому, так і поза-судовому порядку. Припинення дії свідоцтва на знак для товарів та послуг у позасудовому порядку можливе у разі повної або часткової відмови від нього або ж у разі несплати збору за продовження строку його дії.

Підстави припинення свідоцтва на торговельну марку у судовому порядку чітко визначені у законодавстві України. Найпоширенішою із них є невикористання торговельної марки в Україні повністю або щодо частини зазначених у свідоцтві товарів і послуг безперервно протягом п'яти років від дати публікації відомостей про видачу свідоцтва або якщо використання торговельної марки призупинено з іншої дати після цієї публікації на безперервний строк у п'ять років, без поважних на це причин. При розгляді відповідних справ у судовій практиці було сформовано позицію, що зміна особи власника свідоцтва не впливає на перебіг відповідного п'ятирічного строку.

Із аналізу судової практики можна виснувати, що поважність причин невикористання торговельної марки повинна обґрунтовуватися та доводитися належними й допустимими доказами, зокрема, листа ТПП від 28 лютого 2022 року недостатньо для засвідчення цієї обставини.

Позивачами у спорах про дострокове припинення свідоцтва на торговельну марку може бути будь-яка заінтересована особа. Відповідачем у досліджуваних справах є власник (власники) свідоцтва на знак для товарів та послуг. Окрім цього у практиці часто залучають УкрНОІВ, як співвідповідача у справі, формулюючи до нього вимогу про зобов'язання вчинити певні дії, а саме: внести до Державного реєстру свідоцтв на торговельні марки відомості про дострокове припинення дії свідоцтва та здійснити відповідну публікацію в офіційному бюлетені.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. The Consolidated Trade Marks Act. Denmark. 2019. URL: <https://www.dkpto.org/Media/637650470301617060/The%20Consolidate%20Trade%20Marks%20Act%202019.pdf>.
2. Коваленко Т. Деякі аспекти розрізняльної здатності словесної торговельної марки. 2010. URL: http://www.ndiiv.org.ua/Files2/2010_2/kovalenko.pdf.
3. Кучай Б. П'ять загальновідомих торговельних марок, які перетворилися в загальноживане позначення певного виду товарів чи послуг. 2019. URL: <https://synergy.ua/pyat-zagalnovidomix-torgovelnix/>.
4. Положення про Державний реєстр свідоцтв України на знаки для товарів і послуг, затв. Наказом Міністерства освіти і науки України від 10.01.2002 р. № 10. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0064-02#Text>.
5. Постанова ВП ВС від 05 березня 2025 р. у справі № 910/8781/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125736755>.
6. Постанова КГС ВС від 01 лютого 2022 р. у справі № 910/10935/20. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/102914128>.
7. Постанова КГС ВС від 06 квітня 2023 р. у справі № 910/5815/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110107005>.
8. Постанова КГС ВС від 17 вересня 2024 р. у справі № 910/10377/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121753691>.
9. Постанова КЦС ВС від 09 червня 2021 р. у справі № 757/34959/18-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97926413>.
10. Постанова Північного апеляційного господарського суду від 22 серпня 2024 р. у справі № 910/8781/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121315352>.
11. Правила складання, подання заявки на торговельну марку, заявки на міжнародну реєстрацію торговельної марки та проведення експертизи заявки на торговельну марку, міжнародної реєстрації торговельної марки з поширенням на Україну, затв. Наказом Міністерства економіки України від 06 серпня 2024 р. № 19889. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/re42608?an=16>.
12. Про охорону прав на знаки для товарів і послуг: Закон України від 15.12.1993 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3689-12#Text>.

13. Рішення Господарського суду міста Києва від 27 березня 2023 р. у справі № 910/20035/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110229949>.
14. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27.06.2014 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text.
15. Ухвала КГС ВС від 07 листопада 2024 р. у справі № 910/8781/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122897840>.
16. Фісун В. Дострокове припинення всекласових свідоцтв на торговельні марки. 2020. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/zahist-intelektualnoyi-vlasnosti-avtorske-pravo/dostrokovye-pripinennya-vseklasovih-svidoctv-na-torgovelni-marki.html>.

РОЗДІЛ IV. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО; ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.7:346.2(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.48>

РОЛЬ ДЕРЖАВИ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ПОВАГИ ДО ПРАВ ЛЮДИНИ В ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Бай О.С.,

аспірант

Східноукраїнського національного університету

імені Володимира Даля

ORCID: 0009-0001-1952-1733

e-mail: oleksandr.s.bai@gmail.com

Бай О.С. Роль держави у забезпеченні поваги до прав людини в діяльності суб'єктів господарювання.

У статті досліджується роль держави у забезпеченні поваги до прав людини в діяльності суб'єктів господарювання. Автор аналізує зміну традиційної парадигми відповідальності за дотримання прав людини виключно державою до сучасної концепції, що передбачає активну участь бізнесу у цьому процесі. Особлива увага приділяється Керівним принципам ООН з питань бізнесу та прав людини, які встановили три основні компоненти: обов'язок держави захищати права людини, відповідальність бізнесу поважати права людини та необхідність забезпечення доступу до ефективних засобів правового захисту.

У роботі обґрунтовано, що держава як головний гарант прав і свобод людини діє на основі концепції «суспільного договору» з урахуванням балансу колективних та індивідуальних інтересів. Розкрито багатоаспектну роль держави не лише як механізму примусу, але й як соціальної інституції, що забезпечує добробут громадян. Встановлено нерозривний зв'язок між принципом поваги прав людини, демократією та верховенством права, а також взаємозалежність між дотриманням прав людини та міжнародною безпекою.

Автор аналізує сучасні тенденції розвитку концепції відповідального бізнесу, згідно з якою суб'єкти господарювання повинні не лише отримувати прибуток, але й досягати соціальних цінностей та забезпечувати дотримання прав людини. Розглядаються особливості регулювання цих відносин через інструменти «м'якого права» (soft law), які демонструють високу ефективність завдяки залученню бізнес-спільноти до вирішення правозахисних питань. На прикладі України показано практичні кроки щодо впровадження міжнародних стандартів у цій сфері, зокрема створення Міжсекторальної платформи експертів для просування стандартів поваги до прав людини у підприємницькій діяльності.

У висновках обґрунтовано формування нової парадигми соціально-економічних відносин, де державні інституції та бізнес функціонують на засадах соціального партнерства у рамках нового суспільного договору. Підкреслено необхідність критичного переосмислення усталених принципів праворозуміння та правозастосування, а також консолідації зусиль держави, бізнесу та громадянського суспільства для забезпечення антропоцентричної та екологічно орієнтованої моделі економічного розвитку.

Ключові слова: права людини, суб'єкти господарювання, державне регулювання, соціальне партнерство, корпоративна відповідальність.

Bai O.S. The role of the state in ensuring respect for human rights in the activities of business entities.

The article examines the role of the state in ensuring respect for human rights in the activities of business entities. The author analyzes the change from the traditional paradigm of responsibility for human rights observance exclusively by the state to the modern concept that provides for the active participation of business in this process. Particular attention is paid to the UN Guiding Principles on Business and Human Rights, which established three main components: the duty of the state to protect

human rights, the responsibility of business to respect human rights and the need to ensure access to effective legal remedies.

The paper substantiates that the state, as the main guarantor of human rights and freedoms, acts on the basis of the concept of a «social contract» taking into account the balance of collective and individual interests. The multifaceted role of the state is revealed not only as a mechanism of coercion, but also as a social institution that ensures the well-being of citizens. An inextricable link has been established between the principle of respect for human rights, democracy and the rule of law, as well as the interdependence between respect for human rights and international security.

The author analyzes current trends in the development of the concept of responsible business, according to which business entities should not only make a profit, but also achieve social values and ensure respect for human rights. The features of regulating these relations through «soft law» instruments are considered, which demonstrate high efficiency due to the involvement of the business community in resolving human rights issues. The example of Ukraine shows practical steps towards the implementation of international standards in this area, in particular the creation of an Intersectoral Platform of Experts to Promote Standards of Respect for Human Rights in Business.

The conclusions substantiate the formation of a new paradigm of socio-economic relations, where state institutions and business operate on the basis of social partnership within the framework of a new social contract. The need for a critical rethinking of established principles of legal understanding and application, as well as consolidation of the efforts of the state, business and civil society to ensure an anthropocentric and environmentally oriented model of economic development, is emphasized.

Key words: human rights, business entities, state regulation, social partnership, corporate responsibility.

Постановка питання. В умовах глобалізації економічних відносин та посилення впливу корпорацій на суспільне життя питання дотримання прав людини у господарській діяльності набуває особливого значення. Традиційно відповідальність за захист прав людини покладалася виключно на державу, проте сучасні реалії демонструють необхідність перегляду цієї парадигми. Суб'єкти господарювання, особливо транснаціональні корпорації, володіють значними економічними ресурсами та впливом, що дозволяє їм здійснювати суттєвий вплив на реалізацію прав людини не лише своїх працівників, але й споживачів, місцевих громад та інших зацікавлених сторін.

Попри добровільні ініціативи бізнесу у сфері корпоративної соціальної відповідальності та етичного ведення підприємницької діяльності, лише держава має повноваження створювати та забезпечувати виконання обов'язкових правил поведінки. Концепція «бізнесу та прав людини» отримала значний розвиток після прийняття Керівних принципів ООН з питань бізнесу та прав людини у 2011 році¹, які визначили три основні компоненти: обов'язок держави захищати права людини, відповідальність бізнесу поважати права людини та необхідність забезпечення доступу до ефективних засобів правового захисту. Це створило основу для розробки національних механізмів регулювання діяльності підприємств у контексті дотримання прав людини.

Для України питання розробки ефективних механізмів забезпечення поваги до прав людини з боку суб'єктів господарювання залишається актуальним завданням у контексті євроінтеграційних процесів та відбудови економіки. Необхідність гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами у сфері бізнесу та прав людини, впровадження належних механізмів моніторингу та контролю, забезпечення доступу до ефективних засобів захисту порушених прав вимагає комплексного аналізу існуючих практик та розробки нових підходів до державного регулювання. При цьому, на наш погляд, вкрай важливо знайти баланс між захистом прав людини та забезпеченням сприятливого середовища для розвитку підприємництва.

Пошук оптимальної моделі взаємодії держави та бізнесу у сфері забезпечення прав людини потребує глибокого теоретичного осмислення та вивчення міжнародного досвіду. Дослідження ролі держави у цьому процесі дозволить не лише виявити проблемні аспекти існуючого регулювання, але й запропонувати шляхи його вдосконалення, що сприятиме формуванню соціально відповідального бізнесу та захисту прав людини в Україні.

¹ Принципи ООН у сфері бізнесу та прав людини (UNGPs) представляють собою комплексний документ, що містить 31 принцип і втілює концепцію ООН «Захист, повага та засіб захисту» щодо прав людини у контексті діяльності транснаціональних корпорацій та інших підприємств. Створені під керівництвом Спеціального представника Генерального секретаря ООН Дж. Ратті, ці Принципи стали першим глобальним стандартом, спрямованим на запобігання та усунення негативного впливу підприємницької діяльності на права людини. Вони залишаються міжнародно визнаною основою для вдосконалення практики у сфері взаємодії бізнесу та прав людини. Рада ООН з прав людини одностайно затвердила ці Принципи 16 червня 2011 року, що зробило їх першою схваленою ООН ініціативою щодо корпоративної відповідальності у сфері прав людини [1].

Метою дослідження є аналіз окремих теоретичних і практичних аспектів ролі держави у забезпеченні поваги до прав людини в діяльності суб'єктів господарювання, визначення особливостей правового регулювання відносин у цій сфері в Україні.

Стан опрацювання проблематики Теоретичною основою дослідження є наукові праці вітчизняних та зарубіжних учених у галузі теорії держави і права, конституційного, господарського, міжнародного права. Питання захисту прав людини у контексті діяльності бізнесу розглядалися у працях О. Задорожного, О. Київця, Ю. Бисаги, О. Гріненко, Р. Шабаніна, Н. Оніщенко, які досліджували різні аспекти міжнародно-правового регулювання захисту прав людини. Проблема господарсько-правового регулювання діяльності суб'єктів господарювання та їх соціальної відповідальності висвітлювалася у роботах Л. Адашис, О. Беянович, О. Вінник, Г. Гулевської, Д. Задихайла, О. Подцерковного, В. Рошканюка, А. Токунової, В. Щербини. Серед зарубіжних дослідників варто відзначити праці Дж. Раггі, С. Дева, Д. Кінлі, Д. Іліченка, А. Корі, які зробили значний внесок у розвиток концепції бізнесу та прав людини.

Нормативну базу дослідження становлять міжнародні документи (Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, Керівні принципи ООН з питань бізнесу та прав людини, Тристороння декларація принципів МОП щодо багатонаціональних підприємств і соціальної політики), законодавство України, а також правові акти ЄС та зарубіжних країн.

Виклад основного матеріалу. Обов'язок держави щодо захисту прав людини базується на концепції «суспільного договору», з урахуванням необхідності збалансування колективних та індивідуальних інтересів. Формування державної політики повинно відбуватися з пріоритетним урахуванням прав і свобод людини — якщо певна сфера суспільного життя виходить за межі цього підходу, виникає дисбаланс, коли політика стає самоціллю. Історичний досвід демонструє, що подібні підходи можуть призводити до трагічних наслідків, таких як геноциди та злочини проти людяності. Саме держава виконує ключову роль гаранта прав і свобод людини, які слугують базовими стандартами та орієнтирами суспільного розвитку. Через свої органи влади вона ухвалює рішення, що впливають на все населення, тому критично важливо, щоб ці рішення ґрунтувалися на принципі поваги до прав людини та сприяли їх реалізації для кожного громадянина [2].

Необхідно відзначити, що сутність, структура та функціонування держави завжди були й залишаються ключовими питаннями досліджень у національному та міжнародному правознавстві. Держава виступає не лише як суспільне явище, але й як соціальний феномен, що може проявлятися в різних іпостасях: як механізм примусу, як інструмент впливу потужних політичних сил і окремих особистостей, а також як інституція соціального спрямування, що має зобов'язання забезпечувати добробут населення країни. Важливо підкреслити, що держава є комплексним соціальним явищем, яке потребує всебічного аналізу з урахуванням конкретних історичних періодів та закономірностей їх розвитку. Як категорія спільноти, держава суттєво впливає на структуру і процеси громадянського суспільства, формує умови його життєдіяльності та забезпечує середовище для нормального існування й розвитку. В якості територіальної організації держава переходить від родоплемінних зв'язків до соціально-політичних відносин, формуючи структуру, що функціонує незалежно від етнічної, релігійної та соціальної приналежності громадян по всій території країни [3].

Просування до встановлення верховенства права та демократичних принципів управління в Україні неможливе без належного визнання прав і свобод людини. На жаль, відзначають Т. Дацюк, О. Крамаренко та О. Ткаченко, через комплекс обставин, проблематика прав людини не займає пріоритетного місця у вітчизняних реаліях. Недостатній економічний розвиток, нестабільність соціальної, політичної та правової систем, відсутність дієвої системи правової просвіти призводять до того, що більшість громадян мають обмежені знання про свої права, не володіють практичними навичками їх реалізації та не виявляють достатньої наполегливості щодо забезпечення поваги та дотримання цих прав з боку інших осіб та державних інституцій [3].

Країни, які не поважають права людини та нехтують фундаментальними свободами, робить висновок В. Кононенко, відзначає створюють загрозу для стабільного розвитку міжнародних відносин, ефективного міждержавного співробітництва, і в кінцевому підсумку – для міжнародного миру та безпеки. Існує двосторонній зв'язок між принципом поваги прав людини та безпекою на міжнародному й національному рівнях: держави, що систематично порушують права людини, частіше вдаються до агресивних дій, при цьому зовнішня агресія суперечить інтересам як самої держави-агресора, так і її громадян. Водночас покращення ситуації із захистом прав людини зменшує ймовірність агресивних воєнних дій. Навіть якщо окрема держава відмовляється дотримуватись принципів поваги до прав людини, це не применшує їхньої важливості для міжнародної та національної безпеки і не захищає таку державу від негативних наслідків, які неминуче настануть внаслідок такої відмови [4, с. 109].

При цьому, вірно вказує вчена О. Бунчук, принцип поваги прав людини є невіддільним від демократії та верховенства права. Включення цього принципу як базового в діяльності різних міжнародних організацій свідчить про тенденцію піднесення верховенства права на якісно вищий рівень, де в центрі стоїть повага до прав людини із забезпеченням гарантій їх захисту. Цей принцип визначає характер взаємодії міжнародно-правових і національних норм у сфері співробітництва в умовах, коли міжнародне право не тільки впливає на внутрішнє законодавство з питань прав людини, але й встановлює загальновизнані стандарти для держав, запроваджує міжнародні механізми захисту від порушень та безпосередньо регулює і гарантує всі елементи правового статусу особистості. У системі загальноправових принципів повага прав людини посідає одне з центральних місць і є основоположною для формування правової держави. Її сутність полягає у визнанні прав і свобод людини найвищою цінністю, забезпеченні їх державного захисту та сприянні повній реалізації, а також у неприпустимості їх порушення як державою, так і суспільством. Цей принцип функціонує в єдності з іншими принципами міжнародного права, причому їх протиставлення один одному є неприпустимим. У законодавстві демократичних держав принцип поваги прав людини займає центральне положення, виступаючи як основоположний і загальний принцип права з імперативним характером. Жодний закон не може суперечити цьому принципу. Серед інших принципів міжнародного права, таких як гуманізм, свобода, рівноправність, солідарність, демократія, толерантність, справедливість та недискримінація, повага прав людини посідає важливе місце, формуючи цілісну систему цінностей сучасного міжнародного правопорядку [5].

Отже, як бачимо, саме держава виступає головним гарантом прав і свобод людини, що базується на концепції «суспільного договору» та необхідності збалансування колективних та індивідуальних інтересів. Ця роль є багатоаспектною та фундаментальною для існування правової держави. Найперше, держава повинна формувати свою політику з пріоритетним урахуванням прав і свобод людини, оскільки відхід від цього підходу призводить до критичного дисбалансу, коли політичні цілі стають самоціллю, що, як демонструє історичний досвід, може мати катастрофічні наслідки у вигляді геноцидів та злочинів проти людяності.

Держава функціонує не лише як механізм примусу чи інструмент впливу, але й як соціальна інституція, що має зобов'язання забезпечувати добробут своїх громадян. Приймаючи рішення, що впливають на все населення, держава має керуватися принципом поваги до прав людини та створювати умови для їх реалізації кожним громадянином. Вона суттєво впливає на структуру і процеси громадянського суспільства, забезпечуючи середовище для його нормального існування й розвитку, та формує соціально-політичні відносини, що функціонують незалежно від етнічної, релігійної та соціальної приналежності громадян.

Принцип поваги прав людини є невіддільним від демократії та верховенства права, займаючи центральне місце в системі загальноправових принципів. Його сутність полягає у визнанні прав і свобод людини найвищою цінністю, забезпеченні їх державного захисту та сприянні повній реалізації, а також у неприпустимості їх порушення як державою, так і суспільством. У законодавстві демократичних держав цей принцип має імперативний характер, і жоден закон не може йому суперечити.

В рамках предмету нашого дослідження, відзначимо, у сучасному світі дедалі ширше застосовується концепція, згідно з якою бізнес має не лише отримувати прибуток, але й досягати соціальних цінностей та забезпечувати дотримання прав людини під час господарської діяльності. Ця концепція знайшла своє відображення як на міжнародному рівні, так і в національному законодавстві. Зокрема, Резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Перетворення нашого світу: Порядок денний сталого розвитку на період до 2030» визнає приватну підприємницьку, інвестиційну та інноваційну діяльність ключовим фактором підвищення продуктивності, забезпечення інклюзивного економічного зростання та створення робочих місць. Документ наголошує на важливості сприяння розвитку підприємницького сектору з одночасним захистом трудових прав і дотриманням екологічних та медичних стандартів відповідно до міжнародних норм, включаючи Керівні принципи з питань бізнесу та прав людини, стандарти Міжнародної організації праці, Конвенцію про права дитини та багатосторонні екологічні угоди. На національному рівні, вірно вказує А. Токунова, Україна також визнала цей пріоритет. Національна стратегія у сфері прав людини в параграфі 16 «Забезпечення дотримання прав людини в процесі ведення господарської діяльності» визначає проблему порушення прав людини суб'єктами господарювання в різних сферах: трудових відносинах, захисті персональних даних, захисті прав споживачів, охороні довкілля тощо. Стратегічною метою визначено впровадження суб'єктами господарювання підходу, заснованого на правах людини, та забезпечення доступу постраждалих від порушень до ефективних засобів правового захисту [6, с. 170].

Таким чином, відзначають Г. Гулевська та Л. Адашис, можемо констатувати формування виразної світової тенденції – на тлі загострення кризових явищ і появи нових викликів виникає

суспільний запит на справедливішу соціально-економічну модель глобального устрою. Ця модель ґрунтується на принципах солідарності та взаємодії заради антропоцентричного та екологічно орієнтованого розвитку, втілюючись у формі нового суспільного договору, де і державні інституції, і підприємницькі структури мають визначені зобов'язання та функціонують на засадах соціального партнерства. Ключову роль у популяризації концепції відповідального бізнесу в контексті прав людини та просуванні ідеї оновленого суспільного договору відіграють міжнародні організації різного типу (як урядові, так і неурядові), а також громадянське суспільство в цілому. Окреслені напрями розвитку актуалізують питання щодо функцій, значення та змістового наповнення правової системи у забезпеченні реалізації цього глобального суспільного запиту і потребують критичного переосмислення багатьох усталених принципів праворозуміння та правозастосування [7, с. 52].

Ці ж науковці акцентують увагу на тому, що одним із трендів еволюції міжнародної регламентації відповідальності бізнесу щодо прав людини є прагнення до запровадження більш обов'язкового правового регулювання. Проте, на думку вчених, виникає питання щодо практичної здійсненності та ефективності посилення юридичної обов'язковості міжнародних документів у цій сфері. На сьогодні саме підхід «м'якого права» дозволив привернути увагу до правозахисних аспектів у міжнародному економічному праві, визначити конкретні вимоги міжнародної спільноти щодо мінімізації потенційних негативних впливів діяльності транснаціональних корпорацій та інших підприємств і, що найважливіше, забезпечити активну участь представників бізнес-спільноти у вирішенні цих питань. У цьому контексті інструменти «soft law» виявляють свою особливу регуляторну цінність, а сама сфера може демонструвати приклад потенційно вищої результативності м'яко-правового регулювання, враховуючи, що його дієвість підкріплюється власною зацікавленістю бізнесу в імплементації концепції соціальної відповідальності [7, с. 57].

Для об'єднання професійних і громадських зусиль із впровадження сучасних стандартів забезпечення прав людини в бізнес-діяльності, Секретаріат Уповноваженого з прав людини разом із Центром перспективних досліджень і співробітництва з прав людини у сфері економіки Інституту економіко-правових досліджень НАН України та британським Ресурсним центром з питань бізнесу й прав людини організували в 2019 році Експертні консультації високого рівня. У заході взяли участь представники державних органів, бізнес-спільноти, академічних кіл, міжнародних організацій та громадянського суспільства. Під час консультацій були розглянуті дієві концептуальні та практичні підходи до інтеграції концепції «права людини в сфері бізнесу» в систематичну діяльність на загальнонаціональному рівні. За підсумками цих обговорень було ініційовано створення Міжсекторальної платформи експертів, діяльність якої спрямована на просування міжнародно визнаних стандартів поваги до прав людини у підприємницькій сфері для забезпечення гідного життя громадян [8, с. 7].

Висновки. Отже, аналіз взаємозв'язку між правами людини та діяльністю суб'єктів господарювання дозволяє зробити висновок про формування нової парадигми соціально-економічних відносин, за якої бізнес відіграє не лише економічну, але й соціальну роль. Сучасна концепція господарської діяльності передбачає, що суб'єкти господарювання повинні не тільки отримувати прибуток, але й досягати соціальних цінностей та забезпечувати дотримання прав людини. Це знайшло відображення як на міжнародному рівні (Резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Перетворення нашого світу: Порядок денний сталого розвитку на період до 2030», Керівні принципи з питань бізнесу та прав людини), так і у національному законодавстві України (Національна стратегія у сфері прав людини). Таким чином, формується новий суспільний договір, де і державні інституції, і підприємницькі структури мають визначені зобов'язання та функціонують на засадах соціального партнерства.

Особливістю регулювання відносин у сфері дотримання прав людини суб'єктами господарювання є тенденція до використання інструментів «м'якого права» (soft law), що виявляють особливу регуляторну цінність, оскільки забезпечують активну участь представників бізнес-спільноти у вирішенні правозахисних питань. Ефективність такого підходу підкріплюється власною зацікавленістю бізнесу в імплементації концепції соціальної відповідальності. Важливим кроком для України стало створення Міжсекторальної платформи експертів, діяльність якої спрямована на просування міжнародно визнаних стандартів поваги до прав людини у підприємницькій сфері. Для подальшого розвитку цього напрямку необхідно критичне переосмислення усталених принципів праворозуміння та правозастосування, а також консолідація зусиль держави, бізнесу та громадянського суспільства для формування антропоцентричної та екологічно орієнтованої моделі економічного розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Deva, Surya. Guiding Principles on Business and Human Rights: Implications for Companies. SSRN Electronic Journal. 2012. doi:10.2139/ssrn.2083477.

2. Власюк В., Хорохонько О. Роль держави в сфері захисту прав людини: права — захищати, свободи — не займати. 7 лютого 2018. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/114688-rolderzhavi-v-sferi-zakhistu-prav-lyudini-prava-zakhischati-svobodi-ne-zaymati>.
3. Дацюк Т.К., Крамаренко О.М., Ткаченко О.М. Роль державотворення в утвердженні прав та свобод громадян в Україні. *Академічні візії*. 2023. Випуск 22. URL: <https://rep.dnuvs.ukr.education/server/api/core/bitstreams/ee6062ef-baed-4ffc-af1f-a77b22244df7/content>.
4. Кононенко В.П. Становлення принципу поваги прав людини в Європі, його зв'язок з міжнародною та національною безпекою. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 75. Ч. 1. 2023. С. 104–109.
5. Бунчук О. Юридизація принципу поваги прав людини. URL: <https://law.chnu.edu.ua/yurydyzatsiia-pryntsyru-povahy-prav-liudyny>.
6. Токунова А.В. Шляхи розвитку концепції бізнесу і прав людини в господарському законодавстві України. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. Випуск 6. 2022. С. 170–176.
7. Гулевська Г., Адашис Л. Концепція бізнесу та прав людини в контексті сучасних глобальних трендів. *Бізнес і права людини: перспектива нового суспільного договору*. № 1. 2021. С. 48–63.
8. Просування поваги прав людини у сфері бізнесу в контексті імплементації Цілей сталого розвитку в Україні: зб. наук.-практич. матер. / за наук. ред. В.А. Устименка. Київ: НАН України, Інститут економіко-правових досліджень, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, 2020. 248 с.
9. Белов Д.М., Белова М.В., Палапа Б.Б. Соціальне підприємництво: поняття та ознаки. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 75(1). Ч. 1. 2023. С. 149–155.
10. Громовчук М.В., Белов Д.М. Гуманізм як філософсько-правова категорія в умовах формування нової парадигми в праві. *Аналітично-порівняльне право*. № 3. 2022. С. 301–310.

УДК 346.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.49>

ЩОДО ПІДСТАВ ТА РОЗМІРІВ АДМІНІСТРАТИВНО-ГОСПОДАРСЬКИХ ШТРАФІВ У СФЕРІ АВТОМОБІЛЬНИХ ПЕРЕВЕЗЕНЬ

Войнарівський М.М.,
кандидат юридичних наук,
суддя Миколаївського районного суду
Миколаївської області
ORCID: 0000-0002-0510-9932

Войнарівський М.М. Щодо підстав та розмірів адміністративно-господарських штрафів у сфері автомобільних перевезень.

Стаття присвячена дослідженню підстав та розмірів адміністративно-господарських санкцій у сфері автомобільних перевезень в Україні та їх порівнянню з правовим регулюванням у США. Зростання обсягів перевезень, інтеграція транспортних систем та посилення вимог до безпеки актуалізують питання ефективного контролю та відповідальності перевізників. Автор аналізує проблеми правозастосування, виявляє недоліки чинного законодавства та пропонує шляхи його вдосконалення.

Однією з головних проблем визначена зарегульованість української системи санкцій та використання застарілих нормативних актів, зокрема Статуту автомобільного транспорту УРСР 1969 року. Відсутність єдиних підходів до визначення відповідальності перевізників спричиняє правову невизначеність. Значні штрафи накладаються за формальними ознаками, навіть у випадках, коли порушення не становить реальної суспільної небезпеки.

Особливу увагу приділено питанню штрафування за відсутність товарно-транспортної накладної. У США ж штрафи за відсутність супровідних документів застосовуються переважно до перевезень небезпечних вантажів. Американське законодавство передбачає диференційовану систему оцінки правопорушень, що враховує серйозність порушення, потенційні ризики, фінансовий стан перевізника та його історію правопорушень.

Аргументовано, що українська система штрафних санкцій у цій сфері має значний фіскальний ухил, що призводить до посилення тиску на бізнес. Відсутність механізмів гнучкого штрафування та чітких критеріїв оцінки порушень унеможливорює справедливий підхід до відповідальності перевізників. На відміну від США, де контроль спрямований на запобігання реальним загрозам безпеці, в Україні спостерігається вибірковий і каральний підхід, що зменшує довіру до регуляторної системи.

У статті запропоновано комплекс заходів для вдосконалення українського законодавства, включаючи перегляд обов'язкових документів, створення диференційованої системи штрафування та адаптацію міжнародного досвіду задля зменшення адміністративного тиску на перевізників, підвищення ефективності контролю та сприяння розвитку транспортної галузі.

Ключові слова: адміністративно-господарський штраф, автомобільні перевезення, законодавство США у сфері безпеки транспортних перевезень, адаптація українського законодавства, регуляторна система, контроль.

Voinarivskiy M.M. Regarding the grounds and amounts of administrative and economic fines in road transportation.

The article is dedicated to studying the grounds and amounts of administrative and economic sanctions in the field of road transport in Ukraine and their comparison with legal regulation in the United States. The growing volume of transportation, the integration of transport systems, and the increasing safety requirements highlight the need for effective control and carrier responsibility. The author analyzes law enforcement issues, identifies shortcomings in the current legislation, and proposes ways to improve it.

One of the main problems identified is the excessive regulation of Ukraine's sanction system and the use of outdated legal acts, particularly the 1969 Statute of Road Transport of the Ukrainian SSR. The lack of unified approaches to determining carrier liability leads to legal uncertainty. Significant fines are imposed based on formal grounds, even in cases where the violation does not pose a real public threat.

Particular attention is given to the issue of fines for the absence of a waybill. In contrast, in the United States, penalties for missing transport documents primarily apply to the transportation of hazardous

materials. U.S. legislation provides a differentiated system for assessing violations, considering the severity of the offense, potential risks, the financial status of the carrier, and their history of violations.

It is argued that the Ukrainian system of fines in this area has a significant fiscal bias, increasing pressure on businesses. The absence of flexible sanction mechanisms and clear criteria for assessing violations prevents a fair approach to carrier liability. Unlike the United States, where control is aimed at preventing actual safety threats, Ukraine exhibits a selective and punitive approach, undermining trust in the regulatory system.

The article proposes a set of measures to improve Ukrainian legislation, including the revision of mandatory documents, the introduction of a differentiated penalty system, and the adaptation of international experience to reduce administrative pressure on carriers, enhance control efficiency, and promote the development of the transport industry.

Key words: administrative and economic fines, road transport, U.S. transportation safety legislation, adaptation of Ukrainian legislation, regulatory system, control.

Постановка проблеми. Сучасні умови функціонування транспортної галузі як найважливішої сфери господарської активності вимагають чіткої регламентації правовідносин між перевізниками та державою. Зростання обсягів автомобільних перевезень, інтеграція транспортних систем та посилення вимог до безпеки роблять питання публічно-правової відповідальності перевізника особливо актуальним. У разі недодержання правил перевезень чи настання шкоди важливо забезпечити ефективні механізми відповідальності, які б гарантували захист прав постраждалих осіб та стимулювали перевізників до дотримання стандартів безпеки й якості.

Попри наявність правового регулювання цих питань у Законі України «Про автомобільний транспорт» та інших законодавчих актах практика правозастосування виявляє низку проблем, зокрема, неоднозначність тлумачення норм, труднощі в доказуванні порушень і визначенні меж відповідальності. Це зумовлює необхідність удосконалення правових механізмів та розробки єдиних підходів до встановлення відповідальності перевізника в правовідносинах з органами публічної влади, уповноваженими забезпечувати правопорядок при автомобільних перевезеннях. Дослідження цього питання сприятиме підвищенню рівня правової визначеності та ефективності правозастосування у сфері транспортних перевезень.

Метою дослідження є правовий аналіз адміністративно-господарських штрафів, що накладаються на автомобільних перевізників, у контексті подальших напрямів вдосконалення підстав та розміру відповідальності суб'єктів господарювання у цій сфері.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження проблем застосування адміністративно-господарських санкцій до автомобільних перевізників в Україні зосереджене на аналізі правових механізмів, ефективності їх реалізації та прогалин у законодавстві. Серед авторів, дослідження яких стосувалися відповідальності у цій сфері можна назвати М.С. Ковтун [1], С.М. Гусарова [2], А. Мельник [3], Д.К. Медведев [4] та деякі інші. Значну увагу приділено питанню правомірності санкцій, підстав їх застосування, а також проблемі подвійної відповідальності, коли перевізник може одночасно зазнавати господарських та адміністративних санкцій. Разом із тим, здебільшого йдеться про суто управлінські аспекти регулювання чи окремі сфери автомобільних перевезень без урахування усього комплексу проблеми у цій сфері, що потребують дослідження.

Виклад основного матеріалу. Першою проблемою у цій сфері виявляється значна зарегульованість питань автомобільних перевезень та множинності підзаконних актів регулювання, серед яких виділяються не лише Правила перевезень вантажів автомобільним транспортом в Україні, затвердженими наказом Міністерства транспорту та зв'язку України № 363 від 14.10.1997, Порядок проведення рейдових перевірок (перевірок на дорозі) в редакції Постанови Кабінету Міністрів України № 79 від 02.02.2022, але й Статут автомобільного транспорту УРСР від 27.06.1969 р.

Причому застарілий Статут 1969 року за своєю природою не може враховувати сучасний стан вільних ринкових відносин, але на нього продовжують посилалися суди при прийнятті рішень. Наприклад, у рішенні господарського суду Херсонської області 22 грудня 2021 року Справа № 923/1032/21 вказується, що «за положеннями статті 158 Статуту автомобільного транспорту Української РСР, затвердженого постановою Ради Міністрів Української РСР від 27 червня 1969 року № 401, обставини, що можуть служити підставою для матеріальної відповідальності автотранспортних підприємств або організацій, вантажовідправників, вантажоодержувачів при автомобільних перевезеннях, стверджуються записами в товарно-транспортних документах, а в разі розбіжності між автотранспортним підприємством або організацією і вантажовідправником (вантажоодержувачем) - актами встановленої форми». Як видно, застосовуються застарілі категорії «матеріальної відповідальності автотранспортних підприємств», які не дозволяють чітко кваліфікувати сферу

регулювання та відповіді на запитання про можливість віднесення цих положень, наприклад, до адміністративно-господарських санкцій.

Інші підзаконні акти у цій сфері хоча й мають істотне значення для правозастосування у цій сфері, адже визначають зміст правил здійснення автомобільних перевезень, порушення яких карається адміністративно-господарськими санкціями відповідно до закону, але не характеризуються стабільністю, послідовністю та зменшенням втручання у засади здійснення відповідної господарської діяльності. Зокрема, чинний Порядок проведення рейдових перевірок (перевірок на дорозі) в редакції Постанови КМУ № 79 від 02.02.2022, прийшов на заміну Порядку здійснення державного контролю на автомобільному транспорті, затверджений постановою КМУ від 08.11.06 р. № 1567, але за своїм змістом він лише посилив тиск на бізнес у цій сфері, адже по суті, замість планових та позапланових перевірок переважне застосування отримали рейдові перевірки на дорогах, що за визначенням не можуть бути глибокими та усебічними.

Дослідженнями, серед іншого, відзначаються наступні негативні наслідки подібного зміщення акцентів у проведенні перевірок автомобільного транспорту:

- використання можливості ініціювати перевірку за заявою з метою сприяння недобросовісній конкуренції на ринку пасажирських перевезень;
- використання рейдових перевірок як інструменту тиску на бізнес, коли частота та місця таких перевірок не регламентуються та навіть відсутня обов'язковість «фіксації факту проведення рейдової перевірки, коли за її результатами не було виявлено порушень»;
- невичерпний перелік обставин і вимог, які можуть перевірятись під час рейдової перевірки, та недоліки Закону України «Про автомобільний транспорт» щодо переліку необхідних документів тощо [5].

Це призводить до численних адміністративно-господарських штрафів, які накладаються на суб'єктів господарювання – автомобільних перевізників, в тому числі на підставі відсутності тих чи інших документів на вантаж.

Першою проблемою у цьому контексті є відсутність визначеності із приводу того, які документи повинні пред'являти перевізники. Це призводить до спотворення мети закону щодо забезпечення, насамперед безпеки перевезень (про це свідчить навіть назва відповідного контролюючого органу: Державна служба України з безпеки на транспорті). Зокрема, отримали поширення випадки, коли помилка у визначенні маршруту перевезення на трафареті напису на лобовому склі транспортного засобу призводило до відповідного адміністративно-господарського штрафу на суб'єктів господарювання у розмірі 17 000 гривень (див., наприклад, рішення Одеського окружного адміністративного суду у справі № 420/39/23 від 06 березня 2023 року: [6]).

Другою проблемою є вимога щодо супроводу перевезення певними документами, які не завжди узгоджуються із реальним змістом господарської операції, хоча це має бути предметом постійної уваги законодавця [7, с. 218]. Зокрема, йдеться про товаро-транспортну накладну на вантаж, передбачену Законом України «Про автомобільний транспорт», ненадання якої відповідно до статей 34, 48 та 60 цього Закону є підставою для накладання адміністративно-господарського штрафу на автомобільного перевізника.

Як відзначають експерти Європейської бізнес-асоціації, «обов'язок оформлювати ТТН покладений на вантажовідправників, але оскільки останні користуються транспортними послугами інших компаній, то здебільшого не мають інформації щодо параметрів транспортного засобу перевізника. А отже, не можуть перевірити такі дані та гарантувати їх коректність при внесенні до накладної... На практиці у бізнесу немає баз даних, які б містили таку інформацію про транспортний засіб, тому ймовірно внесення даних буде відбуватися вручну, що при великій кількості задіяного автотранспорту означатиме суттєві додаткові витрати трудових та фінансових ресурсів на виконання цієї роботи» [8].

Для порівняння, у США штрафи не перевізників накладаються не за відсутність товаротранспортного документа при перевезення будь-яких вантажів автомобільним вантажним транспортом, а лише за відсутність транспортних документів «cargo papers» стосовно небезпечних вантажів (Hazardous Materials Violations). Саме це передбачено положеннями § 177.817 (a) «Транспортні документи» Кодексу Федерального регулювання CFR: «особа не може прийняти небезпечний матеріал для транспортування або перевозити небезпечний матеріал автомагістраллю, якщо ця особа не отримала транспортний документ», оформлений відповідно до встановлених правил [9]. Причому, якщо звернути увагу на зміст відповідних правил, то можна помітити, що документи потрібні не самі по собі, а як підстава для перевірки. Саме тому передбачаються правила щодо зберігання відповідних документів: «Кожна особа, яка отримує транспортний папір, який вимагається цим розділом, повинна зберігати його копію або електронне зображення, доступ до якого можна отримати в або через основне місце роботи, і повинна надавати транспортний папір, за запитом,

уповноваженій посадовій особі федерального, штатного чи місцевого урядового агентства в розумний час і в розумному місці. Для небезпечних відходів паперова копія відправлення повинна зберігатися протягом трьох років після того, як матеріал буде прийнято початковим перевізником. Для всіх інших небезпечних матеріалів паперова копія відправлення повинна зберігатися протягом одного року після того, як матеріал буде прийнято перевізником. Кожна паперова копія відправлення повинна містити дату прийняття перевізником» (§ 177.817(f)).

Якщо порівняти відповідне регулювання в Україні із правилами, які діють, наприклад у США, то можна звернути увагу на відмінність загальної мети регулювання, яка у випадку федеральних правил США спрямована на довготривалі (у цьому разі від року до трьох, залежно від виду небезпечного вантажу) контрольні відносини, а не вибірковий «рейдовий» нагляд, який має характер наповнення бюджету доходами від штрафів, а не забезпечення додержання публічного порядку при перевезеннях. Спрямування правових санкцій на випадки відсутності товаро-транспортних документів (shipping papers or cargo papers) у разі перевезення небезпечних або зовнішньоекономічних вантажів має суспільно-необхідну логіку, яка полягає у наявності підстав перевірки правового режиму власності як такого. Така логіка та, відповідно, суспільна небезпека відсутності супровідних документів на вантаж, зникають, якщо особа, не порушуючи будь-які правила дорожнього руху правомірно володіє майном у власному транспортному засобі.

Також потрібно звернути увагу на дискрецію у визначенні розмірів штрафу, яка повною мірою відсутня в Україні, коли навіть за відсутності суспільної небезпеки правопорушення штрафи накладаються за формальними ознаками правопорушення. Це можна пояснити запобіганням корупційних ризиків при застосуванні штрафів, але є достатньо примітивним способом відповідної боротьби, адже посадова особа вирішує питання самого факту наявності чи відсутності транспортного документу при перевезенні вантажу. Отже відсутність верхньої та нижньої межі штрафу лише зміщує акцент у корупційних проявах державного управління, а не запобігає йому.

Насправді, пропорційним заходом у цьому разі є регламентування критеріїв, за якими можливо зменшення чи збільшення розміру адміністративно-господарських санкцій.

Зокрема, як свідчить досвід США, встановлення верхньої та нижньої межі у відповідних відносинах цілком може бути піддане унормуванню задля правової визначеності та формування адекватного співвідношення розміру санкції випадку суспільної небезпеки й ризиків порушення публічного порядку у відповідній сфері.

Положення про покарання та інші процедурні положення визначають, що ненадання транспортного документу для перевезення небезпечних матеріалів встановлює штрафи у розмірі від 3000 до 6000 доларів США (розділу 49 CFR Part 386, Додаток B).

При цьому застосовується так звана «Уніфікована оцінка штрафів» (UFA): Федеральна адміністрація безпеки автомобільних перевезень (FMCSA) на підставі розділу 49 USC § 521(b)(2)(A) [10] використовує систему UFA для забезпечення узгодженості в оцінці майнових покарань за порушення, включно з тими, що стосуються транспортних документів. Ця система враховує різні фактори, щоб визначити відповідний штраф за кожне порушення. Бути в курсі цих оновлень має вирішальне значення для відповідності. Завдяки цьому забезпечення того, щоб усі необхідні транспортні документи були правильно складені та легкодоступні, є важливим як для власників вантажівок, так і для водіїв, щоб дотримуватись правил FMCSA та уникнути значних штрафів.

Ось ключові фактори, які враховуються:

1. Характер і тяжкість порушення: серйозніші порушення, зокрема, ті, що стосуються небезпечних вантажів або серйозних ризиків для безпеки, призводять до вищих штрафів. Наприклад, ненадання транспортних документів для небезпечних матеріалів карається суворіше, ніж загальні помилки в оформленні документів/

2. Історія порушень та повторні порушення: перевізники або водії, які раніше порушували правила, отримують більші штрафи за повторне порушення. Зразок невідповідності може призвести до посилення штрафів і потенційного призупинення експлуатаційних повноважень.

3. Рівень недбалості або наміру: система розрізняє ненавмисні помилки та навмисне невиконання вимог. Навмисні порушення (наприклад, навмисна фальсифікація записів) тягнуть за собою більш суворі покарання.

4. Потенційна або фактична шкода: якщо порушення спричинило або могло призвести до травм, смерті чи шкоди навколишньому середовищу, штрафи значно збільшуються. За порушення щодо небезпечних матеріалів штрафи можуть перевищувати 80 000 доларів США, якщо станеться розлив або інцидент.

5. Розмір і платоспроможність перевізника: система враховує фінансовий стан автотранспортної компанії для накладення відповідних штрафів. Більші перевізники з більшими фінансовими ресурсами можуть зіткнутися з вищими штрафами для забезпечення стримування.

6. Наявність коригувальних дій: якщо компанія вживає негайних заходів для усунення порушення та покращення відповідності, вона може отримати менший штраф. Перевізники, які не вирішують проблеми, зазнають суворішого контролю.

7. Пріоритети безпеки: FMCSA надає пріоритет контролю за порушеннями, які впливають на безпеку дорожнього руху, транспортування небезпечних матеріалів і дотримання графіку роботи. Вищі штрафи застосовуються за порушення, пов'язані з вкрай небезпечними операціями.

FMCSA застосовує майнові покарання за порушення Федеральних правил безпеки автомобільних перевезень (FMCSR) і Правил перевезення небезпечних матеріалів (HMR) на основі конкретних законодавчих факторів, викладених у федеральних нормах. Ці фактори детально описані в 49 CFR § 386.81.

Для розуміння значення відповідних процедур доречно було б також згадати про те, що Розділ 49 CFR Part 386 містить практичні правила розгляду FMCSA: у цій частині викладаються процедури примусових дій, включаючи оцінку штрафних санкцій. Він визначає процедури видачі повідомлень про порушення, проведення слухань і визначення розміру штрафу.

Отже для того, щоб система покарання у відповідній сфері була пристосованою для диференційованого застосування штрафних санкцій на пропорційній та справедливій основі, необхідна детальна регламентація факторів визначення розмірів штрафних санкцій та сукупності процедур оцінки правопорушення. Легко помітити, що в Україні такі процедури чітко не врегульовані, а тому відсутня основа для диференціації штрафів як така, що не є позитивним. Адже диференціація штрафів дозволяє системі покарання у сфері адміністративно-господарських штрафів бути гнучкою та не застосовувати примус там, де він не відповідає небезпеці порушення та наслідкам правопорушення.

Має також бути враховано, що система контролю за безпекою перевезень повинна узгоджуватися із порядком обліку документації щодо обліку та переміщення матеріальних цінностей загалом.

Йдеться, зокрема, про те, що порядок документального супроводження автомобільних перевезень, який слугує підставою для перевірки під загрозою застосування адміністративно-господарських санкцій, має враховувати, що при переміщенні товарів зі складу на склад чи в інших внутрішніх операціях суб'єкта господарювання без залучення третіх осіб, застосовуються інші документи, ніж при перевезеннях товарів при наданні послуг з перевезення.

У практиці діяльності Державної служби України з безпеки на транспорті, яка накладає штрафи за порушення правил автомобільних перевезень, натомість, склалась практика притягнення суб'єктів господарювання до відповідальності за відсутності товаротранспортної накладної.

Зокрема, у справі № 120/8457/22 апеляційний адміністративний суд скасував рішення першої інстанції та відмовив у позові суб'єкту господарювання про визнання протиправною та скасування постанови Відділу державного нагляду (контролю) у Вінницькій області Державної служби України з безпеки на транспорті (далі - відповідач) № 337528 від 04.10.2022 про застосування адміністративно-господарського штрафу в розмірі 17 000,00 грн.

При цьому апеляційний суд послався на те, що «товарно-транспортною накладною суб'єктами господарювання підтверджується операція з надання послуг з перевезення вантажів для введення бухгалтерського та податкового обліку. При цьому, вимога щодо наявності товарно-транспортної накладної або іншого визначеного законодавством документу на вантаж ст. 48 Закону скерована не до автомобільного перевізника (у розумінні положень цього Закону), а до водія, оскільки товарно-транспортна накладна є документом на вантаж, а не документом, який визначає автомобільного перевізника. ... приписами ст. 48 Закону № 2344-III унормовано, що автомобільний перевізник повинен мати і пред'являти особам, які уповноважені здійснювати контроль на автомобільному транспорті та у сфері безпеки документ, що засвідчує використання транспортного засобу на законних підставах, інші документи, передбачені законодавством» [11].

Дійсно відповідно до ст. 1 Закону України «Про автомобільний транспорт» товарно-транспортна накладна – єдиний для всіх учасників транспортного процесу (крім фізичних осіб, які здійснюють перевезення вантажу за рахунок власних коштів та для власних потреб) документ, призначений для обліку товарно-матеріальних цінностей на шляху їх переміщення, розрахунків за перевезення вантажу та обліку виконаної роботи, що може використовуватися для списання товарно-матеріальних цінностей, оприбуткування, складського, оперативного та бухгалтерського обліку, який складається у паперовій та/або електронній формі та містить обов'язкові реквізити, передбачені цим Законом та правилами перевезень вантажів автомобільним транспортом.

Тобто закон фактично зобов'язує перевізників автомобільним транспортом використовувати товаротранспортну накладну як єдиний документ для усіх перевезень, навіть власного вантажу.

Але перевіірочні операції не існують у відриві від інших господарських операцій та мають бути узгодженими, а не суперечити їм.

Зокрема, Закон України «Про бухгалтерський облік і фінансову звітність в Україні» від 16.07.99 р. № 996-XIV, наказ Мінстату від 21.06.96 р. № 193 «Про затвердження форм первинних документів з обліку сировини і матеріалів» (далі – Наказ № 193), Методичні рекомендації з бухгалтерського обліку запасів, затверджені наказом Мінфіну від 10.01.07 р. № 2 (далі – Методрекомендації № 2); Положення про документальне забезпечення записів у бухгалтерському обліку, затверджене наказом Мінфіну від 24.05.95 р. № 88 (далі – Положення № 88).

Внутрішнє переміщення запасів також передбачає певне документального оформлення. Для цього використовується, залежно від ситуації, один з нижчезазначених документів:

- 1) накладна-вимога на відпуск (внутрішнє переміщення) матеріалів (типова форма № М-11);
- 2) лімітно-забірна картка (типові форми № М-8, № М-9, № М-28, № М-28а).
- 3) акт-вимога на заміну (додатковий відпуск) матеріалів (типова форма № М-10) [12, с. 5-6].

Як видно, товаротransпортна накладна відсутня у відповідному переліку. Отже, вимога до водільця транспортного засобу щодо супроводу вантажу товаротransпортною накладною входить у суперечність із порядком обігу товарних запасів.

Відповідно, виникає розбіжність між господарськими та контрольними операціями, не кажучи вже про те, що у багатьох випадках, зокрема коли йдеться про перевезення звичайних вантажів, які не є небезпечними, важко зрозуміти суспільну небезпеку та відповідну мету встановлення жорстких адміністративно-господарських санкцій (1000 розмірів неоподаткованого мінімуму доходів громадян) незалежно від економіко-правових умов відповідного правопорушення та конкретних обставин. Адже відповідна документація може бути наявна на підприємстві, яке перевозить власний вантаж.

Крім того має бути враховано, що транспортна накладна складається, як правило, при перевезенні вантажів за договором перевезення, а не власних вантажів. Отже, вимога про наявність відповідного документа суперечить вимогам господарського законодавства щодо документального оформлення комерційних операцій, а суб'єкти господарювання – перевізники власного вантажу вимушені складати формальні транспортні документи для уникнення накладення на них штрафів з боку державного органу.

Аналіз судової практики свідчить, що суди враховують розбіжність між послугами щодо перевезення вантажу та перевезеннями власного вантажу суб'єктами господарювання при накладанні адміністративно-господарських санкцій у цій сфері.

Зокрема, у постанові ВС від 23.08.2023 у справі № 600/1407/22-а зроблено висновок, що «правила перевезення вантажів автомобільним транспортом України, а також постанова Кабінету Міністрів України від 25 лютого 2009 року № 207, якою затверджено Перелік документів, необхідних для здійснення перевезення вантажу автомобільним транспортом у внутрішньому сполученні встановлюють, визначають що товарно-транспортна накладна (ТТН) обов'язково повинна оформлятися, якщо перевезення вантажу здійснюється автомобільним транспортом на договірних умовах (тобто коли є послуга перевезення вантажу)» [13].

Разом із тим, така позиція досі не торкнулася питань розбіжності транспортних документів, що супроводжують вантаж. Єдине послаблення зроблено для автомобільних перевізників згідно з абзацем 2 пункту 11.1 Правил перевезень вантажів автомобільним транспортом в Україні, затверджених Наказом Міністерства транспорту України від 14.10.1997 № 363: товарно-транспортну накладну суб'єкт господарювання може оформлювати без дотримання форми, наведеної в додатку 7 до цих Правил, за умови наявності в ній інформації про назву документа, дату і місце його складання, найменування (прізвище, ім'я, по батькові) Перевізника та/або експедитора, замовника, вантажовідправника, вантажоодержувача, найменування та кількість вантажу, його основні характеристики та ознаки, які дають можливість однозначно ідентифікувати цей вантаж, автомобіль (марка, модель, тип, реєстраційний номер), причіп/напівпричіп (марка, модель, тип, реєстраційний номер), пункти навантаження та розвантаження із зазначенням повної адреси, посади, прізвища та підписів відповідальних осіб вантажовідправника, вантажоодержувача, водія та/або експедитора. Проте навряд чи така формалізація може бути визнана пропорційною з урахуванням того, що відсутність будь-яких із цих відомостей не заперечує можливість кваліфікувати порушення вимог щодо документального супроводу перевезень автомобільним транспортом.

Висновки. Існуюча в Україні система адміністративно-господарських штрафів у сфері автомобільних перевезень характеризується надмірною зарегульованістю, використанням застарілих нормативних актів та відсутністю чітких критеріїв оцінки порушень. Це призводить до ситуацій, коли штрафи накладаються за формальними ознаками, навіть без наявності реальної загрози безпеці чи суспільному порядку, що суперечить не лише призначенню регулювання у цій сфері, але й навіть функціям органів контролю у цій сфері. Зокрема, одним із головних проблемних аспектів є вимога щодо обов'язкової наявності товарно-транспортної накладної навіть у випадках перевезення власних вантажів, що суперечить економічним відносинам та міжнародним практикам.

На відміну від України, у США адміністративні санкції у сфері автомобільних перевезень є більш диференційованими та спрямованими на запобігання реальним загрозам безпеці. Запозичення позитивного досвіду США у цій сфері потребує закріплення в законодавстві України такого порядку застосування штрафів, який враховує характер і тяжкість порушення, історія правопорушень, фінансовий стан перевізника та наявність коригувальних дій. Такий підхід дозволить забезпечити справедливу відповідальність перевізників без створення надмірного адміністративного тиску на бізнес.

З метою покращення правового регулювання в Україні необхідним є запровадження диференційованої системи штрафування та спрощення переліку документації, що супроводжує перевезення з урахуванням потреб забезпечення безпеки на транспорті, а не формалізації транспортних операцій як таких. Це сприятиме зменшенню фіскального навантаження на перевізників, підвищенню ефективності контролю та створенню більш прозорої та справедливої регуляторної системи у сфері автомобільних перевезень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ковтун М.С., Шиманський Б.І., Гаркуша В.В. Правове регулювання окремих адміністративно-господарських санкцій, що застосовуються Державною службою безпеки на транспорті *International Scientific Journal "Internauka". Series: "Juridical Sciences"*. URL: https://www.inter-nauka.com/uploads/public/16191855407044.pdf?utm_source=chatgpt.com.
2. Гусаров С.М. Адміністративно-правові засади управлінської діяльності державної автомобільної інспекції України щодо забезпечення безпеки дорожнього руху: автореф. ...канд. юрид. наук: (12.00.07) / С.М. Гусаров; Нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2002. – 20 с.
3. Мельник А. Окремі види адміністративно-господарських санкцій у сфері з перевезення контейнерних вантажів *Підприємництво, господарство і право*. 9/2019. С. 55–63. URL: <http://rgr-journal.kiev.ua/archive/2019/9/11.pdf>.
4. Медведєв Д.К. Адміністративно-правові засади перевезення вантажів автомобільним транспортом: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07; Акад. упр. МВС України. Київ, 2010. 206 с.
5. Климосюк А., Рябченко Т., Панченко А. Проведення рейдових перевірок автомобільних перевезень пасажирів: інструмент виявлення порушників чи можливість для зловживань?: аналітичний звіт Аналітичний центр «Інститут законодавчих ідей». URL: https://izi.institute/media/analysts/pdf/2025/01/27Аналітичний_звіт.pdf.
6. Рішення № 109372334, 06.03.2023, Одеський окружний адміністративний суд. URL: <https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/109372334>.
7. Подцерковний О.П. Про розбіжність економічного змісту та юридичної форми суспільних відносин. *Наукові праці Одеської національної юридичної академії*. 2010. Т. 9. С. 217–225.
8. Через оновлені правила оформлення ТТН бізнес нестиме мільйонні витрати: ЕБА 28/09/2021. URL: <https://eba.com.ua/cherez-onovleni-pravya-oformlennya-ttn-biznes-nestyme-miljonni-vytraty/> (дата звернення: 15.03.2025).
9. Code of Federal Regulations. Title 49 – Transportation. § 177.817 – Shipping papers. URL: <https://www.ecfr.gov/current/title-49/section-177.817> (дата звернення: 15.03.2025).
10. United States Code. Title 49 – Transportation. URL: <https://uscode.house.gov/> (дата звернення: 15.03.2025).
11. Постанова Сьомого апеляційного адміністративного суду від 05 травня 2023 року у справі № 120/8457/22. URL: <https://opendatabot.ua/court/110678022-42f00770f83516c8704ae37d02bb9a11>.
12. Омельницька З. Рух запасів: оформляємо первинні документи. *Баланс*. № 19 (1892), 4 березня 2019 р. С. 3–12. URL: <https://balance.ua/files/global/2019-Balance-19-p3-12-UA.pdf>.
13. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 23.08.2023 у справі № 600/1407/22-а. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113021393>.

УДК 346.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.50>

РЕГУЛЮВАННЯ МІЖНАРОДНОЇ ТЕХНІЧНОЇ ДОПОМОГИ В УКРАЇНІ: АНАЛІЗ ЗАКОНОДАВСТВА ТА ПРАКТИЧНІ ПРОБЛЕМИ

Волкова Ю.Г.,

кандидат економічних наук,
директор Департаменту європейської інтеграції
та міжнародного співробітництва,
Адміністрація Держспецзв'язку
ORCID: 0009-0008-3554-2690

Волкова Ю.Г. Регулювання міжнародної технічної допомоги в Україні: аналіз законодавства та практичні проблеми.

У статті проводиться аналіз системи правового регулювання міжнародної технічної допомоги (МТД) в Україні з особливим акцентом на ключові нормативно-правові акти, зокрема, постанову Кабінету Міністрів України від 15.02.2002 № 153 «Про створення єдиної системи залучення, використання та моніторингу міжнародної технічної допомоги». Детально розглядаються особливості процедури реєстрації проєктів МТД, включаючи вимоги до необхідної документації. Аналізуються правові аспекти порядку оподаткування виконавців проєктів МТД, зокрема, питання звільнення від податку на додану вартість.

Досліджуються механізми звітності та контролю за використанням МТД, включаючи вимоги до звітності, процедури аудиту та моніторингу. Особлива увага приділяється аналізу проблем, що виникають у процесі адміністрування МТД, таких як значний бюрократичний тягар, що створює перешкоди для ефективної реалізації проєктів. Виявлено відсутність уніфікованих документів для реєстрації проєктів, що призводить до різного тлумачення вимог та ускладнює процес подання заявок. Також відзначається відсутність офіційних перекладів нормативно-правових актів англійською мовою, що створює додаткові труднощі для міжнародних донорів та виконавців.

Виявлено, що деякі організації, які реалізують проєкти МТД, не мають представництва в Україні, що ускладнює комунікацію та адміністрування проєктів. Це призводить до затримки в реалізації проєктів, ускладнює контроль за використанням коштів та знижує ефективність допомоги.

Проаналізовано дані єдиного веб-порталу органів виконавчої влади України щодо міжнародної технічної допомоги, включаючи статистику щодо найбільших донорів України (США, ЄС) та основних секторів фінансування (енергетика та ядерна безпека, відновлення України, державне управління). Досліджено наслідки скорочення фінансування Агентства США з міжнародного розвитку (USAID), яке призвело до замороження низки проєктів в Україні. Це підкреслює залежність України від міжнародної допомоги та необхідність диверсифікації джерел фінансування.

Визначено перспективи вдосконалення системи правового регулювання МТД, включаючи цифровізацію процедур реєстрації та моніторингу, що дозволить скоротити бюрократичні процедури та підвищити прозорість процесу. Запропоновано запровадження єдиної електронної бази проєктів, яка забезпечить доступ до інформації про всі проєкти МТД в Україні. Також пропонується розширення координації між органами влади та донорами, що дозволить підвищити ефективність використання МТД та забезпечити відповідність проєктів пріоритетам розвитку України.

Ключові слова: міжнародна технічна допомога, правове регулювання, постанова КМУ № 153, податкові пільги, цифровізація, донори, реєстрація проєктів, адміністрування.

Volkova Y.H. Regulation of international technical assistance in Ukraine: legal analysis and practical issues.

This article analyzes the legal framework for international technical assistance (ITA) in Ukraine, with a focus on key regulatory acts, particularly the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated February 15, 2002, No. 153 «On the establishment of a unified system for engaging, using and monitoring international technical assistance.» The study examines in detail the specifics of the ITA project registration procedure, including the requirements for necessary documentation. The legal aspects of the taxation of ITA project implementers are analyzed, particularly the issue of value-added tax exemption.

The mechanisms for reporting and control over the use of ITA are explored, including reporting requirements, audit and monitoring procedures. Special attention is paid to the analysis of problems arising in the process of ITA administration, such as the significant bureaucratic burden that hinders

the effective implementation of projects. The study reveals the lack of unified documents for project registration, which leads to varying interpretations of requirements and complicates the application process. The absence of official translations of regulatory legal acts into English, which creates additional difficulties for international donors and implementers, is also noted.

It has been found that some organizations implementing ITA projects do not have representative offices in Ukraine, which complicates communication and project administration. This leads to delays in project implementation, complicates control over the use of funds, and reduces the effectiveness of assistance.

Data from the unified web portal of the executive authorities of Ukraine on international technical assistance are analyzed, including statistics on the largest donors to Ukraine (USA, EU) and the main sectors of funding (energy and nuclear safety, Ukraine's recovery, public administration). The consequences of the US Agency for International Development (USAID) funding cuts, which led to the freezing of several projects in Ukraine, are explored. This highlights Ukraine's dependence on international aid and the need to diversify funding sources.

The prospects for improving the ITA regulatory system are identified, including the digitalization of registration and monitoring procedures, which will reduce bureaucratic procedures and increase process transparency. The introduction of a unified electronic database of projects, which will provide access to information on all ITA projects in Ukraine, is proposed. The expansion of coordination between authorities and donors is also suggested, which will increase the efficiency of ITA use and ensure that projects align with Ukraine's development priorities.

Key words: international technical assistance, legal regulation, Resolution No. 153, tax exemptions, digitalization, donors, project registration, administration.

Постановка проблеми. Міжнародна технічна допомога є важливим інструментом підтримки розвитку України в різних сферах, включаючи економіку, енергетику, державне управління та соціальний сектор. Однак ефективне залучення та використання МТД потребує чіткого та прозорого правового регулювання, що забезпечує належну координацію між донорами, бенефіціарами та реципієнтами. Незважаючи на наявність нормативно-правової бази, на практиці виникають проблеми, пов'язані з бюрократичними перепонами, складністю реєстраційних процедур та недостатньою інформованістю іноземних донорів про вимоги українського законодавства.

Метою цього дослідження є аналіз чинного законодавства України у сфері міжнародної технічної допомоги, виявлення практичних проблем, що виникають під час реалізації проектів МТД, та надання рекомендацій щодо вдосконалення правового регулювання та процедур адміністрування МТД в Україні.

Стан опрацювання проблематики. Питання правового регулювання міжнародної технічної допомоги в Україні залишаються недостатньо дослідженими в науковій літературі. Наявні публікації здебільшого зосереджуються на загальних аспектах міжнародної допомоги, не приділяючи достатньої уваги специфічним правовим та адміністративним викликам у сфері МТД. Це свідчить про необхідність проведення детальних досліджень, спрямованих на аналіз існуючої нормативно-правової бази та практичних аспектів реалізації проектів МТД в Україні.

Виклад основного матеріалу. Основним документом, що регулює залучення, використання та моніторинг міжнародної технічної допомоги в Україні, є постанова Кабінету Міністрів України від 15.02.2002 № 153 «Про створення єдиної системи залучення, використання та моніторингу міжнародної технічної допомоги» (далі – Постанова № 153) [1]. Ця постанова затверджує Порядок залучення, використання та моніторингу міжнародної технічної допомоги (далі – Порядок), який визначає процедури державної реєстрації проектів, моніторингу їх реалізації та звітності.

Згідно з Порядком, для офіційної реєстрації проекту МТД виконавець повинен подати до Секретаріату Кабінету Міністрів України пакет документів, що включає:

- лист-звернення від донора та реципієнта;
- опис проекту;
- засвідчені копії установчих документів виконавця;
- інформацію про бенефіціарів та реципієнтів;
- план фінансування та використання коштів.

Важливо зазначити, що відповідно до Постанови № 153, в рамках проектів МТД існує можливість реалізації права на податкові пільги, передбачених законодавством та міжнародними договорами України. Це положення спрямоване на спрощення процедур імпорту обладнання та матеріалів, необхідних для реалізації проектів.

Водночас, питання обліку та доступу до інформації щодо проектів міжнародної технічної допомоги залишалося недостатньо врегульованим, що ускладнювало координацію між донорами, бенефіціарами та державними органами.

З метою вирішення цієї проблеми 11 жовтня 2024 року Кабінет Міністрів України прийняв нову постанову № 1163 «Про затвердження Порядку ведення Реєстру проектів (програм) міжнародної технічної допомоги». Цей документ визначає механізм створення та функціонування централізованого реєстру проектів МТД, що має сприяти підвищенню прозорості та ефективності адміністрування міжнародної допомоги.

Однак, попри ухвалення постанови, на практиці система реєстру ще не створена, а доступ до нього відсутній. Це створює ситуацію, коли порядок ведення обліку вже визначено, але його фактична реалізація залишається на стадії підготовки. Відсутність єдиного електронного реєстру ускладнює процес отримання актуальної інформації про зареєстровані проекти, що є критичним для донорів, бенефіціарів і державних органів. Наразі у відкритому доступі існує можливість перегляду інформації, що стосується переліку зареєстрованих проектів з планами закупівель.

Важливе значення для забезпечення прозорості процесів реєстрації, моніторингу та використання МТД має Закон України «Про доступ до публічної інформації» [3]. Цей Закон гарантує відкритість інформації щодо проектів МТД, зобов'язує органи влади надавати доступ до відповідних даних, що є важливим для донорів, бенефіціарів та реципієнтів. Проте, на практиці залишається низка викликів, пов'язаних із складністю доступу до актуальної інформації про реєстрацію та адміністрування проектів.

Проте без функціонуючого реєстру цей принцип залишається нереалізованим. Відсутність централізованої бази даних ускладнює моніторинг виконання проектів та підзвітність у сфері МТД, що може впливати на довіру міжнародних партнерів та ефективність залучення технічної допомоги.

Таким чином, попри прогрес у нормативно-правовому регулюванні, наявні виклики вимагають прискореної імплементації електронного реєстру, його інтеграції з іншими державними системами та забезпечення зручного доступу до інформації для всіх зацікавлених сторін.

Разом з тим, незважаючи на наявність нормативно-правової бази варто висвітлити практичні проблеми реалізації проектів МТД. Під час реєстрації та реалізації проектів МТД на практиці виникає ряд проблем, що ускладнюють ефективну реалізацію проектів МТД.

Насамперед проблеми виникають через складність реєстраційних процедур. Процес державної реєстрації проектів МТД вимагає подання значного обсягу документів, які не завжди уніфіковані. Відсутність чітких інструкцій та зразків документів українською та англійською мовами створює додаткові труднощі для виконавців та донорів.

Окрім того, варто зазначити про відсутність офіційних перекладів нормативно-правових актів. Основний нормативно-правовий акт, що регулює сферу МТД, доступний лише українською мовою. Це ускладнює ознайомлення нових іноземних донорів з вимогами українського законодавства та призводить до непорозумінь під час підготовки документів та реалізації проектів. Зазначене в свою чергу затягує офіційний процес реєстрації проектів МТД, що збільшує часовий проміжок від етапу започаткування проекту до початку офіційної реалізації.

Ще однією з проблем, що впливають на ефективність реалізації проектів міжнародної технічної допомоги, є відсутність представництв виконавців проектів в Україні. Відсутність таких офісів в Україні не лише ускладнює процес адміністрування проектів міжнародної технічної допомоги, а й створює додаткові бар'єри для комунікації між донорами, бенефіціарами та реципієнтами. Вирішення цієї проблеми можливе шляхом запровадження більш гнучких процедур дистанційної взаємодії, розширення можливостей цифровізації процесів реєстрації та моніторингу, а також через стимулювання відкриття представництв виконавців на території України.

Також в рамках цього дослідження було здійснено **аналіз інформаційного ресурсу Єдиного веб-порталу органів виконавчої влади України [4]**. Офіційний сайт Кабінету Міністрів України містить розділ «Міжнародна технічна допомога», який надає інформацію про нормативно-правову базу, міжнародні угоди та новини, пов'язані з МТД. Цей розділ містить підрозділи, присвячені різним аспектам міжнародної технічної допомоги, включаючи нормативно-правову базу та міжнародні угоди.

На порталі в підрозділі «Ключові показники МТД» також доступна інформаційна панель, яка надає статистичні дані щодо обсягів наданої допомоги, основних донорів та сфер реалізації проектів. Згідно з цими даними, найбільшими донорами МТД для України є Сполучені Штати Америки та країни Європейського Союзу. Основні сфери, в які спрямовується допомога, включають економічний розвиток, енергетику, охорону здоров'я та реформу державного управління.

Варто зазначити, що ця панель стала відкритою для громадськості лише нещодавно, що свідчить про прагнення Уряду України до підвищення прозорості та підзвітності у сфері міжнародної технічної допомоги. Однак точна дата запуску цієї панелі не вказана у відкритих джерелах.

Ефективне використання міжнародної технічної допомоги неможливе без постійної підтримки та участі міжнародних партнерів. Для того щоб проаналізувати масштаби міжнародного співробіт-

ництва у цій сфері, було здійснено аналіз міжнародних угод України щодо МТД. Укладені рамкові угоди визначають загальні умови та принципи надання допомоги, регламентують зобов'язання сторін та забезпечують правові підстави для реалізації конкретних проєктів.

Станом на останні доступні дані, Україна уклала 33 рамкові угоди про співробітництво у сфері розвитку з країнами, перелік яких наведено нижче:

- **Північна Америка:** США, Канада.

- **Європа (включно з країнами Європейський Союз):** Німеччина, Франція, Великобританія, Польща, Швеція, Швейцарія, Норвегія, Фінляндія, Данія, Нідерланди, Італія, Іспанія, Австрія, Бельгія, Греція, Литва, Латвія, Естонія, Чехія, Словаччина, Угорщина, Словенія, Хорватія, Болгарія, Румунія, Португалія, Ірландія, Люксембург, Мальта, Кіпр.

- **Азія:** Японія.

Ці угоди створюють правову основу для реалізації проєктів МТД, визначають механізми координації та звітності, а також закладають умови для подальшого розвитку партнерства у сфері міжнародної допомоги.

Окрім двосторонніх угод із країнами, Україна також співпрацює з міжнародними організаціями (з якими укладено 14 рамкових угод), які надають фінансову, технічну та консультативну підтримку. Серед таких організацій:

- **Фінансові установи:** Світовий банк, Міжнародний валютний фонд (МВФ), Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР), Міжнародна фінансова корпорація (МФК).

- **Агентства ООН:** Організація Об'єднаних Націй (ООН), Програма розвитку ООН (ПРООН), Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ), Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ), Міжнародна організація праці (МОП), ЮНЕСКО.

- **Гуманітарні та спеціалізовані організації:** Міжнародний комітет Червоного Хреста (МКЧХ), Міжнародна організація з міграції (МОМ), Міжнародний фонд сільськогосподарського розвитку (IFAD).

- **Енергетична безпека:** Міжнародна організація з атомної енергії (МАГАТЕ).

Співпраця з цими організаціями дозволяє Україні отримувати експертну підтримку, фінансування та технічну допомогу для реалізації реформ та розвитку ключових секторів економіки та суспільства.

За результатами аналізу офіційного сайту Кабінету Міністрів України можна зазначити, що станом на 10.02.2025 в Україні реалізується 718 проєктів МТД на загальну суму фінансування 10 356,79 млн дол. США. Відповідно:

найбільша кількість проєктів реалізується за підтримки Європейського Союзу, а саме 378 проєктів на загальну вартість 940,34 млн дол. США (52,6% від загальної кількості проєктів на території України, 9% від загальної суми фінансування);

найбільша сума фінансування надається США у розмірі 6 179,72 млн дол. США, що реалізуються у 119 проєктах (16,6 % від загальної кількості проєктів, 59,6 % від загальної суми фінансування).

Таким чином, попри велику кількість проєктів, які підтримує ЄС, основне фінансове навантаження у сфері міжнародної технічної допомоги несло США, забезпечуючи найбільші обсяги фінансування для реалізації стратегічно важливих програм в Україні.

Основні засади надання міжнародної технічної допомоги встановлюються в міжнародних договорах. Загалом національно-правове та міжнародно-правове регулювання міжнародної технічної допомоги стосується, одних і тих самих питань. Однак правове регулювання надання та використання міжнародної технічної допомоги залишається виключною прерогативою держави як суверенного суб'єкта. Водночас як одне з джерел міжнародного приватного права міжнародні угоди уніфікують засади регулювання відносин в сфері надання міжнародної технічної допомоги у різних національних правових системах. Для цього вони повинні бути трансформовані у внутрішнє законодавство шляхом їх ратифікації або прийняття закону, який би вміщував положення міжнародних угод [5].

Стаття 17 Закону України «Про міжнародні договори України» [6] визначає: «...якщо міжнародним договором України, укладення якого відбулося у формі закону, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені законодавством України, то застосовуються правила міжнародного договору». Звідси випливає, що норма національного законодавства вже з часу її прийняття може бути недійсною. Наведене свідчить про деякий різнобій у підходах до визначення примату міжнародного права. Враховуючи вищезазначене, правовий режим надання міжнародної технічної допомоги визначається внутрішньодержавним законодавством. Якщо міжнародним договором України встановлені інші правила, ніж ті, що передбачені законодавством України про міжнародну технічну допомогу, то застосовуються правила міжнародного договору. Але положення міжнародного договору не можуть превалювати над національним законодавством, оскільки після трансформації у внутрішнє законодавство, вони застосовуються у тому ж порядку.

Проведений аналіз міжнародних угод України у сфері міжнародної технічної допомоги демонструє широкий спектр партнерств як з окремими країнами, так і з міжнародними організаціями. Це свідчить про високий рівень інтеграції України у міжнародні процеси розвитку та реформ. Проте для підвищення ефективності використання МТД необхідно продовжувати роботу над спрощенням адміністративних процедур, забезпеченням прозорості та підзвітності у реалізації проєктів, а також зміцненням інституційної спроможності органів, відповідальних за координацію та моніторинг міжнародної допомоги.

Висновки. Аналіз правового регулювання міжнародної технічної допомоги в Україні виявив низку ключових викликів, що впливають на ефективність залучення, адміністрування та використання цієї допомоги. Попри наявність нормативно-правової бази, яка регулює питання реєстрації, оподаткування та моніторингу проєктів, практична реалізація багатьох положень залишається складною та бюрократизованою.

З огляду на проведені дослідження можна зробити висновок, що подальше вдосконалення системи адміністрування МТД в Україні має включати впровадження та запуск Реєстру проєктів МТД, цифровізацію реєстраційних процедур та запровадження єдиного електронного кабінету для виконавців, донорів та бенефіціарів. Крім того, необхідно розробити офіційні шаблони документів для реєстрації проєктів українською та англійською мовами, що дозволить спростити процес подачі та узгодження інформації. Варто зауважити також про важливість розширення присутності виконавців проєктів в Україні шляхом стимулювання створення представництв іноземних організацій та спрощення процедур їх реєстрації. Реалізація цих заходів дозволить підвищити ефективність використання міжнародної технічної допомоги, забезпечить більшу підзвітність та прозорість її адміністрування, а також сприятиме подальшому розвитку міжнародного співробітництва України з ключовими партнерами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Постанова Кабінету Міністрів України від 15.02.2002 № 153 «Про затвердження порядку залучення, використання та моніторингу міжнародної технічної допомоги». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/153-2002-%D0%BF?lang=en#Text>.
2. Постанова Кабінету Міністрів України від 11.10.2024 № 1163 «Про затвердження Порядку ведення Реєстру проєктів (програм) міжнародної технічної допомоги». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1163-2024-%D0%BF#Text>.
3. Закон України «Про доступ до публічної інформації». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text>.
4. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України. URL: <https://www.kmu.gov.ua/>.
5. Михайлів М.О. Цивільно-правові засади надання міжнародної технічної допомоги в Україні: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.03. – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право / Михайлів Марія Омелянівна. - Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2004. – 140 с.
6. Закон України «Про міжнародні договори України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text>.

УДК 346.546

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.51>

**ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ КОНЦЕНТРАЦІЇ
У ФОРМІ ОТРИМАННЯ В КОРИСТУВАННЯ
ЄДИНОГО МАЙНОВОГО КОМПЛЕКСУ
БЕЗ ПЕРЕДАЧІ ПРАВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ**

Єфімов О.М.,*канд. юрид. наук, доц.,**доцент кафедри приватного права,**Київський національний економічний університет**імені Вадима Гетьмана,**Юридичний інститут*

ORCID: 0000-0003-1751-4780

e-mail: oleksandr.yefimov@yefimov-partners.com**Білоусова Н.О.,***канд. юрид. наук, доц.,**доцент кафедри приватного права,**Київський національний економічний університет**імені Вадима Гетьмана,**Юридичний інститут,**старший науковий співробітник**Науково-дослідного інституту інтелектуальної власності**Національної академії правових наук України,*

ORCID: 0000-0003-4134-0856

e-mail: bilousova.nina@kneu.edu.ua**Брошко Н.І.,***аспірант,**Київський національний економічний університет**імені Вадима Гетьмана,**Юридичний інститут*

ORCID: 0009-0006-8798-5974

e-mail: nataliia.brozhko@yefimov-partners.com

Єфімов О.М., Білоусова Н.О., Брошко Н.І. Проблемні питання концентрації у формі отримання в користування єдиного майнового комплексу без передачі прав інтелектуальної власності

У статті розглядаються проблемні питання концентрації у формі передачі/отримання в користування єдиного майнового комплексу, у структурі якого є права інтелектуальної власності. Її актуальність зумовлена приведенням національного законодавства у відповідність до законодавства Європейського Союзу. На цьому шляху ми зіштовхуємось із заходами контролю Антимонопольного комітету України щодо укладення правочинів, предметом яких є передача в користування єдиних майнових комплексів.

Ми маємо нормативне визначення в антимонопольному законодавстві поняття «єдиного майнового комплексу». Втім, ця дефініція не розкриває наслідки передачі в користування іншому суб'єкту господарювання єдиного майнового комплексу, до складу якого входять права інтелектуальної власності. При цьому, новому суб'єкту господарювання не передаються. Подібна правова невизначеність ставить у «непривілейоване» становище суб'єктів господарювання та призводить до зловживання антимонопольним органом своїми дискреційними повноваженнями.

Так, суб'єкти господарювання під час передачі/отримання в користування майнового комплексу або цілісного майнового комплексу не подають заяви для отримання попереднього дозволу на концентрацію (за наявності відповідних фінансових показників), адже не вважають його єдиним майновим комплексом. Що обумовлене відсутністю прав інтелектуальної власності серед активів, що передаються в користування. При цьому, орган Антимонопольного комітету України може притягувати до відповідальності за концентрацію у формі передачі в користування єдиного майнового

комплексу без необхідного попереднього дозволу. Застосовуючи, при цьому, дефініцію «єдиного майнового комплексу» антимонопольного законодавства без урахування «складових елементів» конкретного єдиного майнового комплексу.

У зв'язку з цим у статті описано ознаки єдиного майнового комплексу на законодавчому та теоретичному рівнях. Та роз'яснено наслідки отримання в користування єдиного майнового комплексу, до якого входять права інтелектуальної власності, без передачі останніх.

Уточнено, що права інтелектуальної власності входять до складу майна суб'єкта господарювання в частині нематеріальних активів, вони функціонують нарівні з об'єктами права власності і повинні обліковуватися на балансі підприємства як нематеріальні активи.

Тому якщо в користування передається лише нерухомість та устаткування без наявних прав інтелектуальної власності, то ми можемо говорити лише про передачу будь-якого іншого об'єкта, який не може вважатися єдиним майновим комплексом.

Ключові слова: концентрація, єдиний майновий комплекс, суб'єкт господарювання, активи, відносини контролю, права інтелектуальної власності.

Yefimov O.M., Bilousova N.O., Brozhko N.I. Problematic issues of concentration in the form of obtaining the use of a single property complex without the transfer of intellectual property rights.

The article examines the problematic issues of concentration in the form of transfer/receipt for use of a single property complex, the structure of which includes intellectual property rights. Its relevance is due to the alignment of national legislation with the legislation of the European Union. On this path, we encounter control measures of the Antimonopoly Committee of Ukraine regarding the conclusion of transactions, the subject of which is the transfer for use of single property complexes.

We have a normative definition in antimonopoly legislation of the concept of «single property complex». However, this definition does not reveal the consequences of the transfer for use to another business entity of a single property complex, which includes intellectual property rights. At the same time, they are not transferred to the new business entity. Such legal uncertainty puts business entities in a «disadvantaged» position and leads to the abuse of its discretionary powers by the antimonopoly body.

Thus, business entities during the transfer/receipt of a property complex or a complete property complex do not submit an application for obtaining a preliminary permit for concentration (if there are relevant financial indicators), because they do not consider it a single property complex. This is due to the absence of intellectual property rights among the assets transferred for use. At the same time, the Antimonopoly Committee of Ukraine may hold a body responsible for concentration in the form of transfer for use of a single property complex without the necessary prior permission. Applying, at the same time, the definition of a «single property complex» of the antimonopoly legislation without taking into account the «component elements» of a specific single property complex.

In this regard, the article describes the features of a single property complex at the legislative and theoretical levels. And explains the consequences of receiving for use a single property complex, which includes intellectual property rights, without transferring the latter.

It is clarified that intellectual property rights are part of the property of a business entity in terms of intangible assets, they function on a par with objects of property rights and must be recorded on the balance sheet of the enterprise as intangible assets.

Therefore, if only real estate and equipment without existing intellectual property rights are transferred for use, then we can only talk about the transfer of any other object that cannot be considered a single property complex.

Key words: concentration, single property complex, business entity, assets, control relations, intellectual property rights.

Постановка проблеми. Досить поширеними наразі є випадки притягнення суб'єктів господарювання до відповідальності Антимонопольним комітетом України (далі — АМКУ) за концентрацію у вигляді передачі в оренду, лізинг, інше користування єдиного майнового комплексу. Також частіше зустрічаються ситуації, коли й самі суб'єкти господарювання звертаються до АМКУ за попереднім дозволом на таку концентрацію.

При цьому існує низка невирішених теоретичних і практичних проблем правового регулювання здійснення концентрацій суб'єктами господарювання, пов'язаних із єдиними майновими комплексами. Особливо, коли до їх складу входять ще й права інтелектуальної власності.

Мета дослідження: виявлення сутності правової категорії «єдиний майновий комплекс». Дослідження правових проблем передачі в користування єдиного майнового комплексу без прав інтелектуальної власності.

Стан опрацювання проблематики. Сучасні дослідження спрямовані на дослідження складових єдиного майнового комплексу, роль прав інтелектуальної власності в контексті концентрації. Цим питанням присвячено роботи таких вчених, як Т.І. Швидка, С.В. Кривобок, В. Єрмоленко, Є. Глущенко тощо.

Виклад основного матеріалу.

Концентрація та єдині майнові комплекси

Увазі до єдиних майнових комплексів присвячені положення антимонопольного законодавства. В той же час, у сучасному світі тяжко уявити єдині майнові комплекси без прав інтелектуальної власності.

Згідно зі ст. 22 Закону України «Про захист економічної конкуренції» (далі — Закон) з метою запобігання монополізації товарних ринків, зловживання монопольним (домінуючим) становищем, обмеження конкуренції органи АМКУ здійснюють державний контроль за концентрацією суб'єктів господарювання (далі - концентрація).

Концентрацією визнається, зокрема набуття безпосередньо або через інших осіб контролю одним або кількома суб'єктами господарювання над одним або кількома суб'єктами господарювання чи частинами суб'єктів господарювання, зокрема, шляхом: безпосереднього або опосередкованого придбання, набуття у власність іншим способом активів у вигляді єдиного майнового комплексу або структурного підрозділу суб'єкта господарювання, одержання в управління, оренду, лізинг, концесію чи набуття в інший спосіб права користування активами у вигляді єдиного майнового комплексу або структурного підрозділу суб'єкта господарювання, в тому числі придбання активів суб'єкта господарювання, що ліквідується.

Також стаття 1 Закону дає наступне визначення єдиного майнового комплексу: **єдиний майновий комплекс** – активи, які сукупно забезпечують здатність суб'єкта господарювання здійснювати господарську діяльність або нарощувати присутність на ринку в економічно доцільні строки, зокрема рухоме майно (устаткування, інвентар, сировина, продукція тощо), нерухоме майно (будівлі, споруди, земельні ділянки тощо), права вимоги, борги, а також право на торговельну марку або інше позначення та інші права [1].

Швидка Т.І. згадує, що під терміном «концентрація» (економічна) зазвичай розуміють реальну можливість здійснення вагомого впливу одного або декількох пов'язаних суб'єктів господарювання на господарську діяльність інших суб'єктів господарювання або їх частин. Простіше кажучи, концентрація – це процес злиття підприємств, капіталів або компаній, у результаті якого значно зростає їх економічна могутність. Варто зауважити, при концентрації мета може бути різною: починаючи від бажання суб'єктів господарювання отримати вагомий важелі впливу на ринкову економіку і закінчуючи гуртуванням фінансових засобів задля покращення якості товару або запровадження нових технологій [2; с. 63].

Очевидно, що внаслідок економічної концентрації суб'єкт господарювання розширює свій вплив на той чи інший ринок. А тому АМКУ завдяки своєму регулюванню попереджає зайняття монопольного становища на тому чи іншому ринку або зменшує його негативний вплив.

З іншого боку, учасники цивільних правовідносин плутають передачу/отримання в користування (оренду, лізинг тощо) єдиного майнового комплексу (що, власне, може бути формою концентрації) із передачею в користування інших активів. Наприклад, звичайного майнового комплексу.

Згідно з ч.ч. 1–3 ст. 66 Господарського кодексу України (далі – ГКУ) майно підприємства становлять виробничі і невиробничі фонди, а також інші цінності, вартість яких відображається в самостійному балансі підприємства.

Єдиний майновий комплекс підприємства визнається нерухомістю і може бути об'єктом купівлі-продажу та інших угод, на умовах і в порядку, визначених ГКУ та законами, прийнятими відповідно до нього.

Акцентуємо увагу на тому, що йдеться про єдиний майновий комплекс як єдиний об'єкт купівлі-продажу, а не сукупність кількох різних об'єктів [3].

В розумінні ст. 191 Цивільного кодексу України підприємство є єдиним майновим комплексом, що використовується для здійснення підприємницької діяльності.

До складу підприємства як єдиного майнового комплексу входять усі види майна, призначені для його діяльності, включаючи земельні ділянки, будівлі, споруди, устаткування, інвентар, сировину, продукцію, права вимоги, борги, а також право на торговельну марку або інше позначення та інші права, якщо інше не встановлено договором або законом [4].

Кривобок С.В. вважає, що відмітною ознакою підприємства, якою обумовлюється його специфічність як об'єкта цивільних прав, є комплексність. Саме вона дає можливість визначити його майновим комплексом, що складається з різномірних елементів, кожен з яких може виступати як самостійний об'єкт цивільних прав: речей нерухомих (земельних ділянок, будівель, споруд) і ру-

хомих (устаткування, інвентарю, сировини, продукції); іншого майна, включаючи і майнові права (права вимоги), майнові обов'язки (борги), об'єкти права інтелектуальної власності (торговельну марку або інше позначення), інформацію тощо, а об'єднання їх у функціональну сукупність – об'єкт дає можливість використати підприємство за певним призначенням – для здійснення підприємницької діяльності.

Таким чином, для того щоб стати оборотоздатним, підприємству недостатньо визнаватися лише майновим комплексом, треба щоб цей комплекс позначався єдністю своїх складових, які у своїй сукупності були б підкорені досягненню певної мети та забезпечували її досягнення [5; с. 23–25].

Єрмоленко В. відзначає, що будь-яке підприємство володіє єдиним майновим комплексом, що включає в себе дві групи елементів або активів – матеріальні і нематеріальні. Матеріальні, тобто майнові елементи включають в себе такі активи, як земельні ділянки, будівлі, споруди, устаткування, сировину. Також нематеріальні елементи об'єднують значну групу активів, а саме права та обов'язки, які виникають внаслідок укладення різних договорів, виключні права на об'єкти промислової власності, а також право на торговельну марку або інше позначення та інші права [6; с. 3–6].

Також серед науковців панує думка, що підприємство як єдиний майновий комплекс, яке складається лише з речей, ні теоретично, ні практично є неможливим [7; с. 56].

Права інтелектуальної власності у складі єдиних майнових комплексів

Взагалі термін «майно» піддається широкому трактуванню, і як зауважує Ю.П. Пацурківський, цей термін одержав низку нових значень внаслідок появи нових видів об'єктів, які входять до нього; «майно» позначає: сукупність всіх речей, що належать особі; комплекс прав; сукупність прав і обов'язків, або їх частину; одну річ; мінову цінність [8, с. 53–56].

Також науковці неодноразово зауважували, що майно суб'єкта господарювання завжди структуроване за видами його складових, однією з яких можуть бути майнові права інтелектуальної власності, які мають свою специфіку як елемент у складі майна суб'єкта господарювання, що потребує вивчення [9].

Єдиний майновий комплекс складно уявити без нематеріальних активів. Стандартами бухгалтерського обліку вони визначаються як нематеріальні активи або т. зв. немонетарні активи. А ось у цивільноправовій доктрині нематеріальні активи розглядаються як бухгалтерський аналог майнових прав [10, с. 9].

Згідно з п. 5 Положення (стандарту) бухгалтерського обліку «Нематеріальні активи», затвердженого наказом Міністерством фінансів України від 10 жовтня 1999 року, бухгалтерський облік нематеріальних активів ведеться щодо кожного об'єкта, зокрема за такими групами:

- права на комерційні позначення (права на торговельні марки, комерційні (фірмові) найменування тощо), крім тих, витрати на придбання яких визнаються роялті;
- права на об'єкти промислової власності (право на винаходи, корисні моделі, промислові зразки, сорти рослин, породи тварин, компонування (топографії) інтегральних мікросхем, комерційні таємниці, у тому числі ноу-хау, захист від недобросовісної конкуренції тощо), крім тих, витрати на придбання яких визнаються роялті;
- авторське право та суміжні з ним права (право на літературні, художні, музичні твори, комп'ютерні програми, програми для електронно-обчислювальних машин, компіляції даних (бази даних), виконання, фонограми, відеограми, передачі (програми) організацій мовлення тощо), крім тих, витрати на придбання яких визнаються роялті [11].

Тобто ми бачимо традиційний поділ результатів інтелектуальної, творчої діяльності на об'єкти авторських і суміжних прав та об'єкти промислової власності.

Перелічені об'єкти права інтелектуальної власності можуть розглядатися як складові елементи єдиного майнового комплексу підприємства [12, с. 4].

Саме вони й індивідуалізують учасників цивільного обороту, товари і послуги.

Висновок. Ключовим критерієм характеристики єдиного майнового комплексу є його цілісність. Його матеріальні та нематеріальні активи сукупно повинні забезпечувати функціонування єдиного майнового комплексу як єдиного «організму» для досягнення господарської мети.

Кожен елемент єдиного майнового комплексу підприємства може розглядуватися як окремий об'єкт цивільних правовідносин. Але в сукупності вони виступають цілісним об'єктом – єдиним майновим комплексом.

Тому в контексті концентрації суб'єктів господарювання у вигляді передачу в оренду, лізинг, інше користування саме єдиного майнового комплексу, слід дійти висновку про можливість такої кваліфікації (саме як форми концентрації) лише за умови передачі в користування разом з іншими об'єктами і наявних прав інтелектуальної власності.

В іншому ж випадку виключатиметься передача/отримання в користування саме єдиного майнового комплексу як комплексного об'єкта, а матиме місце передача, наприклад, простої сукупності речей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Закон України «Про захист економічної конкуренції» від 11.01.2001 № 2210-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2210-14#Text> (дата звернення: 12.03.2025).
2. Швидка Т.І. Регулювання та контроль за злиттями й поглинаннями суб'єктів господарювання. *Господарське право і процес*. № 2. 2021. С. 63–68. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2021/2/12.pdf> (дата звернення: 12.03.2025).
3. Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text> (дата звернення: 12.03.2025).
4. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 12.03.2025).
5. Кривобок С. В. Правочини з підприємством як єдиним майновим комплексом. Харків. 2009. 176 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/MONOGRAFIJ_2010/Krivobok_2009.pdf (дата звернення: 12.03.2025).
6. Єрмоленко В. Майновий комплекс підприємства як об'єкт правовідносин. *Підприємство, господарство і право*. 2004. № 12. С. 3–6.
7. Грущинська Н.І., Тур О.Т. Підприємство як єдиний майновий комплекс – оборотоздатний об'єкт цивільних прав. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2023/2_2023/part_1/9.pdf (дата звернення: 12.03.2025).
8. Пацурківський Ю.П. Основні концептуальні підходи до визначення поняття «майно». *Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. пр.* 2007. Вип. 427: Правознавство. С. 52–58.
9. Борсук Н.Я., Кикоть П.В. Права інтелектуальної власності у складі майна суб'єкта господарювання. URL: http://www.lsej.org.ua/2_2023/52.pdf (дата звернення: 12.03.2025).
10. Спасибо-Фатеева І. Поняття майна, майнових та корпоративних прав як об'єктів права власності. *Українське комерційне право*. 2004. № 5. С. 9–18.
11. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку «Нематеріальні активи», затверджене наказом Міністерством фінансів України від 10 жовтня 1999 року № 242. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0750-99#Text> (дата звернення: 12.03.2025).
12. Коссак В.М., Якубівський І.Є. Право інтелектуальної власності: підручник. К.: Істина, 2007. 208 с.

УДК 346.25

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.52>

ПОНЯТТЯ ХОЛДИНГУ: ВІЗІЯ ЛЕГАЛЬНОЇ ДЕФІНІЦІЇ У КОНТЕКСТІ НОВІТНІХ ЗАКОНОДАВЧИХ РІШЕНЬ

Міхневич Л.В.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри аграрного, земельного та
екологічного права ім. В.З. Янчука
Національного університету біоресурсів і природокористування України
ORCID: 0000-0002-4774-079X
e-mail: Mikhnevych.lv@gmail.com*

Гафурова О.В.,

*доктор юридичних наук, професор
професор кафедри аграрного, земельного
та екологічного права ім. В.З. Янчука
Національного університету біоресурсів і природокористування України
ORCID: 0000-0002-1986-826X
e-mail: gafurova.olen@gmail.com*

Новак Т.С.,

*кандидат юридичних наук, доцент
доцент кафедри аграрного, земельного
та екологічного права ім. В.З. Янчука
Національного університету біоресурсів і природокористування України
ORCID: 0000-0003-2371-3014
e-mail: tomanovak1980@gmail.com*

Міхневич Л.В., Гафурова О.В., Новак Т.С. Поняття холдингу: візія легальної дефініції у контексті новітніх законодавчих рішень.

У праці розглядаються проблеми законодавчого визначення поняття холдингових компаній як важливих суб'єктів правовідносин у різних сферах господарювання та галузях виробництва. Здійснено аналіз нововведень у нормативній дефініції холдингової компанії. У спеціальному акті – Законі України «Про холдингові компанії» законодавець відмовився від визначення контрольованих холдинговою компанією підприємств як дочірніх та називає їх корпоративними підприємствами. Внаслідок цього термін «корпоративні підприємства» у цьому законі застосовано щодо компаній, які залежні від холдингу і ним контролюються. Доведено, що цей підхід призводить до сплутування правових категорій і порушення правил юридичної техніки, оскільки в загальному правовому значенні корпоративними підприємствами є кооперативи, господарські товариства, інші підприємства, у тому числі засновані на приватній власності двох чи більше осіб. Термін «корпоративні підприємства» позначає організаційно-правову форму юридичної особи.

Проаналізовано колізію норм Господарського кодексу України та спеціального Закону України «Про холдингові компанії», в яких сформоване легальне визначення поняття холдингу. Доведено, що в Господарському кодексі України, який у регулюванні відносин з участю холдингових компаній є актом загальної дії, закріплене вужче за змістом поняття, аніж у спеціальному законі. Це свідчить про різні концепції поняття холдингу в базових законах – за спеціальним законом поняття холдингу обіймає за змістом державні холдингові компанії, тоді як за Господарським кодексом України державні холдингові компанії виведені за межі загального ракурсу холдингу.

Обґрунтовано необхідність перегляду законодавчого підходу до формування дефініції холдингу з урахуванням нормотворчих новел, пов'язаних, зокрема, із задекларованим Верховною Радою України скасуванням Господарського кодексу України та зміною концепції поняття підприємства. Запропоновано сформулювати нову правову модель поняття холдингової компанії з використанням щодо юридичних осіб, якими вона управляє, терміну «дочірня компанія».

Ключові слова: холдингові компанії; поняття холдингу; підприємництво; корпоративні підприємства; організаційно-правові форми юридичних осіб; дочірні компанії.

Mikhnevych L.V., Hafurova O.V., Novak T.S. The concept of holding: a vision of legal definition in the context of recent legislative decisions.

The article examines the problems of legislative definition of the concept of holding companies as important subjects of legal relations in various spheres of economic activity and industries. The author analyses innovations in the regulatory definition of a holding company. In a special act – the Law of Ukraine «On Holding Companies» – the legislator has abandoned the definition of enterprises controlled by a holding company as subsidiaries and calls them corporate enterprises. As a result, the term «corporate enterprises» in this law is applied to companies that are dependent on and controlled by a holding company. It is proved that this approach leads to confusion of legal categories and violation of the rules of legal technique, since in the general legal sense corporate enterprises are cooperatives, business associations, and other enterprises, including those based on private ownership of two or more persons. The term «corporate enterprises» refers to the organisational and legal form of a legal entity.

The article analyses the conflict of provisions of the Commercial Code of Ukraine and the special Law of Ukraine «On Holding Companies» which form the legal definition of the concept of holding. It is proved that the Commercial Code of Ukraine, which is an act of general application in regulating relations with participation of holding companies, contains a narrower concept than the special law. This indicates different concepts of the concept of holding in the basic laws – according to the special law, the concept of holding includes state holding companies, while according to the Commercial Code of Ukraine, state holding companies are excluded from the general perspective of holding.

The author substantiates the need to revise the legislative approach to the definition of a holding company with due regard for the rule-making innovations related, in particular, to the abolition of the Commercial Code of Ukraine declared by the Verkhovna Rada of Ukraine and the change in the concept of the enterprise. The author proposes to form a new legal model of the concept of a holding company using the term 'subsidiary company' in relation to the legal entities which it manages.

Key words: holding companies; concept of holding; entrepreneurship; corporate enterprises; organisational and legal forms of legal entities; subsidiaries.

Постановка проблеми. Важливою складовою сучасної економіки стали холдингові компанії, які відіграють вирішальну роль у збільшенні валютних надходжень, забезпеченні продовольчої безпеки країни, впровадженні інноваційних технологій, розвитку на інноваційних засадах різних галузей виробництва. Холдинги мають значні переваги у порівнянні з іншими суб'єктами на ринку, адже забезпечують структурну організацію й управління великою кількістю корпоративних підприємств (дочірніх компаній). Холдинги об'єднують ресурси і зусилля низки компаній, що дозволяє досягати економії на масштабах (зниження витрат на закупівлі, ефективне управління ланцюгами постачання і збільшення виробничої потужності), тому вони є дуже популярними у галузях складних виробництв (транспорту, аграрної промисловості, важкої промисловості тощо). Холдингові компанії сприяють диверсифікації ризиків, вони мають масштабну капіталізацію та широкі активи, що дозволяє отримувати вигідніші умови кредитування й інвестувати у нові проекти; вони оптимізують управління й підвищують ефективність – централізовано управляють різними компаніями, координують їх, забезпечуючи єдину стратегію розвитку. Холдинги у змозі інвестувати у дослідження й розробки, підтримуючи інноваційні проекти дочірніх компаній (корпоративних підприємств), що сприяє технологічному прогресу і підвищенню конкурентоспроможності.

Всі ці характеристики спонукають до провадження виробничої діяльності в організаційно-правовій формі холдингів, які стали популярними в усьому світі. Серед найвідоміших холдингових компаній наразі є: Microsoft Corporation – спеціалізується на програмному забезпеченні та технологіях; Apple Inc. – технологічна компанія з розробки пристроїв та програмного забезпечення; Alphabet Inc. (Google) – займається пошуковими системами, рекламою тощо; Amazon.com, Inc. – онлайн-ритейлер і провайдер облікових записів; Berkshire Hathaway – володіє активами в різних галузях. В Європейському Союзі провідне місце посідають холдинги: Volkswagen Group – Німецький автомобільний концерн, що об'єднує бренди Volkswagen, Audi, Porsche та ін.; Siemens AG – Німецька компанія електротехніки та електроніки; BNP Paribas – один з найбільших у Європі Французький банк та ін.

В Україні провідні холдингові компанії функціонують: у галузі енергетики – ДТЕК, один з найбільших енергетичних холдингів; Нафтогаз України, національна компанія, що займається видобутком, транспортуванням і продажом нафти й газу; в металургійній галузі – Метінвест, один з найбільших металургійних холдингів, що включає низку великих металургійних підприємств; Арселор Міттал Кривий Ріг, один з найбільших металургійних заводів у державі; у галузі транспорту та логістики – Укрзалізниця, національна залізнична компанія з перевезення пасажирів та ванта-

жив; Логістик Юніон, крупний логістичний оператор в Україні; у галузі роздрібної торгівлі – АТБ, Fozzy Group, Епіцентр К та ін.

З огляду на особливості сільськогосподарського виробництва дуже поширені саме аграрні холдинги. Деякі з них впливають на світову агропромислову галузь, як-от: ADM (Archer Daniels Midland Company) – Американська компанія з переробки сільськогосподарських продуктів, виробництва харчової продукції та біопалива; Bunge Limited – Канадська холдингова компанія, яка спеціалізується на торгівлі та переробці сільськогосподарських продуктів; Louis Dreyfus Company – Міжнародна компанія, яка здійснює торгівлю сільськогосподарськими продуктами, включаючи зерно, олію та біопаливо. Найвідомішими в Україні є агрохолдинги: Нібулон – спеціалізується на виробництві й експорті зерна та інших сільськогосподарських продуктів; Агро-Експорт Україна – практично найбільший в Україні експортер зернових культур.

Правовою основою для створення і діяльності холдингів в Україні є низка законодавчих актів, проте в нормативних дефініціях холдингової компанії закладені колізії, що робить нестійким її правовий статус, уразливість якого посилюється низкою факторів: перелік галузей і сфер діяльності, де обмежується створення холдингових компаній, визначається на підзаконному рівні; норми про управління ними розпорошені по різних нормативно-правових актах; новітні законодавчі рішення ставлять під сумнів майбутнє окремих усталених правових термінів, які застосовуються у сфері правового регулювання діяльності холдингових компаній, а отже і правовий статус таких суб'єктів загалом.

Стан опрацювання проблематики. Різні аспекти правового статусу холдингів досліджуються у працях вітчизняних науковців, де висвітлюються питання про правове регулювання діяльності холдингів (О. Биков, С. Лисиця, К. Стадник, А. Шпомер, А. Барабаш), ознаки холдингів, поділ їх на види (Н. Ібрагімова), особливості холдингової компанії як суб'єкта господарювання (І. Лукач), як суб'єкта податкових правовідносин (Т. Шульжук) та ін.

Метою цієї статті є виявлення специфіки законодавчих підходів до визначення поняття холдингової компанії, яке є основою її правового статусу, та прогнозування динаміки його легальної дефініції з урахуванням новітніх законодавчих рішень.

Виклад основного матеріалу. У правознавчій літературі поняття холдингу як суб'єкта правовідносин трактується по-різному, склалося, серед іншого, широке та вузьке його тлумачення [1, с. 58]; холдинг визначають як юридичну особу, яка володіє контрольним пакетом акцій інших компаній та об'єднує їх в управлінську і стратегічну єдність; як посередницьку структуру власності, яка є «практичним проявом гібридного управління» [2, с. 24, 27]. Холдингові компанії пов'язують з відносинами асоційованості та економічної залежності, зумовлені забезпеченням корпоративної, економічної, організаційно-господарської, зовнішньої і внутрішньої діяльності холдингової компанії, та управлінням нею її учасниками [3, с. 172, 176]. Холдинги характеризують як компанії, які з метою контролю та управління діяльністю інших компаній володіють саме контрольними пакетами їхніх акцій (контрольними частками статутного капіталу), тому позначення їх просто пов'язаними чи залежними є юридично недостатнім [4, с. 104-105].

Діяльність холдингів в Україні регулюється низкою законодавчих актів, основними з яких є Цивільний кодекс України, Господарський кодекс України, Закони України: «Про господарські товариства», «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю», «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань», **«Про захист економічної конкуренції»** та ін. Правовий статус холдингової компанії визначається, передусім, спеціальним Законом України **«Про холдингові компанії»** та Законом України **«Про акціонерні товариства»**, які регулюють питання щодо функціонування холдингів, їх утворення, діяльність та припинення.

Загалом Україна, на думку науковців, відзначається складним правовим регулюванням корпоративних відносин – правила щодо корпоративного сектору фігурують в різних нормативно-правових актах, містять дублювання та суперечливість норм, що спричиняє певні виклики [2, с. 27], що справедливо і стосовно правового регулювання діяльності холдингів.

Законодавче визначення поняття холдингу закріплене і в нормах спеціального закону, і в Господарському кодексі України [5] (далі – ГКУ). Так, згідно з абз. 5 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про холдингові компанії» [6] (далі – Закон про холдинги) холдинговою компанією є акціонерне товариство, яке володіє, користується й розпоряджається холдинговими корпоративними пакетами акцій (паїв, часток) двох чи більше корпоративних підприємств. Водночас у ч. 5 ст. 126 ГКУ зазначено, що холдингова компанія – це акціонерне товариство, яке володіє, користується, а також розпоряджається холдинговими корпоративними пакетами акцій (паїв, часток) двох або більше корпоративних підприємств (*крім пакетів акцій, що перебувають у державній власності*). Отже, ГКУ, який у цьому випадку є законом загальної дії, закріплює вужче за змістом поняття, аніж спеціальний Закон про холдинги, який у відповідній дефініції не зазначає жодних обмежень.

Імовірно уточнення, яке зроблено у ч. 5 ст. 126 ГКУ, зумовлене тим, що холдинги, утворені у формі акціонерного товариства, не менш як 100 % акцій якого належить державі, є *державними* холдинговими компаніями, яким у Законі про холдинги відводиться окрема увага (ч. 1 ст. 1, статті 6, 7, 7-1) та щодо яких діє окремий нормативно-правовий акт [7], що регулює порядок їх утворення. До того ж на підзаконному рівні встановлено обмеження щодо сфер діяльності державних холдингових компаній. Так, за рішенням Кабінету Міністрів України [8] не допускається утворення державних холдингів у процесі корпоратизації та приватизації у галузях: ювелірної промисловості, оцінки земель, землеустрою, а також телекомунікації, житлово-комунального господарства, паливно-енергетичного комплексу (крім підприємств вугільної й атомної промисловості), якщо до складу державної холдингової компанії планується включити суб'єктів природних монополій та тих суб'єктів господарювання, що діють на конкурентних ринках. Такі обмеження не діють у разі створення державної холдингової компанії шляхом передачі холдингових корпоративних пакетів акцій, які належать державі, до статутного капіталу створюваного холдингу [9]. Стосовно недержавних холдингових компаній жодних таких обмежень не існує.

У будь-якому разі державні холдинги є видом холдингових компаній, а законодавча дефініція останніх не може відрізнятися у двох чинних нормативно-правових актах, які регулюють одну й ту саму сферу; збереження ж існуючого підходу означало б, що у контексті норм ГКУ «холдингові компанії» та «державні холдингові компанії» є поняттями одного порядку, тоді як за Законом про холдинги друге з них підпорядковане першому, бо є його різновидом, що, власне, відповідає дійсності. Звідси випливає необхідність коригувати нормативне визначення холдингової компанії, віддавши пріоритет нормам спеціального закону.

Доречно зазначити, що саме поняття холдингової компанії в законодавстві України істотно змінювалося: в Указі Президента України «Про холдингові компанії, які створюються в процесі корпоратизації та приватизації» від 11 травня 1994 р. (не чинний з 2007 р.), холдинг визначався як господарюючий суб'єкт, який володіє контрольними пакетами акцій інших (одного чи більше) суб'єктів господарювання; статус холдингових мали виключно ті компанії, які створювалися у процесі приватизації та корпоратизації підприємств. Зміни відбулися, коли в Законі України «Про оподаткування прибутку підприємств» від 28 грудня 1994 р. (не чинний з 2010 р.) з'явилася норма про холдингові компанії, яка пояснювала їх як юридичні особи, котрі є власниками інших юридичних осіб чи здійснюють контроль над ними як пов'язані особи. А в першій редакції ГКУ (2003 р.) холдинг трактувався як суб'єкт господарювання, який володіє контрольним пакетом акцій дочірнього підприємства (кількох підприємств).

Помітним є відступ сучасного законодавця від використання терміну «дочірнє підприємство» як підконтрольного холдингу суб'єкта і застосування натомість «корпоративного підприємства». При цьому відмова від «дочірнього» підприємства у холдингу не зумовлена скасуванням цього поняття загалом, адже воно фігурує і в нормах ГКУ, і в Податковому кодексі України [10] та виконує функцію позначення залежного (асоційованого) суб'єкта. Дочірнім підприємство визнається у разі існування його залежності від іншого підприємства (ч. 8 ст. 63 ГКУ), зокрема внаслідок створення холдингу.

Передусім, у результаті зазначеної зміни у формуванні законодавчої дефініції холдингової компанії у правовому полі з'являється два поняття корпоративного підприємства з різним змістовним наповненням – загальне та спеціальне. Перше з них (загальне) впливає зі змісту ч. 5 ст. 63 ГКУ, за якою корпоративним є підприємство, що утворюється, зазвичай, за спільним рішенням (договором) двома або більше засновниками, діє на базі об'єднання їхнього майна та/або підприємництва або трудової участі, спільного управління справами на основі корпоративних прав, зокрема через утворювані ними органи, участі засновників/учасників у розподілі доходів і ризиків; корпоративні підприємства – кооперативні, господарські товариства, інші підприємства, враховуючи і засновані на приватній власності двох чи більше осіб. Отже корпоративне підприємство може набути статусу дочірнього.

Друге ж поняття корпоративного підприємства (спеціальне) визначене в абз. 4 ст. 1 Закону про холдинги – це таке господарське товариство, холдинговим корпоративним пакетом акцій (паїв, часток) якого володіє холдингова компанія, яка користується та розпоряджається ними; у цьому випадку термін «корпоративне підприємство» позначає не організаційно-правову форму, а залежність, тобто ототожнюється з дочірнім суб'єктом, що видається помилковим.

У першому випадку, коли йдеться про загальне значення цього поняття, статус корпоративного підприємства набуває внаслідок його створення у відповідній організаційно-правовій формі, таке підприємство може існувати як самостійне; тоді як у другому випадку, у його спеціальному значенні, яке застосовується виключно в контексті діяльності холдингової компанії, статус корпоративного підприємства надається тому (корпоративному) підприємству, холдинговим корпоративним пакетом акцій якого володіє, користується та розпоряджається холдингова компанія.

Некоректність такого підходу полягає в тому, що практично холдингова компанія об'єднує «материнську» компанію (власне холдинг) та контрольовані нею (залежні, дочірні) компанії – корпоративні підприємства; іменувати їх корпоративними у сенсі змісту абз. 4 ст. 1 Закону про холдинги означало б стверджувати, що холдингова компанія володіє холдинговим корпоративним пакетом акцій (часток, паїв) *«корпоративного (в сенсі дочірнього) корпоративного (за організаційно-правовою формою) підприємства»*.

Аналіз інших положень Закону про холдинги засвідчує, що законодавець використовує у його тексті термін «корпоративне підприємство» саме у сенсі залежного щодо холдингу (дочірнього) суб'єкта: господарське товариство не в змозі мати у своїй власності цінні папери тієї холдингової компанії, корпоративним підприємством якої воно є (ч. 4 ст. 5); виключно до компетенції загальних зборів холдингу належить вирішення питань про формування єдиної фінансової, виробничої, інвестиційної, науково-технічної політики, визначення порядку й напрямів використання прибутку, затвердження планів виробничого і соціального розвитку корпоративних *(тобто підконтрольних – авт.) підприємств* (ч. 5 ст. 5); однією з підстав ліквідації холдингу є ліквідація *«всіх корпоративних підприємств холдингової компанії»* (ч. 1 ст. 10). А зміст ст. 8 Закону про холдинги взагалі не залишає простору для сумнівів: аудиторська перевірка *«холдингової компанії та її корпоративних підприємств»* здійснюється щорічно; холдингова компанія проводить *«внутрішній аудит (контроль) своїх корпоративних підприємств»*. У реальності ж ідеться про дочірні підприємства холдингової компанії, якими можуть стати виключно корпоративні за їх організаційно-правовою формою підприємства.

Саме слово «термін», що походить від латинського terminus (кордон, межа, демаркація) позначає чітко окреслене спеціальне поняття певної галузі науки, суспільного життя та ін. Юридичний термін має підтримувати системні зв'язки з іншою правничою термінологією, іменувати відповідне явище з максимально точним змістовним визначенням. Тоді як застосування задля позначення залежності підприємства терміну «корпоративне» призводить до сплутування понять залежного суб'єкта господарювання та його організаційно-правової форми – корпоративного підприємства (підприємницького товариства – кооперативу або господарського товариства), перешкоджає єдності і зрозумілості правничої термінології та порушує правила її творення.

Погляд у перспективу дає ще більше підстав для занепокоєння долею законодавчої дефініції холдингу, передусім, за умови набуття чинності прийнятим у січні 2025 р. Законом України «Про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період» (далі – Закон від 9 січня 2025 р.) [11]. По-перше, в п.4 Прикінцевих та перехідних положень цього закону задекларовано визнання таким, що втратив чинність, ГКУ, що станеться з дня набрання чинності самим Законом. А в ГКУ закріплене і поняття холдингової компанії, і поняття корпоративного підприємства, яке, як ми переконалися, є ключовим при визначенні поняття та правового статусу холдингу.

По-друге, у ст. 1 Закону від 9 січня 2025 р. наведено перелік організаційно-правових форм, в яких на дату набрання чинності Законом існують підприємства як юридичні особи, і серед них немає корпоративних підприємств і не згадуються ні господарські товариства, ні кооперативи.

По-третє, в п. 14 Прикінцевих та перехідних положень зазначеного Закону взагалі йдеться про *«підприємства та господарські товариства»*, з чого випливає висновок, що за новими правилами господарські товариства не вважатимуться підприємствами взагалі. Частково це гармонізує з положеннями ст. 191 Цивільного кодексу України [12] про те, що підприємство – це єдиний майновий комплекс, який використовується для здійснення підприємництва, тобто, що підприємство – це об'єкт, воно (або його частина) може бути предметом купівлі-продажу, оренди, застави, інших договорів. Неповнота узгодженості законодавчих рішень полягає в тому, що поняття підприємства як суб'єкта все одно у правовій системі існуватиме, а отже зберігатиметься суперечливий дуалізм *«підприємства-суб'єкта»* та *«підприємства-об'єкта»*.

Висновки. У контексті головного предмета нашої уваги слід зауважити, що з уведенням в дію Закону від 9 січня 2025 р. законодавча дефініція холдингових компаній потребуватиме коригування – вилучення з неї терміну «корпоративні підприємства» та заміну його більш вдалим відповідником. Повернення до «дочірніх підприємств» є неможливим; з огляду ж на те, що юридичні особи, якими управляє холдинг, – це кооперативи та господарські товариства, їх можна позначити узагальнюючим для них терміном «підприємницькі товариства», проте він не відображатиме повною мірою специфіку цих суб'єктів та ключову їх ознаку у цих правовідносинах – залежність від холдингу.

Пошук аналогів у національних законодавчих актах дає підстави для висновку, що у цьому випадку найбільш вдалим є термін «дочірня компанія», якою відповідно до Закону України «Про фінансові послуги і фінансові компанії» [13] є юридична особа, щодо якої іншою юридичною особою (материнською компанією) здійснюється контроль.

Відповідно в майбутньому законодавча дефініція холдингової компанії, яка відображає реальний зміст цього поняття, повинна визначати її як акціонерне товариство, яке володіє, користується і розпоряджається холдинговими корпоративними пакетами акцій (часток, паїв) двох або більше дочірніх компаній (якими можуть бути підприємницькі товариства). Цей підхід дозволить визначити оптимальну правову модель поняття холдингової компанії та її правового статусу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Шпомер А.І., Барабаш А.Г. Питання законодавчого регулювання правового статусу холдингових компаній в Україні. *Актуальні проблеми юридичної науки та практики*. 2017. 1(3). С. 56–61.
2. Биков О.М., Лисиця С.В. Нормативно-правове регулювання створення та діяльності холдингових компаній. *Legal Bulletin*. 2024. № 1 (11). С. 24–29.
3. Стадник К.О. Проблеми правового забезпечення холдингових відносин у сфері господарювання. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2014. № 4 (19). С. 171–179.
4. Шульжук Т.Р. Особливості холдингових компаній у системі податкового права України. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2018. № 2. Том 29(68). С. 101–107.
5. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р. Законодавство України. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#top>.
6. Про холдингові компанії: Закон України від 15 березня 2006 р. Законодавство України. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3528-15#top>.
7. Про затвердження Порядку утворення державної холдингової компанії: постанова Кабінету Міністрів України від 22 серпня 2012 р. № 773. Законодавство України. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/773-2012-%D0%BF#top>.
8. Про затвердження переліку галузей або сфер діяльності, в яких не допускається утворення державних холдингових компаній у процесі корпоратизації та приватизації: постанова Кабінету Міністрів України від 12 травня 2007 р. № 709. Законодавство України. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/709-2007-%D0%BF#Text>.
9. Про затвердження Порядку утворення державної холдингової компанії: постанова Кабінету Міністрів України від 22 серпня 2012 р. № 773. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/773-2012-%D0%BF#top>.
10. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 р. Законодавство України. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>.
11. Про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період: Закон України, ухвалений 9 січня 2025 р. та переданий на підпис Президента України. Законодавство України. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72707.
12. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. Законодавство України. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
13. Про фінансові послуги та фінансові компанії: Закон України від 14 грудня 2021 р. Законодавство України. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1953-20#Text>.

УДК 346.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.53>

ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИКОРИСТАННЯ АВТОНОМНИХ НАЗЕМНИХ СИСТЕМ ЗІ ШТУЧНИМ ІНТЕЛЕКТОМ В УКРАЇНІ ТА РОЗПОДІЛ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Погурельський А.,

аспірант ДУ «Інституту економко-правових досліджень

імені В.К. Мамутова НАН України»

ORCID: 0009-0008-7670-5265

Погурельський А. Законодавче забезпечення використання автономних наземних систем зі штучним інтелектом в Україні та розподіл відповідальності.

Необхідність швидкого відновлення економіки України в умовах нестачі людських ресурсів, пошкодженої інфраструктури, техногенного забруднення територій, мінної небезпеки, викликаних військовою агресією російської федерації, потребуватиме застосування інноваційних методів і передових технологій у бізнес-процесах, державному адмініструванні та секторі безпеки. Автономні наземні системи (АНС) зі штучним інтелектом (ШІ), на думку автора, мають всі шанси стати одним з майбутніх драйверів економічного зростання. Аналітики Precedence Research прогнозують зростання використання глобального штучного інтелекту на транспортному ринку на рівні 22,70% сукупного середньорічного темпу зростання з 2024 по 2034 рік. Проте продуктивне та безпечне розгортання автономних наземних систем зі штучним інтелектом на території України потребує як додаткового оснащення технічної інфраструктури, так і відповідного законодавчого забезпечення. Існуючі законодавчі норми побудовані довкола прав, обов'язків та відповідальності водія-людини та особи-надавача послуг транспортних перевезень. Але технологія автономного пілотування потребує нових законодавчих підходів. Необхідні законотворчі рішення потрібно приймати з врахуванням світового досвіду та Євроінтеграційної мети.

У даній роботі досліджено загальні регуляторні акти Європейського Союзу та національні регуляторні акти окремих його членів щодо регулювання використання автономних наземних систем, зроблено аналіз діючих нормативно-правових актів, які регулюють використання транспортних засобів на території України. Розглянуті питання суб'єктності штучного інтелекту та розподілу відповідальності.

Проведене дослідження дозволило напрацювати кроки, необхідні для внесення змін в норми діючого законодавства, встановило необхідність розробки та впровадження закону про штучний інтелект, а також унормування відповідальності за настання дорожньо-транспортної пригоди для виробника автономної наземної системи, розробника програмних алгоритмів штучного інтелекту, власника, оператора та ШІ.

В подальших дослідженнях автор планує зосередитись на питаннях господарсько-правового стимулювання виробництва та використання автономних наземних систем та деліктоздатності штучного інтелекту як учасника дорожнього руху.

Ключові слова: автономна наземна система (АНС), автономний транспортний засіб (АТЗ), штучний інтелект (ШІ), автономний транспортний засіб зі штучним інтелектом, правосуб'єктність штучного інтелекту.

Pohurelskyi A. Legislative support of use unmanned ground systems with artificial intelligence in Ukraine and the distribution of responsibility.

The need to quickly restore the economy of Ukraine in conditions of lack of human resources, damaged infrastructure, technogenic pollution of territories, mine danger caused by the military aggression of the Russian Federation, will require the use of innovative methods and advanced technologies in business processes, public administration and the security sector. Autonomous ground systems (ANS) with artificial intelligence (AI), according to the author, have all chances of becoming one of the future drivers of economic growth. Analysts of Precedence Research predict the growth of global artificial intelligence in the transport market at 22.70% of the total average annual growth rate from 2024 to 2034. However, the productive and safe deployment of autonomous ground systems with artificial intelligence in Ukraine requires both additional equipment of technical infrastructure and appropriate legislative support, the existing legislative norms are built around the rights, duties and responsibilities of the human driver and the person providing transportation services. Instead, autonomous piloting

technology requires new legislative approaches. The necessary legislative decisions should be made taking into account the world experience and the European integration goal.

This study analyzes general regulatory acts of the European Union and the national regulatory acts of its individual members on the regulation of the use of autonomous terrestrial systems. The existing normative legal acts regulating the use of vehicles in Ukraine are analyzed. The questions of subjectivity of artificial intelligence and distribution of responsibility are considered.

The result of the study was the need to amend the norms of the current legislation. The need to develop and implement a law on artificial intelligence, as well as responsibility for the occurrence of a traffic accident for the manufacturer of an autonomous ground system, the developer of software algorithms for artificial intelligence, the owner, the operator and AI, has been established.

In further research, the author plans to focus on the issues of economic and legal stimulation of production and use of autonomous ground systems and the ability of artificial intelligence to bear legal responsibility as a road user.

Key words: autonomous ground system (ANS), autonomous vehicle (ATS), artificial intelligence (AI), autonomous vehicle with artificial intelligence, legal personality of artificial intelligence.

Постановка проблеми. Автономні наземні системи використовують ряд сенсорів, камер, радарів, лідарів, а також алгоритмів та аналітичних систем для сканування навколишнього середовища, виявлення, аналізу та розпізнавання ключових об'єктів, передбачення руху об'єктів довкола себе, вибору безпечної та ефективної траєкторії та режиму власного руху, виконання покладених задач. Великі технологічні компанії, такі як Volvo, Daimler, Scania, Paccar, Peloton, Valeo, Tesla, Uber, Xevo, ZF, Zonar, Tier-I Suppliers, Software Suppliers, Start-Up's Bosch, Intel, NVIDIA, Alphabet, Continental, Magna, Man, Microsoft, Apple, Nauto, IBM Corporation, інвестують значні кошти в розробку безпілотних систем різного ступеня автономності. Запровадження технології штучного інтелекту надає нові можливості. За дослідженнями Precedence Research [1] розмір глобального штучного інтелекту на транспортному ринку оцінюється в 4,50 мільярда доларів США в 2024 році та, як очікується, досягне приблизно 34,83 мільярда доларів США до 2034 року, збільшуючись на 22,70% сукупного середньорічного темпу зростання з 2024 по 2034 рік. На думку авторів дослідження [1], технологія штучного інтелекту єдина здатна в режимі реального часу забезпечити надійне розпізнавання речей навколо транспортних засобів. Її впровадження може призвести до зменшення кількості ДТП, що виникли в наслідок людської помилки, покращення технічного обслуговування і діагностики машин, підвищення енергоефективності, а також зменшення шкідливих викидів до навколишнього середовища.

Майбутнє автономних наземних систем (АНС) в Україні першочергово вбачається в таких галузях, як логістика, сільське господарство, будівництво, промислове виробництво, екологія, сектор безпеки. Швидкість і ефективність інтеграції безпілотних систем під управлінням штучного інтелекту у економічну діяльність, а також повсякдення життя пересічної людини в Україні, на думку автора, залежить не тільки від розвиненості та оснащеності дорожньої інфраструктури але й потребує законодавчого забезпечення, вирішення етичних потреб, визначення ступеня правосуб'єктності штучного інтелекту.

Мета дослідження. Дану дослідну роботу призначено напрацюванню рекомендацій для нормативно-правового забезпечення застосування автономних наземних систем під управлінням штучного інтелекту в комерційних та адміністративних цілях.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженню місця штучного інтелекту в системі права присвячені роботи таких вітчизняних авторів, як Каткова Т. [2], Парамонова О. спільно з Варава І. [3], Кошелева К. [4], Куракін О. спільно з Скрябін О. [5]. Філософсько-правові проблеми використання штучного інтелекту досліджує в своїй роботі Сидорчук Ю. [6]. З іноземних досліджень, що піднімають питання законодавчої забезпеченості функціонування автономних наземних систем, необхідно виділити спільну роботу Md Wasim A. та Md Fahim A. [7], Milenković M. спільно з Sumpor D. та Tokić S. [8].

Виклад основного матеріалу. Автономні наземні системи під управлінням штучного інтелекту є інноваційним інструментом, який дозволяє працювати машинам з мінімальним втручанням або без нього.

Термін «штучний інтелект» вперше використав Джон Маккарті у 1956 році на семінарі в Дортмунді. Вчений керувався мотивом пошуку нейтрального терміну, який міг би зібрати та об'єднати розрізнені дослідницькі зусилля в єдину сферу, зосереджену на розробці «розумних машин», які могли б повторити діяльність людського інтелекту.

Згідно Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні, схваленої постановою Кабінету Міністрів України від 02.12.2020 р. № 1556-р. [9], термін штучний інтелект слід розуміти як організова-

ну сукупність інформаційних технологій, із застосуванням якої можливо виконувати складні комплексні завдання шляхом використання системи наукових методів досліджень і алгоритмів обробки інформації, отриманої або самостійно створеної під час роботи, а також створювати та використовувати власні бази знань, моделі прийняття рішень, алгоритми роботи з інформацією та визначати способи досягнення поставлених завдань.

Міністерством цифрової трансформації України 7 жовтня 2023 року презентовано Дорожню карту з регулювання штучного інтелекту в Україні [10]. В основу Дорожньої карти покладено Bottom-Up Підхід – поетапний рух від меншого до більшого. Даний підхід передбачає надання певного часу та інструментів для залучення штучного інтелекту в комерційну діяльність без відповідного законодавчого забезпечення, з метою підтримки конкурентоспроможності бізнесу та надання часу законотворцю для дослідження ризиків, світового досвіду і, в кінцевому результаті: розробки ефективних регулюючих норм. Проте залучення Автономних наземних систем під управлінням штучного інтелекту в комерційну діяльність без достатнього нормативно-правового забезпечення, враховуючи ризики дорожньо-транспортних пригод та їх наслідків, вбачається автором невиправдано ризикованим рішенням.

Society of Automotive Engineers (SAE) [11] визначає шість рівнів автоматизації водіння, починаючи від відсутності будь-якої допомоги водієві-людині (SAE0) до повної автоматизації водіння (SAE5). Автономні наземні системи під управлінням штучного інтелекту найімовірніше відповідатимуть рівню SAE5.

Враховуючи Євроінтеграційну мету України, логічним є використання досвіду країн членів ЄС.

Європейський Союз на зараз не має уніфікованої нормативної бази, але працює над її створенням. Цій меті слугує Регламент (ЄС) 2019/2144 [12], що охоплює вимоги до схвалення типу транспортних засобів, включаючи автоматизовані та автономні системи, і стосується безпеки та захисту пасажирів, а також вразливих учасників дорожнього руху.

Федеративна Республіка Німеччини має найбільш помітні успіхи в адміністративному регулюванні використання автономних систем. Прийняті зміни до «Закону про дорожній рух, Закону про обов'язкове страхування та Закону про автономне водіння» [13] внесли значний вклад у регулювання відповідальності, стандартів безпеки та умов експлуатації автономних транспортних засобів. Німецький законотворець передбачив страхування відповідальності за матеріальні збитки, нанесену здоров'ю та життю шкоду, як для власника автономного транспортного засобу, так і для його безпосереднього оператора. При цьому, у разі порушення ПДР або ДТП причина, а отже і міра відповідальності, визначаються в кожному конкретному випадку. Відповідно до «Акту про відповідальність за неякісну продукцію» [14], можлива відповідальність виробника за ДТП, до якої призвела технічна несправність.

Франція у 2019 році прийняла «Закон про орієнтацію на мобільність» [15], що забезпечив правову основу для використання автоматизованих транспортних засобів рівня SAE 4. Закон покладає відповідальність на оператора автоматизованої системи, встановлює вимоги до умов використання, передбачає модернізацію існуючого законодавства. При цьому досі залишаються поза увагою французького законотворця автономні системи рівня SAE 5.

Королівство Нідерландів бере активну участь у міжнародних дискусіях щодо регулювання повністю автономних транспортних засобів рівня SAE 5. Проте на зараз їх законодавство адаптоване для залучення транспортних засобів рівня SAE 4 за умов спеціального дозволу та дотримання протоколу безпеки.

Звісно, поява нових технологій вимагає нових законотворчих рішень, проте не менш важливим є своєчасне доопрацювання діючих нормативно-правових актів.

Законодавством України на сьогодні не визначене поняття «автономна наземна система» або «автономний (безпілотний) транспортний засіб», а штучний інтелект не визнано учасником дорожнього руху. До нормативних актів, які регулюють використання транспортних засобів на дорогах України, та на думку автора, потребують доопрацювання слід віднести наступні:

Закон України «Про транспорт» [16]. Ст. 10 даного закону встановлює загальні вимоги до транспортних засобів, а саме: «Транспортні засоби повинні відповідати вимогам безпеки, охорони праці та екології, мати відповідний сертифікат». Ст. 12 регламентує обов'язки та права підприємств транспорту, серед яких необхідно відмітити наступні: забезпечення безпеки перевезення; запобігання аваріям і нещасним випадкам; забезпечення охорони навколишнього природного середовища від шкідливого впливу транспорту; укладення договорів страхування відповідальності за шкоду, заподіяну життю та здоров'ю пасажирів під час користування транспортом та за шкоду, заподіяну вантажу, багажу при перевезенні. Ст. 13 встановлює відповідальність за невиконання своїх обов'язків.

Закон України «Про дорожній рух» [17]. Ст. 14 Закону встановлено, що учасниками дорожнього руху є особи, які використовують автомобільні дороги, вулиці, залізничні переїзди або інші місця,

призначені для пересування людей та перевезення вантажів за допомогою транспортних засобів. До учасників дорожнього руху належать водії та пасажирів транспортних засобів, пішоходи, особи, які рухаються в кріслах колісних, велосипедисти, погоничі тварин. Також дана стаття встановлює права та обов'язки учасників дорожнього руху, серед яких слід виділити обов'язок по створенню безпечних умов для дорожнього руху.

Закон України «Про автомобільний транспорт» [18]. Ст. 1 визначає термін «автомобіль» – як колісний транспортний засіб, який приводиться в рух джерелом енергії, має не менше чотирьох коліс, призначений для руху безрейковими дорогами і використовується для перевезення людей та (чи) вантажів, буксирування транспортних засобів, виконання спеціальних робіт. Ст. 20 Закону встановлює, що конструкція та технічний стан транспортних засобів, а також їх частини мають відповідати Єдиним вимогам до конструкції та технічного стану колісних транспортних засобів, що експлуатуються [19].

Закон України «Про приєднання України до Угоди про прийняття єдиних технічних приписів для колісних транспортних засобів, предметів обладнання та частин, які можуть бути встановлені та/або використані на колісних транспортних засобах, і про умови взаємного визнання офіційних затверджень, виданих на основі цих приписів, 1958 року з поправками 1995 року» [20], за яким на ринок України допускаються транспортні засоби, конструкція яких була офіційно затверджена та сертифікована в інших країнах-учасницях цієї угоди.

Правила дорожнього руху. П. 1.10 визначають термін «транспортний засіб» як пристрій, призначений для перевезення людей і (або) вантажу, а також встановленого на ньому спеціального обладнання чи механізмів [21].

Закон України «Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів». Ст. 7 покладає на власника (розпорядника) транспортного засобу обов'язок забезпечити транспортний засіб страхуванням цивільно-правової відповідальності до початку його використання у дорожньому русі на вулично-дорожній мережі загального користування на території України [22].

Отже, з огляду наявних нормативно-правових актів, стає зрозумілим недостатність нормативно-правового забезпечення розгортання наземних систем зі штучним інтелектом на дорогах України. Існуючі законодавчі норми побудовані довкола прав, обов'язків та відповідальності водія-людини та особи-надавача послуг транспортних перевезень. Натомість технологія автономного пілотування потребує нових підходів, насамперед, в площині визнання штучного інтелекту учасником дорожнього руху, а отже і розподілу відповідальності при настанні дорожньо-транспортної пригоди між виробником, розробником програмних алгоритмів, власником, оператором та ШІ.

Не менш важливим за нові законодавчі рішення, зокрема прийняття Закону Про штучний інтелект, Кодексу робототехніки, є своєчасне внесення змін в діючі нормативно-правові акти. Так, на думку автора, вдалим рішенням є внесення змін в ст. 14 Закону України «Про дорожній рух», щодо визнання ШІ учасником дорожнього руху, та наділення його певними правами і обов'язками. Закон України «Про автомобільний транспорт» потребує визначення нових термінів: «автономний транспортний засіб», «автономна наземна система», «безпілотний транспортний засіб», а також має регламентувати ступені автономності. Правила дорожнього руху мають бути доопрацьовані з урахуванням нових потреб в технічному оснащенні автошляхів, маркуванні безпілотних транспортних засобів, встановлення додаткових вимог до учасників руху з метою забезпечення безпеки експлуатації АТЗ поряд з «класичним» транспортом.

Вирішенню підлягає питання відповідальності за рішення, прийняті штучним інтелектом, зокрема, у випадку дорожньо-транспортної пригоди. Передаючи повне управління ШІ, оператор надає йому певні права та покладає ряд обов'язків, що є підставою для визнання його часткової правосуб'єктності. Важко уявити забезпечення страхування цивільної відповідальності при настанні дорожньо-транспортної пригоди за участю автономної наземної системи зі штучним інтелектом без визначення юридичного статусу ШІ, зокрема, його деліктоздатності. Також вбачається вдалим рішенням дослідження міри відповідальності виробника, розробника програмних алгоритмів, власника, оператора АТЗ за наслідки ДТП через технічну несправність та осучаснення (напрацювання змін) Кодексу про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України, Закону «Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів».

Звісно, правосуб'єктність ШІ, зокрема, його деліктоздатність, потребує подальших досліджень не тільки в наукових але й фахових юридичних кругах, залучення громадськості до обговорень філософських питань співіснування та співпраці людини і робота.

Висновки. На сьогодні не рідкість зустріти в Україні наземні транспортні системи з певною долею автоматизації: автомашини на дорогах з системою допомоги водінню, сільськогосподарська

техніка з автопілотом на полях та фермах, роботизовані багатоцільові платформи в місцях ведення бойових дій, розмінування території, долання наслідків стихійних лих, тощо. Автономні системи зі штучним інтелектом – це новий інструмент, який може стати одним з драйверів післявоєнної економіки України. Проте залучення автономних систем зі штучним інтелектом вимагає окрім спеціального інженерно-технічного облаштування автошляхів, відповідного нормативно-правового забезпечення. Необхідними кроками, на думку автора, є: визнання ШІ, що керує АТЗ, учасником дорожнього руху; встановлення міри відповідальності виробника, розробника програмних алгоритмів, власника, оператора АТЗ. Від своєчасності законотворчих рішень залежить ефективність запровадження нових технологій. В дослідженні надані пропозиції щодо внесення змін в норми діючого законодавства. Приймати нові нормативно-правові акти, що регулюють використання ШІ та робототехніки, необхідно, на думку автора, виходячи з досвіду передових технологічних країн світу з адаптацією до законодавства Європейського Союзу.

В подальших дослідженнях автор планує зосередитися на питаннях господарсько-правового стимулювання як елемента державної політики у галузі виробництва та використання автономних наземних систем.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Artificial Intelligence in Transportation Market Size, Share, and Trends 2024 to 2034. 2024 URL: <https://www.precedenceresearch.com/artificial-intelligence-in-transportation-market> (дата звернення 10.01.2025).
2. Каткова Т. Штучний інтелект в Україні: правові аспекти. *Право і суспільство*. № 6. 2020. Ст. 46–55. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2020/6_2020/10.pdf (дата звернення 17.01.2025).
3. Парамонова О., Варава І. Місце штучного інтелекту в системі права. *Юридичний вісник*. 3 (68) 2023. Ст. 74. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/1995299> (дата звернення 17.02.2025).
4. Кошелева К. Проблема надання правосуб'єктності штучному інтелекту. *Юридичний бюлетень*. Вип. 11. Ч. 1. 2019. URL: http://lawbulletin.oduvs.od.ua/archive/2019/11/part_1/9.pdf (дата звернення 03.02.2025).
5. Куракін О., Скрябін О. Особливості правового регулювання використання штучного інтелекту в Україні. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна*. Серія «Право». Випуск 36. 2023. Ст. 36–42. URL: <https://periodicals.karazin.ua/law/article/view/22696/21357> (дата звернення 10.02.2025).
6. Сидорчук Ю. Філософсько-правові проблеми використання штучного інтелекту. *Право і суспільство*. 2017. № 3, ч. 2, ст. 16–19. URL: <https://elar.naiu.kiev.ua/handle/123456789/31313> (дата звернення 10.01.2025).
7. Md Wasim Ahmed, & Md Fahim Ahammed. Challenges of Autonomous Vehicles: Investigating the Legal Implications and Regulatory Challenges Associated with the Rise of Autonomous Vehicles. *International Journal of Arts and Humanities Studies*. 2024. 4(4). P. 28–36. URL: <https://doi.org/10.32996/Ijahs.2024.4.4.5> (дата звернення: 14.01.2025).
8. Milenković M., Sumpor D., Tokić S. Legal and Safety Aspects of the Application of Automated and Autonomous Vehicles in the Republic of Croatia. *World Electr. Veh. J.* 2025. 16. URL: <https://doi.org/10.3390/wevj16010034> (дата звернення: 25.01.2025).
9. Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні. Постанова КМУ. 2020. № 1556-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text> (дата звернення 18.01.2025).
10. Дорожня карта з регулювання штучного інтелекту в Україні. Міністерство цифрової трансформації України. 2023. URL: <https://thedigital.gov.ua/news/regulyuvannya-shtuchnogo-intelektu-v-ukraini-prezentuemo-dorozhnyu-kartu> (дата звернення 01.02.2025).
11. Taxonomy and Definitions for Terms Related to Driving Automation Systems for On-Road Motor Vehicles. Standard SAE J3016_202104. 2021. URL: https://www.sae.org/standards/content/j3016_202104 (дата звернення: 25.01.2025).
12. European Parliament. Regulation (EU) 2019/2144 of 27 November 2019 on Type-Approval Requirements for Motor Vehicles and Their Trailers, and Systems, Components and Separate Technical Units Intended for Such Vehicles, as Regards Their General Safety and the Protection of Vehicle Occupants and Vulnerable Road Users. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2019/2144/oj> (дата звернення 01.02.2025).
13. Gesetz zur Änderung des Straßenverkehrsgesetzes und des Pflichtversicherungsgesetzes – Gesetz zum autonomen Fahren. Bundesgesetzblatt Jahrgang. 2021. URL: <https://www.bgbl.de/xaver/>

- bgbl/start.xav?startbk=Bundesanzeiger_BGBI&start=//*%5b@attr_id=%27bgbl121s3108.pdf%27%5d#__bgbl__%2F%2F*%5B%40attr_id%3D%27bgbl121s3108.pdf%27%5D__1739551550161 (дата звернення: 14.02.2025).
14. Gesetz über die Haftung für fehlerhafte Produkte. Bundesministerium der Justiz 1990 URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/prodhaftg/BJNR021980989.html> (дата звернення 14.02.2025).
 15. LOI n°2019-1428 du 24 décembre 2019 d'orientation des mobilités. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/dossierlegislatif/JORFDOLE000037646678/> (дата звернення: 15.02.2025).
 16. Закон України «Про транспорт». *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 51. Ст. 446.
 17. Закон України «Про дорожній рух». *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 31. Ст. 338.
 18. Закон України «Про автомобільний транспорт». *Відомості Верховної Ради України*. 200. № 22. Ст. 105.
 19. Про єдині вимоги до конструкції та технічного стану колісних транспортних засобів, що експлуатуються. Постанова КМУ. 2010. № 1166 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1166-2010-%D0%BF#Text> (дата звернення 02.02.2025).
 20. Закон України «Про приєднання України до Угоди про прийняття єдиних технічних приписів для колісних транспортних засобів, предметів обладнання та частин, які можуть бути встановлені та/або використані на колісних транспортних засобах, і про умови взаємного визнання офіційних затверджень, виданих на основі цих приписів, 1958 року з поправками 1995 року». *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 10, ст. 80.
 21. Правила дорожнього руху. Постанова КМУ. 2001. № 1306. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1306-2001-%D0%BF#Text> (дата звернення 02.02.2025).
 22. Закон України «Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів». *Відомості Верховної Ради*. 2024. №№ 37, 38, ст. 238.

ПРИМУСОВА ОДНОРІВНЕВА СТРУКТУРА КОРПОРАТИВНОГО УПРАВЛІННЯ ЯК СТРУКТУРНИЙ ЗАСІБ ЗАХИСТУ КОНКУРЕНЦІЇ

Серт О.В.,

адвокат,

аспірант кафедри економічного права

та економічного судочинства

Навчально-наукового інституту права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка,

старший викладач кафедри економіко-правових дисциплін

Навчально-наукового інституту права та психології

Національної академії внутрішніх справ;

ORCID: 0009-0000-3882-8813

Серт О.В. Примусова одnorівнева структура корпоративного управління як структурний засіб захисту конкуренції.

У статті аналізується здатність примусового впровадження ефективних систем внутрішнього контролю при одnorівневій структурі стати дієвою альтернативою таким механізмам антимонопольного регулювання, як контроль концентрації (дозвіл на концентрацію), рішення про примусовий поділ корпорації, що займає монополічне (домінуюче) становище на ринку. Попри незначний рівень наукового правового дослідження означених питань, тенденції до посилення захисту конкуренції будуть актуальним як у процесі гармонізації національного законодавства до права Європейського Союзу, так і в ході застосування, виконання чи використання нових правових норм. Автором пропонує запровадити у вітчизняне законодавство новий правовий інститут «примусова одnorівнева структура корпоративного управління» як структурного засобу захисту конкуренції, що може застосовуватись компетентним органом у таких випадках: 1) як альтернатива примусовому поділу підприємницької юридичної особи приватного права (корпорації) за порушення у сфері економічної конкуренції; 2) як додатковий механізм, що запроваджується одночасно із наданням підприємницькій юридичній особі приватного права (корпорації) дозволу на концентрацію. Такий інститут має передбачати встановлення мінімальної кількості незалежних невиконавчих членів ради директорів (у кількісному та відсотковому вираженні), їх обрання за процедурою відкритого конкурсу, контроль за дотриманням процедури проведення якого залишається за компетентним органом. Із урахуванням таких пропозицій, слід переосмислити визначення терміну «структурні засоби захисту конкуренції» як заходи, що передбачають зміну структури корпоративного управління шляхом побудови належної системи внутрішнього контролю, реорганізацію (злиття, приєднання, поділ, перетворення, виділ) відчуження частини активів (майна), корпоративних прав, у тому числі примусовий поділ. У дослідженні використано юридико-догматичний, логіко-юридичний нормативно-концептуальний методи наукового пізнання. Застосування усіх вищезазначених методів комбінувалося з огляду на необхідність розв'язання усіх завдань відповідно до визначеної мети.

Ключові слова: одnorівнева структура корпоративного управління, рада директорів, антимонопольне законодавство, структурні засоби захисту конкуренції, дозвіл на концентрацію, невиконавчий директор.

Sert O.V. Compulsory one-tier corporate governance structure as a structural presumption in antitrust law.

Is it possible to use the compulsory implementation of effective internal control systems within a one-tier corporate governance structure as an effective alternative to antitrust regulation mechanisms such as concentration control (merger authorisation) and decisions on the compulsory breakup of corporations holding a monopoly (dominant) position in the market? Despite the relatively low level of legal scientific research on these issues, the trends towards strengthening competition protection will remain relevant both in the process of harmonizing national legislation with *acquis communautaire* and in the course of applying new legal norms. The author proposes to introduce the "compulsory one-tier corporate governance structure" as a structural presumption in antitrust law, which may be applied by the competent authority in the following cases. Firstly, as an alternative to the compulsory breakup of a corporation for antitrust violations. Secondly, as an additional mechanism introduced simultaneously

with granting a corporation permission for concentration (merger authorisation). Proposed legal norms should foresee the establishment of a minimum number of independent non-executive members of the board of directors (both in quantitative and percentage terms), their election through an open competition procedure (competitive examinations), with the competent authority maintaining control over the adherence to this procedure. Taking these proposals into account, the definition of the term "structural presumption in antitrust law" should be reconsidered as measures that involve changing the structure of corporate governance through the establishment of an appropriate internal control system, reorganization (merger, accession, division, separation, transformation), asset disposal, including compulsory breakup. The research methods include legal-dogmatic, logical-legal and normative-conceptual. The application of all the aforementioned methods was combined. A normative-conceptual method is used to develop new approaches in legal regulation.

Key words: one-tier corporate governance structure, board of directors, antitrust law, structural presumption in antitrust law, merger authorisation, independent non-executive director.

Постановка проблеми. Розвиток економічної конкуренції та обмеження монополізму у господарській діяльності корпорацій¹ є одним із аспектів державної політики (ч. 1 ст. 4 Закону України № 2210-III «Про захист економічної конкуренції») [1]. Забезпечення чесної конкуренції реалізується, зокрема, через антимонопольне законодавство, основними нормативно-правовими актами серед яких є вже згаданий Закон № 2210-III, також, Закон України № 236/96-ВР «Про захист від недобросовісної конкуренції», Закон України № 3659-XII «Про Антимонопольний комітет України» [2; 3]. Статтею 256 Угоди про Асоціацію Україна взяла на себе зобов'язання наблизити українське законодавство про конкуренцію до *acquis communautaire* Європейського Співтовариства [4]. 26.01.2025 р. Верховною Радою України одержано законопроект № 12440, яким, серед іншого, пропонується впровадити поняття «поведінкові» та «структурні» засоби захисту конкуренції (зобов'язання) [5]. Цим законопроектом пропонується таке визначення структурних засобів захисту конкуренції (структурних зобов'язань): матеріально-правові заходи, що передбачають реорганізацію (злиття, приєднання, поділ, перетворення, виділ) відчуження частини активів (майна), корпоративних прав у тому числі примусовий поділ. Водночас, ефективність таких заходів викликає обґрунтовані дискусії, особливо у контексті впливу пропозицій на розвиток підприємництва та інвестиційний клімат в Україні. Відтак, пошук можливих альтернативних механізмів запобігання антиконкурентним загрозам триває. Однією із новел Закону України № 2465-IX «Про акціонерні товариства» стало запровадження інституту однорівневої структури корпоративного управління (ст. 4, розділ VIII), з цією ж метою змінено Цивільний кодекс України (ст. 160) [6; 7]. Пропонуємо з'ясувати, чи здатне примусове впровадження ефективних систем внутрішнього контролю при однорівневій структурі стати дієвою альтернативою таким уже традиційним національним механізмам антимонопольного регулювання, як контроль концентрації (дозвіл на концентрацію), рішення про примусовий поділ корпорації, що займає монопольне (домінуюче) становище на ринку.

Дослідження **має на меті** визначити можливості застосування однорівневої структури корпоративного управління як альтернативного механізму запобігання загрозам конкуренції, зокрема, концентрації та зловживанню монопольним становищем, без необхідності застосування жорстких антимонопольних заходів, таких як примусовий поділ корпорацій.

Стан опрацювання проблематики. Серед правових досліджень питань, що стосуються мети дослідження, не так багато. Зазвичай, у наукових працях українських науковців аналізуються корпоративні відносини (Г.Ю. Смірнов, В.І. Цікало, І.В. Лукач, Ю.М. Жорнокуй та ін.), господарська компетенція органів корпорації (О.В. Гарагонич, А.В. Смітюх, О.Р. Кібенко та ін.), корпоративне управління (І.В. Спасибо-Фатєєва, Л.В. Сіщук та ін.), відповідальність за правопорушення у сфері корпоративних відносин (О.Р. Кібенко, О.В. Гарагонич, І.С. Канзафарова, В.С. Щербина, О.В. Кологойда, В.Г. Жорнокуй, О.А. Беляневич, Ю.Ю. Симонян, В.В. Поєдинок, І.В. Коваленко та ін.). О.О. Бакалінська, В.М. Грудницький, А.В. Красовська, В.О. Хоменко та ін. досліджували суспільні відносини, які пов'язані із зловживанням монопольним (домінуючим) становищем суб'єктів господарювання на ринку.

Виклад основного матеріалу. В Україні, як і у багатьох інших країнах, передбачається право компетентного органу здійснювати примусовий поділ корпорації, що займає монопольне (домінуюче) становище на ринку, за порушення у сфері економічної конкуренції (ч. 1 ст. 48, ст. 53 Закону № 2210-III). С.М. Мельник слушно зауважує, що сам по собі розгляд органами Антимонопольного комітету України справи про порушення у сфері економічної конкуренції не переслідує лише мету

¹ Корпорація - товариство, що утворене або об'єднанням учасників та належних їм капіталів, або переданням йому капіталу від одного учасника, для здійснення підприємницької діяльності.

визначення міри відповідальності, а вирішує різні завдання: застосування заходів припинення, надання рекомендацій, прийняття рішень, що змінюють правовий статус суб'єкта на ринку тощо [8, с. 134].

Загалом, вчені вважають примусовий поділ санкцією (примусом) у сфері економічної конкуренції [9, с. 176-177, 182; 10, с. 65, 169; 11, с. 175; 12, с. 111]. В.М. Грудницький вважає примусовий поділ мірою господарсько-правової відповідальності та адміністративно-управлінською санкцією [13, с. 164]. О.П. Віхров відносить примусовий поділ до адміністративно-господарських санкцій [14, с. 260]. Вважаємо, що зазначене у певній мірі продиктовано солідаризацією науковців із юридичною технікою, яка використана законодавцем: розміщенням ст. 53 «Примусовий поділ» у розділі VIII Закону № 2210-III, який має назву «відповідальність за порушення законодавства про захист економічної конкуренції».

Погоджуємось із В.М. Грудницьким, який на підставі аналізу правозастосування у інших країнах, примусовий поділ окремого господарюючого суб'єкта відносить до структурних засобів, що застосовуються до порушників конкурентного законодавства [13, с. 155]. Структурні засоби змінюють організаційну структуру корпорації, а поведінкові накладають зобов'язання на корпорацію щодо її діяльності. Вчений, також, зазначає, що застосування структурних засобів має місце тоді, коли поведінкові не досягли мети [13, с. 156].

Законопроект № 12440 від 26.01.2025 р. передбачає, що структурні зобов'язання не перешкоджають застосуванню поведінкових засобів захисту конкуренції (наприклад, накладення штрафу). Структурні зобов'язання можуть застосовуватись превентивно у випадку існування ризику тривалого чи повторного порушення законодавства про захист економічної конкуренції. Відтак, підходи до розуміння примусового поділу як міри відповідальності варто переосмислити під час подальших досліджень суспільних відносин, які пов'язані із зловживанням монополієм (домінуючим) становищем суб'єктів господарювання на ринку.

А.В. Красовська та В.О. Хоменко аргументовано розмірковують про недоліки правового регулювання примусового поділу, які можуть зумовити невиконуваність рішення про його застосування [15, с. 62; 11, с. 175]. Проблемним вбачається і доведення у суді позиції компетентного органу щодо необхідності поділу. Для прикладу, рішенням Антимонопольного комітету України від 05.09.2019 р. № 598-р у справі № 126-26.13/67-15 за вчинені порушення (маніпулювання цінами на природний газ, зупиненні виробництва азотних мінеральних добрив) до ПрАТ «Севєродонецьке об'єднання Азот», ПАТ «Азот», ПрАТ «Рівнеазот» застосовано примусовий поділ, який мав бути здійснений протягом дев'яти місяців з дати одержання ними цього рішення (п. 4) [16]. В подальшому, у господарській справі № 910/15541/19 вказане рішення було визнано недійсним, зокрема, рішенням місцевого суду від 29.07.2020 р., що в подальшому залишено без змін постановою апеляційного суду від 28.12.2020 р. та постановою Верховного Суду від 05.07.2022 р. [17].

Для цілей нашого дослідження зазначимо, що, згідно до чинного правового регулювання, за результатами розгляду справ про порушення законодавства про захист економічної конкуренції органи Антимонопольного комітету України приймають рішення, у тому числі про: визнання суб'єкта господарювання таким, що займає монополієне (домінуюче) становище на ринку (абз. 5 ч. 1 ст. 48 Закону № 2210-III), примусовий поділ суб'єкта господарювання, що займає монополієне (домінуюче) становище на ринку (абз. 6 ч. 1 ст. 48 Закону № 2210-III).

Рішення органів Антимонопольного комітету України про примусовий поділ суб'єкта господарювання підлягає виконанню у встановлений строк, який не може бути меншим шести місяців (ч. 3 ст. 53 Закону № 2210-III). Тобто, Антимонопольний комітет України не здійснює примусовий поділ конкретного суб'єкта господарювання, а лише зобов'язує його у встановлений строк виконати рішення про примусовий поділ. Вчені, також, зауважують, що при виконанні рішення про примусовий поділ реорганізація корпорації здійснюється на її власний розсуд, але з метою усунення монополієного (домінуючого) становища на ринку [18, с. 59-60; 13, с. 164; 14, с. 237]. З огляду на таке, необхідна наявність волевиявлення самої корпорації, ухвалення загальними зборами відповідного рішення, що є дискрецією вищого органу, до складу якого входять учасники (акціонери).

Створення корпорації призводить до наділення її правосуб'єктністю. Правосуб'єктність корпорації є проявом її юридичної особистості як самостійного учасника правовідносин [19, с. 44]. Правосуб'єктність корпорації поєднує у собі господарську компетенцію та правоздатність [20, с. 245]. Структурними елементами правосуб'єктності є: правоздатність, дієздатність та деліктоздатність [21, с. 102; 22, с. 20]. Отже, створення корпорації правосуб'єктними засновниками пов'язане із набуттям нею правоздатності, дієздатності та деліктоздатності, які, у своїй взаємопов'язаній сукупності, визначають її власну правосуб'єктність, що проявляється як у самостійності корпорації у правовідносинах, так і у недопустимості ототожнення корпорації із її учасниками (акціонерами, засновниками), чи навпаки, також, недопустимості ототожнення інтересів корпорації із інтересами

її учасників (акціонерів, засновників), чи навпаки. Легальне визначення цьому у національному праві, для прикладу, міститься у ч. 3 ст. 96 Цивільного кодексу України, у ч. 2 ст. 3 Закону № 2465-IX тощо.

А. Смітюх зауважує, що заснування корпорації є наслідком реалізації засновниками своїх організаційно-установчих повноважень через організаційно-господарські правовідносини з утворення такого суб'єкта [23, с. 139]. В.С. Щербина зазначає, що створення корпорації породжує внутрішні організаційно-господарські (зокрема, управління та контроль) та майново-господарські (для прикладу, виплата дивідендів) відносини [24, с. 22-23]. Відносини корпоративного управління є організаційно-господарськими [20, с. 246; 25 с. 432]. Відносини управління передбачають вчинення суб'єктом організаційно-господарських повноважень певних дій з метою реалізації покладених на нього задач у межах його компетенції [25, с. 429].

І.В. Спасибо-Фатєєва вважає, що учасники (акціонери) здійснюють владу над майном, передачею корпорації, шляхом створення та формування органів, наділення їх повноваженнями, а сама корпорація через ці ж органи здійснює владу над майном у своїх інтересах [26, с. 80]. Система органів корпорації складає структуру її корпоративного управління [27, с. 166]. Відносини з управління у корпорації є зворотнім боком майнових відносин: від якості управління залежать майнові права як корпорації, так і її учасників (акціонерів) [26, с. 86]. Відносини управління передбачають вчинення суб'єктом організаційно-господарських повноважень певних дій з метою реалізації покладених на нього задач у межах його компетенції [25, с. 429].

Закон України № 448/96-ВР «Про державне регулювання ринків капіталу та організованих товарних ринків» визначає корпоративне управління як систему відносин між учасниками, органами управління юридичної особи та іншими заінтересованими особами, яка забезпечує існування та функціонування організаційної структури та механізмів, через які визначаються цілі юридичної особи, способи їх досягнення, а також здійснюються виконання та моніторинг виконання таких цілей (п. 7 ч. 1 ст. 1) [28]. Узагальнено, науковцями виділяється дві структури корпоративного управління корпорацій: *однорівнева* та *дворівнева*. Вони мають суттєві відмінності у порядку організації функцій управління, контролю, управління ризиками; у взаємовідносинах, що складаються між суб'єктами, які такі функції реалізують. Із значним ступенем узагальнення можна стверджувати, що невиконавчі члени ради директорів при однорівневій структурі є аналогом наглядового органу при дворівневій, а виконавчі директори – аналогом виконавчого органу. Однак, якщо при дворівневій структурі управління відділене від контролю та управління ризиками, то при однорівневій ці функції поєднані у одному органі, невиконавчі директори аналізують ідентичну інформацію, що й виконавчі, а, в подальшому, вони всі разом ухвалюють управлінські рішення.

Легальне визначення однорівневої структури у національному праві визначає, що єдиним колегіальним органом (радою директорів) здійснюються функції контролю та управління діяльністю акціонерного товариства (абз. 2 ч. 2 ст. 160 ЦК України). Закон № 2465-IX повноваження ради директорів доповнює функцією управління ризиками (абз. 4 ч. 2 ст. 4). Аналогічна норма міститься у Законі України № 2275-VIII (ч. 5 ст. 39-1) [29]. На підставі здійснених численних наукових розвідок сутності однорівневої структури корпоративного управління [30, с. 31; 31, с. 109], ми пропонується вживати цей термін для позначення способу організації внутрішніх організаційно-господарських відносин із корпоративного управління підприємницькою юридичною особою приватного права (корпорацією), згідно якого встановлюються правила взаємодії та визначається порядок розподілу повноважень (господарської компетенції), прав та обов'язків, між загальними зборами (як вищим органом) та радою директорів (як органом, що зосереджує у собі функції управління, контролю, управління ризиками), також, між учасниками (акціонерами) (як суб'єктами, що здійснюють функції загальних зборів) та директорами (як суб'єктами, що здійснюють функції ради директорів), які, у свою чергу, скоординовано діють та разом приймають будь-які рішення.

Ми зазначали, що участь невиконавчих директорів у прийнятті рішення радою директорів або комітетом, до складу яких вони входять, має розумітись як процес, в ході якого здійснюється оцінка пропозиції виконавчих директорів, аналіз альтернатив та затвердження рішення, контроль особливого характеру за реалізацією якого здійснюватиметься ними надалі [32, с. 43]. Незалежним невиконавчим директором може вважатись член ради директорів, що обраний на посаду невиконавчого директора, у якого відсутні будь-які відносини із корпорацією, і який відповідає іншим критеріям незалежності, визначених у законі, статутному документі та / або положенні про раду директорів.

Переконані, що порушення у сфері економічної конкуренції обумовлені не лише об'єктивними зовнішніми факторами, а й внутрішніми проблемами в управлінні корпорацією, адже для вчинення правопорушення недостатньо мати сприятливе для цього становище ринку, свою вагому роль відіграє вибудована структура корпоративного управління, яка це уможливорює. Вважаємо, що

легітимна мета може бути досягнута і без поділу корпорації, якщо примусово забезпечити справжнє відділення участі (володіння акціями, часткою) від контролю у корпорації із запровадженням достатньо впливового незалежного внутрішнього контролю. До того ж, примусовий поділ не застосовується, якщо неможливе організаційне або територіальне відокремлення корпорації, також, за наявності тісного технологічного зв'язку, коли понад 30% продукції використовується самою корпорацією (ч. 2 ст. 53 Закону № 2210-III), однак відповідних обмежень не існуватиме у випадку стимулювання до зміни внутрішньої структури корпоративного управління. На додачу, зміна корпоративного управління в сторону запровадження дієвих механізмів внутрішнього контролю не ідентичне за наслідками для корпорації застосуванням її примусовому поділу, що змінить картину перспектив судових оскаржень рішень про застосування таких структурних заходів. Також відсутні гарантії того, що примусовий поділ не здійснюватиметься формально, відтак, попри виконання рішення органів Антимонопольного комітету України, реальний (фактичний) зв'язок між новими суб'єктами господарювання може зберегтись через корпоративні механізми та договірні зобов'язання.

Запровадження однорівневої структури корпоративного управління із єдиним органом управління, контролю та управління ризиками (радою директорів) дозволяє знизити ризики зловживання монопольним становищем без необхідності поділу корпорації. Сам лише обов'язок обрати до складу ради достатню кількість незалежних невиконавчих директорів дозволяє вплинути на ухвалення рішень радою директорів та їхній зміст без примусового поділу корпорації. Така структура запобігає штучному дробленню корпорації та забезпечує реальний контроль над її конкурентною поведінкою. Додатковим механізмом побудови належного внутрішнього контролю може стати встановлення обов'язку створити антимонопольний комітет у складі ради директорів, до складу якого мають входити винятково незалежні невиконавчі директори.

Аналогічне стосується і механізмів надання компетентним органом дозволу на концентрацію (ст. 24 Закону № 2210-III). Органи Антимонопольного комітету України надають дозвіл на концентрацію у разі, якщо така концентрація не призводить до монополізації чи суттєвого обмеження конкуренції на ринку (ч. 1 ст. 25 Закону № 2210-III). Надання дозволу на концентрацію економічно пов'язаних корпорацій без впровадження ефективних механізмів внутрішнього контролю може створювати ризики обмеження конкуренції. Через усвідомлення ризиків вірогіднішим буде тяжіння компетентного органу до ухвалення рішень про відмову у наданні дозволу на концентрацію. Відтак, встановлення обов'язку запровадження однорівневої структури корпоративного управління є ефективним способом забезпечення балансу між економічною ефективністю та антимонопольним контролем. Концентрація створює умови для монополізації, а належна система внутрішнього контролю дозволяє усунути ризики концентрації.

Висновки. Проведене дослідження дає підстави зробити такі висновки. (1) Порушення у сфері економічної конкуренції обумовлені не лише об'єктивними зовнішніми факторами, а й внутрішніми проблемами в управлінні корпорацією, адже для вчинення правопорушення недостатньо мати сприятливе для цього становище ринку, свою вагому роль відіграє вибудована структура корпоративного управління, яка це уможлиблює. (2) Запровадження однорівневої структури корпоративного управління із єдиним органом управління, контролю та управління ризиками (радою директорів) дозволяє знизити ризики зловживання монопольним становищем без необхідності поділу корпорації. (3) Пропонуємо запровадити у вітчизняне законодавство новий правовий інститут «примусова однорівнева структура корпоративного управління» як структурного засобу захисту конкуренції, що може застосовуватись компетентним органом у таких випадках: А) як альтернатива примусовому поділу підприємницької юридичної особи приватного права (корпорації) за порушення у сфері економічної конкуренції; Б) як додатковий механізм, що запроваджується одночасно із наданням підприємницькій юридичній особі приватного права (корпорації) дозволу на концентрацію. Такий інститут має передбачати встановлення мінімальної кількості незалежних невиконавчих членів ради директорів (у кількісному та відсотковому вираженні), їх обрання за процедурою відкритого конкурсу, контроль за дотриманням процедури проведення якого залишається за компетентним органом. Для прикладу, за аналогією конкурсу з відбору суб'єктів аудиторської діяльності, які можуть бути призначені для надання послуг з обов'язкового аудиту фінансової звітності корпорацією, що проводиться на підприємствах, які становлять суспільний інтерес (ст. 29 Закону України № 2258-VIII «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність») [33], або за іншою процедурою. (4) Із урахуванням пропозицій, структурні засоби захисту конкуренції (структурні зобов'язання) варто розуміти як заходи, що передбачають зміну структури корпоративного управління шляхом побудови належної системи внутрішнього контролю, реорганізацію (злиття, приєднання, поділ, перетворення, виділ) відчуження частини активів (майна), корпоративних прав, у тому числі примусовий поділ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про захист економічної конкуренції: Закон України від 11.01.2001 р. № 2210-III / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 12, ст. 64.
2. Про захист від недобросовісної конкуренції: Закон України від 07.06.1996 р. № 236/96-ВР / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 36, ст. 164.
3. Про Антимонопольний комітет України: Закон України від 26.11.1993 р. № 3659-XII / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 50, ст. 472.
4. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Угода № 984_011 від 27.06.2014 р. Міжнародний документ. Ратифіковано Законом України № 1678-VII від 16.09.2014 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text. Дата доступу: 15.03.2025 р.
5. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності Антимонопольного комітету України: № 12440 від 26.01.2025 р. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/55703>. Дата доступу: 15.03.2025 р.
6. Про акціонерні товариства: Закон України від 27.07.2022 р. № 2465-IX / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. №№ 18-19, ст. 81.
7. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 40-44, ст. 356.
8. Мельник С.М. Типологія юридичної відповідальності за адміністративним правом України. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук: 12.00.07. Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна. Харків. 2015. 194 с.
9. Бакалінська О.О. Захист економічної конкуренції: організаційно-правові засади державного управління. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук: 12.00.07. Київський національний торгово-економічний університет. Київ. 2003. 210 с.
10. Борсук Н.Я. Адміністративний примус у сфері захисту економічної конкуренції. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук: 12.00.07. Державний науково-дослідний інститут Міністерства внутрішніх справ України. Київ. 2012. 204 с.
11. Хоменко В.О. Припинення господарських товариств у цивільному праві України. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук: 12.00.03. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ. 2019. 284 с.
12. Каштанов О.С. Правовий захист від антиконкурентних дій в економічній конкуренції. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук: 12.00.04. Одеська національна юридична академія. Одеса. 2005. 139 с.
13. Грудницький В.М. Правовий захист суб'єктів господарювання від зловживання монополією (домінуючим) становищем. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук: 12.00.04. НАН України. Інститут економіко-правових досліджень. Київ. 2015. 222 с.
14. Віхров О.П. Організаційно-господарські правовідносини. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук: 12.00.04. НАН України. Інститут економіко-правових досліджень. Київ. 521 с.
15. Красовська А.В. Особливості адміністративного судочинства у справах про припинення юридичних осіб за позовами суб'єктів владних повноважень. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук: 12.00.07. Приватний вищий навчальний заклад «Львівський університет бізнесу і права». Львів. 2012. 208 с.
16. Примусовий поділ групи OSTCHEM – рішення АМКУ: Антимонопольний комітет України. 05.09.2019 р. URL: <https://amcu.gov.ua/news/primusovij-podil-grupi-ostchem-rishennya-amku>. Дата доступу: 15.03.2025 р.
17. Постанова від 05.07.2022 р. у справі № 910/15541/19: Касаційний господарський суд у складі Верховного Суду. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105127664>. Дата доступу: 15.03.2025 р.
18. Бондаренко К.В. Адміністративна відповідальність за порушення антимонопольного законодавства України. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук: 12.00.07. Одеська національна юридична академія. Одеса. 2010. 222 с.
19. Кочин В. Правова сутність юридичної особи. *Юридична Україна*. № 5. 2013, с. 43–48.
20. Гарагонич О.В. Господарська правосуб'єктність акціонерних товариств: проблеми теорії і практики: Монографія. НАН України. Інститут економіко-правових досліджень. Київ, видавничий дім «АртЕк». 2019. 406 с.
21. Надьон В.В. Елементи правосуб'єктності в цивільному праві. *Проблеми законності*. № 125. 2014, с. 100–109.

22. Зеліско А.В. Зміст правосуб'єктності підприємницьких юридичних осіб приватного права. *Науковий вісник публічного та приватного права*. № 4. 2016, с. 19–24.
23. Смітюх А. Щодо співвідношення корпоративних прав, організаційно-господарських повноважень та організаційно-установчих повноважень власника. *Право України*. № 6. 2018, с. 132–142.
24. Щербина В.С. Галузева належність корпоративних відносин і проблеми їх законодавчого регулювання. *Право України*. № 6. 2021, с. 14–25.
25. Корпоративне право крізь призму судової практики: монографія за ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої. Харків: ЕКУС. 2021. 512 с.
26. Спасибо-Фатєєва І.В. Юридична природа права на управління в акціонерному товаристві. *Вісник Академії правових наук України*. Харків: Право. № 3 (18). 1999, с. 77–88.
27. Вінник О. Господарські товариства і виробничі кооперативи: правове становище. Монографія. Київ: Знання. 1998. 309 с.
28. Про державне регулювання ринків капіталу та організованих товарних ринків: Закон України від 30.10.1996 р. № 448/96-ВР / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 51, ст. 292.
29. Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю: Закон України від 06.02.2018 р. № 2275-VIII / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 13, ст. 69.
30. Серт О.В. Загальна характеристика компетенції ради директорів при однорівневій структурі корпоративного управління. *Галицькі студії: Юридичні науки*. № 5. 2024, с. 30–36.
31. Серт О.В. Загальна характеристика однорівневої структури корпоративного управління. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. № 1. 2024, с. 105–109.
32. Серт О.В. Роль невиконавчих директорів у корпоративному управлінні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. № 85 (частина 2). 2024, с. 38–44.
33. Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність: Закон України від 21 грудня 2017 р. № 2258-VIII / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 9, ст. 50.

УДК 346.1(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.55>

ФЕНОМЕН ПРОМИСЛОВОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ ТА ПИТАННЯ ЇЇ ЗАКОНОДАВЧОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Усатий В.О.,

кандидат юридичних наук,
асистент кафедри господарського права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого

Усатий В.О. Феномен промислової політики держави та питання її законодавчого забезпечення.

Закордонний досвід доводить, що державна промислова політика має ключові структурні елементи, такі як ринкові механізми стимулювання, адаптація до змін і підтримка слабо розвинених галузей. Її основною метою є забезпечення конкурентоспроможності національної економіки шляхом стратегічних заходів. В Україні промисловий сектор залишається критично важливим, що підкреслюється наслідками світової фінансової кризи: найбільших втрат зазнали країни, які здійснили деіндустріалізацію.

Господарський кодекс України (ст. 10) визначає промислову політику як один із напрямів економічної політики, спрямований на модернізацію економічної структури та підвищення конкурентоспроможності продукції. Проте Кодекс не містить чіткого визначення самої промислової політики та її співвідношення з іншими економічними стратегіями. В історичному контексті розвиток промислової політики можна розділити на три етапи: індустріалізація (50-60-ті роки), лібералізація та структурні реформи (70-90-ті), а також технологічна модернізація (з 2000-х років).

Сучасні науковці визначають промислову політику як систему заходів державного впливу, спрямованих на розвиток стратегічних галузей та технологій. Від 1994 року її розглядають як механізм підвищення економічної ефективності через підтримку окремих секторів та координацію державних і приватних ініціатив. Враховуючи економічні виклики, зокрема спричинені війною, Україна потребує модернізації промислового комплексу, що вимагає удосконалення нормативно-правової бази та форм реалізації промислової політики.

Ефективність промислової політики залежить від її комплексного підходу. Зокрема, необхідне законодавче закріплення інноваційної та інвестиційної політики як її складових, що дозволить забезпечити впровадження нових технологій та підтримку промислових галузей. Важливою є розробка механізмів фінансового та інституційного стимулювання розвитку пріоритетних секторів. Державна промислова політика має враховувати галузеві та територіальні аспекти, забезпечуючи взаємодію між регіональним та загальнодержавним рівнями управління.

Таким чином, промислова політика є фундаментальним елементом економічного розвитку держави. Вона охоплює широке коло питань – від технологічної модернізації до правового регулювання, що забезпечує стабільний розвиток промислового сектору та його адаптацію до глобальних змін.

Ключові слова: промислова політика, економічна політика, державне регулювання, модернізація промисловості, інноваційна діяльність.

Usatyi V.O. The phenomenon of industrial policy of the state and issues of its legislative support.

International experience shows that state industrial policy has key structural elements, such as market incentives, adaptation to changes and support for underdeveloped industries. Its main goal is to ensure the competitiveness of the national economy through strategic measures. In Ukraine, the industrial sector remains critically important, which is underlined by the consequences of the global financial crisis: the countries that have deindustrialised have suffered the greatest losses.

The Commercial Code of Ukraine (Article 10) defines industrial policy as one of the areas of economic policy aimed at modernising the economic structure and increasing the competitiveness of products. However, the document does not contain a clear definition of industrial policy itself and its correlation with other economic strategies. In the historical context, the development of industrial policy can be divided into three stages: industrialisation (50s-60s), liberalisation and structural reforms (70s-90s), and technological modernisation (since 2000s).

Contemporary scholars define industrial policy as a system of government measures aimed at developing strategic industries and technologies. Since 1994, it has been viewed as a mechanism

for increasing economic efficiency through support for specific sectors and coordination of public and private initiatives. Given the economic challenges, in particular those caused by the war, Ukraine needs to modernise its industrial complex, which requires improving the regulatory framework and forms of industrial policy implementation.

The effectiveness of industrial policy depends on its comprehensive approach. In particular, it is necessary to legislate innovation and investment policy as its components, which will ensure the introduction of new technologies and support for industrial sectors. It is important to develop mechanisms for financial and institutional incentives for the development of priority sectors. The state industrial policy should take into account sectoral and territorial aspects, ensuring interaction between regional and national levels of government.

Thus, industrial policy is a fundamental element of the country's economic development. It covers a wide range of issues, from technological modernisation to legal regulation, which ensures the stable development of the industrial sector and its adaptation to global changes.

Key words: industrial policy, economic policy, state regulation, industrial modernisation, innovation.

Постановка проблеми: Промислова політика є важливою складовою економічної політики держави, що спрямована на забезпечення сталого розвитку промислового сектора, підвищення його конкурентоспроможності та технологічного оновлення. В умовах зростаючої глобалізації та економічної інтеграції України виникає необхідність удосконалення механізмів державної підтримки промисловості, адаптації її до сучасних економічних викликів і потреб міжнародного ринку.

Стан опрацювання проблематики. Питання правового механізму формування та реалізації промислової політики держави досліджувалися у працях Ю.Г. Бронної, Д.В. Задихайла, В.І. Кухаря, К.В. Плавшуди, К.С. Письменної, К.В. Плавшуди, К.С. Письменної, І.М. Рудяги, В.А. Юсупова та ін. У наукових працях зазначених авторів висвітлено окремі аспекти промислової політики, зокрема інвестиційну, інноваційну, податкову, бюджетну, інституційну, зовнішньоекономічні складові. Разом з тим, комплексний підхід до формування інтегрованого механізму державного регулювання промислового розвитку потребує подальших досліджень, особливо в контексті законодавчого забезпечення ефективної промислової політики України.

Метою статті є дослідження феномену промислової політики держави, її місця в системі державної економічної політики та аналіз законодавчих засад, що визначають механізми її реалізації. Визначення ключових складових промислової політики та розробка концептуального підходу до формування інтегрованого механізму державного регулювання промислового розвитку.

Виклад основного матеріалу. Закордонний досвід показує, що державна промислова політика має спільні структурні елементи, зокрема ринкові механізми стимулювання, адаптацію до змін та підтримку слабо мотивованих галузей. Її мета – підвищення конкурентоспроможності економіки через стратегічні заходи [1].

Промисловий сектор залишається ключовим для України. Хоча інноваційна економіка акцентує увагу на послугах, світова фінансова криза показала, що країни, які здійснили деіндустріалізацію, зазнали найбільших втрат.

Таким чином, промислова політика продовжує залишатися важливим компонентом державного економічного регулювання. Господарський кодекс України (ст. 10) [2] визначає одним із напрямів економічної політики держави структурно-галузеву політику, метою якої є модернізація економічної структури, оптимізація міжгалузевих пропорцій та підвищення конкурентоспроможності національної продукції. Водночас у Кодексі відсутнє чітке визначення змісту промислової політики та її системно-структурного співвідношення з іншими напрямками економічної політики [3].

Світовий досвід промислової політики можна поділити на три етапи: 50-60-ті роки – індустріалізація, захист нових галузей та управління держсектором; 70-90-ті – лібералізація торгівлі, приватизація, інвестиції та структурні програми; 2000-ті – фокус на інноваціях, технологічній модернізації та розвитку національних інноваційних систем. Дискусії про роль промислової політики почалися у 1980-ті роки та тривають сьогодні. Вчені зазначають, що промислова політика включає державні заходи для підтримки важливих секторів економіки, а також координацію з приватним сектором у розробці нових технологій. З 1994 року її розглядають як інструмент впливу на сектори для забезпечення економічної ефективності. Сучасне розуміння політики включає вихід промисловості з кризи через інституційні та технологічні трансформації. Досвід інших країн, зокрема Японії, показує важливість створення власних технологій замість імпорту. Стратегічне застосування найкращих моделей розвитку дозволяє врахувати помилки попередніх підходів і посилити конкурентоспроможність, особливо на світовому ринку [4].

Промислова політика є складним механізмом реалізації державної організаційно-господарської функції, який охоплює різноманітні напрямки економічної політики держави. З огляду на її комп-

лексний характер, слід зазначити, що хоча основні програмні документи для визначення промислової політики необхідні, основний акцент має бути зроблений на розробці спеціалізованих нормативно-правових актів, що регулюють питання забезпечення промислової політики у різних сферах. Важливо також взяти за основу два ключові критерії: галузевий (по секторах економіки) та територіальний (всеукраїнський, регіональний і місцевий рівні).

Для забезпечення ефективного механізму реалізації промислової політики в Україні важливо також створити механізми підтримки окремих промислових галузей. Необхідно виділити та визнати законодавчу інноваційну та інвестиційну політику як складові промислової політики держави. Їхньою метою має бути впровадження інноваційної та інвестиційної політики через формування плану законодавчих ініціатив, які мають бути обов'язковими для виконання відповідними органами. Крім того, слід виокремити не лише інноваційну та інвестиційну складову, але й специфічні складові, орієнтовані на окремі галузі економіки, такі як енергетична чи оборонна.

Важливо зазначити, що згідно зі статтею 10 ГКУ, промислова політика займає таке місце в ієрархії напрямів економічної політики: економічна політика – структурно-галузева політика – промислова політика [3, с. 50].

Галузева структура національної економіки відіграє ключову роль у характеристиці її структури загалом. Спрощено, цей аспект можна трактувати як поділ економіки на окремі галузі. Однак більш детальне визначення поняття «галузева структура національного господарства» розглядається як відображення рівня розвитку продуктивних сил та поділу праці в суспільстві, що взаємопов'язане з технологічним способом виробництва. Серед основних елементів, що визначають галузеву структуру, виокремлюють пропорції між секторами економіки, групами галузей, міжгалузевими комплексами та видами виробництва. Зміни у пропорціях між цими елементами можуть призвести до трансформації економічної структури, що веде до виникнення нових якісних форм. Найбільш оптимальна економічна структура формується через належну організацію відносин між її компонентами [5].

Промислова політика є ключовим елементом структурно-галузевої стратегії та охоплює такі напрями, як оборонно-промисловий комплекс, суднобудування, авіаційна галузь, виробничо-переробна та металургійна діяльність. Водночас варто підкреслити, що процес формування державної політики включає не лише її розроблення, але й узгодження із зацікавленими сторонами та оцінку можливих наслідків її впровадження. Тому ефективна реалізація промислової політики не може обмежуватися лише державним прогнозуванням і створенням відповідних програм, а вимагає комплексного підходу та активної взаємодії всіх учасників процесу. Як зазначає Д.В. Задихайло, формулювання п. 4 ст. 9 ГКУ, що визначає способи реалізації державної економічної політики, потребує більшої конкретизації. Оптимальним підходом може стати встановлення чітко окресленого переліку нормативно-правових актів спеціального призначення, які закріплюватимуть основні положення економічної політики у відповідних сферах господарської діяльності [6].

Промислова політика відіграє ключову роль у державному регулюванні економіки, оскільки передбачає комплекс заходів, спрямованих на розвиток і трансформацію промислового сектору та суміжних галузей як у якісному, так і в кількісному вимірі [7]. Галузева структура економіки є ключовим показником економічного потенціалу держави. До основних секторів господарської діяльності належать промисловість, аграрний комплекс, будівництво, транспортна та комунікаційна інфраструктура, торгівля, громадське харчування, житлово-комунальне господарство, а також сфери освіти, науки, культури, охорони здоров'я, фінансових послуг, кредитування та страхування [3, с. 43].

Аналізуючи взаємозв'язок промислової та структурної політики, варто зауважити, що промислова політика має ширший характер і не може бути ототожнена зі структурною. Остання виступає її складовою, орієнтованою на трансформацію галузевих пропорцій, скорочення застарілих виробництв та стимулювання нових напрямів. Водночас промислова політика держави є комплексним явищем, оскільки охоплює розвиток ключових секторів національної економіки. Її реалізація передбачає використання як інструментів інших напрямів економічної політики, зокрема інвестиційної, зовнішньоекономічної, антимонопольної, податкової та грошово-кредитної, що забезпечує її багатовимірний вплив [3, с. 51–54].

Класифікація видів та напрямів економічної політики може здійснюватися за різними критеріями. Один із підходів передбачає розподіл за сферою діяльності, зокрема на промислову, транспортну, аграрну, будівельну тощо. Інший підхід ґрунтується на виокремленні політик, що визначають специфічні аспекти господарювання, зокрема інвестиційну та інноваційну (технологічну) політику, яка не зазначена у ст. 10 ГКУ.

Окремо можна виділити політики, що формують зовнішні умови для функціонування бізнесу, такі як антимонопольно-конкурентна, цінова, зовнішньоекономічна та грошово-кредитна. Важливою є також група політик, що регулюють взаємодію суб'єктів господарювання з державою, зо-

крема податкова, бюджетна, амортизаційна та валютна. Додатково варто враховувати політику інституційних перетворень, яка визначає інфраструктурні умови розвитку економіки [8].

Слід звернути увагу на суперечливість питання щодо рівнопорядкового розташування окремих напрямів економічної політики. Наприклад, амортизаційну політику можна розглядати як складову податкової політики, оскільки вона відіграє важливу роль у механізмі оподаткування. Водночас її інструменти є ключовими для реалізації завдань промислової, інвестиційної та інноваційної політики, остання з яких не отримала чіткої фіксації в ГКУ. Аналогічно валютна політика може бути розглянута як самостійний напрям економічної політики, так і як складовий елемент грошово-кредитної, цінової чи зовнішньоекономічної політики, оскільки її механізми впливають на макроекономічні процеси та регулювання фінансових потоків [8].

Розглянемо вплив ефективного застосування та реалізації різних політик на промислову політику держави в цілому.

Інвестиційна політика є важливою складовою промислової політики держави, оскільки вона забезпечує ефективне використання ресурсів, підтримує модернізацію та інноваційний розвиток промислових підприємств. Як зазначає Врублевська-Місюна К.М., інвестиційна діяльність є ключовим елементом для об'єднання інтересів держави, підприємств і громадян в умовах соціально-економічного розвитку, яку можна розглядати з двох позицій. З одного боку – це діяльність, пов'язана із вкладенням коштів в об'єкти інвестування з метою одержання прибутку, а з другого – це власне інвестування, що визначається як процес перетворення ресурсів у вкладення [9]. Інвестиційна політика, в свою чергу, повинна забезпечувати належні умови для активізації інвестиційного процесу, стимулюючи вкладення в стратегічно важливі для економіки галузі. Таким чином, інвестиційна політика є не тільки основою економічного зростання, а й важливим фактором для досягнення довгострокових соціальних і економічних цілей держави.

Інноваційна політика є ключовим елементом промислової політики держави, оскільки вона сприяє розвитку нових технологій, підвищенню продуктивності та конкурентоспроможності національної промисловості. Як зазначає Гольєва Н.К. [10, с. 16], окремі напрями інвестиційної діяльності, які мають особливу публічну значущість, потребують спеціальних правових режимів, що мають забезпечити особливі умови для їх розвитку та реалізації. Це, зокрема, стосується інноваційних проектів в таких сферах, як оборонно-промисловий комплекс, фармацевтичне виробництво, розробка технологій штучного інтелекту та інших стратегічних галузей.

Податкова (амортизаційна) політика є ключовим елементом промислової політики, оскільки визначає принципи нарахування амортизації, що впливає на оновлення виробничих потужностей. Вона сприяє фінансуванню заміни застарілого обладнання, підтримуючи конкурентоспроможність підприємств, стимулюючи інвестиції та інновації.

Інституційна політика визначає роль і функціонування структур, що забезпечують розвиток промисловості. Ефективна система інститутів сприяє реалізації стратегій промислового розвитку та адаптації до змін у глобальній економіці.

Таким чином, зміст промислової політики держави є інтегративним, синтетичним і цілеспрямованим на прямий економічний результат – важливим господарсько-правовим феноменом в системі відносин між державою та економічною системою.

Формування промислової політики потребує комплексного аналізу економічних тенденцій, інвестиційної привабливості та технологічного розвитку. Відповідно до ст. 12 Господарського кодексу України, держава регулює господарську діяльність через стратегічне прогнозування та планування. Закон України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України» [11] визначає порядок створення прогнозних документів, а Бюджетний кодекс України (ст. 20) [12] забезпечує їх фінансування.

Державне регулювання передбачає нормативно-правові механізми, фінансову підтримку, податкове стимулювання та інвестиційні програми, що сприяють стабільному розвитку промисловості. Відповідно до ст. 12 Господарського кодексу України [2], основними засобами впливу є державне замовлення, ліцензування, квотування та технічне регулювання.

Поєднання інституційних, податкових, інвестиційних та бюджетних механізмів дозволяє створити комплексний підхід до промислового розвитку, забезпечуючи конкурентоспроможність та стійке економічне зростання.

За роки незалежності України було прийнято низку державних стратегій, програм та концепцій, спрямованих на розвиток промисловості. Розглянемо основні з них: 1) Концепція державної промислової політики України [13]: Цей документ визначив стратегічні положення для майбутньої промислової моделі України на період 15–20 років. Концепція базувалася на основних принципах розвитку продуктивних сил та суспільного поділу праці. 2) Державна програма розвитку промисловості на 2003–2011 роки [14]: Програма була спрямована на підтримку окремих секторів про-

мисловості та забезпечення їхнього розвитку. Завдяки реалізації цієї програми обсяги виробництва зросли майже в чотири рази. 3) Концепція Державної цільової програми справедливої трансформації вугільних регіонів України на період до 2030 року [15]: Ця концепція передбачає справедливую трансформацію вугільних регіонів України з метою їхнього сталого розвитку та диверсифікації економіки. 4) Українська стратегія Індустрії 4.0 [16]: Стратегія визначає сім напрямів розвитку, спрямованих на впровадження інноваційних технологій та цифровізації в промисловості України. Вона має стати каталізатором зростання промисловості та оборонно-промислового комплексу.

Ці документи відображають еволюцію підходів держави до розвитку промисловості, адаптуючись до сучасних викликів та тенденцій.

Неефективність реалізації численних державних стратегій, програм та концепцій у промисловій сфері за період незалежності України зумовлена як методологічними вадами їхнього розроблення, так і слабкими механізмами впровадження. Основними проблемами є недосконала система управління промисловим розвитком, відсутність належного контролю за виконанням заходів та недостатнє фінансування. Важливим чинником також залишається низький рівень персональної відповідальності посадових осіб і виконавців стратегічних рішень на всіх рівнях управління, що унеможливорює досягнення запланованих результатів.

Усі розроблені проекти, на жаль, не визначають чіткої формули поєднання різних видів (напрямів) економічної політики, зокрема інструментального характеру, і не закріплюють основних засобів державного регулювання відносин у промисловому господарстві. Попри це, для вдосконалення регулювання промислової сфери були зроблені спроби прийняти Закони України, які мали б визначити механізми врегулювання цих відносин. Одним із таких проектів є розроблений Проект Закону України «Про промислову політику» [17], який передбачав визначення правових, організаційних та фінансових основ взаємодії між суб'єктами промисловості, органами державної влади та місцевого самоврядування. Метою цього законопроекту було формування конкурентоспроможного національного промислового комплексу, здатного, враховуючи глобалізацію та процеси інтеграції у світову економіку, сприяти вирішенню основних завдань соціально-економічного розвитку та зміцненню позицій України як високотехнологічної держави. У 2021 році Міністерство з питань стратегічних галузей промисловості України розробило та оприлюднило для громадського обговорення Проект Закону України «Про державну промислову політику» [18], який також мав на меті реалізацію державної промислової політики, активізацію діяльності у промисловій сфері та врегулювання правових, організаційних і фінансових відносин між суб'єктами, що працюють у промисловості, зокрема у стратегічних секторах і оборонно-промисловому комплексі. Зокрема, проектом було визначено цільові пріоритети розвитку промисловості та встановлено галузевий пріоритет промислової політики. У червні 2024 року був зареєстрований новий Проект Закону про промислову політику та прогнозованість реального сектору економіки [19] який наразі опрацьовується комітетом. Однак варто зазначити, що в ньому досі відсутня чітка вказівка на перелік політик, які забезпечують промислову політику, а також на визначення відповідного інструментарію.

Висновки. Таким чином, промислова політика має включати в себе: по-перше, постановку економічних цілей на основі економічного аналізу стану та перспектив розвитку галузі промисловості або окремих видів виробництва; по-друге, визначення адресної формули поєднання різних видів (напрямів) економічної політики в першу чергу інструментального характеру; по-третє, визначення ключових засобів державного регулювання відносин промислового господарювання; по-четверте, формування системного інтегрального механізму організаційно-господарського впливу держави на об'єкти промислової політики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Носирев О.О. Світовий досвід реалізації моделей промислової політики. *Вісник економіки*, Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство, № 16(2), 2017. URL: http://www.visnyk-econom.uzhnu.uz.ua/archive/16_2_2017ua/8.pdf.
2. Господарський кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>.
3. Усатий В.О. Господарсько-правове забезпечення державної промислової політики України: монографія. Харків, Юрайт, 2016, 176 с.
4. Залевська-Шишак А.Д., Дука А.П. Світовий досвід формування державної промислової політики. Серія 18. *Економіка і право*. Випуск № 25, 2014. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/7342/Zalyevska-Shyshak.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
5. Скірка Н.Я. Галузева структура національної економіки і напрями її оптимізації. *Електронний журнал «Ефективна економіка»*, № 9, 2013. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2311>.

6. Задихайло Д. Стратегія держави в системі законодавчого регулювання економічних відносин. *Вісник Академії правових наук України*. 2006. № 1(44). С. 129–138.
7. Тарангул Л. Розвиток регіонів України. *Економіка України*. 2008. № 7. С. 92–93.
8. Кіндзерський Ю.В., Якубовський М.М., Галиця І.О. та ін. Потенціал національної промисловості: цілі та механізми ефективного розвитку: монографія. Київ: НАН України, 2009. 928 с.
9. Врублевська-Місюна К.М. Інноваційне інвестування в процесах розвитку міжнародних економічних відносин. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди*. «Право». 2019. Вип. 30. С. 79–88. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpkhnpu_pravo_2019_30_11.
10. Гольєва Н.К. Удосконалення законодавства України про інноваційну діяльність: напрями, засоби та систематизація: монографія, Харків, Видавничий дім «Право», 2025. 200 с.
11. Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України: Закон України від 23.03.2000 № 1602-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1602-14#Text>.
12. Бюджетний кодекс України: Закон України від 08/07/2010 № 2456-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text>.
13. Про Концепцію державної промислової політики України: Постанова Кабінету Міністрів України від 29.02.1996 р. № 272. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/272-96-п#Text>.
14. Державна програма розвитку промисловості на 2003–2011 роки: Постанова кабінету міністрів України від 28.07.2003 р. № 1174. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/2893113>.
15. Про схвалення Концепції Державної цільової програми справедливої трансформації вугільних регіонів України на період до 2030 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 22.09.2021 р. № 1024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/1024-2021-п?utm_source=chatgpt.com - Text <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1024-2021-п#Text>.
16. Українська стратегія Індустрії 4.0 (2019): URL: <https://industry4-0-ukraine.com.ua/2019/01/02/ukrainska-strategiya-industrii-4-0-7-napriankiv-rozvitku>.
17. Про промислову політику: проект Закону України URL: https://www.google.com.ua/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://fra.org.ua/uploads/media/default/0001/04/ccd52e13529a67d49a0f0d47c2f5b4ac398966f1.pdf&ved=2ahUKEwjxocHhq46MAxXbGRAIHeFJCuwQFnoECBcQAQ&usq=AOvVaw0OWmtfgK_4I-qIjP1Hb5in.
18. Про державну промислову політику: проект Закону України. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/minstrategprom-rozrobiv-proekt-zakonu-ukrayini-pro-derzhavnu-promislovu-politiku>.
19. Про промислову політику та прогнозованість реального сектору економіки: проект Закону України від 11.06.2024 р. № 11331. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/JI11225A>.

УДК 349.6:620.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.56>

ІНСТИТУЦІЙНІ МЕХАНІЗМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ «ЗЕЛЕНОГО» ЗРОСТАННЯ ЕНЕРГЕТИЧНОГО СЕКТОРУ УКРАЇНИ

Чавостін Д.А.,*аспірант Державної установи**«Інститут економіко-правових досліджень**імені В.К. Макутова НАН України»*

ORCID: 0009-0006-7178-4107

e-mail: chavostin@gmail.com

Чавостін Д.А. Інституційні механізми забезпечення «зеленого» зростання енергетичного сектору України.

У статті досліджуються теоретико-правові засади «зеленого» енергетичного перетворення в Україні в контексті сучасних глобальних викликів та євроінтеграційних процесів. Розглянуто актуальність переходу до альтернативної енергетики, зумовлену виснаженням традиційних енерго-ресурсів, екологічними проблемами та геополітичними чинниками, зокрема військовою агресією Росії. Проаналізовано нормативно-правову базу у сфері альтернативної енергетики, включаючи Закон України «Про альтернативні джерела енергії» та інші законодавчі акти.

Автор виділяє чотири етапи розвитку правового регулювання альтернативної енергетики в Україні: 1992-2000 рр. – формування базових понять; 2000-2009 рр. – створення фундаментальної правової бази; 2009-2015 рр. – впровадження ефективного регуляторного механізму; 2015-2020 рр. – реформування електроенергетичної галузі відповідно до міжнародних зобов'язань. Окреслено основні напрями державної політики щодо альтернативних джерел енергії, серед яких: збільшення обсягів виробництва та споживання енергії з альтернативних джерел, посилення енергетичної незалежності, забезпечення екологічної безпеки та формування сприятливого інвестиційного клімату.

Особливу увагу приділено Європейському зеленому курсу як орієнтиру для України у переході до сталої економіки та чистої енергетики. Розглянуто різні механізми стимулювання інвестицій у зелену економіку, включаючи портфельні стандарти використання відновлюваних джерел енергії, торгівлю викидами та «зелені сертифікати». Підкреслено важливість диференційованого підходу до застосування ринкових стимулів у різних галузях альтернативної енергетики.

Автор доходить висновку, що, незважаючи на значні кроки у розвитку альтернативної енергетики, інституційні зміни української економіки у напрямку зеленого зростання відбуваються недостатньо послідовно через недосконалість існуючих механізмів. Для успішної трансформації необхідно розбудувати відповідну інфраструктуру на національному рівні, враховуючи міжнародний досвід та зобов'язання України, що дозволить не лише досягти цілей сталого розвитку, але й забезпечити енергетичну безпеку країни в довгостроковій перспективі.

Ключові слова: альтернативна енергетика, зелена економіка, господарсько-правове регулювання, Європейський зелений курс, енергетична безпека.

Chavostin D.A. Institutional mechanisms for ensuring «green» growth of the energy sector of Ukraine.

The article examines the theoretical and legal foundations of «green» energy transformation in Ukraine in the context of modern global challenges and European integration processes. The relevance of the transition to alternative energy, due to the depletion of traditional energy resources, environmental problems and geopolitical factors, in particular, Russia's military aggression, is considered. The regulatory and legal framework in the field of alternative energy is analyzed, including the Law of Ukraine «On Alternative Energy Sources» and other legislative acts.

The author identifies four stages of development of legal regulation of alternative energy in Ukraine: 1992-2000 – formation of basic concepts; 2000-2009 – creation of a fundamental legal framework; 2009-2015 – implementation of an effective regulatory mechanism; 2015-2020 – reforming the electricity industry in accordance with international obligations. The main directions of state policy on alternative energy sources are outlined, including: increasing the production and consumption of energy from alternative sources, strengthening energy independence, ensuring environmental safety and creating a favorable investment climate.

Particular attention is paid to the European Green Deal as a guideline for Ukraine in the transition to a sustainable economy and clean energy. Various mechanisms for stimulating investments in

the green economy are considered, including portfolio standards for the use of renewable energy sources, emissions trading and «green certificates». The importance of a differentiated approach to the application of market incentives in various alternative energy sectors is emphasized.

The author concludes that, despite significant steps in the development of alternative energy, institutional changes in the Ukrainian economy towards green growth are not taking place consistently enough due to the imperfection of existing mechanisms. For a successful transformation, it is necessary to build an appropriate infrastructure at the national level, taking into account the international experience and commitments of Ukraine, which will allow not only to achieve sustainable development goals, but also to ensure the country's energy security in the long term.

Key words: alternative energy, green economy, economic and legal regulation, European Green Deal, energy security.

Постановка питання. В умовах глобальних екологічних викликів та енергетичної кризи питання переходу до «зеленої» енергетики набуває критичного значення для сталого розвитку людства. Концепція «зеленого» енергетичного перетворення передбачає фундаментальні зміни в структурі виробництва та споживання енергії з метою зменшення негативного впливу на навколишнє середовище, декарбонізації економіки та забезпечення енергетичної безпеки.

Теоретико-правові засади «зеленого» енергетичного перетворення формують комплексну систему принципів, норм та механізмів регулювання, що забезпечують перехід від традиційної моделі енергетичного сектору до інноваційної екологічно орієнтованої парадигми. Цей перехід потребує не лише технологічних інновацій, але й відповідного правового забезпечення, яке стимулюватиме розвиток відновлюваних джерел енергії, енергоефективності та низьковуглецевих технологій.

Актуальність дослідження теоретико-правових засад «зеленого» енергетичного перетворення зумовлена необхідністю формування ефективної нормативно-правової бази, яка б відповідала сучасним викликам у сфері енергетики та екології. Створення правового фундаменту для стимулювання розвитку альтернативної енергетики, запровадження енергоефективних технологій та зменшення викидів парникових газів є невід'ємною складовою досягнення цілей сталого розвитку та міжнародних кліматичних зобов'язань держав.

Метою дослідження аналіз правового регулювання та інституційного забезпечення розвитку альтернативної енергетики в Україні в контексті євроінтеграційних процесів та переходу до «зеленої» економіки.

Стан опрацювання проблематики. Джерельну базу дослідження складає широкий спектр теоретичних та нормативно-правових джерел, що охоплюють різні аспекти «зеленого» енергетичного перетворення. Теоретичні джерела представлені науковими працями вітчизняних та зарубіжних вчених у галузі енергетичного права, екологічного права, міжнародного права навколишнього середовища та економіки природокористування. Особливу увагу приділено монографіям та науковим статтям, присвяченим правовому регулюванню відновлюваної енергетики, енергоефективності та стратегіям декарбонізації.

Нормативно-правова база тематики дослідження включає міжнародні договори та конвенції у сфері зміни клімату (зокрема, Рамкову конвенцію ООН про зміну клімату, Кіотський протокол, Паризьку угоду), документи Міжнародного енергетичного агентства, акти Європейського Союзу щодо енергетичного та екологічного права (директиви та регламенти ЄС у сфері відновлюваної енергетики, енергоефективності, системи торгівлі викидами), а також національне законодавство різних країн світу, що регулює питання «зеленого» енергетичного переходу.

Важливу частину джерельної бази становлять аналітичні доповіді та звіти міжнародних організацій, таких як Програма ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП), Міжнародне агентство з відновлюваної енергетики (IRENA), Світовий банк, які містять статистичні дані та аналіз сучасних тенденцій у сфері розвитку «зеленої» енергетики. Також варті уваги матеріали судової практики національних та міжнародних судових інстанцій щодо спорів у сфері енергетики та охорони навколишнього середовища, що дозволяє дослідити практичні аспекти застосування правових норм у цій сфері.

Виклад матеріалу дослідження. Насамперед відзначимо, економічна безпека включає різні складові – від енергетичної, підприємницької та продовольчої до безпеки соціальної сфери і життєдіяльності людини. У 21 столітті понад 2/3 населення Землі проживає в містах, споживання ресурсів якими загострює проблему кліматичних змін і вимагає переходу до сталого розвитку. Сучасний сталий розвиток міст асоціюється з концепцією «розумних міст», де країни ЄС є визнаними лідерами. Ця концепція поєднує п'ять ключових елементів: «розумну економіку» (базується на цифрових технологіях і заощаджує ресурси); «розумне переміщення» (екологічно безпечні транспортні системи); «розумних людей» (з навичками роботи з ІТ та раціональним ставленням до

ресурсів); «розумне життя» (оптимізоване споживання та впровадження інформаційних технологій у всіх сферах); та «розумне врядування» (використання інноваційних технологій у публічному управлінні та залучення громадян до прийняття рішень) [1, с. 7].

При цьому, сучасний світовий та вітчизняний енергетичний розвиток стикається з гострою проблемою нестачі традиційних енергоресурсів. Енергетична криза зумовлена як об'єктивним виснаженням запасів нафти, вугілля та газу, так і суб'єктивними факторами, серед яких особливо виділяється військове вторгнення росії. Ця ситуація змушує міжнародну спільноту шукати альтернативні шляхи забезпечення енергетичної безпеки, що підвищує актуальність розвитку альтернативної енергетики. Крім того, міжнародні тенденції формування вуглецево-нейтральної промислової моделі диктують необхідність поступового переходу від традиційних енергоресурсів до альтернативних джерел енергії [2, с. 7].

Аналізуючи основний законодавчий акт у досліджуваній нами сфері – Закон України «Про альтернативні джерела енергії» [3], можна побачити, що його головною метою є сприяння розширенню використання альтернативних джерел енергії в паливно-енергетичному комплексі. Так, відповідно до статті 3 цього Закону, державна політика щодо альтернативних джерел енергії спрямована на: збільшення обсягів виробництва та споживання енергії з альтернативних джерел; посилення енергетичної незалежності України; гарантування екологічної безпеки та охорони здоров'я людини на всіх етапах від виробництва до кінцевого споживання такої енергії; забезпечення науково-технічного супроводу галузі альтернативної енергетики; дотримання законодавства всіма учасниками; формування сприятливого інвестиційного клімату та підтримку підприємництва. Статті 4 та 5 цього нормативного акта визначають ключові аспекти державного управління та регулювання у сфері альтернативних джерел енергії.

В цілому, розвиток правового регулювання альтернативної енергетики в Україні можна поділити на чотири етапи:

1992-2000: Формування базових понять альтернативної електроенергетики, початок законодавчості. Паралельно в європейських країнах активізувався розвиток відновлюваних джерел енергії (ВДЕ) та створення міжнародних нормативних актів через погіршення екологічної ситуації.

2000-2009: Створення фундаментальної правової бази, підтримка європейської політики щодо ВДЕ. Сформовано понятійний апарат альтернативної енергетики, Україна долучилася до міжнародних організацій з охорони довкілля, взявши на себе зобов'язання розвивати відновлювальну енергетику.

2009-2015: Впровадження ефективного регуляторного механізму. Внесено зміни до законодавства, створено систему стимулів, прийнято закони про оподаткування та митний режим. Ухвалено Закон України «Про альтернативні джерела енергії».

2015-2020: Реформування всієї електроенергетичної галузі відповідно до міжнародних зобов'язань. Створено нові ринки, необхідні для функціонування об'єктів альтернативної енергетики, та спеціалізований суб'єкт для взаємодії з виробниками енергії з ВДЕ. Розширено міжнародну співпрацю в сфері відновлюваної енергетики [4, с. 22].

Європейський зелений курс (European Green Deal) представляє собою всеохоплюючу стратегію та дорожню карту для переходу Європи до сталої економіки, чистої енергетики та досягнення кліматичної нейтральності (нульових викидів парникових газів) до 2050 року. Ця ініціатива охоплює всі економічні сектори, з особливою увагою до енергетики, транспорту, сільського господарства, будівництва, а також металургійної, цементної, текстильної та хімічної промисловості. Ключовим завданням є забезпечення економічного зростання ЄС без збільшення споживання енергоресурсів. Концепція Європейського зеленого курсу була представлена Єврокомісією в грудні 2019 року, з того часу в рамках її реалізації були розроблені й прийняті різноманітні стратегії, включаючи «Чисту енергію», «Інтеграцію енергетичної системи», водневу, метанову та промислову стратегії, а також представлені програми розвитку офшорної відновлюваної енергетики, збереження біорізноманіття, зменшення забруднення небезпечними хімічними речовинами та інші документи [5, с. 4].

Галузі економіки, тісно пов'язані з підтримкою політики зеленого зростання, включають енергетику, використання природних ресурсів, екологічно чисте будівництво, боротьбу із забрудненням, мінімізацію відходів та надання «зелених» послуг. Кожна з цих галузей може сприяти «зеленому» зростанню через заохочення ефективнішого використання природних ресурсів та підтримку інновацій, які допомагають вирішувати екологічні проблеми і розвивати ринок «зелених» технологій. Для стимулювання розвитку відновлюваної енергетики численні країни встановили конкретні цілі для залучення інвестицій, включаючи іноземні. Такі цільові показники часто визначають певний відсоток від загального виробництва енергії, який планується отримувати з відновлюваних джерел. Методи й інструменти для досягнення цих цілей можуть мати ринковий або фінансовий характер, залежно від ресурсного потенціалу країни, розвиненості енергетичного ринку та політичної ситуації [6, р. 192].

Варто відзначити, що портфельні стандарти використання відновлюваних джерел енергії є дієвими механізмами заохочення інвестицій у зелену економіку. Ринкові інструменти, як-от торгівля викидами та «зелені сертифікати», також мають значний потенціал для стимулювання інвестицій та впровадження відновлюваної енергетики. Проте ефективність таких ринкових стимулів суттєво залежить від галузі їх застосування. Наприклад, у секторах вітрової енергетики та біомаси можна досягти позитивних результатів, чого не скажеш про сонячну енергетику. Аналогічна ситуація спостерігається з «зеленими» сертифікатами, які виявились не вигідними для інвестування в сонячну енергію. Щодо порівняльної оцінки ринкових та податкових інструментів стимулювання, західні науковці відзначають, що дозволи на торгівлю викидами ефективні при контролі за значними джерелами забруднення, тоді як податкові заходи більш доцільні для малих та розосереджених забруднювачів: домогосподарств, фермерських господарств і малих підприємств [7, с. 15].

Дж. де Бені виділяє кілька передумов, що передували розвитку відносин у сфері генерації енергії з альтернативних джерел: 1) стурбованість кліматичними змінами внаслідок глобального потепління (Київський протокол, Рамкова Конвенція ООН про зміну клімату), що сформувало правову основу; 2) непостійність у поставках викопного палива та енергетична залежність від інших держав, що складає економічний аспект; 3) технологічний розвиток і вдосконалення продуктивності обладнання для відновлюваних джерел енергії як прояв науково-технічного прогресу; 4) урядова підтримка програм розвитку альтернативних джерел енергії у формі державного стимулювання [8]. Тобто, розвиток і формування інституту правового регулювання альтернативної енергетики та його фундаментальних принципів має значний вплив на правову регламентацію електроенергетичної галузі України загалом, яка є більш широкою сферою.

Наразі інституційні зміни української економіки у напрямку зеленого зростання відбуваються недостатньо послідовно через недосконалість і неефективність існуючих механізмів. При цьому, за оцінками експертів, національна інституційна інфраструктура для забезпечення «зеленого» зростання є не просто інструментом досягнення національних цілей, але й фундаментальною умовою успішної державної політики як у територіальному, так і галузевому вимірах. Наявність розвинутих інституційних механізмів на міжнародному рівні створює потребу в розбудові відповідної інфраструктури на національному рівні. Україна також має визначитися у питаннях її формування, враховуючи процес зближення з позиціями міжнародної спільноти. Саме тому для нашої держави все більшої значущості набувають питання інституційного забезпечення та формування галузевої моделі «зеленої» економіки [9, с. 8].

Висновки. Отже, вважаємо, перехід до альтернативної енергетики став нагальною потребою для України та світу через виснаження традиційних енергоресурсів, екологічні проблеми та геополітичні виклики, зокрема військове вторгнення росії. Правове регулювання цієї сфери в Україні пройшло чотири етапи розвитку, від формування базових понять до комплексного реформування електроенергетичної галузі відповідно до міжнародних зобов'язань. Головною метою цього процесу є посилення енергетичної незалежності країни, забезпечення екологічної безпеки та створення сприятливого інвестиційного клімату.

Європейський зелений курс став орієнтиром для України у переході до сталої економіки та чистої енергетики. Його реалізація потребує впровадження ефективних механізмів стимулювання інвестицій у зелену економіку, таких як портфельні стандарти використання відновлюваних джерел енергії, торгівля викидами та «зелені сертифікати». При цьому важливо враховувати особливості кожної галузі, оскільки ефективність ринкових стимулів суттєво залежить від сфери їх застосування.

Незважаючи на значні кроки у розвитку альтернативної енергетики, інституційні зміни української економіки у напрямку зеленого зростання відбуваються недостатньо послідовно через недосконалість існуючих механізмів. Для успішної трансформації необхідно розбудувати відповідну інфраструктуру на національному рівні, враховуючи міжнародний досвід та зобов'язання України. Це дозволить не лише досягти цілей сталого розвитку, але й забезпечити енергетичну безпеку країни в довгостроковій перспективі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Біла С.О. Забезпечення економічної безпеки розвитку «розумних міст»: досвід країн ЄС. *Економіко-правові аспекти сталого розвитку : держава, регіон, місто: матеріали Першої міжнародної науково-практичної конференції (7 червня 2019 р., м. Київ)*. Київ: Наук. ред. В.А. Устименко. НАН України. Ін-т економіко-правових досліджень, 2019. С. 7–11.
2. Штода Д.О. Адміністративно-правове регулювання відносин у сфері використання альтернативних джерел енергії. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». Національний університет біоресурсів і природокористування України. Київ, 2023.

3. Про альтернативні джерела енергії: Закон України від 20.02.2003 219 р. № 555-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 24. Ст. 155.
4. Молдованов Д.В. Фінансово-правове забезпечення державної політики в сфері альтернативної енергетики. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії з галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право». Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2020.
5. Железна Т., Драгнев С., Баштовий А., Пастух А., Крамар В. Переваги «зеленого» енергетичного курсу для громад. 60 с. URL: <https://rea.org.ua/wp-content/uploads/2021/09/eu4u-zelenkurs.pdf>.
6. Kitzing L., Mitchell C., Morthorst P.-E. Renewable energy policies in Europe: converging or diverging? *Energy Policy*. 2012. Vol. 51. P. 192–201.
7. Мельник О.Г., Обіюх Н.М. Сучасні тенденції використання відновлюваних джерел енергії у країнах європейського союзу в умовах переходу до зеленої економіки: правові аспекти проблеми. *Науковий вісник УжНУ. Серія ПРАВО*. Випуск 55. Том 2. 2019. С. 14–18.
8. De Beni G. Private and public sector initiatives: How to encourage private and public parties to invest in our common future? URL: http://www.dii-eume-na.com/fileadmon/Daten/AC_2011/Presentations/3b%20Finance/Dii_Cairo%202011_De%20Beni_Finance.pdf.
9. Основні засади впровадження моделі «зеленої» економіки в Україні: навч. посіб. / Т.П. Галушкіна, Л.А. Мусіна, В.Г. Потапенко та ін.; за наук. ред. Т.П. Галушкіної. К.: Інститут екологічного управління та збалансованого природокористування, 2017. 154 с.

DUE DILIGENCE vs. COMPLIANCE – ЧИ ЯКИЙ ІНСТРУМЕНТ КРАЩЕ ЗАБЕЗПЕЧУЄ ЕФЕКТИВНІСТЬ БІЗНЕСУ ТА ЙОГО ФІНАНСОВУ СТАБІЛЬНІСТЬ

Щербакова Н.В.,

докторка юридичних наук, доцентка,
професорка кафедри цивільного права і процесу,
Донецький національний університет імені Василя Стуса
ORCID: 0000-0003-0278-0170

Щербакова Н.В. Due diligence vs. Compliance – чи який інструмент краще забезпечує ефективність бізнесу та його фінансову стабільність.

Стаття присвячена аналізу таких дієвих економіко-правових інструментів, як дью ділідженс та комплаєнс, які застосовуються суб'єктами господарювання під час здійснення своєї господарської діяльності, зокрема в такі важливі періоди, як проведення реорганізаційної процедури або укладання договорів купівлі-продажу чи оренди єдиного майнового комплексу тощо. Метою проведеного дослідження виступає визначення місця та ролі процедур дью ділідженс та комплаєнс, їх вплив на ефективність здійснення господарської діяльності та забезпечення фінансової стабільності бізнесу суб'єктів господарювання.

На підставі проведеного аналізу наукової економічної та юридичної літератури, чинного законодавства, законодавства ЄС та зарубіжних країн, практики запровадження процедур дью ділідженс та комплаєнсу, авторкою обґрунтовується значення процедури дью ділідженс як ефективного економіко-правового інструмента, який має включати реалізацію сукупності інформаційно-аналітичних заходів, спрямованих на проведення комплексного і глибокого аналізу, належної перевірки й оцінки всіх аспектів фінансово-господарської діяльності господарюючого суб'єкта (організаційних, правових, фінансових, маркетингових, податкових, ринкових, технологічних) та економічної доцільності запланованих юридичних дій (наприклад, укладання договору купівлі-продажу або оренди єдиного майнового комплексу, процедура реорганізації тощо).

Визначено загальні та відмінні ознаки процедур дью ділідженс та комплаєнс. Загальними ознаками виступають: сфера та мета застосування; відміною ознакою – зміст процедури (дью ділідженс вибудовує стратегію діяльності господарюючого суб'єкта та забезпечує комплексну перевірку компаній у разі проведення оцінки господарської діяльності суб'єкта; комплаєнс надає можливість вибудувати тактику ведення бізнесу та систему контролю за дотриманням законодавства й уникнення корупційних ризиків).

Обґрунтовано, що дью ділідженс та комплаєнс необхідно запровадити як кращу практику застосування міжнародними компаніями комплексного проведення в обов'язковому порядку зазначених процедур під час надання попередньої оцінки та з'ясування ризиків протягом здійснення господарської діяльності суб'єкта господарювання, зокрема у процедурі реорганізації або у разі укладання господарсько-правових договорів, наприклад купівлі-продажу або оренди єдиного майнового комплексу. Крім того, запропоновано впроваджувати комплаєнс-програми щодо здійснення контролю за дотриманням законодавства та уникнення корупційних ризиків (аналіз та оцінка всіх потенційних економічних, фінансових, податкових ризиків та можливих негативних наслідків; розробка порядку та умов конвертації акцій, обміну акцій на частки (паї), їх економічна доцільність та обґрунтування), ключова роль у здійсненні яких покладається на наглядову раду або раду директорів в акціонерних товариствах.

Ключові слова: дью ділідженс, комплаєнс, суб'єкт господарювання, реорганізаційна процедура, здійснення контролю за дотриманням законодавства, юридична експертиза, комплексна перевірка, уникнення корупційних ризиків, запобігання фінансових ризиків, комплаєнс-програми.

Shcherbakova N.V. Due Diligence vs. Compliance – or what instrument better provides business effectiveness and financial stability.

The article is devoted to the analysis of such effective economic and legal instruments as due diligence and compliance used by business entities in the course of their business activities during such important periods as reorganization procedures or conclusion of contracts for the purchase and sale or lease of an unified property complex, etc. The purpose of this research is to determine the place

and role of due diligence and compliance procedures, and its impact on the effectiveness of economic activity and ensuring financial stability of business entities.

Based on the analysis of scientific economic and legal literature, current legislation, legislation of the EU and foreign countries, and the practice of implementing due diligence and compliance procedures, the author substantiates the importance of due diligence as an effective economic and legal instrument which should include the implementation of a set of information and analytical measures aimed at conducting a comprehensive and in-depth analysis, proper verification and assessment of all aspects of the business entity's financial and economic activities (organizational, legal, financial, marketing, tax, market, technological) and the economic feasibility of planned legal actions (e.g., conclusion of a contract for the purchase and sale or lease of an unified property complex, reorganization procedure, etc.).

It identifies general and distinctive features of due diligence and compliance procedures. The common features are the scope and purpose of application; the distinctive feature is the content of the procedure (due diligence builds a strategy for the business entity and provides a comprehensive audit of companies in the course of assessing the business entity's business activities; compliance provides an opportunity to build business tactics and a system for monitoring compliance with the legislation and avoiding corruption risks).

It is substantiated that due diligence and compliance should be introduced as a best practice for international companies to comprehensively carry out these procedures on a mandatory basis when providing a preliminary assessment and identifying risks in the course of economic activity of a business entity, in particular, in the reorganization procedure or in the case of concluding economic and legal contracts, such as the purchase and sale or lease of an unified property complex. In addition, it is proposed to introduce compliance programs to control implementation of legislation and avoid corruption risks (analysis and assessment of all potential economic, financial, tax risks and possible negative consequences; development of the procedure and conditions for conversion of shares, exchange of shares for shares (units), their economic feasibility and justification), the key role in the implementation of which is assigned to the supervisory board or board of directors in joint stock companies.

Key words: due diligence, compliance, business entity, reorganization procedure, control over legal requirements, legal expertise, complex inspection, avoidance of corruption risks, prevention of financial risks, compliance programs.

Постановка проблеми. В умовах збройної агресії РФ проти України, яка призвела до важких економічних наслідків для багатьох вітчизняних суб'єктів господарювання, спостерігається спад виробництва, збільшення частки «тіньової» економіки, відтік іноземного капіталу, поступова втрата ринків збуту та загальна деіндустріалізація. Все це набуває відповідної актуальності щодо проведення інкорпорування стратегічного потенціалу господарюючого суб'єкта, зокрема через інтеграцію бізнес процесів шляхом включення активів в структуру холдингів, фінансово-промислових груп або інших складних юридичних осіб корпоративного типу. Одним із ефективних інструментів, який застосовується під час дослідження діяльності компанії у таких випадках, зокрема у разі проведення реорганізаційних процедур, виступає *due diligence* («дью ділідженс») – це всебічний аналіз і перевірка правових, податкових, фінансових й інших аспектів діяльності компанії, що використовується для прийняття рішень щодо здійснення консультування, докорінних перетворень підприємств, проведення операцій типу *Mergers & Acquisitions* (злиття та поглинання) і прийняття рішень про допуск цінних паперів до котирування на біржі [1, с. 289]; процедура незалежної оцінки об'єкта інвестування, що проводиться з метою зменшення ризиків придбання компанії [2, с. 51].

Тісно пов'язаною із процедурою дью ділідженс виступає інша дієва процедура, яка застосовується під час здійснення господарської діяльності – комплаєнс (*compliance*) (від англійського дієслова «*to comply*» – виконувати, відповідати певним вимогам, стандартам), що означає відповідність будь-яким внутрішнім або зовнішнім вимогам або нормам; діяти відповідно до вимог, умов тощо [3].

Статистичні дані з використання або невикористання процедури дью ділідженс свідчать про наступне: 62% злиттів і поглинань (M&A) не досягають своїх фінансових цілей у разі відсутності застосування процедури дью ділідженс (за даними *Harvard Business Review*); компанії, які проводять процедуру дью ділідженс мають у 2,8 раза більше шансів досягти успішного результату, ніж ті, які цього не роблять (за даними *McKinsey & Company*); кількість технологічних угод (у тому числі M&A), які пройшли процедуру дью ділідженс, у 2021 році зросла на 8% порівняно з 2020 роком (за даними *Mergermarket*) [4].

Метою статті є визначення місця та ролі процедур дью ділідженс і комплаєнс, встановлення їх впливу на ефективність здійснення господарської діяльності та забезпечення фінансової стабільності бізнесу суб'єкта господарювання.

Стан опрацювання проблематики. На сьогодні не існує єдиного підходу, який би дозволяв однозначно сприймати поняття та процедуру дью ділідженс.

Due diligence («дью ділідженс») в перекладі з англійської мови («*due*» – належний, акуратний, відповідний; «*diligence*» – ретельність, точність, старанність) означає «належна обачність», «комплексна перевірка», «належна перевірка», «юридична експертиза» [5]; процес ретельного дослідження стану бізнесу фізичною або юридичною особою (компанією), яка замислюється над його покупкою, придбанням або інвестуванням у нього [6], тобто комплексне всебічне дослідження діяльності компанії, її фінансового становища та положення на ринку.

Первинно термін «*due diligence*» прийшов у сучасний бізнес із банківської сфери та представляє комплексну систему збору й аналізу інформації про потенційних або існуючих клієнтів і партнерів, яка призначалася банками для захисту власності від можливого збитку [7, с. 105], а через деякий час набуває широкого використання серед фінансових менеджерів, аналітиків, юридичних консультантів, для характеристики комплексного аналітичного супроводження операцій з реорганізації, *Mergers & Acquisition (M&A)* (злиття та поглинання), антикризового управління [2, с. 51].

Для України процедура *due diligence* («дью ділідженс») є новою, фактично проводиться лише іноземними компаніями або за їх участю. На жаль, вітчизняним юридичним та аудиторським фірмам бракує досвіду з проведення таких процедур та спостерігається недостатність знань для її практичного втілення. Ця категорія здебільшого розроблена в економічній науці, де під *due diligence* («дью ділідженс») розуміється процес ґрунтового аналізу всіх активів, що входять до складу підприємства, з перевіркою їх юридичної «чистоти» та зобов'язань, реального правового та фінансового становища [8, с. 28]; ретельна діагностика підприємства, проведення якої необхідне для дослідження всіх аспектів господарсько-фінансового стану підприємства, виявлення шляхів отримання коштів для реалізації санаційних процедур і підготовки інвестиційних проектів [9, с. 188]; супутня послуга аудиту, яка включає повне дослідження підприємства, базується на аналізі кількісних і якісних показників діяльності суб'єкта господарювання, а також системі менеджменту та внутрішнього контролю [10, с. 365]; системне дослідження бізнесу господарюючих суб'єктів (комплекс аналітичних і оперативних заходів, спрямованих на всебічну перевірку законності та комерційної привабливості) для убезпечення від негативних явищ вкладених коштів інвесторами шляхом виявлення слабких сторін та усунення їх у майбутньому з метою уникнення підприємницьких ризиків [11, с. 23; 12, с. 102]. Саме за допомогою дью ділідженсу відбувається комплексна «діагностика» суб'єкта господарювання, яка дозволяє оцінити всі аспекти фінансово-економічних, організаційних, управлінських процесів всередині господарської організації, але представляє собою достатньо трудомісткий та тривалий процес й провадиться, як правило, сторонніми консультантами [7, с. 104].

Виклад основного матеріалу. Варто зазначити, що сьогодні в Україні значення та обсяг процедури *due diligence* здебільшого недооцінюється та, зазвичай, застосовується або міжнародними компаніями, присутніми на вітчизняному ринку, або компаніями, до яких залучено великі іноземні інвестиції, а процедура проведення *due diligence* є однією з обов'язкових умов такої співпраці.

Зарубіжні вчені та практикуючі компанії (юридичні, аудиторські та консалтингові фірми) по-різному підходять до тлумачення змісту цієї категорії. Так, під терміном *due diligence* («дью ділідженс») розуміється процес, який забезпечує повну перевірку, гарантуючи ідентифікацію всіх наявних загроз для великих комплексних операцій [13, с. 15]; процес, який дозволяє висвітлити економічні та технічні питання, котрі можуть вплинути на ціну покупки чи адміністративні витрати [14]; процес перевірки інформації та фактів, що стосуються господарської операції, який належить до індивідуального аудиту, проведеного потенційним покупцем або його представниками під час злиття або придбання бізнесу [15].

Як зазначається в економічній літературі, необхідність проведення *due diligence* («дью ділідженс») виникає в таких випадках: у процесі прийняття рішення про допуск цінних паперів до котирування на біржі (*IPO*); у разі залучення власного капіталу підприємствами, корпоративні права яких не мають обігу на ринку (*Private Equity*); у ході реорганізації підприємств; у процесі здійснення операцій типу *Mergers & Acquisition (M&A)* (злиття та поглинання); у процесі санації підприємств [10, с. 361–362].

Виокремлюючи головну мету *due diligence*, яка полягає у формуванні для інвестора повного уявлення про реальний фінансовий стан об'єкта інвестування, А.О. Єпіфанов розкриває зміст самої процедури через виокремлення етапів її проведення, котрі зводяться до аналізу [16, с. 276–278] організаційно-правових документів; органів управління та персоналу; стану дочірніх підприємств; інвестицій, цінних паперів (за винятком векселів) і корпоративних прав; виробництва і продажу; фінансової і податкової звітності (за останні три роки); основних засобів, нематеріальних активів та оборотних активів; боргових зобов'язань та позабалансових зобов'язань і вимог (протягом останніх трьох років); страхової політики, ліцензій і дозволу; судових й арбітражних розглядів.

Н.І. Дорош вказує, що *due diligence* («дью ділідженс») це такий процес, який дає можливість оцінити фінансовий стан, бізнес, менеджмент, зовнішні зв'язки, потенціал та інші аспекти діяльності для здійснення злиття чи поглинання компанії, а також переконатись, що всі ризики, пов'язані з таким придбанням чи злиттям, не тільки не загрожують діяльності та стану «компанії-покупця», а й таке придбання принесе значну користь [17, с. 357].

У межах проведення процедури *due diligence* («дью ділідженс»), зазвичай, для перевірки суб'єкта господарювання надаються такі відомості: загальні вихідні дані: витяг із реєстру ЄДР про державну реєстрацію господарської організації; установчі документи (статут, установчий договір), структура господарської організації, відомості про керівників, відомості про залежні компанії тощо; відомості про майновий стан і зобов'язання господарської організації (перелік всіх матеріальних і нематеріальних активів, інформація про наявні короткострокові, середньострокові та довгострокові зобов'язання із вказівкою боржників і кредиторів, процентної ставки, строків платежу), взаємні зобов'язання в межах господарюючого суб'єкту тощо; бухгалтерська звітність (річні й квартальні баланси, звіт про прибутки й збитки, аудиторський висновок тощо); існуючі угоди з колективом і профспілками в рамках трудового законодавства, пенсійного забезпечення тощо; інші договірні зобов'язання й права (договори в рамках компанії, орендні договори, угоди із клієнтами й поставальниками тощо; відомості щодо можливих юридичних процесів, у яких знаходиться господарська організація (цивільні, трудові, податкові, адміністративні тощо) [18, с. 282]. Саме від результатів проведення такої перевірки залежатиме подальша бізнес-доля кожного із господарюючих суб'єктів, які збираються застосувати реорганізацію в одній із форм, задля підвищення своєї конкурентоспроможності, збільшення показників рентабельності виробництва, зміцнення своїх позицій на відповідному ринку виготовлення товарів, виконання робіт, надання послуг.

Як зазначається в економічній літературі, за допомогою *due diligence* («дью ділідженс») можливо оцінити всі потенційні ризики¹, сформулювати стратегію² і тактику функціонування господарської організації [19, с. 40–42], у тому числі й шляхом застосування реорганізаційної процедури, та здійснення нею подальшої господарської діяльності. Головною метою дью ділідженс виступає мінімізація ризиків при здійсненні операцій М&А та інших реорганізаційних процесів, а первинне завдання дью ділідженс полягає в об'єктивному визначенні реальної вартості підприємства, яке є об'єктом аналізу [2, с. 52] та потенційним майбутнім суб'єктом у зазначених процедурах.

Задля ефективного та послідовного проведення процедури *due diligence* («дью ділідженс») фахівці в галузі економіки та фінансів пропонують поділяти її на відповідні етапи, зауважуючи, що перелік та змістовне наповнення є різноманітним та залежатиме від мети [20, с. 194], виду перевірки. Зазвичай виокремлюють чотири основні етапи проведення процедури *due diligence* («дью ділідженс») [21, с. 268–269; 20, с. 195], рідше – більше (виокремлюють п'ять [10, с. 364], сім етапів [22, с. 96–97]):

- підготовка до перевірки (встановлення основної мети перевірки; визначення організаційних та фінансових питань; ознайомлення з потенційним об'єктом дослідження/аналізу; планування обсягу робіт);
- запит та збір інформації (визначення переліку необхідних для перевірки документів, встановлення можливих шляхів отримання інформації);
- здійснення перевірки (аналіз зібраної інформації, наданої документації, звітності; проведення інвентаризації (за згоди керівництва, яке планується реорганізовуватися); здійснення запитів на додаткову інформацію);
- підготовка та надання звіту (аналіз отриманих результатів та підготовка звіту; презентація звіту).

На сьогодні в Україні загальну інформацію про порядок проведення процедури дью ділідженс можна знайти на сайтах юридичних та аудиторських фірм, проте не існує єдиного алгоритму проведення такої перевірки [23, с. 97]. Здебільшого в Україні дью ділідженс прирівнюють до юридичного аудиту, втім, останній значно вужчий за своїм об'ємом та позначає, по суті, правову експертизу діяльності щодо відповідності законодавству. Дью ділідженс та аудит відрізняються між собою за такими критеріями [24]:

¹ Виявлення ризиків за допомогою процедури *due diligence*: придбання підприємства (пакету акцій) за завищеною ціною; невиконання зобов'язань підприємством-боржником; втрата майна, грошей, нематеріальних активів; ініціювання судових позовів і їх несприятливих наслідків; накладення арешту на майно, стягнень на майно та інші забезпечувальні заходи; притягнення до різних видів відповідальності; виникнення корпоративних конфліктів (захоплення, поглинання, судові процеси; політичні ризики, втрата адміністративних ресурсів; втрати прав на об'єкти інтелектуальної власності або відповідних ліцензій, дозволів; ризики визнання угод недійсними).

² Формування стратегії за допомогою процедури *due diligence*: аналіз ринку (виявлення ринкових можливостей, трендів, змін у законодавстві, прогнозування ринкових змін); оцінка конкурентного середовища (порівняння цін та послуг, оцінка фінансових результатів, прибутків конкурентів); внутрішній аналіз (оцінка управління операційної діяльності, фінансових показників, податкова оцінка); оцінка технології/продукції (оцінка потреб та профілю клієнтів, їх задоволеності, контроль якості, ідентифікація критичних аспектів продукції (послуг)).

- за метою (метою дью ділідженс є виявлення ключових аспектів угоди, процедури злиття, що впливають на її вартість; метою аудиту – перевірка достовірності фінансової звітності);
- за обсягом та характером проведення (для дью ділідженс – за домовленістю з клієнтом, детальні перевірки обмежено; для аудиту – регламентовано національними стандартами, можуть проводитись процедури ретельної перевірки);
- за вимогами до виконавців (дью ділідженс – фахівці в галузі економіки та права, з досвідом складання звіту з дью ділідженс, аудит – професійні бухгалтери та аудитори);
- за періодом (дью ділідженс – минулі та прогнозні періоди; аудит – минулі періоди);
- за формою звіту (дью ділідженс – вільна форма; аудит – визначено національними стандартами);
- за терміном проведення (дью ділідженс – часовий період не обмежено, однак доступ до інформації може надатися тимчасово; аудит – за чітко встановленим графіком).

Процедура та сутність дью ділідженс не врегульована чинним законодавством та перебуває поза межами правового регулювання й застосовується як приклад кращої практики здебільшого у великих компаніях та холдингових структурах, які співпрацюють із міжнародними компаніями та орієнтовані на європейський і міжнародний ринок, а також зарубіжними компаніями, які провадять свою господарську діяльність на території України. Як правило, юридичні та консалтингові компанії пропонують алгоритм проведення дью ділідженс [25], враховуючи кращі практики закордонного досвіду, застосовуючи превентивні інструменти-методи, які зменшують ризики потенційних інвесторів.

Утім, слід зазначити, що деякі положення *due diligence* («дью ділідженс») віднаходять своє, хоч і вузьке, але поступове втілення в законодавстві. Так, враховуючи те, що Україна є учасником міжнародного глобального руху, робить активні кроки до ефективного впровадження міжнародних стандартів з прозорості та обміну інформації, а необхідність імплементації міжнародних стандартів визначено внутрішніми програмними документами Уряду та міжнародними зобов'язаннями, 20 березня 2023 року було прийнято Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо імплементації міжнародного стандарту автоматичного обміну інформацією про фінансові рахунки» [26] (далі – Закон № 2970-IX), який набув чинності 28 квітня 2023 року (крім окремих норм, які набрали чинності 30 червня 2023 року та з 1 січня 2024 року). У Законі введено міжнародні стандарти щодо автоматичного обміну інформацією та подання звітності про підзвітні рахунки, одним із яких є загальний стандарт звітності та належної перевірки інформації про фінансові рахунки (*Common Standard on Reporting and Due Diligence for Financial Account Information* (CRS)¹). Відповідно до пп. 39³.1.4. п. 39³.1 ст. 39³ розділу I ПК України, з метою запровадження автоматичного обміну інформацією про фінансові рахунки для податкових цілей відповідно до Багатосторонньої угоди компетентних органів про автоматичний обмін інформацією про фінансові рахунки (*Multilateral Competent Authority Agreement on Automatic Exchange of Financial Account Information*) (далі – Багатостороння угода MCAA CRS), було розроблено Порядок застосування загального стандарту звітності та належної перевірки інформації про фінансові рахунки (*Common Standard on Reporting and Due Diligence for Financial Account Information* (CRS)), котрий набув чинності 07.07.2023 р. Наказом Міністерства фінансів України від 25.05.2023 р. № 282 [27]).

Фінансові установи країни-учасниці, відповідно до Загального стандарту звітності CRS, зобов'язані здійснювати належну комплексну перевірку (*due diligence*) фінансових рахунків та серед власників рахунків, а у певних випадках – і серед контролюючих осіб, виявляти осіб, які є податковими резидентами інших юрисдикцій – партнерів з обміну інформацією. Інформація про такі рахунки подається фінансовими установами до податкової адміністрації країни-учасниці, котра надалі надсилає відомості про фінансові рахунки юрисдикціям, резидентами яких є власники та контролюючі особи власників фінансових рахунків. З 1 липня 2023 року Закон 2970-IX вимагає від підзвітних фінансових установ України застосовувати заходи належної перевірки до фінансових рахунків для встановлення того, чи є рахунки підзвітними. Якщо рахунок є підзвітним, фінансова установа зобов'язана включити відомості про рахунок до звіту про підзвітні рахунки та подати цей звіт до Державної податкової служби України (далі – ДПС)). Іншими словами, Закон вимагає від фінансових установ в обов'язковому порядку (зокрема банків) раз на рік надавати всю наявну в них інформацію про своїх клієнтів – нерезидентів ДПС, яка надаватиме її в автоматичному режимі податковим органам тих країн, де запроваджено такий стандарт CRS [28].

Нові вимоги щодо перевірки фінансових рахунків та подання за ними звітності до ДПС застосо-

¹ CRS – це такий міжнародний стандарт, схвалений Радою ОЕСР 15 липня 2014 року, що вимагає від країн, які його імплементують, здійснювати збір інформації від фінансових установ про фінансові рахунки власників рахунків та щорічно обмінюватися такою інформацією з юрисдикціями-партнерами з обміну в автоматизованому порядку в межах Багатосторонньої угоди MCAA CRS.

вуються до чотирьох категорій організацій, визначених розділом VIII Загального стандарту звітності CRS: депозитарна установа (банки, кредитні спілки та ін.); кастодіальна установа (депозитарні установи, що здійснюють депозитарну діяльність, номінальні утримувачі); інвестиційна компанія (інвестиційні фірми, інститути спільного інвестування, компанії з управління активами та ін.); визначена страхова компанія (страховики, недержавні пенсійні фонди) [29]. Стандарт CRS містить окремі правила належної перевірки для рахунків, відкритих до 1 липня 2023 року та, починаючи з 1 липня 2023 року. Залежно від дати відкриття рахунків (до 1 липня 2023 року/з 1 липня 2023 року), суб'єкта рахунку, вартості рахунку (низька, висока) встановлені окремі правила належної перевірки рахунків та строки для завершення цієї перевірки. Отже, обов'язок виконання вимог CRS здебільшого покладений на фінансові установи, щодо осіб – резидентів України – для них суттєвим є лише необхідність подання на запит фінансової установи документів щодо самостійної оцінки/належної перевірки, що має на меті виявлення сумнівних банківських рахунків та операцій.

Крім того, положення Угоди про асоціацію між Україною та ЄС в сфері законодавства про компанії та корпоративне управління [30] має на меті приведення регулювання діяльності корпорацій до правил та вимог європейських стандартів на національному рівні та поступове зближення з правилами і рекомендаціями ЄС, тому не можна не зупинитися на такому важливому документі, який було прийнято 13 червня 2024 року – це документ – *Directive (EU) 2024/1760 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 on Corporate Sustainability Due Diligence and Amending Directive (EU) 2019/1937 and Regulation (EU) 2023/2859* [31] (Директива Європейського Парламенту та Ради з корпоративної стабільності дью ділідженс – далі Директива ЄС 2019/1937). Метою цієї Директиви є сприяння сталій та відповідальній корпоративній поведінці та забезпечення прав людини та екологічних аспектів у діяльності компаній та корпоративному управлінні [32]. Ця Директива встановлює корпоративний обов'язок щодо належної перевірки (*due diligence* («дью ділідженс»)), основними елементами якого виступають ідентифікація, припинення, запобігання, пом'якшення та облік негативних прав людини та впливу на навколишнє середовище у власних операціях компаній, їх дочірніх компаній та їх ланцюгів створення вартості (ч. 1 ст. 1 Директиви 2019/1937). Зазначена Директива застосовується як до компаній, які створені за законодавством держави-члена ЄС, так і до компаній, які зареєстровані в третіх державах. Згідно з ч. 1 ст. 2 Директиви 2019/1937 для компаній, які створені відповідно до законодавства держави-члена ЄС, встановлюються такі умови (достатньо відповідності однієї з них):

- компанія налічувала в середньому понад 500 робітників і чистий світовий обіг – понад 150 млн євро за останній фінансовий рік, за який підготовлено фінансову звітність;
- компанія не досягла порогів вище зазначеного пункту, але мала в середньому більш ніж 250 працівників та чистий світовий обіг – понад 40 млн євро за останній фінансовий рік, за який підготовлено фінансову звітність, за умови, що щонайменше 50% такого обігу робився в одному або більше наступних секторів:

- а) виробництво тканин, шкіра, оптова торгівля тканин, одягу і взуття;

- б) сільське господарство, лісове господарство, рибальство, поживна продукція, оптова торгівля сільськогосподарської сировини, тварини, деревина, їжа, напої;

- в) здобування мінеральних ресурсів (у тому числі незріла нафта, природний газ, вугілля, лігніт, метали і металеві руди, нерудні мінерали і продукція кар'єру); виробництво основної металевої продукції, інша нерудна мінеральна продукція; металева продукція (крім того, машини й устаткування), оптова торгівля мінеральними ресурсами, основний і проміжний мінерал, продукція (у тому числі метали і металеві руди, матеріали конструкції, паливо; хімічні речовини й інші напівфабрикати).

До компаній, які зареєстровані в третіх державах, висувається одна з умов:

- генерований та чистий обіг більше 150 млн євро в ЄС у фінансовому році, що передує минулому фінансовому року;

- генерований та чистий обіг більше 40 млн євро, але не більш як 150 млн євро в ЄС у фінансовому році, що передує минулому фінансовому року у разі, якщо 50% такого обігу згенеровано по одному або більше секторів (які зазначено вище щодо компаній, які створені відповідно до законодавства держави-члена ЄС).

Окрім того, деякі великі компанії повинні будуть мати план із гарантування своєї бізнес-стратегії сумісною з обмеженням глобального потепління на 1,5° C, відповідно до Паризької Угоди [33], а на директорів компаній покладатимуться обов'язки щодо створення, контролю за виконанням процесу *due diligence* (належної перевірки) та інтеграції *due diligence* у корпоративну стратегію; директорів компаній стимулюватимуть щодо сприяння досягненню цілей сталого розвитку та пом'якшення наслідків зміни клімату [34]. При цьому слід зауважити, як наголошується в аналізованій Директиві ЄС 2019/1937, виконуючи свої обов'язки діяти в інтересах компанії, директори

мають враховувати відповідні положення щодо прав людини, зміну клімату та екологічні наслідки прийняття своїх рішень.

Основні положення щодо поняття, напрямів та, власне, процедури проведення *due diligence* визначено в ст.ст. 4–11 Директиви ЄС 2019/1937. Стаття 5 аналізованого документа присвячена питанням інтеграції дью ділідженс у політику компаній. Так, держави-члени ЄС повинні гарантувати, що компанії впровадять дью ділідженс у свою корпоративну політику. Належна політика дью ділідженсу повинна містити: (а) опис підходу компанії, у тому числі в довгостроковій перспективі до дью ділідженсу; (б) норми поведінки/кодекс поведінки, що описує правила та принципи, яких повинні дотримуватися співробітники та дочірні компанії; (с) опис процесів, що застосовуються для здійснення належної перевірки, включаючи заходи, вжиті для перевірки дотримання кодексу поведінки та поширення його застосування на встановлені ділові відносини. У свою чергу держави-члени гарантують та повинні забезпечити щорічне оновлення компаніями політики свого дью ділідженсу.

Як зазначається в економічній літературі, екологічний дью ділідженс має на меті аналіз інформації про екологічні аспекти кліматичної політики та оцінку ефективності заходів, які вживаються для охорони навколишнього природного середовища [35, с. 260]. У повоєнній відбудові України дотримання норм та вимог екологічного законодавства буде набувати особливо значення – на відновлених та новозбудованих підприємствах необхідно буде впроваджувати основні заходи енергозбереження: організація обліку витрат енергоресурсів на всіх етапах виробничого процесу та автоматизоване управління енергоспоживанням; використання вторинних енергетичних ресурсів для виробництва тепла та електроенергії, використання тепла відхідних газів та відпрацьованої пари, енергії охолодження агрегатів тощо; впровадження енергоефективних технологій виробництва продукції, установка вискоелективного в енергетичному відношенні обладнання [36]. Причому таким заходам повинна передувати процедура екологічного дью ділідженсу, що уможливить визначення ефективності від їх впровадження.

Отже, як вбачається із зазначеного, в близький перспективі до національних законодавств кожної держави-члена ЄС буде запроваджено правила аналізованої Директиви ЄС 2019/1937 в політику дью ділідженс компанії, зокрема стосовно аспектів захисту прав людини та екологічної безпеки та захисту навколишнього середовища.

Як вже зазначалося вище, тісно переплітається із процедурою дью ділідженс така процедура, як комплаєнс. У науковій юридичній літературі запропоновано вважати, що «комплаєнс – це організований суб'єктом господарювання/організацією внутрішній процес забезпечення відповідності його/її діяльності вимогам законодавства, нормам міжнародно-правових актів екстериторіальної дії, локальним актам суб'єкта господарювання, стандартам саморегульованих організацій у певній сфері і найкращим практикам, шляхом формування корпоративної культури, здійснення комплаєнс-контролю ризиків, які можуть призвести до застосування до такого суб'єкта господарювання юридичних, фінансових санкцій, втрати ділової репутації або іншої шкоди, а також за допомогою інших засобів реалізації комплаєнсу» [37, с. 59]. Убачається, що такий підхід в повній мірі охоплює всі основні ознаки комплаєнсу та може бути взятий за основу під час здійснення цього дослідження. Втім, для повного розуміння сутності комплаєнсу необхідно зупинитись на його завданнях та функціональному спрямуванні.

Завдання комплаєнсу полягає в уникненні фінансових і репутаційних втрат, штрафів, позбавлення ліцензії, кримінального переслідування керівництва компанії. Функціональне застосування комплаєнс віднаходить у різних сферах, таких як: антимонопольне регулювання; протидія корпоративному шахрайству та корупції; захист персональних даних; корпоративні відносини; захист прав споживачів; трудові відносини; дотримання екологічних стандартів; виконання технічних стандартів; дотримання вимог щодо санкцій; інші аспекти діяльності [38, с. 12]. Впровадження комплаєнсу¹ має на меті забезпечити дотримання законів та принципів, спрямованих на запобігання корупції та забезпечення етичної поведінки в бізнес-середовищі, й передбачає низку різнопланових узгоджених заходів та підходів (методів, стандартів, стратегій) [39, с. 128].

Отже, на цьому етапі розвитку глобалізаційних процесів, переформатуванню економічних бізнес-відносин, зокрема це стосується потенційних учасників ринку капіталу та організованих товарних ринків, присутністю міжнародних компаній на території України – процедури проведення дью ділідженс та комплаєнс набувають вагомого значення, враховуючи необхідність залучення іноземних інвестицій в економіку України.

Дью ділідженс та комплаєнс – ці обидві процедури фігурують насамперед у контексті безпеки бізнесу. У багатьох українських (і тим паче західних) компаніях налагоджена бізнес-розвідка для

¹ У контексті цього дослідження «комплаєнс» розглядається як принцип дотримання відповідності, зокрема, контролю за дотриманням компаніями антикорупційних законів, що застосовуються до їх діяльності.

дотримання сумлінного ведення бізнесу та уникнення фінансових ризиків. Управління ризиками зі свого боку охоплює такі напрями як «*due diligence*» і «*compliance*», між якими існує багато спільних ключових ознак¹, проте й мають місце принципові відмінності.

Як зазначають закордонні фахівці та практики, комплаєнс – зазвичай, це юридичне зобов'язання, якому уряд або регуляторний орган надають обов'язкового характеру та вимагають відповідного нормативного дотримання. Тоді як дью ділідженс – процедура не обов'язкова та не виступає необхідною умовою роботи та співпраці (це більше «добра воля» для компанії, яка визнає цінність *due diligence* «належної обачності») [40], хоча багато організацій вважають за необхідне впроваджувати дью ділідженс як частину своїх інструкцій і процедур, це своєрідна політика співпраці багатьох міжнародних компаній, а в деяких галузях (фармацевтика, індустрія охорони здоров'я, медична, паливно-енергетична промисловість) вона негласно вважається найкращою практикою [41].

Мета комплаєнс, як правило, короткострокова та спрямована на виконання конкретних вимог у визначений термін (наприклад, перевірити конкретного контрагента перед укладенням певної угоди) і це, власне, щодо тактики захисту бізнесу від ризиків. Тоді як дью ділідженс застосовується у «фоновому режимі», як більш довготривалий процес розгляду і вивчення навколишнього контексту, оцінки, аналізу та співвіднесення даних з цілями компанії (це своєрідна стратегія захисту бізнесу та запобігання від фінансових і юридичних ризиків та втрат у майбутньому).

Дью ділідженс забезпечує комплексну перевірку компаній, зокрема у разі проведення оцінки господарської діяльності суб'єкта щодо майбутнього злиття, приєднання чи поглинання, або укладання великих угод. Комплаєнс дає змогу вибудувати в компанії систему контролю за дотриманням законодавства й уникнення корупційних ризиків [42].

Як зазначається закордонними фахівцями практиками в цій сфері, «...в ідеалі, завершення комплексної юридичної перевірки та комплаєнс починається ще до того, як працівник, продавець чи постачальник потрапляє в компанію. Обидві системи можуть допомогти бізнесу знизити ризики в професійних відносинах і забезпечити дотримання законності ведення бізнесу. Комплексна юридична перевірка та комплаєнс вигідні як для компанії-покупця, так і для компанії-продавця» [43].

Таким чином, як вбачається із зазначеного, і комплаєнс, і дью ділідженс – це такі процедури, які націлені на безпеку та запобігання від можливих фінансових і юридичних ризиків та за допомогою яких забезпечується більш ефективний захист прав та законних інтересів компаній, інвесторів, клієнтів, співробітників.

У чинному законодавстві України поняття «комплаєнс» запроваджено на законодавчому рівні (п. 24 ч. 1 ст. 2 Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» [44]), під яким розуміється регламентований внутрішніми документами професійного учасника ринків капіталу та організованих товарних ринків або особи, яка здійснює діяльність, пов'язану з ринками капіталу та організованими товарними ринками, безперервний процес, спрямований на забезпечення та покращення: опису всіх внутрішніх процесів, пов'язаних з провадженням професійної діяльності на ринках капіталу та організованих товарних ринках або діяльності, пов'язаної з ринками капіталу та організованими товарними ринками; відповідності внутрішніх документів вимогам законодавства про ринки капіталу та організовані товарні ринки, стандартів, правил тощо; виконання працівниками професійного учасника ринків капіталу та організованих товарних ринків або особи, яка здійснює діяльність, пов'язану з ринками капіталу та організованими товарними ринками, правил та процедур. Відповідно до ч. 2, 4 ст. 71 аналізованого Закону, юридична особа, яка має намір провадити професійну діяльність на ринках капіталу та організованих товарних ринках, для отримання ліцензії на провадження відповідного виду діяльності подає до НКЦПФР заяву про видачу ліцензії та разом із низкою документів (перелік зазначається), серед яких виступають і відомості про наявність у заявника організаційної структури, системи внутрішнього контролю (підсистеми комплаєнсу, управління ризиками та внутрішнього аудиту). А всі професійні учасники ринків капіталу та організованих товарних ринків зобов'язані створити комплексну ефективну систему внутрішнього контролю, що включає підсистеми комплаєнсу, управління ризиками та внутрішнього аудиту (ч. 4 ст. 76 Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки»).

Крім того, пп. 6 абз. 5 ч. 7 ст. 76 аналізованого Закону передбачає, що положення внутрішніх політик професійного учасника ринків капіталу та організованих товарних ринків мають містити

¹ У закордонній практиці мають місце об'єднання процедур *due diligence* та *compliance* разом, оскільки вони спрямовані на запобігання фінансовим та юридичним ризикам, дотримання відповідних правил та процедур задля безпеки бізнес-структур (Див. Jacques Giard. Assessing the Value of Compliance Due Diligence in M&A – Insight into the challenged and Benefits. URL: <https://www.kroll.com/en/insights/publications/financial-compliance-regulation/assessing-value-compliance-due-diligence-ma> (Last accessed: 02.03.2025 p.); Teylor Wessing Compliance Due Diligence in M&A transactions. URL: https://www.taylorwessing.com/-/media/taylor-wessing/files/germany/2021/04/tw2021_compliance-due-diligence-in-ma-transactions.pdf (Last accessed: 02.03.2025)).

повноваження органу, відповідального за здійснення нагляду щодо затвердження та контроль організації комплаєнсу, управління ризиками та внутрішнього аудиту. А в разі якщо підприємства, які є професійними учасниками ринків капіталів та організованих товарних ринків, становлять суспільний інтерес або системно важливі професійні учасники (крім банків), то законодавством встановлюються ще й додаткові умови щодо корпоративного управління, а саме: наглядова рада з числа членів наглядової ради обов'язково визначає відповідальну особу, на яку покладено обов'язок із забезпечення реалізації функції комплаєнсу (п. 3 ч. 8 ст. 76).

Системний аналіз норм пп. «в» п. 7 ч. 1 ст. 79, пп. «в» п. 7 ч. 1 ст. 88, ч. 4 ст. 90 аналізованого вище Закону дозволяє зробити висновок, що підсистема комплаєнс виступає одним з елементів внутрішнього контролю, на рівні з іншими її складовими, такими як управління ризиками та внутрішній аудит.

Крім того, у процесі здійснення своєї господарської діяльності компанії повинні не лише дотримуватися національного законодавства щодо відповідності внутрішніх документів вимогам законодавства, стандартів, правил, а й міжнародному законодавству – у разі якщо до процесу залучені міжнародні компанії або господарська діяльність здійснюється в зарубіжних країнах. Існують численні міжнародні норми [39, с. 128-129], зокрема закони та рекомендації щодо проведення комплаєнс: 1) Закон Великобританії про хабарництво (*UK Bribery Act*); 2) Закон про корупцію за кордоном (*Foreign Corrupt Practices Act – FCPA*); 3) цільова група фінансових заходів щодо відмивання грошей (*Financial Action Task Force on Money Laundering – FATF*); 4) III Директива ЄС щодо відмивання грошей (*III EU Money Laundering Directive*); 5) IV Директива ЄС про відмивання грошей (*IV EU Money Laundering Directive*) 6) V Директива ЄС про відмивання грошей (*V EU Money Laundering Directive*) [45].

Слід зазначити, що хоча загальна процедура дью ділідженс не впроваджена в чинне законодавство як обов'язковий етап у проведенні процедури реорганізації та застосовується більше як приклад кращої практики із ведення бізнесу суб'єктами господарювання, оновлена редакція Закону України «Про акціонерні товариства» 2022 року [46] (далі – Закон про АТ 2022 року) щодо питання проведення реорганізації в одній із форм передбачає деякі положення, які фактично містять у собі елементи дью ділідженс та мають бути виконані до прийняття загальними зборами рішення про реорганізацію. Це, так би мовити, започаткування процедури дью ділідженс – підготовчий/попередній етап, на якому ключова роль відводиться наглядовій раді або раді директорів АТ та незалежному експерту (незалежним експертам).

Так, відповідно до положень Закону про АТ 2022 року наглядова рада або рада директорів кожного товариства, що бере участь у реорганізації (злитті, приєднанні, поділі, виділі):

- складає та схвалює проєкт умов злиття/приєднання/поділу/виділу (ч. 2 ст. 117, ч. 2 ст. 119, ч. 2 ст. 125, ч. 2 ст. 127);
- складає детальний письмовий звіт з поясненням проєкту умов злиття/приєднання/поділу/виділу та викладенням його економічно-правового підґрунтя, зокрема з обґрунтуванням коефіцієнта конвертації акцій (ч. 4 ст. 117, ч. 5 ст. 119, ч. 4 ст. 125, ч. 4 ст. 127 – у письмовому звіті також відображаються будь-які труднощі, пов'язані з розрахунком ринкової вартості акцій та конвертації акцій);
- виносить на затвердження загальних зборів (ч. 3 ст. 119, ч. 3 ст. 119, ч. 3 ст. 125, ч. 3 ст. 127) питання про:

- (1) припинення товариства шляхом злиття/приєднання/поділу /виділу/перетворення;
- (2) затвердження умов злиття/приєднання/поділу/виділу (зокрема умов конвертації акцій) або порядку та умов перетворення та порядку обміну акцій товариства на частки (паї) підприємницького товариства- правонаступника;

- (3) затвердження проєкту статуту товариства;

- (4) схвалення проєкту передавального акта та/або розподільчого балансу;

- подає інформацію про будь-які значні зміни в активах і пасивах у період між датою підготовки проєкту умов злиття/приєднання/поділу/виділу та датою загальних зборів, на яких прийматиметься рішення щодо попередніх умов злиття/приєднання/поділу/виділу (ч. 5 ст. 117, ч. 6 ст. 119, ч. 5 ст. 125, ч. 5 ст. 127).

У свою чергу згідно з ч. 1, 2 ст. 123, ч. 1, 2 ст. 130 Закону про АТ 2022 року один чи кілька незалежних експертів, які діють від імені кожного з товариств, які беруть участь у злитті/приєднанні, поділі/виділі та відповідають вимогам, встановленим НКЦПФР, проводять аналіз проєкту умов злиття/умов приєднання/умов поділу/умов виділу АТ, складають та подають до наглядової ради або ради директорів та акціонерам письмовий звіт.

Такий письмовий звіт в обов'язковому порядку повинен:

- 1) містити інформацію про методи (метод), використані (використаний) для визначення запропонованого коефіцієнта конвертації акцій або інших цінних паперів;

2) вказувати, чи такі методи (метод) є адекватними (адекватним) для відповідного випадку, зазначати цифри, які було отримано в результаті застосування кожного такого методу, та надавати висновок про відповідний вплив таких застосованих методів (методу) отримання коефіцієнта конвертації та інших показників, передбачених проектом умов злиття, приєднання; проектом умов поділу, виділу.

Додатково у цьому звіті експерти зазначають власну думку щодо справедливості та доречності коефіцієнта конвертації акцій, а також відображаються всі труднощі, пов'язані з оцінюванням використаних методів (методу).

Отже, до прийняття загальними зборами рішення про реорганізацію важливими виступають такі юридично значущі дії:

- з боку наглядової ради або ради директорів: складання та схвалення проекту умов злиття/приєднання/поділу/виділу; складання детального письмового звіту з поясненням проекту умов злиття/приєднання/поділу/виділу та викладенням його економічно-правового підґрунтя (зокрема з обґрунтуванням коефіцієнту конвертації);

- з боку незалежного експерта (експертів): проведення аналізу проекту умов злиття/умов приєднання/умов поділу/умов виділу АТ; складання та подання до наглядової ради або ради директорів та акціонерам письмового звіту (з інформацією про методи (метод), котрі були використані (використані) для визначення запропонованого коефіцієнту конвертації акцій або інших цінних паперів).

Висновки. Таким чином, на підставі проведеного аналізу наукової економічної та юридичної літератури, чинного законодавства, законодавства ЄС та зарубіжних країн, практики запровадження процедур дью ділідженс та комплаєнсу, обґрунтовано значення і роль процедури *due diligence* («дью ділідженс») як ефективного економіко-правового інструмента, який має включати реалізацію сукупності інформаційно-аналітичних заходів, спрямованих на проведення комплексного і глибокого аналізу, належної перевірки й оцінки всіх аспектів фінансово-господарської діяльності господарюючого суб'єкта (організаційних, правових, фінансових, маркетингових, податкових, ринкових, технологічних) та економічної доцільності запланованих правових дій (наприклад, укладання договору купівлі-продажу або оренди єдиного майнового комплексу, процедура реорганізації тощо).

Встановлено, що процедури дью ділідженс та комплаєнс виступають ефективними економіко-правовими інструментами в підготовчій та реорганізаційній процедурах, які характеризуються *загальними* (мета та сфера застосування) та *відмінними* ознаками (зміст процедури, застосування форм реорганізації, термін (час) застосування; обов'язковість застосування (легітимація)). Загальними ознаками виступають: *сфера застосування* – комплексні процедури, які мають місце на підготовчому етапі, наприклад, під час реорганізації суб'єкта господарювання; *мета застосування* – ефективні заходи-інструменти, спрямовані на забезпечення безпечного ведення бізнесу та запобігання фінансових, юридичних ризиків та витрат, здійснення ефективного захисту прав та законних інтересів суб'єктів господарювання, інвесторів, клієнтів, співробітників. *Головною відмінною* ознакою є: *зміст процедури* – дью ділідженс вибудовує стратегію діяльності господарюючого суб'єкта та забезпечує комплексну перевірку компаній у разі проведення оцінки господарської діяльності суб'єкта (наприклад, щодо майбутньої реорганізації шляхом злиття/приєднання або подвійної (складної) реорганізації); комплаєнс надає можливість вибудувати тактику ведення бізнесу та систему контролю за дотриманням законодавства й уникнення корупційних ризиків.

Враховуючи змістовне навантаження та мету зазначених процесів, доведено, що дью ділідженс та комплаєнс, необхідно запроваджувати як кращу практику застосування міжнародними компаніями комплексного проведення в обов'язковому порядку зазначених процедур під час надання попередньої оцінки та з'ясування ризиків протягом здійснення господарської діяльності суб'єкта господарювання (наприклад, у процедурі реорганізації або у разі укладання договорів купівлі-продажу або оренди єдиного майнового комплексу), а комплаєнс-програми впроваджувати щодо здійснення контролю за дотриманням законодавства та уникнення корупційних ризиків (аналіз та оцінка всіх потенційних економічних, фінансових, податкових ризиків та можливих негативних наслідків, розробка порядку та умов конвертації акцій, обміну акцій на частки (паї), їх економічна доцільність та обґрунтування), ключова роль у здійсненні яких покладається на наглядову раду або раду директорів в акціонерних товариствах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сілічева Н.Є. Due Diligence (Дью Ділідженс) і можливі перспективи розвитку в Україні. *Економічний простір*. 2011. № 45. С. 288–291.

2. Безус А.М., Шафранова К.В., Шевчун М.Б. Застосування процедури дью ділідженс як важеля зменшення інформаційних ризиків при здійсненні емісії цінних паперів. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. № 9. С. 50–53.
3. Oxford English Dictionary: Oxford University Press. 2023. URL: <https://www.oed.com/search/dictionary/?scope=Entries&q=compliance> (Last accessed: 01.02.2025).
4. Hutton H. 10 Must-Know Statistics About Tech Due Diligence. *Beyond. Tech Due Diligence for investors*. February 24, 2023. URL: <https://beyond-ma.com/10-must-know-statistics-about-tech-due-diligence/> (Last accessed: 24.02.2025).
5. Перекладач Reverso Context. URL: <https://context.reverso.net/переклад/английский-украинский/due+diligence> (дата звернення 01.02.2025).
6. Oxford Advanced Learner's Dictionary. URL: <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/due-diligence> (Last accessed: 01.02.2025).
7. Використання Due Diligence в обґрунтуванні передінвестиційних рішень у секторах національної економіки: колективна монографія / Балджи М.Д., Доброва Н.В., Карпов В.А. [та ін.]. Одеський національний економічний університет. Одеса: ПромАрт, 2018. 335 с.
8. Бондар В. Методичні засади експертизи правового та фінансового становища компанії при складанні звіту Due Diligence. *Бухгалтерський облік і аудит*. 2010. № 8. С. 23–28.
9. Конкурентоспроможність підприємства: оцінка рівня та напрями підвищення : монографія / за ред. О.Г. Янкового. Одеса: Атлант, 2013. 470 с.
10. Назаренко І.М., Орехова А.І. "Дью ділідженс": сутність, призначення та послідовність проведення. *Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету*. Економічні науки. 2011. Вип. 20 (1). С. 360–366.
11. Гуцаленко Л.В. Due diligence: еволюція та генезис сутності. *Економіка, фінанси, менеджмент: актуальні питання науки та практики*. 2017. № 12. С. 21–29.
12. Гуцаленко Л.В. Адаптивна система обліку і контролю результатів діяльності сільськогосподарських підприємств : монографія. К.: ННЦ ІАЕ, 2010. 372 с.
13. Fracis G.E., Hurley P.J, Robinson R.M. Operations due diligence. *Australian Journal of Multi-Disciplinary Engineering*. 2015. № 11 (1). P. 13–21.
14. Cotwell C.A., Wassersrum D.J. Mergers, and acquisitions: employee benefit, plan due diligence. Sage Publication. URL: <http://cbr.sagepub.com/content/37/6/47.abstract> (Last accessed: 11.02.2025).
15. Mucenieeks K. Due diligence importance in companies' reorganization process. URL: https://www.researchgate.net/profile/Kaspars-Mucenieks/publication/343655502_Due_diligence_importance_in_companies_reorganization_process/links/5f36a3 (Last accessed: 11.02.2025).
16. Оцінка кредитоспроможності та інвестиційної привабливості суб'єктів господарювання: монографія / За ред. А.О. Єпіфінова. Суми: УАБС НБУ, 2007. 286 с.
17. Дорош Н.І. Комплексна аналітична перевірка підприємства. *Економічні науки*. Сер.: Облік і фінанси. 2012. Вип. 9 (1). С. 355–361.
18. Вербов С.В. Угоди зі злиття та поглинання у банківській сфері. *Адміністративне судочинство*. 2012. № 1-2. С. 280–283.
19. Кондратенко Д.В., Мужилівський В.В. Due Diligence як комплексна система захисту від підприємницьких ризиків та побудови стратегії. *Вісник економіки транспорту і промисловості*. 2015. № 52. С. 37–45.
20. Томашевська І.Л. Due Diligence: порядок проведення та документування. *Вісник Житомирського Державного технологічного університету*. 2010. № 4 (54). С. 194–196.
21. Сітарчук А.Ю. Сутність due diligence і можливості використання в Україні. *Вісник Університету банківської справи Національного банку України*. 2013. № 1 (16). С. 267–269.
22. Лега О.В., Гусаренко Н.Ю. Due Diligence як метод мінімізації податкових ризиків. *Облік, аудит, оподаткування та звітність у системі забезпечення економічної стійкості підприємств: тези доповідей V Всеукраїнської науково-практичної Інтернет конференції 13-14 травня 2021 р.* Дніпро: ННІП. 2020. 151 с. С. 96–99.
23. Касич А.О., Яковенко Я.Ю. Дью Ділідженс як ключовий інструмент аналізу доцільності інвестування. *Облік і фінанси*. 2015. № 4 (70). С. 92–97.
24. Ткачук І.М. Чи є Due diligence юридичним аудитом? *Економічні науки*. Сер.: Облік і фінанси. 2012. Вип. 9 (3). С. 399–405.
25. Як ефективно провести Due diligence в Україні. DLF Attorneys-At-Law. 8 травня 2021 рік. URL: <https://dlf.ua/ua/yak-efektivno-provesti-legal-due-diligence-v-ukrayini/> (дата звернення 01.02.2025).

26. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо імплементації міжнародного стандарту автоматичного обміну інформацією про фінансові рахунки: Закон України від 20.03.2023 року № 2970-IX. *Офіційний вісник України*. 2023. № 45. Ст. 2386.
27. Про затвердження Порядку застосування загального стандарту звітності та належної перевірки інформації про фінансові рахунки (Common Standard on Reporting and Due Diligence for Financial Account Information): Наказ Міністерства фінансів України від 26.05.2023 № 282. *Офіційний вісник України*. 2023. № 60. Ст. 3405.
28. Савченко А. Імплементація загального стандарту звітності CRS в Україні. URL: <https://smartsolutions.ua/implementacija-zagalnogo-standartu-zvitnosti-crs-v-ukraini/> (дата звернення: 23.02.2025).
29. Практичні питання тлумачення окремих термінів Загального стандарту звітності CRS: Інформаційний лист Міністерства фінансів України. 2023. № 5. URL: https://mof.gov.ua/storage/files/%D0%86%D0%BD%D1%84%D0%BE_%D0%BB%D0%B8%D1%81%D1%82_5_2023.pdf (дата звернення: 23.02.2025).
30. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (ратиф. із заявою Законом № 1678-VII від 16.09.2014 р.). *Офіційний вісник України*. 2014. № 75. Ст. 2125.
31. Directive (EU) 2024/1760 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 on Corporate Sustainability Due Diligence and Amending Directive (EU) 2019/1937 and Regulation (EU) 2023/2859. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2024/1760/oj> (Last accessed: 11.03.2025).
32. Corporate sustainability Due Diligence: fostering sustainability in corporate governance and management systems. URL: https://commission.europa.eu/business-economy-euro/doing-business-eu/corporate-sustainability-due-diligence_en (Last accessed: 21.02.2025).
33. Паризька Угода від 12 грудня 2015 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 35. Ст. 595 (Україна ратифікувала Паризьку угоду Законом України від 14 липня 2016 року № 1469-VIII).
34. Sustainability Rulebook: the Corporate Sustainable Due Diligence Directive. EBU (Operating Eurovision and Euroradio). Case Studies, published on 15th Jun 2023. URL: <https://www.ebu.ch/case-studies/open/legal-policy/the-future-of-eu-sustainability-regulation-ii-the-corporate-sustainability-due-diligence-directive-csddd> (Last accessed: 21.02.2025).
35. Король С. Екологічний Due Diligence – мейнстрім у страхуванні. *Економічний аналіз*. 2022. Том 31. № 1. С. 257–263.
36. Зоркін А. Якими мають бути принципи повоєнної відбудови України? *Діло*. 2022. URL: <https://delo.ua/uk/energetics/yakimi-mayut-buti-principipovojennoyi-vidbudovi-ukrayini395216> (дата звернення: 21.02.2025).
37. Коршун А. Щодо визначення поняття «комплаєнс» і його характерних ознак у сфері господарювання. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2022. № 5. С. 55–60.
38. Окунев О., Бойко О., Лукін С. Антикорупційний комплаєнс: посібник для програми з підготовки осіб, відповідальних за реалізацію антикорупційної програми. 2018. 177 с. URL: <https://cgra.com.ua/wp-content/uploads/2018/07/Compliance.pdf> (дата звернення: 01.03.2025).
39. Щербакова Н.В., Носач О.Л. Питання підвищення ефективності антикорупційних програм міжнародних компаній в Україні. *Європейські перспективи*. 2023. № 4. С. 126–136. DOI: <https://doi.org/10.32782/ep.2023.4.20>.
40. Phelps M. Five differences between compliance and due diligence. Marcy & Phelps Associates Inc. August 5, 2019. URL: <https://marcyphelps.com/five-differences-between-compliance-and-due-diligence/> (Last accessed: 01.03.2025).
41. Due Diligence and Compliance: Breakdown and Importance. Due Diligence vs Compliance: Key differences and importance. CRI GROUP. Corporate Researches and Investigations. URL: <https://crigroup.com/due-diligence-vs-compliance/> (Last accessed: 01.03.2025).
42. Радтке О. Поради юриста: як зберегти бізнес у 2022 році за умов пандемії. *Юрист & Закон*. 2022. № 1. URL: https://uz.ligazakon.ua/ua/magazine_article/EA015393 (дата звернення 01.03.2025).
43. Zafar Anjum (CRI Groupe/ USA) Due Diligence vs Corporate Compliance (on 10th of August 2021). URL: <https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=5ce94d20-5f7b-4cf4-9d0d-20fd459b038f> (Last accessed: 10.03.2025).

44. Про ринки капіталу та організовані товарні ринки: Закон України від 23 лютого 2006 року № 3480-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 31. Ст. 268.
45. Compliance: Legal Foundations. URL: <https://internationalsales.lexisnexis.com/glossary/compliance/compliance-law-and-guidelines> (Last accessed: 02.03.2025).
46. Про акціонерні товариства : Закон України від 27 липня 2022 року № 2465-IX. *Офіційний вісник України*. 2022. № 68. Ст. 4066.

РОЗДІЛ V. ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 349.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.58>

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОФЕСІЙНОГО НАВЧАННЯ І ПРОФЕСІЙНОЇ ОРІЄНТАЦІЇ ВРАЗЛИВИХ КАТЕГОРІЙ НАСЕЛЕННЯ

Бурак В.Я.,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри соціального права
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0000-0002-3511-0555
e-mail: volodymyr.burak@lnu.edu.ua

Ласько І.М.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцентка кафедри соціального права
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0000-0002-8303-7161
e-mail: iryna.lasko@lnu.edu.ua

Бурак В.Я., Ласько І.М. Правове забезпечення професійного навчання і професійної орієнтації вразливих категорій населення.

У статті досліджуються особливості правового забезпечення професійної орієнтації, професійного навчання та працевлаштування вразливих верств населення. Зауважується, що військова агресія росії негативно вплинула на український ринок праці, відтак прослідковується низький рівень зайнятості населення та високий рівень безробіття. Констатується, що перед державою постали нові виклики щодо перегляду державної політики задля сприяння зайнятості громадян та забезпечення відповідності професій та кваліфікацій громадян, котрі бажають працевлаштуватись, попиту ринку. Зауважується, що забезпечення сталості ринку праці розпочинається із професійної орієнтації, спрямованої на активізацію процесу професійного самовизначення та реалізацію здатності до праці. Окрему увагу присвячено професійному навчанню, сутність якого полягає в наданні особам знань, навичок і вмінь, необхідних для їхньої трудової діяльності. Аналіз законодавства свідчить, що система професійного навчання охоплює три категорії населення: 1) осіб, які проходять первинну професійну підготовку в закладах освіти та інших установах, що здійснюють або забезпечують підготовку кваліфікованих робітників і фахівців, 2) працівників, які проходять первинну професійну підготовку, перепідготовку і підвищення кваліфікації впродовж трудової діяльності, 3) безробітних, які шукають роботу і потребують первинної професійної підготовки, перепідготовки або підвищення кваліфікації. Детальної уваги присвячено міжнародній ініціативі, котра отримала назву «Skills Alliance», і об'єднала велику кількість урядів європейських країн, різноманітних міжнародних фінансових установ, організацій та приватних компаній навколо ідеї щодо створення можливості для чисельної кількості українців протягом наступних трьох років взяти участь у перекваліфікації чи підвищенні кваліфікації. Наводиться приклад такої ініціативи, як «Skills4Recovery», в межах якої ветеранам було запропоновано велику кількість короткострокових курсів та повноцінних навчальних програм у закладах професійної, передвищої та вищої освіти. Зауважується, що професійна орієнтація, професійне навчання та працевлаштування можуть бути отримані безробітними в межах соціальних послуг.

Ключові слова: соціальне/трудове законодавство, соціальний захист, трудові відносини, підвищення кваліфікації, професійне навчання, працевлаштування, особа з інвалідності, соціальна послуга.

Burak V.Y., Lasko I.M. Legal support of vocational training and professional orientation of vulnerable categories of population.

The article examines the peculiarities of legal support for vocational guidance, vocational training and employment of vulnerable groups of the population. It is noted that Russia's military aggression has had a negative impact on the Ukrainian labour market, which is why there is a low level of employment and a high level of unemployment. It is stated that the State has faced new challenges in revising the State policy to promote employment of citizens and ensure that the professions and qualifications of citizens seeking employment meet the market demand. It is noted that ensuring the sustainability of the labour market begins with vocational guidance aimed at intensifying the process of professional self-determination and realisation of the ability to work. Particular attention is paid to vocational training, the essence of which is to provide individuals with the knowledge, skills and abilities necessary for their work. The analysis of the legislation shows that the vocational training system covers three categories of the population: 1) persons undergoing primary vocational training in educational institutions and other institutions that provide or ensure the training of skilled workers and specialists, 2) employees undergoing primary vocational training, retraining and advanced training during their employment, 3) unemployed job seekers in need of initial vocational training, retraining or advanced training. Detailed attention is paid to an international initiative called the Skills Alliance, which has united a large number of European governments, various international financial institutions, organisations and private companies around the idea of creating opportunities for a large number of Ukrainians to take part in retraining or advanced training over the next three years. An example is given of such an initiative as Skills4Recovery, which offered veterans a large number of short-term courses and full-fledged study programmes in vocational, higher and higher education institutions. It is noted that vocational guidance, vocational training and employment can be obtained by the unemployed within the framework of social services.

Key words: social/labour legislation, social protection, labour relations, professional development, vocational training, employment, person with disability, social service.

Постановка проблеми. Пандемія COVID-19, згодом військова агресія росії проти України завдали великої шкоди економіці України. Вважається, що негативний вплив на ринок праці під час повномасштабного вторгнення значно перевищує показники ковідного періоду. Основними причинами цього є масовий виїзд громадян за кордон та їх внутрішнє переміщення. Відповідно до статистичних даних на початок квітня 2023 року чисельність вимушених мігрантів з України становила 8,16 млн осіб, зокрема 5 млн осіб є зареєстрованими як користувачі тимчасового захисту відповідно до національного законодавства країн Європи [1]. Число офіційно зареєстрованих внутрішньо переміщених осіб в країні досягає 4,9 млн осіб [2]. Очевидно, що фактичний рівень безробіття в Україні майже вдвічі перевищив аналогічний показник станом на кінець довоєнного 2021 року [3]. Відтак, перед державою постають нові виклики у забезпеченні сталості ринку праці та високого рівня зайнятості населення шляхом здійснення ефективного державного регулювання.

Метою цього дослідження є характеристика таких заходів державної політики, як професійна орієнтація та професійне навчання осіб, а також сприяння працевлаштуванню вразливих категорій населення, котрі разом відповідатимуть суспільним та економічним потребам держави і забезпечуватимуть належний рівень соціального захисту українців.

Стан опрацювання проблематики. Питання професійного навчання, професійної орієнтації, а також працевлаштування окремих категорій населення були предметом наукових розвідок таких вчених, як Вапнярчук Н.М. [4], Головань Т.Г. [5], Іванова Ю.С. [6], Луценко О.Є. [7], Серeda О., Бурнягіна Ю., Галкіна Н. [8]. В сучасних умовах необхідності забезпечення сталості ринку праці ці заходи потребують додаткового наукового вивчення.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні ринок праці не характеризується рівномірністю. Різниться він залежно від географічного та економічного вимірів. До прикладу, 7820 українських компаній залишили регіон постійної реєстрації (27% з них виїхали з Києва, 11% – з Дніпропетровської області, по 8% – з Донецької та Одеської, 6% – з Харківської) [9]. Значна частина цих релокованих підприємств здебільшого розмістилась у західних областях, наприклад у Закарпатській (155%), Івано-Франківській (146%), Хмельницькій (125%), Львівській (123%), Вінницькій (120%), Рівненській (118%) та Чернівецькій (116%), де значно зросла кількість вакантних робочих місць [9]. А ще донедавна у цих областях спостерігалась нестача робочих місць.

Попри все роботодавці зустрічаються ще з однією проблемою. Адже через чисельну мобілізацію чоловіків до лав Збройних сил України, роботодавці втрачають своїх працівників, а кандидатів на заміщення вакантних посад все одно бракує. Прикладами таких підприємств є ті, де зазвичай переважали працівники-чоловіки, зокрема у будівництві, транспорті, чи металургійній промисловос-

ті. Відтак, постає гостра потреба у залученні жінок, осіб з інвалідністю, ветеранів війни та внутрішньо переміщених осіб, котрі загалом не були такими активними учасниками ринку праці, вони не мають достатньої кваліфікації чи досвіду роботи. Таким чином ефективність залучення зазначених категорій осіб залежить, насамперед, від спільних дій роботодавців та держави, які забезпечуватимуть відповідність між очікуваннями роботодавців і професійними можливостями працівників.

Державна політика зайнятості населення базується, зокрема на принципі відповідальності держави за формування та реалізацію політики у сфері зайнятості населення. Її метою є збалансування попиту на робочу силу (створення належної кількості робочих місць) та її пропонування (створення умов для професійного розвитку, гідних умов для праці), а також сприяння підвищенню професійного рівня працездатного населення відповідно до суспільних потреб. А основними закріпленими напрямками державної політики у сфері зайнятості населення є, зокрема: 1) створення умов для розвитку економіки та сприяння створенню нових робочих місць, 2) задоволення попиту економіки у висококваліфікованих працівниках, формуванні і розвитку професійних кваліфікацій, сприяння розробленню професійних стандартів, 3) удосконалення системи професійного навчання з урахуванням інтересів особистості, потреб економіки та ринку праці; 4) сприяння підприємствам, установам та організаціям незалежно від форми власності, виду діяльності та господарювання у професійному розвитку працівників; 5) збалансування попиту і пропонування щодо обсягу та рівня кваліфікації робочої сили на ринку праці шляхом системного прогнозування потреб економіки (ст. 15 Закону України «Про зайнятість населення» [10]). Аналіз законодавчих положень дає змогу зробити висновок, що професійні якості працівника є визначальними, і такими, що зумовлюють формування змісту державної політики у професійній орієнтації та професійному навчанні.

Найпершим кроком у формуванні сталого ринку праці належить професійній орієнтації населення, яка включає комплекс взаємопов'язаних економічних, соціальних, медичних, психологічних і педагогічних заходів, спрямованих на активізацію процесу професійного самовизначення та реалізацію здатності до праці, виявлення здібностей, інтересів, можливостей громадян, а також інших чинників, що впливають на вибір або зміну професії та виду трудової діяльності (ч. 1 ст. 32 Закону України «Про зайнятість населення») [10]. Саме професійна орієнтація дозволяє, по-перше, зрозуміти, який вид професійної діяльності найбільше підходить особі, по-друге, допомагає оцінити її здібності, інтереси, можливості, а по-третє, усвідомлено обрати майбутню професію та розробити певну стратегію кар'єрного зростання.

Можливість здійснювати професійну орієнтацію населення держава надає чисельній кількості суб'єктів, зокрема закладам освіти, закладам охорони здоров'я, реабілітаційним установам, територіальним органам центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері зайнятості населення та трудової міграції, центрам професійної орієнтації населення, молодіжним центрам праці, територіальним центрам комплектування та соціальної підтримки, установам виконання покарань, підприємствам, установам та організаціям незалежно від форми власності, виду діяльності та господарювання, що надають послуги з професійної орієнтації (ч. 2 ст. 32 Закону України «Про зайнятість населення») [10].

І вже наступним кроком у забезпеченні сталого ринку праці є професійне навчання. За словами Іванової Ю.С., право на професійне навчання є одним з основних трудових прав працівника. [6, с. 148] Адже у ст. 2 Кодексу законів про працю України закріплено, що держава створює умови для ефективної зайнятості населення, сприяє працевлаштуванню, підготовці й підвищенню трудової кваліфікації, а при необхідності забезпечує перепідготовку осіб, вивільнюваних у результаті переходу на ринкову економіку [11].

Ба більше, це право закріплене і в міжнародних правових актах, зокрема у рекомендаціях Міжнародної організації праці, наприклад «Щодо професійного навчання» № 57 від 27.06.1939 [12], «Про розвиток людських ресурсів: освіта, підготовка кадрів і безперервне навчання» № 195 від 17.06.2004 [13], «Щодо професійного навчання дорослих, включаючи інвалідів» № 88 від 30.06.1950 [14], Конвенції ЮНЕСКО «Про технічну та професійну освіту» від 10.11.1989 [15].

Аналізуючи зазначені міжнародні акти, виділяються на наступні ознаки поняття «професійне навчання». По-перше, визначення професійного навчання трактується як «будь-який вид навчання», «уся навчальна діяльність». По-друге, вони закріплюють принцип безперервної освіти (навчання протягом усього життя) [6].

У вітчизняному законодавстві відносини професійного навчання регламентуються положеннями Закону України «Про зайнятість населення» [10] та Закону України «Про професійний розвиток працівників» [16]. Зазначені закони містять легальне визначення поняття «професійного навчання». Так, відповідно до ч. 1 ст. 34 Закону України «Про зайнятість населення» професійне навчання полягає у набутті та удосконаленні професійних знань, умінь та навичок особою відповідно до її покликання і здібностей, що забезпечує відповідний рівень професійної (повної або часткової)

кваліфікації, компетентності для професійної діяльності та конкурентоспроможності на ринку праці [10].

Закон України «Про професійний розвиток працівників» оперує та закріплює поняття «професійне навчання працівників», під яким розуміє процес цілеспрямованого формування у працівників спеціальних знань, розвиток необхідних навичок та вмінь, що дають змогу підвищувати продуктивність праці, максимально якісно виконувати функціональні обов'язки, освоювати нові види професійної діяльності, що включає первинну професійну підготовку, перепідготовку і підвищення кваліфікації працівників відповідно до потреб виробництва (абз. 6 ч. 1 ст. 1 цього закону) [16].

На перший погляд, визначення понять є різними за змістом та обсягом. Однак, обидва вони закріплюють, що сутність професійного навчання полягає в наданні особам знань, навичок і вмінь, необхідних для їхньої трудової діяльності. Водночас, Закон України «Про зайнятість населення» закріплює систему професійного навчання, яка охоплює, по-перше, осіб, які проходять первинну професійну підготовку в закладах освіти та інших установах, що здійснюють або забезпечують підготовку кваліфікованих робітників і фахівців, по-друге, працівників, які проходять первинну професійну підготовку, перепідготовку і підвищення кваліфікації впродовж трудової діяльності, по-третє, безробітних, які шукають роботу і потребують первинної професійної підготовки, перепідготовки або підвищення кваліфікації [10]. Натомість Закон України «Про професійний розвиток працівників» визначає правові, організаційні та фінансові засади функціонування системи професійного розвитку лише працівників [16].

Як ми вже зазначали, сьогодні в Україні внаслідок воєнних дій спостерігається значний дисбаланс на ринку праці. Українці, що залишились проживати на території держави, не можуть відповідати на запити роботодавців, які також склались об'єктивно. Тому навчання новим професіям, підвищення кваліфікації, як складові відбудови держави, набувають підвищеної зацікавленості з боку держави та міжнародної спільноти.

З цією метою був створений Skills Alliance, що реалізується в рамках механізму Ukraine Facility та включає реформи, спрямовані на навчання та швидке підвищення кваліфікації. Йдеться про співпрацю урядів України, Німеччини та майже 50 країн, донорів, міжнародних партнерів та представників бізнес-спільноти. За даними урядового порталу до альянсу увійшли такі країни як: Бельгія, Естонія, Європейський Союз (ЄС), Франція, Німеччина, Італія, Японія, Латвія, Литва, Нідерланди, Норвегія, Польща, Республіка Корея, Швеція, Велика Британія, Україна, Швейцарія, а також різноманітні міжнародні фінансові установи та організації, які включають: Банк розвитку Ради Європи (СЄВ), Європейський банк реконструкції та розвитку (EBRD), Європейський інвестиційний банк (EIB), Світовий банк, Міжнародна організація праці (МОП), Міжнародна організація з міграції України (IOM Україна), Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ), Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН), Агентство Сполучених Штатів з Міжнародного Розвитку (USAID). Також приватні компанії: Abt Global, Bayer, Google, PricewaterhouseCoopers (PWC), Scania та ряд інших організацій [17]. Як ми вже зазначали, метою цієї ініціативи є створення можливості для перекваліфікації чи підвищення кваліфікації понад 180 000 українців протягом наступних трьох років і планують виділити на це 700 млн євро.

Одним із прикладів таких ініціатив є Skills4Recovery, яка фінансується спільно Європейським Союзом, Німеччиною, Естонією та Польщею. Ця програма зорієнтована на такі галузі як будівництво, логістика, сільське господарство, послуги та виробництво і пропонує навчання для внутрішньо переміщених осіб, молоді, ветеранам та іншим вразливим групам населення.

Міністр освіти і науки зауважує, що близько 70% ветеранів мали інше офіційне працевлаштування до мобілізації, однак понад 50% потребуватимуть нового працевлаштування після повернення. На його думку, для ефективного повернення ветеранів у цивільне життя, поряд із медичною допомогою й реабілітацією потрібний також доступ до інклюзивних освітніх програм та гнучких можливостей працевлаштування [18].

За підтримки програми Skills4Recovery було розроблено платформу «Освіта для ветеранів», яка пропонує понад 1200 освітніх можливостей: від короткострокових курсів до повноцінних навчальних програм у закладах професійної, передвищої та вищої освіти. Перевагами цієї платформи, на думку урядовців, є, по-перше, каталоги програм формального й неформального навчання з чіткою інформацією про доступність закладу освіти, умови вступу, можливості фінансування, по-друге, прогнози про найбільш запитувані професії до 2027 року, по-третє, інклюзивний інтерфейс для зручного користування, зокрема з адаптацією платформи для осіб з порушенням зору [18].

Не можна оминути увагою благодійні навчальні програми, котрі започатковані низкою українських компаній і шкіл для учасників бойових дій. Так, ветерани можуть безоплатно пройти будь-який курс в онлайн-школах Laba, robot_dreams і Skvot компанії Laba Group, котрі пропонують такі програми як HR, маркетинг, фінанси, бізнес і управління, IT, дизайн, архітектура, геймдев тощо.

На платформі онлайн-навчання Prometheus ветерани можуть опанувати нову професію й отримати допомогу з працевлаштуванням щонайменше з трьох професій: проєктний менеджер, менеджер з продажів та SMM-менеджер [19]. Від SoftServe Academy [20], Mate Academy [21] – курси з програмування, від школи GreenForest [22] – курси англійської мови, від MBC [23] – курси керування авто.

Професійна орієнтація, професійне навчання; послуги з працевлаштування є видами соціальних послуг, що надаються безробітним відповідно до ст. 24 Закону України «Про зайнятість населення» [10] та ст. 7 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» [24].

Зокрема безробітні громадяни, котрі не мають професії, можуть пройти професійну підготовку за робітничими професіями, потрібними на ринку праці. А якщо професія (спеціальність) безробітних громадян уже не є актуальною на ринку праці, вони можуть, по-перше, пройти професійну перепідготовку за робітничими професіями як за груповою, так і за індивідуальною формою навчання, в тому числі з використанням сучасних інноваційних технологій, по-друге, здійснити підвищення кваліфікації як робітник чи спеціаліст, зокрема, пройти стажування безпосередньо на виробництві, по-третє, підвищити свій кваліфікаційний розряд, по-четверте, пройти курс цільового призначення з метою набуття нової компетенції.

Висновки. Дане дослідження підтверджує, що держава здійснює свою політику у сфері професійної орієнтації, професійного навчання та працевлаштування вразливих верств населення у відповідності до існуючих викликів на ринку праці. Вона закріплює ряд заходів, що здатні підтримати громадян на різних етапах працевлаштування, залучаючи не лише державні кошти та кошти загальнообов'язкового державного соціального страхування, а й кошти благодійництва. Все це створює гнучку систему заходів, котрі здатні забезпечити та гарантувати соціальні права громадян на належному рівні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вимушений виїзд українців за кордон: як коректно оцінити масштаби? Національний інститут стратегічних даних: веб-сайт. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/vymushenyu-vyyizd-ukrayintsiv-za-kordon-yak-korektno-otsinyty-masshtaby>.
2. Міністерство соціальної політики: веб-сайт. URL: <https://www.msp.gov.ua/timeline/Vnutrishno-peremishcheni-osobi.html>.
3. Безробіття в Україні вдвічі перевищило довоєнні показники. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/bezrobittya-ukrayini-vdvichi-perevishchilo-1704722831.html>.
4. Вапнярчук Н.М. Світовий досвід професійного розвитку персоналу. *Право та інновації*. 2020. № 2 (30), с. 63–69.
5. Головань Т.Г. Державна політика у сфері зайнятості в умовах воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 4, с. 241–244.
6. Іванова Ю.С. Поняття професійного навчання працівників: теоретико-правовий аналіз. *Право та інновації*. 2014. № 4 (8), с. 148–155.
7. Луценко Неформальне професійне навчання працівників: проблеми правового регулювання. *Публічне право*. 2016. № 1 (21), с. 241–248.
8. Standards of the professional development of employees: international experience and current prospects in Ukraine. *Право та інноваційне суспільство*. 2022. № 1(18), с. 43–56.
9. Відновлення ринку праці в Україні в умовах війни: регіональні аспекти. Національний інститут стратегічних досліджень: веб-сайт. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/sotsialna-polityka/vidnovlennya-rynku-pratsi-v-ukrayini-v-umovakh-viyny-rehionalni>.
10. Про зайнятість населення: Закон України від 05.07.2012 № 5067-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5067-17#n103>.
11. Кодекс законів про працю: Закон, Кодекс від 10.12.1971 № 322-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>.
12. Щодо професійного навчання: Рекомендація МОП № 57 від 27.06.1939. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_045.
13. Про розвиток людських ресурсів: освіта, підготовка кадрів і безперервне навчання: Рекомендація МОП № 195 від 17.06.2004. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_532.
14. Щодо професійного навчання дорослих, включаючи інвалідів: Рекомендація МОП № 88 від 30.06.1950. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_069.
15. О техническом и профессиональном образовании : Конвенция Генер. конф. ЮНЕСКО. URL: https://unevoc.unesco.org/fileadmin/user_upload/pubs/conv-r.pdf.
16. Про професійний розвиток працівників: Закон України від 12.01.2012 № 4312-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4312-17#Text>.

17. Україна та майже 50 партнерів заснували Skills Alliance на понад 700 млн євро. Урядовий портал: веб-сайт. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/ukraina-ta-maizhe-50-partneriv-zasnuvaly-skills-alliance-na-ponad-700-mln-ievro>.
18. МОН і Skills4Recovery презентували платформу «Освіта для ветеранів». Міністерство освіти і науки України: веб-сайт. URL: <https://mon.gov.ua/news/mon-i-skills4recovery-prezentuvaly-platformu-osvita-dlia-veteraniv>.
19. IT, маркетинг, англійська, бізнес-навчання. 20 безкоштовних програм для ветеранів. *Бєликий гід від Forbes Ukraine*. URL: <https://forbes.ua/lifestyle/opanuvati-novu-profesiyu-chi-zapustiti-vlasnu-spravu-gid-osvitnimi-mozhlivostyami-dlya-veteraniv-20-21022025-27357>.
20. SoftServe: веб-сайт. URL: <https://career.softserveinc.com/uk-ua/learning-and-certification>.
21. MateAcademy: веб-сайт. URL: <https://mate.academy/it-for-veterans>.
22. GreenForest: веб-сайт. URL: <https://greenforest.com.ua/controlyourfuture>.
23. Як ветеранам війни з інвалідністю безоплатно навчатися керуванню авто. Міністерство у справах ветеранів України: веб-сайт. URL: <https://mva.gov.ua/prescenter/category/86-novini/yak-veteranam-viyni-z-invalidnistu-bezoplatno-navchatisya-keruvannu-avto-1>.
24. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття: Закон України від 02.03.2000 № 1533-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1533-14#Text>.

УДК 349.22

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.59>

ОСОБЛИВОСТІ ОХОРОНИ ПРАЦІ НЕПОВНОЛІТНІХ: НАЦІОНАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

Бутинська Р.Я.,*кандидат юридичних наук, доцент,**завідувач кафедри господарсько правових дисциплін**Навчально-наукового інституту права та правоохоронної діяльності,**Львівський державний університет внутрішніх справ,**ORCID: 0000-0001-8492-2077*

Бутинська Р.Я. Особливості охорони праці неповнолітніх: національні тенденції та зарубіжний досвід.

У статті досліджено особливості охорони праці неповнолітніх, проаналізовано національне нормативно-правове регулювання цієї сфери трудових відносин на основі позитивного зарубіжного досвіду таких країн як Німеччина, США та ін. Зазначено, що законодавство України у сфері охорони праці неповнолітніх відповідає стандартам і вимогам, закріпленим у міжнародних документах. Зокрема, права молоді в трудових відносинах досить широкі й закріплені в Конституції України і Кодексі законів про працю України. Також нормативно-правове регулювання у сфері охорони праці неповнолітніх також здійснюється Кодексом законів про працю України від 10.12.1971 № 322-VIII, законами України «Про охорону праці» від 14.10.1992 № 2694-XII, «Про охорону дитинства» від 26.04.2001 № 2402-III, «Про сприяння соціальному становленню і розвитку молоді в Україні» від 05.02.1993 № 2998-XII, «Про зайнятість населення» від 05.07.2012 № 5067-VI та численними підзаконними нормативно-правовими актами. Наголошено, що неповнолітні найбільш продуктивні в соціально-демографічному розумінні. Вони є незамінним елементом у природному процесі зміни поколінь, забезпечення кількісного оновлення населення й досягнення його тривалого існування. Утім, чинним законодавством встановлені певні заборони щодо застосування праці неповнолітніх. Так, заборонено застосовувати працю осіб молодше 18 років на важких роботах і на роботах зі шкідливими або небезпечними умовами праці, а також на підземних роботах. Заборонено також залучати осіб молодше 18 років до підймання й переміщення речей, маса яких перевищує встановлені для них граничні норми. Перелік важких робіт і робіт зі шкідливими й небезпечними умовами праці, на яких забороняється застосування праці неповнолітніх, затверджений наказом Міністерства охорони здоров'я України. Норми трудового законодавства низки зарубіжних країн дещо інакші, ніж в Україні. На відміну від західних країн, в Україні наразі працю неповнолітніх використовують недостатньо активно. Це, зокрема, через складність законодавчого регулювання процедури найму неповнолітніх на роботу, велику кількість обмежень при їх працевлаштуванні тощо. Тож роботодавцю простіше й безпечніше використовувати працю неповнолітніх неофіційно або взагалі відмовитися від такого досвіду. Під час проведення перевірок порушень трудового законодавства щодо працівників віком до 18 років не так часто виявляють порушення спеціальних норм, що закріплюють особливості праці неповнолітніх. Переважно фіксують порушення загальних норм, що поширюються на всіх працівників. Як приклад праці неповнолітніх наголошено на запозиченні позитивного досвіду Німеччини, адже трудова культура працівників наших підприємств ближча до Німеччини, ніж до США. У цьому варто перейняти позитивний зарубіжний досвід і привести норми національного трудового законодавства у відповідність до міжнародних стандартів праці, що сприятиме викориненню дискримінації дитячої праці, захисту трудових прав неповнолітніх в Україні.

Ключові слова: права людини, право на працю, трудове законодавство, захист прав дітей, права неповнолітніх, охорона праці неповнолітніх, примусова праця, міжнародні стандарти праці, зарубіжний досвід.

Butynska R.Ya. Features of labor protection of minors: national trends and foreign experience.

The article examines the features of labor protection of minors, analyzes the national regulatory and legal regulation of this sphere of labor relations based on the positive foreign experience of such countries as Germany, the USA, etc. It is noted that the legislation of Ukraine in the sphere of labor protection of minors meets the standards and requirements enshrined in international documents. In particular, the rights of young people in labor relations are quite broad and enshrined in the Constitution of Ukraine and the Labor Code of Ukraine. Also, regulatory and legal regulation in the field of labor

protection of minors is also carried out by the Labor Code of Ukraine dated 10.12.1971 No. 322-VIII, the laws of Ukraine "On Labor Protection" dated 14.10.1992 No. 2694-XII, "On Childhood Protection" dated 26.04.2001 No. 2402-III, "On Promoting the Social Formation and Development of Youth in Ukraine" dated 05.02.1993 No. 2998-XII, "On Employment of the Population" dated 05.07.2012 No. 5067-VI and numerous subordinate regulatory and legal acts. It is emphasized that minors are the most productive in the socio-demographic sense. They are an indispensable element in the natural process of generational change, ensuring the quantitative renewal of the population and achieving its long-term existence. However, the current legislation establishes certain prohibitions on the use of minors' labor. Thus, it is prohibited to use the labor of persons under 18 years of age in heavy work and work with harmful or dangerous working conditions, as well as in underground work. It is also prohibited to involve persons under 18 years of age in lifting and moving objects whose mass exceeds the limit standards established for them. The list of heavy work and work with harmful and dangerous working conditions, in which the use of minors' labor is prohibited, is approved by order of the Ministry of Health of Ukraine. The labor legislation of a number of foreign countries is somewhat different from that in Ukraine. Unlike Western countries, in Ukraine, the labor of minors is currently not used actively enough. This is, in particular, due to the complexity of the legislative regulation of the procedure for hiring minors, a large number of restrictions on their employment, etc. Therefore, it is easier and safer for the employer to use the labor of minors unofficially or to refuse such experience altogether. During inspections of violations of labor legislation regarding employees under the age of 18, violations of special norms that establish the specifics of the work of minors are not so often detected. Violations of general norms that apply to all employees are mainly recorded. As an example of the work of minors, the borrowing of positive experience from Germany was emphasized, because the work culture of employees of our enterprises is closer to Germany than to the USA. In this regard, it is worth adopting positive foreign experience and bringing the norms of national labor legislation into line with international labor standards, which will contribute to the eradication of discrimination against child labor and the protection of the labor rights of minors in Ukraine.

Key words: human rights, the right to work, labor legislation, protection of children's rights, the rights of minors, labor protection of minors, forced labor, international labor standards, foreign experience.

Постановка проблеми. Однією з актуальних проблем сучасного демократичного суспільства є законне і справедливе використання праці неповнолітніх. Адже неповнолітні є особливо активною складовою частиною українського суспільства. Вони належать до покоління, яке в майбутньому реалізовуватиме позитивні ціннісні засади, реформуватиме суспільство, державу і загалом усю правову систему України. Адже, неповнолітні найбільш продуктивні в соціально-демографічному розумінні. Вони є незамінним елементом у природному процесі зміни поколінь, забезпечення кількісного оновлення населення й досягнення його тривалого існування [1, с. 80].

Так, у Рішенні від 7 липня 2004 року № 14-рп/2004 Конституційний Суд України зазначив, що свобода праці означає можливість особи займатися чи не займатися працею, а якщо займатися, то вільно її обирати, забезпечення кожному без дискримінації вступати у трудові відносини для реалізації своїх здібностей; реалізація права громадянина на працю здійснюється в спосіб укладення ним трудового договору і виконання кола обов'язків за своєю спеціальністю, кваліфікацією або посадою, що визначено структурою і штатним розписом підприємства, установи чи організації (перше речення абзацу другого, абзац третій підпункту 4.1 пункту 4 мотивувальної частини) [2]. Таким чином, ця категорія працівників нарівні з іншими має можливість реалізувати своє право на працю.

Принагідно зазначимо, що статтею 32 Цивільного кодексу України встановлено, що неповнолітніми вважаються особи віком від 14 до 18 років [3]. Так-от, станом на 2024 рік, за оцінками Міжнародної організації праці, у світі вимушені працювати щонайменше 165 млн дітей віком від 5 до 14 років, і переважно в небезпечних для життя і здоров'я умовах. При цьому 77 млн дітей молодшого шкільного віку не відвідують школу, як наслідок, вони не мають початкової освіти, а тому в майбутньому можуть так і не стати кваліфікованими працівниками [4].

Питання про захист прав неповнолітніх досі є одним з основних напрямів розвитку вітчизняного трудового законодавства. Актуальність цієї проблеми зумовлена особливостями фізичного, інтелектуального й емоційно-вольового розвитку цієї категорії працівників, які повсякчас потребують додаткових гарантій дотримання своїх прав і законних інтересів у сфері праці. Важливе значення для захисту прав дітей має прийнята 20 листопада 1989 року Конвенція про права дитини (далі – Конвенція) [5]. Україна ратифікувала її 1991 року (Постанова Верховної Ради України № 789XII (78912) від 27 лютого 1991 року), і у вересні того ж року вона набула чинності для України [6]. Підписавши цю Конвенцію, Україна взяла на себе зобов'язання неухильно виконувати

всі її положення й обов'язок реалізувати їх у національних нормативних актах, що регулюють відносини між дітьми й дорослими в основних сферах їхньої спільної життєдіяльності, зокрема у сфері захисту дитини від економічної експлуатації та від виконання будь-якої роботи, яка може становити небезпеку для її здоров'я або бути перешкодою в отриманні нею освіти чи завдавати шкоди її здоров'ю, фізичному, розумовому, духовному і моральному розвитку тощо. Безумовно, і в Конституції України, і в інших нормативно-правових актах знайшли своє втілення багато прав дитини, закріплених у Конвенції. Однак процес приведення національного законодавства у відповідність до норм і принципів міжнародного права та міжнародних договорів України не завершено й потребує додаткового аналізу для захисту прав і законних інтересів неповнолітніх у сфері праці.

Стан опрацювання проблематики. На сьогодні можемо стверджувати про відсутність у вітчизняній юридичній науці і науці трудового права зокрема комплексних досліджень правового статусу неповнолітніх, реалізації ними права на працю. Ця проблема, як правило, розглядається з погляду теорії права, сімейного і кримінального права, зокрема ювенальної юстиції. Серед учених, які вивчали таку проблематику, варто виокремити І. Бандурку, О. Бутько, С. Алфьорова, В. Вітвіцьку, Н. Оніщенко, С. Саблука, Н. Крестовську та ін. У сфері трудового права означена проблема є предметом дослідження Л. Вакарюк, С. Вишновецької, М. Жернакова, Н. Гетманцевої, Н. Ортинської, Я. Симутіної, М. Шумила та ін. Утім, пропри вагомій науковій доробки у сфері права на працю дітей, ця проблема залишається не дослідженою, особливо з погляду реалізації неповнолітніми права на працю, охорони праці неповнолітніх тощо в нинішніх умовах реформування трудового законодавства.

Метою статті є дослідження особливостей охорони праці неповнолітніх, окреслення національних тенденцій правового регулювання та характеристика позитивного зарубіжного досвіду у цій сфері.

Виклад матеріалу. Приймаючи на роботу неповнолітнього працівника, роботодавець повинен розуміти, що їхній особливий трудовий статус закріплений у трудовому законодавстві у вигляді спеціальних прав, обов'язків та гарантій, яких роботодавець зобов'язаний дотримуватись. Н. Ортинська виокремлює такі особливості правового статусу неповнолітніх: відсутність повної дієздатності; наявність ширшої сфери нормативно закріплених прав порівняно з повнолітніми; сфера суб'єктивних обов'язків є вужчою, ніж в інших суб'єктів права; відсутність зовнішньої відокремленості як повноцінного суб'єкта правового життя і здатності виробляти, виражати й виконувати персоніфіковану волю; наявність видових розбіжностей у відносинах, у які неповнолітні можуть вступати самостійно; перебування під особливим захистом держави й соціуму [1].

Насамперед зазначимо, що неповнолітня працююча молодь є особливою категорією населення України, якій у разі здійснення трудової діяльності надаються додаткові трудові пільги й гарантії, які враховують вік, стан здоров'я неповнолітніх та умови праці на підприємстві. Загалом законодавство України у сфері охорони праці неповнолітніх відповідає стандартам і вимогам, закріпленим у міжнародних документах [7, с. 77]. Зокрема, права молоді в трудових відносинах досить широкі й закріплені в Конституції України і Кодексі законів про працю України (далі – КЗпП України).

Так, стаття 43 Конституції України закріплює право на працю. Кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується. Держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб. Використання примусової праці забороняється. Не вважається примусовою працею військова або альтернативна (невійськова) служба, а також робота чи служба, яка виконується особою за вироком чи іншим рішенням суду або відповідно до законів про воєнний і про надзвичайний стан. Кожен має право на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом. Використання праці жінок і неповнолітніх на небезпечних для їхнього здоров'я роботах забороняється. Громадянам гарантується захист від незаконного звільнення. Право на своєчасне одержання винагороди за працю захищається законом [8].

Нормативно-правове регулювання у сфері охорони праці неповнолітніх також здійснюється Кодексом законів про працю України від 10.12.1971 № 322-VIII [9], законами України «Про охорону праці» від 14.10.1992 № 2694-XII [10], «Про охорону дитинства» від 26.04.2001 № 2402-III [11], «Про сприяння соціальному становленню і розвитку молоді в Україні» від 05.02.1993 № 2998-XII [12], «Про зайнятість населення» від 05.07.2012 № 5067-VI [13] та численними підзаконними нормативно-правовими актами.

У КЗпП України трудові правовідносини за участю неповнолітніх регулюються главою XIII, яка має назву «Праця молоді». Згідно зі ст. 187 цього Кодексу неповнолітні у трудових правовідносинах прирівнюються у правах до повнолітніх, а що стосується охорони праці, робочого часу тощо, вони

користуються пільгами, встановленими законодавством України [9]. Вказане дослідники пояснюють особливостями організму неповнолітніх і відсутністю в них необхідної підготовки [7, с. 77].

Щодо законодавчо встановлених пільг для неповнолітніх, то вони зумовлені необхідністю забезпечити захист їхнього здоров'я, життя, створити оптимальні умови для реалізації права на освіту, відпочинок тощо. Загалом, допускається прийняття на роботу осіб, які досягли 16 років. Водночас, як виняток, за згодою одного з батьків або особи, що його замінює, можуть прийматись на роботу особи, які досягли 15 років [14].

Також варто зазначити, що частиною 3 статті 188 КЗпП України встановлено, що для підготовки молоді до продуктивної праці допускається прийняття на роботу учнів загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних навчальних закладів для виконання легкої роботи, що не завдає шкоди здоров'ю і не порушує процесу навчання, у вільний від навчання час по досягненні ними 14-річного віку за згодою одного з батьків або особи, що його замінює [9]. При цьому всі особи молодше 18 років приймаються на роботу лише після попереднього медичного огляду і в подальшому, до досягнення 21 року, щороку підлягають обов'язковому медичному огляду. Обов'язковою умовою при укладенні трудового договору з неповнолітнім є додержання письмової форми договору (ст. 24 КЗпП України) [9].

Законодавством встановлені певні заборони щодо застосування праці неповнолітніх. Так, заборонено застосовувати працю осіб молодше 18 років на важких роботах і на роботах зі шкідливими або небезпечними умовами праці, а також на підземних роботах. Заборонено також залучати осіб молодше 18 років до підймання й переміщення речей, маса яких перевищує встановлені для них граничні норми. Перелік важких робіт і робіт зі шкідливими й небезпечними умовами праці, на яких забороняється застосування праці неповнолітніх, затверджений наказом Міністерства охорони здоров'я України від 31.03.94 № 46 [15].

Граничні норми підймання й переміщення важких речей неповнолітніми, затверджені наказом Міністерства охорони здоров'я України від 22.03.96 № 59 [16]. Зокрема передбачається, що призначати підлітків на роботи, які пов'язані виключно з підйманням, утриманням або переміщенням важких речей взагалі забороняється. Заборонено й залучати працівників молодше 18 років до нічних, надурочних робіт і робіт у вихідні дні.

Окрім того, чинним законодавством передбачено гарантії щодо робочого часу. Як відомо, нормальна тривалість робочого часу працівників не може перевищувати 40 годин на тиждень. Водночас для осіб, які не досягли 18 років, встановлена скорочена тривалість робочого часу: для працівників віком від 16 до 18 років – 36 годин на тиждень, для осіб віком від 15 до 16 років (учнів віком від 14 до 15 років, які працюють у період канікул) – 24 години на тиждень. При цьому заробітна плата працівникам молодше 18 років при скороченій тривалості щоденної роботи виплачується в такому ж розмірі, як працівникам відповідних категорій при повній тривалості щоденної роботи.

Також встановлено, що тривалість робочого часу учнів, які працюють протягом навчального року у вільний від навчання час, не може перевищувати половини максимальної тривалості робочого часу для осіб відповідного віку. Оплата праці учнів, які працюють у вільний від навчання час, здійснюється пропорційно відпрацьованому часу або залежно від виробітку. Щодо відпусток, то особам віком до 18 років надається щорічна основна відпустка тривалістю 31 календарний день. При цьому щорічні відпустки працівникам віком до 18 років надаються у зручний для них час, що слід враховувати під час складання графіків відпусток. Також щорічні відпустки працівникам віком до 18 років повної тривалості у перший рік роботи можуть надаватися за їхньою заявою до настання шестимісячного терміну безперервної роботи на підприємстві, в установі, організації.

Трудовим законодавством України встановлено й додаткові гарантії при звільненні. Так, звільнення працівників молодше 18 років з ініціативи роботодавця допускається, окрім додержання загального порядку звільнення, тільки за згодою відповідної служби у справах дітей. При цьому звільнення з підстав, зазначених у пунктах 1, 2 і 6 статті 40 КЗпП України, провадиться лише у виняткових випадках і не допускається без працевлаштування. Крім того, статтею 199 КЗпП України передбачено, що батьки, усиновителі й піклувальники неповнолітнього, а також державні органи і службові особи, на яких покладено нагляд і контроль за додержанням законодавства про працю, мають право вимагати розірвання трудового договору з неповнолітнім, зокрема й строкового, коли продовження його чинності загрожує здоров'ю неповнолітнього або порушує його законні інтереси [9].

Згідно зі статтями 43 і 52 Конституції України, використання праці неповнолітніх на небезпечних для їхнього здоров'я роботах забороняється, а за експлуатацію дітей передбачено кримінальну відповідальність [8].

Однією з проблем, що потребують вирішення, є, як зазначають дослідники, встановлення граничного віку, з якого можлива праця неповнолітнього. Трудове законодавство регулює питання

про мінімальний вік, з якого допускається застосування праці в межах трудових відносин, на підставі Конвенції МОП про мінімальний вік для прийому на роботу від 26.06.1973 № 138 [17]. В Україні встановлено 14-річний вік, з якого громадянин може вступати у трудові відносини. Хоча при виконанні певних вимог, встановлених трудовим законодавством, трудовий договір може укладатися і з більш юними працівниками.

Утім, норми трудового законодавства низки зарубіжних країн дещо інакші, ніж в Україні. Наприклад, у США неповнолітні до 13 років розносять газети, доглядають за дітьми, працюють у бізнесі за умови, що там працюють їхні батьки. У 14 років вони вже мають право працювати на телефоні, на доставці деяких продуктів на замовлення, у магазині та в точках громадського харчування, виконуючи чорнову роботу. Вони також можуть продавати квитки в кінотеатрах. У Великій Британії неповнолітні можуть працювати з 12 років, із чим важко погодитися, оскільки в такому віці організм і психіка дитини повністю не сформувалися. Як правило, неповнолітні підлітки в цій країні працюють у магазинах і невеликих кафе [18].

У Німеччині неповнолітні за згодою батьків можуть працювати з 13 років, щоправда, не більше ніж три години на день на збиранні врожаю і не більше як дві години, якщо розносять газети або збирають м'ячі на тенісному корті. У 15 років підлітки можуть працювати чотири тижні поспіль, але тільки під час канікул. Також вони можуть працювати на будівництві. Однак відпустка в них коротша, ніж у підлітків у нашій країні за законом. Як і в Україні, у Німеччині проводиться попередній медичний огляд неповнолітніх, який оплачує держава [18]. Як видається, мінімальний вік для прийняття на роботу не має бути нижчим за вік закінчення обов'язкової шкільної освіти, в усякому разі не повинен бути нижчим за 14 років.

Треба наголосити, що, на відміну від західних країн, в Україні наразі працю неповнолітніх використовують недостатньо активно. Це, зокрема, через складність законодавчого регулювання процедури найму неповнолітніх на роботу, велику кількість обмежень при їх працевлаштуванні тощо. Тож роботодавцю простіше й безпечніше використовувати працю неповнолітніх неофіційно або взагалі відмовитися від такого досвіду.

Під час проведення перевірок порушень трудового законодавства щодо працівників віком до 18 років не так часто виявляють порушення спеціальних норм, що закріплюють особливості праці неповнолітніх. Переважно фіксують порушення загальних норм, що поширюються на всіх працівників, зокрема: прийняття на роботу здійснюється без обов'язкового медичного огляду; не здійснюється видача засобів індивідуального захисту на роботах, пов'язаних із забрудненням; під час прийняття на роботу не проводяться вступні інструктажі; під час звільнення з роботи не виплачується компенсація за невикористану відпустку; зміст трудового договору, укладеного з неповнолітніми, не відповідає вимогам трудового законодавства.

Як приклад праці неповнолітніх можемо запозичити позитивний досвід Німеччини, адже трудова культура працівників наших підприємств ближча до Німеччини, ніж до США.

Тож зауважимо, що в Німеччині діє Закон про охорону праці дітей і підлітків, а також Положення про охорону праці дітей, що містять правила роботи дітей від 13 років. У Конституції Німеччини забороняється використовувати як працівників дітей молодше 13 років. В Основному законі особи від 13 до 15 років належать до категорії «дітей», молоді люди від 15 до 18 років – до категорії підлітків. Особи другої групи також мають відвідувати школу протягом повного навчального дня. Для них діють ті самі положення, що й для дітей початкової й неповної середньої школи. Кожен роботодавець, у якого працюють підлітки, повинен на видному місці повісити основні положення цього закону.

Що стосується підлітків від 15 до 18 років, які є найманими працівниками або учнями виробничого навчання, то для них тривалість робочого тижня становить 40 годин, а робочий день – 8 годин. Для неповнолітніх робочий день може тривати зі 6-ї години ранку до 20-ї. Перерва при шестигодинному робочому дні не може бути меншою за 60 хвилин. Причому перша пауза надається не пізніше ніж через 4,5 години, а найкоротша пауза – не менше ніж 15 хвилин. Сумарний час роботи і перерв не перевищує 10 годин. Щоб вихідні дні настали раніше, уже в п'ятницю передбачено можливість короткого робочого дня за рахунок збільшення тривалості роботи з понеділка по четвер до 8,5 годин. Працювати в сільському господарстві під час збиральних жнив підлітки, старші за 16 років, можуть по 9 годин щодня і до 85 годин протягом двох суміжних календарних тижнів.

Водночас допустимі відхилення при виконанні ними роботи в передсвяткові і післясвяткові дні, особливо, якщо свято припадає на понеділок. Внаслідок цього підприємство не працює зі суботи або неділі і до вівторка. У неповнолітніх працюючих молодих людей є право на щорічну трудову відпустку, тривалість якої визначається віком працівника. Наприклад, працівники 15-річного віку мають право на відпустку 30 робочих днів, 16-річного віку – на 27, а 17-річного – на 25.

Роботодавець повинен звільняти неповнолітніх осіб для відвідування навчальних занять, а учнів виробничого навчання – від роботи в день складання іспитів і за день до письмового випускного іспиту. Заробіток учня при цьому повністю зберігається. Дотримання Закону про охорону праці неповнолітньої молоді контролює Відомство промислового нагляду або відомство з охорони праці Німеччини. Порушення роботодавцем Закону розглядається або як порушення громадського порядку, або як кримінальне діяння і призводить до сплати грошового штрафу. Роботодавець, тричі засуджений до сплати штрафу за порушення цього Закону, позбавляється права приймати на роботу підлітків.

В Україні ще однією проблемою є працевлаштування неповнолітніх. Сьогодні багато випадків, коли керівники підприємств намагаються не брати неповнолітніх на роботу, передусім через складність правового регулювання найму цієї категорії працівників. У школах проводяться консультації, тренінги й інформаційні дні про різні види професії, на які запрошуються експерти з різних підприємств і батьки. Також проводяться опитування учнів. Якщо вони визначилися з вибором професії, їхнє рішення повідомляють потенційним роботодавцям, які надалі курують цього учня. Школярі проходять практику на підприємствах, беруть участь у різноманітних програмах, тренінгах тощо.

Ще одна проблема стосується розірвання трудового договору з неповнолітніми. В Україні правила розірвання трудового договору з неповнолітніми працівниками мають свої особливості, яких треба неухильно дотримуватися. Наприклад, як ми вже зазначали, для захисту від необґрунтованих звільнень працівників, які не досягли 18 років, Кодексом законів про працю України передбачено, що звільнення працівників молодше 18 років з ініціативи роботодавця допускається, окрім додержання загального порядку звільнення, тільки за згодою відповідної служби у справах дітей. При цьому звільнення з підстав, зазначених у пунктах 1, 2 і 6 статті 40 КЗпП України, провадиться лише у виняткових випадках і не допускається без працевлаштування [9]. Окрім того, статтею 199 КЗпП України передбачено, що батьки, усиновителі і піклувальники неповнолітнього, а також державні органи і службові особи, на яких покладено нагляд і контроль за додержанням законодавства про працю, мають право вимагати розірвання трудового договору з неповнолітнім, зокрема й строкового, коли продовження його чинності загрожує здоров'ю неповнолітнього або порушує його законні інтереси [9].

Чинним законодавством у КЗпП України передбачено відповідальність осіб, винних у порушенні трудового законодавства та інших нормативно-правових актів, що містять норми трудового права, у вигляді дисциплінарної й матеріальної відповідальності, а також цивільно-правової, адміністративної і кримінальної. Однак на практиці керівники допускають порушення права на працю неповнолітнього працівника через незаконне звільнення з роботи. У більшості випадків такі справи вирішуються на користь неповнолітньої особи.

Тож можна зазначити, що неповнолітні через свій вік належать до категорії працівників, які потребують особливого захисту з боку держави й суспільства загалом. Трудо-правова політика України спрямована на захист прав неповнолітніх від економічної експлуатації й виконання будь-якої роботи, яка може представляти небезпеку для їхнього здоров'я, завдавати шкоди фізичному, розумовому, духовному розвитку такої категорії працівників. При цьому основними принципами, що визначають безпечні для неповнолітніх види діяльності, є відповідність роботи віковим і функціональним можливостям; відсутність несприятливого впливу на їхній розвиток і стан здоров'я; виключення підвищеної небезпеки травматизму для неповнолітнього й оточення; врахування підвищеної чутливості організму підлітків до дії небезпечних чинників у сфері праці.

Висновки. Отже, аналізуючи працю неповнолітніх працівників в Україні, можна зробити висновок, що обсяг прав, якими володіють неповнолітні, дещо звужений, на відміну від зарубіжних країн. Більшість держав, зокрема США, Німеччина, встановлюють свої стандарти у сфері правового регулювання праці, завдяки чому в них існує чіткий перелік видів робіт для кожної вікової категорії. Так, під час шкільних канікул неповнолітні віком 15 років можуть виконувати постійну, регулярну роботу на підприємствах та в установах протягом щонайбільше чотирьох тижнів календарного року. Для підлітків віком від 15 до 18 років, які закінчили неповну середню школу, тривалість робочого тижня обмежується 40 годинами, а робочий день не може тривати далі 20:00. У сільському господарстві підлітки старше 16 років можуть працювати протягом дев'яти годин щодня та до 85 годин протягом двох суміжних календарних тижнів. У цьому варто перейняти позитивний зарубіжний досвід і привести норми національного трудового законодавства у відповідність до міжнародних стандартів праці, що сприятиме викоріненню дискримінації дитячої праці, захисту трудових прав неповнолітніх в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ортинська Н.В. Правовий статус неповнолітніх: теоретико-правове дослідження: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2017. 524 с. URL: <https://lpnu.ua/sites/default/files/2020/>

- dissertation/1717/dysertaciynarobotanazdobuttyanaukovogostupenyadoktorayurydychnyhnauk ortynskoyinv.pdf (дата звернення: 09.02.2025).
2. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 56 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) абзацу третього частини другої статті 22 Закону України «Про повну загальну середню освіту» від 07.02.2023 № 1-р/2023. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-23#Text> (дата звернення: 09.02.2025).
 3. Цивільний кодекс України: Закон від 16.01.2003 № 435-IV. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 09.02.2025).
 6. Про ратифікацію Конвенції про права дитини: Постанова Верховної Ради Української РСР від 27.02.1991 № 789-XII. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/789-12#Text> (дата звернення: 09.02.2025).
 7. Кисель А. Правове регулювання охорони праці неповнолітніх. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 10. С. 73–78. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2019/10/13.pdf> (дата звернення: 09.02.2025).
 8. Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 09.02.2025).
 9. Кодекс законів про працю України: Закон від 10.12.1971 № 322-VIII. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (дата звернення: 09.02.2025).
 10. Про охорону праці: Закон України від 14.10.1992 № 2694-XII. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2694-12> (дата звернення: 09.02.2025).
 11. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text> (дата звернення: 09.02.2025).
 12. Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні: Закон України від 05.02.1993 № 2998-XII. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2998-12#Text> (дата звернення: 09.02.2025).
 13. Про зайнятість населення: Закон України від 05.07.2012 № 5067-VI. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5067-17#Text> (дата звернення: 09.02.2025).
 14. Трудові права неповнолітніх. *Безоплатна правнича допомога*. 2017. 19 черв. URL: <https://legalaid.gov.ua/novyny/trudovi-prava-nerovnolitnih-2/> (дата звернення: 09.02.2025).
 15. Про затвердження Переліку важких робіт та робіт із шкідливими і небезпечними умовами праці, на яких забороняється застосування праці жінок: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 29.12.1993 № 256. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0051-94#Text> (дата звернення: 09.02.2025).
 16. Про затвердження граничних норм підймання і переміщення важких речей неповнолітніми: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 22.03.1996 № 59. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0183-96#Text> (дата звернення: 09.02.2025).
 17. Конвенція про мінімальний вік для прийому на роботу: міжнар. док. від 26.06.1973 № 138 / МОП. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_054#Text (дата звернення: 09.02.2025).
 18. Пузирна Н.С. Особливості регулювання праці неповнолітніх: міжнародний досвід для України. *Держава та регіони. Сер. «Право»*. 2018. № 4 (62). С. 69–73.

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.60>

НЕРОЗГОЛОШЕННЯ КОМЕРЦІЙНОЇ ТАЄМНИЦІ – ОДНА ІЗ ВАЖЛИВИХ УМОВ ТРУДОВОГО ДОГОВОРУ (КОНТРАКТУ)

Жигилій С.П.,

аспірант кафедри трудового права

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Жигилій С.П. Нерозголошення комерційної таємниці – одна із важливих умов трудового договору (контракту).

В умовах функціонування цифрового (інформаційного) суспільства забезпечення правової охорони комерційної таємниці набуває особливої актуальності, що зумовлює необхідність удосконалення та адаптації правових механізмів до динамічного розвитку інформаційних технологій. Сьогодні комерційна таємниця виступає ключовим фактором економічного розвитку підприємства, забезпечуючи йому конкурентні переваги, можливість домінування на ринку, зростання прибутковості, створення бар'єрів для входу конкурентів, підвищення інвестиційної привабливості й ефективний захист інновацій. Водночас відсутність на сьогодні чіткої правової регламентації цього питання в нормах трудового законодавства зумовлює необхідність самостійного врегулювання роботодавцем порядку захисту комерційної таємниці шляхом ухвалення локальних нормативних актів та включення відповідних положень до трудових договорів з метою запобігання її неправомірному розголошенню працівниками. Відтак метою статті є дослідження положень трудових договорів (контрактів) у частині нерозголошення комерційної інформації, виявлення ключових аспектів, істотних умов і особливостей, що впливають на ефективність захисту конфіденційної інформації. Зроблено висновок, що хоча законодавство про працю України поки що не містить поняття комерційної таємниці, однак кожен роботодавець зобов'язаний створити умови щодо її захисту й охорони, щоб не допустити ситуації, коли працівники розголошують комерційну таємницю. Зобов'язання про нерозголошення комерційної таємниці може бути оформлене як безпосередньо в тексті трудового договору (контракту), так і у вигляді окремого документа – додатку до трудового договору (контракту). Зокрема, застереження щодо комерційної таємниці може бути відображено в трудовому договорі (контракті) у різних формах, наприклад, як окремий розділ самого договору з переліком інформації, як додаток до договору, або взагалі через загальну вказівку про обов'язок працівника дотримуватися внутрішніх нормативних актів, де серед таких актів може бути акт про комерційну таємницю. Наразі відповідно до чинного законодавства правилами внутрішнього трудового розпорядку можна зобов'язати працівників не розголошувати інформацію з обмеженим доступом, зокрема державну чи комерційну таємницю.

Ключові слова: працівник, роботодавець, трудовий договір (контракт), комерційна таємниця, конфіденційна інформація, відповідальність, національне законодавство.

Zhyhylii S.P. Non-disclosure of trade secrets is one of the important conditions of an employment contract.

In the conditions of the functioning of the digital (information) society, ensuring the legal protection of trade secrets becomes particularly relevant, which necessitates the need to improve and adapt legal mechanisms to the dynamic development of information technologies. Today, trade secrets are a key factor in the economic development of an enterprise, providing it with competitive advantages, the possibility of market dominance, increased profitability, the creation of barriers to entry for competitors, increased investment attractiveness and effective protection of innovations. At the same time, the current lack of clear legal regulation of this issue in labor legislation necessitates the employer to independently regulate the procedure for protecting trade secrets by adopting local regulations and including relevant provisions in employment contracts in order to prevent its unlawful disclosure by employees. Therefore, the purpose of the article is to study the provisions of employment contracts in terms of non-disclosure of commercial information, identifying key aspects, essential conditions and features that affect the effectiveness of protecting confidential information. It was concluded that although the labor legislation of Ukraine does not yet contain the concept of a trade secret, each employer is obliged to create conditions for its protection and safeguarding in order to prevent a situation where employees disclose a trade secret. The obligation not to disclose a trade secret can be drawn up both directly in the text of the employment contract (contract) and in the form of a separate document - an appendix to the employment contract (contract). In particular, a clause on trade secrets

can be reflected in the employment contract (contract) in various forms, for example, as a separate section of the contract itself with a list of information, as an appendix to the contract, or generally through a general indication of the employee's obligation to comply with internal regulations, where such acts may include an act on trade secrets. Currently, in accordance with the current legislation, the rules of internal labor regulations can oblige employees not to disclose information with limited access, in particular state or commercial secrets.

Key words: employee, employer, employment contract, trade secret, confidential information, liability, national legislation.

Постановка проблеми. В умовах функціонування цифрового (інформаційного) суспільства забезпечення правової охорони комерційної таємниці набуває особливої актуальності, що зумовлює необхідність удосконалення та адаптації правових механізмів до динамічного розвитку інформаційних технологій. Питання зміцнення правових інструментів охорони та захисту комерційної таємниці набуває також додаткової значущості у зв'язку з набуттям Україною статусу держави-кандидата на вступ до Європейського Союзу. Відповідно до Плану заходів з імплементації рекомендацій Європейської комісії, викладених у Звіті про прогрес України в рамках Пакета розширення Європейського Союзу 2023 року, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 09.02.2024 № 133-р, передбачено проведення правового аналізу й опрацювання питання щодо вдосконалення механізмів правової охорони права інтелектуальної власності на комерційну таємницю. Зазначені заходи здійснюються з урахуванням положень актів права ЄС та найкращих практик держав-членів Європейського Союзу [1].

Сьогодні комерційна таємниця виступає ключовим фактором економічного розвитку підприємства, забезпечуючи йому конкурентні переваги, можливість домінування на ринку, зростання прибутковості, створення бар'єрів для входу конкурентів, підвищення інвестиційної привабливості й ефективний захист інновацій. Дотримання правового режиму охорони комерційної інформації всіма працівниками підприємства є необхідною умовою забезпечення його економічної безпеки, тоді як порушення встановлених правил може завдати істотної шкоди господарській діяльності. Водночас відсутність чіткої правової регламентації цього питання в нормах трудового законодавства зумовлює необхідність самостійного врегулювання роботодавцем порядку захисту комерційної таємниці шляхом ухвалення локальних нормативних актів та включення відповідних положень до трудових договорів з метою запобігання її неправомірному розголошенню працівниками.

Стан опрацювання. Питання комерційної таємниці було предметом дослідження таких учених, як О. Байло, Н. Вапнярчук, Д. Гетманцев, Ю. Капіца, В. Клименко, Ю. Носік, О. Середа, О. Святоцький, О. Тугарова, О. Шепета, Д. Юсупова, О. Ярошенко та ін. Аналізуючи їх праці, слід зазначити, що науковці загалом приділяли увагу питанням визначення комерційної таємниці, її охорони та механізмів захисту, однак правова природа й специфіка укладання договорів про нерозголошення в різних сферах діяльності досліджені ними фрагментарно. Водночас проблематика правового регулювання трудового договору щодо нерозголошення комерційної таємниці залишається актуальною та недостатньо дослідженою в українському правовому полі.

Метою статті є дослідження положень договорів у частині нерозголошення комерційної інформації, зокрема в контексті трудових відносин, виявлення ключових аспектів, істотних умов і особливостей, що впливають на ефективність захисту конфіденційної інформації.

Виклад основного матеріалу. Рівень успішності й ефективності діяльності кожного підприємства залежить від уміння захистити свою конфіденційну інформацію від неправомірного використання. Водночас, як зазначає О. Коваленко, сучасний стан трудового законодавства дозволяє зробити висновок про існування істотної прогалини у сфері охорони комерційної таємниці у трудових відносинах. У трудових відносинах охорона нормами права комерційної таємниці взагалі може бути підведена під поняття «парадокс»: з одного боку, комерційна таємниця має охоронятись, з іншого – сама природа трудового права не дозволяє це якісно зробити так, щоб не порушувати гарантії прав працівника. Наразі питання охорони комерційної таємниці в трудових відносинах віднесено на відкуп сторін і тримається повністю на добросовісності працівника та роботодавця щодо не порушення прав та законних інтересів один одного [2, с. 100].

Відтак для ефективного захисту комерційної таємниці важливо грамотно прописати її захист у договорах, що дасть в майбутньому уникнути правових прогалин, що можуть стати причиною несанкціонованого доступу або витоку інформації. Тобто, умова про нерозголошення комерційної таємниці має обов'язково бути закріплена при укладенні трудового договору. При цьому зобов'язання про нерозголошення інформації може бути оформлене як записом безпосередньо в тексті трудового договору (контракту), так і у вигляді окремого документа – додатку до трудового договору (контракту).

Так, у договорі (контракті) працівника, що допускається до комерційної таємниці, або в додаток до нього О. Тугарова й О. Шепета пропонують включити такі зобов'язання: – не розголошувати інформацію, що становить комерційну таємницю, яка буде йому довірена або стане відома по роботі; – виконувати вимоги наказів, інструкцій і положень із забезпечення схоронності комерційної таємниці; – не розголошувати інформацію, що становить комерційну таємницю тих підприємців, із якими є ділові стосунки; – не передавати третім особам і не оприлюднювати інформацію, яка становить комерційну таємницю, без згоди керівництва підприємства; – у разі спроби сторонніх осіб одержати від працівника інформацію, що становить комерційну таємницю підприємства, негайно сповістити про це відповідну посадову особу; – не використовувати інформацію, що становить комерційну таємницю підприємства, для заняття іншою діяльністю, котра (як конкурентна дія) може завдати шкоди підприємству; – негайно повідомляти відповідну посадову особу підприємства про втрату або недостачу носіїв інформації, що становить комерційну таємницю, ключів від режимних приміщень, сховищ, сейфів, особистих печаток і про інші факти, які можуть призвести до розголошення комерційної таємниці, а також про причини й умови можливого витоку інформації, що становить комерційну таємницю підприємства; – у разі звільнення всі носії інформації, що становить комерційну таємницю, які перебували в розпорядженні працівника у зв'язку з виконанням ним службових обов'язків під час роботи на підприємстві, передати відповідній посадовій особі [3, с. 86-87].

Оскільки, як показує досвід найбільші ризики розголошення комерційної таємниці існують з боку працівників підприємства, які мають доступ до комерційної таємниці, що може відбутися як умисно, так і з необережності. Водночас, включення такої умови трудового договору (контракту) має відбуватися з огляду на ст. 36 ГК України, де комерційну таємницю визначено, як «відомості, пов'язані з виробництвом, технологією, управлінням, фінансовою та іншою діяльністю суб'єкта господарювання, що не є державною таємницею, розголошення яких може завдати шкоди інтересам суб'єкту господарювання, можуть бути визнані його комерційною таємницею» (ч. 1) [4] та ст. 505 ЦК України, де під комерційною таємницею розуміється інформація, яка: є секретною в тому розумінні, що вона в цілому чи в певній формі та сукупності її складових є невідомою та не є легкодоступною для осіб, які звичайно мають справу з видом інформації, до якого вона належить, має комерційну цінність та була предметом адекватних існуючим обставинам заходів щодо збереження її секретності, вжитих особою, яка законно контролює цю інформацію (ч. 1) [5].

Оскільки без урахування положень зазначених норм неможливо оцінити доцільність і правомірність такої умови, а отже включення умов трудового договору, що забезпечують охорону і захист комерційної таємниці, завжди повинно спиратися на визначення комерційної таємниці. При цьому включення до трудового договору цієї умови має бути зваженою, мотивованою й доцільною.

До речі аналізуючи проєктоване законодавство у сфері праці, слід зазначити, що проєкт ТК України (реєстр. номер 2410 від 08.11.2019) вже містить окрему статтю «Умови трудового договору про нерозголошення державної, комерційної таємниці та іншої захищеної законом інформації» (ст. 41), що вже є позитивним кроком у цьому напрямку.

Так, у разі укладення (зміни) трудового договору, що передбачає роботу з допуском до державної таємниці, працівник у письмовій формі приймає зобов'язання про нерозголошення державної таємниці. Розголошення державної таємниці тягне за собою відповідальність, встановлену законом. Якщо працівник у зв'язку з виконанням трудових обов'язків матиме доступ до інформації, що відповідно до закону або нормативного акта роботодавця визнана комерційною таємницею або іншою захищеною законом інформацією, на вимогу роботодавця під час укладення трудового договору до нього включається умова про нерозголошення захищеної інформації та/або порядок її використання в період трудових відносин і протягом визначеного сторонами строку після їх припинення, а також попередження про відповідальність за порушення цієї вимоги, встановлену законом, з виплатою працівникові грошової компенсації в розмірі та порядку, визначеними трудовим договором. Умова про нерозголошення захищеної інформації може бути включена до трудового договору пізніше, у разі необхідності допуску працівника до такої інформації. Відмова працівника від включення до трудового договору умови про нерозголошення захищеної інформації за наявності у роботодавця права вимагати її включення, є підставою для відмови у прийнятті на роботу, а якщо трудові відносини вже виникли – для їх припинення на підставі статті 86 цього Кодексу без додержання вимог статті 88 цього Кодексу. У разі порушення зобов'язання щодо нерозголошення комерційної таємниці або іншої захищеної законом інформації працівник несе відповідальність згідно із законом [6].

З урахуванням наведеного вважаємо для належного виконання трудовим договором (контрактом) його основної функції – забезпечення захисту комерційної таємниці необхідно в ньому, зокрема визначити: (а) перелік відомостей, що становлять комерційну таємницю підприємства. Це

дозволить уникнути неоднозначного тлумачення та запобігти можливим правовим спорам. Роботодавець самостійно може визначати коло відомостей (об'єм інформації), що становлять для нього комерційну таємницю. Це підтверджується й позицією Верховного Суду у справі № 910/1759/19: «Склад та обсяг відомостей, що становлять комерційну таємницю, порядок їх захисту визначаються самостійно власником або керівником підприємства з дотриманням чинного законодавства. Елементи та складові системи правового захисту комерційної таємниці мають бути задіяні та використані в повній єдності та взаємодії для можливості уникнення витoku відомостей, які складають комерційну таємницю» [7]. Тобто, способи захисту комерційної таємниці можуть бути визначені й запроваджені на розсуд роботодавця; (б) обов'язки працівника щодо нерозголошення конфіденційної інформації; (в) порядок її обробки, зберігання та використання відповідно до внутрішніх регламентів підприємства; (г) вимоги щодо застосування технічних, організаційних і правових заходів охорони інформації, зокрема шифрування, обмеженого доступу та інших методів забезпечення її недоторканності; (д) вичерпний перелік підстав і обставин, за яких розголошення комерційної таємниці може бути правомірним, зокрема на підставі законних вимог державних органів чи судових рішень; (е) період, протягом якого працівник зобов'язаний зберігати конфіденційність після припинення трудових відносин, з урахуванням комерційної цінності інформації та вимог чинного законодавства.

Переконані належним чином оформлений трудовий договір стане ефективним інструментом захисту комерційної таємниці підприємства, мінімізуючи ризики її неправомірного розголошення та використання. Як зазначає О. Байло [8], надзвичайно важливо зазначати умови нерозголошення комерційної таємниці в трудовому договорі з працівниками. Адже у разі затвердження положення про комерційну таємницю, внесення окремого розділу до статутних документів, трудових договорів (контрактів) і посадових інструкцій її розголошення, на думку, науковця, можна розглядати як порушення трудової дисципліни й накладати дисциплінарні стягнення у вигляді догани або звільнення, передбачені ст. 147 КЗпП України [9].

Разом з тим окрім відповідальності, передбаченої трудовим законодавством, слід урахувати положення ч. 3 ст. 164-3 КУпАП [10], яка встановлює, що отримання, використання або розголошення комерційної таємниці чи іншої конфіденційної інформації з метою заподіяння шкоди діловій репутації або майну іншого суб'єкта господарювання тягне за собою накладення штрафу в розмірі від дев'яти до вісімнадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Крім того, відповідно до ст. 232 КК України [11] умисне розголошення комерційної, банківської або професійної таємниці на ринках капіталу та організованих товарних ринках без згоди її власника особою, якій ця інформація стала відома у зв'язку з професійною чи службовою діяльністю, якщо такі дії вчинені з корисливих або інших особистих мотивів та спричинили істотну шкоду суб'єкту господарювання, карається штрафом у розмірі від однієї тисячі до трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян із позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю строком до трьох років [12].

Також з 27 вересня 2024 року в Україні набув чинності Закон «Про внесення змін до Кодексу законів про працю України щодо встановлення додаткових підстав розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця та деяких інших питань» № 3768-IX від 04.06.2024 року, що доповнив Кодекс законів про працю новою підставою для звільнення – невиконання правил у частині зобов'язання про нерозголошення комерційної таємниці. Зокрема статтю 142 після частини першої доповнено таким змістом: «Складовою правил внутрішнього трудового розпорядку можуть бути правила поведінки на підприємстві, в установі, організації, які містять положення, зокрема, про зобов'язання працівників про нерозголошення інформації з обмеженим доступом, зокрема інформації, що становить державну чи комерційну таємницю, а також про умови роботи з конфіденційною інформацією» [13]. Відтак правилами внутрішнього трудового розпорядку можна зобов'язати працівників не розголошувати інформацію з обмеженим доступом, зокрема державну чи комерційну таємницю.

Висновки. Отже, хоча законодавство про працю України поки що не містить поняття комерційної таємниці, однак кожен роботодавець зобов'язаний створити умови щодо її захисту й охорони, щоб не допустити ситуації, коли працівники розголошують комерційну таємницю, зокрема визначити це однією з умов трудового договору (контракту). Водночас, зобов'язання про нерозголошення комерційної таємниці може бути оформлене як записом безпосередньо в тексті трудового договору (контракту), так і у вигляді окремого документа – додатку до трудового договору (контракту). Тобто застереження щодо комерційної таємниці може бути відображено в трудовому договорі (контракті) у різних формах, наприклад, як окремий розділ самого договору з переліком інформації, як додаток до договору, або через загальну вказівку про обов'язок працівника дотримуватися внутрішніх нормативних актів, де серед таких актів може бути акт про комерційну

таємницю. Зокрема, згідно нововведень правилами внутрішнього трудового розпорядку можна зобов'язати працівників не розголошувати інформацію з обмеженим доступом, зокрема державну чи комерційну таємницю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про затвердження плану заходів з виконання рекомендацій Європейської Комісії, представлених у Звіті про прогрес України в рамках Пакета розширення Європейського Союзу 2023 року: розпорядження Каб. Міністрів України від 09.02.2024 № 133-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/133-2024-%D1%80#Text>.
2. Коваленко О.О. Парадокс правового регулювання охорони комерційної таємниці у трудових відносинах. *Сучасний стан забезпечення трудових прав і прав у сфері соціального забезпечення та перспективи його поліпшення* : матеріали ІХ Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 4 черв. 2021 р.); за заг. ред. К.Ю. Мельника. Харків: Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2021. С. 99–103.
3. Тугарова О.К., Шепета О.В. Організаційно-правові питання захисту комерційної таємниці. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2018. Вип. 52. Т. 2. С. 85–88.
4. Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 18, № 19-20, № 21-22. Ст. 144.
5. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 40-44. Ст. 356.
6. Трудовий кодекс України: законопроект реєст. № 2410 від 08.11.2019. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67331.
7. Постанова від 23.11.2020 № 910/1759/19 Верховний Суд. Касаційний господарський суд. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/93149537?utm_source=jurliga.ligazakon.ua&utm_medium=news&utm_content=jl03.
8. Байло О.В. Особливості охорони комерційної таємниці нормами трудового законодавства. URL: <https://dspace.onu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7998d262-d045-4663-b0db-4e6189a475cb/content>.
9. Кодекс законів про працю України: Закон УРСР від 10.12.1971 № 322-VIII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1971. Дод. до № 50.
10. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 № 8073-X. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1984. Дод. до № 51. Ст. 1122.
11. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001, № 25-26. Ст. 131.
12. Мартиненко А. Комерційна таємниця в трудовому договорі. URL: <https://knpartners.com.ua/komercijna-taiemnicja-v-trudovomu-dogovori>.
13. Про внесення змін до Кодексу законів про працю України щодо встановлення додаткових підстав розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця та деяких інших питань: Закон України від 04.06.2024 № 3768-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3768-20#Text>.

УДК: 342.7.349

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.61>

ДО ПИТАННЯ РОЗІРВАННЯ ТРУДОВОГО ДОГОВОРУ У ЗВ'ЯЗКУ З МОБІНГОМ НА РОБОЧОМУ МІСЦІ

Кухар К.О.,

*аспірантка кафедри трудового права**Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Кухар К.О. До питання розірвання трудового договору у зв'язку з мобінгом на робочому місці.

Стаття присвячена питанням, пов'язаним із додатковою підставою розірвання трудового договору – мобінг на робочому місці як форма прояву дискримінації. У роботі проаналізовано чинне національне законодавство, судову практику та погляди науковців на порушену проблематику. Встановлено, що розірвання трудового договору у зв'язку з мобінгом на робочому місці може бути як з ініціативи працівника, так із ініціативи роботодавця. Так, працівник має право розірвати трудовий договір у визначений ним строк, якщо роботодавець вчинив мобінг стосовно такого працівника або не вживав заходів щодо його припинення. У свою чергу роботодавець також може розірвати трудовий договір за умови: вчинення працівником мобінгу або вчинення керівником юридичної особи мобінгу незалежно від форм прояву та/або невжиття заходів щодо його припинення. При цьому факт вчинення мобінгу повинен бути підтверджений судовим рішенням, яке набрало законної сили. Разом з тим, щоб у судовому порядку був визнаний факт вчинення мобінгу під час здійснення трудової діяльності, необхідним є надання належних, допустимих, достатніх доказів, оскільки як слідує з аналізу судової практики переважна більшість прийнятих рішень саме про відмову в задоволенні позову, оскільки потерпілими від мобінгу не надається достатньо доказів факту вчинення щодо них мобінгу на робочому місці. Тобто, для встановлення факту мобінгу має бути наявність належних, допустимих, достатніх доказів (письмові докази (накази, розпорядження, заяви, скарги, протоколи тощо), електронні докази (аудіо, відео, фото, електронне листування), покази свідків тощо). І вже потім, за наявності відповідного судового рішення, яке вступило в законну силу, щодо встановлення факту мобінгу на робочому місці, працівник має право на виплату в розмірі не менш ніж тримісячний середній заробіток (так само, як і в разі порушення роботодавцем законодавства про працю, колективного чи трудового договору). Якщо ж через цькування на роботі мали місце моральні страждання, втрата нормальних життєвих зв'язків і особа має докласти додаткових зусиль для організації свого життя, працівник може розраховувати на відшкодування також моральної шкоди.

Ключові слова: мобінг, дискримінація, працівник, роботодавець, керівник підприємства, трудовий договір, судова практика, відшкодування, моральна шкода, матеріальна шкода.

Kukhar K.O. On the issue of termination of an employment contract due to mobbing in the workplace.

The article is devoted to issues related to an additional ground for termination of an employment contract – mobbing in the workplace as a form of discrimination. The paper analyzes the current national legislation, judicial practice and the views of scientists on the raised issues. It is established that termination of an employment contract in connection with mobbing in the workplace can be both at the initiative of the employee and at the initiative of the employer. Thus, the employee has the right to terminate the employment contract within the period specified by him if the employer committed mobbing in relation to such an employee or did not take measures to stop it. In turn, the employer may also terminate the employment contract under the condition: the employee committed mobbing or the head of a legal entity committed mobbing regardless of the forms of manifestation and/or failure to take measures to stop it. In this case, the fact of committing mobbing must be confirmed by a court decision that has entered into legal force. However, in order for the fact of mobbing in the workplace to be recognized in court, it is necessary to provide appropriate, admissible, sufficient evidence, since, as follows from the analysis of judicial practice, the vast majority of decisions are made to refuse to satisfy the claim, since the victims of mobbing do not provide sufficient evidence of the fact of mobbing in the workplace. That is, to establish the fact of mobbing, there must be appropriate, admissible, sufficient evidence (written evidence (orders, instructions, statements, complaints, protocols, etc.), electronic evidence (audio, video, photos, e-mail), witness statements, etc.). And only then, if there is a relevant court decision that has entered into legal force to establish the fact of mobbing in the

workplace, the employee has the right to payment in the amount of not less than three months' average earnings (the same as in the case of a violation by the employer of labor legislation, a collective or employment contract). If, due to harassment at work, moral suffering has occurred, the loss of normal life relationships has occurred, and the person has to make additional efforts to organize his or her life, the employee can also count on compensation for moral damage.

Key words: mobbing, discrimination, employee, employer, company manager, employment contract, case law, compensation, moral damage, material damage.

Постановка проблеми. Мобінг на робочому місці є поширеною проблемою в сучасному суспільстві, що загрожує психічному та фізичному здоров'ю працівників. В умовах глобалізації та інтернаціоналізації трудових відносин питання захисту працівників від мобінгу набуває все більшої актуальності. На сьогоднішній день вже гарантується працездатним громадянам України правовий захист від мобінгу (цькування), дискримінації, упередженого ставлення у сфері праці, гендерно обумовленого насильства, захист власної гідності під час здійснення трудової діяльності. Так, на законодавчому рівні було врегульовано права та гарантії для працівників, які постраждали від проявів мобінгу на робочому місці. Зокрема, у грудні 2022 року до українського законодавства було внесено зміни для запобігання та протидії мобінгу, а саме: у Кодексі законів про працю України (далі – КЗпП України) визначено: поняття та форми мобінгу; обов'язки держави та роботодавця щодо протидії мобінгу працівників; внесення змін до колективного договору; до кого звертатися за допомогою; розірвання трудового договору у зв'язку з мобінгом; відповідальність керівника та працівника за мобінг. Як бачимо, законодавство доповнилося ще однією підставою розірвання трудового договору, а саме у зв'язку з мобінгом на робочому місці як форми прояву дискримінації.

Стан опрацювання. Загалом питанням дискримінації у царині трудового права приділялося достатньо уваги, однак мобінг як одна із форм прояву дискримінації як нове правове явище ще недостатньо досліджено. Серед науковців, які займалися даною проблематикою у царині трудового права слід назвати: У. Бек, Л. Гаращенко, К. Дробинська, О. Качмар, Т. Колеснік, Н. Кохан, С. Рудакова, О. Сердюк, Л. Червінська, Н. Швець, І. Шупта, Л. Щетініна та ін.

Мета статті розглянути питання, пов'язані із додатковою підставою розірвання трудового договору – мобінг на робочому місці як форма прояву дискримінації.

Виклад основного матеріалу. Як ми вже зазначили, однією із підстав розірвання трудового договору є вчинення мобінгу (цькування) на робочому місці як форми прояву дискримінації. Так, згідно ст. 38 КЗпП України працівник має право у визначений ним строк розірвати трудовий договір за власним бажанням, якщо роботодавець не виконує законодавство про працю, умови колективного чи трудового договору, чинив мобінг (цькування) щодо працівника або не вживав заходів щодо його припинення – і це підтверджено судовим рішенням, що набрало законної сили; ст. 40 КЗпП України – трудовий договір, укладений на невизначений строк, а також строковий трудовий договір до закінчення строку його чинності можуть бути розірвані роботодавцем, зокрема в разі вчинення працівником мобінгу (цькування), встановленого судовим рішенням, що набрало законної сили; ст. 41 КЗпП України – трудовий договір з ініціативи роботодавця може бути розірваний також у разі вчинення керівником підприємства, установи, організації мобінгу (цькування) незалежно від форм вияву та/або невжиття заходів щодо його припинення, встановленого судовим рішенням, що набрало законної сили [1].

Отже, працівник має право у визначений ним строк розірвати трудовий договір за власним бажанням, якщо роботодавець чинив мобінг стосовно нього або не вживав заходів щодо його припинення, що підтверджено судовим рішенням, що набрало законної сили. Також роботодавець може звільнити працівника з власної ініціативи у випадку вчинення працівником мобінгу, встановленого судовим рішенням, що набрало законної сили. Крім того, трудовий договір з ініціативи роботодавця може бути розірваний також у випадку вчинення керівником підприємства, установи, організації мобінгу незалежно від форм прояву та/або невжиття заходів щодо його припинення, встановленого судовим рішенням, що набрало законної сили. Тобто трудовий договір може бути розірваний у зв'язку з мобінгом на робочому місці, як з ініціативи роботодавця (якщо працівник вчинив мобінг, що є грубим порушенням трудової дисципліни), так і з ініціативи працівника (якщо щодо нього здійснювався мобінг, що може бути підставою для звільнення).

Законодавчо визначено форми прояву мобінгу, до яких згідно ст. 2-2 КЗпП України віднесено такі: створення стосовно працівника напруженої, ворожої, образливої атмосфери (погрози, висміювання, наклепи, зневажливі зауваження, поведінка загрозливого, залякуючого, принизливого характеру та інші способи виведення працівника із психологічної рівноваги); безпідставне негативне виокремлення працівника з колективу або його ізоляція (незапрошення на зустрічі і наради, в яких працівник, відповідно до локальних нормативних актів та організаційно-розпорядчих актів

має брати участь, перешкоджання виконанню ним своєї трудової функції, недопущення працівника на робоче місце, перенесення робочого місця в непристосовані для цього виду роботи місця); нерівність можливостей для навчання та кар'єрного росту; нерівна оплата за працю рівної цінності, яка виконується працівниками однакової кваліфікації; безпідставне позбавлення працівника частини виплат (премій, бонусів та інших заохочень); необґрунтований нерівномірний розподіл роботодавцем навантаження і завдань між працівниками з однаковою кваліфікацією та продуктивністю праці, які виконують рівноцінну роботу. Мобінг також може набувати різних видів, серед яких виокремлюють: серед колег (горизонтальний), керівник проти підлеглого (вертикальний згори) та підлеглі проти керівника (вертикальний знизу) [2, с. 271]. На сьогодні широкого розповсюдження набув вертикальний згори мобінг, коли керівник застосовує психологічний тиск до своїх підлеглих.

Водночас не є мобінгом вимоги роботодавця щодо належного виконання працівником трудових обов'язків, зміна робочого місця, посади працівника або розміру оплати праці в порядку, встановленому законодавством, колективним або трудовим договором.

Отже, щоб довести факт мобінгу працівникові необхідно надати всі необхідні докази вчинення щодо нього цькування на робочому місці. Як зазначає Н. Швець, поняттям «мобінгу» охоплюється широкий спектр негативної поведінки на робочому місці, включаючи словесні погрози, особистісні нападки, умисну ізоляцію з боку співробітників тощо з метою втриматися на роботі або навіть побудови кар'єри у будьякий спосіб, у тому числі шляхом витіснення колег [3, с. 215]. Мобінг на робочому місці – це форма дискримінації, яка порушує широкий спектр трудового законодавства та громадянських прав. Це образлива поведінка, яку можна вважати залякуючою, ворожою або образливою, і яку працівник часто вимушений терпіти по відношенню до себе, щоб зберегти свою роботу [4]. Згідно зі ст. 2-2 КЗпП України, мобінг (цькування) – це систематичні (повторювані) тривалі умисні дії або бездіяльність роботодавця, окремих працівників або групи працівників трудового колективу, які спрямовані на приниження честі та гідності працівника, його ділової репутації, у тому числі з метою набуття, зміни або припинення ним трудових прав та обов'язків, що проявляються у формі психологічного та/або економічного тиску, зокрема із застосуванням засобів електронних комунікацій, створення стосовно працівника напруженої, ворожої, образливої атмосфери, у тому числі такої, що змушує його недооцінювати свою професійну придатність.

При цьому необхідно враховувати, що мобінг може бути свідомий (навмисний) і несвідомий (стихийний). Під свідомим мобінгом пропонують розуміти цілеспрямовані дії, які мають конкретну, чітко сформульовану мету: створити людині такі умови, аби вона звільнилася із займаної посади. У такому випадку найчастіше йдеться про корисливі мотиви: обійняти чийсь посаду, провести на неї когось зі «своїх», вислужитися перед начальством. Несвідомий мобінг це дії, які виконує людина, не усвідомлюючи, що займається цькуванням [5].

Як ми вже зазначили, розірванню трудового договору повинно передувати встановлення факту мобінгу судовим рішенням. Тобто зазначені обставини мають бути підтверджені судовим рішенням, яке набрало законної сили. Разом з тим, щоб у судовому порядку був визнаний факт вчинення мобінгу під час здійснення трудової діяльності, необхідним є надання належних, допустимих, достатніх доказів. На сьогодні в судах перебуває чимало справ про визнання або встановлення факту мобінгу під час здійснення трудової діяльності. При цьому переважна більшість прийнятих рішень саме про відмову в задоволенні позову, оскільки потерпілими від мобінгу не надається достатньо доказів факту вчинення щодо них мобінгу на робочому місці. Наведемо деякі приклади із судової практики.

Так, Рішенням Диканського районного суду Полтавської області у справі № 529/131/23 від 29.05.2023 відмовлено у задоволенні позовних вимог про визнання факту мобінгу під час здійснення трудової діяльності. У мотивувальній частині рішення вказано, що суд не вбачає з боку відповідача ознак мобінгу (цькування) по відношенню до позивачки, а саме систематичних, тривалих, умисних дій або бездіяльності роботодавця, які спрямовані на приниження честі та гідності особи, її ділової репутації, у тому числі з метою набуття, зміни або припинення ним трудових прав та обов'язків, що проявляються у формі психологічного та/або економічного тиску, зокрема із застосуванням засобів електронних комунікацій, створення стосовно працівника напруженої, ворожої, образливої атмосфери, у тому числі такої, що змушує його недооцінювати свою професійну придатність. Крім того, на думку суду, покладення роботодавцем обов'язків про матеріальну відповідальність на інших осіб є правом роботодавця, тому суд не може втручатися у дискриційні права відповідача (роботодавця) [6].

Рішенням Воловецького районного суду Закарпатської області у справі № 936/204/23 від 28.07.2023 у задоволенні позову про визнання факту вчинення відповідачем мобінгу щодо позивача також відмовлено. Судом встановлено, що у справі не вчинено дій, які б підпадали під ознаки мобінгу, і не надано суду жодного належного, допустимого, достатнього та достовірного доказу

протилежного. Так, представником позивача вказано на те, що мобінг виражався в такому: вчинення дій спрямовані на приниження честі й гідності особи, його ділової репутації, які проявлялися у формі як психологічного так і економічного тиску (притягнення до дисциплінарної відповідальності, порушення права на відпочинок – ненадання обов'язкових відпусток, зниження розміру заробітної плати, позбавлення 13-ої зарплати, обмеження в можливості працювати – відключення службової електронної пошти, порушення права на працю – незаконне звільнення). Однак, як уже встановлено судом, позивача притягнуто до відповідальності за порушення трудової дисципліни у законний спосіб, а саме за невиконання ним вказівок свого безпосереднього керівника щодо необхідності фізичного прибуття на територію підприємства та за прогул без поважних причин [7].

З урахуванням наведених прикладів судової практики, можемо зробити висновок, що і в першому, і в другому випадку суду було недостатньо наданих доказів позивачами. Тобто головною причиною відмов у задоволенні заяв працівників про встановлення факту вчинення мобінгу, є недоведеність вчинення мобінгу, тобто – відсутність доказів. Адже працівник має довести в суді: коли вчинявся мобінг, його систематичність, умисел або бездіяльність винуватця, мету мобінгу (звільнення, зміна умов праці або переведення, зменшення розміру оплати тощо) та його форму (психологічна або економічна із застосуванням засобів електронних комунікацій). Тобто для встановлення факту мобінгу має бути наявність належних, допустимих, достатніх доказів (письмові докази (накази, розпорядження, заяви, скарги, протоколи тощо), електронні докази (аудіо, відео, фото, електронне листування, листування через месенджери), покази свідків тощо).

Відтак, щоб у судовому порядку був визнаний факт вчинення мобінгу під час здійснення трудової діяльності, необхідним є надання належних, допустимих, достатніх доказів. І тільки тоді, тобто після встановленого в судовому порядку факту мобінгу (цькування), на підставі ч. 2 ст. 173 КЗпП України працівник має право на відшкодування шкоди у разі ушкодження здоров'я працівника, причиною якого став мобінг (цькування), факт якого підтверджено судовим рішенням, що набрало законної сили, заподіяна шкода відшкодовується у розмірі понесених витрат на лікування. Також, згідно ст. 237-1 КЗпП України працівник має право на матеріальне відшкодування моральної шкоди внаслідок дискримінації, мобінгу (цькування), факт якого підтверджено судовим рішенням, що набрало законної сили, дії роботодавця при цьому призвели до моральних страждань, втрати нормальних життєвих зв'язків і вимагають від нього додаткових зусиль для організації свого життя. Як зазначає Н. Кохан, судовий порядок відновлення порушеного права є визначальним, використовується в обов'язковому порядку, якщо мова йде про відшкодування матеріальної чи моральної шкоди, яка завдана працівнику в результаті вчинення протиправних дій, які мають ознаки мобінгу (цькування) [8]. При цьому судом кожен випадок цькування повинен аналізуватися окремо з урахуванням норм законодавства, локальних актів та трудового договору(контракту).

Висновки. З урахуванням вищенаведеного встановлено, що розірвання трудового договору у зв'язку з мобінгом на робочому місці може бути як з ініціативи працівника, так із ініціативи роботодавця. Так, працівник має право розірвати трудовий договір у визначений ним строк, якщо роботодавець вчинив мобінг стосовно такого працівника або не вживав заходів щодо його припинення. У свою чергу роботодавець також може розірвати трудовий договір за умови: вчинення працівником мобінгу або вчинення керівником юридичної особи мобінгу незалежно від форм прояву та/або невжиття заходів щодо його припинення. При цьому зазначені обставини мають бути підтверджені судовим рішенням, яке набрало законної сили. Разом з тим, щоб у судовому порядку був визнаний факт вчинення мобінгу під час здійснення трудової діяльності, необхідним є надання належних, допустимих, достатніх доказів, оскільки як слідує з аналізу судової практики переважна більшість прийнятих рішень саме про відмову в задоволенні позову, оскільки потерпілими від мобінгу не надається достатньо доказів факту вчинення щодо них мобінгу на робочому місці. І вже потім за наявності відповідного судового рішення, яке вступило в законну силу, щодо встановлення факту мобінгу на робочому місці, працівник має право на виплату в розмірі не менш ніж тримісячний середній заробіток (так само, як і в разі порушення роботодавцем законодавства про працю, колективного чи трудового договору). Якщо ж через цькування на роботі мали місце моральні страждання, втрата нормальних життєвих зв'язків і особа має докласти додаткових зусиль для організації свого життя, працівник може розраховувати на відшкодування також моральної шкоди.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 № 322-VIII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1971. Дод. № 50. Ст. 375.
2. Шупта І.М., Сердюк О.І. Мобінг як деструктивне явище в креативному колективі, що гальмує інноваційний розвиток підприємства. *Наукові праці Полтавської державної аграрної академії*. 2011. № 3(4). С. 293–299.

3. Швець Н.М. Правові засади протидії мобінгу в трудових відносинах. Розвиток трудового права і права соціального забезпечення: теорія і практика: тези доп. та наук. повідомл. учасн. VIII наук.-практ. конф. (м. Харків, 5 жовт. 2018 р.). Харків, 2018. С. 215–220.
4. Бек У.П. Мобінг як проблема в трудовому праві. *Академічні візії*. 2024. Вип. 36. URL: <file:///C:/Users/User/Downloads/%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%8F.pdf>.
5. Качмар О.В. Мобінг як різновид психологічного насильства в трудовому колективі. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2016. Вип. 14. С. 58–61. URL: <https://kipt.sumdu.edu.ua/pdf/buling/mobing.pdf>.
6. Рішення Диканського районного суду від 29.05.2023 № 529/131/23. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/111252761?utm_source=jurliga.ligazakon.net&utm_medium=news&utm_content=jl01&_ga=2.128567818.70016889.1726940155-1886803878.1726940155#_gl=1*1exb95g*_gcl_au*MTIyNjM3ODU0NC4xNzI2OTQwMTU1.
7. Рішення Воловецького районного суду від 28.07.2023 № 936/204/23. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/112646870?utm_source=jurliga.ligazakon.net&utm_medium=news&utm_content=jl01&_ga=2.195913386.70016889.1726940155-1886803878.1726940155#_gl=1*172g0uk*_gcl_au*MTIyNjM3ODU0NC4xNzI2OTQwMTU1.
8. Кохан Н.В. мобінг (цькування) як одна з форм дискримінації у трудовому праві: поняття, види, форми прояву та способи захисту працівника. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 8. С. 229–231. URL: http://lsey.org.ua/8_2023/51.pdf.

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.62>

АНАЛІЗ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТРУДОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ НА ВІДПОВІДНІСТЬ ПРАВУ ЄС ТА КОНВЕНЦІЯМ І РЕКОМЕНДАЦІЯМ МОП

Павловський А.М.,*кандидат технічних наук, доцент,**доцент кафедри філософії**Національного технічного університету України**«Київський політехнічний інститут**імені Ігоря Сікорського»*

ORCID: 0009-0008-7245-2547

Павловський А.М. Аналіз трансформації трудового законодавства України на відповідність праву ЄС та Конвенціям і Рекомендаціям МОП.

З початку повномасштабної російської військової агресії та запровадження воєнного стану, Верховною Радою України прийнято декілька законів, що призвели до суттєвої трансформації трудового законодавства України. Це насамперед Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин» та Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо спрощення регулювання трудових відносин у сфері малого і середнього підприємництва та зменшення адміністративного навантаження на підприємницьку діяльність».

Метою наукової роботи є дослідження проблемних трансформацій трудового законодавства України прийнятих під час воєнного стану, їх впливу на трудові права найманих працівників і на роль профспілок, відповідності цих змін європейському законодавству, євроінтергаційним зобов'язанням та міжнародним трудовим стандартам.

Дослідження проблематики здійснювалось шляхом застосування методів нормативно-порівняльного аналізу, системно-структурного дослідження та узагальнення.

В результаті дослідження визначено, що трансформації трудового законодавства прийняті з початку війни суттєво звузили обсяг трудових прав і соціального захисту працівників, не відповідають та суперечать праву Європейського Союзу, конвенціям і рекомендаціям Міжнародної організації праці. В подальшому така не відповідність може стати перешкодою до членства України в ЄС.

Слід зазначити, що об'єктивно війна обумовлює обмеження прав працівників та профспілок.

Проте, після завершення воєнного стану Україна на шляху до членства в ЄС, постане перед необхідністю відновлення трудових прав працівників і профспілок та посилення соціального діалогу. Що найбільш оптимально зробити шляхом розробки та ухвалення нового Трудового Кодексу України, який має відповідати міжнародним стандартам праці, встановленим Міжнародною організацією праці та європейським законодавством. При підготовці Трудового Кодексу обов'язковим є залучення всіх сторін соціального діалогу.

Ключові слова: трудові права, роботодавці, працівники, профспілки, строкові договори, умови праці, Європейський Союз, Міжнародна організація праці.

Pavlovskyi A.M. Analysis of the transformation of Ukrainian labor legislation for compliance with EU law and ILO Conventions and Recommendations.

Since the beginning of full -scale military aggression of Russia and the introduction of martial law, the Verkhovna Rada of Ukraine has adopted several laws that have led to a significant transformation of the labor legislation of Ukraine. This is primarily the Law of Ukraine "On Organization of Labor Relations in Martial Status", the Law of Ukraine "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Optimization of Labor Relations" and The Law of Ukraine «On Amendments to Certain Legislative Acts on Simplification of Regulation of Labor Relations in the Field of Small and Medium Business and Reduction of Administrative Load on Entrepreneurship».

The purpose of scientific work is to investigate the problematic transformations of the labor legislation of Ukraine adopted during martial law, their influence on the labor rights of employees and the role of trade unions, the compliance of these changes in the European legislation, European intergroup obligations and international labor standards.

The study was carried out by applying methods of normative-comparative analysis, system-structural research and generalization.

As a result of the study, it has been stated that the transformations of labor legislation adopted since the beginning of the war significantly narrowed the scope of labor rights and social protection of employees, do not correspond and contradict the law of the European Union, conventions and recommendations of the International Labor Organization. In the future, such a non-compliance may be an obstacle to Ukraine's membership in the EU.

It should be noted that objectively the war determines the restriction of the rights of workers and trade unions.

However, after the end of the martial law, Ukraine on the way to EU membership will be facing the need to restore the labor rights of workers and trade unions and strengthen social dialogue. What is best done through the development and adoption of a new Labor Code of Ukraine, which must meet international labor standards established by the International Labor Organization and European legislation. In preparation of the Labor Code, it is mandatory to involve all parties of social dialogue.

Key words: labor rights, employers, employees, trade unions, term contracts, working conditions, European Union, International Labor Organization.

Постановка проблеми. З початку запровадження воєнного стану Верховною радою України прийнято законодавчі зміни, що призвели до суттєвої трансформації трудового законодавства України. Зокрема Закони України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» [1], «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин» [2] та «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо спрощення регулювання трудових відносин у сфері малого і середнього підприємництва та зменшення адміністративного навантаження на підприємницьку діяльність» [3], призвели до значних змін у взаємовідносинах між державою, роботодавцями та працівниками.

Разом з тим процес реформування трудового законодавства навіть в умовах воєнного стану має враховувати міжнародні зобов'язання України, що випливають із факту членства у Міжнародній організації праці (МОП) та прагнень до членства в Європейському Союзі (ЄС), тому актуальним є дослідження цього аспекту трансформації трудового законодавства.

Мета дослідження. Метою цієї роботи є дослідження проблемних трансформацій трудового законодавства України, прийнятих під час воєнного стану, їх впливу на трудові права найманих працівників і на роль профспілок, відповідності цих трансформацій європейському законодавству та міжнародним трудовим стандартам.

Дослідження проблематики здійснювалось шляхом застосування методів нормативно-порівняльного аналізу, системно-структурного дослідження та узагальнення.

Стан опрацювання проблематики. Проблема, деякі особливості та аспекти трудових відносин в умовах воєнного стану досліджувалися в роботах українських науковців. Зокрема, Машковим К.Є., Горностай О.Б., Товтом Т.О. досліджувалися аспекти впорядкування трудових відносин в умовах поширення дистанційних форм організації роботи, а також обов'язки роботодавців при мобілізації працівників [4, с. 127]. Хатнюк Н.С., Побіянською Н.Б., Обловацькою Н.О. проаналізовано правові засади, що регулюють виникнення, зміну та припинення трудових правовідносин в умовах воєнного стану [5, с. 9]. Паньковою О.В., Красуліною Я.Г. відзначено, що обмеження базових соціально-економічних прав людини, є обґрунтованим в умовах воєнного стану. Водночас, в демократичній державі масштаби й тривалість обмеження прав повинні відповідати принципу пропорційності [6, с. 129]. Наньєвою М.І. вказано, що роботодавці можуть зловживати правом без попередження змінювати істотні умови праці [7, с. 236]. Міщук І.В., Киричук Б.С. досліджено механізми забезпечення права на працю в умовах дії правового режиму воєнного стану [8, с. 411].

Виклад основного матеріалу. Розглянемо проблемні трансформації трудового законодавства.

Закон «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» [1] дозволив роботодавцям встановлювати випробувальний термін для всіх працівників, у тому числі для неповнолітніх, осіб з інвалідністю, вагітних жінок, одиноких матерів із дітьми до 14 років або дитиною з інвалідністю, внутрішньо переміщених та інших осіб, яких раніше це не стосувалося. Роботодавці також можуть без попередження і згоди працівників перевести їх на іншу роботу та в іншу місцевість для відвернення чи ліквідації наслідків бойових дій.

Роботодавці отримали право збільшувати тривалість робочого часу – до 60 годин на тиждень. При цьому скасовується: заборона на роботи у вихідні дні, скорочений робочий день напередодні святкових, неробочих і вихідних днів, перенесення вихідного дня, якщо святковий або неробочий день збігається з вихідним днем, обмеження для надурочних робіт.

Роботодавцям дозволяється звільнити працівника під час тимчасової непрацездатності чи відпустки. Роботодавець може звільнити працівника у зв'язку з неможливістю забезпечення його роботою. Допускається тимчасове призупинення дії трудового договору.

Закон дозволяє відмовити у відпустці працівникам. Роботодавці отримали також право відправляти своїх співробітників на час воєнного стану у відпустку без збереження заробітної плати (за власний рахунок) та без обмеження строку.

Якщо працівник написав заяву про відпустку без збереження заробітної плати на цілий місяць або більше (на час періоду військового стану), такому працівнику не нараховується заробітна плата, а значить відсутня і база для нарахування та сплати єдиного соціального внеску (страхового внеску) і як результат, страховий стаж за відповідні неоплачувані місяці не зараховується і можна залишитися без пенсії. Якщо працівник захворів під час відпустки без збереження заробітної плати, то допомога з тимчасової непрацездатності такому працівникові також не надається.

З чинних законодавчих норм видно, що працівник під час тривалої відпустки без збереження заробітної плати (більше місяця) менш соціально захищений і втрачає страховий стаж, і на це слід звернути увагу працівнику, коли пропонують написати заяву на відпустку «за власний рахунок».

Законом щодо оптимізації трудових відносин [2] запроваджено додаткові спрощені підстави для звільнення працівників з ініціативи роботодавців, а за мобілізованим працівником не зберігається середній заробіток.

При цьому попереджати працівника про звільнення можна не за два місяці як було раніше, а всього за десять днів.

Крім того, змінили терміни оскарження дій роботодавців. Раніше позови були безстроковими, тепер їхню подачу обмежили трьома місяцями з моменту фіксування порушень умов праці.

Важливе нововведення – по мобілізованим працівникам. До прийняття закону за ними закріплювалося робоче місце та середня зарплата. Тепер, роботодавців звільнили від виплат мобілізованим працівникам. Такі ж зміни стосуються і працівників, які потрапили в полон, безвісно відсутні або лікуються після отриманих поранень. Слід зазначити, що страховий стаж за цей період не зараховується, оскільки нема сплати ЄСВ.

Закон передбачає також оформлення всіх документів про трудові відносини в електронній формі, у тому числі повідомлень про звільнення співробітника. При цьому роботодавець повинен повідомити, який саме канал зв'язку, месенджер вважатиметься офіційним.

Таким чином, закон [2] «оптимізує» і спрощує життя роботодавців за рахунок обмеження трудових прав і соціального захисту працівників.

Законом щодо спрощення регулювання трудових відносин у сфері малого і середнього підприємництва [3] фактично скасована обов'язковість норм трудового права для тих, хто працює на приватних підприємствах з менше ніж 250 працюючими. Закон дозволяє розірвання трудового договору за власним бажанням роботодавця та односторонню зміну роботодавцем істотних умов праці – обидва ці положення порушують конвенції МОП та директиви ЄС.

Зокрема, цим законом передбачено:

- знищення профспілкового імунітету - для звільнення та надурочних робіт не потрібна згода профспілки;
- спрощення звільнень - для звільнення найманих працівників не буде потрібно жодних причин;
- нестабільна зайнятість - немає обмежень на застосування строкових договорів;
- безвідповідальність роботодавця за безпеку праці - трудовими договорами можуть встановлюватися виключання із стандартів безпеки праці.

Ці норми спрямовані на ерозію трудових прав майже 70% працівників. Безправність найманих працівників не принесе розквіту малому і середньому бізнесу, якому значно більше потрібно послаблення податкового тягаря.

Крім, того внесені розглянутими законами проблемні зміни трудового законодавства фактично нівелюють роль профспілкових організацій на підприємстві.

Дослідимо зазначені трансформації трудового законодавства України на відповідність праву ЄС та Конвенціям і Рекомендаціям МОП.

Надання роботодавцю необмеженого права звільняти працівників за його бажанням, не відповідає основним стандартам правового регулювання порядку припинення трудових відносин, що передбачені Конвенцією МОП № 158 [9], Рекомендацією МОП № 166 [10], а також Хартії основних прав Європейського Союзу [11] та Європейською соціальною хартією (переглянутою) [12].

Так, у статті 24 Європейської соціальної хартії (переглянутої) зазначено, що з метою забезпечення ефективного здійснення права працівників на захист у випадках звільнення Сторони зобов'язуються визнати право всіх працівників не бути звільненими без поважних причин для такого

звільнення, пов'язаних з їхньою працездатністю чи поведінкою, або поточними потребами підприємства, установи чи служби.

Відповідно до статті 4 Конвенції МОП № 158 трудові відносини з працівниками не припиняються, якщо тільки немає законних підстав для такого припинення, пов'язаного із здібностями чи поведінкою працівника або викликаного виробничою потребою підприємства, установи чи служби. Також у статті 7 Конвенції МОП № 158 зазначено, що трудові відносини з працівником не припиняються з причин, пов'язаних з його поведінкою або роботою, доти, доки йому не нададуть можливість захищатись у зв'язку з висунутими проти нього звинуваченнями, крім випадків, коли від роботодавця не можна обґрунтовано чекати надання працівникові такої можливості.

Згідно зі статтею 1 Конвенції МОП № 135 [13], представники працівників на підприємстві користуються ефективним захистом від будь-якої дії, яка може завдати їм шкоди, включаючи звільнення, що ґрунтується на їхньому статусі чи на їхній діяльності як представників працівників, чи на їхньому членстві у профспілці або на їхній участі в профспілковій діяльності, в тій мірі, в якій вони діють відповідно до чинного законодавства чи колективних договорів або інших спільно погоджених умов.

Процедури, що застосовуються до й під час припинення трудових відносин з ініціативи роботодавця знаходять свою деталізацію у Рекомендації МОП № 166.

Так, відповідно до параграфу 7 Рекомендації МОП № 166 трудові відносини з працівником не повинні припинятись у зв'язку з провинною, яка відповідно до національного законодавства або практики була б підставою для припинення трудових відносин лише за одно- чи багаторазового повторення, якщо тільки роботодавець не зробив працівникові відповідного письмового попередження.

У параграфі 8 Рекомендації МОП № 166 зазначається, що трудові відносини з працівником не повинні припинятись у зв'язку з незадовільним виконанням ним професійних обов'язків, якщо тільки роботодавець відповідним чином не вказав йому на це й письмово не попередив його і якщо тільки працівник надалі незадовільно виконує свої обов'язки після закінчення розумного строку, встановленого для виправлення становища.

У зв'язку з цим слід зазначити, що у статті 30 Хартії основних прав Європейського Союзу також вказано, що кожен працівник має право на захист у разі безпідставного звільнення відповідно до законодавства Союзу, а також національного законодавства та практики.

Таким чином зазначеними трансформаціями трудового законодавства фактично дозволяється безпідставне звільнення працівника роботодавцем без обґрунтованості припинення трудових відносин, що суперечить міжнародно-правовим зобов'язанням України.

Надане право роботодавцям щодо відмови, перенесення щорічної відпустки без згоди працівника, не узгоджується з положеннями Конвенції МОП № 132 [14], яким передбачено необхідність отримання згоди працівника.

Відповідно до статті 7 Конвенції МОП № 132 кожна особа, яка користується відпусткою, передбаченою в цій Конвенції, отримує за повний період цієї відпустки принаймні свою нормальну чи середню заробітну плату, нараховану відповідно до методу, що визначається компетентним органом влади або іншим відповідним органом у кожній країні. Суми, що належать до виплати згідно з параграфом 1 цієї статті, виплачуються зацікавленій особі до відпустки, якщо інше не передбачено в угоді, що стосується цієї особи і роботодавця.

Щодо нестабільної зайнятості та застосування строкових договорів без обмежень, то Директивою Європейського Парламенту і Ради 2019/1152 від 20 червня 2019 року про прозорі та передбачувані умови праці в Європейському Союзі [15] передбачено, що якщо роботодавці мають можливість запропонувати трудові договори на умовах повного робочого часу або безстрокові трудові договори працівникам, які працюють за нетиповими формами зайнятості, слід заохочувати перехід до більш надійних форм зайнятості. Працівники повинні мати можливість вимагати переведення на іншу, більш передбачувану та надійну форму зайнятості, якщо це можливо, і отримати обґрунтовану письмову відповідь роботодавця, яка повинна враховувати потреби роботодавця і працівника. У статті 12 Директиви 2019/1152 зазначено, що держави-члени забезпечують, щоб працівник, який відпрацював на одного й того самого роботодавця мінімум шість місяців і пройшов строк випробування (якщо такий передбачено), може зажадати переведення на іншу форму зайнятості з більш передбачуваними та надійними умовами праці, якщо це можливо, і отримати обґрунтовану письмову відповідь.

Крім того, у частині третій статті 2 Конвенції МОП № 158 наголошується на необхідності встановлення відповідних гарантій проти застосування договорів про найняття на визначений термін, мета яких – ухилитися від надання захисту, передбаченого цією Конвенцією. Для цього у параграфі 3 Рекомендації МОП № 166 пропонується, наприклад, передбачити один чи більше з таких заходів: а) обмежити застосування договорів про найняття на певний термін випадками, коли,

враховуючи рід майбутньої роботи або умови її виконання чи інтереси працівника, ці трудові відносини не можуть встановлюватися на невизначений термін; b) вважати договори про найняття на певний термін, за винятком випадків, зазначених у підпункті а), договорами про найняття на невизначений термін; c) вважати договори про найняття на певний термін, які подовжувалися один чи кілька разів, за винятком випадків, зазначених у підпункті а), договорами про найняття на невизначений термін.

У рамковій угоді про роботу на визначений строк, введеній в дію Директивою Ради 1999/70/ЄС [16], зазначається, що трудові договори на невизначений строк є основною формою трудових відносин та сприяють якості життя зацікавлених працівників та покращують роботу. У пункті 5 згаданої угоди також йдеться про заходи для запобігання зловживанням, що є результатом використання послідовних трудових договорів на визначений термін.

Законом щодо спрощення регулювання трудових відносин у сфері малого і середнього підприємництва [3] фактично встановлено особливий режим регулювання трудових відносин між працівником та роботодавцем, який є суб'єктом малого або середнього підприємництва відповідно до закону з кількістю працівників за звітний період (календарний рік) не більше 250 осіб, а також між роботодавцем та працівником, розмір заробітної плати якого становить на місяць понад вісім розмірів мінімальних заробітних плат. Розподіл однакових за своїм правовим статусом працівників на різні категорії з різним набором трудових прав суперечить принципу рівності та недискримінації:

- працівники таких роботодавців зазнаватимуть менш сприятливого ставлення у порівнянні з працівниками інших видів роботодавців, без будь-яких об'єктивних підстав, які могли б виправдати таку різницю в ставленні;
- роботодавці інших видів стикатимуться з недобросовісною конкуренцією з боку роботодавців, які є суб'єктами малого або середнього підприємництва відповідно до закону з кількістю працівників за звітний період (календарний рік) не більше 250 осіб, які використовуватимуть найману працю без дотримання всіх вимог Кодексу законів про працю України.

У зв'язку з цим, слід звернути увагу, що у Рекомендації МОП № 189 [17] Генеральна конференція Міжнародної організації праці, беручи до уваги, що малі й середні підприємства є вирішальним чинником в економічному зростанні й розвитку і несуть все більшу відповідальність за створення більшості робочих місць в усьому світі, зазначає, що члени Організації повинні запроваджувати політику, що створює умови, які забезпечують застосування трудового законодавства на недискримінаційній основі з метою підвищення якості зайнятості на малих та середніх підприємствах.

В той же час, досліджені зміни трудового законодавства під час війни, не зобов'язують роботодавців надавати працівникам актуальну інформацію про професійні ризики для їхньої безпеки і здоров'я та про відповідні запобіжні й захисні заходи, а також про заходи, що повинні вживатися щодо першої допомоги, боротьби з пожежами та евакуації працівників, включаючи дані працівників, призначених для виконання цих заходів, як це передбачено у статтях 8 і 10 Директиви Ради 89/391/ЄЕС про встановлення заходів із заохочення поліпшення охорони здоров'я та безпеки праці працівників [18].

Керівництво Європейського Союзу регулярно висловлює занепокоєння щодо радикальних трудових реформ та закликає уряд України привести реформи у відповідність до міжнародних трудових стандартів і принципів соціального діалогу. Не дивно, що по рівню відповідності країн-кандидатів вимогам ЄС, по соціальній політиці і зайнятості Україна отримала найменшу оцінку Європейської Комісії [19].

Висновки. Досліджені проблемні трансформації трудового законодавства суттєво обмежують права працівників та профспілок, не відповідають як нормам ратифікованих Україною конвенцій Міжнародної організації праці, так і нормам європейського законодавства. В подальшому така невідповідність може стати перешкодою до членства України в ЄС.

Об'єктивно війна обумовлює обмеження прав працівників та профспілок.

Проте, після завершення війни Україна постане перед необхідністю відновлення трудових прав працівників і профспілок та посилення соціального діалогу. Що найбільш оптимально зробити шляхом розробки та ухвалення нового Трудового Кодексу України, який буде відповідати міжнародним стандартам праці, встановленим Міжнародною організацією праці та європейським законодавством. При підготовці цього Кодексу обов'язковим є залучення всіх сторін соціального діалогу.

Предметом подальшого дослідження має стати проект нового Трудового Кодексу на відповідність праву ЄС та конвенціям і рекомендаціям МОП.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану: Закон України від 15.03.2022 р. № 2136-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20> (дата звернення: 23.01.2025).

2. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин: Закон України від 01.07.2022 р. № 2352-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2352-20> (дата звернення: 03.03.2025).
3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо спрощення регулювання трудових відносин у сфері малого і середнього підприємництва та зменшення адміністративного навантаження на підприємницьку діяльність: Закон України від 19.07.2022 р. № 2434-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2434-20> (дата звернення: 03.03.2025).
4. Машков К.Є., Горностай О.Б., Товт Т.О. Особливості трудових відносин в умовах воєнного стану: нормативно-правове регулювання. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2022. № 1. С. 125–131.
5. Хатнюк Н., Побіянська Н., Обловацька Н. Проблеми трансформації трудового законодавства відповідно до умов воєнного стану в Україні. *ScienceRise: Юридичні науки*, (4(22), 4–10. URL: <https://doi.org/10.15587/2523-4153.2022.270675>.
6. Панькова О.В., Красуліна Я.Г. Основні зміни в трудовому законодавстві України в умовах мілітарного впливу: контекст захищеності прав працюючих. *Розвиток України в умовах мілітарного впливу: соціально-правові, економічні та екологічні аспекти*. 2023. Том 1. С. 128–135.
7. Наньєва М.І. Актуальні зміни трудового законодавства під час воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 6. С. 235–238.
8. Актуальні зміни трудового законодавства України в умовах правового режиму воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство, електронне наукове видання*. 2024. С. 411-415. URL: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.67>.
9. Конвенція МОП № 158 про припинення трудових відносин з ініціативи роботодавця, 1982. Ратифікована Постановою Верховної Ради України «Про ратифікацію Конвенції Міжнародної Організації Праці № 158 про припинення трудових відносин з ініціативи підприємця» від 04.02.1994 № 3933-XII.
10. Рекомендація МОП № 166 щодо припинення трудових відносин з ініціативи роботодавця, 1982.
11. Хартія основних прав Європейського Союзу Official Journal C 202, 07.06.2016, р. 391– 407.
12. Закон України «Про ратифікацію Європейської соціальної хартії (переглянутої)» від 14.09.2006 № 137-V.
13. Конвенція МОП № 135 про захист прав представників працівників на підприємстві та можливості, що їм надаються, 1971. Ратифікована Законом України «Про ратифікацію Конвенції про представників працівників № 135» від 15.05.2003 № 798-IV.
14. Конвенція МОП № 132 про оплачувані відпустки (переглянута), 1970. Ратифікована Законом України «Про ратифікацію Конвенції Міжнародної організації праці № 132 (переглянутої) 1970 року про оплачувані відпустки» від 29.05.2001 № 2481-III.
15. Директива Європейського Парламенту і Ради 2019/1152 від 20 червня 2019 року про прозорі та передбачувані умови праці в Європейському Союзі. Official Journal L 186, 11.07.2019, р. 105–121.
16. Директива Ради 1999/70/ЄС від 28 червня 1999 року про рамкову угоду про роботу на визначений строк, укладеної ETUC, UNICE та CEEP. Official Journal L 175, 10.07.1999, р. 43–48.
17. Рекомендація МОП № 189 щодо загальних умов стимулювання створення робочих місць на малих та середніх підприємствах, 1998.
18. Директива Ради 89/391/ЄЕС від 12 червня 1989 року про встановлення заходів із заохочення поліпшення охорони здоров'я та безпеки праці працівників Official Journal L 183, 29.06.1989, р. 1–8.
19. Analytical Report following the Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council and the Council Commission Opinion on Ukraine's application for membership of the European Union. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2023-02/SWD_2023_30_Ukraine.pdf (last accessed: 03.03.2025).

SOCIAL AND LEGAL GUARANTEES IN THE GENERAL SYSTEM OF GUARANTEES OF HUMAN AND CITIZEN RIGHTS AND FREEDOMS

Rusal L.M.,

*Candidate of Law, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Law,
Lviv Institute of the Interregional
Academy of Personnel Management
ORCID: 0000-0002-3366-9953*

Rusal L.M. Socio-legal guarantees in the general system of guarantees of human and civil rights and freedoms.

The article is devoted to the understanding of the general theoretical features of social and legal guarantees in the general system of guarantees of human and citizen rights and freedoms as a complex of interconnected and interacting means and methods of implementation, which have a regulatory and legal basis.

It is emphasized that state social standards and regulations, which are formed, established and approved in the manner determined by the Cabinet of Ministers of Ukraine and are a system of norms, principles and requirements that ensure the process of observing human rights and legitimate interests, are maximally ensured and implemented in Ukraine. Such an approach contributes to ensuring stability in society and enables the proper functioning of all spheres of life of the population.

It is noted that the stability of social and legal guarantees during the period of martial law is a guarantee of preventing social anomie and crisis. It is important to ensure a stable process of such guarantees for all social groups of the population, given the war realities. To do this, it is necessary to improve the regulatory framework, if necessary, to reform the bodies implementing social guarantees, as well as the procedural features of such activities.

Attention is focused on the fact that the stability of social and legal guarantees during the period of martial law is a guarantee of preventing social anomie and crisis. Under certain crisis, force majeure circumstances, there may be a need to adjust the specific component. In particular, martial law in the state, a significant number of internally displaced persons, which we observe today in Ukraine, make adjustments to the distribution of social support and assistance.

It is emphasized that Ukraine, as a legal, democratic, social state that implements the program principles of the European integration course, forms domestic social guarantees on the basis of international legal guarantees for the provision and implementation of human and citizen rights and freedoms. Social security is regulated at a high level by a regulatory framework that provides for the types, features of implementation, and conditions of social security for the population.

Key words: general social guarantees, human and citizen rights and freedoms, state social standards, social standards.

Русаль Л.М. Соціально-правове гарантування в загальній системі гарантій прав і свобод людини і громадянина.

Стаття присвячена осмисленню загальнотеоретичних особливостей соціально-правового гарантування в загальній системі гарантій прав і свобод людини і громадянина як комплексу взаємопов'язаних і взаємодіючих засобів та способів реалізації, що мають нормативно-правове закріплення.

Наголошено, що державні соціальні стандарти і нормативи, які формуються, встановлюються і затверджуються в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України та є системою норм, принципів і вимог, які забезпечують процес дотримання прав і законних інтересів людини максимально забезпечуються і реалізуються в Україні. Такий підхід сприяє забезпеченню стабільності у суспільстві і дає можливість належного функціонування усіх сфер життєдіяльності населення.

Зазначено, що стабільність соціально-правового гарантування в період воєнного стану є запорукою недопущення суспільної аномії та кризи. Важливо забезпечити стабільний процес такого гарантування усім соціальним групам населення, з огляду на воєнні реалії. Для цього варто удосконалювати нормативно-правову базу, за потреби здійснити реформування органів, що здійснюють реалізацію соціальних гарантій, а також, процесуальних особливостей такої діяльності.

Акцентовано увагу на тому, що стабільність соціально-правового гарантування в період воєнного стану є запорукою недопущення суспільної аномії та кризи. За певних кризових, форс-мажорних

обставин може виникати потреба у корегуванні видової складової. Зокрема, воєнний стан в державі, значна кількість внутрішньо переміщених осіб, що ми спостерігаємо сьогодні в Україні, вносять корективи у розподіл соціальної підтримки та допомоги.

Наголошено, що Україна, як правова, демократична, соціальна держава, яка реалізує програмні засади євроінтеграційного курсу, формує внутрішньодержавні соціальні гарантії на основі міжнародно-правових гарантій забезпечення та реалізації прав і свобод людини та громадянина. Соціальне гарантування регламентується на високому рівні нормативно-правовою базою, де передбачено види, особливості реалізації та умови соціального забезпечення населення.

Ключові слова: загальносоціальні гарантії, права і свободи людини та громадянина, державні соціальні стандарти, соціальні нормативи.

Problem statement. Today in Ukraine, state authorities and social security authorities are trying to ensure the implementation of the fundamental rights of citizens, in accordance with national legislation and international legal standards. Public organizations, volunteer movements and socially active citizens are actively involved in this process in order to maintain social stability and the full development of the rule of law and civil society under martial law.

The stability of social and legal guarantees during martial law is a guarantee of preventing social anomie and crisis. It is important to ensure a stable process of such guarantees for all social groups of the population, given the realities of war. To do this, it is necessary to improve the regulatory and legal framework, if necessary, to reform the bodies implementing social guarantees, as well as the procedural features of such activities.

The status of the development of this issue. For a comprehensive analysis and understanding of the above issues, it is advisable to rely on the theoretical and methodological potential of the works of domestic and foreign legal scholars, as well as the works of modern scholars who also paid significant attention to the general theoretical features of social and legal guarantees in the general system of guarantees of human rights and freedoms.

We can note the works of the following scholars and practitioners: S. Afanasenko, L. Bogachova, Yu. Karlash, I. Magnovsky, L. Ryabovol, O. Simakova, I. Smirnova and others.

These issues are regulated by the relevant regulatory and legal framework, namely: the Laws of Ukraine "On State Social Standards and State Social Guarantees", "On Ensuring the Rights and Freedoms of Internally Displaced Persons" and others.

The purpose of the article is to deepen the study of the general theoretical features of social and legal guarantees in the general system of guarantees of human rights and freedoms.

Presentation of the main material. Social and legal guarantees are one of the most important guarantees that contribute to the formation of an adequate level of provision of basic needs of the entire population of the state.

In Ukraine, social guarantees are regulated at a high level by a regulatory and legal framework, which provides for the types, features of implementation and conditions of social security of the population.

The Constitution of Ukraine establishes general principles of regulatory and legal guarantees. In particular, Article 57 of the Fundamental Law determines that laws and other regulatory and legal acts that determine the rights of citizens must be brought to the attention of the population in the manner established by law. Otherwise, such regulatory and legal acts are invalid. The system of guarantees of constitutional rights and freedoms is represented by general and special (legal) guarantees. General guarantees are determined by the level of development of the main spheres of public and state life - political, economic, social, cultural (spiritual) and others [1].

Today, Ukraine is actively implementing a policy of European integration, in particular in the sphere of social and legal guarantees. Therefore, it is appropriate to emphasize that, as L.L. Bogachova states, in European law, guarantees of human rights and freedoms are understood as means of protecting rights from violations, procedures for restoring violated rights and the procedure for compensating for damage caused. It is customary to divide guarantees into general (applying to any rights and freedoms) and special (applying to individual rights and freedoms). The system of general guarantees includes: a) institutional guarantees related to the functioning of bodies whose activities are aimed at protecting and defending violated rights; b) procedural guarantees that are implemented in the administration of justice, primarily within the framework of criminal proceedings; c) material guarantees in the form of a person's right to compensation for damages caused by the violation of his or her rights [2, pp. 56–70].

This approach is relevant in modern society and covers all areas of a person's life.

Of course, under certain crisis, force majeure circumstances, there may be a need to adjust the specific component. In particular, for example, martial law in the state, a significant number of internally

displaced persons, which we observe today in Ukraine, make adjustments to the distribution of social support and assistance.

Also, L.T. Ryabovol notes that for a democratic society it is important to provide for the following rules: the law does not have retroactive effect; no one can be held responsible for actions that were not recognized as an offense at the time of their commission; the enshrining of certain rights and freedoms in the constitutions does not mean the denial or diminution of other generally recognized human rights and freedoms; the rights and freedoms of a person and a citizen may be limited by law only to the extent that this is necessary to protect the constitutional order, the rights and legitimate interests of other persons, and to ensure the defense and security of the state. A special role in the system of guarantees of human and civil rights and freedoms is played by international legal guarantees, namely: international regulatory legal acts, which enshrine the relevant rights; the activities of international bodies and institutions aimed at protecting human rights and freedoms [3, pp. 22–25].

It should be noted that today in Ukraine the issue of temporary forced restriction of certain rights of citizens, in particular, the right to travel abroad of a certain category of citizens, has become acute. During the armed aggression of Russia against Ukraine, such measures are appropriate and justified, because in order to preserve the state and defeat the enemy who violates all the norms of the civilized world, it is necessary to accumulate all resources.

It is correct to think that guarantees of human rights and freedoms are a system of norms, principles and requirements that ensure the process of observing human rights and legitimate interests. The purpose of guarantees is to ensure the most favorable conditions for the implementation of the constitutionally enshrined status of a person. Guarantees are a means of ensuring the transition from the possibilities provided for by the Constitution to reality. Social rights guarantee the provision of appropriate social conditions for a person and a citizen. This is the right to health care, the right to housing, the right to material security in old age, in case of illness, full or partial loss of working capacity, loss of a breadwinner, etc., the right to an adequate standard of living for oneself and one's family (food, clothing, housing) [4, pp. 3–5].

The practical implementation of constitutional rights and freedoms is ensured by two categories of guarantees: 1) general guarantees, which cover the entire set of objective and subjective factors aimed at the practical implementation of the rights and freedoms of citizens, at eliminating possible causes and obstacles to their incomplete or improper implementation, at protecting rights from violations (ideological, political, economic, social, organizational); 2) special (legal) guarantees – legal means and methods by which the rights and freedoms of citizens are implemented, protected, defended, violations of rights and freedoms are eliminated, and violated rights are restored [5]. As L.T. Ryabovol notes, in Ukraine and in foreign countries an effective system of domestic guarantees of human and citizen rights and freedoms is enshrined at the legislative level, which covers procedural and organizational guarantees, which are both judicial and extrajudicial in nature. An important aspect is that the procedure, grounds and limits of restrictions on human rights and freedoms are normatively defined and fixed. Domestic guarantees are formed on the basis of international legal guarantees for the provision and implementation of human and citizen rights and freedoms. These include international acts that directly enshrine human rights, as well as international bodies, organizations and institutions designed to ensure and assist in the protection of these rights. It is noted that "human rights guarantees in democratic states are a holistic set of legal and institutional means of domestic and international legal nature, judicial and extrajudicial, actually constitutional guarantees. A promising direction of research is to study directly the mechanisms for implementing such guarantees, ways to increase their effectiveness in Ukraine based on positive experience gained in the international, in particular European, legal space" [3, pp. 22–25].

The opinion of I. Y. Magnovsky, who notes that guarantees of human and citizen rights and freedoms are conditions, means and methods created by society and the state and derived from it by institutions of power, institutions, organizations that ensure their actual implementation, protection and defense. The mechanism of the system of guarantees of rights and freedoms for their implementation in real reality is directly a complex of interrelated and interacting regulatory and legal means and methods that cover the entire set of objective and subjective factors aimed at the real exercise of each person's rights and freedoms [6, pp. 29–31].

Social norms and standards are indicators of the necessary consumption of food, non-food goods and services and the provision of educational, medical, housing and communal, social and cultural services. Expenditure norms (financing) are indicators of current and capital expenditures from budgets of all levels to ensure the satisfaction of needs at a level not lower than state social standards and standards [7].

State social standards and norms, as a rule, are formed, established and approved in the manner determined by the Cabinet of Ministers of Ukraine with the participation and agreement of other parties to social partnership.

The Ministry of Social Policy of Ukraine provides a classification of types of state social standards and norms, in particular [8]:

The following types of state social standards and regulations are distinguished by their scope of application:

- state social standards in the field of population income (to determine the size of state social guarantees in the field of wages, payments under mandatory state social insurance, the right to receive other types of social payments and state social assistance and their sizes, as well as to determine the priority of areas of state social policy);
- state social standards in the field of social services (to determine the size of state guarantees of social support for persons in difficult life circumstances);
- state social standards in the field of housing and communal services (to determine state guarantees for the provision of housing and communal services and the size of payments for housing and housing and communal services that ensure the implementation of the citizen's constitutional right to housing);
- state social standards in the field of transport services and communications (standards for providing public transport, indicators of the quality of transport services and standards for providing the population with communication services);
- state social standards in the field of providing educational institutions (list and volume of services provided by state and municipal institutions of preschool, general secondary, vocational and higher education, standards for the maximum filling of classes, groups and the ratio of pupils, students and teaching staff in educational institutions, standards for material support of educational institutions and additional types of social and material support of students);
- state social standards in the field of providing services by cultural institutions (list and volume of free services provided to the population by institutions, enterprises, organizations and cultural institutions, indicators of the quality of services provided to the population by institutions, enterprises, organizations and cultural institutions, standards for providing the population with institutions, enterprises, organizations and cultural institutions);
- state social standards in the field of services provided by physical culture and sports institutions (list and volume of free services provided to the population by physical culture and sports institutions, as well as children's and youth sports schools, standards for providing the population with physical culture and sports institutions);
- state social standards in the field of consumer services, trade and public catering (standards for providing the population with consumer services, quality indicators for providing consumer services; standards for providing retail space and places in public catering establishments; indicators of the quality and safety of goods and services of public catering enterprises.

Even under martial law, significant attention is paid to social guarantees in Ukraine. This is evidenced by the fact that the Law of Ukraine "On the State Budget of Ukraine for 2024" provides for an increase in state social guarantees for the population [9].

In particular, from January 1, 2024, an increase in the minimum wage has been established. In the monthly amount: from January 1 - 7100 UAH, from April 1 - 8000 UAH. In the hourly amount: from January 1 - 42.6 UAH, from April 1 - 48 UAH.

Today, Ukraine is making certain adjustments to the practical implementation of social security for the population, but even under martial law, the state is trying to maximize to provide social guarantees to all citizens, especially vulnerable categories of the population.

Conclusions. Thus, we have come to the conclusion that social and legal guarantees in the general system of guarantees of human rights and freedoms are a set of organizational, legal and economic measures defined and established by the Constitution of Ukraine, aimed at ensuring social protection of the population and providing for compliance with state social standards in all spheres of a person's life. Social and legal guarantees are established in order to determine the priorities of state social policy in ensuring human needs in material goods and services and financial resources for their implementation and contribute to meeting the primary and most necessary needs of citizens, in particular, those who, due to certain objective reasons, find themselves in difficult life situations. The priority areas of social and legal guarantees are state social standards in the areas of: population income, provision of social services, housing and communal services, transport services and communications, provision of educational institutions and services by cultural institutions, consumer services, trade and public catering.

REFERENCES:

1. Constitutional provision of the implementation of guarantees of human and civil rights and freedoms in Ukraine. *Free legal aid*. 2018. URL: <https://legalaid.gov.ua/novyny/konstytutsijne-zabezpechennya-realizatsiyi-garantij-prav-ta-svobod-lyudyny-i-gromadyanyna-v-ukrayini/>.

2. Bohachova L.L. Legal guarantees of human and civil rights and freedoms in European and national law. *State construction and local self-government*: collection of scientific works of the Research Institute of State Construction and Local Self-Government of the National Academy of Law of Ukraine. Kh.: Law, 2011. Issue 22. P. 56–70.
3. Ryabovol L.T. Guarantees of human and civil rights and freedoms in foreign countries. *Human rights in Ukraine: past, present, future: theses of additional participants of the All-Ukrainian scientific-practical conference* (Kharkiv, December 10, 2020). Kharkiv, 2020. pp. 22–25.
4. Afanasenko S.I. Constitutional guarantees of human and civil rights and freedoms in Ukraine. *South Ukrainian Legal Journal*. No. 3. 2019. pp. 3–5.
5. Guarantees of human and civil rights and freedoms. 2023. URL: <http://old.voz.gov.ua/material/3529>.
6. Magnovsky I.Y. Guarantees of human and civil rights and freedoms, their essence (theoretical generalization). *National and international mechanisms for the protection of human rights*: theses of the All-Ukrainian round table. National University of Internal Affairs. Kharkiv, 2016. pp. 29–31.
7. On state social standards and state social guarantees: *Law of Ukraine. Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine (VVR)*, 2000, No. 48, p. 409. Database «Legislation of Ukraine». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2017-14#Text>.
8. State Social Standards. *Ministry of Social Policy*. 2024. URL: <https://www.msp.gov.ua/content/socialni-standarti.html>.
9. Basic State Social Guarantees in Ukraine – 2024. URL: <https://kievprofenergo.in.ua/page/668/>.

УДК 349.22:331.108.6

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.64>

ДИСЦИПЛІНАРНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ОКРЕМИХ КАТЕГОРІЙ ПРАЦІВНИКІВ-ПРАВНИКІВ

Теличко О.А.,*кандидатка юридичних наук, доцент,**завідувачка кафедри права,**Державний університет економіки і технологій*

ORCID: 0000-0003-2536-7442

Рекун В.А.,*кандидат юридичних наук,**доцент кафедри права,**Державний університет економіки і технологій*

ORCID: 0000-0002-2636-9426

Теличко О.А., Рекун В.А. Дисциплінарна відповідальність окремих категорій працівників-правників.

Стаття містить комплексний аналіз особливостей та сутності дисциплінарної відповідальності працівників-правників різних категорій. Сформульовано визначення дисциплінарної відповідальності, визначені її характерні ознаки. Авторами виявлено, що дисциплінарна відповідальність працівників-правників виділяється на фоні загальної дисциплінарної відповідальності, яка стосується працівників, що виконують стандартні трудові обов'язки. Відзначається, що особливістю цієї відповідальності є: специфічний суб'єкт дисциплінарного порушення (працівники-правники), спеціалізовані види дисциплінарних покарань, а також особлива процедура їх накладання та оскарження.

Встановлено, що для застосування спеціальної дисциплінарної відповідальності доцільно враховувати певні критерії: суб'єктів, які можуть бути притягнуті до спеціальної дисциплінарної відповідальності; сферу та характер праці працівників-правників; рівень правового регулювання та вид нормативно-правового акту, що регламентує таку відповідальність; сферу застосування дисциплінарної відповідальності; стягнення, які можуть застосовуватись до суб'єктів відповідальності; особливості порядку залучення окремих категорій працівників до відповідальності. Значну увагу у роботі приділено дослідженню особливостей дисциплінарної відповідальності суддів, адвокатів, нотаріусів та прокурорів. Надано стислий огляд органів, які накладають дисциплінарні стягнення на працівників-правників та строки в межах яких вони можуть бути накладені.

Автори дійшли висновку, що проведений аналіз дисциплінарної відповідальності окремих категорій працівників-правників дає змогу встановити, що такі працівники є спеціальними суб'єктами дисциплінарної відповідальності, а тому під спеціальною дисциплінарною відповідальністю працівників-правників розуміють сукупність норм, яка визначає обов'язок представника правничої професії вжити заходів дисциплінарного стягнення, передбачених відповідними спеціальними актами про дисципліну, за певних умов та у передбачених законом випадках.

Ключові слова: дисциплінарна відповідальність, загальна дисциплінарна відповідальність, спеціальна дисциплінарна відповідальність, дисциплінарне стягнення.

Telichko O.A., Rekun V.A. Disciplinary responsibility of certain categories of legal employees.

The article contains a comprehensive analysis of the features and essence of disciplinary liability of legal workers of various categories. The definition of disciplinary liability is formulated, its characteristic features are determined. The authors found that the disciplinary liability of legal workers stands out against the background of general disciplinary liability, which applies to employees performing standard labor duties. It is noted that the peculiarity of this liability is: a specific subject of disciplinary violation (legal workers), specialized types of disciplinary punishments, as well as a special procedure for imposing and appealing them.

It has been established that for the application of special disciplinary liability it is advisable to take into account certain criteria: subjects that may be brought to special disciplinary liability; the scope and nature of the work of legal workers; the level of legal regulation and the type of regulatory legal act that regulates such liability; the scope of application of disciplinary liability; penalties that can be applied to subjects of liability; features of the procedure for bringing certain categories of employees to liability.

Considerable attention is paid in the work to the study of the features of disciplinary liability of judges, lawyers, notaries and prosecutors. A brief overview of the bodies that impose disciplinary penalties on legal workers and the terms within which they can be imposed is provided.

The authors concluded that the analysis of disciplinary liability of certain categories of legal workers makes it possible to establish that such workers are special subjects of disciplinary liability, and therefore, special disciplinary liability of legal workers is understood as a set of norms that determines the obligation of a representative of the legal profession to take disciplinary measures provided for by the relevant special acts on discipline, under certain conditions and in cases provided for by law.

Key words: disciplinary liability, general disciplinary liability, special disciplinary liability, disciplinary penalty.

Постановка проблеми. Цивілізаційний вимір сучасної професійної юридичної діяльності актуалізує значення професійно орієнтованих морально-етичних принципів і правил, покликаних служити суспільству гарантією високоморальної поведінки працівників суду, прокуратури, а також адвокатів та нотаріусів (юристів практиків).

Необхідно зазначити, що дисциплінарна відповідальність окремої категорії працівників-правників є основним видом юридичної відповідальності, який існує в рамках їх регулювання професійної діяльності. На відміну від інших видів відповідальності, вона є найбільш поширеною, оскільки встановлюється за умови, що працівники-правники або порушують службовий обов'язок, або вимоги до професійної етики та поведінки, актуальні для їх діяльності.

Дисциплінарна відповідальність юристів є важливою частиною забезпечення правопорядку і довіри до правової професії. Вона спрямована на підтримання високих стандартів поведінки, етики та професіоналізму серед юристів. Ця відповідальність регулюється законами і кодексами етики, що визначають вимоги до поведінки юриста у процесі його професійної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналізу інституту дисциплінарної відповідальності присвячено багато наукових праць. Особливості дисциплінарної відповідальності окремих категорій працівників-правників також є предметом наукового інтересу, що відображено у відповідних дослідженнях: А. Бойко, М. Веселова, Л. Волошиної, К. Гермак, А. Зуєвої, Р. Жугана, К. Коваленко, В. Костюка, К. Мельника, С. Мирзи, І. Митрофанова, А. Собакар, Ю. Фідри та інш.

Мета дослідження дисциплінарної відповідальності окремих категорій працівників-правників полягає у вивченні та аналізі специфіки дисциплінарної відповідальності адвокатів, суддів, прокурорів та інших осіб, які займаються правозастосуванням або юридичною практикою.

Виклад основного матеріалу. Професійна діяльність юриста-практика реалізується в рамках системного взаємозв'язку та взаємообумовленості правових та професійно орієнтованих морально-етичних принципів та норм. Крім того, слід зазначити, що професійна діяльність працівників-правників здійснюється в рамках трудових правовідносин, як особливої сфери людської життєдіяльності, що підпорядковується певним правилам. У юридичній літературі та законодавстві під такою формою мається на увазі трудова дисципліна. При цьому для того, щоб здійснювати контроль за дотриманням трудової дисципліни державі необхідно було розробити такий інститут, який би дозволив роботодавцям контролювати якість її дотримання працівниками. Таким інститутом став інститут дисциплінарної відповідальності.

Аналіз доктринальних тлумачень терміну «дисциплінарна відповідальність» свідчить про те, що на даний час не існує єдності думок з цього питання. Так, на думку С. Мирзи дисциплінарна відповідальність є формою юридичної відповідальності, яка передбачає, що працівник, який порушив дисципліну, має бути притягнений до відповідальності згідно встановлених трудовим законодавством [1, с. 334]. А. Собакар зазначає, що дисциплінарна відповідальність поєднує в собі як класичні аспекти юридичної відповідальності, та і специфічні, зумовлені сферою, в якій вона існує, суб'єктивним складом, юридичними фактами тощо [2, с. 609]. Науковець вважає, що як самостійний вид юридичної відповідальності дисциплінарна відповідальність є особливим елементом у структурі правової системи, важливим фактом, що забезпечує правомірну поведінку державного службовця під час виконання ним службових обов'язків. Як зазначають Л. Ладіна та М. Веселов важливою особливістю дисциплінарної відповідальності є те, що вона настає в результаті порушення трудової дисципліни, тобто невиконання або неналежного виконання працівником своїх трудових обов'язків, але не включає в себе покарання за завдання шкоди іншим особам [3, с. 669].

Вважаємо, що з урахуванням викладеного можна сформулювати визначення дисциплінарної відповідальності в такий спосіб: дисциплінарна відповідальність – це правовий стан службовця чи працівника, що настає внаслідок застосування дисциплінарного покарання та характеризується наявністю несприятливих правових наслідків правопорушника. На підставі аналізу визначення дисциплінарної відповідальності можна виділити основні ознаки досліджуваного поняття:

по-перше, дисциплінарна відповідальність – це різновид юридичної відповідальності, головною відмінністю якої від інших видів відповідальності є те, що вона виникає між роботодавцем і робітником в рамках реалізації ними трудових взаємовідносин; по-друге, дисциплінарна відповідальність передбачає застосування до працівників заходів дисциплінарного стягнення, встановлених КЗпП України; по-третє, дисциплінарна відповідальність настає в результаті вчинення працівником дисциплінарного проступку.

В рамках теорії трудового права, дисциплінарну відповідальність працівників, зазвичай, класифікують на два основні види: загальну (спрямовану на регулювання трудових відносин за загальними правилами трудового права та законодавства) та спеціальну (що передбачає особливі умови, підстави та порядок притягнення до дисциплінарної відповідальності окремих категорій працівників як спеціальних суб'єктів трудового права) [4, с. 234]. Дане розмежування, на нашу думку, ґрунтується на принципі єдності та диференціації регулювання трудових відносин, відповідно до яких окремим категоріям працівників у зв'язку з характером та умовами праці та з інших підстав встановлено особливі норми регулювання праці, а їхня дисциплінарна відповідальність відповідно, регулюється не лише загальним трудовим законодавством, а й спеціальними документами: статутами, положеннями та іншими актами, що встановлюють правила дисципліни. Ці нормативні акти встановлюють особливий порядок притягнення до відповідальності окремих категорій працівників, визначають специфічні види дисциплінарних стягнень та їхні наслідки [5, с. 605].

Можна стверджувати, що працівники-правники, які вчинили дисциплінарний проступок, підпадають під дисциплінарну відповідальність як спеціальні суб'єкти, оскільки така відповідальність регулюється особливими нормами права та регламентована спеціальним нормативно-правовими актами, а саме: законами України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 року, «Про адвокатуру і адвокатську діяльність» від 05.07.2012 року, «Про нотаріат» від 02.09.1993 року, «Про прокуратуру» від 14.10.2014 року, Крім того, дисциплінарна відповідальність працівників-правників закріплена в Правилах адвокатської етики від 09.06.2017 року, Правилах професійної етики нотаріусів України від 07.06.2021 року, Кодексі суддівської етики від 22.02.2013 року, Кодексі професійної етики та поведінки прокурорів від 27.04.2017 року тощо. Юрист нерідко стикається з питаннями, що мають етичний характер, тому його професійна діяльність тісно пов'язана з такими категоріями, як етика, честь та відповідальність.

Проведений в рамках цього дослідження теоретико-правовий аналіз вітчизняного законодавства показав, що для застосування спеціальної дисциплінарної відповідальності доцільно враховувати такі критерії: 1) суб'єктів, які можуть бути притягнуті до спеціальної дисциплінарної відповідальності; 2) сферу та характер праці працівників-правників; 3) рівень правового регулювання та вид нормативно-правового акту, що регламентує таку відповідальність; 4) сферу застосування дисциплінарної відповідальності; 5) стягнення, які можуть застосовуватись до суб'єктів відповідальності; 6) особливості порядку залучення окремих категорій працівників до відповідальності.

У відповідному контексті слід зазначити, що спеціальна дисциплінарна відповідальність працівників-правників представляє собою систему заходів впливу на осіб, які займаються юридичною діяльністю за порушення професійних стандартів, норм етики та законодавства. Так, питання про дисциплінарну відповідальність суддів, мабуть, є одним із найскладніших у статусі суддів, оскільки відповідальністю «врівноважується» незалежність суддів. Можливість притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності забезпечує баланс між незалежністю судді, що не передбачає безконтрольності та безвідповідальності, та його обов'язками перед суспільством.

У сучасному демократичному суспільстві довіра до суду є ключовим фактором та формується не лише завдяки якісному та справедливому розгляду справ, а й через бездоганну поведінку суддів у їхній повсякденній діяльності [6, с. 43].

Згідно з поглядами К. Гермака, дисциплінарна відповідальність суддів, будучи адміністративною за суттю, є одним з видів юридичної відповідальності. Вона реалізується через дисциплінарне провадження у випадках, коли суддя не виконує належним чином свої професійні обов'язки або порушує норми спеціального законодавства та внутрішні етичні вимоги. Внаслідок цього до судді, як до особи, що вчинила дисциплінарний проступок, застосовується дисциплінарне стягнення [7]. А. Бойко стверджує, що дисциплінарну відповідальність судді необхідно розглядати як передбачений законом обов'язок судді зазнати негативних професійних та соціальних наслідків за вчинення дисциплінарного проступку [8]. Науковець зазначає, що національне законодавство має передбачати ефективну, прозору та справедливую систему притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності, спрямовану на підтримання впевненості суспільства у компетентності судді та в тому, що він/вона організовує своє професійне, публічне та приватне життя з дотриманням правил суддівської етики.

Завдання дисциплінарної відповідальності суддів збігаються з основними цілями юридичної відповідальності: охорона правопорядку та законності, стимулювання у суддів поваги до закону, прав

і свобод громадян, виконання присяги судді, підтримання державної дисципліни та недопущення нових проступків. Метою інституту дисциплінарної відповідальності суддів є вирішення нових соціальних завдань на користь підтримки необхідного суспільству рівня ефективності судової системи як гарантії захисту прав та свобод людини. Спеціальна дисциплінарна відповідальність суддів характеризується: особливим статусом суб'єктів дисциплінарного проступку, спеціальними суб'єктами, які накладають дисциплінарні стягнення і здійснюють дисциплінарне провадження, особливим порядком і підставами притягнення до дисциплінарної відповідальності та порядком оскарження дисциплінарних стягнень, видами дисциплінарних стягнень [9, с. 300].

Крім того, Основний закон держави гарантує недоторканість суддів, що є однією з особливостей судді як суб'єкта дисциплінарного проступку, тому існує певна процедура притягнення судді до дисциплінарної відповідальності. Під час дисциплінарного провадження надається оцінка тільки фактам, які можуть свідчити про наявність або відсутність у поведінці судді складу дисциплінарного проступку та про ступінь його вини. Встановлені під час дисциплінарного провадження факти та обставини мають значення тільки для прийняття Дисциплінарною палатою рішення в межах своїх повноважень та жодним чином не свідчать про доведеність вини особи у вчиненні адміністративних або кримінальних правопорушень [7].

Як слушно зазначає А. Бойко, «кожен правник, який стає суддею, має усвідомлювати, що взявши на себе відповідальність вирішувати спір про право, він приймає на себе «професійний тягар» – належно виконувати обов'язки судді й бути свідомим, що в разі їх невиконання чи неналежного виконання – може понести дисциплінарну відповідальність» [8].

Згідно зі ст. 109 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» до суддів може застосовуватися дисциплінарне стягнення у виді: 1) попередження; 2) догани – з позбавленням права на отримання доплат до посадового окладу судді протягом одного місяця; 3) суворої догани – з позбавленням права на отримання доплат до посадового окладу судді протягом трьох місяців; 4) подання про тимчасове (від одного до шести місяців) відсторонення від здійснення правосуддя – з позбавленням права на отримання доплат до посадового окладу судді та обов'язковим направленням судді до Національної школи суддів України для проходження курсу підвищення кваліфікації, визначеного органом, що здійснює дисциплінарне провадження щодо суддів, та подальшим кваліфікаційним оцінюванням для підтвердження здатності судді здійснювати правосуддя у відповідному суді; 5) подання про переведення судді до суду нижчого рівня; 6) подання про звільнення судді з посади [10].

Згідно п. 11 ст. 109 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» «...дисциплінарне стягнення до судді застосовується не пізніше трьох років із дня вчинення проступку без урахування часу тимчасової непрацездатності або перебування судді у відпустці чи здійснення відповідного дисциплінарного провадження» [10].

Органом, який накладає дисциплінарні стягнення на суддів в Україні, є Вища рада правосуддя, серед повноважень якої є: забезпечення здійснення дисциплінарним органом дисциплінарного провадження щодо судді; утворення органів для розгляду справ щодо дисциплінарної відповідальності суддів; розгляд скарг на рішення відповідних органів про притягнення до дисциплінарної відповідальності судді чи прокурора; узагальнення практики здійснення дисциплінарних проваджень стосовно суддів та ухвалені рішення про притягнення або відмову у притягненні судді до дисциплінарної відповідальності. Дисциплінарні провадження щодо суддів здійснюють Дисциплінарні палати Вищої ради правосуддя [11]. Дисциплінарне провадження розпочинається після отримання Вищою радою правосуддя скарги щодо дисциплінарного проступку судді, з повідомленням про вчинення дисциплінарного проступку суддею (дисциплінарної скарги), поданої відповідно до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [10], або за ініціативою Дисциплінарної палати Вищої ради правосуддя чи за зверненням Вищої кваліфікаційної комісії суддів України у випадках, визначених законом. Днем початку здійснення дисциплінарного провадження є день отримання Вищою радою правосуддя відповідної дисциплінарної скарги або день ухвалення Дисциплінарною палатою Вищої ради правосуддя рішення про відкриття відповідної дисциплінарної справи за власною ініціативою чи день отримання Вищою радою правосуддя відповідного звернення Вищої кваліфікаційної комісії суддів України [12]. З метою реалізації повноважень Вищої ради правосуддя щодо здійснення дисциплінарного провадження стосовно суддів створюється Служба дисциплінарних інспекторів Вищої ради правосуддя [11; 13].

Отже, дисциплінарна відповідальність суддів належить до розряду видів юридичної відповідальності, що жорстко регламентуються державою, із залученням для вирішення питань як представників суддівської спільноти, так і широкої громадськості, і має стати повноцінною компенсацією серйозних винятків із загального конституційного принципу рівності всіх перед законом, пов'язаних з наданням суддям гарантій незалежності та недоторканності, найбільш жорсткої

з усіх існуючих її видів, що ефективно забезпечує моральне право судді судити та виховувати інших.

Іншою категорією працівників-правників, до якої застосовується спеціальна дисциплінарна відповідальність є адвокати. Специфіка адвокатської діяльності полягає в її спрямованості на захист прав і надання правової допомоги, як фізичним, так і юридичним особам. Ураховуючи особливий характер роботи адвоката, а саме необхідність контактувати з різними клієнтами, іншими адвокатами та представниками органів державної влади, Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [14] і Правила адвокатської етики [15] висувають особливі, високі вимоги як для професійної діяльності адвоката, так і щодо особливостей поведінки в суспільстві.

На думку Л. Волошиної, юридична відповідальність адвоката – це правовідносини, що виникають між уповноваженим органом, який має право застосовувати державний примус, і адвокатом, який порушив правові норми, що передбачають санкції за такі порушення [16, с. 131]. А. Зуєва вважає, що дисциплінарна відповідальність адвоката становить собою врегульований нормами адміністративного права відповідний певний вплив з боку уповноваженого органу (уповноваженого здійснювати дисциплінарне провадження) з метою поновлення порушеного адвокатом встановленого правила (професійних, деонтологічних) поведінки під час здійснення адвокатської діяльності, за які зазнає заходів негативного (примусового) впливу [17, с. 108-109]. Науковець виділяє певні особливості, які стосуються притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності: а) законодавчо встановлена відповідальність за вчинення дисциплінарного проступку; б) чітко визначений суб'єкт відповідальності (адвокат) та відповідна сфера (адвокатська діяльність), за порушення чого настають негативні наслідки для останнього, що виражається у дисциплінарних стягненнях; в) об'єктом дисциплінарної відповідальності є відповідні професійні обов'язки; г) законодавчо визначений процедурний порядок притягнення до відповідальності.

Відповідно до ст. 34 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» підставою для притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності є вчинення ним дисциплінарного проступку, до якого належать такі вчинки адвоката: 1) порушення вимог несумісності; 2) порушення присяги адвоката України; 3) порушення правил адвокатської етики; 4) розголошення адвокатської таємниці або вчинення дій, що призвели до її розголошення; 5) невиконання або неналежне виконання своїх професійних обов'язків; 6) невиконання рішень органів адвокатського самоврядування; 7) порушення інших обов'язків адвоката, передбачених законом [14].

У ч. 1 ст. 35 цього ж закону зазначено, що за вчинення дисциплінарного проступку до адвоката може бути застосовано одне з таких дисциплінарних стягнень: 1) попередження; 2) зупинення права на заняття адвокатською діяльністю на строк від одного місяця до одного року; 3) для адвокатів України – позбавлення права на заняття адвокатською діяльністю з наступним виключенням з Єдиного реєстру адвокатів України, а для адвокатів іноземних держав – виключення з Єдиного реєстру адвокатів України. А ч. 2 ст. 35 зазначає, що до дисциплінарної відповідальності адвокат може бути притягнутий протягом року з дня вчинення дисциплінарного проступку [14].

Відповідно до Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», дисциплінарні стягнення на адвокатів накладають кваліфікаційно-дисциплінарні комісії адвокатури (КДКА). Звернутися до Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури із заявою (скаргою) щодо поведінки адвоката, може кожен, кому відомі факти поведінки, що може бути підставою дисциплінарної відповідальності (ч. 1 ст. 36) [14].

Таким чином, під дисциплінарною відповідальністю адвоката слід розуміти специфічну форму юридичної відповідальності, що застосовується до спеціального суб'єкта дисциплінарних правовідносин за скоєння дисциплінарного проступку, який проявляється у невиконанні або неналежному виконанні адвокатом своїх професійних обов'язків, та встановлює застосування передбачених законом або нормами корпоративної етики заходів дисциплінарного впливу в закріпленому для цього процедурному порядку.

Ще однією категорією працівників-правників, якій буде приділено увагу, є нотаріуси. Що стосується спеціальної дисциплінарної відповідальності нотаріусів, то питання про її існування є предметом дискусій, що пов'язано з тим, що приватні нотаріуси не є найманими працівниками та не підпорядковуються адміністративно іншим суб'єктам. Крім того, на відміну від Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», Закон України «Про нотаріат» не містить терміну «дисциплінарна відповідальність».

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про нотаріат» нотаріат в Україні – це система органів і посадових осіб, на які покладено обов'язок посвідчувати права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняти інші нотаріальні дії, передбачені цим Законом, з метою надання їм юридичної вірогідності [18].

С. Мирза вважає, що дисциплінарний проступок нотаріуса слід розглядати як невиконання або неналежне виконання обов'язків у сфері державної реєстрації та перевищення повноваження, покладених на нього [1, с. 334].

Слід зазначити, що питання застосування дисциплінарної відповідальності до нотаріусів в національному законодавстві залежить від того, яким є нотаріус – приватним чи державним. Приватні нотаріуси виконують свою професійну діяльність поза трудових відносин, а тому для них дисциплінарна відповідальність має особливий характер. В разі скоєння приватним нотаріусом дисциплінарного проступку до нього будуть застосовані заходи юридичної відповідальності.

Перелік основних дисциплінарних стягнень, що застосовуються до нотаріусів, включає: 1) анулювання свідоцтва про право на заняття нотаріальною діяльністю внаслідок неодноразового порушення нотаріусом чинного законодавства при вчиненні нотаріальних дій або грубого порушення закону, яке завдало шкоди інтересам держави, підприємств, установ, організацій, громадян; 2) анулювання свідоцтва про право на заняття нотаріальною діяльністю через знищення нотаріусом або з його вини архіву нотаріуса або окремих документів; 3) анулювання свідоцтва про право на заняття нотаріальною діяльністю через розголошення відомостей, що становлять нотаріальну таємницю; 4) заходи реагування після проведення перевірок діяльності нотаріуса на предмет дотримання правил ведення нотаріального діловодства; 5) зупинення або припинення нотаріальної діяльності приватного нотаріуса [18]. Розгляд подання Мін'юсту, його територіальних органів або Нотаріальної палати України щодо анулювання свідоцтва про право на зайняття нотаріальною діяльністю здійснює Вища кваліфікаційна комісія нотаріату при Міністерстві юстиції України [19].

Дослідження інституту дисциплінарної відповідальності нотаріусів показує, що порушення нотаріусами законодавства здебільшого залишається у тіні, тобто. є латентним, оскільки, по-перше, практично відсутній контроль за їх діяльністю, а по-друге, заходи покарання є неефективними, а особи, які користуються послугами нотаріусів певною мірою залишаються незахищеними.

Отже, під дисциплінарною відповідальністю нотаріусів слід розуміти особливий вид юридичної відповідальності, що застосовується до спеціального суб'єкта дисциплінарних правовідносин за скоєння дисциплінарного проступку, який проявляється у невиконанні або неналежному виконанні нотаріусом своїх професійних обов'язків.

Ще одним суб'єктом спеціальної дисциплінарної відповідальності, який відноситься до окремої категорії працівників-правників є прокурор. Виконання органами прокуратури покладених на них завдань можливе лише тоді, якщо прокурори будуть належним чином дотримуватися службової дисципліни та Кодексу професійної етики та поведінки прокурорів.

Призначення дисциплінарної відповідальності щодо працівника прокуратури специфічно: прокурорський працівник підлягає дисциплінарній відповідальності у разі порушення службової етики, процедур та вимог. Відповідно до пункту 6 частини 1 статті 43 Закону України «Про прокуратуру» [20] та ст. 33 Кодексу професійної етики та поведінки прокурорів [21] підставою для притягнення прокурора до дисциплінарної відповідальності є систематичне (два і більше разів протягом одного року) або одноразове грубе порушення правил прокурорської етики.

Згідно ст. 49 Закону України «Про прокуратуру» на прокурора можуть бути накладені такі дисциплінарні стягнення: 1) догана; 2) заборона на строк до одного року на переведення до органу прокуратури вищого рівня чи на призначення на вищу посаду в органі прокуратури, в якому прокурор обіймає посаду (крім Генерального прокурора); 3) звільнення з посади в органах прокуратури [20]. Ст. 9 Дисциплінарного статуту прокуратури України дисциплінарними стягненнями визначає наступні: 1) догана; 2) пониження в класному чині; 3) пониження в посаді; 4) позбавлення нагрудного знаку «Почесний працівник прокуратури України»; 5) звільнення; 6) звільнення з позбавленням класного чину [22].

У 2023 році, із набранням чинності Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення добору та підготовки прокурорів», ст. 73 ЗУ «Про прокуратуру» органом, що здійснює дисциплінарне провадження визначає Кваліфікаційно-дисциплінарну комісію прокурорів [23; 20; 24].

У ст. 12 Дисциплінарного статуту прокуратури України зазначені наступні строки застосування дисциплінарних стягнень до працівників прокуратури: 1) протягом одного місяця з дня виявлення проступку, не враховуючи часу службової перевірки, тимчасової непрацездатності працівника та перебування його у відпустці, але не пізніше одного року з дня вчинення проступку; 2) термін проведення службової перевірки не може перевищувати двох місяців [22].

Варто зазначити, що спеціальна процедура притягнення прокурора до дисциплінарної відповідальності характеризується такими основними рисами: а) наявність спеціального законодавчого регулювання; б) впливає із суті та змісту прокурорської діяльності та службово-трудових відносин, які впливають із неї; в) наявність спеціального суб'єктного складу – прокурорів; г) наявність

специфічного кола дисциплінарних правопорушень; г) наявність спеціального органу застосування дисциплінарної відповідальності; д) наявність спеціальних механізмів застосування дисциплінарної відповідальності; е) наявність спеціальних рішень з питань застосування дисциплінарної відповідальності; є) наявність спеціальної процедури оскарження рішень з питань застосування дисциплінарної відповідальності [25, с. 15].

Погоджуємося з думкою Ю. Фідрі, що професійна відповідальність правника (у тому числі й прокурора) значною мірою є його особистісною якістю, що проявляється через усвідомлення ним цінності предмета відповідальності, осмислення важливості професійних завдань, а також передбачення результатів своїх дій чи ухвалених рішень та готовність відповідати за них [26].

Висновки. Підсумовуючи все сказане вище, необхідно зазначити, що, проведений аналіз дисциплінарної відповідальності окремих категорій працівників-правників дає змогу встановити, що такі працівники є спеціальними суб'єктами дисциплінарної відповідальності, а тому під спеціальною дисциплінарною відповідальністю працівників-правників розуміють сукупність норм, яка визначає обов'язок представника правничої професії вжити заходів дисциплінарного стягнення, передбачених відповідними спеціальними актами про дисципліну, за певних умов та у передбачених законом випадках.

Серед рис такої відповідальності пропонуємо виділити наступні: по-перше, підставою для притягнення до дисциплінарної відповідальності працівників-правників є порушення норм кодексів професійної етики – нормативних правових актів, що регулюють моральні та етичні сторони суспільних відносин у відповідній професійній сфері; по-друге, більш детальну регламентацію процедури притягнення до дисциплінарної відповідальності порівняно з загальними нормами трудового законодавства; по-третє, це встановлення спеціальних примусових заходів і суворіших заходів відповідальності, що обумовлено можливими тяжкими наслідками, які можуть настати для суспільства внаслідок дисциплінарного правопорушення; по-четверте, це встановлення для деяких категорій працівників – правників (наприклад, судді можуть бути притягнуті до відповідальності за порушення службової, і позаслужбової діяльності), які підлягають спеціальній дисциплінарній відповідальності, застосування дисциплінарних стягнень за проступки, які вчинені не при безпосередньому виконанні своїх трудових обов'язків; по-п'яте, в окремих випадках встановлено спеціальний порядок оскарження рішень щодо застосування дисциплінарних стягнень.

З огляду на зазначене, перспективними напрямками удосконалення дисциплінарної відповідальності працівників-правників є визначення на законодавчому рівні: 1) чіткого переліку дисциплінарних проступків; 2) процедури проведення службового розслідування; 3) забезпечення відкритості, неупередженості та прозорості прийняття рішень про притягнення до дисциплінарної відповідальності; 4) чіткого мотиваційного переліку дисциплінарних стягнень; 5) чіткої процедури оскарження рішень про притягнення до дисциплінарної відповідальності; 6) чітких механізмів реабілітації працівників-правників, які були незаконно притягнені до дисциплінарної відповідальності; 7) посилення державного нагляду та громадського контролю з питань дисциплінарної відповідальності працівників-правників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Мирза С.С. Юридична відповідальність нотаріуса за правом України: теоретико-правовий аспект. *Держава та регіони. Право*. 2023. № 2 (80). С. 331–336. DOI <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.2.58>.
2. Собакарь А.О. Дисциплінарна відповідальність як різновид юридичної відповідальності державних службовців. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 3. С. 608–611. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-3/140>.
3. Ладіна Л., Веселов М. Правові аспекти професійної відповідальності приватного нотаріуса. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 10. С. 668–670. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-10/161>.
4. Коваленко К.В. Загальна та спеціальна дисциплінарна відповідальність. *Форум права*. 2008. № 2. С. 231–236.
5. Правовий вплив на неправомірну поведінку: актуальні грані: *монографія* / за ред. проф. О.В. Козаченка, проф. Є.Л. Стрельцова. Миколаїв: Іліон, 2016. 768 с.
6. Мельник К.Ю. Дисциплінарна відповідальність та дисциплінарний проступок: питання теорії. *Право і безпека*. 2012. № 1. С. 226–230.
7. Митрофанов І., Васечко Л. Етичний делікт як підстава дисциплінарної відповідальності судді. *Публічне право*. 2023. № 3 (51). С. 37–45. DOI [10.32782/2306-9082/2023-51-4](https://doi.org/10.32782/2306-9082/2023-51-4).
8. Гермак К.О. Дисциплінарна відповідальність суддів у сучасній правовій системі: процесуальні аспекти. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2024.

- № 4. С. 669–673. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.04.111>. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/311319/302549> (дата звернення: 05.03.2025).
9. Бойко А. Дисциплінарна відповідальність суддів: стандарти, підстави і процедури: *практичний посібник*. Київ, 2021. 206 с. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/77de2d5c-6105-4db5-be58-892330db0065/content> (дата звернення: 05.03.2025).
 10. Жуган Р. Дисциплінарна відповідальність суддів. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 57. С. 300–305.
 11. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення: 07.03.2025).
 12. Про Вищу раду правосуддя: Закон України від 21.12.2016 року № 1798-VIII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-19#Text> (дата звернення: 07.03.2025).
 13. Про внесення змін до деяких законів України щодо негайного відновлення розгляду справ стосовно дисциплінарної відповідальності суддів: Закон України від 09.08.2023 року № 3304-IX. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3304-20#Text> (дата звернення: 07.03.2025).
 14. Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та деяких законів України щодо зміни статусу та порядку формування служби дисциплінарних інспекторів Вищої ради правосуддя: Закон України від 06.09.2023 року № 3378-IX. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3378-20#n55> (дата звернення: 07.03.2025).
 15. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012 № 5076-VI. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text> (дата звернення: 09.03.2025).
 16. Правила адвокатської етики від 09.06.2017 року. З'їзд адвокатів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001891-17#Text> (дата звернення: 09.03.2025).
 17. Волошина Л.О. Поняття та види юридичної відповідальності адвоката. *Вісник кримінального судочинства*. 2016. № 2. С. 129–135.
 18. Зуєва А.І. Дисциплінарна відповідальність адвоката як складова юридичної відповідальності. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2023. Випуск 5. С. 105–109. DOI: <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2023.5.18>.
 19. Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993 № 3425-XII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#Text> (дата звернення: 10.03.2025).
 20. Положення про Вищу кваліфікаційну комісію нотаріату від 31 серпня 2011 р. № 923. *Кабінет Міністрів України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/923-2011-%D0%BF#Text> (дата звернення: 10.03.2025).
 21. Про прокуратуру: Закон України від 14.10.2014 № 1697-VII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text> (дата звернення: 10.03.2025).
 22. Кодекс професійної етики та поведінки прокурорів від 27.04.2017 року. *Генеральна прокуратура України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001900-17#Text> (дата звернення: 11.03.2025).
 23. Про затвердження Дисциплінарного статуту прокуратури України: Постанова Верховної Ради України від 06.11.1991 року № 1796-XII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1796-12#Text> (дата звернення: 11.03.2025).
 24. Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення добору та підготовки прокурорів від 14.04.2022 року № 2203-IX. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2203-20#n122> (дата звернення: 11.03.2025).
 25. Положення про порядок роботи Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів (із змінами, прийнятими всеукраїнською конференцією прокурорів 21 грудня 2018 року) від 27.04.2017 року. *Генеральна прокуратура України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0003900-17#Text> (дата звернення: 11.03.2025).
 26. Костюк В., Семененко Б. Процедура застосування дисциплінарної відповідальності прокурора: теоретико-правовий аспект. *Журнал східноєвропейського права*. 2017. № 42. С. 12–20.
 27. Фідря Ю. Особливості професійної відповідальності прокурора: теорія і практика. *Area nauki. Kwartalne międzynarodowe czasopismo naukowe*. 2021. URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/22634/1/Area%20Nauki%202021.pdf> (дата звернення: 11.03.2025).

РОЗДІЛ VI. ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

УДК 349.41

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.65>

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРОСТОРОВОГО ПЛАНУВАННЯ В КОНТЕКСТІ КЛІМАТИЧНИХ ЗМІН

Ігнатенко І.В.,*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри земельного та аграрного права,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0003-0398-989X***Лейба Л.В.,***кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри земельного та аграрного права,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-1669-3409*

Ігнатенко І.В., Лейба Л.В. Правове регулювання просторового планування в контексті кліматичних змін.

Просторове планування визначено як критично важливий механізм, за допомогою якого можна сприяти адаптації до зміни клімату. Розглядається роль просторового планування як інструменту адаптації до зміни клімату. Оскільки українське законодавство та міжнародні правові акти вимагають інтеграції адаптаційних заходів до зміни клімату у процеси планування територій, було проведено аналіз нормативно-правових актів, які регулюють адаптацію містобудівної документації до кліматичних змін.

Зроблено висновок, що для вдосконалення українського законодавства у сфері просторового планування необхідно вжити комплексних заходів, що забезпечать сталий розвиток та адаптацію територіальних громад до змін клімату. Одним із першочергових кроків є інтеграція обов'язкових кліматичних показників у містобудівні норми, що дозволить забезпечити більш точне прогнозування наслідків змін клімату та прийняття ефективних рішень щодо планування територій. Впровадження системи моніторингу дотримання екологічних стандартів у містобудуванні стане важливим інструментом контролю за виконанням встановлених норм та стандартів. Це дозволить вчасно виявляти порушення та забезпечувати належний рівень охорони довкілля. Створення нормативних вимог щодо використання природоорієнтованих рішень у міському середовищі є ще одним важливим етапом.

Впровадження природоорієнтованих рішень, таких як створення зелених та водоутримувальних зон, а також оптимізація забудови з урахуванням ризиків змін клімату, має важливе значення для підвищення адаптивної здатності територіальних громад. Це дозволяє зменшити негативний вплив природних катаклізмів, таких як повені чи спека, і забезпечити збереження екосистем, що мають важливе значення для благополуччя людей.

Попри наявність нормативної бази, практика її реалізації стикається з численними труднощами. Недостатня імплементація кліматичних критеріїв у містобудівну документацію часто призводить до відсутності чіткої стратегії адаптації до змін клімату на місцевому рівні. Крім того, відсутність чітких механізмів контролю за дотриманням екологічних стандартів може призводити до неефективного використання ресурсів та несанкціонованих змін у містобудівній політиці, що погіршує ситуацію з кліматичною адаптацією.

Ключові слова: використання земель; забудова земель; охорона земель; екологізація; просторове планування; містобудівна діяльність; планування територій; землі територіальних громад.

Ignatenko I.V., Leiba L.V. Legal regulation of spatial planning in the context of climate change.

Spatial planning has been identified as a critically important mechanism through which adaptation to climate change can be promoted. We consider the role of spatial planning as a tool for adaptation

to climate change. Since Ukrainian legislation and international legal acts require the integration of climate change adaptation measures into territorial planning processes, an analysis of regulatory legal acts regulating the adaptation of urban planning documentation to climate change was conducted.

It was concluded that in order to improve Ukrainian legislation in the field of spatial planning, it is necessary to take comprehensive measures that will ensure sustainable development and adaptation of territorial communities to climate change. One of the priority steps is the integration of mandatory climate indicators into urban planning regulations, which will allow for more accurate prediction of the consequences of climate change and effective decision-making on territorial planning. The implementation of a system for monitoring compliance with environmental standards in urban development will become an important tool for monitoring compliance with established norms and standards. This will allow for timely detection of violations and ensuring an adequate level of environmental protection. The creation of regulatory requirements for the use of nature-based solutions in the urban environment is another important stage.

The implementation of nature-based solutions, such as the creation of green and water-retaining zones, as well as the optimization of development taking into account the risks of climate change, is important for increasing the adaptive capacity of territorial communities. This allows reducing the negative impact of natural disasters, such as floods or heat, and ensuring the preservation of ecosystems that are important for human well-being.

Despite the existence of a regulatory framework, the practice of its implementation faces numerous difficulties. Insufficient implementation of climate criteria in urban development documentation often leads to the absence of a clear strategy for adapting to climate change at the local level. In addition, the lack of clear mechanisms for monitoring compliance with environmental standards can lead to inefficient use of resources and unauthorized changes in urban planning policy, which worsens the situation with climate adaptation.

Key words: land use; land development; land protection; greening; spatial planning; urban planning activities; territorial planning; lands of territorial communities.

Постановка проблеми. Зміна клімату є глобальним викликом, який вимагає комплексних рішень, зокрема через правове регулювання просторового планування. Українське законодавство та міжнародні правові акти визначають необхідність інтеграції адаптаційних заходів до зміни клімату в процеси планування територій. Впровадження природоорієнтованих рішень, створення зелених та водоутримувальних зон, оптимізація забудови з урахуванням ризиків змін клімату сприяють підвищенню адаптивної здатності територіальних громад. Таким чином, дослідження ролі просторового планування у вирішенні проблем адаптації до зміни клімату є вкрай актуальним для забезпечення сталого розвитку та підвищення кліматичної стійкості територіальних громад.

Метою статті є визначення особливостей правового регулювання просторового планування в контексті кліматичних змін та формування пропозицій щодо можливих напрямків його вдосконалення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження просторового планування перебувають у полі зору вітчизняних науковців, таких як Ю.В. Кондратенко, А.П. Кулинич, О.С. Малохліб, В.В. Носік, Є.О. Платонова, А.І. Ріпенко, Т.О. Рахнянська, І.І. Сіряченко, О.І. Ущиповська, Д.В. Федчишин, М.В. Шульга та інші вчені.

Виклад основного матеріалу. Затвердження Європейської перспективи просторового розвитку (European Spatial Development Perspective, ESDP) у 1999 році стало важливою віхою у зміні цілей і процедур просторового планування в Європі. По-перше, сталість стала основним принципом просторового планування. По-друге, особливу увагу почали приділяти територіям, що потребують охорони через їхню екологічну, історико-культурну або спадкову цінність. Це значно вплинуло на визначення нових видів землекористування, особливо на місцевому рівні.

Застосування принципів ESDP у різних територіальних програмах [1, 2] дозволяє створити дорожню карту просторового планування, до якої мають прагнути європейські країни. Однак підходи до досягнення цих цілей суттєво відрізняються залежно від країни чи регіону. Важливим кроком у закріпленні принципу сталого розвитку в просторовому плануванні стало забезпечення відповідності територіального розвитку нормам Паризької угоди через низку законодавчих та стратегічних ініціатив: Європейське законодавство про клімат (European Climate Law) [3]; Європейська зелена угода (European Green Deal) [4]; Рамкова програма щодо клімату та енергетики 2030 року (2030 Climate and Energy Framework) [5]; Довгострокова стратегія 2050 року (2050 Long-term Strategy) [6]. Ці ініціативи мають значні територіальні наслідки, зокрема у сферах енергетики, мобільності та просторового планування. Крім того, політика адаптації до зміни клімату в різних країнах передбачає врахування кліматичних факторів у процесах територіального розвитку.

У кожній країні зміст просторових планів може суттєво відрізнятися. Існують різні типи таких планів, до яких можуть включатися зазначені вище аспекти. Однак у науковій літературі роль просторового планування часто розглядається ще ширше: забезпечення справедливого розподілу благ у містах; захист навколишнього природного середовища; розвиток екосистемних послуг; зменшення соціальної нерівності [7]. Таким чином, просторові плани мають враховувати виклики адаптації до зміни клімату та пропонувати ефективні рішення. Важливим практичним питанням залишається визначення оптимальних підходів до просторового планування в умовах кліматичних змін, спираючись на передову практику та оцінку потенційних ризиків.

Просторове планування є критично важливим інструментом адаптації до зміни клімату, оскільки воно визначає, як землекористування та міський розвиток можуть пом'якшити ризики, пов'язані з кліматом. Визначається кілька можливостей просторового планування, які сприяють ефективній адаптації до клімату:

1) Природні рішення (Nature-based Solutions – NbS). Включення NbS для міст, таких як зелені дахи, збирання дощової води, проникна поверхня, міські ліси, дерева в межах міських територій, водно-болотні угіддя та ін. у просторове планування підвищує стійкість міст. Ці природні інфраструктури допомагають керувати зливовими водами, зменшувати міські теплові острови та надавати екологічні переваги.

Адаптація до зміни клімату є необхідною для управління цими впливами та забезпечення стійкості міських екосистем. Вона стосується процесу пристосування до теперішніх і майбутніх наслідків зміни клімату, охоплюючи заходи щодо зменшення вразливості та підвищення спроможності соціально-екологічних систем долати виклики, пов'язані з кліматом [8]. Завдяки цьому сценарію концепція природних рішень (NbS) все частіше розглядається як частина рішень для сталого управління міськими землями та підвищення стійкості міст. NbS – це збірний термін для інноваційних рішень, заснованих на природних процесах і екосистемах для вирішення цих проблем [9]. Орієнтиром для планування та реалізації природоорієнтованих рішень слугує Глобальний стандарт Міжнародного союзу охорони природи та природних ресурсів (International Union for Conservation of Nature and Natural Resources) щодо природоорієнтованих рішень, прийнятий у 2020 році.

Просторове планування передбачає стратегічну координацію землекористування, просторових конфігурацій, розподілу ресурсів, а також координацію економічної та соціальної динаміки. Воно намагається стратегічно спрямувати процеси соціальної, економічної та екологічної трансформації до конкретних цілей [10]. Незважаючи на те, що важливість благ природи є загально визнаною, зростання населення та розвиток міст погіршили здатність екосистем надавати послуги та вирішувати проблеми, такі як втрата біорізноманіття та зміна клімату.

За прогнозами дві третини населення України, яке проживає у містах та міських районах, зіштовхнуться з руйнівними наслідками кліматичної зміни, якщо громади не будуть адаптовуватися до нових реалій, зокрема, завдяки природоорієнтованим рішенням.

В цьому напрямку, у жовтні 2024 року було прийнято Закон України «Про основні засади державної кліматичної політики», який офіційно визначив природоорієнтовані рішення як дії, спрямовані на захист, збереження, відновлення та забезпечення сталого використання екосистем та управління ними з метою адаптації до зміни клімату, збереження біологічного різноманіття, у тому числі забезпечення сталих засобів із зазначеною метою.

Однак поки що з'явилася тільки визначення, оскільки більшість законів не містять прямих норм щодо NbS. Так, Закон України «Про стратегічну екологічну оцінку» немає ніякого безпосереднього згадування про NbS, хоча і переслідує ті самі цілі, що й NbS. Оскільки мета CEO – сприяти сталому розвитку шляхом забезпечення охорони довкілля, безпеки життєдіяльності населення й охорони його здоров'я, інтегрування екологічних вимог під час розроблення та затвердження документів державного планування (ч. 1 ст. 3).

У Законі України «Про архітектурну діяльність» від 20.05.1999 р. також не вживаються формулювання, що містять слова «природоорієнтовані рішення». У цьому документі лише визначено правові засади, які наразі можуть бути підґрунтям для розвитку в Україні концепції NbS. Важливе в контексті розвитку NbS положення ч. 1 ст. 2 Закону, в якому зазначено, що держава забезпечує умови для здійснення архітектурної діяльності також шляхом: забезпечення безпеки будівництва, довговічності будинків і споруд, стимулювання заходів щодо заощадження енергії, захисту навколишнього природного середовища.

Впровадження NbS може бути складовою заходів із благоустрою міст та інших населених пунктів в Україні виходячи із Закону України «Про благоустрій населених пунктів» від 06.09.2005 р. У статті 22 встановлено, що проектування, будівництво та реконструкція об'єктів комплексного благоустрою здійснюються на основі генерального плану населеного пункту, комплексних транспортних схем і схем організації дорожнього руху, детальних планів територій, планів червоних

ліній із урахуванням природно-кліматичних умов і містобудівних особливостей населеного пункту, експлуатаційних, протипожежних, екологічних та санітарних норм і правил, умов безпеки руху транспорту й пішоходів, етапності будівництва, реконструкції й капітального ремонту.

Значну роль у містобудуванні, просторовому плануванні відіграють ДБН, СНІПи тощо, оскільки в них сформульовано обов'язкові технічні та інші характеристики окремих процесів і явищ цих сфер («зелені» дахи, інші способи озеленення, способи захисту від шуму, забезпечення енергоефективності в будівництві будинків і споруд, стосовно пом'якшення наслідків зміни клімату тощо).

У сфері управління водними ресурсами розроблено каталог природоорієнтованих рішень, який включає заходи з озеленення міст, такі як зелені дахи та міські ліси, а також відновлення водно-болотних угідь для покращення управління водними ресурсами та зменшення ризиків повеней [11]. Таким чином, в Україні намагаються впроваджувати природоорієнтовані рішення, які б сприяли інтеграції зелених інфраструктур у просторове планування для підвищення стійкості міст до кліматичних змін. Крім того, WF-Україна розробив першу в країні Платформу природоорієнтованих рішень, nbs.world. А з початком російської воєнної агресії проти України питання впровадження природоорієнтованих рішень почали розглядатись з урахування їх потенціалу для повоєнного відновлення.

Отже, виходячи з вищезазначених правових норм, можна констатувати, що наразі вони можуть слугувати лише правовим підґрунтям для розвитку в Україні концепції NbS у територіальних громадах. Проте такі правові засади не можуть замінити безпосереднього та чіткого закріплення в законодавстві норм щодо NbS, зокрема їх визнання як можливої або обов'язкової складової містобудівної діяльності та просторового планування територіальних громад України.

2) Оцінка та управління ризиками. Просторове планування відіграє ключову роль в оцінці та управлінні кліматичними ризиками, зокрема у визначенні територій, чутливих до таких небезпек, як повені та спека. Інтеграція оцінки кліматичних ризиків у процеси планування дозволяє органам влади ухвалювати обґрунтовані рішення для мінімізації вразливості населення.

Це особливо актуально для України, де, згідно зі Стратегією екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату на період до 2030 року, близько 70% населення проживає в містах. Урбанізовані території найбільш вразливі до кліматичних змін через недостатність зелених насаджень, стрімке зростання забудови та розширення площ поверхонь, що поглинають тепло. Дані дослідження «Оцінка вразливості до змін клімату: Україна» (2014) підтверджують, що ці фактори загострюють вплив змін клімату на різні групи міського населення. Водночас, не дієвість механізмів державного контролю та відсутність ефективного регулювання у сфері охорони довкілля не сприяють залученню інвестицій у природоохоронні заходи, що ще більше ускладнює ситуацію [12].

Зміна клімату вимагає зміщення фокусу планування, з огляду на перспективне бачення, на наступні 50–100 років і далі. Ці фактори затвердили думку, що нинішні перспективи короткострокового планування, які існують у багатьох країнах та юрисдикціях, значною мірою є недостатніми для довгострокових наслідків зміни клімату. Тому викликом буде «потреба змістити часові горизонти прийняття політичних рішень, зосереджених на майбутньому» [13]. Землекористування є дуже важливим фактором у боротьбі зі змінами клімату, зокрема у нагріванні нашої планети, тому що на нього припадає 13–20% від загального обсягу викидів, але особливо через здатність землекористувань поглинати вуглець. Таким чином, сектор землекористування у всіх сценаріях по збереженню стало рівня нагрівання нашої планети вважається вирішальним для досягнення нульового рівня до 2050 року. Саме ведення раціонального землекористування може стати вуглецево-нейтральним до 2035 року [14]. За оцінками Goldman Sachs Research, досягнення нульових викидів до 2070 року потребуватиме понад 74 трильйонів доларів інвестицій, у середньому від 1,5 до 2 трильйонів доларів на рік [15]. Ці цифри підкреслюють значну невідповідність між поточними рівнями витрат на пом'якшення наслідків землекористування та інвестиціями, необхідними для досягнення глобальної вуглецевої нейтральності. Це говорить про необхідність збільшення фінансових зобов'язань і стратегічного планування для ефективного вирішення змін у землекористуванні в рамках комплексних зусиль із пом'якшення клімату.

Просторове планування відіграє ключову роль у досягненні глобальної вуглецевої нейтральності, оскільки воно визначає, як використовуються землі, розвивається інфраструктура та формуються міські простори. Це напряму впливає на викиди парникових газів і ефективність заходів щодо їхнього скорочення. Наведемо деякі приклади як просторове планування сприяє вуглецевій нейтральності. Наприклад, упорядковане планування міст, що сприяє щільній забудові, зменшує потребу в приватному транспорті та сприяє розвитку громадського транспорту, велосипедних і пішохідних зон. Крім того, інтеграція зелених зон, міських лісів і парків допомагає поглинати CO₂. Правильне планування передбачає захист лісів, торфовищ і прибережних екосистем, які відіграють роль природних поглиначів CO₂. Грамотне просторове планування допомагає зменшити викиди

CO₂ через ефективне використання ресурсів, розвиток низьковуглецевого транспорту та впровадження екологічних технологій. Це ключовий інструмент для досягнення вуглецевої нейтральності на глобальному рівні.

На законодавчому рівні в Україні здійснюються певні кроки для інтеграції просторового планування з метою досягнення вуглецевої нейтральності, що сприяє зниженню викидів парникових газів та адаптації до змін клімату. Зокрема, впроваджується стратегічна екологічна оцінка, розробляються методичні рекомендації щодо інтеграції кліматичних компонентів у документи державного планування та здійснення стратегічної екологічної оцінки.

Україна створює також умови для використання підземної забудови як інструменту адаптації до зміни клімату. Розміщення об'єктів різного призначення в підземному просторі крім підвищення ефективності використання надр, економії території та збереження екологічної чистоти, дозволяє зменшити витрати енергії на опалення та охолодження приміщень, скоротити експлуатаційні витрати в порівнянні з альтернативними спорудами на поверхні, знизити вплив кліматичних умов [16]. Як відомо, підземні будівлі характеризуються наявністю стабільної температури, що дозволяє значно знижувати потребу в енергії для опалення та охолодження. Це зменшує споживання електроенергії та газу, що, в свою чергу, знижує викиди парникових газів і сприяє зменшенню ефекту глобального потепління. Також підземне будівництво дозволяє зменшити потребу в великих площах для забудови, що може призвести до збереження природних екосистем, таких як лісові та водно-болотні угіддя, що мають важливу роль у поглинанні вуглекислого газу і забезпеченні екологічної рівноваги. Це також сприяє уникненню дефіциту зелених зон у містах, що важливо для зниження температури в міських районах і боротьби з ефектом «міських островів тепла», де через урбанізацію і погіршення теплового балансу температура на поверхні може бути на кілька градусів вищою, ніж у навколишніх селах. Крім того, підземні об'єкти зменшують потребу в прокладанні інфраструктури на поверхні, що може бути важливо в умовах часто змінюваних кліматичних умов, коли, наприклад, міста стикаються з інтенсивними дощами, повенями чи іншими природними катастрофами. Розміщення критичних об'єктів інфраструктури під землею дозволяє зменшити ризики, пов'язані з впливом стихійних лих на інфраструктуру та зберегти життєдіяльність міських систем.

В результаті, підземна забудова не тільки підвищує ефективність використання земельних ресурсів, але й є важливим компонентом стратегії міст щодо адаптації до зміни клімату, зокрема через зниження енергетичних витрат, збереження природних екосистем та зменшення негативного впливу кліматичних змін на міське середовище.

Потрібно також звернути увагу на дослідження, які підкреслюють, як географічні інформаційні системи і технології дистанційного зондування допомагають картографувати зони високого ризику, керуючи законами щодо зонування та розвитку інфраструктури. Дослідники також зазначають, що інтеграція кліматичних моделей у планування гарантує врахування майбутніх ризиків, роблячи територіальні громади краще підготовленими до екстремальних погодних явищ. Наприклад, в Австралії (штат Вікторія) нові регуляторні норми забороняють будівництво житла на територіях, схильних до підвищення рівня моря. Це суттєвий крок у зменшенні ризику майбутніх повеней. Концепція «міста-губки» у Китаї (м. Ухань) включає впровадження зеленої інфраструктури, наприклад, водонепроникних тротуарів, зелених дахів і штучних заболочених територій. Це дозволяє зменшити навантаження на дренажні системи, ефективно управляти дощовими водами та знижувати ризики повеней. У багатьох містах Європи, особливо в Нідерландах, просторове планування включає будівництво плавучих будинків, створення багаторівневих водозахисних систем і розширення зелених зон для природного поглинання води. Усі ці підходи демонструють, як поєднання наукових досліджень, технологій та грамотного планування допомагає адаптувати міста до змін клімату.

Українське законодавство поки що тільки визнає важливість застосування ГІС та технологій дистанційного зондування для забезпечення ефективного управління територіями та врахування кліматичних ризиків у процесах планування. Крім того, розробляються методики інтеграції європейського досвіду у просторове планування та управління територіями, що включає врахування кліматичних ризиків та адаптацію до змін клімату. Також впроваджуються інноваційні підходи до управління проектами відновлення інфраструктури сільських громад у післявоєнний період, зокрема розробка адаптивних моделей для прогнозування та управління ресурсами.

3) Нормативно-правова база. Завдяки встановленню відповідної законодавчої бази, просторове планування відіграє ключову роль у зменшенні впливу кліматичних загроз і сприяє сталому землекористуванню. Чітко визначені правові норми регулюють використання земельних ресурсів, забезпечують баланс між економічним розвитком та екологічною безпекою, а також сприяють адаптації територій до змін клімату.

Міжнародні практики свідчать про ефективність правового закріплення обов'язкових кліматичних критеріїв у просторовому плануванні. Наприклад: Європейська зелена угода передбачає

розширення зелених зон та екологічну модернізацію міст; Паризька угода зобов'язує держави впроваджувати заходи для зменшення впливу зміни клімату; Директива ЄС 2014/52/ЄС вимагає врахування змін клімату в оцінці впливу на довкілля.

В Україні просторове планування в контексті кліматичних змін регулюється низкою законодавчих актів. Як слушно зазначається в науковій літературі, найбільш важливою і характерною рисою земель в межах населених пунктів є те, що вони виступають просторовою основою, базисом для планування, забудови, благоустрою або іншого використання території міста, селища чи села [17]. І саме Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. визначає правові основи раціонального використання земель, включаючи екологічні обмеження та заходи з адаптації до зміни клімату. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25.06.1991 р. визначає завдання законодавства про охорону навколишнього природного середовища – регулювання відносин у галузі охорони, використання і відтворення природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки, запобігання і ліквідації негативного впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє природне середовище у сфері зміни клімату, збереження природних ресурсів, генетичного фонду живої природи, ландшафтів та інших природних комплексів, унікальних територій та природних об'єктів, пов'язаних з історико-культурною спадщиною (ст. 1).

В свою чергу, нещодавно прийнятий Закон України «Про основні засади державної кліматичної політики» від 08.10.2024 р. серед принципів державної кліматичної політики визначає інтеграцію державної кліматичної політики в усі сектори економіки та в усі сфери державної політики, а також у документи планування державного та/або місцевого рівнів, що регулюють питання відновлення України для подолання наслідків збройної агресії Російської Федерації.

Закон України «Про регулювання містобудівної діяльності» від 17.02.2011 р. передбачає необхідність врахування екологічних ризиків у процесі розробки комплексних планів просторового розвитку території територіальної громади, генеральних планів населених пунктів. У 2021 році до закону були внесені зміни щодо інтеграції кліматичних ризиків у містобудівну документацію. Так, зокрема, план зонування території розробляється з метою створення сприятливих умов для життєдіяльності людини, забезпечення захисту територій від надзвичайних ситуацій, запобігання надмірній концентрації населення і об'єктів виробництва, зниження рівня забруднення навколишнього природного середовища, охорони та використання територій з особливим статусом, у тому числі ландшафтів, об'єктів історико-культурної спадщини, а також земель сільськогосподарського призначення і лісів та підлягає стратегічній екологічній оцінці (ст. 18). До речі це положення положення перетинається із завданнями NbS. Ще коли зонування земель тільки з'явилося в законодавстві, то у науковій літературі вказувалося, що в об'єктивному розумінні це повинна бути процедура встановлення технічних, екологічних, історико-культурних, санітарних, пожежних та природоохоронних вимог до земельних ділянок і об'єктів, які з ними нерозривно пов'язані [18]. Таким чином, процес зонування земель не лише повинен відповідати потребам оптимізації використання території, але й забезпечувати виконання важливих екологічних та соціальних завдань. Це включає врахування екологічних ризиків, охорону довкілля, історико-культурної спадщини, а також запобігання надмірному навантаженню на інфраструктуру. Тому правильне встановлення вимог до земельних ділянок і об'єктів у межах територіальних громад є необхідним кроком для забезпечення сталого розвитку та збереження балансу між потребами громади і природними ресурсами.

Також слід зазначити кілька нормативно-правових актів, які були прийняті в контексті адаптації містобудівної документації до кліматичних змін. Зокрема, Закон України «Про стратегічну екологічну оцінку» від 20.03.2018 р. вимагає оцінки впливу містобудівної документації на довкілля та адаптаційних заходів щодо зміни клімату. Державні будівельні норми (ДБН), зокрема ДБН Б.2.2-12:2019 «Планування та забудова територій», містять обов'язкові вимоги щодо використання заходів адаптації, зокрема облаштування зелених зон, водовідведення та підвищення енергоефективності забудови.

Потрібно звернути увагу на затверджену у 2021 році Стратегію екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату на період до 2030 року, яка розроблена з метою підвищення рівня екологічної безпеки, зменшення впливів та наслідків зміни клімату в Україні. Стратегічними цілями визначаються: забезпечення раціонального використання природних ресурсів; підвищення ефективності державної системи оцінки впливу на довкілля та державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища; посилення адаптаційної спроможності та стійкості соціальних, економічних та екологічних систем до зміни клімату та ін. Одним із основних завдань Стратегія визначає забезпечення врахування поточних і прогнозованих наслідків зміни клімату в стратегічному плануванні на національному, обласному та місцевому рівні, а також під час будівництва об'єктів інфраструктури.

Попри наявність нормативної бази, практика її реалізації стикається з труднощами, зокрема через недостатню імплементацію кліматичних критеріїв у містобудівну документацію та відсутність чітких механізмів контролю.

Ефективне просторове планування, підкріплене відповідною нормативно-правовою базою, забезпечує раціональне використання земель, мінімізує екологічні ризики та сприяє формуванню комфортного і безпечного середовища для життя теперішніх і майбутніх поколінь. Для вдосконалення українського законодавства у сфері просторового планування необхідно вжити комплексних заходів, що забезпечать сталий розвиток та адаптацію територіальних громад до змін клімату. Одним із першочергових кроків є інтеграція обов'язкових кліматичних показників у містобудівні норми, що дозволить забезпечити більш точне прогнозування наслідків змін клімату та прийняття ефективних рішень щодо планування територій. Це включає врахування різноманітних кліматичних факторів, таких як температура, ризик повеней чи посух, а також механізмів адаптації до цих змін.

Впровадження системи моніторингу дотримання екологічних стандартів у містобудуванні стане важливим інструментом контролю за виконанням встановлених норм та стандартів. Це дозволить вчасно виявляти порушення та забезпечувати належний рівень охорони довкілля. Моніторинг також має включати аналіз ефективності кліматичних заходів і коригування стратегії відповідно до змін у кліматичних умовах. При цьому, екологічні вимоги є однаковими для всіх без винятку суб'єктів незалежно від форм їх власності на землю [19].

Створення нормативних вимог щодо використання природоорієнтованих рішень у міському середовищі є ще одним важливим етапом. Це стосується розвитку таких рішень, як зелені дахи, парки, водоутримувальні зони, а також оптимізація зелених та водних ресурсів, що дозволяють не тільки покращити екологічну ситуацію, а й підвищити якість життя мешканців міст.

Впровадження природоорієнтованих рішень, таких як створення зелених та водоутримувальних зон, а також оптимізація забудови з урахуванням ризиків змін клімату, має важливе значення для підвищення адаптивної здатності територіальних громад. Це дозволяє зменшити негативний вплив природних катаклізмів, таких як повені чи спека, і забезпечити збереження екосистем, що мають важливе значення для благополуччя людей.

Висновки. Просторове планування є важливим інструментом адаптації до зміни клімату, а його правове регулювання потребує удосконалення для ефективного врахування кліматичних ризиків. Попри наявність нормативної бази, практика її реалізації стикається з труднощами, зокрема через недостатню імплементацію кліматичних критеріїв у містобудівну документацію та відсутність чітких механізмів контролю. Україна має значний потенціал для запровадження передових міжнародних підходів у сфері містобудівного законодавства, що дозволить підвищити стійкість територій до кліматичних змін та сприятиме сталому розвитку.

Удосконалення правового регулювання просторового планування з урахуванням кліматичних змін сприятиме сталому розвитку територій, підвищенню екологічної безпеки та ефективному використанню природних ресурсів. Необхідно посилити екологічні вимоги до містобудівної документації, впровадити адаптивні механізми регулювання використання земель та розробити стратегії зменшення негативного впливу змін клімату на територіальний розвиток.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. EU Ministers. Territorial Agenda 2030 - A future for all places. 2020. URL: https://territorialagenda.eu/wp-content/uploads/TA2030_jun2021_en.pdf.
2. Regulation (EU) 2021/1119 of the European Parliament and of the Council of 30 June 2021 Establishing the Framework for Achieving Climate Neutrality and Amending Regulations (EC) No 401/2009 and (EU) 2018/1999 ('European Climate Law'). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32021R1119>.
3. European Commission. The European Green Deal. COM(2019) 640 Final. 2019. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1576150542719&uri=COM%3A2019%3A640%3AFIN>.
4. European Commision. 2030 Climate & Energy Framework. URL: https://climate.ec.europa.eu/eu-action/climate-strategies-targets/2030-climate-energy-framework_en.
5. European Commision. 2050 Long-Term Strategy. URL: https://climate.ec.europa.eu/eu-action/climate-strategies-targets/2050-long-term-strategy_en.
6. Solarek K., Kubasińska M. Local Spatial Plans as Determinants of Household Investment in Renewable Energy: Case Studies from Selected Polish and European Communes. *Energies*. 2022. № 15. P. 126.
7. Nadin V., Fernández Maldonado A.M., Zonneveld W., Stead D., Dąbrowski M., Piskorek K., Sarkar A., Schmitt P., Smas L., Cotella G. COMPASS—Comparative Analysis of Territorial Governance and Spatial Planning Systems in Europe: Applied Research 2016–2018; ESPON: Luxembourg, 2018.

8. IPCC. 2022a. Annex I: Glossary. In *Global warming of 1.5°C: IPCC special report on impacts of global warming of 1.5°C above pre-industrial levels in context of strengthening response to climate change, sustainable development, and efforts to eradicate poverty*, ed. IPCC, 541–562. Cambridge: Cambridge University Press.
9. Ruangpan L., Vojinovic Z., Di Sabatino S., Leo L.S., Capobianco V., A.M.P. Oen, M.E. McClain, and E. Lopez-Gunn. 2020. Nature-based solutions for hydro-meteorological risk reduction: A state-of-the-art review of the research area. *Natural Hazards and Earth System Sciences* 20. P. 243–270.
10. Huxley M., Inch A.. Urban planning. In *International encyclopedia of human geography*, 2nd ed., ed. A. Kobayashi, Amsterdam. 2020. P. 87–92.
11. Каталог природоорієнтованих рішень в управлінні водними ресурсами в країнах східного партнерства. Програма «Європейський Союз для довкілля» в країнах Східного партнерства Управління водними ресурсами та екологічні дані (ENI/2021/425-550). URL: https://eu4waterdata.eu/images/pdf/Translation/EU4ENVWaterData_NbSCatalogue-water-EaP_UKR_final.pdf?utm_source=chatgpt.com.
12. Про схвалення Стратегії екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату на період до 2030 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20.10.2021 № 1363-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1363-2021-p#Text>.
13. Adriana AnaMaria Davidescu. Romania's South-Muntenia Region, towards Sustainable Regional Development. Implications for Regional Development Strategies. *Sustainability*. 2020. № 12(14). P. 57–99.
14. Michał Barnard Pietrzak, Adam P. Balcerzak, Artur Gajdos, Lukasz Arendt. Entrepreneurial environment at regional level: the case of polish path towards sustainable socio-economic development. *The International Journal Entrepreneurship and sustainability issues*. 2017. Vol. 5. № 2. P. 190–203.
15. Goldman Sachs Research. Reaching net zero is forecast to require nearly \$75 trillion of investment. URL: https://www.goldmansachs.com/insights/articles/reaching-net-zero-is-forecast-to-require-nearly-75-trillion-of-investment?utm_source=chatgpt.com.
16. Ігнатенко І. В. Проблеми комплексного освоєння підземного простору: еколого-правовий аспект. *Вісник Київського університету права*. № 1. 2016. С. 234–237.
17. Федчишин Д.В. Правове забезпечення використання та охорони земель громадської забудови: монографія. Харків: Видавництво «Фінарт», 2015. 248 с.
18. Ігнатенко І.В. Актуальні питання планування використання земель у населених пунктах. *Теорія і практика правознавства*. 2011. № 1 (1). URL: <http://tlaw.nlu.edu.ua/article/download/62424/57962>.
19. Федчишин Д.В. Реалізація та захист земельних прав в Україні: проблеми теорії та практики: монографія. Запоріжжя: Видавничий дім «Гельветика», 2020. 418 с.

УДК 349.42:[338.439.5:339.564]

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.66>

СУЧАСНЕ ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ АГРОЕКСПОРТУ: НОВЕЛИ ВІТЧИЗНЯНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Кирилюк В.В.,

аспірантка кафедри земельного та аграрного права

Національного юридичного університету

імені Ярослава Мудрого

ORCID: 0009-0002-3106-0471

Кирилюк В.В. Сучасне правове регулювання агроекспорту: новели вітчизняного законодавства.

У статті проаналізовано зміни у правовому регулюванні аграрного експорту в Україні, які були впроваджені у другій половині 2024 року в умовах воєнного стану. Досліджено прийняті в цей період закони та нормативно-правові акти, насамперед новели Законів України № 3706 «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо особливостей експорту окремих видів товарів у період дії воєнного стану» і № 3707 «Про внесення змін до Митного кодексу України та інших законів України щодо особливостей експорту окремих видів товарів у період дії воєнного стану», які уточнюють податкові та митні правила для експортерів аграрної продукції. Розглянуто і Закон № 3980-IX «Про інформаційно-комунікаційну систему «Державний аграрний реєстр» та постанова Кабінету Міністрів України № 1261 «Про запровадження режиму експортного забезпечення», дотичні до предмета нашого дослідження.

У роботі з'ясовано, як нововведення, закріплені в зазначених документах, сприяють адаптації законодавства до умов воєнного стану, забезпеченню прозорості експортних операцій, контролю над експортними потоками та мінімізації тіньових схем. Окрему увагу приділено питанню впровадження цифрових інструментів, зокрема Державного аграрного реєстру, який набув офіційного правового статусу та став важливим елементом системи підтримки агровиробників.

У статті наголошено, що новели законодавства гармонізують українське правове регулювання з міжнародними стандартами, сприяючи інтеграції України до світового ринку. Разом із тим визначено проблеми, які потребують вирішення: можливе посилення бюрократизації процедур, ризики монополізації доступу до державної підтримки, а також недовіра з боку агровиробників через недостатню поінформованість про нові правила.

На основі проведеного аналізу окреслено перспективні напрями вдосконалення правового регулювання: подальша цифровізація процедур митного оформлення сільськогосподарської продукції, зменшення адміністративних бар'єрів, розвиток інформаційно-просвітницьких програм для сільськогосподарських товаровиробників, а також адаптація вітчизняного законодавства до нових внутрішніх і зовнішніх політичних та економічних умов з урахуванням міжнародного досвіду правового регулювання.

У підсумку зроблено загальний висновок: модернізація правового регулювання агроекспорту в умовах воєнного стану сприяє економічній стабільності, інтеграції України до міжнародного ринку та забезпеченню продовольчої безпеки, проте потребує подальших зусиль для її ефективної реалізації.

Ключові слова: агроекспорт, агробізнес, аграрні правовідносини, правове забезпечення, сільськогосподарська продукція, інновації, державна аграрна політика, експорт, правове регулювання, агропромисловий комплекс.

Kyryliuk V.V. General theoretical overview of changes in legal regulation of agricultural exports in Ukraine.

The article is devoted to the general theoretical analysis of changes in the legal regulation of agricultural exports in Ukraine, which were introduced in the second half of 2024 under martial law. The author examines the adopted laws and regulations, in particular, Laws of Ukraine No 3706 «On Amendments to the Tax Code of Ukraine and Other Laws of Ukraine on Peculiarities of Export of Certain Types of Goods during the Period of Martial Law» and No 3707 «On Amendments to the Customs Code of Ukraine and Other Laws of Ukraine on Peculiarities of Export of Certain Types of Goods during the Period of Martial Law», which clarify tax and customs rules for exporters of agricultural products, as well as Law No 3980-IX «On the Information and Communication System «State Agrarian The article examines in detail how these innovations contribute to the adaptation of legislation to the conditions

of martial law, ensure transparency of export operations, control over export flows and minimise shadow schemes. Particular attention is paid to the introduction of digital tools, in particular, the State Agrarian Register, which has acquired official legal status and has become an important element of the agricultural support system. The article emphasises that the new legislation harmonises Ukrainian legal regulation with international standards, facilitating Ukraine's integration into the global market.

At the same time, attention is drawn to the problems that need to be addressed: possible increased bureaucratisation of procedures, risks of monopolisation of access to state support, and distrust on the part of agricultural producers due to lack of awareness of the new rules. Based on the analysis, the author identifies promising areas for improving legal regulation: further digitalisation of agricultural customs clearance procedures, reduction of administrative barriers, development of information and awareness programmes for agricultural producers, and adaptation of domestic legislation in line with international experience. The key conclusions of the article are that modernisation of the legal regulation of agricultural exports under martial law contributes to economic stability, Ukraine's integration into the international market and food security, but further efforts are needed to ensure its effective implementation.

Key words: agroexport, agribusiness, agrarian legal relations, legal support, agricultural products, innovations, state agricultural policy, export, legal regulation, agroindustrial complex.

Постановка проблеми. Агроекспорт є однією з провідних галузей економіки України, яка забезпечує значну частину валютних надходжень до державного бюджету та підтримує конкурентоспроможність країни на світовому ринку. Однак сучасний стан правового регулювання агроекспорту характеризується динамічними змінами, зумовленими як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками. Серед них можна виділити: адаптацію національного законодавства до стандартів Європейського Союзу у зв'язку з Угодою про асоціацію, виклики глобальної продовольчої безпеки, трансформації у світовій торговельній політиці, запровадження нових митних режимів, а також нагальна потреба відповідного правового супроводу, викликана військовими діями, задля безперешкодного здійснення експортних операцій в умовах блокування традиційних логістичних шляхів.

Правове регулювання агроекспорту в Україні досі залишається недостатньо уніфікованим та прозорим, що створює значні перепони для ефективної діяльності сільськогосподарських виробників та експортерів. Складність процедур сертифікації продукції, неоднозначність митних правил недосконалий контроль якості, а також часті зміни нормативно-правових актів суттєво гальмують інтеграцію українських аграріїв у світову економіку.

Наукове та практичне значення аналізу змін у правовому регулюванні агроекспорту полягає у виявленні прогалин та недоліків чинного законодавства, визначенні його відповідності міжнародним стандартам, а також розробці пропозицій для вдосконалення правової бази. Особливої актуальності це питання набуває у контексті подальшої гармонізації нормативної бази України з правом ЄС, розвитку інструментів державної підтримки агросектору та забезпечення стабільності експортної діяльності навіть в умовах форс-мажорних обставин.

Отже, очевидною стає нагальна потреба у комплексному аналітичному осмисленні змін правового регулювання агроекспорту, яке дозволить визначити основні тенденції, проблеми та перспективи розвитку цієї важливої для держави економічної діяльності.

Мета дослідження полягає у здійсненні аналітичного огляду змін у правовому регулюванні агроекспорту в Україні в контексті нещодавно ухвалених нових нормативно-правових актів, виявленні основних тенденцій, і виробленні власних рекомендації щодо усунення недоліків та прогалин з урахуванням сучасних викликів та міжнародних стандартів.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження таких науковців, як Г.С. Корнієнко [1], Т.В. Курман [2], Ю.Ю. Бакай [3], І.М. Кульчій [4] спрямовані на аналіз правового регулювання агроекспорту в Україні та охоплюють низку важливих аспектів. Зокрема, увага приділяється інноваціям, цифровізації процесів, гармонізації законодавства з міжнародними стандартами, а також пошуку альтернативних механізмів вирішення правових спорів у цій сфері. Наукові праці названих вчених є вагомим внеском у вивчення правових основ агроекспорту, цінність яких посилюється тим, що вони містять ефективні рішення для вдосконалення регулювання агроекспортних відносин.

Втім, актуальність цього питання не вичерпується існуючими дослідженнями. Економічні, політичні та соціальні виклики, з якими стикаються вітчизняні агроекспортери, зокрема у контексті воєнного стану, потребують подальшого аналізу. Необхідно систематизувати динаміку змін у нормативно-правовій базі, оцінити її відповідність реальним потребам аграріїв та міжнародним стандартам, а також дослідити перспективи розвитку правового регулювання в умовах глобалізації.

Виклад основного матеріалу. Агроекспорт, забезпечуючи значну частку валютних надходжень та зміцнюючи зовнішньоекономічну позицію держави, становить один з надважливих секторів національної економіки. Україна є визнаним провідним світовим експортером зернових, олійних культур, соняшникової олії та інших продуктів агропромислового комплексу. Водночас успішність цієї галузі великою мірою залежить від чіткого та ефективного правового регулювання, яке сприяє доступу до міжнародних ринків, дотриманню стандартів якості та розвитку експортної інфраструктури.

Сучасна нормативно-правова база, яка регулює відносини у сфері агроекспорту, в Україні є багаторівневою і включає міжнародні угоди, національне законодавство, а також підзаконні акти. Основу правового регулювання агроекспорту складають:

- Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, яка визначає вимоги до гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами;
- закони України та інші акти, що регулюють сертифікацію, ліцензування, митні процедури та контроль якості сільськогосподарської продукції.

Попри широку законодавчу базу, практична реалізація норм у сфері агроекспорту часто стикається з проблемами, що найчастіше виникають через:

- фрагментарність та суперечливість законодавства;
- часті зміни нормативних актів, що створюють правову невизначеність для агроекспортерів;
- недостатню цифровізацію процесів;
- складність процедур сертифікації сільськогосподарської продукції для виходу на міжнародні ринки.

Прийняття нових нормативно-правових актів у другій половині 2024 року, які стосуються правового регулювання агроекспорту в умовах воєнного стану, стало важливим кроком для посилення прозорості та ефективності цього процесу.

Так, серед ключових змін, запроваджених Законом України № 3706 від 09.05.2024 р. «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо особливостей експорту окремих видів товарів у період дії воєнного стану» [5], можна насамперед виокремити уточнення податкових правил експорту сільськогосподарської продукції, що, на наш погляд, сприятиме мінімізації ризиків ухилення від оподаткування. Введення норми про незастосування штрафів за неподання звітів про контрольовані іноземні компанії до завершення воєнного стану є логічним в умовах складної економічної ситуації, проте потребує додаткових гарантій, щоб уникнути зловживань. Загалом даний Закон спрямований на захист державного бюджету від втрат через тіньові схеми експорту, проте податковий тиск може викликати додаткове навантаження на малих аграріїв.

Неоднозначним також видається Закон України № 3707 від 09.05.2024 р. «Про внесення змін до Митного кодексу України та інших законів України щодо особливостей експорту окремих видів товарів у період дії воєнного стану» [6]. Мету, яка закладалась в його основу, можна визначити як посилення митного контролю задля запобігання неконтрольованому експорту критично важливих ресурсів, таких як сільськогосподарська продукція. Безумовно, встановлення додаткових бар'єрів для неконтрольованих експортних операцій є важливим кроком для забезпечення продовольчої безпеки України. Закон підвищує відповідальність митних органів, але при цьому потенційно в ньому закладено ризик затримок у процедурі оформлення експортних операцій, що в умовах нестабільної логістики є значним викликом.

Особливу увагу привернуло підписання Президентом України Закону № 3980-IX «Про інформаційно-комунікаційну систему "Державний аграрний реєстр"» (далі – Закон) [7]. Попри те, що зазначена система фактично діяла з 12 серпня 2022 року, офіційне законодавче закріплення викликало значний резонанс, що можна пояснити кількома причинами.

По-перше, до ухвалення Закону реєстр функціонував у тестовому режимі, а його легалізація надала платформі повноцінного правового статусу, що зобов'язує аграріїв, державні органи та інші заінтересовані сторони активно використовувати систему. Це, своєю чергою, породжує занепокоєння щодо доступу до даних та потенційного посилення державного контролю.

По-друге, з'явилися побоювання надмірного бюрократичного тиску. Закон дозволяє державі використовувати дані реєстру для моніторингу, перевірок і можливих обмежень, що викликає настороженість у сільськогосподарських товаровиробників.

По-третє, реєстрація в аграрному реєстрі стала обов'язковою умовою для отримання державної підтримки. Це може ускладнити доступ до субсидій для малих фермерів чи тих, хто не здатний виконати всі вимоги, створюючи ризик нерівності в отриманні державної допомоги.

По-четверте, недостатня інформованість аграріїв про цілі, завдання та переваги реєстру посилює їхню недовіру до системи.

Таким чином, хоча «Державний аграрний реєстр» і функціонував до ухвалення Закону, його офіційна легалізація викликала хвилю суперечливих реакцій, зокрема через страх перед зрос-

танням державного контролю, можливими порушеннями конфіденційності даних і складнощами в бюрократичних процедурах.

Незважаючи на це, загальна оцінка Закону залишається позитивною, адже він передбачає низку важливих змін:

- розширення кола користувачів реєстру, що дозволить отримувати державну підтримку не лише виробникам сільськогосподарської продукції, а й іншим суб'єктам агропромислового комплексу;
- чітке врегулювання правового статусу ДАР та визначення джерел його фінансування. Реєстр стає комплексною інформаційною системою для збирання, накопичення, зберігання й обробки даних, а також надання адміністративних і публічних послуг;
- визначення повноважень держателя, адміністратора та технічного адміністратора ДАР, а також категорій даних, які оброблятимуться;
- можливість формування витягів із реєстру;
- обов'язкове використання даних ДАР для надання державної підтримки, часткових кредитних гарантій і страхування агропродукції;
- інтеграція положень даного Закону з вимогами Закону України «Про публічні електронні реєстри»;
- створення підсистем реєстру, що дозволить трансформувати чинний ДАР у Державний реєстр виробників сільськогосподарської продукції (фермерський реєстр);
- моніторинг цільового використання державної допомоги та грантів із урахуванням позицій міжнародних партнерів;
- забезпечення електронної взаємодії ДАР з іншими реєстрами, кадастрами та інформаційними системами [8].

Ухвалення згаданого Закону створює передумови для покращення прозорості роботи агросектору, зменшення корупційних ризиків і підвищення ефективності державної підтримки. Водночас для успішного впровадження цих нововведень необхідно посилити інформаційно-просвітницьку роботу серед аграріїв і вдосконалити механізми їх реєстрації.

Ще одним помітним нормативно-правовим актом (далі – НПА) стала Постанова Кабінету Міністрів України № 1261 «Про запровадження режиму експортного забезпечення» від 29.10.2024 р., яка набрала чинності з 01.12.2024 р. [9]. Прийняття такого НПА та встановлення режиму експортного забезпечення для окремих категорій сільськогосподарської продукції, перш за все, обумовлюється необхідністю зменшення тіньових схем в експортній діяльності та оптимізації надходжень у Державний бюджет. Встановлення мінімальних цін на окремі товари захищає внутрішній ринок від демпінгу. Цифровізація митного оформлення спрощує процес і знижує корупційні ризики [10]. Проте нові правила, що обмежують експорт для неплатників ПДВ, можуть звужити коло учасників зовнішньоекономічної діяльності, особливо серед малих та середніх підприємств.

Тож, з огляду на розуміння передумов прийняття таких нормативно-правових актів, безсумнівно залишається те, що військові дії створили значний тиск на економіку України, а особливо на аграрний сектор. У таких умовах державне регулювання повинно балансувати між підтримкою експортерів та захистом внутрішнього ринку. Нові закони та постанови, насамперед, спрямовані на збільшення бюджетних надходжень через контроль за експортними операціями та запобігання дефіциту продовольства, необґрунтованому вивезенню стратегічних товарів.

Впровадження ДАР та цифровізація митного оформлення відповідають вимогам міжнародних партнерів та створюють передумови для інтеграції українських аграріїв у глобальні ланцюги постачання.

Мінімальні експортні ціни, передбачені режимом експортного забезпечення, дозволяють уникати демпінгу з боку експортерів і забезпечують конкурентоспроможність української сільськогосподарської продукції на міжнародному ринку.

Нові механізми контролю, зокрема через ДАР, дозволяють державі відстежувати експортні операції, ефективність використання державних субсидій і сприяють зменшенню корупції.

Однак навіть окреслені нововведення не вирішують усіх проблем у сфері агроекспорту, залишаючи деякі з них нерозв'язаними. Назвемо найбільш відчутні, на наш погляд.

По-перше, ризик посилення бюрократичного навантаження на сільськогосподарських товаровиробників. Обов'язкова реєстрація в ДАР та додаткові податкові й митні вимоги можуть стати бар'єром для малих та середніх сільськогосподарських товаровиробників.

По-друге, недостатня інформованість суб'єктів агробізнесу. Відсутність широкої інформаційної кампанії щодо нових правил створює ризик нерозуміння їх переваг і потреби в них, що збільшує рівень упередженості до нововведень.

По-третє, високий ризик затримок у митному оформленні. Посилення митного контролю може ускладнити агрологістичні процеси, особливо в умовах обмежених експортних маршрутів через війну.

Висновки. Комплексна модернізація правового регулювання агроекспорту, здійснена в Україні у другій половині 2024 року, стала відповіддю на виклики воєнного стану та нові економічні реалії. Прийняті нормативно-правові акти у цій сфері спрямовані на забезпечення прозорості, підвищення ефективності та стабільності експорту сільськогосподарської продукції. Вже зараз основними результатами цих змін можна назвати: 1) посилення контролю за експортними операціями, яке дозволяє знизити ризики ухилення від сплати податків, мінімізувати тіньові схеми та забезпечити прозорість експортних потоків; 2) урахування європейського законодавства при прийнятті нових нормативно-правових актів в аграрній сфері, що посилює довіру іноземних партнерів до вітчизняних товаровиробників сільськогосподарської продукції; 3) захист внутрішнього ринку, що полягає в запровадженні обмежень та посиленні контролю за критично важливими ресурсами, які спрямовані на запобігання продовольчому дефіциту та підтримку продовольчої безпеки країни в умовах воєнного стану.

Водночас реформування аграрного законодавства у сфері агроекспорту виявило низку проблем, які потребують вирішення. Таким чином, модернізація правового регулювання агроекспорту є важливим кроком до розвитку українського аграрного сектору, посилення його конкурентоспроможності на міжнародному рівні та захисту стратегічних інтересів держави у сфері продовольчої безпеки. Проте подальший успіх залежить від усунення технічних і організаційних недоліків, що забезпечить стабільний розвиток агроекспорту навіть в умовах надзвичайних обставин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Корнієнко Г.С. Аграрна політика у сфері інновацій та цифровізації агроекспорту: правові засади. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 5. С. 412–417. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.05.64>.
2. Курман Т.В. Аграрні відносини у сфері фінансової підтримки агробізнесу: новели і проблеми правового забезпечення в умовах воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 1. С. 283–287. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.01.45>.
3. Бакай Ю.Ю. Правові засади альтернативних способів урегулювання агроекспортних спорів. Аграрне та земельне право України: сучасна парадигма і перспективи розвитку: колективна монографія / ред.: А.П. Гетьман, О.В. Курман. Харків: Юрайт, 2022. С. 309–331.
4. Кульчий І.М. Експорт сільськогосподарської продукції України в умовах євроінтеграції: правові реалії та перспективи. *Проблеми законності*. Харків. 2018. Вип. 142. С. 158–168.
5. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо особливостей експорту окремих видів товарів у період дії воєнного стану: Закон України від 09 трав. 2024 р. № 3706. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3706-20#Text>.
6. Про внесення змін до Митного кодексу України та інших законів України щодо особливостей експорту окремих видів товарів у період дії воєнного стану: Закон України від 09 трав. 2024 р. № 3706. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3707-20#Text>.
7. Про інформаційно-комунікаційну систему «Державний аграрний реєстр»: Закон України від 19 верес. 2024 р. № 3980. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3980-20#Text>.
8. Рада прийняла Закон про Державний аграрний реєстр: основні положення. URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/230634_rada-priynyal-a-zakon-pro-derzhavniy-agrarniy-restr-osnovn-polozhennya.
9. Про запровадження режиму експортного забезпечення: Постанова Кабінету Міністрів України від 29 жовт. 2024 р. № 1261. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1261-2024-p#Text>.
10. Режим експортного забезпечення: деталі Постанови № 1261. URL: <https://sys2biz.com.ua/news/rezhym-eksportnogo-zabezpechennya-detali-postanovy-nomer-1261>.

УДК 349.4

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.67>

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ДІЛЯНОК ДЛЯ МІСТОБУДІВНИХ ПОТРЕБ

Лісова Т.В.,

доктор юридичних наук, професор,

доцент кафедри земельного та аграрного права

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,

ORCID: 0000-0002-3747-1733

Лісова Т.В. Окремі питання правового регулювання використання земельних ділянок для містобудівних потреб.

Статтю присвячено актуальним питанням правового регулювання використання земельних ділянок для містобудівних потреб. Досліджено законодавче регулювання використання земель у сфері містобудівної діяльності. Проаналізовано термін «містобудівні потреби». Обґрунтовано, що містобудівні потреби виступають певною умовою для будівництва, експлуатації, капітального ремонту, реконструкції об'єктів будівництва, а також здійснення благоустрою. Наведено наукові позиції щодо поняття «містобудівна потреба» у широкому та вузькому розуміннях.

Особливу увагу приділено землям житлової та громадської забудови, які використовуються для містобудівних потреб.

Акцентовано увагу на змінах правового регулювання використання земель для містобудівних потреб, зокрема щодо нових видів містобудівної документації.

Зроблено висновок, що просторове планування використання та охорони земель є основою розвитку території територіальної громади та потребує комплексного підходу до розробки планувальної документації. Досліджено досвід зарубіжних країн щодо територіального (просторового) планування як основного засобу управління територіями (землями).

Акцентовано увагу на комплексності у набутті та реалізації права на забудову. Наголошено на державній реєстрації прав на землю (права власності, права постійного користування, права оренди, суперфіцію, емфітевзису) як необхідній умові початку будівництва будь-яких об'єктів.

Розглядається питання щодо можливості здійснення будівництва об'єктів містобудування на земельних ділянках, що використовуються на праві земельного сервітуту. Зроблено висновок, що на земельних ділянках, використання яких здійснюється шляхом встановлення земельних сервітутів, не допускається зведення об'єктів капітального будівництва (на відміну від розміщення тимчасових споруд).

Досліджено особливості містобудівного контролю, його зміст та систему органів. Розкрито роль містобудівного контролю у частині запобігання настанню негативних процесів щодо стану земель.

Наголошено, що правове регулювання використання земель для містобудівних потреб спрямоване, переважно, на забезпечення публічних інтересів. Зроблено акцент на недоліках правового забезпечення використання земельних ділянок для містобудівних потреб, зокрема, відсутності приписів, спрямованих на забезпечення охорони земель для забудови.

Ключові слова: використання земель; забудова земель; просторове планування; містобудівна діяльність; містобудівні потреби; містобудівний контроль; охорона земель; планування територій; містобудування; публічний інтерес; право земельного сервітуту.

Lisova T.V. Certain issues of legal regulation of land use for urban development purposes.

The article is devoted to topical issues of legal regulation of land use for urban development purposes. The author examines the legislative regulation of land use in the field of urban development. The term «urban development needs» is analyzed. It is substantiated that urban planning needs are a certain condition for construction, operation, overhaul, reconstruction of construction objects, as well as for the implementation of landscaping. The author presents scientific positions on the concept of «urban planning need» in the broad and narrow sense.

Particular attention is paid to the lands of residential and public buildings used for urban planning purposes.

The author focuses on the changes in the legal regulation of land use for urban planning purposes, in particular, with regard to new types of urban planning documentation.

It is concluded that spatial planning of land use and protection is the basis for the development of the territory of a territorial community and requires an integrated approach to the development of

planning documentation. The experience of foreign countries in terms of territorial (spatial) planning as the main means of managing territories (lands) is studied.

Attention is focused on the complexity of the acquisition and exercise of the right to development. The author emphasizes the state registration of land rights (ownership, permanent custodianship, lease, superficies, emphyteusis) as a prerequisite for the commencement of construction of any facilities.

The article considers the issue of the possibility of construction of urban development objects on land plots used under the right of land servitude. It is concluded that the construction of capital construction objects (as opposed to the placement of temporary structures) is not allowed on land plots used by way of establishing land easements.

The author examines the peculiarities of urban planning control, its content and system of bodies. The role of urban planning control in terms of preventing the onset of negative processes regarding the state of land is revealed.

The author emphasizes that legal regulation of land use for urban development purposes is aimed mainly at ensuring public interests. The emphasis is placed on the shortcomings of legal support for the use of land plots for urban development purposes, in particular, the lack of regulations aimed at ensuring the protection of land for development.

Key words: use of land; land development; spatial planning; urban development activities; urban development needs; urban development control; land protection; territory planning; urban planning; public interest; right of land easement.

Постановка проблеми. В умовах розвитку ринкових відносин, активізації процесів будівельного комплексу особливої уваги потребують питання, пов'язані із використанням земельних ділянок для містобудівних потреб. Адже як будівництво, так і подальша експлуатація будь-якого об'єкта нерухомості не є можливими без використання земельної ділянки. Цінність земельних ділянок, як і обсяг інвестиційних вкладень, певною мірою, залежить від особливостей розташованих на них об'єктів нерухомості.

Наукові дослідження питань, які виникають у сфері використання земельних ділянок для містобудівних потреб, є нечисленними та переважно присвячені окремим аспектам зазначеної вище проблематики.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженням питань, які виникають у сфері правового регулювання використання земельних ділянок для містобудівних потреб, займалися вітчизняні науковці: Є.О. Іванова [1], І.В. Ігнатенко [2], О.С. Петраковська [3], А.І. Ріпенко [4; 5], Д.В. Федчишин [6; 7] та ін. Стан дослідження вказаної проблематики свідчить про недосконалість чинного законодавства у сфері використання земельних ділянок для містобудівних потреб. Незважаючи на ґрунтовні здобутки, певні питання правового регулювання використання земельних ділянок для містобудівних потреб залишаються недостатньо розробленими.

Метою дослідження є аналіз правових засад використання земельних ділянок для містобудівних потреб.

Виклад основного матеріалу. Насамперед слід наголосити, що аналіз чинного законодавства свідчить про відсутність поняття «містобудівні потреби». Як слушно зазначається у наукових працях, відсутність вищевказаного терміна привносить певний елемент невизначеності щодо умов прийняття рішень про передачу (надання) земельних ділянок державної та комунальної власності, зокрема, в частині заборони передачі (надання) останніх у власність чи користування фізичним або юридичним особам за відсутності плану зонування або детального плану території, затвердженого відповідно до вимог законодавства [4, с. 16]. Зазначене підтверджує зміст Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності» від 17 лютого 2011 р. № 3038-VI [8]. Так, відповідно до ч. 3 ст. 24 вказаного Закону передача (надання) земельних ділянок із земель державної та комунальної власності у власність або користування як фізичним, так і юридичним особам для містобудівних потреб допускається за умови, якщо відповідні земельні ділянки розташовані в межах території, щодо якої затверджено принаймні один із видів містобудівної документації на місцевому рівні: комплексний план, складовою частиною якого є план зонування території; генеральний план населеного пункту, складовою якого є план зонування території; план зонування території як окремий вид містобудівної документації на місцевому рівні, затверджений до набрання чинності Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо планування використання земель»; детальний план території.

А.І. Ріпенко слушно пропонує розглядати поняття «містобудівна потреба» у широкому та вузькому аспектах. Так, у широкому сенсі містобудівна потреба становить собою необхідність організації матеріально-просторового середовища життєдіяльності людини містобудівними засобами (як-от: планування територій; проектування та розміщення об'єктів будівництва, елементів бла-

гоустрою, їхня реконструкція та капітальний ремонт). У вузькому ж розумінні містобудівні потреби є необхідністю в організації матеріально-просторового середовища життєдіяльності людей шляхом розміщення будівель і споруд та здійснення благоустрою територій. Науковець розглядає питання, чи охоплюється поняттям «містобудівні потреби» надання земельних ділянок для експлуатації та обслуговування вже побудованих будівель та споруд, здійснення благоустрою та обслуговування його елементів [4, с. 16-17]. Підкреслимо, що містобудівні потреби виступають певною умовою для будівництва, експлуатації, капітального ремонту, реконструкції об'єктів будівництва, а також здійснення благоустрою. Містобудівні потреби можуть бути забезпечені шляхом будівництва, експлуатації, обслуговування відповідних об'єктів, здійснення благоустрою територій.

Відповідно до ст. 2 Закону України «Про благоустрій населених пунктів» від 06 вересня 2005 р. № 2807-IV останній становить собою комплекс робіт з інженерного захисту, розчищення, осушення, озеленення території, а також соціально-економічних, організаційно-правових та екологічних заходів з покращання мікроклімату, санітарного очищення, зниження рівня шуму, що здійснюються на території населеного пункту з метою її раціонального використання, належного утримання та охорони, створення умов щодо захисту і відновлення сприятливого для життєдіяльності людини довкілля [9]. Вищевказаний Закон серед об'єктів благоустрою населених пунктів виокремлює: території загального користування; парки; сади; сквери; майданчики; пам'ятки культурної та історичної спадщини; вулиці, дороги, провулки, узвози, проїзди, пішохідні та велосипедні доріжки; майдани, площі, бульвари, проспекти; пляжі; кладовища; інші території загального користування;

прибудинкові території тощо (ст. 13). Слід підкреслити, що у вищезазначеній статті Закону серед об'єктів благоустрою населених пунктів не зазначені земельні ділянки. Водночас відповідно до ст. 23 Закону до об'єктів благоустрою території житлової та громадської забудови належать земельні ділянки в межах населених пунктів, на яких розміщені об'єкти житлової забудови, громадські будівлі та споруди, інші об'єкти загального користування [9]. Виходячи зі змісту ст. 2 Закону України «Про благоустрій населених пунктів», територія складається з сукупності земельних ділянок, які використовуються для розміщення об'єктів благоустрою населених пунктів. Отже, земельні ділянки виступають окремим об'єктом благоустрою. Насамперед ідеться про землі житлової та громадської забудови.

Д.В. Федчишин, провівши комплексне дослідження правових засад використання земель громадської забудови, слушно зазначає, що ці землі одночасно відіграють потрійну роль: (а) об'єкта забудови – для будівництва об'єктів містобудування; (б) об'єкта благоустрою – для створення сприятливих умов життєдіяльності людини з урахуванням вимог благоустрою територій; (в) об'єкта охорони – для охорони від нецільового використання, забруднення, самочинного будівництва [6, с. 14].

При цьому, об'єктом благоустрою можуть бути не лише земельні ділянки житлової та громадської забудови. Заходи благоустрою здійснюються і на інших землях населених пунктів, включаючи землі рекреаційного, оздоровчого, сільськогосподарського, природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення.

У наукових працях благоустрій територій розглядається як субінститут у складі комплексного правового інституту благоустрою населених пунктів, що містить земельно-правові та еколого-правові норми, що регулюють відносини щодо раціонального використання земель житлової та громадської забудови та інших розташованих в межах населених пунктів земель, для проєктування та розміщення елементів благоустрою, їх охорони, облаштування об'єктів благоустрою на засадах землевпорядного і містобудівного планування та зонування територій [5, с. 8].

Підкреслимо, що відповідно до Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності» містобудівна документація на місцевому рівні є одночасно землевпорядною документацією [8].

Сьогодні у зв'язку зі змінами правового регулювання використання земель для містобудівних потреб з'являються нові види містобудівної документації, як-от комплексний план просторового розвитку території територіальної громади. Просторове планування використання та охорони земель є основою розвитку території територіальної громади та потребує комплексного підходу до розробки планувальної документації.

Згідно із Законом, планування і забудова територій, як діяльність державних органів, органів місцевого самоврядування, юридичних та фізичних осіб, включає: прогнозування розвитку територій; забезпечення раціонального розселення і визначення напрямів сталого розвитку територій; обґрунтування розподілу земель за цільовим призначенням; взаємоузгодження державних, громадських та приватних інтересів під час планування і забудови територій; визначення і раціональне взаємне розташування зон житлової та громадської забудови, виробничих, транспортних, рекреаційних, природоохоронних, оздоровчих, історико-культурних та інших зон і об'єктів; встановлення режиму забудови територій, на яких передбачено провадження містобудівної діяльності;

розроблення містобудівної та проектної документації, будівництво об'єктів; реконструкцію існуючої забудови та територій; збереження, створення та відновлення рекреаційних, природоохоронних, оздоровчих територій та об'єктів, ландшафтів, лісів, парків, скверів, окремих зелених насаджень; створення та розвиток інженерно-транспортної інфраструктури; проведення моніторингу забудови; ведення містобудівного кадастру; здійснення контролю у сфері містобудування тощо. Вищезазначене свідчить, що поняття «просторове планування» є ширшим, ніж «містобудівний контроль» та «містобудівний кадастр». Адже останні входять до його складу.

При цьому, інструментом державного регулювання планування територій є містобудівна документація, яка поділяється на документацію державного, регіонального та місцевого рівнів. Законодавчою новелою є розробка містобудівної документації у формі електронного документа, на оновленій картографічній основі, облікованій у Державному картографо-геодезичному фонді України, в цифровій формі як набори тематичних геопросторових даних у Державній геодезичній референційній системі координат УСК-2000 і єдиній системі класифікації та кодування об'єктів містобудування для формування баз даних містобудівного кадастру [8].

Як слушно звертає увагу А.І. Ріпенко, вітчизняне законодавство не вживає терміни «територіальне планування» або «просторове планування». Водночас у зарубіжних країнах територіальне (просторове) планування є основним засобом управління територіями (землями), що, приміром в США, має назву «зонування територій» (zoning). Науковець підкреслює, що розвиток земельного та містобудівного законодавства у царині просторового планування є досить нерівномірним через нечіткість послідовної державної земельної політики, зокрема через відсутність Загальнодержавної програми використання та охорони земель [4, с. 228, 240].

Слід підкреслити, що в юридичній науці України проведено ґрунтовні доктринальні дослідження правової регламентації відносин із зонування земель у межах населених пунктів. Насамперед слід відзначити проведене фундаментальне дослідження І.В. Ігнатенко. Вчена розглядає зонування земель у межах населених пунктів як їх диференціацію на функціональні зони, що здійснюється на підставі затвердженого органом місцевого самоврядування плану зонування території з метою встановлення дозволеного та допустимого використання земельних ділянок в межах цих зон [2, с. 29].

Підкреслимо, що умови та порядок забудови земельних ділянок насамперед закріплено у Законі України «Про регулювання містобудівної діяльності». Ідеться про певну комплексність у набутті та реалізації права на забудову. При цьому, починати будівництво будь-яких об'єктів можна лише після державної реєстрації права на земельну ділянку. Насамперед ідеться про державну реєстрацію права власності на землю, права постійного користування, права оренди та суперфіцію. Крім того, Законом не заборонено будувати певні об'єкти і на земельних ділянках, які використовуються за договором емфітевзису.

Акцентуємо увагу, що в умовах розширення сфери права сервітутного землекористування виникає питання щодо будівництва об'єктів містобудування на земельних ділянках, що використовуються на праві земельного сервітуту. Підкреслимо, що право сервітутного землекористування забезпечує можливість як постійного, так і строкового ефективного використання частини чужої земельної ділянки.

Аналіз змісту ст. 99 Земельного кодексу України дозволяє дійти висновку, що на земельних ділянках, використання яких здійснюється шляхом встановлення земельних сервітутів, не допускається зведення об'єктів капітального будівництва. Водночас розміщення об'єктів рекреаційної інфраструктури, а також інженерної інфраструктури, необхідної для їх функціонування та обслуговування, як і будівництво та облаштування інженерно-технічних і фортифікаційних споруд, огорож, прикордонних знаків, прикордонних просік, комунікацій, тимчасових споруд (малих архітектурних форм), передбачено Законом. Отже, встановлення земельного сервітуту не дозволяє землекористувачу здійснювати капітальне будівництво на чужій земельній ділянці.

Зведенню споруд передуює процес підготовки будівництва – формування (у разі необхідності) земельної ділянки, набуття з моменту державної реєстрації права на неї, одержання необхідної дозвільної документації та безпосередньо підготовка земельної ділянки до будівництва [10, с. 435].

Підкреслимо, що на кожному етапі забудови землі виступають не лише об'єктом контролю за використанням та охороною земель. Стосовно вказаних земель також здійснюється і містобудівний контроль, що здійснюється окремою системою органів. Зокрема, центральним органом виконавчої влади, який реалізує державну політику з питань державного архітектурно-будівельного контролю та нагляду; виконавчими органами з питань державного архітектурно-будівельного контролю сільських, селищних, міських рад. Вищезазначені суб'єкти виконують передбачені Законом повноваження щодо контролю за дотриманням законодавства у сфері містобудівної діяльності, вимог будівельних норм, правил, положень містобудівної документації, вихідних даних, проектної до-

кументації. Цей вид контролю є не менш важливим, ніж контроль за використанням та охороною земель. У певних випадках, належне проведення містобудівного контролю забезпечує запобігання настанню негативних процесів щодо стану земель, що може бути обумовлене порушенням будівельних норм та правил, підготовки земельної ділянки до будівництва тощо.

Висновки. На підставі проведеного аналізу правового регулювання використання земельних ділянок для містобудівних потреб зазначимо, що правове регулювання використання земель для містобудівних потреб спрямоване переважно на забезпечення публічних інтересів.

Розвитку як містобудівного, так і земельного законодавства притаманна чітка динаміка в частині регулювання відносин щодо використання земельних ділянок для будівництва, експлуатації, капітального ремонту, реконструкції об'єктів будівництва, а також здійснення благоустрою. Позитивним кроком законодавця слід вважати впровадження новацій, що відповідають вимогам сучасності, як-от електронних технологій у сферу будівництва (порталу єдиної державної електронної системи; відкриття електронного кабінету, що забезпечує електронну взаємодію між фізичними та юридичними особами, державними органами, органами місцевого самоврядування, центрами надання адміністративних послуг).

Водночас, на жаль, містобудівне законодавство характеризується відсутністю правових норм, спрямованих на забезпечення охорони земель для забудови. Отже, містобудівне законодавство необхідно доповнити приписами, спрямованими на забезпечення раціонального використання земель забудови, їхнього захисту від шкідливого антропогенного впливу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Іванова Є.О. Правове регулювання використання земель житлової та громадської забудови у містах України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. Харків, 2007. 213 с.
2. Ігнатенко І.В. Правове забезпечення зонування земель у межах населених пунктів: монографія. Харків: Вид-во «Фінарт», 2014. 274 с.
3. Петраковська О.С. Проблеми міського землекористування. *Наукові праці Донецького національного технічного університету*. 2004. Вип. 72. С. 107–112.
4. Ріпенко А.І. Використання земель для містобудівних потреб: теоретичні та практичні проблеми: монографія. Херсон: Видав. дім «Гельветика», 2019. 496 с.
5. Ріпенко А.І. Правове регулювання використання земель житлової та громадської забудови для благоустрою: автореф. ... дис. канд. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. Київ, 2010. 20 с.
6. Федчишин Д.В. Правові засади використання земель громадської забудови: автореф. ... дис. канд. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Я. Мудрого». Харків, 2014. 20 с.
7. Федчишин Д.В. Правові засади використання земель громадської забудови: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Я. Мудрого». Харків, 2015. 207 с.
8. Про регулювання містобудівної діяльності: Закон України від 17.02.2011 р. № 3038-VI. *Офіц. вісн. України*. 2011. № 18. Ст. 735.
9. Про благоустрій населених пунктів: Закон України від 06.09.2005 р. № 2807-IV. *Офіц. вісн. України*. 2005. № 40. Ст. 2528.
10. Ігнатенко І.В., Шульга М.В. Порядок використання земель для забудови та інших потреб. *Земельне право: підручник: 3-тє вид. доп. і перероб. / за ред. М.В. Шульги*. Харків: Юрайт, 2023. С. 433–442.

УДК 349.414:379.84(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.68>

ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬ РЕКРЕАЦІЙНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ В УКРАЇНІ: ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ

Платонова Є.О.,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри аграрного, земельного та екологічного права

Національний університет «Одеська юридична академія»

ORCID: 0000-0002-5688-7857

Платонова Є.О. Використання земель рекреаційного призначення в Україні: правові проблеми

Стаття присвячена аналізу правових проблем використання земель рекреаційного призначення в Україні, що набули особливої актуальності в умовах воєнного стану. Увага акцентована на ключових викликах, зокрема фізичному знищенні та деградації рекреаційних територій унаслідок бойових дій, незаконному використанні, втраті економічної привабливості для інвесторів, відсутності стратегічного плану їх відновлення тощо.

Досліджено ключові правові аспекти регулювання використання цих земель, зокрема норми Земельного кодексу України, Законів України «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про землеустрій» та інших законодавчих актів. Зазначено, що законодавство не містить чітких критеріїв віднесення земель до категорії рекреаційних, що створює труднощі у правозастосуванні та може сприяти їх нецільовому використанню.

Особлива увага приділена питанням власності на землі рекреаційного призначення, а також можливості їх використання на підставі права загального та спеціального землекористування. Зазначено, що переважна більшість земельних ділянок і розташованих на них рекреаційних об'єктів природного походження є об'єктами публічної власності. Проте, не виключається можливість перебування земельних ділянок рекреаційного призначення у приватній власності. Проаналізована специфіка віднесення земель до категорії рекреаційного призначення та зміни їх цільового призначення. Зазначено, що правовий режим земель рекреаційного призначення може виникнути на підставі рішень відповідних органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, які ними розпоряджаються, а також документації з землеустрою.

Зроблений висновок, що врегулювання питань розробки чітких критеріїв визначення земель рекреаційного призначення, надання та зміни цільового призначення, протидії корупції, створення механізмів відновлення зруйнованих територій є ключовими напрямками вдосконалення правового регулювання їх використання. Розробка комплексної стратегії законодавчих змін та впровадження ефективних механізмів контролю за використанням рекреаційних територій сприятиме збереженню та сталому розвитку рекреаційних земель у майбутньому.

Ключові слова: землі рекреаційного призначення, туризм, використання земель, цільове призначення, земельна ділянка, земельне право, земельні правовідносини, право власності, землеустрій, містобудівна документація.

Platonova Y.O. Use of recreational lands in Ukraine: legal issues.

The article is devoted to the analysis of legal problems of recreational land use in Ukraine, which have become particularly relevant in the context of martial law. Attention is focused on key challenges, in particular, the physical destruction and degradation of recreational areas as a result of hostilities, illegal use, loss of economic attractiveness for investors, lack of a strategic plan for their restoration, etc.

The key legal aspects of regulating the use of these lands were studied, in particular the norms of the Land Code of Ukraine, the Laws of Ukraine «On Environmental Protection», «On Land Management» and other legislative acts. It was noted that the legislation does not contain clear criteria for classifying lands as recreational, which creates difficulties in law enforcement and may contribute to their misuse.

Special attention is paid to the issues of ownership of recreational lands, as well as the possibility of their use on the basis of the right of general and special land use. It is noted that the vast majority of land plots and recreational facilities of natural origin located on them are objects of public property. However, the possibility of recreational land plots being in private ownership is not excluded. The specifics of classifying lands as recreational and changing their intended purpose are analyzed. It is noted that the legal regime of recreational lands may arise on the basis of decisions of the relevant executive authorities and local governments that manage them, as well as land management documentation.

It was concluded that resolving the issues of developing clear criteria for determining recreational lands, granting and changing their purpose, combating corruption, and creating mechanisms for restoring destroyed territories are key areas for improving the legal regulation of their use. Developing a comprehensive strategy for legislative changes and implementing effective mechanisms for controlling the use of recreational territories will contribute to the preservation and sustainable development of recreational lands in the future.

Key words: recreational lands, tourism, land use, intended purpose, land plot, land law, land legal relations, property rights, land management, urban planning documentation.

Постановка проблеми. Рекреаційні території відіграють ключову роль у забезпеченні сталого розвитку суспільства, сприяють оздоровленню населення та виконують важливі екологічні функції. Проте, правове регулювання їх використання стикається з численними труднощами, що ускладнюють ефективне використання та захист цих земель від нецільового використання, незаконної забудови та екологічної деградації. В умовах воєнного стану проблематика рекреаційних земель набула нових загроз, що потребують формування сучасних правових механізмів їх ефективного використання.

Метою статті є встановлення правових проблем використання земель рекреаційного призначення в Україні.

Стан опрацювання проблематики. Правова проблематика використання земель рекреаційного призначення у різних аспектах досліджувалася багатьма вітчизняними ученими, серед яких: В.І. Андрейцев, Л.О. Бондар, А.П. Гетьман, І.І. Каракаш, П.Ф. Кулинич, А.М. Мірошніченко, Н.І. Палій, М.М. Скляр, М.В. Шульга та інші. Однак ці наукові праці цілком закономірно не враховують новітні законодавчі зміни в цій царині, що надзвичайно актуалізує висвітлення правових проблем використання земель рекреаційного призначення в Україні.

Виклад основного матеріалу. Війна в Україні суттєво вплинула на використання земель рекреаційного призначення. Бойові дії, тимчасова окупація, пошкодження інфраструктури та загрози безпеці призвели до серйозних викликів у сфері використання та охорони рекреаційних територій. В Державній стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки, серед основних проблем соціально-економічного розвитку регіонів, особлива увага приділена погіршенню екологічної ситуації внаслідок бойових дій на території України [1].

Сучасне правове регулювання використання та охорони земель рекреаційного призначення ускладнено за рахунок наступних факторів:

а) *фізичне знищення та деградація земель.* Цінні рекреаційні території, особливо в регіонах бойових дій (Донецька, Луганська, Запорізька, Харківська, Херсонська області тощо), зазнали серйозних руйнувань, а саме: знищення природних об'єктів (парки, заповідники, узбережжя річок та морів) унаслідок обстрілів і вибухів; пожежі у лісопаркових зонах через бойові дії та влучання снарядів; забруднення ґрунтів та водойм уламками боєприпасів, хімічними речовинами, паливом і маслянистими відходами.

За оцінками Світового банку, пошкодження від пожеж зазнали 183,2 тис. гектарів лісів, що зумовлює знищення орієнтовно 43,1 млн. куб. метрів деревини. Внаслідок ведення бойових дій постраждало 20% природоохоронних територій, 160 територій Смарагдової мережі (29 тис. кв. кілометрів) та 16 водно-болотних угідь, що охороняються Рамсарською конвенцією (6,3 тис. кв. кілометрів), перебувають під загрозою знищення [1].

б) *замінування територій.* Велика кількість рекреаційних земель виявилися небезпечними для використання через мінні загрози та невибухові залишки боєприпасів, що майже унеможлиблює відновлення туристичних та рекреаційних об'єктів навіть після звільнення територій;

в) *незаконне використання та самозахоплення земель.* У деяких випадках війна спричинила хаотичне використання земель: самовільне будівництво, розширення приватної забудови на територіях, раніше зарезервованих для рекреації. В умовах послабленого контролю окремі забудовники намагаються незаконно змінювати цільове призначення земель з метою використання їх під житлове чи комерційне будівництво;

г) *втрата економічної привабливості та інвестицій.* Багато туристичних та рекреаційних об'єктів припинили роботу, що призвело до значних збитків для бізнесу і місцевих громад. Відсутність правової стабільності та гарантій безпеки, безперечно, стримує інвестиції у відновлення рекреаційної інфраструктури;

д) *відсутність стратегічного плану відновлення.* Попри масштабні руйнування, в країні немає єдиної державної стратегії щодо відновлення рекреаційних територій після війни. Вкрай необхідними є механізми для розмінування, екологічного відновлення та залучення коштів для реконструкції.

Нині нормативно-правове регулювання земель рекреаційного призначення є доволі розгалуженим. Так, основні положення про землі рекреаційного призначення містяться в Земельному кодексі України (глава 9), Водному кодексі України (глава 12), Лісовому кодексі України (глава 13), а також в Законах України «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про курорти», «Про благоустрій населених пунктів», «Про туризм», «Про фізичну культуру і спорт» тощо. Проте, закону, що визначав би порядок використання земель рекреаційного призначення, на сьогодні в Україні не прийнято.

Кодифікований акт земельного законодавства у ст. 50, доволі лаконічно визначає основне і виключне цільове призначення земель рекреаційного призначення, а саме їх використання для організації відпочинку населення, туризму та проведення спортивних заходів.

З точки зору деталізації та визначення складу земель рекреаційного призначення, практичне значення має ст. 51 Земельного кодексу України (далі - ЗК України). Відповідно до її норм землі рекреаційного призначення включають:

- земельні ділянки, зайняті територіями будинків відпочинку, пансіонатів, туристичних баз, кемпінгів, стаціонарних і наметових туристично-оздоровчих таборів, будинків рибалок і мисливців, дитячих туристичних станцій;
- земельні ділянки зелених зон і зелених насаджень міст та інших населених пунктів;
- земельні ділянки, надані для дачного будівництва і спорудження інших об'єктів стаціонарної рекреації;
- земельні ділянки, на яких розташовані навчально-туристські та екологічні стежки, марковані траси;
- земельні ділянки об'єктів фізичної культури і спорту, яхт-клубів, дитячих та спортивних таборів, інших аналогічних об'єктів [2].

Таким чином, склад земель рекреаційного призначення визначається шляхом закріплення невичерпного переліку земельних ділянок, які забезпечують організацію відпочинку населення, туристичну діяльність та проведення спортивних заходів. Разом з цим, майданчики для занять спортом на відкритому повітрі, об'єкти фізичної культури і спорту, які не є об'єктами нерухомості, можуть бути розміщені на земельних ділянках усіх категорій земель [3].

У науковій літературі з земельного права справедливо звертається увага на недосконалість законодавчого визначення земель рекреаційного призначення, оскільки використовуватись для потреб рекреації можуть землі будь-якої категорії, що не означає їх належність саме до земель рекреаційного призначення. Так, на землях житлової та громадської забудови можуть розміщуватися стадіони, спортивні комплекси, театри, музеї та інші рекреаційні об'єкти; землі сільськогосподарського призначення можуть використовуватися для організації сільського туризму тощо [4, с. 345].

Отже, яскравою особливістю правового режиму земель рекреаційного призначення є те, що вони мають багатофункціональне територіальне розгалуження, оскільки можуть бути визначені у межах будь-якої категорії земель, що придатні для потреб рекреації.

Проте, на відміну від земель інших категорій, які додатково до їх основного цільового призначення (обслуговування потреб водного, лісового чи сільського господарства, заповідної охорони природи тощо) використовуються також в рекреаційних цілях, використання земель рекреаційного призначення для організації відпочинку населення, туризму та проведення спортивних заходів, – є їх виключним цільовим призначенням. А тому на таких землях забороняється діяльність, що перешкоджає або може перешкоджати використанню їх за призначенням, а також негативно впливає або може вплинути на природний стан цих земель (ч. 3 ст. 52 ЗК України). Разом з цим, на землях рекреаційного призначення допускається будівництво відповідно до чинної містобудівної документації об'єктів житлового та громадського призначення, що не порушують режим використання земель рекреаційного призначення. Виключення складають земельні ділянки зелених зон і зелених насаджень міст та інших населених пунктів, навчально-туристських та екологічних стежок, маркованих трас, земельних ділянок, зайнятих об'єктами фізичної культури і спорту, інших аналогічних об'єктів [2].

Вбачається, відсутність в законодавстві чітких критеріїв визначення земель рекреаційного призначення створює значні труднощі в їх ідентифікації, правовому регулюванні та захисті. Це призводить до неоднозначного тлумачення законодавства, створює передумови їх нецільового використання.

Використання земель рекреаційного призначення здійснюється на основі права власності, а також права загального та спеціального землекористування з дотриманням правил пожежної, екологічної безпеки, санітарно-гігієнічних норм.

Відповідно до нормативних вимог ч. 1 ст. 52 ЗК України, землі рекреаційного призначення можуть перебувати у всіх видах власності: державній, комунальній та приватній власності. Проте,

переважна більшість земельних ділянок і розташованих на них рекреаційних об'єктів природного походження є об'єктами саме публічної власності. Зазначеному твердженню в певній мірі сприяють норми Закону України «Про мораторій на зміну цільового призначення окремих земельних ділянок рекреаційного призначення в містах та інших населених пунктах» [5]. Крім того, згідно з п. «а» ч. 4 ст. 83 ЗК України землі рекреаційного призначення населених пунктів (вулиці, проїзди, шляхи, парки, сквери, бульвари тощо) не можуть передаватися з комунальної у приватну власність. Це означає заборону приватизації зазначених земель, але вони можуть перебувати у приватній власності у тому разі, коли відповідні рекреаційні об'єкти створюються на землях приватної власності [6, с. 21].

На підставі права приватної власності можуть належати лише земельні ділянки: загального користування дачного кооперативу (ч. 2 ст. 52 ЗК України) та надані для індивідуального дачного будівництва (ст. 121 ЗК України). Отже, усі інші земельні площі і природні рекреаційні об'єкти можуть належати на праві державної чи комунальної власності з можливістю подальшого їх використання на підставі права постійного користування, оренди, сервітуту тощо.

Згідно ст. 38 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», використання земель рекреаційного призначення може бути загальним і спеціальним [7]. Загальне використання цих земель, як правило, здійснюється відпочиваючими, які безкоштовно користуються землями рекреаційного призначення на умовах, встановлених законодавством і власниками (користувачами) цих земель. В даному випадку вони не є суб'єктами плати за землю, проте можуть оплачувати рекреаційні послуги. Спеціальне використання земель рекреаційного призначення здійснюється на різних правових підставах, зокрема: праві власності, постійного землекористування, оренди тощо. Суб'єкти права спеціального використання земель рекреаційного призначення користуються відповідними правами на ці землі та зобов'язані вносити плату за їх використання відповідно до законодавства України.

При встановленні специфіки віднесення земель до категорії земель рекреаційного призначення або зміні їх цільового призначення, норми земельного, містобудівного законодавства та законодавства про землеустрій є не тільки тісно переплетеними, взаємопов'язаними між собою, але, в деяких випадках, містять колізії та неузгодженості у визначенні послідовності та вимог до розробки проектів землеустрою. Зазначена правова невизначеність, надає можливості для зловживань і актуалізує проблеми незаконної зміни цільового призначення та забудови земель рекреаційного призначення. Так, суди України неодноразово розглядали справи, пов'язані зі зміною цільового призначення земель рекреаційного призначення та їх забудовою. Зокрема, Верховний суд у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду у справі № 640/25350/21 наголосив на необхідності дотримання принципу законності при зміні цільового призначення земельної ділянки. Суд зазначив, що зміна цільового призначення є стадійною процедурою, яка включає розробку проекту землеустрою, його погодження та затвердження. Недотримання цієї процедури може призвести до визнання рішень органів місцевого самоврядування протиправними [8].

З урахуванням того, що переважна більшість земельних ділянок і розташованих на них рекреаційних об'єктів природного походження є об'єктами саме публічної власності, правовий режим земель рекреаційного призначення не може виникати «автоматично» внаслідок утворення чи розміщення певних об'єктів. Він може виникнути на підставі рішень відповідних органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, які ними розпоряджаються, а також документації з землеустрою. Крім того, виходячи з нормативних приписів, ч. 2 ст. 20 ЗК України, віднесення земельних ділянок до певної категорії та виду цільового призначення земельних ділянок здійснюється також їх власниками щодо земельних ділянок приватної власності.

Згідно до п. «в» ст. 183 та п. «г» ч. 1 ст. 184 ЗК України встановлення меж земельних ділянок рекреаційного призначення здійснюється в ході землеустрою. Встановлення режиму рекреаційного призначення є одним із вагомих принципів, на яких базується землеустрій (п. «д» ч. 1 ст. 6 Закону України «Про землеустрій») [9]. Тобто правовий режим земель рекреаційного призначення має обов'язково встановлюватися у ході землеустрою. Відсутність належним чином затвердженого проекту землеустрою унеможливорює офіційне визнання земельної ділянки як рекреаційної, що, у свою чергу, створює правову невизначеність у питаннях її використання та охорони.

Закон України «Про землеустрій» передбачає два основні види проектів землеустрою, що можуть визначати правовий режим таких земель:

1) проект землеустрою щодо відведення земельної ділянки (ст. 50) - розробляється у разі формування нових земельних ділянок із земель державної, комунальної власності та зміни її цільового призначення у випадках, визначених законом. Зазначені проекти також можуть передбачати поділ, об'єднання земельних ділянок, які перебувають у власності однієї особи.

2) проект землеустрою щодо організації і встановлення меж територій рекреаційного призначення (ст. 47) - розробляється у разі необхідності визначення меж територій, що мають рекре-

аційну функцію, зокрема для формування єдиних природно-ландшафтних комплексів, охорони природних ресурсів та планування забудови рекреаційної інфраструктури [9].

Разом з цим, при розробці проектів землеустрою для земель рекреаційного призначення особливу роль відіграє містобудівна документація, зокрема генеральний план населеного пункту, план зонування території (зонінг), детальний план території тощо). Її розробка, відповідно до нормативних вимог Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності», – є обов'язковою умовою для встановлення правового режиму земель рекреаційного призначення, особливо у разі їх включення до складу населених пунктів або зміни функціонального використання [10].

Таким чином, проекти землеустрою щодо відведення земельної ділянки повинні відповідати містобудівній документації, а їх погодження відбувається з урахуванням генерального плану, плану зонування та детального плану території. В свою чергу, проекти землеустрою щодо організації і встановлення меж територій рекреаційного призначення можуть розроблятися паралельно з містобудівною документацією, особливо якщо мова йде про нові рекреаційні зони, які раніше не були визначені в генеральному плані або зонінгу. Зміна цільового призначення земельної ділянки повинна відповідати затвердженій містобудівній документації на місцевому рівні. У випадку її відсутності, процес зміни цільового призначення може бути ускладнений або неможливий, оскільки відсутні документи, які визначають допустимі види використання земельних ділянок на відповідній території.

Вбачається, для усунення правових проблем, пов'язаних з наданням земель рекреаційного призначення або зміною їх цільового призначення, необхідно здійснити комплексну гармонізацію законодавства, шляхом внесення змін до ЗК України, Законів України «Про землеустрій» та «Про регулювання містобудівної діяльності» щодо чіткого визначення співвідношення, послідовності та умов розробки проектів землеустрою.

Висновки. Аналіз наслідків впливу війни на стан використання земель рекреаційного призначення в Україні, які зазнали суттєвих втрат та пошкоджень є важливою запорукою розробки дієвих правових механізмів їх використання, охорони та відновлення з урахуванням розуміння необхідності прийняття відповідних державних програм розмінування, екологічної реабілітації та залучення інвестицій у відновлення рекреаційної та туристичної інфраструктури.

Використання земель рекреаційного призначення в Україні стикається з низкою правових проблем, що ускладнюють їх ефективне використання та охорону. Врегулювання питань розробки чітких критеріїв визначення земель рекреаційного призначення, надання та зміни цільового призначення, протидії корупції, створення механізмів відновлення зруйнованих територій є ключовими напрямками вдосконалення правового регулювання. Розробка комплексної стратегії законодавчих змін та впровадження ефективних механізмів контролю за використанням рекреаційних територій сприятиме збереженню та сталому розвитку рекреаційних земель у майбутньому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Державна стратегія регіонального розвитку на 2021-2027 роки, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 5 серпня 2020 р. № 695 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 13 серпня 2024 р. № 940). *Офіційний вісник України*. 2020. № 67. Ст. 2155.
2. Земельний кодекс України: прийнятий 25 жовтня 2001 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 3-4. Ст. 27.
3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення ефективності використання земель сільськогосподарського призначення державної власності: Закон України від 27 липня 2023 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 88. Ст. 324.
4. Земельне право України: навчальний посібник / І.І. Каракаш, В.Д. Сидор, Т.Є. Харитонova та ін.; за ред. І.І. Каракаша і Т.Є. Харитонової. Вид. 2-ге, переробл. і допов. Одеса: Юридична література, 2017. 588 с.
5. Про мораторій на зміну цільового призначення окремих земельних ділянок рекреаційного призначення в містах та інших населених пунктах: Закон України від 17 березня 2011 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 40. Ст. 400.
6. Каракаш І.І. Правове регулювання використання та охорони рекреаційно-туристичних територій та об'єктів. *Екологічне право України*. 2017. № 1-2. С. 20–26.
7. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 червня 1991 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 41. Ст. 546.
8. Постанова Верховного суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 24 травня 2023 року (справа № 640/25350/21). URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=111078200&red=1000031e4f518eebac9014bc5d8a9b730d680e&d=5> (дата звернення: 02 березня 2024 року).

9. Про землеустрій: Закон України від 22 травня 2003 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 36. Ст. 282.
10. Про регулювання містобудівної діяльності: Закон України від 17 лютого 2011 року. *Офіційний вісник України*. 2011. № 18. Ст. 735.

УДК 349.4; 349.6

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.69>

ЕВОЛЮЦІЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНУ ЗЕМЕЛЬ ЕНЕРГЕТИКИ

Харитонova Т.Є.,*доктор юридичних наук, професор,
завідувачка кафедри аграрного,
земельного та екологічного права**Національного університету «Одеська юридична академія»*

ORCID: 0000-0002-7998-5089

Щербаков Ю.С.*аспірант кафедри аграрного,
земельного та екологічного права**Національного університету «Одеська юридична академія»*

ORCID: 0009-0007-7751-2484

Харитонova Т.Є., Щербаков Ю.С. Еволюція законодавства про використання та охорону земель енергетики.

У статті досліджується ретроспектива та сучасний стан законодавства, яким регламентується правовий режим земель енергетики в Україні. В кризових умовах постійного швидкого відновлення енергетичної системи країни, що страждає внаслідок воєнних дій, виникає потреба в оптимізації правового забезпечення використання земель для енергетичних цілей. Для якісної наукової оцінки сучасного стану правового режиму земель енергетики важливим є виявлення еволюційного становлення законодавства у цій сфері. Доведено, що законодавче забезпечення використання та охорони земель енергетики в Україні протягом періоду незалежності пройшло чотири послідовні етапи, а саме: 1) етап становлення (1990–2001), що характеризувався обмеженістю та консервативністю нормативно-правового регулювання, низьким рівнем екологізації; 2) етап розвитку загально-правового регулювання (2001–2010), якому були притаманні: оформлення земель енергетичної системи як окремої складової категорії земель промислової, транспорту, зв'язку та іншого призначення; лібералізація відносин власності; особлива увага дотриманню правового режиму охоронних зон електричних мереж; 3) етап розвитку спеціально-правового регулювання (2010–2017), що характеризувався розробкою спеціального закону; екологізацією правового режиму земель енергетики; нормативним оформленням енергетики як сфери суспільних потреб, що можуть вимагати викупу та примусового відчуження земельних ділянок; 4) етап трансформації (2018 – донині), основною ознакою якого є внесення до законодавства безсистемних змін, продиктованих потребами усунення практичних проблем. Занадто довге перебування на трансформаційному етапі законодавчого розвитку здатне гальмувати нормальну еволюцію правового режиму земель енергетики, оскільки нормотворчість даного етапу не забезпечує концептуальне оновлення та комплексну адаптацію законодавства до новітніх умов. Обґрунтовано вплив «зеленого» тарифу, покликаного стимулювати альтернативну енергетику, на активний розвиток спеціального правового регулювання використання та охорони земель енергетики.

Ключові слова: землі енергетики, земельні ділянки, правовий режим, земельне законодавство, земельні правовідносини, земельне право, енергетика, реформа, категорії земель.

Kharytonova T.Y., Shcherbakov Y.S. Evolution of legislation on the use and protection of energy land.

The article examines the retrospective and current state of the legislation regulating the legal regime of energy lands in Ukraine. In the crisis conditions of the constant rapid restoration of the energy system of the country, which suffers as a result of military actions, there is a need to optimize the legal support for the use of lands for energy purposes. For a qualitative scientific assessment of the current state of the legal regime of energy lands, it is important to identify the evolutionary formation of legislation in this area. It is proven that the legislative support for the use and protection of energy lands in Ukraine during the period of independence went through four consecutive stages, namely: 1) the stage of formation (1990–2001), which was characterized by the limitedness and conservatism of regulatory and legal regulation, a low level of environmental protection; 2) the stage of development of general legal regulation (2001–2010), which was characterized by: registration of energy system

lands as a separate component of the category of industrial, transport, communication and other land; liberalization of property relations; special attention to compliance with the legal regime of protected areas of electrical networks; 3) the stage of development of special legal regulation (2010–2017), which was characterized by the development of a special law; greening of the legal regime of energy lands; regulatory registration of energy as a sphere of public needs that may require the redemption and forced alienation of land plots; 4) the stage of transformation (2018 – present), the main feature of which is the introduction of unsystematic changes to the legislation, dictated by the needs to eliminate practical problems. Too long a stay at the transformation stage of legislative development can inhibit the normal evolution of the legal regime of energy lands, since the rulemaking of this stage does not provide a conceptual update and comprehensive adaptation of legislation to the latest conditions. The impact of the «green» tariff, designed to stimulate alternative energy, on the active development of special legal regulation of the use and protection of energy lands is substantiated.

Key words: energy lands, land plots, legal regime, land legislation, land legal relations, land law, energy, reform, land categories.

Постановка проблеми. Енергетична система України переживає складний кризовий період, зумовлений синергетичною дією багатьох факторів, серед яких найбільш гостро виділяються: ведення повномасштабних воєнних дій протягом 2022-2025 років, поглиблення економічних, екологічних та соціально-демографічних проблем, зростання нагальності вимог щодо прискорення енергетичної трансформації тощо. Розвиток енергетики в таких жорстких умовах актуалізує питання щодо практико-прикладних питань здійснення прав та обов'язків суб'єктів у енергетичних відносинах. Передусім, це проявляється у питаннях забезпечення ефективного та раціонального землекористування. Сьогодні, в період, коли вкрай необхідно швидко та максимально безбар'єрно відновлювати пошкоджену енергосистему, перелаштовувати та оптимізувати її функціонування в надзвичайних умовах, життєво важливо «не спотикатися» на формальних перепонах, зайвих адміністративних складнощах під час оформлення земельних відносин. З огляду на цю актуальну потребу можна окреслити дослідницькі питання, які постають перед сучасною наукою земельного права: по-перше, який еволюційний шлях пройшло вітчизняне законодавство про правовий режим земель енергетики; та по-друге, чи відповідає воно критеріям адміністративно-процедурної зручності та оптимальності на сучасному етапі свого розвитку?

Аналіз сучасного стану досліджень. Правовий режим земель енергетики ставав предметом наукових досліджень таких учених як Н.П. Барабаш, І.Я. Вітюк (Дивоняк), Н.Ю. Гальчинська, П.Ф. Кулинич, В.В. Носік, К.О. Оганова, О.О. Савчук, В.І. Семчик, М.В. Шульга та інших. В окремих дослідженнях проводилися історико-правові розвідки, що мали на меті розкрити ретроспективні питання становлення і розвитку правового регулювання використання та охорони земель енергетики в Україні [1]. Однак такі дослідження були досить узагальненими, адже охоплювали період більше ста років (з кінця ХІХ ст. до початку ХХІ ст.). Погоджуючись із необхідністю розуміння загального історичного контексту, вважаємо за потрібне зробити наступний крок та дослідити більш уважно розвиток вітчизняного законодавства за більш ніж тридцятирічний період незалежності. При цьому стрімкі зміни законодавства, постійні потрясіння енергосистеми в умовах повномасштабних воєнних дій, потреби енергетичної трансформації тощо – усі ці фактори постійно актуалізують дослідження правового режиму земель енергетики в розрізі становлення та розвитку його законодавчого забезпечення.

У зв'язку з цим **метою даної статті** є визначення характерних особливостей еволюції законодавства про використання та охорону земель енергетики в Україні.

Виклад основного матеріалу. Земля використовується в енергетиці як територіально-просторовий базис. З метою розміщення численних енергетичних об'єктів – енергогенеруючих, транспортуючих, розподільних, інфраструктурних, допоміжних тощо – необхідні земельні ділянки різної площі та конфігурації. Оскільки енергетична система охоплює всю країну, землі, необхідні для її нормального функціонування, складають значну частину земельного фонду держави. При цьому вони не є компактно розміщеними – навпаки, такі землі розпорошені по всій території країни.

Об'єктивні особливості землекористування в енергетиці зумовили необхідність розробки спеціального законодавства, яке регламентує специфіку використання та охорони земельних ділянок для енергетичних потреб. Вивчаючи більш ніж тридцятирічний досвід розвитку вітчизняного земельного законодавства, можна простежити в ньому певні періоди трансформуючих змін. Аналізуючи окремих інститут, наприклад, законодавче забезпечення правового режиму земель енергетики, також можна виявити еволюційні зломи, коли якісно змінювалося або саме законодавство, або вектор його подальшого розвитку.

Системне дослідження законодавства про землі енергетики в його ретроспективі дає нам можливість представити пройдену ним еволюцію у вигляді послідовних чотирьох етапів, кожен з яких володіє власними характерними рисами та особливостями.

Етап становлення (1990–2001). Цей період часу припав на системну зміну всього суспільного устрою, перебудову законодавства та його принципових, ідейно-методологічних засад. У даний період земельне законодавство було сконцентроване на проведенні земельної реформи. Поняття та сутність цього процесу досягається ученими уже протягом трьох десятиліть. Наприклад, у 1999 році О.І. Заєць, даючи визначення земельної реформи, називала її врегульованими нормами права суспільними відносинами процесуального характеру, що опосередковують зміну (перетворення) норм земельного права та земельних правовідносин, у яких зобов'язані державою органи та організації взаємодіють із зацікавленими суб'єктами (громадянами та їх організаціями) у економічному, екологічному, інституційно-функціональному та правотворчому напрямках з метою відновлення ефективного використання земельних ресурсів України [2, с. 4]. Переосмислюючи земельну реформу через двадцять років, П.Ф. Кулинич бачить її уже як системне суспільно-правове явище, а не розрізнені норми чи закони [3].

Тим не менш, докорінна перебудова земельно-майнових відносин в умовах пониженої концептуальності та економічної кризи потребувала багатьох зусиль нормотворця. Це стало одним із факторів того, що правовому забезпеченню землекористування в енергетиці приділялося порівняно мало уваги. Дійсно, в цей період часу земельно-енергетичні відносини були порівняно стабільними, що пояснювалося в цілому сталістю енергетичної системи, яка була створена у попередній історичний період, мала централізований характер, опиралася на землекористування, регламентоване також ще за радянських часів.

У цілому правовий режим земель енергетики обмежувався нормами Земельного кодексу України 1990 року в редакції 1992 року [4], в якому ці землі відносилися до категорії земель промисловості, транспорту, зв'язку, оборони та іншого призначення. При цьому прямо про землі енергетики кодекс не говорив. Ці земельні ділянки можна розпізнати, наприклад, у ст. 69 ЗК України під назвою «Землі транспорту, зв'язку та іншого призначення». Однак аналіз положень цієї статті вказує на досить обмежений їх зміст: мова йде лише про надання земельних ділянок підприємствам та організаціям, що здійснюють будівництво та експлуатацію ліній електропередач, у тому числі для виконання тимчасових будівельних робіт щодо таких об'єктів.

Крім того, ЗК України 1992 року встановлював поняття охоронної зони для повітряних та підземних кабельних ліній електропередачі поза населеними пунктами. Головна ідея щодо правового режиму цих охоронних зон полягала у встановленні обмежень у використанні таких земель, а не їх вилученні у власників. У цілому даний підхід зберігся у законодавстві донині.

Ще однією характерною рисою земельного законодавства аналізованого етапу слід вказати його консервативність відносно питань власності на землі енергетики. Так, ст. 4 ЗК України 1992 року передбачала правило про те, що землі єдиної енергетичної системи не можуть передаватися у колективну та приватну власність. Цією нормою землі енергетики було поставлено умовно поза межами глобального реформування, що відбувалося на той час, і цим самим убезпечено від певних серйозних потрясінь.

Звичайно, вказаними загальними положеннями величезний масив земельно-енергетичних відносин не міг бути якісно врегульований, а тому потребував додаткового забезпечення. У 1997 році постановою Кабінету Міністрів України від 04.03.1997 року було затверджено Правила охорони електричних мереж [5], якими регламентувалися питання щодо відведення земельних ділянок, встановлення охоронних зон, визначення мінімальних допустимих відстаней, прокладення просік у багаторічних насадженнях тощо. Варто зазначити, що дані Правила проіснували протягом чверті століття, зазнавши лише одну змістовну зміну в 2022 році, що була пов'язана з необхідністю посилення охорони лісових насаджень [6].

Отже, етап становлення законодавства про правовий режим земель енергетики характеризувався такими основними ознаками: а) обмежене нормативно-правове забезпечення; б) консервативні земельно-майнові відносини (державна власність на землі єдиної енергетичної системи); в) відносно опрацьований правовий режим охоронних зон, функція яких полягала у механічному захисті енергетичних об'єктів від можливих негативних впливів; г) низький рівень екологічної складової правового режиму земель енергетики, оскільки у законодавстві були відсутні запобіжники для негативного впливу об'єктів енергетики на довкілля та людину.

Етап розвитку загально-правового регулювання (2001–2010). Прийняття Земельного кодексу України 2001 року [7] суттєво змінило вектор еволюції земельного законодавства. Прогресивність даного нормативно-правового акту відобразилася в тому числі й на правовому режимі земель енергетики, який у певних ознаках трансформувався, а в деяких – зберіг свою попередню ідентичність.

Зокрема, землі енергетики так само залишилися в складі об'ємної категорії земель промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення. Разом із тим, новий ЗК України приділив більшу увагу кожному виду земель у межах категорії, присвятивши їм окремі статті. Так, ст. 76 ЗК України під назвою «Землі енергетичної системи» розвинула фундамент загально-правового регулювання використання та охорони земель енергетики, фактично своїми положеннями встановивши деякі важливі опорні аспекти.

По-перше, до земель енергетичної системи віднесено землі, надані під електрогенеруючі об'єкти (атомні, теплові, гідроелектростанції, електростанції з використанням енергії вітру і сонця та інших джерел), під об'єкти транспортування електроенергії до користувача. За попереднього ЗК України землі енергетики не мали такого більш-менш окресленого регулювання, а подібних норм щодо їх складу не передбачалось.

По-друге, законодавець відмовився від консервативних поглядів на майнову приналежність земель енергетики, встановивши, що такі земельні ділянки можуть перебувати у державній, комунальній та приватній власності. Цим було знято багаторічний бар'єр, який було зведено між землями енергетики та зобов'язально-майновими відносинами. Однак при цьому ЗК України зберіг цілком виправданий уламок попередніх заборон, а саме: землі атомної енергетики належать до земель державної власності, які не можуть передаватись у комунальну та приватну власність.

По-третє, нормотворець також відтворив поняття охоронної зони вздовж повітряних та підземних кабельних ліній. Узагалі, аналізуючи законодавство та правозастосування у даний часовий проміжок, можна відмітити, що практичні проблеми виникали в основному щодо дотримання правового режиму охоронних зон. Зокрема, це підтверджується листами Державної інспекції України з нагляду за режимами споживання електричної і теплової енергії «Щодо попередження надзвичайних подій в охоронних зонах електричних та теплових мереж» від 18.05.2007 року № 01/10-770 [8], «Про дотримання вимог Правил охорони електричних мереж» від 08.08.2007 року № 01/10-1471 [9] тощо, в яких фіксуються аналітичні результати проведених перевірок та виявлені численні факти порушення правового режиму охоронних зон.

На даному етапі розвитку загально-правового регулювання наявного земельного законодавства, яке на той час якісно та кількісно розширилося та удосконалилося порівняно із попереднім періодом, було достатньо для задоволення потреб регламентування відносин використання земель у сфері енергетики. Однак уже наприкінці етапу енергетичним відносинам стало тісно в рамках існуючого земельного законодавства. Спочатку непомітний, але невпинний рух розпочався із прийняттям Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо встановлення «зеленого» тарифу» від 29.09.2008 року [10]. Запущений цим Законом процес реального розвитку альтернативної енергетики, щедро простимульований «зеленим» тарифом та державними гарантіями, почав поступову, але неухильну трансформацію вітчизняної енергетичної системи. Стало зрозуміло, що енергетична система швидко та динамічно змінюватиме свій портрет: з'являтимуться нові енергогенеруючі, енерготранспортуючі та інші об'єкти, що потребуватимуть нових земельних ділянок, які до цього, ймовірно, використовувалися за зовсім іншим цільовим призначенням.

Протягом довгих десятиріч централізована енергетична система України функціонувала без глобальних змін, що робило відносно стабільним й землекористування у цій системі. Однак модернізація земельно-власницьких відносин, а згодом активний заклик до будівництва нових енергетичних об'єктів – докорінно змінили цю ситуацію. Передусім, оскільки новим енергетичним об'єктам доводилося шукати собі місце серед інших густо скомпонованих землекористувань, вкотре постало актуальне питання про пріоритет деяких видів діяльності перед іншими. З огляду на вказану нами зацікавленість нормотворця у розвитку енергетики в даний період, не дивним виглядає розробка та прийняття важливого Закону України «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності» від 17.11.2009 року [11]. Ним передбачалося, що серед суспільних потреб, тобто обумовлених загальнодержавними інтересами або інтересами територіальної громади потреб у земельних ділянках, що дають право пропонувати викуп власникам, є будівництво, капітальний ремонт, реконструкція та обслуговування лінійних об'єктів та об'єктів енергетичної інфраструктури (ліній електропередачі, електростанцій) та об'єктів, необхідних для їх експлуатації. При цьому в разі відмови власників від добровільного продажу, законодавець передбачив можливість примусового відчуження земельних ділянок з мотивів суспільної необхідності – фактично для перелічених енергетичних потреб. Як можна помітити, наприкінці аналізованого етапу назріло регулювання для еволюційного переходу законодавства на наступний щабель свого розвитку.

Етап розвитку спеціально-правового регулювання (2010–2017). Необхідність, яка поступово набирала ваги на попередньому етапі, оформилася в прийнятті Закону України «Про землі енер-

гетики та правовий режим спеціальних зон енергетичних об'єктів» від 09.07.2010 року [12]. Цим нормативно-правовим актом було встановлено якісно нове законодавче регулювання відносин використання та охорони земель у сфері енергетики. Передусім, слід наголосити на тому, що спеціальним Законом було розширено розуміння складу земель енергетики. Так, якщо ЗК України під землями енергетичної системи продовжує вбачати лише землі під електрогенеруючими об'єктами та під об'єктами транспортування електроенергії, то спеціальний Закон вважає землями енергетики також земельні ділянки, надані в установленому порядку для розміщення, будівництва та експлуатації об'єктів передачі теплової енергії, виробничих об'єктів, необхідних для експлуатації об'єктів енергетики, в тому числі баз та пунктів. Більш того, Закон детально визначає, що саме входить до земель енергогенеруючих підприємств, земель під виробничими об'єктами енергетики, земель міждержавної та магістральної електричної мережі, земель місцевої (локальної) електричної мережі, земель під об'єктами магістральної теплової мережі тощо.

Крім того, суттєво диференціюються спеціальні зони об'єктів енергетики та їхній правовий режим: замість єдиної охоронної зони – з'являються: а) санітарно-захисні зони атомних електростанцій; б) зони спостереження атомних електростанцій; в) охоронні зони об'єктів енергетики; г) санітарно-захисні зони об'єктів енергетики; д) охоронні зони магістральних теплових мереж. Важлива принципова відмінність полягає у тому, що правовий режим таких спеціальних зон має різне функціональне призначення: охоронні зони спрямовані на захист об'єктів енергетики від можливих втручань та аварійних ситуацій, а санітарно-захисні зони навпаки – на захист довкілля та людей від негативного впливу енергетичних об'єктів.

Екологізація правового режиму земель енергетики на прикладі даного Закону досить рельєфно проглядається, зокрема під час аналізу принципів регулювання земельних відносин у сфері енергетики (ст. 3 Закону). Зокрема, яскраво виражений екологічний характер має принцип поєднання інтересів забезпечення енергетичної безпеки держави та захисту навколишнього природного середовища, який вимагає досягати показників енергетичної стабільності та забезпеченості, суворо ураховуючи потреби захисту довкілля.

Доповнює цей принцип додаткове положення про пріоритет безпеки життя і здоров'я населення над економічною вигодою від діяльності об'єктів енергетики. Даний антропоцентричний принцип синхронізується із появою санітарно-захисних зон, метою яких стала охорона людей від випромінювання та іншого негативного впливу безпосередньої близькості енергетичних об'єктів.

Спеціальний Закон приділив увагу також практичним проблемам щодо надання земельних ділянок для розміщення об'єктів енергетики, зокрема питанням встановлення сервітутів, розробки проєктів відведення, вилучення (викупу) земельних ділянок тощо. Таким чином, Закон України «Про землі енергетики та правовий режим спеціальних зон енергетичних об'єктів» створив новий масив нормативного регулювання земельних відносин, який вже був на якісно іншому рівні, ніж попередні. Характерними ознаками даного етапу можна виокремити такі: а) поява розгорнутого спеціального нормативного забезпечення на рівні окремого закону; б) екологізація правового режиму земель енергетики; в) нормативне оформлення енергетики як сфери суспільних потреб, що може потребувати викупу та примусового відчуження земельних ділянок.

Даного законодавчого забезпечення було достатньо протягом кількох років, протягом яких, зокрема, відбувалося становлення альтернативної енергетики в Україні, а вітчизняна енергетична система в цілому функціонувала за консервативними лекалами. Однак обидва ці фактори змінилися приблизно одночасно. По-перше, під впливом євроінтеграційних зобов'язань було прийнято Закон України «Про ринок електричної енергії» від 13.04.2017 року, яким було фактично запущено масштабну перебудову в енергосистемі усієї країни, зокрема вона почала відходити від жорстких централізованих принципів, а значить поява нових локальних об'єктів та їх трансформація на місцях актуалізувала відносини щодо землекористування. По-друге, під впливом високого «зеленого» тарифу кількість об'єктів «зеленої» генерації стрімко зростала, що знову ж таки ставило на порядок денний земельні питання. У зв'язку з цим стало зрозуміло, що сформоване на попередньому етапі законодавче забезпечення не здатне адекватно відреагувати на нові виклики. Це стало причиною неминучого початку нового етапу.

Етап трансформації правового регулювання (2018 – донині). Характерною особливістю даного етапу слід вказати внесення до земельного законодавства безсистемних змін, зумовлених потребами вирішення конкретних практичних проблем. Так, Законом України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких інших законодавчих актів України щодо покращення адміністрування та перегляду ставок окремих податків і зборів» від 23.11.2018 року [13] було передбачено, що на землях, віднесених до категорії земель промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики та іншого призначення можуть розміщуватися об'єкти альтернативної енергетики, що використовують відновлювані джерела енергії, незалежно від цільового призначення таких земельних ділянок.

Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення системи управління та дерегуляції у сфері земельних відносин» від 28.04.2021 року [14] було доповнено положення ч. 4 ст. 76 ЗК України, в якій йдеться про те, що «лінійні об'єкти енергетичної інфраструктури можуть розміщуватися на земельних ділянках усіх категорій земель без зміни їх цільового призначення, у тому числі за договорами сервітуту».

Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення процедури приєднання до електричних мереж» від 15.07.2021 року [15] був присвячений цілій низці різних уточнень та змін техніко-юридичного характеру (щодо термінології, встановлення сервітутів, погодження проєктів землеустрою тощо).

Закон України «Про деякі питання використання транспортних засобів, оснащених електричними двигунами, та внесення змін до деяких законів України щодо подолання паливної залежності і розвитку електрозарядної інфраструктури та електричних транспортних засобів» від 24.02.2023 року вніс кілька положень щодо права користування земельними ділянками для розміщення та будівництва оператором системи розподілу кабельних ліній електропередачі напругою до 150 кВ включно, що знаходяться на глибині нижче 0,5 метра від поверхні ґрунту.

Не ставлячи під сумнів змістовну необхідність внесення перерахованих та інших змін, вважаємо, що необхідно все ж звернути увагу на формальну сторону таких нормотворчих дій. По-перше, викликає чергове занепокоєння практика внесення змін до земельного законодавства шляхом прийняття законів із «неземельними» назвами та змістом. Наприклад, у цілком податковий, судячи із назви Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких інших законодавчих актів України щодо покращення адміністрування та перегляду ставок окремих податків і зборів», було вписано норму, яка не має жодного відношення до адміністрування податків, зате є суто земельно-правовою.

По-друге, автори пропонованих змін до законодавства найчастіше мало переймаються збереженням його концептуальності та системності – вони здебільшого сталять собі за мету досягнення своїх конкретних завдань у рамках тієї чи іншої законодавчої ініціативи. Однак внесені зміни розривають єдину логіку та структуру Закону України «Про землі енергетики та правовий режим спеціальних зон енергетичних об'єктів», порушуючи його власну внутрішню побудову. Наприклад, досить чужорідно виглядають детальні техніко-юридичні норми в ст. 14 Закону, внесені туди внаслідок потреби розвитку електрозарядної інфраструктури для електромобілів.

Звичайно, Закон не може назавжди залишатися статичним. Суспільні відносини динамічно змінюються, вимагаючи кореляції законодавства, що є більш консервативним. За відсутності політичної волі, ресурсів та бажання концептуально опрацювати нову редакцію Закону України «Про землі енергетики та правовий режим спеціальних зон енергетичних об'єктів», нормотворець обирає інший підхід – тимчасового ситуативного підлаштування, за якого окремі положення видозмінюються на запит практики. На нашу думку, воєнні дії протягом 2022-2025 років сприяли затягуванню даного періоду, у зв'язку з чим проміжний за своєю суттю трансформаційний етап триває досить довго, чим гальмує подальший якісний розвиток правового режиму земель енергетики в Україні.

Висновки. Отже, законодавче забезпечення використання та охорони земель енергетики в Україні протягом періоду незалежності еволюціонувало у вигляді проходження чотирьох послідовних етапів, а саме: 1) етапу становлення (1990–2001), що характеризувався обмеженістю та консервативністю нормативно-правового регулювання, низьким рівнем екологізації; 2) етапу розвитку загально-правового регулювання (2001–2010), якому були притаманні: оформлення земель енергетичної системи як окремої складової категорії земель промислової, транспорту, зв'язку та іншого призначення; лібералізація відносин власності; особлива увага дотриманню правового режиму охоронних зон електричних мереж; 3) етапу розвитку спеціально-правового регулювання (2010–2017), що характеризувався розробкою спеціального закону; екологізацією правового режиму земель енергетики; нормативним оформленням енергетики як сфери суспільних потреб, що можуть вимагати викупу та примусового відчуження земельних ділянок; 4) етапу трансформації (2018 – донині), основною ознакою якого є внесення до законодавства безсистемних змін, продиктованих потребами усунення практичних проблем. Занадто довге перебування на трансформаційному етапі законодавчого розвитку здатне гальмувати нормальну еволюцію правового режиму земель енергетики, оскільки нормотворчість даного етапу не забезпечує концептуальне оновлення та комплексну адаптацію законодавства до новітніх умов.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вітюк І.Я. Становлення і розвиток правового регулювання використання та охорони земель енергетики в Україні. *Європейські перспективи*. 2012. № 4 (2). С. 135–140.

2. Заєць О.І. Правові аспекти земельної реформи в Україні: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 1999. 20 с.
3. Кулинич П.Ф. Земельна реформа в Україні: правові проблеми: монографія. Київ: Норма права, 2021. 308 с.
4. Земельний кодекс України від 18.12.1990 року. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 10. Ст. 98. (втратив чинність).
5. Про затвердження Правил охорони електричних мереж: постанова Кабінету Міністрів України від 04.03.1997 року. *Офіційний вісник України*. 1997. № 10. Стор. 28. (втратила чинність).
6. Про затвердження Порядку організації охорони і захисту лісів: постанова Кабінету Міністрів України від 20.05.2022 року № 612. *Урядовий кур'єр*. 2022. № 117.
7. Земельний кодекс України від 25.10.2001 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 3-4. Ст. 27.
8. Щодо попередження надзвичайних подій в охоронних зонах електричних та теплових мереж: лист Державної інспекції України з нагляду за режимами споживання електричної і теплової енергії від 18.05.2007 року № 01/10-770. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v-770494-07#top> (дата звернення: 01.02.2025 року).
9. Про дотримання вимог Правил охорони електричних мереж: лист Державної інспекції України з нагляду за режимами споживання електричної і теплової енергії від 08.08.2007 року № 01/10-1471. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1471494-07#Text> (дата звернення: 01.02.2025 року).
10. Про внесення змін до деяких законів України щодо встановлення «зеленого» тарифу: Закон України від 29.09.2008 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2009. № 13. Ст. 155.
11. Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності: Закон України від 17.11.2009 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 1. Ст. 2.
12. Про землі енергетики та правовий режим спеціальних зон енергетичних об'єктів: Закон України від 09.07.2010 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 1. Ст. 1.
13. Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких інших законодавчих актів України щодо покращення адміністрування та перегляду ставок окремих податків і зборів: Закон України від 23.11.2018 року. *Відомості Верховної Ради*. 2018. № 49. Ст. 399.
14. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення системи управління та дерегуляції у сфері земельних відносин: Закон України від 28.04.2021 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 9-10. Ст. 25.
15. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення процедури приєднання до електричних мереж: Закон України від 15.07.2021 року. *Відомості Верховної Ради*. 2021. № 44. Ст. 354.
16. Про деякі питання використання транспортних засобів, оснащених електричними двигунами, та внесення змін до деяких законів України щодо подолання паливної залежності і розвитку електрозарядної інфраструктури та електричних транспортних засобів: Закон України від 24.02.2023 року. *Відомості Верховної Ради*. 2023. № 61. Ст. 203.

РОЗДІЛ VII. АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.70>

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ПОВЕРНЕННЯ ДІТЕЙ ДО УКРАЇНИ

Андріїв Д.М.,
*кандидат юридичних наук,
асистент кафедри права,
Львівський національний університет
ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Гжицького
ORCID: 0009-0006-4622-9697*

Андріїв Д.М. Організаційно-правові аспекти повернення дітей до України.

Стаття присвячена дослідженню організаційно-правових аспектів повернення дітей до України. Здійснено аналіз чинного законодавства України, яке регулює процедури повернення дітей до України. Особливу увагу зосереджено на визначенні категорій дітей, які підлягають поверненню до України, а також органів, які приймають рішення про повернення дітей до України, здійснюють погодження повернення дітей з компетентними органами держав їх тимчасового перебування, та забезпечують процес повернення. Актуальність окреслених питань в умовах війни набуває особливого значення, що зумовлює не лише науковий, але й значний суспільний інтерес до згаданих питань. Ефективна реалізація механізмів повернення дітей до України ускладнена, зокрема, наявними прогалинами та колізіями у нормативно-правових актах, які регулюють відповідні процедури. За результатами проведеного аналізу відповідного законодавства та практики його застосування визначено категорії дітей, які підлягають поверненню до України. Головним критерієм є звичайне місце проживання дитини. Зроблено застереження щодо дітей, які досягли 16 років, та відповідно до Цивільного кодексу України мають право на вільний самостійний виїзд за межі України. Також обґрунтовано пропозиції щодо доцільності покладення функцій погодження повернення дітей до України, прийняття відповідних рішень та забезпечення їх повернення на відповідні органи опіки та піклування. Зазначено, що поєднання функцій повернення дітей до України в особі одного суб'єкта (орган опіки та піклування) матиме наслідком істотну оптимізацію процедури, зокрема її пришвидшення та економію зусиль, спрямованих на взаємодію кількох суб'єктів. Враховуючи обставини, які унеможливають виконання функції повернення дітей до України окремими органами опіки та піклування, запропоновано наділити повноваженнями щодо визначення органів опіки та піклування, які будуть забезпечувати повернення дітей в межах області, міст Києва, Севастополя – відповідні обласні, Київську, Севастопольську міські державні (військові) адміністрації, а у межах України – Державну службу України у справах дітей.

Ключові слова: діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, звичайне місце проживання, органи опіки та піклування.

Andriyiv D.M. Organizational and legal aspects of returning children to Ukraine.

The article is dedicated to the research of organizational and legal aspects of returning children to Ukraine. The author analyzes the current legislation of Ukraine regulating the procedures for returning children to Ukraine. Particular attention is focused on the definition of the categories of children to be returned to Ukraine, as well as the bodies that make decisions on the return of children to Ukraine, coordinate the return of children with the competent authorities of the states of their temporary residence, and ensure the return process. The relevance of these issues in times of war is of particular importance, which leads not only to scientific but also to significant public interest in these issues. Effective implementation of the mechanisms for returning children to Ukraine is complicated, in particular, by existing gaps and conflicts in the legal acts regulating the relevant procedures. Based on the results of the analysis of the relevant legislation and its application practice, the categories of children to be returned to Ukraine were determined. The main criterion is the child's habitual residence. The author makes a reservation with regard to children who have reached the age of 16 and, in accordance with the

Civil Code of Ukraine, have the right to leave Ukraine freely on their own. The author also substantiates the proposals regarding the expediency of entrusting the functions of approving the return of children to Ukraine, making appropriate decisions and ensuring their return to the relevant guardianship and custody authorities. It is noted that combining the functions of returning children to Ukraine in the person of one entity (guardianship and custody authority) will result in a significant optimization of the procedure, in particular, its acceleration and saving of efforts aimed at interaction of several entities. Given the circumstances that make it impossible for specific guardianship and custody authorities to provide the function of returning children to Ukraine, it is proposed to authorize the relevant regional, Kyiv and Sevastopol city state (military) administrations to determine the guardianship and custody authorities that will be responsible for the return of children within the region, the cities of Kyiv and Sevastopol, and the State Service of Ukraine for Children within Ukraine.

Key words: orphans, children deprived of parental care, habitual residence, guardianship and custody authorities.

Постановка проблеми. Захист прав та інтересів українських дітей вимагає системного підходу до вирішення широкого комплексу питань, які виникають у відповідних правовідносинах. Особливого гостро зазначені питання постають в умовах повномасштабної війни, коли чимало дітей змушені покинути свої домівки та переміститися за межі України в надії на майбутнє повернення додому. Зокрема, це торкнулося дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які вимушено покинули Україну у складі закладів різних типів, форм власності та підпорядкування, в яких вони проживають або зараховані на цілодобове перебування, у супроводі законних представників, за інших обставин, зумовлених війною, подекуди без належного супроводу. Залишила вимушено Україну також значна кількість дітей у супроводі свої батьків, родичів, інших супроводжуючих осіб, а доволі часто без такого. Немало дітей було примусово переміщено або депортовано внаслідок збройної агресії Російської Федерації (далі – РФ) проти України. З метою забезпечення найвищих інтересів дітей держава в особі компетентних органів влади зобов'язана вживати послідовні та дієві заходи захисту, насамперед, забезпечити повернення додому кожної української дитини. Реалізація зазначеного завдання потребує максимальної консолідації сил та засобів і, передусім, належного правового регулювання.

Метою статті є аналіз прогалин та недоліків правового регулювання повернення дітей до України, пошук шляхів їх подолання, а також підготовка пропозицій щодо оптимізації чинного законодавства України, яке регулює досліджувані правовідносини.

Стан опрацювання проблеми. Питанням правового регулювання захисту прав та інтересів дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, деяких інших категорій дітей, зокрема їх повернення до України, присвячені дослідження Г.М. Грабовської, О.В. Легкої, О.С. Бурлаки, В.С. Тарасенко, О.С. Шевченко-Бітенської, Н.В. Лесько, Л.Ф. Кривачук, К.В. Ігнатенко, Т.О. Чепульченко та ін. Водночас, питання повернення дітей до України, з огляду на сучасні виклики, які постали перед Україною, зокрема переміщення (евакуацію) значної кількості дітей за межі України внаслідок збройної агресії РФ, зумовлюють необхідність подальших наукових розвідок.

Виклад основного матеріалу. Доцільно розпочати з того, що процедура повернення дітей до України врегульована низкою нормативно-правових актів, які містять окремі колізійні положення. Також наявні прогалини у правовому регулюванні, що ускладнює її ефективну реалізацію.

Зокрема, постановою Кабінету Міністрів України (далі – КМУ) від 23 квітня 2003 року № 569 затверджено Порядок повернення до України позбавлених батьківського піклування дітей, які є громадянами України (далі – Порядок № 569) [1]. Також, 07 липня 2022 року КМУ прийнято постанову № 794 «Деякі питання повернення дітей, які тимчасово переміщені (евакуйовані) за межі України з метою отримання тимчасового захисту під час воєнного стану в Україні» (далі – Постанова № 794) [2]. Окрім цього, постановою КМУ від 01 червня 2023 року № 546 затверджено Порядок тимчасового переміщення (евакуації) дітей та осіб, які проживають або зараховані до закладів різних типів, форм власності та підпорядкування на цілодобове перебування, та їх повернення за місцем постійного проживання (перебування), а в разі виїзду за межі України – в Україну (далі – Порядок № 546) [3]. Додатково, постановою КМУ від 14 травня 2024 року № 551 затверджено Порядок виявлення та повернення дітей, депортованих або примусово переміщених внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України (далі – Порядок № 551) [4]. Згадані нормативно-правові акти безпосередньо визначають порядок повернення до України дітей різних категорій, взаємодії компетентних органів влади України.

Насамперед необхідне чітке визначення категорій дітей, які підлягають поверненню до України, оскільки чинне законодавство України його, на жаль, не містить.

Відповідно до п. 1 Порядку № 569, діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, – громадяни України, які з різних причин перебувають за межами України, підлягають поверненню до України, якщо відсутні підстави для їх усиновлення або передачі під опіку (піклування) за кор-

доном. Діти, народжені і залишені у пологових будинках за кордоном, повертаються до України за наявності підстав для набуття ними громадянства України за народженням. Порядок № 546 визначає механізм забезпечення безпеки дітей, які проживають або зараховані на цілодобове перебування до закладів різних типів, форм власності та підпорядкування, під час воєнного стану шляхом вжиття у разі потреби заходів до їх тимчасового переміщення (евакуації), забезпечення розміщення, належного догляду, виховання, а також повернення за місцем їх постійного проживання (перебування), а в разі виїзду за межі України – в Україну. Тобто, йдеться про дітей-вихованців вищезгаданих закладів, зокрема дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також дітей, які не мають статусу дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування. Пунктом 1 Постанови № 794 передбачено повернення до України окрім дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, також дітей-громадян України, які залишилися без батьківського піклування, тимчасово переміщених (евакуйованих) за межі України з метою отримання тимчасового захисту. Поряд з цим, Порядок № 551 визначає механізм взаємодії між суб'єктами, які беруть участь у пошуку, поверненні, забезпеченні соціального захисту та реінтеграції дітей, депортованих або примусово переміщених, і таких, які перебувають під ризиком депортації або примусового переміщення внаслідок збройної агресії РФ проти України. Зокрема, у п. 3 Порядку № 551 діти, депортовані або примусово переміщені, і такі, які перебувають під ризиком депортації або примусового переміщення внаслідок збройної агресії РФ проти України, визначаються як громадяни України, іноземці або особи без громадянства, які перебувають на території України на законних підставах та мають право на постійне проживання в Україні.

Як вбачається зі змісту аналізованих норм законодавства України, в одних випадках передбачається обов'язок уповноважених суб'єктів щодо повернення до України дітей-громадян України, а також дітей, щодо яких наявні підстави для набуття громадянства України за народженням, в інших – також іноземців та осіб без громадянства. Також присутні обмеження, пов'язані з дією правового режиму воєнного стану та метою переміщення (евакуації) дітей (тимчасовий захист). Очевидно, що така розрізненість правового регулювання не сприяє системному підходу до вжиття заходів соціально-правового захисту дітей, якого вони потребують.

Відповідно до ст. 3 Закону України «Про охорону дитинства», всі діти на території України, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного, етнічного або соціального походження, майнового стану, стану здоров'я та народження дітей і їх батьків (чи осіб, які їх замінюють) або будь-яких інших обставин, мають рівні права і свободи, визначені цим Законом та іншими нормативно-правовими актами [5].

Згідно з ст. 5 Конвенції про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей 1996 року (далі – Конвенція 1996 року), судові або адміністративні органи Договірної Держави звичайного місця проживання дитини мають юрисдикцію вживати заходів, спрямованих на захист особи чи майна дитини. З урахуванням ст. 7, у разі зміни звичайного місця проживання дитини на іншу Договірну Державу, юрисдикцію мають органи Держави нового звичайного місця проживання [6].

Таким чином, критерієм, який визначає юрисдикцію держави щодо вжиття заходів захисту дитини є звичайне місце її проживання, а не громадянство. З урахуванням викладеного, доцільним видається уніфікація правового регулювання процедур повернення дітей до України, зокрема чітке визначення категорій дітей, які підлягають поверненню, без обмеження щодо громадянства України, наявності статусу дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування, з урахуванням обставин залишення ними території України та перебування за кордоном.

Зокрема, доцільно передбачити наступні категорії дітей, які підлягають поверненню до України:

- діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування (незалежно від громадянства), звичайним місцем проживання яких є територія України, які з різних причин перебувають за межами України, за відсутності підстав для їх усиновлення або передачі під опіку (піклування) за кордоном;
- діти, які проживають або зараховані на цілодобове перебування до закладів різних типів, форм власності та підпорядкування (незалежно від соціально-правового статусу), в разі їх тимчасового переміщення (евакуації) за межі України (незалежно від мети);
- діти (незалежно від громадянства), звичайним місцем проживання яких є територія України, які залишилися без батьківського піклування, тимчасово переміщені (евакуйовані) за межі України (незалежно від мети);
- діти (незалежно від громадянства), які перебувають на території України на законних підставах та мають право на постійне проживання в Україні, депортовані або примусово переміщені, і такі, які перебувають під ризиком депортації або примусового переміщення внаслідок збройної агресії проти України.

Необхідне, однак, застереження щодо дітей, які досягли 16 років, та, відповідно до ч. 3 ст. 313 Цивільного кодексу України, мають право на вільний самостійний виїзд за межі України [7]. Зазначені діти підлягають поверненню до України лише за їх добровільною згодою.

Окрім вищезгаданих категорій дітей також підлягають поверненню до України діти, які незаконно переміщені до будь-якої з Договірних держав або утримуються у будь-якій з Договірних держав згідно з положеннями Конвенції про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей 1980 року (далі – Конвенція 1980 року), якщо особа, установа, або орган, яким належать права піклування про дітей, перебувають на її території [8]. Відповідно, Конвенція 1980 року регулює процедури повернення дітей не до певного місця (держава, регіон, конкретне місце проживання), а їх законним представникам відповідно до законодавства держави, в якій діти постійно мешкали до переміщення або утримування.

Повернення дітей до України окрім рішень компетентних органів України передбачає також погодження з відповідними органами держави їх перебування, за винятком випадків незаконного переміщення або утримання дітей у розумінні Конвенції 1980 року та примусового переміщення або депортації у розумінні Порядку № 551, які передбачають окремі процедури повернення дітей з огляду на їх специфіку та, відповідно, потребують інших підходів до прийняття рішень, а також взаємодії уповноважених суб'єктів.

Відповідно до п. 2 Порядку № 569, діти підлягають поверненню до України у двомісячний строк після погодження цього питання з компетентними органами держави їх перебування. Порядком № 569 не передбачено хто безпосередньо повинен здійснювати це погодження. Пунктом 8 Порядку № 569 передбачено лише, що закордонна дипломатична установа України через МЗС передає інформацію про час та місце прибуття в Україну дитини віком від 14 до 18 років Раді міністрів Автономної Республіки Крим, місцевій держадміністрації. Згідно з п. 1 Постанови № 794, закордонною дипломатичною установою України на підставі рішення виконавчого органу міської, селищної, сільської ради, районної, районної у м. Києві державної адміністрації, районної/обласної військової адміністрації/Національної соціальної сервісної служби про повернення переміщених (евакуйованих) дітей – громадян України та призначення уповноваженої особи, яка забезпечуватиме повернення дітей в Україну та здійснюватиме функції законного представника дітей під час їх повернення в Україну, зокрема у разі необхідності отримання у закордонній дипломатичній установі України документів, що посвідчують особу та підтверджують громадянство дитини, здійснюється підготовка документів та забезпечується організація повернення дітей в Україну відповідно до Порядку № 569. Враховуючи варіативність положень законодавства, погодження повернення дітей до України здійснюється відповідними закордонними дипломатичними установами України, органами опіки та піклування або державними/військовими адміністраціями залежно від держави перебування дітей, що не сприяє уніфікації практики процедури їх повернення, а також необґрунтовано ускладнює її.

Відповідно до ст. 6 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», за умови втрати дитиною батьківського піклування відповідний орган опіки та піклування вживає вичерпних заходів щодо влаштування дитини в сім'ї громадян України – на усиновлення, під опіку або піклування, у прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу [9].

Беручи до уваги зазначене, також розширення спроможностей органів опіки та піклування внаслідок реформи децентралізації, доцільним є покладення функцій погодження повернення дітей до України, а також прийняття відповідних рішень та забезпечення їх повернення на відповідні органи опіки та піклування. Поєднання функцій повернення дітей до України в особі одного суб'єкта (орган опіки та піклування) матиме наслідком істотну оптимізацію процедури, зокрема її пришвидшення та економію зусиль, спрямованих на взаємодію кількох суб'єктів. Відповідно, також необхідно передбачити, що повернення дітей до України забезпечується за рахунок видатків місцевих бюджетів, передбачених органам місцевого самоврядування на відповідний рік, а у випадку їх недостатності – за рахунок видатків Державного бюджету України.

У випадку неможливості здійснення повернення дітей до України органами опіки та піклування за місцем їх звичайного проживання з різних причин (тимчасова окупація території України, наближеність до місцевості ведення активних бойових дій, надзвичайна ситуація тощо), враховуючи наявні повноваження, зокрема у галузях охорони дитинства, соціального забезпечення та соціального захисту населення, передбачені ст.ст. 22, 23 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» [10], повноваження щодо визначення органу опіки та піклування, який буде забезпечувати повернення дітей до України, доцільно покласти на відповідні обласні, Київську, Севастопольську міські державні (військові) адміністрації.

У разі неможливості здійснення зазначеної функції жодним з органів опіки та піклування у межах відповідних областей, міст Києва, Севастополя, прийняття рішень про визначення органів

опіки та піклування у межах території України, які будуть здійснювати повернення дітей до України, з огляду на завдання та повноваження, визначені зокрема Положенням про Державну службу України у справах дітей, затвердженим постановою КМУ від 29.09.2023 № 1048 [11], доцільно покласти на Державну службу України у справах дітей.

Висновки. Підводячи підсумки, необхідно зауважити, що формування комплексної системи заходів соціально-правового захисту дітей вимагає зокрема чіткої правової регламентації порядку їх повернення до України, у тому числі з метою уникнення втрати юрисдикції компетентними органами України щодо захисту дітей у випадку зволікання, окрім випадків неправомірного переміщення або утримування дітей, передбачених ст. 7 Конвенції 1996 року. До того ж, запровадження єдиної процедури повернення дітей до України матиме наслідком оптимізацію відносин міжнародного співробітництва України з державами тимчасового перебування дітей та економії ресурсів компетентних органів влади під час вжиття заходів у найкращих інтересах дітей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про затвердження Порядку повернення до України позбавлених батьківського піклування дітей, які є громадянами України. Постанова Кабінету Міністрів України від 23.04.2003 № 569 (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/569-2003-%D0%BF#Text>.
2. Деякі питання повернення дітей, які тимчасово переміщені (евакуйовані) за межі України з метою отримання тимчасового захисту під час воєнного стану в Україні. Постанова Кабінету Міністрів України від 07.07.2022 № 794. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-2022-%D0%BF#Text>.
3. Про тимчасове переміщення (евакуацію) дітей та осіб, які проживають або зараховані до закладів різних типів, форм власності та підпорядкування на цілодобове перебування, та їх повернення. Постанова Кабінету Міністрів України від 01.06.2023 № 546 (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/546-2023-%D0%BF#Text>.
4. Про затвердження Порядку виявлення та повернення дітей, депортованих або примусово переміщених внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України. Постанова Кабінету Міністрів України від 14.05.2024 № 551 (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/551-2024-%D0%BF#Text>.
5. Про охорону дитинства. Закон України від 26.04.2001 № 2402-III (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>.
6. Конвенція про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973_002#Text.
7. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
8. Конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_188#Text.
9. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Закон України від 13.01.2005 № 2342-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15#Text>.
10. Про місцеві державні адміністрації. Закон України від 09.04.1999 № 586-XIV (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14#Text>.
11. Деякі питання Державної служби у справах дітей. Постанова Кабінету Міністрів України від 29.09.2023 № 1048 (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1048-2023-%D0%BF#Text>.

УДК 342.147:004.34.08

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.71>

ОРГАНІЗАЦІЯ СУДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ З ВИКОРИСТАННЯМ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Березюк Д.О.,

*аспірант кафедри адміністративно-правових дисциплін,
Львівський державний університет внутрішніх справ*

Березюк Д.О. Організація судової діяльності з використанням інформаційних технологій.

У статті на підставі комплексного системного аналізу розглянуто організацію судової діяльності з використанням інформаційно-комунікаційних технологій. Масштабні зміни соціальної дійсності, пов'язані з технологічним прогресом, цифровою трансформацією, запровадженням цифрових платформ, перетворюють усі сфери державної діяльності, включаючи судову. Впровадження судових цифрових платформ як організаційно-функціональних та технологічних феноменів зумовлює трансформацію традиційних моделей організації судової діяльності, веде до перетворення багатьох судових інститутів, таких як судова система, доступ до суду, підсудність та інші. Необхідність системного правового регулювання організації судової діяльності під час цифрової трансформації державних інститутів визначає актуальність дослідження з практичної точки зору. Об'єктом дослідження є правовідносини, пов'язані з організацією судової діяльності в умовах цифрової трансформації. Предмет дослідження є організація судової діяльності в умовах цифрової трансформації. Методологічну основу дослідження склали загальнонауковий діалектичний метод, загальні та приватні наукові методи пізнання. Організація судової діяльності сприймається як інтегральне поняття, що включає інституційні та функціональні складові. З позиції інституційного підходу організація судової діяльності представляє сукупність правових інститутів, організаційних форм і правил, що регулюють організаційно-забезпечену діяльність усередині судової системи, націлених на належне здійснення судами функції відправлення правосуддя. За чинниками розвитку аргументовано інституційну модель організації судової діяльності, основу якої становлять ознаки судової системи, побудованої як доступна технологічна платформа. Судові технологічні платформи використовуються в країнах ЄС. У цифровому середовищі судова система організується як доступна у мережі Інтернет для фізичних і юридичних осіб цифрова платформа, яка є гарантією єдності судової системи та віддаленої реалізації зацікавленими особами організаційних та процесуальних прав.

Ключові слова: доступ до правосуддя, судова діяльність, цифрові технології, цифрова трансформація, соціотехнічні системи, штучний інтелект.

Berezyuk D.O. Organization of judicial activity using information technologies.

The article, based on a comprehensive system analysis, examines the organization of judicial activity using information technologies. Large-scale changes in social reality associated with technological progress, digital transformation, and the introduction of digital platforms will transform all spheres of state activity, including judicial. The introduction of digital judicial platforms as organizational, functional, and technological phenomena causes the transformation of traditional models of organizing judicial activity, leads to the transformation of many judicial institutions, such as the judicial system, access to court, jurisdiction, and others. The need for systemic legal regulation of the organization of judicial activity during the digital development of state institutions determines the relevance of the study from a practical point of view. The object of the study is legal relations related to the organization of judicial activity in the context of digital transformation. The subject is formed by the norms of law that regulate legal relations related to the organization of judicial activity. The methodological basis was formed by the general scientific dialectical method, general and private scientific methods of cognition. The organization of judicial activity is perceived as an integral concept that includes institutional and functional components. From the standpoint of the institutional approach, the organization of judicial activity represents a set of legal institutions, organizational forms and rules that regulate organizationally supported activities within the judicial system, aimed at the proper implementation of the function of administering justice by the courts. According to the development factors, an institutional model of the organization of judicial activity is argued, the basis of which is the features of the judicial system, built as an accessible technological platform. In the digital environment, the judicial system is organized as a digital platform available on the Internet for individuals and legal entities, which is a guarantee of the unity of the judicial system and the remote implementation of organizational and procedural rights by interested persons.

Key words: access to justice, judicial activity, digital technologies, digital transformation, sociotechnical systems, artificial intelligence.

Постановка проблеми. Теоретиками інформаційного суспільства визнається, що технологія є однією з головних сил, що визначає характер соціального часу та трансформують соціальні відносини та світогляд. Технології супроводжуються багатоаспектними соціальними ефектами, виступаючи ключовим фактором, що утворюють систему, яка впливає на масштабну та якісну зміну всіх сфер життєдіяльності. Технології детермінуються глобальними тенденціями інтенсифікації використання інформаційних технологій, та суспільними потребами щодо нової парадигми соціального управління та забезпечення ефективної взаємодії громадян і держави. Відповідно до цих тенденцій і закономірностей технології впливають на визначення нової організації судової діяльності.

Мета статті – дослідження організації судової діяльності з використанням інформаційних технологій.

Стан опрацювання проблематики. Значний вклад у дослідження застосування інформаційних технологій внесли вчені: О. Берназюк, В. Борщенко, О. Бринцев, М. Гетманцев, Н. Голубева, К. Дрогозюк, О. Кібенко, Т. Степанова, С. Чванкін та інші. Відносини у сфері інформаційних технологій є динамічними, що вимагає проведення відповідних досліджень.

Виклад основного матеріалу. Національна економічна стратегія на період до 2030 року формує нову технологічну основу для розвитку економіки, соціальної сфери, державного управління, оборони країни, безпеки держави та забезпечення правопорядку [1].

Створення інформаційно-комунікаційної основи перетворює всю систему управління. Проте судова влада має низку особливостей, що визначають специфіку впровадження цифрових технологій у діяльність судів.

Важлива роль технічних засобів у підвищенні ефективності організації судових органів констатувалася на міжнародно-правовому рівні більше тридцяти років тому. Використання у судовій діяльності цифрових технологій визнається спрямованим на підвищення відкритості, доступності та прозорості правосуддя, на реалізацію прав громадян у сфері отримання інформації про діяльність судів, що визначено у Висновку Консультативної ради європейських суддів № 26 від 01.12.2023 р. «Рухаючись вперед: використання асистивних технологій у судочинстві» [2].

Завдання застосування цифрових технологій повинні виконуватися без шкоди для основних цінностей судової системи в конституційно-правовому контексті, таких як доступ до правосуддя, незалежність і неупередженість суддів, справедливність розгляду в розумні терміни, якість судових рішень [3, с. 37].

Традиційне розуміння технологічної модернізації судів пов'язують із впровадженням технологій, призначених для автоматизації процесів судового діловодства, як найбільш рутинних судових процедур. Автоматизація стандартних операцій судового діловодства, які раніше виконували в ручному режимі, дозволяє прискорити обробку судових справ і матеріалів, виключити помилки, зумовлені людським фактором, знизити навантаження на працівників апарату суду [4].

Розширення обсягу автоматизації формальних операцій, які раніше виконувались персоналом суду, представляє вузьковідомчий підхід до підвищення технологічності судової діяльності. Цей підхід не враховує можливості якісно нових цифрових інновацій підвищення ефективності судової організації. Хмарні обчислення, великі дані, технології блокчейн, штучний інтелект дозволяють формувати докази на основі відкритих відомчих баз даних та мережевої взаємодії [5, с. 393-394].

Судові системи країн Європейського Союзу стрімко вдосконалюють технологічність, відмовляючись від таких досягнень, які можуть стати застарілими в середньостроковій перспективі. В Україні розвиток штучного інтелекту заплановано з метою забезпечення національних інтересів і реалізації стратегічних національних пріоритетів, оскільки інше спричинить економічне та технологічне відставання країни [6].

Здатність, подібно до людини, вирішувати різні завдання, мислити, взаємодіяти і адаптуватися до умов, що змінюються, є характерною рисою універсального штучного інтелекту. У зарубіжній літературі схоже функціональне значення має термін «прогностичне правосуддя», яке означає застосування штучного інтелекту в судочинстві, що дозволяє здійснювати аналіз великої кількості типових судових рішень певних видів судових спорів (наприклад, про стягнення аліментних, пенсійних платежів) та надавати допомогу судді у прийнятті рішення у справі.

У судовій діяльності затребуваними є технології штучного інтелекту, що здійснюють обробку мови, розпізнавання та синтезу мови, що дозволить скоротити час підготовки протоколу судового засідання [7, с. 9].

Технології передбачають включення до структури процесів інформаційних технологій, які вносять корективи в організацію роботи судів, компетенції працівників суду, фактично виступають

регулятором з питань організації та діяльності суду. Об'єднання діяльності суддів, судового персоналу та інформаційних технологій в єдину систему тягне зміну характеру судової організації від соціальної до соціотехнічної.

Соціотехнічні системи розглядаються в контексті взаємодії та взаємовпливу соціальних аспектів та технологічних факторів, маючи на увазі, що останні не повинні суперечити гуманітарним цінностям. Наприклад, у Європейському Союзі виокремлено принципи використання штучного інтелекту в судових системах: поваги до фундаментальних прав; недискримінації; якості та безпеки; прозорості, неупередженості та чесності; під контролем користувача.

Соціотехнічну систему розглядають як інституційну структуру, що є мережевою, відкритою, націленою на постійний соціальний і технічний розвиток. Зарубіжними дослідниками виділяється проблема, пов'язана з тим, що використання окремих цифрових інновацій потребує участі багатьох людей, організацій, компонентів машин, програмних алгоритмів високої складності та динамічності середовища.

Соціотехнічна система має бути побудована так, щоб її соціальна та технічна підсистеми забезпечували взаємні потреби. Судова організація, набуваючи характеру соціотехнічної, має бути націлена на досягнення оптимального балансу між новітньою технологічною інфраструктурою судів та засадами судової влади, гарантії яких забезпечують цифрові інновації.

Досягнення якості судової діяльності, що відповідає новим викликам, не може бути обмежене інформатизацією, тобто впровадженням інформаційних технологій без урахування інших перетворень у судовій сфері. Технологічна модернізація не визначається інноваціями або обсягом їх впровадження. Технологічну модернізацію установи визначає такий критерій як здатність вносити зміни до методів і форм роботи в умовах цифровізації. Технологічність судової діяльності залежить від створення організаційних форм, які відповідають реаліям цифрової доби.

Ретроспективний аналіз досвіду впровадження цифрових технологій у діяльність судів дозволяє виділити особливості, що не дозволяють повною мірою реалізувати потенціал цих технологій:

- під час впровадження інформаційних технологій беруться до уваги інтереси судової установи, пов'язані з автоматизацією окремих судових процедур, а не інтереси учасників судових розглядів;
- впровадження окремих інформаційних систем, зокрема елементів судового діловодства супроводжується надмірністю, дублюванням функцій, збереженням традиційних схем, зокрема «паперового» судового діловодства;
- інформаційні інструменти додаються до існуючих структур і схем судового адміністрування без урахування всіх аспектів судової діяльності.

Технологічна модернізація судів має супроводжуватись вирішенням комплексу взаємопов'язаних питань пов'язаних з організаційними, структурними та функціональними аспектами діяльності, що ґрунтуються на інноваціях. Технології є фактором цифрової трансформації судових інститутів у нерозривному зв'язку та єдності, структурних змін в організації роботи судів, зумовлюючи інноваційний вигляд моделі судової організації з властивою їй системою стійких зв'язків.

Показники, що слугують для оцінки рівня ефективності використання судами інформаційних технологій, повинні відображати ступінь розвитку та збалансованості технологічних, законодавчих та організаційних елементів. Дослідницька стратегія має бути спрямована на виявлення тих внутрішніх механізмів, які дозволять підтримувати в стані гармонійної рівноваги всі складові судової влади, що забезпечить цілісність, стійкість.

Виявити закономірності, що формуються, в процесі цифровізації судів дозволить застосування загальнонаукових концепцій, теоретико-методологічних понять і положень теорії систем. Методологія системного підходу має використовуватися з урахуванням історичного контексту динамічної зміни судового середовища в інформаційному суспільстві [8, с. 10-11].

Технологічність судової діяльності носить двосторонній і взаємозумовлений характер, зумовлений збалансованістю спільних і відомчих інтересів. Насамперед забезпечення гарантій доступу громадян до суду, у тому числі в цифровій формі. Трансформація судів за рахунок використання цифрових технологій має відповідати традиційним цінностям судової влади, дозволяючи судам працювати прозоро, ефективно та орієнтовано на інтереси громадян.

Технологічне удосконалення може значно зменшити витрати, пов'язані з доступом громадян до правосуддя. Поряд із цим в аспекті корпоративних інтересів важливого значення набуває підвищення ефективності судової організації та економія судового бюджету.

Використання виключно традиційних форм діловодства, неможливість оцифрування і автоматичного опрацювання документів, що стосуються рутинної роботи судів, знижує ефективність організації судової діяльності. Характер технологічності обумовлений двома напрямками – пошуком балансу у вирішенні внутрісистемних і публічних завдань судової діяльності за допомогою створен-

ня найбільш релевантних організаційних форм, що відображають нову, під впливом інформаційних технологій, систему стійких зв'язків усередині судової системи.

Технології, визначаючи якість і інноваційний характер організації судової діяльності, детермінує нові ознаки інституційної моделі організації судової діяльності побудованої на підставі інформаційних платформ.

Одним із стратегічних завдань розвитку України визнано прискорене впровадження платформних рішень у сфері державного управління з метою виконання функцій, покладених на органи влади, на користь населення та бізнесу. Впровадження цифрових платформ пов'язується із сприянням економічному зростанню, цифровізації та технологічному розвитку України. Подібні завдання слід розглядати як умову конкурентоспроможності держави та забезпечення національної безпеки.

Судова система як сукупність судів в адміністративно-територіальних одиницях зумовлює необхідність фізичного перебування громадян у будівлі суду. Ця обставина об'єктивно не може забезпечити системний доступ громадян до правосуддя. З урахуванням виявлених закономірностей судова система має отримати новий прояв. Для того, щоб відповідати новим викликам цифрової доби та загрозам, у тому числі санітарно-епідеміологічного характеру, судова система повинна мати форму у вигляді доступної для фізичних та юридичних осіб цифрової платформи. Це має значення в умовах воєнної агресії росії [9].

Побудова судової системи на платформі як ознака моделі судової організації передбачає наявність цифрових платформ, що об'єднують учасників судочинства в цифровому просторі, поряд із сукупністю встановлених законом судових установ у географічному аспекті.

У наукових працях, що торкаються проблеми права, констатується, що з розвитком цифрових комунікацій соціальний час неухильно прискорюється, тимчасові характеристики стають найбільш важливими, а просторові – менш істотними. Цифрові технології змінюють звичне сприйняття відстаней та мінімізують особисту взаємодію між судом і громадянином. Цифрові платформи які істотно трансформують судові інститути, пов'язані з територіально-географічними чинниками, а й формують нове уявлення про судову систему, дозволяючи прогнозувати розвиток.

Цифрова платформа – це сукупність інформаційної інфраструктури, власником, якої можуть бути органи публічної влади та місцевого самоврядування, бізнес-структури державної, комунальної та приватної власності, програми для електронних обчислювальних машин, пов'язані з ними інформаційно-комунікаційні технології, що забезпечують взаємодію в інформаційно-комунікаційній мережі, інформаційні системи та інформаційні ресурси [10, с. 356].

Цифрові платформи становлять нову форму судової системи. Судова цифрова платформа не скасовує традиційне уявлення про судову систему. Усуваючи територіальний чинник та необхідність фізичної присутності в суді, судова цифрова платформа доповнює сукупність уявлень про судову систему, внаслідок чого остання набуває двох форм прояву.

Судова система у традиційному розумінні це сукупність судів, які мають ієрархічну структуру з урахуванням адміністративно-територіального устрою України. У цьому розумінні сукупність судів у географічному аспекті представляє платформу в цифровій реальності. У цифровій реальності доступ до суду здійснюється безвідносно за місцезнаходження конкретної судової установи. Цифрова платформа ідентифікується суб'єктом звернення до суду як судова установа з властивими функціями та завданнями.

Цифрове середовище зумовлює якісно нове уявлення про судову систему. Побудова судової системи на платформі передбачає поряд із сукупністю встановлених законом судових установ у географічному аспекті наявність цифрових платформ, що об'єднують учасників судочинства в цифровому просторі. При платформній моделі судова система організовується у географічному просторі у двох видах: фізичному та цифровому. У цифровому середовищі судова система організовується як доступна за допомогою мережі Інтернет для фізичних і юридичних цифрова платформа, яка є гарантією єдності судової системи при віддаленій реалізації зацікавленими особами організаційних та процесуальних прав.

Судова цифрова платформа впливає на сприйняття судової системи у її розширювальному тлумаченні, оскільки надає можливості для дистанційного проведення конференцій та обрання членів органів суддівського самоврядування, участі суддів у діяльності цих органів.

Можливості транскордонного застосування цифрових платформ дозволяють вибудовувати взаємини із судовими органами країн Європейського Союзу, забезпечуючи конкурентоспроможність національної судової системи. Націленість на співпрацю судових систем України та держав Європейського Союзу актуалізує вироблення параметрів електронної взаємодії [11].

Характерною рисою еволюції судової діяльності є підвищення ролі та значення форм мирного вирішення спорів у правозахисному механізмі. Досягнення в галузі технологій та цифрових комунікацій здатні створити можливість звернення громадян до різних форм урегулювання спорів, у тому

числі до примирення без судових процедур. У цьому сенсі цифрове примирення або онлайн примирення, що розуміється як спосіб позасудового добровільного врегулювання спору в електронному дистанційному форматі, є засобом підвищення доступу до правосуддя і дозволяє знизити навантаження на суди. Цифрова платформа відкриває нові можливості для координації діяльності сторін, спрямованої на вирішення правового конфлікту за допомогою спеціальних електронних сервісів.

Цифрові платформи трансформують уявлення про примирення (онлайн примирення, у приміщенні суду або за участю суду, або за допомогою судових цифрових платформ), яке розглядається в структурі судової діяльності. Ця ознака передбачає додаткові завдання суду, націлюючи на врегулювання спорів.

Висновок. Сучасна інституційна модель організації судової діяльності, що базується на цифрових технологіях, визначається факторами суспільного розвитку як регуляторами при врахуванні специфіки та призначення органів судової влади. Технології визначає якість та інноваційний характер організації судової діяльності. Ця обставина призводить до зміни характеру судової організації від соціальної до соціотехнічної.

Технології є фактором цифрової трансформації судових інститутів у нерозривному зв'язку та єдності, структурних змін в організації роботи судів, зумовлюючи інноваційний вигляд моделі судової установи з властивою системою стійких зв'язків. Ознаками інституційної моделі організації судової діяльності є: побудова судової системи на платформі, яка передбачає поряд із сукупністю встановлених законом судових установ у географічному аспекті, наявність цифрових платформ, що об'єднують учасників судочинства у цифровому просторі; включення форм примирення до структури судової діяльності, що розширює завдання суду, націлюючи на врегулювання спорів через онлайн-примирення на основі судових цифрових платформ.

При платформній моделі судова система організовується у географічному просторі у двох видах: фізичному та цифровому. У цифровому середовищі судова система доступна за допомогою мережі Інтернет для фізичних та юридичних осіб через цифрову платформу, що є гарантією єдності судової системи при віддаленій реалізації організаційних і процесуальних прав.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про затвердження Національної економічної стратегії на період до 2030 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 03.03.2021 р. № 179. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/179-2021-%D0%BF#Text>.
2. Висновок № 26 (2023) Консультативної ради європейських судів: Рухаючись вперед: використання асистивних технологій у судочинстві (Страсбург, 1 грудня 2023 року). URL. https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/vysnovok_kryes_no_26_neoficiynny_pereklad.pdf.
3. Ковалів М.В., Єсімов С.С., Назар Ю.С., Гаврильців М.Т. та інші. Судові та правоохоронні органи: навчальний посібник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2016. 388 с.
4. Функціонування Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи. URL. https://dsa.court.gov.ua/dsa/inshe/func_ecits.
5. Ковалів М.В., Єсімов С.С., Ярема О.Г. Інформаційне право України: навчальний посібник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. 416 с.
6. Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 02.12.2020 р. № 1556-р. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text>.
7. Борщенко В.В. Інформаційні технології в судочинстві: сучасний стан та перспективи. *Вісник Одеського національного університету. Серія: Правознавство*. 2024. Том 26. Випуск 1 (38). С. 7–11.
8. Дзьобань О.П., Яроцький В.Л. Соціологічний та аксіологічний напрямки сучасних правових досліджень: загальне бачення. *Інформація і право*. 2018. № 1 (24). С. 5–13.
9. Резворович К.Р., Лазарева О.Л. Роль цифрових технологій у здійсненні цивільного судочинства в умовах воєнного стану в Україні. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2024. № 1. С. 95–99.
10. Єсімов С.С. Цифрові платформи у контексті надання публічних послуг. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 4. С. 352–357.
11. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення укладення угоди між Україною та Європейським Союзом про взаємне визнання кваліфікованих електронних довірчих послуг та імплементації законодавства Європейського Союзу у сфері електронної ідентифікації: Закон України від 01.12.2022 р. № 2801-IX. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-20#Text>.

ПРИНЦИПИ ГУМАНІТАРНОЇ ДОПОМОГИ

Бєсєдін І.О.,

аспірант кафедри конституційного, адміністративного

та фінансового права

Хмельницького університету управління

та права імені Леоніда Юзькова

e-mail: loyals@ukr.net

Бєсєдін І.О. Принципи гуманітарної допомоги.

В статті проаналізовано основні міжнародні нормативні акти, що регулюють питання принципів гуманітарної допомоги. А саме: Європейські операції з цивільного захисту та гуманітарної допомоги. Гуманітарні принципи, ухвалені Європейською комісією; Лісабонський договір (Договір про ЄС та Договір про функціонування ЄС); Регламент Ради (ЄС) № 1257/96 від 20.06.1996 р. щодо гуманітарної допомоги; Європейський консенсус про гуманітарну допомогу, підписаний в грудні 2007 року Радою ЄС, Європейським парламентом і Європейською комісією; Принципи Міжнародного руху Червоного Хреста і Червоного Півмісяця, проголошені у Відні в 1965 році 20-ю Міжнародною конференцією Червоного Хреста і Червоного Півмісяця; Основний гуманітарний стандарт якості та підзвітності.

Наголошено, що всі держави-члени ЄС зобов'язалися дотримуватися принципів надання гуманітарної допомоги, які ґрунтуються, зокрема, на міжнародному гуманітарному праві. Йдеться про чотири ключових принципи, які впливають із Женевських конвенцій 1949 року: 1). Гуманність означає, що на людські страждання потрібно реагувати, де б вони не відбувалися, приділяючи особливу увагу найбільш вразливим верствам населення; 2). Нейтральність означає, що гуманітарна допомога повинна надаватися без переваги жодній стороні у збройному конфлікті чи іншій суперечці; 3) Неупередженість означає, що гуманітарну допомогу здійснюють виключно на основі потреб без будь-якої дискримінації; 4) Незалежність означає автономність гуманітарних цілей від політичних, економічних, військових або інших завдань.

Автор піддає сумніву доречність застосування такого принципу гуманітарної допомоги, як принцип недискримінації. Натомість запропоновано за аналогією з принципами гуманітарної діяльності Червоного Хреста, доповнити наведений перелік принципами добровільності, єдності, універсальності.

На підставі проведеного аналізу існуючих міжнародних нормативно-правових актів щодо визначення переліку принципів гуманітарної допомоги, запропоновано такий узагальнений їх перелік: гуманність; нейтральність; неупередженість; незалежність; добровільність; єдність; універсальність.

Ключові слова: гуманітарна допомога, адаптація законодавства, Європейський Союз, Організація Об'єднаних Націй, Рада Європи, корупція, посадові особи, володіння, зобов'язання, принципи, відповідальність, захист.

Besedin I. Principles of humanitarian aid.

The article analyzes the main international regulations governing the principles of humanitarian assistance. Namely: European Civil Protection and Humanitarian Aid Operations. Humanitarian Principles adopted by the European Commission; the Lisbon Treaty (Treaty on the European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union); Council Regulation (EC) No. 1257/96 of 20.06.1996 on humanitarian aid; the European Consensus on Humanitarian Aid, signed in December 2007 by the Council of the EU, the European Parliament and the European Commission; the Principles of the International Red Cross and Red Crescent Movement, proclaimed in Vienna in 1965 by the 20th International Conference of the Red Cross and Red Crescent; the Core Humanitarian Standard for Quality and Accountability.

It is emphasized that all EU member states have pledged to adhere to the principles of humanitarian assistance, which are based, in particular, on international humanitarian law. These are four key principles that stem from the Geneva Conventions of 1949: 1). Humanity means that human suffering must be addressed wherever it occurs, with special attention to the most vulnerable; 2). Neutrality means that humanitarian assistance should be provided without favoring any party to an armed conflict or other dispute; 3) Impartiality means that humanitarian assistance is provided solely on the basis

of need without discrimination; 4) Independence means that humanitarian objectives are autonomous from political, economic, military or other objectives.

The author questions the appropriateness of applying such a principle of humanitarian assistance as the principle of non-discrimination. Instead, the author suggests that, by analogy with the principles of humanitarian activity of the Red Cross, the list should be supplemented with the principles of voluntariness, unity and universality.

Based on the analysis of the existing international legal acts on determining the list of principles of humanitarian assistance, the author proposes the following generalized list of them: humanity; neutrality; impartiality; independence; voluntariness; unity; universality.

Key words: humanitarian aid, adaptation of legislation, European Union, United Nations, Council of Europe, corruption, officials, possession, obligations, principles, responsibility, defense.

Постановка проблеми. Євроінтеграційні наміри України потребують відповідного планомірного адаптування національного законодавства до законодавства ЄС. Зокрема, й у частині законодавства, пов'язаного із наданням та отриманням гуманітарної допомоги. Статтею 3 Договору про ЄС [1] визначено, що метою Союзу є сприяння миру, його цінностям і добробуту народів. Союз надає громадянам зону свободи, безпеки та правосуддя без внутрішніх кордонів, у якій забезпечено вільне пересування осіб разом із відповідними заходами стосовно зовнішнього прикордонного контролю, притулку, імміграції й запобігання та боротьби зі злочинами... У своїх відносинах із більш широким світом Союз підтримує та пропагує свої цінності й інтереси та забезпечує захист своїх громадян. Він сприяє миру, безпеці, сталому розвитку Землі, солідарності й взаємній повазі між народами, вільній і справедливій торгівлі, викорінюванню бідності та захисту прав людини, зокрема прав дитини, а також суворому дотриманню й розвитку міжнародного права, уключаючи дотримання принципів Статуту Організації Об'єднаних Націй. Ще один важливий документ у цій сфері – Лісабонський договір передбачає, що ЄС надаватиме сприяння, допомогу та захист жертвам природних і техногенних катастроф (ст. 214) і підтримуватиме й координуватиме системи цивільного захисту своїх держав-членів (ст. 196) [2]. Також міжнародні нормативно-правові акти містять відповідні переліки принципів гуманітарної допомоги. Враховуючи фактор російсько-української війни, вкрай важливо дотримуватися зазначених принципів і врахування їх всіма учасниками відносин, пов'язаних з гуманітарною допомогою.

Мета дослідження: проаналізувати міжнародні нормативно-правові акти, які визначають принципи гуманітарної допомоги, з'ясувати систему цих принципів та сформувати власний їх перелік.

Стан опрацювання проблематики. Науково-теоретичну базу дослідження складають праці вітчизняних і зарубіжних вчених. Варто виділити наукові праці таких фахівців: В. Шевцов («Методика розслідування незаконного використання з метою отримання прибутку гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги», 2023), С. Волков («Гуманітарна допомога в Україні: сучасні виклики», 2023), Б. Андрощук («Гуманітарний сектор в Україні: уроки, пройдені за рік повномасштабної війни», 2023), О. Кришевич («Кримінальна відповідальність за нецільове використання гуманітарної допомоги чи один із видів шахрайства», 2022), О. Марін («Проблеми кримінально-правової оцінки незаконного використання гуманітарної допомоги за КК України», 2022), М. Хавронюк («За незаконне використання гуманітарної допомоги – кримінальна відповідальність», 2022), А. Шевчук, О. Боднарук («Кримінальна відповідальність за розкрадання гуманітарної допомоги», 2022).

Проте зазначені роботи загалом стосуються досліджень у сфері кримінального права, кримінального процесу та кримінології. Комплексне дослідження сучасних проблем щодо правового режиму гуманітарної допомоги, особливо, зважаючи на введення воєнного стану, відсутнє. Це посилює рівень актуальності та своєчасності нашого дослідження.

Проблеми гуманітарної допомоги також аналізуються такими дослідниками, як: М. Атмар, К. Дені, Д. Райнгардт, Ш. Дані, Г. Бандов, Г. Гошович, П. Ван Ельсвеге, Я. Орбі, М. Паріят, Н. Карпчук та ін. У своїх працях вони серед іншого розглядають історичні аспекти формування гуманітарної допомоги, норми міжнародного гуманітарного права. Також вони акцентують увагу, власне, на гуманітарній діяльності Європейського Союзу – її принципах, нормативному та інституційному забезпеченні. І, як слушно зазначають Я. Турчин, О. Івасечко, О. Цебенко, ключовою для вивчення є проблема політизації гуманітарної допомоги під впливом сучасних світових процесів, а також пріоритетів гуманітарних донорів у зовнішній політиці та посиленні глобального лідерства [3].

Виклад основного матеріалу. Всі держави-члени ЄС зобов'язалися дотримуватися принципів надання гуманітарної допомоги, які ґрунтуються, зокрема, на міжнародному гуманітарному праві. Йдеться про чотири ключових принципи, які випливають із Женевських конвенцій 1949 року: 1). *Гуманність* означає, що на людські страждання потрібно реагувати, де б вони не відбувалися,

приділяючи особливу увагу найбільш вразливим верствам населення; 2). *Нейтральність* означає, що гуманітарна допомога повинна надаватися без переваги жодній стороні у збройному конфлікті чи іншій суперечці; 3) *Неупередженість* означає, що гуманітарну допомогу здійснюють виключно на основі потреб без будь-якої дискримінації; 4) *Незалежність* означає автономність гуманітарних цілей від політичних, економічних, військових або інших завдань [4].

Зазначені Основоволожні принципи гуманітарної допомоги виплавають також із Принципів Міжнародного руху Червоного Хреста і Червоного Півмісяця, проголошених у Відні в 1965 році 20-ю Міжнародною конференцією Червоного Хреста і Червоного Півмісяця [5]. Їх перелік значно ширший і окрім наведених принципів також включає в себе такі: *добровільність, єдність, універсальність*. І хоча ця організація у багатьох ситуаціях, особливо, що стосується подій російсько-української війни, проявляє себе не найкращим чином, наведені принципи заслуговують на увагу. Незважаючи на те, що ці принципи, як вже зазначали вище, стосуються конкретно діяльності Червоного Хреста, їх можна сміливо поширити на будь-яку гуманітарну діяльність. Так, у своїй добровільній діяльності з надання допомоги суб'єкт її надання жодною мірою не повинен керуватися прагненням отримати вигоду. Пропонуючи допомогу слід керуватися виключно бажанням допомогти. Це – яскравий вияв солідарності.

Принцип єдності, на нашу думку, має трактуватися як такий, за яким гуманітарна діяльність здійснюється через відповідні організації, співробітники і волонтери яких, обираються з-поміж представників усіх етнічних і соціальних груп, не проводячи жодних відмінностей за ознакою раси, статі, класу, віросповідання, політичних поглядів або за будь-якими іншими критеріями. Принцип універсальності ж виявляється крізь призму розуміння того, що сутність людських страждань всюди однакова, вона по-своєму універсальна, і вона потребує універсального реагування.

Слушним також видається думка Н. Крапчук, щодо необхідності врахування ще таких додаткових принципів гуманітарної допомоги, як: *координації, узгодженості й взаємодоповнюваності між задіяними учасниками; якості, ефективності й підзвітності; різноманітності партнерських відносин* [6, с. 21].

Дещо інші положення містить Лісабонський договір (Договір про ЄС та Договір про функціонування ЄС) [7], Глава 3 якого має назву «Гуманітарна допомога». У ст. 214 йдеться про те, що операції ЄС у сфері гуманітарної допомоги проводяться у рамках принципів та цілей зовнішньої діяльності Союзу. Важливим положенням, також закріпленим у ст. 214 є те, що «операції з гуманітарної допомоги проводяться згідно з принципами міжнародного права та згідно з принципами *неупередженості, нейтральності та недискримінації*». Дана норма є де в чому недолуга, оскільки включення принципу недискримінації значною мірою в одних випадках обмежує, а в інших – зобов'язує ЄС надавати гуманітарну допомогу. Водночас, очевидно, що надання такої допомоги, планується відповідно до можливостей ЄС та держав-членів. У випадку виникнення між такими державами конфлікту щодо надання/не надання допомоги третій державі, держава-член ЄС завжди зможе апелювати до порушення принципу недискримінації.

Хоча закріплення принципу недискримінації відповідає іншому документу ЄС, а саме – Регламенту Ради (ЄС) № 1257/96 від 20.06.1996 р. щодо гуманітарної допомоги [8]. У Регламенті було передбачено, що гуманітарна допомога ЄС включає операції з допомоги, надання допомоги та захисту на недискримінаційній основі для допомоги людям у третіх країнах, особливо найбільш уразливим серед них, і, як пріоритет, державам, що розвиваються, жертвам стихійних лих, жертвам криз, спричинених людиною (війни, бойові дії), а також у виняткових ситуаціях чи обставинах (наприклад, природні або техногенні катастрофи). Це робиться протягом часу, необхідного для задоволення гуманітарних потреб, що випливають із цих різних ситуацій. Така допомога повинна також включати операції з підготовки до ризиків або запобігання катастрофам чи подібним винятковим обставинам (ст. 1 Регламенту).

На рівні ЄС гуманітарні принципи закріплені в Європейському консенсусі про гуманітарну допомогу, підписаному в грудні 2007 року Радою ЄС, Європейським парламентом і Європейською комісією (далі – Консенсус). Консенсус спрямований на підвищення узгодженості, ефективності та якості гуманітарного реагування ЄС. Основними цілями гуманітарної діяльності, закріпленими в Консенсусі, є: збереження життя; запобігання та полегшення страждань; сприяння збереженню людської гідності перед обличчям стихійних лих та антропогенних катастроф. На основі положень Консенсусу країни та інституції ЄС погоджуються працювати скоординовано та взаємодоповнюючи один одного, а також підтримувати загальну координуючу роль Організації Об'єднаних Націй. Дії варіюються від готовності та зменшення ризиків катастроф, реагування на надзвичайні ситуації, допомоги в затяжних кризах до раннього відновлення та зв'язку з роботою партнерів з розвитку. Аналізований документ також визначає способи використання сил і засобів цивільного захисту та військових ресурсів у реагуванні на надзвичайні ситуації [9].

Разом з Регламентом про гуманітарну допомогу, Консенсус визначає специфічний характер і мандат гуманітарної допомоги: вона надається виключно на основі потреб, відповідно до принципів належного гуманітарного донорства.

На гуманітарну допомогу ЄС не впливають жодні політичні, стратегічні, військові чи економічні цілі. Це також важливо для того, щоб забезпечити можливість надання допомоги людям, які постраждали від кризи, в часто складних політичних і безпекових умовах [1].

В контексті нашого дослідження варто також звернути увагу на Кодекс поведінки [10]. В ньому передбачено 10 принципів поведінки у сфері гуманітарної діяльності:

- ✓ Гуманітарний імператив стоїть на першому місці.
- ✓ Допомога надається незалежно від раси, віросповідання чи національності отримувачів і без будь-яких несприятливих відмінностей. Пріоритети допомоги визначаються виключно на основі потреб.
- ✓ Допомога не буде використовуватися для просування певної політичної чи релігійної позиції.
- ✓ Ми намагатимемося не діяти як інструмент державної зовнішньої політики.
- ✓ Ми поважатимемо культуру та звичаї.
- ✓ Ми намагатимемося будувати реагування на катастрофи на основі місцевого потенціалу.
- ✓ Ми повинні знаходити способи залучення бенефіціарів програм до управління допомогою в надзвичайних ситуаціях.
- ✓ Допомога має бути спрямована на зменшення вразливості до катастроф у майбутньому, а також на задоволення основних потреб.
- ✓ Ми несемо відповідальність як перед тими, кому прагнемо допомогти, так і перед тими, від кого приймаємо ресурси.
- ✓ У нашій інформаційній, публічній та рекламній діяльності ми повинні визнавати жертв катастроф гідними людьми, а не безнадійними об'єктами [11].

Отже, окрім принципів гуманітарної діяльності в міжнародних документах також йдеться й про відповідні стандарти. Зокрема, існує Основний гуманітарний стандарт якості та підзвітності [12]. Ним встановлено дев'ять зобов'язань, які організації та особи, залучені до гуманітарного реагування можуть використовувати для підвищення якості та ефективності допомоги, яку вони надають. Це також сприяє підвищенню підзвітності перед громадами та людьми, які постраждали від кризи: знання того, що гуманітарні організації взяли на себе зобов'язання, дасть змогу притягнути ці організації до відповідальності. Як основний стандарт, описує основні елементи принципової, підзвітної та якісної гуманітарної діяльності. Зазначається, що гуманітарні організації можуть використовувати його як добровільний кодекс для приведення у відповідність своїх внутрішніх процедур. Він також може бути використаний як основу для перевірки результатів їх діяльності [13].

Отже, враховуючи наведений аналіз існуючих міжнародних нормативно-правових актів щодо визначення переліку принципів гуманітарної допомоги, можемо запропонувати такий узагальнений їх перелік: 1). Гуманність; 2). Нейтральність; 3). Неупередженість; 4). Незалежність; 5). Добровільність; 6). Єдність; 7). Універсальність; 8). Координація; 9). Якість; 10). Ефективність; 11). Підзвітність; 12). Різноманітність партнерських відносин.

У зв'язку із тим, що зовнішньополітичними планами України є інтеграція в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі, безумовно, національне законодавство повинно враховувати загальноприйняті міжнародні принципи в тому числі базові принципи здійснення гуманітарної допомоги. Водночас варто наголосити, що й міжнародні партнери України також мають дотримуватися зазначених принципів. Проаналізуємо деякі сучасні події з цієї позиції.

По-перше, згадаємо планомірну антиукраїнську політику словацького Прем'єр-міністра Роберта Фіцо. У зв'язку із зупинкою транзиту російського газу через Україну у 2025 р. його політика перейшла до відвертих, прямих погроз у бік України. Він зазначає серед іншого, що Словаччина має намір застосувати право вето щодо низки рішень Європейського Союзу, які стосуються України. Це у свою чергу може негативно вплинути на надання гуманітарної допомоги Україні з боку ЄС – повне чи часткове її припинення, прийняти рішення про значне скорочення або повне скасування пільг для біженців або зупинити постачання електроенергії [14]. Видається щонайменше дивним те, що цивілізований і демократичний світ «не бачить» чітких паралелей між енергетичним та гуманітарним шантажем, що активно наразі застосовує Р. Фіцо по відношенню до України із нещодавнім багаторічним енергетичним, зокрема, газовим, шантажем В. Путіна по відношенню до європейських країн. У цьому випадку явно порушується вище згадані принципи гуманності та незалежності надання гуманітарної допомоги, коли знекровленій тяжкою війною Україні висуваються нездійсненні умови повернення до енергетичної кабали з рф.

Інший приклад, який яскраво ілюструє недодержання країнами-партнерами України принципів надання гуманітарної допомоги – це указ Д. Трампа про 90-денну паузу у наданні іноземної допомоги. Це здійснюється, як зазначається, з метою перевірки ефективності допомоги за кордоном і її відповідності зовнішній політиці США. На виконання цього указу Держдепартамент США видав розпорядження про припинення надання майже всієї допомоги США за кордоном. При чому йдеться як про чинні програми, так і про нові, а в окремих випадках – й про виконанні [15].

Лише за тиждень після розпорядження адміністрації Д. Трампа про припинення всієї зовнішньої допомоги США наслідки стали відчутними в Україні. Десятки гуманітарних організацій оголосили про зупинку програм, які забезпечували допомогу ветеранам, внутрішньо переміщеним особам та жителям прифронтових територій. США раніше фінансували ремонти шкіл, дитячих садків та житлових будинків для внутрішньо переміщених осіб. Тепер усі ці проекти зупинені [16].

В аналізованій ситуації зі США йдеться не лише про порушення принципів гуманності та незалежності надання гуманітарної допомоги. Адже США – не лише наш партнер у боротьбі із агресією РФ. Це – країна-гарант, що на виконання відмови Україною від свого ядерного озброєння, взяла на себе зобов'язання утримуватися від загрози силою чи її використання проти територіальної цілісності чи політичної незалежності України, і що ніяка зброя ніколи не буде використовуватися проти України, крім цілей самооборони або яким іншим чином згідно зі Статутом Організації Об'єднаних Націй.

Звісно, США можуть і мають здійснювати моніторинг щодо допомоги, яка ними надається. Але випадок із Україною – є особливим, адже ми перебуваємо у війні і розраховуємо та потребуємо підтримки з боку США і дотриманням ними своїх зобов'язань. І у цьому контексті доречним було би врахування цих обставин у процесі моніторингу.

Висновки. Аналіз відповідних нормативно-правових актів, у яких містяться переліки принципів гуманітарної допомоги, надав можливість визначити ті, що залишаються і понині актуальні, так і ті, що наразі не відповідають меті надання гуманітарної допомоги. Сприяння та забезпечення дотримання цих принципів мають важливе значення для ефективної гуманітарної координації та ефективного гуманітарного реагування. Враховуючи існуючі переліки аналізованих принципів на доктринальному на міжнародному рівні, запропоновано такий їх узагальнений перелік: 1) Гуманність; 2) Нейтральність; 3). Неупередженість; 4). Незалежність; 5). Добровільність; 6). Єдність; 7). Універсальність; 8). Координація; 9). Якість; 10). Ефективність; 11). Підзвітність; 12). Різноманітність партнерських відносин.

Зазначимо також, що, на жаль, політика окремих держав не сприяє стабілізації складних ситуацій, в яких нині перебуває Україна. В умовах російсько-української війни – це є причиною поглиблення гуманітарної кризи в Україні, людських втрат тощо. І те, що в ХХІ столітті демократичний світ допускає такі гуманітарні шантажі – це говорить про шлях в нікуди. Питання відповідальності все більше переходять у розділ слів та теорій. І принципи гуманітарної допомоги – це не теоретична категорія, а практична. Саме тому їх чіткий, зрозумілий і такий, що відповідає сучасним реаліям перелік є вкрай важливим.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Consolidated version of the Treaty on European Union – Title I – Common provisions – Article 3 (ex Article 2 TEU) (OJ C 202, 7.6.2016, p. 17). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?uri=celex:12016M003>.
2. Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon, 13 December 2007. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/HR/TXT/?uri=CELEX:12007L/TXT>.
3. Турчин Я.Б., Івасечко О.Я., Цебенко О.О. Принципи гуманітарної допомоги Європейського Союзу: імплементація та виклики. *Регіональні студії*, 2024. № 36. С. 106–111. URL: <http://regionalstudies.uzhnu.uz.ua/archive/36/19.pdf>.
4. European Civil Protection and Humanitarian Aid Operations. Humanitarian principles. European Commission. URL: https://civil-protection-humanitarian-aid.ec.europa.eu/who/humanitarian-principles_en.
5. Основоположні принципи Міжнародного Руху Червоного Хреста і Червоного Півмісяця. URL: <https://blogs.icrc.org/ua/wp-content/uploads/sites/98/2022/06/Fundamental-principles-UKR.pdf>.
6. Карпчук Н. Гуманітарна допомога та цивільний захист як напрям діяльності Європейського Союзу для сприяння міжнародному миру й безпеці. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. 2019. № 1 (5). С. 13–22.
7. Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text.

8. Council Regulation (EC) No 1257/96 of 20 June 1996 concerning humanitarian aid. URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CONSLEG:1996R1257:20090420:EN:PDF>.
9. The European Consensus on Humanitarian Aid. Signed by the Council, European Parliament and European Commission in 2007. URL: https://civil-protection-humanitarian-aid.ec.europa.eu/who/european-consensus_en.
10. Code of conduct of the ICRC. URL: <https://www.icrc.org/en/document/code-conduct-employees-icrc>.
11. Humanitarian principles and standards. URL: <https://higuide.elrha.org/humanitarian-parameters/humanitarian-principles-and-standards>.
12. Core Humanitarian Standard on Quality and Accountability. URL: <https://psea.interagencystandingcommittee.org/sites/default/files/Core%20Humanitarian%20Standard.pdf>.
13. Основний Гуманітарний Стандарт щодо Якості та Підзвітності (CHS). URL: https://www.corehumanitarianstandard.org/_files/ugd/74bf17_660d6982b097419fbcee02de4457c957.pdf.
14. Зупинка транзиту російського газу: Фіцо погрожує залишити Україну без гуманітарної допомоги. URL: <https://espresso.tv/svit-zupinka-tranzitu-rosiyskogo-gazu-fitso-pogrozhue-zalishiti-ukrainu-bez-gumanitarnoi-dopomogi>.
15. US freezes almost all foreign aid. URL: <https://edition.cnn.com/2025/01/24/politics/us-freezes-foreign-aid/index.html>.
16. Зупинка американської допомоги: як це вдарило по гуманітарних організаціях в Україні. URL: <https://daycom.com.ua/news/zupinka-amerikanskoyi-dopomogi-yak-ce-vdarilo-po-gumanitarnih-organizacijah-v-ukrayini>.

ВИДИ АКТИВ ПУБЛІЧНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ

Бойко І.В.,

*кандидатка юридичних наук,
доцентка кафедри адміністративного права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого*

Бойко І.В. Види актів публічної адміністрації.

У науковій статті через дослідження природи актів публічної адміністрації здійснено розподіл їх на види, що представляє не лише теоретичний інтерес, а й має вельми практичне значення, адже дозволяє вирішити питання про застосування відповідного законодавства для прийняття того чи іншого виду актів органів виконавчої влади та місцевого самоврядування. Зазначено, що в науковій літературі спостерігаються різні підходи до тлумачення категорії «інструменти публічного адміністрування», яка останніми роками по суті замінила поняття «акти публічної адміністрації». Відмічено недоцільність впровадження цього терміну у вітчизняне правове поле з огляду на його неоднозначне трактування науковцями. Акти публічної адміністрації поділено на правові та фактичні (або технічні) дії. До першого виду віднесено політико-правові акти (урядові заяви, звернення, декларації, меморандуми), в яких відображаються основні наміри, положення щодо державної політики або спільної взаємодії, позиція стосовно тих чи інших важливих питань міжнародної або внутрідержавної діяльності; програмні та планувальні акти, які описують шляхи, методи і ресурси, необхідні для вирішення виявлених проблем щодо проведення державної політики, досягнення поставлених цілей розвитку у відповідній сфері (сферах) за результатами виконання запланованих взаємопов'язаних завдань і заходів; нормативно-правові акти, якими деталізуються положення законодавчих актів або встановлюється порядок реалізації суб'єктивних публічних прав та обов'язків особи; індивідуальні акти, до яких відносять адміністративні (зокрема і загальні адміністративні), процедурні рішення та дії, кадрові або службові, інші організаційно-розпорядчі акти як внутрішньої, так і зовнішньої спрямованості, адміністративні договори. Зроблено припущення про подвійну правову природу адміністративних договорів – вони можуть носити як індивідуальний характер, так і нормативно-правовий. До фактичних дій або технічних актів відносять ті, що супроводжують діяльність із публічного адміністрування, їх вчинення не тягне за собою юридичних наслідків для особи.

Ключові слова: акти публічної адміністрації, види актів публічної адміністрації, правові акти, фактичні дії або технічні акти, програмні документи, планувальні акти, нормативно-правові акти, індивідуальні акти.

Boiko I.V. Types of acts of public administration.

In the scientific article, through the study of the nature of acts of public administration, they are divided into types, which is not only of theoretical interest, but also of great practical importance, because it allows to resolve the issue of applying the relevant legislation for the adoption of one or another type of acts of the executive power and local self-government bodies. It is noted that in the scientific literature there are different approaches to the interpretation of the category «tools of public administration», which in recent years essentially replaced the concept of «acts of public administration». The impracticality of introducing this term into the domestic legal field was noted, given its ambiguous interpretation by scientists. Acts of public administration are divided into legal and actual (or technical) actions. The first type includes political and legal acts (government statements, appeals, declarations, memoranda), which reflect the main intentions, provisions regarding state policy or joint interaction, position regarding certain important issues of international or domestic activity; program and planning acts that describe the ways, methods and resources necessary to solve the identified problems regarding the implementation of state policy, the achievement of the set development goals in the relevant field (fields) based on the results of the implementation of planned interrelated tasks and activities; normative legal acts, which detail the provisions of legislative acts or establish the procedure for the implementation of subjective public rights and duties of a person; individual acts, which include administrative (in particular, general administrative), procedural decisions and actions, personnel or service, other organizational and administrative acts, both internal and external, administrative contracts. An assumption is made about the dual legal nature of administrative contracts - they can be

both individual and regulatory in nature. Actual or technical acts include those that accompany public administration activities, their execution does not entail legal consequences for a person.

Key words: acts of public administration, types of acts of public administration, legal acts, actual or technical actions, program documents, planning acts, regulatory and legal acts, individual acts.

Постановка проблеми. Однією з найбільш значимих для науки адміністративного права є категорія «акти публічної адміністрації». Через акти органи виконавчої влади та місцевого самоврядування здійснюють свій вольовий вплив на суспільні відносини. Вчення про акти публічної адміністрації нерозривно пов'язано з розвитком науки; погляди на види актів та їх значення змінюються в залежності від стану законодавчого регулювання та суспільно-політичних засад функціонування держави. Доктринальні положення, що стосуються розуміння сутності й характеристик актів публічної адміністрації та розподілу їх на види, мають значення для практичної діяльності, адже дозволяють правильно обрати правове регулювання для того чи іншого акта публічної адміністрації.

У науковій статті ми ставимо за **мету** дослідити природу актів публічної адміністрації, розподіливши їх на види, що дасть змогу відповісти на запитання, які правила застосовують до прийняття акта публічної адміністрації.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика актів публічної адміністрації привертає увагу науковців. В юридичній літературі оприлюднені дослідження цього питання. Варто зазначити праці О. Музи [1], О. Мілієнко [2], В. Білої [3, 4, 5, 6], Б. Мельниченко [7], А. Калімбета, М. Сідора [8], О. Зими [9], Т. Карабін [10, 11].

Виклад основного матеріалу. Термін «акт» крім значення «дія, вчинок» [12] також у науці адміністративного права тлумачиться ширше – під ним розуміють не лише дії, а й рішення відповідного суб'єкта, що приймаються при здійсненні публічного адміністрування.

Останнім часом у наукових працях і навчальних документах правничих шкіл використовують термін «інструменти публічної адміністрації», який має німецьке запозичення. При цьому під інструментами публічного адміністрування розуміють як акти публічної адміністрації, так і видання таких актів, що ще називають формами публічного адміністрування.

У підручнику «Адміністративне право» за редакцією В. Галунька [13, с. 203–206] авторами узагальнено підходи до тлумачення інструментів публічного адміністрування і зазначено, що в науці спостерігаються два розуміння інструментів – вузьке і широке. Прихильники першого відносять до них нормативні акти, індивідуальні акти, адміністративні договори, акти-плани та акти-дії, а другі охоплюють форми публічного адміністрування (видання нормативно-правових актів, видання індивідуальних адміністративних актів, укладення адміністративних договорів, учинення інших юридично значущих дій, здійснення матеріально-технічних операцій); план як інструмент публічного адміністрування; фактичну дію як інструмент публічного адміністрування; методи публічного адміністрування (методи заохочення, переконання, методи адміністративного примусу: а) адміністративно-запобіжні заходи; б) заходи адміністративного припинення; в) адміністративні стягнення), адміністративно-правові режими, контроль (нагляд), електронне врядування.

Маємо ситуацію, за якої запозичення юридичної категорії з німецького права призвело до певної хаотичності в наукових поглядах, що не сприяє впорядкуванню знань в правовій науці.

Ми схилиємося до розуміння інструментів як актів публічної адміністрації, але не підтримуємо ідею запровадження такого терміну у вітчизняну науку, адже українська наука має свій аналог – акт публічної адміністрації.

Саме через такі акти органи виконавчої влади та місцевого самоврядування здійснюють вплив на розвиток правових відносин у публічному адмініструванні. Ознаками актів публічної адміністрації є їх прийняття в установленому порядку, юридичний або фактичний вплив на суспільні відносини; в них проявляється волевиявлення з боку суб'єктів, що здійснюють функції публічної адміністрації.

Розподіл актів на різновиди представляє не лише теоретичний інтерес, а й має важливе практичне значення. Визначення виду акта дозволяє публічній адміністрації зорієнтуватися у тому, які законодавчі акти мають бути застосовані при його прийнятті. Фізичні та юридичні особи (громадяни, суб'єкти господарювання, громадські організації) обиратимуть спосіб захисту порушених прав у залежності від виду акта, яким на їх думку, порушено права, свободи і законні інтереси. Для суду це питання теж є вкрай важливим, адже відповідь на нього дозволяє визначити правила, за якими здійснюватиметься судове провадження.

Поділимо акти публічної адміністрації на види за їх юридичною природою.

Основна частина – це **правові акти**. Вони найтісніше пов'язані з правом – уповноваження на їх прийняття, порядок прийняття, набуття чинності, оскарження, припинення дії регулюється законодавчими актами. Крім того, прийняття таких актів, як правило, тягне за собою настання юри-

дичних наслідків – встановлюється чи змінюється правове регулювання суспільних відносин або вирішується конкретна справа.

Серед правових актів публічної адміністрації виділимо **політико-правові**. До них належать ті, які ухвалюють Кабінет Міністрів України та центральні органи виконавчої влади, - урядові заяви, звернення, декларації, меморандуми. У цих документах відображаються основні наміри, положення щодо державної політики або спільної взаємодії, позиція стосовно тих чи інших важливих питань міжнародної або внутрідержавної діяльності. Приміром, у 2024 році Кабінет Міністрів України та представники українського бізнесу підписали заяву про поглиблення співпраці між державою і підприємцями для покращення бізнес-клімату в Україні [14]. Сторони задекларували наміри спільно працювати над створенням в Україні сприятливих умов для ведення бізнесу, а також відзначили необхідність сплати податків підприємцями. Інший приклад - Меморандум про партнерство та співробітництво між Державною податковою службою України та Всеукраїнською громадською організацією «Український союз промисловців і підприємців» [15], в якому сторони взяли на себе певні зобов'язання (переважно декларативного характеру) та підтвердили готовність їх дотримуватися. Ці акти не встановлюють правил поведінки; вони окреслюють основні ідеї суспільного розвитку та позиції Уряду та інших органів державної влади. Отже, такі акти ще не породжують юридичних наслідків, а лише фіксують позицію, наміри тощо. Натомість вони мають правову природу, оскільки закріплюють положення, щодо впровадження та реалізації яких інші особи можуть мати легітимні очікування, або ж декларують зобов'язання перед іншими особами.

Наступним різновидом правових актів публічної адміністрації назвемо **програмні та планувальні**. Кабінет Міністрів України приймає програмні документи з метою проведення державної політики у пріоритетних напрямках розвитку держави, координації діяльності центральних органів виконавчої влади, визначення послідовності дій, шляхів і способів вирішення питань щодо державного управління у сферах, віднесених до компетенції Кабінету Міністрів. Такі документи описують шляхи, методи і ресурси, необхідні для вирішення виявлених проблем щодо проведення державної політики, досягнення поставлених цілей розвитку у відповідній сфері (сферах) за результатами виконання запланованих взаємопов'язаних завдань і заходів. До програмних документів Кабінету Міністрів відносять Програму діяльності Кабінету Міністрів; стратегії розвитку відповідних сфер; державні цільові програми тощо. Характерною ознакою програмних документів є відсутність в них положень нормативно-правового характеру. Невід'ємною частиною програмного документу може бути план дій щодо його реалізації. Органи місцевого самоврядування ухвалюють програми соціально-економічного розвитку та цільові програми, спрямовані на розвиток окремих галузей або розв'язання актуальних для громади проблем.

Публічна адміністрація також приймає **нормативно-правові акти**, якими деталізує положення законодавчих актів або встановлює порядок реалізації суб'єктивних публічних прав та обов'язків особи. Суб'єктами ухвалення нормативно-правових актів підзаконного рівня є Кабінет Міністрів України, міністерства, місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування та інші суб'єкти (приміром, Національний банк України). Положенням про порядок підготовки та внесення проектів актів Президента України [16] також передбачено, що Укази Президента можуть носити нормативний характер.

Уповноваження приймати нормативно-правові акти закріплюються за певним суб'єктом, зазвичай, у законі. Приміром, у Законі України «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус» [17] встановлено, що Порядок отримання, вилучення з Реєстру та знищення відцифрованих відбитків пальців рук встановлює Кабінет Міністрів України.

Окремої уваги заслуговують такі акти публічної адміністрації, як Генеральний план населеного пункту та детальний план території (або *акти-плани*). В науці тривають дискусії щодо правової природи цих актів. Зокрема, пропонується виділити планувальні акти в окрему групу [10, с. 80]. Натомість Велика Палата Верховного Суду сформулила позицію щодо віднесення детального плану території до нормативно-правових актів [18].

Переважній більшості правових актів публічної адміністрації притаманний **індивідуальний характер**. Саме через такі акти вирішуються конкретні справи у сфері діяльності органів виконавчої влади та місцевого самоврядування.

Цю категорію справ можна також поділити на різновиди. По-перше, це **адміністративні акти**. Це поняття є доволі новим для вітчизняного законодавства і науки. Воно запроваджено в правове поле Законом України «Про адміністративну процедуру» [19]. У науковій літературі доволі часто індивідуальний акт ототожнювався з адміністративним і навіть була висловлена позиція, що введення в науковий обіг терміну «адміністративний акт» скоріш відображає новий спосіб систематизації правових форм, однак не виявлення якісно нових їх видів [3, с. 95], з якою навряд чи можна погодитися.

Адже йдеться не лише про заміну терміну «індивідуальний акт» на «адміністративний акт». Виділення останніх в окремий різновид індивідуальних актів означає, що до їх прийняття застосовуються норми, закріплені в Законі України «Про адміністративну процедуру». Підкреслимо, що будь-який адміністративний акт є індивідуальним, але не кожен індивідуальний акт є адміністративним.

Закон України «Про адміністративну процедуру» розтлумачив адміністративний акт як рішення або юридично значущу дію індивідуального характеру, прийняте (вчинене) адміністративним органом для вирішення конкретної справи та спрямоване на набуття, зміну, припинення чи реалізацію прав та/або обов'язків окремої особи (осіб). Отже, крім власне рішень (постанов, наказів, розпоряджень, приписів тощо), до адміністративних актів слід віднести такі юридично значущі дії, як внесення інформації в державні реєстри, наслідком чого є зміна правового статусу особи.

Адміністративному акту властива зовнішня спрямованість, він стосується індивідуально визначеної особи або осіб, встановлює, змінює чи припиняє правовідносини або встановлює фактичний стан [20].

За своєю сутністю адміністративний акт є рішенням або юридично значущою дією. Рішення може мати письмову (на паперових носіях або в електронній формі) або усну форму. Юридично значимими, приміром, є дії державного реєстратора із внесення в реєстри інформації про суб'єктів господарювання; при цьому окреме рішення не приймається, саме вчинення таких дій і є адміністративним актом.

В адміністративному акті можуть міститися рішення різного характеру: про надання права; про реалізацію права; про підтвердження права; про покладення обов'язку; про відмову в наданні права; про заборону вчинення дій; про відкликання правомірного адміністративного акта; про визнання недійсним протиправного адміністративного акта.

У той же час Закон України «Про адміністративну процедуру» закріплює правові відносини, виведені з-під сфери його дії, зокрема й ті, що виникають при здійсненні публічного адміністрування. До таких належать пов'язані із застосуванням законодавства у сфері національної безпеки і оборони, громадянства і притулку. Отже, на рішення, що приймаються за результатами розгляду індивідуальних справ у цих сферах, не поширюється Закон України «Про адміністративну процедуру» і формально їх не можна віднести до адміністративних актів навіть попри наявність всіх ознак таких актів. В якості прикладу наведемо Укази Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 12 лютого 2025 року «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)» [21], «Про прийняття до громадянства» [22]. Таким чином, за своєю правовою природою такі акти є адміністративними, але з точки зору правозастосування на них не поширюється дія Закону України «Про адміністративну процедуру».

Адміністративно-правовій науці також відомий такий різновид актів як *загальний адміністративний акт*. У національній правовій доктрині нині відсутні дослідження його природи, сутності та призначення. Проте при застосуванні Закону України «Про адміністративну процедуру» неодмінно постає питання про необхідність врегулювання порядку прийняття й такого акта. Адже сигнали регулювальника дорожнього руху, встановлення обмежувальних огорож для зміни маршруту руху, заборона купатися на певних ділянках водойм, розпорядження про евакуацію та інші подібні акти за своєю природою відмінні від нормативних актів, але в той же час не мають конкретного адресата; вони спрямовані особам, ознаки яких можна чітко визначити (водії транспортних засобів, які рухається певною ділянкою дороги, відвідувачі місць відпочинку, жителі певної місцевості), такі акти покликані вирішити ситуацію, що виникла, за допомогою відповідних розпоряджень публічної адміністрації. Відмітимо, що в німецькому адміністративно-процедурному законі загальний адміністративний акт тлумачиться як адресований певному наділеному загальними ознаками колу осіб або такий, що стосується публічно-правової якості предмета або користування ним з боку суспільства.

З певною мірою припущення можемо стверджувати, що постанова Кабінету Міністрів України «Про визначення порядку виплати пенсій деяким категоріям осіб у 2025 році у період воєнного стану» [23] має ознаки загального адміністративного акта, адже вміщує припис про обмеження розміру пенсійних виплат окремим категоріям осіб на певний період.

Окремими різновидами індивідуальних актів є *процедурні рішення та дії*. Їх вчинення / прийняття пов'язано з вирішенням конкретних адміністративних справ. Проте процедурні рішення не є остаточними у справі (яким виступають адміністративні акти), за їх допомогою здійснюється адміністративне провадження. Процедурні рішення та дії спрямовані на прийняття адміністративного акта і самі по собі мають юридичне значення. Винятком назвемо рішення про закриття адміністративного провадження, адже воно має місце у випадках, коли адміністративний акт не приймається (приміром, особа відкликала заяву, якою ініціювала провадження, або ліквідовано особу, стосовно якої здійснюється перевірка).

Кадрові або службові акти приймають з метою вирішення питань проходження публічної служби. Ними є накази про призначення особи на посаду державного службовця, про звільнення з посади, про накладення на службовця дисциплінарного стягнення тощо. Очевидно, що й ці акти не однорідні за своєю природою, і тому відмінні правила застосовуються, приміром, для службового розслідування та проведення конкурсу на посаду службовця. Проте, їх об'єднує спільна ознака – вони спрямовані на забезпечення проходження публічної служби.

Публічна адміністрація може приймати й *інші організаційно-розпорядчі акти*, приміром, про утворення та затвердження складу робочих груп з питань ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій; виділення коштів з резервного фонду державного бюджету; делегування повноважень Кабінету Міністрів органам виконавчої влади у передбачених законом випадках; передачу майна; проведення заходів, спрямованих на реорганізацію закладів освіти тощо. Ці акти не є адміністративними у розумінні Закону України «Про адміністративну процедуру», адже не вирішують питання щодо прав та обов'язків конкретної особи. Вони є допоміжним інструментом для здійснення публічною адміністрацією своїх функцій, організації діяльності тощо. Як приклад, директиви (вказівки, технічні завдання) для участі у заходах міжнародного характеру, що видаються Кабінетом Міністрів України, адресують службовцям, які представляють Україну на міжнародних заходах. Такі акти можуть мати як внутрішньоорганізаційне, так і зовнішньоорганізаційне спрямування.

Окремо виділимо **адміністративні договори**, оскільки вони є особливими актами публічної адміністрації. Це – не односторонні акти органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, в них присутня договірна основа. Проте обов'язковим їх учасником є суб'єкт публічного адміністрування, який через укладення договору здійснює закріплені за ним функції. Нормативне тлумачення адміністративного договору наведено лише в Кодексі адміністративного судочинства України. Очевидно, що тлумачення цієї категорії надано для цілей саме цього законодавчого акта. Під адміністративним договором розуміють спільний правовий акт суб'єктів владних повноважень або правовий акт за участю суб'єкта владних повноважень та іншої особи, що ґрунтується на їх волеузгодженні, має форму договору, угоди, протоколу, меморандуму тощо, визначає взаємні права та обов'язки його учасників у публічно-правовій сфері і укладається на підставі закону: а) для розмежування компетенції чи визначення порядку взаємодії між суб'єктами владних повноважень; б) для делегування публічно-владних управлінських функцій; в) для перерозподілу або об'єднання бюджетних коштів у випадках, визначених законом; г) замість видання індивідуального акта; ґ) для врегулювання питань надання адміністративних послуг. Попри те, що законодавець чітко окреслив сутність адміністративного договору для цілей здійснення адміністративного судочинства, Верховний Суд сформував позицію щодо розуміння договору на організацію перевезення пасажирів, що укладається між органом місцевого самоврядування та суб'єктом господарювання, таким, що має природу адміністративного [24]. Такий висновок ВС стає підґрунтям для подальших наукових розвідок у напрямку з'ясування сутності і ознак адміністративних договорів та розширення уявлення про договірну діяльність публічної адміністрації.

Зауважимо, що за відсутності нормативно-правового акту про порядок укладення, виконання і припинення дії адміністративних договорів складно остаточно визначити їх правову природу. Однак, припустимо, що адміністративні договори можуть носити як індивідуальний характер, так і встановлювати правила для діяльності їх учасників, а отже, мати нормативно-правовий характер.

Окремим різновидом актів публічної адміністрації є **фактичні дії та технічні (прості) акти**. Такі акти супроводжують діяльність із публічного адміністрування. Вони прямо не передбачені правовими актами і їх вчинення не тягне за собою юридичних наслідків для особи. Але без них не можливо забезпечити належну діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування. Ця категорія актів є наймеш дослідженою науковцями. Р. Мельник називає їх актами-діями та наголошує на їх спрямованості на конкретний фактичний результат [25, с. 255]. О. Муза називає неформальні рішення чи дії органів публічної адміністрації, що приймаються або вчиняються поза межами правового регулювання управлінської діяльності та спрямовані на комунікацію з приватними особами, реальними актами [1, с. 88]. Вчений до правових ознак реальних актів відносить наступні: 1) вони є неформальними рішеннями чи діями органів публічної адміністрації; 2) метою їхнього застосування є повідомлення приватних осіб про суспільно значиму інформацію або досягнення консенсусу між органами публічної адміністрації та приватними особами в ході адміністративної процедури; 3) їхній зміст не відображає остаточного результату владно-управлінського волевиявлення органів публічної адміністрації; 4) вони є додатковими неправовими засобами комунікації органів публічної адміністрації з приватними особами; 5) вони можуть бути оскаржені до суду у випадку порушення прав, свобод чи законних інтересів приватних осіб.

Попри різні назви таких актів, йдеться про надання інформації та відомостей, попередження населення про небезпеку вживання харчових продуктів або товарів чи про певні негативні со-

ціальні явища, про встановлення огорожі, щоб терміново запобігти небезпеці. Також простими (технічними) діями вважають інформування про діяльність закладу, попередження, роз'яснення, рекомендацію, відкриття закладу для відвідувачів [20]. Такі дії носять обслуговуючий характер, забезпечують належне виконання публічною адміністрацією своїх повноважень.

Висновки. У підсумку схематично сформуємо розподіл актів публічної адміністрації на види та зазначимо, що представлена класифікація не є вичерпно деталізованою. Питання поділу актів на види має практичне значення, адже дозволяє вирішити питання про обрання правового регулювання для конкретного акта публічної адміністрації.

Акти публічної адміністрації:

I. Правові.

1. Політико-правові.
2. Програмні та планувальні.
3. Нормативно-правові.
4. Індивідуальні.
 - 4.1. Адміністративні.
 - 4.1.1. Загальні адміністративні.
 - 4.2. Процедурні рішення та дії.
- 4.3. Кадрові або службові.
 - 4.4. Інші організаційно-розпорядчі.
5. Адміністративні договори.

II. Фактичні дії та технічні (прості) акти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Муза О. Реальні акти як інструмент публічного адміністрування. URL: <https://ir.kneu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/02ea6492-dbac-44d3-9115-1aea81b3e9bf/content>.
2. Мілієнко О. Акти-дії та акти-плани як інструменти здійснення публічного адміністрування. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. Випуск 2(27). Том 2. С. 52–56. http://www.pjv.nuoua.od.ua/v2-2_2019/13.pdf.
3. Біла В.Р. Види правових форм публічного адміністрування. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. Том 30 (69) № 4. 2019. С. 94–99. URL: https://juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2019/4_2019/19.pdf.
4. Біла В.Р. Індивідуальні акти публічної адміністрації: поняття та ознаки. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Випуск 1(16). Т. 4. С. 56–59. URL: http://pjv.nuoua.od.ua/v1-4_2017/2017_1-4.pdf#page=56.
5. Біла В. Р. Нормативні акти публічної адміністрації: питання класифікації. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2019. № 4. С. 71–80. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnusvs_2019_4_10.
6. Біла В.Р. Адміністративний договір як правова форма публічного адміністрування: оновлення доктринальних підходів. *Право і безпека*. 2019. № 4 (75). С. 43–48.
7. Мельниченко Б.Б. Адміністративний акт як основна форма публічного управління. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2021. № 1. С. 57–62. URL: https://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2021/1_2021/1_2021.pdf#page=63.
8. Калімбет А.Л., Сідор М.І. Нормативні та індивідуальні акти як інструменти діяльності публічної адміністрації у сфері телебачення та радіомовлення. *ВІСНИК НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 202. Випуск 3 (47). С. 65–70. URL: <https://ela.kpi.ua/server/api/core/bitstreams/cb62103d-a885-4874-8a2f-7ede9d7a0077/content>.
9. Зима О.Т. Про адміністративний договір: сучасні проблеми правового регулювання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2019. № 58. С. 27–32.
10. Карабін Т.О. Акти планування в адміністративно-процедурному законодавстві та питання (не)можливості їх урегулювання. *Проблеми законності*. 2023. Вип. 163. С. 80–92.
11. Карабін Т.О. Адміністративні договори: невідомі та суперечливі питання українського законодавства. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2024. № 4. С. 372–377.
12. Словник української мови. URL: <https://slovnnyk.ua/index.php?swrd=%D0%B0%D0%BA%D1%82>.
13. Адміністративне право України. Повний курс: підручник / В. Галунько, П. Діхтієвський, О. Кузьменко та ін.; за ред. В. Галунька, О. Правоторової. Видання четверте. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2021. 656 с.
14. Новий суспільний договір між бізнесом та Урядом – питання національної безпеки України, – спільна заява Уряду й бізнесу. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/novy-i-suspiilnyi-dohovir>

- mizh-biznesom-ta-uriadom-pytannia-natsionalnoi-bezpeky-ukrainy-spilna-zaiava-uriadu-i-biznesu.
15. Меморандум про партнерство та співробітництво між Державною податковою службою України та Всеукраїнською громадською організацією «Український союз промисловців і підприємців». URL: <https://tax.gov.ua/dlya-gromadskosti/dpa-i-gromadskist/memorandumi-ta-dogovori/pro-spivpratsyu/763108.html>.
 16. Положення про порядок підготовки та внесення проектів актів Президента України, затв. Указом Президента України від 15.11.2006 р. № 970/2006. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/970/2006#Text>.
 17. Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус: Закон України від 20.11.2012 р. № 5492-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5492-17#Text>.
 18. Постанова ВП ВС № 82095816 від 15.05.2019 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82095816>.
 19. Про адміністративну процедуру: Закон України 17.02.2022 р. № 2073-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-IX#Text>.
 20. Брієде Я., Бойко І. В. Правова природа та ознаки адміністративного акта (у порівняльному контексті Латвії та України). *Проблеми законності*. 2023. Вип. 163. С. 22–45. URL: <http://plaw.nlu.edu.ua/article/view/292172/288131>.
 21. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 12 лютого 2025 року «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)»: Указ Президента України від 12.02.2025 р. № 81/2025. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/812025-53777>.
 22. Про прийняття до громадянства України: Указ Президента України від 27.06.2019 р. № 466/2019. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4662019-27809>.
 23. Про визначення порядку виплати пенсій деяким категоріям осіб у 2025 році у період воєнного стану: пост. КМ України від 3.01.2025 р. № 1. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1-2025-%D0%BF#Text>.
 24. Постанова ВС у справі № 161/3427/16-а від 27.02.2020 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87869128>.
 25. Мельник Р. С. Система адміністративного права України: монографія. Харків : Вид-во Харківського національного університету внутрішніх справ, 2010. 398 с.

УДК 351.762

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.74>

МЕТОДИ ЗАПОБІГАННЯ ПОРУШЕННЯМ СУСПІЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ У ДІЯЛЬНОСТІ ІНСТИТУЦІЙНИХ ІНВЕТОРІВ

Важинський В.М.,*професор кафедри права та гуманітарних дисциплін
Івано-Франківської філії Відкритого міжнародного
університету розвитку людини «Україна»,*

ORCID: 0000-0003-4081-2954

e-mail: vazhynskiy@gmail.com

Важинський В.М. Методи запобігання порушенням суспільних інтересів у діяльності інституційних інвесторів.

У статті досліджено методи запобігання порушенням суспільних інтересів у діяльності інституційних інвесторів у таких основних сферах: банківська діяльність, страховий ринок, недержавні пенсійні фонди. Автором розмежовано методи адміністративно-правового регулювання та методи публічного управління: методи правового регулювання передбачають видання нормативно-правових актів загальної дії, а методи публічного управління проявляються в кінцевому результаті оформленням актів індивідуальної дії (приписів, розпоряджень, адміністративно-правових договорів). У статті автор розглянув адміністративні методи публічного управління, які базуються на імперативних та в окремих випадках на диспозитивних методах адміністративно-правового регулювання. Пропонується чітко розмежовувати методи запобігання та методи попередження порушень суспільних інтересів. Запобігання має місце тоді, коли ще не було конфлікту інтересів, тоді як попередження застосовується тоді, коли виник конфлікт інтересів, але він ще не призвів до порушення прав громадян-інвесторів. У статті приділено окрему увагу відповідальному веденню бізнесу, як основного методу запобігання порушенням суспільного інтересу інституційними інвесторами самостійно, тобто без застосування державою методів управлінського впливу.

Автором запропоновано поділити методи охорони суспільного інтересу в діяльності інституційних інвесторів на загальні та спеціальні. До загальних адміністративних методів публічного управління, які застосовуються у будь-якій сфері суспільних відносин, належать засоби заохочення, переконання, адміністративного попередження, державного контролю та нагляду, державного примусу, застосування заходів адміністративної відповідальності. До спеціальних адміністративних методів публічного управління у сфері діяльності інституційних інвесторів належать: ліцензування, державна оцінка (експертиза) інвестиційного проекту та інші, які застосовуються в різних сферах діяльності інституційних інвесторів і мають на меті запобігання виникненню конфлікту інтересів, що може призвести до порушення прав громадян-вкладників.

Ключові слова: інституційний інвестор, суспільний інтерес, запобігання вчиненню порушень, методи публічного управління.

Vazhynskiy V.M. Methods of preventing violations of public interests in the activities of institutional investors.

The article examines methods of preventing violations of public interests in the activities of institutional investors in the following main areas: banking, insurance market, non-state pension funds. The author distinguishes between methods of administrative and legal regulation and methods of public administration: methods of legal regulation involve the issuance of regulatory and legal acts of general application, while methods of public administration are ultimately manifested in the execution of acts of individual action (prescriptions, orders, administrative and legal agreements). In the article, the author examined administrative methods of public administration, which are based on imperative and in some cases on dispositive methods of administrative and legal regulation. It is proposed to clearly distinguish between methods of prevention and methods of prevention of violations of public interests. Prevention takes place when there has not yet been a conflict of interest, while prevention is applied when a conflict of interest has arisen, but it has not yet led to a violation of the rights of citizens-investors. The article pays special attention to responsible business conduct as the main method of preventing violations of public interest by institutional investors independently, that is, without the use of methods of managerial influence by the state.

The author proposes to divide the methods of protecting the public interest in the activities of institutional investors into general and special. The general administrative methods of public

administration, which are used in any sphere of public relations, include encouragement, persuasion, administrative warning, state control and supervision, state coercion, and the application of administrative liability measures. The special administrative methods of public administration in the sphere of activity of institutional investors include licensing, state assessment (expertise) of the investment project and others, which are used in various spheres of activity of institutional investors and are aimed at preventing the emergence of a conflict of interest, which may lead to a violation of the rights of citizens-investors.

Key words: institutional investor, public interest, prevention of violations, methods of public administration.

Постановка проблеми. Публічне управління передбачає здійснення управлінської діяльності з метою захисту інтересів суспільства та базується на суспільних цінностях. Саме тому суспільство є визначальним у формуванні політики публічного управління в певній сфері. Все це дає підстави стверджувати, що публічне управління має ґрунтуватися на цінностях громадянського суспільства, забезпечувати максимальне включення громадян до управління суспільством, країною і державою, забезпечувати пошук компромісів або усунення соціальних, економічних і політичних суперечностей у суспільстві.

Механізм правової охорони суспільних відносин у сфері інвестиційної діяльності інституційних інвесторів включає комплекс певних форм і методів організаційно-управлінської діяльності, адміністративно-правових інструментів і процедур, спрямованих на: запобігання та попередження виникнення суперечностей між елементами системи публічного управління діяльністю інституційних інвесторів, які можуть вплинути на суспільні інтереси; реагування на суперечності (їх припинення), які виникли між елементами системи публічного управління діяльністю інституційних інвесторів, що призвели до порушення суспільних інтересів; притягнення до юридичної відповідальності за правопорушення, що призвели до порушення суспільних інтересів; відновлення суспільного інтересу, поновлення прав, свобод та законних інтересів індивідуальних інвесторів [1, с. 190].

Відповідальне ведення бізнесу є одним з найважливіших методів попередження порушення суспільних інтересів, але такий метод застосовується суб'єктами ведення бізнесу добровільно [2, с. 23]. Але коли бізнес вирішує поставити приватний інтерес вище суспільного, необхідне втручання держави для збалансування. Тут слід звернути увагу, що запобігання не допускає виникнення конфлікту інтересів, то попередження застосовується тоді, коли виник конфлікт інтересів, але він ще не призвів до порушення прав громадян-інвесторів

Метою статті є дослідження адміністративно-правових методів, які можуть бути використані для запобігання порушенням суспільних інтересів у сфері діяльності інституційних інвесторів.

Стан опрацювання проблематики. У науковій роботі В.Б. Авер'янова, К.К. Афанасьєва, Ю.П. Битяка, В.М. Гаращука, І.П. Голосніченка, О.В. Леонової, С.В. Ківалова, І.Б. Коліушка, Т.О. Коломєць, А.Т. Комзюка, О.В. Кузьменко, В.П. Тимощука, З.М. Топорецької та інших учених досліджено низку особливостей реалізації механізму публічного управління в цілому та у різних сферах, зокрема. Особливу увагу на визначенні сутності та системи методів публічного управління зосереджено у наукових розробках А. Гука, Р. Мельника, Н. Обушної, Ю. Легези та інших вчених. Проте питання методів запобігання порушенням суспільних інтересів у сфері діяльності інституційних інвесторів у вітчизняній літературі залишається недослідженим.

Виклад основного матеріалу. Говорячи про методи запобігання правопорушенням суспільного інтересу, ми розглядаємо метод з позицій праксеологічного (діяльнісного) підходу в адміністративному праві як метод здійснення певної правоохоронної діяльності органами публічного управління. З позицій досліджень з філософії права під методом розуміється «шлях», спосіб досягнення певної мети, тобто спосіб здобуття нового знання про певну реальність [3, с. 23].

У науці адміністративного права під методами регулювання розуміються способи дії на людей, засоби, прийоми досягнення якої-небудь мети, виконання поставленого завдання. Наприклад, З. Кісіль визначає метод регулювання як спосіб здійснення його функцій, засіб дії органу державної влади на керовані об'єкти (галузі, сфери, комплекси, об'єднання, підприємства, трудові колективи, громадян). Методи регулювання показують, як, яким чином держава вирішує завдання в галузі управління. У зв'язку із цим важливо підкреслити, що методи регулювання похідні і зумовлені методом адміністративно-правового регулювання [4, с. 289]. Говорячи про методи адміністративно-правового регулювання ми не заперечуємо існування імперативного та диспозитивного методів правового регулювання. У випадку адміністративного права диспозитивний метод правового регулювання реалізується через видання нормативно-правових актів рекомендаційного характеру.

Але від поняття методів правового регулювання необхідно відмежовувати поняття методів управління в цілому і, зокрема, методів публічного управління в цілях охорони суспільного інтересу в діяльності інституційних інвесторів.

Методи адміністративного управління О. Бандурка визначає як сукупність прийомів, операцій, процедур підготовки та прийняття, організації та контролю виконання управлінських рішень, які приймаються учасниками управлінського процесу [5, с. 38].

У своїх наукових розробках А. Гук, розуміючи під поняттям адміністративно-правових методів публічного врядування сукупність способів та засобів впливу органів державного управління чи посадових осіб на керовані об'єкти, робить висновок про доцільність розмежування методів правового регулювання та методів управління. Так, учений метод правового регулювання визначає як межі впливу законодавчої влади на суспільні відносини, тоді як методи управління є способами реалізації діяльності органів виконавчої влади та її посадових осіб [6, с. 77]. Позиція вченого за-слуговує на схвальну оцінку та підтримку, але, на нашу думку, слід уточнити, що метод правового регулювання визначає не лише межі впливу законодавчої влади, адже органи виконавчої влади також впливають на суспільні відносини, приймаючи свої нормативно-правові акти, органи судової влади також можуть видавати окремі акти правозастосування.

Тобто підсумовуючи зазначимо, що якщо методи правового регулювання зазвичай передбачають видання нормативно-правових актів загальної дії, то методи публічного управління зазвичай проявляються в кінцевому результаті оформленням актів індивідуальної дії (приписів, розпоряджень, адміністративно-правових договорів).

Під методами управління Н. Мироненко розуміє сукупність способів або засобів досягнення поставлених управлінських цілей, що визначають якісну складову управління. У системі методів державного управління ним виділяються методи організації та методи діяльності органів управління. Вченим методи управління класифіковано також за такими критеріями, як: 1) спрямованістю зовнішньо-економічного впливу (організаційні та адміністративні); 2) морально-психологічна спрямованість (переконання, виховання, моральне заохочення); 3) економічний вплив (матеріальне заохочення, стимулювання виробництва); 4) організація діяльності об'єкта управління (прогнозування, організація, координація, контроль) [7, с. 618]. Але не заперечуючи саму ідею, та беручи її за основу, уточнимо, що державне і публічне управління мають різні цілі управління та об'єкти управління, відповідно і методи управління також будуть відрізнятися.

В.Я. Малиновський та А.Ф. Мельник зі своїми однодумцями поділяють методи реалізації цілей і функцій державного управління на економічні, соціально-політичні, адміністративні (організаційно-розпорядчі) та морально-етичні [8, с. 104].

В.В. Коваленко класифікує сукупність методів публічного адміністрування за такими критеріями: 1) залежно від форми вираження: правові, що містяться в нормативних та індивідуальних правових актах і тягнуть юридичні наслідки; неправові, які характеризуються здійсненням суб'єктом публічної адміністрації певних дій організаційного характеру (наради, інструктажі тощо); 2) за ступенем владного впливу на об'єкти: імперативні, що містять владні приписи, які зобов'язують до вчинення необхідних дій або належної поведінки; уповноважуючі, що дозволяють здійснювати певні дії; заохочувальні, що реалізуються за допомогою встановлення стимулів до правомірної поведінки суб'єктів адміністративного права; рекомендаційні, що містять рекомендації щодо здійснення певних дій необов'язкового характеру [9, с. 273].

На нашу думку, тут слід говорити про адміністративні методи публічного управління які базуються на імперативних та в окремих випадках на диспозитивних методах адміністративно-правового регулювання.

До загальних адміністративних методів публічного управління, які застосовуються у будь-якій сфері суспільних відносин, належать засоби заохочення, переконання, адміністративного попередження, державного контролю та нагляду, державного примусу, застосування заходів адміністративної відповідальності. Методи заохочення та переконання є методами запобігання правопорушенням в сфері діяльності інституційних інвесторів, тоді як інші – спрямовані на протидію порушенням [10, с. 154]. При цьому, попередження правопорушення ми теж вважаємо елементом протидії, адже здійснюються певні активні дії (протидія) у відповідь на існування певних суперечностей між інтересами суспільства (громадян-вкладників) та іншими інтересами, які вже несуть ризик вчинення порушень [10, с. 152]. Тобто, якщо запобігання не допускає виникнення конфлікту інтересу, то попередження застосовується тоді, коли виник конфлікт інтересів, але він ще не призвів до порушення прав громадян-інвесторів.

Відповідно, до спеціальних адміністративних методів публічного управління у сфері діяльності інституційних інвесторів належать ліцензування, державна оцінка (експертиза) інвестиційного проєкту та інші, які застосовуються в різних сферах діяльності інституційних інвесторів і мають на меті саме запобігання виникненню конфлікту інтересів, що може призвести до порушення прав громадян-вкладників.

Пропонуємо розглянути їх за окремими видами діяльності інституційного інвестора. Основними видами інституційного інвестування є діяльність банків, страхових компаній, недержавних пен-

сійний фондів [11, с. 45]. Для банків заходами запобігання порушенням суспільних інтересів є нагляд Національного банку України за діяльністю банків, встановлення вимог та обмежень щодо діяльності банку (банків) та індикативне регулювання (ст. 66 Закону України «Про банки і банківську діяльність»). Крім того, як зазначено в ст. 67 цього Закону метою банківського нагляду є стабільність банківської системи та захист інтересів вкладників і кредиторів банку щодо безпеки зберігання коштів клієнтів на банківських рахунках [12]. Крім того, такі фінансові заходи як зовнішній аудит та інспекційна перевірка банку також мають на меті запобігти порушенням суспільних інтересів, адже своєчасне виявлення незначних порушень банківського, валютного законодавства, платіжного законодавства, законодавства щодо фінансового моніторингу тощо сприятиме усуненню окремих порушень на ранній стадії, коли ще немає масових збоїв в діяльності банку, а отже це дозволяє не допустити порушення прав громад-інвесторів.

Для недержавних пенсійних фондів застосовуються заходи ліцензування їх діяльності, адміністрування пенсійного фонду (у тому числі призначення тимчасового адміністратора), управління активами недержавного пенсійного фонду тощо [13].

Для страхових компаній також встановлено ряд вимог щодо забезпечення платоспроможності та інвестиційної діяльності страховика, обов'язок обліку та звітності і публічності звітування, що в принципі передбачено і для інших інституційних інвесторів. А також в ч. 2 ст. 114 Закону України «Про страхування» прямо вказано, що метою державного регулювання та нагляду є забезпечення відповідності діяльності із страхування законодавству України в цілях захисту прав та законних інтересів клієнтів (у тому числі споживачів, страхувальників, застрахованих осіб та вигодонабувачів). Крім того, обов'язково проводяться інспекційні перевірки з метою визначення рівня безпечності і стабільності операцій страховика та/або страхової групи, достовірності звітності страховика та/або страхової групи, дотримання вимог законодавства України у сфері фінансових послуг, у тому числі нормативно-правових актів Регулятора. Також у разі виявлення певних проблем з платоспроможністю до страховиків може застосовуватись метод плану відновлення страховика (ст. 117 Закону), план фінансування (ст. 118), коригувальні заходи, заходи раннього втручання [14].

Всі ці заходи фактично є заходами раннього реагування і покликані не допустити (запобігти) порушенню інтересів приватних інвесторів. Ці заходи допомагають виявити певні недоліки, проблеми в управлінні, організації діяльності, функціонуванні страховика тощо, які в подальшому несуть загрозу для порушення прав інвесторів.

Таким чином, розуміючи високу ризиковість діяльності, пов'язаної з управлінням «чужими грошима» [15, с. 174], держава на законодавчому рівні вже сьогодні передбачила ряд спеціальних методів, спрямованих на запобігання порушенням прав громадян-інвесторів.

Висновки. Методи охорони суспільного інтересу в діяльності інституційних інвесторів пропонуємо поділити на загальні та спеціальні. До загальних адміністративних методів публічного управління, які застосовуються у будь-якій сфері суспільних відносин, належать засоби заохочення, переконання, адміністративного попередження, державного контролю та нагляду, державного примусу, застосування заходів адміністративної відповідальності. Методи заохочення та переконання спрямовані на запобігання правопорушенням в сфері діяльності інституційних інвесторів, тоді як інші – на протидію порушенням. При цьому, попередження правопорушення теж є елементом протидії, адже здійснюються певні активні дії (протидія) у відповідь на існування певних суперечностей між інтересами суспільства (громадян-вкладників) та іншими інтересами, які вже несуть ризик вчинення порушень. Якщо запобігання не допускає виникнення конфлікту інтересів, то попередження застосовується тоді, коли виник конфлікт інтересів, але він ще не призвів до порушення прав громадян-інвесторів. До спеціальних адміністративних методів публічного управління у сфері діяльності інституційних інвесторів належать: ліцензування, державна оцінка (експертиза) інвестиційного проєкту та інші, які застосовуються в різних сферах діяльності інституційних інвесторів і мають на меті запобігання виникненню конфлікту інтересів, що може призвести до порушення прав громадян-вкладників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Важинський В.М. Елементи механізму адміністративно-правової охорони суспільних (публічних) інтересів у діяльності інституційних інвесторів. *Вісник кримінального судочинства*. 2023. № 3-4. С. 187–195.
2. Volodymyr Vazhynskyi, Mykola Pohoretskyi, Zoriana Toporetska Responsible business by institutional investors as the main means of preventing violations of the public interests of citizen-investors. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2024. № 10 (1). Р. 20–29.
3. Філософія права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О.Г. Данильяна, О.П. Дзьовбань, С.І. Максимова та ін.; за ред. д-ра філос. наук, проф. О.Г. Данильяна. Харків: Право, 2009. 208 с.

4. Кісіль З.Р. Адміністративне право: навчальний посібник. 3-тє вид. Київ: ЦУЛ, 2011. 698 с.
5. Бандурка О.М. Управління в органах внутрішніх справ України: підручник. Харків, 1998. 480 с.
6. Гук А.С. Адміністративні форми та методи публічного адміністрування. *Актуальні проблеми державного управління*. 2013. № 1(43). С. 78–83.
7. Юридична енциклопедія: в 6-ти т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. Київ: «Укр. енцикл.», 2001. Т. 3. 792 с.
8. Державне управління: навч. посіб. / А.Ф. Мельник, О.Ю. Оболенський, А.Ю. Васіна, Л.Ю. Гордієнко; за ред. А.Ф. Мельник. Київ: Знання-Прес, 2003. С. 104–106.
9. Курс адміністративного права України: підручник / за заг. ред. В.В. Коваленка. Київ: Юрінком Інтер, 2012. 808 с. URL: <http://westudents.com.ua/glavy/64337-1-ponyattya-ta-vidi-formpublchnogo-admnstruvannya.html>.
10. Важинський В.М. Адміністративно-правові форми та методи протидії порушенням суспільних інтересів у діяльності інституційних інвесторів. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія: Право. 2024. № 83. Ч. 2. С. 152–158.
11. Volodymyr Vazhynskyi, Mykola Pohoretskyi, Zoriana Toporetska Assessment of Key Markets for Institutional Investors in Ukraine in the Context of War. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2023. № 9 (4). P. 44–49.
12. Про банки і банківську діяльність: Закон України від 07.12.2000 № 2121-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121-14#n1226>.
13. Про недержавне пенсійне забезпечення: Закон України від 09.07.2003 № 1057-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1057-15#n1227>.
14. Про страхування: Закон України від 18.11.2021 № 1909-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1909-20#n2153>.
15. Топорецька З.М. Публічне управління гральним бізнесом та лотерейною діяльністю і протидія злочинам, пов'язаним з ними: теорія та практика: монографія. Київ: Алерта, 2022. 424 с.

УДК 343.137.5

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.75>

ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНИХ КООРДИНАТОРІВ У ЗАПОБІГАННІ ТА ПРОТИДІЇ ПРАВОПОРУШЕННЯМ В УКРАЇНІ

Гавриленко В.В.,*докторант кафедри міжнародного та європейського права**факультету міжнародних відносин**Національного авіаційного університету*

ORCID: 0009-0002-6144-4716

e-mail: gavrylenko.v@ukr.net

Гавриленко В.В. Інститут національних координаторів у запобіганні та протидії правопорушенням в Україні.

У статті розглядаються питання імплементації міжнародно-правових стандартів, що регламентують застосування інституту національних координаторів у запобіганні та протидії правопорушенням в Україні. Доведено, що цей інститут використовується для вирішення іншої більш широкої проблеми, пов'язаної із організацією тісного співробітництва вітчизняних судових та правоохоронних органів із зарубіжними партнерами, в першу чергу європейськими, що робить цей напрям дуже важливим та перспективним для вступу України в Європейський Союз. Обґрунтована теза, що не може бути ефективною протидія злочинності на національному рівні, якщо не буде належної координації всього процесу з чітко визначених єдиних координаційних центрів. Аргументовано, що застосування інституту національних координаторів у сфері протидії та запобіганню злочинності є важливим, необхідним та своєчасним кроком, оскільки цього потребують реалії сучасності. Показано, що в Україні інститут національних координаторів починає активно застосовуватися в інших сферах державотворення, які опосередковано можуть бути пов'язані із протидією злочинності та діяльністю судових та інших правоохоронних органів. Проаналізовані перші та інші основні прийняті в Україні нормативно-правові акти, що регламентують успішне та дієве застосування інституту національних координаторів на національному рівні. Підкреслено позитивний український досвід застосування міжнародного стандарту, коли національним координатором може бути не тільки посадова особа державного органу (наприклад, голова або заступник НАЗК), не тільки окреме міністерство (наприклад, Міністерство соціальної політики України), не тільки державна служба (наприклад, Державна фіскальна служба України), але й міжвідомча комісія, яка має створюватися при Кабінеті Міністрів України. У якості висновків зазначено, що перспективним напрямом імплементації міжнародно-правових стандартів у національний правопорядок України задля здійснення євроінтеграційних перетворень є наполегливе застосування інституту національних координаторів за конкретними сферами боротьби із злочинами та іншими правопорушеннями.

Ключові слова: міжнародні стандарти, інститут національних координаторів, правопорядок, запобігання та протидія злочинності, судові та правоохоронні органи.

Havrylenko V.V. Institute of national coordinators in preventing and combating offenses in Ukraine.

The article examines the issues of implementation of international legal standards regulating the application of the institution of national coordinators in preventing and combating crimes in Ukraine. It is proved that this institution is used to solve another, broader problem related to the organization of close cooperation between domestic judicial and law enforcement agencies with foreign partners, primarily European ones, which makes this direction very important and promising for Ukraine's accession to the European Union. The thesis is substantiated that combating crime at the national level cannot be effective if there is no proper coordination of the entire process with clearly defined single coordination centers. It is argued that the application of the institution of national coordinators in the field of combating and preventing crime is an important, necessary and timely step, since modern realities require it. It is shown that in Ukraine the institution of national coordinators is beginning to be actively used in other areas of state-building, which may be indirectly related to combating crime and the activities of judicial and other law enforcement agencies. The first and other main regulatory legal acts adopted in Ukraine that regulate the successful and effective application of the institution of national coordinators at the national level are analyzed. The positive Ukrainian experience of applying the international standard is emphasized, when the national coordinator can be not only an official of a state body (for example, the head or deputy of the National Anti-Corruption Commission), not only

a separate ministry (for example, the Ministry of Social Policy of Ukraine), not only a civil service (for example, the State Fiscal Service of Ukraine), but also an interdepartmental commission that should be created under the Cabinet of Ministers of Ukraine. As conclusions, it is noted that a promising direction for the implementation of international legal standards into the national legal order of Ukraine in order to implement European integration transformations is the persistent use of the institute of national coordinators in specific areas of combating crime and other offenses.

Key words: international standards, institute of national coordinators, law and order, prevention and counteraction to crime, judicial and law enforcement agencies.

Постановка проблеми полягає в тому, щоб науково обґрунтувати перспективний напрям імплементації міжнародних стандартів для функціонування судових та правоохоронних органів України, пов'язаних із застосуванням інституту національних координаторів, який дозволяє ефективно протидіяти не тільки злочинності та правопорушенням, але й наближає українську державу до європейських стандартів, до створення необхідних умов для її вступу в європейську спільноту.

Метою статті є дослідження категорії «національний координатор», як одного із визначених багатьма країнами перспективного та дієвого міжнародного стандарту, та розгляд позитивних прикладів його застосування в Україні. **Завданнями** є аналіз наукових праць, міжнародно-правових джерел, що містять міжнародно-правові стандарти з використання інституту національних координаторів, та визначення напрямів, форм та методів його застосування в українських реаліях сьогодення щодо протидії злочинності взагалі та профілактики правопорушень зокрема.

Виклад основного матеріалу. Аналіз наукових джерел останніх років наочно демонструє підвищений інтерес дослідників до одного з перспективних напрямів імплементації міжнародно-правових стандартів у національний правопорядок, яким є інститут національних координаторів. Майже всі вітчизняні науковці стверджують, що задля успішного здійснення в Україні євроінтеграційних перетворень вкрай необхідним та важливим в сучасних умовах сьогодення є наполегливе та науково обґрунтоване застосування інституту національних координаторів за конкретними сферами боротьби із злочинами та іншими правопорушеннями. Означений напрям безпосередньо пов'язаний та є складовою іншої більш широкої проблеми стосовно організації тісного співробітництва вітчизняних судових та правоохоронних органів із зарубіжними партнерами, і цей напрям, як нам здається, має суттєві перспективи.

Отже, цілеспрямована боротьба із злочинністю по всіх напрямках її проявів, тісна взаємодія в цій боротьбі між вітчизняними та зарубіжними судовими і правоохоронними органами не може бути ефективною, якщо не буде належної координації всього процесу з чітко визначених єдиних координаційних центрів. Зрозуміло, що застосування інституту національних координаторів у сфері протидії злочинності є важливим, необхідним та своєчасним кроком, оскільки цього потребують реалії сучасності, а саме:

- наявність чітко визначених та самостійних організаційних складових боротьби із злочинами
- виявлення, попередження, запобігання, припинення, профілактика (загальна та індивідуальна) тощо;
- різноманітність проявів злочинності – професійна, економічна, екологічна, організована, корупційна, рецидивна, необережна тощо, а також злочини по видах, що визначені в особливій частині Кримінального кодексу України (злочини проти національної безпеки, проти життя та здоров'я особи, проти волі, честі та гідності особи, проти статевої свободи особи проти безпеки руху тощо, – всього зараз у ККУ визначено 20 видів);
- значна кількість вітчизняних суб'єктів, що здійснюють судову та іншу правоохоронну діяльність, та необхідність налагодження взаємодії як між собою, так і з численними зарубіжними партнерами за певними сферами протидії та запобігання злочинності.

Треба підкреслити, що в Україні інститут національних координаторів починає активно застосовуватися в інших сферах, які опосередковано можуть бути пов'язані із протидією злочинності та діяльністю судових та інших правоохоронних органів.

Так, згідно із Указом Президента України від 20 червня 2023 року № 344/2023 «Питання складу Комісії з питань координації євроатлантичної інтеграції України» заступник Голови НАЗК визначений Національним координатором з питань співробітництва України з НАТО у сфері розбудови доброчесності [1]. Відтепер в складі Комісії з питань координації євроатлантичної інтеграції України представник НАЗК відповідатиме за координацію Програми з розбудови доброчесності під керівництвом НАТО – NATO Building Integrity program (Програма NATO BI). Ця Програма надає практичні інструменти, які допомагають країнам-учасникам та партнерам зміцнювати доброчесність, прозорість і підзвітність, а також зменшувати ризик корупції в секторі безпеки та оборони [2].

Отже, призначення представника НАЗК координатором з питань координації євроатлантичної

інтеграції України безпосередньо буде впливати й на стан профілактики та протидії правопорушенням, бо відповідаючи за координацію Програми з розбудови доброчесності під керівництвом НАТО, – це фактично й координація процесом очищення особового складу правоохоронних органів від корупціонерів, що неминуче відобразиться на протидії злочинності в цілому, бо чим вище доброчесність та порядність співробітників поліції, органів державної безпеки, національної гвардії та інших силових структур, тим вище в цілому буде ефективність протидії кримінальним правопорушенням. Тобто, відповідальність представника НАЗК за координацію Програми НАТО VI з розбудови доброчесності та прозорості безсумнівно торкнеться й діяльності посадових осіб судових та інших правоохоронних органів, оскільки останні, згідно із Законом України «Про національну безпеку», напряду відносяться до сектору безпеки та оборони [3, ст. 1].

Але, представник НАЗК може бути напряду призначеним національним координатором з обов'язком нести відповідальність за окрему конкретну сферу запобігання та протидії правопорушенням. Так, п'ять років тому представника НАЗК було призначено національним координатором, але вже за конкретним напрямом протидії злочинності, а саме: з питань реалізації Стамбульського плану дій по боротьбі з корупцією. Відповідне розпорядження було ухвалено на засіданні Кабінету Міністрів України 22 березня 2017 р. № 189-р. На національного координатора було покладено обов'язки вживати заходів щодо координації роботи центральних та місцевих органів виконавчої влади, пов'язаної з реалізацією Стамбульського плану дій, та отримувати в установленому порядку від них відповідну інформацію, проводити моніторинг реалізації Стамбульського плану дій, налагоджувати співробітництво з національними органами країн – членів Стамбульського плану дій тощо [4].

Серед перших прикладів успішного застосування інституту національних координаторів можна назвати Указ Президента України від 5 серпня 2020 року № 306/2020 «Про національного координатора у сфері протидії торгівлі людьми», яким Міністерство соціальної політики України призначено національним координатором у сфері протидії торгівлі людьми [5, п. 1]. Виконуючи покладені Президентом України на міністерство нових обов'язків, останній у ранзі національного координатора вже активно почав попереджувальну профілактичну діяльність, опублікувавши в Інтернет-ресурсах інформацію стосовно виконання громадянами десятих правил безпеки, щоб запобігти рабству, а саме:

- не вірте рекламі фірмам, які не відповідають вимогам законодавства України;
- не ведіть переговори про навчання, працевлаштування чи шлюб наодинці з агентом;
- зв'яжіться з посольством країни, куди ви плануєте подорож та дізнайтеся про правила щодо працевлаштування або навчання іноземців;
- особисто оформлюйте пакет документів та самі сплачуєте за послуги;
- обов'язково укладайте відповідний контракт, складений зрозумілою для вас мовою у двох примірниках, один з яких залишається у вас тощо [6].

У 2016 році проектом розпорядження Кабінету Міністрів України мала бути схвалена Стратегія у сфері протидії незаконному виробництву та обігу тютюнових виробів на період до 2021 року (далі – Стратегія), в якій Державну фіскальну службу України передбачалося призначити національним координатором. У Стратегії, крім детального визначення компетенції, було зазначено, що Національний координатор щорічно до першого лютого року, що настає за звітнім, звітує Кабінету Міністрів України про стан виконання пунктів Плану заходів з реалізації положень Стратегії [7]. Здається, що намір визначити компетенцію національного координатора безпосередньо окремим розділом у Стратегії був цілком виправданим.

У якості іншого позитивного прикладу перспективного напряду імплементації міжнародних стандартів у національне законодавство щодо застосування інституту національного координатора для реалізації Стратегії боротьби з організованою злочинністю можна назвати пропозицію Голови Національної поліції України Ігоря Клименка, яку він зробив у своєму виступі на засіданні Кабінету Міністрів України від 16 вересня 2020 р.: «Реалізація Стратегії передбачає три етапи. Спершу проведуть оцінку наявних загроз за методологією SOCTA, яка ефективно використовується в країнах Євросоюзу. Далі на основі зібраних даних будуть створені комплексні плани заходів для протидії організованим групам і конкретним тяжким злочинам, які здебільшого вчиняються з використанням зброї та насилля. Ці плани розроблятиме *Національний координатор – створена при Кабміні міжвідомча комісія, яка буде проводити моніторинг і оцінюватиме стан реалізації цієї Стратегії*. Третій етап передбачає власне виконання комплексних планів заходів державними органами, які борються з організованою злочинністю» (курсив наш – авт.) [8].

Отже, національним координатором може бути не тільки посадова особа державного органу (наприклад, голова або заступник НАЗК), не тільки окреме міністерство (наприклад, Міністерство соціальної політики України), не тільки державна служба (наприклад, Державна фіскальна служба

України), але й міжвідомча комісія, яка має створюватися при Кабінеті Міністрів України.

Позитивно відносяться до застосування інституту національних координаторів у запобіганні злочинів та корупції в правоохоронній системі й вітчизняні науковці.

Так, науковець С. О. Семенюк на підставі аналізу європейського досвіду застосування в національному законодавстві інституту національних координаторів вважає, що за допомогою цього інституту можна «здійснювати організаційне забезпечення реалізації державної політики у сфері боротьби з організованою злочинністю, відповідати за ефективне функціонування механізмів координації, взаємодії, моніторингу та звітності в зазначеній сфері через запровадження та подальше організаційне забезпечення реалізації механізму стратегічних комунікацій у сфері боротьби з організованою злочинністю» [9, с. 105]. С.О. Семенюк взагалі вважає за необхідне віднести до компетенції Національного координатора такі повноваження:

- формування державної політики та визначення пріоритетів у сфері протидії організованим злочинностям;
- затвердження стратегій і комплексних планів протидії організованій злочинності відповідно до визначених пріоритетів;
- координацію діяльності, організаційне забезпечення та вжиття заходів до підвищення можливостей органів, які здійснюють протидію організованим злочинностям, у реалізації державної політики у сфері протидії організованим злочинностям;
- проведення національної оцінки ризиків та загроз, зумовлених організованою злочинністю, а також підготовку щорічних і спеціальних доповідей (інформацій) про стан організованої злочинності в Україні, основні напрями та результати протидії організованим злочинностям і внесення їх на розгляд Президента України та Верховної Ради України;
- організацію співробітництва з питань протидії організованим злочинностям з відповідними органами інших держав та міжнародними установами та організаційне забезпечення реалізації механізму стратегічних комунікацій у сфері протидії організованим злочинностям [9, с. 108].

Науковці Д. Санакоєв, А. Вашко та В. Єфімов, досліджуючи проблему імплементації європейської методології SOCTA (Serious and Organised Crime Threat Assessment – Методологія «Оцінка загрози з боку особливо небезпечних форм організованої злочинності»; є продуктом системного аналізу інформації правоохоронців про кримінальну діяльність і групи, що становлять загрозу для ЄС, щоб допомогти керівникам у визначенні пріоритетів серед загроз організованої злочинності) в протидії організованим злочинностям, вважають за необхідне призначення в Україні Національного координатора для реалізації проекту EMPACT (European Multidisciplinary Platform Against Criminal Threats – Європейська міждисциплінарна платформа проти кримінальних загроз), який би мав спостерігати за виконанням завдань на національному рівні. Кожна держава-член, на їх думку, має призначати національного координатора EMPACT у межах своєї національної компетенції та залежно від структури правоохоронних органів. Національними координаторами повинні бути старші офіцери зі стратегічного управління, які мають право забезпечувати реалізацію циклу політики ЄС у цій країні, залишатися повністю поінформованими та нести спільну відповідальність за відданість країні-члену політичного циклу ЄС [10, с. 217].

Науковці А.В. Мовчан та Р.С. Яблонський, позитивно оцінюючи використання інституту національних координаторів, пропонують прийняти новий Закон України «Про протидію організованим злочинностям», в якому, на їх думку, крім іншого необхідно чітко визначити компетенцію і повноваження Національного координатора у сфері протидії організованим злочинностям [11, с. 73].

Дуже слушна думка, бо згідно із статтею 5 Закону України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» до державних органів, які беруть участь у боротьбі з організованою злочинністю, віднесено:

- органи Національної поліції і Служби безпеки України;
- органи прокуратури України;
- органи доходів і зборів, органи Державної прикордонної служби України та органи державного фінансового контролю;
- органи і установи виконання покарань та слідчі ізолятори;
- розвідувальний орган Міністерства оборони України;
- Служба зовнішньої розвідки України;
- Національне антикорупційне бюро України;
- Бюро економічної безпеки України [12, ст. 5].

Отже, можна цілком зримо уявити таку ситуацію, коли численні перелічені вище правоохоронні органи почнуть активно протидіяти організованим злочинностям без наявності єдиного координаційного центру: вони або заважатимуть один одному або почнуть дублювати свої функції та повноваження, а організована злочинність тим часом буде розквітати.

Дійсно, Законом України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» передбачено створення Координаційного комітету по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю при Президенті України (далі – Координаційний комітет), склад та функції якого детально визначено цим Законом [12, ст. 8].

Але цей державний орган, який функціонує на підставі затвердженого Верховною Радою України положення, *розробляє лише стратегію або політику* взаємодії всіх правоохоронних структур, забезпечує нормативно-правову базу їх діяльності шляхом своєчасного внесення пропозицій щодо удосконалення існуючих законодавчих актів. На відміну від Координаційного комітету, Національний координатор *координує діяльність правоохоронних органів на тактичному рівні*, тобто безпосередньо узгоджує їх плани, навіть окремі спільні заходи, або концентрацію сил та засобів на найбільш важливих напрямках, створює умови для їх взаємодії із закордонними партнерами тощо.

Так само можна сказати й про Державну службу фінансового моніторингу України (далі – Держфінмоніторинг), яка є центральним органом виконавчої влади, діяльність якої спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через Міністра фінансів і яка реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення [13, п. 1]. В свою чергу, Держфінмоніторинг є Координатором всієї національної системи фінансового моніторингу, яка складається з наступних елементів:

- суб'єкти первинного фінансового моніторингу (банки, фінансові установи, професійні учасники ринку фінансових послуг та інші);
- суб'єкти державного фінансового моніторингу (НБУ, НКЦПФР, Мінцифри, Мінфін, Мін'юст, Держфінмоніторинг);
- правоохоронні, розвідувальні та судові органи (ДБР, БЕБ, СБУ, ОГП, НАБУ, Національна поліція та інші);
- інші державні органи (МЗС, Державна аудиторська служба України тощо).

Інститут національних координаторів все ширше починає застосовуватися у країнах ЄС та інших демократичних державах. Вже напрацьовано сталу традицію обмінюватися позитивним досвідом посадовими особами, що виконують функції національних координаторів. З цього приводу досить навести приклад участі 25 листопада 2022 року заступника міністра закордонних справ України у 60-му засіданні Ради національних координаторів держав-членів Організації за демократію та економічний розвиток – ГУАМ. Представник України поінформував учасників засідання про триваючу військову агресію Росії проти України. Наголосив на злочинах, що скоює РФ проти нашої держави, а саме: руйнування критичної інфраструктури, ядерний шантаж, вчинення дій, спрямованих на геноцид українського народу. Заступник міністра подякував державам-членам ГУАМ за підтримку Резолюції ГА ООН «Сприяння виправленню та відшкодуванню за агресію проти України» та за надання гуманітарної допомоги Україні [14].

Після агресивного вторгнення РФ на територію України у деяких демократичних державах світу почали з'являтися пропозиції щодо призначення національних координаторів, відповідальних за відстеження воєнних злочинів РФ в Україні. Так, Комітет Палати представників Конгресу США вніс на розгляд законопроект, що, серед іншого, передбачає призначення координатора, відповідального за відстеження та каталогізацію воєнних злочинів Росії в Україні [15]. Здається, що подібний Національний координатор має бути й в Україні.

Висновки. Міжнародно-правовий стандарт у вигляді інституту національних координаторів серед інших стандартів в сучасних умовах грає дуже важливу роль у боротьбі зі злочинністю та її запобіганню як на міждержавному рівні, так й на національному.

Цей інститут тільки починається досліджуватися науковцями. Одразу кидаються в очі його значні перспективи використання. Наведені у статті приклади свідчать про те, що наполегливе та правильне без зайвого формалізму застосування цього інституту на підставі результатів детально проведених попередніх наукових досліджень дозволять ефективно протидіяти злочинності, значно упорядкують організацію діяльності різних національних правоохоронних структур з єдиного центру із широкими можливостями взаємодії та координації зі світовими та європейськими правоохоронними структурами за конкретними сферами боротьби із злочинами та іншими правопорушеннями.

Інститут національних координаторів у сучасних умовах залишається одним з перспективним напрямів імплементації міжнародно-правових стандартів у національний правопорядок будь-якої демократичної держави, у тому числі й для нашої держави. Україна, завдяки імплементації та застосуванню цього міжнародно-правового інституту, ефективніше та в більш короткі терміни проведе необхідні євроінтеграційні перетворення, наблизить свою законодавчу базу до європейських стандартів, що дозволить їй зайняти гідне місце в сім'ї європейських народів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Питання складу Комісії з питань координації євроатлантичної інтеграції України: Указ Президента України № 344/2023 від 20 червня 2023 року № 344/2023. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3442023-47125>.
2. Заступник Голови НАЗК став Національним координатором з питань співробітництва України та НАТО з розбудови доброчесності. Вебсайт НАЗК, 22 червня 2023 року. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/novyny/antykoriupcijsna-polityka/zastupnyk-golovy-nazk-stav-natsionalnym-koordynatorom-z-rytan-spivrobitnytstva-ukrayiny-ta-nato-z-rozbudovy-dobrochesnosti/>.
3. Про національну безпеку України: Закон України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2018, № 31, ст. 241. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>.
4. Представника НАЗК призначено національним координатором з питань реалізації Стамбульського плану дій. Урядовий портал, 24 березня 2017 року. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/249843489>.
5. Про національного координатора у сфері протидії торгівлі людьми: Указ Президента України від 5 серпня 2020 року № 306/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/306/2020#Text>.
6. Міністерство соціальної політики, як національний координатор у сфері протидії торгівлі людьми, звертає увагу громадян України, як не потрапити в рабство під час воєнного стану. 23 червня 2022. URL: <http://www.msp.gov.ua/news/21969.html>.
7. Про схвалення Стратегії у сфері протидії незаконному виробництву та обігу тютюнових виробів на період до 2021 року: проект розпорядження Кабінету Міністрів України, 2016 рік. URL: <https://tax.gov.ua>.
8. Клименко Ігор, Ухвалення Стратегії боротьби з організованою злочинністю сприятиме комплексній протидії загрозам безпеці громадян. Виступ на засіданні Кабінету Міністрів 16 вересня 2020 р. URL: <https://dp.npu.gov.ua/news/ukhvalennya-strategii-borotbi-z-organizovanoyu-zlochinnistyu-spriyatime-kompleksnij-protidii-zagroza-bezpetsi-gromadyan-igor-klimenko>.
9. Семенюк О.Г. Національний координатор у сфері боротьби з організованою злочинністю. Національна академія внутрішніх справ. Збірник наукових праць. С. 105–108. URL: <http://elar.naiau.kiev.ua/jspui/handle/123456789/22613>.
10. Дмитро Санакоєв, Адріан Вашко, Володимир Єфімов, Імплементція європейської методології СОСТА в протидії організованій злочинності в Україні. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. № 1. С. 213–220. DOI: 10.31733/2078-3566-2022-1-213-220.
11. Мовчан А.В., Яблонський Р.С. Актуальні проблеми вдосконалення системи протидії організованій злочинності в Україні. *Соціально-правові студії*. 2021. Випуск 4 (14). С. 69–75. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/4278/1/10.pdf>.
12. Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю: Закон України від 30 червня 1993 року № 3341-XII. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1993, № 35, ст. 358. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3341-12#Text>.
13. Положення про Державну службу фінансового моніторингу України: затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 29 липня 2015 р. № 537. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/537-2015-%D0%BF#Text>.
14. Микола Точицький взяв участь у засіданні Ради національних координаторів держав-членів ГУАМ. Опубліковано 26 листопада 2022 року. Портал Міністерства закордонних справ України. URL: <https://mfa.gov.ua/news/mikola-tochickij-vzyav-uchast-u-zasidanni-radi-nacionalnih-koordinatoriv-derzhav-chleniv-guami>.
15. Наталка Лотоцька, У США призначають координатора, відповідального за відстеження воєнних злочинів РФ в Україні. 21 липня 2022. Портал LB.ua. URL: https://lb.ua/world/2022/07/21/523811_ssha_priznachat_koordinatora.html.

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВА НА ЦИВІЛЬНУ ВОГНЕПАЛЬНУ ЗБРОЮ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА

Галус О.,

*кандидатка юридичних наук, доцентка,
завідувачка кафедри конституційного,
адміністративного та фінансового права,
Хмельницького університету управління та права
імені Леоніда Юзькова
ORCID: 0000-0002-5474-3323
e-mail: elenhalus@gmail.com*

Гаврік Р.О.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри конституційного,
адміністративного та фінансового права,
Хмельницького університету управління та права
імені Леоніда Юзькова
ORCID: 0000-0003-1557-0594
e-mail: gavrik.roman@gmail.com*

Галус О.О., Гаврік Р.О. Особливості правового регулювання права на цивільну вогнепальну зброю за законодавством Республіки Польща.

В науковій статті авторський колектив провів наукове дослідження досвіду правового регулювання права на цивільну вогнепальну зброю за законодавством Республіки Польща. У науковій статті вказано, що право на цивільну вогнепальну зброю забезпечує належну реалізацію та захист конституційного права людини на життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і особисту безпеку. В статті зазначається, що право на володіння цивільною вогнепальною зброєю у Республіці Польща було легалізоване раніше, ніж це було зроблено в інших європейських державах – у 1919 році і стосувалося можливості придбання, зберігання та використання вогнепальної зброї, кулеметів, гармат та їх частин, комплектуючих, патронів, куль, інших складових, що використовуються для цього виду зброї, з будь-якою метою (в тому числі з метою особистої оборони) за умови погодження із поліцейськими та військовими органами. Чинне правове регулювання права на цивільну вогнепальну зброю здійснюється відповідно до Закону Республіки Польща «Про зброю та боєприпаси» від 21 травня 1999 року. Цим законом визначені правила видачі та анулювання дозволів на володіння вогнепальною зброєю (у формі ліцензії та реєстраційної картки), перелік зброї, що відноситься до категорії, що може бути у володінні та користуванні цивільних осіб, перелік цілей та підстав надання дозволу на володіння та користування зброєю цивільними особами, особливості реєстрації зброї, медичного та психологічного обстеження осіб, які бажають придбати зброю, правила придбання, реєстрації, зберігання, розпорядження та здачі на зберігання зброї та боєприпасів, транспортування територією Республіки Польща та ввезення зброї та боєприпасів з-за кордону та їх вивезення за кордон, а також правила володіння зброєю та боєприпасами іноземцями, відповідальність за невиконання правил, встановлених законом. Зокрема, до цивільної зброї закон відносить як окремі види вогнепальної зброї, так і пневматичну зброю, а також інструменти та пристрої, використання яких може загрожувати життю або здоров'ю, в тому числі: зброя ближнього бою, причому перелік зброї що дозволена для використання є різною залежно від цілей, що декларувалися особою при подачі заяви про надання дозволу на володіння та використання зброї.

Ключові слова: право на цивільну вогнепальну зброю; конституційне право; право на захист життя та здоров'я особи; правоохоронні органи; дозвіл на володіння вогнепальною зброєю; реєстрація вогнепальної зброї; придбання вогнепальної зброї.

Halus O.O., Havrik R.O. Peculiarities of legal regulation of the right to civilian firearms under the legislation of the Republic of Poland.

In the scientific article, the authors conducted a scientific study of the experience of legal regulation of the right to civilian firearms under the legislation of the Republic of Poland. The scientific article

indicates that the right to civilian firearms ensures the proper implementation and protection of the constitutional human right to life and health, honor and dignity, inviolability and personal security. The article notes that the right to possess civilian firearms in the Republic of Poland was legalized earlier than it was done in other European states - in 1919 and concerned the possibility of acquiring, storing and using firearms, machine guns, cannons and their parts, components, cartridges, bullets, other components used for this type of weapon, for any purpose (including for the purpose of personal defense) subject to agreement with the police and military authorities. The current legal regulation of the right to civilian firearms is carried out in accordance with the Act of the Republic of Poland «On Weapons and Ammunition» of May 21, 1999. This law defines the rules for issuing and revoking permits for possession of firearms (in the form of a license and registration card), a list of weapons that belong to the category that may be owned and used by civilians, a list of purposes and grounds for granting permits for possession and use of weapons by civilians, features of weapon registration, medical and psychological examination of persons wishing to purchase weapons, rules for the acquisition, registration, storage, disposal and deposit of weapons and ammunition, transportation within the territory of the Republic of Poland and the import of weapons and ammunition from abroad and their export abroad, as well as the rules for the possession of weapons and ammunition by foreigners, liability for failure to comply with the rules established by law. In particular, the law includes as civilian weapons both certain types of firearms and pneumatic weapons, as well as tools and devices, the use of which may threaten life or health, including melee weapons, and the list of weapons permitted for use varies depending on the purposes declared by the person when submitting an application for permission to own and use weapons.

Key words: the right to civilian firearms; constitutional law; the right to protection of life and health of a person; law enforcement agencies; permit to possess firearms; registration of firearms; acquisition of firearms.

Постановка проблеми. У пояснювальній записці до проекту Закону України «Про право на цивільну вогнепальну зброю» зазначається, що право людини на життя, життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і особисту безпеку належать до природніх прав людини і повинні захищатись у демократичній, правовій країні, в тому числі через забезпечення громадянами держави права на активний особистий захист свого життя та здоров'я, а також життя та здоров'я навколишніх від злочинних посягань, в стані крайньої необхідності за допомогою вогнепальної зброї (здійснення права на цивільну вогнепальну зброю) [1]. Елементами такого права визначаються відповідні права фізичних та юридичних осіб щодо виробництва, набуття, володіння, відчуження, носіння, транспортування, ремонту, застосування цивільної вогнепальної зброї, та бойових припасів до неї, а також відповідний порядок отримання дозволу на таку зброю [2]. Можемо погодитися із тим, що право на цивільну вогнепальну зброю є важливим аспектом забезпечення особистої безпеки та самозахисту громадян. У багатьох країнах це право розглядається як елемент конституційного права на захист життя та здоров'я особи або як одна із гарантій забезпечення цього права на самозахист, захист членів своєї сім'ї та власності. Водночас, наявність вогнепальної зброї вимагає відповідального підходу, оскільки може ускладнити роботу правоохоронних органів щодо забезпечення громадської безпеки та правопорядку, тому в цьому аспекті важливим є досягнення балансу між правами громадян на самозахист та необхідністю запобігання злочинності. В умовах зростаючої уваги до питань безпеки, ефективне законодавче регулювання здійснення права на цивільну вогнепальну зброю стає ключовим завданням в тому числі й для України. Польща, як країна, що пройшла шлях від держави з перехідною правовою системою постсоціалістичного типу до держави-члена Європейського Союзу із правовою системою, адаптованою до європейських стандартів, пропонує цікавий приклад для аналізу. Її законодавча база щодо володіння та використання вогнепальної зброї є результатом тривалого процесу адаптації до європейських стандартів безпеки та прав людини. Вивчення польського досвіду може стати корисним для України, яка перебуває на шляху реформування власної системи правового регулювання.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика правового регулювання права на цивільну вогнепальну зброю досліджувалася рядом науковців, таких як М.М. Білак, С.В. Діденко, О.О. Косиця, В.В. Кузнецов, В.В. Літошко, Ю.В. Луценко, Р.В. Миронюк, Т.О. Михайліченко, М.В. Сийплокі, Д.В. Ткачов, С.О. Хвостовцов. Частина цих наукових досліджень стосувалася питання визначення адміністративно-правового регулювання права на цивільну вогнепальну зброю в Україні, однак дослідження польського досвіду залишилося поза увагою науковців, що зумовлює необхідність подальших наукових пошуків у зазначеній сфері.

Метою статті є аналіз польського досвіду правового регулювання права на цивільну вогнепальну зброю.

Виклад основного матеріалу. Одним із перших нормативно-правових актів, присвячених правовому регулюванню визначення права на володіння та користування цивільною вогнепальною зброєю та його здійснення став декрет начальника Польської держави Ю. Пілсудського «Про придбання та зберігання зброї та боєприпасів» від 29 січня 1919 року, яким було визначено, що право на придбання, зберігання та використання вогнепальної зброї, кулеметів, гармат та їх частин, комплектуючих, патронів, куль, інших складових, що використовуються для цього виду зброї, вибухові речовини, призначені для їх виробництва належать військовим та правоохоронним органам, а також цивільним особам, які мають дозвіл відповідного органу державної влади. Відповідний дозвіл стосується як питання використання та застосування цієї зброї, так і її придбання або збуту, при цьому він видається міністром внутрішніх справ або уповноваженими ним органами. У випадках, що не стосуються володіння вогнепальною зброєю з метою особистої оборони відповідний дозвіл повинен бути погоджений із військовим командуванням [3]. Слід зазначити, що право на володіння цивільною вогнепальною зброєю у Республіці Польща було легалізоване раніше, ніж це було зроблено в інших європейських державах: в Німеччині було дозволено мати і носити зброю цивільному населенню у 1928 році, в Італії – у 1935 році, у Франції – у 1929 році, у Фінляндії – у 1991 році, у Швейцарії – у 1999 році [4, с. 113; 5, с. 32]. Однак положення декрету щодо права громадян володіти цивільною вогнепальною зброєю були скасовані Указом Президента Республіки Польща «Про зброю, бойові припаси та вибухові речовини» від 27 жовтня 1932 року, який стосувався лише використання зброї для військових потреб, а дозволи, що видавалися міністерством внутрішніх справ стосувалися не надання права цивільним особам володіти та користуватися вогнепальною зброєю, а надання права юридичним особам здійснювати її виготовлення та збут правоохоронним та військовим підрозділам [6]. З цього часу і до прийняття чинного Закону Республіки Польща «Про зброю та боєприпаси» від 21 травня 1999 року.

Цим законом встановлюються правила видачі та вилучення дозволів на володіння вогнепальною зброєю, придбання, реєстрації, зберігання, розпорядження та здачі на зберігання зброї та боєприпасів, транспортування територією Республіки Польща та ввезення зброї та боєприпасів з-за кордону та їх вивезення за кордон, а також правила володіння зброєю та боєприпасами іноземцями та правила експлуатації стрілецьких тирів. Положення цього закону не поширюються питання використання зброї та боєприпасів, що складають озброєння військових та правоохоронних органів Республіки Польща, армій та прикордонних підрозділів іноземних держав, які знаходяться на території Республіки Польща, у зв'язку з військовими проектами, що здійснюються спільно зі Збройними Силами Республіки Польща, а також на основі міжнародних угод і угод чи для виконання завдань, визначених положеннями законодавства Європейського Союзу (тобто стосуються лише цивільної вогнепальної зброї) [7].

Зокрема, Законом урегульоване володіння цивільними особами таких видів зброї: а) цивільної вогнепальної зброї, до якої віднесено будь-яку переносну ствольну зброю, яка метає, призначена для метання або може бути пристосована для метання одного або декількох снарядів або речовин в результаті дії металюного матеріалу (бойову, мисливську, спортивну, газову, сигнальну зброю); б) пневматичної зброї (небезпечний для життя або здоров'я пристрій, який внаслідок дії стисненого газу здатний випустити снаряд зі ствола або його заміну і таким чином здатний вразити ціль на відстані, а кінетична енергія снаряда, що виходить зі ствола або його заміни, перевищує 17 Дж.); в) газометників, що виводять з ладу; г) інструментів та пристроїв, використання яких може загрожувати життю або здоров'ю, в тому числі: зброя ближнього бою (клинки, заховані в предметах, що не схожі на зброю, кастети і нунчаки, кийки з кінцями з важкого і твердого матеріалу або містять вставки з такого матеріалу, кийки з дерева або іншого важкого і твердого матеріалу, що імітують бейсбольну бити, зброя у вигляді арбалетів, предмети, призначені для виведення людей з ладу електрокою) [7].

Зброя, вказана вище можуть бути придбані на підставі дозволу у формі ліцензії на володіння вогнепальною зброєю (або реєстраційної картки, яка видається на деактивовану або пневматичну зброю). Такий дозвіл видається комендантом поліції за місцем постійного проживання відповідної особи або зареєстрованим офісом відповідного суб'єкта, а у випадку надання дозволу професійному військовому – компетентним командиром підрозділу військової поліції. Така ліцензія (реєстраційна картка) видається на невизначений строк, за умови, якщо заявник не становить загрози для себе, громадського порядку або безпеки та наявні підстави для володіння зброєю [7].

Ліцензія (реєстраційна картка) на зброю видається для цілей: захисту особи та майна (у разі постійної, реальної та вище середнього загрози життю, здоров'ю або майну), полювання (за наявності посвідчень на мисливство, виданих відповідно до законодавства), з навчальною метою (за умови володіння дозволами, зазначеними в окремих нормативно-правових актах, на проведення стрілецької підготовки та документально підтвердженого оформлення підприємницької діяльно-

сті у сфері стрілецької підготовки), спортивною метою (за умови документально підтвердженого членства у стрілецькій асоціації, наявності спортивних кваліфікацій), історичних реконструкцій (за умови документально підтвердженого членства у об'єднанні, статутним призначенням якого є організація історичних реконструкцій та наявності свідоцтва, що підтверджує активну участь у статутній діяльності), колекціонування (за умови документально підтвердженого членства у об'єднанні колекціонерів) або з пам'ятною метою (за умови документально підтвердженого придбання зброї у спадок, шляхом дарування або як відзнаки). Також дозвіл може надаватися з метою охорони інших осіб та їх майна, підставою для надання дозволу із цією метою є прагнення до зміцнення оборонного потенціалу Республіки Польща, деклароване офіцером правоохоронного чи військового формування, якщо йому приписано табельну зброю, а також особою, яка проходила територіальну військову службу не менше двох років [7].

В Законі розмежовано перелік зброї, на який може надаватися дозвіл залежно від мети її використання: перелік зброї, що може використовуватися цивільною особою для захисту людей або майна є ширшим, ніж для цілей індивідуального захисту, ще ширшим є перелік зброї, що використовується для навчальних цілей та з метою колекціонування; з метою історичної реконструкції може використовуватися сигнальна зброя або інша вогнепальна зброя, конструктивно призначена для стрільби лише холостими боєприпасами, включаючи автоматичні боєприпаси. В Законі також встановлені обмеження для окремих конструктивних особливостей зброї, за наявності яких не може бути надано, а також можливість обмеження носіння певного виду зброї у виданому компетентним органом поліції дозволу. Також в Законі вказано, що заборонено носити зброю, отриману на підставі дозволу, для колекційних або сувенірних цілей без згоди компетентного органу поліції [7].

Дозвіл на володіння вогнепальною зброєю не потрібен у разі: колекціонування зброї в музейних колекціях на підставі окремих нормативних актів; використання зброї в спортивних, тренувальних або розважальних цілях на стрілецькому тирі, що діє на підставі дозволу компетентного органу; використання сигнальної зброї з метою виклику допомоги, порятунку, розшуку та особами, уповноваженими сигналізувати про початок спортивного змагання учасникам змагань під час спортивних змагань, якщо це вимагає такої сигналізації; розпорядження зброєю підприємцями, які здійснюють торгівлю зброєю та боєприпасами на підставі ліцензії або надають послуги зі зброярської справи на підставі окремих нормативно-правових актів, якщо це безпосередньо пов'язане з веденням підприємницької діяльності; утилізації зданої зброї з метою деактивації або підтвердження деактивації; володіння деактивованою вогнепальною зброєю; володіння предметами, призначеними для виведення людей з ладу за допомогою електричної енергії із середнім значенням струму в колі не більше 10 мА; наявності ручних газометальників, що виводяться з ладу; володіння пневматичною зброєю; володіння роздільно зарядженою вогнепальною зброєю, виготовленою до 1885 року; володіння сигнальною вогнепальною зброєю калібром до 6 мм. [7].

Дозвіл на володіння вогнепальною зброєю вимагається також у разі придбання зброї або боєприпасів, в тому числі із використанням засобів дистанційного зв'язку (у разі придбання боєприпасів дозвіл не вимагається, однак вимагається посвідчення особи власника вогнепальної зброї або сертифікат на вогнепальну зброю). На вимогу особи, яка має дозвіл на володіння вогнепальною зброєю, видається свідоцтво, що дає право на придбання типу та кількості вогнепальної зброї відповідно до дозволу та боєприпасів до цієї зброї. Протягом п'яти днів з моменту придбання зброї, покупець зобов'язаний зареєструвати зброю (реєстрація не вимагається у разі придбання зброї у випадках, коли не вимагається дозвіл на володіння вогнепальною зброєю) [7].

У Законі вказано підстави відмови у видачі дозволу на вогнепальну зброю: такий дозвіл не видається особам віком до 21 року, особам з психічними розладами, зазначеними в Законі від 19 серпня 1994 року «Про захист психічного здоров'я» або зі значно зниженою психофізичною підготовленістю, особам при значних порушеннях психологічного функціонування, особам, що залежні від алкоголю або психоактивних речовин, особам, які не мають постійного місця проживання на території Республіки Польща, особам, що становлять загрозу собі, громадському порядку або безпеці, в тому числі засудженим за окремі види кримінальних правопорушень. У разі потреби використання зброї в спортивних або мисливських цілях, за наявності вимоги школи, спортивної організації, Польської мисливської асоціації, оборонного об'єднання дозвіл може бути виданий особі, яка досягла 18 років. У зв'язку із необхідністю підтвердження відсутності медичних протипоказань для видачі дозволу на володіння вогнепальною зброєю, при подачі заяви на отримання дозволу, а в подальшому – раз на 5 років, особа має подати до компетентного органу поліції медичні та психологічні довідки про те, що вони не належать до осіб, яким за медичними показаннями не може бути надано дозвіл на володіння зброєю та підтверджують, що вони можуть розпоряджатися вогнепальною зброєю. Цікавим є те, що в Законі прописані вимоги до медичного працівника та

психолога, що видає відповідні медичні та психологічні довідки, а також вимогу внесення таких працівників до спеціального реєстру [7].

Окремо в Законі прописано право іноземців, які приїжджають на територію Республіки Польща, ввозити та вивозити зброю, що відповідає мисливським або спортивним цілям або з метою участі в історичній реконструкції, а також боєприпаси до них у визначеній законом кількості, за умови внесення такої зброї до Європейського пропуску на вогнепальну зброю, якщо володіння не заборонено на території Республіки Польща при повідомленні організатором компетентного органу поліції про час і місце проведення відповідного заходу (полювання, спортивної події або історичної реконструкції) та приблизну кількість учасників. Також іноземці мають право купляти та вивозити зброю та боєприпаси з території Республіки Польща на підставі сертифікату, що дає право на придбання певного виду та кількості зброї або боєприпасів або дозволу на вивезення зброї або боєприпасів з території Республіки Польща [7].

В Законі також визначена відповідальність за порушення умови володіння та користування вогнепальною зброєю та боєприпасами, в тому числі: за залишення у своєму розпорядженні такої зброї; за володіння такою зброєю без необхідної реєстрації або її продаж сторонній особі; за неповідомлення поліції про втрату або передачу на утилізацію зброї та боєприпасів до такої зброї іншій особі; за невиконання обов'язку повідомлення про зміну місця постійного проживання протягом 14 днів з дня зміни місця постійного проживання; за носіння зброї в стані алкогольного або наркотичного сп'яніння; за ввезення зброї без необхідного дозволу; за порушення заборони на пересилання зброї або боєприпасів через суб'єктів, які не є постачальниками послуг поштового зв'язку; за зберігання та перевезення зброї та боєприпасів таким чином, щоб забезпечити доступ до них сторонніх осіб; за перевезення зброї та боєприпасів громадським транспортом, не дотримуючись умов належного кріплення зброї та боєприпасів; за перевезення зброї та боєприпасів в салоні пасажирського повітряного судна, не будучи особою, уповноваженою на це відповідно до окремих правил; за порушення встановлених обмежень на носіння зброї; за порушення правил безпеки при використанні зброї. В таких випадках відбувається анулювання виданого дозволу на володіння зброєю та вилучення зброї і боєприпасів [7].

Висновки. На підставі вище викладеного наукового дослідження, можемо визначити наступне. Правове регулювання права на цивільну вогнепальну зброю здійснюється відповідно до Закону «Про зброю та боєприпаси» від 21 травня 1999 року. Цим законом визначені правила видачі та анулювання дозволів на володіння вогнепальною зброєю (у формі ліцензії та реєстраційної картки), перелік зброї, що відноситься до категорії, що може бути у володінні та користуванні цивільних осіб, перелік цілей та підстав надання дозволу на володіння та користування зброєю цивільними особами, особливості реєстрації зброї, медичного та психологічного обстеження осіб, які бажають придбати зброю, правила придбання, реєстрації, зберігання, розпорядження та здачі на зберігання зброї та боєприпасів, транспортування територією Республіки Польща та ввезення зброї та боєприпасів з-за кордону та їх вивезення за кордон, а також правила володіння зброєю та боєприпасами іноземцями, відповідальність за невиконання правил, встановлених законом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Пояснювальна записка до проєкту Закону України «Про право на цивільну вогнепальну зброю» (№ 5708 від 25.06.2021). *Законопроєкти*. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/795732>.
2. Проєкт Закону України «Про право на цивільну вогнепальну зброю» (№ 5708 від 25.06.2021). *Законопроєкти*. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/795744>.
3. Dekret o nabywaniu i posiadaniu broni i amunicji d. 25 stucznia 1919 r. (Data uchylenia: 1933-01-01). *Kancelaria Sejmu RP*. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19190090123>.
4. Михайліченко Т.О., Забута Ю.Ю. Право на цивільну вогнепальну зброю. *Полтавський правовий часопис*. 2022. № 1. С. 105–126.
5. Косиця О.О., Ткачов Д.С. Позитивний досвід країн Європи та США щодо легалізації зброї цивільного призначення та можливості його застосування в Україні. *Правові горизонти*. 2017. Випуск 3(16). С. 28–33.
6. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 października 1932 r. – Prawo o broni, amunicji i materiałach wybuchowych (Data uchylenia: 1961-02-10). *Kancelaria Sejmu RP*. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19320940807>.
7. Ustawa z dnia 21 maja 1999 r. o broni i amunicji. *Kancelaria Sejmu RP*. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19990530549/T/D19990549L.pdf>.

УДК 342.5:351.74(477) + 341.232

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.77>

ЗАХОДИ ДЕРЖАВИ ЩОДО РЕІНТЕГРАЦІЇ ТОТ УКРАЇНИ ЯК СКЛАДОВА ВІДНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Гончаренко Г.А.,*доктор юридичних наук, професор,**Національна академія Служби безпеки України*

ORCID: 0000-0003-2483-8097

e-mail: hanna.goncharenko@gmail.com**Нікітюк Ю.М.,***магістр,**Національна академія Служби безпеки України*

Гончаренко Г.А., Нікітюк Ю.М. Заходи держави щодо реінтеграції ТОТ України як складова відновлення національної державності: теоретико-правовий аспект.

У статті здійснено комплексне теоретико-правове дослідження заходів державної політики щодо реінтеграції тимчасово окупованих територій України як невід'ємного елемента відновлення національної державності. Аналізуються правові механізми, соціально-економічні заходи, безпекові виклики та інформаційна політика держави у контексті забезпечення суверенітету та територіальної цілісності.

Теоретико-правовий аспект дослідження ґрунтується на аналізі нормативно-правових актів України, міжнародних стандартів та доктринальних підходів до реінтеграції постконфліктних територій. Досліджено юридичні проблеми нормативного забезпечення процесу реінтеграції, зокрема питання відновлення правопорядку, правового статусу осіб, які проживали на тимчасово окупованих територіях, а також проблематику перехідного правосуддя. Значна увага приділена аналізу національного законодавства, зокрема Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», законодавчих актів щодо військово-цивільних адміністрацій, а також міжнародних правових зобов'язань України у сфері відновлення державного контролю.

У статті представлено правові та інституційні аспекти реалізації державної політики реінтеграції, зокрема діяльність органів державної влади у розробці та впровадженні відповідних заходів.

Окремо проаналізовано соціально-економічні заходи як елемент державного суверенітету. Обґрунтовується необхідність державної підтримки відновлення інфраструктури, розвитку місцевого самоврядування, забезпечення доступу населення до базових соціальних послуг та створення умов для економічного зростання в реінтегрованих регіонах.

Безпекові аспекти реінтеграції розглядаються через призму необхідності боротьби з незаконними збройними формуваннями, колабораціонізмом та проведенням заходів з розмінування територій. Визначено ключову роль правоохоронних органів та судової системи у відновленні державного контролю та правопорядку.

Окрему увагу приділено інформаційній політиці держави у сфері реінтеграції. Досліджено механізми боротьби з дезінформацією, способи зміцнення національної ідентичності та підтримки проукраїнських інформаційних наративів. Обґрунтовано необхідність комплексного підходу до комунікаційної політики держави як засобу формування суспільної довіри до державних інституцій та стабілізації ситуації на реінтегрованих територіях.

Новизна дослідження полягає у системному аналізі заходів державної політики реінтеграції, що поєднує правові, політичні, економічні та безпекові аспекти. Запропоновано концептуальні підходи до гармонізації законодавчих та управлінських механізмів реінтеграції, що сприятиме формуванню дієвої стратегії відновлення державного суверенітету.

Висновки дослідження можуть бути використані при розробці нормативно-правових актів, стратегічних документів щодо деокупації та реінтеграції, а також у практичній діяльності державних органів. Вони також є корисними для міжнародних партнерів України, які надають технічну, фінансову та консультативну підтримку у сфері реінтеграції.

Ключові слова: реінтеграція, тимчасово окуповані території, національна безпека, національна державність, державна політика, захист національної державності.

Goncharenko G.A., Nikityuk Y.M. State measures for the reintegration of the TOT of Ukraine as a component of the restoration of national statehood: theoretical and legal aspect.

The article conducts a comprehensive theoretical and legal study of state policy measures for the reintegration of temporarily occupied territories of Ukraine as an integral element of the restoration of national statehood. It analyzes legal mechanisms, socio-economic measures, security challenges, and the state's information policy in the context of ensuring sustainable sovereignty and territorial integrity.

The theoretical and legal aspect of the study is based on the analysis of Ukrainian regulatory legal acts, international standards, and doctrinal approaches to the reintegration of post-conflict territories. The legal problems of regulatory support for the reintegration process are investigated, in particular the issues of restoring law and order, the legal status of persons who lived in temporarily occupied territories, as well as the issues of transitional justice. Considerable attention is paid to the analysis of national legislation, in particular the Law of Ukraine "On Ensuring the Rights and Freedoms of Citizens and the Legal Regime in the Temporarily Occupied Territory of Ukraine", legislative acts on military-civilian administrations, as well as Ukraine's international legal obligations in the field of restoring state control.

The article presents the legal and institutional aspects of the implementation of the state reintegration policy, in particular the activities of state authorities in the development and implementation of relevant measures.

Separately, socio-economic measures are analyzed as an element of state sovereignty. The need for state support for the restoration of infrastructure, the development of local self-government, ensuring the population's access to basic social services, and creating conditions for economic growth in reintegrated regions is substantiated.

The security aspects of reintegration are considered through the prism of the need to combat illegal armed formations, collaborationism, and demining activities. The key role of law enforcement agencies and the judicial system in restoring state control and law and order is identified.

Special attention is paid to the state's information policy in the field of reintegration. Mechanisms for combating disinformation, ways of strengthening national identity and supporting pro-Ukrainian information narratives are investigated. The need for a comprehensive approach to the state's communication policy as a means of building public trust in state institutions and stabilizing the situation in the reintegrated territories is substantiated.

The novelty of the study lies in the systematic analysis of state reintegration policy measures, which combines legal, political, economic and security aspects. Conceptual approaches to harmonizing legislative and administrative mechanisms of reintegration are proposed, which will contribute to the formation of an effective strategy for the restoration of state sovereignty.

The findings of the study can be used in the development of regulatory and legal acts, strategic documents on de-occupation and reintegration, as well as in the practical activities of state bodies. They are also useful for Ukraine's international partners who provide technical, financial and advisory support in the field of reintegration.

Key words: reintegration, temporarily occupied territories, national security, national statehood, state policy, protection of national statehood.

Постановка проблеми. Реінтеграція тимчасово окупованих територій України є складним і багатовимірним процесом, що безпосередньо пов'язаний із питаннями суверенітету, територіальної цілісності, національної безпеки та суспільної стабільності.

Починаючи з 2014 року Україна зіткнулася з безпрецедентними викликами, які пов'язані не лише з деокупацією тимчасово окупованої території нашої держави, а й іншими аспектами, що ускладнюють цей процес, серед яких правові, політичні, соціальні, економічні та безпекові проблеми.

З правової точки зору, не новою є проблема нормативної невизначеності термінології, пов'язаної з реінтеграцією. Окрім того, існує нагальна необхідність розробки дієвої законодавчої бази, що регулюватиме статус та особливості управління деокупованими територіями, гарантуватиме захист прав громадян та встановлюватиме правові механізми відновлення державного контролю.

Через призму відновлення національної державності, для підвищення ефективності реінтеграції зазначимо про наявність політичних ризиків, зумовлених небезпекою внутрішньої дестабілізації через неоднорідність політичних настроїв серед населення звільнених територій, що може ускладнити процес державного управління та створити передумови для соціальних конфліктів.

Помилкою буде не врахування соціальних викликів, що включають інтеграцію громадян, які тривалий час проживали під впливом окупаційної влади та інформаційної пропаганди, що могла тією чи іншою мірою вплинути на їхні суспільні орієнтири, світогляд та рівень довіри до державних

інституцій України. А відновлення критичної інфраструктури, створення робочих місць та залучення інвестиційних ресурсів є ключовими економічними завданнями, без яких реінтеграція неможлива.

Крім того, потрібно окрему увагу приділити безпековим аспектам, зокрема мова йде про необхідність здійснення розмінування, нейтралізацію диверсійних груп та боротьбу з колабораціоністами.

Тож, відсутність комплексного підходу до вирішення цих проблем може призвести до затяжної нестабільності, зростання сепаратистських настроїв та втрати ефективного державного контролю над реінтегрованими територіями.

Саме тому необхідне системне наукове дослідження заходів державної політики щодо реінтеграції тимчасово окупованих територій як одного з ключових напрямів відновлення національної державності, що потребує координації зусиль усіх державних інституцій, міжнародних партнерів та громадянського суспільства для забезпечення стабільного майбутнього України.

Стан опрацювання проблематики. Проблема різних складових реінтеграції тимчасово окупованих територій України є предметом наукового обговорення й аналізу, особливо в останні часи, як у вітчизняній, так і в зарубіжній науці. Зокрема, українські дослідники зосереджувалися на аналізі політико-правових механізмів реінтеграції, зокрема О.В. Кресін [1] досліджує міжнародно-правові аспекти реінтеграції, акцентуючи увагу на необхідності імплементації міжнародних стандартів у законодавство України. О.В. Гуменюк [2] аналізує соціально-економічні аспекти реінтеграційної політики, підкреслюючи роль соціальних програм та економічної реабілітації населення деокупованих територій. П.Б. Гайдуцький розглядає питання політичної стратегії держави з реінтеграції, наголошуючи на необхідності формування консолідованої державної політики з урахуванням позицій різних соціальних груп. О.І. Гриценко [3] досліджує безпековий аспект реінтеграції, підкреслюючи важливість заходів із забезпечення правопорядку та нейтралізації загроз, пов'язаних із діяльністю колабораціоністських елементів і диверсійних груп.

Розглядаючи зарубіжні дослідження, зазначимо, що вони надають можливість порівняти підходи різних держав до проблеми реінтеграції. Зокрема, Дж. Кауфман [4] аналізує досвід Хорватії, яка стикалася з такими викликами під час повернення контролю над окупованими територіями після конфлікту в 1990-х роках. Він акцентує увагу на важливості мирних угод, міжнародної підтримки та довготривалих соціальних програм для реінтеграції населення. Р. Брубеккер [5] досліджує процес об'єднання Німеччини, зокрема проблеми інтеграції громадян східної частини країни, акцентуючи увагу на розбіжностях у політичній культурі та економічному розвитку. Т. Глезер [6] аналізує теоретико-правові аспекти реінтеграції у постконфліктних суспільствах, наголошуючи на необхідності проведення судових реформ, амністій та процесів люстрації для забезпечення стабільності на територіях, де здійснюється реінтеграція після тимчасової окупації.

Досвід інших країн свідчить про необхідність комплексного підходу до реінтеграції, який включає одночасну реалізацію політичних, соціально-економічних та безпекових заходів.

Таким чином, наукове опрацювання проблеми дієвості заходів держави по реінтеграції тимчасово окупованих територій України як складової відновлення національної державності свідчить про необхідність розробки системного підходу, що базується на досвіді міжнародного права, практиках постконфліктного врегулювання та особливостях внутрішньої політики України. Залишається відкритим питання щодо ефективності окремих реінтеграційних заходів, що потребує подальших досліджень і розробки як окремих елементів стратегій по реінтеграції, так і кроків по їх фактичній реалізації.

Метою статті є аналіз нормативно-правового регулювання та безпосередньо державної політики України щодо реінтеграції тимчасово окупованих територій як ключового елемента відновлення національної державності. Дослідження спрямоване на систематизацію заходів, що реалізуються державними інституціями, охоплюючи питання в політико-правовій, соціально-економічній, безпековій та гуманітарній сферах з відновлення суверенітету та конституційного ладу. А отримані результати дослідження сприятимуть поглибленню наукового розуміння процесу реінтеграції як складової державотворчих процесів, вироблення практичних рекомендацій для органів державної влади, а також вдосконалення нормативно-правового регулювання реінтеграційних заходів у відповідності до національних інтересів України.

Виклад основного матеріалу. Реінтеграція тимчасово окупованих територій України є стратегічним пріоритетом державної політики, що зумовлено необхідністю відновлення територіальної цілісності та державного суверенітету. Внаслідок військової агресії російської федерації Україна зіткнулася з комплексними викликами, що охоплюють політичну, правову, економічну та гуманітарну сфери. Захист національної державності у цьому контексті передбачає посилення інституційної стійкості, зміцнення національної ідентичності та забезпечення контролю над інформаційним простором, що безпосередньо пов'язані з процесами реінтеграції на деокупованих територіях.

Тож, визначимо, що розуміється під поняттям «реінтеграція». Українські вчені дають такі тлумачення, а саме Семчинський К.В. визначає, що реінтеграція – це «процес повернення деокупованих територій в політико-правовий, економічно-соціальний і культурно-інформаційний простір держави» [7], а ось Явір В.А. під реінтеграцією розуміє згуртовуючу ідею, метою якої є консолідація поліетнічної української нації, незважаючи на етнічне походження громадян та їх місце проживання [8].

Вивчивши тлумачення поняття «реінтеграція», яке є і в словниках і думки вчених, погоджуємося з визначенням, наданим в монографії «Деокупація й реінтеграція в Україні: реалії та перспективи», підготовленій колективом вчених Національної академії Служби безпеки України, де зазначено що, «здебільшого у поняття реінтеграції, особливо у міжнародному контексті, вкладається людиноцентричний контекст. Водночас у цій праці розглядаємо реінтеграцію як в частині адаптації та подальшої інтеграції громадян України з тимчасово окупованих територій у громадське життя Української держави, що відновила територіальну цілісність, так і в частині застосування комплексу заходів правового, адміністративного, організаційного та соціально-економічного, культурного, інформаційного й освітнього характеру з відтворення, зокрема, соціально-економічних зв'язків між регіонами, відбудови економічного потенціалу країни» [9].

В Україні питання реінтеграції тісно пов'язане з політико-правовими аспектами, що регулюються національним законодавством.

У 2021 році було оприлюднено проєкт Закону України «Про засади державної політики перехідного періоду», розроблений з метою належного законодавчого врегулювання державної політики перехідного періоду – як комплексу заходів із протидії збройній агресії РФ проти України, відновлення територіальної цілісності України в межах міжнародно визнаного державного кордону та забезпечення державного суверенітету України, відновлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування на тимчасово окупованих територіях, подолання наслідків збройної агресії РФ проти України, реінтеграції тимчасово окупованих (деокупованих) територій та їх мешканців, розбудови сталого миру та неповторення окупації [10]. На жаль, у 2022 році цей проєкт, що мав встановити основні принципи державної політики щодо деокупованих територій, визначаючи механізми їх адміністративного управління, економічної відбудови та забезпечення правопорядку був відкликаний. Робота щодо його доопрацювання триває.

Для розуміння розвитку правового забезпечення досліджуваної тематики, вкажемо, що протягом років збройної агресії РФ проти України Верховна Рада України прийняла низку основоположних законодавчих актів, що регулюють окремі питання державної політики щодо тимчасово окупованих територій, зокрема й Криму та Донбасу, дамо стислий огляд і зміст прийнятих актів.

Один з таких, це Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» № 1207-VII [11], прийнятий ще 15 квітня 2014 року, який покликаний визначати основи правового режиму на тимчасово окупованих територіях і гарантувати захист прав громадян, що проживають на цих територіях.

Ще кілька важливих в рамках нашого дослідження Законів України, прийнятих у 2014 році це: «Про здійснення правосуддя та кримінального провадження у зв'язку з проведенням антитерористичної операції» від 12 серпня 2014 року № 1632-VII [12], який регулює питання правосуддя та кримінального провадження в умовах антитерористичної операції, встановлюючи специфічний порядок для здійснення правосуддя на територіях, що перебувають під впливом збройного конфлікту; «Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції» від 2 вересня 2014 року № 1669-VII [13], що визначає перелік тимчасових заходів, які мають бути вжиті в умовах антитерористичної операції для забезпечення національної безпеки та громадського порядку; «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20 жовтня 2014 року № 1706-VII [14], що спрямований на захист прав внутрішньо переміщених осіб – людей, які були змушені залишити свої домівки через агресію РФ, і гарантує їм певні соціальні та правові захисти.

Відповіддю на виклики часу (зокрема, обґрунтовувалося, що під час проведення у Донецькій та Луганській областях антитерористичної операції з'ясовано існування низки проблем, зумовлених нездійсненням органами місцевого самоврядування покладених на них Конституцією та законами України повноважень протягом тривалого часу внаслідок їх фактичного самоусунення від виконання своїх повноважень і що вкрай негативно позначається на забезпеченні безпеки та життєдіяльності населення в районі проведення антитерористичної операції) і для унормування відповідних відносин та створення умов для забезпечення життєдіяльності відповідних територіальних громад, вирішення питань місцевого значення шляхом установлення особливого порядку здійснення окремих повноважень органів місцевого самоврядування (сільських, селищних, міських рад, їх виконавчих органів, обласних, районних рад) у районі проведення антитерористичної операції, у разі коли відповідні органи місцевого самоврядування такі повноваження не здійснюють або самоусунилися від їх виконання, передбачено утворення і діяльність військово-цивільних адміністрацій як

тимчасових державних органів, що діють у складі Антитерористичного центру при Службі безпеки України і призначені для забезпечення дії Конституції та законів України, забезпечення безпеки і нормалізації життєдіяльності населення, правопорядку, участі у протидії диверсійним проявам і терористичним актам, недопущення гуманітарної катастрофи в районі проведення антитерористичної операції [15]. Це вніс Закон України «Про військово-цивільні адміністрації» 3 лютого 2015 року № 141-VIII, що і станом на сьогодні є чинним і регулює створення та функціонування військово-цивільних адміністрацій на тимчасово окупованих територіях, що забезпечуватиме державну владу на цих територіях.

Ці закони приймалися в різні роки під впливом розвитку подій, пов'язаних з агресією РФ проти України. Спочатку, в умовах несподіваності та очікування можливого швидкого вирішення конфлікту, більшість нормативно-правових актів були розроблені як тимчасові заходи, що, однак, мали на меті відновлення контролю над окупованими територіями. Однак з часом, коли ситуація не вирішувалася, а збройна агресія тривала, правова регламентація ставала все більш системною та фундаментальною, що призвело до поступового переходу від тимчасових заходів до довгострокових і більш узгоджених рішень. Попри це, наявні закони все ж залишаються певним нагромадженням різних підходів і бачень вирішення цієї проблеми.

Окрім зазначених законодавчих актів є варті уваги підзаконні, а саме, у рішенні Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України» [16], введеним в дію Указом Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020 та у рішенні Ради національної безпеки і оборони України від 11 березня 2021 року «Про Стратегію деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя» [17], введеним в дію Указом Президента України від 11 березня 2021 року № 117/2021 містяться ключові положення щодо правових механізмів відновлення суверенітету України.

Аналіз чинного законодавства свідчить про численні неузгодженості та протиріччя, які є як у термінах, так і в підходах до розв'язання проблем. Це не сприяє послідовній і чіткій політиці з боку держави. Зміни в законодавстві, що здійснюються без комплексного підходу, можуть створювати враження непослідовності, що, безумовно, може впливати на сприйняття державної політики як внутрішніми громадянами, так і міжнародними партнерами України.

Тож, за відсутності законодавчого акту, який би мав стати основою для формулювання чіткої, послідовної та системної державної політики, що забезпечить єдність і прогнозованість усіх правових актів і дій у цій сфері. В питаннях державної політики щодо реінтеграції основним документом є зазначена вище Стратегія деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, затверджена Указом Президента України у 2021 році. Розглянемо основні моменти детальніше. Так, згідно Стратегії, центральним елементом політики деокупації та реінтеграції цієї території є реалізація комплексного набору заходів дипломатичного, військового, економічного, інформаційного, гуманітарного та інших напрямів. Одним з ключових компонентів політики реінтеграції є застосування інклюзивного суспільного діалогу, що включає участь інститутів громадянського суспільства, зокрема в процесах підготовки та реалізації політики, а також механізмів забезпечення миру.

Серед основних цілей державної політики реінтеграції окреслено, зокрема, визначення правових засад перехідного правосуддя, формування та реалізацію політики в правовій, соціальній, освітній, інформаційній, гуманітарній та інших сферах, спрямованої на зміцнення довіри, а також гарантування прав і законних інтересів громадян України, що постраждали від тимчасової окупації. Крім того, акцентується увага на забезпеченні сталого розвитку держави, що відповідає принципам внутрішньої та зовнішньої політики, а також стратегічному курсу на інтеграцію України в Європейський Союз та НАТО.

До передумов успішної реінтеграції віднесено розвиток демократичних інститутів та механізмів захисту прав і свобод людини, що передбачає поступове наближення рівня життя в Україні до європейських стандартів, підвищення ефективності державного управління та зміцнення обороноздатності держави.

Ефективна реінтеграція тимчасово окупованих територій потребує не лише правового закріплення відновлення національної юрисдикції, а й комплексних заходів державного впливу, що сприяють стабілізації ситуації, відновленню економіки та соціального життя. Формування міцної правової основи створює передумови для подальшої імплементації державних ініціатив у сферах безпеки, соціального захисту, економічної відбудови та інформаційної політики. Проте правові механізми самі по собі не можуть забезпечити ефективну реінтеграцію без активного залучення виконавчих органів влади, місцевого самоврядування та громадянського суспільства.

Відновлення державності на цих територіях має базуватися на синхронному поєднанні правових інструментів із практичними державними заходами, які забезпечать не лише повернення територій

під контроль України, а й гарантуватимуть довготривалу стабільність, безпеку та добробут їхніх жителів.

Соціально-економічні заходи є важливою складовою процесу реінтеграції, спрямованою на відновлення економічного потенціалу регіонів та забезпечення добробуту громадян. Основним завданням держави у цьому напрямі є створення умов для відродження підприємництва, залучення інвестицій та забезпечення громадян робочими місцями. Важливу роль відіграє розвиток інфраструктури, зокрема модернізація транспортних шляхів, відбудова енергетичних мереж, житлового фонду та соціальних установ, що сприятиме інтеграції деокупованих територій у загальнонаціональну економічну систему.

Державна політика спрямована на надання широкого спектру соціальних послуг для громадян, які повертаються на деокуповані території. Йдеться про забезпечення доступу до освіти, медицини та соціального захисту. Одним із пріоритетних напрямів є реалізація програм підтримки внутрішньо переміщених осіб, що включає надання житлових субсидій, фінансової допомоги та створення спеціальних соціально-реабілітаційних центрів.

Безпекові заходи, безумовно, відіграють ключову роль у стабілізації реінтегрованих територій. Першочерговим завданням держави є відновлення правопорядку та ліквідація загроз, пов'язаних із діяльністю диверсійних груп, незаконних збройних формувань та колаборантів. Для цього здійснюється розмінування територій, посилення контролю за обігом зброї, а також відновлення діяльності правоохоронних органів та судової системи.

Невід'ємним компонентом безпекової стратегії є державна інформаційна політика, оскільки інформаційні загрози залишаються серйозним викликом для процесу реінтеграції. Україна активно розвиває механізми боротьби з пропагандою та дезінформацією, спрямовані на нейтралізацію ворожих наративів та формування об'єктивної картини подій. У цьому контексті важливими є як державні інформаційні ресурси, так і підтримка незалежних медіа, що сприяє створенню єдиного інформаційного простору.

Реінтеграція також потребує широкої міжнародної підтримки, яка забезпечує політичну, фінансову та технічну допомогу з боку стратегічних партнерів України. Співпраця з міжнародними організаціями, такими як ООН, ОБСЄ, ЄС та НАТО, сприяє моніторингу ситуації, наданню гуманітарної допомоги та реалізації програм економічного розвитку, що прискорює відновлення територій та інтеграцію їх у загальнодержавні процеси.

Підсумовуючи, зазначимо, що у представленому науковому дослідженні поєднані правові, політичні, соціально-економічні, безпекові та інформаційні аспекти реінтеграції тимчасово окупованих територій України, представлено державні заходи реінтеграції у їх взаємозв'язку та комплексному впливі на відновлення національної державності.

У межах дослідження запропоновано концепцію інтегрованого підходу, що передбачає синхронізацію правових механізмів із практичними державними заходами, які забезпечують довготривалу стабільність та розвиток реінтегрованих територій, що робить це дослідження цінним як для наукової спільноти, так і для органів державної влади.

Висновки. Реінтеграція тимчасово окупованих територій є складним, багатоаспектним процесом, що вимагає цілісного підходу. Відновлення національної державності можливе лише за умови гармонійного поєднання політико-правових, соціально-економічних, безпекових та інформаційних заходів, кожен з яких є важливим елементом загальної стратегії.

Правові механізми створюють нормативну основу для реінтеграції, тоді як соціально-економічні заходи сприяють поверненню громадян до нормального життя та розвитку інфраструктури. Безпекові заходи гарантують стабільність і правопорядок, а інформаційна політика дозволяє нейтралізувати дезінформацію та посилити національну ідентичність населення реінтегрованих територій.

Комплексний підхід до реінтеграції передбачає взаємодію між державними інституціями, міжнародними партнерами та громадянським суспільством, що забезпечить ефективне відновлення державного суверенітету. Важливу роль відіграє міжнародна підтримка, яка сприяє політичній, фінансовій та гуманітарній стабілізації звільнених територій. Стаття обґрунтовує необхідність стратегічного планування реінтеграційних заходів із урахуванням отриманого досвіду, що дозволить забезпечити їхню дієвість і сталий розвиток України в майбутньому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кресін О.В. Правові аспекти реінтеграції окупованих територій: міжнародний і національний виміри. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2021. № 3. С. 25–40.
2. Гуменюк О.В. Реінтеграція як складова державної політики України щодо тимчасово окупованих територій. *Право України*. 2020. № 8. С. 105–120.

3. Гриценко О.І. Національна безпека України в умовах гібридних загроз. Київ: Наукова думка, 2022. 172 с.
4. Kaufman J. Peacemaking and International Order: Lessons from Croatia. Oxford: Oxford University Press, 2019.
5. Brubaker R. Citizenship and Nationhood in Germany. Cambridge: Harvard University Press, 2020.
6. Glaeser T. Legal Frameworks for Post-Conflict Reintegration: Comparative Analysis. Berlin: Springer, 2021.
7. Семчинський К.В. Хорватські уроки для України: деокупація, реінтеграція та розбудова миру. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти*. 2020. Випуск 6. С. 61.
8. Явір В.А. Реінтеграція тимчасово окупованих територій як завдання етнонаціональної політики України. *Правова держава*. Вип. 28. С. 440. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PrDe_2017_28_53.
9. Деокупація й реінтеграція в Україні: реалії та перспективи: моногр. / А.М. Благодарний, Г.А. Гончаренко, С.В. Клименко та ін. Київ: НА СБУ, 2025. 308 с.
10. Про засади державної політики перехідного періоду: проект Закону України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72625.
11. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15 квітня 2014 року № 1207-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>.
12. Про здійснення правосуддя та кримінального провадження у зв'язку з проведенням анти-терористичної операції: Закон України від 12 серпня 2014 року № 1632-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1632-18#Text>.
13. Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції: Закон України від 2 вересня 2014 року № 1669-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1669-18#Text>.
14. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 20 жовтня 2014 року № 1706-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text>.
15. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про військово-цивільні адміністрації» від 27 січня 2015 року. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=1855&skl=9.
16. Про Стратегію національної безпеки України: Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року, введене в дію Указом Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0005525-20#Text>.
17. Про Стратегію деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя: Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 березня 2021 року, введене в дію Указом Президента України від 11 березня 2021 року № 117/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/117/2021#Text>.

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЇ В ОРГАНАХ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ

Гришук А.Б.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін,
Львівський державний університет внутрішніх справ

Гришук А.Б. Окремі аспекти запобігання корупції в органах Національної поліції.

У статті на підставі чинного законодавства розглянуто окремі аспекти запобігання корупції в органах Національної поліції. Вказано, що корупція є не лише суспільним злом, що вимагає адекватної моральної оцінки суспільством, а й суттєвим гальмом суспільного розвитку, формування ринкових відносин та інститутів демократії. Об'єктом дослідження є система державно-правового регулювання запобігання корупції. Предметом є правовідносини, правові норми та соціально-правові інститути, що характеризують правовий порядок у сфері запобігання корупції. У процесі дослідження застосовувалися загальнонаукові методи пізнання: аналіз, синтез, порівняння, аналогія, дедукція, індукція, абстракція, приватно-наукові та спеціальні методи. Сутність корупції виражає загальну закономірність запобігання корупції, зумовлену правовим зв'язком між корупційними відносинами та інтересами особи, суспільства та держави. Форми корупції є виразом зв'язку суб'єктів корупційних відносин у процесі здійснення протиправної дії корупційного характеру, що порушує нормативне регулювання певної сфери діяльності та здійснюється за допомогою використання публічних можливостей для реалізації особистих чи корпоративних інтересів на шкоду суспільним, відображає механізми незаконного присвоєння суб'єктами корупційних відносин суспільного блага, через використання публічної влади. Інституційний вплив міжнародного законодавства у сфері запобігання корупції на формування національного правового порядку у сфері запобігання корупції поділяється на доктринальний, концептуально-правовий, нормативно-правовий рівні. Зазначено, що суб'єкти запобігання корупції в поліції – це елементи структури правового порядку у сфері запобігання корупції спеціалізовані та неспеціалізовані, державні та недержавні органи та громадяни. Антикорупційне законодавство встановлює засади запобігання у сферах: удосконалення законотворчого процесу; оновлення та розширення правової бази правоохоронної діяльності; усунення прогалин, колізій і протиріч у нормативно-правових актах усіх рівнів і галузей права; гарантії правової захищеності осіб, які сприяють викриттю.

Ключові слова: інтереси, нормативно-правове регулювання, особа, суспільство, держава, поліцейський.

Hryshchuk A.B. Certain aspects of corruption prevention in the National Police bodies.

The article, on the basis of official legislation, examines various aspects of corruption in the National Police. It is stated that corruption is not only a suspenseful evil that requires an adequate moral assessment of the society, and the corresponding harm of the suspenseful development, the formation of market deposits and institutions of democracy. The object of investigation is the system of state legal regulation of corruption. The subject is legal knowledge, legal norms and social and legal institutions that characterize the legal order in the sphere of corruption. During the research process, fundamental scientific methods of knowledge were used: analysis, synthesis, comparison, analogy, deduction, induction, abstraction, private science and special methods. The essence of corruption expresses the hidden pattern of corruption, due to the legal connection between corruption and the interests of the individual, the estate and the state. Forms of corruption involve the connection of subjects of corruption in the process of carrying out illegal activities of a corrupt nature, which violates the normative regulation of the singing sphere of activity. It works to provide additional public opportunities for the implementation of special and corporate interests at the mercy of the spouses, depicting the mechanisms of illegal appropriation of corrupted assets by subjects suspilnogo good, through vikoristannya public ownership. The institutional infusion of international legislation in the sphere of corruption into the formation of a national legal order in the sphere of corruption is divided into doctrinal, conceptual, legal, and regulatory levels. It is stated that the subjects of corruption in the police are elements of the structure of the legal order in the sphere of corruption, specialized and non-specialized, state and non-state bodies and communities. Anti-corruption legislation establishes security barriers in the following areas: streamlining the legislative process; updating and expanding

the legal framework for law enforcement activities; elimination of clearings, colosions and rubbish in the regulatory legal acts of all countries and legal authorities; guarantees of legal protection of individuals, which protect against vikrtu.

Key words: interests, legal regulation, person, matrimony, power, policeman.

Постановка проблеми. Корупція в органах Національної поліції становить серйозну проблему, на вирішення якої націлене широке коло органів, структурних підрозділів та посадових осіб Національної поліції. Цілі, завдання та основні напрями діяльності визначені у Антикорупційній програмі МВС України на 2023–2025 роки та Плані заходів спрямованих на виконання Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки [1; 2]. У зазначених документах мета визначена як викорінення причин та умов, що породжують корупцію. Для досягнення цієї мети потрібні всі можливі законні засоби, адміністративно-правові, кримінально-правові, кримінально-процесуальні та цивільно-правові засоби.

Мета дослідження полягає у визначенні окремих аспектів запобігання корупції в органах Національної поліції.

Стан опрацювання проблематики. Науковий доробок у дослідження питання внесли вчені: В.Б. Авер'янов, О.М. Бандурка, О.А. Банчук, В.М. Гаращук, О.Ю. Василенко, О.О. Дудоров, Д.Г. Заброра, В.А. Завгородній, Д.І. Йосифович, Т.Є. Кагановська, В.К. Колпаков, А.Т. Комзюк, М.І. Мельник, О.П. Мусієнко, Б.В. Романюк, О.В. Ткаченко, В.М. Трепак, Р.М. Тучак, М.І. Хавронюк, С.О. Шатрава, І.І. Яцків та інші. Незважаючи на широкий спектр розробленості проблеми, правовий порядок у сфері запобігання корупції в умовах воєнного стану вимагає системного вивчення, що робить своєчасним та актуальним дослідження.

Виклад основного матеріалу. Законодавство у сфері запобігання корупції є сукупністю законодавчих та інших нормативно-правових актів державного, відомчого та інших рівнів, що регулюють діяльність органів державної влади, місцевих органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських об'єднань та громадян, спрямованої на запобігання корупції – на її попередження, виявлення, усунення причин, розкриття та розслідування корупційних правопорушень, на мінімізацію та ліквідацію її наслідків. Конвенція ООН проти корупції відіграє велику роль у формуванні державної ідеології у сфері боротьби з корупцією [3].

Корупція в органах Національної поліції – проблема, яка підриває довіру суспільства до правоохоронних органів та знижує ефективність роботи. Вона може виявлятися у різних формах, таких як: отримання неправомірної вигоди; зловживання повноваженнями, використання службового становища для особистої вигоди, наприклад, отримання переваг у бізнесі чи інших сферах; підробка документів; неправомірне використання інформації, зокрема, поширення конфіденційної інформації на користь третіх осіб; кумівство тощо.

Незважаючи на посилення боротьби з проявами корупції у суспільстві, останніми роками відзначається тенденція зростання корупційної злочинності. Серед пріоритетних конституційних ризиків і загроз для правопорядку в Україні знаходиться порушення конституційної стабільності пов'язаної з корупцією [4, с. 53]. Одним із ключових напрямів державної політики виступає розробка та реалізація заходів антикорупційного значення, що сприяє зміцненню основ соціальної держави та виявленню насправді турботи про благо кожного громадянина. Ефективність реалізації цього напрямку значною мірою досягається у вигляді пильного ставлення органів правопорядку до різних аспектів протиправних діянь, заснованих на бажанні деяких індивідів до незаконного особистого збагачення.

Багато з прийнятих на державному та внутрішньовідомчому рівнях директивних приписів, що містять зведення нормативно-правових установлень, щодо здійснення антикорупційних кроків і публічних закликів з антикорупційною констатацією, не завжди отримують належного практичного підкріплення. Перманентний прояв чинника залучення до різних корупційних схем окремих представників правоохоронних структур, включаючи поліцію та персональну участь низки поліцейських у корупційних діях побутового характеру сприяє суттєвому погіршенню ситуації щодо антикорупційної боротьби та підриву соціального порядку.

Корупційні прояви у органах Національної поліції мають свою специфіку. Під корупцією в органах Національної поліції розуміється підкуп (отримання, обіцянка, пропозиція, дача, вимагання неправомірної вигоди), інше протиправне використання поліцейськими свого статусу для незаконного отримання переваг (майна, прав на нього, послуг чи пільг майнового характеру) для себе особисто або незаконне надання переваг іншим особам незалежно від скоєних діянь особисто чи через посередників, всупереч інтересам особи, суспільства та держави.

Корупцію в поліції можна визначити як не передбачене нормативно-правовими актами прийняття поліцейським, державним службовцем особисто або через довірених осіб (посередників)

майнових благ і переваг з використанням службового становища, підкуп поліцейського чи державного службовця у вигляді незаконного надання фізичними, посадовими особами та юридичними особами різних майнових благ і переваг за певні послуги у правоохоронній сфері, які можуть мати законний або незаконний характер.

Корупція в органах Національної поліції – це використання поліцейським функцій представника влади для порушення передбаченого законом порядку ухвалення юридично значимих рішень із корисливої чи особистої зацікавленості.

Доброчесність поліції – це високий рівень моральної свідомості та законності дій кожного поліцейського, що досягається за допомогою застосування комплексу системних заходів виховного характеру та профілактичної роботи, глибокого знання справжньої обстановки у службових колективах, своєчасного та дієвого реагування органів нагляду та судових інстанцій на відповідність поведінці конкретних посадових осіб поліції.

Безпосередньо процесуальне правове обмеження з позиції щодо запобігання корупції – це спрямоване досягнення балансу інтересів особи, суспільства та держави правовий засіб, формалізоване в процесуальних нормах і виражається у визначенні меж діяльності публічних владних суб'єктів. У цьому межі діяльності публічний владний суб'єкт детермінований власним правовим статусом; неприпустимістю порушення суб'єктивних прав особи та деструктивного втручання в інститути громадянського суспільства.

Потреба у моральному оздоровленні органів правопорядку як елементу правоохоронного корпусу України та відповідний запит суспільства знайшли вираз у ході проведеної у 2015 році реформи, мета якої полягала не у зміні назви «від міліції до поліції», а в очищенні лав особового складу. Реформа привела до прийняття Закону України «Про Національну поліцію», де включено спеціальний блок процесуальних норм-обмежень [6].

Як об'єкт процесуально-обмежувальних відносин запропоновано розуміти ситуативний інтегративний інтерес уповноважених і зобов'язаних суб'єктів владних відносин, які опосередковані процесуальними нормами, що фіксують межі діяльності публічних владних структур. Це зазначено у Законі України «Про запобігання корупції» [7].

Якщо правове регулювання у функціональному значенні – це орієнтир для суб'єктів права на нормативні приписи у межах правовідносин, а діяльність щодо здійснення регулятивної функції має епізодичний корекційний характер, то на підставі цього підходу можна мовити про чинники, що визначають виникнення превентивного регулювання. Держава не породжує злочинність і не здатна її ліквідувати, але зводить її в юридичну форму, визнаючи факт існування злочинності, формує негативне ставлення [8, с. 42].

Підтвердженням зазначеної мети служить дискусія, що розгорнулася в суспільстві, її висновок, що зводиться до необхідності проведення реформи системи підбору кадрів для служби в поліції та їх відповідного виховання [9, с. 44]. Однією з особливостей корупції в поліції є високий рівень латентності, що ускладнює виявлення та припинення. Основними видами корупції в поліції є:

- дрібна корупція серед поліцейських нижчої ланки, що в основному включає отримання неправомірної вигоди у повсякденній взаємодії правоохоронців з громадянами;
- бюрократична корупція або адміністративна корупція, що означає зловживання внутрішніми процедурами, адміністративними процесами та ресурсами для особистої вигоди (наприклад, ліцензування або відсутність реакції на скарги громадян на поліцейських);
- корупція, пов'язана зі злочинними угрупованнями, включає неправомірні дії (наприклад, розслідування, що вводять в оману, або підробка доказів);
- політична корупція на високому рівні, що виявляється у випадках зловживання владою високопоставленими поліцейськими заради особистої вигоди або в інтересах політичних груп, з якими вони формально чи неофіційно пов'язані, злочинне проникнення в державу (зазначена корупція може мати місце в ході поліцейських розслідувань, проведення хибних розслідувань та незаконного притягнення до відповідальності політичних опонентів).

Поліцейські мають знання кримінального та кримінально-процесуального законодавства, криміналістики, мають досвід роботи в правоохоронних органах. Це дозволяє з легкістю приховувати протиправні дії, маніпулювати доказами та уникати відповідальності. Прихованість корупційної поведінки в лавах поліції часто обумовлена заступництвом вищого керівництва, яке існує всередині правоохоронних структур. Керівники підрозділів можуть запліщувати очі на провини підлеглих, щоб не «виносити сміття»; для збереження репутації та уникнення розголосу поліцейських з компрометуючою поведінкою звільняють за власним бажанням, без притягнення до юридичної відповідальності.

Для зниження рівня корупції в органах поліції слід звернути увагу на причини скоєння даних правопорушень, до яких можна віднести: відсутність ретельного відбору кадрів; неефективну пе-

ревірку моральних якостей кандидатів на службу до органів Національної поліції; низький рівень дисципліни на службі; слабкий контроль керівництва над діяльністю підлеглих, що зумовлює недостатнє реагування скоєння корупційних дій; низьку заробітну плату поліцейських [10, с. 619].

На основі аналізу доктринальних джерел, а також орієнтуючись на необхідність пошуку нових наукових підходів до вирішення практичних проблем механізму процесуального регулювання суспільних відносин щодо запобігання корупції, у правову основу процесуально-обмежувального регулювання публічних правовідносин доцільно включає такі компоненти: конституційно-визначальний; конституційно-значущий; типово процесуально-кодифікований; процесуально-конкретизуючий; універсально-позитивний та регіонально-позитивний.

Для боротьби з корупцією будуть ефективними заходи, основними аспектами яких стануть: виховання, покарання, профілактика, прищеплення почуття обов'язку та відповідальності. Необхідно формувати ціннісні орієнтири та розвивати навички у громадян у запобігання корупції.

Посилення контролю керівництва органів і підрозділів Національної поліції за підлеглими, за провадження службових перевірок, регулярні психологічні тести та бесіди з поліцейськими, постійні опитування населення та анонімні анкетування з питань корупції допоможуть оцінити роботу різних підрозділів, таких як дільничні офіцери поліції, поліцейські офіцери громади, поліцейські патрульної поліції та інші. Однак в умовах сьогодення, воєнного положення, залучення поліцейських до участі у бойових діях проводити опитування населення не можливо.

Важливо звернути увагу на приймальні комісії до навчальних закладів МВС України зі специфічними умовами навчання, щоб унеможливити надходження кандидатів з корупційним потенціалом. Необхідно покращити процес перевірки претендентів, збирати більш повну інформацію про них та проводити індивідуальні консультації психологів. За надання неправдивих характеристик доцільно передбачити адміністративну відповідальність.

Успішне виконання службових обов'язків поліцейськими можливе за умови впевненості у надійному захисті їхніх прав та інтересів державою, що охоплює правові, організаційні, методичні та управлінські заходи:

- боротьба з корупцією, особливо у правоохоронній системі, має стати однією з національних цілей розвитку України та бути включена до Указу Президента України «Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки» [11];
- переосмислення кадрової політики в органах Національної поліції. У країні, де динамічно змінюється криміногенна обстановка, а суспільство потребує ефективної та прозорої діяльності правоохоронних органів, гостро постає питання щодо якісного оновлення кадрової політики органів поліції. Це не просто покращення в роботі з поліцейськими, а реформа, яка торкається всіх ключових аспектів від підготовки та підвищення кваліфікації до боротьби з корупцією та забезпечення надійного захисту прав поліцейських;

– ключовим елементом реформування є впровадження сучасної системи підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів. Необхідно переглянути існуючі навчальні програми, щоб вони відповідали актуальним викликам правоохоронної діяльності, включали не лише правові та тактичні навички, а й розвиток критичного мислення, компетенцій у галузі комунікації, роботи з інформацією, стресостійкості та психологічної стійкості.

У боротьбі з корупцією необхідно відмовитися від неефективної антикорупційної пропаганди, яка часто обмежується формальними заходами та не досягає мети. Ключовими заходами мають стати:

- запровадження стандартів антикорупційної діяльності, які мають містити чіткі алгоритми дій поліцейських у ситуаціях, пов'язаних із корупцією, визначати механізми запобігання корупційним ризикам;
- захист інформаторів, створення прозорих і надійних механізмів захисту людей, які повідомляють про факти корупції, що є необхідною умовою для боротьби з цим явищем. Одночасно з цим необхідно посилити відповідальність за хибні повідомлення, щоб унеможливити зловживання системою захисту;
- необхідно розробити єдині протоколи реагування правоохоронних органів на повідомлення про факти корупції, одержані з різних джерел (медіа, Інтернет, соціальні мережі). Важливо забезпечити прозорість процесу розгляду повідомлень та публікувати звіти про вжиті заходи;
- забезпечення соціальної захищеності поліцейських. Одним із ключових факторів мотивації та утримання кваліфікованих кадрів в органах Національної поліції є створення умов для соціальної захищеності. Це означає: збільшення фінансування заходів безпеки, впровадження європейську систем захисту; проведення регулярних тренінгів з техніки безпеки; реконструкція та модернізація будівель та приміщень, забезпечення поліцейських сучасним обладнанням, проведення регулярних медичних оглядів; збільшення окладів, надання соціальних пільг; створен-

ня програм іпотечного кредитування; запровадження системи заохочень, підвищення престижу професії у суспільстві, запровадження механізмів професійного зростання; взаємодія з громадськістю шляхом проведення відкритих зустрічей; публікація звітів про роботу поліції; створення інформаційно-комунікаційних онлайн платформ для зворотного зв'язку з громадянами; впровадження систем відеофіксації, регулярне проведення соціологічних опитувань вивчення суспільної думки (по закінченні воєнного стану); залучення інститутів громадянського суспільства до превентивних заходів.

Реформування кадрової політики в органах Національної поліції – це не одноразова дія, а комплексний процес, що потребує системного підходу [12, с. 22]. Успіх цих реформ залежить не лише від волі керівників, а й від готовності поліцейських до змін, від їхнього бажання працювати на користь громадян, від розуміння важливості професійної відповідальності та моральних принципів. Тільки в цьому випадку реформи зможуть принести реальні плоди та підвищити ефективність правоохоронної системи.

Процесуалізація правозастосовної діяльності органів Національної поліції – це стійка сучасна тенденція, яка: формалізована у спеціальних кодифікованих актах процесуального властивості, й у окремих, визначальних статус державних органів; проявляється у постійній зміні законодавства (наприклад, Закони «Про Дисциплінарний статут Національної поліції України», «Про адміністративну процедуру»); пов'язані з посиленням обмежувальних заходів стосовно публічних владних суб'єктів [13; 14].

Висновки. Проведене дослідження дозволяє сформулювати висновки:

- фактор затвердження у демократичній правовій державі соціального порядку значною мірою досягається за допомогою забезпечення доброчесності поліцейських, правоохоронна місія яких націлена на підтримку соціального благополуччя фізичних осіб, які пов'язують його підтримку з чесною поліцією, особовий склад якої діє відповідно до закону;
- ключовою умовою довіри суспільства до поліції є демонстрація кожним поліцейським і державним службовцям сумлінного відношення не лише до вимог закону, але й до моральних приписів, які діють у суспільстві, що задає кожному поліцейському моральні орієнтири службової поведінки та безкомпромісної боротьби з різними проявами корупції;
- підзвітність поліції суспільству та вся її діяльність відповідно до запиту суспільства корелюють необхідності підтримки в кожному службовому колективі атмосфери нетерпимості до корупції, що досягається системним підходом до залучення великого арсеналу заходів профілактичного характеру, доповнюваних у необхідних випадках заходами дисциплінарного впливу щодо тих, хто допустив порушення антикорупційного законодавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Антикорупційна програма МВС України на 2023–2025 роки. URL. <https://mvs.gov.ua/prevention-corruption/onovlena-antikorupciina-programa-mvs-ukrayini-na-2020-2022-roki>.
2. Про затвердження плану заходів, спрямованих на виконання Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23.08.2024 р. № 792-р. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/792-2024-%D1%80#Text>.
3. Конвенція ООН проти корупції. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16#Text.
4. Єсімов С.С. Реалізація конституційного оформлення правопорядку в умовах наявності конституційних ризиків. *Соціально-правові студії*. 2019. Випуск 3 (5). С. 52–57.
6. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>.
7. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 р. № 1700-VII. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>.
8. Єсімов С.С. Превентивне регулювання: теоретичні аспекти. *Соціально-правові студії*. 2020. Випуск 3 (9). С. 40–47.
9. Василенко О.Ю. Адміністративно-правові засади запобігання корупційним та пов'язаним з корупцією правопорушенням: дис. ... д-ра філософії: спец.: 081 право; 08 право. Ужгород, 2023. 231 с.
10. Середа В.В., Кісіль З.Р. Запобігання корупції в учинах Національної поліції України: адміністративно-правовий вимір. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 5. С. 616–623.
11. Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки: Указ Президента України від 27.09.2021 р. № 487. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#Text>.

12. Гурковський М.П., Єсімов С.С. Кадрова робота в органах Національній поліції. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2023. № 1. С. 19–27.
13. Про Дисциплінарний статут Національної поліції України: Закон України від 15.03.2018 р. № 2337-VIII. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2337-19>.
14. Про адміністративну процедуру: Закон України від 17.02.2022 р. № 2073-IX. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text>.

ДО ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ПОВНОВАЖЕНЬ РАХУНКОВОЇ ПАЛАТИ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ ПУБЛІЧНОГО ЗОВНІШНЬОГО ФІНАНСОВОГО КОНТРОЛЮ

Єфіменко В.О.,

аспірант кафедри фінансового та податкового права

Державного податкового університету

ORCID: 0009-0001-4600-6737

Єфіменко В.О. До питання визначення повноважень Рахункової палати під час проведення публічного зовнішнього фінансового контролю.

У статті проаналізовано вітчизняні дослідження представників науки фінансового права щодо визначення основних підходів до розуміння правової категорії «компетенція». Обґрунтовано, що єдиний підхід до тлумачення правової категорії «компетенція» відсутній. Запропоновано термін «компетенція Рахункової палати» визначати як коло повноважень, що закріплені у нормативно-правових актах, які визначають права та обов'язки членів Рахункової палати стосовно здійснення фінансового контролю над підконтрольними об'єктами, охоплюють організацію, проведення та моніторинг фінансово-бюджетної діяльності, а також забезпечують реалізацію відповідальності за невиконання або неналежне виконання покладених на Рахункову палату завдань. Встановлено, що модель роботи Рахункової палати як вищого органу фінансового контролю України, яка вже сформувалася та пройшла перевірку на практиці, потребує більш детального закріплення у положеннях Конституції України. Аргументовано, що усі фінансові операції, які зумовлюють настання фінансових наслідків для публічного бюджету держави та здійснюються установами, організаціями чи суб'єктами господарської діяльності, підпадають під зовнішній фінансовий контроль, який проводиться Рахунковою палатою. Обґрунтовано, що національне законодавство загалом відповідає положенням Лімської декларації, яка рекомендує надання вищим органам фінансового контролю розширених повноважень щодо доступу до публічної інформації. Підсумовано, що доцільно чітко визначити повноваження Рахункової палати під час проведення публічного зовнішнього фінансового контролю, щоб вказаний орган фінансового контролю мав право забезпечувати відшкодування шкоди, завданої державі фінансовими правопорушеннями, усувати виявлені фінансові правопорушення та притягати до відповідальності осіб, які є винними у малоефективному управлінні та порушенні норм фінансового законодавства. Запропоновано до ст. 7 Закону України «Про Рахункову палату» внести зміни та доповнити вказану статтю положеннями, які зобов'язували б об'єкти фінансового контролю виконувати рішення Рахункової палати, а також передбачали б відповідальність винних осіб за порушення, виявлені Рахунковою палатою під час проведення публічного зовнішнього фінансового контролю.

Ключові слова: державний фінансовий контроль, компетенція, повноваження, повноваження Рахункової палати, публічний зовнішній фінансовий контроль, фінансовий контроль.

Yefimenko V.O. On the issue of determining the powers of the Accounting Chamber in the course of public external financial control.

The article analyses the national research of financial law scholars on defining the main approaches to understanding the legal category of «competence». It is substantiated that there is no single approach to the interpretation of the legal category of «competence». The author suggests that the term 'competence of the Accounting Chamber' should be defined as the range of powers enshrined in the regulatory legal acts which define the rights and obligations of the members of the Accounting Chamber with regard to exercising financial control over the controlled objects, cover the organisation, conduct and monitoring of financial and budgetary activities, and also ensure the implementation of responsibility for non-performance or improper performance of the tasks assigned to the Accounting Chamber. It is established that the model of operation of the Accounting Chamber as the supreme audit institution of Ukraine, which has already been formed and tested in practice, requires more detailed enshrining in the provisions of the Constitution of Ukraine. It is argued that all financial transactions that cause financial consequences for the public budget of the State and are carried out by institutions, organisations or business entities are subject to external financial control carried out by the Accounting Chamber.

It is substantiated that national legislation generally complies with the provisions of the Lima Declaration, which recommends that supreme audit institutions be granted extended powers of access to public information. It is concluded that it is advisable to clearly define the powers of the Accounting Chamber in the course of public external financial control so that the said financial control body has the right to ensure compensation for damage caused to the State by financial offences, to eliminate the detected financial offences and to bring to justice those guilty of ineffective management and violation of financial legislation. It is proposed to amend Article 7 of the Law of Ukraine 'On the Accounting Chamber' and supplement this article with provisions that would oblige the objects of financial control to comply with the decisions of the Accounting Chamber, as well as provide for the liability of the perpetrators for violations detected by the Accounting Chamber in the course of public external financial control.

Key words: state financial control, competence, powers, powers of the Accounting Chamber, public external financial control, financial control.

Постановка проблеми: В умовах сьогодення, публічний зовнішній фінансовий контроль у роботі Рахункової палати складає систему дій і методів, що спрямовані на досягнення визначеної мети – реалізації повноважень Рахункової палати. Аналізуючи правовий статус Рахункової палати як органу публічного зовнішнього фінансового контролю, доцільно проаналізувати норми, які регламентують її повноваження та компетенцію, які включають права та обов'язки Рахункової палати під час проведення публічного незалежного фінансового контролю. Так, в українському законодавстві відповідно до основних міжнародних засад і стандартів публічного фінансового контролю визначено повноваження вищого органу фінансового контролю, що гарантує належну правову основу для його контрольної діяльності. З огляду на це, актуальним є дослідження основних повноважень Рахункової палати під час проведення зовнішнього фінансового контролю.

Метою дослідження є теоретичне дослідження основних повноважень Рахункової палати під час проведення зовнішнього фінансового контролю та вироблення рекомендацій щодо вдосконалення нормативного регулювання вказаних повноважень.

Стан опрацювання проблематики. Теоретичною основою дослідження стали роботи вчених, які присвятили свої роботи вивченню фінансово-правовому статусу Рахункової палати, а саме: К.П. Владовська, Ю. Гавдьо, Д.І. Голосніченко, І.К. Залюбовська, О.С. Койчева, С.В. Ківалов, Г. Лопушняк, Л.О. Місюкевич, С.П. Паньків, В.В. Пацкан тощо. Проте, відсутність комплексного теоретичного дослідження основних повноважень Рахункової палати під час проведення зовнішнього фінансового контролю обумовлює актуальність статті.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до юридичної енциклопедії «компетенція» (від лат. *competentia* – відповідальність, узгодженість, від *competere* – прагнути, відповідати) це сукупність визначених у юридичній або іншій офіційній формі повноважень (прав та обов'язків) органу влади, що встановлюють можливості ухвалювати обов'язкові рішення, здійснювати організацію, проводити контроль за їх виконанням, а також застосовувати заходи відповідальності за потреби [1, с. 197].

Також у Словнику термінів із правознавства поняття «компетенція» тлумачиться як комплекс предметів регулювання, завдань, повноважень, прав та обов'язків органу державної влади, її посадової особи [2, с. 275].

Поміж іншого, новітній словник іншомовних слів за редакцією Мельничука трактує термін «компетенція» як: 1) сукупність повноважень, що встановлені на законодавчому рівні, статутними документами чи іншими нормативно - правовими актами конкретному органу чи посадовій особі; 2) коло питань, у яких особа має відповідні знання та досвід [3].

Укладачі Сучасної правової енциклопедії вважають, що поняття «компетенція» необхідно розуміти як комплекс предметів відання, функцій, повноважень, прав та обов'язків державного органу, органу муніципальної влади чи їх посадової або службової особи, визначений законодавством. Однак це визначення не можна вважати досконалим, оскільки воно має певні недоліки [4, с. 54].

Водночас К.П. Владовська, аналізуючи категорію «компетенція» як загальноправову категорію, виокремлює чотири основні підходи до його розуміння: 1) компетенція державних органів визначається виключно як їхні повноваження, що включають права та обов'язки; 2) компетенція тлумачиться крізь призму категорії «предмет відання», тобто кола юридичних справ, які державний орган має право вирішувати; 3) поняття компетенції охоплює як повноваження, так і предмет відання; 4) компетенція трактується через повноваження та/або предмет відання, з додаванням інших елементів, таких як функції, відповідальність, цілі та завдання [5, с. 130].

Отже, вивчивши різні позиції до розуміння терміну «компетенція», доцільно зазначити, що єдиний підхід до його тлумачення відсутній. З огляду на це, пропонуємо термін «компетенція Рахун-

кової палати», визначити як коло повноважень, що закріплені у нормативно - правових актах, які визначають права та обов'язки членів Рахункової палати стосовно здійснення фінансового контролю над підконтрольними об'єктами, охоплюють організацію, проведення та моніторинг фінансово - бюджетної діяльності, а також забезпечують реалізацію відповідальності за невиконання або неналежне виконання покладених на Рахункову палату завдань.

В.В. Пацкан зазначає, що під повноваженнями Рахункової палати необхідно розуміти предмет регулювання, визначений Конституцією України та законами України, який потребує постійного удосконалення. Водночас у ст. 18 Лімської декларації зазначено, що основні контрольні повноваження вищого органу фінансового контролю мають бути закріплені на конституційному рівні, а деталі можуть встановлюватися законом. Таким чином, модель роботи Рахункової палати як вищого органу фінансового контролю України, яка вже сформувалася та пройшла перевірку на практиці, потребує більш детального закріплення у положеннях Конституції України. Окрім визначення функцій Рахункової палати, нові конституційні положення мають також чітко регламентувати її повноваження [6, с. 16].

Так, у популярній юридичній енциклопедії надане визначення поняття «повноваження органів виконавчої влади», яке можна використати як базис для визначення поняття «повноваження Рахункової палати». Під повноваженнями Рахункової палати можна визначати як нормативно визначені за Рахунковою палатою права та обов'язки, зокрема і обов'язок відповідати за наслідки виконання повноважень (юрисдикційні обов'язки). Водночас, для окреслення певного кола повноважень, визначеного за конкретним органом, Рахунковою палатою, відповідно до покладених на нього функцій, застосовують термін «компетенція» [7, с. 158].

У своїй роботі, Д.І. Голосніченко зауважує, що поняття «повноваження» також тлумачать як комплекс чітко визначених прав і обов'язків, які встановлюються з метою реалізації функцій органу влади. Також вчений акцентує увагу, що терміни «повноваження» та «компетенція» подібні за змістом, проте одночасно відрізняються перш за все за наповненістю складовими, що є елементами того чи іншого явища [8, с. 26].

Науковці не дійшли єдиної думки щодо розмежування понять компетенції та повноважень. Поширеною є позиція, що компетенція органу включає ті ж самі повноваження, проте встановлені спеціально для виконання завдань конкретно визначеного органу. Компетенція є юридичним відображенням покладених на органи державної влади функцій, що закріплюється у нормативно-правових актах через визначення цілей, завдань і необхідного комплексу прав і обов'язків, державно-владних повноважень. Це підтверджує точку зору, що компетенція є ширшою категорією, яка включає повноваження як один із своїх елементів. Особливістю таких визначень є розмежування понять «повноваження», «права» та «обов'язки». Водночас, варто також зауважити, що окремі науковці, визначаючи компетенцію, не завжди розрізняють ці категорії, ототожнюючи їх між собою [9, с. 150].

Так, на думку О.С. Койчевої, компетенція певного органу визначається сферою його діяльності, яка зумовлена метою його створення. Рахункова палата була сформована з ціллю проведення парламентською контролю за надходженнями коштів до національного бюджету та їх використанням. Згідно з Лімською декларацією, компетенція Рахункової палати встановлена Конституцією України та охоплює всі відносини, пов'язані з бюджетними коштами. Також Закон України «Про Рахункову палату» детальніше за Конституцію України визначає перелік об'єктів та правових відносин, що підпадають під компетенцію вказаного органу. Це свідчить про пряму залежність компетенції від функцій, покладених на вказаний орган, а функції визначають складову компетенції через об'єкти та правові відносини, що належать до сфери відання Рахункової палати [10, с. 47].

Ключову складову компетенції Рахункової палати становлять повноваження. Відповідно до статті 98 Конституції України вказаний орган проводить парламентський контроль за надходженням і використанням коштів загальнодержавного бюджету. Таким чином, ключовою функцією Рахункової палати є контроль, що прямо впливає з положень Конституції України [11].

Від моменту становлення України як незалежної демократичної держави було створено систему фінансового контролю, яка відповідає принципам, визначеним Лімською декларацією. Україна, як активний член INTOSAI, інтегрувала норми міжнародних стандартів аудиту державних фінансів у діяльність вищого органу фінансового контролю, підзвітного парламенту. Згідно з конституційно закріпленими повноваженнями, Рахункова палата проводить зовнішній контроль державних коштів, який має охоплювати як дохідну, так і видаткову складову бюджету. Такий підхід узгоджується з принципами Лімської декларації, що передбачає всебічний контроль державних фінансів [12].

Так, Закон України «Про Рахункову палату» встановлює перелік повноважень, зокрема, тих, що стосуються публічного зовнішнього фінансового контролю. Відповідно до ч. 2 ст. 4 вказаного Закону, публічний зовнішній фінансовий контроль здійснюється Рахунковою палатою як фінансовий

аудит, аудит ефективності, аудит відповідності, експертизи, аналізу та інших контрольних заходів [13].

Поміж іншого, відповідно до ст. 7 Закону України «Про Рахункову палату» під час здійснення заходів фінансового контролю Рахункова палата має наступні повноваження: 1) проводить заходи публічного зовнішнього фінансового контролю відносно: а) надходження до бюджету податків та інших доходів, включаючи їх адміністрування органами, які забезпечують справляння таких надходжень; б) видатків бюджету держави, зокрема: на фінансування функціонування парламенту, Президента України, уряду, Конституційного Суду України, Верховного Суду, інших судів, Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, Вищої ради правосуддя, Офісу Генерального прокурора та інших державних органів; використання коштів державного бюджету, що передані місцевим бюджетам і фондам соціального та пенсійного страхування; таємні видатки; в) управління державною та комунальною власністю, функціонування підприємств державного і комунального секторів економіки; г) оформлення кредитів із бюджету держави та їх повернення; д) операції з державними запозиченнями, гарантіями, обслуговуванням і поверненням боргу державою; е) використання коштів, отриманих за кредитами, позиками, як гранти, допомога із бюджетів іноземних держав та міжнародних організацій; є) проведення публічних закупівель; ж) виконання програм, інвестиційних проєктів, державного замовлення та державної допомоги підприємствам за фінансування коштів бюджету; з) обслуговування коштів бюджету казначейством; и) щодо стану внутрішнього контролю розпорядників бюджетних коштів; і) щодо інших операцій, пов'язаних з доходами й видатками бюджету держави; ї) виконання кошторису витрат з адміністративним спрямуванням Національного банку України; й) доходи й видатки місцевих бюджетів та фондів соціального та пенсійного страхування; к) щодо фінансової звітності публічного сектору та бюджетів; 2) подавати обов'язкові до вивчення рішення за результатами контрольних заходів зовнішнього фінансового контролю; 3) звертатись до суду у разі виявлення правопорушень з боку підконтрольних об'єктів повноважень членів або працівників Рахункової палати, включаючи усунення перешкод для виконання їхніх обов'язків; 4) інформувати правоохоронні органи про ознаки кримінальних або адміністративних правопорушень; 5) співпрацювати з органами фінансового контролю зарубіжних країн та міжнародними організаціями, укладення угод про співробітництво, а також проведення спільних і паралельних аудитів; 6) забезпечувати проведення методичної та методологічної роботи з питань публічного зовнішнього фінансового контролю; 7) забезпечувати управління якістю контрольних заходів під час проведення публічного зовнішнього фінансового контролю; 8) забезпечувати підвищення професійного рівня членів Рахункової палати [13].

Таким чином, усі фінансові операції, які зумовлюють настання фінансових наслідків для публічного бюджету держави та здійснюються установами, організаціями чи суб'єктами господарської діяльності, підпадають під зовнішній фінансовий контроль, який проводиться Рахунковою палатою.

Більше того, Рахункова палата за результатами проведення заходів публічного зовнішнього фінансового контролю: 1) регулярно проводить інформування парламенту та Президента України про результати проведення заходів зовнішнього фінансового контролю, включаючи факти правопорушень законодавства у сфері бюджету; 2) надає парламенту висновки щодо проєкту закону про Державний бюджет України; 3) щоквартально подає парламенту висновки щодо стану виконання закону про Державний бюджет України та пропозиції щодо уникнення встановлених відхилень; 4) передає парламенту висновки та пропозиції щодо звіту про виконання закону про Державний бюджет України за рік [13].

Також у статті 110 Бюджетного кодексу України, до повноважень Рахункової палати у сфері бюджетного контролю належить: 1) контроль за надходженням та використанням коштів бюджету, в тому числі за виконанням довгострокових зобов'язань у межах публічно-приватного партнерства; 2) моніторинг утворення, обслуговування і повернення боргу держави; 3) оцінка результативності управління коштами бюджету держави; 4) контроль за видатками місцевих бюджетів, зокрема трансфертів, що надаються з бюджету держави; 5) нагляд за надходженням загальнодержавних податків і зборів або їх частини, закріплених за місцевими бюджетами; 6) перевірка видатків місцевих бюджетів у частині видатків, що охоплюють державні функції, передані на виконання Автономній Республіці Крим та муніципальним органам. Також за результатами кожного кварталу Рахункова палата подає парламенту висновки щодо стану виконання закону про Державний бюджет України, а також пропозиції щодо усунення виявлених порушень за звітний рік [14].

Зважаючи на вищевикладене, можна зробити висновок, що національне законодавство загалом відповідає положенням Лімської декларації, яка рекомендує надання вищим органам фінансового контролю розширених повноважень щодо доступу до публічної інформації. Так, і Бюджетний кодекс України, і Закон України «Про Рахункову палату» досить вичерпно визначають перелік повноважень, якими наділений вищий орган фінансового контролю в Україні.

Також С.В. Ківалов зазначає, що вітчизняне законодавство загалом відповідає міжнародним вимогам до зовнішнього фінансового контролю, проте наявні недоліки, а саме наявність лише формальних повноважень вищого органу фінансового контролю, що не підкріплені дієвими механізмами примусу чи правової відповідальності службовців, представників публічної влади, що не забезпечує належного ефекту заходів фінансового контролю [15, с. 88].

Поміж іншого, Ю. Гавдьо наголошує, що в багатьох державах вищі органи фінансового контролю мають повноваження притягати винних осіб до адміністративної відповідальності у разі виявлення суттєвих порушень фінансового законодавства, зокрема вони можуть безакцептно накладати арешт на рахунки підконтрольних об'єктів, ініціювати тимчасове відсторонення або звільнення порушників, а також проводити судові переслідування [16, с. 55].

Водночас багато українських вчених, прагнучи підвищити ефективність та результативність функціонування Рахункової палати, акцентують увагу на необхідності надання їй «каральних» повноважень під час проведення публічного зовнішнього фінансового контролю. Подібну позицію висловлює і В. Симоненко, який наголошує, що для підвищення ефективності функціонування Рахункової палати доцільно вирішити питання реагування керівництва підконтрольних об'єктів на її офіційні документи, забезпечивши виправлення недоліків, своєчасне вжиття заходів для їх уникнення та запобігання таким правопорушенням у майбутньому [17, с. 234].

Рахункова палата активно сприяє вдосконаленню бюджетного процесу шляхом проведення експертизи законопроектів про загальнодержавний бюджет і підготовки висновків для парламенту щодо використання коштів з бюджету. З моменту створення Рахункова палата виявила численні порушення у використанні коштів бюджету як на рівні центральних, так і місцевих органів влади. Матеріали, які підтверджують встановлені правопорушення подаються до правоохоронних органів для прийняття належних заходів. Рахункова палата систематично звітує перед Президентом України, парламентом та урядом про ключові результати своєї роботи. За підсумками проведених контрольних - аналітичних та експертних заходів видаються інформаційні бюлетені, які передаються народним депутатам України, надсилаються центральним органам виконавчої влади та публікуються в засобах масової інформації. Основною метою функціонування Рахункової палати є оцінювання використання коштів бюджету з погляду ефективності, законності та доцільності, а також контроль за точним дотриманням законодавства у сфері бюджетного процесу та фінансової системи. Як зазначає Л.О. Місюкевич, на жаль, сучасна система публічного фінансового контролю в Україні досі є малоефективною, надто розгалуженою та спрямованою переважно на фіскальні заходи, а не на стимулювання економічного розвитку, вдосконалення виробничої інфраструктури, промислового потенціалу чи поповнення бюджетів різних рівнів [18].

Поміж іншого, Г.С. Лопушняк для підвищення ефективності публічного зовнішнього фінансового контролю пропонує розширити повноваження Рахункової палати України, а саме гарантувати більшу незалежність Рахункової палати від органів виконавчої та законодавчої влади, посилити впливовість висновків і рекомендацій Рахункової палати, надавши їй право звертатися до суду з вимогою про призупинення платіжних і розрахункових операцій державних установ у разі встановлення нецільового використання коштів з державного бюджету, подавати позови в інтересах держави щодо скасування незаконних рішень підконтрольних об'єктів, застосовувати адміністративні санкції у вигляді штрафів у окремих випадках [19, с. 130].

Висновки. На наше переконання, виходячи з вищевикладеного, вважаємо за доцільне чітко визначити повноваження Рахункової палати під час проведення публічного зовнішнього фінансового контролю, щоб вказаний орган фінансового контролю мав право забезпечувати відшкодування шкоди, завданої державі фінансовими правопорушеннями, усувати виявлені фінансові правопорушення та притягати до відповідальності осіб, які є винними у малоефективному управлінні та порушенні норм фінансового законодавства. З огляду на це, пропонуємо до ст. 7 Закону України «Про Рахункову палату» внести зміни та доповнити вказану статтю положеннями, які зобов'язували б об'єкти фінансового контролю виконувати рішення Рахункової палати, а також передбачали б відповідальність винних осіб за порушення, виявлені Рахунковою палатою під час проведення публічного зовнішнього фінансового контролю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. К.: «Укр. енцикл.», 2001. Т. 3: К-М. 792 с.
2. Правознавство. Словник термінів: навч. посібник/за ред. В.Г. Гончаренка. К.: Юрисконсульт: КНТ, 2007. 636 с.
3. Словник іншомовних слів Мельничука. URL: <https://126.slovaronline.com/7917%D0%9A%D0%9E%D0%9C%D0%9F%D0%95%D0%A2%D0%95%D0%9D%D0%A6%D0%86%D0%AF> (дата звернення: 21.02.2025).

4. Сучасна правова енциклопедія/О.В. Зайчук, О.Л. Копиленко, Н.М. Оніщенко та ін.; за заг. ред. О.В. Зайчука. Київ: Юрінком Інтер, 2010. 384 с.
5. Владовська К.П. Доктринальні підходи до визначення компетенції адміністративного суду. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2020. Вип.1. Том.1. С. 130–133.
6. Пацкан В.В. Роль парламентаризму в системі конституційно-правового механізму забезпечення прав і свобод людини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02. Ін-т законодавства Верховної Ради України. К., 2014. 19 с.
7. Популярна юридична енциклопедія/Кол. авт.: В.К. Гіжевський, В.В. Головченко, В.С. Ковальський (кер.) та ін. К.: Юрінком Інтер, 2003. 528 с.
8. Голосніченко Д.І. Повноваження та компетенція: спільні риси і відмінності. Правове регулювання суспільних відносин у сфері культури. Сучасний стан та перспективи розвитку: тези Всеукраїнської наук. конф. (Київ, 15 травня 2007 р.). К.: КНУКІМ, 2007. С. 26-27.
9. Голосніченко І.П., Голосніченко Д. І. Теорія повноважень, їх легітимність та врахування потреб і інтересів при встановленні на законодавчому рівні./ *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право: збірник наукових праць*. 2011. № 1. С. 147–155.
10. Койчева О.С. Правова природа компетенції та повноважень Рахункової палати. *Фінансове право*. № 4 (30), 2014. С. 45–48.
11. Конституція України від 28.06.1996 року № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 21.02.2025).
12. Лімська декларація керівних принципів аудиту державних фінансів. URL: http://www.acrada.gov.ua/control/main/uk/publish/article/140217?cat_id=3283 (дата звернення: 21.02.2025).
13. Про Рахункову палату: Закон України від 02.07.2015 року № 576-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/576-19#Text> (дата звернення: 21.02.2025).
14. Бюджетний кодекс України: Закон України від 08.07.2010 року № 2456-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text> (дата звернення: 21.02.2025).
15. Ківалов С.В., Залюбовська І. К. Парламентський контроль за діяльністю органів виконавчої влади в Україні: монографія. Одеса: Юридична література.2004. 152 с.
16. Гавдьо Ю. Щодо правового статусу Рахункової палати з урахуванням зарубіжного досвіду. *Юридичний радник*. 2005. № 6. С. 53–57.
17. Паньків С.П. Рахункова палата України у системі державного фінансового контролю. *Університетські наукові записки*. 2005. № 3. С. 232–237.
18. Місюкевич Л.О Основні засади реалізації контрольних функцій рахункової палати у фінансовій сфері в Україні. *Публічне управління і адміністрування в Україні*. URL: <http://www.pagjournal.iei.od.ua/archives/2020/15-2020/5.pdf> (дата звернення: 21.02.2025).
19. Лопушняк Г. Рахункова палата та її роль у здійсненні державного фінансового контролю в Україні. *Вісник Львівського національного аграрного університету*. Серія: Економіка АПК. 2013. № 20(1). С. 123–131.

ЗМІСТ ПРИНЦИПУ ОФІЦІЙНОСТІ У КОНТЕКСТІ МЕТИ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА ЯК НОРМАТИВНО-ЦІННІСНОГО ПІДҐРУНТЯ ПРОЦЕДУРИ СУДОВОГО ОСКАРЖЕННЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ

Єфіменко Н.В.,
кандидат юридичних наук,
суддя Київського районного суду м. Харкова
ORCID: 0009-0000-3107-7893

Єфіменко Н.В. Зміст принципу офіційності у контексті мети адміністративного судочинства як нормативно-ціннісного підґрунтя процедури судового оскарження нормативно-правових актів.

У статті розглядається принцип офіційності адміністративного судочинства як нормативно-ціннісна основа, що визначає процедуру судового оскарження нормативно-правових актів. Автор аналізує сучасний стан адміністративної юстиції в Україні та підкреслює значення правильного розуміння мети адміністративного судочинства, яка виступає одночасно як нормативна, так і ціннісна основа виконання соціального призначення судового захисту прав приватних осіб у сфері публічно-правових відносин. Зазначено, що принцип офіційності зобов'язує адміністративні суди активно брати участь у встановленні всіх обставин справи, що є особливо важливим під час розгляду спорів про оскарження нормативно-правових актів.

У дослідженні акцентовано увагу на наявності принципових розбіжностей серед наукового співтовариства та судової практики щодо розуміння мети адміністративного судочинства. Класичне трактування адміністративного судочинства як механізму забезпечення рівності сторін і максимального захисту прав приватних осіб від порушень з боку влади часто протиставляється новітнім поглядам, за якими адміністративна юстиція повинна слугувати досягненню справедливості й об'єктивності у публічно-правових відносинах, а також ухваленню рішень, що максимально відповідають публічному інтересу, навіть якщо це може бути не завжди вигідно для конкретної приватної особи.

Автор наголошує, що ці концептуальні розбіжності між науковим середовищем та адміністративною практикою впливають на якість ухвалення судових рішень і призводять до перекосів у застосуванні принципу офіційності, особливо у складних спорах щодо правомірності нормативних актів. Водночас, критичне осмислення меж активності суду та його ролі в доказуванні покликане усунути такі протиріччя та забезпечити ефективне функціонування адміністративного судочинства в цілому.

Отже, метою статті є поглиблене розкриття змісту та меж принципу офіційності, визначення його нормативно-ціннісних засад та вироблення науково обґрунтованих рекомендацій, спрямованих на удосконалення практики судового захисту у справах щодо оскарження нормативно-правових актів.

Ключові слова: адміністративне судочинство, принцип офіційності, нормативно-правовий акт, публічний інтерес, судове оскарження, адміністративна юстиція, публічно-правовий спір, принцип змагальності, ефективний захист, правозастосовна практика.

Efimenko N.V. The content of the principle of officiality in the context of the purpose of administrative proceedings as a normative and value-based basis for the procedure for judicial appeal of regulatory legal acts.

The article examines the principle of officiality in administrative justice as a normative and value-based foundation shaping the procedure of judicial review of normative legal acts. The author analyzes the current state of administrative justice in Ukraine, emphasizing the importance of correctly understanding the purpose of administrative justice, which simultaneously serves as a normative and value basis for fulfilling the social role of judicial protection of private individuals' rights within public-law relations. It is highlighted that the principle of officiality obliges administrative courts to actively participate in establishing all relevant facts of a case, which is particularly crucial when considering disputes involving challenges to normative legal acts.

The study underscores significant conceptual discrepancies within the academic community and judicial practice regarding the interpretation of the objective of administrative justice. The classical understanding of administrative justice as a mechanism aimed at ensuring equality of the parties and maximum protection of private individuals against abuses by public authorities is frequently contrasted with contemporary views that position administrative justice primarily as an instrument to achieve fairness and objectivity in public-law relations, including decision-making that best reflects the public interest, even if it may not always be beneficial to the specific private individual involved.

The author stresses that these conceptual discrepancies between scholarly perspectives and judicial practices significantly impact the quality of court decisions, leading to distortions in the application of the principle of officiality, particularly in complex disputes regarding the legality of normative acts. At the same time, critical analysis of the boundaries of judicial activity and the court's role in evidence collection aims to resolve these contradictions and ensure the overall effective functioning of administrative justice.

Therefore, the article aims to deeply explore the content and boundaries of the principle of officiality, identify its normative and value-based foundations, and develop scientifically grounded recommendations aimed at improving judicial protection practices in cases involving challenges to normative legal acts.

Key words: administrative justice, principle of officiality, normative legal act, public interest, judicial review, administrative judiciary, public-law dispute, adversarial principle, effective protection, law enforcement practice.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Сучасний стан адміністративного судочинства в Україні характеризується постійним пошуком оптимального балансу між захистом прав приватних осіб та ефективною реалізацією публічного інтересу. Мета адміністративного судочинства є одночасно нормативною та ціннісною основою виконання свого соціального призначення цим найбільш ефективним механізмом правового захисту прав та законних інтересів приватних осіб у публічно-правовій сфері. У цьому контексті важливим є правильне розуміння та застосування принципу офіційності, зокрема у процедурах оскарження нормативно-правових актів, де адміністративні суди відіграють активну роль у з'ясуванні всіх істотних обставин справи та визначенні найбільш ефективних способів захисту прав та інтересів позивачів.

Разом з тим, тенденції розвитку практики тлумачення та застосування законодавства України, так само як і зрушення у наукових дослідженнях принципів та правил адміністративного судочинства, показують, що мають місце принципові розбіжності у розумінні мети адміністративного судочинства серед наукового співтовариства та адміністративних судів, які призводять до викривлення результатів функціонування системи адміністративного судочинства у практичній площині. Класичним та універсальним поглядом на адміністративне судочинство як спеціальний інструментарій, орієнтований на забезпечення якомога більш ефективного захисту прав та законних інтересів приватних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень шляхом урівноваження процесуального становища приватних осіб із суб'єктами владних повноважень у рамках вирішення публічно-правових спорів, нерідко протиставляються правозастосовні та наукові позиції щодо того, що адміністративна юстиція має слугувати, передусім, механізмом досягнення справедливості та об'єктивності у публічно-правових відносинах, спрямовуючи свою діяльність не лише на захист приватних осіб, а й на прийняття якомога більш правильного з точки зору публічного інтересу адміністративного акту, незалежно від того, чи це на користь, чи на шкоду приватній особі, яка його оскаржила.

Відтак виникає актуальна наукова та практична проблема у визначенні меж активності адміністративного суду під час застосування принципу офіційності, особливо у справах щодо судового оскарження нормативно-правових актів. Спори з приводу визнання протиправними та нечинними нормативно-правових актів чи окремих їх положень, будучи одними з найбільш складних для адміністративних судів та учасників справи, насамперед, з точки зору значення їх підсумків для окремих фізичних й юридичних осіб та широких верств суспільства, мають вирішуватись, спираючись на правильне розуміння мети адміністративного судочинства. Дослідження цієї проблеми пов'язане з необхідністю уточнення критеріїв та механізмів, що дозволили б уникнути можливих перекосів у застосуванні принципу офіційності, забезпечивши при цьому належне функціонування інститутів доказування та справедливості судового розгляду.

Отже, дослідження змісту та меж принципу офіційності у контексті мети адміністративного судочинства є важливим завданням як для теорії права, так і для судової практики. Результати такого дослідження покликані сприяти більш глибокому розумінню сутності цього принципу, його нормативно-ціннісних засад та виробленню науково обґрунтованих рекомендацій, спрямованих на удо-

сконалення процедур оскарження нормативно-правових актів задля більш ефективного захисту прав та законних інтересів осіб у публічно-правових спорах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, на які спирається автор в яких розглядають цю проблему і підходи її розв'язання. Досягнення належного наукового рівня дослідження цієї тематики вимагає звернутись до значного масиву напрацювань українських та зарубіжних вчених. Зокрема, джерелознавчий аналіз має охопити праці В.Б. Авер'янова, П.В. Вовка, М. Гріва, О.В. Капинос, О.В. Константого, А.В. Руденко, В.О. Скрипченка, А.О. Селіванова та інших вчених. Водночас, на сучасному етапі розвитку правової думки у науці та правозастосовній практиці, що стосується розуміння призначення та принципів адміністративного судочинства та їх проєкції на діяльність адміністративного суду та судові рішення у окремих справах, ці джерела мають бути проаналізовані та зіставлені для відшукування та обґрунтування такого розуміння засад адміністративного судочинства, яке відповідає природі цього механізму судового захисту [1, с. 57-58].

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою цієї публікації є визначення змісту принципу офіційності у контексті мети адміністративного судочинства як нормативно-ціннісного підґрунтя процедури судового оскарження нормативно-правових актів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз положень законодавства про адміністративне судочинства про його визначальні засади, так само як й огляд практики тлумачення та застосування цих положень, принципи адміністративного судочинства спрямовують діяльність адміністративних судів не лише на захист прав та законних інтересів приватних осіб всупереч визначеній цим само процесуальним законом меті адміністративного судочинства.

Так, у теорії адміністративного судочинства його принципи, зазвичай, розуміють як основоположні засади, ідеї, в яких відображено якісні особливості, певні специфічні властивості, що закріплені в нормах права і які відображають структуру адміністративного судочинства, стан та перспективи його розвитку, спрямовані на захист прав, свобод і інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку суб'єктів владних повноважень [2, с. 91; 3].

Основними засадами (принципами) адміністративного судочинства є:

- 1) верховенство права;
- 2) рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом;
- 3) гласність і відкритість судового процесу та його повне фіксування технічними засобами;
- 4) змагальність сторін, диспозитивність та офіційне з'ясування всіх обставин у справі;
- 5) обов'язковість судового рішення;
- 6) забезпечення права на апеляційний перегляд справи;
- 7) забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення у випадках, визначених законом;
- 8) розумність строків розгляду справи судом;
- 9) неприпустимість зловживання процесуальними правами;
- 10) відшкодування судових витрат фізичних та юридичних осіб, на користь яких ухвалене судові рішення (ч. 3 ст. 2 КАС України) [4].

Визначальним принципом здійснення правосуддя в адміністративних справах є принцип офіційного з'ясування всіх обставин у справі та обов'язок суб'єкта владних повноважень доказувати правомірність своїх дій, бездіяльності чи рішень, на відміну від визначального принципу цивільного судочинства, який полягає у змагальності сторін (Постанова Верховного Суду від 13 червня 2018 р. у справі № 0707/1177/12) [5]. Принцип офіційного з'ясування обставин у справі за положеннями ч. 4 ст. 9 КАС України вимагає від адміністративного суду вживати визначені законом заходи, необхідні для з'ясування всіх обставин у справі, у тому числі щодо виявлення та витребування доказів з власної ініціативи (ч. 4 ст. 9 КАС України) [4].

Витлумачивши зміст принципу офіційного з'ясування всіх обставин у справі для з'ясування його вимог до діяльності адміністративного суду, Верховний Суд констатував, що цей принцип впливає із специфіки завдань адміністративного судочинства та зобов'язує суд до активної ролі для встановлення дійсних обставин справи при розгляді адміністративного позову безвідносно до позиції сторін, у тому числі шляхом витребування тих доказів, яких, на думку суду, не вистачає для належного встановлення обставин у справі, що розглядається (Постанова Верховного Суду від 8 червня 2023 р. у справі № 380/5024/21) [6]. Інакше кажучи, в адміністративному процесі, на відміну від суто змагального процесу, де суд оперує виключно тим, на що посилаються сторони, мають бути повністю встановлені обставини справи з метою ухвалення справедливого та об'єктивного рішення. Принцип офіційності, зокрема, виявляється у тому, що суд визначає обставини, які необхідно встановити для вирішення спору; з'ясовує якими доказами сторони можуть обґрунтовувати свої доводи чи заперечення щодо цих обставин; а у разі необхідності суд повинен запропонувати особам, які беруть

участь у справі, доповнити чи пояснити певні обставини, а також надати суду додаткові докази (Постанова Верховного Суду від 09 грудня 2019 р. у справі № 826/22842/15) [7]. Активна позиція суду має реалізовуватись з метою задоволення публічного інтересу при забезпеченні балансу інтересів сторін у справі (Постанова Верховного Суду від 27 липня 2020 р. у справі № 826/5911/18) [8].

Судова практика показує, що має місце значна кількість зразків неправильного правозастосування через неналежне з'ясування обставин справи адміністративними судами.

Зокрема, у справі № 640/2411/20 Верховний Суд указав на те, що суди обмежились формальним висновком про те, що позивачем не надано належних доказів, що на момент проведення перевірки дані податкової звітності відповідали даним бухгалтерського обліку, тим самим фактично самоусунувшись від перевірки таких обставин в ході судового розгляду справи [9]. Так само, у справі № 826/26222/15 Верховний Суд встановив, що судом першої інстанції не вжито заходів щодо витребування у відповідача довідки з необхідними суду даними щодо складових заробітної плати позивача за необхідний, для здійснення розрахунку, період, тобто розрахунок середнього заробітку за час вимушеного прогулу судом фактично здійснено не було, що призвело до ухвалення незаконного рішення в цій частині [10]. Також, застосовуючи принцип офіційного з'ясування всіх обставин у справі № 826/11872/16, Верховний Суд визначив, що у порушення цього принципу суди попередніх інстанцій не досліджували причини, що зумовили допущення затримки реєстрації податкових накладних, та не перевірили чи вчинив платник податку усі залежні від нього дії з метою належного виконання податкового обов'язку щодо своєчасної реєстрації таких документів, незважаючи на те, що всі ці обставини входять до предмету доказування у справі (Постанова Верховного Суду від 22 квітня 2020 р. у справі № 826/11872/16) [11].

Принагідно зауважимо, що принцип офіційного з'ясування всіх обставин у справі через їх спільне походження від мети адміністративного судочинства нерозривно пов'язаний із обов'язком адміністративного суду визначити найбільш ефективний спосіб захисту порушених прав. Зокрема, у справі про визнання нечинними положень Порядку визначення розмірів пайової участі (внесків) забудовників (інвесторів) у створенні соціальної та інженерно-транспортної інфраструктури м. Києва Верховний Суд дійшов висновку, що право позивача на розгляд його позову по суті та оцінка правомірності нормативно правового акта охоплює собою безумовний обов'язок суду оцінити всі мотиви такого позову та, відповідно, оскаржуваний нормативно правовий акт на предмет його відповідності статті 2 КАС України, застосовувавши ефективний спосіб захисту прав позивача (Постанова Верховного Суду від 31 травня 2021 р. у справі № 826/16053/16) [12].

У світлі вищевикладеного, можемо констатувати, що за положеннями законодавства про адміністративне судочинство та усталеною практикою їх тлумачення й застосування принцип офіційного з'ясування всіх обставин у справі покладає на адміністративний суд обов'язок ухвалити об'єктивне та справедливе рішення з метою задоволення публічного інтересу при забезпеченні балансу інтересів сторін у справі, не будучи зв'язаним їх вимогами та запереченнями, а також вживаючи усі необхідні заходи, у тому числі щодо виявлення та витребування доказів з власної ініціативи. Водночас, визнається, що принцип офіційного з'ясування всіх обставин у справі впливає із специфіки завдань адміністративного судочинства, які жодним чином не пов'язані із задоволенням публічних інтересів, що лежать поза ефективним захистом прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень, що є метою адміністративного судочинства.

Ця принципова суперечність стає предметом багатьох наукових та експертних обговорень. Зокрема, як зазначив В.О. Скрипченко, за результатами одного з круглих столів з цієї тематики, організованого Окружним адміністративним судом міста Києва за участі науковців, суддів, адвокатів, експертів, представників громадськості, Т. Пашковська звернула увагу на те, що частина учасників заходу вважає за необхідне вилучити даний принцип з КАС України як такий, що у процесі розгляду справ може застосовуватися суддями «на свій розсуд». Професіонали-практики обґрунтовували таку позицію тим, що принцип офіційного з'ясування всіх обставин у справі, до певної міри, суперечить принципу доказування, і фактично дозволяє державному органу нічого не робити для свого захисту, не обґрунтовувати належним чином свою позицію (а саме на нього як на відповідача покладається обов'язок щодо доказування правомірності свого рішення, дії чи бездіяльності в адміністративних справах про протиправність рішень, дій чи бездіяльності суб'єкта владних повноважень), унаслідок чого, суддя починає вимагати докази, що їх не надав у своїх запереченнях суб'єкт владних повноважень, у зв'язку з чим, не повністю реалізується і принцип змагальності сторін. Водночас висловлювалися й думки, що інститут офіційного з'ясування всіх обставин у справі повинен залишитися в адміністративному судочинстві і працювати «виключно на користь особи» принаймні до тих пір, коли судова система, адвокатура та інститут представництва будуть відповідати світовим та європейським стандартам судочинства [13; 14, с. 116; 15].

Висновки. Отже, підкреслимо, що, використовуючи принцип офіційного з'ясування всіх обставин справи на користь суб'єкта владних повноважень шляхом сприяння реалізації його процесуальних прав та обов'язків, насамперед, збираючи докази на підтвердження обґрунтованості його вимог та заперечень, адміністративний суд викривляє призначення адміністративного судочинства, погіршуючи становище приватних осіб, які є процесуальними опонентами суб'єктів владних повноважень, при тому що лише їх права та законні інтереси адміністративний суд покликаний захищати [1, с. 75].

Аналізуючи принципи адміністративного судочинства та практику їх застосування, можна зробити висновок, що принцип офіційного з'ясування всіх обставин у справі є визначальним у контексті захисту прав фізичних та юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень. Згідно з положеннями КАС України та усталеною судовою практикою Верховного Суду, цей принцип передбачає активну роль адміністративного суду у встановленні істини та забезпеченні об'єктивності й справедливості судового рішення. Однак, незважаючи на важливість цього принципу, у судовій практиці спостерігається значна кількість випадків неналежного з'ясування обставин справи, що призводить до неправомірних судових рішень.

Принцип офіційного з'ясування всіх обставин у справі породжує певні суперечності щодо його співвідношення з іншими засадами адміністративного судочинства, зокрема принципом змагальності сторін. Деякі експерти вважають, що активна роль суду в зборі доказів іноді використовується суб'єктами владних повноважень для пасивного захисту своїх позицій, що викривляє справедливість процесу та обмежує права приватних осіб. Такий підхід може створювати дисбаланс у судовому процесі, надаючи несправедливу перевагу державним органам, які можуть ухилятися від своїх процесуальних обов'язків.

У зв'язку з цим, важливо чітко окреслити межі застосування принципу офіційного з'ясування всіх обставин у справі, щоб уникнути його використання у спосіб, що суперечить меті адміністративного судочинства – ефективному захисту прав приватних осіб. Потрібно забезпечити баланс між «офіційною активністю» суду та принципом змагальності, аби гарантувати, що адміністративні суди діяли виключно на користь приватних осіб, чиї права та інтереси були порушені діями або бездіяльністю суб'єктів владних повноважень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Єфіменко Н.В. Оскарження нормативно-правових актів за правилами адміністративного судочинства: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Дніпро, 2024. 195 с.
2. Будзик Б.В. Мета, завдання та принципи адміністративного судочинства на сучасному етапі реформування судової системи України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки*. 2017. Випуск 884, Номер 1. С. 88–92.
3. Подоляк Е.Б. Основні завдання, функції та принципи адміністративного судочинства в судах загальної юрисдикції. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія юридична: збірник наукових праць*. 2019. Вип. № 22. С. 86–92. DOI: 10.32782/2524-0374/2022-11/208.
4. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 6 липня 2005 року № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15/conv#n11557>.
5. Постанова Верховного Суду (Велика Палата) від 13 червня 2018 року у справі № 0707/1177/12 про скасування рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/75296542>.
6. Постанова Верховного Суду від 8 червня 2023 року у справі № 380/5024/21 про визнання протиправними та скасування податкових повідомлень-рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111415212>.
7. Постанова Верховного Суду від 9 грудня 2019 року у справі № 826/22842/15 про визнання незаконними дії, скасування реєстрації та зобов'язання вчинити дії. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86203374>.
8. Постанова Верховного Суду від 27 липня 2020 року у справі № 826/5911/18 про визнання протиправним та скасування податкового повідомлення-рішення. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90804192>.
9. Постанова Верховного Суду від 22 вересня 2021 року у справі № 640/2411/20 про визнання протиправними та скасування податкових повідомлень-рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99977249>.
10. Постанова Верховного Суду від 31 березня 2020 року у справі № 826/26222/15 про визнання протиправним та скасування рішення, зобов'язання вчинити певні дії. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88506768>.
11. Постанова Верховного Суду від 22 квітня 2020 року у справі № 826/11872/16 про скасування податкового повідомлення-рішення. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88886024>.

12. Постанова Верховного Суду від 31 травня 2021 року у справі № 826/16053/16 за позовом товариства з обмеженою відповідальністю «Будекосервіс» до Київської міської ради про визнання нечинним пункту 36 рішення № 573/5385 від 30 грудня 2010 року «Про бюджет міста Києва на 2011 рік». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97284151>.
13. Скрипченко В.О. Принципи адміністративного судочинства: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2020. 207 с.
14. Пашковська Т. Інститут офіційного з'ясування обставин справи: to be, or not to be? *Юридична газета*. 2016. № 6 (504). URL : <http://yur-gazeta.com/publications/events/institut-oficiynogo-zyasuvannya-obstavin-spravi-to-be-or-not-to-be.html>.
15. Бояринцева М.А. Принципи адміністративного судочинства в Україні. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*, 2019. 38.4. С. 57-60.
16. Лазур Я.В. Поняття, сутність та елементи адміністративно-правового механізму забезпечення прав і свобод громадян у державному управлінні. *Форум права*. 2009. № 3. С. 392–398.

ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЗАСТОСУВАННІ ІННОВАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я (ТРАНСПЛАНТОЛОГІЯ І ДРТ) ТА ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОНФІДЕНЦІЙНОСТІ МЕДИЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ У ВОЄННИЙ ЧАС

Заборовський В.В.,

*професор, доктор юридичних наук,
професор кафедри цивільного права та процесу
Ужгородського національного університету,
ORCID: 0000-0002-5845-7535*

Заборовський В.В. Виклики та перспективи застосуванні інноваційних технологій в сфері охорони здоров'я (трансплантологія і ДРТ) та проблеми забезпечення конфіденційності медичної інформації у воєнний час.

Вказується, інформаційні технології мають значний вплив на всі сфери суспільного життя, зокрема, й на сферу охорони здоров'я. Як інформаційні технології, так і застосування їх у сфері охорони здоров'я, неодноразово були предметом нашої наукової розвідки. В умовах повномасштабної війни, без сумніву, цифровізація медичної сфери України набуває особливого значення, оскільки забезпечує оперативний доступ до баз медичних даних, суттєво покращує координацію надання медичної допомоги, а отже, сприяє збереженню здоров'я населення.

У даній статті досліджується вплив процесу цифровізації на сферу охорони здоров'я, а також виклики, які постали перед учасниками медичних правовідносин щодо забезпечення конфіденційності медичної інформації, зокрема, у воєнний час. Аргументується позиція, що цифровізація сфери охорони здоров'я є незворотним та одним із ключових чинників трансформації і розвитку суспільства, що має наслідком підвищенню якості надання медичної допомоги (впливає на ефективність діагностики, лікування і реабілітації пацієнтів) та спрощенню доступу до неї.

Особливу увагу у даному дослідженні приділено проблемі захисту персональних та інших медичних даних. Робиться висновок, що особливого значення проблема забезпечення конфіденційності медичної інформації має в умовах воєнного стану, коли ризики кіберзагроз значно зростають, а доступність та захист медичної інформації є критично важливими, особливо, що стосується таких даних військовослужбовців. Масштабні кібератаки ворога не лише поставили під загрозу конфіденційність медичних даних, а й ускладнили функціонування електронної системи охорони здоров'я загалом, що впливає на якість і своєчасність надання медичної допомоги.

У статті досліджуються як позитивні аспекти, так і певні проблемні моменти застосування трансплантології та допоміжних репродуктивних технологій у цифровому середовищі. Зокрема, акцентується увага на необхідності вдосконалення наявних та впровадження нових цифрових реєстрів та створення ефективних механізмів кіберзахисту медичних даних осіб, враховуючи насамперед те, що будь-які медичні дані характеризуються підвищеною чутливістю до порушення їх конфіденційності, а особливо це характерно у сферах трансплантології та застосування додаткових репродуктивних технологій.

Ключові слова: сфера охорони здоров'я; інформаційно-інноваційні технології; кібербезпека, конфіденційність медичних даних, воєнний стан, трансплантологія, додаткові репродуктивні технології.

Zaborovskyy V.V. Challenges and prospects for the application of innovative technologies in the field of healthcare (transplantology and ART) and the problems of ensuring the confidentiality of medical information in wartime.

It is indicated that information technologies have a significant impact on all spheres of public life, in particular on the sphere of health care. Both information technologies and their application in the sphere of health care have repeatedly been the subject of our scientific research. In conditions of full-scale war, without a doubt, the digitalization of the medical sphere of Ukraine acquires special importance, as it provides operational access to medical databases, significantly improves the coordination of the provision of medical care, and therefore contributes to the preservation of the health of the population.

This article examines the impact of the digitalization process on the field of health care, as well as the challenges that have arisen for participants in medical legal relations in ensuring the confidentiality

of medical information, in particular, in wartime. The position is argued that the digitalization of the health care sector is irreversible and one of the key factors in the transformation and development of society, which has the effect of improving the quality of medical care (affects the effectiveness of diagnostics, treatment and rehabilitation of patients) and simplifying access to it.

Special attention in this study is paid to the problem of protecting personal and other medical data. It is concluded that the problem of ensuring the confidentiality of medical information is of particular importance in conditions of martial law, when the risks of cyber threats increase significantly, and the availability and protection of medical information are critically important, especially with regard to such data of military personnel. Large-scale cyberattacks by the enemy not only jeopardized the confidentiality of medical data, but also complicated the functioning of the electronic health care system in general, which affects the quality and timeliness of medical care.

The article examines both positive aspects and certain problematic aspects of the use of transplantology and assisted reproductive technologies in the digital environment. In particular, the emphasis is on the need to improve existing and implement new digital registries and create effective mechanisms for cyber protection of medical data of individuals, taking into account, first of all, the fact that any medical data is characterized by increased sensitivity to violation of their confidentiality, and this is especially characteristic in the areas of transplantology and the use of additional reproductive technologies.

Key words: healthcare; information and innovative technologies; cybersecurity, medical data confidentiality, martial law, transplantology, additional reproductive technologies.

Постановка проблеми. Інформаційні технології мають значний вплив на всі сфери суспільного життя, зокрема, й на сферу охорони здоров'я. Як інформаційні технології, так і застосування їх у сфері охорони здоров'я, неодноразово були предметом нашої наукової розвідки [1–5]. В умовах повномасштабної війни, без сумніву, цифровізація медичної сфери України набуває особливого значення, оскільки забезпечує оперативний доступ до баз медичних даних, суттєво покращує координацію надання медичної допомоги, а отже, сприяє збереженню здоров'я населення. Актуальність даного дослідження полягає в тому, що використання інформаційно-інноваційних технологій у медицині має не тільки позитивні ефекти, але зростає й низка ризиків, насамперед пов'язаних із безпекою персональних та інших медичних даних. Збільшення кількості кібератак, спрямованих не тільки на державні інформаційні системи, але й на медичні установи, створює загрозу витоку конфіденційної інформації, що може бути використано ворогом у гібридній війні та завдати шкоди не лише окремим особам, а й національній безпеці країни. Актуальність проявляється і в тому, що війна суттєво змінила потреби вітчизняної системи охорони здоров'я, зокрема, у сфері реабілітації поранених, трансплантології та впровадження допоміжних репродуктивних технологій, що вимагає функціонування надійних цифрових баз медичних даних, а також розробки ефективних механізмів збереження, передачі та забезпечення кіберзахисту такої інформації.

Стан опрацювання проблематики. Значення інформаційних технологій та проблеми забезпечення кіберзахисту медичної інформації були предметом дослідження багатьох науковців. Серед вчених, які досліджували окремі аспекти даної проблематики доцільно виокремити праці Т.В. Блащук, А.І. Дички, І.В. Діордіци, І.А. Коваленко, О.М. Коваль, К.М. Краус, Н.М. Краус, В.Є. Муравйова, А.В. Мусієнко, В.В. Мусієнко, О.П. Омельченко, Б.В. Островської, О.Г. Панченко, В.І. Пішти, А.Л. Помази-Пономаренко, С.Б. Плотницької, Д.О. Придатко, Є.С. Сулеми, К.С. Токаревої та інших.

Метою даної статті є аналіз сучасних тенденції цифровізації сфери охорони здоров'я (зокрема, трансплантології та застосування додаткових репродуктивних технологій) в умовах війни, та з'ясування основних викликів, що пов'язані із захистом персональних та інших медичних даних осіб. Основними **завданнями** автор ставить перед собою: проаналізувати вплив цифровізації на сферу охорони здоров'я, зокрема, в умовах воєнного стану; розкрити позиції науковців щодо визначення основних проблем та загроз забезпечення інформаційної безпеки в умовах сьогодення; дослідити проблеми та перспективи розвитку сфер трансплантології та репродуктивних технологій з урахуванням необхідності захисту медичної інформації пацієнтів та інших суб'єктів медичних правовідносин.

Виклад основного матеріалу. У сучасному світі інформаційно-інноваційні технології є одним із ключових чинників трансформації та розвитку суспільства. Інноваційні технології насамперед спрямовані на забезпечення безперервного покращення якості життя людини та оптимізації багатьох процесів її життєдіяльності. Як зазначають науковці, зростання попиту на такі технології дозволило сучасній науці, нову фазу розвитку суспільства, охарактеризувати як «інформаційне суспільство» [6, с. 496], ключовими концепціями якого є транспарентність та доступність інформації, технологій і знань, та яке й надалі перебуває в процесі трансформації враховуючи нерозривний зв'язок такого суспільства із розвитком новітніх напрямків науки (застосування штучного інтелекту, прогрес у сфері біоінженерії, освоєння космосу тощо) [7].

Діджиталізація сфери охорони здоров'я, на переконання А.Л. Помази-Пономаренко зумовила, зокрема: активне впровадження технологій штучного інтелекту та застосування нейроаналітики; інформатизацію діяльності державного та приватного секторів надання медичних послуг населенню; розвиток конвергентних систем захисту даних та підвищення безпеки їх використання; збільшення ролі інтерактивних платформ та мобільних додатків щодо надання високоякісних послуг населенню; використання 3D біодруку; розвиток реімбурсації тощо [8]. Розвиток науки і техніки, що впливає на трансформацію світу і сприяє досягненню його прогресу, надає людству все нові й нові можливості [9, с. 54]. Зокрема, активне використання штучного інтелекту відбувається в радіаційній онкології (до прикладу, стенфордські науковці розробили алгоритм, який може дослідити рентгенівські знімки грудної клітки для 14 різних патологій всього за кілька секунд), трансплантації органів, роботизованій хірургії та багатьох інших сфер охорони здоров'я [10].

Цифровізації, без сумніву, охоплює всі сфери людської діяльності, зокрема економіку, екологію, освіту, правову систему. Не оминула вона звичайно й сферу охорони здоров'я. Інформаційні технології у сучасному світі, як слушно зазначають Т.В. Блащук та Д.О. Придатко, відіграють важливу роль, особливо і у сфері охорони здоров'я, оскільки майже кожен з нас все частіше дистанційно звертається до сімейного лікаря, використовує онлайн запис на прийом до лікарів, здійснює замовлення ліків через електронні сервіси, а також виконує безліч інших медичних операцій з використанням таких технологій. Вони також звертають увагу на те, що впровадження електронної системи охорони здоров'я забезпечує значні переваги і для медичних закладів, і пацієнтів, враховуючи, зокрема, суттєве прискорення процесів обміну інформацією, зручність доступу до надання медичних послуг та підвищення якості лікування загалом [11, с. 661]. Подібної точки зору притримуються й інші науковці, зазначаючи, що цифрова медицина та електронна охорона здоров'я все більше проникають в життя суспільства, а інформатизація медичної галузі є одним із пріоритетів діяльності держави. На їх думку, впровадження прогресивних інформаційно-комунікаційних рішень в сферу електронної охорони здоров'я, основними складовими якої є медичні інформаційні системи та телемедичні мережі та яка охоплює процеси накопичення, аналізу, оброблення та передачі цифрових медичних даних, сприятиме насамперед підвищенню ефективності функціонування медичних установ і поліпшення обслуговування пацієнтів загалом [12, с. 134].

Інноваційні технології, як зазначає у своєму дисертаційному дослідженні Б.В. Островська, активно використовується у сфері охорони здоров'я (особливо в генетиці, трансплантології, ембріології, цитології), що має суттєвий вплив на збереження та продовження життя людини. На її думку, поширення біомедичних технологій кріоконсервації клітин, тканин, органів та ембріонів людини, застосування репродуктивної медицини, використання гемопоетичних стовбурових клітин людини, можливості генетичної діагностики та генної інженерії, хоча і породжує чимало біоетичних та законодавчих проблем, але створюють нові технічні можливості забезпечення життєдіяльності та продовження життя важкохворих осіб (в тому числі й з донедавна «невиліковними» хворобами), а також до повернення людини до повноцінного життя після тяжких критичних станів, в тому числі й за відсутності здатності організму виконувати життєво важливі функції самостійно [13, с. 31]. Такі технології супроводжують всі етапи життєдіяльності людини (зародження (штучні репродуктивні технології), продовження (трансплантація), відтворення (клонування) та припинення (штучне переривання вагітності, евтаназія)), а одним із основних біомедичних принципів їх застосування, поряд з необхідністю отримання добровільної інформованої згоди особи на проведення наукових досліджень та медичних втручань, є і потреба в забезпеченні конфіденційності особистої інформації особи [14].

Цифровізація та інформатизація, за твердженням К.С. Токаревої, охоплюють усе більший перелік відносин у процесі надання медичних послуг, і на сьогодні в медичній інфраструктурі впроваджуються телесистеми для дистанційного надання послуг, оператори медичних послуг стають учасниками різноманітних цифрових платформ, поширюється онлайн-діагностика, а медичний документообіг все більше здійснюється в електронному форматі, що впливає на якість та ефективність медичної допомоги в Україні, виконуючи завдання з забезпечення належної взаємодії пацієнтів, медичних працівників і медичних установ за допомогою сучасних технологій [6, с. 497]. Все це вказує на те, що медичні дані про стан здоров'я особи стали невід'ємними об'єктами інформаційних правовідносин, тож слушною є позиція науковців про доцільність застосування поняття «цифрова медична платформа», а саме динамічного набору систематизованих електронних даних про стан здоров'я кожного пацієнта, що забезпечує інформаційний обмін такими даними між учасниками процесу виробництва і споживання медичних послуг, що вказує на необхідність забезпечення належного захисту медичних даних та інформаційної безпеки пацієнтів [15, с. 52-53].

Цифровізація медичної сфери та формування електронної системи охорони здоров'я неможливі без існування значних за обсягами баз персональних, генетичних та інших медичних даних. Взагалі від їх обсягу безпосередньо залежить і ефективність їх функціонування.

Цифрова трансформація в охороні здоров'я, за слушним твердженням багатьох вчених, призвела до накопичення великих наборів даних із різних джерел, включаючи електронні записи про стан здоров'я, реєстри пацієнтів, клінічні випробування, медичну візуалізацію, геномний аналіз, які часто ще називають великими даними в сфері охорони здоров'я, що охоплюють масив структурованих і неструктурованих баз даних, які накопичуються з високою швидкістю та характеризуються величезним обсягом і різноманітністю [16].

У той же час, слід не забувати, що хоча тенденція до стрімкого збільшення кількості даних у сфері охорони здоров'я (збирання та зберігання даних пацієнтів в цифровій формі) й полегшує доступ до необхідної медичної інформації задля забезпечення швидкого та ефективного надання медичної допомоги, проте така інформація має високий ступінь уразливості через чутливість даних про стан здоров'я людини [17, с. 142]. Медична сфера діяльності, як слушно зазначає К.С. Токарева, є особливо чутливою до подібних ризиків, оскільки таємниця про стан здоров'я включає інформацію і про стан здоров'я пацієнта, і факти або обставини, що стали відомі у процесі надання медичної допомоги медичним працівникам [6, с. 497]. Конфіденційною є фактично будь-яка медична інформація про стан здоров'я пацієнта, але особливий рівень важливості конфіденційності такої інформації мають дані щодо репродуктивних прав жінок, репродуктивного здоров'я підлітків, лікування психічних розладів особи, лікування від ВІЛ/СНІД тощо [18, с. 20]. На цю проблему звертає увагу й В.І. Пішта вказуючи на те, що розвиток цифрових технологій дає багато нових можливостей, проте необхідно приділяти значну увагу захистові інформації, яка потрапляє у цифрове середовище насамперед, коли така інформація стосується саме стану здоров'я пацієнта [19, с. 313].

На проблему забезпечення належного рівня захисту великого обсягу конфіденційних медичних даних зауважують також Т.В. Блащук та Д.О. Придатко, оскільки порушення їх конфіденційності може мати серйозні наслідки не тільки для пацієнтів та медичних закладів, але й для суспільства в цілому. На їх думку, така проблема полягає в тому, що, з одного боку, електронна система охорони здоров'я передбачає доступ до великої кількості персональних даних пацієнтів та детальну інформацію про стан їх здоров'я, історію хвороб, процес лікування, діагнози і медичні рекомендації та повинна забезпечувати безперебійний обмін цими даними між медичними закладами, лікарями та іншими розпорядниками реєстрів задля надання швидких та якісних медичних послуг, з іншого – необхідно гарантувати та забезпечити надійний захист персональних даних та інших медичних даних пацієнтів від несанкціонованого доступу, витоку або неправомірного використання. А це створює проблему у забезпеченні необхідного балансу між можливістю ефективної обробки значного спектру інформації про пацієнта задля покращення якості медичних послуг та створенні надійного захисту персональних даних пацієнтів [11, с. 662].

Хоча персональні та інші медичні дані особи і розглядаються як такі, що є одними із найбільш захищених форм даних і на законодавчому рівні, і з технічної точки зору, проблема ефективної їх кібербезпеки залишається актуальною і на сьогодні. Ще більшої актуальності вона набула з початком повномасштабної російсько-української війни. Це пов'язано також з тим, що війна, як і поширення пандемії відносяться до потужних негативних позасистемних факторів (оскільки вони є складно прогнозованими), які впливають на медичну та інші соціальні сфери. Хоча такі фактори і впливають як на появу нових потреб населення, так і впровадження технічних інструментів, що відповідають вимогам часу в аспекті комплексності й оперативності надання послуг населенню (насамперед в медичній сфері) [20], проте не менш важливим є фактор захисту персональних та інших медичних даних, особливо в умовах повномасштабної війни (враховуючи й такий різновид як інформаційна війна та різноманітні її прояви).

На жаль, хакерські атаки на ресурси не тільки державних установ, але й приватних суб'єктів, в тому числі й у сфері охорони здоров'я мали місце не тільки у 2022 році, але продовжують та набирають обертів і в 2023-2025 роках. Так, у лютому 2022 року хакери отримали доступ до значного обсягу (майже 100 ГБ) чутливої інформації, яка, ймовірно, належить Департаменту охорони здоров'я та реабілітації Міністерства внутрішніх справ України та містить особисті дані пацієнтів, а також відомості про процедури та результати їх аналізів [21]. Наймасштабніша на сьогодні кібератака на державні реєстри України, внаслідок якої було фактично зупинено роботу ключових систем Міністерства юстиції відбулася у грудні 2024 року [22]. Внаслідок цієї атаки, як зазначає Міністерство охорони здоров'я України, не відбулось несанкціонованого доступу до бази даних електронної системи охорони здоров'я, і всі її реєстри залишаються цілісними та захищеними. Проте через зупинку роботи окремих державних реєстрів Міністерства юстиції у користувачів електронної системи охорони здоров'я виникали затримки під час виконання дій, що потребують інтеграції з такими реєстрами [23].

Міністерство охорони здоров'я України неодноразово наголошує на тому, що дотримання безпеки медичних даних в електронній системі охорони здоров'я є найвищим пріоритетом в умовах

воєнного стану та підвищеної загрози здійснення кібератак зі сторони рф. Для цього Національна служба здоров'я України (власник центральної бази даних електронної системи охорони здоров'я) та державне підприємство «Електронне здоров'я» (адміністратор бази) вживаються всі необхідні заходи щодо забезпечення їх кібербезпеки, в тому числі вчиняють дії щодо превентивного посилення такого захисту (зокрема, забезпечують доступ виключно ідентифікованим та автентифікованим користувачам з відповідними правами доступу через двофакторну авторизацію, здійснюють регулярні перевірки безпеки медичних інформаційних систем, залучаючи й експертів провідних міжнародних аудиторських компаній тощо) [24].

Повномасштабна війна має суттєвий вплив і на сфери трансплантології та додаткових репродуктивних технологій, а отже, й на захист прав таких пацієнтів. Як зазначається в парламентському дослідженні про стан і перспективи законодавчого забезпечення обігу донорських репродуктивних клітин та ембріонів людини в Україні [25], війна рф проти України за своїм характером має ознаки геноциду і відіграє величезний вплив на погіршення демографічної ситуації в нашій країні. Це вимагає запровадження ефективного законодавчого регулювання застосування сучасних методів покращення репродуктивного здоров'я населення.

Враховуючи вказане позитивним є те, що у Програмі медичних гарантій на 2024 рік пріоритетом було визначено відновлення людського потенціалу, а саме надання послуг з реабілітації та психічне здоров'я, а також передбачені такі нові напрями як допоміжні репродуктивні технології і трансплантація (органів та гемопоетичних стовбурових клітин) [26]. А це, на думку А.Л. Помази-Пономаренко та О.О. Ахмедова, засвідчило також позитивний розвиток реімбурсації та цифрову трансформацію публічного управління української системи охорони здоров'я, але все ж необхідним залишається вдосконалення соціо-комунікативного механізму публічного управління у сфері охорони здоров'я, оскільки багато українців не знають про цю програму та можливості в отриманні безкоштовних від державних гарантій медичного обслуговування [27, с. 173]. Отримали своє належне місце такі напрями як трансплантація та допоміжні репродуктивні технології і у Програмі державних гарантій медичного обслуговування населення на 2025 році, у затвердженому Порядку [28] реалізації яких Національній службі здоров'я доручається, зокрема, і внесення та систематизації у центральній базі даних інформації щодо надання медичних послуг, пов'язаних із трансплантацією органів та/або трансплантацією гемопоетичних стовбурових клітин, а також лікуванням безпліддя за допомогою допоміжних репродуктивних технологій.

У своєму дисертаційному дослідженні С.Б. Плотницька акцентує увагу на тому, що рівень надання послуг з трансплантології безпосередньо залежить від розвитку медицини, медичного обладнання, новітніх методик проведення операцій з трансплантації (враховуючи значну кількість її видів: аутотрансплантація; трансплантація репродуктивних клітин та живих ембріонів, статевих залоз; імплантація; трансфузія крові та її компонентів), а належне функціонування його механізму є важливою гарантією права на життя і права на здоров'я людини, оскільки щороку понад 5 тисяч українських громадян потребують трансплантації, проте щороку в Україні роблять біля 200 операцій з трансплантації [29, с. 4-5]. Слід відмітити, що лише за 2024 рік було здійснено 516 органних пересадок (337 пацієнтам пересаджено нирки, 107 – печінку, 71 – серце, і одній особі було пересаджено легені) та 404 пересадки кісткового мозку (з них 58 – дітям) [30]. В той же час, станом на початок 2025 року за даними Єдиної державної інформаційної системи трансплантації органів та тканин у національному листі очікування перебувають 3 578 пацієнтів (2 276 осіб очікують на пересадку нирок; 615 – серця; 586 – печінки) [31].

Військові дії на території України, а також розвиток інформаційних технологій у світі є чинниками трансформації вітчизняної трансплантології. Так, у лютому 2025 року було прийнято Порядок та умов вилучення, зберігання, тестування, обробки і використання анатомічних матеріалів, призначених для трансплантації тканин [32]. Даний Порядок спрямований, зокрема, на визначення правил проведення трансплантації зв'язок, судин, фрагментів кісток, сухожиль, серцевих клапанів та створення лікарнями госпітальних банків тканин. Необхідність його прийняття була зумовлена тим, що в Україні трансплантація тканин не проводиться, тоді як щороку близько 20 тисяч українців потребують таких операцій (у США виконується понад 2,5 мільйона операцій щодо трансплантацій тканин) [33], і як слушно зазначає міністр охорони здоров'я Віктор Ляшко: «Це важливий крок для порятунку життів військових та цивільних, що отримали важкі травми, а також для надання допомоги пацієнтам із складними захворюваннями та вродженими вадами, що потребують реконструктивних і пластичних втручань» [34].

Незважаючи на всі позитивні аспекти розвитку сфери трансплантології та додаткових репродуктивних технологій, важливим залишається питання забезпечення конфіденційності персональних та інших медичних даних усіх учасників медичних правовідносин. Дане питання неодноразово було предметом наукових досліджень, і в багатьох випадках науковці акцентують свою увагу на

проблемі забезпечення балансу між потребою у формуванні значних за обсягом баз даних, що містять насамперед медичні дані пацієнтів та необхідність забезпечення її конфіденційності.

Висновки. Цифровізація сфери охорони здоров'я є незворотним та одним із ключових чинників трансформації і розвитку суспільства, що сприяє підвищенню якості надання медичних послуг та спрощенню доступу до них. Впровадження інформаційно-інноваційних технологій у медичну практику (особливо в трансплантології та застосуванні додаткових репродуктивних технологій), що супроводжують всі етапи життєдіяльності людини, є важливим кроком на шляху покращення демографічної ситуації в Україні, однак їх ефективне функціонування неможливе без створення відповідних правових, організаційних та технологічних механізмів забезпечення конфіденційності і безпеки персональних та інших медичних даних.

Застосування інформаційних технологій у медичній сфері та формування електронної системи охорони здоров'я загалом, неможливі без існування значних за обсягами баз персональних, генетичних та інших медичних даних, від обсягу та структурованості яких безпосередньо залежить і ефективність їх функціонування. Будь-які медичні дані характеризуються підвищеною чутливістю до порушення їх конфіденційності, а особливо це характерно при застосуванні додаткових репродуктивних технологій та трансплантології. В сучасних реаліях всі учасників медичних правовідносин повинні знаходити баланс між потребою у формуванні значних за обсягом баз даних у сфері охорони здоров'я та створення умов для оперативного їх обміну, а також необхідністю забезпечення конфіденційності та захисту насамперед персональних та інших медичних даних пацієнтів.

Повномасштабна війна в Україні стала потужним каталізатором цифровізації медичної сфери, в тому числі, певним чином пришвидшила впровадження електронних медичних систем. Має вона суттєвий вплив і на сфери трансплантології та застосування додаткових репродуктивних технологій, не тільки в аспекті збільшення сфери їх застосування, але й щодо суттєвої їх трансформації (зокрема, щодо вдосконалення наявних та впровадження нових цифрових реєстрів). В той же час особливого значення набула проблема забезпечення конфіденційності медичної інформації в умовах воєнного стану, коли ризики кіберзагроз значно зростають, а доступність та захист медичної інформації є критично важливими, особливо, що стосується таких даних військовослужбовців. Масштабні кібератаки 2022–2025 років не лише поставили під загрозу конфіденційність медичних даних, а й ускладнили функціонування електронної системи охорони здоров'я, що впливає на якість і своєчасність надання медичної допомоги. Тож нагальними є проблеми щодо створення ефективних механізмів кіберзахисту медичних даних, вдосконалення електронної системи охорони здоров'я та забезпечення належного правового середовища для формування та подальшого використання баз медичних даних в умовах війни та післявоєнного відновлення України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Popovych T, Zaborovskyy V, Baryska Ya, Pohoryelova Z, Maslyuk O. The nature and features of surrogacy as an assisted reproductive technology. *Georgian Medical News*. 2023. № 1 (334). P. 108–112.
2. Zaborovskyy V., Buletsa S., Bysaga Yu., Manzyuk V., Lenher Ya. Professional activity of medical lawyer. *Georgian Medical News*. 2020. № 3 (300). P. 146–152.
3. Булеца С.Б., Заборовский В.В., Менджул М.В., Пирога И.С., Тымчак В.В., Стойка А.В. Правовая защита и особенности применения технологий виртуальной реальности в медицине (Legal protection and features of the application of virtual reality technologies in medicine). *Georgian Medical News*. 2021. № 4 (313). P. 180–186.
4. Zaborovskyy V., Stupnyk Ya., Hetsko M., Chervko P. Legal conflicts in medical practice and methods of their resolution. *Wiadomości Lekarskie*. 2023. Vol. LXXVI (11). P. 2517–2524.
5. Заборовський В.В., Стойка А.В. Деякі юридичні аспекти застосування технологій віртуальної реальності в психотерапії. *Закарпатські правові читання: матеріали XII Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Ужгород, 29-30 квітня 2020 року). Ужгород: РІК-У, 2020. С. 347–354.
6. Токарева К.С. Проблеми захисту персональних даних у сфері охорони здоров'я в умовах інформатизації. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 11. С. 496–499. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-11/120>.
7. Муравйов В.Є. Інформаційне суспільство: трансформація від індустрії знань до цифровізації. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Економіка»*. 2019. Вип. 1 (53). С. 39–47.
8. Помаза-Пономаренко А.Л., Панченко О.Г. Публічно-управлінські аспекти забезпечення воєнної безпеки: організаційно-правові, кадрові й інформаційні. *Успіхи і досягнення в науці*. 2024. № 11. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/sas/issue/archive>.

9. Омельченко О.П. Захист біобанками персональних даних донорів у контексті принципу відкритості науки. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 12. С. 54–57.
10. Murdoch B. Privacy and artificial intelligence: challenges for protecting health information in a new era. *BMC Med Ethics*. 2021. № 5; 22(1) d <https://doi.org/10.1186/s12910-021-00687-3>.
11. Блащук Т.В. Придатко Д.О. Забезпечення конфіденційності медичної інформації при обробці даних пацієнта в процесі функціонування електронної системи охорони здоров'я. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 5. С. 661–664.
12. Сулема Є.С., Дичка А.І. Програмна система автоматичної ідентифікації та розподіленого зберігання медичних даних пацієнтів. *Системні технології. Регіональний міжвузівський збірник наукових праць*. Дніпро, 2023. С. 134–148.
13. Островська Б.В. Міжнародно-правове регулювання права людини на життя в контексті біоетики: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.11. Київ, 2021. 44 с.
14. Островська Б.В. Біоетичні принципи як утвердження в міжнародному праві нового рівня захисту прав людини. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ України*. 2018. № 2. С. 38–54. URL: <https://doi.org/10.33270/04181602>.
15. Краус К.М., Краус Н.М., Манжура О.В. Цифрові вектори трансформації «інфраструктурного полотна» країни: соціально-економічні користі та загрози. *Європейський науковий журнал економічних та фінансових інновацій*. 2022. Вип. 2 (10). С. 48–58.
16. Hosseini S., Kazemzadeh R., Foster B.J., Arpal E., Susal C. New Tools for Data Harmonization and Their Potential Applications in Organ Transplantation. *Transplantation*. 2024. № 108 (12). P. 2306–2317. URL: <https://doi.org/10.1097/TP.0000000000005048>.
17. Діордіца І.В., Коваленко І.А., Коваль О.М. Правова охорона персональних даних у сфері охорони здоров'я в Україні. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: Право*. 2024. Вип. 82, Ч. 2. С. 141–146.
18. Мусієнко А.В., Мусієнко В.В. Актуальні аспекти нормативно-правових механізмів захисту персональних даних в електронних медичних реєстрах в Україні. *Dictum Factum*. 2022. Вип. 1 (11). С. 17–22.
19. Пішта В.І. Законодавчий аналіз захисту медичної інформації у зв'язку з використанням цифрових технологій. *Scientific Research and Innovation: Proceedings of the 2nd International Scientific and Practical Internet Conference (Dnipro (Ukraine), April 3-4, 2023)*. FOP Marenichenko V.V. Dnipro, 2023. P. 312–314.
20. Помаза-Пономаренко А.Л., Тарадуда Д.В. Державне управління як критична інфраструктура. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2024. № 4. URL: <https://chasopys-ppp.dp.ua/index.php/chasopys/issue/archive>.
21. Кондрашов В. Удар гібридної війни. У минулі вихідні у даркнеті опублікували базу з медичними даними співробітників МВС – розповідаємо подробиці. 2022. URL: https://biz.nv.ua/ukr/tech/vitik-medichnih-danih-spivrobitnikiv-mvs-detali-ataki-na-dp-infoteh-novini-ukrajini-50216147.html?utm_source=chatgpt.com.
22. Отримали інформацію про всіх українців? До чого призвела кібератака росіян. 2024. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cx26dyrg4kgo>.
23. Бесараб О. У МОЗ повідомили, що з реєстрами Електронної системи охорони здоров'я після хакерської атаки. 2024. URL: <https://ua.news.ua/ukraine/u-moz-povidomyly-shho-z-reyestramy-elektronnoyi-systemy-ohorony-zdorov-ya-pislya-hakerskoyi-ataky>.
24. МОЗ відповідає: як захищені персональні та медичні дані пацієнтів в ЕСОЗ. 2022. URL: <https://moz.gov.ua/uk/moz-vidprovidae-jak-zahischeni-personalni-ta-medichni-dani-pacientiv-v-esoz>.
25. Парламентське дослідження про стан та перспективи законодавчого забезпечення обігу донорських репродуктивних клітин (гамет) та ембріонів людини в Україні. Дослідницька служба Верховної Ради України. URL: <https://research.rada.gov.ua/uploads/documents/32489.pdf>.
26. Посібник Програми медичних гарантій 2024: відновлення і розвиток. URL: https://vaccine.org.ua/wp-content/uploads/2024/06/posibnyk_rmg_2024.pdf.
27. Помаза-Пономаренко А.Л., Ахмедова О.О. Діджиталізація системи охорони здоров'я та соціальної сфери як інструмент забезпечення безбар'єрності послуг. *Інвестиції: практика та досвід*. 2024. № 23, с. 168–175.
28. Деякі питання реалізації програми державних гарантій медичного обслуговування населення у 2025 році: Постанова КМУ від 24 грудня 2024 р. № 1503. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/deiaki-pytannia-realizatsii-prohramy-derzhavnykh-harantii-medychnoho-obsluhovuvannia-naselennia-u-2025-rotsi-1503-241224>.
29. Плотницька С.Б. Конституційно-правовий механізм забезпечення права на трансплантацію в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02. Ужгород, 2021. 208 с.

30. Трансплантація: підсумки 2024-го року. Український центр трансплант-координації. URL: <https://utcc.gov.ua/transplantatsiya-pidsumky-2024-go-roku/>.
31. Інститут серця МОЗ виконує найбільшу кількість трансплантацій серця в Україні. 2025. URL: <https://moz.gov.ua/uk/institut-sercya-moz-vikonuye-najbilshu-kilkist-transplantacij-sercya-v-ukrayini>.
32. Про затвердження Порядку та умов вилучення, зберігання, тестування, обробки і використання анатомічних матеріалів, призначених для трансплантації тканин: Постанова КМУ від 21 лютого 2025 р. № 203. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/KP250203?an=1>.
33. В Україні будуть проводити трансплантацію тканин за стандартами ЄС – рішення уряду. 2025. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3962761-v-ukraini-budut-provoditi-transplantaciu-tkanin-za-standartami-es-risenna-uradu.html>.
34. Українську систему трансплантації узгодили з європейськими стандартами. 2025. URL: <https://zmina.info/news/ukrayinsku-systemu-transplantacziyi-uzgodyly-z-yevropejskymy-standartamy/>.

РОЗВИТОК ПРАВНИЧОЇ ДУМКИ ЩОДО ЗДІЙСНЕННЯ СУДОВОГО КОНТРОЛЮ В СФЕРІ МІСТОБУДУВАННЯ

Задирака Н.Ю.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративного права та процесу,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

Вєліков С.Г.,

*аспірант кафедри адміністративного права та процесу,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

Задирака Н.Ю., Вєліков С.Г. Розвиток правничої думки щодо здійснення судового контролю в сфері містобудування.

У статті наголошено, що особливості законодавчого регулювання містобудівної діяльності в Україні продовжують активно вивчатися. Значна увага приділяється судовому контролю як одному із видів державного контролю. У статті проаналізовано наукові доробки вітчизняних вчених на рівні монографічних досліджень і дисертацій щодо здійснення судового контролю в сфері містобудування. Також у статті визначено, що судовий контроль за виконанням судових рішень є окремим інститутом адміністративного процесуального права. Важливість здійснення судового контролю в сфері містобудування зумовлена наступними чинниками: історичною важливістю судочинства, зокрема адміністративного судочинства як форми захисту прав і законних інтересів приватних осіб від порушень з боку суб'єктів публічної влади; сучасною парадигмою адміністративного права, яка охоплює відносини, що виникають у процесі адміністративного судочинства, а також орієнтацією адміністративного права на захист прав людини. Тобто, судовий контроль за законністю дозвільної діяльності у сфері містобудування необхідно розглядати як невід'ємну складову державної контролюючої діяльності.

Визначено, що особливістю судового контролю у сфері містобудування, на відміну від інших форм контролюючої діяльності, є його універсальний характер, що виявляється у процесуальній формі реалізації. Процесуальна форма, у свою чергу, базується на єдиних, законодавчо закріплених правилах розгляду всіх категорій справ. Дотримання цих правил є однією з ключових умов забезпечення обґрунтованості та законності судових рішень. Крім того, автором зазначено, що судовий контроль необхідно розглядати як комплексне поняття, що поєднує правовий механізм і окремий правовий інститут. Додатково потребують аналізу підходи до визначення судового контролю як функції судової влади, форми її реалізації чи окремого виду судового провадження, а також взаємозв'язок між цими підходами у контексті розвитку правового регулювання цього явища. У висновках зазначено, що питання судового контролю в сфері містобудування залишаються, на нашу думку, мало дослідженими. Враховуючи зазначене, актуальними є проведення подальших досліджень щодо вдосконалення правового регулювання здійснення судового контролю в сфері містобудування.

Ключові слова: правовий вплив, історико-соціологічний підхід, правове регулювання, містобудування, суб'єкт владних повноважень, адміністративне судочинство, судовий контроль.

Zadyraka N.Y., Vielikov S.G. Development of legal opinion on the exercise of judicial control in the field of urban planning.

The article emphasizes that the features of legislative regulation of urban planning activities in Ukraine continue to be actively studied. Particular attention is paid to judicial control as one of the types of state control. The article analyzes the scientific achievements of domestic scientists at the level of monographic studies and dissertations on the implementation of judicial control in the field of urban planning. The article also determines that judicial control over the execution of court decisions is a separate institution of administrative procedural law. The importance of judicial control in the field of urban planning is due to the following factors: the historical importance of judicial proceedings, in particular administrative proceedings as a form of protection of the rights and legitimate interests of private individuals from violations by public authorities; the modern paradigm of administrative law, which covers relations arising in the process of administrative proceedings, as well as the orientation of administrative law to the protection of human rights. That is, judicial control over the legality of

permitting activities in the field of urban planning must be considered as an integral part of state control and supervision activities.

It was determined that the peculiarity of judicial control in the field of urban planning, in contrast to other forms of control and supervision activities, is its universal nature, which is manifested in the procedural form of implementation. The procedural form, in turn, is based on single, legally enshrined rules for considering all categories of cases. Compliance with these rules is one of the key conditions for ensuring the validity and legality of judicial decisions. In addition, the author noted that judicial control should be considered as a complex concept that combines a legal mechanism and a separate legal institution. Additionally, approaches to defining judicial control as a function of the judiciary, a form of its implementation or a separate type of judicial proceedings, as well as the relationship between these approaches in the context of the development of legal regulation of this phenomenon, as well as the relationship between these approaches in the context of the development of legal regulation of this phenomenon, require analysis. The conclusions indicate that, in our opinion, the issues of judicial control in the field of urban planning remain poorly researched. Taking into account the above, further research is relevant to improve the legal regulation of judicial control in the field of urban planning.

Key words: legal influence, historical and sociological approach, legal regulation, urban planning, subject of authority, administrative proceedings, judicial control.

Постановка проблеми. Значимість і актуальність дослідження розвитку правничої думки щодо здійснення судового контролю в сфері містобудування зумовлено тим, що у сучасних умовах розвитку сфера містобудування забезпечує соціальні та економічні потреби суспільства. Специфіка законодавчого регулювання містобудівної діяльності в Україні досить активно вивчається вченими-адміністративістами. Особливе місце у сфері містобудування займає судовий контроль як один із видів державного контролю. Судовий контроль за виконанням судових рішень є окремим інститутом адміністративного процесуального права. Особливістю судового контролю у сфері містобудування, на відміну від інших форм контрольної-наглядової діяльності, є його універсальний характер, що виявляється через процесуальну форму реалізації. Процесуальна форма, у свою чергу, базується на єдиних, законодавчо закріплених правилах розгляду всіх категорій справ. Дотримання цих правил є однією з ключових умов забезпечення обґрунтованості та законності судових рішень. Таким чином, дослідження аспектів застосування судового контролю у сфері містобудування тісно пов'язане з аналізом механізмів здійснення правосуддя. У зв'язку з цим, вважаємо за доцільне провести аналіз наукових доробків, що стали підґрунтям для дослідження здійснення судового контролю в сфері містобудування.

Метою дослідження є визначення особливостей формування та розвитку правничої думки щодо здійснення судового контролю в сфері містобудування в Україні.

Стан опрацювання проблематики. Теоретико-методологічну основу статті склали праці В.Б. Авер'янова, Ю.П. Битяка, Ю.М. Білокона, Ю.А. Волкової, О.В. Гульчак, О.Г. Курчина, М.А. Латиніна, Ю.О. Легези, В.П. Лещинського, Ю.М. Манцевича, І.М. Миронця, Л.В. Можечук, К.О. Рибак, Н.О. Семенчук, О.В. Стукаленка, Н.Е. Штомпеля, Є.О. Юрченка та інших науковців. Зазначені вчені здійснили фаховий системний аналіз засад правового регулювання містобудівної діяльності в Україні, особливостей їх розвитку, а також окремих аспектів здійснення судового контролю в окресленій сфері. Водночас, незважаючи на досить широку наукову та джерельну базу, дослідження історіографії здійснення судового контролю в сфері містобудування залишається на сьогодні малодослідженим.

Виклад основного матеріалу. Враховуючи те, що тема даного дослідження фактичної поєднує в собі дві окремі сфери правового регулювання такі як: містобудування та інститут судового контролю; дослідження розвитку правничої думки щодо здійснення судового контролю в сфері містобудування в Україні необхідно розпочати з аналізу наукових доробків, що присвячені питанням становлення правового регулювання містобудівної діяльності в Україні.

Правові аспекти містобудівної діяльності є предметом дослідження багатьох науковців. Зокрема, О.О. Квасницька наголошує, що, незважаючи на умови війни в Україні, реформа містобудування вимагає впровадження чіткої термінології, уніфікованих процедур, оптимізації містобудівної документації, а також формування єдиних принципів реалізації містобудівної діяльності з урахуванням євроінтеграційних процесів [1]. О.О. Сенькін і А.С. Клименко акцентують увагу на особливостях реформування містобудівної діяльності як важливого елементу захисту національних інтересів України [2]. У свою чергу, І.О. Удовенко, Д.М. Керечан та М.В. Шемякін розглядають специфіку містобудівної діяльності в умовах війни [3], тоді як Д.С. Вишневський аналізує окремі аспекти цієї сфери, підкреслюючи, що ключовими проблемами залишаються перенаселення та нестача ресурсів, необхідних для забезпечення комфортних умов життя [4]. Історичний розвиток адміністратив-

но-правового забезпечення сфери містобудування ґрунтовно досліджувала О.В. Стукаленко, яка у своїх наукових працях здійснює його періодизацію на території України [5].

О.М. Ємельянова, В.В. Титок і К.О. Лаврухіна визначають низку особливостей реформування містобудівної сфери в Україні [6]. До них належать низький рівень актуальності містобудівної документації на місцевому, регіональному та національному рівнях, відсутність комплексних планів просторового розвитку територій територіальних громад, недостатній рівень цифровізації містобудівної документації та брак містобудівного кадастру на державному рівні. Науковці вказують, що реформування містобудівної діяльності України має потенціал для оновлення та гармонізації містобудівних документів на всіх рівнях, інтеграції системи вихідних даних для розробки містобудівної документації, забезпечення прозорості процесів містобудівного планування, автоматизації процедур отримання дозволів і реєстраційних послуг, а також вдосконалення механізмів контролю у сфері містобудування. На думку вищезазначених дослідників, подальша наукова розвідка повинна бути спрямована на комплексне вивчення особливостей розроблення планів просторового розвитку територій територіальних громад у контексті реформування містобудування України.

У даному аспекті варто зауважити, що питання здійснення державного контролю у сфері містобудування на рівні монографічних досліджень майже не проводились або ж проводились в межах загальнотеоретичних наукових розробок проблематики контролю за діяльністю суб'єктів господарювання. Найбільш дотичним до вказаної тематики є дисертаційне дослідження, І.С. Орехової на тему «Державний контроль у сфері господарської діяльності: адміністративно-правові засади» (2009 р.) [7], у якому обґрунтовується необхідність розуміння державного контролю господарської діяльності як певної систематизованої сукупності юридичних процедур, що мають бути реалізовані органами виконавчої влади міжвідомчої компетенції задля встановлення відповідності фактичного стану господарських відносин, що виникають, змінюються, припиняються за участі непідвладних їм суб'єктів – виробників продукції, надавачів послуг, виконавців робіт, що має досягати балансу приватного та публічного інтересів в економічній сфері, в сфері економічної безпеки та гарантувати свободу підприємницької діяльності. І.С. Орехова обґрунтовує, що формами державного контролю у сфері господарювання є проведення планових та позапланових перевірок, залишаючи поза увагою здійснення судового контролю в цій сфері.

Щоб визначити, як здійснюється судовий контроль у сфері містобудування, доцільно спочатку розглянути думки вітчизняних науковців щодо поняття та змісту судового контролю загалом.

Одним із перших сучасних українських науковців, які досліджували питання судового контролю, був В.Б. Авер'янов [8]. Він визначив, що сутність судового контролю полягає у використанні судом наданих повноважень у випадках, коли державний орган здійснює незаконні, недоцільні або несправедливі дії чи ухвалює аналогічні рішення. Зазначені характеристики не мають чіткого визначення, а їх широке тлумачення у справах із прийнятими рішеннями сприяє підвищенню ролі судового контролю у правовому захисті громадян. В.Б. Авер'янов також наголошував на комплексності цього явища, яке поєднує риси судової влади та юрисдикційної діяльності органів держави.

Однак науковці В.В. Ладиченко та С.О. Потьомкін вважають, що підхід В.Б. Авер'янова не повністю розкриває зміст поняття судового контролю, враховуючи його недостатню конкретизацію та зміни в законодавстві, які відбулися за останні два десятиліття. У науковій літературі досі відсутнє єдине визначення сутності судового контролю. Він трактується як вид державного контролю, функція або повноваження судової влади, самостійна форма її реалізації, правовий інститут чи процесуальна процедура. В.В. Ладиченко та С.О. Потьомкін у своїх дослідженнях зазначають, що судовий контроль невід'ємно пов'язаний із правосуддям, оскільки його здійснення передбачає наявність судового рішення, яке набрало законної сили, і яке є підставою для процедури примусового виконання. Науковці критично оцінюють підхід до розуміння судового контролю як окремої функції судової влади, водночас підтримуючи позицію щодо його розгляду як складової правосуддя. Такий підхід є логічним продовженням розвитку теоретичних концепцій судового контролю в контексті конституційних і законодавчих змін [9].

ґрунтовною є праця Б.Д. Гудза на тему «Судовий контроль за законністю адміністративної діяльності органів виконавчої влади» (2013 р.) [10], у якій вчений розглядає судовий контроль за законністю адміністративної діяльності виконавчих органів як вид контрольної діяльності держави, що здійснюється переважно адміністративними судами. У свою чергу, Л.П. Сушко визначає судовий контроль як форму державного контролю, яка реалізується в межах судової влади з питань, що належать до її компетенції. Вона наголошує, що контроль є самостійною формою державної діяльності, характерною для всіх елементів соціального управління [11].

З огляду на те, що судовий контроль здійснюється в межах компетенції судових органів, із дотриманням вимог підсудності, підвідомчості та законодавчо закріпленої процесуальної форми,

можна дійти висновку, що він, поряд із правосуддям, є самостійною організаційно-правовою формою реалізації судової влади. Так, А.О. Фокіна визначає судовий контроль як вид державного контролю, що здійснюється судовою владою за рішеннями, діями чи бездіяльністю державних органів у межах її компетенції. Вона підкреслює, що закріплені законодавством засоби примусового виконання судових рішень є необхідною умовою функціонування судової системи, оскільки виконання рішення є головною метою судового процесу [12].

Ф.Ф. Бутинець та С.В. Барташ розглядають державний контроль як форму реалізації державної влади, що забезпечує дотримання нормативно-правових актів, ухвалених органами державної влади [13]. В.С. Шестак визначає державний контроль як діяльність, спрямовану на встановлення фактичних обставин щодо об'єктів контролю, їх відповідність або невідповідність правовим критеріям і застосування заходів реагування відповідно до отриманих результатів [14].

К.О. Кропивна пропонує наступну дефініцію «судового контролю». Судовий контроль є специфічним повноваженням суду, яке полягає у нагляді за виконанням винесеного ним рішення. Дослідниця підкреслює, що судовий контроль має процесуальну природу, оскільки його здійснення можливе виключно на підставі рішення, яким завершено розгляд справи [15].

В.М. Кравчук також обґрунтовує нерозривний зв'язок між судовим контролем та правосуддям, зазначаючи, що основною метою судового контролю за виконанням судових рішень є реалізація завдань судочинства. Правосуддя не завершується винесенням судового рішення, а включає його виконання. Науковець підкреслює, що кожен судовий процес має завершуватися виконанням судового рішення, а суд після його ухвалення продовжує відігравати активну роль у забезпеченні реалізації сторонами їхніх прав. Ефективність правосуддя, за словами автора, залежить від належного здійснення судового контролю за виконанням судових рішень [16].

Отже, доцільно погодитися із науковим підходом, відповідно до якого судовий контроль необхідно розглядати як комплексне поняття, що поєднує правовий механізм і окремий правовий інститут. Додатково потребують аналізу підходи до визначення судового контролю як функції судової влади, форми її реалізації чи окремого виду судового провадження, а також взаємозв'язок між цими підходами у контексті розвитку правового регулювання цього явища.

Переходячи безпосередньо до аналізу досліджень вітчизняних науковців щодо визначення особливостей здійснення судового контролю в сфері містобудування, необхідно констатувати, що це питання на сьогодні залишається малодослідженим в юридичній літературі, зокрема, відсутні окремі монографічні або дисертаційні дослідження, присвячені саме судовому контролю в сфері містобудування. Дана тематика розкривається у контексті досліджень здійснення правового регулювання здійснення державного нагляду та контролю в сфері містобудування або на рівні наукових статей. Дотичними до цієї проблематики є дослідження: судового контролю за законністю адміністративної діяльності органів виконавчої влади (Б.Д. Гудз, 2013), окремих аспектів реалізації повноважень судів у межах контролю за законністю актів суб'єктів публічної влади (О.В. Константий, 2015), адміністративно-правових засад забезпечення законності дозвільної діяльності у сфері містобудування (В.П. Лещинський, 2024), публічно-правових спорів у сфері містобудування (Н.О. Семенчук, 2024).

Зокрема, В.П. Лещинський у своєму дисертаційному дослідженні на тему «Адміністративно-правові засади забезпечення законності дозвільної діяльності у сфері містобудування» (2024 р.) [17], поданому на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук, аналізує особливості здійснення судового контролю в сфері містобудування як один із видів адміністративно-правових способів забезпечення законності дозвільної діяльності у вказаній сфері. Вчений зазначає, що судовий контроль за законністю дозвільної діяльності у сфері містобудування нині є одним із ключових механізмів контрольно-наглядової діяльності держави. Це зумовлено не лише його юридичним значенням, а й частотою застосування на практиці. На відміну від інших видів контрольно-наглядової діяльності, судовий контроль у цій сфері характеризується універсальністю, що проявляється у положеннях щодо процесуальної форми його здійснення. В.П. Лещинський підкреслює, що місце судового контролю у системі забезпечення законності дозвільної діяльності в містобудуванні визначається виконанням судами функції правосуддя як конституційно закріпленого завдання судової влади. Отже, специфіка судового контролю полягає у тому, що суд виконує контрольні функції шляхом здійснення правосуддя у відповідних справах. Однак судовий контроль не може замінити інші, законодавчо визначені форми контрольно-наглядових процедур.

Також окремі аспекти здійснення судом контролюючої функції в сфері містобудування розглядає у своєму дисертаційному дослідженні Н.О. Семенчук «Публічно-правові спори у сфері містобудування» (2024 р.) [18], зокрема, у контексті проблем і перспектив адміністративно-правового регулювання відносин у сфері містобудування, а також напрямів оптимізації розгляду та вирішення публічно-парових спорів у зазначеній сфері.

Висновки. У науковій літературі питання судового контролю в сфері містобудування залишається, на нашу думку, малодослідженими. Роль судового контролю в сфері містобудування зумовлена такими чинниками: історична важливість судочинства, зокрема, адміністративного судочинства як форми захисту прав і законних інтересів приватних осіб від порушень з боку суб'єктів публічної влади; сучасною парадигмою адміністративного права, яка охоплює відносини, що виникають у процесі адміністративного судочинства, а також орієнтацією адміністративного права на захист прав людини. Із зазначеного можна зробити висновок, що судовий контроль за законністю дозвільної діяльності у сфері містобудування слід розглядати як невід'ємну складову державної контрольно-наглядової діяльності.

Разом із цим, специфіка судового контролю саме в сфері містобудування залишається поза увагою вітчизняних вчених. З огляду на вищевикладене, актуальними є дослідження щодо визначення особливостей здійснення судового контролю в сфері містобудування, зокрема, удосконалення законодавства України та уточнення повноважень адміністративного суду в межах здійснення такого контролю, а також визначення перспектив розвитку чинного адміністративного законодавства у цій сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Квасніцька О.О. Дозвільні правовідносини у сфері містобудування в умовах цифровізації та лібералізації економіки. *Право України*. 2023. № 8. С. 124–136.
2. Сенькін О.О., Клименко А.С. Реформування містобудівної діяльності як складової захисту національних інтересів України. *Наукові перспективи*. 2023. № 4. С. 152–161.
3. Удовенко І.О., Керечан Д.М., Шемякін М.В. Містобудівна діяльність в умовах війни. *Наукові перспективи*. 2022. № 7 (25). С. 392–403.
4. Вишневський Д. Розвиток систем містобудування: сутність та особливості. *Містобудування та територіальне планування*. 2021. № 78. С. 81–90.
5. Стукаленко О.В. Адміністративно-правове забезпечення будівельної галузі: монографія. Київ: Центр учбової літератури, 2016. 376 с.
6. Ємельянова О.М., Титок В.В., Лаврухіна К.О. Реформа містобудування України. *Економіка та суспільство*. 2023. Випуск 50. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2385/2306> (дата звернення: 20.01.2025).
7. Орехова І.С. Державний контроль у сфері господарської діяльності: адміністративно-правові засади. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Одеса: Одеська національна юридична академія, 2009. 186 с.
8. Авер'янов В.Б. Державне управління: проблеми адміністративно-правової теорії та практики. За заг. ред. В.Б. Авер'янова. К.: Факт, 2003. 384 с.
9. Ладиченко В.В., Потьомкін С.О. Поняття і суть судового контролю за виконанням судових рішень. *Часопис Київського університету права*. 2023. № 3. С. 190–198.
10. Гудз Б.Д. Судовий контроль за законністю адміністративної діяльності органів виконавчої влади. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Київ: Національний авіаційний університет. Київ, 2013. 218 с.
11. Сушко Л.П. Організаційно-правові засади здійснення судового контролю в Україні. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Київ: Національний університет біоресурсів і природокористування України, 2009. 197 с.
12. Фокіна А.О. Удосконалення форм судового контролю в адміністративному судочинстві. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 2. С. 262–266.
13. Бутинець Ф.Ф., Бардаш С.В., Малюга Н.М., Петренко Н.І. Контроль і ревізія: підручник. Київ: Н.І.К., 2000. 544 с.
14. Шестак В.С. Державний контроль у сучасній Україні (теоретико-правові питання): монографія. Харків: Основа, 2003. 208 с.
15. Кропивна К.О. Судовий контроль як засіб забезпечення ефективного виконання судових рішень. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Серія: Політологія. Соціологія. Право. 2016. Випуск 31-32. С. 177–182.
16. Кравчук В.М. Способи та форми здійснення судом контролю за виконанням судових рішень в адміністративних справах. *Актуальні питання цивільного та господарського права*. 2011. № 2 (27). С. 80–83.
17. Лещинський В.П. Адміністративно-правові засади забезпечення законності дозвільної діяльності у сфері містобудування: Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юри-

дичних наук за спеціальністю 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» (08 – Право). Київ: Національний авіаційний університет, Міністерство освіти і науки України, 2024. 450 с.

18. Семенчук Н.О. Публічно-правові спори у сфері містобудування. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2024. 245 с.

WHO FINANCING INTERVENTION IN HEALTH-RELATED EQUIPMENT PROJECTS IN UKRAINE: A STRATEGIC EVALUATION

Ivanova R.Yu.,

Ph.D. in Law,

Associate Professor,

Professor of the Department of International and European Law,

Leonid Yuzkov Khmelnytskyi University

of Management and Law

ORCID: 0000-0001-8257-4486

Ivanova R.Yu. WHO financing intervention in health-related equipment projects in Ukraine: a strategic evaluation.

This article looks at the World Health Organization (WHO) financing in the healthcare system of Ukraine within the context of military conflict and its consequences. The research elaborates on the important financing plans, funds provision, and emergency measures the WHO has undertaken in order to support the provision of critical healthcare services in Ukraine. It emphasizes the organization's role in healthcare reconstruction, epidemic preparedness, and structural changes in the war-impacted area.

WHO provided funding in three broad categories: an urgent emergency response, rebuilding health policies, and providing restorative health infrastructure. The organization has committed considerable resources to the rehabilitation of trauma services, mobile health units, and mental health services for internally displaced persons. Furthermore, WHO's programs have made it possible to institute vaccination campaigns against trivialized illnesses of measles, tuberculosis, and poliomyelitis which endangers many because of the displacement caused by war and the ungodly living conditions.

WHO funding aimed to improve the healthcare procurement and supply system of Ukraine so that essential medicines, vaccines, and other medical supplies and equipment are delivered to the neediest regions. Additionally, WHO prepared funding from a global perspective, which aims to facilitate cooperation in overcoming a health emergency and reinforce the health system's resilience during extended conflict periods.

This analysis highlights the importance of global institutions in resolving public health crisis and offering necessary medical aid to people affected by conflicts. The WHO's aid in Ukraine gives short-term relief, but also helps to ease the prospective healthcare reforms for Ukraine in the European Union which requires long-term relief. Further studies need to address the effects of these interventions over time and formulate powerful financing strategies for healthcare in war torn areas.

Key words: World Health Organization, global health policy, international organization, healthcare reform, emergency response, medical services, international law, Ukraine, finance law.

Іванова Р.Ю. Фінансування ВООЗ проектів з обладнання для охорони здоров'я в Україні: стратегічна оцінка.

У статті розглядається фінансування Всесвітньою організацією охорони здоров'я (ВООЗ) системи охорони здоров'я України в умовах військового конфлікту та його наслідків. Дослідження детально описує важливі плани фінансування, фінансування та надзвичайні заходи, вжиті ВООЗ для підтримки надання критичних медичних послуг в Україні. Він підкреслює роль організації у відбудові охорони здоров'я, готовності до епідемії та структурних змінах у постраждалих від війни території.

ВООЗ надала фінансування у трьох широких категоріях: термінове реагування на надзвичайні ситуації, відновлення політики охорони здоров'я та забезпечення відновлення інфраструктури охорони здоров'я. Організація виділила значні ресурси на реабілітацію травматологічних служб, мобільних медичних пунктів і служб психічного здоров'я для внутрішньо переміщених осіб. Крім того, програми ВООЗ зробили можливим започаткувати кампанії вакцинації проти тривіальних хвороб кору, туберкульозу та поліомієліту, які загрожують багатьом через переміщення, спричинене війною та нечестивими умовами життя.

Фінансування ВООЗ було спрямоване на покращення системи закупівель та постачання медичних послуг в Україні, щоб основні ліки, вакцини та інші медичні вироби та обладнання доставля-

лись у найбільш потребуєчі регіони. Крім того, ВООЗ підготувала фінансування з глобальної точки зору, яка спрямована на сприяння співпраці в подоланні надзвичайних ситуацій у сфері охорони здоров'я та зміцнення стійкості системи охорони здоров'я під час тривалих періодів конфлікту.

Цей аналіз підкреслює важливість глобальних інституцій у вирішенні кризи громадського здоров'я та наданні необхідної медичної допомоги людям, які постраждали від конфліктів. Допомога ВООЗ в Україні дає короткострокове полегшення, але також допомагає полегшити майбутні реформи охорони здоров'я України в Європейському Союзі, які потребують довгострокового полегшення. Подальші дослідження потребують усунення наслідків цих втручань з часом і розробки потужних стратегій фінансування охорони здоров'я в охоплених війною районах.

Ключові слова: Всесвітня організація охорони здоров'я, глобальна політика охорони здоров'я, міжнародна організація, реформа охорони здоров'я, реагування на надзвичайні ситуації, медичні послуги, міжнародне право, Україна, фінансове право.

Statement of the Problem.

As a result of the current military conflict, Ukraine has suffered a lot of damage to its healthcare infrastructure. This has caused a disruption in the medical supply chain, limited access to essential services, and worsened public health issues. Moreover, the wide-scale displacement has put even more strain on Ukraine's healthcare systems, resulting in a higher need for emergency medical care, trauma care, and mental health services. To help mitigate these healthcare disruptions, international and local aid organizations, especially the WHO, have provided essential financial help and assisted in the allocation of medical resources and the recovery of the health sector.

One of the most pressing problems in Ukraine's healthcare sector is the loss of medical supplies and the destruction of the healthcare facilities as a consequence of the war. In the conflict-affected area, there are a lot of hospitals and clinics which have either been damaged or are non functional. As a consequence, the government and humanitarian agencies have had to resort to setting up emergency field hospitals and mobile medical units. In addition, mass vaccination campaigns and disease prevention efforts are greatly needed due to the increasing rate of infectious diseases like tuberculosis, polio, and measles.

Moreover, the issue of mental wellbeing among the displaced persons and frontline staff has worsened and has been further complicated by prolonged exposure to war-related trauma. In regards to healthcare recovery, the more complex psychological programs, mental health contractions, and medical staff training in trauma care have become parts of the whole system strategy. This strategy, however, is not complete without addressing issues of health staff wellbeing which has been neglected for too long time.

All these make it necessary to understand THE WHO's funding approaches and actions in the country related to healthcare response, medical infrastructure recovery and development in the context of subsequent sectorial resilience for possible analysis. This scoping study sets out to assess the health financing response to the crisis in Ukraine and propose a system of sustainable healthcare financing for the post-conflict recovery of Ukraine.

The state of problem solving.

This study seeks to evaluate the financial strategies and intervention mechanisms WHO utilized in Ukraine's healthcare sector. It intends to analyze the sufficiency of these financial expenditures in meeting emergency medical care, rehabilitating health system infrastructure, and performing comprehensive reforms within the health sector. The study also aims to assess the implications of funding healthcare in the post-conflict zones and attempt to devise financing schemes that are applicable in other crises around the world. At the same time, the study will evaluate the collaboration of WHO with other international agencies, governments, and non-governmental organizations to formulate optimum approaches for future health interventions in devastated countries. The research on the financial approaches of WHO contributes to the wider range of international health financing issues of conflict-affected countries and formulates directions for improving global healthcare system's robustness towards shocks in conflict-affected regions.

The aim of the research.

The evaluation of financial spending by WHO in conflict-prone areas has received considerable attention in literature and reporting. An analysis of the International Organization's expenditures will also reveal the role of WHO's underwriting for global health emergencies alongside financing reports, policy implementation critiques, and emergency mobilization evaluation reports. The organization's financing mechanisms such as voluntary and assessed contributions have been studied vis-a-vis funding for preparedness for the pandemic, epidemic response, and post- conflict recovery programs.

There seems to be no shortage of literature on WHO's management of systemic public health emergencies such as the COVID-19 pandemic, Ebola pandemic, and natural disasters. Nonetheless, there seems to be even less attention to documented efforts of WHO in the delineated regions, especially dealing with finances aimed at reconstructing the healthcare systems and providing mental healthcare to the population affected by the conflict.

In terms of Ukraine, there are available evaluation reports from WHO and partner organizations that detail expenses related to the financing of emergency care and system support during the stabilization phase. On the contrary, understanding how funds are spent, the enduring effect of health financing in Ukraine, and the WHO-economy integration are some of the numerous known gaps. Furthermore, examining the other countries remains will aid in understanding what works best in providing funding in the backdrop of humanitarian crisis.

Main Material.

The budgeting and financing for health on a global scale is also the core mandate of the World Health Organization (WHO). It has thrust a lot of resources into the strengthening of health systems, eliminating epidemic diseases, and dealing with crisis response. These components constitute WHO'S financial mechanisms for low income, conflict sensitive and world disease eradication programs. Since the beginning of the war between Russia and Ukraine in 2022, WHO has broadened the scope of its financial and operational assistance to Ukraine, which has allowed for the provision of the health services in the midst of infrastructure damage and widespread displacement.

The Health Emergency Appeal for 2025, by WHO, sets health priorities in Ukraine around three crucial areas:

1. Emergency health response,
2. Health system recovery,
3. Reform processes in the health sector [1].

This paper explores the financings strategies, measures taken with regard to allocation of funds to control the epidemic and illucits the differences in financial contributions between Ukraine and the other nations, as well as between the different regions in Ukraine regarding budgetary support, emergency response, and healthcare reforms. WHO's financing initiatives were carried out through

WHO's funding is a mixture of assessed and many voluntary contributions. They also have a regular and predictable fund because of their assessed contributions. The UNEC's main source of finances are: Assessed contributions: Compulsory contributions from 194 member states. These are the main component of WHO's budget. Voluntary contributions: Funds received from governments, multilateral agencies or private individuals like the Bill & Melinda Gates Foundation. Contingency funds: Funds allocated for public health emergencies, outbreaks of disease and crises of humanitarian nature [2]. The WHO's Strategic Preparedness and Response Plan is a crucial funding aspect. It enables prompt financial support to be allocated for pandemic actions, implementing vaccine drives, and establishing healthcare capabilities. In 2024, the WHO specified \$5.2 billion for global health emergencies, and out of that, \$1.8 billion was allocated towards combating infectious disease outbreaks [3].

The WHO focuses on the management of epidemics by ensuring adequate funding for disease tracking, vaccines, and quick response to outbreaks in the allocated funds. Fund Allocation for Emergency Epidemics:

- Response to COVID-19: Between the years 2020-2023, the WHO spent \$10.8 billion on the COVAX initiative, diagnostic testing, and global vaccine strategies [4].
- Ebola Response Plans: In the support of rapid response teams in the DR Congo, Uganda, and Guinea, WHO spent \$500 million in 2022 [5].
- Cholera and Malaria: Water sanitation and vector control, and mass vaccination campaigns in Africa and South Asia were supported by a \$1.2 billion investment by the WHO in 2024 [6].

The International Health Regulations (IHR) emergency fund has assisted in the quick funding of newly arising infectious illnesses like monkey pox, which funding of \$800 million was allocated by the WHO in 2023 [7].

The military conflict in Ukraine is damaging the healthcare sector, which means humanitarian assistance is needed immediately. The WHO's Humanitarian Appeal for Ukraine identified 9.2 million individuals needing health services and allocated USD 68.4 million for response actions [8]. At hand, WHO undertook the following actions: budgetary assistance for Ukraine is provided through the Financial Strategy for Ukraine 2023, Health Sector Recovery Plan 2022-2024, and further appeals for Ukraine.

WHO's Ukraine Budgetary assistance, health sector recovery plan, and other relevant response plans are based on the following pillars:

1. Emergency medical services: Improving trauma care and strengthening frontline medical services.

2. Restoration of health services: Supplementing public health, mental health programs, and essential medical care.

3. Further reforms: bringing Ukraine's health system into alignment with EU directives to ensure health systems integration sustainability [9].

For Ukraine, the 2025 budget allocates the following: USD 41.3 million to trauma care and emergency rehabilitation services. USD 16.9 million to medical supply chains, pharmaceuticals, and health logistics. USD 5 million to health governance and surveillance [10].

Ukraine's conflict-affected regions, specifically Donetsk, Kherson, and Zaporizhzhia are severely underserved in healthcare infrastructure, personnel, and emergency medical services. The following objectives are included in WHO's 2025 strategy:

- Emergency Trauma Care: WHO has earmarked USD 25 million for the provision of field hospitals, mobile emergency units, and trauma centers.
- Infectious Disease Prevention: WHO conducts extensive anti-measles, tuberculosis, and polio vaccination campaigns in areas with conflict.
- Mental Health and Psychosocial Support (MHPSS): WHO has a goal of training 5,000 health professionals to extend mental health programs for the displaced in Ukraine [11].

One of the core achievements this year was the deployment of 28 modular primary healthcare units in Kharkiv, Mykolaiv, and Odesa which are expected to serve approximately 120,000 internally displaced persons (IDPs) [12].

The WHO has maneuvered its strategy towards global health financing, particularly in conflict settings such as Ukraine, which demonstrates the need for continuous investment in the emergency response, disease mitigation, and rehabilitation of the health system. This approach encompasses the psychosocial trauma, infectious diseases, and mental health funding which illustrates the commitment of WHO to humanitarian healthcare and the maintenance of health system resilience in fragile states. In the future, stronger international collaboration and deepening aid promises will be essential in meeting the health system challenges and consolidating the health systems around the world.

Conclusion.

The World Health Organization's engagement with Ukraine healthcare assists the country in accessing funds and sustaining public health services. Ukraine's health infrastructure is directly challenged by the ongoing war on terrorism, and the deep psychological trauma and ill health caused by it calls for immediate international healthcare assistance strategies. It is noted that WHO has extended massive funding in 2025 to support emergency aids while simultaneously undertaking gradual disruptions systemic rehabilitation and complex restructuring agendas. Ukraine in its current state would require prompt funding for essential services like primary healthcare, psychological attention and trauma deemed necessary by the World Health Organization. This funding guarantees that conflict ridden individuals receive the necessary healthcare. Furthermore, WHO's pivotal supporting role in enhancing public health in Ukraine and medical infrastructure rehabilitation puts him at the forefront of spearheading EU centered reforms in healthcare.

As such, WHO does not only tackle healthcare services gaps, but keeps herself to address an emerging need to intervene globally in health crises situations. With Ukraine Healthcare policy integration within the EU paradigm, the country's sustainability in the health sector can be strengthened with appropriate experts. The emphasis of this purposeful action is on international collaboration to strategically finance and tackle health problems.

In the future, it will be important to analyze how WHO funds its activities and find innovative ways to finance healthcare services in the regions afflicted by conflict. Strengthening financial resilience, ensuring transparency, and fostering international collaboration will be critical in meeting future global health challenges. As Ukraine reconstructs its healthcare system, the ongoing engagement and funding from WHO will be crucial in anchoring and advancing the national health system towards modern needs, and consequently, improving the health of millions.

REFERENCES:

1. World Health Organization. WHO's Health Emergency Appeal 2025. Geneva, 2025. URL: <https://cdn.who.int/media/docs/default-source/documents/emergencies/2025-appeals/2025-hea-ukraine.pdf>.
2. World Health Organization. Global Health Financing Report 2024. Geneva, 2024. URL: <https://www.who.int>.
3. World Health Organization. WHO Programme Budget 2022-2025. Geneva, 2023. URL: <https://www.who.int>.

4. World Health Organization. WHO Disease Control Report 2024. Geneva, 2024. URL: <https://www.who.int>.
5. World Health Organization. WHO Health Security Update 2024. Geneva, 2024. URL: <https://www.who.int>.
6. World Health Organization. Ukraine Health System Recovery Plan 2024. Geneva, 2024. URL: <https://www.who.int>.
7. World Health Organization. WHO's Health Emergency Appeal 2025. Geneva, 2025. URL: <https://cdn.who.int/media/docs/default-source/documents/emergencies/2025-appeals/2025-hea-ukraine.pdf>.
8. World Health Organization. Global Health Financing Report 2024. Geneva, 2024. URL: <https://www.who.int>.
9. World Health Organization. WHO Programme Budget 2022-2025. Geneva, 2023. URL: <https://www.who.int>.
10. World Health Organization. WHO Disease Control Report 2024. Geneva, 2024. URL: <https://www.who.int>.
11. World Health Organization. WHO Health Security Update 2024. Geneva, 2024. URL: <https://www.who.int>.
12. World Health Organization. Ukraine Health System Recovery Plan 2024. Geneva, 2024. URL: <https://www.who.int>.

УДК: 351.84:364.78

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.84>

МІНІСТЕРСТВО СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ ЯК СУБ'ЄКТ КОНТРОЛЮ У СФЕРІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Ігонін Р.В.,

провідний юрисконсульт

відділу забезпечення діяльності у сфері запобігання корупції

АТ «НАЕК «Енергоатом»,

доктор юридичних наук, доцент

ORCID: 0000-0003-3660-4036

Ігонін Р.В. Міністерство соціальної політики України як суб'єкт контролю у сфері соціального забезпечення населення України

Стаття присвячена аналізу контрольної діяльності Міністерства соціальної політики України у сфері соціального забезпечення населення. Досліджено нормативно-правові засади, що визначають контрольні функції Міністерства соціальної політики України, а також особливості їх практичної реалізації. Розглянуто основні напрями контролю, зокрема за діяльністю Пенсійного фонду України з ведення реєстру застрахованих осіб, контроль за використанням бюджетних коштів, дотриманням законодавства у сфері соціальних послуг та розподілом гуманітарної допомоги. Особливу увагу приділено аналізу ефективності здійснюваного контролю, зокрема співвідношенню між нормативно закріпленими та фактично реалізованими повноваженнями Міністерства соціальної політики України.

Виявлено, що значна частина контрольних функцій має координуючий характер, а безпосередній нагляд за виконанням соціальних програм у багатьох випадках здійснюється через підпорядковані структури та взаємодію з іншими державними органами. Виокремлено основні виклики у реалізації контрольних повноважень, зокрема обмеженість механізмів безпосереднього впливу Міністерства соціальної політики України на результати соціальної політики. Відзначено наявність окремих проблем у сфері контролю, зокрема недостатню прозорість звітності та складнощі у здійсненні ефективного моніторингу.

Розглянуто питання контролю за гуманітарною допомогою, включно з оцінкою змін, які відбулися після впровадження Автоматизованої системи реєстрації гуманітарної допомоги. Зазначено, що новий Порядок пропуску та обліку гуманітарної допомоги, який набув чинності у 2023 році, спричинив низку дискусій у професійному середовищі. Попри те, що система спрямована на підвищення прозорості обліку та моніторингу гуманітарних ресурсів, її імплементація викликала критику серед представників громадянського суспільства, зокрема через посилення бюрократичних процедур і можливі труднощі у роботі волонтерських організацій.

Зроблено висновок про необхідність удосконалення механізмів державного контролю у сфері соціального забезпечення, що сприятиме підвищенню ефективності та прозорості реалізації соціальної політики в Україні.

Ключові слова: Міністерство соціальної політики України, державний контроль, ефективність контролю, соціальне забезпечення, соціальні послуги, соціальний захист, адміністративно-правове регулювання.

Igonin R.V. The Ministry of Social Policy of Ukraine as a subject of control in the sphere of social security of the population of Ukraine

The article is devoted to the analysis of the control activity of the Ministry of Social Policy of Ukraine in the sphere of social security of the population. The author examines the legal framework that defines the control functions of the Ministry of Social Policy of Ukraine, as well as the peculiarities of their practical implementation. The author examines the main areas of control, in particular, the activities of the Pension Fund of Ukraine in maintaining the register of insured persons, control over the use of budgetary funds, compliance with legislation in the field of social services and distribution of humanitarian aid. Particular attention is paid to the analysis of the effectiveness of the control exercised, in particular, the correlation between the statutory and actual powers of the Ministry of Social Policy of Ukraine.

It is revealed that a significant part of the control functions is of a coordinating nature, and direct supervision over the implementation of social programs in many cases is carried out through subordinate

structures and interaction with other state bodies. The author identifies the main challenges in exercising control powers, in particular, the limited mechanisms of direct influence of the Ministry of Social Policy of Ukraine on the results of social policy. The author notes the existence of certain problems in the field of control, in particular, insufficient transparency of reporting and difficulties in conducting effective monitoring.

The issues of control over humanitarian aid are considered, including an assessment of the changes that have occurred since the introduction of the Automated Humanitarian Aid Registration System. It is noted that the new Procedure for the Passage and Accounting of Humanitarian Aid, which came into force in 2023, has caused a number of discussions in the professional environment. Despite the fact that the system is aimed at increasing the transparency of accounting and monitoring of humanitarian resources, its implementation has drawn criticism from civil society, in particular due to the increased bureaucratic procedures and possible difficulties in the work of volunteer organizations.

The author concludes that there is a need to improve the mechanisms of state control in the field of social security, which will help to increase the efficiency and transparency of social policy implementation in Ukraine.

Key words: Ministry of Social Policy of Ukraine, state control, control efficiency, social security, social services, social protection, administrative and legal regulation.

Постановка проблеми. Контроль у сфері соціального забезпечення є важливим механізмом державного управління, оскільки від його якості залежить своєчасність та справедливість соціальних виплат, правильність розподілу ресурсів та забезпечення соціальних гарантій громадян. Відсутність належного контролю може призвести до зловживань, неефективного використання державних коштів та порушення прав вразливих категорій населення. Міністерство соціальної політики України (далі – Мінсоцполітики) виконує ключову роль у цій сфері, проте ефективність його контрольної діяльності залишається дискусійним питанням. Попри наявність нормативно закріплених функцій, на практиці контроль Мінсоцполітики часто має координуючий характер. Це зумовлює необхідність детального аналізу того, наскільки ефективно реалізуються контрольні повноваження Мінсоцполітики у сфері соціального забезпечення на практиці.

Метою дослідження є аналіз контрольної діяльності Мінсоцполітики у сфері соціального забезпечення, оцінка відповідності наданих йому контрольних повноважень реальній практиці, а також формулювання пропозицій щодо вдосконалення механізмів державного контролю у цій сфері.

Стан опрацювання проблематики. Загальними питаннями контролю опікувалися такі вчені як Ю.П. Битяк, В.Я. Малиновський, В.С. Шестак. Контроль у сфері соціального забезпечення став предметом дослідження науковців Г.В. Бондаренка та Г.О. Яковлевої. Водночас безпосередньо контрольна діяльність Мінсоцполітики як суб'єкта контролю та нагляду у сфері соціального забезпечення залишилася поза увагою вчених. Існує певний дефіцит ґрунтовних досліджень, присвячених аналізу ефективності реалізації контрольних повноважень Мінсоцполітики, їх відповідності нормативній базі та практичному виконанню. Це свідчить про наявність прогалини у наукових дослідженнях, які потребують усунення.

Виклад основного матеріалу. Контроль у сфері соціального забезпечення є важливим механізмом державного управління, спрямованим на перевірку відповідності дій суб'єктів соціальної політики встановленим законодавчим нормам. У науковій літературі існують різні підходи до визначення поняття «контроль». На думку В.Я. Малиновського, контроль – це процес забезпечення досягнення організацією своєї мети, що складається з установлення критеріїв, визначення фактично досягнутих результатів і запровадження корективів, якщо досягнуті результати суттєво відрізняються від установлених критеріїв [1, с. 215]. Шестак В.С. зазначає, що державний контроль – це самостійна чи зовнішньо ініційована діяльність уповноважених суб'єктів, яка спрямована на встановлення фактичних даних щодо об'єктів цього контролю задля визначення їх відповідності (невідповідності) тим правомірним оціночним критеріям, котрі припускають застосування адекватних одержаному результату заходів реагування в унормованому порядку [2, с. 7]. На думку Ю.П. Битяка, державний контроль – це складова частина (елемент) управління, що забезпечує систематичну перевірку виконання Конституції, законів України, інших нормативних актів, додержання дисципліни й правопорядку й полягає у втручанні контролюючих органів в оперативну діяльність підконтрольних органів, у наданні обов'язкових для виконання вказівок, припиненні, зміні чи скасуванні актів управління, застосуванні заходів примусу щодо підконтрольних органів [3, с. 223-224].

Дослідниця Г.О. Яковлева сформулювала авторське тлумачення поняття державного нагляду й контролю у сфері соціального забезпечення населення України: управлінська діяльність держави (в особі державних органів та посадових осіб), що спрямована на забезпечення дотримання за-

конодавства у сфері соціально-забезпечувальних відносин. Головною метою державного нагляду й контролю у сфері соціального забезпечення є сприяння ефективній реалізації конституційного права людини на соціальне забезпечення та соціальний захист [4, с. 9].

Соціальне забезпечення як категорія включає систему заходів, спрямованих на підтримку громадян у випадках втрати працездатності, досягнення пенсійного віку, інвалідності, безробіття, народження дітей тощо. Відповідно до законодавства України, соціальне забезпечення охоплює соціальні виплати, соціальні послуги та інші форми державної підтримки, які надаються за рахунок державних і місцевих бюджетів, а також фондів соціального страхування. Таким чином, контроль у сфері соціального забезпечення можна визначити як діяльність державних органів, спрямовану на перевірку правомірності, ефективності та відповідності заходів соціального захисту встановленим нормам та стандартам. Вважаємо, що важливим є надання державою гідного соціального забезпечення для своїх громадян, а з іншого боку все це повинно відбуватися під пильним контролем відповідних органів [5, с. 23].

Суб'єктами моніторингу і контролю процесу в роботі системи соціального забезпечення є: Мінсоцполітики; Національна соціальна сервісна служба та її територіальні підрозділи; департаменти соціального захисту населення обласних та районних адміністрацій; виконавчі комітети міських, сільських, селищних, міських рад (відповідні департаменти або відділи у громадах); державні/муніципальні установи, а також громадські організації, які працюють у сфері забезпечення соціального захисту в країні. Державний контроль за дотриманням роботодавцями законодавства про зайнятість та працевлаштування осіб з інвалідністю у частині реєстрації у Фонді соціального захисту осіб з інвалідністю, подання звітів про зайнятість та працевлаштування осіб з інвалідністю, виконання нормативу робочих місць, призначених для їх працевлаштування здійснює Державна служба України з питань праці.

Огляд суб'єктів контролю у сфері соціального забезпечення демонструє складність цієї системи, зокрема, стосовно розподілу функцій між різними державними установами. Водночас ключову роль у формуванні політики соціального захисту та координації діяльності відповідних органів відіграє Мінсоцполітики. На цей орган покладено відповідальність за розробку та реалізацію заходів, спрямованих на захист прав дітей, підтримку осіб з інвалідністю, регулювання зайнятості населення, а також організацію соціального обслуговування громадян літнього віку та інших вразливих категорій.

Повноваження Мінсоцполітики у сфері контролю визначені Положенням про Міністерство соціальної політики України, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 17.06.2015 року № 423 (далі – Положення № 423) [6], проте в рамках цього дослідження було виокремлено лише ті з них, що безпосередньо стосуються контролю у сфері соціального забезпечення населення.

1. Контроль за діяльністю Пенсійного фонду України з ведення реєстру застрахованих осіб Державного реєстру загальнообов'язкового державного соціального страхування (п.п. 21 п. 4 Положення № 423).

Мінсоцполітики здійснює цей контроль відповідно до нормативно-правових актів, таких як Постанова Кабінету Міністрів України від 23 липня 2014 р. № 280 «Про затвердження Положення про Пенсійний фонд України» [7], яка у п. 1 визначає, що діяльність Пенсійного фонду України спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через міністра соціальної політики. Хоча Мінсоцполітики координує діяльність Пенсійного фонду України, у відкритих джерелах не вдалося знайти підтвердженнь щодо здійснення ним безпосередніх перевірок достовірності даних у реєстрі застрахованих осіб чи проведення аудитів цієї інформації.

Це може свідчити про те, що контроль у цій сфері реалізується переважно через загальне нормативно-організаційне керівництво, а не через безпосередній контроль за операційною діяльністю Пенсійного фонду.

2. Контроль за виробництвом технічних та інших засобів реабілітації (п.п. 42 п. 4 Положення № 423).

Контрольна функція Мінсоцполітики у цій сфері реалізується на підставі відповідних нормативно-правових актів. Наприклад, наказ Мінсоцполітики «Про затвердження Порядку призначення технічних засобів реабілітації відповідно до функціональних можливостей особи з інвалідністю, дитини з інвалідністю, іншої особи» від 17.03.2021 року № 134 [8] визначає процедуру їх отримання залежно від індивідуальних потреб та стану здоров'я отримувачів. Окрему роль відіграє наказ Мінсоцполітики «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо формування та ведення електронного каталогу-класифікатора технічних та інших засобів реабілітації» від 29.12.2018 року № 1987 [9], що забезпечують єдиний підхід до формування та ведення електронного каталогу технічних засобів реабілітації, що допомагає стандартизувати інформацію про засоби реабілітації.

Однак, попри нормативну базу, існують суттєві проблеми в реалізації контролю за виробництвом і розподілом засобів реабілітації. Аудит Рахункової палати виявив завищення вартості виробництва технічних засобів реабілітації, що призводило до отримання надмірних бюджетних коштів підприємствами. Додаткові перевірки засвідчили випадки внесення недостовірних даних до Централізованого банку даних з проблем інвалідності, що спричиняло дублювання замовлень та неефективний розподіл державного фінансування [10]. Крім того, Національне агентство з питань запобігання корупції звернуло увагу на надмірні дискреційні повноваження Мінсоцполітики щодо регулювання доступу до Централізованого банку даних з проблем інвалідності, що створює потенційні ризики зловживань [11]. У зв'язку з цим, важливим завданням є вдосконалення механізмів моніторингу та підвищення прозорості у сфері забезпечення засобами реабілітації.

Таким чином, хоча Мінсоцполітики і здійснює контроль за виробництвом та розподілом засобів реабілітації, його ефективність залишається низькою. Виявлені порушення свідчать про недосконалість існуючої системи контролю, що вимагає посилення механізмів нагляду та підзвітності підприємств-виробників.

3. Контроль за додержанням вимог Закону України «Про соціальні послуги» (п.п. 63-1 п. 4 Положення № 423).

Не дивлячись на те, що Мінсоцполітики має повноваження здійснювати контроль у цій сфері, у Постанові Кабінету Міністрів України «Деякі питання здійснення контролю за додержанням вимог Закону України «Про соціальні послуги»» від 1 червня 2020 р. № 427 [12], Мінсоцполітики не вказано як орган, що безпосередньо проводить контроль. Відповідно до абз. 3 п. 2 цієї Постанови, до органів контролю відносяться: Національна соціальна сервісна служба України, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації. Це свідчить про те, що Мінсоцполітики виконує радше нормативно-організаційну та координаційну функцію, ніж здійснює безпосередній контроль за дотриманням законодавства у сфері соціальних послуг.

Незважаючи на це, Мінсоцполітики реагує на проблемні ситуації, що виникають у сфері соціальних послуг. Наприклад, у відповідь на численні випадки незаконної діяльності будинків для літніх людей Міністерство ініціювало масштабні перевірки таких закладів, зобов'язавши місцеву владу забезпечити контроль за їхньою діяльністю [13].

Також існує низка проблем, що знижують ефективність контролю. Зокрема, Асоціація міст України висловила зауваження щодо Порядку контролю за дотриманням Закону «Про соціальні послуги», вказуючи на можливі суперечності з Конституцією та законодавством про місцеве самоврядування [14]. Це може свідчити про недостатню узгодженість дій між Мінсоцполітики та місцевими органами влади, що негативно впливає на ефективність контролю.

4. Контроль за транспортуванням, отриманням, збереженням, охороною, складуванням, розподілом, цільовим використанням, обліком гуманітарної допомоги, підготовкою відповідної статистичної звітності (п.п. 105 п. 4 Положення № 423).

Законодавчою основою в цій сфері є Закон України «Про гуманітарну допомогу» від 22.10.1999 року № 1192-XIV [15], що визначає порядок надання, обліку та моніторингу гуманітарних ресурсів. Мінсоцполітики виконує низку функцій у цьому напрямі, зокрема визнає вантажі, кошти, виконані роботи або надані послуги як гуманітарну допомогу, веде Єдиний реєстр отримувачів гуманітарної допомоги та здійснює нагляд за діяльністю місцевих адміністрацій у цій сфері [16]. Однак ефективність цього контролю упродовж останніх років викликала багато питань.

Зокрема, у звіті Рахункової палати України за 2019 рік було виявлено суттєві розбіжності між обсягами коштів в іноземній валюті, визнаними Мінсоцполітики як гуманітарна допомога, та даними Національного банку України про фактично отримані суми [17], що свідчило про слабкий обмін інформацією між державними установами та недостатній рівень контролю з боку Міністерства.

Ще однією суттєвою проблемою була неефективність ведення Єдиного реєстру отримувачів гуманітарної допомоги. Формат обліку, що раніше використовувався, не забезпечував прозорості: дані зберігалися у форматі Excel-файлів без чіткої систематизації та доступу до інформації про донорів і характеристики вантажів. Відсутність автоматизованої системи реєстрації створювала ризики корупції та зловживань [18, с. 11].

У відповідь на ці виклики було запроваджено Автоматизовану систему реєстрації гуманітарної допомоги (АС ГД) [19], яка значно покращила прозорість обліку отримувачів та вантажів. Вона дозволяє реєструвати отримувачів, подавати декларації про товари, що визнаються гуманітарною допомогою, та забезпечує публічну звітність щодо її розподілу.

З 1 грудня 2023 року набрав чинності новий Порядок пропуску та обліку гуманітарної допомоги в умовах воєнного стану, система обліку і звітності якого спрямована проти зловживань, пов'язаних з отриманням і розподілом гуманітарної допомоги. Затверджений Постановою Кабінету

Міністрів України від 05.09.2023 р. № 953 новий Порядок викликав хвилю обурення серед волонтерів та військових. Багато представників громадянського суспільства вважають, що таке посилення державного контролю може стати нездоланною перешкодою для волонтерської діяльності фізичних осіб, ускладнить роботу невеликих благодійних організацій та міжнародних організацій, які не мають офіційних представництв в Україні [20]. Щоб покращити ситуацію, Мінсоцполітики запропонувало вручну перевіряти довіреності та статутні документи організацій, надаючи доступ до системи уповноваженим особам. Однак такий підхід передбачав збільшення бюрократичного навантаження та призводив до додаткових затримок, що викликало занепокоєння серед гуманітарних організацій. Наказом Мінсоцполітики від 12 грудня 2023 року було створено Робочу групу з підготовки пропозицій щодо проблемних питань отримання, надання, оформлення та розподілу гуманітарної допомоги в умовах воєнного стану та контролю за її цільовим використанням. До складу групи увійшли 33 представники громадських організацій, центральних органів виконавчої влади та Верховної Ради України [21]. Однак конкретні результати діяльності цієї Робочої групи, такі як розроблені пропозиції чи зміни в нормативно-правових актах, наразі не оприлюднені.

Таким чином, контроль Мінсоцполітики за гуманітарною допомогою зазнав значних змін, зокрема завдяки впровадженню цифрових механізмів моніторингу. Водночас результати аудиторських перевірок та запровадження нового Порядку пропуску і обліку допомоги виявили низку проблем: надмірну бюрократизацію, складнощі для волонтерів та міжнародних організацій, а також ризики затримок через нові вимоги до звітності. Це вказує на необхідність подальшого вдосконалення механізмів контролю, спрощення процедур та врахування потреб усіх учасників процесу для ефективного розподілу гуманітарних ресурсів.

5. Здійснює в межах повноважень, передбачених законом, контроль за діяльністю Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських держадміністрацій (п.п. 106 п. 4 Положення № 423).

У відкритих джерелах не вдалося знайти чіткого визначення, що цей контроль безпосередньо стосується реалізації політики соціального забезпечення. Разом з цим, відповідно до нормативних документів, Мінсоцполітики розробило методичні рекомендації для структурних підрозділів з питань соціального захисту населення місцевих державних адміністрацій. Зокрема, Наказом від 31.07.2023 року № 263-Н затверджено Методичні рекомендації з розроблення положень про структурні підрозділи з питань соціального захисту населення місцевих державних адміністрацій та організації діяльності територіальної громади у сферах соціального захисту населення та захисту прав дітей [22]. Цей документ спрямований на вдосконалення діяльності підрозділів, а також організацію роботи територіальних громад у вказаних сферах.

Таким чином, можна стверджувати, що Мінсоцполітики прагне забезпечити ефективне виконання соціальної політики на місцевому рівні, підтримуючи стандарти якості та доступності соціальних послуг для населення.

6. Забезпечує в межах повноважень, передбачених законом, здійснення заходів щодо запобігання корупції і контроль за їх здійсненням в апараті Мінсоцполітики, на підприємствах, в установах та організаціях, що належать до сфери його управління (п.п. 1 п. 5 Положення № 423).

Попри те, що цей вид контролю не належить безпосередньо до сфери соціального забезпечення, варто зазначити, що на офіційному сайті Мінсоцполітики, у розділі «Звітність», міститься останній опублікований публічний звіт керівництва Міністерства щодо реалізації антикорупційних ініціатив, датований 2018 роком [23]. Відсутність більш актуальних звітів може свідчити про недостатній рівень відкритості та підзвітності Мінсоцполітики у цьому напрямі, що є важливим аспектом забезпечення прозорості його діяльності.

Аналіз нормативної бази, підходів до реалізації контрольних повноважень та ефективності їх застосування дозволяє сформулювати ключові висновки дослідження. Вони відображають основні проблеми, з якими стикається Мінсоцполітики у здійсненні контролю, та можливі напрями вдосконалення цієї діяльності.

Висновки. Дослідження ефективності контрольної діяльності Мінсоцполітики у сфері соціального забезпечення виявило низку проблем та викликів, що потребують подальшого вдосконалення.

По-перше, нормативно-правові засади визначають значні контрольні повноваження Мінсоцполітики, проте їх фактична реалізація часто має координуючий характер, а безпосередній нагляд здійснюється через підпорядковані органи. Це обмежує вплив Міністерства на ефективність соціальної політики.

По-друге, проведена оцінка основних напрямів контролю виявила проблеми у кількох ключових сферах:

- контроль за діяльністю Пенсійного фонду України: здійснюється переважно на рівні нормативного регулювання, без оперативного нагляду за веденням реєстру застрахованих осіб та перевірки достовірності даних;

- контроль за виробництвом та розподілом технічних засобів реабілітації: виявлено завищення вартості продукції та недостатній рівень моніторингу, що створює ризики неефективного використання бюджетних коштів.
- контроль за дотриманням законодавства у сфері соціальних послуг: Мінсоцполітики виконує радше координаційну функцію, а безпосередній нагляд здійснюють інші органи, що ускладнює ефективність регулювання.
- контроль за гуманітарною допомогою: запровадження автоматизованої системи реєстрації гуманітарної допомоги покращило прозорість, але були виявлені проблеми з обліком, розподілом та моніторингом використання ресурсів;
- антикорупційний контроль у системі Мінсоцполітики: відсутність актуальних звітів про антикорупційні заходи свідчить про недостатню відкритість і підзвітність Міністерства.

Загалом, контрольна діяльність Мінсоцполітики виявляє системні недоліки, зокрема недостатню прозорість звітності, складнощі у моніторингу виконання соціальних програм та обмеженість механізмів безпосереднього впливу на ефективність соціального забезпечення.

Ми пропонуємо наступні рекомендації:

1. Удосконалення механізмів контролю за діяльністю Пенсійного фонду, зокрема регулярне проведення перевірок реєстру застрахованих осіб.
2. Посилення моніторингу розподілу технічних засобів реабілітації та підвищення прозорості їхнього виробництва.
3. Оптимізація механізмів розподілу гуманітарної допомоги, зокрема через вдосконалення функціоналу АС ГД та впровадження додаткових механізмів моніторингу ефективності використання ресурсів.
4. Запровадження регулярної публічної звітності щодо антикорупційної діяльності в межах Міністерства.

Впровадження цих заходів сприятиме підвищенню ефективності державного контролю у сфері соціального забезпечення та забезпечить більшу прозорість і підзвітність Мінсоцполітики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Малиновський В.Я. Державне управління. Київ: Атіка, 2003. 573 с.
2. Шестак В.С. Державний контроль в сучасній Україні: автореф. дис. ... кад. юрид. наук: 12.00.01. Харків. 2002. 18 с.
3. Битяк Ю.П. Адміністративне право України: підручник для юридичних вузів і факультетів. Харків: Право, 2000. 520 с.
4. Яковлева Г.О. Державний нагляд і контроль у сфері соціального забезпечення населення України. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 4. С. 90–93.
5. Бондаренко Г.В. Організація контролю в соціальному забезпеченні. *Габітус*. 2022. Випуск № 41. С. 22–25. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-5208>.
6. Про затвердження положення про Міністерство соціальної політики України: Постанова Кабінету Міністрів України від 17.06.2015 року № 423. *Урядовий кур'єр*. 2015. № 126.
7. Про затвердження Положення про Пенсійний фонд України: Постанова Кабінету Міністрів України від 23.07.2014 року № 280. *Урядовий кур'єр*. 2014. № 139.
8. Про затвердження Порядку призначення технічних засобів реабілітації відповідно до функціональних можливостей особи з інвалідністю, дитини з інвалідністю, іншої особи: Наказ Міністерства соціальної політики України від 17.03.2021 року № 134. *Офіційний вісник України*. 2021. № 29. Ст. 291.
9. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо формування та ведення електронного каталогу-класифікатора технічних та інших засобів реабілітації: Наказ Міністерства соціальної політики від 29.12.2018 року № 1987. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1987739-18#Text>.
10. Звіт Рахункової палати про результати аудиту ефективності використання коштів державного бюджету на забезпечення окремих категорій населення технічними та іншими засобами реабілітації. 2023. № 21-1. URL: https://rp.gov.ua/upload-files/Activity/Collegium/2023/23-1_2023/Zvit_23-1_2023.pdf.
11. Висновок антикорупційної експертизи проекту постанови Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до Положення про централізований банк даних з проблем інвалідності». URL: <https://nazk.gov.ua/pdfjs/?file=/wp-content/uploads/2021/12/TSentralizovanyj-bank-danyh-z-problem-invalidnosti.pdf>.
12. Деякі питання здійснення контролю за додержанням вимог Закону України «Про соціальні послуги»: Постанова Кабінету Міністрів України від 01 червня 2020 року № 427. *Урядовий кур'єр*. 2020. № 104.

13. Мінсоцполітики виступає за розвиток та контроль ринку надавачів соціальних послуг. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/19581.html?PrintVersion=>.
14. АМУ: розроблений Мінсоцполітики Порядок контролю за додержанням Закону про соціальні послуги суперечить Конституції та законам України. URL: <https://www.auc.org.ua/novyna/amu-rozroblenyu-minsocpolityky-poryadok-kontrolyu-za-doderzhannyam-zakonu-pro-socialni>.
15. Про гуманітарну допомогу: Закон України від 22.10.1999 року № 1192-XIV. *Голос України*. 1999.
16. Гуманітарна допомога. URL: <https://www.msp.gov.ua/timeline/Gumanitarna-dopomoga.html>.
17. Рахункова палата: За відсутності державного контролю та відповідальності за порушення законодавства, гуманітарна допомога не доходить до громадян, які її потребують. URL: <https://rp.gov.ua/PressCenter/News/?id=870>.
18. Аналітичний звіт: проблемні питання у сфері здійснення гуманітарної допомоги в Україні. 43 с. URL: https://www.rpk.org.ua/wp-content/uploads/2019/11/TAC_HumAid_consolidated_fin-vidredagovano.pdf.
19. Нові правила ввезення та обліку гуманітарної допомоги: відповіді на типові запитання. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/23190.html?PrintVersion>.
20. З 1 грудня наберуть чинності нові правила ввезення гуманітарної допомоги: що зміниться? URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/z-1-hrudnia-naberut-chynnosti-novi-pravya-vvezennia-humanitarnoi-dopomohy-shcho-zminytsia>.
21. Створено Робочу групу щодо змін у сфері гуманітарної допомоги. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/23357.html>.
22. Про затвердження Методичних рекомендацій з розроблення положень про структурні підрозділи з питань соціального захисту населення місцевих державних адміністрацій та організації діяльності територіальної громади у сферах соціального захисту населення та захисту прав дітей: Наказ Міністерства соціальної політики від 31.07.2023 року № 263-Н. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0263739-23#Text>.
23. Публічний звіт керівництва Міністерства соціальної політики. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/16447.html>.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ВІДБОРУ КАДРІВ ДО ОРГАНІВ ПРОКУРАТУРИ

Кальчук О.М.,

кандидат юридичних наук, докторант,

*Київський інститут інтелектуальної власності та права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

ORCID: 0009-0002-0582-8168

Кальчук О.М. Європейський досвід відбору кадрів до органів прокуратури.

Розкрито особливості відбору кадрів до органів прокуратури Європи (Бельгії, Польщі, Естонії). Для досягнення поставленої мети автором розкрито правове регулювання відбору кадрів до органів прокуратури Бельгії, правові засади відбору кадрів до органів прокуратури Польщі, Естонії.

Встановлено, що у прокуратурі Естонії добір формується через спеціальну процедуру, яка є схожою до нашої країни, та включає наступні кроки: 1) прокуратура оголошує конкурси на вакантні посади. Ці конкурси зазвичай проводяться для кандидатів з відповідною юридичною освітою та досвідом роботи в сфері правосуддя; 2) відбір кандидатів. Комісія з відбору кандидатів оцінює подані заявки, резюме та інші документи, що подані учасниками конкурсу. Це може включати інтерв'ю та тестування, щоб оцінити знання та навички кандидатів; 3) оцінка потенціалу. Кандидатів, які успішно пройшли відбір, можуть включити до кадрового резерву прокуратури. Це означає, що їхні резюме та інші документи будуть збережені для можливого призначення на вакантні посади в майбутньому; 4) особи, які увійшли до кадрового резерву, можуть отримувати додаткову підготовку та навчання, щоб підвищити свою кваліфікацію та готовність до призначення на відповідальні посади в прокуратурі.

Основний спосіб для того, щоб стати прокурором в Польщі, полягає в проходженні двоетапної навчальної програми: її перша частина є поєднанням теорії та практики, а друга є суто практичною. Далі такій особі потрібно попрацювати рік консультантом (по суті - це випробувальний термін) перед тим, як отримати право бути призначеним прокурором. Допуск до навчальної програми відбувається на основі конкурсного відбору. Разом з тим, прокурором можна стати і за умови складання іспиту після 5 років роботи помічником прокурора. Основний спосіб, описаний вище, наразі реформується, і цілком ймовірно, що оновлення призведуть до того, що навчання стане ще більш практичним. Наразі система підготовки прокурорів у Польщі має два етапи. Перший - це загальна підготовка, яку прокурори проходять разом із суддями, і триває вона 12 місяців. Другий етап - це програма підготовки прокурорів, що триває 30 місяців. Кандидати на посаду прокурорів отримують зарплату під час загальної підготовки, а під час другого етапу працюють помічниками прокурорів у прокуратурах на підставі трудових угод.

Ключові слова: зарубіжний досвід, відбір, кадри, орган, прокуратур, реформування, резерв, напрямки удосконалення.

Kalchuk O.M. European experience of personnel selection to the prosecution authorities.

The features of personnel selection for prosecutors' offices in Europe (Belgium, Poland, Estonia) are revealed. To achieve the goal, the author reveals the legal regulation of personnel selection for prosecutors' offices in Belgium, the legal principles of personnel selection for prosecutors' offices in Poland, Estonia.

It has been established that in the prosecutor's office of Estonia, selection is formed through a special procedure that is similar to our country and includes the following steps: 1) the prosecutor's office announces competitions for vacant positions. These competitions are usually held for candidates with appropriate legal education and experience in the field of justice; 2) selection of candidates. The candidate selection committee evaluates the applications, resumes and other documents submitted by the participants in the competition. This may include interviews and testing to assess the knowledge and skills of candidates; 3) assessment of potential. Candidates who have successfully passed the selection can be included in the personnel reserve of the prosecutor's office. This means that their CVs and other documents will be saved for possible future appointments to vacant positions; 4) individuals who have entered the personnel reserve may receive additional training and education to improve their qualifications and readiness for appointment to responsible positions in the prosecutor's office.

The main way to become a prosecutor in Poland is to complete a two-stage training program: the first part is a combination of theory and practice, and the second is purely practical. Then, such a

person needs to work for a year as a consultant (in essence, it is a probationary period) before being eligible to be appointed as a prosecutor. Admission to the training program is based on a competitive selection. However, it is also possible to become a prosecutor by passing an exam after 5 years of work as an assistant prosecutor. The main method described above is currently being reformed, and it is likely that the updates will lead to the training becoming even more practical. Currently, the prosecutor training system in Poland has two stages. The first is general training, which prosecutors undergo together with judges, and it lasts 12 months. The second stage is a prosecutor training program, which lasts 30 months. Candidates for the position of prosecutors receive a salary during general training, and during the second stage they are employed as assistant prosecutors in prosecutor's offices on the basis of employment contracts.

Key words: foreign experience, selection, personnel, body, prosecutor's offices, reform, reserve, areas of improvement.

Постановка проблеми. Сьогодні важливим завданням законодавця є створити всі необхідні умови для забезпечення належного функціонування всіх державних інституцій, в системі яких особливе та самостійне місце відводиться прокуратурі. Головним завданням останньої є не тільки забезпечення додержання прав та свобод людини і громадянина, а також законів органами виконавчої влади, але й розслідування злочинів, вчинених росією та притягнення агресора до відповідальності. Разом із тим, ефективне функціонування прокуратури залежить від багатьох чинників, серед яких важлива роль відводиться кадровому питанню, зокрема тому, наскільки дане відомство буде готове до забезпечення своїх кадрових потреб у майбутньому. Саме кадровий резерв допомагає прокуратурі підготуватися до втрати ключових працівників через відставку, пенсію або переміщення на інші посади.

Метою статті є визначення особливостей відбору кадрів до органів прокуратури Бельгії, Польщі, Естонії.

Реалізації мети сприятимуть вирішення поставлених задач, а саме: розкрити правове регулювання відбору кадрів до органів прокуратури Бельгії; правові засади відбору кадрів до органів прокуратури Польщі, Естонії.

Стан дослідження проблематики статті. Варто відзначити, що в науковій літературі окремим проблемним аспектам формування кадрового складу органів прокуратури України приділялась увага різними науковцями. Зокрема до цієї проблематики звертались: О.В. Банчук-Петросова, І.Л. Булик, О.О. Гарматюк, О.В. Джафарова, Г.О. Джурина, Т.Д. Добровольський, О.Ю. Дрозд, О.Ф. Кобзар, А.Т. Комзюк, М.В. Косюта, А.Ф. Крижановський, Є.О. Легеза [7; 8], В.І. Мельник, Л.Г. Могілевська, О.М. Музичук, Г.О. Мурашин, М.М. Руденко, Н.В. Руденко, О.Ю. Салманова, Р.А. Сербин, Г.Г. Стефанова, Л.І. Чернишова, О.М. Чура, В.В. Шилов, В.В. Штучний, М.К. Якимчук, О.Ю. Янчук та багато інших. Взагалі, позитивно оцінюючи здобутки вказаних вище вчених, слід відзначити, що їх наукові праці були спрямовані на вирішення різних організаційних та правових проблем діяльності прокуратури України, однак при цьому питання організаційного забезпечення формування кадрового резерву органів прокуратури розглядалось фрагментарно або в рамках більш ширших проблем, без комплексного підходу.

Отже необхідність удосконалення організаційного забезпечення формування органів прокуратури, недостатня розробленість теоретичних положень та недосконалість правового регулювання у цій сфері, обумовлюють актуальність дослідження сутності та особливостей організаційно-правового забезпечення формування добору в органи прокуратури.

Виклад основного матеріалу. Бельгійська прокуратура відрізняється декількома особливостями у своїй роботі: по-перше, у Бельгії існують федеральні та регіональні прокуратури, що веде до децентралізації. Кожен регіон має свою власну прокуратуру, яка відповідальна за кримінальне переслідування у своєму районі. Це сприяє більш ефективній роботі з урахуванням особливостей кожного регіону; по-друге, прокуратура в Бельгії має високий рівень незалежності. Вона діє відокремлено від владних структур і повинна діяти безпристрасно та незалежно від політичних впливів; по-третє, в Бельгії існують різні типи прокуратур з різними функціями. Наприклад, прокуратури першого рівня відповідають за загальні кримінальні справи, тоді як спеціалізовані прокуратури, такі як фінансова прокуратура, зосереджуються на економічних та фінансових злочинах; крім того, прокуратура має широкі повноваження для проведення розслідувань злочинів. Вона може проводити обшуки, збирати докази та допитувати свідків. Проте ці повноваження обмежені певними правовими рамками.

Окрім того, досить цікавим є підхід бельгійського Інституту з підготовки судових працівників, який спрямований на професійну підготовку суддів та прокурорів та розвиток їх психосоціальних навичок у сфері спілкування та аналізу комунікаційних процесів. Процес навчання включає еле-

менти психологічного тренінгу та методику безпосередньої участі, включає чергування теоретичних занять з вправами та рольовими іграми, що дозволяють учасникам перевірити свою реакцію на різноманітні соціальні ситуації. Підготовка включає ознайомлення з кількома методиками, зокрема активним слуханням, спостереженням та виявленням логічних помилок, розвиток умінь ведення переговорів та управління конфліктними ситуаціями. Метою цього процесу є підвищення ефективності прийняття рішень та вироблення особистого стилю взаємодії учасників процесу за допомогою аналізу різних стратегій взаємодії та методів досягнення консенсусу. Далі проводиться аналіз феноменів лідерства та колективного прийняття рішень з метою вивчення способів активізації роботи групи та оптимізації її функціонування залежно від структури та цілей [1, с. 248; 2].

Прокуратура Естонії має не лише значно менше функцій, а й становить собою інститут державної влади, що перебуває у сфері компетенції Міністерства юстиції Естонії. Відповідно до Закону Естонії «Про прокуратуру» основними завданнями прокуратури є: нагляд за дотриманням законності під час нарад суду з адвокатами сторін при розгляді кримінальних справ; репрезентація державного звинувачення в судах усіх інстанцій; нагляд за виконанням вироків, пов'язаних із позбавленням волі; нагляд за дотриманням законності під час виконання примусових дій медичного та виправного характеру; нагляд за дотриманням поліцією законності під час виконання нею своїх функцій [3, с. 119]. В розрізі представленої проблематики слід зауважити, що у прокуратурі Естонії добір формується через спеціальну процедуру, яка є схожою до нашої країни, та включає наступні кроки: 1) прокуратура оголошує конкурси на вакантні посади. Ці конкурси зазвичай проводяться для кандидатів з відповідною юридичною освітою та досвідом роботи в сфері правосуддя; 2) відбір кандидатів. Комісія з відбору кандидатів оцінює подані заявки, резюме та інші документи, що подані учасниками конкурсу. Це може включати інтерв'ю та тестування, щоб оцінити знання та навички кандидатів; 3) оцінка потенціалу. Кандидатів, які успішно пройшли відбір, можуть включити до кадрового резерву прокуратури. Це означає, що їхні резюме та інші документи будуть збережені для можливого призначення на вакантні посади в майбутньому; 4) особи, які увійшли до кадрового резерву, можуть отримувати додаткову підготовку та навчання, щоб підвищити свою кваліфікацію та готовність до призначення на відповідальні посади в прокуратурі.

Остання європейська країна, досвіду якої ми приділимо увагу, - Польща. Відповідно до ст. 3 Закону про прокуратуру від 28 січня 2016 р. прокуратура Республіки Польща виконує наступні завдання (функції): «ведення або нагляд за підготовчим провадженням у кримінальних справах та виступ державного обвинувача в судах; подання позовів у цивільних справах, а також подання заяв та участь у судових провадженнях у цивільних справах у галузі трудового права та законодавства про соціальне забезпечення, якщо цього вимагає захист верховенства права, соціальних інтересів, майна або прав громадян; вжиття передбачених законом заходів, спрямованих на правильне та рівномірне застосування закону в судовому та адміністративному судочинстві, у справах про проступки та в інших провадженнях, передбачених Законом; нагляд за виконанням рішень про попереднє ув'язнення та інших рішень про позбавлення волі; проведення досліджень у галузі злочинності, а також боротьби з нею та запобігання їй, співпраця з іншими суб'єктами у цьому напрямку; збір, обробка та аналіз даних в ІТ-системах, включаючи персональні дані, з проваджень, що проводяться або контролюються згідно із Законом, та з участі в судовому та адміністративному судочинстві, у справах про проступки або інших проваджень, передбачених Законом; передача даних та результати аналізу до відповідних органів влади, включаючи органи іншої держави, якщо це передбачено законом або міжнародною угодою, ратифікованою Республікою Польща; звернення до суду щодо незаконних адміністративних рішень та участь у судових провадженнях щодо законності таких рішень; координація діяльності в галузі переслідування злочинів або фіскальних злочинів, що здійснюється іншими державними органами; співпраця з органами державної влади, державними організаційними підрозділами та громадськими організаціями щодо запобігання злочинності та іншим порушенням законодавства; співпраця з керівником Національного кримінально-інформаційного центру в обсязі, необхідному для виконання його статутних завдань; співпраця та участь у заходах, що здійснюються міжнародними або наднаціональними організаціями та міжнародними командами, що діють на основі міжнародних угод, включаючи ті, що укладають міжнародні організації, ратифіковані Республікою Польща; видача висновків щодо проектів нормативних актів; співпраця з організаціями, що об'єднують прокурорів або працівників прокуратури, включаючи спів-фінансування спільних дослідницьких або навчальних проектів; здійснення інших видів діяльності, визначених статутом» [4; 5].

Безпосередніми вищестоящими прокурорами у Польщі є: 1) Генеральний прокурор – щодо Генерального прокурора та інших заступників Генерального прокурора та заступника Національного прокурора; 2) Національний прокурор – щодо прокурорів, які здійснюють діяльність у Національній прокуратурі, керівників департаментів Національної прокуратури та прокурорів регіонів; 3)

інші заступники Генерального прокурора, у межах дорученої діяльності – щодо прокурорів, які здійснюють діяльність у Національній прокуратурі, керівників департаментів Національної прокуратури та прокурорів регіонів; директора Департаменту по боротьбі з організованою злочинністю і корупцією – щодо керівників галузевих відділів Департаменту по боротьбі з організованою злочинністю і корупцією Національної прокуратури та прокурорів, які здійснюють діяльність у цих відділах; 5) прокурори області та районів, а в межах дорученої діяльності – їх заступники – щодо прокурорів, які здійснюють діяльність у даному підрозділі, та щодо керівників організаційних підрозділів прокуратури безпосередньо нижчого рівня в області. функціонування даного агрегату відповідно до пункту; 6) керівники галузевих підрозділів прокуратур району та в межах дорученої діяльності їх заступники – щодо прокурорів, які виконують обов'язки у даному центрі, та прокурорів районів за територією діяльності даного галузевого центру прокуратури району; 7) прокурори районів та в межах дорученої діяльності їх заступники – щодо прокурорів даної прокуратури району; 8) керівники нетериторіальних центрів районних прокуратур – щодо прокурорів, які здійснюють діяльність у цьому центрі [4; 8].

Основний спосіб для того, щоб стати прокурором в Польщі, полягає в проходженні двоетапної навчальної програми: її перша частина є поєднанням теорії та практики, а друга є суто практичною. Далі такій особі потрібно попрацювати рік консультантом (по суті – це випробувальний термін) перед тим, як отримати право бути призначеним прокурором. Допуск до навчальної програми відбувається на основі конкурсного відбору. Разом з тим, прокурором можна стати і за умови складання іспиту після 5 років роботи помічником прокурора. Основний спосіб, описаний вище, наразі реформується, і цілком ймовірно, що оновлення призведуть до того, що навчання стане ще більш практичним [6; 7]. Наразі система підготовки прокурорів у Польщі має два етапи. Перший – це загальна підготовка, яку прокурори проходять разом із суддями, і триває вона 12 місяців. Другий етап – це програма підготовки прокурорів, що триває 30 місяців. Кандидати на посаду прокурорів отримують зарплату під час загальної підготовки, а під час другого етапу працевлаштовуються помічниками прокурорів у прокуратурах на підставі трудових угод [9]. Ті, хто успішно складають підсумковий іспит, отримують посаду помічника прокурора і можуть виконувати більшість обов'язків прокурора. Після праці на посаді помічника прокурора протягом щонайменше року їх можуть призначити на посаду прокурора. Незалежно від навчання в Національній школі суддівства та прокуратури, будь-який випускник юридичного факультету, який працював помічником прокурора, може скласти іспит для отримання посади прокурора. Генеральний прокурор складає перелік посад у прокуратурі (посади помічників) на певний термін та пропонує його особам, які склали іспит. Ці особи обирають посаду з переліку відповідно до свого рейтингу. Судді (а також адвокати та нотаріуси, які працювали на цій посаді протягом трьох років) можуть бути призначені помічниками або прокурорами без складання будь-якого додаткового іспиту, якщо є відповідна вакансія у прокуратурі [10].

Кандидатів для участі у поточній програмі початкової підготовки в Національній школі суддівства та прокуратури відбирають за допомогою централізованої процедури, що складається з двох етапів письмового іспиту. Цей іспит перевіряє знання кандидатів у галузі права та їхню здатність застосовувати ці знання на практиці. Перший етап включає тест з 150 питань, що охоплюють матеріальні та процесуальні аспекти цивільного, кримінального, адміністративного та конституційного права. На другому етапі кандидати мають скласти рішення у трьох ситуативних судових справах із зазначених галузей права [11]. Оцінка відповідей проводиться незалежною комісією, за якою кожному кандидату присвоюються бали. Максимальна кількість балів за тест – 150, а за вирішення ситуативної справи – 75. Рейтинг кандидата формується на основі набраних балів. У 2016 році 1998 осіб подали заявки на іспит. 1710 кандидатів успішно пройшли перший етап іспиту, а лише 218 було допущено до навчання. Міністерство юстиції щороку встановлює кількість доступних місць для навчання [12].

Висновки. Отже, *розкрито особливості* відбору кадрів до органів прокуратури Європи (Бельгії, Польщі, Естонії). Доведено, що в зазначених державах Європи постійно ведеться систематична робота, спрямована на формування ефективної та дієвої системи кадрового забезпечення органів прокуратури.

В рамках вдосконалення української національної системи відбору кадрів до органів прокуратури необхідно запозичити зарубіжний досвід Бельгії, Польщі, Естонії, а саме : а) слід посилити систему вимог, які висуваються до професійної підготовки кандидатів на посаду прокурора; б) слід покращити систему професійної підготовки прокурорів, яка буде орієнтована на практичний бік їхньої діяльності; в) забезпечити умови, за яких оцінка діяльності прокурорів буде здійснюватися не тільки за результатами атестації, але й безпосередньо в процесі практичної діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. On the Way to European Standards in Judicial Education/ Proceedings of the International Conference Kyiv, 25-26 November 2010. Council of Europe, 2011. 310 p.
2. Погорелова Т.Ф. Сучасні стандарти професійної підготовки прокурорів в країнах Європи. Міжнародні чеппанівські Психолого-педагогічні читання. URL: chromeextension://mhjfbmdgcfjbbpaeojofohoefgiehjai/index.html (дата звернення: 30.01.2025).
3. Енциклопедія державного управління: у 8 т. / наук.-ред. колегія: Ю. Ковбасюк (голова) та ін. К.: НАДУ, 2011. Т. 2: Методологія державного управління / наук.-ред. колегія: Ю. Сурмін (співголова), П. Надолішній (співголова) та ін. 2011. 692 с. (дата звернення: 30.01.2025).
4. Prawo o prokuraturze. Ustawa z dnia 28 stycznia 2016 r. URL: <https://sip.lex.pl/akty-prawne/dz-dziennik-ustaw/prawo-o-prokuraturze-18281417/dz-2-roz-1> (дата звернення: 30.01.2025).
5. Мазурик Р. Правові засади організації діяльності органів прокуратури в республіці Польща: позитивний досвід для України. *Knowledge. Education. Law. Management*. 2021 № 1 (37). vol. 2. URL: <https://kelmczasopisma.com/viewpdf/5819> (дата звернення: 30.01.2025).
6. МакБрайд Джеремі, Пірсона Джон. Порівняльне дослідження навчання прокурорів. Міжнародні стандарти. Іноземний досвід. Коментарі для України. URL: <https://rm.coe.int/comparative-study-on-initial-training-forpublic-prosecutors/1680787478> (дата звернення: 30.01.2025).
7. Легеца Є.О. Адміністративні процедури у сфері нерухомого майна: державна реєстрація речових прав та особливості реалізації через електронні торги: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. 246 с.
8. Легеца Є.О. Теорія публічних послуг: адміністративно-правова складова. Монографія. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2016. 452 с.
9. Leheza, Yevhen. Pisotska, Karina. Dubenko, Oleksandr. Dakhno, Oleksandr. Sotskyi, Artur. 2022. the essence of the principles of ukrainian law in modern jurisprudence. *Revista jurídica portugalense*, december, 342–363. URL: [https://doi.org/10.34625/issn.2183-2705\(32\)2022.ic-15](https://doi.org/10.34625/issn.2183-2705(32)2022.ic-15).
10. Sinkevych, O., YurovskaV., Komissarova, N., Tkachenko, O., & Leheza, Y. Subjects of public authority in matters of combating terrorism: legal regulation, administrative and criminal aspect. *Ius Humani. Law Journal*, 13(1), 2024. 1–14. URL: <https://doi.org/https://doi.org/10.31207/ih.v13i1.332>.
11. Leheza, Yevhen, Nalyvaiko, Larysa Sachko, Oleksandr Shcherbyna, Victor. Chepik-Trehubenko. Olha Principles of law: Methodological approaches to understanding in the context of modern globalization transformations. *Ius Humani Revista De Derecho*, 11(2), 2022. 55–79. URL: <https://doi.org/https://doi.org/10.31207/ih.v11i2.312>.
12. Zadyraka, Nataliia. Leheza, Yevhen. Bykovskiy, Mykola. Zheliezniak, Yevhenii. Leheza, Yulia. Correlation of Legal Concepts of Administrative Procedure and Administrative Liability in the Sphere of Urban Planning. *Jurnal cita hukum indonesian law journal*. Vol. 11 No. 1, 2023. Pp. 33–44. URL: <https://doi.org/10.15408/jch.v11i1.31784>.

УДК 342.9:35.077.3(043.3)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.86>

ОЦІНКА ЕФЕКТИВНОСТІ МЕХАНІЗМУ ЦІЛЕПОКЛАДАННЯ НОРМ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА: ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНИЙ АСПЕКТ

Кантор Н.Ю.,*кандидат юридичних наук,**доцент кафедри адміністративного та інформаційного права**Навчально-наукового інституту права, психології**та інноваційної освіти**Національного університету «Львівська Політехніка»*

ORCID: 0000-0001-9533-0851

Кантор Н.Ю. Оцінка ефективності механізму цілепокладання норм адміністративного права: теоретико-прикладний аспект.

На конкретних прикладах аналізу діючих та перспективних зразків нормотворення авторка робить спробу дослідити теоретико-прикладний аспект оцінки ефективності механізму цілепокладання норм адміністративного права.

У статті підкреслюється, що адміністративне право, як галузь, що регулює відносини між державними органами та суб'єктами суспільних відносин, відіграє вирішальну роль у забезпеченні стабільності та ефективності функціонування державних інституцій. Водночас, практика свідчить про наявність значної кількості адміністративно-правових норм, які недостатньо ефективно виконують своє призначення саме через нечітке або формальне цілепокладання. Відсутність чітко сформульованих, реалістичних і досяжних цілей адміністративно-правового регулювання призводить до виникнення суперечностей у правозастосуванні, знижує рівень довіри до органів влади та зменшує ефективність державного управління в цілому.

Наголошено, що оцінка ефективності механізму цілепокладання норм адміністративного права є актуальним науково-прикладним завданням, оскільки вона безпосередньо пов'язана з підвищенням якості адміністративно-правового регулювання та забезпеченням реального виконання поставлених державою завдань. Підкреслено, що наукове осмислення цієї проблеми дозволяє розробити конкретні рекомендації щодо вдосконалення нормотворчої практики, що, у свою чергу, сприятиме підвищенню ефективності державного управління та забезпеченню належного рівня захисту прав і свобод громадян.

Наголошено, що відповідний процес формулювання та корегування цілей норм права, має в імперативі передбачати чітке окреслення: загальної мети законопроекту, яка визначає спільну для всіх норм адміністративного права, що зафіксовані у акті, спрямованість на регулювання відповідного блоку суспільних відносин; низки безпосередніх цілей проекту закону, кожна з яких визначає вектор досягнення того чи іншого результату соціального, політичного, економічного або іншого характеру; завдань законопроекту, зміст яких відображає конкретні необхідні досягнення, спрямовані на виконання загальної мети та відповідних безпосередніх цілей нормативно-правового акту та його норм.

Ключові слова: адміністративне право, завдання, закон, законопроект, норми адміністративного права, мета, механізм, ефективність, критерії, показники, цілепокладання.

Cantor N.Yu. Assessment of the effectiveness of the goal-setting mechanism of administrative law norms: theoretical and applied aspects.

Using specific examples from the analysis of existing and prospective models of lawmaking, the author attempts to explore the theoretical and applied aspects of evaluating the effectiveness of the goal-setting mechanism within administrative law norms.

The article emphasizes that administrative law, as a branch regulating relationships between government bodies and subjects of social relations, plays a crucial role in ensuring the stability and effectiveness of governmental institutions. However, practice demonstrates the presence of numerous administrative law norms that fail to effectively fulfill their intended purpose due to unclear or formal goal-setting. The absence of clearly formulated, realistic, and achievable objectives in administrative and legal regulation results in contradictions during law enforcement, decreases public trust in governmental bodies, and reduces overall efficiency in public administration.

The article highlights that assessing the effectiveness of the goal-setting mechanism of administrative law norms is an important theoretical and applied task, directly related to improving the quality of administrative-legal regulation and ensuring the actual implementation of the tasks set by the state. Scientific consideration of this issue facilitates the development of specific recommendations for improving legislative practice, thereby enhancing the effectiveness of public administration and ensuring an adequate level of protection for citizens' rights and freedoms.

It is emphasized that the relevant process of formulating and adjusting the objectives of legal norms must imperatively include clear delineation of: the overall objective of a legislative draft, determining a common regulatory direction for all administrative law norms contained within the act concerning the regulation of specific social relations; a series of immediate objectives of the legislative draft, each defining a vector for achieving specific social, political, economic, or other outcomes; and the tasks of the legislative draft, reflecting specific achievements necessary for realizing the overall objective and related immediate goals of the normative legal act and its norms.

Key words: administrative law, tasks, law, draft law, norms of administrative law, goal, mechanism, efficiency, criteria, indicators, goal-setting.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Адміністративне право як галузь, що регулює відносини між державними органами та суб'єктами суспільних відносин, відіграє вирішальну роль у забезпеченні стабільності та ефективності функціонування державних інституцій. Водночас практика свідчить про наявність значної кількості адміністративно-правових норм, які недостатньо ефективно виконують своє призначення саме через нечітке або формальне цілепокладання. Відсутність чітко сформульованих, реалістичних і досяжних цілей адміністративно-правового регулювання призводить до виникнення суперечностей у правозастосуванні, знижує рівень довіри до органів влади та зменшує ефективність публічного адміністрування в цілому.

Проблема неефективного цілепокладання у нормах адміністративного права пов'язана насамперед із недостатньо чітким розумінням та визначенням державою конкретних завдань, які мають вирішувати відповідні правові акти. Часто при розробці та ухваленні нормативних документів органи публічної влади зосереджуються на формальних аспектах і поверхових ознаках регулювання, тоді як глибинні цілі правових норм залишаються незрозумілими або взагалі не визначеними. Це створює ситуації, коли норма права формально існує, але не може ефективно діяти через відсутність належних орієнтирів для правозастосувачів.

Недостатньо сформульоване цілепокладання також стає причиною надмірного правового регулювання, що часто супроводжується зайвою бюрократизацією та формалізацією адміністративних процедур. Це ускладнює процес взаємодії громадян та бізнесу з органами влади, породжує адміністративні бар'єри і спричиняє негативні соціальні й економічні наслідки. За таких умов норми адміністративного права перетворюються на фактор, який стримує соціально-економічний розвиток держави, замість того щоб слугувати його підтримці та сприянню.

Оцінка ефективності механізму цілепокладання норм адміністративного права є актуальним науково-прикладним завданням, оскільки вона безпосередньо пов'язана з підвищенням якості адміністративно-правового регулювання та забезпеченням реального виконання поставлених державою завдань. Наукове осмислення цієї проблеми дозволяє розробити конкретні рекомендації щодо вдосконалення нормотворчої практики, що, у свою чергу, сприятиме підвищенню ефективності публічного управління та забезпеченню належного рівня захисту прав і свобод громадян.

Одним із напрямів вирішення вказаної проблематики є розробка науково обґрунтованих критеріїв ефективності адміністративно-правового регулювання, які б забезпечували чіткість формулювання мети та завдань нормативних актів. До таких критеріїв можна віднести доступність та зрозумілість правових норм для громадян, можливість практичної реалізації закладених у них цілей, наявність механізмів контролю за їх виконанням та регулярну оцінку досягнутих результатів. Водночас слід розглядати адміністративне право не лише як сукупність правових норм, але і як динамічну систему, здатну гнучко реагувати на суспільні зміни.

Таким чином, вдосконалення механізму цілепокладання норм адміністративного права має здійснюватися шляхом забезпечення системності, послідовності та зрозумілості регулювання, що відповідає сучасним викликам і потребам суспільства. Тільки за умови такого підходу адміністративно-правові норми зможуть стати ефективним інструментом реалізації державної політики, сприяти формуванню стабільного, прогнозованого правового середовища та підвищенню суспільної довіри до влади.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. У цій площині слід зауважити, що проблематика ефективності

в праві є доволі дослідженою, а науковий пошук – достатньо різновекторний. Так, наприклад, різноманітними аспектами ефективності в адміністративному праві займалися або продовжують займатися В.Б. Авер'янов, В.М. Бевзенко, Ю.П. Битяк, І.В. Болокан, В.М. Гаращук, Є.А. Гетьман, С.Л. Горьова, Є.В. Додін, В.В. Ігнатенко, Р.А. Калюжний, С.В. Ківалов, Л.В. Коваль, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпаков, О.П. Корєнєв, О.І. Костенко, О.В. Кузьменко, В.В. Ліпінський, П.С. Лютіков, О.І. Миколенко, Ю.В. Пирожкова, Д.В. Приймаченко, С. І. Саєнко, А.О. Селіванов, С.В. Шахов, В.В. Юровська, Ц.А. Ямпольська та ін.

У цілому, незважаючи на ґрунтовні та численні дослідження категорії ефективності в адміністративному праві, питання ефективності саме цілепокладання адміністративно-правових норм залишалося поза увагою більшості науковців. У межах традиційного підходу акцент переважно робився на оцінці результативності вже ухвалених нормативно-правових актів, натомість аналізу стадії формулювання цілей регулювання приділялось недостатньо уваги. Як наслідок, методологічні засади формування, формулювання та встановлення цілей адміністративно-правового регулювання залишаються недосконалими, що породжує низку проблем у правозастосовчій практиці.

З огляду на це, актуальним завданням сучасної юридичної науки є ґрунтовне вивчення умов, показників та ефективності цілепокладання адміністративно-правових норм. Подальші наукові дослідження у цій сфері мають бути спрямовані на вироблення чітких, прозорих і прагматичних рекомендацій, що забезпечать послідовність та реалістичність адміністративно-правових цілей. Це дозволить суттєво покращити якість правового регулювання у сфері публічного адміністрування та посилити довіру громадян до діяльності органів публічної влади.

Формулювання цілей статті (постановка завдання) – на конкретних прикладах аналізу діючих та перспективних зразків нормотворення дослідити теоретико-прикладний аспект оцінки ефективності механізму цілепокладання норм адміністративного права.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ефективність механізму цілепокладання норм адміністративного права є комплексною категорією, яка включає сукупність різноманітних критеріїв та показників досягнення конкретних соціальних, економічних, політичних або інших результатів, система відповідного оцінювання має здійснюватися з урахуванням вказаних мірил та еталонів. При цьому, оцінка процесу формулювання та корегування цілей норм адміністративного права не завжди апіорі використовує усю сукупність критеріїв та показників оцінювання. Таке оцінювання у першу чергу має виходити із інституційної обумовленості тої чи іншої групи або системи адміністративно-правових норм, безпосередньої мети їх регулюючого впливу та спрямування останнього. Якщо ж відповідна нормативно-правова єдність спрямована на вирішення одразу кількох завдань соціального, економічного, політичного або іншого характеру, то визначення ефективності механізму цілепокладання та ефективності таких норм адміністративного права обов'язково враховує досягнення цими нормами відповідних результатів. Разом з тим, для того, щоб у повній мірі оцінити ефективність процесу цілепокладання норми права, важливо закласти у критерії оцінювання показники якісного характеру, які б в ідеалі давали б змогу визначити правильність та повноту визначення або подальшого (за необхідності) корегування цілей правової норми.

Як приклад, візьмемо Закон України від 17 лютого 2022 року «Про адміністративну процедуру», який набрав чинності 15 грудня 2023 року [1]. Вбачається, що у пошуку цілей цього або будь-якого іншого нормативно-правового акту варто спиратися на преамбулу закону (якщо така є), подання або пояснювальну записку до нього, в яких може міститися низка задумок законотворця. Зокрема аналіз змісту пояснювальної записки до законопроєкту «Про адміністративну процедуру», а також преамбули закону дав нам підстави визначити його цілі та завдання, сформульовані законодавчим органом, а саме:

- забезпечення права і закону, а також зобов'язання держави забезпечувати і захищати права, свободи чи законні інтереси людини і громадянина;
- забезпечення ефективного та якісного рівня законодавчої регламентації процедур зовнішньо-управлінської діяльності органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб та інших суб'єктів, які законом уповноважені здійснювати владні управлінські функції, та захисту прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб у відносинах із державою;
- запровадження нової ідеології функціонування органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб та інших суб'єктів, які законом уповноважені здійснювати владні управлінські функції;
- виконання завдань адміністративної реформи в Україні;
- тощо [2].

Як бачимо, переважна частина поставлених цілей та завдань мають соціальний та політичний характер. Відповідно показниками ефективності механізму цілепокладання норм адміністратив-

ного права будуть конкретні результати досягнення вказаних завдань. Серед таких показників можна виділити різноманітні результати, зокрема:

- кількість звернень приватних осіб до органів публічної адміністрації, де зростаюча величина у тому числі буде свідчити про створення належних умов для «продуктивного спілкування» з публічною адміністрацією та оптимізацію адміністративних процедур;
- кількість адміністративних позовів, скарг на дії або бездіяльність адміністративних органів та їх посадових осіб, де кількість розглянутих, задоволених або відхилених звернень буде з одного боку свідчити про дієвість розроблених механізмів забезпечення і захисту прав, свобод чи законних інтересів людини і громадянина, а з іншого – про ефективність роботи уповноваженого адміністративного органу;
- кількість виконаних завдань, поставлених у Концепції адміністративної реформи в Україні.

Що стосується якісних показників ефективності вказаного механізму за соціальними та політичними критеріями, то вони як правило мають пряму кореляцію із заявленими цілями правових норм. У контексті обраного нами предмету оцінювання, такими показниками можуть бути:

Варто звернути увагу, що формулюючи цілі вказаного закону законодавцем не зроблено жодного акценту на досягнення будь-яких економічних результатів, хоча очевидним є той факт, що оптимізація адміністративних процедур у тому числі має сприяти покращенню економічного становища у державі за рахунок ефективної роботи уповноважених органів, розвитку підприємницької діяльності, пошуків інвестиційної активності та налагодження сприятливого інвестиційного клімату тощо.

Цілком зрозуміло, що оцінка досягнення мети відповідних норм адміністративного права як і всього механізму цілепокладання не буде обмежуватися тими дороговказами, що були визначені законодавцем. Однак у даному разі, враховуючи вектори нашого наукового пошуку, ми на конкретному прикладі спробували проаналізувати підхід законодавця до формулювання цілей окремого законодавчого акту, окремої сукупності адміністративно-правових норм. На нашу думку, цілепокладання, здійснене законотворцем, має доволі обмежений

Проаналізуємо також положення Проекту Закону «Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення порядку обробки та використання даних в державних реєстрах для військового обліку та набуття статусу ветерана війни під час дії воєнного стану» № 10062 від 18 вересня 2023 року¹. У пояснювальній записці до нього вказується, що «проект Закону розроблено з метою законодавчого удосконалення процедури інформаційної взаємодії між державними реєстрами, встановлення можливості подання заяви (звернення) в паперовій або електронній формі до відповідних державних органів для набуття статусу учасника бойових дій, особи з інвалідністю внаслідок війни та члена сім'ї загиблих (померлих) Захисників і Захисниць України, а також визначення порядку набуття військовослужбовцями статусу учасника бойових дій під час дії воєнного стану; завданням законопроекту є уточнення взаємодії державних реєстрів під час надання статусу учасника бойових дій, а також спрощення процедури оформлення статусу учасника бойових дій під час дії воєнного стану, особи з інвалідністю внаслідок війни та члена сім'ї загиблих (померлих) Захисників і Захисниць України». Окремо звертається увага на те, що постало питання щодо удосконалення механізму надання статусу учасника бойових дій з метою забезпечення соціального захисту окремої категорії військовослужбовців [3]. Отже, законодавець хоч і дещо безсистемно окреслив загальну мету законопроекту, безпосередню ціль та його завдання.

Однак, разом із тим, аналіз положень вказаного проекту закону дає змогу прийти до цілком логічного та об'єктивного висновку про те, що сформульоване законодавцем так би мовити «дерево цілей» цього акту є неповноцінним, а сам законопроект містить в собі цілу низку прихованих цілей та задач. Такий наш висновок впливає зокрема із тих положень, що стосуються: оформлення документів військового обліку громадян України; ідентифікації призовників, військовозобов'язаних та резервістів, оформлення, видачі, обміну, пересилання, вилучення, повернення державі та визнання недійсними документів військового обліку громадян України; переліку інформації про громадянина, якою має наповнюватися вказаний електронний реєстр; порядок та джерела наповнення реєстру такою інформацією; порядок функціонування електронного кабінету призовника, військовозобов'язаного, резервіста і т.д.

Іншими словами, серед цілей законопроекту фактично можна було окреслити ще й такі: удосконалення порядку ведення військового обліку, оптимізація мобілізаційних процедур за допомогою цифровізації окремих дій, підвищення дисципліни військовозобов'язаних та упорядкування мобілізаційного ресурсу, налагодження взаємодії між уповноваженими органами публічної адміністрації та їх посадовими та службовими особами, зменшення впливу на вказані процедури людського фак-

¹ Слід зауважити, що цей Закон було прийнято 16 січня 2024 року.

тору тощо. На наше переконання, таке свідоме чи несвідоме приховування реальних цілей закону, безсистемне цілепокладання, нечіткість у формулювання цілей та завдань ставлять під сумнів як ефективність такого процесу (цілепокладання норм права), так і дієвість відповідних результатів реалізації правових норм, оскільки у першу чергу це породжує або навіть посилює недовіру громадян до інституту законодавчого органу загалом шляхом спотворення реального призначення закону, та сприяє розмиттю критеріїв оцінювання ефективності цілепокладання та норм адміністративного права. Принагідно, слід уточнити, що цей Закон було прийнято 16 січня 2024 року у тій же редакції, що досліджується нами [4]. Інакше кажучи, ефективність цілепокладання у даному разі навряд чи буде забезпечена, враховуючи виявлені та названі недоліки, хоча їх окреслення та зміст можуть бути дискусійним.

Висновки. На підставі раніше сформульованого нами механізму цілепокладання норм адміністративного права [5, с. 340–344; 6; 7], відповідний процес формулювання та корегування цілей норм права, має в імперативі передбачати чітке окреслення:

- загальної мети законопроекту, яка визначає спільну для всіх норм адміністративного права, що зафіксовані у акті, спрямованість на регулювання відповідного блоку суспільних відносин;
- низки безпосередніх цілей проекту закону, кожна з яких визначає вектор досягнення того чи іншого результату соціального, політичного, економічного або іншого характеру;
- завдань законопроекту, зміст яких відображає конкретні необхідні досягнення, спрямовані на виконання загальної мети та відповідних безпосередніх цілей нормативно-правового акту та його норм.

Таким чином, реалізація запропонованого механізму цілепокладання у нормотворчому процесі дозволить забезпечити належну ясність і прозорість законодавчих актів у сфері адміністративного права. Це, у свою чергу, сприятиме формуванню однозначного розуміння та однакового застосування норм, запобігаючи виникненню суперечностей і колізій у правозастосуванні, що негативно впливають на ефективність державного управління та знижують рівень довіри суспільства до державних інституцій.

Окрім того, запропонований підхід до чіткого визначення загальної мети, безпосередніх цілей та конкретних завдань законопроектів сприятиме посиленню відповідальності державних органів за досягнення конкретних результатів своєї діяльності. Це також надасть можливість ефективно контролювати виконання поставлених завдань, здійснювати своєчасні коригування та вдосконалення адміністративно-правових норм відповідно до змін суспільних потреб і викликів сучасності, що є необхідною умовою сталого розвитку держави та ефективного захисту прав і свобод людини і громадянина.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ[^]

1. Про адміністративну процедуру: Закон України від 17 лютого 2022 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text>.
2. Пояснювальна записка до проекту закону України «Про адміністративну процедуру» № 3475 від 14 травня 2020 року. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/CardByRn?regNum=3475&conv=9>.
3. Пояснювальна записка до проекту Закону «Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення порядку обробки та використання даних в державних реєстрах для військового обліку та набуття статусу ветерана війни під час дії воєнного стану» № 10062 від 18 вересня 2023 року. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42801>.
4. Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення порядку обробки та використання даних у державних реєстрах для військового обліку та набуття статусу ветерана війни під час дії воєнного стану: Закон України від 16 січня 2024 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3549-20#Text>
5. Кантор Н.Ю. Цілепокладання норм адміністративного права: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.07. Дніпро, 2025. 388 с.
6. Кантор Н.Ю. Ефективність механізму цілепокладання норм адміністративного права: поняття, сутність та значення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. № 80. Т. 1. С. 462–471. DOI: 10.24144/2307-3322.2023.80.1.70.
7. Кантор Н.Ю. Основні складові елементи механізму цілепокладання норм адміністративного права. *Правова позиція*. 2024. № 3. С. 5–9. DOI: <https://doi.org/10.32782/2521-6473.2024-3.1>.
8. Лазур Я.В. Поняття, сутність та елементи адміністративно-правового механізму забезпечення прав і свобод громадян у державному управлінні. *Форум права*. 2009. № 3. С. 392–398.

ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗМІЦНЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ: ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Ковальов Н.С.,

аспірант 1-го року навчання
Сумського державного університету

Ковальов Н.С. Децентралізація як інструмент зміцнення національної безпеки: правовий аспект.

У статті здійснено комплексний аналіз правового аспекту децентралізації як інструменту зміцнення національної безпеки України. Децентралізація розглядається не лише як адміністративна реформа, але й як стратегічний механізм посилення стійкості держави перед сучасними викликами, включаючи зовнішню агресію, економічні ризики та соціальні загрози. Досліджено ключові нормативно-правові акти, що регулюють цей процес. Окреслено основні механізми, через які децентралізація сприяє посиленню обороноздатності країни, ефективному розподілу ресурсів та залученню громадян до процесів управління.

Особлива увага приділена позитивним ефектам децентралізації, серед яких підвищення оперативності прийняття рішень на місцях, покращення координації між місцевою та центральною владою, зміцнення соціальної стабільності та підвищення рівня громадської участі в управлінських процесах. Окреслено роль реформи в підвищенні економічної спроможності територіальних громад, що, у свою чергу, сприяє посиленню фінансової та ресурсної незалежності регіонів. Розглянуто питання інтеграції місцевих сил у загальнодержавну систему оборони, що є критично важливим в умовах збройного конфлікту.

Разом із тим, у статті висвітлено потенційні загрози, які можуть супроводжувати процес децентралізації. Серед них – нерівномірність розвитку регіонів, можливі управлінські дисфункції через недостатню інституційну спроможність місцевих органів влади, а також ризики посилення сепаратистських тенденцій у певних територіях. Зазначено, що ефективність децентралізації як механізму зміцнення національної безпеки значною мірою залежить від чіткого правового регулювання, ефективного контролю з боку центральної влади та належного фінансового забезпечення місцевих громад.

На основі проведеного аналізу зроблено висновок, що децентралізація є необхідною складовою сучасної стратегії безпеки України, яка сприяє підвищенню стійкості держави перед внутрішніми та зовнішніми загрозами. Проте для досягнення максимального ефекту необхідно удосконалювати правові механізми управління, запроваджувати дієві запобіжники щодо можливих ризиків та забезпечувати стабільний розвиток усіх регіонів держави.

Ключові слова: децентралізація, національна безпека, місцеве самоврядування, правове регулювання, територіальна цілісність, обороноздатність, соціальна стабільність, законодавчі зміни.

Kovalev N.S. Decentralisation as a tool for strengthening national security: legal aspect.

The article provides a comprehensive analysis of the legal aspect of decentralisation as a tool for strengthening Ukraine's national security. Decentralisation is viewed not only as an administrative reform, but also as a strategic mechanism for strengthening the state's resilience to modern challenges, including external aggression, economic risks and social threats. The key legal acts regulating this process are studied. The author outlines the main mechanisms through which decentralisation contributes to strengthening the country's defence capability, efficient resource allocation and involvement of citizens in governance processes.

Particular attention is paid to the positive effects of decentralisation, including increased efficiency of local decision-making, improved coordination between local and central authorities, strengthening social stability and increasing the level of public participation in governance processes. The role of the reform in increasing the economic capacity of territorial communities is outlined, which, in turn, contributes to strengthening the financial and resource independence of the regions. The issue of integration of local forces into the national defence system is considered, which is critical in the context of armed conflict.

At the same time, the article highlights potential threats that may accompany the decentralisation process. These include uneven development of regions, possible managerial dysfunctions due to insufficient institutional capacity of local authorities, and the risks of strengthening separatist

tendencies in certain territories. It is noted that the effectiveness of decentralisation as a mechanism for strengthening national security largely depends on clear legal regulation, effective control by the central government and adequate financial support for local communities.

Based on the analysis, the author concludes that decentralisation is a necessary component of Ukraine's modern security strategy, which contributes to increasing the state's resilience to internal and external threats. However, in order to achieve maximum effect, it is necessary to improve the legal mechanisms of governance, introduce effective safeguards against possible risks and ensure the stable development of all regions of the state.

Key words: decentralisation, national security, local self-government, legal regulation, territorial integrity, defence capability, social stability, legislative changes.

Постановка проблеми. Децентралізація є важливим інструментом удосконалення управлінських процесів та зміцнення демократичних основ держави, однак її вплив на національну безпеку потребує окремого дослідження, особливо в умовах сучасних викликів. В Україні, де питання національної безпеки набувають особливої актуальності через збройні конфлікти, тероризм, кіберзагрози та економічні труднощі, правовий аспект децентралізації стає критично важливим. Правове регулювання взаємодії між центральними та місцевими органами влади, а також ефективність розподілу повноважень, значно впливають на здатність держави швидко та злагоджено реагувати на загрози на різних рівнях. Тому вивчення механізмів, через які децентралізація може зміцнювати національну безпеку, є необхідним для забезпечення ефективної правової і організаційної координації в кризових умовах.

Метою статті є дослідження правових аспектів децентралізації як інструменту зміцнення національної безпеки України, виявлення її впливу на різні аспекти державної безпеки та визначення потенційних ризиків та викликів, що можуть виникнути в процесі реалізації реформи.

Стан опрацювання проблематики. Питання децентралізації державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні досліджували відомі вчені-юристи, серед яких А. Ткачук, К. Линьов, О. Стогова, В. Ковальова, Л. Белей та інші. Децентралізація в Україні є активно досліджуваною темою в наукових колах. Зокрема, наукові праці з цієї теми зосереджуються на політичних, економічних та правових аспектах реформи місцевого самоврядування, зокрема в контексті її впливу на управлінську ефективність, розвиток громад та зміцнення державної безпеки. Вітчизняні дослідники приділяють увагу як позитивним, так і негативним наслідкам децентралізації, особливо в умовах війни та зовнішніх загроз. Однак дослідження правового аспекти децентралізації як інструменту зміцнення національної безпеки є обмеженим, що створює актуальність для подальших досліджень у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Децентралізація є однією з ключових складових державної реформи в Україні, що зумовлена необхідністю адаптації до нових політичних, економічних і безпекових умов. В умовах сучасних загроз, зокрема збройної агресії з боку РФ, децентралізація має стати потужним інструментом для зміцнення національної безпеки, сприяючи ефективному управлінню на місцях, посиленню локальної стабільності та підвищенню здатності держави протистояти як зовнішнім, так і внутрішнім загрозам.

Децентралізація, в загальному розумінні, є процесом передачі функцій та повноважень від центральних органів влади до органів місцевого самоврядування. Вона сприяє наближенню управління до громад, що дозволяє підвищити ефективність вирішення локальних проблем. У міжнародному праві децентралізація часто розглядається як інструмент стабілізації політичних систем, оскільки сприяє включенню громадян у процеси управління, підвищує рівень довіри до державних інститутів і покращує якість державних послуг [1].

Децентралізація в Україні регулюється низкою нормативно-правових актів, які визначають правові основи та механізми її реалізації, зокрема Конституція України від 28.06.1996, а саме статті 140-146 закріплюють засади місцевого самоврядування та визначають його повноваження [2].

Відповідно, реформа місцевого самоврядування, – це процес трансформації системи управління в Україні, який розпочався у 2014 році. Його головна мета – створення ефективної та відповідальної місцевої влади, здатної забезпечити комфортні умови проживання та безпеку громадян на всій території країни. Реформа передбачає не лише передачу частини повноважень і фінансових ресурсів від державних органів до органів місцевого самоврядування, а й формування спроможних територіальних громад як базових одиниць місцевого самоврядування [3].

Основні засади та логіка децентралізаційних змін були визначені в Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні від 01.04.2014 № 333-р., затвердженій Кабінетом Міністрів України Після подій Євромайдану. Відтоді була створена необхідна правова основа для реалізації реформи, що охоплює ключові напрями: адміністративно-терито-

ріальне переоформлення, фінансову децентралізацію, розширення повноважень місцевої влади та реформування державної регіональної політики [4].

У межах реформи з 2015 року почався процес утворення об'єднаних територіальних громад, що став важливим кроком у зміні адміністративного устрою країни. У 2020 році цей процес завершився формуванням нової системи адміністративно-територіального поділу, що забезпечило більш ефективне управління на місцевому рівні та підвищення спроможності територіальних громад на основі Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» від 05.02.2015 № 157-VIII [5].

Досвід російсько-української війни переконливо продемонстрував ефективність децентралізованої системи управління в умовах воєнного стану. Територіальні громади показали високу спроможність до самоорганізації, забезпечення базових потреб населення, евакуації, організації прийому внутрішньо переміщених осіб та координації волонтерської діяльності. Це підтверджує тезу про те, що децентралізація є ефективним інструментом зміцнення національної безпеки.

Також, на офіційному порталі «Децентралізація» регулярно для громадськості викладаються новини, звіти та статистика з даної тематики. Зокрема, 2024 рік став визначальним для децентралізації в Україні, оскільки було ухвалено низку законів, що впливають на адміністративно-територіальний устрій, місцеве самоврядування та його фінансову спроможність. Одним із ключових стало набрання чинності Закону України № 3285 «Про порядок вирішення окремих питань адміністративно-територіального устрою України», який скасував радянське регулювання та встановив сучасні процедури визначення статусу населених пунктів [6].

Основні законодавчі зміни Протягом 2024 року Верховна Рада ухвалила 10 важливих законів у сфері децентралізації, зокрема:

- Закон № 3590 (22.02) про забезпечення прозорості місцевого самоврядування, що передбачає обов'язкову відеофіксацію засідань місцевих рад (підвищує рівень прозорості та відповідальності депутатів перед громадою);
- Закон № 3668 (24.04) про міжнародне співробітництво місцевого самоврядування, що спрощує залучення коштів європейських структурних фондів (розширює можливості фінансування регіональних ініціатив);
- Закон № 3870 (17.06) щодо діяльності старост, який спростив процедури їх призначення та створення старостинських округів (зменшення бюрократичних процедур та покращення доступності адміністративних послуг для жителів віддалених населених пунктів);
- Закон № 3841 (20.06) «Про публічні консультації», що регулює участь громадян у прийнятті рішень органами влади;
- Закон № 3914 (21.08) щодо гуманітарної допомоги, який дозволяє комунальним підприємствам громад отримувати та використовувати гуманітарну допомогу;
- Закон № 3979 (18.09) про відновлення середньострокового бюджетного планування на місцевому рівні;
- Закон № 4017 (10.10), що впроваджує єдину систему адміністративних процедур (скорочує терміни та підвищує якість надання послуг населенню) [6].

Діяльність уряду Кабінет Міністрів України у 2024 році здійснив низку заходів для підтримки реформи децентралізації:

- Березень: ухвалено план реформування місцевого самоврядування на 2024–2027 роки.
- 5 березня: запущено три базові реєстри – адміністративно-територіальних одиниць, адрес, будівель та споруд, що значно покращило облік територій.
- 13 серпня: внесено зміни до Державної стратегії регіонального розвитку для наближення регіональної політики України до стандартів ЄС.
- 5 вересня: призначено нового Віце-прем'єр-міністра – Міністра розвитку громад та територій України Олексія Кулебу [6].

Відповідно, реформа місцевого самоврядування у 2024 році була спрямована на децентралізацію, підвищення прозорості управління та розширення можливостей громад у кризових умовах. Закони спрощують міжнародне співробітництво, регулюють механізми народовладдя та бюджетного планування, а також посилюють підтримку безпекового сектору. Декомунізаційні рішення сприяють подальшій ідентифікації України як незалежної європейської держави.

Значна частина ініціатив ще не реалізована через воєнний стан, а низка важливих законопроектів залишається на розгляді або заблокована бюрократичними процедурами. Також залишається питання фінансування реформ, зокрема оплати праці посадовців ОМС та розвитку інфраструктури в громадах.

Попри виклики війни, Україна продовжує адаптувати систему місцевого управління до європейських стандартів, закладаючи основу для стійкого відновлення після завершення бойових дій.

Щодо фінансового аспекту децентралізації, то місцеві бюджети 2024 року зіткнулися з викликами через вилучення «військового» ПДФО, що зменшило частку місцевих доходів у зведеному бюджеті до 15,8%. Державний бюджет на 2025 рік передбачає 64% ПДФО для громад (крім військового), збереження дотацій для постраждалих територій та часткове відновлення Державного фонду регіонального розвитку (1 млрд грн). Минулий рік відзначився значними змінами у сфері місцевого самоврядування, спрямованими на його прозорість, фінансову спроможність та адаптацію до умов воєнного стану. Подальший розвиток децентралізації залежатиме від імплементації ухвалених законів та фінансової підтримки місцевих громад.

Децентралізація, будучи важливим елементом державної політики, може бути потужним інструментом зміцнення національної безпеки через кілька основних механізмів:

Таблиця 1

Основні механізми зміцнення національної безпеки крізь призму децентралізації

№ з/п	Механізм	Застосування
1.	Підвищення ефективності управління на місцях	Одним з основних переваг децентралізації є можливість швидше реагувати на локальні загрози та виклики. Місцеві органи влади, маючи необхідні повноваження і ресурси, можуть оперативно вирішувати проблеми, такі як організація допомоги у разі стихійних лих, реагування на терористичні акти або надання першочергової допомоги у зонах військових конфліктів.
2.	Зміцнення соціальної стабільності та громадянського миру	Передача повноважень на місця сприяє кращому врахуванню місцевих потреб і дозволяє запобігти соціальним заворушенням, оскільки громадяни відчують більшу причетність до управлінських процесів і мають більше можливостей для вираження своїх інтересів.
3.	Посилення обороноздатності через інтеграцію місцевих сил	В умовах війни децентралізація дозволяє більш ефективно інтегрувати місцеві сили оборони з центральною владою та збройними силами, організовувати мобілізацію на місцях і координувати дії громад для захисту національних інтересів.
4.	Покращення економічної стійкості та управління ресурсами	Зміцнення економіки на місцях за рахунок децентралізації дозволяє забезпечити сталий розвиток регіонів, залучення інвестицій і більш ефективне управління місцевими ресурсами. Це, в свою чергу, підвищує здатність держави протистояти економічним загрозам.

Джерело: створено автором на основі [7].

Представлена таблиця відображає ключові механізми, за допомогою яких процес децентралізації сприяє зміцненню національної безпеки. Зокрема, підвищення ефективності управління на місцях дозволяє швидше та адекватніше реагувати на локальні загрози, що є важливим аспектом забезпечення безпеки в умовах кризових ситуацій.

Окрім цього, децентралізація сприяє зменшенню соціальної напруги, оскільки громади отримують більше можливостей для самостійного вирішення соціально-економічних питань, що, своєю чергою, зменшує ризики внутрішніх конфліктів. Посилення обороноздатності через інтеграцію місцевих сил та покращення економічної стійкості також відіграють важливу роль у загальній системі національної безпеки, дозволяючи державі ефективніше протидіяти як внутрішнім, так і зовнішнім загрозам.

Результати впровадження децентралізації демонструють позитивний вплив на систему національної безпеки через посилення інституційної спроможності органів місцевого самоврядування та їх здатності реагувати на безпекові виклики.

Таблиця 2

Ключові показники впливу децентралізації на національну безпеку

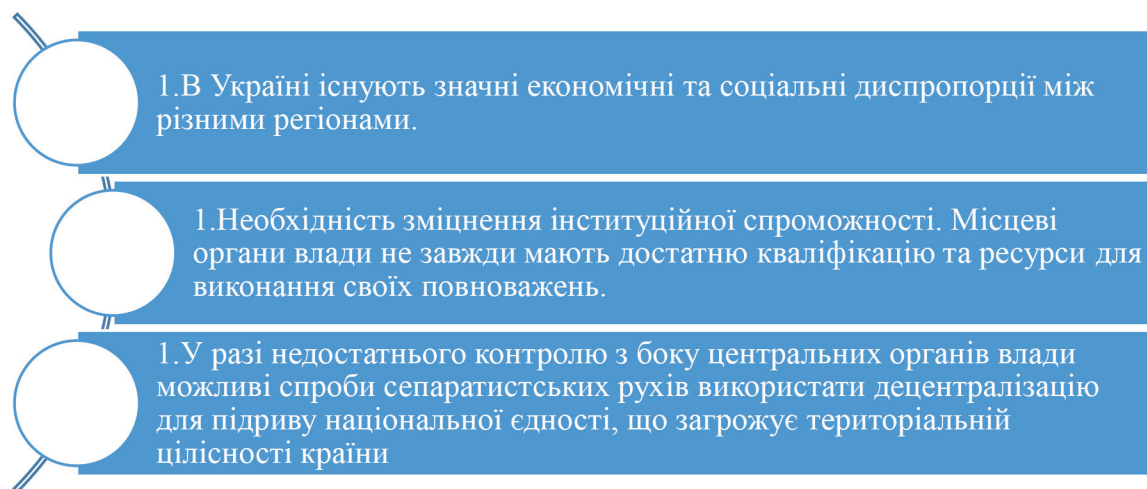
№ з/п	Сфера впливу	Механізми реалізації	Результати зміцнення безпеки
1.	Територіальна оборона	Створення підрозділів територіальної оборони в громадах	Підвищення обороноздатності на місцевому рівні
2.	Фінансова безпека	Розширення податкової бази місцевих бюджетів	Зростання фінансової автономії громад
3.	Інфраструктурна безпека	Модернізація критичної інфраструктури	Покращення стійкості систем життєзабезпечення
4.	Інформаційна безпека	Розвиток місцевих інформаційних систем	Посилення захисту інформаційного простору
5.	Соціальна безпека	Розширення повноважень у соціальній сфері	Підвищення соціальної стабільності

Джерело: створено автором на основі [3;7].

У таблиці наведено ключові показники впливу децентралізації на національну безпеку, що охоплюють п'ять основних сфер: територіальну, фінансову, інфраструктурну, інформаційну та соціальну. Децентралізація сприяє підвищенню обороноздатності громад через створення підрозділів територіальної оборони, що дає змогу ефективніше реагувати на зовнішні загрози.

Розширення податкової бази місцевих бюджетів зміцнює фінансову автономію громад, що забезпечує їхню стійкість у кризових ситуаціях. Модернізація критичної інфраструктури підвищує стійкість систем життєзабезпечення, а розвиток місцевих інформаційних систем сприяє захисту інформаційного простору. Окрему роль відіграє соціальна безпека, оскільки передача повноважень громадам дозволяє краще реагувати на потреби населення, що в результаті підвищує соціальну стабільність.

Попри численні переваги, децентралізація також має низку ризиків, які можуть негативно вплинути на національну безпеку:

Схема 1. Ризики, які мають негативний вплив на національну безпеку

Джерело: створено автором на основі [8, с. 124].

Подальше вдосконалення правового регулювання децентралізації дозволить мінімізувати ці ризики та посилити її вплив на національну безпеку.

Висновки. Децентралізація є важливим інструментом для зміцнення національної безпеки України. Вона дозволяє підвищити ефективність управління, забезпечити швидке реагування на загрози, покращити соціальну стабільність та посилити обороноздатність. Проте для того, щоб децентралізація стала реальним підґрунтям для зміцнення національної безпеки, необхідно забезпечити її подальший розвиток та вдосконалення. Одним із ключових завдань є створення дієвих механізмів державного контролю та координації між центральною владою та місцевими органами самоврядування. Це дозволить уникнути управлінського хаосу, запобігти зловживанням владою та забезпечити ефективне функціонування територіальних громад.

Також важливим аспектом є фінансова спроможність громад. Розширення фінансових ресурсів місцевих органів влади має супроводжуватися чіткими механізмами їхнього цільового використання, що сприятиме економічному розвитку регіонів і підвищенню рівня життя громадян. Фіскальна децентралізація має бути поєднана з прозорістю бюджетних процесів, щоб уникнути корупційних ризиків і нерівномірного розподілу коштів.

В умовах воєнного стану та зовнішньої агресії особливого значення набуває інтеграція місцевих структур у систему національної безпеки. Органи місцевого самоврядування повинні відігравати активну роль у забезпеченні обороноздатності, підтримці добровільних формувань, цивільного захисту та територіальної оборони. Для цього необхідне вдосконалення нормативно-правової бази, що регулює залучення місцевих ресурсів до національної безпеки.

Крім того, реформа потребує подальшої інституційної підтримки, зокрема через розбудову кадрового потенціалу місцевих адміністрацій, навчання фахівців у сфері управління та розширення цифрових можливостей для покращення комунікації між різними рівнями влади.

Таким чином, децентралізація є невід'ємним елементом зміцнення державної безпеки та територіальної цілісності України. Однак для її ефективної реалізації необхідно вдосконалювати правові, фінансові та адміністративні механізми, забезпечуючи баланс між автономією громад і стратегічним контролем центральної влади.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Що таке децентралізація? *Децентралізація в Україні*. URL: <https://decentralization.ua/questions/1>.
2. Конституція України: від 28.06.1996 № 254к/96-ВР . URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.
3. Реформа місцевого самоврядування та децентралізація влади – Реанімаційний Пакет Реформ. *Wayback Machine*. URL: <https://web.archive.org/web/20210413043637/https://rpr.org.ua/groups-rpr/04detsentralizatsiya/>.
4. Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні : Розпорядж. Каб. Міністрів України від 01.04.2014 № 333-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-р#Text>.
5. Про добровільне об'єднання територіальних громад : Закон України від 05.02.2015 № 157-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19#Text>.
6. Децентралізація 2024: підсумки року. *Децентралізація в Україні*. URL: <https://decentralization.ua/news/19071>.
7. Реформа децентралізації. *Урядовий портал*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/reformi/efektivne-vryaduvannya/reforma-decentralizaciyi>.
8. Децентралізація та реформа місцевого самоврядування. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 3. С. 123–126. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/3/28.pdf>.

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.88>

**ПОШИРЮВАННЯ НЕПРАВДИВИХ ЧУТОК,
ЩО МОЖУТЬ ВИКЛИКАТИ ПАНІКУ СЕРЕД НАСЕЛЕННЯ
АБО ПОРУШЕННЯ ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯДКУ:
АДМІНІСТРАТИВНИЙ ДЕЛІКТ В УМОВАХ ГІБРИДНИХ КОНФЛІКТІВ**

Ковальчук А.Ю.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри міжнародного права
та інших галузевих правових дисциплін,
Київський університет права НАН України*

Наконечна І.В.,

*доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри загальноправових дисциплін,
Національна академія Служби безпеки України*

Ковальчук А.Ю., Наконечна І.В. Поширювання неправдивих чуток, що можуть викликати паніку серед населення або порушення громадського порядку: адміністративний делікт в умовах гібридних конфліктів.

У статті аналізується адміністративний делікт, передбачений статтею 173¹ КУпАП. Виділяється важливість притягнення до відповідальності за поширювання неправдивих чуток, що можуть викликати паніку серед населення або призвести до масових заворушень і порушень громадського порядку. Вихованню у громадян поваги до закону сприяє його своєчасне застосування і накладання адміністративних санкцій за вчинене правопорушення, особливо за ті, які у наслідку можуть спричинити більш суспільно небезпечні події. У статті підкреслюється необхідність своєчасного, всебічного, повного й об'єктивного з'ясування обставин кожної справи про вчинення виділеного проступку, повнота та якість документування, належне оформлення процесуальних матеріалів, а також дотримання термінів визначених КУпАП. Авторами проаналізовано 59 постанов, які були винесені різними судами на території України, щодо притягнення винних до адміністративної відповідальності за поширювання неправдивих чуток, що можуть викликати паніку або порушення громадського порядку.

Забезпечення невідворотності покарання за адміністративне правопорушення є ефективним засобом попередження більш тяжких проступків та кримінальних правопорушень у сфері громадського порядку та безпеки. Автори ставлять перед собою мету розкрити особливості негативних наслідків, а саме соціальну і громадську небезпеку поширення чуток, які можуть викликати паніку і порушення громадського порядку. Мовні маніпуляції, поширення дезінформації, дипфейки тощо, з розвитком інформаційного-комунікативних технологій набуває нових форм, відповідно й викликають більшого негативного резонансу у суспільстві і становлять значну суспільну небезпеку в мовах гібридних конфліктів. Разом з тим, статистика правопорушень у інформаційній сфері, сучасний стан ведення гібридних конфліктів, вказує на необхідність розробки системи заходів попереджувального характеру. Не притягнення винних осіб за вчинення правопорушення передбаченого статтею 173¹ КУпАП породжує відчуття безкарності, що у свою чергу створює передумови для поширення й інших правопорушень що посягають на суспільну безпеку. Методологічною основою стають загальнонаукові та спеціальні методи пізнання. У висновках, автори пропонують розширити коло профілактичних заходів поширення дезінформації і повернутися до практики притягнення до відповідальності винних осіб за статтею 173¹ КУпАП.

Ключові слова: адміністративний делікт, проступок, адміністративна відповідальність, дезінформація, деструктивна інформація, неправдиві чутки, суб'єкти правопорушення, суд, рішення суду, фізична особа.

Kovalchuk A.Y., Nakonechna I.V. The dissemination of false rumors that may cause panic among the population or disrupt public order: an administrative offense in the context of hybrid conflicts.

The article analyzes the administrative offense stipulated in Article 173¹ of the Code of Ukraine on Administrative Offenses (CUAO). It highlights the importance of holding individuals accountable

for spreading false rumors that may cause panic among the population or lead to mass riots and disruptions of public order. Fostering respect for the law among citizens is facilitated by its timely application and the imposition of administrative sanctions for committed offenses, especially those that may result in more socially dangerous events. The article emphasizes the necessity of a timely, comprehensive, thorough, and objective investigation of the circumstances of each case concerning the specified offense, ensuring the completeness and quality of documentation, proper preparation of relevant materials, and adherence to deadlines established by the CUAO. The authors analyzed 59 rulings issued by various courts across Ukraine concerning the administrative liability of offenders. Ensuring the inevitability of punishment serves as an effective means of preventing more serious offenses and criminal violations in the sphere of public order and security. The authors aim to reveal the specific negative consequences, particularly the social danger of spreading rumors that may incite panic and disrupt public order. Linguistic manipulations, disinformation dissemination, deepfakes, etc., are evolving with the development of information and communication technologies, taking on new forms and thus generating a greater negative societal impact, posing significant social threats in the context of hybrid conflicts. At the same time, the statistics of offenses in the information sphere and the current state of hybrid conflicts indicate the need to develop a system of preventive measures. Failure to hold offenders accountable under Article 173¹ of the CUAO creates a sense of impunity, which in turn fosters conditions for the spread of other offenses that threaten public safety. The methodological foundation of the study includes general scientific and specialized methods of cognition. In conclusion, the authors propose expanding the range of preventive measures against disinformation and reinstating the practice of holding individuals accountable under Article 173¹ of the CUAO.

Key words: administrative offense, misdemeanor, administrative liability, disinformation, destructive information, false rumors, offenders, court, court decision, individual.

Постановка проблеми. Сучасні форми здійснення інформаційно-психологічних впливів є частиною ведення гібридних протистоянь, що розгорнуті на усіх фронтах з використанням різноманітних знарядь: дезінформації, фейків, фальшивих новин, чуток і інших форм поширення недостовірної інформації. Окрім вибору інформаційного продукту по суті, залучаються й специфічні форми подачі інформації, які теж впливають на ефективність досягнення цілі суб'єкта, який поширює неправдиву інформацію. Такі операції є достатньо виваженими, продуманими виходячи з зібраних психологічно значимих даних із відкритих джерел, отриманої інформації у процесі спілкування з різними верстами населення, у результаті оцінки інформаційно-психологічного ресурсу, соціологічних досліджень тощо. Фактично, розробляючи їх виділяються так звані впливи інформації для тієї чи іншої місцевості, соціальної групи тощо. Відповідно, ефективність поширення деструктивної інформації напряду залежить від правильного вибору цільової аудиторії, розробки відповідного інформаційного продукту, обрання ефективної технології поширення продукту тощо. О. Jonsson [1] зазначає, що у сучасному світі стирається грань між війною і миром, вигадкою та реальністю, оскільки інформаційно-психологічна війна – це не тільки спосіб досягнення чітьох інтересів, а й засіб підтримки балансу різних сил у суспільстві. Такі операції відповідним чином маскуються і реалізуються так, що на них подекуди не звертається увага як з боку громадськості так і з боку правоохоронних органів. Фейки, дезінформація відомі вже суспільству як види маніпуляції, роль чуток менш висвітлені. Згідно загальноприйнятому визначенню чутки – це специфічний вид міжособистісної комунікації, в процесі якої сюжет, до певної міри відображає деякі реальні або вигадані події, стає надбанням великої аудиторії. Чутки відіграють важливу роль у формуванні громадської думки, вони можуть посилити паніку, дезорганізувати роботу підприємств, установ, організацій, скомпрометувати людину, органи влади або правоохоронні органи, торговельні марки чи бренди. Чутки – це не ноу-хау, а вельми ефективний засіб просування власних інтересів. Причина їхньої популярності у будь яких інформаційних компаніях насправді очевидна: слух не є матеріальним, важко довести у суді факт, що подібна інформація виявилася недостовірною. Крім, того важко довести причинений наслідковий зв'язок між розповсюдженою інформацією і можливою панікою. Застосовуючи психологічні технології особа яка поширює неправдиву інформацію може взагалі залишитися не поміченою. Але, шкідливість деструктивної інформації є очевидною. Разом з тим, хотілось би звернути увагу науковців і практиків на нівелювання такого адміністративного делікту як поширення неправдивих чуток, передбаченого статтею 173¹ КУпАП. Протягом багатьох років стаття 173¹ КУпАП була майже «мертвою». Диспозицією даної статті визначаються діяння у вигляді поширення чуток у наслідок яких може виникнути паніка серед населення та порушення громадського порядку. Санкції за таке правопорушення достатньо малозначні, по відношенню до суспільно небезпечних наслідків поширення чуток, які у наслідку можуть негативно відобразитися на стані забезпечення громадської безпеки. Відпо-

відно, правоохоронними органами не звертається увага на такі діяння, хоча на перший погляд «малозначні дії» несуть подекуди фатальні наслідки. Цікавою є сучасна практика притягнення до відповідальності за ст. 173¹ КУпАП. У 2020 році під час пандемії актуалізувалася проблема поширення чуток у наслідок яких могла виникнути паніка. На початку червня 2020 СБУ заявляло про те, що протягом дії карантинних обмежень кіберфахівці Служби безпеки України викрили 393 особи, які поширювали фейки про Covid-19, а інформація щодо 367-ми з них була спрямована до Національної поліції. СБУ повідомляло також про те, що за квітень – травень 2020 до адміністративної відповідальності за статтею 173¹ КУпАП притягнуто 160 осіб, втім, в ЄДРСР на той час було знайдено лише 80 таких справ, а за квітень-липень 2020 загалом виявлено, як зазначалось вище, лише 145 рішень за цією статтею [2]. Разом з тим, суди повертали матеріали справи до Національної поліції для доопрацювання, інколи, навіть, повторно. В основному, аргументуючи це необхідністю приведення протоколу про адміністративне правопорушення у відповідність до вимог КУпАП. За період квітень-липень 2020 в ЄДРСР було внесено 20 таких постанов. Окрім цього, в липні 2020 року з'явилась ще одна категорія справ. До неї відносяться випадки, коли суд ухвалював рішення про закриття адміністративної справи у зв'язку із закінченням строків притягнення осіб до адміністративної відповідальності. Загалом, в ЄДРСР було внесено 9 таких постанов. З них в 7 (семи) випадках суд закривав провадження без встановлення вини особи у вчиненні адміністративного правопорушення, а у 2-х (двох) справах визнав осіб винними у вчиненні правопорушення, передбаченого статтею 173¹ КУпАП [3]. Постанови за 2022-2024 роки, які містяться у ЄДРСР взагалі вимагають окремої уваги та наукового аналізу.

Мета дослідження: враховуючи дослідження з різних галузей науки (соціології, психології, маркетингу, публічних комунікацій тощо) дати правову оцінку діям, які передбачені статтею 173¹ КУпАП, та висвітлити сучасний стан притягнення до адміністративної відповідальності за поширення неправдивих чуток як засобу попередження суспільної паніки, масових порушень громадського порядку та безпеки.

Для досягнення поставленої мети сформовано **завдання:**

- аналіз теоретико-правового визначення поняття «поширення неправдивих чуток серед населення в умовах оголошеного воєнного стану».

- дослідити особливості правового визначення адміністративного делікту передбаченого ст. 173¹ КУпАП.

Стан опрацювання проблематики. Як відзначають багато дослідників, людина та його повсякденне життя все більше залежать від масової комунікації, яка створює для нього свого роду суб'єктивну реальність, вплив якої не менш значуще, ніж вплив об'єктивної реальності [4]. Інформаційні впливи досліджувалися як елемент гібридних війн Гоффманом Ф., Мак'юеном Дж., Горбуліним В., Перепелицею Г., Деркач А.А., Потапчук Н.Д. досліджували психологічні аспекти і наслідки поширення чуток. Л. Климанська [5] дослідила і визначила чутки, як інструмент політичної комунікації. І зазначила про що чутки – це особливе джерело отримання інформації, оскільки саме чуткам люди

довіряють. Чутки за своєю комунікативною природою «інтимна» і для звичайних дорослих людей інформація, яка отримана від «компетентної» особи, є якщо не абсолютно реальною, то принаймні такою, що заслуговує на увагу. Відповідно їх можливість використання як активного інструменту політичного впливу для дезорганізації громадського порядку та безпеки є очевидною. Особливо актуальні роботи Н.Д. Потапчук яка у своїх роботах висвітлила загрозу суспільній безпеці від поширення чуток, особливо тих що можуть викликати паніку, у період надзвичайних станів[6].

Саме їх дослідження будуть покладені в основу аргументації необхідності розробки й впровадження єдиних стандартів і механізмів притягнення до відповідальності осіб які вчиняють дії, що передбачені ст. 173¹ КУпАП.

Більшість вчених не підтримують таку позицію аргументуючи свободу вираження поглядів визначеного статтею 10 Європейської конвенції прав людини. Куруючись статтею 34 Конституції України, кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань; та статтею 62 Конституції України обвинувачення не може ґрунтуватися на припущеннях [7]. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь.

Визначаючи право громадян на свободу висловлювань відповідно до ч. 1, 2 ст. 30 Закону України «Про інформацію» [8], ніхто не може бути притягнутий до відповідальності за висловлення оціночних суджень. Оціночними судженнями, за винятком наклепу, є висловлювання, які не містять фактичних даних, критика, оцінка дій, а також висловлювання, що не можуть бути витлумачені як такі, що містять фактичні дані, зокрема з огляду на характер використання мовно-стилістичних засобів (вживання гіпербол, алегорій, сатири). Оціночні судження не підлягають спростуванню та доведенню їх правдивості.

Разом з тим, є рішення ЄСПЛ по справі «Сірик проти України» де зазначається, що будь-яке обмеження вираження поглядів повинно бути «встановлене законом». Зокрема, норма не може вважатися законом до того часу, поки її не буде сформульовано з достатньою точністю для того, щоб надати громадянину можливість регулювати свою поведінку: він повинен бути здатен – за потреби, за відповідної консультації передбачати тією мірою, що є розумною за відповідних обставин, наслідки, які може потягнути за собою його дія (див., наприклад, рішення у справі «Ліндон, Очаковський Лоран і Жюлі проти Франції» (Lindon, OtchakovskyLaurens and July v. France) [ВП], заяви № 21279/02 та 36448/02, п. 41, ECHR 2007-XI) [9].

Поняття передбачуваності стосується не тільки поведінки, наслідки якої заявник повинен мати можливість обґрунтовано передбачати, а й «формальностей, умов, обмежень або санкцій», які можуть поширюватися на таку поведінку, якщо буде встановлено, що вона порушує національне законодавство.

Отже, аналіз наукових праць з різних галузей науки свідчить, що в літературних джерелах відсутні науково обґрунтовані розробки щодо визначення умов і чинників виникнення чуток, їх особливостей функціонування в суспільстві в умовах воєнного стану. Окремо, слід підкреслити, що у науковій літературі досі немає визначення факторів (часу, кількості людей для визначення як «населення» тощо) взаємозалежності поширених чуток і настання негативних наслідків у вигляді можливої паніки серед населення або порушення громадського порядку відповідно це негативно відображається на здійсненні адміністративного впливу і притягнення винних до відповідальності. Практичним прикладом такого висновку, є протокол про адміністративне правопорушення серії ВАР № 088644 від 08.06.2022 року, де вказується що Особа_1 07 червня 2022 року о 18.00 год. заходячись на вул. Михайла Грушевського в м. Дніпро, поширював неправдиві чутки, що міста Дніпро, Харків та інші належать до Російської Федерації, що викликало паніку серед населення та порушення громадського порядку. Вивчивши матеріали справи про адміністративне правопорушення, суддя приходить до висновку про повернення даного протоколу з матеріалами на доопрацювання до Дніпровського районного управління поліції ГУНП в Дніпропетровській області, з наступних підстав: у протоколі про адміністративне правопорушення вказано, що ОСОБА_1 поширював неправдиві чутки, що міста Дніпро, Харків та інші належать до Російської Федерації, що викликало паніку серед населення та порушення громадського порядку. Однак, відомостей про те, в чому саме виразилася паніка серед населення та порушення громадського порядку внаслідок вказаних дій ОСОБА_1, даний протокол та надані суду матеріали не містить. Зазначене свідчить про неналежне оформлення матеріалів про адміністративне правопорушення та необхідність їх повернення для доопрацювання, оскільки за наявності вищезазначених недоліків, відсутня можливість для повного і об'єктивного розгляду справи [10].

Виклад основного матеріалу. Мова – потужний інструмент, який має дивовижну здатність зміцнювати та підбадьорювати, але вона також має руйнівну силу. Мова може увічнити стереотипи, особливо якщо вони негативні. Сучасні технічні засоби блокують «мову ворожнечі», але ж існує багато психологічних технік мовних маніпуляцій які надають ефективності поширенню чуток. Наприклад, акцентування деталей будь яких насильницьких дій, під час розповіді, повторно травмує тих, хто пережив насильство і змінює їх ставлення до отриманої інформації. Зосередження на деталях жорстокого поводження формує внутрішні переконання ворожості. Така сила мови, прямо підживлює суспільні настрої. Відповідно, зловживаючи такими особливостями мови, чутки завжди були одним із наймогутніших засобів поширення інформації. У сучасному суспільстві чутки розглядаються не тільки як стихійне комунікативне явище, але й як технологія впливу на суспільну свідомість, поведінку, емоційний стан: вони викликають антигромадську поведінку певної частини населення, руйнують соціальні зв'язки між людьми й виливаються в масові заворушення, що може посилити паніку в суспільстві, дезорганізувати роботу осіб у ньому та скомпрометувати їх. Термін «паніка» визначається як психічний стан людей не свідомий, нестримний страх, викликаний дійсною чи уявною небезпекою, що охоплює людину чи багатьох людей, неконтрольоване прагнення уникнути небезпечної ситуації. Враховуючи таку суспільну небезпеку хотілось би висвітлити практику притягнення винних до адміністративної відповідальності за дії передбачені 173¹ КУпАП.

За 2022-2024 рік у ЄДРСР зареєстровано 59 постанов про вчинене адміністративне правопорушення передбаченого статтею 173¹ КУпАП. З них прийняте рішення про притягнення до відповідальності лише у 7 випадках, що складає 11,9 % від загальної кількості. По 9 (15,2%) справам, суди винесли рішення про повернення на доопрацювання матеріалів органами Національної поліції. По 43 (72, 9%) справам винесено рішення про звільнення від адміністративної відповідальності з причин відсутності у діях особи складу адміністративного правопорушення. У більшості випадків судді вказували на неналежність доказів, або відсутності одного з елементів складу адміністративного правопорушення. Характерними ознаками правопорушення, що передбачено статтею

173¹ КУпАП є: 1. Інформація має бути неправдивою, при чому особа, яка поширювала її, знала і розуміла неправдивість інформації. 2. Інформація має бути такою, що може спричинити паніку або порушення громадського порядку, і такі наслідки розумілися порушником або він мав би їх розуміти. Обов'язковим елементом об'єктивної сторони адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 173¹ КУпАП про адміністративні правопорушення, є наслідки у виді гіпотетичної можливості викликати паніку серед населення або порушення громадського порядку. Тому, саме по собі поширення неправдивих чуток, яке не викликало і не могло викликати паніки чи призвести до порушення громадського порядку, не становитиме порушення ст. 173¹ КУпАП. Неправдивими чутками слід вважати будь-яке повідомлення переважно усного характеру про будь-кого та будь-що, що суперечить (не відповідає) дійсності (формальний склад), але «дійсність» це уява людини про зовнішній світ, абстрактна категорія. Про це зазначається й у рішенні суду, щодо дій особи яка 08.12.2023 близько 17:22 год, здійснила поширення неправдивих чуток, через Вайбер-канал «Тараша Народний», відносно гр. ОСОБА_2 та гр. ОСОБА_3, що могло викликати паніку серед населення, чим вчинила правопорушення, передбачене ст. 173¹ КУпАП, за яке було складений протокол про адміністративне правопорушення. Заслухавши пояснення ОСОБА_1, вивчивши протокол про адміністративне правопорушення та матеріали справи додані до нього, суддя приходить до висновку, що провадження по справі про адміністративне правопорушення за ст.173¹ КУпАП слід закрити на підставі п. 1 ст. 247 КУпАП за відсутністю в її діях складу адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 173¹ КУпАП, виходячи з наступного: обов'язковим елементом об'єктивної сторони адміністративного правопорушення, є наслідки у виді гіпотетичної можливості викликати паніку серед населення або порушення громадського порядку. Тому, саме по собі поширення неправдивих чуток, яке не викликало і не могло викликати паніки чи призвести до порушення громадського порядку, не становитиме порушення ст. 173¹ КУпАП [11]. Деякі судові рішення містять чітке окреслення кола сфер про неправдиві чутки, які є загрозливими для суспільної безпеки та громадського порядку: «Неправдивими чутками є вістка, повідомлення про кого, що що-небудь, які суперечать (не відповідають) дійсності (правді, істині). Предметом таких чуток (повідомлень) можуть бути будь-які факти, що можуть викликати паніку серед населення або порушення громадського порядку. Це, наприклад, повідомлення про нібито не роботу громадського транспорту, радіаційні та інші викиди, перекриття руху транспорту, зараження питної води, масове зловживання владними повноваженнями працівників правоохоронних органів тощо».

Правова невизначеність, або абстрактність правових визначень теж створюють прецеденти для можливості уникнення відповідальності. Законодавець покладає на суд обов'язок, обумовлений з'ясуванням істотних обставин справи, перелік яких регламентовано законом, які слугують правовими підставами (підґрунтям) для прийняття рішення про визнання особи винуватою у скоєнні інкримінованого правопорушення та застосування до неї заходу державного примусу у вигляді накладення стягнення. Так, суддя Новоодеського районного суду Миколаївської області Демінська О.І., розглянувши матеріали, які надійшли від ВП № 6 Миколаївського РУП ГУНП в Миколаївській області про притягнення до адміністративної відповідальності ОСОБА_1, ІНФОРМАЦІЯ_1, уродженця с-ща Ігра, Ігрінського району, Удмуртія, громадянина України, за вчинення адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 173¹ КУпАП. Як викладено у протоколі про адміністративне правопорушення серії ВАБ № 752451 від 13.10.2022 року, 20.05.2022 року о 10 год. 00 хв. в СТ «Соснове», в громадському місці, на зупинці громадського транспорту, ОСОБА_1 виражав публічні заклики до підтримки РФ, так як враховує, оскільки на його думку так буде краще для громадян України, так як вважає, що РФ звільняє громадян України, чим здійснив поширення неправдивих чуток, а саме порушив ст. 173¹ КУпАП України. Отже, обов'язковим елементом об'єктивної сторони адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 173¹ КУпАП, є наслідки у виді гіпотетичної можливості викликати паніку серед населення або порушення громадського порядку. Матеріали справи не містять доказів щодо наявності в діях ОСОБА_1 такого елементу об'єктивної сторони правопорушення, передбаченого ст. 173¹ КУпАП, як наслідок у виді можливості виклику паніки серед населення або порушення громадського порядку. Про існування такого обов'язкового елементу об'єктивної сторони правопорушення, передбаченого ст. 173¹ КУпАП, не вказано у протоколі про адміністративне правопорушення серії ВАБ № 752451, складеного відносно ОСОБА_1. Відтак, суддя вважає, що не надано доказів наявності в діях ОСОБА_1 такого елементу об'єктивної сторони правопорушення, передбаченого ст. 173¹ КУпАП, як наслідок у виді можливості виклику паніки серед населення або порушення громадського порядку та щодо наявності у нього умислу на настання таких наслідків, тому, в діях ОСОБА_1 відсутня об'єктивна сторона адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 173¹ КУпАП [12]. Враховуючи вищевикладене, провадження по справі про адміністративне правопорушення відносно ОСОБА_1 за ст. 173¹ КУпАП було закрито закриттю на підставі п. 1 ст. 247 КУпАП, яка передбачає, що провадження в справі про адміністра-

тивне правопорушення не може бути розпочато, а розпочате підлягає закриттю у разі відсутності складу адміністративного правопорушення».

Сучасний стан вирішення даної проблеми теж окреслюється лише популярною інформацією. Інше ж питання реальне притягнення до адміністративної відповідальності, як інструменту упередження вчинення більш тяжких правопорушень, або настання негативних наслідків у вигляді масової паніки і порушення громадського порядку та безпеки, особливо гостро це питання стоїть в умовах оголошеного воєнного стану.

Висновок. Враховуючи те, що існують дві фундаментальні умови, збіг яких робить можливим поширення будь яких чуток: наявність інтересу масової аудиторії до певної проблеми, яку відрізняє висока актуальність і зв'язок з потребами суспільства; друга умова виникнення чуток – незадоволеність інтересу та інформаційних потреб. Це обумовлюється потребою людини у достатності інформації для забезпечення власного відчуття безпеки [13]. Такі особливості попиту на чулки, дають можливість для «маневру» у проведенні інформаційно-психологічних операцій. Відповідно для цього залучаються якомога більше пересічних громадян, які поширюють інформацію у себе в соціальних мережах. Відповідно, на них у більшості не звертається увага якщо у тексті не міститься інформація яка підпадає під визначення «мова ворожнечі». Аналізуючи показники реагування правоохоронних органів і їх співрозмірність з судовими рішеннями можна стверджувати, що неналежна правова визначеність призводить не належного оформлення процесуальних матеріалів, що у наслідку створює умови для непритягнення до відповідальності за поширювання неправдивих чуток, що можуть викликати паніку серед населення або порушення громадського порядку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Jonsson O. Information Warfare // The Russian Understanding of War: Blurring the Lines between War and Peace. *Washington: Georgetown University Press*, 2019. P. 94–123. DOI: 10.2307/j.ctvr697c8.8.
2. У СБУ заявили, що за час карантину заблокували понад 2,7 тисячі спільнот, які поширювали фейки про COVID-19 (2020). URL: <https://hromadske.ua/posts/u-sbu-zayavili-sho-za-chas-karantinu-zablokuvali-ponad-27-tisyachi-spilnot-yaki-poshiryuvali-fejki-pro-covid-19>.
3. Бурмагін О., Опришко Л. Судова практика у справах про поширення інформації в Інтернеті тенденції та проблеми правозастосовної практики. Київ: ГО «ПЛАТФОРМА ПРАВ ЛЮДИНИ» 2020. 54 с.
4. Деркач А.А. Політична психологія. 2014. URL: https://stud.com.ua/55888/psihologiya/politichna_psihologiya.
5. Климанська Л. Чулки як спосіб організації та самоорганізації інформаційного простору політики. Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку, випуск 20, 2008. URL: https://vlp.com.ua/files/15_69.pdf.
6. Потапчук Н.Д. Робота засобів масової інформації як чинник виникнення та поширення чуток в умовах надзвичайних ситуацій // *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. 2015. Вип. 4. С. 36–40. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkhp_2015_4_9.
7. Конституція України (1996). 28 червня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
8. Про інформацію. Закон України № 2657-XII від 2 жовтня 1992 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>.
9. Рішення ЄСПЛ по справі «Сірик проти України» (31 березня 2011 року). URL: https://court.gov.ua/userfiles/file/court_gov_ua_sud5010/Konvenciya_z_prav/st_10/SIRYK.pdf.
10. Справа № 514/653/22 (09 червня 2022 року). Тарутинський районний суд Одеської області. URL: <https://opendatabot.ua/court/104697802-0f89f9949ada72f955c1f1c856f4f1ff>.
11. Провадження № 3/379/1027/23 (20 грудня 2023 року) Таращанського районного суду Київської області. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115862997>.
12. Справа № 395/14/22 (23.08.2022) Новоодеського районного суду Миколаївської області. URL: <https://opendatabot.ua/court/105860001-26a14f4fdb94e9e178933ead1d679306>.
13. Соціальна психологія: навч. посіб. для здобувачів ступеня бакалавра / Н.Ю. Волянчук, Г.В. Ложкін, О.В. Винославська, І.О. Блохіна, М.О. Кононець, О.В. Москаленко, О.І. Боковець, Б.В. Андрійцев; КПІ ім. Ігоря Сікорського. Київ: КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2019. 254 с.
14. Панченко О.А. Державне управління інформаційною безпекою в епоху турбулентності. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора наук із державного управління за спеціальністю 25.00.05 – державне управління у сфері державної безпеки та охорони громадського порядку. Національний університет цивільного захисту України. Харків, 2020. 521 с. URL: <https://nuczu.edu.ua/images/topmenu/science/spetsializovani-vcheni-rady/disPanchenko.pdf>.

ПРАВОВІ ТА ІНСТИТУЦІЙНІ ЗМІНИ В СИСТЕМІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ УКРАЇНИ

Колб С.О.,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри права,

Волинський інститут імені В'ячеслава Липинського,

Міжрегіональна академія управління персоналом,

адвокат АО «БОНА ФІДЕ»

ORCID: 0009-0009-8834-6826

Колб С.О. Правові та інституційні зміни в системі інтелектуальної власності України.

У статті здійснено комплексний аналіз правових та інституційних змін у сфері інтелектуальної власності України, що відбулися у 2024 р., з акцентом на гармонізацію національного законодавства з міжнародними стандартами, включаючи норми Європейського Союзу та Всесвітньої організації інтелектуальної власності (ВОІВ). Розглянуто ключові законодавчі ініціативи, спрямовані на вдосконалення правового режиму реєстрації, захисту та використання об'єктів інтелектуальної власності, а також реформування адміністративних процедур з метою підвищення їх ефективності та прозорості. Особливу увагу приділено впровадженню цифрових технологій, зокрема електронних охоронних документів, блокчейн-технологій для підтвердження авторства та створення національного переліку вебресурсів, що порушують права інтелектуальної власності.

Досліджено створення та функціонування Апеляційної палати Національного органу інтелектуальної власності як ефективного механізму адміністративного оскарження рішень щодо реєстрації прав, що сприяє зменшенню навантаження на судову систему та забезпечує оперативний розгляд спорів. Окрему увагу приділено відновленню атестації патентних повірених, що є важливим кроком у формуванні високопрофесійного середовища фахівців у сфері інтелектуальної власності відповідно до європейських стандартів.

Проаналізовано значення інтеграції України до ініціативи WIPO ALERT та її вплив на міжнародне співробітництво у сфері боротьби з порушеннями інтелектуальної власності, а також окреслено перспективи застосування новітніх технологій для вдосконалення правозахисних механізмів. Висвітлено роль євроінтеграційних процесів у реформуванні сфери інтелектуальної власності в Україні, зокрема імплементацію норм ЄС у національне законодавство, покращення механізмів захисту прав інтелектуальної власності та активізацію міжнародного співробітництва у сфері правозастосування.

Результати дослідження підтверджують, що здійснені реформи сприяють підвищенню ефективності правового регулювання у сфері інтелектуальної власності, адаптації законодавчої бази до викликів цифрової економіки та розширенню міжнародної співпраці. Подальший розвиток цієї сфери має бути зосереджений на вдосконаленні правозастосовної практики, інтеграції інноваційних технологій та зміцненні інституційного потенціалу органів, що здійснюють правовий захист інтелектуальної власності в Україні.

Ключові слова: інтелектуальна власність, правова охорона, законодавчі реформи, цифровізація, патентні повірені, блокчейн, контрафакція, Апеляційна палата, адміністративне оскарження, міжнародні стандарти.

Kolb S.O. Legal and institutional changes in the intellectual property system of Ukraine.

This article provides a comprehensive analysis of legal and institutional changes in Ukraine's intellectual property (IP) sector that took place in 2024, with a particular focus on harmonizing national legislation with international standards, including those of the European Union and the World Intellectual Property Organization (WIPO). The study examines key legislative initiatives aimed at improving the legal framework for the registration, protection, and use of intellectual property objects, as well as reforming administrative procedures to enhance their efficiency and transparency. Special attention is given to the implementation of digital technologies, including electronic protection documents, blockchain technologies for authorship verification, and the creation of a national list of web resources that violate intellectual property rights.

The article explores the establishment and functioning of the Appeals Chamber of the National Intellectual Property Authority as an effective mechanism for administrative appeals against registration decisions,

which helps to reduce the burden on the judicial system and ensure the prompt resolution of disputes. Particular emphasis is placed on the reinstatement of patent attorney certification, which is a crucial step in forming a highly professional environment for IP specialists in accordance with European standards.

The study also analyzes the significance of Ukraine's integration into the WIPO ALERT initiative and its impact on international cooperation in combating IP rights violations, as well as outlining the prospects for applying new technologies to enhance legal protection mechanisms. The role of European integration processes in reforming Ukraine's intellectual property sector is highlighted, particularly the implementation of EU norms into national legislation, the improvement of IP rights protection mechanisms, and the expansion of international legal cooperation.

The findings confirm that the implemented reforms contribute to increasing the efficiency of legal regulation in the field of intellectual property, adapting the legislative framework to the challenges of the digital economy, and expanding international cooperation. Further development in this area should focus on improving law enforcement practices, integrating innovative technologies, and strengthening the institutional capacity of bodies responsible for IP protection in Ukraine.

Key words: intellectual property, legal protection, legislative reforms, digitalization, patent attorneys, blockchain, counterfeiting, Appeals Chamber, administrative appeals, international standards.

Постановка проблеми. Система інтелектуальної власності є ключовим елементом правового та економічного розвитку держави, оскільки забезпечує охорону результатів інноваційної та творчої діяльності, сприяє залученню інвестицій, стимулює технологічний прогрес і міжнародну співпрацю. Проте, незважаючи на активне реформування правової сфери інтелектуальної власності в Україні, зокрема її гармонізацію з європейськими та міжнародними стандартами, у цій сфері зберігається низка проблем, що потребують комплексного вирішення. Зокрема, правове регулювання інтелектуальної власності залишається фрагментарним і недостатньо узгодженим, що ускладнює ефективне правозастосування. Адміністративні процедури, пов'язані з реєстрацією та оскарженням рішень щодо набуття прав, залишалися тривалими та складними, а механізми альтернативного вирішення спорів лише починають розвиватися. Додатковим викликом є низька ефективність правозастосовної практики у сфері боротьби з контрафакцією та піратством, що ускладнює захист прав інтелектуальної власності.

Сучасні виклики цифрової трансформації також потребують оновлення законодавчих підходів, зокрема щодо правового регулювання створених штучним інтелектом об'єктів, використання блокчейн-технологій для реєстрації та підтвердження прав на інтелектуальну власність, а також цифровізації процесів адміністрування прав інтелектуальної власності. У цьому контексті актуальним є приведення національного законодавства у відповідність до міжнародних стандартів, включаючи вимоги Європейського Союзу, положення Договору ВОІВ про авторське право, Договору про патентну кооперацію та інших міжнародних угод.

Необхідність комплексного реформування системи інтелектуальної власності України зумовлена як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками, зокрема інтеграційними процесами в межах євроінтеграції, зростанням ролі цифрової економіки, розвитком нових технологій та потребою в посиленні правового захисту суб'єктів інтелектуальної діяльності. Тому сучасний етап правового та інституційного вдосконалення у цій сфері є критично важливим для формування ефективної та конкурентоспроможної системи захисту інтелектуальних прав в Україні.

Метою дослідження є аналіз правових та інституційних трансформацій у сфері інтелектуальної власності України, здійснених у 2024 р., оцінка їх відповідності міжнародним стандартам та впливу на ефективність захисту прав суб'єктів інтелектуальної діяльності. Особлива увага приділяється реформуванню адміністративних процедур, удосконаленню механізмів правозастосування, цифровізації процесів реєстрації та експертизи, а також інтеграції України в європейський правовий простір у сфері інтелектуальної власності.

Стан дослідження проблеми. Аналіз сучасних досліджень у сфері інтелектуальної власності в Україні свідчить про активні процеси реформування та імплементації міжнародних стандартів. Дослідження А. Зацарної та К. Шаповалової висвітлює вплив воєнного стану на реформування авторського права та суміжних прав. Авторки наголошують на тому, що, попри складні умови, Україна продовжує модернізацію правової системи для забезпечення ефективного захисту прав авторів та правовласників. Дослідниця Т. Ярошевська запропонувала концепцію вдосконалення національного законодавства у сфері інтелектуальної власності, зокрема шляхом розробки Кодексу законів про інтелектуальну власність та створення Вищого суду з питань інтелектуальної власності, що сприятиме інноваційному розвитку країни в післявоєнний період.

У 2024 р. було представлено Глобальну інноваційну візію України, яка передбачає діджиталізацію IP-сервісів, завершення формування спеціалізованого IP-суду та оптимізацію процедур

реєстрації об'єктів інтелектуальної власності. Таким чином, сучасні дослідження підтверджують стратегічний курс України на вдосконалення системи охорони інтелектуальної власності, її адаптацію до європейських стандартів та розвиток інноваційної інфраструктури.

Виклад основних положень. У 2024 р. в Україні відбулися зміни у сфері інтелектуальної власності, спрямовані на вдосконалення механізмів захисту прав суб'єктів інтелектуальної діяльності та узгодження національних норм із міжнародними стандартами. Відзначається активний процес адаптації законодавства України відповідно до вимог Європейського Союзу, що є важливим етапом інтеграції України у європейський правовий простір. Законодавчі ініціативи охоплюють посилення захисту торговельних марок, удосконалення правового режиму патентування, цифровізацію процедур реєстрації об'єктів авторського права та розширення правових інструментів протидії порушенням. Особлива увага приділяється боротьбі з контрафакцією, що передбачає запровадження нових механізмів виявлення та припинення незаконного використання охоронюваних об'єктів. Також удосконалюються підходи до розгляду спорів у сфері інтелектуальної власності, включаючи розвиток альтернативних методів врегулювання конфліктів. Важливим напрямом реформування є забезпечення ефективного функціонування органів, відповідальних за реєстрацію та захист прав, що передбачає покращення процедур експертизи заявок та прискорення адміністративних процесів. Дедалі більша увага приділяється питанням штучного інтелекту та його впливу на авторське право, що зумовлює необхідність розробки нових підходів до правової охорони результатів діяльності, створених із застосуванням технологій машинного навчання. Крім того, значущою є інтеграція сучасних технологій у сферу інтелектуальної власності, зокрема використання блокчейну для підтвердження авторства та правомірності передачі прав.

Оновлений регламент діяльності Апеляційної палати Національного органу інтелектуальної власності (ІР офісу) визначає ключові процедурні аспекти розгляду спорів та забезпечує ефективний адміністративний механізм захисту прав інтелектуальної власності. Апеляційна палата – це колегіальний орган НОІВ, що розглядає заперечення проти рішень щодо набуття прав на об'єкти інтелектуальної власності, заяви про визнання таких прав недійсними (повністю або частково), а також звернення щодо надання торговельній марці статусу добре відомої в Україні. Відповідно до наказу Міністерства економіки України № 17768 від 23.11.2023 р. [1], Апеляційна палата діє як незалежний колегіальний орган, який забезпечує швидкий та професійний розгляд заперечень проти рішень УКРНОІВІ щодо реєстрації об'єктів інтелектуальної власності. Затвердження персонального складу наказом УКРНОІВІ № 93/2024 і початок діяльності палати 19 вересня 2024 року створює умови для ефективного адміністративного оскарження, що є альтернативою тривалому судовому розгляду. Діяльність Апеляційної палати Національного органу інтелектуальної власності здійснюється на підставі відповідних нормативно-правових актів, які визначають порядок розгляду заперечень та заяв щодо об'єктів інтелектуальної власності. Основним документом, що регламентує функціонування цього органу, є Регламент Апеляційної палати НОІВ, затверджений відповідним наказом [1]. Правові засади її діяльності також визначають закони України, зокрема: «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» [2], «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» [3], «Про охорону прав на промислові зразки» [4], «Про охорону прав на компонування напівпровідникових виробів» [5] та «Про правову охорону географічних зазначень» [6].

Однією з основних функцій Апеляційної палати є розгляд заяв про визнання торговельних марок добре відомими в Україні. Цей процес передбачає детальний аналіз ринку, доведення факту широкого використання та репутації торговельного знака серед споживачів. Крім того, важливою компетенцією палати є анулювання або визнання недійсними патентів та свідоцтв на об'єкти інтелектуальної власності в разі порушення законодавчих вимог або недобросовісного подання заявок. Застосування медіації під час вирішення спорів дає змогу досягти сторонами взаємоприйнятного рішення, уникаючи затяжних адміністративних чи судових процесів. Це особливо важливо у сфері комерційних правовідносин, де своєчасне врегулювання конфліктів відіграє ключову роль у збереженні бізнес-стабільності та мінімізації можливих втрат. Використання альтернативного врегулювання спорів також сприяє зменшенню навантаження на судову систему та підвищенню ефективності захисту прав [1].

Важливим нововведенням у діяльності Апеляційної палати є цифровізація адміністративних процесів, яка забезпечує можливість подання заперечень, заяв та інших документів в електронному форматі. Такий підхід узгоджується із загальною стратегією розвитку сфери інтелектуальної власності в Україні, орієнтованою на спрощення доступу до правової охорони та підвищення прозорості процесів розгляду справ. Інтеграція цифрових технологій, зокрема використання блокчейну для підтвердження авторства та електронних підписів для автентифікації документів, на нашу думку, формує більш ефективну систему правового захисту.

Окремо варто відзначити розширення взаємодії між Апеляційною палатою та міжнародними організаціями, такими як ВОІВ (Всесвітня організація інтелектуальної власності) та ЄСІВ (Європейське відомство з інтелектуальної власності). Гармонізація підходів до розгляду спорів та інтеграція України до європейського правового простору відбувається через тісну співпрацю з цими інституціями. Взаємодія з міжнародними структурами також забезпечує адаптацію національних процедур до сучасних викликів у сфері інтелектуальної власності, серед яких цифрове піратство, використання штучного інтелекту у створенні контенту та необхідність посиленого захисту комерційних таємниць.

Відновлення процесу атестації патентних повірених стало значним кроком у реформуванні сфери інтелектуальної власності в Україні. З 2017 р. проведення кваліфікаційних випробувань для представників у справах інтелектуальної власності було фактично призупинене, що зумовило кадровий дефіцит та ускладнило доступ до кваліфікованих послуг у цій галузі. Впровадження нового Положення про патентних повірених, затвердженого наказом Міністерства економіки України № 20599 від 29.12.2023 р., відновило процес атестації, що дозволить сформувати оновлений реєстр фахівців, здатних надавати кваліфіковану правову підтримку у сфері охорони інтелектуальної власності [7]. Після набрання чинності положенням 11 березня 2024 р. було створено Атестаційну комісію [8], персональний склад якої затверджено у вересні того ж року. Вже на першому етапі її роботи, за результатами двох засідань, що відбулися у листопаді та грудні, до складання кваліфікаційного іспиту було допущено 35 кандидатів. Як бачимо, спостерігається поступове відновлення професійної спільноти патентних повірених, а також підвищення рівня їхньої професійної підготовки в цій сфері.

Згідно з оновленими вимогами, патентним повіреним може стати громадянин України, який володіє державною мовою, має вищу освіту у сфері інтелектуальної власності та щонайменше п'ятирічний практичний досвід. Для спеціалізації у сфері винаходів і корисних моделей додатково вимагається наявність технічної освіти та відповідного досвіду роботи, а для спеціалізації у сфері юридичних послуг – юридична освіта. У цьому випадку такий підхід відіграє позитивну роль, оскільки сприяє підвищенню рівня професійної компетентності фахівців і забезпеченню якісного надання послуг у сфері інтелектуальної власності [7].

Відновлення атестації патентних повірених має вагомe значення для фахівців, а також і для заявників, винахідників, представників бізнесу та інших зацікавлених осіб, які потребують професійного супроводу у питаннях патентування, реєстрації торговельних марок, захисту авторських прав. Сучасна економіка дедалі більше залежить від ефективного управління інтелектуальними активами, а високий рівень кваліфікації патентних повірених забезпечує зміцнення правової охорони об'єктів інтелектуальної власності в Україні. Крім того, нові правила атестації відповідають європейським стандартам підготовки фахівців у сфері інтелектуальної власності та наближують національне законодавство до вимог ЄС. Вони відкривають перспективи для міжнародного співробітництва, розширюють можливості взаємодії з іноземними партнерами та зміцнюють імідж України як держави, що активно розвиває інноваційну економіку й удосконалює правову систему у сфері інтелектуальної власності.

18 вересня 2024 р. набули чинності нові правила, що регламентують складання та подання заявки на торговельну марку, міжнародну реєстрацію торговельної марки та проведення відповідної експертизи, зокрема щодо міжнародної реєстрації з поширенням на Україну [9]. Запроваджені зміни суттєво модифікували формат подання заявок, наблизивши його до процедури реєстрації авторського права з технічного погляду. Зокрема, розширено перелік відомостей, які заявник має зазначити в заявці, зокрема, прізвище, ім'я, по батькові, адресу реєстрації, контактні дані, дату народження, паспортні дані тощо. Крім того, змінився обсяг заяви, який значно перевищує попередній формат, що складався з двох сторінок.

Особливу увагу приділено зазначенню кольору позначення. Якщо заявник не бажає обмежувати торговельну марку конкретним кольором, відповідна графа має залишатися незаповненою. У разі зазначення кольорів, наприклад «чорний, білий», правова охорона поширюватиметься виключно на таку кольорову гаму. Для позначень, що включають словесні та графічні елементи у кольорі, слід використовувати загальновживані назви, такі як «зелений, жовтий, блакитний, синій». Якщо ж реєстрація стосується кольору як окремого об'єкта, його необхідно вказувати відповідно до однієї зі стандартних кольорових шкал, зокрема Pantone Matching System, RAL або Focoltone. Нові правила також передбачають розширення переліку нетрадиційних торговельних марок, що включають орнаментні, позиційні, голографічні, мультимедійні позначення [9].

Одним із важливих кроків у цифровій трансформації сфери інтелектуальної власності стало запровадження електронних охоронних документів. З вересня 2024 р. охоронні документи на об'єкти інтелектуальної власності почали видаватися в електронному форматі. Попри те, що офіційне

інформаційне повідомлення від УКРНОІВІ з'явилося лише в грудні, цифровізація цього процесу вирішує низку важливих питань. Зокрема, усувається ризик втрати або пошкодження документів під час зберігання, скорочується час отримання завдяки відмові від паперової пошти, а також забезпечується цілодобовий доступ до електронних реєстрів. Представники та заявники можуть у будь-який момент завантажити свідоцтво чи патент через особистий кабінет. Водночас для заявників, які подавали заявки та здійснювали діловодство у паперовому вигляді, зберігається можливість отримувати охоронні документи традиційним способом. Крім того, за наявності відповідного клопотання можна безкоштовно отримати паперовий оригінал.

З метою підвищення ефективності правової охорони винаходів і корисних моделей було внесено зміни до процедур подання та експертизи заявок, що відповідають сучасним вимогам у сфері інтелектуальної власності. 25 жовтня 2024 р. набули чинності нові Правила складання, подання та проведення експертизи заявки на винахід і заявки на корисну модель, затверджені наказом Міністерства економіки України № 23301 від 9 вересня 2024 р. [10]. Зміни уніфіковані з новими правилами подання заявок на торговельні марки, що передбачає оновлені форми заявок та розширений перелік даних про заявників і винахідників. До обов'язкової інформації тепер входять паспортні дані, дата народження, реєстраційний номер облікової картки платника податків, а також контактні дані не лише представника, а й заявника. Оновлення також стосуються переліку об'єктів технологій, на які не поширюється правова охорона відповідно до Закону України «Про винаходи і корисні моделі». До таких об'єктів віднесено способи лікування або діагностики організму людей і тварин, використання людських ембріонів для промислових цілей, а також процеси або продукти, застосування яких обмежується певним сортом рослин чи породою тварин.

Додатково унормовано можливість подання заявок в електронному форматі з використанням кваліфікованого електронного підпису заявника або представника. Листування між заявником та НОІВ здійснюється через особистий кабінет ІКС УКРНОІВІ або електронну пошту, зазначену в заявці. У попередній редакції правил електронне подання також допускалося, однак вимагало додаткового подання інформації на CD-R або дискеті разом із паперовою заявкою. Запроваджено механізм подання мотивованих заперечень протягом шести місяців з дати публікації відомостей про заявку в бюлетені. Однак, у зв'язку із правовим режимом воєнного стану, строки, пов'язані з інтелектуальною власністю, призупинені відповідно до Закону України № 2174-IX від 1 квітня 2022 року «Про захист інтересів осіб у сфері інтелектуальної власності під час дії воєнного стану, введеного у зв'язку із збройною агресією російської федерації проти України» [11].

27 лютого 2024 року набрав чинності наказ Міністерства економіки України від 20 грудня 2023 року № 19944 «Про затвердження Положення про Комісію з надання дозволу на використання в торговельній марці офіційної назви та міжнародного літерного коду держави Україна та/або на включення до зображення торговельної марки імітації малого Державного Герба України» [12]. Даний нормативно-правовий акт регламентує повноваження Комісії, процедуру подання та розгляду клопотань, а також умови надання дозволу на використання зазначених елементів у торговельних марках. Комісія здійснює свою діяльність відповідно до чинного законодавства України, зокрема Законів України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг», «Про електронні документи та електронний документообіг», «Про електронні довірчі послуги», «Про санкції» та інших нормативно-правових актів. Основним її завданням є розгляд клопотань щодо надання дозволів на використання в торговельних марках офіційної назви України, міжнародного літерного коду UA та імітації малого Державного Герба України, а також перевірка відповідності заявників встановленим критеріям.

Подати клопотання можуть громадяни України, фізичні особи – підприємці, зареєстровані відповідно до законодавства України, а також юридичні особи, створені та зареєстровані на території України. Дозвіл не надається громадянам інших держав, юридичним особам та фізичним особам – підприємцям, зареєстрованим відповідно до законодавства інших країн, а також особам, до яких застосовано персональні спеціальні економічні та інші обмежувальні заходи (санкції).

Використання офіційної назви України або міжнародного літерного коду UA у складі торговельної марки можливе за умови, що це не суперечить публічному порядку та загальновизнаним принципам моралі, а також за наявності щонайменше двох із таких критеріїв: товари або послуги, для яких заявлено торговельну марку, мають промислову, соціальну, освітню, наукову, культурну чи художню цінність або значущість для економіки України; заявник здійснює благодійну чи гуманітарну діяльність у сфері, пов'язаній із заявленими товарами або послугами; заявник має визнану репутацію та сприяє формуванню позитивного іміджу України; заявник займає домінуюче положення на ринку України у своїй галузі; заявник здійснює зовнішньоекономічну діяльність та займає провідні позиції у своїй групі товарів або послуг на міжнародному ринку; тривалість діяльності заявника на українському або світовому ринку у відповідній сфері становить не менше ніж п'ять років [12].

Окремі вимоги передбачені для надання дозволу на включення до зображення торговельної марки імітації малого Державного Герба України. Відповідно до статті 20 Конституції України державними символами є Державний Прапор, Державний Герб і Державний Гімн, а порядок їх використання має визначатися спеціальним законом, який наразі не прийнято. Постановою Верховної Ради України «Про Державний Герб України» № 2137-XII від 19 лютого 1992 року затверджено тризуб як малий Державний Герб України, однак перелік випадків його використання є вичерпним і не передбачає можливості застосування у торговельних марках. Таким чином, Комісія має повноваження надавати дозвіл виключно на використання імітації малого Державного Герба України. Клопотання про надання дозволу подається у паперовій або електронній формі через особистий кабінет в ІКС УКРНОІВІ. Документ повинен містити номер заявки та дату її подання, відомості щодо заявника (для фізичних осіб – прізвище, ім'я, по батькові, паспортні дані, реєстраційний номер облікової картки платника податків; для юридичних осіб – повне найменування, код ЄДРПОУ), інформацію про представника заявника (у разі подання через представника), обґрунтування відповідності встановленим критеріям та перелік доданих документів. До клопотання додаються оригінали документів або їх засвідчені копії. У разі подання документів іноземною мовою необхідно надати їх офіційний переклад українською мовою.

Після подання клопотання секретар Комісії здійснює його перевірку на відповідність встановленим вимогам. Якщо клопотання відповідає всім критеріям, протягом десяти робочих днів заявнику надсилається повідомлення про прийняття документа до розгляду. У разі виявлення недоліків або відсутності необхідних документів клопотання залишається без руху, а заявник має два місяці для усунення зазначених недоліків. Розгляд клопотання здійснюється протягом двох місяців з моменту прийняття його до розгляду. Засідання Комісії проводяться за потреби, але не рідше одного разу на два місяці. Під час засідання здійснюється перевірка відповідності заявника встановленим критеріям, аналіз наявності санкцій щодо нього, а також ухвалюється рішення про надання або відмову у наданні дозволу. У разі необхідності Комісія може витребувати додаткові матеріали, після чого розгляд клопотання зупиняється, а заявник має два місяці для подання запитуваних відомостей. Заявник має право брати участь у засіданні Комісії особисто або в режимі відеоконференції, про що відповідне повідомлення надсилається заявнику не пізніше ніж за п'ять робочих днів до засідання. У разі неявки заявника клопотання розглядається на підставі наявних матеріалів. Рішення Комісії надсилається заявнику не пізніше ніж через п'ятнадцять робочих днів після засідання, на якому воно було ухвалене. Відомості про заявки, за якими надано дозвіл, оприлюднюються в електронному офіційному бюлетені «Промислова власність» та на вебсайті УКРНОІВІ. Заявник має право подати клопотання про внесення змін до заявки щодо його особи, відкликати подане клопотання на будь-якому етапі розгляду, а також оскаржити рішення Комісії у судовому порядку відповідно до чинного законодавства України. Розмір та порядок сплати зборів за відповідні дії визначається Порядком сплати зборів за дії, пов'язані з охороною прав на об'єкти інтелектуальної власності, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України № 1716 від 23 грудня 2004 р.

27 листопада 2024 року Міністерством економіки України зареєстровано торговельну марку «Зроблено в Україні», яка стала офіційним знаком, що засвідчує українське походження продукції. Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України № 197 від 23 лютого 2024 року [13], використання цього бренду дозволено державним органам, установам, організаціям та підприємствам незалежно від форми власності без сплати ліцензійного збору. Однією з основних умов застосування бренду для товарів, автомобільної техніки, машинного обладнання та інших виробів є розташування виробничих потужностей на території України. Виробник повинен зазначати відповідну інформацію на упаковці продукції або у технічній документації. Використання знаку заборонено суб'єктам, які здійснюють господарську діяльність на території Республіки Білорусь та Російської Федерації, а також особам, що перебувають під міжнародними чи національними санкціями [13].

Детальні технічні вимоги щодо застосування бренду визначені у брендбукі, розміщеному на офіційному вебсайті madeinukraine.gov.ua. Впровадження бренду «Зроблено в Україні» спрямоване на стимулювання економічного розвитку, а також на формування національної ідентичності. Його популяризація через спільні зусилля держави, бізнесу та громадськості сприятиме зміцненню міжнародного іміджу України та репрезентації вітчизняних досягнень на світовому ринку.

Альтернативні методи вирішення спорів, зокрема медіація, набувають дедалі більшої популярності у сфері інтелектуальної власності. У 2024 році було реалізовано успішний кейс медіації між Vandog Agency та МХП щодо тендерної процедури у сфері креативних послуг [14]. Хоча цей механізм почав активно застосовуватися ще 7-8 років тому, на той час судовий процес залишався більш звичним інструментом вирішення правових конфліктів. Сучасні власники об'єктів інтелектуальної власності, а також порушники, які визнають свою відповідальність, дедалі частіше звертаються до альтернативних процедур врегулювання спорів, що дозволяють мінімізувати економічні та часові

витрати. Практика свідчить, що навіть після тривалих судових розглядів сторони нерідко приходять до необхідності переговорів, оскільки судові рішення не завжди забезпечує бажаний результат.

Одним із показових випадків є конфлікт між двома бізнес-партнерами, які не оформили свою співпрацю юридично, що призвело до спору за право власності на торговельну марку. Незважаючи на проходження всіх стадій судового процесу, сторони зрештою розпочали переговори, оскільки судові рішення не задовольнило їхні очікування. Медіація також є ефективним інструментом у ситуаціях, коли порушники прав інтелектуальної власності діють неумисно через недостатню обізнаність у сфері правової охорони. У таких випадках можливе укладення угоди, відповідно до якої порушник зобов'язується утримуватися від подальших правопорушень, а також може сплатити компенсацію у розмірі, нижчому за потенційне судове стягнення, однак у значно коротші строки.

У межах посилення заходів щодо захисту прав інтелектуальної власності та боротьби з онлайн-піратством Україна запровадила механізм формування національного переліку вебресурсів, що порушують авторські права, та долучилася до міжнародної ініціативи WIPO ALERT.

Україна приєдналася до міжнародної ініціативи WIPO ALERT та запровадила механізм ведення національного переліку вебресурсів, які викликають занепокоєння щодо дотримання прав інтелектуальної власності [15]. Відповідний правовий механізм закріплений наказом Міністерства економіки України від 1 лютого 2024 року № 2945 «Про затвердження Порядку формування та ведення національного переліку вебсайтів, що викликають занепокоєння щодо дотримання прав інтелектуальної власності», зареєстрованим Міністерством юстиції України 11 березня 2024 року за № 357/41702 [16].

Правові підстави для запровадження цього механізму визначені ст. 8 ЗУ «Про рекламу», положення якої були оновлені у 2023 році. Згідно з внесеними змінами, передбачено адміністративну відповідальність за розміщення рекламних матеріалів на вебсайтах, включених до зазначеного переліку. Таким чином, Україна долучилася до міжнародної практики обмеження фінансування піратських вебресурсів, які отримують значну частину прибутків від реклами.

Платформа WIPO ALERT Database є захищеною онлайн-системою, адміністрованою Всесвітньою організацією інтелектуальної власності (BOIB), що об'єднує інформацію про вебсайти та додатки, які порушують авторське право відповідно до законодавства країн-учасниць. Ця база даних виконує функцію міжнародного чорного списку (blacklist) вебресурсів, щодо яких подано обґрунтовані претензії правовласників контенту. WIPO ALERT може використовуватися в понад 190 країнах, що сприяє ефективній протидії порушенням авторських прав на глобальному рівні. Skorистатися WIPO ALERT можуть рекламодавці, рекламні агенції та технічні провайдери рекламних послуг, які мають можливість подати відповідну заяву для отримання доступу до агрегованих списків вебсайтів-порушників у різних країнах. Отримана інформація інтегрується в автоматизовані рекламні системи, що дозволяє уникати розміщення реклами на піратських ресурсах, мінімізуючи ризики асоціації брендів із незаконною діяльністю. Це, у свою чергу, сприяє захисту ділової репутації рекламодавців та дотриманню норм законодавства у сфері інтелектуальної власності.

Правове регулювання формування та ведення національного переліку вебресурсів, що викликають занепокоєння щодо дотримання прав інтелектуальної власності, ґрунтується на положеннях Закону України «Про авторське право і суміжні права» [17], Закону України «Про рекламу» [18], а також Меморандуму про взаєморозуміння між Всесвітньою організацією інтелектуальної власності та Міністерством розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України щодо надання даних до платформи обміну WIPO ALERT [15]. Додатково правові аспекти регламентуються Порядком формування та ведення національного переліку вебсайтів, що викликають занепокоєння щодо дотримання прав інтелектуальної власності, затвердженим наказом Міністерства економіки України № 2945 від 1 лютого 2024 р. [16].

Висновок. Реформування системи інтелектуальної власності України у 2024 році спрямоване на гармонізацію національного законодавства з міжнародними стандартами, зокрема нормами Європейського Союзу та BOIB. Законодавчі ініціативи охоплюють удосконалення правового режиму реєстрації та захисту об'єктів інтелектуальної власності, розширення механізмів адміністративного оскарження, цифровізацію процедур і посилення інструментів боротьби з контрафакцією. Створення Апеляційної палати Національного органу інтелектуальної власності оптимізувало процедуру розгляду заперечень щодо реєстрації прав, підвищило ефективність адміністративного захисту та зменшило навантаження на судову систему. Відновлення атестації патентних повірених сприяє формуванню висококваліфікованого професійного середовища у сфері інтелектуальної власності відповідно до міжнародних стандартів. Цифровізація охоплює запровадження електронних охоронних документів, використання блокчейн-технологій для підтвердження авторства, створення національного переліку вебресурсів, що порушують права інтелектуальної власності, та інтеграцію України до ініціативи WIPO ALERT.

Здійснені зміни формують ефективніший механізм правового захисту інтелектуальної власності, посилюють інституційну спроможність органів правозахисту та сприяють адаптації правової системи до викликів цифрової економіки. Подальший розвиток має бути зосереджений на удосконаленні правозастосовної практики, інтеграції інноваційних технологій і розширенні міжнародного співробітництва.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про затвердження Регламенту Апеляційної палати Національного органу інтелектуальної власності: наказ від 23 листопада 2023 р. № 17768 // Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0021-24#Text>.
2. Про охорону прав на знаки для товарів і послуг: Закон України від 15 грудня 1993 р. № 3689-XII (в ред. від 29 грудня 2024 р.) // *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1994. № 7. Ст. 36. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3689-12#Text>.
3. Про охорону прав на винаходи і корисні моделі: Закон України від 15 грудня 1993 р. № 3687-XII (в ред. від 31 грудня 2023 р.) // *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1994. № 7. Ст. 32. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-12#Text>.
4. Про охорону прав на промислові зразки: Закон України від 15 грудня 1993 р. № 3688-XII (в ред. від 31 грудня 2023 р.) // *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1994. № 7. Ст. 34. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3688-12#Text>.
5. Про охорону прав на компонування напівпровідникових виробів: Закон України від 5 листопада 1997 р. № 621/97-ВР (в ред. від 31 грудня 2023 р.) // *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1998. № 8. Ст. 28. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/621/97-вр#Text>.
6. Про правову охорону географічних зазначень: Закон України від 16 червня 1999 р. № 752-XIV (в ред. від 15 листопада 2024 р.) // *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1999. № 32. Ст. 267. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/752-14#Text>.
7. Про затвердження Положення про представників у справах інтелектуальної власності (патентних повірених) та внесення змін до положень з питань атестації та ведення державного реєстру представників у справах інтелектуальної власності (патентних повірених): наказ від 29 грудня 2023 р. № 20599 // Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0263-24#Text>.
8. Оголошення про приймання пропозицій щодо кандидатур до складу Атестаційної та Апеляційної комісій // Офіційний сайт УкрНОІВІ (ІР офісу). URL: <https://nipo.gov.ua/atestatsiinata-apeliatsiina-komisii/> (дата звернення: 02.03.2025).
9. Про затвердження Правил складання, подання заявки на торговельну марку, заявки на міжнародну реєстрацію торговельної марки та проведення експертизи заявки на торговельну марку, міжнародної реєстрації торговельної марки з поширенням на Україну: наказ від 6 серпня 2024 р. № 19889 // Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1263-24#Text>.
10. Про затвердження Правил складання, подання та проведення експертизи заявки на винахід і заявки на корисну модель: наказ від 9 вересня 2024 р. № 23301 // Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1411-24#n17>.
11. Про захист інтересів осіб у сфері інтелектуальної власності під час дії воєнного стану, введеного у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації проти України: Закон України від 1 квітня 2022 р. № 2174-IX // Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2174-20#Text>.
12. Про затвердження Положення про Комісію з надання дозволу на використання в торговельній марці офіційної назви та міжнародного літерного коду держави Україна та/або на включення до зображення торговельної марки імітації малого Державного Герба України: наказ від 20 грудня 2023 р. № 19944 // Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0188-24#Text>.
13. Питання популяризації товарів українського виробництва: постанова КМУ від 23 лютого 2024 р. № 197 // Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/197-2024-%D0%BF#Text>.
14. Вперше реалізовано успішний кейс медіації (між Vandog Agency та МХП) на базі ІР офісу // *Юридична практика*. 02 грудня 2024 р. URL: <https://pravo.ua/vpershe-realizovano-uspishnyi-keis-mediatsii-mizh-vandog-agency-ta-mkhp-na-bazi-ip-ofisu/> (дата звернення: 02.03.2025).
15. Меморандум про взаєморозуміння між Всесвітньою організацією інтелектуальної власності та Міністерством розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України щодо надання даних до платформи обміну даними «WIPO ALERT»: підписаний 23 вересня 2020 р.,

- набрав чинності для України 23 вересня 2020 р. // Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/999_001-20#Text.
16. Про затвердження Порядку формування та ведення національного переліку вебсайтів, що викликають занепокоєння щодо дотримання прав інтелектуальної власності: наказ Міністерства економіки України від 1 лютого 2024 р. № 2945 // Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0357-24#Text>.
17. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 1 грудня 2022 р. № 2811-IX (в ред. від 15 листопада 2024 р.) // *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2023. № 57. Ст. 166. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#n855>.
18. Про рекламу: Закон України від 3 липня 1996 р. № 270/96-ВР (в ред. від 26 грудня 2024 р.) // *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. № 39. Ст. 181. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/270/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.90>

РОЗВИТОК, СТАНОВЛЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ЮСТИЦІЇ В УКРАЇНІ

Колеснікова М.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративного, господарського права
та фінансово-економічної безпеки
Навчально-наукового інституту права
Сумського державного університету
ORCID: 0000-0003-3060-158X*

Лелека С.С.,

*студентка третього курсу
Навчально-наукового інституту права
Сумського державного університету
ORCID: 0009-0000-4966-7509*

Колеснікова М.В., Лелека С.С. Розвиток, становлення та перспективи адміністративної юстиції в Україні.

Стаття присвячена затребуваній темі, а саме: дослідження історії розвитку, становленню та перспективі адміністративної юстиції в Україні. Встановлено, що Україна виступає як правова й демократична держава, котра на законодавчому рівні визнає надання людині та громадянину мінімального пакету прав і свобод у формі одного з її обов'язків. Нами було визначено періоди, які належать до передумов подальшого виникнення адміністративного процесу, а також проведено їх детальний аналіз. До зазначеної групи входить часовий проміжок існування Київської Русі, Козацької й литовсько-польської діб, де останню включено лише частково, а саме: до XVI століття. З'ясовано про початок фундаментального утворення адміністративної юстиції на сучасних українських територіях у другій частині литовсько-польської доби, тобто з XVI-XVII століть. Надалі охоплено становлення адміністративної юстиції, котре безперервно відбувалось у дорадянській добі, і передбачало поділ на чотири доби. Вагомими висновками було визначення швидшого процесу її становлення на українських територіях у складі Австро-Угорської імперії, аніж у Російської, хоч такі державні утворення існували майже в ідентичний час. Крім того, наголошено на вагомих внесках для затвердження адміністративної юстиції під час Української революції 1917-1921 рр. Втім, описані здобутки були зруйнованими під час етапу Радянського Союзу, який повною мірою нівелював існування даного інституту. Також досліджено становище адміністративної юстиції в незалежній Україні, котрий поділено на два періоди: становлення й розвитку (1991-2005 рр.) і з 2005 р. мова йде про формування та розвиток цього інституту, а також з'ясовано причини такого поділу. Наостанок, розглянуто міжнародний досвід країн. Беручи до уваги наближеність до інших держав за тим чи іншим критерієм, проаналізовано досвід Франції й Німеччини з цього приводу, де остання виявилась найбільш схожою до вітчизняної моделі й доцільною до імплементації нашої державою. У якості висновку узагальнено, що адміністративна юстиція в Україні є доволі доконаною, а тому має достатню міру перспективи відповідати нормам Європейського Союзу без перебігу до докорінних змін вітчизняної моделі адміністративного судочинства.

Ключові слова: Австро-Угорська імперія, адміністративна юстиція, Друга Річ Посполита, Євроінтеграція, Українська революція 1917-1921 рр., Радянський Союз, Російська імперія, розвиток, становлення, передумови виникнення.

Kolesnikova M.V., Leleka S.S. Development, formation and prospects of administrative justice in Ukraine.

The article is devoted to a popular topic, namely: research into the history of development, formation and prospects of administrative justice in Ukraine. It is established that Ukraine acts as a legal and democratic state, which at the legislative level recognizes the provision of a person and a citizen with a minimum package of rights and freedoms in the form of one of its duties. We have identified the periods that belong to the prerequisites for the further emergence of the administrative process and also conducted their detailed analysis. The specified group includes the time period of the existence of Kyivan Rus, the Cossack and Lithuanian-Polish eras, where the latter is included only partially,

namely: until the 16th century. It is found out about the beginning of the fundamental formation of administrative justice in modern Ukrainian territories in the second part of the Lithuanian-Polish era, that is, from the 16th-17th centuries. Further, the formation of administrative justice, which took place continuously in the pre-Soviet era, and provided for a division into four eras, is covered. The important conclusions were the determination of a faster process of its formation in the Ukrainian territories within the Austro-Hungarian Empire than in the Russian, although such state formations existed almost at the same time. In addition, the significant contributions to the establishment of administrative justice during the Ukrainian Revolution of 1917-1921 were emphasized. However, the described achievements were destroyed during the stage of the Soviet Union, which completely eliminated the existence of this institution. The state of administrative justice in independent Ukraine, which is divided into two periods: formation and development (1991-2005) and since 2005, is also studied. It is about the formation and development of this institution, and the reasons for such a division are also clarified. Finally, the international experience of countries is considered. Taking into account the proximity to other states according to one or another criterion, the experience of France and Germany in this regard is analyzed, where the latter turned out to be the most similar to the domestic model and appropriate for implementation by our state. As a conclusion, it is generalized that administrative justice in Ukraine is quite perfect, and therefore has a sufficient degree of prospect of complying with the norms of the European Union without resorting to radical changes in the domestic model of administrative justice.

Key words: Austro-Hungarian Empire, administrative justice, Second Polish-Lithuanian Commonwealth, European integration, Ukrainian revolution of 1917-1921, Soviet Union, Russian Empire, development, formation, prerequisites of emergence.

Постановка проблеми. Для України в умовах сьогодення важливим є її становлення в якості правової та демократичної держави. Задля забезпечення встановлених принципів, а також засад судочинства, у рамках адміністративно-процесуального права як такого, передбачається судовий механізм адміністративної юстиції. Безпосередньо за допомогою останньої, права людини й громадянина лишаються захищеними шляхом виключення перевищення повноважень з боку уповноважених суб'єктів.

Система адміністративної юстиції України пройшла значну кількість етапів, націлених на її становлення та розвиток. Зважаючи на це, виникає потреба в детальному аналізі згаданих складників, інакше кажучи історичного підґрунтя такого інституту. До того ж, надано можливість встановити перспективи її розвитку, а також з'ясувати певний перелік недоліків, котрі мають бути покращенні для довершення вже існуючої структури.

Мета статті полягає в ґрунтовному вивченні особливостей розвитку, становлення та перспектив адміністративної юстиції в Україні.

Стан опрацювання проблематики. Питання дослідження адміністративної юстиції у вимірі таких площин: історичний розвиток даного інституту, передумови виникнення, становлення й розвиток, його перспективи – доволі затребувана тематика робіт серед вітчизняних науковців зокрема. Відтак, наукову доробку в дослідженні адміністративної юстиції здійснили В.Б. Авер'янов, А.А. Бондаренко, С.Л. Гуцуляк, О.В. Запотоцька, К.О. Кропивна, Ю.Ю. Пустоцвіт, О.М. Сіваш, В.О. Рум'янцев, В.О. Тімашов та ін.

Дослідження цього напрямку праць утворюють велику наукову базу, котра стала ще більш наповненою протягом останнього десятиліття. Причина даного підвищення кількісної появи наукових доробок зумовлена обраним курсом нашої держави на Євроінтеграцію.

Виклад основного матеріалу. Україна як правова та демократична держава взяла на себе зобов'язання гарантувати й захищати невід'ємні права та обов'язки людини й громадянина. Відповідно до ст. 3 Конституції України, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [1].

Зважаючи на курс Євроінтеграції, котрий обрала наша держава, вимога щодо розвитку юстиції, підвищує затребуваність вирішення цього питання вітчизняним державним апаратом. Таким чином, європейський простір, з яким ідентифікує себе українська спільнота, за одну з головних цілей ставить перед собою не тільки закріпити положення про захист прав свободи людини та громадянина, але й створити ефективні засоби гарантування, а в разі порушення – захисту останніх.

Вимоги населення до закріплення та забезпечення тих чи інших прав і свобод людини й громадянина не були постійним явищем, оскільки будь-які впровадження такого характеру виникають

через зміни в демократичному суспільному осередку, зокрема під впливом формування новітньої громадської свідомості, зорієнтованому на розширення правового статусу громадян. Відтак, дослідження адміністративної юстиції слід розпочати з питання її становлення та розвитку.

Фактично, близько половини тисячоліття до нашої ери у Стародавньому Римі прийняли Закони XII таблиць. У даному документі вміщено правові засади, покладені на організацію громадянського суспільства [2, с. 7]. Презюмуємо, що юридичний процес, а відповідно і процесуальна форма своє первинне та фундаментальне вираження мала в Стародавньому Римі.

Можемо говорити про те, на скільки досконалою була система римського приватного права вже на той момент. Річ у тім, що зважаючи на наявність в цьому державному утворенні в республіканський період не лише публічного, але й приватного права, обумовлено існування публічних судів. Як зазначає В. Назаренко, у даній установі розглядали справи щодо інтересів держави. У свою чергу, на цивільні суди було покладено функцію розгляду певних дрібних кримінальних справ та майнові спори [2, с. 8]. Саме щойно обумовлені дії є судовим процесом, тобто, це будь-які дії, котрі здійснюються судовими органами не лише для ведення правосуддя безпосередньо, а й забезпечення внутрішньої роботи цих органів.

Крім того, хочемо зосередити увагу на ознаці, яка характерна для римського процесу в цивільній галузі права, у межах класичного періоду існування даного державного утворення. Щойно обумовлений процес мав дві стадії провадження, а саме: коли справа розглядається в претора (інакше кажучи, *ius*), а також розгляд останньої в суді (тобто *iudicium*) безпосередньо [2, с. 8]. Таким чином, вважаємо, перша стадія була в якості підготовчої, адже в її рамках необхідно було встановити всі обставини, котрі мають значення для справи, встановити вимоги сторін та віднайти свідків, які сформують більш наповнену доказову базу. Натомість, стадія розгляду справи в суді могла бути не задіяна, якщо під час проведення розгляду справи в претора відповідачем було визнано вимоги іншої сторони та він зобов'язувався виконати їх.

Маємо на меті наблизитися до передумов виникнення адміністративного процесу саме на історичній території сучасної України, тобто за часів існування Київської Русі. На думку І.В. Атаманчук, часи Київської Русі є першим періодом формування процесуального права [3, с. 11].

Розкриваючи сутність прояву такого етапу, зазначено, що суд був не лише підпорядкованим адміністрації, але й становив її частину, котра, до того ж, визнавалась невід'ємною. Саме звичаєве право встановлювалось тією нормою, на котру посилались у вирішенні спорів. У цих нормах був достатній обсяг матеріального й процесуального права. Проте зважаючи на безпосереднє значення норм звичаєвого права, роль судових інституцій становила значно менший відсоток, ніж у подальших періодах виникнення судочинства як такого. Річ у тім, що на судові органи було покладено винятково сприяння вирішення спору між сторонами, і рішення цієї установи мало лише усне вираження [3, с. 11].

Таким чином, через вагому віддаленість сучасного регулювання юридичного процесу, у загальному його вираженні, від судочинства під час доби існування Київської Русі та відсутність чітко відокремленої галузі адміністративного права, вбачаємо, що така доба, безумовно, була тією, котра формувала процесуальне право, однак її слід окреслювати тим періодом, який складав тільки передумову концептуального виникнення адміністративного процесу.

До періодів, що є передумовами виникнення адміністративного процесу на історичній території сучасної України, окрім існування Київської Русі, за якої прийнято «Руську Правду», варто віднести Козацьку добу. Також у цю класифікацію доцільно включити литовсько-польську добу, однак не вся епоха створювала передумови згаданого виникнення, а до XVI століття.

А.А. Бондаренко вказує, що початок утворення адміністративної юстиції на українській території необхідно окреслити з XVI-XVII століть [4, с. 118]. Даний часовий проміжок, фактично, належить до тієї частини литовсько-польської доби, яка не була віднесена нами до переліку тих періодів, що були передумовами виникнення адміністративного процесу.

Втім, говорячи про розвиток і становлення цього невід'ємного інституту в умовах сьогодення, його відлік датовано з XVIII-XIX століть [4, с. 118].

Розділяємо позицію К.О. Кропивної щодо поділу становлення адміністративної юстиції в державській добі на певні періоди, а саме: 1) входження частини сучасних українських територій (Наддніпрянської України) до складу Російської імперії; 2) перебування західноукраїнських земель (тобто у певний період мова йде про Закарпаття, Східну Галичину, Північну Буковину) як частини Австрійської, а з 1867 року Австро-Угорської імперії; 3) входження України до тогочасної Другої Речі Посполитої Польської; 4) відродження української самостійності [5, с. 137]. Варто зауважити: щойно описана класифікація складена не за критерієм хронологічного настання того чи іншого періоду, оскільки, наприклад, перебування Наддніпрянської України в Російській імперії та західноукраїнських земель в Австрійській і потім в Австро-Угорській імперії в разі хронологічного

розташування накладались би один на одного. Втім, для задоволення окреслених нами наукових потреб, у гносеологічному контексті такий розподіл є доволі корисним.

Пропонуємо розпочати з часів правління Російської та Австро-Угорської імперії, де роки існування першої з 1764 до 1917 р., а другої – 1867-1918 рр. Поява цілісної структури адміністративних судів, і, у результаті, відповідного судочинства на сучасних українських територіях, котрі великий проміжок часу перебували у складі раніше згаданих імперій, стала можливим лише завдяки введенню правових змін у останніх. Таким чином, вбачаємо вагомість цих монархічних державних утворень, котрі заклали фундаментальні основи для становлення адміністративної юстиції як такої.

Проте, розвиток Наддніпрянської України був значно повільнішим, аніж західноукраїнських територій. Випадки більш відсталого правового розвитку в Російській імперії порівняно з європейськими державами були доволі поширеними й траплялися не лише в осередку становлення адміністративної юстиції. Саме тому, маємо наголосити, що у даній імперії адміністративна юстиція перебувала лише на стадії зачатку.

Відтак, у Російській імперії одним з напрямків її діяльності відзначався розвиток поліцейського права, котрий набув особливого поширення після скасування кріпацтва й до 1917 р. [6, с. 36]. Саме тоді в правовий обіг було введено поняття «нагляд», віднесене до повноважень Сенату та прокуратури. Важливо зауважити, що на початку 70-х рр. XIX ст. від членів Державної Думи надходили ініціативи стосовно створення установ, що безперешкодно й ефективно вирішуватимуть спори, осередком виникнення яких є справи управлінського характеру. Ознакою цих установ було їх розміщення в кожній губернії. У свою чергу, Сенат виступав у якості найвищого органу адміністративної юстиції та виконував відповідні функції [7].

Як наслідок, у 70-90-х роках у кожній губернії Російської імперії на практиці почали створюватись судово-адміністративні органи, де розглядались скарги громадян на ті чи інші місцеві влади (наприклад, земські, міські та інші) [6, с. 36]. Отже, до настання наступного періоду становлення адміністративної юстиції, у такому державному утворенні було певною мірою сформовано систему адміністративної юстиції, що складалась з двох рівнів, де першим і центральним був Сенат, а другим, тобто губернським, належний судово-адміністративний орган.

Закінчення цього періоду варто пов'язати з революційними лютнево-березневими подіями 1917 р. Більш того, тогочасна адміністративна юстиція мала недосконалий вигляд та не підпадала під обраний курс радянської влади, яка наступною створила свій правлячий осередок на місці досліджуваного нами державного утворення. Тому 5 грудня (22 листопада) 1917 р. Декретом Радянської влади було скасовано Сенат [5, с. 137].

Повертаючись до Австрійської та надалі Австро-Угорської імперій, раніше нами було встановлено про більш швидке запровадження в ній адміністративного судочинства, як й у переважній частини країн Європи. Реформа судової системи Австро-Угорської імперії зумовила початок формування адміністративної юстиції в 1875 році [8]. Проте для сучасних українських територій як частини даного державного утворення, такі зміни настали трохи згодом через особливості практичного впровадження адміністративного судочинства.

Виходячи з щойно зазначеного, на західноукраїнських територіях, котрі були в складі Австро-Угорської імперії, підвалини адміністративної юстиції усталено у другій половині XIX століття. До того ж, у Німеччині досліджуваний нами інститут теж засновано в аналогічний період [8].

Ця система судочинства окреслювалась насиченою кількістю судових органів, що з декотрих наукових позицій може бути перепорою для початкових етапів функціонування судочинства [8]. Проте, хоч велика кількість розгалужень у системі юстиції може викликати ускладненість її існування, однак, вважаємо, для методологічного вивчення сутності судочинства з боку держави, така галузева класифікація проектує спроби останньої створити незалежний апарат судочинства.

Аналіз рівня розвитку судової системи в рамках існування Другої Речі Посполитої є важливим не тільки для дослідження історичного перебігу подій створення адміністративної юстиції на сучасній українській території, котра у певний проміжок часу була у складі такої держави, але й дану інформацію можна залучити як успішний історичний досвід, котрий доцільно імплементувати.

Ю. Олійник встановив, що етап становлення та розвитку судової системи цього державного утворення, а надалі й польського у цілому, можемо спостерігати у формальному законодавчому закріпленні в польських Конституціях як 1921, так і 1935 рр. Говорячи про основні засади діяльності й функціонування судової системи, то їх було описано в Конституції 1921 року (також має назву «березнева конституція», оскільки була прийнята 17 березня 1921 р.). Відтак, було зазначено на незалежності судової гілки влади від законодавчої та виконавчої гілок як таких. Тобто суд визнавався самостійним органом державної влади, який є повністю відокремленим від інших структур. Крім того, була врегульована процедура призначення кандидатів на посаду судді, а саме: це здійснював голова держави. Індивіди, які займали дані посади, мали бути неупередженими від

волі державної адміністрації. Втім, фактична процедура добору суддів суттєво відрізнялась від формально закріпленої, адже на таку посаду могли обиратись винятково політично благонадійні особи [9, с. 7].

Переходячи до більш дотичного питання стосовно адміністративної юстиції, дана Конституція 1921 р., вперше ввела поняття цього інституту на законодавчому рівні. Саме тому, згідно з ст. 73 цієї Конституції, почав діяти контроль і нагляд за актами органів виконавчої влади та місцевого самоврядування Польщі за критерієм відповідності принципу законності цих документів [10].

Судова система Другої Речі Посполитої мала поділ останньої на дві менші системи – загальних і спеціальних судів [9, с. 8]. До переліку останніх входили такі суди: віросповідні, військові, праці, Державний трибунал, Адміністративний трибунал та Компетенційний трибунал [9, с. 9].

Вагомим у рамках обраної нами тематики цієї роботи є більш детальний розгляд Адміністративного трибуналу, що відігравав роль найвищої апеляційної інстанції. Його було сформовано у 1922 році. Призначення посадовців, склад котрих окреслювався входженням до нього голови даної установи, його заступників, а також безпосередньо суддів, котрі здійснюють правосуддя, як і в раніше згаданих нормі права, було віднесено до компетенції Президента. Завдяки появі Адміністративного трибуналу, ним виконувався контроль судового характеру щодо діяльності адміністрації. Структура цієї судової установи передбачала дві палати. Мова йде про загально-адміністративну й фінансову палати. Процедура розгляду справи ґрунтувалась на колегіальних засадах. Конкретизуючи даний тезис, кількість суддів могла бути, як три, так і сім або ж навіть кожен суддя перебував у складі при розгляді справи [11, с. 245]. Вочевидь, така чисельна варіативність суддів під час розгляду тієї чи іншої справи пов'язана з рівнем складності останньої.

До того ж, на території України з 1919 до 1939 рр. діяв Львівський апеляційний суд. Тобто це суд апеляційної інстанції стосовно справ, котрі вирішувались в окружних судах [9, с. 10]. Аподиктично, такий суд був дійсно не лише особливим у масштабах виключно Другої Речі Посполитої, але й відповідав загальноєвропейським засадам укладення адміністративного судочинства. Поява суду апеляційної інстанції мала запобігати виникненню спірних питань, котрі можуть викликати загострення становища між різними верствами суспільства, шляхом повторного розгляду справи у вищій інстанції.

Переходячи до наступного періоду становлення адміністративної юстиції, назву котрого встановлено як відродження української самостійності. До цього етапу віднесено події на сучасній українській території, що перебували у складі Російської імперії, з моменту поширення Лютневої революції в 1917 р. у Наддніпрянській Україні до входження таких територій до Радянського Союзу. Отже, хоч з 1917 по 1920 рр. активно формувалась адміністративна юстиція, коли своє існування затверджувала незалежна Українська держава, однак даний період становлення характеризується наявністю складнощів, починаючи з відродження української державності безпосередньо.

Одразу після завершення Лютневої революції, суддівська система, впроваджена у Російській імперії, продовжувала своє існування. Більш того, у константі лишалась наявність базової форми судової організації, тобто окружна юстиція [12].

Починаючи з приходу до влади Центральної ради, як зазначає П.П. Музиченко, фактично, першочерговим впровадженням змін до судової системи було встановлення посади адміністративного судді у відповідних повітах. Також модифікація такої гілки влади полягала у формуванні адміністративних відділів, які стали одним з структурних елементів окружного суду [12]. Виходячи з щойно зазначених нововведень Центральної ради у початкових спробах відновлення української державності, обумовлені заходи покращень судової системи було збережено й у подальшій вибудові вітчизняного адміністративного судочинства.

Необхідно зауважити: відродження української державності призвело до широкого переліку корисних змін роботи судочинства для всієї сучасної правової системи нашої держави. Саме тому наголосимо на основоположних з них.

Відтак, закладались ґрунтовні засади проведення судочинства як-от: проведення розгляду справи мовою народу, який на ній знаходиться чи встановлено вимогу для юридичних працівників (зокрема, посадовців у суді або нотаріальній сфері), бути українцем чи принаймні володіти державною мовою та розумітись на місцевих умовах. Крім того, активно підіймалось питання стосовно нагальності створення незалежної української системи [12].

Важливим у рамках нашого дослідження є детальний аналіз III Універсалу Української Центральної Ради. Відповідно до цього документу, «Суд на Україні повинен бути справедливий, відповідальний духові народу» [13].

Обов'язки щодо здійснення належних заходів до заявлених вимог реалізації судової діяльності покладались на Генеральне Секретарство Судових Справ [13].

Обіг таких подій призвів до затвердження Малою радою законопроекту 23 листопада 1917 року. У ньому реалізувалось прагнення створення незалежної української судової системи, оскільки фор-

мально було закріплено, що «Суд на Україні твориться іменем Української Народної Республіки» [13].

Щодо наступного провадження змін, то 15 грудня 1917 року Центральною Радою було прийнято Закон «Про утворення Генерального суду». Згідно з ст. 1 цього Закону, «Генеральний суд складається з трьох департаментів – цивільного, кримінального і адміністративного...» [14]. Очевидним є те, що його дія поширювалась на всю територію України. Саме ця установа в судовій системі відігравала роль вищої інстанції, точніше касаційної. Крім того, у складі Генерального суду затверджувалась діяльність прокуратури (на той час дана інституція мала назву «прокураторія»), котру очолював прокурор [14].

Наступним кроком було впровадження Закону «Про заведення апеляційних судів» 16 грудня 1917 року. Відтак, планувалось створення трьох апеляційних судів, тобто, Київського, Харківського та Одеського, які мали рівномірно розмежувати губернії, що підпадатимуть під компетенції кожного з даних судів. Також було прийнято відповідний законодавчий акт, котрий врегулював процедуру обрання не лише суддів апеляційного суду, але й Генерального теж. Втім, у практичному вимірі, на жаль, було запроваджено лише Київський апеляційний суд [12]. Незважаючи на певні складнощі у створенні відносно досконалої судової системи та відсутності у тогочасної влади змоги реалізувати у повній мірі вже формально закріплені приписи стосовно вище описаних реформ, було досягнуто «триступеневої» судової системи, інакше кажучи такої, що має три інстанції. Вважаємо, таку зміну корисною для докорінної модифікації судочинства в його загальному розумінні, і наближенні до сучасних стандартів, котрі все ще практикуються в умовах сьогодення.

З 29 квітня по 14 грудня 1918 року відбувалося правління гетьмана Павла Скоропадського. Виходячи з сукупного вивчення цього періоду, дію адміністративного суду було збережено. 8 липня 1918 року було затверджено Закон «Про утворення Державного Сенату» сутність якого полягала в заміні Генерального суду на новий орган – Державний Сенат. Висновок про наявність у судовій системі адміністративного суду зроблений нами саме на основі цього документу, адже структура Державного Сенату передбачала входження до нього Кримінального, Цивільного та Адміністративного Генеральних судів, а також Загального Зібрання Сенату. Більш того, для цього адміністративного суду було обрано 19 сенаторів. Завдяки проаналізованому законодавчому акту встановлено, що безпосередньо в ньому вперше було закріплено вимоги до претендентів на посади сенаторів [15, с. 6].

Останнім етапом Української революції 1917-1921 рр., є прихід до влади Директорії Української Народної Республіки з грудня 1918 до листопада 1921 року. Також у цей період було розгорнуто й придушено махновський повстанський рух. У загальному своєму вираженні адміністративне судочинство лишалось сталим відповідно до раніше внесених змін. 2 січня 1919 року було прийнято Закон «Про відновлення Генерального Сенату» [15, с. 8]. Тобто згідно з даним документом, Державний Сенат було скасовано, а поновлений орган знову став найвищим судом. Доцільним для нашої уваги є те, що 24 січня 1919 року Директорія Української Народної Республіки здійснила спробу відновити апеляційні суди, котрі запровадила Українська Центральна Рада [16, с. 47].

Таким чином, період відродження української державності, незважаючи на перебування у політично та суспільно нестійкому становищі, зміг практично реалізувати велику кількість змін. Визначним є те, що протягом всього цього етапу серед очільників українських державних утворень існувала стійка позиція вибудови незалежної судової системи, як від російського, так і від будь-якого іншого впливу. Також в 1917-1921 рр. велика увага приділялась адміністративному судочинству.

Надалі було розпочато етап Радянського Союзу, котрий офіційно датовано з 30 грудня 1922 року до 1991 року. Втім, даний період неможливо розглядати як той, що позитивно вплинув на предмет нашого наукового інтересу, адже існування адміністративної юстиції було повністю нівельовано. Щойно згаданий занепад цієї системи судових органів був пов'язаний з суперечливістю та неможливістю функціонування останньої в тоталітарній державі, а тому й невідповідності інтересам комуністичної партії.

Після здобуття Україною незалежності, можливості для побудови адміністративної юстиції було знову повернено, як правовій і демократичній державі. Звернемо увагу на позицію В.В. Решоти, де науковцем запропоновано поділити роки незалежної України на два етапи за критерієм розвитку цього інституту, а саме: 1991-2005 рр. будуть окреслювати її становлення та розвиток, а з 2005 р. можна говорити вже про формування й розвиток адміністративного судочинства [17, с. 124-125]. Вважаємо, що такий поділ обумовлено потребою в усталенні перехідного становища у вітчизняному законодавстві, котрий припав на 1991-2005 рр. До того ж, Кодекс адміністративного судочинства України (далі – КАС України) [18], який врегулював адміністративне судочинство України і безпосередньо систему його органів, було прийнято у 2005 році. Саме ця подія, на нашу думку, є моментом переходу на новий етап у адміністративній юстиції – її формування та розвитку, і гарантувала завершення довгого шляху становлення.

Адміністративна юстиція – це важливий механізм, сутність якого виражена в спеціалізованому судовому контролі щодо діянь і рішень публічної адміністрації. Варто зауважити, що законодавче закріплення поняття цього інституту відсутнє, а тому існує широкий перелік надання дефініцій вченими-адміністративістами такому інституту. Більш того, окреслення останнього виражається спираючись на різні підходи. Однак, існування розбіжності у встановленні визначення адміністративної юстиції не відображає помилковості його тлумачення, оскільки у кожному з випадків такий інститут стало характеризуватиметься в якості особливого порядку вирішення спорів, котрі виникають в адміністративній галузі права. Ю.Ю. Пустовіт, О.В. Запотоцька, В.О. Тімашов дійшли висновку, що різниця цього тлумачення полягає у відмінності суб'єкта, до компетенції якого належить вирішення спорів, котрі виникають [19, с. 98].

Отже, історія розвитку та становлення адміністративної юстиції є дуже насиченою та зазнала великої трансформації. На сьогоднішній день, вона досить розвинена, хоча й має певну низку недоліків, що знаходяться на шляху врегулювання. Ними є, наприклад, нестача висококваліфікованих фахівців, зокрема суддів, котрі будуть провадити свою діяльність належним чином, з чого випливає наступний недолік у вигляді перенавантаженості адміністративними справами з загальної кількості останніх; недостатність гарантій утримання від перевищення владних повноважень з боку суб'єктів публічного адміністрування; відсутність процедури орієнтування на специфіку відносин у справі, що збільшило б ефективність вирішення справ по суті, та інші. Саме тому звернемо увагу на успішний досвід кількох провідних держав у галузі адміністративної юстиції.

Виходячи з вищезазначеної інформації, слід звернути увагу на досвід Німеччини та Франції, адже Україна має Євроінтеграційний курс, де перші держави вже є учасниками Європейського Союзу, а тому їх розвиток адміністративної юстиції повною мірою відповідає європейським стандартам. Також деякі загальні характеристики України є досить подібні до цих держав, як й основоположні правові аспекти адміністративного судочинства.

М.М. Заїка та В.Х. Ярмачі вказують, що у Німеччині та Франції виражена класична модель, котра у своїй судовій системі включає спеціалізовані адміністративні суди. Французька адміністративна юстиція має доволі такі давню історію виникнення, а саме: у кінці XVIII ст. Серед сутності закладення адміністративної юстиції у Франції, слід наголосити, що цей інститут тісно пов'язаний з адміністрацією. Державна влада, як найвища судова ланка у адміністративній юстиції, також не обмежується повноваженнями в рамках останньої, а додатково володіє виконавчою і законодавчою владою [20, с. 78-79]. У контексті специфіки існування вітчизняної судової системи, де обов'язкове її відокремлення від інших гілок влади та усталена імперативна вимога виняткового ведення судочинства, французька модель повною мірою буде суперечити вже сформованим українським засадам діяльності.

Саме тому, доцільніше орієнтуватися на досвід Німеччини, у якій адміністративна юстиція включена до адміністративної системи правосуддя. Тобто, адміністративні суди Німеччини повною мірою відокремлені від адміністрації не лише організаційно, але й функціонально [20, с. 79]. Таким чином, з системою даної держави прослідковуються більший рівень правової подібності, що свідчить про можливість існування незалежного адміністративного судочинства в Європейському Союзі.

Вважаємо, що розвиток адміністративної юстиції України, покладений на розв'язання згаданих недоліків, має належний обсяг перспективи вступу до Європейського Союзу з власною системою адміністративної юстиції, яка подібна до німецької. Річ у тім, що для даного союзу ефективність і належність роботи адміністративної юстиції як такої буде перевалювати над її структурним вираженням. Тому що специфіка вираження цього інституту залежить від історичного, географічного, геополітичного підґрунтя та інших чинників. Отже, система українського адміністративного судочинства є доволі dokonаною.

Висновки. Таким чином, нами було встановлено періоди, котрі віднесено до передумов виникнення адміністративного процесу, а також часовий проміжок, що свідчить про початок утворення адміністративної юстиції на сучасних українських територіях. Досліджуючи становлення адміністративної юстиції, яке відбулося в дорадянській добі, проаналізовано чотири періоди. Вважаємо, серед них найбільш результативний і насичений періодом, що охопив всю територію України, – відродження української самостійності. У свою чергу, завершення становлення адміністративної юстиції радянською добою зумовлено повним нівелюванням інституту адміністративної юстиції в Радянському Союзі. Саме тому роки незалежної України було поділено на два етапи, де перший передбачав становлення і розвиток (1991-2005 рр.), а другий формування й розвиток такого інституту (з 2005 р.). Причини цього поділу охоплюються потребою до усталення вітчизняного законодавства та прийняття Кодексу адміністративного судочинства України у 2005 році.

Наостанок, звернувши увагу на міжнародний досвід наближених до України в даному питанні Франції та Німеччини, встановили більш доцільним орієнтуватися на досвід останньої країни. Без-

посередньо в ній система адміністративної юстиції є ідентичною вітчизняній, що передбачає перспективу вступу до Європейського Союзу без здійснення докорінних змін вже існуючої структури в нашій державі, зважаючи на її достатній рівень доконаності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://cutt.ly/HeNAfbxS> (дата звернення: 10.11.2024).
2. Назаренко В. Поняття, сутність та тенденції розвитку юридичного процесу і юридичної процесуальної форми від Стародавнього Риму до сучасності. *Підприємництво, господарство і право*. 2010. № 5. С. 7–12.
3. Атаманчук І.В. Генеза процесуального права України: тенденції, перспективи розвитку: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2014. 23 с.
4. Бондаренко А.А. Розвиток адміністративного судочинства в Україні. *Форум права*. 2012. № 4. С. 118–124.
5. Кропивна К.О. Становлення адміністративної юстиції в Україні: дорадянська доба. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право*. 2018. № 4. С. 136–140.
6. Курко М.Н. Розвиток судової системи на території України – історичний аспект (XVIII–XIX століття). *Часопис Київського університету права*. 2010. № 2. С. 35–38.
7. Становлення та розвиток адміністративної юстиції. *Судова влада України*: веб-сайт. URL: <https://cutt.ly/7eH7cCkF> (дата звернення: 12.11.2024).
8. Георгієвський Ю.В. Адміністративна юстиція: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Націон. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2003. 185 с. URL: <https://cutt.ly/yeHH66nl> (дата звернення: 11.11.2024).
9. Олійник. Ю. Становлення та розвиток судової системи Другої Речі Посполитої (1918–1939 рр.). *Актуальні проблеми правознавства*. 2018. Вип. 4 (16). С. 5–12.
10. Ustawie z 3 sierpnia 1922 roku o Najwyższym Trybunale Administracyjnym (Dz.U. z 1926 r. Nr 68, poz. 400). URL: <https://cutt.ly/zeHJonHe> (дата звернення: 11.11.2024 р.).
11. Тищик Б.Й. Польша: історія державності і права (X ст. – початок XXI ст.): навч. посіб. Львів: Світ, 2012. 512 с.
12. Музиченко П.П. Історія держави і права України: навч. посіб. 2-ге вид., випр. і допов. Київ: Т-во «Знання», КОО, 2000. 662 с.
13. Універсал Української Центральної Ради (III): Універсал від 23.11.1917 р. *Вістник Генерального Секретаріату Української Народньої Республіки*. 2017. № 2. URL: <https://cutt.ly/ReH7YgSJ> (дата звернення 12.11.2024).
14. Центральна Рада прийняла закон про утворення Генерального суду. *Український інститут національної пам'яті*: офіц. веб-сайт. URL: <https://cutt.ly/ZeH8ZFfx> (дата звернення: 12.11.2024).
15. Романюк Я. 100 років. Від Генерального Суду – До Верховного. *Вісник Верховного Суду України*. 2017. № 11–12 (207–208). С. 2–12.
16. Рум'янцев В.О., Лісогорова К.М., Сіваш О.М., Гоцуляк С.Л. Судова система в Україні за часів Директорії та ЗУНР. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 6. С. 46–49.
17. Решота В.В. Передумови формування адміністративного судочинства в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 3. С. 124–127.
18. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV. URL: <https://cutt.ly/eeH4w2Xh> (дата звернення: 12.11.2024).
19. Пустовіт Ю.Ю., Запотоцька О.В., Тімашов В.О. Адміністративна юстиція. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2020. № 2. С. 96–101.
20. Заїка М.М., Ярмачі В.Х. Особливості організації системи адміністративного юстиції: зарубіжний досвід. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2017. № 3. С. 77–80.

УДК 351.75

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.91>

СУТНІСТЬ ТАКТИКО-СПЕЦІАЛЬНОЇ ПІДГОТОВКИ В ПРАВООХОРОННІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Кондратюк Н.С.,*здобувачка вищої освіти першого бакалаврського рівня,
Державний податковий університет***Бубнова А.С.,***здобувачка вищої освіти першого бакалаврського рівня,
Державний податковий університет***Параниця С.П.,***кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри правоохоронної діяльності,
Державний податковий університет
ORCID: 0000-0001-7907-1220*

Кондратюк Н.С., Бубнова А.С., Параниця С.П. Сутність тактико-спеціальної підготовки в правоохоронній діяльності.

Стаття присвячена особливостям формування однієї із найважливіших складових в діяльності працівників правоохоронних органів - тактико-спеціальної підготовки. Висвітлено окремі правові аспекти сутності тактико спеціальної підготовки в правоохоронній діяльності. Зосереджено увагу на важливості комплексного вивчення тактико спеціальної підготовки, оскільки вона забезпечує здатність ефективно діяти в умовах стресу, невизначеності та високого ризику в професійній діяльності. У сучасних умовах, коли злочинність стає все більш різноманітною та складною, а також зростає рівень загроз для суспільної безпеки, ефективність роботи правоохоронних органів значною мірою залежить від рівня тактико-спеціальної підготовки їх працівників. У ході дослідження відзначено, що однією з ключових функцій держави є організаційно-правове забезпечення тактико-спеціальної підготовки та навчання працівників правоохоронних органів. Окреслено, що тактико-спеціальна підготовка є організованим, майже безперервним процесом здобуття знань, спеціальних умінь і навичок, необхідних для ефективного виконання службових обов'язків. Існують різні форми професійної підготовки, зокрема навчання в установах з особливими умовами, підвищення кваліфікації на спеціалізованих курсах тощо.

У контексті розвитку правоохоронної системи тактико-спеціальна підготовка є не тільки засобом підвищення ефективності роботи правоохоронців, але й ключовим елементом забезпечення правопорядку та безпеки громадян. Виокремлено, що мета такої підготовки визначається потребами суспільства, а також інтересами самих працівників правоохоронних органів. Так, шляхами вдосконалення тактико-спеціальної підготовки в правоохоронній діяльності є: модернізація навчальних програм та тренувальних курсів; підвищення рівня міжвідомчої координації та взаємодії; інтенсивне використання психологічної підготовки; розширення тактичних навичок через практичні навчання; оновлення технічного оснащення та використання сучасних технологій; постійне оновлення знань через міжнародний досвід; індивідуалізація підготовки; регулярне оцінювання ефективності підготовки

Ключові слова: тактика, підготовка, тактико-спеціальна підготовка, правоохоронна діяльність.

Kondratyuk N.S., Bubnova A.S., Paranytsia S.P. The essence of tactical and special training in law enforcement activities.

The article is devoted to the peculiarities of the formation of one of the most important components in the activities of law enforcement officers - tactical and special training. Some legal aspects of the essence of tactical and special training in law enforcement activities are highlighted. Attention is focused on the importance of comprehensive study of tactical and special training, since it provides the ability to act effectively in conditions of stress, uncertainty and high risk in professional activities. In modern conditions, when crime is becoming more diverse and complex, and the level of threats to public safety is increasing, the effectiveness of the work of law enforcement agencies largely depends on the level of tactical and special training of their employees. The study noted that one of the key functions of

the state is the organizational and legal support of tactical and special training and training of law enforcement officers. It is outlined that tactical and special training is an organized, almost continuous process of acquiring knowledge, special skills and abilities necessary for the effective performance of official duties. There are various forms of professional training, including training in institutions with special conditions, advanced training in specialized courses, etc.

In the context of the development of the law enforcement system, tactical and special training is not only a means of increasing the efficiency of law enforcement officers, but also a key element in ensuring law and order and the safety of citizens. It is emphasized that the purpose of such training is determined by the needs of society, as well as the interests of law enforcement officers themselves. Thus, the ways to improve tactical and special training in law enforcement activities are: modernization of curricula and training courses; increasing the level of interdepartmental coordination and interaction; intensive use of psychological training; expansion of tactical skills through practical training; updating technical equipment and using modern technologies; constant updating of knowledge through international experience; individualization of training; regular assessment of training effectiveness.

Key words: tactics, training, tactical and special training, law enforcement activities.

Постановка проблеми. Постійні зміни формують нові підходи до фахівця в правоохоронній сфері. У сучасних умовах, коли злочинність стає все більш різноманітною та складною, а також зростає рівень загроз для суспільної безпеки, ефективність роботи правоохоронних органів значною мірою залежить від рівня тактико-спеціальної підготовки їх працівників. Таким чином, тактико-спеціальна підготовка є важливим компонентом професійної підготовки працівників правоохоронних органів, оскільки забезпечує їх здатність ефективно діяти в умовах стресу, невизначеності та високого ризику.

У контексті розвитку правоохоронної системи тактико-спеціальна підготовка є не тільки засобом підвищення ефективності роботи правоохоронців, але й ключовим елементом забезпечення правопорядку та безпеки громадян. Вона дозволяє поліпшити професіоналізм працівників, підвищити їхню готовність до виконання завдань у складних та небезпечних ситуаціях, що має особливе значення для забезпечення стабільності та безпеки в державі.

Мета дослідження полягає у аналізі підходів розуміння тактико-спеціальної підготовки, зокрема у контексті практичної реалізації з урахуванням особливостей формування фахівця в сфері правоохоронної діяльності.

Стан опрацювання проблематики. Тактико-спеціальної підготовки в правоохоронній діяльності є важливою складовою забезпечення ефективної боротьби зі злочинністю та підтримання правопорядку. Останні дослідження в цій галузі фокусуються на різних аспектах цієї підготовки, зокрема на її значенні, методах і формах, а також на впливі сучасних технологій та змін у правовій та соціальній сфері. У ході дослідження звернута увага на наукові доробки вітчизняних дослідників, серед яких: Аносенков А.А., Гайдученко П.Л., Гайдученко Р.Л., Казначеев Д.Г., Комісаров О.Г., Мукоїда Р.В., Петков В.П., Собакарь А.О., Соболев Е.Ю., Юнін О.С. та інші.

Виклад основного матеріалу. У сучасному світі, де злочинність постійно змінюється, виникають нові виклики, що вимагають від правоохоронців високої кваліфікації, спритності та здатності до адаптації. Тактико-спеціальна підготовка є важливою складовою професійної діяльності працівників правоохоронних органів, оскільки безпосередньо впливає на ефективність виконання службових обов'язків та забезпечення громадської безпеки. Цей вид підготовки охоплює різноманітні аспекти, включаючи фізичну підготовленість, тактичне мислення, комунікативні навички та здатність до командної роботи. Він дозволяє працівникам не лише оперативно реагувати на надзвичайні ситуації, а й ефективно підтримувати правопорядок у звичайних умовах. Крім того, успішна тактико-спеціальна підготовка сприяє формуванню впевненості у власних силах, що є важливим чинником у стресових ситуаціях на службі [1, с. 88].

Однією з ключових функцій держави є організаційно-правове забезпечення тактико-спеціальної підготовки та навчання працівників правоохоронних органів. Враховуючи це, значну роль у набутті необхідних професійних і спеціальних знань працівниками правоохоронних органів відіграють положення спеціальних законів та підзаконних нормативних актів, які регулюють діяльність правоохоронних структур України. Крім Закону України «Про Національну поліцію» від 02.07.2015 р. № 580-VIII, який визначає професійне навчання поліцейських складається [2], порядок, організацію та терміни проведення професійного навчання визначає Положення про організацію первинної професійної підготовки поліцейських, яких вперше прийнято на службу в поліції, затвердженого наказом МВС від 16.02.2016 р. № 105 [3], а Положення про вищі навчальні заклади, яке затверджено наказом МВС від 14.02.2008 р. № 62, покликане забезпечити підготовку фахівців за певними освітньо-кваліфікаційними рівнями, їх навчання, виховання та професійну підготовку осіб з

урахуванням нормативних вимог у галузі вищої освіти з метою задоволення освітніх потреб особи, суспільства і держави [4].

Тактико-спеціальна підготовка є організованим, майже безперервним процесом здобуття знань, спеціальних умінь і навичок, необхідних для ефективного виконання службових обов'язків. Існують різні форми професійної підготовки, зокрема, навчання в установах з особливими умовами, підвищення кваліфікації на спеціалізованих курсах тощо. Мета такої підготовки визначається потребами суспільства, а також інтересами самих працівників правоохоронних органів. Держава, у свою чергу, можна сказати, «ставить замовлення» на підготовку висококваліфікованих фахівців у сфері правоохоронної діяльності [5, с. 149].

А.А. Аносенков та Р.В. Мукоїда правильно зазначають, що тактико-спеціальна підготовка є комплексним процесом, що в межах навчальних програм освітніх закладів охоплює низку дисциплін, спрямованих на підготовку курсантів до певних алгоритмів дій, які необхідні для вирішення конкретних завдань у екстремальних умовах. Основними складовими тактико-спеціальної підготовки курсантів є:

- спеціальна фізична підготовка, яка спрямована на навчання ефективному використанню фізичної сили при виконанні тактичних прийомів для досягнення певних цілей;
- психологічна підготовка, що є надзвичайно важливою, оскільки курсанти, ставши працівниками правоохоронних органів, будуть постійно стикатися зі стресом і психологічним тиском у своїй роботі. Вона передбачає формування необхідних психологічних, морально-вольових якостей і ціннісних орієнтирів, що дозволяють ефективно приймати рішення та діяти в умовах стресу та психологічних навантажень;
- тактична підготовка, яка включає вивчення тактичних прийомів і стандартних алгоритмів дій у екстремальних ситуаціях, що можуть виникати під час служби правоохоронців. Здобуті навички і тактичні прийоми дають змогу курсантам адаптувати їх до конкретних обставин і ефективно застосовувати в реальних умовах [6, с. 12].

В.В. Бондаренко, визначає низку основних завдань підготовки працівників правоохоронних органів в Україні, серед яких можна виділити такі:

- підготовка кваліфікованих фахівців правоохоронної діяльності, здатних належно забезпечувати охорону громадського порядку, проводити заходи з боротьби зі злочинністю та захищати законні права і свободи громадян, передбачені Конституцією України, особливо в умовах воєнного стану;
- вивчення нормативно-правових актів, які регулюють діяльність правоохоронних органів, та їх практичне застосування в ході службово-оперативної діяльності як у звичайних умовах, так і в умовах воєнного стану;
- опанування працівниками спеціальних знань і навичок, необхідних для ефективного виконання службово-оперативних завдань в умовах воєнного стану, а також постійне удосконалення цих знань і навичок;
- впровадження в практику службово-оперативної діяльності досягнень науки і техніки, новітніх методів роботи, основ наукової організації праці;
- розвиток особистих моральних якостей, почуття відповідальності за свої вчинки та діяльність, прагнення до постійного вдосконалення професійного і культурного рівня;
- навчання прийомам і методам забезпечення особистої безпеки під час виконання службових обов'язків, у тому числі в екстремальних умовах воєнного стану;
- закріплення зв'язків з населенням, забезпечення прав і свобод людини та громадянина при виконанні службових обов'язків [7, с. 241-242].

Ураховуючи значення тактико-спеціальної підготовки для ефективності діяльності правоохоронних органів, стає очевидним, що постійне вдосконалення цих процесів є необхідною умовою для підвищення рівня професіоналізму співробітників та забезпечення належного реагування на різноманітні загрози. Зміни в криміногенній ситуації, розвиток нових технологій та методів злочинної діяльності, а також підвищення вимог до оперативної ефективності вимагають від правоохоронців не лише підтримки, а й активного удосконалення своїх навичок [8]. Виходячи з цих обставин, важливо визначити основні шляхи вдосконалення тактико-спеціальної підготовки, що дозволять підвищити її ефективність та адаптацію до сучасних викликів.

Окремі аспекти тактико-спеціальної підготовки вимагають особливої уваги дотримання прав людини під час проведення тренувань і операцій. Як зазначають А.О. Гречанюк, В.М. Когут – дотримання прав людини в процесі тактико-спеціальної підготовки є важливим аспектом, який необхідно постійно контролювати та удосконалювати, щоб забезпечити відповідність національним конституційним гарантіям і міжнародним стандартам [9, с. 21].

Так, на нашу думку, шляхами вдосконалення тактико-спеціальної підготовки в правоохоронній діяльності є:

1) модернізація навчальних програм та тренувальних курсів. Одним з основних напрямів вдосконалення тактико-спеціальної підготовки є актуалізація навчальних програм, що враховують сучасні загрози та виклики. Це передбачає введення новітніх методик, технічних засобів та інновацій у навчальний процес. Зокрема, інтеграція спеціальних тренінгів з використанням сучасних інформаційних технологій, симуляційних систем та віртуальної реальності дозволить ефективніше готувати правоохоронців до реальних ситуацій;

2) підвищення рівня міжвідомчої координації та взаємодії. В умовах боротьби з організованою злочинністю, тероризмом та іншими складними загрозами необхідна тісна взаємодія між різними підрозділами правоохоронних органів (поліція, прокуратура, служба безпеки, митні органи тощо). Важливою складовою тактико-спеціальної підготовки має бути удосконалення міжвідомчої координації через спільні тренування, обмін досвідом і інтеграцію тактичних планів;

3) інтенсивне використання психологічної підготовки. В умовах стресових ситуацій важливу роль відіграє психологічна стійкість працівників правоохоронних органів. Для цього необхідно впроваджувати програми, що включають тренування з управління стресом, розвитку емоційного інтелекту та покращення міжособистісної комунікації. Психологічна підготовка має допомогти працівникам краще орієнтуватися в екстремальних умовах та ухвалювати швидкі, зважені рішення;

4) розширення тактичних навичок через практичні навчання. Важливо, щоб підготовка не обмежувалася лише теоретичними знаннями, а й включала інтенсивні практичні заняття. Проведення реалістичних тренувань з моделюванням різних кризових ситуацій (пограбування, терористичні акти, масові заворушення) дозволяє учасникам набути практичних навичок і покращити свою реакцію на непередбачувані обставини;

5) оновлення технічного оснащення та використання сучасних технологій. Використання новітніх технічних засобів – від сучасних засобів зв'язку та спостереження до спеціалізованих технологій для відслідковування та нейтралізації загроз, є важливим елементом тактико-спеціальної підготовки. Це включає також ознайомлення з новими технічними засобами боротьби зі злочинністю, такими як дрони, біометричні технології, автоматизовані системи розпізнавання;

6) постійне оновлення знань через міжнародний досвід. Вивчення та впровадження передових практик та досвіду правоохоронних органів інших країн, а також участь у міжнародних навчаннях і конференціях дозволяє покращити ефективність тактико-спеціальної підготовки. Важливо активно обмінюватися досвідом з іншими державами щодо боротьби з міжнародною злочинністю, тероризмом, кіберзлочинністю тощо;

7) індивідуалізація підготовки. Кожен працівник правоохоронного органу має свої сильні та слабкі сторони, тому вдосконалення тактико-спеціальної підготовки має бути індивідуалізованим. Це дозволить оптимально підготувати кожного працівника до виконання своїх завдань, враховуючи специфіку його ролі в організації та особисті здібності;

8) регулярне оцінювання ефективності підготовки. Важливим елементом вдосконалення є систематичне оцінювання рівня підготовленості правоохоронців за допомогою тестувань, інтерв'ю, а також практичних вправ. Такі оцінювання дозволяють виявити слабкі місця в підготовці і вчасно коригувати програми навчання.

А. Меденцев, зазначає, про необхідність внесення певних коректив у навчальний процес із тактико-спеціальної підготовки, переосмислення раніше сформульованих положень і рекомендацій, більш активного впровадження методу моделювання типових ситуацій з використанням закордонного досвіду [8, с. 170].

Систематичне вдосконалення цієї підготовки, адаптація її до новітніх методів та технологій, а також інтеграція між різними підрозділами правоохоронних органів є важливими аспектами, які сприяють підвищенню ефективності боротьби зі злочинністю та забезпечення правопорядку. З огляду на це, тактико-спеціальна підготовка має стати пріоритетом у програмі підготовки кадрів правоохоронних органів для забезпечення їхньої здатності адекватно реагувати на будь-які виклики, що виникають у процесі їх діяльності.

Загалом, вдосконалення тактико-спеціальної підготовки має бути спрямоване на комплексний розвиток навичок, знань та технічних засобів, що допомагають правоохоронцям ефективно діяти в умовах швидко змінюваного середовища та підвищеної криміногенної ситуації.

Висновки. Тактико-спеціальна підготовка є невід'ємною складовою професійної діяльності працівників правоохоронних органів, оскільки забезпечує їхню готовність до виконання службових обов'язків в умовах підвищеного ризику, стресу та невизначеності. Дослідження показало, що ефективність діяльності правоохоронців безпосередньо залежить від рівня їхньої підготовки, що, у свою чергу, вимагає постійного вдосконалення навчальних програм, методик підготовки та технічного оснащення.

Одним із ключових аспектів тактико-спеціальної підготовки є її багатогранність, що охоплює фізичну, тактичну, психологічну підготовку та розвиток навичок міжособистісної взаємодії. Особлива увага має приділятися моделюванню реальних ситуацій, що сприяє практичному закріпленню теоретичних знань та формуванню адаптивних навичок, необхідних для ефективного реагування на загрози.

Також, відзначено важливість міжвідомчої координації та інтеграції міжнародного досвіду, що дозволяє адаптувати найкращі світові практики до умов української правоохоронної системи. Інноваційні технології, такі як симуляційне навчання, використання віртуальної реальності та сучасних засобів комунікації, мають стати невід'ємною частиною навчального процесу.

Важливою складовою вдосконалення підготовки є систематичне оцінювання її ефективності, що дозволяє оперативнo виявляти слабкі місця та коригувати навчальні програми відповідно до змін у криміногенній ситуації та викликів, що постають перед правоохоронними органами.

Отже, комплексний підхід до організації та модернізації тактико-спеціальної підготовки є необхідною умовою для підвищення рівня професіоналізму правоохоронців, що сприятиме забезпеченню правопорядку та безпеки громадян.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бубнова А., Параниця С. Роль тактико-спеціальної підготовки в діяльності працівника правоохоронного органу. *Матеріали конференцій МЦНД*. Ужгород. 2024. С. 88–95.
2. Про Національну поліцію: Закон України від 16.08.2024 р. № 580-VIII. *Відомості Верховної Ради*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text> (дата звернення 15.01.2025).
3. Про затвердження Положення про організацію первинної професійної підготовки поліцейських, яких вперше прийнято на службу в поліції: Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 01.11.2022 р. № 105. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0576-16#Text> (дата звернення 15.01.2025).
4. Про затвердження Положення про вищі навчальні заклади МВС: Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 30.04.2015 р. № 62. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0193-08#Text> (дата звернення 15.01.2025).
5. Ленкова Т.Р., Казначеев Д.Г. Професійна підготовка працівників Національної поліції України та її особливості щодо дій в умовах воєнного стану. *Актуальні проблеми службово-бойової діяльності сил сектору безпеки і оборони України в умовах воєнного стану*. 2022. С. 149–150.
6. Аносенков А.А., Мукоїда Р.В. До питань підтримки належної фізичної підготовки курсантів-майбутніх працівників правоохоронних органів. *Юридичний бюлетень*. 2024. Випуск 32. С. 7–13.
7. Бондаренко В.В. Професійна підготовка працівників патрульної поліції: зміст і перспективні напрями. *Монографія*. Київ: ФОП Кандиба Т.П., 2018. 524 с.
8. Меденцев А.М. Щодо тактико-спеціальної підготовки правоохоронців в умовах запровадження ринку цивільної вогнепальної зброї. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2021. № 49. 2021. С. 168–170.
9. Гриченко А.О., Когут В.М. Міжнародні стандарти тактико спеціальної підготовки: окремі аспекти. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2024. № 3. С. 17–26.

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.92>

ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВЗАЄМОДІЇ ПОНЯТЬ «ВОЄННИЙ СТАН» ТА «ОСОБЛИВИЙ ПЕРІОД» ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Котляренко О.П.,
*начальник кафедри військового права
та правоохоронної діяльності
Інституту стратегічних комунікацій
Національного університету оборони України,
кандидат юридичних наук, полковник юстиції*

Агафонова Ю.П.,
*начальник служби з питань запобігання
та виявлення корупції
Західного територіального управління
Національної гвардії України,
майор*

Котляренко О.П., Агафонова Ю.П. Правові аспекти взаємодії понять «воєнний стан» та «особливий період» за законодавством України.

У даній статті розглядається питання визначення понять «особливий період» та «воєнний стан» за законодавством України, а також спосіб їх співвідношення. Розуміння співвідношення зазначених понять, дозволить краще зрозуміти правову природу особливого періоду та його призначення. Повномасштабне вторгнення російської федерації на територію України та одночасне введення правового режиму воєнного стану дозволило подивитися на особливий період під іншим кутом, оскільки особливий період діє в Україні з моменту оприлюднення Указу Президента України від 17.03.2014 № 303/2014 «Про часткову мобілізацію», та продовжує діяти. Хоча судова практика не завжди була однозначною у вирішенні питання дії особливого періоду (наприклад рішення Київського апеляційного адміністративного суду у справі № 826/18425/15 від 04.02.2016), до поки Верховний Суд однозначно не сформулював правову позицію щодо тлумачення поняття «особливий період» в постанові від 25.04.2018 у справі № 205/1993/17-ц.

Взаємозв'язок між правовим режимом воєнного стану та особливим періодом є очевидним, оскільки особливий період включає в себе воєнний стан, але також може існувати самостійно (у випадку оголошення рішення про мобілізацію без введення правового режиму воєнного стану), в своє чергу визначення мобілізації зводиться до того, що це комплекс заходів з метою планомірного переведення національної економіки, діяльності визначених суб'єктів в умовах функціонування особливого періоду. У порівнянні з особливим періодом воєнний стан є більш радикальним, оскільки можуть бути обмежені деякі конституційні права і свободи людини і громадянина, а також за вчинення кримінальних правопорушень під час дії правового режиму воєнного стану передбачено суворішу відповідальність у порівнянні з відповідальністю за правопорушення, вчинені в умовах особливого періоду.

Розглянуто питання правового регулювання деяких суспільних відносин в умовах особливого періоду та у статті проведено короткий аналіз нормативно-правових актів України, в яких використовується поняття «особливий період».

Ключові слова: воєнний стан, особливий період, мобілізація, адміністративно-правові режими.

Kotliarenko O.P., Ahafonova Y.P. Legal aspects of the interaction between the concepts of «martial law» and «special period» under Ukrainian legislation.

This article examines the definitions of the terms "special period" and "martial law" within Ukrainian legislation, as well as their interrelation. Understanding the correlation between these terms allows for a better comprehension of the legal nature and purpose of the special period. The full-scale invasion of the Russian Federation into Ukraine and the simultaneous introduction of martial law have provided an opportunity to reconsider the legal implications of the special period. The special period has been in effect in Ukraine since the publication of the Presidential Decree №303/2014 «On Partial Mobilization» dated March 17, 2014, and remains in force. However, judicial practice has not always been consistent

in interpreting the duration and implications of the special period, as seen in the Kyiv Administrative Court of Appeal's ruling in Case № 826/18425/15 on February 4, 2016. The Supreme Court later clarified the legal interpretation of the special period in its ruling on April 25, 2018, in Case № 205/1993/17-ts.

The interrelation between the legal regime of martial law and the special period is evident, as the special period encompasses martial law but can also exist independently (in cases where mobilization is declared without the imposition of martial law). Mobilization, in turn, is defined as a set of measures aimed at systematically transitioning the national economy and specific sectors into a mode of operation characteristic of the special period. Compared to the special period, martial law is a more radical legal regime, as it allows for temporary restrictions on constitutional rights and freedoms and imposes harsher criminal liability for offenses committed during its enforcement.

The article also explores the legal regulation of certain public relations under the special period and provides a brief analysis of Ukrainian legislative acts that reference this concept.

Key words: martial law, special period, mobilization, administrative and legal regimes.

Постановка проблеми. З огляду на сучасні виклики, пов'язані із забезпеченням національної безпеки України, особливого значення набуває аналіз правового режиму воєнного стану та особливого періоду, їх співвідношення та взаємозв'язку. З одного боку, воєнний стан є тимчасовим правовим режимом, що вводиться у разі збройної агресії або загрози нападу та передбачає низку заходів, спрямованих на забезпечення обороноздатності держави. З іншого боку, особливий період є тривалим режимом функціонування державних інституцій, економіки та сил оборони, що розпочинається з моменту оголошення мобілізації та охоплює період мобілізації, воєнного часу та демобілізації. Дискусійним залишається питання, чи можна розглядати особливий період як адміністративно-правовий режим, його ознаки частково відповідають характеристикам адміністративно-правових режимів. З огляду на тривалість дії особливого періоду в Україні, розв'язання окреслених питань має не лише теоретичне, але й практичне значення для правозастосовної практики.

Метою дослідження є аналіз нормативно-правових актів, що регулюють визначення воєнного стану та особливого періоду, встановлення взаємозв'язку між цими поняттями.

Стан опрацювання проблематики. Визначення терміну «особливий період» та його зміст досліджували М. Прохоренко, А. Лазукова, В. Людвік, В. Мехеда, С. Нікішкін, Д. Олейніков, О. Серпухов, М. Туркот, П. Ясіновський та інші вчені. Серед публікацій та досліджень тематики правового режиму воєнного стану в контексті співвідношення з іншими поняттями можна виділити: С. Кириченко, М. Лобко, В. Семененко, М. Савчин, В. Топольницький, Б. Тична та інші.

Виклад основного матеріалу. Наливайко І.О. під час міжнародної науково-практичної конференції у 2022 році слушно підкреслив, що поняття «воєнний стан» наведене у двох законах – в Законі України «Про оборону України» і в Законі України «Про правовий режим воєнного стану», також поняття «особливий період» наведене у двох законах – Законі України «Про оборону України» і в Законі України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» [1].

Для розуміння співвідношення цих понять, необхідно розглянути їх визначення, наведені у законодавстві.

Статтею 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» визначено, що воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень [2]. Абзацом 14 статті 1 Закону України «Про оборону України» визначено, що воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення національної безпеки, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень [3]. З наведеного можна побачити, що визначення, наведене у Законі України «Про правовий режим воєнного стану» є дещо ширшим, охоплює більше суб'єктів, які наділяються відповідними повноваженнями (військові адміністрації) та передбачає ширший перелік випадків, для яких надаються такі повноваження (для відсічі збройної агресії, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності).

Відповідно до абзацу 5 статті 1 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» особливий період – період функціонування національної економіки, органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, сил оборони і сил безпеки, підприємств, установ і організацій, а також виконання громадянами України свого конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, що настає з моменту оголошення рішення про мобілізацію (крім цільової) або доведення його до виконавців стосовно прихованої мобілізації чи з моменту введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях та охоплює час мобілізації, воєнний час і час демобілізації після закінчення воєнних дій [4]. Відповідно до абзацу 13 статті 1 Закону України «Про оборону України» особливий період – період, що настає з моменту оголошення рішення про мобілізацію (крім цільової) або доведення його до виконавців стосовно прихованої мобілізації чи з моменту введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях та охоплює час мобілізації, воєнний час і частково відбудовний період після закінчення воєнних дій [3]. Аналізуючи два терміни стає очевидно, що визначення особливого періоду, наведене в Законі України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», є більш повним, а також охоплює час демобілізації після закінчення воєнних дій, хоча згідно Закону України «Про оборону України» він охоплює частково відбудовний період після закінчення воєнних дій, на це також звернули увагу науковці Шкорупацький О.І., Мехеда В.Д. та Пашенко Є.М.

Відповідно до частини 1 статті 4 Закону України «Про оборону України» у разі збройної агресії проти України або загрози нападу на Україну Президент України приймає рішення про загальну або часткову мобілізацію, введення воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях, застосування Збройних Сил України, інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, подає його Верховній Раді України на схвалення чи затвердження, а також вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни [3].

З вищезазначеного випливає, що рішення Президента України про загальну або часткову мобілізацію, введення воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях, застосування Збройних Сил України, приймаються в одних і тих самих випадках: у разі збройної агресії проти України або загрози нападу на Україну. Можна зробити висновок, що такі рішення повинні бути прийняті одночасно, для можливості вжиття державою всього спектру заходів щодо усунення загрози або як реагування на збройну агресію.

Як приклад, у зв'язку з військовою агресією російської федерації проти України, 24.02.2022 Верховною Радою України було затверджено ряд указів Президента України, серед яких: «Про введення воєнного стану в Україні» № 64/2022; «Про загальну мобілізацію» № 65/2022; «Про використання Збройних Сил України та інших військових формувань» № 66/2022.

Згідно частини 8 статті 4 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» з моменту оголошення мобілізації (крім цільової) чи введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях настає особливий період функціонування національної економіки, органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, Збройних Сил України, інших військових формувань, сил цивільного захисту, підприємств, установ і організацій. На час особливого періоду дія будь-яких прийнятих до настання цього періоду нормативно-правових актів, що передбачають скорочення чисельності, обмеження комплектування або фінансування Збройних Сил України, інших військових формувань чи правоохоронних органів спеціального призначення, зупиняється [4].

Відповідно до частини 4 статті 3 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» зміст мобілізації становить: переведення національної економіки, органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій, а також адміністративно-територіальних одиниць України на роботу в умовах особливого періоду; переведення Збройних Сил України, інших військових формувань, сил цивільного захисту на організацію і штати воєнного часу [4].

Із вищезазначеного вбачається, що поняття «воєнний стан», «особливий період» та «мобілізація» є взаємопов'язаними. Особливий період може існувати як до введення правового режиму воєнного стану, так і після його припинення чи скасування, однак в будь-якому випадку особливий період включає в себе період дії правового режиму воєнного стану. Законодавець також пов'язує початок особливого періоду з моментом оголошення рішення про мобілізацію (крім цільової) або доведення його до виконавців стосовно прихованої мобілізації.

Як зазначає Топольницький В.В., у законодавстві зарубіжних країн відсутнє поняття «особливий період». У той же час, у національному законодавстві поняття «особливий період» запроваджено з 1993 року в Законах України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» та «Про оборону України», унаслідок чого в державі з'являється новий період (час) між мирним та воєнним часом. Під час проведення широкомасштабної антитерористичної операції на сході країни в період дії осо-

бливого періоду на законодавчому рівні було врегульовано відносини щодо використання Збройних Сил України та можливості ведення ними активних бойових дій проти агресора без оголошення стану війни та введення воєнного стану в державі на підставі Закону України «Про боротьбу з тероризмом» від 20.03.2003 № 638-IV. Водночас судова практика стосовно переведення зі звичайного режиму функціонування державних інституцій на функціонування в умовах особливого періоду не була сталою, у зв'язку з чим судами різних інстанцій неоднаково застосовувались норми законодавства щодо визначення строків тривалості особливого періоду в Україні з 2014 по 2018 роки з відповідними для суспільства правовими наслідками. Розв'язати зазначену проблематику вдалось у 2018 році за допомогою судової влади. Так, Верховним Судом, як найвищим судом у системі судоустрою України, у листі на запит Начальника Генерального штабу – Головнокомандувача Збройних Сил України зазначається, що в Україні дія особливого періоду продовжується в часі, оскільки Президентом України не прийняте рішення про переведення державних інституцій на функціонування в умовах мирного часу (лист від 13.07.2018 № 60-1543/0/2-18) [7, с. 386].

Не дивлячись на тривале існування в законодавстві терміну «особливий період», питання настання деяких правових наслідків особливого періоду набуло актуальності з початком агресії російської федерації проти України. До прикладу, Законом України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за окремі військові злочини» від 12.02.2015 № 194-VIII, до статей 402–405, 407–411, 413, 418–421, 425, 426, 428, 435 Кримінального кодексу України були внесені відповідні зміни в частині особливо кваліфікуючої ознаки – вчинення кримінального правопорушення в умовах особливого періоду, крім воєнного стану [8]; Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності військовослужбовців, надання командирам додаткових прав та покладення обов'язків в особливий період» від 05.02.2015 № 158-VIII були внесені зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення та передбачено, що військовослужбовці за вчинення військових адміністративних правопорушень несуть відповідальність, передбачену главою 13-Б Кодексу України про адміністративні правопорушення, а вчинення військових адміністративних правопорушень, передбачених статтями 172⁻¹⁰-172⁻²⁰ в умовах особливого періоду також є особливо кваліфікуючою ознакою [9]; Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо питань соціального захисту громадян України, які проходять військову службу під час особливого періоду» від 14.05.2015 № 433-VIII були усунені неточності у формулюванні положень чинного законодавства України, що регулює питання соціального захисту громадян України, які проходять військову службу під час особливого періоду [10]; Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення окремих питань мобілізації та соціального захисту громадян України, які підлягають звільненню з військової служби під час особливого періоду або у зв'язку з оголошенням демобілізації» від 18.03.2015 № 259-VIII удосконалено деякі законодавчі положень, пов'язані із звільненням зі служби військовослужбовців, призваних на строкову військову службу, військову службу за призовом під час мобілізації, на особливий період, або прийняті на військову службу за контрактом під час виникнення кризової ситуації, що загрожує національній безпеці, оголошення рішення про проведення мобілізації [11], тощо.

Разом з тим, у певних нормативно-правових актах врегульовувалися питання, пов'язані з особливим періодом ще до 2015 року, до прикладу: Законом України «Про функціонування єдиної транспортної системи України в особливий період» від 20.10.1998 № 194-XIV, постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про забезпечення озброєнням, військовою технікою, боєприпасами та іншими матеріальними засобами з'єднань і частин внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ для виконання службово-бойових завдань в особливий період» від 10.10.2001 № 1309; постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку застосування зброї і бойової техніки з'єднаннями, військовими частинами і підрозділами Військово-Морських Сил Збройних Сил в мирний час та в особливий період (крім періоду дії воєнного стану) у разі виконання ними завдань з охорони підводного простору в межах територіального моря України» від 19.08.2008 № 1007, тощо.

Прохоренко М.М., Хлань В.М. розглядають особливий період як правовий режим, який тісно пов'язаний з відповідною режимно-функціональною групою суспільних відносин – власним предметом правового регулювання, тобто засоби юридичного впливу, виражені у юридичних нормах та інших елементах правової системи [5, с. 65].

Адміністративно-правові режими – це особлива форма та порядок правового регулювання суспільних відносин, що встановлюються для забезпечення публічних інтересів у певній сфері суспільних відносин через установа певних правил поведінки суб'єктів і надання органам публічної влади додаткових повноважень. Вони закріплюються в адміністративному праві та забезпечують здійснення спеціальних адміністративних процедур публічною владою [6, с. 364].

Для кожного адміністративно-правового режиму визначальними є характеристики особливого методу регулювання (імперативного), особливого зв'язку між учасниками правовідносин (владні відносини), обмеженість сфери застосування (відносини, що охоплюються предметом адміністративного права), мета застосування. У вузькому формальному аспекті сутність адміністративного режиму як певного поєднання адміністративно-правових засобів розкривається в низці елементів, до яких варто зарахувати: правову регламентацію діяльності в режимних сферах; систему дозволів; пряму заборону окремих видів суспільних відносин; коло прав та обов'язків учасників правовідносин; забезпечення необхідного обліку й контролю деяких видів діяльності; застосування різних видів юридичної відповідальності за порушення чинних правил [12, с. 108].

Говорячи про особливий період як про адміністративно-правовий режим можна зазначити, що він містить деякі його ознаки, однак багато його особливостей потребують подальшого законодавчого удосконалення. Так, немає визначено умов, за яких повинен діяти особливий період, початок дії особливого періоду пов'язаний з початком оголошення рішення про мобілізацію, розглядаючи термін «мобілізація», що наведений у Законі України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» вбачається, що це комплекс заходів планомірного переходу визначених суб'єктів на функціонування в умовах особливого періоду. Якщо розглядати дане питання в контексті Закону України «Про оборону України», то вбачається, що рішення Президента України про мобілізацію, введення воєнного стану та застосування Збройних Сил України приймаються у разі збройної агресії проти України або загрози нападу на Україну.

Висновки. Таким чином, правовий режим воєнного стану є чітко врегульований в контексті умов його введення, початку та закінчення, порядку оголошення (потребує прийняття відповідного рішення), визначення відповідних обмежень та надання додаткових повноважень суб'єктам державної влади, на відміну від особливого періоду, який можна вважати ширшим поняттям виключно тому, що він включає в себе дію правового режиму воєнного стану або може діяти поза його межами. Говорячи про правове регулювання можна прийти до висновку, що нормативно-правові акти, які регулюють ту чи іншу сферу в особливий період, також застосовуються під час дії правового режиму воєнного стану (крім випадків прямого посилання щодо поширення своєї дії окремо на особливий період та окремо на дію правового режиму воєнного стану). «Особливий період» та «воєнний стан» є взаємозалежними, оскільки при введенні правового режиму воєнного стану автоматично настає особливий період, а ті нормативно-правові акти, які діють в особливий період, можуть підлягати застосуванню під час дії правового режиму воєнного стану (у тих випадках, якщо відповідні відносини не врегульовані на період дії правового режиму воєнного стану).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Наливайко І.О. Проблеми правового регулювання понять «воєнний стан», «стан війни» та «воєнний час» / І.О. Наливайко // *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття* (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права): у 2 т.: матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.) / за загальною редакцією С.В. Ківалова. – Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. – Т. 1. – С. 109–112.
2. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.
3. Про оборону України: Закон України від 06.12.1991 р. № 1932-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text>.
4. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію: Закон України від 21.10.1993 р. № 3543-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text>.
5. Прохоренко М.М., Хлань В.М. Сутність та зміст особливого періоду в Україні. *Юридичний вісник*. 2020. № 2 (55). С. 62–67.
6. Адміністративне право та адміністративний процес в умовах воєнного стану в Україні : навчальний посібник: у 2-х томах. Том 1. Загальне адміністративне право. Особливе адміністративне право / В. Галунько, П. Діхтієвський, О. Гулак та ін.; за заг. ред. В. Галунька, В. Фелика. – Одеса: Видавництво «Юридика», 2024. – 622 с.
7. Топольницький В.В. Здійснення правосуддя щодо окремих питань оборони держави/Соціальні права. Виклики воєнного часу: зб. тез доп. Шостої Міжнар. наук.-практ. конф. «Адміністративна юстиція в Україні: проблеми теорії та практики» (м. Київ, 6 лип. 2023 р.). Харків: Право, 2023. С. 385–388.
8. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за окремі військові злочини: Закон України від 12.02.2015 № 194-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/194-19#Text>.

9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності військовослужбовців, надання командирам додаткових прав та покладення обов'язків в особливий період: Закон України від 05.02.2015 № 158-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/158-19#Text>.
10. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо питань соціального захисту громадян України, які проходять військову службу під час особливого періоду: Закон України від 14.05.2015 № 433-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/433-19#Text>.
11. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення окремих питань мобілізації та соціального захисту громадян України, які підлягають звільненню з військової служби під час особливого періоду або у зв'язку з оголошенням демобілізації: Закон України від 18.03.2015 № 259-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/259-19#Text>.
12. Коваленко Н. Поняття та ознаки адміністративно-правового режиму. *Адміністративне право і процес*. 2020. № 1. С. 106–110. Режим доступу: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/1/20.pdf>.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ СУДІВ У ДЕРЖАВІ ІЗРАЇЛЬ

Крайній П.І.,

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри публічного права,
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича
ORCID: 0000-0002-1263-9392*

Торончук І.Ж.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного права
та порівняльного правознавства,
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича
ORCID: 0000-0003-3887-4750*

Крайній П.І., Торончук І.Ж. Правове регулювання діяльності судів у Державі Ізраїль.

Держава Ізраїль є прикладом успішної імплементації провідних європейських та закордонних практик розвитку державних інститутів. Під впливом невинного ідейного руху який об'єднав представників єврейського народу на землі яка століттями знаходилась під владою різних країн, по завершенню Другої світової війни та збігу цілої низки геополітичних факторів державним лідерам вдалось використати момент та проголосити незалежність ізраїльської держави. Того ж дня новостворена країна зіткнулась із безпрецедентною загрозою в особі коаліції арабських держав які впродовж першої війни за незалежність зазнали поразки.

Не вдаючись у подробиці перших років виборювання свого права на існування зазначимо лише що наявність потужної правової основи що була сформована за час правління Османської та Британської імперій, Ізраїль, згодом, створив унікальну за своїми характеристиками судову систему. У нашому дослідженні ми зупинимось на аналізі чинного законодавства яким забезпечується правове регулювання усієї судової системи Держави Ізраїль. Виокремлено кілька факторів які вплинули на формування сучасної судової системи та її місця у механізмі стримувань та противаг які дозволяють країні, яка із початку здобуття своєї незалежності постійно перебуває у стані війни із сусідніми країнами дотримуватись високих стандартів незалежності, кваліфікованості та неупередженості.

По-перше, відсутність писаної Конституції визначила на десятиліття вперед постійну конфронтацію між виконавчою та судовою гілками влади що дозволило створити судову систему яка виступає у якості дієвого механізму контролю за діяльністю не лише виконавчої, але й законодавчої гілок влади. По-друге, професійний корпус суддів формувался з-поміж вихідців зі Східної та Західної Європи, Сполучених Штатів Америки які отримали належну юридичну освіту. По-третє, вплив доктрини «загального права» що була невід'ємним цивілізаційним фактором під час дії британського мандату на території тодішньої Палестини всього за кілька десятків років дозволила сформувати не лише основу правової системи нової незалежної держави, але й системи судової. По-четверте, наперекір суттєвим законодавчим змінам у правовому регулюванні судової системи після подій 2023 року та намагання обмежити її незалежність, Верховний суд Ізраїлю, вперше у своїй історії прийняв рішення яким визнав таким що не відповідає конституційним засадам закон про реформу судової системи.

Ключові слова: Держава Ізраїль; судова система; суди; правовий статус; Основний закон; судоустрій.

Krainii P.I., Toronchuck I.Zh. Legal regulation of the Judiciary in the State of Israel.

The State of Israel serves as an example of the successful implementation of leading European and foreign practices in the development of state institutions. Influenced by a continuous ideological movement that united representatives of the Jewish people on a land that had been under the rule of various countries for centuries, Israel's state leaders were able to seize the geopolitical moment following the end of World War II and a convergence of geopolitical factors to declare the independence of the Israeli state. On the very day of its establishment, the newly formed country faced an unprecedented threat from a coalition of Arab states, which suffered defeat during the First War of Independence.

Without delving into the details of Israel's early years of struggle for its right to exist, it is important to note that the country inherited a strong legal foundation from the periods of Ottoman and British rule. Over time, Israel developed a unique judicial system characterized by its distinct features. This study focuses on the analysis of the current legislation governing the judicial system of the State of Israel. Several key factors that have influenced the formation of the modern judiciary and its role within the system of checks and balances are highlighted. These factors enable the country, which has been in a constant state of conflict with neighboring states since its independence, to maintain high standards of judicial independence, professional competence, and impartiality.

Firstly, the absence of a written constitution has led to decades of ongoing confrontation between the executive and judicial branches of government, ultimately resulting in the establishment of a judiciary that effectively serves as a mechanism of control over both the executive and legislative branches. Secondly, the professional judicial corps was formed from individuals originating from Eastern and Western Europe as well as the United States, all of whom had received proper legal education. Thirdly, the influence of the common law doctrine, introduced during the period of the British Mandate in Palestine, played a crucial role in shaping not only the legal framework of the newly independent state but also its judicial system. Fourthly, despite significant legislative changes in the regulation of the judiciary following the events of 2023 and attempts to limit its independence, the Supreme Court of Israel, for the first time in its history, ruled that the judicial reform law was unconstitutional and contrary to the fundamental legal principles of the state.

Key words: State of Israel; judicial system; courts; legal status; Basic Law; The Judiciary.

Постановка проблеми. Особливості правового регулювання судової системи у будь-якій країні зумовлені низкою причин історичного, соціального, економічного значення. Поширення демократичних наративів країнами Близького Сходу ускладнений в силу домінування у їх культурі та правовій традиції ісламу як головної релігії що виконує роль регулятора суспільних відносин. Ряд країн цього географічного регіону час від часу впродовж ХХ ст. відчували на собі вплив західних цінностей, проте так й не спромоглися подолати наявний традиціоналізм у своїх суспільствах. Ізраїль будучи відносно молодого державою одержала унікальну можливість здобути незалежність не лише у вигляді проголошення відповідної декларації. У спадок вона отримала напрацьовані правові інститути та судову практику що сформувалась під час панування на території підмандатної Палестини загального права Британської імперії. Вивчення сучасного стану правового регулювання вже сформованої судової системи Держави Ізраїль має не лише теоретичне, але й практичне значення, оскільки як буде зазначено нижче, вона сформувалась під впливом моделі судового прецеденту.

Проте організація з питань адміністрування судів була запозичена з країн континентальної Європи та впроваджена на сформовану попередньо традицію функціонування судової системи. Відсутність єдиного Основного Закону також вплинуло на функціонування судової системи та призвело до окремих загострень між виконавчою владою та судовою владою, зокрема, в частині забезпечення здійснення контролю за законністю прийнятих рішень. Це досягло свого апогею під час судової реформи 2023 року яку Верховний суд Ізраїлю у відповідному рішенні «Movement for Quality Government v. Knesset» HCJ 5658/23 вказав на неправомірність поправки №3 до Основного закону: судоустрій оскільки вона прийнята всупереч установчих повноважень, порушує принцип поділу влади та принцип верховенства права, які є двома найважливішими характеристиками нашої демократичної системи [1]. Певною мірою це рішення найвищої судової інстанції відобразило рівень незалежності судової системи під впливом різноманітних політичних факторів та відсутності єдиної Конституції.

Мета дослідження полягає у дослідженні теоретичних та практичних аспектів правового регулювання діяльності судової системи Держави Ізраїль шляхом аналізу наукових публікацій з даної тематики. Крім цього на прикладі окремих рішень Верховного суду Ізраїлю буде встановлено генетичний зв'язок між ізраїльською судовою системою та судовими системами країн загального права. Встановлено, що чинна на сьогодні правова парадигма адміністрування судової системи, організація та проведення добору на посаду суддів різних ланок може слугувати позитивним прикладом для українського законодавця. Крім цього відсутність системних досліджень правового регулювання судових систем країн які є стратегічними партнерами України на Близькому Сході спонукають до вивчення їх національного досвіду у забезпеченні діяльності судової системи. Приклад ізраїльської держави у цьому аспекті є вкрай доречним.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження особливостей формування та розвитку судової системи Держави Ізраїль, порядку взаємодії з іншими органами влади, вплив діючих Основних Законів як однієї із причин наявного конфлікту між виконавчою та судовою гілками влади проводились представниками ізраїльської, американської та європейської наукової спільноти. Серед

іноземних авторів які приділили значну увагу актуальним питанням функціонування судів можемо виділити праці Й. Дотана, П. Лахав, Р. Харріса, А. Кедара, Х. Гербера, М. Маоза, С. Губермана, Л. Варсоффа та ін. В Україні робились спроби комплексного дослідження правової системи ізраїльської держави, джерел права та окремих аспектів діяльності судів Д.В. Лук'яновим, М.Т. Гартман, В.В. Дудченком, В.О. Гончаренком та ін. Проте системного дослідження актуального стану правового регулювання судової системи Держави Ізраїль у вітчизняній правовій науці публічного права не було здійснено. Варто наголосити на активній участі діючих та колишніх Голів Верховного суду Ізраїлю в процесі обговорення перспектив подальшого вдосконалення діяльності судів, забезпечення рівного доступу до суддівської професії та її незалежності М. Шамгара, Ш. Аграната, Е. Хаюта які відіграли значну роль у вдосконаленні правового регулювання ізраїльської судової системи.

Виклад основного матеріалу. Судова система Ізраїлю має унікальну історію становлення та розвитку. Проголошення незалежності відразу ж поставило перед керівництвом держави завдання які потребували негайного вирішення. У період часу з 1948 року і впродовж 1960-х років відбувався перехідний період який ознаменувався формуванням як окремої правової системи незалежної держави, так й переосмисленням тих правових традицій які сформувались під час дії Британського мандату у першій половині ХХ століття. Даний процес відбувався поступово. Проте проголошення Декларації незалежності 1948 року визначило майбутнє конституційного ладу, запеклих дискусій щодо необхідності прийняття Конституції та формування законодавчої, виконавчої та судової гілок влади [2]. Без вивчення передумов які сформували засадничі орієнтири для функціонування судової системи варто пригадати кілька важливих моментів.

Перший стосується відсутності єдиної писаної Конституції, проте є низка основних законів, яким Верховний суд Ізраїлю надав конституційний статус. У Декларації незалежності Ізраїлю 1948 року зазначалося, «... що Конституція буде прийнята Установчими зборами» [3]. Внаслідок триваючої війни із коаліцією арабських держав, постійного тиску з боку країн Європи та Сполучених Штатів Америки до врегулювання конфлікту вказане вище положення Декларації залишилось нічим іншим як окремим її положенням яке не отримало логічного продовження, адже установчі збори які було створено як законодавчий орган після тривалих дебатів щодо майбутньої конституції зайшли в глухий кут. Тому було запропоновано варіант який влаштовував як прибічників, так й противників прийняття єдиної Конституції та полягав у її створенні в кілька етапів. Передбачалось що вона складатиметься з розділів, кожен з яких матиме назву «Основний закон». До початку 1990-х років Кнесет завершив прийняття майже всіх Основних законів, що стосуються ізраїльських інститутів (які врегульовували діяльність парламенту (Кнесет), уряду, судової системи, президента, армії, державний контролер) [3, с. 483-484]. Проте події 2023 року зі спробою внести зміни до чинного законодавства про судоустрій іще раз привернув увагу правників до відсутності основного закону про законодавство яким мала б врегульовуватись законодавча процедура прийняття як звичайних законів, так й тих з них які є конституційними та є частиною неписаної Конституції Ізраїлю. Такий закон, в теорії, мав би передбачити чіткі повноваження Верховного Суду Ізраїлю для перевірки прийнятих законів на відповідність конституційного законодавства.

Наступним важливим рішенням стало прийняття у 1992 році конституційного законодавства яким завершився цикл запропонований іще установчими зборами в частині формування писаної Конституції. Ними стали Основний закон: людська гідність та свобода [4] й Основний закон: свобода професійної діяльності [5]. Спільним для згаданих нормативних актів встановлення ними правила: закон який порушує права людини є дійсним тільки у випадку якщо він був прийнятий з належною метою та є пропорційним. Тому судова система, а зокрема – Верховний Суд Ізраїлю здійснює судовий контроль не тільки законодавчого процесу, але й рішень які приймаються Кнесетом та урядом. У цьому аспекті ізраїльська судова система продемонструвала високий рівень незалежності, професійності та гнучкості. Це стало у нагоді як після розгляду судових справ які розглядались після прийняття нових Основних законів що допомогло з формуванням нової правозастосовної практики так й після нещодавніх спроб провести масштабну судову реформу якою пропонувалось суттєво послабити судову гілку влади зі сторони уряду.

Правове регулювання забезпечення діяльності судової системи Держави Ізраїль здійснюється на підставі Основного закону: судова влада. Відповідно до Розділу А «Основні положення» судові рішення та судова влада здійснюється Верховним судом, окружними судами, магістратськими судами та іншими судами що визначені законом як суди загальної юрисдикції [6]. Фактично діє трирівнева система яка допускає утворення та діяльність незалежних судів із розгляду трудових спорів. Цей приклад і є реалізацією дефініції «інші суди що визначені законом як суди загальної юрисдикції». Крім цього повноваженнями щодо винесення судових рішень також наділені релігійні суди (бейт-дін), трибунали та інші органи влади. Діє чітке положення за яким суд чи інший орган

який наділений правом приймати судові рішення зобов'язаний бути незалежним від інших органів влади щодо кола питань які пов'язані із прийняттям рішення, окрім випадків що встановлені законом [6].

Розділ В «Судді» врегульовує загальні організаційні та правові відносини які стосуються правового статусу судді. Важливу роль у процедурі призначення особи на посаду судді відіграє Комісія з призначення суддів (далі – Комісія). До її складу входять дев'ять осіб які представляють не лише усі гілки влади, але й представники юридичної спільноти. При цьому кількість членів комісії є незмінною впродовж кількох десятиліть що свідчить про її ефективність. Так, до її складу входять Голова Верховного Суду; два інших судді Верховного Суду які обираються іншими суддями Верховного Суду; Міністр юстиції (за сумісництвом Голова Комісії) та ще один міністр, який призначається урядом; два члени Кнесету які обираються Кнесетом та два представники Асоціації адвокатів, обрані Національною радою Асоціації адвокатів [6].

Судова реформа 2023 року, серед іншого, передбачала суттєві зміни які стосувались складу цієї комісії. Так, пропонувалось надати саме правлячій коаліції право формувати персональний склад Комісії що виглядало як спроба одержати абсолютний контроль над усією судовою системою та поряд з іншими поправками максимально звужити повноваження судів, а особливо – Верховного суду Ізраїлю у здійсненні нагляду за діяльністю законодавчої та виконавчої влади шляхом розгляду справ які стосувались б законності процедури прийняття відповідного рішення або ж закону. Мова навіть йшла про відмову від вже усталеної правової традиції обирати Голову Верховного Суду найстаршого за віком суддю з-поміж суддів Верховного Суду. Це свідчить про інституційну спроможність даної Комісії забезпечити незалежний добір кандидатів на посаду судді будь-якої ланки без проведення ускладненої процедури, залучення додаткових коштів чи постійної зміни правил добору. Така позитивна практика може бути використана задля усунення проблемних аспектів із процедурою призначення суддів в Україні яка є дещо ускладненою та створює перешкоди у своєчасному заповненні вакантних посад яких все більше.

Після призначення судді ним складається присяга. Перебування особи на посаді судді починається з моменту складення ним присяги судді і не припиняється до моменту його відставки, обрання або призначення на одну з посад, які не дають права бути кандидатом у депутати Кнесету. Окремою підставою є прийняття рішення Комітету з добору суддів, за поданням Голови Комітету або Голови Верховного Суду, у випадку якщо воно було прийнято більшістю, але не менше ніж сімома членами Комітету [6].

Передбачається можливість переведення судді з одного суду до іншого. Проте і тут законодавець обмежив застосування даного механізму, а саме: таке переведення може ініціюватись не самим суддею, а за рішенням відповідного органу чи Голови Верховного Суду. Суддя не може бути переведений на постійній основі з суду, в якому він працює, до іншого суду, інакше як за згодою Голови Верховного Суду або на підставі рішення Дисциплінарного суду. Крім цього він не може бути призначений на посаду судді в суді нижчої інстанції інакше як за його згодою. Водночас, суддя не може займатися сумісництвом, а також обіймати державні посади, крім випадків, передбачених законом, або за згодою Голови Верховного Суду та Міністра юстиції [6].

Зазначимо, що відповідний механізм дещо схожий із тим який діє у Великій Британії. Проте якщо Ізраїль використовує його починаючи з 1980-х років, то їх британські колеги провели судову реформу в середині 2000-х. Подібні зміни внесені до законодавства Північної Ірландії та Уельсу [7]. Разом із цим, простежується схожість і з окремими країнами Європи. Як зазначає М.І. Логвиненко «усі рішення про призначення суддів на посаду підписує Президент за рекомендацією Вищої Ради юстиції (щодо суддів Верховного суду Ізраїлю) та Міністерство юстиції і Рада суддів (щодо інших суддів). Незмінюваність суддів у Франції забезпечується через неможливість переведення їх на іншу посаду чи підвищення без їх особистої на це згоди» [8, с. 203]. Тобто, можемо стверджувати що запропонована іще у 1950-1960-х роках модель правового регулювання процедури добору та призначення осіб на посади суддів в Ізраїлі попри свою дискусійність виявилась напорчуд стійкою до будь-яких кардинальних змін та ефективною з погляду кінцевого результату який виражається у забезпеченні судової системи професійними суддями на різному рівні.

Окремо визначаються особливості відповідальності судді. Основним органом який здійснює розгляд дисциплінарних проступків є дисциплінарний суд. До його складу входять як діючі судді, так й ті що перебувають у відставці. Персональний склад формується безпосередньо Головою Верховного суду Ізраїлю. Деталізація процедури дисциплінарного провадження яке розглядається даним судом, подання скарги, склад колегії суддів, її повноваження та переляк стягнень які можуть застосовуватись до судді встановлюються законом. У випадку ж якщо відносно судді подану скаргу, відкрито кримінальне провадження чи оголошено обвинувальний акт Голова Верховного суду Ізраїлю наділяється правом відсторонити суддю на строк який ним визначається самостійно [6]. Як

бачимо, в ситуації з інститутом відповідальності судді ізраїльський законодавець теж покладається на чіткість та зрозумілість положень Основного закону. Передбачаються три випадки які можуть призвести до настання для судді конкретного виду кримінальної відповідальності. Участь будь-якої іншої гілки влади у даному процесі мінімальна, оскільки рішення про відсторонення є дискрецією у межах повноважень Голови Верховного суду Ізраїлю.

У подальших наукових дослідженнях ми зупинимось на окремих рішеннях Верховного суду Ізраїлю яким створювались передумови для застосування у правозастосовній діяльності прийнятих Основних законів та проаналізуємо знакове рішення у справі «Movement for Quality Government v. Knesset HCJ 5658/23» («Рух за якісний уряд проти Кнесету») яким вперше у історії практики суду Верховний суд Ізраїлю визнано закон про судову реформу неконституційним що може вплинути на зміни у правовому регулюванні діяльності судів та всієї судової системи шляхом прийняття конституційного закону яким визначатиметься окрема процедура визнання Основних законів неконституційними [1].

Висновки. Основна роль судової системи Ізраїлю полягає у вирішенні спорів між приватними особами та між приватними особами та урядом. В Ізраїлі існує три основні судові інстанції: Мирові суди, окружні суди та Верховний суд Ізраїлю. Поряд з ними існують незалежні суди з трудових спорів. Магістратські суди в основному розглядають фінансові позови й кримінальні справи. Магістратські суди також виконують функції судів з різних питань. Окружні суди мають юрисдикцію розглядати цивільні позови та кримінальні справи, які не підпадають під юрисдикцію магістратських судів, а також є апеляційною інстанцією щодо рішень і ухвал, винесених магістратськими судами. Мирові суди та окружні суди поділяються на округи відповідно до географічного поділу.

Верховний суд Ізраїлю знаходиться на вершині судової піраміди: він є апеляційною інстанцією щодо рішень окружних судів та рішень магістратських судів. Він наділений повноваженнями і як Вищий суд правосуддя. У цій якості він уповноважений здійснювати судовий нагляд за рішеннями адміністративних органів і різних судів. Законодавство яким забезпечується правове регулювання судової системи ізраїльської держави увібрало в себе окремі елементи британської моделі, а також, моделей європейських країн що робить її унікальним прикладом стабільного функціонування та незалежності від будь-яких впливів зі сторони будь-яких органів влади. У цьому аспекті ізраїльський досвід може бути проаналізований в контексті триваючого реформування української судової системи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Movement for Quality Government v. Knesset HCJ 5658/23 | Cardozo Israeli Supreme Court Project. *Cardozo Israeli Supreme Court Project*. URL: <https://versa.cardozo.yu.edu/topics/constitutional-amendment> (date of access: 5.03.2025).
2. Declaration of Independence. URL: <https://main.knesset.gov.il/en/about/pages/declaration.aspx> (дата звернення: 11.02.2025).
3. Suzie Navot. An Overview of Israel's «Judicial Overhaul»: Small Parts of a Big Populist Picture. *Israel Law Review*. 2023. 56. P. 482–501.
4. Basic Law: Human Dignity and Liberty. (Originally adopted in 5752 – 1992). *National Legislation Database*. URL: <https://main.knesset.gov.il/activity/legislation/laws/pages/lawprimary.aspx?t=lawlaws&st=lawlawsbasic&lawitemid=2000046> (date of access: 12.03.2025).
5. Basic Law: Freedom of Occuation. (Originally adopted in 5754 – 1994). *National Legislation Database*. URL: <https://main.knesset.gov.il/activity/legislation/laws/pages/LawBill.aspx?t=LawReshumot&lawitemid=155642> (date of access: 12.03.2025).
6. Basic-Law: The Judiciary. (Originally adopted in 5748 – 1984). *National Legislation Database*. URL: <https://m.knesset.gov.il/EN/activity/documents/BasicLawsPDF/BasicLawTheJudiciary.pdf> (date of access: 12.03.2025).
7. Середя М. Системи добору на суддівські посади у Великобританії. Як можна використати британський досвід для України? Вебпортал Центру політико-правових реформ. URL: <https://pravo.org.ua/systemy-doboru-na-suddivski-posady-u-velykobrytaniyi-yak-mozhna-vykorystaty-brytanskyj-dosvid-dlya-ukrayiny/> (дата звернення: 12.03.2025).
8. Логвиненко М.І. Добір суддів на посаду: український та міжнародно-правовий досвід. The genesis of genius: науково-періодичне професійне видання. Женева (Швейцарія): Міжнародний науково-практичний конгрес економістів та правників, 2014. С. 201–206.

УДК 347.965: 336.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.94>

ОПОДАТКУВАННЯ ДОХОДУ АДВОКАТА ЯК САМОЗАЙНЯТОЇ ОСОБИ В УКРАЇНІ

Ланцев В.М.,

магістр права

ORCID: 0009-0005-4302-7603

Ланцев В.М. Оподаткування доходу адвоката як самозайнятої особи в Україні.

Стаття присвячена визначенню особливостей режиму оподаткування доходу адвоката як самозайнятої особи. Крім того, досліджено порядок визначення бази оподаткування, а також з'ясовано порядок оподаткування доходів, отриманих адвокатом, одночасно зареєстрованим як фізична особа-підприємець. Режим оподаткування доходу адвоката як самозайнятої особи залежить від того, чи поєднує він адвокатську діяльність із підприємницькою та чи отримує дохід, який одночасно підпадає під ознаки доходу від адвокатської та доходу від підприємницької діяльності. Якщо адвокат здійснює індивідуальну діяльність як особа, яка провадить незалежну професійну діяльність, його дохід оподатковується податком на доходи фізичних осіб за ставкою 18% та військовим збором за ставкою 5% (якщо дохід отримано після 01.12.2024). При цьому враховуються витрати, понесені для провадження адвокатської діяльності за умови, що: 1) ці витрати пов'язані з адвокатською діяльністю; 2) ці витрати документально підтверджені. Розмір доходів та витрат визначається на підставі первинних документів. Законодавство не покладає на адвокатів обов'язку відкривати рахунок та застосовувати певну, конкретну форму розрахункових документів. Закон не містить вичерпного переліку витрат, які можуть враховуватися при визначенні бази оподаткування. Адвокати, не зареєстровані як фізичні особи – підприємці, не є суб'єктами господарювання, тому не повинні застосовувати реєстратори розрахункових операцій. Якщо адвокат поєднує адвокатську діяльність із підприємницькою та отримує дохід, який одночасно підпадає і під визначення доходу від адвокатської і доходу від підприємницької діяльності, подвійне оподаткування такого доходу не допускається. Якщо адвокат сплачує з такого доходу єдиний податок, то він не зобов'язаний сплачувати з такого доходу податок на доходи фізичних осіб, натомість сплачує єдиний податок та військовий збір. Незважаючи на правові висновки Верховного Суду щодо неможливості подвійного оподаткування, роз'яснення контролюючих органів свідчать про продовження такої негативної практики.

Ключові слова: адвокат, база оподаткування, витрати, військовий збір, дохід, єдиний податок, незалежна професійна діяльність, податок на доходи фізичних осіб.

Lantsev V.M. Taxation of income of a lawyer as a self-employed person in Ukraine.

The article is devoted to defining the peculiarities of the income taxation regime for an attorney-at-law as a self-employed person in Ukraine. In addition, the author examines the procedure for determining the tax base and also clarifies the procedure for taxation of income received by an attorney-at-law who is also registered as an individual entrepreneur. The taxation regime for the income of an attorney-at-law as a self-employed person depends on whether the attorney-at-law combines his/her practice of law with entrepreneurial activity and whether he/she receives income which simultaneously falls under the characteristics of income from the practice of law and income from entrepreneurial activity. If an advocate carries out individual activities as a person engaged in independent professional activity, his or her income is subject to personal income tax at the rate of 18% and military duty at the rate of 5% (if the income is received after 01.12.2024). The expenses incurred for the performance of the Practice of Law shall be taken into account, provided that: 1) these expenses are related to the Practice of Law; 2) these expenses are documented. The amount of income and expenses is determined on the basis of primary documents. The legislation does not impose an obligation on advocates to open an account and use a specific form of payment documents. The Law does not contain an exhaustive list of expenses that may be taken into account when determining the tax base. Advocates who are not registered as individual entrepreneurs are not business entities and therefore do not have to use payment transaction recorders. If the advocate combines the practice of law with entrepreneurial activity and receives income that simultaneously falls under the definition of income from the practice of law and income from entrepreneurial activity, double taxation of such income is not allowed. If an advocate pays a single tax on such income, he or she is not obliged to pay personal income tax on such income, but instead pays a single tax and military duty. Despite the legal conclusions of the Supreme

Court regarding the impossibility of double taxation, the clarifications of the controlling authorities indicate that this negative practice continues.

Key words: attorney, expenses, income, independent professional activity, military duty, personal income tax, single tax, tax base.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку української державності, формування надходжень до державного бюджету є критично необхідним для забезпечення обороноздатності та стійкості держави. Значну частку таких надходжень становлять податки, збори та інші обов'язкові платежі. Для того, щоб система оподаткування забезпечувала стабільні надходження до бюджету, вона має бути ефективною та сприяти детінізації економіки. Держава має створювати і підтримувати таку систему оподаткування, за якої громадяни та організації були б мотивовані сплачувати податки. Йдеться не лише про негативну мотивацію у вигляді штрафних санкцій, а й про позитивну мотивацію у вигляді оптимального вибору ставки податку і бази оподаткування. Оподаткування доходів самозайнятих осіб в Україні не є найбільшим джерелом надходжень від податків, тому йому приділяється традиційно мало уваги. Разом з тим, лише критичне переосмислення існуючої системи оподаткування самозайнятих осіб здатне вивести з тіні значний обсяг доходів, а відтак суттєво збільшити надходження до бюджету. Передусім ідеться саме про осіб, які провадять незалежну професійну діяльність, адже для них, на жаль, не передбачено спрощеної системи оподаткування, що лише сприяє тінізації доходів.

За даними Національної асоціації адвокатів України, в Україні станом на 13 грудня 2024 року налічувалось 70152 адвокати, з них активними (тобто такими, щодо яких не зупинено право на заняття адвокатською діяльністю) є 47,4 тисяч адвокатів [1]. За даними загальнодоступного веб-ресурсу з пошуку роботи work.ua, в середньому роботодавці в Україні пропонують особам, які мають свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю та планують працевлаштуватися юрисконсультом на підприємство, заробітну плату в середньому 22,5 тис. грн. [2]. Якщо припустити, що саме такий дохід є середнім доходом адвоката як самозайнятої особи в Україні, то податок на доходи фізичних осіб з одного адвоката за таких обставин становив би 4050 грн. на місяць, а військовий збір 1125 грн. на місяць, що разом становить 5175 грн. на місяць. Помножуючи цю суму на загальну кількість активних адвокатів в Україні, отримуємо щомісячні податкові надходження в розмірі 245,3 млн. грн., а отже – щорічні надходження в розмірі 2,9 млрд. грн., що становить 0,2% від обсягу всіх запланованих на 2025 рік податкових надходжень в Україні [3]. Тому питання оподаткування адвокатської діяльності, зокрема оподаткування доходу адвоката як самозайнятої особи, є актуальним і з цієї причини потребує ретельного наукового опрацювання.

Мета дослідження. Метою дослідження є визначити особливості режиму оподаткування доходу адвоката як самозайнятої особи, дослідити порядок визначення бази оподаткування, з'ясувати порядок оподаткування доходів, отриманих адвокатом, одночасно зареєстрованим як фізична особа-підприємець.

Стан опрацювання проблематики. Оподаткування доходів самозайнятих осіб, зокрема адвокатів, вже було предметом наукових правових досліджень. Зокрема, Н. Обловацька, досліджуючи теоретичні аспекти правових засад оподаткування індивідуальної адвокатської діяльності, встановила, що адвокати, які здійснюють індивідуальну адвокатську діяльність, зобов'язані стати на облік у податкових органах за місцем свого постійного проживання як самозайняті особи, що здійснюють професійну діяльність; також адвокат має законодавчу можливість зареєструватися як фізична особа - підприємець та провадити незалежну професійну діяльність, ставши на облік у податкових органах як платник єдиного податку першої або другої групи [4, с. 22]. Частково погоджуючись із наведеними вище висновками, відзначимо, однак, що для фізичних осіб – підприємців, які здійснюють діяльність у сфері права, перша група платників єдиного податку не є доступною, що вбачається зі змісту підпункту 1 п. 291.4 ст. 291 Податкового кодексу України.

Однак не всі науковці вважають, що адвокат може ставати на облік як фізична особа – підприємець. Так, Н. Маринів схиляється до думки, що особи, які здійснюють незалежну професійну діяльність, не повинні бути працівниками чи підприємцями [5, с. 86]. Щоправда, після публікації цієї наукової статті в 2014 році, з'явилася спочатку низка судових рішень, які підтримували протилежну точку зору, а згодом були внесені зміни у законодавство про облік фізичних осіб – підприємців з ознакою провадження незалежної професійної діяльності.

Оподаткування адвокатської діяльності досліджувалося не лише як цілісне явище, а й в окремих його аспектах. До прикладу, І. Садовська з'ясовувала об'єкт оподаткування результатів здійснення адвокатської діяльності і визначила, що цим об'єктом може бути як дохід, так і прибуток; в свою чергу, дефініції «дохід» та «прибуток» є різними категоріями і відрізняються врахуванням сум витрат, понесених при отриманні доходів; об'єктом оподаткування результатів адвокатської

діяльності адвоката, що провадить адвокатську діяльність індивідуально, є дохід [6, с. 60]. В цілому погоджуючись із таким визначенням об'єкта оподаткування, все ж відзначимо, що зміст терміну «дохід», вжитий в податковому законодавстві по відношенню до самозайнятих осіб, не є цілком тотожним економічному значенню цього поняття. Адже при визначенні доходу адвоката як особи, що провадить незалежну професійну діяльність, законодавство враховує також розмір понесених адвокатом витрат на провадження такої діяльності, що наближує податковий термін «дохід» до економічного терміну «прибуток».

При цьому, вчені переважно відзначають недосконалість існуючої системи оподаткування адвокатів як самозайнятих осіб, що призводить до виникнення публічно-правових спорів. Зокрема, О. Гедзюк справедливо зазначає, що на практиці виникають спірні відносини між контролюючими органами та самозайнятими особами - адвокатами, з огляду на позицію податкових органів про наявність у адвокатів обов'язку нараховувати та сплачувати ЄСВ окремо як ФОП та окремо як самозайнята особа - адвокат. Суди підтримують платників податків, а роз'яснення податкових органів залишаються незмінними. Вчена наголошує на тому, що це питання потребує уваги з боку податкових органів та актуального аналізу обставин, що свідчать про неоднозначність окремих норм податкового законодавства [7, с. 114-115].

Також на сучасному етапі розвитку правової науки вчені переважно схиляються до необхідності запровадження спрощеної системи оподаткування для адвокатів. Зокрема, О. Борщевський вказує, що прийняття таких змін надасть змогу удосконалити систему оподаткування щодо справляння податків з осіб, які провадять незалежну професійну діяльність, а також збільшить надходження до відповідних бюджетів, усуне дискримінацію, матиме наслідком спрощення процедури адміністрування податків і зборів, сприятиме прозорості та попередить можливе корегування фактичних розмірів доходів з використанням схем податкової оптимізації [8, с. 1.48].

Виклад основного матеріалу. Основні правила, що регулюють оподаткування доходів від адвокатської діяльності як незалежної професійної діяльності, врегульовані статтею 178 Податкового кодексу України. Особливості об'єкта оподаткування визначені пунктом 178.3 цієї статті, згідно з яким, оподатковуваним доходом вважається сукупний чистий дохід, тобто різниця між доходом і документально підтвердженими витратами, необхідними для провадження певного виду незалежної професійної діяльності [9]. Абзац другий цієї статті містить також норму, яка стимулює ставати на облік у контролюючих органах, адже в протилежному випадку особа не зможе врахувати понесені нею витрати на провадження професійної діяльності при визначенні бази оподаткування. З метою визначення бази оподаткування, пункт 178.6 цієї статті передбачає обов'язок особи, яка провадить незалежну професійну діяльність, вести облік доходів і витрат.

Наказом Міністерства фінансів України від 13 травня 2021 року № 261 було затверджено типову форму, за якою здійснюється облік доходів і витрат фізичними особами - підприємцями і фізичними особами, які провадять незалежну професійну діяльність, а також Порядок ведення цієї типової форми [10]. Аналіз змісту цього Порядку дає підстави для висновку, що облік здійснюється кожного робочого дня, в якому було отримано дохід або понесено витрати, а підставою є *первинні документи*.

Згідно зі ст. 1 та ч. 2 ст. 9 Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні», первинний документ – документ, який містить відомості про господарську операцію; первинні документи можуть бути складені у паперовій або в електронній формі та повинні мати такі обов'язкові реквізити: назву документа (форми); дату складання; назву підприємства, від імені якого складено документ; зміст та обсяг господарської операції, одиницю виміру господарської операції; посади і прізвища (крім первинних документів, вимоги до яких встановлюються Національним банком України) осіб, відповідальних за здійснення господарської операції і правильність її оформлення; особистий підпис або інші дані, що дають змогу ідентифікувати особу, яка брала участь у здійсненні господарської операції [11].

Разом з тим, у законодавстві існує прогалина щодо первинних документів, які мають складати адвокати при прийнятті від клієнтів гонорару. В цьому контексті варто звернути увагу на правовий висновок Верховного Суду, що викладений в постанові від 16 квітня 2020 року у справі № 727/4597/19. У цій постанові суд касаційної інстанції зазначив, що, відповідно до положень статті 14 ПК України адвокати здійснюють незалежну професійну діяльність. У свою чергу, Закон №5076-VI не наводить форму та вимоги до документа, що підтверджує оплату гонорару (винагороди) адвокату. Закон № 265/95-ВР, Положення № 13 та Положення № 148 не визначають порядок здійснення розрахунків адвокатом зі своїм клієнтом за готівку, оскільки не поширюються на осіб, що здійснюють незалежну професійну діяльність. Тобто, аналіз спеціального законодавства, щодо діяльності адвоката, дає право зробити висновок, про те, що законодавством України не встановлено відповідних вимог до розрахункового документа, який повинен надати адвокат при

сплаті клієнтом послуг, а також не встановлено форму такого документа. Враховуючи наведене та той факт, що *відкриття власного рахунку не є обов'язком адвоката*, Верховний Суд доходить висновку, що адвокат може видати клієнту на його вимогу складений *в довільній формі документ (квитанція, довідка, тощо)* який буде підтверджувати факт отримання коштів від клієнта [12].

Крім того, зміст ст. 3 Закону України «Про застосування реєстраторів розрахункових операцій у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг» свідчить про те, що *обов'язок застосовувати реєстратори розрахункових операцій поширюється на суб'єктів господарювання* [13], а отже не поширюється на осіб, які провадять незалежну професійну діяльність.

Отже, по-перше, адвокати мають право приймати гонорар від клієнтів готівкою і не зобов'язані відкривати рахунок, по-друге, адвокати не ведуть касових книг і касових документів, не обмежені лімітом каси і не мають обов'язку здавання готівкової виручки, по-третє, адвокати не зобов'язані застосовувати реєстратори розрахункових операцій, вести книги обліку розрахункових операцій (розрахункові книжки), по-четверте, адвокати при видачі клієнтам розрахункових документів використовують довільну форму документа за умови, що вона відповідає вимогам до первинних документів, тобто містить реквізити, передбачені ч. 2 ст. 9 Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні». На підставі таких первинних документів адвокати заповнюють типову форму, в якій зазначають дату і суму отриманого доходу. Також у типовій формі зазначається сума коштів, які повернуті клієнту, а отже ця сума не вважається одержаним доходом від адвокатської діяльності. Ця типова форма у подальшому використовується при визначенні бази оподаткування у податковій декларації про майновий стан і доходи.

Окрім спеціальних норм, що містяться в ст. 178 Податкового кодексу України, оподаткування доходів від адвокатської діяльності регулюється також загальними нормами, що врегульовують податок на доходи фізичних осіб. Такими, зокрема, є норми про: строк подання податкової декларації – до 1 травня (пп. 49.18.4 п. 49.18 ст. 49), ставку податку – 18% від бази оподаткування (п. 167.1 ст. 167), строк сплати податкового зобов'язання – до 1 серпня наступного року (п. 179.7 ст. 179).

Як вже зазначалося, особливістю визначення бази оподаткування адвокатів є те, що законом передбачено врахування витрат, необхідних для провадження незалежної професійної діяльності. Орієнтовний перелік таких витрат можна знайти в Узагальнюючій податковій консультації щодо деяких питань оподаткування фізичних осіб, які провадять незалежну професійну діяльність (приватних нотаріусів, адвокатів), затвердженій наказом ДПС України від 24.12.2012 № 1185. Зокрема, до таких витрат відноситься: орендна плата за користування приміщенням, яке є робочим місцем адвоката, витрати на обслуговування технічного обладнання, сплата щорічних внесків на забезпечення реалізації адвокатського самоврядування, відкриття рахунків у банках та їх розрахунково-касове обслуговування, оплата праці та обов'язкові нарахування на фонд оплати найманих працівників, оплата за проходження підвищення кваліфікації, сплата внесків до Пенсійного фонду України, витрати на електронні цифрові підписи [14].

Разом з тим, наведений в цій узагальнюючій податковій консультації перелік витрат не може вважатися вичерпним. Для остаточного визначення того, чи підлягають врахуванню ті чи інші витрати, слід керуватися положеннями абзацу першого п. 178.3 ст. 178 Податкового кодексу України, які передбачають два критерії: 1) документальна підтвердженість витрат і 2) пов'язаність цих витрат із адвокатською діяльністю [9]. Отже, адвокат повинен зберігати первинні документи, які підтверджують факт понесення ним витрат, які потім були відображені у податковій декларації про майновий стан і доходи.

Правила нарахування та сплати військового збору для адвокатів є аналогічними правилам нарахування та сплати податку на доходи фізичних осіб. Ставка військового збору для осіб, які провадять незалежну професійну діяльність, врегульована нормою абзацу другого підпункту 1.3 пункту 16-1 підрозділу 10 розділу XX Податкового кодексу України і становить 5 % від об'єкта оподаткування податком на доходи фізичних осіб [9]. Виходячи з положень п. 2 розділу II Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у період дії воєнного стану» від 10 жовтня 2024 року № 4015-IX [15], якщо дохід було отримано адвокатом до 1 грудня 2024 року, то ставка військового збору з такого доходу становить 1,5%.

З одного боку, та обставина, що витрати на провадження адвокатської діяльності враховуються при визначенні бази оподаткування, є позитивною, оскільки податкове навантаження визначається виходячи саме з вигоди, яку отримав адвокат від здійснення діяльності. Разом з тим, врахування витрат, поряд з високою ставкою податку та збору (до 01.12.2024 – 19,5%, починаючи з 01.12.2024 – 23%), зумовлює дві взаємопов'язані негативні тенденції. Першою тенденцією є прагнення окремих адвокатів оптимізувати базу оподаткування шляхом неоприбуткування доходів (не-

відображення їх у звітності) та/або шляхом завищення розміру витрат (включення у звітність тих витрат, які документально не підтверджені та/або не пов'язані з адвокатською діяльністю). Другою тенденцією є прагнення окремих посадових осіб контролюючих органів штучно завищити базу оподаткування адвокатів шляхом необґрунтованого зменшення витрат, які в дійсності були документально підтверджені та були необхідними для провадження адвокатської діяльності. Наслідком першої тенденції є недоотримання бюджетних коштів. Наслідком другої тенденції є необґрунтоване збільшення податкового тягаря на адвокатів, що ще більше підсилює першу тенденцію. Запровадження спрощеної системи оподаткування для адвокатів (тобто – по-перше, оподаткування всіх доходів без урахування витрат, а по-друге, зменшення ставки податку), поєднане з переходом на безготівковий розрахунок, звело б ці тенденції нанівець. Саме та обставина, що держава досі не запровадила спрощену систему оподаткування для адвокатів, спонукає останніх до реєстрації в якості фізичних осіб-підприємців, і тому належить дослідити також оподаткування доходів, отриманих від здійснення адвокатської діяльності адвокатами, які зареєстровані як фізичні особи – підприємці та перебувають на спрощеній системі оподаткування.

Для цього слід звернутися до положень п. 291.4 ст. 291 Податкового кодексу України, який встановлює 4 групи платників єдиного податку. Виходячи зі змісту цього пункту, адвокати, зареєстровані як фізичні особи – підприємці із видом економічної діяльності «Діяльність у сфері права», можуть бути платниками єдиного податку другої (за умови, що кількість працівників, які працюють у такого адвоката, не перевищує 10 осіб, а річний дохід не перевищує 834 розміри мінімальної заробітної плати) або третьої групи (якщо річний дохід не перевищує 1167 розмірів мінімальної заробітної плати) [9]. При цьому, максимальна ставка єдиного податку для другої групи становить 20% мінімальної заробітної плати, а для третьої групи ставка єдиного податку становить 3% для платників податку на додану вартість та 5% для осіб, які не є платниками податку на додану вартість [9]. Виходячи з цього (та з припущення, що органом місцевого самоврядування встановлено максимальну ставку для платників другої групи), адвокату при реєстрації фізичною особою – підприємцем вигідніше обирати третю групу єдиного податку, якщо дохід є мінливим і переважно є меншим ніж 4 розміри мінімальної заробітної плати, та навпаки – вигідніше обирати другу групу єдиного податку, якщо дохід є стабільним і переважно перевищує 4 розміри мінімальної заробітної плати.

Водночас, оскільки адвокат, який здійснює діяльність індивідуально, зобов'язаний стати на облік як особа, яка провадить незалежну професійну діяльність, постає питання податкових наслідків одночасної реєстрації особи, яка провадить незалежну професійну діяльність та фізичної особи – підприємця в тому випадку, якщо одна й та сама діяльність, від якої отримано дохід, одночасно підпадає і під визначення підприємницької діяльності, і під визначення незалежної професійної діяльності.

Контролюючі органи неодноразово давали роз'яснення, зміст яких зводиться до наступного: «фізична особа – підприємець не може здійснювати адвокатську діяльність та до доходів, отриманих від провадження адвокатської діяльності, не може бути застосовано спрощену систему оподаткування, обліку та звітності» [16]. При цьому, залишається незрозумілим, за яким критерієм контролюючі органи мають кваліфікувати доходи, задекларовані фізичною особою – підприємцем, саме як доходи від адвокатської діяльності, а не від підприємницької діяльності у сфері права. Наприклад, якщо адвокат, зареєстрований як фізична особа – підприємець, склав позовну заяву і за неї отримав гонорар, то цей гонорар може вважатися оплатою за послугу, яка підпадає під визначення діяльності у сфері права. Неможливість проведення межі між доходами від адвокатської діяльності та доходами цієї ж особи від підприємницької діяльності у сфері права – приводить до логічного висновку про те, що в описаній ситуації (та в багатьох інших подібних) дохід одночасно кваліфікується і як дохід від адвокатської діяльності, і як дохід від незалежної професійної діяльності.

А за таких обставин неодмінно постає питання подвійного оподаткування одного і того ж доходу. Це питання вже було предметом дослідження в судовій практиці. Так, у постанові від 10 жовтня 2024 року у справі № 420/4279/23 Верховний Суд вкотре підтвердив свій правовий висновок про те, що подвійний облік ідентичної господарської діяльності, а відповідно і подвійне оподаткування, суперечить принципам податкового законодавства [17]. Крім того, згідно з правовим висновком Верховного Суду, викладеним у постанові від 13 квітня 2023 року у справі № 824/1094/19-а, дії податкового органу щодо самостійного встановлення позивачці як фізичній особі - підприємцю ознаки незалежної професійної діяльності не узгоджуються з нормами Порядку № 1162, якими визначено процедуру взяття на облік платників єдиного внеску, як то правильно вказав у своєму рішенні суд першої інстанції [18].

У відповідності до ч. 5 ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», висновки щодо застосування норм права, викладені у постановах Верховного Суду, є обов'язковими для всіх

суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права [19]. Однак, незважаючи на вже усталену практику щодо недопущення подвійного оподаткування доходів, отриманих адвокатом, який одночасно зареєстрований як фізична особа – підприємець, ця категорія публічно-правових спорів не зникає, що свідчить про продовження контролюючими органами практики подвійного оподаткування. На жаль, правова система України не містить дієвого позасудового механізму практичної реалізації положень ч. 5 ст. 13 наведеного вище Закону, а органи виконавчої влади, як правило, не застосовують у своїй діяльності правові висновки Верховного Суду, що призводить до системних недоліків в діяльності суб'єктів публічного адміністрування, зокрема у сфері оподаткування. З цієї причини на сьогодні проблема подвійного оподаткування доходів від адвокатської діяльності не знайшла свого остаточного практичного вирішення.

Що стосується військового збору для платників єдиного податку, то норми підпунктів 1.1 та 1.3 пункту 16-1 підрозділу 10 розділу XX Податкового кодексу України встановлюють, починаючи з 01.01.2025 і закінчуючи 31 грудня року, у якому буде припинено або скасовано воєнний стан, військовий збір: для платників єдиного податку другої групи – 10% розміру мінімальної заробітної плати, а для третьої групи – 1% розміру доходу. За таких обставин, починаючи з 01.01.2025 платникам єдиного податку вигідніше обирати другу групу єдиного податку, якщо середньомісячний дохід перевищує 5 розмірів мінімальної заробітної плати (за умови, що ставка єдиного податку другої групи встановлена у максимальному розмірі).

Крім того, у випадку реєстрації адвоката як фізичної особи – підприємця постає питання щодо використання реєстратора розрахункових операцій. Адже, як вже було вище встановлено, обов'язок використовувати такий реєстратор мають суб'єкти господарювання, а фізичні особи – підприємці є суб'єктами господарювання. Як зазначено в роз'ясненні Головного управління ДПС у м. Києві від 02.10.2023, фізична особа, яка провадить незалежну професійну діяльність, одночасно здійснює підприємницьку діяльність, то вона зобов'язана застосовувати РРО та/або ПРРО на загальних засадах [20]. Разом з тим, в законодавстві не врегульовано питання наявності чи відсутності обов'язку застосовувати реєстратор розрахункових операцій у фізичної особи – підприємця, яка зареєстрована як платник податків з ознакою провадження незалежної професійної діяльності, тобто дохід якої є одночасно доходом від незалежної професійної діяльності. Якщо вважати, що така категорія осіб повинна застосовувати реєстратори, то це було б дискримінаційним по відношенню до інших осіб, які провадять незалежну професійну діяльність і які не зареєстровані як фізичні особи – підприємці.

Висновки. Режим оподаткування доходу адвоката як самозайнятої особи залежить від того, чи поєднує він адвокатську діяльність із підприємницькою та чи отримує дохід, який одночасно підпадає під ознаки доходу від адвокатської та доходу від підприємницької діяльності. У випадку, якщо адвокат здійснює індивідуальну діяльність як особа, яка провадить незалежну професійну діяльність, його дохід оподатковується податком на доходи фізичних осіб за ставкою 18% та військовим збором за ставкою 5% (якщо дохід отримано після 01.12.2024). При цьому враховуються витрати, понесені для провадження адвокатської діяльності за умови, що: 1) ці витрати пов'язані з адвокатською діяльністю; 2) ці витрати документально підтверджені. Розмір доходів та витрат визначається на підставі первинних документів. Законодавство не покладає на адвокатів обов'язку відкривати рахунок та застосовувати певну, конкретну форму розрахункових документів. Так само закон не містить вичерпного переліку витрат, які можуть враховуватися при визначенні бази оподаткування. Крім того, адвокати, не зареєстровані як фізичні особи – підприємці, не є суб'єктами господарювання, тому не повинні застосовувати реєстратори розрахункових операцій.

Якщо адвокат поєднує адвокатську діяльність із підприємницькою та отримує дохід, який одночасно підпадає і під визначення доходу від адвокатської і доходу від підприємницької діяльності, подвійне оподаткування такого доходу не допускається. Якщо адвокат сплачує з такого доходу єдиний податок, то він не зобов'язаний сплачувати з такого доходу податок на доходи фізичних осіб, натомість сплачує єдиний податок та військовий збір, ставки яких залежать від обраної адвокатом групи платників єдиного податку (другої чи третьої). Водночас, незважаючи на існуючі правові висновки Верховного Суду щодо неможливості подвійного оподаткування, роз'яснення контролюючих органів свідчать про продовження такої негативної практики. Викладене підтверджує необхідність законодавчого вирішення цієї проблеми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Офіційно: в Україні більше 70 тис. адвокатів. Офіційний веб-сайт Національної асоціації адвокатів України. URL: <https://unba.org.ua/news/9799-oficijno-v-ukraini-bil-she-70-tis-advokativ.html#:~:text=>

2. Адвокат: середня зарплата в Україні. Дані веб-ресурсу з пошуку роботи work.ua. URL: <https://www.work.ua/salary-%D0%B0%D0%B4%D0%B2%D0%BE%D0%BA%D0%B0%D1%82/>.
3. Про Державний бюджет України на 2025 рік: Закон України від 19 листопада 2024 року № 4059-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4059-20#Text>.
4. Обловацька Н.О. Правові засади оподаткування індивідуальної адвокатської діяльності: теоретичні аспекти. *Наше право*. 2021. № 2. С. 19–23. DOI: 10.32782/NP.2021.2.3. URL: https://nashe-pravo.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/2021/06/19-_Oblovatska.pdf.
5. Маринів Н.А. Правові аспекти оподаткування адвокатів як самозайнятих осіб. *Юрист України*. 2014. № 4. С. 82–86. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/13055/1/Maryniv_82-86.pdf.
6. Садовська І.О. Об'єкт оподаткування як підстава виникнення податкового обов'язку від здійснення адвокатської діяльності. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. Випуск 2 (23). Том 3. С. 58–61. URL: http://pjuv.nuoua.od.ua/v2-3_2018/12.pdf.
7. Гедзюк О.В. Оподаткування доходів самозайнятих осіб – адвокатів та особливості сплати ЄСВ. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 112–116. DOI: 10.36695/2219-5521.4.2019.18. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/view/ByFileId/938181>.
8. Борщевський О.А. Оподаткування доходу адвоката: тенденції до зміни правового врегулювання. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства*. 2023. № 62. С. 1.36-1.52. URL: <http://lib.pu.if.ua:8080/bitstream/123456789/17489/1/7153-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-21280-1-10-20231014.pdf>.
9. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 року № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#n4316>.
10. Про затвердження типової форми, за якою здійснюється облік доходів і витрат фізичними особами – підприємцями і фізичними особами, які провадять незалежну професійну діяльність, та Порядку її ведення: наказ Міністерства фінансів України від 13 травня 2021 року № 261. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0865-21#Text>.
11. Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні: Закон України від 16 липня 1999 року № 996-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-14#Text>.
12. Постанова Верховного Суду від 16 квітня 2020 року у справі № 727/4597/19 за заявою про ухвалення додаткового рішення. URL: <https://www.reyestr.court.gov.ua/Review/88832652>.
13. Про застосування реєстраторів розрахункових операцій у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг: Закон України від 6 липня 1995 року № 265/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/265/95-%D0%B2%D1%80#Text>.
14. Про затвердження Узагальнюючої податкової консультації щодо деяких питань оподаткування фізичних осіб, які провадять незалежну професійну діяльність (приватних нотаріусів, адвокатів): наказ Державної податкової служби України від 24.12.2012 № 1185. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/va185837-12#Text>.
15. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у період дії воєнного стану: Закон України від 10 жовтня 2024 року № 4015-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4015-20#n17>.
16. Чи може адвокат бути ФОП – платником єдиного податку? URL: <https://medoc.ua/blog/chimozhe-advokat-buti-for-platnikom-dinogo-podatku>.
17. Постанова Верховного Суду від 10 жовтня 2024 року у справі № 420/4279/23 про визнання протиправною та скасування індивідуальної податкової консультації. URL: <https://www.reyestr.court.gov.ua/Review/122226901>.
18. Постанова Верховного Суду від 13 квітня 2023 року у справі № 824/1094/19-а про визнання протиправним та скасування рішення. URL: <https://www.reyestr.court.gov.ua/Review/110215911>.
19. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 2 червня 2016 року № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>.
20. Чи потрібно самозайнятій особі (нотаріусу) при розрахунках за надані послуги в готівковій формі застосовувати РРО та/або ПРРО? Роз'яснення Головного управління ДПС у м. Києві від 02.10.2023. URL: <https://kyiv.tax.gov.ua/media-ark/news-ark/714541.html>.

УДК.342.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.95>

ОСОБЛИВОСТІ ПУБЛІЧНИХ ЗАКУПІВЕЛЬ У ГАЛУЗІ БУДІВНИЦТВА ЗА КОШТИ ГРАНТОВОГО ФІНАНСУВАННЯ (GRANT FUNDING) МІЖНАРОДНИХ ВАЛЮТНО-КРЕДИТНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Левандовський Ч.Ч.,
аспірант кафедри конституційного,
адміністративного та фінансового права
Хмельницького університету управління та права
імені Леоніда Юзькова
ORCID: 0009-0005-7419-9205
e-mail: cheslav.ua@gmail.com

Левандовський Ч.Ч. Особливості публічних закупівель у галузі будівництва за кошти грантового фінансування (grant funding) міжнародних валютно-кредитних організацій.

Актуальність відновлення економіки та інфраструктури України, що визначає зростаючу роль будівельної галузі у забезпеченні потреб держави та місцевого самоврядування, обумовлює необхідність ефективного використання грантових коштів як одного із способів додаткового зовнішнього міжнародного фінансування.

Досліджено, що публічні закупівлі у будівництві за кошти грантового фінансування, що надаються міжнародними валютно-кредитними організаціями, характеризуються низкою специфічних особливостей: безповоротністю та безоплатністю грантів, можливістю проведення публічних закупівель відповідно до окремих правил та процедур, визначення порядку вартості будівництва без стандартних примірних форм, можливість повного або часткового фінансування (співфінансування), звільнення від оподаткування податком на додану вартість та іншими.

Представлену наукову статтю присвячено аналізу особливостей правового регулювання публічних закупівель в контексті будівельної галузі та зовнішнього грантового фінансування. Починаючи з огляду існуючих нормативно-правових актів в тому числі у світлі останніх змін, дослідження розглядає основні проблеми, які виникають у контексті галузі будівництва за кошти грантового фінансування, включаючи відсутність профільного закону у сфері міжнародної технічної допомоги, невідповідності у визначенні суб'єктного складу учасників грантового фінансування.

Досліджено, що грантове фінансування за кошти міжнародних валютно-кредитних організацій є однією із форм міжнародної технічної допомоги.

Особлива увага приділяється аналізу існуючої практики та практичних викликів, з якими стикаються учасники та замовники публічних закупівель в будівельній галузі з використанням грантового фінансування, а також пошуку оптимальних рішень для підвищення ефективності використання грантового фінансування для потреб держави та місцевого самоврядування. Автор наукової статті також розглядає потенційні напрямки реформування правових норм та механізмів регулювання з метою забезпечення функціональності та ефективності у сфері публічних закупівель у галузі будівництва за кошти грантового фінансування. Запропоновано розглядати подальшу перспективність наукового дослідження та вивчення публічних закупівель на кошти міжнародного грантового фінансування з урахуванням специфіки будівельної галузі, відновлення України та цілей сталого розвитку.

Ключові слова: публічні закупівлі, публічна адміністрація, грант, грантове фінансування, «grant funding», галузь будівництва, функціональність норм права, міжнародні фінансові організації, міжнародна технічна допомога.

Levandovskyi C.C. Distinguishing features of public procurement in the construction industry with grant funding from international monetary and credit organizations.

The relevance of restoring the economy and infrastructure of Ukraine, which determines the growing role of the construction industry in meeting the needs of the state and local government, necessitates the effective use of grant funds as one of the methods of additional external international financing.

It has been investigated that public procurement in construction using grant funding provided by international monetary and credit organizations is characterized by a number of specific features: the irreversibility and non-grant nature of the funds, the possibility of conducting public procurement in accordance with separate rules and procedures, determining the cost of construction without standard

sample forms, the possibility of full or partial financing (co-financing), exemption from value-added tax and other taxes.

The presented scientific article is dedicated to the analysis of the features of legal regulation of public procurement in the context of the construction industry and external grant funding. Starting with a review of existing legal laws and regulations, the study examines the main problems that arise in the context of the construction industry funded by grant financing, including the lack of a specialized law in the field of international technical assistance and discrepancies in defining the composition of participants in grant financing.

We have concluded that grant funding from international monetary and credit organizations is one of the forms of international technical assistance.

We pay special attention to the analysis of existing practices and practical challenges faced by participants and customers of public procurement in the construction industry using grant funding, as well as the search for optimal solutions to increase the effectiveness of the use of grant funding for the needs of the state and local government.

The author of the scientific article also scrutinizes potential directions for reforming legal norms and regulatory mechanisms in order to ensure functionality and efficiency in the field of public procurement in the field of the construction industry using grant funding. It is suggested to consider the further prospects of scientific research and study of public procurement using international grant funding, taking into account the specifics of the construction industry, Ukraine's reconstruction, and the goals of sustainable development.

Key words: public procurement, public administration, grant, grant funding, grant funding, construction industry, functionality of legal norms, international financial organizations, international technical assistance.

Постановка проблеми. Україна з 2007 року є учасницею Паризької декларації щодо підвищення ефективності зовнішньої допомоги [1], гаслом та змістом якої є відповідальність, гармонізація, узгодження, результати й взаємна підзвітність. У той же час в Україні ніколи не існувало закону про зовнішню допомогу. Реформи публічних закупівель в Україні, що відбуваються на підставі положень Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом [2] стосуються в основному гармонізації з законодавством ЄС та впровадженню електронних систем. Поза увагою довгий час залишалися питання модернізації правового регулювання сфери публічних закупівель у контексті зовнішнього фінансування. Така ситуація не відповідає вимогам часу в тому числі щодо відбудови та відновлення України та формує проблему недосконалості законодавства у сфері публічних закупівель у галузі будівництва за кошти грантового фінансування, яка підлягає дослідженню.

Мета дослідження полягає у визначенні та характеристиці особливостей публічних закупівель у галузі будівництва за кошти грантового фінансування (grant funding) міжнародних валютно-кредитних організацій та формування пропозицій щодо необхідної модернізації адміністративно-правових норм.

Стан опрацювання проблематики. Правові дослідження у сфері публічних закупівель проводили Малолітнева В.К., Швидка Т.І., Оврамець Ю.О., Резнікова В.В., Пацурія Н.Б., Поєдинок В.В., Головачова А.С. та інші дослідники.

Різні аспекти правових засад отримання та використання міжнародної технічної допомоги в Україні досліджували Омельченко В.В., Братко І.В., Плоский К.В. та ін.

Питання правового регулювання публічних закупівель у галузі будівництва вивчали Манько Д.Г., Миронець І.М. та інші фахівці.

У той же час питання публічних закупівель у галузі будівництва за кошти грантового фінансування до цього часу не було предметом наукових розвідок, що обумовлює необхідність проведення цього дослідження.

Виклад основного матеріалу. Для проведення цього адміністративно-правового дослідження та формування висновків доцільно на початку проаналізувати статус грантового фінансування у контексті доходів публічних фінансів.

Відповідно до преамбули Закону України «Про публічні закупівлі» [3] цей Закон визначає правові та економічні засади здійснення закупівель товарів, робіт і послуг для забезпечення потреб держави, територіальних громад та об'єднаних територіальних громад.

Відповідно до Стратегії реформування системи публічних закупівель на 2024-2026 роки (схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 2 лютого 2024 р. № 76-р) [4] однією з головних функцій держави є закупівля товарів, робіт та послуг для задоволення найважливіших суспільних потреб, яка виконується на основі раціонального використання державних коштів.

Головним документом, яким регламентує використання державних коштів є Бюджетний кодекс України прийнятий Верховною Радою України 08 липня 2010 року [5].

Відповідно до п. 12 ч. 2 ст. 2 Бюджетного кодексу України, до бюджетних установ належать органи державної влади, органи місцевого самоврядування, а також організації, створені ними у встановленому порядку, що повністю утримуються за рахунок відповідно державного бюджету чи місцевого бюджету.

До таких бюджетних установ належать замовники публічних закупівель. Так, в ч. 1 ст. 2 Закону України «Про публічні закупівлі» зазначено, що замовниками публічних закупівель в тому числі є органи державної влади, органи місцевого самоврядування, об'єднання територіальних громад, юридичні особи, які є підприємствами, установами, організаціями та є розпорядником, одержувачем бюджетних коштів.

Відповідно до п. 15 ст. 1 Бюджетного кодексу України власні надходження бюджетних установ - надходження, отримані в установленому порядку бюджетними установами як плата за надання послуг, виконання робіт та цільових заходів, гранти, дарунки та благодійні внески, а також надходження від реалізації в установленому порядку продукції чи майна та іншої діяльності.

Тобто гранти належать до власних надходжень бюджетних установ.

Крім цього в ч. 4 ст. 13 Бюджетного кодексу України деталізовано, що гранти, так само як благодійні внески та дарунки відносяться до підгрупи 1 або 3 (заклади освіти) групи 2 власних надходжень бюджетних установ які отримуються додатково до коштів загального фонду бюджету і включаються до спеціального фонду бюджету.

Таким чином, можна зробити висновок, що фінансовим бюджетним законодавством України достатньо чітко визначений статус грантів а відповідно грантового фінансування, яке вважається власними надходженнями бюджетних установ та відповідно набувають статусу публічних коштів.

Крім цього, в Бюджетному кодексі України зазначається про особливий вид грантів – гранти на бюджетну підтримку. Так стаття п. 57-2 ч. 2 ст. 29 Бюджетного кодексу України передбачає, що до доходів загального фонду Державного бюджету України належать в тому числі гранти на бюджетну підтримку від іноземних держав, іноземних фінансових установ і міжнародних фінансових організацій (включаючи гранти за досягнення індикаторів результативності).

Однак, за визначенням бюджетної підтримки та належністю до доходів загального фонду Державного бюджету України, гранти на бюджетну підтримку слід вважати особливим видом грантів, який не бере участь у процесах публічних закупівель.

Відповідно до п. 13 ч. 3 ст. 13 Бюджетного кодексу України надходження в рамках програм допомоги і грантів Європейського Союзу, урядів іноземних держав, міжнародних організацій, донорських установ (крім надходжень, визначених пунктами 57-1 і 57-2 частини другої цієї статті) є джерелами формування спеціального фонду Державного бюджету України в частині доходів, що узгоджується з вищезазначеною ч. 4 ст. 13 Бюджетного кодексу України. Тобто за змістом п. 13 ч. 3 ст. 29 Бюджетного кодексу України деталізується поняття гранту розширюючи його суб'єктивним складом, а саме деталізовано, що гранти можуть надходити від Європейського Союзу, урядів іноземних держав, міжнародних організацій, донорських установ.

У той же час, слід зазначити, що відповідно до п. 12 ч. 4 ст. 30 Бюджетного кодексу України кошти, отримані до спеціального фонду Державного бюджету України згідно з відповідними пунктами частини третьої статті 15, частини третьої статті 29, спрямовуються відповідно на реалізацію програм та заходів у рамках програм допомоги і грантів Європейського Союзу, урядів іноземних держав, міжнародних організацій, донорських установ (за рахунок джерел, визначених пунктом 13 частини третьої статті 29 цього Кодексу).

Таким чином, Бюджетний кодекс України, як фінансова Конституція, чітко формує статус грантового фінансування як доходу спеціальної частини бюджету, так теж складу видатків Державного бюджету України.

Заслуговує на увагу така норма, що залишки коштів власних надходжень державних і комунальних закладів фахової передвищої та вищої освіти, наукових установ та закладів культури, отриманих як гранти, на поточних рахунках у банках державного сектору зберігаються на таких рахунках для здійснення видатків у наступному бюджетному періоді відповідно до кошторисів. Тобто бюджетний закон особливо детально регулює грантове фінансування у сфері науки, освіти та культури, що має значення для цього дослідження, оскільки однією з програм грантового фінансування у галузі будівництва що реалізується в порядку процедур публічних закупівель є Програма гранту Фонду ЕЗР «Вища освіта в Україні» що реалізується міжнародною фінансовою організацією (МФО) – Європейським інвестиційним банком за рахунок бюджетних коштів, передбачених у державному бюджеті за програмою 2201610 «Вища освіта, енергоефективність та сталий розвиток» [6].

Подібно як, з коштами державного бюджету установ, п. 12 ч. 1 статтю 69-1 Бюджетного кодексу України передбачено, що до надходжень спеціального фонду місцевих бюджетів належать

надходження в рамках програм допомоги і грантів Європейського Союзу, урядів іноземних держав, міжнародних організацій, донорських установ. Тобто для органів місцевого самоврядування та об'єднань територіальних громад врегульовано питання бюджетного обліку зовнішнього (міжнародного) грантового фінансування. Так само відповідно до п. 20-2 ч. 1 статті 90 Бюджетного кодексу України до видатків місцевих бюджетів, що можуть здійснюватися з усіх місцевих бюджетів, належать видатки на реалізацію програм допомоги і грантів Європейського Союзу, урядів іноземних держав, міжнародних організацій, донорських установ.

Відповідно до Класифікації доходів бюджету (затверджено Наказом Міністерства фінансів України від 14.01.2011 № 11 із змінами 2011-2024 років) [7] за кодом бюджетної класифікації 25020100 передбачено надходження за рахунок грантів, а за кодом 25020300 грант передбачено загальні надходження за рахунок грантів для державних і комунальних закладів фахової передвищої та вищої освіти, наукових установ та закладів культури, які за наведеним прикладом можуть теж наприклад бути призначені на встановлення енергоефективності та відповідно стосуються галузі будівництва. Також є загальний код бюджетної класифікації 42020000 щодо грантів, що надійшли до бюджетів усіх рівнів, в тому числі за бюджетною класифікацією 42020200 відображено грант Фонду Е5Р для проекту «Вища освіта України» який мав бути реалізований державною установою Національний університет «Чернігівська політехніка», а також Грант МБРР для проекту «Відновлення і розвиток стійкої національної моделі медичної галузі України» (42020100), Грант KfW для проекту «Житлові приміщення для внутрішньо переміщених осіб» (42020300). Для грантів, що надходять до місцевих бюджетів передбачено код бюджетної класифікації 42020500, в тому числі передбачено Грант Е5Р та NIP для проекту «Енергоефективність громадських будівель в Україні» (42021000), Гранти МБРР на відновлення та розвиток енергетичної інфраструктури (42021200), Грант JICA на реалізацію Програми екстреного відновлення (42021300), Грант МБРР для проекту «Відновлення критично важливої логістичної інфраструктури та мережевого сполучення (RELINC)» (42020700), Грант ЄІБ для проекту «Розвиток системи водопостачання та водовідведення в місті Миколаїв» (42020800) що стосуються галузі будівництва за своєю природою повинні бути реалізовані через публічні закупівлі. У той же час слід відзначити, що у цьому переліку відсутні гранти на підтримку програми дій «Розміщення внутрішньо переміщених осіб (ВПО) та відновлення звільнених міст в Україні, Компонент II», що фінансується в рамках Інструменту сусідства, розвитку та міжнародного співробітництва (NDICI-Global Europe) через НЕФКО (2), про які зазначалось у практичних прикладах застосування грантового фінансування наведених вище. Це може означати, що все таки не всі фінансові гранти з різних причин відображені в Класифікаторі надходжень бюджету [7] саме за їх назвою.

З огляду на те, що за визначенням публічні закупівлі здійснюються за публічні кошти, тобто за рахунок державного бюджету державних установ або місцевого бюджету визначення статусу грантового фінансування у контексті бюджетного законодавства та відповідно управління публічними коштами є особливо значущим та дає ґрунтовні підстави продовжувати дослідження.

За результатами контент-аналізу чинного бюджетного законодавства можна зробити обґрунтований висновок, що у бюджетній сфері в Україні належним чином врегульовані відносини грантового фінансування державних установ та органів місцевого самоврядування грантами Європейського Союзу, урядів іноземних держав, міжнародних організацій, донорських установ, що дає підстави для оптимістичного погляду на можливість впорядкування та удосконалення питань грантового фінансування в інших сферах на рівні публічної адміністрації грантового фінансування, а саме у сфері публічних закупівель та галузі будівництва.

З аналізу тексту частини 3 статті 6 Закону України «Про публічні закупівлі», у якому йдеться про публічні закупівлі за кошти кредитів, позик, грантів, що надані відповідно до міжнародних договорів України Міжнародним банком реконструкції та розвитку, Міжнародною фінансовою корпорацією, Багатостороннім агентством з гарантування інвестицій, Міжнародною асоціацією розвитку, Європейським банком реконструкції та розвитку, Європейським інвестиційним банком, Північним інвестиційним банком, а також іншими міжнародними валютно-кредитними організаціями виникає необхідність деяких уточнень. Так наприклад виникає питання визначення терміну «міжнародна валютно-кредитна організація». Чинне законодавство України не містить такого визначення, тому щонайменше необхідно усунути цей юридичний недолік та впровадити визначення у закон, який використовує це поняття, а саме в Закон України «Про публічні закупівлі». З іншої сторони існуюче в частині 3 статті 7 формулювання щодо грантів, що надані відповідно до міжнародних договорів України Міжнародним банком реконструкції та розвитку, Міжнародною фінансовою корпорацією, Багатостороннім агентством з гарантування інвестицій, Міжнародною асоціацією розвитку, Європейським банком реконструкції та розвитку, Європейським інвестиційним банком, Північним інвестиційним банком, а також іншими міжнародними валютно-кредитними організаціями не узгоджу-

ється з суб'єктним складом грантодавців визначеним в законодавчому акті вищого рівня, а саме в Бюджетному кодексі України та відповідно необґрунтовано звужує коло грантодавців, які можуть надавати кошти для проведення публічних закупівель. Бюджетний кодекс України, в статтях 29 та 90 передбачає гранти Європейського Союзу, урядів іноземних держав, міжнародних організацій, донорських установ, а Закон України «Про публічні закупівлі» обмежує це коло «міжнародними валютно-кредитними організаціями». Тобто, норма Закону України «Про публічні закупівлі» не передбачає гранти від Європейського Союзу, урядів іноземних держав, міжнародних організацій (в ширшому їх значенні ніж валютно-кредитні організації), донорськими установами. Має місце ситуація, коли норма закону не виконує свою функцію регулювати відносини у сфері грантового фінансування за кошти Європейського Союзу, урядів іноземних держав, міжнародних організацій (в ширшому їх значенні ніж валютно-кредитні організації), донорськими установами. Тобто йдеться про те, що норма права позбавлена функціональності. Це поняття інше ніж ефективність норм права оскільки йдеться не про ефект і результат, а про саму можливість розпочати виконувати функцію. У той же час, з теоретичної та дослідницької точки зору, тема проблемних аспектів в реалізації норм права спонукає до виникнення та застосування нового юридичного терміну функціональності (анг. functionality) норм права, як якості та здатності бути корисним, практичним і відповідним для мети, для якої щось було зроблено [8] або як властивості виконувати функції відповідно до встановлених і очікуваних потреб при використанні у вказаних умовах, як про це зазначається науковцями українських навчальних закладів [9]. Таким чином є обґрунтовані підстави вважати що об'єктивно існує поняття функціональності норм права – якості та здатності норми права розпочати та виконувати свою функцію. Враховуючи відсутність у частині 2 статті 6 Закону України «Про публічні закупівлі» функціональності норми права щодо регулювання грантового фінансування за кошти Європейського Союзу, урядами іноземних держав, міжнародними організаціями (в ширшому їх значенні ніж валютно-кредитні організації), донорськими установами, доцільним є внести зміни в законодавство про публічні закупівлі, а саме в частину 2 статті 6 Закону України «Про публічні закупівлі» виклавши її у наступній редакції: «2. Закупівля товарів, робіт і послуг за кошти кредитів, позик, грантів, що надані відповідно до міжнародних договорів України Європейським Союзом, урядами іноземних держав, міжнародними організаціями, донорськими установами, здійснюється згідно з правилами і процедурами, встановленими ними з урахуванням принципів, встановлених у частині першій статті 5 цього Закону, а в разі невстановлення таких правил і процедур - відповідно до цього Закону, а також з урахуванням встановлених законом вимог щодо ступеня локалізації виробництва.» Такі ж зміни щодо суб'єктного складу грантодавців слід внести до Особливостей здійснення публічних закупівель товарів, робіт і послуг для замовників, передбачених Законом України «Про публічні закупівлі», на період дії правового режиму воєнного стану в Україні та протягом 90 днів з дня його припинення або скасування (затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 жовтня 2022 р. № 1178) [10] у якому зазначено, що закупівля товарів (робіт, послуг) за кошти кредитів (позик, грантів), що надані відповідно до міжнародних договорів України Міжнародним банком реконструкції та розвитку, Міжнародною фінансовою корпорацією, Багатостороннім агентством з гарантування інвестицій, Міжнародною асоціацією розвитку, Європейським банком реконструкції та розвитку, Європейським інвестиційним банком, Північним інвестиційним банком, а також іншими міжнародними валютно-кредитними організаціями, що здійснюється згідно з правилами і процедурами, встановленими цими організаціями, якими передбачається можливість застосування законодавства України у сфері публічних закупівель, може здійснюватися відповідно до цих особливостей з урахуванням додаткових вимог і умов, схвалених відповідною організацією, зокрема у спеціальному процедурному посібнику щодо відповідного кредиту (позики, гранту), наданого згідно з міжнародним договором. При цьому очевидно є різниця в визначеннях порядку проведення публічних закупівель. Так в законі вказано про те що публічні закупівлі за іноземні кошти «здійснюється згідно з правилами і процедурами, встановленими ними з урахуванням принципів, встановлених у частині першій статті 5 цього Закону, а в разі невстановлення таких правил і процедур - відповідно до цього Закону, а також з урахуванням встановлених законом вимог щодо ступеня локалізації виробництва», а в Особливостях зазначено про те, що така закупівля «здійснюється згідно з правилами і процедурами, встановленими цими організаціями, якими передбачається можливість застосування законодавства України у сфері публічних закупівель, може здійснюватися відповідно до цих особливостей з урахуванням додаткових вимог і умов, схвалених відповідною організацією, зокрема у спеціальному процедурному посібнику щодо відповідного кредиту (позики, гранту), наданого згідно з міжнародним договором.» З аналізу змісту цього положення Особливостей вбачається, що воно не суперечить змісту частини 2 статті 6 Закону а відповідно наявність такого положення в Особливостях втрачає сенс. Враховуючи вищевикладене доцільним буде або привести ці два положення Закону і Особливостей до однакового змісту який

би відповідав законодавчому акту вищого рівня, а саме статтям 29 та 90 Бюджетного кодексу або внести зміни до Закону і усунути зазначене положення з Особливостей як зайве.

Продовжуючи аналіз положень статті 6 Закону України «Про публічні закупівлі», а саме щодо частини 3, слід звернути увагу що йдеться про «співфінансування» та «проекти». Так зазначено, що: «3. Закупівля товарів, робіт і послуг на умовах співфінансування в рамках проектів, що реалізуються за рахунок кредитів, позик, грантів організацій, зазначених у частині другій цієї статті, здійснюється згідно з правилами і процедурами, встановленими цими організаціями, а в разі невідновлення таких правил і процедур - відповідно до цього Закону.». При цьому Закон України «Про публічні закупівлі» не містить визначення «співфінансування» та «проекти». Така ситуація призводить до правової невизначеності та дефекту законодавчого акту. Враховуючи вищевикладене, пропонується усунути цей недолік, надавши у статті 2 Закону України «Про публічні закупівлі» належне опрацьоване та узгоджене з іншими нормами законодавства поняття «співфінансування» та «проекти».

Як виникає із змісту частини 2 статті 6 профільного Закону України «Про публічні закупівлі» зовнішнє фінансування за кошти кредитів, позик, грантів відбувається виключно відповідно до міжнародних договорів України. Зазначена норма передбачає, що фінансування за кошти грантів є одним з 3 (трьох) трьох окремих видів фінансування. В міжнародній юриспруденції та практиці цей вид фінансування називається грантовим фінансуванням (англійською мовою - grant funding) і такий фінансовий інструмент і таке поняття та широко використовується в міжнародній економічній співпраці, наприклад в керівних інструкціях Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) [11], Європейської комісії [12] та інших міжнародних фінансових організаціях.

На практиці застосування статті 6 Закону України «Про публічні закупівлі» у галузі будівництва стосується як самого грантового фінансування так і правил і процедур проведення публічних закупівель за кошти грантового фінансування.

Так наприклад, відповідно до інформації електронної платформи Прозорро [13], в 2024 році орган місцевого самоврядування – Хмельницька міська рада оголосила початковою вартістю 8 394 859 EUR публічну закупівлю на будівництво, в описі якої зазначила, що контракт на закупівлю робіт фінансується грантовими коштами Європейського союзу, який затвердив грант на підтримку програми дій “Розміщення внутрішньо переміщених осіб (ВПО) та відновлення звільнених міст в Україні, Компонент II”, що фінансується в рамках Інструменту сусідства, розвитку та міжнародного співробітництва (NDICI-Global Europe) через НЕФКО у якості Керівника Фонду, відповідно до Договору про грант №EU03-2022-226 від 17 серпня 2023 року, укладеного між Північною екологічною фінансовою корпорацією (НЕФКО) та Хмельницькою міською радою для фінансування проекту “Нове будівництво багатоквартирних житлових будинків для внутрішньо переміщених осіб на вул. Озерна, 6/2-Г в м. Хмельницькому”[13].

В іншому прикладі, відповідно до інформації електронної платформи Прозорро [6], в 2024 році державна установа – Національний університет «Чернігівська політехніка» оголосила початковою вартістю 55 090 078,00 грн. публічну закупівлю на будівництво, в описі якої зазначила роботи виконуються та фінансуються за рахунок бюджетних коштів, передбачених у державному бюджеті за програмою 2201610 «Вища освіта, енергоефективність та сталий розвиток», джерелом надходження яких є грант який залучається відповідно до Угоди про Грант, укладеної між Україною та Європейським інвестиційним банком від 17 грудня 2018 року, та ратифікованої Законом України від 16 квітня 2020 року № 560-IX «Про ратифікацію Угоди про грант Фонду ЕІП (Проект «Вища освіта України») між Україною та Європейським інвестиційним банком». Кошти гранту – міжнародної технічної допомоги (МТД) – надаються в рамках реалізації проекту МТД «Вища освіта України» зареєстрованому відповідно до постанови Кабінету Міністрів України № 153 «Про створення єдиної системи залучення, використання та моніторингу міжнародної технічної допомоги» від 15 лютого 2002 року, реєстраційна картка проекту № 5529 від 17.05.2024 року. В рамках закупівлі передбачено звільнення від ПДВ – Замовник приймає до розгляду тільки пропозиції Учасників подані БЕЗ ПДВ. Право Замовника на пільгу – відповідно до Постанови КМУ від 15.02.2002 року № 153 «Про створення єдиної системи залучення, використання та моніторингу міжнародної технічної допомоги» та Податкового кодексу України (п. 197.11 ст. 197) [6].

В обох випадках йдеться про грантове фінансування у галузі будівництва на 8 394 859 EUR та 55 090 078,00 грн. відповідно.

В першому випадку публічна закупівля відбулась за правилами та процедурою Північної екологічної фінансовою корпорації (НЕФКО) та було укладено Договір про закупівлю у м. Хмельницькому. У другому випадку публічна закупівля відбувалась за процедурою Закону України «Про публічні закупівлі» і була безрезультатною.

Показово, що в обох випадках оголошені закупівлі були предметом моніторингу Державної аудиторської служби України та Управління Північного офісу Держаудитслужби в Чернігівській області

відповідно [13, 6]. При цьому закупівля оголошена за правилами Закону України «Про публічні закупівлі» була відмінена з ініціативи Держаудитслужби, а закупівля яка провадилась за правилами і процедурами добре відомої у галузі будівництва Північною екологічною фінансовою корпорацією (НЕФКО) продовжує свою реалізацію. Виникає питання ефективності публічних закупівель у галузі будівництва, що відбуваються за правилами Закону України «Про публічні закупівлі», у порівнянні з закупівлями що відбуваються за правилами міжнародних фінансових організацій (МФО). Відповідно до рішення про відхилення пропозиції єдиного учасника тендеру в тому числі зазначався недолік кваліфікаційної вимоги будівельного досвіду, а саме що будівельний досвід в т.ч.: Договір на закупівлю робіт з капітального будівництва № 09-2018 від 16.04.2018 – «Перша черга комплексу виробництв із дезактивації, транспортування, переробки та захоронення радіоактивних відходів з територій, забруднених унаслідок аварії на Чорнобильській АЕС (кодова назва – «ВЕКТОР») – коригування»; договір підряду на будівництво № 117/18 від 04.09.2018 – «Будівництво «під ключ» інженерно-транспортних мереж сховища для проміжного зберігання високоактивних відходів (ВВВ), які повертаються з РФ після переробки відпрацьованого ядерного палива українських АЕС у зоні відчуження Іванківського району Київської області. Протирадіаційне укриття»»; Договір про закупівлю (будівельного підряду) № 27-11/2018/УТБ від 27.11.2018 – «Додаткові роботи «Перша черга комплексу виробництв із дезактивації, транспортування, переробки та захоронення радіоактивних відходів з територій, забруднених унаслідок аварії на Чорнобильській АЕС (кодова назва – «Вектор») – коригування»», які за своєю суттю не являються договорами на роботи реконструкції (термосанації) та/або капітального ремонту (термомодернізації) житлових або громадських будівель з застосуванням заходів підвищення енергоефективності, відповідно не є аналогічними згідно умов тендерної документації. Тобто зазначено, що учасник закупівлі, який в тому числі здійснює будівництво під ключ інженерно-транспортних мереж сховища для проміжного зберігання високоактивних відходів (ВВВ), не має достатнього досвіду і не може здійснити роботи реконструкції (термосанації) та/або капітального ремонту (термомодернізації) житлових або громадських будівель з застосуванням заходів підвищення енергоефективності, що є сумнівним. Також як підстава заявлено відсутність документів, які б підтверджували необхідний стаж 29 працівників яких планувалось залучити до виконання робіт, що також є сумнівним, адже документи про стаж роботи не стосуються якості виконання робіт. Як результат, кошти грантового фінансування не використані, результат закупівлі – енергоефективність державної установи не досягнута, підрядник – будівельне підприємство не отримало можливість працювати в умовах війни та кризи, співробітники будівельної компанії необхідні для виконання робіт не отримали заробітної плати та відповідно, не сплачено податок на доходи фізичних осіб, єдиний соціальний внесок та військовий збір, постачальники матеріалів не здійснили свою господарську діяльність в частині постачання матеріалів та поповнили бюджет своїми податками та зборами, в результаті постраждав бюджет держави та місцевого самоврядування. У порівнянні слід зазначити, що у першому випадку тендерна документація готувалась міжнародною фінансовою організацією, а в другому державною установою в процедурі публічних закупівель з застосуванням національних нормативних документів визначення вартості будівництва та застарілих пострадянських типових форм №КБ-2в та №КББ-3, про що свідчить проект договору на закупівлю [6].

Така ситуація повинна бути предметом аналізу науковців у галузі права, економіки, будівництва та державного управління, а також Уповноваженого органу з питань публічних закупівель – Міністерства економіки України, контрольних органів у сфері публічних закупівель – Державної аудиторської служби України та Антимонопольного комітету України а також Казначейської служби України, яка відповідно до частини 2 статті 7 Закону України «Про публічні закупівлі» здійснює казначейське обслуговування бюджетних коштів.

З аналізу вищезазначеної практики застосування статті 6 Закону України «Про публічні закупівлі» є підстави вважати, що більш ефективними та такими, що відповідають принципам публічних закупівель є процедури та правила міжнародних фінансових організацій, які ґрунтуються на сучасних практиках будівельної галузі а також те, що органи місцевого самоврядування, яким у даному випадку є Хмельницька міська рада є більш ефективним Замовником ніж державна установа.

Як зазначають колектив дослідників Л. Ладонько, Н. Орлова, А. Чечель, Н. Мірко, І. Калінько, які проводили свої компаративістичні дослідження на тему «Фінансування державних і місцевих програм і проєктів в Україні та Польщі» [14], в Україні потенціал грантового інструменту фінансування державних програм і проєктів залишається нереалізованим.

Розглядаючи питання нормативного регулювання будівельних робіт за процедурами публічних закупівель, слід відзначити, що Уповноваженим органом у сфері публічних закупівель – Міністерством економіки України Наказом від 22.11.2024 року № 26335 було затверджено «Методичні рекомендації щодо особливостей здійснення публічних закупівель робіт з будівництва на період

дії правового режиму воєнного стану в Україні та протягом 90 днів з дня його припинення або скасування» [15] відповідно до яких вартість предмету закупівлі визначається за допомогою кошторисних норм України у будівництві "Настанова з визначення вартості будівництва", затверджених наказом Міністерства розвитку громад та територій України від 01.11.2021 № 281 [16] (далі – Настанова). Відповідно до п. 1 Настанови вона є обов'язковою для визначення вартості будівництва об'єктів, що споруджуються із залученням бюджетних коштів, коштів державних і комунальних підприємств, установ та організацій, а також кредитів, наданих під державні гарантії (далі – державні кошти), застосування цієї Настанови при будівництві об'єктів із залученням інших джерел фінансування обумовлюється договором. Про який саме договір, чи міжнародний договір, чи грантовий договір чи договір про закупівлю незрозуміло. Відтак виникає необхідність усунути цей недолік та внести зміни у нормативний документ – Кошторисні норм України "Настанова з визначення вартості будівництва" затверджених наказом Міністерства розвитку громад та територій України від 01.11.2021 № 281 шляхом викладення абзацу 2 пункту 1 Настанови у `ufspnegysq` редакції:

«Ця Настанова є обов'язковою для визначення вартості будівництва об'єктів, що споруджуються із залученням бюджетних коштів, коштів державних і комунальних підприємств, установ та організацій, а також кредитів, наданих під державні гарантії (далі – державні кошти), застосування цієї Настанови при будівництві об'єктів із залученням інших джерел фінансування обумовлюється міжнародним договором або гарантовою угодою (договором) або договором про закупівлю.

Також одним із недоліків цієї Настанови порівнянно із попереднім відповідним нормативом Національний стандарт ДСТУ Б Д.1.1-1:2013 «Правила визначення вартості будівництва» (затверджено Наказом Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України від 05.07.2013 № 293) [16] є наступне.

Відповідно до ч. 2 п. 6.4. цього Національного стандарту ДСТУ Б Д.1.1-1:2013 при розрахунках за виконані будівельні роботи за контрактами фінансування яких здійснюється за рахунок коштів міжнародних фінансових установ за міжнародними договорами згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України застосовувалися примірні форми первинних документів «Звіт про виконання робіт за контрактом на об'єкті будівництва за період» (місяць/рік) (примірна форма № 1)/«Report on the works execution under Contract on the site for the period (month/year)» (sample form № 1), «Підсумковий звіт про вартість виконаних робіт за контрактом на об'єкті будівництва за період» (примірна форма № 2)/ «Final report on the works done under the contract at the site for the period» (sample form № 2), «Акт здавання-приймання виконаних будівельних робіт» (примірна форма № 3)/ «Act of acceptance of the executed construction works» (sample form № 3), які наведено у додатках Ф,Х,Ц до цього Національного стандарту [16].

Ці форми первинних документів (у додатках Ф,Х,Ц), що були передбачені в тому числі для грантового фінансування були двомовними, зручними і зрозумілими, та відповідали одночасно як українським стандартам бухгалтерського обліку в галузі будівництва, так і іноземним, на відміну від примірних форм «радянської доби» № КБ-2в і № КБ-3 (у додатках Т, У), які часто були причиною неточностей бухгалтерського та податкового обліку, що як наслідок становило та становить до цього часу підставу для необґрунтованих претензій контролюючих та правоохоронних органів.

У новій Настанові положення про те, що при розрахунках за виконані будівельні роботи за контрактами, фінансування яких здійснюється за рахунок коштів міжнародних фінансових установ, застосовуються примірні двомовні форми міжнародного зразка відсутні. Таким чином це можна вважати недоліком вищезазначеної Настанови яка підлягає усуненню шляхом внесення в неї змін, якими передбачити, що при розрахунках за виконані будівельні роботи за контрактами фінансування яких здійснюється за рахунок коштів міжнародних фінансових установ застосовуються примірні двомовні форми міжнародного зразка і не застосовуються примірні форми № КБ-2в і № КБ-3.

Як зазначають Резнікова В.В., Пацурія Н.Б., Поєдинок В.В., Головачова А.С., у сфері публічних закупівель крім традиційних викликів, як-от забезпечення прозорості та ефективності, на перший план виходять питання залучення міжнародної допомоги, координації закупівель з міжнародними партнерами та забезпечення відповідності національного законодавства найкращим міжнародним стандартам та законодавству ЄС [17].

Аналіз діючого законодавства в Україні свідчить про відсутність закону, прийнятого Верховною Радою України, який би регулював питання у сфері міжнародної технічної допомоги і в тому числі грантового фінансування. На даний час основу законодавства про міжнародну технічну допомогу складають Порядок залучення, використання та моніторингу міжнародної технічної допомоги (затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 15 лютого 2002 р. № 153) [18] (далі – Порядок КМУ № 153 від 15.02.2002 р.) та Порядок підготовки, реалізації, проведення моніторингу та завершення реалізації проектів економічного і соціального розвитку України, що підтримуються

міжнародними фінансовими організаціями (затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 27 січня 2016 р. № 70) [19] (далі – Порядок КМУ № 70 від 27.01.2016 р.).

Так Порядок КМУ № 153 від 15.02.2002 р. – визначає процедуру залучення, використання та моніторингу міжнародної технічної допомоги, в тому числі державної реєстрації, моніторингу проєктів (програм), акредитації виконавців (юридичних осіб – нерезидентів), реєстрації представництва донорської установи в Україні.

У свою чергу Порядок КМУ №70 від 27.01.2016 р. – регулює питання підготовки, реалізації, проведення моніторингу та завершення реалізації проєктів економічного і соціального розвитку України, що підтримуються за рахунок фінансових ресурсів міжнародних фінансових організацій, крім Міжнародного валютного фонду (далі – МФО), які залучаються як позика чи кредит державою або під державні гарантії (далі – позика), або як грант.

Термін «грант» визначено в п. 2 Порядку КМУ № 70 від 27.01.2016 р.:

грант – це фінансові ресурси міжнародних фінансових організацій, залучені державою на безоплатній та безповоротній основі для фінансування інвестиційного проєкту;

грант на бюджетну підтримку – це фінансові ресурси міжнародних фінансових організацій, залучені державою на безоплатній та безповоротній основі для фінансування інвестиційного проєкту та/або системного проєкту, що зараховуються до загального фонду державного бюджету.

Відповідно до п. 3 та 4 Порядку КМУ № 70 від 27.01.2016 р. для підготовки та реалізації інвестиційного проєкту можуть залучатися міжнародна технічна допомога як грант, кошти підприємств, установ, організацій, державного та місцевих бюджетів.

Для отримання гранту та/або гранту на бюджетну підтримку для фінансування інвестиційного проєкту здійснюються заходи відповідно до пунктів 13-24 цього Порядку [19]. Відповідальний виконавець у разі отримання гранту для підготовки або реалізації інвестиційного проєкту забезпечує його використання згідно з планом заходів щодо підготовки або реалізації інвестиційного проєкту та відповідним міжнародним договором України. Проєкт готується та реалізується згідно з договором України з МФО, договором між МФО і бенефіціаром, договором, що укладається з Мінфіном, іншими договорами, необхідними для його реалізації, цим Порядком та іншими актами законодавства. Визначення відповідального виконавця та бенефіціара містяться в п. 2 Порядку КМУ № 70 від 27.01.2016 р.

Відповідно до абз. 3 п. 2 Порядку КМУ № 70 від 27.01.2016 р. відповідальний виконавець – орган виконавчої влади, інша бюджетна установа, АТ “Державний експортно-імпортний банк України” чи інший державний банк, господарське товариство, у статутному капіталі якого 100 відсотків акцій належить державі та управління корпоративними правами щодо якого здійснює Кабінет Міністрів України, державне підприємство, господарське товариство, у статутному капіталі якого 50 та більше відсотків акцій (часток) належать державі, акціонерне товариство, що здійснює видобування нафти та/або транспортування природного газу, газового конденсату, нафти та інших корисних копалин, що визначені Мінфіном для підготовки самостійно або разом з бенефіціаром інвестиційного проєкту, здійснення нагляду і контролю за реалізацією бенефіціаром такого проєкту або безпосередньої реалізації проєкту, в рамках якого отримана позика та/або грант.

Відповідно до абз. 2 п. 2 Порядку КМУ № 70 від 27.01.2016 р. бенефіціар – юридична особа, що отримує позику чи грант в рамках інвестиційного проєкту та забезпечує його реалізацію або разом з іншими бенефіціарами забезпечує реалізацію його окремих частин згідно з договором України з МФО, договором між МФО і бенефіціаром, договором, що укладається з Мінфіном.

З аналізу цих положень можна зробити висновок, що замовником публічної закупівлі та кошти грантового фінансування можуть бути як бенефіціар так і відповідальний виконавець інвестиційного проєкту.

Також п. 2 Порядку [19] містить інші визначення, необхідні для розуміння механізму отримання грантового фінансування, в тому визначення, за яким ініціатор інвестиційного проєкту – це орган виконавчої влади, орган місцевого самоврядування, а також установа чи організація, утворена в установленому порядку зазначеним органом, чи суб’єкт господарювання державного або комунального сектору економіки.

Загальні риси механізму отримання гранту відображені в пункті 13 Порядку КМУ № 70 від 27.01.2016 р. відповідно до якого, відповідальний виконавець інвестиційного проєкту в разі, коли це передбачено інвестиційним проєктом та/або вимагається МФО, безпосередньо або через бенефіціара під час підготовки інвестиційного проєкту до проведення переговорів з МФО складає та погоджує з МФО проєкт плану закупівлі разом з обґрунтуванням предмета закупівлі або його частини (лота), методів закупівлі.

Порядок КМУ № 153 від 15.02.2002 р. [18] не містить визначення грант, але у той же час містить інші, пов’язане з цим визначення грантової угоди:

грантова угода – це угода між партнером з розвитку або виконавцем та реципієнтом про передачу фінансових ресурсів (грантів) у національній чи іноземній валюті в рамках проекту (програми).

Тобто з аналізу цього положення можна зробити наступні висновки щодо адміністративно-правового регулювання грантів наступного змісту:

- грант – це фінансовий ресурс, який передається за угодою між партнером з розвитку або виконавцем та реципієнтом;

- грант може надаватися в національній чи іноземній валюті;

- грант передається за угодою в рамках проекту (програми).

Також з визначення грантової угоди можна зробити висновок про існування окремого механізму грантового фінансування який характеризується участю певного кола суб'єктів серед яких особливе місце відповідно до Порядку КМУ № 153 від 15.02.2002 р. займають партнер з розвитку, виконавець та реципієнт та такий механізм реалізується за допомогою проектів та програм.

Порядок КМУ № 153 від 15.02.2002 р. передбачає, що грантове фінансування є одним з чотирьох видів міжнародної технічної допомоги. Так в п. 3 Порядку КМУ № 153 від 15.02.2002 р. зазначено, що міжнародна технічна допомога може залучатись у вигляді: будь-якого майна, необхідного для забезпечення виконання завдань проектів (програм), яке ввозиться або набувається в Україні; робіт і послуг; прав інтелектуальної власності; фінансових ресурсів (грантів) у національній чи іноземній валюті, крім зазначених в абзаці п'ятому пункту 1 цього Порядку [18]. Також можна зробити висновок та визначення про те, що за змістом міжнародної технічної допомоги (МТД) грант – це фінансовий ресурс у національній чи іноземній валюті.

Окремо слід зазначити, що з метою автоматизації процесу залучення та використання міжнародної технічної допомоги, в тому числі державної реєстрації, моніторингу проектів (програм), акредитації виконавців (юридичних осіб – нерезидентів) Постановою Кабінету Міністрів України № 1163 від 11 жовтня 2024 р. затверджено Порядок ведення Реєстру проектів (програм) міжнародної технічної допомоги [20], який визначає процедуру та вимоги щодо ведення та функціонування Реєстру проектів (програм) міжнародної технічної допомоги.

Провівши аналіз положень Порядку залучення, використання та моніторингу міжнародної технічної допомоги (затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 15 лютого 2002 р. № 153) [18], Порядку підготовки, реалізації, проведення моніторингу та завершення реалізації проектів економічного і соціального розвитку України, що підтримуються міжнародними фінансовими організаціями (затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 27 січня 2016 р. № 70) [19] та Порядку ведення Реєстру проектів (програм) міжнародної технічної допомоги (затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 11 жовтня 2024 р. № 1163) [20] можна зробити висновок, що законодавство у сфері міжнародної технічної допомоги та проектів та програм що підтримуються міжнародними фінансовими організаціями потребує кодифікації в тому числі шляхом прийняття профільного Закону України про міжнародну технічну допомогу (МТД) та реалізацію проектів та програм що підтримуються міжнародними фінансовими організаціями (МФО).

Стаття 197 Податкового кодексу України [21] визначає операції, звільнені від оподаткування податком на додану вартість (ПДВ). Це надзвичайно істотна умова та обставина виконання робіт в будівельній галузі в тому числі що виконуються за процедурами публічних закупівель за кошти міжнародної технічної допомоги, до якої належить грантове фінансування. Відповідно до пункту 197.11 Податкового кодексу України звільняються від оподаткування операції із постачання товарів та послуг на митній території України та ввезення на митну територію України товарів, що фінансуються за рахунок міжнародної технічної допомоги, яка надається відповідно до міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана у встановленому законодавством порядку. Слід зазначити, що за змістом податкового законодавства до послуг належать також будівельні роботи. Тобто за змістом пункту 197.11 Податкового кодексу України будівельні роботи, що виконуються на території України за кошти міжнародної технічної допомоги в тому числі у формі грантового фінансування звільняються від оподаткування податком на додану вартість (ПДВ). Зазначаємо, що для реалізації цієї норми необхідно дотримання передбачених законодавством процедур реєстрації проектів (програм) міжнародної технічної допомоги.

Відповідно до пункту 11-13 Порядку КМУ № 153 від 15.02.2002 р. [18] проекти (програми) міжнародної технічної допомоги підлягають обов'язковій державній реєстрації у Секретаріаті Кабінету Міністрів України та є підставою для акредитації їх виконавців, а також реалізації права на одержання відповідних пільг, привілеїв, імунітетів, передбачених законодавством та міжнародними договорами України. До таких пільг належить звільнення будівельних робіт, що проводяться за процедурами публічних закупівель за кошти грантового фінансування. Відповідно до п. 14 Порядку КМУ № 153 від 15.02.2002 р. для державної реєстрації проектів (програм) реципієнт (реципієнти) та партнер з розвитку або уповноважена партнером з розвитку особа подають до Секретаріату

Кабінету Міністрів України в електронному та паперовому вигляді відповідний пакет документів. Визначення реципієнта (реципієнтів), партнера з розвитку, уповноваженої партнером з розвитку особи та інших учасників суб'єктів процесу міжнародної технічної допомоги наведені в п. 2 Порядку КМУ № 153 від 15.02.2002 р.

Провівши аналіз положень п. 197.11 статті 197 Податкового кодексу України та п. 11-14 Порядку залучення, використання та моніторингу міжнародної технічної допомоги (затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 15 лютого 2002 р. № 153) можна зробити висновок, що однією з особливостей публічних закупівель у галузі будівництва за кошти грантового фінансування є звільнення від оподаткування податком на додану вартість за умови реєстрації в Секретаріаті Кабінету Міністрів України відповідних проектів (програм) міжнародної технічної допомоги.

Висновки. За допомогою системного методу на базі контент-аналізу діючого законодавства та емпіричних даних з електронної системи «Прозорро», а також з використанням діалектичного методу проведено дослідження особливостей публічних закупівель у галузі будівництва за кошти грантового фінансування (grant funding) міжнародних валютно-кредитних організацій. Виявлено, що в статті 6 Закону України «Про публічні закупівлі» необґрунтовано звужено суб'єктний склад надавачів позик, кредитів та грантів а також та з метою удосконалення законодавства запропоновано внести відповідні зміни до Закону. Виявлено, що ця норма права позбавлена функціональності, тобто не виконує свою регулюючу адміністративну функцію. Запропоновано вживати поняття функціональності норм права – якості та здатності норми права розпочати та виконувати свою функцію.

Виявлено, що відповідно до Закону України «Про публічні закупівлі» грантове фінансування може бути повним або частковим у формі співфінансування, відбувається шляхом фінансування проектів однак відсутня деталізація понять «співфінансування» та «проект», тому запропоновано усунути цей недолік шляхом внесення доповнень до Закону. Встановлено зайві розбіжності щодо визначення процедур проведення публічних закупівель за кошти позик, кредитів та грантів зовнішнього фінансування та запропоновано удосконалити законодавство шляхом внесення відповідних змін до профільного Закону та до Особливостей проведення публічних закупівель. Виявлено, що у нормативному акті щодо встановлення вартості будівництва, усунута можливість використовувати двомовні українсько-англійські форми міжнародного зразка у роботах, що фінансуються міжнародними організаціями та запропоновано відновити цю можливість, удосконаливши норматив та внести до нього відповідні зміни. Виявлено на практиці переваги публічних закупівель за процедурами та правилами міжнародних фінансових організацій у порівнянні до процедур публічних закупівель відповідно до Закону України «Про публічні закупівлі». Сформований основний масив нормативно-правових актів, що стосуються теми дослідження, при чому виявлено що відсутній закон України, який би регулював сферу міжнародної технічної допомоги. Виявлено, що міжнародне грантове фінансування є одним із видів бюджетних надходжень до державного і місцевого бюджетів, які витрачаються на реалізацію проектів та програм міжнародних фінансових організацій (МФО). Встановлена необхідність кодифікації законодавства про міжнародну технічну допомогу (МТД) та реалізацію проектів та програм що підтримуються міжнародними фінансовими організаціями (МФО) шляхом прийняття відповідного Закону України. Перспективність подальших досліджень обґрунтовується необхідністю забезпечити функціональний доступ державним установам та органам місцевого самоврядування до проведення ефективних публічних закупівель у галузі будівництва за кошти грантового фінансування міжнародної технічної допомоги (МТД) міжнародних фінансових організацій (МФО) з метою відновлення України та досягнення цілей сталого розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Паризька декларація щодо підвищення ефективності зовнішньої допомоги: декларація, міжнародний документ, 2005; приєднання за Указом Президента України N 325/2007 від 19.04.2007. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_271#Text (дата звернення: 26.02.2025).
2. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 26.02.2025).
3. Закон України «Про публічні закупівлі». 2015. Закон України від 25 грудня 2015 р. № 922-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-19> (дата звернення: 05.02.2024).
4. Стратегія реформування системи публічних закупівель на 2024–2026 роки. 2024. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 2 лютого 2024 р. № 76-р.: стратегічний документ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/76-2024-p#Text> (дата звернення: 05.02.2024).

5. Бюджетний кодекс України. Кодекс України. Закон. № 2456-VI від 08.07.2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17?find=1&text=грант#w1> (дата звернення: 26.02.2025).
6. Публічна закупівля Національного університету "Чернігівська політехніка" ДК 021:2015-45453000-7 – «Капітальний ремонт (термомодернізація) будівлі Гуртожитку № 1 Національного університету "Чернігівська політехніка", за адресою: м. Чернігів, вул. Шевченка, 99»: оголошення про публічні закупівлі – 21.11.2024. URL: <https://prozorro.gov.ua/tender/UA-2024-11-21-009146-a> (дата звернення: 26.02.2025).
7. Класифікація доходів бюджету затверджено Наказом Міністерства фінансів України 14.01.2011, № 11. Наказ. Класифікація. Структура. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0011201-11?find=1&text=грант#w1_15 (дата звернення: 26.02.2025).
8. Cambridge Dictionary. URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/functionality> – Назва з екрану (дата звернення: 26.02.2025).
9. Інтернет ресурс Національного авіаційного університету. https://er.nau.edu.ua/bitstream/NAU/30136/9/Стр_44_87.pdf – Назва з інформаційного позначення ресурсу (дата звернення: 26.02.2025).
10. Особливості здійснення публічних закупівель товарів, робіт і послуг для замовників, передбачених Законом України "Про публічні закупівлі", на період дії правового режиму воєнного стану в Україні та протягом 90 днів з дня його припинення або скасування : затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 12 жовтня 2022 р. № 1178 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1178-2022-п> (дата звернення: 26.02.2025).
11. Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). Official Internet Site URL: <https://www.oecd.org/en.html> (дата звернення: 26.02.2025).
12. European Commission. Official Internet Site URL: https://commission.europa.eu/index_en (дата звернення: 26.02.2025).
13. Публічна закупівля Хмельницької міської ради «Нове будівництво багатоквартирних житлових будинків для внутрішньо переміщених осіб на вул. Озерна, 6/2-Г в м. Хмельницькому» ДК 021:2015: 45000000-7 — Будівельні роботи та поточний ремонт : оголошення про публічні закупівлі. – 31.07.2024. URL: <https://prozorro.gov.ua/plan/UA-P-2024-07-30-010112-a> (дата звернення: 26.02.2025).
14. Ладонько Л. Фінансування державних і місцевих програм і проєктів в Україні та Польщі / Л. Ладонько, Н. Орлова, А. Чечель, Н. Мірко, І. Калінько. *Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики*. 2021. № 1. С. 58–67. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Fkd_2021_1_8 (дата звернення: 26.02.2025).
15. Мінекономіки України. Наказ від 22.11.2024 року № 26335 «Про затвердження методичних рекомендацій щодо особливостей здійснення публічних закупівель робіт з будівництва на період дії правового режиму воєнного стану в Україні та протягом 90 днів з дня його припинення або скасування».
16. Національний стандарт ДСТУ Б Д.1.1-1:2013 «Правила визначення вартості будівництва»: затверджено наказом Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України від 05.07.2013 № 293. Київ: [б. в.], 2013.
17. Резнікова В.В., Пацурія Н.Б., Поєдинок В.В., Головачова А. С. Сучасний стан правового регулювання публічних і оборонних закупівель та напрями його удосконалення в період повоєнного економічного відновлення України. *Право України*. 2024. № 9. С. 14–27. URL: <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001531496>.
18. Порядок залучення, використання та моніторингу міжнародної технічної допомоги: затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 15 лютого 2002 р. № 153. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/153-2002-п> (дата звернення: 26.02.2025).
19. Порядок підготовки, реалізації, проведення моніторингу та завершення реалізації проєктів економічного і соціального розвитку України, що підтримуються міжнародними фінансовими організаціями: затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 27 січня 2016 р. № 70. Київ, 2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/70-2016-п#Text> (дата звернення: 26.02.2025).
20. Порядок ведення Реєстру проєктів (програм) міжнародної технічної допомоги: затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 11 жовтня 2024 р. № 1163. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1163-2024-п#Text> (дата звернення: 26.02.2025).
21. Податковий кодекс України. Кодекс України, № 2755-VI від 02.12.2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> (дата звернення: 26.02.2025).

ПРОВАДЖЕННЯ У СПРАВАХ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ В ГАЛУЗІ ДОРОЖНЬОГО РУХУ ЯК ЗАСІБ ПРЕВЕНТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Лепіш Н.Я.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін
Навчально-наукового інституту права та правоохоронної діяльності,
Львівський державний університет внутрішніх справ*

Павлович-Сенета Я.П.,

*кандидат юридичних наук, доцент
доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін
Навчально-наукового інституту права та правоохоронної діяльності,
Львівський державний університет внутрішніх справ*

Лепіш Н.Я., Павлович-Сенета Я.П. Проведення у справах про адміністративні правопорушення в галузі дорожнього руху як засіб превентивної діяльності.

У статті на підставі чинного законодавства розглянуто провадження у справах про адміністративні правопорушення в галузі дорожнього руху як засіб превентивної діяльності. Актуальність зумовлена великою кількістю дорожньо-транспортних пригод, що передбачає необхідність впровадження впливу на учасників дорожнього руху шляхом посилення превенції адміністративних правопорушень. Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху. Предметом – виступають, нормативно-правові акти законодавства України, міжнародні договори та угоди у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху. Методологія дослідження ґрунтується на діалектичному методі наукового пізнання. Зазначено, що забезпечення безпеки дорожнього руху – діяльність уповноважених суб'єктів у галузі дорожнього руху, спрямована на захист законних прав і інтересів, життя та здоров'я особи, захист інтересів суспільства та держави від загроз, які несе дорожній рух. Вказано, що адміністративне правопорушення у галузі дорожнього руху – це зазіхання на суспільні відносини у сфері безпеки дорожнього руху протиправне, винне суспільно небезпечне діяння водія транспортного засобу, пішохода або іншого учасника дорожнього руху, посадової особи, юридичної особи, вчиненої в процесі участі в дорожньому русі, за яке КУпАП встановлено адміністративну відповідальність. Проведення у справах про адміністративні правопорушення в галузі дорожнього руху є похідне від поняття провадження у справах про адміністративні правопорушення, становить врегульовану адміністративно-процесуальними нормами діяльність компетентних суб'єктів, що здійснюється у галузі дорожнього руху, застосування юрисдикційних заходів у справах про адміністративні правопорушення у даній сфері. Ознаки провадження у справах про адміністративні правопорушення в галузі дорожнього руху: спеціальне коло заходів забезпечення провадження; специфічні докази та особливості доказування; можливість проведення адміністративного розслідування; види адміністративних покарань, що призначаються за дані правопорушення; спрямованість на безпеку дорожнього руху.

Ключові слова: автомобільний транспорт, дорожня інфраструктура, заходи, адміністративний примус, Національна поліція, процесуальна форма.

Lepish N.Ya., Pavlovych-Seneta Ya.P. Proceedings in cases of administrative offenses in the field of road traffic as a means of preventive activity.

The article, based on current legislation, examines proceedings in cases of administrative offenses in the field of road traffic as a means of preventive activity. The relevance is due to the large number of road accidents, which implies the need to influence road users by strengthening the prevention of administrative offenses. The object of the study is social relations that arise in the field of ensuring road safety. The subject is regulatory legal acts of the legislation of Ukraine, international treaties and agreements in the field of ensuring road safety. The research methodology is based on the dialectical method of scientific knowledge. It is noted that ensuring road safety is the activity of authorized entities in the field of road traffic, aimed at protecting the legitimate rights and interests, life and health of a person, protecting the interests of society and the state from the threats posed by road traffic. It is indicated that an administrative offense in the field of road traffic is an encroachment on public relations in the field of road traffic safety, an unlawful, culpable socially dangerous act of

a driver of a vehicle, pedestrian or other road user, official, legal entity committed in the process of participating in road traffic, for which the Code of Administrative Offenses establishes administrative liability. Proceedings in cases of administrative offenses in the field of road traffic are a derivative of the concept of proceedings in cases of administrative offenses, constitute the activities of competent entities regulated by administrative procedural norms, carried out in the field of road traffic, the application of jurisdictional measures in cases of administrative offenses in this area. Features of proceedings in cases of administrative offenses in the field of road traffic: a special range of measures to ensure the proceedings; specific evidence and features of proof; the possibility of conducting an administrative investigation; types of administrative penalties imposed for these offenses; focus on road traffic safety.

Key words: road transport, road infrastructure, measures, administrative coercion, National Police, procedural form.

Постановка проблеми. Стан забезпечення безпеки дорожнього руху становить значну соціально-економічну проблему. В Україні проводиться цілеспрямована діяльність щодо підвищення рівня безпеки дорожнього руху та вдосконалення її організації. Забезпечення безпеки дорожнього руху є важливою умовою розвитку країни, що гарантує стійкий, перспективний розвиток особистості, соціуму та держави, заснований на визнанні, повазі та дотриманні прав і свобод людини та громадянина за взаємної відповідальності за безпеку.

Мета дослідження полягає у визначенні провадження у справах про адміністративні правопорушення в галузі дорожнього руху як засобу превентивної діяльності.

Стан опрацювання проблематики. Різним аспектам забезпечення безпеки дорожнього руху присвячені роботи науковців: В.В. Гаркуші, Т.О. Гуржія, С.М. Гусарова, В.В. Доненко, В.Й. Развадовського, В.Ф. Муцко, С.А. Комісарова, М.А. Микитюка, Р.І. Михайлова, А.М. Подоляки, В.В. Новікова, А.О. Собакаря та інших. В умовах воєнного стану забезпечення безпеки дорожнього руху набуває актуальності, що обумовлює проведення наукових досліджень у зазначеній галузі.

Виклад основного матеріалу. Розкриття сутності провадження у справах про адміністративні правопорушення дозволяє побачити його можливості у справі забезпечення безпеки дорожнього руху. Виходячи з цього, в основі дослідження означеного питання лежать такі положення. По-перше, провадження у справах про адміністративні правопорушення визначає процесуальну форму застосування заходів адміністративного примусу. Дані заходи виконують різні функції у провадженні, у системі забезпечення безпеки дорожнього руху.

По-друге, велика кількість адміністративних правопорушень, що відбувається в галузі безпеки дорожнього руху, у зв'язку з цим дуже важливо з точки зору забезпечення даного виду безпеки постійно покращувати якість даного провадження. Необхідно здійснювати адаптацію до умов цифрової економіки та цифровізації державного управління.

По-третє, провадження у справах про адміністративні правопорушення в галузі безпеки дорожнього руху має особливості, які визначаються об'єктом протиправного зазіхання, особливостями експлуатації автомобільного транспорту, який є джерелом підвищеної небезпеки.

По-четверте, провадження у справах про адміністративні правопорушення як інституційна категорія є різновидом державного, процесуального примусу. Це повний перелік обставин, що характеризує сутність провадження у справах про адміністративні правопорушення в галузі безпеки дорожнього руху.

Безпека дорожнього руху категорія юридична та соціальна. Безпека дорожнього руху категорія міждисциплінарна, це полягає в тому, що відповідний вид безпеки є об'єктом регулювання низки галузей права. Безпека дорожнього руху безпосередньо пов'язана з глобалізацією транспортного комплексу, складовою якого є автомобільний транспорт.

Як приклад можна навести: Конвенцію «Про дорожній рух» (м. Відень 8 листопада 1968 р.); Європейську конвенцію «Про покарання порушення правил дорожнього руху» (м. Страсбург 30 листопада 1964 р.); Конвенцію «Про дорожні знаки та сигнали» (Відень, 8 листопада 1968 р.); Директиву № 2011/82/ЄС Європейського парламенту та Ради Європейського Союзу «Про полегшення транскордонного обміну інформацією щодо порушень, пов'язаних із безпекою дорожнього руху»; Конвенцію «Про взаємне визнання та виконання рішень у справах про адміністративні порушення правил дорожнього руху» [1, с. 309].

Питання забезпечення безпеки дорожнього руху є предметом регулювання законів: «Про дорожній рух»; «Про автомобільні дороги»; Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України [2, с. 10–12].

Ключовим нормативно-правовим актом щодо регулювання та організації дорожнього руху є постанова Кабінету Міністрів «Про Правила дорожнього руху». Одним із елементів у механізмі забезпечення безпеки дорожнього руху є низка нормативно-правових актів без яких неможливо забезпечити без-

пеку дорожнього руху. До них доцільно віднести постанови Кабінету Міністрів: «Про затвердження Порядку направлення водіїв транспортних засобів для проведення огляду з метою виявлення стану алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або перебування під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції, і проведення такого огляду», «Про затвердження Порядку проведення обов'язкового технічного контролю та обсягів перевірки технічного стану транспортних засобів, технічного опису та зразка протоколу перевірки технічного стану транспортного засобу; наказ МВС України і МОЗ України «Про затвердження Інструкції про порядок виявлення у водіїв транспортних засобів ознак алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або перебування під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції» [2, с. 12–15].

Нормативно-правові акти, задіяні у механізмі забезпечення безпеки дорожнього руху, мають різну галузеву приналежність. Різні галузі системи права мають власний предмет, в регулюванні відносин по забезпеченню безпеки дорожнього руху, по-різному впливають на виконання постанов у справах про адміністративні правопорушення. Забезпечення цього виду безпеки залежить від технічних засобів регулювання та контролю, які реалізується в правовій формі.

Ключове місце в системі правових засобів забезпечення безпеки дорожнього руху відводиться засобам адміністративно-правового характеру. Зумовлено це рядом обставин. Практично вся система розвитку та експлуатації автомобільної та дорожньої інфраструктури здійснюється в адміністративно-правовому режимі.

Одним із видів правових засобів є засоби адміністративно-примусового характеру, що реалізуються в ході здійснення провадження у справах про адміністративні правопорушення, що посягають на безпеку дорожнього руху.

Існуюча система адміністративних покарань, передбачених за скоєння правопорушень у галузі дорожнього руху, не відповідає основним вимогам справедливості та пропорційності адміністративного покарання, ступеня суспільної небезпеки та соціальної значущості суспільних відносин, що охороняються. Ця обставина знижує ефективність впливу адміністративного покарання на поведінку учасників дорожнього руху. Примусовий потенціал у забезпеченні безпеки дорожнього руху на сьогоднішній день вичерпаний.

Безпека дорожнього руху забезпечується та стимулюється правовими засобами, реалізація яких здійснюється через встановлені адміністративно-правові форми. Реалізація заходів адміністративного примусу різного функціонального характеру здійснюється через встановлені законом процесуальні форми, через провадження у справах про адміністративні правопорушення.

Н. Бортник і С. Єсімов писали, що адміністративно-процесуальна форма – це передбачена законом вимога або сукупність вимог, звернених до вчинків учасників адміністративно-процесуальної діяльності, тільки при виконанні, яких процесуальна дія, передбачена нормою права, матиме юридичну силу [3, с. 32]. Воно викликає зміну, виникнення чи припинення регульованих правовідносин. Порушення виконання вимог процесуальної форми спричинить недійсність вчинених процесуальних дій, як наслідок юридичного процесу. Процесуальна форма є гарантією забезпечення режиму законності при застосуванні міри державного примусу. Процесуальна форма необхідна при реалізації адміністративно-обмежувальних заходів.

Адміністративно-процесуальна форма має певну специфіку, а тому її можна розглядати як самостійне правове явище. Правова форма, як і багато інших правових явищ і процесів повинна розвиватися, пристосовуватися до суспільних відносин, що ускладнюються, у тому числі в галузі забезпечення безпеки дорожнього руху.

Адекватність правової форми є однією з основних умов ефективності дії права. Ефективність дії правової норми визначається тією обставиною, наскільки повно вивчені фізичні, психічні, інтелектуальні, потенційні можливості людини на безаварійне керування транспортними засобами.

Адміністративно-процесуальна форма – це поєднання матеріальних і процесуальних вимог, визначених законом, необхідних для повного, об'єктивного та всебічного аналізу адміністративної справи та гарантуючого її законне вирішення та виконання винесеного у справі рішення [4, с. 82].

Процесуальна форма є гарантією дотримання приватних і публічних інтересів. У зв'язку з цим провадження у справах про адміністративні правопорушення, виконання постанов у справах про адміністративні правопорушення у сфері безпеки дорожнього руху здійснюється у встановленій законом процесуальній формі.

У ході провадження у справах про адміністративні правопорушення необхідно дотримуватися процесуальних вимог. Обов'язковим моментом є вимога щодо надання фізичній особі або законному представнику юридичної особи, стосовно яких порушено справу про адміністративне правопорушення, копії протоколу.

Ефективність провадження у справах про адміністративні правопорушення залежить від успішної реалізації виконання постанов про адміністративні покарання. Провадження із притягнення

особи до адміністративної відповідальності визначається як – врегульоване адміністративно-процесуальними нормами діяльність компетентних адміністративних органів, а в деяких випадках судів, щодо вирішення справи про правопорушення, скоєної особою, за яку законодавством передбачено застосування адміністративної відповідальності.

Провадження у справах про адміністративні правопорушення відрізняється від інших адміністративних проваджень своєю функціональністю, тією метою, задля досягнення якої воно здійснюється. Цілі провадження у справах про адміністративні правопорушення пов'язані з реалізацією норм про адміністративну відповідальність.

Як визначається у Кодексі України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП), адміністративне покарання є встановленою державою мірою відповідальності за скоєння правопорушення, а адміністративне покарання застосовується для попередження скоєння нових правопорушень [5].

Автори видання «Адміністративне право України: загальна частина» зазначають, що провадження у справах про адміністративні правопорушення визначають як складову частину адміністративно-юрисдикційну діяльність, що здійснюється поряд з провадженням і застосуванням заходів адміністративного примусу, які не є заходами відповідальності, з метою розгляду справ про адміністративні правопорушення та прийняття рішень у встановленій законодавством формі [6, с. 484].

Як показує аналіз наукової літератури, віднесення провадження у справах про адміністративні правопорушення до елемента адміністративно-юрисдикційного процесу або до складової частини адміністративної юрисдикції, досить традиційно. Адміністративна юрисдикція – це вид правозастосовної діяльності органів державного управління (у тому числі Національної поліції), яка є розглядом справ про адміністративні правопорушення та прийняття рішень у встановлених адміністративно-правових формах та порядку.

Зміст адміністративної відповідальності за вчинення правопорушень у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху охоплює: юридичний склад правопорушення (об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона); кваліфікацію фактично вчиненого діяння за відповідною адміністративно-правовою нормою; призначення виду адміністративного покарання, передбаченого санкцією адміністративно-правової норми [7, с. 46].

Адміністративні покарання, застосовувані за скоєння адміністративного правопорушення досить істотні. Застосування адміністративних покарань у судовому порядку тягне несприятливі правові і соціальні наслідки. Провадження у справах про адміністративні правопорушення складається зі стадій, набору процесуальних розпоряджень, які утворюють самостійні провадження.

Адміністративне розслідування, здійснюється у провадженні у справах про адміністративні правопорушення, визначені статтею 124 «Порушення правил дорожнього руху, що спричинило пошкодження транспортних засобів, вантажу, автомобільних доріг, вулиць, залізничних переїздів, дорожніх споруд чи іншого майна» КУпАП [8].

Адміністративне розслідування – це комплекс процесуальних дій спрямованих на встановлення обставин справи про адміністративне правопорушення. Ураховуючи, що Інструкція з оформлення поліцейськими матеріалів про адміністративні правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, зафіксовані не в автоматичному режимі у розділі VIII «Особливості оформлення матеріалів про адміністративне правопорушення, відповідальність за яке передбачена статтею 124 КУпАП» не має розпису за стадіями провадження доцільно вказати, що зазначена діяльність здійснюється в ході адміністративного розслідування, яке проводиться відповідно до КУпАП та інших законів, які визначають процесуальну спеціальності [9, с. 8-9].

Провадження у справах про адміністративні правопорушення, яке повністю регламентується КУпАП, не включає самостійної стадії «адміністративного розслідування». Адміністративне розслідування з формальної погляду не можна визнати стадією провадження у справах про адміністративні правопорушення. Адміністративне розслідування, що здійснюється в галузі забезпечення безпеки дорожнього руху, складається з низки стадій. Адміністративне розслідування – це складова провадження у справах про адміністративні правопорушення.

Адміністративне розслідування необхідне тоді, коли у провадженні у справах про адміністративні правопорушення потрібні значні тимчасові витрати. Як показує практика, деякі адміністративні правопорушення, які посягають на безпеку дорожнього руху таких тимчасових витрат вимагають, наприклад дорожньо-транспортні пригоди. Наявність необхідності проведення адміністративного розслідування говорить про складність провадження у справах про адміністративні правопорушення з процесуальної точки зору.

У структурі провадження у справах про адміністративні правопорушення, що здійснюється в органах поліції виділив: звичайне провадження у справах про адміністративні правопорушення [10]; спрощене провадження у справах про адміністративні правопорушення (наприклад, ст. 121 КУпАП); особливе провадження у справах про адміністративні правопорушення (ст. 124 КУпАП).

Щодо спрощеного провадження виділяють його ознаки: дане провадження здійснюється за певним колом складів адміністративних правопорушень; певний перелік адміністративних покарань, які можуть застосовуватися щодо даного адміністративного провадження; відсутність спору щодо події адміністративного правопорушення; обмежені можливості застосування заходів забезпечення провадження; перелік суб'єктів уповноважених здійснювати це адміністративне провадження.

Провадження у справах про адміністративні правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху може здійснюватися без складання протоколу про адміністративне правопорушення (наприклад, ст. 121 КУпАП). Дане провадження може здійснюватися у звичайному процесуальному порядку.

Провадження у справах про адміністративні правопорушення у сфері безпеки дорожнього руху може бути реалізована у формі адміністративного розслідування. Необхідно у справах про адміністративні правопорушення, за якими потрібні значні часові витрати. Ці витрати необхідні для збору доказів у справі про адміністративне правопорушення або здійснення інших адміністративно-процесуальних дій. Особливості провадження у справах про адміністративні правопорушення, скоєні учасниками дорожнього руху, обумовлюються спеціальним статусом поліцейських патрульної поліції, що виконують функції на всіх стадіях провадження у справах про адміністративні правопорушення та здійснюють взаємодію з іншими учасниками провадження (суддями, лікарями, які проводять медичний огляд на стан алкоголю).

Провадження у справах про адміністративні правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху має предметну превентивну специфіку, яка відрізняє від аналогічних проваджень, що реалізуються в інших сегментах державного управління. Дане провадження має функціональну спрямованість, зумовлену особливостями роботи автомобільного транспорту та дорожньої інфраструктури. Провадження спрямоване на встановлення об'єктивних обставин правопорушення, що посягає на безпеку дорожнього руху, виявлення чинників та їх усунення, що є превентивною діяльністю.

Висновки. Одним із завдань держави у сфері забезпечення громадської безпеки є питання забезпечення безпеки дорожнього руху. У цьому напрямі держава здійснює заходи щодо запобігання дорожньо-транспортним пригодам, адміністративним і кримінальним правопорушенням, що скоюють в галузі безпеки дорожнього руху. У правовому механізмі забезпечення безпеки дорожнього руху використовують правові засоби різної галузевої приналежності, проте доцільно зазначити, що крім правових засобів, ефективність забезпечення цього виду безпеки залежить від технічних засобів регулювання та контролю, що реалізуються в різній правовій формі.

Формування концептуальних організаційно-правових основ превенції у контексті провадження у справах про адміністративні правопорушення в галузі дорожнього руху як засобу превентивної діяльності щодо забезпечення безпеки дорожнього руху, засновані на сукупності наукових знань про безпеку, орієнтовані на вирішення проблем у сфері безпеки дорожнього руху та цілеспрямоване на перетворення діяльності з її забезпечення на основі виявлення сутнісних характеристик, досліджуваних соціальних явищ, а також аналізу закономірностей, суперечностей та тенденцій їх розвитку та класифікації, що встановлюються у ході адміністративного провадження по правопорушеннях у зазначеній сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Аблязов Д.Е., Солонько М.Ф. Законодавче унормування питання безпеки дорожнього руху. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 10. С. 308–311.
2. Парасюк В.М., Демків Р.Я., Когут В.М. Безпека дорожнього руху: навчальний посібник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. 340 с.
3. Bortnyk N., Yesimov S. Legal regulation of measures of administrative and procedural coercion. *Social & Legal Studios*. 2021. Issue 3 (13). P. 28–34.
4. Лісойван Я.М. Поняття та види адміністративно-правових форм діяльності державного бюро розслідувань *України*. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право*. 2023. Випуск 77. Частина 2. С. 80–85.
5. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1984 р. № 8073-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>.
6. Остапенко О.І., Ковалів М.В., Єсімов С.С. та ін. Адміністративне право України (загальна частина): навчальний посібник. Вид. 2-е, доповнене. Львів: СПОЛОМ, 2021. 616 с.
7. Бортник Н., Єсімов С. Зміст адміністративної відповідальності за вчинення правопорушень у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки*. -2016. № 855. С. 38–47.
8. Про затвердження Інструкції з оформлення поліцейськими матеріалів про адміністративні правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, зафіксовані не в автома-

тичному режимі: Наказ МВС України від 07.11.2015 р. № 1395. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1408-15#Text>.

9. Ковалів М.В., Леськів С.Р., Єсімов С.С., Баб'як Н.В. Сутність адміністративного розслідування правопорушень. *Law & Sciences = Право та науки*. 2018. № 2. С. 4–9.
10. Про затвердження Інструкції з оформлення матеріалів про адміністративні правопорушення в органах поліції: Наказ МВС України від 06.11.2015 р. № 1376. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1496-15#Text>.

СПІВПРАЦЯ УКРАЇНИ З МІЖНАРОДНИМИ ФІНАНСОВИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ В УМОВАХ ВІЙНИ, ГЛОБАЛІЗАЦІЇ ТА ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

Марцеляк О.В.,

доктор юридичних наук, професор,
провідний науковий співробітник

Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАНУ
ORCID: 0000-0001-6686-0255

Марцеляк О.В. Співпраця України з міжнародними фінансовими організаціями в умовах війни, глобалізації та євроінтеграції.

Вказується, інтеграційні тенденції та глобалізаційні процеси, що визначають сучасний етап суспільного розвитку, а також пов'язане з ними якісне перетворення політичної, економічної, соціальної та правової систем України, вимагають належного наукового осмислення. Особливу значущість у цьому контексті має аналіз механізмів взаємодії України з різними міжнародними інституціями, виявлення політичних, соціально-економічних та інших параметрів такої взаємодії. Саме завдяки цій співпраці впроваджуються універсальні стандарти, що охоплюють широке коло питань — від захисту прав людини до регулювання торговельних відносин, системи охорони здоров'я, економічного зростання країни тощо.

Стаття присвячена дослідженню співпраці України з міжнародними фінансовими організаціями (МФО). Актуальність теми обумовлена зростанням ролі цих організацій в умовах військової агресії Росії проти нашої країни, а також визначається такими світовими чинниками як глобалізація та міждержавна інтеграція, коли МФО виступають рушійною силою розвитку цих процесів, сприяють напрацюванню різного роду міжнародних актів для забезпечення економічної стабільності та безпеки у світі, підтримки прав людини та сталого розвитку демократичних країн.

У роботі висвітлюються питання співпраці України з МФО з моменту набуття незалежності нашої держави і по сьогодні. Акцентується увага, що будь-яка країна, яка розвивається, зацікавлена у фінансовій підтримці МФО з метою її економічного зростання і процвітання, а для України, яка перебуває у стані війни, співпраця з МФО є критично важливою, оскільки від її успіху залежить ще й фінансування пріоритетних видатків держбюджету, які спрямовуються на задоволення нагальних потреб постраждалого від війни населення, виплату заробітної плати працівникам та пенсій пенсіонерам, відновлення пошкодженої вітчизняної критичної інфраструктури, надання найважливіших державних послуг, таких як освіта, медичне обслуговування та інших соціальних послуг, наприклад, житло для внутрішньо переміщених осіб тощо.

Висновки дослідження вказують на важливість співпраці України з міжнародними фінансовими організаціями як для підвищення економічного рівня розвитку нашої держави, так і для забезпечення прав і свобод людини в Україні. При цьому зазначається, що межі впливу МФО на вітчизняні процеси державного будівництва мають відповідати національними інтересами та визначатися законодавством України і обсягом взятих на себе нашою державою міжнародних зобов'язань.

Ключові слова: конституція, міжнародна організація, міжнародні фінансові організації, права людини, Європейський Союз, глобалізація, міждержавна інтеграція, міжнародні стандарти, публічно-правове регулювання, міжнародні фінанси, міжнародне співробітництво, державний суверенітет, конституційний патріотизм.

Martselyak O.V. Cooperation of Ukraine with International Financial Organizations in the Context of War, Globalization, and European Integration.

It is indicated that integration trends and globalization processes that determine the modern stage of social development, as well as the qualitative transformation of the political, economic, social and legal systems of Ukraine associated with them, require proper scientific understanding. Of particular importance in this context is the analysis of the mechanisms of interaction of Ukraine with various international institutions, the identification of political, socio-economic and other parameters of such interaction. It is thanks to this cooperation that universal standards are introduced that cover a wide range of issues - from the protection of human rights to the regulation of trade relations, the health care system, the country's economic growth, etc.

This article is dedicated to the study of Ukraine's cooperation with international financial organizations (IFOs). The relevance of the topic is due to the growing role of these organizations in the context of

Russia's military aggression against our country, as well as global factors such as globalization and interstate integration, where IFOs serve as a driving force for the development of these processes. They contribute to the development of various international acts to ensure global economic stability and security, support human rights, and promote the sustainable development of democratic countries.

The paper highlights Ukraine's cooperation with IFOs from the moment of our country's independence to the present day. Attention is drawn to the fact that any developing country is interested in receiving financial support from IFOs to foster economic growth and prosperity, and for Ukraine, which is at war, cooperation with IFOs is critically important. Its success is vital for funding priority state budget expenditures directed at addressing the urgent needs of the war-affected population, paying salaries to workers and pensions to retirees, restoring damaged national critical infrastructure, providing key public services such as education, healthcare, and other social services, including housing for internally displaced persons, and so on.

The conclusions of the research emphasize the importance of Ukraine's cooperation with international financial organizations, both for enhancing the economic development of our country and for ensuring human rights and freedoms in Ukraine. It is also noted that the limits of IFO influence on domestic state-building processes must align with national interests and be determined by Ukrainian legislation and the scope of international obligations undertaken by our state.

Key words: constitution, international organization, international financial organizations, human rights, European Union, globalization, interstate integration, international standards, public-law regulation, international finance, international cooperation, state sovereignty, constitutional patriotism.

Постановка проблеми. Глобалізація та інтеграційні процеси, які є характерними для сучасного етапу розвитку нашого суспільства і пов'язана з цим трансформація політичної, економічної, соціальної та правової систем України, їх перехід у нову якість потребують відповідного наукового оцінювання. Особливо в цьому плані важливо охарактеризувати механізм співпраці України з різноманітними міжнародними організаціями, визначити політичні, соціально-економічні та інші параметри такої співпраці, завдяки яким встановлюються універсальні стандарти, що регулюють широкий спектр питань від прав людини до торгівлі й охорони здоров'я, економічного розвитку країни і т. ін.

В цьому аспекті важливе значення має діяльність міжнародних фінансових організацій, які відіграють вирішальну роль як у формуванні та регулюванні міжнародних фінансових потоків, так і економічному розвитку країн-членів через надання їм фінансової підтримки та консультативних послуг, регулювання міжнародних кредитних та інвестиційних потоків, надання кредитів та грантів з метою фінансування проектів у сфері освіти, охорони здоров'я, інфраструктури, екології та інших важливих секторів.

Тому дослідження співпраці України з міжнародними фінансовими організаціями є важливим для розуміння того, яку роль вони відіграють у вітчизняних державотворчих процесах і як це сприяє економічному розвитку нашої країни та захисту прав наших співгромадян в умовах російської військової агресії, глобалізації та євроінтеграції.

Стан дослідження. Проблема співпраці України з міжнародними фінансовими організаціями не знайшла належного наукового опрацювання у вітчизняній правовій науці. Окремих аспектів цієї проблематики торкалися такі вітчизняні вчені, як І. Лютий, О. Мозговий, М. Савостьяненко, В. Сіденко, Н. Патица, Н. Резнікова, О. Рогач, А. Філіпенко, Г. Терещенко, І. Устинова та інші. Проте праці цих науковців розкривають окреслене питання дещо фрагментарно. Звідси **метою статті** є висвітлення питання співпраці України з міжнародними фінансовими організаціями в контексті механізму її реалізації та як це відповідає національним інтересам та державному суверенітету України.

Виклад основного матеріалу. Сучасний етап розвитку української державності, незважаючи на всі труднощі пов'язані з військовою агресією Росії, характеризується подальшою демократизацією суспільних відносин, впровадженням міжнародних правових стандартів у всі сфери публічно-правових відносин, що зумовлено глобалізаційними процесами у світі та євроінтеграційними прагненнями України. Як зазначає з цього приводу Н.А. Мяловицька, «нове тисячоліття характеризується складністю проблем, що стоять перед світовим співтовариством. Процеси ідентифікації сучасних держав у світі актуалізують звернення до закономірностей та проявів розвитку державності в умовах глобалізації та інтеграції» [1, с. 93].

Задля формування нашої країни як демократичної, правової, соціальної держави, Україна вступає в нові форми співробітництва з міжнародними органами та організаціями, передовсім ЄС та НАТО, що знайшло своє відображення у змінах до Конституції України у 2019 році. При цьому, як зазначається у відповідних документах: «Переважна більшість українського суспільства підтримує

курс на повноправне членство України в ЄС та НАТО, усвідомлюючи, що це є ключовою гарантією розбудови демократичної правової держави та забезпечення її безпеки. Широка суспільна підтримка в Україні європейського та євроатлантичного вибору зумовлена європейською цивілізаційною ідентичністю України, її тісними і тривалими відносинами з членами європейської та євроатлантичної спільнот, які ґрунтуються на спільних цивілізаційних цінностях» [2].

Інтеграційні процеси, спрямовані на зближення України з Європейським Союзом та НАТО, охоплюють великий спектр питань, включаючи не тільки політичну співпрацю, гармонізацію правових норм та стандартів, а й економічну інтеграцію. Щодо останнього чинника хотілось би відзначити, що він здебільшого реалізується завдяки тісній співпраці України з міжнародними фінансовими організаціями, оскільки вони відіграють важливу роль як у регулюванні світової економіки, так і у сприянні економічному розвитку окремих країн світу, їх інтегруванню до світової економіки.

Наша країна, розриваючи економічні відносини з Росією та інтегруючись у світову економіку взагалі та європейську зокрема, почала вибудовувати відносини з міжнародними фінансовими організаціями переслідуючи, перш за все, мету забезпечення рівноправної участі в міжнародних інтеграційних процесах через ефективне залучення та використання кредитних ресурсів, створення умов для сталого економічного зростання та формування сучасної ринкової економіки [3].

Так, ставши у 1992 році членом Міжнародного валютного фонду (МВФ), Україна змогла реалізувати цілий ряд програм пов'язаних із стабілізацією фінансової системи країни, реалізацією структурних реформ та створенням підґрунтя для сталого економічного зростання України. МВФ допоміг відновити Україні власну фінансову спроможність, залучати фінансування з боку інших міжнародних фінансових організацій та урядів розвинутих демократичних держав (США, Німеччини, Канади, Франції, Японії тощо).

Ще один важливий напрямок співпраці полягає у тому, що завдяки рекомендаціям МВФ, Україна змушена була провести цілий ряд різноманітних економічних реформ, що в кінцевому рахунку сприяло розвитку економіки нашої країни у таких напрямках як аграрний та енергетичний сектори.

Передбачає жорсткі вимоги до реформ, спрямованих на забезпечення макроекономічної стабільності України, і нова програма співпраці України з МВФ, затверджена наприкінці березня 2023 року. Вона містить відмову від деяких традиційних вимог минулих програм МВФ, наприклад, підвищення тарифів на енергоносії, і спрямовується на вироблення ефективних кроків до передбачуваного та сталого багаторічного фінансування програм, що мають метою боротьбу зі зростанням рівня бідності населення в країні та крихкістю системи соціального захисту під час війни найбільш вразливих соціальних груп (діти, люди похилого віку, ветерани, внутрішньо переміщені особи тощо).

Завдяки цій програмі Виконавча рада МВФ затвердила нову чотирирічну програму для України в рамках Механізму розширеного фінансування (EFF) [4], яка оцінюється в \$15,6 млрд і, за даними МВФ, є частиною загального пакету підтримки України на \$115 млрд. та базується на макроекономічному прогнозі з базовим сценарієм збереження високої невизначеності в економіці України; МВФ прогнозував зміну реального ВВП у діапазоні від -3 до +1 відсотка у 2023 році (МВФ також окреслив негативний сценарій, який передбачає довший період війни та більші руйнування, що ускладнить фінансування українських зобов'язань).

Зазначимо, що як і у випадку з іншими програмами МВФ, Україні доведеться своєчасно виконувати свої зобов'язання, щоб фінансування продовжувалося. Загалом вони оформлені у вигляді двоетапної програми, де перший етап спрямований на закріплення макроекономічної стабільності України і при цьому основна увага приділятиметься контролю над фіскальною ситуацією, а також підтримці стабільності цін та обмінного курсу (це перший рік програми). Другий етап спрямований на реалізацію відповідних структурних реформ з метою забезпечення середньострокового економічного зростання, підтримки післявоєнної відбудови нашої країни та сприяння вступу України до ЄС.

Для цього МВФ окреслив структурні орієнтири, яких Україна має досягти на першому етапі, а потім будуть визначені додаткові. У зв'язку з цим Кабінетом Міністрів України було розроблено Стратегію національних доходів на 2024–2030 роки, яка спрямована на удосконалення процедур податкового та митного адміністрування і реформування податкової та митної політики; забезпечення фіскальних потреб у середньостроковій перспективі з врахуванням пропозицій представників бізнесу; забезпечення реалізації підходів та рекомендації від міжнародних експертів, зокрема МВФ, Світового банку та ОЕСР щодо цих реформ.

Впровадження стратегії має відбуватися у три етапи:

I. зміна філософії податкових та митних органів шляхом обмеження їх втручання у діяльність бізнесу через консолідацію даних і перехід на роботу з неособленою інформацією;

II. відновлення рівня довіри громадян, що є критичним для успішності нових податкових ініціатив;

III. впровадження заходів податкової та митної політики [5].

Програма співпраці з МВФ також зосереджена на управлінні державними інвестиціями. У зв'язку з цим МВФ звернувся до України з проханням розробити дорожню карту реформ, метою якої має бути забезпечення конкурентної бази та прозорих критеріїв відбору проектів та їх фінансування. Таку Дорожню карту реформування управління публічними інвестиціями Кабінетом Міністрів України було підготовлено і 22 грудня 2023 року схвалено протокольним рішенням Уряду.

Ця карта виступає рамковим документом, що розроблений з урахуванням рекомендацій Світового банку та МВФ, кращих європейських практик, а також потреб у швидкому відновленні і післявоєнній відбудові України. Вона передбачає:

- прийняття рішень про здійснення публічних інвестицій в рамках стратегічного та середньострокового бюджетного планування та створення Стратегічної інвестиційної ради;
- поширення процедур управління публічними інвестиціями на всі інвестиційні проекти, пов'язані з відбудовою, відновленням та розвитком, через єдине визначення публічного інвестиційного проекту;
- уніфікацію підходів до оцінки та відбору публічних інвестиційних проектів, незалежно від джерел та механізмів фінансування, та створення єдиного проектного портфелю для забезпечення пріоритетизації та отримання доступу до фінансування;
- оцінку Мінфіном фінансової сталості публічних інвестицій та посилення управління відповідними фінансовими ризиками;
- створення на основі оновленої методологічної бази управління публічними інвестиціями єдиної ІТ-екосистеми;
- розбудову спроможностей з управління публічними інвестиціями на центральному та місцевому рівні [6].

Інший набір структурних орієнтирів співпраці України з МВФ зосереджений на політиці монетарного та банківського секторів. Валютний фонд вимагає від Національного банку України затвердити стратегію переходу до більш гнучкого обмінного курсу, послаблення валютного контролю, переходу до таргетування інфляції, посилення банківського управління та нагляду, впровадженні програми реабілітації банків, розроблену у співпраці з Фондом гарантування вкладів фізичних осіб, а також на реформуванні енергетичного сектору України: передачі часток оператора транзиту газу Міністерству енергетики та ухвалення нового корпоративного статуту.

Правда, недоліком нової програми співпраці України з МВФ березня 2023 року є те, що МВФ не запропонував призупинити або скасувати виплати Україні до фонду за більш ранніми програмами в ході нової. В результаті такого рішення Україна в найближчі чотири роки в підсумку виплатить МВФ майже стільки, скільки отримає сама від фонду. Однак, слід мати на увазі, що роль МВФ полягає не тільки в тому, щоб виступати як міжнародний кредитор останньої інстанції, а скоріше в тому, щоб допомогти Україні дотримуватися сталої макроекономічної політики та капіталізувати кошти від інших донорів. Зокрема, інші донори доволі часто покладаються саме на оцінку МВФ економічної ситуації в Україні та впровадження реформ для прийняття власних рішень щодо надання фінансової підтримки.

Так, позитивом членства та співпраці з МВФ є те, що Україна увійшла до структури Світового банку та Міжнародного банку реконструкції та розвитку (який входить до Світового банку) завдяки чому були реалізовані такі спільні проекти як:

- відновлення гідроелектростанцій (сума кредиту – 166 млн дол. США);
- розвиток міської інфраструктури (сума кредиту – 140 млн дол. США);
- проект з енергоефективності (сума кредиту – 200 млн. дол. США);
- передача електроенергії (сума кредиту – 200 млн дол. США);
- покращення автомобільних доріг та безпеки дорожнього руху (два проекти) (загальна сума кредиту – 850 млн дол. США) [3].

Доволі конструктивною є співпраця України і з європейськими фінансовими організаціями, до числа яких входять Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР), Європейський інвестиційний банк (ЄІБ), Європейський центральний банк (ЄЦБ), Європейський інвестиційний фонд.

Завдяки цій співпраці в нашій країні відбулася спільна реалізація проектів з Європейським Союзом у сфері радіаційної безпеки, яка поєднувала модернізацію саркофага за допомогою ЄБРР, Фонду «Укриття» та Фонду ядерної безпеки та відбулося створення Чорнобильського біосферного заповідника, розробка проектів будівництва сховищ для радіоактивних відходів тощо [3].

Якщо брати сьогоднішні реалії, то наразі у державному секторі на стадії реалізації перебувають 11 спільних з ЄБРР проектів на суму понад 2,3 млрд євро. З них Україна отримала близько 1,2 млрд євро. Крім того, Україна і Євросоюз підписали Меморандум про взаєморозуміння, необхідний для виділення нашій державі 18,1 млрд євро [7].

Також 19 вересня 2024 року Європейський парламент ухвалив резолюцію, в якій закликав «до швидкого прогресу в реалізації рішення G7 надати Україні кредит у розмірі 50 мільярдів доларів США, забезпечений за рахунок знерухомлених російських державних активів», яке було прийнято лідерами G7 на їх саміті в червні 2024 року в Апулії [8].

20 вересня 2024 року Європейська комісія запропонувала додаткову рамкову фінансову підтримку нашої країни, що складається з Механізму кредитного співробітництва України (ULCM) у розмірі 45 мільярдів євро та макрофінансової допомоги (MFA) у розмірі до 35 мільярдів євро як внесок ЄС у кредитну ініціативу G7. Метою ініціативи G7 є надання Україні достатньої та постійної фінансової підтримки для задоволення нагальних потреб, завданих країні триваючою російською агресією.

У жовтні 2024 року комітет торгівлі Європарламенту схвалив таку підтримку фінансової допомоги Україні в розмірі близько 35 мільярдів євро за рахунок заморожених активів РФ. У грудні цього ж року було підписано Меморандум про взаєморозуміння та Кредитну угоду між Україною та Європейським Союзом щодо залучення до 35 млрд євро макрофінансової допомоги (MFA).

Варто підкреслити, що Європейський Союз та його членські інституції є найважливішими фінансовими донорами України. Починаючи з 1993 року, обсяг фінансової допомоги ЄС Україні збільшується з кожним роком. Він включає гранти з Європейського бюджету, макрофінансову допомогу, а також кредити Європейського інвестиційного банку та Європейського банку реконструкції та розвитку.

Сьогодні фінансова підтримка ЄС Україні спрямовується на допомогу нашій країні у задоволенні нагальних потреб постраждалого від війни населення, виплаті заробітної плати працівникам та пенсій пенсіонерам, відновленні пошкодженої вітчизняної критичної інфраструктури, наданні найважливіших державних послуг, таких як освіта, медичне обслуговування, інші соціальні послуги, наприклад, житло для внутрішньо переміщених осіб тощо.

Отже, можемо констатувати, що співпраця України з міжнародними фінансовими організаціями з початку військової агресії Росії проти України відбувається на безпрецедентному високому рівні, включаючи макрофінансову допомогу, фінансову підтримку через Міжнародний валютний фонд, Світовий банк, Міжнародний банк реконструкції та розвитку, різноманітні регіональні європейські фінансові установи: Європейський інвестиційний банк, Європейський банк реконструкції та розвитку, Європейський фонд миру; гуманітарну допомогу та військову допомогу від держав-членів ЄС та інші міжнародні фінансові організації.

Будемо об'єктивними, що не завжди процес інтеграції України у світовий економічний простір та співпраця нашої країни з міжнародними фінансовими організаціями відбувається без проблем. На жаль, вони ще мають місце і серед таких виділяють:

- 1) неефективну діяльність апарату працівників і фахівців, задіяних у процесі розробки та реалізації проектів міжнародних фінансових операцій;
- 2) надмірну бюрократію при підготовці заявки на кредит, що призводить до збільшення часу на схвалення кредиту міжнародними фінансовими організаціями;
- 3) непрозорість роботи з коштами міжнародних організацій;
- 4) недостатню підтримку малого та середнього бізнесу, як на законодавчому рівні, так і в рамках програм реальних грошей;
- 5) повільність темпів впровадження реформ, що в кінцевому рахунку призводить до надзвичайно високого рівня боргу.

Однак ці проблеми компенсуються позитивними факторами, які демонструють гарну динаміку співпраці України з міжнародними фінансовими організаціями:

- 1) сам факт відносин з міжнародними організаціями є важливим кроком на шляху її інтеграції у світовий економічний простір;
- 2) членство України в міжнародних організаціях підвищує її авторитет як суб'єкта світового господарства, поширює економічні зв'язки;
- 3) діяльність міжнародних організацій спрямована на підтримку структурних реформ в економіці України;
- 4) саме підвищення ефективності економіки держави [9].

Виходячи з цих факторів ми вважаємо, що співпраця України з міжнародними фінансовими організаціями має й надалі продовжуватися і це повинно знайти свою реалізацію в удосконаленні чинного вітчизняного законодавства у цій сфері. На наш погляд, Закон України «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики» [10] слід доповнити положеннями про партнерство України з міжнародними фінансовими організаціями, де мають отримати своє правове визнання принципи, методи, засоби і способи такого партнерства, механізм співпраці нашої держави з міжнародними фінансовими організаціями.

Окрім цього на законодавчому рівні слід врегулювати наслідки партнерства України з міжнародними фінансовими організаціями, виходячи з доцільності врахування та забезпечення національних інтересів України у взаємовідносинах з цими організаціями.

В науковому середовищі справедливо піднімається питання щодо того наскільки така співпраця з міжнародними організаціями завжди відповідає інтересам українського народу та чи немає при цьому обмеження державного суверенітету України. Зокрема, Я.О. Берназюк з цього приводу зазначає, що особливість участі міжнародних організацій у національних державотворчих процесах виражається насамперед у тому, що суверенне право вирішувати питання внутрішньо-національного характеру належить виключно самим державам. Тому будь-яке втручання у державні справи зі сторони інших суб'єктів, у тому числі міжнародних організацій та установ, має ґрунтуватися виключно на суверенній волі самої держави та повинно бути спрямованим на захист національних інтересів відповідної держави. При цьому автор посилається на ст. 18 Конституції України, яка проголошує, що зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права [11, с. 27].

Відзначимо, що сприйняття сьогодні державного суверенітету як явища абсолютної, нічим не обмеженої державної влади у внутрішній і зовнішній політиці держави коли, з одного боку, має місце верховенство, самостійність, неділимість і повнота державної влади всередині країни, а з іншого – незалежність та рівноправ'я державної влади зовні, у відносинах з іншими суверенними державами, зазнає певної трансформації у частині допустимості, за певних умов, його обмеження. Як зазначає М.О. Саракуца, сучасні тенденції до глобалізації, інтернаціоналізації та міждержавної інтеграції суттєво впливають на визначення сутності державного суверенітету з огляду на те, що міждержавні інтеграційні процеси, які набувають системного характеру, суттєво змінюють не тільки традиційний зміст категорії державного суверенітету, а й набувають нових організаційно-правових форм. За цих умов теорія суверенітету збагачується новими поняттями та явищами. Причиною цього, крім іншого, є те, що держави для вирішення багатьох глобальних проблем добровільно об'єднуються, створюють союзи, співтовариства, регіональні структури колективної безпеки тощо [12, с. 787].

Таким чином, сьогодні цілком раціональний підхід відходження від абсолютиської теорії державного суверенітету та наповнення її новими ідеями, організаційно-правовими формами, що ґрунтуються, передусім, на вимогах обов'язку держави підкорятися нормам міжнародного права і правилам, закріпленим у міжнародних договорах, недотримання яких може мати негативні наслідки як для держави, так і суспільства, відсторонення їх від світової спільноти і таким чином позбавлення можливості повноцінного розвитку у світовому співтоваристві.

Л.Т. Рябовол досліджуючи питання сучасного розуміння державного суверенітету визначає дві основні наукові позиції: 1) роль суверенітету держави суттєво зменшується, його значення поступово нівелюється; 2) глобалізація не послаблює державу, а кидає їй виклик, змушуючи пристосовуватися до вимог глобальних ринків, посилювати конкурентоспроможність, розвиватися. При цьому науковець звертає увагу, що більшість вчених, в полі зору яких перебувають проблеми розвитку державності в контексті євроінтеграційних і глобалізаційних процесів одногласні в тому, що державний суверенітет не може бути втраченим, навпаки він має зміцнюватися і визначальним при цьому має стати збереження національної держави й урахування національних інтересів [13, с. 265-266].

Враховуючи такі тенденції розвитку світової спільноти через призму розширення дії міжнародного права та звуження дії національного суверенітету держав на користь наднаціонального та міжнародного права Міжнародна Комісія ООН з питань втручання і державного суверенітету у своїй доповіді «Відповідальність щодо захисту», визначаючи межі суверенітету держави, направила висновок про те, що ґрунтуючись на волі держав, яка виражена в міжнародних конвенціях, держави зобов'язані виконувати положення та заборони встановлені у приписах таких конвенцій. Це означає, що суверенітет держави спричиняє подвійне зобов'язання: з одного боку – зовнішній – обов'язок поважати суверенітет інших держав та з іншого боку – внутрішній – поважати права та гідність людей, що перебувають під юрисдикцією певної держави [14, с. 13].

Отже, сучасному визначенню поняття «державний суверенітет» більше не притаманні такі ознаки, як абсолютизм та категоричність невтручання у внутрішні справи держави. Тенденцією сучасності є зростання ролі наднаціонального права, що приймається міжнародними організаціями, учасниками яких стають суверенні держави, поступаючись таким чином частиною свого суверенітету на користь відповідних міжнародних організацій, але з виробленням при цьому позиції урахування їх національних інтересів та недопущення надмірного втручання міжнародних організацій

у державний суверенітет. Звідси, межі впливу міжнародних організацій на національні процеси державного будівництва мають визначатися, по-перше, чітким законодавчим врегулюванням цього питання національним законодавством, по-друге, обсягом взятих на себе нашою державою міжнародних зобов'язань при укладенні міжнародних угод, які не можуть протирічити Конституції України.

Висновок. Співпраця України з міжнародними фінансовими організаціями в сучасних умовах набуває особливої актуальності, оскільки вони відіграють ключову роль у забезпеченні стабільності та розвитку світової економіки і роблять значний вклад щодо фінансової підтримки України з метою протистояння російському агресору та її економічному зростанню і процвітання. Завдяки цій співпраці відбувається реформування національної економіки, фінансування пріоритетних видатків держбюджету України, які спрямовуються на задоволення нагальних потреб постраждалого від війни населення, виплату заробітної плати працівникам та пенсій пенсіонерам, відновлення пошкодженої вітчизняної критичної інфраструктури тощо.

В той же час, така співпраця потребує чіткого законодавчого врегулювання з тим, щоб були визначені межі впливу міжнародних фінансових організацій на національні процеси державного будівництва. На наш погляд, легітимною основою такої співпраці має бути її визначення на рівні Конституції та законів України у формі реалізації концепції конституційного патріотизму, яка включатиме забезпечення розумної пропорційності між національними та міжнародними інтересами у міжнародних відносинах, визначатиме раціональний баланс між збереженням національних інтересів і виконанням міжнародних зобов'язань, гарантуватиме економічний розвиток України. Це забезпечить єдність українського суспільства перед зовнішніми і внутрішніми загрозами; дозволить нашій країні отримувати переваги від співпраці з міжнародними фінансовими організаціями, уникаючи надмірної залежності від них та зберігаючи власну внутрішню і зовнішню політику, запобігаючи таким чином втягуванню України в конфлікти інтересів великих держав; гарантуватиме забезпечення нормальної взаємодії Української держави у вирішенні глобальних проблем сучасності, забезпеченні прав і свобод людини на національному і міжнародному рівнях; сприятиме економічному розвитку нашої держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Мяловицька Н.А. Автономія: поняття, принципи, класифікація. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 93–97.
2. Пояснювальна записка до Проекту Закону про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору). Номер реєстрації: 9037 від 3 вересня 2018 року: URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=9037&skl=9.
3. Колосова В.П. Фінанси міжнародних інституцій в Україні: *монографія*. Київ: Київ. нац. торг. екон. ун-т, 2016. 504 с. URL: <https://knute.edu.ua/file/MjExMzA=/223fc7fda9754c2488aa4f2c22616515.pdf>.
4. Ukraine: Request for an Extended Arrangement Under the Extended Fund Facility and Review of Program Monitoring with Board Involvement-Press Release; Staff Report; and Statement by the Executive Director for Ukraine. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/CR/Issues/2023/03/31/Ukraine-Request-for-an-Extended-Arrangement-Under-the-Extended-Fund-Facility-and-Review-of-531687>.
5. Стратегія національних доходів на 2024–2030 роки. URL: <https://mof.gov.ua/storage/files/National%20Revenue%20Strategy.pdf>.
6. Уряд схвалив Дорожню карту реформування управління публічними інвестиціями. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/uriad-skhvalyv-dorozhniu-kartu-reformuvannia-upravlinnia-publichnyu-investytsiiamy>.
7. У державний сектор Україна залучила за проектами ЄБРР 1,2 млрд євро інвестицій. URL: https://lb.ua/economics/2024/11/28/647533_derzhavniy_sektor_ukraina_zaluchila.html.
8. The Ukraine Loan Cooperation Mechanism and exceptional macro-financial assistance. URL: [https://www.europarl.europa.eu/thinktank/it/document/EPRS_BRI\(2024\)767160](https://www.europarl.europa.eu/thinktank/it/document/EPRS_BRI(2024)767160).
9. Nataliia Gvozdej Cooperation of ukraine with international financial and credit organizations: current status and expansion prospects. URL: <https://doi.org/10.30525/2661-5150/2022-2-7> <http://www.baltijapublishing.lv/index.php/threeseas/article/view/1722/1740>.
10. Про засади внутрішньої та зовнішньої політики: Закон України від 01.07.2010 № 2411-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17#Text>.
11. Берназюк Я.О. Міжнародні організації та установи як учасники правотворчого процесу в Україні. *ScienceRise. Juridical Science*. 2017. № 2. С. 26–30.

12. Саракуца М.О. Поняття та зміст державного суверенітету: визначення, становлення, розвиток. *Форум права*. 2010. № 4. С. 784–791.
13. Рябовол Л.Т. Державний суверенітет: наукові підходи до визначення поняття і ступеня обмежень в умовах глобалізації. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2019. Вип. 3 (43). С. 262–266.
14. Солопова І.В. Про співвідношення між міжнародним принципом дотримання прав людини і принципом невтручання у внутрішні справи держави. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2015. № 2. С. 13–15.

ПЛАН ДІЙ BEPS ТА МІЖНАРОДНІ ЗАХОДИ ПРОТИДІЇ АГРЕСИВНОМУ ПОДАТКОВОМУ ПЛАНУВАННЮ

Музика-Стефанчук О.А.,

*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри фінансового права
Навчально-наукового інституту права,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка;
провідний науковий співробітник НДІ інтелектуальної власності
Національної академії правових наук України
ORCID: 0000-0001-7986-7149
e-mail: oa.stefanchuk@gmail.com*

Губерська Н.Л.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри фінансового права
Навчально-наукового інституту права,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка;
ORCID: 0009-0009-2440-8514
e-mail: nl.huberska@gmail.com*

Музика-Стефанчук О.А., Губерська Н.Л. План дій BEPS та міжнародні заходи протидії агресивному податковому плануванню.

Статтю присвячено дослідженню плану дій BEPS та міжнародних заходів протидії агресивному податковому плануванню. Аналізуються Рекомендації Європейської комісії від 06.12.2012 р. № 2012/772/ЄС щодо агресивного податкового планування.

Розглядаються дії платників податків, що мають ознаки агресивного податкового планування. Доведено, що найчастіше агресивне податкове планування пов'язують із розмиванням оподаткованої бази, виведенням прибутку з-під оподаткування, ухиленням від сплати податків і зборів. У цьому контексті детально аналізуються положення Плану дій BEPS. План дій BEPS передбачає 15 дій (кроків, заходів; англійською – actions) для усунення прогалин у міжнародному податковому регулюванні і розбіжностей у національному податковому законодавстві різних країн, які уможливають «приховування» корпоративного прибутку та його штучне переміщення у низькоподаткові юрисдикції, де компанії не здійснюють економічної діяльності.

Мета запровадження Плану дій BEPS в Україні – підвищення прозорості ведення бізнесу в країні, а не збільшення податкового навантаження. Впровадження принципів протидії BEPS не позначиться на діяльності компаній, які ведуть свою діяльність прозоро та не зловживають схемами з уникнення оподаткування.

Детально розглядається хронологія імплементації Плану дій BEPS в Україні.

Аналізуються Глобальні ініціативи ОЕСР – Pillar 1 та Pillar 2 (BEPS 2.0), які стосуються узгодження підходів щодо оподаткування великих міжнародних бізнес-груп в умовах цифрової економіки, що натомість має сприяти підвищенню стабільності податкової системи та зменшенню адміністративного навантаження на бізнес.

Детально розглядаються положення Багатосторонньої міжнародної конвенції (MLI, Multilateral Convention to Implement Tax Treaty Related Measures to Prevent Base Erosion and Profit Shifting, Multilateral Instrument).

Багатостороння конвенція MLI – це багатосторонній договір, розроблений ОЕСР з метою протидії розмиванню бази оподаткування та виведенню прибутку з-під оподаткування, який ратифікований Верховною Радою України 28.02.2019 р. та набрав чинності для України з 01.12.2019 р.

MLI (дія 15 Плану дій BEPS) – Багатостороння міжнародна конвенція, яка дозволяє удосконалити механізми боротьби зі штучним використанням податкових переваг міжнародних договорів про уникнення подвійного оподаткування та уніфікує окремі положення цих договорів.

Розглядаються особливо важливі положення Конвенції MLI для України.

Ключові слова: податкове законодавство, податкові правовідносини, прибуток, захист прав платників податків, ухилення від оподаткування, агресивне податкове планування, міжнародне оподаткування, цифрова економіка, MLI, BEPS, ОЕСР.

Muzyka-Stefanchuk O.A., Huberska N.L. BEPS Action Plan and international measures to tackling aggressive tax planning.

The article is devoted to the study of the BEPS Action Plan and international measures to tackling aggressive tax planning. The European Commission Recommendation No. 2012/772/EU of 06.12.2012 on aggressive tax planning is analyzed.

The actions of taxpayers that have signs of aggressive tax planning are considered. It is proven that most often aggressive tax planning is associated with the erosion of the tax base, the removal of profits from taxation, and the evasion of taxes and fees. In this context, the provisions of the BEPS Action Plan are analyzed in detail. The BEPS Action Plan provides for 15 actions to eliminate gaps in international tax regulation and discrepancies in national tax legislation of different countries, which enable the «hiding» of corporate profits and its artificial transfer to low-tax jurisdictions where companies do not carry out economic activities.

The purpose of implementing the BEPS Action Plan in Ukraine is to increase the transparency of doing business in the country, and not to increase the tax burden. The implementation of the principles of countering BEPS will not affect the activities of companies that conduct their activities transparently and do not abuse tax avoidance schemes.

The chronology of the implementation of the BEPS Action Plan in Ukraine is considered in detail.

The OECD Global Initiatives – Pillar 1 and Pillar 2 (BEPS 2.0) are analyzed, which concern the harmonization of approaches to the taxation of large international business groups in the digital economy, which in turn should contribute to increasing the stability of the tax system and reducing the administrative burden on business.

The provisions of the Multilateral Convention to Implement Tax Treaty Related Measures to Prevent Base Erosion and Profit Shifting (MLI) are examined in detail.

The Multilateral Convention MLI is a multilateral agreement developed by the OECD to combat base erosion and profit shifting, which was ratified by the Verkhovna Rada of Ukraine on 28.02.2019 and entered into force for Ukraine on 01.12.2019.

MLI (Action 15 of the BEPS Action Plan) – a multilateral international convention that allows improving mechanisms for combating the artificial use of tax advantages of international treaties on the avoidance of double taxation and unifies individual provisions of these treaties.

The MLI Convention's particularly important provisions for Ukraine are considered.

Key words: tax legislation, tax legal relations, profit, protection of taxpayer's rights, tax evasion, aggressive tax planning, international taxation, digital economy, MLI, BEPS, OECD.

Постановка проблеми. Унаслідок невизначеності чи навпаки – багатоваріантного тлумачення положень податкового законодавства, податкове планування може призвести до наслідків, що можуть трактуватися як уникнення чи навіть ухилення від оподаткування. Йдеться про так зване агресивне податкове планування (aggressive tax planning).

Є Рекомендації Європейської комісії від 06.12.2012 р. № 2012/772/ЄС щодо агресивного податкового планування [1]. Згідно з цими Рекомендаціями, агресивне податкове планування охоплює використання штучних операцій або структур, використання (експлуатацію) розбіжностей між системами оподаткування з ефектом підриву правил оподаткування держав-членів і підсилення втрати податкових надходжень, зменшення податкових зобов'язань [2].

Дії платників податків, які мають ознаки агресивного податкового планування, знаходяться на межі правомірного податкового планування, прямо не переходячи цю межу, бо в іншому випадку, за наявності ознак протиправності, вони не могли б розглядатися як один із видів податкового планування взагалі і до них не міг би застосовуватись відповідний термін. Водночас такому явищу як агресивне податкове планування притаманні ознаки зловживання правом з боку платників податків, а їх поведінка характеризується недобросовісністю [3, с. 7].

Найчастіше агресивне податкове планування пов'язують із розмиванням оподаткованої бази, виведенням прибутку з-під оподаткування, ухиленням від сплати податків і зборів.

Метою статті є огляд плану дій BEPS та міжнародних заходів протидії агресивному податковому плануванню.

Стан опрацювання проблеми. Питання плану дій BEPS та протидії агресивному податковому плануванню були предметом розгляду у публікаціях Д. Гетманцева, Я. Греци, С. Пирого, Ю. Коваль, П. Коломійця, І. Олендера, М. Бондаренко, М. Нікіфорової та інших. Водночас, питання правового регулювання міжнародних податкових відносин є динамічним явищем, що обумовлює необхідність у проведенні подальших досліджень.

Викладення основного матеріалу. У 2013 р. ОЕСР представила свій перший звіт (план дій) з вирішення проблем розмивання податкової бази і виведення доходів з-під оподаткування, відо-

мий як «План дій BEPS» (Action Plan on Base Erosion and Profit Shifting). За оцінками ОЕСР, втрати бюджетів країн світу від агресивного податкового планування, що ґрунтується на розмиванні бази оподаткування і переміщенні прибутків за кордон (BEPS), щороку сягають 100–240 млрд дол. США або 4–10 % сукупних надходжень прибутку від податку на прибуток підприємств. При цьому бюджети країн, що розвиваються, втрачають більше, ніж бюджети розвинених країн [4].

План дій BEPS передбачає 15 дій (кроків, заходів; англійською – actions) для усунення прогалин у міжнародному податковому регулюванні і розбіжностей у національному податковому законодавстві різних країн, які уможливають «приховування» корпоративного прибутку та його штучне переміщення у низькоподаткові юрисдикції, де компанії не здійснюють економічної діяльності.

Пакет BEPS складається з п'яти типів результатів з різними статусами:

1. *Мінімальні стандарти* (шкідливі податкові практики, порушення угоди, звітність у розрізі країн та механізм урегулювання спорів) були узгоджені, особливо для боротьби з проблемами у разі, коли відсутність дій деяких країн призвела б до негативних наслідків для інших країн. Вони є основою реалізації BEPS. Моніторинг передбачатиме оцінку дотримання мінімальних стандартів у формі періодичного та публічного звіту щодо того, що країни зробили для реалізації цих результатів BEPS (дії 5, 6, 13, 14).

2. *Загальні підходи* (гібридні податкові схеми та можливість утримання відсоткових витрат) сприятимуть конвергенції національних практик. Очікується, що з часом, при реалізації цих дій, погляди країн зближаться. Рекомендації з розробки національних правил і модельних положень угоди були узгоджені разом з детальними коментарями щодо їх втілення. У майбутньому загальні підходи можуть стати мінімальними стандартами.

3. *З посиленням міжнародних стандартів* (постійне представництво та трансфертне ціноутворення) наявні стандарти оновилися і стали більш ефективними для ліквідації подвійного оподаткування та припинення зловживань. Це обумовлює набір узгоджених настанов, які відображають загальне розуміння та тлумачення положень на підставі Модельних податкових конвенцій ОЕСР та ООН. У цих сферах потрібне доопрацювання, яке дозволить Комітету ОЕСР з фіскальних справ (CFA), за необхідності, надати додаткові роз'яснення нового формулювання угоди та настанов, упроваджених у звітах щодо дій 7, а також дій 8–10. Це призведе до оновлення Модельної податкової конвенції ОЕСР та Рекомендацій ОЕСР щодо трансфертного ціноутворення для мультинаціональних корпорацій та податкових адміністрацій.

4. *Передові практики* (правила щодо підконтрольних іноземних компаній та правила щодо обов'язкового розкриття) були розроблені для підтримки країн, що мають намір посилити своє національне законодавство у певних сферах. Підхід передових практик не є обов'язковим, навіть для країн-учасниць ОЕСР, проте відображає домовленість між учасниками, втілення якої планується на практиці. Країна може доповнити цей підхід іншими правилами.

5. *Аналітичні звіти* (податкові виклики для цифрової економіки, економічний аналіз BEPS та розвиток багатостороннього інструменту) також були випущені, призводячи до подальших робіт з моніторингу та реалізації. Розвиток зусиль у рамках дій 1 і 11 вимагатиме моніторингу одночасно з переговорами щодо розробки багатостороннього інструменту (відповідно до дії 15) [5, с. 5].

Заходи BEPS за темами:

узгодженість:

дія 2. Нейтралізація наслідків гібридних податкових схем;

дія 3. Розроблення ефективних правил стосовно контрольованих іноземних компаній (KIC);

дія 4. Обмеження розмивання бази оподаткування шляхом вирахування з бази оподаткування відсотків та інших фінансових виплат;

дія 5. Підвищення ефективності протидії шкідливим податковим практикам, з урахуванням принципу прозорості та сутності;

сутність:

дія 6. Запобігання наданню пільг, передбачених угодами про уникнення подвійного оподаткування, за невідповідних обставин (запобігання зловживанням положеннями Угод про уникнення подвійного оподаткування);

дія 7. Запобігання штучному уникненню статусу постійного представництва;

дія 8–10. Узгодження наслідків трансфертного ціноутворення із створенням вартості: нематеріальні активи, ризики та капітал, операції з високим рівнем ризику;

прозорість:

дія 11. Вимірювання та моніторинг BEPS;

дія 12. Обов'язкові правила розкриття інформації;

дія 13. Документація з трансфертного ціноутворення та звітність у розрізі країн;

дія 14. Підвищення ефективності механізмів урегулювання спорів;

аналіз:

дія 1. Вирішення податкових проблем «цифрової економіки»;

дія 15. Розроблення багатостороннього інструменту для внесення змін до угод про уникнення подвійного оподаткування.

Щоб приєднатися до цієї програми, зацікавленим країнам та юрисдикціям потрібно висловити свою прихильність до всебічного Пакету BEPS та його узгодженої реалізації та сплатити річну плату за участь у Плані BEPS. Такі країни беруть на себе зобов'язання впровадити щонайменше мінімальний стандарт (дії 5, 6, 13, 14) щодо впровадження інших кроків – кожна країна вирішує самостійно.

Мета запровадження Плану дій BEPS в Україні – підвищення прозорості ведення бізнесу в країні, а не збільшення податкового навантаження. Впровадження принципів протидії BEPS не позначиться на діяльності компаній, які ведуть свою діяльність прозоро та не зловживають схемами з уникнення оподаткування.

Хронологія імплементації Плану дій BEPS в Україні:

2017 р. – Україна приєдналася до Inclusive Framework on BEPS, програми розширеного співробітництва з питань імплементації плану протидії практикам BEPS (зобов'язання щодо мінімального стандарту – дії 5, 6, 13, 14);

2018 р. – підписання Україною Багатосторонньої конвенції про виконання заходів, які стосуються угод про оподаткування, з метою протидії розмиванню бази оподаткування та виведенню прибутку з-під оподаткування від 24.11.2016 р. (Конвенція MLI);

2019 р. – Закон України «Про ратифікацію Багатосторонньої конвенції про виконання заходів, які стосуються угод про оподаткування, з метою протидії розмиванню бази оподаткування та виведенню прибутку з-під оподаткування» від 28.02.2019 р. (підґрунтя для впровадження дій 6, 7, 14 та 15);

2020 р. – прийняття та набрання чинності Закону України № 466 (норми для впровадження дій 3, 4, 6, 7, 8–10, 13 та 14);

2020 р. – Дорожня карта, що передбачає розробку понад 10 підзаконних нормативно-правових актів;

2022 р. – введення в дію правил KIK та нових критеріїв щодо правил тонкої капіталізації (дії 3 та 4);

2022 р. – перша подача звітів CbCR за 2021 р., але не раніше ніж у рік, в якому укладено угоду MCAA CbC (дія 13);

2023 р. – запуск в Україні нової Дорожньої карти з імплементації Плану дій BEPS з метою посилення зусиль у сфері наближення податкової системи до міжнародних податкових стандартів [6].

Також слід звернути увагу на Глобальні ініціативи ОЕСР – Pillar 1 та Pillar 2 (BEPS 2.0), які стосуються узгодження підходів щодо оподаткування великих міжнародних бізнес-груп в умовах цифрової економіки, що натомість має сприяти підвищенню стабільності податкової системи та зменшенню адміністративного навантаження на бізнес. Про це детальніше див.: [7].

1 липня 2021 р. Україна разом з іншими учасниками Програми розширеного співробітництва з питань протидії BEPS (OECD/G20 Inclusive Framework on BEPS) підтримала масштабний план щодо реформування міжнародної системи оподаткування для великого бізнесу.

8 жовтня 2021 р. ОЕСР опублікувала допрацьовану заяву з описом основних тез плану та кроків для його впровадження. План складається з двох блоків (Pillar 1 та Pillar 2) та оновлює основні принципи міжнародної системи оподаткування, яка проіснувала близько 100 років та більше не відповідає потребам сучасної глобалізованої та цифрової економіки. Нові правила стосуються найбільших міжнародних бізнес-груп. Вони повинні забезпечити узгодження підходу урядів різних країн в оподаткуванні великого високотехнологічного бізнесу, що сприятиме підвищенню стабільності податкової системи та зменшення адміністративного навантаження на бізнес.

Оновлений план ОЕСР підтримали 136 юрисдикцій (серед яких і Україна) зі 140 учасників Inclusive Framework on BEPS, на які припадає понад 90% світового ВВП.

Заходи з блоку 1 (Pillar 1) передбачають новий підхід до розподілу прав держав на оподаткування прибутку найбільших міжнародних бізнес-груп (з консолідованою річною виручкою понад 20 млрд євро та прибутковістю понад 10%). Кожна держава отримає право на оподаткування прибутку групи, яка продає товари чи послуги у цій державі (з виручкою понад 1 млн євро на рік), незалежно від наявності у групи бізнес-одиниці в країні. Відтак іноземний бізнес може підлягати оподаткуванню незалежно від наявності класичного постійного представництва. Очікується, що у результаті імплементації ініціативи уряди держав-ринків збуту отримають право на частку в оподаткуванні понад 125 млрд дол. прибутку щорічно.

Заходи з блоку 2 (Pillar 2) покликані доповнити та удосконалити правила оподаткування іноземних контрольованих компаній, розміщених у юрисдикціях з низькими ефективними ставками

оподаткування. За попередніми оцінками, імплементація ініціативи Pillar 2 щодо глобальної мінімальної ставки корпоративного оподаткування може приносити урядам сукупно близько 150 млрд доларів додаткових податкових надходжень щорічно. Правила мають застосовуватися до міжнародних груп з консолідованою річною виручкою понад 750 млн євро. Блок 2 також передбачає заходи, які будуть реалізовані через міжнародні податкові конвенції та стосуються оподаткування операцій з резидентами низькоподаткових країн [8].

Розглядаючи агресивне податкове планування та боротьбу з розмиванням бази оподаткування, слід також згадати міжнародне податкове планування та міжнародне уникнення податків (international tax avoidance). Уникнення – це не ухилення від оподаткування. Тут особлива увага приділяється гібридним компаніям і гібридним інструментам (hybrid entities and instruments), що використовуються в рамках hybrid mismatch arrangements – гібридних схем, які експлуатують відмінності законодавчих баз різних юрисдикцій. Про деталі йдеться у звіті ОЕСР «Hybrid Mismatch Arrangements: Tax Policy and Compliance Issues» [10].

Особливе значення має також Багатостороння міжнародна конвенція MLI (Multilateral Convention to Implement Tax Treaty Related Measures to Prevent Base Erosion and Profit Shifting, Multilateral Instrument).

Багатостороння конвенція MLI – це багатосторонній договір, розроблений ОЕСР з метою протидії розмиванню бази оподаткування та виведенню прибутку з-під оподаткування, який ратифікований Верховною Радою України 28.02.2019 р. та набрав чинності для України з 01.12.2019 р.

MLI (дія 15 Плану дій BEPS) – Багатостороння міжнародна конвенція, яка дозволяє удосконалити механізми боротьби зі штучним використанням податкових переваг міжнародних договорів про уникнення подвійного оподаткування та уніфікує окремі положення цих договорів [9].

У преамбулі цієї Конвенції сторони визначили, на що звертають увагу при виконанні заходів, які стосуються угод про оподаткування:

- ✓ уряди втрачають значні надходження від податку на прибуток підприємств внаслідок агресивного міжнародного податкового планування, у результаті якого прибутки штучно виводяться з-під оподаткування до місць, де вони не підлягають оподаткуванню або податки на них знижені;
- ✓ розмивання бази оподаткування та виведення прибутку з-під оподаткування є нагальним питанням не тільки для промислово розвинутих країн, а й для країн з перехідною економікою та для країн, що розвиваються;
- ✓ важливо забезпечити, щоб прибутки оподатковувалися в місці, де здійснюються основні види діяльності, які приносять ці прибутки, і де створюється вартість;
- ✓ необхідність вирішення питання застосування певних гібридних схем зменшення податкового навантаження, попереджати зловживання положеннями угод, вирішення проблеми штучного уникнення статусу постійного представництва та удосконалення процедури вирішення спорів;
- ✓ необхідність забезпечення швидкого, скоординованого та послідовного впровадження в багатосторонньому контексті заходів розмивання бази оподаткування та виведення прибутку з-під оподаткування, пов'язаних з угодами;
- ✓ необхідність забезпечення того, щоб наявні угоди про уникнення подвійного оподаткування стосовно податків на доходи тлумачилися з метою усунення подвійного оподаткування стосовно податків, на які поширюються ці угоди, і при цьому не створювалися можливості для звільнення від оподаткування або зменшення розміру податків через ухилення від сплати податків або уникнення (зокрема й через домовленості про неналежне використання угод, спрямовані на отримання пільг, передбачених цими угодами, для одержання непрямої вигоди резидентами третіх юрисдикцій);
- ✓ необхідність існування ефективного механізму впровадження погоджених змін скоординованим та ефективним способом стосовно всіх наявних угод про уникнення подвійного оподаткування стосовно податків на доходи без необхідності проводити двосторонні переговори щодо перегляду кожної такої угоди.

Прийняття MLI спрямоване і на імплементацію 4 дій Плану дій BEPS: 2, 6, 7, 14.

Висновки. На сьогодні більшість держав світу мають впроваджені інструменти боротьби із розмиванням бази оподаткування, інструменти, спрямовані на протидію зловживанням у податкових правовідносинах тощо. Коли виникла ідея укладання міжнародних угод (договорів, конвенцій) про уникнення подвійного оподаткування, тоді йшлося здебільшого про необхідність захисту прав платників податків. Проте з часом платники податків почали віднаходити та використовувати положення таких міжнародних документів на шкоду фінансовим інтересам держави. Це спонукало до розроблення, прийняття та впровадження BEPS і MLI.

Особливо важливі положення Конвенції MLI для України:

- ✓ дозволяє запобігти зловживанням, пов'язаним із застосуванням міжнародних угод про уникнення подвійного оподаткування. Платники податків мають право застосовувати пільгові

ставки оподаткування за угодами лише за умови, що одержання такої пільги не є основною метою здійснення операції (частина II Конвенції – «Гібридні схеми зменшення податкового навантаження», частина III Конвенції – «Зловживання положеннями договорів»);

✓ передбачає оновлення визначення постійного представництва, а також визначення правил щодо уникнення штучного статусу постійного представництва (частина IV Конвенції – «Уникнення статусу постійного представництва»);

✓ передбачає, що платники податків мають право на звернення до компетентних органів обох країн-учасниць конвенції у разі виникнення спорів між платником податку та податковим органом (частина V Конвенції – «Покращення механізмів вирішення спорів», частина VI Конвенції – «Арбітраж»).

У лютому 2025 р. внесено зміни до Закону України «Про ратифікацію Багатосторонньої конвенції про виконання заходів, які стосуються угод про оподаткування, з метою протидії розмиванню бази оподаткування та виведенню прибутку з-під оподаткування» від 28 лютого 2019 р. Від часу прийняття Закону відбулися зміни у правовому регулюванні міжнародних податкових відносин. Так, у відповідь на військову агресію та співпрацю з державою-агресором припинили дію (втратили чинність) угоди (конвенції) про уникнення подвійного оподаткування та запобігання ухиленню від сплати податків стосовно податків на доходи і майно з росією, Білоруссю, Сирією. Набрали чинності угоди (конвенції, договори) з Катаром і Малайзією, а також протоколи про внесення змін до угод з Австрією, Великобританією, Данією, Нідерландами, Катаром, ОАЕ, Сінгапуром, Швейцарією. З огляду на такі зміни у правовому регулюванні міжнародних податкових відносин виникла потреба в актуалізації переліку повідомлень та застережень України шляхом видалення всіх посилань на договори, дія яких припинена, та доповнення посиланнями на договори, які набрали чинності після ратифікації Україною Багатосторонньої конвенції MLI. Очевидно, що надалі держава триматиме курс на впровадження кращих світових та європейських практик у податкових правовідносинах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про агресивне податкове планування: Рекомендація Європейської Комісії № 2012/772/ЄС від 06.12.2012 р. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_45885.
2. Про індикатори агресивного податкового планування детальніше див.: Aggressive tax planning indicators. Final report. Working paper. 2015. № 61. URL: https://taxation-customs.ec.europa.eu/system/files/2016-09/taxation_paper_61.pdf.
3. Греца Я.В. Правові засоби захисту публічних інтересів від агресивного податкового планування в епоху цифрової економіки. Фінансове право в умовах цифрової трансформації: колективна монографія / за заг. ред. Т.А. Латковської. Чернівці: Технодрук, 2021. С. 5–44.
4. План дій BEPS в Україні. URL: <https://bepsinua.bank.gov.ua/beps/>.
5. Рекомендації з реалізації Плану дій з BEPS (мінімальні стандарти). URL: [https://mof.gov.ua/storage/files/2017_Roadmap_BEPS_UKRAINE_ua\(1\).pdf](https://mof.gov.ua/storage/files/2017_Roadmap_BEPS_UKRAINE_ua(1).pdf).
6. Ukraine Country Programme. URL: <https://www.oecd.org/mcm/documents/Ukraine-Country-Programme.pdf>.
7. OECD (2025), Tax Challenges Arising from the Digitalisation of the Economy – Administrative Guidance on Article 9.1 of the Global Anti-Base Erosion Model Rules, OECD/G20 Inclusive Framework on BEPS, OECD, <https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/topics/policy-sub-issues/global-minimumtax/administrative-guidance-article-9-1-globe-rules-pillar-two-january-2025.pdf>.
8. Україна підтримує оновлений план Організації економічного співробітництва та розвитку щодо реформування правил міжнародного оподаткування. URL: https://mof.gov.ua/uk/news/ukraina_pidtrimuie_onovlenii_plan_organizatsii_ekonomichnogo_spivrobitnitstva_ta_rozvitku_shchodo_reformuvannia_pravil_mizhnarodnogo_opodatkuvannia-3129.
9. Багатостороння конвенція про виконання заходів, які стосуються угод про оподаткування, з метою протидії розмиванню бази оподаткування та виведенню прибутку з-під оподаткування від 24.11.2016 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376_001-16#n2.
10. Hybrid Mismatch Arrangements: Tax Policy and Compliance Issues. OECD, March, 2012. 27 p. URL: <https://www.oecd.org/ctp/aggressive/hybrid-mismatch-arrangements-tax-policy-and-compliance-issues.pdf>.

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.99>

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН ЩОДО ОЦІНЮВАННЯ РІВНЯ ЗАДОВОЛЕНOSTІ СУСПІЛЬСТВА ДІЯЛЬНІСТЮ ФІСКАЛЬНИХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВИ

Мушенюк В.В.,

*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри теорії права, міжнародного права та приватного права
Навчально-наукового інституту міжнародних відносин та права
ПЗВО «Київський міжнародний університет»*

Данченко Т.В.,

*кандидат юридичних наук, професор,
проректор з навчально-виховної роботи
ПЗВО «Київський міжнародний університет»*

Бісюк О.С.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
директор Навчально-наукового інституту міжнародних відносин та права
ПЗВО «Київський міжнародний університет»*

Мушенюк В.В., Данченко Т.В., Бісюк О.С. Правове регулювання відносин щодо оцінювання рівня задоволеності суспільства діяльністю фіскальних органів держави.

У статті здійснено дослідження європейського досвіду правового регулювання відносин щодо оцінювання рівня задоволеності різних верств суспільства діяльністю фіскальних (податкових та митних) органів. Визначено, що результати такої діяльності мають істотний вплив на стан удосконалення публічно-приватних відносин у зарубіжних країнах. В результаті дослідження доктринальних позицій встановлено, що вітчизняні науковці підтримують необхідність формування розвиненої системи оцінювання діяльності суб'єктів публічного сектору, проте не в повній мірі надають пропозицій щодо законодавчого удосконалення таких суспільно-управлінських відносин. Розглянуто окремі приклади зарубіжного досвіду здійснення оцінювання рівня задоволеності платників діяльністю фіскальних органів Франції, Польщі, Іспанії. Встановлено наявність стабільного інструментарію такого оцінювання в зарубіжних країнах. Охарактеризовано консолідованість та послідовність діяльності публічної адміністрації зарубіжних країн по отриманню, опрацюванню та подальшому використанню результативних показників оцінювання. Визначено, що адміністративно-правова практика досліджуваного оцінювання є корисним інструментом сприяння організації публічного управління в європейських країнах, яка формується на засадах залучення до такого оцінювання представників різних верств суспільства (платників податків, користувачів податковими та митними послугами тощо) шляхом безпосереднього опитування чи застосовуючи технології дистанційного отримання інформації. Наслідком застосування такої практики оцінювання є наближення сервісної діяльності фіскальних органів до очікувань та потреб суспільства. Розглянуто можливість імплементації окремих елементів правового механізму зарубіжного оцінювання рівня задоволеності в законодавчий простір України. Визначено, що інструментами теоретико-правової моделі такого оцінювання в Україні повинні стати моніторинг, експертне опитування, аналіз тощо, а метою оцінювання: компетентність персоналу – здатність фахівців відповідати стандартам професійної етики; комфортність – забезпечення належних умов для отримання податкових та митних послуг. Запропоновано внесення змін до ст.ст. 71-72 Податкового кодексу України щодо розширення категорії інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності контролюючих органів елементами оцінювання рівня задоволеності платників податків діяльністю таких органів. Визначено доцільним створення в Україні структури по захисту прав платників податків як колегіального органу зі складом із представників органів публічного адміністрування, громадських організацій, платників податків тощо.

Ключові слова: законодавство, зарубіжний досвід, інституційне середовище, інструментарій, Податковий кодекс України, податкові та митні відносини, правове регулювання, оцінювання рівня задоволеності, фіскальна політика.

Mushenok V.V., Danchenko T.V., Bisyuk O.S. Legal regulation of relations regarding the assessment of the level of public satisfaction with the activities of state fiscal bodies.

The article studies the European experience of legal regulation of relations regarding the assessment of the level of satisfaction of different segments of society with the activities of fiscal (tax and customs) authorities. It is determined that the results of such activities have a significant impact on the state of improvement of public-private relations in foreign countries. As a result of the study of doctrinal positions, it was established that domestic scientists support the need to form a developed system for assessing the activities of public sector entities, but do not fully provide proposals for the legislative improvement of such public-administrative relations. Some examples of foreign experience in assessing the level of satisfaction of payers with the activities of fiscal authorities in France, Poland, and Spain are considered. The presence of a stable toolkit for such assessment in foreign countries is established. The consolidation and consistency of the activities of the public administration of foreign countries in obtaining, processing, and further using effective assessment indicators is characterized. It was determined that the administrative and legal practice of the studied assessment is a useful tool for promoting the organization of public administration in European countries, which is formed on the basis of involving representatives of different segments of society (taxpayers, users of tax and customs services, etc.) in such an assessment by direct questioning or using technologies for remote information retrieval. The result of using such an assessment practice is the approximation of the service activities of fiscal authorities to the expectations and needs of society. The possibility of implementing individual elements of the legal mechanism of foreign satisfaction assessment into the legislative space of Ukraine was considered. It was determined that the tools of the theoretical and legal model of such an assessment in Ukraine should be monitoring, expert survey, analysis, etc., and the purpose of the assessment: personnel competence - the ability of specialists to meet the standards of professional ethics; comfort - ensuring proper conditions for receiving tax and customs services. Amendments to Ar

t. 71-72 of the Tax Code of Ukraine on expanding the category of information and analytical support for the activities of regulatory authorities with elements of assessing the level of taxpayers' satisfaction with the activities of such authorities. It was determined that it would be appropriate to create a structure in Ukraine to protect taxpayers' rights as a collegial body composed of representatives of public administration bodies, public organizations, taxpayers, etc.

Key words: legislation, foreign experience, institutional environment, tools, Tax Code of Ukraine, tax and customs relations, legal regulation, assessment of the level of satisfaction, fiscal policy.

Постановка проблеми. Одним із суспільно-економічних показників ефективної реалізації податкової та митної політики (надалі – фіскальної політики) в країні є створення належного інституційного середовища, за допомогою якого забезпечується та координується формування сприятливих умов для здійснення підприємницької, неприбуткової та інших видів суспільно-економічної діяльності. Запровадження рядом європейських держав процедури оцінювання рівня задоволеності фіскально зобов'язаних осіб та інших представників суспільства контрольно-перевірочною, сервісною, консультаційною та іншими видами професійної діяльності податкових та митних (надалі – фіскальних) органів стало важливим аспектом удосконалення стану публічно-приватних відносин у таких країнах. Актуальність даного дослідження полягає у аналізі зазначеного вище європейського досвіду та визначенні можливості запровадження його окремих елементів для удосконалення фіскальної політики України.

Метою статті є дослідження досвіду нормативно-правового регулювання відносин щодо оцінювання рівня задоволеності різних верств суспільства діяльністю фіскальних органів в окремих державах-членах Європейського Союзу та формування пропозицій щодо імплементації окремих прикладів зарубіжного досвіду у законодавство України для наближення вітчизняних фіскальних відносин до стандартів ЄС.

Стан опрацювання проблематики. Наразі у науковій літературі можна знайти певну кількість пропозицій щодо доцільності оцінювання стану задоволеності платників податків діяльністю фіскальних органів як комплексного суспільно-економічного чинника. Зокрема, слід зазначити, що актуальними у даній царині є праці таких вітчизняних науковців галузі суспільно-правових та економічних наук як Бережнюк І., Вдовиченко А., Зубрицький А., Квеліашвілі І., Курило В., Маслова А., Макеєва О., Несторишен І., Орос Г., Руда Т., Серебрянський Д., Стадник М., Стародуб Д., Суббот А., Тімашов В. та інших.

Загалом науковці схилиються до застосування аналітичного і синтетичного підходу в оцінюванні діяльності фіскальних органів. Одним із основних факторів підвищення ефективності функціонування органів публічного сектору, в тому числі структур адміністрування державних доходів, фахівці визначають формування та закріплення розвиненої системи оцінювання результативності

показників діяльності таких органів. Зокрема, Несторишен І.В. та Руда Т.В. систематизували існуючі критерії економічного оцінювання ефективності діяльності митних органів та пропонують зосередитися на дослідженні суб'єктів оцінювання: держава, підприємці, міжнародні організації [1]. Квеліашвілі І.М. визначив основним критерієм задоволеності громадян діяльністю фіскальних органів у зарубіжних країнах – створення сприятливих умов для ведення бізнесу, які забезпечуються за допомогою інституційного середовища відповідно до обраної у країні структурно-організаційної моделі та підпорядкування фіскальних органів [2]. Мушенко В.В. та Тімашов В.О. дослідили основні засади митного контролю відповідно до положень міжнародного та вітчизняного законодавства, проаналізували митні сервісні відносини як елемент митних процедур, визначили взаємозв'язок між метою митного контролю (митного оформлення) та сервісними можливостями митних органів [3].

Оскільки проаналізовані та інші наукові дослідження не містять достатніх пропозицій щодо нормативно-правового удосконалення відносин оцінювання задоволеності рівнем діяльності фіскальних органів як способу досягнення встановлених стратегічних орієнтирів фіскальної політики у нашій державі, тому доцільно деталізувати окремі позиції сформованого зарубіжного досвіду для його імплементації в українське законодавство.

Виклад основного матеріалу. В Україні набувають актуальності тенденції щодо формування правових механізмів оцінювання платниками податків рівня задоволеності від діяльності посадових та службових осіб фіскальних органів. Таке оцінювання може стати важливим способом впливу на ефективність функціонування фіскальних органів в Україні. З метою надання пропозицій щодо удосконалення зазначеного типу відносин в нашій державі, розглянемо окремі приклади наявного зарубіжного досвіду здійснення оцінювання діяльності представників публічних органів фіскальної діяльності.

У першу чергу, звернемо увагу на сформований у Франції відносно стабільний інструментарій оцінювання діяльності митних органів за допомогою консолідованого та послідовного комплексу показників, а також детально опрацьованих механізмів їх використання. Організація та здійснення процедури оцінювання контролюється Директоратом митної служби та акцизів Французької Республіки (Directorate general of customs and excise) (далі – Директорат). Для оцінювання діяльності митної служби, Директоратом визначено ряд показників задоволеності та суб'єктів їх очікування. 1. Для суспільства в цілому – забезпечення соціально-економічної ефективності від заходів боротьби з контрабандою, показниками досягнення якої є: недопущення обігу наркотичних засобів, вилучення контрафактних тютюнових виробів та інших товарів тощо. 2. Для широкого кола користувачів митними послугами – зниження вартості митних послуг, підвищення якості обслуговування шляхом надання митних послуг із меншими втратами часу для користувачів, що позитивно вплине на їх фінансові результати тощо. 3. Для платників податків – ефективність управління, а саме: збільшення присутності співробітників на робочих місцях, зниження фінансування на утримання митної служби тощо [4, с. 87].

Процедурними засобами реалізації оцінювання стану обслуговування податковими органами у Франції є застосування регулярних опитувань платників податків щодо якості отримуваних ними послуг, що дозволяє виявляти недоліки та удосконалювати роботу усіх фіскальних органів країни. Також у Франції розвинені електронні сервіси для платників податків, застосування яких підвищує рівень задоволеності підприємницьких структур швидкістю та зручністю обслуговування. Важливість збалансованості системи критеріїв для оцінювання рівня задоволеності діяльністю податкової служби, а також виважене та стримане використання результатів оцінювання, мають значення для удосконалення відносин управління податковим адмініструванням у цій країні.

Проаналізований досвід оцінювання рівня задоволеності різних верств французького суспільства професійною діяльністю суб'єктів системи фіскальних органів дає підстави здійснити наступні узагальнення. Адміністративно-правова практика оцінювання ефективності діяльності французьких фіскальних органів з боку усього суспільства, користувачів послугами та платників податків є корисним додатковим підґрунтям для удосконалення публічного управління в країні. Наслідком аналізу результатів практики оцінювання стають сформовані шляхи перетворень у структурі та порядку діяльності фіскальних органів країни. Хоча, на нашу думку, використовувати ці показники необхідно досить виважено та стримано, щоб не спровокувати хибні висновки про стан діяльності публічних службовців. Адже керівні посадові особи фіскальних органів можуть сприйняти показники опитування задоволеністю як підставу для висновків. Однак отриманий показник дозволяє лише вимірювати стан прогресу, але не визначає, яких заходів необхідно вжити для його удосконалення.

Отже, основною метою оцінювання задоволеності від виконання професійної діяльності представниками фіскальних органів є забезпечення їх керівництва об'єктивними відомостями про ре-

зультати діяльності окремих структур публічної служби. Такі відомості можуть стати лише одним із джерел інформації для прийняття управлінських рішень чи здійснення організаційно-дисциплінарних висновків.

У межах даного дослідження, слід також звернути увагу на приклади оцінювання діяльності податкових органів у Республіці Польща, де у рамках програми «Клієнт у центрі уваги KAS» (Krajowa Administracja Skarbowa – Національна скарбова адміністрація Республіки Польща) проводиться онлайн-опитування відвідувачів податкових інспекцій. Наприклад, за період квітень 2021 – березень 2022 року було здійснено понад 108 тис. опитувань [6].

Метою запровадження опитування щодо оцінювання рівня задоволеності діяльністю податкових органів стало прагнення органів виконавчої влади зробити податкову службу в Польщі ще більш професійною та зосередженою на потребах платників податків. Таке опитування є анонімним, добровільним, постійним та проводиться при здійсненні візитів відвідувачів до податкових інспекцій або в електронній формі. Посилання на анкету, розроблену фахівцями, надсилається керівництвом податкової служби на електронну адресу платника податків. Слід звернути увагу на той факт, що в опитуванні беруть участь різні групи респондентів: фізичні особи, суб'єкти підприємництва, державні службовці, аудиторські, бухгалтерські, юридичні фірми тощо. Об'єктом дослідження для респондентів є такі якості співробітників офісу податкової служби: компетентність, ввічливість, комунікабельність та доброзичливість.

Узагальнення польського досвіду адміністрування результатів оцінювання рівня задоволеності діяльністю фіскальних органів дає підстави зазначити, що опрацювання результатів такого опитування проводиться Міністерством фінансів на підставі аналізу таких основних показників: задоволеність клієнтів візитом до офісу податкової служби, рекомендації іншим клієнтам скористатися послугою у податковому офісі, оцінка відносної легкості вирішення справи, позитивні емоції клієнтів від візиту, ймовірність вирішення справи під час першого візиту. Результати опитувань також систематично аналізуються в кожному регіональному офісі податкової служби.

У контексті дослідження правового регулювання відносин щодо оцінювання рівня задоволеності членів суспільства діяльністю фіскальних органів, звернемо увагу на суб'єктний склад опитуваних осіб. У даній царині цікавим є досвід Інституту фіскальних досліджень Міністерства фінансів Іспанії, який у 2023 році провів дослідження «Думки та фіскальні настрої іспанців у 2022 році» [7]. Дослідження було проведено на вибірці з трьох тисяч громадян, розподілених на п'ять сегментів: підприємці, фермери, самозайняті особи, наймані працівники, незайняті особи (безробітні, пенсіонери, студенти тощо). Респондентів для опитування відбирали за критеріями місця проживання, статі та віку. Опитування проводилося методом особистого інтерв'ю із застосуванням структурованого опитувальника. Крім того, у цьому дослідженні аналізувалася думка громадян щодо посадових осіб податкової служби, які вважаються хорошими фахівцями, неупередженими та коректними при виконанні своїх обов'язків. Податкове агентство Іспанії вивчало позицію респондентів щодо широкого спектра видів контрольно-перевірочної діяльності податкової служби: організація податкового контролю великих платників; міжнародне оподаткування (трансфертне ціноутворення); боротьба з тіньовою економікою та контрабандою; перевірки, обшуки, слідчі дії; зменшення від'ємного значення об'єкта оподаткування; стягнення заборгованості тощо [7].

Актуальним для імплементації в національне законодавство України є досвід Іспанії щодо існування Ради захисту платників податків, яка сформована як колегіальний орган при Державному секретаріаті фінансів та здійснює нагляд за дотриманням прав платників, розглядає їх скарги на дії державних органів, а також вносить відповідні пропозиції та зауваження в порядку, визначеному нормативно-правовими актами. Зазначена Рада є гарантом прав громадян у їхніх податкових відносинах та наближає податкову адміністрацію до суспільства [8].

Здійснений аналіз досвіду регулювання відносин щодо оцінювання рівня задоволеності членів суспільства, у тому числі платників податкових та митних платежів, діяльністю фіскальних органів у окремих країнах-членах ЄС, дає підстави визначити таке оцінювання як дієвий інструмент сприяння реалізації державної фіскальної політики в цих країнах. Однак застосування такого оцінювання повинно бути скориговане відповідно до обсягу законодавчо закріплених повноважень податкових та митних служб у різних країнах. Адже шаблонне формування критеріїв системи оцінювання рівня задоволеності діяльністю може слугувати передумовою для хибних висновків чи помилкових організаційно-управлінських рішень.

Аналізуючи загальні засади системи оцінювання рівня задоволеності діяльністю фіскальних органів в Україні, у першу чергу, доцільно погодитися з думкою вітчизняного авторського колективу науково-аналітичної доповіді про те, що неприпустимим є формування критеріїв оцінювання рівня задоволеності діяльністю представників фіскальної служби, відхилення від яких матиме правові

наслідки при тому, що досягнення таких критеріїв не буде залежати безпосередньо від діяльності цих органів. Рішення, прийняті на підставі подібних критеріїв, не матимуть під собою належного правового підґрунтя [9, с. 37].

Проведені дослідження показують, що наразі основними проблемами, які впливають на негативний результат оцінювання рівня задоволеності членів українського суспільства діяльністю фіскальних органів, наразі є: наявність корупційних ризиків у законодавстві та факторів у практиці роботи цих органів; не висока ефективність системи адміністративного оскарження їх неправомірних дій чи бездіяльності; необ'єктивний розгляд скарг платників податків тощо. В зазначених умовах об'єктивність досліджуваного оцінювання може бути забезпечено лише за допомогою професійного експертного опитування платників податків та інших користувачів послугами фіскальних органів.

На нашу думку, наразі першочерговими критеріями оцінювання рівня задоволеності суспільства діяльністю фіскальних органів в Україні повинні стати: 1) компетентність персоналу як здатність фахівців відповідати стандартам загальної та професійної компетентності, професійної етики, нульової толерантності до корупційних проявів; 2) комфортність отримання послуг як забезпечення належних умов, у яких надаються податкові та митні послуги. Платники податків повинні визначати рівень задоволеності від діяльності фіскальних органів також шляхом співставлення відповідності таких послуг нормам чинного законодавства та ефективності реалізації адміністративних процедур.

Таким чином, формування адміністративно-правового механізму оцінювання рівня задоволеності суспільства діяльністю фіскальних органів в Україні є складним процесом, який потребує постійного вивчення органами державної виконавчої влади позицій всіх груп платників податків, а також інших суб'єктів суспільно-економічних відносин. Для збору об'єктивної інформації про рівень задоволеності та для забезпечення прозорості та ефективності цієї процедури також пропонується здійснення моніторингу громадськими об'єднаннями.

Враховуючи результати досліджень зарубіжного досвіду, вносимо пропозиції щодо удосконалення норм податкового законодавства шляхом внесення змін до Глави 7. «Інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності контролюючих органів» Податкового кодексу України [10]:

- до статті 71. «Визначення інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності контролюючого органу», виклавши п. 71.1. у наступній редакції: «Інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності контролюючих органів – комплекс заходів, що координується центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну фінансову політику, щодо збору, опрацювання та використання інформації, необхідної для виконання покладених на контролюючі органи функцій, а також інформації про показники оцінювання рівня задоволеності платників податків чи інших осіб професійною діяльністю контролюючих органів»;

- до статті 72. «Збір податкової інформації», доповнивши п. 72.1 (Для інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності контролюючого органу використовується інформація, що надійшла від платників податків та податкових агентів) п.п. 72.1.8 такого змісту: для інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності податкових органів надається інформація про оцінювання рівня задоволеності платників податків їх діяльністю як результатом здійсненого процесу вимірювання та аналізу ставлення працівниками податкової служби до виконання своїх професійних обов'язків.

Висновки. Зарубіжний досвід оцінювання рівня задоволеності платників податків та інших суб'єктів суспільно-економічних відносин діяльністю фіскальних органів повинен бути використаний для удосконалення організаційно-управлінського механізму діяльності митних та податкових органів в Україні. Аналіз теорії та практики зазначеного вище досвіду дозволяє констатувати необхідність впровадження оцінювання за допомогою використання електронних сервісів, централізованих систем збору відгуків та регулярних опитувань різних груп респондентів. Необхідним є законодавче закріплення низки елементів системи оцінювання, серед яких: 1) диференціація показників результативності та ефективності діяльності фіскальних органів; 2) використання лише показових, вимірюваних, зрозумілих та об'єктивних критеріїв; 3) збалансованість системи критеріїв та визначення ступеня професійних цілей для оцінювання діяльності фіскальних органів; 4) виважене та стримане використання показників рівня оцінювання процедур фіскального адміністрування тощо.

Перспективами подальших досліджень визначаємо необхідність імплементації в національне законодавство України зарубіжного досвіду щодо створення публічно-громадського органу захисту прав платників податків як колегіальної структури, до складу якої повинні входити представники органів публічного адміністрування, міжнародних та національних недержавних і громадських організацій, платники податків різних організаційно-правових форм та форм власності тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Несторишен І.В., Руда Т.В. Систематизація критеріїв оцінювання ефективності діяльності митних органів. *Електронний репозитарій Ужгородського національного університету*. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua>.
2. Квеліашвілі І.М. Реформування державного управління митною справою України в умовах європейської інтеграції: автореф. дис. ... докт. наук з держ. управління: 25.00.01. Дніпро, 2019. 39 с.
3. Мушенюк В.В., Тімашов В.О. Правовий інститут митного контролю, його принципи, види. *Приватне та публічне право*, 2020, № 2. С. 102–107.
4. Маслова А.Б. Органи, що реалізують державну митну політику, як складова системи публічного адміністрування: організаційно-правові аспекти реформування: монографія. Запоріжжя: Вид. дім «Гельветика», 2020. С. 302.
5. Концептуалізація оцінювання митних процедур в умовах активізації зовнішньоекономічної діяльності: монографія; за заг. ред. І.Г. Бережнюка. Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2015. С. 51.
6. Jak klienci oceniają wizytę w urzędzie skarbowym – wyniki badania. *Ministerstwo Finansów*. URL: http://www.pdu-journal.kpu.zp.ua/archive/4_2020/39.pdf. (дата звернення: 22.02.2025 р.).
7. PRINCIPALES RESULTADOS 2023. Septiembre de 2024. *Agencia Tributaria*. URL: https://sede.agenciatributaria.gob.es/static_files/Sede/Actualidad/Notas_prensa/2024/Principales_resultados_control_tributario_2023.pdf (дата звернення: 22.02.2025 р.).
8. Valoración de la Agencia Tributaria por los ciudadanos. *Sede electronica Agencia Tributaria*. URL: https://sede.agenciatributaria.gob.es/Sede/informacion-institucional/memorias/memoria-2023/2-informacion-institucional/2_5-valoracion-agencia-tributaria-ciudadanos.html. (дата звернення: 22.02.2025 р.).
9. Серебрянський Д., Вдовиченко А., Зубрицький А., Стадник М., Орос Г. Оцінка ефективності роботи митних підрозділів ДФС України: науково-аналітична доповідь. Ірпінь: НДІ фінансового права, 2015. 59 с.
10. Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> (дата звернення: 22.02.2025 р.).

УДК 342.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.100>

ГЕНЕЗА РОЗВИТКУ НАУКОВОЇ ДОКТРИНИ ПРО ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ

Мушенюк В.В.,

*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри теорії права, міжнародного права та приватного права
Навчально-наукового інституту міжнародних відносин та права
ПЗВО «Київський міжнародний університет»*

Чигир П.Р.,

*здобувач 3 курсу третього (освітньо-наукового) ступеня вищої освіти
за спеціальністю 081 «Право»
Навчально-наукового інституту міжнародних відносин та права
ПЗВО «Київський міжнародний університет»*

Мушенюк В.В., Чигир П.Р. Генеза розвитку наукової доктрини про державний суверенітет.

У статті визначено актуальність дослідження наукової доктрини щодо історичного розвитку категорії «державний суверенітет» як особливо важливої проблематики в умовах протистояння нашою країною військової ворожій агресії та здійснення державного управління в країні в умовах оголошеного правового режиму воєнного стану. Досліджено категорію державного суверенітету на внутрішньому рівні як стану єдності, неподільності та самостійності державної влади в країні та зовнішньому рівні як незалежності та рівноправності держави у міждержавних відносинах з іншими країнами. Розкрито зміст ключових наукових питань про вплив на суверенітет легітимації державної влади у контексті характеристики її публічно-управлінської сутності та особливостей реалізації. Досліджено генезу проблематики формування державної влади в різні періоди розвитку суспільства. Зокрема: втілення суверенітету в особі монарха як природне і невідчужуване право на верховну владу; протиставлення доктрини легітимізму, для якої ключовим було питання обґрунтування права на владу, доктрині легітимації, яка центрована навколо проблеми забезпечення відповідності здійснення державної влади суверенній волі народу. Зроблено узагальнення про те, що суверенітет як комплексне правове явище означає повноту влади держави на її території, а також можливість самостійно ухвалювати законодавчі рішення щодо внутрішньої та зовнішньої політики без впливу з боку інших держав, міжнародних чи міждержавних організацій, окремих осіб тощо. Права людини задають масштаб легітимності державної влади і функціональне призначення останньої – забезпечення державного суверенітету як простору для утвердження гідності людської особистості на засадах взаємоповаги, волі та свободи. Вбачається перспективним для подальшого науково-правового осмислення представників сучасної адміністративно-правової науки способи удосконалення управлінських відносин суверенітету як суспільно-політичної категорії у концепті правового регулювання відносин народовладдя.

Ключові слова: воля народу, генеза, демокрадія, державна влада, законодавство, легітимація, народовладдя, наукова доктрина, право, публічно-управлінська діяльність, суверенітет.

Mushenok V.V., Chigir P.R. Genesis of the development of the scientific doctrine of state sovereignty.

The article determines the relevance of the study of the scientific doctrine on the historical development of the category of "State sovereignty" as a particularly important issue in the context of our country's countering military hostile aggression and implementation of public administration in the country under the declared legal regime of martial law. The author examines the category of state sovereignty at the internal level as a state of unity, indivisibility and independence of state power in the country and at the external level as independence and equality of the state in interstate relations with other countries. The author reveals the content of key scientific issues on the impact on sovereignty of the legitimization of state power in the context of characterizing its public administration essence and features of its implementation.

The author examines the genesis of the problem of the formation of state power in different periods of society's development. In particular: the embodiment of sovereignty in the person of the monarch as a natural and inalienable right to supreme power; contrasting the doctrine of legitimism, for which

the key issue was the justification of the right to power, with the doctrine of legitimation, which is centered around the problem of ensuring that the exercise of state power is in line with the sovereign will of the people. The author generalizes that sovereignty as a complex legal phenomenon means the full power of the state on its territory, as well as the ability to independently make legislative decisions on domestic and foreign policy without influence from other states, international or intergovernmental organizations, individuals, etc. Human rights set the scale for the legitimacy of state power and the functional purpose of the latter – to ensure state sovereignty as a space for the affirmation of the dignity of the human person on the basis of mutual respect, freedom and liberty. It seems promising for further scientific and legal comprehension of the representatives of modern administrative and legal science to find ways to improve the administrative relations of sovereignty as a socio-political category in the concept of legal regulation of democracy relations.

Key words: will of the people, genesis, democracy, state power, legislation, legitimation, democracy, scientific doctrine, law, public administration, sovereignty.

Постановка проблеми. Як складова існування державного суверенітету, внутрішній суверенітет державної влади характеризується її верховенством, єдністю, неподільністю та самостійністю в країні. Зовнішній суверенітет визначає незалежність та рівноправність держави у міждержавних відносинах з іншими країнами. Тобто, державний суверенітет як комплексне правове явище означає повноту влади держави на її території, а також можливість самостійно ухвалювати законодавчі рішення щодо внутрішньої та зовнішньої політики без впливу з боку інших держав, міжнародних чи міждержавних організацій, окремих осіб тощо.

Актуальність дослідження питання збереження державного суверенітету для України є особливо актуальним в умовах протистояння військовій ворожій агресії та здійснення державного управління в умовах оголошеного правового режиму воєнного стану [1]. Даний суспільно-політичний стан існування нашої країни отримав остаточне закріплення Законом України «Про правовий режим воєнного стану». Зазначений нормативно-правовий акт встановив особливий правовий режим на території держави та надав особливі повноваження органам державної влади та місцевого самоврядування [2]. В зазначених умовах питання збереження суверенітету постає перед українцями у новому вимірі та спонукає до вивчення в історичному розрізі існуючого світового практичного досвіду та теоретичних напрацювань філософів, мислителів, науковців, державних діячів.

Перебуваючи стані війни, Україна продовжує героїчний поступ до подальшого закріплення цінностей європейської правової суверенної держави як члена рівноправної партнерсько орієнтованої міждержавної спільноти. При цьому реалізація процесу подальшого становлення національної державності, розвитку демократії, формування механізму народовладдя, з урахуванням нових глобальних політичних викликів, актуалізує необхідність дослідження основних постулатів зародження, становлення та розвитку суверенітету та законності державної влади. Виходячи з цього, для сучасної адміністративно-правової науки та практики її реалізації актуальним стає здійснення різносторонньої характеристики управлінської складової відносин народовладдя як сучасної суспільно-політичної категорії.

Мета дослідження. Виходячи з окресленої вище проблематики, в даній статті авторським колективом зроблено спробу аналізу різних історичних етапів наукової доктрини різних країн та суспільно-політичних систем щодо способів здобуття суспільної значимості державної влади на засадах законності, справедливості та доцільності, а також можливості забезпечувати її здатність репрезентувати суспільні інтереси, цінності, стабільність політичної системи.

Стан опрацювання проблематики. Питання реалізації державної влади та окремих її елементів перманентно перебуває в епіцентрі дискусій і концептуалізацій як у межах загальнотеоретичного правознавства так і межах адміністративно- та конституційно-правової доктрини. Питання забезпечення суверенітету державної влади ставало предметом досліджень таких вітчизняних вчених, як Ю.Г. Барабаш, О.В. Батанов, Р.А. Калюжний, В.В. Копейчиков, В.В. Кравченко, В.І. Курило, В.В. Мушенко, М.В. Оніщук, В.Ф. Погорілко О.Ю. Тодика, В.Л. Федоренко, В.Є. Чиркін, В.М. Шаповал, О.І. Ющик та ряду інших фахівців галузей теорії права, філософії права, адміністративного, конституційного права тощо.

Разом з цим, значно меншу уваги у межах сучасних наук адміністративного та конституційного права було приділено фахівцями дослідженню оцінки суспільної значимості для народу, як суспільної спільноти певної держави, державного суверенітету. На нашу думку, саме звернення до філософсько-правових дискурсів з цього питання може значно допомогти у постановці і вирішенні сучасних проблемних питань збереження суверенітету та народовладдя в Україні, що викликає додатковий науковий інтерес до здійснення дослідження правників у даній царині.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на стрімкий розвиток та удосконалення суспільно-управлінських відносин, а також перерозподіл обсягу суверенних прав (наднаціональні, національні, регіональні, муніципальні одиниці [3, с. 11]), доктрина державного суверенітету не визначається застарілою. Сама держава посідає чільне місце найвищої одиниці суспільно-політичного життя в історичному розрізі. Наразі за будь-якою національною державою зберігаються основоположні позиції в таких питаннях як забезпечення національної безпеки та захист територіальної цілісності; формування належного рівня життя громадян шляхом надання соціальних послуг та підвищення соціальних стандартів; регулювання відносин підприємницької діяльності та захист від неправомірної економічної конкуренції; охорона природних ресурсів та їх раціональне використання тощо.

В контексті підтримання авторської позиції щодо стабільності та непохитності доктрини державного суверенітету зазначимо, що від часів Жана Бодена феномен державної влади розглядається в світлі та межах концепту суверенітету, який задає її ключові якісні характеристики. Так, за словами французького мислителя, суверенітет визначається як абсолютна й довготривала влада держави, змістом якої є вище повноваження віддавати накази [4, с. 96].

При цьому, філософсько-правова доктрина імплікує концепт суверенної державної влади контекстними конотаціями. Це призводить до діалектичної напруги його семантичного поля. Так, з одного боку, суверенна влада визначається абсолютною, але іманентною рисою такої влади постулюється те, що вона не є безмежною, не постає як суто волюнтаристська. Дії суверена завжди обмежені деякими фундаментальними законами. Тобто, він здійснює свою абсолютну владу в межах певного порядку [5, с. 26].

В період епохи Просвітництва, суверенна державна влада розглядалася як влада монарха. Проте, на думку авторського колективу, доцільно зробити суттєве, з точки зору формування відносин державного управління, доповнення про те, що така влада розглядалася не лише як влада самого монарха, як конкретної фізичної особи. Значно більшою мірою робився акцент на те, що суверенітет втілюється в особі монарха, за своєю сутністю не зводячись до цієї особи. Для утвердження такого типу суверенітету принципове значення має те, що монарх містить у собі не тільки реальне володіння верховною владою, або право на таку владу, але й природне і невідчужуване право на верховну владу.

За таких умов, суверенітет розглядався не лише як сама влада у відповідних її сутнісним властивостям проявах, а як і право на владу відповідного суб'єкта. При цьому, зазначене право на владу є домінуючим у порівнянні із самим суб'єктом, а також незалежним від суб'єктів влади політико-правовим та культурно-цивілізаційним феноменом. Як слушно зазначає Альчук Марія «вивчення такого феномену було складовою філософсько-правового дискурсу, яка отримала назву доктрини легітимізму» [6, с. 26].

Отже, слід узагальнити, що на ранніх етапах державотворення, концептуалізація фундаментальних законів у державі, що обмежують суверенну владу і цього порядку, в межах якого вона здійснюється, становлять одну з початкових ключових ідей забезпечення державного суверенітету.

Фундаментальні зміни у розумінні природи суверенітету пов'язані як з ідейним контекстом Великої французької революції, так і з її наслідками. Втіленням суверенітету в зазначений період стала не особа монарха, а нація як політична спільнота. При цьому, політична спільнота і держава почали отожднюватися. Звернемо увагу на той факт, що наука XVIII ст. перетворила державу на верховну особу і суб'єкт права таким чином, що характеристика абсолютного суверенітету, який приписувався нації, неминуче переходив до держави [7, с. 23-24].

Найбільше значення для процесу формування уявлення про народ як суб'єкта суверенної влади сформувалося у результаті секуляризації схоластично-християнської концепції про природу влади відомим мислителем Жан-Жаком Руссо. Слід звернути увагу на відому його позицію про те, що народ, що підкоряється законами, має їх створювати. Тобто, народ повинен підкорятися власній волі та позиції. За словами філософа, «будь-яка держава, що не збудована на цьому фундаменті, не є державою, що керується законами: це продукт тиранії, потвора, що силою порушує права людської природи» [8].

Аналіз державотворчої позиції французького мислителя формує авторську дискусію щодо того, що проголосити народ носієм суверенної влади недостатньо, адже на емпіричному рівні держава монополізує в своїх руках всі важелі примусу. Виходячи з цього, постає завдання вироблення інструментів у руках народу задля убезпечення себе від узурпації влади державою. І якщо дискурс про право суб'єкта суверенітету на владу є дискурсом легітимізму, то відносно народу питання про обґрунтованість його зазіхань на повноту суверенної влади не постає, це виноситься за дужки і сприймається як атрибут природного права народу.

Досліджуючи історичний ракурс розвитку відносин суспільної значимості державної влади та її можливості репрезентувати суспільні інтереси, зазначимо наступне. До XIX сторіччя у суспільно-правовому розумінні відмежуванню легальності і легітимності не надавалося якогось принципового значення. Дане суспільне осмислення було справою загальною, а не юридичної герменевтики. Легальність розумілася як відповідність приписам закону, тоді як легітимність передбачала виправдання тих чи інших норм, інституцій або претензій на владу. Так, наприклад, Крістіан Вольф у своїй праці «Природне право» 1748 року легітимним вважає правління, яке здійснюється в межах законів [9, с. 156].

Категорія «легітимність» (як здатність того чи іншого політичного режиму досягти суспільного визнання та виправдання обраного політичного курсу, прийнятих ним політичних рішень, кадрових або функціональних змін у структурах влади [4, с. 87-88]) стає одним із основних в політико-правовому дискурсі в післянаполеонівську епоху. Спочатку він набуває ваги у Франції, потім поширюється у форматі французького впливу на правові культури Європи. Семантичний профіль концепту легітимності державної влади виник в межах осмислення питання співвідношення права і влади як сили.

Аналіз історичного досвіду за проблематикою дослідження дає підстави до узагальнення сформованої у той час позиції про те, що право завжди має спиратися на силу влади, щоб бути дієвим і виконувати у спільноті людей покладені на нього завдання. Тобто, право потребує влади, і будь-який прояв права людьми сприймається як прояв влади. Правовий порядок слід визначати владним порядком. Однак, не лише право потребує влади, а влада також потребує права. Слід деталізувати, що влада настільки потребує права і правових норм, що навіть тоталітарні режими вважають за необхідне створити відчуття домінування права та виправдовувати свою діяльність, апелюючи до недосконалості правових норм.

Слід звернути увагу на той факт, що властивість влади як сили полягає в тому, що без опори на право вона стає хиткою і непевною. Тобто, справжню міць владі надає саме право, а не сила. І у свою чергу, сила і примус ніколи не дарує владі стабільність і тривалість. Отже, починаючи з часів Ж.-Ж. Руссо, який стверджував, що «найсильніший ніколи не може бути достатньо сильним для того, аби завжди владарювати, якщо не перетворить своєї сили на право, а покірність йому – на обов'язок» [10, с. 84], до даного часу боротьби України за свою територіальну цілісність, право (міжнародне право) є головним регулятором справедливості щодо узгодження будь-яких дій чи владнання глобальних суспільних відносин внутрішньо державного та міждержавного характеру.

Здійснюючи аналіз наукової доктрини щодо способів здобуття суспільної значимості державної влади, на нашу думку, доцільним є вирішення питання про те, яким чином сила трансформується у право. Зазначимо, що процес такого перевтілення сили на право й отримав концептуалізацію в якості легітимації державної влади. При цьому, концепт легітимації державної влади відносно суверенітету народу виконує епістемологічну функцію. Іншими словами, легітимація є обґрунтуванням народовладдя. Таке відбувається тому, що єдиним механізмом трансформації сили на право постулюється лише вільне визнання влади спільнотою, на яку вона поширюється, вільну згоду всіх членів спільноти на реалізацію такого типу суспільного буття.

Сам же феномен визнання народом влади держави над собою містить у структурі такого визнання три аналітичні елементи. Першим є свобода і автономія людей, на яких поширюється сила влади. Другий – відсилає до уявлень про політичне як сферу публічності. Третій елемент передбачає визнання та взаємність. Ці три елементи є безумовною умовою того, щоб право поставало конститутивним моментом влади [11, с. 85].

Проведені дослідження дають підстави зазначити, що легітимація, при цьому, може бути: 1) зовнішньою – успішність влади у виконанні своїх функцій створення миру, добробуту і правових гарантій для громадян); 2) внутрішньою – визнання авторитету влади, вільний послух тощо. Однак, у обидвох цих вимірах, на нашу думку, легітимація виступає інтелектуальною схемою, що вбудовує партикуляризм цієї окремої державної влади в контекст універсального цілого, розглядає державну владу на тлі та у відповідності до ціннісних імперативів такого універсального цілого.

У межах дослідження наукової доктрини розвитку державного суверенітету та здобуття суспільної значимості державної влади, слід також звернути увагу на права людини як універсальне мірило правового характеру такої влади. Втіленням сучасної суті прав людини можна вважати вказівку на ідеал вільної людської особистості в Преамбулі Пакту 1966 року «Про економічні, соціальні і культурні права» [12]. Виходячи з цього зазначимо, що права людини можуть бути мірилом державної влади і засобом її легітимації лише в разі їх універсальності, що можливо виключно при відокремленні змісту концепції прав людини від її походження, тобто від культурно-історичних умов її виникнення.

В процесі дослідження доктринальних положень щодо державного суверенітету, доцільно зазначити, що категорії «суверенітет» та «легітимація» державної влади є спорідненими в тому, що вони відповідають у кожному акті свого здійснення ідеалам права, втіленим в концепції прав людини. Зазначене авторське припущення дозволяє здійснити фундаментальне для нашого дослідження узагальнення про зв'язок між правами людини, як легітимаційним масштабам державної влади, та демократією як концептом зв'язку між правами людини і народовладдям.

Демократія як форма держави (державного управління) з її головними принципами рівності (рівний доступ до державних посад, право на участь в ухваленні рішень, що стосуються життя всієї спільноти) і свободи (народ сам для себе створює конституцію, дає собі закони й вибирає собі владу) є найоптимальнішою умовою здійснення прав людини. Тобто, це означає, що демократія є необхідною умовою для функціонування прав людини. Зазначена авторська позиція знаходить узгодження з думкою Отфріда Гьоффе, який стверджує про те, що «демократія як форма держави є правом людини в загальному значенні» [5, с. 13].

Між правами людини, як сучасним втіленням уявлень про право як таке, і демократією є необхідний зв'язок, який містить у собі й ієрархічне відношення, оскільки демократія є підпорядкованою праву та має цінність саме як найкраща з усіх існуючих форма здійснення ідеалів і цінностей права. Тобто, якщо право – це завжди ціль, то демократія, а отже і народовладдя, – це завжди засіб для досягнення цієї цілі. Права людини – це безумовний масштаб легітимації державної влади. А отже, права людини легітимують і саму демократичну державу. Остання є легітимною та сприяє утвердженню державного суверенітету лише тоді, коли вона «у своїх рішеннях керується правами людини в їхній цілісності» [5, с. 20].

Одним із важливих елементів державного суверенітету в Україні, який забезпечується правом (нормами та приписами нормативно-правових актів) є забезпечення гідності людської особистості у гармонійному суспільстві взаємної підтримки і поваги.

Висновки. Питання державного суверенітету як форми реалізації державної влади центрує на собі весь філософсько-правовий дискурс від давнини до сучасності та вказує на недосягнення наразі абсолютного стану сформованості такої суспільно-політичної системи у глобальному масштабі. У науковій доктрині фундаментальне значення для формування проблематики суверенітету має проблематика легітимації державної влади. В цьому контексті питання державотворення визначається як перехід інтелектуального дискурсу від парадигми легітимізму, в межах якої основною проблемою поставало обґрунтування права на владу, до парадигми легітимації. Зазначена парадигма визначає питання права на владу назавжди вирішеним. Тобто, носієм суверенної влади є і може бути лише політична спільнота – народ. Будь-яке інше вирішення питання державного суверенітету не допускалося.

Важливим питанням реалізації відносин забезпечення державного суверенітету в концепції державного управління в сучасній Україні є не лише постійне забезпечення легітимації державної влади, а й подолання проблематики забезпечення єдності народної і державної волі, остання з яких постійно проявляється у реалізації волі пануючої меншості населення над підвладною більшістю. Адже, підпорядкування державної влади волі народу стане інструментом для досягнення мети народовладдя. Увідповіднення державної влади волі народу як суверена повинно забезпечуватися тим, що державну владу легітимує право. При цьому останнє береться у його конкретній визначеності та концептуалізації – як доктрина прав людини. Права людини задають масштаб легітимності державної влади і функціональне призначення останньої – забезпечення державного суверенітету як простору для утвердження гідності людської особистості на засадах взаємоповаги, волі та свободи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 р. № 64/2022. URL: <https://www.president.gov.ua>.
2. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.
3. Кресіна І. Конституційно-правові засади державного суверенітету: до 20-ї річниці проголошення незалежності України. *Вісник Національної академії наук України*. 2011. № 6. С. 3–16.
4. Радченко О.В. Ціннісна система суспільства як механізм демократичного державотворення : монографія; Х.: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2009. 380 с.
5. Гьоффе О. Розум і право. Складові інтеркультурного правового дискурсу. Київ: Альтерпрес, 2003. 264 с.
6. Альчук Марія. Філософсько-правовий дискурс: історія і сучасність. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2013. № 3. С. 7–13.

7. Hoffe Otfried. Die Menschenrechte als Letimation demokratischer Politik. *Freiburger Zeitschrift fur Philosophie und Theologie*. 1979. S. 3–24.
8. 310 років від дня народження Жан Жака Руссо, французького філософа (1712–1778 pp.). URL : <http://www.nbuv.gov.ua/node/5960>.
9. Абашнік В.О. Вольф Християн // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 томах. Том 2: Філософія права / Ред. С.І. Максимов. Харків: Право, 2017. С. 109–112.
10. Recht und Moral. Texte zur Rechtsphilosophie. Norbert Hoerster (Hrsg.). Stuttgart: Reclam, 2008. 343 p.
11. Specht, Reiner (Hg.). Rationalismus. *Geschichte der Philisophie in Text und Darstellung*. Stuttgart: Reclam, 1995. Bd. 5.
12. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16 грудня 1966 р. Док. ООН A/RES/2200 A (XXI). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text.

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА: СУТНІСТЬ, ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ

Пилип'юк О.М.,

аспірант кафедри публічного та приватного права,

Університет митної справи та фінансів

ORCID: 0009-0005-4356-3473

Пилип'юк О.М. Адміністративно-правове забезпечення реалізації конституційних прав і свобод людини і громадянина: сутність, поняття та ознаки.

У статті окреслено ознаки адміністративно-правового забезпечення реалізації конституційних прав і свобод людини і громадянина. Зокрема, такі: його правова природа, яка виражається у нормативному закріпленні у рамках правового забезпечення матеріально-правових правил поведінки (регуляторний аспект) та процедур примусового забезпечення їх дотримання державою (охоронний аспект); його публічно-правовий характер, який пов'язаний з тим, що адміністративно-правове забезпечення спрямовується у першу чергу на суспільні відносини, що врегульовані нормами адміністративного права, у тому числі ті, що виникають під час публічного адміністрування у тій чи іншій його сферах, адміністративних процедур надання адміністративних послуг, звернень громадян тощо; наявність сукупності правових засобів та інструментів, механізм використання яких закріплено у нормах адміністративного права; процедурна форма використання адміністративно-правових засобів; його спрямованість на створення умов за допомогою адміністративного права для упорядкування відповідних суспільних відносин, поза межами предмету адміністративного права (окремі групи фінансових, цивільних, конституційних, земельних та інших правовідносин); його спрямованість на створення умов та подальше забезпечення реалізації окремих конституційних прав громадян, майнових, а також особистих немайнових прав людини.

Зазначено, що сформульовані нами думки та умовиводи дають підстави для розгляду адміністративно-правового забезпечення реалізації конституційних прав і свобод людини і громадянина у двох аспектах – широкому та вузькому. У широкому значенні воно охоплює всі адміністративно-правові, організаційні та адміністративно-процедурні засоби публічного адміністрування, які спрямовані на реалізацію конституційних прав і свобод громадян. Вузьке розуміння цієї категорії включає конкретні нормативно-правові механізми, що забезпечують ефективність правозастосування, контроль за дотриманням адміністративно-правових норм та захист прав громадян у цій сфері.

Ключові слова: адміністративне право, адміністративна процедура, публічна адміністрація, правове забезпечення, права, реалізація, свободи.

Pylypyuk O.M. Administrative and legal support for the implementation of constitutional rights and freedoms of man and citizen: essence, concept and features.

The article outlines the features of administrative-legal support for the implementation of constitutional rights and freedoms of man and citizen. In particular, the following are: its legal nature, which is expressed in the normative consolidation within the framework of legal support of substantive legal rules of conduct (regulatory aspect) and procedures for compulsory enforcement of their observance by the state (protective aspect); its public-legal nature, which is associated with the fact that administrative-legal support is primarily aimed at social relations regulated by the norms of administrative law, including those that arise during public administration in one or another of its spheres, administrative procedures for the provision of administrative services, citizens' appeals, etc.; the presence of a set of legal means and instruments, the mechanism for using which is enshrined in the norms of administrative law; the procedural form of using administrative-legal means; its focus on creating conditions through administrative law for regulating relevant social relations, outside the subject of administrative law (separate groups of financial, civil, constitutional, land and other legal relations); its focus on creating conditions and further ensuring the implementation of individual constitutional rights of citizens, property, as well as personal non-property human rights.

It is noted that the opinions and conclusions formulated by us provide grounds for considering the administrative and legal support for the implementation of constitutional rights and freedoms of man

and citizen in two aspects - broad and narrow. In a broad sense, it covers all administrative and legal, organizational and administrative and procedural means of public administration, which are aimed at the implementation of constitutional rights and freedoms of citizens. A narrow understanding of this category includes specific regulatory and legal mechanisms that ensure the effectiveness of law enforcement, control over compliance with administrative and legal norms and protection of citizens' rights in this area.

Key words: administrative law, administrative procedure, public administration, legal support, rights, implementation, freedoms.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Правові засоби, що містяться у адміністративно-правових нормах, мають значний потенціал для впливу на суспільні відносини, що виникають поза межами предмету адміністративного права. Зокрема, коли мова йде про реалізацію правового статусу особи в різноманітних правовідносинах, то доволі часто суб'єкти вказаних відносин вимушено чи добровільно звертаються «за допомогою» до механізмів та засобів, функціонування яких закріплено у нормах адміністративного права. Наприклад, для здійснення своїх майнових прав на земельну ділянку особа повинна звернутися до публічної адміністрації, яка на певних етапах провадження адміністративної процедури, видаючи нормативні або адміністративні акти, створює для приватної особи можливості для реалізації нею відповідних майнових прав. Те саме стосується й низки конституційних прав та механізмів їх реалізації, де адміністративно-правове забезпечення часом відіграє вирішальну роль у вказаних процесах.

Винятково активно та із врахуванням певних перманентних особливостей, механізми адміністративно-правового забезпечення реалізації конституційних прав і свобод людини застосовуються в умовах запровадження спеціальних правових режимів – військового або надзвичайного стану. Розширення меж застосування згаданих вище механізмів за таких умов та обставин цілком логічно пояснюється збільшенням примусового впливу держави та її публічної адміністрації на правовідносини, відповідним превалюванням імперативного методу правового регулювання над диспозитивним, необхідністю обмеження прав і свобод громадянина, у випадках та порядку передбаченому законодавством України.

Однак, слід зазначити, що навіть в умовах обмеження конституційних прав і свобод у рамках спеціальних правових режимів, адміністративно-правове забезпечення має здійснюватися із дотриманням принципів верховенства права, пропорційності та необхідності. Держава, застосовуючи адміністративно-правові механізми для регулювання суспільних відносин у таких умовах, повинна забезпечувати баланс між суспільними інтересами та правами окремих громадян. Наприклад, запровадження комендантської години чи обмежень на пересування під час воєнного стану повинно бути чітко обґрунтоване, а механізми оскарження таких рішень мають залишатися доступними навіть у виняткових обставинах.

Окремої уваги заслуговує роль адміністративно-правових механізмів у забезпеченні соціальних прав громадян у складних умовах. Наприклад, під час воєнного або надзвичайного стану може бути необхідним запровадження додаткових адміністративних процедур для отримання соціальної допомоги, евакуації, медичного забезпечення тощо. У такому випадку адміністративно-правове регулювання повинно бути не лише жорстким та імперативним, а й гнучким, здатним оперативно реагувати на зміну ситуації та забезпечувати ефективне управління публічною сферою.

Також варто зазначити, що адміністративно-правове забезпечення реалізації конституційних прав і свобод людини та громадянина здійснюється не лише в умовах кризових ситуацій, а й у повсякденному житті. Регулювання сфери освіти, охорони здоров'я, екологічної безпеки, державної реєстрації, надання адміністративних послуг – усе це є складовими механізми реалізації конституційних прав громадян через адміністративне право. У цьому контексті важливу роль відіграє належне функціонування системи адміністративної юстиції, яка дозволяє громадянам ефективно захищати свої права та оскаржувати неправомірні дії чи бездіяльність органів публічної адміністрації.

Таким чином, адміністративно-правове забезпечення реалізації конституційних прав і свобод людини є складним і багатогранним явищем, що охоплює як механізми підтримки правопорядку у надзвичайних умовах, так і механізми забезпечення прав у звичайних суспільних відносинах. Важливим аспектом залишається узгодженість адміністративно-правових норм із принципами демократичного суспільства, що гарантує ефективність правового регулювання та захисту прав людини у будь-яких умовах.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Така складність та багатогранність адміністративно-правового забезпечення реалізації конституційних прав і свобод людини й громадянина зумовлює *мету цієї статті* – а саме визначення ознак та дефініції вказаної категорії, вивчення

якої слід розпочати із встановлення змісту базових та фундаментальних понять, що формують вказану термінологічну конструкцію.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, на які спирається автор в яких розглядають цю проблему і підходи її розв'язання. Протягом останніх років адміністративно-правове забезпечення в цілому або в окремій сфері правовідносин, як предмет наукового дослідження, було і залишається у центрі уваги В.Б. Авер'янова, Н.В. Александрової, О.Ф. Андрійко, В.М. Бевзенка, Ю.В. Вишневської, В.А. Головка, Т.О. Гуржія, П.В. Діхтієвського, Є.В. Додіна, І.Б. Коліушка, Т.О. Коломoeць, В.К. Колпакова, А.Т. Комзюка, В.В. Кириченка, О.В. Кузьменко, Р.О. Куйбіди, О.С. Лагоди, Є.О. Легези, Д.М. Лук'янця, П.С. Лютікова, П.В. Макушева, О.О. Мандюка, Р.С. Мельника, О.І. Миколенка, Р.С. Миронюка, В.Г. Перепелюка, Ю.С. Педька, В.В. Полубатко, Д.В. Приймаченка, Г.С. Римарчука, А.О. Селіванова, В.С. Стефанюка, В.П. Тимощука, І.Я. Хитри, В.І. Цицюри, А.М. Школика, І.М. Шопіної, та інших вчених.

Виклад основного матеріалу дослідження. Категорія «правове забезпечення», як зауважує В.І. Цицюра, в юридичній літературі зводиться в основному до: встановлення державою правил і заборон шляхом владного впливу на суспільні відносини, в тому числі їх учасників з метою впорядкування правових відносин [1, с. 369; 2, с. 327]; створення певних умов для захисту прав і свобод громадян шляхом використання уповноваженими суб'єктами права правових (юридичних) засобів [3, с. 15]; утворення та підтримки системи управління за допомогою впливу для цього юридичних засобів (норм права, правових відносин, прав та гарантій) [4, с. 520; 5, с. 70].

Натомість в науках адміністративно-правового циклу категорія правове забезпечення, враховуючи галузеву спрямованість норм, які ними вивчаються, цілком природньо асоціюється з публічною сферою правовідносин й тому в полі зору дослідників знаходиться особливий різновид правового забезпечення, а саме – адміністративно-правове. Слід зауважити, що детальний аналіз відповідних наукових та публіцистичних джерел дав змогу дійти висновку про відсутність одностайності у розумінні вказаного інституту, а також вже згадану його комплексність та багатогранність. Спробуємо узагальнено розглянути основні підходи щодо вказаної проблематики.

Аналіз адміністративно-правової літератури дає підстави окреслити одразу кілька самостійних напрямів та підходів до формулювання сутності адміністративно-правового забезпечення – нормативно-правовий, функціональний (діяльнісний), системний, процедурний (процесуально-правовий), гарантійний та інші.

Представники нормативно-правового підходу вважають, що адміністративно-правове забезпечення є нічим іншим як сукупністю правових норм, що регулюють діяльність органів державної влади та управління. Так, на думку О.М. Гуміна та Є.В. Пряхіна, зазначений інститут – це упорядкування суспільних відносин уповноваженими на те державою органами, їх юридичне закріплення за допомогою правових норм, охорона, реалізація і розвиток. До основних елементів адміністративно-правового забезпечення вченими віднесено: 1) об'єкт; 2) суб'єкт; 3) норми права (норми адміністративного права); 4) адміністративно-правові відносини та їх зміст; 5) гарантії, заходи, засоби, форми та методи [6, с. 49].

В.О. Черниш визначає адміністративно-правове забезпечення контролю за діяльністю розвідувальних органів України як сукупність визначених адміністративно-правовими нормами засобів, способів, методів і гарантій та організаційних чинників, спрямованих на створення достатніх умов для ефективного контролю за діяльністю розвідувальних органів України, з урахуванням її специфіки, пов'язаної із здійсненням ними гласних і негласних розвідувальних та контррозвідувальних заходів [7, с. 26].

Є.Є. Колесников визначає адміністративно-правове забезпечення як здійснюване державою за допомогою спеціального механізму упорядкування суспільних відносин, їх юридичне закріплення, охорона, реалізація та розвиток. В аспекті захисту справ споживачів адміністративно-правове забезпечення, на переконання вченого, є впливом держави на суспільні відносини з метою впорядкування, захисту та охорони відносин між органами влади, споживачами та суб'єктами господарювання, що здійснюється за допомогою норм права та через спеціальний механізм [8, с. 434].

Натомість функціональний (або діяльнісний) підхід акцентує увагу на діяльності органів публічної адміністрації щодо реалізації та захисту прав і свобод громадян, а також на забезпечення як на певному набору функцій. Так, в окремих наукових джерелах акцентується увага на тому, що адміністративно-правове забезпечення включає в себе функції регулювання, контролю та нагляду за дотриманням законності в публічному управлінні. Зокрема, В.І. Цицюра підкреслює, що адміністративно-правове забезпечення особливих правових режимів виконує широкий спектр функцій, які взаємопов'язані між собою. Вчений наголошує на найбільш основних функціях, серед яких окреслює регулятивну, охоронну, гарантійну, контрольну, інформаційну та соціальну. Водночас, як зауважує дослідник, у період дії особливих правових режимів держава використовує й інші спеціальні функції,

що притаманні окремим видам особливих правових режимів (наприклад, функція забезпечення санітарно-епідеміологічного благополуччя під час надзвичайного стану; функція підтримання громадського порядку та забезпечення гуманітарної допомоги під час воєнного стану) [5, с. 73]

На думку В.В. Ковальського, адміністративно-правове забезпечення можна визначити як діяльність держави та органів місцевого самоврядування з упорядкування суспільних відносин, які охоплюються предметом регулювання адміністративного права, шляхом законодавчого закріплення правил поведінки їх учасників та процедур забезпечення примусового дотримання цих правил для якомога більшого їх наближення до цілей законодавства та державної політики у відповідній сфері суспільних відносин [9].

Є.Ю. Соболев та О.В. Звенигородська вважають, що під адміністративно-правовим забезпеченням, слід розуміти визначену та регламентовану законодавством діяльність органів державної влади, щодо забезпечення оптимального механізму упорядкування, закріплення, реалізація, захисту та охорони суспільних відносин, прав і свобод людини [10, с. 72].

У цьому контексті слід навести думку В.А. Головка, який розглядає адміністративно-правове забезпечення прав учасників дорожнього руху як встановлену чинним законодавством діяльність державних органів, зміст якої складають адміністративно-правові засоби учасників дорожнього руху, які необхідні для охорони, захисту та реалізації прав громадян [11, с. 7-8].

Приблизно в межах цих же ідей висловлюється й О.С. Пашинський, який вважає, що адміністративно-правове забезпечення громадського контролю – це регламентована законодавством діяльність суб'єктів державно-владних повноважень, спрямована на забезпечення функціонування, упорядкування, розвиток та охорону суспільних відносин у сфері діяльності органів місцевого самоврядування через вчинення організаційно-правових та розпорядчих дій публічного характеру з метою виконання завдань та реалізації цілей громадського контролю [12, с. 189].

У свою чергу, процедурний (процесуально-правовий) підхід розглядає адміністративно-правове забезпечення крізь призму адміністративних процедур та процесів. Наприклад, А.А. Приходько вказує на те, що адміністративно-правове забезпечення запобігання та протидії корупції в Україні за умов євроінтеграції можна визначити як процес активного викорінення корупційних проявів на території України, що реалізується уповноваженими владними суб'єктами чи делегованими представниками в рамках режиму законності та на основі верховенства закону й права у формі активних адміністративних дій, вчинення яких обумовлене загальнодержавним пріоритетом перепрофілювання державно-політичних, соціально-економічних та інших станів в державі до стандартів, які визнані належними й прийнятними для необхідного рівня в ЄС [13, с. 97].

І.М. Шопіна, досліджуючи питання адміністративно-правового забезпечення під час дії правового режиму воєнного стану, зазначає, що цей вид забезпечення – це впорядкована система відносин (адміністративно-правових), які врегульовуються за допомогою адміністративно-правових засобів і процедур, основною метою яких є підвищення рівня військовозобов'язаних (військовослужбовців) під час бойових дій, створення їм належних умов для їх свідомого і добровільного виконання конституційного обов'язку – захисту вітчизни [14, с. 554; 5, с. 71].

Деякі дослідники розглядають сутність адміністративно-правового забезпечення одразу у двох напрямках. Так, В.О. Басс та Т.Г. Корж-Ікаєва аналізують адміністративно-правове забезпечення правового режиму воєнного стану: 1) як процес встановлення засад для захисту національних інтересів України та відсічі збройної агресії; 2) як самостійний різновид діяльності державних органів, який передбачає втілення дій стосовно правореалізації, які спрямовані на виконання завдань під час введення правового режиму воєнного стану [15, с. 490].

Гарантійний підхід. Цей підхід розглядає адміністративно-правове забезпечення у першу чергу як систему гарантій реалізації прав і свобод громадян. Так, наприклад, О.Ф. Андрійко зауважує, що адміністративно-правове забезпечення прав і свобод громадян в Україні є формою гарантування та захисту вказаних прав [16]. У свою чергу, І.О. Ієрусалімова щодо сутності адміністративно-правового забезпечення у контексті прав і свобод людини та громадянина, визначає повноту регулювання за допомогою норм адміністративного права суспільних відносин, що виникають для та в процесі їх реалізації, а також надання за допомогою цих норм відповідних гарантій, які разом з іншими правовими та не правовими гарантіями утворюють стійку систему можливостей користування правовими цінностями в державі [17, с. 14].

І.О. Личенко вважає, що поняття адміністративно-правового забезпечення повинно ґрунтуватися на традиційних підходах до змісту базової категорії правового забезпечення, таких як «процеси реалізації, захисту та охорони прав і свобод» або «закріплення прав і свобод», а також повне ототожнення з категорією «охорона». При цьому, вона підкреслює, що адміністративно-правове забезпечення являє собою сукупність адміністративно-правових гарантій та засобів діяльності [18, с. 165–168].

У свою чергу, системний підхід трактує адміністративно-правове забезпечення як комплекс, сукупність взаємопов'язаних елементів, що забезпечують ефективне функціонування публічного адміністрування в цілому або в окремій його сфері, публічної влади та держави загалом. Зокрема, Г.П. Циверенко розглядає адміністративно-правове забезпечення здійснення народного волевиявлення як комплекс використання існуючої сукупності форм і методів, спрямованих на регулювання відносин у сфері народного волевиявлення, реалізація яких регулюється за допомогою адміністративного права [19, с. 4, 7].

Г.С. Римарчук вважає, що адміністративно-правове забезпечення права інтелектуальної власності – це здійснення державою за допомогою правових норм, приписів і сукупності засобів упорядкування суспільних відносин, їх юридичне закріплення, охорона, реалізація та розвиток [20, с. 8].

Т.Г. Корж-Ікаєва визначає адміністративно-правове забезпечення прав і свобод неповнолітніх як сукупність адміністративно-правових заходів, спрямованих на створення відповідних умов для ефективної реалізації, охорони, захисту й відновлення порушених прав і свобод неповнолітніх. Головними його ознаками вчена визначила: 1) сукупність адміністративно-правових заходів і засобів; 2) система гарантій; 3) відповідні умови реалізації, їх охорона, захист та відновлення; 4) регулювання переважно нормами адміністративного і конституційного права. Механізм адміністративно-правового забезпечення, на погляд Т.Г. Корж-Ікаєвої, є цілісною системою адміністративно-правових норм та структурно взаємопов'язаних між собою суб'єктів адміністративно-правового забезпечення, які створюють надійні умови для реалізації, охорони, захисту й відновлення [21, с. 7-8].

Своєрідним поєднанням процедурного, гарантійного та системного підходів є ідеї вже згаданої І.М. Шопіної, яка підкреслює що адміністративно-правове забезпечення у широкому розумінні – це система адміністративно-правових засобів та способів і процедур їх легалізації, що здійснюється з метою створення умов для всебічної реалізації прав, свобод та інтересів людини, громадянського суспільства, суб'єктів підприємницької діяльності, а також інших суб'єктів адміністративно-правових відносин [22, с. 145].

Слід зауважити, що кожен із цих підходів не заперечує один одного, а надає різні перспективи та напрями для розуміння та вивчення адміністративно-правового забезпечення, що сприяє більш глибокому аналізу та ефективнішому застосуванню цієї категорії в правовій науці та практиці. В цілому узагальнюючи вказані підходи, можна дійти висновку, що домінуючим є так званий функціональний або діяльнісний підхід. Досить поширеним серед вчених-адміністративістів є поєднання двох чи більше підходів або шляхом комбінування окремих із них (процедурного та системного) або ж, так би мовити, паралельного їх використання.

Таке поєднання підходів дозволяє створити більш комплексне уявлення про сутність адміністративно-правового забезпечення, враховуючи як його нормативну базу, так і практичні аспекти застосування. Важливим аспектом є те, що адміністративно-правове забезпечення не є статичним явищем, а підпадає під вплив соціально-економічних, політичних та правових змін, що відбуваються у державі. Саме тому адаптивність підходів до аналізу цієї категорії є ключовою умовою для ефективного адміністративно-правового регулювання.

Зокрема, поєднання функціонального та процедурного підходів дозволяє глибше оцінити ефективність адміністративно-правового забезпечення з точки зору конкретних механізмів його реалізації, включаючи адміністративні процедури, контрольні та наглядові функції суб'єктів публічної адміністрації. Водночас системний підхід, який може бути використаний у паралельному поєднанні з іншими методами дослідження, забезпечує узагальнену картину функціонування адміністративно-правових інститутів та їх взаємозв'язок у загальній структурі публічного управління.

Таким чином, багатовекторність підходів до аналізу адміністративно-правового забезпечення дозволяє не тільки глибше зрозуміти його сутність, але й сприяє вдосконаленню відповідних правових інститутів, що, у свою чергу, позитивно впливає на ефективність правозастосовчої практики та розвиток адміністративного права в цілому.

Висновки. Обміркувавши наведені умовиводи вчених-адміністративістів з приводу порушеної проблематики, вважаємо, що перманентними ознаками адміністративно-правового забезпечення реалізації конституційних прав і свобод людини і громадянина є:

- 1) його правова природа, яка виражається у нормативному закріпленні у рамках правового забезпечення матеріально-правових правил поведінки (регуляторний аспект) та процедур примусового забезпечення їх дотримання державою (охоронний аспект) [9];
- 2) його публічно-правовий характер, який пов'язаний з тим, що адміністративно-правове забезпечення спрямовується у першу чергу на суспільні відносини, що врегульовані нормами адміністративного права, у тому числі ті, що виникають під час публічного адміністрування

у тій чи іншій його сферах, адміністративних процедур надання адміністративних послуг, звернень громадян тощо;

- 3) наявність сукупності правових засобів та інструментів, механізм використання яких закріплено у нормах адміністративного права;
- 4) процедурна форма використання адміністративно-правових засобів;
- 5) його спрямованість на створення умов за допомогою адміністративного права для упорядкування відповідних суспільних відносин, поза межами предмету адміністративного права (окремі групи фінансових, цивільних, конституційних, земельних та інших правовідносин);
- 6) його спрямованість на створення умов та подальше забезпечення реалізації окремих конституційних прав громадян, майнових, а також особистих немайнових прав людини.

Вказані ознаки дають у повній мірі зрозуміти сутність цієї категорії, підкреслюють її комплексність, багатогранність, системність, поліструктурність, гнучкість його складових.

Разом з тим, варто зазначити, що адміністративно-правове забезпечення реалізації конституційних прав і свобод людини і громадянина не є статичним утворенням. Його зміст зазнає трансформацій відповідно до змін соціально-економічних та політичних умов у державі (на кшталт збройної агресії інших держав, епідемій, епізоотій тощо). Ця динамічність обумовлює необхідність постійного вдосконалення адміністративно-правових механізмів, що використовуються для забезпечення реалізації конституційних прав та свобод.

Крім того, особливе значення має ефективність адміністративно-правового забезпечення у контексті децентралізації публічної влади. Передача частини адміністративних функцій на місцевий рівень впливає на формування нових підходів до реалізації адміністративних процедур, адаптованих до специфіки певних регіонів. Це дозволяє більш ефективно реагувати на потреби громадян та сприяти забезпеченню їхніх конституційних прав.

Необхідно також враховувати взаємозв'язок адміністративно-правового забезпечення із міжнародними стандартами у сфері захисту прав людини. Виконання Україною своїх міжнародних зобов'язань у цій сфері впливає на розвиток адміністративного права, зокрема, через імплементацію відповідних правових механізмів та практик європейських інституцій.

Проте, як вже підкреслювалося, особливих змін адміністративно-правове забезпечення реалізації конституційних прав і свобод людини і громадянина зазнає в умовах воєнного стану. Посилення ролі державних органів у регулюванні суспільних відносин, запровадження обмежень та особливих процедур накладає нові вимоги на правозастосування. Водночас необхідно забезпечити дотримання основоположних правових принципів, уникати надмірного обмеження прав громадян та створювати механізми їхнього захисту навіть у надскладних умовах повномасштабної війни й збройної агресії. Адміністративно-правові інструменти діяльності публічної адміністрації мають бути не лише обмежувального та втручального характеру, а й способом стабілізації суспільних процесів та підтримання правопорядку шляхом закріплення та застосування різноманітних заохочувальних, правонаділяючих правових засобів. Слід підкреслити, що більш детально про особливості адміністративно-правового забезпечення реалізації окремих конституційних прав і свобод людини в умовах правового режиму воєнного стану піде мова у наступних підрозділах.

Таким чином, підбиваючи розгляд порушеної проблематики, слід зазначити, сформульовані нами думки та умовиводи дають підстави для розгляду адміністративно-правового забезпечення реалізації конституційних прав і свобод людини і громадянина у двох аспектах – широкому та вузькому. У широкому значенні воно охоплює всі адміністративно-правові, організаційні та адміністративно-процедурні засоби публічного адміністрування, які спрямовані на реалізацію конституційних прав і свобод громадян. Вузьке розуміння цієї категорії включає конкретні нормативно-правові механізми, що забезпечують ефективність правозастосування, контроль за дотриманням адміністративно-правових норм та захист прав громадян у цій сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гіжевський В.К., Головченко В.В., Ковальський В.С. Популярна юридична енциклопедія. Київ: Юрінком Інтер, 2003. 528 с.
2. Цвік М.В., Ткаченко В.Д. Загальна теорія держави і права: підручник. Харків: Право, 2002. 432 с.
3. Костюченко О.Є. Визначення поняття «правове забезпечення». *Науковий вісник Національного університету Державної податкової служби України*. 2015. № 1 (68). С. 11–16.
4. Ліпкан В.А. Теорія управління в органах внутрішніх справ: навчальний посібник. Київ: КНТ, 2007. 884 с.
5. Цицюра В. Поняття та функції адміністративно-правового забезпечення особливих правових режимів в Україні. *Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право»*. 2024. № 4 (73), 69–76.

6. Гумін О.М., Пряхін Є.В. Адміністративно-правове забезпечення: поняття та структура. *Наше право*. 2014. № 4. С. 46–50.
7. Черниш В.О. Адміністративно-правове забезпечення контролю за діяльністю розвідувальних органів України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2016. 207 с.
8. Колесников Є.Є. Поняття та особливості адміністративно-правового забезпечення захисту прав споживачів. *Форум права*. 2011. № 2. С. 432–438.
9. Ковальський В.В. Поняття та межі адміністративно-правового забезпечення. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування*. 2024. № 13. URL: <https://doi.org/10.54929/2786-5746-2024-13-01-11>.
10. Соболев Є.Ю., Звенигородська О.В. Основні складові елементи адміністративно-правового забезпечення прав і свобод людини. *Наукові записки. Серія: Право*. 2022. № 13. С. 70–74.
11. Головка В.А. Адміністративно-правове забезпечення захисту соціальних та економічних прав учасників дорожнього руху в Україні: проблеми теорії та практики: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2011. 20 с.
12. Пашинський О.С. Поняття та зміст адміністративно-правового забезпечення громадського контролю. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія «право»*. 2021. Випуск 68. С. 186–189.
13. Приходько А.А. Адміністративно-правове забезпечення запобігання та протидії корупції в Україні за умов євроінтеграції: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.07. Дніпро, 2020. 485 с.
14. Шопіна І.М. Адміністративно-правове забезпечення та адміністративно-правове регулювання: співвідношення понять. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 6. С. 550–554. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.06.96>.
15. Басс В.О., Корж-Ікаєва Т.Г. Правовий режим воєнного стану та його адміністративно-правове забезпечення в умовах повномасштабного збройного конфлікту в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 5. С. 489–492. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-5/122>.
16. Андрійко О.Ф. Адміністративно-правове забезпечення прав і свобод громадян в Україні: теорія і практика. *Альманах права*. 2017. Вип. 8. С. 23–26.
17. Ієрусалімова І.О. Механізм адміністративно-правового забезпечення прав і свобод людини та громадянина: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.07. К., 2006. 21 с.
18. Личенко І. Поняття та ознаки адміністративно-правового забезпечення екологічної безпеки в Україні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки: збірник наукових праць*. 2017. № 876. С. 163–169.
19. Циверенко Г.П. Адміністративно-правове забезпечення народного волевиявлення в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Запоріжжя, 2011. 21 с.
20. Римарчук Г.С. Адміністративно-правове забезпечення права інтелектуальної власності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Львів, 2013. 18 с.
21. Корж-Ікаєва Т.Г. Адміністративно-правове забезпечення прав і свобод неповнолітніх: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. К., 2008. 17 с.
22. Шопіна І.М. Феномен адміністративно-правового забезпечення в адміністративному праві України. *Наука і правоохорона*. 2018. № 4. С. 141–145.
23. Лазур Я.В. Поняття, сутність та елементи адміністративно-правового механізму забезпечення прав і свобод громадян у державному управлінні. *Форум права*. 2009. № 3. С. 392–398.

УДК 07:35.076.13

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.102>

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЕЛЕКТРОННОГО ДОКУМЕНТООБІГУ В МІНІСТЕРСТВІ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ ТА ПІДВІДОМЧИХ ОРГАНАХ

Проценко В.С.,

аспірант кафедри публічного та приватного права,

Університет митної справи та фінансів

ORCID: 0009-0006-6198-4025

Проценко В.С. Адміністративно-правове регулювання електронного документообігу в Міністерстві внутрішніх справ України та підвідомчих органах.

У статті здійснено аналіз адміністративно-правового регулювання електронного документообігу в Міністерстві внутрішніх справ України та його підвідомчих органах. Цифровізація документообігу є ключовим напрямом модернізації державного управління, що сприяє підвищенню оперативності, прозорості та ефективності управлінських процесів. Досліджено основні нормативно-правові акти, що регламентують електронний документообіг, зокрема Закони України «Про електронні документи та електронний документообіг», «Про електронні довірчі послуги», «Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах», а також підзаконні акти, що регулюють роботу внутрішньовідомчих інформаційних систем МВС.

Розглянуто роль електронного підпису в забезпеченні автентичності та юридичної сили цифрових документів. Окреслено перспективи інтеграції електронного документообігу з іншими державними інформаційними системами, що має сприяти покращенню міжвідомчої взаємодії та прискоренню обміну інформацією. Оцінено міжнародний досвід цифровізації документообігу, зокрема нормативні підходи країн Європейського Союзу та США щодо забезпечення кібербезпеки, збереження конфіденційності та стандартизації електронних адміністративних процесів.

Досліджено основні виклики впровадження електронного документообігу в системі МВС, серед яких недосконалість нормативного регулювання, недостатня технічна оснащеність, нерівномірний рівень цифрової грамотності персоналу та кіберзагрози. Визначено необхідність удосконалення механізмів захисту інформації, модернізації цифрової інфраструктури та забезпечення нормативної узгодженості між державними інформаційними системами.

Запропоновано напрями вдосконалення адміністративно-правового регулювання електронного документообігу в правоохоронних органах, включаючи адаптацію європейських стандартів, розширення використання автоматизованих систем контролю документації та підвищення рівня підготовки кадрів у сфері цифрового управління. Зроблено висновок, що цифровізація документообігу є важливим чинником реформування правоохоронної системи, що забезпечить ефективність управлінських процесів, зменшення бюрократичного навантаження та посилення рівня правопорядку.

Ключові слова: електронний документообіг, адміністративно-правове регулювання, МВС України, оперативно-службова діяльність, управлінські рішення.

Protsenko V.S. Administrative and legal regulation of electronic document flow in the Ministry of Internal Affairs of Ukraine and subordinate bodies.

The article analyzes the administrative and legal regulation of electronic document management within the Ministry of Internal Affairs of Ukraine and its subordinate bodies. The digitalization of document management is a key aspect of modernizing public administration, contributing to increased efficiency, transparency, and responsiveness of management processes. The study examines the main legal and regulatory acts governing electronic document management, including the Laws of Ukraine «On Electronic Documents and Electronic Document Management», «On Electronic Trust Services», and «On Information Protection in Information and Communication Systems», as well as subordinate legislation regulating the operation of internal departmental information systems of the Ministry of Internal Affairs (MIA).

The role of electronic signatures in ensuring the authenticity and legal validity of digital documents is explored. The article outlines the prospects for integrating electronic document management with other state information systems, which is expected to enhance interdepartmental cooperation and accelerate information exchange. Furthermore, the study assesses international best practices in the digitalization of document management, particularly the regulatory approaches of the European Union and the United

States regarding cybersecurity, data confidentiality, and the standardization of electronic administrative procedures.

The key challenges in implementing electronic document management within the MIA system are identified, including regulatory deficiencies, insufficient technical infrastructure, uneven levels of digital literacy among personnel, and cybersecurity threats. The necessity of improving information protection mechanisms, modernizing digital infrastructure, and ensuring regulatory alignment between state information systems is emphasized.

The article proposes directions for improving the administrative and legal regulation of electronic document management in law enforcement agencies, including the adaptation of European standards, the expansion of automated documentation control systems, and the enhancement of personnel training in digital governance. It concludes that the digitalization of document management is a crucial factor in the reform of the law enforcement system, ensuring more efficient management processes, reducing bureaucratic burdens, and strengthening law and order.

Key words: electronic document management, administrative and legal regulation, Ministry of Internal Affairs of Ukraine, operational and service activities, management decisions.

Постановка проблеми. Актуальність теми «Адміністративно-правове регулювання електронного документообігу в Міністерстві внутрішніх справ та підвідомчих органах» зумовлена сучасними тенденціями цифровізації державного управління. Впровадження електронного документообігу сприяє підвищенню ефективності роботи правоохоронних органів, зменшенню бюрократичних процедур, а також забезпеченню оперативного обміну інформацією між різними підрозділами. Це особливо важливо в контексті реформування державних інституцій, спрямованого на підвищення їхньої прозорості та ефективності.

Другим важливим аспектом є необхідність правового регулювання процесів електронного документообігу з метою забезпечення безпеки, конфіденційності та захисту інформації. Оскільки Міністерство внутрішніх справ та його підвідомчі органи працюють з великою кількістю чутливих даних, необхідно розробити та вдосконалити нормативно-правову базу, яка гарантуватиме захист електронних документів від несанкціонованого доступу, підробки чи втрати. Це вимагає гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами у сфері кібербезпеки та цифрового управління.

Зростаюча роль електронного документообігу в діяльності правоохоронних органів також пов'язана з розвитком електронного урядування та цифрових сервісів. Ефективне впровадження електронних технологій у документообіг дозволяє зменшити паперовий документообіг, прискорити процеси ухвалення рішень та підвищити загальний рівень адміністративних послуг, що надаються громадянам. Це відповідає сучасним викликам щодо модернізації державного управління та інтеграції України до європейського цифрового простору.

Нарешті, актуальність теми посилюється необхідністю усунення правових та технічних бар'єрів для впровадження повноцінного електронного документообігу в МВС та підпорядкованих структурах. Недостатня цифрова грамотність персоналу, технічні обмеження та ризики кібератак є факторами, які потребують комплексного підходу до регулювання та вдосконалення адміністративно-правових механізмів. У цьому контексті дослідження питань електронного документообігу сприятиме формуванню більш ефективної та безпечної системи управління в правоохоронних органах.

Стан опрацювання проблематики. Тематика даного дослідження вивчалася у працях таких науковців, як Т. Карабін [1], І. Жаровська, О. Зарічний [2], О. Михайловська [7], В. Плєскач, О. Броварець, І. Гарко [12], О. Федусенко, І. Доманецька, Г. Красовська [18].

Метою даного дослідження є систематизація й узагальнення відомостей щодо адміністративно-правового регулювання електронного документообігу в Міністерстві внутрішніх справ України та підвідомчих органах. Означена мета передбачає вирішення таких науково-дослідницьких **завдань**:

- виявити загальні засади електронного документообігу в МВС України;
- розглянути особливості адміністративно-правового регулювання електронного документообігу;
- оцінити шляхи вдосконалення електронного документообігу в правоохоронних органах.

Методологія вивчення теми статті ґрунтується на комплексному підході, що включає загальнонаукові та спеціально-правові методи дослідження. Зокрема, використовується системний аналіз для вивчення нормативно-правових актів, що регулюють електронний документообіг, а також порівняльно-правовий метод для аналізу міжнародного досвіду та його адаптації до українських реалій. Метод структурно-функціонального аналізу допомагає оцінити ефективність чинного регулювання, а соціологічні методи (опитування, експертні інтерв'ю) дозволяють виявити проблеми впровадження цифрових технологій у правоохоронній діяльності.

Виклад основного матеріалу. Електронний документообіг у Міністерстві внутрішніх справ України є важливою складовою цифрової трансформації державного управління. Його впровадження спрямоване на оптимізацію адміністративних процесів, підвищення ефективності комунікації між структурними підрозділами та забезпечення швидкого доступу до інформації. Використання цифрових технологій у документообігу дозволяє зменшити залежність від паперових носіїв, скоротити час обробки документів та мінімізувати ризики втрати чи пошкодження даних [18].

Згідно із Законом України «Про електронні документи та електронний документообіг», електронний документ має таку ж юридичну силу, як і традиційний паперовий, за умови дотримання встановлених вимог щодо його збереження та автентифікації. Відповідно, документообіг у цифровому форматі в МВС базується на використанні електронного підпису, що забезпечує достовірність, конфіденційність та захист інформації. Важливу роль у цьому процесі відіграє законодавче регулювання, яке визначає процедури створення, зберігання та обміну електронними документами між правоохоронними органами та іншими державними структурами [3].

Основними перевагами електронного документообігу є оперативність, зручність та прозорість. Автоматизація адміністративних процесів дозволяє значно зменшити час, необхідний для погодження та ухвалення рішень, що особливо важливо в діяльності правоохоронних органів. Крім того, цифровізація сприяє підвищенню рівня контролю за виконанням завдань та дотриманням нормативних вимог, що позитивно впливає на загальну ефективність роботи МВС.

Запровадження електронного документообігу також сприяє зміцненню інформаційної безпеки. Використання сучасних технологій шифрування та багаторівневої автентифікації мінімізує ризики несанкціонованого доступу до службових документів. Крім того, централізоване зберігання електронних документів забезпечує їхню доступність для уповноважених осіб та зменшує ймовірність втрати інформації через технічні збої чи людський фактор.

Однак упровадження електронного документообігу в МВС супроводжується низкою викликів, зокрема необхідністю технічного переоснащення, навчання персоналу та вдосконалення нормативно-правової бази. Попри значний прогрес у цифровізації, деякі процеси все ще потребують ручного втручання або дублювання в паперовій формі. Це зумовлено як певною інерційністю адміністративної системи, так і потребою забезпечення додаткового контролю за важливими документами [8].

Важливим аспектом є інтеграція електронного документообігу МВС з іншими державними органами та правоохоронними структурами. Обмін інформацією між міністерствами, органами місцевого самоврядування та міжнародними партнерами має здійснюватися за єдиними стандартами, що забезпечить уніфікованість процедур та високу швидкість передачі даних. Для цього необхідно створити єдину інформаційну екосистему, яка поєднуватиме всі цифрові сервіси державного управління.

Отже, електронний документообіг у МВС України є важливим елементом ефективного функціонування системи внутрішніх справ. Його запровадження забезпечує пришвидшення адміністративних процедур, підвищує рівень безпеки та зменшує бюрократичне навантаження. Водночас успішна реалізація цифрової трансформації потребує системного підходу, який включає правове вдосконалення, технологічну модернізацію та навчання працівників для ефективного використання цифрових інструментів.

Нормативно-правове регулювання електронного документообігу в Міністерстві внутрішніх справ України є важливою складовою цифрової трансформації державного управління. Впровадження електронного документообігу сприяє підвищенню оперативності, прозорості та ефективності роботи правоохоронних органів. Для забезпечення належного функціонування електронного документообігу необхідне комплексне правове регулювання, що включає як загальнодержавні законодавчі акти, так і внутрішньовідомчі нормативні документи.

Основним законодавчим актом, що регулює електронний документообіг в Україні, є Закон України «Про електронні документи та електронний документообіг». Він визначає правовий статус електронних документів, встановлює порядок їх створення, обробки, передачі та зберігання. Відповідно до цього закону, електронний документ має таку ж юридичну силу, як і паперовий, за умови використання кваліфікованого електронного підпису [3].

Важливе значення також має Закон України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги», який регламентує використання електронного підпису, електронної печатки, засобів автентифікації та забезпечує юридичну значимість електронного документообігу. Для роботи в системі електронного документообігу правоохоронні органи використовують сертифіковані державою електронні підписи, що гарантують безпеку та автентичність документів [4].

Окрему роль у правовому регулюванні відіграє Закон України «Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах», який встановлює вимоги до збереження, обробки та захисту електронних документів. Оскільки МВС працює з великою кількістю конфіденційної інформації, цей закон визначає основні принципи забезпечення кібербезпеки, включаючи використання криптографічного захисту, багаторівневої автентифікації та контролю доступу [5].

Окрім загальнодержавних законів, регулювання електронного документообігу в МВС здійснюється на основі внутрішньовідомчих нормативно-правових актів. Зокрема, накази та інструкції Міністерства внутрішніх справ визначають порядок використання електронних систем документообігу, вимоги до обробки інформації та технічні регламенти щодо взаємодії між структурними підрозділами. Одним із ключових документів є наказ МВС України щодо функціонування системи електронного документообігу, який регламентує порядок обміну службовими документами в цифровій формі.

У межах євроінтеграційних процесів Україна також орієнтується на міжнародні стандарти та рекомендації щодо цифровізації державного управління. Зокрема, впровадження європейських підходів до електронного документообігу передбачає гармонізацію українського законодавства з Регламентом ЄС eIDAS, який встановлює правила взаємного визнання електронних підписів та інших електронних довірчих послуг. Це сприяє підвищенню ефективності міжнародної співпраці правоохоронних органів України з європейськими партнерами.

Таким чином, нормативно-правове регулювання електронного документообігу в МВС України базується на комплексній системі законів та підзаконних актів, які визначають порядок створення, обробки, передачі та захисту електронних документів. Водночас, для подальшого вдосконалення електронного документообігу необхідно адаптувати національне законодавство до європейських стандартів, посилити заходи з кібербезпеки та забезпечити ефективне функціонування цифрових технологій у правоохоронній сфері [1].

Основні принципи функціонування електронного документообігу в Міністерстві внутрішніх справ України базуються на загальнодержавних нормах цифрового управління, а також на специфічних вимогах до обробки інформації в правоохоронних органах. До ключових принципів належать такі (табл. 1).

Таблиця 1

Основні принципи функціонування електронного документообігу в МВС України

Назва принципу	Характеристика принципу
1. Законність та нормативна відповідність	Усі процеси електронного документообігу повинні відповідати законодавству України, зокрема Законам України «Про електронні документи та електронний документообіг», «Про електронні довірчі послуги», «Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах» та внутрішньовідомчим нормативним актам МВС.
2. Достовірність і автентичність документів	Використання кваліфікованого електронного підпису (КЕП) забезпечує юридичну значимість електронних документів, їхню ідентичність та цілісність. Будь-яка зміна документа після підписання автоматично фіксується та унеможливорює підробку.
3. Конфіденційність і захист інформації	Оскільки МВС працює з чутливою інформацією, електронний документообіг передбачає використання засобів криптографічного захисту, багаторівневої автентифікації та системи розмежування доступу відповідно до рівня допуску працівників.
4. Оперативність та ефективність	Автоматизація документообігу дозволяє скоротити час на обробку документів, ухвалення рішень та координацію між структурними підрозділами. Це особливо важливо для виконання невідкладних завдань у сфері правоохоронної діяльності.
5. Уніфікованість та стандартизація процесів	Використання єдиних форматів документів, уніфікованих процедур реєстрації, обробки та архівування електронних документів дозволяє забезпечити їхню сумісність між різними структурними підрозділами МВС, а також іншими державними органами.
6. Прозорість та контрольованість	Усі операції з електронними документами фіксуються у відповідних інформаційних системах, що дає змогу відстежувати хід їхнього погодження, виконання та архівування. Це сприяє підвищенню підзвітності та зменшенню ризиків службових зловживань.
7. Інтеграція з іншими державними системами	Для ефективної взаємодії з іншими органами влади електронний документообіг МВС має бути сумісним із системами цифрового урядування України, такими як «Трембіта», Єдиний державний реєстр та інші спеціалізовані бази даних.

Джерело: розроблено автором

Дотримання цих принципів забезпечує безперебійну роботу електронного документообігу в МВС, підвищує ефективність управління та сприяє цифровій трансформації правоохоронної системи України.

Процес цифровізації державного управління охоплює всі сфери діяльності, включаючи правоохоронну систему. Впровадження електронного документообігу (ЕДО) у Міністерстві внутрішніх справ України є важливим кроком до підвищення ефективності управління, прискорення обміну інформацією та зниження бюрократичного навантаження. ЕДО дозволяє автоматизувати адміністративні процеси, спростити координацію між підрозділами та покращити контроль за виконанням службових завдань.

Запровадження електронного документообігу в МВС базується на законодавчих актах України, зокрема на Законах «Про електронні документи та електронний документообіг», «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» та «Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах». Ці нормативні акти регулюють правові аспекти обміну електронними документами, використання електронного підпису та забезпечення інформаційної безпеки. Відповідно до них, всі електронні документи, оформлені з використанням кваліфікованого електронного підпису, мають таку ж юридичну силу, як і паперові [3-5].

Однією з головних переваг електронного документообігу є його оперативність. Використання цифрових технологій дозволяє значно скоротити час на обробку, погодження та передачу документів між підрозділами МВС. Завдяки автоматизованим системам реєстрації документообіг стає прозорим і контрольованим, що мінімізує ризик втрати чи підробки важливої службової інформації.

Важливим аспектом впровадження ЕДО в МВС є захист інформації. Оскільки правоохоронні органи працюють з конфіденційними та службовими документами, використання сучасних методів шифрування, багаторівневого контролю доступу та цифрової автентифікації є обов'язковими. Впровадження безпечних електронних систем обміну документами дозволяє мінімізувати ризики витоку або несанкціонованого доступу до службової інформації.

Запровадження електронного документообігу також сприяє інтеграції МВС з іншими державними органами. Обмін даними з Міністерством цифрової трансформації, судовими установами, органами місцевого самоврядування та міжнародними правоохоронними структурами може здійснюватися швидше та без зайвих паперових процедур. Це сприяє підвищенню оперативності реагування на правопорушення та покращує координацію між різними державними інституціями.

Попри очевидні переваги, впровадження електронного документообігу в МВС супроводжується низкою викликів. Серед них – необхідність технічного переоснащення, навчання персоналу, адаптації внутрішньовідомчих нормативних актів та подолання бюрократичної інерції. Крім того, забезпечення кібербезпеки в умовах зростаючих загроз з боку хакерських атак та несанкціонованого втручання потребує значних ресурсів та професійної підготовки фахівців [6].

Таким чином, впровадження електронного документообігу в діяльність МВС України є важливим кроком до підвищення ефективності роботи правоохоронних органів. Використання цифрових технологій сприяє автоматизації управлінських процесів, покращує координацію між підрозділами та підвищує рівень безпеки службових даних. Водночас успішна реалізація цього процесу потребує системного підходу, зокрема вдосконалення нормативної бази, модернізації технічного забезпечення та проведення комплексного навчання співробітників.

У сучасних умовах цифровізації державного управління питання захисту інформації та кібербезпеки набувають особливого значення. Міністерство внутрішніх справ України, як один із ключових правоохоронних органів, працює з великим обсягом конфіденційної інформації, що вимагає надійних механізмів її захисту. Зважаючи на постійні кіберзагрози, розробка та впровадження ефективних систем кібербезпеки є стратегічним завданням для МВС.

Захист інформації в МВС регулюється законодавчими актами України, зокрема Законами «Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах», «Про кібербезпеку», «Про електронні довірчі послуги», а також нормативними актами, розробленими безпосередньо Міністерством. Ці нормативні документи визначають основні принципи безпеки, зокрема захист персональних даних, інформаційних ресурсів та державних інформаційних систем від несанкціонованого доступу.

Одним із ключових аспектів кібербезпеки є впровадження багаторівневих систем захисту даних. До них належать засоби криптографічного шифрування, електронна автентифікація, контроль доступу на основі рівня повноважень, а також моніторинг кіберзагроз у реальному часі. Використання таких технологій дозволяє запобігати витоку службової інформації та несанкціонованому втручанню в роботу інформаційних систем МВС [11].

Значну роль у забезпеченні кібербезпеки відіграє функціонування Департаменту кіберполіції, який займається запобіганням, виявленням та розслідуванням злочинів у сфері інформаційних технологій. Його діяльність спрямована на боротьбу з кіберзлочинністю, включаючи атаки на державні інформаційні системи, шахрайство в цифровому середовищі, а також незаконне використання персональних даних громадян.

Окрім технічних заходів, важливим напрямом кібербезпеки є підвищення цифрової грамотності працівників МВС. Для цього проводяться навчання, тренінги та регулярні перевірки знань з інформаційної безпеки. Освітні програми допомагають співробітникам розпізнавати потенційні кіберзагрози, уникати фішингових атак та дотримуватися протоколів безпечної роботи з електронними документами [12].

Не менш важливим є міжнародне співробітництво у сфері кібербезпеки. МВС України взаємодіє з Європолем, Інтерполем, а також правоохоронними органами інших країн для обміну досвідом та координації дій у боротьбі з кіберзлочинністю. Участь у міжнародних ініціативах сприяє вдосконаленню вітчизняних механізмів інформаційного захисту відповідно до світових стандартів.

Отже, забезпечення захисту інформації та кібербезпеки є критично важливим завданням для МВС України. Впровадження сучасних технологій захисту даних, розвиток спеціалізованих підрозділів, навчання персоналу та міжнародна співпраця дозволяють ефективно протидіяти кіберзагрозам і гарантувати безпеку державних інформаційних систем. Подальше вдосконалення цих заходів сприятиме посиленню національної кібербезпеки та зміцненню правопорядку в цифровому просторі.

Однією з ключових платформ для міжвідомчої взаємодії є система «Трембіта» – державна система електронної взаємодії органів влади. Вона дозволяє МВС обмінюватися даними з Державною міграційною службою, Міністерством юстиції, Державною податковою службою, Національним агентством з питань запобігання корупції та іншими органами. Завдяки «Трембіті» відомства можуть швидко отримувати актуальні відомості, що сприяє більш ефективному виконанню адміністративних функцій [16].

Важливу роль відіграє взаємодія МВС із системою «Дія», яка забезпечує громадянам доступ до цифрових документів і послуг. Це дозволяє автоматизувати процеси перевірки особи, реєстрації транспортних засобів, видачі водійських посвідчень та інших адміністративних процедур. Інтеграція з «Дією» сприяє зменшенню паперового документообігу та підвищенню прозорості діяльності правоохоронних органів.

Також МВС активно співпрацює з Єдиним державним реєстром судових рішень, що дає змогу правоохоронцям оперативно отримувати інформацію про судові процеси, рішення та ухвали. Це значно пришвидшує виконання судових рішень, забезпечує контроль за дотриманням правопорядку та мінімізує ризики правопорушень.

Не менш важливою є взаємодія МВС із Національним агентством з питань запобігання корупції (НАЗК) через Єдиний державний реєстр декларацій. Це дозволяє виявляти корупційні ризики серед посадових осіб, контролювати відповідність їхніх доходів і майна та забезпечувати прозорість діяльності держслужбовців.

Крім того, МВС співпрацює з міжнародними інформаційними системами, зокрема базами даних Інтерполу та Європолу. Це сприяє боротьбі з транскордонною злочинністю, розшуку злочинців та запобіганню терористичним загрозам. Використання сучасних цифрових платформ дозволяє обмінюватися інформацією в режимі реального часу, що значно підвищує ефективність міжнародного співробітництва [18].

Таким чином, інтеграція цифрових систем у діяльність МВС України сприяє оперативному обміну даними, покращенню координації між державними органами та підвищенню ефективності правоохоронної діяльності. Використання сучасних технологій дозволяє мінімізувати бюрократичні процедури, покращити рівень державного управління та забезпечити безпеку громадян у цифровому середовищі.

Впровадження електронного документообігу в державних органах, зокрема в Міністерстві внутрішніх справ України, стикається з низкою проблем та викликів, що можуть ускладнити процес його ефективного застосування. Ось основні з них (рис. 1).

Рис. 1. Проблеми упровадження електронного документообігу в Міністерстві внутрішніх справ України

1. Недостатнє технічне забезпечення. Багато державних органів, зокрема на місцевому рівні, не мають необхідної технічної інфраструктури для впровадження сучасних систем електронного документообігу. Старі комп'ютерні системи, відсутність стабільного доступу до інтернету в деяких регіонах, а також низька швидкість обробки даних можуть обмежити можливості для ефективного використання ЕДО.

2. Відсутність кваліфікованих кадрів. Для успішного впровадження ЕДО необхідні фахівці, які володіють знаннями в галузі інформаційних технологій, зокрема в електронному документообігу та кібербезпеці. Брак таких спеціалістів у державних органах може призвести до помилок у налаштуванні систем або до неефективного використання нових технологій.

3. Проблеми з безпекою та захистом інформації. Одним із найважливіших аспектів електронного документообігу є захист персональних та службових даних. Незважаючи на наявність технічних рішень, таких як шифрування або електронні підписи, ризики витоку інформації та кібератак залишаються актуальними. МВС і інші державні органи потребують постійного вдосконалення механізмів захисту від кібератак та несанкціонованого доступу до даних.

4. Інтеграція з існуючими системами. Важливим викликом є інтеграція нових систем електронного документообігу з уже існуючими інформаційними платформами та базами даних. У деяких випадках відсутня сумісність між новими та старими програмними продуктами, що ускладнює обмін даними між різними державними органами та системами.

5. Супротив змінам серед працівників. Впровадження електронного документообігу часто зустрічає супротив з боку працівників, які звикли до традиційних методів роботи з паперовими документами. Нерідко це пов'язано з недостатньою готовністю до змін, невизначеністю щодо нових технологій або побоюваннями щодо безпеки та складності роботи з електронними системами.

6. Правові та нормативні проблеми. Впровадження ЕДО вимагає розробки нових або оновлених нормативно-правових актів, які б чітко регулювали використання електронних документів, електронних підписів, а також вимоги до захисту інформації. У разі відсутності відповідної правової бази або її неповного оновлення можуть виникнути труднощі з юридичною значущістю електронних документів.

7. Фінансові витрати. Впровадження системи електронного документообігу потребує значних фінансових ресурсів для закупівлі необхідного програмного забезпечення, модернізації технічної інфраструктури, навчання персоналу та забезпечення кібербезпеки. Для державних органів, особливо в умовах обмеженого бюджету, ці витрати можуть стати суттєвою перешкодою на шляху цифровізації [20].

Отже, незважаючи на численні переваги, впровадження електронного документообігу в МВС та інших державних органах України стикається з численними проблемами, що вимагають комплексного підходу до їх вирішення. Це включає модернізацію інфраструктури, навчання кадрів, удосконалення правової бази та забезпечення високого рівня безпеки інформації.

Європейські країни давно впроваджують електронні технології в державному управлінні, зокрема в документообігу, що дозволяє значно підвищити ефективність і прозорість роботи органів влади. Один з найбільш успішних прикладів – це естонська модель електронного урядування. Естонія стала піонером в розвитку електронного документообігу завдяки створенню національної системи ідентифікації громадян через електронні карти, які використовуються для отримання різноманітних державних послуг, зокрема у сфері соціального забезпечення, охорони здоров'я та бізнесу. Такий досвід є важливим орієнтиром для України, яка також прагне вдосконалити свої адміністративні послуги.

У Німеччині значну роль у модернізації державного управління відіграє система електронного документообігу, що використовує єдині стандарти для передачі документів між органами влади. Важливим елементом є національна платформа для безпечного обміну даними між різними державними установами, що дозволяє уникнути дублювання інформації та прискорити адміністративні процеси. Можливість обміну електронними документами через єдину платформу значно зменшує витрати на обробку паперових документів та підвищує рівень оперативності в прийнятті рішень [17].

Інший приклад – Франція, де була розроблена система електронних послуг для громадян та бізнесу, яка інтегрована в загальну інформаційну інфраструктуру держави. Французька система електронного документообігу охоплює всі рівні управління, від місцевих органів до центральних, і дозволяє швидко обробляти заяви, реєстраційні документи, а також вести електронний облік на рівні підприємств і громадян. У той же час у Франції активно працюють механізми захисту особистих даних, що робить цю систему однією з найбезпечніших у Європі.

Великобританія також має значний досвід у впровадженні електронного документообігу, зокрема в судовій та правоохоронній системах. Використання електронних документів у судочинстві

дозволяє зменшити навантаження на судові органи, прискорити процеси подачі позовів, а також зменшити ризик втрати або фальсифікації документів. Використання електронного підпису та цифрових архівів є важливою складовою частиною цього процесу, що дозволяє зберігати юридичну силу документів.

Для України досвід європейських країн у сфері електронного документообігу може бути надзвичайно корисним. Наприклад, українські органи влади можуть скористатися естонським досвідом для розробки власної системи електронної ідентифікації громадян та організацій, що дозволить значно спростити доступ до державних послуг і зменшити паперовий документообіг. Важливою є також інтеграція з міжнародними цифровими платформами, такими як Європейська система електронних доказів, що дозволить Україні брати участь у міжнародних правових процесах [16].

Можливість застосування європейського досвіду в Україні також полягає в удосконаленні правової бази. Запровадження європейських стандартів у сфері захисту особистих даних, таких як Загальний регламент захисту даних ЄС (GDPR), є важливим етапом на шляху до цифровізації державного управління в Україні. Застосування цих стандартів дозволить підвищити рівень довіри громадян до системи електронних послуг та забезпечити належний захист персональних даних.

Завдяки використанню європейського досвіду в Україні можливе досягнення високої ефективності в державному управлінні та покращення якості державних послуг. Це потребує комплексного підходу, включаючи оновлення інфраструктури, адаптацію правового поля та навчання фахівців. Крім того, важливим є належне фінансування і підтримка з боку держави для забезпечення успішного впровадження нових технологій у сфері електронного документообігу.

Перспективи розвитку та удосконалення правового регулювання електронного документообігу в Україні можна перерахувати таким чином (рис. 2).

Рис. 2. Перспективи розвитку та удосконалення правового регулювання електронного документообігу в Україні

Джерело: розроблено автором

1. Адаптація європейських стандартів. Впровадження європейських нормативно-правових актів, зокрема стандартів GDPR, для захисту персональних даних і забезпечення прав громадян у цифровому середовищі.

2. Розробка єдиної правової бази для електронного документообігу. Створення комплексного законодавства, яке б чітко регулювало всі аспекти електронного документообігу, включаючи питання електронного підпису, архівування, зберігання та обробки електронних документів.

3. Оновлення законодавства щодо електронного підпису. Розширення правового поля для використання електронного підпису, забезпечення його юридичної сили та удосконалення механізмів верифікації та автентифікації документів.

4. Інтеграція з міжнародними системами. Залучення міжнародних стандартів та платформ для забезпечення обміну електронними документами з іншими країнами, зокрема в межах міжнародного співробітництва та правового співіснування.

5. Забезпечення кібербезпеки та захисту інформації. Розвиток правового регулювання у сфері кібербезпеки, прийняття законодавства, яке встановлює чіткі правила захисту інформаційних систем та персональних даних від кіберзагроз.

6. Підвищення рівня прозорості та доступності державних послуг. Створення правової бази для розвитку відкритих даних, доступу громадян до електронних послуг та забезпечення прозорості в діяльності державних органів.

7. Модернізація інфраструктури для електронного документообігу. Законодавчі ініціативи щодо розвитку інфраструктури для електронного документообігу, що забезпечать безперервний доступ до державних послуг та збереження високої якості сервісу для громадян [18].

Крім того, до перспектив належить:

- Навчання та підвищення кваліфікації кадрів. Створення правових механізмів для регулярного навчання фахівців з електронного документообігу, кібербезпеки та цифрових технологій, що сприятиме ефективному застосуванню нових технологій у державному управлінні.

- Розвиток судової практики з електронними доказами. Розробка правових норм для впровадження електронних доказів в судовому процесі, зокрема у справах, що стосуються електронного документообігу та кіберзлочинності.

- Забезпечення ефективного контролю та нагляду. Встановлення правових механізмів для здійснення контролю за дотриманням норм електронного документообігу, а також впровадження моніторингу та аудитів для запобігання зловживанням.

Висновки. Адміністративно-правове регулювання електронного документообігу в Міністерстві внутрішніх справ України та підвідомчих органах є важливим напрямом цифровізації державного управління. Впровадження електронних технологій у документообіг сприяє підвищенню ефективності управлінських процесів, прискоренню обміну інформацією та зниженню рівня бюрократизації. Сучасні виклики у сфері правоохоронної діяльності вимагають вдосконалення правового забезпечення електронного документообігу з метою підвищення прозорості, оперативності та надійності роботи органів внутрішніх справ.

Правове регулювання електронного документообігу в системі МВС здійснюється на основі загальнодержавних нормативно-правових актів, зокрема Законів України «Про електронні документи та електронний документообіг», «Про електронні довірчі послуги», «Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах». Окрім цього, важливу роль відіграють підзаконні акти та відомчі нормативні документи, які визначають порядок обміну електронними документами, їх збереження та захист від несанкціонованого доступу. Водночас, існує потреба в розробці спеціалізованих регламентів, що враховували б специфіку роботи правоохоронних органів.

Одним із ключових аспектів адміністративно-правового регулювання є забезпечення належного рівня кібербезпеки та захисту інформації. Оскільки МВС та підвідомчі органи працюють з великою кількістю конфіденційних і службових документів, необхідно впроваджувати сучасні криптографічні засоби захисту, системи автентифікації та моніторингу несанкціонованого доступу. Важливим також є питання інтеграції електронного документообігу з іншими державними інформаційними системами, що потребує уніфікації стандартів та процедур.

Впровадження електронного документообігу в органах внутрішніх справ дозволяє значно зменшити витрати часу та ресурсів на обробку документів, підвищує швидкість реагування на запити та оптимізує взаємодію між структурними підрозділами. Особливо актуальним є використання електронного документообігу в оперативно-службовій діяльності, що забезпечує швидке прийняття управлінських рішень. Разом із тим, необхідно розв'язати проблему цифрової грамотності персоналу та наявності технічних можливостей для повноцінного функціонування електронних систем.

Сучасні європейські підходи до електронного урядування передбачають інтеграцію електронного документообігу з іншими цифровими сервісами, такими як електронний підпис, блокчейн-технології та штучний інтелект. Україна, орієнтуючись на європейський досвід, має адаптувати нормативно-правове забезпечення з урахуванням передових практик. Для цього необхідно удосконалювати законодавчу базу, посилювати контроль за впровадженням електронних технологій у правоохоронній сфері та проводити навчання персоналу щодо користування такими системами.

Таким чином, адміністративно-правове регулювання електронного документообігу в МВС та підвідомчих органах є важливим напрямом розвитку цифрового управління, що сприяє підвищенню ефективності та прозорості діяльності правоохоронних структур. Незважаючи на значні досягнення у цій сфері, подальше вдосконалення нормативно-правової бази, технічної інфраструктури та заходів з кібербезпеки залишається актуальним завданням. Інтеграція передових технологій та єв-

ропейських стандартів у сфері електронного документообігу сприятиме підвищенню ефективності роботи МВС та відповідності сучасним вимогам цифрового управління.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Адміністративна діяльність органів поліції України. Академічний курс / [Карабін Т.О. та ін.]; Держ. ВНЗ «Ужгород. нац. унт». Ужгород : РіКУ, 2024. 315 с.
2. Жаровська І.М. Зарічний О.А. Форми громадської участі у публічно-владній діяльності : монографія. / Київ : Видавництво Людмила, 2020. 135с.
3. Закон України «Про електронні документи та електронний документообіг. *Відомості Верховної Ради*, 2003, № 36, ст. 275.
4. Закон України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги». *Відомості Верховної Ради*, 2017, № 45, ст. 400.
5. Закон України «Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах». *Відомості Верховної Ради*, 1994, № 31, ст. 286.
6. Менеджмент та публічне управління в умовах інформаційного суспільства: колект. монографія / Захарін С.В. та ін.; за заг. ред. канд. екон. наук, доц. Н.В. Філіпової; Нац. ун-т «Чернігів. політехніка». Мена: Домінант, 2020. 283 с.
7. Михайловська О. Концепція громадського прогресу в науці публічного управління : монографія / Нац. ун-т «Чернігів. політехніка». Мена: Домінант, 2020. 308 с.
8. Надання якісних адміністративних послуг: навч. посіб. / С.В. Газарян та ін. ; за заг. ред. д-ра держ. упр., проф. Ю.О. Куца; Харків. регіон. ін-т держ. упр. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. Харків: Магістр, 2019. 115 с.
9. Опалюк Т.Л. Основи професійної майстерності в соціальній сфері : навч.-метод. посіб. Кам'янець-Подільський: Ковальчук О.В., 2021. 205 с.
10. Панасюк В.М. Соціальна інфраструктура регіону: сучасний формат та інформаційні інструменти розвитку: монографія. Черкаси: Третяков О.М. вид., 2018. 258 с.
11. Пархоменко-Куцевіл О.І., Гбур З.В. Формування кадрового потенціалу системи публічної служби в Україні: теоретичні засади: монографія. Кам'янець-Подільський: Друкарня Рута, 2021. 368 с.
12. Плескач В.Л. Інформаційні системи електронного документообігу / В.Л. Плескач, О.О. Броварець, І.І. Гарко; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ: Київський університет, 2020. 301 с.
13. Правоохоронна діяльність органів Національної поліції. Законодавство. Коментар. Роз'яснення: [збірник] / [уклад. В.С. Ковальський та ін]; за заг. ред.: В.С. Ковальського, С.С. Чернявського; Нац. акад. внутр. справ. Київ: Юрінком Інтер, 2022. 332 с.
14. Публічне управління для сталого розвитку: виклики та перспективи на національному та місцевому рівнях: матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. / редкол.: Марова С.Ф. та ін.; Донец. держ. ун-т упр. та ін.. Маріуполь; Київ: Халіков Р.Р. вид., 2020. 295 с.
15. Сердюк І.А. Нормотворча діяльність у МВС і Національній поліції. Збірник тестових завдань / І.А. Сердюк, Л.М. Сердюк; Дніпропетр. держ. унт внутр. справ. Дніпро: Дніпропетр. держ. унт внутр. справ, 2024. 155 с.
16. Система публічного управління національною економікою в умовах євроінтеграції: формування та розвиток: колект. монографія / Н.І. Олійник та ін.; за заг. ред. Н.І. Олійник, О.П. Слюсарчук; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. Київ: НАДУ, 2020. 351 с.
17. Тихонова Д.С. Управління процесом надання адміністративних послуг в Україні: монографія. Харків: Оберіг, 2020. 159 с.
18. Федусенко О.В. Проектування систем електронного документообігу / О.В. Федусенко, І.М. Доманецька, Г.В. Красовська; Київ. нац. ун-т буд-ва і архітектури. Київ: КНУБА, 2016. 87 с.
19. Шпак Ю.В. Доступність центру надання адміністративних послуг - основа реформування місцевого самоврядування. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2021. № 1. С. 68–73.
20. Ющенко М. Проблемні питання правового регулювання адміністративних послуг в Україні. *Актуальні проблеми державного управління*. 2019. Том 3. № 79. С. 92–97.

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.103>

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ОБРАННЯ ТА ЗАСТОСУВАННЯ ЕФЕКТИВНОГО СПОСОБУ ЗАХИСТУ ПОРУШЕНИХ ПРАВ ОСІБ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

Ростовська К.В.,

доктор юридичних наук, доцент,

доцент кафедри державно-правових дисциплін

юридичного факультету

Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

ORCID: 0000-0002-6478-9114

e-mail: Karina.rostovskaya84@gmail.com

Ростовська К.В. Актуальні питання обрання та застосування ефективного способу захисту порушених прав осіб в адміністративному судочинстві України.

У статті висвітлюються актуальні питання обрання та застосування ефективного способу захисту порушених прав осіб в адміністративному судочинстві України. Звертається увага на те, що одним із ключових механізмів захисту порушених прав осіб у випадках оскарження рішень, дії чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень є адміністративне судочинство. У статті акцентується увага на тому, що адміністративні суди, виконуючи свої завдання та здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, перевіряють законність таких рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень. Поряд з цим, реалізація завдань адміністративного судочинства та ефективність судового захисту порушених прав осіб у справах щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень значною мірою залежать від матеріально-правових та процесуальних вимог, яким має відповідати судовий розгляд. Підкреслюється, що актуальним є питання щодо вибору особою ефективного способу судового захисту своїх порушених прав. Звертається увага на те, що ефективність судового захисту порушених прав осіб закріплена у Конституції України, спеціалізованому законодавстві, міжнародних правових актах та практиці Європейського суду з прав людини. Верховний Суд у своїх рішеннях також наголошує на тому, що ефективність правосуддя в адміністративному судочинстві визначається дотриманням основоположних засад судочинства, зокрема верховенства права та справедливості. Обґрунтовується, що ефективність судового захисту порушених прав осіб в адміністративному судочинстві визначається не тільки процесуальними гарантіями доступу до правосуддя, але й результативністю застосованих способів захисту, що мають сприяти належному виконанню судових рішень та відновленню правового стану, який існував до моменту порушення. Доводиться, що ефективність судового захисту порушених прав осіб є важливою гарантією панування верховенства права та досягнення завдань адміністративного судочинства. До ключових критеріїв ефективності судового захисту порушених прав осіб в адміністративному судочинстві віднесено: функціональну спроможність судової системи, яка передбачає незалежність судової влади, відсутність політичного чи іншого зовнішнього впливу, оптимальне навантаження на суди та належне кадрове забезпечення; процедурну ефективність судового процесу, що включає забезпечення доступу до суду, дотримання принципу процесуальної економії, належну тривалість розгляду справи, а також відповідність процедури розгляду критеріям справедливого судочинства; реальне відновлення порушених прав та інтересів, яке забезпечується як судовим рішенням, так і його належним виконанням, включаючи механізми відшкодування шкоди та превентивні заходи для запобігання повторним порушенням з боку суб'єктів владних повноважень; ефективну систему виконання судових рішень, що гарантує їх своєчасне та повне виконання, адже без цього судовий захист втрачає свою практичну значущість.

Ключові слова: адміністративне судочинство, порушене право, судовий захист, способи судового захисту, способи захисту порушеного права, ефективне судочинство, ефективне правосуддя, ефективний спосіб захисту порушеного права особи.

Rostovskaya K.V. Current issues of selecting and applying effective remedies for the protection of violated rights in administrative proceedings in Ukraine.

The article addresses current issues related to the selection and application of effective remedies for protecting violated rights in administrative proceedings in Ukraine. It highlights that one of the key mechanisms for protecting individuals' rights in cases of challenging decisions, actions, or inactions

of public authorities is administrative justice. The article emphasizes that administrative courts, in fulfilling their functions and administering justice based on the rule of law, assess the legality of such decisions, actions, or inactions of public authorities. At the same time, the implementation of the objectives of administrative justice and the effectiveness of judicial protection of violated rights in cases concerning the appeal of decisions, actions, or inactions of public authorities significantly depend on the substantive and procedural requirements governing court proceedings. It is emphasized that the issue of choosing an effective judicial remedy for protecting one's violated rights remains highly relevant. The article draws attention to the fact that the effectiveness of judicial protection of violated rights is enshrined in the Constitution of Ukraine, specialized legislation, international legal instruments, and the case law of the European Court of Human Rights. The Supreme Court also stresses in its decisions that the effectiveness of justice in administrative proceedings is determined by adherence to the fundamental principles of justice, particularly the rule of law and fairness. It is substantiated that the effectiveness of judicial protection in administrative justice is determined not only by procedural guarantees of access to justice but also by the efficiency of the applied remedies, which should contribute to the proper enforcement of court decisions and the restoration of the legal status that existed before the violation. It is argued that effective judicial protection of violated rights is a crucial guarantee of the supremacy of the rule of law and the achievement of the objectives of administrative justice. The key criteria for effective judicial protection of violated rights in administrative justice include: the functional capacity of the judicial system, which ensures the independence of the judiciary, the absence of political or external influence, an optimal workload for courts, and adequate staffing; procedural efficiency of judicial proceedings, which includes ensuring access to justice, compliance with the principle of procedural economy, reasonable timeframes for case consideration, and adherence to fair trial standards; the real restoration of violated rights and interests, which is ensured through court rulings and their proper enforcement, including mechanisms for compensation and preventive measures to prevent further violations by public authorities; an effective system for enforcing court decisions, ensuring their timely and complete execution, as judicial protection loses its practical significance without proper enforcement.

Key words: administrative justice, violated rights, judicial protection, remedies for judicial protection, remedies for violated rights, effective justice, effective judiciary, effective remedy for the protection of violated rights.

Постановка проблеми. Рішення, дії чи бездіяльність, що здійснюються суб'єктами владних повноважень у процесі публічно-владної управлінської діяльності, спрямовані на реалізацію їхніх функцій і повноважень, забезпечують регулювання та впорядкування публічно-правових відносин, а також здійснення особами своїх прав. Внаслідок публічно-владної управлінської діяльності суб'єктів владних повноважень у відповідних осіб можуть виникати, змінюватися або припинятися права та обов'язки. Водночас, рішення, дії чи бездіяльність суб'єктів владних повноважень інколи можуть порушувати або суперечити правам та законним інтересам окремих осіб, що створює підстави для їхнього оскарження.

Одним із ключових механізмів захисту порушених прав осіб у випадках оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень є адміністративне судочинство. Адміністративні суди, виконуючи свої завдання та здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, перевіряють законність таких рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень. Поряд з цим, реалізація завдань адміністративного судочинства та ефективність судового захисту порушених прав осіб у справах щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень значною мірою залежать від матеріально-правових та процесуальних вимог, яким має відповідати судовий розгляд. У цьому контексті актуальним є питання щодо вибору особою ефективного способу судового захисту своїх порушених прав.

З іншого боку, проблематика ефективності способів судового захисту завжди була й залишається предметом уваги науковців, які досліджують питання забезпечення прав осіб у судовому процесі. Значна частина таких досліджень традиційно зосереджена в межах науки цивільного процесуального права, що обумовлено розвиненістю його доктринальних підходів до визначення правових засобів захисту та критеріїв їхньої ефективності. Саме цивілістична наука виробила теоретичні засади щодо сутності способів судового захисту, їхніх функцій та правозастосовних аспектів.

Натомість, у науці адміністративного права ці питання залишаються недостатньо опрацьованими. Незважаючи на наявність окремих наукових праць, у яких аналізується ефективність судового захисту в адміністративному судочинстві, комплексні дослідження цього аспекту поки що відсутні.

Стан опрацювання цієї проблематики. Підґрунтям для написання статті стали праці вчених, в яких прямо чи опосередковано досліджувалися проблеми ефективного способу судового захи-

сту прав осіб, а саме таких, як В. Горбалінський, Я. Берназюк, І. Бойченка, Р. Мельник, Т. Мінка, О. Кот, Т. Коломоець, В. Петруня, А. Потапенко та інших. Однак, окремо необхідно відзначити, що питання ефективності способів судового захисту порушених прав осіб в адміністративному судочинстві потребують додаткових досліджень, оскільки вони безпосередньо впливають на реалізацію принципу верховенства права, гарантії прав особи та законність функціонування системи органів публічної влади.

Метою статті є висвітлення проблемних питань обрання та застосування ефективного способу захисту порушених прав осіб в адміністративному судочинстві України.

Виклад основного матеріалу. Однією з основних функцій адміністративного судочинства є забезпечення ефективного судового захисту прав, свобод та інтересів осіб від протиправних рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень. Відповідно до частини першої статті 5 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України), кожна особа має право в порядку адміністративного судочинства звернутися до суду, якщо вважає, що рішенням, дією чи бездіяльністю суб'єкта владних повноважень порушено її права[1].

Відповідно до статті 245 КАС України, адміністративний суд під час ухвалення рішення може:

1. визнати протиправним і скасувати рішення суб'єкта владних повноважень повністю або частково;
2. зобов'язати суб'єкта владних повноважень прийняти певне рішення або вчинити певні дії;
3. визнати бездіяльність протиправною та зобов'язати вчинити дії, передбачені законом;
4. стягнути з відповідача кошти на користь позивача у визначених законом випадках;
5. застосувати інші способи судового захисту, визначені законом [1].

Право особи на судовий захист може вважатися реалізованим належним чином лише за умови його ефективності, що передбачає не лише формальну можливість звернення до суду, але й дієвість механізму відновлення порушених прав. У практиці Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) неодноразово наголошувалося, що справедливий судовий розгляд має відповідати критеріям справедливості, безсторонності та забезпечувати реальне відновлення прав особи, порушених унаслідок незаконних рішень чи дій органів влади.

Значна роль у забезпеченні ефективного судового захисту відводиться адміністративним судам, які в межах своєї юрисдикції здійснюють судовий контроль за діяльністю суб'єктів владних повноважень. Відповідно до статті 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», адміністративні суди зобов'язані використовувати як джерело права положення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та протоколів до неї, а також застосовувати прецедентну практику ЄСПЛ[2].

Таким чином, практика ЄСПЛ виступає важливим інструментом для забезпечення належного рівня судового захисту в адміністративному судочинстві України, сприяючи підвищенню ефективності судового контролю за рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади. Використання стандартів ЄСПЛ у процесі судового розгляду сприяє гармонізації національної судової практики з європейськими підходами та посиленню гарантій захисту прав людини в адміністративному судочинстві.

У своїй прецедентній практиці Європейський суд з прав людини неодноразово наголошував на тому, що ефективність національного засобу юридичного захисту визначається сукупністю критеріїв, які гарантують його дієвість та відповідність принципам справедливого судового розгляду. Передусім, такий засіб має бути незалежним від дискреційних рішень органів державної влади та безпосередньо доступним для осіб, які потребують судового захисту. Це положення, зокрема, було закріплено в рішенні ЄСПЛ у справі «Гурепка проти України» (*Gurepka v. Ukraine*, no. 61406/00, § 59, 6.09.2005) [3].

Крім того, національний механізм судового захисту повинен бути не лише закріплений у законодавстві, а й ефективно реалізовуватися на практиці, що унеможливує ситуації, коли дії або бездіяльність органів влади перешкоджають його належному застосуванню. Це підтверджується правовими позиціями ЄСПЛ, зокрема рішенням у справі «Аксу проти Туреччини» (*Aksoy v. Turkey*) [4].

Як зазначає А.В. Потапенко, аналіз практики ЄСПЛ дозволяє виокремити кілька фундаментальних вимог до ефективного національного засобу юридичного захисту. По-перше, такий засіб має бути доступним і достатнім для захисту порушеного права. По-друге, його дієвість має бути забезпечена не лише на нормативному рівні, а й у правозастосовній діяльності. По-третє, він повинен відповідати критеріям ефективності як у процесуальному, так і в матеріально-правовому аспектах з урахуванням індивідуальних обставин кожної конкретної справи [5, с. 49; 6, с. 45].

Зазначені вимоги є ключовими для оцінки ефективності адміністративного судового захисту в Україні, оскільки їх дотримання є обов'язковою умовою забезпечення права особи на справедли-

вий судовий розгляд відповідно до стандартів ЄСПЛ та положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Ефективність судового захисту прав осіб закріплено у положеннях Кодексу адміністративного судочинства України, який визначає основні засади розгляду публічно-правових спорів. Відповідно до частини першої статті 2 КАС України, адміністративне судочинство спрямоване на забезпечення ефективного судового захисту порушених прав, свобод чи інтересів фізичних і юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин. Це положення підкреслює фундаментальну мету адміністративного судочинства – відновлення законності та захист осіб від неправомірних дій чи рішень суб'єктів владних повноважень[1].

Разом із тим, важливою складовою ефективного правосуддя є можливість суду застосовувати не лише визначені законодавством способи судового захисту, але й інші правові механізми, що не суперечать закону і сприяють належному захисту прав особи. Як передбачено частиною другою статті 5 КАС України, суд може обирати такі засоби захисту, які відповідають правовій природі спору, забезпечують справедливість і пропорційність у вирішенні конфлікту між особою та органами державної влади[1].

Як зазначає В.В. Горбалінський, ефективність способів судового захисту прав, свобод та інтересів осіб при оскарженні рішень суб'єктів владних повноважень є одним із складових елементів ефективності правосуддя при розгляді публічно-правових спорів. Вирішуючи питання щодо обраного способу захисту порушеного права адміністративний суд має керуватися верховенством права, частіше використовувати практику ЄСПЛ щодо права на ефективний спосіб судового захисту, широко застосовувати можливості виходу за межі позовних вимог з метою виконання завдань адміністративного судочинства, приймати рішення на користь особи, у разі, неоднозначного тлумачення матеріальних норм права [7, с. 91]

Ефективність судового захисту порушених прав осіб становить ключову ціль адміністративного судочинства, що визначає його спрямованість на реальне поновлення порушених прав та законних інтересів. У процесі вирішення публічно-правових спорів адміністративні суди зобов'язані застосовувати такі способи захисту, які не лише відповідають правовій природі спору, а й забезпечують практичну реалізацію судового рішення.

Верховний Суд у своїй практиці неодноразово наголошував на тому, що обраний позивачем спосіб судового захисту має безпосередньо сприяти поновленню порушеного права та забезпеченню ефективного правового захисту. Це означає, що суд, розглядаючи адміністративну справу, повинен оцінювати не лише правомірність заявлених вимог, а й їхню здатність привести до фактичного відновлення прав заявника. У разі задоволення позовних вимог судові рішення має мати такі правові наслідки, які забезпечать реальне усунення порушення, що стало підставою для звернення особи до суду [8].

Таким чином, ефективність судового захисту порушених прав осіб в адміністративному судочинстві визначається не тільки процесуальними гарантіями доступу до правосуддя, але й результативністю застосованих способів захисту, що мають сприяти належному виконанню судових рішень та відновленню правового стану, який існував до моменту порушення.

До критеріїв ефективності способів захисту порушених прав осіб, як цілком слушно зазначає В.В. Горбалінський, можна віднести такі вимоги: обраний спосіб захисту дозволяє припинити та (або) усунути порушення права та запобігати його порушенню у майбутньому; обраний спосіб захисту дозволяє відновити порушене право та (або) відшкодувати шкоду, яка заподіяна у зв'язку з порушенням права чи інтересу; обраний спосіб захисту має відповідати меті захисту та забезпечувати реальний бажаний для особи результат захисту[9].

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, слід зазначити, що ефективність способу судового захисту порушених прав осіб при оскарженні рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень є невід'ємною складовою загальної ефективності правосуддя. Вона безпосередньо залежить від якості функціонування всієї системи судового захисту, що охоплює інституційні, процедурні та виконавчі механізми забезпечення правосуддя.

Ефективність судового захисту порушених прав осіб закріплена у Конституції України, спеціалізованому законодавстві, міжнародних правових актах та практиці Європейського суду з прав людини. Верховний Суд у своїх рішеннях також наголошує на тому, що ефективність правосуддя в адміністративному судочинстві визначається дотриманням основоположних засад судочинства, зокрема верховенства права та справедливості.

До ключових критеріїв ефективності судового захисту порушених прав осіб в адміністративному судочинстві належать:

1. Функціональна спроможність судової системи, яка передбачає незалежність судової влади, відсутність політичного чи іншого зовнішнього впливу, оптимальне навантаження на суди та належне кадрове забезпечення;

2. Процедурна ефективність судового процесу, що включає забезпечення доступу до суду, дотримання принципу процесуальної економії, належну тривалість розгляду справи, а також відповідність процедури розгляду критеріям справедливого судочинства;

3. Реальне відновлення порушених прав та інтересів, яке забезпечується як судовим рішенням, так і його належним виконанням, включаючи механізми відшкодування шкоди та превентивні заходи для запобігання повторним порушенням з боку суб'єктів владних повноважень;

4. Ефективна система виконання судових рішень, що гарантує їх своєчасне та повне виконання, адже без цього судовий захист втрачає свою практичну значущість.

Таким чином, ефективність судового захисту порушених прав осіб є важливою гарантією панування верховенства права та досягнення завдань адміністративного судочинства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 15.12.2017 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>.
2. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>.
3. Рішення Європейського суду з прав людини. Справа «Гурепка проти України». Заява N 61406/00) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_437#Text.
4. Рішення Європейського Суду з прав людини. Справа «Аксу проти Туреччини». Заяви №№ 4149/04 та 41029/04. URL: https://ips.ligazakon.net/document/SO2369?ed=2000_10_10.
5. Потапенко А.В. Ефективний спосіб судового захисту приватного права 237 та інтересу як категорія процесуального права. *Слово Національної школи суддів України*. 2019. № 4 (29). С. 45–60.
6. Потапенко А.В. Визначення судом ефективного способу захисту приватного права та інтересу, який не суперечить закону. Дис.д-ра філософ. Київ, 2021. 255 с.
7. Горбалінський В.В. Актуальні питання обрання способів захисту прав осіб в адміністративному судочинстві України. *Український правовий вимір: пошук відповідей на глобальні міжнародні виклики*: мат. V міжн. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 26 травня 2023р.). м. Дніпро: Університет митної справи та фінансів, 2023. С. 89–91
8. Постанова Верховного Суду від 04.08.2020р.. Справа №340/2074/19. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/90755073>.
9. Горбалінський В.В. Критерії визначення належності та ефективності способів захисту при оскарженні рішень суб'єктів владних повноважень. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2023. Issue 5. С. 12–17. URL: https://journal-vjhr.sk/wp-content/uploads/2023/12/Visegrad_05_2023.pdf.

БАЛАНС ПУБЛІЧНИХ ТА ПРИВАТНИХ ІНТЕРЕСІВ У СУДОВІЙ ПРАКТИЦІ ЩОДО ПРИЗНАЧЕННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ОПІКУНАМИ У ПЕРІОД ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Сиймовський Р.М.,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри адміністративного права

та поліцейської діяльності ННІПФПКП,

Львівський державний університет внутрішніх справ

ORCID: 0000-0002-5106-5205

Сиймовський Р.М. Баланс публічних та приватних інтересів у судовій практиці щодо призначення військовослужбовців опікунами у період дії воєнного стану в Україні.

У сучасних умовах воєнного стану постає необхідність чіткого визначення співвідношення публічних та приватних інтересів у правовому регулюванні різних аспектів суспільного життя. Одним із таких аспектів є питання призначення опікунів, яке набуває особливої важливості під час мобілізації та обмеження прав громадян. Воєнний стан вимагає проведення детальної оцінки відповідності приватних інтересів, зокрема сімейних обов'язків, публічним обов'язкам щодо захисту держави. Аналіз правозастосовної практики виявляє важливість правильного розуміння межі між цими інтересами в умовах війни. Метою статті було визначено дослідження правових підстав для відмови в призначенні військовослужбовців опікунами, а також оцінка взаємодії публічних і приватних інтересів у контексті правових норм, що регулюють правовий режим воєнного стану в Україні. Окремо розглядалися аспекти, які стосуються військових обов'язків і сімейних прав, а також інтерпретація цих питань в судовій практиці. Зроблено висновки, що суди в Україні під час розгляду справ про призначення опікунів у період воєнного стану часто ставлять пріоритет на публічний інтерес (обов'язок захисту держави) порівняно з приватними інтересами громадян, що стосуються виконання обов'язків по догляду за родичами. Спостерігається посилення державного контролю за приватно-правовими відносинами, зокрема у сферах, які стосуються військової служби та звільнення з неї через сімейні обставини. Аналіз показав, що загалом суди дотримуються єдиної правової позиції, враховуючи обмеження прав громадян, в тому числі обов'язок служби у війську як пріоритетний, а також необхідність адекватного обґрунтування відмови у призначенні опікуна. Втім, очевидним є також неузгодженість судової практики, подекуди взаємопротилежні висновки судів щодо інтерпретації та застосування законодавства щодо можливості призначення військовослужбовця опікуном. Автором підкреслюється важливість досягнення балансу між публічними та приватними інтересами в умовах воєнного стану, особливо при прийнятті рішень щодо звільнення військовослужбовців від обов'язків військової служби з метою виконання обов'язків опікуна.

Ключові слова: публічний інтерес, приватний інтерес, звільнення з військової служби, правозастосування в умовах воєнного стану, судова практика, опікунство.

Syimovskyi R.M. The balance of public and private interests in judicial practice regarding the appointment of military personnel as guardians during martial law in Ukraine.

In the current conditions of martial law, there is a pressing need to clearly define the relationship between public and private interests in the legal regulation of various aspects of social life. One such aspect is the appointment of guardians, which becomes particularly significant during mobilization and restrictions on citizens' rights. Martial law necessitates a detailed assessment of the compatibility of private interests, particularly family responsibilities, with public duties related to national defense.

An analysis of law enforcement practice highlights the importance of correctly understanding the boundary between these interests in wartime conditions. The article aims to examine the legal grounds for refusing to appoint military personnel as guardians, as well as to assess the interaction between public and private interests within the framework of legal norms regulating the legal regime of martial law in Ukraine. Special attention is given to aspects related to military duties and family rights, as well as the judicial interpretation of these issues.

The study concludes that Ukrainian courts, when considering cases of guardian appointments during martial law, often prioritize the public interest (the duty to defend the state) over private interests related to fulfilling caregiving responsibilities for relatives. There is an observed increase in state

control over private legal relations, particularly in areas concerning military service and discharge from it due to family circumstances. The analysis demonstrates that, in general, courts adhere to a unified legal position, recognizing the restriction of citizens' rights, including the duty of military service, as a priority while also emphasizing the necessity of adequately substantiating refusals to appoint a guardian.

However, inconsistencies in judicial practice are also evident, with courts sometimes reaching contradictory conclusions regarding the interpretation and application of legislation on the possibility of appointing military personnel as guardians. The author underscores the importance of achieving a balance between public and private interests under martial law, particularly when making decisions on the discharge of military personnel from service to fulfill guardianship duties.

Key words: public interest, private interest, discharge from military service, law enforcement under martial law, judicial practice, guardianship.

Постановка проблеми. Адміністративне законодавство України зазнає постійних змін, що обумовлено необхідністю динамічного узгодження публічних та приватних інтересів. Особливо гостро ця проблема постала в умовах повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну, коли законодавчі та правозастосовчі органи повинні забезпечувати збереження оптимального балансу між конституційно-цивільними та конституційно-адміністративними правами, обов'язками та інтересами громадян. У цьому контексті особливого значення набуває питання співвідношення військових обов'язків громадян із їхніми іншими правами, зокрема у сфері опіки та піклування. Актуальною темою для обговорення є те, чи може обов'язок щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України (ст. 65 Конституції України [1]) перевищувати за юридичною силою обов'язки громадян у (конституційно-)цивільно-правових відносинах, зокрема щодо виконання функцій опікуна (статті 22, 27, 46 Конституції України).

Судова практика свідчить, що вказане питання набуває особливого значення, оскільки воєнний стан не скасовує дію норм цивільного законодавства, які регулюють призначення опікунів над недієздатними особами. У своїх рішеннях суди неодноразово підкреслювали, що обов'язок оборони незалежності та територіальної цілісності України не є єдиним конституційним обов'язком громадянина України. Втім, зустрічається і протилежна позиція, відповідно до якої, презюмується пріоритет публічного інтересу над приватним, а здійснення військовослужбовцем функцій опікуна є несумісним із проходження ним військової служби.

Аналіз норм закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» [2] дає підстави для висновку, що призначення громадянина опікуном над недієздатною особою може бути достатньою підставою для звільнення його від проходження військової служби. Таким чином підкреслюється необхідність чіткого законодавчого врегулювання співвідношення публічно- і приватно-правових обов'язків громадян, особливо у контексті можливості звільнення особи від проходження військової служби з метою здійснення опіки над особою, яка визнана судом недієздатною.

Метою дослідження було обрано аналіз актуальної судової практики на предмет визначення пріоритетності публічного на приватним інтересом (чи зворотній чином) при вирішенні питання доцільності призначення військовослужбовця опікуном над особою, яка визнана судом недієздатною.

Стан опрацювання проблематики. Питання використання гарантованих Конституцією прав та обов'язків з метою уникнення військової служби активно обговорюється науковою спільнотою. Актуалізуються питання міграції осіб призовного віку (В. Найда, О. Стефаненко [8], А. Чорний, С. Гетманюк, В. Гула [35]), удосконалення механізмів мобілізації, зокрема шляхом усунення прогалин правового статусу ТЦК та СП, оформлення відстрочки, перетину кордону (Ю. Сокоринський, О. Леоненко, С. Шатило [33]), проходження військової служби жінками (К. Кирилова [6]), а також використання окремих цивільно-правових механізмів для звільнення з військової служби (Т. Кириченко [5], М. Кусурзус [7]). О. Гусар безпосередньо піднімала питання балансу публічного та приватного інтересу на прикладі адміністративних правовідносин між громадянином України, який виїжджає за кордон та перетинає державний кордон під час воєнного стану та службовцем прикордонної служби [4]. Т. Фулей, у свою чергу, звертає увагу на проблему застосування гендерних стереотипів при визначенні балансу між приватним і публічним інтересом в умовах воєнного стану [34].

Виклад основного матеріалу. Сталий розвиток суспільства можливий за умови досягнення оптимального співвідношення між публічним та приватним інтересами. Дихотомія «публічне право – приватне право» є ключовим феноменом правової системи, який у процесі еволюції правової доктрини та становлення демократичних інституцій інтерпретувався з різних теоретичних і практичних підходів, враховуючи як суспільні запити, так і індивідуальні права та обов'язки. Публічне і приватне право виступають самостійними сферами правового регулювання, спрямованими на сис-

тематизацію окремих категорій суспільних відносин. Вони визначають правовий статус суб'єктів, встановлюючи межі їхніх прав і обов'язків у структурі соціально-правових координат.

В Україні правовий режим воєнного стану було запроваджено відповідно до Указу Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022 [3] на підставі статті 2 Закону України «Про правовий режим воєнного стану». Цей нормативно-правовий акт став підставою для тимчасового обмеження конституційних прав і свобод людини та громадянина, зокрема тих, що передбачені статтями 30–34, 38–39, 41–44, 53 Конституції України. Відповідно до частини першої статті 8 зазначеного закону було запроваджено обмеження прав та законних інтересів юридичних осіб. Наступним логічним кроком стало оголошення та проведення загальної мобілізації та внесення змін до законодавства про військовий обов'язок і військову службу. Разом з цим, більш активно почали застосовуватися передбачені спеціалізованим законодавством підстави уникнення мобілізації та звільнення від проходження військової служби за сімейними обставинами (здійснення опіки, утримання дітей, постійний догляд тощо). Вказане призвело до необхідності переосмислення і більш вимогливого ставлення до перевірки кандидатів на їх відповідність пункту 3 частини дванадцятої статті 26 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» від 25.03.1992 № 2232-XII.

Неапробовані зміни до закону, зростаюча у геометричній прогресії кількість бажаючих уникнути проходження військової служби та непередбачувана політична ситуація призвели до зростання кількості як цивільних, так і адміністративних спорів у судах. Умови воєнного стану суттєво вплинули на правозастосовну практику, зокрема в сфері адміністративного та цивільного судочинства. Це зумовило появу нових правових висновків та формування актуальної судової практики, що враховує специфіку функціонування державних інституцій та правового регулювання в період воєнного стану.

Аналіз судової практики, зокрема постанов апеляційних судів, свідчить про дотримання судами єдиної правової позиції при винесенні позитивних рішень. Зокрема, суди наголошують, що обов'язок захисту незалежності та територіальної цілісності України не є єдиним конституційним обов'язком громадянина і не має пріоритету над іншими конституційними обов'язками. Одним із законодавчо визначених критеріїв для призначення опікуна є волевиявлення особи щодо виконання відповідних функцій. (Якщо призначення опікуна особі при визнанні її недієздатною є обов'язком суду (за наявності подання на таку особу органу опіки та піклування), то призначення особи опікуном можливе лише за її письмовою згодою від якої вона завжди вправі відмовитися, подавши до суду відповідну заяву [18; 20]). Введення воєнного стану не припинило дії норм цивільного законодавства, які регламентують процедуру призначення опікуна. Відповідно, законодавство не містить обмежень або заборон щодо можливості призначення опікуном недієздатної особи її родича, навіть якщо він є чоловіком призовного віку. Крім того, суди підкреслюють, що аналіз положень Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» дозволяє зробити висновок про можливість звільнення з служби особи, яка була призначена опікуном недієздатного громадянина. На цій підставі колеги суддів дійшли висновку, що твердження судів перших інстанцій про невідповідність призначення військовослужбовця опікуном інтересам недієздатної особи є помилковими [11; 13; 16; 18–20; 29; 30; 32].

Щодо негативних рішень, тобто рішень про відмову призначити особу опікуном (з метою подальшого вивільнення від проходження військової служби), то суди переважно виходять із невідповідності приватного інтересу заявника-військовослужбовця бути опікуном такому ж приватному інтересу підопічного у частині неможливості забезпечення належного догляду військовослужбовцем. Лише у незначній частині рішень прямо піднімається питання співвідношення публічного обов'язку щодо проходження військової служби з приватним обов'язком щодо членів сім'ї. Основні причини відмови¹:

1. *Недостатня обґрунтованість висновку органу опіки та піклування.* Суди посилаються на те, що висновки органу опіки та піклування не містять належної мотивації щодо доцільності призначення саме військовослужбовця опікуном. Зокрема, відсутній аналіз відносин між заявником та особою, над якою встановлюється опіка або формальний підхід до розгляду питання без належного з'ясування обставин справи [21; 24; 27].

2. *Відсутність належних доказів можливості виконання обов'язків опікуна.* Заявник не надав суду достатніх доказів щодо своєї здатності здійснювати обов'язки опікуна, а також не підтверджено, що призначення опікуном відповідатиме інтересам недієздатної особи. Суди також часто вказують, що висновки органу опіки не містять мотивованого обґрунтування належного стану здоров'я та фізичної можливості заявника здійснювати опікунські обов'язки [12; 31].

¹ Наведені підстави для відмови у призначенні військовослужбовця опікуном сформульовані на основі як «негативних», так і «позитивних» рішень судів апеляційних інстанцій. Водночас, відмова в задоволенні заяв була ухвалена судами першої інстанції, після чого вона підлягала оцінці судом апеляційної інстанції.

3. *Наявність інших родичів, які можуть виконувати обов'язки опікуна* (у недієздатної особи є інші близькі родичі (син, донька, онуки), які можуть здійснювати опіку та відсутність доказів неможливості виконання ними обов'язків опікуна) [20; 27; 28].

4. *Можливість зловживання правом для уникнення проходження військової служби*. Суди заважають, що рішення про призначення опікуна не повинно створювати умов для зловживань, зокрема для штучного звільнення з військової служби [11; 19; 22; 25; 32].

5. *Пріоритетність виконання військового обов'язку*. Саме в контексті цієї підстави для відмови призначення військовослужбовця опікуном, суди непрямо наголошують на пріоритетності публічного інтересу над приватним. Зокрема, суди зазначають, що оскільки заявник проходить військову службу, це унеможлиблює його постійний догляд за недієздатною особою. Судами визнається, що виконання обов'язків опікуна та служба у Збройних Силах є несумісними. Беручи до уваги воєнний стан, суди звертають увагу на обов'язок громадян щодо оборони України (ст. 65 Конституції України) [14; 16; 17; 23; 26].

Реалізація публічних інтересів у приватно-правових відносинах здійснюється через механізм державного регулювання та запровадження обмежень у сфері цивільно-правових відносин. Застосування таких обмежувальних заходів закріплюється в нормативно-правових актах, що визначають межі свободи, автономії волі та прав учасників цивільного обороту у випадках, коли їхнє безперешкодне здійснення може суперечити суспільним інтересам. Такі обмеження можуть проявлятися у встановленні обмежень свободи договору та можливості вчинення інших правочинів, у забороні суб'єктам цивільного права здійснювати певні юридично значущі дії або використовувати об'єкти цивільних правовідносин у визначений спосіб. Крім того, вони можуть включати позбавлення окремих матеріальних та нематеріальних благ у випадках, передбачених законодавством [10].

Конституція України містить положення, які визначають пріоритет суспільного інтересу над приватним у випадках, коли того вимагають обставини загальнодержавного значення. Зокрема, відповідно до частини 4 статті 35 Конституції України, «ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. У разі якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінено альтернативною (невійськовою) службою» [1]. Це свідчить про те, що правовий порядок в Україні ґрунтується на балансі між правами індивіда та загальними інтересами суспільства.

Адміністративна та судова практика засвідчує, що у випадку розгляду питання призначення військовослужбовця опікуном та, відповідно, його наступне звільнення від проходження військової служби, ключовим є визначення межі між реалізацією особою своїх прав і виконанням нею конституційного обов'язку щодо захисту незалежності та територіальної цілісності держави. Згідно зі статтею 23 Конституції України, кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, у якому забезпечується її всебічний розвиток. У контексті військової служби це означає, що право військовослужбовця на звільнення з мотивів сімейних обставин має розглядатися через призму публічного інтересу, пов'язаного із забезпеченням обороноздатності держави. У судовій практиці розгляд питань звільнення з військової служби з мотивів необхідності здійснення опіки над недієздатною особою повинен здійснюватися із застосуванням трискладового тесту: 1) чи передбачене законом обмеження права військовослужбовця на звільнення у конкретній ситуації? 2) чи переслідує таке обмеження легітимну мету, зокрема, захист національної безпеки та публічного порядку? 3) чи є обмеження пропорційним, тобто чи відповідає воно критеріям необхідності, обґрунтованості та справедливості? [9].

Висновки. На практиці суди переважно відмовляють у задоволенні позовів щодо звільнення військовослужбовців на підставі сімейних обставин, а також не задовольняють заяви про призначення особи опікуном, якщо заявник не довів неможливості здійснення опіки іншими особами або відсутності альтернативних засобів забезпечення догляду за недієздатною особою. Такий підхід ґрунтується на необхідності дотримання балансу між реалізацією прав особи та інтересами суспільства в умовах воєнного стану. Крім того, слід враховувати, що судова практика щодо уникнення можливих зловживань у таких справах спрямована на запобігання випадкам використання інституту опіки як підстави для ухилення від військової служби.

Аналіз судової практики засвідчує, що під час розгляду справ про призначення опікунів у період воєнного стану суди України здебільшого надають пріоритет публічному інтересу, зокрема обов'язку громадян щодо захисту держави, над приватними інтересами, пов'язаними з доглядом за родичами. Це відображає загальну тенденцію до посилення державного контролю за приватно-правовими відносинами, особливо у сферах, що стосуються військової служби та підстав звільнення з неї.

Судова практика демонструє загалом єдину правову позицію, відповідно до якої обмеження прав громадян, у тому числі через обов'язок проходження військової служби, визнається виправданим у контексті суспільного інтересу. Водночас аналіз показав наявність суперечностей у судових рішеннях, зокрема випадків неоднозначного тлумачення норм законодавства щодо можливості призначення військовослужбовця опікуном.

З огляду на це, існує необхідність забезпечення належного балансу між публічними та приватними інтересами, особливо під час вирішення питань щодо звільнення військовослужбовців від виконання військових обов'язків у зв'язку з опікуном. Такий баланс є важливим не лише для дотримання принципів верховенства права, а й для збереження довіри громадян до судової влади та державних інституцій в умовах воєнного стану.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25.03.1992 № 2232-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 27. Ст. 385.
3. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022.
4. Гусар О.А. Баланс публічного та приватного інтересу під час воєнного стану. Права та свободи людини в умовах особливого періоду: Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 5 червня 2023 р.). Київ: Видавничий центр «Кафедра», 2023. С. 35–37.
5. Кириченко Т.С. До питання встановлення факту самостійного виховання дитини. Проблеми цивільного права та процесу: тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. 99-й річниці від дня народження О.А. Пушкіна (м. Вінниця, 24 трав. 2024 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; Нац. акад. правових наук України; Харків. обл. осередок Всеукр. громад. орг. «Асоціація цивілістів України». Вінниця: ХНУВС, 2024. С. 173–176.
6. Кисилова К.В. Окремі питання військового обліку жінок в умовах воєнного стану. *Парадигма вищої освіти в умовах війни та глобальних викликів XXI століття*: матеріали всеукраїнського науково-педагогічного підвищення кваліфікації (м. Одеса, 18 липня – 28 серпня 2022 р.). Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 190–192.
7. Кусурзус М.С. Визначення місця проживання дитини під час воєнного стану. Проблеми цивільного права та процесу: тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. 99-й річниці від дня народження О.А. Пушкіна (м. Вінниця, 24 трав. 2024 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; Нац. акад. правових наук України; Харків. обл. осередок Всеукр. громад. орг. «Асоціація цивілістів України». Вінниця: ХНУВС, 2024. С. 367–369.
8. Найда В.О. Стефаненко О.С. Напрями протидії незаконній міграції чоловіків призовного віку в Україні. *Державна політика у сфері протидії торгівлі людьми і незаконній міграції: сучасні виклики для України та світу*: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (7 червня 2024 року) / упор.: О.М. Марін, І.А. Вишневська. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2024. С. 119–122.
9. Окрема думка судді Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду Берназюка Я.О. на постанову Верховного Суду від 2 липня 2024 року у справі № 852/2а-5/24.
10. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 15 листопада 2019 року у справі № 910/101/19.
11. Постанова Волинського апеляційного суду від 15 липня 2024 року у справі № 161/238/24.
12. Постанова Житомирського апеляційного суду від 09 квітня 2024 року у справі № 276/1232/23.
13. Постанова Запорізького апеляційного суду від 17 квітня 2024 року у справі № 332/6275/23.
14. Постанова Івано-Франківського апеляційного суду від 18 липня 2024 року у справі № 349/2019/23.
15. Постанова Київського апеляційного суду від 15 квітня 2024 року у справі № 362/3523/23.
16. Постанова Київського апеляційного суду від 16 липня 2024 року у справі № 377/56/24.
17. Постанова Київського апеляційного суду від 2 липня 2024 року у справі від № 357/6984/23.
18. Постанова Київського апеляційного суду від 29 квітня 2024 року у справі № 759/18920/23.
19. Постанова Львівського апеляційного суду від 10 червня 2024 року у справі № 450/729/23.
20. Постанова Львівського апеляційного суду від 13 травня 2024 року № 450/704/23.
21. Постанова Львівського апеляційного суду від 21 травня 2024 року № 457/54/23.
22. Постанова Рівненського апеляційного суду від 02 травня 2024 року у справі № 572/1245/23.
23. Постанова Тернопільського апеляційного суду від 10 липня 2024 року у справі № 601/3412/23.
24. Постанова Тернопільського апеляційного суду від 18 червня 2024 року у справі № 951/780/23.

25. Постанова Харківського апеляційного суду від 21 травня 2024 року у справі № 643/4973/23.
26. Постанова Хмельницького апеляційного суду від 10 червня 2024 року у справі № 674/1043/23.
27. Постанова Хмельницького апеляційного суду від 16 травня 2024 року у справі № 686/22233/23.
28. Постанова Хмельницького апеляційного суду від 29 січня 2024 року у справі № 686/21072/23.
29. Постанова Черкаського апеляційного суду від 18 липня 2024 року у справі № 692/1033/23.
30. Постанова Чернівецького апеляційного суду від 13 лютого 2024 року у справі № 718/1709/23.
31. Постанова Чернігівського апеляційного суду від 09 квітня 2024 року у справі № 751/3383/23.
32. Постанова Чернігівського апеляційного суду від 20 березня 2024 року у справі № 750/2548/23.
33. Сокоринський Ю.В., Леоненко О.А., Шатило С.О. Сучасні напрями запобігання ухиленню від мобілізації як одного з елементів безпеки в державі. *Науковий вісник Сіверщини*. Серія: Право. 2023. Вип. 3(20). С. 92–100.
34. Фулей С.С. Обмеження права вільно залишати територію України в умовах воєнного стану: гендерні аспекти. *Гендерна політика в умовах воєнного стану: правовий вимір*: збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 15 червня 2023 р.). Науково-дослідний інститут публічного права. Одеса: Видавництво «Юридика», 2023. С. 193–203.
35. Чорний А., Гетманюк С., Гула В. Особливості перетинання державного кордону України окремими категоріями осіб, транспортних засобів та вантажів в умовах воєнного стану. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України*. Серія: військові науки. 2022. № 3(88). С. 189–204.

ОСНОВНІ ОЗНАКИ УПРАВЛІННЯ КОМУНАЛЬНИМ МАЙНОМ

Склярова Т.А.

аспірантка кафедри конституційного права

та порівняльного правознавства

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Склярова Т.А. Основні ознаки управління комунальним майном.

Стаття присвячена дослідженню ключових аспектів управління комунальною власністю в Україні у контексті актуального законодавчого регулювання та практики місцевого самоврядування.

Автором визначено суттєві прогалини у нормативно-правовій базі, зокрема, порушено питання відсутності чіткого визначення поняття «управління комунальним майном», що ускладнює реалізацію ефективних механізмів його використання.

Водночас, акцентується увага на необхідності законодавчого закріплення цього поняття для чіткої правової регламентації та адаптації до сучасних принципів місцевого самоврядування, що, в свою чергу, дозволить забезпечити більш ефективне використання комунальних ресурсів.

У статті детально аналізуються основні підходи до трактування поняття «управління комунальним майном», зокрема в наукових працях, де управління комунальним майном розглядається через призму правових, організаційних, економічних та адміністративних аспектів.

Особлива увага приділяється визначенню ключових ознак управління комунальним майном, серед яких постійність, цілеспрямованість, адаптивність до змін соціально-економічних умов територіальних громад. У ході дослідження автор звертає увагу на те, що управління комунальним майном передбачає здійснення прав володіння, користування та розпорядження комунальним майном.

У статті підкреслюється роль територіальних громад як основних суб'єктів управління комунальним майном, що здійснюють функції через органи місцевого самоврядування, зокрема через сільські, селищні та міські ради, які мають право делегувати повноваження щодо управління майном іншим органам. Окремо розглядається об'єктна складова управління комунальним майном, що включає різноманітні види активів громади, та необхідність застосування спеціальних підходів для ефективного управління кожним з них.

Встановлено, що правове регулювання управління комунальним майном здійснюється відповідно до чинного законодавства України та локальних нормативно-правових актів.

Автор відзначає, що основною метою управління є забезпечення ефективного використання майна для задоволення потреб територіальної громади, що дозволяє підтримувати соціально-економічний розвиток на місцевому рівні.

Таким чином, стаття представляє собою всебічний аналіз управлінських процесів, що мають вирішальне значення для сталого розвитку місцевих громад, і наголошує на потребі законодавчого закріплення поняття «управління комунальним майном» для забезпечення його ефективного використання в інтересах територіальних громад України.

Ключові слова: комунальне майно, комунальна власність, управління комунальним майном, територіальна громада, місцеве самоврядування.

Sklyarova T.A. The main characteristics of communal property management.

The article is dedicated to the study of key aspects of municipal property management in Ukraine in the context of current legislative regulation and local government practices.

The author identifies significant gaps in the normative-legal framework, specifically addressing the issue of the lack of a clear definition of the concept of «municipal property management», which complicates the implementation of effective mechanisms for its use.

At the same time, emphasis is placed on the necessity of legislative consolidation of this concept for clear legal regulation and adaptation to modern principles of local self-government, which, in turn, will ensure more effective use of municipal resources.

The article provides a detailed analysis of the main approaches to interpreting the concept of «municipal property management», particularly in scientific works where municipal property management is viewed through the lens of legal, organizational, economic, and administrative aspects.

Special attention is paid to defining the key features of municipal property management, among which are continuity, purposefulness, and adaptability to changes in the socio-economic conditions of

local communities. During the research, the author highlights that municipal property management involves exercising the rights of ownership, use, and disposal of municipal property.

The article emphasizes the role of local communities as the main entities in municipal property management, carrying out functions through local self-government bodies, particularly through village, settlement, and city councils, which have the right to delegate property management powers to other bodies. The object component of municipal property management, which includes various types of community assets, is separately considered, along with the need to apply special approaches for effective management of each of them.

It is established that the legal regulation of municipal property management is carried out in accordance with the current legislation of Ukraine and local normative legal acts.

The author notes that the main goal of management is to ensure the effective use of property to meet the needs of local communities, thus supporting socio-economic development at the local level.

So, the article provides a comprehensive analysis of the management processes that are crucial for the sustainable development of local communities and emphasizes the need for legislative consolidation of the concept of «municipal property management» to ensure its effective use in the interests of territorial communities in Ukraine.

Key words: municipal property, public ownership, municipal property management, territorial community, local self-government.

Постановка проблеми. Законодавство України визначає управління комунальним майном як один із ключових напрямів діяльності органів місцевого самоврядування, що включає стратегічні, розпорядчі та організаційні функції, спрямовані на забезпечення ефективного використання майна в інтересах громади. Хоча Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» деталізує окремі аспекти управління майном, чинне законодавство не містить чіткого визначення цього поняття, що створює прогалини у правовому регулюванні.

Метою цього дослідження є визначення основних рис управління комунальним майном, його специфіки та ключових завдань, а також обґрунтування необхідності законодавчого закріплення цього поняття.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження тематики управління комунальним майном вказує на суттєві прогалини як у законодавчому регулюванні, так і в теоретичній концептуалізації цього явища. Незважаючи на важливу роль комунального майна у забезпеченні соціально-економічного розвитку територіальних громад, чинне законодавство України не містить чіткого та вичерпного визначення поняття «управління комунальним майном».

Науковці звертали увагу на окремі аспекти управління комунальним майном, охоплюючи правові, організаційні та економічні виміри. У роботах таких дослідників, як В.С. Щербина, Т.В. Боднар, Н.Я. Борсук, Н.В. Сментина, І.Б. Гуськова, Є.Ю. Соболь пропонуються різні підходи до розуміння поняття «управління комунальним майном», підкреслюється стратегічна роль органів місцевого самоврядування у забезпеченні ефективного використання, збереження та розвитку комунальних активів.

Проте, відсутність єдиного підходу серед науковців, недоліки законодавчого регулювання та міждисциплінарний характер цієї проблематики ускладнює розробку цілісної концепції щодо визначення ключових характеристик управління комунальним майном, що свідчить про необхідність подальших досліджень для формування чіткого законодавчого визначення досліджуваного поняття та впровадження ефективних практик управління, адаптованих до потреб територіальних громад України.

Виклад основного матеріалу. Пункт 30 частини першої статті 26 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» до виключної компетенції сільських, селищних, міських рад відносять, зокрема, прийняття рішень щодо відчуження відповідно до закону комунального майна; затвердження місцевих програм приватизації, а також переліку об'єктів комунальної власності, які не підлягають приватизації; визначення доцільності, порядку та умов приватизації об'єктів права комунальної власності; вирішення питань про придбання в установленому законом порядку приватизованого майна, про включення до об'єктів комунальної власності майна, відчуженого у процесі приватизації, договір купівлі-продажу якого в установленому порядку розірвано або визнано недійсним, про надання у концесію об'єктів права комунальної власності, про створення, ліквідацію, реорганізацію та перепрофілювання підприємств, установ та організацій комунальної власності відповідної територіальної громади [1].

З наведеної норми права слідує, що органи місцевого самоврядування виконують стратегічні, розпорядчі та організаційні функції, спрямовані на забезпечення ефективного використання комунального майна в інтересах громади, що, по суті, становить основу управління цим майном.

Варто відзначити, що чинне законодавство України не оперує таким поняттям як «управління комунальним майном», у той час, як Закон України «Про управління об'єктами державної власності» чітко регламентує поняття управління іншим видом публічного майна – державним майном. Так, відповідно до статті 1 вищезгаданого закону управління об'єктами державної власності – здійснення Кабінетом Міністрів України та уповноваженими ним органами, іншими суб'єктами, визначеними цим Законом, повноважень щодо реалізації прав держави як власника таких об'єктів, пов'язаних з володінням, користуванням і розпорядженням ними, у межах, визначених законодавством України, з метою задоволення державних та суспільних потреб [2].

Спроба законодавчого закріплення досліджуваного поняття знайшла своє відображення у проекті Закону України № 2617 від 06.06.2008 року «Про комунальну власність в Україні», у якому було запропоновано наступну дефініцію: «управління об'єктами права комунальної власності – діяльність із виконання повноважень територіальних громад, органів місцевого самоврядування та уповноважених ними органів, спрямована на ефективну реалізацію права комунальної власності територіальних громад, яка здійснюється в межах та у порядку, визначених законодавством України і актами органів місцевого самоврядування» [3].

Вважаємо, що закріплення у законодавстві України поняття «управління комунальним майном», яке б охоплювало сукупність правових, організаційних, економічних та адміністративних заходів, що здійснюються органами місцевого самоврядування, та які спрямовані на ефективне використання, збереження та розвиток об'єктів комунальної власності в інтересах територіальної громади, є необхідним для належної регламентації правовідносин у цій сфері.

Формалізація вищезгаданого поняття дозволить по-перше, уникнути його неоднозначного трактування, забезпечить однакове застосування правових норм та створить чітку правову основу, на яку можна буде опиратися під час прийняття рішень і реалізації відповідних функцій; по-друге, сприятиме адаптації законодавства до сучасних умов і вимог територіальних громад; по-третє, стимулюватиме реалізації принципу децентралізації та захисту прав територіальних громад у сфері управління комунальним майном; по-четверте, забезпечить реалізацію механізмів відповідальності та контролю за використанням майна громади в інтересах місцевих жителів.

З огляду на те, що чинне законодавство України не дає формального визначення терміна «управління комунальним майном», залишаючи значний простір для наукової дискусії та інтерпретацій,

Дефініцію «управління комунальним майном» В.С. Щербина та Т.В. Боднар, звертаючись до визначення поняття «управління об'єктами державної власності», унормованого в Законі України «Про управління об'єктами державної власності», формулюють за аналогією права як здійснення органом місцевого самоврядування та уповноваженими ним органами повноважень щодо реалізації прав територіальної громади села, селища, міста як власника таких об'єктів, пов'язаних з володінням, користуванням і розпорядженням ними, у межах, визначених законодавством України, з метою задоволення потреб територіальної громади, державних та суспільних потреб [4, с. 10]. Загалом вважаємо, що звернення до вже унормованого поняття є виправданим, оскільки комунальна власність і державна власність належать до публічної власності, а їх управління має багато спільних рис, таких як правове регулювання, обов'язковість врахування суспільних потреб і спрямованість на ефективне використання.

Подібним до наведеного є визначення, запропоноване Н.Я. Борсук: «управління об'єктами комунальної власності – здійснення органами місцевого самоврядування повноважень, пов'язаних із володінням, користуванням і розпорядженням цими об'єктами у межах, визначених законодавством України, з метою задоволення потреб територіальної громади» [5, с. 54].

Н.В. Сментина під процесом управління комунальною власністю розуміє регламентовану законом діяльність, спрямовану на використання об'єктів комунальної власності відповідно до завдань та функцій, що покладені на органи місцевого самоврядування [6, с. 47]. Вчена підкреслює важливі аспекти управління комунальною власністю: робить акцент на регламентованості діяльності органів місцевого самоврядування законом, а зазначення зв'язку між управлінням комунальною власністю та завданнями, покладеними на органи місцевого самоврядування, наголошує на інструментальній природі управління комунальним майном. Утім, визначення зосереджується переважно на використанні об'єктів комунальної власності, тоді як управління також включає, зокрема, створення нових об'єктів комунальної власності, збереження та розвиток існуючих об'єктів, здійснення розпорядження ними, а також контроль за їх використанням.

На думку І.Б. Гуськової, управління комунальною власністю – вид соціального управління, яке є свідомою, цілеспрямованою дією з боку органу місцевого самоврядування на усі об'єкти власності, що належать йому та територіальній громаді [7, с. 230]. Визначення управління комунальною власністю як виду соціального управління можна вважати правильним з точки зору підкреслення його суспільної мети, однак характеризуючи управління комунальною власністю як соціальне, ав-

тор не робить акценту на інших специфічних вимірах досліджуваної категорії, а тому для повного розкриття сутності цього явища необхідно доповнити це визначення, наголошуючи на його правових, економічних та інституційних аспектах.

Доволі ґрунтовним є тлумачення поняття «управління комунальною власністю», визначене Є.Ю. Собоєм як вид публічного управління, що полягає у діяльності уповноважених суб'єктів права комунальної власності (органів місцевого самоврядування та ін.) щодо реалізації повноважень, пов'язаних із володінням, користуванням і розпорядженням об'єктами права комунальної власності в інтересах жителів відповідної адміністративно-територіальної одиниці [8, с. 86].

Отже, серед вчених не існує єдиного підходу до визначення поняття «управління комунальним майном», що пов'язано як із багатогранністю самого процесу управління, так і зі специфікою комунальної власності, яка одночасно є об'єктом публічного інтересу та інструментом задоволення потреб територіальних громад. Різні автори акцентують увагу на різних його аспектах: соціальній складовій управління, правовому регулюванні, стратегічній та організаційній ролі органів місцевого самоврядування, що свідчить про комплексність і міждисциплінарність цього поняття.

Проаналізувавши різні наукові підходи до визначення поняття «управління комунальним майном» та враховуючи специфіку цієї діяльності, з метою формування більш комплексного уявлення про управління комунальною власністю, доцільно зосередити увагу на ключових рисах цього процесу, які дозволяють розкрити його сутність, цілі та завдання.

1. Управління комунальним майном являє собою постійний та цілеспрямований процес, що включає у себе планування, організацію, контроль, координацію, прийняття рішень, а також розробку стратегій, цілей та підходів до управління майном з метою досягнення поставлених цілей і завдань.

Окремо варто виділити адаптивний характер управління комунальним майном, оскільки таке передбачає певну гнучкість, врахування змін соціально-економічних умов та потреб громади

2. Управління комунальним майном передбачає здійснення права власності щодо такого майна, тобто прав володіння, користування та розпорядження об'єктами комунальної власності.

У цьому контексті доцільним буде відзначити дослідження, здійснене М.Л. Миговицьким, у ході якого учений виділив наступні функціональні форми управління комунальним майном: самостійне використання комунального майна; спільне використання об'єктів комунальної власності; безоплатна передача до державної власності; передача майна до комунальної власності територіальних громад або у їх спільну власність; створення комунальних підприємств та закладів; концесія; участь органів місцевого самоврядування у господарських товариствах; продаж комунального майна спільної власності; застава комунального майна; оренда комунального майна; приватизація комунального майна [9].

3. Суб'єктами управління комунальним майном є територіальні громади, від імені та в інтересах яких діють представницькі органи місцевого самоврядування.

Варто зауважити, що за приписами пункту 31 частини першої статті 26 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» сільські, селищні, міські ради вправі самостійно приймати рішення про передачу іншим органам окремих повноважень щодо управління майном, яке належить до комунальної власності відповідної територіальної громади, визначення меж цих повноважень та умов їх здійснення [1]. Зокрема, виконавчі органи сільських, селищних, міських рад здійснюють управління в межах, визначених радою, майном, що належить до комунальної власності відповідних територіальних громад (підпункт 1 пункту «а» статті 29 цього ж закону) [1].

У межах характеристики цієї ознаки управління комунальним майном вважаємо за необхідне наголосити на тому, що органи та посадові особи місцевого самоврядування є підзвітними, підконтрольними і відповідальними перед територіальними громадами. Відповідно до частини першої статті 75 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» вони періодично, але не менш як два рази на рік, інформують населення про виконання програм соціально-економічного та культурного розвитку, місцевого бюджету, з інших питань місцевого значення, звітують перед територіальними громадами про свою діяльність у порядку, визначеному законом та прийнятими відповідно до нього статутом територіальної громади, рішенням районної чи обласної ради [1].

4. Об'єктна складова управління комунальним майном має специфічний характер, оскільки включає в себе різноманітні види активів, що знаходяться у власності громади, і вимагають застосування спеціальних підходів до їх управління з урахуванням особливостей кожного з них.

Стаття 60 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» визначає перелік об'єктів, на які територіальним громадам сіл, селищ, міст, районів у містах належить право комунальної власності, а саме: рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, землю, природні ресурси, підприємства, установи та організації, в тому числі банки, страхові товариства, а також пенсійні фонди, частку в майні підприємств, житловий фонд, нежитлові приміщення, заклади куль-

тури, освіти, спорту, охорони здоров'я, науки, соціального обслуговування та інше майно і майнові права, рухомі та нерухомі об'єкти, визначені відповідно до закону як об'єкти права комунальної власності, а також кошти, отримані від їх відчуження, спадщина, визнана судом відумерлою [1].

5. Правове регулювання управління комунальним майном здійснюється відповідно до чинного законодавства України, яке визначає основні принципи і механізми управління, а також на основі локальних нормативно-правових актів, прийнятих уповноваженими суб'єктами місцевого самоврядування, що дозволяє врахувати специфіку конкретних територіальних громад та їх потреби.

6. Основна мета управління комунальним майном полягає в забезпеченні ефективного та цільового використання майнових ресурсів, що належать територіальній громаді, задля задоволення потреб останньої.

Висновки. Управління комунальним майном є комплексним, багатоаспектним процесом, що охоплює правові, організаційні, економічні та адміністративні заходи. Основні риси управління комунальним майном включають постійний і цілеспрямований характер; адаптивність до змін соціально-економічних умов; реалізацію права власності громади через володіння, користування і розпорядження майном; специфіку об'єктної складової, що враховує особливості різних видів активів громади; правове регулювання управління комунальним майном ґрунтується на національному законодавстві та локальних актах; суб'єкти управління комунальним майном – територіальні громади, від імені та в інтересах яких діють органи місцевого самоврядування; основною метою управління комунальним майном є забезпечення ефективного використання майна задля задоволення потреб громади, а також створення умов для прозорості, підзвітності та контролю за використанням ресурсів.

Відсутність дефініції «управління комунальним майном» в українському законодавстві створює простір для неоднозначного трактування і ускладнює однакове застосування правових норм. Формалізація цього поняття дозволить уникнути правової невизначеності, забезпечивши єдність підходів у прийнятті рішень у сфері управління комунальним майном; адаптувати законодавство до сучасних умов, враховуючи зростаючу роль громад у процесі децентралізації; сприяти реалізації принципу підзвітності й прозорості діяльності органів місцевого самоврядування; покращити механізми контролю та відповідальності за управління комунальним майном.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр#Text>.
2. Закон України «Про управління об'єктами державної власності». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/185-16#Text>.
3. Прект Закону України «Про комунальну власність в Україні. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/JF20P00A?an=3>.
4. Щербина В.С., Боднар Т.В. Управління майном: поняття та зміст. *Університетські наукові записки*. 2020. № 1(73). С. 6–17.
5. Борсук Н.Я. Організаційно-правове забезпечення управління комунальною власністю в Україні. дис. докт. юрид. наук. Київ, 2019. 407 с. URL: http://dndi.mvs.gov.ua/files/pdf/dissertation_Borsuk_N_Y.pdf
6. Сментина Н.В. Характеристика системи управління комунальною власністю в Україні. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2011. № 2. Т. 1. С. 47–50. URL: http://journals.khnu.km.ua/vestnik/pdf/ekon/2011_2_1/047-050.pdf
7. Гуськова І.Б. Система управління комунальною власністю. *Ефективність державного управління*. 2013. Вип. 35. С. 229–235.
8. Соболев Є.Ю. Управління комунальною власністю як передумова виникнення публічно-правових спорів. *Наукові записки ЦДПУ*. Серія: Право. Кропивницький. 2020. Вип. 9. С. 84–88.
9. Миговський М.Л. Функціональні форми управління майном комунальної та спільної власності територіальних громад. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2011. № 9. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Duur_2011_9_9.

УДК 351.746.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.106>

СПІЛЬНА БЕЗПЕКОВА ПОЛІТИКА ТА НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА В КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: ДОСВІД ТА ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ

Степановський В.С.,

аспірант 3-го курсу навчання

Навчально наукового інституту права

Сумського державного університету

ORCID: 0009-0009-4160-7574

Степановський В.С. Спільна безпекова політика та національна безпека в країнах Європейського Союзу: досвід та правове регулювання.

Наукова стаття присвячена дослідженню спільної безпекової політики та національної безпеки в країнах Європейського Союзу, їх досвіду та правового регулювання.

На початку дослідження проаналізовано поняття національної безпеки з наукової сторони та його закріплення у нормативно-правових актах України, насамперед Законі України «Про національну безпеку».

Визначено, що національна безпека є ключовою умовою стабільності та розвитку кожної окремої держави, а також є важливим показником її здатності протистояти викликам та загрозам з боку інших держав. Водночас наголошується на тому, що національна безпека охоплює не лише військовий компонент, але й політичний, економічний, інформаційний та соціальний.

Проаналізовано три основні підходи щодо розуміння поняття національної безпеки. Підкреслено, що ефективна система національної безпеки базується на чіткому розподілі повноважень між державними інститутами та ефективному механізмі міжвідомчої координації.

Надалі в статті розглянуто Спільну зовнішню політику і політику безпеки (СЗППБ) та Спільну політику безпеки і оборони (СПБО). Відповідні сфери політики Європейського Союзу закріплюють алгоритми дій країн учасників у випадку виникнення загрози національній безпеці певної держави. Досліджено вплив Маастрихтського та Лісабонського договорів на формування сучасної системи безпеки для країн-учасників Європейського Союзу, а також механізми ухвалення рішень СЗППБ та СПБО.

Важливим аспектом є адаптація українського законодавства до стандартів Європейського Союзу у контексті Європейської інтеграції. В статті проаналізовано унікальний досвід таких країн, як Німеччина, Франція та Польща щодо забезпечення національної безпеки, враховано досвід щодо розподілу повноважень між органами влади, механізмів парламентського та урядового контролю та координації дій між інститутами.

Підбиваючи підсумки дослідження запропоновано удосконалити систему національної безпеки України за допомогою запровадження недержавних інститутів захисту національної безпеки, чітко визначити перелік установ, що відповідають за національну безпеку, їх повноваження та взаємозв'язок з іншими установами.

Ключові слова: національна безпека, Спільна безпекова політика, Спільна зовнішня політика і політика безпеки (СЗППБ), Спільна політика безпеки і оборони (СПБО).

Stepanovskyi V.S. Common security policy and national security in the European Union countries: experience and legal regulation.

The scientific article is dedicated to the study of the common security policy and national security in the countries of the European Union, their experience and legal regulation.

At the beginning of the study, the concept of national security was analyzed from the scientific side and its consolidation in the regulatory legal acts of Ukraine, primarily the Law on National Security of Ukraine.

It was determined that national security is a key condition for the stability and development of each individual state, and is also an important indicator of its ability to withstand challenges and threats from other states. At the same time, it is emphasized that national security encompasses not only military component, but also the political, economic, informational and social ones.

Three main approaches to understanding the concept of national security are analyzed. It is emphasized that an effective national security system is based on a clear distribution of powers among state institutions and an effective mechanism of interagency coordination.

Further in the article the Common Foreign and Security Policy (CFSP) and the Common Security and Defence Policy (CSDP) are considered. The relevant policy areas of the European Union establish the algorithms of actions of the member states in the event of a threat to the national security of a certain state. The impact of the Maastricht and Lisbon Treaties on the formation of a modern security system for the member states of the European Union, as well as the decision-making mechanisms of the CSDP and CSDP, was studied.

An important aspect is the adaptation of Ukrainian legislation to the standards of the European Union in the context of European integration. The article analyzes the unique experience of such countries as Germany, France and Poland in ensuring national security, taking into account the experience of the division of powers between authorities, mechanisms of parliamentary and governmental control and coordination of actions between institutions.

Summing up the results of the study, it is proposed to improve the national security system of Ukraine by introducing non-state institutions for the protection of national security, to clearly define the list of institutions responsible for national security, their powers and relationships with other institutions.

Key words: National Security, Common Security Policy, Common Foreign and Security Policy (CFSP), Common Security and Defence Policy (CSDP).

Постановка проблеми. Пріоритетним напрямом діяльності для кожної країни є національна безпека, яка надає можливість забезпечити захист життєво важливих інтересів особистості, суспільства, країни від внутрішніх та зовнішніх загроз. Національна безпека є показником загального стану суспільства та країни, де є захист найбільш важливих соціально-правових цінностей.

На сучасному етапі розвитку суспільства національна безпека є однією з основних умов для того, щоб зберегти національні цінності, конституційних лад в країні, суверенітет держави та територіальну цілісність. Вона існує завдяки системі різноманітних відносин між громадянами та країною, країною та суспільством, особою та суспільством, між декількома країнами.

Після того як було засновано Європейський Союз у міжнародному праві з'явилась низка актуальних тем, які потребують дослідження, вдосконалення та перейняття досвіду щодо безпекової політики співтовариства та окремо питань національної безпеки кожної окремої країни. У зв'язку з тим, що Україна знаходиться на шляху інтеграції до Європейського Союзу національне законодавство потребує вдосконалення відповідно до нормативно-правових актів країн-учасників Європейського Союзу та актів прийнятих на рівні співтовариства.

Саме тому, тема «Спільна безпекова політика та національна безпека в країнах Європейського Союзу: досвід та правове регулювання» набуває актуальності та потребує подальшого дослідження.

Метою статті є дослідження національної безпеки країн ЄС та їх спільної безпекової політики.

Стан опрацювання проблематики. Питання спільної безпекової політики та національної безпеки в країнах Європейського Союзу є предметом чисельних наукових досліджень як серед українських, так й іноземних науковців, як Битяк Ю, Леоненко Н., Небеська М., Пивоваров С, Яковюк І та інші, аналізуючи правові механізми забезпечення національної безпеки в межах ЄС, ролі інституцій ЄС у сферах безпеки, а також вплив нормативно-правових актів на законодавство країн-учасниць.

Виклад основного матеріалу. На рівні наукових праць вітчизняних та зарубіжних науковців та правників пропонується велике розмаїття визначень національної безпеки», кожний автор зазначає свої власні ідеї та підходи щодо розуміння даного терміну.

В правовій теорії найчастіше зустрічається три основні підходи щодо розуміння поняття національної безпеки.

Щодо першого підходу, то серед головних цінностей національної безпеки прийнято виділяти політичну незалежність, економічний добробут, розвиток, справедливість тощо. Слід враховувати, що під поняттям безпеки розуміють не тільки захищеність національних цінностей, але й їх безперешкодне поширення. До базових цінностей відносять політичну незалежність, економічний добробут, розвиток, справедливість та інші.

Щодо другого підходу, то в ньому підкреслюється взаємозв'язок між національними цінностями, інтересами та необхідністю врахування їх взаємопов'язаності в дослідженні проблем національної безпеки.

Щодо третього підходу, то на думку науковців, які його підтримують, національна безпека розглядається в контексті захисту національних інтересів. Відповідний підхід активно використовують вітчизняні вчені. Поняття «національна безпека» розглядають як зосередження уваги на захисті інтересів особи (громадянина) та суспільства [1, с. 103–105].

Отже, національною безпекою є система відносин та зв'язків між певною особою, соціальними групами, нацією та країною, суспільством. Вона забезпечує їх стабільне існування, життєві потре-

би, здатність до саморозвитку та прогресу при цьому вживаючи заходів щодо того аби протистояти та запобігати зовнішнім та внутрішнім загрозам.

Закон України «Про національну безпеку» закріплює таке поняття «національна безпека України – захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз» [2].

Для того, щоб вітчизняне законодавство відповідала нормам міжнародного права та рівню провідних країн необхідно досліджувати світовий досвід щодо регулювання питання безпеки, враховуючи те, що Україна не перший рік підтримує напрямок Європейської інтеграції, постає необхідність в дослідженні досвіду країн Єврейського Союзу.

На рівні ЄС країни мають як національну систему щодо забезпечення національної безпеки, так і спільну безпекову політику Європейського Союзу, яка пройшла тривалий та складний шлях розвитку та трансформації з моменту створення європейських співтовариств й до сьогодення моменту.

У 1992 році відповідно до укладення Маастрихтського договору було створено Європейський Союз, така подія призвела до поширення інтеграції на політичну сферу, а й таким чином – зростання його впливу на міжнародні справи. Одним з основних інструментів такого впливу стало формування Спільної зовнішньої політики й політики безпеки ЄС (СЗППБ) [3, с. 3]. Даний вид політики є формою співпраці між країнами Союзу у сфері реалізації зовнішньополітичних інтересів, інтересів щодо забезпечення безпеки та оборони в межах країн ЄС.

СЗППБ становить собою відокремлений напрям діяльності у межах Європейського Союзу, у рамках якої вона здійснює заходи щодо забезпечення зовнішньополітичних і оборонних функцій спільноти. Для того аби виокремити даний вид політики в самостійний напрям діяльності можна виділити такі критерії: закріплення на міжнародному рівні у відповідній сфері; зменшений об'єм повноважень інститутів та органів ЄС та відсутність чіткого поділу їх повноважень; відсутній самостійний нормативно-правовий акт щодо застосування СЗППБ, як, для прикладу, у сфері атомної енергетики.

Після укладення у 2007 році Лісабонського договору значною мірою було змінено правове регулювання ЄС у сфері СЗППБ. Окрім того, що відбулись зміни в правовій природі Європейського Союзу та його системі, договором було реформовано й організаційно правові основи СЗППБ. На базі СЗППБ було створено систему колективної безпеки відповідно до якої, у випадку, коли країна-член стає жертвою озброєної агресії на її території, інші країни-члени зобов'язані допомогти державі, що постраждала, всіма засобами згідно зі статтею 51 Статуту ООН.

Щодо механізму ухвалення рішень у сфері Спільної зовнішньої політики й політики безпеки та Спільної політики безпеки та оборони (СПБО), то він діє на принципах співпраці між країнами та демонструє волю держав-учасників союзу та меншою мірою волю органів та інститутів ЄС. Відповідно інституційний механізм ЄС у сферах СЗППБ і СПБО демонструє переваги міждержавного підходу в ухваленні рішень (Європейська Рада, Рада ЄС) та, таким чином, підтверджує те, що дані установи мають право прийняття нормативно-правових актів. Одночасно місце та роль установ, що відображають приклад наднаціонального підходу в ухваленні рішень (Європейський парламент, Європейська комісія), зведена до можливості прийняття актів рекомендаційного характеру [4, с. 13–15].

Слід звернути увагу на систему забезпечення національної безпеки на прикладі окремих країн Європейського Союзу. За законодавством Німеччини відповідна система ґрунтується на принципах забезпечення миру, свободи та незалежності країни, відповідна система діє на основі національних ідеалів та інтересів, крім цього, особлива увага приділяється історичному досвіду країни з урахуванням постійних змін, які відбуваються у світі.

Організацією, що несе відповідальність у сфері забезпечення національної безпеки у країні є Федеральна рада безпеки Німеччини. До системи відповідних органів відносять: служби федеральної розвідки та відомство розвідки бундесверу; установи контррозвідки. Слід зазначити, що відповідна система має власні особливості у вигляді недержавних організацій, які відповідають за національну безпеку, ними є органи безпеки недержавних великих компаній Німеччини. Щодо контролю за діяльністю служб, які уповноважені здійснювати захист країни, то він покладений на: парламент, уряд, федеральних уповноважених по захисту даних осіб; постійний міжвідомчий комітет із питань безпеки в спецслужбах та відомчі комітети, відділи у Міністерстві оборони та МВС.

Відповідно до нормативно-правових актів Німеччини виділяють такі принципи організації системи органів, які забезпечують національну безпеку:

- чіткий розподіл за функціями органів поліції, розвідувальних та контррозвідувальних організацій;
- визначене на рівні нормативно-правових актів завдань та компетенції відповідних органів;
- розвідувальні та контррозвідувальні операції здійснюються окремо від оперативно-розшукових;

- існує механізм щодо координації між органами забезпечення національної безпеки;
- наявність спеціальних органів та нормативно-правової бази;
- система парламентського й урядового контролю за діяльністю спецслужб, що здійснює перевірку дії відповідних організацій в межах чинного законодавства та сприяє забезпеченню розвідувальними органами зовнішньої політики, а внутрішньої – контррозвідувальними й поліцейськими органами [5, с. 134–136].

Вважається, що Франція є державою, яка має одну з найбільш досконалих систем забезпечення національної безпеки, бо вона розглядає національну безпеку з позицій національних інтересів, а не політичних програм партій, що знаходяться при владі, таким чином безпека в державі не залежить від політичної ситуації у країні. До основних засад щодо забезпечення національної безпеки країни належить повноцінне та чітке функціонування усієї вертикалі органів державної влади та залучення висококваліфікованих спеціалістів на державну службу [6].

Необхідно проаналізувати систему забезпечення національної безпеки Польщі, оскільки ця країна шляхом проведення реформ та інтеграції до ЄС та НАТО кардинально змінила відповідну систему відійшовши від радянських гарантій безпеки.

У Польщі забезпечення національної безпеки визначено такими напрямками як: зосередження стратегічних зусиль на тому, що забезпечити безпеку для громадян, територіальну цілісність країни, отримання підтримки від держав-союзників, прийняття участі у реагуванні на загрозові стани для країни за межами територій союзників; поселена роль ООН, підвищення ефективності регулювання в галузі контролю над озброєнням та роззброєнням, у тому числі заходів щодо зміцнення довіри та безпеки, відновлення ролі ОБСЄ на регіональному рівні [3].

Основним законом Республіки Польща передбачено місце Президента з питань національної безпеки, він має право створювати новий державний орган – Рада національної безпеки, крім цього, може призначати та звільняти його членів без попередніх додаткових погоджень з іншими органами. Права Ради національної безпеки обмежені до розгляду й оцінювання основних засад безпеки, зовнішньої політики, стратегічних проблем національної безпеки та проєктів її стратегії, оборонної доктрини, напрямків розвитку Збройних сил, інших проблем, які стосуються підготовки системи забезпечення національної безпеки. Робочим органом Ради національної безпеки є Бюро національної безпеки, воно бере на себе обов'язки щодо здійснення фінансового, технічного та організаційного забезпечення діяльності Ради національної безпеки. Секретар Ради національної безпеки є керівником установи та відповідає за засідання в рамках організації. Залежно від того як змінюється геополітична ситуація Польща має власний позитивний досвід щодо того яким чином необхідно приймати стратегії щодо вдосконалення національної безпеки та створення відповідної системи, де Голова держави та уряд несуть відповідальність за національну безпеку в країні (керуючись нормами чинного в державі законодавства), але Бюро національної безпеки та Рада національної безпеки забезпечують координацію дій та загальне управління цією системою [5, с. 136–137].

Висновок. Національна безпека є однією з головних умов для стабільності, розвитку та захисту інтересів як для певної країни, так і для міжнародної спільноти. Досвід країн Європейського Союзу свідчить про важливість не лише забезпечення національної безпеки на рівні кожної окремої держави, а й доповнення її спільною політикою безпеки Союзу.

З огляду на те, що Україна перебуває на шляху інтеграції до Європейського Союзу, важливо враховувати досвід країн ЄС у сфері безпеки для вдосконалення власних інституцій та нормативно-правової бази. Доцільним кроком було б впровадження в Україні моделі національної безпеки, яка передбачає чіткий розподіл відповідальності між установами, що відповідають за її забезпечення. Ці органи мають діяти в межах чітко визначених повноважень, спрямованих на захист національної безпеки, територіальної цілісності, конституційного ладу та суверенітету.

На прикладі Німеччини варто впровадити модель, за якою захист національної безпеки здійснюється як державними, так і недержавними структурами. Водночас, для запобігання зловживанню та перевищенню повноважень, необхідно створити ефективну систему парламентського та урядового контролю за діяльністю відповідних установ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Павленко Д.Г., Семенюк Ю.В., Лисецький Ю.М. Національна безпека: поняття, складники, чинники впливу. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. Серія: державне управління. 2021. Т. 32 (71). № 3. С. 102–107.
2. Про національну безпеку України: Закон України від 14.09.2020 № 2469-VIII. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення 10.03.2025).

3. Битяк Ю.П., Яковюк І.В. Спільна політика безпеки і оборони ЄС: еволюція і стратегія розвитку. *Євроатлантична інтеграція України: свідомий вибір моделі безпеки: зб. наук. ст. за матеріалами III Харків. міжнар.-прав. читань, присвяч. пам'яті проф. М.В. Яновського і В.С. Семенова*, м. Харків, 3 листоп. 2017 р.: у 2 ч. Харків, 2017. Ч. 1. С. 3–9.
4. Небеська М. Сфери спільної зовнішньої політики і політики безпеки (СЗППБ) у праві Європейського Союзу. In: *Jurnalul juridic national: teorie și practică*, 2018, nr. 3-1(31), pp. 13–16.
5. Леоненко Н.А. Зарубіжний досвід правового регулювання забезпечення національної безпеки. *Вісник НУЦЗ України*. Випуск 1(18)2023, с. 132–138 URL: <http://repositsc.nuczu.edu.ua/handle/123456789/17792> (дата звернення 10.03.2025).
6. Пивоваров С.Ю. Модель національної безпеки і оборони Франції: можливості її адаптації до умов України: автореф. дис. канд. політ. наук: 21.01.01 / Рада нац. безпеки і оборони України, Нац. ін-т пробл. міжнар. безпеки. К., 2010. 20 с.

УДК 351.746.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.107>

СЛУЖБА БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ ЯК СУБ'ЄКТ ЗАХИСТУ ДЕРЖАВНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ ТА ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ЦІЛІСНОСТІ: ПРАВОВА ОСНОВА ДІЯЛЬНОСТІ

Степановський В.С.,
аспірант 3-го курсу навчання
Навчально наукового інституту права
Сумського державного університету
ORCID: 0009-0009-4160-7574

Степановський В.С. Служба безпеки України як суб'єкт захисту державного суверенітету та територіальної цілісності: правова основа діяльності.

Наукова стаття присвячена дослідженню Служби безпеки України як суб'єкта захисту державного суверенітету та територіальної цілісності, її правової основи діяльності.

На початку дослідження проаналізовано поняття державного суверенітету та територіальної цілісності, закріплення відповідних термінів на рівні Конституції України та Декларації про державний суверенітет України. Проаналізовано спільні та відмінні риси цих понять. Підкреслюється, що суверенітет та територіальна цілісність є фундаментальними складовими правової держави.

Надалі в статті проаналізовано ключових суб'єктів, що забезпечують захист державного суверенітету та територіальної цілісності, визначено їхні наукові класифікації відповідно до чинних нормативно-правових України. Окремо розглянуто роль Президента України як суб'єкта, відповідального за захист державного суверенітету та територіальної цілісності держави.

Проаналізовано правове становище Служби безпеки України як органу спеціального призначення, завданням якого є забезпечення національної безпеки. Визначено, що при Службі безпеки України діє Антитерористичний центр. Головною метою Антитерористичного центру є боротьба з тероризмом, запобігання загрозам життю та здоров'ю громадян.

Проаналізовано норми Конституції України, Законів України «Про Службу безпеки України», «Про Національну безпеку України». Окремо згадано положення інших нормативно-правових актів, зокрема Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», Кримінального кодексу та Кримінального процесуального кодексу тощо. Визначено, що організація роботи Служби безпеки України залежить від адміністративно-правового режиму. З урахуванням подій в Україні 2014 року (анексії Автономної республіки Крим, окупації частини територій Донецької та Луганської областей) та подальшого повномасштабного вторгнення РФ від 24 лютого 2022 року проаналізовано діяльність Служби безпеки України у відповідності до Закону України «Про правовий режим воєнного стану».

У висновках запропоновано чітко закріплення повноважень Служби безпеки України в сфері захисту державного суверенітету та територіальної цілісності в єдиному нормативно-правовому акті, що дозволить оптимізувати правове регулювання та підвищити ефективність її діяльності.

Ключові слова: Служба безпеки України, воєнний стан, державний суверенітет, національна безпека, територіальна цілісність.

Stepanovskyi V.S. The Security Service of Ukraine as a subject of protection national security and territorial integrity: the legal basis of activity.

The scientific article is intended to study of the Security Service of Ukraine as a subject of national security and territorial integrity, it`s legal basis of activity.

At the beginning of the study, defined the terms of national security and territorial integrity, the fixing of the corresponding terms in Constitution of Ukraine and Declarations on State Sovereignty of Ukraine. The common and distinctive features of the concepts were analyzed.

Further, the article examines the main subjects of protection of state sovereignty and territorial integrity, defines their scientific classifications and in accordance with the current normative legal acts of Ukraine. The characteristic of the President of Ukraine as a subject of protection of state sovereignty and territorial integrity is indicate.

The legal position of the Security Service of Ukraine as a special purpose body tasked with ensuring national security is analyzed. It was determined that the Anti-Terrorist Center operates under the Security Service of Ukraine, the main purpose of which is the fight against terrorism.

The norms of the Constitution of Ukraine, the Laws of Ukraine "On the Security Service of Ukraine", "On National Security of Ukraine" were analyzed. Separately mentioned the provisions of other regulatory legal acts, namely: "On operational and investigative activities", the Criminal Code and the Criminal Procedure Code, etc. It is determined that the organization of the work of the Security Service of Ukraine depends on the administrative and legal regime.

Separately, the provisions of other regulatory legal acts are mentioned, namely: "On operational and investigative activities", the Criminal Code and the Criminal Procedure Code, etc. It is determined that the organization of the work of the Security Service of Ukraine depends on the administrative and legal regime. In accordance with the events in Ukraine in 2014 (annexation of the Autonomous Republic of Crimea, parts of the territories of Donetsk and Luhansk regions) and the subsequent full-scale invasion of the Russian Federation on February 24, 2022, the activity of the Security Service of Ukraine was analyzed in accordance with the Law of Ukraine «On the Legal Regime of Martial Law».

It is proposed to clearly consolidate the powers of the Security Service of Ukraine in the sphere of protection of state sovereignty and territorial integrity in a single legal act.

Key words: Security Service of Ukraine, martial law, state sovereignty, national security, territorial integrity.

Постановка проблеми. Для кожної легітимної правової держави основними складовими завжди є її суверенітет та територіальна цілісність. Незалежно від галузі права, обидва поняття суттєво не змінюються, а становлять собою обов'язковий елемент державності. Відповідно, існування країни без суверенітету та територіальної цілісності неможливе.

Служба безпеки України є органом державної влади спеціального призначення, головним завданням якого є забезпечення національної безпеки. У зв'язку з подіями 2014 року, зокрема анексією Автономної Республіки Крим, а надалі повномасштабного вторгнення на територію України 24 лютого 2022 року дослідження теми «Служба безпеки України як суб'єкт захисту державного суверенітету та територіальної цілісності: правова основа діяльності» набуває актуальності.

Метою статті є дослідження законодавства щодо діяльності Служби безпеки України у сфері захисту державного суверенітету й територіальної цілісності та його реалізації на практиці.

Стан опрацювання проблематики. Питання діяльності Служби безпеки України як суб'єкта захисту державного суверенітету та територіальної цілісності є предметом численних наукових досліджень. Значний внесок у вивчення цієї тематики зробили такі дослідники, як Бережної С.М., Брусакова О.В. та інші, які аналізували правові засади функціонування СБУ, її роль у забезпеченні національної безпеки, а також механізми реагування на внутрішні та зовнішні загрози.

Виклад основного матеріалу. Державний суверенітет та територіальна цілісність є взаємопов'язаними категоріями та характеризуються відповідними рисами:

- обов'язкові ознаки правової держави, без яких неможливе їх існування;
- дані ознаки є гарантією цілісності держави та єдності системи органів державної влади;
- завдяки територіальній цілісності виділяються державні кордони на які поширюється її державний суверенітет;
- при зовнішній діяльності за допомогою державного суверенітету забезпечується рівність країни з країнами-партнерами, а завдяки територіальній цілісності існує вимога щодо поваги та непорушності кордонів;
- закріплені на рівні нормативно-правових актів держави, а їх недоторканість гарантується нормативно-правовими актами міжнародного рівня [1, с. 46].

У Декларації про державний суверенітет України закріплено, що суверенітет України визначається через «верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах». У цьому документі закріплюється верховенство держави на всій її території в межах кордонів, які є недоторканими [2].

Конституцією України як Основним Законом, що має найвищу юридичну силу, визначено та, в свою чергу, закріплено основні ідеї та правила функціонування країни. У статті 2 визначено, що суверенітет України поширюється на всю її територію, яка в межах чинного кордону є цілісною та недоторканою. Також слід зазначити, що статтею 17 забезпечення державної безпеки і захисту державного кордону України покладаються на відповідні військові формування та правоохоронні органи держави, організація і порядок діяльності яких визначаються законом [3]. Таким чином, на конституційному рівні закріплено, що державний суверенітет та територіальна цілісність є однією з найважливіших засад державності, захист визначених ознак покладається на країну в особі спеціально визначених державних установ, а також громадян.

Мельниченко Б.Б. зазначає, що головним суб'єктом національної безпеки є держава, бо відповідно до Основного закону вона «забезпечує безпеку кожної людини і громадянина, їхнє життя,

здоров'я, честь, гідність, особисту недоторканність на території України, а також своїм громадянам та за її межами». Гурковський М.П., крім держави, додає до суб'єктів забезпечення національної безпеки осіб та суспільство. Проте слід зазначити, що такий перелік суб'єктів не є доцільним, адже відсутній чіткий перелік органів, яким делегована відповідна державна функція.

О.В. Нестеренко вказує, що до суб'єктів, які захищають національну безпеку відносять такі: 1) система, що керує (глава держави); 2) система, що є керованою: сили безпеки (правоохоронні органи та органи розвідки, сили цивільного захисту, органи державної влади спеціального призначення тощо); оборонні сили (Збройні Сили України та інші формування визначені на рівні законодавства) [4, с. 150-151].

Аналізуючи наведене вище, можна вказати, що у правовій теорії відсутня чітка система поділу на суб'єкти захисту державного суверенітету та територіальної цілісності. Відповідно до цього, оскільки питання є спірним в науковому колі, необхідно звертати увагу на норми чинного законодавства.

При комплексному аналізі Конституції України можна визначити, що до суб'єктів захисту державного суверенітету та територіальної цілісності слід відносити Верховну Раду України, Кабінет Міністрів України та Главу держави, бо їх основні повноваження у прямій формі чи частково зачіпають питання щодо державного суверенітету та територіальної цілісності.

Відповідно до частини другої статті 102 Основного закону України, Президент України є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини та громадянина.

Президенту України у своїй діяльності підпорядковується Служба безпеки України та має статус органу державної влади спеціального призначення, головним завданням якого є забезпечення державної безпеки. У своїй діяльності орган в першу чергу керується профільним нормативно-правовим актом, а саме Законом України «Про Службу безпеки України», який регламентує його діяльність, формування кадрового потенціалу, соціальний захист працівників і юридичну відповідальність, а також здійснення контролю та нагляду за роботою. Статтею другою відповідного закону визначено, що до завдань СБУ відносять захист державного суверенітету та територіальної цілісності [5].

У частині 2 статті 12 Закону України «Про Національну безпеку України» зазначено, що Служба безпеки України є одним з елементів сектору безпеки й оборони. У статті 19 даного нормативно-правового акту передбачено, що Служба безпеки України є державним органом спеціального призначення з правоохоронними функціями, що забезпечує державну безпеку, здійснюючи з неухильним дотриманням прав і свобод людини і громадянина контррозвідувальний захист державного суверенітету, конституційного ладу і територіальної цілісності тощо [6].

Захист державного суверенітету та територіальної цілісності країни становить не тільки таку діяльність, завдяки якій надається відповідь на дії сторони агресора, але й систематичне запобігання та протидія протиправній діяльності, яка посягає на державний суверенітет і територіальну цілісність. Зважаючи на те, що вказане правопорушення тягне за собою тяжкі наслідки, такі дії віднесені до категорії кримінальних правопорушень та відповідно закріплені в Кримінальному кодексі України, зокрема, у Розділі I Особливої частини («Злочини проти основ національної безпеки України») [7]. Щодо відповідних норм, то вони є нормами матеріального права, а сам процес здійснення досудового розслідування, притягнення до відповідальності за відповідні дії закріплено в КПК України. СБ України здійснює досудове розслідування та дізнання відповідно до статті 38 даного Кодексу [8].

Щодо діяльності СБ України у сфері захисту державного суверенітету та територіальної цілісності, то вона пов'язується зі специфічними умовами праці, які в певному обсязі залежать від того, який в державі адміністративно-правовий режим. Від початку повномасштабного вторгнення на територію України на території держави було введено режим воєнного стану, відповідно до якого на СБ України має зобов'язання щодо виконання своєї професійної діяльності відповідно до вимог Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [9] та Закону України «Про захист інтересів суб'єктів подання звітності та інших документів у період дії воєнного стану або стану війни» [10].

Потрібно зазначити, що було утворено Антитерористичний центр, який діє на постійній основі при Службі безпеки України. Головною метою центру є боротьба з тероризмом, а також усунення та відвернення загроз життю та здоров'ю населення країни [11]. Відповідна організація згідно із Законом України «Про боротьбу з тероризмом» ухвалює рішення щодо проведення антитерористичних операцій та визначена основним суб'єктом протидії тероризму, а відповідно до понять тероризму та терористичного акту відповідні дії загрожують саме державному суверенітету та територіальній цілісності. Крім цього, діяльність відповідної служби регулюється й іншими нормативно-правовими актами, такими як Закон України «Про контррозвідувальну діяльність», де визначено, що

вона є спеціальним видом діяльності у сфері забезпечення державної безпеки, яка здійснюється з використанням системи контррозвідувальних, пошукових, режимних, адміністративно-правових заходів, спрямованих на попередження, своєчасне виявлення і запобігання зовнішнім та внутрішнім загрозам безпеці України, розвідувальним, терористичним та іншим протиправним посяганням спеціальних служб іноземних держав, а також організацій, окремих груп та осіб на інтереси України», яке здійснюється СБ України; Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» закріплює найважливіші цілі щодо державної політики на визначених територіях, які є тимчасово окуповані, а одним із суб'єктів реалізації відповідних норм є Служба безпеки України тощо [12].

Необхідно зазначити, що підрозділи Служби безпеки України також виконують роботу, яка пов'язана з досудовим розслідуванням, а тому їх діяльність неможлива без використання оперативно-розшукових заходів. Регулювання цих заходів здійснюється Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність». Відповідний вид діяльності провадиться, маючи за мету виявлення та документування усієї виявленої інформації про злочинні дії, до яких може входити діяльність, пов'язана з посяганням на державний суверенітет і територіальну цілісність [13].

Щодо діяльності Служби безпеки України у сфері захисту державного суверенітету та територіальної цілісності, то у своїй роботі організація повною мірою залежить від того, який на території держави актуальний адміністративно-правовий режим. Відповідно, з 24 лютого 2022 року в державі діє режим воєнного стану, і, згідно з цим, на Службу безпеки України покладається зобов'язання в межах власних повноважень керуватись нормами Законів України «Про правовий режим воєнного стану» та «Про захист інтересів суб'єктів подання звітності та інших документів у період дії воєнного стану або стану війни».

Крім цього, необхідно дотримуватись норм, передбачених указами Президента України, якими регламентуються питання порядку здійснення оперативно-технічних заходів, дотримання прав і свобод громадян в момент виконання даної процедури; питання пов'язані з обробкою інформації, віднесеної до державної таємниці, та розпорядження нею тощо; документи Кабінету Міністрів України, що регулюють питання захисту державного суверенітету та територіальної цілісності, у своїй більшості це нормативно-правові акти, які регулюють застосування технічних засобів; здійснення оперативно-розшукової діяльності та інше [12].

Висновки. Відповідно до норм чинного законодавства, на СБУ покладаються функції щодо захисту національної безпеки та державного суверенітету. Основні засади діяльності закріплені у Конституції, профільному законі та інших нормативно-правових актах, залежно від основних напрямів діяльності, деякі з них є актами з обмеженим доступом. У своїй діяльності СБУ також керується нормами міжнародного права.

Слід вказати, що в умовах воєнного стану Служба безпеки України керується у своїй діяльності нормами, які регламентують її діяльність під час збройного конфлікту, водночас дотримуючись прав людини. Тобто, діяльність СБУ у сфері захисту національної безпеки та територіальної цілісності безпосередньо залежить від правового режиму в країні та від того, наскільки орган здатний адаптуватися до нових викликів для держави.

Аналіз законодавства у сфері захисту державного суверенітету та територіальної цілісності свідчить, що Служба безпеки України не є єдиним суб'єктом, відповідальним за цей напрям. Водночас, наразі відсутній єдиний нормативно-правовий акт, який би комплексно регламентував правові засади діяльності СБУ у сфері захисту державного суверенітету та територіальної цілісності.

В умовах воєнного стану законодавцям варто звернути увагу на закріплення правового статусу СБУ як ключового суб'єкта захисту державного суверенітету та територіальної цілісності. Доцільно було б запропонувати виділити повноваження СБУ в єдиному законодавчому акті, що дозволило б уникнути їх фрагментації в різних нормативно-правових документах та запобігти дублюванню повноважень іншими установами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бережной С.М. Адміністративно-правові засади діяльності Служби безпеки України із захисту державного суверенітету та територіальної цілісності: дис. ... д-ра філософії: 081 Право / Бережной Сергій Миколайович; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2024. 229 с.
2. Декларація про державний суверенітет України від 16.07.1990 № 55-XII. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text> (дата звернення: 09.03.2025).
3. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 09.03.2025).

4. Бережной С.М. (2023). Система суб'єктів захисту державного суверенітету та територіальної цілісності. *Київський часопис права*, (1), 149–156. <https://doi.org/10.32782/klj/2023.1.22> (дата звернення: 09.03.2025).
5. Про Службу безпеки України: Закон України від 25.03.1992 № 2229-XII. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12#Text> (дата звернення: 09.03.2025).
6. Про національну безпеку України: Закон України від 14.09.2020 № 2469-VIII. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 09.03.2025).
7. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 09.03.2025).
8. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 24.12.2024).
9. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 09.03.2025).
10. Про захист інтересів суб'єктів подання звітності та інших документів у період дії воєнного стану або стану війни: Закон України від 03.03.2022 № 2115-IX. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2115-20#Text> (дата звернення: 09.03.2025).
11. Про Положення про Антитерористичний центр та його координаційні групи при регіональних органах Служби безпеки України: Указ Президента України від 14.04.1999 № 379/99. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/379/99/sp:dark?dark=0#Text> (дата звернення: 09.03.2025).
12. Бережной С.М. Особливості правових засад діяльності Служби безпеки України із захисту державного суверенітету та територіальної цілісності. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2023. Випуск 3. С. 73–80.
13. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18.02.1992 № 2135-XII. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text> (дата звернення: 09.03.2025).

УДК 351.851+378:37.014.542/.543

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.108>

ФІНАНСОВА АВТОНОМІЯ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ: АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ МЕЖІ ТА МОЖЛИВОСТІ

Тимчак В.В.,

*кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративного,
фінансового та інформаційного права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0001-9739-1914*

Тимчак М.В.

*кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри фінансів і банківської справи
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0001-9135-3714*

Тимчак В.В., Тимчак М.В. Фінансова автономія закладів вищої освіти: адміністративно-правові межі та можливості.

У статті досліджуються теоретичні та практичні аспекти фінансової автономії закладів вищої освіти в контексті адміністративно-правового регулювання їх діяльності. Проведено комплексний аналіз нормативно-правової бази, що визначає фінансову самостійність університетів, виявлено основні перевірки між декларованими принципами автономії та реальними обмеженнями, що склалися бюджетним, податковим та іншими галузями законодавства. Розглянуто структуру сучасної моделі фінансування вищої освіти в Україні та здійснено її порівняльний аналіз з моделями європейської фінансової автономії університетів. Визначено ключові проблемні аспекти реалізації фінансової автономії українських закладів вищої освіти, зокрема жорсткий регламент використання бюджетних коштів, обмеження щодо розпорядження власністю наданими, відповідність процедури публічних закупівель, фіскальні обмеження та обмеження щодо управління майном.

На системній основі підходу сформульовано концептуальне визначення фінансової автономії закладів вищої освіти як законодавчо закріпленої можливості самостійно залучати, розподіляти та використовувати фінансові ресурси для забезпечення своєї діяльності відповідно до власної стратегії розвитку.

Проаналізовано міжнародний досвід забезпечення фінансової автономії університетів, випущено три основні моделі (максимальна, обмежена та мінімальна автономія) та визначено інноваційні підходи до розширення фінансової самостійності закладів вищої освіти, що застосовуються в їх європейських країнах. Особлива увага приділяється таким механізмам як фінансування на основі результативності діяльності, договірні відносини між державою та університетами, створення ендавмент-фондів та надання спеціального правового статусу закладам вищої освіти.

У контексті адміністративно-правового регулювання розроблено пропозиції щодо вдосконалення нормативно-правової бази для розширення фінансової автономії українських закладів вищої освіти, зокрема внесення змін до Бюджетного кодексу України, Закону України «Про вищу освіту», податкового законодавства, законодавства про публічні закупівлі та управління державним майном. Запропоновано концептуальні підходи до диверсифікації джерел фінансування закладів вищої освіти, розвитку їх співпраці з бізнесом, розширення участі в міжнародних грантових програмах, вдосконалення механізмів надання платних освітніх послуг, створення та функціонування ендавмент-фондів та комерціалізації результатів наукових досліджень.

Обґрунтовано необхідність забезпечення балансу між розширенням фінансової автономії та посиленням відповідальності й підзвітності закладів вищої освіти через впровадження стандартів фінансової звітності, розвиток внутрішнього аудиту, публічне оприлюднення фінансової інформації та активізацію механізмів громадського контролю.

Ключові слова: заклади вищої освіти, фінансова автономія, адміністративно-правове регулювання, диверсифікація джерел фінансування, фінансовий менеджмент, бюджетне законодавство, освітнє право.

Tymchak V.V., Tymchak M.V. Financial autonomy of higher education institutions: administrative and legal limits and possibilities.

The article examines the theoretical and practical aspects of the financial autonomy of higher education institutions in the context of administrative and legal regulation of their activities. A comprehensive analysis of the regulatory framework that determines the financial independence of universities was conducted, revealing the main discrepancies between the declared principles of autonomy and the real restrictions that have arisen in budgetary, tax, and other areas of legislation. The structure of the modern model of financing higher education in Ukraine is considered and its comparative analysis with models of European financial autonomy of universities is carried out. Key problematic aspects of the implementation of financial autonomy of Ukrainian higher education institutions have been identified, in particular, strict regulations on the use of budget funds, restrictions on the disposal of granted property, compliance with the public procurement procedure, fiscal restrictions, and restrictions on property management.

On the basis of the systemic approach, a conceptual definition of the financial autonomy of higher education institutions has been formulated as a legally enshrined ability to independently attract, distribute and use financial resources to ensure their activities in accordance with their own development strategy.

The international experience of ensuring the financial autonomy of universities was analyzed, three main models were released (maximum, limited and minimum autonomy), and innovative approaches to expanding the financial independence of higher education institutions, which are used in their European countries, were identified. Particular attention is paid to mechanisms such as performance-based financing, contractual relations between the state and universities, the creation of endowment funds, and granting special legal status to higher education institutions.

In the context of administrative and legal regulation, proposals have been developed to improve the regulatory framework for expanding the financial autonomy of Ukrainian higher education institutions, in particular, amendments to the Budget Code of Ukraine, the Law of Ukraine «On Higher Education», tax legislation, legislation on public procurement and state property management. Conceptual approaches are proposed to diversify sources of financing for higher education institutions, develop their cooperation with business, expand participation in international grant programs, improve mechanisms for providing paid educational services, create and operate endowment funds, and commercialize the results of scientific research.

The need to ensure a balance between expanding financial autonomy and strengthening the responsibility and accountability of higher education institutions through the implementation of financial reporting standards, the development of internal audit, public disclosure of financial information, and the activation of public control mechanisms is substantiated.

Key words: higher education institutions, financial autonomy, administrative and legal regulation, diversification of funding sources, financial management, budget legislation, educational law.

Постановка проблеми. Реформування системи вищої освіти України є одним із пріоритетних напрямів державної політики, що обумовлено євроінтеграційними процесами та глобальними трансформаціями освітнього простору. Ключовим аспектом цих реформ виступає розширення автономії закладів вищої освіти (далі – ЗВО), зокрема її фінансової складової. Фінансова автономія як здатність університетів самостійно залучати та розподіляти фінансові ресурси, визначати та реалізовувати фінансову стратегію свого розвитку є необхідною передумовою для їх конкурентоспроможності на національному та міжнародному рівнях.

Актуальність дослідження адміністративно-правових меж та можливостей фінансової автономії ЗВО зумовлена низкою чинників. По-перше, існує суперечність між декларованим у законодавстві розширенням автономії університетів та реальними обмеженнями, що накладаються нормами бюджетного, податкового та господарського права. По-друге, трансформація системи державного фінансування вищої освіти вимагає від університетів пошуку альтернативних джерел надходжень та ефективних механізмів управління ними. По-третє, забезпечення балансу між автономією та підзвітністю ЗВО залишається невирішеною проблемою, що потребує комплексного правового аналізу.

Мета дослідження полягає у визначенні реальних адміністративно-правових меж фінансової автономії закладів вищої освіти та обґрунтуванні можливостей їх розширення з урахуванням українських реалій та європейського досвіду.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика правового регулювання фінансування закладів вищої освіти є предметом дослідження багатьох вітчизняних та зарубіжних науковців. Питанням фінансування вищої освіти приділяли увагу такі вчені, як В. Андрущенко, Т. Боголіб, І. Ва-

карчук, Л. Гриневич, Л. Дробозіна, В. Кремень, С. Ніколаєнко, В. Огнев'юк, В. Опарін, К. Павлюк, Т. Фініков, Л. Шевченко та інші.

Значний внесок у дослідження правових аспектів фінансування вищої освіти зробили В. Авер'янов, В. Бакуменко, Н. Губерська, Р. Калюжний, Т. Коломоєць, В. Колпаков, І. Литвин, О. Музика-Стефанчук, Н. Нижник, О. Орлюк, О. Рябченко, Ю. Фролов та інші.

Серед зарубіжних дослідників питаннями фінансування вищої освіти займалися Б. Джонстоун, Н. Барр, Г. Вільямс, П. Друкер, Є. Карпенко, Я. Кузьмінов, Р. Патора, Дж. Салмі, Л. Шпаковська та інші.

У науковій літературі розглядаються різні аспекти фінансування вищої освіти, зокрема: правові основи державного фінансування ЗВО; проблеми фінансової автономії закладів вищої освіти; механізми розподілу бюджетних коштів; альтернативні джерела фінансування вищої освіти; зарубіжний досвід фінансування вищої освіти.

Проте, незважаючи на значну кількість досліджень, питання адміністративно-правового регулювання фінансування ЗВО, фінансової автономії ЗВО в умовах реформування вищої освіти в Україні залишається недостатньо вивченим і потребує подальшого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Фінансова автономія ЗВО є складовою їх інституційної автономії поряд з академічною, організаційною та кадровою. Відповідно до Європейської асоціації університетів (EUA), фінансова автономія передбачає здатність університетів вільно приймати рішення щодо своїх фінансів та включає такі аспекти: тривалість і тип державного фінансування; можливість зберігати надлишки; здатність позичати гроші; право володіти будівлями; можливість встановлювати плату за навчання [1, с. 15].

У вітчизняному законодавстві поняття «фінансова автономія» не має чіткого визначення, однак його зміст розкривається через сукупність прав ЗВО щодо фінансово-господарської діяльності. Згідно з ч. 1 ст. 32 Закону України «Про вищу освіту», заклади вищої освіти мають право «розпоряджатися власними надходженнями, зокрема від надання платних послуг; відкривати поточні та депозитні рахунки в банках; здійснювати фінансово-господарську діяльність в Україні та за кордоном» [2].

Аналіз наукових підходів до розуміння фінансової автономії дозволяє визначити її як законодавчо закріплену можливість ЗВО самостійно залучати, розподіляти та використовувати фінансові ресурси для забезпечення своєї діяльності відповідно до власної стратегії розвитку та з урахуванням встановлених державою адміністративно-правових обмежень.

Правове регулювання фінансової автономії ЗВО в Україні здійснюється системою нормативно-правових актів різної юридичної сили. Конституційною основою є ст. 53 Основного Закону, що гарантує право на освіту та визначає засади державної освітньої політики [3].

Базовим законодавчим актом у досліджуваній сфері є Закон України «Про вищу освіту», який закріплює принцип автономії ЗВО та конкретизує його зміст. Відповідно до ст. 1 цього Закону, автономія закладу вищої освіти визначається як «самостійність, незалежність і відповідальність закладу вищої освіти у прийнятті рішень стосовно розвитку академічних свобод, організації освітнього процесу, наукових досліджень, внутрішнього управління, економічної та іншої діяльності, самостійного добору і розстановки кадрів» [2].

Важливу роль у регулюванні фінансово-господарської діяльності ЗВО відіграють також Бюджетний кодекс України, Податковий кодекс України, закони України «Про публічні закупівлі», «Про освіту», «Про наукову і науково-технічну діяльність», а також підзаконні нормативно-правові акти, зокрема постанови Кабінету Міністрів України, накази Міністерства освіти і науки України та Міністерства фінансів України.

Особливе значення має Постанова Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2020 р. № 1187 «Про затвердження Ліцензійних умов провадження освітньої діяльності», яка встановлює вимоги до матеріально-технічного забезпечення освітньої діяльності, що безпосередньо впливає на фінансові потреби ЗВО [4].

Відповідно до чинного законодавства, фінансування діяльності ЗВО може здійснюватися з різних джерел. Для державних і комунальних закладів основним джерелом є кошти державного та місцевих бюджетів. Згідно зі ст. 71 Закону України «Про вищу освіту», фінансування державних ЗВО здійснюється за рахунок коштів державного бюджету на умовах державного замовлення на оплату послуг з підготовки фахівців, наукових і науково-педагогічних кадрів та за рахунок інших джерел, не заборонених законодавством, з дотриманням принципів цільового та ефективного використання коштів, публічності та прозорості у прийнятті рішень [2].

Крім бюджетних асигнувань, джерелами фінансування ЗВО є:

плата за навчання, підготовку, перепідготовку, підвищення кваліфікації; надходження від наукової та науково-технічної діяльності; доходи від надання додаткових освітніх та інших послуг;

благодійні внески та гранти; кошти від господарської діяльності; інші джерела, не заборонені законодавством.

За даними Державної служби статистики України, частка державного фінансування у загальному обсязі надходжень ЗВО становить приблизно 55–60%, а решту складають власні надходження університетів [5, с. 78]. Це свідчить про поступове зростання ролі диверсифікованих джерел фінансування та посилення фінансової автономії ЗВО.

Незважаючи на законодавчо закріплені принципи автономії, фінансова діяльність українських ЗВО підлягає суттєвим адміністративно-правовим обмеженням. Аналіз нормативно-правової бази та практики її застосування дозволяє виділити такі основні обмеження:

по-перше, жорстка регламентація використання бюджетних коштів. Відповідно до Бюджетного кодексу України, державні та комунальні ЗВО функціонують як бюджетні установи та зобов'язані дотримуватися затвердженого кошторису, що обмежує їх можливості оперативного перерозподіляти кошти відповідно до потреб [6];

по-друге, обмеження щодо розпорядження власними надходженнями. Хоча законодавство передбачає право ЗВО розпоряджатися власними надходженнями, на практиці існують численні обмеження щодо їх використання, зокрема обов'язкові нормативи спрямування коштів на конкретні статті витрат;

по-третє, складна процедура публічних закупівель. Закон України «Про публічні закупівлі» встановлює складні процедури для здійснення закупівель товарів, робіт і послуг, що часто призводить до затримок у матеріально-технічному забезпеченні освітнього процесу та наукових досліджень [7];

по-четверте, обмеження щодо встановлення вартості навчання. Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 3 березня 2020 р. № 191, вартість навчання для здобувачів вищої освіти не може бути нижчою за орієнтовний розмір витрат на підготовку одного здобувача, що обмежує цінову політику ЗВО [8];

по-п'яте, фіскальні обмеження. Незважаючи на неприбутковий статус, ЗВО підлягають оподаткуванню за окремими видами діяльності, що зменшує їх фінансові можливості.

по-шосте, обмеження щодо управління майном. Державні ЗВО не мають права відчужувати нерухоме майно, що знаходиться в їх оперативному управлінні, що обмежує можливості ефективного використання матеріальних активів.

Ці та інші адміністративно-правові обмеження суттєво звужують реальну фінансову автономію українських ЗВО порівняно з європейськими університетами.

Аналіз європейського досвіду правового регулювання фінансової автономії університетів дозволяє виділити три основні моделі:

Максимальна автономія (Великобританія, Швеція, Норвегія, Нідерланди). Університети отримують державне фінансування у вигляді блок-грантів, мають право самостійно розподіляти кошти, встановлювати плату за навчання, здійснювати позики, розпоряджатися майном. Вони функціонують як незалежні юридичні особи з повною фінансовою відповідальністю [9, с. 42].

Обмежена автономія (Німеччина, Франція, Італія, Іспанія). Університети мають певні обмеження щодо розподілу коштів, встановлення плати за навчання, здійснення позик. Державне фінансування здійснюється з визначенням цільового призначення коштів за основними напрямками [10, с. 124].

Мінімальна автономія (країни Центральної та Східної Європи). Університети мають суттєві обмеження щодо фінансової діяльності, державне фінансування здійснюється за кошторисним принципом з детальним визначенням статей витрат [11, с. 87].

Україна за своїми характеристиками наближається до третьої моделі, проте поступово впроваджує елементи другої моделі, що відповідає загальній тенденції розширення фінансової автономії ЗВО у європейському просторі вищої освіти.

У європейських країнах застосовуються різноманітні інноваційні підходи до забезпечення фінансової автономії університетів. Фінансування на основі результатів діяльності (performance-based funding). Цей підхід передбачає розподіл державного фінансування на основі досягнення університетами визначених показників якості освіти та наукових досліджень. Він стимулює ЗВО до підвищення ефективності діяльності та забезпечує конкуренцію між ними [12, с. 35].

Контракти між державою та університетами. У багатьох європейських країнах (Франція, Фінляндія, Австрія) впроваджено практику укладання контрактів між міністерством освіти та університетами, в яких визначаються стратегічні цілі розвитку ЗВО та обсяги їх фінансування на середньостроковий період (3–5 років) [13, с. 67].

Ендавмент-фонди (endowment funds) – у Великобританії, США та інших країнах університети створюють спеціальні фонди цільового капіталу, доходи від якого використовуються для фінансу-

вання освітньої та наукової діяльності. Законодавство цих країн передбачає податкові пільги для благодійників, що сприяє наповненню таких фондів [14, с. 92].

Спеціальний правовий статус університетів – у деяких країнах (Австрія, Фінляндія) університети отримали спеціальний правовий статус, що дозволяє їм функціонувати за межами загальних правил для бюджетних установ, маючи більшу автономію у фінансових питаннях [15, с. 118].

Для розширення фінансової автономії українських ЗВО необхідно вдосконалити нормативно-правове регулювання, зокрема:

запропонувати зміни до Бюджетного кодексу України, а саме доцільно передбачити особливий статус державних ЗВО у бюджетному процесі, що дозволить їм мати більшу гнучкість у розпорядженні коштами. Зокрема, пропонується запровадити фінансування державних ЗВО шляхом надання блок-грантів з правом самостійного розподілу коштів між статтями витрат.

удосконалити положення Закону України «Про вищу освіту», необхідно конкретизувати зміст фінансової автономії ЗВО, визначити її межі та механізми реалізації. Доцільно законодавчо закріпити право ЗВО створювати ендавмент-фонди та отримувати доходи від їх діяльності;

опрацювати зміни до податкового законодавства. Важливо розширити перелік податкових пільг для ЗВО та їх благодійників, зокрема, звільнити від оподаткування доходи ЗВО від освітньої, наукової та інноваційної діяльності, що реінвестуються у розвиток закладу;

більш суттєво удосконалити законодавство про публічні закупівлі. Доцільно запровадити спрощені процедури закупівель для ЗВО, особливо щодо придбання обладнання для наукових досліджень та освітнього процесу.

змінити процедуру регулювання правового статусу майна ЗВО. Необхідно надати державним ЗВО право більш вільно розпоряджатися майном, що знаходиться в їх оперативному управлінні, з метою оптимізації його використання та залучення додаткових фінансових ресурсів

Розширення фінансової автономії ЗВО нерозривно пов'язане з розвитком альтернативних джерел фінансування. У цьому контексті важливими є такі напрями: розвиток співпраці з бізнесом, який полягає в створенні правових та економічних стимулів для посилення взаємодії ЗВО з приватним сектором, зокрема через виконання спільних науково-дослідних проектів, надання консультаційних послуг, створення спільних підприємств та інноваційних структур.

Участь у міжнародних грантових програмах, суть якого полягає забезпеченні адміністративно-правових умов для ефективної участі українських ЗВО у міжнародних освітніх та наукових програмах, зокрема Horizon Europe, Erasmus+ тощо.

Доцільно розширити автономію ЗВО у встановленні вартості освітніх послуг з урахуванням їх якості та ринкового попиту, а також спростити процедуру запровадження нових освітніх програм та курсів. Необхідно розробити детальні правила створення та функціонування ендавмент-фондів ЗВО, а також механізми залучення коштів до них, зокрема через податкові пільги для донорів. Важливо вдосконалити правове регулювання трансферу технологій та захисту інтелектуальної власності ЗВО, що дозволить їм отримувати додаткові доходи від комерціалізації результатів наукових досліджень.

Розширення фінансової автономії ЗВО має супроводжуватися посиленням їх відповідальності та підзвітності. Доцільно розробити та затвердити єдині стандарти фінансової звітності ЗВО, що забезпечать прозорість їх фінансової діяльності та можливість порівняння ефективності використання коштів різними закладами. Важливо законодавчо закріпити вимоги щодо створення та функціонування підрозділів внутрішнього аудиту у ЗВО, що дозволить підвищити ефективність контролю за використанням фінансових ресурсів. Необхідно розширити перелік фінансової інформації, що підлягає обов'язковому оприлюдненню ЗВО, та забезпечити її доступність для всіх зацікавлених сторін, а також посилити роль наглядових рад та інших органів громадського контролю у забезпеченні ефективності фінансової діяльності ЗВО.

Висновки Дослідження адміністративно-правових меж та можливостей фінансової автономії закладів вищої освіти дозволяє зробити такі висновки:

Фінансова автономія є невід'ємною складовою інституційної автономії ЗВО та необхідною умовою забезпечення якості освіти і наукових досліджень. Вона передбачає здатність університетів самостійно залучати, розподіляти та використовувати фінансові ресурси відповідно до власних стратегічних пріоритетів. В Україні нормативно-правове забезпечення фінансової автономії ЗВО характеризується суперечностями між декларованими принципами автономії та реальними адміністративно-правовими обмеженнями, що накладаються бюджетним, податковим та іншим законодавством.

Основними адміністративно-правовими обмеженнями фінансової автономії українських ЗВО є жорстка регламентація використання бюджетних коштів, обмеження щодо розпорядження власними надходженнями, складна процедура публічних закупівель, фіскальні обмеження та обмеження

щодо управління майном. Аналіз європейського досвіду свідчить про різноманіття моделей фінансової автономії університетів – від максимальної до мінімальної, що відображає різні підходи до балансу між автономією та державним контролем у сфері вищої освіти.

Розширення фінансової автономії українських ЗВО потребує комплексного вдосконалення нормативно-правової бази, зокрема внесення змін до Бюджетного кодексу України, Закону України «Про вищу освіту», податкового законодавства, законодавства про публічні закупівлі та управління державним майном.

Важливими напрямками розширення фінансової автономії ЗВО є розвиток альтернативних джерел фінансування (співпраця з бізнесом, участь у грантових програмах, розвиток платних освітніх послуг, створення ендаумент-фондів, комерціалізація результатів наукових досліджень) та підвищення прозорості й підзвітності фінансової діяльності ЗВО.

Оптимальна модель фінансової автономії ЗВО в Україні має забезпечувати баланс між свободою університетів у прийнятті фінансових рішень та їх відповідальністю перед державою і суспільством за ефективне використання фінансових ресурсів та якість освітніх послуг.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. European University Association. University Autonomy in Europe II: The Scorecard. Brussels: EUA, 2021. 82 p.
2. Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 37-38. Ст. 2004.
3. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
4. Про затвердження Ліцензійних умов провадження освітньої діяльності: Постанова Кабінету Міністрів України від 02.12.2020 № 1187. *Офіційний вісник України*. 2020. № 99. Ст. 3420.
5. Державна служба статистики України. Вища освіта в Україні у 2023 році: статистичний збірник. Київ, 2023. 163 с.
6. Бюджетний кодекс України: Закон України від 08.07.2010 № 2456-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 50-51. Ст. 572.
7. Про публічні закупівлі: Закон України від 25.12.2015 № 922-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 9. Ст. 89.
8. Про деякі питання запровадження індикативної собівартості: Постанова Кабінету Міністрів України від 03.03.2020 № 191. *Офіційний вісник України*. 2020. № 25. Ст. 946.
9. Estermann T., Nokkala T., Steinell M. University Autonomy in Europe II. Brussels: European University Association, 2021. 81 p.
10. Боголіб Т.М. Фінансове забезпечення розвитку вищої освіти і науки в умовах трансформаційних змін. Київ: Міленіум, 2022. 324 с.
11. Kovač V., Ledić J., Rafajac B. Academic Profession and Society Expectations: Challenges for University Autonomy. *Journal of Higher Education Policy and Management*. 2022. Vol. 44. No. 2. P. 85–102.
12. De Boer H., Jongbloed B. Performance-based funding and performance agreements in fourteen higher education systems. Brussels: European Commission, 2022. 202 p.
13. Claeys-Kulik A.L., Estermann T. Define thematic report: performance-based funding of universities in Europe. Brussels: European University Association, 2022. 58 p.
14. Дробот О.С. Фінансова автономія закладів вищої освіти: досвід Великої Британії. *Український педагогічний журнал*. 2023. № 1.

РОЛЬ ПАРЛАМЕНТУ В СИСТЕМІ УРЯДУВАННЯ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Турчинов К.О.,

кандидат юридичних наук,

докторант Західноукраїнського національного університету

ORCID: 0009-0005-8620-8770

Турчинов К.О. Роль парламенту в системі урядування: теоретико-правові аспекти.

У статті окреслюються основні функції законодавчих органів. Пропонується модель парламенту, яка відрізняється від традиційної президентсько-гібридної парламентської моделі. Мета статті – дослідити на теоретико-правовому рівні особливості змістовно-організаційних форм та шляхів удосконалення діяльності парламенту як вищого інституту законодавчої влади в країні. Розглядаються детермінанти рівня спроможності і впливу парламенту, а саме: політична та виборча системи; формальні парламентські повноваження; політична воля та політичний простір; технічна спроможність парламентів. Здійснено спробу визначити роль парламенту у формуванні уряду. Розглянуто моделі законодавчих органів, залежно від повноважень та впливу, який вони мають на виконавчу владу. Описано деякі фактори, що впливають на відносну владу законодавчого органу та механізми посилення влади парламенту. В ході дослідження використано аналітичний, структурно-функціональний, порівняльно-правовий, юридично-догматичний, герменевтичний методи дослідження.

У підсумку зазначено, що основними функціями парламентів є представництво, законотворчість та нагляд. Парламенти можна класифікувати за рядом моделей – від «штампування» законів до трансформаційної моделі та моделі розвитку. Критеріями зростання повноважень і впливу парламенту є тип політичної та виборчої систем, формальні повноваження, бажання політичних лідерів здійснювати владу, політична воля і політичний простір, а також їх технічні можливості. Шляхи, якими вони намагаються підвищити свою ефективність, включають в себе організацію модернізації інституції шляхом створення багатопартійних правлінь, розширення формальних повноважень, більш ефективне використання можливостей і ресурсів, розширення комунікації з громадськістю та професійної підготовки членів парламенту і представників апарату, залучення експертного середовища до розробки та аналізу рішень.

Ключові слова: парламент, законодавча влада, урядування, правове регулювання, функції парламенту, моделі парламенту.

Turchynov K.O. The role of parliament in the system of governance: theoretical and legal aspects.

The article outlines the main functions of legislative bodies and proposes a model of parliament that differs from the traditional presidential-hybrid parliamentary model. The purpose of the article is to research at the theoretical and legal level the specific features of the content and organizational forms and ways of improving the functioning of Parliament as the highest institution of legislative power in the country. The author analyzes the determinants of the level of capacity and influence of parliament, namely: political and electoral systems; formal parliamentary powers; political will and political space; technical capacity of parliaments. An attempt is made to define the role of parliament in government formation. Models of legislative bodies are presented, depending on the powers and influence they have on the executive branch. Some factors affecting the relative power of the legislature and mechanisms for strengthening the power of parliament are described. The study uses analytical, structural-functional, comparative legal, legal-dogmatic, and hermeneutical research methods.

In conclusion, the main functions of parliaments are representation, lawmaking and oversight. Parliaments can be classified according to a number of models, from the «stamping out» of laws to the transformation and development models. Criteria for the growth of parliamentary power and influence include the type of political and electoral systems, formal powers, political leaders' desire to exercise power, political will and political space, and their technical capacities. The ways in which they try to increase their effectiveness include organizing the modernization of their institution by creating multi-party governments, expanding formal powers, more efficient use of opportunities and resources, expanding communication with the public and professional training of members of parliament and staff, and involving the expert community in the development and analysis of decisions.

Key words: parliament, legislature, governance, legal regulation, parliamentary functions, parliamentary models.

Постановка проблеми. Сучасні демократії характеризуються спільним прийняттям рішень законодавчою та виконавчою гілками влади. Як правило, конституція країни формально структурує таку взаємодію. Практичність, пріоритет і звичай поступово заповнюють прогалини, створюючи політичну систему, в рамках якої уряд працює на щоденній основі. Оскільки ці обставини суттєво відрізняються в кожній країні, демократії дуже різняться між собою в тому, як розподіляється політична влада. Для того, щоб законодавці могли виконувати свої функції представництва, нагляду та законотворчості, потрібний певний ступінь співпраці між гілками влади у формуванні політики. Законодавча влада повинна мати певну здатність контролювати виконавчу владу, а виконавча влада – законодавчу.

Роль парламенту в системі урядування залежить від багатьох факторів. Варто особливу увагу зосередити на дослідженні впливу чотирьох факторів: типу політичної і виборчої системи; формальних законодавчих повноважень, політичної волі та політичного простору; технічних можливостей парламенту.

Мета дослідження – на теоретико-правовому рівні пізнати особливості змістовно-організаційних форм та шляхів удосконалення діяльності парламенту як вищого інституту законодавчої влади в країні.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика ролі парламенту як вищого законодавчого органу влади в системі урядування держави набула великої популярності в дослідників різних соціо-гуманітарних спеціальностей, у тому числі у працях вчених-правознавців. Утім варто звернути увагу насамперед на сучасні новаторські підходи до аналізу і трактування парламентаризму як елемента системи урядування, які запропонували ряд зарубіжних дослідників (зокрема, М. Бломгрен, Дж. Валдрон, Ф. Вібрехт, Дж. Джонсон, О. Розенбері, Дж. Харрісон, Д. Ходжес) та українських правників (В. Гошовська, О. Дорош, О. Крисенко, Р. Мартинюк, З. Погорелова). Отож, спробуємо синтезувати наявні новаторські підходи до розуміння означеної проблематики та визначити найбільш оптимальну модель сучасного парламентаризму.

Виклад основного матеріалу. Питання про роль парламенту в урядуванні стало ще більш важливим для розуміння за останнє десятиліття, оскільки все більше країн здійснюють перехід до демократичних форм правління. Ці країни стикаються з новими викликами та водночас можливостями.

Майже у всіх демократичних країнах лідери виконавчої влади (тобто президенти, прем'єр-міністри, міністри), як правило володіють більшою частиною політичної влади, контролюють фінансові ресурси, мають штат співробітників, які займаються розробкою політики та впровадженням законів, управляють державними контрактами, адмініструють державні програми. Незважаючи на домінування виконавчої влади в багатьох країнах, відносний баланс влади між законодавчою та виконавчою гілками влади в країні може бути змінений. Якщо нові законодавчі органи мають намір відігравати центральну роль в управлінні країною, то від самих законодавців залежить створення сильних законодавчих інститутів шляхом утвердження себе в регулярній законотворчій або наглядовій діяльності, або через конкретні структурні зміни шляхом внесення змін до законодавства.

Парламенти відрізняються за кількістю депутатів, способом їх обрання, тривалістю перебування на посаді, відносинами з політичними партіями і виборцями, відносинами з виконавчою владою, обов'язками у сфері законотворчості та бюджетування, наглядом за витратами та діяльністю виконавчої влади, а також іншими параметрами. Утім науковці схильні погоджуватися з тим, що є три функції, спільні для парламентів у демократичних країнах – представництво, законотворчість і нагляд [1, р. 8].

Парламенти представляють розмаїття індивідів і груп у суспільстві. Як вищий законодавчий орган країни, вони встановлюють правила, за якими управляється суспільство. Вони покликані здійснювати нагляд за витратами та діяльністю виконавчої влади. Наявна суттєва різниця в тому, як і наскільки успішно вони виконують ці функції [2].

В усьому світі громадяни схильні ідентифікувати себе з членами парламенту в більш особистий спосіб, ніж з іншими державними службовцями. Виборці кажуть «мій депутат», «мій конгресмен», «мій сенатор», «мій депутат» або «мій представник». Не часто можна почути, як люди говорять про «мого президента», «мого суддю» чи «мого чиновника». На відміну від керівників, які представляють цілі нації, або чиновників і суддів, обов'язком яких є неупереджене виконання і тлумачення законів щодо усіх громадян, законодавці відповідають за виявлення відмінностей у суспільстві і за винесення цих відмінностей на політичну арену [3, с. 121]. Такі відмінності можуть бути пов'язані з географією, етнічною приналежністю, релігією, політичною ідентифікацією, статтю або іншими характеристиками, але очікується, що депутати представлятимуть їх на національному рівні.

Утім представництво передбачає дещо більше, ніж просте проживання в певній місцевості в країні або наявність характеристик, спільних з тими, кого представляємо (наприклад, стать, політичні переконання тощо). Воно передбачає прислухатися до тих, кого представляєш, приймати рішення та здійснювати вплив від їхнього імені. Політолог Нельсон Полсбі називає парламенти «нервовими закінченнями» держави [1, р. 13]. Парламент – це орган влади, який найближче стоїть до людей, а депутати, як ніхто інший з чиновників на національному рівні, повинні бути обізнані з потребами виборців, і від них очікується, що вони будуть реагувати на ці потреби.

Демократичні парламенти є найбільш прозорими та доступними з трьох гілок влади. Більшість парламентів відкривають свої пленарні засідання для громадськості і преси. Усе більше парламентів дозволяють громадянам бути присутніми на засіданнях комітетів. Наприклад, парламент Південної Африки публікує розклад засідань комітетів в Інтернеті [1, 13]. Щоденні випуски новин висвітлюють події в парламенті, і все більше кількість парламентів транслює свої пленарні засідання по телебаченню. Парламенти не лише більш відкриті та доступні, ніж інші гілки влади, але й самі депутати є більш доступними. У багатьох системах представницька функція законодавчого органу включає в себе надання послуг виборцям (наприклад, допомога громадянам у подоланні урядової бюрократії для отримання їхніх пільг, допомога у вирішенні особливих проблем), а також доступ до урядових фондів для проєктів, спрямованих на користь виборців (наприклад, будівництво мостів, клінік, систем водопостачання, шкіл тощо). Парламентарі стають відомими і допомагають забезпечити своє переобрання, надаючи такі послуги.

Друга функція законодавчих органів – ухвалювати закони, правила, які керують суспільством. Ефективні законодавчі органи не лише відображають відмінності в суспільстві, але й повинні досягати згоди щодо політики, оподаткування тощо. Роль парламенту в урядуванні і витрати, з якими групи та окремі особи загалом згодні, залежать від рівня гомогенності суспільства, заможності і типу політичної системи. Спосіб, у який законодавчий орган виконує свою законодавчу функцію, а також його незалежність і сила в законотворчій діяльності варіюється в широкому діапазоні [4, р. 302].

На додаток до представництва інтересів окремих осіб і груп у суспільстві та формування політики і бюджетів, які керують суспільством і розподіляють багатство, законодавчі органи здійснюють нагляд за діями і витратами виконавчої гілки влади. Нагляд є однією з функцій «стримування і протидії» законодавчого органу, за допомогою якої він прагне гарантувати, що програми виконуються законно, ефективно і для тих цілей, для яких вони були призначені. Здійснюючи нагляд, парламенти аналізують урядові витрати та діяльність щоб визначити, чи були гроші витрачені належним чином, і ставлять питання про «співвідношення ціни та якості». Різні політичні системи практикують нагляд по-різному. Політична структура країни, формальні повноваження контролю та доступ до бюджетних коштів – все це впливає на практику нагляду. Законодавчі інструменти нагляду включають період запитань до міністрів, використання комітетів з питань державних рахунків, інвестиційних та відомчих комітетів, генеральних аудиторів, виклик до суду та інші повноваження судового типу. Підвищена національна та міжнародна увага до урядової корупції на національному та міжнародному рівнях в останні роки призвела до більшої уваги до цього аспекту парламентської відповідальності.

Повноваження парламенту щодо притягнення виконавчої влади до відповідальності залежать від ряду факторів. Можна уявити собі парламентську владу як таку, що рухається вздовж континууму від незначної незалежності та влади до дуже впливових і активних законодавчих органів. Роботу найпростіших законодавчих органів розглядають як «штампування» [1]. Ці органи просто схвалюють рішення, прийняті на інших рівнях політичної системи, зазвичай партіями та/або виконавчою владою. Вони часто асоціюються з комуністичними або тоталітарними країнами, де рішення приймаються лідером або правлячою партією, а парламент, як очікується, просто схвалює їхні рішення. Оскільки вимоги до них невеликі, законодавчі акти не потребують особливої внутрішньої структури та експертного супроводу, а тому й не вимагають тривалої процедури прийняття. До таких законодавчих органів відносять ряд авторитарних і тоталітарних держав минулого та сучасності. Термін «штампований» зазвичай означає недемократичний, але це також може стосуватися таких органів, як американська Колегія виборників США, делегати якої, як правило, голосують відповідно до диктату тих, хто їх відправив, а не відповідно до особистої думки. Такі законодавчі органи є найдешевшими в управлінні.

Як зазначає Дж. Джонсон, «парламенти-арени» є більш потужними, ніж «парламенти-штампи», і є місцями реальних дискусій, виступів і дебатів» [1, р. 5]. Політичні ініціативи все ще надходять з-поза меж законодавчого органу, як правило, від виконавчої влади або політичних партій. У законодавчих органах артикулюються розбіжності в суспільстві, а дії та плани урядовців оцінюються з точки зору їхнього впливу. Утім такого типу парламенти зазвичай не ініціюють і не розробляють

політичні пропозиції [5, с. 458]. Потреби в інформації у таких законодавчих органів більші. Вони потребують достатньої внутрішньої спроможності для організації дебатів, та спроможності аналізувати пропозиції з метою їх критичного осмислення.

Третій тип парламенту – т. зв. «трансформаційні» парламенти можуть змінювати політику і бюджет, запропоновані урядом, і навіть ініціювати власну політику [1, р. 6]. Не дивно, що трансформаційні законодавчі органи є найдорожчими. Вони мають дуже складну внутрішню структуру (в тому числі сильні системи комітетів), великі інформаційні потреби і значною мірою залежать від висококваліфікованого професійного персоналу. Конгрес США вважають найкращим прикладом трансформаційного законодавчого органу [6, р. 456].

Четвертий тип законодавчої влади називають «законодавчим органом, що розвивається». Він перебуває у процесі переходу від одного типу до іншого [1, р. 7]. У світі є кілька законодавчих органів, які здійснюють більший вплив на урядову політику і їх можна класифікувати як законодавчі органи, що розвиваються. Розширення їхніх повноважень зазвичай вимагає значних законодавчих змін, серед яких – внесення змін до правил і процедур, створення сильних комітетів, розширення штату професійних працівників, розробка більш досконалих інформаційних систем тощо.

Конгрес Мексики, Парламенти Кенії та Уганди можна віднести до законодавчих органів, що розвиваються. В Мексиці та Уганді створили професійні бюджетні офіси, що допомогло цим парламентам відігравати більш активну роль у бюджетному процесі. Усі три законодавчі органи розширили штат професійних працівників, а Кенія та Уганда зробили свою адміністрацію незалежною. Штатні працівники більше не є державними службовцями [1, р. 8]. Парламенти також тепер встановлюють свої власні бюджети. Нові законодавчі органи потребують професійного персоналу, інформаційних систем, офісних приміщень, та інших можливостей, які дозволять розширити свої бюджетні, політичні та наглядові функції. Депутати вимагають більшого від працівників апарату парламенту, які повинні швидше реагувати, працювати швидше і робити більше [6, р. 132].

Баланс політичної влади в будь-якій політичній системі постійно змінюється, причому законодавча влада то набуває, то втрачає силу по відношенню до виконавчої. У збалансованих урядах гілки влади стримують одна одну, так що жодна з них не стає надмірно сильною по відношенню до інших. Поширеною проблемою в країнах, що розвиваються, є те, що законодавча влада, як правило, набагато слабша за виконавчу. Система стримувань і противаг у демократії покликана утримувати будь-яку гілку влади від отримання надмірної влади, і це може стосуватися навіть парламентської влади [7, с. 29].

Кілька факторів допомагають визначити рівень незалежності та повноважень парламенту, а також те, якій з чотирьох розглянутих моделей він відповідає. Ідеться про такі фактори: політичної та виборчої системи; формальні законодавчі повноваження; політична воля; технічна спроможність.

Ступінь поділу або єдності між законодавчою та виконавчою гілками влади є, мабуть, головним фактором, що визначає силу та незалежність законодавчої влади. Зокрема, чим чіткіше розмежування між виконавчою та законодавчою гілками влади, тим буде ставати більш незалежною законотворча діяльність парламенту. У випадку парламентських систем партія або коаліція парламентської більшості обирає главу виконавчої влади із своїх членів. Члени кабінету міністрів також призначаються з числа представників парламентської більшості. Така єдність між законодавчою та виконавчою гілками влади не стимулює законодавчу владу розвивати сильну систему комітетів або глибоку політичну експертизу, які можна було б використовувати для протистояння виконавчій владі [8].

Відкритий конфлікт між виконавчою та законодавчою владою не є поширеним явищем у парламентських системах. Парламент, швидше за все, не буде здійснювати агресивний нагляд за діяльністю уряду. Утім, розбіжності всередині правлячої коаліції можуть послабити єдність між виконавчою владою і парламентом [9]. У президентських системах, навпаки, президент і парламент обираються окремо, від різних виборчих округів і часто на різні терміни. Президент обирає кабінет міністрів з-поза меж парламенту. Термін повноважень президента і парламенту є фіксованим, а долі парламенту і президента не пов'язані між собою, оскільки вони не переплітаються, як це відбувається в парламентських системах. Коли уряд розділений таким чином, у парламенту з'являються стимули до створення сильних, ефективних комітетів і дієвості конкурентної законотворчої ролі [10].

Ці стимули, однак, не означають, що законодавчий орган обов'язково стане потужною, незалежною інституцією. Відсутність політичної волі до розвитку сильного законодавчого органу, погана інфраструктура, сильний

контроль політичних партій ззовні, традиція мовчазної згоди з сильною виконавчою владою – все це зменшує ймовірність того, що законодавча влада стане сильною і незалежною інституцією.

Багато національних асамблей насправді є гібридом, що має ознаки як президентської, так і парламентської системи. Деякі країни обирають президента на прямих загальнонаціональних виборах, як у президентських системах, але президент обирає міністрів з парламенту, як у парламентських системах.

Хоча найсильніші законодавчі органи в президентських системах будуть сильнішими і більш незалежними, ніж найсильніші парламенти в парламентських системах, існують значні варіації. Законодавчі органи в президентських системах з дуже сильними політичними партіями або слабкою внутрішньою конкуренцією можуть бути сильнішими, ніж парламенти в парламентських системах [11].

Члени парламенту в кожній країні повинні перемогти на виборах, щоб потрапити до парламенту і залишитися на посаді. Але система, за допомогою якої вони змагаються, впливатиме на їхні стосунки з виборцями та незалежність після того, як вони обіймуть свої посади. Депутати, обрані в одномандатних округах (також званих мажоритарними округами), де виборці в певній географічній області голосують безпосередньо за кандидата, і перемагає кандидат, який отримує найбільшу кількість голосів, ймовірно, буде більш незалежним і чутливим до виборців, ніж депутати, обрані за пропорційною виборчою системою. Особливо, якщо виборчі округи досить малі, а вибори проводяться часто, то депутати, обрані за пропорційною системою, можуть бути більш незалежними та відповідальними перед виборцями, ніж до своїх політичних партій, які їх обрали [10]. Однак, навіть в одномандатних округах незалежність депутатів може знижуватися під впливом кількох чинників. Якщо політичні партії дуже сильні, якщо кандидати потребують партійної підтримки, щоб балотуватися, якщо вони покладаються на партійний патронат для отримання посад у парламенті, якщо вони є членами парламенту в парламентській системі, або якщо вони залежать від партії у фінансуванні своєї виборчої кампанії, незалежність депутатів буде перевірена. Партії мають у своєму розпорядженні кілька «батоїв і пряників», що здатні забезпечити партійну дисципліну, навіть в одномандатних округах [1]. За цією системою обирають членів парламенту у США і Великій Британії.

У системах пропорційного представництва навпаки, кандидати розміщуються у списку, і громадяни голосують за партії, а не за кандидатів безпосередньо. Відсоток голосів, який набирає партія, а не кандидат, визначає, чи буде він обраний до парламенту. Якщо, наприклад, партія отримує 40% голосів виборців на виборах, то обраними стають 40% найкращих кандидатів з її списку. Члени парламенту в системах піару, як правило, найбільш чутливі до лідерів своїх партій, які визначають, чи буде кандидат розміщений у партійному списку на виборах і де саме буде розміщений у партійному списку на наступних виборах.

Формальні повноваження парламенту, зазвичай визначені в його конституції та регламенті (або правилах процедури), є ще одним фактором, який допомагає визначити його незалежність і владу. Деякі парламенти мають широкі формальні повноваження, що дозволяють депутатам і комітетам вносити законопроекти, ухвалювати закони, кардинально змінювати податкові та видаткові плани виконавчої влади, а також вимагати від виконавчої влади отримання схвалення парламенту.

Законодавчі органи в президентських системах, як правило, володіють більшими формальними повноваженнями, ніж у парламентських. Однак парламентські системи мають механізми нагляду, які не так часто зустрічаються в інших країнах. Парламентські системи мають механізми нагляду, які не властиві президентським системам, зокрема, періоди запитань до міністрів і комітетів з питань державних рахунків. Багато парламентів використовують ці повноваження для здійснення більш ретельного контролю, ніж їхні президентські колеги.

Політичний простір це готовність інших учасників політичного середовища поступитися або по У парламентах, де партійна дисципліна сильна, використання наявного політичного простору, а також будь-які спроби розширити політичний простір значною мірою визначається позицією політичної партії.

Технічна здатність парламенту ефективно здійснювати свої представницькі, законодавчі та контрольні функції певною мірою залежить від його управлінської та технічної спроможності. Вислуховування громадян та опрацювання їхніх пропозицій, пошук та врахування думок експертів, громадян та опрацювання їхніх пропозицій, розробка поправок до закону потребують ефективних систем та експертів для укомплектування штату та управління цими ефективними системами [1]. Більшість зусиль, спрямованих на посилення парламенту, сьогодні зосереджені на розбудові його спроможності - зміцненні менеджменту, інфраструктури і кадрового забезпечення. Ті, хто займається зміцненням своїх парламентів, знають, що цей процес ставить їхні інституції під величезне навантаження. Сильніші парламенти потребують більшої кількості експертів, щоб задовольнити свої більші інформаційні потреби, а також швидших, ефективніших і краще скоординованих адміністративних систем. Потреба у швидкій реформі є особливо складною для традиційних, ієрархічних законодавчих органів, які покладаються на давно усталені традиції та процедури.

Як зазначалося раніше в обговоренні моделей парламентської влади, ми відзначали, що їхня влада має припливи і відпливи і припливи, що парламенти стають сильнішими і слабшими по відношенню до інших політичних акторів.

Сьогодні парламенти в кількох регіонах світу розширюють свої повноваження і стають більш ефективними. Законодавчі органи досягають найбільшого успіху у зміцненні себе як інституції, коли лідери та депутати об'єднуються, незважаючи на партійні та інші розбіжності, і співпрацюють задля розбудови законодавчого органу. Під їхнім керівництвом законодавчі органи змогли залучити додатковий персонал і вдосконалити свої інформаційні системи. Законодавчим органам не завжди потрібно розширювати свої повноваження; часто їм просто потрібно використовувати свої повноваження більш ефективно і творчо. Комітети з питань державних рахунків, які не мають повноважень для критики чи примусу до виконання повноважень, наприклад, можуть чинити тиск на уряд з метою зниження рівня корупції шляхом оприлюднення результатів і висновків своїх розслідувань.

З часів Другої світової війни роль уряду в суспільстві значно зросла, так само як рівень і типи експертних знань, яких потребують уряди. У міру того, як уряди розширювалися і професіоналізувалися, законодавчі органи відставали навіть у заможних країнах із системами поділу влади. Щоб виправити цей дисбаланс і продовжувати відігравати значущу роль у законотворчості та нагляді, Конгрес США створив кілька нових професійних агентств. У Конгресі створили Офіс загальної бухгалтерської звітності, Дослідницьку службу Конгресу та Бюджетне управління Конгресу.

Сучасні парламенти потребують інформаційних систем, включаючи інтернет-системи для внутрішньої комунікації, високошвидкісне підключення до Інтернету. Ряд парламентів зараз транслюють парламентські засідання по радіо і телебаченню. Зі збільшенням обсягу роботи, кількості засідань комітетів, прагненням парламентів робити більше справ швидше, адміністративні процедури часто потребують спрощення та упорядкування. Форми та процедури повинні бути встановлені таким чином, щоб співробітники могли здійснювати рутинні закупівлі та проводити процедури швидко та прозоро.

Реформа регламенту є однією з найскладніших і політично чутливою сферою реформ, оскільки парламентські правила допомагають визначити, де знаходиться парламентська влада, а ті, хто перебуває при владі, можуть і не підтримувати зміни. Тут в нагоді стають нові форми роботи. Наприклад, виїзні наради, засідання комітетів для формування порядку денного парламентських сесій, публічні слухання тощо. парламенти в усьому світі розбудовують новий експертний потенціал. Деякі з них створили парламентські дослідницькі офіси, співробітники яких проводять дослідження для комітетів і депутатів. Інші створили бюджетні або фінансові офіси, які інтерпретують складні бюджети виконавчої влади для членів парламенту і допомагають у виконанні їхніх наглядових функцій. Окремі парламенти навіть створюють районні офіси для членів парламенту, що робить парламентарів більш доступними для виборців. Засновують відділи зі зв'язків з громадськістю або прес-служби для надання інформації пресі та громадськості про дії парламенту.

Важливим напрямом організаційної роботи сучасних парламентів є освітня компонента. Нові члени парламенту або члени парламенту, які бажають стати більш ефективними, отримують користь від декількох видів навчання, що надаються парламентами. Орієнтаційні програми знайомлять нових членів парламенту із законодавчими можливостями та їхніми новими обов'язками, а також допомагають повернутися до роботи. Депутати в деяких країнах користуються перевагами комп'ютерних навчальних програм. Навіть парламентське стажування для студентів або нещодавніх випускників університетів стає все більш поширеним явищем.

Висновки. Основними функціями парламентів є представництво, законотворчість та нагляд. Парламенти можна класифікувати за рядом моделей, від «штампування» законів до трансформаційної та моделі розвитку. Різне збільшення кількості демократичних і вільних держав за останні тридцять років означало, що значна кількість законодавчих органів тепер можна класифікувати як такі, що розвиваються, як законодавчі органи, які намагаються досягати успіху у цій справі – стати більш потужними і незалежними. Критеріями успіху останньої є тип політичної та виборчої систем, формальні повноваження, бажання політичних лідерів здійснювати владу і готовність інших політичних акторів дозволити їм це робити (політична воля і політичний простір), а також їх технічні можливості. Шляхи, якими вони намагаються підвищити свою ефективність, включають в себе організацію модернізації своєї інституції шляхом створення багатопартійних правлінь, розширення формальних повноважень, більш ефективного використання можливостей і ресурсів, розширення комунікації з громадськістю та професійної підготовки членів парламенту і представників його апарату, залучення експертного середовища до розробки та аналізу ефективності рішень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Johnson John K. The Role of Parliament in Government. Washington; World Bank Institute, 2005. 23 p.
2. Мартинюк Р.С. Перспективи розвитку парламентаризму як форми правління в Україні. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Право». 2012. № 1(5). URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n1/12mrspvu.pdf> (дата звернення: 10.01.2025).
3. Крисенко О. Напівпрезидентська форма правління: одель інституційної стабілізації влади для України. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна*. 2008. № 825. С. 121.
4. Harrison, J. Legislative Power and Judicial Power. *Constitutional Commentary*. 2016. Vol. 31, pp. 295–316.
5. Глобалізаційні виклики: урядування майбутнього: монографія / авт. кол. Л.Г. Комаха, І.В. Алексеєнко, В.А. Гошовська та ін.; за заг. ред. Л.Г. Комахи, І.В. Алексеєнко. Київ: Київський університет, 2022. 976 с.
6. Blomgren M., Rozenbery O. (Eds). *Parliamentary Roles in Modern Legislatures*. 1st Edition. London: Routledge, 2012. 272 p.
7. Погорєлова З.О. Законодавча влада як легітимна основа законотворчої діяльності. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія *Право*. 2021. Вип. 66. С. 19–26.
8. Waldron J.J. Legislation. In *The Blackwell Guide to the Philosophy of Law and Legal Theory*. Edited by Martin P. Golding and William A. Edmundson. 2005. URL: https://www.academia.edu/8273778/The_Blackwell_Guide_to_the_Philosophy_of_Law_and_Legal_Theory (дата звернення: 20.01.2025).
9. Wiebrecht F. The black box of authoritarian legislatures. *The Loop*. 2022. URL: <https://theloop.espr.eu/the-black-box-of-authoritarian-legislatures/> (дата звернення: 10.01.2025).
10. Hodges D.C. Political Democracy: Its Informal Content. *The American Journal of Economics and Sociology*. 2020. Vol. 24, Issue 1, pp. 9–20. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/j.1536-7150.1965.tb02887> (дата звернення: 02.01.2025).
11. Cheibub J.A. *Presidentialism, Parliamentarism, and Democracy*. Cambridge University Press, 2006.
12. Дорош О.А. Парламентський контроль. *Теорія і практика конституціоналізму: український та зарубіжний досвід: матеріали I науково-практичної конференції (30 квітня 201 р.)*. Львів. Львів, 2015. С. 171–176.

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.110>

ІНСТИТУЦІЙНА СИСТЕМА АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ ОБМІНУ ПОДАТКОВОЮ ІНФОРМАЦІЄЮ З КОМПЕТЕНТНИМИ ОРГАНАМИ ІНОЗЕМНИХ КРАЇН

Хоменко Ю.В.,

аспірант юридичного факультету

Вищого навчального закладу «Національна академія управління»

Хоменко Ю.В. Інституційна система адміністративно-правового механізму обміну податковою інформацією з компетентними органами іноземних країн.

Стаття присвячена дослідженню інституційної системи адміністративно-правового механізму обміну податковою інформацією з компетентними органами іноземних країн.

Визначено, що інституційна система адміністративно-правового механізму обміну податковою інформацією з компетентними органами іноземних країн – це система суб'єктів, які здійснюють визначені законодавством повноваження, свої права та обов'язки у адміністративно-правовому механізмі обміну податковою інформацією з компетентними органами іноземних країн, спрямовані на забезпечення такого обміну. Віднесення тих чи інших суб'єктів до суб'єктів цього механізму залежить від наявності у них адміністративно-правового статусу.

Визначено, що суб'єктами адміністративно-правового механізму обміну податковою інформацією з компетентними органами іноземних країн, які мають у цьому механізмі владні повноваження, є: Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, Міністерство фінансів України, Державна податкова служба України, Державна митна служба України, Національний банк України, Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку, Державна служба фінансового моніторингу України, суди України. Охарактеризовано повноваження кожного з цих суб'єктів у відповідному механізмі.

Визначено також, що поряд з суб'єктами, які мають владні повноваження у механізмі обміну податковою інформацією з компетентними органами іноземних країн, його суб'єктами є також і суб'єкти, які займають підпорядковане становище у адміністративних правовідносинах. Такими, зокрема, вказано фінансові установи, юридичних та фізичних осіб. Охарактеризовано особливості участі кожного з цих суб'єктів у відповідному механізмі. Зроблено висновок, що юридичні та фізичні особи будуть суб'єктами механізму як тоді, коли вони виступають у ньому як платники податків, так і у іншому значенні. Участь цих суб'єктів у механізмі обумовлюється також змістом міжнародних договорів, укладених Україною.

За наслідками дослідження зроблено висновок, що кожний з досліджених суб'єктів в межах відповідного механізму виконує свої визначені законодавством права та обов'язки (повноваження) для реалізації мети та завдань цього механізму. Підтримувати належну взаємодію усіх його суб'єктів має чітка регламентація адміністративно-процесуальних правовідносин, які виникатимуть в процесі адміністративно-правового забезпечення міжнародного обміну податковою інформацією.

Ключові слова: адміністративно-правовий механізм, суб'єкти адміністративно-правового механізму, податкова інформація, обмін податковою інформацією, адміністративно-правовий статус, Державна податкова служба України, суди, фінансові установи, юридичні та фізичні особи.

Khomenko Y.V. the institutional system of the administrative and legal mechanism for the exchange of tax information with competent authorities of foreign countries.

This article is devoted to examining the institutional system of the administrative and legal mechanism for the exchange of tax information with the competent authorities of foreign countries. It is established that the institutional system of the administrative and legal mechanism for the exchange of tax information with the competent authorities of foreign countries constitutes a system of entities which, under the powers prescribed by legislation, exercise their rights and fulfil their obligations within this administrative and legal mechanism. These rights and obligations are directed towards ensuring such exchange. The classification of particular entities as participants in this mechanism depends on whether they possess the requisite administrative and legal status.

It is determined that the entities of the administrative and legal mechanism for the exchange of tax information with the competent authorities of foreign countries, which hold public authority within this mechanism, include: the Verkhovna Rada of Ukraine, the President of Ukraine, the Cabinet of Ministers

of Ukraine, the Ministry of Finance of Ukraine, the State Tax Service of Ukraine, the State Customs Service of Ukraine, the National Bank of Ukraine, the National Securities and Stock Market Commission, the State Financial Monitoring Service of Ukraine, and the courts of Ukraine. The respective powers of each of these entities in the relevant mechanism are characterised.

It is also noted that, alongside entities possessing public authority within the mechanism for the exchange of tax information with competent authorities of foreign countries, there are entities that hold a subordinate position in administrative legal relations. These include, in particular, financial institutions, legal entities, and individuals. The distinctive features of each of these entities' involvement in the mechanism are described. It is concluded that legal entities and individuals constitute participants in this mechanism both when acting as taxpayers and in other capacities. Their involvement in the mechanism is also determined by the content of international agreements entered into by Ukraine.

Based on the findings of the study, it is concluded that each of the examined entities, within the confines of the relevant mechanism, exercises its legally defined rights and obligations (powers) to realise the purpose and objectives of this mechanism. Proper interaction among all participants is to be maintained through clear regulation of the administrative and procedural legal relations that arise in the course of the administrative and legal support for the international exchange of tax information.

Key words: administrative and legal mechanism, entities of the administrative and legal mechanism, tax information, exchange of tax information, administrative and legal status, State Tax Service of Ukraine, courts, financial institutions, legal entities and individuals.

Постановка проблеми. Реалізація нормативно-правової складової адміністративно-правового механізму обміну податковою інформацією з компетентними органами іноземних країн здійснюється за допомогою інституційної складової відповідного механізму, яку складає ціла система органів державної влади та інших суб'єктів адміністративних правовідносин. Ця інституційна складова фактично складає підсистему адміністративно-правового механізму обміну податковою інформацією з компетентними органами іноземних країн. Усі суб'єкти, які входять до цієї системи перебувають між собою у певному взаємозв'язку, реалізуючи надані їм законом повноваження та досягаючи у цьому механізмі визначених цілей та завдань. Задля належного функціонування адміністративно-правового механізму обміну податковою інформацією з компетентними органами іноземних країн важливим є правильне визначення інституційної системи цього механізму.

Аналіз сучасних досліджень і публікацій. Проблему адміністративно-правового механізму загалом, окремі особливості його інституційної складової, як і окремі особливості обміну податковою інформацією з компетентними органами іноземних країн досліджувало багато науковців, а саме такі як Алфьоров С.М., Безпалова О.І., Волкова І.І., Герасименко Н.М., Голосніченко І.П., Гончарук С.Т., Дмитренко Е.С., Коломосьць Т.О., Кормич Б.А., Легета І.В., Лекарь С.І., Мандзюк О.А., Остапенко О.І., Пашинський В.Й., Савельєва І. В., Сухан І.С., Стеценко С.Г., Тараконич Т.І., Тильчик В.В., Шатерніков М.І. та інші. Однак, безпосереднє визначення інституційної системи адміністративно-правового механізму обміну податковою інформацією з компетентними органами іноземних країн у правовій науці сформовано ще не було.

Мета дослідження, таким чином, полягає у визначенні інституційної системи адміністративно-правового механізму обміну податковою інформацією з компетентними органами іноземних країн.

Виклад основного матеріалу. Інституційна система адміністративно-правового механізму обміну податковою інформацією з компетентними органами іноземних країн – це система суб'єктів, які здійснюють визначені законодавством повноваження, свої права та обов'язки у адміністративно-правовому механізмі обміну податковою інформацією з компетентними органами іноземних країн, спрямовані на забезпечення такого обміну.

Вважаємо, що віднесення тих чи інших суб'єктів до суб'єктів адміністративно-правового механізму обміну податковою інформацією з компетентними органами іноземних країн залежить від наявності у них адміністративно-правового статусу.

У правовій науці питання про адміністративно-правовий статус суб'єкта правовідносин та сутність цього поняття неодноразово було предметом наукових досліджень.

Так, М.І. Шатерніков вважає, що адміністративно-правовий статус державного органу – це встановлена в нормах адміністративного права сукупність ознак, що з урахуванням завдань, функцій і повноважень таких органів визначає їх правове положення серед інших суб'єктів адміністративно-правових відносин [1, с. 63]. До елементів адміністративного статусу відносять правосуб'єктність, права, обов'язки та юридичну відповідальність [2, с. 36].

В аспекті окреслення інституційної системи адміністративно-правового механізму обміну податковою інформацією з компетентними органами іноземних країн слід виходити з того, що суб'єктами

цього механізму є суб'єкти, статус яких визначається нормами адміністративного права та відображає положення кожного окремого суб'єкта по відношенню одне до одного у адміністративних правовідносинах, яке обумовлюється обміном податковою інформацією з компетентними органами іноземних країн, визначає їх роль у забезпеченні цього обміну та міру відповідальності за порушення норм чинного законодавства з питань обміну тощо.

Правове становище суб'єктів у адміністративно-правовому механізмі обміну податковою інформацією з компетентними органами іноземних країн не є однаковим. Ними є суб'єкти, які зазвичай є органами державного управління (органами влади), а тому займають у цьому механізмі владне становище, реалізуючи владні повноваження. Поряд з ними окрему групу суб'єктів складають ті з них, які таких владних повноважень у адміністративно-правовому механізмі не мають.

Вважаємо, що суб'єктами адміністративно-правового механізму обміну податковою інформацією з компетентними органами іноземних країн, які мають у цьому механізмі владні повноваження, є:

1. Верховна Рада України. У науці адміністративного права Верховна Рада України розглядається як така, яка має адміністративно-правовий статус у правовідносинах, який полягає або ж в ухваленні законів у сфері адміністрування, або ж у здійсненні парламентського контролю тощо [3, с. 71; 4, с. 94]. Верховна Рада України визначається і як суб'єкт адміністративно-правового механізму [5, с. 133].

Основним повноваженням Верховної Ради у адміністративно-правовому механізмі обміну податковою інформацією з компетентними органами іноземних країн є повноваження з прийняття законів, які є правовою основою його побудови та функціонування. Крім того, Верховна Рада України: 1) визначає засади внутрішньої і зовнішньої політики, реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі; 2) надає згоду на обов'язковість міжнародних договорів України та денонсація міжнародних договорів України.

2. Президент України є важливим суб'єктом адміністративно-правового механізму обміну податковою інформацією з компетентними органами іноземних країн, оскільки має низку повноважень у відповідних правовідносинах.

Так, відповідно до ст.106 Конституції України Президент України підписує закони, прийняті Верховною Радою України, має право вето щодо прийнятих Верховною Радою України законів, має право створювати у межах коштів, передбачених у Державному бюджеті України, для здійснення своїх повноважень консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби. Саме на реалізацію останнього повноваження, наприклад, Указом від 28.04.2016 р. № 180/2016 «Про заходи щодо протидії зменшенню податкової бази і переміщенню прибутків за кордон» Президентом України було утворено робочу групу для підготовки законопроектів з питань протидії зменшенню податкової бази і переміщенню прибутків за кордон, а Кабінету Міністрів України було доручено невідкладно організувати роботу стосовно долучення України до міжнародних ініціатив Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), зокрема щодо автоматичного обміну податковою інформацією. Зокрема, й наслідком роботи такої робочої групи можна розглядати приєднання України у 2022 році до Багатосторонньої угоди компетентних органів про автоматичний обмін інформацією про фінансові рахунки від 29.10.2014 року.

3. Кабінет Міністрів України у межах адміністративно-правового механізму обміну податковою інформацією з компетентними органами іноземних країн: 1) забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України, здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, виконання Конституції і законів України, актів Президента України; 1-1) забезпечує реалізацію стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору; 3) забезпечує проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики (ст. 116 Конституції України). Відповідно до п. 4 ч. 1 ст. 20 Закону України «Про Кабінет Міністрів України» Кабінет Міністрів України у сфері зовнішньої політики забезпечує відповідно до закону про міжнародні договори вирішення питань щодо укладення та виконання міжнародних договорів України. Так, фактично усі двосторонні угоди України з іншими країнами про уникнення подвійного оподаткування та попередження податкових ухилень стосовно податків на доходи і майно укладені від імені України Кабінетом Міністрів України.

4. Міністерство фінансів України. Міністр фінансів України є досить часто тим компетентним органом, який згідно з укладеними Україною міжнародними договорами виступає від імені України у міжнародних відносинах обміну податковою інформацією з компетентними органами іноземних країн. Правовий статус та повноваження Мінфіну визначені Положенням про Міністерство фінансів України, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 20.08.2014 р. № 375. Згідно з цим Положенням Мінфін у адміністративно-правовому механізмі обміну податковою інформацією з компетентними органами іноземних країн має такі повноваження: 1) здійснює заходи з підготовки до імплементації у національне законодавство рекомендацій Організації економічного спів-

робітництва та розвитку в сфері міжнародного оподаткування, трансфертного ціноутворення, а також щодо обміну фінансовою інформацією в податкових цілях; 2) забезпечує виконання функцій представника України згідно з положеннями міжнародних договорів, укладених з міжнародними організаціями; 3) здійснює процедури взаємного узгодження відповідно до міжнародних договорів України про уникнення подвійного оподаткування; 4) здійснює заходи з приєднання до Багатосторонньої угоди компетентних органів про автоматичний обмін інформацією про фінансові рахунки та сприяє її подальшій реалізації; 5) забезпечує міжнародне співробітництво та реалізацію зовнішньої політики у межах повноважень, передбачених законом; 6) запроваджує міжнародні стандарти фінансової звітності та міжнародні стандарти аудиту і забезпечує їх оприлюднення на офіційному веб-сайті Мінфіну.

5. Державна податкова служба України (ДПС) є одним з основних суб'єктів адміністративно-правового механізму обміну податковою інформацією з компетентними органами іноземних країн. Саме ДПС поряд з Міністром фінансів України є досить часто тим компетентним органом, який згідно з укладеними Україною міжнародними договорами виступає від імені України у міжнародних відносинах обміну податковою інформацією з компетентними органами іноземних країн. Правовий статус та повноваження ДПС найбільш повно окреслені у Положенні про Державну податкову службу України, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 06.03.2019 р. № 227. Повноваження ДПС визначені п.4 цього Положення. Аналіз цих повноважень в аспекті реалізації завдань механізму обміну податковою інформацією з компетентними органами іноземних країн, вказує на те, що усіх їх можна поділити на дві групи: 1) повноваження, безпосередньо спрямовані на забезпечення участі ДПС у міжнародних відносинах, зокрема, й з питань обміну податковою інформацією з компетентними органами іноземних країн та 2) загальні повноваження ДПС, які вона має у всіх (зазвичай, внутрішніх) правовідносинах, а у адміністративно-правовому механізмі обміну податковою інформацією з компетентними органами іноземних країн використовує або ж для належного виконання запиту компетентного органу іноземної країни про надання податкової інформації, або ж навпаки – коли для належної реалізації цих повноважень у внутрішніх правовідносинах виникає потреба отримати податкову інформацію від компетентного органу іноземної країни.

Так, вважаємо, що до повноважень першої групи, належать повноваження визначені п.п. 51–54 Положення, а саме: 1) організовує та здійснює взаємодію та обмін інформацією з компетентними органами іноземної юрисдикції, у тому числі автоматичний обмін інформацією про фінансові рахунки для податкових цілей відповідно до Загального стандарту звітності та належної перевірки інформації про фінансові рахунки, який включає коментарі до нього, схваленого Радою Організації економічного співробітництва та розвитку 15.07.2014 р., звітами у розрізі країн міжнародних груп компаній (CbC) та автоматичний обмін інформацією відповідно до Угоди між Урядом України та Урядом Сполучених Штатів Америки для поліпшення виконання податкових правил і застосування положень Закону США «Про податкові вимоги до іноземних рахунків» (FATCA), здійснює міжнародне співробітництво у податковій сфері; 2) вносить пропозиції та розробляє проекти міжнародних договорів України з питань оподаткування, укладає в установленому порядку міжнародні договори відповідно до наданих повноважень; забезпечує виконання зобов'язань за міжнародними договорами України з питань, що належать до компетенції ДПС; 3) здійснює контроль та забезпечує надання допомоги у стягненні податкового боргу в міжнародних правовідносинах за запитами компетентних органів іноземних держав.

До повноважень другої групи фактично можна віднести усі інші повноваження ДПС.

6. Державна митна служба України (Держмитслужба) також є важливим суб'єктом адміністративно-правового механізму обміну податковою інформацією з компетентними органами іноземних країн. Правовий статус та повноваження Держмитслужби визначені у Положенні про Державну митну службу України, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 06.03.2019 р. № 227.

У межах адміністративно-правового механізму обміну податковою інформацією з компетентними органами іноземних країн Держмитслужба бере участь у міжнародному співробітництві з питань протидії контрабанді та порушенням митних правил, у тому числі шляхом: 1) обміну інформацією з митними, правоохоронними органами та іншими органами іноземних держав з питань протидії незаконному переміщенню наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів; 2) надання взаємної адміністративної допомоги у запобіганні, виявленні та розслідуванні порушень вимог законодавства з питань митної справи на підставі міжнародних угод та обміну інформацією з митними, правоохоронними органами та іншими органами іноземних держав і міжнародних організацій тощо; 3) надіслання запитів до уповноважених органів іноземних держав для встановлення автентичності документів, поданих митницями Держмитслужби під час переміщення товарів, транспортних засобів через митний кордон України.

7. Національний банк України у межах адміністративно-правового механізму обміну податковою інформацією з компетентними органами іноземних країн згідно з положеннями Закону України «Про Національний банк України»: 1) приймає рішення щодо банківського регулювання та нагляду; 2) створює, веде інформаційні системи (реєстри, бази даних) для виконання функцій валютного регулювання та валютного нагляду; 3) встановлює вимоги, здійснює методологічне забезпечення з питань оброблення, зберігання, захисту, використання, передавання, розкриття та знищення інформації, що становить таємницю фінансової послуги, банківську таємницю; 4) визначає перелік інформації, що підлягає розкриттю у примітках до фінансової звітності небанківських фінансових установ та осіб, які не є фінансовими установами, але мають право надавати окремі фінансові послуги; 5) веде інформаційну базу стосовно договорів, що укладаються на фінансовому ринку, у порядку, визначеному Національним банком України; 6) встановлює для банків обов'язкові правила ведення бухгалтерського обліку і складання фінансової звітності, що відповідають вимогам законів України та міжнародним стандартам фінансової звітності тощо.

8. Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку як суб'єкт адміністративно-правового механізму обміну податковою інформацією з компетентними органами іноземних країн має право згідно ст.8 Закону України «Про державне регулювання ринків капіталу та організованих товарних ринків» здійснювати міжнародне співробітництво з міжнародними організаціями, відповідними регуляторами ринків капіталу та організованих товарних ринків іноземних держав, організаціями (асоціаціями) таких регуляторів, у тому числі в рамках Багатостороннього меморандуму про взаєморозуміння щодо консультування та співробітництва і обміну інформацією Міжнародної організації комісій з цінних паперів. Зокрема, Комісія має право в рамках міжнародного співробітництва обмінюватися в установленому законодавством порядку інформацією: 1) пов'язаною з ліцензуванням, іншими формами авторизації та наглядом за діяльністю учасників ринків капіталу та професійних учасників організованих товарних ринків; 2) щодо ідентифікації, зокрема, осіб, які є бенефіціарними власниками чи контролерами професійних учасників ринків капіталу та організованих товарних ринків; 3) про емітентів, цінні папери яких допущені або щодо яких подано заявку про допуск до торгів на організованому фондовому ринку; 4) про подання неповної чи недостовірної інформації емітентами або професійними учасниками ринків капіталу та організованих товарних ринків; 5) про дії чи події, що впливають або можуть вплинути на фінансові інструменти, які допущені до торгів на організованих ринках; 6) про порушення профільного законодавства та законодавства у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення. На наш погляд, багато з різновидів такої інформації може мати й характер податкової.

9. Державна служба фінансового моніторингу України (Держфінмоніторинг) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через Міністра фінансів і який реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення. Як суб'єкт адміністративно-правового механізму обміну податковою інформацією з компетентними органами іноземних країн Держфінмоніторинг має такі завдання, функції та повноваження: 1) налагодження співпраці, взаємодії та інформаційного обміну з державними органами, Національним банком, компетентними органами іноземних держав та міжнародними організаціями у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення; 2) здійснює міжнародне співробітництво з відповідними органами іноземних держав у частині обміну досвідом та інформацією про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення; 3) вносить пропозиції щодо розроблення законодавчих актів, бере участь в установленому порядку у підготовці інших нормативно-правових актів з питань запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення; 4) участь за дорученням Кабінету Міністрів України у підготовці відповідних міжнародних договорів України (статті 25, 31 Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення»).

10. Суди України. У науці адміністративного права суди вже давно розглядаються як такі, які володіють адміністративно-правовим статусом, а відтак можуть бути суб'єктами адміністративного права та суб'єктами адміністративно-правового механізму [6, с. 76; 7, с. 164; 5, с. 135].

Відзначимо, що вважаємо за необхідне розглядати суди як суб'єктів адміністративно-правового механізму обміну податковою інформацією з компетентними органами іноземних країн. Однак, за-

значене, на наш погляд, можливе у тих адміністративних правовідносинах, які є організаційними за своїм змістом, відображають організаційний аспект відповідного механізму та не зачіпають суті відносин правосуддя.

Стаття 55 Конституції України визначає, що права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб.

Вважаємо, що ця норма містить не лише процесуальний аспект, а й містить організаційний аспект, який покладає на державу адміністративний обов'язок утворити в державі відповідні суди, які б захищали права і свободи людини і громадянина, та забезпечити їх діяльність. В аспекті адміністративно-правового механізму обміну податковою інформацією з компетентними органами іноземних країн варто зробити висновок, що у такому механізмі його складову складають й ті відносини, які врегульовують створення відповідних судів із захисту прав фізичних та юридичних осіб у міжнародному механізмі обміну податковою інформацією. Варто також зауважити, що відповідно до Закону «Про судоустрій і статус суддів» на сьогодні в Україні створена та функціонує система адміністративних судів, в яких зацікавлені особи можуть оскаржувати незаконні рішення суб'єктів владних повноважень України, зокрема, прийнятих і у процедурах міжнародного обміну податковою інформацією. Існування таких судів та можливості оскарження таких незаконних рішень у цих судах гарантує функціонування усього адміністративно-правового механізму обміну податковою інформацією з компетентними органами іноземних країн в режимі законності.

Поряд з наведеними суб'єктами адміністративно-правового механізму обміну податковою інформацією з компетентними органами іноземних країн, які у відносинах, що виникають, займають зазвичай владне становище, суб'єктами такого механізму є й ті суб'єкти, які займають підпорядковане становище у адміністративних правовідносинах. Ними фактично є всі інші суб'єкти, які згідно зі своїм адміністративно-правовим статусом залучають у процедурах обміну податковою інформацією. Вважаємо за необхідне дослідити таких суб'єктів цієї групи як фінансові установи, юридичних та фізичних осіб.

Фінансові установи (банки, кредитні спілки, страховики тощо). Правовідносини фінансових установ зі своїми клієнтами за своїм характером зазвичай є цивільними, які виникають з цивільно-правових договорів. Зокрема, відносини банків з клієнтами врегульовуються укладеними між ними договорами на банківське обслуговування. Жодна зі сторін у такому договорі не займає владне становище одне щодо одного. У зв'язку з цим, такі відносини не є відносинами у межах адміністративно-правового механізму обміну податковою інформацією з компетентними органами іноземних країн. Однак, фінансові установи у цьому механізмі здійснюють визначену законодавством функцію – надання податковим органам податкової інформації (зазвичай банк, наприклад, надає відомості про банківські рахунки, рух коштів по них, залишки коштів на рахунках тощо).

Так, відповідно до ст.62 Закону «Про банки та банківську діяльність» інформація щодо юридичних та фізичних осіб, що становить банківську таємницю, розкривається банками центральному органу виконавчої влади, що реалізує державну податкову політику: а) на його запит щодо наявності банківських рахунків/електронних гаманців; б) у випадках та в обсязі, визначених Угодою між Урядом України та Урядом Сполучених Штатів Америки для поліпшення виконання податкових правил й застосування положень Закону США «Про податкові вимоги до іноземних рахунків» (FATCA) та іншими міжнародними договорами, що містять положення про обмін інформацією для податкових цілей, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, або укладеними на їх підставі міжвідомчими договорами. Порядок розкриття такої інформації встановлюється Національним банком України.

Надзвичайно важливою є роль фінансових установ як суб'єктів адміністративно-правового механізму обміну податковою інформацією з компетентними органами іноземних країн при здійсненні одного з видів обміну податковою інформацією – автоматичного обміну. Зазначений обмін ґрунтується на Загальному Стандарті Звітності, який містить стандарти звітності та належної комплексної перевірки, які лежать в основі автоматичного обміну інформацією про фінансові рахунки. Юрисдикція, що його впроваджує, повинна мати чинні норми, які вимагають, щоб фінансові установи повідомляли інформацію, що відповідає обсягу визначеної звітності та дотримувалися процедур належної перевірки, що відповідають процедурам, описаним у відповідних розділах Загального Стандарту Звітності [8].

Юридичні та фізичні особи. У практиці виникло питання, чи зобов'язана держава або ж її компетентні органи, які надають запит до іншої держави з метою отримання податкової інформації, повідомляти про це заздалегідь платника податків, та як наслідок, чи мають фізичні та юридичні особи (зазвичай платники податків) право знати про надісланий компетентним органом запит

щодо них іншій державі. Показовими для відповіді на це питання виглядають висновки Суду Європейського Союзу у його рішенні від 22.10.2013.

Так, у справі C-276/12 Іржі Сабоу проти Фінансового управління столиці Праги резидент Чехії – платник податків заперечував зміст податкової інформації, яка була надана компетентним органам Чехії на їх запит до компетентних органів Іспанії, Франції та Великої Британії на підставі директиви про взаємну допомогу. Задля отримання необхідних відповідей на низку питань у рамках преюдиційної процедури чеський суд звернувся до Суду ЄС. Одне з питань, на яке необхідно було отримати відповідь, полягало в тому, чи є зобов'язаною держава, яка задля отримання інформації надсилає запит до іншої держави, повідомляти заздалегідь про це платника податків.

На це питання Суд ЄС відповів, що право ЄС, зокрема директива ЄС про взаємну допомогу (Council Directive 2010/24/EU of 16 March 2010 concerning mutual assistance for the recovery of claims relating to taxes, duties and other measures [9]) не гарантує платнику податків право бути заздалегідь повідомленим про запит, не дає право йому брати участь у формулюванні запиту, який надсилається іншій державі, у випадку, якщо запит стосується лише перевірки даних, які надав сам платник податків. У разі, коли платник податків – резидент в одній державі, подає податкову декларацію та вказує в ній, що він вже заплатив податок в іншій країні (здійснив витрати, які потрібно врахувати при розрахунку оподатковуваного прибутку в державі президентства) і просить надати йому податкове вирахування, то в цьому випадку держава резидентства такої особи може звернутися із запитом до цієї іншої держави, в якій були понесені витрати або де було сплачено податок для того, щоб перевірити відомості, які надав сам платник податків. Також Суд ЄС зазначив, що європейське право не надає права платнику податків на попереднє його повідомлення про надсилання запиту, однак, зауважив, що сама держава, може передбачити таку можливість повідомлення платника податків. Порядок повідомлення платника податків про проведення щодо нього будь-яких процесуальних дій належить до компетенції держав-членів ЄС [10]. Таким чином, бачимо, що законодавство ЄС не надає платнику податку права бути завчасно повідомленим про надіслання запиту щодо нього компетентному органу іноземної держави, залишаючи це питання на розсуд внутрішнього законодавства.

Якщо дослідити права платників податків в Україні, то загалом їх невичерпний перелік містить ст. 17 Податкового кодексу України. Згідно з її положеннями, правами, пов'язаними з інформацією, зокрема, з її наданням, отриманням чи охороною, можна визначити такі права: 1) безоплатно отримувати у контролюючих органах, у тому числі і через мережу Інтернет, інформацію про податки та збори і нормативно-правові акти, що їх регулюють, порядок обліку та сплати податків та зборів, права та обов'язки платників податків, повноваження контролюючих органів та їх посадових осіб щодо здійснення податкового контролю; 2) бути присутнім під час проведення перевірок та надавати пояснення з питань, що виникають під час таких перевірок, та за власною ініціативою пояснення з питань, що не запитувалися контролюючим органом, ознайомлюватися та отримувати акти (довідки) перевірок, проведених контролюючими органами, перед підписанням актів (довідок) про проведення перевірки, у разі наявності зауважень щодо змісту (тексту) складених актів (довідок) підписувати їх із застереженням та подавати контролюючому органу письмові заперечення в порядку, встановленому цим Кодексом; 3) на нерозголошення контролюючим органом (посадовими особами) відомостей про такого платника без його письмової згоди та відомостей, що становлять конфіденційну інформацію, державну, комерційну чи банківську таємницю та стали відомі під час виконання посадовими особами службових обов'язків, крім випадків, коли це прямо передбачено законами.

Таким чином, бачимо, що ані Податковий кодекс, ані інші акти податкового законодавства України, не передбачають права платників податків – резидентів України бути завчасно повідомленими про надіслання компетентними органами України запиту на отримання податкової інформації компетентним органам іноземної держави щодо такого платника податків. Зазначене свідчить про те, що фізичні чи юридичні особи – платники податків зазвичай не є суб'єктами адміністративно-правового механізму обміну податковою інформацією з компетентними органами іноземних країн щодо цих платників податків. У такому разі, вони можуть здійснювати свої окремі права платника податків вже за наслідками отримання компетентними органами України від компетентних органів іноземної країни податкової інформації та її використання податковими органами в подальшому. Однак, слід зауважити, що це зовсім не означає того, що фізичні чи юридичні особи – платники податків не можуть бути суб'єктами такого механізму.

Так, вважаємо, що платники податків вправі самостійно ініціювати перед компетентними органами України питання про надсилання ними запиту на отримання податкової інформації від компетентних органів інших країн, мають право надавати відповідну інформацію податковим органам для надіслання її на запит компетентного органу іноземної країни, на оскарження різного роду дій

чи рішень, насамперед, податкових органів чи їх службових осіб, вчинених у процедурах міжнародного обміну податковою інформацією тощо.

Крім того, слід враховувати, що окрема можлива участь фізичних та юридичних осіб (як тих, які розглядаються у відповідних правовідносинах як платники податків, так і тих, які ними у цих відносинах не є) у адміністративно-правовому механізмі обміну податковою інформацією з компетентними органами іноземних країн обумовлюється також змістом міжнародних договорів, укладених Україною.

Так, наприклад, п. 4 ст. 24 Конвенції між Урядом України і Урядом Республіки Кіпр про уникнення подвійного оподаткування та запобігання податковим ухиленням стосовно податків на доходи від 08.11.2012 визначає, що якщо інформація запитується Договірною Державою відповідно до цієї статті, інша Договірна Держава використовує свої заходи зі збору запитуваної інформації навіть тоді, коли ця інша Держава може не потребувати такої інформації для власних податкових цілей [11]. Таким чином, бачимо, що на виконання запиту компетентних органів Республіки Кіпр, компетентні органи України у разі відсутності у них відповідної інформації, яка запитується, зобов'язані зібрати її, що зазвичай може робитися шляхом реалізації контролюючими органами своїх прав, визначених положеннями ст. 20 Податкового кодексу.

Висновки. Підсумовуючи отримані результати дослідження інституційної системи адміністративно-правового механізму обміну податковою інформацією з компетентними органами іноземних країн, маємо зауважити, що кожний з цих суб'єктів в межах відповідного механізму виконує свої визначені законодавством повноваження, права та обов'язки задля досягнення реалізації мети та завдань цього механізму. В той же час, на сьогодні відсутній єдиний нормативно-правовий акт, який би чітко окреслював компетенцію, завдання та функції усіх зазначених суб'єктів у межах єдиного адміністративно-правового механізму обміну податковою інформацією з компетентними органами іноземних країн. За таких умов підтримувати належну взаємодію усіх його суб'єктів має чітка регламентація адміністративно-процесуальних правовідносин, які виникатимуть в процесі адміністративно-правового забезпечення міжнародного обміну податковою інформацією.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Шатерніков М.І. Адміністративно-правовий статус господарських судів: сутність і зміст. *Право і безпека*. 2016. № 2 (61). С. 60–64.
2. Гумін О., Пряхін Є. Адміністративно-правовий статус особи: поняття та структура. *Наше право*. № 5. 2014. С. 35–37.
3. Савельєва І.В. Адміністративно-правове забезпечення підготовки кадрів Національної поліції України: дис... канд.. юрид. наук 12.00.07. Тернопіль, 2019. 230 с.
4. Кобзева Т.А. Адміністративно-правове забезпечення управління фінансовою системою України : дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07. Суми, 2018. 428 с.
5. Сухан І.С. Адміністративно-правовий механізм забезпечення права громадян на вільний доступ до інформації про стан довкілля : дис.... к.ю.н.: 12.00.07. Ужгород, 2016. 207 с.
6. Литовченко О.В. Поняття та види адміністративно-правових відносин, які виникають у судовій системі. *Право.ua*. 2015. № 3. С. 73–78. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pravo_2015_3_14.
7. Прошута І.Д. Адміністративно-правові відносини у сфері функціонування місцевих загальних судів в Україні. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2014. № 3. С. 162–173.
8. Коментар до Загального стандарту звітності та належної перевірки інформації про фінансові рахунки. URL: https://mof.gov.ua/storage/files/Переклад_Коментаря_до_Загального_стандарту_звітності_CRS.pdf.
9. Council Directive 2010/24/EU of 16 March 2010 concerning mutual assistance for the recovery of claims relating to taxes, duties and other measures. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2010/24/oj/eng>.
10. Affaire C-276/12 Sabou / Finanční ředitelství pro hlavní město Prahu. URL: https://curia.europa.eu/jcms/jcms/P_106320/fr/?rec=RG&jur=C&anchor=201412C0367#201412C0367.
11. Конвенція між Урядом України і Урядом Республіки Кіпр про уникнення подвійного оподаткування та запобігання податковим ухиленням стосовно податків на доходи від 08.11.2012. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/196_016#Text.

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.111>

АДМІНІСТРАТИВНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ДОВЕДЕННЯ НЕПОВНОЛІТНЬОГО ДО СТАНУ СП'ЯНІННЯ: НОРМАТИВНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ, ПРОБЛЕМИ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ ТА НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ

Хребтова А.А.,

*кандидат наук з державного управління, доцент,
доцент кафедри фундаментальних і галузевих юридичних наук
Кременчуцького національного університету
імені Михайла Остроградського
ORCID: 0000-0002-4322-2354*

Пустовіт І.В.,

*здобувач першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
Кременчуцького національного університету
імені Михайла Остроградського
ORCID: 0009-0006-4897-6485
e-mail: igorpystovit12@gmail.com*

Хребтова А.А., Пустовіт І.В. Адміністративна відповідальність за доведення неповнолітніх до стану сп'яніння: нормативно-правовий аналіз, проблеми правозастосування та напрями удосконалення.

Стаття присвячена комплексному дослідженню адміністративної відповідальності за доведення неповнолітніх до стану алкогольного сп'яніння в контексті чинного законодавства України. Проведено аналіз положень статті 180 Кодексу України про адміністративні правопорушення (КУпАП), що регламентує санкції за відповідне правопорушення, та їх ефективності у запобіганні подібним діям. Досліджено правову природу цього правопорушення, його місце в системі адміністративного права, а також розглянуто практичні проблеми кваліфікації та правозастосування.

Розкрито особливості складу правопорушення, його об'єктивні та суб'єктивні ознаки, визначено безпосередній об'єкт посягання. Проаналізовано судову практику щодо застосування статті 180 КУпАП, зокрема проблеми доказування вини правопорушників, встановлення причинно-наслідкових зв'язків між діями винної особи та станом сп'яніння неповнолітнього. Проведено порівняльний аналіз положень статті 180 КУпАП та статті 304 Кримінального кодексу України (КК України), яка передбачає кримінальну відповідальність за втягнення неповнолітніх у протиправну діяльність, включаючи пияцтво. Визначено критерії розмежування адміністративної та кримінальної відповідальності у цій сфері та охарактеризовано проблеми правозастосування, які виникають через відсутність чітких законодавчих механізмів розмежування складів правопорушень.

Окрему увагу приділено аналізу ефективності адміністративних санкцій за доведення неповнолітніх до стану алкогольного сп'яніння, їх превентивного впливу та відповідності суспільній небезпеці діянню. Розглянуто питання адекватності розмірів штрафів, передбачених статтею 180 КУпАП, з огляду на потенційні наслідки для здоров'я та соціального розвитку дітей. Обґрунтовано необхідність удосконалення адміністративного законодавства шляхом посилення санкцій, введення додаткових стягнень (зокрема, громадських робіт) та розширення кола суб'єктів, які можуть бути притягнуті до відповідальності.

Запропоновано напрями гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами захисту прав дітей, зокрема з положеннями Конвенції ООН про права дитини та європейськими підходами до боротьби з втягненням неповнолітніх у зловживання алкоголем. Узагальнено ключові тенденції розвитку адміністративно-правових механізмів у сфері охорони дитинства та їхню роль у формуванні безпечного правового середовища для неповнолітніх.

Ключові слова: адміністративна відповідальність, доведення до сп'яніння, неповнолітні, Кодекс України про адміністративні правопорушення, кримінальна відповідальність, правозастосування, охорона дитинства, законодавче удосконалення, міжнародні стандарти.

Khrebtova A.A., Pustovit I.V. Administrative liability for inducing minors to intoxication: normative-legal analysis, enforcement issues, and directions for improvement.

The article is devoted to a comprehensive study of administrative liability for inducing minors to a state of alcoholic intoxication within the context of current Ukrainian legislation. It analyzes the provisions of Article 180 of the Code of Ukraine on Administrative Offenses (CUAO), which regulates sanctions for this offense, as well as their effectiveness in preventing such actions. The legal nature of the offense is examined, its place in the system of administrative law is identified, and practical issues of qualification and law enforcement are considered.

The article reveals the specific features of the offense, including its objective and subjective elements, and identifies the direct object of the infringement. It analyzes judicial practice regarding the application of Article 180 of the CUAO, particularly issues related to proving the guilt of offenders and establishing causal links between the perpetrator's actions and the minor's state of intoxication. A comparative analysis of the provisions of Article 180 of the CUAO and Article 304 of the Criminal Code of Ukraine (CCU) is carried out, the latter of which provides for criminal liability for involving minors in unlawful activities, including drunkenness. Criteria are determined for distinguishing between administrative and criminal liability in this sphere, and law enforcement challenges arising from the absence of clear legislative mechanisms for differentiating the elements of these offenses are characterized.

Special attention is given to examining the effectiveness of administrative sanctions for inducing minors to alcoholic intoxication, their preventive impact, and their correspondence to the public danger of the act. The article discusses the adequacy of the fines established by Article 180 of the CUAO, taking into account the potential consequences for children's health and social development. The authors substantiate the necessity of improving administrative legislation by strengthening sanctions, introducing additional penalties (in particular, community service), and expanding the circle of entities who may be held liable.

Proposed directions for harmonizing national legislation with international standards for the protection of children's rights include alignment with the provisions of the UN Convention on the Rights of the Child and European approaches to combatting the involvement of minors in alcohol abuse. Key trends in the development of administrative and legal mechanisms in the field of child protection and their role in creating a safe legal environment for minors are summarized.

Key words: administrative liability, inducing intoxication, minors, Code of Ukraine on Administrative Offenses, criminal liability, law enforcement, child protection, legislative improvement, international standards.

Постановка проблеми. Проблема вчинення підлітками адміністративних правопорушень є однією з найбільш актуальних для української правоохоронної системи, особливо в умовах сучасних соціально-економічних викликів та наслідків війни. Особливе занепокоєння викликають випадки, коли неповнолітні вчиняють адміністративні правопорушення у стані алкогольного сп'яніння, що не лише підвищує рівень суспільної небезпеки, але й може мати непередбачувані наслідки як для самих підлітків, так і для оточуючих.

Доведення неповнолітнього до стану сп'яніння є не лише питанням притягнення до адміністративної відповідальності осіб, які вчинили відповідне правопорушення, а й серйозним викликом для правоохоронної системи, сфери соціального захисту та профілактичної роботи. Законодавство України передбачає адміністративну відповідальність за такі дії у ст. 180 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП). Проте на практиці ефективність передбачених санкцій залишається дискусійною. Як зазначають дослідники, зокрема Шестак Л.В., Веремієнко С.В., Рагімов Ф.В. огли та інші, розмір штрафних санкцій не завжди відповідає тяжкості можливих наслідків, що ставить під сумнів їхню превентивну функцію.

Додатковим фактором, що загострює проблему, є наслідки війни росії проти України. Багато підлітків пережили окупацію, втратили близьких або були змушені покинути свої домівки, що спричинило серйозні стресові навантаження та підвищений ризик девіантної поведінки, зокрема залучення до вживання алкоголю. Це може відбуватися як через особисті психологічні переживання, так і під впливом оточення – дорослих або однолітків. У таких умовах необхідність удосконалення механізмів адміністративно-правового реагування на випадки доведення неповнолітніх до стану сп'яніння набуває особливої актуальності.

Таким чином, існує нагальна потреба у всебічному аналізі ефективності чинних заходів адміністративного впливу, передбачених ст. 180 КУпАП, з урахуванням сучасних соціально-правових реалій, а також у розробці пропозицій щодо їх удосконалення з метою підвищення превентивного та карального ефекту відповідних норм.

Об'єкт дослідження – адміністративно-правові відносини, що виникають у зв'язку з доведенням неповнолітніх до стану алкогольного сп'яніння, механізми притягнення до адміністративної відповідальності осіб, винних у вчиненні такого правопорушення, а також вплив цього явища на безпеку та правопорядок у суспільстві. Досліджується нормативно-правове регулювання цього питання на національному та міжнародному рівнях, зокрема відповідність українського законодавства європейським стандартам щодо захисту прав дітей..

Предмет дослідження – адміністративно-правові механізми відповідальності за доведення неповнолітніх до стану сп'яніння, зокрема правозастосовна практика, проблеми реалізації норм ст. 180 КУпАП, їх ефективність та шляхи вдосконалення. Аналізуються труднощі у кваліфікації правопорушення, доведення вини правопорушників, а також дієвість існуючих санкцій щодо запобігання повторним випадкам такого правопорушення. Запропоновано напрями удосконалення правового регулювання, зокрема посилення адміністративної відповідальності, розширення суб'єктного складу правопорушення та впровадження додаткових превентивних заходів.

Основною **метою даного дослідження** є здійснення комплексного нормативно-правового аналізу адміністративної відповідальності за доведення неповнолітніх до стану алкогольного сп'яніння. Передбачається вивчення чинного законодавства України, насамперед положень статті 180 КУпАП, з метою оцінки ефективності застосовуваних санкцій. Дослідження покликане з'ясувати правову природу складу правопорушення, визначити його місце в системі адміністративного права та висвітлити практичні аспекти кваліфікації. Важливим завданням є розмежування адміністративної відповідальності від кримінально-правової, зокрема за статтею 304 КК України, через встановлення чітких критеріїв відмежування. Автори прагнуть проаналізувати судову практику з метою виявлення перешкод у доказуванні вини правопорушників та встановленні причинно-наслідкових зв'язків між їхніми діями й станом сп'яніння неповнолітнього. Дослідження також має на меті оцінити, чи відповідають розміри штрафів, передбачені статтею 180 КУпАП, суспільній небезпеці та потенційним наслідкам для розвитку й здоров'я дітей. Окрему увагу буде приділено обґрунтуванню необхідності вдосконалення адміністративного законодавства, зокрема посилення санкцій, запровадження додаткових видів стягнень та розширення кола суб'єктів відповідальності. Наостанок, у дослідженні пропонуються рекомендації щодо узгодження національного законодавства з міжнародними стандартами захисту прав дитини, що сприятиме формуванню безпечнішого правового середовища для неповнолітніх.

Стан опрацювання проблематики. На законодавчому рівні в Україні сформовано чітку правову базу для захисту прав та інтересів дитини, що ґрунтується на конституційних положеннях про найвищу цінність людського життя, здоров'я та безпеки [1]. З часу проголошення незалежності Україна послідовно впроваджує політику, спрямовану на попередження негативних явищ серед неповнолітніх, зокрема вживання алкоголю, про що свідчать норми статей 3, 51, 52 Конституції України і спеціальне законодавство в цій сфері. Прийняття Закону України «Про охорону дитинства» стало важливим кроком у реалізації конституційних гарантій, передбачивши, що держава зобов'язана захищати дитину від втягнення у злочинну діяльність та вживання алкоголю [2]. Крім того, у Законі України «Про освіту» містяться положення, які покладають на педагогічних працівників відповідальність за захист дітей під час навчального процесу від будь-яких форм насильства та пропаганди шкідливих звичок, включно з алкоголізмом [3]. Подальший розвиток норм з охорони дитинства підтверджує прагнення держави створити умови, за яких вживання алкогольних напоїв неповнолітніми не лише засуджуватиметься, але й активно запобігатиметься. Актуальність цих заходів зумовлена тим, що вживання алкоголю в підлітковому віці має серйозні негативні наслідки для здоров'я та соціальної адаптації молоді, спричиняючи як фізіологічні, так і психологічні розлади та підвищуючи ризик девіантної поведінки [4, с. 26]. З огляду на підвищену вразливість дитячого та підліткового середовища, систематична протидія цьому явищу є нагальною потребою, оскільки сформована у ранньому віці залежність від алкоголю швидко прогресує й ускладнює майбутню соціальну перспективу. Таким чином, законодавча і практична база, закладена державою, створює підґрунтя для ефективного протистояння поширенню алкоголізму серед неповнолітніх, проте вимагає подальшого вдосконалення з урахуванням соціальних викликів та особливостей дитячої психіки.

Виклад основного матеріалу. З моменту проголошення незалежності Україна задекларувала курс на побудову демократичної, соціальної та правової держави. Це знайшло своє відображення у статті 3 Конституції України, де закріплено, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, держава відповідає перед людиною за свою діяльність, утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави». У цьому контексті одним із пріоритетних напрямів державної політики є

захист прав дитини як найуразливішої соціальної категорії. Відповідно до частини 3 статті 51 Конституції України, сім'я, дитинство, материнство і батьківство перебувають під особливою охороною держави. Крім того, частини 1 та 2 статті 52 Конституції України встановлюють, що «діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним; будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом» [1].

З метою реалізації цих конституційних гарантій Верховна Рада України 26 квітня 2001 року ухвалила Закон України «Про охорону дитинства». Частина 2 статті 10 цього закону передбачає, що «держава здійснює захист дитини від втягнення у злочинну діяльність, залучення до вживання алкоголю, наркотичних засобів і психотропних речовин». Важливо також зазначити, що згідно з частиною 2 статті 54 Закону України «Про освіту», педагогічні, науково-педагогічні та наукові працівники зобов'язані забезпечувати захист здобувачів освіти під час освітнього процесу від будь-яких форм фізичного та психологічного насильства, приниження честі та гідності, дискримінації за будь-якою ознакою, пропаганди та агітації, що можуть завдати шкоди здоров'ю учнів. Окрім цього, на них покладається обов'язок запобігати вживанню здобувачами освіти та іншими особами на території навчальних закладів алкогольних напоїв, наркотичних засобів та інших шкідливих речовин [2; 3].

Отже, на підставі аналізу конституційних норм, Закону України «Про охорону дитинства» та Закону України «Про освіту» можна зробити висновок, що на законодавчому рівні Україна послідовно реалізує політику боротьби з негативними явищами, які загрожують фізичному та психічному здоров'ю дітей, зокрема з вживанням алкоголю неповнолітніми. Ця стратегія є вкрай важливою, адже підлітковий алкоголізм становить серйозну загрозу не лише для фізичного стану молодшої людини, а й для її психічного здоров'я та соціальної інтеграції. Вживання алкоголю у підлітковому віці спричиняє серйозні фізіологічні наслідки для несформованого організму, підвищує ризик розвитку тяжких психічних розладів, провокує девіантну поведінку, що може призвести до скоєння кримінальних правопорушень. Крім того, підлітковий алкоголізм є складнішим для лікування, ніж у дорослих, оскільки молодий організм швидше адаптується до шкідливого впливу алкоголю, що призводить до формування стійкої залежності. Наслідком цього є соціальна дезадаптація, зниження успішності в навчанні, конфлікти в сім'ї та суспільстві, а в подальшому – втрата соціальної перспективи [4, с. 26].

Для належної реалізації положень Закону України «Про охорону дитинства» та Закону України «Про освіту», які спрямовані на всебічний захист прав дітей, держава має забезпечити ефективну правову протидію явищам, що становлять загрозу для їхнього фізичного та психічного розвитку. Саме з цією метою в Україні сформовано комплексну систему правових норм, яка включає адміністративно-правові та кримінально-правові механізми впливу на осіб, що залучають дітей до такої деструктивної поведінки, як вживання алкоголю. Зокрема, стаття 304 Кримінального кодексу України (далі – КК України) встановлює відповідальність за «втягнення неповнолітніх у протиправну діяльність, у пияцтво, у заняття жебрацтвом, азартними іграми», що карається позбавленням волі на строк від трьох до семи років. Якщо такі дії вчинені щодо малолітньої особи або батьками, опікунами, піклувальниками чи іншими особами, відповідальними за виховання дитини, покарання може становити від чотирьох до десяти років позбавлення волі.

Водночас, частина 2 статті 156 Кодексу України про адміністративні правопорушення передбачає накладення штрафу за продаж алкогольних напоїв або тютюнових виробів особам, які не досягли 18-річного віку. Окремо слід звернути увагу на статтю 180 КУпАП, яка встановлює адміністративну відповідальність за доведення неповнолітнього до стану алкогольного сп'яніння шляхом накладення штрафу на батьків або інших осіб у розмірі від шести до восьми неоподатковуваних мінімумів доходів громадян [5; 6].

Зазначені норми КК України та КУпАП виконують низку важливих функцій:

1. **Правоохоронну** – шляхом встановлення заборон, за порушення яких передбачено кримінальну або адміністративну відповідальність, держава забезпечує захист правопорядку і законних інтересів дітей.
2. **Правозахисну** – спрямовану на захист прав дітей на безпечний розвиток шляхом закріплення підстав та порядку притягнення винних осіб до відповідальності.
3. **Превентивну** – спрямовану на попередження вчинення правопорушень шляхом застосування адміністративних та кримінальних санкцій.
4. **Виховну** – формування у громадян правосвідомості, що робить протиправну поведінку внутрішньо неприйнятною для більшості осіб [7, с. 9-10].

У зв'язку з цим постає питання, наскільки ефективно виконує ці функції стаття 180 КУпАП та чи достатніми є передбачені нею санкції. Для відповіді на це питання необхідно провести порівняльний аналіз юридичних складів адміністративного правопорушення, визначеного цією нормою, та

складу злочину, передбаченого статтею 304 КК України. Іноді у правозастосовній практиці через відсутність системних рекомендацій щодо розмежування зазначених правопорушень існує ризик порушення принципу законності під час реалізації положень адміністративного і кримінального законодавства.

Розпочнемо спершу з аналізу юридичного складу адміністративного правопорушення передбаченого ст. 180 КУпАП.

Безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 180 КУпАП, виступає здоров'я неповнолітньої особи. Примітно, що окремі науковці розглядають об'єкт більш широко – як суспільні відносини у сфері охорони здоров'я громадян та громадського порядку. На думку Рагімова Ф.В. огли така позиція є надто загальною й такою, що не відображає сутності проступку. У своїй праці він погоджується із позицією Т.В. Хуторянської, яка слушно називає нормальним розвитком дитини такий рівень психологічного та фізичного розвитку дитини, що відповідає середнім чи вищим показникам осіб такого самого віку, статі, закріпленим у відповідних міжнародних нормативах; з іншого боку – рівень, за якого сукупність зовнішніх і внутрішніх факторів, зокрема умов проживання, навчання та виховання, обумовлює повагу до родини, суспільства та держави, недопущення зловживання своїми правами та обов'язками, недопущення вчинення протиправних діянь, що у кінцевому результаті забезпечить формування суспільно корисної моделі поведінки та правової культури дитини у дорослому віці. Тому на його думку, з якою ми погоджуємося, загальним об'єктом такого правопорушення є нормальний розвиток дитини.

Об'єктивна сторона цього правопорушення характеризується активними діями – доведенням неповнолітньої особи до стану сп'яніння. Бездіяльність в такому правопорушенні неможлива. Доведення неповнолітнього до стану сп'яніння безпосередньо пов'язане із неналежним виконанням батьками (іншими законними представниками) обов'язків стосовно дитини, що на погляд А.В. Артеменко, проявляється через: проживання дитини в умовах, які не відповідають санітарним нормам; незабезпечення повноцінного харчування; бездоглядність дітей у позаурочний час; відсутність уваги і турботи; перешкоди до отримання дитиною загальної освіти, медичного обслуговування; аморальна поведінка у присутності дітей (вживання наркотичних засобів, алкогольних напоїв, тютюнопаління, вчинення насильства стосовно іншої особи тощо); зневажливе ставлення до дітей, брак тепла, ласки, любові і розуміння й інші факти.

Суб'єктом згаданого адміністративного правопорушення може виступати будь-яка фізична особа, яка досягнула 18-річного віку, тобто повноліття. Це підтверджується тим, що за Законом України «Про охорону дитинства», дитиною визнається особа віком до 18 років (повноліття), якщо згідно з законом, застосовуваним до неї, вона не набуває прав повнолітньої раніше.

Суб'єктивна сторона цього адміністративного правопорушення характеризується прямим або непрямым умислом. Тут необхідно чітко розуміти яку мету ставить перед собою суб'єкт правопорушення [8, с. 169-170].

Натомість юридичний склад злочину передбаченого ст. 304 КК України виглядає наступним чином:

1) Об'єкт кримінального правопорушення – моральні засади суспільства у ставленні до виховання молодого покоління. Потерпілими від цього кримінального правопорушення є неповнолітні – особи чоловічої або жіночої статі, які не досягли 18-річного віку.

2) Об'єктивна полягає у втягненні неповнолітнього у протиправну діяльність, у пияцтво, у заняття жебрацтвом, азартними іграми. Втягнення – це дії, внаслідок яких інша особа спонукається до певної поведінки, залучається до неї, в такій особі виникає бажання поводитись певним чином. Причому, на відміну від примушування, особа згодом вчиняє бажані для винного дії з власної волі. Втягнення полягає у впливі на свідомість конкретного неповнолітнього завдяки переконуванню в доцільності, вигідності певної поведінки. Воно здійснюється шляхом умовлянь, залякування, підкупу, обману, розпалювання почуття помсти, заздрощів або інших низьких спонукань, розповідей про легкість і доступність; певних дій, навчання способів та прийомів їх виконання тощо. Втягнення у злочинну діяльність означає втягнення у вчинення одного чи кількох кримінальних правопорушень. Так, під пияцтвом розуміють неодноразове вживання спиртних напоїв. Заняття жебрацтвом – це систематичне випрошування грошей у сторонніх осіб, а заняття азартними іграми – це систематична гра задля отримання грошей чи інших матеріальних цінностей. Отже, об'єктивна сторона кримінального правопорушення, передбаченого ст. 304 КК України, виражається тільки в активних діях, які спрямовані на збудження бажання в неповнолітнього брати участь у здійсненні чи одного конкретного кримінального правопорушення, чи кількох. Відповідальності за залучення шляхом бездіяльності не передбачено. Водночас у низці випадків пасивна поведінка дорослих осіб, які не перешкоджають злочинній діяльності неповнолітніх, становить не меншу суспільну небезпеку, ніж активні дії щодо залучення до протиправної діяльності.

3) Суб'єкт кримінального правопорушення – осудна особа, яка досягла 18-річного віку.

4) Суб'єктивна сторона кримінального правопорушення характеризується умисною виною [9, с. 299-301].

На підставі проведеного аналізу можна дійти висновку, що основна відмінність між цими правопорушеннями полягає в систематичності доведення неповнолітнього до стану сп'яніння, бо у випадку з адміністративним правопорушенням передбаченим ст. 180 КУпАП воно носить одноразовий або дворазовий характер, тоді як у випадку із злочином, кримінальна відповідальність за вчинення якого передбачена ст. 304 КК України, мова йде саме про повторюваний, тривалий вплив на неповнолітню особу з метою формування у неї стійкої схильності до такої антисоціальної поведінки, як алкоголізм. Таким чином, саме систематичний характер дій, передбачених статтею 304 КК України, є тією ключовою ознакою, що відрізняє це кримінально каране діяння від адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 180 КУпАП.

Також варто зазначити, що проведений аналіз юридичних складів згаданих норм КУпАП та КК України дозволяє не лише глибше зрозуміти особливості їх застосування, а й створює передумови для оцінки рівня правового захисту неповнолітніх від негативного впливу алкоголю, або ширше кажучи, оцінки того наскільки адміністративні санкції, передбачені ст. 180 КУпАП, відповідають сучасним реаліям та викликам, і чи забезпечують вони ефективну превенцію та справедливе покарання для правопорушників.

Щоб дати відповідь на це питання, варто звернутися до статистичних даних, які були опубліковані у Звіті щодо наркотичної та алкогольної ситуації в Україні за 2022 рік (за даними 2021 року) на сайті Державної установи «Інститут судової психіатрії Міністерства охорони здоров'я України». У 2019 році в Україні відбулася сьома хвиля опитування проведеного в рамках міжнародного проєкту «Європейське опитування учнів щодо вживання алкоголю та інших наркотичних речовин – ESPAD», яка охопила 8509 респондентів (4108 хлопців та 4401 дівчат), які є учнями сільських та міських закладів загальної середньої освіти, закладів професійної технічної освіти. В Україні такі опитування проводилися кожні 4 роки, починаючи з 1995 року, та охоплювали учнівську молодь у віці 14–17 років. На жаль, у зв'язку із повномасштабним вторгненням росії в Україну, яке сталося у лютому 2022 року, опитування 2019 року стало останнім, яке проводилося на території нашої держави, тому ми маємо змогу спиратися лише на ці дані. Результати 2019 року демонструють, що доступ до алкоголю збільшився – більша половина опитуваних відзначили, що легко можуть дістати пиво, вино або слабоалкогольні напої. Переважна більшість (85,7%) опитаних підлітків має досвід вживання алкоголю (82,7% серед хлопців та 88,4% серед дівчат). Майже половина (46,3%) респондентів мають «значний» досвід вживання алкоголю – пили алкогольні напої десять разів і більше. У десять років або раніше вперше спробували алкоголь 13,4% опитаних. Протягом останніх 30 днів принаймні один раз вживала алкоголь майже половина (46,5%) опитаних. Кожен п'ятий (22,5%) підліток вживав алкоголь більш ніж три рази протягом останніх 30 днів. Кожен п'ятий підліток уперше відчував стан значного алкогольного сп'яніння у віці 14 років або раніше (21,2% серед хлопців та 20,3% серед дівчат). З огляду на випадки вживання упродовж останнього місяця, найбільшою популярністю у підлітків користуються, насамперед, вино та слабоалкогольні напої. Більш ніж чверть респондентів (28,3%) повідомили, що вживали алкоголь тиждень тому або раніше. Дівчата під час останнього вживання алкоголю найчастіше пили вино (37,5%) та шампанське (31,7%). Хлопці порівняно частіше вживали пиво – про це зазначили 28,1% респондентів. Майже половина (45,0%) опитаних підлітків принаймні один раз у житті відчували стан алкогольного сп'яніння, третина (31,1%) – упродовж останнього року, а 12,8% респондентів – за останній місяць. Кількість дівчат, які вживали алкогольні напої впродовж року та впродовж останнього місяця, більше, ніж хлопців. Про недавнє вживання алкоголю (тиждень тому або раніше) частіше повідомляли дівчата, ніж хлопці. Вино й шампанське користується більшою популярністю серед дівчат, ніж серед хлопців. Пиво – найбільш популярний алкогольний напій серед хлопців. Можна виділити чотири групи актуальних причин (мотивів) вживання алкогольних напоїв:

- для покращення настрою – 39,4% (36,5% серед хлопців та 42,2% серед дівчат);
- вирішення внутрішніх проблем – 26,8% (23,4% серед хлопців та 30,1% серед дівчат);
- «отримання кайфу» – 17,3% (16,7% серед хлопців та 17,9% серед дівчат);
- для схвалення іншими – 12,5% (13,5% серед хлопців та 11,5% серед дівчат).

За даними Центру медичної статистики МОЗ (Форма № 32 «Звіт щодо осіб, які мають розлади психіки через уживання ПАР, за 2021 рік») на 1 січня 2022 року з діагнозом «Розлади психіки та поведінки через уживання алкоголю» в диспансерній групі перебувало 4 особи віком до 17 років та в профілактичній групі – 433 особи віком до 17 років, з них з вперше виявленим діагнозом – 2 особи в диспансерній групі, 264 – в профілактичній групі [10, с. 68-69].

Як бачимо, результати цього опитування є невтішними, і свідчать про те, що досить велика частка українських підлітків станом на 2019 рік вживала алкогольні напої. В той же час, із-за того що після проведення цього дослідження пройшло декілька років, на ці дані важко спиратися, щоб зробити хоч приблизний висновок про те, чи досі більшість наших підлітків продовжує вживати алкоголь, чи все-таки ця кількість зменшилася. Тому потрібно звернутися до хоч якихось статистичних даних після 2022 року.

Так, наприклад, за даними Київської міської державної адміністрації у 2023 році кількість нещасних випадків із підлітками помітно зросла. Йдеться не про випадки, які не можна передбачити, а про те, від чого можна було вберегти дитину. Так, зокрема минулого року до медичних закладів столиці потрапили 174 дитини у стані гострого алкогольного або наркотичного сп'яніння. У 2022 році таких випадків зафіксовано всього 64. Про це повідомила директорка Департаменту охорони здоров'я КМДА Валентина Гінзбург. «Замисліться, більш ніж у 2,5 рази зросла кількість дітей, переважно підліткового віку, яким через вживання алкоголю або наркотиків знадобилася допомога лікарів, зокрема і реаніматологів. І це діти, які мають родини, близьких людей, що ними опікуються. Чому я вважаю, що треба бити на сполох? Тому що більшість із цих випадків можна було б попередити. Адже ми говоримо зараз не про ДТП або травми, що складно передбачити. Ми говоримо про отруєння медикаментами, алкоголем, наркотичними речовинами і, найстрашніше, – про дитячі суїциди», – зауважила директорка профільного Департаменту [11].

Отже, на підставі вищесказаного можна дійти висновку, про те, що значна частка українських підлітків продовжує вживати алкоголь, і є певні підстави вважати, що ця кількість навіть зросла після повномасштабного російського вторгнення в Україну. Тому, відповідь на запитання про те, наскільки ефективними є санкції передбачені ст. 180 КУпАП у запобіганні вчиненню у майбутньому такого адміністративного правопорушення як доведення неповнолітнього до стану сп'яніння, є очевидною, що вони не ефективні. Тому, є всі підстави для того, щоб підвищити рівень штрафних санкцій передбачених ст. 180 КУпАП, бо як вірно зазначив Рагімов Ф.В. огли у своїй роботі: «ризик для здоров'я дитини не можуть оцінюватись в 136 гривень штрафу». Разом з тим ми вважаємо, що по-перше, поруч із штрафними санкціями за вчинення згаданого правопорушення доцільно застосовувати й інші адміністративні стягнення, наприклад, громадські роботи, по-друге, ст. 180 КУпАП варто доповнити частиною другою, яка передбачатиме більш суворе покарання для осіб які вчинили це адміністративне правопорушення повторно, та для батьків дитини [8, с. 170].

Варто зазначити, що окрім проблеми недостатньої ефективності санкцій за вчинення адміністративного правопорушення, передбаченого статтею 180 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП), існують ще дві суттєві проблеми, що виникають у процесі правозастосування цієї норми.

Першою проблемою є невідповідність у визначенні вікового критерію потерпілої особи. Зокрема, об'єктом посягання відповідного протиправного діяння є неповнолітня особа, однак, відповідно до статті 12 КУпАП, неповнолітніми визнаються особи віком від 16 до 18 років. Водночас, відповідно до положень статті 6 Сімейного кодексу України (далі – СК України), термін «неповнолітня дитина» охоплює осіб віком від 14 до 18 років. Таким чином, положення КУпАП суперечить нормам СК України, що призводить до колізії у правозастосуванні. Зокрема, доведення до стану сп'яніння дитини віком до 16 років формально не підпадає під диспозицію статті 180 КУпАП, що унеможливає притягнення винної особи до адміністративної відповідальності у таких випадках.

На цю проблему звертав увагу і Р.Ю. Молчанов, який у своїй науковій праці слушно наголошував на необхідності системного перегляду та модернізації адміністративно-деліктного законодавства України. Дослідник зазначає, що у випадку відсутності нової кодифікації адміністративно-деліктного законодавства необхідно принаймні усунути термінологічні розбіжності в чинному КУпАП. Він пропонує уніфікувати термінологію, використовуючи поняття «дитина» з уточненням її вікової категорії (малолітня або неповнолітня), що має важливе значення для правильної кваліфікації правопорушень. Впровадження цих змін сприятиме підвищенню ефективності адміністративно-юрисдикційної діяльності органів публічної влади та вдосконаленню інституту адміністративної відповідальності в Україні загалом.

Беручи до уваги зазначене, видається доцільним внести відповідні корективи до статті 180 КУпАП, а саме: змінити її назву з «Доведення неповнолітнього до стану сп'яніння» на «Доведення дитини до стану сп'яніння», а також замінити термін «неповнолітній» на «дитина» для коректного позначення потерпілої особи. Такі зміни дозволять усунути правову колізію та забезпечити належний рівень захисту прав дітей у сфері адміністративної відповідальності.

Другою проблемою, що постає у контексті правозастосування статті 180 КУпАП, є питання притягнення до адміністративної відповідальності неповнолітніх осіб, які сприяють доведенню своїх однолітків до стану сп'яніння. Як свідчать результати соціологічного дослідження, проведеного

Конотопським медичним училищем серед підлітків у 2015–2016 рр., у 55% випадків ініціаторами вживання алкогольних напоїв були саме друзі потерпілих осіб. Отже, питання юридичної відповідальності таких осіб набуває особливої актуальності.

З формальної точки зору, диспозиція статті 180 КУпАП не містить заборони щодо притягнення до відповідальності неповнолітніх осіб. Проте, відповідно до положень частини 2 статті 13 КУпАП, фактичне застосування заходів адміністративної відповідальності до таких порушників є проблематичним. Це зумовлено тим, що до неповнолітніх правопорушників можуть застосовуватися лише заходи адміністративного впливу, передбачені статтею 24-1 КУпАП, які, у свою чергу, не є заходами адміністративної відповідальності у класичному розумінні та не створюють стану адміністративної покараності.

Науковці Л.В. Шестак та С.В. Веремієнко у своїх дослідженнях щодо цього питання висловили обґрунтовану позицію, згідно з якою адміністративна відповідальність у таких випадках має покладатися на батьків або законних представників неповнолітніх правопорушників, як це передбачено статтею 184 КУпАП. Водночас аналіз зазначеної норми, зокрема її частини 3, свідчить про існування правового обмеження щодо можливості притягнення батьків до відповідальності за невиконання обов'язків із виховання дитини у разі, якщо правопорушення вчинене неповнолітньою особою. Це пов'язано з тим, що частина 3 статті 184 КУпАП встановлює адміністративну відповідальність батьків виключно у випадках, коли правопорушення вчинене особою віком від 14 до 16 років, що унеможливорює її застосування щодо батьків підлітків віком від 16 до 18 років.

З огляду на викладене, Шестак Л.В. та Веремієнко С.В. пропонують змінити редакцію частини 3 статті 184 КУпАП наступним чином:

«Вчинення особою, яка не досягла вісімнадцяти років, правопорушення, відповідальність за яке передбачена цим Кодексом, крім порушень, передбачених частинами третьою або четвертою статті 173-4 цього Кодексу, – тягне за собою накладення штрафу на батьків або осіб, які їх замінюють, у розмірі від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян».

Ця пропозиція є обґрунтованою та заслуговує на підтримку, оскільки її реалізація сприятиме усуненню існуючої правової прогалини та забезпечить належне функціонування інституту адміністративної відповідальності у сфері захисту прав неповнолітніх.

Висновки. У ході проведеного дослідження встановлено, що розмір санкцій, передбачених статтею 180 Кодексу України про адміністративні правопорушення (КУпАП) за доведення неповнолітнього до стану сп'яніння, є надмірно низьким. Він не відповідає ані визначенням у статті 23 КУпАП цілям адміністративного стягнення, ані фактичному обсягу шкоди, завданої здоров'ю дитини внаслідок вчинення цього адміністративного правопорушення. У процесі аналізу нормативно-правового регулювання та правозастосовної практики виявлено такі ключові проблеми:

1. Термінологічна неузгодженість положень статті 180 КУпАП та статті 6 Сімейного кодексу України (СК України). Зокрема, у чинній редакції статті 180 КУпАП використовується термін «неповнолітній», що охоплює осіб віком від 16 до 18 років, тоді як згідно із СК України неповнолітньою вважається особа у віці від 14 до 18 років. Унаслідок такої колізії законодавства доведення до стану сп'яніння дитини, якій не виповнилося 16 років, формально не підпадає під адміністративну відповідальність. Відтак, доцільно змінити назву статті 180 КУпАП на «Доведення дитини до стану сп'яніння» та замінити термін «неповнолітній» на «дитина» для усунення правової невідповідності.

2. Недостатня диференціація санкцій за повторне правопорушення. У чинному КУпАП відсутнє посилення відповідальності за рецидивні випадки доведення дитини до стану сп'яніння. Враховуючи високий рівень суспільної небезпеки цього явища, пропонується доповнити статтю 180 КУпАП частиною другою, яка передбачатиме суворіше покарання для осіб, що вчинили це правопорушення повторно, а також для батьків дитини або осіб, які їх замінюють.

3. Обмеженість механізму притягнення батьків неповнолітніх правопорушників до адміністративної відповідальності. Аналіз положень частини 3 статті 184 КУпАП свідчить, що вона не охоплює ситуації, коли доведення до стану сп'яніння вчиняється неповнолітніми однолітками. У зв'язку з цим обґрунтованою є необхідність внесення змін до цієї норми з метою поширення адміністративної відповідальності на батьків або законних представників таких правопорушників.

Пропонована редакція статті 180 КУпАП

З урахуванням викладеного, вважаємо за доцільне викласти статтю 180 КУпАП у такій редакції: Стаття 180. Доведення дитини до стану сп'яніння

1. Доведення дитини до стану сп'яніння – тягне за собою накладення штрафу від ста до ста п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або застосування громадських робіт на строк від тридцяти до п'ятдесяти годин.

2. Дії, передбачені частиною першою цієї статті, вчинені особою, яку протягом року вже було піддано адміністративному стягненню за таке саме правопорушення, або батьками дитини, чи осо-

бами, які їх замінюють, – тягнуть за собою накладення штрафу від ста п'ятдесяти до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від п'ятдесяти до шістдесяти годин.

Заходи протидії підлітковому алкоголізму

Окрім внесення змін до законодавства, подолання проблеми підліткового алкоголізму потребує комплексного підходу, що передбачає реалізацію ефективних профілактичних та інформаційно-просвітницьких заходів. У цьому контексті доцільно здійснювати такі дії:

1. Посилення освітньо-профілактичної роботи серед батьків (опікунів). Класні керівники та куратори навчальних закладів мають проводити регулярні зустрічі та тренінги для батьків з метою підвищення їхньої обізнаності щодо соціальних і медичних наслідків вживання алкоголю підлітками, а також вироблення ефективних методів превентивного виховання.

2. Формування негативного ставлення до алкоголю через інформаційну політику. Необхідно реалізовувати заходи, спрямовані на популяризацію здорового способу життя, зокрема через засоби масової інформації, соціальні мережі, освітні програми та культурні ініціативи. Особливу увагу слід приділити спростуванню міфів про «безпечність» чи «культуру» споживання алкоголю серед підлітків, а також розповсюдженню науково обґрунтованих даних про негативний вплив алкоголю на фізичне та психічне здоров'я дітей.

Таким чином, запропоновані зміни до статті 180 КУпАП сприятимуть усуненню наявних проблем у правозастосуванні, забезпечать належний рівень адміністративної відповідальності за доведення дитини до стану сп'яніння, а також відповідатимуть сучасним потребам суспільства. Водночас боротьба з підлітковим алкоголізмом не може обмежуватися виключно заходами юридичного характеру, а має включати ефективну профілактичну політику, що базується на підвищенні рівня правової свідомості населення та формуванні культури здорового способу життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: від 28.06.1996 № 254к/96-ВР: станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text> (дата звернення: 19.02.2025).
2. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 № 2402-III: станом на 1 січ. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text> (дата звернення: 19.02.2025).
3. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII: станом на 1 січ. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 19.02.2025).
4. Лисюк І. В. Алкоголізм у підлітків як важлива медико-соціальна проблема. *Медсестринство*. 2017. № 3. С. 26–28. URL: <https://ojs.tdmu.edu.ua/index.php/nursing/article/view/7455> (дата звернення: 19.02.2025).
5. Кримінальний кодекс України: Кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III: станом на 1 лют. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 19.02.2025).
6. Кодекс України про адміністративні правопорушення (статті 1 – 212-24): Кодекс України від 07.12.1984 № 8073-X: станом на 1 лют. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (дата звернення: 19.02.2025).
7. Шакун В.І. Соціальна роль кримінального права. *Соціальна функція кримінального права: проблеми наукового забезпечення, законотворення та правозастосування*: Матеріали міжнар. науково-практ. конф., м. Харків, 12–13 жовт. 2016 р. Харків, 2016. С. 6–13. URL: https://ivpz.kh.ua/wp-content/uploads/2019/02/zbirnik_konf_2016.pdf (дата звернення: 19.02.2025).
8. Рагімов Ф.В. огли Доведення неповнолітнього до стану сп'яніння: характеристика юридичного складу адміністративного правопорушення. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2023. № 3. С. 167–171. URL: <https://chasopys-ppp.dp.ua/index.php/chasopys/article/view/443/397> (дата звернення: 19.02.2025).
9. Серкевич І.Р. Втягнення неповнолітніх у протиправну діяльність: аналіз складу кримінального правопорушення. *Теоретико-прикладні проблеми правового регулювання в Україні*: 36. матеріалів V Всеукр. науково-практ. конф., м. Львів, 10 груд. 2021 р. Львів, 2021. С. 299–302. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/4265/1/10_12_2021.pdf#page=299 (дата звернення: 19.02.2025).
10. Звіт щодо наркотичної та алкогольної ситуації в Україні за 2022 рік (за даними 2021 року). Київ: Держ. установа «Ін-т суд. психіатрії МОЗ України», 2022. 78 с. URL: <https://cmhmda.org.ua/wp-content/uploads/2023/01/zvit-shhodo-narkotychnoyi-ta-alkogolnoyi-sytuaciyi-v-ukrayini-2022.pdf> (дата звернення: 19.02.2025).
11. Інформація для батьків: статистика кількості нещасних випадків із підлітками зростає – Валентина Гінзбург (+відео). Офіційний портал КМДА. URL: <https://kyivcity.gov.ua/news/>

- informatsiya_dlya_batkiv_statistika_kilkosti_neschasnikh_vipadkiv_iz_pidlitkami_zrostaye__valentina_ginzburg/ (дата звернення: 19.02.2025).
12. Сімейний кодекс України: Кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III: станом на 19 груд. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> (дата звернення: 19.02.2025).
 13. Молчанов Р.Ю. Дитина, як потерпіла від адміністративного правопорушення особа за нормами КУпАП. *Матеріали Всеукраїнського науково-практичного семінару*, м. Дніпро, 8 жовт. 2020 р. Дніпро, 2020. С. 76–79. URL: <https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/7154/1/17.pdf> (дата звернення: 19.02.2025).
 14. Лисюк І.В. Соціологічне дослідження обізнаності молоді конотопського району з проблемами поширення підліткового алкоголізму. *Медсестринство*. 2018. № 1. С. 56–59. URL: <https://ojs.tdmu.edu.ua/index.php/nursing/article/view/8493> (дата звернення: 19.02.2025).
 15. Шестак Л.В., Веремієнко С.В. Окремі проблеми адміністративної відповідальності за доведення неповнолітнього до стану сп'яніння (ст. 180 КУпАП). *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 12. С. 306–309. URL: http://lsei.org.ua/12_2023/75.pdf (дата звернення: 19.02.2025).

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОСОБЛИВИХ ПРАВОВИХ РЕЖИМІВ

Цицюра В.І.,
*кандидат юридичних наук,
Заслужений юрист України,
полковник юстиції,
заступник начальника Управління розвитку військової юстиції
та взаємодії з правоохоронними органами
Головного управління військової юстиції
Міністерства оборони України*

Цицюра В.І. Адміністративно-правове регулювання особливих правових режимів.

Стаття присвячена питанням адміністративно-правового регулювання особливих правових режимів та його особливостям. Наголошено, що правове регулювання є необхідним елементом функціонування держави, що являє собою процес впливу держави на певну сферу суспільних відносин за допомогою правових норм, які спрямовані на встановлення, зміну або припинення правових відносин між суб'єктами права. Воно створює умови для розвитку суспільства та забезпечує правопорядок, а також здійснює захист прав і свобод громадян.

Адміністративно-правове регулювання є різновидом правового регулювання та важливим інструментом забезпечення ефективного державного управління, що сприяє встановленню правил у відносинах між державою та суспільством, а також забезпечує контроль за діяльністю органів виконавчої влади з боку громадянського суспільства.

Особливі правові режими розглядаються як система загальнообов'язкових правил (тимчасових заходів) у всій державі або на її окремих територіях, які запроваджуються державними та місцевими органами влади за допомогою специфічних методів і способів для захисту громадян у кризових (надзвичайних) ситуаціях, таких як війна, стихійні лиха, епідемії тощо. Вказані режими відносяться до адміністративно-правових режимів та тісно пов'язані із встановленням особливого порядку правового регулювання відносин в суспільстві для функціонування держави в період настання надзвичайних ситуацій. Також звертається увага, що згідно законодавства України визначено наступні види особливих правових режимів: воєнний стан; надзвичайний стан; зона надзвичайної екологічної ситуації; тимчасово окуповані території.

За результатами дослідження адміністративно-правове регулювання особливих правових режимів розглядається як важливий аспект забезпечення національної безпеки та правопорядку в умовах надзвичайних ситуацій, що визначає повноваження органів виконавчої влади, порядок їхньої діяльності, а також права та обов'язки громадян в умовах дії особливих правових режимів.

Автор зазначає, що, враховуючи триваючу агресію РФ проти України, адміністративно-правове регулювання особливих правових режимів потребує постійного наукового дослідження та має бути спрямоване саме на вдосконалення діючого законодавства і практичне його застосування в період дії особливих правових режимів.

Ключові слова: правове регулювання; адміністративно-правове регулювання; особливі правові режими; воєнний стан; права і свободи; надзвичайний стан; зона надзвичайної екологічної ситуації; надзвичайна ситуація; державні органи; місцеві органи влади; громадяни; юридичні особи.

Tsytsiura V.I. Administrative and legal regulation of special legal regimes.

The article is devoted to the issues of administrative and legal regulation of special legal regimes and its features. It is emphasized that legal regulation is a necessary element of the functioning of the state, which is a process of state influence on a certain sphere of social relations through legal norms aimed at establishing, changing or terminating legal relations between legal subjects. It creates conditions for the development of society and ensures law and order, as well as protects the rights and freedoms of citizens.

Administrative and legal regulation is a type of legal regulation and an important tool for ensuring effective public administration, which contributes to establishing rules in relations between the state and society, and also provides control over the activities of executive authorities by civil society.

Special legal regimes are considered as a system of generally binding rules (temporary measures) throughout the state or in its individual territories, which are introduced by state and local authorities

using specific methods and means to protect citizens in crisis (emergency) situations, such as war, natural disasters, epidemics, etc. These regimes belong to administrative-legal regimes and are closely related to the establishment of a special procedure for legal regulation of relations in society for the functioning of the state during emergencies. It is also noted that according to the legislation of Ukraine, the following types of special legal regimes are defined: martial law; state of emergency; zone of emergency ecological situation; temporarily occupied territories.

According to the results of the study, administrative and legal regulation of special legal regimes is considered an important aspect of ensuring national security and law and order in emergency situations, which determines the powers of executive authorities, the procedure for their activities, as well as the rights and obligations of citizens under special legal regimes.

The author notes that, given the ongoing aggression of the Russian Federation against Ukraine, the administrative and legal regulation of special legal regimes requires constant scientific research and should be aimed specifically at improving the current legislation and its practical implementation during the period of operation of special legal regimes.

Key words: concept of legal regulation; concept of administrative and legal regulation; concept of special legal regimes; martial law; rights and freedoms; state of emergency; zone of emergency ecological situation; emergency situation; state bodies; local authorities; citizens; legal entities.

Постановка проблеми. Сучасна ситуація, яка склалася в Україні, вимагає від державних і місцевих органів влади змін та вдосконалення підходів до розв'язання проблем адміністративно-правового регулювання особливих правових режимів. За допомогою введення особливих правових режимів держава забезпечує захист національних інтересів, дотримання правопорядку і законності, відвернення внутрішніх (зовнішніх) загроз та усунення наслідків кризових ситуацій природного або техногенного характеру.

В умовах сучасних викликів, таких як пандемії, військові конфлікти, техногенні катастрофи, питання правового регулювання особливих правових режимів є надзвичайно актуальною проблемою, оскільки, ефективність реагування держави на такі виклики значною мірою залежить від чіткості та адекватності його адміністративно-правового регулювання.

Мета дослідження визначити та проаналізувати поняття, сутність адміністративно-правового регулювання особливих правових режимів та його особливості.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження ґрунтується на наукових працях та дослідженнях вітчизняних фахівців у сфері держави та права, адміністративного права.

Проблемні питання поняття «регулювання», «правового регулювання» знаходять своє відображення у працях Т. Тарахонича [1], О. Бабкіна [3], О. Котенко [4], Я. Сімутіної [5], С. Чистова [6], П. Рабіновича [7]. Колектив науковців, зокрема, В. Бевзенко [8], І. Хомишин [9], Р. Шаповал [10], І. Шопіна [11], В. Галунько [12], І. Городецька [13] опрацьовували та досліджували питання адміністративно-правового регулювання. Окремі питання особливих правових режимів знаходять своє відображення у працях М. Козюбри [14], О. Буханевича [15], Ю. Битяка [16], С. Кузніченка [17] та закріплені в спеціальному законодавстві, яке регулює питання правового режиму воєнного, надзвичайного стану та зон надзвичайної екологічної ситуації [18, 20, 21, 22, 23].

Дослідження практичних аспектів щодо адміністративно-правового регулювання особливих правових режимів в умовах триваючого правового режиму воєнного стану на сучасному етапі в повній мірі не здійснювалось. У існуючій науковій та юридичній літературі дослідження спеціально присвячені даній тематиці містяться в обмеженій кількості, а дана тема дослідження набула в науковців актуальності лише після повномасштабного військового вторгнення РФ на територію України та є потребою сучасного стану справ у державі.

Під час вивчення даної тематики використовувалися загальнонаукові методи пізнання, за допомогою яких були проаналізовані різні доктринальні підходи до розуміння поняття «правове регулювання», «адміністративно-правове регулювання», «особливі правові режими». При дослідженні особливостей адміністративно-правового регулювання особливих правових режимів було використано структурно-функціональний метод. Метод системного аналізу використовувався в процесі аналізу компетенції державних та місцевих органів влади в умовах дії особливих правових режимів; формально-догматичний метод було використано при аналізі нормативно-правової бази, яка регулює питання особливих правових режимів в Україні.

Виклад основного матеріалу. Т. Тарахонич відмічає, що поняття «регулювання» (від лат. *regulo* – правило) означає впорядкування, приведення чогось у відповідність з чимось [1, с. 28].

Правове регулювання є необхідним елементом функціонування держави, яке забезпечує правопорядок, захищає права та свободи громадян, а також створює умови для розвитку суспільства.

Відповідно до «Енциклопедичного словника з державного управління», правове регулювання є діяльністю уповноважених державних органів щодо забезпечення впливу на суспільні процеси шляхом встановлення обов'язкових для виконання правових норм поведінки суб'єктів права, дотримання яких забезпечується застосуванням державного примусу та контролю з боку громадськості [2].

Науковці не мають єдиного підходу до тлумачення правового регулювання тому в науковій літературі існує велика кількість підходів до згаданого поняття.

О. Бабкіна, як і більшість науковців, визначає правове регулювання як вплив права на суспільні відносини, в тому числі поведінку людини із метою впорядкування цих відносин за допомогою системи правових засобів [3, с. 81]. О. Котенко розглядає його через врегулювання суспільних відносин на підставі норм права, яке у разі потреби забезпечується державним примусом [4].

На думку Я. Сімутіної, правове регулювання завжди має на меті впорядкувати відносини відповідно до ідеальних моделей, закладених нормами права [5, с. 189]. Інші науковці, наприклад, С. Чистов, розглядають правове регулювання як встановлення державою обов'язкових норм права, в тому числі правил поведінки суб'єктів права [6, с. 36]. П.М. Рабінович розглядає правове регулювання як вплив на суспільні відносини з метою їх упорядкування за допомогою правових засобів впливу, що здійснюється державою [7].

Таким чином, правове регулювання є необхідним елементом функціонування держави та являє собою процес впливу держави на певну сферу суспільних відносин за допомогою правових норм, які спрямовані на встановлення, зміну або припинення правових відносин між суб'єктами права. Воно створює умови для розвитку суспільства та забезпечує правопорядок, а також здійснює захист прав і свобод громадян. В умовах кризи у державі, зокрема, під час воєнного стану, правове регулювання зазнає суттєвих змін для забезпечення ефективного функціонування держави, захисту прав і свобод громадян та гарантування національної безпеки.

Одним із галузевих видів правового регулювання є адміністративно-правове регулювання, яке є невід'ємною частиною суспільного життя, що являє собою систему норм, які забезпечують упорядкування, стабільність та ефективність функціонування державного апарату та суспільства. В. Бевзенко таку позицію підтримує, та зазначає, що дана категорія є галузевим різновидом правового регулювання [8]. Представниками традиційного розуміння поняття адміністративно-правового регулювання, яке сформульоване науковцями в Юридичній енциклопедії є І. Хомишин та Р. Шаповал, які розглядають адміністративно-правове регулювання через сукупність правових засобів державного впливу, за допомогою яких здійснюється вплив на суспільні відносини з метою їх впорядкування в інтересах людини та суспільства [9], [10, с. 1110].

Науковиця І. Шопіна розглядає його як вплив на певні суспільні відносини, що здійснюється за допомогою адміністративно-правових засобів, які в сукупності складають механізм адміністративно-правового регулювання [11, с. 55]. Подібне визначення наведене і в підручнику «Адміністративне право» за редакцією В. Галунька [12, с. 323-324].

І. Городецька, досліджуючи вищезазначене питання, зазначає, що воно є складним явищем, що постійно наповнюється новим змістом у зв'язку із чим потребує постійного осмислення та дослідження з боку науковців [13, с. 61].

Таким чином, адміністративно-правове регулювання є важливою складовою правової системи будь-якої держави, що забезпечує ефективне функціонування державного апарату та гарантує законність і правопорядок в суспільстві, а також захищає права і свободи громадян та сприяє розвитку демократичних інститутів.

Адміністративно-правове регулювання є різновидом правового регулювання під яким розуміють процес впливу держави на суспільні відносини у сфері державного управління за допомогою адміністративно-правових норм, що в сукупності складає механізм адміністративно-правового регулювання.

Сутність його полягає у створенні гнучкої та ефективної системи управління, здатної забезпечити безпеку та стабільність суспільства в умовах кризових ситуацій. Це включає в себе комплекс заходів спрямованих на:

- визначення повноважень органів виконавчої влади та координацію їх діяльності, щодо прийняття рішень та вжиття заходів для реагування на надзвичайні ситуації, а також розширення їх повноважень з метою оперативного реагування на кризові ситуації;

- контроль за діяльністю органів влади з боку судових органів влади та громадськості;

- забезпечення правопорядку та безпеки, що визначає порядок застосування спеціальних заходів для його забезпечення (обмеження пересування, посилення охорони громадського порядку, введення комендантської години);

- регулювання прав і свобод громадян, що передбачає їх тимчасове обмеження, які мають бути пропорційними, законними та мінімально необхідними в конкретних кризових ситуаціях.

Що стосується правового режиму, то, наприклад, М. Козюбра визначає його як специфічний порядок правового регулювання окремої сфери відносин, що здійснюється шляхом поєднання та співвідношення його типів, способів та методів [14, с. 101]. Вчені О. Буханевич, А. Мерник у своїх публікаціях розглядають питання особливих правових режимів як визначений особливими обставинами порядок функціонування суб'єктів права, який направлений на врегулювання суспільних відносин у державі, або окремій її території, у порядку, передбаченому нормами права, шляхом застосування специфічних методів та засобів [15, с. 76].

Таким чином, правовий режим – це особливий порядок правового регулювання, який встановлюється для певного об'єкта або сфери суспільних відносин. Він визначає права та обов'язки суб'єктів права і механізми їх реалізації, а також є важливим інструментом правового регулювання, оскільки дозволяє встановити спеціальні правила поведінки для певних об'єктів або сфер суспільних відносин. Крім цього, він забезпечує ефективне функціонування держави і суспільства та забезпечує захист прав і свобод громадян.

Особливі правові режими відносяться до надзвичайних адміністративно-правових режимів, які є різновидом адміністративно-правового режиму. Вони тісно пов'язані із встановленням особливого порядку правового регулювання відносин у суспільстві для функціонування держави в період настання надзвичайних ситуацій. Ю. Битяк надзвичайний правовий режим розглядає як спеціальний правовий режим призначений для забезпечення життєдіяльності громадян, функціонування державних органів влади, де виникла надзвичайна ситуація. До зазначених режимів він відносить надзвичайний та воєнний стан, а також надзвичайну екологічну ситуацію [16]. С. Кузніченко також використовує подібний термін і визначає його як особливий порядок правового регулювання, який запроваджується тимчасово на всій території або окремій її частині в якості крайнього заходу, що необхідний для ліквідації небезпеки національним інтересам та пов'язаний з обмеженням прав (свобод) громадянина і розширенням повноважень державних органів влади [17, с. 24].

Отже, особливий правовий режим можна визначити як надзвичайний адміністративно-правовий режим, який тимчасово запроваджується державними (місцевими) органами влади на всій території держави, або окремій її частині, відповідно до спеціального законодавства, як крайній захід, із метою ліквідації екстремальної (неординарної) ситуації, яка не може бути вирішена в загальному порядку. Введення зазначеного режиму передбачає розширення повноважень державних (місцевих) органів влади та пов'язане з обмеженням прав і свобод людини, а також інтересів юридичних осіб.

Основними ознаками особливих правових режимів є: спеціальне законодавство; тимчасовий характер; особливий порядок їх введення, зміни, продовження та припинення; можливість створення нових суб'єктів забезпечення (військових адміністрацій); делегування повноважень органів влади військовому командуванню та іншим органам влади, у тому числі новоствореним; спрощення процедури прийняття рішень державними та місцевими органами влади; імперативні методи правового регулювання; вичерпний перелік заходів, що запроваджуються у період їх дії; характеризуються тимчасовим обмеженням прав і свобод громадянина (людини) та законних інтересів юридичних осіб.

В Україні існує декілька видів особливих правових режимів, серед яких виділяють воєнний стан (ст. 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [18], ст. 1 Закону України «Про оборону України» [19]; надзвичайний стан (ст. 1 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану») [20]; зона надзвичайної екологічної ситуації (п. 16 ч. 1. ст. 2 Кодексу цивільного захисту України [21], ст. 1 Закону України «Про зони надзвичайної екологічної ситуації» [22]) Крім того, правовий режим тимчасово окупованих територій, як вид особливого правового режиму, був закріплений на рівні спеціального Закону України у 2014 році після тимчасової окупації частини території України РФ внаслідок військового вторгнення (ст. 4) [23]. У зазначених законодавчих актах ці поняття розглядаються як особливі правові режими, тобто законодавець використовує до цих понять термін «особливий правовий режим».

Висновки. Адміністративно-правове регулювання особливих правових режимів – це система правових норм, що встановлює порядок організації та діяльності органів виконавчої влади, а також їхню взаємодію з громадянами та організаціями в умовах надзвичайних ситуацій. Воно є складною і багатогранною проблемою, що спрямоване на забезпечення захисту національних інтересів, підтримання правопорядку, дотримання прав і свобод громадян у кризових умовах та спрямоване на ефективне реагування держави щодо надзвичайних ситуацій, з метою забезпечення державного управління у зоні дії особливих правових режимів.

Особливості адміністративно-правового регулювання особливих правових режимів залежать від виду особливого правового режиму (воєнний стан, надзвичайний стан, зона надзвичайної екологічної ситуації) та зумовлені необхідністю оперативного та ефективного реагування держави на надзвичайні ситуації, а також забезпечення національної безпеки та правопорядку.

Основні особливості адміністративно-правового регулювання особливих правових режимів полягають у тому, що вони передбачають:

розширення повноважень органам державної влади та військового командування для забезпечення безпеки і підтримання громадського порядку. Ці повноваження чітко встановлюються законами та є тимчасовими заходами спрямованими на захист національних інтересів держави, водночас, вони можуть стосуватися різних сфер життя (економічної, соціальної тощо);

обмеження прав і свобод людини (право на свободу пересування, право на свободу зібрань, право на недоторканість житла, право на таємницю листування тощо) мають бути необхідними та пропорційними в конкретних умовах та чітко передбачені законодавством, а також мати чітко визначений строк дії. Навіть в умовах дії особливих правових режимів є права та свободи, що не можуть бути обмежені, зокрема, це право на життя, право на повагу до гідності, право на свободу совісті та віросповідання, право на правову допомогу;

встановлення особливого порядку прийняття рішень державними органами влади в умовах особливих правових режимів зумовлено необхідністю оперативного реагування на загрози та забезпечення ефективного державного управління в кризових ситуаціях. В умовах особливих правових режимів можуть бути встановлені інші процедури стосовно прийняття рішень державними органами влади та органами місцевого самоврядування. Зокрема, може бути спрощення процедури їх прийняття, яке передбачає, що керівник органу влади та місцевого самоврядування може отримати право приймати рішення одноособово, без проведення засідання органу по спрощеній процедурі (зменшення кількості погоджень, скорочення строків прийняття рішення тощо), з метою негайного вирішення питань пов'язаних із ліквідацією наслідків надзвичайних ситуацій, воєнних дій, забезпечення громадського порядку тощо. Крім цього, може здійснюватися делегування повноважень інших органам влади чи військовому командуванню для оптимізації процесів прийняття рішення та швидкого реагування на загрози внутрішнього та зовнішнього характеру.

З урахуванням триваючої агресії РФ проти України зазначене питання потребує постійного наукового дослідження та має бути спрямоване саме на вдосконалення діючого законодавства і практичне його застосування в період дії особливих правових режимів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Тарахонич Т.І. Види правового регулювання: теоретичні аспекти розуміння. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 4. С. 28–32.
2. Енциклопедичний словник з державного управління. За ред. Ю.В. Ковбасюка, В.П. Трощанського, Ю.П. Сурміна.– Київ: НАДУ, 2010. 820 с.
3. Бабкіна О.В., Волинка К.Г. Теорія держави і права у схемах і визначеннях: навчальний посібник. Київ: МАУП, 2004. 144 с.
4. Котенко О.А. Правове регулювання в контексті дії права та його основоположних принципів URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/63846/41-Kotenko.pdf?sequence=1>(дата звернення 07.03.2025).
5. Сімутіна Я.В. Щодо механізму правового регулювання трудових відносин у сучасних умовах. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 3. С. 188–192.
6. Чистов С.М. Державне регулювання економіки: навч.-метод. посіб. для сам. вивч. дисц. Київ: КНЕУ, 2002. 208 с.
7. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: навчальний посібник. Львів: Край, 2007. 188 с.
8. Бевзенко В.М. Сутність та поняття адміністративно-правового регулювання. *Вісник господарського судочинства*. 2006. № 3. С. 162–167.
9. Хомишин І.Ю. Адміністративно-правове регулювання інклюзивної освіти в Україні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2017. Вип. 28. С. 53–55. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2017_28_15 (дата звернення 07.03.2025)
10. Шаповал Р.В. Правове регулювання освіти в Україні. *Форум права*. 2011. № 1. С. 1110–1115.
11. Шопіна І.М. Адміністративно-правове регулювання управління органами внутрішніх справ України: дис. д-ра юрид. наук: 12.00.07. Київ. 2012. 514 с.
12. Адміністративне право України: підручник / В.В. Галунько та ін. Херсон: ХМД, 2013. 393 с.
13. Городецька І.А. Сутність адміністративно-правового регулювання суспільних відносин у галузі охорони, використання і відтворення тваринного світу. *Форум права*. 2016. № 1. С. 60–66.
14. Загальна теорія права: підручник. За заг. ред. М.І. Козюбри, Київ: Віате, 2015, 392 с.
15. Буханевич О.М., Мерник А.М., Петришин О.О. Підходи до розуміння категорії «спеціальні правові режими». *Журнал Національної академії правових наук України*. № 28 (1). 2021. С. 71–78.

16. Битяк Ю.П. Адміністративне право України. Підручник. Київ: Юрінком Інтер. – 2005. URL: [Поняття та види надзвичайних режимів \(дата звернення 07.03.2025\)](#).
17. Кузніченко С.О. Становлення та розвиток інституту надзвичайних адміністративно-правових режимів в Україні: автор. докт. юрид. наук 12.00.07. Харків, 2010. 37 с.
18. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. Дата оновлення: 09.01.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення 07.03.2025).
19. Про оборону України: Закон України від 06.11.1991 № 1932-XII. Дата оновлення: 05.01.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text> (дата звернення 07.03.2025).
20. Про правовий режим надзвичайного стану: Закон України від 16.03.2000 № 1550-III. Дата оновлення: 18.05.2024 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1550-14#Text> (дата звернення 07.03.2025).
21. Про зону надзвичайної екологічної ситуації: Закон України від 13.07.2000 № 1908-III. Дата оновлення: 31.03.2023 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1908-14#Text> (дата звернення 07.03.2025).
22. Кодекс цивільного захисту України: Закон України від 02.10.2012 № 5403-VI Дата оновлення: 01.01.2025 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#Text> (дата звернення 07.03.2025).
23. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: закон України від 15.04.2014 № 1207-VII Дата оновлення: 19.05.2024 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text> (дата звернення 07.03.2025).

ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ГРОМАДСЬКОГО КОНТРОЛЮ ЗА ДОДЕРЖАННЯМ ЗАКОНОДАВСТВА НА ТРАНСПОРТІ: АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Шатохін В.П.,

*аспірант кафедри адміністративного права і процесу
Дніпровського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0009-0007-4825-2599*

Шатохін В.П. Шляхи вдосконалення громадського контролю за додержанням законодавства на транспорті: адміністративно-правовий аспект.

В науковій статті розглянуті перспективні можливості вдосконалення громадського контролю за додержанням законодавства на транспорті. З'ясовано, що вдосконалення адміністративно-правових засобів громадського контролю за додержанням законодавства на транспорті є необхідним для забезпечення безпеки та якості надання транспортних послуг, підвищення ефективності державного управління, зміцнення демократичних засад, боротьби з корупцією, захисту прав споживачів та виконання міжнародних зобов'язань.

В статті проведений аналіз чинного законодавства, норми якого визначають засади громадського контролю за додержанням законодавства на транспорті. Акцентована увага на нормах Національної транспортної стратегії України на період до 2030 року, Антикорупційної програми Державної служби України з безпеки на транспорті на 2024–2026 роки, Положення про Громадську раду при Державній службі України з безпеки на транспорті. Зроблено висновок про недостатню урегульованість питання здійснення громадського контролю за додержанням законодавства на транспорті в нормах чинного законодавства.

Автором досліджено практику застосування законодавства України у сфері громадського контролю за додержанням законодавства на транспорті, наведено приклади громадських ініціатив у цьому напрямі, наголошено на їх динамічності відповідно до суспільних процесів в державі.

В роботі запропоновані шляхи щодо вдосконалення адміністративно-правових засобів громадського контролю за додержанням законодавства на транспорті, серед яких: удосконалення правового регулювання механізмів громадського контролю на транспорті; удосконалення інформаційного забезпечення контрольних заходів; розвиток форм громадського контролю тощо. Відзначені принципи громадського контролю за законодавством на транспорті: законність, об'єктивність та неупередженість.

Зроблено висновок про те, що відзначити, що ефективний громадський контроль за додержанням законодавства на транспорті є важливим фактором підвищення безпеки на транспорті та зниження кількості правопорушень.

Ключові слова: транспорт, адміністративно-правове забезпечення, контроль, публічний контроль, громадський контроль, додержання законодавства, удосконалення, стратегія, громадянська свідомість.

Shatokhin V.P. Ways of improving public control over compliance with legislation on transport: administrative and legal aspect.

The scientific article considers promising opportunities for improving public control over compliance with transport legislation. It is found that improving administrative and legal means of public control over compliance with transport legislation is necessary to ensure the safety and quality of transport services, increase the efficiency of public administration, strengthen democratic principles, combat corruption, protect consumer rights and fulfill international obligations.

The scientific article analyzes the current legislation, the norms of which determine the principles of public control over compliance with transport legislation. Emphasis is placed on the norms of the National Transport Strategy of Ukraine for the period up to 2030, the Anti-Corruption Program of the State Service of Ukraine for Transport Safety for 2024–2026, the Regulations on the Public Council under the State Service of Ukraine for Transport Safety. It is concluded that the issue of public control over compliance with transport legislation is insufficiently regulated in the norms of current legislation.

The author has studied the practice of applying Ukrainian legislation in the field of public control over compliance with transport legislation, given examples of public initiatives in this area, and emphasized their dynamism in accordance with social processes in the state.

The paper proposes ways to improve administrative and legal means of public control over compliance with transport legislation, including: improving the legal regulation of public control mechanisms in transport; improving information support for control measures; developing forms of public control, etc. The principles of public control over transport legislation are noted: legality, objectivity and impartiality.

The conclusion is made that effective public control over compliance with transport legislation is an important factor in increasing transport safety and reducing the number of offenses.

Key words: transport, administrative and legal support, control, public control, public control, compliance with legislation, improvement, strategy, civic consciousness.

Постановка проблеми. Громадський контроль за додержанням законодавства на транспорті є важливим елементом забезпечення безпеки та ефективності транспортної системи. Громадський контроль сприяє підвищенню відповідальності органів влади та транспортних підприємств, а також забезпечує участь громадян у формуванні та реалізації транспортної політики. Вдосконалення адміністративно-правових засобів громадського контролю за додержанням законодавства на транспорті є необхідним для забезпечення безпеки та якості надання транспортних послуг, підвищення ефективності державного управління, зміцнення демократичних засад, боротьби з корупцією, захисту прав споживачів та виконання міжнародних зобов'язань. На жаль, в Україні механізми громадського контролю у сфері транспорту розвинені недостатньо. Існують проблеми з правовим регулюванням, недостатня інформованість громадян про свої права та можливості, а також низька ефективність існуючих форм контролю.

Стан дослідження проблеми. Пропозиції щодо удосконалення адміністративно-правового забезпечення різних форм контролю за додержанням законодавства на різних видах транспорту досліджували такі вчені: Баган Я.Й., Бойко А.В., Боровіков Г.М., Василенко В.М., Грибан М.М., Гуржій Т.О., Дубинський О.Ю., Калюжний А.П., Мельников В.В., Музичук О.М., Невядовський В.О., Петраш В.І., Скрипа Є.В., Собакарь А.О. та інші. Крім того, дослідження вітчизняних вчених також присвячені з'ясуванню теоретико-правовій сутності та змісту безпосередньо громадського контролю: Василенко В.М., Денисова А.В., Захаров Є.Ю., Кушнір С.М., Миронюк Р.В., Наливайко Л.Р., Рогатина Л.П., Савченко О.В., Сквірський І.О., Стеценко С.Г. та інші. Однак, комплексного дослідження, спрямованого на з'ясування шляхів вдосконалення громадського контролю за додержанням законодавства на транспорті в цілому проведено не було.

Мета статті полягає у наданні пропозицій щодо шляхів вдосконалення громадського контролю за додержанням законодавства на транспорті. Для досягнення поставленої мети будуть виконані такі завдання: провести аналіз чинного законодавства, норми якого визначають засади громадського контролю за додержанням законодавства на транспорті; дослідити практику застосування законодавства України у сфері громадського контролю за додержанням законодавства на транспорті; розробити пропозиції щодо вдосконалення адміністративно-правових засобів громадського контролю за додержанням законодавства на транспорті.

Виклад основного матеріалу. Для того, щоб з'ясувати подальші перспективи вдосконалення громадського контролю за додержанням законодавства на транспорті, проаналізуємо норми вітчизняного законодавства у цій сфері. Перший нормативно-правовий акт, на якому варто зупинитися, – це Національна транспортна стратегія України на період до 2030 року розроблена у 2024 році з метою відновлення транспортної системи, яка постраждала внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, на якісно вищому рівні, подальша її розбудова відповідно до політики та стандартів ЄС, зокрема вимог сталої, інклюзивної та стійкої до криз мобільності транспорту, інтеграція до транспортної мережі ЄС та світової транспортної мережі, досягнення здатності забезпечити належний рівень безпеки руху, задовольнити потреби населення та бізнесу в транспорті та мобільності, сприяти обороноздатності держави, а також конкурентоспроможності та стійкості національної економіки [1]. В документі безпосередньо не врегульовані питання здійснення громадського контролю за додержанням законодавства на транспорті, проте однією з проблем, що потребує розв'язання для забезпечення відповідного рівня інституційної спроможності та ефективності управління у галузі транспорту, виокремлюється недостатня прозорість у відборі персоналу та недосконалість механізмів підзвітності, обмежена прозорість у прийнятті рішень, пов'язаних з кадровою політикою, що знижує довіру громадськості до галузі транспорту [1].

Другим актуальним нормативно-правовим актом в контексті досліджуваної теми є Антикорупційна програма Державної служби України з безпеки на транспорті на 2024 – 2026 роки, затверджена в квітні 2024 року [2]. Серед пріоритетних напрямів реалізації антикорупційної політики Державної служби України з безпеки на транспорті є забезпечення відкритості та прозорості в діяльності цієї служби, залучення громадськості до здійснення антикорупційних заходів [2].

Громадський контроль здійснюється шляхом участі представників громадськості в оцінюванні корупційних ризиків. Зокрема, громадськість залучається до обговорення нормативно-правових актів Державної служби України з безпеки на транспорті, які оприлюднюються на офіційному вебсайті служби [2]. Також представник Громадської організації «Міжнародна організація права розвитку» входить до складу робочої групи з оцінювання корупційних ризиків у Державній службі України з безпеки на транспорті [2]. Представники громадськості (за згодою) вводяться до складу робочої групи з оцінювання корупційних ризиків у Державній службі України з безпеки на транспорті у випадку необхідності перегляду Антикорупційної програми Укртрансбезпеки [2].

Крім того, під час оцінювання корупційних ризиків серед інших джерел інформації використовують аналітичні матеріали громадських інституцій з питань запобігання та протидії корупції та з інших питань, які пов'язані з діяльністю Укртрансбезпеки [2]. Відповідно під час проведення оцінювання корупційних ризиків серед способів і методів застосовують аналіз аналітичних матеріалів громадських інституцій з питань запобігання та протидії корупції та з інших питань, які пов'язані із діяльністю Укртрансбезпеки [2].

Безпосередньо в змісті Антикорупційної програми Державної служби України з безпеки на транспорті на 2024–2026 роки наголошено на тому, що незалежний громадський контроль за виконанням Антикорупційної програми Укртрансбезпеки здійснюється громадськими організаціями [2].

Третім нормативно-правовим актом, на аналізі якого зосередимо увагу у даному дослідженні, є Положення про Громадську раду при Державній службі України з безпеки на транспорті, затверджене наказом Державної служби України з безпеки на транспорті у 2018 році [3]. Згідно змісту Положення, Громадська рада при Державній службі України з безпеки на транспорті є тимчасовим консультативно-дорадчим органом, утвореним для сприяння участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики [3]. Основними завданнями громадської ради є: сприяння реалізації громадянами конституційного права на участь в управлінні державними справами; здійснення громадського контролю за діяльністю органу; сприяння врахуванню органом громадської думки під час формування та реалізації державної політики [3].

Підсумовуючи, можемо вказати на недостатню урегульованість питання здійснення громадського контролю за додержанням законодавства на транспорті в нормах чинного законодавства. Так, в цілому Громадська рада при Державній службі України з безпеки на транспорті покликана узагальнити громадські ініціативи під час формування та реалізації державної політики на транспорті. Крім того, участь громадськості вказана як ключова в антикорупційній діяльності. Проте є багато сфер, де громадяни мають бути активними і здійснювати контроль, наприклад, за безпекою на транспорті, за дотриманням екологічних норм на транспорті, за якістю надання транспортних послуг і таке інше. Однак, нормативно не є закріпленими такі засади громадського контролю на транспорті.

Разом із нормативно-правовими документами Державної служби України з безпеки на транспорті безпосередні громадські ініціативи дозволяють реалізувати практику застосування законодавства України у сфері громадського контролю за додержанням законодавства на транспорті. Активна участь у вказаних вище робочих групах є лише однією із форм громадського контролю у вказаній сфері. У відкритому доступі відсутні відомості щодо результативності діяльності згаданих робочих груп. Однак, може стверджувати про наявність та результативність діяльності низки громадських організацій, метою яких є реалізація різнопланових проєктів, спрямованих на покращення додержання законодавства на транспорті. Наприклад, діяльність Центру Екологічних ініціатив "Екодія" спрямована серед іншого на розвиток міської мобільності та екологічного транспорту [4].

Ще однією формою громадського контролю за додержанням законодавства на транспорті є створення платформ (груп, сторінок) в соціальних мережах для обговорення проблем на транспорті. Наприклад, група в соціальній мережі Facebook «Транспорт Че. Громадський контроль» спрямована на консолідацію інформації (скарги, подяки, порушення, пропозиції, коментарі компетентних осіб, і т.д.), що стосується громадського транспорту міста Черкаси [5].

Прикладом більш активних дій представників громадськості є презентація у 2024 році декількома громадськими організаціями Маніфесту за безпечні дороги в Україні - 2024, у якому викладено десять вимог до органів державної влади щодо впровадження заходів для підвищення безпеки дорожнього руху [6].

Популярним сьогодні у зв'язку із тим, що вже три роки триває правовий режим воєнного стану в державі, є інклюзивний напрям розвитку транспорту в Україні. При цьому громадськість активно підтримує державні ініціативи (наприклад, мапа інклюзивності вокзалів [7]), а також запроваджує власні (наприклад, інформаційний проєкт «Відвал ніг» [8]). Водночас, кожен громадянин України має усвідомити власну відповідальність та роль у здійсненні громадського контролю за дотриманням законодавства на транспорті, адже згідно Закону України «Про звернення громадян» [9] має право подати в письмовій або усній формі пропозиції (зауваження), заяви (клопотання) і скарги. Також

для українського суспільства актуальною та необхідною вважаємо пропозицію, яка запроваджена на місцевому рівні в США і яка неодноразово обговорювалася в колах науковців, програма «Сусід-до-сусіда» (Neighborhood Watch), яка дозволяє мешканцям кварталу співпрацювати з місцевою поліцією для запобігання злочинності та порушень правил дорожнього руху [10]. Представлені ініціативи не є вичерпними, вони є динамічними і розвиваються відповідно до суспільних процесів в державі.

Отже, вказане дозволяє відзначити, що громадський контроль за додержанням законодавства на транспорті є складним процесом, який вимагає комплексного підходу до реалізації різних форм такого контролю. Ефективний громадський контроль за додержанням законодавства на транспорті є важливим фактором підвищення безпеки на транспорті та зниження кількості правопорушень. Варто відмітити, що не зважаючи на важливість даного виду контролю та широкі можливості громадськості, громадський контроль за додержанням законодавства на транспорті має здійснюватися на засадах законності, об'єктивності та неупередженості; представники громадськості, які здійснюють громадський контроль, повинні мати відповідну підготовку та знання; органи державної влади та транспортні підприємства зобов'язані сприяти здійсненню громадського контролю та надавати необхідну інформацію.

Попри очевидні переваги, громадський контроль стикається з рядом викликів, серед яких переважають: брак правових механізмів захисту громадських активістів, обмежений доступ до інформації через бюрократичні перепони, слабка правова культура громадян щодо контролюючої функції суспільства, слабкі законодавчі інструменти захисту прав активістів, мала кількість цифрових засобів для громадської участі, а також відсутність незалежних моніторингових комітетів.

Водночас, європейські країни активно впроваджують громадський контроль у транспортній сфері. Наприклад, у Німеччині існує спеціальний додаток для скарг на роботу громадського транспорту, де кожен пасажир може повідомити про порушення або запропонувати зміни. Аналогічні системи існують у Франції та Великобританії, де розвинені ініціативи щодо «громадянського моніторингу» транспорту.

Так, у країнах Європейського Союзу активно розвиваються механізми громадського контролю над транспортними системами. Основними елементами є:

- цифрові платформи для зворотного зв'язку: У Франції, Великобританії та Німеччині існують мобільні додатки, що дозволяють пасажиром оцінювати якість транспорту, повідомляти про порушення та давати пропозиції щодо покращення роботи транспорту [11];
- громадські ради при муніципалітетах: У Берліні та Амстердамі діють спеціальні ради, до складу яких входять представники громадянського суспільства, які регулярно зустрічаються з міською владою для обговорення проблем громадського транспорту;
- партиципаторний бюджет громадського транспорту: У Барселоні запроваджено систему, за якою громадяни мають право розподіляти частину міського бюджету, виділеного на покращення транспорту [12].

В цілому, громадський контроль є невід'ємною складовою демократичного управління, що сприяє прозорості, ефективності та відповідальності влади перед суспільством. Він безперечно відіграє значну роль у розвитку громадянського суспільства, сприяє боротьбі з корупцією та захисту прав людини. Однак для його ефективної реалізації необхідне вдосконалення правових механізмів, активізація громадянської участі та розширення цифрових інструментів контролю.

Висновки. На підставі викладеного можемо стверджувати, що в Україні потребує належного розвитку громадський контроль за додержанням законодавства на транспорті, який має застосовуватися на правових підставах. Залучення громадськості до процесу контролю на транспорті є європейською традицією та традицією США, яка може бути запроваджена в Україні та сприяти дотриманню вимог норм права у сфері транспорту. Безпосередньо для удосконалення механізмів громадського контролю за додержанням законодавства на транспорті вважаємо за доцільне:

- прийняття окремого Закону України «Про громадський контроль за додержанням законодавства на транспорті», який би комплексно регулював відносини у цій сфері; внесення змін до чинного законодавства, зокрема до Закону України «Про транспорт», Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України, з метою посилення відповідальності за порушення законодавства на транспорті та створення ефективних механізмів громадського контролю. Участь громадськості в обговоренні вказаних змін; розробка та затвердження чітких процедур здійснення громадського контролю, включаючи порядок подання звернень, їх розгляду, оскарження рішень тощо, наприклад, розробка та затвердження Порядку розгляду звернень та організації проведення особистого прийому громадян в органах та підрозділах Міністерства розвитку громад та територій України;

– створення єдиного інформаційного ресурсу, на якому б розміщувалася актуальна інформація про законодавство у сфері транспорту, діяльність контролюючих органів, стан безпеки на транспорті, а також можливості для здійснення громадського контролю; проведення інформаційних кампаній з метою підвищення обізнаності громадян про свої права та можливості у сфері транспортного контролю; забезпечення доступу громадян до публічної інформації, що стосується діяльності транспортних підприємств та органів державної влади;

– забезпечення розвитку форм громадського контролю шляхом створення постійно діючих громадських рад при органах влади, які б здійснювали контроль за діяльністю транспортних підприємств та органів влади; сприяння залученню громадських організацій до здійснення контролю за додержанням законодавства на транспорті; створення механізмів громадського моніторингу за станом безпеки на транспорті; запровадження інституту громадських інспекторів, які б мали право здійснювати перевірки транспортних підприємств та складати протоколи про адміністративні правопорушення;

– створення механізмів оперативного реагування на звернення громадян про порушення законодавства на транспорті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про схвалення Національної транспортної стратегії України на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025-2027 роках: Постанова Кабінету Міністрів України від 27.12.2024 № 1550. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1550-2024-%D0%BF#n17>.
2. Про затвердження Антикорупційної програми Державної служби України з безпеки на транспорті на 2024–2026 роки: Наказ Державної служби України з безпеки на транспорті від 22.04.2024 № 225. URL: <https://dsbt.gov.ua/diialnist/zapobihannia-ta-vyivlennia-koruptsii/antikoruptsiina-prohrama-ukrtransbezpeky-ta-informatsiia-z-ii-vykonannia>.
3. Про затвердження Положення про Громадську раду при Державній службі України з безпеки на транспорті: Наказ Державної служби України з безпеки на транспорті від 23.07.2018 № 642. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0642879-18#Text>.
4. Перелік екологічних громадських організацій. URL: <https://eco.auc.org.ua/wp-content/uploads/2021/01/%D0%9F%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BB%D1%96%D0%BA-%D0%B3%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%B4%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D1%85-%D0%BE%D1%80%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%B9.pdf>.
5. Транспорт Че. Громадський контроль. URL: https://www.facebook.com/groups/204935680270982/?locale=uk_UA.
6. У Києві активісти презентували вимоги до влади щодо заходів для підвищення безпеки дорожнього руху. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3845321-u-kyievi-aktivisti-prezentuvali-vimogi-do-vladi-sodo-zahodiv-dla-pidvisenna-bezpeki-doroznogo-ruhu.html>.
7. В Україні запустили мапу інклюзивності вокзалів. URL: <https://lyuk.media/news/inclusive-stations>.
8. Терен. URL: <https://www.youtube.com/@TERENUA>.
9. Про звернення громадян: Закон України від 02.10.1996 № 393/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
10. Чанцева А.О. Адміністративно-правові засади діяльності патрульної поліції із забезпечення безпеки дорожнього руху в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2023. С. 135-136.
11. Nikitas, A., Kougiass, I., Alyavina, E., & Njoya Tchouamou, E. (2017). How can autonomous and connected vehicles, electromobility, BRT, hyperloop, shared use mobility and mobility-as-a-service shape transport futures for the world's mid-sized cities? *Urban Science*, 1(4), 36.
12. Cabannes YVEs. The impact of participatory budgeting on basic services: municipal practices and evidence from the field. *ENVIRONMENT & URBANIZATION*. Vol. 27 No 1 April 2015. URL: [efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/0956247815572297](https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/0956247815572297).

УДК 342.9:342.5+352/354

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.114>

ОСНОВНІ ЗАСАДИ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВИКОНАННЯ ДЕЛЕГОВАНИХ ВЛАДНИХ ПОВНОВАЖЕНЬ ПРИВАТНИМИ ОСОБАМИ

Шевченко М.В.,

доктор філософії з права,

старший викладач кафедри публічного та приватного права,

Університет митної справи та фінансів

ORCID: 0000-0002-6708-016X

Шевченко М.В. Основні засади правового режиму виконання делегованих владних повноважень приватними особами.

У статті обґрунтовано, що на приватних осіб з делегованими владними повноваженнями поширюються основні процедурні принципи діяльності адміністративних органів, у тому числі щодо необхідності встановлення підстав, форм, строків та інших аспектів порядку реалізації ними дискреційних владних повноважень, а також щодо запобігання та врегулювання конфлікту інтересів, дотримання спеціального порядку розробки та прийняття регуляторних актів, створення умов для здійснення щодо них форм громадського контролю (консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики, громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади тощо) та інші загальні обов'язки державних органів та органів місцевого самоврядування. Водночас, приватним особам має забезпечуватись достатня свобода розсуду при обранні форм та методів реалізації владних повноважень для реалізації джерел їх потенціалу підвищувати рівень публічного адміністрування.

При делегуванні повноважень можуть установлювались спеціальні умови та обмеження їх виконання. Зокрема, такі обмеження нерідко включають можливість виконання приватною особою делегованих повноважень лише за особливих обставин (насамперед, для забезпечення прав та привілеїв особам зі спеціальним статусом, реалізації особливих інструментів публічної політики у відповідній сфері тощо). Спеціальні умови виконання делегованих повноважень можуть передбачати, зокрема, обов'язок суб'єкта з делегованими повноваженнями: 1) погоджувати із суб'єктом делегування повноважень нормативно-правові акти, внутрішні правила та процедури діяльності суб'єкта з делегованими повноваженнями, окремі його адміністративні акти та враховувати рекомендації суб'єкта делегування повноважень щодо змісту цих документів; 2) дотримуватись основ публічної політики у відповідній сфері, що затверджені суб'єктом делегування повноважень, для недопущення погіршення становища фізичних та юридичних осіб порівняно із ситуацією, коли повноваження виконує відповідний державний орган або орган місцевого самоврядування.

Ключові слова: виконання делегованих владних повноважень, громадський контроль, конституційний лад, приватні особи з делегованими владними повноваженнями, регуляторна політика.

Shevchenko M.V. Basic principles of the legal regime of the exercise of delegated powers by private actors.

The author maintains that private actors with delegated powers are subject to the basic principles governing of public authorities. The law shall, in particular, establish grounds, forms, terms and other aspects of the procedure for exercise of discretionary powers of these actors, as well as ways for prevention and settlement of conflicts of interest, compliance with a special procedure for the development and adoption of regulatory acts, creation of conditions for public control over them (consultations with the public on the formation and implementation of state policy, etc.) and other general obligations of state bodies and local self-government bodies. However, private actors are to be provided with sufficient latitude in choosing the forms and methods of exercising their delegated powers to fulfill their potential to raise the quality of public administration in respective area.

The article states that when delegating powers, special conditions and restrictions on their exercise may be set forth. In particular, such restrictions often include the possibility of a private actor to exercise delegated powers only under special circumstances (primarily to ensure the rights and privileges of persons with a special status, to implement special public policy instruments in the relevant area, etc.). Special conditions for exercising delegated powers may include, in particular, the obligation of the entity with delegated powers to: (1) get approval of the delegator of regulatory legal acts, internal

rules and procedures for the activities of the delegatee, its individual administrative acts; adhere to the recommendations of the delegator regarding the content of these documents; (2) rely on the principles of public policy in the respective area, approved by the delegator, in order to prevent the deterioration of standing of individuals and legal entities compared to the situation when the powers are exercised by the public authority.

Key words: constitutional order, exercise of delegated powers, private individuals with delegated powers, public control, regulatory policy.

Постановка проблеми. Основоположне значення як складовий елемент механізму делегування повноважень мають загальні засади та правила діяльності адміністративних органів та приватних осіб з делегованими повноваженнями, а також особливі умови виконання ними делегованих повноважень, які встановлюються у конкретних випадках самостійно суб'єктом делегування повноважень або за його згодою із суб'єктом, який набуває делегованих повноважень (правовий режим виконання делегованих повноважень). Водночас, оскільки у системі законодавства України немає консолідованого нормативно-правового акта з питань делегування владних повноважень, правовий режим виконання делегованих повноважень закріплюється спеціальними нормативно-правовими актами або конкретними рішеннями державних органів або органів місцевого самоврядування про делегування. Нерідко в українській адміністративній практиці зустрічаються й такі випадки, коли делегування повноважень мало місце без підстав для цього у нормативно-правових актах загального або спеціального характеру з подальшим з'ясуванням адміністративною юстицією природи прав та обов'язків відповідних адміністративних органів або приватних осіб як делегованих владних повноважень. На цьому тлі перед науковою спільнотою постає завдання запропонувати основні засади правового режиму виконання делегованих владних повноважень як основи для подальшого законодавчого регулювання питань делегування повноважень та їх виконання. Особливо гострою є ця потреба у контексті делегування владних повноважень приватним особам. Це явище є складним та все більш поширеним в Україні, але як на законодавчому рівні, так й у науковій думці йому приділяється недостатня увага.

Метою дослідження є окреслення основних засад правового режиму виконання делегованих владних повноважень приватними особами.

Стан опрацювання проблематики. Основний внесок у наукове опрацювання питань правового режиму виконання делегованих владних повноважень приватними особами зробили вчені тих держав, у яких вже є усталеною практика залучення суб'єктів господарювання приватного сектору економіки й інститутів громадянського суспільства до формування та/або реалізації публічної політики. На окреме відзначення у цьому зв'язку заслуговують праці Х. Вайсман [1], Дж. Метцгер [2] та Дж. Хілл [3]. У напрацюваннях цих дослідниць розкриваються як загальні аспекти виконання приватними особами функцій держави та місцевого самоврядування, так й спеціальні умови та обмеження при їх виконанні та шляхи урахування при побудові правового режиму виконання делегованих владних повноважень приватними особами їх особливостей як приватних осіб. Ці міркування можуть стати основою для поступу у осмисленні та узагальненні досвіду України та зарубіжних держав щодо правового регулювання питань виконання делегованих владних повноважень приватними особами.

Виклад основного матеріалу. Розпочинаючи дослідження, насамперед, укажемо на те, що правовий режим виконання делегованих владних повноважень має відповідати тим самим конституційним засадам здійснення публічної влади, застосовність яких не залежить від того, чи суб'єктом з делегованими повноваженнями є державний орган, орган місцевого самоврядування або фізична чи юридична особа приватного права.

Зокрема, дослідницький підрозділ Європейського парламенту у цьому зв'язку вказав на те, що обов'язковою умовою делегування повноважень на рівні Європейського Союзу поширення на суб'єкта з делегованими повноваженнями загальних правил її виконання, якими керувався б суб'єкт делегування відповідних повноважень, у тому числі, ті, що стосуються обов'язку обґрунтування прийнятого рішення та судового контролю їх правомірності [4, с. 43].

Ці міркування повною мірою узгоджуються з позицією Національного агентства з питань запобігання корупції, яке наголосило на тому, що корупціогенним фактором є недотримання процедури розроблення, погодження та прийняття нормативно-правових актів органу виконавчої влади, у тому числі обмеження участі фізичних (юридичних) осіб, їх об'єднань у громадському обговоренні. Зокрема, виведення нормативно-правових актів, які мають регуляторний вплив на господарську діяльність, з-під дії Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» унеможливує забезпечення відкритої процедури прийняття відповідних рішень суб'єктами владних повноважень, а також може призвести до порушення прав та інтересів суб'єк-

тів господарювання, громадян та держави [5]. У світлі цього, можна констатувати, що відповідно до вимог статей 5 та 21 Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» адміністративний орган або приватна особа з делегованими регуляторними повноваженнями зобов'язана дотримуватись спеціального порядку розробки та прийняття її регуляторних актів, який включає:

- 1) планування діяльності з підготовки проектів регуляторних актів;
- 2) підготовка аналізу регуляторного впливу проекту регуляторного акта;
- 3) оприлюднення проекту та аналізу регуляторного впливу до нього з метою одержання зауважень та пропозицій від фізичних, юридичних осіб, їх об'єднань;
- 4) розгляд таких зауважень та пропозицій з метою їх врахування або вмотивованого відхилення;
- 5) погодження проекту регуляторного акта з Державною регуляторною службою України як з уповноваженим органом у сфері державної регуляторної політики (для суб'єктів з делегованими повноваженнями органів виконавчої влади) або подання проекту регуляторного акта до Державної регуляторної служби України як до уповноваженого органу у сфері державної регуляторної політики для підготовки пропозицій щодо удосконалення проекту відповідно до принципів державної регуляторної політики (для суб'єктів з делегованими повноваженнями органів місцевого самоврядування) [6].

Рівною мірою обов'язковим для адміністративних органів та приватних осіб з делегованими повноваженнями є створення умов для здійснення щодо них інституціолізованих форм громадського контролю.

Зокрема, йдеться про консультації з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики. Законодавство України передбачає обов'язкове проведення консультацій з громадськістю щодо проектів нормативно-правових актів, які, зокрема, стосуються конституційних прав, свобод та обов'язків громадян, визначають порядок надання адміністративних послуг та визначають стратегічні цілі, пріоритети і завдання у відповідній сфері державного управління. Результати проведення консультацій з громадськістю враховуються органом виконавчої влади під час прийняття остаточного рішення або в подальшій його роботі (пункти 4, 7, 12 Порядку проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2010 р. № 996) [7].

Разом з тим, застосування конституційних положень про порядок здійснення публічної влади до приватних осіб з делегованими повноваженнями забезпечує конституційність їх виконання, але супроводжується ризиком втручання у приватну ініціативу та автономність відповідних суб'єктів господарювання приватного сектору економіки та інститутів громадянського суспільства, зменшуючи свободу та загрожуючи ефективності їх діяльності, що спрямована на досягнення цілей передання їм владних повноважень [3, с. 178-88]. Інакше кажучи, приватним особам має забезпечуватись достатня свобода розсуду при обранні форм та методів реалізації владних повноважень для реалізації джерел їх потенціалу підвищувати рівень публічного адміністрування.

Виклавши міркування щодо базового складника правового режиму виконання делегованих владних повноважень, звернемо увагу й на те, що цей режим нерідко включає у себе й спеціальні правила виконання тих чи інших владних повноважень.

Так, рішення Президента США про наділення його повноваженнями голови міністерства або іншого державного органу, а також будь-яких посадових осіб у виконавчій гілці влади може передбачати будь-які умови та обмеження, які Президент може вважати доцільними, а також можуть бути відкликані у будь-який час повністю або частково (ст. 301 розділу 3 Кодексу законодавства США) [8].

Наприклад, наукова спільнота вказує на те, що делеговані регуляторні повноваження можуть обмежуватись обов'язком суб'єкта з делегованими повноваженнями подавати розроблені ним регуляторні акти державному/муніципальному регулятору на схвалення, а також можуть обтяжуватись необхідністю дотримуватись основ політики, що затверджені державним/муніципальним регулятором [1, с. 22]. Крім того, за зразком, що міститься у законодавстві Австралії, може бути передбачено, що якщо прийняття рішення або вчинення дії під час виконання делегованого повноваження залежить від узгодження або затвердження відповідного адміністративного акту суб'єктом делегування відповідного повноваження, то такий адміністративний акт набирає чинності після його узгодження або затвердження суб'єктом делегування (ч. 8 ст. 27А Закону Австралії про тлумачення правових актів) [9].

Також, привертають увагу й обмеження у організації та діяльності, що передбачені для «Українського національного офісу інтелектуальної власності та інновацій» як національного органу інтелектуальної власності (НОІВ). Положення ст. 2-1 Закону України «Про охорону прав на промислові зразки» передбачають, що Міністерство економіки України як суб'єкт делегування повноважень:

- здійснює координацію діяльності НОІВ у сфері інтелектуальної власності;
- затверджує статут НОІВ;
- призначає на посаду за результатами відкритого конкурсу та звільняє з посади керівника НОІВ, яким може бути громадянин України, який проживає в Україні останні 5 років, володіє державною мовою та однією з офіційних мов Всесвітньої організації інтелектуальної власності (ВОІВ), має повну вищу юридичну освіту та/або освіту у сфері інтелектуальної власності, стаж роботи у сфері інтелектуальної власності не менш як 10 років та досвід роботи на керівних посадах не менш як 5 років [10].

Для порівняння, на класифікаційне товариство (визнану організацію) у сфері торговельного мореплавства покладається обов'язок, зокрема:

- щорічно оприлюднювати на своєму веб-сайті список суден (register of ships), що перебувають під наглядом;
- розробити та запровадити основу на міжнародних стандартах якості систему управління якістю, яка відповідає вимогам RO Code;
- розробити та запровадити кодекс етики, який включає норми і правила поведінки працівників під час взаємодії у колективі та взаємовідносинах з судовими екіпажами, судовласниками, іншими суб'єктами господарювання та з органами державної влади;
- забезпечити розроблення та впровадження процедур оцінювання якості послуг, що надаються відповідно до внутрішніх правил;
- надати можливість участі Адміністрації судноплавства у розробці своїх правил, керівництв та інших норм та процедур з технічного нагляду за суднами, які мають відношення до виконання делегованих повноважень (розділ II Порядку уповноваження класифікаційного товариства (визнаної організації) на здійснення нагляду за виконанням на морських суднах вимог, встановлених законодавством України та міжнародними договорами України у сфері торговельного мореплавства, затвердженого Наказом Міністерства розвитку громад, територій та інфраструктури України від 10 листопада 2023 року № 1030) [11].

Для порівняння, у законодавстві зарубіжних держав спеціальна частина правового режиму виконання делегованих повноважень розробляється з належним ступенем виваженості та деталізації. Зокрема, американське законодавство уповноважує податкову службу (Internal Revenue Service) для зменшення її операційного навантаження укладати договори про стягнення всіх непогашених неактивних податкових зобов'язань з урахуванням умов та обмежень, що визначені законом. Йдеться про те, що приватні колекторські агентства можуть стягувати податковий борг, який відповідає одному або декільком з цих критеріїв:

- 1) податковий борг було знято з активного обліку, оскільки податковій службі бракує ресурсів для його примусового погашення або вона не змогла встановити місцезнаходження платника податків;
- 2) минуло більше третини 10-річного строку давності для стягнення податків;
- 3) стягнення податкового боргу не було доручене працівнику податкової служби;
- 4) минуло більше 365 днів з моменту останнього спілкування між податковою службою та платником податків з питання погашення ним податкового боргу [12].

Водночас, приватні колекторські агентства не допускались до погашення податкового боргу платників податків, які не досягли повноліття, проходили військову службу в зоні бойових дій або щодо які є потерпілими від використання відомостей про них як платників податків у податковому шахрайстві інших осіб. Приватні колекторські агентства не стягують податковий борг, який не є узгодженим у зв'язку з його адміністративним або судовим оскарженням, є предметом кримінального провадження або щодо якого ведуться переговори між платником податків й податковою службою для укладення угоди про податковий компроміс або іншого договору про мирне врегулювання. Також, закон забороняє податковій службі передавати приватним колекторським агентствам податкові борги платників податків, які отримують більшу частину свого доходу від додаткових виплат соціального страхування або виплат соціального страхування на випадок інвалідності, або чий скоригований валовий дохід становить 200 % або менше федерального рівня бідності, що становить 31 200 доларів США для сім'ї з чотирьох осіб у 2024 р. Крім того, закон визначає, що тривалість прострочення сплати податкового боргу має становити більше двох років з дня його виникнення. Нещодавно запроваджені нововведення також передбачають, що платники податків мають право протягом 7 років звернутись до податкової служби за розстрочкою платежу, незважаючи на передання цього боргу приватному колекторському агентству [12].

Висновки. На приватних осіб з делегованими владними повноваженнями поширюються основні процедурні принципи діяльності адміністративних органів, у тому числі щодо необхідності встановлення підстав, форм, строків та інших аспектів порядку реалізації ними дискреційних владних

повноважень, а також щодо запобігання та врегулювання конфлікту інтересів, дотримання спеціального порядку розробки та прийняття регуляторних актів, створення умов для здійснення щодо них форм громадського контролю (консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики, громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади тощо) та інші загальні обов'язки державних органів та органів місцевого самоврядування. Водночас, приватним особам має забезпечуватись достатня свобода розсуду при обранні форм та методів реалізації владних повноважень для реалізації джерел їх потенціалу підвищувати рівень публічного адміністрування.

При делегуванні повноважень можуть установлювались спеціальні умови та обмеження їх виконання. Зокрема, такі обмеження нерідко включають можливість виконання приватною особою делегованих повноважень лише за особливих обставин (насамперед, для забезпечення прав та привілеїв особам зі спеціальним статусом, реалізації особливих інструментів публічної політики у відповідній сфері тощо). Спеціальні умови виконання делегованих повноважень можуть передбачати, зокрема, обов'язок суб'єкта з делегованими повноваженнями: 1) погоджувати із суб'єктом делегування повноважень нормативно-правові акти, внутрішні правила та процедури діяльності суб'єкта з делегованими повноваженнями, окремі його адміністративні акти та враховувати рекомендації суб'єкта делегування повноважень щодо змісту цих документів; 2) дотримуватись основ публічної політики у відповідній сфері, що затверджені суб'єктом делегування повноважень, для недопущення погіршення становища фізичних та юридичних осіб порівняно із ситуацією, коли повноваження виконує відповідний державний орган або орган місцевого самоврядування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Wiseman, H. (2017). Delegation and dysfunction. *Yale Journal on Regulation*, 35, 233–291. URL: https://www.law.berkeley.edu/wp-content/uploads/2019/10/Wiseman_DRAFT_Delegation-and-Dysfunction.pdf.
2. Metzger, G. (2003). Privatization as Delegation. *Columbia Law Review*, 103, 1367–1502. URL: https://scholarship.law.columbia.edu/faculty_scholarship/144.
3. Hill, J. (2023). Due Process, Delegation, and Private Veto Power. *Iowa Law Review*, 108, 3, 1199–1245. URL: https://ilr.law.uiowa.edu/sites/ilr.law.uiowa.edu/files/2023-03/A4_Hill_0.pdf.
4. European Parliamentary Research Service. (2018). EU Agencies, Common Approach and Parliamentary Scrutiny. European Implementation Assessment. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2018/627131/EPRS_STU\(2018\)627131_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2018/627131/EPRS_STU(2018)627131_EN.pdf).
5. Методологія проведення антикорупційної експертизи Національним агентством з питань запобігання корупції, затверджено Наказом Національного агентства з питань запобігання корупції від 18 травня 2023 року № 109/23. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0109884-23#Text>.
6. Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності: Закон України від 11 вересня 2003 року № 1160-IV. Дата оновлення: 24 грудня 2023 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1160-15#Text>.
7. Порядок проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2010 р. № 996. Дата оновлення: 27 червня 2023 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF#Text>.
8. 3 United States Code 301: General authorization to delegate functions; publication of delegations. URL: [https://uscode.house.gov/view.xhtml?req=\(title:3%20section:301%20edition:prelim\)](https://uscode.house.gov/view.xhtml?req=(title:3%20section:301%20edition:prelim)).
9. Acts Interpretation Act of Australia of 1901 No. 2. Status as of 11 December 2024. URL: https://www.austlii.edu.au/cgi-bin/viewdb/au/legis/cth/consol_act/aia1901230.
10. Про охорону прав на промислові зразки: Закон України від 15 грудня 1993 року № 3688-XII. Дата оновлення: 31 грудня 2023 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3688-12#Text>.
11. Порядок уповноваження класифікаційного товариства (визнаної організації) на здійснення нагляду за виконанням на морських судах вимог, встановлених законодавством України та міжнародними договорами України у сфері торговельного мореплавства, затверджений Наказом Міністерства розвитку громад, територій та інфраструктури України від 10 листопада 2023 року № 1030. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0139-24#Text>.
12. Guenther, G. (2024). U.S. Internal Revenue Service's Private Tax Debt Collection Program. <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/IF/IF10339/13>.

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.115>

СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД НА ІНФОРМАЦІЙНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АГРОПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ

Шорський П.О.,

кандидат юридичних наук, докторант

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ORCID: 0009-0008-5953-9795

Шорський П.О. Сучасний погляд на інформаційно-правове забезпечення агропромислового комплексу України.

Стаття присвячена деяким аспектам аналізу сучасного стану інформаційно-правового забезпечення сфери агропромислового комплексу (АПК). Розглянуто основні етапи еволюції правового забезпечення інформаційних процесів у АПК, починаючи від дорадчої діяльності XVII–XIX століть до цифрових реформ сьогодення. Окреслено ключові напрями нормативно-правового забезпечення цифрової трансформації АПК, зокрема питань впровадження законодавства щодо геоінформаційних систем (ГІС), Інтернету речей (ІоТ), штучного інтелекту, блокчейн-технологій, автоматизованих систем управління агропідприємствами та електронного документообігу. Особливу увагу приділено проблемним аспектам нормативно-правового забезпечення цифровізації агропромислового комплексу України. Виокремлено питання адміністративно-правового забезпечення питань захисту персональних даних, кібербезпеки, інтелектуальної власності, адміністративно-правового захисту алгоритмічних рішень та нормативного забезпечення державного контролю за здійсненням електронної комерції. Проаналізовано актуальні виклики, зокрема необхідність гармонізації українського законодавства з європейськими стандартами (GDPR, Artificial Intelligence Act) та створення дієвих механізмів правового контролю за впровадженням інноваційних цифрових технологій у сфері реалізації продукції АПК. Запропоновано пропозиції до формування стратегії розвитку інформаційно-правового забезпечення сфери АПК, що включає розробку сучасної нормативно-правової бази, розширення державно-приватного партнерства, створення єдиної цифрової аграрної екосистеми (ЄДАЕ), та застосування новітніх юридичних поглядів для майбутнього формування національної платформи аграрних даних та сучасних правових підходів щодо стандартизації інформаційних технологій. Доведено, що ефективне адміністративно-правове забезпечення цифрових процесів в агропромисловому комплексі сприятиме підвищенню продуктивності його галузей, забезпеченню стабільного розвитку та гарантуванню продовольчої безпеки України незалежно від зовнішніх і внутрішніх чинників.

Ключові слова: інформаційне право, цифровізація, АПК, штучний інтелект, Big Data, кібербезпека, державно-приватне партнерство, аграрні дані, блокчейн.

Shorskyi P.O. A modern view of the information and legal support of the agro-industrial complex of Ukraine.

The article is devoted to some aspects of the analysis of the current state of information and legal support for the agro-industrial complex (AIC). The main stages of the evolution of legal support for information processes in the AIC are considered, starting from the advisory activities of the 17th–19th centuries to today's digital reforms. The key areas of regulatory and legal support for the digital transformation of the AIC are outlined, in particular, issues of implementing legislation on geographic information systems (GIS), the Internet of Things (IoT), artificial intelligence, blockchain technologies, automated management systems for agricultural enterprises and electronic document management. Special attention is paid to problematic aspects of regulatory and legal support for the digitalization of the agro-industrial complex of Ukraine. The issues of administrative and legal support for the protection of personal data, cybersecurity, intellectual property, administrative and legal protection of algorithmic solutions and regulatory support for state control over the implementation of e-commerce are highlighted. Current challenges are analyzed, in particular the need to harmonize Ukrainian legislation with European standards (GDPR, Artificial Intelligence Act) and create effective mechanisms for legal control over the implementation of innovative digital technologies in the field of sales of agricultural products. Proposals are made for the formation of a strategy for the development of information and legal support for the agricultural sector, which includes the development of a modern regulatory framework, the expansion of public-private partnerships, the creation of a single digital agricultural ecosystem (EDAЕ), and the application of the latest legal views for the future formation of a national agricultural data platform and

modern legal approaches to the standardization of information technologies. It is proven that effective administrative and legal support for digital processes in the agro-industrial complex will contribute to increasing the productivity of its industries, ensuring stable development and guaranteeing the food security of Ukraine regardless of external and internal factors.

Key words: information law, digitalization, agribusiness, artificial intelligence, Big Data, cybersecurity, public-private partnership, agricultural data, blockchain.

Постановка проблеми. Розвиток АПК України в сучасних умовах нерозривно пов'язаний із цифровими процесами трансформації, які охоплюють інформаційне забезпечення, автоматизацію управлінських процесів, електронний документообіг, використання Big Data, штучного інтелекту (ШІ), Інтернету речей (IoT) та геоінформаційних систем (ГІС). Водночас недостатня розвиненість нормативно-правової бази, що регулює цифрові процеси в АПК, створює низку викликів як у сфері нормативно-інформаційного, так і адміністративного права.

З точки зору інформаційного права, ключовою проблемою є відчуття цілеспрямованого підходу до правового забезпечення інформаційних процесів в сфері АПК. Основні виклики включають: а) недостатній рівень правового закріплення процесів використання цифрових технологій в АПК; б) відсутність єдиних стандартів з обробки та зберігання Big Data; в) правове адміністративно-правового забезпечення захисту інформаційних ресурсів від кібератак в АПК; г) недостатня адаптація українського законодавства до європейських стандартів

З точки зору адміністративного права, проблеми цифровізації АПК пов'язані з недосконалістю державного забезпечення цифрових процесів та відсутністю ефективного механізму контролю за їх реалізацією. Основні проблемні аспекти включають: а) фрагментарність адміністративно-правового забезпечення сфери АПК; б) недостатня ефективність державного контролю за використанням цифрових технологій АПК; відсутність єдиного цифрового простору для адміністративного забезпечення АПК; проблеми правозастосування у сфері захисту персональних та комерційних даних в сфері АПК.

Таким чином, актуальність дослідження цієї проблематики зумовлена необхідністю забезпечення та створення цільної нормативно-правової бази, що регламентує всі аспекти інформаційної взаємодії, цифрової безпеки та державного управління в сфері АПК. Надання пропозиції до формування стратегії розвитку інформаційно-правового забезпечення сфери АПК сприятиме підвищенню конкурентоспроможності українського сільського господарства, забезпеченню продовольчої безпеки та гармонізації законодавства з європейськими стандартами.

Мета дослідження - аналіз сучасного стану інформаційно-правового забезпечення АПК України, визначення ключових викликів цифровізації аграрного сектору, оцінка ефективності чинної законодавчої бази, виявлення прогалин у нормативно-правовому забезпеченні впровадження інформаційних технологій у АПК, а також розроблення рекомендацій щодо вдосконалення правового забезпечення використання цифрових інструментів, зокрема штучного інтелекту, геоінформаційних систем, блокчейн-технологій, електронного документообігу та захисту не лише аграрних даних, але й сільськогосподарського виробництва, переробної промисловості, сфери логістики й інфраструктури АПК, фінансово-кредитної системи й інвестиції в АПК, а також науково-інноваційної діяльності в АПК.

Стан опрацювання проблематики. Питання інформаційно-правового забезпечення агропромислового комплексу активно досліджується як вітчизняними, так і зарубіжними науковцями, оскільки цифровізація АПК потребує ефективного нормативно-правового забезпечення. Особливу увагу приділено впровадженню Big Data, штучного інтелекту (ШІ), Інтернету речей (IoT), геоінформаційних систем (ГІС) та блокчейн-технологій, а також їхньому правовому забезпеченню. Значна частина досліджень зосереджена на питаннях кібербезпеки, захисту аграрних даних, електронного документообігу та гармонізації законодавства з європейськими стандартами (GDPR, Artificial Intelligence Act). Водночас залишається низка невирішених аспектів, зокрема відсутність державного підходу для вдосконалення законодавчої бази задля формування національної платформи з управління аграрними даними які використовуються у сферах АПК, що ускладнює обмін інформацією між агровиробниками, державними органами та науковими установами, уповільнює цифровізацію агросектору, створює правові прогалини у сфері захисту аграрних даних та перешкоджає ефективному впровадженню інноваційних технологій, зокрема штучного інтелекту, Big Data та блокчейн-рішень. Таким чином, подальші дослідження мають бути спрямовані на розробку дієвих правових механізмів цифрової галузевої трансформації, вдосконалення законодавчої бази та інтеграцію інноваційних технологій у правове поле.

Виклад основного матеріалу. Сучасний АПК України є ключовим сектором національної економіки, що забезпечує продовольчу безпеку та значний експортний потенціал держави. В умовах

глобалізації та стрімкого розвитку інформаційних технологій постає нагальна потреба в удосконаленні інформаційно-правового забезпечення цієї сфери, що сприятиме підвищенню її ефективності та конкурентоспроможності.

Сучасні технології, зокрема цифрові платформи, автоматизовані системи управління агробізнесом, геоінформаційні системи (ГІС) та електронний документообіг, стають необхідним інструментом для підвищення ефективності агропромислового виробництва. Водночас законодавче забезпечення цих процесів в Україні потребує гармонізації з європейськими та світовими стандартами. У зв'язку з цим актуальним є дослідження інформаційно-правового забезпечення розвитку АПК України..

Перш за все, варто відзначити, що еволюція правового забезпечення інформаційних процесів в агропромисловому комплексі України пройшли довгий шлях. Основним етапами цієї еволюції є:

1. Початковий етап – це формування інформаційних відносин в АПК. Інформаційна підтримка АПК в Україні бере свій початок ще з дорадчої діяльності XVII-XIX століть, коли створювалися перші аграрні товариства, на яких було розповсюджено новітні методи ведення господарства. Такі організації, як Імператорське вільне економічне товариство та Товариство «Сільський господар», проводили консультативну діяльність, проте не мали офіційного правового статусу. Цей історичний досвід заклав основу для подальшого розвитку аграрної інформаційної політики [1, с. 95].

2. Радянський період – це централізоване управління та регламентація наукових досліджень. У період Радянського Союзу інформаційне забезпечення аграрної сфери відбувалося централізовано через державні установи. Було створено систему науково-дослідних інститутів та аграрних університетів, які розробили новітні технології та методичні рекомендації для агровиробників. Однак жорсткий адміністративний контроль інформаційних потоків демонстрував відсутність ринкових механізмів, що слабо стимулювало розвиток інноваційно-правового забезпечення АПК.

3. Період незалежності – це встановлення правового забезпечення інформаційних процесів. Після проголошення незалежності України постала необхідність створення сучасної правової бази для забезпечення інформаційних процесів у АПК. Прийнятий у 1992 році Закон України «Про інформацію» заклав основи правового режиму обробки та розповсюдження аграрних даних. Наступним кроком стало ухвалення Закону України «Про систему інженерно-технічного забезпечення агропромислового комплексу України», який встановлює правові, економічні та організаційні засади формування і функціонування системи інженерно-технічного забезпечення агропромислового комплексу, регулює відносини у сфері технічного і технологічного обслуговування агропромислового комплексу, сприяє розвитку економічних умов для створення, випробування, виробництва, реалізації, використання і обслуговування технічних засобів для галузей агропромислового виробництва. [2].

4. Сучасний етап – це адміністративно-правове забезпечення інтеграції інформаційних технологій та удосконалення нормативно-правового забезпечення. Сьогодні цифровізація АПК є одним із ключових переваг державної політики. Використання Big Data, IoT (Інтернет речей), штучного інтелекту та блокчейн-технологій відкриває нові можливості для оптимізації агропромислових процесів. Водночас, їх ефективне впровадження потребує розробки відповідного нормативно-правового забезпечення, що регламентує використання цифрової платформи, захисту аграрних даних та функціонування електронного документообігу. Одним із перспективних напрямів розвитку цифрової трансформації АПК є створення єдиної цифрової аграрної екосистеми (ЄДАЕ). Це інтегрована інформаційна система, що об'єднує виробників, переробників, постачальників, споживачів та державні органи, забезпечуючи оперативний обмін даними, автоматизацію управлінських процесів та підвищення прозорості ринку. Запровадження такої системи вимагає відповідного правового забезпечення, яке включає інформаційні і юридичні стандарти обробки, та передачі даних, механізми збереження взаємодії між суб'єктами аграрного ринку, а також питання кібербезпеки.

На нашу думку, інформаційно-правові інструменти які застосовуються для управління сферою АПК – це система адміністративно-правових механізмів, нормативно-правових актів, цифрових технологій та організаційно-правових заходів, спрямованих на забезпечення інформаційних відносин у сфері агробізнесу, забезпечення цифрової трансформації агропромислового виробництва, забезпечення безпеки та управління аграрними даними відповідно до чинного законодавства.

Інформаційно-правові інструменти, які є ключовими для забезпечення цифрових процесів, управління аграрною інформацією, земельною інформацією, інформацією про кадри, інформацією про переміщення через митний кордон та забезпечення кібербезпеки. Вони охоплюють нормативно-правові, адміністративні, технологічні та організаційні механізми, які сприяють ефективному функціонуванню аграрного сектору, впровадженню інновацій та інтеграції України у глобальні аграрні ринки. Зокрема, важливими аспектами цифровізації процесів управління в АПК є розвиток адміністративно-правових механізмів та створення сучасних державних інформаційних платформ для управління аграрними даними.

До основних складових інформаційно-правових інструментів АПК, які застосовуються для публічного адміністрування сфери АПК слід віднести:

1. Нормативно-правові акти та адміністративно-правове забезпечення. Юридичне забезпечення інформаційних процесів у сільському господарстві України базується на загальному та спеціальному законодавстві. Основу правової системи становлять Конституція України, яка закріплює гарантії інформаційної безпеки, захисту персональних даних та прав підприємництва (ст. 31, 32, 42, 50) [3], а також закони, що визначають основи інформаційного обміну. До ключових нормативних актів належать Закон України «Про інформацію», який встановлює правові засади інформаційних відносин [4], Закон України «Про електронні документи та електронний документообіг», що регулює використання цифрової документації [5], та Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України», спрямований на забезпечення кіберзахисту, у тому числі в АПК [6].

Управління інформаційними процесами в АПК також включає адміністративно-правові механізми, що забезпечують державний контроль за кібербезпекою, ліцензування ІТ-рішень для аграрного сектору та забезпечення державного контролю за здійсненням електронної комерції в АПК. Важливу роль відіграє державний нагляд за інспекційною діяльністю, спрямованою на захист інформаційних систем агропідприємств від кіберзагроз та недобросовісного використання даних.

Нормативно-правові акти та адміністративно-правове забезпечення визначають загальні та спеціальні засади інформаційних процесів в АПК. Адміністративне право забезпечує державний контроль за кібербезпекою, ліцензування ІТ-рішень, сертифікацію електронних документів та регламентує діяльність державних органів у сфері цифрового управління. Водночас, інформаційне право регулює правові відносини у сфері обміну інформацією, захисту персональних даних та забезпечення інформаційної безпеки за допомогою законодавства.

2. Адміністративно-правові механізми – є важливим елементом забезпечення інформаційно-правових процесів в АПК, оскільки вони визначають порядок реалізації правових норм, забезпечують контроль за впровадженням цифрових технологій і регламентують діяльність державних органів у сфері інформаційно-правового управління.

Значну роль у цифровому управлінні аграрно-промисловим сектором відіграє державний контроль за кібербезпекою. Відповідальні органи, зокрема Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України та Міністерство аграрної політики та продовольства України (Мінагрополітики), забезпечують моніторинг безпеки інформаційних систем АПК, ліцензують ІТ-рішення для агросектору та регламентують використання технологій у сфері забезпечення державного контролю за здійсненням електронної комерції. Окремим напрямом є інспекційна діяльність, що передбачає аудит інформаційних систем АПК на предмет відповідності стандартам безпеки, аналіз потенційних загроз кіберзлочинності та розробку стратегій зменшення ризиків [7, с. 60].

Крім того, важливим адміністративно-правовим інструментом є забезпечення державного контролю за електронною комерцією в АПК. Воно включає створення нормативної бази для цифрових платформ торгівлі агропродукцією, запровадження механізмів сертифікації онлайн-продавців і захисту прав споживачів. Впровадження смарт-контрактів у систему купівлі-продажу сільськогосподарської продукції є перспективним напрямом, що дозволяє автоматизувати виконання угод і знизити ризики шахрайства.

Адміністративне право визначає порядок державного моніторингу інформаційних систем, встановлює механізми контролю за їх безпекою, а також регулює електронну комерцію, включаючи сертифікацію онлайн-продавців та впровадження смарт-контрактів у систему державного контролю за купівлею продажем сільськогосподарської продукції. У свою чергу, інформаційне право створює правові основи для використання геоінформаційних систем, аналітичних платформ та систем електронного документообігу.

3. Інформаційні технології та цифрові рішення - розвиток сучасного АПК неможливий без використання інформаційних технологій. Геоінформаційні системи (ГІС) та супутниковий моніторинг відіграють значну роль у цифровому управлінні земельними ресурсами. Національна інфраструктура геопросторових даних (НІГД) забезпечує централізоване зберігання та управління земельною інформацією, що сприяє прозорості ринку сільськогосподарських земель. Популярними ГІС-платформами, що використовуються в АПК, є ArcGIS, QGIS, AgriBus-GIS та Crop Monitoring, які надають аналітичні можливості для агрономів та фермерів [8, с. 57].

Необхідність обробки великих обсягів аграрних даних Big Data та впровадження штучного інтелекту (ШІ) відкривають нові перспективи для прогнозування врожайності, моніторингу стану посівів та автоматизації агровиробництва [9]. Сучасні інструменти, такі як DroneDeploy, OneSoil та Climate FieldView, використовують алгоритми машинного навчання для аналізу даних із супутників, дронів та сенсорів. Інтернет речей (IoT) робить можливим створення «розумних» ферм, де автоматизовані системи контролюють вологість, температуру ґрунту та рівень добрив. Провідні

технологічні рішення в цій сфері включають AgriNode, Precision Planting та CropX, що дозволяють аграріям значно підвищити ефективність господарювання [10, с. 65].

Важливим інструментом забезпечення прозорості ринку є блокчейн, який застосовується для сертифікації продукції та контролю ланцюгів постачання. Такі рішення, як IBM Food Trust та AgriChain, дозволяють фермерам і трейдерам відстежувати походження продукції, підвищуючи довіру споживачів та партнерів. На відміну від сфери забезпечення державного контролю за здійсненням електронної комерції де все більше популярності набувають онлайн-майданчики eAgronom та AgriDigital, що полегшують укладання угод між аграріями та закупівельниками, вплив держави на питання дотримання антидемпінгового законодавства напевно жаль досить незначний в зазначеній сфері.

Інформаційно-правове забезпечення разом із адміністративно-правовими інструментами дає можливість встановити стандарти та процедури впровадження Big Data, штучного інтелекту, Інтернету речей та дронів у сільськогосподарське виробництво. Інформаційне право регулює правові аспекти обробки Big Data та використання алгоритмів машинного навчання, а також визначає юридичні механізми застосування блокчейн-технологій для контролю ланцюгів постачання.

4. Кібербезпека та захист аграрних даних - захист інформації є одним із ключових аспектів цифрової трансформації АПК. Цифровізація АПК супроводжується новими викликами у сфері кібербезпеки. Для забезпечення кібербезпеки використовуються міжнародні стандарти, такі як ISO/IEC 27001, 27017, 27018, GDPR, а також національне законодавство, зокрема Закон України «Про захист персональних даних», який відповідає нормам GDPR.

Для захисту критичної інфраструктури агросектору використовуються спеціалізовані системи виявлення загроз (SIEM), такі як Splunk та IBM QRadar. Важливим елементом кіберзахисту є шифрування та багаторівневе управління доступом, що застосовується для захисту аграрних баз даних за допомогою технологій PKI (інфраструктура відкритих ключів).

Адміністративне право забезпечує державний контроль за впровадженням стандартів безпеки та організацію кіберзахисту інформаційних систем агропідприємств. Інформаційне право встановлює правові вимоги до захисту персональних даних відповідно до міжнародних, регулює шифрування та управління доступом до аграрних баз даних.

5. Електронне впорядкування та державні інформаційні платформи - ефективне управління аграрним сектором потребує створення централізованих державних інформаційних систем, що забезпечують облік, моніторинг та контроль за земельними ресурсами, аграрними підприємствами та виробництвом. Ключовою державною платформою є Державний аграрний реєстр (ДАР), який виконує функції обліку аграрних товаровиробників та сприяє ефективному розподілу державної підтримки. ДАР є важливим інструментом для цифрової взаємодії між фермерами та органами влади, забезпечуючи швидке отримання інформації про доступні субсидії, гранти та регуляторні вимоги [11].

Важливим компонентом є геопортали земельних ресурсів, що забезпечують доступ до даних про сільськогосподарські землі, їхній правовий статус, власників та потенціал використання. Використання Національної інфраструктури геопросторових даних (НІГД) сприяє прозорості земельного ринку та ефективному управлінню аграрними територіями. У сфері електронного документообігу активно впроваджується система електронної сертифікації аграрної продукції, яка забезпечує швидкий обмін інформацією між виробниками, контролюючими органами та міжнародними партнерами. Крім державних платформ, активно розвиваються приватні інформаційні системи, такі як iField, myKWS, AgriAcademy, що надають фермерам аналітичні та освітні ресурси.

Адміністративне право визначає порядок функціонування державних реєстрів, зокрема ДАР, а також регламентує взаємодію агропідприємств із державними органами через цифрові платформи. Інформаційне право, у свою чергу, забезпечує правові основи обліку, моніторингу земельних ресурсів, електронного документообігу та цифрової взаємодії між усіма учасниками ринку.

6. Державно-приватне партнерство у цифровізації АПК - цифрова трансформація аграрного сектору можлива завдяки активній взаємодії держави, бізнесу та міжнародних організацій. В Україні створюються аграрні кластери та технопарки, що стають майданчиками для впровадження IT-рішень в АПК. Співпраця з такими міжнародними організаціями, як FAO, OECD, USAID та Європейський Союз, сприяє розробці грантових програм для підтримки цифрових ініціатив. Фінансові механізми цифровізації передбачають використання Big Data та блокчейну для агрострахування, а також розвиток агрофітех-рішень для кредитування фермерів. Інвестиційні фонди та венчурне фінансування стимулюють розвиток стартапів у сфері агротехнологій, що сприяє подальшому впровадженню цифрових інновацій АПК України [12, с. 351].

Адміністративне право регулює механізми співпраці держави та приватного бізнесу, створення аграрних технопарків і кластерів, а також залучення міжнародних організацій до розвитку циф-

рових ініціатив. Водночас інформаційне право встановлює правові механізми захисту інвестицій у цифровий АПК, регулює використання блокчейну та Big Data для агрострахування і фінансування фермерських господарств.

Для систематизації цих інструментів використовується багатокритеріальна класифікація, яка враховує їх правовий статус, функціональне призначення, рівень забезпечення, технологічну основу, напрямлення в законодавстві та особливості реалізації через адміністративне та інформаційне право.

1. За правовим статусом: а) Нормативно-правові акти – закони, підзаконні акти та міжнародні угоди, що визначають загальні правила та принципи інформаційного забезпечення в АПК (наприклад, Конституція України, Закон «Про інформацію», Закон «Про державну підтримку сільського господарства України»); б) Адміністративно-правові механізми – системи державного контролю, ліцензування, інспекційна діяльність та заходи щодо забезпечення кібербезпеки в агропромисловому секторі (зокрема, діяльність Мінагрополітики, Держспецзв'язку, Держгеокадастру); в) Технічні стандарти та регламенти – національні та міжнародні технічні регламенти, що встановлюють вимоги до захисту інформації, електронного документообігу та управління аграрними даними (наприклад, ДСТУ ISO/IEC 27001, 27701, GDPR, eIDAS).

2. За функціональним призначенням: а) Забезпечення інформаційних потоків у АПК – нормативно-правові акти та технічні стандарти, що визначають правила збору, обробки, зберігання та поширення даних АПК; б) Забезпечення кібербезпеки та захисту аграрних даних – законодавчі та технологічні інструменти для запобігання кіберзагрозам, включаючи використання криптографічних методів, кіберзахисних протоколів, систем SIEM; в) Електронне врядування та цифрові платформи – державні та приватні інформаційні системи, що забезпечують електронний документообіг, автоматизоване управління земельними ресурсами, електронні реєстри аграрної продукції (наприклад, Державний аграрний реєстр, Геопортал Держгеокадастру, AgriDigital); г) Цифрові технології та автоматизація агробізнесу – використання інноваційних рішень на основі IoT, AI, Big Data, блокчейну для оптимізації аграрного виробництва, моніторингу стану ґрунтів, прогнозування врожайності, управління ланцюгами постачання.

3. За рівнем забезпечення: а) Міжнародні інформаційно-правові інструменти – глобальні стандарти та нормативи, що регулюють інформаційні процеси в АПК на міжнародному рівні, такі як GDPR, eIDAS, ISO/IEC 27001, NIST Cybersecurity Framework, Регламенти ЄС щодо цифрових технологій в агросекторі; б) Національні інформаційно-правові механізми – українське законодавство та нормативні акти, що визначають правила функціонування цифрових інструментів в АПК, включаючи Закон «Про Державний аграрний реєстр», Закон «Про національну інфраструктуру геопросторових даних», державні програми цифрової трансформації агросектору; в) Галузеві та регіональні цифрові ініціативи – впровадження інформаційно-правових інструментів у межах окремих регіонів або кластерів, використання локальних інформаційних систем та платформ для підтримки фермерів, обліку земельних ресурсів, забезпечення державного контролю за здійсненням електронної комерції в АПК.

4. За технологічною основою: а) Геоінформаційні системи (ГІС) та супутниковий моніторинг – системи збору та аналізу просторових даних для управління земельними ресурсами та прогнозування врожайів (зокрема, Національна інфраструктура геопросторових даних, платформи ArcGIS, QGIS, OneSoil); б) Big Data та штучний інтелект – аналітичні інструменти та системи підтримки прийняття рішень, що використовуються для прогнозування кліматичних умов, управління посівами, оцінки ризиків; в) Інтернет речі (IoT) та автоматизація – використання сенсорних мереж, смарт-ферм, автономної агротехніки для підвищення ефективності агровиробництва (наприклад, AgriNode, Precision Planting, CropX); г) Блокчейн та електронна комерція – системи цифрових угод, що забезпечують прозорість ланцюгів постачання, реєстрацію прав власності, електронну сертифікацію продукції (IBM Food Trust, AgriChain, eAgronom).

Загалом, інформаційно-правові інструменти які застосовуються в сфері АПК є одним із складових сегментів інформаційно-правового забезпечення та мають нормативно-правові акти, адміністративні механізми, технологічні рішення та цифрові платформи. Вони забезпечують не лише правове забезпечення інформаційних процесів, але й впровадження новітніх технологій у сільське господарство. Розвиток міжнародних стандартів, адаптація національного законодавства та інтеграція цифрових рішень сприяють підвищенню ефективності аграрного сектору України та його конкурентоспроможності на глобальному ринку.

На нашу думку, інформаційно-правове забезпечення агропромислового комплексу України являє собою сукупність правових актів, нормативно-методичних документів, статистичних даних, інформаційних систем, інформаційних баз даних та інформаційно-комунікаційних технологій, що регулюють, підтримують та сприяють ефективному функціонуванню галузі. Це складова державної

аграрної політики, яка забезпечує доступ до актуальної та достовірної інформації для державних органів, суб'єктів господарювання та громадськості.

Виходячи із цього, основними видами документів та інформації в АПК є:

1. Нормативно-правові акти – включають закони, підзаконні акти, постанови уряду, накази про-фільних міністерств і відомств, що визначають правові основи діяльності АПК.

2. Адміністративні документи – до цієї категорії належать рішення, розпорядження, інструкції та інші документи органів державної влади та місцевого самоврядування, які стосуються управління та контролю в агропромисловому секторі. Вони забезпечують реалізацію державної політики в АПК, координують діяльність суб'єктів господарювання, встановлюють порядок надання державної підтримки, ліцензування, сертифікації тощо.

3. Статистична та аналітична інформація – охоплює офіційні дані Державної служби статистики, Міністерства аграрної політики та продовольства України, міжнародних організацій (ФАО, Світовий банк). Це інформація про: виробництво сільськогосподарської продукції; динаміку експорту-ім-порту агропродукції; стан земельного фонду та кліматичні умови; Рівень державної підтримки агросектору.

4. Електронні інформаційні системи – включають державні реєстри, кадастри, бази даних та електронні платформи, що забезпечують прозорість та доступ до інформації. Наприклад: Держав-ний земельний кадастр; Єдиний державний реєстр тварин; Система електронного адміністрування реалізації пального (СЕАРП); Автоматизована система «Агронавігатор».

5. Технологічна та наукова інформація – це наукові дослідження, методичні рекомендації, па-тенти, інноваційні розробки у сфері аграрних технологій, системи точного землеробства, моніто-ринг ґрунтів і погодних умов, інформація про біотехнології та екологічні стандарти.

6. Інформаційні системи та реєстри – це електронні бази даних, які містять інформацію про зе-мельні ділянки, суб'єктів господарювання, технічні засоби, продукцію та інші аспекти АПК. Вони забезпечують оперативний доступ до необхідної інформації, спрощують процеси обліку, контролю та аналізу в аграрному секторі.

7. Інформаційні продукти та послуги: це довідники, каталоги, бюлетені, веб-сайти, електро-нні ресурси, які надають актуальну інформацію для суб'єктів агропромислового комплексу. Вони сприяють обміну досвідом, поширенню новітніх технологій, інформуванню про ринкові тенденції та нормативні зміни.

Таким чином, інформаційно-правове забезпечення АПК охоплює широкий спектр документів та даних, що формують базу для прийняття рішень у сфері агропромислової політики. Ефективна організація цих інформаційних ресурсів сприяє підвищенню продуктивності, інвестиційної прива-бливості та конкурентоспроможності українського сільського господарства.

Також варто наголосити, на важливості земель державного резерву, які є важливим елементом земельного фонду України, що відіграє стратегічну роль у забезпеченні сталого розвитку АПК. У сучасних умовах глобалізації, цифровізації та євроінтеграційних процесів ефективне управління цими землями вимагає вдосконалення нормативно-правового забезпечення, зокрема у сфері ін-формаційного забезпечення.

Основними завданнями функціонування цього фонду є: а) забезпечення продовольчої безпеки держави через можливість введення резервних земель у сільськогосподарський обіг; б) забезпе-чення земельного ринку шляхом державного контролю над використанням ресурсів АПК та запобігання їхній надмірній концентрації в руках окремих суб'єктів; в) захист стратегічних ресурсів держави для забезпечення екологічної стійкості та ефективного їх використання.

Попри наявні нормативно-правові акти, що регламентують використання земель державного резерву, у сфері їхнього управління існує низка викликів: а) відсутність єдиної бази даних про землі державного резерву, що ускладнює їхній облік та розподіл; б) недостатня інтеграція циф-рових технологій у процеси управління та контролю за станом земель; в) ризики незаконного використання земель, що належать до державного резерву, через прогалини в правовому забез-печення та низьку ефективність механізмів контролю.

З метою вдосконалення інформаційно-правового забезпечення з управління землями держав-ного резерву доцільним є: а) гармонізація земельного законодавства України із європейськими стандартами для забезпечення прозорості та ефективності управління державними земельними ресурсами; б) впровадження єдиної цифрової аграрної екосистеми (ЄДАЕ), що дозволить інтегру-вати всі реєстри та кадастрові дані в єдину інформаційну систему; в) розширення можливостей публічного доступу до інформації про землі державного резерву через відкриті дані, що сприятиме підвищенню прозорості та громадського контролю [13, с. 41].

Саме тому, ефективне управління землями державного резерву є важливим фактором розвитку АПК України. Удосконалення правового забезпечення та впровадження сучасних цифрових техно-

логій дозволить підвищити рівень контролю, мінімізувати корупційні ризики та забезпечити раціональне використання державних земельних ресурсів. Інтеграція інформаційних систем у сферу земельного адміністрування сприятиме прозорості, ефективності та стійкому розвитку агропромислового комплексу в умовах цифрової трансформації.

У свою чергу, серед сучасних інформаційних технологій, що активно впроваджуються в АПК, особливу увагу варто приділити Big Data та штучному інтелекту (ШІ), які відкривають нові можливості для автоматизації процесів, підвищення продуктивності та оптимізації управлінських рішень.

Впровадження Big Data та штучного інтелекту в АПК сприяє підвищенню продуктивності, зниженню витрат і покращенню екологічної стійкості виробництва. Однак для ефективної інтеграції цих технологій необхідно вдосконалити законодавчу базу, забезпечити належний захист даних і дотримання етичних стандартів. Подальший розвиток цифрової інфраструктури та впровадження інноваційних технологій сприятиме зміцненню конкурентоспроможності аграрного сектору України на глобальному рівні [14, с. 140].

Україною здійснюються кроки у напрямку правового забезпечення штучного інтелекту. У 2020 році Кабінет Міністрів України схвалив Концепцію розвитку штучного інтелекту, яка визначає основні стратегічні напрями у цій сфері. Водночас в державі поки що відсутній окремий закон, який би комплексно забезпечення питання ШІ, а правові аспекти його застосування регулюються окремими нормативно-правовими актами, зокрема Законом України «Про захист персональних даних» та Законом України «Про інформацію» [15].

Така ситуація створює низку правових викликів, пов'язаних із впровадженням та використанням технологій штучного інтелекту, особливо у критично важливих сферах. На сьогодні використання ШІ у приватному секторі здійснюється без чітких законодавчих обмежень, оскільки компанії самостійно визначають політику впровадження інтелектуальних систем. Водночас державні органи та організації, що працюють із критичною інфраструктурою, обмежені у застосуванні технологій ШІ через відсутність відповідного правового забезпечення. Це, зокрема, унеможливорює: а) інтеграцію ШІ в державне управління, що могло б підвищити ефективність прийняття рішень, автоматизувати адміністративні процеси та сприяти зменшенню бюрократичного навантаження; б) використання ШІ у кібербезпеці, що критично важливо для виявлення загроз, аналізу кібератак та захисту державних інформаційних систем; в) застосування ШІ у критичній інфраструктурі (енергетика, транспорт, зв'язок), що могло б забезпечити ефективний моніторинг, управління ризиками та прогнозування надзвичайних ситуацій.

Крім того, відсутність комплексного правового забезпечення не дозволяє визначити правові межі відповідальності при використанні ШІ, що є критично важливим у випадках автоматизованого прийняття рішень, аналізу великих масивів даних та алгоритмічного управління. Розв'язання цієї проблеми вимагає ухвалення спеціалізованого закону, який би встановлював чіткі правила використання ШІ в державному та приватному секторах, визначав юридичні гарантії захисту персональних даних та відповідальність за прийняття рішень алгоритмічними системами. Крім того, необхідною є адаптація українського законодавства до міжнародних стандартів, зокрема до регуляторних ініціатив Європейського Союзу (Artificial Intelligence Act), що сприятиме гармонізації правових норм та інтеграції України в глобальне цифрове середовище.

Отже, питання правового забезпечення ШІ є стратегічно важливим завданням, що потребує невідкладної уваги як з боку законодавців, так і експертної спільноти. Розробка комплексної нормативно-правової бази дозволить не лише усунути правові прогалини, але й сприятиме ефективному використанню потенціалу штучного інтелекту в державному управлінні, економіці та безпековій сфері.

Загалом, варто відзначити, що відсутність чіткого інформаційно-правового забезпечення у сфері правового забезпечення ШІ та Big Data в АПК створює низку викликів, зокрема:

1. Недосконалість нормативно-правової бази - існуюче законодавство України лише частково регулює використання штучного інтелекту (ШІ) та Big Data у АПК. Більшість норм зосереджена на захисті персональних даних та кібербезпеці, тоді як питання відповідальності за рішення, прийняті алгоритмами ШІ, а також правового статусу отриманих прогнозів і рекомендацій залишаються відкритими;

2. Відсутність єдиного законодавчого акта щодо використання штучного інтелекту. У розвинених країнах активно розробляються нормативно-правові акти, що регулюють використання ШІ у різних сферах, включаючи агропромисловий комплекс. В Україні ж комплексний закон про штучний інтелект поки що відсутній, що створює правову невизначеність щодо його використання в АПК;

3. Проблеми з кібербезпекою та захистом даних. Big Data містять значні обсяги інформації про земельні ресурси, стан ґрунтів, кліматичні умови, результати агровиробництва тощо. Якщо ці дані потраплять до сторонніх осіб або будуть використані неналежним чином, це може завдати значної

шкоди аграрним виробникам. Відсутність ефективних механізмів кіберзахисту ставить під загрозу використання Big Data в АПК [16];

4. Відсутність єдиних стандартів використання ШІ та Big Data. У різних країнах діють різні стандарти щодо обробки та використання Big Data у АПК. Україна повинна адаптувати власну нормативну базу до міжнародних вимог, зокрема до стандартів Європейського Союзу та міжнародних організацій (FAO, OECD) [17, с. 99].-

Таким чином, активне впровадження штучного інтелекту та Big Data у АПК супроводжується низкою правових викликів, пов'язаних із забезпеченням персональних даних, кібербезпекою, правами інтелектуальної власності та етичними стандартами використання алгоритмічних рішень. Україна перебуває на початковому етапі формування законодавчої бази у цій сфері, тому важливим завданням на найближчі роки є розробка комплексного закону про штучний інтелект, гармонізованого з міжнародними стандартами, а також створення ефективних механізмів захисту Big Data в агропромисловому комплексі.

Окрему увагу слід приділити посиленню заходів кібербезпеки, що передбачає ухвалення національних стандартів захисту даних у АПК та розробку ефективних механізмів контролю за використанням ШІ. Це дозволить мінімізувати ризики витоку або несанкціонованого використання інформації, що є критично важливим для безпеки аграрного сектору. Одним із стратегічних рішень має стати створення національної платформи аграрних даних, яка дозволить централізовано збирати, аналізувати та використовувати Big Data для потреб сільськогосподарського виробництва. Така система сприятиме підвищенню прозорості ринку, вдосконаленню механізмів прогнозування врожайності, оптимізації логістичних процесів та забезпеченню ефективного розподілу ресурсів.

Ключову роль у розвитку цифрових технологій в АПК може відігравати державно-приватне партнерство, що включатиме фінансову підтримку інноваційних проєктів через гранти, податкові пільги та інвестиції у стартапи, які займаються агротехнологіями. Взаємодія держави, бізнесу та наукових установ сприятиме прискоренню цифровізації АПК та підвищенню його конкурентоспроможності.

Таким чином, комплексний підхід до адміністративно-правового забезпечення штучного інтелекту та Big Data в агропромисловому комплексі дозволить створити сприятливе середовище для розвитку інновацій, забезпечить безпеку використання цифрових технологій, сприятиме підвищенню ефективності виробничих процесів та зміцненню позицій українського агросектору на світовому ринку.

Розвиток сучасних інформаційних технологій у сфері АПК передбачає створення та впровадження цифрових платформ і сервісів, що спрощують взаємодію між учасниками ринку та сприяють підвищенню ефективності аграрного виробництва. Зокрема, важливу роль відіграють електронні торговельні майданчики, які забезпечують прямий зв'язок між виробниками та споживачами, скорочуючи кількість посередників та підвищуючи прозорість ціноутворення.

Не менш важливими є платформи для управління АПК, які надають аграріям інструменти для планування, моніторингу та аналізу виробничих процесів. Це дозволяє оптимізувати використання ресурсів, зменшувати витрати та підвищувати ефективність господарської діяльності. Додатково, мобільні додатки для аграріїв надають оперативну інформацію про погодні умови, ринкові ціни та рекомендації щодо агротехнічних заходів, що сприяє більш точному плануванню виробничих процесів.

Загалом, цифрові платформи можна розглядати як інтегровані інформаційні системи, що забезпечують збір, аналіз, обробку та обмін аграрними даними між усіма учасниками ринку. Основними функціями таких платформ є оптимізація виробничих процесів шляхом точного планування ресурсів, розвиток електронної торгівлі сільськогосподарською продукцією, підвищення прозорості ринку завдяки відкритому доступу до інформації про ціни, попит і пропозицію, інтеграція фермерів у глобальні аграрні ринки через цифрові платформи, а також забезпечення контролю якості продукції та простежуваності постачання.

Прикладами успішних цифрових платформ, які впроваджуються в АПК є AgFunder, Agroinform, FarmLogs, Climate FieldView, AgriChain та інші. Використання цих технологій сприяє зростанню конкурентоспроможності аграрного сектору, підвищенню ефективності виробництва та покращенню інтеграції АПК у міжнародний аграрний ринок.

Впровадження інформаційних технологій у АПК потребує адаптації та розвитку правового забезпечення, що відповідало б сучасним реаліям та забезпечувало ефективне використання цифрових інструментів. Цифрова трансформація агропромислового комплексу (АПК) вимагає оновлення правової бази для забезпечення питань електронної ідентифікації, обробки аграрних даних, кібербезпеки та електронної торгівлі.

Одним із ключових аспектів є оновлення законодавчої бази, що передбачає розробку та впровадження нових адміністративно-правових актів для забезпечення цифрових технологій у АПК. Це

включає правове закріплення електронної ідентифікації, забезпечення електронних договорів і захист персональних та виробничих даних. Важливу роль відіграє стандартизація та сертифікація цифрових рішень, що передбачає розробку єдиних стандартів для цифрових технологій, які використовуються в агросекторі, та встановлення процедур сертифікації для забезпечення їх якості, безпеки та сумісності з міжнародними нормами.

Окрему увагу необхідно приділити захисту інтелектуальної власності, що включає розробку правових механізмів захисту цифрових розробок та технологій, які використовуються в аграрному секторі. Це сприятиме стимулюванню інноваційної діяльності та дозволить виробникам отримувати законодавчий захист своїх технологічних рішень. Забезпечення державного контролю за забезпеченням державного контролю за здійсненням електронної комерції також потребує чіткого правового забезпечення. Важливо створити умови для ефективного функціонування онлайн-торгівлі сільськогосподарською продукцією, що включає оподаткування, захист прав споживачів та вирішення електронних спорів.

Таким чином, правове забезпечення цифрової трансформації АПК є невід'ємною складовою впровадження інноваційних технологій. Формування комплексної нормативно-правової бази, що охоплюватиме забезпечення цифрових рішень, забезпечення державного контролю за здійсненням електронної комерції, інтелектуальної власності та кібербезпеки, сприятиме створенню надійного правового середовища для ефективного розвитку цифрового агросектору [18, с. 238].

Також варто відзначити, що цифровізація АПК передбачає інтеграцію сучасних інформаційних технологій у всі етапи сільськогосподарського виробництва та управління. Інформаційне право відіграє ключову роль у цьому процесі, забезпечуючи: 1. Правове забезпечення електронного документообігу - це впровадження електронних договорів, рахунків та інших документів сприяє спрощенню та прискоренню ділових операцій між учасниками аграрного ринку; 2. Захист інформації та кібербезпека - це створення правових механізмів для забезпечення конфіденційності, цілісності та доступності даних, що є критично важливим у умовах цифровізації; 3. Забезпечення державного контролю за здійсненням електронної комерції - це правове забезпечення онлайн-торгівлі сільськогосподарською продукцією, включаючи питання укладання електронних договорів, захисту прав споживачів та оподаткування; 4. Інтелектуальна власність - це захист прав на цифрові розробки та технології, що впроваджуються в аграрному секторі, стимулює інноваційну діяльність та розвиток нових технологій.

В Україні процес впровадження інформаційних технологій у АПК знаходиться на етапі активного розвитку. Згідно з дослідженнями, впровадження ІТ у АПК сприяє підвищенню ефективності виробництва та конкурентоспроможності аграрних підприємств. Однак рівень використання сучасних технологій варіюється залежно від розміру підприємства, його фінансових можливостей та регіональних особливостей [19, с. 3]. Таким чином, інформаційні технології стають ключовим інструментом розвитку агропромислового комплексу, забезпечуючи економічну ефективність, екологічну стійкість та підвищення якості сільськогосподарської продукції. Для подальшого масштабного впровадження цифрових рішень необхідні інвестиції, розширення державних програм підтримки та адаптація законодавчої бази до нових технологічних реалій.

Отже, інформаційно-правове забезпечення АПК охоплює систему нормативно-правових актів, які визначають правові засади функціонування інформаційних відносин у АПК, а також механізми збору, обробки, зберігання та поширення інформації, необхідної для ефективної роботи учасників аграрного ринку. Основними завданнями правового забезпечення є створення прозорого інформаційного середовища, забезпечення рівного доступу до актуальних даних для всіх учасників ринку та захист інформаційних прав агробізнесу.

У контексті досліджуваної проблематики варто відзначити, що ефективний розвиток АПК вимагає тісної співпраці між державними органами та бізнесом, що сприяє впровадженню інновацій, залученню інвестицій та підвищенню конкурентоспроможності галузі. Налагодження партнерських відносин між приватним сектором та державою є ключовим чинником розвитку сільськогосподарської інфраструктури, модернізації виробництва та створення сприятливих умов для фермерів і агровиробників.

Основними формами державного приватного партнерства в сфері АПК є:

1. Механізми за допомогою яких держава та приватні інвестори спільно реалізують проекти, спрямовані на розвиток інфраструктури, впровадження новітніх технологій та підвищення ефективності виробництва. В Україні правові засади ДПП визначені Законом України «Про державно-приватне партнерство», який регулює відносини між державними партнерами та приватними інвесторами.

Основними напрямками ДПП в агропромисловому комплексі є: а) розвиток інфраструктури аграрного ринку - це будівництво та управління оптовими ринками, логістичними центрами, складськи-

ми приміщеннями; б) інноваційні проекти – це впровадження сучасних технологій у виробництво та переробку сільськогосподарської продукції, розвиток агротехнопарків та кластерів; в) розвиток соціальної інфраструктури сільських територій – це будівництво об'єктів соціального призначення, поліпшення умов життя в сільській місцевості. Незважаючи на потенційні переваги, розвиток ДПП в аграрному секторі України відбувається повільно. Наприклад, у 2023 році з 193 укладених договорів державно-приватного партнерства лише 18 було реалізовано, що свідчить про низький рівень впровадження таких проектів [20, с. 67].

2. Співпраця у розробці нормативно-правового забезпечення аграрних кластерів та технопарків – аграрні кластери та технопарки є ефективними формами об'єднання підприємств, наукових установ та державних органів, що спрямовані на розвиток інновацій та підвищення конкурентоспроможності продукції. Такі об'єднання дозволяють концентрувати ресурси, обмінюватися знаннями, впроваджувати новітні технології та забезпечувати ефективну координацію між учасниками ринку.

Держава підтримує створення та розвиток аграрних кластерів через механізми податкових пільг, грантових програм та консультаційної допомоги. Наприклад, функціонування кластерів дозволяє малим та середнім агровиробникам отримувати доступ до сучасних технологій, підвищувати рівень автоматизації виробництва та виходити на міжнародні ринки. Окреме значення має розвиток аграрних технопарків, які сприяють створенню інноваційних аграрних стартапів, проведенню наукових досліджень та комерціалізації технологій у сфері АПК;

3. Взаємодія держави та саморегулювальних організацій – які об'єднують суб'єктів господарювання певної галузі з метою розробки стандартів діяльності, контролю за їх дотриманням та захисту інтересів своїх членів. Такі організації відіграють важливу роль у взаємодії між державою та бізнесом, сприяючи формуванню прозорих правил роботи аграрного сектору. Основними функціями саморегулювальних організацій у сфері АПК є: а) розробка стандартів діяльності – впровадження єдиних вимог до виробництва, зберігання та переробки сільськогосподарської продукції; б) моніторинг дотримання стандартів якості – контроль за дотриманням норм виробництва та сертифікації продукції відповідно до міжнародних вимог; в) захист інтересів агровиробників – представлення позиції аграрного бізнесу у відносинах із державними органами та міжнародними інституціями [21, с. 1015].-

У свою чергу, продовольча безпека є одним із ключових факторів стабільного розвитку держави, оскільки вона визначає здатність країни забезпечити населення достатньою кількістю якісних та безпечних харчових продуктів. В умовах глобалізації, кліматичних змін та геополітичної нестабільності питання продовольчої безпеки набуває особливої актуальності для України, яка є однією з провідних аграрних країн світу.

Згідно з визначенням ООН та ФАО (Продовольча та сільськогосподарська організація ООН), продовольча безпека передбачає, що всі люди в будь-який час мають фізичний, соціальний та економічний доступ до достатньої кількості безпечних і поживних продуктів харчування, необхідних для активного та здорового життя [22]. Вона базується на чотирьох основних компонентах:

1. Доступність продуктів харчування – стабільне виробництво сільськогосподарської продукції;
2. Економічна доступність – можливість населення купувати продукти за прийнятними цінами;
3. Безпечність та якість – відповідність харчових продуктів санітарним і ветеринарним нормам;
4. Стабільність продовольчого постачання – відсутність ризиків перебоїв у продовольчих системах.

АПК відіграє вирішальну роль у гарантуванні продовольчої безпеки держави, оскільки він забезпечує виробництво, переробку, зберігання та розподіл харчових продуктів. Основні аспекти його впливу включають:

1. Розвиток сільськогосподарського виробництва – АПК визначає рівень продовольчої незалежності країни. Високий рівень власного виробництва основних продуктів харчування, таких як зерно, м'ясо, молочна продукція, овочі та фрукти, дозволяє мінімізувати залежність від імпорту;

2. Експортний потенціал та валютні надходження – Україна є одним із світових лідерів з експорту пшениці, кукурудзи, соняшникової олії, що сприяє зміцненню економіки. Водночас баланс між внутрішнім споживанням та експортом є критично важливим для гарантування продовольчої безпеки;

3. Інновації та технології в АПК – використання сучасних агротехнологій, зокрема точного землеробства, біотехнологій, автоматизації та цифровізації, сприяє підвищенню продуктивності та ефективному використанню природних ресурсів;

4. Державне забезпечення та підтримка – зміцнення продовольчої безпеки потребує державної підтримки через програми субсидування, аграрні розписки, розвиток фермерських господарств, контроль якості продукції та стимулювання внутрішнього ринку;

5. Екологічні аспекти та зміна клімату – раціональне використання земельних ресурсів, управління водними ресурсами, адаптація до змін клімату є важливими для стабільного розвитку АПК та забезпечення продовольчої безпеки [24].

Таким чином, продовольча безпека є багатогранною проблемою, вирішення якої залежить від ефективного функціонування агропромислового комплексу, політики державного регулювання та міжнародної співпраці. Сталий розвиток АПК є ключовим чинником для гарантування незалежності України у сфері продовольчого забезпечення та її конкурентоспроможності на світовому ринку.

Підсумовуючи проведені дослідження, можна сказати, що інформаційно-правове забезпечення АПК України знаходиться на етапі активного розвитку та цифрової трансформації. Проте для ефективного впровадження цифрових технологій в АПК необхідна комплексна державна політика, спрямована на гармонізацію законодавства, захист даних та стимулювання інновацій. На нашу думку першочерговими завданнями мають стати:

1. Розробка інформаційно-правової стратегії з цифровізації АПК, що включає розвиток електронного документообігу, правове забезпечення аграрних даних та забезпечення відкритого доступу до державних реєстрів і кадастрів. Впровадження цих ініціатив сприятиме прозорості земельних відносин, оптимізації адміністративних процедур та залученню інвестицій у цифрову інфраструктуру аграрного сектору.

2. Забезпечення адміністративно-правового забезпечення кібербезпеки сфери АПК. Використання Big Data, хмарних технологій та геоінформаційних систем зумовлює необхідність адаптації законодавчих вимог до цифрових платформ, сертифікації інформаційних систем та імплементації норм захисту персональних даних відповідно до міжнародних стандартів. Це, у свою чергу, сприятиме підвищенню рівня довіри до цифрових сервісів та зниженню ризиків кіберзагроз.

3. Стимулювання цифрової трансформації в АПК можливе шляхом запровадження податкових пільг для підприємств, що розробляють та впроваджують цифрові технології, створення інноваційних агротехнологічних кластерів і підтримки стартапів у сфері AgTech. Державні програми цифровізації забезпечать розширення доступу фермерів до новітніх технологій та сприятимуть їх ефективному використанню в аграрному виробництві.

4. Забезпечення електронної торгівлі та смарт-контрактів, зокрема через впровадження блокчейн-технологій, що дозволяють автоматизувати розрахунки, підвищити прозорість угод та мінімізувати корупційні ризики. Розвиток цифрової сертифікації та простежуваності агропродукції сприятиме інтеграції України у світові цифрові торговельні системи та посиленню її позицій на міжнародному ринку.

Крім того, у контексті поглиблення співпраці між Європейським Союзом та Україною у сфері агропромислового комплексу особливої актуальності набуває імплементація європейських нормативних стандартів, зокрема адаптація положення Регламенту Європейського Союзу про штучний інтелект (Artificial Intelligence Act). Цей документ, ухвалений Європейським парламентом 13 березня 2024 року, встановлює гармонізовані правила щодо розробки, впровадження та використання систем штучного інтелекту (ШІ) на території ЄС [24].

Регламент застосовує ризик-орієнтований підхід, класифікуючи системи ШІ за рівнями ризику: неприйнятний, високий, обмежений та мінімальний. Особливу увагу приділено системам з високим ризиком, які можуть вплинути на безпеку або фундаментальні права громадян. До таких систем відносяться, зокрема, ті, що використовують у критичній інфраструктурі, освіті, охороні здоров'я та правоохоронній діяльності. Для цієї системи встановлено суворі вимоги щодо управління ризиками, забезпечення прозорості, якості даних та людського погляду [25].

Впровадження положення цього Регламенту в законодавство України сприятиме гармонізації національної нормативно-правової бази з українськими стандартами, що є ключовим аспектом у процесі євроінтеграції. Це забезпечує підвищення довіри міжнародних партнерів та інвесторів до Української АПК, створює умови для безпечного та етичного використання ШІ, а також мінімізує ваші ризики, пов'язані з його впровадженням.

Крім того, адаптація їх практики дозволяє українським агропідприємствам впроваджувати передові технології ШІ, що підвищує європейську ефективність виробництва, оптимізує управлінські процеси та сприятиме сталому розвитку галузі. Таким чином, інтеграція положення Регламенту ЄС про штучний інтелект є стратегічним кроком для зміцнення позицій України на міжнародному аграрному ринку та забезпечення конкурентоспроможності в умовах глобальних технологічних змін.

Висновки. Результати проведеного дослідження підтверджують, що інформаційно-правове забезпечення АПК України є ключовим чинником його ефективного розвитку, підвищення продуктивності та забезпечення продовольчої безпеки держави. Сучасні тенденції цифровізації сільського господарства потребують належного нормативно-правового регулювання, адаптації національного законодавства до міжнародних стандартів, а також створення дієвих механізмів правового контролю за використанням інноваційних інформаційних технологій у сфері АПК.

У статті розглянуто основні етапи еволюції правового забезпечення інформаційних процесів в агропромисловому комплексі, починаючи від дорадчої діяльності XVII–XIX століть до цифрових

реформ сьогодення. Окреслено ключові напрями нормативно-правового забезпечення цифрової трансформації галузі, зокрема правове регулювання геоінформаційних систем (ГІС), Інтернету речей (IoT), штучного інтелекту, блокчейн-технологій, автоматизованих систем управління агропідприємствами та електронного документообігу.

Дослідження підтвердило наявність низки проблемних аспектів у сфері правового регулювання цифровізації АПК, серед яких: відсутність єдиних стандартів обробки та зберігання аграрних даних, недостатній рівень правового захисту персональної та комерційної інформації, недостатня адаптація українського законодавства до європейських стандартів (GDPR, Artificial Intelligence Act), а також неврегульованість правового статусу алгоритмічних рішень в агросекторі.

Запропоновані шляхи вдосконалення правового регулювання інформаційних процесів в АПК передбачають: створення сучасної нормативно-правової бази, що враховуватиме особливості цифрової економіки; запровадження механізмів державно-приватного партнерства для розвитку цифрової інфраструктури в агросекторі; створення єдиної цифрової аграрної екосистеми (ЄДАЕ), що забезпечить централізований доступ до інформаційних ресурсів для всіх учасників аграрного ринку; впровадження сучасних правових механізмів захисту інформації та кібербезпеки у сфері АПК.

Загалом, розширення інформаційно-правового забезпечення та гармонізація українського законодавства з міжнародними стандартами сприятимуть підвищенню конкурентоспроможності аграрного сектору України, ефективному використанню інноваційних технологій та посиленню гарантій продовольчої безпеки держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гулевець О.В. Ретроспектива правового регулювання сільськогосподарської дорадчої діяльності в контексті історії агропромислового комплексу України. *Юридична наука*, 2020. 1(5(107)), 92–99. URL: <https://doi.org/10.32844/2222-5374-2020-107-5-1.11>.
2. Про систему інженерно-технічного забезпечення агропромислового комплексу України: Закон України від 05.10.2006 № 229-V: станом на 17 черв. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/229-16#Text>
3. Конституція України: від 28.06.1996 № 254к/96-ВР: станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.
4. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII: станом на 15 листоп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>.
5. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22.05.2003 № 851-IV: станом на 1 січ. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text>.
6. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України від 05.10.2017 № 2163-VIII: станом на 28 черв. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text>.
7. Юрчук Н.П., Кіпоренко С.С. Цифровізація сільського господарства: виклики і можливості для фермерських господарств. *Agrosvit*. 2024. № 19. С. 53–62. URL: <https://doi.org/10.32702/2306-6792.2024.19.53>.
8. Пуцентейло П. Використання геоінформаційних систем в управлінні сучасним землеустроєм України. Проблеми та практичні питання щодо виконання робіт із землеустрою: Збірник наукових праць III Всеукраїнської науково-практичної конференції (Херсон, 17 жовтня 2019 року). Херсон: ДВНЗ «ХДАУ», 2019. С. 55–58.
9. Базалицький В. Big data та штучний інтелект. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2024. № 7(25). URL: [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-7\(25\)-345-353](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-7(25)-345-353).
10. Бондаренко Д. Застосування технологій інтернету речей в сільському господарстві. *Телекомунікаційні та інформаційні технології*. 2022. № 2(75). С. 61–68. URL: <https://tit.dut.edu.ua/index.php/telecommunication/article/view/2423/2304>.
11. Державний аграрний реєстр. URL: https://www.dar.gov.ua/?utm_source=chatgpt.com.
12. Гущин О., Кондратенко Д. Правові аспекти використання технології блокчейн в агропромисловому комплексі України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. Т. 10. С. 350–352. URL: http://lsej.org.ua/10_2022/84.pdf.
13. Драган І.В., Дацій Н.В., Драган І.О. Формування напрямів державного управління стратегічним розвитком АПК України // *Державне будівництво*. 2023. № 1 (33). С. 38–48.
14. Романескул С.С. Загальна характеристика законодавства у сфері агропромислового комплексу України // *Право та суспільство*. 2024. № 16. С. 137–141. URL: <https://doi.org/10.36550/2522-9230-2024-16-137-141>.
15. Штучний інтелект та юридична сфера: чи зможуть технології замінити суддів? – Українська Гельсінська спілка з прав людини. Українська Гельсінська спілка з прав людини. URL:

- https://www.helsinki.org.ua/articles/shtuchnyy-intelekt-ta-iurydychna-sfera-chy-zmozhut-tekhnohii-zaminyty-suddiv/?utm_source=chatgpt.com.
16. European Union Artificial Intelligence Act. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/regulatory-framework-ai>.
 17. Аргат Я.П., Ковальчук І.В., Ломакіна І.Ю., Настіна О.І., Пахомова А.О. Удосконалення інформаційно-правового забезпечення сфери АПК та захисту прав суб'єктів агробізнесу: колективна монографія. Біла Церква: Білоцерківський національний аграрний університет, 2023. 201 с. URL: https://rep.btsau.edu.ua/bitstream/BNAU/11790/1/Pravovi_zasady.pdf.
 18. Іванова Г.С. Інформаційно-правові технології в органах публічної влади, які опікуються сферою агропромислового комплексу України // *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2019. № 3(43). С. 50–55. URL: <https://visnyk-psp.kpi.ua/article/view/198478>.
 19. Ярошук Р. Вплив цифрових технологій на підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва. *Економіка та суспільство*. 2024. № 68. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-68-58>.
 20. Усата Н.В. Державно-приватне партнерство в аграрному секторі: концептуальні засади розвитку. *Економіка та управління АПК*. 2023. № 2. С. 65–72.
 21. Білоченко А., Гуца І. Організаційні аспекти фінансового забезпечення агропромислового комплексу: досвід розвинених країн // *Шлях науки*. 2022. Т. 8, № 7. С. 1011–1020. URL: https://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/80836/ssoar-pos-2022-7-bilochenko_et_al-.pdf?isAllowed=y&lnkname=ssoar-pos-2022-7-bilochenko_et_al-.pdf&sequence=1.
 22. Україна і ФАО. URL: <https://italy.mfa.gov.ua/spivrobitnictvo/ukrayina-i-fao>.
 23. Олійник Т., Жураковська А. АПК у забезпеченні продовольчої безпеки України як основа сталого розвитку. *Молодий вчений*. 2024. № 2 (126). С. 66–72. URL: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2024-2-126-4>.
 24. В ЄС прийнято регламент про регулювання штучного інтелекту. PwC. URL: https://www.pwc.com/ua/uk/publications/tax-and-legal-alert/2024/artificial-intelligence-regulation-adopted-eu.html?utm_source=chatgpt.com.
 25. Вікторія Оцоколич. Набув чинності Європейський закон про штучний інтелект. Про основні вимоги та зобов'язання при використанні штучного інтелекту | Think brave. Think brave / *Останні новини бізнесу України*. URL: https://biz.ligazakon.net/analytics/229699_nabuvchinnost-vropeyskiy-zakon-pro-shtuchniy-ntelekt-pro-osnovn-vimogi-ta-zobov'yazannya-pri-vikoristann-shtuchnogo-ntelektu?utm_source=chatgpt.com.

РОЗДІЛ VIII. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 351.86

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.116>

СВІТОВИЙ ДОСВІД РОЗВИТКУ ПРИВАТНИХ ВІЙСЬКОВИХ КОМПАНІЙ У КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Альбещенко О.С.,*аспірант кафедри кримінального процесу,
Національний університет "Одеська юридична академія"
ORCID: 0000-0002-9920-7049***Вейц А.М.,***доктор філософії,
старший помічник начальника відділу забезпечення якості
освітньої діяльності та вищої освіти,
Військова академія (м. Одеса)
ORCID: 0000-0002-7454-1534***Ягодзінська А.С.,***кандидат економічних наук,
науковий співробітник
Військова академія (м. Одеса)
ORCID: 0000-0002-1548-5800*

Альбещенко О.С., Вейц А.М., Ягодзінська А.С. Світовий досвід розвитку приватних військових компаній у контексті глобалізаційних процесів.

У статті розглянуто історичні аспекти виникнення та застосування приватних військових компаній (далі – ПВК), їхню сутність і особливості діяльності в умовах воєнного конфлікту. Зокрема, особлива увага приділена прикладу застосування ПВК "Вагнер" на території України як одного з елементів так званої "гібридної війни". Досліджено специфічні характеристики основних сучасних методів вербування осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі, а також механізми забезпечення кадрового ПВК "Вагнер" та їх реалізацію.

Зазначено, що однією з основних характеристик діяльності ПВК в умовах сучасних глобалізаційних та геополітичних процесів є їх здатність до здійснення прихованих військових операцій. Ця властивість дозволяє агресорам здійснювати незаконні військові дії, не розкриваючи свою участь, що в свою чергу створює можливості для ухилення від відповідальності за скоєні злочини. Виявлено, що міжнародна система правових принципів та норм, які регулюють діяльність ПВК, має значні прогалини. Їхня діяльність часто виходить за межі юрисдикції багатьох держав, що створює серйозну загрозу для міжнародної безпеки та правосуддя.

Додатково зазначено, що на сьогодні попит на послуги ПВК у контексті сучасних воєнних конфліктів демонструє стрімке зростання, що викликає занепокоєння світової спільноти та створює загрози в міжнародно-правовому середовищі. Враховуючи значні прогалини в міжнародному праві, не існує чітко визначеного правового статусу та механізмів регулювання діяльності ПВК, що пов'язано із їх специфічною функціональністю. Це ускладнює розмежування їхньої діяльності від найманства та порушує основоположні принципи міжнародного права, зокрема політичну незалежність, суверенітет і територіальну цілісність держав, створюючи загрозу як на континентальному, так і на світовому рівні. Враховуючи вищезазначене, проблема кваліфікації найманства в умовах воєнних конфліктів як негативного соціального явища є надзвичайно актуальною, що в умовах сучасних викликів вимагає розробки та впровадження ефективних правових механізмів, які регулюватимуть діяльність ПВК на національному та міжнародному рівнях.

На основі дослідження зроблено висновок, що для забезпечення глобальної безпеки та правосуддя міжнародне співтовариство повинно вжити термінових заходів для вдосконалення правового

регулювання діяльності ПВК. Це дозволить уникнути зловживань і забезпечить належну відповідальність за їх діяльність у контексті сучасних конфліктів, зокрема, гібридних війн.

Ключові слова: агресор, вербування, війна, воєнний конфлікт, гібридна війна, кадровий потенціал, міжнародне право, найманство, приватні військові компанії.

Albeshchenko O.S., Veits A.M., Iagodzinska A.S. The world experience of private military company development in the context of globalization processes.

The article examines the historical aspects of the emergence and use of private military companies (hereinafter - PMCs), their essence and peculiarities of activity in the context of military conflict. In particular, special attention is paid to the example of the use of PMC "Wagner" on the territory of Ukraine as one of the elements of the so-called "hybrid war". The specific characteristics of the main modern methods of recruitment of persons in places of detention, as well as the mechanisms for ensuring the personnel of the Wagner PMC and their implementation are investigated.

It is additionally noted that today the demand for PMC services in the context of modern military conflicts is showing rapid growth, which is a matter of concern to the international community and creates threats in the international legal environment. Given the significant gaps in international law, there is no clearly defined legal status and mechanisms for regulating PMCs, which is related to their specific functionality. This makes it difficult to distinguish their activities from mercenarism and violates the fundamental principles of international law, in particular the political independence, sovereignty and territorial integrity of states, posing a threat both on the continental and global level. Given the above, the problem of qualifying mercenarism in the context of military conflicts as a negative social phenomenon is extremely relevant, which in the context of modern challenges requires the development and implementation of effective legal mechanisms to regulate the activities of PMCs at the national and international levels.

Based on the study, it is concluded that in order to ensure global security and justice, the international community should take urgent measures to improve the legal regulation of PMCs. This will help to avoid abuses and ensure proper accountability for their activities in the context of modern conflicts, in particular, hybrid wars.

Key words: aggressor, recruitment, war, military conflict, hybrid warfare, staffing capacity, international law, mercenaries, private military companies.

Постановка проблеми. Формування якісної системи міжнародних відносин іноді загострює старі проблеми та створює нові загрози, що негативно відображаються на безпековій ситуації в умовах стрімкої глобалізації.

Поточні події в сучасних геополітичних процесах на міжнародній арені свідчать про те, що військовий і бойовий потенціал країн-агресорів не завжди досягає поставлених стратегічних цілей та у подальшому супроводжується прогресуючою ескалацією воєнного конфлікту й загостренням протиріччя, створюючи передумови для початку континентальної та світової війни.

Метою статті є кримінологічне дослідження світового досвіду розвитку приватних військових компаній у контексті глобалізаційних процесів, аналіз їх впливу на міжнародні відносини, безпеку та правову регуляцію, а також виявлення ключових тенденцій і викликів, що виникають у результаті їх діяльності в умовах сучасних геополітичних змін.

Стан опрацювання проблематики. Питання створення та розвитку приватних військових компаній як інструмента реалізації національних інтересів досліджували такі науковці, як Г.Л. Кохан [1], В.В. Семенюк [2], К.В. Юртаєва [3], О.М. Яхно [4] тощо. Високо оцінюючи вказані наукові доробки, вважаємо за необхідне акцентувати на необхідності більш глибокого дослідження розвитку приватних військових компаній саме у контексті сучасних глобалізаційних процесів.

Виклад основного матеріалу. Історичні аспекти розвитку приватних військових компаній (далі – ПВК) є важливою складовою розгляду даної теми. ПВК мають багатовікову історію, їх еволюція відображає зміни у структурі війни, геополітиці та міжнародному праві. У давніх цивілізаціях, таких як Єгипет, Рим, Греція та інші, військові найманці грали важливу роль у веденні воєн. Наймана армія часто була складовою частиною армій великих імперій. Римляни активно використовували найманців для забезпечення сили в армії, особливо в періоди розширення та стабілізації колоніальних систем. Великі імперії, зокрема Британська, використовували найманців для захисту своїх колоній. Це була відповідь на необхідність у військових силах, коли звичайна армія не могла бути постійно присутня в колоніях.

Наприкінці XIX та на початку XX століття на фоні світових воєн з'являються перші форми сучасних приватних військових компаній, хоч вони ще не були такою значною силою, як сьогодні. Приватні фірми, які забезпечували безпеку або виконували спеціалізовані військові завдання, стають

більш поширеними у періоди колоніальних конфліктів і у внутрішніх війнах. У період колоніалізму ПВК працювали в Африці, Азії, Латинській Америці, де часто залучалися до боротьби за контроль над територіями та ресурсами.

У середньовіччі найманці, такі як швейцарські пікінери або англійські арбалетники, стали важливими складовими військових кампаній. Вони служили монархам і державам, забезпечуючи професіоналізм у бойових діях. Однак ці загони не мали сучасної організаційної структури, порівняно з ПВК.

Історія розвитку і використання ПВК має глибокі коріння на родовищах у Сполучених Штатах Америки та тісно пов'язане з процесом розвитку нафтової промисловості, розширенням корпоративного сектору, а також маючи потреби у захисті майна і робочого персоналу із застосуванням охоронних формувань. У XIX сторіччі, під час галузевої розвідки копальні та нафтових родовищ, компанії почали використовувати власні охоронні сили задля захисту своєї власності від крадіжок і вандалізму, нападів та захоплень розбійних банд на видобувні підприємства. Ці охоронні приватні формування, як правило, склалися з приватних охоронців, найманих компаніями. З розвитком видобувної та нафтової промисловості почали проявлятися такі негативні явища, як потужна кримінальна активність й недобросовісна конкуренція, що зумовила потреби в більш професійних підходах та заходах, задля забезпечення безпеки, охоронні формування у процесі своєї діяльності й розвитку стали частиною військово-безпекового сектора. Ці охоронні формування забезпечували охорону родовищ, безпеку під час добування і транспортування сировини промисловості, захист від посягань конкурентів, а також використовувались у низці розвідувальних, контртерористичних та інших заходів.

Після Другої світової війни світ став свідком значної кількості воєнних конфліктів, які відбувалися на різних континентах та мали вплив на світову політику й економіку, а також на формування сучасної геополітики. Ці конфлікти виникли з різних причин: до них можна віднести і розпад колоніальних імперій, і політичні суперечки, і релігійні конфлікти, і національні рухи за незалежність, і територіальні претензії, – особливо на територіях, де є вугільні басейни, поклади нафти і газу, та багато інших. Багато країн постраждали від війни, що призвело до великої кількості жертв і руйнувань. Одним з найвідоміших збройних конфліктів після Другої світової війни була "Холодна війна" між США та Радянським Союзом. Цей конфлікт тривав понад 40 років і привів до гонки озброєнь і боротьби за вплив у різних країнах світу. Крім того, були збройні конфлікти в Азії, Африці й Латинській Америці: війни у В'єтнамі, Кореї, Афганістані, апартеїд у Південній Африці, громадянські війни в Колумбії, Нікарагуа. Незважаючи на те, що кількість цих воєнних конфліктів зменшилася за останні роки, вони все ще є серйозною загрозою для системи міжнародної безпеки. В 1990-х роках, після падіння СРСР, ПВК отримали ще більше поширення на глобальному рівні. Конфлікти, такі як війна в Перській затоці (1990-1991), Балканські війни, війна в Іраку, а також приватні військові послуги в Африці й Латинській Америці, стали свідченням важливості ПВК у сучасних збройних конфліктах. Одним із найбільш відомих прикладів сучасного використання ПВК є приватна військова компанія "Вагнер", яка бере участь у різних конфліктах, зокрема в Україні, Сирії, Африці.

У сучасних глобалізаційних та геополітичних процесах ПВК не тільки активно працюють у збройних конфліктах, але й забезпечують безпеку підприємств, особливо в районах, де існують високі ризики для персоналу, наприклад, на нафтових платформах або в регіонах з нестабільною політичною ситуацією. З розвитком ПВК виникає чимало правових і етичних проблем, зокрема питання відповідальності за порушення міжнародних норм, військових злочинів та прав людини. Невизначений юридичний статус ПВК створює правовий вакуум і ускладнює їх регулювання, що є предметом обговорення на міжнародному рівні.

В сучасних умовах у галузі видобувної промисловості ПВК надають консультаційні послуги щодо забезпечення безпеки, проектування систем охорони, аналізу ризиків і вразливості. Також хочемо зазначити про застосування сучасних ПВК на родовищах у Сполучених Штатах Америки при виконанні різноманітних функцій задля забезпечення безпеки, включаючи фізичну охорону відповідного периметру, безпеку персоналу, моніторинг систем відеоспостереження, кібербезпеку та інше.

В сучасних геополітичних процесах ПВК стали нині вагомим і ефективним інструментом впливу на міжнародні відносини [2, с. 231] шляхом їх застосування у воєнних конфліктах, спрямованих на зміни у регіональних і світових процесах, геополітичній ситуації у світі. Найбільш впливовими учасниками на міжнародному ринку ПВК на сьогодні є Велика Британія, Ізраїль, США та Франція [3, с. 142].

У зв'язку із загостренням військових конфліктів, що тривають, і міждержавних збройних протистоянь з'являється новий вид війни, в якій безпосередньо беруть участь приватні військові компанії. ПВК – це комерційні підприємства, які пропонують спеціалізовані послуги, пов'язані з охороною, захистом, обороною будь-кого і будь-чого, з участю у військових конфліктах, бойових діях,

а також зі збором розвідувальної інформації, стратегічним плануванням, логістикою, інструктажем і консультуванням [1, с. 192].

Вважаємо за необхідне зазначити, що на протязі останніх років спостерігається активне застосування ПВК у воєнних конфліктах за участю Російської Федерації (далі – РФ), хоча їх діяльність не передбачена діючим законодавством і є протиправною, що можна побачити на прикладі застосування ПВК “Вагнер”. ПВК “Вагнер” – це приватне військове формування, яке використовується задля проведення неофіційних прихованих військових операцій за межами РФ. Варто зазначити, що діяльність приватних військових компаній часто поєднується з контррозвідувальними заходами, проте інформація для доступу та перевірки цих фактів майже відсутня або є засекреченою спецслужбами та урядом РФ, оскільки ці компанії зазвичай діють конфіденційно та незаконно. В сучасних умовах на території РФ почали створювати власні ПВК – газовидобувні і нафтові компанії “Газпром” та “Лукойл” [4].

На сьогодні попит на послуги ПВК у сучасних воєнних конфліктах стрімко зростає, що створює загрозу та особливу занепокоєність у міжнародному середовищі. За значних прогалин міжнародної системи юридичних норм немає чіткої визначеності правового положення та регулювання ПВК у зв'язку зі своєю специфічною функціональністю. Це значно ускладнює відмежування діяльності їх персоналу від найманства, порушуючи принципи міжнародного права, такі як політична незалежність, суверенність, територіальна цілісність держав, водночас створюючи загрозу континентального та світового масштабу. Тому питання кваліфікації найманства в умовах воєнних конфліктів, як негативного соціального явища, є надзвичайно актуальним та зумовлює необхідність правового регулювання діяльності ПВК в умовах воєнних конфліктів як на національному, так і міжнародному рівнях, розробці та впровадженні правових механізмів міжнародного гуманітарного права, міжнародних конвенцій задля контролю і нагляду за діяльністю ПВК, спрямованих на забезпечення захисту прав людини. Так, у 2008 році Швейцарією та низкою країн був прийнятий Документ Монтре “Про відповідні міжнародно-правові зобов'язання й передові практичні методи держав щодо діяльності приватних військових і охоронних фірм під час збройних конфліктів”, який регулює відповідні міжнародно-правові обов'язки й передові практичні методи держав, що стосуються функціонування та застосування ПВК у період збройного конфлікту, а також Міжнародний кодекс, в якому значну увагу приділено використанню послуг подібних військових формувань саме в умовах воєнних конфліктів [3].

Воєнний конфлікт на сході України, розпочатий у 2014 році, за своїм географічним масштабом мав локальний характер, та деякі вітчизняні політики називали цей конфлікт гібридною війною РФ проти України, в якій ПВК “Вагнер” використовується як основний елемент цієї війни і яка брала участь в анексії Криму, а пізніше у бойових діях у Донецькій і Луганській областях. За інформацією з різних інтернет-джерел, ПВК “Вагнер” створена в 2013 році у РФ та є незаконним збройним формуванням. На наш погляд, дану приватну військову компанію можна назвати класичною моделлю найманців, армією засуджених осіб за тяжкі кримінальні злочини, завербованих у колоніях й інших місцях позбавлення волі.

В умовах збройного конфлікту, триваючого на території України, ще в 2014 році значну частину військового потенціалу агресора у цій війні складали підрозділи ПВК (у тому числі ПВК “Вагнер”), діяльність яких є прикладом сучасного найманства та направлена на повалення уряду й конституційного ладу. На підставі вищезазначеного, дії персоналу та керівництва ПВК “Вагнер” можна віднести до злочинних і кваліфікувати за статтею 447 Кримінального кодексу України, а саме: “Вербування, фінансування, матеріальне забезпечення, навчання найманців з метою використання у збройних конфліктах, воєнних або насильницьких діях, спрямованих на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу, захоплення державної влади, перешкоджання діяльності органів державної влади чи порушення територіальної цілісності, а також використання найманців у збройних конфліктах, воєнних або насильницьких діях” [5]. Разом із тим, діяльність ПВК “Вагнер” та інших незаконних військових формувань найманців, які беруть участь у збройній агресії проти України, нерозривно пов'язана із вчиненням низки інших злочинів: незаконним перетинанням державного кордону України, порушенням законів та звичаїв війни тощо.

Так, у 2016 році член Робочої групи Організації Об'єднаних Націй з питань використання найманців Ольга Патриція Аріас Барріга відзначила участь щонайменше 176 іноземних найманців на боці самоназваних терористичних квазідержавних утворень “ЛНР” і “ДНР” з таких країн, як РФ, Сербія, Білорусь, Франція, Італія тощо [6].

Наразі правоохоронними органами України було направлено до суду обвинувальні акти за частиною третьою статті 258 Кримінального кодексу України щодо скоєння терористичного акту найманцями проти замовників за збиття в районі Луганського аеропорту військово-транспортного літака ІЛ-76 Повітряних сил Збройних сил України [5]. Вбачається, що у випадку доведення факту

щодо діяльності нелегітимної ПВК "Вагнер" з метою ведення агресивних воєнних дій на території України можливо буде розглянути питання щодо кваліфікації такої діяльності за статтею 437 Кримінального кодексу України – планування, підготовка, розв'язування та ведення агресивної війни. Утім вирішення даного питання, на наш погляд, можливе лише у площині міжнародного публічного права [3].

За інформацією Служби безпеки України припускається, що ПВК "Вагнер" є структурним підрозділом сил спеціальних операцій РФ і лише маскується під ПВК, виконуючи завдання Федеральної служби безпеки та Генерального штабу збройних сил РФ, та складається переважно із засуджених осіб.

За даними американської розвідки, озвученими наприкінці 2022 року, 80 % особового складу завербовано з російських колоній та інших місць позбавлення волі, решта – 20 % ПВК укомплектована особами, яких схилили за значну винагороду на контрактній основі, тобто це 100 % наймані вбивці, які виконують загалом роль загороджувальних загонів та інші спеціальні завдання, які потребують підготовки висококваліфікованих військових фахівців. Особливості при формуванні механізму підбору кадрового потенціалу ПВК "Вагнер", а також його реалізація в умовах воєнного конфлікту в Україні полягають у тому, що предметом домовленостей з ПВК і основною умовою при вербуванні рекрута є піврічний контракт, на основі якого він буде воювати, а після закінчення контракту матиме повне амністування та відповідну фінансову винагороду [7].

За оперативною інформацією військової розвідки структура ПВК "Вагнер" складається з двох основних блоків: перший блок складається з 40 % ПВК – це підрозділи вогневої підтримки, до якого входять гелікоптери, літаки, танки, БМП, артилерія всіх калібрів, реактивні системи залпового вогню, смерчі, урагани, гради, безпілотники, власна система ППО, включаючи Буки, зенітно-ракетні комплекси С-300, підрозділи радіоелектронної боротьби, розвідки та інше, тобто практично все, що застосовують сучасні армії. Другий блок структури ПВК – це приблизно 60 % військового тимчасового формування, що блокує та знищує бойові вузли опору, вогневі споруди противника при їх штурмі.

Значна кількість оперативних повідомлень свідчать про те, що основна навчальна база та пункт вербування ПВК "Вагнер", яка використовується задля підготовки найманців проти війни з Україною, розташована в селі Молькін, що знаходиться у складі муніципальної одиниці Краснодарського краю РФ, на захід від хутора знаходиться військовий полігон "Молькіно".

Після відкритого воєнного нападу РФ на Україну у російських колоніях, інших місцях позбавлення волі особисто Євген Пригожин проводив заходи задля вербування засуджених осіб до ПВК "Вагнер" та їх участі у збройній агресії проти України. Він загинув у результаті авіакатастрофи у Тверській області Російської Федерації 23 серпня 2023 року. Пригожин був одним з керівників та засновників ПВК "Вагнер" і особисто зазначав про те, що ПВК "Вагнер" завербував більше 50 тисяч ув'язнених осіб.

Керівництво ПВК "Вагнер" створило ефективний механізм формування кадрового потенціалу, реалізовує його у воєнних та інших спеціальних операціях, що полягають у зборі розвідувальної інформації, влаштуванні будь-яких провокацій, використанні різних методів: фізичного впливу, погрози життю і здоров'ю, інших видів тортур, морально-психологічного тиску, провокацій та шантажу, обіцянки грошової винагороди, інформаційно-психологічної агресії в соціальних мережах та інше [8].

Полонені найманці ПВК "Вагнер" під час допитів повідомляють українським військовослужбовцям про те, що одним з основних методів вербування осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі, до лав ПВК є добре підготовлений виступ з професійно відпрацьованими ораторськими елементами у формі публічної агітації керівництва та осіб з відбору персоналу ПВК "Вагнер". Після агітаційного виступу представниками ПВК "Вагнер" засудженим особам дається короткий проміжок часу (приблизно 5-10 хвилин) на прийняття рішення. На початку наступного етапу рекрутери проводять більш ретельні співбесіди, під час яких задають додаткові питання, спрямовані на визначення фізичних можливостей психологічної стійкості кандидатів віку від 30 до 45 років, в окремих випадках застосовують поліграф. Відбір не проходять ті, хто має надто високі етичні стандарти або приховані мотиви [7].

В офіційних джерелах зазначається, що полонені найманці ПВК "Вагнер" на допитах давали свідчення про те, що ідеальними кандидатами у найманці є особи, які мають міцну фізичну витривалість, неодноразово скоювали тяжкі кримінальні злочини, у тому числі вбивства, особи, які в минулому мали конфлікти з правоохоронними органами, завдаючи їх представникам значні тілесні ушкодження, – що є дуже бажаним, як актуалізовував у своїх публічних агітаціях особисто Євген Пригожин. Після відбору бажаних брати участь у війні проти України відбувається їх перерозподіл до військових таборів щодо проходження відповідної підготовки.

Як неодноразово повідомляла Служба безпеки України, рекрутери ПВК "Вагнер" в умовах воєнного конфлікту в Україні почали вербувати навіть жінок. Перший набір з Краснодарського краю був сформований і направлений на фронт в Україну ще в грудні 2022 року, та про подальшу його долю поки невідомо [9]. За свідченнями затриманих осіб на території України, які співпрацювали з ПВК "Вагнер" проти сил оборони України, встановлено, що рекрутери пропонують найманцям від 2000 до 4000 доларів США на місяць, в залежності від різновиду спеціальних операцій та завдань. Розрахунок відбувається переважно в готівковій формі, знаходиться поза будь-якою фінансовою звітністю. Додатково зазначається, що умови контракту дуже жорсткі, якщо не виконується хоча б один із пунктів домовленостей найманцем і заборон у період дії контракту, а саме: вживання алкоголю, наркотиків, мародерство, будь-які статеві відносини, дезертирство, добровільна здача в полон, а також невиконання наказу, то особа, що вчинила дане порушення, одразу підлягає розстрілу або страті, яку демонстраційно практикують "вагнерівці" за допомогою кувалди. Зазвичай кара відбувається публічно, має показовий характер, як зазначають полонені найманці ПВК "Вагнер".

Після повномасштабного вторгнення РФ в Україну, перші процеси вербовки до ПВК "Вагнер" у колоніях та інших місцях позбавлення волі РФ почались у 2022 році в липні, та згодом відбулись вже більш масові у вересні та жовтні цього року, в результаті чого було звільнено приблизно 21-23 тисячі засуджених осіб. Загалом з початку повномасштабного вторгнення РФ до України у лютому 2022 року понад 40 тисяч російських в'язнів було завербовано задля участі в цій війні [7]. Як повідомив координатор стратегічних комунікацій Ради національної безпеки США Джон Кірбі про те, що керівництво ПВК "Вагнер" щомісячно витрачає близько 100 млн. доларів США на місяць задля фінансування, вербування та утримання компанії [10].

За оприлюдненою інформацією Міністерства оборони Великої Британії й американської розвідки, чисельність найманців ПВК "Вагнер" станом на грудень 2022 року становила понад 50 тисяч осіб. З початку повномасштабного воєнного вторгнення в Україну найчастіше "вагнерівців" помічають на Донеччині в боях за Бахмут, на Харківщині та Луганщині, в боях за Сєверодонецьк, Рубіжне, Лисичанськ, Попасну [11]. Загальні втрати найманців ПВК "Вагнер" в умовах війни на сьогодні невідомі (інформація опрацьовується), але за офіційними даними вони становлять понад 30 тисяч осіб, більшість з них загинули в боях у середині грудня 2022 року. На сьогодні ми бачимо, що керівництво "вагнерівців" продовжує так звані "м'ясні штурми" без урахування втрат в офіційній статистиці своїх новобранців – в'язнів без попереднього навчання і належної підготовки.

Управління з контролю за іноземними активами Міністерства фінансів США 26 січня 2023 року оголосило ПВК "Вагнер" транснаціональною злочинною організацією, а також наклало санкції проти пов'язаних із нею фізичних та юридичних осіб. Рішення обґрунтовується тим, що найманці ПВК "Вагнер" причетні до особливо жорстокої злочинної діяльності, воєнних злочинів, масових страт, зґвалтувань, викрадень дітей та фізичного насильства як в Україні, так і в інших країнах, де вони діють [12].

На підставі скоєних злочинів ПВК "Вагнер" у війні проти України 6 лютого 2023 року Верховна Рада України прийняла постанову від 06.02.2023 № 8397 "Про визнання російської злочинної організації, відомої під назвою "приватна військова компанія Вагнер" або "Група Вагнер", міжнародною злочинною організацією та засудження діяльності її учасників" [13].

Висновки. Підсумовуючи результати нашого кримінологічного дослідження світового досвіду розвитку приватних військових компаній у контексті глобалізаційних процесів, аналізу їх впливу на міжнародні відносини, безпеку та правову регуляцію, а також виявлення ключових тенденцій і викликів, що виникають у результаті їх діяльності в умовах сучасних геополітичних змін, доцільно зробити наступні висновки:

1. Діяльність російських ПВК, таких як "Антитерористична група", "Слов'янський корпус", "Moran Security Group", "Редут" (також відома, як ПВК "Щит"), "Російські системи безпеки", "Вагнер", "Є.Н.О.Т", "Патріот", "МАР" та інші альтернативні ПВК, що з часом замінять ПВК "Вагнер", перебувають у сліпій зоні російської юрисдикції та міжнародного права.

2. Влада РФ завжди може використовувати їх у воєнних й інших "прихованих" операціях, порушуючи міжнародне законодавство одночасно із загальною офіційною позицією про те, що їх уряд не має жодного стосунку до непідконтрольних йому ПВК, які беруть участь у бойових діях на території України й інших країнах, таких як Сирія, Південний Судан, Лівія, Центральноафриканська Республіка. Водночас, керівництво РФ відкрито нагороджує найманців ПВК державними бойовими нагородами за участь у воєнних конфліктах.

3. Під час збройного конфлікту в Україні керівництво ПВК "Вагнер" створило потужну політичну платформу на території РФ. Ця платформа значно впливає на бізнесові та політичні процеси в РФ і за її межами. Водночас, існує конфлікт керівництва ПВК "Вагнер" та Міністерством оборони РФ через невдачі у веденні бойових дій збройних сил РФ проти України. З жовтня 2023 року ПВК "Вагнер" підпорядкована Росгвардії.

4. У сучасних воєнних конфліктах та нових типах війни використання ПВК стає потужним фактором для їхнього розвитку та вдосконалення. Наше кримінологічне дослідження підтверджує те, що агресори використовують сліпі зони міжнародного законодавства, застосовуючи ПВК у незаконних "прихованих" операціях та інших воєнних конфліктах, включаючи напади на мирне населення. Сучасні проблеми міжнародного права, що стосуються регулювання діяльності й застосування приватних військ в умовах воєнних конфліктів, надають можливість агресору спотворювати відповідний світовий порядок, порушуючи суверенітет і територіальну цілісність держав, уникаючи відповідальності за міжнародні злочини проти миру й безпеки людства і в найкоротший термін повинні бути врегульовані та вирішені світовою спільнотою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кохан Г.Л. Правові питання діяльності приватних військових компаній: Міжнародний аспект. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2020. Том 31 (70), № 2. С. 191-192. DOI: <https://doi.org/10.32838/2707-0581/2020.2-3/31>.
2. Семенюк В.В. Застосування приватних військових компаній для забезпечення національних інтересів і безпеки держави. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Державне управління*. 2020. Том 31 (70), № 2. С. 30-31. DOI: <https://doi.org/10.32838/2663-6468/2020.2/38>.
3. Юртаєва К.В. Кваліфікація найманства: національний та міжнародно-правовий аспект. *Forum Prava*. 2018. № 3. С. 141-148. DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.1412011>.
4. Яхно О.М. Мода на приватні військові компанії. Що відбувається у Росії. *Главком*: веб-сайт. URL: <https://glavcom.ua/columns/yakno/moda-na-privatnivijskovikompaniji-shcho-vyidbuvajetsja-u-rosiji-931187.html> (дата звернення: 26.02.2025).
5. СБУ оголосила підозру росіянину з компанії "Вагнера". Він командував під Дебальцевим. *NTA*: веб-сайт. URL: <https://www.nta.ua/public/index.php/sbu-ogolosyla-pidozru-rosiyanynu-z-kompaniyi-vagnera-vin-komanduvav-pid-debaltsevim> (дата звернення: 26.02.2025).
6. Preliminary findings by the UN Working Group on the use mercenaries on his Mission to Ukraine. *United Nations Human Rights*: website. URL: <https://www.ohchr.org/en/statements/2016/03/preliminary-findings-un-working-group-use-mercenaries-his-mission-ukraine?LangID=E&NewsID=18492> (дата звернення: 26.02.2025).
7. Forbes Ukraine's Post. *Forbes*: веб-сайт. URL: <https://forbes.ua/war-in-ukraine/vagnerivtsitisyachami-pomirayut-v-ukraini-ale-ikh-stae-vse-bilshe-yak-vlashtovana-naybilsha-armiya-zlochintziv-anatomiya-pvk-vagner-vid-fobes-27012023-11364> (дата звернення: 26.02.2025).
8. Як діяти, якщо вас вербують. *Служба безпеки України*: веб-сайт. URL: <https://ssu.gov.ua/yak-diiaty-yakshcho-vas-verbuiut> (дата звернення: 26.02.2025).
9. У російських в'язницях почали вербувати жінок у ПВК "Вагнера". *TCH*: веб-сайт. URL: <https://tsn.ua/ato/u-rosiyskih-v-yaznicyah-pochali-verbuvati-zhinok-u-pvk-vagnera-2243605.html> (дата звернення: 26.02.2025).
10. Ліга. Новини. ПВК Вагнер витрачає понад \$ 100 млн на місяць на операції свої груп в Україні – Білий дім. *LIGA.net*: веб-сайт. URL: <https://news.liga.net/ua/politics/news/chvk-vagnera-tratit-bolee-100-mln-v-mesyats-na-operatsii-svoih-grupp-v-ukraine-belyy-dom> (дата звернення: 26.02.2025).
11. 9000 "вагнерівців" загинули у боях в Україні – Білий дім. *Голос Америки*: веб-сайт. URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/devjat-tysjach-vegnerivciv-zahynuly-u-vijni-v-ukraini/6967970.html> (дата звернення: 26.02.2025).
12. США визнали ПВК "Вагнера" транснаціональною злочинною організацією. *Європейська правда*: веб-сайт. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/01/26/7154950/> (дата звернення: 26.02.2025).
13. Про визнання російської злочинної організації, відомої під назвою "приватна військова компанія Вагнера" або "Група Вагнера", міжнародною злочинною організацією та засудження діяльності її учасників: постанова Верховної Ради України від 06.02.2023 № 2903-IX / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2903-IX#Text> (дата звернення: 26.02.2025).

ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ЗАКОНОДАВСТВА ЗАРУБІЖНИХ ДЕРЖАВ ПРО ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ГЕНОЦИД¹

Андрушко А.В.,

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри кримінально-правової політики
Ужгородського національного університету
ORCID: 0000-0002-7735-7898

Андрушко А.В. Порівняльно-правовий аналіз законодавства зарубіжних держав про відповідальність за геноцид.

У статті на підставі порівняльного аналізу законодавства 90 держав світу розглянуто різноманітні підходи до криміналізації та пеналізації злочину геноциду.

Встановлено, що більшість законодавців відповідальність за вказаний злочин передбачили безпосередньо в кримінальному кодексі. Водночас законодавці Аргентини, Бразилії, Великобританії, Греції, Данії, Ізраїлю, Індонезії, Ірландії, Ісландії, Італії, Канади, Нідерландів, Німеччини, Нової Зеландії, Південної Африки, Португалії, Руанди, Уругваю, Філіппін, Чилі та Швеції відповідальність за геноцид передбачили у спеціальних законодавчих актах.

Встановлено, що до імплементації міжнародно-правових норм про відповідальність за злочин геноциду законодавці підійшли по-різному. Якщо одні законодавці дослівно або ж із мінімальними текстуальними змінами, що не зачіпають змісту, відтворили у національному законодавстві відповідні міжнародно-правові норми, що містяться у Конвенції 1948 року та Римському статуті Міжнародного кримінального суду, то інші – більшою чи меншою мірою трансформували зазначені норми міжнародного права. З'ясовано, що в Аргентині, Великобританії, Ірландії, Канаді, Новій Зеландії та Руанді при криміналізації геноциду був використаний метод відсилання.

З'ясовано, що цілий ряд законодавців (зокрема, Австрії, Андорри, Білорусі, Болівії, Буркіна-Фасо, Габону, Гондурасу, Грузії, Естонії, Ефіопії, Іспанії, Канади, Колумбії, Коста-Рики, Кот-д'Івуару, Лесото, Литви, Ліхтенштейну, Нікарагуа, Панами, Парагваю, Перу, Польщі, Словаччини, Уругваю, Філіппін, Фінляндії, Франції, Чаду, Чехії, Швейцарії) наводить розширене, порівняно з Конвенцією 1948 року, коло захищених від геноциду груп.

Встановлено, що поряд із перерахованими у зазначених вище міжнародно-правових актах, до об'єктивної сторони геноциду законодавці Анголи, Андорри, В'єтнаму, Естонії, Ефіопії, Іспанії, Італії, Колумбії, Кот-д'Івуару, Литви, Монголії, Нікарагуа, Панами, Парагваю, Північної Македонії та Уругваю включили й інші дії, вчинені щодо членів певної групи людей. Проаналізовано відмінності у законодавчому формулюванні виокремлених у міжнародно-правових актах форм геноциду. Особливу увагу звернуто на італійський досвід прагнення криміналізувати культурний геноцид.

Встановлено особливості криміналізації законодавцями різних держав змови з метою вчинення геноциду та прямих і публічних закликів до вчинення геноциду.

Констатується значне різноманіття існуючих підходів не лише до криміналізації, а й до пеналізації злочину геноциду. Підкреслюється, що проаналізований зарубіжний досвід може знадобитися при удосконаленні вітчизняної кримінально-правової заборони, присвяченої відповідальності за вказаний злочин. Зокрема, на серйозну увагу заслуговує виокремлення деякими законодавцями інших, не зазначених у міжнародно-правових актах, груп людей, щодо яких вчиняється геноцид, а також розширення переліку дій, які утворюють об'єктивну сторону цього злочину.

Ключові слова: кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку; міжнародні злочини; геноцид; кримінальне законодавство зарубіжних держав; порівняльне кримінальне право; Римський статут Міжнародного кримінального суду.

Andrushko A.V. Comparative Legal Analysis of Foreign States' Legislation on Liability for Genocide.

This article examines the diversity of approaches to the criminalization and penalization of the crime of genocide, based on a comparative analysis of the legislation of 90 states worldwide.

¹ Публікацію підготовлено в рамках стипендіальної програми Центру діалогу ім. Юліуша Мерошевського (Республіка Польща).

It has been established that the majority of legislators have stipulated liability for the aforementioned crime directly within the criminal code. At the same time, the legislators of Argentina, Brazil, Canada, Chile, Denmark, Germany, Great Britain, Greece, Iceland, Indonesia, Ireland, Israel, Italy, the Netherlands, New Zealand, Philippines, Portugal, Rwanda, South Africa, Sweden, and Uruguay have prescribed liability for genocide in specific legislative acts.

It has been determined that legislators have adopted varying approaches to the implementation of international legal norms concerning liability for the crime of genocide. While certain legislators have reproduced the relevant international legal norms contained in the 1948 Convention and the Rome Statute of the International Criminal Court verbatim or with minimal textual amendments that do not affect the substance, others have transformed the aforementioned norms of international law to a greater or lesser extent. It has been elucidated that in Argentina, Canada, Great Britain, Ireland, New Zealand, and Rwanda, the referral method was employed in the criminalization of genocide.

It has been clarified that a number of legislators (specifically, Andorra, Austria, Belarus, Bolivia, Burkina Faso, Canada, Chad, Colombia, Costa Rica, Côte d'Ivoire, the Czech Republic, Estonia, Ethiopia, Finland, France, Gabon, Georgia, Honduras, Lesotho, Lithuania, Liechtenstein, Nicaragua, Panama, Paraguay, Peru, Philippines, Poland, Slovakia, Spain, Switzerland, Uruguay) provide an expanded range of groups protected from genocide, in comparison to the 1948 Convention.

It has been established that, alongside those enumerated in the relevant international legal acts, the legislators of Angola, Andorra, Colombia, Côte d'Ivoire, Estonia, Ethiopia, Italy, Lithuania, Mongolia, Nicaragua, North Macedonia, Panama, Paraguay, Spain, Uruguay, and Vietnam have included other acts committed against members of a particular group of people within the objective element of genocide. The differences in the legislative formulation of the forms of genocide, as outlined in international legal acts, have been analyzed. Particular attention has been directed to the Italian experience in the endeavor to criminalize cultural genocide.

The specificities of the criminalization by legislators of various states of conspiracy to commit genocide and direct and public incitement to commit genocide have been established.

A significant diversity of existing approaches is noted, not only in the criminalization but also in the penalization of the crime of genocide. It is emphasized that the analyzed foreign experience may be useful in improving the domestic criminal law prohibition pertaining to liability for the specified crime. In particular, the identification by some legislators of other groups of people, not specified in international legal acts, against whom genocide is committed, as well as the expansion of the list of actions that constitute the objective element of this crime, deserve serious attention.

Key words: crimes against peace, security of humankind and international law and order; international crimes; genocide; criminal legislation of foreign states; comparative criminal law; Rome Statute of the International Criminal Court.

Постановка проблеми. Станом на лютий 2025 року учасницями Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН 9 грудня 1948 року, є 153 держави [41]. Виконуючи взяті на себе зобов'язання, більшість із цих держав передбачили відповідальність за геноцид у своєму національному законодавстві.

Як відомо, національні законодавці не зобов'язані механічно відтворювати положення міжнародно-правових договорів, у зв'язку з чим дослідницький інтерес становлять розбіжності у формулюванні злочину геноциду, що містяться у Конвенції 1948 року і Римському статуті Міжнародного кримінального суду та в кримінальному законодавстві зарубіжних держав.

Завдяки вивченню кримінального законодавства зарубіжних держав можна виявити як переваги, так і недоліки національного законодавства, запозичити кращий досвід для удосконалення чинного Кримінального кодексу (далі – КК) України. Повною мірою сказане стосується й доцільності вивчення зарубіжного досвіду криміналізації та пеналізації злочину геноциду.

Стан опрацювання проблематики. Зарубіжний досвід криміналізації та пеналізації злочину геноциду вивчений недостатньо. Певну увагу цьому питанню приділили М.М. Антонович, А.В. Боровик, І.І. Строкова, М.М. Уманець та інші науковці, однак ними аналізувалося законодавство порівняно незначної кількості держав; до того ж у наявних дослідженнях трапляються деякі неточності й прикрі помилки.

Мета статті – на підставі порівняльного аналізу законодавства 90 держав світу розглянути різноманіття підходів до криміналізації та пеналізації злочину геноциду.

Виклад основного матеріалу. Кримінальна відповідальність за злочин геноциду на сьогодні передбачена у законодавстві більшості держав світу. Для порівняльно-правового аналізу особливостей відповідальності за цей злочин автором вивчалася законодавство Австралії (ст.ст. 268.3–268.7 КК) [43], Австрії (§ 321 КК) [96], Азербайджану (ст. 103 КК) [98], Албанії (ст. 73 КК) [68],

Анголи (ст. 381 КК) [25], Андорри (ст. 456 КК) [22], Аргентини (ст.ст. 2, 8 Закону про імплементацію Римського статуту) [80], Бельгії (ст. 136bis КК) [13; див. також: 85], Білорусі (ст. 127 КК) [6], Болгарії (ст. 416 КК) [9], Болівії (ст. 80 КК) [24], Боснії та Герцеговини (ст. 171 КК) [70], Бразилії (ст. 1 Закону, який визначає злочин геноциду і встановлює покарання за нього) [77], Буркіна-Фасо (ст. 313 КК) [15], Бурунді (ст. 195 КК) [19], Великої Британії (ч. 1 ст. 51, ч. 1 ст. 58 Закону про Міжнародний кримінальний суд) [62], В'єтнаму (ст. 422 КК) [52], Вірменії (ст. 393 КК) [50], Габону (ст. 329 КК) [21], Гани (ст. 49А КК) [46], Гватемали (ст. 376 КК) [31], Гондурасу (ст. 143 КК) [29], Греції (ст. 7 Закону про адаптацію внутрішнього законодавства до положень Статуту МКС) [106; див. також англійською: 74], Грузії (ст. 407 КК) [45], Данії (§ 1 Закону про покарання за геноцид) [86], Естонії (ст. 90 Пенітенціарного кодексу) [64], Ефіопії (ст. 269 КК) [48], Ізраїлю (ст.ст. 1, 2 Закону про злочин геноциду (запобігання та покарання)) [99], Індонезії (ст.ст. 8, 36 Закону про створення Спеціального суду з прав людини) [73], Ірландії (ч. 1 ст. 7 Закону про Міжнародний кримінальний суд) [63], Ісландії (ст. 1 Закону про покарання за геноцид, злочини проти людяності, воєнні злочини та злочини проти миру) [87], Іспанії (ст. 607 КК) [36], Італії (ст.ст. 1–5 Закону «Запобігання та покарання злочину геноциду») [75], Казахстану (ст. 168 КК) [8], Камбоджі (ст.ст. 183–187 КК) [49], Канади (ст.ст. 4, 6 Закону про злочини проти людяності та воєнні злочини) [42], Киргизстану (ст. 405 КК) [7], Колумбії (ст. 101 КК) [26], Республіці Конго (ст. 221 КК) [84], Коста-Ріки (ст. 382 КК) [27], Кот-д'Івуару (ст. 137 КК) [16], Куби (ст. 134 КК) [28], Лаосу (ст. 210 КК) [100], Латвії (ст. 71 КК) [69], Лесото (ст. 93 КК) [79], Литви (ст. 99 КК) [83], Ліхтенштейну (§ 321 КК) [97], Люксембургу (ст. 136bis КК) [14], Малі (ст. 30 КК) [17], Мальти (ст. 54В КК) [51], Мексики (ст. 149 Bis КК) [53], Мозамбіку (ст. 190 КК) [35], Молдови (ст. 135 КК) [39], Монголії (ст. 29.5 КК) [11], Нідерландів (ст. 3 Закону про міжнародні злочини) [60], Нікарагуа (ст. 484 КК) [32], Німеччини (§ 6 Кодексу міжнародного кримінального права) [105], Нової Зеландії (ст. 9 Закону про міжнародні злочини та Міжнародний кримінальний суд) [61], Норвегії (ст. 101 КК) [92], Панами (ст. 440 КК) [33], Парагваю (ст. 319 КК) [34], Перу (ст. 319 КК) [37], Південної Африки (ч. 1 додатку 1 до Закону про імплементацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду) [59], Північної Македонії (ст. 403 КК) [5], Польщі (ст. 118 КК) [67], Португалії (ст. 8 Закону, що адаптує кримінальне законодавство Португалії до Статуту Міжнародного кримінального суду) [76], Руанди (п. «а» ст. 1 Органічного закону № 08/96 про організацію кримінальних переслідувань за злочини, що становлять злочин геноциду або злочини проти людяності, вчинені починаючи з 1 жовтня 1990 р.) [89], Румунії (ст. 438 КК) [38], Сальвадору (ст. 361 КК) [30], Сербії (ст. 370 КК) [71], Сінгапуру (ст.ст. 130D, 130E КК) [90], Словаччини (§ 418 КК) [102], Словенії (ст. 100 КК) [65], США (§§ 1091–1093 18-го титулу Зводу законів) [104], Таджикистану (ст. 398 КК) [3], Туркменістану (ст. 174 КК) [103], Угорщини (§ 142 КК) [12], Узбекистану (ст. 153 КК) [88], Уругваю (ст. 16 Закону «Зміни до Кримінального кодексу. Римський статут Міжнародного кримінального суду. Геноцид. Злочини проти людяності. Воєнні злочини») [81], Фіджі (ст. 69 КК) [91], Філіппін (ст. 5 Закону № 9851, яким визначаються і караються злочини проти міжнародного гуманітарного права, геноцид та інші злочини проти людяності, організація юрисдикції, створення спеціальних судів та інші пов'язані з цим питання) [94], Фінляндії (ст. 1 глави 11 КК) [44], Франції (ст. 211-1 КК) [20], Хорватії (ст. 88 КК) [66], Чаду (ст. 296 КК) [18], Чехії (§ 400 КК) [101], Чилі (ст. 11 Закону № 20.357 «Криміналізація злочинів проти людяності, геноциду та воєнних злочинів») [82], Чорногорії (ст. 426 КК) [47], Швейцарії (ст. 264 КК) [95] та Швеції (§ 1 Закону про покарання за деякі міжнародні злочини) [72].

У більшості держав світу відповідальність за геноцид передбачена безпосередньо в кримінальному кодексі. Водночас законодавці Аргентини, Бразилії, Великобританії, Греції, Данії, Ізраїлю, Індонезії, Ірландії, Ісландії, Італії, Канади, Нідерландів, Німеччини, Нової Зеландії, Південної Африки, Португалії, Руанди, Уругваю, Філіппін, Чилі та Швеції відповідальність за вказаний злочин передбачили у спеціальних законодавчих актах. Так, грецький законодавець кримінально-правову заборону геноциду включив до Закону про адаптацію внутрішнього законодавства до положень Статуту МКС, бразильський – до Закону, який визначає злочин геноциду і встановлює покарання за нього, данський – до Закону про покарання за геноцид, ізраїльський – до Закону про злочин геноциду (запобігання та покарання), італійський – до Закону «Запобігання та покарання злочину геноциду», британський та ірландський – до Закону про Міжнародний кримінальний суд, аргентинський та південноафриканський – до Закону про імплементацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду, новозеландський – до Закону про міжнародні злочини та Міжнародний кримінальний суд, індонезійський – до Закону про створення Спеціального суду з прав людини, ісландський – до Закону про покарання за геноцид, злочини проти людяності, воєнні злочини та злочини проти миру, канадський – до Закону про злочини проти людяності та воєнні злочини, нідерландський – до Закону про міжнародні злочини, німецький – до Кодексу міжнародного кримі-

нального права, португальський – до Закону, що адаптує кримінальне законодавство Португалії до Статуту Міжнародного кримінального суду, руандійський – до Органічного закону про організацію кримінальних переслідувань за злочини, що становлять злочин геноциду або злочини проти людяності, вчинені починаючи з 1 жовтня 1990 р., уругвайський – до Закону «Зміни до Кримінального кодексу. Римський статут Міжнародного кримінального суду. Геноцид. Злочини проти людяності. Воєнні злочини», чилійський – до Закону «Криміналізація злочинів проти людяності, геноциду та воєнних злочинів», шведський – до Закону про покарання за деякі міжнародні злочини, філіппінський – до Закону, яким визначаються і караються злочини проти міжнародного гуманітарного права, геноцид та інші злочини проти людяності, організація юрисдикції, створення спеціальних судів та інші пов'язані з цим питання.

Ті законодавці, які відповідальність за геноцид передбачили в кримінальному кодексі, як правило, включили це діяння до розділу (глави) про злочини проти міжнародного правопорядку. Так, у кримінальних кодексах Андорри, Гондурасу та Іспанії відповідна кримінально-правова заборона включена до розділу «Злочини проти міжнародного співтовариства», у КК Анголи – до розділу «Злочини проти миру та міжнародного співтовариства», у КК Ефіопії – до розділу «Злочини проти міжнародного права», у КК Бельгії і КК Люксембургу – до розділу «Серйозні порушення міжнародного гуманітарного права», у КК Панами – до розділу «Злочини проти міжнародного права прав людини», у КК Нікарагуа – до розділу «Злочини проти міжнародного порядку», у КК Гватемали – до розділу «Про серйозні міжнародні злочини», у КК Куби – до розділу «Злочини проти миру та міжнародного права», у кримінальних кодексах Білорусі, Вірменії, Казахстану, Киргизстану, Республіки Конго, Монголії, Таджикистану, Туркменістану та Узбекистану – до розділу (глави) «Злочини проти миру та безпеки людства», у КК Молдови – до глави «Злочини проти миру і безпеки людства, воєнні злочини», у КК Азербайджану – до розділу «Злочини проти миру та людяності», у КК В'єтнаму – до розділу «Посягання на мир, злочини проти людяності та воєнні злочини», у КК Латвії – до розділу «Злочини проти людяності, миру, воєнні злочини, геноцид», у КК Грузії – до розділу «Злочини проти людяності, миру і безпеки та проти міжнародного гуманітарного права», у КК Словаччини – до глави «Злочини проти миру, проти людяності, злочини тероризму, екстремізму та воєнні злочини», у КК Мозамбіку – до розділу «Злочини проти людяності, культурної ідентичності та особистої цілісності», у КК Мальти – до розділу «Геноцид, злочини проти людяності, воєнні злочини та злочини агресії», у кримінальних кодексах Австрії, Бурунді, Камбоджі, Лесото, Ліхтенштейну і Норвегії – до розділу «Геноцид, злочини проти людяності та воєнні злочини», у КК Парагваю – до розділу «Геноцид та воєнні злочини», у КК Сінгапуру, КК Фіджі та 18-му титулі Зводу законів США – до розділу «Геноцид», у кримінальних кодексах Боснії та Герцеговини, Сербії і Чорногорії – до розділу «Злочини проти людяності та інших цінностей, які захищені міжнародним правом», у Пенітенціарному кодексі Естонії – до глави «Винні діяння проти людяності та міжнародної безпеки», у КК Північної Македонії – до розділу «Злочини проти людяності та міжнародного права», у КК Хорватії – до розділу «Злочини проти людяності та людської гідності», у КК Австралії – до розділу «Злочини проти людяності та пов'язані з ними злочини», у КК Польщі – до розділу «Злочини проти миру, людяності та воєнні злочини», у КК Чехії – до розділу «Злочини проти людяності, проти миру та воєнні злочини», у КК Литви – до розділу «Злочини проти людяності та воєнні злочини», у КК Фінляндії – до глави «Воєнні злочини та злочини проти людяності», у КК Болгарії – до розділу «Злочини проти миру та людяності», у КК Швейцарії – до розділу «Геноцид і злочини проти людяності», у КК Румунії – до глави «Злочини геноциду та проти людяності», у кримінальних кодексах Албанії, Болівії, Буркіна-Фасо, Малі, Мексики, Перу, Сальвадору, Угорщини та Франції – до розділу «Злочини проти людяності», у КК Словенії – до глави «Кримінальні правопорушення проти людяності».

Таким чином, деякі законодавці у назвах відповідних структурних частин кримінальних законів виокремили геноцид поряд з іншими міжнародними злочинами, інші ж – не виокремлювали вказане діяння, визнавши його одним із злочинів проти людяності.

Хоча абсолютна більшість законодавців кримінально-правову заборону геноциду включили до розділу (глави, книги) про злочини проти міжнародного правопорядку, трапляються й винятки. Так, у КК Габону відповідна стаття включена до книги «Про посягання на особу», в КК Коста-Ріки – до розділу «Злочини проти прав людини», в КК Лаосу – до розділу «Злочини проти громадянських прав і свобод», в КК Кот-д'Івуару – до розділу «Правопорушення проти прав людей», в КК Чаду – до книги «Про злочини та правопорушення проти груп осіб та осіб», в КК Колумбії – до розділу «Злочини проти життя та особистої недоторканності», в КК Гани – до розділу «Умисне вбивство та подібні правопорушення».

У Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 року геноцид визначається як будь-яке з наступних діянь, вчинене з наміром знищити, повністю або частково, націю-

нальну, етнічну, расову або релігійну групу як таку: а) вбивство членів такої групи; б) заподіяння серйозних тілесних ушкоджень або психічного розладу членам такої групи; с) умисне створення для такої групи умов життя, розрахованих призвести до її повного або часткового фізичного знищення; d) впровадження заходів, спрямованих на запобігання дітонародженню в такій групі; е) примусове переміщення дітей такої групи до іншої групи [4]. Аналогічне визначення геноциду міститься у ст. 6 Римського статуту Міжнародного кримінального суду [10].

До імплементації вказаних міжнародно-правових норм законодавці різних держав світу підійшли по-різному.

Одні законодавці дослівно або ж із мінімальними текстуальними змінами, що не зачіпають змісту, відтворили зазначені міжнародно-правові норми у національному кримінальному законодавстві. Таким шляхом пішли законодавці Австралії, Азербайджану, Бельгії, Болгарії, Боснії та Герцеговини, Бразилії, Бурунді, Гани, Греції, Данії, Ізраїлю, Індонезії, Ісландії, Республіки Конго, Люксембургу, Малі, Мальти, Нідерландів, Німеччини, Норвегії, Південної Африки, Румунії, Сінгапуру, Словенії, США, Угорщини, Фіджі, Хорватії та Чорногорії.

Інші законодавці більшою чи меншою мірою трансформували зазначені норми міжнародного права. Такий шлях обрали законодавці Австрії, Албанії, Анголи, Андорри, Білорусі, Болівії, Буркіна-Фасо, В'єтнаму, Вірменії, Габону, Гватемали, Гондурасу, Грузії, Естонії, Ефіопії, Іспанії, Італії, Казахстану, Камбоджі, Киргизстану, Колумбії, Коста-Ріки, Кот-д'Івуару, Куби, Лаосу, Латвії, Лесото, Литви, Ліхтенштейну, Мексики, Мозамбіку, Молдови, Монголії, Нікарагуа, Панами, Парагваю, Перу, Північної Македонії, Польщі, Португалії, Сальвадору, Сербії, Словаччини, Таджикистану, Туркменістану, Узбекистану, Уругваю, Філіппін, Фінляндії, Франції, Чаду, Чехії, Чилі, Швейцарії та Швеції.

В Аргентині, Великобританії, Ірландії, Канаді, Новій Зеландії та Руанді при криміналізації геноциду був використаний метод відсилання. Так, наприклад, Закон Великої Британії про Міжнародний кримінальний суд 2001 року (ч. 1 ст. 50) [62] для з'ясування сутності злочину геноциду відсилає до ст. 6 Римського статуту Міжнародного кримінального суду (до прийняття цього закону у Великій Британії діяв Акт про геноцид 1969 року [55], ч. 1 ст. 2 якого відсилала до ст. II Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього). Так само у ч. 1 ст. 6 Закону Ірландії про Міжнародний кримінальний суд 2006 року [63] міститься відсилання до ст. 6 Римського статуту Міжнародного кримінального суду (раніше в Ірландії діяв Акт про геноцид 1973 року [56], ч. 1 ст. 2 якого відсилала до ст. II Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього). До Римського статуту МКС для з'ясування сутності злочину геноциду відсилають Закон Аргентини про імплементацію Римського статуту та Закон Нової Зеландії про міжнародні злочини та Міжнародний кримінальний суд, до Конвенції 1948 року – Органічний закон Руанди № 08/96 про організацію кримінальних переслідувань за злочини, що становлять злочин геноциду або злочини проти людяності, вчинені починаючи з 1 жовтня 1990 року. В Законі Канади про злочини проти людяності та воєнні злочини (ч. 3 ст. 4, ч. 3 ст. 6) зазначено, що геноцид означає дію або бездіяльність¹, вчинену з наміром знищити, повністю чи частково, ідентифіковану групу як таку, яка на момент і в місці її вчинення становить геноцид відповідно до звичаєвого міжнародного права або міжнародного договору, або через те, що вона є злочинною відповідно до загальних принципів права, визнаних міжнародною спільнотою, незалежно від того, чи є це порушенням закону, що діє на момент і в місці її вчинення.

Важливо зазначити, що цілий ряд законодавців (зокрема, Австрії, Андорри, Білорусі, Болівії, Буркіна-Фасо, Габону, Гондурасу, Грузії, Естонії, Ефіопії, Іспанії, Канади, Колумбії, Коста-Ріки, Кот-д'Івуару, Лесото, Литви, Ліхтенштейну, Нікарагуа, Панами, Парагваю, Перу, Польщі, Словаччини, Уругваю, Філіппін, Фінляндії, Франції, Чаду, Чехії, Швейцарії) наводить розширене, порівняно з Конвенцією 1948 року, **коло захищених від геноциду груп**.

Так, відповідно до ч. 1 ст. 90 Пенітенціарного кодексу Естонії геноцидом визнається вчинення одного з перелічених у цій статті діянь щодо «члена національної, етнічної, расової чи релігійної групи або групи, що чинить спротив окупаційному режиму, або іншої соціальної групи».

¹ У законодавстві Канади і деяких інших держав прямо зазначається, що геноцид може бути вчинений не лише шляхом дії, а й шляхом бездіяльності. Йдеться про відповідальність військового командира, іншої особи, яка фактично виконує обов'язки військового командира, та іншого начальника за невжиття ним заходів для запобігання чи припинення вчинення цього злочину підлеглою особою, яка на момент вчинення такого діяння перебувала під його ефективним командуванням і контролем або під його ефективною владою і контролем, внаслідок нездійснення ним належного контролю над такою особою, якщо при цьому військовий командир або інша особа, яка фактично діє як військовий командир, та інший начальник знав або, зважаючи на обставини, що склалися на той час, повинен був і міг знати, що зазначена підлегла особа вчинила або мала намір вчинити такий злочин, однак не вжив дій, які повинен був і міг вжити в межах своїх повноважень для запобігання чи припинення вчинення злочину або для повідомлення про такий злочин компетентного органу.

У § 1 ст. 118 KK Польщі йдеться не лише про національну, етнічну, расову та релігійну групи, а й про *політичну групу* та *групу з певним світоглядом*, у ст. 269 KK Ефіопії, ч. 1 ст. 101 KK Колумбії і ст. 137 KK Кот-д'Івуару – про *політичну групу*, у ч. 1 ст. 143 KK Гондурасу – про *ідеологічну групу*. Законодавець Панами (ч. 1 ст. 440 KK) говорить про повне чи часткове знищення групи людей у зв'язку з їх національністю, расою, етнічною приналежністю, *релігійними чи політичними переконаннями*. Аналогічний перелік груп, за винятком етнічної, наводить законодавець Коста-Ріки (ст. 382 KK). У законодавстві Нікарагуа (ст. 484 KK), окрім національної, етнічної та расової груп, виокремлені групи людей за ознакою *релігійних переконань* та приналежності до певної *політичної ідеології*. У ч. 1 § 400 KK Чехії, окрім перелічених у Конвенції 1948 року груп, згадується *класова група*. Цікаво також, що у ч. 1 § 418 KK Словаччини, поряд із національною та етнічною групами, виокремлено народ (націю), в ст. 319 KK Парагваю – спільноту (громаду) (ісп. – «comunidad»), а в ст. 269 KK Ефіопії – націю (nation) та національність (nationality)¹.

Окрім національної, етнічної, расової та релігійної груп, у ч. 1 ст. 607 KK Іспанії виокремлено також «*групу за ознакою інвалідності її членів*», у ч. 1 § 321 KK Ліхтенштейну – «*групу за ознакою приналежності до церкви*» (виокремлена поряд із релігійною групою) та «*групу за ознакою приналежності до держави*», у ст. 99 KK Литви і ст. 264 KK Швейцарії – *соціальну та політичну групи*, у ст. 319 KK Парагваю, ст. 319 KK Перу та ст. 5 Закону Філіппін № 9851 – *соціальну групу*.

Серед інших груп, щодо яких вчиняється аналізоване діяння, соціальну групу та групу людей з певними спільними переконаннями раніше виокремлював законодавець Латвії. Проте згодом (законом від 21 травня 2009 року [57]) латвійський законодавець вніс до кримінального закону відповідні зміни і в чинній редакції ст. 71 KK Латвії, як і в ст. II Конвенції 1948 року, згадується лише про національну, етнічну, расову та релігійну групи.

Найширше коло захищених від геноциду груп виокремив законодавець Уругваю (ст. 16 Закону № 18026 «Зміни до Кримінального кодексу. Римський статут Міжнародного кримінального суду. Геноцид. Злочини проти людяності. Воєнні злочини»). Окрім національної, етнічної, расової та релігійної груп, у цьому законі йдеться також про *політичну групу*, *профспілкову групу* та *групу з власною ідентичністю за ознакою статі, сексуальної орієнтації, культури, соціального становища, віку, інвалідності або стану здоров'я*.

В законодавстві деяких держав перелік захищених від геноциду груп залишений відкритим. Так, наприклад, у ст. 1 глави 11 KK Фінляндії вказано, що за геноцид має бути засуджена особа, яка з метою повного чи часткового знищення національної, етнічної, расової або релігійної групи *чи іншої подібної групи* вчинила одне з перерахованих у цій статті діянь. На «*іншу подібну групу людей*» при визначенні геноциду вказує й чеський законодавець (ч. 1 § 400 KK Чехії). У ст. 5 Закону Філіппін № 9851, окрім національної, етнічної, расової, релігійної та соціальної груп, йдеться також про «*будь-яку іншу подібну стабільну та постійну групу*» (англ. – «any other similar stable and permanent group»). Законодавець Грузії (ст. 407 KK), окрім національної, етнічної, расової та релігійної груп, вказує також на «*групу, члени якої об'єднані будь-якими іншими ознаками*». У ч. 3 ст. 4, ч. 3 ст. 6 Закону Канади про злочини проти людяності та воєнні злочини сказано загалом про «*ідентифіковану групу осіб*», у ст. 93 KK Лесото – про «*будь-яку іншу ідентифіковану групу*». Вочевидь, поняття «ідентифікована група» охоплює будь-яку групу людей, яку можна чітко ідентифікувати за певними характеристиками, що відрізняють її від інших груп. Болівійський законодавець (ч. I ст. 80 KK) вказує не лише на національну, етнічну та релігійну (расова не виокремлена) групи, а й на *меншину*, що, вочевидь, означає його прагнення розширити коло захищених від геноциду груп за рахунок будь-якої меншини, тобто будь-якої групи, яка є менш чисельною або має менший вплив у суспільстві порівняно з більшістю. У ст. 127 KK Білорусі, ст. 313 KK Буркіна-Фасо, ст. 329 KK Габону, ст. 211-1 KK Франції та ст. 296 KK Чаду, окрім національної, етнічної, расової та релігійної груп, сказано також про «*групу, визначену за будь-яким іншим довільним критерієм*». Фактично ідентичне формулювання міститься й у ст. 456 KK Андорри, однак законодавець цієї маленької європейської держави не згадує про расову групу. У § 321 KK Австрії коло захищених від геноциду груп взагалі не конкретизується; у вказаній кримінально-правовій забороні австрійський законодавець говорить загалом про «групу» та її членів.

Варто зауважити, що деякі законодавці не виокремили окремі з перелічених у Конвенції 1948 року груп, щодо яких вчиняється геноцид. Так, у KK Коста-Ріки та KK Сальвадору не згадується про етнічну групу, в кримінальних кодексах Андорри, Болівії, Гватемали, Кот-д'Івуару, Парагваю та Перу – про расову групу. У KK Куби сказано не про расову групу, а про «*групу*

¹ Диспозиція ст. 269 KK Ефіопії сформульована так: «Той, хто під час війни або в мирний час, з наміром знищити повністю або частково *націю, національність, етнічну, расову, національну, кольорову, релігійну або політичну групу*...».

за кольором шкіри» (як відомо, раса є ширшим поняттям; для класифікації людей за расовими ознаками використовуються різні генетичні прикмети (фізіологічні характеристики), які включають в себе не лише колір шкіри, а й форму черепа, колір очей, тип волосся тощо). У КК Ефіопії з незрозумілих причин згадано і про «расову», і про «кольорову» групи.

У ст. 149 Bis КК Мексики сказано про мету «повного чи часткового знищення однієї чи кількох національних, етнічних, расових чи релігійних груп».

У ст. 210 КК Лаосу йдеться про «національне, расове, етнічне чи релігійне знищення», а не про знищення національної, етнічної, расової або релігійної групи як такої. Водночас варто звернути увагу на те, що в диспозиції вказаної норми окремо згадується й про «мету расового знищення», яка, судячи з контексту, стосується лише дій, спрямованих на запобігання народжуванню всередині групи¹.

Законодавець В'єтнаму ще більше відійшов від конвенційного визначення геноциду: у ч. 1 ст. 422 КК цієї держави сказано не про конкретні захищені від геноциду групи, а про «населення території». Фактично це означає, що геноцид може бути спрямований на всіх людей, що проживають на певній території, незалежно від їх приналежності до конкретної групи. Таке розуміння геноциду розмиває чітке розмежування між злочинами проти людяності та геноцидом у традиційному його сенсі². У зв'язку з цим варто звернути увагу на те, що в КК В'єтнаму заборона, у якій йдеться про відповідальність за геноцид, має назву «Злочини проти людяності».

Завершуючи аналіз положень кримінального законодавства різних держав у частині визначення захищених від геноциду груп, варто згадати про проєкт Кодексу Італії про міжнародні злочини [23], розроблений урядовою комісією на чолі з професором кримінального права Флорентійського університету Франческо Палаццо та професором міжнародного права Міланського університету Фаустом Покарм [40] і схвалений Радою міністрів цієї держави 16 березня 2023 року [58]. У цьому законопроєкті пропонується виокремити ще одну захищену від геноциду групу, про яку не згадувалося раніше, – *мовну групу*. Крім того, авторами законопроєкту запропоновано встановити відповідальність за культурний геноцид, про що докладніше йтиметься нижче.

Проаналізований зарубіжний досвід становить значний інтерес. Навряд чи можна знайти переконливі аргументи на користь того, що захищеними від геноциду групами мають бути виключно національна, етнічна, расова та релігійна групи. Видається, що розширення кола захищених груп (найбільш оптимальною вважаю позицію законодавців, які перелік захищених від геноциду груп залишили відкритим) дозволяє врахувати нові реалії, ефективно реагувати на нові виклики та забезпечити захист від геноцидних практик щодо цих груп.

Відомо, що текст прийнятої у 1948 році Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього був результатом різного роду політичних компромісів (у тому числі тих, які стосувалися визначення кола захищених від геноциду груп). Розширюючи коло відповідних груп, національні законодавці прагнули заповнити таким чином юридичні прогалини, що мають місце через невиправдано вузький підхід, заснований на виокремленні в міжнародному праві лише національної, етнічної, расової та релігійної груп. Оскільки міжнародне право постійно змінюється і адаптується до нових соціальних та політичних реалій, можна спрогнозувати, що в майбутньому змін у розглядуваній частині зазнають й міжнародно-правові акти, спрямовані на протидію цьому злочину, що в підсумку зробить їх більш ефективними.

У проаналізованому законодавстві трапляються випадки застосування розширеного підходу й до визначення **форм геноциду**, тобто переліку дій, які утворюють цей злочин. Йдеться, зокрема, про законодавців Анголи, Андорри, В'єтнаму, Естонії, Ефіопії, Іспанії, Італії, Колумбії, Кот-д'Івуару, Литви, Монголії, Нікарагуа, Панами, Парагваю, Північної Македонії та Уругваю. Поряд із перерахованими у відповідних міжнародно-правових актах, до об'єктивної сторони геноциду законодавці вказаних держав включили й інші дії, вчинені щодо членів певної групи людей. Наприклад, естонський (ч. 1 ст. 90 Пенітенціарного кодексу), литовський (ст. 99 КК) та уругвайський (п. «В» ст. 16 Закону «Зміни до Кримінального кодексу. Римський статут Міжнародного кримінального суду. Геноцид. Злочини проти людяності. Воєнні злочини») законодавці до таких дій віднесли *катування*, ангольський (п. «а» ч. 1 ст. 381 КК) – *нелюдське, жорстоке або таке, що принижує гідність, поводження*, андоррський (п. «f» ч. 1 ст. 456 КК), уругвайський (п. «В» ст. 16

¹ Диспозиція ст. 210 КК Лаосу сформульована так: «Будь-яка особа, яка умисно вчиняє національне, расове, етнічне чи релігійне знищення, повністю чи частково, або завдає серйозної фізичної чи психічної шкоди членам групи, або застосовує заходи, спрямовані на запобігання народжуванню всередині групи, з метою расового знищення, підлягає покаранню...».

² Диспозиція ч. 1 ст. 422 КК В'єтнаму сформульована так: «1. Будь-яка особа, яка в мирний час чи під час війни, вчиняє геноцид проти населення певної території, знищує джерела існування, культурне чи духовне життя нації або суверенної території, підриває основи суспільства з метою їх руйнування, або вчиняє інші акти геноциду, або знищує навколишнє середовище, підлягає покаранню...».

Закону «Зміни до Кримінального кодексу. Римський статут Міжнародного кримінального суду. Геноцид. Злочини проти людяності. Воєнні злочини») – *нелюдське чи таке, що принижує гідність, поведіння*, панамський (п. 2 ч. 2 ст. 440 KK) – *доведення до самогубства*, іспанський (п. 4 ч. 1 ст. 607 KK) – *вжиття заходів, спрямованих на зміну способу життя*, парагвайський (п. 4 ст. 319 KK) – *позбавлення можливості відправляти свій культ або практикувати свої звичаї*, андоррський (п. «с» ч. 1 ст. 456 KK), іспанський (п. 4 ч. 1 ст. 607 KK), італійський (ст. 2 Закону «Запобігання та покарання злочину геноциду»), литовський (ст. 99 KK), македонський (ст. 403 KK), нікарагуанський (п. «d» ст. 484 KK), панамський (п. 7 ч. 2 ст. 440 KK), парагвайський (п. 3 ст. 319 KK), сальвадорський (ч. 1 ст. 361 KK) і туркменський (ч. 1 ст. 174 KK) – *примусову депортацію (примусове переселення, примусове переміщення)*, ефіопський (п. «с» ст. 269 KK), кот-д'івуарський (п. 3 ст. 137 KK) та парагвайський (п. 6 ст. 319 KK) – *примусове «розсіювання»*, андоррський (п. «b» ч. 1 ст. 456 KK) – *викрадення членів певної групи з подальшим їх зникненням*, ефіопський (п. «a» ст. 269 KK) – *спричинення зникнення*, монгольський (ст. 29.5 KK) та уругвайський (п. «B» ст. 16 Закону «Зміни до Кримінального кодексу. Римський статут Міжнародного кримінального суду. Геноцид. Злочини проти людяності. Воєнні злочини») – *насильницьке зникнення*, уругвайський (п. «B» ст. 16 Закону «Зміни до Кримінального кодексу. Римський статут Міжнародного кримінального суду. Геноцид. Злочини проти людяності. Воєнні злочини») – *позбавлення свободи*, андоррський (п. «f» ч. 1 ст. 456 KK) – *обернення в рабство*, колумбійський (п. 2 ч. 2 ст. 101 KK) та уругвайський (п. «B» ст. 16 Закону «Зміни до Кримінального кодексу. Римський статут Міжнародного кримінального суду. Геноцид. Злочини проти людяності. Воєнні злочини») – *примусову вагітність*, андоррський (п. «g» ч. 1 ст. 456 KK), іспанський (п. 2 ч. 1 ст. 607 KK), нікарагуанський (п. «b» ст. 484 KK), панамський (п. 4 ч. 2 ст. 440 KK) та уругвайський (п. «B» ст. 16 Закону «Зміни до Кримінального кодексу. Римський статут Міжнародного кримінального суду. Геноцид. Злочини проти людяності. Воєнні злочини») – *сексуальне насильство*. Сексуальне насильство в якості способу вчинення геноциду пропонують закріпити й розробники проєкту Кодексу Італії про міжнародні злочини.

Визначення геноциду, що міститься у законодавстві В'єтнаму, відрізняється від конвенційного найбільшою мірою. У ч. 1 ст. 422 KK цієї держави встановлено відповідальність «особи, яка в мирний час чи під час війни вчиняє геноцид проти населення території, знищує джерела існування, культурне чи духовне життя нації або суверенної території, підриває основи суспільства з метою їх руйнування, або вчиняє інші акти геноциду, або знищує навколишнє середовище». Таким чином, в'єтнамський законодавець трактує геноцид надзвичайно широко, включаючи в нього не лише фізичні акти насильства, а й дії, спрямовані на руйнування культурних та духовних аспектів життя нації, а також знищення навколишнього середовища.

Зауважу також, що у ч. 2 ст. 134 KK Куби, яка має назву «Геноцид», передбачено відповідальність «особи, яка, порушуючи норми міжнародного права, здійснює бомбардування, обстріли або жорстоке поведіння з беззахисним цивільним населенням».

Як зазначалося вище, згідно з приписами міжнародно-правових актів, об'єктивну сторону геноциду утворює, зокрема, **вбивство членів національної, етнічної, расової або релігійної групи**. Водночас законодавці деяких держав модифікували вказане положення. Так, у ч. I ст. 80 KK Болівії та п. «d» ч. 1 ст. 134 KK Куби сказано про *масове вбивство* членів такої групи, що є серйозним відступом від конвенційних положень, адже для кваліфікації злочинного діяння як геноциду достатньо, аби з наміром знищити, повністю або частково, національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку був убитий хоча б один член такої групи. У ст. 398 KK Таджикистану сказано про *повне або часткове знищення групи* (з огляду на що має місце тавтологія: «Дії, спрямовані на *повне або часткове знищення* національної, етнічної, расової або релігійної групи шляхом їх *повного або часткового знищення...*»). Про *повне або часткове знищення осіб*, які належать до певної групи, замість їх убивства, зазначено і в ст. 153 KK Узбекистану, в якій, однак, не згадується про намір знищити, повністю або частково, національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку. У ст. 210 KK Лаосу, як зазначалося вище, йдеться про «національне, расове, етнічне чи релігійне знищення». У п. «a» ст. 268.3 KK Австралії, п. «a» ч. 1 ст. 416 KK Болгарії, п. 1 ст. 376 KK Гватемали, ст. 1 Закону Італії «Запобігання та покарання злочину геноциду», ч. 1 ст. 101 KK Колумбії, п. «a» ст. 484 KK Нікарагуа, п. 1 ч. 2 ст. 440 KK Панами, п. «a» ч. 1 § 418 KK Словаччини та п. «d» ч. 1 § 400 KK Чехії йдеться про *спричинення (або ж заподіяння) смерті* членам групи. У ч. 1 ст. 149 Bis KK Мексики взагалі сказано про *злочини проти життя членів груп*.

Якщо у Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (п. «b» ст. II) і в Римському статуті Міжнародного кримінального суду (п. «b» ст. 6) однією з форм зазначеного діяння визнається **заподіяння серйозних тілесних ушкоджень або психічного розладу членам відповідної групи** (мовою оригіналу – «causing serious bodily or mental harm to members of the group»), то в законодавстві Молдови (п. «b» ст. 135 KK) сказано про «заподіяння тілесних

ушкоджень членам такої групи чи заподіяння шкоди їх здоров'ю», в законодавстві Норвегії (п. «b» ст. 101 KK) – про «заподіяння значної шкоди тілу або здоров'ю одного чи кількох членів групи», в законодавстві Австралії (п. «a» ч. 1 ст. 268.4 KK), Австрії (ч. 1 § 321 KK), Албанії (ст. 73 KK), Греції (п. «β» ст. 7 Закону про адаптацію внутрішнього законодавства до положень Статуту МКС), Індонезії (п. 2 ст. 8 Закону про створення Спеціального суду з прав людини), Ісландії (п. «b» ч. 2 ст. 1 Закону про покарання за геноцид, злочини проти людяності, воєнні злочини та злочини проти миру), Камбоджі (п. 2 ст. 183 KK), Лаосу (ст. 210 KK), Ліхтенштейну (ч. 1 § 321 KK), Мальти (п. «b» ч. 1 ст. 54B KK), Нідерландів (п. «b» ч. 1 ст. 3 Закону про міжнародні злочини), Німеччини (п. 2 ч. 1 § 6 Кодексу міжнародного кримінального права), Сінгапуру (п. «b» ст. 130D KK), Угорщини (п. «b» ч. 1 § 142 KK), Фіджі (п. «b» ч. 1 ст. 69 KK) та Філіппін (п. 2 ч. «a» ст. 5 Закону № 9851) – про «спричинення (або ж заподіяння) серйозної тілесної чи психічної шкоди членам групи» (таке формулювання найбільш точно відповідає конвенційному)¹, в законодавстві Данії (п. «b» § 1 Закону про покарання за геноцид) – про «заподіяння значної фізичної чи психічної шкоди членам групи», в законодавстві Вірменії (ст. 393 KK), Грузії (ст. 407 KK), Казахстану (ст. 168 KK), Киргизстану (ст. 405 KK), Польщі (§ 1 ст. 118 KK), Словаччини (п. «a» ч. 1 § 418 KK), Таджикистану (ст. 398 KK), Туркменістану (ч. 1 ст. 174 KK) та Чехії (п. «d» ч. 1 § 400 KK) – про «заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю членам такої групи», в законодавстві Монголії (ст. 29.5 KK) – про «заподіяння серйозної шкоди здоров'ю особи», в законодавстві Естонії (ч. 1 ст. 90 Пенітенціарного кодексу) – про «заподіяння шкоди здоров'ю члену групи», в законодавстві Сальвадору (ч. 1 ст. 361 KK) – про «заподіяння тілесних чи психічних ушкоджень», у законодавстві Словенії (ч. 1 ст. 100 KK) – про «заподіяння серйозних тілесних ушкоджень або психічних розладів членам групи», в законодавстві Анголи (п. «a» ч. 1 ст. 381 KK), Бельгії (п. 2 ст. 136bis KK), Болівії (п. 1 ч. II ст. 80 KK), Бразилії (п. «b» ст. 1 Закону, який визначає злочин геноциду і встановлює покарання за нього), Буркіна-Фасо (ст. 313 KK), Бурунді (п. 2 ст. 195 KK), Габону (ст. 329 KK), Гватемали (п. 2 ст. 376 KK), Гондурасу (п. 2 ч. 1 ст. 143 KK), Колумбії (п. 1 ч. 2 ст. 101 KK), Республіки Конго (п. 2 ст. 221 KK), Куби (п. «d» ч. 1 ст. 134 KK), Люксембургу (п. 2 ст. 136bis), Малі (п. «b» ст. 30 KK), Нікарагуа (п. «b» ст. 484 KK), Перу (п. 2 ст. 319 KK), Румунії (п. «b» ч. 1 ст. 438 KK), Уругваю (п. «B» ст. 16 Закону «Зміни до Кримінального кодексу. Римський статут Міжнародного кримінального суду. Геноцид. Злочини проти людяності. Воєнні злочини»), Франції (ст. 211-1 KK), Чаду (п. «c» ст. 296 KK) та Швейцарії (п. «a» ст. 264 KK) – про «заподіяння серйозної шкоди фізичній чи психічній цілісності членів групи», в законодавстві Мозамбіку (п. «b» ч. 1 ст. 190 KK) та Португалії (п. «b» ч. 1 ст. 8 Закону, що адаптує кримінальне законодавство Португалії до Статуту Міжнародного кримінального суду) – про «заподіяння серйозної шкоди фізичній цілісності членів групи», в законодавстві Мексики (ч. 2 ст. 149 Bis KK) – про «напади на фізичну цілісність або здоров'я членів груп», в законодавстві Білорусі (ст. 127 KK) – про «заподіяння членам групи тяжких тілесних ушкоджень», у законодавстві Парагваю (п. 1 ст. 319 KK) – про «серйозне поранення членів групи», у законодавстві Італії (ст. 1 Закону «Запобігання та покарання злочину геноциду») – про заподіяння тяжких та «особливо тяжких» тілесних ушкоджень, у законодавстві Північної Македонії (ст. 403 KK), Сербії (ст. 370 KK) та Чорногорії (ст. 426 KK) – про «заподіяння тяжких тілесних ушкоджень чи серйозної шкоди фізичному або психічному здоров'ю членів групи», в законодавстві Хорватії (п. 2 ч. 1 ст. 88 KK) – про «заподіяння тяжких тілесних ушкоджень членам групи або серйозне погіршення їх здоров'я», в законодавстві Боснії та Герцеговини (п. «b» ст. 171 KK) – про «заподіяння тяжкої тілесної шкоди або психічної травми членам групи людей», в законодавстві Фінляндії (п. 2 ч. 1 ст. 1 глави 11 KK) – про «спричинення тяжких тілесних або психічних захворювань чи травм членам групи», в законодавстві Латвії (ст. 71 KK) – про «заподіяння членам групи небезпечних для життя або здоров'я тілесних ушкоджень, або спричинення їм психічних розладів», в законодавстві Ефіопії (п. «a» ст. 269 KK) та Кот-д'Івуару (п. 1 ст. 137 KK) – про «тілесні ушкодження або серйозні порушення фізичного чи психічного здоров'я членів групи, вчинені будь-яким способом», в законодавстві Швеції (п. 2 § 1 Закону про покарання за деякі міжнародні злочини) – про «заподіяння члену групи сильного болю чи ушкоджень або спричинення йому тяжких страждань», в законодавстві Литви (ст. 99 KK) – про «калічення, порушення психічного розвитку членів групи», в законодавстві Азербайджану (ст. 103 KK) – про «заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю членів групи або серйозної шкоди їх розумовим здібностям», в законодавстві Болгарії (п. «a» ч. 1 ст. 416 KK) – про «заподіяння тяжкого тілесного

¹ В ч. 2 ст. 268.4 KK Австралії стосовно цієї форми геноциду міститься таке роз'яснення: «Спричинення серйозної тілесної або психічної шкоди включає вчинення катувань, зґвалтування, сексуального насильства або нелюдського чи принизливого поводження, але не обмежується ними». Зауважу, що таке трактування розглядуваної форми геноциду відповідає схваленням Асамблеєю держав-учасниць Римського статуту Елементам злочинів (примітка до ч. 1 ст. 6 (b)), які доповнюють Римський статут та використовуються Міжнародним кримінальним судом при тлумаченні положень Римського статуту [54].

ушкодження або постійного розладу свідомості особи, що належить до такої групи», в законодавстві США (§ 1091 18-го титулу Зводу законів) – про «заподіяння серйозних тілесних ушкоджень членам групи, заподіяння постійного порушення розумових здібностей членів групи шляхом застосування наркотиків, катувань або подібних методів», тощо. У ст. 456 КК Андорри та ст. 153 КК Узбекистану про аналізовану форму геноциду взагалі не згадується.

Якщо у Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (п. «с» ст. II) і в Римському статуті Міжнародного кримінального суду (п. «с» ст. 6) однією з форм розглядуваного діяння визнається **умисне створення для групи умов життя, розрахованих призвести до її повного або часткового фізичного знищення**, то в законодавстві Сальвадору (ч. 1 ст. 361 КК) сказано про «створення членам групи умов, що ускладнюють їх існування», в законодавстві Грузії (ст. 407 КК) – про «умисне створення членам групи тяжких умов життя», в законодавстві Ефіопії (п. «с» ст. 269 КК) та Кот-д'Івуару (п. 3 ст. 137 КК) – про «створення умов життя, розрахованих призвести до їх загибелі чи зникнення». У законодавстві Мозамбіку (п. «с» ч. 1 ст. 190 КК) та Португалії (п. «с» ч. 1 ст. 8 Закону, що адаптує кримінальне законодавство Португалії до Статуту Міжнародного кримінального суду) зазначається про «підпорядкування групи умовам існування або жорстокому, такому, що принижує гідність, чи нелюдському поводженню, що може призвести до її повного чи часткового знищення», у законодавстві Парагваю (п. 2 ст. 319 КК) – про «підпорядкування групи нелюдському поводженню або умовам існування, які можуть призвести до її повного чи часткового знищення». Законодавець Чилі (п. 3 ст. 11 Закону «Криміналізація злочинів проти людяності, геноциду та воєнних злочинів») вказує, що тут може йтися, наприклад, про позбавлення певної групи доступу до їжі чи ліків, законодавець Уругваю (п. «С» ст. 16 Закону «Зміни до Кримінального кодексу. Римський статут Міжнародного кримінального суду. Геноцид. Злочини проти людяності. Воєнні злочини») – про «умисне позбавлення осіб, що належать до певної групи, необхідних для їх виживання ресурсів, серйозне погіршення здоров'я, систематичне вигнання з їхніх домівок або створення умов, що можуть перешкоджати їхньому способу життя»¹, законодавець Вірменії (ст. 393 КК), Казахстану (ст. 168 КК) та Киргизстану (ст. 405 КК) – про «насильницьке переселення або створення інших умов життя з метою повного чи часткового фізичного знищення групи», законодавець Туркменістану (ч. 1 ст. 174 КК) – про «примусову передачу дітей або створення інших умов життя, розрахованих на повне чи часткове фізичне знищення членів цієї групи». У ст. 210 КК Лаосу ця форма геноциду не виокремлюється.

Одним із діянь, які утворюють об'єктивну сторону геноциду, у згаданих вище міжнародно-правових актах визнається **впровадження заходів, спрямованих на запобігання дітонародженню в певній групі**. Водночас законодавці деяких держав певною мірою модифікували (зокрема, дещо конкретизували) відповідне формулювання. Так, у п. 5 ст. 376 КК Гватемали сказано про «заходи, спрямовані на стерилізацію членів групи або на запобігання дітонародженню іншим способом», в ч. 1 ст. 149 Bis КК Мексики – про «масову стерилізацію з метою запобігання розмноженню групи», в п. «е» ч. 1 ст. 456 КК Андорри, п. «b» ч. 1 ст. 134 КК Куби та в п. «d» ст. 484 КК Нікарагуа – про «заходи, спрямовані на запобігання або перешкоджання дітонародженню в межах групи», в ст. 4 Закону Італії «Запобігання та покарання злочину геноциду» – про «запобігання або обмеження народжуваності в межах групи», в п. 4 ст. 136bis КК Бельгії, ст. 127 КК Білорусі, ч. 1 ст. 90 Пенітенціарного кодексу Естонії, п. 4 ч. 1 ст. 607 КК Іспанії, ст. 405 КК Киргизстану, ст. 403 КК Північної Македонії та ст. 398 КК Таджикистану – про «заходи, спрямовані на перешкоджання дітонародженню в групі», в ст. 407 КК Грузії – про «примусове зниження рівня народжуваності», в ст. 168 КК Казахстану, ст. 29.5 КК Монголії, ч. 1 ст. 174 КК Туркменістану та ст. 153 КК Узбекистану – про «насильницьке обмеження народження дітей», в § 2 ст. 118 КК Польщі – про «заходи, спрямовані на припинення народжуваності в межах групи», в п. «с» ч. 1 ст. 381 КК Анголи, п. «е» ч. 1 ст. 190 КК Мозамбіку та в п. «е» ч. 1 ст. 8 Закону, що адаптує кримінальне законодавство Португалії до Статуту Міжнародного кримінального суду – про «заходи, спрямовані на запобігання розмноженню або дітонародженню в групі», в п. 2 ст. 137 КК Кот-д'Івуару – про «заходи, спрямовані на запобігання народжуваності чи виживанню нащадків членів групи», в п. «b» ст. 269 КК Ефіопії – про «заходи, спрямовані на запобігання народжуваності чи подальшому виживанню членів групи або їх нащадків», у п. 4 ст. 183 КК Камбоджі – про «примусові заходи або добровільні методи, спрямовані на запобігання народжуванню в межах групи» (вочевидь, йдеться про впровадження певних практик, які, на перший погляд, виглядають добровільними, але фактично здійснюються під впливом зовнішнього тиску чи обставин, що обмежують реальну свободу вибору членів

¹ Зауважу, що в примітці до ч. 4 ст. 6 (с) схвалених Асамблеєю держав-учасниць Римського статуту Елементів злочинів вказано, що «термін "умови життя" може включати умисне позбавлення необхідних для виживання ресурсів, таких як їжа чи медичні послуги, або систематичне вигнання з домівок, але не обмежується ними» [54].

групи). У ст. 210 КК Лаосу вказано, що геноцидом є тільки такі заходи, спрямовані на запобігання народжуванню всередині групи, які застосовуються з метою «расового знищення».

На відміну від згадуваних вище міжнародно-правових актів, законодавці деяких держав (зокрема, Болівії, Сальвадору та Уругваю) формою геноциду визнають **примусове переміщення до іншої групи** загалом людей, а не лише дітей. В КК Гватемали сказано про примусове переміщення до іншої групи дітей або дорослих, у КК Ефіопії та КК Кот-д'Івуару – населення (людей) або дітей, в КК Нікарагуа – дітей чи підлітків, в законодавстві Австралії¹, Анголи, Мексики та Чилі – осіб, молодших за 18 років, у законодавстві Італії – неповнолітніх віком до 14 років. Білоруський (ст. 127 КК) та грузинський (ст. 407 КК) законодавці визнали геноцидом «примусове переміщення дітей з однієї етнічної групи до іншої», тим самим невинувативши коло захищених від аналізованої форми геноциду груп лише до етнічної групи. У законодавстві Чилі (п. 5 ст. 11 Закону № 20.357 «Криміналізація злочинів проти людяності, геноциду та воєнних злочинів») йдеться не лише про «примусове переміщення неповнолітніх у віці до 18 років з однієї групи до іншої», а й про «перешкоджання їхньому поверненню до цієї групи». У законодавстві Уругваю (п. «Е» ст. 16 Закону «Зміни до Кримінального кодексу. Римський статут Міжнародного кримінального суду. Геноцид. Злочини проти людяності. Воєнні злочини») сказано про «примусове переміщення або переселення одного чи кількох членів групи до іншої групи або переміщення цілої групи з місця її поселення». В ч. 2 ст. 268.7 КК Австралії зазначено, що примусове переміщення однієї чи кількох осіб, молодших за 18 років, може відбуватися: а) шляхом погрози застосування сили або примусу (наприклад, через страх перед насильством, примусом, затриманням, психологічним тиском або зловживанням владою) щодо цієї особи чи осіб або щодо іншої особи; або б) шляхом використання примусових обставин. У ст. 5 Закону Італії «Запобігання та покарання злочину геноциду» формою цього злочину визнано викрадення неповнолітніх віком до 14 років, що належать до національної, етнічної, расової або релігійної групи, для їх переміщення до іншої групи. У ст. 210 КК Лаосу аналізована форма геноциду не виокремлюється.

Вивчений зарубіжний досвід у частині визначення форм геноциду також заслуговує на серйозну увагу. Вказане стосується не лише проаналізованих відмінностей у законодавчому формулюванні виокремлених у міжнародно-правових актах форм геноциду, а й можливого розширення переліку дій, які утворюють об'єктивну сторону цього злочину. Водночас докладний аналіз зазначеного питання не є предметом цієї публікації.

У розглядуваному контексті необхідно нагадати, що в проекті Кодексу Італії про міжнародні злочини (ст. 18) запропоновано встановити відповідальність за культурний геноцид. За задумом розробників цього законопроекту, об'єктивну сторону культурного геноциду утворює позбавлення членів певної групи особистої свободи, їх депортація, здійснення за ними стеження чи масового нагляду, здійснення заходів з їх примусової ідеологічної обробки чи здійснення інших подібних заходів або ж створення умов життя, здатних усунути культурні, мовні чи релігійні особливості групи (п. «а» ст. 18), а також піддання членів певної групи зобов'язанням або заборонам, що стосуються релігійних, духовних чи культурних практик, освітньої підготовки або використання мови, здатних усунути культурні, мовні чи релігійні особливості групи (п. «б» ст. 18).

Варто зазначити, що ідея, яка лягла в основу цієї норми про культурний геноцид, не нова. Вперше вона була висловлена польсько-американським юристом єврейського походження Рафалом Лемкіним, який ще у 1933 році запропонував виокремити в міжнародному праві два види злочинів – «акти варварства» і «акти вандалізму», розуміючи під останніми знищення культурно-духовного надбання певної етнічної, релігійної чи соціальної групи через ненависть до неї [78]. Згодом ці положення лягли в основу запропонованої Рафалом Лемкіним концепції злочину «геноциду», у якій «акти вандалізму» розглядалися вченим як «культурний компонент» цього злочину [1].

В ході роботи над Конвенцією про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 року «культурний компонент» геноциду був, однак, категорично відкинутий через його «надмірну невизначеність та непов'язаність з фізичним і біологічним знищенням групи, яке спонукало до прийняття Конвенції» [93, р. 202–203]. Вочевидь, тогочасне неприйняття західними державами концепції «культурного геноциду» далеко не в останню чергу було пов'язане з тим, що більшість із них так чи інакше були причетними до відповідної політики щодо національних меншин і корінних народів [1, с. 576; 2, с. 282].

На мій погляд, італійський досвід прагнення криміналізувати культурний геноцид заслуговує на серйозну увагу. Можна припустити, що аналогічним шляхом невдовзі підуть й деякі інші

¹ В п. «f» ч. 1 ст. 268.7 КК Австралії наголошується, що винний знає, що особа є молодшою за цей вік або ж ставиться до цього факту безвідповідально.

національні законодавці. Не виключено також, що в майбутньому відповідні зміни будуть внесені до міжнародно-правових актів [1, с. 576; 2, с. 282–283].

Законодавці Боснії та Герцеговини (ст. 171 KK), Ефіопії (ст. 269 KK), Кот-д'Івуару (ст. 137 KK), Північної Македонії (ст. 403 KK), Сербії (ст. 370 KK), Словенії (ч. 1 ст. 100 KK), Узбекистану (ст. 153 KK), Хорватії (ч. 2 ст. 88 KK), Чорногорії (ст. 426 KK) та Чаду (ст. 298 KK) вказали, що кримінальний відповідальності за геноцид підлягає не лише особа, яка його вчинила, а й той, хто віддав наказ про його вчинення. Литовський законодавець (ст. 99 KK) карає дії того, хто організовував, керував або брав участь у вчиненні дій, які утворюють об'єктивну сторону геноциду. Про дії організатора злочину геноциду окремо згадують також законодавці Ефіопії (ст. 269 KK) та Кот-д'Івуару (ст. 137 KK). У ч. IV ст. 80 KK Болівії, ст. 42 Закону Індонезії про створення Спеціального суду з прав людини, ст. 10 Закону Філіппін № 9851 та ст. 297 KK Чаду передбачено відповідальність особи, яка не дотримуватиметься свого обов'язку щодо здійснення влади, командування або контролю для запобігання та перешкоджання вчиненню злочину геноциду, або не повідомить компетентні органи про його вчинення.

Естонський законодавець вказав, що суб'єктом злочину геноциду може бути також юридична особа (ч. 2 ст. 90 Пенітенціарного кодексу). Кримінальну відповідальність юридичних осіб за геноцид та планування геноциду передбачив й законодавець Камбоджі (ст. 187 KK).

Абсолютна більшість законодавців услід за відповідними міжнародними нормами вказали, що діяння, які утворюють об'єктивну сторону геноциду, вчиняються **з наміром знищити, повністю або частково, певну групу людей як таку**. Водночас у кримінальному законодавстві Австрії (ч. 1 § 321), Лаосу (ст. 210) та Узбекистану (ст. 153) вказівка про наявність у винного зазначеного наміру відсутня, що слід визнати серйозним відступом від конвенційного визначення злочину геноциду.

У ч. 1 ст. 90 Пенітенціарного кодексу Естонії диспозиція відповідної норми сформульована таким чином, що мета повного або часткового знищення групи стосується лише частини перерахованих у ній діянь, і не стосується такої дії як «поміщення членів групи в умови життя, які викликають небезпеку часткової або повної загибелі групи».

Деякі законодавці (зокрема, Азербайджану, Казахстану, Киргизстану, Латвії, Таджикистану, Туркменістану) геноцидом визнали дії, «спрямовані на повне або часткове знищення [...] групи». У ст. 8 Закону Індонезії про створення Спеціального суду з прав людини сказано про спрямованість передбачених у ній дій на *знищення або винищення* (англ. – «destroy or exterminate») повністю або частково [...] групи» (вочевидь, відмінність між «знищенням» і «винищенням» полягає в тому, наскільки повним і тотальним є акт знищення; термін «винищення» є більш точним для опису повного і тотального фізичного знищення, тоді як слово «знищення» краще підходить для більш загального опису знищення групи).

У законодавстві Албанії (ст. 73 KK), Андорри (ч. 1 ст. 456 KK), Буркіна-Фасо (ст. 313 KK), Габону (ст. 329 KK), Грузії (ст. 407 KK) та Франції (ст. 211-1 KK) йдеться про *реалізацію заздалегідь розробленого (узгодженого) плану, спрямованого на повне або часткове знищення певної групи*. В ст. 127 KK Білорусі сказано, що зазначені вище дії вчиняються «з метою *планомірного* знищення повністю чи частково [...] групи».

Більшість законодавців відповідальність за геноцид не **диференціювала**. Протилежний підхід має місце в законодавстві Андорри, Аргентини, Болівії, Бразилії, В'єтнаму, Греції, Ізраїлю, Іспанії, Італії, Казахстану, Колумбії, Мексики, Німеччини, Нової Зеландії, Польщі, Румунії, Сальвадору, Сінгапуру, Словаччини, США, Туркменістану, Філіппін та Чилі. У законодавстві Андорри, Аргентини, Болівії, Греції, Іспанії, Італії, Колумбії, Мексики, Німеччини, Нової Зеландії, Польщі, Сінгапуру, США, Філіппін та Чилі диференціація відповідальності здійснена залежно від небезпечності дій, які утворюють об'єктивну сторону геноциду. Наприклад, відповідно до ст. 607 KK Іспанії найбільш суворе покарання передбачене за вбивство члена національної, етнічної, расової, релігійної групи або групи за ознакою інвалідності її членів, менш суворе – за інші дії, що утворюють об'єктивну сторону розглядуваного злочину. Законодавці Казахстану (ч. 2 ст. 168 KK), Румунії (ч. 2 ст. 438 KK) і Туркменістану (ч. 2 ст. 174 KK) посилили відповідальність за вчинення відповідних дій під час війни, Словаччини (ч. 2 § 418 KK) – «під час війни чи збройного конфлікту». Крім того, у ч. 3 § 418 KK Словаччини передбачено таку особливо кваліфікуючу ознаку геноциду як спричинення вказаним діянням смерті кількох осіб. Законодавець Сальвадору (ч. 2 ст. 361 KK) посилив відповідальність за вчинення акту геноциду цивільною або військовою посадовою особою, законодавець Бразилії (ст. 4 Закону, який визначає злочин геноциду і встановлює покарання за нього) – за вчинення цього злочину високопосадовою особою або державним службовцем. У ч. 4 ст. 149 Bis KK Мексики зазначено, що в разі, якщо відповідальними за ці діяння є високопосадовці, посадові особи чи працівники державних органів під час виконання своїх обов'язків або у зв'язку з ними, крім покарань,

передбачених цією статтею, до них застосовуються також покарання, зазначені в статті 15 Закону про відповідальність державних службовців та працівників Федерації. В ст. 2 Закону Ізраїлю про злочин геноциду (запобігання та покарання) передбачено можливість пом'якшення покарання у разі, якщо особа вчинила вказане діяння за обставин, які б зазвичай звільнили її від кримінальної відповідальності або могли б бути підставою для пом'якшення покарання, і якщо вона намагалася, наскільки це було в її силах, зменшити наслідки вчиненого. У ч. 2 ст. 422 КК В'єтнаму менш суворе покарання передбачене за вчинення геноциду під тиском вищих офіцерів чи за їх наказом.

У ст. III Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього зазначено, що караним є не тільки геноцид, а й змова з метою його вчинення, прямі та публічні заклики до вчинення геноциду, замах на його вчинення, а також співучасть у геноциді. У зв'язку з цим у законодавстві цілого ряду держав встановлена відповідальність за вказані діяння.

Так, відповідальність за **змову з метою вчинення геноциду** передбачена у законодавстві Австрії (ч. 2 § 321 КК), Бразилії (ст. 2 Закону, який визначає злочин геноциду і встановлює покарання за нього), Гватемали (ч. 2 ст. 377 КК), Гондурасу (ч. 2 ст. 143 КК), Ізраїлю (ст. 3 Закону про злочин геноциду (запобігання та покарання)), Індонезії (ст. 41 Закону про створення Спеціального суду з прав людини), Італії (ст. 7 Закону «Запобігання та покарання злочину геноциду»), Камбоджі (ст. 185 КК), Ліхтенштейну (ч. 2 § 321 КК), Мозамбіку (ч. 3 ст. 190 КК), Нідерландів (ч. 2 ст. 3 Закону про міжнародні злочини), Нікарагуа (ст. 485 КК), Нової Зеландії (п. «b» ч. 1 Закону про міжнародні злочини та Міжнародний кримінальний суд), Португалії (ч. 3 ст. 8 Закону, що адаптує кримінальне законодавство Португалії до Статуту Міжнародного кримінального суду), Румунії (ч. 3 ст. 438 КК), Сальвадору (ч. 3 ст. 361 КК), США (п. «d» § 1091 18-го титулу Зводу законів), Фінляндії (п. 1 ст. 2 глави 11 КК) та Чилі (ст. 14 Закону № 20.357 «Криміналізація злочинів проти людяності, геноциду та воєнних злочинів»).

В КК Болгарії (ч. 2 ст. 416) та КК Угорщини (ч. 2 § 142) замість змови з метою вчинення геноциду в якості самостійного діяння виокремлюється **готування до геноциду**. У КК Фінляндії (ст. 2 глави 11) вказано, що готування до геноциду може полягати в змові з іншою особою з метою вчинення геноциду та у складанні плану здійснення геноциду. У ст. 185 КК Камбоджі зазначається, що метою змови є планування геноциду. У ст. 485 КК Нікарагуа передбачено відповідальність за пропозицію вчинити геноцид.

Варто також зауважити, що в ст. 6 Закону Італії «Запобігання та покарання злочину геноциду» передбачено відповідальність за примушування осіб, які належать до національної, етнічної, расової або релігійної групи, носити знаки або відмітні ознаки, що вказують на їх приналежність до цієї групи. При цьому покарання за таке діяння значно посилюється, якщо воно було вчинене з метою підготовки до повного або часткового знищення певної групи.

Кримінально-правові заборони **прямих та публічних закликів до вчинення геноциду** містяться у законодавстві Азербайджану (ст. 104 КК), Анголи (ч. 2 ст. 381 КК), Болгарії (ч. 3 ст. 416 КК), Бразилії (ст. 3 Закону, який визначає злочин геноциду і встановлює покарання за нього), Гватемали (ч. 1 ст. 377 КК), Ізраїлю (ст. 3 Закону про злочин геноциду (запобігання та покарання)), Ісландії (ч. 3 ст. 1 Закону про покарання за геноцид, злочини проти людяності, воєнні злочини та злочини проти миру), Італії (ст. 8 Закону «Запобігання та покарання злочину геноциду»), Латвії (ст. 71.1 КК), Мальти (ч. 2 ст. 54В КК), Мозамбіку (ч. 2 ст. 190 КК), Нідерландів (ч. 2 ст. 3 Закону про міжнародні злочини), Португалії (ч. 2 ст. 8 Закону, що адаптує кримінальне законодавство Португалії до Статуту Міжнародного кримінального суду), Румунії (ч. 4 ст. 438 КК), Сальвадору (ч. 3 ст. 361 КК), США (п. «c» § 1091 18-го титулу Зводу законів), Уругваю (ст. 17 Закону «Зміни до Кримінального кодексу. Римський статут Міжнародного кримінального суду. Геноцид. Злочини проти людяності. Воєнні злочини»), Філіппін (ч. «b» ст. 5 Закону № 9851), Франції (ст. 211-2 КК), Хорватії (ч. 3 ст. 88 КК), Чехії (ч. 2 § 400 КК) та Чилі (ст. 13 Закону № 20.357 «Криміналізація злочинів проти людяності, геноциду та воєнних злочинів»).

Болгарський законодавець вживає формулювання «*явне і пряме підбурювання до геноциду*», азербайджанський – «*безпосереднє та явне підбурювання до вчинення геноциду*», італійський, сальвадорський, уругвайський і чеський – «*публічне підбурювання до геноциду*», ізраїльський – «*підбурювання до вчинення геноциду*», бразильський, мозамбікський та чилійський – «*публічне і пряме підбурювання до вчинення геноциду*», філіппінський – «*безпосереднє і публічне підбурювання інших до вчинення геноциду*», ангольський – «*публічне та повторюване підбурювання до ненависті проти національної, етнічної, расової або релігійної групи з метою її повного чи часткового знищення*», нідерландський – уточнює, що публічне підбурювання до вчинення геноциду може мати місце в усній чи письмовій формі або ж відбуватися за допомогою зображень. Бразильський законодавець посилює відповідальність за підбурювання до вчинення геноциду, якщо таке підбурювання здійснювалось через засоби масової інформації.

У КК Андорри виокремлені статті про відповідальність за виправдовування геноциду (ст. 457) та заперечення геноциду (ст. 458). Відповідальність за публічне виправдовування геноциду встановив також законодавець Італії (ст. 8 Закону «Запобігання та покарання злочину геноциду»). Законодавець Білорусі (ст. 130² КК) кримінально караним визнає заперечення геноциду білоруського народу. У КК Колумбії (ст. 102) передбачено відповідальність за поширення ідей чи доктрин, які пропагують геноцид або антисемітизм, за виправдовування геноциду чи антисемітизму, а також за намагання реабілітувати режими або інституції, що підтримують відповідні практики.

У законодавстві Андорри (ч. 2 ст. 456 КК), Бразилії (ст. 5 Закону, який визначає злочин геноциду і встановлює покарання за нього), Данії (§ 2 Закону про покарання за геноцид), Ізраїлю (ст. 3 Закону про злочин геноциду (запобігання та покарання)), Індонезії (ст. 41 Закону про створення Спеціального суду з прав людини), Канади (ст.ст. 4, 6 Закону про злочини проти людяності та військові злочини), США (п. «d» § 1091 18-го титулу Зводу законів), Філіппін (ч. «с» ст. 8 Закону № 9851) та Фінляндії (ч. 2 ст. 1 глави 11 КК) підкреслюється караність **замаху на вчинення геноциду** (у законодавстві деяких держав – «спроби вчинення геноциду»), у законодавстві Данії (§ 2 Закону про покарання за геноцид), Ізраїлю (ст. 3 Закону про злочин геноциду (запобігання та покарання)) та Філіппін (ч. «b» ст. 8 Закону № 9851) – **співучасті у геноциді**, у законодавстві Чилі (ст. 15 Закону № 20.357 «Криміналізація злочинів проти людяності, геноциду та військових злочинів») – незаконного об'єднання з метою вчинення геноциду, у законодавстві Індонезії (ст. 41 Закону про створення Спеціального суду з прав людини) – допомоги у вчиненні геноциду.

Здійснений порівняльно-правовий аналіз засвідчив, що за злочин геноциду законодавці передбачили суворе **покарання** (ув'язнення на тривалий строк або ж довічне ув'язнення, а в низці держав – смертну кару). Так, у КК Австралії за цей злочин передбачене покарання у виді довічного ув'язнення, у КК Австрії – довічного ув'язнення, у КК Азербайджану – ув'язнення на строк від 14 до 20 років або довічного ув'язнення, у КК Албанії – ув'язнення на строк не менше 10 років або довічного ув'язнення, у КК Анголи – ув'язнення на строк від 5 до 25 років, у КК Андорри – ув'язнення на строк від 8 до 30 років, у Законі Аргентини про імплементацію Римського статуту – ув'язнення на строк від 5 до 25 років або довічного ув'язнення, у КК Білорусі – ув'язнення на строк від 12 до 25 років зі штрафом чи без штрафу, або довічного ув'язнення, або смертної кари, у КК Болгарії – ув'язнення на строк від 10 до 20 років або довічного ув'язнення без права на дострокове звільнення, у КК Болівії – ув'язнення на строк від 14 до 20 років з виплатою грошової компенсації, а в разі масового вбивства членів захищеної групи або меншини – ув'язнення на 30 років без права на помилування з виплатою грошової компенсації, у КК Боснії та Герцеговини – ув'язнення на строк не менше 10 років або довгострокового ув'язнення, у Законі Бразилії, який визначає злочин геноциду і встановлює покарання за нього – ув'язнення на строк від 1 до 30 років (див. ст. 1 вказаного закону та § 2 ст. 121, § 2 ст. 129, ст.ст. 270, 125 та 148 КК Бразилії), у КК Буркіна-Фасо – смертної кари, у КК Бурунді – довічного ув'язнення (див. ст. 200 КК), у КК В'єтнаму – ув'язнення на строк від 10 до 20 років або довічного ув'язнення чи смертної кари, у КК Вірменії – ув'язнення на строк від 12 до 15 років або довічного ув'язнення, у КК Габону – довічного ув'язнення та штрафу у розмірі до 1 000 000 000 центральноафриканських франків (див. ст. 334 КК), у КК Гани – смертної кари, у КК Гватемали – ув'язнення на строк від 30 до 50 років, у КК Гондурасу – ув'язнення на строк від 30 років до довічного ув'язнення з абсолютною дискваліфікацією (позбавленням прав) на той самий строк, у Законі Греції про адаптацію внутрішнього законодавства до положень Статуту МКС – ув'язнення на строк від 5 до 20 років, а в разі вбивства члена певної групи – довічного ув'язнення, у КК Грузії – ув'язнення на строк від 12 до 20 років або довічного ув'язнення, у Законі Данії про покарання за геноцид – довічного ув'язнення або ув'язнення на строк до 16 років, у Пенітенціарному кодексі Естонії – ув'язнення на строк від 10 до 20 років або довічного ув'язнення, у КК Ефіопії – ув'язнення на строк від 5 до 25 років, або, «у більш серйозних випадках», довічного ув'язнення чи смертної кари, у Законі Ізраїлю про злочин геноциду (запобігання та покарання) – смертної кари, а в менш тяжких випадках – ув'язнення на строк не менше 10 років, у Законі Індонезії про створення Спеціального суду з прав людини (ст. 36) – смертної кари чи довічного ув'язнення, або ув'язнення на строк від 10 до 25 років, у Законі Ісландії про покарання за геноцид, злочини проти людяності, військові злочини та злочини проти миру – ув'язнення на строк не менше 5 років або довічного ув'язнення, у КК Іспанії – безстрокового тюремного ув'язнення або ув'язнення на строк від 4 до 15 років, у Законі Італії «Запобігання та покарання злочину геноциду» – ув'язнення на строк від 10 до 30 років або довічного ув'язнення, у КК Казахстану – ув'язнення на строк від 15 до 20 (а за кваліфікований вид – до 25) років або довічного ув'язнення з позбавленням громадянства Республіки Казахстан чи без такого, у КК Камбоджі – довічного ув'язнення та цілого ряду додаткових покарань (позбавлення певних прав, заборони на заняття професією, яка пов'язана з вчиненням цього злочину, заборони на перебування

особи у конкретній місцевості, заборони на виїзд з території Камбоджі, заборони на в'їзд і перебування іноземця на території Камбоджі, конфіскації засобів та знарядь вчинення злочину, заборони на володіння або носіння зброї, вибухових речовин або боєприпасів, публікації вироку про засудження, поширення вироку суду за допомогою аудіовізуальних засобів), у Законі Канади про злочини проти людяності та воєнні злочини – довічного ув'язнення, у КК Киргизстану – ув'язнення на строк від 12 до 15 років або довічного ув'язнення, у КК Колумбії – ув'язнення на строк від 160 до 600 місяців, штрафу у розмірі від 1333,33 до 15000 мінімальних заробітних плат, а також позбавлення прав від 80 до 360 місяців, у КК Республіки Конго – смертної кари, у КК Коста-Ріки – ув'язнення на строк від 10 до 25 років, у КК Кот-д'Івуару – смертної кари, у КК Куби – ув'язнення на строк від 10 до 30 років, довічного ув'язнення або смертної кари, у КК Лаосу – ув'язнення на строк від 10 до 20 років або довічного ув'язнення, а також штрафу в розмірі від 1 000 000 000 до 100 000 000 000 кіп, у КК Латвії – довічного ув'язнення або ув'язнення на строк від 3 до 20 років, у КК Литви – ув'язнення на строк від 5 до 20 років або довічного ув'язнення, у КК Ліхтенштейну – довічного ув'язнення, у КК Люксембургу – довічного ув'язнення, у КК Малі – смертної кари (див. ст. 32 КК), у КК Мальти – довічного ув'язнення або ув'язнення на строк до 30 років (див. ч.ч. 3, 4 ст. 54I, ч. 1 ст. 211), у КК Мексики – ув'язнення на строк від 5 до 40 років та штрафу у розмірі від 2000 до 20000 песо, у КК Мозамбіку – ув'язнення на строк від 20 до 24 років, у КК Молдови – ув'язнення на строк від 15 до 20 років або довічного ув'язнення, у КК Монголії – ув'язнення на строк від 12 до 20 років або довічного ув'язнення, у Законі Нідерландів про міжнародні злочини – довічного ув'язнення або ув'язнення на строк до 30 років, або штрафу шостої категорії, у КК Нікарагуа – ув'язнення на строк від 20 до 25 років, у Кодексі міжнародного кримінального права Німеччини – довічного ув'язнення або ув'язнення на строк не менше 5 років, у Законі Нової Зеландії про міжнародні злочини та Міжнародний кримінальний суд – довічного ув'язнення або ув'язнення на певний строк, у КК Норвегії – ув'язнення на строк до 30 років, у КК Панами – ув'язнення на строк від 20 до 30 років, у КК Парагваю – ув'язнення на строк не менше 5 років, у КК Перу – ув'язнення на строк не менше 20 років, у КК Північної Македонії – ув'язнення на строк не менше 10 років або довічного ув'язнення, у КК Польщі – ув'язнення на строк від 5 до 25 років або довічного ув'язнення, у португальському Законі, що адаптує кримінальне законодавство Португалії до Статуту Міжнародного кримінального суду – ув'язнення на строк від 12 до 25 років, в Органічному законі Руанди № 08/96 – ув'язнення, довічного ув'язнення або смертної кари, у КК Румунії – довічного ув'язнення або ув'язнення на строк від 15 до 25 років із позбавленням певних прав, у КК Сальвадору – ув'язнення на строк від 10 до 25 років (а за кваліфікований вид геноциду – до 30 років), у КК Сербії – ув'язнення на строк не менше 5 років або довічного ув'язнення, у КК Сінгапуру – смертної кари або довічного ув'язнення, або ув'язнення на строк до 20 років, у КК Словаччини – ув'язнення на строк від 15 до 25 років або довічного ув'язнення, у КК Словенії – ув'язнення на строк не менше 15 років, у 18-му титулі Зводу законів США – смертної кари або довічного ув'язнення та штрафу в розмірі до 1 000 000 доларів США, або обидва покарання разом – у разі вбивства членів групи; штрафу у розмірі до 1 000 000 доларів США або ув'язнення на строк до 20 років, або обидва покарання разом – у будь-якому іншому випадку, у КК Таджикистану – ув'язнення на строк від 15 до 25 років або смертної кари чи довічного ув'язнення, у КК Туркменістану – ув'язнення на строк від 15 до 20 років, а за кваліфікований вид – від 15 до 25 років, у КК Угорщини – ув'язнення на строк від 10 до 20 років або довічного ув'язнення, в КК Узбекистану – ув'язнення на строк від 10 до 20 років, у Законі Уругваю «Зміни до Кримінального кодексу. Римський статут Міжнародного кримінального суду. Геноцид. Злочини проти людяності. Воєнні злочини» – ув'язнення на строк від 15 до 30 років, у КК Фіджі – смертної кари або ув'язнення на строк, що не перевищує 14 років, у Законі Філіппін № 9851 – ув'язнення на середній або максимальний строк або довічного ув'язнення та штрафу від 100 000 до 1000 000 песо, у КК Фінляндії – ув'язнення на строк не менше 4 років або довічного ув'язнення, у КК Франції – довічного ув'язнення, у КК Хорватії – ув'язнення на строк не менше 10 років або довгострокового ув'язнення, у КК Чаду – довічного ув'язнення, у КК Чехії – ув'язнення на строк від 12 до 20 років або виняткового покарання (згідно з ч. 1 § 54 КК Чехії винятковим покаранням є ув'язнення на строк від 20 до 30 років або довічне ув'язнення), у Законі Чилі «Криміналізація злочинів проти людяності, геноциду та воєнних злочинів» – ув'язнення на строк, що відповідає будь-якому з його ступенів (залежно від небезпечності посягання), або довічного ув'язнення, у КК Чорногорії – ув'язнення на строк не менше 5 років або довгострокового ув'язнення, у КК Швейцарії – довічного ув'язнення або ув'язнення на строк не менше 10 років, у Законі Швеції про покарання за деякі міжнародні злочини – ув'язнення на строк від 4 до 18 років або довічного ув'язнення.

Таким чином, **покарання у виді довічного ув'язнення** за вчинення геноциду відсутнє у законодавстві Анголи, Андорри, Болівії, Бразилії, Колумбії, Коста-Ріки, Мексики, Мозамбіку,

Нікарагуа, Норвегії, Панами, Парагваю, Перу, Португалії, Сальвадору, Словенії, Туркменістану, Узбекистану та Уругваю (однак законодавство більшості з перерахованих держав передбачає за це діяння дуже тривалі строки ув'язнення – до 25–50 років). Натомість законодавство Австралії, Австрії, Бурунді, Габону, Камбоджі, Канади, Ліхтенштейну, Люксембургу, Франції та Чаду передбачає за вказаний злочин довічне ув'язнення в якості безальтернативного покарання. Законодавство деяких держав (Білорусі, В'єтнаму, Ефіопії, Ізраїлю, Індонезії, Куби, Руанди, Сінгапуру, США, Таджикистану, Фіджі) в якості альтернативного покарання за геноцид передбачає **смертну кару**. В Буркіна-Фасо, Гані, Республіці Конго, Кот-д'Івуарі та Малі смертна кара є безальтернативним покаранням за цей злочин. У законодавстві Нідерландів та США в якості альтернативного покарання за вчинення геноциду передбачений **штраф**; штраф як **додаткове покарання** передбачений в законодавстві Габону, Колумбії, Лаосу, Мексики, США та Філіппін. **Додаткове покарання** у виді **позбавлення певних прав** за вчинення вказаного злочину передбачене у законодавстві Гондурасу, Камбоджі, Колумбії та Румунії, у виді позбавлення громадянства – у КК Казахстану. Як зазначалося вище, законодавець Камбоджі за вчинення геноциду передбачає також такі додаткові покарання, як заборона на заняття професією, яка пов'язана з вчиненням цього злочину, заборона на перебування особи у конкретній місцевості, заборона на виїзд з території Камбоджі, заборона на в'їзд і перебування іноземця на території Камбоджі, конфіскація засобів та знарядь вчинення злочину, заборона на володіння або носіння зброї, вибухових речовин або боєприпасів, публікація вироку про засудження, поширення вироку суду за допомогою аудіовізуальних засобів.

За **змову з метою вчинення геноциду** законодавці здебільшого передбачають менш суворе **покарання**. Так, за кримінальним законодавством Австрії та Ліхтенштейну винному у цьому діянні загрожує ув'язнення на строк від 1 до 10 років, за КК Фінляндії – від 4 місяців до 4 років, за Законом, що адаптує кримінальне законодавство Португалії до Статуту Міжнародного кримінального суду – від 1 до 5 років, за Законом Італії «Запобігання та покарання злочину геноциду» – від 3 місяців до 6 років, за КК Румунії – від 5 до 10 років із позбавленням певних прав, за КК Сальвадору – від 6 до 12 років, за КК Мозамбіку – від 8 до 12 років, за КК Гватемали – від 5 до 15 років, за КК Гондурасу та КК Нікарагуа – від 10 до 15 років, за КК Камбоджі – від 20 до 30 років та цілий ряд згаданих вище додаткових покарань. У Законі Нідерландів про міжнародні злочини (ч. 2 ст. 3) та в Законі Чилі «Криміналізація злочинів проти людяності, геноциду та воєнних злочинів» (ст. 14) вказано, що змова з метою вчинення геноциду тягне за собою таке ж покарання, як і за замах на геноцид. У ст. 2 Закону Бразилії, який визначає злочин геноциду і встановлює покарання за нього, зазначено, що покарання за змову з метою вчинення цього діяння становить половину того покарання, яке загрожує за сам геноцид. У Законі Ізраїлю про злочин геноциду (запобігання та покарання) (ст. 3), Законі Індонезії про створення Спеціального суду з прав людини (ст. 41), Законі Нової Зеландії про міжнародні злочини і Міжнародний кримінальний суд (ч. 1 ст. 9) та у 18-му титулі Зводу законів США (п. «d» § 1091) за вчинення геноциду та за змову з метою вчинення геноциду передбачене однакове покарання.

За готування до геноциду у кримінальному законодавстві Болгарії та Угорщини передбачене покарання у виді ув'язнення на строк від 2 до 8 років, у КК Фінляндії – від 4 місяців до 4 років.

Порівняльно-правовий аналіз засвідчив, що **за прямі та публічні заклики до вчинення геноциду** законодавці передбачили різні за ступенем суворості **покарання**. Одні законодавці (Азербайджану, Анголи, Болгарії, Гватемали, Італії, Латвії, Мозамбіку, Португалії, Румунії, Сальвадору, США, Уругваю та Хорватії) за вказане діяння встановили менш суворе покарання, ніж за сам геноцид: у КК Болгарії – ув'язнення на строк від 1 до 8 років, у Законі Уругваю «Зміни до Кримінального кодексу. Римський статут Міжнародного кримінального суду. Геноцид. Злочини проти людяності. Воєнні злочини» – ув'язнення на строк від 2 до 4 років, у 18-му титулі Зводу законів США – штрафу у розмірі до 500 000 доларів США або ув'язнення на строк до 5 років, або обидва покарання разом, у Законі Філіппін № 9851 – ув'язнення на мінімальний строк та штрафу в розмірі від 10 000 до 20 000 песо, у КК Латвії – ув'язнення на строк до 8 років, у Законі, що адаптує кримінальне законодавство Португалії до Статуту Міжнародного кримінального суду – ув'язнення на строк від 2 до 8 років, у КК Румунії – ув'язнення на строк від 2 до 7 років із позбавленням певних прав, у КК Сальвадору – ув'язнення на строк від 4 до 8 років, у КК Анголи – ув'язнення на строк від 3 до 10 років, у КК Хорватії – ув'язнення на строк від 1 до 10 років, у КК Азербайджану – ув'язнення на строк від 5 до 10 років, у Законі Італії «Запобігання та покарання злочину геноциду» – ув'язнення на строк від 3 до 12 років, у КК Гватемали – ув'язнення на строк від 5 до 15 років, у КК Мозамбіку – ув'язнення на строк від 12 до 16 років.

У Законі Нідерландів про міжнародні злочини (ч. 2 ст. 3) вказано, що публічне підбурювання до вчинення геноциду, яке вчиняється в усній чи письмовій формі або ж за допомогою зображень, тягне за собою таке ж покарання, як і за замах на геноцид.

У ст. 3 Закону Ізраїлю про злочин геноциду (запобігання та покарання) та у ч. 2 § 400 КК Чехії публічне підбурювання до геноциду приписується карати так само, як і вчинення геноциду. У ст. 13 Закону Чилі «Криміналізація злочинів проти людяності, геноциду та воєнних злочинів» вказано, що особі, яка публічно і прямо підбурюватиме до вчинення геноциду, має бути призначене покарання у виді ув'язнення на максимальний строк, за винятком випадків, коли обставини справи дозволяють вважати підбурювача винним як «автора» (фактичного виконавця), відповідно до загальних засад КК Чилі.

Водночас ісландський законодавець за заклики до геноциду чомусь встановлює більш суворе покарання, ніж за вчинення цього діяння – безальтернативне довічне ув'язнення (ч. 3 ст. 1 Закону про покарання за геноцид, злочини проти людяності, воєнні злочини та злочини проти миру).

Французький законодавець відповідальність за прямі та публічні заклики до вчинення геноциду диференціює залежно від того, чи мали такі заклики ефект: якщо такий ефект мав місце, зазначене діяння карається довічним ув'язненням, якщо заклики не мали успіху – ув'язненням на сім років і штрафом у розмірі 100 000 євро. Подібним є підхід бразильського законодавця: за публічне та пряме підбурювання до вчинення геноциду покарання не може перевищувати половину того, яке передбачене за сам геноцид; якщо ж злочин, до якого підбурювали, був учинений, підбурювачу загрожує таке ж покарання, як і особі, яка вчинила цей злочин. Нагадаю також, що бразильський законодавець посилює відповідальність за підбурювання до вчинення геноциду, якщо таке підбурювання здійснювалось через засоби масової інформації: у такому випадку покарання має бути збільшене на одну третину.

Висновки. Таким чином, порівняльно-правовий аналіз законодавства про відповідальність за геноцид засвідчив значне різноманіття підходів до криміналізації та пеналізації цього діяння. Якщо одні законодавці дослівно або ж із мінімальними текстуальними змінами, що не зачіпають змісту, відтворили у національному законодавстві відповідні міжнародно-правові норми, що містяться у Конвенції 1948 року та Римському статуті Міжнародного кримінального суду, то інші – більшою чи меншою мірою трансформували зазначені норми міжнародного права.

Вважаю, що проаналізований досвід може знадобитися при удосконаленні вітчизняної кримінально-правової заборони, присвяченої відповідальності за геноцид. Зокрема, на серйозну увагу заслуговує виокремлення деякими законодавцями інших, не зазначених у міжнародно-правових актах, захищених від геноциду груп (найбільш оптимальною видається позиція законодавців, які перелік таких груп залишили відкритим), а також розширення переліку дій, які утворюють об'єктивну сторону цього злочину.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Андрушко А.В. Концепція злочину геноциду Рафала Лемкіна: становлення, трансформація, сучасне значення. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 1. С. 569–577.
2. Андрушко А.В. Особливості відповідальності за геноцид за законодавством держав Європи. *Європеїзація кримінального права України*: матеріали міжнар. наук. конф., що відбулася 19 груд. 2024 р. / редкол.: Ю.А. Пономаренко (голова) та ін.; Коміс. з питань прав. реформи при Президенті України [та ін.]. Харків: Право, 2025. С. 276–288.
3. Кодекси чинюятии Ҷумҳурии Тоҷикистон (21.05.1998, Рақам: 574) / Маркази миллии қонунгузори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. URL: <https://mmk.tj/content/>.
4. Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 9 грудня 1948 р. / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155#Text.
5. Кривичен законик (23 јули 1996 година. Број 08-2803/1) / ЈАВНО ОБВИНИТЕЛСТВО НА РЕПУБЛИКА СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА. URL: <https://jorm.gov.mk/wp-content/uploads/2016/03/%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D0%BA-%D0%BF%D1%80%D0%B5%D1%87%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BD-%D1%82%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82.pdf>.
6. Кримінальны кодэкс Рэспублікі Беларусь (ад 9 ліпеня 1999 г. № 275-З) / Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь. URL: https://pravo.by/document/pdf/kodeksibel/kriminalni_kodeks_rb_1999_bel.
7. Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодекси (2021-жылдын 28-октябры № 127) / Юстиция министрлиги. Кыргыз Республикасынын Укуктук маалыматтардын борборлоштурулган банкы. URL: <https://cbd.minjust.gov.kg/112309/edition/14072/kg>.
8. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі (2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ) / Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>.

9. Наказателен кодекс (в сила от 01.05.1968 г.; изм. ДВ. бр.42 от 14 Май 2024 г.) / Министерство на правосъдието. URL: <https://justice.government.bg/home/normdoc/1589654529>.
10. Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 р. / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.
11. Эрүүгийн хууль (2015 оны 12 дугаар сарын 03-ны өдөр) / Эрх зүйн мэдээллийн. URL: <https://legalinfo.mn/mn/detail/11634> (див. також англійською: Criminal Code of Mongolia (New edition) / Legislationline. URL: https://legislationline.org/sites/default/files/documents/c1/MONG_CC.pdf).
12. Büntető Törvénykönyvről (A jogszabály mai napon (2024.11.20) hatályos állapot) / Wolters Kluwer. URL: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1200100.tv>.
13. Code penal (8 juin 1867) / Service public federal JUSTICE. URL: <https://www.ejustice.just.fgov.be/eli/loi/1867/06/08/1867060850/justel>.
14. Code pénal (version consolidée applicable au 08/03/2024) / Journal officiel du Grand-Duché de Luxembourg. URL: <https://legilux.public.lu/eli/etat/leg/code/penal/20240308>.
15. Code pénal Burkina Faso (Loi No. 043/96/ADP du 13 Novembre 1996 portant Code Pénal) / <https://landwise-production.s3.amazonaws.com>. URL: https://landwise-production.s3.amazonaws.com/2022/03/Burkina-Faso_Code-Penal_1996_FRENCH-1.pdf.
16. Code pénal de Côte d'Ivoire (Loi n° 81-640 du 31 juillet 1981) / Gouv.ci. URL: <https://www.gouv.ci/doc/accords/1512502410CODE-PENAL.pdf>.
17. Code pénal de la République du Mali (Loi N° 01-079 du 20 août 2001) / National Implementation of IHL. URL: https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl-nat.nsf/implementingLaws.xsp?documentId=B0DABBF8125835AC1256B2200355654&action=openDocument&xp_countrySelected=ML&xp_topicSelected=GVAL-992BU6&from=state.
18. Code pénal de la République du Tchad (Loi n°2017-01 du 8 mai 2017) / Droit Afrique. URL: <https://www.droit-afrique.com/uploads/Tchad-Code-penal-2017.pdf>.
19. Code Pénal du Burundi (Loi n° 1/05 du 22 avril 2009 portant révision du Code pénal) / World Intellectual Property Organization (WIPO). URL: <https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/fr/bi/bi009fr.pdf>.
20. Code pénal français (version en vigueur au 20 novembre 2024) / Légifrance. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/codes/id/LEGITEXT000006070719/>.
21. Code pénal gabonais (Loi n°042/2018 du 05 juillet 2019) / Droit Afrique. URL: <https://www.droit-afrique.com/uploads/Gabon-Code-2019-penal.pdf>.
22. Codi Penal (Llei 9/2005, del 21 de febrer, qualificada del Codi penal) / Portal jurídic. URL: <https://portaljuridicandorra.ad/L2005009>.
23. Codice dei Crimini internazionali / Ministero della giustizia. URL: https://www.giustizia.it/cmsresources/cms/documents/commissione_PALAZZO_POCAR_articolato_31mag22.pdf.
24. Código del Sistema Penal (20 de diciembre de 2017 Ley N° 1005) / LEXIVOX. URL: <https://www.lexivox.org/norms/BO-L-N1005.html#idp5691872>.
25. Código Penal Angolano (Lei n.º 38/20 de 11 de Novembro 2020) / Embajada de Angola. URL: <https://www.embajadadeangola.com/pdf/Codigo-Penal-2020.pdf>.
26. Código Penal Colombiano (Ley 599 de 2000) / Observatorio de Igualdad de Género de América Latina y el Caribe. URL: https://oig.cepal.org/sites/default/files/2000_codigopenal_colombia.pdf.
27. Código Penal de Costa Rica (Ley 4.573) / Vlex. URL: <https://vlex.co.cr/vid/codigo-penal-428878505>.
28. Código Penal de Cuba (Ley No. 151) / Parlamento Cubano. URL: https://www.parlamentocubano.gob.cu/sites/default/files/documento/2022-09/goc-2022-o93_0.pdf.
29. Código Penal de Honduras (decreto N° 130-2017) / Refworld. URL: <https://www.refworld.org/es/pol/decre/pleg/2019/es/148227>.
30. Código Penal de la República de El Salvador (Decreto N° 1030) / Refworld. URL: <https://www.refworld.org/es/leg/legis/pleg/1997/es/125128>.
31. Código Penal de la República de Guatemala (Decreto N° 17-73) / United Nations. URL: https://www.un.org/depts/los/LEGISLATIONANDTREATIES/PDFFILES/GTM_codigo_penal.pdf.
32. Código Penal de la República de Nicaragua (Ley N° 641, aprobada el 13 de noviembre de 2007) / Asamblea Nacional de Nicaragua. URL: <http://legislacion.asamblea.gob.ni/Normaweb.nsf/%28%24All%29/1F5B59264A8F00F906257540005EF77E?OpenDocument>.
33. Código Penal de la República de Panamá (aprobado mediante Ley No. 14 de 18 de mayo de 2007; Comentado, 2016) / Ministerio Público de Panamá. URL: <https://ministeriopublico.gob.pa/wp-content/uploads/2016/09/codigo-penal-2016.pdf>.

34. Código Penal de la República del Paraguay (Ley No. 1160/97) / Corte Suprema de Justicia. URL: https://www.pj.gov.py/ebook/libros_files/Coleccion_de_Derecho_Penal_TomoI.pdf.
35. Código Penal de Moçambique (Lei n.º 24/2019) / Reformar. URL: <https://reformar.co.mz/documentos-diversos/lei-24-2019-lei-de-revisao-do-codigo-penal.pdf>.
36. Código Penal español (Ley Orgánica 10/1995, de 23 de noviembre) / Conceptos Jurídicos. URL: <https://www.conceptosjuridicos.com/codigo-penal/>.
37. Código Penal Peruano (actualizado 2024) / Pasión por el derecho. URL: <https://lpderecho.pe/codigo-penal-peruano-actualizado>.
38. Codul penal (din 17 iulie 2009; LEGEA nr. 286/2009) / Portal legislativ. URL: <https://legislatie.just.ro/Public/DetaliuDocument/223635>.
39. Codul penal al Republicii Moldova (COD Nr. 985 din 18-04-2002) / https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=143535&lang=ro#.
40. Commissione Palazzo e Pocar – Commissione Crimini internazionali (22 marzo 2022) – Scheda di sintesi / Ministero della Giustizia. URL: https://www.giustizia.it/giustizia/it/mg_1_36_0.page?contentId=COS372730.
41. Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide / United Nations Treaty Collection. URL: https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=IV-1&chapter=4&clang=_en.
42. Crimes Against Humanity and War Crimes Act (Assented to 2000-06-29) / Justice Laws Website. URL: <https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/c-45.9/page-1.html>.
43. Criminal Code Act 1995 (Australia) / Federal Register of Legislation. URL: <https://www.legislation.gov.au/C2004A04868/2018-12-29/text/2>.
44. Criminal Code of Finland (39/1889; amendments up to 433/2021 included) / FINLEX. URL: <https://www.finlex.fi/fi/laki/kaannokset/1889/en18890039.pdf>.
45. Criminal Code of Georgia (1999) / Legislative Herald of Georgia. URL: <https://matsne.gov.ge/en/document/download/16426/157/en/pdf>.
46. Criminal Code of Ghana (1960, act 29) / International Humanitarian Law Databases. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/national-practice/criminal-code-1960-2003>.
47. Criminal Code of Montenegro (2003, amended 2018) / United Nations Office on Drugs and Crime. URL: https://track.unodc.org/uploads/documents/BRI-legal-resources/Montenegro/3_-Criminal_Code_of_Montenegro_2018_English_version.pdf.
48. Criminal Code of the Federal Democratic Republic of Ethiopia (May 2005) / Vertic. URL: https://www.vertic.org/media/National%20Legislation/Ethiopia/ET_Criminal_Code.pdf.
49. Criminal Code of the Kingdom of Cambodia (30 November 2009, No. 0911.1128; Khmer – English translation Bunleng Cheung) / Asian Judges Network on Environment. URL: <https://www.ajne.org/sites/default/files/resource/laws/7195/criminal-code-cambodia-en-kh.pdf>.
50. Criminal Code of the Republic of Armenia (Adopted 18.04.2003) / National Assembly of the Republic of Armenia. URL: <http://www.parliament.am/legislation.php?ID=1349&lang=eng&sel=show>.
51. Criminal Code of the Republic of Malta (1854, as amended 2024) / LEĠIŻLAZZJONI MALTA. URL: <https://legislation.mt/eli/cap/9/eng/pdf>.
52. Criminal Code of the Socialist Republic of Vietnam (Hanoi, November 27, 2015; No. 100/2015/QH13) / The Law on Police Use of Force Worldwide. URL: [https://www.policinglaw.info/assets/downloads/2015_Criminal_Code_of_Vietnam_\(English_translation\).pdf](https://www.policinglaw.info/assets/downloads/2015_Criminal_Code_of_Vietnam_(English_translation).pdf).
53. Código Penal Federal de México (Última Reforma DOF 07-06-2024) / Justia México. URL: <https://mexico.justia.com/federales/codigos/codigo-penal-federal/>.
54. Elements of Crimes / International Criminal Court. URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/Publications/Elements-of-Crimes.pdf>.
55. Genocide Act 1969 [27th March 1969]: an act to give effect to the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide / Legislation.gov.uk. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1969/12/pdfs/ukpga_19690012_en.pdf.
56. Genocide Act, 1973 (Number 28 of 1973) / Irish Statute Book. URL: <https://www.irishstatutebook.ie/eli/1973/act/28/enacted/en/html>.
57. Grozījumi Krimināllikumā (Pieņemts: 21.05.2009. Stājas spēkā: 01.07.2009) / LIKUMI. URL: <https://likumi.lv/ta/id/193112-grozijumi-kriminallikuma>.
58. I crimini internazionali come questione prioritaria e qualificante / Magistratura democratica. URL: <https://www.magistraturademocratica.it/articolo/i-crimini-internazionali-come-questione-prioritaria-e-qualificante>.
59. Implementation of the Rome Statute of the International Criminal Court Act, 2002 (South Africa) / International Humanitarian Law Databases. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/national->

- practice/implementation-rome-statute-international-criminal-court-act-2002-0.
60. International Crimes Act Netherlands (Act of 19 June 2003 containing rules concerning serious violations of international humanitarian law) / Yale Law School Library Document Collection Center. URL: https://documents.law.yale.edu/sites/default/files/netherlands_-_international_crimes_act_english_.pdf.
 61. International Crimes and International Criminal Court Act 2000 (Version as at 28 October 2021) / New Zealand Legislation. URL: <https://www.legislation.govt.nz/act/public/2000/0026/latest/DLM63091.html>.
 62. International Criminal Court Act 2001 / Legislation.gov.uk. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2001/17/contents>.
 63. International Criminal Court Act 2006 (Number 30 of 2006) / Irish Statute Book. URL: <https://www.irishstatutebook.ie/eli/2006/act/30/enacted/en/html>.
 64. Karistusseadustik (Vastu võetud 06.06.2001) / Riigi Teataja. URL: <https://www.riigiteataja.ee/akt/184411>.
 65. Kazenski zakonik (Sprejeto: 20.5.2008) / Pravno-informacijski sistem Republike Slovenije. URL: <https://pisrs.si/pregledPredpisa?id=ZAKO5050>.
 66. Kazneni zakon (na snazi od 02.04.2024) / ZAKON.HR. URL: <https://www.zakon.hr/z/98/Kazneni-zakon>.
 67. Kodeks karny (Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r., Dz. U. 1997 Nr 88 poz. 553) / Internetowy System Aktów Prawnych (ISAP). URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19970880553/U/D19970553Lj.pdf>.
 68. Kodi Penal i Republikës së Shqipërisë (Miratuar me ligjin nr. 7895, datë 27.1.1995) / Ministria e Drejtësisë. URL: https://www.drejtesia.gov.al/wp-content/uploads/2017/11/Kodi_Penal-1.pdf.
 69. Krimināllikums (Pieņemts: 17.06.1998. Stājas spēkā: 01.04.1999) / LIKUMI. URL: <https://likumi.lv/ta/id/88966-kriminallikums>.
 70. Krivični zakon Bosne i Hercegovine / Pravna i ekonomska izdanja. URL: <https://www.paragraf.ba/propisi/bih/krivicni-zakon-bosne-i-hercegovine.html>.
 71. Krivični zakonik („Sl. glasnik RS“, br. 85/2005, 88/2005 – ispr., 107/2005 – ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 i 35/2019) / Paragraf Lex. Elektronska pravna baza. URL: <https://www.paragraf.rs/propisi/krivicni-zakonik-2019.html>.
 72. Lag (2014:406) om straff för vissa internationella brott / Sveriges riksdag. URL: https://www.riksdagen.se/sv/dokument-och-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/lag-2014406-om-straff-for-vissa-internationella_sfs-2014-406/.
 73. Law No. 26 Year 2000 – Establishing the Ad Hoc Human Rights Court / Police and Human Rights Resources. URL: <https://policehumanrightsresources.org/content/uploads/2019/07/Law-26-2000-Act-on-the-Human-Rights-Courts-2000-Eng.pdf?x39143>.
 74. Law No. 3948/2011 on the adaptation of internal law to the provisions of the ICC Statute, adopted by Law 3003/2002 (A'75) / URL: https://cjad.nottingham.ac.uk/documents/implementations/pdf/Greece_-_Adaptation_of_internal_law_to_ICC_Statute.pdf.
 75. Legge 9 ottobre 1967, n. 962 «Prevenzione e repressione del delitto di genocidio» (GU n.272 del 30-10-1967) / Normattiva: il portale della legge vigente. URL: <https://www.normattiva.it/uri-res/N2Ls?urn:nir:stato:legge:1967;962>.
 76. Lei n.º 31/2004 de 22 de Julho. Adapta a legislação penal portuguesa ao Estatuto do Tribunal Penal Internacional, tipificando as condutas que constituem crimes de violação do direito humanitário / Council of Europe. URL: <https://www.coe.int/t/dlapil/cahdi/Source/ICC/4th%20Consult%20ICC%20%282006%29%2015%20port%20only%20Lei%2031%202004.pdf>.
 77. Lei Nº. 2.889, de 1º de outubro de 1956 «Define e pune o crime de genocídio» / Planalto. URL: https://www.planalto.gov.br/ccivil_03/leis/l2889.htm.
 78. Lemkin R. Acts Constituting a General (Transnational) Danger Considered as Offences Against the Law of Nations / Prevent Genocide International. URL: <http://www.preventgenocide.org/lemkin/madrid1933-english.htm>.
 79. Lesotho Penal Code Act (Act 6 of 2012) / LESLII. URL: <https://lesotholii.org/ls/legislation/num-act/6>.
 80. Ley 26.200 de Implementación del Estatuto de Roma, aprobado por la Ley Nº 25390 y ratificado el 16 de enero de 2001, de la Corte Penal Internacional / Ministerio de Relaciones Exteriores Comercio Internacional y Culto. URL: <https://cancilleria.gob.ar/userfiles/ut/diaju-corte-penal-internacional-ley26.200.pdf>.
 81. Ley Nº 18026 «Modificación al Código Penal. Estatuto de Roma de la Corte Penal Internacional. Genocidio. Crímenes de lesa humanidad. Crímenes de guerra» (2006) / Normativa y Avisos Legales del Uruguay. URL: <https://www.impco.com.uy/bases/leyes/18026-2006>.

82. Ley núm. 20.357 «Tipifica crímenes de lesa humanidad y genocidio y crímenes y delitos de guerra» (2009) / Biblioteca del Congreso Nacional de Chile. URL: <https://www.bcn.cl/leychile/navegar?idNorma=1004297>.
83. Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas (Redakcija: 116 – 2024-11-07 (nuo 2024-11-07)). URL: http://www.infolex.lt/portal/start_ta.asp?act=doc&fr=pop&doc=66150.
84. Loi n° 15/022 du 31 décembre 2015 modifiant et complétant le Décret du 30 janvier 1940 portant Code pénal / Leganet.cd. URL: <https://leganet.cd/Legislation/DroitPenal/Loi.15.022.31.12.2015.html>.
85. Loi relative à la répression des violations graves de droit international humanitaire, 10/02/1999 / Loi publication. URL: https://etaamb.openjustice.be/fr/loi-du-10-fevrier-1999_n1999009267.html.
86. Lov om straf for folkedrab (LOV nr 132 af 29/04/1955) / Retsinformation. URL: <https://www.retsinformation.dk/eli/lta/1955/132>.
87. Lög um refsingar fyrir hópmorð, glæpi gegn mannúð, stríðsglæpi og glæpi gegn friði (2018 nr. 144 18. desember; Tóku gildi 29. desember 2018) / ALÞINGI. URL: <https://www.althingi.is/lagas/nuna/2018144.html>.
88. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi (1994 yil 22 sentyabrda 2012-XII-son) / Lex.uz on-line. URL: <https://lex.uz/docs/-111453>.
89. Organic law No. 08/96 of August 30, 1996 on the Organization of Prosecutions for Offences constituting the Crime of Genocide or Crimes against Humanity committed since October 1, 1990 / Queen's University Belfast. URL: <https://reparations.qub.ac.uk/assets/uploads/ORGANIC-LAW-No.pdf>.
90. Penal Code 1871 (Current version as at 23 Mar 2025) / Singapore Statutes Online. URL: https://sso.agc.gov.sg/act/pc1871?ProvIds=P46B_130D-#P46B_130D-.
91. Penal Code 1945 (as amended by Penal Code (Penalties) (Amendment) Act 2003 [Act No. 7 of 2003]) / International Humanitarian Law Databases. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/national-practice/penal-code-1945-amended-penal-code-penalties-amendment-act-2003-act-no-7-2003>.
92. Penal Code of the Kingdom of Norway (LOV-2005-05-20-28) / Lovdata. URL: https://lovdata.no/dokument/NLE/lov/2005-05-20-28/KAPITTEL_2#KAPITTEL_2.
93. Prosecutor v. Krstic, Case No. IT-98-33-T (Int'l Crim. Trib. Yugo. Trial Chamber 2001), at para. 576 / Refworld. Global Law & Policy Database. URL: <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/icty/2001/en/40159>.
94. Republic Act No. 9851 «An Act Defining and Penalizing Crimes Against International Humanitarian Law, Genocide and Other Crimes Against Humanity, Organizing Jurisdiction, Designating Special Courts, and for Related Purposes» (2009) / The Lawphil Project. URL: [https://lawphil.net/statutes/repacts/ra2009/ra_9851_2009.html#:~:text=Section%205.&text=\(5\)%20Forcibly%20transferring%20children%20of,incite%20others%20to%20commit%20genocide](https://lawphil.net/statutes/repacts/ra2009/ra_9851_2009.html#:~:text=Section%205.&text=(5)%20Forcibly%20transferring%20children%20of,incite%20others%20to%20commit%20genocide).
95. Schweizerisches Strafgesetzbuch, vom 21. Dezember 1937 (Stand am 1. Juli 2024) / Fedlex. Die Publikationsplattform des Bundesrechts. URL: https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/54/757_781_799/de.
96. Strafgesetzbuch (Österreich) (Bundesgesetz vom 23. Jänner 1974) / Jusline. URL: <https://www.jusline.at/gesetz/stgb>.
97. Strafgesetzbuch (StGB) vom 24. Juni 1987 / Lilex. URL: <https://www.gesetze.li/konso/1988.037>.
98. Sülh və İnsanlıq əleyhinə cinayətlər (Bu Məcəllə Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il 30 dekabr tarixli 787-IQ nömrəli Qanunu ilə təsdiq edilmişdir) / Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi. Hüquqi aktların vahid elektron bazası. URL: <https://e-qanun.az/framework/46947>.
99. The Crime of Genocide (Prevention and Punishment) Law, 5710-1950 / Israel Legal Advocacy Project. URL: <https://www.lawandisrael.org/wp-content/uploads/Topics/Holocaust/Crime-of-Genocide-Law-no.-31.pdf>.
100. The Penal Code of the Lao People's Democratic Republic (No. 26/NA Vientiane Capital, 17 May 2017) / Lao Official Gazette. URL: https://laoofficialgazette.gov.la/kcfinder/upload/files/1Oct2020_Lao%20Penal%20Code_English%20version.pdf.
101. Trestní zákoník (Zákon č. 40/2009) / Zákony pro lidi. URL: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2009-40>.
102. Trestný zákon Slovenskej republiky (Zákon č. 300/2005 Z. z.) / Zákony pre ľudi.sk. URL: <https://www.zakonypreludi.sk/zz/2005-300>.
103. Türkmenistanyň Jenaýat kodeksi (Türkmenistanyň Milli Geňeşiniň Maglumatlary, 2022 ý., № 2, 11-nji madda) / Türkmenistanyň adalat ministrligi. URL: <https://minjust.gov.tm/hukuk/merkezi/hukuk/600>.

104. U.S. Code: Title 18 – Crimes and Criminal Procedure / Cornell Law Scholl. URL: <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/18>.
105. Völkerstrafgesetzbuch (VStGB) vom 26. Juni 2002 (BGBl. I S. 2254), das zuletzt durch Artikel 1 des Gesetzes vom 30. Juli 2024 (BGBl. 2024 I Nr. 255) geändert worden ist / Gesetze im Internet. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/vstgb/BJNR225410002.html>.
106. Νόμος 3948/2011 (ΦΕΚ 71/Α/5-4-2011) Προσαρμογή των διατάξεων του εσωτερικού δικαίου προς τις διατάξεις του Καταστατικού του Διεθνούς Ποινικού Δικαστηρίου που κυρώθηκε με το ν. 3003/2002 (Α'75) / E-nomothesia.gr. URL: <https://www.e-nomothesia.gr/kat-dikasteria-dikaiousune/n-3948-2011.html>.

УДК 343.222:343.53(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.118>

СУБ'ЄКТИВНІ ОЗНАКИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО СТ. 203-2 КК УКРАЇНИ

Білінський І.А.,*аспірант Київського університету права НАН України*

ORCID: 0009-0003-5112-0918

Ковальчук Ю.І.,*кандидат юридичних наук,**доцент кафедри кримінального права та процесу**Київського університету права НАН України*

ORCID: 0000-0003-4271-0572

Білінський І.А., Ковальчук Ю.І. Суб'єктивні ознаки кримінального правопорушення, передбаченого ст. 203-2 КК України.

На основі аналіз наукових джерел, законодавства та правозастосовної практики, у статті визначається склад кримінального правопорушення передбаченого ст. 203-2 КК України, який включає сукупність об'єктивних та суб'єктивних ознак, які визначають діяння як кримінально-протиправне. Автором, звертається увага на те, що у межах цих ознак конкретизується кримінальна протиправність, що дозволяє правозастосовним органам правильно кваліфікувати діяння згідно з нормами КК України.

Основну увагу зосереджено на розгляді суб'єктивних ознак незаконної діяльності з організації або проведення азартних ігор, лотерей. Автор акцентує увагу на тому, що визначення суб'єкта та суб'єктивної сторони такого кримінального правопорушення є ключовим для встановлення його складу та розуміння механізму негативного впливу на суспільні відносини. Оскільки суб'єкт і суб'єктивна сторона є невід'ємними складовими будь-якого кримінального правопорушення, вони відіграють важливу роль як у застосуванні кримінально-правових норм, так і щодо їх формуванні та систематизації.

Автором наголошується на тому, що незважаючи на велику кількість досліджень питань, пов'язаних із суб'єктом та суб'єктивною стороною кримінального правопорушення, сьогодні залишається чимало невирішених кримінально-правових проблем. Зокрема, це стосується визначення самого поняття суб'єкта, осудності, а також віку, з якого настає кримінальна відповідальність за вчинення окремих видів кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності. Своєю чергою, це впливає на результати кваліфікації кримінального правопорушення, а отже, і на результати судового розгляду кримінальних проваджень. Доводиться, що розв'язання цих та інших питань сприятиме підвищенню ефективності застосування кримінального законодавства та посиленню кримінально-правової охорони суспільних відносин.

Ключові слова: азартні ігри, лотерея, ознаки, суб'єкт, суб'єктивна сторона, кримінальне правопорушення, мотив, мета, емоційний стан.

Bilinsky I.A., Kovalchuk Y.I. Subjective signs of a criminal offense provided for by article 203-2 of the Criminal code of Ukraine.

Based on the analysis of scientific sources, legislation and law enforcement practice, the article determines the composition of the criminal offense provided for in Art. 203-2 of the Criminal Code of Ukraine, which includes a set of objective and subjective signs that define the act as criminally unlawful. The author draws attention to the fact that within these signs, criminal illegality is specified, which allows law enforcement agencies to correctly qualify the act in accordance with the norms of the Criminal Code of Ukraine.

The main attention is focused on considering the subjective signs of illegal activities in organizing or conducting gambling, lotteries. The author emphasizes that determining the subject and subjective side of such a criminal offense is key to establishing its composition and understanding the mechanism of negative impact on public relations. Since the subject and the subjective side are integral components of any criminal offense, they play an important role both in the application of criminal law norms and in their formation and systematization.

The author emphasizes that despite the large number of studies of issues related to the subject and the subjective side of a criminal offense, today there are many unresolved criminal law problems. In

particular, this concerns the definition of the very concept of a subject, sanity, as well as the age from which criminal liability for committing certain types of criminal offenses in the field of economic activity begins. In turn, this affects the results of the qualification of a criminal offense, and therefore the results of the trial of criminal proceedings. It is proved that the resolution of these and other issues will contribute to increasing the effectiveness of the application of criminal legislation and strengthening the criminal law protection of social relations.

Key words: gambling, lottery, signs, subject, subjective side, criminal offense, motive, goal, emotional state.

Актуальність теми. Попри спроби законодавця створити умови для зниження соціальних ризиків, пов'язаних із гральним бізнесом, і забезпечити дотримання його організаторами вимог законодавства, ця сфера, що базується на історично сформованому попиті, продовжила існувати в нелегальних і напівлегальних формах, поступово перетворюючись на надзвичайно небезпечний вид господарської діяльності, який підриває соціально-економічну безпеку держави та сприяє деструктивним явищам у сім'ї й суспільстві. У зв'язку з цим сьогодні важливо дослідити суб'єктивні ознаки таких кримінальних правопорушень, що, своєю чергою, дозволить сприяти вирішенню проблеми притягнення до кримінальної відповідальності за незаконну організацію або проведення азартних ігор, лотерей, особливо в умовах воєнного стану.

Аналіз останніх публікацій. Питання криміналізації та дотримання законодавства в організації або проведення азартних ігор, лотерей неодноразово висвітлювалося в юридичній літературі. Зокрема, цій темі присвятили свої наукові дослідження такі вчені, як П.П. Андрушко, А.А. Вознюк, Є.Ю. Драчевський, О.З. Гладун, О.О. Дудоров, К.П. Задоя, Г.М. Зеленов, Д.В. Каменський, В.П. Коваленко, О.К. Марін, М.І. Мельник, Р.О. Мовчан, В.О. Навроцький, Р.О. Пиняга, А.С. Політова, С.В. Рябчук, А.В. Савченко, З.М. Топорецька, В.С. Філютович-Герасименко, М.І. Хавронюк та інші. У результаті проведених досліджень було сформовано низку ключових положень щодо кримінально-правової охорони господарської діяльності та закладено методологічне підґрунтя для подальшого вивчення цієї проблематики. Водночас дослідження зазначених та інших учених базувалися на попередніх етапах розвитку законодавства й нині вже застарілій правозастосовній практиці. Вони не враховували низки структурно-функціональних змін у гральному бізнесі, а відтак і ринкових ризиків у сфері господарської діяльності. Крім того, значна частина цих робіт не охоплює проблематику притягнення до кримінальної відповідальності за незаконну організацію або проведення азартних ігор та лотерей, що виникла в умовах воєнного стану.

Мета статті – проведення аналізу суб'єктивних ознак кримінального правопорушення, передбаченого ст. 203-2 КК України.

Виклад основного матеріалу. Протягом всього часу дії КК України, ст. 203-2 неодноразово піддавалася різним змінам і доповненням. При цьому зміни стосувались навіть назви статті яка довгий час іменувалась – «Зайняття гральним бізнесом» [6].

Із прийняттям Закону України «Про державне регулювання діяльності щодо організації та проведення азартних ігор» (2020 р.) було скасовано запроваджену заборону щодо організації, проведення та надання можливості доступу до азартних ігор, а також знято низку обмежень і санкцій до суб'єктів господарювання, які здійснюють таку діяльність з метою одержання прибутку, що, своєю чергою, обумовило внесення одночасних змін і до ст. 203-2 КК України, в оновленій редакції якої вже вказується не на «зайняття гральним бізнесом», а на «незаконну діяльність з організації або проведення азартних ігор, лотерей» [11].

Встановлення суб'єктивних ознак зазначеного кримінального правопорушення є однією з важливих проблем, що має вирішальне значення для правильного застосування кримінально-правової норми. До таких ознак відноситься суб'єкт і суб'єктивна сторона кримінального правопорушення.

Правові положення щодо суб'єкта кримінального правопорушення, об'єднані в окремий розділ IV «Особа яка підлягає кримінальній відповідальності (суб'єкт кримінального правопорушення)» Загальної частини КК України [6], в якому вказується про двох видів суб'єктів кримінального правопорушення: загального (ч. 1 ст. 18 КК України) і спеціального (ч. 2 ст. 18 КК України) [4, с. 81].

Відповідно до ч. 1 ст. 18 КК України суб'єктом кримінального правопорушення є фізична осудна особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, у віці, з якого відповідно до цього кодексу може наставати кримінальна відповідальність [6]. У той же час, ч. 2 ст. 18 КК України визначає, що спеціальним суб'єктом кримінального правопорушення є «фізична осудна особа, що вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, кримінальне правопорушення, суб'єктом якого може бути лише певна особа». Виходячи з цього, головними ознаками будь-якого суб'єкта кримінального правопорушення передбаченого особливою частиною КК України є досягнення певного віку та осудність.

Суб'єкт кримінального правопорушення, передбаченого ст. 203-2 КК України, – загальний. Йдеться про фізичну (ч. 1 ст. 18 КК України), осудну (ч. 1 ст. 18, ст. 19 КК України) особу, яка досягла віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, а саме 16 років (ч. 1 ст. 18, ст. 22 КК України) [6].

Встановлюючи вищевказаний вік для кримінальної відповідальності за це злочинне діяння, законодавець, мав для того низку підстав, позаяк в основі визначення віку, досягнувши якого особа може бути притягнута до кримінальної відповідальності, лежить її здатність усвідомлювати те, що відбувається, та керувати своїми діями відповідно до цього. Таким чином, законодавець зважав на рівень розумового розвитку й свідомості особи, який свідчить, що саме в шістнадцять років у неї з'являється здатність найбільш повно розуміти фактичні ознаки розглянутого діяння, а також усвідомлювати їх суспільну небезпеку.

На користь попереднього судження вказують і показники розподілу засуджених осіб за ознакою віку: 18–30 років – 33,2 %, 30–40 років – 41,5 %, 40–50 років – 20,3 %, решта – особи старших вікових груп. Порівняння вікових показників показує, що найбільш криміногенним віком є межі від 18–30 та 30–40 років. На їх частку в сукупності припадає більше половини обвинувачених. Можемо стверджувати, що цей показник свідчить про те, що саме найбільш працездатна частина населення вчиняє незаконну діяльність з організації або проведення азартних ігор, лотерей.

Як наслідок, набутих до цього віку знань, досягнення розумового рівня, винний здатний усвідомити встановлені в суспільстві заборони, обмеження та правила щодо організації грального бізнесу. Натомість, якщо вести мову про встановлення зниженого віку кримінальної відповідальності за незаконну діяльність з організації або проведення азартних ігор, лотерей, то підстав як таких нема. По-перше відповідне діяння не поширене поміж неповнолітніх осіб (суб'єктів підприємницької діяльності), а по-друге ст. 203-2 КК України не відноситься до категорії тяжких або особливо тяжких злочинів [6].

Наступною кримінально-правовою ознакою суб'єкта кримінального правопорушення, передбаченого ст. 203-2 КК України, є осудність особи. Відповідно до ч. 1 ст. 19 КК України осудною визнається особа, яка під час вчинення кримінального правопорушення могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними. Ідеться про такий психічний стан, за якого особа здатна давати звіт про свої дії (бездіяльність), усвідомлювати їхнє суспільне значення та керувати ними, а також спроможна нести за вчинене кримінальне правопорушення кримінальну відповідальність [9, с. 50].

Як свідчить правоохоронна практика, в діяльності органів досудового розслідування необхідність встановлення осудності виникає тільки за наявності сумнівів у психічному здоров'ї особи, яка підозрюється в незаконній діяльності з організації або проведення азартних ігор, лотерей. Питання осудності або неосудності особи може бути вирішено лише на підставі проведення судово-психіатричної експертизи [8, с. 19].

У розрізі цього, варто додати, що відповідно до ч. 2 ст. 19 КК України не підлягає кримінальній відповідальності особа, яка під час вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого цим Кодексом, перебувала в стані неосудності, тобто не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки. До такої особи за рішенням суду можуть бути застосовані примусові заходи медичного характеру [6]. Звідси слідує, що тільки фізична особа (людина) може бути суб'єктом кримінального правопорушення (це в свою чергу стосується і незаконної діяльності з організації або проведення азартних ігор, лотерей). Тобто, підприємства, організації, установи, які є юридичними особами, не можуть визнаватися суб'єктами злочинного діяння [3]. Якщо ж діяння, що містить склад якого-небудь кримінального правопорушення у сфері господарської діяльності, вчинить представник юридичної особи, то саме він, а не юридична особа, буде визнаний у встановленому законом порядку відповідним суб'єктом кримінального правопорушення.

В даному контексті, не можна оминати наявну в науці дискусію про доцільність визнання суб'єктом кримінального правопорушення юридичної особи, особливо з огляду на загострення криміногенної ситуації, через активне використання фіктивних підприємств, – юридичних осіб, в складних механізмах злочинної діяльності.

Варто додати, що чимало провідних країн з ринковою економікою вже відродили кримінальну відповідальність юридичних осіб (США, Франція, Великобританія). В одному із проєктів КК України, суб'єктом кримінальної відповідальності також пропонувалося визнавати фізичних та юридичних осіб (ч. 1 ст. 23). Відповідно до ч. 2 ст. 26 проєкту, юридичні особи можуть нести кримінальну відповідальність за злочини в галузі господарювання тільки у випадках, спеціально передбачених Особливою частиною цього Кодексу [7, с. 116].

В нашій державі, як домінуючий вид покарання юридичної особи, відповідальної за незаконну діяльність з організації або проведення азартних ігор, лотерей необхідно розглядати великі роз-

міри штрафів. З одного боку, це дало б змогу поповнити бюджет держави, а з іншого слугувало важелем стримування. Однак для того щоб на законодавчому рівні врахувати розглянуту теорію, варто ретельно опрацювати дане питання на засіданнях Комітетів Верховної Ради України та профільних наукових лабораторіях юридичного спрямування, оскільки, в такому разі виникає необхідність повністю перебудувати концепцію українського кримінального права (зокрема, загальне вчення про кримінальне правопорушення, про принципи суб'єктивного зобов'язання тощо).

Переходячи до суб'єктивної сторони кримінального правопорушення передбаченого ст. 203-2 КК України слід відразу зауважити, що ця частина його складу має вирішальне юридичне значення. У результаті якщо бракує суб'єктивної сторони кримінально караного діяння, як і кожного з інших трьох обов'язкових елементів складу кримінального правопорушення (об'єкта, об'єктивної сторони або суб'єкта), виключається й кримінальна відповідальність за вчинене діяння.

В загальноприйнятому розумінні суб'єктивна сторона кримінального правопорушення – це внутрішній прояв суспільно небезпечного діяння, який дає уявлення про психічні процеси, що відбуваються у свідомості винної особи під час вчинення кримінального правопорушення, і характеризується певною формою вини, мотивом, метою, емоційним станом [5, с. 56].

Згідно з ст. 24 КК України умисел поділяється на прямий і непрямий. Головна відмінність полягає у волі людини до настання суспільно небезпечних наслідків. Так при прямому умислі особа усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачає його суспільно небезпечні наслідки і бажає їх настання. За непрямого умислу особа передбачає суспільно небезпечні наслідки свого діяння (дії або бездіяльності) і хоча не бажає, але свідомо припускає їхнє настання [6].

Аналіз судової практики підтверджує, що умисел є формою вини, з якою вчиняється кримінальне правопорушення, передбачене ст. 203-2 КК України. У тексті судового рішення судді зазвичай зазначають, що особа діяла з умислом на здійснення незаконної діяльності з організації або проведення азартних ігор, лотерей.

Наприклад, у вирокі Галицького районного суду міста Львова зазначено, що ОСОБА_4, діючи умисно, з корисливих спонукань і в порушення вимог Закону України «Про заборону грального бізнесу в Україні», займався забороненою господарською діяльністю з організації, проведення та надання невизначеному колу осіб (гравцям) можливості доступу до азартних ігор в мережі Інтернет за допомогою спеціального обладнання обов'язковою умовою участі в яких є сплата гравцем готівкових грошей для можливості здійснення ставок, що дає змогу учаснику як отримати грошовий виграш, так і не отримати його залежно від випадковості, тобто гральним бізнесом. Так, ОСОБА_4, будучи зареєстрований як фізична особа підприємець, маючи прямий умисел на організацію грального бізнесу, використовуючи попередньо отримані ним у суборенду нежитлові приміщення розташовані за адресами: АДРЕСА_2; АДРЕСА_3; АДРЕСА_4; АДРЕСА_5 та АДРЕСА_6, у квітні 2018 року, точної дати не встановлено, вирішив створити мережу гральних закладів під виглядом розповсюдження державних миттєвих лотерей підприємства зі 100% іноземними інвестиціями «УНЛ» та з візуальною рекламою «ІНФОРМАЦІЯ_3» [1].

Мотив, мета, емоційний стан особи під час вчинення нею суспільно небезпечного посягання є факультативними ознаками суб'єктивної сторони кримінального правопорушення, проте їх встановлення сприяє правильній і повній оцінці вчиненого. У сукупності вони відображають зв'язок свідомості та волі особи в здійсненому нею діянні з його злочинними наслідками. Тут слушно додати, що відповідні факультативні ознаки суб'єктивної сторони, впливають на кваліфікацію лише тоді, коли вказані безпосередньо в диспозиції відповідної статті, але у всіх інших випадках вони враховуються судом при призначенні покарання як такі, що мають значення [4, с. 72].

Під мотивом, зазвичай, розуміють обумовлені потребами й інтересами, усвідомлені особою внутрішні спонукання, які надають їй рішучості вчинити кримінальне правопорушення. Усвідомленість спонукань передбачає їхню соціальну оцінку особою, розуміння нею того, до чого призведе їхнє здійснення. Інакше кажучи, формування мотиву передбачає і постановку мети кримінального правопорушення [10].

Типовим прикладом цього, є вирок Шевченківського районного суду м. Чернівці від 26 лютого 2019 року, в якому зазначено про те, що особа, матеріали відносно якої виділені в окреме провадження, не являючись суб'єктом підприємницької діяльності, діючи в порушення Закону України «Про заборону грального бізнесу в Україні» з метою отримання незаконного матеріального прибутку від незаконної господарської діяльності, направленої на організацію проведення та надання можливості доступу до азартних ігор на комп'ютерних симуляторах, створив організовану групу, до складу якої залучив як виконавців мешканців міста Чернівці та особу, матеріали відносно якої виділені в окреме провадження. Члени даної групи зорганізувались у стійке об'єднання для спільної діяльності, направленої на безпосереднє вчинення злочинів, пов'язаних із незаконним видом господарської

діяльності зайняття гральним бізнесом та будучи об'єднаними єдиним планом з розподілом функцій кожного з учасників даної злочинної групи, спрямованих на досягнення цього плану, відомого всім її учасникам, у різній співучасті та в різний час під керівництвом особи, матеріали відносно якої виділені в окреме провадження, вчинили ряд злочинів, пов'язаних з організацією проведення та надання можливості доступу до азартних ігор на комп'ютерних симуляторах, шляхом відкриття інтерактивних закладів. Діючи, як організатор та керівник організованої злочинної групи, особа, матеріали відносно якої виділені в окреме провадження, у відповідності до єдиного злочинного плану незаконної діяльності, відомий та схвалений всіма учасниками групи, відповідно до якого розподілив ролі та функції, спрямовані на досягнення спільної злочинної мети [2].

Отже, склад кримінального правопорушення передбачає сукупність об'єктивних і суб'єктивних ознак, які визначають діяння як кримінально-протиправне. У межах відповідного складу конкретизуються ознаки кримінальної протиправності, що дозволяє законодавцю диференціювати діяння, а правозастосовним органам – правильно їх кваліфікувати згідно з нормами КК України. Основні ознаки складу кримінального правопорушення визначені законодавством як типові, необхідні й водночас достатні для притягнення особи до юридичної відповідальності.

Висновки. Встановлено суб'єктивні ознаки незаконної діяльності з організації або проведення азартних ігор, лотерей. Суб'єкт кримінального правопорушення, передбаченого ст. 203-2 КК України, є загальним. Суб'єктивна сторона незаконної діяльності з організації або проведення азартних ігор, лотерей характеризується виною у формі умислу. Мотив, мета та емоційний стан не є обов'язковими ознаками суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 203-2 КК України, та не впливають на його кваліфікацію, однак повинні враховуватися судом при призначенні покарання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вирок Галицького районного суду міста Львова від 04 лип. 2019 р. № 461/4487/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82871928>.
2. Вирок Шевченківського районного суду м. Чернівці від 26 лют. 2019 р. № 1-кп/727/145/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80101089>.
3. Гришук В.К., Пасека О.Ф. Кримінальна відповідальність юридичних осіб: порівняльно-правове дослідження: монографія. Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2013. 248 с.
4. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / Ю.В. Александров та ін. / за ред. М.І. Мельника, В.А. Клименка. 4-те вид., перероб. та допов. Київ: Атіка, 2008. 375 с.
5. Кримінальне право України: Загальна частина. Основні питання вчення про злочин : наук.-практ. посіб. / за ред. В.П. Ємельянова. Харків: Право, 2018. 142 с.
6. Кримінальний кодекс України від 5 квіт. 2001 р. Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
7. Кримінальний кодекс. Проект. Іменем закону. Спец. випуск. 1996. № 20 (4946). 27 с.
8. Куц В.М. Теоретико-прикладні аспекти проблеми суб'єкта злочину. *Вісник Університету внутрішніх справ*. 1996. Вип. 1. С. 17–23.
9. Лень В.В. Осудність у кримінальному праві і законодавстві: монографія. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2008. 212 с.
10. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернея. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 1104 с.
11. Про державне регулювання діяльності щодо організації та проведення азартних ігор: Закон України від 14 лип. 2020 р. № 768-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/768-20#Text>.

СОЦІАЛЬНО-ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ КРИМІНАЛІЗАЦІЇ ДІЯНЬ, ЩО ПОСЯГАЮТЬ НА ВСТАНОВЛЕНИЙ ПОРЯДОК ОБІГУ ЛІКАРСЬКИХ ЗАСОБІВ, ЗА КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОМ США

Берзіна А.Б.

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри судової медицини та медичного права,

Національного медичного університету імені О.О. Богомольця

ORCID: 0000-0002-9885-309X

e-mail: anzhela.kasumova@gmail.com

Берзіна А.Б. Соціально-історичні передумови криміналізації діянь, що посягають на встановлений порядок обігу лікарських засобів, за кримінальним правом США.

У статті проведений аналіз кодифікованого законодавства США від кінця XIX ст. до сучасного періоду, а також розглянуті судові прецеденти, які відіграли помітну роль щодо криміналізації діянь, що посягають на встановлений порядок обігу лікарських засобів в США.

Досліджено, що важливим для формування кримінально-правової охорони обігу лікарських засобів в США було прийняття Закону про чисті продукти харчування та лікарські засоби (1906) та Федерального Закону про продукти харчування, лікарські засоби та косметику (1938). Останній, серед інших норм, містить §331 «Заборонені дії», вчинення яких є кримінальним правопорушенням (місдмінором або фелонією), що тягне за собою настання кримінальної відповідальності. Поряд з актами регулятивного законодавства, акцентована увага на Кримінальному кодексі США (Розділ 18 Зведення законів США) та Модельному кримінальному кодексі, розробленому Американським інститутом права.

Підсумовано, що до соціально-історичних передумов криміналізації діянь, що посягають на встановлений порядок обігу лікарських засобів у США можна віднести збільшення кількості випадків завдання шкоди життю і здоров'ю споживачів внаслідок вживання ними лікарських засобів, а також відсутність до 1962 р. у фармацевтичних виробників обов'язку доводити безпечність та ефективність своєї продукції; виникнення великих фармацевтичних компаній, які швидко розвивались завдяки економічному та технічному прогресу, створювали та виводили на ринок велику кількість нових лікарських засобів, що вимагало ефективних превентивних заходів з метою недопущення потрапляння в обіг фальсифікованих і неправильно маркованих лікарських засобів; необхідність правового регулювання фармацевтичного маркетингу та встановлення норм-заборон до суб'єктів, які недобросовісно просувають лікарські засоби, вводять в оману споживачів; відсутність обов'язку проводити дослідження для оцінки безпечності та ефективності лікарських засобів для дітей до введення в дію Педіатричного правила; важливість визначення правового режиму обігу рецептурних та безрецептурних лікарських засобів тощо.

Ключові слова: обіг лікарських засобів, лікарські засоби, право США, передумови криміналізації, Зведення законів США, Федеральний Закон про продукти харчування, лікарські засоби та косметику.

Berzina A.B. Socio-historical prerequisites for the criminalization of acts that infringe on the established procedure for drugs circulation under US criminal law.

The article analysis the codified legislation of the US from the end of the 19th century to the present period is conducted, and precedents that played a decisive role in the criminalization of acts that infringe on the established procedure for drugs circulation in the US are also considered.

It has been proven that the adoption of the Pure Food and Drug Act (1906) and Federal *Food, Drug, and Cosmetic Act* (1938) in USA played an important role in the formation of the criminal law protection of drugs circulation. This law, among other norms, contains §331 «Prohibited acts», the commission of which is a criminal offense (misdemeanors or felonies), which leads to the onset of criminal liability. Along with regulatory legislation, attention of the author is focused on the US Criminal Code (Title 18 of the United States Code) and the Model Penal Code developed by the American Law Institute.

The socio-historical prerequisites for the criminalization of acts that encroach on the established procedure for drugs circulation in the USA include the increase in the number of cases of harm to the life and health of consumers as a result of drugs use, as well as the absence until 1962 of the obligation

of pharmaceutical manufacturers to prove the safety and effectiveness of their products; the emergence of large pharmaceutical companies that developed rapidly due to economic and technological progress, created and brought to the market a large number of new drugs, which required effective preventive measures to prevent adulterated and misbranded drugs from entering the circulation; the need for legal regulation of pharmaceutical marketing and the establishment of prohibitions against entities that unscrupulously promote drugs and mislead consumers; the absence of an obligation to conduct studies to assess drugs safety and efficacy for children before the entry into force of the Pediatric Regulation; the importance of determining the legal regime for the circulation of prescription and non-prescription drugs, etc..

Key words: drugs circulation, drugs (medicines/medicinal products), US law, prerequisites for criminalization, US Code, Federal Food, Drug and Cosmetic Act.

Постановка проблеми. Сполучені Штати Америки – це країна, громадяни якої вживають чи не найбільшу кількість лікарських засобів. З 2000 по 2012 р. частка американців, які приймали одночасно п'ять або більше лікарських засобів зросла майже вдвічі, з 8,2% до 15% [1]. Видається, що цей факт перебуває у прямій кореляції зі станом розвитку економіки США, де фармацевтична галузь є однією із провідних. Наприклад, у 1986 р. рецептурний лікарський засіб від печії та виразкової хвороби *циметидин* (торгова назва *Tagamet*) став першим лікарським засобом, продажі якого склали 1 млрд доларів за один рік. Отримавши назву «блокбастер», він з'явився в період швидкого зростання фармацевтичної промисловості, коли ціни на рецептурні лікарські засоби і обсяги продажів стрімко зростали з року в рік [2]. Такий стан речей вимагав посиленої уваги регулятора ринку (у США – це Управління з контролю за харчовими продуктами й лікарськими засобами (*Food and Drug Administration* або *FDA*)). Елементом регуляторної політики FDA є контроль за дотриманням норм-заборон, які направлені на охорону обігу лікарських засобів у США.

Визначення соціально-історичних передумов криміналізації діянь, що посягають на встановлений порядок обігу лікарських засобів за кримінальним правом США є актуальним зважаючи на те, що сфера обігу лікарських засобів в США добре врегульована та ефективно захищає ринок від потрапляння неякісних або фальсифікованих лікарських засобів, є зразковою у багатьох аспектах для інших держав.

Метою дослідження є визначення соціально-історичних передумов криміналізації діянь, що посягають на встановлений порядок обігу лікарських засобів, за кримінальним правом США.

Виклад основного матеріалу. До середини XIX ст. як такої американської фармацевтичної промисловості не було, вона представляла собою скоріше діяльність аптекерів з компаундування лікарських засобів; на федеральному рівні обіг лікарських засобів врегульований не був. У 1820 р. одинадцять лікарів зустрілися у Вашингтоні, щоб створити Фармакопею США, перший збірник стандартних лікарських засобів, і цим самим була закладена основа для подальшого регулювання галузі. У 1848 р. в США був прийнятий **Закон про імпорт лікарських засобів** (*Drug Importation Act*) [3] – перший кодифікований законодавчий акт, що здійснював правове регулювання перевірок митною службою ввезених на територію США лікарських засобів.

У 1862 році президент Авраам Лінкольн заснував Бюро хімії Міністерства сільського господарства США, яке надалі було реорганізовано в FDA, а вже у 1906 р. був прийнятий надважливий для того часу **Закон про чисті продукти харчування та лікарські засоби** (*Pure Food and Drug Act*) [4]. Це був перший кодифікований акт, який визначав норми-заборони в сфері обігу лікарських засобів та покарання за їх порушення. Основною метою прийняття цього Закону стала необхідність введення заборони на іноземний та національний трафік фальсифікованих або неправильно маркованих лікарських засобів; вперше було визначено кримінальну відповідальність за неправильне маркування та фальсифікацію лікарських засобів. До моменту прийняття цього Закону в обігу знаходилось багато фальсифікованих лікарських засобів, не контролювалась їх якість та безпечність; не було інформації про те, що їх вживання може викликати звикання; опіум та алкоголь були основними інгредієнтами, навіть у дитячих лікарських засобах; фармацевтичні компанії вдало уникали вимог закону та лобювали свої інтереси. Однак, яким чином положення Закону реалізовувались на практиці викликало багато запитань та справедливої критики, то ж у 1938 р. Конгрес США приймає нині чинний **Федеральний Закон про продукти харчування, лікарські засоби та косметику** (*Federal Food, Drug, and Cosmetic Act*), що включений до Титулу 21 «Харчові продукти та лікарські засоби» Зібрання законів США [5]. Закон містить норми, якими врегульовані правовідносини з обігу лікарських засобів, медичних виробів, дієтичних добавок, харчових продуктів, косметики, а у §331 «Заборонені дії» визначено перелік заборонених дій, вчинення яких є кримінальним правопорушенням (кваліфікується як місдмінор або фелонія залежно від ступеню тяжкості), що тягне за собою настання кримінальної відповідальності.

У 1948 р. в США був прийнятий нині чинний **Кримінальний кодекс США (Розділ 18 Зведення законів США)** (*Title 18 of the United States Code*) [6], який на сьогодні є основним, але не єдиним актом кримінального законодавства США. Кримінальний кодекс США поширює свою дію на частину штатів США (у різних штатах він має різну назву, як то *Penal Code*, *Criminal Code* або *Crimes Code*). На рівні штатів, які взяли за основу Розділ 18 Зведення законів США, типовим вважається Кримінальний кодекс штату Каліфорнія.

Кримінальний кодекс США включає в себе загальні положення кримінального права, принципи кримінальної відповідальності, вини (охоплює серед іншого притаманні американській системі кримінального права *mens rea* та *actus reus*), види кримінальних правопорушень та покарання, однак містить лише декілька кримінальних правопорушень, які посягають на встановлений порядок обігу лікарських засобів (наприклад, §1347 «Шахрайство в охороні здоров'я»). Тут важливо додати, що не усі штати США прийняли Розділ 18 Зведення законів США за основу, частина з них віддали перевагу **Модельному кримінальному кодексу** (*Model Penal Code*) [7], який розроблений Американським інститутом права (*American Law Institute*) в 1962 р. Цей документ не має обов'язкового характеру, та був створений задля того щоб стати загальним орієнтиром законодавчим органам США в оновленні та стандартизації кримінального законодавства.

Поряд із статутним законодавством, джерелом права у США є судові прецеденти. Важливими для цього дослідження є справи *United States v. Dotterweich* (1943) [8], ***Alberty Food Products Co. v. United States* (1950)** [9], *United States v. Park* (1975) [10]. Так, апеляційний суд, розглянувши справу ***Alberty Food Products Co. v. United States* (1950)** [9] **щодо неправильного маркування лікарських засобів визначав, що** на етикетці лікарського засобу має бути зазначена мета, для якої пропонується лікарський засіб. Для того, аби таке маркування мало «адекватні вказівки щодо використання» у значенні § 352(f) (1) «Неправильно марковані лікарські засоби та вироби» Федерального закону про продукти харчування, лікарські засоби та косметику, він повинен, серед іншого, вказати цілі та умови, для яких лікарський засіб був призначений, та достатню інформацію, щоб дозволити неспеціалісту розумно та безпечно спробувати самолікування.

У 1951 р. в США була прийнята **Поправка Дарема-Хамфрі** (*The Durham-Humphrey Amendment*) до §331 «Заборонені дії» Федерального закону про продукти харчування, лікарські засоби та косметику 1938 р. щодо вимог маркування ліків, які знаходяться в національній торгівлі, а також щодо «впливів» на практику призначення лікарських засобів. Відтепер фармацевт підлягав кримінальному переслідуванню, якщо він здійснював безрецептурний відпуск будь-якого лікарського засобу клієнту без отримання добросовісного рецепта чи усного дозволу від ліцензованого практикуючого лікаря. Крім того, фармацевт, який виписував рецепти на такі лікарські засоби без дозволу лікаря, який їх виписує, порушував закон [11]. Фактично ж ця Поправка визначала порядок обігу лікарських засобів залежно від їх поділу на рецептурні (*prescription drugs*) та безрецептурні (*over-the-counter drugs* або *OTC drugs*).

З 1950-х р. у США, як і в решті країн світу на перший план почало виходити промислове виробництво лікарських засобів, яке поступово замінило практику компаундування лікарських засобів в аптеках. Лікарі отримали виключні повноваження щодо призначення рецептурних лікарських засобів, в результаті чого фармацевтичні компанії стали «відірваними» від прямого контакту з пацієнтами. Тобто лікарі стали «авторитетними посередниками» між фармацевтичними компаніями і кінцевими споживачами (в подальшому цей факт стане вагомим аргументом до розвитку фармацевтичного маркетингу).

Початок 1960-х років у США ознаменувався переходом до єдиних стандартів забезпечення якості лікарських засобів. Саме в цей історичний період приймається важливе для фармацевтичної спільноти правило безпечності та ефективності лікарських засобів. **Поправка Кефаувера-Харріса**, відома як «**Поправка про ефективність лікарських засобів**» (*The U.S. Kefauver-Harris Amendment* або *Drug Efficacy Amendment*) [12] 1962 р. своїм прийняттям вплинула на фармацевтичну галузь не лише у США, але й у всьому світі. Передумовою прийняття поправки стала «талідомідова справа». На початку 1960-х років в США (але не тільки) активно призначався лікарський засіб *талідомід* (під торговою назвою *Кевадон*) як седативний засіб для лікування ранкової нудоти у вагітних жінок. Згодом було доведено, що вживання цього лікарського засобу вагітними жінками викликало вроджені дефекти кінцівок у новонароджених; хоча *талідомід* офіційно не був схвалений для використання в Сполучених Штатах, однак зразки цього лікарського засобу були розповсюджені серед лікарів у США, і вроджені дефекти були пов'язані з його використанням [13]. Ця Поправка (1) стосувалась вимоги до виробників лікарських засобів надавати докази безпечності та ефективності своїх лікарських засобів перед виходом на ринок; (2) вимагала, щоб докази ефективності базувалися на адекватних і добре контрольованих клінічних дослідженнях, проведених кваліфікованими експертами, а суб'єкти досліджень повинні надавати свою інформовану згоду для

участі у них; (3) FDA повинно схвалювати лікарський засіб до використання, перш ніж він виходить в національну торгівлю; (4) реклама лікарських засобів повинна розкривати точну інформацію про побічні ефекти лікарських засобів, а реклама дешевих генеричних лікарських засобів, які могли продаватись під виглядом дорогих лікарських засобів під новими торговими назвами як нові «проривні» ліки повинна бути заборонена [14]. Порушення цих вимог є кримінальним правопорушенням та передбачає настання кримінальної відповідальності згідно §331 «Заборонені дії» Федерального закону про продукти харчування, лікарські засоби та косметику. То ж після впровадження поправки Кефаувера-Харріса 1962 р. дослідження лікарських засобів отримали статус високоризикових, чому сприяло й впровадження наприкінці 1960-х років нових правил клінічних випробувань лікарських засобів [15].

З 1982 р. в США було введено Правило безпечної упаковки, або ж упаковки, стійкої до фальсифікації. **Федеральний закон про боротьбу з фальсифікацією** (*The Federal Anti-Tampering Act*) (1983) [16] визначив кримінальним правопорушенням фальсифікацію упакованих споживчих товарів. 13 жовтня 1983 р. було додано §1365 «Фальсифікація споживчих товарів» до Розділу 18 Зведення законів США, відомого як Кримінальний кодекс США, згідно з яким фальсифікація споживчих товарів або подібна поведінка є кримінальним правопорушенням. Ці зміни були прийняті у відповідь на випадки смерті від отруєння семи людей лікарським засобом *тайленолом* (*Tylenol*) у 1982 р. [17]. Після того, як зв'язок між отруєнням і вживанням лікарського засобу було доведено, компанія-виробник Johnson&Johnson оголосила про загальнонаціональне відкликання близько 31 млн упаковок цього препарату та припинила усі продажі більше ніж на шість місяців. Після перезапуску продукт мав три шари безпеки [18].

Щодо маркетингу лікарських засобів, то в 1988 р. в США був прийнятий **Закон про маркетинг рецептурних лікарських засобів** (*The Prescription Drug Marketing Act*) [19], що заборонив перенаправлення рецептурних лікарських засобів із законних комерційних каналів. У 1998 р. була запущена **Система звітності про побічні реакції на лікарські засоби** – комп'ютеризована інформаційна база даних, розроблена для підтримки програми постмаркетингового нагляду за безпекою дозволених FDA лікарських засобів. Це був важливий крок у напрямку виявлення побічних реакцій на лікарські засоби, оскільки система фіксувала всі добровільно подані звіти про побічні реакції на лікарські засоби.

Важливо зупинитись й на питанні охорони обігу лікарських засобів, призначених для дітей. У 1998 р. FDA оприлюднює обов'язкове **Педіатричне правило**, яке було прийняте **Законом про справедливість у педіатричних дослідженнях** (*Pediatric Research Equity Act*) [20]. Цим правилом були внесені зміни до Федерального закону про харчові продукти, лікарські засоби та косметику щодо того, що виробники лікарських засобів повинні проводити дослідження для оцінки безпечності та ефективності своїх лікарських засобів для дітей. Нові заявки на лікарські засоби (*New Drug Application* або *NDA*) для нового активного інгредієнта, нового показання, нової форми дозування, нового режиму дозування або нового шляху введення повинні містити педіатричну оцінку (за виключенням коли заявник отримав відстрочку) [21].

У 2012 році спалах грибового менінгіту, пов'язаний із зараженням компаундованим лікарським засобом, призвів до втрати 64 життів і спричинив понад 751 захворювання. У відповідь на це у 2013 р. Конгрес прийняв **Закон про якість і безпеку лікарських засобів** (*Drug Quality and Security Act*) [22], який посилив регулятивний нагляд за підприємствами, що здійснюють компаундування лікарських засобів. Серед інших положень, у цьому Законі були описані кроки для електронної та сумісної системи для ідентифікації та відстеження певних ліків, що відпускаються за рецептом у США.

Висновки.

1. У США кодифікована значна кількість нормативних актів, що містять норми-заборони в сфері обігу лікарських засобів. Порушення цих норм тягне настання кримінальної відповідальності. Встановлюючи ті чи інші обмеження або правила, законодавець наділяє регулятора ринку (FDA) повноваженнями контролю за їх виконанням. Прийняття Закону про чисті продукти харчування та лікарські засоби (1906) та Федерального Закону про продукти харчування, лікарські засоби та косметику (1938) визначило вектор розвитку галузі (останній Закон серед інших норм містить §331 «Заборонені дії», порушення якого є місдмінором або фелонією). Визначальну роль на фармацевтичну галузь склало прийняття у 1962 р. Поправки Кефаувера-Харріса, якою встановлювалась обов'язкова вимога для виробників доводити безпечність та ефективність лікарських засобів.

3. Поряд із статутним законодавством, джерелами кримінального права в США є судові прецеденти. Важливими для фармацевтичної галузі є справи *United States v. Dotterweich* (1943), **Alberty Food Products Co. v. United States** (1950), *United States v. Park* (1975) та ін.

4. До соціально-історичних передумов криміналізації діянь, що посягають на встановлений порядок обігу лікарських засобів у США можна віднести збільшення кількості випадків завдання шкоди життю і здоров'ю споживачів внаслідок вживання ними лікарських засобів, а також відсутність до 1962 р. у фармацевтичних виробників обов'язку доводити безпечність та ефективність своєї продукції; виникнення великих фармацевтичних компаній, які швидко розвивались завдяки економічному та технічному прогресу, створювали та виводили на ринок велику кількість нових лікарських засобів, що вимагало ефективних превентивних заходів з метою недопущення потрапляння в обіг фальсифікованих і неправильно маркованих лікарських засобів; необхідність правового регулювання фармацевтичного маркетингу та встановлення норм-заборон до суб'єктів, які недобросовісно просувають лікарські засоби, вводять в оману споживачів; відсутність обов'язку проводити дослідження для оцінки безпечності та ефективності лікарських засобів для дітей до введення в дію Педіатричного правила; важливість визначення правового режиму обігу рецептурних та безрецептурних лікарських засобів тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Brownlee S., Garber J., Brownlee S., et al. Overprescribed: High Cost Isn't America's Only Drug Problem. STAT. Published April 1, 2019. <https://www.statnews.com/2019/04/02/overprescribed-americas-other-drug-problem>.
2. Jie Jack Li. Blockbuster Drugs: The Rise and Decline of the Pharmaceutical Industry. New York: Oxford University Press, 2014.
3. Drug Importation Act, 9 Stat. 237 (1848).
4. Pure Food and Drug Act, 1906. URL: <https://www.visitthecapitol.gov/exhibitions/congress-and-progressive-era/pure-food-and-drug-act>.
5. *United States Code: Federal Food, Drug, and Cosmetic Act, 21 U.S.C. §§ 301-399i*.
6. 18 U.S. Code Part I – CRIMES. URL: <https://uscode.house.gov/browse/prelim@title18&edition=prelim>.
7. American Law Institute. Model Penal Code: Official Draft and Explanatory Notes : Complete Text of Model Penal Code as Adopted at the 1962 Annual Meeting of the American Law Institute at Washington, D.C., May 24, 1962. Philadelphia, Pa.: The Institute, 1985. URL: <https://www.law.upenn.edu/faculty/paul-robinson/clrgcodes/MPC.html>.
8. United States v. Dotterweich, 320 U.S. 277 (1943).
9. Albery Food Products Co. v. United States, 194 F.2d 463 (9th Cir. 1952).
10. United States v. Park, 421 U.S. 658 (1975).
11. The Durham-Humphrey Amendment. JAMA. 1952. № 149 (4). P. 371.
12. The U.S. Kefauver-Harris Amendment. Public Law 87-781 – Oct. 10, 1962.
13. O'Reilly, J. Jurisdiction to decide an agency's own jurisdiction: the forgotten tale of the of the Hunson quartet. *Administrative Law Review*. 2006. № 58 (4). P. 829-843.
14. Peltzman, S. An Evaluation of Consumer Protection Legislation: The 1962 Drug Amendments. *Journal of Political Economy*. 1973. № 81(5). P. 1049-1091.
15. Arthur Daemmrich. Pharmaceutical Manufacturing in America: A Brief History. *Pharmacy in History*. 2017. Vol. 59. No. 3. P. 63-72.
16. The Federal Anti-Tampering Act. S.3048 – 97th Congress (1981-1982).
17. Criminal Resource Manual. 1448. Tampering With Consumer Products - The Offenses. URL: <https://www.justice.gov/archives/jm/criminal-resource-manual-1448-tampering-consumer-products-offenses>.
18. Dieudonnee Ten Berge, *The First 24-Hours* (Cambridge, Mass.; Basil Blackwell, 1990); Stephen Grey- ser, "Johnson & Johnson: The Tylenol Tragedy," Harvard Business School Case 583-043 (May 1992).
19. The Prescription Drug Marketing Act. H.R.1207 – 100th Congress (1987-1988).
20. Pediatric Research Equity Act. Public Law 108-155 – Dec. 3, 2003.
21. How to Comply with the Pediatric Research Equity Act. Druft guidance. U.S. Department of Health and Human Services Food and Drug Administration. 2005. URL: <https://www.fda.gov/media/72274/download>
22. Drug Quality and Security Act. H.R.3204 – 113th Congress (2013-2014).

УДК: 343/253(477); 343.85

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.120>

СМЕРТНА КАРА ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ ЯК ЗАСІБ ПУБЛІЧНОЇ ПРЕВЕНЦІЇ

Волобуєв А.Ф.,*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінально-правових дисциплін
Дніпровського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-9419-7446*

Волобуєв А.Ф. Смертна кара під час воєнного стану як засіб публічної превенції.

В статті на основі аналізу славнозвісного трактату італійського мислителя XVIII століття Чезаре Беккарія «Про злочини та покарання» досліджено смертну кару як вид кримінального покарання. З урахуванням думок вітчизняних вчених-правників визначені підстави допустимості і необхідності смертної кари в критичних для існування державності ситуаціях. Зокрема, держава може передбачити у своєму законодавстві смертну кару за діяння, вчинені під час війни або невідвортної загрози війни. Відзначається, що ідеї Чезаре Беккарія суттєво вплинули на сучасне міжнародне законодавство. Цим законодавством передбачається зобов'язання держав – членів Ради Європи, які підписали Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, додаткові до неї Протоколи, скасувати смертну кару за всіх обставин. Україна, йдучи шляхом європейських країн, підписала і ратифікувала вказані міжнародні нормативно-правові акти. Вона взяла на себе відповідні зобов'язання і скасувала без всяких застережень інститут смертної кари в кримінальному законодавстві. Це було здійснено у зв'язку з тим, що ніхто в українському суспільстві не передбачав можливість вчинення збройної агресії (війни) у XXI столітті в Європі. В статті проаналізовано вказані міжнародні нормативно-правові акти і зроблено висновок, що Україна потрапила у таку ж пастку, що і з Будапештським Меморандумом 1994 року. Стверджується, що між смертною карою та ядерною зброєю можна провести певну аналогію – вони обидві є засобами стримування (превенції) вчинення особливо тяжких злочинів, пов'язаних з масовою загибеллю людей.

В результаті проведеного дослідження робиться висновок, що в результаті широкомасштабної російської агресії для України склалася винятково небезпечна ситуація. Це екзистенціальна загроза існуванню суверенної держави та українського етносу, що вимагає перегляду міжнародних зобов'язань щодо смертної кари. Висловлюється та обґрунтовується думка, що існування цього інституту під час воєнного стану само по собі буде досить ефективно впливати на почуття громадян – носіїв рашизму, схильних до зради і колаборації з агресором та окупантом. Йдеться, перш за все, про злочинну діяльність окремих громадян України, яка пов'язана із загибеллю військових і цивільних людей та іншими тяжкими наслідками (наведення ракет, передача відомостей про розташування військових частин, озброєння, боєприпасів, складів пального, енергетичних об'єктів тощо). За такі дії чинним законодавством передбачено довічне позбавлення волі. Вбачається цілком виправданим і необхідним щодо таких злочинів використовувати формулу «карається довічним позбавленням волі або смертною карою». Звичайно, мовиться про застосування такого покарання тільки під час воєнного стану (стану війни).

Ключові слова: військовий стан, екзистенціальна загроза, рашизм, кримінальне покарання, смертна кара, превенція.

Volobuev A.F. The death penalty during martial law as a means of public prevention.

The article examines the death penalty as a type of criminal punishment based on the analysis of the famous treatise «On Crimes and Punishments» by the 18th-century Italian thinker Cesare Beccaria. The grounds for the admissibility and necessity of the death penalty in situations critical to the existence of statehood are determined, taking into account the opinions of domestic legal scholars. In particular, a state may provide in its legislation for the death penalty for acts committed during war or an imminent threat of war. It is noted that the ideas of Cesare Beccaria have significantly influenced modern international law. This legislation provides for the obligation of the member states of the Council of Europe that have signed the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and its additional Protocols to abolish the death penalty in all circumstances. Ukraine signed and ratified the above international legal acts, following the path of European countries. This was done due to the fact that no one in Ukrainian society foresaw the possibility of armed aggression (war) in Europe in the 21st century. The article analyzes the above international legal acts and concludes that Ukraine has

fallen into the same trap as with the Budapest Memorandum of 1994. It is argued that a certain analogy can be drawn between the death penalty and nuclear weapons – both of them are means of deterring (preventing) the commission of particularly serious crimes associated with the mass death of people.

The study concludes that as a result of the large-scale Russian aggression, an exceptionally dangerous situation has developed for Ukraine. This is an existential threat to the existence of a sovereign state and the Ukrainian ethnic group, which requires a review of international obligations regarding the death penalty. The opinion is expressed and substantiated that the existence of this institution during martial law will in itself effectively influence the feelings of citizens – carriers of racism, prone to betrayal and collaboration with the aggressor and occupier. This is, first of all, about the criminal activity of individual citizens of Ukraine, which is associated with the death of military and civilian people and other serious consequences (missile guidance, transmission of information about the location of military units, weapons, ammunition, fuel depots, energy facilities, etc.). The current legislation provides for life imprisonment for such actions. It seems quite justified and necessary to use the formula “punishable by life imprisonment or the death penalty” for such crimes. Of course, we are talking about the application of such punishment only during martial law (state of war).

Key words: martial law, existential threat, rashism, criminal punishment, death penalty, prevention.

Постановка проблеми. У зв'язку з широкомасштабною збройною агресією Російської Федерації проти України 24 лютого 2022 року відповідно до чинного законодавства на всій території України було введено воєнний стан (стан війни) – особливий правовий режим, необхідний для захисту суверенітету держави та її територіальної цілісності. Передбачалося суттєве обмеження низки конституційних прав та свобод людини і громадянина, що було детерміновано створенням необхідних передумов для ефективного виконання функцій, покладених на державу щодо відбиття агресії. Відтоді життя українських громадян розділилося на мирне життя до широкомасштабного вторгнення (хоча агресія Росії почалася ще в 2014 році та йменувалася «гібридною», тобто неоголошеною війною) і життя під час війни з усіма притаманними їй наслідками. Але після масових вбивств цивільного населення тимчасово окупованих міст і селищ (Херсона, Ізюму, Бучі, Бородянки та інших), катувань цивільних і військовополонених прийшло усвідомлення, що метою агресора є й знищення українського етносу під прикриттям ідеологічних гасел «денацифікації», «демілітаризації». Оскільки свідки з різних регіонів описують аналогічні методи тортур, є підстави вважати, що за всім цим стоїть російське керівництво – солдати роблять це за наказом [1, с. 42]. Для виправдання агресії така ідеологічна обробка відбувалася не тільки російських громадян, але й населення України, яке за ментальністю було і залишається досить строкатим і включає у себе значну кількість «любителів радянського минулого». Тому не випадковими стали випадки публічного виправдання російської агресії, переходу на бік ворога не тільки працівників держаних органів та органів місцевого самоврядування, але й військових, правоохоронних структур та спецслужб, саме які були й покликані виконувати функції держави щодо захисту українських громадян. Передача ворогові інформації про пересування військових підрозділів збройних сил України (далі ЗСУ), місць їх дислокації, розташування техніки і складів, об'єктів критичної інфраструктури та і взагалі місць скупчення людей (торгівельних центрів, міських парків, кафе тощо) були непоодинокими. В результаті наведених терористичних обстрілів гинули не тільки військовослужбовці, але й цивільні мешканці. Стала очевидною необхідність запобігання зради, колабораціонізму і пособництву державі-агресору з використанням відповідних заходів кримінально-правового характеру. На протязі 2022-2023 років у Кримінальний кодекс України (далі – ККУ) були внесені чисельні зміни, якими передбачалося нові склади кримінальних правопорушень, посилення покарання за тяжкі та особливо тяжкі злочини (статті 111, 111-1, 111-2, 113, 114-2, 436-2 та ін.). Окрім того до низки кримінальних правопорушень була додана така кваліфікуюча обставина як їх вчинення в умовах воєнного (або надзвичайного) стану (статті 185-187, 189-191 та ін.). Але аналіз вказаних законодавчих новел дає підстави для висновку, що вони приймалися в умовах невідкладності і не завжди виважено, а тому у них є неточність формулювань, які не завжди узгоджуються з фундаментальними кримінально-правовими концепціями. Зокрема, це стосується призначення окремих видів покарань за особливо тяжкі злочини з урахуванням їх публічної превенції найбільш суспільно-небезпечних наслідків. Видається, що законодавець в цьому аспекті не врахував важливість інституту смертної кари, від якого Україна відмовилася в 2001 році, виключивши його з розгляду у кримінальній політиці в мирний час та розрахунку на найближчу перспективу вступу України в Раду Європи та Європейський Союз (далі ЄС). Але ж умовах широкомасштабної агресії, коли посталала реальна ймовірність втрати державності та взагалі існування українського етносу, видається необхідним повернутися до обговорення доцільності використання смертної кари, як крайнього і виключного заходу превенції екзистенціальної загрози для України.

Метою статті є визначення смертної кари як виду кримінального покарання та її ролі у публічній превенції загрози українській державності та існування українського етносу під час воєнного стану.

Стан опрацювання проблематики. Смертна кара, як крайній (виключний) вид кримінального покарання, має досить довгу історію, яка залишила стійкий і цілком зрозумілий негативний відбиток у свідомості багатьох поколінь сучасних правників. Особливої актуальності ця проблематика набула у зв'язку з визначенням перспектив вступу України до ЄС. Дискусія щодо інституту смертної кари, як виду покарання, нібито була закінчена прийняттям рішення Конституційного Суду України від 29.12.1999, яким було визнано неконституційним існування смертної кари в Кримінальному кодексі України [2]. Але помітне обговорення смертної кари відбулося у 2014 році у зв'язку з 250-річчям славнозвісного трактату італійця Чезаре Беккарія «Про злочини та покарання». Вітчизняні вчені-правники (О.М. Бандурка, О.М. Литвинов [3], О.Б. Загурський [4], Н.Е. Мілорадова [5], Л.О. Мостепанюк [6], Л.В. Омелянчук, О.О. Бурлачук [7] М.І. Панов [8], О.В. Петленко [9] та ін.) надали оцінку історичному пам'ятнику відомого філософа права та його впливу на подальший розвиток кримінально-правових наук у різних країнах. Погляди Чезаре Беккарія щодо смертної кари розглядалися через призму гуманістичних ідей другої половини XVIII століття, тобто давнього минулого, коли в європейських країнах панувало монархічне правління. В реаліях суверенної, мирної і демократичної України початку XXI століття та її прагнення вступу до ЄС, де смертна кара була давно скасована, такі погляди здавалися актуальними, але не настільки гострими. Окремими авторами (О.М. Бандурка, О.М. Литвинов) наводилися досить вагомі аргументи щодо необхідності відновлення у кримінальному законодавстві інституту смертної кари і застосування її щодо окремих категорій злочинців (терористів, маніяків, професійних вбивць). Але наведена аргументація на той час не була прийнята законодавцем. Наразі ситуація істотно змінилася - в умовах усвідомлення реальної загрози знищення української державності та етносу ця проблематика, як видається, набуває надзвичайної гостроти і спонукає до пошуку адекватних засобів захисту у тому числі й можливого відновлення кримінально-правового інституту смертної кари.

Викладення основного матеріалу. Видається, що проблема смертної кари, як кримінального покарання за особливо тяжкі злочини, нерозривно пов'язана з поняттям екзистенціальної загрози для суспільства. В психології термін «екзистенціальна загроза» (англ. existential threat) в загальному сенсі, означає загрозу, яка ставить під сумнів подальше існування об'єкта в його якісно ціннісному стані, тим самим вимагаючи прийняття невідкладних, надзвичайних заходів, які можуть врятувати об'єкт від загибелі [10]. Існуюча наразі загроза Україні полягає не тільки у військовому аспекті, але й в ідеологічному, який позначається новітнім терміном «рашизм». Автор книги «Ідеологія рашизму» український соціолог І.П. Рущенко зазначає, що військова агресія Росії стосовно України була викликана не тільки девіантністю і психічними відхиленнями особистості В. Путіна. За соціологічними опитуваннями більшість населення Росії (3/4) сприйняла війну з Україною з піднесенням і підтримала захоплення чужих територій, вітала ракетні та артилерійські удари по українських житлових масивах і масові вбивства українців. Це є принципово важливим показником існування в головах росіян ідеології рашизму, який є нічим іншим, як сучасною формою фашизму, що виріс на ґрунті російської історично сформованої ментальності і під впливом агресивної імперської пропаганди та маніпуляцій. Це сталося тому, що фашизм після 2-ї світової війни не був переможеним ідейно і ось він відродився в ідеологічно удобреному російському соціальному середовищі [11]. Проведене І.П. Рущенком достатньо глибоке соціологічне дослідження з використанням комплексу наукових методів (історичного, порівняльного, семантичного та ін.) дає підстави для висновку, що рашизм сусідньої країни з ядерною зброєю буде існувати у близькій і далекій перспективах в різноманітних його «отруйних» проявах. Й Україна на протязі багатьох років буде знаходитися поряд, маючи майже двохтисячний кілометровий кордон з Росією. Це зумовлює необхідність створення соціальної захисної оболонки від впливу рашизму на український соціум, який, на жаль, містить у собі й багато любителів «руського миру», що детерміновано доіст довшим періодом сумісного існування за єдиними правилами. На моє переконання, елементом такої захисної оболонки повинен стати й інститут смертної кари у кримінальному законодавстві як засіб превенції суспільно-небезпечних наслідків співіснування з імперським агресивним сусідом.

Видатний просвітителі Чезаре Беккарія, ідеї якого суттєво вплинули на розвиток кримінального законодавства європейських країн і залишаються й наразі актуальними, тлумачив кримінальне покарання, не як засіб примушування до виконання встановлених правил поведінки, а як спосіб впливу на почуття людей, схильних до руйнівної (деструктивної) поведінки. Він вважав, що такий вплив на почуття людей має слугувати карою порушникам законів і тільки таким чином можна приборкати егоїстичні наміри окремих індивідів. Правом застосовувати кару повинна бути наділена верховна влада (державна), що є необхідною і добровільною поступкою людей часткою своєї

свободи заради свого ж захисту. Таким чином право верховної влади карати за злочини ґрунтується на необхідності захищати довірене їй суспільне благо від узурпації його окремими особами. Покарання повинно бути справедливим, тобто забезпечувати необхідний зв'язок кари і ступеню суспільної небезпечності злочину, що є умовою єдності окремих приватних інтересів [12, с. 13-15]. Тобто кримінальне покарання розглядалося як сувора відплата, яка очікувала особу за вчинення злочину. В цьому контексті може виникнути питання, а в чому саме полягає вплив на почуття зловмисника? Видається, що відповідь може бути тільки одна – в існуванні потенційної загрози настання суворой відплати.

Смертну кару італійський мислитель розглядав через призму відповіді на питання, чи дійсно смертна кара корисна і виправдана при добре налаштованому правлінні? І прийшов до загального висновку, що цей вид покарання є неприйнятним в умовах «спокійного панування законів», коли існуючий порядок правління підтримується усіма громадянами і спирається на суспільну думку. Але можуть бути ситуації, коли смерть людини може бути виправданою і необхідною: 1) існування громадянина, який не дивлячись на позбавлення волі, продовжує залишатися сильно впливовим, погрожуючи безпеці держави, яка бореться за те, що би повернути або не втратити свободу (ймовірно йдеться про тирана); 2) смертна кара виступає єдиним засобом утримання інших осіб від вчинення злочинів [12, с. 83-84]. В подальшому Чезаре Беккарія, розглядаючи співвідношення смертної кари і довічної каторги (довічного позбавлення волі), відзначає, що за суворістю покарання остання може стати заміником страти злочинця. Але при цьому ним звертається увага, що довічна каторга на відміну від миттєвого позбавлення життя є тільки початком довготривалих страждань. І якщо підсумовувати всі «нешасні моменти» рабського життя під час довічної каторги, то виявиться, що вона за своєю жорстокістю може перевершувати смертну кару [12, с. 86-87].

Є підстави вважати, що ідеї Чезаре Беккарія суттєво вплинули на сучасне міжнародне законодавство. Так, статтею 1 Протоколу № 6 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який стосується скасування смертної кари встановлено, що смертна кара скасовується і нікого не може бути засуджено до такого покарання або страчено. Разом з тим у статті 2 зазначається, що **держава може передбачити у своєму законодавстві смертну кару за діяння, вчинені під час війни або невідвортної загрози війни** (Протокол ратифіковано Законом України № 1484-III (1484-14) від 22.02.2000) [13]. Але ця ідея зазнала трансформації в Протоколі № 13 до вказаної Конвенції, в якому було зазначено, що держави - члени Ради Європи, які підписали цей Протокол, сповнені рішучості зробити останній крок до скасування смертної кари за всіх обставин (Протокол ратифіковано Законом України № 318-IV (318-15) від 28.11.2002) [14].

Видається, що з підписанням і ратифікацією вказаних міжнародних нормативно-правових актів Україна потрапила у таку ж пастку, що і з Будапештським Меморандумом 1994 року. Адже вказаним Меморандумом передбачалося, що Україна, беручи до уваги зміни ситуації в галузі безпеки в усьому світі зобов'язується ліквідувати всю ядерну зброю, що знаходиться на її території. У свою чергу країни партнери (Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії, Сполучені Штати Америки) зобов'язувалися утримуватися від загрози силою чи її використання проти територіальної цілісності чи політичної незалежності України, і що ніяка їхня зброя ніколи не буде використовуватися проти України (ст. 2). А у разі, якщо Україна стане жертвою акту агресії або об'єктом погрози агресією з використанням ядерної зброї домагатися негайних дій з боку Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй з метою надання допомоги Україні (ст. 4) [15]. Ніхто і гадки не мав, що через десять років саме Російська Федерація, володіючи ядерною зброєю, розв'яже агресивну війну проти України з сотнями тисяч жертв і що дієвих заходів стосовно її зупинення з боку міжнародної спільноти реалізовано не буде. Уявляється, що між смертною карою та ядерною зброєю можна провести певну аналогію – вони обидві є засобами стримування (превенції) вчинення особливо тяжких злочинів, пов'язаних з масовою загибеллю людей. Примітним є те, що Ізраїль для захисту від терористичних атак і масових вбивств мирного населення, включаючи дітей, розглядає законопроект, який надасть змогу виносити смертні вирoki терористам. Аналізуються й можливі наслідки подібного закону на міжнародній арені у разі його запровадження [16].

Видається, що в Україні після 24.02.2022 прийшло усвідомлення винятково небезпечної ситуації щодо існування суверенної держави та українського етносу, яка вимагає перегляду міжнародних зобов'язань щодо смертної кари. Уявляється, що існування цього інституту під час воєнного стану само по собі буде досить ефективно впливати на «почуття» громадян, схильних до зради і колаборації з агресором та окупантом. Йдеться, перш за все, про злочинну діяльність окремих громадян України, яка пов'язана із загибеллю військових і цивільних людей та іншими тяжкими наслідками (наведення ракет, передача відомостей про розташування військових частин, озброєння, боєприпасів, складів пального, енергетичних об'єктів тощо), за що чинним законодавством передбачено довічне позбавлення волі. Вбачається цілком виправданим і необхідним щодо таких злочинів ви-

користувати формулу «карається довічним позбавленням волі або смертною карою». Звичайно, мовиться про застосування такого покарання тільки під час воєнного стану (стану війни).

Відновлення кримінального покарання у виді смертної кари під час воєнного стану створить і правові підстави для знищення особливо небезпечних злочинців, які за своїм статусом не є комбатантами (співробітників адміністрацій на тимчасово окупованих територіях, правоохоронних органів, працівників закладів для утримання військовополонених тощо). Наразі знищення таких особливо небезпечних злочинців позначається терміном «ліквідація» замість правового поняття «виконання судового вироку». Йдеться, зокрема про катів і вбивць цивільних і військовополонених. Так, завідувача відділом судово-медичної експертизи трупів Інна Падей повідомила: «80% тіл, які передані нам із російських СІЗО, в'язниць і так далі, на них ми знаходимо ознаки тортур. Але що таке тортури? Що це — застосування фізичної сили, застосування певних знарядь, наприклад, які проводять електричний струм, або позбавлення людини просто життєво необхідних потреб, таких як їжа, меддопомога? Це вважається тортурами? Я вважаю, що це тортури» [17].

Висновки. Звичайно, в межах однієї статті неможливо всебічно проаналізувати і вирішити таку складну проблему, як відновлення інституту смертної кари в кримінальному законодавстві України. Занадто багато проблемних питань накопичилося у зв'язку з формуванням концептуальних положень та уявлень щодо відмови від смертної кари у 1990-х роках, рішенням Конституційного Суду України від 29.12.1999, підписанням і ратифікацією низки міжнародних нормативно-правових актів. Але видається необхідним переглянути раніше сформовані уявлення і прийняті рішення у тому числі із залученням фахівців у галузі міжнародного права. Українське суспільство потребує захисту не тільки у відбитті військової агресії, але й шляхом створення і використання правового механізму протидії ідеології рашизму та особливо небезпечних суспільних наслідків його поширення. Мета статті буде вважатися досягнутою, якщо вона спонукає до пошуку шляхів вирішення даної проблематики та інших, пов'язаних з нею. Зокрема, це стосується обмінів без обвинувальних судових вироків українців-колаборантів, що вчинили особливо тяжкі злочини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Волобуєв А.Ф. Особливості механізму вчинення сексуального насильства на тимчасово окупованих територіях та його розслідування. *Криміналістичний вісник*. Вип. 1(39). 2023. С. 39–51.
2. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 24, 58, 59, 60, 93, 190-1 Кримінального кодексу України в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання (справа про смертну кару). Справа № 1-33/99. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-99#Text>.
3. Бандурка О.М., Литвинов О.М. Смертна кара: казнить нельзя помиловать? *Еволюція уявлень про злочини і покарання у суспільно-правовій думці (до 250-річчя праці Чезаре Беккарія «Про злочини та покарання»)*: Збір. мат. Міжнар. наук.- практ. конф. [24 червня 2014 року, м. Харків]. Золота миля, 2014. С. 20–25.
4. Загурський О.Б. Вплив наукових поглядів Чезаре Беккарія на формування кримінальної процесуальної політики Європи. *Про злочини та покарання: еволюція кримінально-правової доктрини*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 250-річчю трактату Чезаре Беккарія. Одеса: Юрид. л-ра, 2014. С. 177–180.
5. Мілорадова Н.Е. Провідні ідеї Чезаре Беккарія щодо покарання та застосування методів впливу на особистість при отриманні свідчень. *Еволюція уявлень про злочини і покарання у суспільно-правовій думці (до 250-річчя праці Чезаре Беккарія «Про злочини та покарання»)*: Збір. мат. Міжнар. Наук.-практ. конф. [24 червня 2014 року, м. Харків]. Золота миля, 2014. С. 123–126.
6. Мостепанюк Л.О. Генезис довічного позбавлення волі та смертної кари у суспільно-правовій думці. *Еволюція уявлень про злочини і покарання у суспільно-правовій думці (до 250-річчя праці Чезаре Беккарія «Про злочини та покарання»)*: Збір. мат. Міжнар. Наук.-практ. конф. [24 червня 2014 року, м. Харків]. Золота миля, 2014. С. 127–131.
7. Омелянчук Л.В., Бурлачук О.О. Перспективи запровадження смертної кари в Україні. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 6. С. 250–259.
8. Панов М. Чезаре Беккарія і його славнозвісний трактат «Про злочини та покарання» (до 250-річчя опублікування). *Право України*. 2014. № 9. С. 226–244.
9. Петленко О.В. Психолого-правові аспекти застосування смертної кари в Україні. *Еволюція уявлень про злочини і покарання у суспільно-правовій думці (до 250-річчя праці Чезаре*

- Беккариа «Про злочини та покарання»*): Збір. мат. Міжнар. Наук.-практ. конф. [24 червня 2014 року, м. Харків]. Золота миля, 2014. С. 156–163.
10. Экзистенциальная психология / Под ред. Ролло Мэя; [Пер. с англ. М. Занадворова, Ю. Овчинниковой]. М.: Апрель Пресс, 2001. 622 с.
 11. Рущенко І.П. Ідеологія рашизму: монографія. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2023. 276 с.
 12. Беккариа Чезаре. О преступлениях и наказаниях. Киев: Центр учебной литературы. 2020. 140 с.
 13. Протокол № 6 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який стосується скасування смертної кари: Закон України № 1484-III (1484-14) від 22.02.2000. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_802#Text.
 14. Протокол № 13 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який стосується скасування смертної кари за всіх обставин: Закон України № 318-IV (318-15) від 28.11.2002. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_180#Text.
 15. Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Будапешт, 5 грудня 1994 року (дата підписання і набуття чинності: 05.12.1994). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_158#Text.
 16. В Ізраїлі хочуть повернути смертну кару для терористів. Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3788711-v-izraili-hocut-povernuti-smertnu-karu-dla-teroristiv.html>.
 17. Ознаки тортур мають 80% репатрійованих тіл із в'язниць Росії. Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3967216-oznaki-tortur-maut-80-repatrijovanih-til-iz-vaznic-rosii-mvs.html>.

УДК 343.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.121>

КРИМІНАЛЬНІ КОРУПЦІЙНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ ПІД ЧАС ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ

Козлова Т.Б.,

студентка 4 групи, 3 курсу,

факультету юстиції

Національного юридичного університету ім. Ярослава Мудрого

Козлова Т.Б. Кримінальні корупційні правопорушення під час дії воєнного стану.

В статті розглянуто актуальні питання та специфіку вчинення корупційних кримінальних правопорушень під час дії воєнного стану, в тому числі, через ретроспективний погляд на релевантні злочини за часів Української Народної Республіки, щодо яких здійснено спробу кваліфікації крізь оптику сьогодення. Приділено увагу основним ознакам, які характеризують сутність корупції. Для отримання аналітичних даних в межах дослідження здійснено звернення до Єдиного державного реєстру осіб, які вчинили корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення. Оглянуто сучасні кримінальні корупційні правопорушення, які активізуються у періоди найвищих викликів, серед яких одним з критичних виступає війна та бойові дії, зокрема: пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди службовій особі (ст. 369 КК України); прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою (ст. 368 КК України); привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем (ч. 2 ст. 191 КК України) і незаконне збагачення (ст. 368-5 КК України). Для підкріплення статистичних даних наведено приклади резонансних кримінальних справ за час дії воєнного стану. Оглянуто різницю формулювань «під час дії воєнного стану» та «з використанням умов воєнного стану», сформульовано пропозицію додати таку особливу кваліфікуючу ознаку до статей, присвячених корупційним кримінальним правопорушенням. Розглянуто рекомендації Європейського Суду з прав людини, висловлені у справі «Кшокшай проти Албанії», у зв'язку з чим виявлено контрверсійність законодавства та позиції ЄСПЛ. Важливим для України є те, що така позиція суперечить національному законодавству. Під час дослідження використано сталу у науці класифікацію корупції на два типи, зокрема, римський і візантійський. Констатовано високий рівень корупції в Україні, що потребує подолання корупції всіх типів. Висловлено думку, щодо важливості ролі суспільства у такій боротьбі. Наведено пропозиції щодо шляхів подолання деструктивного явища корупції з урахуванням специфіки воєнного стану, сформульовано висновок на підставі викладеного матеріалу.

Ключові слова: корупція, кримінальне право, кримінальна відповідальність, корупційне правопорушення, кримінальне корупційне правопорушення, корупціонер, воєнний стан, повномасштабне вторгнення, Кримінальний Кодекс України.

Kozlova T.B. Criminal corruption offenses during martial law.

The article examines current issues and the specifics of committing corruption criminal offenses during martial law, including through a retrospective look at relevant crimes during the time of the Ukrainian People's Republic, which were attempted to be qualified through the lens of the present. Attention is paid to the main features that characterize the essence of corruption. To obtain analytical data within the framework of the study, an appeal was made to the Unified State Register of Persons Who Committed Corruption or Corruption-Related Offenses. Modern criminal corruption offenses are reviewed, which are activated during periods of the highest challenges, among which war and hostilities are one of the critical ones, in particular: offering, promising or providing an unlawful benefit to an official (Article 369 of the Criminal Code of Ukraine); accepting an offer, promising or receiving an unlawful benefit by an official (Article 368 of the Criminal Code of Ukraine); misappropriation, embezzlement of property or taking it by abuse of official position (Part 2 of Article 191 of the Criminal Code of Ukraine) and illegal enrichment (Article 368-5 of the Criminal Code of Ukraine). To support the statistical data, examples of high-profile criminal cases during martial law are given. The difference in the wordings "during martial law" and "using martial law conditions" is examined, a proposal is formulated to add such a special qualifying feature to articles dedicated to corruption criminal offenses. The recommendations of the European Court of Human Rights expressed in the case "Xhoxhaj v. Albania" are considered, in connection with which the controversial nature of the legislation and the position of the ECHR were revealed. It is important for Ukraine that such a position contradicts national legislation. In the course of the study, the classification of corruption into two types formulated by

scientists: Roman and Byzantine was used. The high level of corruption in Ukraine is stated, which requires overcoming corruption of all types. The opinion is expressed on the importance of the role of society in such a struggle. Proposals are made on ways to overcome the destructive phenomenon of corruption, taking into account the specifics of martial law, and a conclusion is formulated based on the presented material.

Key words: corruption, criminal law, criminal liability, corruption offence, criminal corruption offence, corrupt person, martial law, full-scale invasion, Criminal Code of Ukraine.

Постановка проблеми. Від початку повномасштабного вторгнення росії в Україну у 2022 р. постала реальна загроза існуванню нашої країни. За таких умов суспільство має бути консолідованим, а всі інституції повинні злагоджено працювати. Тому загострення такого поширеного та хронічного захворювання, як корупція, є руйнуючим для ослабленого війною суспільства. Посадовці різних рівнів вчиняють корупційні правопорушення, наживаються на крові наших воїнів та цивільного населення, знецінюють нашу державу на світовому рівні та дестабілізують внутрішнє становище країни, чим фактично допомагають ворогу.

Більшість статей Кримінального Кодексу України (далі – КК), що присвячені корупційним кримінальним правопорушенням, не зазнала законодавчих змін в контексті посилення відповідальності за їх вчинення в умовах воєнного стану, що є дискусійним через наявність реальних потреб та підґрунтя, якими виступають тривала війна та обуреність суспільства нескінченними корупційними скандалами.

Мета статті полягає у висвітленні проблеми корупції під час воєнного стану; дослідженні окремих ознак певних корупційних правопорушень, які є найбільш актуальними під час війни; формулюванні авторського бачення шляхів подолання цього негативного суспільного явища.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження кримінально-правових аспектів корупції було предметом наукового інтересу багатьох вчених, зокрема, таких як В.М. Киричко, Ю.В. Гродецький, О.Е. Радутний, В.І. Тютюгін, А.В. Савченко, К.М. Орбець, Т.М. Супрун-Ковальчук, А. Буди́на тощо.

Виклад основного матеріалу. Корупція – це суспільне явище, яке паразитує на проблемах та стражданнях України та стає на заваді її розвитку, а нині, навіть, існуванню. На фоні бурхливих скандалів може здатися, що корупція є сучасним явищем, але насправді своїм корінням воно сягає далекого минулого, що дозволяє провести паралель із часами національно-визвольних змагань, а саме – періоду існування Української Народної Республіки (УНР).

Після утворення в 1918 р. Директорії в Україні оберталися великі кошти, які стали об'єктом маніпуляцій для чиновників того часу. Один із перших скандалів був пов'язаний з відходом від справ В.К. Винниченка, який обіймав посаду голови Директорії. В ті часи Українською Народною Республікою виділялися великі гроші на пропагування України за кордоном.

Тож, з метою позитивного висвітлення Української Держави у світі, голова Директорії В.К. Винниченко оголосив про рішення поїхати до Швейцарії, але спрямував до Франції, де і залишився, придбавши собі маєток за державні кошти, які були йому виділені для проведення заходів з позитивного висвітлення УНР за кордоном. Історики вважають, що такий вчинок був заздалегідь узгодженим у правлячому колі, таким чином вищезгаданий політик, отримавши «відкупні», відійшов від справ. З закордонною недоброчесною нерухомістю також пов'язане ім'я Миколи Порша, посла України в Берліні. Він облаштував своїй коханці розважальний заклад за гроші, що були вкрадені в УНР [10]. За чинним КК такі дії могли би одержати кваліфікацію за ч. 4 ст. 191 КК («Привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем з кваліфікуючою ознакою в умовах воєнного стану»), адже посадовцям було ввірено значні ресурси, тож внаслідок свого службового становища вони мали стосовно цього майна певні повноваження.

Також історично відомі зловживання на закупівлях для армії, головним фігурантом яких виступав Григорій Супрун, який займав посаду голови фінансової агентури. Зазначена установа мала закупити радіостанції та білизну для українських солдат. Відповідно до офіційних звітів було придбано три радіостанції, на практиці – жодної. Білизну купили стару і подерту, хоча гроші були виділені на нову. Крім того, Г. Супрун закупив чай для армії, але він до солдатів УНР так і не дійшов [10]. За чинним КК його дії мали підстави бути кваліфікованими так само за ч. 4 ст. 191 та ст. 366 («Службове підроблення»), адже посадовець був відповідальним за закупівлі, видавав і підписував документи, що підтверджували придбання товарів. Таким чином, голова фінансової агентури свідомо створював документи, що містили неправдиві дані. За умови, якщо не він безпосередньо займався документацією, то дії могли бути кваліфіковані за ст. 367 КК («Службова недбалість»), оскільки в будь-якому випадку Г. Супрун був відповідальною особою і мав перевіряти кожен етап проведення закупівель.

Це далеко не повний перелік корупційних злочинів, що були вчинені державними службовцями УНР. Маємо констатувати, що, на жаль, за сто років нічого не змінилося, оскільки провести паралелі з сьогоденням не занадто складно. Тоді, в 20 сторіччі, в Україні був маленький шанс на здобуття незалежності, але окремі чиновники не були в цьому зацікавленими: замість фінансування армії, підтримки уряду та країни вони купували нерухомість та влаштовували своє життя. Разом з іншими причинами це призвело до того, що УНР втратила довіру та підтримку Європейських країн та програла війну з більшовиками.

На сьогодні у примітці до ст. 45 КК визначено перелік статей, які містять склад корупційного кримінального правопорушення, зокрема: ст.ст. 191, 262, 308, 312, 313, 320, 357, 410, у випадку їх вчинення шляхом зловживання службовим становищем, а також ст. ст. 210, 354, 364, 364-1, 365-2, 368-369-2 [1]. Такий підхід законодавця до визначення переліку корупційних злочинів є доволі нетиповим, в тому числі, з огляду на відсутність відповідного розділу в Особливій частині КК. Втім, корупційні злочини не збігаються з іншими групами злочинів, хоча їх інколи ототожнюють з кримінальними правопорушеннями у сфері службової діяльності. Відповідно до положень Закону України «Про запобігання корупції» № 1700-VII від 14.10.2014 р. корупцією є використання особою, зазначеною у частині першій статті 3 цього Закону, наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття такої вигоди чи прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди особі, зазначеній у частині першій статті 3 цього Закону, або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей [2]. Керуючись вищевикладеним вбачаються підстави прийти до висновку, що кримінальне корупційне правопорушення - це суспільно небезпечне, винне, протиправне та каране діяння, що містить у своєму складі ознаки корупції.

Наведеним ознакам повною мірою відповідає корупція, яка є глибоко вкоріненою проблемою України, заважає нормальному розвитку держави. З початком повномасштабного вторгнення росії 24 лютого 2022 р. ситуація тільки погіршилася, оскільки з'явилися нові добре профінансовані сфери, в яких існує спокуса до порушення закону. В першу чергу мова йде про зловживання у галузі забезпечення Збройних Сил України, гуманітарних потреб та проведення мобілізаційних заходів.

Для отримання аналітичних даних звернемося до Єдиного державного реєстру осіб, які вчинили корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення (в якому через дію воєнного стану відкритою є тільки загальна статистика). Так, у період з 24.02.2022 р. по 28.01.2025 р. всього у реєстрі міститься 9855 відповідних записів, з них – 4669 щодо кримінальні корупційних правопорушення [5]. Згідно з оприлюдненими у іншому джерелі закритих даних з зазначеного реєстру, основними статтями, на підставі яких відбувалося притягнення до відповідальності корупціонерів у 2024 р., були ст. 369 («Пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди службовій особі»), ст. 368 («Прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою»), ст. 191 («Привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем») і ст. 368-5 («Незаконне збагачення») КК [11].

Серед наведеного переліку ст. 369 КК, відповідно до оприлюдненої статистики, є абсолютним лідером за винесеними вироками. Найвідомішим прикладом притягнення до відповідальності за нею у період повномасштабного вторгнення є справа Гринкевича. Львівський бізнесмен пропонував співробітнику ДБР хабар (неправомірну вигоду) для того, щоб останній посприяв поверненню вилученого майна. Запропонована сума становила 500 тисяч доларів США [12].

Тісно пов'язаною із ст. 369 КК є ст. 368 КК, оскільки завжди співіснують вигодоодавач та вигодоодержувач. Прикладом застосування цієї статті в період воєнного стану є притягнення до відповідальності голів МСЕК. Так на Полтавщині поліція у вересні 2024 р. оголосила про підозру одному із голів МСЕК. Він отримував неправомірну вигоду у вигляді грошової винагороди за оформлення дружинам військовозобов'язаних інвалідності II групи, згідно з якою такі жінки потребують постійного стороннього догляду з боку своїх чоловіків. Таким чином останні уникали мобілізації та мали змогу виїхати за кордон [13].

Наступною розглянемо проблематику щодо ст. 191 ККУ, де особливу увагу варто звернути на ч. 4 цієї статті, до якої Законом України № 2117-IX від 03.03.2022 р. «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за мародерство» було внесено зміни, які полягають у доповненні словами «чи в умовах воєнного або надзвичайного стану» [3]. В цьому контексті важливо звернути увагу на формулювання, яке використовує законодавець. «В умовах воєнного стану» означає, що будь-яке діяння, вчинене у визначений період, автоматично і незалежно від використання особливих умов (зокрема, комендантська година, обстріли, оголо-

шення тривоги тощо) стає суспільно небезпечнішим і має каратися суворіше. З огляду на те, що умови воєнного стану при вчиненні корупційних правопорушень не завжди свідчать про підвищену суспільну небезпечність, слушною є пропозиція змінити формулювання на «з використанням умов воєнного стану» як особливо кваліфікуючу ознаку вчинення кримінально-караного діяння [6, с. 122-123]. Така конструкція підкреслює специфіку правопорушення, що здійснюються з використанням особливостей воєнного стану. Отже, за своїм змістом наведені вислови є різними, але кожен з них має право на обговорення. Перший може використовуватися до тих діянь, які під час війни в будь-якому разі стають небезпечнішими. Наприклад це військові кримінальні правопорушення (розділ XIX КК), державна зрада (ст. 111 КК) та інші кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки України. До корупційних злочинів кращим для застосування вбачається друге формулювання, оскільки важливим є саме використання можливостей, які для інших полягають у певних обмеженнях та втратах.

Щодо статистики, то посадовці частіше вчиняють передбачене ст. 191 КК корупційне кримінальне правопорушення. Так, наприкінці 2024 р. співробітниками СБУ було оголошено про підозру экс-посадовцю та чинному керівникові департаменту Міноборони України, менеджерам фірми «Львівський арсенал» та представникам іноземної компанії. Фігуранти намагалися вкрати 1,5 млрд гривень державних коштів, що були призначені для закупівлі боєприпасів для ЗСУ. Злочинцям висунуто обвинувачення за ч. 5 ст. 191 КК [14].

Наостанок звернемося до ст. 368-5 КК, саме за цією статтею минулого року було висунуто підозру головному лікарю Хмельницького МСЕК Тетяні Крупі. Це був один із найгучніших корупційних скандалів за час повномасштабного вторгнення, саме її викриття запустило ланцюг арештів інших посадовців МСЕК [15]. Більш свіжим випадком повідомлення про підозру за розглядуваною статтею є затримання головного психіатра ЗСУ. Олег Друзь за час війни розбагатів на понад 1 млн доларів США. Однак, в обох випадках триває розслідування, тож невідомо, чи визнають фігурантів винними [16]. Отже, не дивлячись на обурення суспільства та скандал, що розгорнувся навколо МСЕК, на даний момент раніше згадані особи є невинуватими перед законом на підставі принципу презумпції невинуватості відповідно до ч. 2 ст. 2 КК.

В період повномасштабного вторгнення питання вирішення проблеми корупції стало актуальним як ніколи. Про це свідчать наведені вище випадки, а також сфери, в яких вони вчинювалися. Одним із важливих кроків у боротьбі з корупцією в умовах воєнного стану є не тільки і не стільки посилення покарання, як невідворотність та справедливий баланс між інтересами особи та суспільства. На нашу думку доцільним вбачається додати до інших статей КК, які присвячені корупційним злочинам, особливу кваліфікуючу ознаку «вчинені з використанням умов воєнного стану». Звісно, такі зміни не здатні вирішити проблему повністю, оскільки потрібно працювати з корінням, якими вбачаються такі чинники, як прозора діяльність усіх державних установ, посилення контролю за діяльністю посадових осіб, загалом, усунення умов для вчинення корупційних кримінальних правопорушень.

Також зауважимо, що не все залежить від норми матеріального права. Частими є випадки, коли особу, що підозрюють у корупційному злочині не притягують до кримінальної відповідальності [7, с. 627]. Це призводить до закриття провадження через недоведеність події правопорушення або складу злочину. В свою чергу, вищезазначене тісно пов'язано зі спроможністю правоохоронних органів якісно виконати поставлені завдання, що є визначальним для недопущення безкарності.

Варто звернути увагу на міжнародні підходи, серед яких цікавим для України є досвід Албанії, адже ми знаходимося приблизно на одному рівні боротьби із корупцією. У 2021 р. ЄСПЛ оприлюднив своє рішення по справі «Кшокшай проти Албанії», у якому відмовив у захисті тим, хто прагне зловживати правами людини з метою захисту корупції. ЄСПЛ за прикладом Венеційської комісії поділив країни на дві групи: з високим та низьким рівнем корупції. Відповідно заходи спрямовані на подолання цього деструктивного соціального явища також передбачено різними за своєю формою та змістом. До країн, які знаходяться на початковому рівні боротьби, можуть бути застосовуватися радикальні методи, якими у випадку з Албанією ЄСПЛ визначив наступні: 1) право на недоторканність приватного життя не поширюється на перевірку статків незрозумілого походження посадової особи; 2) тягар доведення може бути перекладено на посадову особу «з метою доведення протилежного»; 3) фінансові перевірки можуть тривати десятиліттями [4]. Такий підхід йде в розріз з Директивою (ЄС) 2017/1371 від 5 липня 2017 р., а в аспекті України, з фундаментальними положеннями нашого законодавства [9]. На підставі зазначеного виникає дилема: чи виправдовує мета такі засоби. З одного боку, постає законодавство, яке всі без виключення повинні дотримуватися, з іншого – потреба у виняткових методах викорінення корупції. Переступати через основоположні принципи ми не можемо, тому, за обґрунтуванні такої потреби, ймовірно повинні вноситися зміни до законодавства.

Повномасштабна війна продемонструвала силу суспільства. Неодноразова саме завдяки розголосу до відповідальності притягалися топ-корупціонери, які за іншої ситуації могли б уникнути покарання через свої важелі впливу. Здавалося що ставлення народу до корупції є однозначним та категоричним, але чи так це? На це питання відповідає факт існування двох базових різновидів корупції: 1) «римський тип», який полягає у тому, щоб сплатити за отримання забороненого чи надмірного; 2) «візантійський тип» полягає у сплаті за отримання належного [8, с. 249]. На жаль, в Україні все ще є надзвичайно поширеною корупція другого типу, тож першочерговим є її подолання. Саме тому велике значення має виховання свідомого суспільства, в якому кожен починає з себе. Звісно це не знімає відповідальності з держави, яка має забезпечити якісне функціонування кожної своєї ланки, починаючи з базових, тобто соціального захисту, освіти та медицини. Тільки так можливо сподіватися на подолання існуючої проблеми та запобігти її поширенню на нові покоління.

Висновки. Проблема корупції дуже загострилася за час дії воєнного стану в Україні. Все частіше спалахують корупційні скандали з високопосадовцями, що деморалізує суспільство, підриває його довіру та віру в перемогу. Крім того, це сильно впливає на атмосферу в війську та боездатність військовослужбовців. Тож, корупція не повинна існувати в сучасних демократичних країнах, тим паче в Україні, яка бореться за своє існування. Ми маємо віддавати перевагу інтересам нації, а не власній користі.

Під час дослідження було висвітлено проблему корупції та приділено увагу її окремим ознакам. З проаналізованої у відкритих джерелах статистики та наведених прикладів вбачається, що наявні певні зрушення, адже відбувається ефективно викриття окремих крупних корупціонерів. Тим не менш, потрібно продовжувати роботу в цій сфері. Боротьба з розглядуваним деструктивним суспільним явищем має стати радикальною та безкомпромісною. Це зумовлено тим, що безкарність породжує зухвалість та надихає до вчинення нових злочинів.

У статті сформульоване авторське бачення шляхів вдосконалення боротьби з деструктивним явищем корупції, яке полягає в пропозиції доповнити диспозиції окремих кримінально-правових норм, що передбачають відповідальність за корупційну діяльність особливою кваліфікуючою ознакою «вчинені з використанням умов воєнного або надзвичайного стану», що здатне покращити ефективність роботи правоохоронних органів на підставі врахування міжнародної практики та її співвідношення з національним законодавством України, виховання свідомих представників суспільства.

Корупція починається з дрібниць, тому варто почати з себе. Потрібно виховувати свідоме суспільство, яке буде здатне чинити опір цій багаторічній хворобі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III/ Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 28.01.2025).
2. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 р. № 1700-VII/ Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#n25> (дата звернення: 28.01.2025).
3. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за мародерство: Закон України від 03.03.2022 р. № 2117-IX/ Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2117-20#n10> (дата звернення 30.01.2025).
4. Верховний Суд. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pokazniki-diyalnosti/analiz/2021_03_12_espl_suddi (дата звернення: 12.02.2025).
5. Єдиний державний реєстр осіб, які вчинили корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення. URL: <https://corruptinfo.nazk.gov.ua> (дата звернення: 30.01.2025).
6. Оробець К.М. Щодо деяких проблем кримінально-правової боротьби з корупційними кримінальними правопорушеннями, які вчинені в умовах воєнного стану. *Актуальні проблеми протидії злочинності і корупції*: Зб. матеріалів другої Всеукр. Науково-практ. конф. 22 груд. 2023 р. м. Харків. С. 119–123. URL: https://ivpz.kh.ua/wp-content/uploads/2024/01/Конф_22.12.2023.pdf.
7. Супрун-Ковальчук Т.М. Кримінально-правова характеристика корупції у воєнний час: дослідження сфери оборони. *Електронне наукове видання «Аналітичне порівняльне правознавство»*. 2024. С. 624–629. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2024/04/106.pdf> (дата звернення: 01.02.2025).
8. Радутний О.Е. Корупція – образ ворога у кримінально-правовій політиці України. *Academia.edu – Find Research Papers, Topics, and Researchers*. С. 246–251. URL: <https://www.academia.edu/33002019> (дата звернення: 02.02.2025).

9. Радутний О.Е. Контroversійні антикорупційні стандарти та кримінально-правові презумпції. *Кримінально-правова протидія корупції у воєнній та повоєнній Україні*: матеріали міжнар. наук. конф. 24 листоп. 2023 р. м. Харків. Редкол.: Ю.А. Пономаренко та ін.; Коміс. з питань прав. реформи при Президентові України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В.В. Сташиса; Громад. орг. «Всеукр. асоц. кримін. права». Харків: Право, 2024. 234 с. – С. 66–70.
10. Корупція сто років тому: як обкрадали армію УНР і до чого це призвело. *Конкурент*. URL: <https://konkurent.ua/publication/38618/korupsiya-sto-rokiv-tomu-yak-obkradali-armiu-unr-i-do-chogo-tse-prizvelo/> (дата звернення: 28.01.2025).
11. Лише 1 з 10 за ґратами. Як в Україні карають за корупційні та економічні злочини. *Економічна правда*. URL: <https://epravda.com.ua/weeklycharts/2024/04/18/712562/> (дата звернення 02.02.2025).
12. Справа Ігоря Гринкевича. *Суспільне Львів*. URL: <https://suspilne.media/lviv/750059-sprava-igora-grinkevica-pidpriemca-suditimut-za-propoziciu-500-000-dolariv-habara-kerivnictvu-dbr/> (дата звернення: 02.02.2025).
13. Поліція затримала голову МСЕК за фіктивне оформлення інвалідності. *Міністерство внутрішніх справ України*. URL: <https://mvs.gov.ua/news/policiia-zatrimala-golovu-msek-za-fiktivne-oformlennia-invalidnosti> (дата звернення: 02.02.2025).
14. Розкрадання 1,5 млрд грн на закупівлі снарядів: оголошено підозру чиновникам Міноборони та "Львівського арсеналу". *ТСН.ua*. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/rozkradannya-1-5-mlrd-grn-na-zakupivli-snaryadiv-ogolosheno-pidozru-chinovnikam-minoboroni-ta-lvivskogo-arsenalu-foto-2501632.html> (дата звернення: 02.02.2025).
15. Підозрювана у незаконному збагаченні голова МСЕК Хмельниччини Крупа досі на посаді. *ГЛАВКОМ*. URL: <https://glavcom.ua/country/incidents/pidozruvana-u-nezakonnomu-zbahachenni-holova-msek-khmelnichchini-krupa-dosi-na-posadi-1028010.html> (дата звернення: 02.02.2025).
16. За час війни розбагатів на \$1 млн. Що відомо про скандального Олега Друзя, який отримав підозру. *ГЛАВКОМ*. URL: <https://glavcom.ua/country/criminal/shcho-vidomo-pro-skandalnoho-oleha-druzja-jakomu-sbu-vruchila-pidozru-1041465.html> (дата звернення: 02.02.2025).

УДК 343.9: 343.5

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.122>

ПРИЧИНИ НАСИЛЬСТВА У ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ: ЯК ВІЙНА ЗМІНЮЄ ДИТЯЧУ ПОВЕДІНКУ

Корогод С.В.,

доктор філософії в галузі права,

старший викладач кафедри кримінального права та кримінології

Дніпровського державного університету внутрішніх справ

ORCID: 0000-0001-6696-6818

Корогод С.В. Причини насильства у закладах освіти: як війна змінює дитячу поведінку.

У статті досліджуються причини зростання насильства щодо дітей у закладах освіти в умовах воєнного стану. Аналізується комплекс чинників, що сприяють поширенню насильницьких проявів серед учасників освітнього процесу, зокрема особистісні, сімейні, середовищні, ситуативні та соціальні фактори. Війна створює значні соціально-психологічні виклики, що впливають на поведінку дітей, рівень агресії, емоційний стан та соціальну адаптацію. Освітнє середовище в умовах війни зазнає дестабілізації, що ускладнює функціонування механізмів запобігання насильству та своєчасного реагування на його прояви. Додатково розглядається роль педагогів, адміністрації закладів освіти та батьків у формуванні безпечного середовища.

Дослідження проведене на основі комплексного підходу, що включає аналіз наукових джерел, статистичних даних, соціологічних опитувань та контент-аналізу матеріалів щодо випадків насильства в освітніх закладах. Використано міждисциплінарний підхід, що поєднує методи правознавства, соціології та психології. Особлива увага приділена впливу війни на емоційний стан дітей, їхню поведінкову динаміку та зміни в характері соціальних взаємодій у шкільному середовищі. Також розглядається недостатність існуючих механізмів профілактики та інтервенції у випадках насильства, що призводить до його подальшого поширення.

Результати дослідження свідчать про значне ускладнення ситуації з безпекою учнів у навчальних закладах через зростання соціальної напруженості, порушення традиційних механізмів контролю, психологічне навантаження на педагогів та брак ефективних стратегій підтримки дітей у кризових умовах. Окреслено основні тенденції змін у структурі насильства в закладах освіти та висвітлено ключові механізми його посилення під впливом воєнних подій. Особливо небезпечним є поєднання фізичного, психологічного та кібернасильства, що набуває нових форм у зв'язку зі збільшеним використанням цифрових технологій під час дистанційного навчання.

Таким чином, стаття висвітлює глибинні причини зростання насильства у закладах освіти в умовах війни та пропонує напрямки вдосконалення заходів профілактики та інтервенції.

Ключові слова: насильство, булінг, агресія, діти, освітнє середовище, соціальні чинники.

Korohod S.V. Causes of violence in educational institutions: how war changes children's behavior.

The article investigates the causes of the increasing violence against children in educational institutions under martial law conditions. The study analyzes a complex set of factors contributing to the spread of violent manifestations among participants in the educational process, including personal, family, environmental, situational, and social factors. War creates significant socio-psychological challenges that affect children's behavior, aggression levels, emotional state, and social adaptation. The educational environment in wartime undergoes destabilization, complicating the functioning of mechanisms for preventing violence and timely responding to its manifestations. Additionally, the role of teachers, school administration, and parents in creating a safe environment is considered.

The research is based on a comprehensive approach that includes the analysis of scientific sources, statistical data, sociological surveys, and content analysis of materials on cases of violence in educational institutions. An interdisciplinary approach combining methods of law, sociology, and psychology is applied. Particular attention is paid to the impact of war on children's emotional state, behavioral dynamics, and changes in the nature of social interactions in the school environment. The insufficiency of existing mechanisms for prevention and intervention in cases of violence, which leads to its further spread, is also examined.

The research results indicate a significant deterioration in the safety situation of students in educational institutions due to increased social tension, disruption of traditional control mechanisms, psychological burden on teachers, and lack of effective strategies to support children in crisis conditions.

The main trends in the changes in the structure of violence in educational institutions are outlined, and key mechanisms of its intensification under the influence of military events are highlighted. The combination of physical, psychological, and cyber violence, which takes on new forms due to the increased use of digital technologies during distance learning, is particularly dangerous.

Thus, the article highlights the deep-rooted causes of the increase in violence in educational institutions during the war and proposes directions for improving prevention and intervention measures.

Key words: violence, bullying, aggression, children, educational environment, social factors.

Постановка проблеми. Проблема насильства щодо дітей у закладах освіти є комплексним соціальним явищем, що має глибокі психологічні, правові та освітні наслідки. В умовах воєнного стану та соціальної нестабільності ризики агресивної поведінки значно зростають, що потребує глибокого аналізу причин та ефективних механізмів протидії. Відсутність системного підходу до профілактики насильства та недостатня обізнаність учасників освітнього процесу лише ускладнюють проблему, що вимагає розробки комплексних заходів запобігання та реагування.

Метою дослідження є аналіз причин насильства щодо дітей у закладах освіти, зокрема, в умовах соціальної нестабільності та воєнного стану. Дослідження спрямоване на виявлення ключових чинників, що сприяють виникненню насильства, а також розробку ефективних стратегій його попередження та мінімізації негативних наслідків.

Стан опрацювання проблематики. Першими, хто започаткував дослідження окресленої проблематики у своїх працях, вважають таких зарубіжних вчених, як: Д. Еспеладж, Д. Габаріус, Д. Олвеус, Є. Роланд. Дослідженню насильства щодо дітей в закладах освіти присвячені праці багатьох вчених: Ю. Бريدников, А. Ведернікова, А. Губка, Н. Лесько, І. Лубенець, Т. Миронюк, В. Панок, К. Плутницька, А. Поляничко і ін. Дослідженням мобінгу займалися як вітчизняні так і зарубіжні науковці: Х. Лейман, К. Колодій, О. Корабльова, О. Орос, П. Хайнеман та ін.

Виклад основного матеріалу. Насильство в закладі освіти – сплановані або спонтанні дії, що відбуваються на його територіях або в приміщеннях під час занять, перерв, на шляху до нього або з нього, а також під час заходів, які проводить заклад освіти в іншому місці. Суб'єктами та об'єктами насильства в закладі освіти можуть бути педагоги, інші працівники, здобувачі освіти та їхні батьки [1, с. 18].

Серед причин вчинення насильства щодо дітей в закладах освіти можна виділити такі: особистісні, сімейні, чинники середовища, ситуаційні та соціальні.

Особистісні чинники. Особистісні чинники – це фізичні чи психологічні особливості дитини [2, с. 46]. Індивідуальні характеристики дитини, такі як фізичний, психічний та інтелектуальний розвиток, зовнішність, стан здоров'я, національна приналежність та інші особливості, можуть стати підставою для цькування. Будь-яка «відмінність» від загальноприйнятих норм, несприйняття інакшості, може бути бектом висміювання з боку оточуючих. Так згідно загальнонаціонального репрезентативного дослідження «Булінг та толерантність у закладах освіти після 24 лютого 2022 року» основними причинами для булінгу ставали: зовнішність (28,7%). Дівчата частіше, ніж хлопці заявляли про булінг на цій підставі: 35,2% проти 26,9%; особливості поведінки – надто активна, сором'язлива чи нерішуча, надто несхожа на інших тощо (22,6%); світогляд, відмінний від думки інших (21,5%); уподобання чи хобі (18,7%); мовна ознака: 8,3% для російської мови та 6,9% для української мови [3].

Воєнні дії значно посилюють фактори ризику, пов'язані з особистісними чинниками насильства. Діти, які пережили бойові дії, евакуацію, втрату близьких, фізичні чи психологічні травми, стають вразливішими до насильства, як з боку однолітків, так і з боку дорослих. Травматичний досвід може провокувати агресивну або, навпаки, замкнену поведінку, що підвищує ризик потрапляння дитини в ситуацію булінгу.

Згідно з дослідженнями, діти, які перебувають у стані посттравматичного стресового розладу (ПТСР), часто демонструють імпульсивну агресію, труднощі з концентрацією уваги та самоконтролем. Це може спричиняти конфлікти в навчальному середовищі, а також робити таких дітей мішенню для насильства з боку однолітків.

Крім того, вимушене переміщення значної кількості дітей у зв'язку з воєнними діями призводить до конфліктів між місцевими учнями та дітьми-переселенцями. Відмінності у соціальних звичках, мовних особливостях, регіональній ідентичності можуть ставати причиною цькування. Діти з окупованих територій або з сімей військовослужбовців можуть зазнавати дискримінації як з боку вчителів, так і з боку однолітків.

Однією з причин булінгу часто є розлади або порушення розвитку дитини. Наприклад, діти з психологічними особливостями, такими як розлади поведінки, біполярний розлад, посттравматичний стресовий розлад, синдром гіперактивності та інші – часто стають ініціаторами булінгу через

агресивну поведінку, яку спричиняють ці стани.

Деякі діти вважають булінг одним із найлегших способів завоювання авторитету та самоствердження серед однолітків, друзів та знайомих. Привертати увагу, мати вплив на інших, змушувати інших боятися, бути популярним, бажання витіснитикогось із групи або підкорити власній волі це те, що спонукає здобувачів освіти чинити насильство стосовно один одного.

Заздрість до успіху однолітків, крутіші речі, одяг, гаджети також можуть стати причиною насильства в освітньому середовищі. Діти, які переживають матеріальні труднощі через війну, можуть зазнавати дискримінації з боку більш забезпечених учнів. Низька шкільна успішність, несприйняття власної зовнішності, також може стати факторами, що провокують насильство (для хлопців оцінки в школі менш важливі, ніж для дівчат). Є випадки, коли діти не маючи достатньої опіки з боку дорослих, ще в шкільному віці починають вживати алкоголь або наркотики, що в свою чергу призводить до зміни в мозку тим самим погіршуючи здатність до погіршення здатності вирішувати проблеми, самоконтролю, управляти гнівом.

Потенційні жертви також можуть мати певні особистісні особливості, які помічаються однолітками, через що ці діти стають легкими «мішенями» для кривдників. Серед них фізичні недоліки чи зовнішність, особливості поведінки (замкненість чи настирливість), погані соціальні навички, хвороби, низький інтелект та труднощі в навчанні, а також перелічені вище розлади поведінки.

В умовах війни особливу групу ризику становлять діти, які пережили втрату рідних або мають військових у родині. Вони можуть стати жертвами цькування через упередження або особистісні труднощі у спілкуванні. Діти, які змушені часто переїжджати через воєнний стан, стикаються з проблемами адаптації в нових школах, що може робити їх уразливішими до насильства.

Таким чином, воєнний стан загострює проблему особистісних чинників насильства в освітньому середовищі. Зміни у психоемоційному стані дітей, соціальна дезадаптація, економічні труднощі, втрата відчуття безпеки — усе це сприяє збільшенню рівня булінгу та насильства серед учнів.

Сімейні чинники. Одним із ключових факторів, що сприяють розвитку насильства в закладах освіти, є стиль виховання в сім'ї. Відсутність емоційного зв'язку, надмірний або, навпаки, недостатній контроль, а також нехтування соціальними й емоційними потребами дітей створюють сприятливий ґрунт для появи девіантних поведінкових моделей. У сім'ях, де широко практикуються фізичні покарання чи психологічний тиск, дитина сприймає насильство як нормальний спосіб розв'язання проблем. Це породжує «цикл насильства», коли діти відтворюють аналогічні сценарії у закладі освіти, а згодом у власній родині.

Значущим є також вплив дисфункціональних сімей, у яких батьки демонструють гендерні упередження, застосовують авторитарні методи виховання чи взагалі ігнорують потреби дитини. Дисфункція сім'ї через війну посилюється також через погіршення психічного здоров'я батьків. Депресія, посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), емоційне вигорання призводять до втрати контролю над виховним процесом. Деякі батьки стають надто авторитарними, намагаючись компенсувати невизначеність і страх, тоді як інші втрачають батьківський авторитет через неможливість забезпечити базові потреби родини. Діти, які стають свідками насильства вдома, часто не лише самі стають агресорами, але й відчувають складнощі у спілкуванні з однолітками. Домашнє насильство не лише завдає емоційних травм, а й формує негативні зразки поведінки, які дитина переносить у шкільне середовище.

Дослідження також вказують на зв'язок між емоційним відчуженням у сім'ї та соціальним навчанням. Якщо перші випадки агресії в шкільному середовищі залишаються без належного реагування дорослих, вони можуть стати тригером для подальшого закріплення агресивної поведінки в групі однолітків. Неповні сім'ї, низький рівень матеріального достатку та залежності батьків (алкоголь, наркотики) додають ризиків розвитку проблемної поведінки у дітей.

Воєнний стан значно впливає на сімейну динаміку, що, своєю чергою, відбивається на поведінці дітей у закладах освіти. Вимушене переселення, втрата одного чи обох батьків, тривале розлучення з рідними, економічні труднощі та постійний стрес створюють сприятливі умови для формування агресивної або депресивної поведінки дітей. Діти, які пережили обстріли, руйнування домівок або втрату близьких, можуть мати підвищену тривожність, дратівливість або демонструвати жорстокість щодо однолітків як спосіб психологічної компенсації.

Окремою проблемою є зміна гендерних ролей: у багатьох сім'ях через мобілізацію чоловіків матері беруть на себе не лише виховання дітей, а й забезпечення родини. Це може призводити до емоційного вигорання та зменшення уваги до проблем дітей, що своєю чергою може сприяти їхній девіантній поведінці.

Міжпоколінний зв'язок теж відіграє важливу роль: батьки, які самі були булерами в дитинстві, частіше передають цю модель поведінки своїм дітям. Крім того, дефіцит позитивних прикладів поведінки у батьків ускладнює формування в дитини навичок вирішення конфліктів і соціальної адаптації.

Статистика вказує на високий рівень кореляції між неблагополучними сімейними обставинами та правопорушеннями серед неповнолітніх. Наприклад, значна частина таких дітей виховується у неповних сім'ях, що свідчить про важливість стабільного сімейного середовища для запобігання насильству.

Чинники середовища. Роль освітнього середовища: одним із провідних чинників вчинення насильства по відношенню до дітей в закладах освіти є недостатній рівень уваги до цієї проблеми на рівні закладів освіти. Часто адміністрація і педагоги не визнають або ігнорують факти цькування, зменшуючи серйозність ситуації. Педагоги схильні помічати переважно ті форми насильства, повз які вже неможливо пройти, запліваючи очі на складні для ідентифікації явища або на те, де часто почуваються безсилими [4, с. 16]. Така байдужість призводить до безкарності кривдників, що посилює цикли насильства та підкріплює їхню негативну поведінку.

Відсутність цілісної системи запобігання булінгу в закладах освіти також є важливою проблемою. Недостатня розробка політик, механізмів та алгоритмів виявлення і реагування на випадки насильства ускладнює створення безпечного середовища. Зокрема, педагогам часто бракує знань і навичок у сфері протидії булінгу, що знижує ефективність їхньої роботи.

Соціально-психологічний клімат в навчальних закладах: несприятливий соціально-психологічний клімат, стресові ситуації, викликані навчальним процесом, та конфлікти між учнями і вчителями створюють підґрунтя для агресивної поведінки. Байдужість педагогів до потреб дітей, нездатність своєчасно надати допомогу та жорсткий регламент життя учнів призводять до формування агресивної поведінки. Педагоги, які використовують авторитарний стиль навчання, посилюють напругу у взаємодії з учнями. Заниження оцінок як покарання, дискримінаційні зауваження, грубі висловлювання та тілесні покарання підривають довіру між учнями та педагогами. Це, у свою чергу, провокує розвиток насильницької поведінки.

Іншим фактором є використання статево-рольового підходу в навчальному процесі, замість ґендерно-чутливого, дискримінаційні зауваження, що закріплює гендерні стереотипи та сприяє дискримінації. Виокремлення учнів як позитивного або негативного прикладу спричиняє суперництво, яке може перерости у цькування, знижуючи рівень довіри між учасниками освітнього процесу.

Відсутність системної роботи з учасниками освітнього процесу: нерівномірна увага до різних груп учасників булінгу (жертв, кривдників, свідків) знижує ефективність заходів протидії. Робота з жертвами часто має пріоритет, тоді як свідки та кривдники залишаються поза увагою. Це упущення посилює негативні моделі поведінки у всіх учасників ситуації.

Педагогічні фактори також суттєво впливають на поширення булінгу в освітньому середовищі. Однією з причин є недостатня здатність вчителів встановлювати демократичні стосунки з учнями, вести конструктивний діалог і ефективно вирішувати конфлікти. Низький рівень професійної етики також створює додаткові труднощі у взаємодії.

Звичка педагогів використовувати командний стиль роботи, хоч і дозволяє швидко виконувати професійні завдання, водночас підсилює їхню авторитарність, не враховуючи індивідуальних прав і потреб кожної дитини. Крім того, орієнтація на суб'єкт-об'єктний підхід у взаєминах із дітьми, що передбачає домінування вчителя та зловживання владою, поглиблює дистанцію між учнями й педагогами.

Ще одним суттєвим чинником є професійне вигорання вчителів, яке знижує їхню енергію, здатність адекватно реагувати на конфліктні ситуації й ефективно запобігати проявам булінгу. Небажання адміністрації та педагогів визнавати проблему булінгу, перекладання відповідальності на потерпілих і переконування батьків не звертатися до правоохоронних органів лише погіршують ситуацію. Безкарність кривдників і байдужість дорослих створюють відчуття безнадії у жертв та сприяють ескалації насильства.

В умовах воєнного стану чинники середовища набувають нових форм. Порушення стабільності освітнього процесу через обстріли, евакуацію чи перехід на дистанційне навчання посилюють соціальну ізоляцію дітей, що сприяє зростанню конфліктів серед учасників освітнього процесу. Недостатня підтримка психосоціального супроводу дітей у кризових умовах знижує їхню адаптивність та поглиблює рівень тривожності. Обмежений доступ до позашкільних активностей та відсутність стабільного соціального середовища також сприяють виникненню агресивної поведінки. Додатково, професійне вигорання педагогів унаслідок тривалого стресу та високого рівня відповідальності під час війни знижує якість виховної роботи та рівень безпеки в освітньому середовищі.

Ситуативні чинники. Ситуативні чинники можуть як сприяти, так і стримувати вчинення насильства в умовах воєнного стану. Військові конфлікти призводять до змін у соціальному середовищі, що створює нові ризики для безпеки учнів у закладах освіти. Належний нагляд у таких умовах може бути порушений через недостатність ресурсів, часті повітряні тривоги або відсутність кваліфікованого персоналу.

Місця, де відсутній належний нагляд, залишаються ключовими зонами ризику. В умовах воєнного стану до традиційних місць ризику (шкільні коридори, туалети, ігрові майданчики, роздягальні) додаються укриття та підвальні приміщення, де учні перебувають під час повітряних тривог. Обмежений простір та відсутність постійного контролю дорослих у цих зонах створюють сприятливі умови для насильницьких дій.

Перерви між уроками залишаються періодом підвищеного ризику, особливо якщо заклад освіти працює в змішаному форматі (онлайн-офлайн), що ускладнює організацію постійного контролю. Початок і закінчення навчального дня також становлять небезпеку, оскільки контроль педагогів може бути послабленим, а учні мають більшу свободу пересування.

Присутність спостерігачів істотно впливає на поведінку агресора. У періоди воєнного стану кількість дорослих, залучених до спостереження за учнями, може зменшуватися через евакуацію чи нестачу персоналу. Відсутність належного нагляду підвищує ризик ескалації конфліктів. Водночас педагоги, які залишаються на робочих місцях, відіграють ключову роль у стримуванні насильства.

Недостатнє освітлення, пошкоджена інфраструктура або відсутність камер відеоспостереження створюють додаткові можливості для агресивної поведінки. Також байдужість дорослих до конфліктів через власний емоційний стан або перевантаження роботою може створити середовище безкарності, де агресори відчувають свою безкарність.

Таким чином, ситуативні чинники в умовах воєнного стану відіграють значну роль у формуванні середовища, яке може сприяти або стримувати вчинення насильницьких дій. Ефективне втручання дорослих, організація постійного нагляду та врахування специфіки воєнного часу можуть допомогти знизити рівень насильства в закладах освіти.

Соціальні чинники. Соціальні чинники вчинення насильства по відношенню до дітей в закладах освіти (це стереотипи, культурні норми, соціальна та економічна нерівність, вплив інформаційних технологій (ЗМІ, інтернет, ігри, фільми тощо) [5, с. 31]. Ці аспекти створюють умови, що сприяють поширенню булінгу та інших форм насильства серед учнів.

Одним із ключових соціальних чинників є ґендерні стереотипи. Уявлення про домінування чоловіків над жінками, закріплені в традиційному суспільстві, можуть стати підґрунтям для фізичного чи психологічного насильства. Це стосується як стосунків між учнями, так і відносин між учнями та педагогами. Наприклад, хлопці, які не відповідають стереотипним уявленням про мужність, чи дівчата, чия поведінка виходить за межі стандартних уявлень про жіночність, нерідко стають об'єктами цькування. Сексуальна орієнтація також є значним фактором ризику. За даними досліджень, майже половина ЛГБТ-учнів зазнають знущань через свою орієнтацію, що супроводжується психологічним тиском, ізоляцією чи навіть фізичним насильством.

Соціально-економічна нерівність є ще одним важливим аспектом. Учні з родин із високим матеріальним достатком часто зневажливо ставляться до однолітків із малозабезпечених сімей. Це створює соціальну ізоляцію для дітей із нижчого соціального прошарку та сприяє появі почуття відчуженості. Додатково, мігранти, представники етнічних меншин і вимушено переміщені особи також часто стикаються із дискримінацією, що проявляється не лише серед учнів, але й з боку педагогів чи адміністрації закладу освіти. В умовах воєнного стану кількість внутрішньо переміщених осіб значно зросла, що спричинило підвищену напругу в освітньому середовищі. Вимушено переміщені діти часто стикаються зі стигматизацією через свою соціальну приналежність або мовні відмінності.

Велике значення має вплив інформаційних технологій і медіа. Популяризація насильницьких моделей поведінки у фільмах, відеоіграх чи соціальних мережах сприяє нормалізації агресії серед молоді. Кібербулінг, який активно поширюється через соціальні платформи, стає новою формою насильства, яке важче ідентифікувати та попередити. В умовах воєнного стану кібербулінг набуває нових форм, пов'язаних із поширенням дезінформації або дискримінацією за етнічною ознакою чи соціальним статусом. Крім того, воєнні події часто висвітлюються в медіа, що сприяє підвищенню рівня тривожності серед учнів, а також провокує агресивні форми поведінки.

Культурні особливості також відіграють важливу роль. У суспільствах, де толерантність до агресії є високою, насильницькі дії частіше стають звичним методом вирішення конфліктів. Зокрема, школи, розташовані в соціально неблагополучних районах, демонструють вищий рівень насильства через загальний криміногенний фон. В умовах воєнного стану рівень агресії може зростати через загальну дестабілізацію соціального середовища та постійний стрес, пов'язаний із воєнними діями.

Серед інших соціальних чинників можна виділити зростаючий тиск на учнів через вимоги успішності, недостатню увагу до їхніх емоційних потреб, відсутність ефективних шкільних політик, які б запобігали булінгу. Також важливим є зниження соціального капіталу в суспільстві, коли ослаблюються зв'язки між людьми, що зменшує підтримку й розуміння у колективі. В умовах воєнного ста-

ну соціальна ізоляція та відсутність стабільного середовища можуть ще більше поглибити почуття самотності серед учнів, сприяючи розвитку агресивної поведінки.

Висновок. Воєнний стан не лише впливає на фізичну безпеку дітей, а й провокує глибокі соціально-психологічні зміни, що сприяють поширенню насильства у закладах освіти. Діти опиняються у стані стресу, тривожності та невизначеності, що може спричиняти агресивну поведінку або, навпаки, робити їх більш вразливими до цькування. Вимушене переселення, втрата родинного комфорту, соціально-економічна нестабільність та травматичний досвід бойових дій стають ключовими чинниками, які підвищують рівень насильства серед учнів. Освітнє середовище, що зазнало змін через воєнні реалії, не завжди має ефективні механізми реагування на нові виклики: педагоги стикаються з емоційним вигоранням, адміністрації не завжди визнають проблему, а психологічна підтримка часто є недостатньою. До цього додається загострення соціальних конфліктів між місцевими учнями та дітьми-переселенцями, зростання кібербулінгу та формування нових форм дискримінації. У таких умовах критично важливим стає комплексний підхід до запобігання насильству, який включає підвищення рівня психологічної грамотності педагогів, створення безпечного освітнього середовища, розвиток адаптаційних програм для дітей, що постраждали від війни, та впровадження ефективних механізмів соціальної підтримки. Лише усвідомлення глибини проблеми та системне втручання допоможуть зупинити зростання насильства у закладах освіти та захистити дітей від його руйнівних наслідків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Попередження насильства в закладах освіти: методичний посібник для педагогічних працівників. Видання друге, доповнене та оновлене. Київ: Благодійний фонд «Здоров'я жінки і планування сім'ї», 2020 – 104 с.
2. Запобігання та протидія проявам насильства: діяльність закладів освіти. Навчально-методичний посібник / Андрєєнкова В.Л., Байдик В.В., Войцях Т.В., Калашник О.А. та ін. К.: ФОП Нічога С.О. 2020. 196 с.
3. Причини булінгу: результати масштабного дослідження в українських школах | Міністерство освіти і науки України (mon.gov.ua). URL: <https://mon.gov.ua/news/prychyny-bulinhuzrezultaty-masshtabnoho-doslidzhennia-v-ukrainskykh-shkolakh>.
4. Насильство в школі: аналіз проблеми та допомога, якої потребують діти та вчителі у її розв'язанні/ Дубровська Є., Ясеновська М., Алексеєнко М. Київ: ВГО «Жіночий консорціум України», 2009. 34 с.
5. Причини та наслідки вчинення насильства по відношенню до дітей / Кол. авторів: Савенко В.П., Корогод С.В., Чорна А.Г., Толошна Н.В., Шаблистий В.В. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2023. 94 с.

УДК 343.3/.7; 342.9:343.4

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.123>

**КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА КВАЛІФІКАЦІЯ
ПОРУШЕННЯ САНІТАРНИХ ПРАВИЛ І НОРМ
ЩОДО ЗАПОБІГАННЯ ІНФЕКЦІЙНИМ ХВОРОБАМ
ПІД ЧАС РЕЛІГІЙНИХ ВІРОВЧЕНЬ, ВІРОСПОВІДАнь
ЧИ ВИКОНАННЯ РЕЛІГІЙНИХ ОБРЯДІВ**

Кришевич О.В.,

*кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального права
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-6136-8106*

Кришевич О.В. Кримінально-правова кваліфікація порушення санітарних правил і норм щодо запобігання інфекційним хворобам під час релігійних віровчень, віросповідань чи виконання релігійних обрядів.

Конституція України надає всім громадянам України право на свободу світогляду і віросповідання, на свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність (ст. 35 Конституції України). Крім того, право кожного громадянина на охорону здоров'я і отримання належної медичної допомоги є його конституційним правом, що закріплено ст. 46 Конституції України. За порушення санітарних правил і норм щодо запобігання інфекційним хворобам під час релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів можуть бути застосовані різні кримінально-правові кваліфікації залежно від конкретних обставин справи і законодавства кожної країни.

Наприклад, в Україні таке порушення може бути кваліфіковане за статтею 325 КК України «Порушення санітарних правил і норм щодо запобігання інфекційним хворобам та масовим отруєнням». Особливості нести кримінальну відповідальність за вказаною статтею може тільки спеціальний суб'єкт – особа, до службових або професійних обов'язків яких входить виконання правил, встановлених з метою запобігання заразним захворюванням і боротьби з ними (працівники санітарно-епідеміологічної служби, інших органів державної виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, службові особи підприємств, установ та організацій, а також особа яка проводить релігійний обряд). Дана стаття існувала у Кримінальному кодексі з моменту його прийняття у 2001 році, але практика по притягненню за її порушення до кримінальної відповідальності невелика, але проблематика забезпечення біологічної безпеки держави, зокрема й кримінально-правовими засобами, останнім часом набула актуальності: військова агресія проти України не залишили сумнівів у науковців і практиків у тому, що відвернення та нейтралізація біологічних загроз є важливою складовою забезпечення громадського здоров'я та санітарно-епідемічного благополуччя населення.

Встановлено, що диспозиція статті 325 КК України має бланкетний характер, оскільки пов'язано з широким колом сформованих систем нормативно-правових актів (законів та підзаконних актів), де міститься вказівка на порушення спеціальних правил і це зумовлює ускладнення для встановлення чіткого переліку цих заборонених діянь, які використовують для її конкретизації та виступають проблемним питанням під час кваліфікації порушення санітарних правил і норм щодо запобігання інфекційним хворобам під час релігійних віровчень, віросповідань чи виконання релігійних обрядів. Крім того, виникають питання, з практичної точки зору, в контексті поширення інфекційних хвороб встановлення та доведення такого наслідку як порушення інфекційних хвороб під час проведення релігійних обрядів.

Ключові слова: кримінальне правопорушення, кримінально-правова охорона, кримінально-правова кваліфікація, покарання, епідемічна безпека, інфекційна хвороба, поширення захворювань, зараження, порушення санітарних правил, релігійний обряд, релігійне віровчення, свобода віросповідання, священнослужитель.

Kryshevych O.V. Criminal law qualification of violations of sanitary rules and regulations on the prevention of infectious diseases during religious beliefs, confessions or the performance of religious rites.

The Constitution of Ukraine provides all citizens of Ukraine with the right to freedom of worldview and religion, the freedom to profess any religion or not to profess any, to freely perform religious cults

and rituals individually or collectively, and to conduct religious activities (Article 35 of the Constitution of Ukraine). In addition, the right of every citizen to healthcare and proper medical care is a constitutional right enshrined in Article 46 of the Constitution of Ukraine. Violation of sanitary rules and regulations on the prevention of infectious diseases during religious beliefs or the performance of religious rites may be subject to various criminal law qualifications depending on the specific circumstances of the case and the legislation of each country. For example, in Ukraine, such a violation may be qualified under Article 325 of the Criminal Code of Ukraine 'Violation of sanitary rules and regulations for the prevention of infectious diseases and mass poisoning'. In particular, only a special subject can be held criminally liable under this article - a person whose official or professional duties include compliance with the rules established to prevent and combat contagious diseases (employees of the sanitary and epidemiological service, other state executive authorities, local self-government bodies, officials of enterprises, institutions and organisations, as well as a person conducting a religious rite). This article has existed in the Criminal Code since its adoption in 2001, but the practice of bringing to criminal responsibility for its violation is not very extensive, but the issue of ensuring the biological security of the state, including by criminal law, has recently become relevant: military aggression against Ukraine has left no doubt among scientists and practitioners that preventing and neutralising biological threats is an important component of ensuring public health and sanitary and epidemiological well-being of the population.

The author establishes that the disposition of Article 325 of the Criminal Code of Ukraine is of a blanket nature, since it is associated with a wide range of established systems of regulatory legal acts (laws and by-laws) which contain an indication of violation of special rules, and this makes it difficult to establish a clear list of these prohibited acts, which are used for its specification and are a problematic issue when qualifying violations of sanitary rules and regulations on the prevention of infectious diseases during religious beliefs, confessions or performance of religious rites. In addition, from a practical point of view, in the context of the spread of infectious diseases, questions arise as to the establishment and proof of such a consequence as the spread of infectious diseases during religious rites.

Key words: criminal offence, criminal law protection, criminal law qualification, punishment, epidemic safety, infectious disease, spread of diseases, infection, violation of sanitary rules, religious rite, religious doctrine, freedom of religion, clergyman.

Постановка проблеми. За порушення санітарних правил і норм щодо запобігання інфекційним хворобам під час релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів можуть бути застосовані різні кримінально-правові кваліфікації залежно від конкретних обставин справи і законодавства кожної країни. В Україні таке порушення може бути кваліфіковане за ст. 325 КК України «Порушення санітарних правил і норм щодо запобігання інфекційним хворобам та масовим отруєнням». Диспозиція ст. 325 КК України є бланкетною і відсилає до нормативно-правових актів, які регулюють санітарні правила і норми щодо запобігання інфекційним захворюванням та масовим отруєнням.

Нормативними актами які регулюють це питання є Постанова КМУ № 211 від 11.03.2020 р. та Постанова КМУ № 215 від 16.03.2020 р., Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» від 19 листопада 1992 р.; Закон України «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» від 24 лютого 1994 р.; Закон України «Про боротьбу із захворюванням на туберкульоз» від 5 липня 2001 р.; Постанова КМУ № 893 від 22 серпня 2011 р. «Про затвердження Правил санітарної охорони території України»; Постанова КМУ № 1109 від 22 червня 1999 р. «Про затвердження Положення про санітарно-епідеміологічний нагляд в Україні»; Постанова КМУ № 1544 від 15 жовтня 2002 р. «Про затвердження переліку робіт і послуг у сфері забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення, які виконуються і надаються за плату»; Наказ МОЗ України № 133 від 19 липня 1995 р. «Про затвердження Переліку особливо небезпечних, небезпечних інфекційних та паразитарних хвороб людини і носійства збудників цих хвороб»; Наказ МОЗ України № 595 від 16 вересня 2011 р. «Про порядок проведення профілактичних щеплень в Україні та контроль якості й обігу медичних імунобіологічних препаратів».

Для охорони населення від інфекційних хвороб в 06.04.2000 р. було прийнято базовий Закон України «Про захист населення від інфекційних хвороб», який визначив правові, організаційні та фінансові засади діяльності органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій.

І це не увесь перелік нормативно-правових актів України, оскільки поширення інфекції в Україні та непередбачуваними її наслідками окреслило, що нормативно-правовими актами КМУ неможливо вчасно відреагувати та повністю охопити усе різноманіття проблем суспільного життя, що породжувалися, наприклад, необхідністю убезпечення від коронавірусної інфекції. Тому головний державний санітарний лікар України за допомогою своїх розпоряджень оперативно встановлював

вимоги щодо виконання профілактичних заходів, норм і правил з дотримання умов карантину при здійсненні окремих видів діяльності («Щодо протидії в поминальні ... », 2020), («Про встановлення умов щодо режиму самоізоляції ... », 2020).

Мета статті полягає у встановленні стану і проблем сучасного законодавства України у з'ясуванні кримінально-правових проблем притягнення до кримінальної відповідальності за порушення санітарних правил і норм щодо запобігання інфекційним захворюванням в контексті виконання релігійних віровчень чи релігійних обрядів та обґрунтування пропозицій щодо удосконалення чинного законодавства з цих питань.

Стан опрацювання проблематики. У правовій літературі питанням удосконалення законодавства про кримінально-правову цього питання приділяється увага такими вченими, як О.І. Ковтун С.Я. Лихова, М.І. Хавронюк та І.Г. Швидченко В.І. Борисов, Ю.В. Бурченко, А.А. Вознюк, В.П. Маркін, С.О. Мазепа, О.М. Миколенко, О.С. Островський, О.М. Швець, Т.А. Шевчук, С.С. Чернявський, Г.З. Яремко та інші.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до п. 2 ч. 4 ст. 16 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» релігійна організація може бути ліквідована, якщо у ній поєднувалися обрядова діяльність із посяганням на життя та здоров'я особи. Релігійний обряд є складовою релігійної діяльності, до якої належать також богослужіння, релігійні церемонії, процесії, інші індивідуальні чи колективні дії, пов'язані зі сповіданням і поширенням обраної віри; релігійні обряди виконуються як у культовому приміщенні, так і поза ним та не належать до релігійних обрядів дії віруючих організаційного чи господарського характеру. Що стосується поняття *релігійний обряд* – це сукупність визначених внутрішніми церковними приписами і правилами індивідуальних чи колективних дій віруючих, спрямованих на встановлення обопільних відносин між людиною і надприродними об'єктами. Згідно з законодавством України, релігійні обряди безперешкодно проводяться в культових будівлях і на прилеглий території, у місцях паломництва, установах релігійних організацій, на кладовищах, в місцях окремих поховань і крематоріях, квартирах і будинках громадян, а також в установах, організаціях і на підприємствах за ініціативою їх трудових колективів і згодою адміністрації. Релігійні обряди в лікарнях, госпіталях, будинках для осіб похилого віку та інвалідів, місцях попереднього ув'язнення і відбування.

Відповідно до диспозиції ст. 325 КК України настає кримінальна відповідальність, на відміну від адміністративної, лише тоді, коли порушення правил та норм спричинили, або завідомо могли спричинити поширення відповідних захворювань. Таким чином, диспозиція ч. 1. ст. 325 КК України передбачає необхідність настання наслідків у вигляді поширення інфекційного захворювання, на відміну від ст. 44-3 КупАП, в якій настання такого наслідку не вимагається. Крім того, частина 1 ст. 325 КК України полягає в активних діях чи в бездіяльності, якими порушуються правила та норми, встановлені з метою запобігання епідемічним та іншим інфекційним захворюванням, а також масовим неінфекційним захворюванням (отруєнням) і боротьби з ними, якщо такі дії спричинили або завідомо могли спричинити поширення цих захворювань.

Понятійний аспект розкривається в Законі України «Про захист населення від інфекційних хвороб» де зазначено, що *інфекційні хвороби* – це розлади здоров'я людей, що викликаються живими збудниками (вірусами, бактеріями, рикетсіями, найпростішими, грибами, гельмінтами, кліщами, іншими патогенними паразитами), продуктами їх життєдіяльності (токсинами), патогенними білками (пріонами), передаються від заражених осіб здоровим і схильні до масового поширення.

Згідно ст. 1 Закону «Про захист населення від інфекційних хвороб» масове поширення інфекційної хвороби серед населення відповідної території за короткий проміжок часу йменується епідемією (масове поширення інфекційного захворювання серед населення відповідної території за короткий проміжок часу) або епідемічним захворюванням. До заразних захворювань належать, зокрема, такі як чума, холера, віспа, тиф, дифтерія, туберкульоз, поліомієліт, грип, правець, кір тощо. До *інших інфекційних захворювань* слід віднести поширення серед населення інфекційної хвороби, яке за своїми масштабами не відноситься до епідемії. *Масові неінфекційні захворювання (отруєння)* – це масові захворювання, виникнення яких зумовлено впливом біологічних, фізичних, хімічних чи соціальних факторів середовища життєдіяльності, у тому числі об'єктів господарської та інших видів діяльності, продукції, робіт, послуг (ст. 1 Закону «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення»). *Отруєння (інтоксикація)* – це порушення функцій органів внаслідок дії отруту (токсинів), що проникли в організм чи утворилися в ньому. Отруєння викликаються таким видом небезпечних речовин гостроспрямованої дії, як отрути (токсини) і ними можуть бути неякісні продукти харчування, алкогольні напої, лікарські засоби та ін.

Що стосується порушення санітарних правил, то може полягати в їх невиконанні або неналежному виконанні і має бути причинено пов'язано або з поширенням епідемій, інших інфекційних захворювань або масових неінфекційних захворювань (отруєнь) на певній території України, або

зі створенням реальної загрози такого поширення. А.А. Возняк та С.С. Чернявський зазначають, що наявність такого наслідку, як «створення загрози поширення інфекційних хвороб, масових неінфекційних захворювань (отруєнь)», охоплює широкий спектр потенційно можливих кримінально протиправних діянь. Адже внаслідок порушення більшості встановлених заборон постає можливість зараження інших осіб, а отже, і поширення інфекційної хвороби. Така загроза може виникнути, наприклад, унаслідок перебування в громадських місцях чи в церкві без вдягнутих засобів індивідуального захисту, якщо така особа вже є хворою, то внаслідок перебування без маски ступінь вірогідності зараження сторонніх осіб значно вищий, ніж у тому випадку, коли вона була б у захисній масці. Але у судовій практиці такі діяння визнають адміністративним правопорушенням [2, с. 11].

Враховуючи це, то необхідно з практичної точки зору в контексті поширення інфекційних хвороб встановити та довести такий наслідок як порушення інфекційних хвороб. Хоча необхідно звернути увагу на статтю 20 Закону України «Про захист населення від інфекційних хвороб» особи, які хворіють на інфекційні хвороби чи є бактеріоносіями, зобов'язані: 1) вживати рекомендованих медичними працівниками заходів для запобігання поширенню інфекційних хвороб; 2) виконувати вимоги та рекомендації медичних працівників щодо порядку та умов лікування, дотримуватися режиму роботи закладів охорони здоров'я та наукових установ, у яких вони лікуються; 3) проходити у встановлені строки необхідні медичні огляди та обстеження. Всі три пункти є важливими для кваліфікації дій відповідно до статті 325 КК України щодо особи яка є інфікованою і знає про це.

Особа, яка хворіє необхідно звернути увагу, якщо дозволяє її стан, дотримуватись респіраторної гігієни і етикету кашлю, гігієни рук; стояти або сидіти від інших на відстані один метр або більше, будь-які поверхні, які видимо або потенційно забруднені біологічними виділеннями або рідинами хворого, повинні бути очищені і дезінфіковані. Відтак, якщо особа, яка хворіє дотримується рекомендацій медичних працівників та вживає заходів, доступних для убезпечення інших осіб, його дії є законними і він не може бути притягнутий до відповідальності відповідно до статті 325 КК України.

Ще виникає питання в ч. 1 ст. 325 КК України слово «завідомо», оскільки ним обмежується ставлення до наслідку «могли спричинити поширення цих захворювань» умисною формою вини, тоді як кримінальне правопорушення, передбачене ст. 325 КК України, за наявності настання інших наслідків та ставлення особи до них, є необережним діянням. Аналіз ст. 325 КК України дає можливість зазначити, що підставою притягнення до кримінальної відповідальності може бути: порушення обов'язкових правил, встановлених з метою запобігання інфекційними захворюванням та масовим отруєнням; створення реальної небезпеки їх поширення.

Таким чином, для кваліфікації кримінального правопорушення за статтею 325 КК України необхідне настання наслідків у вигляді поширення небезпечних інфекційних захворювань або створення загрози такого поширення. І кримінальне правопорушення вважається закінченим з моменту фактичного настання вказаних наслідків або створення реальної загрози їх настання, але щодо ч. 2 ст. 325 КК є спричинення загибелі людей (розуміють смерть хоча б однієї особи) чи інших тяжких наслідків (спричинення тяжких тілесних ушкоджень одній чи кільком особам; спричинення середньої тяжкості тілесних ушкоджень двом або більше особам; зараження захворюванням кількох осіб, заподіяння значної матеріальної шкоди фізичній або юридичній особі).

Судова практика зазначає при кваліфікації ст. 325 КК України спеціального суб'єкта – службу особу та осіб, до професійних обов'язків якої належить дотримання правил та норм, встановлених з метою запобігання епідемічним та іншим інфекційним захворюванням, а також масовим неінфекційним захворюванням (отруєнням) і це 6 справ з ЄДРСР, проте стаття не має спеціального суб'єкта, відповідно до статті 18 КК України, і охоплює своєю дією всіх осіб.

Таким чином, помітним елементом складу кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 325 КК України, є суб'єкт цього кримінального правопорушення, але серед науковців не вироблено єдиної позиції щодо його тлумачення, оскільки М.І. Хавронюк, О.О. Дудоров, В.І. Борисов, Ю.О. Данілевська, Д.В. Каменський, Г.В. Чеботарьова стверджують, що суб'єкт порушення санітарних правил і норм є спеціальним, а інші М.О. Акімов, Ю.В. Баулін, А.О. Байда, І.А. Вартилицька, А.А. Вознюк, В.О. Гацелюк, С.О. Мазепа, І.О. Харь, С.С. Чернявський аргументують, що в ст. 325 КК України йдеться про загального суб'єкта кримінального правопорушення.

Отже, що стосується суб'єкта кримінального правопорушення, то виступає як спеціальний – особи, до службових, професійних або іншого роду обов'язків яких входить виконання правил та норм, встановлених з метою запобігання епідемічним та іншим інфекційним захворюванням, а також масовим неінфекційним захворюванням (отруєнням) і боротьби з ними: працівники санітарно-епідеміологічної служби, інших органів державної виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, службові особи підприємств, установ та організацій і може бути священник.

Священнослужитель як узагальнювальне поняття щодо різних релігій має такі риси: є офіційним представником культу (релігії); професійним служителем; має сан, чин, титул, тобто чітко визначене місце в межах церковної ієрархії; має право допомагати або самостійно здійснювати релігійні дії (обряди, церемонії, таїнства). Тому законодавець розглядає діяльність священнослужителя не як реалізацію ним суб'єктивного права особи на свободу совісті (бо таке право мають всі особи), а як професійну діяльність.

Характеризується умислом або необережністю до порушення вказаних правил, а саме: необережністю до наслідку у вигляді поширення відповідних захворювань і прямим або непрямим умислом до наслідку у вигляді загрози їх поширення, оскільки винний усвідомлює, що порушує правила і норми щодо запобігання інфекційним захворюванням та масовим отруєнням. Тобто передбачає можливість поширення цих захворювань, але ставиться до цього байдуже (непрямий умисел), легковажно розраховує на недопущення поширення захворювань та отруєнь (кримінально протиправна самовпевненість) або, хоча і не передбачає можливість настання негативних наслідків свого діяння, але повинен був і міг їх передбачити (кримінально протиправна недбалість).

Висновки. Враховуючи вище викладене ст. 325 КК України має певні несполучності, які проявляються, по-перше, в бланкетному характері диспозиції, що створює правову невизначеність, оскільки відсилає до правил та норм, які розсереджені по різних нормативно-правових актах, що мають різну юридичну силу. По-друге, в суспільно-небезпечних наслідках, у вигляді створення загрози заподіяння реальної (фактичної) шкоди, як частини об'єктивної сторони, пов'язано зі складністю доведення можливості створення загрози заподіяння шкоди, при цьому особливо дискусійно стоїть питання «завідомо» в ч. 1 ст. 325 КК України. Крім того, виникають багато зауважень щодо доказової бази та встановлення безпосереднього суб'єкта, тому необхідно зосередити увагу, що суб'єктом порушення санітарних правил та норм може бути лише особа, яка зобов'язана їх дотримувати, також пропонуємо доповнити суб'єкт кримінального правопорушення священнослужитель.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бурченко Ю.В. Адміністративна відповідальність за порушення правил карантину: дис. ... док-ра філософії: 081. Рівне: НУВГП, 2023. 240 с.
2. Вознюк А.А., Чернявський С.С. Порушення правил і норм щодо запобігання COVID-19: актуальні проблеми кримінальної та адміністративної відповідальності. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2020. № 19 (1). С. 8–19.
3. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 року № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25-26. Ст. 131.
4. Лихова С.Я. Злочини у сфері реалізації громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина (розділ V Особливої частини КК України): монографія. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський Університет», 2006. 573с.
5. Мазепа С.О. Кримінальна відповідальність за порушення карантину в умовах пандемії COVID-19. *Актуальні проблеми правознавства*. 2020. № 2. С. 143–149.
6. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д.С. Азаров, В.К. Грищук, А.В. Савченко та ін.; за заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернея. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 1104 с.
7. Хавронюк М.І. Кримінальні правопорушення проти публічного здоров'я: статистичні сюрпризи. *Кримінальні правопорушення проти публічного здоров'я в проєкті Кримінального кодексу України: матеріали наук.-практ. вебінару, 25 трав. 2021 р.* / уклад.: А.О. Гаркуша, Ю.Ю. Забуга, Т.О. Михайліченко; НДІ вивчення проблем злочинності ім. акад. В.В. Сташиса [та ін.]. Харків: Право, 2021. С. 87–94.
8. Шевчук Т.А., Грубнік А.В. До питання про доцільність посилення кримінальної відповідальності за порушення санітарних правил і норм щодо запобігання інфекційним хворобам та масовим отруєнням. *Вісник Кримінологічної асоціації України : зб. наук. праць*. № 2 (23). 2020. С. 138–145.

УДК 343.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.124>

ФРОНТИР У ФОКУСІ КРИМІНОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ: ПОНЯТТЯ, ЗМІСТ, ВИМІРИ

Кріцак І.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права і кримінології
навчально-наукового інституту №1,
Харківський національний університет внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-3530-4269*

Пригоцький В.А.,

*кандидат юридичних наук, доцент
кафедри права та суспільних наук ПВНЗ,
«Вінницький фінансово-економічний університет»
ORCID:0000-0002-0790-0541*

Морозова О.М.,

*кандидат юридичних наук,
завідувач кафедри права та суспільних наук ПВНЗ,
«Вінницький фінансово-економічний університет»
ORCID: 0009-0001-6124-1938*

Кріцак І.В., Пригоцький В.А., Морозова О.М. Фронтір у фокусі кримінологічного аналізу: поняття, зміст, виміри.

В українському наукометричному просторі дедалі частіше порушується питання фронтиту. Причому йдеться про багато його різновидів: починаючи від інформаційного та дипломатичного і закінчуючи історичним чи оборонним. Важливим є дослідження даного феномену з міждисциплінарних позицій. На окремих з них ми зупинимось, адже питання фронтиту має велике значення у вивченні зла/злочинності, криміногенності як у загальнодержавному, так і загальноцивілізаційному/планетарному масштабі. На особливу увагу в умовах сьогодення заслуговує оборонний фронт/оборонна політика української держави, що охоплює широкий комплекс фронтів, що входять до цього поняття. Кримінологічне осмислення у цьому контексті є також неабияк важливим у відстоюванні української незалежності та рубежів самобутності, національних кордонів тощо. Загалом сьогодні понад 500 наукових фахових статей з кореневою сполукою «фронт» розміщених у Національній бібліотеці України ім. В.І. Вернадського. Методом міждисциплінарного аналізу, відібраний унікальний науковий матеріал спрощений за смисловою навантаженістю, що може бути використаний при читанні лекцій з кримінології «фронтирна злочинність» та в інших важливих цілях розбудови оборонної свідомості України.

Фронтір як концепт прикордоння та межі є не лише предметом дослідження істориків, а й активно вивчається кримінологами (зокрема Ю.В. Орловим) з позицій детермінантного складника. Він розглядається як ключ до розуміння причин і факторів глобальних трансформаційних процесів, що безперервно відбуваються у цивілізаційному масштабі. Фронтір постає як концептуальне явище та динамічний процес, що вимагає багатовимірного осмислення. Сучасні наукові тенденції підкреслюють необхідність дослідження фронтіру з різних перспектив: географічної, соціально-структурної, ідеологічної та духовно-ціннісної. Це зумовлено інтенсивним розвитком суспільних відносин, інформаційних технологій, а також викликами, пов'язаними з війнами, природними катастрофами, виснаженням ресурсів і міжетнічними конфліктами. У сучасній кримінологічній парадигмі фронтір виступає як простір взаємодії, конфлікту та адаптації, що вимагає комплексного аналізу для формування ефективних стратегій протидії злочинності та забезпечення стабільності у період глобальних змін.

Ключові слова: злочинність, детермінація злочинності, фронтір, фронтірна злочинність, війна, цінності, протидія злочинності.

Kritzak I.V., Pryhotskyi V.A., Morozova O.M. Frontline in the focus of criminological analysis: concept, content, dimensions.

In the Ukrainian scientometric space, the issue of the frontier is increasingly being raised. Moreover, it refers to many of its varieties: from the informational and diplomatic to the historical or defense. It

is important to study this phenomenon from an interdisciplinary perspective. We will focus on some of them, because the issue of the frontier is of great importance in the study of evil/crime, criminality both on a national and civilizational/planetary scale. The defense front/defense policy of the Ukrainian state deserves special attention in today's conditions, as it covers a wide range of fronts included in this concept. Criminological reflection in this context is also very important in defending Ukrainian independence and the boundaries of identity, national borders, etc. In general, today more than 500 scientific professional articles with the root compound "front" are available in the Vernadsky National Library of Ukraine. By the method of interdisciplinary analysis, the selected unique scientific material is simplified in terms of semantic load, which can be used when lecturing on criminology "frontline crime" and for other important purposes of building the defense consciousness of Ukraine.

The frontier as a concept of border and boundary is not only the subject of research by historians, but is also actively studied by criminologists (in particular, Y.V. Orlov) from the standpoint of a deterministic component. It is seen as a key to understanding the causes and factors of global transformation processes that are continuously taking place on a civilizational scale. The frontier appears as a conceptual phenomenon and a dynamic process that requires multidimensional understanding. Modern scientific trends emphasize the need to study the frontier from different perspectives: geographical, social and structural, ideological, and spiritual and value. This is due to the intensive development of social relations, information technologies, as well as challenges associated with wars, natural disasters, resource depletion and interethnic conflicts. In the modern criminological paradigm, the frontier acts as a space of interaction, conflict and adaptation, which requires a comprehensive analysis to formulate effective strategies to combat crime and ensure stability in times of global change.

Key words: crime, determination of crime, frontier, frontline crime, war, values, counteraction to crime.

Українська війна сьогодні набула цивілізаційного масштабу. Ми чуємо, що понад 10 тис. солдатів КНДР буде залучено у війні. Україна й так віддала велику ціну та плату за європейську свободу. Потенціал/ресурс українців, як людський, так емоційно-вольовий та матеріальний без підтримки міжнародних партнерів завершується. Зниження віку українських воїнів до 18, а то й подекуди 14 років, що часто виголошується у мас-медійному просторі є нонсенсом. ТЦК виловлюють усіх, кого лише можна, щоб відправити на фронт захищати рубежі нашої держави, неньки України. Однак, мало хто хоче замислитись, що внутрішній/державний фронт в результаті корупційної складової загруз у різного роду нераціональностях використання фінансових ресурсів, що поступають у бюджет держави від міжнародних партнерів. Колосальні заробітні плати чиновників в умовах війни, в той час, коли бабуся віддає останню гривню на захист українського фронту чи сплату комуналки, коли вже не має коштів на елементарне – ліки та харчування. Корупція МСЕК – це лише невеличка частина всього того, що відбувається сьогодні на різних фронтах, зокрема ТЦК, НАБУ, САП, прокурорському та судовському рівні, інших органів влади, коли зарплати таких чиновників колосальні, а пенсіонерів треба вижити за пенсію 2-3 тис. грн, якщо вона ще нарахована йому. Щодня бачимо мільйонні статки чиновників, а лише одиниці хто зазнав реального позбавлення волі. Ось таке українське законодавство та правоохоронна система, коли запроторити корупціонера-хабарника за ґрати не така вже й легка справа. В умовах нинішньої війни за такої ситуації може виникнути самосуд. Терпець українців може у будь-який час увірватися, коли військові, дружини й матері підіймуть бунт. На жаль, так можна поверхнево описати ситуацію, яка склалася. З кримінологічних позицій слід висловити відповідні застереження у тому, що українська національна натура дуже терпелива, але коли такий терпець вривається – це призводить до бунтів, потрясінь, революцій, повстань. Гніт народу повинен мати свої межі. (І.В. Кріцак)

У всякій праці, коли людина призиває Бога, Господь неодмінно допомагає. Тому в українській національній традиції є хороше привітання «Бог у допомогу Вам». Ми цим самим налагоджуємо/не втрачаємо зв'язок з Небом, з Богом. Використання такої методики є досить важливим у науці. При відкритті кожної нової наукової статті ми можемо сказати: «Господи Благослови», щоб побачити найбільш важливий науковий/мисленнєвий матеріал. Справді, марна наука без Бога, марний наш шлях і життєва дорога без Бога. Тому використання подібних методик в умовах нинішньої російсько-української війни суттєво допоможе привспіти на науковому фронті. Цим самим ми відриваємось від всього земного і спрямовуємо свої зусилля по вертикальній лінії Хреста, щоб не зметушитись у мирських клопотах нинішнього швидкоплинного життя, коли слід спішити жити, адже завтра може не настати. Так і святі отці говорять, завжди задумуйся над днем смертним і тоді не згрішиш. По суті все наше життя проходить за двома лініями Хреста. Більше часу ми знаходимося на горизонтальній/земній лінії не замислюючись над Небесним. Бачимо, як використання правиль-

них методик у житті людини допоможе налаштовуватись на вертикальну лінію зв'язку з Небом, з Небесною Церквою – торжествуючою/тріумфальною/переможною і Земною войовничою проти всього зла, всього неправомірного, протиправного, злочинного (**І.В. Крицак**)

Актуальність розроблення наукової проблеми. Проблематика теорії «фронтиру» на сьогодні досить актуальна тема, адже простежується на перетині проблемних питань географії та гуманітарних дисциплін, у тому числі історії, історичної географії, яка конкретизує в просторових координатах уявлення про історичний процес, пов'язуючи останній з певними територіями. І одним із напрямків історичної географії як спеціальної історичної дисципліни є історична політична географія, дослідження якої направлені на встановлення та трансформацію державних та адміністративних кордонів, визначення регіональних центрів тощо [1, с. 114]. Звідси, поняття «фронт» як кордону або прикордонної смуги має розглядатися і в контексті кримінологічних проблем. Надважливо визначити поняття та сутнісні характеристики фронтиру і його складових з кримінологічного боку.

Ф. Тернера, американця, який вперше вжив термін фронтір цікавлять процеси у найрізноманітніших сферах суспільного життя, а саме: «Просування фронтиру означало неухильне віддалення від впливу Європи, а разом з тим – постійне збільшення суто американських рис. Вивчення цього просування, людей, які зросли за таких обставин, а також політичних, економічних і соціальних його результатів, – це вивчення по-справжньому американської частини нашої історії» [2, с. 14]. Таким чином, фронтір має для Ф. Тернера цінність лише як особлива територія, яка зумовила процеси трансформації [3, с. 212]. Яким сьогодні є американський та європейський фронтір – гранична лінія, що розмежовує різні народи й цивілізації, чи навпаки в результаті мультикультуралізму, чи боротьби за ресурси відбувається постійна зміна фронтирів.

«Ми» та «вони» («своє»/«чуже») – основна дихотомія етнокультурного розвитку людства [4, с. 23–44]. В. Мельник [5, с. 8] наголошує, що імпліцитний (внутрішній) сенс етнічної історії полягає в постійному розмежуванні «свого» та «чужого». «Оцінні судження» етносів переростають у традиції, для котрих «ми» виступаємо завжди хорошим началом, а «вони» наділяються щонайменше нейтральними чи відверто негативними рисами. З часом ми/вони переростає у «єдність протилежностей» або «взаємну компліментарність». Звідси, перед дослідниками політичної культури фронтирних етносів (спільностей, що живуть на перехресті «цивілізацій» чи «суперетносів») виростає безліч історичних та світоглядних пасток, які можуть позбавити їх відчуття правдивої цивілізаційної спільності або спрямувати шляхом хибної інтерпретації наявних фактів. Таким специфічним прикладом фронтирного етносу є українська нація, що нині закономірно переживає кризу старої (етноцентричної) і паралельно пошук нової (державоцентричної) національної ідентичності. Вчений наголошує, що українці – фронтирна нація з розвиненим патерном спільноти індивідуалістів-господарників, що, однак, ніколи не заважало вступати в компліментарні політичні відносини з представниками кочівницьких культур.

Метою дослідження є комплексний теоретико-методологічний аналіз концепту фронтиру як особливого соціально-просторового феномену з позицій кримінологічної науки. Дослідження спрямоване на розкриття сутності поняття «фронтір» у кримінологічному контексті, визначення його змістовних характеристик, структурних елементів та різноманітних вимірів функціонування.

Поняття фронтиру в українській кримінологічній та історичній науці. Про важливість теорії фронтиру у сучасній українській кримінології свідчать публікації Ю.В. Орлова. Вчений наголошує, що фронтір – це кордон між світами, культурами, епохами. Давньогрецька філософська традиція позначала фронтиром лінію розмежування між пізнаним греками світом, ойкуменю (ойкосом), та невідомістю, варварськими землями. Давньоримська культура оперувала латинським терміном «*fronteria*» у значенні передньої частини чого-небудь, що відповідає сучасному французькому «*frontiere*». Фронтір – місце зіткнення цивілізацій, культур. Це місце – опозиційне, визначене станом боротьби, імпліцитно передбачає експансію та захист, стан ворожості, тривожності, жертвності. Це місце – міфологізоване, визначає бінарну опозицію, матрицю сприйняття, соціального орієнтування, в якій той самий кордон, межа виконують функцію групової консолідації, солідаризації у протиставленні, відмежуванні та, таким чином, визначенні ідентичності [6, с. 334].

Однак у сучасному світі з розвиненими формами масової комунікації, ефектами глобалізації, що значною мірою (за нормальних, не екстремальних умов) елімінують значення державних кордонів, фронтири мають властивість виникати на інших, не фізичних рівнях соціально-групових взаємодій. Вони представлені межами соціальних сценаріїв, наративів, дискурсів, знаково-символічних, меметичних систем. Межі ці мають як географічні, так і позагеографічні контури фіксації. При цьому важливо бути свідомим тієї обставини, що, будучи емоційно резонансними, суб'єктивно значущими обрисами інтерактивних матриць, в межах яких відбувається соціальна ідентифікація,

привласнення й ретрансляція досвіду (пам'яті, постпам'яті – у термінології М. Хірш) попередніх поколінь як власного, фронтити постають зонами актуалізації бінарних опозицій. Для бінарних же опозицій («свій – чужий», «Схід – Захід», «проукраїнський – проросійський», «патріот – сепаратист» і т. д.) властивим є відношення не констеляції, а субординації, ієрархії. Звідси – й прагнення до домінування, підкорення. Тож фронтити завжди постають як результат та, водночас, фактором детермінації різниці потенціалів (відмінностей на рівні соціальних конвенцій про ідентичність, про оцінки минулого, теперішнього та майбутнього), а тому несуть на собі заряд соціальної напруженості, конфліктогенності, криміногенності [6, с. 335]. Досить сильною та розлогою є наукова стаття Ю.В. Орлова 2024 року «Повоєнний транзит України: матриця криміногенних ризиків перехідного правосуддя», де вчений торкається та розкриває важливі аспекти історичних ретроспектив та сьогодення фронтиру [7].

Поняття фронтир передає семантичний зміст феномену рухомого кордону. Мова йде не лише про міждержавний кордон. На всіх етапах світової історії рухомими були міжцивілізаційні кордони. Балкани та Україна як приклади таких міжцивілізаційних кордонів між християнським та мусульманським світами були конфліктними на різних етапах світової історії. Стаття присвячена проблемі впливу історичного феномену війни на зміну фронтирів. Специфіка локальних війн на відміну від світових полягає в обмежені політичних цілей, масштабів військових дій, засобів збройної боротьби в специфічній стратегії та тактиці. Світові війни по-суті є зіткненнями цивільного населення, одітого в шинелі. Війна світова повинна мати вагомі глобальні наслідки для всього світу. Головна ознака світової війни участь у ній найбільш потужних військових держав та основних міжнародних угруповань. Соціально-історичне поняття світова війна визначається за різними ознаками. З соціально-історичного погляду подібний тип війни є наслідком переходу до загального військового обов'язку та домінування технічних засобів ведення війни. Саме технічному прогресу ХХ ст. людство зобов'язано кривавими війнами, які торкались всього суспільства включно з тилом. Крім соціальних та психологічних джерел конфліктів, які можуть розглядатись як втілення соціального феномену війн, не менше значення, як свідчить багатий досвід історії, мають і культурні, етнічні та політичні джерела конфліктів. Вихід із військового конфлікту пов'язаний із цілями його учасників та засобами, які вони використовують. Його тривалість та інтенсивність залежить від устремлінь опонентів від їх ресурсів часу та зусиль, які потрібні для розробки мирного рішення. Угоди, в яких чітко зафіксовано цілі ворожих сторін оговорено момент закінчення боротьби, зменшують тривалість конфлікту. Такий блицкриг можливий і якщо одна зі сторін відносно швидко домоглася своєї мети, а інша ворогуюча сторона прийняла цей факт, як знак своєї поразки. Тому потенційний переможець повинен уявляти удар за якими символами супротивник сприйме за свою поразку. У обмеженій війні її учасники виходять з розуміння, що сутичка між ними не повинна торкатись їх існування. Тотальна війна це боротьба на знищення. Войовничі готові використати будь-які заходи, аби знищити супротивника. За доби холодної війни існувала небезпека безпосередньої сутички між найбільшими державами та військово-політичними угрупованнями, або ризик поступового переростання локального конфлікту в глобальний. Путінська війна проти України це і війна проти ліберальної демократії та проти нового піднесення Заходу, який був би здатний у такому випадку модернізувати за ліберально-демократичним зразком російську автократію [8, с. 7].

Щодо поняття слововжитку фронт. Сьогодні вживаються такі назви як *дипломатичний фронт* (міністр закордонних справ України Д. Кулеба, 2020-2024 рр.) [9]. *Оборонний фронт*. Логістика важлива ще і тим, що обслуговує армію, визначає етапи військових дій, намічає тактичні цілі. Все дуже просто: без логістики не можна забезпечити, а отже, і здійснити військові дії. Майстерність на війні – це перш за все вміння планувати свої дії так, аби відрізати ворога від постачання [10, с. 37]. *Юридичний фронт*. За словами О.В. Кресіна, у нинішніх умовах особливого значення набуває юридичний фронт протистояння агресору. По-перше, юристи покликані творити нові смисли, виваженою науковою мовою обґрунтовуючи наше право на існування, цілісність і суверенітет – на протигагу дискурсу агресора, ладного виправдати своє порушення всіх принципів права і моралі. По-друге, своїм узагальненням і юридичною кваліфікацією величезної кількості злочинів, проблем і ситуацій, викликаних війною, своїми висновками й рекомендаціями юристи й політологи створюють фундамент захисту і відновлення прав та інтересів людини й держави. І хоча право не діє так швидко й ефектно, як військова сила, політичний та економічний тиск, але в тривалій перспективі воно є не лише більш ефективним, а й єдиним надійним засобом відновлення справедливості [4, с. 818]. *Фронтир у медичній галузі*. Фронтірний аналіз дає змогу проводити визначення ефективності, а саме визначення ефективності витрат на охорону здоров'я та соціально-демографічних показників, таких як рівень соціального захисту, тривалість життя, роки здорового життя. За допомогою програмного забезпечення Frontier Analyst Application маємо можливість провести порівняння

країн та визначити країни, котрі досягли найкращих результатів у своїй стратегічно-економічній політиці в розрізі охорони здоров'я населення [12, с. 174]. В.В. Койбічук, С.А. Дрозд говорять про фронтірний аналіз країн, що входять до складу Організації економічного співробітництва та розвитку, з метою визначення країн-еталонів у розрізі якості системи охорони здоров'я. Під час проведення аналізу в програмі Frontier Analyst Application здійснено розподіл країн на три підгрупи для якісного аналізу та виділення країн із високими показниками ефективності системи охорони здоров'я. У розрізі кожної групи виділено дві країни, які утворили кордон ефективності. Проведений фронтірний аналіз дав змогу здійснити візуалізацію, наскільки і яка країна відстає від еталона серед обмеженого списку країн. Окрім того, обґрунтовується нагальна необхідність удосконалення реформи охорони здоров'я України на основі порівняльного аналізу щодо її якості та ступеня задоволеності населення отриманими медичними послугами [12, с. 178].

Домашній фронт в умовах першої світової війни. У 1915 р. жителі Кам'янця-Подільського стали переконуватися в тому, що їхні сподівання на швидкоплинний характер війни були марними, хоча саме на вірі у швидку перемогу ґрунтувалися проурядові ура-патріотичні настрої 1914 р. Перша світова трансформувалася в тотальний воєнний конфлікт на виснаження, результат якого значною мірою визначався в тилу, де йшло запекле протистояння на «домашньому фронті». Найбільш запеклого характеру набули питання щодо чистоти громадської моралі, боротьби проти внутрішнього ворога в контексті кристалізації міжнаціональних стосунків на рівні свій-чужий, забезпечення населенням своїх щоденних потреб товарами найпершої потреби. Щоправда, відносна наближеність Кам'янця-Подільського до лінії фронту через рік війни дала йому несподівану перевагу над більшістю українських міст у такій соціально чутливій сфері, як житлова. Внаслідок тогочасного відступу російських військ із подільського губернського центру виїхали на схід місцеві чиновники та працівники низки підприємств та установ, що унеможливило загострення квартирного питання, яке охопило більшу частину українського тилового міського простору. Оскільки для колективного сприйняття дійсності «поворот 1915 р.» означав зміну повсякденних установок і практик, відтоді можна говорити, що «домашній фронт» у Кам'янці-Подільському все більше затьмарював події війни, навіть після широко розтиражованого воєнною пропагандою «брусиловського прориву» [13, с. 111].

Війна та історія у боротьбі фронтирів. Сучасна російсько-українська війна, якою вона є і як слід діяти далі? 22 червня 1941 р. нацистська Німеччина напала на СРСР. Зіткнення двох тоталітарних систем призвело до війни титанічних масштабів і небувалої жорстокості. З боку нацистів та їхніх союзників у боях брали участь близько 5,5 млн осіб і 4,3 тис. танків. Червона армія перевищувала війська супротивника за живою силою в 1,2 рази, в танках – у 5 разів, в літаках – у 2,5 рази [14, с. 227]. З огляду на перевагу в танках, артилерії, авіації верховне радянське командування у другій половині 1940-х рр. – на початку 1941 р. розробляло плани війни на Заході, визнаючи лише наступальну тактику, тому ударні сили РСЧА (механізовані корпуси) були сконцентровані в районах, стратегічно невідповідних для оборони [15, с. 47]. Попри зрив термінів наступального плану «Барбаросса», гітлерівські війська отримали колосальні перемоги. Виникає питання: як такі катастрофічні наслідки перших місяців війни можна пов'язати з особистою впевненістю Сталіна в повній боєготовності Червоної армії [16, с. 59].

Оскільки нинішня неоголошена російсько-українська війна набуває затяжного характеру, вона вимагає від України раціонального використання своїх демографічних, економічних, ідеологічних та психологічних ресурсів. І хоча застосована росіянами стратегія війни на виснаження може зазнати краху внаслідок кардинальної зміни ситуації на фронті не на їхню користь, українське суспільство мусить бути готовим і до такого сценарію. Для того, щоб перемогти в цьому протистоянні, важливим є використання нашого історичного досвіду. [13, с. 108].

Військові аналітики останнім часом часто порівнюють російсько-український конфлікт із Першою світовою війною, пояснюючи це превалюванням тактики позиційного ведення бойових дій, де ключову роль відіграє артилерія. Утім, не менш цікаві й значущі аналогії можна знайти й на так званому «домашньому фронті» – концептуалізованим поняттям західних істориків («home front»). Воно стосувалося території, на якій після початку «тотальної війни» проживало цивільне населення, щоденно стикаючись із породженими воєнною добою проблемами [17, с. 4]. На думку автора, саме з 1915 р., коли попри масові очікування та ілюзії Перша світова війна остаточно перейшла в затяжну фазу, її кінцевий результат багато в чому визначався на «домашньому фронті». Тобто питання полягало в здатності тилового населення винести тягар війни без радикальних змін політичних настроїв, що, як показала історія, було зробити надзвичайно важко. У кожній місцевості проходила своя «фронтна лінія». Вона, звісно, відзначалася наявністю спільних рис з іншими локаціями того часу. Хоча, потрібно сказати, не лише в межах конкретної держави, адже повсякденна практика людей у воєнний час має закономірний характер. Водночас, не варто забувати й про зумовлену низкою чинників місцеву

Вторгнення Росії на територію України 24 лютого 2022 р. стало брутальним та неспровокованим початком загарбницької великої війни в умовах багатополлярної міжнародної системи. Вже впродовж перших днів кремлівські керманичі по-різному подавали й формулювали цілі війни проти України. Однак для нашої Батьківщини є цілком зрозумілим, що це загарбницька війна, що головною метою Кремля залишається руйнація України як незалежної держави та довільне розчленування її території шляхом анексії окремих районів чи створення квазидержавних маріонеткових утворень. Відтак, для України головна мета у війні полягає не лише у нейтралізації зовнішніх загроз існуванню держави та нації, але й відновлення повного державного суверенітету та територіальної цілісності у визнаних міжнародною спільнотою її кордонах 1991 р. Прагнення загарбників захопити Київ і встановити російський військовий та політичний контроль над усією територією України, а також масштабні жорстокості нападаючої сторони по всіх напрямках воєнних операцій об'єктивно змінили сприйняття російської загрози не лише з боку України, оголивши екзистенціальний характер багатоаспектного протистояння, але й спричинили відповідну реакцію з боку демократій Європи та світу [18, с. 7].

Важливу роль у забезпеченні перемоги України у війні проти російських загарбників та суверенних прав і територіальної цілісності Вітчизни покликана відіграти українська дипломатія, діяльність зовнішньополітичного відомства. І це стосується як поточних завдань розширення проукраїнської коаліції у світі, відновлення поваги до рівності прав незалежних держав, а також перспективних завдань досягнення прийнятного миру для України шляхом облаштування повоєнного устрою в Європі та світі. Адже певна пасивність чи навіть неохочість керівництва КНР, Індії та окремих лідерів європейських держав прийняти чітку проукраїнську позицію говорять про резерви та багато про що. Українській дипломатії слід працювати у контексті того, аби подолати різні стереотипи не лише минулого, але і нинішнього ставлення до російського ареалу. У цьому зв'язку актуалізуються завдання щодо реформування більшості міжнародних інституцій, а то і створення нових міжнародних союзів, спроможних захиститися від агресора, яким би підступним він не був. Головними аргументами вітчизняної дипломатії є нинішні та майбутні воєнні успіхи. Водночас Україна платить неймовірно високу ціну, убезпечуючи й країни демократичного світу від агресивних зазіхань нинішнього російського режиму. Тож голос Києва має лунати й слід забезпечити його адекватне сприйняття нинішніми світовими лідерами. Історичний досвід та нинішній перебіг подій засвідчують, що це нелегке завдання було у минулому і залишається нині. У нас існує тверда впевненість у тому, що Україна, яка очолює широкий міжнародний антиросійський фронт, досягне переконливих успіхів як на воєнному, так і на дипломатичному напрямках [18, с. 11].

Інформаційний фронт у контексті інформаційної війни. Поняття «інформаційна війна» безпосередньо пов'язане з поняттям «інформаційний фронт», котре розглядається як сукупність мережі соціальних комунікацій, які є полем проведення інформаційної війни. Воно надає можливість просторового уречевлення процесів та явищ інформаційної війни, причому мова йде як про суто військові, так і про кібернетичні й політичні лінії протікання цих процесів. Таке діалектичне співвідношення цих двох понять відображає взаємозв'язок між явищами, що кодуються під назвами «інформаційна війна» й «інформаційний фронт», а відповідні дослідження варто розглядати як відображення концептуальних спроб розкрити сутність і комплексний характер цього взаємовідношення [19, с. 162-163].

К.А. Федотенко наголошує, що аналіз наукових розвідок вітчизняних і зарубіжних дослідників дозволяє говорити про наявність потреби в теоретичному визначенні й осмисленні понять «інформаційна війна» й «інформаційний фронт», через їхнє співвідношення. Вчена зазначає, що вивчення наукових джерел засвідчує необхідність комплексного дослідження феномена інформаційної війни через поєднання різних контекстів її прояву, зокрема, військового, технологічного (кібернетичного), політичного, комунікативного, правового, психологічного та інших. Кожний з цих вимірів потребує окремої уваги фахівців, глибокого теоретичного осмислення. Звичайно, цей поділ не відтворює всієї повноти вимірів феномена інформаційної війни. Водночас важливим для методологічного осмислення є поєднання цих вимірів і конкретних умов, особливостей політичної й інформаційної культури громадян, ступеня розвитку інформаційної сфери того чи іншого суспільства, а також специфіки інформаційної політики й безпеки конкретної держави [19, с. 166-167].

Так, концептуальні акценти різних підходів дозволяють, на думку К.А. Федотенко, виокремити загальні виміри осмислення поняття «інформаційної війни», зокрема військовий, кібернетичний, політичний. По-перше, існує військовий вимір, що акцентує на нових важливих аспектах війни за умов інформаційної доби, що надає пріоритет обговоренню технологічного прогресу війни в епоху інформації. По-друге, кібернетичний вимір, що використовує математичні моделі для опису реалізації кібернетичних ідей у плануванні ефективної діяльності, спрямованої на досягнення конкретної мети, що надає пріоритет ролі комунікаційного менеджменту в контексті відповідних орга-

нізаційних питань. Третім, але не менш важливим, є політичний вимір, що розглядає інформаційну війну як практичний спосіб застосування «м'якої сили» в політичній комунікації, підкреслюючи, що вона є ефективним інструментом політики, який не варто недооцінювати. Окреслені виміри не є остаточними, зокрема доповнюються комунікативним, правовим, психологічним й надалі потребують уточнень і наукового аналізу. Разом з тим, вони певним чином дозволяють визначити структурні «змісти» концептуального конструкта «інформаційна війна», узгодити термінологію як у межах окремого його виміру, так і загалом [19, с. 166-167].

Для протидії інформаційній війні необхідно розробляти комплексну стратегію, яка включатиме політичні, правові, технічні й соціальні заходи. Узагальнюючи науковий доробок українських фахівців щодо осмислення проблеми інформаційної війни, слід наголосити на пріоритетності вивчення ними практичних проявів (форм, методів ведення) цього феномена через призму українського контексту й українського національного інтересу. Отже, потреба в теоретичному аналізі понять інформаційної війни й інформаційного фронту залишається. При цьому в повсякденному (ненауковому дискурсі) поширеним є отождествлення понять «інформаційна війна» й «інформаційний фронт» (див., наприклад [20; 21, с. 45-54], що, є значним концептуальним спрощенням. Саме тому подальше розрізнення (диференціація) цих понять у теорії й практиці є важливим дослідницьким завданням [19, с. 160].

Якщо узагальнити дослідження науковців феномена «інформаційна війна», можна виділити наступні позиції. Насамперед більшість авторів розглядає інформаційну війну як певний конфлікт (військовий, політичний, соціальний). З масштабним розвитком ЗМІ інформаційні війни мають шанси стати масовим явищем, а з розвитком кіберпростору природні/географічні межі ескалації таких конфліктів перестають бути відчутними. Іншими словами, інформаційні війни – це феномен інформаційного суспільства, який здебільшого існує й розвивається в кіберпросторі. Важливим при цьому є наголос на кіберпросторі як полі бою під час інформаційних воєн. Кіберпростір тут – це специфічний інформаційний простір, створений штучними системами обробки інформації. Однак різні інформаційні простори лише демонструють різні контексти явища, адже реальність інформаційної війни – це процеси, що відбуваються в інформаційному просторі, а при вивченні й розгляді її динаміки йдеться насамперед про обробку інформації як такої. Тим самим відповідні простори, у тому числі й кіберпростір, стають єдиним інформаційним фронтом, тобто полем, на якому розгортається інформаційна війна як певна конфліктна взаємодія між відповідними сторонами протистояння. Однак, як видається, диференціація феноменів «інформаційна війна» й «інформаційний фронт» впливає лише на важливість і актуальність вивчення таких процесів, але не на їх природу. Якщо одні дослідники розглядають кібернетичні атаки як прояви ворожих дій на інформаційному фронті, то інші трактують будь-які дії з обробки інформації як складову цього фронту, тож можна стверджувати, що з цього приводу не існує консенсусу [19, с. 162].

Битва наративів. Російська пропаганда намагається транспортувати низку деструктивних наративів із російського медійного простору в український: «рф окупує Харків, можливі повторні атаки на Харків і Київ»; «В Україні відбудеться масштабна мобілізація для поповнення “катастрофічних” втрат»; «Росія перехопила ініціативу на всіх фронтах» та ін. Харківські медійники у зазначений період перемогли у битві наративів, використовуючи такі стратегії: ігнорування російських наративів, спрямованих на те, щоб викликати у громадян почуття безвиході та бажання здати місто ворогу; просування позитивних регіональних терапевтичних наративів «Харків – моє місто», «Харків вистоїть, необхідно об'єднуватися для протидії ворогу» та національного – «Обстріли Харкова та інших міст України – воєнний злочин» [22, с. 329-330].

Лінгвістика давно вийшла за межі «класичної» науки й дедалі більше набуває прикладного характеру. Потрібність лінгвістичних підходів у системі аналізу подій інформаційного простору – сигнал загострення соціально-політичної або воєнної ситуації, що ми й спостерігаємо сьогодні. Так, поняття наратив, наративний дискурс із предмета філософських і лінгвістичних досліджень перетворилися на інструментарій інформаційного протистояння, про що свідчить виникнення метафори «битва наративів», яка поступово набуває термінологічного статусу. З початком повномасштабного вторгнення РФ в нашу Державу «битва наративів» відбувається щоденно на системному, національному і місцевому рівнях. Контент-аналіз наративних дискурсів дозволяє як спрогнозувати події в реальному просторі (загострення воєнної ситуації, можливі обстріли, напрями й теми комунікації на міжнародному рівні тощо), так й визначити стан національної стійкості суспільства. Необхідність дослідження ворожих наративних дискурсів, визначення алгоритмів позиціонування стратегічних наративів нашої Держави в глобальному інформаційному просторі є надзвичайно важливою [22, с. 329-331].

Фронт у літературознавчих наукових джерелах. Явище пограниччя в умовах бурхливих глобалізаційних процесів останніх десятиріч стало одним з пріоритетних в міждисциплінарних сту-

діях. Утім, його трактування досі видається дискусійним, хоча більшість науковців схиляються до думки, що фронтір насамперед заслуговує вивчення як ментальне виявлення на перетині функціювання різних культур. Формування таких локусів є наслідком рухливості адміністративних кордонів, залежних від історичних перипетій. Зазвичай тип лімінальної спільноти схильний до особливої траєкторії еволюції, що відбувається доволі швидко [23, с. 218]. Митці, що влітають в ноосферу свої роздуми та почуття українською мовою, проживаючи за адміністративними межами сучасної України, зробили непростий екзистенційний вибір. Ці непересічні особистості заслуговують більшої уваги з боку дослідників, позаяк саме вони розсувають духовні кордони нашої Вітчизни, саме вони першими сполучають канали шукань національного письменства з європейським простором [23, с. 221].

А. Малиновський наголошує, що сьогодні надактуальним є вивчення механізмів і принципів утілення лімології, психології пограниччя, культурного помежів'я в літературному тексті. Цей антропологічний аспект безпосередньо відбитий у структурі надто знакового з погляду регіональної географії тексту Г. Квітки-Основ'яненка. Передовсім ідеться про вибір форми репрезентації національної минувшини, яка частково збігається з предметом зображення, побутованням історичного матеріалу у свідомості нащадків. Повість «Татарские набеги» супроводжується жанровим автокоментарем – «выдержки из памяти», що вказує на відносно вільний порядок розташування описів подій, компіляційне поєднання в межах нової цілості фрагментів власних творів і більшу відкритість до читача, намагання спільними зусиллями відновити в пам'яті трагічний перебіг історії. Категорія пам'яті в «Татарских набегах» актуалізує вплив історії на сучасність і, попри деяку аморфність, мозаїчність структури твору, націлена на віднайдення в архіві минулого, вилучення з нього граничних ліній і кордонів, між якими, власне, вирували бурхливі події модерної української історії [24, с. 242].

Інтерпретація повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Татарские набеги» крізь призму теорії фронтиру передбачає розв'язання питання про своєрідність Слобожанщини як географічного, етноментального та культурного прикордоння. З методологічного погляду надто важливою є можливість застосування цієї теорії до колізій української історії, відвойовування Дикого поля, утворення культурного тигля як специфічного маркера фронтирної ідентичності. За допомогою кроскультурного аналізу вважаємо за доцільне дослідити механізми сполучення в тексті різних чинників (геополітичного, постколоніального, антропологічного) та їх об'єднання в перспективі історичної пам'яті. Визначення у творі ознак тексту фронтирного типу, безпосереднє співвіднесення його з харківським текстом сприятимуть виробленню типології способів і прийомів зображення прикордоння в українській літературі [24, с. 243].

Пограниччя ставало підґрунтям тієї мультикультурної ідентичності, завдяки якій дику орду переможено, Кримське ханство остаточно ліквідовано, а Слобідсько-Українську губернію перетворено на Харківське намісництво, майже ідеальну модель суспільного порядку й життєустрою. Фронтір слугує особливим маркером так званого харківського тексту української літератури, який доцільно досліджувати з позицій кроскультурного аналізу. Зіткнення Заходу і Сходу, Європи та Азії сприяє полікультурності, етнічному симбіотизму, білінгвізму як неодмінним характеристикам плавильного казана або культурного тигля. Питома вага різних етнічних елементів і культурних впливів відрізнялася в різні історичні періоди, але мультикультуралізм як ґрунт для співіснування різних спільнот у межах одного регіону завжди супроводжував кшталтування фронтирів, утворення нових просторових проміжків і переходів, семантичного й географічного помежів'я. Перспективи кроскультурного аналізу пов'язані з вивченням рухливості цих кордонів, із повсякчасною актуалізацією щоразу нових семантичних зсувів і з'явою неочікуваних значень і просторових поворотів [24, с. 249-250].

Статті, які радимо для прочитання:

1. Малиновський А. «Татарские набеги» Г.Ф. Квітки-Основ'яненка: від завоювання фронтирів до утворення культурного тигля. Проблеми гуманітарних наук. Серія: Філологія. 2021. Вип. 45. С. 240-251. С. 249-250.
2. Мартинов А.Ю. Війна як фактор історичної трансформації фронтирів. Проблеми всесвітньої історії. 2023. № 1. С. 7-18.
3. Нікічук В. Фронтір та його складові в історичній географії України. Чорноморська минувшина. 2021. Вип. 16. С. 113-118.

Висновки та міркування до яких приходимо в результаті наукового дослідження:

– **фронтір у найзагальніших масштабах.** Концепція фронтиру, розроблена американським істориком Ф.Д. Тернером, виходить за межі суто державного кордону. Це міжконтинентальне/міждисциплінарне явище, яке можна порівняти з діалектичною закономірністю переходу кількісних змін у якісні або навпаки. Фронтір символізує простір взаємодії та зіткнення інтересів/культур/

цивілізацій, де сильні поглинають слабких, де кордони впливу постійно зміщуються. Фронтир, як феномен і концепція охоплює глобальні політичні процеси, коли держави-гегемони нав'язують свою політику менш впливовим країнам. Поняття фронтиру має надзвичайно широкий спектр значень: від особистісного рівня, де йдеться про особисті межі та права людини (адже свобода однієї особи закінчується там, де розпочинається свобода іншої), до глобальних соціально-політичних, економічних і культурних трансформацій, які потребують глибокого наукового дослідження. Фронтир можна розглядати як зону перехрестя впливів – релігійних, культурних, соціально-політичних чи економічних, а також просторово-часових орієнтирів. Ця багатовимірність фронтиру проявляється у правових системах світу – романо-германській, англо-саксонській, традиційно-звичаєвій, де відмінності правових традицій створюють нові простори взаємодії та конфлікту. Фронтир – це одночасно зона конкуренції та співпраці, де відбувається змагання ідей, технологій і культур. Це своєрідний «гольфстрім» постійного суперництва та взаємного впливу, де кожен прагне зробити свій внесок у покращення світу чи його знівечення в економічному, соціальному та культурному аспектах. Фронтир є комплексним, багатограним явищем, яке вимагає дослідження у рамках між-дисциплінарної парадигми. Він визначає зони комфорту, стабільності та рівноваги, які формують непохитність державного суверенітету. Як кажуть, «чужа хата – темний ліс» або «до чужого монастиря зі своїми правилами не йдеш» – таким є закон фронтиру: він має власну логіку, межі та правила, які для одних можуть бути святиною, а для інших, аборигенних суспільств нормою через незнання, хибності релігійних норм чи інших пріоритетів. Вплив же на такі стани чи не завжди піддається протистоянню.

Фронтир у рамках кримінологічної парадигми. У рамках богословської парадигми феномен фронтиру постає як універсальний принцип, що охоплює всі нації та народи, базуючись на духовно-ціннісних орієнтирах. Існує безліч інтерпретацій правди, але Істина залишається єдиною – це Бог. У цьому контексті фронтир символізує межу між добром і злом, праведністю та гріхом. Подібно до повітря, яке ми не бачимо, але відчуваємо його присутність, фронтир є невидимим, однак його порушення призводить до конфліктів і війн. Справжнє соборне громадянське суспільство можна збудувати лише через наполегливу працю та дотримання праведних життєвих принципів. В Україні фронтир набуває особливого змісту протистояння Заходу і Сходу у загальнодержавному та загальносвітовому контексті. Ми не прагнемо чужих земель, однак своє боронимо непохитно. Фронтир є динамічним явищем, бо кожне село, місто, регіон мають свої унікальні національно-культурні особливості й традиції. У добу інформаційної свободи кордони фронтиру стають більш ідеологічними, аніж географічними. Ми маємо змогу вчитися у світі – переймати досвід, як жити, творити, працювати та досягати успіху. У кримінології термін «фронтир» набуває особливого значення завдяки дослідженням Ю.В. Орлова про фронтирну злочинність. А в межах кримінології фронтир можна розглядати як простір боротьби зі злом на рівні помислів, де зло можна викорінити ще на стадії його зародження через свідомість. Такий фронтир може бути відображеним і в державно-правових механізмах. Фронтир – це не лише лінія зіткнення чи кордон, а й наратив боротьби за правду, справедливість і традиційні цінності. Це духовний опір неправді, гріху та несправедливості. Усвідомлення фронтиру як феномену відкриває шлях до соціально-економічного розвитку, поширення продуктивної культури на інші нації та утвердження моральних орієнтирів. Прагнення Царства Небесного починається зі збереження свого духовного стану, піклування про безсмертну душу та боротьби за Істину. Україна споконвіку була ареною зіткнення цивілізацій і культур. Від монголо-татарського ярма, Речі Посполитої, більшовицьких репресій і голодоморів, тотальної заборони релігії, – історія нашого народу позначена болем і боротьбою. Водночас наша сила – в єдності, у вірі, культурі та духовному фронті. Як казав Т.Г. Шевченко: *«І чужого навчайтесь, й свого не цурайтесь»*. Цей заклик – дороговказ для вивчення та осмислення феномену фронтиру. Міцність духовного фронту є запорукою національної цілісності. Якщо науковий і дослідницький фронт працюватиме належним чином, суспільство зможе не лише вистояти перед викликами, а й порадити державним діячам, як відрізнити добро від зла. У такому випадку матимемо шанс стати частиною високорозвиненого світу, залишаючись вірними своїм духовним цінностям та ідеалам. Адже велика держава – це та, яка велика в очах Божих своєю праведністю.

Стосовно державно-церковних відносин в історичній ретроспективі. Сучасний світ стає свідком агресивної експансії росії, яка розширює свої фронтири на території України. Що ж є рушійною силою цих процесів? Насамперед – ідеологічна/релігійна складова, адже російська історична ідентичність нерозривно пов'язана з Київською Руссю та її духовним центром – містом Києвом. Подібно до того, як Константинополь, колись центр православного світу, нині живе у спогадах минулого, перетворившись на Стамбул із нечисленними православними храмами, так і імперські амбіції, що ставлять політику вище за духовність, ведуть до втрати територій і занепаду впливу Церкви. Історія свідчить: коли Церква перетворюється на політичний інструмент, благодать Божа відступає,

і держава втрачає цілісність. Тому особливе покликання церковних ієрархів – патріархів, єпископів, священників – бути голосом Божим у суспільстві, наставляючи правителів на шлях істини та справедливості. Прикладом такої симфонії між Церквою та державою є епоха імператора Костянтина Великого та його матері, святої Єлени. Прийняття Міланського едикту 313 року стало особливою віхою у відносинах державної влади та Церкви, заклавши основу для благочестивого державного устрою та державно-церковних відносин на засадах симфонії та гармонії. Щороку у Неділю Торжества Православ'я Церква прославляє багатьох визначних постатей в історії Церкви Христової. Водночас, засуджуються зі словами «Анафема» еретичні вчення, що спотворювали Істину Христову. Ці слова лунають як заклик до збереження симфонії між державою та Церквою, адже саме розрив цієї гармонії призводить до потрясінь, воєн і хаосу. Сьогодні росія веде проти України не лише воєнну, а й релігійно-ідеологічну війну, нав'язуючи концепцію «руського миру», де Київ – «мати городів руських» – посідає ключове місце. На жаль, патріарх московський Кирило, замість того, щоб засудити агресію, підтримав її, освятивши союз Церкви та держави у війні проти братнього народу. Це нагадує біблійні історії про Каїна й Авеля, Давида та Голіафа. Сили нерівні, але наша надія – у Божій милості. Тому молитовний фронт набуває особливого значення. Спільні екуменічні молитви, молитовні сніданки та єднання у проханні за мир стали традиційними у багатьох державах, однак пропри все слід триматися однієї Істини, православ'я вічного, святого і непереможного на наших землях ось уже понад тисячу років. Свобода совісті та релігії повинна залишатися непорушною основою демократичного суспільства, особливо в Україні, де духовна спадщина є основою державотворення. Важливо будувати «софійську симфонію», що відображає гармонію між державою та Церквою, де кожна зі сторін діятиме злагоджено та з повагою до своєї місії. У такому союзі неможливо перемогти ані державу, ані Церкву. Благословення предстоятеля, єпископа чи священника, дане на державні справи, є великою духовною силою на будь-якому фронті. Лише в узгодженні інтересів держави та Церкви, у спільному служінні правді та справедливості, можна досягти справжнього успіху та перемоги.

Висновок. Таким чином, оборонний фронт є критично важливим для національної безпеки. Україна як фронтрна нація змушена відстоювати свою незалежність у боротьбі з експансіоністською політикою росії. Оборонний фронт у сучасних умовах передбачає комплексний підхід. Кримінологічний вимір фронтиру виявляється через поєднання духовного та правового аспектів у боротьбі зі злочинністю. Події сучасної війни мають історичний прецедент, адже Україна впродовж століть була ареною зіткнення різних цивілізацій. Це вимагає усвідомлення важливості історичного досвіду у формуванні стратегій майбутнього розвитку. Ефективне функціонування правової системи є важливим інструментом підтримки стабільності фронтиру. Корупція, неефективне управління та слабкість правоохоронних органів можуть призвести до посилення внутрішніх загроз, що ставить під загрозу національну безпеку. Відновлення довіри до державних інституцій та забезпечення правової відповідальності є ключовими умовами для зміцнення української державності. Перспективи подальших досліджень феномену фронтиру охоплюють аналіз впливу війни на зміну фронтних меж, соціальну динаміку та міжнародні відносини. Важливим напрямом є також дослідження інформаційного фронтиру, стратегій комунікації та боротьби з пропагандою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Нікічук В. Фронтір та його складові в історичній географії України. *Чорноморська минувшина*. 2021. Вип. 16. С. 113–118.
2. Тернер Ф. Значення фронтиру в американській історії. *Україна модерна. Пограниччя. Окраїни. Периферії*. 2011. № 18. С. 11–46.
3. Винарчук Т.В. Національний контекст концепції фронтиру в українській історіографії. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2013. Вип. 36. С. 211–217.
4. Melnyk Viktor. Chapter Two: Tradition and Nation in Political Anthropology: The Ukrainian Ethno-historical Context. The Process of Politicization: How Much Politics Does a Society Need? *CGS Studies vol. 5.* / Edited by Wieslaw Waclawczyk and Adam Jarosz. Newcastle upon Tyne : Cambridge Scholars Publishing, 2017. Pp. 23–44.
5. Мельник В. Політична антропологія українського державотворення: традиції правосуб'єктності, суверенності та інтеграції в межах тюрко-візантійського фронтиру. *Юридичний вісник*. 2021. № 2. С. 7–35.
6. Орлов Ю.В. Фронтрна злочинність: поняття, ознаки. Харківський національний університет внутрішніх справ: 25 років досвіду та погляд у майбутнє (1994–2019 рр.): зб. тез доп. на міжнар. наук.-практ. конф. до 25-річчя створення ун-ту (м. Харків, 22 листоп. 2019 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2019. С. 334–336.

7. Орлов Ю.В. Повоєнний транзит України: матриця криміногенних ризиків перехідного правосуддя. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. № 32 (2), 2024. С. 180–231. <https://doi.org/10.32631/vsa.2024.2.13>.
8. Мартинов А.Ю. Війна як фактор історичної трансформації фронтів. *Проблеми всесвітньої історії*. 2023. № 1. С. 7–18.
9. Кулеба Д. Зміцнюємо дипломатичний фронт заради перемоги України. *Україна дипломатична*. 2022. Вип. 23. С. 7–11.
10. Волохова І.В., Волохов В.А. Основні виклики та напрями роботи логістичного фронту. *Вісник економіки транспорту і промисловості*. 2023. № 81-82. С. 34–41.
11. Кресін О.В. Міжнародний експертний круглий стіл «Деокупація. Юридичний фронт». Правова держава. 2023. Вип. 34. С. 818–820.
12. Койбічук В.В., Дрозд С.А. Фронтирний аналіз соціально-демографічних даних. *Приазовський економічний вісник*. 2021. Вип. 5. С. 173–178.
13. Герасимов Т.Ю. Кам'янець-Подільський і війна на «домашньому фронті» (1915–1917 рр.): повсякденний аспект. *Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія: Історія*. 2023. Вип. 44. С. 108–113.
14. Філіппенко Р.І., Савченко Н.М., Куделко С.М., Малютіна О.К. Історія України: навч. посіб. Київ: Альтера, 2013. 353 с.
15. Патрилак І. Бої за Україну в 1941–1942 рр.: провал «стратегічної оборони» // Від Рейхстагу до Івдзіми. У полум'ї війни. Україна та українці у Другій світовій / В. В'ятрович, С. Громенко, М. Майоров та ін. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. С. 48–60.
16. Малютіна О.К., Малютін К.З. Трагедія Південно-Західного фронту: Київська катастрофа 1941 р. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2022. № 4. С. 58–68.
17. Proctor, T.M. *Civilians in a world at war, 1914–1918*. New York: New York University Press. 2010. 363 p.
18. Кудряченко А.І. Україна, яка очолює широкий міжнародний антиросійський фронт, досягне переконливих успіхів як на воєнному, так і на дипломатичному напрямках. *Проблеми всесвітньої історії*. 2022. № 2. С. 7–11.
19. Федотенко К.А. «Інформаційна війна» та «інформаційний фронт»: наукове осмислення понять. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2023. № 3. С. 157–170.
20. Що таке «Інформаційний фронт» та чому він важливий? URL: [https:// deepstateua.com/shcho-takie-informatsiini-front-ta-chomu-vin-vazhlivii/](https://deepstateua.com/shcho-takie-informatsiini-front-ta-chomu-vin-vazhlivii/) (дата звернення: 03.03.2025).
21. Ніколаєнко Н. Інформаційний фронт російсько-української гібридної війни. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. 2022. № 1(12). С. 45–54.
22. Компанцева Л.Ф. «Битва наративів» як маркер гібридної війни (контент-аналіз інформаційного простору Харківщини). *Записки з українського мовознавства*. 2024. Вип. 31. С. 329–340.
23. Кочерга С.О. Самобутність ліричної героїні Марусі Няхай у контексті рецепції українсько-словацького фронтиру. *Закарпатські філологічні студії*. 2023. Вип. 31. С. 217–221.
24. Малиновський А. «Татарские набеги» Г.Ф. Квітки-Основ'яненка: від завоювання фронтів до утворення культурного тигля. *Проблеми гуманітарних наук. Серія: Філологія*. – 2021. Вип. 45. С. 240–251.

УДК 343.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.125>

КРИМІНОЛОГІЧНЕ ПРОФІЛЮВАННЯ ЯК МЕТОДИКА ЗАПОБІГАННЯ САМОВІЛЬНОМУ ЗАЛИШЕННЮ ВІЙСЬКОВОЇ ЧАСТИНИ ТА МІСЦЯ СЛУЖБИ

Лазаренко А.М.,*кандидат юридичних наук, доцент,**доцент кафедри кримінально-виконавчого та кримінального права**Навчально-наукового інституту права,**правоохоронної діяльності та психології**Пенітенціарної академії України;**провідний фахівець з організації наукової роботи**Чернігівського НДЕКЦ МВС України**ORCID: 0000-0003-3808-6711***Максименко М.І.,***директор**Чернігівського науково-дослідного**експертно-криміналістичного центру МВС України*

Лазаренко А.М., Максименко М.І. Кримінологічне профілювання як методика запобігання самовільному залишенню військової частини та місця служби.

У статті проаналізовано кримінологічне профілювання (профайлінг). З'ясовано, що кримінологічний профайлінг — це комплексна методика аналізу не тільки особливостей особистості злочинця, але й злочинної діяльності індивіда, поведінкових патернів та соціально-психологічних факторів, які можуть впливати на рішення вчиняти злочин. Визначено, що застосування кримінологічного профілювання у військових структурах обумовлено жорсткою дисципліною, особливостями військової служби та організаційними аспектами.

Зазначено, що успішне проведення кримінологічного профілювання можливе завдяки комплексному аналізу причин і умов військової злочинності. Виявлено, що значний вплив на формування злочинної поведінки серед військовослужбовців мають не лише умови проходження служби, а й воєнний стан, який спричиняє підвищене психологічне навантаження.

Звернено увагу на необхідність урахування специфічних факторів при здійсненні кримінологічного профілювання самовільного залишення військової частини та місця служби (далі – СЗЧ). 1. Об'єкт профілювання, який обумовлюється характером військової служби та особливостями дисципліни і підпорядкування. 2. Психологічні аспекти, до яких відносять постійний психологічний тиск, стресові ситуації, відчуття небезпеки тощо. 3. Соціальні й міжособистісні фактори, зокрема досліджуються міжособистісні стосунки у військових підрозділах, вплив соціального оточення, конфлікти з товаришами по службі або командирами. 4. Індивідуальні та демографічні характеристики особи. Враховуються соціально-демографічні показники військовослужбовців. 5. Профілювання на основі аналізу попередніх правопорушень та поведінкових індикаторів. Вивчаються наявні випадки дисциплінарних порушень, інші форми ухилення від військових обов'язків. Оцінюються поведінкові індикатори, які можуть свідчити про потенційну загрозу повторного вчинення СЗЧ.

Обґрунтовано, що застосування профайлінгу у військових структурах уможливить здійснення більш ефективного запобігання самовільного залишення військової частини шляхом своєчасного виявлення потенційних правопорушників і впровадження превентивних заходів.

Ключові слова: профілювання, самовільне залишення військової частини, військова злочинність, запобігання злочинності, особа злочинця.

Lazarenko A.M., Maksymenko M.I. Criminological profiling as a methodology for preventing unauthorized abandonment of military units and service locations.

This article analyzes criminological profiling. It establishes that criminological profiling is a comprehensive methodology that analyzes not only the personality characteristics of offenders but also criminal activity patterns, behavioral patterns, and socio-psychological factors that may influence decisions to commit crimes. The application of criminological profiling in military structures is determined by strict discipline, the specifics of military service, and organizational aspects.

The article notes that successful criminological profiling is possible through comprehensive analysis of the causes and conditions of military criminality. It reveals that significant influences on criminal behavior formation among military personnel include not only service conditions but also martial law, which causes increased psychological pressure.

Attention is drawn to the necessity of considering specific factors when implementing criminological profiling for unauthorized abandonment of military units and service locations: 1. The profiling object, determined by the nature of military service and the specifics of discipline and subordination. 2. Psychological aspects, including constant psychological pressure, stressful situations, sense of danger, etc. 3. Social and interpersonal factors, examining interpersonal relationships in military units, social environment influence, conflicts with fellow servicemembers or commanders. 4. Individual and demographic characteristics. Socio-demographic indicators of military personnel are considered. 5. Profiling based on analysis of previous offenses and behavioral indicators. Existing disciplinary violations and other forms of evasion of military duties are studied. Behavioral indicators that may signal potential risk of repeated unauthorized abandonment are evaluated.

The article substantiates that applying profiling in military structures will enable more effective prevention of unauthorized abandonment of military units through timely identification of potential offenders and implementation of preventive measures.

Key words: profiling, unauthorized abandonment of military units, military criminality, crime prevention, offender personality.

Постановка проблеми. Оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності й недоторканості покладаються на Збройні сили України. Забезпечення державної безпеки і захист державного кордону України здійснюється відповідними військовими формуваннями та правоохоронними органами держави, організація і порядок діяльності яких визначаються законами.

Порушення дисципліни серед військовослужбовців, зокрема самовільне залишення військових частини та місця служби, є серйозною проблемою для збереження боєздатності Збройних сил України. В умовах воєнного стану це питання набуває особливої важливості. Крім того, кримінологічний аналіз розвитку злочинності показує, що однією з найгостріших проблем дотепер залишається стан криміногенної ситуації у Збройних силах України. Більше того, від належного виконання військовими формуваннями покладених на них державою й суспільством обов'язків залежить забезпечення національної безпеки нашої країни, її територіальної цілісності.

Вчинення військовослужбовцями військових кримінальних правопорушень впливає на авторитет державної влади, поширює в суспільстві страх перед зовнішніми та внутрішніми загрозами, анемію, аморальність й неповагу до військовослужбовців та знижує престижність військової служби. Проблема зміцнення законності серед військовослужбовців потребує розроблення та вирішення не лише першочергових, а й перспективних завдань щодо протидії кримінальним правопорушенням у цій сфері [1, с. 132-133].

Статистичні дані, на жаль, вказують на суттєве підвищення випадків СЗЧ. Згідно з даними, опублікованими на сайті Генеральної прокуратури України, кількість облікованих кримінальних правопорушень за 2024 рік становить 66240, за 2023 рік – 16515, за 2022 рік – 6183 [2], і це тільки офіційна статистика. Очевидно, випадки СЗЧ щороку зростають у геометричній прогресії.

Проблема СЗЧ набула особливої актуальності: це пояснюється високими вимогами до особового складу під час збройної агресії РФ, а також можливими соціально-психологічними та економічними факторами, що сприяють таким кримінальним правопорушенням. У зв'язку з цим набуває актуальності пошук ефективних методів і методик виявлення рис особистості, поведінкових тенденцій військовослужбовців на основі характеристик кримінального правопорушення з метою запобігання військовій злочинності. Серед таких методів слід виділити кримінологічне профілювання (далі профайлінг) як один із сучасних напрямів запобігання злочинності.

Метою дослідження є обґрунтування необхідності застосування кримінологічного профілювання щодо запобігання незаконному залишенню військової частини та місця служби військовослужбовцями.

Стан опрацювання проблематики. Розгляду поняття та сутності кримінологічного профайлінгу присвячені праці таких зарубіжних вчених: Б. Тьорві, Б. Берга, В. Геберта, Е. Хікі, П. Екмана, Р. Холмса та інших. В українському доробку немає комплексних досліджень кримінологічного профайлінгу, однак окремі питання кримінологічного профілювання були викладені в працях О. Бандурка, Ю. Белоусова, І. Даньшина, А. Зелінського, О. Подільчака, В. Телійчука, О. Дручека, М. Дідковської-Бідюк, В. Цветкова, В. Корольова, О. Цільмака, Ю. Дмитрика та багатьох інших психологів, кримінологів, соціологів і криміналістів.

Виклад основного матеріалу. У загальному розумінні профайлінг – це сукупність психологічних методів і методик оцінки та прогнозування поведінки особи на основі аналізу найбільш інформативних приватних ознак, характеристик зовнішності, вербальної і невербальної поведінки [3, с. 187].

В юриспруденції термін «профайлінг» найчастіше вживається в кримінологічному розумінні як створення пошукового психологічного портрету невідомої особи на основі слідів, залишених на місці злочину. Сутність профайлінгу полягає у використанні інформації про індивіда (поведінкового профайлінгу) чи факторів, які є об'єктивними та статистично обґрунтованими як суттєві індикатори злочинної діяльності індивіда (кримінального профайлінгу) [4, с. 133–135].

У кримінології профайлінг – це інтегральна методика запобігання злочинам через виокремлення характерних рис осіб, які вчинили злочин або готуються його вчинити, на основі психологічних, кримінологічних, криміналістичних і соціологічних знань [5, с. 154].

Окремі науковці кримінологічний профайлінг відносять до методів проведення кримінологічної експертизи, який націлений, як правило, на виявлення особистісних особливостей злочинців, їх мотивів, якими вони керувались під час вчинення злочину.

Таким чином, кримінологічний профайлінг — це комплексна методика аналізу не тільки особливостей особистості злочинця, але й злочинної діяльності індивіда, поведінкових патернів та соціально-психологічних факторів, які можуть впливати на рішення вчиняти злочин.

Ефективність профайлінгу у сфері протидії злочинності передбачає використання комплексних кримінологічних знань щодо характеристик конкретного суб'єкта: інформації про найбільш поширені злочини; знання «типових» рис особи, яка може вчинити протиправне діяння (мотивів злочину, соціально-демографічних характеристик злочинця, ціннісні та моральні характеристики особи) [5, с. 156].

Застосування кримінологічного профілювання у військових структурах має свої специфічні особливості, пов'язані з характером військової служби, дисципліною, а також із певними психологічними, соціальними та організаційними аспектами. Вважаємо, що успішне проведення кримінологічного профілювання можливе завдяки комплексному аналізу причин і умов військової злочинності.

До детермінант військової злочинності, зокрема й самовільного залишення військової частини та місця служби, більшість науковців відносять такі:

1. Психологічні труднощі, спричинені тривалим перебуванням в одностатевому колективі.
2. Ефекти виснажливих фізичних навантажень, що можуть впливати на психічний стан військовослужбовців [6, с. 158].
3. Емоційне навантаження. Війна створює великий стрес та емоційне навантаження для військовослужбовців. Підвищений рівень стресу може вплинути на морально-психологічний стан особового складу, збільшуючи ризик порушення військової дисципліни та вчинення злочинів.
4. Високий ризик. У воєнних умовах військовослужбовці знаходяться під постійним ризиком для свого життя та здоров'я. Цей постійний стан небезпеки може призвести до стресу, тривожності та перевантаження, що впливає на їхнє рішення та поведінку.
5. У воєнних конфліктах може бути великий тиск на військовослужбовців, включаючи тиск з боку командування або колег.
6. Воєнний стан може призвести до обмеження доступу до звичайних послуг соціальної інфраструктури і розваг, що може вплинути на психологічний стан військовослужбовців та збільшити ризик порушення військової дисципліни.
7. Після повернення із зони бойових дій військовослужбовцям важко адаптуватися до цивільного життя, що призводить до психологічних та соціальних проблем, які впливають на їхню поведінку [7, с. 112].
8. Наслідки сімейного виховання у молодих військовослужбовців, що можуть спричинити психічні відхилення.
9. Невдоволення професійною реалізацією як військової особистості.
10. Проблеми з законом, які можуть виникнути через порушення закону і впливати на поведінку військовослужбовця.
11. Недостатній рівень культури серед військовослужбовців.
12. Свідоме замовчування фактів нестатутних стосунків з метою збереження військового звання та подальшого професійного росту.

Як бачимо, причини та умови обумовлюються не тільки характером проходження військової служби, але й воєнним станом, що вказує на високий психологічний вплив на особу військового злочинця. Також на індивідуальному рівні існують інші фактори, які можуть призводити до злочинної поведінки серед військовослужбовців, такі як: фінансові труднощі, що можуть створювати стрес та незадоволення; вживання алкоголю та наркотичних речовин, що може поглиблювати

проблеми; ігнорування правових норм і норм поведінки; недостатня кількість кваліфікованих військових психологів для надання необхідної психологічної підтримки [6, с. 158].

Отже, здійснення кримінологічного профілювання відносно військових злочинців, на нашу думку, слід проводити з урахуванням таких факторів: об'єкт профілювання; урахування психологічних, соціальних аспектів профілювання, індивідуальних та демографічних характеристик особи; проведення кримінологічного профілювання на основі попередніх правопорушень; урахування поведінкових індикаторів. Розглянемо більш детально ці фактори.

1. До об'єктів профілювання слід віднести специфіку військової служби та особливості дисципліни й підпорядкування.

Військова служба характеризується особливим специфічним призначенням, принципами функціонування, характером вимог до кандидатів для вступу на військову службу, правовим регулюванням військово-службових відносин, встановленими для військовослужбовців повноваженнями й обов'язками, відповідальністю, визначенням обмежень і заборон [8, с. 9]. Крім цього, військова служба має свої жорсткі правила та вимоги, що впливають на поведінку особового складу. Тому профілювання повинно враховувати не лише загальні кримінологічні ознаки, а й специфіку виконання службових обов'язків, стосунків між військовослужбовцями та командуванням.

Висока дисципліна й підпорядкування. Військовослужбовці часто піддаються значним стресам через дисциплінарні вимоги, що може бути важливим фактором при створенні профілю особи, схильної до порушень. Тому особливу увагу слід приділяти характеру особистісних реакцій на стрес, конфлікти з керівництвом і колегами.

2. Психологічні аспекти профілювання. Психологічний аналіз поведінки застосовується для кращого розуміння злочинців. Візуальне спостереження та співбесіда є одними з основних методів кримінологічного профілювання, вони спрямовані на виявлення неконгруентності (неузгодженості) вербальної, кінестетичної, соматичної інформації [5, с. 154]. Такий метод ґрунтується на положенні, що будь-які переживання людини (психоемоційні реакції) так чи інакше проявляються в її зовнішньому вигляді, міміці, жестах, реакціях зіниць, залоз внутрішньої (гіпофіз та ін.) та зовнішньої секреції (потовиділення та ін.), позах, інтонаціях голосу тощо [9, с. 111].

Під час створення кримінологічного профілю в умовах військової служби важливо використовувати не тільки візуальне спостереження, співбесіду, а й інші психологічні методики, наприклад, тести на стресостійкість, лояльність, мотивацію та схильність до агресії чи дисциплінарних порушень. Це уможливорює виявлення потенційно небезпечних осіб до того, як вони вчинять військовий злочин.

Аналіз поведінки в екстремальних умовах. Військовослужбовці піддаються постійному психоемоційному навантаженню, що виникає в умовах війни, постійної загрози, стресу через виконання небезпечних завдань, а також тиску з боку командування та колег. Такі фактори можуть негативно вплинути на психіку людини та спричинити низку поведінкових реакцій. Наприклад, стрес та дистрес, посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), бойовий стрес, бойова психічна травма [10, с. 311]. В умовах постійного стресу військовослужбовці можуть виявляти агресію, депресію, апатію або, навпаки, імпульсивну поведінку. Кримінологічне профілювання в таких випадках повинно включати вивчення психологічного стану військовослужбовця до і після екстремальних ситуацій, а також урахування факторів стресу, які можуть бути передумовою до порушень дисципліни. Важливим є виявлення типових психологічних реакцій і схильностей, що можуть вказувати на потенційні ризики.

3. Соціальні і міжособистісні фактори. Проведений аналіз причин та умов військової злочинності зумовлює необхідність у процесі кримінологічного профілювання враховувати колективні відносини та вплив середовища під час проходження військової служби. Військовий колектив має специфічну структуру взаємостосунків. Проблеми з колегами, соціальна ізоляція, конфлікти в підрозділі можуть стати тими чинниками, які призводять до бажання залишити частину. Профілювання має враховувати ці соціальні чинники, щоб передбачити можливі конфлікти та уникнути їх у майбутньому.

Взаємодія з командуванням і колегами може мати значний вплив. Постійні конфлікти з командирами або іншими військовослужбовцями можуть сприяти розвитку негативного ставлення до служби, що підвищує ризик СЗЧ. Авторитарний стиль керівництва, часті стягнення або несправедливі накази останнім часом все частіше стають причинами самовільного залишення частини та місця служби. Профілювання допомагає передбачити, в яких ситуаціях такі конфлікти можуть виникнути.

До міжособистісних факторів слід віднести проблеми вдома, такі як сімейні труднощі або фінансові проблеми, що можуть відволікати військовослужбовця від виконання обов'язків і сприяти його прагненню втекти або залишити частину. Недостатня підтримка з боку родини, друзів чи навіть колег по службі може сприяти відчуттю ізоляції і, як результат, бажанню втекти.

4. Індивідуальні та демографічні характеристики включають соціально-демографічні ознаки особи злочинця. Наприклад, військовослужбовці молодшого віку (особливо новобранці), які мають мало досвіду та не сформували чіткої мотивації, можуть бути більш схильними до втечі. Освітній рівень може впливати на усвідомлення важливості виконання обов'язків. Військовослужбовці з низьким рівнем освіти можуть не бачити довгострокових переваг служби в армії, що збільшує їхню схильність до самовільного залишення. Молоді солдати, які не мають досвіду у військовій службі, можуть мати менше бажання долати труднощі та більше прагнути уникнути служби через відсутність адаптації.

5. Профілювання на основі попередніх порушень та врахування поведінкових індикаторів. Особливим видом профайлінгу є поведінковий профайлінг, сутність якого полягає в аналізі криміногенної поведінки особи, схильності до вчинення правопорушень [4, С. 133]

Важливим є проведення аналізу поведінки особи до проходження військової служби. Кримінологічне профілювання включає вивчення біографії особи, враховуючи її попередні правопорушення або схильність до дисциплінарних порушень. Необхідним є аналіз поведінки особи під час проходження служби та врахування її поведінкових індикаторів.

Крім зазначених факторів слід також врахувати те, що сучасні технології дозволяють збирати великий обсяг даних про військовослужбовців, що може бути використано для створення кримінологічних профілів. Включення таких елементів, як службова історія, стосунки з іншими військовими, психоемоційний стан, дає змогу більш точно передбачити можливість самовільного залишення частини.

Важливим аспектом також повинні бути етичні та правові питання використання кримінологічного профілювання у військових структурах. Усі дані повинні бути захищені конфіденційністю, а профілювання має проводитися з урахуванням прав військовослужбовців. Методика здійснення профілювання не повинна порушувати їхні основні права або стати інструментом дискримінації.

Висновки. Здійснення кримінологічного профілювання відносно військових злочинців слід проводити з урахуванням таких факторів: 1) об'єкт профілювання; 2) психологічні аспекти; 3) соціальні і міжособистісні фактори; 4) індивідуальні та демографічні характеристики особи; 5) попередні порушення та врахування поведінкових індикаторів.

Кримінологічне профілювання у військових структурах допомагає виявляти осіб, схильних до самовільного залишення військової частини та місця служби, завдяки комплексному аналізу їх психологічного стану, соціальних факторів, поведінки та організаційних умов. Це сприятиме розробленню більш ефективних превентивних заходів та зниженню рівня порушень дисципліни в армії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Казначеева Д.В. Військова злочинність: аналіз та прогнозування. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2018. № 2 (19). С. 132–140.
2. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування <https://gr.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>.
3. Телейчук В.Г., Зінченко С.С. Щодо застосування профайлінгу в оперативно-розшуковій діяльності підрозділами кримінальної поліції України. *Юридичний бюлетень*. Випуск 12. 2020, с. 184–193.
4. Дручек О.В. Профайлінг як метод забезпечення державної безпеки і громадського порядку: проблеми застосування. *Науковий вісник публічного та приватного права*. Випуск 1, том 2. 2018. С. 132–136.
5. Подільчак О.М. Кримінологічний профайлінг-реалізація вчення про особу злочинця. *Право і суспільство*. № 4. Частина 2. 2017. С. 154–157.
6. Дмитренко Н.А., Шкута О.О. Злочинність у Збройних Силах України: кримінологічна характеристика та запобігання: монографія. Херсон: Гельветика, 2022. 186 с.
7. Орлов Ю.В. Тенденції у змінах криміногенної обстановки в Україні в умовах війни: від ординарної злочинності до кримінального радикалізму. *Вісник Кримінологічної асоціації України*, 28 (1), 2023. С. 108–123.
8. Корж І.Ф. Військова служба в Україні: вступ, просування, припинення: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. Київ, 2004. 20 с.
9. Калюга К.В. Профайлінг – як сучасний засіб встановлення особи злочинця // *Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2020. № 69. С. 110–115.
10. Евєрт О.В. Специфіка негативних психічних станів військовослужбовців, що виникають під впливом екстремальних умов службової діяльності. *Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. Том. VI. Психологія обдарованості. Вип. 14. 2018, с. 308–314.

ДЕТЕРМІНАНТИ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА ВЧИНЕННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ СТРАХУВАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Мозоль С.А.,

доктор юридичних наук, професор,
проректор Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-2226-7908

Левченко Ю.О.,

кандидат юридичних наук, професор,
завідувач кафедри кримінології та інформаційних технологій
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-1124-9517

Мозоль С.А., Левченко Ю.О. Детермінанти, що впливають на вчинення кримінальних правопорушень у сфері страхування в умовах воєнного стану.

У статті з'ясовуються детермінанти, що впливають на вчинення кримінальних правопорушень у сфері страхування. Означувані злочинні діяння посягають на права фізичних осіб та законні інтереси страхових компаній. Якщо раніше страхування воєнних ризиків здебільшого охоплювало морські й повітряні перевезення, ризики для вантажів, сировини та відповідальність за можливі збитки під час транспортування, то за сучасних умов, відповідна сфера значно розширилась, запровадилися оновлені концепції та нові правила, що враховують виклики у безпековому секторі й охоплюють ширший спектр обставин пов'язаних із воєнними подіями. Паралельно із запровадженням правового режиму воєнного стану, збільшилась і сама кількість кримінальних правопорушень у сфері страхування, зокрема, їх частка змістилася у сферу особистого страхування щодо умовних або реальних ризиків для життя і здоров'я особи.

Автором наголошується на тому, що криміналізація ринку страхування в умовах воєнного стану суттєво перешкоджає виконанню страхуванням важливих функцій, таких як: забезпечення стабільної діяльності суб'єктів господарювання, зменшення фінансово-економічних ризиків, стимулювання підприємництва й бізнес-ініціативи. Позаяк, але підвищена криміногенність ринку страхування ускладнює, або блокує виконання завдань, пов'язаних із формуванням за рахунок грошових внесків, страхового фонду, призначеного для відшкодування збитку, вирівнювання втрат у зв'язку з наслідками страхових випадків та ін.

Констатується, що усунення основних причин й умов, що обумовлюють вчинення кримінальних правопорушень у сфері страхування, має бути комплексним безперервним процесом, що враховує специфіку правового режиму воєнного стану та зміни, які відбуваються у сучасному суспільстві та, які впливають на надання страхових послуг. Звертається увага й на те, що сама система суб'єктів забезпечення безпеки на ринку страхування охоплює широке коло суб'єктів запобігання різного роду правопорушенням. Проте, автором доводиться, що їх спільна діяльність має відповідати єдиній цілеспрямованій кримінологічній політиці держави, як єдиному комплексу дій з послідовного усунення негативних воєнно-політичних, соціально-економічних, організаційно-управлінських та інших детермінантів деструкції суспільних відносин у сфері страхування.

Ключові слова: кримінальні правопорушення, небанківський фінансовий сектор економіки, фінансові ризики, страхові випадки, незаконне одержання страхового відшкодування, страхове шахрайство, детермінанти, суб'єкти, заходи запобігання, розслідування.

Mozol S.A., Levchenko Y.O. Determinants influencing the commission of criminal offenses in the insurance sector under martial law.

The article examines the determinants that influence the commission of criminal offenses in the insurance sector. The specified criminal acts infringe on the rights of individuals and the legitimate interests of insurance companies. If earlier, war risk insurance mostly covered sea and air transportation, risks for cargo, raw materials, and liability for possible losses during transportation, then under modern conditions, the relevant scope has expanded significantly, updated concepts and new rules have been introduced that take into account challenges in the security sector and cover a wider range of

circumstances related to military events. In parallel with the introduction of the legal regime of martial law, the number of criminal offenses in the insurance sector has increased, in particular, their share has shifted to the sphere of personal insurance regarding conditional or real risks to the life and health of a person.

The author emphasizes that the criminalization of the insurance market under martial law significantly hinders the performance of important functions by insurance, such as ensuring the stable operation of business entities, reducing financial and economic risks, and stimulating entrepreneurship and business initiatives. However, the increased crime rate in the insurance market complicates or blocks the implementation of tasks related to the formation, through monetary contributions, of an insurance fund intended for compensation for damage, equalization of losses due to the consequences of insured events, etc.

It is stated that the elimination of the main causes and conditions that lead to the commission of criminal offenses in the insurance sector should be a comprehensive, continuous process that takes into account the specifics of the legal regime of martial law and the changes that occur in modern society and that affect the provision of insurance services. Attention is also drawn to the fact that the system of security entities in the insurance market itself covers a wide range of entities preventing various types of offenses. However, the author argues that their joint activities should correspond to a single purposeful criminological policy of the state, as a single set of actions to consistently eliminate negative military-political, socio-economic, organizational-managerial and other determinants of the destruction of social relations in the insurance sector.

Key words: criminal offenses, non-banking financial sector of the economy, financial risks, insurance cases, illegal receipt of insurance compensation, insurance fraud, determinants, subjects, prevention measures, investigation.

Постановка проблеми. Незважаючи на стійку геополітичну, фінансово-економічну нестабільність, щоденні ракетні обстріли та масове переміщення українців, вітчизняний ринок страхування продовжує працювати. Більшість страховиків адаптували власну діяльність, евакуювавши співробітників до безпечніших регіонів, забезпечивши дистанційну роботу персоналу, а також збереження технічних ресурсів і баз даних. Водночас страхові компанії, окрім викликів у безпековому секторі, пов'язаних із воєнними подіями, зіткнулися з серйозними внутрішніми загрозами, зокрема із суттєвою криміналізацією цього ринку у відносно безпечних від війни регіонах.

Необхідність кримінологічного захисту страховиків і страхувальників пояснюється не лише важливістю створення умов для розвитку відповідного ринку, безпечного існування особи та її майна, а й суто економічним фактором (поповненням бюджету за рахунок надання й отримання страхових послуг), а також нагальною потребою у впровадженні та розвитку демократичних засад формування громадянського суспільства. Зазначені обставини підштовхують до переосмислення існуючих підходів в реалізації заходів, спрямованих на запобігання деструкції суспільних відносин у сфері страхування. Виконання цього неможливе без поглибленого вивчення детермінант, що впливають на вчинення кримінальних правопорушень у відповідній сфері.

Аналіз останніх публікацій. Проблема запобігання й усунення причин та умов, що обумовлюють вчинення кримінальних правопорушень у сфері страхування, неодноразово розглядалася у вітчизняній кримінологічній науці. Зокрема, у різні періоди це здійснювали такі науковці, як: В.П. Андрущенко, Д.П. Біленчук, О.М. Джу́жа, О.О. Дудоров, К.С. Денисенко, А.П. Закалюк, О.М. Костенко, О.І. Ледвій, О.М. Лешкевич, А.О. Пінаєва, Р.А. Скрипник, М.Ю. Яковчук та інші. У результаті проведених досліджень було сформовано низку ключових положень щодо детермінації сфери страхування та створено методологічне підґрунтя для подальшого вивчення цієї проблематики. Водночас, дослідження вище перелічених та інших учених ґрунтувалися на попередніх періодах законодавства та нині вже застарілій правозастосовній практиці, не враховували низку нових структурно-функціональних змін, а, відтак і ринкових ризиків у сфері страхування, а також військово-політичних та інших детермінант, що виникли в умовах воєнного стану в Україні.

Виклад основного матеріалу. Виявлення й усунення детермінантів має не лише правове, а й важливе соціальне значення, оскільки усунені причини та умови, що сприяють вчиненню кримінальних правопорушень, у майбутньому не можуть більше стати підґрунтям для аналогічних або інших кримінально-протиправних діянь [9, с. 19].

З погляду загальнофілософського розуміння детермінізм – це поняття, що відображає залежність речей (їхніх властивостей, відносин між ними, подій, процесів, станів) у їхньому існуванні та зміні від певних факторів. Останніми можуть бути інші речі, події чи процеси. Водночас це відношення детермінації пов'язане з уявленням про закономірний характер існування та змін дійсності, оскільки саме поняття закономірності виражає ідею про те, що все існуюче й усе виникає у світі визначене деякими стійко діючими факторами [10, с. 100].

Виходячи з основ загальнофілософського розуміння, у кримінологічній науці поняття детермінації злочинності прийнято трактувати як сукупність явищ, процесів, фактів і проявів, з якими вона взаємопов'язана та якими обумовлена. Як слушно зауважив А.П. Закалюк, завдання сучасної кримінології полягає не лише у визначенні та формулюванні теоретичних засад процесу детермінації злочинів і злочинності, а й у розкритті практичного застосування цих положень, передусім у сфері аналізу злочинності та організації заходів із запобігання її проявам [3, с. 187].

Сучасна структура кримінальних правопорушень у сфері страхування характеризується широким спектром кримінально караних діянь корисливої спрямованості. Найпоширенішими є махінації, пов'язані із страхуванням майна власників автотранспорту, зокрема інсценування або фальсифікація дорожньо-транспортних пригод та викрадень автомобілів.

Наприклад, як встановило досудове слідство, обвинувачені інсценували дорожньо-транспортну пригоду, щоб незаконно отримати виплати від страхової компанії. Для фейкової аварії вони використали транспортні засоби, які уже були з пошкодженнями. Зловмисники штучно створили дорожньо-транспортну пригоду та оформили її через поліцію. Водій одного авто заявив, що нібито саме він спричинив зіткнення через неуважність, а його автомобіль потребує ремонту. Після цього власники машин подали документи до страхової компанії та отримали виплати. Загальна сума нібито завданих збитків склала понад 200 тис. грн. В обвинувачених було двоє спільників, які допомагали їм в організації фейкової пригоди. Ними виявились працівники двох станцій технічного обслуговування, з якими у компанії були підписані контракти на ремонт пошкоджених авто [4].

З огляду на нинішню ситуацію в Україні та загальні геополітичні зміни, страхування воєнних і політичних ризиків поступово трансформується, підлаштовуючись під нові виклики. Переглядаються переліки страхових випадків, розширюються межі покриття ризиків, оновлюються страхові пропозиції. Паралельно активізується пошук джерел фінансування, механізмів перестрахування та державної підтримки. Раніше страхування воєнних ризиків здебільшого охоплювало морські й повітряні перевезення, зокрема ризики для вантажів, сировини та відповідальність за можливі збитки під час транспортування. Нині ця сфера значно розширюється, запроваджуються оновлені концепції та правила, що враховують нові виклики та охоплюють ширший спектр галузей і обставин. У зв'язку з цим, після запровадження правового режиму воєнного стану, значна частка кримінальних правопорушень змістилася у сферу особистого страхування, зокрема щодо умовних або реальних ризиків для життя і здоров'я людини.

Найбільш поширені схеми злочинних діянь пов'язаних із особистим страхуванням виглядають наступним чином: а) отримання страхової виплати за підробленими документами, наприклад, незаконне присвоєння групи інвалідності за відсутності медичних показань; б) приховування реальних умов і причин отримання травми, наприклад, коли підприємство страхує своїх співробітників від нещасних випадків на роботі, а страхувальник намагається отримати виплату за побутову травму; в) завищення витрат на лікування, коли до шахрайської схеми залучені медичні працівники, які фальсифікують дані про лікування, додаючи неіснуючі послуги; г) надання неправдивої інформації про стан здоров'я під час укладення договору, зокрема, коли загострення хронічного захворювання видається за нову патологію; ґ) навмисне нанесення незначних тілесних ушкоджень з метою отримання виплат від кількох страхових компаній одночасно; д) використання страхового поліса іншою особою, яка не є застрахованою, для отримання медичних послуг за страховкою [12]. Крім цього, непоодинокими є шахрайства щодо страхування виїжджаючих за кордон шляхом фальсифікації медичних рахунків і завищення цін на медичні послуги та махінації із накопичувальним страхуванням тощо.

Зазначена криміналізація негативно впливає на функціонування сфери страхування. Як слушно зазначає Н.І. Машина, криміналізація є значною суспільною небезпекою, оскільки утрудняє або блокує виконання основних завдань, пов'язаних з формуванням страхових фондів, підвищенням економічної стабільності, обмеженням економічних ризиків, стимулюванням підприємницької ініціативи, збільшенням кредитоспроможності [7, с. 129].

Оскільки переважна більшість злочинних діянь у сфері страхування має стійку корисливу спрямованість, можна констатувати про наявність спільних детермінантів для всіх цих видів кримінальних правопорушень.

До числа політичних належить: політична нестабільність, що має прояв у нестабільності існуючих політичних інститутів; розгалуженість політичної системи; дисбаланс функцій та повноважень влади, який породжує викривлення суспільних відносин у функціонуванні владних структур, що не може не позначитися негативно на виконанні владними інститутами своїх функцій, а зрештою – і на результатах їх діяльності. Політична воля вищого державного керівництва є обов'язковим й одним з основних елементів запобігання злочинності, а її відсутність зводить таке запобігання нанівець. За цих обставин, навіть, якщо уявити про найдосконаліше законодавство у сфері страхування, то воно відразу приречене на декларативне функціонування.

Звертає увагу й той факт, що правове регулювання різних інститутів фінансової системи є нерівномірним. Очевидна зацікавленість держави в стабільному функціонуванні фінансової системи, у зв'язку з чим держава висуває певні вимоги до різних типів фінансових організацій [5]. Однак єдності і сталих узгодженості таких вимог із міжнародною практикою не спостерігається. Наприклад, як зазначають І.В. Мудь та О.Р. Рудик, в Україні страхування банківських ризиків є обмеженим, багато видів страхування, які використовуються в зарубіжних країнах, не використовуються українськими банками, що пов'язано із специфічними умовами, які склалися в Україні [8].

Військові. Війна стала довгостроковим чинником впливу на національну безпеку країни в усіх її сферах [2, с. 98]. Розпочата збройна агресія РФ проти України у 2014 р. та продовжена війною на всій території нашої держави у лютому 2022 р. негативно вплинуло на політичну, економічну, соціальну сфери України і запустили додаткові руйнівні тенденції, порушивши міжнародно-правові засади світового порядку [1, с. 318–319].

Попри тривалий час перебування нашої країни в стані реальної війни, Кабінет Міністрів України тільки в минулому році ухвалив постанову «Про затвердження переліку воєнних та політичних ризиків та Умов і порядку страхування (перестрахування) воєнних та політичних ризиків під час здійснення видів діяльності Експортно-кредитного агентства», яка офіційно визначила поняття воєнних та політичних ризиків. Згідно з цим нормативно-правовим документом, воєнні ризики трактуються досить широко й охоплюють воєнний конфлікт, війну або збройне протистояння, збройну агресію, бойові дії, масові заворушення, насильницьке повалення конституційного ладу чи захоплення державної влади, терористичні акти, диверсії, окупацію та анексію. До політичних ризиків віднесено події, що можуть відбутися на території України, зокрема примусове вилучення майна, невиконання або відмову держави від виконання зобов'язань, безпідставне відкликання ліцензій регулятором ринку, примусове припинення діяльності підприємств державними органами, а також запровадження державних обмежень, таких як платіжні ембарго чи мораторій на здійснення розрахунків.

Разом із цим у нормативному полі з'явилися нові механізми страхування та перестрахування цих ризиків. Зокрема, Експортно-кредитне агентство запроваджує страхування (перестрахування) кредитів українських підприємств, а також страхування (перестрахування) прямих інвестицій в Україну. Однак, на практиці такий механізм страхування поки що належним чином не запрацював і стикається з низкою значних проблем та викликів у процесі впровадження [14].

Соціально-економічні. З метою приведення до ефективної роботи ринку страхування, держава постійно намагається впроваджувати заходи, спрямовані на побудову цивілізованих страхових відносин, удосконалення відповідних відносин за допомогою економічних важелів впливу, які б забезпечували функціонування інститутів економіки, сплату податків до бюджету тощо. Однак, незважаючи на низку чинників, в умовах воєнного стану, загальний економічний стан залишається таким, що зумовлює досить складну тенденцію. Своєю чергою, глибина диференціації населення за рівнем доходів додатково впливає на рівень соціально-економічної напруженості в суспільстві і відповідно, на рівень стабільності криміногенної ситуації у сфері страхування.

У складі соціально-економічних детермінантів можна виділити також їх окремий різновид – *соціально-психологічні*. У сфері страхування такими є: низький рівень дотримання громадянами правових норм, які встановлюють відповідальність за корисливі кримінальні правопорушення, в цілому, та в сфері страхування зокрема; низький рівень правосвідомості та незнання громадянами меж притягнення до відповідальності за вчинення кримінальних правопорушень у сфері страхування; втрата з боку частини населення довіри до правоохоронних органів, які займаються розслідуванням кримінальних правопорушень у сфері страхування, та неготовність їх підтримувати; відсутність сталих традицій чесного підприємництва, а також високої культури на ринку страхування; дефіцит загальнодоступної інформації щодо страхової історії юридичних та фізичних осіб тощо.

Організаційно-правові. Один із комплексних детермінантів, що впливає на вчинення кримінальних правопорушень у сфері страхування, полягає в прорахунках стратегії і тактики їх запобігання. Про це свідчить відсутність єдиної державної політики у сфері страхування, недосконалість законодавства, що регламентує цей ринок, у тому числі й відсутність на нормативному рівні цілісної системи засобів запобіжного впливу на причини й умови, що сприяють вчиненню кримінальних правопорушень.

Ситуація на прикладі зазначених детермінантів вимагає впровадження багаторівневої системи стратегічного планування запобігання кримінальним правопорушенням у сфері страхування, яка функціонувала б на засадах міжгалузевої координації, ґрунтувалася на стрункій єдності прогностичних, планових і програмних документів та передбачала можливість комплексної оцінки результатів кримінологічної діяльності.

Водночас, сьогодні варто відмітити недостатнє поширення страхування серед населення, що значною мірою зумовлено провалами у державному регулюванні цієї галузі економіки. Як слушно відзначає О.І. Ледвій, державне правове регулювання страхової діяльності може сприяти розвитку масового добровільного страхування шляхом створення умов, які забезпечують стабільне фінансове становище страховиків, посилюють їх відповідальність за недотримання страхових договорів, стимулюють розширення страхового страхування послуги та покращити їх якість [6, с. 26].

Виокремлюючи детермінанти вчинення кримінальних правопорушень у сфері страхування, варто звернути увагу й на те, що українське законодавство надає страховим компаніям право оцінки страхового ризику, проведення (як самостійно, так і у взаємодії з органами виконавчої влади) перевірок дотримання правил договорів страхування та встановлення об'єктивності обставин страхових випадків. Однак наявна практика ведення страхових справ у компаніях показує, що для виявлення та документального підтвердження протиправних дій потрібне здійснення повноцінних процесуальних заходів. Розслідування страхових кримінальних правопорушень представляє велику складність навіть для слідчо-оперативних працівників, вимагає серйозної професійної кваліфікації та методичної підготовки.

У зв'язку з чим, проводячи аналіз організаційно-правових детермінантів, що обумовлюють вчинення таких кримінальних правопорушень, до основних негативних чинників, що сприяють криміналізації зазначеної сфери, слід віднести також низький рівень розслідування корисливих кримінальних правопорушень, перш за все тих, які вчинюються шляхом шахрайства. Звернемо увагу й на відсутність єдиної державної системи кримінологічного моніторингу сфери страхування – безперервного спостереження, оцінювання та прогнозування явищ, які спостерігаються на ринку страхових послуг. Негативним чином позначається і неналежна взаємодія та відсутність обміну інформацією між правоохоронними органами та основними учасниками ринку страхування (страховики, перестраховики та надавачі супровідних послуг на ринку страхування, їх об'єднання, клієнти). У розрізі цього, варто вказати і на низький рівень взаємодії українських та іноземних правоохоронних органів під час розслідування транснаціональних кримінальних правопорушень в сфері страхування.

До вказаної вище групи детермінант також можна віднести технічні передумови вчинення вказаних видів кримінальних правопорушень, до яких відносяться: а) недосконалість технічних засобів запобігання кримінальним правопорушенням; б) недоліки в організаційно-технічному забезпеченні механізму негайного реагування на більшість корисливих кримінальних правопорушень; в) відсутність спеціальної загальнодержавної автоматичної бази даних щодо кримінальних правопорушень у сфері страхування.

Узагальнюючи вищевикладене, варто додати, що схематично ланцюг причинно-наслідкових індивідуальних зв'язків, що обумовлюють вчинення кримінального правопорушення у сфері страхування, можна представити в такому вигляді: умови антисуспільного формування особистості, наявність антисуспільної спрямованості особи, внутрішні психофізіологічні чинники, зовнішні обставини, мотиви вчинення, досягнення відповідного результату. Як наслідок, в окремих споживачів на ринку страхування формується «ринковий» тип особистості. Його характерні риси: егоїзм, бажання у будь-який спосіб та будь-яким чином збагатитись, низька самооцінка, зневажливе ставлення до існуючих правових норм; пред'явлення якостей особистості, затребуваних в даний час в даному місці, незалежно від їх відповідності нормам моралі та закону тощо. Тобто, причини вчинення кримінальних правопорушень у сфері страхування на індивідуальному рівні, можна звести до корисливої орієнтації особистості, а також конформізму та схильності діяти під впливом інших осіб.

Висновки. Встановлено основні види детермінантів, що обумовлюють вчинення кримінальних правопорушень у сфері страхування в умовах воєнного стану та перешкоджають сталому розвитку відповідного ринку, а саме: політичні (розгалуженість політико-правової системи; нестабільність, відсутність єдиної політики у сфері страхування); військові (щоденні ракетні обстріли, переміщення населення, обмеженість в перевірці необхідних даних за умов дистанційної роботи, відсутність концепції передбачення воєнних й політичних ризиків), соціально-економічні (глибина диференціації населення за рівнем доходів впливає на рівень соціально-економічної напруженості в суспільстві і відповідно, на рівень стабільності криміногенної ситуації, у тому числі й у сфері страхування), соціально-психологічні (відсутність укорінених традицій чесного підприємництва, високої культури на ринку страхування, дефіцит інформації щодо страхової історії юридичних та фізичних осіб), організаційно-правові (недосконалість законодавства, що регламентує ринок страхування, недоліки в структурі капіталу страхових організацій, низький рівень досудового розслідування, неналежна взаємодія та відсутність обміну інформацією між правоохоронними органами та учасниками ринку), технічні (недосконалість засобів запобігання кримінальним правопорушенням, а також

повільне впровадження та використання на практиці можливостей штучного інтелекту; відсутність державної автоматизованої бази даних кримінальних правопорушень у сфері страхування); індивідуально-поведінкові (деформація свідомості, деструктивний споживчий інтерес, корислива орієнтація, а також конформізм особи).

Доведено, що мінімізація криміногенних загроз у сфері страхування шляхом усунення вище перелічених причин і умов вчинення кримінальних правопорушень, здатна суттєво покращити поточний стан захищеності життя та здоров'я громадян, права власності, інвестиційний клімат, сприятиме іміджу України на міжнародній арені, швидкому відновленню її економіки та розвитку безпекової інфраструктури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Державна антикорупційна політика і запобігання та протидія корупції на публічній службі в органах державної влади і органах місцевого самоврядування: монографія / за ред. Ю.В. Ковбасюка, В.Л. Федоренка. Київ: Вид-во Ліра-К, НАДУ, 2016. 524 с.
2. Донбас і Крим: ціна повернення: монографія / за заг. ред. В.П. Горбуліна, О.С. Власюка, Е.М. Лібанової, О.М. Ляшенко. Київ: НІСД, 2015. 474 с.
3. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. Київ: Ін Юре, 2007. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 424 с.
4. Інценували ДТП задля страхових виплат: двоє львів'ян заgrimіли за ґрати. URL: https://vgolos.ua/news/inscenuvali-dtp-zadlya-strahovih-viplat-dvoie-lviv-yan-zagrimili-za-grati_1464158.html.
5. Ледвій О.І. Державна політика у сфері страхування: адміністративноправовий вимір. *Право. UA*. 2020. № 3. С. 83–88.
6. Ледвій О.І. Правові та організаційні засади запобігання правопорушенням у сфері страхування в Україні: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.07. Львів, 2021. 209 с.
7. Машина Н.І. Міжнародне страхування. Навчальний посібник. Київ: Центр навчальної літератури, 2006. 504 с.
8. Мудь І.В., Рудик О.Р. Страхування банківських ризиків в Україні. Стратегічні орієнтири. 2018. URL: <http://libfor.com/index.php?newsid=316>.
9. Нежурбіда С.І. Етіологія злочину: теорії, аналіз, результат: монографія. Чернівці: Друк Арт, 2013. 432 с.
10. Пивоваров В.В. Податкова і кредитно-фінансова злочинність: кримінологічна характеристика та попередження: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2004. 227 с.
11. Про страхування: Закон України від 18 лист. 2021 р. № 1909-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1909-20/print>.
12. Чи можна обманом отримати виплати від страхової? Схеми, що не працюють. URL: <https://hotline.finance.ua/articles/chi-mozhna-obmanom-otrimati-viplati-vid-strahovoji-shemi-shcho-ne-pracyuyut>.
13. Що відбувається зі сферою страхування під час війни? URL: <https://news.dtkk.ua/finance/bank-system/75808-shho-vidbuvajetsia-zi-sferoiu-straxuvannia-pid-cas-viini>.
14. Як війна змінила підхід до страхування воєнних ризиків. URL: https://www.asterslaw.com/ua/press_center/news_by_tag/yak-viyna-zminila-pidkhid-do-strakhuvannya-voennikh-rizikiv.

УДК 343.8

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.127>

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИКОНАННЯ СУДОВИХ АКТИВ ЩОДО ПОКАРАНЬ У ВИДІ ДОВІЧНОГО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

Налуцишин В.В.,

доктор юридичних наук, професор
професор кафедри кримінального права та процесу
Хмельницького університету управління та права
імені Леоніда Юзькова
ORCID: 0000-0002-2053-9906

Налуцишин В.В.,

кандидат юридичних наук, доцент
доцент кафедри кримінального права та процесу
Хмельницького університету управління та права
імені Леоніда Юзькова
ORCID: 0000-0002-5161-4219

Налуцишин Р.В.,

магістр права,
асистент кафедри кримінального права та процесу
Хмельницького університету управління та права
імені Леоніда Юзькова
ORCID: 0009-0002-9085-1716

Налуцишин В.В., Налуцишин В.В., Налуцишин Р.В. Зарубіжний досвід забезпечення виконання судових актів щодо покарань у виді довічного позбавлення волі.

Покарання є найсуворішою формою примусу і як таке має забезпечувати баланс між розумним обмеженням і повагою до людської гідності та прав засудженого. Дослідження покарання у виді довічного позбавлення волі в зарубіжних державах показує, що за своєю сутністю даний вид покарання є найсуворішою мірою державного примусу, а його зміст полягає в істотному обмеженні прав і свобод засудженого як людини і громадянина держави, що виражається у найвищому ступені ізоляції, триманні переважно у приміщеннях камерного типу виправних колоній максимального рівня безпеки тощо. Європейські стандарти вимагають від виконання довічного покарання максимальної індивідуалізації на підставі регулярної оцінки ризиків в кожному конкретному випадку.

Деякі європейські країни скасували довічне ув'язнення (Сербія, Хорватія, Іспанія, Боснія і Герцеговина, Норвегії, Словенії), а натомість, за особливо тяжкі злочини, суди призначають тривалі, але фіксовані терміни позбавлення волі. Призначення даного виду покарання в зарубіжних державах обґрунтовують різними причинами: вчинення особливо тяжких злочинів (тяжке вбивство, зґвалтування, геноцид, військові злочини та злочини проти людства), підвищена суспільна небезпечність осіб, які вчинили кримінально протиправні діяння, не можливість виправлення осіб без застосування такої міри покарання та ряд інших питань. У більшості європейських держав довічне ув'язнення може бути замінено після певного періоду відбування покарання (від 12 років (Данія, Фінляндія) до 40 років (Туреччина). Незважаючи на відмінності в тривалості терміну, можливість дострокового звільнення надає цьому покаранню гуманного характеру. Цілі загальної превенції поєднуються з цілями спеціальної, не заперечуючи можливості виправлення та соціалізації засудженого. У більшості країн, де існує довічне ув'язнення, воно не застосовується до неповнолітніх правопорушників.

Констатовано, що у випадку довічного ув'язнення держави зобов'язані забезпечити, щоб законодавство передбачало можливість умовно-дострокового звільнення після відбуття достатнього терміну, протягом якого засуджений демонстрував належну поведінку.

Ключові слова: покарання, судові рішення, довічне позбавлення волі, засуджений, умовно-дострокового звільнення.

Nalutsyshyn V.V., Nalutsyshyn V.V., Nalutsyshyn R.V. Foreign experience in the enforcement of judicial acts on sentences of life imprisonment.

Punishment is the most severe form of coercion and as such must strike a balance between reasonable restriction and respect for the human dignity and rights of the convicted person. The study

of life imprisonment in foreign countries shows that this type of punishment is inherently the most severe measure of state coercion, and its content is a significant restriction of the rights and freedoms of the convicted person as a human being and citizen of the state, which is expressed in the highest degree of isolation, detention mainly in the premises of the maximum security correctional colonies, etc. European standards require that life sentences be executed with maximum individualisation based on a regular risk assessment in each case.

Some European countries have abolished life imprisonment (Serbia, Croatia, Spain, Bosnia and Herzegovina, Norway, Slovenia), and instead, for particularly serious crimes, courts impose long but fixed terms of imprisonment. The imposition of this type of punishment in foreign countries is justified by various reasons: the commission of particularly serious crimes (grievous murder, rape, genocide, war crimes and crimes against humanity), the increased social danger of persons who have committed criminal offences, the impossibility of reforming persons without the application of such a punishment, and a number of other issues. In most European countries, life imprisonment can be commuted after a certain period of serving a sentence (from 12 years (Denmark, Finland) to 40 years (Turkey)). Despite the differences in the length of the sentence, the possibility of early release makes this punishment humane. The goals of general prevention are combined with the goals of special prevention, without denying the possibility of correction and socialisation of the convicted person. In most countries where life imprisonment exists, it is not applied to juvenile offenders.

It is stated that in the case of life imprisonment, States are obliged to ensure that legislation provides for the possibility of parole after serving a sufficient period during which the convicted person has demonstrated good behaviour.

Key words: punishment, court decision, life imprisonment, convicted, parole.

Постановка проблеми. Покарання застосовуються з метою забезпечення ефективного захисту суспільних відносин, які охороняються нормами кримінального права, а також запобігання вчиненню нових злочинних посягань засудженими та іншими особами. Мета покарання часто відображає саме покарання, його засоби та філософію соціальної системи щодо нього. Спочатку покарання розглядалося як інструмент помсти, яку суспільство застосовує до правопорушника. Однак це сприйняття еволюціонувало до бачення покарання як інструменту виправлення та реформування правопорушників, одним з найважливіших покарань, спрямованих на виправлення правопорушника, є тюремне ув'язнення. Основний моральний принцип полягає в тому, що держава, навіть коли вона карає, повинна поводитися зі своїми громадянами відповідно до їхньої внутрішньої цінності як людських істот – покарання не повинно бути настільки суворим, щоб принижувати людську гідність [1].

Теоретично покарання у виді позбавлення волі зазвичай сприймається як одне з найсуворіших покарань, доступних в арсеналі покарань сучасної держави [2]. Позбавлення волі - це покарання, яке присутнє в системах покарань усіх європейських країн. Це легітимний захід примусу, який забезпечує справедливий баланс між захистом суспільства та необхідністю виправного впливу на засудженого. Хоча сучасне покарання ґрунтується на принципах законності, гуманізму та пропорційності, які гарантують його правомірний характер, межа між доцільним заходом державного примусу та нелюдським і жорстоким поводженням або покаранням все ще залишається тонкою. Найсуворішим та винятковим інститутом державно-правового примусу є кримінальне покарання у виді довічного позбавлення волі, до якого у світлі сучасних гуманізаційних процесів у різних зарубіжних державах неоднозначне ставлення.

Мета дослідження полягає у здійсненні аналізу зарубіжного досвіду забезпечення виконання судових актів щодо покарань у виді довічного позбавлення волі.

Стан опрацювання проблематики. Вагомий внесок у розробку проблематики застосування покарання у виді довічного позбавлення волі зробили такі науковці, як Ю.В. Баулін, І.Г. Богатирьов, В.І. Борисов, В.М. Бурдін, В.В. Голіна, О.П. Горпинюк, Т.А. Денисова, Л.О. Мостепанюк, А.А. Музика, В.О. Навроцький, М.І. Панов, В.В. Сташис, А.Х. Степанюк, В.Я. Тацій, Л.Ю. Тимофєєва, В.М. Трубніков, М.І. Хавронюк, С.В. Хилюк та інші. Попри проведені наукової дослідження з даного питання, проблема забезпечення виконання судових актів щодо покарань у виді довічного позбавлення волі в сучасних умовах залишається недостатньо вивченою, зокрема зарубіжний досвід, не здобула належної аргументації та потребує подальшого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Станом на 01.01.2025 року у в'язницях по всьому світу утримуються близько 11,5 мільйонів людей, майже половина з яких перебуває у в'язницях США, Китаю, Бразилії, Індії, російської федерації та Туреччини, де кількість ув'язнених продовжує зростати [3].

В установах виконання покарань і слідчих ізоляторах Державної кримінально-виконавчої служби України станом на 1 лютого 2024 року перебували 43 387 людей, з них 1593 громадяни засу-

джені до довічного позбавлення волі [4]. Довічне позбавлення волі є найвищою мірою покарання в нашій державі, своєрідною альтернативою смертній карі, що призначається лише у виняткових випадках за вчинення особливо тяжких злочинів.

Існуючий на сьогодні міжнародний досвід щодо порядку призначення та відбування покарання у виді довічного позбавлення волі заслуговує на увагу. Протягом усієї історії людства довічне ув'язнення було нерозривно пов'язане зі смертною карою, поступово перетворюючись в альтернативу покарань за найтяжчі злочини. Варто відзначити, що початковою метою цієї заміни було пом'якшення вироку, винесеного засудженому. Всупереч, середньовічні погляди щодо довічного позбавлення волі, що зберігалися впродовж століть, у поєднанні з каторжними роботами, розглядалися злочинцями як найгірша альтернатива смерті. Одним із аргументів на користь збереження страти виступало саме те, що довічне ув'язнення з каторжними роботами було настільки суворим, що бувало для ув'язненого більш жорстоким покаранням, ніж страта.

Концепцію довічного ув'язнення було запроваджено у 1990-х роках у багатьох країнах-членах Ради Європи після ратифікації Протоколу № 6 до Європейської конвенції про права людини, яка скасувала смертну кару [5]. Остання смертна кара в країні-члені Ради Європи була проведена в 1997 році і, починаючи з 2013 року, Європа є зоною, вільною від страти на підставі закону (за винятком республіки білорусь).

У розумінні Європейського комітету з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню *довічне ув'язнення* - це невизначений вирок, винесений судом одразу після засудження за вчинення кримінального правопорушення, який передбачає утримання ув'язненого у в'язниці до кінця його/її природного життя або до звільнення в результаті судового, квазісудового, виконавчого чи адміністративного процесу, який визнає ув'язненого таким, що більше не становить загрози для суспільства в цілому [6].

Варто відмітити, що не всі держави світу вбачають необхідність у довічному позбавленні волі. Так, Португалія була першою країною у світі, яка скасувала довічне ув'язнення в результаті тюремної реформи Сампайо е Мело в 1884 році і конституціоналізувала його заборону відповідно до статті 30(1) своєї конституції [7]. Бразилія також забороняє довічне ув'язнення відповідно до статті XLVII b) своєї конституції. Як зазначає Paul Rabbat, що «є, як правило, два основних мотиви для заборони довічного ув'язнення: по-перше, довічне ув'язнення розглядається цими державами як таке, що являє собою «жорстоку і незвичайну форму покарання», і, по-друге, призначення довічного ув'язнення порушує право засудженого на реабілітацію» [8, с. 195].

Декілька європейських країн скасували довічне ув'язнення, у тому числі Сербія, Хорватія, Іспанія, Боснія і Герцеговина. Кримінальні кодекси Норвегії та Словенії також не передбачають довічного позбавлення волі. Замість нього, за особливо тяжкі злочини суди призначають тривалі, але фіксовані терміни позбавлення волі.

Передбачення цього покарання в системах покарань держав не можна оцінювати однозначно. На сучасному етапі розвитку правових систем (які є юридичним відображенням суспільної свідомості та моралі) довічне позбавлення волі все ще сприймається як необхідність для захисту суспільних інтересів і не може бути повністю заперечене.

Так, за чинним КК **ФРН** покарання за скоєння злочину може бути у виді довічного ув'язнення або позбавлення волі на певний термін. У §38 (1) встановлено: «Кримінальне покарання у виді позбавлення волі призначається на певний строк, якщо законом не передбачено довічне позбавлення волі». Випадки, коли призначається довічне ув'язнення, мають лише індивідуальний характер. Довічне позбавлення волі може бути призначене за вчинення найбільш небезпечних злочинів, передбачених в Особливій частині КК ФРН. До таких злочинів належать: підготовка агресивної війни (§80), державна зрада Федерації (§81), шпionаж (§94), розбій, що призвів до смерті потерпілого, особливо тяжкий підпал, створення вибухонебезпечної ситуації при використанні ядерної енергії (§307), зловживання іонізуючим випромінюванням (§309), повінь, небезпечний для життя, розбійний напад на водія автомобіля, напад на повітряний або річковий транспорт (§316с), геноцид, тяжке вбивство тощо. Довічне ув'язнення не застосовується до неповнолітніх. Умовно-дострокове звільнення від покарання у виді довічного позбавлення свободи за КК ФРН (§57а) передбачається за умови, коли засуджений відбуде 15 років строку призначеного покарання, відсутня особлива тяжкість вини засудженого, яка вимагала б подальшого виконання покарання [9].

Інститут довічного позбавлення волі є невід'ємним елементом системи кримінальних покарань, передбачених законодавством **Великобританії**. При його призначенні суд повинен орієнтуватися на положення, що містяться в Законі про злочин (покарання) 1997 року. Так, в Законі зазначено, що при визначенні необхідності призначення покарання у виді довічного позбавлення волі суд повинен брати до увагу обставини, пов'язані або зі злочинами або з правопорушеннями. За кримінальним законодавством Великобританії, існує два види довічного позбавлення волі: мандатне

(обов'язкове) – за вчинення умисного вбивства і дискреційне (на розсуд суду) – за ненавмисне вбивство, збройний грабіж, підпал, зґвалтування, викрадення дітей. Відповідно до ст. 225 Закону про кримінальну юстицію 2003 року, особа у віці 18 років та більше може бути покарана призначенням довічного позбавлення волі (коли санкцією за вчинене ним злочинне діяння передбачається така можливість), якщо, на думку суду, серйозність учиненого виправдовує постанову такого вироку [10]. Засуджені до довічного ув'язнення відбувають покарання у в'язницях і всі без винятку мають однаковий правовий статус та режим утримання. Показово, що при відбуванні зазначеного виду покарання для кожного ув'язненого розробляється індивідуальний план відбування покарання, в підготовці якого бере участь і сам засуджений, визначаючи першочергові завдання і терміни їх вирішення.

За КК **Китаю**, 68 із 250 статей у розділі про конкретні злочини передбачають покарання у виді довічного ув'язнення. Покарання у виді довічного ув'язнення передбачено за такі групи злочинів: порушення національної безпеки; громадська безпека; злочини, пов'язані з виготовленням та збутом контрафактних та неякісних товарів; контрабанда; порушення порядку управління грошима; валютне шахрайство; порушення правил ведення обліку податкових зборів; злочин, який полягає у порушенні порядку на ринку; що ущемляють особисту свободу та демократичні права громадян; посягання на власність; злочини, пов'язані з контрабандою, купівлею, продажем, перевезенням та виробництвом наркотиків; злочин, який полягає у створенні загрози інтересам національної оборони; корупція, хабарництво; злочин, пов'язаний з порушенням військового обов'язку. Засуджені до довічного ув'язнення, утримуються у в'язниці, кожний працездатний проходить трудове перевиховання (ст. 46). Особа, засуджена до довічного ув'язнення, позбавляється політичних прав довічно (ст. 57). Якщо протягом терміну відбування покарання засуджений дотримується правил тюремного режиму, проходить перевиховання та навчання, кається або робить гідний внесок, то термін покарання скорочується, але фактичний термін відбування покарання має бути не менше 10 років. Для осіб, яким довічне позбавлення волі замінено на строкове позбавлення волі, термін виконання додаткового покарання у виді позбавлення політичних прав становить від 3 до 10 років. Згідно зі ст. 49 КК Китаю «до осіб, які не досягли на момент вчинення злочину 18-річного віку, і жінок, які перебувають під час судового розгляду у стані вагітності, смертну кару не застосовують» [11].

Покарання, що виносяться за КК **Пакистану**, варіюються від простого тюремного ув'язнення до страти та довічного ув'язнення. При обчисленні частин строків покарання довічне позбавлення волі прирівнюється до позбавлення волі на двадцять п'ять років [12]. Якщо засуджений до довічного ув'язнення відбув мінімум 15 років ув'язнення у виді позбавлення волі, то він отримує право лише на розгляд питання про пом'якшення покарання [13]. Рішення про звільнення залишається на розсуд уряду провінції. Стаття 401(3) КПК Пакистану передбачає, що якщо засуджений, звільнений таким чином урядом провінції, порушує будь-яку умову звільнення, він може бути заарештований без ордеру і змушений відбувати невідбутий термін покарання, який для довічно ув'язненого буде становити решту його життя [14].

Що стосується кримінального законодавства **США**, то практично в більшості штатів, за федеральними законами, допускається можливість застосування довічного позбавлення волі. Кожен дев'ятий ув'язнений у США має довічний термін ув'язнення і не має права на умовно-дострокове звільнення. Станом на 2017 рік у США налічувалося 206 268 осіб, які відбували довічне ув'язнення або віртуальне довічне ув'язнення терміном від 50 років і більше [15]. Існує два основні типи довічних ув'язнень: довічне ув'язнення з умовно-достроковим звільненням та довічне ув'язнення без умовно-дострокового звільнення. Щодо питання термінів у США, то воно є відкритим питанням і залежить від розсуду суду та від тюремного суду щодо довічного ув'язнення. Покарання у виді довічного позбавлення волі може бути призначено: 1) за певних обставин тому, хто був чи міг бути засуджений до смертної кари; 2) як самостійний захід за найбільш небезпечні злочини (зазвичай насильницькі, такі як вбивства та сексуальне насильство); 3) за сукупністю вироків і злочинів; 4) особі, яка має 2 або 3 судимості за фелонії. При цьому довічне ув'язнення нерідко є єдиною і обов'язковою мірою. Для діючого законодавства США не є рідкістю і санкції в 30, 40, 50 років тюремного ув'язнення. США залишаються чи не єдиною країною, де неповнолітніх засуджують до довічного ув'язнення без права на умовно-дострокове звільнення. Так, у справі *Graham v. Florida* (2010) Верховний суд США ухвалив, що неповнолітнім, засудженим за тяжке вбивство першого ступеня, може бути призначено лише довічне ув'язнення без права на умовно-дострокове звільнення [16].

Водночас, у випадку довічного ув'язнення, держави зобов'язані забезпечити, щоб законодавство передбачало можливість умовно-дострокового звільнення після відбуття достатнього терміну, протягом якого засуджений демонстрував належну поведінку. В своїх окремих рішеннях Європей-

ський суд з прав людини неодноразово наголошував, що існування покарання у виді довічного позбавлення волі без чітко передбаченої в законодавстві можливості його скорочення є порушенням ст. 3 Європейської конвенції з прав людини, яка передбачає положення, згідно з яким ніхто не може бути підданий катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню [17].

У більшості європейських держав довічне ув'язнення може бути замінено після певного періоду відбування покарання. Мінімальний термін, який необхідно відбути ув'язненому, перш ніж він зможе скористатися умовно-достроковим звільненням, варіюється від країни до країни: найнижчий – 12 років (наприклад, у Данії та Фінляндії), 15 років (наприклад, в Австрії, Бельгії, Німеччині, Швейцарії), а найвищий – 40 років (наприклад, у Туреччині, у разі скоєння певних множинних злочинів). У більшості країн, де застосовують довічне ув'язнення, мінімальний термін становить від 20 до 30 років. У юрисдикціях Сполученого Королівства мінімальний термін ув'язнення визначається під час винесення вироку суддею першої інстанції; закон не передбачає абсолютного мінімального терміну ув'язнення в цьому відношенні. Незважаючи на відмінності в тривалості терміну, можливість дострокового звільнення надає цьому покаранню гуманного характеру. Цілі загальної превенції поєднуються з цілями спеціальної, не заперечуючи можливості виправлення та соціалізації засудженого.

Висновки. Довічне позбавлення волі визначено як найтяжчий основний захід примусу, що призначається особі, визнаній винною у вчиненні умисного особливо тяжкого злочину від імені держави за вироком суду і полягає у безстроковій ізоляції такої особи від суспільства шляхом її утримання в установах виконання покарань або виправних колоніях з особливим режимом. Аналіз зарубіжного законодавства дає підставу зробити висновок, що обставиною, яка зумовлює призначення довічного позбавлення волі і водночас вказує на неможливість досягнення мети покарання шляхом застосування покарання у виді позбавлення волі на певний строк, є винятково високий ступінь суспільної небезпеки вчиненого злочину (злочинного посягання) і особи злочинця. На сьогодні довічне позбавлення волі є покаранням, соціальну значимість якого не можна ігнорувати, але у своїй альтернативі «без права заміни» воно є формою нелюдського поводження та жорстокості, що прирікає людину на деградацію та безнадію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. William Wilson, *Criminal Law (Sixth Edition)*, Pearson, England, 2017, 204 p. URL: <https://pdfcoffee.com/criminal2017vlev2-1-pdf-free.html> (дата звернення 02.03.2025 року).
2. Bagaric, M. (2020) 'The Contours of a Utilitarian Theory of Punishment in Light of Contemporary Empirical Knowledge about the Attainment of Traditional Sentencing Objectives' in F. Focquaert, E. Shaw, and B. N. Waller, (eds) *The Routledge Handbook of the Philosophy and Science of Punishment*. New York, Routledge, 62–74. URL: <https://www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.4324/9780429507212-8/contours-utilitarian-theory-punishment-light-contemporary-empirical-knowledge-attainment-traditional-sentencing-objectives-mirko-bagaric> (дата звернення 02.03.2025 року).
3. Global Prison Trends 2024. URL: https://cdn.penalreform.org/wp-content/uploads/2024/09/PRI_Global-prison-trends-report-2024_EN.pdf (дата звернення 02.03.2025 року).
4. Скільки людей в Україні відбувають покарання в тюрмах і СІЗО - відповіли в Мінюсті. URL: <https://hromadske.ua/posts/skilki-lyudej-v-ukrayini-vidbuvayut-pokarnnya-u-tyurmah-i-sizo-vidpovili-u-minyusti> (дата звернення 02.03.2025 року).
5. Протокол № 6 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який стосується скасування смертної кари. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_802#Text (дата звернення 02.03.2025 року).
6. 25e rapport général du Comité européen pour la prévention de la torture et des peines ou traitements inhumains ou dégradants (CPT). URL: <https://rm.coe.int/1680696a9d%20accessed%2020%20February%202020> (дата звернення 02.03.2025 року).
7. Конституції країн світу: Італійська Республіка, Держава-Місто Ватикан, Королівство Іспанія, Португальська Республіка / О.В. Коротюк, О.В. Лавринович / Переклад – Т.В. Руденко, В.С. Станіч. К.: ОВК, 2021. 320 с.
8. Rabbat P. (2002), «Aut dedere aut judicare: Constitutional Prohibitions on Extradition and the Statute of Rome», *Quebec Journal of International Law*, Volume 15, Number 1, 2002, p. 179–204. URL: https://www.persee.fr/doc/rqdi_0828-9999_2002_num_15_1_2039 (дата звернення 02.03.2025 року).
9. Кримінальний кодекс Федеративної Республіки Німеччина (Strafgesetzbuch). URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/stgb/> (дата звернення 02.03.2025 року).

10. The Criminal Justice Act 2003 (Chapter 44, updated up to March 17, 2021). URL: <https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/20899> (дата звернення 02.03.2025 року).
11. Кримінальний кодекс Китайської Народної Республіки / Переклад на українську мову – А.О. Воїнова, В.С. Станіч / під ред. Коротюк О.В., д. ю. н. К.: ОБК, 2021. 196 с.
12. Кримінальний кодекс Пакистану (Закон XLV 1860 р.). URL: <https://www.pakistani.org/pakistan/legislation/1860/actXLVof1860.html> (дата звернення 02.03.2025 року).
13. Azeem, H. M. (2021, May 25). Life imprisonment in Pakistan: Life or 25 years? Global Village Space. URL: <https://www.globalvillagespace.com/lifeimprisonment-in-pakistan-life-or-25-years/> (дата звернення 02.03.2025 року).
14. Pakistan: Code of Criminal Procedure, 1898 as amended by Act 2 of 1997. URL: <https://www.ma-law.org.pk/pdf/CrPC.pdf> (дата звернення 02.03.2025 року).
15. Ashley Nellis, Still Life: America's Increasing Use of Life and Long-Term Sentences (Washington: Sentencing Project, 2017)/ URL: <https://www.sentencingproject.org/app/uploads/2022/10/Still-Life.pdf> (дата звернення 07.03.2025 року).
16. Graham v. Florida, 560 U.S. 48 (2010). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/560/48/> (дата звернення 07.03.2025 року).
17. Case of Vinter and Others v. the United Kingdom (Applications nos. 66069/09, 130/10 and 3896/10). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-122664%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-122664%22]}) (дата звернення 07.03.2025 року).

НАДАННЯ ФІНАНСОВИХ ПОСЛУГ КРЕДИТНИМИ СПІЛКАМИ В УКРАЇНІ ЯК ОБ'ЄКТ КРИМІНОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Панасюк І.С.,

аспірант Державного податкового університету

ORCID: 0000-0002-6655-8395

e-mail: iv_an_pan@ukr.net

Панасюк І.С. Надання фінансових послуг кредитними спілками в Україні як об'єкт кримінологічного дослідження.

У статті розглядається питання надання фінансових послуг кредитними спілками в Україні як об'єкт кримінологічного дослідження. Розвиток фінансового сектору, підприємництва та конкурентного середовища в Україні сприяє зміні всіх складових фінансового ринку, зокрема ринку фінансових послуг. Окреслено, що фінансові послуги це операція або декілька операцій, пов'язаних однією правовою метою, з фінансовими засобами, що здійснюються в інтересах інших осіб, ніж надавач такої фінансової послуги, а також послуги, прямо визначені спеціальними законами як фінансові послуги. Зазначено, що кредитна спілка це фінансова установа, створена на засадах кооперації з метою задоволення потреб її членів у взаємному кредитуванні та наданні фінансових та інших послуг, а також здійснення іншої діяльності, визначеної законодавством, за рахунок об'єднання грошових внесків членів кредитної спілки та інших визначених джерел. З'ясовано, що діяльність кредитної спілки ґрунтується на принципах: добровільності вступу та свободи виходу з кредитної спілки, рівноправності членів кредитної спілки, гласності, тощо.

Здійснено аналіз основних негативних чинників, що заважають розвитку кредитних спілок, а саме: існування на ринку кредитної кооперації ряду тимчасових фінансових установ, які створюються з метою незаконного збагачення обмеженого кола осіб за рахунок внесків інших учасників; порушення кооперативних принципів у діяльності багатьох кредитних спілок; недостатня платоспроможність та високий рівень фінансових ризиків; недотримання кредитними спілками нормативів, рекомендованих Національним банком України, зокрема, недостатня ефективність контролю з боку регуляторних органів; низький рівень обізнаності населення про природу та принципи функціонування кредитних спілок; наявність «сірого» сектору, велика кількість кредитних спілок, які не мають стабільності, а також порушення кооперативних принципів їхньої діяльності; політика формування та управління активами і пасивами, відповідні процентні ставки, а також недостатнє впровадження нових видів послуг і ринкових інновацій.

Ключові слова: фінансові послуги, кредитні спілки, фінанси, фінансовий ринок, кримінологічне дослідження.

Panasyuk I.S. Provision of financial services by credit unions in Ukraine as an object of criminal research.

The article examines the issue of the provision of financial services by credit unions in Ukraine as an object of criminological research. The development of the financial sector, entrepreneurship and the competitive environment in Ukraine contributes to changes in all components of the financial market, in particular the financial services market. It is outlined that financial services are a transaction or several transactions related to one legal purpose, with financial means, carried out in the interests of persons other than the provider of such a financial service, as well as services directly defined by special laws as financial services. It is noted that a credit union is a financial institution established on the basis of cooperation in order to meet the needs of its members in mutual lending and the provision of financial and other services, as well as carrying out other activities specified by law, by combining monetary contributions of credit union members and other specified sources. It was found that the activities of a credit union are based on the principles of: voluntary entry and freedom to leave a credit union, equality of credit union members, transparency, etc.

An analysis of the main negative factors that hinder the development of credit unions was carried out, namely: the existence in the credit cooperation market of a number of temporary financial institutions that are created with the aim of illegally enriching a limited circle of persons at the expense of contributions from other participants; violation of cooperative principles in the activities of many credit unions; insufficient solvency and a high level of financial risks; failure of credit unions to comply with the standards recommended by the National Bank of Ukraine, in particular, insufficient effectiveness

of control by regulatory authorities; low level of public awareness of the nature and principles of functioning of credit unions; the presence of a «gray» sector, a large number of credit unions that do not have stability, as well as violations of cooperative principles of their activities; asset and liability formation and management policies, appropriate interest rates, and insufficient introduction of new types of services and market innovations.

Key words: financial services, credit unions, finance, financial market, criminological research.

Постановка проблеми. Покращення економічної ситуації в Україні залежить від багатьох факторів, серед яких важливими є не лише зусилля держави, а й участь фінансових посередників, які можуть стабілізувати фінансові ресурси для інвестування в реальний сектор. Кредитні спілки як небанківські фінансово-кредитні установи відіграють ключову роль у підтримці споживчих можливостей населення. Вони займають особливе місце, оскільки завдяки їхній діяльності держава може ефективно виконувати свої функції та завдання.

На сьогодні в Україні існує безліч проблем, які заважають розвитку кредитної кооперації та підкреслюють необхідність проведення глибоких досліджень у цій сфері. Загроза правопорушень у кредитно-фінансовій галузі полягає у порушенні законодавчо встановлених норм ведення господарської діяльності. Дії, спрямовані на незаконне отримання кредитів у банках або від інших кредиторів, негативно впливають на нормальне функціонування фінансово-кредитної системи країни, оскільки знижують її ефективність як важливого джерела фінансування економічного зростання та реалізації соціальних програм. Це також позбавляє фінансової підтримки тих суб'єктів господарювання, які дійсно потребують допомоги та намагаються отримати її відповідно до законодавства. У цьому контексті важливо звернути увагу на корупційний аспект такої діяльності. Небезпека полягає також у тому, що правопорушення може завдати майнової шкоди органам державної влади та місцевого самоврядування.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження окремих аспектів надання фінансових послуг кредитними спілками в Україні як об'єкт кримінологічного дослідження проводилися в різні періоди як на теоретичному, так і на практичному рівнях. Основою для вивчення цієї теми стали напрацювання таких вчених: Г.С. Буга, В.М. Вазинський, Ю.Р. Гавдьо, С.Г. Кельбя, В.В. Клименко, Я.В. Корженівський, О.Є. Користін, В.М. Купрієнко, С.С. Трач, В.В. Черней, С.С. Чернявський та інші.

Метою статті є розкрити зміст поняття фінансових послуг та кредитних спілок.

Виклад основного матеріалу. Ринки фінансових послуг є важливим і невід'ємним складником економіки кожної країни. Як і в інших секторах, вони потребують ефективного державного регулювання. Вибір оптимальної моделі такого регулювання є критично важливим для подальшого розвитку фінансової сфери. Однак здійснити цей вибір неможливо без ретельного аналізу процесів формування та еволюції державного управління ринками фінансових послуг в Україні. Такий аналіз допоможе виявити найкращі практики минулого та уникнути повторення помилок, які вже були допущені в цій галузі. Розвиток фінансового сектору, підприємництва та конкурентного середовища в Україні сприяє трансформації всіх елементів фінансового ринку, зокрема ринку фінансових послуг. Фінансові посередники, зокрема небанківські фінансові установи, відіграють важливу роль у цьому процесі, задовольняючи потреби економічних суб'єктів завдяки різноманіттю спеціалізованих фінансових послуг [1, с. 163-164].

Перехід України до соціально орієнтованої ринкової економіки передбачає формування конкурентоспроможного фінансового сектору, який забезпечує економіку країни необхідними фінансовими ресурсами для її розвитку. Ефективне функціонування економіки вимагає постійної мобілізації, розподілу та перерозподілу фінансових ресурсів між різними сферами та секторами. Ці завдання виконують як держава, так і фінансовий ринок, який залучає заощадження на добровільних засадах і надає кредити або інвестиції, регулюючи фінансово-економічну ситуацію в країні [2, с. 151-152]. У періоди фінансових криз та значних соціально-політичних змін особливо важливим є стабільне функціонування фінансових установ із соціальною складовою. Вони здатні захистити заощадження населення від знецінення та забезпечити громадян і малий бізнес доступними фінансовими послугами.

Ці характеристики притаманні установам кредитної кооперації, які в Україні функціонують у формі кредитних спілок. Відповідно до ЗУ «Про кредитні спілки» кредитна спілка це фінансова установа, створена на засадах кооперації з метою задоволення потреб її членів у взаємному кредитуванні та наданні фінансових та інших послуг, передбачених цим Законом, а також здійснення іншої діяльності, визначеної цим Законом, за рахунок об'єднання грошових внесків членів кредитної спілки та інших визначених цим Законом джерел. Діяльність кредитної спілки ґрунтується на таких основних принципах: добровільності вступу та свободи виходу з кредитної спілки (ніхто

не може бути примушений вступати до кредитної спілки, а виключення з членів кредитної спілки здійснюється лише у випадках, визначених статутом кредитної спілки); рівноправності членів кредитної спілки (усі члени кредитної спілки мають рівні права, у тому числі під час голосування на загальних зборах її членів, незалежно від розміру пайового та інших внесків (один член кредитної спілки – один голос); самоврядування, що забезпечується участю членів кредитної спілки в управлінні кредитною спілкою; гласності, за якої кредитна спілка зобов'язана забезпечити повне та своєчасне інформування своїх членів з питань діяльності кредитної спілки, ознайомлювати членів кредитної спілки на їхнє прохання з протоколами загальних зборів і засідань інших органів управління кредитної спілки, надавати копії документів та витяги з них у порядку, визначеному статутом кредитної спілки. Усі члени кредитної спілки мають рівний доступ до інформації про її діяльність, забезпечення доступності та справедливої вартості фінансових послуг для своїх членів [3].

Загальні правові засади щодо надання фінансових послуг, контроль за діяльністю суб'єктів фінансового ринку регламентує Закон України «Про фінансові послуги та фінансові компанії». Згідно п. 64 ч. 1 ст. 1 Закону, фінансова послуга – операція або декілька операцій, пов'язаних однією правовою метою, з фінансовими засобами, що здійснюються в інтересах інших осіб, ніж надавач такої фінансової послуги, а також послуги, прямо визначені спеціальними законами як фінансові послуги. В свою чергу, фінансова установа – юридична особа, метою створення якої є здійснення діяльності з надання фінансових послуг, яка відповідно до закону надає одну чи декілька фінансових послуг на підставі відповідної ліцензії, виданої Регулятором. Не є фінансовими установами надавачі супровідних послуг, які одночасно не надають також фінансові послуги, а також інші особи, які отримали ліцензію на здійснення діяльності з надання фінансових послуг без набуття статусу фінансової установи [4].

До законодавчих характеристик фінансових послуг належать: виконання операцій з фінансовими активами, які можна розглядати як «вчинення фактичних та/або юридичних дій з фінансовими активами»; ці дії з фінансовими активами виконуються в інтересах третіх осіб. Важливо зазначити, що це визначення є досить загальним, з чим ми повністю погоджуємося, і пропонуємо, в першу чергу, враховувати інтереси споживача фінансової послуги, а вже потім – можливі інтереси третіх осіб. Натомість В.М. Вазинський наводить розширений перелік характерних рис фінансової послуги, які відрізняють її від інших видів послуг. По-перше, фінансова послуга є особливим видом діяльності, що здійснюється певним суб'єктом господарювання. По-друге, вона належить до категорії нематеріальних послуг. По-третє, фінансова послуга супроводжується переміщенням фінансових активів, таких як грошові кошти, цінні папери, боргові зобов'язання та права вимоги на борг, які не є цінними паперами, а також різними видами лотерейних та подібних білетів, що передбачають виграш у грошовій або майновій формі. По-четверте, цей рух фінансових активів передбачає виконання учасниками відповідних фінансових операцій, таких як торгівля фінансовими активами або їх залучення в депозит. По-п'яте, важливою умовою є наявність професійного складу суб'єктів фінансових послуг, які надають ці послуги та виконують функції фінансового посередництва. Однак, на нашу думку, цьому переліку бракує таких важливих характеристик фінансової послуги, як платність та специфічна мета її надання [5, с. 117-118].

С.С. Трач, навпаки, акцентує увагу на господарсько-правовому аспекті операцій з фінансовими активами. Аналізуючи такі характеристики фінансових послуг, як збереження реальної вартості активів і отримання прибутку, автор доходить висновку, що збереження реальної вартості активів є необхідною метою надання фінансових послуг, без якої досягнення іншої мети – отримання прибутку – стає неможливим [6, с. 202-203].

Отже, на основі аналізу взаємозв'язків фінансових послуг з іншими видами послуг, характеристик їх основних ознак, а також з урахуванням наукових досліджень є необхідність сформулювати визначення фінансової послуги – це господарська операція, що стосується грошових коштів, цінних паперів та боргових зобов'язань, яка надається на платній або безкоштовній основі банківськими чи небанківськими фінансовими установами в інтересах замовників послуг – споживачів та можливих третіх осіб. Це може здійснюватися за рахунок власних коштів фінансових установ, коштів споживачів або третіх осіб, або ж за рахунок залучених коштів від інших осіб, з метою збереження їх реальної вартості, а в окремих випадках, передбачених договором, – для отримання прибутку споживачем [7, с. 369-370].

Покращення економічної ситуації в Україні залежить від багатьох чинників, включаючи не лише зусилля держави, а й внесок фінансових посередників, які здатні стабілізувати фінансові ресурси для інвестування в реальний сектор. Кредитні спілки, як небанківські фінансово-кредитні установи, відіграють важливу роль у підтримці споживчих можливостей населення. Вони займають особливе місце, оскільки завдяки їхній діяльності держава може реалізовувати свої функції та завдання [8, с. 70-71]. Ці небанківські фінансові установи не існують у правовому вакуумі, не є

повністю відокремленими від держави і не підпадають під регулювання лише однієї галузі права чи досліджуються в рамках певного напрямку правової науки. Взаємодіючи з державою та її органами, кредитні спілки постійно відчувають вплив держави, а також правових і політичних процесів, що відбуваються в країні.

Кредитні спілки з'явилися як відповідь на потребу в швидких, доступних та конкурентоспроможних фінансових послугах. Конкурентоспроможність цих послуг, що їх пропонують кредитні спілки, можлива лише за умови надійності та стабільності фінансового посередника [9, с. 131-132]. Головною метою діяльності кредитних спілок є фінансовий і соціальний захист їхніх членів через залучення особистих заощаджень для взаємного кредитування, підтримку підприємницьких ініціатив та надання інших фінансових послуг. Відповідно до Закону України «Про кредитні спілки», кредитна спілка створюється та функціонує на основі певного згуртованого об'єднання людей, які мають спільні інтереси, займаються спільною діяльністю або проживають у близькому районі. Завдяки кредитним спілкам учасники, об'єднуючи свої зусилля, ідеї та фінансові ресурси, можуть отримувати необхідні послуги за значно нижчими цінами, ніж якби кожен із них діяв окремо [3]. Головною метою кредитної спілки є забезпечення своїх членів найбільш доступними послугами за рахунок накопичених ними фінансових ресурсів. Спілка спеціалізується на певних напрямках використання заощаджень. Це пояснює її неприбутковий характер, оскільки діяльність кредитних спілок спрямована не на отримання прибутку, а на надання кредитних та ощадних послуг виключно своїм учасникам. Дохід, отриманий від надання позик, використовується для формування фондів і нарахування відсотків відповідно до внесків учасників.

Ефективність фінансового сектору економіки залежить від успішної роботи всіх його учасників. Тому розвиток ринку фінансових послуг в Україні об'єктивно потребує створення розгалуженої системи фінансових посередників у його інституційній структурі. Для забезпечення рівного доступу до фінансових послуг посередники повинні враховувати потреби різних споживачів – від великих корпорацій до звичайних громадян. У контексті значної диференціації рівня життя населення України особливу роль відіграють фінансові установи з соціальним компонентом, зокрема кредитні спілки. Їхня діяльність ґрунтується на прагненні людей об'єднуватися для задоволення своїх потреб у кредитуванні. Це, по суті, є основою кооперативних відносин – самопомога через взаємодопомогу [10, с. 213-214].

В умовах жорсткої конкуренції на ринку позичкових капіталів в Україні спостерігається значний попит на кредитні послуги, які пропонують банки та ломбарди. У той же час, ділова активність кредитних спілок, що функціонують на неприбутковій основі, знижується. Це підкреслює потребу в розробці нового підходу до теоретичного аналізу та практичного обґрунтування рекомендацій для створення системи кредитної кооперації, здатної адекватно реагувати на сучасні економічні виклики та забезпечити конкурентоспроможність кредитних спілок на ринку фінансових послуг України. Хоча банки, кредитні спілки, ломбарди, а також лізингові та факторингові компанії пропонують кредитні послуги, механізм їх надання, цільова аудиторія та кінцеві цілі діяльності визначають специфіку кожної окремої фінансової установи. Основною метою кредитних спілок є не отримання прибутку, а надання своїм членам необхідних кредитних ресурсів та досягнення соціального ефекту для суспільства в цілому. Ця особливість кредитних спілок також відображається у їхніх фінансових послугах. За результатами дослідження, проведеного щодо діяльності кредитних спілок, їхні фінансові послуги мають кілька характерних рис, серед яких: зручність, пільгові умови, спрощені процедури надання кредитів, взаємне кредитування, фінансова взаємодопомога та довіра між членами спілки [11, с. 45-46].

Надання фінансовими посередниками фінансових послуг є важливим чинником, який спонукає державу звертати увагу на забезпечення дотримання та захисту прав споживачів цих послуг, а також на гарантування стабільності та платоспроможності відповідних фінансових установ. Окрім того, діяльність у сфері фінансових послуг об'єктивно пов'язана з суттєвими ризиками, що потребує зваженого та комплексного регулювання і контролю з боку держави за діяльністю фінансових посередників. Основними негативними чинниками, що заважають розвитку кредитних спілок, є: існування на ринку кредитної кооперації ряду тимчасових фінансових установ, які створюються з метою незаконного збагачення обмеженого кола осіб за рахунок внесків інших учасників; порушення кооперативних принципів у діяльності багатьох кредитних спілок; недостатня платоспроможність та високий рівень фінансових ризиків; недотримання кредитними спілками нормативів, рекомендованих Національним банком України, зокрема, недостатня ефективність контролю з боку регуляторних органів; низький рівень обізнаності населення про природу та принципи функціонування кредитних спілок; наявність «сірого» сектору, велика кількість кредитних спілок, які не мають стабільності, а також порушення кооперативних принципів їхньої діяльності; політика формування та управління активами і пасивами, відповідні процентні ставки, а також недостатнє впровадження нових видів послуг і ринкових інновацій [1, с. 189-190].

На сьогоднішній день в Україні існує безліч проблем, які перешкоджають розвитку кредитної кооперації та підкреслюють необхідність проведення детальних досліджень у цій сфері. Загроза правопорушень у кредитно-фінансовій галузі полягає в порушенні законодавчо встановлених норм ведення господарської діяльності. Дії, спрямовані на незаконне отримання кредитів у банках або від інших кредиторів, негативно впливають на нормальне функціонування фінансово-кредитної системи країни, оскільки знижують її ефективність як важливого джерела фінансування економічного зростання та реалізації соціальних програм. Це також позбавляє фінансової підтримки тих суб'єктів господарювання, які дійсно потребують допомоги та намагаються отримати її відповідно до законодавства. У цьому контексті важливо звернути увагу на корупційний аспект такої діяльності. Небезпека полягає також у тому, що правопорушення може завдати майнової шкоди органам державної влади та місцевого самоврядування.

Висновки. Підводячи підсумки, потрібно зазначити, що ефективне функціонування економіки потребує постійної мобілізації, розподілу та перерозподілу фінансових ресурсів між різними сферами та секторами. Ці завдання виконують як держава, так і фінансовий ринок, який залучає заощадження на добровільних засадах і надає кредити або інвестиції, регулюючи фінансово-економічну ситуацію в країні. У часи фінансових криз та значних соціально-політичних змін особливо важливим є стабільне функціонування фінансових установ із соціальною складовою. Вони здатні захистити заощадження населення від знецінення та забезпечити громадян і малий бізнес доступними фінансовими послугами. Зокрема, фінансова послуга це операція або декілька операцій, пов'язаних однією правовою метою, з фінансовими засобами, що здійснюються в інтересах інших осіб, ніж надавач такої фінансової послуги, а також послуги, прямо визначені спеціальними законами як фінансові послуги. В свою чергу, фінансова установа - юридична особа, метою створення якої є здійснення діяльності з надання фінансових послуг, яка відповідно до закону надає одну чи декілька фінансових послуг на підставі відповідної ліцензії, виданої Регулятором. Не є фінансовими установами надавачі супровідних послуг, які одночасно не надають також фінансові послуги, а також інші особи, які отримали ліцензію на здійснення діяльності з надання фінансових послуг без набуття статусу фінансової установи.

Варто зазначити, що кредитна спілка – це фінансова установа, створена на засадах кооперації з метою задоволення потреб її членів у взаємному кредитуванні та наданні фінансових та інших послуг, передбачених ЗУ «Про кредитні спілки», а також здійснення іншої діяльності, визначеної цим Законом, за рахунок об'єднання грошових внесків членів кредитної спілки та інших визначених цим Законом джерел. Діяльність кредитної спілки ґрунтується на таких основних принципах: добровільності вступу та свободи виходу з кредитної спілки; рівноправності членів кредитної спілки; самоврядування, що забезпечується участю членів кредитної спілки в управлінні кредитною спілкою; гласності, за якої кредитна спілка зобов'язана забезпечити повне та своєчасне інформування своїх членів з питань діяльності кредитної спілки, ознайомлювати членів кредитної спілки на їхнє прохання з протоколами загальних зборів і засідань інших органів управління кредитної спілки, надавати копії документів та витяги з них у порядку, визначеному статутом кредитної спілки. Усі члени кредитної спілки мають рівний доступ до інформації про її діяльність, забезпечення доступності та справедливої вартості фінансових послуг для своїх членів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Користін О.Є., Гавдьо Ю.Р., Кельбь С.Г., Корженівський Я.В. Фінансовий моніторинг на фондовому ринку України: монографія; за загальною редакцією О.Є. Користіна. К., 2013; КНТ. 368 с.
2. Клименко В.В. Фондовий ринок в Україні у контексті фінансової безпеки держави. К., 2003. 187 с.
3. Про кредитні спілки: Закон України від 14.07.2023 р. № 3254-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3254-20#Text>.
4. Про фінансові послуги та фінансові компанії: Закон України від 14.12.2021 р. № 1953-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1953-20#Text>.
5. Важинський В.М. Адміністративно-правова охорона суспільних інтересів у діяльності інституційних інвесторів: теорія та практика : монографія. К.: Алерта, 2024. 218 с.
6. Трач С.С. Криміналістична методика розслідування кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності в Україні: монографія. 2023. 380 с.
7. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернея. 2-ге вид., перероб. і допов. К.: Юрінком Інтер, 2018. 1104 с.
8. Черней В.В. Характеристика особи злочинця та організованих злочинних груп у сфері діяльності небанківських фінансових установ в Україні. *Митна справа*. 2013. № 2. Ч. 2. Кн. 1. С. 68–73.

9. Купрієнко В.М. Кредитні спілки на ринку фінансових послуг України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2019. № 42. С. 130–134
10. Чернявський С.С. Фінансове шахрайство: методологічні засади розслідування: монографія. К.: Хай-Тек Прес, 2010. 624 с.
11. Буга Г.С. Реєстрація та ліцензування як методи адміністративно-правового регулювання діяльності небанківських фінансових установ. *Juris Europensis Scientia*. 2021. № 6. С. 44–49.

УДК 343.9.02:343.37:343.341:323.28(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.129>

СУЧАСНИЙ СТАН ТА ТЕНДЕНЦІЇ КОРИСЛИВО-НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНІВ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ ІНОЗЕМЦЯМИ У СКЛАДІ ОРГАНІЗОВАНИХ ГРУП В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ В УКРАЇНІ

Посудевський І.В.,

ад'юнкта,

Національна академія внутрішніх справ

ORCID: 0000-0002-8924-8752

Посудевський І.В. Сучасний стан та тенденції корисливо-насильницьких злочинів, що вчиняються іноземцями у складі організованих груп в умовах збройного конфлікту в Україні.

У статті наголошено, що на ситуативне ускладнення, поряд з чинниками суто криміногенного характеру, значною мірою впливають військові дії, щоденні ракетні обстріли й диверсійно-підривна діяльність по всій державі, а також відсутність контролю за частиною території й відповідно посилення міграційних процесів, зокрема, внутрішнього переміщення населення. Автором проведений аналіз стану, структури та динаміки корисливо-насильницьких злочинів, що вчиняються іноземцями у складі організованих груп в умовах збройного конфлікту в Україні. Звертається увага на те, що корисливо-насильницькі злочини розміщені у різних розділах Особливої частини Кримінального кодексу України та відображаються у статистичній звітності з часу введення у дію сучасних форм такої звітності (2013 р.). Водночас, державна статистика не містить даних про такі злочини учинені іноземцями у складі організованих груп.

Встановлено, що в умовах загального скорочення показників кримінальної активності, спостерігалися як позитивні, так і негативні тенденції, щодо організованої корисливо-насильницької злочинності за участі іноземців. Так у 2014–2015 рр. кількість виявлених організованих груп та злочинних організацій сформованих на етнічній основі скоротилася, а в наступні роки (2016–2024 рр.) зросла майже в три рази. В умовах воєнного стану спостерігається щорічне збільшення кількості виявлених організованих груп та злочинних організацій сформованих на етнічній основі, які відзначились у груповій корисливо-насильницькій злочинності, під час вчинення тяжких та особливо тяжких злочинів з використанням зброї.

Серед усіх злочинних угруповань іноземців майже абсолютну більшість становили організовані групи. Було виявлено майже тисяча іноземців, які відзначились у груповій корисливо-насильницькій злочинності, під час вчинення тяжких та особливо тяжких злочинів.

Наголошено, що злочинна діяльність організованих груп і злочинних організацій за участі іноземців характеризується різноманітністю, позаяк вчиняються не поодинокі кримінальні-протиправні діяння, а множинні, за декількома напрямками прибутковості, з використанням різної тактики і механізмів вчинення. Іншою тенденцією є розширення сфер їх злочинних інтересів, більш чітка спеціалізація кримінальної діяльності, яка перебуває в постійній динаміці, а також професіоналізація, що підвищує рівень прихованості.

Ключові слова: користь, насильство, злочин, корисливо-насильницька злочинність, іноземець, етнічна група, організована група, злочинна організація, стан, структура, динаміка, статистика, латентність.

Posudevsky I.V. Current status and trends of merely-violent crimes committed by foreigners as part of organized groups in the conditions of armed conflict in Ukraine.

The article emphasizes that the situational complication, along with factors of a purely criminogenic nature, is largely influenced by military actions, daily rocket attacks and sabotage and subversive activities throughout the country, as well as the lack of control over part of the territory and, accordingly, the intensification of migration processes, in particular, internal displacement of the population. The author analyzed the state, structure and dynamics of mercenary and violent crimes committed by foreigners as part of organized groups in the context of the armed conflict in Ukraine. Attention is drawn to the fact that mercenary and violent crimes are placed in different sections of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine and are reflected in statistical reporting since the introduction of modern forms of such reporting (2013). At the same time, state statistics do not contain data on such crimes committed by foreigners as part of organized groups.

It was established that in the context of a general reduction in criminal activity indicators, both positive and negative trends were observed in relation to organized mercenary and violent crime with the participation of foreigners. So in 2014–2015. the number of detected organized groups and criminal organizations formed on an ethnic basis decreased, and in the following years (2016–2024) it increased almost threefold. Under martial law, there is an annual increase in the number of detected organized groups and criminal organizations formed on an ethnic basis, which distinguished themselves in group mercenary-violent crime, when committing serious and especially serious crimes with the use of weapons.

Among all criminal groups of foreigners, organized groups constituted almost the absolute majority. Almost a thousand foreigners were detected, who distinguished themselves in group mercenary-violent crime, when committing serious and especially serious crimes.

It is emphasized that the criminal activity of organized groups and criminal organizations with the participation of foreigners is characterized by diversity, since not single criminal-illegal acts are committed, but multiple, in several directions of profitability, using different tactics and mechanisms of commission. Another trend is the expansion of the spheres of their criminal interests, a clearer specialization of criminal activity, which is in constant dynamics, as well as professionalization, which increases the level of concealment.

Key words: benefit, violence, crime, mercenary-violent crime, foreigner, ethnic group, organized group, criminal organization, state, structure, dynamics, statistics, latency.

Постановка проблеми. Формування комплексу заходів щодо запобігання організованим злочинності неможливе без отримання обміркованого аналізу й використання достовірних даних про її поточний стан та тенденції. Актуальність і масштабність вирішення зазначеного завдання пов'язана принаймні з двома групами взаємозумовлених причин. Перша полягає у наявності вкрай негативних тенденцій злочинності в Україні в період з початку 90-х рр. і до теперішнього часу, що супроводжується наростанням фактичного відставання можливостей правоохоронної системи від розвитку кримінальної субкультури (останнє зумовлює надвисокий рівень латентності, безкарність винних та в цілому неспроможність правоохоронних органів у сучасних умовах ефективно протидіяти цьому негативному явищу). Друга, відповідно, полягає у необхідності розроблення нової концепції (програми) протидії злочинності (у тому числі окремим її видам), що враховує високий рівень криміналізації, можливості держави і суспільства здійснювати протидію кримінально-карним проявам, помилки і недоліки попередніх концептуальних підходів до реалізації тощо.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Пошук шляхів удосконалення та розробки заходів запобігання етнічній злочинності здійснювали: В.В. Босенко, А.А. Вознюк, Б.М. Головкін, О.М. Джужа, П.С. Єпринцев, А.В. Калініна, О.Г. Кулик, М.В. Підболячий, В.Г. Севрук, Ю.О. Стрелковська, Д.М. Тичина та ін.

Напрацювання зазначених та інших дослідників становлять теоретичне підґрунтя статті й вирішення численних практичних проблем, що виникають у правоохоронній і правозастосовній діяльності. Однак, в умовах збройного конфлікту в Україні викликають певний інтерес стан та тенденції корисливо-насильницьких злочинів, що вчиняються іноземцями у складі організованих груп.

Мета статті – висвітлення сучасного стану та тенденцій корисливо-насильницьких злочинів, що вчиняються іноземцями у складі організованих груп в Україні.

Виклад основного матеріалу. Організованій злочинності притаманна кримінальна субкультура (система звичаїв, традицій, ритуалів) із замкнутою ієрархічною побудовою, а їх злочинна діяльність є динамічною [2, с. 3].

Динаміка злочинності – це показник, «...що відображає зміни рівня, інтенсивності, структури, структурних елементів останньої та будь-яких інших її ознак протягом певного часу, періоду. Показником динаміки злочинності є, як правило, темп, алгоритм зміни її кількісних значень (їхнє збільшення або зменшення) порівняно з даними періоду, взятого для порівняння» [3, с. 169].

Протягом останніх декількох років криміногенна ситуація в державі дещо покращилася, але залишалася складною [5]. Упродовж 2018-2024 рр. у Єдиному реєстрі досудових розслідувань (ЄРДР) було зареєстровано більше ніж 2 405 486 кримінальних правопорушень (з них 8 767 – було учинено іноземцями) [7].

Корисливо-насильницькі злочини розміщені у різних розділах Особливої частини Кримінального кодексу (КК) України та відображаються у статистичній звітності з часу введення у дію сучасних форм такої звітності, тобто, з 2013 р. Водночас, державна статистика не містила і не містить окремо кількісні та якісні дані про такі злочини учинені іноземцями у складі організованих груп. Тому на підставі аналізу оприлюдненої інформації щодо кількості підозрюваних іноземців у вчиненні корисливо-насильницьких злочинів [8] у співвідношенні із даними загальної кількості виявлених

в Україні організованих груп та злочинних організацій, сформованих на етнічній основі, із міжнародними та транснаціональними зв'язками [9] та у співставленні із емпірикою отриманою з аналізу вивчених матеріалів кримінальних проваджень розпочатих за фактом вчинення особами, які не перебувають у громадянстві України і є громадянином (підданим) іншої держави або держав злочинів проти життя та здоров'я, волі, честі та гідності особи, власності, у сфері господарської діяльності, проти громадської безпеки, руху та експлуатації транспорту, громадського порядку й моральності, нами було сформовано відповідні показники щодо стану, структури та динаміки досліджуваної злочинності й відображено інші її кримінологічно важливі показники.

Доводиться констатувати, що на тлі загального скорочення показників кримінальної активності, спостерігалися як позитивні, так і негативні тенденції, щодо організованої корисливо-насиленої злочинності за участі іноземців, зокрема, у 2014–2015 рр. кількість виявлених правоохоронцями організованих груп та злочинних організацій сформованих на етнічній основі скоротилася з 18 до 13 (–27,0 %), а в наступні роки (2016–2023 рр.) зросла у 2,9 раза порівняно з показником 2015 р. Особливо інтенсивне збільшення спостерігалось у 2020 р. (36; +64,2 %), 2021 р. (38; +65,8 %), 2022 р. (27; +51,9 %) та зафіксовано відповідну тенденцію в 2023–2024 р. (22; +62,4 %). Серед усіх злочинних угруповань сформованих на етнічній основі майже абсолютну більшість (у середньому 94,8 %) становили організовані групи, а на злочинні організації припадало лише 3,4 % таких угруповань [9].

Власне сам показник зареєстрованих корисливо-насиленої злочинності учинених іноземцями у складі організованих груп в Україні після збільшення з 293 (у 2018 р.) до 337 у 2019 р. (+13,0 %) у наступні роки поступово зменшувався, до 208 в 2020 р. (–35,7 %), 185 у 2021 р. (–11,1 %), особливо суттєво у 2022 р. – 57 (–72 %) і станом на 2024 р. дорівнює 32, що менше ніж у попередньому році на 50,8 % та в 10 раз менше за інтенсивністю показників 2018–2019 рр., серед яких абсолютну більшість складають: умисні вбивства з корисливих мотивів (13 – 1,4 %), незаконні позбавлення волі, або викрадення людей (61 – 6,4 %), торгівля людьми (22 – 2,3 %), грабежі (565 – 54,2 %), розбої (213 – 16,2 %), вимагання (57 – 6 %), бандитизм (34 – 3,5 %), незаконні заволодіння транспортними засобами (152 – 13,8 %). Виявлено 627 іноземців, які відзначились у груповій корисливо-насиленої злочинності, під час вчинення тяжких (58,5 %) та особливо тяжких злочинів (32,4 %) [7].

Щодо злочинів проти життя та здоров'я особи. Загальний стан можна оцінити як сприятливий, оскільки протягом 2018–2024 рр. мало місце зменшення чисельності найбільш небезпечних видів посягань цієї спрямованості – умисних вбивств з корисливих мотивів (п. 6 ч. 2 ст. 115 КК України). Якщо в 2018 р. їх було зареєстровано 10, то у 2019–2024 рр. – 4, тобто у 9 раз менше у розрахунку на кожний рік (частка з усіх групових корисливо-насиленої злочинності учинених іноземцями складає 1,3 %).

Щодо злочинів проти волі, честі та гідності особи. Найбільш поширеними з них є незаконне позбавлення волі або викрадення людини (ст. 146 КК України). Число таких випадків після сплеску у 2019 р. з 8 до 20 (у 2,6 разів більше показника попереднього року) у 2020 р. зменшилося до 10 (у 2 рази порівняно з 2019 р.), але у 2021 р. знову майже подвоїлось (19), а в наступні роки мало різку тенденцію до скорочення: 2022 р.: 4 (–3,5 %); в 2023–2024 рр. (2). Упродовж аналізованого періоду злочини такого виду складали в середньому 6,4 % від усіх посягань цієї категорії. Кількість випадків торгівлі людьми (ст. 149 КК України) у 2018–2024 рр. становила в середньому 3–6 фактів на рік. Несприятливим є помітне зростання чисельності таких діянь (8) у 2019 рр.

Щодо злочинів проти власності. Протягом 2018–2024 рр. тенденція до переважного зростання грабежів і розбоїв – змінилася на тенденцію їх суттєвого скорочення. Число грабежів (ст. 186 КК України) після збільшення у 2019 р. з 147 до 204 (+ 28 %) у наступний рік зменшилось на 50,7 % і в 2020 р. дорівнювало 97, у 2021 р.: 83 (– 64 %); 2022 р.: 21 (–87,5 %); 2023–2024 рр.: 15 (–92 %). Тобто чисельність грабежів за останні декілька років зменшилась у 9,6 разів, проте, їх частка серед усіх корисливо-насиленої злочинів учинених іноземцями у складі організованих груп продовжує займати лідерські позиції (54,2 %).

Динаміка розбоїв (ст. 187 КК України) була загалом подібною до динаміки грабежів. У 2019 р. їх кількість зросла з 54 до 55 (+ 1 %), проте, у наступні роки, мало місце щорічне зменшення чисельності цих посягань (2020 р.: 46 (–18 %); 2021 р.: 44 (– 20,7 %); 2022 р.: 8 (–83,8 %); 2023–2024 рр.: 5 (–87,2 %). У останні півтора роки аналізованого періоду зафіксовано 14 розбійних діянь, що в 3,9 рази менше, ніж у 2019 р. Частка таких посягань серед усіх злочинів цієї спрямованості у 2018–2019 рр. коливалася в межах 15–16,2 %, а в наступні роки зменшилась до 5 %.

Чисельність випадків вимагання (ст. 189 КК України) на початку аналізованого періоду була значно меншою, але порівняно з іншими корисливо-насиленої злочинами нестабільною. У 2018 р. обліковано 13 таких фактів, у 2019 р. їх число зменшилось до 6 (–52 %), у наступному

році збільшилось до 15 (+23,4 %), а в 2021 р. зменшилось на 7,6 % і становило 12. У 2022 р. мало місце зменшення цього показника до 8 (-38 %). Їх частка серед усіх досліджуваних посягань складає 6 %.

Щодо злочинів проти громадської безпеки. Кількість фактів бандитизму (ст. 257 КК України) була меншою порівняно із грабежами та розбійними нападами, але більш стабільною, порівняно із попередніми видами корисливо-насильницьких посягань, зокрема, залишалось незмінною в межах 10 випадків у 2018-2021 рр, а в 2022 р. зменшилось до 1 (-90 % до попередніх років). Загалом їх частка у організованій корисливо-насильницькій злочинності іноземців складає 3,5 %.

Щодо злочинів проти безпеки руху та експлуатації транспорту. Чисельність незаконних заволодінь транспортними засобами поєднаних з насильством, що не є (або є) небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого (ч. 2, 3 ст. 289 КК України) у 2018–2022 рр. постійно зменшувалася. Упродовж 2018-2020 рр. показник відзначився незначним скороченням: 2018 р. – 46; 2019 р. – 36 (-25 %), а в подальшому суттєво зменшувалася й в 2020 р. дорівнював 29 (-20 %), у 2021 – 26 (-27 %), у 2022 – 13 (-74,2 %), що менше, ніж у попередньому році на 52,4 % та в 3,5 рази нижче показника 2018 р. Відповідна частка злочинів у досліджуваній категорії злочинності складає 13,8 %.

Щодо інших корисливо-насильницьких злочинів. Низькими є показники виявлення багатьох інших корисливо-насильницьких злочинів, що вчиняються іноземцями у складі організованих груп в Україні. У державній статистичній звітності не було виявлено жодного зафіксованого випадку щодо насильницького донорства вчиненого щодо особи, яка перебуває в матеріальній залежності від винного (ч. 2 ст. 144 КК України); використання батьками або особами, які їх замінюють, із застосуванням насильства чи погрозою його застосування малолітньої дитини для заняття жебрацтвом (ч. 2, ч. 3 ст. 150-1 КК України); протидії законній господарській діяльності учиненої з погрозою вбивства чи заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, або поєднана з насильством, що не є небезпечним для життя і здоров'я, або з пошкодженням чи знищенням майна (ч. 2, ч. 3 ст. 206 КК України); протиправного заволодіння майном підприємства, установи, організації учиненого з погрозою вбивства чи заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, або поєднане з насильством, що не є небезпечним для життя і здоров'я, або з пошкодженням чи знищенням майна (ч. 2 ст. 206-2 КК України) та в цілому залишають бажати кращого показники щодо виявлення та розкриття корисливо-насильницьких злочинів учинених іноземцями, у тому числі щодо торгівлі людьми (ст. 149 КК України), втягнення осіб в заняття проституцією або примушування до її зайняття із застосуванням чи погрозою застосування насильства (ч. 1, ч. 2 ст. 303 КК України).

Отже, проаналізовані офіційні статистичні дані дали змогу з'ясувати рівень поширення й динаміку корисливо-насильницьких злочинів учинених іноземцями у складі організованих груп за останні декілька років. Водночас, наведених вище даних і сформульованих висновків недостатньо для того, щоб отримати цілісне уявлення щодо стану досліджуваної злочинності. Необхідно додатково розкрити низку якісних показників у тому числі і зазначити про її латентність. Однак зробити це на основі узагальнення офіційних статистичних даних неможливо: по-перше, як вже було зазначено, офіційна статистика не виділяє в окрему групу корисливо-насильницькі злочини учинені іноземцями у складі організованих груп; по-друге, вона не фіксує цілої низки показників, які в загальній структурі злочинності відіграють другорядну роль, однак є досить важливими для розробки заходів протидії й запобігання організованим групам та злочинним організаціям, у тому числі утворених на етнічній основі. У зв'язку з цим, подальша наукова розвідка буде ґрунтуватись на даних, які були отримані в результаті вивчення матеріалів кримінальних проваджень, на висновках, зроблених іншими науковцями, експертами та спеціалістами, а також на результатах проведеного опитування.

Варто відмітити, що в Україні, показники роботи з відшкодування шкоди, завданої внаслідок злочинної діяльності організованих груп і злочинних організацій протягом декількох останніх років суттєво коливалися, але загалом покращилися. Наприклад, якщо сума відшкодованих матеріальних збитків у 2013 р. становила 50,1 млн грн, то в 2021 р. вона зросла на 50,7 % до 334,2 млн грн. Відповідно до цього, якщо у процесі кримінальних проваджень стосовно злочинів, вчинених організованими групами і злочинними організаціями у 2013 р. було накладено арешт на майно на суму 534,7 млн грн, то у 2021 р. на суму 2 млрд 13,9 млн грн. [5, с. 135].

Взагалі, матеріально опосередкована ціль визначає характер засобів, що конкретизуються у способах і знаряддях виконавчих дій. Уже на етапі готування разом із постановкою цілі злочинці обирають шлях досягнення кінцевого результату, тобто усвідомлюють інструментальну форму (модель) поведінки (насильницьку) [1, с. 98]. Постає питання: від чого залежить вид застосованого насильства (фізичного чи психічного)? Думаємо, від суб'єктивної значущості майна, що стає предметом цілі.

Предметом злочинного посягання у досліджуваній категорії злочинності зазвичай були готівкові кошти та ювелірні вироби (80,4 %), одяг (зимові хутряні шапки, дублянки зі шкіри та хутра тощо) – 0,8 %, мобільні телефони, планшети – 27,6 %, аудіо-, відео- та інша побутова техніка – 17,3 %. Новітньою рисою таких злочинів стало заволодіння правовстановлюючими документами (8,5 %) та цінними паперами (12,3 %), що притаманно незаконному позбавленню волі та викраденню людей, а також вимаганням. Аналіз значень показників викраденого дає підстави додатково розподілити корисливо- насильницькі злочини за мірою вигідності (доходності) на дві умовні групи: високодоходні і низькодоходні. Загальний обсяг збитків по кримінальних провадженнях становив до 10 тис. грн – у 16,7 %, до 100 тис. грн – у 30,5 %, до 1 млн грн – у 37,6 %, понад 1 млн грн – у 15,2 %.

На загальносуспільному рівні до соціально-економічних збитків від корисливо-насильницької злочинності іноземців слід віднести частку втраченого внаслідок злочинних проявів, вимушені багатомільйонні витрати населення, підприємств, установ, організацій різних форм власності на систему технічного захисту товарно-матеріальних цінностей, купівлю громадянами засобів індивідуального захисту, супроводження транспортних перевезень, інкасаторських екіпажів, охорону складів і сховищ зберігання готової продукції та житла громадян. До цього слід додати медичні витрати на відновлення здоров'я потерпілих, численні соціальні виплати і компенсації інвалідам й утриманцям вбитих із корисливих мотивів громадян. Соціокультурні наслідки слід розглядати в історичному континіумі та крізь призму сьогодення, що призводить до інституціоналізації корисливого насильства та формування субкультури щодо незаконного збагачення на території нашої держави.

Доводиться констатувати, що для корисливо-насильницьких злочинів, що вчиняються іноземцями у складі організованих груп характерний знярядийний спосіб виконання кримінально карних дій, зокрема, за допомогою холодної та вогнепальної зброї (при цьому у 84 % застосована чи використана зброя була отримана (здобута) незаконним шляхом)).

Умовно «дрібні» грабежі, розбої та незаконні заволодіння транспортними засобами, найчастіше вчиняються на ділянках та проїжджих частинах загального користування та транспортних майданчиках (56,4 %), у парках (13 %), на ринках (17 %), поблизу під'їздів багатоквартирних житлових будинків та станцій залізничних вокзалів (20,2 %), а найбільш поширені серед «високодоходних» посягань, зокрема, бандитизм і незаконне позбавлення волі та викрадення людини, навпаки, частіше відбувається у житлових та інших приміщеннях.

Аналіз емпіричного матеріалу довів, що акти корисливо-насильницької поведінки іноземці у складі організованих груп вчиняли приблизно з однаковим рівнем інтенсивності протягом року, переважно з 16.00 до 22.00 год – 37 %, з 10.00 до 16.00 год – 28,6 %, з 6.00 до 10.00 год – 1,8 %.

Проте, зважаючи на помилки і прогалини як у статистичній звітності так і в діяльності правоохоронних органів, і бездіяльності громадян, загальнодоступні цифри й відсотки на сьогодні – це лише орієнтовний показник криміногенної обстановки. В.І. Поклад, слушно відмітив, що латентність істотно спотворює статистичні дані про кримінологічну ситуацію, реальний стан, структуру, характер, динаміку злочинності, про розмір і характер завданої шкоди; зменшує ступінь достовірності прогнозів; перешкоджає реалізації принципу невідворотності відповідальності; підриває авторитет правоохоронних органів; перешкоджає ефективній протидії зростанню злочинності; знижує антикримінальну активність громадян; негативно впливає на економічне життя країни [6]. Як відзначають О.В. Калиновський та В.В. Ремський, етнічна злочинність характеризується високим рівнем латентності, особливо та, що пов'язана з організованою злочинністю і, що фактично не дає нам змоги оцінити реальні масштаби їх злочинної діяльності на території України [4, с. 33].

Досліджувані корисливо-насильницькі злочини учинені іноземцями у своїй більшості залишаються латентними, оскільки інформація про кримінально-протиправні дії: а) ігнорується та не вноситься до ЄРДР; б) за фактом їх вчинення виносяться необґрунтовані постанови про закриття кримінальних проваджень; в) відомості про злочини вносяться до ЄРДР, але з помилковою кваліфікацією (навмисно, або недбало). Крім цього, було з'ясовано, що оперативні працівники під час розробки організованих груп не звертають належної уваги на національний склад організованої групи, а в подальшому й слідчі, отримавши такі матеріали, вчиняють аналогічно. Відповідно реєстрація таких організованих груп за етнічним складом нівелюється. Ще однією негативною умовою є той факт, що у розробці етнічної організованої групи реально задокументувати частіше вдається лише одну особу, яка в подальшому одноосібно і визнає вину (зазначена ситуація характерна для злочинних груп ромської, азербайджанської та грузинської національностей). Окрім вже перерахованих недоліків, значний відсоток становить не реєстрація організованих груп за етнічними показниками, коли, наприклад, є інші, такі як корупційні чи транснаціональні зв'язки, хоча група виражена явно національним складом [10, с. 243–244].

Зважаючи на подібні факти, що мають місце у практиці органів досудового розслідування, слід погодитись із думкою Ю.О. Стрелковської про те, що статистичні показники відображають не стільки реальний стан злочинності на певній території, скільки ефективність діяльності самих правоохоронних органів [11, с. 151]. Поряд із цим, проведеним анкетуванням слідчих та оперативних працівників було підтверджено, що коефіцієнт латентності вчинення корисливо-насильницьких злочинів організованими злочинними групами та злочинними організаціями є досить високим, як для тих суспільно-небезпечних діянь, і, за оцінками практичних працівників становить: 1:10 – 38,5 %; 1:20 – 29,5 %; 1:50 – 17 %; 1:100 – 10 %; більше ніж 1:100 – 5 %.

Правоохоронці в більшій мірі переконані у природній латентності цього явища та зазначають про небажання громадян звертатися до правоохоронних органів із заявами та повідомленнями про злочини, що обумовлюється страхом і хибним переконанням про відсутність будь-якого захисту. Особливо це стосується осіб, що колись були (або нині є) пов'язані із криміналітетом, а також жертв-іноземців, які займаються підприємницькою діяльністю, зокрема, у сфері споживчого ринку, транспортними перевезеннями, готельно-ресторанним бізнесом тощо. Зазвичай, «покровительство» їм надають самі етнічні злочинні формування, що складаються в основному з вихідців країн пострадянського періоду (зазначили 80 % опитаних).

Отже, під станом організованої корисливо-насильницької злочинності іноземців пропонуємо розуміти сформовану в узагальнених оцінках кількісних та якісних характеристик інформаційну модель суспільно небезпечного явища, що відбиває внутрішні і зовнішні взаємозв'язки, закономірності функціонування й основні тенденції розвитку.

Означений стан загострюється зацікавленістю потерпілих (криміналітет, або вихідці з однієї етнічної групи) у збереженні «таємниці» вчиненого щодо них кримінально-протиправного діяння, або небажанням повідомляти про злочини, зокрема, через страх, зневіру тощо (тобто природна латентність), що поєднується «штучною» латентністю створеною правоохоронцями та органами статистики (недбалість, корумпованість, бажання створити статистичну «картинку», у тому числі продемонструвати вдавано високий рівень запобіжної діяльності тощо), що сукупно приховує реальну кримінологічну проблему та зменшує ефективність боротьби з організованою злочинністю.

З метою зменшення рівня латентності необхідно вжити низку заходів, зокрема: 1) офіційно закріпити перелік кримінально караних діянь, які необхідно кваліфікувати як вияви корисливо-насильницької поведінки; 2) внести зміни до КК України, доповнивши його окремою статтею, що передбачатиме кримінальну відповідальність за створення організованої групи чи злочинної організації іноземцями або за їх участі; 3) доповнити офіційно затверджені форми Єдиного звіту про кримінальні правопорушення по державі та Єдиного звіту про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, відповідними розділами, які враховують попередні названі нами позиції; 4) розробити методичні рекомендації, які спрямовані на впровадження максимально чіткого та єдиного для всіх правоохоронних структур алгоритму збору, обробки та фіксації інформації про факти корисливо-насильницьких злочинів учинених іноземцями у складі організованих груп.

Впровадження перелічених вище заходів має стати першим етапом реалізації широкомасштабної державної програми боротьби із організованою злочинністю в Україні.

Висновки. Кримінологічна характеристика корисливо-насильницьких злочинів, що вчиняються іноземцями у складі організованих груп ґрунтується на аналізі статистичних відомостей про рівень, структуру, динаміку, характер та географію таких кримінальних протиправних діянь, а також про іноземців, які їх вчиняють, та потерпілих, що мають значення для їх запобігання.

Проведений аналіз показників статистичної звітності (2014–2024 рр.) дозволив наголосити, що в умовах збройної агресії, Україна зіткнулася із масовими переміщеннями населення, щорічним збільшенням кількості виявлених організованих груп та злочинних організацій (після скорочення у 2014–2015 рр. (–27,0 %), в наступні зросла: 2020 р. (36; +64,2 %), 2021 р. (38; +65,8 %), 2022 р. (27; +51,9 %), 2023 р. (32; + 57 %); 2024 р. (37; + 65,2 %) сформованих на етнічній основі (встановлено 577 іноземців, які відзначились у груповій корисливо-насильницькій злочинності, під час вчинення тяжких (58,5 %) та особливо тяжких злочинів (32,4 %)) з використанням зброї (тільки у 2023 р. з незаконного обігу вилучено понад 2,5 тис. одиниць вогнепальної зброї та понад 3 тис. гранат). Також насторожує й латентна складова, що впливає на достовірність статистичних даних стосовно дійсних масштабів цього явища, позаяк у 65 % інформація про кримінально-протиправні дії: ігнорується та не вноситься до ЄРДР (28 %); за фактом вчинення виносяться необґрунтовані постанови про закриття кримінальних проваджень (25 %); відомості про злочини вносяться до ЄРДР, але з помилковою кваліфікацією (навмисно, або недбало) (22 %).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Головкін Б.М. Корислива насильницька злочинність в Україні: феномен, детермінація, запобігання: монографія. Харків: Право, 2011. 440 с.
2. Єпринцев П.С. Теорія та практика запобігання організованій злочинності: автореф. дис. ... док. юрид. наук: 12.00.08. Хмельницький. 2023 р. 41 с.
3. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн.: Київ: Ін Юре, 2007. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 424 с.
4. Калиновський О.В., Ремський В.В. Етнічна організована злочинність: історія та сучасність. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2010. № 23. С. 28–36.
5. Кримінальна ситуація в Україні в умовах війни: основні тенденції. 2022 рік: монографія / авт. кол.: М.Г. Вербенський, О.Г. Кулик, І.В. Наумова та ін. Київ : Юрінком Інтер, 2023. 388 с.
6. Поклад В.І. Методологія та методика вивчення латентної злочинності: навч. посіб. Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2007. 120 с.
7. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. *Офіс Генерального прокурора*. URL: <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html>.
8. Про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення. *Офіс Генерального прокурора*. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-osib-yaki-vchinili-kriminalni-pravoporushennya-2>.
9. Про результати боротьби з організованими групами та злочинними організаціями. *Офіс Генерального прокурора*. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-rezultati-borotbi-z-organizovanimi-grupami-ta-zlochinnimi-organizaciyami-2>.
10. Севрук В.Г. Протидія злочинам, що вчиняються організованими групами і злочинними організаціями, які сформовані на етнічній основі: теорія та практика: монографія. Київ: «Видавництво Людмила», 2022. 1092 с.
11. Стрелковська Ю.О. Кримінологічна характеристика та протидія етнічній організованій злочинності. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 47. С. 148–158.

УДК 343.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.130>

СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПРОТИДІЯ ДИТЯЧІЙ ПОРНОГРАФІЇ

Продан Т.В.,*кандидат юридичних наук, доцент,**доцент кафедри кримінального права,**Чернівецький національний університет**ім. Ю. Федьковича*

ORCID: 0000-0001-6347-0606

Продан Т.В. Сучасний стан та протидія дитячій порнографії.

У статті автором проаналізовано кримінологічний стан та основні аспекти протидії дитячій порнографії. Розкрито поняття «дитячої порнографії», яке визначено у міжнародних конвенціях. Зазначено, що підставою доповнення Кримінального кодексу України статтею 301-1 було прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Ланцаротської конвенції)». Проаналізовано, що спостерігається швидкий темп зростання кількості зареєстрованих кримінальних правопорушень, пов'язаних з дитячою порнографією. З огляду статистичних даних Генеральної прокуратури України впливає, що станом на 2024 рік обліковано 1809 кримінальних правопорушень, пов'язаних з дитячою порнографією, що на 181 кримінальне правопорушення більше порівняно з 2023 роком. Обґрунтовано, що простежується позитивна тенденція – зниження частки даного кримінального правопорушення у структурі кримінальних правопорушень проти громадського порядку та моральності. Водночас встановлено, що частка кримінальних правопорушень, пов'язаних з дитячою порнографією у структурі проти громадського порядку та моральності знаходиться на першому місці. Досліджено роль міжнародних організацій у протидії дитячій порнографії. Визначено, що ключовими організаціями у сфері протидії дитячій порнографії є: «International Association of Internet Hotlines» (INHOPE), «End Child Prostitution, Child Pornography and Trafficking of Children for Sexual Purposes» (ECPAT) та «Internet Watch Foundation» (IWF). Зроблено висновок, що міжнародні організації відіграють важливу роль у протидії дитячій порнографії, оскільки їх безпосередня діяльність спрямована на виявлення та видалення незаконного онлайн-контенту. До того ж, вони здійснюють обмін інформацією між країнами щодо незаконного онлайн-контенту, співпрацюють з правоохоронними органами та координують їх роботу (Європол, Інтерпол, національні правоохоронні органи) у сфері боротьби з цим негативним явищем.

Ключові слова: дитяча порнографія, протидія дитячій порнографії, незаконний контент, стан дитячої порнографії.

Prodan T.V. Current status and countermeasures against child pornography.

In the article, the author analyzes the criminological situation and the main aspects of combating child pornography. The concept of «child pornography» as defined in international conventions is revealed. It is noted that the basis for supplementing the Criminal Code of Ukraine with Article 301-1 was the adoption of the Law of Ukraine «On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Regarding the Implementation of the Council of Europe Convention on the Protection of Children against Sexual Exploitation and Sexual Abuse (Lanzarote Convention)». It has been analyzed that there is a rapid growth in the number of registered criminal offenses related to child pornography. A review of the statistical data of the Prosecutor General's Office of Ukraine shows that as of 2024 – 1809 criminal offenses related to child pornography were recorded, which is 181 criminal offenses more than in 2023. It is substantiated that there is a positive trend – a decrease in the share of this criminal offense in the structure of criminal offenses against public order and morality. At the same time, it was found that the share of criminal offenses related to child pornography in the structure against public order and morality is in first place. The role of international organizations in combating child pornography was investigated. It was determined that the key organizations in the field of combating child pornography are: «International Association of Internet Hotlines» (INHOPE), «End Child Prostitution, Child Pornography and Trafficking of Children for Sexual Purposes» (ECPAT), and «Internet Watch Foundation» (IWF). It is noted that Ukraine, represented by the public organization «Magnolia», joined the INHOPE hotline network in 2023. It is concluded that international organizations play an important role in combating child pornography, as their

direct activities are aimed at identifying and removing illegal online content. In addition, they exchange information between countries on illegal online content, cooperate with law enforcement agencies and coordinate their work (Europol, Interpol, national law enforcement agencies) in the fight against this negative phenomenon.

Key words: child pornography, combating child pornography, illegal content, state of child pornography.

Постановка проблеми. Поширення дитячої порнографії залишається серйозною проблемою для багатьох країн, зокрема й України. Оскільки це явище має глобальний характер, його подолання потребує узгоджених дій як на національному, так і на міжнародному рівнях. Незважаючи на посилення уваги до даної проблеми та значний прогрес у впровадженні механізмів протидії, поширення дитячої порнографії залишається однією із головних загроз, що порушує основні права дитини. Саме тому доцільним буде розглянути актуальні питання, які пов'язані з сучасним станом та протидією дитячій порнографії.

Мета статті: дослідження сучасного стану та актуальних питань протидії дитячій порнографії.

Стан опрацювання проблематики. Питання, які пов'язані з сучасним станом та протидією дитячій порнографії досліджували такі вчені як: М.М. Гарига-Грихно, С.Ф. Денисов, І.Є. Жданова, І.Г. Лубенець, О.О. Приходько та інші.

Виклад основного матеріалу. Дитяча порнографія є міжнародною проблемою, оскільки стосується не лише однієї якоїсь країни, а стосується всього суспільства загалом та потребує спільних зусиль для боротьби з цим явищем. Що ми розуміємо під дитячою порнографією? Визначення терміну «дитяча порнографія» розкривається у міжнародних нормативно-правових актах. Зокрема, «Факультативний протокол до Конвенції ООН про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції та дитячої порнографії» від 1 січня 2000 року у ст. 2 визначає, що це: «будь-яке зображення будь-якими засобами дитини, яка здійснює реальні або змодельовані відверто сексуальні дії, або будь-яке зображення статевих органів дитини, головним чином в сексуальних цілях» [1]. У Конвенції Ради Європи про кіберзлочинність від 23 листопада 2001 року у ст. 9 зазначено, що це: «матеріал, який візуально зображує неповнолітню особу, задіяну в явно сексуальній поведінці, особу, яка виглядає як неповнолітня, особу, задіяну в явно сексуальній поведінці; реалістичні зображення неповнолітньої особи, задіяної у явно сексуальній поведінці» [2]. Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства від 25 жовтня 2007 року у ст. 20 визначає зокрема, що це: «будь-який матеріал із візуальним зображенням дитини, яка бере участь у реальній чи симульованій поведінці відверто сексуального характеру, або будь-яке зображення статевих органів дитини в сексуальних цілях» [3].

Варто зазначити, що до не давнього часу Кримінальний кодекс України не виділяв окрему норму, яка б регулювала відповідальність за різноманітні дії, пов'язані з дитячою порнографією. Одним з поштовхів до виокремлення окремої норми стало, зокрема те, що Ланцаротський комітет у своєму звіті у 2015 році відзначив недосконалість нормативно-правової бази України у сфері захисту дітей від сексуальної експлуатації. Пізніше у 2019 році за результатами дослідження в рамках проєкту «Покладемо край онлайн сексуальній експлуатації та насильству стосовно дітей в Європі» були напрацьовані зміни до законів України, які у разі їх прийняття дозволять наблизити українське законодавство до європейських стандартів у цій сфері [4].

Наслідком стало прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Ланцаротської конвенції)» від 18 лютого 2021 року, яким визначено внести зміни до КК України шляхом доповнення КК України статтею 301-1, яка передбачає: «одержання доступу до дитячої порнографії, її придбання, зберігання, ввезення, перевезення чи інше переміщення, виготовлення, збут і розповсюдження» [5]. Можна сказати, що це стало вагомим зрушенням у сфері боротьби зі злочинністю, пов'язаною з дитячою порнографією.

Незважаючи на відповідні законодавчі зміни, варто зазначити, що з огляду статистичних даних Генеральної прокуратури України впливає, що станом на 2024 рік обліковано 1809 кримінальних правопорушень, пов'язаних з дитячою порнографією, що на 181 кримінальне правопорушення більше порівняно з 2023 роком та на 714 – більше порівняно з 2022 роком [6]. Загалом, це свідчить про швидкий темп зростання, а саме – на +11,6%% порівняно з 2023 роком та – на +65,2% порівняно з 2022 роком, кількості зареєстрованих кримінальних правопорушень (табл. 1). Відповідно, ми можемо зробити висновок, що спостерігається негативна тенденція, а саме збільшення кількості зареєстрованих кримінальних правопорушень у даній сфері.

Таблиця 1

**Рівень та динаміка злочинності, пов'язаної з дитячою порнографією
за період 2022-2024 рр.**

Роки	2022	2023	2024
Всього зареєстровано кримінальних правопорушень, пов'язаних з дитячою порнографією	1095	1621	1809
Динаміка кримінальних правопорушень, пов'язаних з дитячою порнографією у % до попереднього року	-	+48%	+11,6%
Динаміка кримінальних правопорушень, пов'язаних з дитячою порнографією у % до 2022 року	-	+48%	+65,2%

Аналізуючи місце кримінальних правопорушень, пов'язаних з дитячою порнографією у структурі кримінальних правопорушень проти громадського порядку та моральності, ми простежуємо, що частка таких кримінальних правопорушень є досить значною (рис. 1) [6].

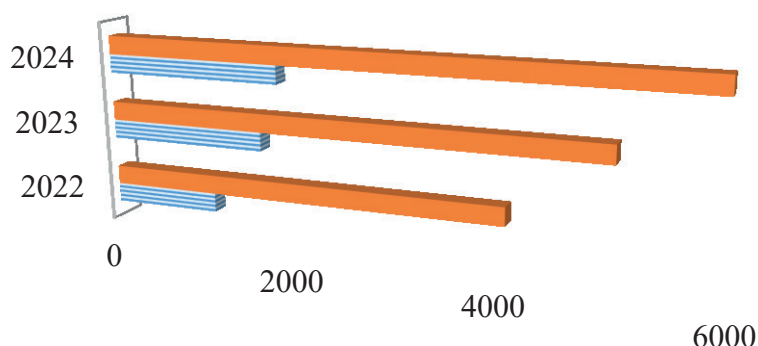

Рис. 1. Частка кримінальних правопорушень, пов'язаних з дитячою порнографією у структурі кримінальних правопорушень проти громадського порядку та моральності за період 2022-2024 рр.

За даними рис. 1, у 2022 році частка кримінальних правопорушень, пов'язаних з дитячою порнографією у цій структурі складала 27%, в 2023 році їх частка зросла та склала – 32,3%, а в 2024 році навпаки зменшилась і склала – 30,5%. Відповідно, аналізуючи зміни у структурі за даний період, ми простежуємо все ж таки позитивну тенденцію, а саме на фоні зростання рівня кримінальних правопорушень, пов'язаних з дитячою порнографією ми спостерігаємо зниження їх частки у структурі кримінальних правопорушень проти громадського порядку та моральності. Проте, хоча й відбувається зменшення їх частки у даній структурі ми не можемо оминати той факт, що їх частка є однією із найбільших у всій структурі. Так у 2023 та 2024 роках вона займала перше місце у даній структурі, а у 2022 році посіла друге місце у цій структурі після кримінальних правопорушень у вигляді хуліганства.

Враховуючи вищенаведене, питання боротьби з дитячою порнографією є особливо актуальним, оскільки необхідно вживати відповідних заходів щодо зменшення проявів даного негативного явища.

Відповідно як вище ми зазначали, поняття дитячої порнографії визначено міжнародними конвенціями, а отже і питання, пов'язані з протидією дитячій порнографії також ними передбачено. Зокрема, міжнародними конвенціями передбачено, що кожна держава повинна вживати всіх необхідних законодавчих або інших заходів для запобігання всім формам сексуальної експлуатації та сексуального насильства щодо дітей та для захисту дітей. До того ж, вони закликають держав-учасниць впроваджувати програми для ефективної боротьби з дитячою порнографією, а також створювати механізми підтримки для жертв. Одним із основних способів боротьби з дитячою порнографією є діяльність міжнародних організацій, яка спрямована на захист дітей від сексуальної експлуатації в будь-яких її проявах. Однією із таких організацій є організація «International Association of Internet Hotlines» (далі – INHOPE). INHOPE – це міжнародна організація, яка об'єднує 55 гарячих ліній у 51 країні світу. Її місія полягає у підтримці та наданні допомоги гарячим лініям INHOPE у швидкому виявленні та видаленні матеріалів порнографічного характеру з цифрового світу. Надання допомоги реалізується через її співпрацю з правоохоронними органами, технологічними компаніями та іншими громадськими організаціями. Основними завданнями даної організації

є: прийом та обробка повідомлень про незаконний контент через гарячі лінії; видалення незаконного контенту завдяки співпраці з інтернет-провайдерами; проведення профілактичних заходів, спрямованих на підвищення обізнаності суспільства про загрози кіберзлочинності [7]. Варто зазначити, що Україна в особі громадської організації «Магнолія» приєдналася до мережі гарячих ліній INHOPE у 2023 році. Відповідно до цього, громадська організація «Магнолія» запустила проєкт StopCrime за підтримки Міністерства цифрової трансформації України та Департаменту кіберполіції Національної поліції України, для протидії насильству щодо дитини та сприяння розслідуванню кримінальних правопорушень у даній сфері [8]. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що INHOPE є глобальною мережею, яка координує роботу національних гарячих ліній у різних країнах світу, здійснює обмін інформацією між ними щодо незаконного контенту та співпрацює з правоохоронними органами (Європол, Інтерпол, національні правоохоронні органи) у сфері боротьби з цим негативним явищем.

Іншою не менш потужною міжнародною організацією у сфері протидії дитячій порнографії є організація «End Child Prostitution, Child Pornography and Trafficking of Children for Sexual Purposes» (далі – ECPAT). ECPAT – глобальна мережа громадських організацій, яка здійснює боротьбу у сфері дитячої проституції, дитячої порнографії та торгівлі дітьми в сексуальних цілях. Дана організація об'єднує 134 організації у 110 країнах світу [9]. Основними завданнями ECPAT у протидії дитячій порнографії є: аналіз методів поширення дитячої порнографії в мережі Інтернет; вдосконалення механізму видалення онлайн-контенту у цій сфері; співпраця з міжнародними організаціями: INHOPE та IWF; співпраця з правоохоронними органами як національними, так і міжнародними; співпраця з технологічними компаніями (Google, Microsoft, Meta) щодо використання штучного інтелекту та неймереж для виявлення незаконного контенту; здійснення моніторингу Darknet та інших платформ щодо використання незаконного контенту. Виходячи з цього, ми можемо зробити висновок, що основною метою ECPAT є виявити, видалити та запобігти розповсюдженню відповідного незаконного контенту, пов'язаного з дитячою порнографією у цифровому світі.

Також ще однією із потужних організацій у сфері боротьби з розповсюдженням дитячої порнографії в мережі Інтернет є британська неурядова організація «Internet Watch Foundation» (далі – IWF) [10]. Основними завданнями IWF у протидії дитячій порнографії є: моніторинг, виявлення, видалення та блокування незаконного онлайн-контенту, що містить дитячу порнографію. Для реалізації своїх завдань IWF: аналізує форуми, сайти, платформи соціальних мереж; співпрацює з інтернет-провайдерами та іншими громадськими організаціями країн світу для блокування веб-ресурсів незаконного контенту. Варто зазначити, що IWF є частиною INHOPE. Коли незаконний контент відстежується в країні INHOPE, IWF надсилає звіт до системи звітності INHOPE, яка потім пересилає звіт на відповідну гарячу лінію INHOPE. Бувають випадки, коли незаконний контент розміщено за межами INHOPE. Наприклад, якщо кримінально протиправний вміст розміщено в США, у IWF є Меморандум про взаєморозуміння з NCMEC (гаряча лінія США), який дозволяє IWF надсилати одночасні сповіщення безпосередньо до хостингової компанії одночасно з надсиланням його до NCMEC, щоб його можна було видалити ще швидше [10]. Також необхідно підкреслити, що IWF у своїй діяльності використовує такі інноваційні технології як: IWF Hash List (база даних цифрових «відбитків» (хешів) дитячої порнографії, яка використовується для автоматичного блокування матеріалів); PhotoDNA (технологія, розроблена Microsoft, яка допомагає знаходити та блокувати копії незаконних зображень); автоматизований моніторинг контенту (алгоритми штучного інтелекту для аналізу зображень та відео). Використовуючи дані технології відбувається швидке реагування на існування незаконного контенту та як наслідок, знижується поширення дитячої порнографії. Відповідно IWF є потужною міжнародною організацією (хоча більше зосереджена у Великій Британії), яка орієнтована на технологічні рішення для ідентифікації та видалення незаконного онлайн-контенту.

Відповідно ми можемо, зробити висновок, що міжнародні організації відіграють важливу роль у протидії дитячій порнографії, оскільки їх діяльність спрямована на виявлення та видалення незаконного онлайн-контенту, а також спільну координацію дій між ними та правоохоронними органами країн світу.

Висновки. Підбиваючи підсумок викладеного, слід зазначити, що проблема дитячої порнографії залишається й досі актуальною. Сучасна кримінологічна картина свідчить про те, що спостерігається швидкий темп зростання кримінальних правопорушень, пов'язаних з дитячою порнографією (+11,6%). Однак, простежується й позитивна тенденція – зниження їх частки у структурі кримінальних правопорушень проти громадського порядку та моральності. Проте, хоча й відбувається зменшення їх частки у даній структурі ми не можемо оминати той факт, що їх частка є однією із найбільших у всій структурі, а саме станом на 2024 рік посідає перше місце у вищенаведеній структурі. Одним із головних способів боротьби з дитячою порнографією є діяльність міжнарод-

них організацій. Ключовими організаціями у сфері протидії дитячій порнографії є: «International Association of Internet Hotlines» (INHOPE), «End Child Prostitution, Child Pornography and Trafficking of Children for Sexual Purposes» (ECPAT) та «Internet Watch Foundation» (IWF). Незважаючи на існування міжнародних конвенцій, міжнародних організацій та налагодженого співробітництва між країнами світу у цій сфері – ефективна протидія дитячій порнографії залишається досить гострою проблемою у світі. У зв'язку з чим, необхідно й надалі працювати над розробленням ефективних механізмів протидії даному негативному явищу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії: Протокол, міжнародний документ від 01 січня 2000 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_b09#Text (дата звернення: 09.03.2025 р.).
2. Конвенція Ради Європи «Про кіберзлочинність» від 23 жовтня 2001 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_575#Text (дата звернення: 09.03.2025 р.).
3. Конвенція Ради Європи «Про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства» від 25 жовтня 2007 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_927#Text (дата звернення: 09.03.2025 р.).
4. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Ланцаротської Конвенції)» URL: <blob:https://itd.rada.gov.ua/06621f20-132f-4a4e-b578-d49746c16755> (дата звернення: 09.03.2025 р.).
5. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Ланцаротської конвенції): Закон України від 18.02.2021 р. № 1256-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1256-20#Text> (дата звернення: 09.03.2025 р.).
6. Генеральна прокуратура України. URL: <https://new.gp.gov.ua/ua/posts/statistika> (дата звернення: 10.03.2025 р.).
7. Міжнародна організація «International Association of Internet Hotlines» (INHOPE). URL: <https://www.inhope.org/EN/events> (дата звернення: 11.03.2025 р.).
8. Проєкт «StopCrime». URL: <https://stopcrime.ua/who-we-are> (дата звернення: 11.03.2025 р.).
9. Міжнародна організація «End Child Prostitution, Child Pornography and Trafficking of Children for Sexual Purposes» (ECPAT). URL: <https://ecpat.org/> (дата звернення: 11.03.2025 р.).
10. Міжнародна організація «Internet Watch Foundation» (IWF). URL: <https://www.iwf.org.uk/about-us/> (дата звернення: 11.03.2025 р.).

ДОСВІД КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ЩОДО ЗАПОБІГАННЯ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ У СФЕРІ СТРАХУВАННЯ

Собкович О.В.,

аспірант Національної академії внутрішніх справ

ORCID: 0000-0002-1302-8702

Собкович О.В. Досвід країн Європейського Союзу щодо запобігання кримінальним правопорушенням у сфері страхування.

У статті наголошено, що запобігання кримінальним правопорушенням у сфері страхування в іноземних країнах не залишене осторонь уваги, а залежить, з одного боку, від масштабів розвитку самої системи страхування в країні, а з іншого – від ефективності вжитих заходів запобігання кримінальним правопорушенням, зокрема «страховому шахрайству». Тому, потребує імплементації у вітчизняне кримінальне законодавство встановлення відповідальності за вчинення «страхового шахрайства», позаяк, на відміну від українського законодавства, в кримінальному законодавстві багатьох європейських країн такий вид шахрайства (зловживання у страхуванні) розглядається як самостійне кримінальне правопорушення (Австрія, Німеччина), причому в деяких країнах відповідальність за дане діяння передбачена спеціальними статтями кримінального закону (Нідерланди).

Встановлено, запобігання «страховому шахрайству» здійснюється на засадах «колективної безпеки». Основними елементами системи колективної безпеки страховиків у світовій практиці є: об'єднання зусиль всіх страхових компаній у запобіганні шахрайству на ринку страхових послуг; захист корпоративних страхових капіталів; створення інформаційного банку даних; дотримання усіма страховиками єдиних стандартів затверджених Національним банком (Латвія, Італія, Іспанія, Польща, ФРН, Франція); діяльність Національного бюро по боротьбі з шахрайством у сфері страхування.

Основна увага приділяється аналізу підходів до вибору оптимальних шляхів розвитку регулювання і нагляду в НФС. Частка активів НФС України становить лише 7% від загального обсягу активів фінансово-кредитних установ країни, однак проблеми в цьому секторі можуть мати негативний вплив на всю економіку, що було очевидно під час останньої фінансової кризи. У зв'язку з цим, впровадження ефективного управління ризиками в цьому сегменті є надзвичайно актуальним. Для НФУ, таких як страхові компанії, ризик-менеджмент повинен слугувати механізмом захисту інтересів клієнтів, власників та інвесторів, а також бути підґрунтям для прийняття обґрунтованих рішень.

Ключові слова: небанківська фінансова установа, страхування, шахрайство, запобігання, іноземний досвід, страхові випадки, незаконне одержання страхового відшкодування.

Sobkovich O.V. Experience of European Union countries in preventing criminal offenses in the insurance sector.

The article emphasizes that the prevention of criminal offenses in the insurance sector in foreign countries is not left aside, but depends, on the one hand, on the scale of development of the insurance system itself in the country, and on the other hand, on the effectiveness of the measures taken to prevent criminal offenses, in particular «insurance fraud.» Therefore, it is necessary to implement in domestic criminal legislation the establishment of liability for the commission of «insurance fraud», since, unlike Ukrainian legislation, in the criminal legislation of many European countries this type of fraud (insurance abuse) is considered as an independent criminal offense (Austria, Germany), moreover, in some countries, liability for this act is provided for by special articles of the criminal law (Netherlands).

It has been established that the prevention of «insurance fraud» is carried out on the principles of «collective security». The main elements of the collective security system of insurers in world practice are: combining the efforts of all insurance companies in preventing fraud in the insurance services market; protection of corporate insurance capital; creation of an information data bank; compliance by all insurers with uniform standards approved by the National Bank (Latvia, Italy, Spain, Poland, Germany, France); activities of the National Bureau for Combating Insurance Fraud.

The main attention is paid to the analysis of approaches to choosing the optimal ways of developing regulation and supervision in the NSF. The share of assets of the NSF of Ukraine is only 7% of the total assets of financial and credit institutions of the country, however, problems in this sector can have a

negative impact on the entire economy, which was evident during the last financial crisis. In this regard, the implementation of effective risk management in this segment is extremely relevant. For NFIs, such as insurance companies, risk management should serve as a mechanism to protect the interests of clients, owners and investors, as well as be the basis for making informed decisions.

Key words: non-bank financial institution, insurance, fraud, prevention, foreign experience, insurance cases, illegal receipt of insurance compensation.

Постановка проблеми. У країнах світу НФУ займають особливе місце на фінансовому ринку, їх послугами користується значна частина населення, зокрема, лідером по частині населення, яке охоплене страховим рухом стала Франція – близько 90 %, в США – 85 % [1]. Однак, іноземний досвід засвідчує, що проблема запобігання кримінальним правопорушенням у сфері страхування стоїть на порядку денному страховиків з тих пір, як існує саме страхування. При цьому гострота цієї проблеми залежить, з одного боку, від масштабів розвитку самої системи страхування, а з іншого – від того, як ефективно організована система запобігання кримінальним правопорушенням.

В Україні питання підвищення ефективності регулювання та нагляду за фінансовим сектором є предметом уваги багатьох дослідників.

Сучасний стан ризик-менеджменту у вітчизняних фінансових установах та методи регулювання їх діяльності не відповідають рівню реальних загроз. Ігнорування сучасних методів управління ризиками призводить до значних фінансових втрат. На жаль, у багатьох українських НФУ управління ризиками взагалі не здійснюється. Нагляд за дотриманням нормативів часто імітується, розробляються внутрішні документи, які зазвичай не виконуються, створюються служби безпеки, що контролюють переважно співробітників та контрагентів. Усе це не має нічого спільного зі створенням повноцінної системи управління ризиками [2, с. 72].

Метою дослідження є найпоширеніших кримінальних правопорушень у сфері страхування в Україні та суспільно небезпечних винних діянь пов'язаних із послугами, що надаються страховиком для забезпечення потреби потенційного страхувальника у страховому захисті при страхуванні ризиків, з метою імплементації їх у правову дійсність України.

Стан опрацювання проблематики. Питання, що досліджуються у роботі, висвітлювалися в працях науковців у галузі кримінального права та кримінології, які тією чи іншою мірою розглядали питання кримінальних правопорушень у сфері страхування як складова злочинності у сфері небанківського фінансового сектору економіки України: Барановського О.І., Тичини Д.М., Буніна С.В., Кришевич О.В., Марценюка Л.В., Чорновіл О.В., Сосновська О.О., Чернявського С.С., Бондаренка Є.В., Навроцького С.А., Чернея В.В. та Яковчука М.Ю.

Виклад основного матеріалу. В іноземних країнах усі випадки кримінальних правопорушень у сфері страхування пов'язують зі страховим шахрайством. Наприклад, у ФРН щорічно вчиняється від 7,5 до 9 тис. випадків страхового шахрайства на суму, що становить приблизно 6-8 % від всіх страхових виплат, а в грошовому вираженні страховики втрачають від 2 до 3 млн. доларів. У Східній Німеччині «популярними» є підпали власних автомобілів, застрахованих на суми, що перевищують їх вартість, провокування аварій з макетами або з уже пошкодженими автомобілями, симулювання аварій з використанням лжесвідків [3]. Ще більше випадків страхового шахрайства вчиняється в Швеції. Щорічний обсяг шахрайства в Канаді при майновому страхуванні та страхуванні від нещасних випадків оцінюється в 1,3 млрд. дол. на рік. Вважається, що від 10 до 15 центів з кожного долара припадає на виплату по шахрайським претензіям [4, с. 11].

У КК Австрії зловживання, пов'язані зі страхуванням, включені в розділ злочинних діянь проти чужого майна (§ 151). Вказане діяння полягає в руйнуванні, пошкодженні чи укритті речі, застрахованою від руйнування, пошкодження, втрати або крадіжки; нанесенні собі або іншій особі тілесного ушкодження або заподіянні шкоди здоров'ю, або спробі вчинити ці дії, з наміром створити собі або іншій особі майнову вигоду, пов'язану зі страхуванням. В якості санкції встановлено позбавлення волі на строк до шести місяців або штрафом [5].

Варто наголосити, що українське кримінальне законодавство не містить спеціальних умов звільнення від кримінальної відповідальності за шахрайство. Однак, в КК Австрії передбачена така можливість, якщо особа до початку кримінального переслідування за страхові зловживання добровільно запобігає виплату компенсації або якщо особа добровільно відмовляється від здійснення свого злочинного задуму до одержання страхової суми і до отримання відповідним органом інформації про те, що трапилося (§ 151 КК Австрії) [5].

Розділ XXV КК Нідерландів має назву «Обман» і включає 18 статей, що дозволяють залучати до кримінальної відповідальності осіб, які з метою отримання незаконних доходів для себе або когось іншого, використовують підроблене ім'я або застосовують хитрощі та складні схеми обману для того, щоб переконати потерпілого відмовитися від власності, передати дані з грошовою цінністю,

взяти на себе борг або відмовитися від претензій (ст. 326). КК Нідерландів встановлює спеціальну відповідальність за шахрайство в сфері державних поставок. У ст.ст. 327 і 328 КК Нідерландів передбачається відповідальність за обман у сфері страхування, при цьому окремо встановлюється відповідальність за діяння, ознаки яких мають місце у Розділі XXVI «Спричинення шкоди кредиторам або уповноваженим особам». За ст. 327 карається особа, яка шляхом майстерною виверти вводить в оману страховика щодо обставин, що відносяться до страхування, змушуючи його укласти договір, який він би не уклав на інших умовах, якби знав справжній стан справ (покарання – тюремне ув'язнення не більше одного року або штраф); ст. 328 встановлено санкцію у вигляді тюремного ув'язнення на строк не більше чотирьох років або штрафу у відношенні особи, яка з метою отримати незаконний дохід для себе або кого-небудь іншого на шкоду страховику підпалює або підриває власність, застраховану від пожежі, або яке з аналогічною метою топить судно або знищує літак, які були застраховані, або, якщо його власність на борту або вантаж були застраховані, садить судно на мілину або приводить його до корабельної аварії, або яке з аналогічною метою знищує, робить непридатним або пошкоджує судно. Згідно зі ст. 332 «особа, яка вдається до будь-якої форми обману в ході поставок для використання військово-морським флотом або армією, що могло б піддати ризику безпеку держави у воєнний час, підлягає терміну тюремного ув'язнення не більше шести років або штрафу п'ятої категорії». Крім цього, у КК Нідерландів передбачена відповідальність за шахрайство в сфері страхування [6].

У чинному КК Франції [7] усі злочинні діяння, як і в багатьох європейських кодексах, зокрема в КК України, класифіковані за об'єктом посягання в окремі розділи. Система Особливої частини КК Франції визначається цінністю захищованого блага і складається з шести книг, що охоплюють розділи з другої по сьому. Книга III містить положення про кримінальну відповідальність за майнові злочини і проступки, у ній чітко розмежовано різні форми посягань на власність, здійснено опис їх основних ознак. У КК Франції чітко розмежовані різні форми майнових злочинів і проступків, сформульовано їх основні ознаки і обтяжуючі обставини. Усі майнові посягання поділяються на дві основні групи: присвоєння та інші посягання, що не є привласненням, до присвоєння віднесені також шахрайство та подібні злочинні діяння. Шахрайство представляє собою «введення в оману, вчинене або шляхом використання неправдивого імені або помилкового статусу, або шляхом зловживання дійсним статусом, або шляхом використання обманних прийомів щодо будь-якої фізичної або юридичної особи, і схилення її таким чином до того, щоб вона на шкоду собі або третім особам передала грошові кошти, цінні папери, матеріальні цінності або будь-яке інше майно, надала послуги або вчинила угоду, що тягне за собою виникнення обов'язку або звільнення від нього» (ст. 313-1 КК). Поряд із загальним поняттям шахрайства, Кодекс містить норми про злочинні діяння, тотожні шахрайству або схожі з ним, але мають деякі особливості, – про шахрайство і про аукціонне шахрайство. Юридичні особи можуть бути притягнені до відповідальності виключно за просте шахрайство. Основним покаранням для юридичної особи може бути накладено штраф у розмірі до 12,5 мільйонів євро. Крім того, можуть бути застосовані будь-які додаткові покарання, передбачені для юридичних осіб у Загальній частині, за винятком загальної конфіскації майна. Французьке кримінальне право також охоплює зловживання довірою, яке визначається як діяння, вчинене будь-якою особою, що полягає у привласненні, на шкоду іншій стороні, грошових коштів, цінних паперів, матеріальних цінностей або будь-якого іншого майна, яке було передане цій особі з обов'язком повернути, пред'явити або використовувати його певним чином (ст. 314-1) [7].

Розслідування випадків шахрайства у Франції проводиться зовнішніми організаціями, утвореними з колишніх співробітників поліції. Після проведення розслідування справа передається до суду. Страхова компанія в період розслідування і розгляду справи в суді страхове відшкодування не виплачує. У Франції зафіксовано дуже багато випадків дрібного шахрайства при ліквідації збитків по страхуванню автомобілів. Цих шахраїв викривають фахівці, які проводять експертизу. Кожне розкриття такого випадку заохочується страховою компанією. Всі страхові компанії Франції ведуть облік страхових шахраїв, засуджених судами (щоб не укладати з ними договори страхування надалі), розробляють методики для фахівців із врегулювання збитків, про порядок перевірки справ на предмет шахрайства [8, с. 340].

Вивчаючи досвід Франції, варто звернути увагу на таку особливість як забезпечення колективної безпеки. Основними елементами такої системи страховиків є: об'єднання зусиль всіх страхових компаній у боротьбі з шахрайством; захист корпоративних капіталів; пошук додаткових коштів для створення коаліції по боротьбі з шахрайством на страховому ринку і центрального банку даних; чітким правилам поведінки на страховому ринку.

У цьому контексті варто зауважити, що страховики західних країн протиставили масовому шахрайству, що вчиняється страхувальниками, цілий ряд заходів, зокрема страхові компанії створюють агентства, широку мережу інформаторів і детективів, тісно співпрацюють з поліцією. Так,

на всіх автомобілях встановлюється засоби проти угону, з яким автомобіль важче викрасти. Якщо стався псевдо угон, то довести страхувальнику, що дійсно був угон, стає складно; налагоджено співпрацю з органами дорожньої поліції, прикордонними та митними службами; всі страхові компанії мають у своєму розпорядженні банки даних по шахраям (злочинцям); між страховими компаніями відбувається постійний обмін досвідом роботи по боротьбі з шахрайством; механізм отримання страхового відшкодування побудований так, що страхувальник отримує фактичне відшкодування, а не винагороду за збиток, щоб у самого страхувальника не було інтересу в інсценуванні страхового випадку або вчиненні інших зловживань; оприлюднюються факти шахрайства і організовується засудження їх громадськістю (що призвело до зниження випадків страхового шахрайства на 20 %) [9, с. 15; 10, с. 63]. Наприклад, французька страхова компанія «UAP» досягла в питанні боротьби з шахрайством значних результатів. З 1980 року в структурі сектора з врегулювання збитків діє підрозділ по боротьбі з шахрайством, який веде аналітичну роботу з документами з різних страхових подій, перевіряючи їх достовірність. Звертається увага на суперечливу інформацію і факти невідповідності подій. Підвищена увага приділяється страхувальникам - учасникам багатьох страхових подій. Перевіряються всі страхові випадки, які сталися відразу ж після укладення договору страхування (або після збільшення страхової суми), або ідентичні випадки в одній і тій же місцевості.

Розслідування випадків шахрайства у Франції проводиться організаціями, утвореними з колишніх співробітників поліції. Після проведення розслідування справа передається до суду. Страхова компанія в період розслідування і розгляду справи в суді страхове відшкодування не виплачує. Всі страхові компанії Франції ведуть облік страхових шахраїв, засуджених судами (щоб не укладати з ними договори страхування надалі), розробляють для фахівців методики з врегулювання збитків, про порядок перевірки справ на предмет шахрайства.

Далі, звернемо увагу на досвід Німеччини. Згідно з КК ФРН шахрайство утворює цілу групу протиправних діянь і криміналізовано у межах статей, що розташовані у розділі 22 «Шахрайство та зловживання довірою» його Особливої частини (§§ 263–266b) [11]. КК ФРН визначає шахрайство як дії, спрямовані на отримання для себе або третіх осіб протиправної майнової вигоди шляхом заподіяння збитків майну іншої особи через введення її в оману – шляхом подачі помилкових фактів як істинних, спотворення або приховування справжніх фактів» [12]. Однак, поряд з основним складом шахрайства (ст. 263), передбачено безліч його різновидів у тому числі й «страхове шахрайство» – обман з метою отримання завищеної суми страховки (ст. 265) [13]. Відповідно до КК ФРН в числі особливо тяжких випадків шахрайства виділяється випадок, при якому виконавець фальсифікує настання страхового випадку, якщо для цієї мети він або інша особа підпалює річ, що має значну вартість, або повністю або частково руйнує її допомогою підпалу, або топить корабель, або садить його на міліну (§ 263); за це може бути призначено покарання у вигляді позбавлення волі від шести місяців до десяти років. При відсутності ознак особливо тяжкого шахрайства зловживання, пов'язане зі страхуванням (руйнування, пошкодження, зменшення споживчих властивостей, укриття або передача іншій особі застрахованої речі) тягне покарання у виді позбавлення волі на строк до 3 років або штраф (§ 265) [11].

На основі прийнятого у 2002 р. Закону про формування інтегрованої системи фінансового нагляду (Gesetz über die integrierte Finanzaufsicht – Findag) в Німеччині був створений єдиний регулятор фінансових установ – Bundesanstalt für Finanzdienstleistungsaufsicht Bafin, що здійснює нагляд за 630 страховими організаціями [14].

У КК Республіки Болгарія згідно ст. 213, особа, яка зруйнує, зашкодить або знищить з метою обману своє застраховане майно, карається про позбавленням волі на строк до трьох років та штрафом. Про інші форми майнового обману йдеться у Главі шостій «Злочини проти господарства» та Главі сьомій «Злочини проти фінансової системи» [15].

Кримінальне законодавство країн Балтії, які є членами ЄС, визначає шахрайство як злочин проти власності або майновий злочин. Наприклад, у КК Латвійської Республіки – це діяння виділяється серед злочинів проти власності (ст.ст. 177, 178, 180 та 181, гл. XVIII Особливої частини). Страхове шахрайство за КК Латвійської Республіки може бути двох видів: умисне знищення, пошкодження або приховування свого майна з метою отримання страхової суми (карається позбавленням волі на строк до двох років або арештом, або примусовими роботами, або грошовим штрафом); і примус або вмовляння іншої особи знищити, пошкодити або приховати застраховане майно, або інше вплив з тією ж метою, вчинене власником майна, з метою отримання страхової суми (покарання - позбавлення волі на строк до трьох років або арешт, або грошовий штраф). При цьому покарання за обидва види страхового шахрайства відповідно збільшується до позбавлення волі і на строк до шести років або підвищеного грошового штрафу (ст. 178) [16]. У КК Литовської Республіки шахрайство віднесено до групи злочинів та кримінальних проступків проти власності, майнових прав та інтересів (ст.ст. 182 і 186, гл. XXVIII) [17]. Пенітенціарний кодекс Естонської Республіки класи-

фікує шахрайство як винні діяння проти майна загалом (ст.ст. 209–213, підрозділ 1, розд. 2 гл. 13 «Винні діяння проти майна»). Предметом шахрайських діянь можуть бути: 1) чуже майно та право на майно, а також власне майно винного у випадку страхового шахрайства – КК Латвійської Республіки; 2) чуже майно, право на майно та відповідні обов'язкові платежі – КК Литовської Республіки; 3) майнова вигода, пільги, інвестиції та страхова винагорода. Крім цього, естонський законодавець, можливо, мав на увазі значну кількість потерпілих від шахрайства в окремій нормативній конструкції «шляхом звернення до громадськості» (ч. 2 ст. 209 ПК Естонської Республіки) [18].

Висновки. Таким чином, у практиці країн світу відсутня єдина комплексна система регулювання небанківського фінансового сектору – кожна країна розробляє й упроваджує власні підходи, які зазвичай ґрунтуються на адаптації світового досвіду до національної правової системи. Оскільки провідним елементом фінансової системи все ж таки є банки, то небанківські фінансові установи вважаються допоміжним її інструментом, які виконують функції фінансових посередників. Відтак, в Західній Європі страхові компанії включені до національних банківських систем (Австрія, Італія, ФРН, Франція, Швеїцарія). Проте окремі країни законодавчо виокремлюють таких суб'єктів як самостійних (Нідерланди, Швеція), наголошуючи на створенні спеціальних програм забезпечення безпеки на ринку страхування, посиленні законодавчих вимог щодо пруденційних стандартів для страхових компаній у сфері оцінки капіталу, ліквідності та резервування під неповернення страхових внесків, виплат.

Враховуючи, що небанківські фінансові відносини в Україні все більш відчутно інтегруються до міжнародних стандартів, проаналізовано особливості запобігання страховому шахрайству у ряді європейських країн (Болгарія, Іспанія, Нідерланди, Норвегія, ФРН, Польща, Франція, Швеція) й виокремлена доцільність запровадження у кримінальне законодавство України відповідальності за організацію «страхової піраміди», а також використання кримінологічних заходів запобігання кримінальним правопорушенням у сфері страхування на засадах «колективної безпеки».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Шелестак Г.Т. Сутність і значення діяльності небанківських фінансових інститутів у розвитку фінансового посередництва в зарубіжних країнах. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2016. Вип. 22. С. 336–342.
2. Болдова А.А., Мойко В.Ю. Ринок фінансових послуг України: глобалізаційний аспект. *Збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України*. 2012. № 1. С. 72–78.
3. Шостко О.Ю. Аналіз ефективної діяльності системи кримінальної юстиції у сфері протидії організованих злочинності в окремих європейських країнах. *Проблеми законності*. 2009. № 1. С. 176–185.
4. Шуляк Ю.Л. Поняття, ознаки та види шахрайства в кримінальному праві зарубіжних країн. *Держава та регіони*. Серія : Право. 2010. № 3. С. 229–234.
5. Bundesgesetz vom 23. Jänner 1974 über die mit gerichtlicher Strafe bedrohten Handlungen (Strafgesetzbuch – StGB). URL: https://www.i4j.at/gesetze/bg_stpo.html.
6. Wetboek van Strafrecht. URL: https://sherloc.unodc.org/res/cld/document/nld/1881/penal-code-of-thenetherlands_html/Netherlands_Penal_Code_1881_as_amd_2014.pdf.
7. Станіч В.С., Менченя К.В. Кримінальний кодекс Французької Республіки. Київ: ОВК, 2017. 348 с.
8. Шелестак Г.Т. Сутність і значення діяльності небанківських фінансових інститутів у розвитку фінансового посередництва в зарубіжних країнах. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2016. Вип. 22. С. 336–342.
9. Миргородська Л.О. Фінансові системи зарубіжних країн: навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2018. 320 с.
10. Бондаренко Є.В. Протидія шахрайству у сфері автострахування: український та зарубіжний досвід. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: «Юридичні науки». 2014. № 6-2. Т. 4. С. 62–64.
11. Кримінальне уложення Німеччини (нім. Deutsches Strafgesetzbuch, StGB). URL: https://www.uni-potsdam.de/fileadmin/projects/ls-hellmann/Forschungsstelle_Russisches_Recht/Neuaufgabe_der_kommentierten_StGB-Übersetzung_von_Pavel_Golovnenkov.pdf.
12. Смаглюк О.В. Шахрайство за Кримінальним кодексом України 2001 року: автореферат дис. канд. юрид. наук: 12.00.08. К., 2004. 16 с.
13. Кришевич О.В. Кримінальна відповідальність за шахрайство за законодавством Франції та Німеччини. *Право і суспільство*. 2014. 6-1. Ч. 2. С. 273–277.
14. Буга Г.С. Забезпечення безпеки у сфері діяльності небанківських фінансових установ в Україні: адміністративно-правові засади : монографія. Одеса: Гельветика, 2022. 404 с.

15. Criminal Code of the Republic of Bulgaria. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-REF\(2019\)034-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-REF(2019)034-e)
16. Кримінальний Закон Латвії від 07.06.1998 р. URL: <https://likumi.lv/ta/id/88966-kriminallikums>.
17. Кримінальний кодекс Литовської Республіки / переклад – К.В. Менченя; під ред. О.В. Коротюк. Київ: ОВК, 2021. 158 с.
18. Кримінальний (Пенітенціарний) кодекс Естонської Республіки. URL: http://www.riigikantselei.ee/arhiiv/rto/pae/2005/pae_nr17_06-12-2005.pdf.

ВПЛИВ ЗОВНІШНІХ ФАКТОРІВ НА ОСОБИСТІСТЬ ЗЛОЧИНЦЯ

Тимошенко В.І.,

*доктор юридичних наук, професор,
Заслужений діяч науки і техніки України,
головний науковий співробітник
відділу організації наукової діяльності
Національної академії внутрішніх справ.
ORCID: 0000-0003-2947-5627
e-mail: tymvera@ukr.net*

Тимошенко В.І. Вплив зовнішніх факторів на особистість злочинця.

У статті наведено стислий огляд різних факторів, що впливають на поведінку людини, а також можуть призвести до скоєння злочину. Автор виходить із того, що структура особистості злочинця включає в себе як загальні (соціально-демографічні, психологічні та ін.) ознаки, так і специфічні, властиві лише злочинцям (наявність і характер судимостей, вміння та навички скоєння злочинів та уникнення відповідальності за них, становище на ієрархічних сходинках кримінального світу тощо). Особистість є носієм певних властивостей, характеристик, знання яких необхідне як для запобігання злочинам, так і розкриття та розслідування вже вчинених злочинів. На особистість впливають як внутрішні, так і зовнішні фактори. Увага акцентується на зовнішніх факторах, а саме впливі сім'ї та найближчого оточення, його культурі, освіті та вихованні, матеріальних умовах та обставинах життя, соціальній нерівності, корупції, яка призводить до несправедливості та приниження людини, порушення її прав. На особистість вкрай негативно впливають війни, що призводять до руйнувань, погіршення умов життя та змушують людину шукати способи виживання. Під час війни фізичний вплив на людину завжди поєднується з психічним, що прискорює переоцінку цінностей та змушує вдаватись до вчинків, які за інших обставин людина не вчинила б. Становленню особистості злочинця сприяє недовіра до правоохоронних органів. Автор робить висновок, що категорія «особистість» є визначальною при характеристиці багатьох різновидів поведінки, одним із яких є злочинна поведінка. Остання передбачає наявність у особи стійкої антисоціальної установки на протиправну поведінку. Отже, щоб зрозуміти, що робить людину злочинцем, необхідно визначити особливості її особистості. Будь-який злочин є результатом взаємодії особистості та зовнішнього середовища. Злочинці, які розглядають свою поведінку як реакцію на зовнішній вплив, займають оборонну позицію, що подає злочин як діяння необхідне та неминуче, як стратегію захисту своїх прав та законних інтересів, або навіть виживання.

Ключові слова: нерівність, корупція, несправедливість, недовіра до закону, насилля, виховання.

Tymoshenko V.I. The influence of external factors on the personality of the criminal.

The article provides a brief overview of various factors that influence human behavior and can lead to the commission of a crime. The author proceeds from the fact that the structure of a criminal's personality includes both general (socio-demographic, psychological, etc.) characteristics and specific ones that are characteristic only of criminals (the presence and nature of criminal records, the ability and skills to commit crimes and avoid responsibility for them, the position on the hierarchical ladder of the criminal world, etc.). The personality is the bearer of certain properties, characteristics, knowledge of which is necessary both for the prevention of crimes and the disclosure and investigation of crimes that have already been committed. The personality is influenced by both internal and external factors. Attention is focused on external factors, namely the influence of the family and the immediate environment, its culture, education and upbringing, material conditions and circumstances of life, social inequality, corruption, which leads to injustice and humiliation of a person, violation of his rights. The personality is extremely negatively affected by wars, which lead to destruction, deterioration of living conditions and force a person to look for ways to survive. During war, the physical impact on a person is always combined with the mental one, which accelerates the revaluation of values and forces a person to resort to actions that a person would not commit under other circumstances. The formation of a criminal personality is facilitated by the ineffectiveness of the law, the lack of proper law enforcement. Another negative factor is distrust of law enforcement agencies. The author concludes that the category of "personality" is decisive in characterizing many types of behavior, one

of which is criminal behavior. The latter assumes that a person has a stable antisocial attitude towards illegal behavior. Therefore, in order to understand what makes a person a criminal, it is necessary to determine the features of his personality. Any crime is the result of the interaction of the personality and the external environment. Criminals who view their behavior as a reaction to external influences take a defensive stance, presenting the crime as a necessary and inevitable act, as a strategy to protect their rights and legitimate interests, or even survival.

Key words: inequality, corruption, injustice, ineffectiveness of the law, violence, education.

Постановка проблеми. Злочин являє собою поведінку конкретної особи, діяння (дію або бездіяльність), в якому відображаються всі вади цієї особи. Головним мотивуючим фактором злочинної поведінки є саме властивості особистості, що проявляються в зовнішніх актах. Разом із тим у кримінології особистості злочинця не завжди приділялась належна увага. Зазвичай наукові дослідження зосереджувались на проблемі злочинності. Поняття «злочинець» кримінологами використовується як формальне, тобто таке, що свідчить про факт вчинення людиною злочину. Лише вчинення злочину дає підстави стверджувати про існування особистості злочинця. У її структурі виділяють біологічні, соціальні властивості, а також інтелектуальні та психологічні особливості. Кримінологія вивчає особистість винних у вчиненні злочину (та іншого різновиду кримінального правопорушення, а саме кримінального проступку).

Структура особистості злочинця включає в себе як загальні (соціально-демографічні, психологічні та ін.) ознаки, так і специфічні, властиві лише злочинцям (наявність і характер судимостей, вміння та навички скоєння злочинів та уникнення відповідальності за них, становище на ієрархічних сходинках кримінального світу тощо). Але в більшості осіб, які вчинили злочини, специфічні кримінальні властивості особистості відсутні. Виходить, що у цієї категорії «особистість злочинця» складається тільки із загальних ознак, як у всіх громадян, які закон не порушували. Зокрема, особи, що вчинили злочини з необережною формою вини, особи, які вчинили злочин під впливом несприятливої життєвої ситуації або вперше за загальної позитивної характеристики, а також ряд інших категорій, навряд чи мають властивості особистості злочинця. Тобто остаточної відповіді на питання, як розмежувати особистість злочинця і не злочинця, які саме фактори сприяють становленню особистості злочинця, на даний момент не існує. Відповідно тема статті є актуальною.

Кримінологічне поняття «особистість злочинця» викликане тим, що воно іноді ототожнюється з соціологічним та філософським поняттями «особистість», кримінально-правовими поняттями «суб'єкт злочину» та «особа, що вчинила злочин», кримінально-процесуальними «винний», «підозрюваний», пенітенціарним – «засуджений». Однак кримінальну відповідальність зумовлює не теоретична категорія особистості злочинця, а факт вчинення особою кримінально-караного діяння, причому той комплекс властивостей та якостей, які утворюють у нинішньому розумінні особистість злочинця, у неї може бути відсутнім. Носієм злочину є людина, поза нею, поза особою та її зв'язками злочину не існує. Тому вивчення особистості злочинця має стояти в центрі уваги сучасної науки кримінології.

Можливість істотно зменшити кількість злочинів у сучасному суспільстві мабуть з'явиться не скоро. За таких умов зростає роль науки, оскільки для того, щоб запобігти злочину, необхідно пізнати його природу і витоки, а також особливості особистості того, хто вчиняє злочин. Глибокі знання біо-психо-соціальних особливостей особистості злочинця, встановлення ролі особистісних факторів у механізмі злочинної поведінки, вивчення та аналіз криміногенних ситуацій з точки зору їх суб'єктивного сприйняття індивідом – все це розширює можливості правоохоронних органів у сфері прогнозування та попередження злочинності. Особистість є носієм певних властивостей, характеристик, знання яких необхідне як для запобігання злочинам, так і розкриття та розслідування вже вчинених злочинів. Водночас із характеристикою особистості злочинця кримінологи досліджують соціальне середовище, виділяючи при цьому економічну, політичну, соціальну та духовну сфери життєдіяльності, які є факторами зовнішнього впливу на особистість.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Деякі фактори впливу на особистість злочинця вже розглядали сучасні вчені. Так, дослідження особистості злочинця за допомогою тесту HEXACO проводив Й. Меджедович, який акцентував увагу на тому, що люди, які схильні порушувати закон, зазвичай менш довірливі, прямолінійні, слухняні, скромні та альтруїстичні (низька доброзичливість) і менш компетентні, виконавчі, дисципліновані, обачні, прагнуть досягнень і організовані (низька сумлінність) [1]. Аналіз наслідків взаємозв'язку різних ситуативних факторів, що сприяють злочину, розглядали на прикладі нічних пограбувань С. Вюленвебер і А. Баррелл [2]. К. Сесіл, Л.Л. Джейн, А.М. Нура встановили зв'язок між когнітивними спотвореннями та злочинною поведінкою, підкреслюючи при цьому, що ці спотворення істотно впливають на дії правопорушників [3]. Вплив різних розладів особистості на злочинну поведінку проаналізувала Дж. Чанг [4]. Межі та

принципи допустимості психологічного впливу на свідомість злочинця розглянули С. Алібекіроглу, Т. Дрощенко і Н. Сердюк [5]. К.М. Пензева проаналізувала кримінологічно значущі риси, властиві особистості злочинця, а саме: демографічні дані, моральні якості, психологічні особливості; сукупність психофізичних властивостей та якостей, мотиваційні установки, емоційну та раціональну сфери свідомості людини; соціально-правові дані, природну та біологічну інформацію про людину; соціально-демографічні властивості; психологічні якості; біологічні особливості; соціальні, психологічні та інші характеристики [6].

Однак всі ці дослідження переважно зосереджені на внутрішніх факторах, що впливають на особистість злочинця, встановленні структурних особливостей особи злочинця, вивченні взаємозв'язку та взаємозалежності особистісних властивостей злочинця та скоєного ним злочину. Вплив же зовнішніх факторів на особистість злочинця та його поведінку до останнього часу залишається поза увагою дослідників. Цю проблему автор розглядає як своє завдання.

Метою статті та завданням автора є аналіз зовнішніх факторів, вплив яких сприяє формуванню особистості злочинця, а також визначення можливостей запобігати цьому впливу або нейтралізувати його.

Методологічною основою статті є діалектичний, феноменологічний та синергетичний підходи, а також формально-логічний, системний та структурно-функціональний методи.

Виклад основного матеріалу. Основними зовнішніми факторами, що впливають на поведінку людини, є соціальні норми, у тому числі норми правової системи та соціально-правової політики в країні, що виступають регулятором суспільних відносин у різних сферах життя [7, с. 73]. Істотним є вплив сім'ї та найближчого оточення, його культури, менталітету, освіти та виховання [8]. Цілком можливо, що сімейні проблеми не тільки тягнуть за собою правопорушення, а й відіграють важливу роль у продовженні злочинів, будучи їх потенційною причиною. «Особливо небезпечні прояви «привабливості» злочинного способу життя, «кримінального романтизму» для молодіжного середовища. Романтика, а часом і захоплення особистостями серійних убивць, терористів, злочинських «авторитетів», «паханів», «міжнародних злодіїв» сприяють формуванню у підлітків позитивної настанови щодо злочинців, що спрацьовує у безпосередньому спілкуванні з останніми» [9, с. 183].

Важливу роль відіграють матеріальні умови та обставини життя. Так, негативний вплив на особистість та поведінку людини справляє соціальна нерівність та культурна неоднорідність. Відсутність засобів до існування, невпевненість у завтрашньому дні принижує людину та сприяє апатії, фрустрації, психоемоційній дестабілізації та готовності покарати винних [10]. Наслідком соціальної нерівності є також деформація соціальної сфери, погіршення стану здоров'я населення, у тому числі здоров'я психологічного, збільшення кількості осіб з алкогольною або наркотичною залежністю, що позначається на поведінці окремо взятої людини, її деградації та зростанні показників злочинності [11, с. 7]. Соціальна нерівність змінює загальне уявлення людей про етичні норми, сприяє вкоріненню почуття невизначеності, вразливості та відсутності безпеки, підриває довіру до установ та уряду, посилює соціальну ворожнечу та напруженість, а також породжує насильство і конфлікти.

Негативні наслідки зіткнення різних культур досить помітні в процесі асиміляції мігрантів у країнах, які їх приймають. Коли люди мігрують із однієї частини світу з певним набором цінностей, переконань та практик у нове місце з зовсім іншими культурними та моральними поглядами на світ, при односторонності цього процесу або при небажанні сприйняття цінностей сторони, що приймає, можуть виникати конфлікти, аж до злочинів.

Злочини найчастіше скоюються в містах. У великих містах кількість злочинів майнового характеру, злочинів, скоєних на побутовому ґрунті, насильницького характеру, хуліганства, групових злочинів зазвичай виявляється більшою, ніж у невеликих містах і селах. Основними чинниками правопорушень у містах є бідність та безробіття, маргіналізація молоді, розпад культури, погане міське планування та неправильне використання громадських місць. Ці фактори не обов'язково призводять до злочину, який є результатом процесу сприйняття-вибору та криміногенного стану середовища проживання мешканців. Соціальні несприятливі умови не є причинами злочину, але є критичними факторами, що призводять до криміногенного впливу та схильності до злочинів у мешканців [12].

На особистість людини, яка стає злочинцем, впливає бездомність та поневір'яння. Людина втрачає відчуття безпеки, стабільності та приватності. Безхатки схильні до високого ризику віктимізації насильницькими злочинами, а також високої поширеності психічних розладів. Серед них немало осіб, що страждають на алкогольну або наркотичну залежність. Особливо це стосується молоді. Досить поширеними причинами, через які молоді люди схильні ставати безхатками, є їх принизливе становище, розпад сім'ї, фізичні та психічні захворювання, участь у бандах і вихід з-під опіки [13].

Тісний зв'язок існує між корупцією, несправедливістю і злочинністю. Корупціонеру притаманна деформація моральної свідомості, нахабство, нарцисизм (досить часто), прагнення все підпорядкувати своїм особистим інтересам та інтересам «своїх людей», занепад моральних цінностей і уявлення про вседозволеність. Наявні також зразки мислення, які виявляються у злочинців, що включають постійну брехню, нездатність до емпатії, прагнення до негайного задоволення своїх бажань, відсутність самокритики, перенесення провини на оточуючих людей і обставини [14, с. 538]. Все це притаманне корупціонерам.

Поведінка корупціонера є «соціальним стресором» для оточуючих, які усвідомлюють несправедливість і приниження завдяки його діям [15]. «Не своя» людина не може отримати гідну роботу, заробітну плату, доступ до соціальних ресурсів, відчувається безсилою, особливо якщо не має фінансових ресурсів, впливових друзів та зв'язків для конкуренції. Корупція може викликати почуття гніву, ворожості та розчарування через несправедливість соціального середовища і, таким чином, може посилити депресивні симптоми. Ці негативні почуття виникають внаслідок невідповідності між очікуванням того, що система має бути справедливою, що в країні є закони і вони виконуються, і прямими та непрямими доказами того, що це не так. Отже, «корупція згубно впливає на психічне здоров'я» населення. Такий стан речей може підштовхнути людину до думки, що ситуацію слід вирішувати у будь-який спосіб, у тому числі єдиним способом боротьби за свої права та законні інтереси стає вчинення злочину.

Окремої уваги заслуговує такий фактор, як несправедливість, в основі якої несправедливі, передусім нерівноцінні соціальні відносини, що забезпечують перевагу окремим особам або спільнотам, тим самим принижують людську гідність інших осіб і спільнот, порушують права людини. Соціальна несправедливість найчастіше є результатом діяльності людей, яким притаманний дефіцит культури, моральності, соціальної відповідальності, правосвідомості, властивий егоїзм, звичка маніпулювати іншими людьми та створювати конфліктні ситуації. Багато злочинців вважали, що їхня протиправна поведінка була необхідною реакцією на несправедливе суспільство.

На практиці трапляються випадки, коли особливо тяжкий насильницький злочин (наприклад, вбивство) вчиняється за відсутності очевидного конфлікту, взагалі нібито-то без причини. Це свідчить про особливу аморальність та цинізм винного, що відчуває уявну вседозволеність і реалізує бажання самоствердження. Але саме аморальність і цинізм є свідченням наявності специфічних рис особистості злочинця.

На особистість вкрай негативно впливають війни, що призводять до руйнувань, погіршення умов життя, порушення прав людини, непотрібних витрат і знецінення [16]. Під час війни зазвичай зростає кількість злочинів. Так, в Україні з початку повномасштабного російського вторгнення зросла кількість злочинів, характерних для воєнного часу – проти національної безпеки. Це пропаганда війни, розв'язання та ведення агресивної війни, порушення законів та звичаїв війни, поширення забороненої символіки, виправдання чи заперечення російської агресії, екоцид, геноцид, найманство тощо [17]. До того ж у російсько-українській війні набули поширення військові злочини, як порушення міжнародного гуманітарного права або національного законодавства військовослужбовцем або іншою особою, яка бере участь у збройному конфлікті або залучена до воєнних дій, з метою заподіяння шкоди цивільному населенню, військовополоненим, об'єктам культурної спадщини тощо. До таких дій можуть належати, наприклад, вбивства, тортури, насильство, сексуальні злочини, етнічні чистки, насильницьке переміщення населення та інші злочини, які тягнуть за собою відповідальність згідно з міжнародним правом. Зазначені злочини, безумовно, слід вважати злочинами проти людяності, оскільки вони відрізняються особливою жорстокістю та масовістю, а також мають виключно навмисний характер і становлять серйозну загрозу гуманітарній ситуації як в окремо взятій державі, так і в усьому світі [18].

Під час війни фізичний вплив на людину завжди поєднується з психічним, а психічний може призводити до функціональних змін в організмі. У зв'язку з тим, що людина є єдністю двох взаємодіючих підструктур (біологічної і психічної), наслідком фізичного насилля можуть бути психічні травми. Відповідно наслідками впливу на психіку може бути порушення фізіологічних функцій організму, і навіть смерть людини [19, с. 72]. Наслідком може бути й злочин.

Становленню особистості злочинця сприяє недовіра до закону, відсутність належного правозастосування. Негативним фактором є й недовіра до правоохоронних органів. Згідно з опитуванням, проведеним МВС України, Національна поліція має лише 48% довіри, не довіряє їй 51% опитаних. Найбільший процент довіри до Національної гвардії – 86% [20]. Це сприяє тому, що людина усвідомлює, що покладатись можна лише на себе.

Є й інші зовнішні фактори, що впливають на поведінку людини, її особистість, підштовхують до вчинення злочину. Розглянути їх усі в межах статті неможливо. Однак кожен автор має зробити свій внесок у дослідження цієї важливої проблеми.

Висновки. Категорія «особистість» є визначальною при характеристиці багатьох різновидів поведінки, одним із яких є злочинна поведінка. Отже, щоб зрозуміти, що робить людину злочинцем, необхідно визначити особливості її особистості.

Категорія «особистість злочинця» передбачає наявність у особи стійкої антисоціальної установки на протиправну поведінку. Саме аморальність і цинізм є свідченням наявності специфічних рис особистості злочинця.

Будь-який злочин, як факт реальної дійсності, є результатом індивідуальної людської поведінки. Оскільки поведінка людини є процесом, що розгортається у просторі та часі, – це взаємодія з навколишнім середовищем, опосередкована зовнішньою та внутрішньою (психічною) активністю людини, відповідно будь-який злочин є результатом взаємодії особистості та зовнішнього середовища. Зовнішнє середовище є одним із факторів, що впливають на вибір варіанта поведінки (а в деяких випадках визначають її), в тому числі впливають на рішучість скоїти злочин.

Істотними факторами, що визначають вибір саме злочинної поведінки, є значне розшарування суспільства у зв'язку з рівнем матеріальної забезпеченості, культурна нерівність та соціальна напруга між людьми, втрата людьми, особливо молодими, звичних життєвих орієнтирів та ідеологічних цінностей, деяке ослаблення родинних, сімейних, виробничих та інших зв'язків, бездомність і поневір'яння, корупція та несправедливість, фізичне та психологічне насилля, війни, що призводять до руйнувань, погіршення умов життя, порушення прав людини, недовіра до закону, відсутність належного правозастосування, безкарність правопорушників, відсутність соціального контролю або недостатня його ефективність щодо осіб із антисоціальними нахилами. Відсутність або помилки соціального контролю поширені серед злочинців, які вважають себе безсилими перед зовнішніми факторами і розглядають свою поведінку як необхідну стратегію захисту своїх прав та законних інтересів, або навіть виживання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Međedović J. The profile of a criminal offender depicted by HEXACO personality traits. *Personality and Individual Differences*. 2017, 1 March. Vol. 107. P. 159–163. URL: <https://doi.org/10.1016/j.paid.2016.11.015>.
2. Wüllenweber S., Burrell A. The crime and the place: Robbery in the night-time economy. *Journal of Investigative Psychology and Offender Profiling*. 2024. Vol. 21. Issue 1. Jan. P. 1–67. URL: <https://doi.org/10.1002/jip.1616>.
3. Syasyila K., Gin L.L., Abdullah Mohd. Nor, H. *et al.* The role of cognitive distortion in criminal behavior: a systematic literature review. *BMC Psychology*. 2024. Vol. 12, 741. URL: <https://doi.org/10.1186/s40359-024-02228-0>.
4. Chang J. The Effect of Different Personality Disorders on Criminal Behavior. *Journal of Education, Humanities and Social Sciences*. 2023. Vol. 22. P. 552–556. DOI: <https://doi.org/10.54097/ehss.v22i.13053>.
5. Алібекіроглу С., Дрощенко Т., Сердюк Н. Особливості криміналістичного вивчення особистості злочинця. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2023. Вип. 4 (33). С. 159–177. DOI: 10.32353/khrife.4.2023.11.
6. Пензєва К.М. Особа злочинця як елемент криміналістичної характеристики заподіяння небережного тяжкого або середньої тяжкості тілесного ушкодження. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2022. Том 99. № 4. С. 292–301. DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2022.4.25>.
7. Цимбалюк М.М. *Онтологія правосвідомості* / М.М. Цимбалюк. Київ: Атіка, 2008. 288 с.
8. Воднік В.Д. Неблагополучна сім'я як один із чинників злочинності неповнолітніх. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2019. № 4(43). С. 133–142. <https://doi.org/10.21564/2075-7190.43.187933>.
9. Медичкий І.Б. Наслідки злочинності в Україні: теоретичні і прикладні аспекти: монографія / І.Б. Медичкий. Івано-Франківськ: Супрун В.П., 2020. 314 с.
10. Тимошенко В.І. Несправедливість і бідність як загроза національній безпеці України. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2024. Серія ПРАВО. Випуск 82: том 1. Ч. 1. С. 135–140. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.82.1.19>.
11. Тимошенко В.І. Криміногенні фактори протиправної поведінки. Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 93 / Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2023. С. 4–12. DOI: 10.33663/1563-3349-2023-93-4.
12. Basto-Pereira M., Farrington D.P. Developmental predictors of offending and persistence in crime: A systematic review of meta-analyses. *Aggression and Violent Behavior*. 2022. Vol. 65. URL: <https://doi.org/10.1016/j.avb.2022.101761>.

13. Self T., Miles H., Harding B. The relationships between youth homelessness and offending: A systematic review of the UK literature. *Children and Youth Services Review*. 2024. Vol. 168. <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2024.108032>.
14. Yochelson S., Samenow S. E. *The Criminal Personality: A Profile for Change*. United State of America: Rowman and Littlefield Publishers; 1979, p. 538.
15. Sharma S., Singhal S., Tarp F. Corruption and mental health: Evidence from Vietnam. *Journal of Economic Behavior & Organization*. 2021. Vol. 185. P. 125–137. URL: <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2021.02.008>.
16. Vesco P., Baliki G., Brück T. et al. The impacts of armed conflict on human development: A review of the literature. *World Development*. 2025. Vol. 187. March. URL: <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2024.106806>.
17. Як змінювалась кількість злочинів проти нацбезпеки під час війни в Україні. 2025, 25 січня. URL.: <https://www.slovoidilo.ua/2024/01/25/infografika/bezpeka/yak-zminyuvalas-kilkist-zlochyniv-proty-naczbezpeky-vijny-ukrayini>.
18. Loshytskyi M., Kolotilov O., Bogdanov R., Verbytskyi V., Cherniiienko A. War crimes and ensuring Ukraine's national security through the prism of Russia's armed aggression. *Revista de Gestão e Secretariado*. 2023. Vol. 14. Issue 10. URL: <https://doi.org/10.7769/gesec.v14i10.2885>.
19. Ігнатів О.М. Теоретичні та прикладні проблеми протидії загально кримінальній насильницькій злочинності в Україні : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.08 / Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2014. 598 с.
20. Серед правоохоронних органів найбільше довіряють Національній гвардії – 86%, соцопитування: Міністерство внутрішніх справ. 2024, 28 жовтня. URL.: <https://mvs.gov.ua/news/sered-pravoohoronnix-organiv-naibilse-doviraiut-nacionalnii-gvardiyi-86-socopituvannia>.

ЖІНОЧА ЗЛОЧИННІСТЬ: ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ

Толкач А.М.,

старший викладач

кафедри кримінального права та правосуддя

Національного університету «Чернігівська політехніка»

ORCID: 0000-0001-6776-1187

Толкач А.М. Жіноча злочинність: виклики сьогодення.

Стаття присвячена сучасному стану жіночої злочинності в Україні. Зазначено, що на сьогоднішній день жіноча злочинність є важливою проблемою у нашому суспільстві. Автором виокремлено дві сфери суспільного життя, де жінки вчиняють кримінальні правопорушення, а саме – сфера побуту і професійну сферу, де жінка працює, виконує професійні функції, пов'язані з можливістю вільного доступу до матеріальних цінностей. Жіноча злочинність – це сукупність злочинів, що вчиняються особами жіночої статі на певній території за певний проміжок часу. Автором наведена статистика жіночої злочинності в Україні на основі звітів про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, наданих офісом Генеральної Прокуратури України за 2024 р. Встановлено, що кількість зареєстрованих кримінальних проступків збільшилося у 18,7 разів за рік, а кількість кримінальних злочинів збільшилося у 48,3 разів на рік. Це свідчить про постійну динаміку зростання даного правопорушення у 2024 р.

На ріст жіночої злочинності вплинула війна рф проти України, яка триває вже 3 роки. Це стосується колабораційної діяльності, державної зради, передачі інформації про пересування ЗСУ, співпраця з органами російської влади на окупованих територіях, яке вчиняється жінками. Автор робить висновок, що на ріст жіночої злочинності вплинули такі два фактори: відсутність чоловіків, значна частина яких мобілізовані і служать у ЗСУ та бажання «легких грошей, підштовхнуло жінок до колабораційної діяльності з ворогом. Визначені такі особливості жіночої злочинності на сучасному етапі: відносно невелика її питома вага в загальній злочинності; тенденція до зростання жорстоких насильницьких злочинів, вчинених жінками; зростання рівня жіночої злочинності, спровокованої війною рф проти України; збільшення частки кримінальних проваджень щодо жінок за звинуваченням у колабораційній діяльності, державній зраді. Ця тривожна тенденція потребує негайного втручання державних та правоохоронних органів, а також розробки державних профілактичних заходів щодо запобігання жіночої злочинності в Україні.

Ключові слова: жіноча злочинність, вбивство, насильницькі злочини, колабораційна діяльність, державна зрада.

Tolkach A.M. Female crime: challenges of today.

This article is dedicated to the current state of female crime in Ukraine. It is marked that today, female crime is a significant issue in our society. The author highlights two spheres of social life where women commit criminal violations; namely, the household sphere and the professional sphere, where a woman works and performs professional functions connected with the possibility of free access to valuable property.

Female crime – is a set of crimes connected by female individuals within a specific territory over a certain period. In Ukraine, there is a growing tendency of violent criminals committed by women. The author provides statistics on female crime in Ukraine, based on reports about individuals who committed criminal offenses, given by the Office of the Prosecutor General of Ukraine for 2024. It has been estimated that the number registered criminal offenses has increased by 18.7 times per year and the number of criminal felonies has increased by 48.3 times per year. This indicates a steady upward trend in female crime during 2024.

One of the main factors contributing to this rise is Russia's war against Ukraine, which has been ongoing for three years. Many crimes involve collaboration with the enemy, treason, intelligence leaks regarding the movement of the Ukrainian Armed Forces, and cooperation with Russian authorities in occupied territories, all committed by women.

The author concludes that two primary factors have influenced the rise in female crime:

the absence of men, as a significant part of them have been mobilized into the Ukrainian Armed Forces; the pursuit of "easy money," which has led some women to collaborate with the enemy.

The article outlines several key features of female crime in modern Ukraine: a relatively small share of female crime within overall crime rates; a rising trend in violent crimes committed by women; an

increase in female crime triggered by the war with Russia; a higher number of criminal cases against women for collaboration and treason.

This alarming trend requires immediate intervention from the government and law enforcement authorities, as well as the development of state-level preventive measures aimed at reducing female crime in Ukraine.

Key words: female crime, murder, violent crimes, collaborative activities, high treason.

Постановка проблеми. Жіноча злочинність на сьогоднішній день є важливою проблемою у нашому суспільстві. Незважаючи на те, що даний вид злочинності у суспільстві жодної країни не має домінуючого характеру, його показники впливають на соціальну мораль всього суспільства, на формування його ставлення до основних людських цінностей. На вчинення жінками кримінальних правопорушень, особливо вбивств, суспільство реагує гостро. Це пов'язано з тим, що жінка за своєю природою поєднується з такими цінностями, як материнство, ніжність, турбота. Вона є берегинею домашнього затишку. Тому без перебільшення можна сказати, що жіноча злочинність є серйозною кримінологічною проблемою сьогодення. Наведемо таку статистику: «Співвідношення жіночої і чоловічої злочинності нині складає 1:7. Питома вага жінок серед осіб, які вчиняють окремі види злочинів, така: крадіжки – 80%; шахрайство – 41%; вбивство – 12; грабіж – 8%; заподіяння тілесних ушкоджень – 7%; необережні злочини – 5%» [1].

Стан опрацювання цієї проблематики. Наукові розвідки щодо розкриття проблеми жіночої злочинності вивчали багато вчених таких як, Ю.В. Александров, О.М. Гаргат-Українчук, А.П. Гель, В.В. Голіна, Б.М. Головкін, І.М. Даньшин, О.М. Джу́жа, А.Ф. Зелінський, Г.С. Семаков та інші.

Мета статті – здійснити кримінологічну характеристику жіночої злочинності на основі звітів про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, наданих офісом Генеральної Прокуратури України.

Виклад основного матеріалу. Жіноча злочинність являє собою сукупність кримінальних правопорушень, які вчиняються жінками. Жіноча злочинність – складова частина всієї злочинності і пов'язана з її загальними закономірностями та змінами. Разом з тим вона має певні особливості, які визначаються соціально-психологічним і біологічним статусом жінки.

І.М. Даньшин пропонує таке визначення: «Жіноча злочинність – це сукупність злочинів, що вчиняються особами жіночої статі на певній території за певний проміжок часу» [2, с. 214].

Жіноча злочинність відрізняється від чоловічої за якісними та кількісними показниками. Наразі виокремлюють дві сфери суспільного життя, де жінки вчиняють кримінальні правопорушення. О.М. Гаргат-Українчук виділяє першу сферу: «Сфера побуту, де жінок здебільшого штовхають до злочину негативні обставини сімейно-шлюбних, родинних і сусідських відносин. У цій сфері жінки здебільшого вчиняють насильницькі злочини: вбивства, у тому числі й власної новонародженої дитини, заподіяння тілесних ушкоджень, хуліганство тощо» [3, с. 189].

Як приклад, моторошне вбивство, дружиною свого чоловіка, яке сталося 24 серпня 2020 р. на Чернігівщині. 47-річна Руслана Бобровник посварилася з чоловіком і застрілила його з обріза мисливської рушниці. Тіло забетонувала в оглядовій ямі у гаражі. Сергій Бобровник був відомою людиною, районним депутатом кількох скликань, заснував кілька фірм, мав нерухомість у багатьох містах Чернігівщини та Києві. Основна причина вбивства – домашнє насильство, яке тривало протягом 27-річного шлюбу. У цей трагічний день, між подружжям виникла сварка, яка закінчилася побиттям дружини ногами. Жінка не витримала і застрелила чоловіка. Р. Бобровник засудили до 8 років ув'язнення [4, с. 214].

Друга сфера – це сфера, де жінка працює, виконує професійні функції, пов'язані з можливістю вільного доступу до матеріальних цінностей. «Здебільшого це галузі торгівлі, громадського харчування, сільського господарства, легкої та харчової промисловості. Тут жінки найчастіше скоюють такі корисливі злочини, як викрадення майна шляхом крадіжок, привласнення, розтрата, або зловживання службовим становищем тощо» – зазначають науковці Ю.В. Александров, А.П. Гель, Г.С. Семаков [5, с. 152].

В Україні фіксується тенденція до зростання жорстоких насильницьких кримінальних правопорушень, вчинених жінками. Насильницька злочинність жінок завжди росте повільніше чоловічої злочинності, але є агресивнішою та жорстокішою по своїй суті. У 2018 р. Україну сколихнуло резонансне вбивство

С. Кругляковою своїх прийомних батьків. У 23 роки вона стала наймолодшою в Україні довічно ув'язненою жінкою. Суд присудив С. Круглякову до довічного позбавлення волі. У травні 2021 р. справу С. Круглякової направили до Європейського суду з прав людини.

Сьогоднішні реалії України, коли третій рік йде повномасштабна війна РФ проти нашої країни внесли корективи у появу нових кримінальних правопорушень, які вчиняють жінки. Мова йде про колабораційну діяльність. У березні 2022 р. Кримінальний Кодекс був доповнений ст. 111¹, де

колабораційна діяльність визначається як: «Публічне заперечення громадянином України здійснення збройної агресії проти України, встановлення та утвердження тимчасової окупації частини території України або публічні заклики громадянином України до підтримки рішень та/або дій держави-агресора, збройних формувань та/або окупаційної адміністрації держави-агресора, до співпраці з державою-агресором, збройними формуваннями та/або окупаційною адміністрацією держави-агресора, до невизнання поширення державного суверенітету України на тимчасово окуповані території України» [6].

На офіційному сайті СБУ оприлюднені такі дані: «Станом на 15 червня 2024 року, в Україні зареєстровано 9179 кримінальних проваджень за статтею 111¹ КК України (колабораційна діяльність). В ЄДРСР занесені 1442 вироки по справах про колабораціонізм» [7]. А також з початку повномасштабного вторгнення рф: викрито 6 тис. колаборантів і пособників ворога.

На початку грудня 2024 р. співробітниками СБУ була затримана жителька м. Чернігова, яку підозрюють у передачі даних російській розвідці про українські військові об'єкти, а також у наведенні на Чернігів двох ракет Х-59 у листопаді. Їй повідомили про підозру за ч. 2 ст. 111 КК України (державна зрада, вчинена в умовах воєнного стану) [8].

Багато жінок співпрацюють з органами російської влади на окупованих територіях, а також оправдують російську війну проти України. 03 березня 2023 р. Диканський районний суд Полтавської області визнав Особу винуватою у вчиненні кримінального проступку, передбаченого ч. 1 ст. 111-¹ КК України, та призначив їй покарання у виді позбавлення права обіймати будь-які посади в органах державної влади та місцевого самоврядування на строк 10 років. Це українка, громадянка України, уродженка с. Гетьманівка Шевченківського району Харківської області, з вищою освітою, заміжня, яка працювала головним економістом у СТОВ ім. Ватутіна. «Вона висловлювала підтримку «руського миру» і публічно закликала до підтримки рішень та дій держави-агресора російської федерації, направлених на приєднання території України, у тому числі і Харківської області, у склад російської федерації» - йдеться у вирoku [9].

На нашу думку, на ріст жіночої злочинності вплинули такі два фактори. По-перше, у країні значна частина чоловіків мобілізовані і служать у ЗСУ, якась кількість чоловіків покинула Україну. За даними ЮНІАН: «З початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну з країни виїхали понад півмільйона чоловіків призовного віку» [10].

Враховуючи цю ситуацію, українські жінки змушені замінити чоловіків, які воюють і перестали виконувати функцію годувальників. Вони продовжують бізнес чоловіків, зайняли керівні посади у різних сегментах економіки, стали водійками вантажівок і автобусів, тощо. Перебравши на себе маскуліні функції, жінки і ведуть себе домінантно, агресивно, вирішують проблеми жорстко і без вагань, що призвело до збільшення кримінальних правопорушень. По-друге, бажання «легких грошей» підштовхнуло жінок до колабораційної діяльності, державної зради. Також часто жінки з меркантильною ціллю псують або знищують військове майно, передають інформацію про дислокацію або ж пересування ЗСУ.

Щоб мати уявлення про ситуацію з жіночою злочинністю в Україні, звернемося до статистичних даних, наданих Офісом Генеральної прокуратури за 2024 р., які для зручності порівняння оформили в діаграму [11].

Проаналізувавши отримані результати надані Офісом Генеральної прокуратури України можемо констатувати:

- у діаграмі обліковані кримінальні правопорушення, які вчинили жінки за 2024 р. розбиті по місяцях на дві категорії – кримінальні проступки і кримінальні злочини;
- протягом року кількість кримінальних проступків і кримінальних злочинів стрімко збільшилася;
- кожен з проаналізованих місяців показав тенденцію до зростання вчинення жінками кримінальних проступків і кримінальних злочинів;
- кількість кримінальних проступків збільшилося у 18,7 разів за рік (у січні було обліковано – 252 випадків, а у грудні – 4719 випадків);
- кількість кримінальних злочинів збільшилося у 48,3 разів на рік (у січні було обліковано – 141 випадків, а у грудні – 6813 випадків).

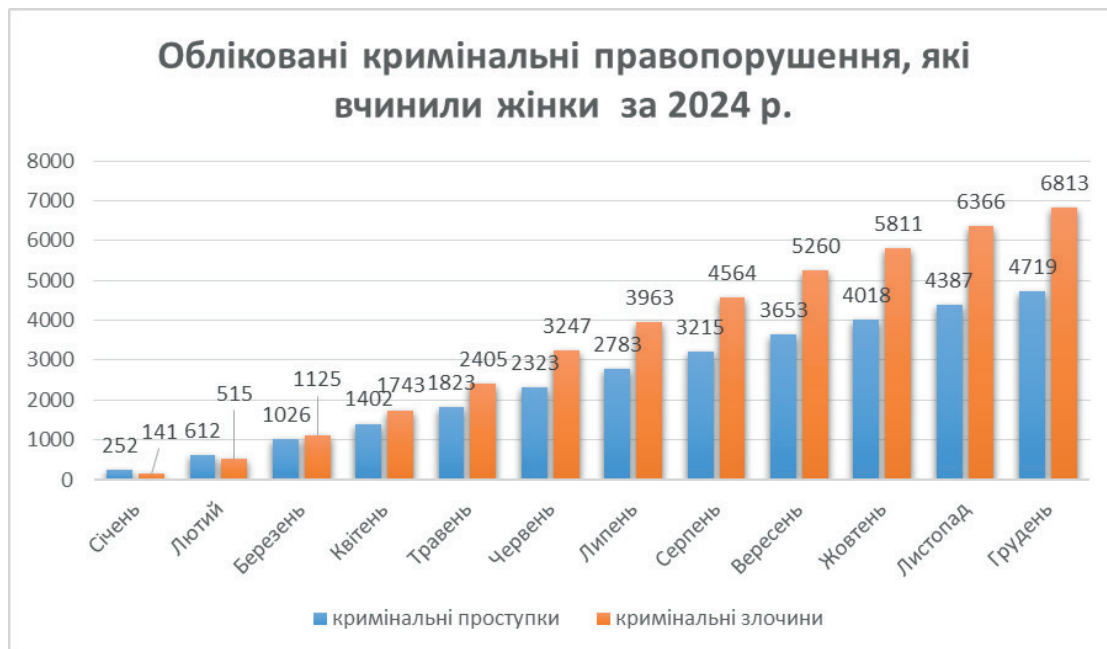
Висновки. Особливостями жіночої злочинності на сучасному етапі є: відносно невелика її питома вага в загальній злочинності; тенденція до зростання жорстоких насильницьких злочинів, вчинених жінками; зростання рівня жіночої злочинності, спровокованої війною рф проти України; збільшення частки кримінальних проваджень щодо жінок за звинуваченням у колабораційній діяльності, державній зраді.

Наведені статичні дані, респондентом яких є Офіс Генеральної прокуратури України показали, що кількість вчинених жінками кримінальних проступків і кримінальних злочинів за 2024 р. ката-

строфічно виросла. Ця тривожна тенденція потребує негайного втручання державних та правоохоронних органів, а також розробки державних профілактичних заходів щодо запобігання жіночої злочинності в Україні.

Діаграма

Обліковані кримінальні правопорушення, які вчинили жінки за 2024 р.

Джерело: розроблено автором за даними [11].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Жіноча злочинність та її запобігання. URL: <https://tr.su.court.gov.ua/sud1818/pres-centr/news/408493/>.
2. Кримінологія: Загальна та Особлива частини: підручник / І.М. Даньшин, В.В. Голіна, М.Ю. Валуйська та ін.; за заг. ред. В.В. Голіни. Х.: Право. 2009. 288 с.
3. Гаргат-Українчук О.М. Кримінологічна характеристика жіночої злочинності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2014. С. 189–191.
4. Жінка, що застрелила і забетонувала чоловіка на Чернігівщині, відсидить 8 років. URL: <https://val.ua/site/126939>.
5. Александров Ю.В., Гель А.П., Семаков Г.С. Кримінологія. Курс лекцій. К. МАУП. 2002. 295 с.
6. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. *ВВР України*. 2001. № 25-26. Ст. 131.
7. Служба Безпеки України. Офіційний сайт URL: <https://ssu.gov.ua/>.
8. Наводила ракети Х-59 на Чернігів: СБУ затримала підозрювану <https://mynizhyn.com/news/misto-i-region/35473-navodila-raketi-x-59-na-chernigiv-sbu-zatrimala-pidozriuvanu.html>.
9. Вирок Диканського районного суду Полтавської області від 03 березня 2023 року. Справа № 529/298/23. Єдиний державний реєстр судових рішень URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109530567>.
10. УНІАН. Інформаційне агенство URL: <https://www.unian.ua/>.
11. Офіс Генерального прокурора. Єдиний звіт про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення (2024 р). URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-osib-yaki-vchinili-kriminalni-pravoporushennya-2>.

УДК 341.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.134>

ІНСТРУМЕНТИ OSINT: ФІКСАЦІЯ ВОЄНИХ ЗЛОЧИНІВ В УКРАЇНІ

Тома М.Г.,*кандидат юридичних наук,**доцент кафедри кримінального права,**Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича*

ORCID: 0000-0001-50817842

Василова О.В.,*кандидат юридичних наук,**асистент кафедри кримінального права,**Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича*

ORCID: 0000-0002-3023-5172

Тома М.Г., Василова О.В. Інструменти OSINT: фіксація воєнних злочинів в Україні.

Стаття присвячена аналізу інструментів OSINT (розвідки з відкритих джерел) та їх застосування, як перспективного інструменту моніторингу фіксації воєнних злочинів в контексті забезпечення національної безпеки. Автор розглядає, як вітчизняний, так і закордонний досвід у підходах до збору інформації через відкриті джерела, а також пропонує перелік найвідоміших інструментів OSINT. З урахуванням зростання потреби в Україні у фіксації воєнних злочинів, запропоновано ряд найефективніших інструментів у фіксації правопорушень, спрямованих на забезпечення справедливого розслідування та захист національних інтересів і гарантування національної безпеки. У ході дослідження визначено переваги використання OSINT. Серед яких, суттєва економія часу та ресурсів завдяки збору первинної інформації з відкритих джерел про діяльність суб'єктів воєнних злочинів; можливість надання керівництву країни якісно опрацьованої аналітичної інформації про потенційно небезпечні дії з боку РФ, а також публічне поширення даних про порушення законодавства з боку РФ, що завдяки відкритому характеру інформації, дозволить не лише протидіяти інформаційним атакам, але й встановити правосуддя. Ефективність OSINT у діяльності правоохоронних органів додатково підсилюватиметься завдяки міждисциплінарному складу фахівців цієї установи. Співвідношення між правом і OSINT, правом та діяльністю у сфері національної безпеки, а також правом і роботою правоохоронних органів базується на пріоритетності права над цими сферами. Відповідно, принцип верховенства права беззаперечно слугує ключовим принципом функціонування OSINT у контексті національної безпеки. Особливу увагу зосереджено на таких засадах: безперервність, поєднання відкритих і прихованих методів та засобів, підконтрольність і підзвітність діяльності розвідувальних органів, а також на дотриманні безсторонності й справедливості. На думку автора, активна інтеграція OSINT у роботу правоохоронної системи може стати важливим чинником ефективного регулювання правоохоронної діяльності в Україні, особливо в аспекті забезпечення національної безпеки.

Ключові слова: відкриті джерела, розвідка, інформація з відкритих джерел, OSINT, збір розвідданих, національна безпека, розслідування.

Tooma M.G., Vasylova O.V. OSINT tools: recording war crimes in Ukraine.

The article is devoted to the analysis of OSINT (open source intelligence) tools and their application as a promising tool for monitoring the recording of war crimes in the context of ensuring national security. The author considers both domestic and foreign experience in approaches to collecting information through open sources, and also offers a list of the most famous OSINT tools. Attention is paid to the classification of sources that are suitable for use within the framework of this methodology. Taking into account the growing need in Ukraine for recording war crimes, a number of the most effective tools for recording offenses aimed at ensuring a fair investigation and protecting national interests and guaranteeing national security are proposed. The study identified the advantages of using OSINT. Among them: significant savings in time and resources due to the collection of primary information from open sources about the activities of war crime subjects; the ability to provide the country's leadership with high-quality analytical information about potentially dangerous actions by the Russian Federation; as well as public dissemination of data on violations of the law by the Russian Federation, which, due to the open nature of the information, will allow not only to counteract information attacks, but also to establish justice. The effectiveness of OSINT in the activities of law enforcement agencies

will be further enhanced due to the interdisciplinary composition of specialists of this institution. The relationship between law and OSINT, law and activities in the field of national security, as well as law and the work of law enforcement agencies is based on the priority of law over these areas. Accordingly, the principle of the rule of law undoubtedly serves as a key principle of the functioning of OSINT in the context of national security. Particular attention is focused on the following principles: continuity, a combination of open and covert methods and means, control and accountability of the activities of intelligence agencies, as well as adherence to impartiality and fairness. In the author's opinion, the active integration of OSINT into the work of the law enforcement system can become an important factor in the effective regulation of law enforcement activities in Ukraine, especially in terms of ensuring national security.

Key words: open sources intelligence, open source information, OSINT, intelligence gathering, national security, investigation.

Постановка проблеми. Сьогодні інструменти OSINT перетворилися на важливий елемент роботи засобів масової інформації, особливо у контексті висвітлення російсько-української війни. Інструменти OSINT пропонують широкий спектр можливостей, починаючи від збору та аналізу даних до забезпечення надійності інформації, протидії ворожій дезінформації та пропаганді, а також укріплення довіри до медіа, що є надзвичайно важливим. Крім того, сучасним працівникам правоохоронних органів, тепер легше розслідувати воєнні злочини та будувати свої докази, фіксовані інструментами OSINT, та притягнути воєнних злочинців до кримінальної відповідальності за злочини проти людства. OSINT є ефективним інструментом, який допомагає працівникам правоохоронних органів оперативно реагувати на актуальні події. Наприклад, під час оборони Києва в перші дні повномасштабного вторгнення активно використовувалися дописи з соціальних мереж і супутникові знімки для підтвердження або спростування інформації про бойові дії, руйнування інфраструктури та переміщення військової техніки. Завдяки цьому вдалося запобігти поширенню паніки серед мирного населення та забезпечити передачу виключно перевірених фактів.

Мета дослідження: з'ясувати, які інструменти OSINT використовують працівники правоохоронних органів у фіксації злочинів під час повномасштабної війни з РФ.

Стан опрацювання проблеми. Інструменти OSINT стали предметом дослідження багатьох вітчизняних науковців: О.Ф. Андрійко, О.М. Бандурка, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпаков, В.І. Литвиненко, С.Я. Тихон, Т.П. Пащенко, О.В. Минько та ін.

Виклад основного матеріалу. На сьогоднішній день під час невинновинної та нічим не спровокованої російської агресії виникає новий вимушений фронт у боротьбі на шляху до справедливості. І цей фронт знаходиться не в межах сухопутної лінії фронту, а в цифровому його вимірі. Скрупульозна перевірка картин/зображень та відео-наслідків ракетних ударів чи кривавих доказів надлюдських знущань/страт - стає цілком гідним інструментом в арсеналі розслідування та судового переслідування воєнних злочинців. Матеріали, які відображаються у фотознімках та відео, є невід'ємними доказами невимовних жахів, несуть у собі потенціал для майбутнього визначення джерел агресії та деталей скоєних воєнних злочинів.

На тлі кривавого сьогодення в технологічних прогресах у сфері масової інформації, щоденно, в побуті набуває своєї популярності визначення поняття OSINT. Вказана аббревіатура розтлумачується як Open Source INTeelligence, що в перекладі розуміється як відкриті джерела інформації/відомостей або ж як відкриті джерела розвідки. Наукові джерела зазначають, що OSINT це:

- діяльність по отриманню розвідувальної інформації з відкритих джерел кіберпростору [1];
- діяльність по отриманню розвідувальної інформації з відкритих джерел [2];
- розвідка на основі аналізу відкритих джерел інформації [3];
- діяльність по отриманню розвідувальної інформації з відкритих джерел кіберпростору, розвідка на основі аналізу відкритих джерел інформації [4].

Збирання інформації, її перевірка та, у свою чергу, оцінка цифрових даних, що містить докази воєнних злочинів, вчинених під час збройної агресії на території нашої держави, являють собою складний лабіринт, з якого ми маємо знайти вихід. Такі виклики включають у собі технічні, етичні та правові аспекти, вимагаючи різноманітних стратегій для ефективного їх рішення. Чисельна кількість цифрового контенту, який існує на сьогоднішній день, що створюється під час війни в Україні, включаючи відеоспостереження, знімки та різного роду пости в соціальних мережах, формує нові виклики для фіксації та збору існуючої інформації. Гарантування автентичності та збереження цих даних серед цілковитого хаосу неоголошеної війни є надскладним, архіважливим завданням сьогодення. Розпізнати справжні докази від шахрайського/ або фальшивого контенту стає все складніше.

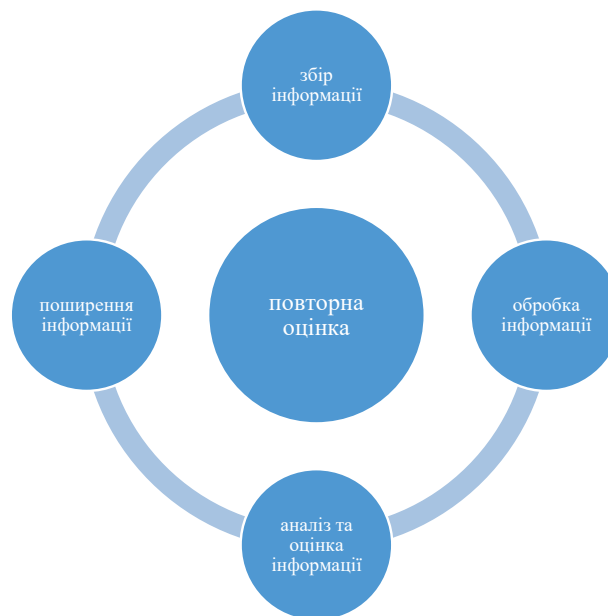
В умовах, у яких знаходиться наша країна на сьогоднішній день одержання достовірної інформації в найкоротші терміни є важливим та необхідним не тільки для Збройних сил України, але й

для підрозділів Національної поліції, Служби безпеки України та інших підрозділів, які здійснюють підслідність. Саме тому все частіше зустрічаємо інформацію, що правоохоронні органи використовують різні технологічні методи збору інформації, а також методи **OSINT** в своїй службовій діяльності.

Стаття 1 Закону України «Про інформацію» говорить нам, що інформація являє собою будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді. Отже, таким чином законодавець відносить до суті інформації «відомості та/або дані», що представляють собою саме інформацію, перероблену в певну форму представлення, тобто, вищезазначені дані або відомості, а не інформація як знання про різні факти, події та речі, які, у свою чергу, не є інформацією в чистому вигляді [5].

Діяльність **OSINT** також дає можливість отримувати доступ до електронних даних, таких зокрема як, листування, документи або ж інші електронні записи, які в свою чергу можуть становити доказову базу в кримінальному провадженні, щодо воєнних злочинів. Крім того, за допомогою методів **OSINT можна** фіксувати та ідентифікувати самих суб'єктів вчинення злочинів, та в результаті мати змогу притягнути їх до відповідальності.

OSINT відноситься до процесу збору інформації з загальнодоступних джерел, насамперед таких як соціальні медіа, різноманітні агентства новин, урядові записи та супутникові знімки. Структура реалізації методу **OSINT** можливо представити у вигляді різних етапів або різних фаз, які утворюють ланцюговий ефект, утворюючи циклічне коло:

Прогнозується, що ринок OSINT демонструватиме суттєве зростання упродовж наступних п'яти років, відкриваючи широкі перспективи для стартапів, які прагнуть зайняти свою нішу в цій сфері.

Ось декілька ключових інструментів, що використовуються для розвідки з відкритих джерел:

Maltego-це багатофункціональна платформа розвідки з відкритим кодом, створена для оптимізації та прискорення розслідувань. Вона забезпечує доступ до 58 джерел даних, функцію ручного завантаження та базу, яка підтримує до 1 мільйона об'єктів, що дозволяє проводити більш глибокий аналіз. Потужні засоби візуалізації Maltego пропонують різноманітні макети, як-от блокові, ієрархічні або кругові графіки, доповнені вагами й примітками для кращого опрацювання інформації.

Використовуючи Maltego, команди з довіри та безпеки, співробітники правоохоронних органів і фахівці з кібербезпеки отримують можливість швидко генерувати результати розслідувань з доступною та зручною для аналізу інформацією.

Spiderfoot-це відкритий інструмент для OSINT-розвідки, який пропонує широкий набір можливостей. Він дозволяє здійснювати збір і аналіз даних, таких як, IP-адреси, діапазони CIDR, домени та субдомени, ASN, електронні адреси, телефонні номери, імена, імена користувачів, адреси BTC та багато іншого.

OSINT Framework-це відмінний інструмент для збору розвідувальної інформації на основі відкритих джерел. Він охоплює практично все, починаючи від великої бази даних із джерелами до корисних посилань на функціональні інструменти, що значно полегшує процес дослідження порівняно з окремим аналізом кожної програми чи утиліти окремо.

Каталог також пропонує ресурси для операційних систем, не обмежуючись лише Linux, забезпечуючи рішення для широкого спектра потреб. Основна складність полягає у створенні ефективної стратегії пошуку, яка дозволяє звузити результати до конкретних завдань, таких як визначення реєстрації транспортного засобу або пошук електронної адреси. Проте, завдяки чіткій організації він стає незамінним інструментом, який значно розширює можливості користувача.

Lampyre - це комерційне програмне забезпечення, орієнтоване на OSINT, що надає потужні інструменти для перевірки контрагентів, аналізу кіберзагроз, розслідування злочинів та фінансової аналітики. Програма вирізняється інтуїтивно зрозумілим інтерфейсом і можливістю швидкого встановлення на комп'ютер одним кліком або запуску онлайн без зайвих труднощів.

Вона дозволяє розпочати аналіз із базової точки даних, такої як реєстраційний номер компанії, ім'я або номер телефону, і автоматично обробляє інформацію з понад 100 постійно оновлюваних джерел для отримання цінної аналітики.

Користувачі можуть взаємодіяти з даними через настільний додаток або за допомогою API-запитів. Крім цього, для компаній, які потребують масштабованого рішення для управління ризиками та дослідження загроз, SaaS-пропозиція Lampyre під назвою Lighthouse дозволяє оплачувати використання послуг через виклики API.

Recon-ng є потужним інструментом збору інформації, спрямованого на дослідження, пов'язані з веб-доменами. Із початкового стану простого сценарію він еволюціонував у повноцінний фреймворк із широкими можливостями. Завдяки його функціоналу користувачі мають змогу здійснювати ідентифікацію вразливостей веб-ресурсів, проводити аналіз GeoIP, вивчати DNS-записи та здійснювати сканування відкритих портів.

Інструмент особливо корисний для виявлення конфіденційних файлів, таких як robots.txt, пошуку прихованих субдоменів, ідентифікації помилок SQL, а також для збору інформації про систему управління контентом (CMS) компанії чи даних WHOIS.

Aircrack-ng - це потужний і багатофункціональний інструмент, який широко використовується фахівцями з цифрової безпеки для перевірки захищеності бездротових мереж. Він дозволяє здійснювати моніторинг мереж, збирати пакети, аналізувати кадри, а також отримувати WEP IV та інформацію про розташування точок доступу за підтримки GPS.

Інструмент також виконує тести на проникнення в мережі та оцінює їхню стійкість за допомогою атак із введенням маркерів, створенням фальшивих точок доступу чи використанням та повторенням даних. Крім того, він здатний підбирати паролі як для протоколу WEP, так і для WPA PSK (версії WPA 1 і 2). Завдяки цьому Aircrack-ng стає незамінним рішенням для виявлення потенційних вразливостей в мережах до виникнення загроз. Головною перевагою даного інструмента є його універсальність.

Хоча спочатку він був розроблений під Linux, його адаптовано і для інших операційних систем, таких як Windows, macOS та FreeBSD. Додатково інтерфейс командного рядка (CLI) відкриває можливість тонкого налаштування функціоналу. Це ідеально підходить для досвідчених користувачів, які можуть створювати власні сценарії, щоб кастомізувати інструмент та розширювати його можливості.

Metagoofil - це безкоштовний інструмент, доступний на GitHub, який спеціалізується на вилученні метаданих із різноманітних публічних документів, таких як .pdf, .doc, .ppt і .xls. Завдяки своїй високій ефективності, він може витягувати такі корисні дані, як імена користувачів, справжні імена, а також інформацію про сервери та шляхи до файлів, пов'язаних із цими документами.

Крім того **OSINT** дає можливість проводити online-розслідування та віднайти цифрові сліди кримінальних правопорушень, доповнюючи дані з супутника.

Різні за розміром обсяги інформації, необхідні для порушення кримінального провадження, так і для подальшого розслідування воєнних злочинів та злочинів проти людяності, вже знаходяться у відкритому доступі. Просто відповідна інформація та її частини/фрагменти знаходиться ніби у тіні. Спеціалісти, що працюють у **OSINT** фрагментарно збирають цю інформацію у загальну картину відтворюючи реальність. До прикладу, з відкритих джерел ми дізнаємося про рух військових рф, зброї, стратегію ворога і навіть можемо дізнатись їхні майбутні кроки.

Попри безцінні переваги **OSINT** у фіксації та розслідуваннях воєнних злочинів, його інтеграція методів в судові процедури є надскладною. Найважливіші виклики включають: встановлення фактичних реальних даних цифрових доказів, тому що суд повинен бути переконаним, що докази є реальними і не були підроблені або зманіпульовані; джерела з якого було отримано інформацію мають бути надійними та перевіреними, з метою недопущення їх оскарження; підтримання циклічності ланцюжка збереження цифрових доказів, в цілях недопущення порушення питання щодо їх цілісності; проблеми секретності, зокрема, у разі ідентифікації осіб, які можуть не бути безпосередньо залучені до конфлікту тощо. Для вирішення цих проблем та вдосконалити допустимість

доказів **OSINT** у суді, варто вжити кілька заходів, зокрема, збирання та перевірки доказів та звичайно налагодження співпраці між практиками **OSINT** та слідчо-оперативними групами.

Враховуючи неоціненний внесок роботи **OSINT**, він відіграє критичну функцію у виявленні та документуванні різноманітних доказів воєнних злочинів під час збройної агресії РФ в Україні, його можливості у використанні загальнодоступної інформації змінила методи підходу у розслідуванні порушень прав людини та воєнних злочинів.

Висновки. Прогрес у застосуванні технологій OSINT, супутникових знімків та кіберзброї для документування воєнних злочинів значною мірою визначається ефективністю збору даних, їх належним зберіганням та забезпеченням захисту. Контроль доступу до даних, відповідне збереження на захищених серверах та ефективний аналіз запорука ефективних розслідувань. Програмне забезпечення для Open Source Intelligence (OSINT) набуває все більшого значення як інструмент для збору загальнодоступної інформації з різних відкритих джерел, серед яких пошукові системи, соціальні мережі й офіційні державні документи. Завдяки використанню передових алгоритмів, OSINT-інструменти здатні здійснювати перехресний аналіз даних, що дозволяє отримувати точну інформацію та виявляти раніше недоступні взаємозв'язки.

Застосування методів OSINT у розкритті воєнних злочинів має вагомий потенціал, однак вимагає узгоджених дій та юридичної уваги у подальшому. Завдяки цифровим технологіям ми можемо розраховувати на об'єктивне правосуддя та вимагати справедливий суд над російськими окупантами за воєнні злочини, сприяти міжнародному розголосу та наближати нашу перемогу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Білобров А.В., Клімушин П.С. Використання технологій OSINT для отримання інформації. Протидія кіберзлочинності та торгівлі людьми: Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 27 травня 2020 року). С. 135–137.
2. Яровой Т.С. OSINT як перспективний інструмент контролю за лобістською діяльністю в контексті державної безпеки. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*, 2019, № 4(6). С. 201–208.
3. Мартинюк С.О. Характеристика принципів функціонування OSINT у сфері національної безпеки. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021, № 9. С. 332–334.
4. Минько О.В., Іохов О.Ю., Оленченко В.Т., Власов К.В. Використання технологій OSINT для отримання розвідувальної інформації. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*, 2019, № 4(6). С. 201–208.
5. Бакумов О.С., Марчук М.І., Гудзь Т.І., Венгліньський О.О. Інформація: до питання про змістову еволюцію терміна. *Право і безпека – Право и безопасность – LawandSafety*. 2021. No 3 (82). С. 24. URL: <https://pb.univd.edu.ua/index.php/PB/article/view/494/385>.

УДК 343.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.135>

УЧАСТЬ УКРАЇНИ У МІЖНАРОДНІЙ СИСТЕМІ ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ

Філіпчук О.Г.,

аспірант навчально-наукового інституту права

Державного податкового університету

ORCID: 0009-0007-9790-0089

Філіпчук О.Г. Участь України у міжнародній системі запобігання злочинності під час воєнного стану.

У статті розглянуто проблемні питання участі України у міжнародній системі запобігання злочинності в умовах війни.

Доведено, що сучасний світ стикається з викликами, пов'язаними з інтернаціоналізацією злочинності, що робить необхідним посилення міжнародного співробітництва у цій сфері. В умовах воєнного стану для України ця проблема стає ще більш актуальною, оскільки підвищуються ризики нелегальної торгівлі зброєю, людськими ресурсами, а також загрози тероризму та кіберзлочинності. У зв'язку з цим, ефективне міжнародне співробітництво є ключовим інструментом у забезпеченні національної безпеки.

Війна, розв'язана росією проти України, спричинила значне ускладнення криміногенної ситуації та зростання низки загроз, серед яких воєнні злочини, незаконний обіг зброї, кіберзлочинність, контрабанда, торгівля людьми та фінансування тероризму. У таких умовах міжнародне співробітництво України у сфері запобігання злочинності набуло критичного значення.

Встановлено, що хоча Україна активно долучається до міжнародної системи запобігання злочинності, існує низка проблем, які ускладнюють ефективність такої співпраці: недостатній рівень адаптації національного законодавства до міжнародних стандартів; проблеми у сфері обміну інформацією між правоохоронними органами різних держав; відсутність єдиного механізму правової допомоги у кримінальних справах.

Ця проблема вимагає комплексного підходу, оскільки міжнародна злочинність є багатовимірним явищем, що охоплює кіберзлочини, фінансування тероризму, торгівлю людьми, наркобізнес та інші види кримінальної діяльності. Для ефективної боротьби необхідно вдосконалювати механізми міжнародної співпраці та координації між державними органами.

У зв'язку з цим, перспективи покращення міжнародної співпраці включають: активну участь у розробці міжнародних стандартів боротьби зі злочинністю; посилення інтеграції з європейськими структурами безпеки; розширення двосторонніх угод з країнами-партнерами щодо боротьби з організованою злочинністю.

Аналізується нормативно-правова база, що регулює таку взаємодію, а також ключові напрями співпраці з міжнародними організаціями. Особлива увага приділяється проблематиці транснаціональної злочинності та необхідності комплексного підходу до її протидії.

Ключові слова: міжнародна співпраця, запобігання злочинності, кримінальний кодекс, кримінальні правопорушення, транснаціональна злочинність, міжнародні організації.

Filipchuk O.G. Participation of Ukraine in the international system of crime prevention during martial law.

The article examines the problematic issues of Ukraine's participation in the international system of crime prevention in times of war.

It is proved that the modern world faces challenges related to the internationalisation of crime, which makes it necessary to strengthen international cooperation in this area. In the context of martial law, this problem becomes even more urgent for Ukraine, as the risks of illegal arms and human trafficking, as well as the threat of terrorism and cybercrime, are increasing. In this regard, effective international cooperation is a key tool in ensuring national security.

The war unleashed by Russia against Ukraine has significantly complicated the crime situation and increased a number of threats, including war crimes, illegal arms trafficking, cybercrime, smuggling, human trafficking, and terrorist financing. In such conditions, Ukraine's international cooperation in the field of crime prevention has become critical.

The article establishes that although Ukraine is actively involved in the international crime prevention system, there are a number of problems that hinder the effectiveness of such cooperation: insufficient

adaptation of national legislation to international standards; problems in the exchange of information between law enforcement agencies of different countries; lack of a single mechanism of legal assistance in criminal cases.

This problem requires a comprehensive approach, as international crime is a multidimensional phenomenon that includes cybercrime, terrorist financing, human trafficking, drug trafficking and other types of criminal activity. To fight it effectively, it is necessary to improve the mechanisms of international cooperation and coordination between state authorities.

In this regard, the prospects for improving international cooperation include: active participation in the development of international standards for combating crime; strengthening integration with European security structures; and expanding bilateral agreements with partner countries on combating organised crime.

The author analyses the legal framework governing such interaction, as well as key areas of cooperation with international organisations. Particular attention is paid to the issue of transnational crime and the need for a comprehensive approach to combating it.

Key words: international cooperation, crime prevention, criminal code, criminal offences, transnational crime, international organisations.

Постановка проблеми. Основною метою державної та міжнародної політики у сфері боротьби зі злочинністю є створення ефективної системи запобігання, протидії та розшуку осіб, які вчинили діяння, що мають ознаки злочинів міжнародного характеру. Важливими завданнями є також виявлення і подолання соціальних передумов злочинності та її наслідків, а також забезпечення реалізації принципу невідворотності відповідальності для винних осіб.

Участь України у міжнародній системі запобігання злочинності під час воєнного стану є важливим елементом забезпечення безпеки, правопорядку та дотримання міжнародних норм у складних умовах збройного конфлікту. Україна активно співпрацює з міжнародними організаціями та правоохоронними інституціями з метою протидії воєнним злочинам, кіберзлочинності, тероризму, торгівлі людьми, корупції та іншим видам міжнародної злочинності.

Сучасний світ стикається з викликами, пов'язаними з інтернаціоналізацією злочинності, що робить необхідним посилення міжнародного співробітництва у цій сфері. В умовах воєнного стану для України ця проблема стає ще більш актуальною, оскільки підвищуються ризики нелегальної торгівлі зброєю, людськими ресурсами, а також загрози тероризму та кіберзлочинності. У зв'язку з цим, ефективне міжнародне співробітництво є ключовим інструментом у забезпеченні національної безпеки.

Метою цього дослідження є вивчення та узагальнення проблемних аспектів участі України у міжнародній системі запобігання злочинності під час війни.

Стан опрацювання проблематики. Даному питанню присвячені праці: Д.Л. Вітюк, І.В. Гаврилюк, А.А. Губернської, М.П. Данилюк, Г.В. Дідківської, В.І. Дубини, І.В. Лешукової, Д.П. Никольського, Н.В. Остроухова, Ю.С. Ромашова, К.А. Фейсал тощо.

Виклад основного матеріалу. Розширення масштабів правопорушень і укріплення організованих злочинних груп ускладнюють боротьбу з кримінальністю на кількох рівнях, як на локальному, так і на міжрегіональному або навіть міжнародному. Злочинці часто взаємодіють через складні мережі, що дозволяє їм зберігати анонімність і оперативність у своїх діях.

Розподіл кримінальних функцій і ролей серед учасників організованих злочинних угруповань, як правило, зменшує ризик для самого злочинця, оскільки кожен учасник виконує обмежену кількість специфічних завдань. Це дозволяє злочинним групам працювати більш ефективно й уникати впливу правоохоронців. Окрім того, такі організації можуть збагачуватися за рахунок корисливих злочинів, що сприяє зростанню корупційних проявів, і загроза для суспільства стає значно вищою [1].

Динаміка розвитку загальнокримінальної злочинності, що включає зростання насильницьких, корисливих та професійних злочинів, є свідченням того, що організовані злочинні групи набувають більш високого рівня організації та ресурсу. Цей процес створює складні соціально-правові проблеми, зокрема щодо ефективності заходів, спрямованих на попередження і боротьбу з організованою злочинністю, що вимагає від правоохоронних органів і суспільства адаптації до нових загроз.

Злочинні угруповання розповсюджують зброю, наркотики, радіоактивні матеріали чи вчиняють інші тяжкі злочини, мають глобальний характер. Оскільки ці кримінальні правопорушення часто здійснюються через міждержавні та міжнаціональні зв'язки, проблема боротьби з ними виходить за межі національної юрисдикції, що вимагає інтегрованих та скоординованих зусиль з боку міжнародних правоохоронних органів.

Складність боротьби з такими кримінально протиправними діями зумовлена кількома факторами:

1. Економічно-політична криза. Слабкі економічні та політичні системи можуть створювати сприятливі умови для кримінально протиправної діяльності, адже можуть виникати прогалини в законодавстві або зниження ефективності правоохоронних органів, що дозволяє злочинцям діяти більш вільно.

2. Прогалини в законодавстві. Відсутність чітких і ефективних механізмів у кримінальному і кримінальному процесуальному законодавстві ускладнює розслідування та кримінальне переслідування злочинців. Зокрема, важливо мати узгоджене законодавство в різних країнах для забезпечення ефективної боротьби з міжнародними злочинними угрупованнями.

3. Невизначеність у методах розслідування. Складність також виникає через те, що злочинці, які діють у складі організованих груп, часто діють у такий спосіб, що їхні дії складно відстежити без спеціалізованих методів розслідування, зокрема кібер- та фінансових технологій, а також міжнародних юридичних інструментів.

4. Міжнародна координація. Оскільки злочинні угруповання активно використовують міжнародні зв'язки, необхідна ефективна міждержавна співпраця для протидії таким кримінальним правопорушенням. Однак, різні національні системи права, відсутність єдиних стандартів і механізмів обміну інформацією можуть ускладнювати ефективну координацію між країнами.

З цих причин боротьба з міжнародною організованою злочинністю потребує комплексного підходу, який включає покращення міжнародної співпраці, удосконалення національних і міжнародних законодавств, а також формування нових методів і технологій розслідування кримінальних правопорушень.

Варто зазначити, що міжнародна система запобігання злочинності є сукупністю міжнародних норм, інституцій та механізмів, спрямованих на запобігання, розслідування та покарання кримінальних правопорушень, які мають транскордонний або глобальний характер. Вона базується на міжнародних угодах, співпраці між державами, діяльності міжнародних організацій та гармонізації національних правових систем [2].

До її системи входять міжнародні нормативно-правові акти, міжнародні правоохоронні органи та інституції, налагоджена співпраця держав та міжнародні механізми, а також запобіжні заходи та профілактика злочинності.

До основних міжнародних нормативно-правових актів можна віднести Конвенції ООН: Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності (2000), Конвенція ООН проти корупції (2003), Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (1948) тощо, конвенції Ради Європи: Європейська конвенція про екстрадицію (1957), Конвенція про кіберзлочинність (2001), Конвенція проти торгівлі людьми (2005), двосторонні угоди між державами щодо екстрадиції, взаємної правової допомоги, обміну розвідувальною інформацією.

До міжнародних правоохоронних органів та інституцій відносяться Інтерпол, який сприяє міжнародному розшуку злочинців, обміну даними та координації правоохоронних операцій. Європол координує зусилля держав ЄС у боротьбі з транснаціональною злочинністю. Міжнародний кримінальний суд (МКС) – судовий орган, який розглядає справи щодо воєнних злочинів, геноциду, злочинів проти людяності. Фінансова група з боротьби з відмиванням грошей (FATF) розробляє стандарти щодо боротьби з фінансуванням тероризму та відмиванням доходів.

Важливою також є налагодження співпраці держав та міжнародних механізмів, які проявляються через діяльність міжнародних слідчих груп (JITs) для розслідування складних транскордонних злочинів, реалізації програм ООН щодо боротьби з тероризмом, корупцією, торгівлею людьми, гармонізації національних законодавств відповідно до міжнародних стандартів.

Окрім цього, ефективним елементом міжнародної системи запобігання злочинності є запобіжні заходи, а саме використання сучасних технологій, штучного інтелекту та великих даних для аналізу кримінальних загроз, посилення контролю за фінансовими потоками для запобігання відмиванню коштів, програми зменшення бідності та соціальної нерівності як факторів, що сприяють злочинності.

Основними напрямками міжнародного співробітництва України у сфері запобігання злочинності є:

Протидія міжнародним кримінальним правопорушенням

Визнання державами особливої небезпеки міжнародних кримінальних правопорушень і необхідності спільних заходів для їх попередження є важливим напрямком міжнародного співробітництва. До таких кримінально протиправних діянь належать: військові злочини (відповідно до Женевських конвенцій 1949 р. і Додаткових протоколів до них 1977 р.); злочини проти людяності (Конвенція про запобігання злочину геноциду і покарання за нього 1948 р.).

Україна активно співпрацює з Міжнародним кримінальним судом для притягнення до відповідальності осіб, винних у військових злочинах, що вчиняються під час збройної агресії.

Боротьба з транснаціональною організованою злочинністю

Масштаби міжнародної злочинності зростають, що вимагає від України активізації співпраці з іншими державами та міжнародними структурами у таких сферах: боротьба з тероризмом; запобігання відмиванню коштів; протидія незаконному наркобізнесу; боротьба з торгівлею людьми та нелегальною міграцією.

Взаємодія з міжнародними правоохоронними органами

Одним із важливих аспектів міжнародного співробітництва є спільна робота правоохоронних органів різних держав. Україна взаємодіє з: Інтерполом (для обміну оперативною інформацією та розшуку злочинців); Європол (у рамках спільних розслідувань та обміну інформацією щодо транснаціональних злочинних угруповань); Групою з фінансових заходів боротьби з відмиванням коштів (FATF) для запобігання фінансуванню тероризму та відмиванню доходів від кримінально протиправної діяльності [3].

Хоча Україна активно долучається до міжнародної системи запобігання злочинності, існує низка проблем, які ускладнюють ефективність такої співпраці: недостатній рівень адаптації національного законодавства до міжнародних стандартів; проблеми у сфері обміну інформацією між правоохоронними органами різних держав; відсутність єдиного механізму правової допомоги у кримінальних справах [4].

У зв'язку з цим, перспективи покращення міжнародної співпраці включають: активну участь у розробці міжнародних стандартів боротьби зі злочинністю; посилення інтеграції з європейськими структурами безпеки; розширення двосторонніх угод з країнами-партнерами щодо боротьби з організованою злочинністю.

Висновки. Міжнародне співробітництво України у сфері запобігання злочинності відіграє важливу роль у забезпеченні національної безпеки. З огляду на сучасні загрози, включаючи війну та транснаціональну злочинність, Україна повинна посилювати взаємодію з міжнародними партнерами та вдосконалювати механізми протидії злочинності на глобальному рівні.

Ця проблема вимагає комплексного підходу, оскільки міжнародна злочинність є багатовимірним явищем, що охоплює кіберзлочини, фінансування тероризму, торгівлю людьми, наркобізнес та інші види кримінальної діяльності. Для ефективної боротьби необхідно вдосконалювати механізми міжнародної співпраці та координації між державними органами.

Війна, розв'язана росією проти України, спричинила значне ускладнення криміногенної ситуації та зростання низки загроз, серед яких воєнні злочини, незаконний обіг зброї, кіберзлочинність, контрабанда, торгівля людьми та фінансування тероризму. У таких умовах міжнародне співробітництво України у сфері запобігання злочинності набуло критичного значення.

До напрямів удосконалення міжнародної співпраці України у сфері протидії міжнародній злочинності варто віднести:

1. Законодавче врегулювання пріоритетності міжнародної співпраці, зокрема, внесення змін до законодавства України щодо розширення правових механізмів співробітництва з міжнародними правоохоронними органами (Інтерпол, Європол, ООН) та укладання нових міжнародних договорів та угод щодо боротьби з транснаціональною злочинністю.
2. Розширення обміну інформацією та аналітичної взаємодії, що полягає у поглибленні співпраці з міжнародними базами даних та інформаційно-аналітичними платформами для виявлення злочинних мереж та посиленні співпраці між Національною поліцією України, ДБР, СБУ та іноземними партнерами щодо обміну оперативною інформацією.
3. Спільні слідчі групи та міжнародні операції, зокрема, проведення спільних антитерористичних, антикорупційних та антикіберзлочинних операцій.
4. Гармонізація українського законодавства з міжнародними стандартами, а саме адаптація національних норм до вимог міжнародних конвенцій ООН, Ради Європи, ЄС щодо боротьби з корупцією, тероризмом та кіберзлочинністю.
5. Ратифікація міжнародних документів щодо посилення кримінальної відповідальності за транснаціональні злочини.
6. Підвищення кваліфікації правоохоронців та міжнародні навчальні програми, зокрема, створення навчальних центрів та програм підготовки для правоохоронців спільно з Європол, НАТО та ФБР та використання передових методів кримінального аналізу, штучного інтелекту та кібербезпеки для запобігання злочинності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінологія: підручник. За ред. В.Ю. Голубовського, Є.В. Кунц. М.: Юрлітінформ, 2020. 264 с.
2. Шалагін А.Є., Рашитов Л.Р. Взаємозв'язок транснаціональної організованої злочинності та незаконної міграції. *Вісник Далекосхідного юридичного інституту*. 2018. № 1 (42). С. 102–106.

3. Вітюк Д.Л. Міжнародна співпраця у сфері запобігання злочинності на сучасному етапі. 2020. *Юридична наука*. № 10 (112). С. 100–107.
4. Філяніна Л.А. Міжнародний досвід запобігання і боротьби з організованою злочинністю. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 6. С. 434–436.

АНАЛІЗ МІЖНАРОДНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ЩОДО ПОРУШЕННЯ НЕДОТОРКАНОСТІ ЖИТЛА

Чекмарьова І.М.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінального права та кримінології
Одеський державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-3167-2144*

Кулик Л.М.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права та кримінології
Одеський державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-1094-1886*

Ярош В.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент кафедри
кримінального права та кримінології
Одеський державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0009-0000-0133-2937*

Чекмарьова І.М., Кулик Л.М., Ярош В.В. Аналіз міжнародного законодавства щодо порушення недоторканності житла.

У статті детально аналізуються міжнародні правові норми, які регулюють питання захисту недоторканності житла, а також проводиться порівняльний аналіз підходів до цієї проблеми в різних країнах світу. Основна увага приділяється важливості захисту житла як одного з ключових аспектів забезпечення основоположних прав людини, таких як право на приватне життя, недоторканність особистого простору та захист від незаконного втручання, особливо через неправомірне проникнення в житлові приміщення. У дослідженні розглядаються основні міжнародні акти, включно із Загальною декларацією прав людини (1948), Міжнародним пактом про громадянські та політичні права (1966), Європейською конвенцією з прав людини (1950). Аналізується, як ці документи стали основою для формування національного законодавства, зокрема в Україні, та наскільки ефективно вони впроваджуються на практиці.

Окрему увагу приділено гарантіям, які забезпечують міжнародні акти для захисту житла, зокрема в умовах воєнних дій, кризових ситуацій та інших надзвичайних обставин, що сприяють зростанню кількості порушень. У статті наголошується на відмінностях між правовими системами різних країн у контексті регулювання питання недоторканності житла, що обумовлює специфіку судового контролю та застосування норм у практичній діяльності. Розглянуто проблематику порушень цього права, їх правові наслідки, а також аналізуються особливості судової практики, включно зі справами Європейського суду з прав людини, де оцінювалися втручання в приватне життя, житло та кореспонденцію.

Також акцентовано на труднощах, які виникають через відсутність чіткого правового визначення терміну «житло» в українському законодавстві, що ускладнює захист прав громадян. Дослідження демонструє, що питання визначення меж поняття «житло» залишається відкритим, через що необхідні додаткові уточнення в законодавчих актах. Окрім аналізу міжнародних документів і правових норм, у статті зроблено акцент на практичних аспектах застосування відповідних положень для забезпечення судового контролю. Висвітлено роль судів у гарантуванні дотримання цих прав. Особливий акцент зроблено на тому, як саме недоліки правових норм можуть впливати на реальні механізми захисту прав людини в умовах сучасних викликів.

Ключові слова. недоторканність житла, приватне життя, міжнародно-правова охорона приватної власності, захист права власності, порушення прав людини, недоторканність особистого простору, захист прав людини від незаконного втручання, неправомірне проникнення у житло.

Chekmarova I.M., Kulyk L.M., Yarosh V.V. Analysis of international legislation on violations of inviolability of housing.

The article provides a detailed analysis of international legal norms regulating the protection of the inviolability of housing and offers a comparative analysis of approaches to this issue in different

countries worldwide. Particular attention is paid to the importance of housing protection as one of the key aspects of ensuring fundamental human rights, such as the right to privacy, personal space inviolability, and protection against unlawful interference, especially through unauthorized entry into residential premises. The study examines key international acts, including the Universal Declaration of Human Rights (1948), the International Covenant on Civil and Political Rights (1966), and the European Convention on Human Rights (1950). It also analyzes how these documents have formed the basis for national legislation, particularly in Ukraine, and evaluates their practical implementation.

Special attention is given to the guarantees provided by international acts for housing protection, especially in the context of military conflicts, crises, and other extraordinary circumstances that contribute to an increase in violations. The article highlights the differences between the legal systems of various countries regarding the regulation of housing inviolability, which influence the specifics of judicial oversight and the practical application of norms. The issues of violations of this right, their legal consequences, and peculiarities of judicial practice, including cases considered by the European Court of Human Rights, are examined. These cases address interference with privacy, housing, and correspondence.

The article also emphasizes the challenges arising from the lack of a clear legal definition of the term «housing» in Ukrainian legislation, which complicates the protection of citizens' rights. The research demonstrates that the issue of defining the boundaries of the concept of «housing» remains unresolved, necessitating further clarifications in legislative acts. In addition to analyzing international documents and legal norms, the article focuses on the practical aspects of implementing these provisions to ensure judicial oversight. The role of courts in guaranteeing the observance of these rights is highlighted. Special emphasis is placed on how deficiencies in legal norms can affect the real mechanisms for protecting human rights in the context of contemporary challenges.

Key words. inviolability of housing, private life, international legal protection of private property, protection of property rights, violation of human rights, inviolability of personal space, protection of human rights against illegal interference, illegal entry into housing.

Постановка проблеми. Аналіз міжнародного законодавства щодо порушення недоторканності житла є важливим, оскільки це питання стосується основоположних прав людини, закріплених у міжнародних правових актах. Право на недоторканність житла є невід'ємним елементом права на приватне життя, визнаного статтею 12 Загальної декларації прав людини (1948) та статтею 17 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (1966) [2]. У сучасних умовах, коли світ стикається з численними викликами, такими як конфлікти, внутрішня міграція, зростання кількості злочинів та зловживання владою, захист цього права набуває особливої значущості.

Питання захисту житла безпосередньо стосується забезпечення безпеки особи, захисту приватної власності та прав людини в умовах демократичної правової держави. Вивчення міжнародних норм дозволяє зрозуміти, як різні країни світу адаптують це право у своїх законодавствах та забезпечують його виконання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми кримінальної відповідальності за порушення недоторканності житла або іншого володіння особи досліджували О.О. Кваша, О.М. Литвак, М.І. Мельник, А.А. Музика, В.О. Навроцький, О.М. Костенко, П.С. Матишевський, П.Л. Фріс, М.І. Хавронюк та інші, проте проблеми кримінальної відповідальності за порушення недоторканності житла все ще потребують свого дослідження.

Метою статті є дослідження міжнародного законодавства щодо порушення недоторканності житла та запропонування рекомендацій щодо вдосконалення нормативно-правових актів для поліпшення правозастосування та захисту прав громадян.

Виклад основного матеріалу. Порушення недоторканності житла – це незаконне проникнення до житла чи до іншого володіння особи, незаконне проведення в них огляду чи обшуку, а так само незаконне виселення чи інші дії, що порушують недоторканність житла громадян (ст. 162 Кримінального кодексу України) [5]. Під житлом особи розуміється будь-яке приміщення, яке знаходиться у постійному чи тимчасовому володінні особи, незалежно від його призначення і правового статусу, та пристосоване для постійного або тимчасового проживання в ньому фізичних осіб, а також всі складові частини такого приміщення. Не є житлом приміщення, спеціально призначені для утримання осіб, права яких обмежені за законом. Під іншим володінням особи розуміються транспортний засіб, земельна ділянка, гараж, інші будівлі чи приміщення побутового, службового, господарського, виробничого та іншого призначення тощо, які знаходяться у володінні особи (ст. 2 ст. 233 Кримінального процесуального кодексу України) [6].

Стаття 12 Загальної декларації прав людини, ухваленої резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН 10 грудня 1948 року, встановлює, що «жодна особа не може зазнавати необґрунто-

ваного втручання в її особисте чи сімейне життя, а також безпідставного порушення недоторканності її житла». Також кожній людині гарантується право на правовий захист у разі таких втручань або посягань.

Подібне положення міститься у статті 17 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, ухваленого Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 року, який для України набрав чинності 23 березня 1976 року [7].

Стаття 8 Конвенції про захист прав людини та основних свобод 1950 року, відомої як Європейська конвенція з прав людини (далі – Конвенція), закріплює ці права у комплексному вигляді. У ній зазначено, що «кожен має право на повагу до свого приватного і сімейного життя, свого житла та кореспонденції» [1]. На основі цих міжнародно-правових норм Україна передбачила у Конституції ряд положень, що стосуються права на житло (ст. 47) та недоторканності житла (ст. 30).

Зокрема, у частині другій статті 30 Конституції встановлено, що проникнення до житла, його огляд чи обшук можуть здійснюватися лише на підставі вмотивованого рішення суду [4]. Винятки можливі лише у невідкладних ситуаціях, пов'язаних із порятунком життя чи майна або затриманням осіб, підозрюваних у злочині, за умови дотримання встановленого законом порядку (ч. 3 ст. 30).

Ці конституційні положення мають фундаментальне значення для забезпечення захисту прав і свобод людини. Вони знаходять своє відображення у Кримінальному процесуальному кодексі України (далі – КПК), де виступають однією із засад судочинства. Так, стаття 141 КПК гарантує громадянам недоторканність житла, забороняючи будь-яке проникнення до нього без законних підстав і проти волі його мешканців. Захист особистого життя забезпечується законодавством, а проведення обшуків, вилучень чи оглядів приміщень дозволяється виключно у визначеному КПК порядку.

Європейська конвенція надає значно ширші можливості для обмеження права на недоторканність житла, ніж передбачено українським законодавством. Вона не поширює свої норми на інше володіння особи. У Польщі, відповідно до статті 50 Конституції, гарантується недоторканність житла, і обшук житлових чи інших приміщень, а також транспортних засобів може здійснюватися тільки у випадках, визначених законом, і за встановленими процедурами [3].

Українське законодавство, закріплюючи недоторканність не лише житла, а й іншого володіння, встановлює ширший захист прав особи, ніж це передбачено Європейською конвенцією. Це створює певні труднощі для роботи правоохоронних органів, порівняно з країнами Європи. Водночас, наскільки така позиція виправдана, покаже час, оскільки це може стати серйозною перешкодою в боротьбі зі злочинністю. Враховуючи, що Конвенція ратифікована Україною і є частиною національного законодавства, її розбіжності з Конституцією України та Кримінально-процесуальним кодексом викликають складнощі у судочинстві, адже суди змушені застосовувати Конвенцію як акт прямої дії.

Право на повагу до приватного та сімейного життя, житла та таємниці листування є взаємодоповнюючими. Тому недоторканність житла чи іншого володіння передбачає не лише заборону незаконного входження або іншого проникнення до них без згоди осіб, які там проживають або користуються ними на законних підставах, але й захист інформації про все, що там відбувається. Недоторканність житла поширюється також на всі речі, що перебувають у ньому. Це поняття є комплексним і включає кілька взаємопов'язаних аспектів.

Проникнення в житло чи інше володіння слід розуміти як фізичне входження через двері, вікна, дах, стіни або інші способи. Це також стосується складніших форм, наприклад, використання пристроїв для підкидання чи вилучення речей, коли особа перебуває поза межами житла. Аналогічно, підслуховування розмов, як звичайним способом, так і за допомогою технічних засобів, розглядається як втручання у недоторканність житла, оскільки це порушує таємницю розмов у ньому.

На сьогоднішній день поняття «житло» в українському законодавстві залишається складним і неоднозначним, відрізняючись залежно від сфери регулювання – цивільного, житлового, кримінального та кримінально-процесуального права.

Відповідно до статті 379 Цивільного кодексу України (ЦК), житлом фізичної особи визнається житловий будинок, квартира або інші приміщення, призначені та придатні для постійного проживання [10].

У рамках житлового права до житла належать не лише житлові будинки (зокрема багатоквартирні) та дачі, які використовуються для постійного проживання, але й відокремлені квартири, ізолювані кімнати, гуртожитки, будинки-інтернати, спеціальні будинки для літніх людей та осіб з інвалідністю тощо. Усі ці об'єкти повинні бути зареєстровані в державних органах як житлові приміщення. Натомість у цивільному праві житло розглядається передусім як об'єкт права власності або інших речових прав із особливим правовим режимом.

Житло в розумінні Цивільного кодексу – це узагальнене поняття, що охоплює житлові будинки, квартири, садиби, котеджі, дачі, призначені для тривалого проживання. На думку фахівців,

об'єктами, які не можуть вважатися житлом із точки зору цивільного права, є виробничі приміщення, вагончики, підвали, сараї, гаражі, збірно-розбірні конструкції, контейнери та інші підсобні споруди, а також приміщення для тимчасового перебування (готелі, лікарні) або недобровільного проживання (в'язниці).

На жаль, у Конституції України, Кримінальному кодексі України та Кримінальному процесуальному кодексі України немає чіткого визначення поняття «житло». Через відмінності у регулюванні цього терміну в цивільному та житловому законодавстві, а також через особливості сучасних реалій, застосування відповідних норм у кримінальному процесі викликає значні труднощі.

У справі «Busck v. Germany» (№ 41604/98, п. 31) Європейський суд з прав людини зазначив, що термін «житло» у пункті 1 статті 8 Конвенції має ширше значення, ніж просто житловий будинок приватної особи. Це поняття включає, наприклад, офіс професіонала, а також зареєстровані офіси компаній, філії та інші комерційні приміщення юридичних осіб [8].

Таким чином, тлумачення терміну «житло» як такого, що охоплює також комерційні приміщення, відповідає меті та завданням статті 8 Конвенції, основною метою якої є захист особи від незаконного втручання.

При розгляді спорів Суд має відповісти на важливі питання:

- чи дійсно відбулося втручання у право?
- чи було це втручання обґрунтованим?

У справі «Головань проти України» Суд аналізував обшук в офісі адвоката з точки зору втручання у «приватне життя», «житло» та «кореспонденцію». За обставинами справи, правоохоронці проникли до офісу адвоката, провели обшук і вилучили договірні, фінансові та податкові документи, передані адвокату його клієнтом. Ці документи пізніше стали частиною матеріалів кримінальної справи, що розслідувалася щодо клієнта. Такі дії завдали значної шкоди репутації адвоката і негативно вплинули на його приватне життя [9].

Постанова слідчого про проведення обшуку не містила підстав, що дозволяли б здійснити цю дію без санкції суду. Заявники вважали обшук незаконним і вимагали притягнути до кримінальної відповідальності осіб, які його провели.

Україна, враховуючи положення міжнародно-правових актів, закріпила у своєму законодавстві принцип недоторканності житла та поваги до особистого й сімейного життя людини, доповнивши його вимогою про недоторканність іншого володіння особи.

Проникнення до житла особи, проведення огляду чи обшуку можливе лише на підставі обґрунтованого рішення суду, за винятком невідкладних ситуацій, коли потрібно врятувати життя людей, зберегти майно або здійснити безпосереднє переслідування підозрюваного у злочині (стаття 30 Конституції України, частина 3 статті 233 КПК України). При цьому ніхто не має права увійти до житла чи іншого володіння особи без її добровільної згоди або без відповідної ухвали слідчого судді (частина 1 статті 233 КПК України).

Уповноважені особи, здійснюючи проникнення до житла, не повинні обмежувати право власника на користування майном. Проте у випадках крайньої необхідності, пов'язаних із порятунком життя, майна чи переслідуванням підозрюваних, такі дії є винятком із загального правила.

Під час воєнного стану та загальної мобілізації в Україні чоловіки призовного віку, які придатні до військової служби, можуть отримати повістку у будь-якому місці. Однак навіть за таких умов права цивільних осіб залишаються захищеними, і обмеження, пов'язані з воєнним станом, не надають представникам Територіальних центрів комплектування (ТЦК) права на самовільне проникнення до житла.

Незаконне входження співробітників ТЦК у приміщення є порушенням закону та кваліфікується як кримінальний злочин. Представники ТЦК можуть зайти до житла лише на підставі рішення суду. У разі порушення цієї норми власник або користувач приміщення має право звернутися до органів Національної поліції України та/або Державного бюро розслідувань (ДБР) зі скаргою на незаконні дії.

Якщо права власників чи користувачів житла порушуються, а представники ТЦК намагаються проникнути до нього незаконно, необхідно попередити їх про порушення закону. За можливості слід зафіксувати дії військових на відео, не брати від них жодних документів та негайно звернутися на гарячу лінію ДБР або до поліції.

Варто пам'ятати, що право проникати до житла без рішення суду мають лише правоохоронні органи у виключних випадках, коли існує загроза життю громадян чи було отримано відповідний виклик. Проте це не поширюється на представників ТЦК.

ЄСПЛ вважає, що національне законодавство не забезпечує належних гарантій щодо нагляду за обшуками з боку незалежних спостерігачів, здатних запобігти свавільному втручанням в діяльність адвоката. Суд зазначив, що ані Кримінальний процесуальний кодекс, ані Закон України «Про

адвокатуру» не містять вимог щодо присутності понятих під час обшуку в офісі адвоката. Спостерігачі, які були присутні під час слідчих дій, не мали засобів для запобігання зловживанню під час їх проведення.

Суд прийшов до висновку, що таке втручання не було «виправданим» і «передбаченим законом». Національне законодавство виявилось недостатньо чітким і не забезпечило належного захисту від свавілля з боку державних органів.

При винесенні рішення в цій справі ЄСПЛ врахував фактичні обставини: відсутність в постанові слідчого обґрунтування для проведення обшуку, проведення слідчих дій без санкції суду, заперечення адвоката щодо обшуку та вилучення документів. Також національне законодавство забороняло огляд, розголошення чи вилучення документів, що стосуються виконання адвокатом доручень, без його згоди. Тому в справі «Головань проти України» Суд встановив порушення права на повагу до «житла» і «приватного життя» заявника, згідно зі статтею 8 Конвенції.

Практика ЄСПЛ сприяла внесенню змін до Кримінального процесуального кодексу України, зокрема тих, що більш точно відповідають розумінню терміну «житло» в контексті Конвенції. При цьому як національне, так і міжнародне законодавство не прив'язує визначення «житла» до права власності на нього.

Однак навіть це розширене тлумачення терміну «житло» в українському законодавстві є неповним, оскільки воно обмежується тільки тим, що належить фізичній особі, не враховуючи юридичні особи. Це сприяє розвитку прецедентної практики ЄСПЛ, що в свою чергу веде до подальших змін в українському законодавстві.

Висновки. Аналіз міжнародного законодавства щодо порушення недоторканності житла показує важливість захисту права на «житло» та «приватне життя», як одних із основних прав людини. Європейський суд з прав людини надає широке тлумачення терміну «житло», яке включає не лише приватне житло, а й офіси, комерційні приміщення та інші об'єкти, що використовуються особами або юридичними особами для їх діяльності. Згідно з міжнародними нормами, втручання в це право є допустимим лише за чітко визначених умов, зокрема, у випадках, коли воно передбачене законом, є необхідним у демократичному суспільстві та має відповідну судову санкцію.

Порушення цього права може призвести до серйозних наслідків, зокрема, до порушення прав на приватність, недоторканність житла, професійну діяльність та репутацію. Практика ЄСПЛ ілюструє важливість запровадження чітких механізмів контролю та нагляду за дотриманням цих прав, зокрема, через наявність незалежних спостерігачів під час слідчих дій.

Національне законодавство в Україні не повною мірою узгоджене з міжнародними стандартами, оскільки поняття «житло» часто обмежується лише фізичними особами, не враховуючи юридичні. Це свідчить про необхідність подальшого розвитку законодавства з урахуванням міжнародного досвіду та змін у правозастосовчій практиці, зокрема, у контексті виконання рішень ЄСПЛ.

Таким чином, захист недоторканності житла є важливою складовою прав людини, і міжнародна практика показує, що належне правове регулювання та контроль за діями державних органів можуть ефективно запобігти свавіллю та порушенням прав громадян.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Європейська конвенція з прав людини. *Рада Європи*. 1950. URL: https://www.echr.coe.int/documents/convention_eng.pdf (дата звернення: 18.01.2025).
2. Загальна декларація прав людини. *Генеральна Асамблея ООН*. 1948. URL: <https://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/> (дата звернення: 18.01.2025).
3. Конституція Польщі. *Сейм Республіки Польща*. 1997. URL: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19970170107> (дата звернення: 18.01.2025).
4. Конституція України. *Верховна Рада України*. 2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 18.01.2025).
5. Кримінальний кодекс України. *Верховна Рада України*. 2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 18.01.2025).
6. Кримінальний процесуальний кодекс України. *Верховна Рада України*. 2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 18.01.2025).
7. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. *Генеральна Асамблея ООН*. 1966. URL: <https://www.ohchr.org/en/professional-interest/ccpr> (дата звернення: 18.01.2025).
8. Справа «Buck v. Germany». *Європейський суд з прав людини*. 2001. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-58965%22%5D%7D> (дата звернення: 18.01.2025).
9. Справа «Головань проти України». *Європейський суд з прав людини*. 2008. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-86425%22%5D%7D> (дата звернення: 18.01.2025).
10. Цивільний кодекс України. *Верховна Рада України*. 2024. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 18.01.2025).

УДК.343.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.137>

ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Чугаєвська А.В.,*кандидат юридичних наук, доцент,**доцентка кафедри публічного та міжнародного права**ННІ «Юридичний інститут**Київського національного економічного університету**імені Вадима Гетьмана»*

ORCID: 0000-0002-5522-2693

Чугаєвська А.В. Історія виникнення та розвитку інституту звільнення від відбування покарання на території України.

У статті розглядається історія виникнення, становлення та розвитку інституту звільнення від відбування покарання. Цей інститут кримінального права має багатовікову історію, яка бере свій початок ще в X ст., в період існування звичаєвого права. Історія розвитку інституту звільнення від відбування покарання можна поділити на чотири етапи, які охоплюють окремі періоди. Автором запропоновані наступні етапи становлення і розвитку: перший етап бере свій початок за часів «Руської правди» і триває до 1917 року. На цей етап припадає започаткування інституту звільнення від кримінальної відповідальності й відбування покарання та визначення процесуального порядку його застосування. Цей етап розділено на періоди: 1) звичаєвого права, коли відбулося зародження цього інституту; 2) Литовсько-Руської держави; 3) «козацького» права Запорізької Січі та Гетьманщини; 4) період імперської доби. Другий етап – з 1917-го й до 1958 року, тобто до набрання чинності Основами кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік. У межах даного етапу розвитку інституту звільнення від відбування покарання виокремлено наступні періоди: 1) державотворчих процесів 1917–1921 років; 2) зародження та розвитку радянського кримінального та кримінально-процесуального права після революції і до створення СРСР – 1921–1922 роки; 3) першої кодифікації кримінального права в УРСР – кінець 1922-го – 1958 рік. Третій етап припадає на 1958–2001 роки. Протягом цього етапу було розроблено та прийнято КК й КПК УРСР 1960 року. Четвертий етап розпочався 2001 року, коли набрали чинності КК і КПК України (2012), який триває й досі. Сучасному інституту звільнення від відбування покарання притаманні наступні риси: по-перше, звільнення від відбування покарання поступово відокремлюється від звільнення від кримінальної відповідальності; по-друге, усі види й підстави звільнення від відбування покарання закріплені чинним КК України, а їх процесуальна форма – чинним КПК; по-третє, упроваджено уніфіковані підстави й умови окремих видів звільнення від відбування покарання, а також закріплено єдиний процесуальний порядок їх застосування.

Ключові слова: звільнення від відбування покарання, звільнення від покарання, умовно-дострокове звільнення.

Chugaievska A.V. History of the origin and development of the institute of exemption from punishment in Ukraine.

The article examines the institution of exemption from serving a sentence, which has a centuries-old history that began in the 10th century during the period of customary law. We propose to divide the history of the development of this institution into four stages that cover separate periods. The author proposes the following stages of formation and development: the first stage began during the time of «Russkaya Pravda» and lasted until 1917, it includes the establishment of the institution of exemption from criminal liability and serving a sentence and the determination of the procedural order of its application. This stage is divided into periods: 1) customary law, when this institution was born; 2) the Lithuanian-Rus state; 3) the «Cossack» law of the Zaporizhian Sich and the Hetmanate; 4) the period of the imperial era. The second stage is from 1917 to 1958, that is, until the entry into force of the Fundamentals of Criminal Legislation of the USSR and the Union Republics. Within its framework, the following periods are distinguished: 1) state-building processes of 1917–1921; 2) the emergence and development of Soviet criminal and criminal procedural law after the revolution and before the creation of the USSR – 1921–1922; 3) the first codification of criminal law in the Ukrainian SSR – the end of 1922 – 1958. The third stage falls on the years 1958–2001. During this stage, the Criminal Code and the Criminal Procedure Code of the Ukrainian SSR of 1960 were developed and adopted. The fourth

stage began in 2001, when the Criminal Code and the Criminal Procedure Code of Ukraine (2012) came into force, which continues to this day.

The institution of release from serving a sentence has important social significance, as it is an expression of the humanism of the state towards a person who has committed a criminal offense; it is used in cases where the goal of punishment can be achieved without actually serving the sentence or without further serving the sentence.

Key words: release from serving a sentence, release from punishment, parole.

Постановка проблеми. Розвиток кримінального законодавства зумовлений постійними змінами в суспільстві. Зокрема, відбуваються криміналізація або декриміналізація певних діянь, змінюється зміст правових інститутів, з'являються нові або трансформуються вже наявні, змінюється їх процесуальна форма. У кримінальному та кримінальному процесуальному законодавстві будь-якої держави, на кожному етапі розвитку суспільства, поряд із таким заходом державного примусу, як покарання, було передбачено й альтернативні заходи правового реагування на вчинене кримінальне правопорушення, як-то звільнення від покарання та його відбування [1, с. 189].

Метою статті є дослідження особливостей історичного розвитку, виникнення, розвитку та становлення інституту звільнення від відбування покарання, визначення етапів становлення даного інституту, з метою визначення поняття, сутності, правової природи та місця інституту звільнення від відбування покарання.

Стан опрацювання проблематики. Окресленим питанням у різні роки було присвячено роботи українських й іноземних учених, зокрема: О.П. Гороха, Д.В. Казначеевої, О.О. Книженко, В.П. Козиревої, В.Т. Маляренка, П.П. Михайленка, В.О. Навроцького, Є.С. Назимка, А.М. Носенка, Є.О. Письменського, А.А. Піонтовського, В.Я. Тація, І.Я. Терлюка, П.Л. Фріса, М.І. Хавронюка, О.І. Чистякова, С.Я. Яценка та ін. Однак, предметом цих наукових досліджень були історія розвитку інституту покарання загалом або ж історія розвитку окремих видів інституту звільнення від покарання, зокрема: амністії та помилування, умовно-дострокового звільнення, звільнення від відбування покарання неповнолітніх тощо. Історія становлення та розвитку інституту звільнення від відбування покарання досі залишається недостатньо дослідженою.

Виклад основного матеріалу. Інститут звільнення від відбування покарання як самостійний правовий інститут кримінального права в сучасному значенні вперше на законодавчому рівні було закріплено в ст. 43 Основ кримінального законодавства СРСР і союзних республік 1958 року. Кримінальний кодекс 1960 року містив уже систему видів звільнення від покарання та його відбування, серед яких були й заходи соціального впливу, які замінювали кримінально-правові заходи соціального захисту (оборони), що раніше були закріплені в кримінальному законодавстві УРСР 1922-го та 1927 року.

На сьогодні, маємо констатувати, що вчені досі не сформували єдиного підходу щодо історичної періодизації розвитку кримінального законодавства. Так, А.А. Піонтовський у своїх роботах визначає чотири етапи: перший етап – з 1917-го до 1921 року (закладення основ різних галузей законодавства, зокрема кримінального; другий етап – з 1922-го до 1923 року – відбувається кодифікація радянського кримінального законодавства, ухвалюють перші кодекси радянських республік, зокрема 1922 року, і КК УРСР; третій етап – із 1924-го до 1956 року (ухвалення Основ кримінального законодавства СРСР та союзних республік, 1927 року ухвалюють новий КК УРСР); четвертий етап – з 1956-го до 1960 року (новий етап кодифікації та перегляд кодексів УРСР, унаслідок чого ухвалюють кодифіковані акти 1958–1960 років) [2, с. 53].

Своєю чергою В. П. Козирева виокремлює п'ять етапів розвитку законодавства: перший – від «Руської правди» XI ст. до Литовських статутів першої половини XVI ст.; другий етап – друга половина XVI ст. – середина XIX ст.; третій етап – друга половина XIX ст. – жовтень 2017 року; четвертий етап – радянський період – кінець XX ст.; п'ятий етап – початок XXI ст. [3, с. 7].

П. Л. Фріс виокремлює також п'ять етапів у розвитку вітчизняного законодавства. Перший етап – період Київської Русі та феодальної роздробленості (з IX ст. до середини XI ст.); другий етап – середина XVII ст. – середина XVIII ст.; третій етап – 1917–1991 роки; четвертий етап – 1917–1991 роки; п'ятий етап – 1991–2001 роки [4, с. 67].

У кримінальному процесі, який є єдиним способом застосування всіх інститутів кримінального права, також виокремлюють різні етапи.

Зокрема, В. Т. Маляренко визначає сім етапів розвитку кримінально-процесуального законодавства: перший етап – від «Руської правди» і до 30-х років XII ст.; другий етап – від XIV ст. до середини XVII ст., тобто період приналежності українських земель до складу Литви, Польщі, Речі Посполитої; третій етап – період, який охоплює Визвольну війну 1648–1654 років і часи приналежності України до складу Росії на правах автономії (друга половина XVII ст. – XVIII ст.); четвертий

етап – період приналежності України до складу Російської та Австро-Угорської імперій (з XVIII ст. до 1917 року); п'ятий етап – період розбудови української державності (1917–1920); шостий етап – радянський період; сьомий етап – сучасний період розвитку кримінального процесу в Україні [5, с. 52–93].

Історію розвитку інституту звільнення від відбування покарання ми умовно розділяємо на чотири етапи. Перший етап тривав з X ст. до 1917 року (зародження інституту звільнення від кримінальної відповідальності й відбування покарання та подальший його розвиток); другий етап – з 1917-го до 1958 року (набуття чинності Основами кримінального законодавства Союзу Радянських Соціалістичних Республік і союзних республік); третій етап – з 1958-го до 2001 року (розроблено й ухвалено Кримінальний кодекс Української Радянської Соціалістичної Республіки 1960 року, період його чинності); четвертий – з 2001 року й донині (набрав чинності Кримінальний кодекс України)

Перший етап ми розділяємо на декілька періодів: 1) період звичаєвого права, коли відбулося зародження цього інституту; 2) період Литовсько-Руської держави; 3) період «козацького» права Запорізької Січі та Гетьманщини; 4) період імперської доби.

Зародження інституту звільнення від відбування покарання припадає на X століття. Так, у «Руській правді» містилася норма, яка засвідчувала можливість звільнення від покарання за наявності певних обставин, наприклад, у випадку смерті особи, винної в пошкодженні майна, таку особу звільняли від покарання та відшкодування [6, с. 4]. У цій давньоруській пам'ятці містилися також норми процесуального права.

Значно пізніше, уже в період Литовсько-Руської держави, значна кількість базових понять кримінального права та процесу зазнали трансформації. Друга половина XVII ст. і XVIII ст. ознаменувалися першими спробами розмежування звільнення від кримінальної відповідальності та звільнення від покарання, хоча відмінність між цими інститутами ще чітко не визначали. Уже тоді звільненню від кримінальної відповідальності підлягали як божевільні, так й особи, які не досягли віку кримінальної відповідальності, встановленого законом. Зокрема, діти віком до семи років не мали нести кримінальну відповідальність за крадіжку згідно з положеннями Судебника від 1468 року. Своєю чергою Статут від 1566 року встановлював вік кримінальної відповідальності після 14 років, а відповідно до положень Статуту 1588 року кримінальна відповідальність наставала після 16 років. На цьому етапі розвитку законодавства необхідна оборона і крайня необхідність були обставинами, що звільняли від кримінальної відповідальності [6, с. 11].

У досліджуваній історичний період було закладено наступні основні завдання кримінального покарання: 1) залякування (як індивідуальна, так і загальна превенція, що має також сприяти виправленню особи злочинця); 2) надання майнової вигоди потерпілому й відшкодування потерпілому заподіяної шкоди злочинцем або його близькими; 3) заподіяння шкоди (страждань) злочинцю – відплата [6, с. 14].

За часів України-Гетьманщини кримінальне законодавство активно розвивалося. Так, у XVIII ст. було декілька ініціатив з кодифікації українського права. Важливим етапом становлення правової системи визнано кодифікацію українського права першої половини XVIII ст. у вигляді збірки «Права, по которым судится малороссийский народ» (1743). Формувалося розуміння обставин, які є підставою для виключення або зниження покарання (божевілля, неповноліття, убивство чоловіком коханця жінки, коли він його застав, літній вік тощо) [6, с. 31].

У період імперської доби територія України була розділена між Австро-Угорщиною та Російською імперією. Після укладення Зводу законів Російської імперії (1832) розпочато кодифікацію галузі кримінального права в Російській імперії. П'ятнадцятий том Зводу законів Російської імперії було присвячено кримінальному праву. Згодом, 1845 року, у Росії було прийнято «Уложение о наказаниях уголовных и исправительных» 1845 року (до якого 1885 року було внесено зміни й доповнення), яке постало одним із джерел кримінального права того часу. У цьому документі було детально окреслено систему покарань і підстави для звільнення.

Згідно з Уложенням, особа звільнялася від покарання у випадках: невиліковної хвороби, примирення зі скривдженим, помилування та давності [7, с. 112]. У цьому документі було закріплено такі підстави для звільнення або пом'якшення кримінальної відповідальності: вік особи (до 10 років), необережність, примус, помилка, божевілля, нездоланна сила й необхідна оборона. У ст. 143 Уложення закріплено звільнення від покарання та передання під нагляд батьків або родичів дітей, які вчинили злочин у віці від 7-ми до 14 років.

У 864 року було затверджено Статут про покарання, які накладали мирові судді. Так, ст. 22 було закріплювала такі види звільнення від покарання: у випадку смерті засудженого, унаслідок примирення зі скривдженим і за давністю. Водночас строки давності було диференційовано залежно від виду призначеного покарання. Вважалося, що строк давності сплинув, якщо протягом часу, закріпленого в законі, про вчинений злочин не стало відомо владі або винна особа не була виявлена (ст. 163

Уложення 1845 року). Були й винятки з цього правила, коли давність не застосовували. Здебільшого йшлося про злочини проти держави (наприклад, змова проти верховної влади, посягання на життя самодержця, злочини, учинені деякими категоріями осіб (віровідступниками, особами, які незаконно привласнили собі посади), а також до цієї групи належав кваліфікований склад убивства (вбивство матері або батька). Прощення та помилування за цим Уложенням розглядали як виняток із загальних законів. Ініціатором могла бути лише верховна самодержавна влада, а також було передбачено усунення кримінально-правових наслідків учиненого злочину на розсуд самодержця [7, с. 35].

Статут кримінального судочинства 1864 року закріплював порядок застосування таких видів звільнення: у зв'язку з перебігом строку давності, примиренням обвинуваченого зі скривдженим, згідно з найвищим наказом або всезагальним милостивим маніфестом, що дарує прощення (ст. 16 Статуту кримінального судочинства). У встановлених випадках, відповідно до п. 2 ст. 177 Статуту, особа звільнялася від покарання. Рішення ухвалював суд, постановляючи вирок про звільнення підсудного від суду [7, с. 169].

На західноукраїнських землях діяло буржуазне законодавство Австро-Угорщини, на землях – КК 1768-го, 1774-го, 1787-го, 1797 року. Остання редакція австрійського кодексу 1852 року діяла на землях Західної України до 1932 року, коли на цю територію було поширено дію польського КК. Австрійський кодекс 1852 року містив положення щодо врахування під час призначення покарання характеристики особи винного, попередньої поведінки особи, впливу на нього певних обставин, що сприяло формуванню умов для звільнення від відбування покарання [8, р. 98].

Польський КК передбачав такі види звільнення від відбування покарання: умовне звільнення від відбування та умовне звільнення від відбування покарання з випробуванням [9].

Таким чином, інститут звільнення від кримінальної відповідальності, покарання та його відбування осіб, які вчинили злочин, зародився ще в період Київської Русі й активно розвивався далі.

У межах *другого етапу* ми виокремлюємо декілька періодів: 1) період державотворчих процесів 1917–1921 років; 2) зародження та розвиток радянського кримінального права після революції і до створення СРСР (1921–1922); 3) період першої кодифікації кримінального права в УРСР (кінець 1922-го – 1958 рік).

Дореволюційний період характеризується відсутністю чіткої систематизації кримінального законодавства. У законодавстві того часу не було чіткого визначення поняття кримінальної відповідальності, проте було висвітлено зміст поняття покарання. Саме тому в цей період не розмежовували звільнення від кримінальної відповідальності й звільнення від покарання та його відбування. Джерелами кримінального права України доби Центральної ради й Гетьманату є Кримінальне уложення (1903) й окремі постанови Тимчасового уряду. В Українській Народній Республіці доби Центральної ради було прийнято кримінально-правові акти, найважливішими з-поміж яких є такі: III Універсал, у якому передбачено скасування смертної кари (це було засвідчено в Конституції Української Народної Республіки); Закон про амністію (19 листопада 1917 року), у якому встановлено правові засади звільнення осіб, засуджених за політичні злочини [6, с. 39].

За часів Гетьманату кримінальне законодавство зазнало вибіркового скасування, змін і доповнень, що відтіняло нові соціально-економічні засади функціонування державного механізму. Водночас законодавство Російської імперії цього періоду мало основним документом з питань кримінального права «Кримінальне уложення» (1903).

Кримінально-правові відносини в Другій Українській Народній Республіці доби Директорії вирізняються спробами кодифікації законодавства, що відображено в підготовці Статуту карного 1921 року. Статут не було затверджено, а отже, він не набув чинності.

Кримінальне право на теренах України радянської доби ґрунтувалося на декретах російської радянської влади більшовиків. Звільнення від кримінальної відповідальності вже в перших декретах радянської влади активно використовували за такі злочини, як хабарництво, незаконне поводження зі зброєю, дезертирство. Наприклад, у ст. 6 Декрету «Про хабарництво» 1918 року було передбачено можливість звільнення від кримінальної відповідальності осіб, які заявили до відповідних органів про давання ними хабаря. Декретом Ради народних комісарів РНК УРСР від 1 жовтня 1921 року «Про боротьбу з хабарництвом» було закріплено положення про зменшення міри покарання або повне звільнення від нього у випадку, якщо винна особа своєчасно повідомила про дачу хабаря або сприяла розкриттю справи про хабарництво.

У цей період не було єдиного механізму правового регулювання аналізованого інституту, а деякі вчені стверджують, що саме в цей час і виникає інститут звільнення [10, с. 23].

На нашу думку, на цей період припадає формування передумов для утвердження відповідних інститутів звільнення на подальшому етапі розвитку кримінального права.

Уперше на законодавчому рівні було закріплено положення про звільнення від відбування покарання в Декреті РНК «Про суд» від 24 листопада 1917 року, а положення цього Декрету було закрі-

плено в Україні 4 січня 1918 року постановою Народного секретаріату УСРР «Про запровадження народного суду» [11, с. 15–23].

Також судовій владі було надано право умовного засудження, відновлення в правах, дострокового звільнення від покарання та помилування. Правила умовно-дострокового звільнення були встановлені постановою Народного комісаріату юстиції «О досрочном освобождении» від 25 листопада 1917 року, у правилах закріплено умови звільнення осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі.

Одним із перших видів звільнення від відбування покарання в радянському кримінальному законодавстві є умовне засудження.

Уперше умовне засудження було закріплено в Керівних засадах із кримінального права Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки від 12 грудня 1919 року, а законодавча регламентація на теренах України – ще раніше, 17 березня 1919 року (декрет РНК УСРР «Про умовне засудження») [11, с. 279–280].

Так, згідно зі ст. 26 цього документа, підставами для такого звільнення були: вчинення злочину вперше, тяжкий ступінь обставин життя особи, а також такий рівень небезпечності для співжиття особи, який не вимагає невідкладної ізоляції. Декрет РНК України «Про умовне звільнення» від 17 березня 1919 року закріплював положення про можливість застосування умовного засудження до особи у випадку, якщо покарання за вчинений злочин не перевищує 10 років. Це реалізовували шляхом винесення судом рішення про незастосування покарання, якщо винна особа протягом певного часу не вчинить нового злочину.

Керівні засади з кримінального права Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки від 12 грудня 1919 року в розділі VII «Про умовне засудження», які набули чинності на території України згідно з рішенням Народного комісаріату юстиції України від 4 серпня 1920 року [4, с. 117], закріплювали положення про невиконання обвинувального вироку суду щодо осіб, які були засуджені до покарання у виді утримання під вартою. Так, це ставало можливим у випадку вчинення злочину вперше, за наявності виключно скрутних обставин життя та відсутності небезпеки засудженої особи для суспільства [12, с. 57–60].

Декрет РНК УСРР «Про дострокове звільнення» було ухвалено 21 березня 1919 року. У цьому документі закріплено положення про дострокове звільнення від відбування покарання засуджених після відбуття ними частини покарання, а у випадку засудження до безстрокового позбавлення волі – після відбуття покарання протягом 12 років [13, ст. 336].

Право на дострокове звільнення засуджених надавали народному суду, його було закріплено в постанові «Про запровадження народного суду» від 17 січня 1919 року [14, с. 32].

Цей Декрет не закріплював підстави дострокового звільнення, а визначав лише порядок застосування. Так, суд мав право умовно звільнити засуджену особу, якщо така особа відбувала покарання у виді позбавлення волі й фактично відбула половину покарання, а у випадку відбування безстрокового покарання – відбула 12 років. Водночас суд мав право скасувати рішення про умовно-дострокове звільнення у випадку, якщо особа вчинить новий злочин.

У своїх наукових працях П. П. Михайленко зазначає, що на практиці достроковому звільненню підлягали засуджені особи, які довели своє виправлення, сумлінно ставилися до роботи й не порушували дисципліну [11, с. 287].

Рада народних комісарів УСРР 1919 року також приймає декрети, пов'язані зі звільненням засуджених від покарання або подальшого його відбування, зокрема Декрет «Про помилування та пом'якшення покарання» [15, ст. 118] і «Про умовне засудження» [16, ст. 336]. Згодом, 12 листопада 1921 року, РНК УСРР скасувала дію Декрету «Про умовне засудження», ухваливши Декрет «Про позбавлення волі, умовно-дострокове звільнення й умовне засудження», яким було закладено нові умови застосування умовного засудження зокрема [17]. Цей декрет передбачав можливість умовного засудження лише у випадках, коли ступінь небезпеки особи не вимагав негайного її покарання [18, ст. 69]. Проте цей документ мав певні недоліки. У ньому не було закріплено підстав для застосування умовно-дострокового звільнення, а також скасування рішення про дострокове звільнення ставало можливе лише у випадку, якщо особа протягом невідбутої частини покарання вчинила новий тотожний або однорідний злочин. Перевагою, на нашу думку, слід вважати розширення кола осіб, які мали право звернутися до суду з клопотанням про умовно-дострокове звільнення. Цей документ надавав право звернутися з клопотанням радянським установам, партійним або профспілковим організаціям [19, ст. 680].

У межах першої кодифікації законодавства 1922 року набрав чинності КК УСРР. Кодекс було розроблено на підставі КК Російської Соціалістичної Радянської Федеративної Республіки, тому дублювалися структура, нумерація та зміст статей.

КК УСРР 1922 року виокремлював такі підстави звільнення від покарання: звільнення від покарання неповнолітніх (віком від 14-ти до 16 років) із застосуванням заходів медико-педагогічного

впливу (ст. 18); звільнення від покарання у зв'язку із закінченням строків давності (ст. 21); умовне засудження (ст. 36); умовно-дострокове звільнення від покарання (ст. 53); звільнення від покарання у виді позбавлення волі з переведенням засудженого на примусові роботи без утримування під вартою (ст. 53). Також було передбачено право суду на застосування одного з видів звільнення від відбування покарання – умовного засудження з призначенням іспитового строку. Згідно з Кодексом, тривалість іспитового строку могла становити від трьох до десяти років. Підставами для застосування такого звільнення були: вчинення злочину вперше, за тяжкого збігу обставин, якщо при цьому суспільна небезпечність засудженого не вимагала обов'язкової ізоляції. Водночас діяла заборона на використання умовного засудження до осіб, яким поряд з основним було призначено й додаткове покарання у виді «ураження в правах», що є аналогом заборони обіймати певні посади або займатися певною діяльністю [20, с. 5–10].

Після створення СРСР (грудень 1922 року) певні види звільнення від покарання передбачали й окремі Декрети ЦВК СРСР. Так, Декрет Центрального виконавчого комітету від 22 лютого 1924 року «Про умовно-дострокове звільнення жінок, що позбавлені волі, до дня святкування дня робітниці» передбачав умовно-дострокове звільнення з-під варти жінок-робітниць, які, відбувши до дня жіночого свята половину або більше строку покарання, уже не становили суспільної небезпеки [12, с. 199].

Наступним важливим періодом розвитку радянського кримінального права стало ухвалення Основних засад кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік (31 жовтня 1924 року). Основні засади містили переважно норми, які належали до загальної частини кримінального права. Цей документ охоплював 39 статей, об'єднаних у чотири розділи, серед яких розділ «Про умовно-дострокове звільнення засудженого...». Поняття «покарання» було замінено на поняття «заходи соціального характеру». Поміж видів звільнення від заходів соціального характеру Основні засади передбачали: звільнення від заходів соціального характеру у зв'язку з давністю обвинувального вироку (ст. 10); звільнення від заходів соціального характеру за клопотанням суду (ст. 35); умовне засудження (ст. 36); умовно-дострокове звільнення від подальшого відбування визначеного судом розміру заходу соціального характеру (ст. 38); заміну невідбутої частини заходу соціального характеру на більш м'яку (ст. 38) [21, с. 148].

Питання про умовне засудження вирішували в кожному конкретному випадку, це було правом суду, а не обов'язком. Невдовзі було запроваджено державну політику з посилення кримінальних репресій, результатом якої стало внесення 1927 року змін до КК УСРР 1922 року й викладення документа в новій редакції, який у більшості сучасних джерел називають КК УСРР 1927 року. У цьому КК було закріплено положення про можливість застосування умовного засудження лише до осіб, яким було призначено покарання у виді виправних робіт [22, с. 32].

Кримінальний кодекс УСРР 1927 року цілком перейняв положення Основних засад кримінального законодавства СРСР та радянських республік 1924 року. Серед видів звільнення від заходів соціального характеру Кодекс також передбачав такі: у зв'язку з давністю обвинувального вироку (ч. 3 ст. 14); за клопотанням суду (ст. 47); умовне засудження (ст. 48); умовно-дострокове звільнення від подальшого відбування визначеної судом міри соціального захисту (ст. 51); заміна невідбутої частини міри соціального захисту на більш м'яку (ст. 51) [23, с. 5–10]. Слід зазначити, що в цей період поширенішими були заходи, спрямовані на розвантаження органів кримінальної юстиції та послаблення кримінального тиску на суспільство, у зв'язку з чим оголошували амністії. Рішення влади про амністію передбачали закриття кримінальних справ, а отже, звільнення від кримінальної відповідальності або від відбування покарання відповідно.

У зв'язку з реорганізацією місць позбавлення волі 1929 року у виправно-трудових таборах застосування умовно-дострокового звільнення було частково обмежено. Його застосовували до осіб, що користувалися до засудження виборчими правами й засвідчили своє виправлення, з поселенням у районі табору на невідбуту частину покарання або без поселення (ст. 42) [24, ст. 247].

Уже за десять років, 25 серпня 1938 року, Й. В. Сталін на засіданні Президії Верховної Ради СРСР у доповіді «Про дострокове звільнення ув'язнених» поставив під сумнів доцільність дострокового звільнення засуджених [25, с. 113], а тому 1939 року застосування дострокового звільнення було припинено [26, ст. 34–35]. Об отмене практики зачета рабочих дней и условно-досрочного освобождения : приказ НКВД СССР от 15 июня 1939 г. СЗ СССР. 1939. № 86. Ст. 34–35.

Повернувся законодавець до цього виду звільнення від покарання лише в 60-х роках ХХ століття. Спершу Указом Президії Верховної Ради СРСР «О порядке досрочного освобождения от наказания осужденных за преступления, совершенные в возрасте до 18 лет» від 24 квітня 1954 року вперше передбачено можливість дострокового (і водночас безумовного) звільнення від покарання неповнолітніх злочинців [27, с. 317–318].

Своєю чергою Указом Президії Верховної Ради СРСР «О введении условно-досрочного освобождения из мест заключения» від 14 липня 1954 року в судовій практиці поновлено застосування

цього виду звільнення від покарання. Підставами умовно-дострокового звільнення від покарання та заміни покарання більш м'яким визнано відбуття засудженим не менш ніж двох третин призначеного судом покарання та доведення ним свого виправлення чесним ставленням до праці й зразковою поведінкою [28, с. 317–318].

Третій етап розпочався ухваленням 1958 року Основ кримінального законодавства Союзу РСР та союзних республік. Цей документ передбачав такі види звільнення від покарання: умовне засудження (ст. 38); відстрочку виконання вироку військовослужбовцю або військовозобов'язаному у воєнний час (ст. 39); у зв'язку з давністю виконання обвинувального вироку (ст. 42); у зв'язку із втратою особою суспільної небезпеки (ст. 43); умовно-дострокове (ст. 44); заміна невідбутої частини покарання більш м'яким (ст. 44); умовно-дострокове щодо осіб, що вчинили злочини у віці до 18 років (п. 1 ч. 1 ст. 45); дострокове щодо осіб, що вчинили злочини у віці до 18 років (п. 2 ч. 1 ст. 45); заміна призначеного покарання більш м'яким особам, що вчинили злочини у віці до 18 років (п. 3 ч. 1 ст. 45); амністія та помилування (ст. 46) [29]. Основи кримінального законодавства СРСР закономірно стали базисом для союзних республік і були покладені в основу КК УРСР, прийнятого 1960 року. Природно, що цей КК передбачав ті самі види звільнення від покарання, що й Основи кримінального законодавства Союзу РСР та союзних республік. У ньому було передбачено можливість: умовного засудження (ст. 45); відстрочки виконання вироку військовослужбовцю або військовозобов'язаному у воєнний час (ст. 46); за давністю виконання обвинувального вироку (ст. 49); у зв'язку із втратою особою суспільної небезпеки (ст. 50); умовно-дострокового звільнення (ст. 52); заміни невідбутої частини покарання більш м'яким (ст. 52); умовно-дострокового звільнення осіб, що вчинили злочини у віці до 18 років (ст. 53); заміни призначеного покарання більш м'яким особам, що вчинили злочини у віці до 18 років (ст. 53); амністії та помилування (ст. 54). [30, ст. 14]. Ще один вид звільнення від покарання – «звільнення від відбування покарання засудженого, який захворів на тяжку хворобу», – було передбачено ст. 408 КПК УРСР 1961 року [31, ст. 15].

Згодом сформувалася тенденція до збільшення кількості видів звільнення від кримінальної відповідальності, звільнення від покарання та звільнення від відбування покарання. Чергове масштабне реформування кримінального законодавства у сфері звільнення від покарання відбулося 23 березня 1977 року після прийняття Указу Президії Верховної Ради УРСР (№ 1848-IX). Кримінальний кодекс 1960 року було доповнено такими новими видами звільнення від покарання: відстрочкою виконання вироку неповнолітньому (ст. 46-1); умовним засудженням та умовним звільненням із місць позбавлення волі з обов'язковим залученням засудженого до праці (ст. 25-1, 52-2) [32, с. 128]. Водночас того самого року було внесено зміни до КПК України, унаслідок яких у ньому з'явилася ст. 408-1, що передбачала можливість звільнення від відбування покарання осіб, які були умовно засуджені до покарання у виді позбавлення волі, або умовно звільнених із місць позбавлення волі у зв'язку з інвалідністю [33, ст. 131].

Згідно з Указом Президії Верховної Ради УРСР від 12 січня 1983 року, з'являється норма, яка передбачає застосування відстрочки виконання вироку (ст. 46-1) [34, ст. 50] і щодо повнолітніх злочинців. Також цим Указом запроваджено норму про можливість застосування відстрочки виконання вироку щодо вагітних жінок, а також жінок, які мають дітей віком до трьох років (ч. 3 ст. 46-1) [35, ст. 50]. Кримінальний кодекс у 1992 році доповнюють положенням про звільнення від відбування покарання особи, яка засуджена за діяння, караність якого законом усунена [36, ст. 570]. Пізніше, 27 липня 1994 року Законом України (№ 137/94-ВР) до КК включено положення про відстрочку відбування покарання вагітним жінкам і жінкам, які мають дітей віком до трьох років, шляхом доповнення Кодексу ст. 46-2 [37, ст. 342].

Таким чином, КК 1960 року на момент ухвалення чинного КК України передбачав такі види звільнення від покарання: умовне засудження до позбавлення волі з обов'язковим залученням до праці (ст. 25-1); умовне засудження (ст. 45); відстрочка виконання вироку військовослужбовцю або військовозобов'язаному у воєнний час (ст. 46); відстрочка виконання вироку (ст. 46-1); відстрочка виконання вироку вагітним жінкам і жінкам, які мають дітей віком до трьох років (ч. 3 ст. 46-1); відстрочка відбування покарання вагітним жінкам і жінкам, які мають дітей віком до трьох років (ст. 46-2); давність виконання обвинувального вироку (ст. 49); звільнення від покарання у зв'язку із втратою особою суспільної небезпеки (ст. 50); умовно-дострокове звільнення від покарання (ст. 52); заміна невідбутої частини покарання більш м'яким (ст. 52); умовне звільнення з місць позбавлення волі з обов'язковим залученням засудженого до праці (ст. 52-2); умовно-дострокове звільнення від покарання осіб, що вчинили злочини у віці до 18 років (ст. 53); заміна призначеного покарання більш м'яким особам, що вчинили злочини у віці до 18 років (ст. 53); амністія (ч. 1 ст. 54); помилування (ч. 1 ст. 54); звільнення від призначеного покарання особи, засудженої за діяння, караність якого законом усунена (ч. 2 ст. 54). Ще два види звільнення від

покарання були передбачені КПК УРСР 1960 року: звільнення від відбування покарання засудженого, який захворів на тяжку хворобу (ст. 408), і звільнення від відбування покарання осіб, умовно засуджених до позбавлення волі або умовно звільнених із місць позбавлення волі у зв'язку з інвалідністю (ст. 408-1) [21, с. 149].

Четвертий етап є підсумковим. Він розпочався 2001 року і триває досі. Чинний КК України ввібрав усі досягнення в історії становлення та розвитку інституту звільнення від відбування покарання, тож сформувався кримінально-правовий інститут звільнення від покарання та його відбування.

Чинний КК України містить розділ XII Загальної частини, що визначає підстави звільнення від покарання та його відбування, зокрема: звільнення від покарання (ч. 4 ст. 74, ч. 5 ст. 74, ч. 2 ст. 84; ст. 105, ст. 85, ст. 86, ст. 87, ч. 2 ст. 74, ч. 2 ст. 82, ч. 1 ст. 84, ч. 3 ст. 84 КК України); звільнення від відбування покарання (ст. 75, 104, 79, 80, 106, 81, 107, 81-1, ч. 2 ст. 74, ст. 86, ст. 87, ст. 83 КК України). заміну більш м'яким, а також пом'якшення призначеного покарання (ч. 3 ст. 82, ч. 2 ст. 87, ч. 3 ст. 74 КК України) [38].

Висновки. Інститут звільнення від відбування покарання має багатовікову історію, яка розпочалася ще в X ст. в період існування звичаєвого права. Пропонується історію розвитку цього інституту поділяти на чотири етапи, які охоплюють окремі періоди. Перший етап розпочався за часів «Руської правди» і тривав до 1917 року, на нього припадає започаткування інституту звільнення від кримінальної відповідальності й відбування покарання та визначення процесуального порядку його застосування. Цей етап розділено на періоди: 1) звичаєвого права, коли відбулося зародження цього інституту; 2) Литовсько-Руської держави; 3) «козацького» права Запорізької Січі та Гетьманщини; 4) період імперської доби.

Другий етап – з 1917-го й до 1958 року, тобто до набрання чинності Основами кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік. У його межах виокремлено такі періоди: 1) державотворчих процесів 1917–1921 років; 2) зародження та розвитку радянського кримінального та кримінально-процесуального права після революції і до створення СРСР – 1921–1922 роки; 3) першої кодифікації кримінального права в УРСР – кінець 1922-го – 1958 рік.

Третій етап припадає на 1958–2001 роки. Протягом цього етапу було розроблено та прийнято КК й КПК УРСР 1960 року.

Четвертий етап розпочався 2001 року, коли набрали чинності КК і КПК України (2012), він триває і досі.

Варто зазначити, що інститут звільнення від відбування покарання має важливе соціальне значення, адже є виявом гуманізму держави до людини, яка вчинила кримінальне правопорушення, його застосовують у випадку, коли мети покарання можливо досягти без реального відбування покарання або без подальшого відбування покарання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Чугаєвська А.В. Окремі аспекти впровадження досудової доповіді при звільненні особи від відбування покарання. *Збірник правового регулювання економіки*. 2019. № 18. С. 189–199.
2. Курс советского уголовного права: в 6 т. / редкол.: А.А. Пионтковский, П.С. Ромашкин, В.М. Чивадзе. М.: Наука, 1970. Т. 1: Уголовный закон. Часть общая. 311 с.
3. Козирева В.П. Кримінальні покарання майнового характеру за законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2007. 20 с.
4. Фріс П.Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми: монографія. Київ : Атіка, 2005. 332 с.
5. Маляренко В.Т. Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2005. 512 с.
6. Терлюк І.Я. Огляд історії кримінального права України: навч. посіб. Львів: Ліга-Прес, 2007. 92 с.
7. Российское законодательство X–XX веков: в 9 т. / под общ. ред. О.И. Чистякова; отв. ред. тома Б.В. Виленский. М., 1991. Т. 8: Судебная реформа. 496 с.
8. Sanford H.S. The Different Systems of Penal Codes in Europe: Also, a Report on the Administrative Changes in France, Since the Revolution of 1848. Administrative law. Washington : B. Tucker, Senate Printer, 1854. 404 p. URL: https://www.loc.gov/law/mlr/Lieber_Collection-pdf/PenalCodes-in-Europe.pdf.
9. Polski Kodeks karny z 11. VII. 1932 r. wraz z prawem o wykroczeniach, przepisami wprowadzającym i utrzymaniem w mocy przepisami kodeksu karnego austriackiego, niemieckiego, rosyjskiego i skorowidzem. URL: http://www.bibliotekacyfrowa.pl/Content/89357/PAd_11544.pdf.
10. Житний О.О. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2003. 210 с.

11. Михайленко П.П. Нариси з історії кримінального законодавства Української РСР. Київ: Вид-во Акад. наук УРСР, 1959. Ч. 1. 440 с.
12. Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР: 1917–1952 гг. / под ред. И.Т. Голякова. М.: Гос. изд-во юрид. лит., 1953. 463 с.
13. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. 1919. № 30. Ст. 336.
14. Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. Київ: Держ. вид-во політ. літ. УРСР, 1963. Т. 1: 1917–1941 рр. 772 с.
15. Декрет РНК УРСР «Про помилування та пом'якшення покарання». З.У. УРСР. 1919. № 9. Ст. 118.
16. Декрет РНК УРСР «Про умовне засудження». З.У. УРСР. 1919. № 30. Ст. 336.
17. Декрет РНК УРСР «Про позбавлення волі, умовно-дострокове звільнення та умовне засудження». З.У. УРСР. 1921. № 23. Ст. 680.
18. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. 1922. № 4. Ст. 69.
19. Декрет РНК УРСР «Про позбавлення волі, умовно-дострокове звільнення та умовне засудження». З.У. УРСР. 1921. № 23. Ст. 680.
20. Уголовный кодекс УССР (утвержденный ВУЦИК 23 авг. 1922 г.) с алфавитным указателем : изд. офиц. Харьков: Изд-во Наркомюста УССР, 1922. 50 с.
21. Горох О.П. Кримінально-правова політика у сфері звільнення від покарання на українських землях у першій половині XIX ст. – першій половині XXI ст. *Наукові записки НаУКМА*. 2013. Т. 144-145. С. 146–151.
22. Новый УК УССР. Харьков: Юрид. изд-во Наркомюста УССР, 1927. 322 с.
23. Уголовный кодекс УССР (в редакции 1927 г.). 3-е изд., офиц. Харьков: Юриздат, 1927. 135 с.
24. Положение об исправительно-трудовых лагерях: постановление СНК СССР от 7 апр. 1930 г. *СЗ СССР*. 1930. № 22. Ст. 248.
25. Выступление И.В. Сталина на заседании Президиума Верховного Совета СССР «О досрочном освобождении заключенных» от 25 авг. 1938 г. *ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918–1960 (Россия. XX век: документы)* / под общ. ред. А.Н. Яковлева. М.: Демократия, 2000. 888 с.
26. Об отмене практики зачета рабочих дней и условно-досрочного освобождения: приказ НКВД СССР от 15 июня 1939 г. *СЗ СССР*. 1939. № 86. Ст. 34-35.
27. Указ Президиума Верховного Совета СССР «О порядке досрочного освобождения от наказания осужденных за преступления, совершенные в возрасте до 18 лет» от 24 апр. 1954 г. *Сборник нормативных актов по советскому исправительно-трудовому праву (1917–1959 гг.)*. М., 1959. 360 с.
28. Указ Президиума Верховного Совета СССР «О введении условно-досрочного освобождения из мест заключения» от 14 июля 1954 г. *Сборник нормативных актов по советскому исправительно-трудовому праву (1917–1959 гг.)*. М., 1959. 360 с.
29. Основы уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик. М.: Гос. изд-во юрид. лит., 1960. 23 с.
30. Кримінальний кодекс Української РСР: Закон УРСР від 28 груд. 1960 р. № 2000-05. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1961. № 2. Ст. 14.
31. Кримінально-процесуальний кодекс Української РСР: Закон УРСР від 28 груд. 1960 р. № 1001-05. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1961. № 2. Ст. 15.
32. Про внесення доповнень і змін до Кримінального кодексу України, Кримінально-процесуального кодексу Української РСР і Кодексу Української РСР про адміністративні правопорушення: Закон України від 7 лип. 1992 р. № 2547-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 39. Ст. 570.
33. Про внесення доповнень і змін до Кримінально-процесуального кодексу Української РСР: Указ Президії Верховної Ради УРСР від 23 берез. 1977 р. № 1851-IX. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1977. № 14.
34. Про внесення доповнень і змін до Кримінального кодексу Української РСР: Указ Президії Верховної Ради УРСР від 12 січ. 1983 р. № 4571-X. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1983. № 4. Ст. 50.
35. Про внесення доповнень і змін до Кримінально-процесуального кодексу Української РСР: Указ Президії Верховної Ради УРСР від 23 берез. 1977 р. № 1851-IX. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1977. № 14.

36. Про внесення доповнень і змін до Кримінального кодексу України, Кримінально-процесуального кодексу Української РСР і Кодексу Української РСР про адміністративні правопорушення: Закон України від 7 лип. 1992 р. № 2547-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 39. Ст. 570.
37. Про внесення змін і доповнень до законодавчих актів України щодо врегулювання деяких питань, пов'язаних з умовами відбування покарання засудженими: Закон України від 27 лип. 1994 р. № 137/94-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 37. Ст. 342.
38. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.

УДК 343.432.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.138>

ПОЗБАВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ НАГОРОДИ УКРАЇНИ ЯК ВИД ПОКАРАННЯ

Ющик О.І.,*кандидат юридичних наук, доцент,**доцент кафедри кримінального права**Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича***Дякур М.Д.,***кандидат юридичних наук, доцент,**доцент кафедри кримінального права**Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*

Ющик О.І., Дякур М.Д. Позбавлення державної нагороди України як вид покарання.

У статті представлено зміни, які відбулись 20 листопада 2024 року з прийняттям Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо позбавлення державних нагород за популяризацію або пропаганду держави-агресора чи вчинення інших протиправних дій проти України».

Стаття досліджує передумови законодавчого закріплення нового виду покарання – позбавлення державної нагороди України. На підставі Закону України «Про державні нагороди» встановлено поняття, види, особливості призначення державних нагород, права та обов'язки нагороджених, відповідальність за порушення законодавства про державні нагороди.

Досліджено, що суд за обвинувальним вироком може позбавити нагороди особу, яка нагороджена державною нагородою, засуджена за тяжкий чи особливо тяжкий злочин, кримінальне правопорушення проти основ національної безпеки України, проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, а також кримінальне правопорушення, передбачене статтями 258-258⁵, 260, 261 Кримінального кодексу України.

У дослідженні зазначено, що позбавлення державної нагороди визнається видом кримінального покарання, відноситься до додаткових покарань, розміщене у системі покарання після виду покарання - позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу, і додається до переліку додаткових покарань, що можуть бути застосовані у разі звільнення від відбування покарання з випробуванням. Даний вид покарання не передбачений в жодній санкції статті Особливої частини КК України, але в ст. 54-1 КК України передбачено перелік злочинів, за які суд може позбавити особу за обвинувальним вироком державної нагороди України.

У роботі розкрито порядок виконання покарання у виді позбавлення державної нагороди, який передбачений окремим Розділом 6-1 Кримінально-виконавчого кодексу України. Відповідно до ч. 2 ст. 29-1 КВК України «резолютивна частина обвинувального вироку про позбавлення засудженого державної нагороди України невідкладно публікується в офіційних друкованих виданнях, в яких здійснюється офіційне оприлюднення актів Президента України, а також розміщується на офіційному веб-сайті Президента України».

Ключові слова: позбавлення державної нагороди України, покарання, система покарань, додаткове покарання, державна нагорода, обвинувальний вирок

Yushchyk O.I., Diakur M.D. Deprivation of a state award of Ukraine as a form of punishment.

The article presents the changes that took place on 20 November 2024 with the adoption of the Law of Ukraine 'On Amendments to the Criminal Code of Ukraine, the Criminal Procedure Code of Ukraine and Other Legislative Acts of Ukraine on Deprivation of State Awards for Promoting or Propagandising the Aggressor State or Committing Other Unlawful Acts against Ukraine'.

The article examines the prerequisites for legislative consolidation of a new type of punishment - deprivation of a State award of Ukraine. Based on the Law of Ukraine 'On State Awards', the author defines the concept, types, peculiarities of awarding state awards, rights and obligations of the recipients, and liability for violation of legislation on state awards.

The author examines that a court may, upon a guilty verdict, deprive a person who has been awarded a state award, convicted of a grave or especially grave crime, a criminal offence against the foundations of national security of Ukraine, against peace, security of humanity and international law and order, as well as a criminal offence under Articles 258-258-5, 260, 261 of the Criminal Code of Ukraine.

The study notes that deprivation of a state award is recognised as a type of criminal punishment, belongs to additional punishments, is placed in the punishment system after the type of punishment, deprivation of a military, special rank, rank, rank or qualification class, and is added to the list of additional punishments that may be applied in case of release from serving a sentence on probation. This type of punishment is not provided for in any sanction of the article of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine, but Article 54-1 of the Criminal Code of Ukraine provides a list of crimes for which the court may deprive a person of a state award of Ukraine upon a guilty verdict.

The article describes the procedure for the execution of punishment in the form of deprivation of a state award, which is provided for in a separate Section 6-1 of the Criminal Executive Code of Ukraine. According to Part 2 of Art. 29-1 of the CEC of Ukraine, 'the operative part of the guilty verdict on deprivation of the convicted person of the State award of Ukraine shall be promptly published in the official printed media in which the acts of the President of Ukraine are officially published, and shall also be posted on the official website of the President of Ukraine'.

Key words: deprivation of a state award of Ukraine, punishment, penal system, additional punishment, state award, guilty verdict.

Постановка проблеми. 24 лютого 2022 року Україна зазнала широкомасштабної військової агресії з боку росії, що неабияк вплинуло на суспільство, громадян, правову систему країни. Громадяни України відчували зміни, які відбулись після вторгнення, що стало випробуванням на міцність, витривалість, незламність і незалежність кожного та держави в цілому. Але і зустрічаємо непоодинокі випадки, коли особи вчиняють діяння пов'язані із підтримкою спрямованої на допомогу держави-агресора, публічно заперечують інформацію про здійснення збройної агресії проти України, визнають правомірною окупацію території України, пропагують та добровільно займають посади в органах влади, передають матеріальні ресурси незаконним збройним чи воєнізованим формуванням, створеним на тимчасово окупованій території, вимальовують позитивний образ держави-агресора. Нажаль, такі суспільно небезпечні діяння вчиняються громадянами, які отримали державні нагороди за певні заслуги перед Україною. Тому виникла необхідність законодавчо передбачити покарання у виді позбавлення державних нагород України за вчинення тяжких чи особливо тяжких злочинів, проти основ національної безпеки України, проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку.

Стан дослідження. В науковій літературі неодноразово досліджувались питання позбавлення державних нагород щодо осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення, та необхідності законодавчого закріплення. Такі матеріали зустрічаємо в наукових працях Гайового В.І., Дей М.І., Деревінського М.П., Ковбаса І.В., Коритько Д.Г., Лень В.В., Пономаренко Ю.А., Хавронюка М.І.

Метою статті є аналіз змін до кримінального, кримінального процесуального та кримінально-виконавчого законодавства пов'язаного із передбаченням нового виду кримінального покарання – позбавлення державної нагороди України. З'ясування підстав та умов застосування позбавлення державної нагороди як виду додаткового покарання та досягнення його виконанням мети покарання.

Виклад основного матеріалу. Національне кримінальне законодавство з 2001 року і до сьогодні зазнало чималих змін, пов'язаних як із криміналізацією, так і декриміналізацією діянь, включенням та виключенням окремих інститутів чи норм. По підрахункам більше 1500 таких змін налічуємо в Кримінальному кодексі України за останні двадцять чотири роки. Чисельні зміни відбувались протягом останніх трьох років після широкомасштабного вторгнення російської федерації, що викликано введенням воєнного стану та необхідності врегулювання суспільних відносин, пов'язаних військовими діями, національною безпекою, безпекою людства, міжнародним правопорядком в умовах війни.

Верховною Радою України 20 листопада 2024 року прийнятий Закон України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо позбавлення державних нагород за популяризацію або пропаганду держави-агресора чи вчинення інших протиправних дій проти України», яким передбачено новий покарання, раніше не відомий кримінальному законодавству, позбавлення державної нагороди України (ст. 54-1 КК України) [7].

В Пояснювальні записці до Закону було вказано, що на сьогодні «окремі особи, нагороджені державними нагородами України, які засуджені за тяжкі чи особливо тяжкі злочини, кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки України, проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, зберігають статус нагороджених державними нагородами України, а також можливість користуватися відповідними правами і пільгами, передбаченими для нагороджених осіб».[9] Тому необхідно передбачити, як вид покарання, позбавлення державних нагород осіб,

які популяризують та пропагують державу-агресора чи вчиняють інші протиправні діяння проти України, що послабляє нашу державу і знижує можливість у найближчий час досягти перемоги у війні.

Відповідно до статті 1 Закону України «Про державні нагороди України» «державні нагороди України є вищою формою відзначення громадян за видатні заслуги у розвитку економіки, науки, культури, соціальної сфери, захисті Вітчизни, охороні конституційних прав і свобод людини, державному будівництві та громадській діяльності, за інші заслуги перед Україною» [5]. Отже, за допомогою державних нагород держава виражає визнання заслуг людини, ступінь корисності її діяльності для суспільства, що в свою чергу є заохоченням, стимулом у розвитку трудової і суспільно-політичної активності громадян. На думку М.О. Дей: «нагороди є специфічними позитивними санкціями, стимулюючими вельми значущу, соціально-корисну, схвалювану поведінку в рамках держави і суспільства у цілому». [1, с. 129–133]

Конституція України гарантує, що громадяни мають рівні права і свободи. Тому всі громадяни мають право на отримання державної нагороди, незалежно від ознак раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. [6] Законодавство передбачає такі види державних нагород: «звання Герой України; орден; медаль; відзнака «Іменна вогнепальна зброя»; почесне звання України; Державна премія України; президентська відзнака». Президент України затверджує статuti і положення про державні нагороди, які визначають підстави для нагородження, містять опис державної нагороди, а також встановлюють порядок нагородження, вручення, носіння державних нагород та інші правила. Згідно ст. 1 Закону України «Про державні нагороди України», державні нагороди встановлюються виключно законами, нагородження державними нагородами провадиться указом Президента України. [5]

Відповідно до прийняття змін, які відбулись в кримінальному законодавстві виключно Президент України на підставі Указу в разі засудження нагородженого за тяжкий злочин за поданням суду у випадках, передбачених законом може позбавити особу державної нагороди. На сьогодні відповідно до ст. 16 Закону України «Про державні нагороди» «позбавлення державної нагороди можу бути здійснено судом і Радою Національної Безпеки і оборони України. Крім того, законодавчі акти України, які визначають підстави нагородження осіб державними нагородами, встановлюють права та пільги, але не містять положень щодо скасування або позбавлення державних нагород України». [5]

Відповідно суд за «обвинувальним вироком може позбавити нагороди особу, яка нагороджена державною нагородою, засуджена за тяжкий чи особливо тяжкий злочин, кримінальне правопорушення проти основ національної безпеки України, проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, а також кримінальне правопорушення, передбачене статтями 258-258⁵, 260, 261 Кримінального кодексу України». [7] У випадку, якщо до особи, нагородженої державною нагородою, застосовано санкцію у виді позбавлення державної нагороди України, то за рішенням Ради національної безпеки і оборони України можуть застосовуватись спеціальні економічні та інші обмежувальні заходи (санкції), введеними в дію Указом Президента України. Прикладом є Укази Президента України № 778/2024 та № 779/2024 від 22 листопада 2024 року, які ввели в дію два рішення Ради національної безпеки і оборони України про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій). До списку увійшли - колишні урядовці, народні депутати, керівники СБУ та Генпрокуратури, прокурори, артисти, російські політичні, релігійні та культурні діячі. Усіх їх позбавлено державних нагород України безстроково. До десяти з них застосований максимальний набір санкцій, зокрема, про блокування активів, анулювання ліцензій і дозволів та повне припинення торговельних операцій [11, 12].

Історія кримінального законодавства не передбачала такого виду покарання як позбавлення державної нагороди. Додатковим покаранням відповідно до ст. 54 КК України передбачалось лише позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу, і відповідно не можливо було позбавити особу за рішенням суду державної нагороди, наукового ступеня, вченого звання.

Серед науковців та дослідників кримінального права з'являлась думка про необхідність законодавчого закріплення такого виду покарання як позбавлення державної нагороди, хоча підставою її застосування було вчинення службових злочинів та пов'язано із займаною посадою. Наприклад, М.І. Хавронюк в своєму дисертаційному дослідженні «Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації» 2007 року запропонував «зміни до статей 51 і 54 КК України з метою визначення такого нового виду покарання, як позбавлення державної нагороди, спеціальної пенсії, стипендії чи доплати, наукового ступеня, вченого і академічного звання. Крім зарубіжного досвіду, ця пропозиція обґрунтовується тим, що

отримання державної нагороди, спеціальної пенсії, стипендії чи доплати, присвоєння наукового ступеня, вченого і академічного звання є можливими внаслідок вчинення злочину (наприклад, пов'язаного з хабарництвом чи зловживанням службовими повноваженнями), і абсурдними виглядали б виплата вказаних пенсій, стипендій і доплат особам, які їх не заслуговують, носіння такими особами почесних звань та інших державних нагород, вчених і академічних звань» [13, с. 25].

На сьогодні законодавчі зміни прийняті до певних статей Кримінального, Кримінального процесуального та Кримінально-виконавчого кодексів України. Позбавлення державної нагороди України визнається видом кримінального покарання, відноситься до додаткових покарань, розміщене у системі покарання після виду покарання - позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу, і додається до переліку додаткових покарань, що можуть бути застосовані у разі звільнення від відбування покарання з випробуванням. Даний вид покарання не передбачений в жодній санкції статті Особливої частини КК України, але в ст. 54-1 КК України передбачено перелік злочинів, за які суд може позбавити особу за обвинувальним вироком державної нагороди України.

Підставами застосування додаткового покарання у виді позбавлення державної нагороди є вчинення і засудження особи за певні категорії злочинів:

- тяжкого чи особливо тяжкого злочину;
- кримінального правопорушення проти основ національної безпеки України;
- кримінального правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку;
- кримінальне правопорушення, передбачене статтями 258-258⁵, 260, 261 КК України. [7]

Застосувати покарання у виді позбавлення державної нагороди можливо лише до особи, яка має державну нагороду України, передбачену ЗУ «Про державні нагороди», а саме «звання Героя України; ордена; медалі; відзнаки «Іменна вогнепальна зброя»; почесного звання України; Державної премії України; президентської відзнаки» [5]. Крім того, суд призначаючи основне покарання за вказані вчинені кримінальні правопорушення може, тобто має право, але не обов'язково застосувати додаткове покарання у виді позбавлення державної нагороди України.

Рішенням, яким особа позбавляється державної нагороди є обвинувальний вирок суду, який набрав законної сили. Якщо ж особа позбавлена державних нагород за рішенням Ради національної безпеки і оборони України, то «датою, з якої особу позбавлено державних нагород, є дата набрання чинності указом Президента України, яким введено в дію відповідне рішення Ради національної безпеки і оборони України про застосування спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)» [5].

В Проекті нового Кримінального кодексу України позбавлення державної нагороди не передбачено ні серед видів покарань (Стаття 3.2.2.), ні серед видів засобів безпеки (Стаття 3.6.1). Відповідно до Статті 3.6.3. Проекту передбачено обмежувальні засоби, які пов'язані із зайняттям певних посад, зокрема «суд може обмежити права: 1) обіймати певні посади, зокрема на громадських засадах; 2) брати участь у конкурсі на посади в органах державної влади чи органах місцевого самоврядування; 3) брати участь у виборах або референдумі; 4) здійснювати певні види діяльності» [10].

Порядок виконання покарання у виді позбавлення державної нагороди передбачений окремим Розділом 6-1 Кримінально-виконавчого кодексу України. Відповідно до ч. 2 ст. 29-1 КВК України «резолютивна частина обвинувального вироку про позбавлення засудженого державної нагороди України невідкладно публікується в офіційних друкованих виданнях, в яких здійснюється офіційне оприлюднення актів Президента України, а також розміщується на офіційному веб-сайті Президента України». На Міністерство юстиції України покладено обов'язок забезпечити виконання обвинувального вироку, а саме протягом трьох робочих днів після одержання копії вироку, яким засудженого позбавлено державної нагороди України, направляє копію вироку органам або посадовим особам, до компетенції яких віднесено питання застосування та/або адміністрування пільг, передбачених для осіб, нагороджених державними нагородами України, для припинення застосування пільг та пов'язаних з ними прав, передбачених для осіб, нагороджених державними нагородами України» [8].

Як бачимо покарання у виді позбавлення державної нагороди України пов'язано із втратою особи, а також її членів певних пільг, які визначаються Законами України та іншими нормативними актами, наприклад Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» 22 жовтня 1993 року № 3551-XII [3], Закон України «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні» 16 грудня 1993 року № 3721-XII [4] тощо.

Висновки. Отже, на законодавчому рівні вперше закріплено вид кримінального покарання позбавлення державної нагороди України. За обвинувальним вироком суд може позбавити нагороди особу, яка нагороджена державною нагородою, засуджена за тяжкий чи особливо тяжкий зло-

чин, кримінальне правопорушення проти основ національної безпеки України, проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, а також кримінальне правопорушення, передбачене статтями 258-258⁵, 260, 261 Кримінального кодексу України. Необхідність такого законодавчого закріплення пов'язана із тим, що особи, маючи державну нагороду, популяризують та пропагують державу-агресора чи вчиняють інші протиправні діяння проти України, що ганьбить таке звання, а також послаблює нашу державу і знижує можливість у найближчий час досягти перемоги у війні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дей М.О. Державні нагороди, як найвища форма правового заохочення. *Право і безпека*. 2005. № 45. С. 129–133.
2. Закон України «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні» 16 грудня 1993 року № 3721-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3721-12#Text> (дата звернення 10.02.2025).
3. Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» 22 жовтня 1993 року № 3551-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12#Text> (дата звернення 10.02.2025).
4. Закон України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо позбавлення державних нагород за популяризацію або пропаганду держави-агресора чи вчинення інших протиправних дій проти України» від 20 листопада 2024 року № 4074-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4074-20#n6> (дата звернення 8.02.2025).
5. Закон України «Про державні нагороди України» від 16 березня 2000 року № 1549-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1549-14#Text>. Конституція України: Закон України від 05.04. 2001 № 2341-III. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/constitution> (дата звернення 8.02.2025).
6. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04. 2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення 7.02.2025).
7. Кримінально-виконавчий кодекс України: Закон України від 11.07.2003 № 1129-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text> (дата звернення 11.02.2025).
8. Пояснювальна записка до проєкту Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо позбавлення державних нагород за популяризацію або пропаганду держави-агресора чи вчинення інших протиправних дій проти України». URL: <https://ips.ligazakon.net/document/gi11365a> (дата звернення 8.02.2025).
9. Проект Нового Кримінального кодексу України. Контрольний пакет текст Проєкту (станом на 01.08.2024 року). URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2024/08/02/kontrolnyj-tekst-proyektu-kk-standom-na-01-08-2024.pdf> (дата звернення 10.02.2025).
10. Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 22 листопада 2024 року «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)» № 778/2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/778/2024#Text> (дата звернення 10.02.2025).
11. Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 22 листопада 2024 року «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)» № 779/2024. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/7792024-52837> (дата звернення 10.02.2025).
12. Хавронюк М.І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації. Автореф. дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук. Київ, 2007. С. 25.

РОЗДІЛ IX. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.139>

ЕВОЛЮЦІЯ ІНСТИТУТУ ВІДКРИТТЯ МАТЕРІАЛІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ В КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА ЗАХИСТ

Балацька О.Р.,*кандидат юридичних наук, доцент,**доцент кафедри цивільно-правових дисциплін**Навчально-наукового Інституту права ім. І. Малиновського,**Національний університет «Острозька академія»*

ORCID: 0000-0001-6439-5927

Нижник Г.П.,*здобувач третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти**Навчально-наукового Інституту права ім. І. Малиновського,**Національний університет «Острозька академія»*

Балацька О.Р., Нижник Г.П. Еволюція інституту відкриття матеріалів кримінального провадження в контексті забезпечення права на захист.

У статті досліджено еволюцію нормативно-правового регулювання кримінального процесуального законодавства в частині відкриття матеріалів кримінального провадження іншій стороні. Зокрема автори проаналізували діюче кримінальне процесуальне законодавство та практичні проблеми реалізації прав та гарантій сторони захисту відповідно до норм КПК від 1960 року. Вказано на законодавчі прогалини та недоліки, практичні проблеми, які виникали з огляду на поточний стан нормативної регламентації процедури доступу до матеріалів сторони захисту. Акцентовано увагу, що до прийняття КПК у 2012 році, доступ сторони захисту до матеріалів кримінального провадження був обмежений дискреційними повноваженнями сторони обвинувачення та містив низку правових інструментів для порушення прав обвинуваченого та інших учасників кримінального процесу. Встановлено, що зміни процедури відкриття матеріалів іншій стороні за часів незалежності України були поетапними в рамках правового реформування кримінального провадження в Україні. Зміни полягали у доповненні гарантійними положеннями статті 218 КПК України від 1960 року. Стверджено, що на рівні відокремленого інституту відкриття матеріалів іншій стороні набуло повноцінного розвитку в кримінальному процесі після прийняття КПК 2012 року, норми якого посилили змагальні засади, рівність та забезпечення права на захист в кримінальному провадженні. В статті досліджено питання повноти та обсягу матеріалів, які надавались стороні захисту для ознайомлення після завершення досудового розслідування, врегулювання строків для ознайомлення з матеріалами, права на виготовлення копій матеріалів кримінальної справи, запровадження судового контролю.

Як підсумок, автори дійшли висновку, що відкриття матеріалів досудового розслідування є важливою гарантією забезпечення права на захист підозрюваного, обвинуваченого та його захисника. Процедура доступу сторони захисту до матеріалів кримінального провадження еволюціонувала за останні десятиліття від обмежених можливостей сторони захисту до повноцінної змагальності та рівності сторін у кримінальному процесі.

Ключові слова: відкриття матеріалів, досудове розслідування, доступ до матеріалів, кримінальний процес, змагальність, право на захист, прокурор.

Balatska O.R., Nyzhnyk G.P. Evolution of the institution of disclosure of criminal proceedings in the context of ensuring the right to defense.

The article examines the evolution of regulatory and legal frameworks governing criminal procedural legislation concerning the disclosure of criminal case materials to the other party. In particular, the authors

analyzed the current criminal procedural legislation and practical issues related to the implementation of the rights and guarantees of the defense under the provisions of the 1960 Criminal Procedure Code (CPC). The article highlights legislative gaps, deficiencies, and practical challenges arising from the existing regulatory framework. Emphasis is placed on the fact that, before the adoption of the CPC in 2012, the defense's access to criminal case materials was limited by the discretionary powers of the prosecution and included several legal mechanisms that allowed violations of the rights of the accused and other participants in the criminal process. It has been established that changes in the procedure for disclosing materials to the other party in independent Ukraine occurred gradually as part of legal reforms in criminal proceedings. The changes involved the addition of guarantee provisions to Article 218 of the 1960 Criminal Procedure Code of Ukraine. It is asserted that the institution of disclosure of materials to the other party fully developed in the criminal process only after the adoption of the 2012 Criminal Procedure Code, whose provisions strengthened adversarial principles, equality, and the protection of the right to defense in criminal proceedings. The article examines issues regarding the completeness and scope of materials provided to the defense for review after the completion of the pre-trial investigation, the regulation of time limits for reviewing case materials, the right to make copies of criminal case materials, and the introduction of judicial oversight.

In conclusion, the authors found that the disclosure of pre-trial investigation materials is an important guarantee of ensuring the right to defense for the suspect, the accused, and their legal counsel. Over the past decades, the procedure for the defense's access to criminal case materials has evolved from limited opportunities for the defense to full-fledged adversarial proceedings and equality of parties in the criminal process.

Key words: disclosure of materials, pre-trial investigation, access to materials, criminal process, adversarial proceedings, right to defense, prosecutor.

Постановка проблеми. Відкриття матеріалів кримінального провадження іншій стороні є однією з ключових стадій кримінального процесу, яка гарантує забезпечення права на захист, прозорість судового процесу та змагальність сторін у кримінальному провадженні. Позаяк на цьому етапі сторони отримують доступ до матеріалів кримінального провадження, що є необхідною умовою належної підготовки особи своєї правової позиції в подальшому судовому розгляді. За часів незалежної України процедура відкриття матеріалів кримінального провадження в Україні зазнала суттєвих змін, що відображають прагнення держави відповідати сучасним європейським стандартам правосуддя та загальну еволюцію правової системи щодо демократизації процесу кримінального судочинства. Так, Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК України) в 2012 році [1] закріпив принцип змагальності сторін, що включає рівний доступ до доказів та гарантії засади забезпечення права на захист. Водночас саме з прийняттям КПК України відкриття матеріалів іншій стороні було трансформовано у правовий інститут, який передбачає не лише можливість ознайомитись з матеріалами кримінальної справи стороною захисту, а й включає ряд обов'язків сторони обвинувачення щодо забезпечення здійснення цих прав.

Мета дослідження: на основі порівняльно-правового дослідження проаналізувати еволюцію нормативно-правового регулювання процедури відкриття матеріалів іншій стороні в незалежній Україні, виявити проблемні питання та переваги процедури, стан формування інституту відкриття матеріалів стороні захисту згідно з нормами КПК України з огляду на забезпечення прав і гарантій сторони захисту.

Стан опрацювання проблематики. Питання відкриття матеріалів іншій стороні, зокрема з точки зору реалізації прав та законних інтересів учасників кримінального провадження, порядку закінчення досудового розслідування та функцій кримінального судочинства були предметом дослідження українських вчених в галузі кримінального процесуального права, в тому числі Ю. Аленіна, Н. Боржецької, І. Гловюк, Ю. Грошевого, Ю. Жовтана, О. Кучинської, Є. Лук'янчикова, М. Михеєнка, М. Погорецького, В. Попелюшка, О. Торбаса, В. Шибіко та інших науковців. Позаяк важливість сторони захисту бути обізнаною та рівносильною зі стороною обвинувачення зумовлена засадничими положеннями змагального кримінального процесу України.

Виклад основного матеріалу. Після проголошення незалежності України в 1991 році в державі було розпочато реформування правового порядку відповідно до європейських стандартів та норм міжнародного права. Одним із основних завдань для органів державної влади стало розроблення законодавства, яке б відповідало вимогам демократичного правосуддя. Водночас, однією з ключових проблем було створення системи кримінального судочинства, яка б забезпечувала права та інтереси осіб, залучених до кримінального провадження, в тому числі право на захист. Адже до початку 1990-х років в Україні діяла радянська система кримінального процесу, яка була спрямована на забезпечення інтересів держави, а не інтересів підсудних чи обвинувачених осіб. Після здобуття незалежності Укра-

їна почала поступово змінювати свою кримінально-процесуальну систему, адаптуючи її до стандартів Європи. Процедура відкриття матеріалів кримінального провадження відносилася до тих інститутів, що потребували значних змін. У радянській системі кримінального процесу доступ до матеріалів часто обмежувався лише певними особами, а праву на захист та правам обвинуваченого на повне та остаточне ознайомлення з матеріалами кримінальної справи не завжди приділялася належна увага. Відкриття матеріалів кримінального провадження носило обмежений характер і було підпорядковане переважно інтересам обвинувачення. Доступ захисту до матеріалів часто залежав від дискреційних повноважень слідчого.

До прийняття КПК України в 2012 році кримінальний процес регулювався на основі Кримінально-процесуального кодексу УРСР від 28 грудня 1960 року (далі – КПК від 1960 року) [2], який залишився чинним до впровадження правових реформ. Попри те, що з моменту проголошення незалежності України вносились численні зміни до законодавства, вони обходили стороною докорінні зміни процедури відкриття матеріалів кримінального провадження. На практиці обвинувачений та його захисник мали право на ознайомлення з матеріалами справи лише на певних етапах слідства, що не завжди забезпечувало рівність сторін у процесі. Це створювало передумови для зловживань зі сторони посадових осіб та недостатнього захисту прав обвинуваченого. Отож, під час досудового розслідування доступ до матеріалів справи надавався лише в обмеженому обсязі, а після завершення слідства та передачі справи до суду обвинувачений і його захисник могли ознайомитися з матеріалами лише на етапі ознайомлення з обвинувальним актом.

В пояснювальній записці до проекту КПК України в обґрунтуванні необхідності його прийняття було зазначено практичні проблеми обвинувального ухилу моделі кримінального процесу України, а саме процесуальну та фактичну нерівність прав сторони обвинувачення та сторони захисту, за якої пріоритет надається доказам, які подані до суду стороною обвинувачення, а сторона захисту або взагалі позбавлена можливості ефективно збирати докази, або ж зібрані нею докази не допускаються до дослідження з суто формальних причин. Ситуація, за якої на розгляд суду надходить справа та додані до неї докази, які сформовані виключно стороною обвинувачення, не дає підстав для висновку про змагальність кримінального процесу та рівність процесуальних можливостей його сторін. Низка проблемних питань були обумовлені відсутністю змагальних засад кримінального судочинства та системними порушеннями прав осіб на стадії досудового розслідування. [3]

Відтак одним із трьох основних завдань проекту КПК України 2012 року зазначено забезпечення реалізації принципів змагальності та рівності сторін обвинувачення і захисту у кримінальному процесі. Та, на нашу думку, одним із інструментів для його досягнення стало впровадження нового підходу до правового регулювання процедури відкриття матеріалів іншій стороні.

Так, згідно з положеннями КПК від 1960 року матеріали кримінальної справи відкривалися стороні захисту лише на стадії завершення досудового слідства. Відкриття матеріалів відбувалося шляхом ознайомлення захисника та обвинуваченого з протоколами допитів, речовими доказами та іншими документами, які слідчий визнав такими, що мають значення для справи. Процес був орієнтований переважно на підтримку обвинувачення. Слідчий самостійно вирішував, які матеріали відкривати стороні захисту, що створювало ризики маніпуляцій та обмежувало можливість ефективного захисту. Слідчий мав широкі повноваження у визначенні обсягу матеріалів для ознайомлення. Випадки ненадання стороні захисту повного доступу до доказів були поширеними та залишалися без належного судового контролю. Також КПК від 1960 року не містив чітких строків для ознайомлення з матеріалами справи. Це призводило до затягування процесу ознайомлення або обмеження часу, що негативно позначалося на якості захисту. Захисникам не дозволялося самостійно копіювати або фотографувати матеріали справи. Всі записи здійснювалися вручну, що значно ускладнювало роботу адвокатів. Суд не мав ефективних механізмів контролю за дотриманням процедури відкриття матеріалів. Скарги захисту на дії слідчого переважно залишалися без задоволення.

З набуттям незалежності України було розпочато процес реформування кримінального процесу та приведення його положень у відповідність до європейських стандартів. Поступово впроваджувалися зміни, спрямовані на підвищення прозорості та забезпечення права на захист, хоча процедура відкриття матеріалів залишалася далекою від досконалості. Так, лише у 2010 році були внесені зміни до ст. 218 КПК від 1960 року, які визначили обов'язки слідчого під час пред'явлення матеріалів досудового слідства на вимогу обвинуваченого вручити йому засвідчену належним чином копію опису матеріалів кримінальної справи, про що зазначається у протоколі про оголошення обвинуваченому про закінчення слідства і пред'явлення йому і його захисникові матеріалів справи [4]. До того часу фактично у сторони обвинувачення була можливість надавати для ознайомлення обвинуваченому одні матеріали, а до суду скеровувати інші.

Питання врегулювання строків для ознайомлення також потребувало кардинальних змін. Так, незважаючи на наявність демократичної норми про те, що обвинуваченого і його захисника не можна

обмежувати в часі, потрібному їм, щоб ознайомитися з усіма матеріалами справи, в роки після проголошення незалежності України у сторони обвинувачення залишалась можливість самостійно визначати певний строк. Так, ч. 6 ст. 218 КПК України від 1960 року (в редакції станом на 1991 рік) передбачала, що якщо обвинувачений і його захисник явно намагатимуться затягнути закінчення справи, слідчий вправі своєю мотивованою постановою визначити певний строк для ознайомлення з матеріалами справи. При цьому контроль за додержанням законності при прийнятті такого рішення слідчим покладался лише на прокурора, так як така постанова підлягала його затвердженню. І лише у 2003 році законодавець позбавив таких дискреційних повноважень сторону обвинувачення. Такі зміни крім позитивних мали і негативні наслідки, оскільки тепер стороні захисту надали можливість без обмеження в часі затягувати процес ознайомлення з матеріалами справи. Стало очевидним, що в даному випадку законодавець, захищаючи права обвинуваченого, створив передумови для зловживання стороною захисту правом на ознайомлення з матеріалами справи.

На практиці фактичними мотивами затягування ознайомлення обвинуваченого з матеріалами кримінальної справи були як розрахунок відповідного учасника процесу на завершення строків тримання його під вартою чи не продовження їх судом в установленому порядку, так і закінчення строків давності притягнення особи до кримінальної відповідальності.

Подібні ситуації негативно впливали на захист конституційних прав і свобод потерпілих від злочинів, які вправі вимагати належної кримінальної і матеріальної відповідальності винних, а також інших обвинувачених у справі, оскільки порушувалось і їх право на розгляд справи в розумні строки. Відсутність законодавчого захисту цих прав і свобод з боку держави нерідко призводило до ствердження Європейським судом з прав людини порушень державою Україна за скаргами потерпілих.

Однак, озвучена проблематика була вирішена лише через 8 років, коли у 2011 році надали можливість обмежувати строк у разі зволікання ознайомлення з матеріалами справи обвинуваченим чи його захисником. При цьому, тепер сторона обвинувачення не самостійно приймала таке рішення, а слідчий за погодження з прокурором або сам прокурор вносили до суду подання, і лише суд міг своєю постановою визначити для цього необхідний строк. Отож, у квітні 2011 року ця норма КПК від 1960 року була додатково доповнена важливими процесуальними гарантіями щодо ознайомлення обвинуваченого та захисника з матеріалами кримінальної справи, зокрема щодо достатності часу на ознайомлення з матеріалами кримінальної справи в розумні строки. [5]

Фактично ця норма судового контролю знайшла своє відображення і у КПК України від 2012 року, який став основою для змін у процедурі відкриття матеріалів кримінального провадження/ Зміни кримінального процесу мають на меті забезпечити прозорість судового процесу, гарантувати дотримання прав на захист та змагальність сторін. Так, однією з найважливіших новацій стало закріплення обов'язку слідчих та прокурорів відкривати стороні захисту всі матеріали справи, що мають значення для кримінального провадження. Тепер, сторона обвинувачення надає для ознайомлення не лише ті докази, які доводять винуватість особи, а і також і ті, які самі по собі або в сукупності з іншими доказами можуть бути використані для доведення невинуватості або меншого ступеня винуватості обвинуваченого, чи сприяти пом'якшенню покарання.

Сторона захисту отримала право на виготовлення копій матеріалів кримінальної справи, яке може здійснюватися як у паперовому, так і в електронному форматі, що значно спрощує доступ до інформації. Як справедливо зазначає Б. Яворський, отримавши копію матеріалів справи, обвинувачений (за КПК України – підозрюваний) та його захисник зможуть у спокійній обстановці (наприклад, у приміщенні юридичної консультації, адвокатській конторі, вдома тощо, а не в кабінеті слідчого, звичайно, за умови, що обвинувачений не знаходиться під вартою) ознайомлюватися із справою, що значно підвищить якість надання правової допомоги і сприятиме захисту обвинуваченого [6, с. 4–8]. Прокурор повинен організувати процес ознайомлення сторони захисту з матеріалами у відповідності до принципів справедливого судочинства. Це включає забезпечення фізичного або електронного доступу до документів у визначений законом строк. Тож без сумніву ці законодавчі зміни та гарантії сторони захисту є такими, що сприяють захисту.

Важливим аспектом є чітке роз'яснення стороні захисту процедури доступу, оскільки будь-які формальні або технічні перешкоди можуть бути розцінені як порушення права на захист. Прокурор зобов'язаний надати стороні захисту вичерпну інформацію про порядок ознайомлення з матеріалами, можливість отримання копій та строки доступу. Особливу увагу необхідно приділити ситуаціям, коли сторона захисту стикається з об'єктивними труднощами в ознайомленні з матеріалами (наприклад, через їхній значний обсяг, складність або необхідність додаткового часу). У таких випадках прокурор має сприяти вирішенню проблемних питань у межах своїх повноважень, забезпечуючи рівні можливості для обох сторін процесу. Важливим аспектом стало законодавче закріплення заборони приховування доказів стороною обвинувачення. Якщо сторона обвинувачення не відкрила певні докази стороні захисту, такі докази не можуть бути використані в суді для обґрунтування обвинувачення.

Заразом варто звернути увагу на менш сприятливі досягнення процедури відкриття матеріалів іншій стороні за приписами КПК України 2012 року. Адже згідно з КПК 1960 року учасники процесу при ознайомленні могли заявляти клопотання: потерпілий, цивільний позивач та цивільний відповідач – про доповнення слідства (ч. 3 ст. 217), а обвинувачений та його захисник – про доповнення слідства, зміну кваліфікації і закриття справи (ст. 221). Після чого, у разі задоволення клопотань, могли бути проведені додаткові слідчі дії і вищевказані учасники могли ознайомитися або з додатковими матеріалами слідства, або, за їх клопотанням, знову з усіма матеріалами справи (ст. 222). В КПК України 2012 року не передбачено можливості ані заявлення клопотань про доповнення слідства, ані провадження слідчих дій після надання доступу до матеріалів. Таким чином, законодавець у новому КПК відмовився від однієї з двох цілей ознайомлення після закінчення розслідування [7, с. 21–25].

Крім того, виникли й інші проблемні моменти, наприклад, процесуальні можливості зловживання стороною захисту своїми правами під час ознайомлення, а саме коли строк ознайомлення включався у строк досудового розслідування і, як наслідок, закінчувались строки, що призводило до можливості уникнути кримінального покарання. Так, після прийняття КПК України від 2012 року Ю. Аленін як приклад зловживання правом на ознайомлення з матеріалами провадження зазначав такі ситуації, коли з часу повідомлення про можливість ознайомлення з матеріалами досудового розслідування сторона захисту жодного разу не з'явилась; неявка для ознайомлення з матеріалами без поважних причин та без повідомлень про неможливість прибуття; повільне ознайомлення із матеріалами кримінального провадження; ненадання документального підтвердження [8, с. 92].

В результаті у грудні 2016 року було внесено на розгляд Верховної Ради України законопроект про внесення змін до КПК України щодо удосконалення механізмів забезпечення завдань кримінального провадження [9]. Як слушно зазначено у пояснювальній записці до законопроекту, на жаль, практика застосування КПК України засвідчила наявність норм, що не дають можливості дотримуватися розумних строків у кримінальному провадженні. Так, передбачений у кримінальному процесуальному законодавстві строк досудового розслідування включає в себе також час ознайомлення з матеріалами досудового розслідування сторонами провадження. Час, який потрібен для такого ознайомлення, слідчому неможливо спрогнозувати заздалегідь, що зазвичай породжує процесуальні спори між сторонами захисту та обвинувачення. Поширеною є практика затягування кримінального провадження шляхом утворення штучних перешкод (ознайомлення з 5–10 аркушами провадження протягом одного дня, неявка сторони захисту для ознайомлення через завантаженість в інших процесах, виведення із робочого стану копіювальної техніки чи фотоапаратів тощо). При цьому в разі зловживання стороною захисту відповідним процесуальним правом органам досудового розслідування необхідно постійно звертатися з клопотаннями про продовження строку досудового розслідування, хоча підстави для цього де-факто відсутні, адже по суті досудове розслідування є вже завершеним. Зазначені факти призводять до необґрунтованого порушення розумних строків, невиправданого завантаження судів скаргами сторін чи клопотаннями про обмеження їх прав, насамперед щодо строку ознайомлення з матеріалами провадження [10].

З метою врегулювання вказаної ситуації, запропоновано встановити норму, відповідно до якої строк ознайомлення з матеріалами досудового розслідування сторонами кримінального провадження в порядку, передбаченому статтею 290 цього Кодексу, не зараховується до загального строку досудового розслідування. Щодо необхідності означених змін точилися суперечки, що підтверджується документами до законопроекту про внесення змін. Так, одні вважали, що змінами до частини третьої статті 219 КПК України пропонується створити окрему стадію, яка не відноситься ні до досудового розслідування, ні до судового розгляду. При цьому до закінчення цієї стадії судовий розгляд розпочати буде неможливо, а у органів досудового розслідування буде відсутній стимул контролювати якнайшвидше її закінчення, що призведе до штучного затягування строків розслідування та розгляду кримінального провадження [11]. Інші вважали, що ознайомлення з матеріалами досудового розслідування є процесуальною дією в межах самої стадії досудового розслідування. Виокремлення стадії ознайомлення з матеріалами досудового розслідування із загального строку кримінального провадження створює ризик зловживання зі сторони обвинувачення цим положенням. Зокрема, з метою здійснення тиску на обвинуваченого прокурор може надавати по 1 тому на два місяці для ознайомлення. Фактично така дія може тривати роками [12]. Однак, не зважаючи на численні зауваження деяких народних депутатів, 16.03.2017 року було внесено зміни до ст. 219 КПК України щодо незарахування до загального строку досудового розслідування строку ознайомлення з його матеріалами, що мінімізувало зловживання стороною захисту своїми процесуальними правами на стадії, передбаченій ст. 290 КПК України.

Висновки. Отже, відкриття матеріалів іншій стороні забезпечує реалізацію принципу змагальності, рівності сторін у кримінальному провадженні та гарантує право на захист. Відкриття матеріалів досудового розслідування надає стороні захисту можливість ознайомитися з доказами обвинувачення, що дозволяє їй ефективно протистояти обвинуваченню та підготувати власну лінію захисту. Також,

ця стадія гарантує змагальність процесу та подальшу справедливість судового розгляду, оскільки відкриття матеріалів створює умови для того, щоб сторони могли активно та ефективно змагатися між собою, представляючи свої докази та аргументи. Ознайомлення сторони захисту з матеріалами досудового розслідування дозволяє їй підготуватися до судового розгляду та ефективно захищати свої інтереси, що сприяє ухваленню судом обґрунтованого та справедливого рішення.

Приходимо до висновку, що стадія відкриття матеріалів кримінального провадження іншій стороні пройшла значну еволюцію за часів незалежності України: від обмежених можливостей доступу до матеріалів кримінальної справи до повноцінної змагальності сторін у кримінальному процесі. Цей шлях відображає загальні тенденції розвитку правової системи України. Попри наявні виклики перед кримінальним судочинством впровадження європейських стандартів, цифровізація та подальше вдосконалення законодавства створюють передумови для підвищення ефективності цієї стадії та зміцнення принципу верховенства права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 року № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2013, № 9-10, № 11-12, № 13, ст. 88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#n2070> (дата звернення: 27.12.2024).
2. Кримінально-процесуальний кодекс Української РСР від 28 грудня 1960 р. (з наступними змінами). *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1961. № 2. Ст. 15. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1001-05#Text> (дата звернення: 27.12.2024).
3. Пояснювальна записка до проекту Кримінального процесуального кодексу України від 12.01.2012 року. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=42312 (дата звернення: 27.12.2024).
4. Про внесення зміни до статті 218 Кримінально-процесуального кодексу України щодо обов'язків слідчого: Закон України від 1 липня 2010 року. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2010, № 38, ст. 507. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2396-17#Text> (дата звернення: 27.12.2024).
5. Про внесення змін до статті 218 Кримінально-процесуального кодексу України щодо ознайомлення обвинуваченого і захисника з матеріалами кримінальної справи: Закон України від 8 квітня 2011 року *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2011, № 42, ст. 430. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3228-17#Text> (дата звернення: 27.12.2024 року).
6. Яворський Б.І. Ознайомлення сторони захисту із матеріалами кримінальної справи як елемент в реалізації інституту сприяння захисту. *Адвокат*. 2009. № 3. С. 4–8.
7. Фомін С.Б. Відкриття матеріалів іншій стороні кримінального провадження для ознайомлення: чи вирішить новий процесуальний інститут старі проблеми? *Адвокат*. 2012. № 7. С. 21–25.
8. Аленін Ю. Особливості відкриття матеріалів іншій стороні за новим КПК України: здобутки та прорахунки. *Юридичний вісник*. 2013. № 4. С. 89–94.
9. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення механізмів забезпечення завдань кримінального провадження: Закон України від 16 березня 2017 року № 1950-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2017, № 17, ст. 204. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1950-viii#Text> (дата звернення: 27.12.2024).
10. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України (щодо удосконалення механізмів забезпечення завдань кримінального провадження)» № 5610 від 27.12.2016. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60825 (дата звернення: 27.12.2024).
11. Висновок Головного науково-експертного управління від 18.01.2017 року на проект Закону України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України (щодо удосконалення механізмів забезпечення завдань кримінального провадження)». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60825 (дата звернення: 27.12.2024).
12. Порівняльна таблиця до другого читання до проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України (щодо удосконалення механізмів забезпечення завдань кримінального провадження)». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60825 (дата звернення: 27.12.2024).

УДК 343.13

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.140>

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ТЕРОРИСТИЧНИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВНІ НАПРЯМИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Балибіна А.Р.,

студентка 5 курсу

Національного юридичного університету ім. Ярослава Мудрого

Соколовський М.В.,

доцент

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Балибіна А.Р., Соколовський М.В. Проблемні питання досудового розслідування терористичних кримінальних правопорушень: сучасний стан та перспективні напрями наукових досліджень.

Тероризм, терористичні кримінальні правопорушення в наше сьогодення займають особливе місце в нашій країні. Це злочин, який не лише руйнує життя та інфраструктуру, але й підриває фундаментальні принципи суспільної безпеки та стабільності. В умовах гібридної війни та постійних загроз, які виходять з боку агресора, терористичні акти стають інструментом для дестабілізації ситуації в Україні, поширення паніки та підриву довіри до державних інституцій. В Україні, яка переживає складний період своєї історії, терористичні акти є не лише злочинами проти окремих осіб, але й актами агресії проти всієї держави та її народу.

Тому у статті детально досліджено актуальні проблеми досудового розслідування терористичних кримінальних правопорушень, з акцентом на складнощі нормативно-правового регулювання цього виду злочинів. Особливу увагу приділено аналізу динаміки терористичної загрози в Україні, її впливу на безпеку громадян і держави, а також еволюції методів терористичної діяльності.

У межах наукового дослідження проаналізовано ключові труднощі, з якими стикаються працівники правоохоронних органів під час розслідування терористичних злочинів. Розглядаються проблеми збирання доказів у складних умовах, протидії дезінформації та інформаційним загрозам, а також необхідність адаптації до нових методів терористичної діяльності, включаючи кібертероризм та використання цифрових технологій.

Окремо розглянуто сучасні технології, що використовуються в міжнародній практиці для ефективного розслідування терористичних злочинів. Це може бути використання сучасних систем відеоспостереження і біометричної ідентифікації особи, технологія зворотно-розсіяного рентгенівського випромінювання та застосування роботів і радарів, а саме три роботизовані системи китайського виробництва, розроблені для боротьби з тероризмом. У статті запропоновано рекомендації та підходи, які спрямовані на вдосконалення роботи правоохоронних органів, зокрема впровадження інноваційних методів розслідування, удосконалення нормативно-правової бази з урахуванням сучасних викликів та підвищення кваліфікації фахівців.

Ключові слова: тероризм, громадська безпека, проблематика розслідування, досудове розслідування, терористичне кримінальне правопорушення.

Balybina A.R., Sokolovsky M.V. Problematic issues of pre-trial investigation of terrorist criminal offenses: current state and promising directions of scientific research.

Terrorism, terrorist criminal offenses in our present day occupy a special place in our country. This is a crime that not only destroys life and infrastructure, but also undermines the fundamental principles of public security and stability. In the conditions of hybrid war and constant threats emanating from the aggressor, terrorist acts become a tool for destabilizing the situation in Ukraine, spreading panic and undermining trust in state institutions. In Ukraine, which is experiencing a difficult period in its history, terrorist acts are not only crimes against individuals, but also acts of aggression against the entire state and its people.

Therefore, the article examines in detail the current problems of pre-trial investigation of terrorist criminal offenses, with an emphasis on the complexities of regulatory and legal regulation of this type of crime. Special attention is paid to the analysis of the dynamics of the terrorist threat in Ukraine, its impact on the security of citizens and the state, as well as the evolution of methods of terrorist activity.

The scientific research analyzes the key difficulties faced by law enforcement officers during the investigation of terrorist crimes. The problems of collecting evidence in difficult conditions, countering disinformation and information threats, as well as the need to adapt to new methods of terrorist activity, including cyberterrorism and the use of digital technologies, are considered.

Separately, modern technologies used in international practice for the effective investigation of terrorist crimes are considered. This may include the use of modern video surveillance systems and biometric identification of a person, backscattered X-ray technology and the use of robots and radars, namely three robotic systems of Chinese production, developed to combat terrorism. The article proposes recommendations and approaches aimed at improving the work of law enforcement agencies, in particular the introduction of innovative investigation methods, improving the regulatory framework taking into account modern challenges and improving the skills of specialists.

Key words: terrorism, public safety, investigation issues, pre-trial investigation, terrorist criminal offense.

Постановка проблеми. Терористичні кримінальні правопорушення є однією з найбільших загроз національній та міжнародній безпеці. В умовах гібридної війни та підвищеної терористичної активності сучасне суспільство стикається із викликами, які потребують ефективних механізмів запобігання, виявлення та розслідування таких злочинів. Проблеми, що виникають на етапі досудового розслідування терористичних правопорушень, зумовлені складністю самого феномену тероризму, недосконалістю законодавчої бази та недостатньою адаптованістю методів розслідування до сучасних реалій. Саме тому дослідження цієї теми є важливим як з теоретичної, так і практичної точок зору.

Стан опрацювання. Проблематиці досудового розслідування терористичних кримінальних правопорушень в різні часи присвятили свої наукові роботи такі вчені, як: В.В. Мокляк «Сучасний стан наукового дослідження терористичної діяльності в Україні» [1], О.О. Дудоров та Д.О. Калмиков «Злочини проти громадської безпеки, безпеки виробництва, безпеки руху та експлуатації транспорту: особливості кваліфікації» [2], А.В. Мовчан та М.А. Мовчан «Використання новітніх технологій для попередження терористичних загроз» [3], В.Ю. Попов «Щодо проблеми протидії тероризму в Україні» [4], В.П. Ємельянов, В.Ф. Антипенко та інші.

Мета статті полягає у виявленні основних проблемних питань, які виникають під час досудового розслідування терористичних кримінальних правопорушень, аналізі сучасного стану їх розв'язання та визначенні перспективних напрямів для подальших наукових досліджень і вдосконалення практичної діяльності.

Виклад основного матеріалу. В Україні безпека людини визнана однією з найвищих соціальних цінностей, як зазначено у частині першій статті 3 Конституції України [5]. Громадська безпека є одним з основних завдань Кримінального кодексу України (стаття 1). У його Особливій частині виділено окремий розділ, присвячений відповідальності за посягання на цей об'єкт, а саме розділ IX «Кримінальні правопорушення проти громадської безпеки» [6].

У прийнятих останнім часом міжнародних конвенціях, спрямованих на протидію тероризму, проявляється чітка тенденція до розширення кола діянь, які рекомендується піддати криміналізації у національних законодавствах. Особливо примітними є Європейська конвенція про боротьбу з тероризмом від 27 січня 1977 року, Міжнародна конвенція про боротьбу із захопленням заручників від 17 грудня 1979 року, Міжнародна конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму від 9 грудня 1999 року, Конвенція Ради Європи про запобігання тероризму від 16 травня 2005 року, Додатковий протокол до Конвенції Ради Європи про запобігання тероризму, підписаний Україною 28 жовтня 2015 року. У зв'язку з цим? у сфері правового забезпечення протидії тероризму в Україні зроблено чимало. Так, у Кримінальному кодексі України, прийнятому 5 квітня 2001 року, у ст. 258 встановлена відповідальність за вчинення терористичного акту, а Законом України від 20 березня 2003 року № 638-ІУ «Про боротьбу з тероризмом» передбачені основні організаційно-правові засоби протидії терористичним проявам [7].

Згідно зі статтею 1 Законом України «Про боротьбу з тероризмом», тероризм тлумачиться як суспільно небезпечна діяльність, яка полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні насильства шляхом захоплення заручників, підпалів, убивств, тортур, залякування населення та органів влади або вчинення інших посягань на життя чи здоров'я ні в чому не винних людей або погрози вчинення злочинних дій з метою досягнення злочинних цілей. В цій же статі є визначення терористичного акту, це злочинне діяння у формі застосування зброї, вчинення вибуху, підпалу чи інших дій, відповідальність за які передбачена статтею 258 Кримінального кодексу України. У разі, коли терористична діяльність супроводжується вчиненням злочинів, передбачених статтями 112, 147, 258-260, 443, 444, а також іншими статтями Кримінального кодексу України, відповідальність за їх вчинення настає відповідно до Кримінального кодексу України [7].

Основним об'єктом терористичного акту є громадська безпека, яка включає стан захищеності суспільства, окремих осіб, майна та критично важливих інфраструктур від загроз терористичних дій. Додатковими об'єктами можуть бути життя та здоров'я людей, майно, довкілля, міжнародний мир і безпека.

Об'єктивна сторона терористичного акту проявляється у двох основних формах: 1) вчинення небезпечних дій: це може бути застосування зброї, здійснення вибуху, підпалу чи інших дій, що створюють загрозу для життя або здоров'я людей, спричиняють значну майнову шкоду чи інші тяжкі наслідки; 2) погроза вчинення таких дій: вираження наміру застосувати зазначені засоби, що викликає страх і небезпеку серед населення або в окремих осіб.

Суб'єктивна сторона терористичного акту характеризується умисною виною у формі прямого умислу, а також обов'язковою ознакою є наявність спеціальної мети – порушення громадської безпеки; залякування населення; провокації воєнного конфлікту, міжнародного ускладнення; вплив на прийняття рішень чи вчинення або невчинення дій органами державної влади чи органами місцевого самоврядування, службовими особами цих органів, об'єднаннями громадян, юридичними особами; привернення уваги громадськості до певних політичних, релігійних чи інших поглядів винного.

Суб'єктом злочину є фізична осудна особа, яка досягла 14-річного віку.

Слід зауважити, що здійснення терористичного акту може бути засобом вчинення інших злочинів, таких як: посягання на життя державного чи громадського діяча (ст. 112 КК України); дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади (ст. 109 КК України); посягання на територіальну цілісність і недоторканність України (ст. 110 КК України); перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань (ст. 1141 КК України); захоплення заручників (ст. 147 КК України); напад на об'єкти, на яких є предмети, що становлять підвищену небезпеку для оточення (ст. 261 КК України); угон або захоплення залізничного рухомого складу, повітряного, морського чи річкового судна (ст. 278 КК України); застосування зброї масового знищення (ст. 439 КК України); посягання на життя представника іноземної держави (ст. 443 КК України) тощо [8, с. 47].

Згідно з законом № 170-V від 21.09.2006, законом № 2258-VI від 18.05.2010 та законом № 2997-IX від 21.03.2023 Кримінальний Кодекс України було доповнено новими статтями 258⁻¹-258⁻⁶, а саме ст. 258⁻¹ втягнення у вчинення терористичного акту, ст. 258⁻² публічні заклики до вчинення терористичного акту, ст. 258⁻³ створення терористичної групи чи терористичної організації, ст. 258⁻⁴ сприяння вчиненню терористичного акту, проходження навчання тероризму, ст/ 258⁻⁵ фінансування тероризму та ст. 258⁻⁶ перетинання державного кордону України з терористичною метою.

У Глобальному індексі тероризму (Global Terrorism Index – GTI) позиція України зазнавала значних змін у різні роки, що відображає рівень терористичної загрози в країні. У 2013 році Україна займала 51-ше місце, але після початку збройної агресії Російської Федерації позиція стрімко погіршилася: у 2015 році країна піднялася на 12-те місце, у 2016 – на 11-те, у 2017 – на 17-те, а у 2018 – на 21-ше. Найвищий рівень терористичної небезпеки спостерігався у 2015–2018 роках.

Згодом, до 2020 року, Україна опустилася на 36-те місце, у 2023 році – на 73-тє. Проте після початку повномасштабного вторгнення у 2022 році позиція знову змінилася: у 2024 році Україна піднялася на 54-те місце, що є значно вищим показником у порівнянні з попередніми роками. Ці зміни демонструють вплив як активної фази військових дій, так і терористичних загроз на ситуацію в країні [9].

У діяльності слідчого у рамках розслідування терористичних актів, як свідчить слідча практика, існують певні об'єктивні труднощі. Зокрема до таких відноситься: пошук слідів, залишених злочинцем, який нерідко є неможливим, оскільки вибух повністю їх знищує (85%); напад страху у свідків та постраждалих осіб, що зводить до запам'ятовування власне ефекту вибуху, а не підозрюваних (55%); складність доведення причетності підозрюваного до вчинення злочину за наявності дистанційного управління вибухом або у зв'язку із проведенням його з використанням часового таймеру чи спеціальної закладки (розтяжки) (45%); значна кількість (обсяг) слідчих (розшукових) дій та пошукових заходів (66%) [10, с. 108].

Найбільшими типовими версіями, які висувалися у кримінальних провадженнях щодо вчинених терористичних актів, останніми роками були: терористичний акт із метою залякування громадян (населення окремого регіону) (55%); терористичний акт із метою фізичного знищення державних чиновників чи громадських діячів, пов'язаних із їх діяльністю (34%); терористичний акт із метою переділу сфер впливу в економіці чи політиці (22%); терористичний акт із мотивів національної, релігійної ненависті чи ворожнечі (17%); терористичний акт із корисних мотивів (15%), помсти (12%) чи хуліганських мотивів (9%); терористичний акт у процесі конфліктів кримінальних осіб (10%) [10, с. 118].

Досудове розслідування терористичних правопорушень є складним і багатогранним процесом, який пов'язаний із численними проблемами, що виникають на різних етапах. Ефективність розслідування значною мірою залежить від злагодженості дій правоохоронних органів. Проте на практиці виникає низка проблем, серед яких:

- недостатня підготовка слідчих щодо специфіки розслідування терористичних злочинів;
- відсутність чітких узгоджених дій між правоохоронними органами на початкових етапах розслідування;
- терористичні злочини часто плануються та виконуються в умовах суворої секретності, що ускладнює збирання доказів;
- недостатнє забезпечення технічними засобами для відстеження цифрових слідів, аналізу вибухових речовин чи перехоплення комунікацій;
- неможливість прибути на місце злочину, так як, велика кількість була проведена на тимчасово окупованій території.

Українське законодавство в частині боротьби з тероризмом потребує суттєвого вдосконалення. Зокрема:

- недосконалість норм Кримінального кодексу щодо терористичних злочинів, відсутність окремого розділу для їх регулювання;
- нечітке визначення понять «тероризм» та «терористичний злочин»;
- відсутність кримінальної відповідальності за пропаганду тероризму чи кібертероризм.

Вирішення зазначених проблем вимагає комплексного підходу, який включає:

- оновлення нормативно-правової бази. Терористичні методи змінюються та стають більш витонченими. Наприклад, зростання кібертероризму, фінансування тероризму через криптовалюти або використання безпілотників. Законодавство має бути актуальним і враховувати ці реалії. Також, деякі злочини, пов'язані з тероризмом, наприклад, підбурювання до тероризму, ідеологічна пропаганда, можуть бути недостатньо врегульованими, тому доповнення ККУ допоможе охопити ці аспекти;

- чітке визначення понять. В Кримінальному кодексі України (ККУ) на сьогодні основна увага приділяється саме терористичному акту (ст. 258 ККУ), тоді як такі поняття, як «тероризм» чи «терористичний злочин», не мають чіткого визначення у самому кодексі. Це може створювати плутанину, особливо при кваліфікації злочинів;

- закріплення терміну «терористичний злочин»: У кримінальному кодексі можна створити окремий розділ або підрозділ, присвячений саме терористичним злочинам. Це дозволить класифікувати широкий спектр дій, які пов'язані з тероризмом: підготовку, участь у терористичних організаціях, фінансування тероризму, сприяння тероризму тощо;

- уніфікація з іншими законами. Зміни до ККУ мають враховувати положення Закону України «Про боротьбу з тероризмом». Наприклад, цей закон уже дає визначення тероризму, але його потрібно гармонізувати з ККУ;

- впровадження сучасних інструментів розслідування та навчання слідчих;

- забезпечення оперативності у формуванні слідчо-оперативних груп. Тільки за умов системного вдосконалення законодавства та організації роботи правоохоронних органів можливо забезпечити ефективну боротьбу з тероризмом та мінімізувати загрози для громадської безпеки.

Україна має можливість використати міжнародний досвід для підвищення ефективності боротьби з тероризмом. Основні механізми інтеграції міжнародних підходів включають:

- обмін інформацією з іншими країнами для виявлення загроз і осіб, пов'язаних із терористичною діяльністю;

- використання міжнародних угод для притягнення винних до відповідальності відповідно до правових стандартів;

- участь у спільних операціях із залученням українських спеціалістів, що дозволяє отримувати практичний досвід і застосовувати передові методики;

- налагодження партнерств із міжнародними організаціями для реалізації спільних проєктів і залучення ресурсів.

Протидія тероризму передбачає, зокрема, впровадження новітніх методів і засобів оперативно-розшукової діяльності з метою своєчасного виявлення та припинення злочинів, пов'язаних із терористичною діяльністю; використання сучасних систем відеоспостереження і біометричної ідентифікації особи, застосування роботів і радарів; удосконалення методик та алгоритмів пошуку й обробки інформації стосовно осіб, причетних до терористичної діяльності, джерел фінансування тероризму, шляхом здійснення аналізу контенту в мережі інтернет, у тому числі в так званій «тіньовій частині мережі інтернет (DarkNet)» [3].

Система біометричного спостереження та пошуку дозволяє автоматизувати процес ідентифікації осіб серед великого потоку людей. Її основна функція полягає у зчитуванні зображень із камер відеоспостереження та їхньому аналізі шляхом порівняння з базами даних, які містять інформацію про осіб, що перебувають у розшуку. Після отримання зображення система передає його на сервери, оснащені алгоритмами розпізнавання, де в режимі реального часу проводиться швидкісна перевірка. Процес триває долі секунди, протягом яких зображення зіставляється з фотографіями осіб, що розшукуються

за підозрою в терористичній діяльності, скоєнні злочинів або правопорушень. У разі виявлення збігу між зображенням, отриманим із камери, та даними бази, система автоматично сповіщає відповідний правоохоронний орган. Таким чином, система виконує низку важливих завдань, зокрема ідентифікацію осіб у потоках людей, пошук у відеоархіві, а також аналіз баз даних, що включають фотозображення та персональні дані. Це суттєво підвищує ефективність боротьби з тероризмом і правопорушеннями [3].

Одним із сучасних напрямів посилення протидії терористичним загрозам є використання бойових роботів. На міжнародній конференції World Robot-2015 у Пекіні були представлені три роботизовані системи китайського виробництва, розроблені для боротьби з тероризмом. Їх створенням займалася компанія HIT Robot Group із Харбіна. Перший робот виконує роль хіміка-розвідника та сапера. Його основним завданням є виявлення отруйних і вибухових речовин, після чого інформація оперативно передається до спеціальних підрозділів. Другий робот, призначений для утилізації боєприпасів, є компактним та мобільним. Його вага становить лише 12 кг, що дозволяє переносити його на спині бійця. У випадку небезпечних ситуацій до справи вступає третій робот, оснащений зброєю невеликого калібру та гранатометом. Завдяки сучасним прицільним системам він здатний знищувати цілі на значній відстані, забезпечуючи ефективну підтримку у бойових умовах [3].

Серед сучасних технологій боротьби з терористичними загрозами важливе місце займає технологія зворотно-розсіяного рентгенівського випромінювання (ЗРРП). Її особливість полягає у здатності рентгенівських променів не проникати крізь об'єкт, а відбиватися від його поверхні. Завдяки цьому немає потреби у наскрізному просвічуванні, що дозволяє використовувати випромінювання з набагато меншою інтенсивністю, ніж при звичайному проникаючому рентгені. Такий підхід є значно безпечнішим і ефективнішим. Технологія ЗРРП особливо ефективна для виявлення речовин із малою атомною масою, до яких належать вибухівка, наркотичні засоби, спиртовмісні рідини та тканини людського тіла. Це дозволяє швидко ідентифікувати приховані органічні матеріали чи осіб, які потенційно становлять загрозу громадській безпеці. Використання цієї технології значно підвищує точність виявлення небезпечних об'єктів, зменшуючи ризики та забезпечуючи оперативність у попередженні терактів [3].

Розслідування терористичних злочинів вимагає інноваційних підходів до збору й аналізу доказів, адже традиційні методики часто неефективні при високотехнологічних і складних кримінальних правопорушеннях. Основні напрями досліджень включають:

- оптимізацію процедур збору доказів. Розробка стандартизованих інструкцій для документування слідів злочину, зокрема в умовах виявлення вибухових речовин або хімічних агентів.
- модернізацію криміналістичних лабораторій. Впровадження передового обладнання для проведення точних аналізів, таких як ДНК-експертизи чи аналіз слідів кіберзлочинів.
- документування цифрових доказів. Необхідно створити сучасні стандарти для збору, зберігання та передачі електронних доказів із гарантією їх автентичності та збереження.
- психологічний аналіз. Використання експертних оцінок для вивчення поведінки підозрюваних, зокрема у випадках приховування доказів або відмови співпрацювати зі слідством.

Інноваційні технології відкривають широкі можливості для вдосконалення методів розслідування терористичних злочинів. Одним із ключових напрямків є використання Штучного інтелекту (ШІ), який дозволяє аналізувати великі обсяги даних, такі як телефонні записи, відеоматеріали та соціальні мережі, для виявлення підозрілої активності. Також ШІ використовується для побудови моделей прогнозування терористичних загроз на основі поведінкових патернів. Ще одним перспективним напрямом є блокчейн-технології, які забезпечують прозорість і цілісність інформації про докази шляхом надійного збереження даних. Кіберзасоби відіграють важливу роль у протидії тероризму, включаючи розробку програмного забезпечення для аналізу кіберзлочинів, таких як відстеження фінансових операцій терористичних організацій. Крім того, дрони та супутникові системи активно використовуються для спостереження за підозрюваними або визначення потенційно небезпечних місць.

Ці перспективні напрями досліджень спрямовані на створення ефективних і технологічно прогресивних рішень у сфері досудового розслідування терористичних правопорушень, що сприятиме посиленню безпеки та боротьбі зі злочинністю.

Висновки. Досудове розслідування терористичних кримінальних правопорушень є складним і багатовимірним процесом, який потребує постійного вдосконалення методологічних та практичних підходів. На основі аналізу сучасного стану цієї сфери можна виділити кілька ключових проблемних питань: недостатня координація між суб'єктами досудового розслідування, складнощі в збиранні доказової бази в умовах активної протидії терористичних угруповань, а також недостатня адаптація правового регулювання до нових форм і методів терористичної діяльності.

Вирішення цих проблем потребує не лише теоретичних досліджень, але й практичного впровадження результатів у діяльність правоохоронних органів. Таким чином, науковий підхід має стати основою для створення ефективної системи протидії терористичним злочинам, спрямованої на забезпечення безпеки громадян та захист державного суверенітету.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Мокляк В. В. Сучасний стан наукового дослідження терористичної діяльності в Україні. *Право і суспільство*. 2019. № 1. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2019/1_2019/part_1/28.pdf (дата звернення 06.03.2025).
2. Дудуров О.О., Калмиков Д.О. Злочини проти громадської безпеки, безпеки виробництва, безпеки руху та експлуатації транспорту: особливості кваліфікації. *Вісник Асоціації кримінального права України: електрон. наук. фах. вид.* 2014. № 1(2). URL: file:///C:/Users/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D0%B7%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%8C/Downloads/vakpu_2014_1_15.pdf (дата звернення 06.03.2025).
3. Мовчан А.В., Мовчан М.А. Використання новітніх технологій для попередження терористичних загроз. *Науково-аналітичний журнал. Соціально-правові студії*. 2020. Випуск 2 (8). С. 105–111. URL: file:///C:/Users/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D0%B7%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%8C/Downloads/S&LS_2020_Vol.%203,%20No.%202_105-111.pdf (дата звернення 06.03.2025).
4. Попов В.Ю. Щодо проблеми протидії тероризму в Україні. Від громадянського суспільства – до правової держави: тези XIV Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 20 квітня 2018 р.). Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2018. С. 165–170. URL: <http://DSpace.univer.kharkov.ua>. URL: <https://ekhnuir.karazin.ua/server/api/core/bitstreams/dc3c215d-dd9b-44b3-9976-1c2a0e4b76e2/content> (дата звернення 06.03.2025).
5. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996, № 30, ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 06.03.2025).
6. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2001. № 25–26. ст. 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення 06.03.2025).
7. Про боротьбу з тероризмом: Закон України від 20.03.2003 р. № 638-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2003, № 25, ст. 180. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15#Text> (дата звернення 06.03.2025).
8. Попов В.Ю. Методика розслідування терористичного акту. Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії: спеціальність 081 – право. Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна. Харків 2024. 255 с. URL: <https://old.karazin.ua/docs/work/dysertatsii/popov-dysertatsia.pdf> (дата звернення 06.03.2025).
9. Global Terrorism Index 2024// Institute for Economics & Peace. URL: <file:///C:/Users/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D0%B7%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%8C/Downloads/GTI-2024-web-290224.pdf> (дата звернення 06.03.2025).
10. Савчук М.В. Організаційно-тактичне забезпечення розслідування терористичних актів, вчинених з використанням вибухових пристроїв. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук: спеціальність 12.00.09 – кримінальний процес і криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність. Національний університет «Львівська політехніка». Львів 2019. 257 с. URL: https://old.lpnu.ua/sites/default/files/dissertation/2019/12097/dys_savchuk.pdf (дата звернення 06.03.2025).

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ПРОТОКОЛІВ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ ЯК ДЖЕРЕЛ ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

Бісюк О.С.,

кандидат юридичних наук, доцент,
директор Навчально-наукового інституту міжнародних відносин та права
ПЗВО «Київський міжнародний університет»
ORCID: 0000-0002-1570-2721

Федорчук К.Т.,

здобувачка вищої освіти другого (магістерського) рівня
Навчально-наукового інституту міжнародних відносин та права
ПЗВО «Київський міжнародний університет»
ORCID: 0009-0003-9287-5751

Бісюк О.С., Федорчук К.Т. Особливості використання протоколів слідчих (розшукових) дій як джерел доказів у кримінальному процесі України.

У статті надана характеристика правовій природі протоколів слідчих (розшукових) дій як джерел доказів у кримінальному процесі, вказується на основні проблеми та пропонуються шляхи вдосконалення практики їх використання. Авторами наголошується на тому, що протокол слідчої дії є важливим процесуальним документом, що фіксує результати проведених слідчих заходів, таких як допити, обшуки, огляди місця події та інші дії, що мають значення для встановлення істини в кримінальному провадженні. Від правильності складання протоколу залежить не лише ефективність розслідування, а й можливість використання отриманих доказів у кримінальному провадженні. Протокол є одним із основних джерел доказів, і його оформлення повинно відповідати встановленим кримінальним процесуальним вимогам, зокрема, забезпечувати точність і достовірність інформації. Правова природа протоколу полягає в його значенні, як інструменту для підтвердження законності проведених дій і захисту прав осіб, щодо яких ці дії проводяться. Важливою є також роль протоколу в забезпеченні прозорості та контролю за діяльністю правоохоронних органів, що передбачає необхідність його детальної фіксації та можливість оскарження у разі порушень. У зв'язку з цим, робиться висновок про те, що вдосконалення законодавства щодо складання протоколів слідчих дій є надзвичайно важливим для забезпечення правосуддя та дотримання прав людини у кримінальному процесі.

Крім цього, звертається увага на те, що протоколи допиту, обшуку та огляду місця події мають свої специфічні особливості, визначені нормами кримінально-процесуального законодавства, які включають вимоги до форми, змісту та порядку складання. Вони фіксують хід та результати слідчих (розшукових) дій, а також участь усіх осіб, які брали в них участь, що є необхідним для забезпечення прав людини, зокрема права на захист. Авторами зазначається про праксеологічні аспекти, які включають проблеми, пов'язані з оформленням таких протоколів та пропонуються шляхи вдосконалення існуючої практики використання протоколів слідчих (розшукових) дій як джерел доказів у кримінальному процесі.

Ключові слова: протокол, кримінальний процесуальний закон, кримінальне провадження, доказ, вимоги, використання, законність, слідчі (розшукові) дії, орган досудового розслідування, суд.

Bisyuk O.S., Fedorchuk K.T. Features of the use of protocols of investigative (detective) actions as a source of evidence in criminal proceedings in Ukraine.

The article provides a description of the legal nature of protocols of investigative (detective) actions as sources of evidence in criminal proceedings, indicates the main problems and suggests ways to improve the practice of their use. The authors emphasize that the protocol of investigative action is an important procedural document that records the results of investigative measures, such as interrogations, searches, inspections of the scene of the incident and other actions that are important for establishing the truth in criminal proceedings. Not only the effectiveness of the investigation, but also the possibility of using the evidence obtained in criminal proceedings depends on the correctness of the protocol. The protocol is one of the main sources of evidence, and its design must comply with the established criminal procedural requirements, in particular, ensure the accuracy and reliability of information. The legal nature of the protocol lies in its significance as a tool for confirming the legality of the actions taken and protecting the rights of persons against whom these actions are taken. The role of the protocol in ensuring transparency

and control over the activities of law enforcement agencies is also important, which implies the need for its detailed recording and the possibility of appeal in case of violations. In this regard, it is concluded that improving the legislation on the compilation of protocols of investigative actions is extremely important for ensuring justice and respect for human rights in the criminal process. In addition, attention is drawn to the fact that the protocols of interrogation, search and inspection of the scene of the incident have their own specific features, determined by the norms of criminal procedure legislation, which include requirements for the form, content and procedure for compilation. They record the course and results of investigative (search) actions, as well as the participation of all persons who took part in them, which is necessary to ensure human rights, in particular the right to defense. The authors note the praxeological aspects, which include problems associated with the preparation of such protocols, and suggest ways to improve the existing practice of using protocols of investigative (search) actions as sources of evidence in criminal proceedings.

Key words: protocol, criminal procedural law, criminal proceedings, evidence, requirements, use, legality, investigative (search) actions, pre-trial investigation body, court.

Актуальність теми. Протоколи є важливим елементом у забезпеченні належного та ефективного здійснення правосуддя. З одного боку, є основним інструментом фіксації основних процесуальних дій, з іншого – виступають джерелами доказів, які можуть суттєво впливати на результат кримінального провадження. Актуальність дослідження практики використання протоколів слідчих (розшукових) дій як джерел доказів у кримінальному процесі України, посилюється не лише через важливість правильного оформлення таких документів, а й у зв'язку з постійними змінами в умовах правозастосування та потребою в удосконаленні основних форм фіксації слідчих (розшукових) дій, щоб забезпечити високі стандарти правосуддя.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми. Пошук шляхів удосконалення практики використання протоколів слідчих (розшукових) дій як джерел доказів у кримінальному процесі знайшли відображення в публікаціях вітчизняних вчених-процесуалістів, зокрема: В.Г. Гончаренка, Ю.М. Грошевого, А.Я. Дубинського, О.В. Ігнатюка, О.В. Капліної, О.П. Кучинської, Л.М. Лобойка, В.Т. Маляренка, В.Т. Нора, Д.П. Письменного, В.М. Савицького, Д.Б. Сергєєвої, В.М. Тертишника, Л.Д. Удалової, М.С. Цуцкірідзе, Ю.М. Чорноус, В.І. Фаринника, О.Г. Шило, М.Є. Шумила, О.Г. Яновської. Напрацювання зазначених та інших дослідників становлять теоретичне підґрунтя статті й вирішення численних практичних проблем, що виникають у правоохоронній і правозастосовній діяльності.

Мета статті – висвітлення правової природи, проблем та формування пропозицій щодо вдосконалення практики використання протоколів слідчих (розшукових) дій як джерел доказів у кримінальному процесі України.

Виклад основного матеріалу. Насамперед, варто звернути увагу на те, що ст. 104 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) хоч й регламентує порядок складання протоколів, проте не надає визначення самого поняття «протокол». Не зазначається про це й в ст. 3 КПК України (Визначення основних термінів Кодексу) [7].

Науковці, зазвичай, визначають протокол як письмовий процесуальний документ, який є формою відображення фактів, отриманих у ході розслідування, із зазначенням обставин їх отримання [2, с. 56]. Його головна функція полягає у закріпленні доказів, які можуть використовуватися у судовому процесі для обґрунтування позицій сторін, ухвалення процесуальних рішень та встановлення істини. Протокол також виконує роль механізму контролю за дотриманням процесуальних норм, адже його зміст дає змогу перевірити законність дій слідчих або прокурорів [1, с. 27].

У світлі ст. 104 КПК України, а також численних доктринальних підходів щодо протоколів слідчих (розшукових) дій, можна виокремити низку ключових ознак, що дозволяють сформулювати його визначення. Зокрема, протокол має бути:

- 1) письмовим – фіксується у встановленій законом формі;
- 2) офіційним – складеним уповноваженою особою в рамках своїх повноважень;
- 3) детальним – містити відомості про місце, час і учасників дії, її перебіг та результати;
- 4) підтвердженим підписами – протокол засвідчується підписами всіх учасників слідчої дії, що забезпечує його достовірність.

Виходячи з наукових позицій сучасної кримінальної процесуальної доктрини, протокол виконує кілька функцій. Окрім доказової, яка є основною, він також забезпечує:

а) процесуальну прозорість – дозволяє сторонам кримінального провадження переконатися у законності дій слідчих і прокурорів.

б) гарантії дотримання прав – захищає права учасників слідчих (розшукових) дій, які мають можливість ознайомитися з його змістом і висловити свої зауваження.

в) контрольну функцію – є засобом перевірки дотримання процесуальних норм на стадіях досудового розслідування та судового розгляду [5; 10, с. 81].

Протокол у контексті призначення можна розглядати як невід'ємний елемент документування доказової бази, що забезпечує послідовність, прозорість і законність усіх процесуальних дій. Важливо, що він не тільки фіксує отриману інформацію, але й створює можливості для оцінки правомірності її отримання, чим сприяє об'єктивному розгляду кримінального провадження.

Таким чином, хоча ст. 104 КПК України прямо не визначає поняття протоколу, його сутність можна вивести з нормативного регулювання та наукових підходів. Протокол є ключовим документом у кримінальному процесі, спрямованим на забезпечення достовірності, допустимості та процесуальної коректності отриманих доказів [7].

Відповідно до положень КПК України, протоколи є обов'язковими при здійсненні певних видів слідчих (розшукових) дій, таких як обшук, огляд місця події, допит, слідчий експеримент, освідування тощо. Важливим є дотримання процесуальних вимог до їх складання, адже будь-які порушення в оформленні протоколу можуть призвести до визнання зібраних доказів недопустимими. У протоколі обов'язково зазначається інформація про час, місце та підстави проведення слідчої дії, а також фіксується її зміст та результати. Обов'язковими є відомості про осіб, які брали участь у проведенні дії, включаючи слідчого, понятих, захисників, підозрюваного або інших учасників. Протокол складається безпосередньо під час або відразу після завершення слідчої дії, щоб забезпечити точність викладеної інформації [13, с. 101].

Згідно з кримінальним процесуальним законодавством, зміст протоколу має бути чітким, об'єктивним і повним. Окрім основної текстової частини, до нього можуть додаватися матеріали, що підтверджують хід слідчої дії, такі як фотознімки, відеозаписи, плани, схеми, експертні висновки. Ці додатки є невід'ємною частиною протоколу та підвищують його доказове значення. Учасники слідчої (розшукової) дії мають право ознайомитися з протоколом, вносити зауваження чи доповнення, які також фіксуються в документі. Це створює додаткові гарантії дотримання їхніх прав.

Документування слідчих (розшукових) дій шляхом складання протоколу відіграє ключову роль у забезпеченні законності та контролю за діями правоохоронних органів. Протокол виступає не лише джерелом інформації для доказування, але й інструментом перевірки процесуальних дій на предмет дотримання прав і свобод людини. Наприклад, у протоколі обшуку повинні бути відображені не тільки знайдені докази, але й умови їх отримання: чи були присутні поняті, чи дотримано вимог закону щодо недоторканності житла та інших прав осіб, яких стосується обшук (ст. 234 КПК України) [7]. У разі порушення процесуальних норм або зловживання владою з боку слідчого, належним чином оформлений протокол може стати основою для оскарження таких дій у суді.

Протоколи розглядаються як джерело доказів, що закріплено в ч. 2 ст. 99 КПК України. Відповідно до цієї норми, процесуальні документи, до яких належать і протоколи слідчих (розшукових) дій, виступають матеріальними носіями інформації, яка може бути використана для встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження [7]. Тобто, протоколи процесуальних дій виконують функцію закріплення отриманих доказів і забезпечують їхню юридичну силу. Оскільки в кримінальному процесі особлива увага приділяється достовірності та допустимості доказів, протоколи як документи мають відповідати ряду вимог. Ці вимоги регламентовані нормами КПК України і включають, зокрема, точність відображення ходу та результатів процесуальної дії, належне оформлення та обов'язкове підписання всіма учасниками [9, с. 60].

Як джерело доказів, протоколи мають низку унікальних особливостей. По-перше, вони містять первинну інформацію про обставини, виявлені під час слідчих або судових дій, що забезпечує їхню високу доказову цінність. По-друге, протоколи включають додатки, такі як фотографії, відеозаписи, схеми чи інші матеріали, які наочно підтверджують зафіксовані у них факти. Це дає можливість суду та сторонам кримінального провадження перевіряти достовірність викладеної інформації [3, с. 74].

В ч. 2 ст. 99 КПК України закріплено значення процесуальних документів у кримінальному провадженні. Вони розглядаються нарівні з іншими джерелами доказів, такими як показання, речові докази або висновки експертів. Це свідчить про багатогранну роль протоколів у процесі доказування. З одного боку, вони виступають як свідчення певних дій або подій, які мали місце в провадженні. З іншого – є юридичним засобом, що забезпечує прозорість і контроль за дотриманням норм кримінального процесуального права [7].

Важливо зазначити, що протоколи процесуальних дій підлягають ретельному аналізу та оцінці на етапах досудового розслідування і судового розгляду. Суд повинен переконатися, що протокол відповідає вимогам КПК України і складений у суворій відповідності до закону. Лише за таких умов він може бути визнаний допустимим доказом [6]. У випадках, коли в протоколі виявляються порушення – наприклад, недотримання процедури або відсутність підписів учасників, це може призвести до виключення його з доказової бази.

Протоколи оформлюються й при проведенні процесуальних дій. Зокрема, під час невиконання ухвали слідчого судді про тимчасовий доступ до речей і документів, коли суд надає новий дозвіл на обшук із метою вилучення зазначених предметів (ст. 166 КПК України). Вони фіксують кожну дію, що здійснюється відповідно до законних підстав. Тимчасове вилучення майна, яке може відбуватися при обшуку або затриманні особи, також вимагає складання протоколу, де зазначаються обставини вилучення, перелік вилучених речей та умови їх передачі до відповідних органів (ст. 168 КПК України). Протоколи також складаються у випадках затримання особи, підозрюваної у вчиненні злочину (ст. 208 КПК України), що є одним із ключових доказів у кримінальному провадженні, адже документально підтверджує факт затримання, правові підстави для цього та обставини, за яких це сталося. До того ж протоколи відіграють важливу роль на етапі судового розгляду. Наприклад, під час огляду судом речових доказів, якщо їх неможливо доставити до зали судового засідання, чи під час огляду місця, де сталися важливі для справи події, протоколи документують усі обставини, за яких проводилися ці дії (статті 357 і 361 КПК України). Таким чином, протоколи забезпечують точне відображення обставин і фактів, що мають значення для кримінального провадження [7].

Нормативно-правове регулювання, встановлене ст. 104 КПК України, передбачає обов'язок слідчого дотримуватися певної процедури під час фіксації результатів слідчих (розшукових) дій, що гарантує прозорість і підзвітність їх виконання. Важливим аспектом цієї статті є також вимога до детального і точного опису всіх обставин, що були встановлені під час слідчої дії, а також обов'язкове засвідчення протоколу підписами слідчого, учасників процесу та інших залучених осіб. Ця норма забезпечує законність під час збирання доказів і запобігає можливим порушенням прав підозрюваних, потерпілих та інших учасників кримінального провадження.

Таким чином, ст. 104 КПК України є основоположною для нормативно-правового регулювання процесу документування слідчих (розшукових) дій. Вона забезпечує чіткий порядок фіксації результатів слідчої роботи, сприяє збереженню об'єктивності та надійності доказів, а також захищає права учасників кримінального провадження [7]. Однак важливо розуміти, що ця стаття лише окреслює загальні рамки оформлення протоколів, тоді як для різних видів слідчих дій існують додаткові вимоги, які встановлюються іншими нормами КПК України, наприклад, залежно від характеру слідчої (розшукової) дії. Це необхідно для точного відображення всіх обставин цієї дії та забезпечення законності й достовірності. Враховуючи особливості дозволяє уникнути процесуальних помилок, які можуть призвести до недійсності доказів або порушення прав учасників кримінального провадження.

Наприклад, ч. 5 ст. 236 КПК України регламентує, що результати особистого обшуку особи, яка перебуває в житлі чи іншому володінні, мають бути зафіксовані у відповідному протоколі. Такий протокол повинен містити не лише загальні дані, передбачені ст. 104 КПК України, а й конкретну інформацію про місце проведення обшуку, опис знайдених предметів, їхній стан, кількість, характеристики, а також інші особливості, що стосуються цієї ситуації [7].

Подібні спеціальні вимоги встановлені й для інших слідчих (розшукових) дій, а саме:

- 1) протокол допиту має включати детальний виклад показань, питання та відповіді, а також відомості про застосування технічних засобів фіксації;
- 2) протокол огляду місця події повинен містити детальний опис обстановки, виявлених слідів та предметів, що мають значення для досудового розслідування;
- 3) протокол слідчого експерименту має фіксувати умови проведення, порядок дій та отримані результати [4, с. 22].

Отже, ст. 104 КПК України забезпечує єдині стандарти документування, але водночас залишає місце для застосування додаткових вимог, які конкретизуються для різних слідчих (розшукових) дій. Це дозволяє слідчим ефективно фіксувати результати розслідувань з урахуванням особливостей конкретної ситуації та забезпечує належність протоколів, як доказів. Майже для кожної слідчої (розшукової) дії законодавство передбачає певні особливості оформлення протоколів, що підкреслює важливість гнучкого підходу до процесу документування для дотримання вимог кримінального процесуального закону [8].

Поряд із цим, ст. 107 КПК України відіграє важливу роль у регламентації використання технічних засобів фіксації під час проведення слідчих (розшукових) дій. Ця стаття визначає, що аудіо- та відеозапис у випадках, передбачених законом, є обов'язковим і невід'ємним додатком до протоколу слідчих (розшукових) дій. Згідно із вищезазначеною статтею, аудіо- та відеофіксація забезпечує об'єктивність і повноту відображення ходу та результатів слідчої дії. Це особливо важливо для дій, що потребують точності фіксації, таких як допит, обшук, слідчий експеримент, пред'явлення для впізнання та інші. У таких випадках технічні засоби фіксації допомагають уникнути спотворення інформації або упереджених тлумачень та забезпечують додаткові гарантії прав учасників кримінального процесу [7].

Протокол, складений з урахуванням ст. 107 КПК України, повинен містити вказівку на використання технічних засобів фіксації та інформацію про носії, на яких здійснено запис. Самі записи додаються

до протоколу й разом із ним стають частиною доказової бази. У разі виникнення сумнівів щодо точності або повноти письмового протоколу, аудіо- чи відеозапис може бути використаний для перевірки його достовірності [7].

Отже, ст. 107 КПК України, доповнюючи загальні положення ст. 104 КПК України, встановлює обов'язок застосування аудіо- та відеофіксації для певних слідчих дій. Це підвищує якість документування процесу, мінімізує ризик помилок чи порушень та забезпечує належний захист прав учасників кримінального провадження [7]. На нашу думку, технічна фіксація є невід'ємною складовою сучасного процесу досудового розслідування, що відповідає вимогам законності, прозорості та справедливості в кримінальному процесі України.

Водночас, на правове регулювання протоколу слідчих (розшукових) дій у кримінальному процесі України впливають й інші положення КПК України, які деталізують вимоги до конкретних аспектів проведення слідчих дій. Ці норми створюють нормативно-правове підґрунтя для повноцінного і належного оформлення протоколів, забезпечуючи їхню відповідність закону та процесуальну правомірність. Одним із прикладів таких норм є вимоги щодо залучення понятих під час огляду житла чи іншого володіння особи, закріплені в ст. 237 КПК України. Поняті залучаються для забезпечення об'єктивності та законності дій слідчого, а їх присутність та показання мають бути зафіксовані у відповідному протоколі. У документі необхідно зазначити дані понятих, а також підтвердження їхньої участі під час слідчої дії. Відповідний аспект також забезпечує прозорість процесу та надає додаткові гарантії для учасників кримінального провадження [12, с. 88].

З урахуванням викладеного, можна підсумувати, що нормативно-правове регулювання вимог до протоколу слідчих дій у кримінальному процесі базується на загальних та спеціальних положеннях. У ст. 104 КПК України закріплено основні вимоги до складання протоколів, тим самим забезпечено їхню єдину структуру та обов'язкові елементи. Окрім цього, інші норми КПК України встановлюють ряд додаткових вимог для конкретних слідчих (розшукових) дій, такі як залучення понятих або обов'язкове використання аудіо- та відеофіксації відповідно до ст. 107 КПК України [7]. Зазначені положення в комплексі забезпечують прозорість, достовірність та законність процесу документування слідчих (розшукових) дій. Правильне застосування відповідних норм гарантує захист прав учасників процесу та підвищує якість доказової бази.

Проте, сьогодні на практиці виникає чимало проблем, пов'язаних з оформленням протоколів, що можуть суттєво вплинути на процесуальні результати розслідування та судового розгляду. Однією з ключових проблем є некоректне або неповне відображення фактичних обставин події. Протокол повинен точно та детально фіксувати всі відомості, отриманих під час слідчої (розшукової) дії, а будь-які прогалини чи неточності можуть призвести до сумнівів у достовірності доказів. Недбале або поверхове фіксування може стати підставою для визнання таких доказів недопустимими, що негативно позначається на подальшому розгляді кримінального провадження.

Іншою проблемою є порушення процесуальних вимог під час складання протоколу. Це стосується як структури документа, так і порядку його оформлення. КПК України передбачає чіткі вимоги до змісту протоколів: обов'язкові реквізити, фіксацію часу, місця, обставин, підписів учасників тощо. Відсутність навіть одного з цих елементів може стати підставою для оскарження допустимості протоколу як доказу в суді. Також значний вплив на процесуальні результати має проблема неповного або перекрученого фіксування пояснень чи показань учасників слідчої (розшукової) дії. Зокрема, недостовірні або неточні фіксації показань свідка, підозрюваного чи іншого учасника кримінального провадження може спотворити реальну картину подій. У випадках, коли сторона захисту доведе, що протокол містить викривлення, суд може визнати такі докази недостовірними або такими, що порушують право на справедливий судовий розгляд.

Проблема технічної фіксації є ще одним важливим аспектом. У деяких слідчих діях закон вимагає застосування аудіо- чи відеозапису як обов'язкового додатка до протоколу. Проте, трапляються випадки, коли технічна фіксація не проводиться або проводиться неналежним чином, наприклад, із перервами, поганою якістю запису або втратою носіїв інформації. Це може призвести до визнання протоколу неналежним доказом або до оскарження його достовірності.

Ще однією проблемою є суб'єктивний підхід слідчого під час складання протоколу. Недотримання принципу об'єктивності, надання власної інтерпретації подіям чи показанням може знизити доказове значення протоколу як джерела доказу. Судова практика свідчить, що протоколи, що містять суб'єктивні оцінки, часто визнаються такими, що порушують права учасників процесу. Водночас, слід відзначити проблему відсутності достатнього рівня кваліфікації у слідчих під час оформлення протоколів. Недосвідченість або незнання процесуальних вимог, що ставиться до даного виду кримінальних процесуальних документів можуть стати причиною помилок при складанні таких документів, що впливає на результативність розслідування та якість кримінального провадження в цілому.

Суттєвою проблемою є відсутність чітких критеріїв для оцінки повноти протоколу слідчої (розшукової) дій. Законодавство вимагає детального фіксування всіх обставин слідчої (розшукової) дії, але в реальних умовах слідчі часто стикаються з обмеженим часом або ресурсами. Це призводить до скорочення опису події кримінального правопорушення або поверхневого відображення її ключових аспектів. У результаті протокол може не в повній мірі відобразити всі необхідні деталі слідчої (розшукової) дії, що вплине на оцінку доказів у суді.

Проблеми зберігання та архівування протоколів також мають значний вплив на процесуальні результати. Якщо протоколи не зберігаються належним чином або доступ до них обмежений через бюрократичні процедури, це може призвести до їх втрати або пошкодження. У такому разі важливі докази можуть бути втрачені, а процес розслідування – ускладнений або зупинений.

Особливо актуальним є питання використання електронних протоколів. Незважаючи на розвиток технологій, багато слідчих (розшукових) дій досі фіксуються в паперовому вигляді. Це підвищує ризик фізичного пошкодження документів, як джерела доказів, а також ускладнює оперативний доступ до них. Впровадження електронного документообігу сприятиме ефективності процесу фіксації та збереження протоколів слідчих (розшукових) дій, але на практиці цей процес йде повільно через недостатнє технічне забезпечення.

Ще одна проблема пов'язана з обмеженим контролем за дотриманням вимог під час складання протоколів слідчих (розшукових) дій. У багатьох випадках процесуальні помилки стають очевидними тільки під час судового розгляду, коли сторона захисту вказує на недоліки в протоколі слідчих (розшукових) дій. Відсутність дієвого механізму контролю на етапі досудового розслідування сприяє процесуальним порушенням і свавіллю. Окрім цього, мовні та комунікаційні бар'єри можуть ускладнювати складання протоколів слідчих (розшукових) дій. Учасники процесу, які не володіють державною мовою, можуть давати пояснення через перекладача. Однак якість перекладу не завжди є точною, що може призвести до неправильного тлумачення сказаного та помилок у протоколі. Це створює ризик порушення прав осіб, які беруть участь у слідчій (розшуковій) дії.

Усі ці проблеми в сукупності, з однієї сторони вказують на існуючі ризики можливого процесуального свавілля, порушення принципів змагальності та справедливості судового процесу, а з іншої – на необхідність покращення професійної підготовки слідчих, оптимізації законодавства та впровадження сучасних технологій у кримінальний процес України. Вирішення означуваних питань сприятиме підвищенню якості слідства, зменшенню кількості процедурних помилок та забезпеченню справедливого судочинства.

Висновки. Перспективи вдосконалення кримінального процесуального законодавства щодо протоколів слідчих (розшукових) дій свідчать, що удосконалення законодавства в цій сфері є необхідним для забезпечення ефективності та прозорості кримінального процесу України. Зокрема, необхідно забезпечити чітке регулювання вимог до складання протоколів, враховуючи нові технології (наприклад, використання відео- та аудіозаписів) для фіксації слідчих (розшукових) дій. Необхідно й удосконалення механізмів контролю за дотриманням процесуальних прав учасників досудового розслідування. Окрім цього, важливе значення має й забезпечення чіткої регламентації випадків, коли протоколи можуть бути визнані недопустимими як докази, а також впровадження ефективних механізмів для досудового розслідування та вирішення таких випадків. Удосконалення законодавства дозволить підвищити якість та достовірність доказів, забезпечити справедливий судовий процес і знизити ризики порушення прав осіб, залучених до кримінальних проваджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бондаренко В.І. Кримінальний процес: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2017. 420 с.
2. Дрозд В.Г. Правове регулювання досудового розслідування: проблеми теорії та практики: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2018. 448 с.
3. Задорожний С.М. Доказування у кримінальному процесі України: Підручник. Київ: Кондор, 2017. 250 с.
4. Коваль О.М. Доказування в кримінальному процесі: Теорія і практика. Харків: Право, 2019. 320 с.
5. Конюшенко Я.Ю. Відомчий контроль в системі гарантій прав особи під час проведення слідчих (розшукових) дій. *Юридична наука*. 2020. № 2 (104). С. 367–377. DOI: 10.32844/2222-5374-2020-104-2.41.
6. Кримінальний процес: підручник / Ю.М. Грошевий, В.Я. Тацій, А.Р. Туманянц та ін.; за ред. В.Я. Тація, Ю.М. Грошевого, О.В. Капліної, О.Г. Шило. Харків: Право, 2013. 824 с.
7. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 01.03.2025).
8. Кримінальний процесуальний кодекс України: наук.-практ. коментар / за заг. ред. В.Г. Гончаренка, В.Т. Нора, М.Є. Шумила. Київ: Юстініан, 2012. 1224 с.

9. Лисенко О.А. Теорія доказів у кримінальному процесі: монографія. Київ: Видавничий Дім «Професіонал», 2017. 340 с.
10. Петров В.І. Доказування у кримінальному процесі: навч. посіб. Київ: Ліра-К, 2018. 280 с.
11. Цуцкірідзе М.С. Кримінальна процесуальна діяльність слідчого: теорія та практики: монографія. Київ: Алерта, 2020. 562 с.
12. Шумило В.І. Протоколи слідчих дій у кримінальному процесі: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2017. 280 с.
13. Яковенко І.О. «Особливості протоколів допиту, обшуку та огляду місця події: теоретичні та практичні питання». *Право і суспільство*. 2019. С. 112–128.

УДК 343.123.12

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.142>

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ У СФЕРІ ЗАСТОСУВАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ТА ІНШИХ ТЕХНІЧНИХ ЗАСОБІВ НЕГЛАСНОГО ОТРИМАННЯ ІНФОРМАЦІЇ

Богініч І.О.,

кандидат технічних наук,

доцент кафедри

Національної академії Служби безпеки України

ORCID: 0000-0001-7285-7458

Богініч І.О. Особливості правового регулювання у сфері застосування спеціальних та інших технічних засобів негласного отримання інформації.

Українською правовою доктриною вироблено підхід щодо нормативно-правової класифікації спеціальних та інших технічних засобів негласного отримання інформації на три групи: а) технічні засоби, що спеціально розроблені, виготовлені (у тому числі модифіковані) для негласного отримання інформації при вирішенні завдань оперативної (розвідувальної, контррозвідувальної та оперативно-розшукової) діяльності; б) технічні засоби загального користування; в) технічні засоби подвійного призначення. Правові засади використання (застосування) спеціальних засобів визначаються законодавчими актами, що регулюють діяльність органів, яким надане право на їх застосування. Спеціальні та інші технічні засоби застосовуються під час проведення оперативно-розшукової, розвідувальної, контррозвідувальної діяльності, реалізації заходів із боротьби з тероризмом правоохоронними та іншими державними органами, зокрема Службою безпеки України, розвідувальними органами Міністерства оборони України, Національною поліцією, Національним антикорупційним бюро та іншими суб'єктами оперативно-розшукової діяльності в межах, визначених законодавством України. Як сукупність технічних пристроїв, речовин, цифрових носіїв та програм, спеціальні та інші технічні засоби, розроблені для негласного, контрольованого виявлення, отримання, фіксації інформації, які застосовуються, з метою вирішення завдань оперативно-розшукової, контррозвідувальної діяльності та у ході досудового розслідування кримінального провадження. Спеціальні технічні засоби для зняття інформації з каналів зв'язку та інші технічні засоби негласного отримання інформації – це технічні, апаратно-програмні, програмні та інші засоби, які відповідають критеріям належності технічним засобам негласного отримання інформації, що мають технічну забезпеченість для негласного отримання (прийому, обробки, реєстрації та/або передачі) інформації, призначені для використання під час проведення оперативно-розшукової, контррозвідувальної або розвідувальної діяльності у скритний спосіб. Отже, важливого значення набуває питання застосування спеціальних та інших технічних засобів негласного отримання інформації, яке дотепер у законодавстві України не врегульовано належним чином. У даний час положення національного законодавства, які забезпечують правове регулювання у сфері застосування спеціальних та інших технічних засобів негласного отримання інформації, відзначаються розпорошеністю, фрагментарністю та подекуди містять застарілі норми.

Ключові слова: негласне отримання інформації, спеціальні технічні засоби, оперативно-розшукова діяльність, контррозвідувальна діяльність, кримінальне провадження.

Boginich I.O. Peculiarities of legal regulation in the field of application of special and other technical means of covert obtaining of information.

Ukrainian legal doctrine has developed an approach to the regulatory and legal classification of special and other technical means of covert information acquisition into three groups: a) technical means specially designed, manufactured (including modified) for covert information acquisition when solving operational (intelligence, counterintelligence and operational-search) tasks; b) technical means of general use; c) dual-purpose technical means. The legal principles of the use (application) of special means are determined by legislative acts regulating the activities of bodies granted the right to use them. Special and other technical means are used during operational-search, intelligence, counterintelligence activities, implementation of measures to combat terrorism by law enforcement and other state bodies, in particular the Security Service of Ukraine, intelligence bodies of the Ministry of Defense of Ukraine, the National Police, the National Anti-Corruption Bureau and other subjects of operational-search activities within the limits determined by the legislation of Ukraine. As a set of technical devices, substances, digital media and programs, special and other technical means designed for covert, controlled detection, receipt, recording of information, used to

solve the tasks of operational-search, counterintelligence activities and within the framework of criminal proceedings. Special technical means for removing information from communication channels and other technical means of covert information acquisition are technical, hardware-software, software and other means that meet the criteria for belonging to technical means of covert information acquisition, which have the technical support for covert information acquisition (reception, processing, registration and/or transmission) of information, intended for use during operational-search, counterintelligence or intelligence activities in a covert manner. Therefore, an important task of the issue of the use of special and other technical means of covertly obtaining information has not yet been properly regulated in the legislation of Ukraine. Currently, the provisions of national legislation that provide legal regulation in the field of the use of special and other technical means of covertly obtaining information are scattered, fragmented, and in some places contain outdated norms.

Key words: covert information acquisition, special technical means, operational-search activities, counterintelligence activities, criminal proceedings.

Постановка проблеми. Інформація, отримана негласним шляхом, розглядається як одна з ефективних форм доказування, що надає можливість відтворити достовірну картину подій, які відбувалися у ході вчинення протиправних діянь. Разом з тим, в умовах застосування спеціальних та інших технічних засобів негласного отримання інформації важливим питанням є дотримання гарантій прав людини, що потребує належного правового забезпечення передусім процедури проведення таких негласних слідчих (розшукових) дій. Однак, на сьогодні чинне законодавство України, яке забезпечує правове регулювання у сфері застосування спеціальних та інших технічних засобів негласного отримання інформації, відзначається недосконалістю.

Мета дослідження – розглянути особливості правового регулювання у сфері застосування спеціальних та інших технічних засобів негласного отримання інформації.

Стан опрацювання проблематики. Застосування спеціальних та інших технічних засобів негласного отримання інформації є предметом чималої кількості наукового доробку українських дослідників. Зокрема, ті чи інші аспекти цієї проблематики вивчали: О.П. Бабіков, І.О. Богініч, О.А. Гуменський, М.В. Кобець, Ю.П. Поляк, О.С. Ярошенко та інші науковці.

Виклад основного матеріалу. Правові засади використання (застосування) спеціальних засобів визначаються законодавчими актами, що регулюють діяльність органів, яким надане право на їх застосування. Зокрема, важливі положення у сфері фіксації та збереження, дослідження інформації, отриманої при застосуванні технічних засобів, містяться у главі 21 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) [1]. Так стаття 258 КПК регламентує підстави та порядок втручання у приватне спілкування та встановлює загальні засади провадження негласних слідчих (розшукових) дій (далі – НСРД), пов'язаних із обмеженням права особи на приватність.

Так, відповідно до положень статті 258 КПК України [1]:

По-перше, ніхто не може зазнавати втручання у приватне спілкування без ухвали слідчого судді.

По-друге, прокурор, слідчий за погодженням з прокурором зобов'язаний звернутися до слідчого судді з клопотанням про дозвіл на втручання у приватне спілкування в порядку, передбаченому статтями 246, 248, 249 вказаного Кодексу, якщо будь-яка слідча (розшукова) дія включатиме таке втручання. Наприклад, у ході розгляду Вищим антикорупційним судом справи № 127/13972/17 сторона захисту вважала, що під час проведення аудіо-, відеоконтролю відносно осіб, щодо яких отримано дозвіл на проведення НСРД, у цьому кримінальному провадженні було порушено права особи, дозвіл на проведення НСРД стосовно якої слідчим суддею не надавався. Суд зазначив, що відповідно до ст. 260 КПК України аудіо-, відеоконтроль особи є різновидом втручання у приватне спілкування, яке проводиться без її відома на підставі ухвали слідчого судді, якщо є достатні підстави вважати, що розмови цієї особи або інші звуки, рухи, дії, пов'язані з її діяльністю або місцем перебування тощо, можуть містити відомості, які мають значення для досудового розслідування. Виходячи зі змісту вказаної норми, разом із фіксацією діяльності особи (розмови або інші звуки, рухи, дії і т. п.), щодо якої здійснюється аудіо-, відеоконтроль, може бути зафіксована і діяльність інших осіб, які випадково потрапили до сфери її спілкування та оточення і стосовно яких НСРД не здійснюється, однак, на думку суду, така фіксація не може автоматично визнаватися істотним порушенням прав та свобод людини, якщо особа, яка зазнає такого втручання, не набуває у подальшому статусу підозрюваного чи обвинуваченого у кримінальному провадженні і докази, отримані в результаті такого втручання, не використовуються проти неї [2].

По-третє, різновидами втручання в приватне спілкування є:

- 1) аудіо-, відеоконтроль особи;
- 2) арешт, огляд і виїмка кореспонденції;
- 3) зняття інформації з електронних комунікаційних мереж;

4) зняття інформації з електронних інформаційних систем [1].

При цьому, згідно із законодавством України, спеціальні технічні засоби (далі – СТЗ) застосовуються під час проведення оперативно-розшукової, розвідувальної, контррозвідувальної діяльності, реалізації заходів із боротьби з тероризмом правоохоронними та іншими державними органами, зокрема Службою безпеки України, розвідувальними органами Міністерства оборони України, Національною поліцією, Національним антикорупційним бюро та іншими суб'єктами в межах, визначених законодавством України [3, с. 56, 4, ст. 5].

Зважаючи на вищевказане, важливі положення щодо зберігання, перевезення, застосування (використання) відповідних засобів містяться у спеціальних законах, таких як Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» [4] та Закони України «Про Національну поліцію» [5], «Про контррозвідувальну діяльність» [6], «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» [7] та визначені Постановою Кабінету Міністрів України від 22.09.2016 № 669 «Деякі питання щодо спеціальних технічних засобів для зняття інформації з каналів зв'язку та інших технічних засобів негласного отримання інформації» [8] та ін. Тобто можна дійти висновку про те, що правове регулювання у сфері застосування спеціальних та інших технічних засобів негласного отримання інформації відзначається розпорошеністю.

Так, Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» [4] не тільки визначає коло повноважень оперативних підрозділів, але й чітко закріплює можливість застосування оперативних та оперативно-технічних засобів, які можуть бути застосовані для протидії злочинності. Він регулює використання відповідних засобів під час проведення таких заходів як аудіо-та відеоконтроль особи та місця, зняття інформації з електронних комунікаційних мереж, електронних інформаційних систем, здійснення спостереження за особою, річчю або місцем, накладення арешту на кореспонденцію, здійснення її огляду та виїмки, установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу, що значно підсилює можливості правоохоронних органів у боротьбі зі злочинністю.

Орієнтуючись на ознаки, побічно встановлені у Законі України «Про оперативно-розшукову діяльність», при застосуванні поняття «спеціальна техніка» українські дослідники пропонують визначати технічні засоби як «сукупність технічних пристроїв, речовин, цифрових носіїв та програм, обмежених у обороті, розроблених для негласного, контрольованого виявлення, отримання, фіксації інформації, що застосовуються належними суб'єктами під час проведення оперативно-розшукових заходів із метою вирішення завдань оперативно-розшукової діяльності» [9, с. 183-184]. У свою чергу, М. В. Кобець вважає, що спеціальна техніка в діяльності правоохоронних органів – це науково обґрунтована система технічних засобів, речовин, а також методів, прийомів, алгоритмів їх правомірного застосування для забезпечення охорони громадського порядку і боротьби зі злочинністю [10].

Відповідно до статусу, визначеного певними нормативно-правовими актами, СТЗ розділяються на:

а) технічні засоби, що спеціально розроблені, виготовлені (у тому числі модифіковані) для негласного отримання інформації при вирішенні завдань оперативної (розвідувальної, контррозвідувальної та оперативно-розшукової) діяльності. У більшості країн світу СТЗ розробляються, поставляються суб'єктами підприємницької діяльності, визначеними законодавчими державними документами. При цьому СТЗ можуть поставлятися тільки встановленим законодавством об'єктам оперативної діяльності, а в деяких країнах – і розроблятися виключно на їх замовлення. Це здійснюється згідно з відповідними ліцензійними умовами провадження господарської діяльності з розроблення СТЗ;

б) технічні засоби загального користування – технічні засоби, розроблені й виготовлені для побутових потреб або професійної діяльності, які за своїми технічними характеристиками і сервісними можливостями можуть бути використані (пристосовані) для оперативної та слідчої мети. Реалізація зазначених СТЗ будь-яким споживачем не обмежується законодавством;

в) технічні засоби подвійного призначення – технічні засоби, які розроблені й виготовлені для побутових потреб або професійної діяльності, але за своїми технічними і сервісними характеристиками та без додаткової модифікації можуть бути застосовані для негласного отримання інформації при вирішенні завдань оперативної (розвідувальної, контррозвідувальної та оперативно-розшукової) діяльності [11, с. 217].

У боротьбі з організованою злочинністю відповідним підрозділам надається право використовувати СТЗ у випадках та порядку, передбачених Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність» [4] та КПК України [1]. Водночас Законом України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» [п. 2, стаття 22, розділ VII, 7] забороняється використання спеціальних підрозділів по боротьбі з організованою злочинністю, їх співробітників, матеріально-технічних засобів (до яких входять СТЗ) для виконання завдань, не віднесених законодавством України до компетенції цих спеціальних підрозділів. Перевіряти законність та обґрунтованість використання СТЗ у боротьбі з організованою злочинністю учасників злочинних угруповань, застосування інших негласних заходів має право Комітет Верховної Ради України з питань боротьби з організованою злочинністю і корупцією.

З цього питання Комітет один раз на 6 місяців заслуховує Генерального прокурора, Голову Національної поліції, Голову Служби безпеки України.

Відповідно до статті 40 Закону України «Про Національну поліцію» [5] поліція для виконання покладених на неї завдань та здійснення повноважень, визначених законодавством, може застосовувати такі технічні прилади, технічні засоби та спеціалізоване програмне забезпечення:

- 1) фото- і відеотехніку, у тому числі техніку, що працює в автоматичному режимі, технічні прилади та технічні засоби з виявлення та/або фіксації правопорушень;
- 2) технічні прилади та технічні засоби з виявлення радіаційних, хімічних, біологічних та ядерних загроз;
- 3) безпілотні повітряні судна та СТЗ протидії їх застосуванню;
- 4) СТЗ перевірки на наявність стану алкогольного сп'яніння;
- 5) спеціалізоване програмне забезпечення для здійснення аналітичної обробки фото- і відеоінформації, у тому числі для встановлення осіб та номерних знаків транспортних засобів [5].

Негласні контррозвідувальні заходи здійснюються із залученням осіб, які конфіденційно співпрацюють з контррозвідувальними органами і підрозділами, а також з використанням оперативних, оперативно-технічних та спеціальних сил і засобів. Порядок використання негласних методів та засобів при здійсненні контррозвідувальної діяльності визначається на основі цього Закону нормативно-правовими актами Служби безпеки України [6]. Про це йдеться, зокрема, у статті 8 Закону України «Про контррозвідувальну діяльність» [6].

Не можна оминати увагою і Постанову Кабінету Міністрів України від 22.09.2016 № 669, де зазначено, що СТЗ для зняття інформації з каналів зв'язку та інші технічні засоби негласного отримання інформації – це технічні, апаратно-програмні, програмні та інші засоби, які відповідають критеріям належності технічним засобам негласного отримання інформації, що мають технічну забезпеченість для негласного отримання (прийому, обробки, реєстрації та/або передачі) інформації, призначені для використання прихованих способів, характерних для оперативно-розшукової, контррозвідувальної або розвідувальної діяльності. Окремі ознаки виробів галузевого та побутового використання (мініатюрність, багатофункціональність, можливість негласного отримання інформації) не є підставами для визначення його належності до СТЗ [8].

Відповідно до положень Переліку орієнтовних питань, які вирішуються експертами експертних підрозділів СБУ під час проведення судових експертиз та експертних досліджень [12], до критеріїв належності до спецтехніки, за якими проводить дослідження Український науково-дослідний інститут спеціальної техніки та судових експертиз СБ України, віднесено:

- 1) приналежність до СТЗ негласного отримання інформації як таких;
- 2) приналежність до конкретного виду;
- 3) робочий стан;
- 4) функціональне призначення;
- 5) фактична можливість здійснювати негласне отримання інформації;
- 6) спосіб виготовлення;
- 7) технічні характеристики.

Важливо відзначити, що належність технічних, апаратно-програмних, програмних та інших засобів до СТЗ для зняття інформації з каналів електрозв'язку та інших технічних засобів негласного отримання інформації визначається «Критерієм належності спеціальних технічних засобів для зняття інформації з каналів зв'язку та інших технічних засобів негласного отримання інформації», затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України від 22.09.2016 № 669 «Деякі питання щодо спеціальних технічних засобів для зняття інформації з каналів зв'язку та інших технічних засобів негласного отримання інформації» [8], та встановлюється на підставі сукупності таких критеріїв:

- засоби, які призначені для прихованого застосування в оперативно-розшукової, контррозвідувальної або розвідувальної діяльності;
- засоби, за допомогою яких здійснюється негласне отримання інформації.

Основною метою застосування технічних засобів під час проведення слідчих (розшукових) дій (далі – СРД) і НСРД є забезпечення одержання доказів про обставини, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, для обґрунтування прийняття процесуальних рішень. Застосування відповідного технічного засобу є компонентом сукупності пошуково-пізнавальних дій, які здійснюються під час проведення СРД, НСРД, і їх результати мають обов'язково фіксуватися, вилучатися та зберігатися у визначеній кримінальним процесуальним законодавством формі (протоколі СРД, НСРД, додатку до нього) з дотриманням наукових рекомендацій [9, с. 184].

НСРД як засоби збирання доказів у кримінальному провадженні мають штучний характер. Первинним середовищем їх формування як засобів пошуково-пізнавальної діяльності, спрямованих на встановлення даних про обставини події кримінальних правопорушень, є оперативно-розшукова ді-

яльність. Але їх адаптація до вимог, які пред'являються до засобів збирання доказів у кримінальному провадженні, викликала потребу у визначенні процесуальної форми їх проведення, максимально наближеної до загальних процесуальних вимог проведення СРД, водночас з урахуванням необхідності дотримання таємного характеру проведення НСРД. Підкреслимо, що йдеться саме про адаптацію, а не уніфікацію з процесуальною формою СРД. Зокрема, це стосується і питань фіксації застосування технічних засобів під час проведення НСРД [11].

У постанові Третьої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 17.11.2021 року у справі № 712/13887/17 визначено, що відомості про номенклатуру, фактичну наявність СТЗ чи спеціальної техніки: устаткування, апаратури, приладів, пристроїв, програмного забезпечення, препаратів та інших виробів, призначених (спеціально розроблених, виготовлених, запрограмованих або пристосованих) для негласного отримання інформації, що розкривають найменування, принцип дії чи експлуатаційні характеристики технічних засобів розвідки, спеціальних технічних засобів чи спеціальної техніки, призначених для здійснення та забезпечення оперативно-розшукової, контррозвідувальної чи розвідувальної діяльності є державною таємницею відповідно до пунктів 4.5.1, 4.5.6 Зводу відомостей [12], затвердженого наказом Служби безпеки України від 23.12.2020 № 383.

При складанні протоколу, який у подальшому для використання його у кримінальному провадженні як джерело доказів буде розсекречено відповідно до пункту 4.12.3 Зводу відомостей [12], необхідно враховувати, що відомості про методи проведення НСРД мають ступінь секретності «таємно» і що ці методи реалізуються шляхом застосування СТЗ, розроблених для потреб оперативно-розшукової діяльності. Тому, з метою недопущення розголошення відомостей про ідентифікуючі ознаки СТЗ, призначених для негласного отримання інформації, у протоколах не має необхідності наведення таких даних [14].

Як слушно з цього приводу зауважує Ю.П. Поляк [15, с. 218], відповідно до ч. 1 ст. 252 КПК України, відомості про технічні засоби, які були застосовані під час НСРД, мають бути наведені у протоколі відповідно до загальних правил фіксації кримінального провадження, але характеристика технічних засобів фіксації та носіїв інформації, які застосовуються при проведенні процесуальної дії, умови та порядок їх використання (п. 1 ч. 3 ст. 104 КПК України) мають наводитися в протоколі НСРД так, щоб виключити наведення даних, які охоплюються пунктами 4.5.1, 4.5.6, 4.12.3 Зводу відомостей, що становлять державну таємницю.

Зауважимо, що збільшення технічних можливостей правоохоронних органів щодо зняття інформації з електронних комунікаційних мереж, розширення кола органів, уповноважених на проведення зазначеного НСРД, – надзвичайно сприяло виникненню секретних чатів, використання «сірих» телефонів, сім-карт та телефонних номерів інших країн. Поряд з цим збільшується кількість судових проваджень за фактами протиправного використання працівниками правоохоронних органів технічних засобів контролю, незаконного одержання та збуту інформації про телефонні з'єднання, «прослуховування на замовлення», збут СТЗ [16, с. 118-119]. На погляд автора, така ситуація потребує негайного реагування з боку законодавця. Зокрема, шляхом встановлення кримінальної відповідальності правоохоронних органів, уповноважених на проведення оперативно-розшукової, розвідувальної, контррозвідувальної діяльності, реалізації заходів із боротьби з тероризмом за «прослуховування на замовлення». Адже на даний час Кримінальний кодекс України не містить складу злочину «прослуховування на замовлення». Водночас така необхідність автором вбачається, виходячи із систематично зростаючої кількості судових проваджень за фактами протиправного використання працівниками правоохоронних органів технічних засобів контролю, незаконного одержання та збуту інформації про телефонні з'єднання в аспекті «прослуховування на замовлення».

Висновки. Найбільш характерною і визначальною рисою застосування спеціальних та інших технічних засобів негласного отримання інформації, як різновиду слідчих (розшукових) дій, є можливість застосування в оперативно-розшуковій, контррозвідувальній діяльності та у рамках кримінального провадження, з метою виявлення і фіксації осіб, предметів і фактів, пов'язаних з підготовкою або вчиненням злочинів. Разом з тим, опрацювання законодавчої бази щодо правового регулювання у сфері застосування спеціальних та інших технічних засобів негласного отримання інформації в оперативно-розшуковій, контррозвідувальній діяльності та у ході досудового розслідування кримінального провадження дає підстави стверджувати, що сфера застосування зазначених засобів з позиції досягнення високого рівня забезпечення правового регулювання потребує подальшого удосконалення. Зокрема, шляхом розробки та прийняття спеціального нормативно-правового акта, який би врегулював комплексно та детально питання застосування спеціальних та інших технічних засобів негласного отримання інформації, встановивши передусім загальні засади такого використання, з урахуванням специфіки оперативно-розшукової, розвідувальної, контррозвідувальної діяльності, реалізації заходів із боротьби з тероризмом правоохоронними та іншими державними органами (в окремих розділах), а також останніх досягнень у галузі інформаційно-комунікаційних технологій, що включають виробни-

цтво і продаж апаратних засобів (комп'ютери, сервери тощо) та системну інтеграцію, розробку програмного забезпечення (операційні системи, мережеві протоколи, пошукові системи тощо). Адже на даний час, діючи положення національного законодавства, які забезпечують правове регулювання у сфері застосування спеціальних та інших технічних засобів негласного отримання інформації, відзначаються розпорошеністю, фрагментарністю та в окремих випадках містять застарілі норми. До того ж, з метою протидії протиправного використання працівниками правоохоронних органів технічних засобів контролю, незаконного одержання та збуту інформації про телефонні з'єднання в аспекті «прослуховування на замовлення», доцільно було б передбачити механізм притягнення до відповідальності у кримінальному законодавстві України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний процесуальний Кодекс України від 13.04.2012 (документ № 4651-VI із змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
2. Олександр Бондаренко, адвокат кримінальної практики юридичної компанії «RIYAKO&PARTNERS», проаналізував відповідну судову практику. URL: https://jurliga.ligazakon.net/analytics/225618_oglyad-praktiki-vishchogo-antikoruptsynogo-sudu-shchodo-viznannya-nedopustimimi-rezultatv-neglasnikh-sldchikh-rozshukovikh-dy.
3. Гуменський О.А. Правовий режим спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації. *Судова експертиза*. 2025. № 1. С. 55–62.
4. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18.02.1992 (документ № 2135-XII із змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text>.
5. Про Національну поліцію України: Закон України від 02.07.2022 (документ № 580-VIII із змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>.
6. Про контррозвідувальну діяльність: Закон України від 26.12.2002 (документ № 374-IV із змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/374-15#Text>.
7. Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю: Закон України від 30.06.1993 (документ № 3341-XII із змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3341-12#Text>.
8. Постанова Кабінету Міністрів України від 22.09.2016 № 669 «Ліцензійні умови провадження господарської діяльності, пов'язаної з розробленням, виготовленням, постачанням спеціальних технічних засобів для зняття інформації з каналів зв'язку та інших технічних засобів негласного отримання інформації». *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 669-2016п. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/index>.
9. Шаблевська К.Д., Євдокимов І.І., Кисельов А.О. Особливості використання технічних засобів під час оперативно-розшукової протидії в кримінальному правопорушенні. *UNIVERSUM*. 2024. № 9. С. 182–188.
10. Кобець М.В. Спеціальні технічні засоби у протидії організованій злочинності. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. Київ, 2019. № 7 (59). С. 1–5.
11. Ярошенко О.С., Богініч І.О. Щодо класифікації спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія ПРАВО. 2023. Випуск 80. Частина 2. С. 211–218.
12. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень в системі Служби безпеки України: наказ Служби безпеки України від 29.05.2015 № 371. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z073815?find=1&text=%D1%82%D0%B5%D1%85%D0%BD%D1%96%D0%BA%D0%B8#n339>.
13. Звід відомостей, що становлять державну таємницю: наказ Служби безпеки України від 23.12.2020 № 383. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0052-21>.
14. Постанова Верховного Суду від 17.11.2021 р. № 51-1454км20. У справі № 712/13887/17. URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=101302975&red=1000037ffd7fe20d2997f0603bd2a64111266a&d=5>.
15. Поляк Ю.П. Застосування технічних засобів при проведенні слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) дій та використання його результатів під час досудового розслідування: дисертація на здобуття ступеня доктора філософії (081 – Право). Львівський державний університет внутрішніх справ, Львів, 2022. 230 с.
16. Бабіков О.П. Доцільність та загрози застосування негласних заходів одержання інформації. *Актуальні проблеми юридичної науки та практики у XXI столітті: матеріали Міжнарод. наук.-практ. конф. (м. Рівне, 23-24 вересня 2021 року)*. Рівне: Видавн. дім «Гельветика», 2021. С. 116–119.

УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.143>

ПОНЯТТЯ «ВІДКРИТТЯ МАТЕРІАЛІВ» У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

Ваколюк Ю.О.,

аспірантка

Навчально-наукового інституту права ім. І. Малиновського

Національного університету «Острозька академія»,

прокурор, начальниця Корецького відділу

Здолбунівської окружної прокуратури

ORCID: 0009-0000-0654-9190

Ваколюк Ю.О. Поняття «відкриття матеріалів» у кримінальному процесі України.

У статті автор із врахуванням лексичного значення окремих понять, аналізуючи положення кримінального процесуального законодавства, доктринальні джерела, практику Верховного Суду, формулює визначення терміну «відкриття матеріалів» у кримінальному процесі України.

Для визначення цього поняття автор перераховує форми закінчення досудового розслідування, реалізація яких, відповідно до КПК України, передбачає здійснення процедури відкриття матеріалів на етапі завершення досудового розслідування, і при цьому погоджується з позицією науковців та практиків, що, попри відсутність прямої на це вказівки у законі, при скеруванні до суду клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності існує необхідність здійснення процедури відкриття матеріалів за ст. 290 КПК України.

В публікації також із врахуванням практики Верховного Суду, наукових досліджень, законодавчих формулювань, акцентується увага на сутності поняття «матеріали», які підлягають процедурі відкриття, і на співвідношенні цього поняття з іншими, пов'язаними із ним, категоріями.

Автор у публікації торкається питання суб'єктів, які, відповідно до кримінального процесуального законодавства, здійснюють відкриття (приймають рішення про відкриття та виконують це рішення) і яким мають відкриватися матеріали. У зв'язку з цим, у статті висловлюється твердження про те, що з огляду на зміст ст. 290 КПК України, попри назву цієї статті, в ній мова йде про відкриття матеріалів не лише іншій стороні, а й ще деяким учасникам кримінального провадження. Тому в публікації зазначається, що статтю 290 КПК України точніше було б назвати «відкриття матеріалів».

Автор окреслює контекст, в якому «ознайомлення з матеріалами», «доступ до матеріалів», «відкриття матеріалів», а також похідні від них поняття, вживаються в кримінальному процесі, визначає співвідношення між ними. В публікації підкреслюється, що, кримінальний процесуальний закон вживає ці поняття часто у взаємозв'язку і в поєднанні. При цьому в питанні співвідношення між ними законодавець не завжди послідовний. Досить часто ці поняття сприймаються і вживаються як синонімічні, що, трактуючи норми КПК України комплексно, є неправильним. Наприкінці публікації формулюється авторське визначення поняття «відкриття матеріалів» у кримінальному процесі України.

Ключові слова: відкриття матеріалів, доступ до матеріалів, ознайомлення з матеріалами, завершення досудового розслідування, матеріали досудового розслідування, матеріали, зібрані стороною захисту, матеріали кримінального провадження (кримінальна справа), процесуальна дія, процедура, судочинство.

Vakoliuk Y.O. The concept of "disclosure of materials" in the criminal procedure of Ukraine.

In the article, the author, taking into account the lexical meaning of certain concepts, analyzing the provisions of criminal procedure legislation, doctrinal sources, and practice of the Supreme Court, formulates the definition of the term "disclosure" in the criminal procedure of Ukraine.

In order to define this concept, the author lists the forms of completion of the pre-trial investigation, the implementation of which, according to the CPC of Ukraine, involves the procedure of disclosure at the stage of completion of the pre-trial investigation, and at the same time agrees with the position of scholars and practitioners that, despite the absence of a direct indication in the law, when a motion to release a person from criminal liability is submitted to the court, there is a need to carry out the procedure of discovery under Article 290 of the CPC of Ukraine.

The publication also focuses on the essence of the concept of "materials" subject to the disclosure procedure and the correlation of this concept with other related categories, taking into account the practice of the Supreme Court, scientific research, and legislative wording.

The author touches upon the issue of subjects who, in accordance with the criminal procedural legislation, carry out disclosure (make a decision to open and execute this decision) and to whom the materials should be opened. In this regard, the article states that, given the content of Article 290 of the CPC of Ukraine, despite the title of this Article, it refers to the disclosure of materials not only to the other party, but also to some other participants in criminal proceedings. Therefore, the publication notes that Article 290 of the CPC of Ukraine would be more accurately called "disclosure of materials".

The author outlines the context in which "familiarization with materials", "access to materials", "disclosure of materials", as well as their derivatives are used in criminal proceedings, and determines the relationship between them. The publication emphasizes that the criminal procedural law often uses these concepts in conjunction and in combination. At the same time, the legislator is not always consistent in determining the relationship between them. Quite often, these concepts are perceived and used as synonymous, which is incorrect when interpreting the provisions of the CPC of Ukraine in a comprehensive manner. The article concludes with the author's own definition of the concept of "disclosure of materials" in the criminal procedure of Ukraine.

Key words: disclosure of materials, access to materials, familiarization with materials, completion of pre-trial investigation, pre-trial investigation materials, materials collected by the defense, materials of criminal proceedings (criminal case), procedural action, procedure, legal proceedings.

Постановка проблеми. Незважаючи на понад десятилітнє правозастосування ст. 290 КПК України, до сьогодні виникають практичні проблеми через відсутність законодавчого визначення понять «відкриття матеріалів досудового розслідування», «відкриття матеріалів, зібраних стороною захисту» та «відкриття додаткових матеріалів», що підтверджують сотні рішень, наявних у Єдиному державному реєстрі судових рішень, якими докази визнаються недопустимими через неволодіння однією зі сторін поняттям «відкриття матеріалів», головну мету якого законодавець намагався описати у ст. 290 КПК України. Оскільки ст. 290 КПК України передбачає відкриття матеріалів, які зібрані сторонами обвинувачення та захисту, до цього часу нівельована можливість відкривати матеріали, що були зібрані особами, зазначеними у ч.ч. 7, 8 ст. 290 КПК України, незважаючи на те, що ці особи, відповідно до КПК України, такі матеріали збирати можуть.

Мета дослідження – сформулювати визначення поняття «відкриття матеріалів» у кримінальному процесі України.

Стан опрацювання проблематики. Питання відкриття матеріалів у кримінальному процесі України досліджувалося в працях Н. Боржецької, О. Торбаса серед інших проблемних аспектів форм закінчення досудового розслідування. Питання надання доступу до матеріалів на завершальному етапі досудового розслідування в контексті забезпечення прав на захист та справедливий суд, з урахуванням практики ЄСПЛ, частково досліджено у підрозділі 3.2 дисертаційного дослідження Т. Марченко на здобуття ступеня доктора філософії на тему «Права підозрюваного, обвинуваченого мати час і можливості, необхідні для підготовки свого захисту: теорія і практика реалізації у кримінальному провадженні України». Про сутність доступу до матеріалів досудового розслідування через категорії прав, обов'язків та повноважень, а також про проблематику доступу до цих матеріалів описав у своїй монографії «Доступ до матеріалів досудового розслідування: теорія і практика» Ю. Жовтан. Проблемні аспекти відкриття матеріалів досудового розслідування, матеріалів, зібраних стороною захисту, додаткових матеріалів тощо були предметом досліджень І. Гловюк, О. Гури, О. Шевцова та ін., а також предметом з'ясування Верховним Судом. Разом з тим, досі недослідженим залишалося питання співвідношення понять «ознайомлення з матеріалами», «доступ до матеріалів», «відкриття матеріалів», до цього часу не було сформульоване визначення поняття «відкриття матеріалів» у кримінальному процесі України.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи сутність будь-якого явища, ясна річ, варто розпочати з його лексичного значення. Згідно Нового словника української мови за редакцією В. Яременка та О. Сліпушко, поняття «відкривати» трактують як «... робити вільним доступ усередину чого-небудь. ... Робити вільним вхід, доступ куди-небудь у що-небудь. // перен. Давати можливість робити що-небудь, користуватися чимсь» [1, с. 305], слово «відкриватися», згідно цього ж таки словника, означає «... ставати доступним для проникнення назовні або виходу назовні. ... Ставати доступним зорові, показуватися. ... Ставати відомим, розкриватися (про що-небудь таємне, невідоме, незрозуміле)» [1, с. 306]. Схожі тлумачення містяться також в Сучасному тлумачному словнику української мови за загальною редакцією В.В. Дубічинського, де слово «відкривати», серед іншого, означає «... робити вільним доступ усередину...» [2, с. 138], «давати можливість робити що-небудь, користуватися чимось» [2, с. 139], переносне значення – «викривати, виявляти те, що було таємницею, невідомим ...» [2, с. 139], а «відкритися» – це також «ставати доступним, можливим для когось. ... Ставати доступним зорові; виступати, показуватись з-під того, що закриває або прикриває. ... Ставати відомим, розкриватися (про щось таємне, невідоме, незрозуміле). ...» [2, с. 139].

«Доступ» трактують в тому числі як «можливість входити куди-небудь, відвідувати кого-, що-небудь, зустрічатися з ким-небудь і т. ін. ... Можливість проникання куди-небудь.» [1, с. 599]. Згідно Сучасного тлумачного словника української мови, поряд з уже названими розуміннями, «доступ», окрім іншого, означає і «можливість отримати дані за запитом. ... Наближатися, підходити до когось, чого-небудь» [2, с. 263].

«Ознайомлюватися» за Новим словником української мови це «діставати відомості про кого-, що-небудь, набувати певних знань у чомусь» [1, с. 445]. В.В. Дубічинський розкриває зміст поняття «ознайомити» як «інформувати про когось, щось; вводити в курс справи; поверхово пояснювати суть чого-небудь», а зміст понять «ознайомлюватися, ознайомитися» – як «одержувати відомості, дані про кого-, що-небудь, набувати певних знань у чомусь». [2, с. 594]

Широке значення мовознавці надають слову «матеріали». Згідно «Словника української мови», слово «матеріали» визначено як «розмаїті відомості, дані, посібники й т.ін., що їх використовують як основу, джерело для чого-небудь, як доказ чогось. ... // Зібрання документів, відомостей з якогось питання. ... // на кого, проти кого. Факти, докази чийсь вини» [3] або ж «те, з чого що-небудь виготовляють, виробляють, будують тощо; сировина» [3]. Подібне тлумачення знаходимо також в Новому словнику української мови [1, с. 154]. С. Караванський, в свою чергу, серед синонімів до слова «матеріал» наводить поняття «дані, відомості, факти» [4, с. 213], а синонімом до слова «матеріали» називає «документи» [4, с. 213].

Законодавець не надає чіткого визначення понять «відкриття матеріалів», «відкриття матеріалів іншої стороні». Частиною 1 ст. 290 КПК України передбачено, що «визнавши зібрані під час досудового розслідування докази достатніми для складання обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру прокурор або слідчий за його дорученням зобов'язаний повідомити підозрюваному, його захиснику, законному представнику та захиснику особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів виховного чи медичного характеру, про завершення досудового розслідування та надання доступу до матеріалів досудового розслідування» [5]. Тут варто підкреслити, що законодавцем не зазначено про необхідність здійснення процедури відкриття матеріалів за ст. 290 КПК України при скеруванні до суду клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності, про що вже зазначалось у науці кримінального процесу [6, с. 90, 96; 7, с. 156, 159; 8, с. 149-150, 215-216]. Оскільки обов'язковим додатком до клопотання є письмова згода особи на таке звільнення, то на момент направлення клопотання до суду, ясна річ, сторона захисту погоджується на таке звільнення. Та все ж таки, окрім повідомлення про підозру та власне самого клопотання, особі не відомо про будь-які матеріали, які свідчать, принаймні, про обґрунтованість підозри. Тому видається доречним погодитись із позицією науковців, які пропонують в таких випадках здійснювати процедуру відкриття матеріалів іншій стороні за ст. 290 КПК України [7, с. 150; 8, с. 149-150, 215-216]. У ч. 5 ст. 301 КПК України (щодо закінчення дізнання) поняття «відкриття матеріалів» не згадується, але воно згадується в абз. 2 ч. 2 ст. 314 КПК України, яка відсилає до ч. 5 ст. 301 КПК України. У ч. 5 ст. 301 КПК України знову ж таки відсутня згадка про клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності, хоча значна частина кримінальних проваджень, досудове розслідування яких здійснюється у формі дізнання, закінчується скеруванням саме клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності. З огляду на зміст ст. 479¹ КПК України, процедура відкриття матеріалів, крім вже згаданих форм закінчення досудового розслідування, також здійснюється у випадках реалізації такої форми закінчення досудового розслідування, як звернення до суду з клопотанням про закриття кримінального провадження в межах глави 36¹ КПК України.

З огляду на зміст ст. 290 КПК України, законодавець під поняттям «матеріали», які підлягають відкриттю за цією статтею, має на увазі і ті матеріали, які наявні в стороні обвинувачення (матеріали досудового розслідування), і ті матеріали, які наявні в стороні захисту і які вона бажає використати для обґрунтування своєї позиції. До питання про сутність і співвідношення понять «матеріали», «матеріали досудового розслідування», «матеріали сторони захисту», «матеріали кримінального провадження (кримінальна справа)», «додаткові матеріали» тощо уже зверталися в своїх роботах дослідники [9; 10; 8, с. 36-38; 11; 12; 13]. Варто розуміти, що сторона обвинувачення відкриває «матеріали досудового розслідування», сторона захисту ж їх відкрити не може, бо учасники кримінального провадження зі сторони захисту не є суб'єктами, які проводять досудове розслідування [14; 15], сторона захисту надає матеріали, зібрані стороною захисту [16]. Матеріали, які надані суду сторонами, належать до матеріалів кримінального провадження, про що наголошено у постанові колегії суддів Третьої судової палати ККС ВС від 01 червня 2022 року у справі № 348/1674/19 [14] та згадано у дисертаційному дослідженні Ю. Жовтана [8, с. 36-38], публікаціях І. Гловюк [10] та О. Шевцова [11]. Матеріали, які відкриваються за ст. 290 КПК України, включають в себе, наприклад, докази, зібрані стороною обвинувачення під час досудового розслідування, процесуальні рішення (судова практика зобов'язує надавати постанови про призначення групи слідчих та групи прокурорів [17, 18, 19], ухвали, постанови,

а також клопотання щодо проведення НСРД та які не є самостійними доказами у розумінні ст. 84 КПК України [20, 21]), медичну документацію [22, 23, 24], матеріали, зібрані стороною захисту.

В доктрині кримінального процесу питання про те, чи є обов'язок у потерпілого відкривати зібрані ним матеріали, уже згадувалося [8, с. 217-218; 25; 26], щоправда в цих джерелах автори висловлюють позицію щодо відсутності такого обов'язку у потерпілого. В контексті цього питання вбачається важливим підкреслити, що хоча ст. 290 КПК України не передбачено відкриття матеріалів потерпілим та іншими учасниками, які зазначені у ч.ч. 7, 8 ст. 290 КПК України, та ч. 3 ст. 93 цього ж кодексу передбачає можливість збирати докази не лише стороною обвинувачення й захисту, але і потерпілим та представником юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження. Не передбачена можливість збору доказів ст. 93 КПК України цивільним позивачем та цивільним відповідачем, які, враховуючи зміст ч. 3 ст. 61, ч. 3 ст. 62 КПК України, на практиці досить часто надають суду матеріали, що стосуються поданого цивільного позову. А тому видається доречним передбачити в КПК України необхідність відкриття матеріалів, зібраних потерпілим, його представником, законним представником, представником юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, цивільним позивачем, його представником, законним представником, цивільним відповідачем, його представником.

Виходячи із змісту абз. 2 ч. 2 ст. 314 КПК України, рішення про відкриття матеріалів приймає суд, а обов'язок виконати його лежить на особі, в якій наявні такі матеріали. Це породжує необхідність поділу суб'єктів забезпечення відкриття матеріалів на тих, які приймають рішення про відкриття, і тих, що його виконують (і вони не завжди збігаються).

Що ж стосується суб'єктів, яким здійснюється відкриття, то зміст ст. 290 КПК України свідчить про те, що, попри назву цієї статті, мова в ній йде про відкриття матеріалів не лише іншій стороні, а й ще деяким учасникам кримінального провадження. Тому точніше було б законодавцю назвати ст. 290 КПК України не «відкриття матеріалів іншій стороні», а «відкриття матеріалів».

Вважаємо за доцільне, на основі вищевикладеного, окреслити контекст, в якому в кримінальному процесі України вживаються наступні поняття, а також визначити співвідношення між ними:

- ознайомлення з матеріалами – широке поняття, яке включає в себе, наприклад, такі:
- ознайомлення з матеріалами досудового розслідування керівником органу досудового розслідування (п. 3 ч. 2 ст. 39 КПК України);
- ознайомлення з матеріалами дізнання керівником органу дізнання (п. 3 ч. 2 ст. 39¹ КПК України);
- ознайомлення з матеріалами досудового розслідування до його завершення, яке відбувається за клопотанням осіб, зазначених у ч. 1 ст. 221 КПК України;
- ознайомлення під час відкриття матеріалів (ч.ч. 1–10, 12, 13 ст. 290, 483¹¹ КПК України);
- ознайомлення з матеріалами під час судового розгляду відповідно до ч. 11 ст. 290 КПК України;
- ознайомлення з матеріалами дізнання (абз. 2 ч. 2 ст. 314 КПК України);
- ознайомлення з матеріалами кримінальної справи в суді відповідно до ч. 2 ст. 317 КПК України;
- ознайомлення з матеріалами прокурора або захисника, які не брали участі у кримінальному провадженні (ч. 4 ст. 324 КПК України);
- ознайомлення з матеріалами кримінального провадження протягом строку на апеляційне оскарження (ч. 4 ст. 395 КПК України);
- ознайомлення з матеріалами кримінального провадження для прийняття рішення щодо подання касаційної скарги (ч. 2 ст. 425 КПК України);
- ознайомлення з матеріалами, які містять державну таємницю (ст. 517 КПК України);
- ознайомлення з матеріалами кримінального провадження відповідно до ст. 533¹ КПК України після набрання законної сили судовим рішенням [5];
- доступ до матеріалів – також широке поняття, яке в контексті доступу в цілому до матеріалів досудового розслідування для забезпечення ознайомлення, отримання копій матеріалів згадується у п. 2 ч. 2 ст. 36, ч. 5 ст. 219, ч. 3 ст. 221, ч.ч. 1–6, 9, 10 ст. 290, ч. 5 ст. 301, ч. 1 ст. 479¹, ч. 2 ст. 483⁴, ч.ч. 1, 2 ст. 483¹¹, ч. 4 ст. 517 КПК України, а в аспекті доступу до конкретних документів, речей, електронних інформаційних систем та їх частин, комп'ютерних систем та їх частин, при зібранні сторонами доказів у кримінальному провадженні – в багатьох інших статтях КПК України (наприклад, глава 15, ст. 264, ч.ч. 2, 6 ст. 333 та ін. КПК України) [5]. Питання доступу до матеріалів досудового розслідування було предметом дослідження Ю. Жовтана, який пропонує під доступом до матеріалів досудового розслідування розуміти «передбачену кримінальним процесуальним законодавством сукупність прав, обов'язків та повноважень учасників кримінального провадження, спрямовану на отримання ними інформації про хід та результати досудового розслідування в межах, необхідних для реалізації таких прав, обов'язків та повноважень.» [8, с. 43]. У монографії Ю. Жовтан також детально описує права учасників кримінального процесу в контексті доступу до матеріалів на різних стадіях кримінального про-

цесу [8, с. 27–35]. Певна специфіка доступу до матеріалів досудового розслідування має місце у провадженнях, які містять відомості, що становлять державну таємницю. Ю. Жовтан у своїй монографії також згадує про цю специфіку [8, с. 47, 48, 151–166]. Тому детально розписувати тут цю процедуру немає необхідності. Доречним видається при цьому акцентувати увагу на тому, що в Законі України «Про державну таємницю» поняття доступу до державної таємниці визначається через термін «дозвіл» (п. 6 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про державну таємницю») [27]. Стаття 517 КПК України у практичній діяльності автора цієї публікації не застосовувалась та факти її застосування автору не відомі, оскільки, якщо матеріали, які містять державну таємницю, сторона обвинувачення бажає використати в суді, то з матеріального носія інформації та документів, які були підставами для отримання, знімається гриф секретності. Жодні нерозсекречені матеріали сторонам чи іншим учасникам для ознайомлення не надаються та до суду не скеровуються, зважаючи, принаймні, на те, що секретарі судових засідань, працівники канцелярій і т.д. і більшість суддів місцевих судів не мають допуску до державної таємниці. З урахуванням всього вищезазначеного стосовно доступу до матеріалів в кримінальному процесі, його можна розуміти як дозвіл на ознайомлення з матеріалами, а також за загальним правилом – дозвіл на створення їх копій, відображень, виписок з них, як можливість ознайомитись з матеріалами, а також, за загальним правилом, – можливість створити їх копії, відображення, виписки. При цьому отримання доступу – право визначених законом суб'єктів у передбачених законом випадках, надання доступу – обов'язок визначених законом суб'єктів у передбачених законом випадках;

- відкриття матеріалів – широке поняття в цілому, а в контексті, що виписаний у КПК України, – загальний термін, який включає в себе наступні:
- відкриття матеріалів досудового розслідування (ч.ч. 1–5 ст. 290 КПК України);
- відкриття матеріалів, зібраних стороною захисту (ч. 6 ст. 290 КПК України);
- відкриття додаткових матеріалів (ч. 11 ст. 290 КПК України) – сторони відкривають матеріали, отримані «до або під час судового розгляду» [5];
- хоча безпосередньо ст. 290 КПК України цього не вказує, з огляду на ч. 3 ст. 61, п. 3 ч. 1 ст. 56, ч. 3 ст. 62, п. 8 ч. 3, п. 2 ч. 4 ст. 42, п. 3 ч. 3 ст. 64¹ КПК України – також відкриття потерпілим, його представником, законним представником, представником юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, цивільним позивачем, його представником, законним представником, цивільним відповідачем, його представником зібраних ними матеріалів;
- відкриття за ухвалою суду «сторонами кримінального провадження матеріалів дізнання» (абз. 2 ч. 2 ст. 314 КПК України) [5];
- відкриття матеріалів досудового розслідування за наявності підстав для складення акта про застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру (ст. 483¹¹ КПК України) [5].

Таким чином, законодавець вживає поняття «ознайомлення з матеріалами», «доступ до матеріалів», «відкриття матеріалів» часто у взаємозв'язку і в поєднанні. При цьому в питанні співвідношення між цими поняттями законодавець не завжди послідовний. Наприклад, у ч. 3 ст. 290 КПК України надання доступу до матеріалів, надання можливості скопіювати або відобразити відповідним чином певні об'єкти матеріального світу, а також надання доступу до місць, приміщень по суті вживаються як однорівневі поняття. Подібні висновки можна зробити з огляду на зміст ч. 6 ст. 290 КПК України, яка передбачає відкриття матеріалів стороною захисту шляхом надання «доступу *та (курсив мій – Ю.В.)* можливості скопіювати або відобразити відповідним чином будь-які речові докази або їх частини, документи або копії з них, а також надати доступ до житла чи іншого володіння».[5] Тоді як частина 4 ст. 290 КПК України передбачає, що «надання доступу до матеріалів *включає в себе (курсив мій – Ю.В.)* можливість робити копії або відображення матеріалів». [5] Окрім того, на жаль, досить часто поняття «ознайомлення з матеріалами», «відкриття матеріалів», «доступ до матеріалів» вживають як синонімічні, що, трактуючи норми КПК України комплексно, є абсолютно неправильним.

Процедура відкриття матеріалів, у законодавчому розумінні цього поняття, тісно пов'язана з етапом завершення досудового розслідування в певних формах закінчення стадії досудового розслідування. Самому завершенню досудового розслідування приділена деяка увага в доктрині [28; 29; 7, с. 100, 195] і практиці кримінального процесу [30]. Ю. Жовтан процедуру відкриття матеріалів відповідно до ст. 290 КПК України також пов'язує із завершенням досудового розслідування [8, с. 44, 206]. В ч.ч. 1–10, 12, 13 ст. 290, ч. 1 ст. 479¹, ст. 483¹¹ КПК України процедура відкриття матеріалів безпосередньо пов'язана з етапом завершення досудового розслідування, реалізовується на цьому етапі, а ч. 11 ст. 290, абз. 2 ч. 2 ст. 314, ч.ч. 2, 6 ст. 333, ч. 2 ст. 339 КПК України передбачають реалізацію такої процедури вже після цього етапу, але необхідність відкриття матеріалів за цими статтями зумовлена саме тим, що на етапі завершення досудового розслідування її реалізувати не було можливості.

Натомість доступ до різних матеріалів, в т.ч. ознайомлення з ними, – не завжди пов'язані з етапом завершення досудового розслідування.

Висновки. Лексичне значення поняття «відкриття матеріалів» – дуже широке, тоді як законодавець у ст. 290, абз. 2 ч. 2 ст. 314, ч.ч. 2, 6 ст. 333, ч. 2 ст. 339, ч. 1 ст. 479¹, ст. 483¹¹ КПК України, з огляду на телеологічне тлумачення цих норм, вкладає у досліджуване поняття значно вужчий сенс. Відкриття матеріалів – процедура з нормативно окресленою послідовністю дій залучених до неї суб'єктів, яка, з однієї сторони, забезпечує реалізацію права доступу до матеріалів (включаючи можливість ознайомитись з ними, а також, за загальним правилом, – зробити виписки, копії, відображення) або забезпечує реалізацію права отримати копії матеріалів одних суб'єктів процесу, а з іншої сторони – передбачає виконання обов'язку інших суб'єктів надати такий доступ або копії матеріалів.

Тобто, під поняттям відкриття матеріалів в кримінальному процесі України варто розуміти передбачену ст. 290, абз. 2 ч. 2 ст. 314, ч.ч. 2, 6 ст. 333, ч. 2 ст. 339, ч. 1 ст. 479¹, ст. 483¹¹ КПК України процедуру (сукупність процесуальних дій), завдяки якій визначені КПК України суб'єкти кримінального провадження отримують копії матеріалів або доступ до тих документів, інших предметів матеріального світу, які доводять обставини об'єкта пізнання у кримінальному провадженні з наданням цим суб'єктам кримінального провадження можливості ознайомитись, а також, за винятками, передбаченими КПК України, – зробити виписки, скопіювати чи відобразити іншим шляхом інформацію, яка міститься в таких матеріалах.

Метою здійснення процедури відкриття матеріалів є, в першу чергу, попередження визнання доказів недопустимими у кримінальному судочинстві через порушення права на ознайомлення з матеріалами, в т.ч. в контексті реалізації права на захист, на справедливий суд.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Яременко В., Сліпушко О. Новий словник української мови. 1 том А-К. Видання друге, виправлене. Київ: Видавництво «Аконіт», 2003. 926 с.
2. Сучасний тлумачний словник української мови: 100 000 слів / за заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В.В. Дубічинського. Харків: ВД «ШКОЛА», 2009. 1008 с.
3. Словник української мови: в 11 т. URL: <https://slovnyk.ua/index.php?sword=%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB> (дата звернення: 14.03.2025).
4. Караванський С. Практичний словник синонімів української мови. 5-те вид., опрацьоване і доповн. Львів: БаК, 2014. 544 с.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI., в редакції від 26.12.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/print> (дата звернення: 14.03.2025).
6. Торбас О.О. Форми закінчення досудового розслідування за Кримінальним процесуальним кодексом України: монографія. Одеса: Юридична література, 2015. 168 с. URL: <https://dspace.opua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/5fd3fc95-15a7-43ba-b751-a41d692eb6fd/content> (дата звернення: 14.03.2025).
7. Боржецька Н.Л. Форми закінчення досудового розслідування: правові, теоретичні та прикладні проблеми: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Острог, 2016. 252 с. URL: http://scc.univ.kiev.ua/upload/iblock/9b9/dis_Borzhecka%20N.%20L..pdf (дата звернення: 14.03.2025).
8. Жовтан Ю.В. Доступ до матеріалів досудового розслідування: теорія і практика: монографія. Одеса: Юридична література, 2024. 300 с.
9. Гловюк І. Про ознайомлення з матеріалами досудового розслідування та строк досудового розслідування. URL: <https://radako.com.ua/pro-oznajomlennya-z-materialamy-dosudovogo-rozsliduvannya-ta-strok-dosudovogo-rozsliduvannya/> (дата звернення: 14.03.2025).
10. Гловюк І.В. Тлумачення ч. 5 ст. 219 КПК України. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/tlumacennia-c-5-st-219-kpk-irina-gloviuk> (дата звернення: 14.03.2025).
11. Шевцов О. Строки досудового розслідування у кримінальних провадженнях. URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/226444_stroki-dosudovogo-rozsliduvannya-u-kriminalnikh-provadžhennyakh (дата звернення: 14.03.2025).
12. Гура О. Судова практика ВС щодо відкриття доказів іншій стороні за ст. 290 КПК: топ 17 кейсів. URL: <https://femida.ua/news/sudova-praktyka-vs-shhodo-vidkryttja-dokaziv-inshij-storoni-za-st-290-kpk-top-17-kejsiv/> (дата звернення: 14.03.2025).
13. Борецько Г.Д. Зловживання правом сторонами кримінального провадження на етапі завершення досудового розслідування. *Соціально-правові студії*. 2021. С. 61–68. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/3700/1/09.pdf> (дата звернення: 14.03.2025).
14. Постанова колегії суддів Третньої судової палати ККС ВС від 01.06.2022 (справа № 348/1674/19). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104583172> (дата звернення: 14.03.2025).

15. Постанова Об'єднаної палати ККС ВС від 17.02.2025 (справа № 761/35056/19). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125364517> (дата звернення: 14.03.2025).
16. Постанова Об'єднаної палати ККС ВС від 11.09.2023 (справа № 711/8244/18). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113536395> (дата звернення 14.03.2025).
17. Постанова колегії суддів Першої судової палати ККС ВС від 23.06.2022 (справа № 202/156/14-к). URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=104957580&red=1000031a5b4fbd8a64530b2365ac50231836e7&d=5> (дата звернення 14.03.2025).
18. Постанова колегії суддів Другої судової палати ККС ВС від 05.07.2022 (справа № 720/1277/20). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105148891> (дата звернення 14.03.2025).
19. Постанова Об'єднаної палати ККС ВС від 14.02.2022 (справа № 477/426/17). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103525190> (дата звернення 14.03.2025).
20. Постанова Великої Палати ВС від 16.01.2019 у справі № 751/7557/15-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79298340> (дата звернення 14.03.2025).
21. Постанова Великої Палати ВС від 16.10.2019 (справа № 640/6847/15-к). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85174578> (дата звернення 14.03.2025).
22. Постанова колегії суддів ОП ККС ВС від 27.01.2020 (справа № 754/14281/17). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87298256> (дата звернення 14.03.2025).
23. Постанова Першої судової палати ККС ВС від 06.02.2020 (справа № 371/819/16-к). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87517465> (дата звернення 14.03.2025).
24. Постанова Третьої судової палати ККС ВС від 28.11.2022 (справа № 710/790/20). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107634069> (дата звернення 14.03.2025).
25. Гловюк І. Відкриття матеріалів іншій стороні: огляд тематичної практики ВС від Ірини Гловюк. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/vidkryttya-materialiv-inshij-storoni-oglyad-tematychnoyi-praktyky-vs-vid-iryny-glovyuk> (дата звернення 14.03.2025).
26. Гловюк І. «Чи повинен потерпілий відкривати матеріали стороні захисту в порядку ст. 290 КПК і як підтвердити факт ознайомлення з ними?» – адвокат, науковий радник АО «Barristers» Ірина Гловюк. URL: <https://barristers.org.ua/news/chi-povinen-poterpiliy-vidkrivati-materiali-storoni-zahistu-v-poryadku-st290-kpk-i-yak-pidтверditi-fakt-oznayomlennya-z-nimi-advokat-naukoviy-radnik-ao-barristers-irina-glovyuk> (дата звернення 14.03.2025).
27. Про державну таємницю. Закон України від 21 січня 1994 р. № 3855-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855-12#Text> (дата звернення 14.03.2025).
28. Михайленко В. Завершення і закінчення досудового розслідування: гра слів чи різні етапи досудового розслідування. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/zavershennya-i-zakinchennya-dosudovogo-rozsliduvannya-gra-sliv-chi-rizni-etapi-dosudovogo-rozsliduvannya.html> (дата звернення 14.03.2025).
29. Дроздов О., Дроздова О., Шульгін С. Як час на ознайомлення з матеріалами впливає на завершення досудового розслідування та інші дотичні питання. URL: <https://unba.org.ua/publications/6727-yak-chas-na-oznayomlennya-z-materialami-vplivae-na-> (дата звернення 14.03.2025).
30. Ухвала колегії суддів Третьої судової палати ККС ВС від 03.06.2021 (справа № 525/641/20). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97429819> (дата звернення 14.03.2025).

ЩОДО ДОСЛІДЖЕННЯ ЗМІСТУ ЕЛЕКТРОННИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ СИСТЕМ, КОМП'ЮТЕРНИХ СИСТЕМ АБО ЇХ ЧАСТИН, МОБІЛЬНИХ ТЕРМІНАЛІВ СИСТЕМ ЗВ'ЯЗКУ ПІД ЧАС КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Вапнярчук В.В.,

доктор юридичних наук, професор,

професор кафедри кримінального процесу

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ORCID: 0000-0002-5831-1050

Вапнярчук В.В. Щодо дослідження змісту електронних інформаційних систем, комп'ютерних систем або їх частин, мобільних терміналів систем зв'язку під час кримінального провадження.

У статті досліджуються особливості законодавчого регламентування порядку дослідження змісту електронних інформаційних систем, комп'ютерних систем або їх частин, мобільних терміналів систем зв'язку під час кримінального провадження. Зроблено висновок, що із внесенням змін до чинного КПК України 22 березня 2022 р. в частині врегулювання порядку пошуку та фіксації інформації, яка є змістом електронних інформаційних систем, комп'ютерних систем або їх частин, мобільних терміналів систем зв'язку, такі дії регулюються у межах загальної процедури обшуку житла або іншого володіння особи. Ця процедура не вимагає отримання окремого рішення суду на здійснення дослідження змісту вказаних об'єктів.

Аналіз норм чинного КПК України дає можливість звиснувати, що дослідження змісту електронних інформаційних систем, комп'ютерних систем або їх частин, мобільних терміналів систем зв'язку, виявлених під час кримінального провадження (зокрема, обшуку в житлі чи іншому володінні особи) може здійснюватись як на місці проведення обшуку, так і поза його межами; як самостійно слідчим, так із залученням спеціаліста; як без тимчасового вилучення зазначених об'єктів, так і з їх тимчасовим вилученням. Останнє (тобто тимчасове вилучення) можливе лише за наявності певних умов, якими відповідно до чинного КПК є: 1) якщо такі електронні інформаційні системи, комп'ютерні системи або їх частини, мобільні термінали систем зв'язку були безпосередньо зазначені в ухвалі слідчого судді про дозвіл на проведення обшуку; 2) у випадку незгоди особи – володільця у сприянні щодо подолання його логічного захисту (якщо він є) і неможливості під час проведення обшуку (в житлі чи іншому володінні) його оперативного подолання; 3) у разі необхідності проведення їх експертного дослідження; 4) такі об'єкти отримані в результаті вчинення кримінального правопорушення чи є засобом або знаряддям його вчинення.

В результаті аналізу регламентованих кримінальним процесуальним законодавством особливостей дослідження електронних інформаційних систем, комп'ютерних систем або їх частин, мобільних терміналів систем зв'язку запропоновано авторську позицію щодо алгоритму дій особи, яка здійснює кримінальне провадження (дознавача, слідчого, прокурора), щодо такого дослідження.

Ключові слова: кримінальне провадження, обшук житла чи іншого володіння особи, огляд, експертне дослідження, дослідження змісту електронних інформаційних систем, комп'ютерних систем або їх частин, мобільних терміналів систем зв'язку.

Vapniarchuk V.V. Regarding the study of the content of electronic information systems, computer systems or their parts, mobile terminals of communication systems during criminal proceedings.

The article examines the features of the legislative regulation of the procedure for studying the content of electronic information systems, computer systems or their parts, mobile terminals of communication systems during criminal proceedings. It is concluded that with the amendments to the current Code of Criminal Procedure of Ukraine on March 22, 2022 in terms of regulating the procedure for searching and recording information that is the content of electronic information systems, computer systems or their parts, mobile terminals of communication systems, such actions are regulated within the framework of the general procedure for searching a person's home or other property. This procedure does not require a separate court decision to conduct a study of the content of the specified objects.

Analysis of the norms of the current Code of Criminal Procedure of Ukraine allows us to conclude that the study of the content of electronic information systems, computer systems or their parts, mobile

terminals of communication systems, discovered during criminal proceedings (in particular, a search of a person's home or other property) can be carried out both at the place of the search and outside it; both independently by the investigator and with the involvement of a specialist; both without temporary seizure of the specified objects and with their temporary seizure. The latter (i.e. temporary seizure) is possible only under certain conditions, which, according to the current Code of Criminal Procedure, are: 1) if such electronic information systems, computer systems or their parts, mobile terminals of communication systems were directly indicated in the ruling of the investigating judge on permission to conduct a search; 2) in case of disagreement of the person – the owner in assisting in overcoming his logical protection (if any) and impossibility of its operational overcoming during the search (in the dwelling or other possession); 3) in case of necessity of their expert examination; 4) such objects were obtained as a result of committing a criminal offense or are a means or instrument of its commission.

As a result of the analysis of the features of the examination of electronic information systems, computer systems or their parts, mobile terminals of communication systems regulated by criminal procedural legislation, the author's position on the algorithm of actions of the person conducting criminal proceedings (investigator, investigator, prosecutor) regarding such examination is proposed.

Key words: criminal proceedings, search of a person's dwelling or other possession, inspection, expert examination, examination of the content of electronic information systems, computer systems or their parts, mobile terminals of communication systems.

Постановка проблеми. З моменту прийняття чинного КПК України і до недавнього часу питання щодо можливості та правомірності дослідження змісту (кореспонденції, персональних даних, здійснених операційних дій тощо) електронних інформаційних систем, комп'ютерних систем або їх частин, мобільних терміналів систем зв'язку (далі: ЕІС, КС, МТСЗ), знайдених зокрема при проведенні обшуку, викликає неабиякий інтерес. Відзначимо, що його недостатньо чітке законодавче врегулювання до недавнього часу, викликало численні суперечки як серед наукової спільноти, так і між сторонами в конкретних кримінальних провадженнях. В доктрині й практиці висловлювались і застосовувались різні підходи, зокрема:

1) здійснення обшуку ЕІС, КС, МТСЗ на підставі рішення слідчого судді про проведення обшуку житла чи іншого володіння, яким давався дозвіл на відшукування в них цих речей;

2) здійснення обшуку ЕІС, КС, МТСЗ на підставі рішення слідчого судді про проведення обшуку цих предметів, які були вилучені під час обшуку житла чи іншого володіння (чи навіть при проведенні інших слідчих (розшукових) чи інших процесуальних дій). Тобто, потрібно отримувати два рішення слідчого судді: спочатку на обшук житла чи іншого володіння, а потім на обшук ЕІС, КС, МТСЗ;

3) здійснення обшуку ЕІС, КС, МТСЗ на підставі рішення слідчого судді про тимчасовий доступ до речей і документів. В цьому випадку знову ж потрібно отримувати два рішення: спочатку на обшук житла чи іншого володіння, а потім на тимчасовий доступ до ЕІС, КС, МТСЗ;

4) здійснення дослідження змісту ЕІС, КС, МТСЗ в процесі проведення експертизи, яка здійснювалась за ініціюванням слідчого, прокурора.

Мета статті полягає у дослідженні особливостей законодавчого регламентування порядку дослідження змісту ЕІС, КС, МТСЗ під час кримінального провадження та висловленні авторської позиції щодо алгоритму дій особи, яка здійснює кримінальне провадження, щодо такого дослідження.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження особливостей законодавчого регламентування порядку дослідження змісту ЕІС, КС, МТСЗ під час кримінального провадження, зокрема виявлених під час проведення обшуку житла чи іншого володіння особи, проводили Веретільник О. [1], Гаркуша А., Каланча І. [2], Кравчук О. [3] Скрипник А. [4, с. 148–151] та інші науковці. В той же час, продовжують існувати чимало невизначених та не достатньо досліджених питань з цієї теми. Крім того, законодавче регламентування цього питання вимагає врахування низки ситуацій, залежно від яких передбачені різні можливості органів досудового розслідування щодо такого дослідження.

Виклад основного матеріалу.

1. Щодо законодавчого регламентування порядку дослідження змісту електронних інформаційних систем, комп'ютерних систем або їх частин, мобільних терміналів систем зв'язку під час кримінального провадження.

22 березня 2022 р. набрав чинності Закон від 15 березня 2022 року № 2137-ІХ [3], яким внесено зміни до КПК, в тому числі й в частині врегулювання порядку пошуку та фіксації інформації, яка є змістом ЕІС, КС, МТСЗ. Якщо їх проаналізувати, то можна дійти висновку, що законодавець такі дії врегулював у межах загальної процедури обшуку житла або іншого володіння особи.

В попередній редакції ч. 6 ст. 236 КПК України було передбачено, що слідчий, прокурор під час проведення обшуку мав і нині має право відкривати закриті приміщення, сховища, речі, якщо особа, присутня при обшуку, відмовляється їх відкрити або обшук здійснюється за відсутності відповідних

осіб. Тепер цей обсяг прав слідчого, прокурора доповнено положенням, що вони вправі долати системи логічного захисту, якщо особа, присутня при обшуку, відмовляється зняти (деактивувати) систему логічного захисту.

Крім того, ч. 6 ст. 236 КПК України доповнено двома новими абзацами. В абзаці 2 вказано, що «якщо під час обшуку слідчий, прокурор виявив доступ чи можливість доступу до комп'ютерних систем або їх частин, мобільних терміналів систем зв'язку, для виявлення яких не надано дозвіл на проведення обшуку, але щодо яких є достатні підстави вважати, що інформація, що на них міститься, має значення для встановлення обставин у кримінальному провадженні, прокурор, слідчий має право здійснити пошук, виявлення та фіксацію комп'ютерних даних, що на них міститься, на місці проведення обшуку». Тобто закон по суті передбачив можливість проведення дослідження змісту ЕІС, КС, МТСЗ без будь-якого судового контролю на цьому етапі.

В новому ж абзаці 3 ч. 6 ст. 236 КПК України передбачено, що «особи, які володіють інформацією про зміст комп'ютерних даних та особливості функціонування комп'ютерних систем або їх частин, мобільних терміналів систем зв'язку, можуть повідомити про це слідчого, прокурора під час здійснення обшуку, відомості про що вносяться до протоколу обшуку». Йдеться, вочевидь, про те, що присутні особи мають право, але не зобов'язані (у зв'язку з цим, думається на них поширюється положення ст. 63 Конституції України та ст. 18 КПК України щодо свободи від самовикриття та права не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї, а відповідно слідчий зобов'язаний їм роз'яснити ці норми) повідомити слідчому як пароль доступу до телефону або комп'ютера, так і вказати, де саме і які документи знаходяться на запам'ятовуючому пристрої (диску, карті пам'яті чи у внутрішній пам'яті телефона та в якій саме папці). Відомості про таке добровільне сприяння повинні бути зазначені в протоколі обшуку.

Законом від 15 березня 2022 року № 2137-ІХ внесені зміни і в ч. 2 ст. 168 КПК України щодо тимчасового вилучення електронних інформаційних систем, комп'ютерних систем або їх частин, мобільних терміналів систем зв'язку (надалі комп'ютерів, телефонів, інших гаджетів). За загальним правилом, їх тимчасове вилучення під час обшуку (а також огляду чи законного затримання) забороняється, крім випадків, коли:

- 1) це необхідно для вивчення їх фізичних властивостей, які мають значення для кримінального провадження, у разі, якщо вони були безпосередньо зазначені в ухвалі суду (тобто, якщо слідчий суддя дав дозвіл на їх відшукання в ухвалі про проведення обшуку);
- 2) їх надання разом з інформацією, що на них міститься, є необхідною умовою проведення експертного дослідження;
- 3) такі об'єкти отримані в результаті вчинення кримінального правопорушення чи є засобом або знаряддям його вчинення;
- 4) доступ до них обмежується їх власником, володільцем або утримувачем чи пов'язаний з подоланням системи логічного захисту.

За відсутності вказаних випадків, застосовується загальне правило щодо заборони вилучення. Проте, закон передбачає, що у разі необхідності слідчий чи прокурор (із обов'язковим залученням спеціаліста) може виготовити за допомогою технічних, програмно-технічних засобів, апаратно-програмних комплексів копії інформації, що міститься в комп'ютерах, телефонах, інших гаджетах (абз. 3 ч. 2 ст. 168 КПК України).

2. Щодо алгоритму дослідження змісту електронних інформаційних систем, комп'ютерних систем або їх частин, мобільних терміналів систем зв'язку під час кримінального провадження.

На підставі аналізу положень нині чинного КПК України (із врахуванням зазначених вище положень чинного КПК), можна запропонувати алгоритм дій щодо законного дослідження вмісту ЕІС, КС, МТСЗ, виявлених під час обшуку житла чи іншого володіння особи:

1. Якщо *слідчий суддя в ухвалі про дозвіл на обшук дозволив відшукання ЕІС, КС, МТСЗ*, і вони були виявлені, то слідчий, прокурор *може здійснити їх дослідження на предмет виявлення інформації, яка в них міститься як з допомогою особи – їх володільця (який може повідомити пароль чи іншим чином зняти захист від стороннього втручання), так і без їх згоди, якщо логічний захист відсутній або шляхом подолання логічного захисту з використанням допомоги спеціаліста чи самостійно* (абз. 1 ч. 6 ст. 236 КПК).

2. Якщо під час обшуку слідчий, прокурор виявив доступ чи можливість доступу до ЕІС, КС, МТСЗ, *для виявлення яких не надано дозвіл в ухвалі слідчого судді на проведення обшуку, але щодо яких є достатні підстави вважати, що інформація, що на них міститься, має значення для встановлення обставин у кримінальному провадженні, прокурор, слідчий має право здійснити пошук, виявлення та фіксацію даних, що на них міститься, на місці проведення обшуку*. Таке дослідження знову ж може бути здійснено як за сприяння особи – володільця ЕІС, КС, МТСЗ, так і без такого сприяння (абз. 2 ч. 6 ст. 236 КПК).

3. *Огляд і фіксація даних з ЕІС, КС, МТСЗ.* Слідчий чи прокурор виготовляє за допомогою технічних, програмно-технічних засобів, апаратно-програмних комплексів копії інформації, що міститься в них. Копіювання такої інформації здійснюється із залученням спеціаліста (абзаци 4 та 5 ч. 2 ст. 168 КПК). Відповідно до ч. 4 ст. 99 КПК такі дані є оригіналами документів.

Крім того, згідно з абз. 2 ч. 2 ст. 237 КПК огляд і фіксація комп'ютерних даних проводиться слідчим, прокурором шляхом відображення у протоколі огляду інформації, яку вони містять, у формі, придатній для сприйняття їх змісту (за допомогою електронних засобів, фотозйомки, відеозапису, зйомки та/або відеозапису екрана тощо або у паперовій формі).

4. *У випадку згоди особи – володільця ЕІС, КС, МТСЗ у сприянні щодо подолання його логічного захисту, слідчий прокурор зобов'язані:*

– по-перше, роз'яснити їй положення ст. 63 Конституції України та ст. 18 КПК України щодо свободи від самовикриття та права не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї. В противному випадку отримання таких пояснень від особи, яка не була повідомлена про своє право відмовитися від давання показань та не відповідати на запитання, або їх отримання з порушенням цього права, може бути визнане судом істотним порушенням прав людини і основоположних свобод відповідно до п. 4 ч. 1 ст. 87 КПК;

– по-друге, інформація про те, що особа добровільно сприяла дослідженню вмісту ЕІС, КС, МТСЗ (повідомила пароль тощо), повинна бути обов'язково внесена в протокол обшуку (абз. 3 ч. 6 ст. 236 КПК).

5. *У випадку незгоди особи – володільця ЕІС, КС, МТСЗ у сприянні щодо подолання його логічного захисту (якщо він є) і неможливості під час проведення обшуку (в житлі чи іншому володінні) його оперативного подолання, ЕІС, КС, МТСЗ може бути тимчасово вилучений у порядку абз. 3 ч. 2 ст. 168 КПК.*

6. *ЕІС, КС, МТСЗ може бути тимчасово вилучений у порядку абз. 3 ч. 2 ст. 168 КПК і у випадках:*

а) якщо вони були безпосередньо зазначені в ухвалі суду (абз. 2 ч. 2 ст. 168 КПК);

б) у разі необхідності проведення їх експертного дослідження (абз. 3 ч. 2 ст. 168 КПК);

в) такі об'єкти отримані в результаті вчинення кримінального правопорушення чи є засобом або знаряддям його вчинення (абз. 3 ч. 2 ст. 168 КПК).

7. Ініціювання слідчим, прокурором (з дотриманням вимог ч. 5 ст. 171 КПК щодо строків такого ініціювання) та прийняття рішення слідчим суддею про *арешт тимчасово вилучених ЕІС, КС, МТСЗ* в порядку ч. 3 ст. 170 КПК.

8. Щодо вилученого під час обшуку та арештованого ЕІС, КС, МТСЗ може бути проведено їх:

а) *огляд*, якщо це можливо (у випадку коли його володільць надав допомогу в подоланні логічного захисту або коли такий логічний захист може бути подоланий, приміром із використанням техніки спеціаліста). Стаття 237 КПК, яка регламентує порядок проведення огляду і фіксації комп'ютерних даних (дивись про це п. 3 цього алгоритму) не передбачає чи можна це робити із подоланням системи логічного захисту вже після проведення обшуку. З цього приводу можна припустити, що так. Адже не логічно буде вважати, що на місці обшуку це допустимо, а поза ним – ні. Навіть, якщо воно стосується вилучених ЕІС, КС, МТСЗ, щодо яких не було дано дозволу на їх пошук в ухвалі слідчого судді про обшук житла чи іншого володіння, то, на відміну від можливості їх огляду без такого дозволу під час проведення обшуку (тобто поза судовим контролем) (див. п. 2 цього алгоритму), можна констатувати, що такий судовий контроль під час їх огляду поза рамками обшуку присутній у формі вирішення питання про арешт тимчасово вилученого майна;

б) *експертне дослідження* (комп'ютерно-технічна експертиза), завданням якої буде виявлення інформації, яка міститься в ЕІС, КС, МТСЗ¹.

Висновки. Аналіз норм чинного КПК України дає можливість звиснувати, що процедура пошуку та фіксації інформації, яка є змістом ЕІС, КС, МТСЗ, врегульована в межах загальної процедури обшуку житла або іншого володіння особи. Вона не вимагає отримання окремого рішення суду на здійснення дослідження змісту вказаних об'єктів. Крім того, дослідження змісту ЕІС, КС, МТСЗ, виявлених під час кримінального провадження (зокрема, обшуку в житлі чи іншому володінні особи) може здійснюватися як на місці проведення обшуку, так і поза його межами; як самостійно слідчим, так із залученням спеціаліста; як без тимчасового вилучення зазначених об'єктів, так і з їх тимчасовим вилученням. Останнє (тобто тимчасове вилучення) можливе лише за наявності певних умов, якими відповідно до чинного КПК є: 1) якщо такі електронні інформаційні системи, комп'ютерні системи або їх частини, мобільні термінали систем зв'язку були безпосередньо зазначені в ухвалі слідчого судді про дозвіл на проведення обшуку; 2) у випадку незгоди особи – володільця у сприянні щодо подолання його ло-

¹ Визначений вище алгоритм дій дослідження вмісту ЕІС, КС, МТСЗ, виявлених під час кримінального провадження (зокрема, під час обшуку житла чи іншого володіння особи), у вигляді схеми-таблиці дається в додатку до цієї публікації.

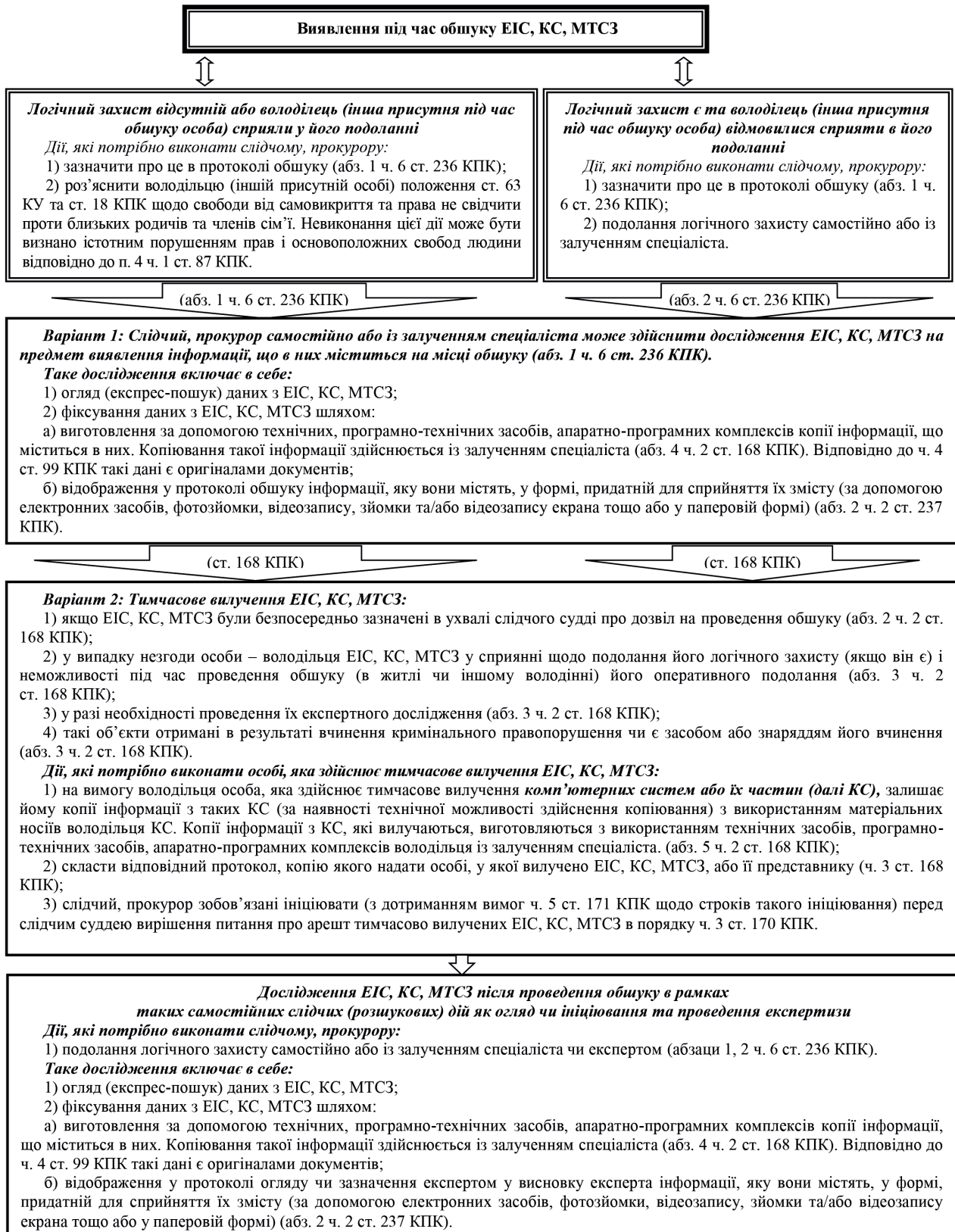
гічного захисту (якщо він є) і неможливості під час проведення обшуку (в житлі чи іншому володінні) його оперативного подолання; 3) у разі необхідності проведення їх експертного дослідження; 4) такі об'єкти отримані в результаті вчинення кримінального правопорушення чи є засобом або знаряддям його вчинення.

В результаті аналізу законодавчого регламентування порядку дослідження ЕІС, КС, МТСЗ доцільним є розробка алгоритму дій особи, яка здійснює кримінальне провадження (дізнавача, слідчого, прокурора), щодо такого дослідження, що сприятиме кращому розумінню нині існуючого порядку його правового регулювання, його критичній оцінці та правильному правозастосуванню. У цій публікації запропоноване авторське розуміння такого алгоритму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Веретільник О. Майно «вилучене» і «тимчасово вилучене». Різні трактування норм КПК. 12 січня 2024 р. URL: <https://justtalk.com.ua/post/majno-viluchene-i-timchasovo-viluchene-rizni-traktuvannya-norm-kpk>.
2. Гаркуша А., Каланча І. вилучати електронні носії інформації під час обшуку з користю для слідства і без шкоди для бізнесу. Алгоритм прийняття рішень. 11 листопада 2021 р. URL: <https://justtalk.com.ua/post/yak-viluchati-elektronni-nosii-informatsii-pid-chas-obshuku-z-koristyu-dlya-slidstva-i-bez-shkodi-dlya-biznesu-algoritm-prijnyattya-rishen>.
3. Кравчук О. «Обшук» мобільних телефонів і комп'ютерів та інші зміни до КПК. 30 березня 2022 р. URL: https://protocol.ua/ua/obshuk_mobilnih_telefoniv_i_komp_yuteriv_ta_inshi_zmini_do_kpk/.
4. Скрипник А. Цифровий обшук: бути чи не бути? Цифровізація кримінального провадження: стан та перспективи: матеріали наук.-практ. круглого столу, м. Харків, 19 верес. 2024 р.; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В.В. Сташиса НАПрН України; Від. дослідж. проблем кримін. процесу та судоустрою. Харків: Право, 2024. 174 с. С. 148–151.
5. Закон України від 15 березня № 2137-IX «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та Закону України «Про електронні комунікації» щодо підвищення ефективності досудового розслідування «за гарячими слідами» та протидії кібератакам. URL: <http://www.golos.com.ua/documents/z-2137-ix.pdf>.

**Алгоритм дій при виявленні під час обшуку інформаційної системи,
комп'ютерної системи або їх частин, мобільних терміналів систем зв'язку
(далі: ЕІС, КС, МТСЗ)**

ДОСВІД ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ НА ОБ'ЄКТАХ КРИТИЧНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ ЄС ТА США: ТЕОРЕТИЧНИЙ, ПРАВОВИЙ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ АСПЕКТИ

Герасименко О.М.,

кандидат юридичних наук, докторант,

Національна академія Служби безпеки України

ORCID: 0009-0005-5078-3829

Герасименко О.М. Досвід досудового розслідування кримінальних правопорушень на об'єктах критичної інфраструктури ЄС та США: теоретичний, правовий, організаційний аспекти.

Стаття присвячена комплексному аналізу досвіду досудового розслідування кримінальних правопорушень на об'єктах критичної інфраструктури в Європейському Союзі та Сполучених Штатах Америки. Досліджено теоретичні засади поняття «критична інфраструктура», розкрито особливості її правового регулювання в США та країнах ЄС. Встановлено, що американський підхід до визначення критичної інфраструктури є широким і охоплює різноманітні сектори, включаючи енергетику, транспорт, телекомунікації, банківську сферу, охорону здоров'я та інші стратегічно важливі об'єкти. Виявлено еволюцію термінології в європейському підході – від концепції «захисту критичної інфраструктури» до концепції «стійкості критично важливих об'єктів», що відображено в зміні основних нормативних документів ЄС.

Проаналізовано правові аспекти досудового розслідування кримінальних правопорушень на об'єктах критичної інфраструктури в США та ЄС, виявлено спільні риси та відмінності в організаційних підходах. Установлено, що в США система досудового розслідування характеризується децентралізованим підходом із чітким розмежуванням повноважень між федеральними та місцевими органами, тоді як у країнах ЄС спостерігається тенденція до централізації та уніфікації процедур. Досліджено особливості міжнародного співробітництва у сфері розслідування транснаціональних злочинів проти критичної інфраструктури, а також роль державно-приватного партнерства у забезпеченні ефективності розслідування.

Визначено ключові проблеми досудового розслідування кримінальних правопорушень на об'єктах критичної інфраструктури, серед яких: технологічні виклики, правові обмеження, кваліфікація кадрів, атрибуції кібератак та недостатня співпраця між державним і приватним секторами. Окреслено перспективні напрями вдосконалення досудового розслідування таких правопорушень, зокрема: розвиток правової бази, посилення міжнародного співробітництва, впровадження новітніх технологій, розвиток державно-приватного партнерства та інвестиції у підготовку спеціалізованих кадрів.

Обґрунтовано пропозицію переходу від реактивної до проактивної моделі розслідування та впровадження технологій штучного інтелекту для аналізу великих обсягів даних і прогнозування потенційних загроз.

Ключові слова: критична інфраструктура, досудове розслідування, кримінальні правопорушення, кібератаки, Європейський Союз, США, правове регулювання, міжнародне співробітництво, державно-приватне партнерство, об'єкти критичної інфраструктури, атрибуція кібератак, транснаціональні злочини, проактивний підхід, штучний інтелект.

Herasymenko O.M. Experience of pre-trial investigation of criminal offenses at critical infrastructure facilities in the EU and the USA: theoretical, legal, and organizational aspects.

The article is devoted to a comprehensive analysis of the experience of pre-trial investigation of criminal offenses at critical infrastructure facilities in the European Union and the United States of America. The theoretical foundations of the concept of critical infrastructure are studied, and the peculiarities of its legal regulation in the USA and EU countries are revealed. It is established that the American approach to defining critical infrastructure is broad and covers various sectors, including energy, transport, telecommunications, banking, healthcare, and other strategically important facilities. The evolution of terminology in the European approach is revealed – from the concept of «critical infrastructure protection» to the concept of «resilience of critical facilities,» which is reflected in the change of the main EU regulatory documents.

The legal aspects of pre-trial investigation of criminal offenses at critical infrastructure facilities in the USA and EU are analyzed, revealing common features and differences in organizational approaches. It is established that in the USA, the pre-trial investigation system is characterized by a decentralized approach

with a clear delimitation of powers between federal and local authorities, while in EU countries there is a tendency towards centralization and unification of procedures. The peculiarities of international cooperation in the investigation of transnational crimes against critical infrastructure, as well as the role of public-private partnership in ensuring the effectiveness of investigations, are studied.

Key problems of pre-trial investigation of criminal offenses at critical infrastructure facilities are identified, including: technological challenges, legal limitations, personnel qualification, attribution of cyber attacks, and insufficient cooperation between public and private sectors. Promising directions for improving the pre-trial investigation of such offenses are outlined, in particular: development of the legal framework, strengthening international cooperation, implementation of new technologies, development of public-private partnerships, and investment in the training of specialized personnel.

The proposal for a transition from a reactive to a proactive model of investigation and the implementation of artificial intelligence technologies for analyzing large volumes of data and predicting potential threats is substantiated.

Key words: critical infrastructure, pre-trial investigation, criminal offenses, cyber attacks, European Union, USA, legal regulation, international cooperation, public-private partnership, critical infrastructure facilities, attribution of cyber attacks, transnational crimes, proactive approach, artificial intelligence.

Постановка проблеми. Дослідження досвіду досудового розслідування кримінальних правопорушень на об'єктах критичної інфраструктури в ЄС та США є актуальним питанням сучасної юридичної науки з огляду на зростання загроз таким об'єктам в Україні та необхідність удосконалення вітчизняної методології та законодавчого забезпечення організації діяльності у цій сфері. Загрозлива динаміка небезпечного для національної безпеки України характеру заподіяння шкоди об'єктам критичної інфраструктури від скоєних кримінальних посягань, вимагає розробки та впровадження спеціальних, актуальних методик досудового розслідування, які враховували б специфіку таких об'єктів та особливості кримінальних правопорушень, що посягають на охоронювані Кримінальним кодексом України суспільні відносини на них або здійснюються проти них. Особливого значення набуває поглиблене вивчення міжнародного досвіду розслідування таких правопорушень, зокрема досвіду США та держав Європейського Союзу, як провідних країн у сфері забезпечення безпеки об'єктів критичної інфраструктури та протидії кримінальним правопорушенням, що посягають на стабільність їх функціонування.

Враховуючи зазначене, для наукової сфери актуальним завданням є наукова розробка наявних проблем протидії Службою безпеки України кримінальним правопорушенням на об'єктах критичної інфраструктури України. Дослідження проблем означеного назвою статті напряму забезпечить умови їх розв'язання і створить теоретичне підґрунтя для практичної реалізації заходів підвищення рівня національної безпеки України.

Зважаючи на важливість визначеної теми для забезпечення національної безпеки України, з урахуванням актуальності обраної теми серед вчених, а також з огляду сучасних потреб практики, є потреба проведення дослідження.

Мета статті – полягає в аналізі досвіду досудового розслідування кримінальних правопорушень на об'єктах критичної інфраструктури в ЄС та США, з урахуванням теоретичних, правових та організаційних аспектів. Завданням є виявлення основних тенденцій, порівняння правових та організаційних моделей, а також визначення ефективних підходів та механізмів, що застосовуються в цих країнах для боротьби з кримінальними правопорушеннями, пов'язаними з критичною інфраструктурою, з метою підвищення ефективності національного досудового розслідування.

Стан опрацювання проблематики. Проведений науковий аналіз досліджень фахівців з кримінального права і процесу, криміналістики, міжнародного права, кібербезпеки та охорони критичної інфраструктури засвідчує, що в межах предметів своїх робіт окремими теоретичними та практичними питаннями досудового розслідування кримінальних правопорушень на об'єктах критичної інфраструктури ЄС та США займалися такі вчені, як: О.В. Батюк – дослідив криміналістичне забезпечення протидії злочинам на об'єктах критичної інфраструктури, проаналізувавши методи та засоби розслідування таких правопорушень (2021 р.) [1]; Д.С. Бірюков, С.І. Кондратов – розглянули проблеми та перспективи впровадження системи захисту критичної інфраструктури в Україні, звернувши увагу на нормативно-правові та організаційні аспекти (2012 р.) [2]; В.І. Коломієць – дослідив зарубіжний досвід взаємодії між органами досудового розслідування та можливості його адаптації в Україні (2023 р.) [7]; І.І. Маринів – проаналізував боротьбу з тероризмом у контексті актів Європейського Союзу та Ради Європи, дослідивши співвідношення права ЄС із міжнародним правом (2019 р.) [8]; А.А. Саковський, І.М. Єфіменко, О.С. Хоруженко та інші – розробили методичні рекомендації щодо розслідування посягань на об'єкти критичної інфраструктури, висвітливши алгоритми дій правоохоронних органів (2023 р.) [10]; С.С. Теленик – проаналізував досвід правового регулювання системи

захисту критичної інфраструктури в США, окресливши особливості американської моделі у цій сфері (2018 р.) [11]; R. Barnsby – дослідив правові механізми посилення кібербезпеки через державно-приватне партнерство, розглянувши переваги та виклики такого підходу (2020 р.) [15]; S. Carrera, M. Stefan, V. Mitsilegas – розглянули проблематику транскордонного доступу до даних у кримінальних провадженнях та перспективи цифрового правосуддя в ЄС (2020 р.) [16]; M. Kaiafa-Gbandi – дослідила юрисдикційні конфлікти у кримінальних справах у межах наднаціональної правової системи ЄС та можливі шляхи їх врегулювання (2017 р.) [37]; J. Littlewood – проаналізував політику захисту критичної інфраструктури в США за часів адміністрації Президента США Б. Обама, зосередившись на основних реформах та викликах у цій сфері [39]; К.Т. Мulyk – дослідила історичні та теоретичні аспекти імплементації норм щодо досудового розслідування у правовій системі різних країн (2023 р.) [42].

Утім, попри наявні наукові здобутки за визначеною темою, на теоретичному рівні ці питання ще не систематизовані і розроблені не в повному обсязі. Дискусія щодо правових та організаційних аспектів досудового розслідування кримінальних правопорушень на об'єктах критичної інфраструктури триває, що зумовлює необхідність подальшого дослідження цієї теми, з урахуванням сучасних викликів безпеки та потреб практики.

Виклад основного матеріалу. У другій половині XX століття сформувалися передумови для трансформації індустріального суспільства в сучасну модель, засновану на інформаційних технологіях. Цей процес суттєво змінив суспільні відносини, зокрема у сфері безпеки критичної інфраструктури, що стало новим викликом для правоохоронних органів. У багатьох країнах, зокрема в ЄС та США, запровадження високотехнологічних рішень в управлінні об'єктами критичної інфраструктури виявило їхню вразливість до загроз кримінального характеру. Це зумовило необхідність удосконалення теоретичних, правових та організаційних засад досудового розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із посяганням на такі об'єкти. Враховуючи стратегічне значення останніх для економіки, оборони та національної безпеки, також виникла необхідність розробки ефективних механізмів міжнародної співпраці, гармонізації правових підходів та вдосконалення методів досудового розслідування.

Знані вчені, аналізуючи міжнародний досвід забезпечення безпеки об'єктів критичної інфраструктури, зазначають, що остання потребує належної протидії незаконним посяганням, оскільки стабільність функціонування зазначених об'єктів впливає на життєдіяльність суспільства.

Зокрема вітчизняні учений О.В. Батюк наголошує на можливих катастрофічних наслідках кримінальних правопорушень у цій сфері, зокрема порушенні життєво важливих систем, економічних збитках і загрозі національній безпеці. Для ефективного розслідування таких злочинів він пропонує комплексний підхід, що включає інформаційно-аналітичне, техніко-криміналістичне, тактико-організаційне та методичне забезпечення. Важливу роль, на думку ученого, і це є цілком прийнятним, відіграє взаємодія правоохоронних органів, спецслужб та операторів критичної інфраструктури. До основних принципів досудового розслідування відносить: 1) пріоритетність (ці правопорушення мають бути в центрі уваги правоохоронців); 2) спеціалізацію (участь підготовлених слідчих); 3) координацію (злагодженість усіх залучених суб'єктів) та 4) міжнародне співробітництво (оскільки багато злочинів мають транснаціональний характер) [1].

Вчені А.А. Саковський, І.М. Єфіменко та О.С. Хоруженко та ін., своєю чергою, виокремлюють три основні концептуальні підходи до організації досудового розслідування таких правопорушень: 1) секторальний – базується на специфіці певного сектору критичної інфраструктури (енергетика, транспорт, телекомунікації тощо); 2) ризик-орієнтований – ґрунтується на оцінці ризиків та загроз, що виникають у процесі функціонування об'єктів критичної інфраструктури; 3) інтегрований – поєднує елементи секторального та ризик-орієнтованого підходів і забезпечує комплексний підхід до розслідування [10].

У контексті дослідження проблеми проаналізуємо погляди іноземних дослідників. Так, Роберт Барнсбі (Robert Barnsby) зазначає, що ключовим елементом ефективного розслідування кримінальних правопорушень на об'єктах критичної інфраструктури є застосування проактивного підходу, який передбачає не лише реагування на вже вчинені правопорушення, але й виявлення та нейтралізацію потенційних загроз [15]. Дослідник наголошує, що досудове розслідування має базуватися на моделі постійного моніторингу та аналізу ризиків, тісній співпраці між правоохоронними органами та операторами критичної інфраструктури, а також використанні сучасних технологій для виявлення та фіксації слідів кримінальних правопорушень [15].

Зі свого боку М. Кайафи-Гбанді (M. Kaiafa-Gbandi) наполягає на комплексному підході до організації досудового розслідування кримінальних правопорушень на об'єктах критичної інфраструктури, який включає як ефективну міжнародну співпрацю й чітке врегулювання юрисдикційних питань, так і суворе дотримання стандартів захисту фундаментальних прав осіб на стадії досудового провадження. Розглядаючи юрисдикційні конфлікти у кримінальних справах у межах наднаціональної правової системи Європейського Союзу та можливі шляхи їх врегулювання, вчена відзначила, що однією з ключо-

вих проблем досудового розслідування кримінальних правопорушень, зокрема тих, що посягають на критичну інфраструктуру у країнах ЄС, є конфлікти юрисдикцій між правоохоронними органами різних держав-членів ЄС. На її думку, такі конфлікти виникають через відмінності в національних правових системах, що призводить до ускладнень у зборі доказів, обміні інформацією та координації слідчих дій. Вчена акцентує на необхідності створення чітких правових механізмів для узгодження юрисдикційних питань та уникнення конфліктів між державами-членами ЄС [37].

Дещо схожу позицію висловлюють і група європейських дослідників на чолі з С. Каррера, М. Стефан і В. Місілегас (Carrera S., Stefan M., Mitsilegas V.), які пропонують принципово новий підхід до розуміння транскордонного характеру таких правопорушень. Вчені наголошують, що сучасна парадигма досудового розслідування повинна виходити за межі традиційних територіальних кордонів, адже кібернетичні загрози для критичної інфраструктури мають глобальний характер [16]. Підкреслено необхідність створення транскордонної моделі розслідування, яка базується на поєднанні національних юрисдикційних повноважень із наднаціональними механізмами координації.

Значну увагу вони приділяють механізмам електронного правосуддя та транскордонного збору доказів. Критична інфраструктура в цифрову епоху вимагає трансформації процесуальних інструментів збору та обміну електронними доказами, які часто розпорошені між різними юрисдикціями. Згадані науковці наполягають на багаторівневій системі досудового розслідування, що передбачає: 1) гармонізацію національних процесуальних норм у сфері електронних доказів; 2) створення єдиної європейської платформи для безпечного обміну цифровими доказами; 3) розробку спільних стандартів автентифікації та верифікації електронних доказів; 4) впровадження прискорених процедур транскордонного доступу до даних у випадках загроз критичній інфраструктурі [16].

Вчений Ж. Літлвуд (J. Littlewood), досліджуючи захист критичної інфраструктури США за часів адміністрації Б. Обама, зазначав, що захист критичної інфраструктури вимагає довгострокового підходу та стійкої прихильності, яка має тривати роками та поколіннями. Дослідник звертає увагу на те, що захист критичної інфраструктури США базується на посиленні державного управління ризиками, розширенні партнерства між державними установами та приватним сектором, а також активному використанні інформаційних технологій для попередження загроз [39]. Таким чином американська система захисту критичної інфраструктури передбачає комплексний підхід, який включає виявлення вразливостей, оцінку ризиків і впровадження адаптивних механізмів реагування.

Отже, порівнюючи позиції вищезазначених науковців, можна зробити поточний висновок, що найбільш перспективним є саме інтегрований підхід, запропонований вітчизняними науковцями – А.А. Саківським, І.М. Єфіменко та О.С. Хоруженко, оскільки він забезпечує комплексність та системність розслідування, враховуючи як секторальну специфіку об'єктів критичної інфраструктури, так і оцінку потенційних ризиків та загроз. Водночас, доцільно доповнити цей підхід елементами проактивної моделі, запропонованої Р. Барнсбі (Robert Barnsby), що дозволить не лише ефективно розслідувати вже вчинені правопорушення, але й запобігати потенційним атакам на об'єкти критичної інфраструктури.

Продовжуючи, слід зазначити, що дослідження проблематики досудового розслідування кримінальних правопорушень на об'єктах критичної інфраструктури ЄС та США вимагає з'ясування його частин: визначення поняття «критична інфраструктура», об'єкта забезпечення безпеки, загроз та особливостей досудового розслідування кримінальних правопорушень.

Так, у Сполучених Штатах Америки, які мають найбільший досвід нормативно-правового регулювання та правозастосовної практики у сфері захисту критичної інфраструктури, поняття «критична інфраструктура» (далі – КІ) було закріплено в Директиві про рішення Президента № 63 «Про захист критичної інфраструктури» від 1998 року [47]. Згідно з цим документом критична інфраструктура розглядається як фізичні та кіберсистеми, необхідні для мінімального забезпечення операцій економіки й уряду. Вони містять, однак не обмежуються такими компонентами як: телекомунікації, енергетика, банківська справа і фінанси, транспорт, водні системи та служби екстреної допомоги (як державні, так і приватні) [47]. У цьому визначенні привертає увагу акцент на функціональному призначенні критичної інфраструктури – забезпеченні мінімальних операцій економіки та уряду, що підкреслює її стратегічне значення для нормального функціонування держави.

Американський підхід до визначення критичної інфраструктури є доволі широким і охоплює різноманітні сектори. У США до об'єктів критичної інфраструктури, що підлягають захисту, належать: сільське господарство і продовольство (ферми, підприємства з виробництва продовольчих продуктів); водні ресурси (федеральні резервуари, очисні споруди, водопроводи); охорона здоров'я (лікарні, банки крові, лабораторії); служби екстреної допомоги (медична, поліцейська, пожежна); оборонно-промислова база (дослідження, розробка, науково-виробничі підприємства); інформаційні технології (інтернет, програмне забезпечення, центри обробки й зберігання даних); телекомунікації (супутники, наземні станції, магістральні лінії зв'язку, центри комутації); енергетика (нафто- й газопроводи, електричні підстанції, атомні електростанції); транспорт (аеропорти, шляхи, порти, громадський тран-

спорт); банки і фінанси (інститути кредитування, банки, інформаційні мережі); пошта і доставлення (сортувальні центри, транспорт); національні пам'ятки і символи (статуя Свободи, Вашингтонський монумент); хімічний сектор (заводи, лабораторії, науково-дослідні розробки); комерційні об'єкти (торгові центри, бізнес-центри, розважальні комплекси) [39]. Такий широкий перелік свідчить про всеосяжний підхід до формування системи захисту критичної інфраструктури в США.

У країнах Європейського Союзу поняття критичної інфраструктури також отримало нормативне закріплення, але з певними особливостями. Як зазначається у дослідженні Національного інституту стратегічних досліджень України [9], під критичною інфраструктурою розуміють об'єкти та системи, настільки важливі для забезпечення життєдіяльності людей і держави, дестабілізація роботи яких, не кажучи вже про колапс, призведе до тяжких негативних або навіть катастрофічних наслідків [11]. Таке визначення наголошує на потенційних наслідках порушення функціонування об'єктів критичної інфраструктури, що є важливим для розуміння суспільної небезпечності кримінальних правопорушень, які вчиняються на таких об'єктах.

Цікаво, що в європейському підході спостерігається еволюція термінології – від концепції «захисту критичної інфраструктури» до концепції «стійкості критично важливих об'єктів». Це відображено у зміні основного нормативного документа ЄС у цій сфері – з Директиви ЕІ 2008 року «Про ідентифікацію та призначення об'єктів європейської критичної інфраструктури та оцінку необхідності поліпшення їхнього захисту» [6; 20] на Директиву СЕР 2022 року «Про стійкість критично важливих об'єктів» [28]. Наведене свідчить про розширення підходу до проблеми і розвиток від суто захисних заходів до підвищення загальної стійкості від загроз систем критичної інфраструктури. Отже, розкриємо особливості досудового розслідування кримінальних правопорушень на об'єктах критичної інфраструктури США та ЄС крізь призму правового та організаційного аспектів.

Так, нормативно-правова база США у цій сфері є розгалуженою та динамічною, вона постійно вдосконалюється з урахуванням нових викликів та загроз. Американська модель правового регулювання у цій сфері ґрунтується на поєднанні законів, підзаконних актів, президентських директив та стратегій, що забезпечує гнучкість та адаптивність до нових викликів та загроз. Основоположним законом у сфері захисту критичної інфраструктури в США є Закон про безпеку критичної інфраструктури (Critical Infrastructure Security Act) 2001 року [56], прийнятий після терористичних атак 11 вересня. Законом вперше на законодавчому рівні було визначено поняття критичної інфраструктури, встановлено механізми її захисту та визначено повноваження федеральних органів у сфері розслідування кримінальних правопорушень на таких об'єктах.

У 2002 році було прийнято Закон про внутрішню безпеку (Homeland Security Act) [35], який створив Міністерство внутрішньої безпеки США (Department of Homeland Security) та наділив його повноваженнями щодо координації захисту критичної інфраструктури. Відзначимо, що цей закон встановив основні засади співпраці між федеральними агенціями, органами штатів та приватним сектором у сфері захисту критичної інфраструктури та розслідування правопорушень.

Важливе значення для правового регулювання розслідування кібернетичних атак на об'єкти критичної інфраструктури має Закон про кібербезпеку та захист критичної інфраструктури (Cybersecurity and Critical Infrastructure Protection Act) 2015 року [21]. Він встановив механізми обміну інформацією про кіберзагрози між державним та приватним секторами, а також визначив повноваження правоохоронних органів щодо розслідування кібератак на об'єкти критичної інфраструктури.

У 2019 році було прийнято Закон про захист енергетичної інфраструктури (Protecting and Securing Chemical Facilities from Terrorist Attacks Act) [18], який встановив підвищені вимоги до безпеки об'єктів енергетичної інфраструктури та визначив процедури розслідування правопорушень на таких об'єктах. Законом передбачено створення спеціалізованих підрозділів у структурі Федерального бюро розслідувань (FBI) та Агенції з охорони навколишнього середовища (EPA), які відповідають за розслідування правопорушень на об'єктах енергетичної інфраструктури.

Крім законів, важливу роль у правовому регулюванні досудового розслідування кримінальних правопорушень на об'єктах критичної інфраструктури в США відіграють президентські директиви та виконавчі накази. Зокрема, згадана раніше Президентська Директива з політики національної безпеки 21 (Presidential Policy Directive 21) «Про захист критичної інфраструктури та стійкість» 2013 року [48] встановлює стратегічні рамки для посилення безпеки та стійкості критичної інфраструктури країни.

Виконавчий наказ № 13636 «Про покращення кібербезпеки критичної інфраструктури» 2013 року [30] встановлює механізми обміну інформацією про кіберзагрози між урядом та приватним сектором, а також визначає процедури реагування на інциденти. Ним передбачено створення рамкової програми з кібербезпеки (Cybersecurity Framework), яка включає стандарти, методології, процедури та процеси для ідентифікації, захисту, виявлення, реагування та відновлення після кібератак на об'єкти критичної інфраструктури [44].

У 2021 році був виданий Виконавчий наказ № 14028 «Про покращення національної кібербезпеки» [31], який встановлює нові вимоги до безпеки федеральних інформаційних систем та об'єктів кри-

тичної інфраструктури, а також визначає механізми координації розслідування кібератак. Цей наказ передбачає створення Ради з кібербезпеки (Cyber Safety Review Board) [58], яка відповідає за аналіз значних кіберінцидентів та надання рекомендацій щодо вдосконалення механізмів розслідування.

Важливе значення для забезпечення ефективного розслідування кримінальних правопорушень на об'єктах критичної інфраструктури в США мають також галузеві нормативні акти, такі як Закон про модернізацію енергетичної інфраструктури (Energy Infrastructure Modernization Act) 2020 року [29], Закон про безпеку трубопроводів (Pipeline Security Act) 2021 року [46], Закон про захист водної інфраструктури (Water Infrastructure Protection Act) 2018 року [14] та ін.

Така послідовність правових документів зумовлена метою забезпечення контролю та моніторингу ситуації щодо змін і ризиків у системі КІ з відповідним коригуванням секторальних планів, програмних елементів, концепцій тощо. Тобто кожен наступний документ розробляли відповідно до поточного стану й актуальних проблем захисту КІ, що дало змогу проаналізувати й оцінити ефективність різних заходів, своєчасно реагувати на актуальні запити та потреби секторів і системи загалом, визначати сферу й напрями правового регулювання [55]. Гнучкість у правовому регулюванні є важливою перевагою американської моделі, оскільки дозволяє оперативно реагувати на зміни у сфері загроз критичній інфраструктурі.

Специфічним елементом американської системи захисту критичної інфраструктури є й активна участь приватного сектору. Приватні суб'єкти мають ширші можливості для визначення та реалізації стратегій зниження ризиків і роботи з різними збоями. Державні установи можуть надавати важливі консультації та підтримку [55]. Така модель державно-приватного партнерства у сфері захисту критичної інфраструктури є ефективною, оскільки дозволяє об'єднати ресурси та експертизу обох секторів.

Щодо досудового розслідування кримінальних правопорушень на об'єктах критичної інфраструктури, то у США цей процес ґрунтується на особливостях, що зумовлені федеративним устроєм держави та специфікою розподілу повноважень між різними рівнями влади.

Особливістю американської правової бази у сфері досудового розслідування кримінальних правопорушень на об'єктах критичної інфраструктури є наявність спеціалізованих процесуальних норм, які враховують специфіку таких розслідувань та забезпечують баланс між ефективністю розслідування та захистом прав і свобод громадян.

Так, досудове розслідування у США здійснюється відповідно до Кримінального кодексу США. Цей кодекс визначає правові засади досудового розслідування, зокрема, порядок його проведення, повноваження слідчих та права підозрюваних [7].

Тобто американська система досудового розслідування характеризується децентралізованим підходом, де розслідуванням можуть займатися як федеральні агентства, так і правоохоронні органи штатів та місцевого рівня. Для розслідування особливо складних або резонансних злочинів часто створюються спільні слідчі групи, до складу яких входять представники федеральних та місцевих органів. Слідчі у США мають широкі повноваження, в тому числі право на обшук, затримання та допит підозрюваних [7]. Така гнучка структура дозволяє ефективно розподіляти ресурси та оперативно реагувати на різні типи загроз.

Американська правова система передбачає спеціальні процедури для таких випадків, включаючи терміновий звіт до керівництва Департаменту юстиції у випадках: значного пошкодження або суттєвої втрати функціональності федерального, державного, місцевого чи територіального урядового органу; значного пошкодження інфраструктури іноземної держави; злочинів, пов'язаних із іноземним зловмисним впливом; атак на критичну інфраструктуру [60].

Федеральне бюро розслідувань (FBI) також відіграє ключову роль у розслідуванні кримінальних правопорушень на об'єктах критичної інфраструктури, особливо коли йдеться про загрози національного масштабу або кібератаки. Департамент внутрішньої безпеки (DHS) відповідає за координацію діяльності різних агентств та рівнів влади щодо захисту критичної інфраструктури [25]. У структурі DHS функціонує Агентство з кібербезпеки та безпеки інфраструктури (CISA) [22], яке спеціалізується на захисті федеральної інфраструктури від кібератак.

Особливу увагу в американській системі приділено захисту інформації, пов'язаної з критичною інфраструктурою. Програма захищеної інформації критичної інфраструктури (Protected Critical Infrastructure Information Program, PCII) забезпечує метод для власників критичної інфраструктури добровільно подавати інформацію федеральному уряду, до якої уряд інакше не мав би доступу [52]. Ця програма має унікальний характер, оскільки передбачає захист поданої інформації від розголошення згідно із законами про свободу інформації та від використання у цивільних судових процесах або для регуляторних цілей.

Важливою рисою американської системи досудового розслідування є координація діяльності різних органів. Так, у системі досудового розслідування США взаємодія між державними і приватними структурами відіграє визначальну роль. Урядові агентства активно співпрацюють з приватними підприєм-

ствами, які володіють або керують критичною інфраструктурою, що дозволяє значно підвищити рівень безпеки та оперативності реагування на загрози. Така модель сприяє швидкому збору інформації, виявленню загроз та запобіганню потенційним атакам на стратегічно важливі об'єкти. Крім того, ключовим є активне залучення до розслідувань експертних груп та використання передових технологій, включаючи штучний інтелект та аналіз великих даних, що дозволяє правоохоронцям США оперативно виявляти та нейтралізовувати потенційні загрози критичній інфраструктурі.

Крім того, у США діє система досудового обслуговування (Pretrial Services) [49]. Відповідно до інформації з офіційного сайту судів США, співробітники досудового обслуговування слугують входними дверима до кримінального судочинства у федеральній судовій системі. Розташовані в кожному окружному суді США, співробітники досудового обслуговування працюють з людьми, яким висунуто звинувачення у федеральних злочинах і які очікують на суд, допомагаючи забезпечити повернення підсудних до суду для запланованих виступів і не становлять небезпеки для громади [50]. Ця система є важливим складником кримінального процесу в США, забезпечуючи належне функціонування судової системи та захист прав підозрюваних.

Особливу увагу в американській моделі досудового розслідування кримінальних правопорушень на об'єктах критичної інфраструктури приділяють міжнародному співробітництву. Це обумовлено транснаціональним характером багатьох загроз критичній інфраструктурі, зокрема в кіберпросторі. США активно розвивають міжнародні інструменти співпраці, що дозволяють правоохоронним органам збирати докази та обмінюватися інформацією з партнерами за кордоном (уже згадане Агентство кібербезпеки та безпеки інфраструктури (CISA), яке координує зусилля різних відомств у сфері захисту критичної інфраструктури [22]).

Одним із таких інструментів є також «CLOUD Act» (Clarifying Lawful Overseas Use of Data Act) [19] який дозволяє правоохоронним органам США отримувати доступ до даних, що зберігаються за кордоном, для розслідування серйозних злочинів, включаючи злочини проти критичної інфраструктури [36]. Однак, як зазначається у дослідженні CEPS (Центр європейських політичних досліджень) [17], такі інструменти можуть створювати конфлікти юрисдикцій та потенційно порушувати суверенітет інших держав. Конфлікти законів можуть лише посилюватися інструментами, які сприяють прямому й неопосередкованому екстериторіальному здійсненню кримінальної юрисдикції. Це особливо справедливо, коли такі інструменти використовуються органами, що діють у різних системах кримінального правосуддя, з різними традиціями [37]. Ця критика є важливою для розуміння обмежень та потенційних проблем, пов'язаних з міжнародним співробітництвом у сфері розслідування злочинів проти критичної інфраструктури.

Правове регулювання захисту критичної інфраструктури та досудового розслідування правопорушень на її об'єктах у Європейському Союзі теж має свої особливості, які відрізняють його від американської моделі. Ці особливості обумовлені специфікою правової системи ЄС, яка поєднує наднаціональне регулювання з національними правовими системами держав-членів.

ЄС розробив комплексну правову базу для захисту критичної інфраструктури, яка включає і аспекти досудового розслідування кримінальних правопорушень на відповідних об'єктах. Основним документом ЄС у сфері захисту критичної інфраструктури довгий час була згадана раніше Директива ЄСІ 2008 року «Про ідентифікацію та призначення об'єктів європейської критичної інфраструктури та оцінку необхідності поліпшення їхнього захисту» [6; 20]. Однак у 2022 році її замінила Директива ЄС «Про стійкість критично важливих об'єктів» [5; 28]. Цей документ встановлює загальні принципи та підходи до захисту критичної інфраструктури, включаючи аспекти розслідування.

І, як зазначено, ця зміна відображає еволюцію підходів ЄС до проблеми – від концепції захисту до концепції стійкості, від поняття критичної інфраструктури до поняття «критично важливого об'єкта». Стійкість у цьому контексті слід розуміти як здатність об'єкта не лише витримувати атаки та інші негативні впливи, але й швидко відновлюватися після них, продовжуючи виконувати свої функції. Така концепція, на наш погляд, є більш комплексною та відповідає сучасним викликам у сфері безпеки критичної інфраструктури.

У 2016 році було прийнято Директиву ЄС 2016/1148 «Про заходи щодо забезпечення високого рівня безпеки мережевих та інформаційних систем у Союзі» (NIS Directive) [4; 26], яка розширила сферу захисту критичної інфраструктури, включивши до неї цифрові послуги та інформаційні системи. NIS Directive встановлює механізми співпраці між державами-членами ЄС у сфері кібербезпеки, визначає вимоги до національних стратегій кібербезпеки, а також встановлює обов'язки операторів основних послуг та постачальників цифрових послуг щодо управління ризиками та звітування про інциденти.

У грудні 2020 року Європейська Комісія представила пропозицію щодо нової Директиви NIS 2 [51], яка має замінити наявну Директиву NIS та посилити вимоги до кібербезпеки критичної інфраструктури. NIS 2 розширює сферу застосування попередньої директиви, включаючи нові сектори та послуги, посилює вимоги до безпеки та звітності, а також передбачає більш суворі заходи нагляду та правозастосування.

У контексті розслідування кримінальних правопорушень на об'єктах критичної інфраструктури особливе значення має Директива ЄС 2017/541 «Про боротьбу з тероризмом» [27], яка встановлює мінімальні стандарти щодо визначення терористичних злочинів та покарання за них, включаючи атаки на критичну інфраструктуру. Як зазначає І.І. Маринів, ця Директива вперше на рівні ЄС криміналізує атаки на інформаційні системи критичної інфраструктури, що використовуються для надання основних послуг населенню [8].

Не менш важливим документом є Регламент (ЄС) 2016/679 «Про захист фізичних осіб щодо обробки персональних даних та про вільний рух таких даних» (GDPR) [53], який встановлює правила обробки персональних даних, у тому числі в контексті розслідування кримінальних правопорушень. GDPR передбачає особливий режим обробки персональних даних правоохоронними органами, що має важливе значення для розслідування кіберзлочинів на об'єктах критичної інфраструктури.

На рівні держав-членів ЄС також прийнято спеціальні закони, що регулюють захист критичної інфраструктури та розслідування правопорушень у цій сфері. Наприклад, у Німеччині діє Закон про безпеку інформаційних технологій (IT Security Act) [54], який встановлює посилені вимоги до безпеки критичної інформаційної інфраструктури та надає Федеральному управлінню з інформаційної безпеки (BSI) повноваження щодо моніторингу та реагування на інциденти. У Франції діє Закон про військове програмування (Loi de programmation militaire) [40], який містить положення щодо захисту критичної інфраструктури та встановлює повноваження Національного агентства з безпеки інформаційних систем (ANSSI) [24].

Загалом європейська правова база у сфері захисту критичної інфраструктури та розслідування кримінальних правопорушень характеризується комплексним підходом, який поєднує як загальні принципи та стандарти на рівні ЄС, так і специфічні механізми їх імплементації на національному рівні держав-членів. Особливістю європейського підходу є акцент на державно-приватному партнерстві та залученні операторів критичної інфраструктури до процесів забезпечення її захисту та розслідування інцидентів.

Досвід окремих європейських країн у сфері правового регулювання захисту критичної інфраструктури також представляє значний інтерес. Окрім згаданих Німеччини та Франції, у нормативно-правовій базі Республіки Польща (Закон про управління кризовими ситуаціями) [61] введено термін «захист критичної інфраструктури», під яким розуміються всі зусилля, спрямовані на забезпечення функціональності, неперервності та цілісності критично важливих об'єктів інфраструктури в цілях запобігання загрозам, ризикам і вразливості та обмеження, а також нейтралізації їх наслідків і швидкого оновлення інфраструктури у випадку відмов, атак та інших випадків, що порушують її належне функціонування [2]. Це визначення є досить широким і охоплює різні аспекти захисту критичної інфраструктури – від запобігання загрозам до відновлення після інцидентів.

В Угорщині своєю чергою у 2012 р. прийнятий Закон щодо захисту критичної інфраструктури [12], в якому визначається порядок та принципи визначення об'єктів КІ, що мають бути віднесені до загальноєвропейської КІ. Окрім цього в законі визначені загальні правила щодо реєстрації об'єктів КІ, забезпечення їх безпеки, проведення інспекцій тощо. Також розробляються нормативно-правові акти, що регулюють окремі сектори КІ. Такий секторальний підхід дозволяє враховувати специфіку різних галузей критичної інфраструктури та розробляти відповідні заходи захисту.

Щодо досудового розслідування кримінальних правопорушень на об'єктах критичної інфраструктури, в ЄС приділяється велика увага транскордонному співробітництву. Це обумовлено тим, що багато об'єктів критичної інфраструктури мають транскордонний характер або їх функціонування залежить від об'єктів, розташованих в інших державах-членах ЄС. У рамках ЄС діє Європейське бюро розслідувань (далі – ЕРРО), яке контролює та організовує досудове розслідування, вирішує, які заходи необхідно прийняти, та делегує їх ЄПРД держави-члена, в якій вони повинні бути виконані [45; 57]. ЕРРО є наднаціональним органом, який координує розслідування та переслідування злочинів, що посягають на фінансові інтереси ЄС. У контексті захисту критичної інфраструктури цей орган може відігравати важливу роль, оскільки багато об'єктів критичної інфраструктури фінансуються з бюджету ЄС.

Водночас особливістю європейської моделі досудового розслідування є система взаємного визнання судових рішень. ЄС обладнав себе набором внутрішньоєвропейських та міжнародних інструментів співпраці, що дозволяють судовим органам збирати та обмінюватися різними категоріями даних, що потрібні як докази у кримінальних провадженнях і зберігаються постачальниками послуг за кордоном [16]. Така система дозволяє ефективно співпрацювати правоохоронним органам різних держав-членів ЄС під час розслідування транскордонних злочинів.

Система судового співробітництва ЄС у сфері транскордонного збору доказів також ґрунтується на системі взаємної «перевірки» рішень у сфері кримінального судочинства. Така система призначена для забезпечення послідовного та ефективного застосування *acquis* ЄС у сфері кримінального судочинства та захисту даних і водночас для збереження суверенітету держав та конституційної цілісності.

Вона є важливою гарантією дотримання прав людини та принципів верховенства права під час досудового розслідування.

Отже, організаційний аспект досудового розслідування злочинів проти критичної інфраструктури в країнах ЄС та США, як бачимо, має низку спільних рис і відмінностей. У більшості держав-членів ЄС існує централізований підхід до координації зусиль правоохоронних органів у сфері захисту критичної інфраструктури. Наприклад, у Німеччині створено Федеральне відомство із захисту інформаційних технологій (BSI) [34], яке, у тісній взаємодії з Федеральним відомством з кримінальних справ (далі – ВКА) [33], забезпечує методичну й оперативну підтримку розслідувань. У Франції функціонує Національне агентство з безпеки інформаційних систем (ANSSI), [13] що співпрацює з жандармерією та іншими спецслужбами щодо інцидентів, пов'язаних із кібератаками на важливі об'єкти. У Великій Британії питанням протидії нападів на критичну інфраструктуру займається National Cyber Security Centre (далі – NCSC) [43], що тісно координує зусилля зі Скотленд-Ярдом [41] та британськими розвідувальними службами. Водночас у кожній країні є своя особливість щодо юрисдикції та розподілу повноважень між поліцією, жандармерією, контррозвідувальними агентствами та прокуратурою.

Для США характерним є багаторівневий підхід, де координаційний центр на федеральному рівні поєднується із залученням локальних і штатних правоохоронних органів. Так, CISA при Міністерстві внутрішньої безпеки США відповідає за вироблення єдиної політики безпеки критичної інфраструктури, а також за централізований обмін інформацією про загрози між штатом і приватним сектором [22]. Однак безпосередні функції досудового розслідування здебільшого лежать на FBI і, за потреби, на інших федеральних агентствах, таких як Secret Service [59]. У випадку загроз із використанням кіберзлочинних технологій великого значення набуває підрозділ Cyber Division у складі FBI, де зосереджені вузькоспеціалізовані фахівці з цифрової криміналістики [32]. На рівні штатів також існують спеціалізовані підрозділи, що взаємодіють із федеральними органами за чітко визначеними протоколами.

Важливо зазначити, що обидві моделі – і європейська, і американська – передбачають змішаний характер взаємодії між державними структурами та приватним сектором. Це пояснюється тим, що більшість об'єктів критичної інфраструктури перебувають у приватній власності, і без їхньої активної співпраці правоохоронні органи не можуть ефективно збирати докази про вчинене правопорушення. Саме тому спеціальні угоди про обмін даними, механізми повідомлення про інциденти, розробка спільних стандартів безпеки й регулярні навчання стали обов'язковими елементами організаційного підходу до захисту та розслідування на критичних об'єктах. І ключовим викликом на цьому шляху є захист комерційної таємниці й конфіденційності користувачів. Тому розробляються спеціальні процедури, які збалансовують інтереси національної безпеки та інтереси приватних компаній, що можуть постраждати від розкриття конфіденційних даних.

Таким чином у державах ЄС відчувається тенденція до уніфікації та централізації зусиль задля підвищення ефективності координації між національними та європейськими структурами. У США ж модель базується на федеративному принципі, де кожен штат може мати власні нюанси регулювання, але водночас існує потужний федеральний центр у формі DHS, FBI та інших відомств, які задають загальну політику і методологію. Утім, обидва підходи ефективні за умови прозорої взаємодії, доступності ресурсів і чіткої регламентації дій кожного учасника процесу.

Аналіз практичних аспектів досудового розслідування кримінальних правопорушень на об'єктах критичної інфраструктури в ЄС та США дозволяє виявити низку проблем та окреслити перспективи вдосконалення цієї діяльності. Так, ключовими проблемами є: 1) технологічні виклики, пов'язані з постійним розвитком та ускладненням методів атак; 2) правові обмеження, які ускладнюють збирання електронних доказів та проведення транскордонних розслідувань; 3) недостатня кваліфікація слідчих у сфері високих технологій; 4) складнощі у встановленні балансу між забезпеченням безпеки та захистом прав і свобод громадян; 5) проблеми координації між різними органами та агенціями, залученими до розслідування.

Водночас слід звернути увагу на проблему атрибуції кібератак, адже одним з найскладніших завдань у розслідуванні кримінальних правопорушень на об'єктах критичної інфраструктури є встановлення джерела атаки та ідентифікація конкретних осіб, відповідальних за її здійснення, оскільки зловмисники використовують різноманітні методи маскування своєї діяльності, такі як проксі-сервери, VPN, Tor, ботнети. Особливо складною є атрибуція атак, спонсорованих державами (state-sponsored attacks), оскільки такі атаки здійснюються з використанням найсучасніших технологій та методів, а також мають високий рівень організації та ресурсного забезпечення.

Підкреслимо й проблему нестачі кваліфікованих кадрів. Як в ЄС, так і в США спостерігається дефіцит слідчих, які мають достатні знання та навички у сфері високих технологій для ефективного розслідування кібератак на об'єкти критичної інфраструктури. Ситуація ускладнюється високою конкуренцією з приватним сектором, який пропонує кращі умови праці та вищу оплату для фахівців з кібербезпеки.

Не менш значущою є проблема недостатньої співпраці між державним та приватним секторами, адже ефективне розслідування кримінальних правопорушень на об'єктах критичної інфраструктури

вимагає тісної співпраці між правоохоронними органами та операторами критичної інфраструктури, однак на практиці така співпраця часто обмежується через недовіру, конфлікт інтересів, а також правові та організаційні бар'єри.

У контексті аналізу досудового розслідування кримінальних правопорушень на об'єктах критичної інфраструктури відзначимо, що в ЄС діє принцип субсидіарності, згідно з яким питання організації розслідування належать до компетенції держав-членів. Проте, на рівні ЄС створені механізми співпраці правоохоронних органів та обміну інформацією, зокрема, через Європол та Євроюст.

Відповідно, постає проблема балансу між відкритістю та конфіденційністю інформації, адже розслідування кримінальних правопорушень на об'єктах критичної інфраструктури часто вимагає доступу до конфіденційної інформації, яка може стосуватися питань національної безпеки, комерційної таємниці, персональних даних. Забезпечення належного захисту такої інформації при одночасному забезпеченні ефективності розслідування є складним завданням.

Тому перспективами вдосконалення досудового розслідування кримінальних правопорушень на об'єктах критичної інфраструктури вважаємо наступні напрями: 1) розвиток правової бази, яка б враховувала специфіку таких правопорушень та забезпечувала баланс між ефективністю розслідування та захистом прав і свобод громадян; 2) посилення міжнародного співробітництва, в тому числі через гармонізацію законодавства, укладення міжнародних договорів, створення спільних слідчих груп; 3) впровадження новітніх технологій, таких як штучний інтелект, машинне навчання, автоматизований аналіз даних; 4) розвиток державно-приватного партнерства у сфері розслідування правопорушень на об'єктах критичної інфраструктури; 5) інвестиції у підготовку спеціалізованих кадрів для правоохоронних органів.

Необхідним є також розвиток проактивного підходу до розслідування. Зокрема вдосконалення досудового розслідування кримінальних правопорушень на об'єктах критичної інфраструктури вимагає переходу від реактивної моделі, орієнтованої на реагування на вже вчинені правопорушення, до проактивної моделі, спрямованої на раннє виявлення загроз, профілактику правопорушень та мінімізацію їх наслідків. Саме такий підхід, на нашу думку, передбачає розвиток систем моніторингу та раннього попередження, проведення випереджувальних оперативно-розшукових заходів, а також тісну співпрацю з операторами критичної інфраструктури.

Що стосується використання технологій штучного інтелекту у досудовому розслідуванні, то штучний інтелект та машинне навчання відкривають нові можливості для автоматизації аналізу великих обсягів даних, виявлення аномалій у функціонуванні систем, прогнозування потенційних загроз, атрибуції атак та підтримки прийняття рішень слідчими. Особливо перспективним є використання технологій штучного інтелекту для аналізу поведінкових шаблонів зловмисників та прогнозування їх дій. На наш погляд, необхідно створити певну систему кримінально-правових засобів, до яких слід включити кримінально-правові норми (заборонні, роз'яснювальні, заохочувальні та обмежувальні) та методи кримінально-правової політики (криміналізація та декриміналізація, пеналізація та депеналізація), за допомогою яких нормативність права переводиться в упорядкованість суспільних відносин.

Важливим аспектом досудового розслідування кримінальних правопорушень на об'єктах критичної інфраструктури є робота з електронними доказами. Станом на сьогодні, крім кіберзлочинів, електронні докази активно використовуються для розслідування традиційних злочинів. У ЄС понад половина всіх кримінальних розслідувань нині включають транскордонні запити на доступ до електронних доказів, таких як текстові повідомлення, електронні листи або програми обміну повідомленнями.

І нарешті, враховуючи транснаціональний характер багатьох кібератак на об'єкти критичної інфраструктури, ключовим напрямом вдосконалення розслідування є посилення механізмів міжнародної співпраці, включаючи обмін інформацією про загрози, спільні операції, взаємну правову допомогу, екстрадицію. Особливо важливим є розвиток регіональних та глобальних мереж співпраці між правоохоронними органами, такими як Європол, Інтерпол, FBI, а також спеціалізованими підрозділами з кібербезпеки різних держав.

Таким чином досвід ЄС і США демонструє важливість комплексного підходу до досудового розслідування кримінальних правопорушень на об'єктах КІ. Україні доцільно адаптувати найкращі практики цих країн із врахуванням специфіки національного законодавства та сучасних викликів.

Висновки. Дослідження досвіду досудового розслідування кримінальних правопорушень на об'єктах критичної інфраструктури в ЄС та США засвідчило значну увагу до питань правового, організаційного та методологічного забезпечення цього процесу. Проаналізовані підходи свідчать про важливість комплексної стратегії захисту критичної інфраструктури, що передбачає як попередження, так і оперативне реагування на них.

Правове регулювання досудового розслідування в США та ЄС суттєво відрізняється. Американська система характеризується гнучкістю, що забезпечується поєднанням федеральних і штатних законодавчих актів, активним залученням приватного сектору та значними повноваженнями правоохорон-

них органів, зокрема ФБР та Міністерства внутрішньої безпеки (DHS). Водночас у ЄС діє уніфікований підхід із впровадженням директив, спрямованих на гармонізацію розслідувань між державами-членами, та активною роллю Європолу й Євроюсту. Важливою особливістю європейської моделі є орієнтація на підвищення стійкості критично важливих об'єктів, а не лише на їхній захист.

Методологічні аспекти досудового розслідування в США та ЄС мають як спільні, так і відмінні риси. В обох системах велика увага приділяється впровадженню проактивного підходу, що передбачає раннє виявлення загроз та запобігання кримінальним посяганням, використанню сучасних технологій для аналізу загроз і забезпечення кібербезпеки, а також розвитку співпраці між державним і приватним секторами. Водночас у США спостерігається більший рівень децентралізації та координації між федеральними і локальними структурами, тоді як ЄС акцентує на транскордонній співпраці та централізації відповідних механізмів.

Значну роль у досудовому розслідуванні кримінальних правопорушень на об'єктах критичної інфраструктури відіграють інформаційні технології та штучний інтелект. Використання алгоритмів машинного навчання, автоматизованого аналізу даних та поведінкових моделей злочинців є перспективним напрямом удосконалення слідчих методик. Особливої уваги потребує проблема атрибуції кіберзлочинів, що ускладнює встановлення винних осіб та притягнення їх до відповідальності. Досвід ЄС та США демонструє, що для ефективного розслідування важливе впровадження єдиних стандартів збору та використання електронних доказів, а також посилення співпраці між державами.

Перспективи подальших досліджень полягають у розробці правових механізмів удосконалення досудового розслідування шляхом гармонізації законодавства, інтеграції новітніх криміналістичних технологій, посилення державно-приватного партнерства та підготовки висококваліфікованих фахівців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Батюк О.В. Криміналістичне забезпечення протидії злочинам на об'єктах критичної інфраструктури: монографія. Луцьк: Волиньполіграф, 2021. 455 с.
2. Бірюков Д.С., Кондратов С.І. Захист критичної інфраструктури: проблеми та перспективи впровадження в Україні: аналіт. доп. Київ : НІСД, 2012. 57 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2012-09/zah_ynfrastr-b98c0.pdf (дата звернення: 04.03.2025).
3. Герасименко О.М. Організаційно-правові засади захисту критичної інфраструктури: міжнародний досвід та перспективи для України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 10. С. 68–72. URL: http://www.lsej.org.ua/10_2024/16.pdf (дата звернення: 04.03.2025).
4. Директива (ЄС) 2016/1148 Європейського Парламенту та Ради від 6 липня 2016 року про заходи для високого спільного рівня безпеки мережевих та інформаційних систем на території Союзу. *Офіційний вісник Європейського Союзу*. 2016. L 194. С. 1–30.
5. Директива (ЄС) 2022/2557 Європейського Парламенту та Ради від 14 грудня 2022 року про стійкість критично важливих об'єктів та скасування Директиви Ради 2008/114/ЄС. *Офіційний вісник Європейського Союзу*. 2022. L 333. С. 164–206.
6. Директива Ради 2008/114/ЄС від 8 грудня 2008 року про ідентифікацію і визначення європейських критичних інфраструктур та оцінювання необхідності вдосконалення їх охорони та захисту. *Офіційний вісник Європейського Союзу*. 2008. L 345. С. 75–82. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2008/114/oj> (дата звернення: 03.03.2025).
7. Коломієць В.І. Зарубіжний досвід взаємодії між органами досудового розслідування та можливості його використання в Україні. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2023. № 1 (28). С. 226–233. DOI: <https://doi.org/10.32631/vca.2023.1.20>.
8. Маринів І.І. Боротьба з тероризмом в світлі актів Європейського Союзу та Ради Європи (співвідношення права Європейського Союзу з міжнародним правом). *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*. Серія: Міжнародне право. 2019. № 8. С. 19–27. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/16197/1/Maryniv_19-27.pdf (дата звернення: 04.03.2025).
9. Національний інститут стратегічних досліджень: офіційний сайт. URL: <https://niss.gov.ua/> (дата звернення: 04.03.2025).
10. Саковський А.А., Єфіменко І.М., Хоруженко О.С. та інші. Розслідування посягань на об'єкти критичної інфраструктури: методичні рекомендації. Київ: НАВС, 2023. 73 с.
11. Теленик С.С. Досвід правового регулювання системи захисту критичної інфраструктури в США. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 2 (107). С. 358–370.
12. Act CLXVI of 2012 on the identification, designation and protection of critical systems and facilities. *Hungarian Official Journal*. 2012. URL: https://nki.gov.hu/wp-content/uploads/2020/11/CIP-Act_2012_166.pdf (дата звернення: 03.03.2025).
13. Agence nationale de la sécurité des systèmes d'information. Site officiel. URL: <https://www.ssi.gouv.fr/> (дата звернення: 04.03.2025).

14. America's Water Infrastructure Act of 2018, Pub. L. No. 115-270, 132 Stat. 3765 (2018).
15. Barnsby R. A Legal Framework for Enhancing Cybersecurity through Public-Private Partnership. *The Cyber Defense Review*. 2020. Vol. 5, No. 3. P. 29-44.
16. Carrera S., Stefan M., Mitsilegas V. Cross-border data access in criminal proceedings and the future of digital justice : Report of a CEPS and QMUL Task Force. Brussels : CEPS, 2020. 85 p. URL: <https://cdn.ceps.eu/wp-content/uploads/2020/10/TFR-Cross-Border-Data-Access.pdf> (дата звернення: 04.03.2025).
17. Centre for European Policy Studies : вебсайт. URL: <https://www.ceps.eu/about-ceps/> (дата звернення: 03.03.2025).
18. Chemical Facility Anti-Terrorism Standards Program Extension Act: Public Law 116-2. URL: <https://www.congress.gov/bill/116th-congress/house-bill/251> (дата звернення: 04.03.2025).
19. Clarifying Lawful Overseas Use of Data Act, Pub. L. No. 115-141, div. V, 132 Stat. 1213-1225 (2018).
20. Council Directive 2008/114/EC of 8 December 2008 on the identification and designation of European critical infrastructures and the assessment of the need to improve their protection. Official Journal of the European Union. 2008. L 345. P. 75-82. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2008/114/oj> (accessed: 03.03.2025).
21. Cybersecurity Act of 2015. Public Law 114-113, Division N. URL: <https://www.intelligence.senate.gov/sites/default/files/legislation/Cybersecurity-Act-Of-2015.pdf> (дата звернення: 04.03.2025).
22. Cybersecurity and Infrastructure Security Agency : вебсайт. URL: <https://www.cisa.gov/about> (дата звернення: 03.03.2025).
23. Cybersecurity and Infrastructure Security Agency. Official website. URL: <https://www.cisa.gov/> (date of access: 03.03.2025).
24. Décret n° 2009-834 du 7 juillet 2009 portant création d'un service à compétence nationale dénommé «Agence nationale de la sécurité des systèmes d'information». Journal officiel de la République française. 2009. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000020828212/> (дата звернення: 03.03.2025).
25. Department of Homeland Security. URL: <https://www.dhs.gov/> (дата звернення: 04.03.2025).
26. Directive (EU) 2016/1148 of the European Parliament and of the Council of 6 July 2016 concerning measures for a high common level of security of network and information systems across the Union. Official Journal of the European Union. 2016. L 194. P. 1-30.
27. Directive (EU) 2017/541 of the European Parliament and of the Council of 15 March 2017 on combating terrorism and replacing Council Framework Decision 2002/475/JHA and amending Council Decision 2005/671/JHA. Official Journal of the European Union. 2017. L 88. P. 6-21.
28. Directive (EU) 2022/2557 of the European Parliament and of the Council of 14 December 2022 on the resilience of critical entities and repealing Council Directive 2008/114/EC. Official Journal of the European Union. 2022. L 333. P. 164-202. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2022/2557/oj> (accessed: 03.03.2025).
29. Energy Act of 2020, Pub. L. No. 116-260, div. Z, 134 Stat. 1182 (2020).
30. Executive Order No. 13636. Improving Critical Infrastructure Cybersecurity. Federal Register. 2013. Vol. 78, No. 33. P. 11739-11744. URL: <https://www.govinfo.gov/content/pkg/CFR-2014-title3-vol1/pdf/CFR-2014-title3-vol1-eo13636.pdf> (дата звернення: 04.03.2025).
31. Executive Order No. 14028. Improving the Nation's Cybersecurity. Federal Register. 2021. URL: <https://www.nist.gov/itl/executive-order-14028-improving-nations-cybersecurity> (дата звернення: 04.03.2025).
32. Federal Bureau of Investigation. Cyber Crime. URL: <https://www.fbi.gov/investigate/cyber> (дата звернення: 03.03.2025).
33. Federal Criminal Police Office. Official website. URL: https://www.bka.de/EN/Home/home_node.html (дата звернення: 04.03.2025).
34. Federal Office for Information Security. Official website. URL: https://www.bsi.bund.de/EN/Home/home_node.html (дата звернення: 03.03.2025).
35. Homeland Security Act of 2002. Public Law 107-296. URL: https://www.dhs.gov/sites/default/files/2023-11/23_0930_HSA-2002-updated.pdf (дата звернення: 04.03.2025).
36. It's all about the data – regulatory barriers to cross-border investigations. Forensic Risk Alliance: вебсайт. URL: <https://www.forensicrisk.com/news-and-insights/its-all-about-the-data--regulatory-barriers-to-cross-border-investigations> (дата звернення: 04.03.2025).
37. Kaiafa-Gbandi M. Jurisdictional Conflicts in Criminal Matters and their Settlement within EU's Supranational Settings. *EuCLR*. 2017. Vol. 7, No. 1. P. 30-41. DOI: 10.5771/2193-5505-2017-1-30.
38. Kondratov S.I., Sukhodolia O.M. The State Critical Infrastructure Protection System in the National Security System: the analytical report / general editor: O.M. Sukhodolia. Kyiv : NISS, 2020. 28 p.

- URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-12/english-version-cip-dopovid_0.pdf (дата звернення: 04.03.2025).
39. Littlewood J. US Critical Infrastructure Protection under Obama. RUSI : вебсайт. URL: <https://rusi.org/publication/us-critical-infrastructure-protection-under-obama> (дата звернення: 04.03.2025).
 40. Loi n° 2023-703 du 1er août 2023 relative à la programmation militaire pour les années 2024 à 2030 et portant diverses dispositions intéressant la défense. Journal officiel de la République française. 2023. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000047914986/> (дата звернення: 03.03.2025).
 41. Metropolitan Police. Official website. URL: <https://www.met.police.uk/> (date of access: 03.03.2025).
 42. Mulyk K.T. Historical and theoretical issues of implementation of pre-trial investigation provisions. Visegrad Journal on Human Rights. 2023. № 5. P. 164–202. DOI: <https://doi.org/10.61345/1339-7915.2023.5.6>. URL: <https://journals.urau.ua/journal-vjhr/article/view/295276> (дата звернення: 03.03.2025).
 43. National Cyber Security Centre (United Kingdom). Wikipedia : website. URL: [https://en.wikipedia.org/wiki/National_Cyber_Security_Centre_\(United_Kingdom\)](https://en.wikipedia.org/wiki/National_Cyber_Security_Centre_(United_Kingdom)) (дата звернення: 03.03.2025).
 44. National Institute of Standards and Technology. Framework for Improving Critical Infrastructure Cybersecurity. Version 1.1. 2018. URL: <https://nvlpubs.nist.gov/nistpubs/CSWP/NIST.CSWP.04162018.pdf> (дата звернення: 04.03.2025).
 45. Operational cooperation. European Commission: вебсайт. URL: https://home-affairs.ec.europa.eu/policies/law-enforcement-cooperation/operational-cooperation_en (дата звернення: 04.03.2025).
 46. Pipeline Security Act: H.R. 3243, 117th Congress. 2021.
 47. Presidential Decision Directive/NSC-63: Critical Infrastructure Protection. Washington: The White House, 1998. URL: <https://fas.org/irp/offdocs/pdd/pdd-63.htm> (дата звернення: 03.03.2025).
 48. Presidential Policy Directive – Critical Infrastructure Security and Resilience. The White House. 2013. URL: <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2013/02/12/presidential-policy-directive-critical-infrastructure-security-and-resil> (дата звернення: 04.03.2025).
 49. Pretrial services programs. Wikipedia: вебсайт. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Pretrial_services_programs (дата звернення: 03.03.2025).
 50. Pretrial Services. United States Courts: веб-сайт. URL: <https://www.uscourts.gov/about-federal-courts/probation-and-pretrial-services/pretrial-services> (дата звернення: 04.03.2025).
 51. Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council on measures for a high common level of cybersecurity across the Union, repealing Directive (EU) 2016/1148. COM/2020/823 final. European Commission: вебсайт. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/proposal-directive-measures-high-common-level-cybersecurity-across-union> (дата звернення: 03.03.2025).
 52. Protected Critical Infrastructure Information (PCII) Program. Cybersecurity and Infrastructure Security Agency. URL: <https://www.cisa.gov/resources-tools/programs/protected-critical-infrastructure-information-pcii-program> (дата звернення: 04.03.2025).
 53. Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation). Official Journal of the European Union. 2016. L 119. P. 1–88.
 54. Regulation (EU) 2019/881 of the European Parliament and of the Council of 17 April 2019 on ENISA (the European Union Agency for Cybersecurity) and on information and communications technology cybersecurity certification and repealing Regulation (EU) No 526/2013 (Cybersecurity Act). *Official Journal of the European Union*. 2019. L 151. P. 15–69. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv:OJ.L_.2019.151.01.0015.01.ENG (date of access: 03.03.2025).
 55. Revising Public-Private Collaboration to Protect U.S. Critical Infrastructure. Cyberspace Solarium Commission 2.0: вебсайт. URL: <https://cybersolarium.org/csc-2-0-reports/revising-public-private-collaboration-to-protect-u-s-critical-infrastructure/> (дата звернення: 04.03.2025).
 56. S. 1456 – Critical Infrastructure Information Security Act of 2001. 107th Congress (2001-2002). URL: https://avalon.law.yale.edu/sept11/s1456_is.asp (дата звернення: 04.03.2025).
 57. The European Public Prosecutor's Office (EPPO) is off to an active and promising start. Navacelle Law. URL: <https://navacelle.law/the-european-public-prosecutors-office-epo-is-off-to-an-active-and-promising-start/> (дата звернення: 04.03.2025).
 58. U.S. Department of Homeland Security. Cyber Safety Review Board (CSRB). URL: <https://www.cisa.gov/resources-tools/groups/cyber-safety-review-board-csrb> (дата звернення: 04.03.2025).
 59. United States Secret Service. Official website. URL: <https://www.secretservice.gov/> (дата звернення: 03.03.2025).

60. Urgent Reports. Justice Manual. URL: <https://www.justice.gov/jm/jm-1-13000-urgent-reports> (дата звернення: 04.03.2025).
61. Ustawa z dnia 26 kwietnia 2007 r. o zarządzaniu kryzysowym. Dziennik Ustaw. 2007. Nr 89. poz. 590. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20070890590/U/D20070590Lj.pdf> (дата звернення: 03.03.2025).

УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.146>

ЗВ'ЯЗОК ЯКОСТІ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ, ТАКТИКИ ЗАХИСТУ ТА РІШЕНЬ СУДУ ПЕРШОЇ ІНСТАНЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ СПРАВ ПРО ПОРУШЕННЯ ПРАВИЛ БЕЗПЕКИ ДОРОЖНЬОГО РУХУ)

Дуфенюк О.М.,

*доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінального процесу
та криміналістики факультету № 1 (з підготовки фахівців
для органів досудового розслідування Національної поліції України)
Львівського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-6529-4036*

Нагорняк Ю.В.,

*аспірант кафедри кримінального процесу
та криміналістики факультету № 1 (з підготовки фахівців
для органів досудового розслідування Національної поліції України)
ORCID: 0009-0008-4591-5358*

Дуфенюк О.М., Нагорняк Ю.В. Зв'язок якості слідчих (розшукових) дій, тактики захисту та рішень суду першої інстанції (на прикладі справ про порушення правил безпеки дорожнього руху).

Від якості проведення процесуальних дій залежить успіх реалізації завдань кримінального провадження, передбачених ст. 2 КПК України. Справедливість цього твердження яскраво ілюструють кримінальні провадження, розпочаті за фактами порушення правил безпеки дорожнього руху. У залі суду першої інстанції функціонує умовний «процесуальний трикутник», в якому (1) сторона обвинувачення, (2) сторона захисту і (3) суд працюють з одними і тими ж доказами та їх джерелами. У кожній такій справі слід очікувати, що сторона захисту в змагальному процесі застосує усі можливості, щоби презентувати недоліки та помилки у протоколах та їх додатках, у порядку проведення дій, у порядку залучення осіб чи роз'яснення процесуальних прав та обов'язків і т.д. Результатом цієї діяльності може стати визнання недопустимими докази, які зібрала сторона обвинувачення, та ухвалення виправдувального вироку навіть тоді, коли дійсно особа вчинила злочин, проте органу досудового розслідування не стало хисту якісно зібрати доказову інформацію. Метою цього дослідження є, по-перше, визначення основних аргументів тактики захисту, яка спрямована на деструкцію доказової бази через недостатню якість проведення слідчих (розшукових) дій; по-друге, опис оцінки таких аргументів судом. Емпіричну основу дослідження склали вирoki судів першої інстанції, розміщені в Єдиному державному реєстрі судових рішень з правовою кваліфікацією за ст. 286 КК України. У ході дослідження було окреслено типові доводи сторони захисту щодо підстав визнання недопустимими доказів, отриманих з протоколів огляду місця події, слідчого експерименту та висновків експертів; продемонстровано оцінку цих доводів судами; звернуто увагу на існування «невизначеності» певних параметрів, що може стати перешкодою для ухвалення справедливих процесуальних рішень. У статті підкреслено необхідність посилення уваги до розробки криміналістичної методики розслідування порушення правил безпеки дорожнього руху, у тому числі криміналістичної характеристики, яка дає змогу уникнути помилок.

Ключові слова: кримінальне провадження, слідча (розшукова) дія, сторона захисту, сторона обвинувачення, процесуальне рішення, досудове розслідування, суд, порушення правил безпеки дорожнього руху.

Dufeniuk O.M., Nagorniak Y.V. The connection between the quality of investigative (search) actions, defense tactics and court decisions of the first instance (on the example of cases on road traffic safety violations).

The success of the criminal proceedings tasks specified in Art. 2 of the Code of Criminal Procedure of Ukraine depends on the quality of procedural actions. The truth of this statement is clearly illustrated by criminal proceedings on road traffic safety violations. In the courtroom there is a conditional "procedural triangle", in which (1) the prosecution, (2) the defense and (3) the court work with the same evidence

and their sources. In each such case, it should be expected that the defense in the adversarial process will use all opportunities to present problems and errors in the protocols and their annexes, in the process of conducting actions, involving persons or explaining procedural rights and obligations, etc. As a result of this activity may be confirmation of the inadmissibility of the evidence. An acquittal may be possible, even when a person actually committed a crime, but the pre-trial investigation body was unable to qualitatively collect evidentiary information. The purpose of this study was, firstly, to determine the main defensive arguments that are aimed at the destruction of evidence due to the low quality of investigative (search) actions; secondly, to describe the assessment of such arguments by the court. The empirical basis of the study was the verdicts of the courts of first instance placed in the Unified State Register of Court Decisions with legal qualification under Art. 286 of the Criminal Code of Ukraine. During the study, typical defensive arguments regarding evidence from crime scene inspection protocols, investigative experiment and expert opinions were outlined; the assessment of these arguments by the courts was shown; attention was drawn to the existence of "uncertainty" of some parameters, which complicates procedural decisions. The article emphasizes the need to increase attention to the forensic methods for investigating road traffic safety violations, including forensic characteristics that help avoid mistakes.

Key words: criminal proceedings, investigative (search) action, defense, prosecution, procedural decision, pre-trial investigation, court, road traffic safety violations.

Постановка проблеми. У змагальному кримінальному провадженні працює умовний «процесуальний трикутник», в якому (1) сторона обвинувачення, (2) сторона захисту і (3) суд працюють з одними і тими ж доказами та їх джерелами. Добре, коли в усіх формується єдине розуміння фактичних даних та допустимості/недопустимості доказів. Проте доволі часто у кримінальних провадженнях щодо фактів порушення правил безпеки дорожнього руху результати можуть суттєво відрізнятися залежно від проекції «трьох кутів». Як кажуть польські колеги: «Punkt widzenia zależy od punktu siedzenia». У цій багатоманітності, безперечно, монополія остаточної крапки належить суду. Разом з тим, цікавим у теоретичному, і в практичному сенсі є узагальнення типових прикладів, аргументів, мотивів критики, пошуку «слабких місць» в доказовій базі, розбіжностей поглядів у трактуванні норм матеріального чи процесуального права. Для науки таке дослідження дає можливість верифікувати, «оживити» через практичні кейси теоретичні концепції, краще розуміти проблемні питання, які потребують врегулювання чи на рівні законодавчих норм, чи на рівні інституційної реалізації, чи на рівні криміналістичного забезпечення досудового розслідування. Для практиків запропоноване дослідження буде корисним, оскільки сприятиме визначенню ризиків, передбачуваних труднощів та хибних практик збирання, вивчення, оцінки та використання доказів у кримінальному провадженні, що в подальшому уможливають стороні захисту заперечувати їх допустимість та дають суду підстави ухвалювати виправдувальні вироки через недоведеність певних обставин.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика розслідування порушення правил безпеки дорожнього руху є доволі широко презентованою у науковій правничій періодиці: В. Дячук, Д. Карпенко, М. Климчук, О. Ковальова, А. Кошкар'юв, І. Колеснік, П. Луцюк, Т. Шевченко та ін. вивчали різні аспекти досудового розслідування порушення правил безпеки дорожнього руху; О. Антіпова, М. Грига, С. Данілін, О. Корнев, І. Мороз, С. Лукашенко, О. Осетрова, М. Пархомчук, М. Скларов та ін. присвятили увагу особливостям проведення окремих слідчих (розшукових) дій при розслідуванні вказаного виду кримінальних правопорушень. Дотичною до предмета дослідження є стаття Г. Вальчишин [1], в якій авторка на основі вивчення слідчої практики узагальнила типові помилки у протоколах слідчих експериментів під час розслідування ДТП, однак це тільки невеликий фрагмент окресленої проблематики. Аналітичні дослідження саме судової практики дають змогу оцінювати функціонування окремих правових норм та інститутів, а також розглядати діяльність Феміди у більш широкому контексті з точки зору системотворчого потенціалу, важеля впливу у сфері реалізації верховенства права, імплементації міжнародних стандартів, утвердження моделі кримінального процесу «належної правової процедури» [2, с. 93]. Тож напрацювання вчених, без сумніву, є цінними, проте важливо змістити фокус уваги від вузьких спеціалізованих питань до більш широкого контексту. Для цього треба «заглянути» за рубіж досудового розслідування, себто до зали судового засідання, де в умовах змагального процесу напрацювання сторони обвинувачення піддаються критиці стороною захисту, а суд ухвалює мотивовані та обґрунтовані рішення.

Мета статті – на основі узагальнення судової практики судів першої інстанції визначити основні аргументи тактики захисту, спрямованої на деструкцію доказової бази через недостатню якість проведення слідчих (розшукових) дій, та оцінки таких аргументів судом у кримінальних провадженнях щодо порушення правил безпеки дорожнього руху.

Виклад основного матеріалу. Методологічною основою наукової розвідки стала вибірка вироків судів першої інстанції у кримінальних провадженнях з правовою кваліфікацією за різними частина-

ми ст. 286 КК України, які оприлюднені на платформі Єдиного державного реєстру судових рішень. Темпоральні межі вибірки – останні 5 років. До уваги бралися як виправдувальні, такі і обвинувальні вироки, але без врахування даних щодо їх перегляду судами апеляційної інстанції. Це питання може бути предметом окремого дослідження. На підставі зібраного емпіричного матеріалу можна говорити про певні тенденції та формулювати проміжні висновки.

На етапі досудового розслідування порушення правил безпеки дорожнього руху типовими є огляди, допити, слідчі експерименти та експертизи. Найбільш «уразливими» до критики, передусім, є огляди та слідчі експерименти. Висновки експертів як джерела доказів піддаються сумніву з точки зору критерію допустимості, як правило, на підставі доктрини «плодів отруйного дерева». Іншими словами якість проведення експертизи, зазвичай, не дискутується, але має значення джерело даних, які надані експерту для проведення дослідження. Разом з тим «знаходяться» й інші підстави для деструкції таких джерел доказів, про що докладніше йтиметься далі.

Тактика захисту у такій категорії кримінальних проваджень переважно полягає у поданні клопотань про визнання зібраних стороною обвинувачення доказів недопустимими. Типові доводи сторони захисту можна систематизувати за такими напрямками:

I. Протоколи оглядів як джерела доказів піддаються сумніву з точки зору критерію допустимості через такі аргументи:

- у протоколах та/або додатках до них відсутні підписи учасників слідчої (розшукової) дії, пояснення умовних цифрових позначень, відсутні персональні дані учасників (наприклад, дата народження понятих), наявні підписи осіб, які не вказані у вступній частині протоколів тощо [3];
- у протоколах є суперечності (наприклад, «згідно зі схемою ДТП, зазначено, що потерпілий вибігав від гаражного приміщення, в той же час всі безпосередні свідки події та потерпілий стверджували, що потерпілий вибігав з провулку» [4]; неправильність замірів гальмівного шляху [5]);
- у протоколах не вказані особи, які перебували на місці події [6];
- під час огляду залучені поняті, які є зацікавленими особами (наприклад, побратим загиблого [6]).

II. Протоколи слідчих експериментів як джерела доказів піддаються сумніву з точки зору критерію допустимості через такі аргументи:

- протокол складено не уповноваженим суб'єктом [7];
- слідчий експеримент проведено з особою, яка не була очевидцем ДТП, а тому її показання не можуть бути основою для формулювання висновку експерта [7]);
- під час слідчого експерименту було отримано показання від водія у процесуальному статусі свідка, який потім змінився на процесуальний статус підозрюваного, не було роз'яснено ст. 63 Конституції України, не було залучено захисника [3; 8] і т.ін.;
- під час слідчого експерименту не було дотримано умови місця, часу доби, пори року та параметри обстановки, яка б мала бути наближена до обстановки ДТП [3; 9] (наприклад, конфігурація фар автомобіля, який був залучений до слідчого експерименту не відповідає конфігурації фар автомобіля обвинуваченого, яким він керував під час ДТП; слідчий експеримент проводився при наявності дорожньої розмітки, проте під час ДТП її не було [6] і т.ін.);
- під час подальшого допиту учасників слідчого експерименту виявилися суперечності між записами у протоколі та фактичними діями на місці проведення слідчої (розшукової) дії (наприклад, у протоколі вказано, що вимірювання проводили поняті, хоча допитані як свідки поняті заперечили цей факт і вказали, що вимірювання проводив слідчий; поняті вказали, що вони були весь час за кермом своїх автомобілів і за вказівкою учасників слідчого експерименту переставляли свої автомобілі та не бачили, які заміри вносились до протоколу. Таким чином, поняті виконували функцію статистів, а не понятих, оскільки поняті засвідчують своїми підписами відповідність записів у протоколі слідчої дії виконаним діям, а статисти виконують певні дії) [3];
- у протоколі слідчого експерименту відсутні підписи статистів [3];
- на початку слідчого експерименту проігноровано заявлене усне клопотання захисника про відеофіксацію слідчим проведення слідчого експерименту [6];
- до проведення слідчого експерименту були залучені поняті, які зацікавлені у результатах (наприклад, керівник потерпілого [6]; дружина статиста, залученого у цій же слідчій (розшуковій) дії [5]).

Цікаво, що в багатьох кримінальних провадженнях дані слідчих експериментів були покладеними в основу висновків експертів. Такий підхід поділяє завідувач сектору лабораторії інженерно-транспортних досліджень В. Варлахов, констатуючи, що «мета і завдання слідчого експерименту визначаються з урахуванням підготовки та проведення майбутніх експертиз» [10, с. 284]. Проте існує інший погляд щодо алгоритму дій. Судовий експерт В. Дем'яненко вважає доцільним навпаки перед проведенням слідчого експерименту мати висновок комплексної автотехнічної та транспортно-трасологічної експертизи з метою визначення місця наїзду, можливої траєкторії руху транспортного засобу, можливого його розташування відносно меж проїзної частини на момент контакту, швидкості руху та інших про-

сторово-динамічних характеристик події з урахуванням усього об'єму слідової інформації, зафіксованої у протоколі огляду, схемі та фототаблиці до нього [11, с. 405].

III. Висновки експертів як джерела доказів піддаються сумніву з точки зору критерію допустимості через такі аргументи:

- висновок ґрунтується на нерелевантних даних (наприклад, даних, отриманих з протоколу слідчого експерименту з особою, яка нічого не бачила, або при неправильному відтворенні обставин (особа йшла, а не бігла, як про це повідомляли свідки) тощо) [4];

- висновок ґрунтується на даних з протоколів слідчих (розшукових) дій (огляду та/або слідчого експерименту), які визнано недопустимими [7; 8; 12];

- висновок викликає сумніви сторони захисту щодо встановленого лікарями діагнозу потерпілому [3], експертом досліджувались медичні документи, які слідчим під час досудового розслідування не досліджувались, документами чи речовими доказами не визнавались, експерту не скеровувались, стороні захисту в порядку ст. 290 КПК України не відкривались [13];

- особу, яка проводила експертизу не було попереджено про кримінальну відповідальність за завідомо неправдивий висновок та відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків, а власноручний підпис експерта про те, що йому відомо про відповідальність не є попередження належних офіційних осіб [14];

- судові експерти оглядали автомобіль без дозволу слідчого судді [6];

- експертиза призначена не уповноваженим суб'єктом (за постановою слідчого, який відсутній у постанові про призначення групи слідчих); постанова про призначення експертизи відсутня у матеріалах кримінального провадження та реєстрі матеріалів кримінального провадження і стороні захисту постанова про призначення експертизи не відкривалась [15].

Суд першої інстанції доводи сторони захисту або «оцінює критично», «приходить до висновку про безпідставність», «не погоджується», «не бере до уваги» і спростовує іншими доказами або підтверджує недопустимість доказів. Наприклад:

- суд підтвердив недопустимість доказів, отриманих неуповноваженим суб'єктом, коли з'ясував, що слідчий експеримент із свідком було проведено прокурором, якого не було включено до слідчої групи чи групи прокурорів по даному кримінальному провадженню, що підтверджується дорученнями на проведення досудового розслідування та постановами про створення групи слідчих та прокурорів [7]);

- суд перевіряв достовірність наданих показань (наприклад: протоколу слідчого експерименту із свідком, який не був очевидцем наїзду на пішохода [7]);

- суд виявив недоліки проведення слідчого експерименту (наприклад, у протоколі слідчого експерименту неправильно викладено показання особи; не зазначено, який автомобіль був залучений для його проведення, хто виступав в ролі статиста, не зазначено чи відповідали погодні умови, зовнішня обстановка тій, під час якої відбулась ДТП; свідок не був присутнім при проведенні вказаної слідчої дії, а лише підписав останню його сторінку і чекав вдома за вказівкою поліцейських, які мали його покликати для участі в слідчій дії [7]);

- суд виявив недоліки у протоколі огляду місця події (наприклад, у кінці кожної сторінки в графі «підпис слідчого та учасників огляду» відсутній підпис слідчого, а в схемі до протоколу відсутній підпис водія [8] і т. ін.).

Випадки самостійного проведення певних квазіпроцесуальних дій захисником судом оцінюється критично. Так, в одному з виправдувальних вироків попри згоду з доводами сторони захисту щодо інших доказів судом було визнано недопустимим докази, отримані з висновку експерта, наданому захисником, в якому було встановлено технічну неможливість запобігти наїзду на малолітнього пішохода. Такий висновок було зроблено на підставі даних, наданих адвокатом при проведенні ним особисто слідчого експерименту, що не передбачено ст. 240 КПК України. Захисник не наділений правом самостійно проводити слідчий експеримент, а тому слідчий експеримент, проведений захисником, було визнано недопустимим доказом [7].

Щодо оцінки доводів недопустимості протоколів слідчих експериментів за участю водіїв у статусі свідка з подальшою трансформацією у статус підозрюваного суди першої інстанції демонструють діаметрально протилежні підходи. Одні погоджуються, що має значення, якщо «на час отримання показань від свідка уже існували дані, що його буде визнано підозрюваним чи обвинуваченим, але, всупереч наявності у такої особи права на мовчання та свободи від самовикриття, слідчий чи прокурор вчиняє дії, спрямовані на отримання показань від неї. Саме такі дії, а не власне факт отримання показань від свідка, який надалі був визнаний підозрюваним чи обвинуваченим, мають визнаватися істотним порушенням прав людини і основоположних свобод» [13]. Інші судді не погоджуються з такими аргументами, оскільки вже на момент внесення даних до ЄРДР подається формулювання, що особа вчинила діяння, тобто «у провину ставиться порушення правил дорожнього руху», роз'яснення ст. 63 Конституції України відбувається з порушеннями і т.д. [3; 8].

В окремих випадках формулювання мотивів суду викликає додаткові запитання. Наприклад, «...на підтвердження винуватості ОСОБА_8, прокурор послався також на протокол проведення слідчого експерименту від 23.07.2019 року, до якого додано план-схему та фото таблицю. Однак, будь-яких носіїв комп'ютерних даних, аудіо,-відеозаписів, які б пояснювали зміст протоколу, окрім фототаблиці, прокурором не надано» [8]. Чи є обов'язок такі матеріали додавати? Інколи зустрічаються загальні критичні зауваги суду до якості досудового розслідування: «...в процесі досудового розслідування не було встановлено місце та механізм ДТП (наїзду на пішохода), жодного очевидця, хоча на вулиці були неповнолітні діти, що підтвердили свідки» [7]); «...внаслідок вкрай непрофесійного, поверхневого, однобічного, необ'єктивного та упередженого досудового розслідування, що супроводжувалось грубими порушеннями вимог КПК України, перелік яких наведено вище в мотивувальній частині вироку, так і залишилися невстановленими всі обставини даної дорожньо-транспортної пригоди, що мають істотне та вирішальне значення для з'ясування його механізму» [3].

Якість проведення слідчих (розшукових) дій неможливо уявити без існування ефективної криміналістичної методики розслідування кримінального правопорушення. Викладеного достатньо, щоби привернути увагу до важливості розробки криміналістичної характеристики, яка синтезує знання про типові елементи, зокрема: спосіб, предмет, особу злочинця, особу потерпілого, час, місце, обстановку, сліди. Застосування цієї інформаційної моделі як вихідної матриці «підказує», на що слід звернути посилену увагу при проведенні огляду чи які умови слід відтворити під час слідчого експерименту для оптимального збирання доказів та прийняття процесуальних рішень. Іншими словами дані криміналістичної характеристики формують «парадигму дослідження криміналістичної сутності злочинної діяльності різних видів» [16, с. 8] і можуть «сприяти мінімізації упущень та помилок у досудовому розслідуванні» [17, с. 115]. Це підтверджує резюме А. Коваленка: якщо процесуальна теорія орієнтується на дослідження й оптимізацію кримінальних процесуальних засобів доказування (правове регулювання, процесуальна форма, права та обов'язки учасників процесуальних дій, властивості доказів та їх процесуальних джерел), то криміналістичне вчення розробляє «додатковий до процесуального криміналістичний інструментарій доказової діяльності, який розширює й деталізує достатньо лаконічні положення процесуального законодавства, допомагає практикам ефективно виконувати конкретні доказові завдання у кримінальному судочинстві» [18, с. 63].

Слід враховувати й об'єктивно існуючі обмеження, які не дають змоги завжди і стовідсотково відтворити ретроспективну подію. Експерти-практики констатують існування трьох класів невизначеності різних довідкових і розрахункових параметрів, які використовуються під час аналізу обставин ДТП: (1) невизначеність фізіологічних параметрів життєдіяльності водія транспортного засобу; (2) невизначеність параметрів переміщення в просторі транспортного засобу; (3) невизначеність параметрів зовнішнього середовища. Відтак, сутність рекомендацій, спрямованих на зниження негативного ефекту існування таких «невизначеностей» полягає «в підвищенні рівня професійної підготовки слідчих і забезпеченні їх інструментарієм, який необхідний для збору на місці події вихідних даних» [19, с. 13], адже процес розслідування великою мірою залежить від того, наскільки повно і кваліфіковано буде зафіксована криміналістично значуща інформація [20, с. 288].

Висновки. Контент-аналіз вироків судів першої інстанції у кримінальних провадженнях за фактами порушення правил безпеки дорожнього руху дає підстави говорити про типову практику планування та реалізації тактики захисту, яка полягає у пошуку недоліків та помилок в організації, проведенні та процесуальному оформленні ходу і результатів слідчих (розшукових) дій. Це стосується переважно оглядів, слідчих експериментів та судових експертиз.

Судді критично оцінюють доводи захисників, враховуючи зміст заявленого клопотання, контекст справи, показання учасників кримінального процесу, наявні документи, а також правові позиції вищих судових органів та практику Європейського суду з прав людини. Для ухвалення справедливого процесуального рішення вирішальним критерієм постає якість проведення слідчих (розшукових) дій та оформлення відповідних протоколів і додатків до них. Якщо доводи захисника є безпідставними, суд має аргументи для їх спростування, апелюючи до показань свідків, які були заучені до проведення слідчої (розшукової) дії, показань спеціалістів та експертів, безпосередньо досліджуючи та цитуючи документи. Якщо ж доводи захисника знаходять підтвердження, то в конкретній справі виконання завдань кримінального провадження, передбачених ст. 2 КПК України, унеможливує недостатня якість проведення процесуальних дій. Отже, знання про типові хибні практики мають стати для органів досудового розслідування методологічним орієнтиром формування таких алгоритмів дій, які б виключали ймовірність у майбутньому визнання доказів недопустимими.

Утім, вимагаючи високу якість досудового розслідування, варто також враховувати, що завжди залишатиметься доволі широкий простір для суддівського розсуду, коли один і той самий факт (скажімо, слідчий експеримент за участю свідка, статус якого з часом змінюється на статус підозрюваного) один суддя безапеляційно вважає істотним порушенням прав людини, а інший – приймає раціональні

пояснення сторони обвинувачення. Ця дискусія про конкретний факт насправді є «вічною» дискусією про праворозуміння, що робить примарними перспективи її вирішення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вальчишин Г. Фіксація результатів слідчого експерименту під час розслідування дорожньо-транспортних пригод. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 7. С. 179–183.
2. Дуфенюк О. Судові рішення у кримінальному провадженні: інформаційно-аналітичні інструменти дослідження. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2024. Вип. 85. Ч. 4. С. 86–94. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.12>.
3. Вирок Нетішинського міського суду Хмельницької області від 15.09.2021 р. Справа № 679/1046/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99664206>.
4. Вирок Кам'янського районного суду Черкаської області від 23.12.2022 р. Справа № 696/967/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108032835>.
5. Вирок Криворізького районного суду Дніпропетровської області від 04.04.2024 р. Справа № 213/1224/13-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118123995>.
6. Вирок Козівського районного суду Тернопільської області від 27.09.2023 р. Справа № 951/584/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113740072>.
7. Вирок Любашівського районного суду Одеської області від 04.08.2022 р. Справа № 491/927/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105572556>.
8. Вирок Іванківського районного суду Київської області від 09.08.2022 р. Справа № 366/2440/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105627598>.
9. Вирок Охтирського міськрайонного суду Сумської області від 15.05.2020 р. Справа № 583/4/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89242907>.
10. Варлахов В. О. Процесуальний статус спеціаліста у кримінальному процесі під час розслідування дорожньо-транспортних пригод. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2020. Вип. 21. С. 281–290.
11. Дем'яненко В. В. Комплекс вихідних даних, необхідних для проведення слідчих експериментів та судових автотехнічних експертиз для різних умов ДТП (при наїзді). *Криміналістика і судова експертиза*. 2015. Вип. 60. С. 402–411.
12. Вирок Хмельницького міськрайонного суду Вінницької області від 17.06.2020 р. Справа № 149/1698/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89876276>.
13. Вирок Залізничного районного суду м. Львова від 30.01.2020 р. Справа № 462/3125/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87259918>.
14. Вирок Вишницького районного суду Чернівецької області від 26.07.2023 р. Справа № 713/707/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112424009>.
15. Вирок Фастівського міськрайонного суду Київської області від 30.05.2024 р. Справа № 381/1296/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119396413>.
16. Калужна О. М. Криміналістична характеристика фальшивомонетництва. автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Академія адвокатури України. Київ, 2007. 21 с.
17. Нагорняк Ю.В. Значення криміналістичної характеристики порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами. Теоретико-прикладні проблеми юридичної науки на сучасному етапі реформування кримінальної юстиції: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 10 травня 2024 року). Хмельницький: ХУУП ім. Л. Юзькова, 2024. С. 114–116.
18. Коваленко А. Криміналістичне вчення про збирання, дослідження та використання доказів у кримінальному провадженні: монографія. Київ: Алерта, 2024. 558 с.
19. Грігор Г. М. Проблемні питання інженерно-транспортної експертизи по дослідженню обставин та механізму дорожньо-транспортних пригод. *Криміналістика і судова експертиза*. 2018. Вип. 63(2). С. 8–15.
20. Мороз І. Тактика дій працівників поліції під час оформлення додатків до протоколу огляду місця дорожньо-транспортної пригоди. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 3. С. 286–289.

НЕВИРІШЕНІ ПРОБЛЕМИ ТА НОВІ ВИКЛИКИ ВИКОРИСТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО АНАЛІЗУ ОПЕРАТИВНИМИ ПІДРОЗДІЛАМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ

Дуфенюк О.М.,

*доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінального процесу
та криміналістики факультету № 1 (з підготовки фахівців
для органів досудового розслідування Національної поліції України)
Львівського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-6529-4036*

Дуфенюк О.М. Невирішені проблеми та нові виклики використання кримінального аналізу оперативними підрозділами Національної поліції.

Проблематика поліцейської діяльності, керованої аналітикою ILP (Intelligence-Led Policing), вже друге десятиліття активно розробляється українськими вченими. Проте більшість досліджень переважно сфокусовано на питаннях інституційної еволюції, ролі, значення, переваг, теоретико-методологічних засад, алгоритмів та інструментів кримінального аналізу. Ця стаття пропонує системний погляд на потенційні виклики та проблем, які пов'язані з використанням кримінального аналізу оперативними підрозділами Національної поліції. На підставі системного вивчення нормативно-правових актів, наукових джерел та даних практики констатовано, що в сучасних умовах кримінальний аналіз є «інтелектуальною зброєю» оперативних підрозділів Національної поліції у протидії кримінальним правопорушенням. Сформовано шість основних груп невирішених проблем та нових викликів, до яких віднесено: (1) нормативно-правові (необхідність уніфікації законодавства, впровадження єдиної термінології, врегулювання процедур взаємодії тощо); (2) інституційні (міжвідомча і внутрішня ізоляція підрозділів кримінального аналізу, недовіра, побоювання витоку інформації, приховане змагання за кращу ефективність тощо); (3) праксеологічні (мислення «від випадку до випадку», «від справи до справи», ізольоване мислення окремих аналітиків, слабка мотивація і культура комунікації, слабе лідерство і розуміння можливостей і т.д.); (4) технологічні (необхідність розробляти та опановувати складні алгоритми та численні інформаційно-аналітичні інструменти, а також здобувати, верифікувати та постійно актуалізувати компетентності роботи з великими даними, обсяги яких щороку зростають; потреба захисту даних; потреба забезпечення доступу кримінальних аналітиків до інноваційних інструментів та програмного забезпечення і т.ін.); (5) освітні (потреба постійного навчання та підвищення кваліфікації персоналу підрозділів кримінального аналізу, оперативних та інших підрозділів Національної поліції, залучених до виконання завдань протидії злочинності та досудового розслідування); (6) етичні (необхідність протидії фактам несанкціонованого використання даних, інформаційно-аналітичних ресурсів та інструментів уповноваженими суб'єктами; підтримка антикорупційної діяльності в лавах поліцейських, стимулювання доброчесності та формування якісного середовища поліцейської діяльності, керованої аналітикою). Знання і розуміння цих проблем, ризиків та бар'єрів сприятиме пошуку ефективних рішень.

Ключові слова: кримінальний аналіз; поліцейська діяльність, керована аналітикою; кримінальна розвідка; інформаційно-аналітична робота; злочинність; оперативні підрозділи, оперативно-розшукова діяльність; розслідування злочинів, Національна поліція.

Dufeniuk O.M. Unresolved problems and new challenges of using criminal analysis by operative units of the National Police.

The topic of ILP (Intelligence-Led Policing) has been actively developed by Ukrainian scientists in the last two decades. However, most studies mainly focus on aspects of institutional evolution, role, significance, advantages, theoretical and methodological foundations, algorithms and tools of criminal analysis. This article offers a systematic view of potential challenges and problems associated with the use of criminal analysis by operative units of the National Police. Based on a systematic study of the law, scientific sources and practical data, it is stated that in modern conditions criminal analysis is an "intellectual weapon" of operative units of the National Police in the field of combating crime. Six main groups of problems and challenges have been formed, which include: (1) regulatory (the need for unification of legislation, the introduction of a single terminology, regulation of interaction procedures, etc.); (2) institutional

(departmental and internal peculiar isolation of criminal analysis units, distrust, risk of information leakage, latent competition for achieving goals, etc.); (3) praxeological (case-by-case thinking, isolated thinking of individual analysts, weak motivation and communication culture, weak leadership and understanding of opportunities, etc.); (4) technological (the need to develop and study complex algorithms and numerous information and analytical tools, as well as to acquire, verify and constantly update the competencies of working with big data; the need to protect data; the need to ensure access of criminal analysts to innovative tools and software, etc.); (5) educational (the need for high-quality training for personnel of criminal analysis units, operative and other units of the National Police involved in the tasks of combating crime and pre-trial investigation); (6) ethical (the need to counteract the facts of unauthorized use of data, information and analytical resources and tools by authorized agents; support for anti-corruption activities in police units, stimulation of integrity and formation of a high-quality ILP environment). Knowledge and understanding of these problems, risks and barriers will contribute to the search for effective solutions.

Key words: criminal analysis; Intelligence-Led Policing; criminal intelligence; information and analytical work; criminality; operative units, operative and search activity, crime investigation, National Police.

Постановка проблеми. В сучасних умовах завдання протидії злочинності неможливо успішно реалізувати без новітніх методів і засобів збирання, обробки, систематизації, узагальнення та якісно-змстовного аналізу інформації. Не кожен злочинець має вогнепальну чи холодну зброю, але більшість з них сьогодні має мобільний телефон, ноутбук або планшет, рахунок в банку, користується соціальними мережами, поширює мультимедійний контент, залишає «цифрові сліди» своєї діяльності, контактує з іншими особами, які можуть бути співучасниками вчинення кримінального правопорушення, членами організованих груп чи злочинних організацій. За даними досліджень, впродовж року опрацьовується понад 10 тис. запитів на проведення аналітичної розвідки, в рамках яких вивчаються кілька сотень об'єктів (фізичних осіб, транспортних засобів, інтернет-ресурсів і т.ін.) [1, с. 215]. Дослідження причинно-наслідкових зв'язків, профілю правопорушника, ланцюжків контактів, локалізації об'єктів та маршрутів переміщення, руху фінансових ресурсів, матеріалів із закритих баз даних і відкритих джерел є тільки частиною предмета пізнання кримінальної аналітики. Як відомо, її вплив сягає далеко за межі одиначної справи (кейс-скринінгу), в рамках якої виконується запит. Поряд з роботою на оперативному і тактичному рівнях йдеться також про виявлення загальних тенденцій та моделей злочинної діяльності, про використання різноманітної географічної та соціально-демографічної інформації в поєднанні з просторово-часовими методами аналізу, про розробку критично важливих аналітичних продуктів, які підтримують зусилля правоохоронних органів щодо стратегічного управління та прийняття стратегічних рішень у сфері протидії злочинності та забезпечення безпеки [2, р. v]. Сказане підтверджує важливість та актуальність обговорення проблематики кримінального аналізу.

Стан опрацювання проблематики. Огляд наукової літератури дає змогу умовно розділити джерела на три групи. Перша група охоплює напрацювання українських вчених щодо загальних положень поліцейської діяльності, керованої аналітикою ILP (Intelligence-Led Policing). О. Власюк [3], І. Шинкаренко [4], В. Бурангулов [5] та ін. досліджували процес виникнення та інституційного становлення кримінального аналізу; Р. Олійничук [6], В. Моца [7], П. Цигикал [8], І. Федчак [9] вивчали роль, значення, теоретико-методологічні засади кримінального аналізу; Т. Багрій, М. Денисовський, Т. Роденко [10] аналізували зарубіжний досвід; І. Краснобрижний [11], Р. Білоус, В. Василенчук, О. Таран [12], О. Кіреєва, В. Мальчевський [13], В. Струков, Д. Узлов, Ю. Гнусов [14], А. Мовчан [15], О. Фаріон [16] розробляли та описували алгоритми, методи та інструменти кримінального аналізу.

До другої групи джерел відносяться праці, які презентують особливості використання даних кримінального аналізу у специфічних сферах протидії злочинності, до прикладу, у сфері протидії організованим екологічній злочинності (О. Богатирчук [17]), у сфері розслідування кіберзлочинів (А. Лисеюк [18]), у сфері оперативно-розшукової діяльності Державної прикордонної служби України (О. Марченко [19], В. Половніков [20], О. Михайленко [21], О. Фаріон [22–23]), у сфері протидії тероризму (О. Кіреєва [24]) і т.д. На різних дискусійних майданчиках обговорюються питання дослідження фінансових транзакцій, медіапростору, опрацювання таблиць з'єднань абонентів зв'язку, програмні рішення для відео- та фотоаналітики, встановлення причетності громадян РФ та країн-сателітів до збройних формувань країни-агресора або диверсійно-розвідувальних груп, пошуку активів, реалізації проєкту SOCTA-Україна, міжнародної співпраці у сфері кримінального аналізу, ролі OSINT у протидії злочинності, перспектив розвитку стратегічного аналізу в Національній поліції України тощо. Окремо слід згадати колективну монографію за загальною редакцією О. Користіна «Реалізація філософії «Intelligence-led Policing» в системі кримінального аналізу Національної поліції України» (2024) [25], яка об'єднала науковців та практиків і стала потужною платформою для обговорення фахівцями різних аспектів поліцейської діяльності, керованої аналітикою.

Третя група джерел презентує підходи, погляди, висновки, кращі практики і досвід зарубіжних колег щодо оперативного, тактичного та стратегічного кримінального аналізу в діяльності поліції. Тут варто згадати публікації Дж. Реткліфа (J. H. Ratcliffe) [2], С. Кірбі (S. Kirby) та Р. Фітіан (R. Phythian) [26–28], Н. Тіллі (N. Tilley) [29], Р. Брауна (R. Brown) [30] та ін.

Дослідження наукового-практичного українського контенту з окресленої проблематики дає підстави для висновку, що переважна більшість публікацій спрямована на формування теоретико-методологічних основ, визначення понять, опис інструментів та продуктів інформаційно-аналітичної роботи оперативних підрозділів. Без сумніву, такі дослідження мають велику цінність, однак для об'єктивності доречно узагальнити за підсумками вже напрацьованого досвіду та з урахуванням практики закордонних колег не тільки *можливості, переваги та якісні результати*, але й *проблеми, ризики та бар'єри* на шляху до ефективного використання кримінального аналізу оперативними підрозділами Національної поліції.

Відтак, **метою статті** стало визначення потенційних викликів та проблем, які сьогодні супроводжують процес використання кримінального аналізу у діяльності оперативних підрозділів Національної поліції.

Виклад основного матеріалу. На протигагу науковій доктрині, де поняття кримінального аналізу має численні дефініції, законодавець виявився більш стриманим і такого визначення досі не надав ані в Законі України «Про оперативно-розшукову діяльність» (1992) [31], що визначає завдання оперативних підрозділів, ані в Кримінальному процесуальному кодексі України (2012) [32], що визначає завдання кримінального провадження. Разом з тим, важливість та перспективність цього напрямку діяльності стимулювала вчинення конкретних кроків на шляху до формування правової основи використання кримінального аналізу оперативними підрозділами, що дає змогу без претензії на вичерпність вибудувати спрощену хронологію:

– **2008 р.** Як свідчить дослідження В. Моци, в Україні першість в апробації кримінального аналізу належить Державній прикордонній службі України через затвердження Інструкції про організацію та ведення кримінального аналізу оперативно-розшуковими підрозділами Державної прикордонної служби України (наказ ДПСУ № 28 від 15 січня 2008 р.) [7, с. 144]. Однак, за словами О. Гончарука та К. Ісмайлова, у той час працівники Головного управління боротьби з організованою злочинністю МВС вже також мали досвід використання програмного компонента IBM i2 Analyst's Notebook, який значно підвищував ефективність аналізу оперативних даних та іншої інформації, отриманої в ході розшукової діяльності, зокрема трафіків телефонних з'єднань і даних перетину кордонів [33, с. 4].

– **2016–2017 р.** За сприяння Консультативної місії Європейського Союзу в Україні було проведено цілу низку заходів: оцінка потреб і підготовки адаптованих рішень, консультації з представниками департаментів кримінальної поліції, інформаційно-аналітичної підтримки та низки інших підрозділів; складання звіту та формування дорожньої карти початкових заходів з подальшої розбудови кримінального аналізу в поліції; обговорення рекомендацій щодо створення на національному рівні єдиного незалежного структурного підрозділу з питань аналізу для координації діяльності з упровадження моделі ILP підготовки аналітиків, формування IT інфраструктури, розбудови аналітичних можливостей Національної поліції [34, с. 106]. Саме у 2017 р. в Положенні про автоматизовану інформаційну систему оперативного призначення єдиної інформаційної системи МВС з'явилося кілька важливих терміно-понять:

кримінальний аналіз визначено як «специфічний вид інформаційно-аналітичної діяльності в оперативно-розшуковій діяльності, що спрямований на встановлення та припущення взаємозв'язків між інформацією (відомостями, даними) про злочинну діяльність та потенційно з нею пов'язаною інформацією, отриманою з інших джерел, її оцінювання, інтерпретацію та прогнозування розвитку досліджуваних подій, ситуацій і фактів з метою їх використання під час здійснення оперативно-розшукової діяльності, розроблення тактичних і стратегічних заходів з протидії злочинності»;

аналітичне дослідження презентовано як форму «інформаційно-аналітичної діяльності, що полягає в поглибленому вивченні подій, ситуацій і фактів, під час якого здійснюється опис їх структури, кількісних та якісних параметрів, а також чинників, що їх обумовлюють»;

аналітичний продукт – «формалізований творчий результат кримінального аналізу, зокрема в систематизованому вигляді, щодо об'єкта дослідження, що містить висновки, пропозиції або рекомендації, спрямовані на виконання сформованих ініціатором кримінального аналізу завдань» [35, с. 4].

– **2019–2020 р.** Розпочинає роботу Департамент кримінального аналізу Національної поліції України. У червні 2020 р. штатна чисельність підрозділів кримінального аналізу в головних управліннях Національної поліції в областях та м. Києві становила 232 одиниці [34, с. 106].

– **2021 р.** У Законі України «Про Бюро економічної безпеки України» (2021) у п. 3 ч. 1 ст. 2 вперше на рівні закону сформульовано визначення кримінального аналізу як інформаційно-аналітичної діяльності, що «спрямована на встановлення взаємозв'язків між даними про злочинну діяльність та іншими

даними, потенційно з ними пов'язаними, їх оцінювання та інтерпретацію, прогнозування розвитку досліджуваних подій з метою їх використання для виявлення, припинення та розслідування кримінальних правопорушень, що посягають на функціонування економіки держави» [36]. Того ж року зміст ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» (1992) доповнено п. 21, який надав право оперативним підрозділам для виконання завдань оперативно-розшукової діяльності за наявності передбачених законом підстав «безпосередньо проводити або ініціювати проведення кримінального аналізу» [31].

Незважаючи на те, що Закон України «Про Національне антикорупційне бюро України» (2014) не містить жодної норми стосовно кримінального аналізу, у структурі Національного бюро також функціонує Управління кримінального аналізу та фінансових розслідувань, завданнями якого серед іншого визначено «збір інформації (даних), направлений на попередження, виявлення та припинення кримінальних корупційних правопорушень, які віднесено до підслідності Національного бюро, обробка та аналіз інформації (даних) на предмет виявлення ознак таких правопорушень, та доходів, одержаних злочинним шляхом, виявлення майна та коштів, яке може бути предметом арешту, конфіскації або спеціальної конфіскації; виявлення, вивчення та систематизація причин та особливостей вчинення кримінальних корупційних правопорушень, поточних тенденцій та недоліків у боротьбі з такими правопорушеннями, розробка пропозицій щодо удосконалення заходів виявлення, попередження та протидії таким правопорушенням; надання інформаційно-аналітичної, технічної та консультативної допомоги детективам Національного бюро, в тому числі шляхом участі працівників Управління до складу слідчих та оперативних груп» [37].

Отже, з викладеного вище можна сформулювати **перший виклик, який стосується фрагментованого (несистемного) правового забезпечення використання кримінального аналізу оперативними підрозділами та «ізоляції» відомчих систем і навіть систем різних департаментів одного відомства**. Різні оперативні підрозділи різних відомств створюють свої правила, алгоритми, методологію, інфраструктуру. І хоча міжвідомча взаємодія та обмін даними звісно існує, цей процес потребує додаткових зусиль, часу та координації. Відсутність єдиних підходів може стати на заваді успішної реалізації завдань протидії злочинності. Міжнародна асоціація кримінальних аналітиків має окреме визначення для аналізу злочинності, кримінального аналізу та кримінальної розвідки. Дж. Реткліф вважає, що конфлікти щодо термінології або термінологічні плутанини є потенційними бар'єрами у цій сфері, як і різні місії різних оперативних підрозділів, що зумовлює різні критерії для оцінки того, що слід вважати успіхом, тому співпраця між відомствами має низький пріоритет [2, с. 25]. Причинами також можуть бути недовіра щодо захисту інформації, латентна боротьба за кращі показники тощо. Існування проблеми відсутності належної взаємодії спостерігається не тільки на міжвідомчому рівні, але й між різними департаментами Національної поліції щодо обміну аналітичною інформацією, що підтверджує А. Мовчан. Вчений також звертає увагу на невідповідність аналітичних продуктів аналітичних підрозділів європейським стандартам [15, с. 19]. Отже, існує нагальна потреба оптимізувати законодавство, уніфікувати термінологію та вдосконалити практику, у тому числі забезпечити функціонування так званих «центрів злиття інформації», «центрів синтезу» або «фюзжн-центрів» (fusion centers) з високим рівнем захисту [38–39]. Зарубіжні вчені наголошують на необхідності формування «культури обміну інформацією» [30, с. 4].

Другим є виклик, пов'язаний із мисленням «від випадку до випадку» (case-by-case thinking). Це означає, що у фахівців кримінального аналізу та оперативних підрозділів часто превалює тактичне мислення, увага до кількох потенційно пов'язаних справ. Натомість поза увагою залишається загальна картина [2, с. 26]. Часом керівники органів поліції не знають про можливості інформаційно-аналітичної підтримки попередження та протидії злочинності, доказування у кримінальному провадженні, прийняття стратегічних управлінських рішень, у тому числі на основі використання результатів роботи інтелектуальних систем автоматизованого аналізу.

Третій виклик «ізольоване мислення окремих аналітиків» асоціюється з розвитком технологій, що зумовлює стрімке зростання різних методів та інструментів аналітики. Це, своєю чергою, детермінує появу спеціалізацій, в рамках яких загальних аналітиків стає менше, натомість з'являються спеціалізовані аналітики у вузькій сфері протидії злочинам проти власності, протидії організований злочинності, кіберзлочинності, тероризму, злочинам проти основ національної безпеки, воєнним злочинам тощо. З часом це приводить до звуження компетентностей і неможливості легко переорієнтуватися на інший напрям [2, с. 26].

На продовження теми модернізації технологій карколомно швидкими темпами та зростання обсягів цифрової інформації, яку доводиться обробляти, з'являється ще один **потенційний бар'єр – необхідність розробляти та опановувати складні алгоритми та численні інформаційно-аналітичні інструменти, а також здобувати, верифікувати та постійно актуалізувати компетентності роботи з великими даними**. Про мегатренд цифровізації та його вплив на кримінальне провадження

в частині аналітики даних ми вже писали в одній із попередніх публікацій [40, с. 180]. Аналогічно про глобальні тенденції розвитку технологій, інтернету речей та потенційних можливостей із усього «океану інформації» піддати аналізу менше 1% писали В. Струков, Д. Узлов та Ю. Гнусов, додаючи при цьому, що здешевлення потужних високотехнологічних інструментів сприяє розширенню можливостей для кримінального елемента реалізації злочинних цілей (на кшталт, не створює жодних проблем сьогодні замовити в Інтернеті спори смертоносної хвороби, наприклад віспи, і завантажити їх в сільськогосподарський дрон замість хімікатів з метою «обробки» якогось мегаполіса) [14, с. 65]. Відслідковувати такі потенційні загрози вкрай важко, проте єдиний шлях трансформації від реактивної до проактивної діяльності поліції лежить через опанування інноваційних інструментів. Достатньо хоча б побіжно ознайомитися з розділами 15–31 згаданої вище монографії «Реалізація філософії «Intelligence-led Policing» в системі кримінального аналізу Національної поліції України» (2024) [25], щоб уявити масштабність питання. Наприклад, Д. Худенко, автор розділу 18, наводить понад 120 різних інструментів кримінального аналізу [1, с. 226–228].

Із цим чинником логічно пов'язаний **п'ятий виклик: потреба постійного навчання та підвищення кваліфікації персоналу підрозділів кримінального аналізу та оперативних підрозділів, а разом із тим й органів досудового розслідування, які мають хоча б поверхнево розуміти можливості кримінального аналізу та можуть звертатися із запитами або надавати доручення в рамках кримінального провадження**. Щоправда, проблема підготовки фахівців не є характерною виключно для нас, українців. З цього приводу Дж. Реткліф гостро висловлюється: «навчання – або, точніше, відсутність навчання – є вічною проблемою для правоохоронних органів у багатьох країнах» [2, с. 27]. У США, як виявилось, ситуація для кримінальних аналітиків також донедавна була тривожна через пропозиції більшості тренінгів, зорієнтованих на опанування тільки базових навичок «маніпулювання даними початкового рівня», необхідних для аналітиків-новачків [2, с. 27]. Унікальність цього питання полягає у тому, що навряд чи можливо коли-небудь і кому-небудь досягнути усі необхідні компетентності. Ми приречені завжди «наздоганяти» технології та обирати так чи інакше обмежений набір інструментів.

Нарешті, **ще одна проблема – потенційний ризик несанкціонованого використання даних, інформаційно-аналітичних ресурсів та інструментів особами, уповноваженими на здійснення кримінального аналізу**. Про дотримання прав людини під час проведення оперативно-розшукових заходів та досудового розслідування написано сотні публікацій. Існують норми-заборони та кримінальна відповідальність за протиправні діяння у цій сфері. І все ж порушення трапляються. Прикладом може слугувати обвинувальний вирок Залізничного районного суду м. Львова від 23.05.2024 р. у справі № 462/3678/23. Під час судового провадження було встановлено, що старший інспектор відділу аналітичної роботи управління кримінального аналізу ГУНП у Львівській області, реалізуючи свій злочинний умисел, спрямований на несанкціоноване копіювання інформації з обмеженим доступом, за допомогою додатку «Whats App» із свого абонентського номеру мобільного термінала на абонентський номер іншого мобільного термінала, надіслав повідомлення особі, з якою підтримував дружні відносини, інформацію, яка міститься в інформаційно-комунікаційній системі «Інформаційний портал Національної поліції України» про ОСОБУ_8, а саме інформацію про дату та місце народження, громадянство, попереднє прізвище ім'я по батькові, місце проживання, серія, номер та дату видачі посвідчення водія, про транспортний засіб, що перебуває у власності, щодо звернення в поліцію про втрату зброї. Дії обвинуваченого було кваліфіковано за ч. 2 ст. 362 Кримінального Кодексу України, оскільки він здійснив несанкціоноване копіювання інформації, яка оброблюється в електронно-обчислювальних машинах (комп'ютерах) та автоматизованих системах, що призвело до її витоку, вчинене особою, яка має право доступу до такої інформації, а також за ч. 3 ст. 362 КК України, оскільки діяння було вчинено повторно [41].

Скептики справедливо скажуть, що одна справа не може кинути тінь на всю систему, проте зарубіжні фахівці також звертають увагу на ризики витоку інформації через *внутрішні джерела* (як-от, корумповані співробітники) або *зовнішні джерела* (наприклад, крадіжка даних у результаті злому системи). Цей ризик також стає стримуючим фактором для міжвідомчої взаємодії, оскільки доводиться шукати компроміс між необхідністю ділитися інформацією та необхідністю гарантувати, що, коли вона надається, вона надійно зберігається [30, с. 3].

Запропонований перелік проблем та викликів впровадження інтегрованого аналізу злочинності та розвідувальних даних, безумовно, не є вичерпний. До проблемних питань фахівці також відносять: низький рівень методик розслідування злочинів; довготривале впровадження інноваційних методів розслідування; неналежне фінансування та технічне забезпечення правоохоронних органів; потребу забезпечення аналітиків доступом до спеціального аналітичного програмного забезпечення; створення автоматизованих засобів, що використовують машинне навчання для здобуття даних з текстів [3, с. 353; 4, с. 239–240; 15, с. 21; 18, с. 193]. Втім слід визнати, за останні дві декади відбулося чимало позитивних зрушень у питанні функціонування моделі поліцейської діяльності, керованої аналітикою.

Висновки. Проведена ревізія наукових джерел та узагальнення позицій практиків, безумовно, підтверджують важливість та перспективність зміцнення позицій кримінального аналізу як невід'ємного компонента протидії злочинності. Кримінальний аналіз – це «інтелектуальна зброя» оперативних підрозділів Національної поліції в сучасних умовах.

Разом з тим, на шляху до активного впровадження моделі поліцейської діяльності, керованої аналітикою, існують такі невирішені проблеми та нові виклики:

(1) нормативно-правові (необхідність уніфікації законодавства, впровадження єдиної термінології, врегулювання процедур взаємодії тощо);

(2) інституційні (міжвідомча і внутрішня своєрідна ізоляція підрозділів кримінального аналізу, недовіра, побоювання витоку інформації, приховане змагання за кращу ефективність тощо);

(3) праксеологічні (мислення «від випадку до випадку», «від справи до справи», ізольоване мислення окремих аналітиків, слабка мотивація і культура комунікації, слабке лідерство і розуміння можливостей і т.д.);

(4) технологічні (необхідність розробляти та опановувати складні алгоритми та численні інформаційно-аналітичні інструменти, а також здобувати, верифікувати та постійно актуалізувати компетентності роботи з великими даними, обсяги яких щороку зростають; потреба захисту даних; потреба забезпечення доступу кримінальних аналітиків до інноваційних інструментів та програмного забезпечення і т.ін.);

(5) освітні (потреба постійного навчання та підвищення кваліфікації персоналу підрозділів кримінального аналізу, оперативних та інших підрозділів Національної поліції, залучених до виконання завдань протидії злочинності та досудового розслідування);

(6) етичні (необхідність протидії фактам несанкціонованого використання даних, інформаційно-аналітичних ресурсів та інструментів уповноваженими суб'єктами; підтримка антикорупційної діяльності в лавах поліцейських, стимулювання доброчесності та формування якісного середовища поліцейської діяльності, керованої аналітикою).

Систематизація, оцінка та прогнозування цих ризиків, проблем і бар'єрів, їх періодичний перегляд та моніторинг змін є необхідним кроком для пошуку рішень, визначення пріоритетних заходів та продовження оптимізації правових та організаційно-тактичних засад використання кримінального аналізу оперативними підрозділами Національної поліції, а разом з тим трансформації філософії діяльності від реактивної до проактивної, що матиме наслідком зростання довіри до правоохоронної системи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Худенко Д. Зміст, принципи і типології методів та інструментів кримінального аналізу. *Реалізація філософії «Intelligence-led Policing» в системі кримінального аналізу Національної поліції України*: монографія / Користін О., Швець Д., Бутко Р., Денисенко Б. та ін., за заг. ред. Користіна О.Є. Київ: «BAITE», 2024. С. 215–235. DOI: <https://doi.org/10.36486/978-966-2310-66-5-18>.
2. Ratcliffe J.H. *Integrated Intelligence and Crime Analysis: Enhanced Information Management for Law Enforcement Leaders*. Washington: Police Foundation, COPS, 2007. 40 p.
3. Власюк О.В. Кримінальний аналіз у боротьбі зі злочинністю: виникнення та становлення. *Університетські наукові записки*. 2012. № 4. С. 351–356.
4. Шинкаренко І.Р. Проблеми запровадження кримінального аналізу в діяльність підрозділів кримінальної поліції: теоретико-історичне підґрунтя. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2017. № 1. С. 233–242.
5. Бурангулов В.А. Інституційна генеза кримінального аналізу. *Наука і правоохорона*. 2022. № 3. С. 107–113.
6. Олійничук Р.П. Роль та значення кримінального аналізу в управлінні правоохоронною діяльністю. *Актуальні проблеми правознавства*. 2023. Вип. 4. С. 104–108.
7. Моца В.В. Теоретико-методологічні засади використання кримінального аналізу оперативними підрозділами правоохоронних органів України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2022. Вип. 73(2). С. 141–147.
8. Цигикал П. Кримінальний аналіз як елемент системи інформаційного забезпечення оперативно-розшукової діяльності. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2017. № 2. С. 234–240.
9. Федчак І.А. *Основи кримінального аналізу: навчальний посібник*. Львів: ЛьвДУВС, 2021. 288 с.
10. Багрій Т.Я., Денисовський М.Д., Роденко Т.А. Застосування кримінального аналізу у правоохоронній діяльності Національної поліції України. Зарубіжний досвід. *Інтернаука*. 2023. № 14. С. 63–68.
11. Краснобрижний І.В. Вірогідний уніфікований алгоритм проведення кримінального аналізу працівниками Національної поліції, який повинен покращити ефективність боротьби зі злочини-

- ми проявами. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 3. С. 72–74.
12. Білоус Р.В., Василичук В.І., Таран О.В. Використання методів кримінального аналізу під час оперативного провадження та досудового розслідування. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2021. № 1. С. 131–137.
 13. Кіреєва О., Мальчевський В. Методика формування інформаційного контенту із використанням автоматизованих інформаційно-аналітичних систем та інформаційних ресурсів підрозділами кримінального аналізу. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2021. № 1. С. 153–175.
 14. Струков В.М., Узлов Д.Ю., Гнусов Ю.В. Інструментальні інтелектуальні платформи для кримінального аналізу. *Право і Безпека*. 2021. № 4. С. 64–79.
 15. Мовчан А.В. Актуальні проблеми впровадження в органах Національної поліції України моделі поліцейської діяльності, керованої аналітикою. *Соціально-правові студії*. 2018. Вип. 1. С. 17–22.
 16. Фаріон О.Б. Алгоритм опрацювання оперативно-розшукової інформації для забезпечення потреб кримінального аналізу злочинної діяльності. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2013. № 1. С. 194–203.
 17. Богатирчук О.М. Можливості кримінального аналізу в протидії організованій екологічній злочинності. *Європейський правничий часопис*. 2024. Вип. 3. С. 96–101.
 18. Лисеюк А.М. Застосування методів кримінального аналізу під час розслідування кіберзлочинів правоохоронними органами. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2021. Вип. 4. С. 191–194.
 19. Марченко О.О. Аналіз теорії та практики використання кримінального аналізу в міжрайонних оперативно-розшукових відділах Державної прикордонної служби України. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2017. № 4. С. 187–196.
 20. Половников В.В. Характеристика кримінального аналізу з урахуванням практики його використання в оперативно-розшуковій діяльності Державної прикордонної служби України. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2017. Вип. 34. С. 28–40.
 21. Михайленко О.В. Рекомендації щодо здійснення кримінального аналізу протиправної діяльності на ділянці відповідальності органу охорони державного кордону. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2014. № 2. С. 72–85.
 22. Фаріон О.Б. Інформаційне забезпечення стратегічного кримінального аналізу в оперативно-розшукових підрозділах Державної прикордонної служби України. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2017. № 3. С. 154–166.
 23. Фаріон О.Б. Інструментарій визначення типу загроз прикордонній безпеці в процесі проведення стратегічного кримінального аналізу оперативно-розшуковим підрозділом регіонального управління Державної прикордонної служби України. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2013. № 2. С. 212–218.
 24. Кіреєва О.С. Кримінальний аналіз як один з елементів у системі протидії терористичним загрозам. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2017. № 4. С. 143–157.
 25. Реалізація філософії «Intelligence-led Policing» в системі кримінального аналізу Національної поліції України: монографія / Користін О., Швець Д., Бутко Р., Денисенко Б. та ін., за заг. ред. Користіна О.Є. Київ: «BAITE», 2024. 444 с.
 26. Phythian R., Kirby S. What does the UK Police National Database tell us about the future of police intelligence? *Policing: A Journal of Policy and Practice*. 2022. 17. 1–14. DOI: 10.1093/ police/ paac074.
 27. Phythian R., Kirby S., Swan-Keig L. Understanding how law enforcement agencies share information in an intelligence-led environment: how operational context influences different approaches. *Policing: An International Journal*. 2024. 47 (7). DOI: 10.1108/PIJPSM-06-2023-0073.
 28. Phythian R., Kirby S. What does the UK Police National Database tell us about the future of police intelligence? *Policing: A Journal of Policy and Practice*. 2023. 17 (paac074). DOI: <https://doi.org/10.1093/polic/paac074>.
 29. Tilley N. Modern approaches to policing: community, problem-oriented and intelligence led. In T. Newburn (Ed.). *The Handbook of Policing*. Willan Publishing, 2008. P. 373–403.
 30. Brown R. Understanding law enforcement information sharing for criminal intelligence purposes. *Australian Institute of Criminology Trends and Issues in Crime and Criminal Justice*. 2018. No. 566. URL: https://www.aic.gov.au/sites/default/files/2020-05/ti_le_information_sharing_2018.pdf.
 31. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18.02.1992 р. № 2135-XII. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text>.

32. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
33. Гончарук О., Ісмайлов К. Кримінальний аналіз у системі правоохоронних органів України: поняття, мета й завдання. *Правовий часопис Донбасу*. 2023. № 2(83). С. 1–7. DOI 10.32782/2523-4269-2023-83-3-9.
34. Овсянюк Д. Становлення підрозділів кримінального аналізу Національної поліції України та вимоги допрофесійної компетентності аналітиків. *Реалізація філософії «Intelligence-led Policing» в системі кримінального аналізу Національної поліції України*: монографія / Користін О., Швець Д., Бутко Р., Денисенко Б. та ін., за заг. ред. Користіна О.Є. Київ: «BAITE», 2024. С. 105–112. DOI: <https://doi.org/10.36486/978-966-2310-66-5-10>.
35. Про затвердження Положення про автоматизовану інформаційну систему оперативного призначення єдиної інформаційної системи МВС: Наказ МВС від 20.10.2017 р. № 870. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1433-17#n13>.
36. Про Бюро економічної безпеки України: Закон України від 28.01.2021 р. № 1150-IX. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1150-20#Text>.
37. Управління кримінального аналізу та фінансових розслідувань. НАБУ. URL: <https://nabu.gov.ua/about-the-bureau/struktura-ta-kerivnitctvo/struktura/osnovni-funkciyi-strukturnykh-pidrozdiliv/upravlinnya-analityky-ta-obrobky-informaciyi/>.
38. Свиридчук Н. П., Кардашевський Ю. Р. Ф'южн-центри як важливий компонент моделі Intelligence-led Policing (ILP). *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 6. С. 504–509.
39. Taylor R. W., Russell A.L. The failure of police 'fusion' centers and the concept of a national intelligence sharing plan. *Police Practice and Research*. 2012. 13(2). Р. 184–200. DOI: 10.1080/15614263.2011.581448.
40. Дуфенюк О.М. Вплив глобальних мегатрендів на науку та практику кримінального провадження. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2022. Вип. 6 (47). С. 176–183. DOI: <https://doi.org/10.32782/pyuv.v6.2022.34>.
41. Вирок Залізничного районного суду м. Львова від 23.05.2023 р. Справа № 462/3678/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111020683>.

ВИКОРИСТАННЯ ДОКАЗІВ, ЩО МАЮТЬ ЕЛЕКТРОННУ ФОРМУ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ: СУДОВА ПРАКТИКА

Каланча І.Г.,
кандидат юридичних наук,
начальник Новоселицького відділу
Чернівецької окружної прокуратури
Чернівецької області,
тренер Тренінгового центру прокурорів України
ORCID: 0000-0002-5246-7337
e-mail: inga.kalanचा@gmail.com

Стемковський Д.Б.,
начальник відділу організації і забезпечення
підтримання публічного обвинувачення в суді
Житомирської обласної прокуратури
e-mail: denisstemkov@gmail.com

Каланча І.Г., Стемковський Д.Б. Використання доказів, що мають електронну форму в кримінальному процесі України: судова практика.

Стаття присвячена аналізу судової практики щодо використання доказів, що мають електронну форму в кримінальному процесі України. Встановлено, що незважаючи на актуальність вказаного питання, усталена судова практика сформована лише в частині оцінки окремих доказів, водночас, вирішення ряду проблемних питань знайшло своє відображення у окремих рішеннях Верховного Суду, які потребують аналізу. В дослідженні проаналізовано позиції Верховного Суду щодо правил оцінки електронного доказу на предмет його допустимості; оцінки копій електронного документу; оцінки на предмет допустимості відеозапису; оцінки як доказу відеозапису, який є у вільному доступі; отримання оперативним працівником відеозапису до внесення відомостей до ЄРДР; недопустимості як доказу протоколу огляду предмету та перегляду відеозапису, з підстав порушення порядку отримання цього доказу; запису розмов на диктофон (телефон), огляду інформації в телефоні; своєрідний перелік електронних доказів, відеозапису слідчої дії як самостійного джерела доказів; призначення у ході судового розгляду експертизи технічного носія інформації.

Наведений в статті аналіз може бути цікавими науковцям, які досліджують докази, що мають електронну форму в кримінальному провадженні а також практикам, що бажають посили свою правову аргументацію при використанні доказів, що мають електронну форму в кримінальному процесі релевантною судовою практикою.

Проведений у статті аналіз практики Верховного Суду щодо використання доказів, що мають електронну форму в кримінальному процесі України свідчить про неоднорідність судової практики в досліджуваному питанні. Відтак в цьому напрямі пропонується: 1) провести комплексне дослідження судової практики щодо використання доказів, що мають електронну форму в кримінальному процесі України; 2) забезпечити обговорення та узгодження правових позицій з цих питань представниками всіх учасників кримінального процесу; 3) спрямувати зусилля на уніфікацію судової практики; 4) забезпечити синхронізацію правозастосовних підходів з міжнародними стандартами використання доказів, що мають електронну форму в кримінальному процесі.

Ключові слова: кримінальне провадження, цифрові докази, електронні докази, правозастосування, судова практика, гешування, Верховний Суд.

Kalanचा I.H., Stemkovskyi D.B. The use of electronic evidence in criminal proceedings in Ukraine: court practice.

The article provides an analysis of the case law pertaining to the utilisation of electronic evidence in criminal proceedings within the Ukrainian legal system. The author notes that, despite the relevance of this issue, the established case law has been formed only in relation to the assessment of certain evidence, while a number of problematic issues have been addressed in certain decisions of the Supreme Court, which require analysis. The study undertakes a thorough analysis of the Supreme Court's positions on the rules for assessing the admissibility of electronic evidence, the admissibility of copies of an electronic document, the admissibility of a video recording, and the admissibility as evidence of a video recording

that is freely available. It also examines the obtaining of a video recording by an agent before entering information into the URPTI; inadmissibility as evidence of the record of inspection of the object and viewing of the video recording on the grounds of violation of the procedure for obtaining such evidence; recording of conversations on a dictating machine (telephone), verification of information in the telephone; a kind of list of electronic evidence, video recording of the investigative action as an independent source of evidence; ordering an examination of a technical data storage device during the trial.

The analysis presented in this article may be of interest to scholars studying the use of evidence in electronic form in criminal proceedings, as well as to practitioners who wish to strengthen their legal arguments when using evidence in electronic form in criminal proceedings with the relevant case law.

The analysis of the case law of the Supreme Court of Ukraine on the use of evidence in electronic form in criminal proceedings conducted in this article reveals the heterogeneity of the case law on the subject under study. In light of these findings, the following recommendations are put forward: Firstly, a comprehensive study of case law on the use of electronic evidence in criminal proceedings in Ukraine should be conducted. Secondly, efforts should be made to ensure discussion and coordination of legal positions on these issues by representatives of all participants in criminal proceedings. Thirdly, efforts towards unification of case law should be directed. Finally, synchronisation of law enforcement approaches with international standards on the use of electronic evidence in criminal proceedings should be ensured.

Key words: mining proceedings, digital evidence, electronic evidence, law enforcement, case law, hashing, Supreme Court.

Постановка проблеми. В сучасних умовах стрімкого розвитку цифрових технологій докази, що мають електронну форму набувають дедалі більшого значення у кримінальному провадженні. Однак зі зростанням обсягу такого формату доказів виникають проблемні питання щодо забезпечення їх належної автентифікації, допустимості, належності та достовірності, що відображається в судовій практиці. Відсутність єдиних підходів до оцінки електронних доказів під час кримінального провадження може призвести до правової невизначеності та ускладнювати доведення обставин кримінальних правопорушень. Відтак дослідження судової практики щодо використання доказів, що мають електронну форму в кримінальному процесі України є надзвичайно актуальним в контексті вироблення єдиних стандартів доказування, забезпечення правової визначеності в кримінальному процесі а також вдосконалення законодавчого регулювання відповідного питання.

Метою даної роботи є аналіз судової практики щодо використання доказів, що мають електронну форму в кримінальному процесі України.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на актуальність використання доказів, що мають електронну форму в кримінальному процесі України усталена судово практика наразі не сформована. Водночас, вирішення ряду проблемних питань знайшло своє відображення у окремих рішеннях Верховного Суду, які потребують аналізу.

Зокрема, **правила оцінки електронного доказу на предмет його допустимості** наведено в постанові об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 29.03.2021 у справі № 554/5090/16-к [21]. Правова позиція, викладена у даній постанові, є однією з ключових у зазначеному напрямі.

Так, нормами ч. 3 ст. 99 КПК України визначено, що оригіналом документа є сам документ, а оригіналом електронного документа ще і його відображення, якому надається таке значення як документу. При цьому відповідно до ч. 1 ст. 99 КПК України документом є спеціально створений з метою збереження інформації матеріальний об'єкт, який містить зафіксовані за допомогою письмових знаків, звуку, зображення тощо відомості, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження, у тому числі матеріали звукозапису та електронні носії інформації [1, с. 1].

Ототожнення електронного доказу як засобу доказування та матеріального носія такого документа є безпідставним, оскільки характерною рисою електронного документа є відсутність жорсткої прив'язки до конкретного матеріального носія.

Для виконання завдань кримінального провадження, з огляду на положення Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг», допустимість електронного документа як доказу не можна заперечувати винятково на підставі того, що він має електронну форму (ч. 2 ст. 8 Закону). Відповідно до ст. 7 цього Закону у випадку його зберігання на кількох електронних носіях інформації кожний з електронних примірників вважається оригіналом електронного документа. Один і той же електронний документ може існувати на різних носіях. Усі ідентичні за своїм змістом екземпляри електронного документа можуть розглядатися як оригінали та відрізнятися один від одного тільки часом і датою створення. Питання ідентифікації електронного документа як оригіналу можуть бути вирішені уповноваженою особою, яка його створила (за допомогою спеціальних програм порохувати контроль-

ну суму файлу або каталогу з файлами CRC-сума, hash-сума), або за наявності відповідних підстав шляхом проведення спеціальних досліджень.

У цій частині колегія суддів зазначила, що *доводи захисника про те, що протоколи НСРД є недопустимим доказом через відсутність оригінальних примірників технічних носіїв, не засновані на приписах закону.*

Аналогічного висновку дійшла об'єднана палата Касаційного кримінального суду Верховного Суду у постанові від 25.09.2023 у справі № 208/2160/18 [22].

Щодо **оцінки копій електронного документу** необхідно навести правову позицію, викладену у постанові Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 15.01.2020 у справі № 161/5306/16-к [11]. Зокрема, у чинному КПК України використовуються такі терміни, як «дублікат документа» (ч. 4 ст. 99) та «копія документа» [1, с. 1].

Верховний Суд дійшов висновку про те, що терміни «копія» і «дублікат» не є синонімічними, з огляду на «Національний стандарт України. Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять. ДСТУ 2732:2004», якому надано чинності наказом Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики України від 28.05.2004 № 97 «Про затвердження національних стандартів України, державних класифікаторів України, національних змін до міждержавних стандартів, внесення зміни до наказу Держспоживстандарту України від 31.03.2004 №59 та скасування нормативних документів» [3] (далі – ДСТУ 2732:2004).

Відповідно до п. 3.10 ДСТУ 2732:2004 копія (документа) це документ, що містить точне знакове відтворення змісту чи документної інформації іншого документа і в окремих випадках деяких його зовнішніх ознак. Згідно з п. 3.14 ДСТУ 2732:2004 дублікат оригіналу (службового документа) це повторно оформлений службовий документ для використовування, замість втраченого чи пошкодженого оригіналу, що має таку саму юридичну силу.

Разом з тим, КПК України у ч. 4 ст. 99 надає автономне визначення поняття «дублікат документа» як документа, виготовленого таким самим способом, як і його оригінал [1, с. 1].

Отже, для точного використання даних термінів у кримінальній процесуальній діяльності термін «копія документа» слід визначати за п. 3.10 ДСТУ 2732:2004, а термін «дублікат документа» – за ч. 4 ст. 99 КПК України.

Враховуючи, що під документом як джерелом доказів законодавець розуміє спеціально створений з метою збереження інформації матеріальний об'єкт, який містить зафіксовані за допомогою письмових знаків, звуку, зображення тощо відомості, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження, у тому числі матеріали фотозйомки, звукозапису, відеозапису та інші носії інформації (у тому числі електронні), складені в порядку, передбаченому КПК України, протоколи процесуальних дій та додатки до них, а також носії інформації, на яких за допомогою технічних засобів зафіксовано процесуальні дії (ч. 1, п. 2 та п. 3 ч. 2 ст. 99 КПК України), Верховний Суд дійшов висновку *про можливість надання до суду дублікатів протоколів процесуальних дій, а також матеріалів фотозйомки, звукозапису, відеозапису та інших носіїв інформації (у тому числі електронних), виготовлених слідчим, прокурором із залученням спеціаліста, які визнаються судом як оригінал документа.*

Колегія суддів погодилась з доводами прокурора щодо безпідставності відмови у долученні та дослідженні протоколів за результатами проведення НСРД з додатками, на підставі положень ч. 3 ст. 254 КПК України в редакції до внесення змін Законом України № 187-IX від 04.10.2019.

На практиці найпоширенішим електронним доказом, оцінка якому надається на предмет його допустимості (або недопустимості), з урахуванням відповідних особливостей, є **відеозапис**. Відповідно, Верховним Судом сформовано певну практику з цього питання.

Зокрема, у постанові від 31.03.2021 у справі № 333/1539/16-к [20] Верховний Суд зазначив, що добровільне надання свідком стороні обвинувачення диску з відеозаписом дорожньо-транспортної пригоди (далі – ДТП), що було підтверджено ним у судовому провадженні, а не отримання його на підставі тимчасового доступу до речей і документів, не є підставою для визнання такого доказу недопустимим. Прийняте рішення колегія суддів мотивувала наступним.

Відповідно до приписів ч. 1 та ч. 2 ст. 93 КПК України збирання доказів здійснюється сторонами кримінального провадження у порядку, передбаченому цим Кодексом. Сторона обвинувачення здійснює збирання доказів шляхом як проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій, так і витребування та отримання від органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, службових та фізичних осіб речей, документів, відомостей, висновків експертів, висновків ревізій та актів перевірок, проведення інших процесуальних дій, передбачених цим Кодексом [1, с. 1].

Диск як матеріальний носій є способом збереження інформації з електронного документа та вважається його оригіналом, а тому є належним та допустимим доказом у кримінальному провадженні.

Отримання стороною обвинувачення від свідка за її ініціативою і доброю волею, диска з відеозаписом із відеореєстратора, наданого за її письмовою заявою на ім'я слідчого, (що свідок підтвердила в судовому провадженні), узгоджується із наведеними вище кримінальними процесуальними нормами.

При цьому необхідно зважати на те, що згідно з ч. 4 ст. 132 КПК України для оцінки потреб судового розслідування варто враховувати можливість отримати речі й документи, які можуть бути використані під час судового розгляду для встановлення обставин у кримінальному провадженні, без застосування заходу забезпечення кримінального провадження [1, с. 1].

Отримання тимчасового доступу до речей, документів і, за наявності підстав для того, розпорядження про надання можливості вилучення речей і документів, обумовлене, за приписами ст. 163 КПК України, необхідністю доведення стороною кримінального провадження наявності достатніх підстав вважати, що без такого доступу та вилучення існує реальна загроза зміни або знищення речей чи документів, або таке вилучення необхідне для досягнення мети отримання доступу до речей і документів.

За відсутності таких обставин, тим більше за умови добровільного надання документів стороною чи учасником кримінального провадження, у володінні яких вони перебувають, не виникає підстав та умов до звернення з клопотанням до слідчого судді стосовно застосування заходів забезпечення кримінального провадження у виді тимчасового доступу до документів і речей.

Таким чином, *колегія суддів дійшла висновку про безпідставність твердження, що наданий слідчому свідком відеозапис було отримано поза процесуальним порядком.*

У цій же постанові Верховний Суд відхилив доводи захисника про порушення судом вимог ч. 3 ст. 99 КПК України з тих підстав, що наданий свідком відеозапис є не оригіналом документа, а його копією.

У цій частині колегія суддів зазначила, що документом, як одним із джерел доказів відповідно до ст. 99 КПК України, є спеціально створений з метою збереження інформації матеріальний об'єкт, який містить зафіксовані за допомогою письмових знаків, звуку, зображення тощо відомості, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження, у тому числі матеріали відеозапису та електронні носії інформації.

Так, згідно із Законом України «Про електронні документи та електронний документообіг» (ст. 5) [2, с. 1], ДСТУ 7157:2010, затвердженого наказом Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики від 11.03.2010 № 8 «Інформація та документація. Видання електронні. Основні види та вихідні відомості» [4], електронним є документ, де інформація подана у формі електронних даних і для використання якого потрібні засоби обчислювальної техніки. Диски як матеріальні носії є способом збереження інформації з електронного документа, головною особливістю якого є відсутність жорсткої прив'язки до конкретного матеріального носія, де оригінал електронного документа може існувати на різних носіях, оскільки відповідно до ст. 7 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» у випадку його зберігання на кількох електронних носіях інформації кожний з електронних примірників вважається оригіналом електронного документа.

Також, надаючи оцінку зазначеному відеозапису, колегія суддів зазначила наступне. Будь-які об'єктивні дані про те, що наданий свідком оптичний диск містить електронні документи, створені не відеореєстратором під час ДТП що сталася у відповідну дату, а в інший час чи за інших обставин чи способом, відсутні. Таким чином, доводи касаційної скарги не спростовують висновки про належність та допустимість зазначеного доказу. Твердження щодо пошкодження файлу з відеозаписом не ґрунтуються на об'єктивних даних щодо таких фактів. Ознаки пошкодження чи монтажу не підтверджені доказами у справі, не обґрунтовуються технічними висновками спеціалістів. Об'єктивних даних про такі факти суду не надано.

В іншій ситуації Верховний Суд при оцінці релевантної ситуації не погодився з висновками судів першої та апеляційної інстанції щодо визнання недопустимим доказом відеозапису ДТП, отриманого від свідка (постанова від 30.08.2023 у справі № 289/445/18 [18]).

Зокрема, колегія суддів зазначила, що у даній справі одним з ключових питань предмету розгляду було визнання допустимим (недопустимим) доказом відеозапису ДТП, який, як зазначили суди першої та апеляційної інстанції, був зафіксований як на флеш-карті, так і на CD-R диску, та зафіксовані на ньому дані були використані під час проведення судових експертиз, на висновках яких ґрунтувалось обвинувачення.

Так, допитаний у судовому засіданні свідок дав показання про те, що він на АЗС скопіював на флеш-карту відеозапис ДТП та надав її слідчому. Однак, суд апеляційної інстанції визнав вказаного свідка зацікавленою особою у цьому кримінальному провадженні, при цьому жодним чином не зазначив, у чому полягала зацікавленість, та навіть і за обставин встановлення цього факту, не аргументував, як не вплинуло на достовірність відеозапису ДТП.

Верховний Суд зазначив про передчасність висновку про отриманні відеозапису ДТП у позапроцесуальний порядок, оскільки отримання стороною обвинувачення від свідка за його ініціативою і доброю волею узгоджується з положеннями ч. 1 та ч. 2 ст. 93 КПК України щодо збирання доказів, зокрема, шляхом отримання доказу (електронного документу) від фізичної особи.

При цьому, як зазначила колегія суддів, відповідно до сформованої практики Верховного Суду, один і той же електронний документ може існувати на різних носіях, і всі ідентичні за своїм змістом екземпляри електронного документа можуть розглядатися як оригінали та відрізнятися один від одного тільки часом і датою створення. Тому ототожнення електронного доказу як засобу доказування та матеріального носія такого документа є безпідставним, оскільки характерною рисою електронного документа є відсутність жорсткої прив'язки до конкретного матеріального носія.

Аналогічна правова позиція, згідно якої оскільки DVD-R диск з відеозаписом обставин події з камер відеоспостереження був добровільно наданий особою, а тому не було необхідності звертатися з відповідним клопотанням до слідчого судді для отримання копії запису, що не суперечить вимогам КПК України, викладена у постановках Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 10.09.2020 у справі № 751/6069/19 [9] та від 21.04.2021 у справі № 644/3803/16-к [15].

Схожа позиція щодо **оцінки як доказу відеозапису, який є у вільному доступі**, викладено у постанові Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 30.04.2020 у справі №640/19897/16-к [19].

Так, колегія суддів дійшла висновку, що відеозаписи були розповсюджені у вільному доступі в мережі інтернет без обмежень у доступі та огляді їх будь-якими особами, тобто поширено для перегляду невизначеною та необмеженою кількістю осіб, а тому, вбачаючи з відеозаписів ознаки вчиненого кримінального правопорушення, будь-яка особа може звернутися до слідчих органів з відповідною заявою чи повідомленням про правопорушення, додавши до заяви чи повідомлення як посилання на сайт, де міститься такий відеозапис, так і надавши сам відеозапис.

CD-диски були додані заявником до повідомлення про кримінальне правопорушення, що узгоджується з вимогами ст. 60 КПК України, в подальшому, після внесення відомостей до ЄРДР, вказані диски були оглянуті слідчим і визнані документами (доказами), у зв'язку з чим підстав вважати вказані докази недопустимими немає.

Для надання оцінки допустимості як доказу відеозапису, безперечно, необхідно враховувати отримання порядку його отримання. Класичним прикладом визнання недопустимим доказом відеозапису є його **отримання оперативним працівником до внесення відомостей до ЄРДР**.

Так, Касаційний кримінальний суд Верховного Суду у постанові від 07.08.2019 у справі № 607/14707/17 [6] зазначив, що отримання оперативним працівником від потерпілого відеодиску суперечить вимогам ч. 1 та ч. 2 ст. 41 КПК України, оскільки оперативний працівник у порушення вимог КПК без доручення слідчого не уповноважений здійснювати процесуальні дії з власної ініціативи, тобто у непередбаченому кримінальним процесуальним законодавством порядку.

У даному кримінальному провадженні здійснення процесуальної дії по збиранню доказів та отримання такого доказу, як відеодиск з записом з камер відеоспостереження магазину, оперативним працівником відбулося поза межами кримінального провадження, тобто до внесення відомостей в ЄРДР, а також до проведення огляду місця події. Враховуючи наведене, диск визнаний недопустимим доказом. Водночас, необхідно оцінювати обставини отримання оперативним працівником відеозапису у сукупності.

Зокрема, надаючи оцінку доводам касаційної скарги захисника **щодо недопустимості як доказу протоколу огляду предмету та перегляду відеозапису, з підстав порушення порядку отримання цього доказу** (зокрема, жорсткого диску, що оглядався, та відеозапису на ньому), Верховний Суд у постанові від 08.02.2023 у справі № 201/2609/20 [7] зазначив наступне.

Об'єктом огляду вказаного протоколу був жорсткий диск із відео-файлами, який слідчому надав оперуповноважений відповідного підрозділу поліції ГУНП в Дніпропетровській області. На відео-файлах містились записи з камер відеоспостереження системи «Безпечне місто».

Ухвалюючи рішення, Верховний Суд послався на положення ч. 2 ст. 93 КПК України. В судовому засіданні прокурором було надано суду «Положення про систему ситуаційного відеоспостереження міста Дніпра», затверджене рішенням Дніпровської міської ради від 19.06.2019 № 58/46. Вказаним Положенням визначено, що суб'єктами відносин в системі є користувачі системи, до яких, крім інших, відносяться й правоохоронні органи, які мають можливість переглядати інформацію в режимі реального часу або у збережених відеозаписах.

Таким чином, Верховний Суд дійшов висновку, що правоохоронні органи безпосередньо мають доступ до вказаної системи відеоспостереження і можуть самостійно отримувати з неї інформацію. Тому отримання таких даних оперативним працівником з подальшою їх передачею слідчому не може в цьому випадку розглядатися як порушення норм КПК України встановленого порядку отримання доказу.

За аналогічних обставин **запис розмов на диктофон (телефон)** може бути визнаний як недопустимим, так і допустимим доказом.

Зокрема, **запис свідком на диктофон розмови із іншою особою** визнано як здійснення оперативної-розшукової діяльності за власною ініціативою, що прямо заборонено законом.

Враховуючи, що **ініціативні дії свідка та потерпілого щодо фіксування розмов на диктофон здійснено без попереднього дозволу суду**, Верховний суд дійшов висновку, що цими діями порушені права обвинуваченого, та правильно визнано недопустимими доказами фактичні дані, отримані під час здійснення аудіозаписів розмов свідка з обвинуваченим (постанови Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 16.12.2020 у справі № 661/4683/13-к [13] та від 15.06.2021 у справі № 305/2022/14-к [12]).

Водночас, є інша позиція щодо оцінки запису телефонної розмови, зробленої на диктофон мобільного телефону обвинуваченого, який він добровільно видав після його затримання.

Так, у ході дослідження вказаного доказу судом встановлено, що обвинувачений під час розмови зі свідком повідомив, що саме він вбив потерпілу. При цьому сама свідок у судовому засіданні підтвердила обставини телефонної розмови з обвинуваченим та її зміст.

Суд, врахувавши вказані обставини, дійшов висновку, що досліджений доказ згідно з нормами ст. 86 КПК України є законним та допустимим з урахуванням того, що обвинувачений не заперечував, що виданий ним телефон належить саме йому і він особисто використовував програму для запису телефонної розмови на диктофон (постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 28.01.2021 у справі № 182/523/16-к [17]).

Цікаву позицію висловлено в постанові Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 14.04.2021 в справі № 288/1418/17 [10].

Суд цитує положення ч. 3 ст. 99 КПК України, відповідно до якої оригіналом документа є сам документ, а оригіналом електронного документа ще і його відображення, якому надається таке ж значення як документу. При цьому зазначається, що у кримінальному провадженні відсутні об'єктивні дані про те, що оптичний диск, долучений до протоколу слідчого експерименту, містить електронні документи, створені не під час здійснення такої слідчої дії, а в інший час, за інших обставин, чи неуповноваженою особою.

Отже, **доводи захисника про недопустимість протоколу проведення слідчого експерименту як доказу винуватості засудженої через відсутність оригінального технічного носія відеозапису, не засновані на приписах закону та не спростовують висновків суду про допустимість цього доказу.**

Також варто звернути увагу на постанову Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 09.04.2020 у справі № 727/6578/17 [8] в контексті **огляду інформації в телефоні**.

Зняття інформації з електронних інформаційних систем або їх частин можливе без дозволу слідчого судді, якщо доступ до них не обмежується їх власником, володільцем або утримувачем або не пов'язаний з подоланням системи логічного захисту.

Інформація, яка була наявна в мобільному телефоні, була досліджена шляхом включення телефону та огляду текстових повідомлень, які в ньому знаходились та доступ до яких не був пов'язаний із наданням володільцем відповідного серверу (оператором мобільного зв'язку) доступу до електронних інформаційних систем. В даному випадку орган досудового розслідування провів огляд предмета телефону та оформив його відповідним протоколом, який складений з дотриманням вимог кримінального процесуального закону.

Своєрідний перелік електронний доказів наведено у постанові Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 06.02.2024 у справі № 645/6247/16-к [5].

Як зазначив Верховний Суд, електронними доказами є інформація в електронній (цифровій) формі, що містить дані про обставини, що мають значення для справи, зокрема, електронні документи (в тому числі текстові документи, графічні зображення, плани, фотографії, відео- та звукозаписи тощо), веб-сайти (сторінки), текстові, мультимедійні та голосові повідомлення, метадані, бази даних та інші дані в електронній формі. Такі дані можуть зберігатися, зокрема, на портативних пристроях (картах пам'яті, мобільних телефонах тощо), серверах, системах резервного копіювання, інших місцях збереження даних в електронній формі (в тому числі в мережі інтернет).

В контексті ч. 1 та ч. 3 ст. 99 КПК України, Верховний Суд зазначив, що для виконання завдань кримінального провадження, з огляду на положення Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг», **допустимість електронного документа як доказу не можна заперечувати винятково на підставі того, що він має електронну форму.**

Вартою уваги є ще одна позиція Верховного Суду, що сформована в цьому рішенні про те, що **відеозапис слідчої дії є самостійним джерелом доказів**. У постанові від 06.02.2024 у справі № 645/6247/16-к [5] Верховний Суд констатував, що **технічний носій інформації, на якому зафіксовано проведення слідчого експерименту, а саме його відеозапис, містить достатні відомості, що відо-**

бражають хід його проведення, що за своєю природою є самостійним джерелом доказів, визначеним ст. 84 КПК України.

При цьому колегія суддів надала оцінку інформації, що міститься на технічному носії інформації в електронній (цифровій) формі, який містить дані про обставини, що мають значення для справи, як самостійний електронний документ, що містить важливі дані, що можуть розкрити обставини справи.

Верховний Суд зауважив, що *ненадання стороною обвинувачення протоколу складеного за результатами слідчого експерименту, наявність якого під час його проведення була зафіксована відеозаписом цієї слідчої дії, не свідчить про те, що технічний носій інформації на якому зафіксовано проведення слідчого експерименту як доказ був отриманий внаслідок істотного порушення прав та свобод, зокрема потерпілого, а тому не ставить під сумнів його допустимість.*

Також варто звернути увагу на постанову Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 27.04.2023 у справі № 149/2360/17 [16], відповідно до якої *ототожнення електронного доказу як засобу доказування, та матеріального носія такого документу є безпідставним, оскільки характерною рисою електронного документа є відсутність жорсткої прив'язки до конкретного матеріального носія.*

Для виконання завдань кримінального провадження, з огляду на положення Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» допустимість електронного документа як доказу не можна заперечувати винятково на підставі того, що він має електронну форму (ч. 2 ст. 8 Закону).

Для **призначення у ході судового розгляду експертизи технічного носія інформації** повинні бути встановлені підстави, передбачені ст. 332, 242 КПК України (постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 18.12.2019 у справі № 675/1046/18 [14]).

У даному кримінальному провадженні в судовому засіданні було переглянуто результати застосування аудіо та відео контролю, зафіксовані на відповідній карті пам'яті, яка наявна в матеріалах провадження, та встановлено, що відео та аудіо інформація є послідовною, безперервною, не містить неприродних пауз. Враховуючи викладене, *оскільки в судовому засіданні не було встановлено підстав, передбачених ст.ст. 332, 245 КПК України, для призначення експертизи, суд відмовив у її призначенні.*

Наведений в статті аналіз може бути цікавими науковцям, які досліджують докази, що мають електронну форму в кримінальному провадженні а також практикам, що бажають посилити свою правову аргументацію при використанні доказів, що мають електронну форму в кримінальному процесі релевантною судовою практикою.

Висновок. Наведений аналіз практики Верховного Суду щодо використання доказів, що мають електронну форму в кримінальному процесі України свідчить про неоднорідність судової практики в досліджуваному питанні. Відтак в цьому напрямі пропонується: 1) провести комплексне дослідження судової практики щодо використання доказів, що мають електронну форму в кримінальному процесі України; 2) забезпечити обговорення та узгодження правових позицій з цих питань представниками всіх учасників кримінального процесу; 3) спрямувати зусилля на уніфікацію судової практики; 4) забезпечити синхронізацію правозастосовних підходів з міжнародними стандартами використання доказів, що мають електронну форму в кримінальному процесі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
2. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22.05.2003 № 851-IV.
3. ДСТУ 2732:2004 «Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять», затверджений Наказом від 28.05.2004 № 97 Про затвердження національних стандартів України, державних класифікаторів України, національних змін до міждержавних стандартів, внесення зміни до наказу Держспоживстандарту України від 31 березня 2004 № 59 та скасування нормативних документів. URL: [https://vn.court.gov.ua/userfiles/27_2732-2004\(1\).pdf](https://vn.court.gov.ua/userfiles/27_2732-2004(1).pdf).
4. ДСТУ 7157:2010 «Інформація та документація. Видання електронні. Основні види та вихідні відомості», затверджений наказом Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики від 11.03.2010 № 8. URL: https://www.ksv.biz.ua/GOST/DSTY_ALL/DSTY1/dsty_7157-2010.pdf.
5. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 06.02.2024 у справі № 645/6247/16-к. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116862907>.
6. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 07.08.2019 у справі № 607/14707/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83508370>.

7. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 08.02.2023 у справі № 201/2609/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108930823>.
8. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 09.04.2020 у справі № 727/6578/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88749345>.
9. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 10.09.2020 у справі № 751/6069/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91722819>.
10. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 14.04.2021 в справі № 288/1418/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96342834>.
11. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 15.01.2020 у справі № 161/5306/16-к. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87053591>.
12. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 15.06.2021 у справі № 305/2022/14-к. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98083502>.
13. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 16.12.2020 у справі № 661/4683/13-к. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93780341>.
14. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 18.12.2019 у справі № 675/1046/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86505906>.
15. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 21.04.2021 у справі № 644/3803/16-к. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96503076>.
16. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 27.04.2023 у справі № 149/2360/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110536484>.
17. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 28.01.2021 у справі № 182/523/16-к. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94553286>.
18. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 30.08.2023 у справі № 289/445/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113236348>.
19. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 30.04.2020 у справі № 640/19897/16-к. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89034985>.
20. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 31.03.2021 у справі № 333/1539/16-к. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96071606>.
21. Постанова об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 29.03.2021 у справі № 554/5090/16-к. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95848991>.
22. Постанова об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 25.09.2023 у справі № 208/2160/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113817314>.

УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.149>

ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОВЖИВАННЯ ВЛАДОЮ АБО СЛУЖБОВИМ СТАНОВИЩЕМ

Качан Т.В.,

*аспірантка навчально-наукового інституту права**Державного податкового університету*

ORCID: 0000-0002-9520-1467

Качан Т.В. Використання спеціальних знань під час розслідування зловживання владою або службовим становищем.

У статті розглядається роль спеціальних знань у розслідуванні кримінальних правопорушень, пов'язаних із зловживанням владою або службовим становищем. Аналізується необхідність залучення експертів з різних галузей знань, зокрема економіки, права, криміналістики, цифрових технологій та соціальної психології для виявлення та доказування таких правопорушень.

Зазначено, що незважаючи на збільшення кількості розслідувань щодо зловживання владою або службовим становищем, ефективність їхнього закінчення та притягнення винних до відповідальності залишається низькою. Це вказує на необхідність удосконалення механізмів розслідування та судового розгляду таких справ для забезпечення невідворотності покарання та зміцнення довіри громадян до правоохоронної системи.

До основних видів експертиз, що застосовуються, належать почеркознавча експертиза, за допомогою якої визначають автора рукописного тексту, підпису або встановлює факт підробки, технічна експертиза документів, яка допомагає проаналізувати зміни в документах, сліди підробки, дописки, підчищення, використання неавтентичних друкарських засобів, економічна експертиза – перевіряє фінансово-господарські операції, наявність збитків, відповідність облікових документів реальним процесам та комп'ютерно-технічна експертиза, яка застосовується у випадках, коли документи зберігаються або редагуються в електронній формі.

Визначено основні проблеми та перспективи удосконалення застосування спеціальних знань у кримінальних розслідуваннях.

На сьогодні проблемними аспектами використання спеціальних знань при розслідуванні зловживання владою або службовим становищем є: відсутність належної координації між слідчими та експертними установами, недостатня кількість кваліфікованих спеціалістів у сфері економічного аналізу та цифрової криміналістики, прогалини у законодавчому регулюванні використання експертних висновків.

Встановлено, що потенційними напрямками вирішення цієї проблеми розширення міжнародного співробітництва у сфері боротьби з корупційними кримінальними правопорушеннями, використання новітніх технологій, зокрема штучного інтелекту, для аналізу великих обсягів фінансових даних, підвищення кваліфікації слідчих і прокурорів у сфері спеціальних знань.

Ключові слова: зловживання владою, службові кримінальні правопорушення, спеціальні знання, криміналістика, антикорупційна політика, експерт, спеціаліст.

Kachan T.V. The use of special knowledge in the investigation of abuse of power or office.

The article examines the role of specialised knowledge in the investigation of criminal offences involving abuse of power or position. The author analyses the need to engage experts from various fields of knowledge, including economics, law, forensics, digital technologies and social psychology, to identify and prove such offences.

It is noted that despite the increase in the number of investigations into abuse of power or office, the effectiveness of their completion and bringing the perpetrators to justice remains low. This points to the need to improve the mechanisms for investigating and prosecuting such cases to ensure the inevitability of punishment and to strengthen public confidence in the law enforcement system.

The main types of expertise used include handwriting examination, which helps to determine the author of a handwritten text, signature or establishes the fact of forgery, technical examination of documents, which helps to analyse changes in documents, traces of forgery, additions, erasures, use of non-authentic printing media, economic examination - checks financial and economic transactions, the presence of losses, compliance of accounting documents with real processes and computer and technical expertise, which is used in cases,

The author identifies the main problems and prospects for improving the use of specialised knowledge in criminal investigations.

Today, the problematic aspects of the use of specialised knowledge in the investigation of abuse of power or official position are: lack of proper coordination between investigative and expert institutions, insufficient number of qualified specialists in the field of economic analysis and digital forensics, and gaps in the legislative regulation of the use of expert opinions.

The author establishes that potential solutions to this problem include the expansion of international cooperation in the field of combating corruption-related criminal offences, the use of the latest technologies, in particular artificial intelligence, for analysing large amounts of financial data, and advanced training of investigators and prosecutors in the field of specialised knowledge.

Key words: abuse of power, white-collar criminal offences, specialised knowledge, forensics, anti-corruption policy, expert, specialist.

Постановка проблеми. З 24 лютого 2022 року триває повномасштабне військове вторгнення росії в Україну. Важливими умовами збереження суверенітету держави і відновлення її територіальної цілісності є належна збройна відсіч окупантам, забезпечення соціально-економічних основ і політичної стабільності в країні.

У цих умовах протидія корупції продовжує залишатися пріоритетним напрямом державної політики та спонукає до подальшого реформування органів кримінальної юстиції. В Україні реалізована низка рекомендацій міжнародних організацій щодо посилення правового, інституційного, фінансового і кадрового зміцнення антикорупційних структур, міжнародного співробітництва та покращення взаємодії з міжнародними організаціями з метою більш ефективної протидії корупції.

За даними Офісу Генерального прокурора України, протягом періоду з січня 2022 року до вересня 2024 року було зареєстровано понад 8 тисяч кримінальних проваджень за статтею 364 Кримінального кодексу України, яка стосується зловживання владою або службовим становищем [1].

Незважаючи на збільшення кількості розслідувань щодо зловживання владою або службовим становищем, ефективність їхнього завершення та притягнення винних до відповідальності залишається низькою. Це вказує на необхідність удосконалення механізмів розслідування та судового розгляду таких справ для забезпечення невідворотності покарання та зміцнення довіри громадян до правоохоронної системи.

Одним із ключових аспектів розслідування службових кримінальних правопорушень є використання спеціальних знань, які забезпечують глибший аналіз доказів та ефективніше виявлення правопорушень. Використання спеціалістів із фінансового аудиту, криміналістичних експертів, спеціалістів у сфері інформаційних технологій та інших фахівців сприяє точності та об'єктивності розслідування таких кримінальних правопорушень. Тому тема, обрана для дослідження, є сьогодні актуальною.

Метою цього дослідження є аналіз та дослідження особливостей використання спеціальних знань при розслідуванні зловживання владою або службовим становищем.

Стан опрацювання проблематики. Вирішенню різних аспектів розслідування зловживання владою або службовим становищем, в тому числі і використання спеціальних знань, присвячено праці таких учених, як: П.П. Андрушко, Л.П. Бріч, В.В. Голіна, Н.О. Гуторова, О.О. Дудоров, В.П. Коваленко, М.І. Мельник, А.А. Музика, В.О. Навроцький, Ю.О. Науменко, В.Я. Тацій, В.В. Сташис, В.Г. Хашев тощо.

Виклад основного матеріалу. Під час розслідування корупційних кримінальних правопорушень експертні дослідження відіграють ключову роль, оскільки саме документи часто є основними доказами.

До основних видів експертиз, що застосовуються, належать почеркознавча експертиза, за допомогою якої визначають автора рукописного тексту, підпису або встановлює факт підробки, технічна експертиза документів, яка допомагає проаналізувати зміни в документах, сліди підробки, дописки, підчищення, використання неавтентичних друкарських засобів, економічна експертиза – перевіряє фінансово-господарські операції, наявність збитків, відповідність облікових документів реальним процесам та комп'ютерно-технічна експертиза, яка застосовується у випадках, коли документи зберігаються або редагуються в електронній формі.

Почеркознавча експертиза спрямована на ідентифікацію особи, яка виконала рукописний текст або підпис. При її проведенні використовується графічний аналіз (дослідження почеркових ознак (форма, нахил, розмір, ритм письма), метод порівняння (зіставлення досліджуваного тексту з відомими зразками почерку особи), метод вимірювання (встановлення відхилень у розмірах букв, нахилу та інтервалів між ними) та комп'ютерний аналіз (цифрова обробка рукописних текстів із використанням програм (наприклад, «Почерк»)).

Досить часто почеркознавча експертиза застосовується при фальсифікації підписів у договорах. Наприклад, державна установа уклала договір на закупівлю товарів за завищеною ціною. У ході пере-

вірки виникли сумніви щодо справжності підпису директора на документах. Почеркознавча експертиза встановила, що підпис виконав інший працівник установи. Технічна експертиза документів виявила сліди підробки: підпис було нанесено шляхом копіювання з іншого документа. Комп'ютерний аналіз цифрового документа показав, що файл редагували після підписання договору. На підставі цього договір визнано недійсним, відкрито кримінальне провадження за фактом службового підроблення (ст. 366 КК України).

Технічна експертиза документів в контексті кримінальних проваджень про корупційні правопорушення також часто застосовується. Зазвичай такі експертизи дозволяють визначити спосіб виготовлення документів. Це включає виявлення типу використовуваного матеріалу (папір, чорнила, типографія тощо) і механізму його виготовлення. Вони також допомагають встановити наявність змін у документі.

Так, експерт може визначити, чи були зроблені зміни в документі після його первісного оформлення, які способи внесення змін використовувались (наприклад, корекція чорнила, зміна тексту електронним способом), а також виявити невидимі записи. Це може бути здійснено за допомогою спеціальних методів, таких як ультрафіолетова або інфрачервона спектроскопія, що дозволяє виявити сліди попередніх записів або змін та ідентифікувати предмети і матеріали, які використовувались для виготовлення документа – це стосується аналізу всіх матеріалів, які могли бути залучені в процес створення документа, таких як тип чорнил, використані інструменти для написання або зміни (наприклад, ручки, копіювальні машини, сканери) [2].

Об'єктами технічної експертизи документів є документи, пристрої для виготовлення або внесення змін та речовини для виготовлення або внесення змін [4].

У випадку, якщо документ був створений або змінений за допомогою комп'ютерної техніки, на експертизу надається не тільки сам документ (файл), але й технічні засоби, такі як системний блок комп'ютера, інсталяційний диск, принтер чи інші пристрої, які використовувались для виготовлення документа. Щоб не зіпсувати доказову базу, будь-яка робота на комп'ютерній техніці, яка може бути вилучена під час розслідування, повинна бути заборонена до проведення експертизи. Це необхідно для збереження цілісності даних та можливості аналізу оригіналу документа.

Коли мова йде про ідентифікаційні питання, пов'язані з електронними документами, необхідно проводити комплексну експертизу, що включає як технічну експертизу документів, так і комп'ютерно-технічні дослідження. Це дозволяє встановити джерело документа, програмне забезпечення, яким він був створений, та інші характеристики. Огляд та вилучення комп'ютерної техніки повинні проводитися за участю фахівця в галузі комп'ютерних технологій, оскільки правильне вилучення та первинний огляд техніки є важливими для забезпечення збереження даних і можливості їх подальшого аналізу.

Для встановлення механізму вчинення кримінального правопорушення, а також ідентифікації причетних осіб та предметів, використовується трасологічна експертиза. Основними завданнями трасологічної експертизи у справах про зловживання владою або службовим становищем є встановлення факту зміни матеріальних об'єктів, ідентифікація об'єктів, аналіз відбитків, слідів тиску, мікрочастинок, що могли залишитися на документах, конвертах, грошових купюрах тощо, виявлення та аналіз слідів підробки, дослідження механічних змін у документах (стирання, дописки, заміна аркушів), підроблених підписів, відбитків печаток, дослідження механізму кримінально протиправної дії – встановлення, яким способом були внесені зміни в документи чи матеріальні носії інформації.

У рамках розслідування зловживання владою або службовим становищем проводяться дослідження слідів людини. Це включає аналіз відбитків пальців, долонь, підошов взуття тощо. Дактилоскопічна експертиза допомагає ідентифікувати особу, яка контактувала з предметами неправомірної вигоди (грошові купюри, документи, упаковки тощо). Окрім цього, проводиться дослідження знарядь, агрегатів, інструментів та їх слідів, виявляють та аналізують сліди злому сейфів, кабінетів, документосховищ, досліджують сліди, залишені ріжучими чи колючими предметами (наприклад, на документах, які знищувалися). Окрім цього, визначають маршрути пересування осіб, причетні до корупційних кримінальних правопорушень, шляхом аналізу шинних слідів, пошкоджень автомобілів тощо, виявляють факти зміни серійних номерів на техніці чи автомобілях, які могли використовуватися у схемах корупційних кримінальних правопорушень (наприклад, фіктивні тендери, незаконні держзакупівлі).

Експертиза відео- та звукозапису призначається у випадках, коли необхідно встановити фактичні дані у справі, що стосуються техніки та технології виготовлення відеофонограми (фонограми), а також ідентифікації дикторів, мовлення яких на ній зафіксовано. Зокрема, відео- та звукозаписи можуть виступати доказами під час розслідування фактів прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою, якщо на них зафіксовано розмови підозрюваних щодо досягнення домовленості про отримання такої вигоди.

Експертиза відео- та звукозапису включає технічне дослідження матеріалів і засобів відео- та звукозапису, дослідження диктора за фізичними параметрами усного мовлення, акустичних сигналів і середовища та лінгвістичне дослідження усного мовлення.

Слід зазначити, що на сьогодні розроблено методики дослідження цифрових фонограм та апаратури звукозапису із застосуванням програмного забезпечення «Фрактал», «Аватар-М» та «Сілентіум». Вони створені на основі сучасних інформаційних технологій, зокрема нейронних мереж глибокого навчання (штучного інтелекту) [3; 5].

Для отримання якісних результатів експертизи велике значення мають зразки фонограм мовлення. Високоякісні зразки можна отримати за умови дотримання таких технічних вимог: використання відео- або звукозаписувальної апаратури високого класу з виносним мікрофоном, направленим у бік диктора на відстані не більше 0,5 м; відсутність сторонніх джерел шуму (шум працюючих механізмів, телефонні дзвінки тощо); запис на носій, який раніше не використовувався [6].

Судові економічні експертизи відіграють ключову роль у процесі доказування, оскільки вони дозволяють науково обґрунтовано підтвердити чи спростувати факти фінансових порушень. Особливо це актуально в кримінальних провадженнях щодо розкрадання бюджетних коштів, зловживання владою та ухилення від сплати податків.

Основні завдання судової економічної експертизи:

1. Встановлення фінансових збитків – визначення розміру матеріальних збитків, завданих державі, підприємствам або громадянам.
2. Аналіз господарських операцій – перевірка правомірності фінансових операцій, зокрема у сфері державних закупівель.
3. Виявлення фактів зловживання владою та службовим становищем – аналіз рішень посадових осіб на предмет перевищення повноважень.
4. Визначення ознак відмивання коштів – аналіз фінансових потоків, що можуть свідчити про легалізацію незаконних доходів.
5. Перевірка ухилення від сплати податків – встановлення фактів незаконного заниження податкових зобов'язань.

Судові економічні експертизи проводяться незалежними фахівцями, які мають відповідну кваліфікацію та повноваження. Вони аналізують бухгалтерську, податкову та фінансову документацію, співставляють дані з реальними операціями та готують висновки, які можуть стати доказами в суді.

Судова практика показує, що результати економічних експертиз часто є вирішальними для встановлення фактів корупції. Це підтверджують дослідження вчених, зокрема Парфентія (2022), а також Пілюкова і Шрамка (2018), які вказують на високу доказову силу таких експертиз у кримінальних справах щодо корупції.

Висновки. На сьогодні проблемними аспектами використання спеціальних знань при розслідуванні зловживання владою або службовим становищем є: відсутність належної координації між слідчими та експертними установами, недостатня кількість кваліфікованих спеціалістів у сфері економічного аналізу та цифрової криміналістики, прогалини у законодавчому регулюванні використання експертних висновків.

Можливими напрямками вирішення цієї проблеми розширення міжнародного співробітництва у сфері боротьби з корупційними кримінальними правопорушеннями, використання новітніх технологій, зокрема штучного інтелекту, для аналізу великих обсягів фінансових даних, підвищення кваліфікації слідчих і прокурорів у сфері спеціальних знань.

Використання спеціальних знань є невід'ємною складовою розслідування зловживань владою та службовим становищем. Економічні, юридичні, криміналістичні та соціальні дослідження дозволяють підвищити ефективність правоохоронної діяльності, сприяючи всебічному аналізу та доказовості злочинів. Подальший розвиток спеціальних знань та їх інтеграція у практику правоохоронної діяльності є важливим кроком у реформуванні кримінальної юстиції та зміцненні антикорупційної політики України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Офіційний сайт Офісу Генерального прокурора. URL: <https://gp.gov.ua>.
2. Теплицький Б.Б. Сучасні можливості судових експертиз під час розслідування злочинів у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2021. № 2 (22). С. 30–37. DOI: 10.33270/04212202.30.
3. Призначення судових експертиз у кримінальних провадженнях про корупційні правопорушення [Текст]: метод. рек. / О.М. Шрамко, В.В. Юсупов, Ю.О. Пілюков, А.А. Саковський. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2021. 101 с.
4. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: наказ Міністерства юстиції України від 08.10.98 № 53/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>.

5. Рибальський О., Соловйов В., Журавель В. Новий інструментарій проведення фоноскопичної експертизи. *Кримінально-правові, кримінологічні, кримінальні процесуальні та криміналістичні проблеми протидії злочинності в умовах воєнного стану*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 20 квітня 2022 р. / упоряд.: Євген Письменський. Київ – Львів – Дніпро, 2022. С. 116–118.
6. Юсупов В.В. Особливості судових експертиз під час розслідування корупційних кримінальних правопорушень та правопорушень, пов'язаних з корупцією. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 9. С. 536–540.

ОБСТАВИНИ, ЩО ПІДЛЯГАЮТЬ ВСТАНОВЛЕННЮ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОВЖИВАННЯ ВПЛИВОМ

Климчук М.П.,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри права

Приватного вищого навчального закладу

«Європейський університет»

ORCID: 0000-0002-0488-5470

Мацола А.А.,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри кримінально-правової політики

Державного вищого навчального закладу

«Ужгородський національний університет»

ORCID: 0000-0002-8678-7697

Климчук М.П., Мацола А.А. Обставини, що підлягають встановленню при розслідуванні зловживання впливом.

Наукова стаття присвячена конкретизації та групуванню обставин, що підлягають з'ясуванню під час здійснення досудового розслідування у кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень, передбачених ст. 369² КК України. Зроблено висновок, що перелік обставин, які підлягають встановленню в кримінальних провадженнях щодо зловживання впливом доцільно розглядати як такий, що уточнює, деталізує загальний предмет доказування, визначений у ч. 1 ст. 91 КПК України. На підставі аналізу обставин, які необхідно встановити у кримінальних провадженнях за фактом зловживання впливом, а також наукових підходів до систематизації обставин, що складають предмет доказування під час розслідування протиправних діянь у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, наведено аргументи щодо доцільності їх групування з урахуванням кримінального процесуального та криміналістичного підходу. Тож, на переконання авторів, під час досудового розслідування кримінальних правопорушень щодо зловживання впливом, мають бути встановлені та уточнені такі групи обставин: 1) обставини, що характеризують подію кримінального правопорушення: час, місце, спосіб, обставини підготовки, вчинення та приховування зловживання впливом; 2) обставини, що характеризують особу правопорушника: мотив, мета, наявність судимостей, злочинних зв'язків тощо; 3) інші обставини, які мають значення у кримінальному провадженні (впливають на вибір засобів доказування і прийняття процесуальних рішень у ньому): вид і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням; обставини, які пом'якшують та / чи обтяжують покарання; виключають кримінальну відповідальність; обставини, що сприяли вчиненню кримінального правопорушення; поведінка та характеристики осіб, які можуть бути причетні до вчиненого діяння; обставини, що характеризують особу потерпілого (у разі вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ч. 3 ст. 369² КК України).

Ключові слова: розслідування, службова діяльність, надання публічних послуг, зловживання впливом, неправомірна вигода, розслідування, предмет доказування, спосіб учинення, мотив, мета, час.

Klymchuk M.P., Matsola A.A. Circumstances to be established when investigating abuse of influence.

The scientific article is devoted to specifying and grouping the circumstances that are subject to clarification during the pre-trial investigation in criminal proceedings regarding criminal offenses provided for in Article 369² of the Criminal Code of Ukraine. Based on the analysis of the circumstances that must be established in criminal proceedings regarding the abuse of influence, as well as scientific approaches to the systematization of the circumstances that constitute the subject of evidence during the investigation of illegal acts in the field of official activity and professional activity related to the provision of public services, arguments are given regarding the expediency of their grouping taking into account the criminal procedural and forensic approach. Therefore, in the authors' opinion, during the pre-trial investigation of criminal offenses regarding the abuse of influence, the following groups of circumstances should be established and clarified: 1) circumstances that characterize the event of the criminal offense: time, place, method, circumstances of preparation, commission and concealment of the abuse of influence; 2) circumstances

characterizing the offender (motive, purpose, presence of criminal records, criminal connections, etc.); 3) other circumstances that are important in criminal proceedings (affect the choice of means of proof and the adoption of procedural decisions therein): the type and amount of damage caused by the criminal offense; circumstances that mitigate and / or aggravate the punishment; exclude criminal liability; circumstances that contributed to the commission of the criminal offense; behavior and characteristics of persons who may be involved in the committed act; circumstances characterizing the victim (in the case of the commission of a criminal offense provided for in Part 3 of Article 369² of the Criminal Code of Ukraine). It was concluded that the list of circumstances that are subject to establishment in criminal proceedings regarding abuse of influence should be considered as one that clarifies and details the general subject of proof defined in Part 1 Article 91 of the Criminal Procedure Code of Ukraine.

Key words: investigation, official activity, provision of public services, abuse of influence, improper benefit, investigation, subject of proof, method of commission, motive, purpose, time.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку вітчизняного антикорупційного законодавства та практики його застосування серед засобів, спрямованих на забезпечення протидії такому негативному явищу як корупція, особливе місце займає діяльність пов'язана з розслідуванням кримінальних правопорушень, передбачених ст. 369² Кримінального кодексу України (далі – КК) «Зловживання впливом». Особливості зазначених протиправних діянь обумовлюють специфіку доказування обставин, що встановлюються органами розслідування. Завданням відповідної практичної та розумової діяльності під час доказування у кримінальних провадженнях є встановлення ознак складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 369² КК України та збір фактичних даних, достатніх для прийняття остаточного процесуального рішення.

Як відомо, основний зміст кримінальної процесуальної діяльності складає процес доказування, завдяки якому досягається виконання завдань кримінального провадження та встановлюються обставини, що мають значення для нього. З огляду на особливості кримінальних правопорушень, що складають предмет дослідження, а також на існування певних напрацювань щодо включення у структуру приватних криміналістичних методик окремих відомостей про факти, явища, які підлягають доказуванню, актуальним є з'ясування відповідних обставин та спроба їх систематизації з метою спрощення методики розслідування вказаних протиправних діянь.

Стан опрацювання проблематики. Питання доказування постійно перебуває в полі зору представників кримінальної процесуальної та криміналістичної наук, серед яких слід згадати: Ю.П. Алєніна, І.В. Гловук, В.Г. Гончаренка, В.С. Зеленецького, Л.М. Лобойка, М.М. Михеєнка, В.Т. Нора, М.А. Погорецького, В.О. Попелюшка, С.М. Стахівського, В.М. Тертишніка, Л.Д. Удалову, О.Г. Шило, М.Є. Шумила та інших науковців. Внесок згаданих науковців у розвиток теорії доказів та у практику здійснення досудового розслідування є беззаперечним.

Водночас, на сьогодні не втрачають актуальності питання доказування при розслідуванні кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, зокрема протиправних діянь, передбачених ст. 369² КК України. Окремі питання виявлення та розкриття кримінальних правопорушень, пов'язаних зі зловживанням впливом, є предметом наукових досліджень таких сучасних учених, як О.П. Горпинюк, В.А. Журавель, О.В. Пчеліна, Т.І. Савчук, В.І. Тютюгін, А.В. Шевчишен, О.В. Шемякін, В.Ю. Шепітько та інші.

Доводиться констатувати, що в практичній діяльності органів розслідування виникають труднощі зі з'ясуванням обставин, пов'язаних з головним фактом, тобто з самим протиправним діянням, та з іншими відомостями, які мають значення у кримінальному провадженні. Тож **метою статті** є науковий аналіз та систематизація обставин, що підлягають встановленню під час здійснення досудового розслідування у кримінальних провадженнях за фактом зловживання впливом.

Викладення основного матеріалу. Доказування є найважливішою складовою кримінальної процесуальної діяльності слідчого під час розслідування кримінальних правопорушень незалежно від сфери, у якій вони вчинені. Процес доказування у кримінальному провадженні має за кінцеву мету отримання знань, максимально наближених до об'єктивної реальності. Досягнення такого результату стає можливим лише за умови повного та достовірного встановлення всіх обставин для розкриття вчиненого кримінального правопорушення [1, с. 436].

Варто погодитись з О.В. Пчеліною, що в рамках кримінального провадження доказування низки обставин у своїй сукупності дозволяє: встановити наявність кримінального караного суспільно небезпечного діяння; визначити наявність в ознаках вчиненого діяння складу кримінального правопорушення; забезпечити відшкодування збитків, завданих кримінальним правопорушенням, та інших витрат, які пов'язані із провадженням досудового розслідування; обрати вид і міру покарання; поновити порушення права постраждалих осіб; попередити вчинення інших кримінальних правопорушень [2, с. 187].

Доказування має свої особливості залежно від виду кримінального правопорушення, його специфічних обставин, етапу досудового розслідування. Його метою, зокрема й при розслідуванні кримінальних правопорушень, передбачених ст. 369² КК України, є збір доказів, достатніх для обґрунтування процесуальних рішень, які приймає уповноважена особа (на момент написання цієї статті – це детективи Національного антикорупційного бюро України) за результатами розслідування.

Як слушно зазначає О.О. Левендаренко, невстановлення або неповне встановлення будь-якої з обставин, що входить до предмета доказування, тягне прийняття незаконного та необґрунтованого рішення у кримінальному провадженні. У законодавчій схемі, викладеній у положеннях ст. 91 КПК України, предмет доказування є загальним для всіх категорій кримінальних проваджень. При цьому до обставини, що входять до предмету доказування, конкретизуються та індивідуалізуються стосовно окремих категорій кримінального провадження, однак це відбувається в межах загального, родового предмета доказування і не свідчить про його зміну [3, с. 62]. Відповідні обставини можуть бути найрізноманітнішими, однак усі вони, будучи встановленими, набувають однакової природи – стають доказовими фактами, які необхідні для встановлення юридично значущих обставин. Будь-який доказовий факт повинен бути встановлений точно та безперечно, а це можливо лише за умови віднесення його до предмета доказування у справі [3, с. 66-67].

На нашу думку, у випадку встановлення та підтвердження органом розслідування факту зловживання впливом, йдеться про родовий предмет доказування, як про сукупність обставин вчинення таких самих або подібних кримінальних правопорушень. Він визначається на рівні норм Особливої частини Кримінального кодексу України, в яких сформульовані конкретні юридичні ознаки вчинених кримінальних правопорушень (об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єктивна сторона, суб'єкт). Поділяємо точку зору В.В. Вапнярчука, що саме щодо цього рівня градації предмета доказування і розробляються методичні рекомендації та криміналістичні методики розслідування того чи іншого кримінального правопорушення, а також роз'яснення вищих судових інстанцій [4, с. 88-89].

До обставин, які підлягають встановленню, а значить – і доказуванню, при розслідуванні кримінальних правопорушень, передбачених ст. 369² КК України, крім тих, які визначено в ст. 91 КПК України (подія кримінального правопорушення; винуватість підозрюваного, форма вини, мотив і мета; вид і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням; обставини, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, характеризують особу злочинця, обтяжують чи пом'якшують покарання, які виключають кримінальну відповідальність або є підставою закриття кримінального провадження; обставини, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання) [5], також можуть бути віднесені обставини підготовки, вчинення та приховування кримінального правопорушення, мотиви поведінки підозрюваного та інших фігурантів; обставини, що сприяли вчиненню кримінального правопорушення тощо. Здійснимо їх науковий аналіз.

Принагідно зазначимо, що іще на початковому етапі розслідування зловживання впливом встановлюються такі обставини: після отримання повідомлення, заяви про вчинення кримінального правопорушення до внесення відомостей в ЄРДР (встановлення факту, часу і місця вчинення протиправних дій) та після внесення відомостей в ЄРДР на початковому етапі розслідування (встановлення факту та способу вчинення кримінального правопорушення; час, місце, суб'єкти його вчинення; інші особи (потерпілий, свідки, очевидці); об'єкт злочинного посягання; завдана шкода).

Предметом зловживання впливом є неправомірна вигода [6, с. 910-911], яка зазвичай має економічний або фінансовий характер. Відповідно до ч. 1 ст. 1 Закону України «Про запобігання корупції» неправомірна вигода – це грошові кошти або інше майно, переваги, пільги, послуги, нематеріальні активи, будь-які інші вигоди нематеріального чи негрошового характеру, які обіцяють, пропонують, надають або одержують без законних на те підстав [7].

Неправомірна вигода не є засобом вчинення зловживання впливом, а саме предметом цього кримінального правопорушення. Це пояснюється тим, що суспільно небезпечні діяння, визначені у диспозиції ст. 369² КК України, які полягають у пропозиції, обіцянці або наданні неправомірної вигоди, а також у прийнятті пропозиції, обіцянки або одержанні неправомірної вигоди, вчиняється з приводу неправовірної вигоди, щодо неї і з її властивостями пов'язана наявність складу вказаного кримінального правопорушення. Водночас, як слушно зазначається в науковій літературі, така неправомірна вигода не може полегшувати вчинення цього кримінального правопорушення, оскільки дії щодо неї утворюють склад злочинного впливу. Без неправовірної вигоди не буде діяння, а відтак немає підстав говорити про його полегшення [8, с. 110].

Однією з обставин, яка має бути встановлена органом розслідування в кримінальному провадженні, є подія кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення кримінального правопорушення) (ч. 1 ст. 91 КПК України) [5].

Коли йдеться про місце вчинення кримінального правопорушення мається на увазі не лише пошук відповіді на запитання – де вчинено протиправне діяння, а й з'ясування обставин з його підготовки

та приховання, що має важливе криміналістичне значення. У широкому розумінні – це може бути певна ділянка території, громадське місце, приміщення тощо, де безпосередньо було вчинено дії з пропозиції, обіцянки або наданні неправомірної вигоди, а також у прийнятті пропозиції, обіцянки або одержанні неправомірної вигоди.

Встановлення часу вчинення кримінального правопорушення має важливе доказове значення. Час впливає на всі етапи виникнення, існування і використання доказової інформації. Урахування впливу часового фактору під час розслідування зловживання впливом дає змогу: визначити час події кримінального правопорушення; встановити часові зв'язки між фактами; з'ясувати черговість та тривалість певних подій, дій або фактів та ін.

Важливість дослідження способу вчинення обумовлена ще низкою обставин, зокрема, спосіб вчинення кримінального правопорушення входить до числа обставин, що підлягають доказуванню (ч. 1 ст. 91 КПК України) у будь-якому кримінальному провадженні [5]. Крім того, спосіб вчинення кримінального правопорушення посідає особливе місце в структурі будь-якої криміналістичної характеристики, він є джерелом отримання необхідної інформації для розробки засобів, прийомів і методів розкриття та розслідування кримінальних правопорушень.

Зміст способу вчинення протиправного діяння є доволі широким, це насамперед обумовлено тим, що «спосіб вчинення кримінального правопорушення» охоплює три взаємопов'язані елементи, які об'єднані зазвичай єдиним злочинним задумом суб'єкта протиправних дій, як-от: підготовка, вчинення та приховування кримінального правопорушення [9, с. 75]. Не є виключенням і розслідування зловживання впливом, оскільки, багатоманітність способів вчинення цього кримінального правопорушення, зокрема підготовчих дій та заходів з приховування протиправної діяльності, дають можливість виокремити певні кореляційні зв'язки між ними та іншими елементами криміналістичної характеристики: особою злочинця, обстановкою вчинення кримінального правопорушення, слідовою картиною тощо.

Способи вчинення кримінальних правопорушень, передбачених ст. 369² КК України, є системою взаємопов'язаних, об'єднаних єдиним наміром і направлених на досягнення злочинного результату дій злочинця (у переважній більшості активних) в конкретних умовах.

О.К. Марін звертає увагу на те, що зміст поняття «вплив» законодавець жодним чином не обмежує лише «впливом з використанням влади або службового становища», який є лише одним із способів вчинення цього кримінального правопорушення. Такий вплив полягає в тому, що службова особа завдяки своєму становищу вживає заходів до вчинення дій іншими особами (непідпорядкованими їй і які не перебувають у службовій залежності від неї), де використовує службовий авторитет, свої зв'язки зі службовими особами, інші можливості, обумовлені займаною посадою [10, с. 185].

Як слушно зазначає М.В. Мішура, фактично у цих випадках йдеться про два види впливу: 1) на особу, яка має здійснити злочинний вплив на особу, уповноважену на виконання функцій держави або місцевого самоврядування; 2) на особу, уповноважену на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, з боку особи, яка прийняла пропозицію, обіцянку або одержала неправомірну вигоду для себе чи третьої особи за вплив на прийняття рішення особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування [8, с. 107].

До найбільш поширених способів готування до зловживання впливом слід віднести такі: обрання сфери суспільних відносин, відносно яких особа може вплинути на службову особу уповноважену використовувати надану їй владу чи службове становище, або конкретного юридичного факту, у зв'язку з яким виникають передумови до вчинення кримінального правопорушення; підбирання особи для одержання від неї неправомірної вигоди, з'ясування даних про її особу, зв'язки, знайомства, матеріальний стан; вчинення конкретних дій, із використанням наданої влади, службового становища, використанням будь-яких інших зв'язків, з метою створення реальних негативних наслідків для того, щоб примусити особу погодитися надати неправомірну вигоду; імітація несприятливих наслідків у разі, якщо особа відмовляється надати неправомірну вигоду; обрання та неухильне додержання способів конспірації: із виключенням при спілкуванні з потерпілим будь-якого згадування про грошові кошти, шляхом заміни їх зашифрованими словами або словосполученнями, тощо; ведення переговорів з особою, яка надає неправомірну вигоду, про розмір, форму, місце передавання предмета кримінального правопорушення та про інші значимі умови; узгодження місця й часу одержання неправомірної вигоди, вивчення місцевості, вибір точки попереднього спостереження, шляхів укриття на випадок затримання або можливості позбутися чи знищити предмет кримінального правопорушення; забезпечення алібі в разі затримання на місці вчинення кримінального правопорушення, у тому числі боргові розписки або інші подібні документи; підготування транспортних засобів для швидкого зникнення з грошима або іншими цінностями; підбір посередників серед колег, родичів і знайомих з інформуванням або без надання їм інформації про заплановане одержання неправомірної вигоди тощо; ведення необхідних переговорів з особою по відношенню до якої необхідно здійснити вплив щодо прийняття останньою відповідного рішення [11, с. 173].

Варто підкреслити, що способи вчинення кримінальних правопорушень, передбачених ст. 369² КК України, досить часто є замаскованими та технологічними. З об'єктивної сторони зловживання впливом полягає у діях відносно особи, яка пропонує чи обіцяє (погоджується) за неправомірну вигоду або за надання такої вигоди третій особі вплинути на прийняття рішення особою, уповноваженою на виконання функцій держави, а саме у: пропозиції неправомірної вигоди; обіцянці такої вигоди; її наданні (ч. 1 ст. 369² КК України); діях особи за вплив на прийняття рішення особою, уповноваженою на виконання функцій держави (прийнятті нею пропозиції неправомірної вигоди; прийнятті обіцянки такої вигоди; одержанні останньої для себе чи третьої особи; пропозиції здійснити вплив за надання зазначеної вигоди; обіцянці здійснити такий вплив) (ч. 2 ст. 369² КК України); діях особи, поєднаних з вимаганням неправомірної вигоди за вплив на прийняття рішення особою, уповноваженою на виконання функцій держави (прийнятті нею пропозиції неправомірної вигоди; прийнятті обіцянки такої вигоди; одержанні останньої для себе чи третьої особи) (ч. 3 ст. 369² КК України) [6, с. 910].

Також Верховний Суд України дає роз'яснення, що у ч. 3 ст. 369² КК України як спосіб одержання неправомірної вигоди передбачено її вимагання, загальні ознаки якого визначені в диспозиції ч. 1 ст. 189 КК України. Вимагання неправомірної вигоди, вчинене за наявності ознак, передбачених ч.ч. 1 і 2 ст. 189 КК України, повністю охоплюється ч. 3 ст. 369-2 КК України, а якщо в діях вимагателя є ознаки кримінального правопорушення, передбаченого ч. 3 або ч. 4 ст. 189 КК України, вчинене кваліфікується за сукупністю кримінальних правопорушень – за ч. 3 або ч. 4 ст. 189 та ч. 3 ст. 369² КК України. Якщо в результаті вимагання неправомірну вигоду не було одержано з причин, що не залежали від волі вимагателя, вчинене кваліфікується як замах на кримінальне правопорушення передбачене ч. 3 ст. 369² КК України [12].

В криміналістичній літературі, час, місце та спосіб учинення кримінального правопорушення пов'язуються з його обстановкою – частиною матеріального середовища, яка включає, крім ділянки території, сукупність різних предметів, поведінку учасників події, психологічні взаємовідносини і взаємодію між ними. Обстановкою досліджуваного кримінального правопорушення є умови, які спонукали особу вчинити зловживання впливом. Такі умови характеризуються прямим умислом із метою одержання будь-якої неправомірної вигоди.

Зазначимо, що в диспозиції ч. 1 ст. 369² КК України відсутня будь-яка вказівка на заподіяння істотної шкоди (чи створення загрози її заподіяння) фізичній чи юридичній особі. Йдеться про пропозицію, обіцянку або надання неправомірної вигоди особі, яка пропонує чи обіцяє (погоджується) за таку вигоду або за надання такої вигоди третій особі вплинути на прийняття рішення особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування. У диспозиції ч. 2 ст. 369² КК України йдеться про прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди для себе чи третьої особи за вплив на прийняття рішення особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, або пропозиція чи обіцянка здійснити вплив за надання такої вигоди [13].

Ще однією обставиною, що складає предмет доказування у кримінальному провадженні та, водночас, є одним зі структурних елементів криміналістичної характеристики зловживання впливом, є мета та мотиви означеного протиправного діяння. Названі елементи тісно пов'язані з особою злочинця, оскільки мають безпосереднє відношення до механізму вчинення протиправного діяння та способів приховування кримінального правопорушення. Саме ці елементи вказують на наявність прямого чи прихованого інтересу злочинця у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ст. 369² КК України.

Зазначимо, що наразі чинний КК України не містить визначення мотиву та мети як ознак суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення. Водночас ґрунтовні дефініції вказаних понять запропоновано у проєкті КК України. Мотивом вчинення кримінального правопорушення пропонується вважати усвідомлене внутрішнє спонукання суб'єкта кримінального правопорушення до вчинення діяння, передбаченого КК (ч. 1 ст. 2.4.9.), а метою вчинення кримінального правопорушення – уявлення суб'єкта кримінального правопорушення про бажаний наслідок свого діяння, передбаченого КК (ч. 2 ст. 2.4.9.) [14].

З аналізу досліджуваних кримінальних проваджень вбачається, що мотиви кримінальних правопорушень, передбачених ч.ч. 2 та 3 ст. 369² КК України, у переважній більшості є корисливими, рідше – через особисту неприязнь [15]. Це, однак, не виключає можливість вчинення зазначених протиправних діянь з інших мотивів.

Н.О. Кочерова зауважує, що незважаючи на те, що диспозиція ст. 369² КК не містить прямої вказівки на мету зловживання впливом, вона впливає з їх змісту та є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони аналізованих кримінальних правопорушень. На переконання дослідниці, метою суб'єкта кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 369² КК, є прийняття особою, уповноваженою на виконання функцій держави, конкретно визначеного та бажаного для неї рішення [16, с. 151-152].

Обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони зловживання впливом є така мета, як вплив на прийняття рішення особою, уповноваженою на виконання функцій держави (ч. 1 ст. 369² КК) та одержання неправомірної вигоди

(ч.ч. 2, 3 ст. 369² КК). Вказані різновиди мети, на відміну від інших, мають значення для кваліфікації.

З огляду на особливості кваліфікації досліджуваних кримінальних правопорушень, важливим є з'ясування особливостей суб'єкта їх вчинення.

У конструкції злочинного впливу виокремлюються три категорії суб'єктів: 1) особа, яка висловлює пропозицію, обіцянку або надає неправомірну вигоду особі, яка пропонує чи обіцяє (погоджується) за таку вигоду або за надання такої вигоди третій особі вплинути на прийняття рішення особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування (суб'єкт «активного» зловживання впливом); 2) особа, яка приймає пропозицію, обіцянку або одержує неправомірну вигоду для себе чи третьої особи за вплив на прийняття рішення особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, або висловлює пропозицію чи обіцянку здійснити вплив за надання такої вигоди (суб'єкт «пасивного» зловживання впливом); 3) особа, уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування на яку можливий вплив, однак цей вплив не охоплюється ст. 369² КК (вона не отримує пропозицію, обіцянку чи власне саму неправомірну вигоду, і не вчиняє жодних дій на користь попередніх суб'єктів) [8, с. 107].

Під час досудового розслідування запитуються відомості щодо судимості підозрюваного, збирається інформація, яка його характеризує за місцем проживання, роботи, навчання. Крім того, підлягають встановленню: дані щодо його стану на момент вчинення протиправного діяння, психічного ставлення до вчиненого; коли і у зв'язку з чим у нього виник умисел на вчинення кримінального правопорушення; якщо протиправне діяння вчинене групою, то який ступінь участі кожного зі співучасників, чи не вчиняли вони раніше аналогічні або інші кримінальні правопорушення та ін.

Також, за змістом п.п. 3-5 ч. 1 ст. 94 КПК України, необхідним є з'ясування: виду і розміру шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, розміру процесуальних витрат; обставин, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, характеризують особу обвинуваченого, обтяжують чи пом'якшують покарання, які виключають кримінальну відповідальність або є підставою закриття кримінального провадження; обставин, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання [5]. Зазначені обставини, можна віднести до інших обставин, які впливають на вибір засобів доказування і прийняття процесуальних рішень у кримінальному провадженні.

Варто наголосити, що у випадку зловживання впливом, передбаченому ч. 1 та 2 ст. 369² КК України, будь-яка потерпіла особа відсутня. Водночас фізична особа стає потерпілою, коли вчиняється вимагання, передбачене ч. 3 ст. 369² КК України, що передбачає погрозу насильства над потерпілим чи його близькими родичами, обмеження прав, свобод або законних інтересів цих осіб, пошкодження чи знищення їхнього майна або майна, яке перебуває в їхньому віданні чи під охороною, або розголошення відомостей, які потерпілий чи його близькі родичі бажають зберегти в таємниці від оточуючих.

Висновки. Здійснений аналіз обставин, які необхідно з'ясувати у кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень, передбачених ст. 369² КК України, а також наукових підходів до систематизації обставин, що складають предмет доказування під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, засвідчив доцільність здійснення групування таких обставин з урахуванням кримінального процесуального та криміналістичного підходу. Під час досудового розслідування кримінальних правопорушень щодо зловживання впливом, мають бути встановлені та уточнені такі групи обставин: 1) обставини, що характеризують подію кримінального правопорушення: час, місце, спосіб, обставини підготовки, вчинення та приховування зловживання впливом; 2) обставини, що характеризують особу правопорушника (мотив, мета, наявність судимостей, злочинних зв'язків тощо); 3) інші обставини, які мають значення у кримінальному провадженні: вид і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням; обставини, які пом'якшують та / чи обтяжують покарання; виключають кримінальну відповідальність; обставини, що сприяли вчиненню кримінального правопорушення; поведінка та характеристики осіб, які можуть бути причетні до вчиненого діяння; обставини, що характеризують особу потерпілого (у разі вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ч. 3 ст. 369² КК України).

Перелік обставин, які підлягають встановленню в кримінальних провадженнях щодо зловживання впливом, доцільно розглядати як такий, що уточнює, деталізує загальний предмет доказування, визначений у ст. 91 КПК України. Дотримання відповідних рекомендацій щодо з'ясування обставин, які підлягають встановленню, а також використання запропонованого критерію при їх групуванні, здатні спростити розслідування вказаних протиправних діянь.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Омельчук Л.В., Федоренко Є.В. Визначення предмета та меж доказування під час судового розгляду у кримінальному провадженні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 8. С. 436–438.
2. Пчеліна О.В. Обставини, що підлягають з'ясуванню під час розслідування кримінальних правопорушень, і їхнє місце у структурі окремої криміналістичної методики. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2020. Вип. 2 (31). С. 187–190.
3. Левендаренко О.О. Особливості процесу доказування у справах про злочини неповнолітніх: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Донецьк, 2003. 229 с.
4. Вапнярчук В.В. Теорія і практика кримінального процесуального доказування: монографія. Х.: Юрайт, 2017. 408 с.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
6. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернея. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 1104 с.
7. Про запобігання корупції: Закон від 14 жовт. 2014 р. № 1700-VII. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18/print>.
8. Мішура М.В. Потерпілий та предмет як ознаки об'єкта зловживання впливом. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, 2024. Вип. 83: ч. 3. С. 105–111.
9. Волобуєв А.Ф. Механізм злочину та його зв'язок з концептуальними положеннями криміналістики монографія. Кривий Ріг: Вид. Р.А. Козлов, 2019. 122 с.
10. Марін О.К. Відповідальність за кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної із наданням публічних послуг: Навчальний посібник. Київ: ВД «Дакор», 2021. 272 с.
11. Яковчук І.В. Спосіб вчинення зловживання впливом. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2023 № 66. С. 172–176.
12. Верховний Суд визначив, хто є суб'єктом кримінального правопорушення щодо зловживання впливом, 2021. Судова влада України: Офіційний сайт. URL <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1104509/>.
13. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
14. Текст проєкту нового Кримінального кодексу України (станом на 17 лютого 2025 р.). URL: <https://newcriminalcode.org.ua/criminal-code>.
15. Вирок Дзержинського районного суду м. Кривого Рогу від 23 лютого 2023 року у справі № 210/557/23. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109193350>.
16. Кочерова Н.О. Зловживання впливом: соціальна обумовленість криміналізації та характеристика складу злочину: дис. ...канд. юрид. наук. Київ, 2013. 214 с.

УДК 343.13

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.151>

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВОЇ ФОРМИ ВЗАЄМОДІЇ СЛІДЧОГО ТА ДІЗНАВАЧА ІЗ ПРОКУРОРОМ ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

Когут І.А.,

*аспірант кафедри кримінального права та процесу,**асистент кафедри кримінального права та процесу**Хмельницького університету управління та права**імені Леоніда Юзькова*

ORCID: 0000-0001-9900-2273

Когут І.А. Особливості організаційно-правової форми взаємодії слідчого та дізнавача із прокурором під час досудового розслідування.

Дослідження присвячене комплексному аналізу організаційно-правової форми взаємодії слідчого та дізнавача з прокурором під час досудового розслідування, з акцентом на виявленні її особливостей, зокрема, правового регулювання та механізмів реалізації. У статті окреслено проблему недостатньої правової регламентації організаційно-правової форми взаємодії. Кримінальний процесуальний кодекс України регулює процесуальні аспекти, тоді як організаційні відносини залишаються поза чітким правовим унормуванням. Саме тому виникає потреба у вивченні організаційно-правової форми як системи правовідносин, що базується насамперед на відомчих нормативно-правових актах і спрямована на забезпечення узгодженої діяльності слідчого, дізнавача та прокурора.

У роботі розглянуто правову природу взаємодії зазначених суб'єктів, яка регламентується як Кримінальним процесуальним кодексом України, так і відомчими актами, зокрема наказом Офісу Генерального прокурора № 309 від 30 вересня 2021 року та Інструкцією № 575 від 7 липня 2017 року. Обґрунтовано, що ці відомчі нормативно-правові акти регулюють окремі організаційні аспекти, однак не повною мірою вирішують проблему відсутності цілісного підходу до правового регулювання взаємодії між слідчим та дізнавачем із прокурором.

Теоретична частина дослідження також зосереджена на розмежуванні понять «організаційно-правова», «організаційна» та «організаційно-тактична» форми взаємодії. Наголошено, що організаційно-правова форма взаємодії є похідною від процесуальної, але потребує окремого нормативного врегулювання для забезпечення законності, чіткості та скоординованості дій. Недостатня увага до цього аспекту ускладнює розподіл обов'язків і може негативно впливати на результати розслідування, створює можливості для невчинення тих чи інших необхідних дій без настання юридичної відповідальності. Дослідження пропонує переглянути традиційні підходи до правового регулювання взаємодії слідчого, дізнавача та прокурора, внівши корективи до теоретичного осмислення проблеми та вдосконаливши нормативну базу.

Ключові слова: взаємодія, слідчий, дізнавач, прокурор, досудове розслідування, форми взаємодії, організаційно-правова форма взаємодії.

Kohut I.A. Features of the organizational and legal form of interaction between the investigator, the inquiry officer, and the prosecutor during pre-trial investigation.

The study is dedicated to a comprehensive analysis of the organizational and legal form of interaction between an investigator, an inquirer, and a prosecutor during the pre-trial investigation, with an emphasis on identifying its specifics, particularly in terms of legal regulation and implementation mechanisms. The article outlines the problem of insufficient legal regulation of the organizational and legal form of interaction. The Criminal Procedure Code of Ukraine governs procedural aspects, while organizational relationships remain outside clear legal standardization. This gives rise to the need to examine the organizational and legal form as a system of legal relations, primarily based on departmental normative legal acts and aimed at ensuring coordinated activities of the investigator, inquirer, and prosecutor.

The study examines the legal nature of the interaction between these subjects, which is regulated both by the Criminal Procedure Code of Ukraine and departmental acts, including the Order of the Office of the Prosecutor General No. 309 dated September 30, 2021, and Instruction No. 575 dated July 7, 2017. It is substantiated that these departmental normative legal acts address certain organizational aspects but do not fully resolve the issue of the lack of a holistic approach to the legal regulation of interaction between the investigator, inquirer, and prosecutor.

The theoretical part of the study also focuses on distinguishing between the concepts of «organizational-legal», «organizational», and «organizational-tactical» forms of interaction. It is emphasized that the organizational-legal form of interaction derives from the procedural form but requires separate normative regulation to ensure legality, clarity, and coordination of actions. Insufficient attention to this aspect complicates the division of responsibilities and may negatively impact investigation outcomes, creating opportunities for the failure to perform certain necessary actions without incurring legal liability. The study proposes revisiting traditional approaches to the legal regulation of interaction between the investigator, inquirer, and prosecutor, introducing adjustments to the theoretical understanding of the issue and improving the normative framework.

Key words: interaction, investigator, inquiry officer, prosecutor, pre-trial investigation, forms of interaction, organizational and legal form of interaction.

Постановка проблеми. Будь-яка діяльність, спрямована на досягнення високої ефективності, вимагає належної організації робочого процесу. Цей принцип не є винятком для діяльності слідчого, дізнавача та прокурора, які здійснюють досудове розслідування та процесуальне керівництво. Безперечно, кожен із цих учасників наділений значним обсягом процесуальних повноважень, визначених Кримінальним процесуальним кодексом України (далі – КПК України). Проте досягнення кінцевої мети досудового розслідування є неможливим навіть формально, якщо ці повноваження реалізуються окремо, без належної взаємодії.

Кримінально-процесуальне законодавство закріплює вичерпний перелік повноважень, наприклад, коли слідчий або дізнавач звертається до прокурора з клопотанням, а прокурор затверджує процесуальні документи. Водночас діяльність зазначених учасників кримінального провадження не обмежується лише цими заходами. Досудове розслідування є складним інтелектуальним процесом, що потребує ретельного планування, виконання великої кількості процесуальних дій та постійного контролю за їх законністю й ефективністю.

Виходячи з цього, можна констатувати, що КПК України не регламентує всі аспекти взаємодії слідчого та дізнавача з прокурором. Саме тому для досягнення максимальної ефективності діяльності учасників досудового розслідування необхідно детально розглянути іншу форму взаємодії – організаційно-правову. Ця форма дозволяє забезпечити узгоджену та інтегровану систему організаційних відносин, що сприятиме підвищенню оперативності, всебічності та законності досудового розслідування.

Метою дослідження є комплексний аналіз особливостей організаційно-правової форми взаємодії слідчого та дізнавача з прокурором під час досудового розслідування, а також визначення механізмів її реалізації.

Стан опрацювання проблематики. Для всебічного аналізу та осмислення особливостей організаційно-правової форми взаємодії слідчого та дізнавача з прокурором доцільно спиратися на науково-теоретичний потенціал праць та публікацій науковців і практиків, а саме: Г.Ю. Бондаря, В.А. Возіяна, Н.Ф. Войтович, Д.О. Гюльмагомедова, А.В. Новіченко, М.А. Погорецького, І.С. Сиводєд, В.М. Хотенець, Є.В. Шаповаленко та інших.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи специфіку організаційно-правової форми взаємодії слідчого та дізнавача з прокурором під час досудового розслідування, насамперед, необхідно окреслити правову природу такої взаємодії, що передбачає чітке визначення її правового регулювання. Аналіз правового регулювання становить один із ключових компонентів дослідження особливостей організаційно-правової форми взаємодії. Взаємодія між слідчим, дізнавачем та прокурором в Україні регламентується низкою нормативно-правових актів, серед яких основним є КПК України. Варто підкреслити, що зазначений нормативно-правовий акт переважно регулює процесуальні аспекти цієї взаємодії. Однак у межах цього дослідження пропонується переглянути цей усталений погляд, внівши корективи до традиційного його трактування з метою поглиблення теоретичного осмислення проблеми.

Окрім положень КПК України, правове регулювання взаємодії слідчого, дізнавача та прокурора знаходить своє відображення у відомчих нормативно-правових актах. До таких належать, зокрема, накази та інструкції, що конкретизують організаційні та правові аспекти взаємодії вказаних учасників кримінального провадження під час досудового розслідування. Прикладом є наказ Офісу Генерального прокурора «Про організацію діяльності прокурорів у кримінальному провадженні» від 30 вересня 2021 року № 309, який спрямований на забезпечення ефективної організації діяльності прокурорів прокуратур усіх рівнів у кримінальному провадженні [1].

Іншим прикладом є «Інструкція з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні», затверджена наказом Міністерства внутрішніх справ України від 7 липня 2017 року № 575. Хоча у назві цього документа згадується взаємодія органів досудового

розслідування з іншими підрозділами, він також містить положення, що регламентують взаємодію з прокурором [2].

У межах аналізу нормативного регулювання організаційно-правової форми взаємодії слідчого, дізнавача та прокурора доцільно не лише охарактеризувати сучасний стан правового забезпечення цієї взаємодії, а й звернути увагу на нормативно-правові акти, які, хоча й втратили чинність, проте відіграли значну роль у формуванні та регламентації зазначених відносин у ретроспективі. Такий підхід дозволяє визначити тенденції та еволюцію правового регулювання того чи іншого інституту.

У цьому контексті основний акцент доцільно зосередити на Порядку організації діяльності прокурорів і слідчих органів прокуратури у кримінальному провадженні, затвердженому наказом Генеральної прокуратури України від 28 березня 2019 року № 51. Зазначений нормативно-правовий акт систематизував процедури організації діяльності прокурорів і слідчих органів прокуратури в процесі здійснення досудового розслідування, процесуального керівництва, нагляду за дотриманням законів під час проведення слідчих (розшукових) дій, а також вирішення інших питань, пов'язаних із кримінальним провадженням. Цей документ установлював чіткі організаційні засади взаємодії між прокурорами та слідчими, враховуючи тогочасну компетенцію органів прокуратури, яка передбачала здійснення функцій досудового розслідування відповідно до перехідних положень Конституції України та Закону України «Про прокуратуру» [3].

Проте з часом, у зв'язку з реформуванням системи кримінальної юстиції в Україні та поступовою передачею функцій досудового розслідування від органів прокуратури до спеціально уповноважених органів, зокрема Державного бюро розслідувань, роль прокуратури у цьому процесі зазнала суттєвих змін. З огляду на ці трансформації, Порядок № 51 утратив свою актуальність і практичну застосовність, оскільки значна частина його положень стосувалася саме організації діяльності слідчих органів прокуратури, які припинили функціонування в межах цієї інституції. Відтак, наказом Офісу Генерального прокурора від 30 вересня 2021 року № 309 «Про організацію діяльності прокурорів у кримінальному провадженні» було затверджено новий Порядок, який замінив Порядок № 51, що офіційно втратив чинність 1 жовтня 2021 року. Цей нормативно-правовий акт відображає сучасний підхід до діяльності прокуратури, зосереджуючись виключно на її актуальних функціях – процесуальному керівництві та підтриманні публічного обвинувачення.

Щодо теоретичного осмислення предмета нашого дослідження, необхідно звернутися до питання, що саме розуміють під поняттям «організаційно-правова форма взаємодії» науковці. Загалом, аналізуючи форми взаємодії у кримінальному провадженні, науковці найчастіше виокремлюють дві основні форми: процесуальну та організаційну (непроцесуальну) [4, с. 45].

Водночас, на нашу думку, принципово важливим є забезпечення єдності та визначеності понятійно-категоріального апарату в цьому контексті, що зумовлено використанням інших схожих понять, наприклад, «організаційна форма взаємодії», «організаційно-правова форма взаємодії» та «організаційно-тактична» форма, як тотожних за змістом. У попередніх дослідженнях ми зазначали, що додавання слова «правова» до поняття «організаційна форма взаємодії» надає йому нормативного значення, адже без цього уточнення до такої форми можна було б віднести досить широке коло заходів, які не обов'язково мають правову основу [4, с. 45]. Відтак, на нашу думку, необхідно все ж таки розмежувати ці поняття, коротко окресливши їхній зміст, щоб уникнути термінологічної плутанини та забезпечити чіткість у теоретичному аналізі.

Під «організаційно-правовою формою взаємодії», на нашу думку, варто розуміти структуровану систему відносин між слідчим, дізнавачем та прокурором, яка базується на нормах чинного законодавства та спрямована на досягнення цілей досудового розслідування через чітко визначені права та обов'язки. Натомість «організаційно-тактична форма» акцентує увагу на практичних і методичних аспектах цієї взаємодії, таких як вибір стратегій, планування слідчих (розшукових) дій чи координація зусиль, що не завжди потребують прямого нормативного закріплення, а залежать від специфіки конкретного досудового розслідування. Окремо варто розглянути поняття «організаційна форма взаємодії» як ширшу категорію, у цьому сенсі організаційна форма виступає своєрідним базисом, на якому ґрунтуються організаційно-правова та організаційно-тактична форми, поєднуючи їх у єдину систему.

На підтвердження вищезазначеної думки наведемо погляд Н.Ф. Войтович, яка відзначає, що правові питання регулювання взаємодії мають міждисциплінарний характер, оскільки охоплюють суспільні відносини, що регулюються нормами адміністративного права, кримінального процесу, криміналістики, оперативно-розшукової діяльності та теорії управління. Таким чином, наукове розкриття поняття взаємодії має здійснюватися з урахуванням характерних і специфічних ознак кожної з цих галузей, що сприяє формуванню комплексного підходу до аналізу правових аспектів сучасної взаємодії [5, с. 56].

Відтак, організаційна форма взаємодії, як ми зазначили раніше, відіграє ключову роль, виступаючи базисом для інших форм. Саме вона забезпечує основу для структурування взаємодій, поєднуючи в собі норми та принципи різних галузей права й наук, що підкреслює її міждисциплінарний характер.

За визначенням А.В. Новіченка, організаційно-правова форма є закріпленою законодавством конкретної держави моделлю взаємовідносин, яка визначає завдання взаємодії, характер зв'язків між сторонами, конкретні дії та способи їх реалізації, а також права й обов'язки учасників, що впливають із цього, їхнє правове становище та цілі діяльності з урахуванням подій, що відбуваються на території країни [6, с. 14-15].

Іншими словами, це структурована форма співпраці, яка відображає як нормативні вимоги, так і специфіку функціонування суб'єктів у межах законодавства. Аналіз цього визначення дозволяє зробити висновок, що організаційно-правова форма є комплексним інструментом, який не лише регламентує поведінку сторін, але й адаптується до змінних умов правозастосування, забезпечуючи баланс між стабільністю нормативного регулювання та гнучкістю у реагуванні на актуальні. При цьому А.В. Новіченко розглядав це визначення в контексті взаємодії поліції та територіальних громад, тоді як у випадку досудового розслідування підхід є більш прагматичним, а можлива адаптація стосується виключно обставин, що мають значення для кримінального провадження.

Знову ж таки, аналізуючи взаємодію між іншими учасниками кримінального провадження та враховуючи недостатню розробленість питання організаційно-правової форми взаємодії слідчого та дізнавача з прокурором, доцільно звернутися до наявних наукових досліджень. Зокрема, М.А. Погорецький та В.М. Хотенець зазначають, що у практиці взаємодії між слідчим та органом дізнання широко застосовують наступні організаційні (непроцесуальні) форми: а) спільне планування слідчих дій та оперативно-розшукових заходів; б) обмін інформацією про вчинені злочини, злочини, що готуються, та інші питання, пов'язані зі слідчою та оперативно-розшуковою діяльністю; в) координацію слідчих дій і оперативно-розшукових заходів; г) консультації; д) спільний аналіз причин та умов, які сприяли вчиненню злочинів; е) створення слідчо-оперативних груп тощо [7, с. 179].

І.С. Сиводєд досліджуючи організаційні форми взаємодії між прокурором, слідчим та працівниками зазначених органів у процесі розслідування правопорушень на окупованих територіях України відносить до них наступні механізми: організація спільних виїздів прокурора, слідчого та оперативних працівників на місце події з метою проведення слідчих (розшукових) дій; взаємне інформування; спільне обговорення отриманих даних із подальшим сумісним плануванням; спільні виїзди цих представників до інших районів чи міст для проведення окремих проведення слідчих (розшукових) дій. Особливу увагу привертає нова специфічна форма взаємодії, що реалізується у створенні постійно діючих міжвідомчих слідчо-оперативних груп, спрямованих на розслідування правопорушень, вчинених на окупованих територіях [8, с. 141].

Як ми визначили вище, найбільш універсальним механізмом взаємодії між учасниками кримінального провадження є обмін інформацією. Саме в цьому аспекті Г.Ю. Бондар підкреслює, що обмін інформацією є найпоширенішою формою взаємодії серед співробітників слідчих підрозділів правоохоронних органів. Він виділяє два основні види інформаційного обміну. Перший вид – це обмін методичною та науково-аналітичною інформацією, який відбувається під час спільних міжвідомчих нарад, координаційних засідань за участю прокурора, конференцій, круглих столів тощо. Другий вид – це інформаційний обмін, що здійснюється під час спільного розслідування особливо складних кримінальних справ у складі міжвідомчих слідчих (слідчо-оперативних) груп [9, с. 139-140]. Не менш значущим, на нашу думку, є зазначений механізм взаємодії між слідчим, дізнавачем та прокурором.

Є.В. Шаповаленко та Т.С. Герус зазначають, що вибір конкретної форми взаємодії (замість «використання різних форм взаємодії» – уточнено формулювання) визначається (замість «зумовлюється» – більш природний варіант) особливостями оперативної обстановки, характеристиками суб'єктів, які беруть участь у процесі, завданнями, для вирішення яких спрямована взаємодія, а також іншими чинниками. Слід підкреслити, що форми взаємодії є динамічними та постійно змінюються, адже для ефективного проведення досудового розслідування вони мають адаптуватися до накопиченого практичного досвіду, нових умов здійснення кримінального провадження та сучасних досягнень науки та техніки [10, с. 185]. Цілком погоджуючись із цією думкою, варто додати, що ефективне досудове розслідування потребує безперервного вдосконалення підходів, а отже, форми взаємодії мають бути максимально гнучкими та здатними до швидкої адаптації в умовах змін.

У продовження зазначимо, що В.А. Возіян, розглядаючи особливості організаційної форми взаємодії слідчого з іншими підрозділами у протидії незаконному обігу наркотиків, приходять до висновку, що вона є похідною від процесуальної форми та нерозривно з нею пов'язана. При цьому регламентація організаційних форм взаємодії, напрацьованих практикою під час розкриття та розслідування злочинів, що не передбачені процесуальним законодавством, набуває свого розвитку у різних відомчих нормативно-правових актах [11, с. 52].

У вищезазначених наукових розвідках неодноразово зазначається, що організаційно-правова форма регламентується відомчими нормативно-правовими актами. Зокрема, якщо говорити про взаємодію, яка реалізується через створення постійно діючих міжвідомчих слідчо-оперативних груп, то вона

чітко регулюється Інструкцією № 575. Ця інструкція визначає порядок створення слідчо-оперативних груп (СОГ), їхній склад, першочергові завдання тощо [2].

Однак ситуація з актами, які регулюють взаємодію між слідчим, дізнавачем та прокурором, суттєво відрізняється. Тут виникає дилема: процесуальна форма взаємодії, закріплена в КПК України, передбачає конкретні вимоги, такі як погодження клопотань і затвердження обвинувального акта. Натомість організаційно-правова форма взаємодії між слідчим, дізнавачем і прокурором не має належної правової регламентації, тоді як взаємодія органів досудового розслідування з іншими підрозділами Національної поліції України врегульована значно чіткіше.

Чому належна правова регламентація має вирішальне значення? Розглянемо це питання на прикладі планування розслідування. Процес планування – це спільна діяльність слідчого та прокурора, у якій кожен має чітко визначену зону відповідальності та компетентності. Слідчий зосереджується на питаннях факту: він збирає інформацію у її первинному вигляді, зазначає її джерела та висуває слідчі версії, спираючись на свій професійний досвід. Натомість прокурор фокусується на питаннях права: він аналізує відомі обставини з позиції правових норм і надає кримінально-правову оцінку найбільш імовірним версіям, які потребуватимуть перевірки в ході розслідування [12]. Звісно, сам процес планування не підлягає повному врегулюванню, адже він залежить від специфіки справи та професійного судження. Проте існує нагальна потреба у правовій регламентації цього процесу, а також інших аспектів організаційно-правової взаємодії. Таке регулювання забезпечує чіткість, законність і скоординованість дій між учасниками розслідування.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, можемо зазначити, що дослідження організаційно-правової форми взаємодії слідчого, дізнавача та прокурора під час досудового розслідування підкреслює ключову роль правового регулювання у забезпеченні ефективності цього процесу. Організаційно-правова форма взаємодії головним чином ґрунтується на відомчих нормативно-правових актах, таких як Інструкція з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні № 575 від 07.07.2017 та наказу Офісу Генерального прокурора «Про організацію діяльності прокурорів у кримінальному провадженні» № 309 від 30.09.2021, проте не можна зазначити, що КПК України не регулює цю діяльність, враховуючи похідний характер цієї форми взаємодії від процесуальної.

Теоретичне осмислення предмета дослідження виявляє потребу в чіткому розмежуванні понять: «організаційно-правова», «організаційна» та «організаційно-тактична» форми взаємодії для уникнення термінологічної плутанини. Організаційно-правова форма, як система відносин, закріплена нормами права, забезпечує структуровану взаємодію слідчого, дізнавача та прокурора, тоді як її недостатня регламентація, наприклад, у плануванні розслідування, може ускладнювати розподіл обов'язків і притягнення до відповідальності у разі встановлення факту неефективного досудового розслідування.

Окремо ми намагалися визначити механізми організаційно-правової форми взаємодії слідчого та дізнавача з прокурором, спираючись на існуючі механізми взаємодії між іншими учасниками кримінального провадження. Проте ці механізми мають свою специфіку, яка не дозволяє їх просто застосовувати. Наприклад, взаємодія через створення слідчо-оперативної групи або проведення спільних оперативно-розшукових заходів є неможливою. Водночас для взаємодії між досліджуваними учасниками актуальними можуть бути такі механізми, як взаємне інформування (обмін інформацією) та спільне планування слідчих (розшукових) дій. Зрештою, це питання вимагає окремого ґрунтовного наукового дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про організацію діяльності прокурорів у кримінальному провадженні: Наказ Офісу Генерального прокурора від 30.09.2021 № 309. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0309905-21> (дата звернення: 19.02.2025).
2. Інструкція з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні: Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 07.07.2017 № 575. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17> (дата звернення: 19.02.2025).
3. Порядок організації діяльності прокурорів і слідчих органів прокуратури у кримінальному провадженні: Наказ від 28.03.2019 № 51. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0363-19> (дата звернення: 19.02.2025).
4. Когут І.А. Форми взаємодії слідчого та дізнавача із прокурором під час досудового розслідування. *Європейські перспективи*. 2024, № 3. С. 40–45.
5. Войтович Н. Проблемні питання нормативно-правового регулювання взаємодії правоохоронних органів. *Літописець. Випуск 16*: Збірник наукових праць VIII Всеукраїнської науково-практич-

- ної конференції «Права людини: історичний вимір і сучасні тенденції (до річниці прийняття Загальної декларації прав людини)» (м. Житомир, 9 грудня 2020 року). Житомир: Житомирський державний університет імені Івана Франка, 2021. С. 54–57.
6. Новіченко А. Організаційно-правові форми взаємодії поліції і територіальних громад в умовах воєнного стану. *Наше право*. 2022. № 4. С. 11–19.
 7. Погорецький М.А., Хотенець В.М. Процесуальні і організаційно-тактичні форми взаємодії органів дізнання і досудового слідства. *Право і Безпека*. 2002. № 1. С. 178–183.
 8. Сиводєд І.С. Процесуальні аспекти взаємодії прокурора, слідчого та оперативних працівників з державними та недержавними суб'єктами, міжнародними організаціями під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених на окупованій території України. *Право та державне управління*. 2024. № 1. С. 134–144.
 9. Бондар Г.Ю. Проблема визначення сутності та значення взаємодії в діяльності слідчих правоохоронних відомств. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 2003. Вип. 22. С. 138–143.
 10. Шаповаленко Є.В., Герус Т.С. Поняття і форми взаємодії слідчих та оперативних працівників Національної поліції України під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій. *Актуальні питання та перспективи розвитку кримінального аналізу в правоохоронній системі України: матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 11 серп. 2022 р.)* / редкол.: С.С. Чернявський, Д.І. Овсянюк, В.В. Корольчук. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2022. С. 182–185.
 11. Возіян В.А. Основні напрями взаємодії слідчих з іншими підрозділами національної поліції у протидії незаконному обігу наркотичних засобів. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019-3. С. 50–53.
 12. Гюльмагомедов Д. Планування: для тих, хто розуміє цей біль. JustTalk. URL: <https://justtalk.com.ua/post/planuvannya-dlya-tih-hto-rozumie-tsej-bil> (дата звернення: 22.02.2025).

КРИТЕРІЇ ВІДНЕСЕННЯ ЕЛЕКТРОННОЇ ІНФОРМАЦІЇ ДО ВИДІВ ДОКАЗІВ

Крижановський А.С.,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри міжнародного та

кримінального права

Навчально-науковий Інститут права,

психології та інноваційної освіти

Національний університет «Львівська політехніка»,

ORCID: 0000-0002-2432-5286

Крижановський А.С. Критерії віднесення електронної інформації до видів доказів.

У статті на підставі комплексного системного підходу досліджується та аналізується судова практика, чинне законодавство України та наукові розробки з питань використання електронних (цифрових) доказів у процесі доказування у кримінальному провадженні, а також процесуальні норми національного законодавства, що регулюють використання електронних доказів у кримінальному судочинстві. Методологічною основою дослідження є концепція системного аналізу, застосовувалися загальнонаукові методи пізнання, як теоретичне моделювання, аналіз та синтез, індукція, дедукція, функціональний підхід. Зважаючи на важливість окресленої проблематики, основною метою дослідження визначено надання характеристики кожній складовій допустимості таких доказів, а саме: належне джерело отримання, належний суб'єкт і належний спосіб збирання. Наголошено, що доктринальною проблемою, яка створює перепону у визначенні таких критеріїв, є відсутність єдиного наукового бачення щодо поняття цифрових (електронних) доказів та визначення їх джерела. На цій основі пропонується удосконалити кримінальне процесуальне законодавство на предмет визначення поняття та видів електронних доказів, віднесення електронних доказів до процесуальних джерел доказів, формування єдиного підходу до застосування копії електронного доказу. Кримінальний процесуальний кодекс України не містить нормативного регулювання використання електронних доказів у процесі доказування у межах кримінального провадження, що зумовлює віднесення електронного доказу до таких процесуальних джерел як речовий доказ або документ. Під час визначення цифрових (електронних) доказів слід відобразити таку обов'язкову їхню ознаку, як міра відповідності щодо певного кримінального провадження. Іншою обов'язковою складовою дефініції «цифровий (електронний) доказ» має бути вказівка на його специфічну природу. Запропоновано джерелом цифрових (електронних) доказів вважати цифровий (електронний) об'єкт, за допомогою якого ця доказова інформація була створена, зафіксована або передана.

Зазначається про необхідність розробки критеріїв щодо допустимості електронних доказів у кримінальному провадженні.

Ключові слова: електронні докази, джерела доказів, копія електронного доказу, електронні носії інформації, кримінальне провадження, правозастосовна практика.

Kryzhanovskyi A.S. Criteria for attributing electronic information to types of evidence.

Based on a comprehensive systemic approach, the article studies and analyses the case law, current legislation of Ukraine and scientific developments on the use of electronic (digital) evidence in the process of proof in criminal proceedings, as well as the procedural rules of national legislation governing the use of electronic evidence in criminal proceedings. The methodological basis of the study is the concept of system analysis, and general scientific methods of cognition, such as theoretical modelling, analysis and synthesis, induction, deduction, and functional approach were used. Given the importance of this issue, the main purpose of the study is to characterise each component of the admissibility of such evidence, namely, the proper source of receipt, the proper subject and the proper method of collection. The author emphasises that the doctrinal problem which creates an obstacle in defining such criteria is the lack of a unified scientific vision of the concept of digital (electronic) evidence and determination of its source. On this basis, the author proposes to improve criminal procedure legislation with a view to defining the concept and types of electronic evidence, classifying electronic evidence as a procedural source of evidence, and developing a unified approach to the use of a copy of electronic evidence. The Criminal Procedure Code of Ukraine does not contain any regulatory framework for the use of electronic evidence in the process of proving a case in criminal proceedings, which leads to the classification of electronic evidence as a procedural source such as material evidence or a document. The definition of digital (electronic) evidence should reflect such

a mandatory feature as the degree of relevance to a particular criminal proceeding. Another mandatory component of the definition of 'digital (electronic) evidence' should be an indication of its specific nature. The author suggests that a source of digital (electronic) evidence should be considered a digital (electronic) object with the help of which this evidentiary information was created, recorded or transmitted.

The author notes the need to develop criteria for the admissibility of electronic evidence in criminal proceedings.

Key words: electronic evidence, sources of evidence, copy of electronic evidence, electronic media, criminal proceedings, law enforcement practice.

Постановка проблеми. Однією з важливих цілей розвитку України на період до 2030 року проголошується досягнення цифрової трансформації, яка об'єктивно зумовила розширення використання електронної інформації у діяльності правоохоронних органів. Реалізуються відомчі програми цифрової трансформації державних органів. Електронна інформація активно використовується у кримінально-процесуальному доказуванні, що супроводжується низкою теоретичних, правових і правозастосовних проблем. Указаний факт обумовлений рядом обставин. На відміну від інших форм подання інформації (вербальної, письмової та інших), електронна інформація має специфічні властивості внаслідок особливостей виникнення, формування, виявлення, обробки, копіювання на електронні носії та зберігання, обумовлених взаємодією спеціальних засобів обчислювальної техніки.

Мета дослідження – визначити критерії віднесення електронної інформації до видів доказів.

Стан опрацювання проблематики. До теми електронних документів у кримінальному процесі та криміналістиці звертались вчені: Ахтирська Н.М., Гонгало С.Й., Демура М.І., Клепка Д.І., Коваленко А.В., Ковальчук С.О., Крицька І.О., Кукарникова Т.Е., Метелев О.П., Мурадов В.В., Просняк А.О., Салтевський М.В., Скрипник А.В., Стахівський С.М., Столітній А.В., Хижняк Є.С., Цехан Д.М., Чигрина Г.Л., Шведова О.В., Шило А.В. і інші. Розвиток інформаційних технологій ставить питання про необхідність дослідження критеріїв віднесення електронної інформації до видів доказів.

Виклад основного матеріалу. Сформульовані положення щодо місця електронної інформації в системі доказів, визначеної частиною 2 статті 99 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) [1], внаслідок провадження слідчих дій можуть бути отримані докази, що містять електронну інформацію, з інших питань, тісно пов'язаних з темою дослідження.

Взаємопов'язаний аналіз змістовної сторони доказів, перелічених у частині 2 статті 99 КПК України, та процесуальної форми їх збирання, свідчить про те, що електронна інформація, що має самостійне доказове значення, може бути отримана у кримінально-процесуальному доказуванні лише двома способами: шляхом вилучення електронного носія інформації або шляхом копіювання зазначеної інформації. Виникнення доказу, що містить електронну інформацію, походить від слідчої дії, під час якої можливе проведення вилучення предметів та документів чи копіювання електронної інформації.

Тоді вилучена чи скопійована електронна інформація, будучи надалі перевіреною та оціненою щодо відносності, достовірності та допустимості, набуває характеру кримінально-процесуального доказу. Доказ буде належати до одного з таких видів: речовий доказ або документ. Розгорнуте правове визначення поняття речового доказу наведено у частині 1 статті 98 КПК України.

У даній правовій нормі відсутня пряма вказівка на те, що носії, на яких міститься електронна інформація, не віднесені до речових доказів, але з теоретичної точки зору як такі носії, та сама інформація можуть розглядатися як речові докази. Частини 1 статті 98 КПК України називає речовим доказом предмети, які служили знаряддям, обладнанням чи іншими засобами скоєння злочину чи зберегли сліди злочину.

Носій, на якому записана шкідлива програма, формально підпадає під цю нормативну ознаку. Насправді знаряддям злочину у цьому випадку виступає не носій, а записана у ньому програма, тобто власне електронна інформація. Частина 1 тієї правової норми вважає речовими доказами будь-які предмети, на які були спрямовані злочинні дії. Однак, якщо злочинні дії були спрямовані на електронний документ або на програмне забезпечення, чи можна їх вважати речовими доказами, виходячи з їхньої нематеріальної форми

У широкому значенні предметом злочинів у сфері комп'ютерної інформації може бути визнано все те, що утворює інформаційну інфраструктуру та щодо цього кримінального правопорушення кримінально-правова теорія вважає предметом злочину інформацію [2, с. 382].

Речовими доказами визнаються інші предмети та документи, які можуть бути засобами для виявлення злочину та встановлення обставин кримінальної справи (пункт 1 частини 2 статті 99 КПК України). Тут виникає проблема, щодо частини 1 статті 98 КПК України електронна інформація є засобом виявлення злочину та встановлення обставин кримінальної справи є, а не носій, на якому вона міститься.

Однак електронну інформацію в контексті частини 1 статті 98 КПК України навряд чи можна вважати «предметом», оскільки вона існує в нематеріальній формі і її перетворення можливе лише в таку

форму, в якій вона може бути сприйнята органами почуттів людини. Слідчий або дізнавач і суд, мають справу не з вихідною електронною інформацією, а з її відображенням: візуальним зображенням на моніторі комп'ютера, графічним – на папері, звуковим – аудіозапису.

Існує ще одна дискусійна обставина. Характеризуючи речовий доказ, кримінально-процесуальна теорія наділяє його властивістю унікальності, але це призводить до висновку, що копії чи відображення предмета з допомогою технічних засобів неспроможні вважатися речовим доказом.

Поширюючи цей висновок на електронну інформацію, слід вважати, що електронний носій інформації з електронною інформацією, що міститься, скопійованої з оригінального носія, не можна відносити до речового доказу. Із цього приводу В. Романюк і С. Абламський висловили думку про те, що речовий доказ незамінний, тоді як електронна інформація може бути скопійована неодноразово [3, с. 143]. Якщо електронна інформація копіюється на CD-R диск, такий спосіб не дозволяє вносити зміни в подану інформацію.

На думку зарубіжних дослідників, оскільки електронна інформація нематеріальна – вона є нічим іншим, як оброблюваної послідовністю нулів і одиниць – вона містить характеристики, які не можна порівняти з характеристиками інших речових доказів [4, с. 103]. Такі обставини породжують закономірну дискусію у питанні, чи може електронний носій інформації, і записана електронна інформація, що становлять нерозривну єдність, розглядатися як речовий доказ.

Кримінально-процесуальне законодавство і правозастосовна практика вказують, що речовим доказом є фізичний носій доказової інформації, коли цей носій і вказана інформація, що міститься на ньому, утворюють діалектичну єдність, при цьому електронний носій інформації, що є фізичним предметом, може існувати без записаної на ньому електронної інформації, але остання не може використовуватися інакше як будучи зафіксованою на такому носії.

Тут можна провести процесуально-криміналістичну аналогію: наприклад, носій (предмет), на якому відобразився слід відбитків пальців або носій, на який перенесені (скопійовані) сліди біологічних виділень людини мають єдність, оскільки зазначені сліди, за своєю сутністю це інформація: у першому випадку йдеться про унікальний дактилоскопічний малюнок, у другому – про профіль ДНК конкретної людини. Ці відображення не можуть бути використані у доказуванні окремо від носія. Точно така ситуація має місце у разі вилучення або копіювання електронної інформації. Вона фізично не може бути використана у доказуванні окремо від її носія внаслідок неможливості відокремлення одного з цих об'єктів від іншого.

Саме фізична специфіка електронної інформації, можливість її сприйняття тільки шляхом перетворення у форму, пізнавану органами почуттів людини та об'єктивної необхідності фіксації цієї перетвореної форми на речовинному носії, з неминучістю обумовлює допустимість визнання такого носія з електронною інформацією, що міститься на ньому речовим доказом при умови, що така інформація задовольняє хоча б одне з положень, зазначених у частині 1 статті 98 КПК України. При копіюванні електронної інформації можливе неодноразове копіювання та внесення до неї змін, не можна визнати таким, що має значення, оскільки навмисне або з необережності зміна може бути внесена при копіюванні слідів, які не є електронною інформацією.

Ідентичність оригіналу та копії є однією з обставин перевірки та оцінки доказів тому не може бути визначальним фактором у питанні про те, чи може копія вихідного матеріального чи нематеріального об'єкта виступати як речовий доказ. Досліджуючи питання щодо поняття «інші документи», звертаємося до положення статті 99 КПК України про те, що даний вид доказів може містити відомості, зафіксовані у письмовому, та в іншому вигляді. Звертає увагу зміст умов, що впливають із формулювання правової норми: інші документи можуть бути доказами, якщо вони не мають ознак речового доказу; відомості, викладені у документі, мають значення для встановлення обставин, що підлягають доказуванню у кримінальній справі.

Положення даної правової норми формулює загалом зрозумілий критерій розмежування документа як речового доказу чи іншого документа, однак у слідчій та судовій практиці є різні поглядів на розмежування. Якщо доказ, що містить електронну інформацію, не підпадає під загальні ознаки поняття документа, зазначені в Законі «Про обов'язковий примірник документів», то питання про розмежування, що розглядається, не виникає взагалі [5].

З практичної точки зору, для слідчого та суду відсутня різниця в тому, що вважається доказом, що містить електронну інформацію, визнаним речовим доказом чи іншим документом, оскільки для зазначених учасників кримінального судочинства важливим є її зміст, що впливає із встановленого частиною 1 статті 84 КПК України визначення поняття доказу.

Проблема виникає тоді, коли сторона захисту порушує питання про неприпустимість доказу, що містить електронну інформацію, за мотивом неправильного визначення виду доказу, оскільки процесуальні форми збирання цих видів доказів різняться.

Наприклад, предмети, у тому числі документи, які передбачається використовувати у доказуванні як речові докази, підлягають, щодо прямої вказівки КПК України, обов'язковому огляду зі складанням

відповідного протоколу та визнання цих предметів речовими доказами, потім слідує винесення процесуального рішення, а щодо інших документів КПК України такої процедура не передбачає.

Зберігання таких речових доказів, як електронні носії інформації, регулюється спеціальними правилами, встановленими статтею 100 КПК України, порушення яких, залежно від його характеру, може спричинити визнання речового доказу неприпустимим, щодо зберігання інших документів аналогічні вимоги відсутні.

Важливість правильного визначення виду доказу полягає у наступних аспектах. По-перше, первісне визначення виду доказу дозволить мінімізувати факт повторного визнання цього доказу іншим видом доказу. Наприклад, у разі передачі кримінальної справи від одного слідчого іншому їхня думка щодо виду доказу може не збігатися, що згодом може спричинити правову невизначеність у ході судового розгляду.

Кожному виду доказу відповідає певний спосіб збирання, оформлення та закріплення інформації у відповідній процесуальній формі. Помилкове застосування неналежної форми збирання доказів може спричинити визнання їх неприпустимими. Слід зазначити існування погляду, що ставить під сумнів можливість визнання доказу, що містить електронну інформацію, документом.

На думку С. Ханіна, єдиною розмежувальною ознакою між електронною інформацією та іншими документами є законодавче поняття документа, де однією з ознак є наявність реквізитів, що дозволяють ідентифікувати документ [6]. Електронний документ не завжди має ідентифікуючі реквізити [7].

Однак така позиція не є безперечною, оскільки згідно Закону «Про обов'язковий примірник документів», документ має реквізити, що дозволяють його ідентифікувати, призначений для передачі в часі та у просторі, з метою громадського використання та зберігання. Такими ідентифікаторами виступають метадані, для електронного документа як виду документа, виготовленого в електронній формі, ще одним ідентифікатором є електронний підпис.

Отже, відсутні теоретичні та правові передумови, які перешкоджають допустимості віднесення електронної інформації до виду доказів «документи», якщо ця інформація не суперечить положенням статті 98 КПК України. Об'єктивно виникає необхідність точного визначення критеріїв розмежування обставин, за яких доказ, що містить електронну інформацію, слід відносити до речового доказу чи документа.

На думку Н. Марчук, враховуючи дуалістичну природу електронної інформації з властивими їй ознаками речових доказів та документів, а відсутність самостійного законодавчого регулювання порядку поводження з нею, до електронних носіїв інформації, що містять сліди злочину, слід ставитися як до речових доказів. Коли потрібна інформація довідкового характеру, необхідно застосовувати правовий режим документа. Питання щодо ідентифікації електронного документа як оригіналу можуть бути вирішені уповноваженою особою, яка його створила (за допомогою спеціальних програм порахувати контрольну суму файлу або каталогу з файлами CRC-сума, hash-сума), або за наявності відповідних підстав шляхом проведення спеціальних досліджень [8].

Необхідність розробок згаданих вище критеріїв розмежування затребувана особами, які застосовують право. За основу критеріїв віднесення електронної інформації, що має доказове значення, до конкретного виду доказів з числа встановлених законом (речовий доказ чи документ) взято результати доступної слідчої та судової практики, теоретичні розробки процесуалістів.

Перший критерій заснований на властивості електронної інформації як наявності двох компонентів, тобто електронну інформацію представляють два основні елементи – зміст (контент) та метадані. Електронна інформація, подана одним елементом, що має доказове значення, є доказом іншого документа. Якщо вилучені електронні носії інформації, що містять електронну інформацію або скопійовану інформацію, не встановлюють обставини, що підлягають доказуванню, подана електронна інформація не має значення для кримінального провадження.

Другий критерій ґрунтується на документованому вигляді електронної інформації: зміст (контент) електронної інформації представлений електронним документом, дозволяє визнати такий доказ як документ. У разі метадані присутні. Як пояснення до другого критерію зазначимо, що речове не розглядається як «предмет», тому утворюється доказ «документ». У зв'язку з тим, що змістовна частина (контент) за своєю основною суттю залишається незмінною і не залежить від форми подання – письмовий чи електронний документ, тому електронний документ може бути «документом».

Третій критерій полягає у характері отриманих матеріалів електронної інформації, що містить контент, що має значення для кримінального провадження. Така електронна інформація стосується доказу як документ.

Четвертий критерій полягає у наявності ознак, властивих електронній інформації, відповідно до КПК України: засіб скоєння злочину; несе його сліди; предмет злочинного посягання; отримана внаслідок скоєння злочину; засіб виявлення злочину чи засобом встановлення обставин кримінального провадження, що, дозволяє визнати та долучити до справи як речовий доказ [9].

Повна відсутність перелічених ознак електронної інформації відносить її до доказу як документ. Запропоновані критерії розташовані у певній послідовності, необхідно керуватися нею, що дозволяє уникнути можливої правової колізії. Прикладом такої правової колізії є здійснення несанкціонованої модифікації електронної інформації, наприклад, програмного забезпечення. Зазіхання спрямовано комп'ютерну програму, у разі електронна інформація – предмет злочинного посягання, але програма – не предмет матеріального світу.

Сліди модифікації залишаються в електронному середовищі, ці сліди відбивають факт впливу шкідливої програми. Суперечливим є питання про віднесення метаданих, які зафіксували сліди незаконного вторгнення у комп'ютерну програму, до речових доказів.

Відповідно до першого пункту запропонованих критеріїв, за наявності метаданих, така електронна інформація визнається доказом чи документом.

Мета теорії доказів як науки полягає не тільки у виробленні адекватних уявлень про сутність процесів, що відбуваються в доказуванні, а й у створенні певних алгоритмів кримінально-процесуальної діяльності, що підвищують її ефективність. Пропоновані критерії віднесення електронної інформації, що має доказове значення, до конкретного виду доказів з числа встановлених законом, речові докази або документи, мають відправні теоретико-правові позиції.

О. Музиченко та М. Карandasь зазначають, що слід розробити єдиний підхід щодо можливості використання такого поняття як копії електронного доказу [10, с. 173]. Критерії можуть бути використані особами, які застосовують право, як алгоритм співвідношення електронної інформації та видів доказів. На його основі слідчий або дізнавач може з достатнім ступенем обґрунтованості ухвалити рішення про віднесення доказу до документа або до речового доказу. Виділені пункти представленого алгоритму є вичерпним переліком. Даний алгоритм сприятиме ухваленню швидкого та юридично правильного рішення особою, яка застосовує право у співвідношенні електронної інформації з видами доказів у кримінальному процесі.

Висновки. Критерії віднесення електронної інформації до видів доказів дозволяють особі, яка застосовує право, відносити електронну інформацію, що має доказове значення, до конкретного виду доказів з числа встановлених законом. До критеріїв належать:

1. Критерій, побудований на властивості електронної інформації мати два елемента. Існування одного елемента електронної інформації має доказове значення, другий – утворює доказ «інший документ».

2. Документований вид електронної інформації, а саме, зміст (контент) електронної інформації, поданий електронним документом, дозволяє визнати такий доказ «іншим документом».

3. За характером одержаних матеріалів електронна інформація, що містить довідковий контент для кримінального провадження, відноситься до доказу «інший документ».

4. Наявність, хоча б однієї з ознак, визначених у статті 84 «Докази» КПК України, властивих електронної інформації, дозволяє визнати та залучити її до кримінального провадження як речовий доказ: засіб скоєння кримінального правопорушення; несе у собі його сліди; є предметом злочинного посягання; отримана внаслідок скоєння кримінального правопорушення; служила засобом виявлення кримінального правопорушення. Відсутність зазначених ознак відносить електронну інформацію до доказу «інший документ».

Виділені критерії є вичерпними. Вони сприятимуть прийняттю юридично правильного рішення особою, яка застосовує право, у співвідношенні електронної інформації з видами доказів у кримінальному процесі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2013 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/4651-17/conv>.
2. Ковалів М.В., Єсімов С.С., Ярема О.Г. Інформаційне право України: навчальний посібник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. 416 с.
3. Романюк В.В., Абламський С.Є. Критерії допустимості цифрових (електронних) доказів у кримінальному процесі. *Право і безпека*. 2024. № 2 (93) С. 140–150.
4. Węgrecka-Chudzik K., Duda J. Contemporary perspective on intangible benefits of IT projects in organization. *Central European review of economics & finance*. 2023. Vol. 45. № 4a. P. 101–114.
5. Про обов'язковий примірник документів: Закон України від 09.04.1999 р. № 595-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/595-14/conv>.
6. Ханін С.В. Електронно-цифрові докази під час виконання вимог ст. 290 КПК України. *Юридична газета Online*. 26.06.2024. URL: <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/elektronnocifroviodokazi-pid-chas-vikonannya-vimog-st-290-kpk-ukrayini.html>.
7. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22.05.2003 р. № 851-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/851-15>.

8. Марчук Р. Кіберзлочинність та електронні докази: суддя ВС розповіла про оцінку електронних доказів у кримінальному провадженні. Верховний Суд. 24 квітня 2024 року. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1594957>.
9. ВС роз'яснив характерні риси електронного документа. 29 жовтня 2021. Судово-юридична газета. URL: <https://sud.ua/ru/news/publication/218329-vs-rozyasniv-kharakterni-risi-elektronnogo-dokumenta>.
10. Музиченко О.В., Карандась М.В. Електронні докази як джерела доказів у межах кримінального провадження: судова практика та нормативне регулювання інших процесуальних кодексів України.

ЗАКРИТТЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ ЯК ЄДИНЕ МОЖЛИВЕ ЗАКОННЕ ПРОЦЕСУАЛЬНЕ РІШЕННЯ ПРОКУРОРА У ВИПАДКУ ЗАКІНЧЕННЯ СТРОКУ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

Моренко В.І.,

аспірант відділу проблем кримінального права,
кримінології та судоустрою
Інституту держави і права
імені В.М. Корецького НАН України
e-mail: morevlad7@gmail.com

Моренко В.І. Закриття кримінального провадження як єдине можливе законне процесуальне рішення прокурора (сторони обвинувачення) у випадку закінчення строку досудового розслідування.

Одним із фундаментальних завдань кримінального провадження, закріпленим у Кримінальному процесуальному кодексі України (КПК України), є забезпечення права кожного учасника на належну правову процедуру. Це передбачає дотримання розумних строків розслідування та судового розгляду, що гарантує захист від безпідставного обвинувачення та затягування процесу.

У статті розглянуто проблему закриття кримінального провадження у зв'язку із закінченням строку досудового розслідування як єдиного можливого законного процесуального рішення прокурора. Досліджено нормативно-правові аспекти, що регулюють строки досудового розслідування, зокрема норми Кримінального процесуального кодексу України та їх тлумачення у судовій практиці. Аналізується вплив неоднозначного правозастосування на забезпечення принципу розумності строків та дотримання прав учасників кримінального провадження. Акцентовується увага на важливості дотримання строків розслідування як одного з ключових чинників забезпечення ефективності кримінального судочинства. Доведено, що несвоєчасне прийняття рішення про закриття кримінального провадження може порушувати права підозрюваних, зокрема право на свободу та особисту недоторканність, а також принцип верховенства права. Наведено статистичні дані щодо кількості закритих проваджень та дисциплінарної відповідальності прокурорів за направлення обвинувальних актів поза межами визначених законом строків. Досліджено питання дискреційних повноважень прокурора щодо прийняття процесуального рішення про закриття кримінального провадження. Автор підкреслює, що у разі закінчення строків досудового розслідування, встановлених ст. 219 КПК України, прокурор зобов'язаний ухвалити рішення про закриття провадження, а не має дискреційного права щодо цього питання. У статті також аналізуються можливі наслідки недотримання цієї норми, включаючи визнання доказів недопустимими та уникнення відповідальності особами, які вчинили кримінальні правопорушення.

Запропоновано вдосконалення механізму дотримання розумних строків розслідування через розширення повноважень слідчих суддів щодо контролю за строками досудового розслідування. Обґрунтовано необхідність внесення змін до КПК України, що передбачатимуть більш чіткий судовий контроль за законністю продовження строків досудового розслідування та забезпечення єдиної правозастосовної практики у цій сфері.

Ключові слова: закриття кримінального провадження, строки досудового розслідування, прокурор, слідчий суддя, розумні строки, дискреційні повноваження.

Morenko V.I. Closure of criminal proceedings as the only possible lawful procedural decision of the prosecutor in case of expiration of the pre-trial investigation period.

One of the fundamental tasks of criminal proceedings, enshrined in the Criminal Procedure Code of Ukraine (CPC of Ukraine), is to ensure the right of each participant to due process of law. This implies compliance with reasonable time limits for investigation and trial, which guarantees protection against unfounded accusations and delays in the process.

The article examines the issue of closing criminal proceedings due to the expiration of the pre-trial investigation period as the only possible lawful procedural decision of the prosecutor. The regulatory and legal aspects governing the pre-trial investigation periods, particularly the norms of the Criminal Procedure Code of Ukraine and their interpretation in judicial practice, are studied. The impact of ambiguous law enforcement on ensuring the principle of reasonable timeframes and upholding the rights of participants in criminal proceedings is analyzed. Attention is focused on the importance of adhering to investigation

deadlines as a key factor in ensuring the effectiveness of criminal justice. It is argued that the untimely decision to close criminal proceedings may violate the rights of suspects, including the right to freedom and personal inviolability, as well as the rule of law. Statistical data on the number of closed proceedings and disciplinary responsibility of prosecutors for submitting indictments beyond the statutory deadlines are provided. The issue of the prosecutor's discretionary powers regarding the procedural decision to close criminal proceedings is explored. The author emphasizes that upon the expiration of the pre-trial investigation periods established by Article 219 of the CPC of Ukraine, the prosecutor is obliged to decide to close the proceedings and does not have discretionary power over this issue. The article also analyzes the possible consequences of non-compliance with this norm, including the recognition of evidence as inadmissible and the avoidance of responsibility by persons who have committed criminal offenses.

Improvements to the mechanism for adhering to reasonable investigation deadlines are proposed by expanding the powers of investigating judges to monitor pre-trial investigation deadlines. The necessity of amending the CPC of Ukraine to provide for clearer judicial control over the legality of extending pre-trial investigation periods and ensuring uniform law enforcement practice in this area is substantiated.

Key words: closing of criminal proceedings, pre-trial investigation time limits, prosecutor, investigating judge, reasonable time limits, discretionary powers.

Постановка проблеми. Одним із основних завдань кримінального провадження є забезпечення законності та дотримання прав усіх його учасників. Дотримання строків досудового розслідування є критично важливим для гарантування справедливого судочинства та запобігання безпідставному переслідуванню осіб. Водночас на практиці виникають труднощі у застосуванні норм КПК України щодо продовження строків досудового розслідування, що призводить до неоднозначного правозастосування, порушення прав учасників кримінального провадження та суперечливих судових рішень. Зокрема, актуальним є питання обов'язку прокурора закривати кримінальне провадження у разі закінчення строків досудового розслідування, що потребує додаткового дослідження та вдосконалення нормативного регулювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми закриття кримінального провадження були предметом наукового інтересу учених радянської доби, сучасних українських науковців, як-то: Ю.В. Баулін, С.М. Благодир, В.С. Благодир, Г.І. Глобенко, Ю.М. Грошевой, В.С. Зеленецький, Я.О. Мотовиловкер, Д.П. Письменний, Г.В. Рось, В.М. Федченко, Г.П. Хімичова, М.Є. Шумило, О.Є. Соловйова, О.В. Волинська, А.Я. Дубинський, О.Ю. Татаров та ін.. Питанням закриття кримінального провадження у зв'язку з закінченням строків досудового розслідування наразі активно обговорюють практикуючі юристи, адвокати та судді, а саме: В. Гук, А. Іванець, В. Михайленко, Р. Шестопалов, О. Клименко, І. Мустаца, О. Троян, О. Шевченко, А. Бутенко, Д. Гадомський та А. Слюсар.

Практикуючі юристи в галузі кримінального права виявляють особливий інтерес до даного дослідження, оскільки воно не лише має теоретичне значення, але й безпосередньо стосується їхньої повсякденної практики. Постійна необхідність вирішення тактичних і технічних питань, що виникають у зв'язку з предметом дослідження, підтверджує його актуальність та практичну значущість для правозастосовного процесу.

Метою дослідження є аналіз правового регулювання строків досудового розслідування та порядку їх продовження, визначення проблемних аспектів у застосуванні відповідних норм КПК України та розробка пропозицій щодо удосконалення механізму закриття кримінального провадження. Дослідження спрямоване на забезпечення балансу між правами особи, що притягається до кримінальної відповідальності, та ефективністю кримінального провадження, а також на вдосконалення судового контролю за дотриманням процесуальних строків.

Виклад основного матеріалу. У правовій літературі різні аспекти закриття справи як форми закінчення досудового слідства аналізували О.Ю. Татаров, В.І. Галаган, Ю.М. Грошевий, А.Я. Дубинський, М.А. Погорецький, та інші вчені-процесуалісти.

У кримінально-процесуальній науці немає єдиного підходу до визначення поняття «закриття кримінального провадження». На думку Ю.М. Грошевого і М.А. Погорецького, закриття провадження у кримінальній справі є процесуальною гарантією проти необґрунтованого притягнення особи до кримінальної відповідальності [1, с. 226].

У свою чергу, А.Я. Дубинський відзначає, що закриття кримінальної справи є заключним етапом розслідування, на якому уповноважений державою орган підводить підсумок виконаній роботі, аналізує й оцінює сукупність зібраних доказів, а також розв'язує інші питання, що впливають із прийнятого рішення по суті справи [2, с. 12].

Не заперечуючи правильність наведених думок, ми вважаємо, що поняття закриття кримінального провадження об'єднує в собі як думки висловлені Дубинським А.Я. так і Ю.М. Грошевого та М.А. Погорецького та є заключним етапом розслідування, на якому уповноважений державою орган підводить

підсумок виконаній роботі, аналізує й оцінює сукупність зібраних доказів, та є процесуальною гарантією проти необґрунтованого притягнення особи до кримінальної відповідальності.

Порядок закриття кримінального провадження – це законодавчо визначений процес (сукупність процесуальних актів), що здійснюються відповідною уповноваженою від імені держави особою у разі встановлення на те відповідних фактичних даних.

Так, у главі 24 КПК України, зазначаючи форми закінчення досудового розслідування, прокурора наділено повноваженнями, які він реалізує під час закінчення досудового розслідування, зокрема при закритті кримінального провадження.

Важливим є положення, згідно з яким особа має право на розгляд обвинувачення проти неї в суді у «найкоротший строк» або на його припинення шляхом закриття провадження (ч. 1 ст. 283 КПК України).

Натомість прокурор зобов'язаний у «найкоротший строк» після повідомлення особі про підозру здійснити одну з таких дій (ч. 2 ст. 283 КПК України):

- закрити кримінальне провадження;
- звернутися до суду з клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності;
- звернутися до суду з обвинувальним актом, клопотанням про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру [3, с. 705].

Наведені норми відтворено з урахуванням положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод щодо права на судовий розгляд «впродовж розумного строку» [4].

Розумні строки не можуть перевищувати передбачені цим Кодексом строки виконання певних процесуальних дій або прийняття окремих процесуальних рішень (ч. 1 ст. 28 КПК).

Цілком слушно з цього приводу зазначає О.М. Толочко, що, вживаючи словосполучення «у найкоротший строк», Україна запроваджує більш високі стандарти, аніж передбачено Конвенцією упродовж розумних строків [5, с. 58].

За даними Єдиного звіту про кримінальні правопорушення форми № 1, прокурорами за січень – грудень 2022 року за п. 10 ч. 1 ст. 284 КПК закрито 5183 кримінальні провадження, а згідно з інформаційно-аналітичною системою «Облік та статистика органів прокуратури» судами у той самий період закрито 401 кримінальне провадження [6, с. 6].

Закріплюючи положення п. 3 ст. 121 Конституції України у нормах КПК України, законодавець визначає, що прокурор здійснює нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва та наводить перелік повноважень, якими його наділяє (ч. 2 ст. 36 КПК України). Разом з тим, на думку законодавця, прокурор під час досудового розслідування може здійснювати й інші повноваження (п. 21 ч. 2 ст. 36 КПК України), які містяться у нормах деяких статей КПК України.

Згідно з абз. 1 п. 10 ч. 1 ст. 284 КПК України кримінальне провадження закривається в разі, якщо після повідомлення особі про підозру закінчився строк досудового розслідування, визначений статтею 219 цього Кодексу, крім випадку повідомлення особі про підозру у вчиненні тяжкого чи особливо тяжкого злочину проти життя та здоров'я особи.

Із вищенаведених норм вбачається, що кримінальний процесуальний закон пов'язує настання у прокурора обов'язку щодо закриття кримінального провадження на підставі п. 10 ч. 1 ст. 284 КПК України із закінченням строку досудового розслідування [7].

Відповідно до ч. 4 ст. 284 КПК України про закриття кримінального провадження слідчий, прокурор приймає постанову, яку може бути оскаржено у порядку, встановленому КПК України.

Таким чином, обов'язок прокурора прийняти процесуальне рішення у формі постанови про закриття кримінального провадження, якщо після повідомлення особі про підозру закінчився строк досудового розслідування, визначений ст. 219 КПК України, чітко визначений чинними нормами КПК України.

Зокрема, на думку Мурзановської А.В., Пожар В.Г. та Шиліна Д.В., повноваження щодо закриття кримінального провадження у зв'язку з закінченням його строків, на стадії досудового розслідування мають покладатись виключно на прокурора та входять до виключних повноважень прокурора [8].

Не зовсім погоджуємось з такою точкою зору та хочемо зауважити, що прокурору як посадовій особі надана свобода діяти на свій розсуд, тобто, оцінюючи ситуацію, вибирати один із кількох варіантів дій (або утримуватися від дій) чи один із варіантів можливих рішень [9, с. 277]. Закон України «Про прокуратуру» встановлює, що прокурор зобов'язаний діяти лише на підставі, в межах та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (п. 3 ч. 4 ст. 19) [10].

Дискреційні повноваження виникають на основі закону, який встановлює межі повноважень посадової особи у кримінальному провадженні. Таким законом для прокурора є Кримінальний процесуальний кодекс України.

Хотілось би зазначити, що хоч прокурор і наділений дискреційними повноваженнями, проте варто зазначити, що дискреційні повноваження прокурора виникають на підставі законодавчо закріплених

норм і мають здійснюватися в межах тих цілей, які ставляться до діяльності прокурора у кримінальному провадженні і тільки в межах чітко передбачених законом.

Рішення, які приймаються слідчим, прокурором, як суб'єктами кримінального провадження, є індивідуальними актами застосування права.

Загальною ознакою процесуальних рішень, як актів застосування норм матеріального і процесуального права є те, що вони містять відповіді на правові питання, що і відрізняє їх від таких процесуальних актів, в яких закріплюється факт проведення, зміст і результати процесуальних дій.

У процесуальній літературі механізм прийняття слідчим, прокурором процесуальних рішень розглядають як переробку нормативної і доказової інформації, формування ставлення до встановлених фактичних обставин з метою вчинення процесуальних дій, передбачених законом, тобто прийняття рішень [11, с. 20]. Процес прийняття рішень в кримінальному провадженні поділяють на три стадії (етапи): інформаційну, аналітичну, заключну [12, с. 15].

Як зазначає Бажанов М.І., вихідним елементом законності виступає обов'язковість закону, його неухильне виконання. Кожен процесуальний акт в кримінальному провадженні може бути визнаний законним лише тоді, коли: 1) його винесення передбачено кримінальним процесуальним законом; 2) він винесений компетентним органом; 3) він постановлений за наявності до того умов і підстав, визначених законом; 4) його винесенню передують виконання усіх необхідних процесуальних дій; 5) він оформлений у відповідності з процесуальною формою і містить усі необхідні для нього реквізити [13, с. 16].

У першу чергу законність процесуального рішення слідчого, прокурора визначається тим, що його винесення повинно бути передбачено кримінальним процесуальним законом. Це означає, що слідчий, прокурор у конкретній правовій ситуації вправі прийняти лише те рішення, яке передбачено нормами кримінального процесуального закону.

Вимога обґрунтованості стосується фактичних підстав рішення, що приймається, і тому обґрунтованість багатьма авторами визначається як відповідність висновків, викладених у рішенні, фактичним обставинам, які встановлені під час досудового розслідування [13, с. 13].

Н.В. Глинська вважає, що обґрунтованість процесуального рішення являє собою підтвердження правильності всіх висновків, які містяться в конкретному акті, з посиланнями на певні норми права, сукупністю доказів та взаємопов'язаних з ними переконливих доводів [14, с. 178].

Окрім того, свою позицію щодо реалізації прокурором повноважень при вирішенні питання про закриття кримінального провадження на підставі абз. 1 п. 10 ч. 1 ст. 284 КПК України були висловлені безпосередньо Офісом Генерального прокурора.

Зокрема, Організаційно методичним відділом Офісу Генерального прокурора були видані Рекомендації щодо Особливості реалізації прокурором повноважень при вирішенні питання про закриття кримінального провадження на підставі абз. 1 п. 10 ч. 1 ст. 284 КПК України, які схвалені рішенням методичної ради від 06.07.2023 (далі – Рекомендації).

Як зазначається у Рекомендаціях для забезпечення практичної реалізації наведених гарантій абз. 1 п. 10 ч. 1 ст. 284 КПК встановлено, що кримінальне провадження закривається у разі, якщо після повідомлення особі про підозру закінчився строк досудового розслідування, визначений ст. 219 цього Кодексу, крім випадку повідомлення особі про підозру у вчиненні тяжкого чи особливо тяжкого злочину проти життя та здоров'я особи. Відповідно до п. 9 ч. 2 ст. 36, ч. 2 ст. 283 КПК прокурор зобов'язаний у найкоротший строк після повідомлення особі про підозру здійснити одну з таких дій: закрити кримінальне провадження; звернутися до суду з обвинувальним актом, клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності чи застосування примусових заходів медичного або виховного характеру [6, с. 6].

Повністю підтримуємо думку викладену у Рекомендаціях, що закриття кримінального провадження у разі закінчення строку досудового є обов'язком, а не правом прокурора.

Необхідно зазначити, що у 2021 – 2022 роках за рішеннями Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів (далі – Комісія) притягнуто до дисциплінарної відповідальності **35** прокурорів за фактами направлення до суду обвинувальних актів поза межами строку досудового розслідування, визначеного ст. 219 КПК України, що стало причиною закриття судом кримінальних проваджень на підставі п. 10. ч. 1 ст. 284 КПК України та призвело до уникнення відповідальності особами, у діяннях яких містилися ознаки кримінального правопорушення. У тому числі накладено дисциплінарні стягнення у вигляді догани – **29** та заборони на строк до одного року на переведення до органу прокуратури вищого рівня чи на призначення на вищу посаду в органі прокуратури, в якому прокурор обіймає посаду, – **6** [6, с. 54].

Низкою рішень Комісії констатовано невиконання чи неналежне виконання прокурорами службових обов'язків, що потягло застосування п. 10 ч. 1 ст. 284 КПК, не тільки при здійсненні нагляду за додержанням законів під час проведення досудового розслідування, а також під час реалізації процесуальних повноважень на стадії судового провадження [6, с. 54].

З вищевикладеного вбачається, що у практиці правоохоронних органів закриті справи зазвичай рахують як негатив у діяльності сторони обвинувачення. Керівники зазвичай вважають, що “правильне” провадження у справі має завжди завершуватись складанням обвинувального висновку та направленням кримінальної справи до суду. В окремих випадках закриття кримінальної справи навіть пов’язують з небезкорисним намаганням слідчого “посприяти” особі, яка вчинила злочин, ухилитись від відповідальності.

Як слушно з цього приводу зазначає В.Т. Маляренко, якщо б законодавець вимагав при порушенні кримінальної справи обов’язково знати і мати в наявності всі ознаки складу злочину і всю доказову інформацію, то він не передбачав би проведення досудового слідства взагалі та можливості закрити порушену кримінальну справу за відсутністю події або складу злочину, за недоведеністю участі обвинуваченого у вчиненні злочину, у зв’язку з закінченням строку досудового розслідування після повідомлення особі про підозру або за іншими підставами [15, с. 211].

На нашу думку, практика сторони обвинувачення щодо необхідності направлення обвинувального акту до суду у будь-якому випадку та безпідставна бездіяльність щодо не закриття кримінальних проваджень чи необґрунтованої відмови у задоволенні клопотань про закриття кримінального провадження напряду впливає на права особи, які продовжують обмежуватись в незаконний спосіб, зокрема, після закінчення строку досудового розслідування.

Проаналізувавши вищезазначену проблему, хочемо наголосити, що положеннями п. 10 ч. 1 ст. 284 встановлено, що кримінальне провадження закривається в разі, якщо після повідомлення особі про підозру закінчився строк досудового розслідування, визначений статтею 219 цього Кодексу, крім випадку повідомлення особі про підозру у вчиненні тяжкого чи особливо тяжкого злочину проти життя та здоров’я особи.

В даному випадку не передбачено дискреційних повноважень прокурора щодо прийняття або не прийняття рішення про закриття кримінального провадження у разі закінчення строків, а чітко визначено, що кримінальне провадження закривається у разі закінчення строків. Обов’язок прокурора закрити кримінальне провадження, якщо після повідомлення особі про підозру закінчився строк досудового розслідування, чітко визначений чинними нормами КПК України.

У постанові Верховного суду від 03.03.2021 у справі № 320/4182/20 Верховний Суд зазначає, що поняття дискреційних повноважень наведене у Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи № R (80)2, яка прийнята Комітетом Міністрів 11.03.1980 на 316-й нараді, відповідно до якої під дискреційними повноваженнями слід розуміти повноваження, які адміністративний орган, приймаючи рішення, може здійснювати з певною свободою розсуду, тобто, коли такий орган може обирати з кількох юридично допустимих рішень те, яке він вважає найкращим за даних обставин [16].

Виходячи з вищенаведеної позиції Верховного суду дискреційні повноваження існують у разі наявності декількох можливих варіантів прийняття рішення, за яких прокурор/слідчий як самостійна процесуальна особа може прийняти будь-яке рішення з доступних і ці варіанти є законними.

На нашу думку, обов’язок прокурора щодо закриття кримінального провадження на підставі п. 10 ч. 1 ст. 284 КПК України не віднесений законодавцем до дискреційних повноважень прокурора. Оскільки, у разі настання визначеної КПК України умови, зокрема, такої як закінчення строку досудового розслідування, визначеного ст. 219 КПК України, після повідомлення особі про підозру, прокурор саме зобов’язаний прийняти конкретне процесуальне рішення - постанову про закриття кримінального провадження, а не має право на його прийняття.

Наслідком недотримання прокурором належної процедури, як складового елементу принципу верховенства права є визнання доказів, одержаних в ході досудового розслідування недопустимими на підстав ст. 86, ст. 87 ч. 3 п. 2 КПК України, як таких, що зібрані (отримані) неуповноваженими особами (органом) у конкретному кримінальному провадженні, з порушенням установленого законом порядку. Тому, зауважуємо, що у подальшому всі докази, які можуть бути надані стороною обвинувачення у кримінальному провадженні під час розгляду обвинувального акту щодо підозрюваного у кримінальному провадженні, можуть бути визнані недопустимими, оскільки була недотримана належна процедура проведення та завершення досудового розслідування у ньому.

Таким чином, при недотриманні стороною обвинувачення граничних строків проведення досудового розслідування, Закриття кримінального провадження прокурором на підставі п. 10 ч. 1 ст. 284 КПК України є єдиним законним процесуальним рішенням прокурора.

Висновки. Дотримання строків досудового розслідування є невід’ємною складовою забезпечення справедливого судочинства. Недотримання цих строків призводить до порушення прав підозрюваних, суперечливої судової практики та ризику ухилення винних осіб від відповідальності. Аналіз правозастосовної практики показав, що у разі закінчення строків досудового розслідування прокурор не має дискреційних повноважень щодо його продовження і зобов’язаний ухвалити рішення про закриття кримінального провадження.

Важливим напрямом подальших досліджень є розгляд міжнародного досвіду у сфері процесуальних строків та впровадження кращих практик у національне законодавство.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінально-процесуальний кодекс України : станом на 1 вересня 2001 р. / упоряд.: Ю.М. Грошевий, М.А. Погорецький. Харків: Арсіс, ЛТД, 2001. 447 с.
2. Дубинский А.Я. Прекращение уголовного дела в стадии дознания и предварительного следствия: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Киев, 1971. 23с.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар: в 2 т. / О.М. Бандурка та ін.; за заг. ред. В.Я. Тація та ін. Харків: Право, 2013. Т. 1. 768 с.
4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) від 04.11.1950 ратифікована Законом № 475/97-ВР від 17.07.1997. Дата оновлення: 01.08.2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004/ed20210801#Text (дата звернення: 24.02.2025).
5. Толочко О.М. Роль рішень Європейського суду з прав людини в механізмі кримінального процесуального регулювання. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2012. № 3. С. 56–61. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vnapr_2012_3_12.pdf (дата звернення: 25.02.2025).
6. Рекомендації «Особливості реалізації прокурором повноважень при вирішенні питання про закриття кримінального провадження на підставі абз. 1 п. 10 ч. 1 ст. 284 КПК України», схвалені рішенням методичної ради Офісу Генерального прокурора від 06.07.2023 (протокол № 4). URL: https://old.gp.gov.ua/ua/file_downloader.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=234285 (дата звернення: 25.02.2025).
7. Кримінальний процесуальний кодекс: Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. Дата оновлення: 26.12.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 26.02.2025).
8. Мурзановська А.В., Пожар В.Г., Шилін Д.В. Закриття кримінального провадження в контексті дотримання презумпції невинуватості та розумних строків: окремі теоретико-методологічні та праксеологічні аспекти. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2022. № 56. С. 84–88. URL: <http://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc56/18.pdf> (дата звернення: 28.02.2025).
9. Шатрава С.О. Дискреційні повноваження працівників ОВС як корупційний ризик у діяльності органів внутрішніх справ. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 2. С. 276–277. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f4a6c49b-e0f1-4c10-98b9-e36dc60698cf/content> (дата звернення: 28.02.2025).
10. Про прокуратуру: Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1697-VII. Дата оновлення: 18.12.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text> (дата звернення: 28.02.2025).
11. Дубинский А.Я. Исполнение процессуальных решений следователя (правовые и организационные проблемы). Киев: Наукова думка, 1984. 184 с.
12. Михайленко О.Р. Складання процесуальних актів у кримінальних справах: навчальний посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2000. 256 с.
13. Бажанов М.И. Законность и обоснованность основных судебных актов в советском уголовном судопроизводстве: автореф. дис. ... д-р юрид. наук: 12.00.09. Харьков, 1967. 35 с. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/15343/1/Bazhanov_1967.pdf (дата звернення: 03.03.2025).
14. Глинська Н.В. Обґрунтованість процесуальних рішень як невід’ємний компонент забезпечення права обвинуваченого на захист. *Право обвинуваченого на кваліфікований захист та його забезпечення: матеріали міжнар. наук.-практ. семінару, м. Харків, 1–2 грудня 2005 р.* Київ: ЦНТ «Гопак», 2006. С. 176–178.
15. Маляренко В.Т. Кримінальний процес України : Стан та перспективи розвитку: навчальний посібник. Київ: Вид. Дім «Ін Юре», 2004. – 600 с.
16. Постанова Верховного Суду від 03.03.2021 р., судова справа № 320/4182/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95364057> (дата звернення: 03.03.2025).

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНІ ГАРАНТІЇ ПРИ ПРИТЯГНЕННІ ВІЙСЬКОВИХ КОМАНДИРІВ ДО КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ: ДОСВІД МІЖНАРОДНОГО КРИМІНАЛЬНОГО СУДУ

Найдьонов Є.В.,
аспірант кафедри галузевого права
та загальноправових дисциплін
Інституту права та суспільних відносин
Відкритого міжнародного університету
розвитку людини «Україна»
ORCID: 0009-0008-4301-2374

Найдьонов Є.В. Кримінально-процесуальні гарантії при притягненні військових командирів до кримінальної відповідальності: досвід Міжнародного кримінального суду.

У статті досліджується питання кримінально-процесуальних гарантій при притягненні військових командирів до кримінальної відповідальності.

Впровадження в Україні механізму кримінальної відповідальності військових командирів (КВК), відповідно до вимог Римського статуту Міжнародного кримінального суду (МКС), стало суттєвим кроком у наближенні національного законодавства до міжнародно-правових стандартів.

Водночас на практиці притягнення командирів до відповідальності за воєнні злочини підлеглих може зіштовхнутись із складнощами, зумовленими адаптацією нового інституту до національної правової системи, а також узгодженості КВК з принципами процесуальних гарантій, визначених у національному законодавстві.

Акцентується увага на важливості доведення таких елементів, як «ефективний контроль», «обізнаність про ймовірні злочинні дії» «невжиття необхідних заходів для недопущення злочину».

У статті проаналізовано досвід МКС, зокрема справу «Прокурор проти Ж.-П. Бемби», де Апеляційна палата МКС скасувала обвинувальний вирок через порушення процедури та неповне врахування доказів на користь обвинуваченого.

Досвід справи «Прокурор проти Ж.-П. Бемби», підтвердив, що недотримання кримінально – процесуальних гарантій може призвести до скасування вироків навіть у справах, пов'язаних із серйозними воєнними злочинами. Для ефективного функціонування інституту кримінальної відповідальності командирів потрібні не лише чіткі матеріально-правові визначення, а й збалансовані процедури захисту. Це особливо важливо в умовах війни, коли дотримання прав усіх учасників кримінального процесу ускладнене, а пошук доказів може бути проблематичним.

З аналізу вказаної справи вбачається, що особливої ваги набуває презумпція невинуватості та право військовослужбовців на ефективний захист і коректне формулювання обвинувачення.

Цей прецедент наголошує на тому, що належні процесуальні гарантії та чітке визначення меж обвинувачення є ключовими умовами легітимності судового рішення.

Таким чином, у контексті воєнного стану та з огляду на правові виклики, стаття підкреслює важливість належного балансування між ефективністю кримінального переслідування та збереженням прав і свобод учасників процесу.

Ключові слова: процесуальні гарантії, кримінальна відповідальність командирів, римський статут МКС, ефективний контроль, презумпція невинуватості, міжнародний кримінальний суд, справа Ж.-П. Бемби, доказування.

Naidonov Y.V. Criminal procedural guarantees in bringing military commanders to criminal responsibility: the experience of the International Criminal Court.

This article examines the issue of criminal procedural guarantees in holding military commanders accountable under criminal law.

The implementation in Ukraine of a mechanism for the criminal responsibility of military commanders, in accordance with the requirements of the Rome Statute of the International Criminal Court (ICC), has been a significant step toward aligning national legislation with international legal standards.

At the same time, in practice, holding commanders accountable for the war crimes committed by their subordinates may face challenges arising from the adaptation of this new institution to the national legal

system, as well as from ensuring its consistency with the procedural guarantees established in domestic legislation.

Attention is drawn to the importance of establishing such elements as "effective control," "awareness of potential criminal conduct," and "failure to take necessary measures to prevent the crime."

The article analyzes the experience of the ICC, notably the case of *The Prosecutor v. Jean-Pierre Bemba*, in which the ICC Appeals Chamber overturned the conviction due to procedural violations and the incomplete consideration of evidence in favor of the accused.

The experience of this case confirmed that non-compliance with criminal procedural guarantees may lead to the annulment of verdicts even in cases involving serious war crimes. For the effective functioning of the institution of criminal responsibility for commanders, not only clear substantive legal definitions but also balanced procedural safeguards are required. This is particularly important in wartime conditions, when the protection of the rights of all participants in the criminal process is complicated, and the collection of evidence may be problematic.

The analysis of the aforementioned case indicates that the presumption of innocence and the right of military personnel to an effective defense and the proper formulation of charges assume particular significance.

This precedent underscores that adequate procedural guarantees and a clear delineation of the limits of the charges are key conditions for the legitimacy of a judicial decision.

Thus, in the context of martial law and in view of the legal challenges, the article emphasizes the importance of properly balancing the effectiveness of criminal prosecution with the preservation of the rights and freedoms of the participants in the process.

Key words: procedural guarantees, criminal responsibility of commanders, Rome Statute of the ICC, effective control, presumption of innocence, International Criminal Court, case of Jean-Pierre Bemba, burden of proof.

Постановка проблеми. Запровадження статті 31-1 до Кримінального кодексу України (КК України) [1], що встановлює кримінальну КВК за протиправні діяння підлеглих, зробило вагомий крок у наближенні вітчизняної правової системи до міжнародно-правових стандартів, зокрема положень Римського статуту МКС.

Ця норма передбачає притягнення військового командира до кримінальної відповідальності за злочини його підлеглих, якщо командир знав (або повинен був знати) про підготовку чи вчинення злочину і не вжив всіх належних заходів для запобігання чи припинення такого діяння.

Попри прогресивність такого нововведення і його гармонізацію з положеннями Римського статуту Міжнародного кримінального суду, у правозастосовній практиці виникають методологічні й процедурні ускладнення, пов'язані з адаптацією цього інституту до національної правової системи, а також узгодженості КВК з принципами процесуальних гарантій, визначених у національному законодавстві.

Представники як кримінально-правової науки, так і практики висловлюють певні сумніви стосовно цього очевидного, на перший погляд, висновку щодо можливості притягнення командирів до кримінальної відповідальності за бездіяльність у контексті порушень законів і звичаїв війни [2, с. 11].

Суттєвого значення набуває питання захисту прав учасників кримінального процесу, дотримання належних процесуальних гарантій та встановлення чітких критеріїв, за якими можна визначити вину командира за діяння, вчинені його підлеглими.

Юридична конструкція КВК є складною з точки зору доведення таких елементів, як «ефективний контроль», «обізнаність про ймовірні злочинні дії» «невжиття необхідних заходів для недопущення злочину» та причинно-наслідкового зв'язку між цими елементами. У своїй роботі Дарріл Робінсон (Darryl Robinson) аналізує вказані проблеми доведення, підкреслюючи багатогранність і складність питання в рамках юридичної конструкції КВК [3, с. 25–28].

Показовою стала справа МКС Прокурор проти Жана-П'єра Бемба Гомбо, у якій Апеляційна палата МКС проаналізувала низку процесуальних аспектів, прямо пов'язаних із КВК. Суд надав оцінку вимогам справедливого судового розгляду, зокрема належному повідомленню про обвинувачення, межах доказування, а також тому, які кроки має здійснити командир, аби уникнути визнання його відповідальним. Ключове значення в мотивах Апеляційна палата МКС було дотримання презумпції невинуватості, уникнення виходу за межі підтверджених обвинувачень і забезпечення процедурної справедливості під час оцінки доказів.

Правовий режим воєнного стану зумовив широкий спектр викликів для кримінального судочинства. У таких умовах важливо не лише виявляти та припиняти воєнні злочини, а й ретельно стежити за дотриманням прав кожного учасника кримінального провадження, зокрема військовослужбовців, яким може бути висунуто обвинувачення у злочинах, скоєних підлеглими. Потрібна збалансована модель

кримінального процесу, здатна врахувати ймовірні обмеження та ризики, але водночас не нехтувати вимогами справедливості, прозорості та законності.

Актуальність дослідження пояснюється тим, що функціонування системи правосуддя в Україні потребує не лише напрацювання теоретичних та методичних підходів, а й налагодженої практики реалізації КВК. Закон має чітко регламентувати процедуру збирання доказів, встановлення ефективного контролю, визначення меж кримінального переслідування, щоб не виникало сумнівів у легітимності обвинувачень. Залишається відкритим питання про співвідношення національних процедурних правил із міжнародними стандартами, які МКС вже сформував у своїй практиці.

У тому числі важливо зберегти належні процесуальні гарантії для осіб, які залучені до кримінального процесу, запобігши використанню механізму кримінальної відповідальності командирів як інструмента надмірного тиску. Така ситуація вимагає від правозастосовної системи зваженої методики оцінки доказів та збалансованих процесуальних механізмів, заснованих на міжнародно-правових стандартах.

Мета дослідження полягає у аналізі кримінально-процесуальних гарантії під час здійснення кримінального провадження щодо злочинів, пов'язаних із КВК з урахуванням досвіду МКС, зокрема справи «Прокурор проти Ж.-П. Бемби».

Стан опрацювання проблематики. Питання КВК в Україні привертало увагу таких науковців: Н.О. Антонюк, І.О. Колотуха, С.А. Колісник А.М. Мірошніченко, М.І. Пашковський. В більшості праць наголос ставиться переважно на матеріально-правових аспектах.

Дослідження аспектів забезпечення процесуальних гарантії прав та інтересів особи у кримінальному судочинстві здійснювали зокрема такими вченими: С.Є. Абламський, Ю.П. Аленін, І.Ю. Бабенко, В.Д. Бринцев, Г.І. Глобенко, І.В. Гловюк, Ю.О. Гурджі, О.В. Капліна, О.П. Кучинська, Л.М. Лобойко, Т.О. Лоскутов, В.Т. Малярєнко, О.В. Мартовицька, В.Т. Нор, В.В. Романюк, С.В. Слинько, Л.Д. Удалова, Т.Г. Фоміна, О.О. Юхно та ін.

Разом з цим, процесуальні гарантії під час застосування інституту КВК досі залишаються недостатньо висвітленими.

Виклад основного матеріалу. Розуміння сукупності елементів, що визначають КВК, є важливою умовою для ефективного застосування кримінально-процесуальних гарантії. Аналіз як Римського статуту МКС, так і національного законодавства дає змогу виявити загальні та специфічні характеристики, що впливають на механізми притягнення командирів до відповідальності та застосування кримінально-процесуальних гарантії у процедурі КВК.

Базовими джерелами, що закріплюють відповідальність командирів та гарантії прав обвинувачених, є Римський статут МКС. У статті 28 Статуту визначено, що військовий командир або особа, яка фактично діє як військовий командир, підлягає кримінальній відповідальності за злочини, що підпадають під юрисдикцію Суду за сукупності таких елементів [4, с. 22]:

- Злочин вчинений силами, які перебувають під його чи її фактичним командуванням і контролем або, залежно від обставин, під його чи її фактичною владою й контролем, якщо це сталося внаслідок нездійснення належного контролю над такими силами.
- військовий командир або особа, яка виконує його функції, знала або за існуючих обставин повинна була знати, що підлеглі вчиняли чи мали намір вчинити подібні злочини, та
- не вжила всіх необхідних і розумних заходів у межах своїх повноважень для недопущення чи припинення їх учинення або для передачі справи до компетентних органів з метою розслідування та кримінального переслідування.

Стосовно ж відносин начальника й підлеглого, неописаних у межах повноважень військового командира, відповідальність начальника настає за злочини, що підпадають під юрисдикцію Суду й були вчинені підлеглими, котрі перебувають під його фактичною владою і контролем унаслідок відсутності належного контролю над ними при наступних умовах [4, с. 22]:

- коли начальник знав або свідомо проігнорував інформацію, яка вказувала на те, що підлеглі вчиняли чи мали намір вчинити такі злочини
- коли ці злочини стосувалися діяльності, що підпадає під фактичну відповідальність й контролем начальника
- не вжиття начальником усіх необхідних і розумних заходів у межах власних повноважень, щоб не допустити чи припинити вчинення злочинних дій або передати відповідне питання компетентним органам для розслідування та кримінального переслідування.

Поряд з цим, Статут гарантує основоположні процесуальні права.

Статтею 66 Статуту встановлено презумпцію невинуватості і обов'язок доведення вини прокурором, причому для засудження МКС вимагає доведення вини поза розумним сумнівом [4, с. 52].

Стаття 67 Статуту перераховує наступні права обвинуваченого [4, с. 52-53]:

- право на публічне слухання, яке проводиться неупереджено та без невинуватості затримки;

- обвинувачений повинен бути належним чином і детально поінформований зрозумілою для нього мовою про характер, підстави й зміст пред'явленого обвинувачення, мати достатньо часу й можливостей для підготовки захисту й можливість вільно спілкуватися зі своїм захисником на умовах конфіденційності;
- обвинувачений може особисто бути присутнім на судовому розгляді й захищати себе самостійно або за допомогою обраного ним захисника, причому в разі відсутності коштів для оплати послуг захисника суд має призначити його безоплатно;
- обвинувачений має право допитувати свідків, які дають показання проти нього, і викликати та допитувати свідків на свій захист на тих самих засадах, а також висувати аргументи й надавати докази, прийнятні згідно зі Статутом;
- якщо мова судового розгляду або мова наданих суду документів не є зрозумілою обвинуваченому, він може безкоштовно скористатися допомогою кваліфікованого перекладача та отримати необхідні переклади для дотримання вимог справедливості;
- обвинувачений не може бути примушений до давання показань чи визнання себе винним і має право зберігати мовчання, що не повинно тлумачитися як підтвердження його вини;
- обвинувачений може виступати усно або подавати письмові заяви на свій захист без присяги, при цьому на нього не може перекладатися тягар доказування чи обов'язок спростування;
- прокурор зобов'язаний якнайшвидше передавати захисту всі наявні у нього докази, здатні свідчити про невинуватість обвинуваченого, пом'якшувати його вину чи впливати на достовірність доказів обвинувачення. Усі сумніви щодо застосування цих правил вирішуються Судом.

Українське законодавство імплементує згадані підходи.

Так, 24 жовтня 2024 року набрав чинності Закон України № 4012-IX «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього» [5], який доповнив Кримінальний кодекс статтю 31-1, що встановлює кримінальну відповідальність військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників.

Відповідальність командира охоплює низку тяжких злочинів, до яких належать порушення законів та звичаїв війни, використання зброї масового знищення, геноцид, а також інші злочини проти людяності. З урахуванням положень статей 437–439, 442 і 442-1 Кримінального кодексу України, військовий командир або інша особа, що фактично діє як військовий командир, підлягає кримінальній відповідальності за будь-який із цих злочинів що вчинений підлеглою особою. Відповідно до змісту вказаних норм, серед правопорушень, за які несе відповідальність командир, виокремлюють агресію (стаття 437), що передбачає планування, підготовку чи розв'язування агресивної війни або воєнного конфлікту, а також участь у змові з такою метою; воєнні злочини (стаття 438), які охоплюють жорстоке поводження з військовополоненими чи цивільним населенням, розграбування цінностей та інші порушення міжнародного гуманітарного права; застосування зброї масового знищення (стаття 439) у вигляді розроблення, виготовлення або використання заборонених засобів ведення війни; геноцид (стаття 442), що включає діяння, спрямовані на повне або часткове знищення певної національної, етнічної, расової чи релігійної групи; а також злочини проти людяності (стаття 442-1), які охоплюють широкомасштабний або систематичний напад на цивільне населення.

Відповідно до частини першої ст. 31-1 КК України, умови притягнення військового командира або іншої особи, яка фактично діє як військовий командир, до кримінальній відповідальності за злочини, вчинені підлеглими, передбачають, наступні елементи:

- підлегла особа перебувала в момент вчинення правопорушення під фактичним командуванням і контролем командира (або, залежно від обставин, під його фактичною владою й контролем);
- причинно - наслідковий зв'язок між вчиненням злочину підлеглою особою та нездійсненням належного контролю з боку командира;
- командир достовірно знав або, зважаючи на наявні обставини, повинен був і міг знати про підготовку чи вчинення злочину, проте не вжив передбачених у межах своїх повноважень заходів для запобігання чи припинення протиправних дій та (або) не повідомив компетентні органи про наявну інформацію.

Перша складова цих умов пов'язана з фактом наявності у командира реальних повноважень і контролю над підлеглою особою, яка вчинила злочин. Йдеться не лише про формальну посаду командира, а й про його фактичну спроможність віддавати накази та контролювати виконання своїх розпоряджень у ситуації, що склалася.

Друга складова полягає у причинно-наслідковому зв'язку між невжиттям заходів, які командир був зобов'язаний і міг би застосувати в зазначених умовах для запобігання чи припинення злочину та скоєнням злочину. Йдеться про бездіяльність командира у контексті невикористання доступних важелів впливу (зокрема, віддання наказу про припинення протиправних дій або звернення до компетентних органів).

Третя складова передбачає знання чи можливість обізнаності командира щодо наміру чи факту вчинення підлеглим злочину. Якщо з огляду на сукупність об'єктивних чинників командир мусив усвідомлювати реальність загрози або її безпосереднє здійснення, але свідомо залишив ці дії без належної реакції, це вказує на наявність суб'єктивного елементу, необхідного для притягнення командира до відповідальності.

Відповідальність у цьому разі виникає тоді, коли існує реальна можливість зупинити чи обмежити негативні наслідки правопорушення, однак командир нею не скористався, або не виконання командиром покладеного на нього обов'язку вчасно повідомити компетентний орган про підготовку або вже вчинене правопорушення.

Аналіз ст. 31-1 КК України, дає можливість зробити висновок, що для притягнення командира до відповідальності за діяння підлеглого, слід довести одночасну наявність усіх зазначених складових, а саме: (А) об'єктивне підпорядкування злочинця фактичній владі командира; (Б) інформованість або обґрунтовану можливість інформованості командира про злочинні наміри чи дії підлеглого; (В) бездіяльність командира, яка полягала у свідомому невжитті заходів із запобігання або припинення протиправних дій і невчасному повідомленні відповідного державного органу (Г) причиною - наслідковий зв'язок між бездіяльністю командира та вчиненням злочином. Саме сукупність цих передумов зумовлює кримінальну відповідальність командира за злочин, вчинений підлеглим.

Аналогічно до Римського статуту, національне законодавство поряд з встановленням складових притягнення командира до відповідальності, містить систему норм кримінально - процесуальних гарантій.

Так, можна погодитись із міркуваннями Моторигіної М.Г., що механізм реалізації кримінально-процесуальних гарантій становить собою, по суті, усю систему кримінально-процесуальних норм, які задають спрямованість кримінального провадження на досягнення його завдань. Відповідно до ст. 2 КПК України такими завданнями є захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура [6, с. 121-122].

Загалом Кримінальний процесуальний кодекс України, гарантує підозрюваному та обвинуваченому широкий спектр процесуальних прав, які забезпечують дотримання принципів законності та справедливості.

Засада законності передбачає, що прокурор, керівник органу досудового розслідування, слідчий зобов'язані всебічно, повно і неупереджено дослідити обставини кримінального провадження, виявити як ті обставини, що викривають, так і ті, що виправдовують підозрюваного, обвинуваченого, а також обставини, що пом'якшують чи обтяжують його покарання, надати їм належне правове оцінювання та забезпечити прийняття законних і неупереджених процесуальних рішень (ч. 2 ст. 9 КПК України) [6, с. 122].

Так, особа має право бути своєчасно та чітко поінформованою про суть кримінального правопорушення, у якому вона може бути підозрюваною чи обвинуваченою, а також про права, що їй надаються відповідно до Кодексу. Це передбачає обов'язок компетентних органів забезпечити отримання повного роз'яснення щодо всіх гарантій, що сприяє усвідомленню стороною своїх можливостей і обов'язків на всіх етапах провадження. (ч. 2 ст. 20, п. 1, 2 ч. 3 ст. 42 КПК України) [7].

Однією з процесуальних гарантій сторони захисту у кримінальному провадженні є забезпечення права на захист (Стаття 59 Конституції України). Це право також не може бути обмежене (ст. 64 Конституції України).

Згідно з ч. 1 ст. 20 КПК України підозрюваний, обвинувачений, виправданий, засуджений має право на захист, яке полягає у наданні йому можливості надати усні або письмові пояснення з приводу підозри чи обвинувачення, право збирати і подавати докази, брати особисту участь у кримінальному провадженні, користуватися правовою допомогою захисника, а також реалізовувати інші процесуальні права, передбачені КПК України.

Право на захист також виражається в тому, що слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд зобов'язані роз'яснити підозрюваному, обвинуваченому його права та забезпечити право на кваліфіковану правову допомогу з боку обраного ним або призначеного захисника (ч. 2 ст. 20 КПК України) [6, с. 122].

Також передбачено право на участь захисника у проведенні допиту та інших процесуальних дій, можливість відмовитися від його послуг у будь-який момент, а у разі відсутності засобів на оплату правової допомоги – отримувати її безоплатно (п. 3 ч. 3 ст. 42 КПК України).

Законодавство також гарантує право на збереження мовчання щодо підозри чи обвинувачення, надання пояснень або, навпаки, відмову від їх надання (п. 4, 5 ч. 3 ст. 42 КПК України), а також мож-

ливість оскарження рішень, дій чи бездіяльності слідчих, прокурорів і слідчих суддів (п. 16 ч. 3 ст. 42 КПК України).

Варто зазначити, що особа має можливість подавати власні докази, заявляти клопотання про проведення процесуальних дій, брати участь у проведенні процесуальних дій, висловлювати зауваження щодо порядку їх проведення, а також застосовувати технічні засоби, що сприяють забезпеченню умов конфіденційності, якщо це відповідає вимогам Кодексу та не суперечить положенням щодо захисту державної таємниці чи інтимного життя (п. 8, 9, 10, 11, 12 ч. 3 ст. 42 КПК України).

Найвищою формою захисту слід визнавати право на судовий захист, яке виступає гарантією щодо всіх конституційних прав і свобод. Воно становить собою сукупність юридичних можливостей особи щодо захисту її прав, свобод, законних інтересів, що здійснюється незалежним та неупередженим судом, утвореним відповідно до закону, у законодавчо закріпленій процедурі шляхом судового розгляду [6, с. 122].

Щодо судового розгляду, обвинувачений має право брати активну участь у процесі: він може ставити питання під час допиту свідків, вимагати їх виклику та проведення допиту на тих же засадах, що і свідки обвинувачення. Додатково, йому забезпечується можливість збирати та подавати докази, висловлювати свою думку щодо клопотань інших учасників судового процесу, ознайомлюватися з протоколами судових засідань і технічним записом процесу, а також оскаржувати судові рішення у встановленому законом порядку. (ч. 4 ст. 42 КПК України).

Окрім зазначених гарантій, закон також передбачає право особи ознайомлюватися з матеріалами досудового розслідування, отримувати копії процесуальних документів і письмові повідомлення, а також подавати клопотання про забезпечення особистої безпеки, що включає захист членів сім'ї, майна та житла. У випадку, коли підозрюваний або обвинувачений є іноземцем, що перебуває під вартою, забезпечується право на зустріч із представником дипломатичної чи консульської установи своєї держави, що гарантується адміністрацією місця ув'язнення. (п. 14, 15, ч. 3 ст. 42, п. 5, ч. 4 ст. 42, ч. 6 ст. 42 КПК України).

Окремо необхідно акцентувати увагу на гарантії презумпції невинуватості, яка передбачена Конституцією України (ст. 62) [8] і Кримінально процесуальним кодексом (ст. 17), які гарантують, що особа вважається невинуватою, доки її вину не доведено в законному порядку і не встановлено обвинувальним вироком суду [9, с. 38].

Варто вказати, що презумпція невинуватості, є основоположною гарантією та не може бути обмеженою навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану (ст. 64 Конституції України) [8].

Таким чином, система гарантій, закріплених у національному законодавстві, формує комплексний механізм захисту прав особи в кримінальному провадженні, що є передумовою для забезпечення рівноваги між інтересами розслідування та правами людини.

Реалізація цих гарантій під час притягнення до кримінальної відповідальності командирів потребує особливої уваги, враховуючи особливі умови війни, які впливають на дотримання процесуальних норм.

Показовою в цьому аспекті є справа «Прокурор проти Ж.-П. Бемби» у Міжнародному кримінальному суді. Жан-П'єр Бемба, колишній командир збройного формування, був обвинувачений МКС у воєнних злочинах і злочинах проти людяності, вчинених його підлеглими в Центральноафриканській Республіці. У 2016 році Суд першої інстанції визнав Бембу винним як військового командира, що не вжив достатніх заходів для припинення злочинів підлеглих. Вирок був обґрунтований на тому, що Бемба мав ефективний контроль над силами, знав про злочини (через численні повідомлення) та не забезпечив їх припинення або належного розслідування [10].

Проте в 2018 році Апеляційна палата МКС скасувала це рішення і виправдала Бембу, вказавши на серйозні процедурні помилки та недостатність доказів.

Зокрема, було встановлено порушення презумпції невинуватості та вимоги доводити вину поза розумним сумнівом. Апеляційна палата МКС у своєму рішенні вказала, що висновок про вину обвинуваченого має бути обґрунтованим. Якщо на підставі доказів можна зробити інший висновок, який узгоджується з невинуватістю обвинуваченого, останній повинен бути виправданий [11, с. 13–15].

Також за результатами апеляційного провадження було встановлено порушення ч. 2 ст. 74 Римського статуту. Суд першої інстанції вийшов за межі пред'явленого обвинувачення. Згідно з вимогами Статуту, рішення Суду не може ґрунтуватися на фактах, не викладених у документі з обвинувачення. У даній справі Прокурор після підтвердження обвинувачення додав нові епізоди злочинів, які не були формально включені до обвинувального документу. Апеляційна палата більшістю голосів постановила, що ці додаткові епізоди не можуть вважатися частиною встановлених обставин обвинувачення, тому Бемба не міг бути визнаний винним за ними [11, с. 42].

Ця ситуація підкреслює важливість чіткого формулювання обвинувачення і заборону засудження за факти, щодо яких обвинувачений не мав можливості захищатися.

Крім того, Апеляційна палата дійшла висновку, що суд першої інстанції здійснив неповну оцінку доказів щодо вжитих Бембою заходів та впливу певних обставин на його можливості.

Зокрема, було відзначено декілька суттєвих помилок в оцінці його поведінки як командира. По-перше, суд не врахував обмеження, з якими стикався Бемба, оскільки він був віддаленим командиром, а війська діяли на чужій території, де його можливості контролювати підлеглих і проводити розслідування були суттєво обмежені [11, с. 68].

По-друге, проігноровано докази його спроб співпраці з місцевою владою. Апеляційна палата звернула увагу, що суд не розглянув аргумент про звернення до прем'єр-міністра з проханням створити міжнародну комісію з розслідування. Попри те, що наявність відповідного листа було підтверджено матеріалами справи, суд нижчої інстанції не надав цьому значення й дійшов висновку, нібито командир не вжив дій, для повідомлення про такий злочин компетентного органу [11, с. 70-71].

Ще однією суперечною тезою стала інтерпретація мотивів командира. Суд вважав, що створення комісій з розслідування з боку Бемби було продиктоване виключно нещирими намірами, а отже, не свідчить про належну реакцію. Однак Апеляційна палата висловила позицію, що мотиви не мають вирішального значення, коли об'єктивно вжиті заходи могли потенційно запобігти злочинам [11, с. 71-72].

Крім того, невдачу або обмежену результативність цих заходів суд першої інстанції поклав безпосередньо на самого командира, не врахувавши, що зовнішні чинники, наприклад небажання місцевої влади розслідувати злочини, не можуть автоматично вважатися провиною командира [11, с. 73, 77].

У сукупності зазначені прорахунки дали підстави вважати, що висновок про невжиття Бембою всіх можливих і доцільних заходів для припинення злочинів був непереконливим. Унаслідок цього виникли обґрунтовані сумніви в його винуватості, які було вирішено на користь обвинуваченого, а вирок — скасовано.

Враховуючи викладене, можна зробити **ВИСНОВОК**, що практика МКС, зокрема справа Ж.-П. Бемби, стала важливим прецедентом, що яскраво демонструє визначальну роль процесуальних гарантій поряд із матеріальними нормами права. Згаданий випадок засвідчив готовність МКС ухвалити виправдувальне рішення у ситуації, коли обвинувачення недостатньо чітко сформульовані, або ж не було проведено належного й повного дослідження доказів на користь обвинуваченого. Відповідно, у контексті національної правової систем справа Бемби є чітким орієнтиром на необхідність дотримання встановлених процесуальних норм, які включають забезпечення принципу презумпції невинуватості, належної фіксації доказів, а також чітке визначення меж кримінального переслідування військових командирів.

Забезпечення виконання процесуальних вимог є передумовою легітимності судових рішень і підвищує їхню стійкість під час потенційного перегляду. Таке ставлення до процесуальних гарантій дозволяє уникати зловживань у правосудді, сприяє зміцненню довіри суспільства та підкреслює важливість процесуальних норм у контексті притягнення військових командирів до кримінальної відповідальності за воєнні злочини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05 квітня 2001 р. № 2341-III / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 10.03.2025).
2. Антонюк Н., Мірошніченко А. Проблемні питання відповідальності командирів за воєнні злочини. *Слово національної школи суддів України*. 2024. № 1(46). С. 6–15.
3. Robinson D. How command responsibility got so complicated: a culpability contradiction, its obfuscation, and a simple solution. *Melbourne Journal of International Law*. 2012. Vol 13. P. 1–58. URL: https://law.unimelb.edu.au/__data/assets/pdf_file/0003/1687242/Robinson.pdf (дата звернення: 10.03.2025).
4. Римський Статут Міжнародного кримінального суду: Закон України від 21 серпня 2024 р. № 3909-IX / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3909-20#Text> (дата звернення: 10.03.2025).
5. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього: Закон України від 09 жовтня 2024 р. № 4012-IX / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4012-20#Text> (дата звернення: 10.03.2025).
6. Моторигіна М.Г. Процесуальні гарантії забезпечення прав сторони захисту у змагальному кримінальному провадженні. *Юридичний часопис національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 2. С. 120–125.
7. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 10.03.2025).

8. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 10.03.2025).
9. Кримінальний процес України: у питаннях і відповідях навчальний посібник / С.Є. Абламський та ін.; за заг. ред. Т.Г. Фоміної. Харків, 2021. 300 с.
10. The Prosecutor v. Jean-Pierre Bemba Gombo. Judgment pursuant to Article 74 of the Statute. ICC-01/05-01/08. 21 March 2016. Trial Chamber III. Decision. URL: <https://www.legal-tools.org/doc/edb0cf/pdf> (дата звернення: 10.03.2025).
11. The Prosecutor v. Jean-Pierre Bemba Gombo. Judgment on the appeal of Mr Jean-Pierre Bemba Gombo against Trial Chamber III's "Judgment pursuant to Article 74 of the Statute". ICC-01/05-01/08 A. 08 June 2018. Appeals Chamber. Decision. URL: https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/CourtRecords/CR2018_02984.PDF (дата звернення: 10.03.2025).

ПОЧАТОК ПЕРЕБІГУ СТРОКУ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ДО ПОВІДОМЛЕННЯ ОСОБИ ПРО ПІДОЗРУ

Ошедша А.Д.,

аспірантка відділу дослідження проблем

кримінального процесу та судуострою

Науково-дослідного інституту вивчення проблем

злочинності ім. акад. В.В. Сташиса НАПрН України

ORCID: 0009-0003-6464-5350

Ошедша А.Д. Початок перебігу строку досудового розслідування до повідомлення особі про підозру.

В межах статті розглянуті проблемні питання визначення моменту початку перебігу строку досудового розслідування до повідомлення особі про підозру. Констатовано, що сторона обвинувачення нерідко відтягує момент повідомлення особі про підозру з метою штучного збільшення строку досудового розслідування, проводячи необхідні слідчі (розшукові) та інші процесуальні дії, спрямовані на викриття особи або на перевірку її причетності до вчинення кримінального правопорушення. Наголошено на оціночному змісті критерію «достатності доказів для підозри», що спричиняє його суб'єктивне тлумачення, чим свідомо користується сторона обвинувачення для відтягування моменту повідомлення особі про підозру й затягування строків досудового розслідування, навіть попри фактичну наявність необхідного обсягу доказів, що формують підозру. Обґрунтовано, що особа, яка викривається або перевіряється на причетність до вчинення кримінального правопорушення, без відповідного процесуального статусу позбавлена права на ефективний засіб правового захисту. Зазначено, що з метою обмеження обвинувальної діяльності щодо особи, яка викривається, необхідно запровадити механізм судового контролю за встановленням початкового моменту перебігу строку розслідування. Звернуто увагу, що практика Європейського суду з прав людини свідчить, що штучне збільшення строку досудового розслідування призводить до істотного порушення прав людини, коли особа протягом тривалого часу знаходиться у невизначеному стані щодо пред'явленого їй обвинувачення. Зазначено, що запровадження механізму судового контролю за початком перебігу строку досудового розслідування є необхідним, оскільки суд як орган правосуддя спроможний обмежити свавільне застосування слідчих (розшукових) дій та процесуального примусу щодо особи, яка викривається або перевіряється на причетність до вчинення кримінального правопорушення. Доведено, що судовий контроль обов'язково повинен бути пов'язаний з початком реалізації будь-якого пізнавального засобу процесуального характеру (слідчої (розшукової) дії, заходу забезпечення кримінального провадження тощо), що використовується для перевірки причетності особи до вчинення кримінального правопорушення.

Ключові слова: кримінальне провадження; кримінальне переслідування; пізнавальний засіб; слідчі (розшукові) дії; строк досудового розслідування; повідомлення про підозру; судовий контроль.

Oshedsha A.D. Commencement of the pre-trial investigation period prior to serving a person with a notice of suspicion.

The article deals with the problematic issues of determining the moment when the pre-trial investigation period begins before a person is notified of suspicion. It is stated that the prosecution often delays the moment of serving a person with a notice of suspicion in order to artificially extend the pre-trial investigation period by conducting the necessary investigative (search) and other procedural actions aimed at exposing a person or verifying his/her involvement in a criminal offense. The author emphasizes the evaluative content of the criterion of "sufficient evidence for suspicion", which leads to its subjective interpretation, and this is deliberately used by the prosecution to delay the moment of serving a person with a notice of suspicion and to delay the pre-trial investigation, even despite the actual availability of the required amount of evidence forming suspicion. It is substantiated that a person who is exposed or checked for involvement in a criminal offense, without the appropriate procedural status, is deprived of the right to an effective remedy. It is noted that in order to limit the prosecutorial activity against an exposed person, it is necessary to introduce a mechanism of judicial control over the establishment of the initial moment of the investigation period. The author emphasizes that the case law of the European Court of Human Rights shows that artificially extending the pre-trial investigation period leads to a significant violation of human rights when a person is in an uncertain state regarding the charges against him/her for a long time. It is noted that the introduction of a mechanism of judicial control over the beginning of the pre-trial investigation period is necessary, since

the court as a judicial body is able to limit the arbitrary use of investigative (search) actions and procedural coercion against a person who is exposed or checked for involvement in a criminal offense. It is proved that judicial control must necessarily be associated with the beginning of the implementation of any cognitive means of procedural nature (investigative (search) action, measure to ensure criminal proceedings, etc.) used to verify the involvement of a person in a criminal offense.

Key words: criminal proceedings; criminal prosecution; cognitive tool; investigative (search) actions; pre-trial investigation period; notice of suspicion; judicial control.

Постановка проблеми. За правовою природою стадія досудового розслідування покликана забезпечити швидке, повне та неупереджене розслідування шляхом виявлення обставин, що становлять предмет доказування, а також виконання низки інших завдань, відображених у ст. 2 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України). Відповідно для досягнення передбачених завдань процес перебігу досудового розслідування повинен мати своє завершення через встановлення певних часових обмежень, що не лише сприяє досягненню ефективності кримінального судочинства, але й забезпечує дотримання прав і основоположних свобод людини. Проте відповідно до кримінального процесуального законодавства відлік строку досудового розслідування розпочинається з моменту повідомлення особі про підозру, залишаючи неунормованим питання щодо тривалості періоду, починаючи з відкриття кримінального провадження до моменту офіційного повідомлення особі про підозру. У такий часовий проміжок особа, яка ще не набрала процесуального статусу підозрюваного, може зазнавати негативного впливу від тривалого кримінального переслідування, зокрема обмеження прав, свобод і законних інтересів, позбавляючи її можливості своєчасно реалізувати право на захист, оскільки особа наділяється процесуальними правами та обов'язками вже після повідомлення про підозру. В цьому контексті вбачається необхідним та актуальним вирішення наукового завдання, пов'язаного з удосконаленням нормативно-правового регулювання досудового розслідування у частині визначення початкового моменту перебігу його строку для уникнення випадків необґрунтованого затягування досудового розслідування з боку сторони обвинувачення.

Метою дослідження є висвітлення проблемних питань нормативно-правового регулювання початку перебігу строку досудового розслідування до повідомлення особі про підозру. Досягнення поставленої мети вбачається шляхом обґрунтування механізму судового контролю за встановленням початкового моменту, з якого починається відлік строку досудового розслідування.

Стан опрацювання проблематики. Питання обчислення строків досудового розслідування на науковому рівні досліджували такі науковці як Н.Р. Бобечко, Н.В. Глинська, Є.О. Говорун, І.В. Гловюк, О.В. Капліна, А.В. Лапкін, Т.О. Лоскутов, Д.С. Околотенко, А. Пахлевандзаде, С.П. Талимончик, О.М. Толочко, С.Б. Фомін та інші процесуалісти. Водночас внесені на підставі Закону № 3509-IX від 08 грудня 2023 року [1] зміни до змісту кримінальних процесуальних норм в частині скасування часових меж перебігу досудового розслідування від моменту відкриття кримінального провадження до повідомлення особі про підозру, створили умови здійснення стороною обвинувачення кримінального переслідування фактично не обмеженим у часі. Така ситуація призводить до того, що особа, яка викривається або перевіряється на причетність до вчинення кримінального правопорушення, протягом тривалого періоду залишається без відповідного процесуального статусу, не маючи можливості реалізувати право на захист, попри обмеження її прав, свобод і законних інтересів при проведенні слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій. Разом з тим, залишається неунормованим питання наявності судового контролю за встановленням початкового моменту перебігу строку досудового розслідування, що є невід'ємною частиною створення ефективного засобу правового захисту та своєчасного виявлення і попередження порушення прав людини до набуття особою процесуального статусу у кримінальному процесі.

Виклад основного матеріалу. Керуючись положеннями ст. 219 КПК України, відлік строку досудового розслідування починається з моменту повідомлення особі про підозру [2]. Водночас проміжок часу від внесення відомостей до ЄРДР до повідомлення особі про підозру не має належного правового врегулювання або дієвих механізмів здійснення судового нагляду за моментом початку відліку строку. Як наслідок, особа, яка перебуває під впливом кримінального переслідування без наділення її процесуальним статусом, нерідко зазнає обмеження прав, свобод і законних інтересів з боку сторони обвинувачення протягом невизначеного періоду.

Значне поглиблення досліджуваної проблематики відбувається завдяки використанню в кримінальному процесуальному законі критерію «достатності доказів для підозри», який хоча і виступає ключовою підставою для повідомлення особі про підозру (п. 3 ч. 1 ст. 276 КПК України), але зміст якого в теорії кримінального процесу вбачається доволі суперечливим, через притаманний оціночний характер. В теоретичній площині докази вважаються достатніми для підозри у разі якщо їхня сукупність дозволяє слідчому чи прокурору дійти до однозначного висновку щодо вчинення конкретною особою

кримінального правопорушення та повною мірою підтвердити за їх допомогою обставини, що мають значення для кримінального провадження [3, с. 10]. Проте, як слушно констатує Є.О. Говорун, в юридичній літературі існують й інші підходи щодо обґрунтування змісту цього поняття. Різноманітність поглядів на критерій «достатності доказів для підозри» залежить як від спрямованості наукових пошуків різних процесуалістів, так і від власне практичного досвіду. Однак нехтування цим критерієм або його суб'єктивне трактування може стати причиною затягування кримінального процесу, оскільки сторона обвинувачення, використовуючи оціночне підґрунтя, має змогу штучно продовжувати етап досудового розслідування. Саме визначення моменту, з якого особа вважається повідомленою про підозру і, відповідно, починається відлік строку розслідування, залишається досі неоднозначним [4, с. 142].

Варто зазначити, що оціночний зміст дозволяє суб'єктивне тлумачення критерію «достатності доказів для підозри», яким керується сторона обвинувачення для відтягування моменту повідомлення про підозру й затягування строків досудового розслідування, навіть попри фактичну наявність необхідного обсягу доказів, що формують підозру. В цьому контексті справедливо вбачається думка В.В. Рожної, що підстави, сформульовані у п. 1 і п. 2 ч. 1 ст. 276 КПК України, мають формально визначений характер, тобто їх застосування обмежено чіткими нормативними критеріями. Натомість підстава, закріплена у п. 3 ч. 1 ст. 276 КПК України, використовує оціночне поняття «достатні докази», надаючи стороні обвинувачення значну свободу розсуду у прийнятті цього рішення, що потребує проведення індивідуального, здебільшого суб'єктивного, аналізу у кожному конкретному випадку [5, с. 131]. Разом з тим, подібні думки не є поодинокими, зокрема, О.І. Гвоздік наголошує, що визначення достатньої сукупності доказів виступає самостійним завданням їх оцінки для прийняття процесуальних рішень у кримінальному провадженні. Одним з таких рішень виступає повідомлення особі про підозру, яке здійснюється лише за умови виявлення «достатніх доказів» для підозри особи у вчиненні кримінального правопорушення (п. 3 ч. 1 ст. 276 КПК України). Проте кримінальний процесуальний закон не містить формалізованих критеріїв для об'єктивного визначення, чи вважаються зібрані докази достатніми для підтвердження підозри, чи ні [6, с. 64]. Неврегульованість критерію «достатності» відкриває можливість для відтягування повідомлення про підозру, навіть при фактичній наявності необхідного обсягу доказів, що формують підозру, і, як наслідок, не сприяє ефективності кримінального провадження в цілому. Без відповідного контролю процес оцінки доказів залишається суб'єктивним, оціночним, тому рішення про повідомлення особі про підозру приймається на власний розсуд сторони обвинувачення.

Серед іншого, справедливою є думка, що у випадку, коли сторона обвинувачення свідомо відтерміновує момент початку досудового розслідування, не повідомляючи про підозру, період слідства повинен визначатися за принципом розумного строку (ст. 28 КПК України). Проте, протягом невизначеного часового проміжку, сторона обвинувачення отримує необмежену можливість використовувати всі процесуальні засоби збирання доказів, передбачені ст. 93 КПК України, які дозволяють продовжувати неконтрольовану доказову діяльність з викриття конкретної особи у вчиненні кримінального правопорушення. Таким чином, сторона обвинувачення має законні підстави здійснювати кримінальне переслідування, спрямоване на викриття особи у вчиненні кримінального правопорушення, без встановлених часових кордонів і будь-якого нагляду за моментом початку перебігу строку досудового розслідування [7, с. 389]. Відповідно, встановлення підстав для підозри особи у вчиненні кримінального правопорушення має ґрунтуватися на вивченні конкретних фактичних обставин, що становлять предмет доказування, упродовж розумного строку. З одного боку, це забезпечує гнучкість у формуванні підозри, а з іншого – створює простір для суб'єктивного вирішення питання щодо наявності певної сукупності доказів для повідомлення особі про підозру без встановлення контролю за часовими кордонами кримінального переслідування. У підсумку, сторона обвинувачення використовує оціночну підставу для продовження періоду досудового розслідування, через відсутність «достатніх доказів для підозри», цілеспрямовано обмежуючи здатність особи застосувати ефективний засіб захисту порушених прав, свобод і законних інтересів (ст. 42 КПК України) [8, с. 18-19]. Тобто поточна ситуація не сприяє усуненню ризиків тривалого впливу кримінального переслідування особи, яка не набрала формального процесуального статусу підозрюваного, та відсутності дієвого механізму захисту своїх прав. Відсутність визначеного початкового моменту відліку строку досудового розслідування або контролю за визначенням початку його перебігу відкриває простір для суб'єктивного оцінювання достатності доказів з метою штучного продовження слідства, навіть попри фактичну наявність доказів, які обґрунтовують підозру.

Водночас, судова практика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) вказує на необхідність дотримання ст. 6 і ст. 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) протягом усіх етапів кримінального судочинства, у тому числі й до моменту набуття особою процесуального статусу підозрюваного. Зокрема, судом неодноразово наголошено, що особа не може протягом тривалого періоду перебувати у стані невизначеності щодо пред'явленого їй обвинувачення

(«Меріт проти України» [9], «Садков проти України» [10], «Нечипорук та Йонкало проти України» [11], «Боржонов проти Росії» [12], «Нідермайєр проти Німеччини» [13]). Відповідно питання щодо повідомлення про підозру має бути вирішене негайно за наявності відповідної сукупності доказів. Інакше, констатується порушення права особи на справедливий судовий розгляд у розумний строк, гарантованого ст. 6 Конвенції, а також порушення права на ефективний засіб правового захисту відповідно до ст. 13 Конвенції. Затягування з наданням процесуального статусу підозрюваного без об'єктивно виправданих підстав спричиняє ситуацію правової невизначеності, у якій особа фактично зазнає впливу кримінального переслідування, але не має реальної можливості повноцінно реалізувати свої процесуальні права, передбачені національним законодавством. Крім того, ЄСПЛ звертає увагу, що у подібних випадках особа повинна мати можливість реалізувати своє право на захист шляхом звернення до суду для оскарження рішень, дій чи бездіяльності сторони обвинувачення («Кудла проти Польщі» [14], «Читаєв і Читаєв проти Росії» [15], «Аксой проти Туреччини» [16]). Окремим прикладом варто зазначити рішення ЄСПЛ у справі «Lindstrand partners Advokatbyrå AB v. Sweden» (Application no. 18700/09), в межах якої суд встановив порушення ст. 13 Конвенції (право особи на ефективний засіб юридичного захисту), адже заявника позбавлено правового статусу у кримінальному провадженні, що стосувалося надання дозволу на проведення обшуку офісних приміщень. Це призвело до того, особа не отримала можливості реалізувати своє право на юридичний захист і висунути заперечення проти проведених слідчих (розшукових) дій [17].

Очевидно, що штучне збільшення строку досудового розслідування призводить до істотного порушення прав людини. Саме тому практика ЄСПЛ підкреслює потребу у наданні особі реальних можливостей захисту своїх прав навіть попри відсутність відповідного правового статусу, що вимагає запровадження змін у національному законодавстві та практиці його застосування, зокрема щодо регламентації механізму судового контролю за початком перебігу строку досудового розслідування, фактична відсутність якого створює передумови для свавільного кримінального переслідування без процесуальних обмежень у часі. Разом з тим, механізм судового контролю за встановленням початкового моменту перебігу строку досудового розслідування є важливим через його спрямованість на обмеження фактичної обвинувальної діяльності щодо особи та забезпечення рівноваги між ефективністю кримінального переслідування і гарантіями захисту конституційних прав людини. При цьому такий контроль має передбачити можливість для зацікавленої особи звертатися до суду для вирішення питання щодо визначення конкретного моменту початку відліку строку досудового розслідування.

Запровадження механізму судового контролю за початком перебігу строку досудового розслідування є необхідним, оскільки лише суд як орган правосуддя здатен обмежити свавільне застосування слідчих (розшукових) дій та процесуального примусу щодо особи, яка викривається у вчиненні кримінального правопорушення. Такий контроль повинен здійснюватися з моменту реалізації першого процесуального засобу пізнавального характеру, спрямованого на встановлення або перевірку причетності особи до злочину, навіть якщо на цей момент їй ще не було офіційно повідомлено про підозру. Така позиція узгоджується із положеннями Конвенції та практикою ЄСПЛ, відповідно до яких розуміння обвинувальної діяльності включає більш широкий зміст, ніж повідомлення особі про підозру. Крім того, застосування будь-якого першого процесуального засобу, спрямованого на викриття особи та перевірку її причетності до кримінального правопорушення вже розцінюється як початок кримінального переслідування («Foti and others v. Italy», «Bilyy v. Ukraine», «Wemhoff v. Germany», «Merit v. Ukraine») [18, с. 90]. Зокрема, ЄСПЛ у зазначених рішеннях наголошував, що такі дії можуть суттєво погіршувати становище особи, а, отже, повинні супроводжуватися належними правовими гарантіями в частині можливості оскарження таких дій.

У теорії кримінального процесу також обґрунтовується думка, що кримінальне переслідування особи може розпочатись до моменту повідомлення їй про підозру у вчиненні кримінального правопорушення [19, с. 7]. Це пояснюється тим, що вже на етапі досудового розслідування сторона обвинувачення здійснює діяльність, спрямовану на встановлення причетності конкретної особи до вчинення кримінального правопорушення, використовуючи всі можливі процесуальні засоби пізнавальної діяльності. Тобто незалежно від процесуального статусу особи в межах кримінального провадження, її викриття може розпочатися задовго до моменту пред'явлення підозри. Безумовно, основними засобами, що свідчать про початок викриття особи або перевірки її на причетність до вчинення кримінального правопорушення, є регламентовані кримінальним процесуальним законодавством різні форми реалізації пізнавальної діяльності, серед яких провідне місце належить слідчим (розшуковим) та негласним слідчим (розшуковим) діям [20, с. 209]. Однак важливим аспектом є застосування й низки інших процесуальних дій, спрямованих на перевірку причетності особи до кримінального правопорушення (наприклад, застосування заходів забезпечення кримінального провадження). Хоча такі заходи формально можуть застосовуватися ще до моменту повідомлення особі про підозру, вони безпосередньо впливають на її правове становище.

Відсутність чіткого унормування моменту початку кримінального переслідування створює потребу передбачити механізм судового контролю за встановленням початкового моменту перебігу строку розслідування, що має обов'язково бути пов'язаним із початком реалізації будь-якого пізнавального засобу процесуального характеру (слідчої (розшукової) дії, заходу забезпечення кримінального провадження тощо), який направлений на викриття особи та перевірку її причетності до вчинення кримінального правопорушення. В цьому контексті доцільно внести відповідні зміни до ст. 219 КПК України. Зокрема, в частині 1 після слів «з моменту повідомлення особі про підозру» доповнити словами «або з моменту, що встановлений рішенням слідчого судді, суду». Також в межах частини 1 варто додати абзац другий такого змісту: «За клопотанням заінтересованої особи рішенням слідчого судді, суду може бути встановлений момент (день) початку перебігу строку досудового розслідування до повідомлення особі про підозру». Крім того, частину 3 після слів «з дня повідомлення особі про підозру» доповнити словами «або з дня, що визначений рішенням слідчого судді, суду».

Таким чином, впровадження судового контролю за визначенням початкового моменту перебігу строку досудового розслідування є важливим кроком до вдосконалення кримінального процесуального законодавства, покликаного забезпечити неупередженість і об'єктивність досудового розслідування. Доповнення змісту ст. 219 КПК України запропонованими змінами забезпечить реалізацію права особи на захист попри тривале кримінальне переслідування, шляхом судового контролю за визначенням початку строку досудового розслідування. Такі зміни матимуть вирішальне значення для дотримання прав, свобод і законних інтересів людини в перебігу досудового розслідування, сприяючи підвищенню його ефективності в цілому.

Висновки. Під час досудового розслідування може проводитися обвинувальна діяльність щодо особи без жодних часових обмежень. Це відбувається до повідомлення особі про підозру, рішення про здійснення якого суб'єкти сторони обвинувачення приймають на власний розсуд з огляду на використання у кримінальному процесуальному законі оціночної підстави «достатність доказів для підозри». В результаті суб'єктивного тлумачення цієї підстави та відтермінування моменту повідомлення про підозру, сторона обвинувачення фактично проводить доказову діяльність щодо викриття особи у вчиненні кримінального правопорушення поза межами процесуального строку розслідування.

Для обмеження фактичної обвинувальної діяльності щодо особи процесуальним строком у змісті кримінальних процесуальних норм необхідно регламентувати механізм судового контролю за встановленням початкового моменту перебігу строку розслідування, що має пов'язуватися з початком реалізації будь-якого пізнавального засобу процесуального характеру (слідчої (розшукової) дії, заходу забезпечення кримінального провадження тощо), який направлений на перевірку причетності особи до вчинення кримінального правопорушення.

Доцільно доповнити ст. 219 КПК України:

- частину 1 після слів «з моменту повідомлення особі про підозру» доповнити словами «або з моменту, що встановлений рішенням слідчого судді, суду»;
- частину 1 доповнити абзацом другим такого змісту:
«За клопотанням заінтересованої особи рішенням слідчого судді, суду може бути встановлений момент (день) початку перебігу строку досудового розслідування до повідомлення особі про підозру»;
- частину 3 після слів «з дня повідомлення особі про підозру» доповнити словами «або з дня, що визначений рішенням слідчого судді, суду».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо посилення самостійності Спеціалізованої антикорупційної прокуратури: Закон України від 08.12.2023 № 3509-IX. *Офіційний вісник України*. 12.01.2024. № 6. Стор. 15. Ст. 255.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. *Голос України*. 2012. №№ 90-91. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 24.02.2025).
3. Зінченко В.М. Достатність доказів у кримінальному провадженні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2020. 23 с.
4. Говорун Є.О. Строки досудового розслідування у кримінальних провадженнях, у яких особам повідомлено про підозру. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2019. № 5. С. 141–144.
5. Рожнова В.В. Оцінка слідчим, прокурором достатності доказів для підозри особи у вчиненні кримінального правопорушення. *Наукове забезпечення досудового розслідування: проблеми теорії та практики*. 2016. С. 130–132.
6. Гвоздік О.І. Критерії достатності доказів. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2019. № 2 (18). С. 63–70.

7. Барган С.С. Дефекти правової регламентації часових меж пізнавальної діяльності слідчого. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 2. С. 388–390.
8. Глинська Н.В., Клепка Д.І. Оскарження повідомлення про підозру під час досудового розслідування. *Вісник кримінального судочинства*. 2019. № 4. С. 17–32.
9. Case of Merit v. Ukraine, № 66561/01, 30.03.2004. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-125392%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-125392%22]}) (дата звернення 28.02.2025).
10. Case of Sadkov v. Ukraine, № 21987/05, 06.07.2017. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-174953%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-174953%22]}) (дата звернення 28.02.2025).
11. Case of Nechiporuk and Yonkalo v. Ukraine, № 42310/04, 21.04.2011. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/rus#{%22itemid%22:\[%22001-104613%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/rus#{%22itemid%22:[%22001-104613%22]}) (дата звернення 28.02.2025).
12. Case of Borzhonov v. Russia, № 18274/04, 28.01.2009. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-90804%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-90804%22]}) (дата звернення 28.02.2025).
13. Case of Niedermeier v. Germany, № 37972/05, 03.02.2009. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-91471%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-91471%22]}) (дата звернення 28.02.2025).
14. Case of Kudła v. Poland, № 30210/96, 26.10.2000. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-58920%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-58920%22]}) (дата звернення 28.02.2025).
15. Case of Chitayev v. Russia, № 59334/00, 18.04.2007. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22appid%22:\[%2259334/00%22\],%22itemid%22:\[%22001-151198%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22appid%22:[%2259334/00%22],%22itemid%22:[%22001-151198%22]}) (дата звернення 28.02.2025).
16. Case of Aksoy v. Turkey, № 21987/93, 18.12.1996. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-58003%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-58003%22]}) (дата звернення 28.02.2025).
17. Case of Lindstrand partners Advokatbyrå AB v. Sweden, № 18700/09, 20.12.2016. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-169654%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-169654%22]}) (дата звернення 28.02.2025).
18. Патрелюк Д.А. Початок кримінального переслідування. *Правові новели*. 2023. № 21. Т. 2. С. 88–94.
19. Лоскутов Т.О. Кримінальне переслідування, здійснюване слідчим: монографія. Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2011. 164 с.
20. Барган С.С. Вимоги до реалізації окремих процесуальних засобів пізнавальної діяльності слідчого. *Право і суспільство*. 2024. № 1. Т. 1. С. 207–211.

ІСТОРІЯ ТА РОЗВИТОК ТЕХНОЛОГІЙ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ЗА ВІДБИТКАМИ ПАЛЬЦІВ В КРИМІНАЛІСТИЦІ

Попович М.В.,

доктор філософії (PhD),

асистент кафедри кримінального права

юридичного факультету,

Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича

Попович М.В. Історія та розвиток технологій ідентифікації за відбитками пальців в криміналістиці.

У статті проаналізовано історію виникнення та розвитку технологій ідентифікації живих осіб та описано життєвий шлях людей які винайшли дану технологію і удосконалювали її протягом століть. Відомо історію першого в кримінальній історії злочину, що карається смертною карою, який був розкритий за відбитком пальця на місці злочину. Розглянуто труднощі, що виникали перед аргентинським криміналістом Хуаном (Іваном) Вучетичом – засновником дактилоскопічної реєстрації, автором десятипальцевої системи класифікації папілярних узорів, при заснуванні першої у світі картотеки відбитків пальців. З'ясовано, що уперше папілярні лінії на поверхнях долонь описав і вивчив італійський біолог Марчелло Мальпігі ще в 1686 р., але практичного застосування це відкриття не отримало. Зроблено акцент на праці Г. Фолдс, який запевняв, що використовувати відбитки пальців потрібно не лише для реєстрації та ідентифікації раніше засуджених злочинців, а й для доказування причетності осіб до вчиненого кримінального правопорушення. Встановлено чинники, що сприяли розвитку дактилоскопії в Європі, а також наголошено, що у Німеччині саме доктор Вільгельм Ебер вказав на кримінологічні можливості дактилоскопії ще наприкінці XIX століття. Звернута увага на події, що відбулися в 1896 році за участю Едварда Річарда Генрі, генерального інспектора поліції британсько-індійської провінції Бенгалія. Він розробив основні ознаки для комплексної системи класифікації, з точок, ліній і візерунків обчислювалися формули, за якими можна було зберігати відбитки пальців. Описано перший випадок засудження осіб, вчинивших кримінальне правопорушення на підставі відбитків пальців рук, залишених на місці злочину. Проаналізовано розвиток технологій ідентифікації за відбитками пальців на теренах українських земель та внесок Рудого Георгія Михайловича в організацію дактилоскопічного бюро при антропологічному кабінеті, яке почало функціонувати з 1 січня 1904 р. Досліджено сучасний рівень розвитку криміналістичних методів спрямованих на виявлення, фіксацію та вилучення слідів кримінального правопорушення, а також системи проявлення дактилоскопічних відбитків в Україні.

Ключові слова: дактилоскопія, технологія ідентифікації, відбиток пальця, кримінальне правопорушення, криміналістика, поліція, розслідування, картотека.

Popovych M.V. History and development of fingerprint identification technologies in forensics.

The article analyzes the history of the emergence and development of fingerprint identification technologies, and the persons who invented this technology, and improved it over the centuries. The story of the first capital crime in criminal history, which was uncovered by a fingerprint at the crime scene, is described. The problems that befell the Argentine forensic scientist Juan (Ivan) Vuchetich, one of the founders of fingerprint registration, the author of the ten-finger system of classification of papillary patterns, when founding the world's first fingerprint card index, are considered. It was found that for the first time papillary lines on the surfaces of the palms were described and studied by the Italian biologist Marcello Malpighi back in 1686, but unfortunately this discovery did not receive practical application. Attention is focused on the position of G. Folds, who assured that fingerprints should be used not only for registration and identification previously convicted criminals, but to prove the involvement of persons in the committed criminal offense. The factors that contributed to the development of fingerprinting in Europe are established, and it is also emphasized that in Germany it was Dr. Wilhelm Eber who pointed out the criminological possibilities of fingerprinting at the end of the XIX century. The year in which there was a breakthrough in the race for a functioning search engine is determined, namely in 1896 with the participation of Edward Richard Henry, Inspector General of Police of the British-Indian province of Bengal. He developed the main features for a comprehensive classification system, formulas were calculated from points, lines and patterns by which fingerprints could be stored. The countries in which persons who committed a criminal offense were convicted for the first time on the basis of fingerprints left at the crime scene are listed. The development of fingerprint identification technologies in the territory of

Ukrainian lands and the contribution of Rudy Georgiy Mykhailovych are analyzed in the organization of the fingerprinting bureau at the anthropological office, which began to function on January 1, 1904, as well as the development of a project for the organizations of fingerprint bureaus. The current level of development of forensic methods aimed at detection, fixation, and removal of traces of a criminal offense, as well as the system of manifestation of fingerprints in Ukraine has been studied.

Key words: fingerprinting, identification technology, fingerprint, criminal offense, criminalistics, police, investigation, card index.

Постановка проблеми. Використання відбитків пальців для ідентифікації правопорушників є однією з найдавніших та найбільш надійних методик криміналістики. Дана методика залишається важливим інструментом у встановленні злочинців. Проблема полягає в необхідності вдосконалення та оптимізації дактилоскопічних методів для підвищення їхньої ефективності. Необхідно наголосити, що існує багато різних систем класифікації та зберігання відбитків пальців, що може ускладнювати обмін даними між різними правоохоронними органами та країнами. Необхідна розробка єдиної системи, яка б забезпечувала ефективний обмін та зберігання дактилоскопічних даних також є потреба залучення сучасних технологій, такі як машинне навчання та штучний інтелект, які можуть значно підвищити ефективність дактилоскопії. Потрібні дослідження та впровадження цих технологій у криміналістичну практику. Варто наголосити, що основні проблеми, пов'язані з використанням дактилоскопії у криміналістиці, включають уніфікацію методів, розпізнавання фальсифікованих відбитків, впровадження нових технологій та навчання кадрів. Вирішення даних проблем сприятиме підвищенню ефективності та надійності дактилоскопії як інструменту у боротьбі зі злочинністю.

Мета дослідження: встановити етапи розвитку технологій ідентифікації за відбитками пальців та проаналізувати внесок осіб, що запроваджували та вдосконалювали методи дактилоскопії. Дослідження направлене на демонстрацію важливості дактилоскопії як надійного методу ідентифікації злочинців.

Стан опрацювання проблематики. Питанням ідентифікації злочинців за відбитками пальців цікавилися чимало осіб в далекому історичному минулому. Перші спроби використання відбитків пальців були задокументовані ще в давні часи, проте їхнє систематичне впровадження у криміналістиці відбулося на початку XX століття. Хуан Вучетич, аргентинський криміналіст, розробив десятипальцеву систему класифікації папілярних узорів та заснував першу у світі картотеку відбитків пальців. Вучетич також ініціював ухвалення закону про загальне дактилоскопіювання в Аргентині (1916 рік). Перший випадок розкриття вбивства за допомогою дактилоскопії стався в 1892 році в Аргентині, коли інспектор Альварес та Хуан Вучетич виявили кривавий відбиток пальця на місці злочину, що призвело до арешту Франциски Рохас. Дактилоскопія набула широкого використання в криміналістиці по всьому світу. Вона залишається надійним методом ідентифікації людей завдяки своїй точності та незмінності папілярних узорів протягом життя людини. Також варто зазначити українських вчених які розвивають галузь дактилоскопії, а саме: І.Ю. Кожакарь, заступник завідувача відділу Чернівецького науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України, В.В. Юсупов, старший науковий співробітник, начальник науково-дослідної лабораторії з проблем експертно-криміналістичного забезпечення діяльності ОВС Національної академії внутрішніх справ та інші.

Виклад основного матеріалу. Відбиток пальця вперше був використаний для ідентифікації близько 150 років тому і досі служить криміналістам ключем до розкриття кримінальних правопорушень. Вільям Джеймс Гершель був обережною людиною, близько 150 років тому адміністратор індійської провінції Калькутта хотів переконаватися, що його бізнес-партнер, постачальник дорожньо-будівельних матеріалів, виконує майбутній контракт. Гершель не довіряв його надійності, і тому 28 липня 1858 року змусив його підписати контракт за допомогою відбитків пальців правої руки. Таким чином він хотів домогтися того, щоб індієць відчував себе зобов'язаним дотримуватися контракту і не міг потім відмовити йому в підписі. Гершель вже зібрав тисячі відбитків пальців і визнав їх унікальність і незмінність в ідентифікації. Це не применшувало того факту, що ассірійці, вавилоняни, перси, китайці та японці вже залишали відбитки рук для підтвердження договорів у первісні часи. За допомогою відбитків пальців Гершель тоді також хотів розібратися з феноменом «безсмертних індійських пенсіонерів»: солдати, які перебували на службі у Великобританії, любили двічі або тричі збирати свої пенсійні виплати, стверджуючи, що вони ще не отримали грошей. Це стало можливим завдяки тому, що чоловіки нібито виглядали «всі однаково» для європейських очей, часто мали однакові імена або не вміли підписуватися. Пенсії також часто неодноразово отримували друзі чи родичі. Тепер Гершель поклав край шахрайству, поставивши відбитки пальців як на список пенсіонерів, так і на квитанції про отримання квитанції. Потім наступні піонери використовували цей метод для полювання на злочинців.

Покоління злодіїв, грабіжників і вбивць з великою кількістю кримінальної енергії допомогли прийти до всесвітнього успіху. Увечері 29 червня 1892 року 26-річна випадкова робітниця Франциска Рохас знайшла в своїй хатині в Некочеї, селі на аргентинському узбережжі Атлантики Шестирічного хлопчика

і чотирирічну дівчинку мертвими в крові. Поліція заарештовує стару працівницю ферми, яка сексуально домагалася Франциску. Інспектор поліції Альварес з Ла-Плати береться за розслідування і виявляє, що підозрюваний має непохитне алібі. Альварес на межі розуму, коли раптом сонячний промінь падає на коричневу пляму на дверях спальні, і він помічає кривавий відбиток великого пальця. Слідчий випилює шматок з дерева, бере відбитки жителів села, і незабаром стає ясно: вбивцею є Франсіска Рохас. – зізнається вона, що мотивом злочину став її молодий коханець. Вперше в кримінальній історії злочин, що карається смертною карою, був розкритий за відбитком пальця на місці злочину. Це стало можливим завдяки тому, що під одним дахом працювали інспектор Альварес і Хуан Вучетич, адміністративний співробітник поліції Ла-Плати. Вучетичу було доручено створити бюро антропометричних вимірювань. У той час вчення про визначення та архівацію вимірювань людського тіла вважалося єдиним перспективним методом виявлення злочинців, які абсолютно не бажали називати свої справжні імена. Система була розроблена керівником паризької служби виявлення Альфонсом Бертільоном. «Бертільонаж» завоював світ, але, незважаючи на всі свої успіхи, він також виявився громіздким і часто недосконалим. Варто згадати українського науковця В.М. Чиснікова, який в своїх працях констатував, що відомий аргентинський криміналіст Хуан (Іван) Вучетич (20.07.1858–25.01.1925) є одним із засновників дактилоскопічної реєстрації, автором десятипальцевої системи класифікації папілярних узорів, а також засновником першої у світі картотеки відбитків пальців. Необхідно наголосити, що Хуан Вучетич був ініціатором ухвалення аргентинським парламентом закону 1916 р. про загальне дактилоскопіювання всіх аргентинських громадян, а також іноземців, які постійно проживають в Аргентині. Тому Вучетич покладався на відбитки пальців. Він вивчив сосочкові лінії, ті тонкі лінії, петлі, спіралі, еліпси, кола і дуги на кінчиках пальців, які постійно виділяють крихітні крапельки поту – і почав збирати відбитки. Свою нову пристрасть він назвав «дактилоскопією» – від грецького «daktylos» = палець і «scorein» = дивитися, тобто «погляд з пальця». Однак, незважаючи на новаторську роботу Некохеї, керівництво Вучетича спочатку відкидало дактилоскопію як шарлатанство. Лише коли він зміг засуджувати інших убивць за відбитками пальців і ідентифікувати самогубців – за один день йому вдалося назвати імена 23 злочинців-рецидивістів – чари були розвіяні: у червні 1896 року провінційна поліція скасувала антропометрію і ввела дактилоскопію. Незабаром після цього цей метод став першою країною в світі, яка була використана у всій Аргентині в полюванні на злочинців. До 1908 року за ними пішли й інші країни Південної Америки. У 1916 році Вучетич перевищив позначку. Він мав намір зафіксувати все населення Аргентини за відбитками пальців. Уряд був сповнений ентузіазму, але народ відмовлявся реєструватися «як злочинці». В результаті Вучетич потрапив в опалу і помер бідним і озлобленим. Сьогодні кожен аргентинський документ, що посвідчує особу, має відбиток пальця свого власника [1].

Необхідно зазначити, що на просторах інтернету є чимало джерел інформації про розвиток технологій ідентифікації за відбитками пальців. Проаналізувавши дані джерела можна з упевненістю зазначити, що до Хуан Вучетича вивчалися можливості реєстрації злочинців за відбитками пальців. А саме уперше папілярні лінії на поверхнях долонь описав і вивчив італійський біолог Марчелло Мальпігі ще в 1686 р., але практичного застосування це відкриття не отримало. Пізніше, у Токіо працював шотландський лікар Генрі Фолдс, який звернув увагу на відбитки пальців, що залишались на сирій глині при виготовленні посуду. Він почав збирати величезну кількість відбитків пальців, та вивчати різні типи папілярних узорів, намагався знайти загальні деталі в цих узорах людей різних рас і національностей. І якщо У. Хершел вважав за можливе використовувати відбитки пальців лише для реєстрації та ідентифікації раніше засуджених злочинців, то Г. Фолдс бачив значення слідів пальців, що залишаються на місці події, для доказування причетності осіб до вчиненого кримінального правопорушення. Результати проведених досліджень Г. Фолдс опублікував у журналі «Природа» 28 жовтня 1880 р., але керівництво Скотланд-Ярда через відсутність класифікації узорів у висновках автора не визнало за можливе використовувати відкриття на практиці [2].

Доволі цікавим фактом є те, що у Німеччині доктор Вільгельм Ебер вказав на кримінологічні можливості дактилоскопії в кінці 19 століття. Берлінському ветеринару стало відомо про сосочкові лінії кривавих відбитків робітників бойні на стінах, рушниках і бухгалтерських книжках. Після багатьох спроб Ебер зміг визначити відповідність відбитків між чоловіками. Ебер подав меморандум до прусського міністерства внутрішніх справ; відповідь начальника берлінської поліції була негативною. Ініціатива Ебера була забута. Але тема вже давно заразила дослідників і не відпускала їх. У 1888 році, коли британська громадськість була чутлива до теми злочину через розгул лондонського серійного вбивці Джека Різника, англійський натураліст Френсіс Гальтон звернувся до вивчення дактилоскопії. У своїй книзі «Відбитки пальців» в 1892 році він пояснив незмінність окремих сосочкових ліній протягом усього життя і підрахував, що ймовірність зустріти двох людей з однаковими відбитками пальців становить 1:64 млрд. Тим не менш, Скотланд-Ярд був абсолютно незацікавлений, тим більше, що не існувало придатної системи, що дозволяє знайти збережений відбиток з набору відбитків при необхідності [3].

Прорив у гонці за функціонуючою пошуковою системою стався в 1896 році за участю Едварда Річарда Генрі, генерального інспектора поліції британсько-індійської провінції Бенгалія. Він розробив основні ознаки для комплексної системи класифікації. З точок, ліній і візерунків обчислювалися формули, за якими можна було зберігати відбитки пальців. Цей новий метод був представлений як засіб ідентифікації в Англії в 1901 році, а через два роки - в Королівстві Саксонія, Австро-Угорщині і містах Гамбург, Берлін, Нюрнберг і Аугсбург. Мюнхен займав свій час до 1909 року. У 1905 році двох грабіжників-вбивць засудили і повісили в Лондоні на підставі відбитка, залишеного на місці злочину. Раніше двох братів забавляло, коли їхні пальці натискали на чорнильницю. У Сполучених Штатах злочинця вперше засудили на підставі його відбитків пальців у 1911 році. Під час розквіту американського гангстеризму багато професійних злочинців намагалися втекти від доступу поліції, відрізаючи лінії від кінчиків пальців, витравлюючи їх або хірургічно змінюючи та видаляючи. Одному злочинцю навіть пересадили шкіру з грудей до кінчиків пальців. Але все це не допомогло: через деякий час старі зразки відросли. Тільки Франція, а точніше Бертільйон, який з тих пір дослужився до рангу національного героя, чинив запеклий опір скасуванню застарілої системи. Коли в 1911 році з Лувру викрали «Мону Лізу» італійця Вінченцо Перуджа да Вінчі, пограбування можна було легко розкрити на підставі відбитків пальців, залишених на місці злочину. А Пабло Пікассо, якого підозрюють у злочині, позбавив би себе від багатьох неприємностей. Перуджа була відома поліції численними злочинами і була зареєстрована в Паризькій ідентифікаційній службі. Однак за антропометричною системою. І це не вдалося. Перуджа не був заарештований до 1913 року, коли він виставив знамениту картину на продаж флорентійському арт-дилеру. У наступному році Бертільйон помер, і антропометрія була припинена. Наприклад, одну з найбільш незвичайних кримінальних справ можна було розкрити за допомогою дактилоскопії: в Ліоні з кімнат з відкритими вікнами знову і знову крали годинники, прикраси, столові прилади - і протез протеза старенької дами. Відбитки пальців злочинця були закріплені, і перед ними вийшла дивовижна картина: всі лінії проходили вертикально. Винуватцем могла бути тільки мавпа. Поступово у ліонських представників цього виду були взяті відбитки пальців, що призвело до чималих спустошень в приміщеннях ідентифікаційної служби. Маленька мавпа, талісман італійського вуличного музиканта, була навчена своїм господарем красти блискучі речі. Чоловіка відправили до в'язниці, тварину - до зоопарку [4].

Один з найбільш дивних епізодів в кримінальній історії стався в 1935 році в акваріумі неподалік від австралійського мегаполісу Сіднея. У пійманої незадовго до цього пійманої п'ятиметрової тигрової акули почалися судоми і вона нарешті відригнула людську руку. З'ясувалося, що руку відрізали гострим ножом. За кілька тижнів детальної роботи відбитки пальців можна було зробити видимими. Вони належали шахраю на ім'я Джеймс Сміт. Його помічника Джона Брейді заарештували за підозрою у вбивстві. Однак, оскільки головний свідок обвинувачення був застрелений незадовго до судового засідання, Брейді був звільнений - на тій підставі, що «кінцівка - це не труп».

Навіть сьогодні, оскільки існує «генетичний відбиток», ДНК-профіль, отриманий з клітин людини, «класичний» відбиток пальця з його більш ніж 40 характеристиками незамінний для злочинної роботи як незмінна, унікальна і індивідуальна особливість.

Вважаємо за необхідне розглянути розвиток технологій ідентифікації за відбитками пальців на теренах українських земель, адже на початку ХХ століття український народ на превеликий жаль не мав своєї незалежної держави. Землі українського народу були поділені між двома великими імперіями того часу, а саме: Російською імперією та Австро-Угорською монархією, які в свою чергу знищували все українське та негативно впливали на розвиток життя українського народу. Однак, варто зазначити, що той не простий час були українці, які вивчали криміналістику, один з них: Георгій Михайлович Рудий, народився у 1863 році у селі Терешки Могилівського повіту Подільської губернії у простій українській селянській родині. Видатний науковець Чисніков В.М., доктор юридичних наук, у своїх працях висвітлює життєвий шлях Рудого Г.М. та приділяє особливу увагу його закордонному відрядженню, до Німеччини на «Дрезденську виставку благоустрою міст» для ознайомлення з найновішими вдосконалення у сфері кримінальної поліції. Під час відвідування даного заходу Рудого Г.М., зацікавив: «Новий метод кримінальної реєстрації: ототожнення злочинців за допомогою дактилоскопії (відбитків десяти пальців рук)» Даним методом на протязі останніх років успішно використовували в багатьох розвинутих країнах Європи. Рудий Г.М., ознайомився з організацією розшукової справи та принципами дактилоскопії в багатьох містах Європи, з метою перейняти досвід, та запровадити новий метод ідентифікації в Російській імперії. Таким чином він зміг по приїзду додому організувати дактилоскопічне бюро при антропологічному кабінеті, яке почало функціонувати з 1 січня 1904 р., а також розробив: «проект організації дактилоскопічних бюро в масштабах Російської імперії і 13 жовтня 1903 р. представив його начальству». Даний проект складався із наступних розділів: 1. Антропометрична система. 2. Новий дактилоскопічний метод. 3. Організація дактилоскопічних бюро. 4. Розшук злочинця за дактилоскопічними відбитками. Загальний обсяг документу налічував 20 сторінок. Рудий Г.М. відмітив дешевизну

дактилоскопічних приладів (лупа, пластинка, валик та фарба) і надзвичайно простоту маніпуляцію, що не потребують ніяких приготувань, та дають повну можливість без особливих витрат організувати дактилоскопічні виміри [5].

За допомогою технологічного розвитку за останніх 100 років в усьому світі й зокрема в Україні значно удосконалилися криміналістичні методи направлені на виявлення, фіксацію, та вилучення слідів кримінального правопорушення, а також система проявлення дактилоскопічних відбитків. Необхідно відмітити, що наукова спільнота, та практичні працівники в Україні активно працюють над розвитком криміналістики. Так, на офіційному веб сайті ДНДЕКЦ МВС опублікована інформація, що в 2020-му році пройшла дводенна презентація нового обладнання для криміналістичної експертизи, а саме була представлена : «система проявлення дактилоскопічних відбитків RECOVER LFT, система для відображення відбитків пальців DCS 5, настільний збільшувач із багатохвильовим освітленням Crime-lite ML2, портативна камера MVC®lite, автоматизований, високопродуктивний пристрій, здатний виявляти сліди рук на великій кількості паперових документів для виявлення відбитків пальців TFD-2 – інноваційна технологія , що дозволяє відновлювати відбитки пальців, які раніше були надзвичайно важко чи неможливо виявити». Відповідно до інформації з даного веб сайту, дана технологія використовує процес хімічного покриття для проявлення відбитків пальців на цілому ряді складних для виявлення поверхонь, включаючи ті, що піддалися впливу екстремального нагрівання (наприклад, гільзи після пострілу) та предмети, які були протерті чи вимиті для запобігання ідентифікації [6].

Висновки. Підсумовуючи зазначене, варто підкреслити, що правоохоронцям досить допомагає той факт, що люди є носіями чітких розпізнавальних ознак на пальцях, які вони використовують, залишаючи відбитки, коли торкаються предметів. Складається враження, ніби людська біологія навмисно хотіла полегшити розслідування кримінальних правопорушень. На початку XX століття дактилоскопія, як називають цю науку, використовувалася для боротьби зі злочинністю. Слабкі сторони технології порівняно з аналізом ДНК, які обговорюються сьогодні, які базуються, наприклад, на відсутності досліджень щодо ймовірності помилок, навряд чи можуть применшити її історичний успіх. І навіть сьогодні багато хто з нас все ще розблоковує свій мобільний телефон за допомогою відбитків пальців, а не розпізнавання обличчя. Відбитки пальців мають значну перевагу перед обличчями як ознака ідентифікації: вони також відрізняються у людей, які в іншому дуже схожі один на одного. Навіть однояйцеві близнюки, яких не можна відрізнити навіть за допомогою аналізу ДНК, який використовується поліцією, мають різні відбитки пальців. Так, що сосочкові гребені шкіри наших пальців, схоже, не мають тих же правил, що і інші анатомічні особливості організму. Крім людини, відбитки пальців також є у коал і шимпанзе. Вони також покращують відчуття дотику, що, ймовірно, буде важливішим для людини, ніж навички скелелазіння – особливо тому, що інтенсивне скелелазіння має тенденцію пошкоджувати сосочкові хребти, що іноді створює проблеми для любителів гірських видів спорту після сходжень на прикордонному контролі. На щастя, візерунки на наших пальцях знову відростають, за тією ж схемою, що й після народження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Чисніков В.М. Аргентинський криміналіст Хуан (Іван) Вучетич – засновник першої у світі картотеки відбитків десяти пальців. *Криміналістичний вісник*. № 1 (39). 2023.
2. Виникнення і розвиток криміналістики: [сайт]. https://pidru4niki.com/1719080360763/pravo/vstup_kursu_kriminalistiki.
3. Френсіс Гальтон – видатний англійський психолог та вчений-енциклопедист: [сайт]. <http://www.psychiatry.ua/articles/paper467.htm>.
4. Центр експертиз: [сайт]. <https://expertise.kiev.ua/uk/daktiloskopiya/>.
5. Чисніков В.М. Г.М. Рудий – видатний український криміналіст-практик початку XX століття (до 155-річчя з дня народження та 100-річчя з дня загибелі). *Криміналістичний вісник*. № 1 (29). 2018.
6. Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України: [сайт]. <https://dndekc.mvs.gov.ua/>.

УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.157>

ВИКОРИСТАННЯ ПРАКТИКИ ЄСПЛ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ

Пчеліна О.В.,*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального процесу
та організації досудового слідства**Харківського національного університету внутрішніх справ**ORCID: 0000-0003-0224-1767*

Пчеліна О.В. Використання практики ЄСПЛ під час розслідування воєнних злочинів.

У статті розглянуто питання про використання практики Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) у процесі досудового розслідування воєнних злочинів. Наголошено на важливості інтеграції європейських правових стандартів у національне кримінальне провадження України. Особливу увагу зосереджено на основних проблемах, пов'язаних із фіксацією та документуванням випадків воєнних злочинів, які набули особливої актуальності в умовах збройного конфлікту. Акцентовано на необхідності суворого дотримання принципу верховенства права під час досудового розслідування воєнних злочинів, а також на важливості використання практики ЄСПЛ для підвищення ефективності розслідувань та забезпечення дотримання прав людини. Здійснено детальний аналіз існуючих міжнародних та європейських стандартів, які впливають на проведення досудового розслідування воєнних злочинів. Обґрунтовано необхідність імплементації рішень ЄСПЛ для забезпечення прав і свобод особи в умовах збройного конфлікту. Наголошено на важливості створення ефективних механізмів контролю за розслідуваннями воєнних злочинів, щоб забезпечити їх незалежність, об'єктивність і дотримання правових норм. Зазначено, що слід здійснювати регулярний моніторинг і оцінку розслідувань воєнних злочинів, а також створити механізми для подання скарг і захисту прав потерпілих. Доведено, що основними вимогами ЄСПЛ щодо проведення ефективного розслідування воєнних злочинів є: оперативність і неупередженість; прозорість з урахуванням балансу приватних і публічних інтересів у кримінальному провадженні; використання стандарту доказування «поза будь-яким розумним сумнівом»; обов'язкове встановлення пропорційності обраних засобів і методів проведення спецоперацій/військових операцій цілям ч. 2 ст. 2 Конвенції, вжиття та дотримання всіх запобіжних заходів для збереження життя цивільного населення, дотримання норм міжнародного гуманітарного права при застосуванні сили в збройних конфліктах. Підкреслено, що загалом розслідування воєнних злочинів згідно з практикою ЄСПЛ повинне бути ефективним і незалежним, спрямованим на забезпечення збереження доказів. Наголошено на необхідності підвищити професійний рівень розслідувань воєнних злочинів і забезпечити справедливе правосуддя для жертв воєнних злочинів.

Ключові слова: практика ЄСПЛ, міжнародно-правові стандарти, європейські правові стандарти, досудове розслідування, воєнні злочини, порушення права на життя в умовах збройного конфлікту, ефективність розслідування.

Pchelina O.V. The use of ECHR practice during the investigation of war crimes.

In the article it has been examined the issue of using the practice of the European Court of Human Rights (ECHR) in the process of pre-trial investigations of war crimes. The importance of integrating European legal standards into Ukraine's national criminal proceedings has been emphasized. Particular attention has been focused on the main problems associated with the recording and documenting of cases of war crimes, which have become especially relevant in the context of armed conflict. Emphasis has been placed on the necessity of strict adherence to the principle of the rule of law during the pre-trial investigation of war crimes, as well as on the importance of utilizing ECHR practices to enhance the effectiveness of investigations and ensure the protection of human rights. A detailed analysis of existing international and European standards that influence the conduct of pre-trial investigations of war crimes has been carried out. The necessity of implementing ECHR decisions to ensure the rights and freedoms of individuals in the context of armed conflict has been substantiated. The importance of creating effective control mechanisms for war crimes investigations to ensure their independence, objectivity, and compliance with legal norms has been emphasized. It has been noted that regular monitoring and evaluation of war crimes investigations should be carried out, as well as mechanisms for filing complaints and protecting the rights of victims should be created. It has been proven that the main requirements of the ECHR for conducting effective investigations of war crimes are: promptness and impartiality; transparency, taking into account the balance of private

and public interests in criminal proceedings; the use of the standard of proof "beyond a reasonable doubt"; mandatory establishment of the proportionality of selected means and methods of conducting special operations/military operations to the goals of part 2 of Article 2 of the Convention, taking and adhering to all precautionary measures to preserve the lives of civilians, adherence to international humanitarian law norms when applying force in armed conflicts. It has been underscored that, in general, investigations of war crimes according to ECHR practices should be effective and independent, aimed at ensuring the preservation of evidence. The necessity to improve the professional level of war crimes investigations and to ensure fair justice for the victims of war crimes has been emphasized.

Key words: ECHR practice, international legal standards, European legal standards, pre-trial investigation, war crimes, violation of the right to life in the context of armed conflict, investigation effectiveness.

Постановка проблеми. В Україні ведуться бойові дії, зумовлені збройним конфліктом зі сторони держави-агресора. При цьому, як демонструє офіційна статистика, противник часто порушує правила і звичаї війни. Зокрема, станом на 10.03.2025 зареєстровано 159063 злочини агресії та військові злочини, з яких 154234 злочини, передбачені ст. 438 КК України [1]. З огляду на що перед працівниками правоохоронних органів стоїть важливе завдання з фіксування та документування всіх випадків учинення військових злочинів і подальшого їх ефективного розслідування, щоб забезпечити вирішення завдань кримінального провадження загалом і притягнення винних осіб до відповідальності зокрема. Водночас, здійснюючи досудове розслідування військових злочинів, важливо суворо дотримуватися принципу верховенства права, згідно з яким права і свободи людини, по-перше, визнаються найвищими соціальними цінностями, по-друге, визначають зміст і спрямованість діяльності держави, серед іншого в сфері кримінальної юстиції. Більше за все, важливо здійснювати досудове розслідування військових злочинів згідно з імплементаційними європейськими правовими стандартами, активно застосовуючи практику Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). У цьому контексті актуальним і нагальним убагацьється питання про особливості використання практики ЄСПЛ під час розслідування військових злочинів.

Стан опрацювання проблематики. Питання про імплементацію міжнародно-правових, серед іншого європейських, стандартів у вітчизняне кримінальне провадження загалом і під час розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень зокрема часто розкривають у своїх наукових напрацюваннях учені, як то: І.В. Гловук, Л.Л. Грицаєнко, В.А. Завгородній, В.В. Кікінчук, О.П. Кучинська, П.В. Пушкар, Т.І. Фулей й інші. Але напрацювання згаданих науковців окреслюють або загальну проблематику застосування міжнародних правових стандартів загалом і практики ЄСПЛ зокрема в національному кримінальному провадженні, або вузькі проблемні питання, пов'язані з проведенням окремих процесуальних дій, прийняттям процесуальних рішень і т. п. Проте особливості використання практики ЄСПЛ саме в процесі досудового розслідування військових злочинів досі залишається малодослідженим. Важливість дослідження полягає в тому, що військові злочини мають специфічний характер, який потребує особливого підходу до розслідування, визначення доказів у цій категорії кримінальних проваджень і методів їх отримання. Збройний конфлікт часто призводить до складних умов для проведення розслідувань, включаючи проблеми з доступом до доказів, безпекові ризики для слідчих й інших працівників правоохоронних органів, а також необхідність співпраці з міжнародними органами для забезпечення ефективного розслідування.

Таким чином, опрацювання практики ЄСПЛ щодо досудового розслідування військових злочинів є надзвичайно важливим для підвищення якості розслідувань, забезпечення дотримання прав людини та ефективного притягнення винних до відповідальності в умовах збройного конфлікту. З огляду на що **метою статті** є визначення особливостей використання практики ЄСПЛ під час розслідування військових злочинів.

Виклад основного матеріалу. Україна ратифікувала Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року [2], тим самим визнавши дію вказаного міжнародно-правового акта на своїй території. Відповідно, вказаний акт є частиною національного законодавства України [3] та підлягає обов'язковому дотриманню. Ба більше, активно відбуваються імплементаційні процеси європейських стандартів прав людини в українське судочинство загалом і кримінальне провадження зокрема. Водночас, у разі порушення Україною Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенції) і протоколів до неї з метою усунення причин такого/таких порушень наша держава зобов'язана виконати рішення ЄСПЛ проти України [4]. Крім того, для недопущення порушень Конвенції в окремих галузях права, приміром кримінальному процесуальному, практика ЄСПЛ визнається джерелом права. Зокрема, згідно з ч. 2 ст. 8 Кримінального процесуального кодексу України принцип верховенства права у кримінальному провадженні застосовується з урахуванням практики ЄСПЛ [5]. Відповідно, як удає акцентувати Л.Л. Грицаєнко, «практика ЄСПЛ має стати фактором розвитку національного законодавства, зокрема кримінального процесуального, приведення його у відповідність з

європейськими стандартами прав людини» [6, с. 56]. Ба більше, як нами зазначалося в більш ранньому науковому дослідженні, «в Україні як правовій державі людина, її права й основоположні свободи повинні бути пріоритетною цінністю. Відповідно, в усіх сферах суспільного буття будь-яка діяльність завжди повинна реалізуватися згідно з міжнародними стандартами прав людини. З цією метою Україна виконує рішення та застосовує практику ЄСПЛ» [7, с. 163].

У нинішніх реаліях, зумовлених збройною агресією проти України та дією правового режиму воєнного стану, особливої актуальності набуває питання про застосування практики ЄСПЛ у кримінальному провадженні загалом і під час здійснення досудового розслідування воєнних злочинів, а саме порушень права на життя в умовах збройного конфлікту. З огляду на що в представленому дослідженні окреслимо основні вимоги до ЄСПЛ щодо проведення ефективного розслідування порушень ст. 2 Конвенції в умовах збройного конфлікту.

Так, відповідно до ст. 2 Конвенції право кожного на життя охороняється законом. Нікого не може бути умисно позбавлено життя інакше ніж на виконання смертного вироку суду, винесеного після визнання його винним у вчиненні злочину, за який закон передбачає таке покарання. Крім того, згідно з ч. 2 цієї ж статті «позбавлення життя не розглядається як таке, що вчинене на порушення цієї статті, якщо воно є наслідком виключно необхідного застосування сили:

а) для захисту будь-якої особи від незаконного насильства;

б) для здійснення законного арешту або для запобігання втечі особи, яку законно тримають під вартою;

с) при вчиненні правомірних дій для придушення заворушення або повстання» [8].

З наведеного помітно, що позбавлення життя внаслідок збройного конфлікту є порушенням ст. 2 Конвенції, а значить потрібно «здійснити ефективне розслідування заяв про порушення її матеріального складу» [9, с. 6].

На державу Конвенцією покладається обов'язок із вжиття практичних превентивних заходів, спрямованих на захист особи/осіб, яку/яких заздалегідь можна було визначити як потенційні мішені для заподіяння смерті [9, с. 9]. При цьому слід зіставити наявність у влади можливості оцінити ризик і своєчасно та належним чином відреагувати на нього. Наприклад, у рішенні ЄСПЛ «Справа Кліч проти Туреччини» вказується, що «беручи до уваги труднощі в управлінні сучасних суспільств, непередбачуваність людської поведінки та оперативний вибір, який повинен бути зроблений з точки зору пріоритетів та ресурсів, позитивне зобов'язання має бути витлумачено таким чином, щоб не накладати неможливе або непропорційне навантаження на владу. Відповідно, не кожен заявлений ризик для життя може спричинити за собою вимогу Конвенції про вжиття оперативних заходів для запобігання матеріалізації цього ризику. Для того, щоб виникло позитивне зобов'язання, необхідно встановити, що влада знала або повинна була знати на момент існування реального та безпосереднього ризику для життя ідентифікованої особи або осіб від злочинних дій третьої сторони, і що вони не вжили заходів у межах своїх повноважень, які, за обґрунтованою оцінкою, можна було очікувати, щоб уникнути цього ризику» [10].

Крім того, під розслідування порушень ст. 2 Конвенції в умовах збройного конфлікту потрібно встановити всі факти позбавлення особи життя, при цьому керуючись «критерієм доказу «поза будь-яким розумним сумнівом»; такий доказ може бути заснований на низці вказівок або неспростованих, достатньо вагомих, точних і узгоджених між собою презумпцій» [9, с. 20]. При цьому обов'язок доказування згідно практики ЄСПЛ покладається на державні органи, які повинні надати належне і переконливе пояснення у справах стосовно збройних конфліктів, коли осіб було знайдено пораненими чи мертвими, або ж вони зникли на території, що перебувала виключно під контролем державної влади, або ж коли певні докази (*prima facie*) дозволяли вважати, що до цього може бути причетна держава [9, с. 20; 11; 12].

Зокрема, згідно з практикою ЄСПЛ «законним є проведення паралелі між становищем затриманих, за добробут яких держава несе відповідальність, і становищем осіб, знайдених пораненими або мертвими в районі, що знаходиться під виключним контролем органів державної влади. Така паралель заснована на тому факті, що в обох ситуаціях події, про які йде мова, повністю або значною мірою знаходяться в межах виключної інформації влади. Тому доречно, що в таких випадках, як нинішній, коли саме нерозголошення урядом найважливіших документів, що знаходяться в їх виключному володінні, заважає Суду встановити факти, Уряд або остаточно стверджує, чому документи, про які йде мова, не можуть служити для підтвердження тверджень, висунутих заявниками, або надати задовільне та переконливе пояснення того, як відбулися події, про які йде мова» [11]. Тобто, слід підтвердити чи спростувати наявність доказів *prima facie*. Більше за все, практика ЄСПЛ демонструє, що «в усіх справах, коли він не може встановити точні обставини подій через причини, за які об'єктивно є відповідальними державні органи, то саме держава-відповідач повинна належно і переконливо встановити хронологію подій і надати вагомні докази, які дозволили б спростувати твердження заявника» [9, с. 20].

Також згідно з практикою ЄСПЛ, у разі порушення ст. 2 Конвенції представниками державної влади в умовах збройного конфлікту, слід з'ясувати пропорційність застосування сили для досягнення цілей, указаних у ч. 2 ст. 2 Конвенції. Крім того, встановлюється факт ужиття під час проведення військових операцій/операцій з підтримання миру заходів для уникнення випадкового завдання смерті цивільним особам або ж принаймні зменшити цей ризик. Як зазначає Суд, «застосування сили у воєнних конфліктах регулюється звичаєвими нормами міжнародного гуманітарного права і міжнародними договорами». А саме – «стаття 2, наскільки це можливо, має тлумачитись у світлі міжнародно-правових норм, зокрема, норм міжнародного гуманітарного права, які відіграють незамінну і загальновизнану роль у зменшенні варварства і негуманності воєнних конфліктів. У зоні міжнародного конфлікту держави-учасниці повинні захищати життя тих, хто не залучені чи вже не залучені у військові дії, що вимагає, зокрема, надання медичної допомоги пораненим. Стосовно тих, хто гине в бою або помирає від поранень, зобов'язання надати звітність передбачає, що їхні тіла мають бути належно поховані, а влада має зібрати і поширити інформацію про їх особу і їхню долю, або ж дозволити зробити це таким організаціям, як Міжнародний комітет Червоного Хреста» [9, с. 25, 27].

Крім того, системний аналіз ст. 2 Конвенції та практики ЄСПЛ у частині «забезпечення ефективного виконання національних законів, які захищають право на життя, а у випадках, коли беруть участь представники держави або органи, забезпечення їх відповідальності за смерті, в яких вони винні» [13, с. 90], демонструє, що основними вимогами до розслідування злочинів, які за своїм складом порушують право на життя, серед іншого воєнних злочинів, є наступні:

- ефективність, яка передбачає «незалежне та безстороннє розслідування» з тим, щоб можна визначити «питання, чи використана сила у таких справах була або не була виправдана за тих обставин», «встановити обставини, за яких сталась подія, та недоліки діяльності системи», «встановити, хто саме з представників державних органів був причетний до події». У контексті ефективності розслідування воєнних злочинів застосовується також і «вимога публічності» [13, с. 91];

- незалежність, яка включає ієрархічну, інституційну та практичну незалежність. Згідно з цією вимогою «особи, відповідальні за проведення слідства, мають бути незалежні від тих, хто причетні до подій, що розслідуються» [13, с. 91];

- збереження доказів, адже «розслідування не буде ефективним доки всі докази не будуть детально вивчені, а висновки не будуть обґрунтовані» [13, с. 92].

З метою алгоритмізації розслідувань воєнних злочинів з урахуванням вимог міжнародного гуманітарного права та практики ЄСПЛ і, як результат, забезпечення ефективності таких розслідувань були розроблені «Стандарти розслідування воєнних злочинів» [14; 15].

Висновки. Підсумовуючи, можна сказати, що для забезпечення ефективного розслідування воєнних злочинів необхідно дотримуватися високих стандартів, встановлених ЄСПЛ та міжнародним правом. Це включає незалежність та об'єктивність розслідувань, всебічність і ґрунтовність, а також підготовку кваліфікованих фахівців. Співпраця з міжнародними організаціями та адекватний механізм контролю за розслідуваннями воєнних злочинів є ключовими елементами для досягнення справедливості та захисту прав людини під час збройних конфліктів.

Отже, основними вимогами ЄСПЛ щодо проведення ефективного розслідування воєнних злочинів, які за своєю суттю є порушенням права на життя в умовах збройного конфлікту, є: «оперативність і неупередженість; прозорість з урахуванням балансу приватних і публічних інтересів у кримінальному провадженні; використання стандарту доказування «поза будь-яким розумним сумнівом»; обов'язкове встановлення пропорційності обраних засобів і методів проведення спецоперацій/військових операцій цілям ч. 2 ст. 2 Конвенції, вжиття та дотримання всіх запобіжних заходів для збереження життя цивільного населення, дотримання норм міжнародного гуманітарного права при застосуванні сили в збройних конфліктах» [16, с. 428]. Тобто загалом розслідування воєнних злочинів згідно з практикою ЄСПЛ повинне бути ефективним і незалежним, спрямованим на забезпечення збереження доказів.

Особливої уваги слід приділити підготовці та навчанню слідчих і працівників правоохоронних органів, щоб вони були обізнані з міжнародними стандартами і практикою ЄСПЛ, знали, як правильно задокументувати воєнні злочини і забезпечити дотримання прав людини в ході розслідувань. Це дозволить підвищити професійний рівень розслідувань і забезпечити справедливе правосуддя для жертв воєнних злочинів.

Нарешті, важливо створити ефективні механізми контролю за розслідуваннями воєнних злочинів, щоб забезпечити їх незалежність, об'єктивність і дотримання правових норм. Це включає регулярний моніторинг і оцінку розслідувань воєнних злочинів, а також створення механізмів для подання скарг і захисту прав потерпілих.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Злочини вчинені в період повномасштабного вторгнення рф. *Офіс Генерального прокурора*. URL: <https://gp.gov.ua>.
2. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції: закон України від 17.07.1997 № 475/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 40. Ст. 263.
3. Конституція України: закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
4. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: закон України від 23.02.2006 № 3477-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 30. Ст. 260.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України: закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. Ст. 88.
6. Грицаєнко Л.Л. Значення заходів загального характеру у виконанні рішень Європейського суду з прав людини. *Практика Європейського суду з прав людини в діяльності органів прокуратури і суду: виклики та перспективи*: матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 13 червня 2018 року). Київ: Національна академія прокуратури України, 2018. С. 53–56.
7. Пчеліна О.В. Застосування практики Європейського суду з прав людини у вітчизняному кримінальному провадженні. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2020. № 1. С. 160–164. DOI <https://doi.org/10.32850/sulj.2020.1.33>.
8. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: конвенція Ради Європи від 04.11.1950. *Офіційний вісник України*. 1998. № 13/№ 32 від 23.08.2006/. Стор. 270.
9. Довідник із застосування статті 2 Європейської конвенції з прав людини – Право на життя. Рада Європи/Європейський суд з прав людини, 2018 рік. 50 с. URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_2_ukr.
10. Case of Kiliç v. Turkey (Application no. 22492/93). *European Court of Human Rights*. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-58524%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-58524%22]}).
11. Case of Akkum and others v. Turkey (Application no. 21894/93). *European Court of Human Rights*. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-68601%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-68601%22]}).
12. Case of Aslakhanova and others v. Russia (Applications nos. 2944/06 and 8300/07, 50184/07, 332/08, 42509/10). *European Court of Human Rights*. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-115657%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-115657%22]}).
13. Фулей Т.І. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя: науково-методичний посібник для суддів. 2-ге вид. випр., допов. Київ, 2015. 208 с.
14. Стандарти розслідування воєнних злочинів. Загальна частина: методичні рекомендації, схвалені протоколом засідання методичної ради від 16.03.2023 № 3. Київ, 2023. 108 с. URL: https://justgroup.com.ua/wp-content/uploads/2023/05/standart-rozsliduvannya_zagalna-chastyna.pdf.
15. Стандарти розслідування воєнних злочинів. Незаконне позбавлення волі та катування: методичні рекомендації, схвалені протоколом засідання методичної ради від 16.03.2023 № 3. Київ, 2023. 104 с. URL: https://justgroup.com.ua/wp-content/uploads/2023/05/standart-rozsliduvannya_katuvannya.pdf.
16. Пчеліна О.В. Вимоги щодо проведення ефективного розслідування порушень права на життя в умовах збройного конфлікту. *Війна в Україні: зроблені висновки та незасвоєні уроки*: збірник тез Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 21 лютого 2025 р.). Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2025. С. 427–428.

ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ ОБҐРУНТУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ РІШЕНЬ, ЩО УХВАЛЮЮТЬСЯ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ЗДІЙСНЕННЯ СУДОВОГО КОНТРОЛЮ

Радзієвський Ю.Є.,
адвокат, партнер АО «Баррістерс»,
здобувач наукового ступеня доктора філософії
наукової лабораторії з проблем протидії злочинності
Національної академії внутрішніх справ

Радзієвський Ю.Є. Європейські стандарти обґрунтування кримінальних процесуальних рішень, що ухвалюються за результатами здійснення судового контролю.

Стаття присвячена дослідженню європейських стандартів обґрунтування кримінальних процесуальних рішень, що ухвалюються за результатами здійснення судового контролю. Вимога про обґрунтування в практиці ЄСПЛ є невід'ємним стандартом ухвалення законного та справедливого судового рішення. У спільних нормативно-правових документах Європейського Союзу (далі ЄС) не розрізняються такі поняття, як «рішення слідчого судді» та «рішення суду», «обґрунтованість рішення слідчого судді» та «обґрунтованість рішення суду». Вимога обґрунтованості рішень судді в документах ЄС розглядається в аспекті його зовнішньої незалежності як ключового елементу принципу «доступ до правосуддя та прозорість». Така невід'ємна складова статусу судді має інструментальну значущість, оскільки передбачена для створення оптимальних умов, за яких суддя може прийняти законне, обґрунтоване та вмотивоване рішення неупереджено, і є незамінним засобом досягнення мети кримінального провадження – справедливого вирішення правового конфлікту. За загальним правилом судові рішення повинні бути обґрунтованими, а його якість головним чином залежить від ступеню його обґрунтування. Обґрунтоване рішення суду є гарантією того, що сторона була вислухана і почута шляхом детального дослідження наданих нею матеріалів та висловлених доводів. Належне обґрунтування є імперативом, яким не можна нехтувати в інтересах швидкості розгляду, а тому у судді має бути достатньо часу на підготовку своїх рішень. Нормативно-правові акти ЄС також не розрізняють таких понять, як «обґрунтованість» та «вмотивованість» судового рішення, охоплюючи це єдиним поняттям «обґрунтованість рішення» або «підстави ухвалення рішення». Виокремлено систему європейських стандартів обґрунтування судових рішень, зокрема під час судово-контрольної діяльності. В Європейських країнах обґрунтуванню рішень суддів, зокрема тих, які здійснюють функцію судового контролю під час досудового розслідування, приділяється значна увага. Реалізація вимоги про обґрунтованість здатна переконати об'єктивного спостерігача в справедливості дій державних інституцій відносно особи, щодо якої здійснюється кримінальне провадження.

Ключові слова: судовий контроль, міжнародні стандарти правосуддя, стандарти обґрунтування судових рішень, обґрунтованість судових рішень, Європейський Союз, Європейський суд з прав людини, Рада Європи, Консультативна рада європейських суддів.

Radzievsky Y.Y. European standards for the grounding of criminal procedural decisions, what are the results of the court control process.

The article is dedicated to the studying of European standards for the grounding of criminal procedural decisions, what are the results of the court control process. The demand on grounding of court decisions in practice of European Court of Human Rights is integral standard of the adoption of the legal and fair court decision. The existing regulatory documents of the European Union (also referred to as the EU) do not differentiate "the decision of the trial judge" and "the decision of the court", "grounding of the decision of the trial judge" and «grounding of the decision of the court». The grounding of the court decision in the EU documents is viewed in the aspect of its external independence as a key element of the principle of "access to justice and transparency". Such integral part of the judge status has instrumental significance, as it exists with purpose of creation of optimal conditions when the judge can accept a legal decision and reach the main task of criminal proceedings - the fair resolution of legal conflict. According to the common rule the court decision must be grounded, and its quality first of all depends of the level of its grounding. The grounded decision of the court guarantees that the party has been heard, the provided evidences and the stated arguments were investigated in detail. The properly grounding is the imperative, which cannot be sacrificed for the expediting of the consideration of the case, and the judge should have enough time to

prepare his decision. Regulatory legal acts of the EU also do not differentiate such concepts as "grounding" and "motivation" of the court decision, but they prescribe the common concept of "grounding a decision" or "grounds for making a decision". The system of European standards for the grounding of court decisions has been found. Significant attention is given to the grounding of the court (including courts which provide court control during pre-trial investigation) decisions in European countries. The implementation of the demand on grounding of court decision is able to persuade an objective guardian determinant that the criminal reinvestigation of a person is fair.

Key words: court control, international standards of justice, standards for the grounding of court decisions, grounding of judicial decisions, European Union, European Court of Human Rights, Council of Europe, Advisory Council of European Judges.

Постановка проблеми: В практиці судового контролю України давно превалює позиція, згідно якої під час здійснення судового контролю слідчі судді не зобов'язані повноцінно оцінювати і досліджувати докази, а обґрунтованість підозри вони встановлюють завдяки так званій «розумній оцінці доказів». Здійснюючи таку «розумну оцінку», слідчий суддя, не вдаючись до детальної оцінки дій особи, нібито повинен тільки пересвідчитись, що повідомлена підозра є обґрунтованою. З метою спростування цієї позиції проведено аналіз спільних нормативно-правових документів Європейського Союзу і практики Європейського суду з прав людини на предмет вимог і стандартів щодо обґрунтування кримінальних процесуальних рішень, що ухвалюються за результатами здійснення судового контролю.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні ролі вимоги про обґрунтованість кримінальних процесуальних судових рішень, що ухвалюються за результатами здійснення судового контролю, в спільних нормативно-правових документах ЄС та практиці ЄСПЛ.

Стан опрацювання проблематики. Вивченням регулювання обґрунтованості судових рішень в спільних нормативно-правових документах ЄС та практиці ЄСПЛ займалися такі вчені, як Н.Б. Болібрux, І.В. Гловюк, Л.М. Гуртієва, І.В. Завальнюк, У.З. Корущ, Ю.І. Манат, О.Б. Прокопенко, Х.Б. Романів, П.А. Рудик, Н.П. Сиза, О.В. Скупінський, Р.П. Сопільник, О.С. Ткачук, Є.Л. Трегубов, Т.Г. Фоміна, О.Ю. Хабло, І. Шаповалова.

Виклад основного матеріалу. Світове співтовариство через спільно створені міждержавні установи та організації постійно генерує документи-орієнтири, положення яких спрямовані на оптимізацію вирішення ключових питань функціонування суспільства в політичній, соціально-економічній та правовій сферах життя, які іноді називають міжнародними стандартами. Вони можуть мати імперативний або рекомендаційний характер, але у будь-якому випадку їх приписи мають бути маяком для законодавців різних країн у площині приведення національної правової системи до загальновизнаних міжнародних цінностей, зокрема в юридичній сфері.

Як зауважує професор П.А. Рудик «під міжнародними стандартами слід розуміти установлені міжнародно-правовими актами (документами) певні мінімальні вимоги, закріплені правовими нормами і принципами, котрих зобов'язані дотримуватися у процесі законотворчої діяльності всі держави». Вчений на науковому рівні виокремлює також й «європейські стандарти», якими вважає «типові норми і принципи, котрі закріплені в основних документах Європейського Союзу та Ради Європи і котрих мають дотримуватися всі їхні держави-члени» [1, с. 74].

Базовою в рамках обраного вектору дослідження слід вважати ст. 6 Конвенції (Право на справедливий суд), яка встановлює, що кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення.

У Рекомендації CM/Rec (2010) 12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки, констатується, що обґрунтованість судового рішення є проявом зовнішньої незалежності судді, акцентується увагу на тому, що судові рішення мають бути обґрунтовані та оголошені публічно. Однак зауважується, що судді не зобов'язані роз'яснювати, якими переконаннями вони керувалися при прийнятті таких рішень (п. 15, Розділ II. Зовнішня незалежність) [2].

З нагоди свого 10-річчя Консультативної ради європейських суддів (далі КРЕС) у ході 11-го пленарного засідання прийняла рамковий документ під назвою «Велика Хартія суддів (Основні принципи)», в якому закріпила вимогу обґрунтованості судового рішення як ключовий елементу принципу «Доступ до правосуддя та прозорість». У правовому акті зазначається, що судова документація та рішення суду викладаються доступною, простою й зрозумілою мовою. Судді виносять обґрунтовані рішення, оголошуючи їх відкрито протягом розумного часу після справедливого та публічного розгляду справи. Судді використовують належні методи управління судовими справами (п. 16) [3].

У п. 58-60 Висновку № 7 (2005) КРЕС до уваги Комітету міністрів Ради Європи про правосуддя та суспільство в аспекті обґрунтування судового рішення наголошено, що мова судочинства повинна

бути лаконічною та простою, має уникати, крім випадків, коли це необхідно, формулювань латиною або іншими мовами, які важко зрозуміти широкому загалу. Юридичні поняття та норми повинні бути вичерпно пояснені цитуванням законодавства або судових прецедентів. Це посилює доступність та передбачуваність принципу верховенства права для громадян безпосередньо або за допомогою експерта-юриста, як передбачає практика Суду. Рада зауважує, що ясність та стислість не повинні бути абсолютною метою, оскільки суддям у рішеннях також необхідно зберігати точність та повноту аргументації [4].

У п. 34-50 Висновку № 11 (2008) КРЕС до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо якості судових рішень виокремлені основні елементи, що мають бути нерозривно пов'язані з їх ухваленням. Серед них особлива увага приділяється правилам обґрунтування судових рішень, зокрема зазначається, що:

а) за загальним правилом судові рішення повинні бути обґрунтованими, а його якість головним чином залежить від ступеню його обґрунтування. До числа можливих винятків відносно необхідності глибокої аргументації Рада, серед іншого, відносить рішення щодо керування розглядом справи (наприклад, відкладення слухання); несуттєвих процедурних питань або питань, які не є предметом спору (рішення на користь позивача за відсутності відповідача або за взаємною згодою); рішень апеляційного суду, що залишає в силі рішення суду першої інстанції після розгляду схожих аргументів з тих самих підстав тощо;

б) належне обґрунтування є імперативом, яким не можна нехтувати в інтересах швидкості розгляду, а тому у судді має бути достатньо часу на підготовку своїх рішень;

в) обґрунтування повинно засвідчувати дотримання принципів, проголошених Судом, а саме, додержання прав сторони захисту та права на справедливий суд;

г) чіткий виклад підстав прийняття рішення не лише полегшує розуміння та сприяє визнанню сторонами суті рішення, а, насамперед, є гарантією проти свавілля. З одного боку, це зобов'язує суддю дати відповідь на аргументи сторін та вказати на доводи, що лежать в основі рішення й забезпечують його правомірність. Це дає також можливість сторонам переконатися в тому, що їхні твердження були досліджені, а отже, суддя взяв їх до уваги. З іншого - дозволяє суспільству зрозуміти, яким чином функціонує судова система;

д) підстави прийняття рішення мають бути узгодженими, чіткими, недвозначними й несуперечливими. Повинні давати можливість читачеві простежити логіку міркувань, що привели суддю до ухваленого ним конкретного рішення;

е) виклад підстав для прийняття рішення не повинен неодмінно бути довгим, оскільки необхідно знайти належний баланс між стислістю та правильним розумінням ухваленого рішення. Судді мають право давати відповідь лише на доречні доводи, здатні вплинути на вирішення спору;

є) обов'язок суддів наводити підстави для своїх рішень не означає необхідності відповідати на кожен аргумент захисту чи обвинувачення. Обсяг цього обов'язку може змінюватися залежно від характеру рішення, доводів, що їх може наводити кожна зі сторін, а також від різних правових положень, звичаїв та доктринальних принципів, від різних практик підготовки та представлення рішень;

ж) обґрунтування судового рішення повинно відбуватися як в аспекті дослідження фактичних обставин, так і питань права, що лежать в основі спору. Щодо фактичних обставин справи, то суддя має розглянути заперечення стосовно доказів, особливо щодо їх прийнятності (належності, достовірності, допустимості). Дослідження питань права пов'язано із застосуванням правил національного, європейського та міжнародного права. Тому в обґрунтуванні повинні міститися посилання на відповідні положення Конституції або відповідні норми національного, європейського або міжнародного права. Там, де це доречно, посилання на національну, європейську або міжнародну судову практику, в тому числі на практику судів інших країн, а також посилання на юридичну літературу можуть бути корисними, а в системі загального права – необхідними;

з) у країнах загального права рішення вищих судів, в яких розв'язуються певні правові питання, є прецедентами і мають обов'язковий характер при вирішенні ідентичних спорів у подальшому. У країнах континентального права судові рішення не мають такого ефекту, але можуть бути цінними дороговказами для інших суддів, які стикаються з вирішенням схожої справи, зокрема, коли йдеться про справи, в яких піднімаються широкі соціальні або вагомні юридичні питання. Саме тому виклад обґрунтування на основі детального дослідження розглянутих питань права слід готувати з особливою ретельністю з тим, щоб воно відповідало очікуванням сторін та суспільства;

и) судді повинні в цілому послідовно застосовувати закон. При цьому завжди необхідно дбати про забезпечення юридичної визначеності та послідовності. Коли суд вирішує відійти від попередньої практики, у рішенні слід чітко вказати про це. За виняткових обставин може бути доречним зазначити, що таке нове тлумачення застосовуватиметься лише з дня ухвалення цього рішення або з дня, вказаного у рішенні;

i) обґрунтування не повинно містити жодних образливих або критичних зауважень щодо сторін;
ii) коли проміжні рішення стосуються індивідуальних свобод особи (наприклад, дозвіл на арешт) або можуть вплинути на її права чи майно (наприклад, тимчасова опіка над дитиною або попереднє накладення арешту на нерухоме майно чи на банківські рахунки), необхідний належний виклад підстав для такого рішення [5].

У Висновку № 18 (2015) КРЕС до уваги Комітету міністрів Ради Європи про місце судової влади та її відносини з іншими гілками влади в сучасних демократіях Рада у сенсі відповідальності судової влади перед суспільством констатувала, що державний орган, зокрема суд, є «відповідальним», якщо він пояснює свої дії і, що є так само важливим, готовий нести за них відповідальність. У контексті судової влади «відповідальний» треба розуміти як такий, що зобов'язаний надати відповідь: пояснити мотиви та обґрунтування рішення та поведінки, що стосуються справ, які судді мають розглядати (п. 20). Основні засади судової роботи, такі як вимога проводити публічні слухання й ухвалювати обґрунтовані рішення, які доступні громадськості, засновані на принципі, що судді повинні бути відповідальними за свою поведінку й рішення (п. 27). Судді повинні вмотивовувати свої рішення, які мають бути загальнодоступними, окрім виняткових обставин, коли доступ обмежується. У цей спосіб судді є відповідальними за свої рішення, і це дозволяє особам, що звернулися до суду, і суспільству в цілому прийняти або піддати сумніву певне обґрунтування (п. 28) [6].

Плавно переходячи до аналізу рішень ЄСПЛ в контексті обґрунтування судового рішення, слід зазначити, що в цілому його правові позиції з цього питання корелюють положенням вищенаведених документів.

Зокрема, у рішенні у справі «Проніна проти України» (2006 р.) Суд нагадав, що п. 1 ст. 6 Конвенції зобов'язує суди давати обґрунтування своїх рішень, але це не може сприйматись як вимога надавати детальну відповідь на кожен аргумент. Межі цього обов'язку можуть бути різними в залежності від характеру рішення. Крім того, необхідно брати до уваги, між іншим, різноманітність аргументів, які сторона може представити в суд, та відмінності, які існують у державах-учасниках, з огляду на положення законодавства, традиції, юридичні висновки, викладення формулювання рішень. Таким чином, питання, чи виконав суд свій та обов'язок щодо належного обґрунтування, що впливає зі ст. 6 Конвенції, може бути визначено тільки у світлі конкретних обставин справи (див. «Руїз Торія проти Іспанії» (Ruiz Torija v. Spaine), рішення від 09.12.94 р., Серія А, N 303-А, параграф 29) [7].

У справі «Серявін та інші проти України» (2010 р.) Суд повторив свою позицію, що згідно з його усталеною практикою, яка відображає принцип, пов'язаний з належним здійсненням правосуддя, у рішеннях судів та інших органів з вирішення спорів мають бути належним чином зазначені підстави, на яких вони ґрунтуються. Хоча п. 1 ст. 6 Конвенції зобов'язує суди обґрунтовувати свої рішення, його не можна тлумачити як такий, що вимагає детальної відповіді на кожен аргумент. Міра, до якої суд має виконати обов'язок щодо обґрунтування рішення, може бути різною в залежності від характеру рішення (див. рішення у справі «Руїс Торіа проти Іспанії» (Ruiz Torija v. Spain) від 9 грудня 1994 року, серія А, N 303-А, п. 29). Хоча національний суд має певну свободу розсуду щодо вибору аргументів у тій чи іншій справі та прийняття доказів на підтвердження позицій сторін, орган влади зобов'язаний виправдати свої дії, навівши обґрунтування своїх рішень (див. рішення у справі «Суомінен проти Фінляндії» (Suominen v. Finland), N 37801/97, п. 36, від 1 липня 2003 року). Ще одне призначення обґрунтованого рішення полягає в тому, щоб продемонструвати сторонам, що вони були почуті. Крім того, вмотивоване рішення дає стороні можливість оскаржити його та отримати його перегляд вищестоящою інстанцією. Лише за умови винесення обґрунтованого рішення може забезпечуватись публічний контроль здійснення правосуддя (див. рішення у справі «Гірвісаарі проти Фінляндії» (Hirvisaari v. Finland), N 49684/99, п. 30, від 27 вересня 2001 року)[8].

Автори практичного посібника зі ст. 6 Конвенції, який був підготовлений Дослідницьким підрозділом Європейського Суду з прав людини, в контексті обґрунтування судового рішення як передумови реалізації права на справедливий суд, проаналізували в цьому аспекті низку рішень ЄСПЛ і зазначають, що [9]:

– гарантії статті 6 § 1 передбачають зобов'язання судів надавати достатні підстави для винесення рішень (Н. v. Belgium (Н. проти Бельгії), § 53). Достатні підстави демонструють сторонам, що їх справа була ретельно розглянута. Хоча національний суд користується певним правом розсуду, обираючи аргументи і приймаючи докази, він зобов'язаний обґрунтувати свої дії підставами для винесення рішень (Suominen v. Finland (Суомінен проти Фінляндії), § 36);

– стаття 6 § 1 зобов'язує суди надавати підстави для винесення рішень, однак не передбачає детальної відповіді на кожний аргумент (Van de Hurk v. the Netherlands (Ван де Гурк проти Нідерландів), § 61; García Ruiz v. Spain (Гарсія Руїс проти Іспанії) [ВП], § 26; Jahnke and Lenoble v. France (Янке і Ленболь проти Франції) (déc.); Perez v. France (Перез проти Франції) [ВП], § 81). Міра застосування цього зобов'язання може різнитися в залежності від характеру рішення (Ruiz Torija v. Spain (Руїс То-

ріха проти Іспанії), § 29; *Hiro Balani v. Spain* (Хіро Балані проти Іспанії), § 27) і може бути визначена тільки зважаючи на обставини справи: необхідно брати до уваги, серед іншого, різноманітність документів і доказів, які сторона може представити судам і різницю у положеннях, нормах звичаєвого права, юридичних оцінках і представленні та винесенні рішень між державами-учасниками (*Ruiz Torija v. Spain* (Руїс Торіха проти Іспанії), § 29; *Hiro Balani v. Spain* (Хіро Балані проти Іспанії), § 27). Однак, якщо подання сторони є вирішальним для результату провадження, воно вимагає конкретної та прямої відповіді (*Ruiz Torija v. Spain* (Руїс Торіха проти Іспанії), § 30; *Hiro Balani v. Spain* (Хіро Балані проти Іспанії), § 28). Отже, суди мають вивчити наступне: а) основні аргументи сторони (*Buzescu v. Romania* (Бузеску проти Румунії), § 67; *Donadze v. Georgia* (Донадзе проти Грузії), § 35); б) заяви, що стосуються прав і свобод, які гарантуються Конвенцією і її протоколами: національні суди повинні розглядати такі справи з особливою суворістю і ретельністю (*Wagner and J.M.W.L. v. Luxembourg* (Вагнер і J.M.W.L. проти Люксембургу), § 96);

– вимога щодо юридичної визначеності і захисту правомірних очікувань не включають права на встановлену судову практику (*Unédic v. France* (Юнедік проти Франції), § 74). Розвиток судової практики не суперечить належному правозастосуванню, оскільки відсутність еволюційного та динамічного підходу попереджують будь-які зміни чи покращення (*Atanasovski v. «The former Yugoslav Republic of Macedonia»* (Атанасовський проти «Колишньої Югославської республіки Македонія», § 38). Існування встановленої судової практики зобов'язує Верховний Суд надавати більш істотне обґрунтування відхиленню від прецедентного права, а у іншому випадку, буде порушено право особи на належне обґрунтування рішення. У деяких справах зміни у національній судовій практиці, що впливають на цивільні провадження, що знаходяться на судовому розгляді, можуть порушувати Конвенцію (*Petko Petkov v. Bulgaria* (Петко Петков проти Болгарії), §§ 32–34);

– якщо публічно проголошується лише постановча частина рішення необхідно визначити чи у громадськості були інші способи отримати доступ до обґрунтування рішення, яке не зачитувалось публічно, і, якщо так, то потрібно розглянути форми публічності, використані для забезпечення громадського контролю (*Ryakib Biryukov v. Russia* (Рякіб Бірюков проти Росії), §§ 38–46 і посилання вказані у справі, §§ 33–36). Оскільки причини, які б дали зрозуміти чому скарги заявника були відхилені, були недоступні для загалу, мети статті 6 § 1 не було досягнуто (там же, § 45)[10].

Слід звернути увагу й на ту обставину, що вимога мотивування рішень суддів під час досудового розслідування оцінювалася ЄСПЛ також крізь призму ст. 5, 8 Конвенції та ст. 1 Першого протоколу до неї.

Зокрема, обов'язок обґрунтування та мотивування рішення про позбавлення свободи особи (наприклад, тримання під вартою) впливає із п. 3 ст. 5 Конвенції, яка вимагає, щоб були встановлені належні підстави для спростування презумпції свободи. Суд зазначає, що завданням органів влади є встановлення того, чи продовжують існувати підстави, що обґрунтовують тривале тримання під вартою («*Merabishvili v. Georgia* [ВП]» (*Merabishvili v. Georgia* [GC]), § 234). Тягар доказування у цих питаннях не повинен перерозподілятися так, щоб на затриману особу покладался обов'язок доводити наявність підстав для її звільнення («*Биков проти Росії* [ВП]» (*Bykov v. Russia* [GC]), § 64). Якщо національний суд не вказав у своєму рішенні обставини, які могли існувати на момент такого рішення і стати підставою для взяття особи під варту, Суд не повинен встановлювати їх самостійно та займати місце національного суду, який санкціонував тримання під вартою (там само, § 66; «*Гіоргі Ніколашвілі проти Грузії*» (*Giorgi Nikolaishvili v. Georgia*), § 77). Лише за допомогою обґрунтованих рішень може бути забезпечений суспільний контроль за здійсненням правосуддя («*Tase v. Romania*» (*Tase v. Romania*), § 41).

Висновки. Підсумовуючи все вищенаведене, зазначимо, що у спільних нормативно-правових документах Європейського Союзу не розрізняються такі поняття, як «рішення слідчого судді» та «рішення суду», «обґрунтованість рішення слідчого судді» та «обґрунтованість рішення суду». Це, насамперед, пов'язано з неоднаковою функціональною спрямованістю діяльності зазначеного суб'єкта у кримінальних провадженнях держав-членів ЄС. Філософія, закладена в документах та рішеннях ЄСПЛ, наведених вище, дає право говорити, що поняття «обґрунтованість судового рішення» охоплює й рішення суб'єктів кримінального провадження, до повноважень яких належить здійснення судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні.

Вимога обґрунтованості рішень судді в документах ЄС розглядається в аспекті його зовнішньої незалежності як ключового елементу принципу «Доступ до правосуддя та прозорість». Така невід'ємна складова статусу судді має інструментальну значущість, оскільки передбачена для створення оптимальних умов, за яких суддя може прийняти законне, обґрунтоване та вмотивоване рішення неупереджено, і є незамінним засобом досягнення мети кримінального провадження – справедливе вирішення правового конфлікту.

Нормативно-правові акти ЄС не розрізняють таких понять, як «обґрунтованість» та «вмотивованість» судового рішення, охоплюючи це єдиним поняттям «обґрунтованість рішення» або «підстави ухвалення рішення».

Говорячи про обґрунтування судового рішення, доцільно усвідомлювати, що це комплекс (система) дій, за наслідками вчинення яких у сукупності можна констатувати, що судові рішення є обґрунтованими. В якості визначальних ознак системи треба виділяти такі: а) система створюється або існує з певною метою; б) у складі системи наявні окремі частини, які постійно взаємодіють між собою та функціонують як єдине ціле; в) система зазнає певних змін у разі, якщо до неї додається якийсь елемент або забирається; г) функціонування системи залежить від її структури (сукупності зв'язків, що забезпечують цілісність системи); д) трансформація структури призводить до зміни порядку функціонування системи.

Можемо констатувати, що на теренах Європи мотивуванню рішень суддів, зокрема тих, які здійснюють функцію судового контролю під час досудового розслідування, приділяється значна увага. Реалізація відповідної вимоги є невід'ємним стандартом ухвалення законного, обґрунтованого рішення, яке здатне переконати об'єктивного спостерігача в справедливості дій державних інституцій відносно особи, щодо якої здійснюється кримінальне провадження.

Отже, системний аналіз наведених вище положень правових актів ЄС та рішень ЄСПЛ, власні умовиводи, що стосуються категорії обґрунтованості судових рішень, дозволяє виокремити певну систему європейських стандартів обґрунтування судових рішень, зокрема під час судово-контрольної діяльності.

1. Стандарт обов'язковості обґрунтування судового рішення, суть якого полягає в тому, що незалежно від будь-яких обставин провадження відповідна вимога має бути імперативно реалізована суддею при ухваленні ним остаточного чи проміжного рішення.

2. Стандарт відповідності обґрунтування судового рішення принципам, проголошених Конвенцією та ЄСПЛ, а саме, верховенству права, права на справедливий суд, забезпечення права на захист, доступу до правосуддя тощо.

3. Стандарт відповідності обґрунтування судового рішення очікуванню сторін та суспільства. В його основі лежать наступні тези:

- вмотивоване рішення суду є гарантією того, що сторона була вислухана і почута шляхом детального дослідження наданих нею матеріалів та висловлених доводів. Це переконує її у правильності або хибності правової позиції та визначає подальший вектор дій;

- у своїх рішеннях суди часто обмірковують питання права, на вирішення яких очікує суспільство. Відповідно, їх слід розглядати та приймати по ним рішення з особливою ретельністю, щоб це відповідало очікуванням суспільства. Суд має бути відповідальним за своє рішення, а саме, має пояснити свої дії і, що є особливо важливим, повинен бути готовим нести за це відповідальність.

4. Стандарт диференційованого підходу до змісту та форми обґрунтування судового рішення. Градація підходів до обґрунтування судового рішення пов'язана з багатьма факторами та обставинами, які впливають на характер та ступінь (глибину) його обґрунтування. В якості відповідних критеріїв різноманітності обґрунтування судових рішень вбачаємо за доцільне виділити наступні:

- в залежності від етапу провадження, на якому вони приймаються. Остаточні рішення, ухвалені по суті спору, повинні мати більш суттєву ступінь обґрунтованості у порівнянні з процедурними, які періодично постановляються по ходу розгляду справи. Наприклад, співвідношення вимог обґрунтованості до ухвали слідчого судді про призначення судового розгляду щодо розгляду клопотання слідчого про обрання запобіжного заходу та його ухвала про застосування запобіжного заходу;

- в залежності від питань, що в них вирішуються, зокрема істотності «торкання» основних прав та свобод людини. У випадку, коли рішення слідчого судді стосуються індивідуальних свобод або може вплинути на права чи майно особи, обґрунтування підстав ухвалення такого рішення має бути більш істотним. Наприклад, у порівняльному аспекті - ухвала слідчого судді про відвід та його ухвала про арешт майна особи;

- в залежності від конкретних обставин справи. Мається на увазі, що обґрунтування рішення повинно бути здійснено у прив'язці до реально існуючих обставин кримінального провадження, а не абстрактно, одноманітно щодо всіх правовідносин, які підпадають під дію певної норми права. Наприклад, у разі вчинення кримінального правопорушення у співучасті і обранні запобіжного заходу до підозрюваних, суд має враховувати широкий спектр обставин, що вплинуть на остаточне рішення. Отже, навіть за тотожності протиправних дій співучасників остаточне рішення щодо них може бути неоднаковим як по змісту, так і щодо наслідків для підозрюваних;

- в залежності від свободи власного розсуду при виборі того, чи слід приймати усне рішення, коли це дозволено, чи коротке письмове або розширене.

5. Стандарт чіткості та зрозумілості обґрунтування судового рішення. Суть цієї вимоги полягає в тому, що текст рішення має бути логічним, простим для сприйняття. Підстави його прийняття мають бути узгодженими, чіткими, недвозначними й несуперечливими. Зміст рішення повинен давати можливість сторонньому читачеві простежити логіку міркувань, які привели суддю до ухвалення ним рішення, та переконатися у впевненості судді у власних умовиводах.

6. Стандарт належного балансу між стислістю та правильним розумінням ухваленого рішення, в основі якого закладено задум про те, що виклад підстав для прийняття рішення не повинен неодмінно бути довгим. Надмірне обґрунтування рішення може переобтяжувати текст, стати передумовою втрати читачем відслідкування логіки думок судді, ускладнити його сприйняття. Саме тому судді доцільно знайти оптимальний баланс між лаконічністю рішення та чітким, правильним розумінням ухваленого рішення іншою особою.

7. Стандарт дотичності обґрунтування судового рішення положенням національного, європейського права, а також його відповідність існуючій судовій практиці.

У своїх рішеннях суд досліджує питання права, що нерозривно пов'язано із застосуванням правил національного, європейського права. Тому при обґрунтуванні судового рішення суддя зобов'язаний посилається на відповідні положення Конституції України, норми національного, європейського права. Необхідність врахування приписів європейського права перш за все пов'язано з фундаментальними положеннями, які визначають зміст засад кримінального провадження. Зокрема, принцип верховенства права у кримінальному провадженні застосовується з урахуванням практики ЄСПЛ (ч. 2 ст. 8 КПК України); кримінальне процесуальне законодавство України застосовується з урахуванням практики ЄСПЛ (ч. 5 ст. 9 КПК України).

9. Стандарт обов'язкового оприлюднення обґрунтування судових рішень. Сутність його полягає в тому, що суспільство має право ознайомитися із змістом судового рішення, зокрема, з обґрунтуванням висловленої у ньому позиції суду. Навіть тоді, коли присутність громадськості виключена під час судового розгляду (закрите судові засідання), рішення, у тому числі, ключові висновки, докази та правове обґрунтування повинні бути оприлюднені. Виключення можуть становити лише окремі категорії справ, які стосуються інтересів неповнолітніх осіб, державної таємниці тощо.

10. Стандарт обґрунтування судового рішення додатковими аргументами у разі наявності специфіки реалізації принципу безпосередності.

В основі покладена вимога про те, що у разі неможливості суддею з об'єктивних чи суб'єктивних причин безпосередньо сприймати певні докази, він не повинен обґрунтовувати рішення виключно або вирішальною мірою такими доказами. Мають бути надані додаткові матеріали, які допоможуть з'ясувати відповідні обставини кримінального провадження.

11. Стандарт толерантності обґрунтування судового рішення.

Його суть полягає в тому, що обґрунтування судового рішення не повинно містити жодних образливих або критичних зауважень щодо сторін. В повній мірі має бути дотримана повага до чужого вибору, особливостей, думок учасників кримінального провадження.

12. Стандарт достатнього часу для підготовки, в тому числі обґрунтування, судового рішення.

Базовою є теза про те, що належне обґрунтування є імперативною вимогою, якою ні в якому разі не можна нехтувати в інтересах швидкості розгляду справи. Саме тому у судді має бути достатньо часу для підготовки своїх рішень, зокрема пошуку аргументів на його обґрунтування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Рудик П.А. Основні міжнародно-правові та європейські стандарти у сфері правосуддя та їх вплив на забезпечення єдності судової практики. Київ: *Часопис Київського університету права*, 2019. № 4. С. 74–80.
2. Рекомендація CM/Rec (2010) 12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a38#Text (дата звернення 24.02.2025).
3. Велика Хартія суддів (Основні принципи) прийняті в ході її 11-му пленарному засіданні КРЕС (Страсбург, 17-19 листопада 2010 року): https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016805a570chttps://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/file/velyka_hartiya_suddiv.pdf (дата звернення 24.02.2025).
4. Висновок № 7 (2005) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету міністрів Ради Європи про правосуддя та суспільство: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/r_7_2005_2005_11_25.pdf (дата звернення 24.02.2025).
5. Висновок № 11 (2008) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо якості судових рішень: https://court.gov.ua/userfiles/visn_11_2008.pdf (дата звернення 24.02.2025).
6. Висновок № 18 (2015) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету міністрів Ради Європи про місце судової влади та її відносини з іншими гілками влади в сучасних демократіях: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/no18_of_pereklad.pdf (дата звернення 24.02.2025).
7. Рішення ЄСПЛ від 18 липня 2006 року у справі «Проніна проти України»: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_096#Text (дата звернення 24.02.2025).

8. Рішення ЄСПЛ від 10 лютого 2010 року у справі «Серявін та інші проти України»: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_672#Text (дата звернення 24.02.2025).
9. Практичний посібник зі ст. 6 Конвенції. Право на справедливий суд (цивільна частина): https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_6_civil_ukr (дата звернення 24.02.2025).
10. Практичний посібник зі ст. 6 Конвенції. Право на справедливий суд (цивільна частина): https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_6_civil_ukr (дата звернення 24.02.2025).

ОСОБЛИВОСТІ ДОКАЗОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ТЕРОРИСТИЧНИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

Соколовський М.В.,

доцент

Національного юридичного університету

імені Ярослава Мудрого

Гарницька А.О.,

студентка 5 курсу

Національного юридичного університету

ім. Ярослава Мудрого

Соколовський М.В., Гарницька А.О. Особливості доказової діяльності під час досудового розслідування терористичних кримінальних правопорушень.

Стаття зосереджена на дослідженні актуальних проблем протидії терористичним кримінальним правопорушенням в Україні, висвітлюючи складний комплекс питань, пов'язаних з міжвідомчою взаємодією та процесом доказування. Особлива увага приділяється аналізу правових та організаційних засад боротьби з тероризмом, розглядаючи роль Служби безпеки України як ключового суб'єкта, що здійснює протидію терористичним загрозам. У контексті сучасних геополітичних викликів, зокрема гібридної війни та активізації діяльності радикальних угруповань, ефективність протидії тероризму набуває особливого значення.

У статті детально розглядаються системні проблеми, що виникають у процесі досудового розслідування терористичних актів. Серед них виокремлено розбіжність між оперативними цілями та потребами досудового розслідування, що часто призводить до недостатнього збору доказової бази. Також аналізується проблема недостатньої комунікації між оперативними підрозділами та слідчо-оперативними групами, що ускладнює своєчасний обмін інформацією та процесуальне закріплення доказів. Окремо досліджується питання пріоритетизації оперативних завдань над процесуальними, що призводить до втрати ключових доказів та ускладнює формування обвинувачення. Дослідження також охоплює аналіз міжнародних стандартів та практик у сфері протидії тероризму, що дозволяє виявити потенційні шляхи вдосконалення національної системи.

Стаття також приділяє значну увагу особливостям доказування у справах, пов'язаних з терористичними актами, зокрема, у випадках використання вибухових пристроїв. Розглядаються питання міжвідомчої кооперації та залучення спеціалізованих експертів, а також процедури нейтралізації та знищення вибухових пристроїв. Аналізуються особливості проведення слідчих дій та експертиз, необхідних для доказування у таких справах. Особливий акцент робиться на необхідності забезпечення належної фіксації доказів та дотримання процесуальних норм під час проведення спеціальних операцій.

Для вирішення виявлених проблем пропонується оптимізація координації між СБУ та іншими правоохоронними та державними органами, вдосконалення процедур міжвідомчої взаємодії та збору доказів, а також удосконалення системи протидії тероризму в Україні з урахуванням сучасних геополітичних реалій та специфіки терористичних кримінальних правопорушень. Пропонується розробка чітких алгоритмів взаємодії між оперативними та слідчими підрозділами, а також впровадження сучасних технологій для збору та аналізу доказів.

Ключові слова: тероризм, протидія тероризму, доказування, міжвідомча взаємодія, Служба безпеки України, досудове розслідування, вибухові пристрої.

Sokolovskyi M.V., Harnytska A.O. Specific aspects of evidence collection during the pre-trial investigation of terrorist criminal offenses.

This article focuses on examining the pressing challenges in countering terrorist criminal offenses in Ukraine, shedding light on the complex issues related to interagency cooperation and the evidentiary process. Particular emphasis is placed on analyzing the legal and organizational frameworks for combating terrorism, particularly the role of the Security Service of Ukraine (SSU) as a pivotal entity in countering terrorist threats. In the context of contemporary geopolitical challenges, including hybrid warfare and the

intensified activities of radical groups, the effectiveness of counter-terrorism measures assumes paramount importance.

The article delves into the systemic problems encountered during the pre-trial investigation of terrorist acts. These include the divergence between operational objectives and the exigencies of pre-trial investigations, often leading to insufficient evidence collection. Additionally, the study analyzes the problem of inadequate communication between operational units and investigative-operational teams, which hinders the timely exchange of information and the procedural consolidation of evidence. The prioritization of operational tasks over procedural requirements, resulting in the loss of crucial evidence and impeding the formation of indictments, is also critically examined. The research incorporates an analysis of international standards and practices in counter-terrorism, identifying potential avenues for enhancing the national system.

Furthermore, the article dedicates significant attention to the specifics of evidentiary procedures in cases involving terrorist acts, particularly those involving the use of explosive devices. It explores issues of interagency collaboration, the involvement of specialized experts, and the protocols for neutralizing and disposing of explosive devices. The intricacies of conducting investigative actions and forensic examinations necessary for evidentiary purposes are analyzed. Special emphasis is placed on ensuring the proper documentation of evidence and adherence to procedural norms during special operations.

To address the identified challenges, the article proposes optimizing coordination between the SSU and other law enforcement and state agencies, improving interagency cooperation and evidence collection protocols, and enhancing Ukraine's counter-terrorism framework in light of current geopolitical realities and the specific characteristics of terrorist criminal offenses. The development of clear interaction algorithms between operational and investigative units, as well as the implementation of advanced technologies for evidence collection and analysis, are recommended.

Key words: terrorism, counter-terrorism, evidence collection, interagency cooperation, Security Service of Ukraine, pre-trial investigation, explosive devices.

Постановка проблеми. В умовах сучасної геополітичної ситуації Україна стикається не лише з військовою агресією з боку РФ, але й з численними терористичними актами, що мають системний характер та поширюються на всю територію держави.

Проблема тероризму залишається однією з ключових загроз для національної безпеки України. В умовах гібридної війни та ескалації терористичних актів, ефективна організація протидії терористичній діяльності набуває особливої актуальності. Ця стаття присвячена аналізу правових та організаційних засад функціонування системи боротьби з тероризмом в Україні, зокрема, особливостей доказування суб'єктами, що залучаються до цієї діяльності.

Дослідження базується на аналізі нормативно-правової бази, що регулює боротьбу з тероризмом в Україні, зокрема Закону України «Про боротьбу з тероризмом», та інших відповідних нормативно-правових актів. Особлива увага приділяється аналізу ролі та місця ключових суб'єктів, таких як Служба безпеки України, Міністерство внутрішніх справ України, Збройні Сили України, та інших державних органів, що залучаються до протидії терористичній діяльності.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження протидії терористичній діяльності охоплює широкий спектр питань, від кримінальної відповідальності до оперативно-розшукової діяльності. Вітчизняні науковці, такі як А.О. Данилевський, М.В. Семикін, Л.В. Новікова та В.Н. Кубальський, зосередили увагу на кримінально-правових аспектах, зокрема на відповідальності за сприяння терористичним організаціям, їх створення та фінансування. Ці праці закладають основу для розуміння правових механізмів протидії тероризму.

Інший напрямок досліджень стосується оперативно-розшукової діяльності. С.В. Діденко, Р.В. Мукоїда, Г.М. Бірюков, А.В. Коваленко, В.М. Євдокимов та В.М. Цимбалюк досліджували організаційно-тактичні засади протидії терористичним злочинам, включаючи використання вибухових пристроїв, діяльність організованих злочинних груп та застосування оперативно-технічних засобів. Їхні праці сприяють розвитку практичних методів боротьби з тероризмом.

Загалом, ці дослідження є важливим внеском у формування наукового базису для протидії терористичній діяльності. Вони охоплюють як теоретичні, так і практичні аспекти, що дозволяє комплексно підходити до вирішення цієї складної проблеми.

Метою дослідження є виявлення особливих та проблемних аспектів в доказуванні під час досудового розслідування терористичних кримінальних правопорушень.

Виклад основного матеріалу. Високий рівень терористичної загрози зумовлює необхідність активізації міжнародного співробітництва України у сфері протидії тероризму. Ключовим аспектом цього співробітництва є налагодження ефективного обміну інформацією між компетентними органами на міжнародному та національному рівнях. Важливим кроком у цьому напрямку стало прийняття Резолюції Ради Безпеки ООН № 2322 від 12 грудня 2016 року, співавтором якої виступила Україна. Резолюція

закликає держави до зміцнення та розширення міждержавної взаємодії та взаємодопомоги у сфері боротьби з тероризмом, обміну інформацією щодо терористичних організацій та бойовиків-терористів, включаючи їх біометричні та біографічні дані. Окремо наголошується на важливості співпраці між судовими та правоохоронними органами у розслідуванні злочинів, пов'язаних з тероризмом.

Глобальна кампанія проти тероризму знайшла відображення у низці міжнародних угод, що визначають правові рамки боротьби з окремими видами тероризму. Показовим прикладом тривалого та ефективного співробітництва є взаємодія США з країнами Європейського Союзу (зокрема, Францією, Німеччиною та Великою Британією), яка активізувалася після 2001 року. Ключовою подією стало підписання угоди між адміністрацією президента США та Європолом, що забезпечило обмін стратегічною та технічною інформацією з питань протидії тероризму. Згодом було укладено додаткову угоду, що дозволила обмін персональними даними підозрюваних осіб. Співпраця між ЄС та США постійно розширюється, охоплюючи такі сфери, як протидія фінансуванню тероризму, нелегальній міграції та боротьба з іноземними бойовиками-терористами. У 2015 році було підписано дві нові угоди між США та Європолом, що створили платформу для обміну інформацією щодо вербування та переправлення іноземних бойовиків, а також джерел їх фінансування [1].

Відповідно до Закону України «Про боротьбу з тероризмом», тероризм визначається як суспільно небезпечна діяльність, що характеризується усвідомленим та цілеспрямованим застосуванням насильницьких методів. До таких методів належать, зокрема, захоплення заручників, підпали, позбавлення життя, тортури, психологічний тиск на населення та органи державної влади, а також інші дії, що посягають на життя або здоров'я осіб, які не є комбатантами, або загроза здійснення таких дій [2]. Метою зазначеної діяльності є досягнення злочинних цілей. Статтями 258-258⁶ Кримінального кодексу України передбачена відповідальність за вчинення терористичних кримінальних правопорушень [3]. Основною характеристикою терористичної діяльності є насильство. Незважаючи на потенційно руйнівні наслідки, такі як людські жертви, матеріальні збитки та дегуманізація соціальних відносин, суб'єкти терористичної діяльності, як правило, демонструють стійкість у реалізації своїх цілей. Мотивація терористичної діяльності може бути зумовлена різноманітними факторами, включаючи політичні, кримінальні, ідеологічні та релігійні переконання. Проте, аналіз сучасних тенденцій свідчить про домінування політично мотивованих актів тероризму. Важливо зазначити, що навіть у випадках, коли терористична діяльність має виражену політичну спрямованість, мотивація її учасників може бути комплексною та включати широкий спектр індивідуальних спонукань. До таких спонукань можуть належати націоналістичний фанатизм, прагнення до самоствердження, пошук публічного визнання або помсти.

Предмет доказування, як фундаментальна правова категорія, є ключовим елементом теорії доказів. Коректне визначення предмета доказування сприяє ефективній реалізації завдань кримінального судочинства, визначених статтею 2 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) [4], та забезпечує встановлення всіх обставин, що підлягають доказуванню в межах кримінального провадження. Неправильне визначення предмета доказування може призвести до надмірного або, навпаки, недостатнього встановлення обставин, що підлягають доказуванню, що, у свою чергу, унеможливує прийняття правомірного, обґрунтованого та законного рішення у кримінальному провадженні.

Служба безпеки України є основним суб'єктом по запобіганню та протидії тероризму. Антитерористичний центр, як постійно діючий міжвідомчий координаційний орган при Службі безпеки України, здійснює стратегічне та оперативне управління діяльністю суб'єктів, що залучаються до протидії тероризму [5]. Однією з системних організаційних проблем у проведенні антитерористичних операцій є розбіжність між оперативними цілями та потребами досудового розслідування. Часто, під час спецоперацій, основний фокус зосереджується на нейтралізації загрози та звільненні заручників, що призводить до недостатньої уваги до збору доказової інформації, необхідної для кримінального провадження згідно зі ст. 91 Кримінально процесуального кодексу України.

Оперативні штаби та керівництво Антитерористичного центру, як координаційні органи, переважно орієнтуються на досягнення швидких тактичних результатів, таких як:

- забезпечення боєготовності підрозділів;
- ведення переговорів з терористами;
- проведення штурмових дій;
- координація дій учасників операції, тощо.

Однією з критичних проблем, що виникають під час проведення спеціальних операцій, є недостатня комунікація між оперативними підрозділами та слідчо-оперативними групами. Це призводить до того, що ключові деталі операції, які мають криміналістичне значення, не передаються вчасно для процесуального закріплення. Внаслідок цього, істотні докази, такі як сліди злочинної діяльності, записи затримання та інші фактичні дані, втрачаються, що суттєво ускладнює доказування в кримінальному провадженні. Внаслідок цього, збір та фіксація доказів, які мають вирішальне значення для

подальшого судового розгляду, часто залишаються на другому плані. Це створює суттєві труднощі для органів досудового розслідування, які згодом повинні використовувати результати спецоперації для формування обвинувачення та забезпечення правосуддя [6].

У процесі проведення спеціальних операцій виявляється системна дисфункція, що полягає у розриві між оперативними та процесуальними діями. Цей розрив проявляється в недостатній комунікації оперативних підрозділів та слідчо-оперативних груп, що призводить до несистематичного збору та фіксації криміналістично значущих даних. Як наслідок, ключові докази, такі як матеріальні сліди, записи затримання та інші фактичні дані, втрачаються, що створює значні перешкоди для доказування в рамках кримінального провадження [7].

Основною причиною цієї дисфункції є пріоритезація оперативних завдань над процесуальними. Оперативні штаби та Антитерористичний центр, зосереджуючись на нейтралізації загрози, не забезпечують належну координацію з слідчо-оперативними групами [8]. Це призводить до того, що збір доказів, необхідних для судового розгляду, відкладається на другий план, що ускладнює формування обвинувачення та забезпечення правосуддя.

Терористичні кримінальні правопорушення відрізняються високим рівнем суспільної небезпеки, складністю розслідування та необхідністю швидкого реагування. У таких справах оперативні підрозділи СБУ відіграють вирішальну роль у забезпеченні доказової бази. З огляду на те, що Служба безпеки України та її територіальні підрозділи є ключовими суб'єктами досудового розслідування злочинів, що є предметом даного дослідження, особливої актуальності набуває аналіз механізмів міжвідомчої взаємодії. Вивчення ефективності координації між СБУ та іншими правоохоронними та державними органами є необхідним для оптимізації процесу розслідування та забезпечення національної безпеки [9]. В свою чергу, така взаємодія може сприяти збиранню доказів, щодо терористичних кримінальних правопорушень.

У випадках терористичних актів, що здійснюються з використанням вибухових пристроїв, виникає об'єктивна необхідність у міжвідомчій кооперації та залученні спеціалізованих експертів з інших державних органів. Це зумовлено складністю та специфікою процедур, пов'язаних з нейтралізацією вибухових пристроїв, а також необхідністю проведення комплексу криміналістичних та вибухотехнічних досліджень.

Після нейтралізації вибухового пристрою, спеціалісти-вибухотехніки зобов'язані зафіксувати всі свої дії в протоколі огляду місця події, забезпечуючи повноту та достовірність доказової бази. У випадках, коли знешкодження вибухового пристрою на місці його виявлення неможливе, приймається рішення про контрольоване знищення. З метою мінімізації вторинних пошкоджень, спричинених розлітанням осколків та ударною хвилею, використовуються захисні бар'єри, такі як мішки з піском, автомобільні шини, дерев'яні щити або спеціальні протиосколкові покривала.

Одночасно з роботами з нейтралізації або знищення вибухового пристрою, слідчо-оперативна група проводить комплекс слідчих дій. За дорученням слідчого, здійснюється допит свідків-очевидців для встановлення осіб, причетних до злочину, аналізуються шляхи підходу та відходу з місця встановлення вибухового пристрою, а також виявляються потенційні місця засідок злочинця. Огляд місця події включає пошук речових доказів у місцях, з яких добре проглядається місце встановлення вибухового пристрою. Під час опитування свідків, оперативні працівники звертають увагу на невербальні та вербальні ознаки, що можуть свідчити про причетність осіб до злочину.

Після виявлення, фіксації та вилучення речових доказів, слідчий призначає комплекс судових експертиз, включаючи вибухотехнічну, вибухопожежну, дактилоскопічну, біологічну та експертизу речовин, матеріалів та виробів. У випадках, коли вибуховий пристрій не спрацював, особлива увага приділяється його розрядженню та унеможливленню детонації під час знешкодження, що дозволяє зберегти максимальну кількість слідів злочину та сприяє ідентифікації злочинця. Зокрема, на вибуховому пристрої можуть бути виявлені сліди пальців рук, а на місці його встановлення – сліди взуття та біологічні сліди підозрюваного. Ця процедура забезпечує комплексний підхід до документування та дослідження вибухових пристроїв на місці потенційного терористичного акту, що сприяє ефективному розслідуванню та запобіганню подібним злочинам у майбутньому [10].

Висновки. Ефективна протидія терористичним кримінальним правопорушенням в Україні вимагає комплексного підходу, що поєднує теоретичні напрацювання та практичні аспекти. Особлива увага приділяється аналізу правових та організаційних засад функціонування системи боротьби з тероризмом, зокрема, особливостям доказування під час досудового розслідування. Дослідження підкреслює важливість міжвідомчої взаємодії, особливо між Службою безпеки України та іншими правоохоронними органами, для забезпечення ефективного збору та фіксації доказів.

Виявлено системні проблеми, такі як розбіжність між оперативними цілями та потребами досудового розслідування, недостатня комунікація між оперативними підрозділами та слідчо-оперативними групами, а також пріоритезація оперативних завдань над процесуальними.

Для вирішення цих проблем пропонується оптимізація координації між Службою безпеки України та іншими правоохоронними та державними органами, а також вдосконалення процедур збору та фіксації доказів, особливо у випадках використання вибухових пристроїв. Також, необхідно вдосконалити систему протидії тероризму в Україні, враховуючи сучасні геополітичні реалії та специфіку терористичних кримінальних правопорушень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Іноземний досвід протидії тероризму: висновки для України. Аналітична записка // Національний інститут стратегічних досліджень: сайт. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/2446>.
2. Про боротьбу з тероризмом: Закон України від 20.03.2003 р. № 638-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2003. № 25. Ст. 180. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15#Text>.
3. Кримінальний кодекс України: Закон від 05.04.2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2001. № 25-26. Ст. 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
4. Кримінальний процесуальний України: Закон від 13.04.2012 № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2013, № 9-10, № 11-12, № 13, ст. 88 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
5. Про Службу безпеки України : Закон України від 25.03.1992 р. № 2229-XII. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1992, № 27, ст. 382. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12>.
6. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18.02.1992 р. № 2135-XII. *Голос України*. 1992. № 56. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text>.
7. Баулін О. Обставини, що підлягають встановленню під час розслідування терористичного акту. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2015. № 4. С. 28–38.
8. Капліна О. Проблеми застосування норм кримінального процесуального законодавства в умовах проведення АТО. URL: <http://dspace.nlu.edu.ua>.
9. Туркот М. Проблеми здійснення досудового розслідування у районі проведення антитерористичної операції / М. Туркот, Г. Ганова // *Вісник прокуратури*. 2014. № 12(162). С. 11–20.
10. Кримінальний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар / за заг. ред. професорів В. Гончаренка, В. Нора, М. Шумила. К.: Юстиніан, 2012. 1224 с.

INVESTIGATIVE ACTIONS IN UKRAINE, GERMANY AND FRANCE: COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS OF REGULATIONS AND APPLICATION PRACTICE

Shyshenko A.A.,

3rd year student

faculty of International and European Law

National University of Law

named after Yaroslav the Wise

Shyshenko A.A. Investigative actions in Ukraine, Germany and France: comparative legal analysis of regulations and application practices.

Investigative actions are important in criminal proceedings because they ensure the effective investigation of criminal offenses, the collection of evidence and the observance of human rights throughout the process. However, the legal regulation and practice of conducting them have really clear differences from country to country, which in turn necessitates a comparative legal analysis in this area. Ukraine applies investigative procedures in accordance with the changes introduced after the reform of the criminal procedure legislation, but there are still relevant issues to ensure and maintain a balance between human rights and interests of justice. The legislations of Germany and France, as well as the relevant court practice on conducting investigative actions in these countries, ensure an appropriate level of guarantees for participants in the criminal process. The purpose of this study is to compare the legal regulation and practice of criminal procedure in Ukraine, Germany and France, and to identify effective approaches to improving the national criminal procedure. This article describes the study of key investigative actions, their peculiarities in each of the above-mentioned countries, and the mechanisms for ensuring the legality of the process and protection of human rights during the performance of investigation. Particular attention is paid to the role of judicial control over the investigative process, the standard of admissibility of evidence to cases and procedural guarantees for participants in the criminal process. The results of the study can be used to draw conclusions about the strengths and weaknesses of each of the legal systems under consideration. For example, Germany pays considerable attention to judicial control over investigative actions, and this contributes to the observance of human rights. The French system of investigative actions combines elements of continental and Anglo-Saxon law, which ensures the high efficiency of criminal investigations thanks to the judge-instructor. In Ukraine, despite the recent reform of the criminal procedure system, there are a number of problems in the areas of judicial control, namely the insufficient level of the latter and frequent violations of the rights of participants within investigative actions. The comparative legal analysis can be used to formulate recommendations for improving the Ukrainian system of investigative actions, taking into account the experience and mistakes of European countries. Improving the efficiency of pre-trial investigation, ensuring the proper level of rights of all participants in the process and strengthening trust in law enforcement agencies can be the basis for the Ukrainian criminal process by adopting the best practices of the European Union.

Key words: investigative actions, criminal procedure, comparative legal analysis, judicial control, admissibility of evidence.

Шищенко А.А. Слідчі дії в Україні, Німеччині та Франції: порівняльно-правовий аналіз нормативного регулювання та практики застосування.

Слідчі дії мають важливе значення у кримінальному провадженні, оскільки забезпечують ефективне розслідування кримінальних правопорушень, збір доказів та дотримання прав людини протягом усього процесу. Однак правове регулювання та практика їх проведення мають дійсно чіткі відмінності в різних країнах, що, в свою чергу, зумовлює необхідність проведення порівняльно-правового аналізу в цій сфері. Україна застосовує слідчі дії відповідно до змін, внесених після реформування кримінального процесуального законодавства, але все ще залишаються актуальними питання забезпечення та дотримання балансу між правами людини та інтересами правосуддя. Законодавство Німеччини та Франції, а також релевантна судова практика щодо проведення слідчих дій у цих державах дозволяє забезпечити належний рівень гарантій для учасників кримінального процесу. Метою цього дослідження є порівняння правового регулювання та практики кримінального процесу в Україні, Німеччині та Франції, а також визначення ефективних підходів до вдосконалення національного кримінального

процесу. Стаття присвячена дослідженню основних слідчих дій, їх особливостей у кожній із зазначених країн, а також механізмів забезпечення законності процесу та дотримання прав людини під час розслідування. Особливу увагу приділено ролі судового контролю за процесом розслідування, стандарту допустимості доказів у справі та процесуальним гарантіям учасників кримінального процесу. За результатами дослідження можна зробити висновки про сильні та слабкі сторони кожної з розглянутих правових систем. Наприклад, у Німеччині значна увага приділяється судовому контролю за слідчими діями, що сприяє дотриманню прав людини. Французька система слідчих дій поєднує елементи континентального та англосаксонського права, що забезпечує високу ефективність кримінальних розслідувань завдяки судді-інструктору. В Україні, незважаючи на нещодавнє реформування кримінальної процесуальної системи, існує низка проблем у сфері судового контролю, а саме недостатній рівень останнього та нерідкі порушення прав учасників слідчих дій. Порівняльно-правовий аналіз може бути використаний для формулювання рекомендацій щодо вдосконалення української системи слідчих (розшукових) дій з урахуванням досвіду та помилок європейських країн. Підвищення ефективності досудового розслідування, забезпечення належного рівня дотримання прав усіх учасників процесу та зміцнення довіри до правоохоронних органів може стати основою для розвитку українського кримінального процесу шляхом запозичення кращих практик Європейського Союзу.

Ключові слова: слідчі дії, кримінальний процес, порівняльно-правовий аналіз, судовий контроль, допустимість доказів.

Statement of the problem: Investigative actions are an important element of the criminal process, as they ensure the effective investigation of criminal acts and the preservation of human rights. In Ukraine, there are problems with the imperfection of the relevant procedures and the restriction of the rights of suspects in cases, while in European countries, namely Germany and France, more advanced mechanisms of investigative actions have been developed. A comparative legal analysis of this area allows to identify effective practices that will help improve the Ukrainian criminal process and ensure a balance between interests of justice and human rights.

Purpose of the study: The main purpose of this study is to provide a comparative legal analysis of the practice of investigative actions in Ukraine and EU countries (Germany and France). The study is aimed at identifying key differences, effective practices and approaches to resolving criminal cases, as well as opportunities to improve the Ukrainian criminal process, taking into account the experience and mistakes of more experienced and developed countries. This will help to improve the efficiency and quality of pre-trial investigations and help to maintain a balance between human rights and the needs of justice.

State of development of the problem: The issue of differences in the regulation and practice of investigative actions in Ukraine and European countries (Germany and France) is actively studied in scientific research. The relevance of the issue is revealed in the works of such scholars as V. Bakhina, E. Blazhivskiy, O. Heselyov, O. Eisman, E. Lukianchuk, I. Mykhailovska, I. Petrukhina, V. Pryadko, O. Tatarov, S. Shafer, V. Shepitka, and others. There is a sufficient amount of literature and analytical materials on this topic, but further, broader analysis is still needed to better understand the identified problems and prospects for further research to improve the national system of investigative actions based on the experience of EU countries.

Main material: Investigative actions are one of the most important tools of criminal proceedings aimed at establishing the circumstances of a crime, collecting evidence and ensuring justice of the entire process. Such actions in Ukraine are regulated by the Criminal Procedure Code, and the definition of investigative actions can be found in Chapter 20 entitled "Investigative (detective) actions" Article 223 of the CPC of Ukraine, where they are considered as procedural measures that take place for a specific purpose (collection of evidence of a crime, its verification and evaluation). [1] Similar definitions are also found in the legal literature of foreign countries. For example, in Germany, the term "Ermittlungsmaßnahmen" refers to almost all procedural actions of an investigator aimed at establishing the circumstances of a criminal offense. [2] In France, the same actions are regulated by the Code of Criminal Procedure (Code de procédure pénale), which states that the investigating judge has the primary role and full control over investigations. [3]

There are various criteria for classifying investigative actions. Ukrainian legislation distinguishes between overt (open) and covert (hidden) investigative actions. For example, open investigative actions may include interrogation, search, investigative experiment, etc., while covert investigative actions may include wiretapping and hidden surveillance of suspects and possibly other measures applied on the basis of Article 246 and other articles established in Chapter 21 of the CPC of Ukraine. [1] In Germany, covert investigative actions are regulated by the German Code of Criminal Procedure (100a-100f) and stipulate that such actions, namely the restriction of a person's rights, can be used only after a court order. [2] However, the French system of criminal procedure law has its own specific procedure for covert investigative

actions, which depends on factors such as judicial review, the assessment of the need for such a method of investigating a case in accordance with the principle of proportionality. [3]

One of the most important foundations for regulating investigative actions is principles. The main principles of criminal procedure are considered to be legality (investigative actions must be conducted in accordance with the law and the rules of criminal procedure), proportionality (any restrictions on human rights must be justified by the methods used and the need to obtain the results of the investigation) and respect for human rights (prohibition of ill-treatment, under-torture or use of harsh methods to obtain, for instance, a confession, unlawful interference with privacy, etc.) [4, p. 24–39; 5 p. 6–14] The European Court of Human Rights has repeatedly emphasized the need to respect human rights during investigative actions and this was reflected in the case of “Klass and Others v. Germany” (1978), which confirmed the use of covert surveillance and control of interpersonal communication. [6]

The legal mechanism also depends on the existence of judicial control, which is an integral part of conducting investigative actions in criminal proceedings. In Ukraine, there are a number of investigative actions that can only be carried out by order of the investigating judge in accordance with the CPC of Ukraine (e.g., search of a home or other premises (article 234) or compulsory involvement of a person in a medical or psychiatric examination (article 242 (3))). [1] German criminal procedure law pays significant attention to investigative actions from the side of judicial control and this is evident in the mandatory obtaining of court authorization for most covert investigative actions under Section 8 “Investigative Actions”. [2] France has an instructing judge who has the primary role in the investigation of cases and without his authorization or sanction, certain investigative actions are prohibited under Title 3 “Investigative jurisdictions”. [3]

In Ukraine, legal regulation and practice of investigative actions are carried out in accordance with the Criminal Procedure Code, which defines the process for conducting investigative actions, their types, grounds and relevant procedures. As mentioned above, investigative actions are procedural measures aimed at obtaining evidence of a criminal offense. Pursuant to Article 223 of the CPC of Ukraine, such a process must respect and observe human rights, and it is equally important to comply with the requirements of the law. According to the CPC, there are different types of investigative actions such as search, inspection, interrogation, seizure, investigative experiment, etc. The legislation also provides covert investigative actions that are not disclosed and conducted without the person’s knowledge and consent, but at the same time, such a procedure requires separate grounds for its carrying out. [1]

There are peculiarities of certain investigative actions. For example, interrogation (Articles 224–226 of the CPC of Ukraine) is a procedural action during which information relevant to criminal proceedings is obtained from a witness, victim, suspect, and others. Interrogation is usually conducted by investigators or prosecutors, who must inform the interrogated person of his or her rights and obligations before the process begins, such as the right to refuse to testify if it may harm his or her relatives or family. Interrogation may be conducted with video and/or audio recording, and in cases involving minors or juveniles, a teacher or psychologist shall be invited. Victims and witnesses are criminally liable for giving false testimony, and the suspect has the right to a lawyer during the interrogation process. [1; 7, p. 56–67]

A search is an investigative process used to obtain evidence, tools or other items of a criminal offense. Pursuant to Article 234 of the CPC of Ukraine, a search must be conducted only with the permission of the investigating judge, but there are also exceptional cases when the time spent waiting for this decision may cost the loss of evidence or threaten human life, so in these cases, the investigating authorities act without the written consent of the investigating judge. By law, eye-witnesses must be present during the entire search of the premises, but investigative actions shall also be additionally recorded on video. If the person whose place is being searched is present, he or she has the right to a lawyer, to review the ruling from the investigating judge on such investigative actions, and to receive a second example of the search report. A detailed inventory must be drawn up for the seizure of certain documents and items, meanwhile, only the ruling of the investigating judge on the seizure of property is subject to appeal, while the search warrant is not appealable. [1; 7, p. 72–77; 8, p. 1–14]

Covert investigative (detective) actions (CIDA) are considered an important tool in criminal proceedings, which allows obtaining evidence without the knowledge and consent of the persons in respect of whom the process is being conducted. CIDA is conducted in cases where it is impossible to obtain information about a criminal offense and the person who committed it in any other way (Article 246 of the CPC of Ukraine). Audio and video surveillance of a person, inspection of certain non-public places, information from communication networks, etc., as provided for in Articles 246–275 of the CPC of Ukraine. In order to implement this process, it is necessary to obtain the sanction of the investigating judge, but it is possible to obtain permission after the fact (only in extreme cases). Anything collected during the operation may be used as evidence in criminal proceedings, but only if all the necessary procedural requirements have been met and this has ensured a certain balance between the effectiveness, legality and transparency of the investigation and human rights. [1; 7, p. 94–118; 9, p. 15–23; 10, p. 183–196]

The legality of investigative actions should be ensured by judicial control. This control should be exercised by investigating judges who authorize various overt and covert investigative (detective) actions. For example, according to Article 234 of the CPC of Ukraine, a search of a person's home or other premises must be authorized by an investigating judge. As for the admissibility of evidence, it depends on compliance with all procedural norms and human rights that must be observed during any investigative actions. If not, the evidence will be considered inadmissible. [1; 11, p. 275–279]

Despite the recent reform of the investigative system and clear regulatory framework, there are still a number of problems and challenges in practice that need to be addressed. The main ones are: violations of the investigative procedure, insufficient control by the investigative judge, and abuse of conduct of covert investigative actions. It often happens that non-compliance with the rules of certain investigative actions leads to the inadmissibility of evidence in the case. For example, if a search was conducted without a warrant issued by an investigating judge or without the presence of eye-witnesses, this may be grounds for challenging the legality of obtaining those pieces of evidence. In some cases, insufficient judicial control over the case and the actions of the investigating authorities leads to violations of the rights of the participants in the process. [12, p. 573–576] First of all, this concerns covert investigative (detective) actions that are conducted in violation of established procedures and are carried out without permission. Covert investigative procedures are very often applied without sufficient grounds and violate a number of constitutional rights of citizens. The lack of a clear distinction leads to abuse by law enforcement agencies and legal uncertainty. [13, p. 69–75]

After a detailed study of the Ukrainian system of investigative actions, it is worth exploring the details of criminal processes of more experienced countries, namely France and Germany, where criminal actions are regulated by legislative acts that specify the structure and peculiarities of the processes of these actions.

Germany has its own special features of investigative (search) actions. First of all, the German criminal procedure can be divided into three main stages: pre-trial investigation, intermediate proceedings and the main trial. The first stage begins with the receipt of information about a possible crime by law enforcement agencies (police, prosecutors, etc.). The main task of the prosecutor's office is to supervise the investigation, make the main decisions on the case and file charges against the suspects. The search, interrogation, and seizure of evidence must be conducted in accordance with the German Code of Criminal Procedure (Strafprozessordnung, StPO). The legislation also states that certain investigative actions, especially those that may violate or restrict human rights, must be carried out only with a court order. In such cases, judicial control ensures the protection of human rights and prevents abuse of power by law enforcement agencies. [14, p. 287–323]

Special attention is paid to covert investigative actions. This may include video surveillance, wiretapping, or the use of 'Trojan horses' to monitor communication in electronic programs (§ 100b StPO). [2] Authorization for such actions can be obtained only by a court decision and if there are serious grounds for suspicion. Equally important is ensuring the rights of suspects during interrogation (§ 136 StPO). [2] In accordance with the principle of a fair trial, a person subject to interrogation has the right to a lawyer from the very beginning (the first interrogation), and evidence obtained by force or improperly is inadmissible in the case (BVerfG, 2 BvR 2048/13). [15] Thus, the German criminal procedure, namely investigative actions, is based on key principles such as legality, proportionality and judicial control, which in turn leads to the observance of human rights and freedoms and at the same time affects the effectiveness of the investigation.

The French investigative system also has its own peculiarities. It is worth noting that the justice system is based on the inquisitorial approach (the central role in the investigation belongs to the judge-instructor (juge d'instruction)). The judge must be an independent magistrate and is responsible for the investigative process in cases involving serious or complex offenses. This high-ranking official has broad powers and rights, such as issuing search warrants, ordering various types of investigative examinations, listening to suspects' conversations, conducting interrogations of witnesses and suspects, etc. The judge-instructor has the obligation to collect evidence that aggravates or exonerates, but nevertheless acts in the interests of objective truth. At the end of the pre-trial investigation, the judge-instructor may transfer to the court or dismiss the case, depending on the availability of valid evidence. In addition to the judge-instructor, investigations may also be conducted by the prosecutor's office or law enforcement agencies such as the Gendarmerie nationale and the national police. [14, p. 324–330; 16, p. 730–755]

The main investigative actions in French criminal procedure are searches, interrogations, and wiretapping. Searches (perquisition) must be conducted with a warrant from a prosecutor or judge only if there was no *flagrante delicto* (crime was committed on the spot or immediately afterwards), in which case the search may be conducted without a warrant. Interrogation (audition or interrogatoire) has different forms depending on the category of a person: witness (*témoin*), suspect or person in custody (*garde à vue*). In the case of the latter, the person has the right to a lawyer or other legal assistance and must be brought

to court within 48 hours. Wiretapping of telephones (*écoutes téléphoniques*) is carried out in accordance with Articles 100-100-7 of the French Code of Criminal Procedure and is used mainly in serious crimes with the authorization of a judge. [3; 14, p. 324–330; 16, p. 730–755] Thus, the French system has its own subtleties and peculiarities, characterized by a high level of judicial control, clear regulations on investigative actions, the authorities' desire to strengthen state control over the security sector, and a strict balance between the effectiveness, transparency and legality of investigative actions and human rights.

Despite the common goal, the legal systems of Germany and France have significant differences in their approaches to regulating, executing and controlling investigative actions. In Germany, the public prosecutor's office controls investigative actions, the investigation process, the work of the police and decisions to charge suspects. Judicial control is primarily focused on issuing authorizations for certain investigative actions that may restrict human rights. The French system of criminal procedure, in investigative actions, is subject to the control of the judge-instructor, who is part of the judicial system that allows for independent investigations from the executive branch of the country. The judge-instructor controls the conduct of such actions and makes decisions on the further course of the case. However, the investigation process is significantly prolonged due to the need for the judge-instructor to be personally present at many procedural actions. Thus, the German criminal procedure system gives more powers to the prosecutor's office and the police, but all this must be done under the supervision of the court, while the French system immediately involves judicial control at all stages of the investigation.

Investigative actions in the countries analyzed in detail in this article have both similarities and differences in the application of procedural steps during investigative actions, and this is due to the peculiarities of legal systems. The main goal is to collect evidence and prove the truth, i.e. to resolve the case with the accusation of the real criminal offender, but the procedures and control over the conduction of investigative actions differ significantly in each of the above countries. The criminal procedure in Ukraine is regulated by the Criminal Procedure Code, which clearly distinguishes between the difference and rules of application of overt and covert investigative actions. Germany also has a similar regulatory code (*Strafprozessordnung*, *StPO*). The French system of criminal procedure has its own subtleties, such as the presence of a judge-instructor, whose task is to direct and control the implementation of investigative actions in particularly complex cases in accordance with the Code of Criminal Procedure (*Code de procédure pénale*).

Ukraine, Germany and France focus on human rights and procedural safeguards during the investigation, which is of key importance to the countries. Ukrainian legislation aims to comply with the principles of criminal procedure such as legality, proportionality and respect for human rights during investigative actions, as stated in Articles 87-89 of the CPC of Ukraine. [1] Germany focuses on judicial supervision of procedural actions that may in some way restrict the rights of participants in investigative actions. Such actions should be considered searches, interception of telephone conversations, etc. (§ 100a *StPO*) in accordance with the basic law of Germany (*Grundgesetz*), namely Articles 10 and 13. [2; 17] While the French criminal procedure has detailed procedural safeguards, after the recent reforms in this area, which were aimed at combating terrorism, there was a public debate about the possible risks of violating privacy rights (*Code de procédure pénale*, Articles 81-100). [3]

In the issue of judicial control over investigative actions, both common features and differences were found. The Ukrainian criminal procedure restricts certain investigative actions, such as searching a home or other premises and seizing property or assets without the permission of the investigating judge, as set forth in Articles 234 and 236 of the CPC. However, if a search is conducted without prior judicial authorization, the investigating judge's approval must still be obtained afterward, in accordance with Part 3 of Article 233 of the CPC. [1] German law requires authorization for investigative actions that may in any way restrict human rights (searches, wiretapping, covert investigative actions (very commonly surveillance) (§ 100a, 102, 105 *StPO*). [2] The role of the judge-instructor in investigative actions is even more active in the French system of investigative actions, as this person directs and supervises their conduct, as well as ensures compliance with such principles as adversariality and the rights of suspects. [3; 16, p. 730–755]

Reform of the Ukrainian investigative system should be based on the effective practices of European countries, in particular Germany and France, which have developed mechanisms that allow for a certain balance between human rights protection and the efficiency of criminal proceedings. These countries ensure strict judicial control over overt and covert investigative actions, which guarantees their legality, proportionality and compliance with due process. Such oversight strengthens the independence and impartiality of investigations and minimizes the risk of abuse of power by law enforcement agencies.

Taking into account the analysis of the legal systems of Germany and France, it is advisable to reform the Ukrainian criminal procedure in several directions. Firstly, there is a clear need to develop a strict system of judicial control over most types of investigative actions in order to reduce the risks of unjustified interference with the privacy of citizens and violation of their rights. Secondly, there are very often cases of abuse of power by law enforcement agencies during investigative actions, which is a problem that can be solved by

improving the mechanisms for overseeing their activities. Thus, such reform of criminal legislation, namely investigative (detective) actions, will result in an increase in the level of legality, enhanced guarantees of human rights during the investigation and beyond, as well as a reduction in cases of unlawful interference with the privacy of Ukrainian citizens. In addition, public confidence will increase due to the improvement of the system and procedures of judicial control over investigative actions. This has a very good prospect for the country, as such reforms will have an impact on bringing the Ukrainian criminal procedure system closer to European standards and facilitate integration into the EU legal space.

Conclusion: The analysis of investigative actions in different countries made it possible to identify the peculiarities of regulatory regulation and implementation of investigative actions in Ukraine, Germany and France. Conclusions were drawn regarding the existence of certain shortcomings in the Ukrainian criminal procedure system, which are related to insufficiently strict judicial control over the activities of law enforcement agencies during investigative actions, which leads to abuse of power by them, as well as the lack of a clear procedure for recording procedural actions. In turn, European countries demonstrate effective practices of ensuring human rights during investigative actions based on the principles of legality, transparency and efficiency.

The practical significance of this study is to use the European experience to find ways to improve the Ukrainian investigative system. A clear distinction should be made between operational and investigative actions, which will reduce legal conflicts and contribute to increased human rights guarantees during investigations. Judicial control over both overt and covert investigative (detective) is already significant, but further improvements can enhance its effectiveness in ensuring legality, proportionality, and the protection of human rights.

The study allows us to make a certain list of recommendations for the Ukrainian criminal procedure system. Firstly, there is a need to expand The list of investigative actions should be specified to include searches, interrogations, seizures, covert surveillance, wiretapping, controlled deliveries, and other procedural measures aimed at collecting evidence in criminal proceedings that can be performed only with a court order and only when absolutely necessary, which will reduce the number of cases of abuse of power by law enforcement agencies. Secondly, it is equally important to enhance the existing judicial control mechanism over investigative actions, ensuring its greater transparency, impartiality, and effectiveness as in the EU countries (Germany and France). Third, Ukraine has a well-developed system for documenting investigative actions, but the procedure of proper documentation of the process should be further implemented in Ukrainian legislation, which will give an impetus to increasing the legitimacy of investigative actions and their procedural transparency and fairness. Thus, all of the above measures together will ensure that the public trust in the Ukrainian criminal justice system is strengthened and harmonization with European standards is significantly enhanced.

REFERENCES:

1. Criminal Procedure Code of Ukraine: Law of Ukraine dated 13.04.2012 No. 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/4651-17#Text> (date of access: 12.02.2025).
2. Strafprozessordnung (StPO) – Die deutsche Strafprozessordnung, zuletzt geändert durch Gesetz vom 25. Juni 2021 (BGBl. I S. 2099) URL: <https://www.buzer.de/StPO.htm> (date of access: 17.02.2025).
3. Code de procédure pénale, Version consolidée au 1 janvier 2024 URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/LEGITEXT000006071154/2024-01-24> (date of access: 18.02.2025).
4. Kuchynska O. P., Fuley T. I., Barannik R. V. Principles of criminal proceedings in the light of the practice of the European Court of Human Rights: monograph. Nizhyn: LLC "Publishing house "AspectPoligraph", 2013. 228 p.
5. European Convention on Human Rights. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_ENG (date of access: 14.02.2025).
6. European Court of Human Rights. no. 5029/71, 06.09.1978. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57510> (date of access: 14.02.2025).
7. Osaulenko O.A., Samodin A. V., Stepanova G. M. Investigative (search) actions in criminal proceedings [educational visual aid in diagrams and tables]. Kyiv: «Center for Educational Literature», 2015. 140 p.
8. Shvydkova O.V. Search as a method of collecting evidence. *Journal of the National University «Ostroh Academy»*. Series «Law». 2014. No. 2(10). P. 1–14.
9. Sklysh E. Undisclosed investigative (search) actions under the criminal procedural legislation of Ukraine. *Bulletin of the National Academy of the Prosecutor's Office of Ukraine*. 2012. No. 2, p. 15–23.
10. Lukianchykov E., Lukianchykov B., Petriaev S. Covert investigative (search) actions – means of information support for crime investigation. *Criminalistics and Forensics*. 2020. No. 65. P. 183–196.

11. Zhovtan P.V. On the definition of the concept of evidence in criminal proceedings. *Scientific notes of the Lviv University of Business and Law*. 2013. No. 11, pp. 275–279.
12. Zhuravel V.A. Some problematic issues of conducting investigative (search) actions under the current Criminal Procedure Code of Ukraine. Pp. 573–576.
13. Tatarov O. Certain problems in conducting covert investigative (search) actions. *Bulletin of Criminal Procedure*. 2016. No. 3, p. 69–75.
14. Moldovan V., Moldovan A.V. Comparative Criminal Procedure Law: Ukraine, Germany, France, England and the USA. Kyiv: Yurinkom Inter, 1999, p. 362.
15. Federal Constitutional Court of Germany (Bundesverfassungsgericht, BVerfG). 2 BvR 2048/13, 25.08.2014. URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/2014/08/rk20140825_2bvr204813.html (date of access: 20.02.2025).
16. Freed D.J. Aspects of French Criminal Procedure. *Louisiana Law Review*. 1957, p. 730–755.
17. Basic Law of the Federal Republic of Germany: from 23.05.1949. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/gg/BJNR000010949.html> (accessed: 21.02.2025).

ОГЛЯД ТРАНСПОРТНОГО ЗАСОБУ, ЗНИЩЕНОГО АБО ПОШКОДЖЕНОГО В РЕЗУЛЬТАТІ ПІДПАЛУ

Щербаковський М.Г.,

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри кримінального процесу,
криміналістики та експертології
навчально-наукового інституту № 5
Харківського національного університету внутрішніх справ
ORCID:0000-0003-1990-1231

Щербаковський М.Г. Огляд транспортного засобу, знищеного або пошкодженого в результаті підпалу.

Досліджено проблеми розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із підпалами автотransпортних засобів, якими володіють волонтери або використовують військовослужбовці Збройних сил України. Відзначено, що основним джерелом криміналістично значущої інформації про підпал є місце події, на якому знаходиться пошкоджений або знищений транспортний засіб. Сформульовано типові загальні та окремі версії щодо причин виникнення пожежі, в якій знищено або пошкоджено транспортний засіб; окреслено основні завдання огляду місця підпалу транспортного засіб; висвітлено тактичні прийоми проведення огляду місця події на статичній та динамічній стадіях; визначено ознаки підпалу.

Завдання огляду місця пожежі полягають у виявленні характерних слідів горіння, джерела запалювання, осередку пожежі, температурного впливу, визначення меж та форм розвитку пожежі, шляхів її поширення, виявлення інших речових доказів. Перед оглядом висувуються загальні та окремі версії щодо причин пожежі, серед яких підпал з метою перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань. На загальній стадії огляду місця події здійснюється обстеження та фіксація транспорту з навколишньою обстановкою. На стадії детального огляду проводиться спочатку зовнішнє поступове обстеження всього кузова транспортного засобу, а потім досліджується салон, моторний відсік, багажник. Заключний етап огляду включає словесну, фото, відео фіксацію проведеного огляду, вилучення елементів транспорту, на яких залишилися сліди підпалу.

За результатами огляду уточнюються версії щодо причин пожежі. Визначено сліди пожежі, що мають характерні ознаки підпалу: на поверхні кузова, стеклах, колесах знаходяться локальні зони термічного ураження (підпал ззовні транспорту); розбите скління, наявність в салоні сторонніх предметів, вигорання сидінь з боку розбитого скла (осередок пожежі в салоні транспорту), наявність на деталях транспорту слідів легкозаймистих рідин чи горючих речовин; наявність біля згорілого транспорту пристрою, шнурів, мотузки, просочені бензином, ємності від легкозаймистої рідини та інших предметів, пристосованих для підпалу.

Ключові слова: кримінальне провадження, слідчий огляд, місце події, транспортний засіб, знищення або пошкодження майна, пожежа, підпал, слідчі версії.

Shcherbakovskyi M.Y. Inspection of a vehicle destroyed or damaged as a result of arson.

The problems of investigating criminal offenses related to arson of motor vehicles owned by volunteers or used by servicemen of the Armed Forces of Ukraine are studied. It is noted that the main source of forensically significant information about arson is the crime scene, where the damaged or destroyed vehicle is located. Typical general and individual versions of the causes of a fire in which a vehicle was destroyed or damaged are formulated; the main tasks of inspecting the scene of a vehicle arson are outlined; tactical techniques for inspecting the scene at the static and dynamic stages are highlighted; signs of arson are identified.

The tasks of inspecting the scene of a fire are to identify characteristic traces of burning, the source of ignition, the center of the fire, temperature effect, determine the boundaries and forms of fire development, the ways of its spread, and identify other physical evidence. Before the inspection, general and individual versions of the causes of the fire are put forward, including arson with the aim of obstructing the lawful activities of the Armed Forces of Ukraine and other military formations. At the general stage of the inspection of the scene, the transport is inspected and fixed with the surrounding environment. At the stage of the detailed inspection, an external gradual inspection of the entire body of the vehicle is first carried out, and then the interior, engine compartment, and trunk are examined. The final stage of the inspection includes

verbal, photo, video recording of the inspection, removal of elements of the vehicle on which traces of arson remained.

According to the results of the inspection, versions of the causes of the fire are specified. Traces of fire have been identified, which have characteristic signs of arson: on the surface of the body, windows, and wheels there are local areas of thermal damage (arson from outside the vehicle); broken glazing, the presence of foreign objects in the interior, burnout of the seats on the side of the broken glass (fire source in the vehicle interior), the presence of traces of flammable liquids or combustible substances on the parts of the vehicle; the presence of devices, cords, ropes soaked in gasoline, containers of flammable liquids and other objects adapted for arson near the burned vehicle.

Key words: criminal proceedings, inspection of the crime scene, vehicle, destruction or damage to property, fire, arson, investigative versions.

Постановка проблеми. В сучасних умовах дії особливого правового режиму воєнного стану актуальними залишаються питання щодо ефективності протидії злочинності, яка в останній час зазнає якісні зміни. Так, значно зросла кількість правопорушень, що розслідуються за ст. 114-1 КК України. Більшість проваджень відкривається одночасно й за ч. 2 ст. 194 КК України. Найчастіше вказані правопорушення пов'язані з підпалами автотransпортних засобів (далі – АТЗ), якими володіють волонтери або використовують військовослужбовці Збройних сил України. Статистичні дані Офісу Генерального прокурора підкреслюють актуальність проблематики, адже за ст. 114-1 КК України у 2022 року зареєстровано 76 кримінальних проваджень (з них тільки 8 особам вручено повідомлення про підозру), у 2023 році – відповідно 159 (31), у 2024 році – 840 (301), у січні 2025 р. – 116 (23) [1].

Наведені статистичні дані вказують про загрозливий ріст кримінальних правопорушень, вчинених шляхом підпалу АТЗ. Різниця між кількістю зареєстрованих кримінальних правопорушень і кримінальних проваджень, у яких повідомлено про підозру, свідчить про проблеми у доказуванні обставин кримінальних правопорушень даного виду, необхідність підвищення ефективності досудового розслідування. Складність розслідування пов'язана з тим, що вказані правопорушення скоюються в основному в темний час доби, без очевидців. Тому основним джерелом криміналістично значущої інформації про злочин є місце події, на якому знаходиться пошкоджене або знищене в результаті підпалу АТЗ.

Цілком очевидно, що ефективність проведення кримінального провадження напряду залежить від своєчасного та якісного огляду місця події та пошкодженого транспортного засобу, що набуває особливого значення під час розслідування неочевидних злочинів, пов'язаних з підпалом. Як правильно зазначає В.М. Кіцелюк, місце пожежі неможливо законсервувати та зберегти для повторних досліджень, тому виключається заповнення прогалин інформації про пожежу в результаті неякісного, поверхнево проведеного огляду [2, с. 226]. Наведеним колом проблем зумовлюється актуальність статті.

Метою статті є запровадження криміналістичних рекомендацій щодо проведення огляду місця події в кримінальних провадженнях про вчинення підпалів з метою знищення або пошкодження АТЗ. Завданнями дослідження є формулювання типових версій щодо причин виникнення пожежі, в якій знищено або пошкоджено АТЗ; окреслення основних завдань огляду місця підпалу АТЗ; висвітлення тактичних прийомів проведення огляду на різних його стадіях; визначення ознак підпалу.

Стан опрацювання проблематики. Проблеми розслідування порушення встановлених законодавством вимог пожежної безпеки та підпалів неодноразово розглядалися наукових дослідженнях вітчизняних вчених, серед яких В.Д. Безвесільний, М.Ю. Бузинарський, М.А. Грига, О.Ф. Дьяченко, В.М. Кіцелюк, В.В. Колесніков, П.Ю. Кравчук, А.В. Лісіцький, В.П. Мороз, В.І. Пашенко, Є.В. Пряхін, С.Г. Степаненко, Г.М. Степанова, О.В. Таран, М.Л. Цимбал, Ю.М. Чорноус, В.В. Юсупов та ін. Вченими підкреслюється, що під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених шляхом підпалу, невідкладний огляд місця події має надважливе значення, оскільки воно є джерелом об'єктивної інформації про обставини кримінального правопорушення, матеріальні сліди злочину й осіб, які його скоїли [3]. Однак в криміналістичній літературі, що висвітлює проблеми розслідування умисного знищення або пошкодження майна шляхом підпалу (ч. 2 ст. 194 КК України), порушення встановлених законодавством вимог пожежної або техногенної безпеки (ст. 270 КК України), недостатньо уваги приділено огляду знищених пожежею транспортних засобів. Таким чином, з урахуванням зазначених обставин є актуальним розгляд особливостей огляду транспортних засобів, знищених або пошкоджених внаслідок підпалу.

Виклад основного матеріалу. Невідкладний огляд місця пожежі АТЗ спрямований на встановлення факту події, дослідження та фіксацію матеріальної обстановки, що склалася після пожежі, виявлення слідів злочинів, що вказують на підготовку, вчинення та приховування злочину. Однією з основних умов організації огляду місця події є невідкладний характер його проведення. Негайність огляду місця пожежі обумовлено тим, що ймовірність виявлення та вилучення слідів злочину знижується з плином часом. На збереженні слідів, що утворюються до, під час та після пожежі негативно впливають

такі природні явища як опади, вітер, температура тощо. Також втрата слідів пов'язана із проведенням заходів із ліквідації наслідків пожежі. Відповідно до загальних криміналістичних положень тактика огляду місця пожежі складається з трьох етапів: підготовчого (організаційного), робочого (безпосередній огляд), заключного (фіксація результатів огляду) [4, с. 6].

Підготовка до огляду місця знаходження АТЗ здійснюється з урахуванням загальних процесуальних вимог та організаційно-тактичних криміналістичних правил, однак має певні особливості, пов'язані з об'єктом обстеження. На підготовчому етапі для огляду місця події доцільно залучати як спеціалістів співробітників (експертів-пожежотехніків) державних судово-експертних установ Міністерства юстиції України [5], експертної служби МВС України [6] або, що найбільш правильно, Державної служби України з надзвичайних ситуацій [7]. Під час підготовки до огляду місця події завдання спеціаліста полягають у допомозі слідчому щодо планування проведення огляду, перевірці висунутих версій стосовно причин виникнення пожежі. У перебігу огляду спеціаліст допомагає встановлювати осередок пожежі, механізм її розвитку, виявляє, попередньо досліджує та фіксує сліди злочину, вилучає зразки, предмети, що мають відношення до події кримінального правопорушення й надалі будуть піддаватися експертному дослідженню [8, с. 162].

Ефективність розслідування умисного знищення або пошкодження АТЗ безпосередньо залежить від діяльності слідчого, пов'язаної з висунуттям ретроспективних і перспективних версій. Як підкреслює відома українська вчена В.О. Коновалова слідчі версії одночасно виконують функцію пояснення минулого і дозволяють прогнозувати майбутнє, у тому числі спосіб скоєння злочинів, наявність тих слідів, доказів, фактів, які повинні мати місце, якщо висунута версія вірна [9, с. 63-64]. Після отримання інформації щодо знищено або пошкоджено внаслідок пожежі АТЗ, перед прибуттям на місце події слідчим може бути висунуто типові загальні та окремі версії щодо причин пожежі.

Перша загальна версія передбачає, що мало місце умисне знищення або пошкодження АТЗ, вчинено шляхом підпалу. Окремі версії спрямовані на пояснення події як: 1) самостійного злочину; 2) етапу приховування іншого злочину, що пов'язане із знищенням його слідів; 3) складову вчинення інших злочинів, а саме: перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань; знищення чи пошкодження майна з необережності; шахрайство (знищення чи пошкодження АТЗ для отримання страхових виплат); хуліганство; порушення встановлених законодавством вимог пожежної або техногенної безпеки та ін. Друга загальна версія полягає в тому, що умисне знищення або пошкодження АТЗ не мало місце. Окремими версіями щодо причини пожежі є: 1) ворожий обстріл території; 2) несправність АТЗ; 3) необережне поводження із огнем; 4) вплив інших чинників, наприклад, вплив вогню від пожежі будівель, які розташовані поряд з АТЗ та ін. З кожної версії випливають наслідки, більшість яких може знайти підтвердження чи спростування у процесі огляду місця події.

Завдання огляду місця пожежі полягають у виявленні характерних слідів горіння, джерела запалювання, осередку пожежі, температурного впливу, визначення меж та форм розвитку пожежі, шляхів її поширення, виявлення інших речових доказів [10, с. 10; 11, с. 21]. Готуючись до огляду слід пам'ятати, що сліди злочину поділяються на такі групи: сліди на АТЗ, що вказують на використання засобів підпалу; сліди, що вказують на природу горючих речовин – колір, специфічний запах диму й полум'я, наявність і колір патьоків на об'єкті й залишках матеріалів; сліди дії полум'я – попіл, кіптява, залишки матеріалів, що не згоріли, сліди та залишки хімічних речовин, сліди плавлення й паливно-мастильних речовин; сліди, що вказують на наявність перешкод для швидкої ліквідації пожежі – пошкодження пожежної сигналізації, пошкодження чи відсутність засобів для гасіння пожежі тощо [12, с. 187].

Робочий етап огляду місця пожежі поділяється на загальну та детальну стадії. На загальній стадії огляду здійснюється обстеження та фіксація АТЗ з навколишньою обстановкою (будівлями, ділянками місцевості, дорогою, іншими орієнтирами), а також предметів, що не мають відношення до транспорту (згідно з поясненнями власника). Слідчий ознайомлюється з обстановкою; з'ясовує обставини, які склалися напередодні пожежі; визначає тактику та межі огляду; встановлює ділянки та елементи АТЗ, що підлягають огляду (частини кузова, салон, колеса, прилегла територія), здійснюється орієнтуюча та оглядова фото-, чи відеозйомка місця пожежі [13, с. 342].

На стадії детального огляду об'єкти спочатку фіксуються у тому стані, в якому вони знаходяться, без зміни становища. Під час огляду важливо досліджувати не тільки АТЗ але й навколишнє речове середовище, що потребує особливої уваги, оскільки біля транспортного засобу або неподалік нього можуть знаходитися речовини або предмети, пов'язані з пожежею. Безпосередній зовнішній огляд АТЗ здійснюється в певній послідовності, починаючи з передньої частини АТЗ з подальшим переміщенням навколо кузова: капот, одна сторона, багажник, інша сторона, дах, днище. Під час огляду необхідно звертати увагу на ділянки з термічними ушкодженнями, зони вигорання лакофарбового покриття, стан шин, стекол, наявність і розташування кіптяви, термічних деформацій, оплавлення конструктивних елементів кузова. Особливе значення слід приділити стану люка заливної горловини паливного бака, положення кришки та пробки.

Подальший огляд включає обстеження внутрішнього простору АТЗ. У салоні досліджується та фіксується положення й стан приладової панелі та пристроїв керування, передніх та задніх сидінь, підлоги, внутрішнього облицювання дверей. Якщо в результаті огляду виявлено уламки скла скління салону, сторонні предмети (наприклад, залишки ємностей, в яких, можливо, зберігалися інтенсифікатори горіння у вигляді легкозаймистих або горючих рідин, каміння тощо) фіксується їх місцезнаходження та стан. Значну інформацію несе стан зовнішньої та внутрішньої поверхні капота, наявність термічних ушкоджень. Дослідження моторного відсіку починається із загального огляду, а потім окремих вузлів та агрегатів та внутрішніх поверхонь елементів кузова. Для виключення причин виникнення пожежі через аварійну роботу електричної системи АЗС оглядається електроустаткування: електропроводка, стартер, акумуляторна батарея, блок запобіжників, генератор, сигналізація, тощо. Встановлюється наявність термічних пошкоджень з ознаками аварійного режиму роботи. При огляді вмісту багажника аналізується кожен окремий об'єкт, а також обстежується електропроводка, кнопки включення освітлення, місця підключення задніх ліхтарів та ін. Для обстеження днища транспортного засобу його необхідно перемістити в оглядову яму, використовувати автопідйомник або покласти набік.

Суттєве значення має заключний етап огляду, що включає фіксацію проведеного обстеження, вилучення елементів АТЗ, на яких залишилися сліди підпалу. Основними способами фіксації місця пожежі транспортного засобу є фотозйомка та відеозйомка, які дозволяють надалі зробити точний та всебічний аналіз як всього АТЗ, так й виявлених слідів. Відеозйомка дозволяє послідовно в динаміці зафіксувати процес огляду місця пожежі, а також дії спеціаліста під час проведення попередніх досліджень. Присутній при огляді спеціаліст з дослідження пожеж володіє необхідною термінологією та має надати допомогу слідчому у складенні протоколу та додатків у описі виявлених слідів, об'єктів, речовин, вилучених тощо [15, с. 77].

За результатами огляду АТЗ уточнюються версії щодо причин пожежі, встановлюються ознаки підпалу, для чого можна користуватися кваліфікаційними ознаками підпалу, наведеними на порталі «Пожежної безпеки України» [14]. До вказаного переліку може бути додано характерні ознаки підпалу автомобіля. Практика розслідування показує, що сліди пожежі мають такі характерні ознаки, які вказують на підпал:

1) осередок пожежі знаходиться ззовні транспорту: на зовнішній поверхні кузова, стеклах, протекторах знаходяться локальні зони термічного ураження. Осередок пожежі проявляється у чітко виражених ділянках із оплавленим лакофарбовим покриттям на зовнішній поверхні кузова (як правило на капоті), згорілі передні колеса, локальне прогорання автомобільних шин та пластикових підкрилок. Сліди горіння спостерігаються на ділянках шин, що знаходяться в місці контакту з поверхнею, на якій розташовується автомобіль. Коли найбільше оплавлення знаходиться в районі кришки горловини бензобаку, то це вказує, що підпал здійснений відкриванням горловини бензобаку, куди була вставлена ганчір'я, просочена легкозаймистою рідиною, а вільний її кінець підпалювався;

2) осередок пожежі знаходиться в салоні транспорту: розбите скління, в салоні виявлений сторонній важкий предмет, яким було розбито скління, залишки розбитої ємності, в якій знаходилися ініціатори горіння, сидіння автомобіля з боку розбитого скла найбільш вигоріли, найменше пошкоджене лакофарбове покриття спостерігається в нижній частині поверхні салону. Стан електроприладів та проводки вказує на те, що автомобіль був знеструмлений;

3) наявність слідів легкозаймистих, горючих рідин та речовин на поверхнях, у сколах лакофарбового покриття, уцілілих фрагментах елементів салону, під автомобілем у ґрунті або снігу (при цьому місця знаходження осередку та виявлених слідів знаходяться один над другим). При розливі легкозаймистої рідини на зовнішні поверхні кузова, скління АТЗ інтенсивніше горіння відбувається на ділянках її скупчення (зосередження), до яких відносяться водостоки та конструктивні ніші. У таких ділянках має місце найбільш інтенсивне горіння, внаслідок чого виявляється максимальні термічні пошкодження, такі як вигорання лакофарбового покриття. В результаті стікання легкозаймистої рідини може відбуватися обгорання або вигорання покриття днища, лакофарбового покриття на нижній частині кузова, шин і брызговики;

4) наявність клаптиків тканини, просочених легкозаймистою рідиною, а також ємності з-під такої речовини, що можуть бути виявлені під днищем або поблизу АТЗ. В сторону від АТЗ виявлена «доріжка», по якій поширювалося полум'я, що свідчить про розлиття легкозаймистої речовини. Виявлення в осередковій зоні пристроїв та предметів, пристосованих для підпалу: вогнепровідні пристрої (шнури, мотузки, просочені бензином та іншими рідинами), ємності від легкозаймистої рідини; ганчірки, предмети, просочені горючою рідиною.

Проведення якісного систематизованого огляду та фото- відео фіксації місця події та пошкодженого або знищеного пожежею АТЗ дозволяє виявити максимальну кількість ознак необхідних для отримання криміналістично значущої інформації під час досудового розслідування .

Висновки. В даний час існують проблеми розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із підпалами автотранспортних засобів, якими володіють волонтери або використовують військовослужбовці Збройних сил України. Основним джерелом криміналістично значущої інформації про підпал є місце події, на якому знаходиться пошкоджений або знищений АТЗ. Сформульовано типові загальні та окремі версії щодо причин виникнення пожежі, в якій знищено або пошкоджено АТЗ, якими слід керуватися під час огляду. Завдання огляду місця пожежі полягають у виявленні характерних слідів горіння, джерела запалювання, осередку пожежі, температурного впливу, визначення меж та форм розвитку пожежі, шляхів її поширення, виявлення інших речових доказів. На загальній стадії огляду місця події здійснюється обстеження та фіксація транспорту з навколишньою обстановкою. На стадії детального огляду проводиться спочатку зовнішнє поступове обстеження всього кузову транспортно-го засобу, а потім досліджується салон, моторний відсік, багажник. Заключний етап огляду включає словесну, фото, відео фіксацію проведеного огляду, вилучення елементів транспорту, на яких залишилися сліди підпалу.

За результатами огляду уточнюються версії щодо причин пожежі. Визначено сліди пожежі, що мають характерні ознаки підпалу: на поверхні кузова, скла, колесах знаходяться локальні зони термічного ураження (підпал ззовні транспорту); розбите скління, наявність в салоні сторонніх предметів, вигорання сидінь з боку розбитого скла (осередок пожежі в салоні транспорту), наявність на деталях транспорту слідів легкозаймистих рідин чи горючих речовин; наявність біля згорілого транспорту пристрою, шнурів, мотузки, просочені бензином, ємності від легкозаймистої рідини та інших предметів, пристосованих для підпалу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Офіс Генерального прокурора. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2> (дата звернення: 07.03.2025)
2. Кіцелюк В. . Особливості проведення огляду місця події під час розслідування порушень вимог пожежної безпеки. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2015. Вип. 3(9). Том 2. С. 226–230.
3. Юсупов В., Саковський А. Загальні положення проведення огляду місця пожежі. *Кримінально-правові, кримінологічні, кримінальні процесуальні та криміналістичні проблеми протидії злочинності в умовах воєнного стану* : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ – Львів – Дніпро, 20 квітня 2022 р.). Київ – Львів – Дніпро, 2022. С. 118–119.
4. Безвесільний В.Д., Дьяченко О. Ф. Розслідування та судові експертизи пожеж: довідково-методичний посібник. Харків : ТОВ «Компанія СМІТ», 2007. 360 с.
5. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: наказ Міністерства юстиції України від 8.10.1998 № 53/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення: 07.03.2025).
6. Інструкція про порядок залучення працівників органів досудового розслідування поліції та Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України як спеціалістів для участі в проведенні огляду місця події: наказ Міністерства внутрішніх справ України № 1339 від 03.11.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1392-15#Text> (дата звернення: 07.03.2025).
7. Порядок спільних дій Національної поліції України, Державної служби України з надзвичайних ситуацій та Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України під час проведення огляду місця пожежі, виявлення, припинення, попередження та розслідування кримінальних правопорушень та інших подій, пов'язаних з пожежами: наказ Міністерства внутрішніх справ України від 24.07.2017 № 621. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0998-17#Text> (дата звернення: 07.03.2025).
8. Лісіцький А.В. Використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених шляхом підпалу: дис. ... докт. філософії в галузі права. Київ. 2023. 298 с.
9. Коновалова В.Е. Версия: концепция и функции в судопроизводстве. Харьков: Консум, 2000. 176 с.
10. Цимбал М.Л. Тактика огляду місця події при розслідуванні пожеж: автореф. ... канд.. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 1999. 21 с.
11. Розслідування порушень встановлених законодавством вимог пожежної безпеки : методичні рекомендації / О.В. Таран, В.М. Кіцелюк, М. А. Грига. Київ, 2017. 48 с.
12. Пряхін Є.В. Криміналістична характеристика підпалів автомобільних транспортних засобів. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 7. С. 185–188.
13. Кравчук П.Ю. Огляд під час розслідування порушення встановлених законодавством вимог пожежної безпеки та підпалів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 8. С. 340–344.

14. Кваліфікаційні ознаки підпалу. Основні ознаки. Пожежна безпека України. URL:https://euroservis.com.ua/ua/osnovnye-priznaki-podzhoga/?srsltid=AfmBOopMt9hyQs6Drn5LVEx7GRpT_pMOf26BsQJO5jtGdn6HYVAhtLgW (дата звернення: 07.03.2025).
15. Чорноус Ю.М., Лісіцький А.В. Особливості організації розслідування кримінальних правопорушень, вчинених шляхом підпалу. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2022. № 59. С. 74–79.

ОГЛЯД МІСЦЯ ПОДІЇ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ЖИТТЯ ТА ЗДОРОВ'Я ОСОБИ, УЧИНЕНИХ ЧЛЕНАМИ МОЛОДІЖНИХ НЕФОРМАЛЬНИХ ГРУП (ОБ'ЄДНАНЬ)

Щербина С.О.,

аспірант (здобувач) кафедри кримінального права

та правоохоронної діяльності

Запорізького національного університету

ORCID: 0009-0006-8751-6318

Щербина С.О. Огляд місця події при розслідуванні злочинів проти життя та здоров'я особи, учинених членами молодіжних неформальних груп (об'єднань).

У статті наголошується, що огляд місця події – це першочергова слідча (розшукова) дія, яка проводиться при розслідуванні злочинів проти життя та здоров'я особи, учинених членами молодіжних неформальних груп (об'єднань).

За загальними положеннями криміналістичної тактики процес проведення огляду місця події при розслідуванні злочинів проти життя та здоров'я особи, учинених членами молодіжних неформальних груп (об'єднань), складається з двох ключових етапів: 1) підготовка до проведення огляду місця події та 2) пізнавальна оглядова діяльність (безпосередньо огляд).

Підготовчі дії до виїзду на місце події по злочинах вказаної категорії полягають у наступному: 1) слідчий (прокурор) має уточнити характер події відповідно до повідомлення, що надійшло; 2) вжиття заходів щодо охорони місця події та надання допомоги потерпілим (з залученням співробітників Національної поліції України); 3) забезпечити безпеку громадян на ділянках, які межують з місцем події; 4) визначити криміналістичну техніку, яка буде застосовуватися (або може бути застосована); 5) визначити склад групи (коло осіб), що буде брати участь у проведенні огляду місця події (обов'язково залучити до проведення огляду спеціаліста, який вивчає формування і діяльність молодіжних неформальних груп (об'єднань, рухів тощо), а за його відсутності – спеціаліста з культурології); 6) визначити кількість та види транспортних засобів, які необхідні для організації проведення зазначеної слідчої (розшукової) дії; 7) організувати процесуальне оформлення проведення огляду місця події на стадії підготовки.

Після прибуття на місце події слідчому (прокурору) необхідно: 1) здійснювати керівництво проведенням огляду місця події, мати гнучкий план та постійно його корегувати; 2) визначити кількість потерпілих та упевнитися в тому, що їм надається допомога (обов'язково звернути увагу за зовнішні ознаки, одяг, прикраси потерпілих); 3) опитати свідків-очевидців; 4) усунути з місця сторонніх осіб; 5) визначити та підготувати спеціальні технічні засоби, які будуть застосовані (техніка слідчого); 6) дати доручення оперативним співробітникам підрозділів Національної поліції щодо проведення інших слідчих (розшукових) дій (наприклад, допити свідків).

Стадія безпосередньо огляду місця події (робочий етап) при розслідуванні злочинів проти життя та здоров'я особи, учинених членами молодіжних неформальних груп (об'єднань) починається одразу ж після закінчення всіх підготовчих дій.

Практика ж розслідування саме злочинів проти життя та здоров'я особи, учинених членами молодіжних неформальних груп (об'єднань) показує, що, у більшості випадків кримінальна подія має центр, а тому доцільним є використання ексцентричного методу огляду (від центру до периферії).

Огляд місця події при розслідуванні злочинів проти життя та здоров'я особи, учинених членами молодіжних неформальних груп (об'єднань) є основною інформаційно-пошуковою слідчою (розшуковою) дією, яка визначає подальший хід розслідування та слугує основою для висування слідчих версій.

Ключові слова: огляд, місце події, розслідування, злочин, життя, здоров'я, особа, молодь, неформальна група, неформальне об'єднання.

Shcherbyna S.O. Inspection of the scene of the incident during the investigation of crimes against the life and health of a person committed by members of informal youth groups (associations).

The article emphasizes that a crime scene inspection is a primary investigative (detective) action that is carried out when investigating crimes against the life and health of a person committed by members of informal youth groups (associations).

According to the general provisions of forensic tactics, the process of conducting a scene inspection when investigating crimes against the life and health of a person committed by members of informal youth groups (associations) consists of two key stages: 1) preparation for conducting a scene inspection and 2) cognitive inspection activities (direct inspection).

Preparatory actions before going to the scene of the crime of the specified category are as follows: 1) the investigator (prosecutor) must clarify the nature of the incident in accordance with the received report; 2) taking measures to protect the scene of the incident and provide assistance to the victims (with the involvement of officers of the National Police of Ukraine); 3) ensuring the safety of citizens in areas bordering the scene of the incident; 4) determine the forensic technique that will be used (or may be used); 5) determine the composition of the group (circle of people) that will participate in the inspection of the scene (it is mandatory to involve a specialist who studies the formation and activities of informal youth groups (associations, movements, etc.) in the inspection, and in his absence – a specialist in cultural studies); 6) determine the number and types of vehicles necessary to organize the specified investigative (search) action; 7) organize the procedural formalities for conducting an inspection of the scene of the incident at the preparation stage.

Upon arrival at the scene of the incident, the investigator (prosecutor) must: 1) lead the inspection of the scene, have a flexible plan and constantly adjust it; 2) determine the number of victims and make sure that they are provided with assistance (it is imperative to pay attention to the external signs, clothing, and jewelry of the victims); 3) interview eyewitnesses; 4) remove unauthorized persons from the scene; 5) identify and prepare special technical means that will be used (investigator's equipment); 6) instruct operational officers of the National Police units to conduct other investigative (search) actions (for example, interrogation of witnesses).

The stage of direct inspection of the scene of the incident (working stage) in the investigation of crimes against the life and health of a person committed by members of informal youth groups (associations) begins immediately after the completion of all preparatory actions.

The practice of investigating crimes against the life and health of a person committed by members of informal youth groups (associations) shows that in most cases the criminal event has a center, and therefore it is advisable to use an eccentric method of review (from the center to the periphery).

Examination of the scene of the crime when investigating crimes against the life and health of a person committed by members of informal youth groups (associations) is the main information-seeking investigative (search) action that determines the further course of the investigation and serves as the basis for putting forward investigative versions.

Key words: review, scene, investigation, crime, life, health, person, youth, informal group, informal association.

Постановка проблеми. Огляд місця події – це першочергова слідча (розшукова) дія, яка проводиться при розслідуванні злочинів проти життя та здоров'я особи, учинених членами молодіжних неформальних груп (об'єднань). Невідкладність проведення огляду місця події обумовлюється різного роду причинами, які можуть призвести до зміни обстановки, непоправної зміни чи втрати слідів біологічного походження (випарювання, висихання, просочування, поїдання тваринами, зникнення) та інших речових доказів, що в подальшому ускладнить хід розслідування [1, с. 40-41].

Метою дослідження є визначення та аналіз окремих тактико-криміналістичних особливостей проведення огляду місця події при розслідуванні злочинів проти життя та здоров'я особи, учинених членами молодіжних неформальних груп (об'єднань).

Стан опрацювання проблематики. Проблемам розкриття та розслідування злочинів неформальної молоді присвятили свої праці такі вчені, як: В.І. Бояров, Н.В. Верлос, В.В. Дараган, М.М. Єфімов, О.В. Кириченко, Б.В. Клімов, Н.О. Кононенко А.О. Масалітін, О.В. Мельковський, Ю.В. Пирожкова та ін. На окрему увагу заслуговує цикл наукових праць М.О. Ларкіна.

Виклад основного матеріалу. Ч. 3 ст. 214 КПК України закріплює, що огляд місця події є єдиною слідчою (розшуковою) дією, яка може проводитися до внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань [2]. Це підкреслює унікальність та практичну важливість огляду місця події.

Так, М.О. Ларкін, досліджуючи питання огляду місця події при розслідуванні злочинів, що вчиняються членами молодіжних неформальних груп (об'єднань), зазначає: «Щодо злочинів неформалів, то місця їх вчинення, залежно від виду молодіжного неформального утворення та цілей, які воно перед собою ставить, можуть бути різноманітними. Проте доцільно їх поділити на три групи: 1) приміщення (житлові та нежитлові); 2) ділянки місцевості та 3) транспорт. При цьому інколи місце вчинення злочину може охоплювати одразу й приміщення, й ділянки місцевості, й транспорт (наприклад, хуліганські дії після футбольного матчу, які «переросли» в масові заворушення або переслідування особи з метою її вбивства чи нанесення тілесних ушкоджень на ґрунті ненависті)» [3, с. 108].

Вивчення кримінальних проваджень (справ) дало змогу встановити, що злочини проти життя і здоров'я особи вчиняються членами молодіжних неформальних груп (об'єднань), як правило, у громадських місцях [4, с. 170].

За загальними положеннями криміналістичної тактики процес проведення огляду місця події при розслідуванні злочинів проти життя та здоров'я особи, учинених членами молодіжних неформальних груп (об'єднань), складається з двох ключових етапів: 1) підготовка до проведення огляду місця події та 2) пізнавальна оглядова діяльність (безпосередньо огляд).

Підготовчі дії, пов'язані з оглядом місця події, складаються з: дій до виїзду на місце події та дій після прибуття на місце [5, с. 300].

Підготовчі дії до виїзду на місце події по злочинах вказаної категорії полягають у наступному:

- 1) слідчий (прокурор) має уточнити характер події відповідно до повідомлення, що надійшло;
- 2) вжиття заходів щодо охорони місця події та надання допомоги потерпілим (з залученням співробітників Національної поліції України);
- 3) забезпечити безпеку громадян на ділянках, які межують з місцем події;
- 4) визначити криміналістичну техніку, яка буде застосовуватися (або може бути застосована);
- 5) визначити склад групи (коло осіб), що буде брати участь у проведенні огляду місця події (обов'язково залучити до проведення огляду спеціаліста, який вивчає формування і діяльність молодіжних неформальних груп (об'єднань, рухів тощо), а за його відсутності – спеціаліста з культурології)
- 6) визначити кількість та види транспортних засобів, які необхідні для організації проведення зазначеної слідчої (розшукової) дії;
- 7) організувати процесуальне оформлення проведення огляду місця події на стадії підготовки.

Після прибуття на місце події слідчому (прокурору) необхідно:

- 1) здійснювати керівництво проведенням огляду місця події, мати гнучкий план та постійно його корегувати;
- 2) визначити кількість потерпілих та упевнитися в тому, що їм надається допомога (обов'язково звернути увагу за зовнішні ознаки, одяг, прикраси потерпілих);
- 3) опитати свідків-очевидців (через те, що злочини проти життя та здоров'я особи, учинені неформалами досить часто мають демонстративний характер їх може спостерігати велика кількість сторонніх осіб, перехожих тощо), або ж дати відповідні доручення оперативним співробітникам підрозділів Національної поліції (ч. 3 ст. 41 КПК України передбачає, що доручення слідчого, дізнавача, прокурора щодо проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій є обов'язковими для виконання оперативним підрозділом.) [2];
- 4) усунути з місця сторонніх осіб;
- 5) визначити та підготувати спеціальні технічні засоби, які будуть застосовані (техніка слідчого);
- 6) дати доручення оперативним співробітникам підрозділів Національної поліції щодо проведення інших слідчих (розшукових) дій (наприклад, допити свідків).

Стадія безпосередньо огляду місця події (робочий етап) при розслідуванні злочинів проти життя та здоров'я особи, учинених членами молодіжних неформальних груп (об'єднань) починається одразу ж після закінчення всіх підготовчих дій.

Основною особливістю слідчого огляду є специфіка визначення його меж. Як свідчить слідча практика, помилки у визначенні меж огляду допускалися саме у випадках механічного фіксування слідів і обстановки на місці події без їх осмислення. Але саме характер події і обстановка визначають у кожному конкретному випадку межі території, яка повинна ретельно оглядатися. Через необґрунтоване звуження меж залишаються без огляду ті ділянки місцевості, на яких можуть знаходитися об'єкти, які безпосередньо пов'язані зі злочинною діяльністю кримінального угруповання [6, с. 76].

Ретельно слід підходити до вибору методів огляду місця події. М.О. Ларкін аргументовано наголошує, що «вибір методів огляду місця події залежить від багатьох обставин і визначається, насамперед, особливостями й площею території, яка має бути оглянута, а також характером злочину та інших обставин. При проведенні огляду місця події по даній категорії злочинів слідчий може використовувати різноманітні методи. Так, при огляді великої за площею території у випадках вчинення злочинів у місцях проведення видовищних заходів, метрополітені, площах, стадіонах, парках і т.п. найбільш ефективними методами огляду місця події є фронтальний і секторний» [3, с. 108-109].

Практика ж розслідування саме злочинів проти життя та здоров'я особи, учинених членами молодіжних неформальних груп (об'єднань) показує, що, у більшості випадків кримінальна подія має центр, а тому доцільним є використання ексцентричного методу огляду (від центру до периферії).

Доволі складною та копіткою є робота з виявлення та дослідження специфічних слідів при розслідуванні злочинів проти життя та здоров'я особи, учинених членами молодіжних неформальних груп (об'єднань). Специфічні – це сліди, що свідчать про причетність певної молодіжної неформальної групи до скоєння злочину (залишені на місці вчинення злочину предмети із символікою неформального

руху, написи, листівки тощо [7, с. 143]. Тому вкрай важливо залучити до проведення огляду місця події спеціаліста, який вивчає формування і діяльність молодіжних неформальних груп (об'єднань, рухів тощо), а за його відсутності – спеціаліста з культурології.

Основою формою фіксації будь-якої процесуальної дії є протокол. Ч. 2 ст. 104 КПК України передбачено, що у випадку фіксування процесуальної дії під час досудового розслідування за допомогою технічних засобів про це зазначається у протоколі. Додатками до протоколу при розслідуванні злочинів проти життя та здоров'я особи, учинених членами молодіжних неформальних груп (об'єднань) можуть бути: 1) спеціально виготовлені копії, зразки об'єктів, речей і документів; 2) письмові пояснення спеціалістів, які брали участь у проведенні відповідної процесуальної дії; 3) стенограма, аудіо-, відеозапис процесуальної дії; 4) фототаблиці, схеми, зліпки, носії комп'ютерних даних та інші матеріали, які пояснюють зміст протоколу (ч. 1 ст. 105 КПК України) [2].

Якщо ж площа території, яка підлягає огляду при розслідуванні злочинів проти життя та здоров'я особи, учинених членами молодіжних неформальних груп (об'єднань) є значною, то доцільно використовувати БПЛА (безпілотні літальні апарати), або за іншою назвою ДРОНИ.

Національною поліцією України вже напрацьовано певний досвід використання БПЛА. Зокрема, за досвідом зарубіжних країн, поліцейські «дрони» можуть використовуватися: 1) як альтернатива дорожнім у використанні гвинтокрилам, для забезпечення спостереження з повітря великої за масштабом чи важкодоступної території (гірська місцевість лісові чи зболені ділянки, верхівки висотних будівель тощо); 2) для створення якісних карт та схем місцевості при проведенні слідчо-оперативних дій (наприклад при встановленні обставин ДТП); 3) для забезпечення моніторингу дорожнього руху на автотраасах; 4) для здійснення контролю учасників масових заходів при скупченні великої кількості людей в громадських місцях; 5) при плануванні та проведенні заходів з охорони публічної безпеки та порядку; 6) для забезпечення відео- та фотозйомки учасників правопорушень для подальшого пошуку втікачів та документування слідів вчинення злочинів; 7) для забезпечення спостереження за охоронюваними об'єктами та особами, які підлягають охороні підрозділами Національної поліції України [8].

Висновки. Отже, огляд місця події при розслідуванні злочинів проти життя та здоров'я особи, учинених членами молодіжних неформальних груп (об'єднань) є основною інформаційно-пошуковою слідчою (розшуковою) дією, яка визначає подальший хід розслідування та слугує основою для висунування слідчих версій. За загальними положеннями криміналістичної тактики процес проведення огляду місця події при розслідуванні злочинів проти життя та здоров'я особи, учинених членами молодіжних неформальних груп (об'єднань), складається з двох ключових етапів: 1) підготовка до проведення огляду місця події та 2) пізнавальна оглядова діяльність (безпосередньо огляд). Практика розслідування злочинів проти життя та здоров'я особи, учинених членами молодіжних неформальних груп (об'єднань) показує, що, у більшості випадків кримінальна подія має центр, а тому доцільним є використання ексцентричного методу огляду (від центру до периферії). Вкрай важливо залучити до проведення огляду місця події спеціаліста, який вивчає формування і діяльність молодіжних неформальних груп (об'єднань, рухів тощо), а за його відсутності – спеціаліста з культурології.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Білецька Г.А. Судова медицина та судова психіатрія: підручник. Харків: Право, 2018. 376 с.: іл..
2. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9-10, № 11-12, № 13. Ст. 88.
3. Ларкін М.О. Деякі особливості огляду місця події під час розслідування злочинів, що вчиняються членами молодіжних неформальних груп (об'єднань). *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2019. № 1. С. 106–110. DOI <https://doi.org/10.26661/2616-9444-2019-1-13>.
4. Щербина С.О. Особливості обстановки злочинів проти життя та здоров'я особи, учинених членами молодіжних неформальних груп (об'єднань). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Випуск 85. Ч. 4. С. 168–172. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.24>.
5. Криміналістика: підручник: у 2 т. / В.Ю. Шепітько [та ін.]; за ред. В.Ю. Шепітька. Харків: Право, 2019. Т. 1. 456 с.
6. Чаплинський К.О. Тактичне забезпечення розслідування діяльності злочинних угруповань: монографія. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2010. 304 с.
7. Ларкін М.О. Криміналістична характеристика злочинів, що вчиняються членами молодіжних неформальних груп (об'єднань). *Вісник Академії адвокатури України*. 2017. Том 14. Число 1 (38). С. 140–146.
8. Бакутін Є.І. Технічна інновація «БПЛА» в діяльності Національної поліції України. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/08_11_2017/pdf/16.pdf (дата звернення: 13.03.2025).

ТИПОВІ СЛІДЧІ СИТУАЦІЇ В МЕТОДИЦІ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОВЖИВАННЯ ВПЛИВОМ

Яковчук І.В.,

аспірант кафедри криміналістики та судової медицини

Національної академії внутрішніх справ України

ORCID: 0000-0002-8492-1370

e-mail: ivan.yakovchuk.1993@gmail.com

Яковчук І.В. Типові слідчі ситуації в методиці розслідування зловживання впливом.

Стаття присвячена розробці типових слідчих ситуацій початкового та наступного етапу розслідування зловживання впливом. Наголошено, що кримінальні правопорушення розслідуються в конкретних умовах часу, місця, навколишнього середовища, взаємозв'язках з іншими процесами об'єктивної діяльності, поведінкою осіб, що опинилися у сфері кримінального судочинства. Ця складна система взаємозв'язків утворює ту конкретну обстановку, яка одержала в криміналістиці загальну назву – слідча ситуація.

Автором вперше на підставі узагальнення матеріалів кримінальних проваджень, констатовано про наявність слідчої та слідчо-розшукової моделі слідчих ситуацій, встановлено критерії, що покладаються в основу їх типізації, зокрема, що стосуються різновиду суб'єкта кримінального правопорушення; способу вчинення; можливого зв'язку з іншими кримінальними правопорушеннями; предмета кримінального правопорушення; джерела інформації про кримінальне правопорушення; підтвердження чи спростування факту вчинення кримінального правопорушення; позиції підозрюваної особи; протидії розслідуванню й запропоновано алгоритм дій у кожній з них. Крім цього, звернено увагу на потребу проведення оперативно-розшукових заходів, спрямованих на встановлення всіх фактичних даних та обставин вчиненого кримінального правопорушення.

Зазначено, що за результатами опрацювання емпіричних матеріалів, нами встановлено, що для повноти та належного збору доказової бази типова програма слідчого (детектива) на початковому етапі розслідування зловживання впливом повинна передбачати: а) звернення до слідчого судді з клопотанням про проведення негласних слідчих (розшукових) дій; спостереження за особою, річчю або місцем; контроль за вчиненням злочину; обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи; обшуки під час затримання за місцем роботи, проживання чи іншого володіння підозрюваної особи; допити осіб, які володіють інформацією про службову та іншу діяльність підозрюваного; призначення судових експертиз вилучення на підставі ухвали слідчого судді про тимчасовий доступ до речей і документів.

Ключові слова: методика, слідчі ситуації, алгоритм дій, початковий етап, розслідування, зловживання впливом.

Yakovchuk I.V. Typical investigative situations in the methodology of investigating abuse of influence.

The article is devoted to the development of typical investigative situations of the initial and subsequent stages of the investigation of abuse of influence. It is emphasized that criminal offenses are investigated in specific conditions of time, place, environment, relationships with other processes of objective activity, behavior of persons who find themselves in the field of criminal justice. This complex system of relationships forms the specific situation that has received the general name in criminology - investigative situation.

The author, for the first time, based on the generalization of materials of criminal proceedings, stated the presence of an investigative and investigative-detective model of investigative situations, established the criteria that form the basis of their typification, in particular, concerning the type of subject of the criminal offense; method of commission; possible connection with other criminal offenses; subject of the criminal offense; source of information about the criminal offense; confirmation or refutation of the fact of committing a criminal offense; position of the suspected person; countermeasures to the investigation and an algorithm of actions in each of them is proposed. In addition, attention is paid to the need for operational and investigative measures aimed at establishing all the factual data and circumstances of the criminal offense committed.

It is noted that, based on the results of the processing of empirical materials, we have established that for the completeness and proper collection of the evidence base, a typical program of an investigator

(detective) at the initial stage of an investigation into abuse of influence should include: a) an appeal to the investigating judge with a request to conduct covert investigative (investigative) actions; surveillance of a person, thing or place; control over the commission of a crime; examination of publicly inaccessible places, housing or other possessions of a person; searches during detention at the place of work, residence or other possessions of a suspected person; interrogations of persons who have information about the official and other activities of the suspect; appointment of forensic examinations of seizure based on the ruling of the investigating judge on temporary access to things and documents.

Key words: methodology, investigative situations, algorithm of actions, initial stage, investigation, abuse of influence.

Постановка проблеми. Типові слідчі ситуації – це центральна ланка методики розслідування зловживання впливом. Вони виокремлюються для кожного з етапів та завдань досудового розслідування, а для їх вирішення розробляються відповідні їм алгоритми слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій. Урахування ситуаційного підходу під час побудови методики досудового розслідування зловживання впливом, дозволить, по-перше, оптимізувати процедуру провадження досудового розслідування, та, по-друге, адаптувати теоретичні положення криміналістичної методики до потреб практики. Нині, у криміналістиці таких розробок здійснено ще не було, що лише підтверджує актуальність обраної тематики.

Метою статті є аналіз типових слідчих ситуацій у методиці розслідування зловживання впливом.

Виклад основного матеріалу. Кримінальні правопорушення розслідуються в конкретних умовах часу, місця, навколишнього середовища, взаємозв'язках з іншими процесами об'єктивної діяльності, поведінкою осіб, що опинилися у сфері кримінального судочинства [9, с. 110–112]. Ця складна система взаємозв'язків утворює ту конкретну обстановку, яка одержала в криміналістиці загальну назву – слідча ситуація [2, с. 175].

О.В. Пчеліна запропонувала виокремлювати типові криміналістичні ситуації у розслідуванні кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності залежно від етапу розслідування кримінального правопорушення, джерела надходження інформації про вчинення вказаних кримінальних правопорушень, повноти наявних відомостей про обставини вчинення кримінального правопорушення, позиції учасників кримінального провадження [6, с. 204–207].

Цікавою видається і типізація слідчих ситуацій досудового розслідування кримінальних правопорушень, вчинених у бюджетній сфері України, запропонована Р. Л. Степанюком. На думку вченого, така типізація можлива за умови виділення інформації про окремі елементи найбільш значущих і таких, що часто зустрічаються, інформаційних компонентів: а) про окремі обставини злочинної діяльності (особу, котра вчинила кримінальне правопорушення, спосіб, сліди кримінального правопорушення, предмет посягання і розмір заподіяної злочином шкоди, зв'язки з іншими кримінальними правопорушеннями); б) про найбільш значущі обставини розслідування (стан доказової бази, можливості слідства, лінію поведінки підозрюваних та інших учасників розслідування, сторонніх осіб, котрі намагаються втручатись у процес розслідування) [10, с. 110–115].

На нашу думку, зазначені класифікації типових слідчих ситуацій варто врахувати при дослідженні типізації слідчих ситуацій, що мають місце під час розслідування зловживання впливом. Насамперед, залежно від етапу розслідування зловживання впливом важливо виокремити типові криміналістичні ситуації *початкового* та *наступного* етапів розслідування.

Враховуючи вищезазначені напрацювання Р.Л. Степанюка [10, с. 110–115], пропонуємо слідчі ситуації, що виникають під час розслідування зловживання впливом, поділити на дві групи: 1) про окремі обставини злочинної діяльності (особу, котра вчинила кримінальне правопорушення, спосіб, сліди кримінального правопорушення, предмет, зв'язки з іншими кримінальними правопорушеннями); 2) про найбільш значущі обставини розслідування (стан доказової бази, можливості слідства, лінію поведінки підозрюваних та інших учасників розслідування, сторонніх осіб, котрі намагаються втручатись у процес розслідування).

Розглянемо насамперед *слідчі ситуації, що стосуються окремих обставин злочинної діяльності*.

Типові слідчі ситуації, виокремлені на підставі даних *про особу злочинця*, можуть бути різноманітними і залежати, зокрема, від різновиду суб'єкта зловживання впливом та його належності до службових осіб на момент вчинення кримінального правопорушення чи на час проведення досудового розслідування. З урахуванням різновиду суб'єкта зловживання впливом можливі такі типові ситуації:

1) встановлено факт вчинення кримінального правопорушення не службовою особою, зокрема, яка не пов'язана із виконанням функцій держави, або місцевого самоврядування, але яка має реальну можливість вплинути на прийняття рішення особою уповноваженою на виконання функцій держави (30 %);

2) встановлено факт вчинення кримінального правопорушення службовою особою, зокрема, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, але яка за своїм функціональним призначенням не могла самостійно вчинити дії, за які пропонувалась неправомірною вигода, а лише пропонувала, обіцяла чи погодилась вплинути на іншу особу задля прийняття нею необхідних рішень (52 %);

3) встановлено ознаки вчинення зловживання впливом особою, котра апіорі не має такого впливу (18 %).

Специфіка слідчих ситуацій пов'язаних із суб'єктом зловживання впливом полягає у тому, що, як було вже зазначено у попередніх підрозділах, особи, які вчиняють кримінальні правопорушення, передбачені ч. 2 і 3 ст. 369-2 КК України, не маючи статусу службової особи, мають реальну можливість вплинути на прийняття рішення особою уповноваженою на виконання функцій держави. Водночас, досить вдало програми дій слідчого розгортається у випадку вчинення зловживання впливом особою уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, оскільки, з реєстру поданих декларацій відразу можна одержати відомості про прізвище, ім'я, по батькові суб'єкта декларування, назву посади та органу державної влади, органу місцевого самоврядування або юридичної особи публічного права й переконатись у правильній кваліфікації. Якщо посередник, який здійснює протиправний вплив на прийняття рішення особою уповноваженою на виконання функцій держави, є службовою особою юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми, або особою яка надає публічні послуги, і при цьому зазначена особа (посередник) використовує надані їй повноваження, то вчинення відповідних злочинних дій може, за наявності до того підстав, тягнути за собою відповідальність не за ст. 369-2 КК України, а за відповідними частинами статей 368-3 або 368-4 КК України. Коли ж таким посередником є службова особа публічного права, то дії того, хто пропонує, обіцяє, або надає неправомірну вигоду, кваліфікуються за відповідними частинами ст. 369 КК України, а дії того, хто приймає його пропозицію, обіцянку або одержує таку вигоду, – за відповідними частинами ст. 368 КК України. Одержання неправомірної вигоди за вплив на прийняття рішення особою, уповноваженою на виконання функцій держави, або місцевого самоврядування, вчинене особою, котра апіорі не має такого впливу, за наявності всіх необхідних підстав, слід кваліфікувати як шахрайство [3, с. 891-892].

Разом із цим, типізація слідчих ситуацій у методиках розслідування зловживання впливом можлива з урахування способу вчинення кримінального правопорушення, у результаті чого можна виокремити дві типові слідчі ситуації:

1) встановлено факт пропозиції, обіцянки або надання неправомірної вигоди особі, яка пропонує чи обіцяє (погоджується) за таку вигоду або за надання такої вигоди третій особі вплинути на прийняття рішення особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування (39 %);

2) встановлено факт прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди для себе чи третьої особи за вплив на прийняття рішення особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, або пропозиція чи обіцянка здійснити вплив за надання такої вигоди (46 %);

3) встановлено факт прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди для себе чи третьої особи за вплив на прийняття рішення особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, поєднане з вимаганням такої вигоди (15 %).

Алгоритми дій органів досудового розслідування в ситуаціях, виокремлених на цій підставі, включає спільні тактико-процесуальні операції, у поєднанні гласних та негласних методів та способів роботи, оскільки необхідно чітко задокументувати як пряму, або опосередковану можливість зазначених осіб здійснити вплив так і взагалі сам факт пропозиції, обіцянки, надання чи отримання неправомірної вигоди тощо й власне передбачити спільні заходи із затримання підозрюваних.

Необхідно також звернути увагу, що зловживання впливом, нерідко використовується для вчинення іншого кримінального правопорушення, зокрема, службової підробки. Виходячи з цього, інколи мають місце слідчі ситуації, коли:

1) окрім зловживання впливом є достатні відомості про вчинення інших кримінально-протиправних дій (вони або вчиняються з метою приховування кримінального правопорушення, або є предикатними) (38 %);

2) відсутні відомості про вчинення інших кримінальних правопорушень (62 %).

Типізація слідчих ситуацій з огляду на юридичну природу зловживання впливом пов'язана також з предметом кримінального правопорушення, оскільки, важливе значення має повнота інформації щодо неправомірної вигоди, зокрема, сума грошей, види майна, розмір, інші обставини. З огляду на це під час досудового розслідування виникають дві типові слідчі ситуації:

1) достатньо даних щодо предмета кримінального правопорушення (68 %);

2) відсутня повна інформація щодо предмета кримінального правопорушення (32 %).

У типових слідчих ситуаціях другої групи варто звернути увагу на можливості різних реєстрів і баз даних, оскільки з них, можна почерпнути інформацію про отримані такою особою та членами її сім'ї доходи; про придбання у власність об'єктів нерухомого та рухомого майна, а також витрати на утримання даного майна та вчинені інші правочини, на підставі яких у суб'єкта та членів його сім'ї виникає право володіння або користування активами, а також фактичні дані про передачу таких активів будь якій особі, та взаємозв'язок суб'єкта кримінального правопорушення з особою, на користь якої були передані активи [11, с. 125; 4, с. 52; 12, с. 143].

Наступна група типових слідчих ситуацій стосується *найбільш значущих обставин розслідування зловживання впливом*. На початковому етапі розпочати аналіз варто із ситуацій, що обумовлені джерелом отримання інформації про факт зловживання впливом, оскільки, як показало наше дослідження, процес розслідування кримінальних правопорушень цієї категорії зазвичай будується з урахуванням об'єму інформації про саму подію та особу злочинця. Узагальнення кримінальних проваджень цієї категорії, дали підстави для виділення таких типових слідчих ситуацій:

1) досудове розслідування проводиться за матеріалами оперативно-розшукової діяльності, за задокументованими діями особи, які свідчать про зловживання впливом (40,55 %);

2) досудове розслідування проводиться за результатами перевірки заяв чи повідомлень про зловживання впливом, у тому числі повідомлення викривачів та (публікації) ЗМІ, аналіз якої показує, що вона являє собою поєднання елементів першої груп, оскільки результати перевірки таких заяв та повідомлень існують, у вигляді матеріалів відповідних оперативно-розшукових заходів (43,05 %);

3) відомості про зловживання впливом отримані з матеріалів інших правоохоронних органів (вони надходять, якщо підслідність не належить органам досудового розслідування, які розпочали кримінальне провадження) (16,4 %).

Перша слідча ситуація, зазвичай, сприятлива й характеризується наявністю інформації, як про подію кримінального правопорушення, так і про особу, яка її вчинила. Направлені в орган досудового розслідування матеріали свідчили про злочинну подію і дозволяли слідчому прийняти вмотивоване рішення щодо збирання та процесуального закріплення наявних доказів про причетність особи до вчинення кримінального правопорушення (встановлення конкретних обставин події, їх дослідження з метою отримання достовірної інформації). Проте, друга та третя слідча ситуація відзначається певною складністю, оскільки її зміст в значній мірі характеризується джерелом, видом і об'ємом отриманої інформації, ступенем можливості використання фактора раптовості. Також виникає необхідність у додатковій перевірці даних, які містяться в матеріалах кримінального провадження з метою виявлення ознак інших кримінальних правопорушень.

Співробітник оперативного підрозділу, або слідчий, який самостійно виявив ознаки зловживання впливом, у своєму рапорті на ім'я керівника підрозділу правоохоронного органу з посиланням на одержані ними дані викладають обставини вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 369-2 КК України. Водночас, якщо відомості про подію кримінального правопорушення, передбаченого ст. 369-2 КК України, отримані в результаті розповсюдження через засоби масової інформації даних вивчення зв'язків особи, діяльності у конкретній ситуації, прийнятті певного рішення, матеріального становища, витрат особи, їх родичів громадськими організаціями, окремими громадськими активістами, журналістами або їх звернень до правоохоронного органу, то після внесення відомостей до ЄРДР підлягає допиту як свідок особа, яка повідомила про вчинене кримінальне правопорушення, щодо відомих їй обставин вчинення протиправних дій, кримінальна відповідальність за які передбачена у ст. 369-2 КК України, щодо джерел, з яких їй про це стало відомо, проведеного нею дослідження матеріального становища, витрат особи, а також місцезнаходження документів, які підтверджують її показання.

Документи, наявні у особи або у інших осіб, на які свідок вказав як на першоджерела одержаних ним відомостей та документів, проведенням тимчасового доступу мають бути вилучені. Особи, які надали свідку документи, мають бути допитані як свідки щодо змісту та походження цих документів [7, с. 31].

Отже, у більшості випадків дані про ознаки зловживання впливом, входять до складу тієї вихідної криміналістично значущої інформації, якою володіє слідчий або оперативні працівники до моменту, або на момент внесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР. У зв'язку із чим, їх діяльність на початковому етапі розслідування містила у собі: 1) оцінку інформації про кримінальне правопорушення, що надійшла; 2) перевірку заяви й повідомлення (якщо даних, що вказують на ознаки кримінального правопорушення, недостатньо); 3) прийняття й процесуальне оформлення рішення про початок досудового розслідування.

Надалі, наприкінці початкового етапу розслідування зловживання впливом можуть скластися такі ситуації:

1) інформація про вчинення кримінального правопорушення підтвердилася, є достатні відомості про це кримінальне правопорушення, особу, яка його вчинила, інші обставини (45 %);

2) інформація про вчинення кримінального правопорушення підтвердилася, однак відсутні достатні відомості про це кримінальне правопорушення, особу, яка його вчинила, інші обставини (36 %);

3) інформація про вчинення кримінального правопорушення не підтвердилась (19 %).

Відповідно, найбільш сприятлива перша слідча ситуація, оскільки, за наявності необхідних доказів проводиться негайно затримання особи, їй повідомляється про підозру й приймається рішення щодо обрання їй запобіжного заходу. Після цього її потрібно допитати як підозрюваного.

З приводу типових слідчих ситуацій *наступного етапу розслідування* важливе значення мають слідчі ситуації, що виникають *залежно від позиції підозрюваної особи*, зокрема такі:

1) особа, яка підозрюється у вчиненні зловживання впливом, повністю визнає свою провину, щиро кається та активно сприяє розкриттю кримінального правопорушення (така ситуація встановлена у 21,3 % вивчених вироків);

2) підозрюваний визнає факт зловживання впливом, однак визнає свою вину лише частково посилаючись на певні факти (така ситуація встановлена у 8,5 % вивчених вироків);

3) підозрюваний не визнає факт зловживання впливом та повністю заперечує свою вину (така ситуація встановлена у 70,2 % вивчених вироків).

У першій слідчій ситуації, здебільшого, з підозрюваним укладається угода про визнання винуватості, однак друга та третя слідча ситуація вимагає проведення максимально можливого комплексу слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій із доведення вини підозрюваного. Насамперед проводяться допити підозрюваного, свідків, призначаються необхідні експертизи, здійснюється тимчасовий доступ до речей та документів тощо.

Необхідно додати, що типові слідчі ситуації під час розслідування зловживання впливом за участі підозрюваного, залежать від поінформованості останнього, зокрема, обізнаності про факт виявлення його протиправних діянь і, відповідно, його поведінки (вживаються заходи щодо перешкоджання здійсненню кримінального провадження). З огляду на це, як на початковому, так і на наступному етапах розслідування можуть виникати *ситуації, пов'язані з протидією розслідуванню*.

Одним із розповсюджених, і водночас, специфічних видів протидії органам досудового розслідування є *надання неправдивих показань*. Специфічність такого виду протидії розслідуванню у випадку провадження за справами у сфері службової діяльності виявляється у високій інтелектуальності злочинців, обізнаності у тонкощах кримінального права та процесу, наявності висококваліфікованого адвоката, широких можливостях володіти інформацією про хід розслідування та обізнаність слідчого, складності схем вчинення кримінального правопорушення тощо [8, с. 52].

Основні ж способи подолання такого роду протидії передусім пов'язані й обумовлюються якісними організацією та провадженням досудового розслідування. Тобто одразу варто розпочинати повномасштабну перевірку вхідної інформації про можливе вчинення кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності. Потрібно передбачити весь комплекс заходів, спрямованих на виявлення та вилучення всієї слідчої інформації [5, с. 628–632; 1].

За результатами опрацювання емпіричних матеріалів, нами встановлено, що для повноти та належного збору доказової бази типова програма слідчого (детектива) на початковому етапі розслідування зловживання впливом повинна передбачати: а) звернення до слідчого судді з клопотанням про проведення НСРД (ст. 246–252 КПК України) (за даними вивчення матеріалів кримінальних проваджень найчастіше оперативно-розшуковими підрозділами за особистою участю слідчого та за його дорученням проводились такі негласні слідчі (розшукові) дії як: аудіо-, відеоконтроль особи (ст. 260 КПК України); спостереження за особою, річчю або місцем (ст. 269 КПК України); контроль за вчиненням злочину (ст. 271 КПК України); обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи (ст. 267 КПК України)); б) обшуки під час затримання за місцем роботи, проживання чи іншого володіння підозрюваної особи (ст. 234–236 КПК України); в) допити осіб, які володіють інформацією про службову та іншу діяльність підозрюваного (ст. 65 КПК України); г) призначення судових експертиз (ст. 242–245 КПК України); д) вилучення на підставі ухвали слідчого судді про тимчасовий доступ до речей і документів: 1) документи, які визначають правове становище суб'єкта кримінального правопорушення (установчі, реєстраційні та дозвільні); 2) документи внутрішньогосподарського (управлінського) обліку (накази, розпорядження, доповідні записки і звіти внутрішнього контролю); 3) штампи, печатки тощо.

Висновки. На підставі аналізу практики виявлення та розслідування зловживання впливом, а також результатів судового розгляду відповідних справ вперше сформульовано та класифіковано типові слідчі ситуації, що складаються на початковому і наступному етапах досудового розслідування, враховують відомості як про окремі обставини цих кримінальних правопорушень, так і про найбільш значущі обставини їх розслідування. Окреслено систему типових процесуальних дій та інших заходів, які необхідно здійснювати у відповідних типових слідчих ситуаціях.

Запропоновано типізацію слідчих ситуацій у методиці розслідування зловживання впливом з урахуванням: 1) різновиду суб'єкта кримінального правопорушення; 2) способу вчинення кримінального правопорушення; 3) можливого зв'язку зловживання впливом з іншими кримінальними правопорушеннями; 4) предмета кримінального правопорушення; 5) джерела інформації про кримінальне правопорушення; 6) підтвердження чи спростування факту вчинення кримінального правопорушення; 7) позиції підозрюваної особи; 8) протидії розслідуванню.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Іваненко І.В. Інститут слідчого судді за новим Кримінальним процесуальним кодексом України. За матеріалами конференції суддів Апеляційного суду Черкаської області та загальних місцевих судів Черкаської області, (м. Чорнобай, 19 жовт. 2012 р.). *Судова влада України*. URL:<http://ska.court.gov.ua/sud2390/practice/uzagalnennja/0001>.
2. Криміналістика: підручник: у 2-х т. Т. 2. / В.Ю. Шепітько, В.А. Журавель, В.О. Коновалова та ін.; за ред. В.Ю. Шепітька. Харків: Право, 2019. 328 с.
3. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернея. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 1104 с.
4. Протидія економічній злочинності: моногр. / П.І. Орлов, А.Ф. Волобуєв, І.М. Осика, Р.Л. Степанюк, І.М. Зарецька, Едвард Картер, Річард Ворнер. Х.: Нац. ун-т внутр. справ, 2004. 568 с.
5. Пчеліна О.В. Протидія розслідуванню злочинів у сфері службової діяльності та шляхи її подолання. *Молодий вчений*. 2016. № 4 (31). С. 628–632.
6. Пчеліна О.В. Ситуаційний підхід у методиці розслідування злочинів у сфері службової діяльності. *Сучасні напрямки розвитку судової експертизи та криміналістики*. Харків, 20 грудня 2016 р. С. 204–207.
7. Розслідування незаконного збагачення: метод. рек. / О.М. Стрільців, С.С. Чернявський, В.І. Василичук та ін. Київ: Нац. акад. внутр.справ, 2018. 86 с.
8. Ромців О.І. Особливості подолання протидії під час розслідування злочинів у сфері службової діяльності: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Львів. 2016. 226 с.
9. Салтевський М.В. Криміналістика: підручник: у 2-х ч. Ч. 2. Харків: Консум, 2001. 268 с.
10. Степанюк Р.Л. Ситуаційний підхід у формуванні методик розслідування злочинів, вчинених у бюджетній сфері України. *Право і безпека*. 2013. № 3. С. 110–115.
11. Черенков А.М. Використання державних реєстрів та автоматизованих баз даних в процесі доказування незаконного збагачення. *Європейські перспективи*. № 1. 2018. С. 123–128.
12. Черенков А.М. Розслідування декларування недостовірної інформації: дис. ...канд. юрид. наук. Київ, 2020. 270 с.

РОЗДІЛ X. СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК 342.56+347.97

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.164>

ПЕРЕЗАВАНТАЖЕНІСТЬ СУДІВ УКРАЇНИ: ПРИЧИНИ, НАСЛІДКИ ТА ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ

Коренев А.О.,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри адміністративного права і процесу

Дніпровського державного університету внутрішніх справ,

ORCID: 0000-0001-8611-8998

Коренев А.О. Перезавантаженість судів України: причини, наслідки та шляхи вирішення.

У статті розглянуто проблему перезавантаженості судової системи України, яка негативно впливає на ефективність правосуддя та довіру громадян до судових інституцій. Проаналізовано основні причини цього явища, серед яких виділяються недостатня кількість суддів, прогалини у законодавстві та процесуальних механізмах, а також відсутність ефективних альтернативних способів вирішення спорів, таких як медіація та арбітраж. Недостатня кількість суддів у поєднанні зі зростанням кількості справ призводить до надмірного навантаження на суддівський корпус, що, у свою чергу, знижує якість судових рішень та подовжує строки розгляду справ. Прогалини у законодавстві та складність процесуальних механізмів створюють передумови для затягування судових процесів та зловживань процесуальними правами. Відсутність розвиненої системи альтернативних методів вирішення спорів змушує громадян звертатися до судів навіть у випадках, які могли б бути вирішені позасудовими методами. Наслідками перевантаженості судів є зниження якості судових рішень, порушення права на справедливий судовий розгляд у розумні строки, зростання недовіри громадян до судової системи, а також економічні та соціальні втрати, пов'язані з неефективністю судового захисту. Запропоновано комплексний підхід до вирішення проблеми, який включає розширення штату суддів та забезпечення їх належною підготовкою, оптимізацію процесуального законодавства для зменшення тривалості розгляду справ, розвиток та популяризацію альтернативних методів вирішення спорів, а також впровадження електронного суду та інших цифрових рішень для спрощення судового процесу. У статті також розглядається досвід інших країн, зокрема європейських держав, США та Канади, у подоланні перевантаженості судів. Зазначається, що використання цифрових технологій у судовому провадженні та запровадження альтернативних способів вирішення спорів сприяють підвищенню ефективності судової системи та зменшенню навантаження на суди. Реалізація запропонованих реформ потребує тісної співпраці між державними органами, громадянським суспільством та міжнародними партнерами. Лише за умови спільних зусиль можна досягти підвищення ефективності судової системи України та відновлення довіри громадян до правосуддя.

Ключові слова: перезавантаженість судів, судова система, альтернативні методи вирішення спорів, медіація, арбітраж, електронний суд, реформа правосуддя, законодавчі прогалини, якість судових рішень, довіра громадян.

Korenev A.O. Overloading of Ukrainian courts: causes, consequences, and solutions.

The article examines the issue of the overloading of Ukraine's judicial system, which negatively affects the efficiency of justice and public trust in judicial institutions. The main causes of this phenomenon are analyzed, including an insufficient number of judges, gaps in legislation and procedural mechanisms, and the lack of effective alternative dispute resolution methods such as mediation and arbitration. The shortage of judges, combined with an increasing number of cases, leads to excessive workloads for the judiciary, which in turn reduces the quality of judicial decisions and extends case processing times. Legislative gaps and the complexity of procedural mechanisms create conditions for delays in court proceedings and abuses of procedural rights. The absence of a well-developed system of alternative dispute resolution methods forces citizens to turn to courts even in cases that could have been resolved through extrajudicial means. The consequences of court overload include a decline in the quality of

judicial decisions, violations of the right to a fair trial within a reasonable timeframe, growing public distrust in the judicial system, as well as economic and social losses associated with ineffective legal protection. A comprehensive approach to solving the problem is proposed, which includes expanding the number of judges and ensuring their proper training, optimizing procedural legislation to reduce case processing times, developing and promoting alternative dispute resolution methods, and implementing electronic courts and other digital solutions to simplify judicial proceedings. The article also examines the experience of other countries, particularly European states, the United States, and Canada, in addressing court overload. It is noted that the use of digital technologies in judicial proceedings and the introduction of alternative dispute resolution methods contribute to increasing the efficiency of the judicial system and reducing the burden on courts. The implementation of the proposed reforms requires close cooperation between government agencies, civil society, and international partners. Only through joint efforts can the efficiency of Ukraine's judicial system be improved and public trust in justice restored.

Key words: court overload, judicial system, alternative dispute resolution methods, mediation, arbitration, electronic court, justice reform, legislative gaps, quality of judicial decisions, public trust.

Постановка проблеми. Судова система є фундаментальним елементом правової держави, адже саме через неї реалізується право на справедливий судовий розгляд. Однак в Україні протягом останніх десятиліть спостерігається гостра проблема перезавантаженості судів, яка негативно впливає на якість правосуддя та підриває довіру громадян до судової влади. Це явище проявляється у значному збільшенні кількості справ, що не можуть бути розглянуті у встановлені законом строки, а також у зниженні ефективності роботи суддів через надмірне навантаження. Забезпечення ефективного судочинства є важливою складовою як захисту прав і свобод громадян, так і соціально-економічного розвитку держави. Порушення строків розгляду справ, перевантаженість суддів та загальна неефективність судової системи породжують негативні наслідки, серед яких втрата довіри до суду, збільшення соціальної напруги та погіршення міжнародного іміджу України як правової держави. Ці проблеми вимагають негайного вирішення шляхом реформування судової системи та запровадження сучасних підходів до організації судової роботи.

Метою статті є дослідження причин перевантаженості судів України, аналіз наслідків цього явища та розробка комплексних заходів для його подолання. Дослідження є судовою системою України в умовах зростання навантаження на суддів, а також виступають причини, наслідки та можливі шляхи подолання перевантаженості судів. У процесі підготовки статті було враховано досвід українських дослідників, які вивчали проблематику судової реформи, ефективності судового провадження та застосування сучасних механізмів вирішення спорів. Особливу увагу приділено аналізу нормативно-правової бази, судової практики та міжнародного досвіду оптимізації роботи судів.

Аналіз останніх публікацій показує, що тематика реформування судової системи України є актуальною та багатогранною, тому привернула увагу багатьох науковців, які здійснили вагомий внесок у її дослідження. Серед них варто відзначити таких авторів, як Г. Барабаш, І. Бондаренко, А. Бущенко, Р. Гонгало, О.А. Гончаренко, Н. Когут, Я. Ковач, М. Кравчук, Л. Наливайко, Н. Паславська, О. Савченко, О. Семенюк, О. Щербанюк та ін. Їхні роботи зосереджені на аналізі ключових проблем судової реформи, зокрема оптимізації процесуального законодавства, вдосконалення системи правосуддя, розвитку альтернативних способів вирішення спорів та забезпечення доступу до правосуддя. Їхній внесок створює міцне підґрунтя для подальших досліджень і розробки ефективних підходів до вдосконалення судової системи України.

Актуальними питаннями є визначення ключових причин перевантаженості судів України, оцінка наслідків цього явища для судової системи, громадян та суспільства загалом, аналіз практик інших країн у сфері оптимізації судової роботи, а також розробка рекомендацій щодо реформування судової системи в Україні. Результати дослідження цієї проблематики є важливими для вдосконалення судової практики, оптимізації процесуального законодавства та розробки стратегічних програм реформування судової системи.

Виклад основного матеріалу. Перезавантаженість судів в Україні є наслідком багатофакторних процесів, які охоплюють соціально-економічні, правові та організаційні аспекти. Аналіз цих причин дозволяє зрозуміти глибину проблеми та необхідність її системного вирішення.

Однією з ключових причин є зростання кількості судових справ за останні роки, що супроводжується недостатньою кількістю суддів для їх своєчасного та якісного розгляду. Після запровадження судової реформи в Україні багато суддів пішли у відставку, залишивши судову систему без належного кадрового забезпечення [1, с. 123–135]. Відсутність швидкого заповнення вакансій призводить до того, що навантаження на кожного суддю зростає до критичного рівня. Наприклад, окремі судді змушені розглядати десятки справ щодня, що фізично унеможлиблює глибокий аналіз

кожної справи та підготовку якісного рішення. Особливо це стосується адміністративних та цивільних судів, які найчастіше стикаються з масовими позовами громадян.

Соціально-економічні фактори також відіграють важливу роль. Економічна нестабільність, низький рівень доходів населення та недостатній розвиток правової культури призводять до збільшення кількості конфліктів, які вирішуються через суд [2]. Зростання кількості позовів від громадян, бізнесу та державних органів обумовлюється також відсутністю ефективних механізмів досудового врегулювання спорів. У результаті навіть дрібні конфлікти, які могли б бути вирішені поза судом, потрапляють до судової системи, додатково перевантажуючи її.

Важливим чинником є прогалини у законодавстві та процесуальних механізмах [3]. В Україні судові процедури часто залишаються складними, тривалими та бюрократизованими, що не лише затягує розгляд справ, а й збільшує адміністративне навантаження на суддів. Наприклад, відсутність чітких регламентів щодо процесуальних строків або дублювання функцій різних інстанцій створює ситуації, коли суди першої інстанції змушені розглядати значну кількість справ, які могли б бути вирішені на етапі апеляції чи через альтернативні механізми. Окрім цього, деякі законодавчі норми стимулюють сторони до подання необґрунтованих позовів або затягування процесів, що також сприяє перевантаженості судів.

Не менш важливим є недостатній розвиток альтернативних способів вирішення спорів, таких як медіація, арбітраж або переговори. У більшості європейських країн значна частина спорів вирішується поза судовою системою, що дозволяє зменшити навантаження на суди та забезпечити більш оперативне вирішення конфліктів. В Україні, попри наявність законодавчого регулювання медіації, цей інструмент ще не набув широкого поширення [4]. Причини цього полягають у низькому рівні обізнаності громадян і бізнесу про переваги альтернативних способів вирішення спорів, а також у відсутності належної інфраструктури та підготовлених медіаторів. Як наслідок, сторони часто обирають судовий шлях навіть у випадках, коли спір міг би бути вирішений швидше та дешевше поза судом.

Усі вищезгадані чинники взаємопов'язані та підсилюють один одного, створюючи замкнене коло проблем. Відсутність системного підходу до їх вирішення лише посилює кризу у судовій системі, що вимагає як термінових організаційних рішень, так і стратегічних реформ.

Перевантаженість судів в Україні має низку негативних наслідків, які суттєво впливають на функціонування судової системи та суспільство загалом. Одним із головних наслідків є зниження якості судових рішень. Коли судді змушені розглядати надмірну кількість справ, вони не мають достатньо часу для детального аналізу кожної з них, що може призводити до поверхневого підходу та формального розгляду. Це, своєю чергою, може стати причиною судових помилок та винесення необґрунтованих рішень.

Крім того, перевантаженість судів призводить до порушення права на справедливий судовий розгляд у розумні строки. Затримки у розгляді справ стають звичним явищем, що суперечить принципам правосуддя та міжнародним стандартам [5, с. 419–439]. Такі затримки можуть спричиняти додаткові труднощі для сторін процесу, зокрема фінансові витрати та емоційне напруження.

Зростання недовіри громадян до судової системи є ще одним серйозним наслідком перевантаженості. Коли люди стикаються з тривалими строками розгляду справ та сумнівною якістю судових рішень, їхня віра у справедливість та неупередженість судової системи знижується. Це може призводити до зменшення кількості звернень до суду та пошуку альтернативних, не завжди законних, способів вирішення спорів.

Економічні та соціальні втрати, пов'язані з неефективністю судового захисту, також є важливим аспектом. Затримки у розгляді комерційних спорів можуть негативно впливати на бізнес-середовище, стримуючи інвестиції та економічний розвиток. Соціальні наслідки включають зростання соціальної напруги та конфліктів, оскільки громадяни не можуть оперативного захистити свої права та інтереси через суд.

Багато країн зіткнулися з проблемою перевантаженості судів та розробили ефективні стратегії для її подолання. В європейських країнах, таких як Німеччина та Франція, впроваджено системи спеціалізованих судів, що дозволяє розподілити навантаження між різними інстанціями та підвищити ефективність розгляду справ. У США та Канаді активно застосовуються програми альтернативного вирішення спорів, зокрема медіація та арбітраж, що допомагає зменшити кількість справ, які надходять до судів.

Використання цифрових технологій у судовому провадженні є ще одним ефективним підходом. У багатьох країнах впроваджено електронні системи подання документів, онлайн-слухання та цифрові бази даних, що спрощує процес судочинства та зменшує адміністративне навантаження на суди [6]. Такі технології дозволяють прискорити розгляд справ та підвищити прозорість судового процесу.

Запровадження альтернативних способів вирішення спорів, таких як медіація та арбітраж, також сприяє зменшенню навантаження на суди. У багатьох країнах ці методи стали невід'ємною частиною правової системи та активно використовуються для вирішення як комерційних, так і приватних спорів [7]. Це дозволяє сторонам досягати взаємовигідних рішень без необхідності звернення до суду, що економить час та ресурси як учасників процесу, так і судової системи загалом.

Вивчення та адаптація найкращих практик інших країн можуть стати важливим кроком для України у вирішенні проблеми перевантаженості судів та підвищенні ефективності судової системи.

Реформування судової системи України є нагальною потребою для забезпечення ефективного, справедливого та своєчасного правосуддя. Серед ключових напрямів реформування можна виділити розширення штату суддів та забезпечення їх належною підготовкою [8], оптимізацію процесуального законодавства для зменшення тривалості розгляду справ, розвиток та популяризацію альтернативних методів вирішення спорів, а також використання електронного суду та інших цифрових рішень для спрощення судового процесу.

Однією з основних проблем української судової системи є нестача суддів, що призводить до надмірного навантаження на наявних фахівців та затримок у розгляді справ. Для вирішення цієї проблеми необхідно провести комплексний аналіз кадрових потреб судової системи та збільшити кількість суддів відповідно до реального навантаження. Важливим аспектом є забезпечення прозорого та об'єктивного відбору кандидатів на посади суддів, що включає перевірку їхньої професійної компетентності та доброчесності. Крім того, слід запровадити систематичні програми підвищення кваліфікації суддів, які б охоплювали сучасні тенденції у правозастосуванні, новітні законодавчі зміни та розвиток навичок ефективного управління судовим процесом. Це сприятиме підвищенню професійного рівня суддів та забезпеченню якісного правосуддя.

Складність та запутаність процесуальних норм нерідко стають причиною затягування судових процесів. Необхідно провести ревізію чинного процесуального законодавства з метою виявлення та усунення норм, які сприяють затягуванню розгляду справ [9, с. 186–191]. Зокрема, слід спростити процедури підготовчого провадження, обмежити можливості для зловживання процесуальними правами, встановити чіткі строки для вчинення процесуальних дій та прийняття рішень. Також варто розглянути можливість запровадження інституту суддів-посередників, які б сприяли досягненню мирових угод між сторонами на ранніх етапах процесу, що дозволить зменшити навантаження на суди та прискорити вирішення спорів.

Альтернативні методи вирішення спорів, такі як медіація, арбітраж та переговори, є ефективними інструментами для зменшення навантаження на судову систему та забезпечення швидкого і взаємовигідного вирішення конфліктів [10, с. 25–31]. Необхідно створити правові та організаційні умови для розвитку цих інститутів в Україні. Це включає прийняття відповідного законодавства, яке б регулювало процедури альтернативного вирішення спорів, забезпечення підготовки кваліфікованих медіаторів та арбітрів, а також проведення інформаційних кампаній для підвищення обізнаності громадян та бізнесу про переваги використання таких методів. Залучення альтернативних способів вирішення спорів сприятиме зниженню кількості справ, що надходять до судів, та підвищенню загальної ефективності правосуддя.

Інтеграція цифрових технологій у судовий процес є важливим кроком до підвищення його ефективності та прозорості. Впровадження системи «Електронний суд» дозволить сторонам подавати документи в електронному вигляді, відстежувати хід розгляду справи онлайн, брати участь у судових засіданнях за допомогою відеоконференцій. Це не лише спростить доступ до правосуддя, але й зменшить витрати часу та ресурсів як для учасників процесу, так і для судів. Крім того, використання електронного документообігу та автоматизованих систем розподілу справ між суддями сприятиме підвищенню прозорості та зниженню ризиків корупції. Для успішної реалізації цих заходів необхідно забезпечити належне технічне оснащення судів, підготовку персоналу та створення нормативно-правової бази, яка б регулювала використання цифрових технологій у судочинстві.

Реалізація зазначених пропозицій вимагатиме комплексного підходу та тісної співпраці між органами державної влади, судовою спільнотою, громадянським суспільством та міжнародними партнерами [11]. Лише за умови системного та послідовного впровадження реформ можна досягти підвищення ефективності судової системи України та зміцнення довіри громадян до правосуддя.

Подолання переважаючої перевантаженості судів в Україні є ключовим завданням для забезпечення ефективного та справедливого правосуддя. Очікується, що впровадження комплексних реформ призведе до значного зниження навантаження на суддів, скорочення строків розгляду справ та підвищення якості судових рішень. Це, у свою чергу, сприятиме відновленню довіри громадян до судової системи та зміцненню верховенства права в державі.

Стратегічні напрями розвитку судової системи передбачають удосконалення законодавства у сфері судоустрою, статусу суддів та судочинства [12]. Зокрема, Стратегією розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки визначено пріоритети вдосконалення законодавства щодо судоустрою, статусу суддів, судочинства та інших інститутів правосуддя.

Реалізація цих стратегічних напрямів вимагає активної участі держави, громадянського суспільства та міжнародних партнерів. Держава повинна забезпечити належне фінансування судової системи, створити умови для підвищення кваліфікації суддів та впровадження сучасних технологій у судочинство. Громадянське суспільство відіграє важливу роль у моніторингу процесу реформ, наданні зворотного зв'язку та сприянні прозорості судової системи. Міжнародні партнери можуть надати експертну підтримку, поділитися кращими практиками та сприяти впровадженню міжнародних стандартів у сфері правосуддя.

Таким чином, спільні зусилля всіх зацікавлених сторін сприятимуть ефективному подоланню переважаючої судової системи та забезпеченню справедливого правосуддя в Україні.

Висновки. У підсумку, переважаючі судової системи України є комплексною проблемою, що вимагає всебічного підходу до її вирішення. Основними причинами цього явища є недостатня кількість суддів, прогалини у законодавстві та відсутність ефективних альтернативних способів вирішення спорів. Наслідками переважаючості судів стають зниження якості судових рішень, порушення права на справедливий судовий розгляд у розумні строки та зростання недовіри громадян до судової системи.

Для подолання цієї проблеми необхідно впровадити комплексні реформи, спрямовані на розширення штату суддів, оптимізацію процесуального законодавства, розвиток альтернативних методів вирішення спорів та використання цифрових технологій у судовому провадженні. Досвід інших країн свідчить про ефективність таких заходів у зменшенні навантаження на суди та підвищенні ефективності правосуддя.

Реалізація зазначених реформ потребує тісної співпраці між державними органами, громадянським суспільством та міжнародними партнерами. Лише за умови спільних зусиль можна досягти підвищення ефективності судової системи України та відновлення довіри громадян до правосуддя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кравчук М.В. Судова реформа в Україні: проблеми та перспективи. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2018. № 1. С. 123–135. URL: <https://visnyk.kh.ua/uk/journals/visnik-naprrnu-1-2018-r>.
2. Бондаренко І.М. Кодифікація фінансового законодавства в умовах гармонізації законодавства України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Запоріжжя: ЗНУ, 2021. 422 с. URL: http://phd.znu.edu.ua/page/dis/07_2021/Bondarenko.pdf.
3. Концепція реформування системи судів із метою покращення доступу до правосуддя в Україні. *Дослідницька служба Верховної Ради України*. Київ, 2020. 118 с. URL: <https://research.rada.gov.ua/uploads/documents/32447.pdf>.
4. Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні: матер. IV Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Чернівці, 16 жовтня 2020 р.) / за ред. О.В. Щербанюк. К.: БАІТЕ, 2020. 356 с. URL: <https://law.chnu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/12/Zbirnyk-16.10.20.pdf>.
5. Ковач Я.В. Судова реформа в Україні: сучасний стан, проблеми та можливі шляхи їх вирішення. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2024. № 2(32). С. 419–439. URL: <https://vca.univd.edu.ua/index.php/vca/article/view/269>.
6. Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні: матер. VI Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Чернівці, 21 жовтня 2022 р.) / за ред. О.В. Щербанюк. Чернівці, 2022. 810 с. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/suchasni_vyklyky_ta_aktualni_problemy_sudovoyi_reformy_v_ukrayini_2022.pdf.
7. Бущенко А.П., Гнатовський М. М. Базове дослідження із застосування правосуддя перехідного періоду в Україні: монографія. К.: РУМЕС, 2017. 592 с. URL: <https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2017/05/Tekst-monohrafiji-perehidne-pravosuddya.pdf>.
8. Наливайко Л.Р. Державний лад України: поняття, система, гарантії: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2010. 36 с.
9. Когут Н.Д. Перспективи подальшого реформування судової системи України. *Часопис Київського університету права*. 2023. № 1. С. 186–191. URL: <https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/download/370/351>.
10. Семенюк О.В. Альтернативні способи вирішення спорів: розвиток концепції. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. № 53. С. 25–31. URL: <https://appj.wunu.edu.ua/index.php/apl/article/download/461/456>.

11. Концепція реформування системи судів із метою покращення ефективності правосуддя в Україні. Аналітичні матеріали Верховної Ради України. 2023. URL: https://research.rada.gov.ua/documents/analyticRSmaterials_Docs/law_judic_activ/concept_rz-pravsud/73711.html.
12. Наливайко Л.Р. Теоретико-правові засади громадського контролю за діяльністю органів державної влади: монографія. К.: Хай-Тек Прес, 2017. 276 с.

ПРОКУРОРСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ: ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ

Михайлюк С.С.,

аспірант юридичного факультету

Вищого навчального закладу «Національна академія управління»

Михайлюк С.С. Прокурорське самоврядування: поняття та ознаки.

Стаття присвячена дослідженню проблем визначення поняття та ознак прокурорського самоврядування.

Обумовлено, що належне визначення поняття «прокурорське самоврядування» неможливе без визначення його складових, якими є поняття «прокурор» та «самоврядування». У зв'язку з цим, у статті досліджено ці поняття.

Визначено такі ознаки прокурорського самоврядування: 1) є різновидом самоуправління; 2) є різновидом професійного самоврядування та проявом децентралізації у державному управлінні; 3) здійснюється прокурорським корпусом; 4) полягає в самостійному вирішенні прокурорами питань внутрішньої діяльності прокуратури; 5) полягає в колективному вирішенні прокурорами питань внутрішньої діяльності прокуратури; 6) здійснюється прокурорським корпусом як безпосередньо, так і опосередковано; 7) здійснюється з визначеною законодавством метою.

При дослідженні самостійності та колективності як ознак прокурорського самоврядування зроблено висновок, що на сьогодні ще зарано говорити про існування прокурорського самоврядування як самостійного та колективного вирішення прокурорами питань своєї діяльності.

У статті досліджено також важливе наукове питання про місце прокурорського самоврядування в системі прокуратури. Зроблено висновок, що в аспекті наукового дослідження ролі прокуратури у механізмі державної влади, недоцільним є включення до складу прокуратури органів прокурорського самоврядування. Рекомендовано науці про прокуратуру розробити широкий категоріальний апарат, який би усував дублювання певних термінів, наприклад, «прокуратура», «система прокуратури», «орган прокуратури» тощо.

За наслідками дослідження сформульоване визначення прокурорського самоврядування. Прокурорське самоврядування – це різновид професійного самоврядування, яке є проявом децентралізації у сфері державного управління, здійснюється в системі прокуратури України прокурорським корпусом та полягає в самостійному та колективному вирішенні прокурорами як безпосередньо, так і опосередковано через органи прокурорського самоврядування визначених законодавством України питань внутрішньої діяльності прокуратури.

Ключові слова: самоврядування, професійне самоврядування, прокурорське самоврядування, прокурор, прокуратура, прокурорський корпус, внутрішня діяльність прокуратури.

Mykhailiuk S.S. Prosecutor's self-governance: concept and characteristics.

The article is devoted to the study of the problems of defining the concept and characteristics of prosecutorial self-government.

The author notes that a proper definition of the concept of «prosecutorial self-government» is impossible without defining its components, namely, the concepts of «prosecutor» and «self-government». In this regard, the article examines these concepts.

The author identifies the following characteristics of prosecutorial self-government: 1) it is a type of self-government; 2) it is a type of professional self-government and a manifestation of decentralization in public administration; 3) it is exercised by the prosecutor's office; 4) it consists in independent decision-making by prosecutors on issues of internal prosecution activities; 5) it consists in collective decision-making by prosecutors on issues of internal prosecution activities; 6) it is exercised by the prosecutor's office both directly and indirectly; 7) it is exercised for the purpose determined by law.

In the course of the study of independence and collectivity as features of prosecutorial self-government, the author concludes that it is too early to speak about the existence of prosecutorial self-government as an independent and collective decision-making by prosecutors on issues related to their activities.

The article also examines the important scientific issue of the place of prosecutorial self-government in the prosecution system. The author concludes that in terms of scientific research of the role of the prosecutor's office in the mechanism of state power, it is inappropriate to include prosecutorial self-

government bodies in the prosecutor's office. The author recommends that the science of prosecution should develop a broad categorical apparatus which would eliminate duplication of certain terms, for example, «prosecution», «prosecution system», «prosecution body», etc.

Based on the results of the study, the author formulates a definition of prosecutorial self-government. Prosecutorial self-government is a type of professional self-government which is a manifestation of decentralization in the field of public administration, and is exercised in the system of the prosecution service of Ukraine by the prosecutorial corps and consists in the independent and collective decision by prosecutors, both directly and indirectly through the bodies of prosecutorial self-government, on the issues of internal prosecution activities defined by the legislation of Ukraine.

Key words: self-government, professional self-government, prosecutorial self-government, prosecutor, prosecutor's office, prosecutorial corps, internal activities of the prosecutor's office.

Постановка проблеми. Професійне самоврядування притаманне не лише прокурорській професії. На сьогодні професійне самоврядування є досить поширеним у багатьох правничих професіях, причому не лише у вільних професіях, а й у тих професіях, представники яких є фактично державними службовцями. Так, на сьогодні професійне самоврядування є невід'ємною складовою внутрішньої організації співтовариства адвокатів, нотаріусів, суддів, прокурорів, приватних виконавців, арбітражних керуючих. При цьому вбачається тенденція розширення повноважень професійного самоврядування в Україні.

Прокурорське самоврядування є відносно новим різновидом професійного самоврядування та інститутом у праві, а тому потребує свого наукового дослідження, насамперед, в аспекті визначення його поняття та ознак.

Аналіз сучасних досліджень і публікацій. Проблематику управління в прокуратурі та прокурорського самоврядування в Україні, досліджувало багато науковців, а саме такі як В.В. Долежан, Д.М. Добровольський, Л.С. Драгомирецька, Д.С. Дячков, Л.Ю. Європіна, І.М. Козьяков, С.К. Костенко, М.В. Косюта, В.І. Малюга, А.А. Матвієць, О.І. Медведько, М.І. Мичко, Н.О. Рибалко, М.В. Руденко, С.В. Подкопаєв, Ю.Є. Полянський, М.К. Якимчук та інші. Однак, комплексний аналіз поняття та ознак прокурорського самоврядування і їх аналіз проведено у правовій науці ще не було.

Мета дослідження, таким чином, полягає у визначенні поняття та ознак прокурорського самоврядування в Україні.

Виклад основного матеріалу. Належне визначення поняття «прокурорське самоврядування» неможливе без визначення його складових, якими є поняття «прокурорське» (від слова «прокурор») та «самоврядування». Розпочнемо з останнього.

Сутність поняття «самоврядування» знаходимо у науці. Так, під самоврядуванням розуміється тип соціального управління, за якого суб'єкт і об'єкт управління збігаються, тобто самі люди управляють своїми справами, спільно приймають рішення, діють з метою їх реалізації. Основними властивостями самоврядування є: належність влади всьому колективу, її здійснення колективом або безпосередньо, або через виборні органи; єдність, збіг суб'єкта та об'єкта управління; самоконтроль та саморегуляція завдяки спільно прийнятим соціальним нормам; спільне ведення загальних справ; самофінансування; обстоювання та захист спільних інтересів на основі самодіяльності й самовідповідальності [1, с. 413-414]. Відтак, самоврядування є одним з проявів особливого виду управління – самоуправління.

Слово ж «прокурорське» є прикметником до «прокурор» [2, с. 211], останнє означає посадову особу органу прокуратури (ст. 15 Закону «Про прокуратуру»).

Згідно з ч. 1 ст. 65 Закону України «Про прокуратури» прокурорське самоврядування – це самостійне колективне вирішення прокурорами питань внутрішньої діяльності прокуратури з метою: 1) забезпечення організаційної єдності функціонування органів прокуратури, підвищення якості роботи прокурорів; 2) зміцнення незалежності прокурорів, захисту від втручання в їх діяльність; 3) участі у визначенні потреб кадрового, фінансового, матеріально-технічного та іншого забезпечення прокурорів, а також контролю за додержанням установлених нормативів такого забезпечення; 4) обрання чи призначення прокурорів до складу інших органів у випадках та в порядку, встановлених законом.

З урахуванням наведеного, на наш погляд, можна визначити ознаки прокурорського самоврядування. Ці ознаки визначають як загальні властивості, притаманні будь-якому самоврядуванню, так і ті його особливості, які притаманні виключно прокурорському самоврядуванню. Вважаємо, що ознаки прокурорського самоврядування полягають в тому, що прокурорське самоврядування:

1) є різновидом самоуправління, тобто такого управління, при якому суб'єкт цього управління та його об'єкт збігаються. Як і в інших видах самоврядування, у прокурорському самоврядуван-

ні збігаються суб'єкт прокурорського самоуправління, яким загалом є усі прокурори, та об'єкт самоуправління, який знову ж таки складають усі прокурори. Прокурори разом самостійно вирішують визначені законом питання, які стосуються прокуратури та віднесені до предмета відання прокурорського самоврядування. Як наслідок, це означає й те, що прокурорське самоврядування здійснюється прокурорами в інтересах усіх прокурорів, як суб'єктів, що наділені державою повноваженнями здійснювати визначені Конституцією та законами України функції прокуратури. Перелік таких суб'єктів (прокурорів), які у своїй сукупності діють і як суб'єкти, так і об'єкти управління, визначений ст. 15 Закону «Про прокуратуру». Принагідно варто зауважити, що слід розмежовувати поняття прокурора та працівника прокуратури. Останніми є не лише прокурори, а й інші працівники, які статусу прокурора не мають – державні службовці, технічні працівники. Прокурорське ж самоврядування здійснюється виключно в інтересах саме прокурорів;

2) є різновидом професійного самоврядування та проявом децентралізації у державному управлінні. Прокурорське самоврядування здійснюється в системі прокуратури України як єдиної системи органів, яка в порядку, передбаченому Конституцією та законами України виконує функції підтримання публічного обвинувачення в суді, організацію і процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, вирішення відповідно до закону інших питань під час кримінального провадження, нагляд за негласними та іншими слідчими і розшуковими діями органів правопорядку, представництво інтересів держави в суді у виключних випадках і в порядку, що визначені законом;

Для демократичного суспільства дуже важливим є існування розгалуженої системи відносин самоврядування, якому держава делегує частину своїх функцій. Чи не найбільш відомим проявом самоврядування з делегуванням йому державних функцій є місцеве самоврядування як гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста – самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України (ст. 2 Закону України «Про місцеве самоврядування»). Однак, слід зауважити, що самоврядування у сфері суспільних відносин може бути присутнім також у і у інших сферах – у економіці, культурі, науці, охороні здоров'я, освіті тощо [3, с. 70].

Варто погодитися з думкою, що самоврядування, зокрема, й професійне, є доповненням відповідного державного регулювання і не претендує на повне витіснення й заміщення держави як регулятора суспільних відносин. І навпаки – відсутність самоврядування в тих сферах відносин, де не повинна об'єктивно існувати виключна монополія їх державного регулювання, не дає змогу цим відносинам та відповідним соціальним інститутам ефективно функціонувати та розвиватися [3, с. 70]. Відтак, фактично існує об'єктивна потреба у делегуванні державою відповідним спільнотам своїх окремих повноважень з метою більш якісного регулювання правовідносин та, як наслідок, більш якісного розвитку відповідних правовідносин, досягнення цілей правового регулювання.

Крім того, розвиток самоврядування і делегування частини функцій від держави до відповідних організацій саморегулювання є важливим елементом демократичного суспільства. Фактично при запровадженні у тій чи іншій сфері правовідносин самоврядування формується їх нова ідеологія, при якій правовий інститут досягає цілей своєї діяльності найкращим способом.

З наведеного випливає, що будь-яке самоврядування, зокрема, й професійне, також є проявом децентралізації у сфері державного управління.

Зазвичай децентралізація у вітчизняній правовій науці пов'язується з місцевим самоврядуванням. Так, під децентралізацією традиційно розуміють передання частини функцій державного управління центральних органів виконавчої влади місцевим органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування, розширення повноважень нижчих органів за рахунок вищих за рівнем [4, с. 111]; процес передачі частини функцій та повноважень вищими рівнями управління нижчим (від центральних органів виконавчої влади до місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування) [5, с. 254]. При цьому, децентралізація може бути декількох видів: 1) територіальна; 2) функціональна; 3) предметна [6, с. 17].

Вбачається, що прокурорське самоврядування є проявом саме предметної децентралізації як одного з видів професійного самоврядування – відповідної системи управлінських взаємовідносин між прокурорами, що реалізується ними спільно безпосередньо або через обрані органи. При цьому, запровадження у системі прокуратури прокурорського самоврядування слід розглядати як один з проявів подальшого розвитку демократичних основ в Україні та формування нових засад для досягнення прокуратурою як соціально-правовим інститутом цілей свого функціонування.

3) здійснюється прокурорським корпусом. Суб'єктами прокурорського самоврядування є усі прокурори загалом, які у своїй сукупності складають прокурорський корпус, а також сформовані ними органи прокурорського самоврядування. Участь прокурора у прокурорському самоврядуванні не пов'язана з окремим його волевиявленням. Як цілком обґрунтовано зазначає С.К. Костенко,

аплікант, отримавши статус прокурора, автоматично стає частиною професійної спільноти, щодо якої законодавцем застосовується термін «прокурорський корпус». Саме представники цього корпусу є носіями права на самоврядування та обов'язку виконувати рішення органів самоврядування. Ці права та обов'язки можуть бути втрачені тільки у разі вибуття зі складу прокурорського корпусу – звільнення з посади або припинення повноважень прокурора [7, с. 11].

Таким чином, прокурорський корпус складають виключно ті особи, професійними обов'язками яких є здійснення визначених ст. 131-1 Конституції України функцій прокуратури. Задля правильного розуміння цього поняття варто зауважити, що у органах прокуратури працівниками поряд з прокурорами, які відносяться до прокурорського корпусу, є і інші працівники – державні службовці, технічні працівники тощо.

Д.М. Добровольський пропонує під суб'єктами прокурорського самоврядування вважати не лише органи прокурорського самоврядування, а і окремих прокурорів, навіть у тих випадках, коли їх участь у самоврядуванні виражалася виключно у присутності на засіданнях органу прокурорського самоврядування та голосуванні на них [8, с. 142]. На наш погляд, з таким твердженням погоджуватися не варто, оскільки воно не відповідає ані теоретичним, ані нормативним засадам прокурорського самоврядування.

Вважаємо, що правовий статус усіх суб'єктів прокурорського самоврядування ґрунтується на складному системному комплексі теоретичних та нормативних аспектів. Суб'єктами прокурорського самоврядування з нормативної сторони слід вважати лише тих суб'єктів, які законодавством визначені як суб'єкти, що здійснюють діяльність з реалізації власної визначеної законом компетенції прокурорського самоврядування. Відтак, для того, щоб прокурор був визнаний суб'єктом прокурорського самоврядування, законодавство про прокуратуру повинне це визначати. Натомість на сьогодні ст. 66 Закону «Про прокуратуру» чітко визначає, що прокурорське самоврядування здійснюється через всеукраїнську конференцію прокурорів та Раду прокурорів України. Закон не визначає прокурора як суб'єкта прокурорського самоврядування, у зв'язку з цим він і не є таким з точки зору закону.

Якщо ж розглядати це питання з боку теорії, то також вважаємо, що суб'єктом прокурорського самоврядування прокурор не є. Як уже було обґрунтовано вище, суб'єктом такого самоврядування можна розглядати загалом увесь прокурорський корпус, в інтересах якого й здійснюється прокурорське самоврядування самим прокурорським корпусом;

4) полягає в *самостійному* вирішенні прокурорами питань внутрішньої діяльності прокуратури. Виключно прокурори загалом за відсутності будь-яких інших суб'єктів та його впливу вправі вирішувати питання внутрішньої діяльності прокуратури. У самостійності вирішення прокурорами питань внутрішньої діяльності прокуратури знаходить свій прояв і самостійність як одна з ознак прокурорського самоврядування, яка означає одну з головних, важливих та базових характеристик правового статусу органів прокурорського самоврядування у системі правовідносин. Самостійність є, насамперед, незалежність прокурорського самоврядування та його органів як у системі внутрішніх відносин, які складаються у прокуратурі, так і у взаєминах з різного роду органами державної влади, місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями, окремими громадянами та іншими суспільними інституціями. Задля здійснення органами прокурорського самоврядування відповідних повноважень вони не повинні отримувати мандат від інших органів державної влади, адже їх повноваження визначені, насамперед, Законом «Про прокуратуру»;

5) полягає в *колективному* вирішенні прокурорами питань внутрішньої діяльності прокуратури. Колективність вирішення прокурорами питань полягає в тому, що ті питання, які віднесені до компетенції прокурорського самоврядування вирішуються не окремо кожним прокурором, як це має місце, наприклад, при здійсненні ними функцій прокуратури, а колективно усіма ними разом.

В аспекті сутності самоврядування як самостійного та колективного вирішення питань певним співтовариством, важливим є забезпечення того, щоб прокурорське самоврядування було дійсно колективним вирішенням прокурорами питань внутрішньої діяльності самоврядування, а не вирішенням таких питань одноособово в адміністративному порядку в порядку єдиноначальності. Таким чином, важливою є необхідність забезпечити незалежність прокурорського самоврядування від самих прокурорів, які перебувають на адміністративних посадах, щоб прокурорське самоврядування не перетворилося у звичайне адміністративне управління в системі прокуратури.

Аналіз діяльності прокурорського самоврядування свідчить, що на сьогодні ще зарано говорити про існування прокурорського самоврядування як самостійного та колективного вирішення прокурорами питань своєї діяльності. Зазначене підтверджується самими прокурорами.

Так, на питання «Яка ваша думка стосовно органів прокурорського самоврядування? Як коротко ви можете охарактеризувати їхню роботу?» 73% опитаних прокурорів (респондентів) відповіли негативно; лише 22% позитивно оцінили їхню роботу; ще 5% не визначилися з оцінкою. Самі про-

курори часто говорять про відсутність результатів роботи, формальну роль цих органів, відсутність жодних змін у сфері, які віднесена до відання органів прокурорського самоврядування, той факт, що «самоврядування [просто] не існує» тощо [9, с. 96].

Підтвердженням відсутності самостійності органів прокурорського самоврядування у вирішенні внутрішніх питань діяльності прокуратури є і окремі висловлювання прокурорів, які перебувають на адміністративних посадах.

Так, наприклад, 29 жовтня 2024 року заступник Генерального прокурора В. Літвінова під час роботи конференції «Шлях України до ЄС» повідомила, що «Реформа прокуратури розпочалася ще у 2014 році. Однак зміни у світогляді прокурорів не відбуваються за один день. Ми постійно намагаємося підсилити роль Ради прокурорів. Ми намагаємося залучати Раду прокурорів, щоб вона робили якійсь заяви щодо проблемних питань прокуратури. Наприклад, представник Ради прокурорів нещодавно брав участь у засіданні Комітету ВРУ з питань бюджету, де він наполягав на необхідності врахування позиції органів прокуратури щодо заробітної плати» [10]. З цього висловлювання вбачається відсутність самостійності у діяльності Ради прокурорів України як одного з важливих органів прокурорського самоврядування, і навпаки – вбачається керівна роль в діяльності цього органу Офісу Генерального прокурора, визначення Офісом повістки денної Ради прокурорів.

6) здійснюється прокурорським корпусом як безпосередньо, так і опосередковано. Прокурорське самоврядування здійснюється прокурорським корпусом безпосередньо шляхом участі кожного прокурора, який відноситься до прокурорського корпусу, у вирішенні питань внутрішньої діяльності прокуратури зборами прокурорів. Беручи участь у колективному вирішенні питань кожний прокурор окремо висловлює свою позицію щодо питань внутрішньої діяльності, кожна з яких сукупно формує думку прокурорського корпусу. Опосередковане здійснення прокурорського самоврядування відбувається прокурорським корпусом через сформовані ним органи прокурорського самоврядування – всеукраїнську конференцію прокурорів та Раду прокурорів України;

7) здійснюється з визначеною законодавством метою: 1) забезпечення організаційної єдності функціонування органів прокуратури, підвищення якості роботи прокурорів; 2) зміцнення незалежності прокурорів, захисту від втручання в їх діяльність; 3) участі у визначенні потреб кадрового, фінансового, матеріально-технічного та іншого забезпечення прокурорів, а також контролю за додержанням установлених нормативів такого забезпечення; 4) обрання чи призначення прокурорів до складу інших органів у випадках та в порядку, встановлених законом.

Одним з важливих наукових питань про прокурорське самоврядування є питання про його місце в системі прокуратури.

У науці зазначене питання частково було досліджено С.В. Подкопаєвим, який зауважив, що певний інтерес становить питання про можливість розгляду прокуратури як єдиної системи, яка також включає в себе органи прокурорського самоврядування та тих суб'єктів, які у розділі VIII Закону «Про прокуратуру» визначаються законодавцем як «органи, що забезпечують діяльність прокуратури» [11, с. 21]. За наслідками свого дослідження С.В. Подкопаєв зробив висновок про можливість розгляду органів прокурорського самоврядування в якості структурних елементів системи прокуратури України, «забезпечувальних» щодо органів прокуратури суб'єктів. При цьому ним було враховано їх статус, компетенцію, особливу природу та щільність зв'язків із органами прокуратури [12, с. 10].

Безумовно варто погодитися з науковцем, що поняття прокуратури можна розглядати у декількох її значеннях, а саме і у нормативному її розумінні як єдиної системи органів – прокуратур, що реалізує визначену законодавством компетенцію (функції) та як окремий орган цієї системи (1), і у єдності із «забезпечувальними» суб'єктами, що мають забезпечувальну компетенцію стосовно органів прокуратури та взаємодіють з ними (2) і як єдину систему органів (прокуратур) чи окремих прокуратур, «забезпечувальних» суб'єктів, а й включаючи всі зв'язки та компоненти, властиві відкритим соціальним системам (3) [11, с. 28]. Однак, на наш погляд, виходячи з наукових позицій та концептуального підходу до розроблення відповідних наукових положень, варто було б розробити таку теорію прокуратури та прокурорської діяльності, яка б була багата на категоріальний апарат та в якій би кожне науково-правове явище мало б своє відображення у вигляді самостійного наукового поняття.

Звичайно, органи прокурорського самоврядування відіграють важливе значення у системі прокурорських правовідносин та виходячи зі свого функціонального призначення, свого складу близькі до того, щоб бути складовою прокуратури. Однак, органи прокурорського самоврядування не є такими, які виконують зовнішні функції прокуратури, визначені ст. 131-1 Конституції України. Органи прокуратури, які виконують ці функції, є, насамперед, органами державної влади, мають своє, хоча й дискусійне ще на сьогодні, місце в системі цих державних органів, перебуваючи у

системному зв'язку з іншими державними органами. Усього цього ми не можемо сказати про органи прокурорського самоврядування, основним призначенням яких фактично є забезпечення належної діяльності останніх. У зв'язку з цим, очевидно, що в аспекті наукового дослідження ролі прокуратури у механізмі державної влади, включення до складу прокуратури органів прокурорського самоврядування є очевидно недоцільним. Однак, це зовсім не означає, що ми задля інших наукових цілей не можемо комплексно дослідити питання органів прокуратури, які виконують визначені Конституцією функції прокуратури, у їх зв'язку з іншими органами, які мають забезпечувальну функцію по відношенню до перших та власне і формуються ними задля цього. А щоб реалізувати таке дослідження необхідно розробити широкий категоріальний апарат. Варто було б, щоб у науці про прокуратуру не було потреби ототожнювати поняття «прокуратура» та «система прокуратури», як це на сьогодні досить часто буває, або ж не ототожнювати поняття «прокуратура» та «орган прокуратури» тощо. Очевидно, що у науці слід попрацювати над розширенням відповідної наукової термінології. Варто також звернути увагу, що у зв'язку з віднесенням Конституцією України прокуратури до системи правосуддя, дискусійністю багатьох основних положень щодо судової влади та її здійснення, розуміння основних наукових та законодавчих понять, пов'язаних з прокуратурою, ускладнюється також і їх співвідношенням з поняттями щодо судової влади, зокрема, з таким поняттям як «система правосуддя».

При окресленні цього питання також варто зауважити, що не можна погодитися з висловленими у науці положеннями про те, що органи прокурорського самоврядування віднесені згідно з законодавством до органів державної влади [13, с. 1052]. Органи прокурорського самоврядування не є органами державної влади, оскільки вони не мають жодних владних повноважень, воно інституційно не віднесені до жодної з гілок влади, а є одним з проявів професійного самоврядування.

З урахуванням наведеного можемо запропонувати власне авторське визначення поняття прокурорського самоврядування. Так, вважаємо, що *прокурорське самоврядування – це різновид професійного самоврядування, яке є проявом децентралізації у сфері державного управління, здійснюється в системі прокуратури України прокурорським корпусом та полягає в самостійному та колективному вирішенні прокурорами як безпосередньо, так і опосередковано через органи прокурорського самоврядування визначених законодавством України питань внутрішньої діяльності прокуратури.*

Висновки. Прокурорське самоврядування – це різновид професійного самоврядування, яке є проявом децентралізації у сфері державного управління, здійснюється в системі прокуратури України прокурорським корпусом та полягає в самостійному та колективному вирішенні прокурорами як безпосередньо, так і опосередковано через органи прокурорського самоврядування визначених законодавством України питань внутрішньої діяльності прокуратури.

Ознаки прокурорського самоврядування полягають в тому, що воно: 1) є різновидом самоуправління; 2) є різновидом професійного самоврядування та проявом децентралізації у державному управлінні; 3) здійснюється прокурорським корпусом; 4) полягає в самостійному вирішенні прокурорами питань внутрішньої діяльності прокуратури; 5) полягає в колективному вирішенні прокурорами питань внутрішньої діяльності прокуратури; 6) здійснюється прокурорським корпусом як безпосередньо, так і опосередковано; 7) здійснюється з визначеною законодавством метою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Батанов Р.В. Самоврядування // Юридична енциклопедія: в 6 т. / [редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова ред.) та ін.]. Київ: «Укр. енцикл.», 2003. Т. 5: П–С. С. 413-414.
2. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І.К. Білодіда. К.: Наукова думка, 1970-1980. Т. 7. С. 211.
3. Матвійчук. А.В. Методологія дослідження феномену самоврядності в контексті політико-правового дискурсу. *Політичне життя*. 2021. № 2. С. 67–73.
4. Державне управління та державна служба: словн.-довід. /уклад. О.Ю. Оболенський. К.: КНЕУ, 2005. 111с.
5. Малиновський В.Я. Словник термінів і понять з державного управління. 2-ге вид., доповн. і виправл. К.: Центр сприяння інституц. розвитку держ. служби, 2005. 254 с.
6. Децентралізація публічної влади: досвід європейських країн та перспективи України / Бориславська О.М., Заверуха І.Б., Школик А.М. та ін.; Центр політико-правових реформ. Київ, Москаленко О.М., 2012. 212 с.
7. Костенко С.К. Органи прокурорського самоврядування та органи прокурорського врядування: розмежування понять. *Право і суспільство*. 2019. № 1. Ч. 2. С. 10–17.
8. Добровольський Д.М. Незалежність як засада організації та діяльності органів прокуратури: дис. ... канд. юрид. наук; 12.00.10. Одеса, 2017. 195 с.

9. Хавронюк М., Крапивін Є., Писаренко Д. Оцінка державної політики у сфері реформування прокуратури України протягом 2014-2023 років. 2023. 200 с. URL: <https://pravo.org.ua/wp-content/uploads/2024/09/Otsinka-reformuvannya-prokuratury-2014-2023.pdf> (дата звернення: 23.01.2025).
10. Офіс Генпрокурора намагається зробити Раду прокурорів ефективною структурою, але поки що з цим непросто. URL: <https://sud.ua/uk/news/publication/314446-ofis-genprokurora-rytaetsya-sdelat-sovet-prokurorov-effektivnoy-strukturoy-no-poka-vykhodit-ne-ochen> (дата звернення: 01.02.2025).
11. Подкопаєв С.В. Теоретико-правові засади модернізації прокуратури в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.10. Харків, 2021. 494 с.
12. Подкопаєв С.В. Теоретико-правові засади модернізації прокуратури в Україні: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.10. Харків, 2021. 38 с.
13. Скриньковський Р., Ковалів М., Приведа А., Хмиз М., Князь С., Павлов Д. Особливості розбудови професійного самоврядування в системі прокуратури, судової влади та адвокатури України. *Traektoriâ Nauki = Path of Science*. 2021. Vol. 7. № 6. S. 1049–1057.

УДК 347.95

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.166>

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ПУБЛІЧНОСТІ СУДОВОЇ ВЛАДИ ТА ЇХ ЗАСТОСУВАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Проскурня В.О.,

аспірант 3-го року навчання

Сумського державного університету

ORCID: 0009-0003-1313-2459

Проскурня В.О. Міжнародно-правові стандарти публічності судової влади та їх застосування в умовах воєнного стану.

В умовах воєнного стану особливої актуальності набуває питання забезпечення належного функціонування судової влади та дотримання міжнародних стандартів її публічності. Військова агресія створює безпрецедентні виклики для судової системи, змушуючи балансувати між забезпеченням відкритості правосуддя та гарантуванням безпеки учасників судового процесу.

У статті розглянуто міжнародно-правові стандарти публічності судової влади та особливості їх застосування в умовах воєнного стану. Аналізуються міжнародні та національні нормативно-правові акти, які регулюють питання відкритості судового процесу, включаючи Загальну декларацію прав людини, Європейську конвенцію з прав людини, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права та відповідні положення національного законодавства. Визначено основні принципи публічності судового розгляду, зокрема право громадськості та засобів масової інформації на доступ до судових процесів, відкритість судових рішень та необхідність прозорості діяльності судових органів.

Окрема увага приділяється особливостям реалізації принципу публічності судового процесу в умовах воєнного стану. Розглянуто можливі обмеження відкритості судових засідань, що можуть бути зумовлені міркуваннями національної безпеки, забезпеченням охорони державної таємниці або необхідністю захисту прав учасників процесу. Аналізуються норми українського законодавства щодо правового режиму воєнного стану, які допускають обмеження публічного доступу до судових засідань у разі виникнення загрози державній безпеці чи правопорядку.

Практичне значення отриманих результатів полягає у можливості їх використання для вдосконалення національного законодавства та судової практики щодо забезпечення публічності судової влади в особливих умовах, а також для розробки методичних рекомендацій для судів щодо організації їх роботи в умовах воєнного стану. Матеріали дослідження можуть бути корисними для науковців, практикуючих юристів, суддів та інших фахівців у сфері судочинства.

Крім того, важливим аспектом є вплив цифрових технологій на забезпечення публічності судової влади під час воєнного стану. Використання відеоконференцій, онлайн-трансляцій судових засідань та електронного судочинства сприяє дотриманню принципу відкритості правосуддя навіть в умовах обмеженого фізичного доступу до судових установ. Проте водночас постає питання кібербезпеки, захисту персональних даних та гарантування справедливого судового розгляду, що потребує подальшого правового врегулювання та адаптації судових процедур до нових реалій.

Ключові слова: публічність судової влади, міжнародне право, воєнний стан, права людини, національна безпека, судовий процес.

Proskurnya V.O. International legal standards of publicity of the judiciary and their application in martial law.

Under martial law, the issue of ensuring the proper functioning of the judiciary and compliance with international standards of its publicity is of particular relevance. Military aggression creates unprecedented challenges for the judicial system, forcing it to balance between ensuring the openness of justice and ensuring the safety of participants to the judicial process.

The article examines the international legal standards of publicity of the judiciary and the specifics of their application under martial law. The author analyses international and national legal acts regulating the issues of openness of the judicial process, including the Universal Declaration of Human Rights, the European Convention on Human Rights, the International Covenant on Civil and Political Rights and relevant provisions of national legislation. The author identifies the basic principles of publicity of court proceedings, including the right of the public and the media to access court proceedings, openness of court decisions and the need for transparent operation of judicial bodies.

Particular attention is paid to the peculiarities of implementing the principle of publicity of court proceedings under martial law. The author examines possible restrictions on the openness of court

hearings which may be due to national security considerations, protection of state secrets or the need to protect the rights of participants to the proceedings. The author also analyses the provisions of Ukrainian legislation on the legal regime of martial law which allow for restrictions on public access to court hearings in case of a threat to state security or law and order.

The practical significance of the results obtained is that they can be used to improve national legislation and judicial practice on ensuring the publicity of the judiciary in special conditions, as well as to develop methodological recommendations for courts on how to organise their work under martial law. The materials of the study may be useful for scholars, practicing lawyers, judges and other specialists in the field of judicial proceedings.

In addition, an important aspect is the impact of digital technologies on ensuring the publicity of the judiciary during martial law. The use of videoconferencing, online broadcasts of court hearings and e-justice contributes to the principle of open justice even in conditions of limited physical access to judicial institutions. However, at the same time, the issue of cybersecurity, personal data protection and fair trial guarantees arise, which requires further legal regulation and adaptation of court procedures to the new realities.

Key words: publicity of the judiciary, international law, martial law, human rights, national security, judicial process.

Постановка проблеми. В умовах сучасних викликів, спричинених воєнними конфліктами, питання дотримання міжнародно-правових стандартів публічності судової влади набуває особливої актуальності. Відкритість правосуддя є ключовим елементом демократичного суспільства, оскільки вона забезпечує довіру громадян до судової системи, сприяє справедливості та забезпеченню верховенства права. Проте, в умовах воєнного стану постає необхідність знаходження балансу між забезпеченням прозорості судових процесів та гарантуванням національної безпеки, що вимагає відповідного нормативного врегулювання та практичних механізмів реалізації цього принципу.

Особливої уваги потребує питання правових механізмів, які дозволяють забезпечити публічність судової влади, не порушуючи при цьому прав учасників процесу та не створюючи загроз для державної безпеки. Важливо визначити межі допустимих обмежень відкритості судових засідань, враховуючи міжнародно-правові зобов'язання держави та національне законодавство. Таким чином, дослідження даної проблематики сприятиме вдосконаленню судової практики та нормативної бази для ефективного функціонування судової влади навіть у кризових умовах.

Стан опрацювання. Питання публічності судової влади та особливості її забезпечення досліджували такі вітчизняні науковці: В.В. Городовенко, який розглядав принципи судової влади в аспекті верховенства права, Л.М. Москвич, яка досліджувала питання ефективності судової системи, О.З. Хотинська-Нор, що вивчала теоретико-правові та праксеологічні засади судової реформи в Україні. Серед зарубіжних дослідників варто відзначити роботи М. Каппеллетті, який досліджував доступ до правосуддя, та Б. Футея, який аналізував розвиток демократичних засад судочинства. Однак питання забезпечення публічності судової влади саме в умовах воєнного стану залишається недостатньо дослідженим у науковій літературі, що обумовлює актуальність даного дослідження. Особливої уваги потребує вивчення практичних механізмів реалізації міжнародно-правових стандартів публічності в умовах безпекових викликів та обмежень, пов'язаних із воєнним станом.

Метою статті є дослідження міжнародно-правових стандартів публічності судової влади та аналіз їх застосування в умовах воєнного стану, а також розробка практичних рекомендацій щодо забезпечення належного рівня публічності судочинства в особливих умовах.

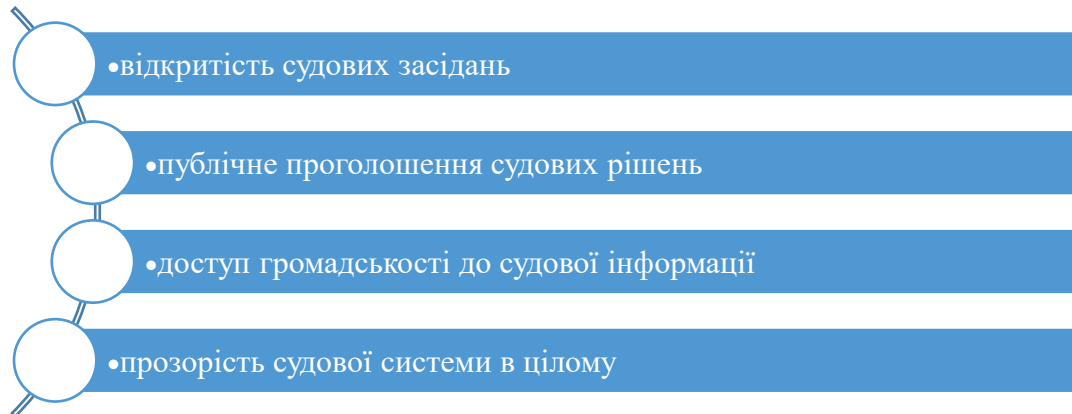
Виклад основного матеріалу. Принцип публічності судової влади є одним із наріжних каменів демократичного правосуддя, що забезпечує прозорість судових процесів та формує довіру громадськості до судової системи. У міжнародному праві цей принцип закріплений у ключових документах, таких як Загальна декларація прав людини (1948) [1], Європейська конвенція з прав людини (1950) [2], Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966) [3]. Проте в умовах воєнного стану, який запроваджено в нашій країні Указом Президента № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні», у зв'язку з повномасштабним вторгненням РФ, виникає необхідність встановлення певних обмежень цього принципу з метою захисту національної безпеки та підтримки громадського порядку [4].

Фундаментальні засади публічності судової влади закріплені в низці міжнародних документів. Загальна декларація прав людини у статті 10 проголошує право кожного на справедливий і публічний розгляд справи незалежним і безстороннім судом. Європейська конвенція з прав людини у статті 6 встановлює, що судові рішення проголошується публічно, хоча преса і публіка можуть бути не допущені в зал засідань в інтересах моралі, громадського порядку чи національної безпеки. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права у статті 14 також закріплює право на

справедливий і публічний розгляд справи.

Проаналізувавши зазначені документи, основними міжнародними елементами принципу публічності визначимо:

Схема 1. Ключові елементи публічності судової влади

Створено автором.

В Україні особливості здійснення правосуддя в умовах воєнного стану регулюються спеціальним законодавством. Ключовими нормативно-правовими актами є Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 № 389-VIII [5], Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 № 1402-VIII [6], а також Закон України № 2147-IX щодо особливостей здійснення правосуддя в умовах воєнного стану. Ці акти встановлюють специфічні механізми забезпечення доступу до правосуддя та реалізації принципу публічності в особливих умовах.

За статистичними даними зазначених у звіті про здійснення правосуддя Верховним Судом за I півріччя 2024 року, в період воєнного стану близько 85% судів продовжують здійснювати правосуддя. При цьому значна частка судових засідань проводяться з використанням відеоконференцзв'язку, що стало ефективним інструментом забезпечення принципу публічності в умовах безпечових обмежень. У деяких випадках застосовуються обмеження щодо публічності розгляду справ, що пов'язано з необхідністю захисту національної безпеки та безпеки учасників процесу [7, с. 3].

Діаграма 1. Кількість розглянутих справ в судовому засіданні в режимі відеоконференції за I півріччя 2024 року

Джерело: створено автором на основі [7].

У практичній площині українські суди адаптували свою роботу до умов воєнного стану, запровадивши ряд інноваційних рішень. Зокрема, широко застосовується проведення судових засідань у режимі відеоконференції з використанням програми EasyCon, що дозволяє забезпечити принцип публічності навіть в умовах безпекових обмежень. Це відповідає рекомендаціям Європейської комісії з ефективності правосуддя (СЕРЕЈ) щодо функціонування судів в умовах пандемії COVID-19, які виявилися актуальними і для роботи в умовах воєнного стану [8].

Важливим аспектом забезпечення публічності є робота Єдиного державного реєстру судових рішень, який продовжує функціонувати навіть в умовах воєнного стану. Проте, відповідно до Закону України «Про доступ до судових рішень» від 22.12.2005 № 3262-IV [9], допускається обмеження доступу до окремих судових рішень з міркувань національної безпеки.

Судова система України, у таких непростих умовах продовжує працювати над забезпеченням публічності судового розгляду, незважаючи на виклики, пов'язані з війною.

Наприклад, Верховний Суд регулярно публікує на своєму веб-сайті інформацію про свою діяльність, включаючи огляди судової практики, роз'яснення законодавства та повідомлення про важливі судові рішення [10].

Водночас, існують випадки обмеження публічності судового розгляду, що зумовлено необхідністю захисту національної безпеки. Наприклад, у справах, що стосуються державної зради або диверсій, судові засідання можуть проводитися в закритому режимі.

Відповідно у часи війни публічність судових процесів зіткнулася з низкою викликів, зокрема:

❖ Судові процеси щодо військових злочинів часто проводяться в закритому режимі через необхідність захисту свідків та засекреченість матеріалів справи.

❖ В умовах окупації деяких територій забезпечення відкритих судових засідань стало неможливим, що змусило суди працювати в режимі відеоконференцій або із застосуванням обмеженого доступу.

❖ Використання цифрових технологій частково компенсувало зменшення фізичної присутності громадськості на судових засіданнях, проте залишаються проблеми з кібербезпекою та конфіденційністю даних.

Для забезпечення ефективного застосування міжнародно-правових стандартів публічності судової влади в умовах воєнного стану, необхідно:

Таблиця 1. Шляхи удосконалення забезпечення публічності судової влади в умовах воєнного стану

№ з/п	Спосіб	Значення
1.	Забезпечити транспарентність судового процесу	Судові засідання, за можливості, мають бути відкритими для громадськості та представників ЗМІ.
2.	Оприлюднювати судові рішення	Судові рішення мають бути доступними для ознайомлення, за винятком випадків, коли це суперечить інтересам національної безпеки, захисту приватного життя сторін або інтересам неповнолітніх.
3.	Підвищувати рівень правової грамотності населення	Громадяни повинні бути обізнані про свої права на публічний судовий розгляд та мати можливість отримувати правову допомогу у разі їх порушення.
4.	Забезпечити незалежність судової влади	Судова влада повинна бути незалежною від політичного впливу та тиску з боку інших гілок влади.

Джерело: створено автором.

Варто зазначити, що особливої актуальності набуває розробка чітких критеріїв обмеження публічності в умовах воєнного стану. Такі критерії мають базуватися на міжнародних стандартах та враховувати специфіку безпекової ситуації. Важливим є забезпечення прозорості процедур обмеження публічності та можливості їх оскарження.

Висновок. Принцип публічності судової влади є необхідною умовою для забезпечення демократичних стандартів правосуддя. Водночас, в умовах воєнного стану виникає потреба у певних обмеженнях цього принципу, що мають бути чітко регламентовані законодавчо та відповідати міжнародним стандартам. Важливим завданням є створення механізмів контролю за застосуванням таких обмежень для запобігання зловживанням і порушенням прав людини, також збереження балансу між забезпеченням відкритості правосуддя та гарантуванням національної безпеки. Подальший розвиток електронного правосуддя та вдосконалення механізмів дистанційного доступу до судових засідань дозволить ефективно реалізовувати принцип публічності навіть в умовах воєнного стану.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Загальна декларація прав людини (рос/укр): Декларація Орг. Об'єдн. Націй від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Конвенція Ради Європи від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
3. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: Пакт Орг. Об'єдн. Націй від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.
4. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>.
5. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.
6. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>.
7. Звіт про здійснення правосуддя верховним судом за I півріччя 2024 року. *Верховний суд*. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/zvit/1_Zvit_1_VS_pivr_2024.pdf.
8. Європейська комісія з питань ефективності правосуддя Ради Європи (СЕПЕJ). *Вища кваліфікаційна комісія суддів України*. URL: <https://old.vkksu.gov.ua/ua/mijnarodne-spivrobitnitstvo/spivrobitnitstvo-z-radou-evropi-ta-evropeyskim-souzom/ewropiejska-komisiiia-z-pitan-iefiektiwnosti-prawosuddia-radi-ewropi-cepej/>.
9. Про доступ до судових рішень: Закон України від 22.12.2005 № 3262-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3262-15#Text>.
10. Звіти про виконання вимог Закону України «Про доступ до публічної інформації». *Верховний суд*. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/gromadyanam/zvit_vimog/.

УДК 347.965.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.167>

ДОТРИМАННЯ ГАРАНТІЙ АДВОКАТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

Циганюк Ю.В.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального права та процесу
Хмельницький університет управління та права
імені Леоніда Юзькова,
провідний юрисконсульт сектору юридичного забезпечення,
Хмельницький науково-дослідний
експертно-криміналістичний центр МВС України,
адвокат, голова Науково-консультативної ради
при Раді адвокатів Хмельницької області
ORCID: 0000-0002-8495-3583*

Гончаров М.С.,

*адвокат, член Комітету захисту прав адвокатів
та гарантій адвокатської діяльності
Комітету з кримінального права та процесу,
Національна асоціація адвокатів України*

Циганюк Ю.В., Гончаров М.С. Дотримання гарантій адвокатської діяльності в Україні в умовах воєнного стану: проблеми та шляхи їх вирішення.

У статті проаналізовано проблеми дотримання гарантій адвокатської діяльності в Україні в умовах воєнного стану та запропоновано шляхи вирішення таких проблем.

Автори зазначають, що запровадження воєнного стану в Україні з 24 лютого 2022 року суттєво внесло зміни у адвокатську діяльність. Органи адвокатського самоврядування вчиняли чимало дій для допомоги як адвокатам, так і органам державної влади у боротьбі з російською агресією, а також чимало адвокатів надавали різну допомогу, яка була викликана обставинами війни. Однак систематичний аналіз звітів органів адвокатського самоврядування (за 2021-2023 роки) засвідчив підвищення рівня порушень прав адвокатів, окремі з яких стали новими – такими, що викликані наданням правової допомоги в умовах воєнного стану.

Це такі як вручення повісток адвокатам прямо під час проведення слідчих дій або судових засідань, з метою усунути незручного для слідства, занадто активного адвоката, ототожнення адвоката з його клієнтом (особливо у кримінальних провадженнях, які пов'язані із збройною агресією) засобами масової інформації або у соціальних мережах тощо, скарги про притягнення адвокатів до дисциплінарної відповідальності неприбуття чи припинення участі адвоката в судових засіданнях або неявка адвоката до інших органів, у яких він бере участь задля надання правової допомоги, якщо це зумовлено наслідками війни, неможливість адвоката надати правничу допомогу під час комендантської години у зв'язку із відсутністю спеціального дозволу на пересування за цих умов.

У висновках авторами розроблені рекомендації щодо проведення окремих заходів з метою посилення гарантій адвокатської діяльності які є як організаційними, так і правоосвітніми. Автори зазначають про необхідність отримання адвокатами дозволів для пересування під час комендантської години у зв'язку з необхідністю забезпечення права клієнта на вільний вибір захисника своїх прав, необхідно проводити спільні зустрічі органів адвокатського самоврядування із представниками органів досудового розслідування, прокуратури, територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки, а також проводити комплекс правоосвітніх заходів. Також у висновках запропоновані зміни до Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність».

Ключові слова: адвокатура, гарантії адвокатської діяльності, воєнний стан, органи адвокатського самоврядування, досудове розслідування.

Tsyganyuk Y.V., Honcharov M.S. Compliance with the guarantees of the advocacy in Ukraine during martial rule: problems and ways to solve them.

The article analyses the problems of observance of the guarantees of the practice of advocacy in Ukraine under martial rule and suggests ways to solve such problems.

The authors note that the introduction of martial rule in Ukraine on 24 February 2022 has significantly changed the advocacy profession. The bar self-government bodies took many actions to assist both advocates and public authorities in the fight against Russian aggression, and many advocates provided various assistance caused by the circumstances of the war. However, a systematic analysis of the reports of the bar self-government bodies (for 2021-2023) showed an increase in the level of violations of the rights of attorneys, some of which were new – caused by the provision of legal aid under martial rule.

These include serving subpoenas on advocates directly during investigative actions or court hearings in order to eliminate an inconvenient, overly active advocate, identification of an advocate with his or her client (especially in criminal proceedings related to armed aggression) by the media or social media, etc, complaints about bringing advocates to disciplinary responsibility failure to appear or termination of participation of an advocate in court hearings or failure to appear before other bodies in which he or she participates to provide legal aid, if this is due to the consequences of the war, inability of an advocate to provide legal aid during curfew due to the absence of a special permit for movement under these conditions.

In conclusion, the authors have developed recommendations for certain measures to strengthen the guarantees of the practice of advocacy, both organisational and legal education. The authors point out the need for advocates to obtain permits for movement during curfew due to the need to ensure the client's right to free choice of a defender of his/her rights, it is necessary to hold joint meetings of the bar self-government bodies with representatives of the pre-trial investigation authorities, the prosecutor's office, territorial centres for recruitment and social support, as well as to conduct a set of legal education activities. The conclusions also propose amendments to the Law of Ukraine «On the Advocacy and Practice of Law».

Key words: advocacy, guarantees of advocacy, martial rule, bar self-government bodies, pre-trial investigation.

Постановка проблеми. Запровадження воєнного стану в Україні 24 лютого 2022 року та його періодичне продовження до сьогодні суттєво внесло зміни у адвокатську діяльність. Органи адвокатського самоврядування своєчасно реагували та реагують на потреби не лише адвокатури, але й суспільства: оперативна допомога адвокатам-переселенцям та їх сім'ям, надання матеріальної допомоги, звільнення від сплати щорічних внесків для розвитку адвокатського самоврядування, волонтерська діяльність адвокатів, розширення мережі офіційних представництв адвокатури України за кордоном, правова допомога військовослужбовцям, військовим адміністраціям тощо.

Як зазначив Ю.В. Оніщик, «в умовах воєнного стану адвокатура України здійснювала діяльність у таких напрямках: прийняття організаційних рішень до кінця дії режиму воєнного стану; організація надання безоплатної правової допомоги особам, які потребують тимчасового захисту, за кордоном; надання безоплатної правової допомоги особам на території України; участь у обговоренні проектів законів, які стосуються професійних прав і гарантій адвокатської діяльності; благодійна допомога Збройним силам України, територіальній обороні, адвокатам та їхнім сім'ям, постраждалим внаслідок воєнних дій в Україні; гуманітарна допомога; волонтерська діяльність; надання адвокатам із сусідніх регіонів приміщення для роботи; протидія дезінформації щодо нападу російських військ на Україну; надання адвокатам нових безкоштовних курсів з міжнародного гуманітарного і міграційного права. Реалії воєнного стану унеможливили ефективно здійснювати такий вид адвокатської діяльності як представництво інтересів фізичних і юридичних осіб у судах» [1, с. 1239].

Але агресія Росії та запровадження воєнного стану на усій території України (із врахуванням наслідків такого запровадження) вплинули також і на діяльність адвоката у межах своєї професії, а не лише як члена суспільства.

Виклики воєнного стану зумовили ряд проблем у професійній діяльності адвоката і викликали необхідність їх переосмислення щодо дотримання гарантій адвокатської діяльності в Україні які є, відповідно, розробки шляхів для їх подолання.

Тому **метою статті** є визначення проблем дотримання гарантій адвокатської діяльності в Україні в умовах воєнного стану та пропозицій для їх вирішення.

Стан опрацювання проблематики. Значний обсяг наукових досліджень уділений дослідженню гарантій адвокатської діяльності, а дослідженням проблем адвокатської діяльності в Україні в умовах воєнного стану займалися такі науковці як Ю.М. Басюк, Т.Б. Вільчик, В.В. Заборовський, О.Л. Литвин, В.В. Манзюк, Ю.В. Оніщик, О.С. Орлова, Л.А. Остафійчук та інші науковці.

Виклад основного матеріалу. Автори не вникають у наукову полеміку розуміння поняття «гарантії адвокатської діяльності», але акцентуватимуть свою увагу на їх визначенні у Законі України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність».

Так, частиною 1 ст. 23 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» передбачено наступний перелік гарантій адвокатської діяльності:

- 1) забороняються будь-які втручання і перешкоди здійсненню адвокатської діяльності;
- 2) забороняється вимагати від адвоката, його помічника, стажиста, особи, яка перебуває у трудових відносинах з адвокатом, адвокатським бюро, адвокатським об'єднанням, а також від особи, стосовно якої припинено або зупинено право на заняття адвокатською діяльністю, надання відомостей, що є адвокатською таємницею. З цих питань зазначені особи не можуть бути допитані, крім випадків, якщо особа, яка довірила відповідні відомості, звільнила цих осіб від обов'язку зберігати таємницю в порядку, передбаченому законом;
- 3) проведення стосовно адвоката оперативно-розшукових заходів чи слідчих дій, що можуть проводитися виключно з дозволу суду, здійснюється на підставі судового рішення, ухваленого за клопотанням Генерального прокурора, його заступників, прокурора Автономної Республіки Крим, області, міста Києва та міста Севастополя;
- 4) забороняється проведення огляду, розголошення, витребування чи вилучення документів, пов'язаних із здійсненням адвокатської діяльності;
- 5) адвокату гарантується рівність прав з іншими учасниками провадження, дотримання засад змагальності і свободи в наданні доказів та доведенні їх переконливості;
- 6) життя, здоров'я, честь і гідність адвоката та членів його сім'ї, їх майно перебуває під охороною держави, а посягання на них тягнуть відповідальність, передбачену законом;
- 7) адвокату гарантується право на забезпечення безпеки під час участі у кримінальному судочинстві в порядку, встановленому законом;
- 8) забороняється залучати адвоката до конфіденційного співробітництва під час проведення оперативно-розшукових заходів чи слідчих дій, якщо таке співробітництво буде пов'язане або може призвести до розкриття адвокатської таємниці;
- 9) забороняється втручання у приватне спілкування адвоката з клієнтом;
- 10) забороняється внесення подання слідчим, прокурором, а також винесення окремої ухвали (постанови) суду щодо правової позиції адвоката у справі;
- 11) забороняється втручання у правову позицію адвоката;
- 12) орган або посадові особи, які затримали адвоката або застосували до нього запобіжний захід, зобов'язані негайно повідомити про це відповідну раду адвокатів регіону;
- 13) повідомлення про підозру адвоката у вчиненні кримінального правопорушення може бути здійснене виключно Генеральним прокурором, його заступником, прокурором Автономної Республіки Крим, області, міста Києва та міста Севастополя;
- 14) забороняється притягати до кримінальної чи іншої відповідальності адвоката (особу, стосовно якої припинено або зупинено право на заняття адвокатською діяльністю) або погрожувати застосуванням відповідальності у зв'язку із здійсненням ним адвокатської діяльності згідно із законом;
- 15) не можуть бути підставою для притягнення адвоката до відповідальності його висловлювання у справі, у тому числі ті, що відображають позицію клієнта, заяви у медіа, якщо при цьому не порушуються професійні обов'язки адвоката;
- 16) забороняється ототожнення адвоката з клієнтом;
- 17) дисциплінарне провадження стосовно адвоката здійснюється в особливому порядку [2].

А у ч. 2 вище визначеної статті встановлено особливості проведення окремих слідчих дій та заходів забезпечення кримінального провадження стосовно адвоката.

На перший погляд, перелік вищезазначених гарантій є досить обширним і міг би забезпечити дотримання прав адвокатської діяльності і в умовах воєнного стану, але реалії сьогодення вказують на те, що це лише поверхнева думка і проблеми реалізації таких гарантій існують.

Перш за все, необхідно звернути увагу, що коли ми ведемо мову про гарантії адвокатської діяльності, то це односторонні відносини, за аналогією з абсолютним правом особи, де уповноваженим є адвокат, а усі інші особи зобов'язані утримуватись від порушення цих гарантій. Однак, як вказують щорічні звіти Комітету захисту прав адвокатів та гарантій адвокатської діяльності Національної асоціації адвокатів України, так не усі розуміють.

Для наочності відобразимо наступні данні, починаючи з 2021 року і по сьогодні. При цьому у емпіричну базу дослідження автори умисно включили «довоєнний» 2021 рік з метою демонстрації змін у статистичних показниках в умовах воєнного стану.

У 2021 році (рік до початку повномасштабного вторгнення росії в Україну) до Комітету захисту прав адвокатів та гарантій адвокатської діяльності Національної асоціації адвокатів України (далі

– Комітетом) надійшло понад 150 звернень про порушення прав адвокатів і гарантій адвокатської діяльності, зокрема, про: знищення майна адвокатів – 8 звернень; погрози адвокатам – 26 звернень; фізична розправа з адвокатами – 14 звернень; негласні слідчі дії – 7 звернень; кримінальне переслідування адвокатів – 11 звернень; замах на вбивство – 0 звернень; вбивство – 0 звернень; обшук у приміщеннях адвокатів – 16 звернень; де вони є захисниками: допит – 0 звернень; виклик на допит – 1 звернення; порушення процесуальних прав – 43 звернення; наклеп – 2 звернення. Щодо вищезазначених звернень Комітетом направлено 145 відповідей, 80 з яких адресовані керівництву правоохоронних органів з вимогами припинити порушення прав адвокатів, а щодо порушників провести службові розслідування та притягти до дисциплінарної відповідальності [3].

За статистичною звітністю Рад адвокатів регіону (далі – РАР), у 2021 році кількість повідомлень про обшук та затримання адвокатів – 322; кількість виїздів членів РАР на обшуки та затримання адвокатів – 391; кількість обшуків та затримання адвокатів без повідомлення РАР – 87; кількість звернень адвокатів щодо дотримання прав та гарантій – 124 [4].

За звітом Комітету захисту прав адвокатів та гарантій адвокатської діяльності Національної асоціації адвокатів України, у 2022 році оприлюднено дещо інші данні щодо змісту дій цього комітету з реалізації гарантій адвокатської діяльності: «2022 року до Комітету захисту прав адвокатів та гарантій адвокатської діяльності Національної асоціації адвокатів України надійшло 59 звернень про порушення прав адвокатів і гарантій адвокатської діяльності. Щодо вищезазначених звернень Комітетом направлено 56 відповідей. У межах розгляду скарг адвокатів Комітетом було надіслано 36 листів, з яких 25 адресовані керівництву правоохоронних органів з вимогами припинити порушення прав адвокатів, а щодо порушників провести службові розслідування та притягти до дисциплінарної відповідальності» [5].

За статистичною звітністю Рад адвокатів регіону у 2022 році, кількість повідомлень про обшук та затримання адвокатів – 143; кількість виїздів членів РАР на обшуки та затримання адвокатів – 154; кількість обшуків та затримання адвокатів без повідомлення РАР – 24; кількість звернень адвокатів щодо дотримання прав та гарантій – 46 [6].

У 2023 році до Комітету надійшло 98 звернень про порушення прав адвокатів і гарантій адвокатської діяльності. Щодо вищезазначених звернень Комітетом направлено 77 відповідей. У межах розгляду скарг адвокатів Комітетом було надіслано 78 листів, з яких 45 адресовано правоохоронним органам з вимогами припинити порушення прав адвокатів, а щодо порушників провести службові розслідування та притягти до дисциплінарної відповідальності [7].

За статистичною звітністю Рад адвокатів регіону за I квартал 2023 року, кількість повідомлень про обшук та затримання адвокатів – 74; кількість виїздів членів РАР на обшуки та затримання адвокатів – 70; кількість обшуків та затримання адвокатів без повідомлення РАР – 11; кількість звернень адвокатів щодо дотримання прав та гарантій – 14 [8].

За статистичною звітністю Рад адвокатів регіону за II квартал 2023 року, кількість повідомлень про обшук та затримання адвокатів – 132; кількість виїздів членів РАР на обшуки та затримання адвокатів – 129; кількість обшуків та затримання адвокатів без повідомлення РАР – 21; кількість звернень адвокатів щодо дотримання прав та гарантій – 23 [9].

За статистичною звітністю Рад адвокатів регіону за III квартал 2023 року, кількість повідомлень про обшук та затримання адвокатів – 97; кількість виїздів членів РАР на обшуки та затримання адвокатів – 112; кількість обшуків та затримання адвокатів без повідомлення РАР – 14; кількість звернень адвокатів щодо дотримання прав та гарантій – 11 [10].

За усі 3 (три) квартали 2023 року кількість повідомлень про обшук та затримання адвокатів склала 303; кількість виїздів членів РАР на обшуки та затримання адвокатів – 311; кількість обшуків та затримання адвокатів без повідомлення РАР – 46; кількість звернень адвокатів щодо дотримання прав та гарантій – 48.

На жаль, але відсутній у вільному доступі на офіційному сайті Національної асоціації адвокатів України спільний звіт Рад адвокатів регіонів за весь 2023 рік, а також за будь-який період 2014 року.

Але, з огляду на вище викладене, зрозуміло, що кількість звернень до Комітету у 2021 була вища ніж у 2022 році, але у 2023 році вища ніж у 2022. Зменшення кількості звернень цілком можливо пояснити активними бойовими діями та окупацією значної території країною-агресором.

В той же час, лише за 9 місяців 2023 року кількість повідомлень про обшук та затримання адвокатів є вищою, аніж за повні календарні 2021 та 2023 роки. Тобто в умовах воєнного стану, часткової окупації території України, виїзду багатьох адвокатів закордон, призупинення адвокатської діяльності тими адвокатами, які служать у лавах Збройних Сил України, тощо кількість затриманих адвокатів та проведення у них обшуку збільшилась. Саме під час проведення обшуків у адвокатів та їх затримання нагальним постає забезпечення гарантій діяльності адвоката.

Серед проблемних аспектів реалізації гарантій адвокатської діяльності з початку необхідно звернути увагу на ті порушення адвокатської діяльності, які виникають:

1. «...вручення повісток адвокатам прямо під час проведення слідчих дій або судових засідань, з метою усунути незручного для слідства, занадто активного адвоката» [11]. На таке порушення звернено увагу у виступі члена Ради адвокатів України від Рівненської області Ганни Лазарчук під час Міжнародної конференції Союзу адвокатів Республіки Молдова як представника Національної асоціації адвокатів України.

2. Вилучення під час обшуку електронних носіїв інформації, які містять адвокатську таємницю без належного на те дозволу. Таке порушення знаходимо в ухвалі Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду від 27.07.2023, справа № 991/5681/23, провадження №11-сс/991/506/23 [12].

3. Тиск зі сторони осіб, які проводять обшук у адвоката чи його затримання з тим, щоб адвокат добровільно розкрив адвокатську таємницю.

4. Ототожнення адвоката з його клієнтом (особливо у кримінальних провадженнях, які пов'язані із збройною агресією) засобами масової інформації або у соціальних мережах тощо. Окрім скарг адвокатів на такі порушення, про це неодноразово зазначалось представниками Національної асоціації адвокатів України та USAID [13-15].

5. Скарги про притягнення адвокатів до дисциплінарної відповідальності неприбуття чи припинення участі адвоката в судових засіданнях або неявку адвоката до інших органів, у яких він бере участь задля надання правової допомоги, якщо це зумовлено наслідками війни (повітряна тривога, відсутність електрозабезпечення, неможливість використання транспорту, ракетна атака чи інше збройне ураження території, де знаходиться адвокат та/або відповідний орган, а також окупація вказаної території тощо). Таке порушення було зафіксоване у рішенні Ради адвокатів України «Про поважність причин неявки адвоката в судове засідання, слідчі дії, тощо під час воєнного стану» № 148 від 16-17 листопада 2022 року [16].

6. Погроза чи замах на життя або здоров'я адвоката, погроза чи знищення його майна, ті ж дії щодо життя, здоров'я чи майна його близьких родичів. Така інформація отримана із вище зазначених звітів Комітету захисту прав адвокатів та гарантій адвокатської діяльності Національної асоціації адвокатів України. А також є відповідні інформаційні повідомлення [17, 18].

7. Заборона адвокату здійснювати фото- та відеофіксацію на власний технічний засіб відповідної слідчої (розшукової) дії. Особливо це стосується обшуків, в тому числі невідкладних. Таке порушення зафіксовано у рішенні Ради адвокатів України від 11-12.08.2023 № 87 [19].

8. Недопуск адвоката до вже розпочатого обшуку, в тому числі із застосуванням фізичної протидії. Таку інформацію розміщено на сайті Національної асоціації адвокатів України [20].

9. Нemoжливість адвоката надати правничу допомогу під час комендантської години у зв'язку із відсутністю спеціального дозволу на пересування за цих умов. Така інформація отримана із досвіду одного із співавторів статті, а також підтверджена інформацією Національної асоціації адвокатів України [21].

Такі порушення гарантій адвокатської діяльності призводять до ланцюгу змін та проблем у діяльності окремо взятого адвоката, а також мають негативний вплив на суспільну думку щодо інституту адвокатури загалом і, таким чином, становлять підвищену суспільну небезпеку.

Справді, більшість таких порушень мають механізми для їх протидії, запобігання ним або ж зменшення негативного впливу їх настання і є «другим» рівнем гарантій адвокатської діяльності, який є похідним у випадку порушення гарантій «першого» рівня.

Наприклад, у випадку проведення обшуку у адвоката у місці здійснення адвокатської діяльності забезпечується присутність представника Ради адвокатів регіону (це можна визначити як «перший» рівень гарантій), але якщо представника РАР не залучили до участі у проведенні обшуку або протидіяли його участі, тоді виникають нові правовідносини і застосовуються гарантії «другого» рівня. Для правильності висловленої думки необхідно також зазначити про те, що можливе лише застосування гарантій «першого» рівня.

Що ж до шляхів вирішення проблем дотримання гарантій адвокатської діяльності в Україні в умовах воєнного стану, необхідно зазначити про те, що їх коріння, перш за все, пов'язано із сприйняттям інституту адвокатури державою в особі уповноважених органів, під час їх забезпечення, та ставленням суспільства до адвокатури загалом.

Зрозуміло, що коли ми ведемо мову про гарантії прав, то відповідно є той, хто має їх забезпечувати (тут має бути пряма вказівка закону, наприклад, вимоги ч. 2 ст. 23 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» про те, що у разі проведення обшуку чи огляду житла, іншого володіння адвоката, приміщень, де він здійснює адвокатську діяльність, тимчасового доступу до речей і документів адвоката слідчий суддя, суд у своєму рішенні в обов'язковому порядку зазна-

чає перелік речей, документів, що планується відшукати, виявити чи вилучити під час проведення слідчої дії чи застосування заходу забезпечення кримінального провадження [2],...) або утримуватись від таких дій, які порушують встановлені гарантії (наприклад, будь яка особа не повинна ототожнювати адвоката з його клієнтом).

Висновки. Все це нашою думкою про те, що необхідно здійснити наступні заходи для усунення порушень гарантій діяльності адвоката:

1. Усі адвокати України, діяльність яких не призупинена, мають бути забезпечені дозволами для пересування під час комендантської години у зв'язку з необхідністю забезпечення права клієнта на вільний вибір захисника своїх прав. У випадку зловживання правом пересування в комендантську годину необхідно передбачити позбавлення адвоката такого права після першого ж зловживання.

2. Проведення спільних зустрічей представників РАР з представниками органів досудового розслідування, оперативних підрозділів, органів прокуратури щодо роз'яснення необхідності дотримання гарантій адвокатської діяльності та впливу їх недотримання на допустимість доказів. Проведення таких заходів доцільно також організовувати із представниками територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки.

3. Включення у програми освітньої підготовки фахівців за спеціальністю 081 «Право» навчальної дисципліни «Гарантії адвокатської діяльності».

4. Проведення правової агітації серед населення щодо ролі адвокатури у захисті прав особи засобами соціальних мереж, виступів на телебаченні, проведенні благодійних заходів тощо.

5. Доповнити абзацом 2 ч. 2 ст. 23 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» (змінивши їх подальшу нумерацію) такого змісту: «Під час проведення слідчих (розшукових) дій адвокату дозволяється використання власних технічних засобів фіксації і такі засоби не підлягають огляду, вилученню та накладенню арешту».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Onishchuk Y. V. Organizational and legal bases of activity advocacy of ukraine in military condition. The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects : Scientific monograph. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2022 P. 1235–1239. DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-223-4-154> URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/view/237/6373/13409-1>.
2. Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 05.07.2012 № 5076-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#n179>.
3. Звіт комітету захисту прав адвокатів та гарантій адвокатської діяльності за 2021 рік. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/c80276feb6ac85f7b4f2_file.pdf.
4. Статистична звітність Рад адвокатів регіонів за 2021 рік. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/news/zvity/RAR_RIK_2021.pdf.
5. Звіт комітету захисту прав адвокатів та гарантій адвокатської діяльності за 2022 рік. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/publications/%D0%97%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%9A%D0%BE%D0%BC%D1%96%D1%82%D0%B5%D1%82%D1%83%D0%B7%D0%B0%D1%85%D0%B8%D1%81%D1%82%D1%83%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B4%D0%B2%D0%BE%D0%BA%D0%B0%D1%82%D1%96%D0%B2_2022.pdf.
6. Статистична звітність Рад адвокатів регіонів за 2022 рік. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/news/zvity/RAR_RIK_2022.pdf.
7. Звіт комітету захисту прав адвокатів та гарантій адвокатської діяльності за 2023 рік. URL: <https://unba.org.ua/assets/uploads/publications/%D0%97%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%9A%D0%BE%D0%BC%D1%96%D1%82%D0%B5%D1%82%D1%83%D0%97%D0%9F%D0%90%202023.pdf>.
8. Статистична звітність Рад адвокатів регіонів за I квартал 2023 року. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/news/zvity/RAR_I_2023_1.pdf.
9. Статистична звітність Рад адвокатів регіонів за II квартал 2023 року. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/news/zvity/RAR_II_2023.pdf.
10. Статистична звітність Рад адвокатів регіонів за III квартал 2023 року. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/news/samovryaduvannya/RAR_%D0%86%D0%86%D0%86_2023.pdf.
11. Під час воєнного стану особливо загострилася проблема порушення прав адвокатів та гарантій адвокатської діяльності: Голова НААУ Ізовітова на Міжнародній конференції Союзу адвокатів Республіки Молдова. URL: <https://advokatpost.com/pid-chas-voiennoho-stanu-osoblyvo-zahostrylasia-problema-porushennia-prav-advokativ-ta-harantij-advokatskoi-dialnosti-holova-naau-izovitova-na-mizhnarodnij-konferentsii-soiuzu-advokativ-respubliky-mo/>.

12. Ухвала Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду від 27.07.2023. Справа № 991/5681/23. Провадження № 11-cc/991/506/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112539739>.
13. У НААУ застерегли від ототожнення адвоката з клієнтом на прикладі Нюрнберзького процесу. URL: <https://zib.com.ua/ua/155627.html>.
14. Ототожнення адвоката з клієнтом має стати злочином – думка. URL: <https://zib.com.ua/ua/155828.html>.
15. USAID побачили в Україні ототожнення адвоката з клієнтом. URL: <https://patriot-zt.info/usa-id-pobachili-v-ukrayini-ototozhnennya-advokata-z-kliiyentom.html>.
16. Рішення Ради адвокатів України «Про поважність причин неявки адвоката в судове засідання, слідчі дії, тощо під час воєнного стану» № 148 від 16-17 листопада 2022 року. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/legislation/rishennya/2022-11-16-r-shennya-rau-148_6391e041e0a43.pdf.
17. Побиття адвокатки у Харкові: що відомо про інцидент у приміщенні ВЛК. URL: <https://www.mcnd.org.ua/index.html>.
18. Правнича допомога при мобілізації: у ТЦК проблем не бачать. URL: <https://unba.org.ua/news/9882-pravnichya-dopomoga-pri-mobilizacii-u-tck-problem-ne-bachat.html>.
19. Адвокат фіксує обшук на смартфон – слідчий вилучає його: чому це неправильно роз'яснила РАУ. URL: <https://unba.org.ua/news/8254-advokat-fiksue-obshuk-na-smartfon-slidchij-viluchae-jogo-chomu-ce-nepravil-no-rozjasnila-rau.html>.
20. Коли особистий обшук буде правомірним: 5 критеріїв, які варто враховувати. URL: <https://unba.org.ua/news/8449-koli-osobistij-obshuk-bude-pravomirnim-5-kriteriiv-yaki-varto-vrahovuvati.html>.
21. Договір, перепустка, ордер? Як гарантувати безпеку адвокатів під час комендантської години. URL: <https://unba.org.ua/news/8219-dogovir-perepustka-order-yak-garantuvati-bezpeku-advokativ-pid-chas-komendants-koi-godini.html>.

УДК 347.99(477):342.56

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.168>

ПРАВОВІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ АСПЕКТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ВИЩОЇ РАДИ ПРАВОСУДДЯ: ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ РЕФОРМУВАННЯ

Чайка Р.А.,

кандидат юридичних наук,

завідувач кафедри права,

Волинський інститут імені В'ячеслава Липинського,

Міжрегіональна академія управління персоналом

ORCID: 0000-0002-9366-832X

Чайка Р.А. Правові та організаційні аспекти функціонування Вищої ради правосуддя: проблеми та шляхи реформування.

Статтю присвячено аналізу правового статусу та організаційних засад функціонування Вищої ради правосуддя (ВРП), ключового органу суддівського врядування, а також виявленню актуальних проблем і визначенню шляхів її реформування. Метою дослідження є визначення ролі ВРП у системі суддівського врядування, аналіз правових та організаційних засад її діяльності, оцінка проблем функціонування та вироблення пропозицій щодо реформування органу. Для досягнення мети використано загальнонаукові та спеціальні методи, зокрема системно-структурний та порівняльно-правовий аналіз.

У статті здійснено комплексний аналіз конституційно-правового статусу Вищої ради правосуддя (ВРП) як незалежного колегіального органу суддівського врядування, визначено її організаційну структуру, механізми формування складу та обсяг повноважень. Досліджено кадрові та дисциплінарні процедури, що перебувають у компетенції ВРП, а також оцінено чинники, які впливають на ефективність її функціонування, зокрема прозорість процедур та доброчесність членів органу. Особливу увагу приділено проблемам діяльності ВРП в умовах воєнного стану, зокрема, наслідкам відсутності кворуму, що унеможливорює своєчасне ухвалення кадрових рішень. Досліджено історичні аспекти становлення ВРП, її трансформацію від Вищої ради юстиції, а також основні напрями реформування у контексті судової реформи 2016 року.

Проаналізовано відповідність діяльності ВРП міжнародним стандартам суддівської незалежності, зокрема рекомендаціям Ради Європи. Визначено ключові виклики, пов'язані із забезпеченням незалежності суддів, ефективністю дисциплінарних процедур, організаційною спроможністю ВРП, а також труднощами, спричиненими повномасштабним військовим вторгненням. Окреслено можливі шляхи вдосконалення діяльності ВРП, включаючи реформування механізмів формування її складу, підвищення ефективності антикорупційних заходів, забезпечення прозорості ухвалення рішень та впровадження цифрових технологій для гарантування безперервності функціонування органу в кризових умовах.

Ключові слова: Вища рада правосуддя, суддівське врядування, судова реформа, незалежність суддів, дисциплінарна відповідальність, цифровізація, електронне голосування, воєнний стан.

Chaika R.A. Legal and organizational aspects of the functioning of the High Council of Justice: problems and reform pathways.

The article is dedicated to analyzing the legal status and organizational principles of the functioning of the High Council of Justice (HCJ), a key judicial governance body, as well as identifying current issues and determining ways for its reform. The research aims to define the role of the HCJ within the judicial governance system, examine the legal and organizational foundations of its activity, assess operational challenges, and develop proposals for the body's reform. To achieve this goal, general scientific and specialized methods were applied, including systemic-structural and comparative legal analysis.

The article provides a comprehensive analysis of the constitutional and legal status of the HCJ as an independent collegial judicial governance body, outlining its organizational structure, mechanisms for forming its composition, and scope of powers. The study examines the procedures for judicial appointment, selection, and disciplinary accountability, which fall within the HCJ's competence, and assesses factors affecting its effectiveness, particularly the transparency of procedures and the integrity of its members. Special attention is given to the challenges faced by the HCJ during martial law, particularly the consequences of the lack of quorum, which prevents the timely adoption of personnel

decisions. The historical aspects of the HCJ's establishment, its transformation from the High Council of Justice, and key directions for reform within the framework of the 2016 judicial reform are also explored.

The study analyzes the compliance of the HCJ's activities with international standards of judicial independence, particularly the recommendations of the Council of Europe. Key challenges are identified, including ensuring judicial independence, the effectiveness of disciplinary procedures, the organizational capacity of the HCJ, and difficulties arising from the full-scale military invasion. Potential pathways for improving the HCJ's operations are outlined, including reforms to its composition formation mechanisms, enhancement of anti-corruption measures, increased transparency in decision-making, and the implementation of digital technologies to ensure the body's continuous functioning under crisis conditions.

Key words: High Council of Justice, judicial governance, judicial reform, judicial independence, disciplinary responsibility, digitalization, electronic voting, martial law.

Постановка проблеми. Забезпечення незалежності судової влади є фундаментальним принципом правової держави та невід'ємною умовою реалізації верховенства права. В Україні ключову роль у цьому процесі відіграє Вища рада правосуддя (ВРП), яка здійснює управління суддівським корпусом, розглядає питання дисциплінарної відповідальності суддів та сприяє дотриманню професійної етики в судовій системі. Створення ВРП у рамках судової реформи 2016 року було спрямоване на вдосконалення судового врядування та зміцнення незалежності суддівського корпусу. Водночас у процесі функціонування цього органу постали низка викликів, що потребують наукового осмислення. Зокрема, необхідним є аналіз правового статусу ВРП, її організаційної структури, ефективності механізмів кадрового забезпечення суддів, процедур дисциплінарного провадження, а також відповідності діяльності органу міжнародним стандартам. Особливої уваги потребує адаптація діяльності ВРП до умов воєнного стану, що ускладнює реалізацію її функцій. Окремим напрямом дослідження є можливості цифровізації процедур суддівського врядування та впровадження сучасних технологій у діяльність ВРП. Таким чином, актуальним залишається всебічний аналіз функціонування ВРП та визначення напрямів її подальшого вдосконалення.

Метою дослідження є аналіз правових та організаційних аспектів функціонування Вищої ради правосуддя, виявлення ключових викликів її діяльності та розроблення рекомендацій щодо подальшого вдосконалення механізмів суддівського врядування.

Стан дослідження проблеми. Проблематика конституційно-правового аналізу Вищої ради правосуддя як органу суддівського врядування є предметом досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних науковців, зокрема І. Назарова, О. Абросимової, В. Стефанюка, С. Боботова, В. Городовенка, О. Захарової, Р. Куйбіди, В. Рудея та інших. Значний внесок у вивчення стану функціонування ВРП зробила О. Євдокімова, а питання її ролі у забезпеченні незалежності судової влади досліджував А. Іванов. Окрему увагу дослідники приділяють проблемам функціонування ВРП в умовах воєнного стану, зокрема О. Свида аналізує проблеми функціонування ВРП у період відсутності її повноважного складу та законодавчі механізми забезпечення безперервності судового врядування в надзвичайних умовах.

Виклад основного матеріалу. Формування незалежної судової системи є одним із ключових аспектів функціонування правової держави, оскільки саме через забезпечення незалежності суддів можливо досягти реалізації принципу верховенства права та захисту прав людини. У контексті України ця роль покладена на Вищу Раду Правосуддя (ВРП), яка є органом, відповідальним за забезпечення незалежності судової влади шляхом управління персоналом судів та притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності. Створення ВРП є результатом судової реформи 2016 р., яка передбачила реорганізацію Вищої Ради Юстиції (ВРЮ) з метою підвищення ефективності функціонування судової системи та зміцнення принципів незалежності суддівства. Однак, не дивлячись на значне розширення повноважень ВРП порівняно з колишньою ВРЮ, аналіз її правового статусу та функціонального призначення вимагає глибшого осмислення історичних передумов її становлення, оскільки саме історичний досвід надає важливий контекст для розуміння сучасних проблем та викликів.

Ідея створення незалежного органу, відповідального за формування суддівського корпусу та притягнення суддів до відповідальності, зародилася на міжнародному рівні ще у другій половині ХХ ст. Першими країнами, які впровадили подібні механізми, стали Франція та Італія. У Франції Вища рада магістратури була започаткована у 1883 р. на основі закону про організацію судової влади, а згідно з положеннями Конституції Франції від 27 жовтня 1946 р. цей орган набув статусу конституційного автономного органу в системі правосуддя. У Італії аналогічна установа була створена у 1958 р. і закріплена у ст. 104 Конституції як автономний і незалежний від інших гілок влади орган.

Вказані інституційні механізми стали прототипами для формування подібних органів у інших європейських державах, включаючи Україну, де їх досвід ліг в основу розробки концепції Вищої ради юстиції (ВРЮ), яка пізніше трансформувалася у Вищу раду правосуддя (ВРП) [1, с. 166].

В Україні історія створення Вищої ради юстиції (ВРЮ) починається лише з 1998 р. [2]. Створення ВРЮ стало значним кроком у напрямку забезпечення незалежності судової влади, оскільки цей орган отримав широке коло повноважень, закріплених у ст. 131 Конституції України. До них належали: внесення подань щодо призначення та звільнення суддів, розгляд питань несумісності суддів та прокурорів, а також вжиття заходів для забезпечення незалежності судової влади. Проте, незважаючи на прогресивність такого кроку, практика показала численні недоліки функціонування ВРЮ, зокрема недостатню автономію від інших державних органів та посадових осіб, а також високий рівень корупції.

У 2015 р. з метою вдосконалення конституційного регулювання правосуддя, було створено Конституційну комісію за указом Президента України № 119/2015. Результатом її діяльності стало досягнення консенсусу щодо реформування судової системи, що знайшло відображення у прийнятті Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» та закону «Про судоустрій і статус суддів». У рамках цих реформ було передбачено створення Вищої ради правосуддя (ВРП), яка стала ключовим органом забезпечення незалежності судової влади [3].

Історичний аналіз становлення органів управління судовою системою в Україні дозволяє говорити про перехід від залежних від політичної влади структур до незалежних інституцій, спрямованих на забезпечення принципів верховенства права та незалежності суддівства. У цьому контексті ВРП функціонує як колегіальний конституційний орган державної влади та суддівського управління, що діє на постійній основі. Основними завданнями органу є формування та підтримка високопрофесійного суддівського корпусу, дотримання принципів відповідальності та підзвітності перед суспільством, а також додержання норм Конституції України, законодавства та стандартів професійної етики у діяльності суддів і прокурорів. Згідно із законодавчими положеннями, ВРП має статус юридичної особи, що надає їй право здійснювати самостійну діяльність у межах своєї компетенції. Фінансове забезпечення органу здійснюється за рахунок коштів Державного бюджету України.

До ключових функцій ВРП належать подання кандидатур для призначення суддів, розгляд питань несумісності, участь у дисциплінарному провадженні та прийняття рішень щодо звільнення суддів з посади. Особливу увагу орган приділяє забезпеченню дотримання етичних стандартів серед суддів та прокурорів, зокрема через розгляд скарг на порушення вимог щодо несумісності, надання згоди на затримання або утримання судді під вартою, а також ухвалення рішень про тимчасове відсторонення суддів від здійснення правосуддя. Крім того, ВРП вживає заходів для підтримки авторитету правосуддя та забезпечення незалежності суддівства, включаючи переведення суддів між судами, визначення чисельності суддів у окремих судах та затвердження нормативних документів, що регулюють функціонування судової системи.

У сфері адміністративного управління ВРП відповідає за фінансове забезпечення судів, затвердження нормативів кадрового, матеріально-технічного та іншого забезпечення, а також перерозподіл бюджетних видатків між судовими установами. Орган також здійснює кадрові повноваження, зокрема призначення та звільнення Голови Державної судової адміністрації України та членів Вищої кваліфікаційної комісії суддів України. Особливо важливим є аналіз практики дисциплінарних проваджень та ухвалення рішень щодо притягнення суддів до відповідальності, що сприяє підвищенню довіри суспільства до судової системи. ВРП активно взаємодіє з міжнародними організаціями та іноземними установами з питань правосуддя, що сприяє інтеграції української судової системи у глобальний правовий простір. Для виконання своїх завдань орган може залучати суддів, адвокатів, прокурорів та інших спеціалістів, а також органи суддівського самоврядування та громадські інституції [4].

Згідно з міжнародними стандартами, зокрема Рекомендацією CM/Rec(2010)12 Комітету Міністрів Ради Європи, відносно гарантій незалежності суддів, встановлено чіткі критерії щодо організації та діяльності органів суддівського управління. Зазначена рекомендація, ухвалена 17 листопада 2010 р. на 1098-му засіданні заступників міністрів, передбачає обов'язкову незалежність органів, відповідальних за формування суддівського корпусу, від виконавчої та законодавчої гілок влади. Особливою гарантією такої незалежності є вимога про те, що мінімум 50% складу такого органу мають становити судді, обрані самими представниками судової гілки влади (пункт 46 Рекомендації) [5].

Аналіз чинного законодавства України свідчить про його відповідність міжнародним стандартам у сфері суддівського врядування. Вища рада правосуддя, як ключовий орган судової системи, за своїми функціями, повноваженнями та механізмом формування значною мірою відповідає аналогічним інституціям у провідних демократичних країнах. Вітчизняні та зарубіжні дослідники

відзначають, що структура та діяльність ВРП узгоджуються з загальноприйнятими принципами незалежності судової влади, що є важливим фактором для забезпечення верховенства права [6, с. 51]. Конституційне закріплення статусу ВРП у ст. 131 Конституції України надає органу особливі гарантії незалежності шляхом визначення загального кількісного складу та механізмів формування органу. Вважаємо, що такий підхід до організації діяльності ВРП сприяє забезпеченню необхідного рівня автономії судової системи від інших гілок державної влади та формує надійну основу для подальшого розвитку інституційних гарантій незалежного правосуддя в Україні [7].

У контексті повномасштабного військового вторгнення росії на територію України, яке розпочалося 24 лютого 2022 р., та запровадження воєнного стану на підставі Указу Президента України № 64/2022 [8] виникла необхідність адаптації діяльності інституцій судової системи до таких екстремальних умов. Основною проблемою стала потреба забезпечення функціонування ВРП у період відсутності її повноважного складу через обставини воєнного стану. Дослідник О. Свида акцентує увагу на двох потенційних шляхах вирішення цього питання: передачі повноважень ВРП іншим суб'єктам або прискореному формуванню нового складу ВРП з урахуванням законодавчих новел. Однак реалізація кожного з цих варіантів супроводжується значними практичними труднощами [9, с. 464].

Законодавча спроба вирішення цього питання була здійснена шляхом прийняття Закону України «Про внесення змін до розділу XII «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо забезпечення сталого функціонування судової влади в період відсутності повноважного складу Вищої ради правосуддя» (№ 2128-IX від 15.03.2022) [10]. Згідно з цим нормативним актом, окремі повноваження ВРП тимчасово, на період дії надзвичайного чи воєнного стану та протягом 30 днів після його скасування і за умови відсутності повноважного складу ВРП, передано Голові Верховного Суду та Державній судовій адміністрації України. Проте така законодавча конструкція викликає ряд правових сумнівів, на які звертає увагу О. Свида. Зокрема, використання сполучника «і» у тексті закону створює неоднозначність щодо того, чи повертаються повноваження ВРП у разі формування її повноважного складу протягом дії воєнного стану. Зазначена ситуація демонструє наявність законодавчих прогалин, які, ймовірно, обумовлені екстремальними умовами розробки та прийняття Законопроекту № 7143 від 13.03.2022 р [9, с. 464].

Звернемо увагу, передача окремих повноважень Вищої ради правосуддя іншим суб'єктам, а саме Голові Верховного Суду та Державній судовій адміністрації України, не може стосуватися ключових конституційних повноважень ВРП. Зокрема, внесення подання про призначення суддів, ухвалення рішень щодо їх звільнення, надання згоди на затримання судді чи утримання його під вартою, а також прийняття рішень про тимчасове відсторонення судді від здійснення правосуддя у зв'язку з притягненням до кримінальної відповідальності залишаються виключно в компетенції ВРП. Це обумовлено положеннями ст. 131 Конституції України, яка не передбачає жодних механізмів для передачі цих повноважень іншим органам. Крім того, в Україні відсутні інституційні органи, які могли б стати реальними альтернативними суб'єктами для виконання цих функцій. Наприклад, передача повноважень Раді суддів України є недопустимою через принципову відмінність її природи та функцій, оскільки цей орган має інше призначення в механізмі судової влади. Навіть у разі спроби розробки механізму тимчасової передачі повноважень ВРП, передбачених ст. 131 Конституції України, неподоланною перешкодою виступає положення ч. 2 ст. 157 Основного Закону, яке забороняє зміну Конституції в умовах воєнного або надзвичайного стану [7]. Така норма ставить під сумнів можливість законодавчих змін, спрямованих на тимчасове делегування вказаних повноважень іншим органам. Таким чином, прискорене формування нового складу ВРП з урахуванням діючих законодавчих новел залишається єдиним реальним шляхом для розблокування діяльності цього органу.

Формування Вищої ради правосуддя (ВРП) в Україні базується на принципах демократичності, прозорості та конкуренції. Згідно з Конституцією України та Законом № 1798-VIII від 21 грудня 2016 р., склад органу формується за участі різних суб'єктів: з'їзду суддів України, Президента України, Верховної Ради України, з'їзду адвокатів України, всеукраїнської конференції прокурорів, а також з'їзду представників юридичних вищих навчальних закладів і наукових установ. Такий підхід забезпечує широке представлення різних груп учасників правової системи, що сприяє об'єктивності та балансу при формуванні органу. Однак ситуація значно ускладнюється у період дії воєнного стану, коли проведення масових зборів може стати неможливим через загрози безпеці учасників. Існуючий законодавчий механізм не передбачає альтернативних способів формування складу ВРП, що створює правовий та організаційний вакуум. У таких умовах доцільним є запровадження інноваційних технологій для проведення з'їздів та голосувань, зокрема за допомогою інтернет-платформ. Такий підхід може бути особливо ефективним для з'їзду суддів України, оскільки судді вже мають досвід роботи з інформаційно-телекомунікаційними системами та авторизованого доступу до них [2].

Принцип таємності голосування при обранні членів Вищої ради правосуддя (ВРП) є фундаментальним елементом, який забезпечує незалежність волевиявлення учасників і запобігає зовнішньому втручанню або несанкціонованому розголошенню результатів. Традиційно цей процес реалізується через особисте заповнення паперового бюлетеня в спеціально обладнаному приміщенні, що гарантує конфіденційність кожного голосу. Однак сучасний технологічний прогрес створює нові можливості для адаптації цього механізму до цифрового середовища без порушення принципу таємності. Зокрема, впровадження захищених електронних платформ дозволяє забезпечити анонімність голосів, автоматизувати підрахунок результатів і мінімізувати ризики фальсифікації. Електронне голосування може бути особливо актуальним у ситуаціях, коли проведення масових очних зборів є проблематичним, наприклад, під час дії воєнного стану або інших надзвичайних обставин. Такий підхід оптимізує організаційні процеси, а також забезпечує відповідність процедури всім вимогам легітимності та прозорості. Тим паче Концепція розвитку електронної демократії в Україні, затверджена Кабінетом Міністрів 8 листопада 2017 р., підкреслює важливість інтеграції інформаційно-комунікаційних технологій для розширення можливостей участі громадян у процесах управління державою [11].

Аналіз міжнародних правових актів і документів, зокрема Висновків Венеціанської комісії, свідчить про те, що сучасне законодавство багатьох держав допускає можливість здійснення таємного голосування за допомогою електронних засобів. Такий підхід потребує чітких гарантій забезпечення таємності голосу на всіх етапах: від подання до його обробки та підрахунку. Основними інструментами для цього є програмні рішення, які забезпечують як безпеку баз даних, так і анонімність голосів. Комітет Міністрів Ради Європи наголошує, що електронне голосування (е-голосування) має бути не лише технічно надійним, але й повністю відповідати принципам демократичних виборів і референдумів. Воно має бути таким же безпечним і достовірним, як і традиційні форми голосування, що не використовують електронні технології. Це зумовлює впровадження механізмів захисту від навмисних атак, маніпуляцій та технічних збоїв.

У Висновках Венеціанської комісії окремо зазначається, що голосування через електронну пошту або проксі-технології можливе лише за умови дотримання суворих правил, спрямованих на запобігання шахрайству. Підкреслено, що ключовим у цьому є забезпечення безпеки поштових служб та обмеження кількості операцій, доступних одному виборцеві. Крім того, електронні системи голосування мають бути захищеними від зловмисних атак і технічно надійними, здатними функціонувати автономно навіть у разі недовільності у програмному забезпеченні або обладнанні. Для додаткової гарантії виборцям надається можливість перевірити свої голоси без порушення таємності. Подібні положення містяться в Кодексі належної практики у виборчих справах, ухваленому Венеціанською комісією у 2002 р. У документі наголошується, що електронні методи голосування мають бути захищеними, надійними та прозорими. Важливим є також забезпечення можливості коригування голосу виборцем у разі виявлення помилки [9, с. 465].

Проблеми забезпечення таємності та безпеки електронного голосування активно обговорювалися на II міжнародній конференції «Електронне голосування», що відбулася у жовтні 2017 р. у місті Брегенц в Австрії. Учасники конференції підкреслили, що успішне впровадження електронних систем голосування має враховувати технологічні й правові аспекти. Хоча зазначені міжнародні стандарти стосуються насамперед виборчого права, їх положення можуть бути адаптовані й для інших форм демократичних процедур, зокрема обрання членів Вищої ради правосуддя. Використання електронних систем у таких випадках є припустимим за умови забезпечення аналогічних гарантій щодо збереження принципу таємності голосування.

Висновки. Аналіз правових та організаційних аспектів функціонування Вищої ради правосуддя (ВРП) в Україні свідчить про її ключову роль у забезпеченні незалежності судової влади, що є необхідною передумовою реалізації принципу верховенства права та захисту прав людини. Еволюція цього органу, починаючи від Вищої ради юстиції та її подальшої трансформації у ВРП, засвідчує прагнення української влади до створення ефективного механізму судового самоврядування, який відповідає міжнародним стандартам. Водночас аналіз функціонування ВРП виявляє низку викликів, що потребують вирішення. Попри нормативне закріплення незалежності, викликає занепокоєння ймовірність політичного впливу на процес формування складу органу, що потенційно може негативно вплинути на його неупередженість та ефективність функціонування. Крім того, попередній досвід діяльності ВРЮ свідчить про необхідність запровадження більш дієвих механізмів запобігання корупції та підвищення рівня прозорості ухвалення рішень. Окремим викликом для ВРП стало функціонування в умовах воєнного стану, що спричинило складнощі у здійсненні її повноважень через відсутність повноважного складу. Законодавчі ініціативи щодо тимчасової передачі частини функцій ВРП іншим органам мають тимчасовий характер і породжують правові суперечності, оскільки передача конституційних повноважень ВРП суперечить нормам Конституції

України. Водночас перспективним напрямком забезпечення безперервної роботи ВРП може стати запровадження сучасних цифрових технологій, зокрема електронного голосування для обрання її членів, що відповідає міжнародним демократичним стандартам. Подальший розвиток ВРП може ґрунтуватися на таких основних напрямках: посилення її інституційної незалежності через удосконалення процедури формування складу; запровадження ефективних антикорупційних механізмів; модернізація процедур управління через цифровізацію та використання електронних платформ; вдосконалення законодавчого регулювання діяльності ВРП у надзвичайних умовах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Євдокімова О.П. Аналіз стану функціонування та перспективи реформування Вищої ради правосуддя. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2024. Вип. 82, ч. 3. С. 164–170. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.82.3.27>.
2. Про Вищу раду юстиції: Закон України від 15 січня 1998 р. № 22/98-ВР (втратив чинність на підставі Закону № 1798-VIII від 21 грудня 2016 р.). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1998. № 25. Ст. 146. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/22/98-вр#Text>.
3. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя): Закон України від 2 червня 2016 р. № 1401-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2016. № 28. Ст. 532. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19#Text>.
4. Про Вищу раду правосуддя: Закон України від 21 груд. 2016 р. № 1798-VIII (в ред. від 15 квіт. 2024 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-19#Text>.
5. Рекомендація CM/Rec (2010) 12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки, ухваленою Комітетом Міністрів Ради Європи 17 листопада 2010 р. на 1098 засіданні заступників міністрів. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a38#Text.
6. Іванов А.Б. Вища рада правосуддя як орган посилення незалежності судової гілки влади. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2022. Вип. 73, ч. 1. С. 48–52. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.73.8>.
7. Конституція України: прийнята 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР (в ред. від 1 січня 2020 р.). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.
8. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24 лютого 2022 р. № 64/2022. *Урядовий кур'єр*. 2022. № 54. 11 березня. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>.
9. Свіда О.Г. Вища рада правосуддя: проблеми функціонування в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 6. С. 463–467. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-6/104>.
10. Про внесення змін до розділу XII «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо забезпечення сталого функціонування судової влади в період відсутності повноважного складу Вищої ради правосуддя: Закон України від 15 березня 2022 р. № 2128-IX. *Офіційний вісник України*. 2022. № 33. Ст. 1727.
11. Про схвалення Концепції розвитку електронної демократії в Україні та плану заходів щодо її реалізації: розпорядження від 8 листопада 2017 р. № 797-р (в ред. від 26 вересня 2020 р.). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/797-2017-р#Text>.

РОЗДІЛ XI. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341.231.14(477+4-6ЄС)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.169>

МІЖНАРОДНИЙ ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ ТА КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Бабарицький О.В.,

*кандидат економічних наук, полковник,
заступник начальника інституту з навчальної та
наукової роботи – начальник навчального відділення
Військово-юридичного інституту*

*Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-1690-1837*

Ігнат'єва А.І.,

*кандидатка педагогічних наук, викладачка кафедри
загальновійськових дисциплін Військово-юридичного інституту
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-3446-4036*

Брянкін А.С.,

*курсант 3 курсу 1 групи
Військово-юридичного інституту
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0002-3641-6975*

Бабарицький О.В., Ігнат'єва А.І., Брянкін А.С. Міжнародний захист прав людини: порівняльний аналіз забезпечення прав людини в Україні та країнах Європейського Союзу.

У статті проведено комплексний аналіз міжнародного захисту прав людини, зокрема, порівняльний розгляд правових стандартів, що застосовуються в Україні та країнах Європейського Союзу. Визначено основні міжнародно-правові механізми, які регулюють питання захисту прав людини, включаючи Хартію основних прав Європейського Союзу, Європейську конвенцію про захист прав людини й основоположних свобод, а також діяльність Суду Європейського Союзу та Європейського суду з прав людини. Особливу увагу приділено ролі національних правозахисних інституцій та їхній взаємодії з міжнародними організаціями.

У процесі дослідження виявлено ключові відмінності між системою захисту прав людини в Україні та країнах Європейського Союзу. Зокрема, підкреслено диспропорцію в ефективності судових механізмів захисту прав людини, рівні соціального забезпечення, механізмах протидії дискримінації та доступності правосуддя для різних категорій населення. Встановлено, що судова система України досі стикається з такими викликами, як корупція, політичний вплив та складність виконання рішень судів, що знижує рівень довіри громадян.

Окремо дослідження присвячений аналізу позитивного досвіду країн Європейського Союзу, зокрема Федеративної Республіки Німеччина, Французької Республіки, Королівство Швеції та Королівство Данії, які демонструють високі стандарти захисту прав людини та ефективність механізмів соціальної політики. Виявлено, що такі фактори, як незалежність судової влади, наявність дієвих правозахисних інституцій, а також комплексний підхід до забезпечення соціальних гарантій сприяють формуванню стабільного правового середовища, яке забезпечує громадянам високий рівень безпеки та захищеності.

У статті сформульовано пропозиції щодо вдосконалення механізмів правового захисту в Україні. Зокрема, запропоновано комплекс заходів, спрямованих на гармонізацію національного законодавства із європейськими стандартами, реформування судової системи, покращення соціального захисту населення та посилення міжнародної співпраці. Особливий акцент зроблено на необхід-

ності створення ефективних механізмів моніторингу дотримання прав людини, спрощення процедур звернення до Європейського суду з прав людини та забезпечення реального виконання його рішень в Україні.

Ключові слова: міжнародний захист прав людини, Європейський Союз, Європейський суд з прав людини, соціальний захист, європейські правові стандарти, національні механізми захисту, порушення прав людини.

Babaritsky O.V., Ignatieva A.I., Briankin A.S. International human rights protection: comparative analysis of human rights in Ukraine and the European Union.

The article provides a comprehensive analysis of international human rights protection, including a comparative analysis of legal standards applied in Ukraine and the European Union. The author identifies the main international legal mechanisms governing the protection of human rights, including the Charter of Fundamental Rights of the European Union, the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, as well as the activities of the Court of Justice of the European Union and the European Court of Human Rights. Particular attention is paid to the role of national human rights institutions and their interaction with international organizations.

The study reveals key differences between the human rights protection system in Ukraine and the European Union. In particular, the author emphasizes the disproportion in the effectiveness of judicial mechanisms for the protection of human rights, the level of social security, mechanisms for combating discrimination and access to justice for different categories of the population. It is established that the judicial system of Ukraine still faces challenges such as corruption, political influence and difficulty in enforcing court decisions, which reduces the level of public trust.

The study also analyzes the positive experience of the European Union countries, in particular, the Federal Republic of Germany, the French Republic, the Kingdom of Sweden and the Kingdom of Denmark, which demonstrate high standards of human rights protection and the effectiveness of social policy mechanisms. It is found that such factors as the independence of the judiciary, the existence of effective human rights institutions, and a comprehensive approach to social guarantees contribute to the formation of a stable legal environment that provides citizens with a high level of security and safety.

The article formulates proposals for improving the mechanisms of legal protection in Ukraine. In particular, the author proposes a set of measures aimed at harmonizing national legislation with European standards, reforming the judicial system, improving social protection of the population and strengthening international cooperation. Particular emphasis is placed on the need to create effective mechanisms for monitoring the observance of human rights, simplifying the procedures for applying to the European Court of Human Rights and ensuring the actual enforcement of its judgments in Ukraine.

Key words: international human rights protection, European Union, European Court of Human Rights, social protection, European legal standards, national protection mechanisms, human rights violations.

Постановка проблеми. Міжнародний захист прав людини є фундаментальною складовою сучасного правопорядку, що спрямований на забезпечення гарантій основоположних прав і свобод незалежно від державної приналежності особи. Україна, прагнучи інтеграції в європейське співтовариство, активно запозичує правові механізми, притаманні країнам Європейського Союзу (далі – ЄС; Союз), однак на практиці спостерігається значний розрив між міжнародними стандартами та їхньою реалізацією в національній правовій системі. Таким чином, проблема полягає не лише у формальному закріпленні прав людини в міжнародних і національних правових системах, а й у забезпеченні їх ефективної реалізації, дотримання та захисту в умовах сучасних глобальних загроз. Це вимагає комплексного дослідження міжнародно-правових механізмів захисту прав людини, їхньої імплементації на національному рівні та оцінки відповідності національного законодавства загальновизнаним стандартам.

У зв'язку з цим, порівняльний аналіз забезпечення прав людини в Україні та країнах ЄС є важливим для виявлення ключових проблем і розробки механізмів їх подолання.

Метою цього дослідження є всебічний аналітичний огляд сутності міжнародних стандартів захисту прав людини в Україні та країнах Європейського Союзу, обґрунтування важливості та стратегічної доцільності для забезпечення ефективного захисту.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження міжнародного захисту прав людини охоплюють широкий спектр правових питань, пов'язаних із імплементацією міжнародних стандартів у національні правові системи, ефективністю правозахисних механізмів та відповідністю внутрішнього законодавства загальновизнаним нормам. Аналіз прав людини в Україні та країнах Союзу

здійснюється в контексті порівняльного правознавства, що дозволяє виявити ключові проблеми та відмінності у підходах до забезпечення прав і свобод громадян. Проблематика міжнародно-правового регулювання прав людини активно досліджується вітчизняними та зарубіжними науковцями, зокрема у працях В. Буткевича, В. Денисова, М. Буроменського, О. Салманова, В. Бабкіна, а також у монографічних дослідженнях та статтях А. Кресіної, О. Уварової, В. Репецького, І. Яковюка, І. Лукашук, Ю. Барбари, К. Веллера, Ф. Тюфо та Дж. Доннеллі. Значний внесок у дослідження міжнародних механізмів захисту прав людини зробили також Р. Алексі, Г. Коен, М. Новак та В. Шведа.

Виклад основного матеріалу. Правова система захисту прав людини в ЄС базується на низці ключових документів, серед яких визначальне значення має Хартія основних прав ЄС, що була ухвалена у 2000 році та набула юридично обов'язкового статусу з прийняттям Лісабонського договору у 2009 році. Цей документ кодифікує основні цивільні, політичні, соціальні та економічні права, які повинні забезпечуватися та захищатися на всій території Союзу [1]. Хартія не лише гарантує базові свободи, але й встановлює принципи рівності, захисту персональних даних, права на освіту, соціальний захист і охорону здоров'я [2]. Крім того, вона зобов'язує інститути регуляції в ЄС та самих держав-членів дотримуватися зазначених стандартів при реалізації європейського права. Важливим елементом захисту прав людини є також Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (далі - ЄКПЛ), яку ухвалила Рада Європи (далі - РЕ) у 1950 році [3]. Всі країни-члени ЄС є одночасно учасниками РЕ, що передбачає обов'язковість виконання рішень Європейського суду з прав людини (далі - ЄСПЛ), який є головним органом контролю за дотриманням ЄКПЛ. Рішення цього суду є остаточними та обов'язковими для виконання, що забезпечує додатковий рівень захисту прав людини [4, с. 24–26].

ЄСПЛ неодноразово розглядав скарги осіб, які, хоча на момент подання звернення не зазнали безпосереднього порушення своїх прав, гарантованих ЄКПЛ та її протоколами, проте мали обґрунтовані побоювання щодо можливого порушення в майбутньому. У зв'язку з цим, ним виокремлено спеціальну категорію заявників, відомих як «потенційні жертви порушень прав людини», надавши їм особливий статус у межах своєї юрисдикції [5, с. 54].

У країнах Союзу існує багаторівнева система захисту прав людини, яка включає як національні судові інституції, так і наднаціональні органи. Зокрема, Суд Європейського Союзу (далі - СЕС) відіграє ключову роль у забезпеченні дотримання прав людини в межах юрисдикції ЄС. Його рішення мають обов'язкову силу та є прецедентними для судової практики держав-членів. СЕС має компетенцію тлумачити законодавство ЄС та перевіряти його відповідність основоположним правам. Водночас національні конституційні суди країн ЄС також мають значну автономію у захисті прав громадян, проте вони мають обов'язок враховувати рішення СЕС та ЄСПЛ [6, с. 105-106]. У багатьох країнах ЄС створені спеціалізовані інститути з прав людини, які здійснюють моніторинг, надаючи юридичну допомогу та сприяючи підвищенню правової обізнаності населення.

Рівень захисту прав людини значно відрізняється серед різних країн ЄС, що зумовлено історичними, політичними та економічними факторами. Наприклад, у скандинавських країнах, таких як Королівство Швеція, Королівство Норвегія та Королівство Данія – діє одна з найефективніших систем правозахисту, яка базується на високому рівні соціальної відповідальності держави. Ці країни демонструють високі показники щодо свободи слова, соціального забезпечення та рівності прав громадян. Важливу роль у цьому відіграють незалежні судові системи, розвинена система державного нагляду за дотриманням прав людини та активна діяльність громадянського суспільства. Данія, наприклад, впроваджує політику соціальної рівності, що передбачає безкоштовну освіту, медицину та значну підтримку безробітних [7].

У Федеративній Республіці Німеччині (далі - ФРН) захист прав людини забезпечується як на конституційному рівні, так і через діяльність судових інституцій, зокрема Федерального конституційного суду, який є ефективним механізмом захисту прав громадян. Особливої уваги заслуговує німецька система антидискримінаційного законодавства, що передбачає суворі санкції за порушення рівності громадян. Крім того, надання політичного притулку та захист біженців у ФРН є одним із найбільш розвинених у Європі, що значно відрізняється від ситуації з Україною, де система підтримки біженців ще не досягла належного рівня. У цьому контексті ФРН пропонує спеціальні соціальні програми для іммігрантів, що допомагають їм адаптуватися до місцевого середовища та забезпечують їхню інтеграцію в суспільство. Крім того, у ФРН діє Федеральне відомство з питань боротьби з дискримінацією, яке здійснює моніторинг виконання законодавства про рівні можливості та надає юридичну підтримку постраждалим від дискримінації [8].

У Французькій Республіці захист прав людини реалізується через поєднання конституційного, судового та міжнародного контролю. Важливу роль у захисті громадянських прав відіграє Рада Держави та Конституційна Рада, що здійснюють нагляд за відповідністю законодавства принципам демократичного суспільства. Франція також демонструє високий рівень захисту соціально-еконо-

мічних прав, зокрема у сфері охорони здоров'я та трудових правовідносин. Разом з тим, країна стикається з проблемами інтеграції іммігрантів, що часом призводить до порушень прав людини у контексті «антидискримінаційної» політики. У Франції важливу роль відіграє Державний омбудсмен, який розглядає скарги громадян на порушення прав у сфері державного управління, охорони здоров'я, освіти та соціального забезпечення.

Окрім розглянутих прикладів, важливо враховувати специфіку таких держав, як Королівство Іспанії та Італійської Республіки, які мають свої особливості у сфері захисту прав людини. Іспанія, наприклад, активно працює над правами жінок і боротьбою з домашнім насильством. Її правова система передбачає жорсткі санкції за гендерно зумовлене насильство, а також спеціальні суди, які займаються виключно такими справами. Водночас у сфері міграційної політики Королівство стикається зі значними труднощами, зокрема у забезпеченні прав мігрантів, які прибувають через Середземне море. В Італії велика увага приділяється питанням трудових прав та боротьбі з експлуатацією праці, особливо у сфері сільського господарства, де досі існує проблема нелегального працевлаштування мігрантів у складних умовах.

Міжнародний досвід таких країн, як Королівство Швеція, ФРН, Французька Республіка та Естонська Республіка, демонструють ефективні підходи до забезпечення соціальної справедливості та рівного доступу до соціальних послуг, які можуть бути частково адаптовані до українських реалій. Зокрема, у Швеції муніципалітети мають високий ступінь фінансової та організаційної автономії, що дозволяє їм самостійно управляти власними соціальними програмами, включаючи догляд за літніми людьми. Такий підхід може бути корисним і в Україні, де громади все ще стикаються з нестачею фінансових ресурсів, що обмежує їхню здатність надавати якісні соціальні послуги громадянам. Підвищення фінансової незалежності місцевих громад призведе до більш ефективної організації соціальної допомоги та надання послуг на місцевому рівні [9, с. 119].

Щодо України, правове регулювання у сфері захисту прав людини ґрунтується на Конституції України, яка містить широкий спектр основоположних прав і свобод, а також на міжнародно правових договорах, на ратифікацію яких надала дозвіл Верховна Рада України (далі – ВРУ). Конституція гарантує права на життя, свободу, особисту недоторканність, свободу слова та інші. Україна є учасницею основних міжнародних документів у сфері прав людини, зокрема ЄКПЛ, Міжнародного пакту про громадянські й політичні права, Міжнародного пакту про економічні, соціальні й культурні права та інших. Важливим є також законодавче закріплення діяльності Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, який є ключовою національною інституцією, що здійснює парламентський контроль за дотриманням прав і свобод людини. Україна активно співпрацює з міжнародними організаціями, такими як РЄ, Організація Об'єднаних Націй та Організації з безпеки й співробітництва в Європі, що сприяє інтеграції міжнародних стандартів у національне законодавство.

Якщо порівнювати держави-члени Союзу з Україною, то основні відмінності між країнами ЄС полягають у недостатній ефективності правозастосовних органів і судової системи, що спричиняє тривалі розгляди справ, невиконання судових рішень та порушення права на справедливий розгляд судових справ, а також самої доступності соціальних гарантій та механізмів захисту прав громадян. В Україні судова система залишається під впливом політичних чинників, що суттєво знижує рівень довіри до неї, що зумовлено тривалістю судових процесів та високим рівнем корупційних схем.

Соціальні гарантії, такі як пенсійне забезпечення, охорона здоров'я та освіта, значно поступаються за рівнем якості тим, що пропонують європейські держави, дуже велика кількість населення попросту боїться отримувати державну медичну допомогу у зв'язку з її якістю. Остаточне реформування системи охорони здоров'я та соціального захисту має дуже велике значення, адже згідно із задекларованим захистом прав людини, ЄС приділяє важливу увагу даним державним інституціям та питанню приватної медицини [10, с. 19].

Питання соціально-економічних прав також демонструє значні відмінності між Україною та ЄС. У країнах Союзу діє комплексна система соціального захисту, яка передбачає високі стандарти медичного обслуговування, пенсійного забезпечення, доступу до освіти та соціального страхування. В Україні ж, попри законодавче закріплення відповідних прав, їх реалізація є проблематичною через обмеження бюджетних ресурсів, бюрократичних перешкод та нерівномірним доступом до соціальних благ у різних регіонах країни. Значною проблемою є низький рівень фінансування медицини, що особливо гостро проявилось під час пандемії COVID-19, коли система охорони здоров'я виявилася неспроможною ефективно реагувати на виклики сучасності.

Початок повномасштабного вторгнення на територію України ще більше загострив проблеми щодо реалізації соціально-економічних прав, посилюючи системні виклики у сферах соціального захисту, медицини, пенсійного забезпечення та доступу до освіти. Масові внутрішні переміщен-

ня населення спричинили нерівномірний розподіл соціальних благ, а зруйнована інфраструктура ускладнила доступ до медичних послуг та соціальної допомоги. Бюджетні ресурси спрямовуються переважно на оборону, що призводить до значного скорочення фінансування соціальних програм. Особливо критичною є ситуація в медицині, де нестача фінансування, руйнування лікарень і дефіцит кадрів поглиблюють проблеми. Доступ до освіти також обмежений через знищені навчальні заклади та вимушений перехід багатьох шкіл і університетів на дистанційне навчання, що не завжди забезпечує належний рівень якості освіти. Водночас війна змусила державу переглянути підходи до соціального забезпечення, розширивши підтримку ветеранів, сімей загиблих військовослужбовців та внутрішньо переміщених осіб (далі - ВПО), однак ці заходи потребують подальшого вдосконалення та сталого фінансування.

Окрему увагу слід приділити захисту прав ВПО та біженців, що є актуальним як для України, так і для ЄС. Країни Союзу мають чітко визначені механізми надання статусу біженця, соціальної підтримки та інтеграції таких осіб у суспільство. В Україні ж процес отримання статусу ВПО супроводжується численними адміністративними складнощами, а державна підтримка є занадто обмеженою для забезпечення проживання таких осіб.

Висновки. Для вирішення зазначених проблем необхідно впроваджувати комплексні та системні зміни, спрямовані на покращення соціального захисту населення, реформування медичної, освітньої та правової сфер, а також адаптацію українського законодавства до європейських стандартів. Одним із ключових напрямів є суттєве збільшення державного фінансування у сфері соціального забезпечення, зокрема медицини, освіти та пенсійного забезпечення. Для цього необхідно не лише ефективніше розподіляти бюджетні кошти, а й активно залучати міжнародну фінансову допомогу, що дозволить покрити найбільш нагальні потреби у соціальному секторі. Особливої уваги потребує медична сфера, яка зазнала значних втрат унаслідок початку повномасштабної війни, що призвело до руйнування лікарень, нестачі медичних працівників та обмеженого доступу до необхідних послуг. Для подолання цієї кризи слід розробити механізми швидкого відновлення медичної інфраструктури, запровадити ефективні програми підтримки медичних працівників через підвищення зарплат та покращення умов праці, а також забезпечити населення необхідними медичними послугами незалежно від місця проживання [11, с. 237].

Не менш важливим завданням є спрощення адміністративних процедур, пов'язаних з отриманням статусу ВПО та соціальних виплат, щоб громадяни могли швидко отримати необхідну допомогу без зайвих бюрократичних перешкод. Важливим аспектом є також розширення державних і міжнародних програм, спрямованих на забезпечення тимчасового житла для ВПО, створення дієвих механізмів їхньої інтеграції в місцеві громади, надання можливостей працевлаштування та соціальної адаптації. Крім того, держава має розвивати стратегії щодо забезпечення житлом осіб, які втратили його внаслідок бойових дій, та надавати їм підтримку в довгостроковій перспективі.

Ще однією критично важливою сферою є освіта, яка зазнала серйозних випробувань через знищення навчальних закладів, вимушений перехід на дистанційне навчання та масову міграцію студентів і викладачів. Для подолання цих проблем необхідно не лише відновлювати зруйновані школи та університети, а й модернізувати систему дистанційного навчання таким чином, щоб вона могла забезпечити повноцінний доступ до якісної освіти для всіх категорій населення, зокрема для дітей із зон активних бойових дій та ВПО. Важливим аспектом є також фінансова підтримка студентів і викладачів, створення програм грантової та стипендіальної підтримки для тих, хто через війну опинився у складних умовах.

Особливої уваги потребує і судова система, яка в Україні традиційно стикається з проблемами корупції, затягуванням розгляду справ та невиконанням судових рішень. Для підвищення рівня довіри до правозахисних механізмів необхідно здійснити комплексне реформування судової влади, спрямоване на усунення корупційних чинників, забезпечення оперативного розгляду справ, дотримання принципу верховенства права та реальне виконання судових рішень, особливо тих, що стосуються соціального захисту населення. Без цього громадяни продовжуватимуть стикатися з ситуаціями, коли їхні законні права, хоч і закріплені на папері, фактично залишаються недоступними.

Окремо варто наголосити на необхідності реформування системи соціального страхування, яка має стати більш ефективною та доступною для громадян. Важливо створити такі механізми соціального забезпечення, які дозволять зменшити навантаження на державний бюджет, зокрема через розвиток страхових програм, участь роботодавців у фінансуванні соціального захисту та розширення можливостей громадян самостійно формувати свої соціальні гарантії. Подібні практики успішно діють у країнах ЄС і можуть бути адаптовані до українських реалій, що сприятиме підвищенню рівня соціальної захищеності населення та приналежності України до Союзу.

Таким чином, порівняльний аналіз захисту прав людини в Україні та країнах ЄС виявляє низку проблем, які потребують комплексного вирішення. Запровадження європейських стандартів у

сфері прав людини, реформування судової та соціальної систем, посилення правозахисної інфраструктури та ефективна співпраця з міжнародними партнерами стануть основою для покращення ситуації з дотриманням прав людини в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Lisbon Treaty. Official. 2007. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A12007L%2FTXT> (дата звернення: 01.03.2025).
2. Charter of Fundamental Rights // Official. 2000. URL: https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf (дата звернення: 01.03.2025).
3. European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. Official website of the European Court of Human Rights. 1950. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_ENG (дата звернення: 01.03.2025).
4. Добрянський С. Хартія основних прав Європейського Союзу як регіональний праволюдний стандарт. *Вісник Національної академії правових наук України*. № 3(74), 2013. С. 23–30.
5. Міжнародна система захисту прав людини: навчальний посібник / І.А. Шуміло. Київ: ФОП Голембовська О.О. 168 с.
6. Ігнатенко Є.О. Судова практика Європейського Суду з прав людини. Нац. парадигма правового розвитку сучасної України. 2023. С. 104–107.
7. Аналітичний центр ADASTRA. Скандинавська модель: секрет успіху країн Північної Європи чи система, позбавлена майбутнього. URL: <https://adastra.org.ua/blog/skandinavska-model-sekret-uspihu-krayin-pivnichnoyi-yevropi-chi-sistema-pozbavlena-majbutnogo> (дата звернення: 02.03.2025).
8. Federal Anti-Corruption Agency of Germany. Anti-Discrimination Service. URL: <https://www.antidiskriminierungsstelle.de/EN/homepage/homepage-node.html> (дата звернення: 02.03.2025).
9. Будяченко О.М. Міжнародно-правові аспекти інтеграції України до Європейського Союзу. *Соціальний розвиток: економіко-правові проблеми*. № 1 (2025). С. 114–122.
10. Prospects and challenges of Ukrainian European integration. *Modern Engineering and Innovative Technologies*. № 26-04, 2023. С. 55–59.
11. Шишка І.В. Програмний підхід до вдосконалення механізмів фінансування медицини в Україні. *Via Economica*. (4), 2024. С. 232–240.

УДК 355.8

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.170>

ІНТЕГРАЦІЯ МІЖНАРОДНОГО ДОСВІДУ В ОРГАНІЗАЦІЮ ОБОРОННИХ ЗАКУПІВЕЛЬ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Бей А.М.,

*т.в.о. директора Фінансово-економічного департаменту –
головного бухгалтера Адміністрації
Державної служби спеціального зв'язку
та захисту інформації України,
слухачка Національного університету оборони України
ORCID: 0000-0002-8347-6559*

Бей А.М. Інтеграція міжнародного досвіду в організацію оборонних закупівель України в умовах війни.

Оборонні закупівлі займають важливе місце у забезпеченні національної безпеки України, особливо в умовах триваючої війни, коли постійно змінюються вимоги до оборонної спроможності країни. Система оборонних закупівель забезпечує своєчасне постачання необхідних матеріальних ресурсів для підтримки боєздатності Збройних Сил України та інших силових структур, зокрема сучасної техніки, боєприпасів та медичних засобів. Важливим аспектом є інтеграція міжнародного досвіду, зокрема стандартів країн НАТО, що дозволяє підвищити ефективність закупівель, мінімізувати корупційні ризики та забезпечити сталий доступ до необхідних ресурсів навіть у найскладніші часи.

Одним з основних завдань є адаптація національних процедур та законодавства до умов війни, що вимагає підвищення гнучкості, швидкості та прозорості процесів закупівель. Впровадження таких інструментів, як електронна система Prozorro, значно покращує прозорість процесу закупівель, знижує корупційні ризики і підвищує ефективність. Водночас проблеми з логістичними ланцюгами, блокуванням кордонів та порушеннями імпорتنих процедур значно ускладнюють процеси, що потребує гнучкості в законодавстві та покращення технологічних рішень.

Стаття зосереджується на аналізі останніх досліджень і публікацій, що стосуються оборонних закупівель в Україні та інтеграції міжнародного досвіду. Зокрема, досліджується досвід країн НАТО та ЄС, аналізуються зміни в українському законодавстві, спрямовані на удосконалення оборонних закупівель, а також інтеграція новітніх технологій і цифрових платформ. Особливу увагу приділено вдосконаленню механізмів регулювання закупівель, покращенню логістики та розширенню співпраці з міжнародними партнерами, що дозволяє отримувати сучасну техніку та озброєння, відповідно до вимог міжнародних стандартів.

Використання міжнародного досвіду та адаптація законодавства до умов війни є критичними для забезпечення ефективної організації оборонних закупівель в Україні. Ключовими напрямками трансформації є: конкретизація змін у законодавстві для підвищення гнучкості процедур, покращення логістичних процесів, залучення міжнародних партнерів, а також вдосконалення цифровізації та інтеграції із іншими державними платформами. Втілення цих пропозицій дозволить підвищити ефективність системи оборонних закупівель та зміцнити національну безпеку, створюючи систему, здатну оперативно реагувати на виклики сучасної війни.

Ключові слова: оборонні закупівлі, національна безпека, інтеграція міжнародного досвіду, Prozorro, законодавчі зміни, НАТО, ЄС, цифровізація, логістика, військова техніка.

Bey A.M. Integration of international experience into the organization of Ukraine's defense procurement system in wartime.

Defense procurement plays a crucial role in ensuring Ukraine's national security, especially in wartime, when the demands on the country's defense capabilities are constantly changing. The defense procurement system ensures the timely delivery of essential material resources to maintain the combat readiness of the Armed Forces of Ukraine and other security forces, including modern technology, ammunition, and medical supplies. An important aspect is the integration of international experience, particularly NATO standards, which enhances procurement efficiency, minimizes corruption risks, and ensures steady access to essential resources even in the most challenging times.

One of the main tasks is adapting national procedures and legislation to wartime conditions, which requires increased flexibility, speed, and transparency in the procurement processes. The implementation of tools such as the Prozorro system significantly improves procurement transparency,

reduces corruption risks, and enhances efficiency. At the same time, issues with supply chains, border blockades, and violations of import procedures complicate the processes, which requires flexibility in legislation and improvements in technological solutions.

The article focuses on analyzing recent research and publications related to defense procurement in Ukraine and the integration of international experience. In particular, it examines the experiences of NATO and EU countries, analyzes changes in Ukrainian legislation aimed at improving defense procurement, and discusses the integration of modern technologies and digital platforms. Special attention is given to the improvement of procurement regulation mechanisms, enhancing logistics, and expanding cooperation with international partners, which allows for the procurement of modern technology and weaponry in accordance with international standards.

The use of international experience and the adaptation of legislation to wartime conditions are critical to ensuring effective defense procurement in Ukraine. Key areas of transformation include: specifying legislative changes to increase flexibility in procurement procedures, improving logistics processes, engaging international partners, and enhancing digitalization and integration with other government platforms. Implementing these proposals will improve the efficiency of the defense procurement system and strengthen national security, creating a system capable of responding quickly to the challenges of modern warfare.

Key words: defense procurement, national security, integration of international experience, Prozorro, legislative changes, NATO, EU, digitalization, logistics, military technology.

Постановка проблеми. Оборонні закупівлі є важливим і складним елементом системи національної безпеки, що забезпечує країну необхідними ресурсами для підтримки боєздатності Збройних Сил України та інших складових сектору безпеки та оборони. В умовах російсько-української війни, де постійно змінюються вимоги до оборонної спроможності, забезпечення військ сучасною технікою, боєприпасами, медичними засобами та іншими важливими компонентами є критично важливим.

Однією з головних проблем оборонних закупівель в Україні є необхідність адаптації національних процедур та законодавства до умов війни, що вимагає підвищення гнучкості, швидкості та прозорості процесів. Важливим аспектом є інтеграція міжнародного досвіду та адаптація кращих практик у сфері оборонних закупівель, зокрема стандартів країн НАТО. Це дозволить значно підвищити ефективність закупівель, мінімізувати корупційні ризики та забезпечити сталий доступ до необхідних ресурсів у найскладніші часи.

Особливу увагу слід приділити вдосконаленню правового регулювання та процесів закупівель у умовах воєнного стану. У таких умовах стає важливим забезпечення прозорості, конкурентоспроможності та оперативності, що вимагає постійного вдосконалення інструментів, таких як електронна система Prozorro. Водночас, корупційні ризики та порушення логістичних ланцюгів, пов'язані з бойовими діями та блокуваннями на кордоні, ускладнюють процеси закупівель, що підвищує важливість впровадження сучасних технологій та інтеграції міжнародного досвіду для вирішення цих проблем.

Актуальність теми полягає у необхідності розробки нових підходів до організації оборонних закупівель, що відповідають сучасним умовам, забезпечують стратегічну стабільність та підвищують обороноздатність України.

Метою статті є аналіз інтеграції міжнародного досвіду в організацію оборонних закупівель України в умовах війни та оцінка впливу міжнародних стандартів на вдосконалення законодавства та процедур закупівель для підвищення обороноздатності країни.

Стан опрацювання проблематики щодо оборонних закупівель свідчить про значну наукову зацікавленість у цьому питанні як серед вітчизняних, так і міжнародних фахівців. Зокрема, О. Голота у своїй праці визначає основні елементи системи державних оборонних закупівель та уточнює зміст цього поняття в умовах сучасної війни, наголошуючи на важливості удосконалення механізмів регулювання в цій сфері [1]. Н. Пацурія розглядає еволюцію законодавства України щодо публічних та оборонних закупівель, зокрема через призму аналізу змін у нормативно-правових актах, що регулюють цю сферу [2].

Свої дослідження Я. Петруненко, Ю. Чебан та С. Сирцева присвятили організаційно-правовим аспектам удосконалення системи публічних закупівель, зокрема в частині врахування міжнародного досвіду [4; 5]. Вони зосереджуються на необхідності адаптації української системи оборонних закупівель до високих міжнародних стандартів, що відповідають вимогам ЄС та НАТО.

Міжнародний досвід також активно досліджують зарубіжні науковці, зокрема С. Кеннеді-Лост та Н. Пурбе, які аналізують зміни в законодавстві ЄС щодо доступності процедур закупівель, безпеки поставок та інших аспектів, що мають пряме відношення до оборонних закупівель [6]. Їх роботи

допомагають розширити уявлення про можливості реформування системи оборонних закупівель України з урахуванням передового досвіду країн Європейського Союзу.

Група науковців К. Кулагін, О. Соловець, О. Ведмідь, К. Квітка та М. Борисенко виявили ключові елементи системи управління життєвим циклом озброєння та військової техніки та розглянули її роль у здійсненні оборонних закупівель [7]. Також варто згадати праці Е. Хохшорнера та Й. Фінн-ведена, які досліджували процес закупівель оборонної техніки в Швеції, враховуючи особливості життєвого циклу продукції [8].

Зважаючи на численні наукові розробки у цій сфері, що активно розвиваються під впливом потреб воєнного стану, актуалізуються питання вивчення змін у сфері оборонних закупівель, які відбуваються в Україні та світі, зокрема через застосування новітніх цифрових технологій та вдосконалення правових механізмів.

Виклад основного матеріалу. Для того щоб зрозуміти важливість інтеграції міжнародного досвіду в організацію оборонних закупівель в Україні, необхідно насамперед визначити основні аспекти цієї сфери в умовах війни. Оборонні закупівлі є стратегічно важливими, оскільки вони забезпечують своєчасне постачання необхідних матеріальних ресурсів, таких як техніка, зброя, боєприпаси, медичне забезпечення та інші критично важливі компоненти для підтримки боєздатності Збройних сил України (ЗСУ) та інших силових структур держави.

Згідно з визначенням, оборонні закупівлі — це здійснення державними органами закупівель товарів, робіт і послуг, необхідних для виконання державних програм у сфері національної безпеки та оборони. Вони включають в себе не лише постачання військової техніки та зброї, а й інші важливі матеріали, такі як продукти харчування та медичні засоби, які є необхідними для забезпечення постійної боєздатності військ. О. Гулак і О. Артеменко підкреслюють, що система оборонних закупівель є багатогранною та включає правові, економічні та організаційні аспекти, що вимагають постійного вдосконалення з огляду на нові виклики, зокрема в умовах війни [9].

Одним із важливих напрямів удосконалення системи оборонних закупівель є інтеграція міжнародного досвіду. Це включає в себе адаптацію міжнародних стандартів і процедур, зокрема принципів НАТО, які можуть значно підвищити ефективність закупівель, забезпечити більшу прозорість і зменшити корупційні ризики. Б. Беретин, М. Палевич і Д. Чутич відзначають, що досвід країн НАТО в організації оборонних закупівель є надзвичайно важливим для підвищення конкурентоспроможності та забезпечення високих стандартів у цій сфері [10]. Вони також зазначають важливість розвитку електронних платформ, таких як Prozorro, які дозволяють забезпечити прозорість закупівель в умовах війни та зменшити корупційні ризики.

Розширення застосування електронної платформи Prozorro для оборонних закупівель сприяє Міністерству оборони України та іншим оборонним державним замовникам не тільки знижувати корупційні ризики, але й втілювати принципи прозорості в управлінні державними закупівлями. Так, відповідно до запроваджених у 2023 році змін до системи оборонних закупівель було введено механізм відкритих конкурентних закупівель, що дозволяє не лише вітчизняним підприємствам, але й міжнародним партнерам змагатися за тендери та постачати техніку за найкращими цінами та умовами [11].

Система Prozorro стала важливим інструментом у забезпеченні прозорості оборонних закупівель, її застосування дозволило забезпечити більшу конкуренцію серед постачальників, зменшити адміністративне навантаження та прискорити процес закупівель у критичних умовах, що є особливо важливим під час воєнного стану. Агенція оборонних закупівель Міністерства оборони України стала найбільшим замовником безпілотників у системі Prozorro. З початку 2024 року через конкурентні торги було закуплено дрони DJI Mavic 3E та 3T на суму 2,5 млрд грн, що становить понад 40% від загальної суми угод на дрони у конкурентних закупівлях на Prozorro [12]. У свою чергу, використання динамічної системи закупівель Prozorro дозволило Держспецзв'язку у 2024 році встановити ціновий рекорд під час контракування квадрокоптерів DJI Mavic. По одному з контрактів вартість Mavic 3T склала 137 500 грн – це найнижча ціна у Prozorro з усіх закупівель, що були раніше. У двох інших контрактах Держспецзв'язку ціна становила 139 500 грн і 141 050 грн, що на 8% дешевше, ніж в контрактах Агенції оборонних закупівель Міністерства оборони України [13].

Процедура закупівель через Prozorro включає декілька етапів, що забезпечують контроль та відстеження кожного етапу угоди — від подачі заявок до постачання товару [14]. Важливим аспектом є забезпечення прозорості кожної угоди, що дає можливість не лише знижувати корупційні ризики, але й забезпечити своєчасне постачання необхідних матеріалів, що сприяє оперативності під час бойових дій.

Однією з основних проблем, з якими стикається система оборонних закупівель в Україні, є адаптація законодавства до умов війни та зміна процесів у відповідь на потреби фронту. Проблеми з

ланцюгами постачання, блокадами на кордоні та порушенням імпорتنих процедур ускладнюють оперативне забезпечення українського війська.

Слушною є думка Н. Суходольської, яка зазначає, що важливою є гнучкість законодавства та здатність оперативно змінювати процедури закупівель для того, щоб вони відповідали реальним потребам військ у конкретних умовах війни [15]. Крім того, на наш погляд, необхідно створювати механізми, які дозволять швидко реагувати на зміни, що відбуваються в умовах бойових дій.

З цією метою у 2023 році Міністерство оборони України запровадило нову дворівневу систему для організації оборонних закупівель. Це дозволило розділити функції між двома основними органами – Державним оператором тилу (ДОТ), який став відповідальний за закупівлю матеріалів і техніки для тилових потреб та Агенцією оборонних закупівель (АОЗ), сфера діяльності якої – здійснення безпосередніх закупівель озброєнь і техніки для Збройних Сил України. Ця система значно спростила процеси та дозволила збільшити ефективність використання коштів. Подібний підхід є схожим на стандартні практики країн НАТО і був запроваджений для підвищення прозорості та оперативності.

Заслугує окремої уваги в цьому аспекті діяльність Національного агентства з питань запобігання корупції (НАЗК), яке презентувало дослідження корупційних ризиків у тилових закупівлях для ЗСУ та пріоритетні проекти НАЗК в сфері оборони. Метою заходу стали обговорення та обмін досвідом у розробці та управлінні оборонними закупівлями під час воєнного стану [16].

Останніми роками Міністерство оборони України активно працює над удосконаленням своєї системи оборонних закупівель. Одним із ключових кроків у цьому напрямі стало створення вебпорталу «Партнер МОУ», який дозволяє ефективно взаємодіяти з виробниками та постачальниками, а також прискорювати процеси закупівель. Це стало можливим завдяки цифровізації, яка дозволила збільшити конкуренцію на торгах та зменшити час обробки документів, що є критично важливим під час війни. За останній рік, за даними офіційних джерел, через портал було успішно укладено понад 20% усіх контрактів Міністерства оборони України [17].

У зв'язку з безперервними бойовими діями, адаптація закупівельних процесів до нових умов стала обов'язковою умовою для забезпечення Збройних Сил України необхідними ресурсами в найкоротші терміни. Протягом 2024 року значно збільшилася кількість електронних торгів, а також створено умови для швидкого реагування на нові потреби, що зумовлює постійне вдосконалення механізмів закупівель. Як зазначив директор департаменту політики закупівель Міністерства оборони України Гліб Канєвський на семінарі Агенції НАТО з підтримки та постачання (NSPA), присвяченому урокам розвитку та управління оборонними закупівлями в умовах воєнного стану на виконання рекомендації Стратегічного огляду оборонних закупівель Україна-НАТО, завдяки впровадженню нових цифрових інструментів та динамічному вдосконаленню існуючих процедур, було досягнуто зниження термінів поставки критичних товарів на фронт, що сприяло підвищенню оперативності в умовах постійних загроз [18].

У таких країнах, як Ізраїль, досвід гнучкої організації оборонних закупівель став ключовим елементом у забезпеченні національної безпеки в умовах постійних загроз. З цією метою розроблені спеціальні механізми пришвидшеного проведення тендерів, що дозволяють швидко адаптувати закупівельні процедури до потреб війни, включаючи можливість зміни постачальників і скорочення термінів постачання товарів. Переконані, що запозичення таких практик дозволить Україні оперативно реагувати на ситуації, які вимагають термінових закупівель [19; 20].

Важливим питанням є не лише законодавче забезпечення, але й розробка стратегій для управління оборонними ресурсами, включаючи диверсифікацію постачання та підтримку внутрішнього виробництва критично важливих матеріалів. Е. Хохшорнер і Й. Фіннведен наголошують на тому, що в умовах війни потрібно не лише покладатися на міжнародних постачальників, але й активно розвивати національне виробництво, що дозволить мінімізувати залежність від зовнішніх факторів і забезпечити стабільність постачання для оборонного сектору [8].

В цьому аспекті доцільним є розширення співпраці з міжнародними постачальниками та партнерами. Запозичення досвіду країн, які вже успішно здійснюють оборонні закупівлі за міжнародними контрактами, таких як США і Великобританія, включає налагодження безпосередньої співпраці з міжнародними постачальниками оборонних товарів і техніки. Оскільки війна вимагає постійної доступності сучасної техніки та озброєнь, така співпраця дозволить Україні укласти довгострокові угоди з виробниками зброї та техніки, що забезпечать надійність постачань [20].

З огляду на виклики, з якими стикається Україна, важливо забезпечити не лише ефективне управління ресурсами, але й створити систему, яка здатна адаптуватися до швидко змінюваних умов війни. Як слушно зазначають вчені Б. Беретин та М. Палєвич, необхідно інтегрувати міжнародні стандарти в українську практику, щоб підвищити ефективність системи оборонних закупівель і забезпечити національну безпеку у найбільш ефективний спосіб [10].

Висновки. Таким чином, оборонні закупівлі є критично важливим компонентом системи національної безпеки, особливо в умовах війни, коли постійно змінюються вимоги до оборонної спроможності. Україна активно адаптує свої процедури до умов війни, зокрема завдяки інтеграції міжнародного досвіду та застосуванню високих стандартів країн НАТО. Впровадження таких інструментів, як електронна система Prozorro, значно покращує прозорість, знижує корупційні ризики і підвищує ефективність оборонних закупівель.

Проте, незважаючи на досягнуті успіхи, є ряд аспектів, які потребують подальшого вдосконалення. Зокрема, необхідно більш детально розробити і закріпити в законодавстві зміни, що стосуються адаптації до швидко змінюваних умов війни. Важливо забезпечити гнучкість та оперативність у процесах закупівель, особливо в контексті постачання техніки та інших критично важливих матеріалів для військ. До найбільш важливих напрямів трансформації інтеграції міжнародного досвіду в організацію оборонних закупівель України в умовах війни відносимо:

- конкретизацію змін у законодавстві - важливо внести конкретні зміни в нормативно-правові акти, зокрема в частині спрощення процедур та підвищення гнучкості закупівель, щоб відповідати вимогам сучасної війни та забезпечити оперативність в умовах бойових дій;

- покращення логістичних процесів - для забезпечення ефективності оборонних закупівель необхідно розробити нові стратегії управління ланцюгами постачання, що включають адаптацію до блокування на кордоні та проблем з імпортом процедурами;

- залучення міжнародних партнерів - розширення співпраці з міжнародними постачальниками та партнерами дозволить забезпечити сталий доступ до сучасної техніки, яка відповідає стандартам НАТО. Важливо налагодити довгострокові угоди з міжнародними виробниками зброї та техніки;

- удосконалення цифровізації та інтеграція з іншими платформами - система Prozorro потребує подальшого розвитку, зокрема через інтеграцію з іншими державними платформами для забезпечення більшої оперативності та зниження адміністративних витрат.

Застосування цих пропозицій дозволить Україні не лише поліпшити систему оборонних закупівель, але й зміцнити національну безпеку, створюючи ефективну систему, здатну оперативно реагувати на виклики сучасної війни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Голота О.П. (2020). Система державних оборонних закупівель України: теоретичний аспект. *Ефективна економіка*, 2020(4). <https://doi.org/10.32702/2307-2105-2020.4.72>.
2. Пацурія Н.Б. (2022). Еволюція законодавства України про публічні та оборонні закупівлі від витоків до сьогодення: нарративний аналіз. Retrieved from <https://surl.li/ommmmc>.
3. Кривенко, А.Л. (2021). Правове регулювання публічних закупівель: досвід ЄС. *Інформація і право*, 2021(3(38)). Retrieved from <https://surl.li/ommki>.
4. Петруненко Я.В. (2019). Зарубіжний досвід регулювання публічних закупівель як господарсько-правового засобу забезпечення ефективного використання державних коштів. *Правова держава*, 34, 23–28.
5. Чебан Ю.Ю., & Сирцева С.В. (2021). Електронна система публічних закупівель в Україні: особливості функціонування та перспективи розвитку. *Modern Economics*, 27. Retrieved from <https://surl.li/ommuo>.
6. Kennedy-Loest, C., & Pourbaix, N. (2010). The new EU Defence Procurement Directive. *ERA Forum*, 11, 399–410. <https://doi.org/10.1007/s12027-010-0172-x>.
7. Кулагін К.К., Солонець О.І., Ведмідь О.І., Квіткін К.П., & Борисенко М.В. (2022). Реформування національної системи управління життєвим циклом озброєння та військової техніки за стандартами НАТО. *Системи озброєння і військова техніка*, 3(71), 24–34.
8. Hochschorner, E., & Finnveden, G. (2006). Life Cycle Approach in the Procurement Process: The Case of Defence Materiel. *Int J Life Cycle Assessment*, 11, 200–208. <https://doi.org/10.1065/Ica2005.10.230>.
9. Гулак О.В., Артеменко О.В., & Світличний О.П. (2023). Правовий механізм публічних закупівель в оборонній сфері України. *Академічні візії*, 17.
10. Beretin, B., Paljevic, M., & Cutic, D. (2022). Defense planning in Croatia. In *18th Conference on Interdisciplinary Management Research (IMR)* (pp. 40–61). Opatija.
11. Про затвердження особливостей здійснення оборонних закупівель на період дії правового режиму воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України № 1275 від 11.11.2022 р.
12. Ministry of Defense of Ukraine. (2024, January 30). Ministry of Defense procures DJI Mavic 3E and 3T drones for 2.5 billion UAH. *Military Media Center*. Retrieved February 14, 2025, from <https://mil.in.ua/uk/news/minoborony-zakupylo-drony-dji-mavic-3e-ta-3t-na-sumu-2-5-mlrd-grn/>.

13. Nashi Groshi. (2024, 15 жовтня). У ДССЗЗІ новий рекорд: дешевий нічний Mavic, тепер 137 500 грн. Разом з АОЗ замовили на півмільярда. Nashi Groshi. <https://nashigroshi.org/2024/10/15/u-dsszzi-novyy-rekord-deshevyzny-nichnykh-mavikiv-teper-137-500-hrn-razom-z-aosz-zamovyly-na-pivmil-iarda/>.
14. Prozorro. (n.d.). Які етапи передбачає закупівля? Retrieved February 14, 2025, from https://infobox.prozorro.org/faq/yaki-etapi-peredbachaye-zakupivlya?utm_source=chatgpt.com.
15. Суходольська Н.А. (2022). Загальна характеристика системи публічних закупівель товарів, робіт і послуг в Україні. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія економічна. Серія юридична*, 33(2022), 28–34.
16. Національне агентство з питань запобігання корупції. (n.d.). Інтеграція України в НАТО: стратегічні питання для оборонних закупівель. Retrieved February 14, 2025, from https://nazk.gov.ua/uk/nato/?utm_source=chatgpt.com.
17. Міністерство оборони України. (2023, April 6). Міноборони запустило платформу «Партнер МОУ» для цифровізації тилових закупівель. Retrieved February 14, 2025, from <https://mod.gov.ua/news/minoboroni-zapustilo-platformu-partner-mou-dlya-czifrovizacziyi-tilovih-zakupivel>.
18. Міністерство оборони України. (2024, January 31). Цифровізація закупівель на 20% збільшить конкуренцію на торгах та сприятиме гнучкості Міноборони — Гліб Каневський. Retrieved February 14, 2025, from <https://mod.gov.ua/news/czifrovizacziya-zakupivel-na-20-zbilshit-konkurencziyu-na-torgah-ta-spriyaye-gnuchkosti-minoboroni-glib-kanyevskij>.
19. Національне агентство з питань запобігання корупції. (2023, December 10). Корупційні ризики в публічних закупівлях під час воєнного стану: Рекомендації НАЗК. Retrieved February 14, 2025, from <https://nazk.gov.ua/uk/koruptsijni-ryzyky-v-publichnyh-zakupivlyah-pid-chas-voennogo-stanu-rekomendatsiyi-nazk>.
20. Петик Л.О., & Бацман І.В. (2023). Публічні закупівлі в умовах воєнного стану. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: економіка та управління*, (9).

УДК 341.24:620.9:351.862.4

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.171>

ЕНЕРГЕТИЧНА БЕЗПЕКА ЯК ЧИННИК НАЦІОНАЛЬНОЇ СТІЙКОСТІ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ТА МІЖНАРОДНИЙ ПРАВОВИЙ КОНТЕКСТ

Бондаренко Є.,*PhD, професорка кафедри публічного та міжнародного права,
Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана*

ORCID: 0000-0003-0468-7949

e-mail: bondarenko.yevheniia@kneu.edu.ua

Бондаренко Є. Енергетична безпека як чинник національної стійкості: європейський та міжнародний правовий контекст.

У статті досліджується правове регулювання енергетичної безпеки України в умовах міжнародної співпраці та європейської інтеграції, що набуває особливої актуальності на тлі повномасштабної збройної агресії з боку російської федерації. Авторка аналізує сучасні виклики у сфері енергетичної безпеки, зокрема цілеспрямовані атаки на критичну інфраструктуру, які мають ознаки порушення міжнародного гуманітарного права, та підкреслює стійкість української енергетичної системи в умовах війни. Увагу приділено стратегічним документам, зокрема Енергетичній стратегії України до 2050 року та Національному плану з енергетики та клімату до 2030 року, які передбачають розвиток відновлюваних джерел енергії, децентралізацію енергетичного сектору та досягнення кліматичної нейтральності.

Розкрито значення гармонізації національного законодавства з *acquis* ЄС, імплементації вимог Третього енергетичного пакету, Паризької кліматичної угоди та участі України в Європейській зеленій угоді. Аналізується роль міжнародних інституцій, зокрема Європейського Союзу, Енергетичного Співтовариства, IRENA та ООН у наданні технічної, фінансової та інституційної підтримки. Особливий акцент зроблено на функціонуванні Фонду енергетичної підтримки України (Energy Support Fund), розвитку ініціативи Ukraine Green Recovery Fund та забезпеченні інтеграції української енергосистеми до ENTSO-E.

Авторка акцентує на тому, що енергетична безпека виступає невід'ємною складовою національної безпеки, ключовим елементом післявоєнної відбудови та важливою частиною процесу європейської інтеграції України. Забезпечення енергетичної безпеки розглядається як багатокomпонентна правова конструкція, що інтегрує норми міжнародного права, *acquis* Європейського Союзу, фінансові інструменти підтримки та елементи політики безпеки. Такий підхід вимагає всебічної правової трансформації та здатності адаптуватися до динамічних геополітичних викликів.

Ключові слова: енергетична безпека, правове регулювання, Європейський Союз, міжнародна співпраця, енергетична стратегія, стійкість, відновлювана енергія, національна безпека, євроінтеграція, війна.

Bondarenko Ye. Energy security as a factor of national resilience: European and international legal context.

The article explores the legal framework for ensuring Ukraine's energy security within the context of international cooperation and European integration, which has become particularly relevant amid the full-scale armed aggression by the Russian Federation. The author examines current threats to energy security, including deliberate attacks on critical infrastructure that exhibit signs of violations of international humanitarian law, and emphasises the resilience of Ukraine's energy system under wartime conditions. Special attention is paid to strategic policy documents, notably the Energy Strategy of Ukraine until 2050 and the National Energy and Climate Plan until 2030, which envisage the development of renewable energy sources, decentralisation of the energy sector, and the achievement of climate neutrality.

The study highlights the importance of harmonising national legislation with the EU *acquis*, implementing the requirements of the Third Energy Package, the Paris Climate Agreement, and Ukraine's engagement in the European Green Deal. The paper analyses the role of international institutions, such as the European Union, the Energy Community, IRENA, and the United Nations, in providing technical, financial, and institutional assistance. Particular emphasis is placed on the operation of the Energy Support Fund for Ukraine, the development of the Ukraine Green Recovery Fund initiative, and the integration of Ukraine's energy system into ENTSO-E.

The author underscores that energy security constitutes an integral component of national security, a fundamental element of post-war recovery, and a critical dimension of Ukraine's European integration.

Legal support for energy security is conceptualized as a multi-layered framework that incorporates international law, EU legal standards, financial support mechanisms, and security policy instruments. This comprehensive approach requires systemic legal transformation and adaptive capacities to respond to evolving geopolitical challenges.

Key words: energy security, legal regulation, European Union, international cooperation, energy strategy, resilience, renewable energy, national security, European integration, war.

Постановка проблеми. Енергетична безпека є одним із ключових елементів національної безпеки держави, що набуває особливого значення в умовах війни росії проти України та активних євроінтеграційних процесах. Сучасні виклики, пов'язані з повномасштабною військовою агресією РФ, не лише поставили під загрозу функціонування критичної енергетичної інфраструктури України, а й актуалізували потребу у формуванні стійкої, ефективною та юридично захищеної енергетичної системи.

З початку повномасштабного вторгнення РФ проти України системні ракетні та дроніві удари були спрямовані на енергетичну інфраструктуру країни. За даними Моніторингової місії ООН з прав людини в Україні, ці атаки мають систематичний і широкомасштабний характер. Зокрема, зафіксовано використання понад 1300 ракет і близько 1000 ударних дронів по енергетичних об'єктах у більшості регіонів України. Такі дії є свідомим порушенням норм міжнародного гуманітарного права (МГП), оскільки спрямовані проти цивільної інфраструктури та цивільного населення. Постраждали понад 800 об'єктів теплопостачання. Прямі атаки були здійснені на Дністровську та Канівську ГЕС, що свідчить про наміри повторити техногенну катастрофу, подібну до знищення Каховської ГЕС. Попри це, енергосистема України демонструє стійкість та відновлюваність. Вагому роль у відновленні енергетичної інфраструктури відіграють міжнародні партнери. У контексті геополітичного використання енергетики як інструменту тиску, Росія зазнала стратегічних втрат, зокрема — втрати європейського газового ринку.

Метою цього дослідження є аналіз правового регулювання енергетичної безпеки України в умовах міжнародної співпраці та європейської інтеграції. Дослідження спрямоване на оцінку ролі ЄС у зміцненні енергетичної безпеки України, вивчення механізмів гармонізації національного законодавства з правовими нормами ЄС, а також аналіз стратегічних документів та ініціатив, спрямованих на розвиток енергетичного сектору України. Особлива увага приділяється питанням розвитку відновлюваної енергетики, енергоефективності та залучення міжнародної фінансової та технічної підтримки.

Стан опрацювання проблематики. Останніми роками питання правового регулювання енергетичної безпеки України в контексті міжнародної співпраці та європейської інтеграції стали предметом активних наукових досліджень. Значна увага приділяється ролі ЄС у зміцненні енергетичної безпеки України. Зокрема, Я. Костюченко виокремив ключові напрями та механізми співпраці між Україною та ЄС, включаючи надання фінансової допомоги, технічну підтримку та спільні проекти у сфері відновлюваної енергетики та енергоефективності. Є. Шульга та інші українські вчені приділяли увагу питанням гармонізації національного законодавства України з правовими нормами ЄС у сфері енергетики, аналізу особливості правового забезпечення енергетичної безпеки в ЄС та можливості адаптації цього досвіду в Україні. Проводячи порівняльний аналіз концепцій енергетичної безпеки ЄС та України, науковці визначали основні принципи та підходи, що використовуються в кожній із концепцій, з метою пошуку шляхів енергетичної безпеки України у довгостроковій перспективі для України [14, 15, 16].

Загалом аналіз наукових публікацій свідчить про збільшений інтерес до питань енергетичної безпеки України. Українські дослідники зосереджуються на адаптації національного законодавства до стандартів ЄС та розвитку відновлюваної енергетики, тоді як європейські вчені акцентують увагу на правових механізмах забезпечення енергетичної безпеки та інтеграції енергетичних ринків.

Виклад основного матеріалу. Зростаюча взаємозалежність держав, зміна клімату, розвиток «зеленої» енергетики та геополітичні конфлікти зумовили необхідність переосмислення підходів до забезпечення енергетичної безпеки. У випадку України ці процеси відбуваються в умовах одночасного впливу кількох потужних факторів: воєнної агресії з боку російської федерації, курсу на євроінтеграцію та активного включення у глобальні ініціативи зі сталого розвитку.

Європейський вектор зовнішньої політики України передбачає, серед іншого, гармонізацію енергетичного законодавства з асписом ЄС. У цьому контексті важливою є імплементація вимог Третього енергетичного пакету, Паризької кліматичної угоди (Paris Agreement) та участь у Європейській зеленій угоді (European Green Deal) [1].

З огляду на стратегічну важливість енергетики, Україна послідовно адаптує своє національне законодавство до міжнародних норм, а також бере участь у ключових ініціативах Європейського

Союзу та Енергетичного Співтовариства. Як зазначено в Резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 23 лютого 2023 року, питання енергетичної безпеки повинні входити до майбутніх мирних домовленостей щодо України, що свідчить про її глобальне значення [2].

У відповідь на виклики війни та енергетичну дестабілізацію уряд України схвалив нову Енергетичну стратегію України до 2050 року (Розпорядження Кабінету Міністрів України № 373-р від 21 квітня 2023 року), в якій закладено курс на досягнення кліматичної нейтральності, відмову від імпорту російських енергоносіїв та перехід до сталої, децентралізованої енергетики на основі ВДЕ (відновлюваних джерел енергії). Вказана стратегія передбачає інтеграцію ядерної енергетики, ВДЕ та альтернативних джерел енергії в загальну енергетичну модель, а також створення умов для функціонування енергетичного ринку за принципами відкритості, прозорості та недискримінаційності. У документі також визначено пріоритети: енергетична самодостатність, інфраструктурна безпека, кліматична нейтральність, соціальна інклюзія та ринкова інтеграція [3].

Ця стратегія не лише відповідає європейським підходам до енергетичної трансформації, але й відіграє важливу роль у формуванні правового поля, що сприятиме енергетичній безпеці України у довгостроковій перспективі. Незважаючи на те, що перший варіант цього плану став застарілим унаслідок повномасштабного вторгнення росії, його оновлення та адаптація до умов воєнного часу стали предметом фахових рекомендацій з боку Секретаріату Енергетичного Співтовариства. У червні 2024 року Україна затвердила оновлений Національний план з енергетики та клімату на період до 2030 року, що став важливою складовою адаптації енергетичної та кліматичної політики до викликів воєнного часу [4].

Паралельно з нормативною трансформацією Україна активно розвиває партнерства з ключовими міжнародними інституціями. Зокрема, співпраця з Міжнародним агентством з відновлюваних джерел енергії (IRENA) сприяє підготовці нових фінансових механізмів для підтримки «зеленої» трансформації, таких як Ukraine Green Recovery Fund [5]. Ця організація відіграє важливу роль у формуванні аналітичного, технічного та інституційного підґрунтя для розвитку сталої енергетики в Україні, а також підтримує країни-члени у розробці довгострокових стратегій розвитку відновлюваних джерел енергії, створенні нормативних рамок для «зеленого» переходу та мобілізації міжнародного фінансування для відповідних проєктів для різних держав.

У свою чергу, формування Енергетичного фонду підтримки України за участі Європейського Союзу та Енергетичного Співтовариства демонструє ефективність міжнародної солідарності в умовах кризи [6].

Важливо зауважити, що енергетична безпека України в умовах глобалізації та європейської інтеграції розглядається не лише як внутрішньополітичне завдання, а як комплексна категорія, що поєднує міжнародне право, регіональну безпеку, енергетичну ефективність та сталий розвиток, що у свою чергу зумовлює необхідність запровадження міжнародних ініціатив та співпраці щодо напрацювання правових механізмів забезпечення енергетичної безпеки та здатних реагувати на сучасні геополітичні виклики.

У сучасних умовах ефективне забезпечення енергетичної безпеки неможливе без участі міжнародної спільноти, залучення інституційної та технічної допомоги, а також використання правових механізмів, заснованих на міжнародному праві. Україна, як держава-кандидат на вступ до Європейського Союзу, активно імплементує норми європейського права в національну правову систему, зокрема в сфері енергетики.

У перспективі особливого значення набуває розвиток правового режиму, який би забезпечував інтеграцію української енергетичної системи до Європейської мережі операторів систем передачі електроенергії (ENTSO-E), що дозволить синхронізувати українську систему з європейською та підвищити її стійкість. У цьому контексті важливим є сприяння транскордонній торгівлі електроенергією відповідно до принципів Енергетичного Співтовариства, що сприятиме інтеграції України в європейський енергетичний ринок, а також відповідність положенням Регламенту (ЄС) 2018/1999 про управління Енергетичним союзом і кліматичними діями, який встановлює вимоги до національних енергетичних та кліматичних планів [7]. Що кореспондується із дотриманням принципів енергетичної справедливості та недискримінаційного доступу до енергетичних ресурсів, закріплених, зокрема, у Законі України «Про основні засади державної кліматичної політики» [8].

Важливо, щоб правові механізми забезпечення енергетичної безпеки України формувалися в тісному зв'язку з міжнародним правом, фінансовими інструментами, та нормами права ЄС та з урахуванням безпекових викликів. Подальше їх удосконалення вимагає комплексної правової модернізації, а також гнучкого реагування на виклики війни та необхідності відновлення.

Одним із ключових інструментів міжнародної підтримки стала ініціатива Energy Support Fund for Ukraine, створена за сприяння Енергетичного Співтовариства та за активної участі Європейського

Союзу. Цей фонд дозволяє фінансувати екстрені ремонтні роботи, постачання обладнання та відновлення критичної енергетичної інфраструктури, що зазнала ушкоджень унаслідок воєнних дій. Його функціонування є прикладом ефективного застосування міжнародно-правових механізмів у сфері енергетичної солідарності [6].

Оскільки енергетичний сектор України наразі перебуває у фазі масштабної трансформації, що зумовлена як зовнішніми викликами — зокрема збройною агресією російської федерації, — так і внутрішнім курсом на модернізацію та європейську інтеграцію. У таких умовах стратегічне планування набуває критичного значення як інструмент забезпечення енергетичної безпеки, адаптації до кліматичних зобов'язань та впровадження стандартів Європейського Союзу.

Поряд із фінансовими механізмами важливе значення має формування стратегії та правової бази, що забезпечує інтеграцію України до європейських енергетичних ринків. Зокрема, це передбачає гармонізацію з регламентами ЄС щодо енергетичних ринків, енергетичної ефективності та відновлюваних джерел енергії.

Особливістю нового етапу енергетичного планування в Україні є поєднання довгострокових стратегічних цілей із оперативними заходами, спрямованими на забезпечення безперебійного енергопостачання, ремонт критичної інфраструктури, залучення міжнародного обладнання та ресурсів. Це вимагає не лише технічної, а й нормативної гнучкості — адаптації національного законодавства до потреб воєнного часу, що, у свою чергу, повинно узгоджуватися з вимогами права ЄС та міжнародними зобов'язаннями.

Таким чином, стратегічне планування та інституційні перетворення у сфері енергетики України є невіддільними від процесу правової євроінтеграції. Вони базуються на принципах сталого розвитку, енергетичної стійкості та відповідальності перед майбутніми поколіннями. Енергетична безпека в сучасних умовах постає не лише як компонент економічного розвитку, а як ключовий елемент національної безпеки та складова стратегічного бачення післявоєнного відновлення України. Повномасштабна збройна агресія РФ супроводжується цілеспрямованими ударами по критичній інфраструктурі, насамперед по об'єктах енергетики, що підтверджує використання енергії як зброї війни (weaponization of energy).

Попри безперервні атаки на енергетичну та газову інфраструктуру, енергетична система України продемонструвала надзвичайну стійкість. Вона підтримується завдяки широкомасштабним ремонтним кампаніям і тісній міжнародній підтримці. Як наголошується в наданому тексті, колективні зусилля українських установ та міжнародних партнерів змогли зберегти безперервне енергопостачання, підкресливши значення міжнародної солідарності в кризових умовах.

Це також отримало міжнародне визнання: у резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 23 лютого 2023 року наголошується, що питання енергетичної безпеки має стати складовою мирного врегулювання ситуації в Україні [2]. У свою чергу, Формула миру, запропонована Президентом України, включає окремий пункт, присвячений забезпеченню енергетичної безпеки як обов'язковій умові для досягнення сталого миру.

У цьому контексті важливо говорити не лише про оперативні заходи відновлення, а й про довгострокову побудову моделі енергетичної стійкості, яка б знижувала вразливість енергетичної системи до зовнішнього тиску. Згідно з підходами, викладеними у первинному документі, така модель має включати: диверсифікацію джерел енергії (особливо за рахунок ВДЕ); посилення внутрішньої інфраструктурної спроможності; забезпечення кіберзахисту енергетичних систем; правові механізми інтеграції до європейського ринку.

Енергетична безпека в цьому розумінні виходить за рамки виключно енергетичної політики — вона стає частиною оборонного, економічного та дипломатичного комплексу держави. Дослідження Світового банку (2023) та IEA (2023) підтверджують, що відновлення та децентралізація енергосистем у постконфліктних країнах є ключем до забезпечення стійкого розвитку [9, 10].

У лютому 2025 року Європейська комісія оголосила про розширення пакету підтримки енергетичної безпеки України, що має створити умови для повної інтеграції ринку електроенергії України до ринку ЄС до початку 2027 року — спільно з Молдовою. Цей пакет передбачає також поступове приєднання України до газового ринку ЄС за умови активізації необхідних ринкових реформ. Окрім того, заходи, передбачені в межах пакету, спрямовані на підвищення безпеки енергопостачання не лише в Україні, а й у ширшому регіональному контексті. Зокрема, Європейська комісія зобов'язалася сприяти забезпеченню потреб України в закупівлі природного газу. Особливо важливим елементом є стимулювання розвитку внутрішнього виробництва електроенергії з відновлюваних джерел, що, у свою чергу, має зміцнити загальну стійкість енергетичної системи держави [11].

Висновки. Враховуючи вищезазначене, стратегічна побудова енергетичної безпеки в Україні має опиратися на такі основні блоки: правове регулювання, що забезпечує інтеграцію з ЄС, від-

повідність міжнародним зобов'язанням і захист критичної інфраструктури; інституційну спроможність, яка гарантує ефективне управління енергетичними ресурсами в умовах ризиків; міжнародну підтримку, що виявляється у фінансуванні, технічному сприянні та політичному лобюванні на глобальному рівні.

Як приклад можна навести внесок ЄС у Фонд підтримки енергетики України, а також стратегічну допомогу в межах ініціативи REPowerEU, яка прямо передбачає зниження енергетичної залежності від росії у Центральній та Східній Європі [12].

Підсумовуючи, варто зазначити, що енергетична безпека розглядається як передумова досягнення сталого миру, складова післявоєнної відбудови та частина геополітичної суб'єктності України. Її правове оформлення і міжнародне закріплення мають стати пріоритетами української політики на найближче десятиліття.

Правове регулювання енергетичної безпеки потребує комплексного підходу, що передбачає гармонізацію національного законодавства з міжнародними нормами, зокрема з *acquis* Європейського Союзу (ЄС), а також залучення міжнародної технічної, фінансової та інституційної підтримки. У цьому контексті особливої ваги набуває співпраця з ключовими міжнародними організаціями, зокрема Європейським Союзом, Енергетичним Співтовариством, Міжнародним агентством з відновлюваних джерел енергії (International Renewable Energy Agency – IRENA) та структурами ООН.

У свою чергу, підтримка міжнародних партнерів, зокрема шляхом участі у формуванні Фонду енергетичної підтримки України (Energy Support Fund) та ініціативі створення Офісу зеленого переходу, відіграє важливу роль у відновленні, модернізації та стратегічній трансформації енергетичного сектору України відповідно до принципів сталого розвитку. Водночас включення енергетичної безпеки до Формули миру, запропонованої Україною, свідчить про усвідомлення її критичного значення не лише для повоєнного відновлення, а й для забезпечення довгострокової стабільності, справедливого миру та міжнародної енергетичної безпеки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Paris Agreement. UNFCCC. URL: <https://unfccc.int/process-and-meetings/the-paris-agreement>.
2. UN General Assembly calls for immediate end to war in Ukraine. URL: <https://news.un.org/en/story/2023/02/1133847>.
3. Розпорядження Кабінету Міністрів України про схвалення Енергетичної стратегії України до 2050 року № 373-р від 21 квітня 2023 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/373-2023-r#Text>.
4. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Національного плану з енергетики та клімату на період до 2030 року» № 587-р від 25 червня 2024 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/587-2024-%D1%80#Text>.
5. European Investment Bank. Ukraine Green Recovery Fund. URL: <https://www.eib.org/en/projects/all/20240280>.
6. Energy Support Fund for Ukraine. Energy Community. URL: <https://www.energy-community.org/Ukraine/Fund.html>.
7. Регламент (ЄС) 2018/1999. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2018/1999/oj/eng>.
8. Закон України «Про основні засади державної кліматичної політики» № 3991-IX від 08 жовтня 2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3991-20#Text>.
9. World Bank Ukraine Rapid Damage and Needs Assessment, February 2023. URL: <https://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports/documentdetail/099021324115085807/p1801741bea12c012189ca16d95d8c2556a>.
10. IEA. Ukraine Energy Profile – Analysis. 2023. URL: <https://www.iea.org/reports/ukraine-energy-profile>.
11. EU Commission. Press release Feb. 24, 2025. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/uk/ip_25_588.
12. European Commission. REPowerEU Plan, URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/european-green-deal/repowereu-affordable-secure-and-sustainable-energy-europe_en.
13. Energy Community Secretariat. Recommendations on the draft integrated National Energy and Climate Plan of Ukraine covering the period 2025-2030. URL: <https://www.energy-community.org/news/Energy-Community-News/2024/06/07.html>.
14. Костюченко Я.М. Роль ЄС у забезпеченні енергетичної безпеки України. *Вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2023. № 41(3). С. 41–45. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/11/41-3.pdf>.
15. Шульга Є.В. Особливості правового забезпечення енергетичної безпеки в Європейському Союзі. *Право. Людина. Довкілля*. 2019. № 10(4). С. 167–173. URL: <https://environmentalscience>.

com.ua/uk/article/read/osoblivosti-pravovogo-zabyezpyechyennya-yenyergyetichnoyi-byezpyeki-v-yevropeyskomu-soyuzi.

16. Vitaliy Radchenko, Maryna Ilchuk. Renewable energy in Ukraine. URL: <https://cms.law/en/int/expert-guides/cms-expert-guide-to-renewable-energy/ukraine>.

УДК 341.9:355.48

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.172>

КОНЦЕПЦІЯ ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ

Бушок О.О.,

аспірант кафедри міжнародного та європейського права
Державного некомерційного підприємства
«Державний університет «Київський авіаційний інститут»
ORCID: 0009-0005-8566-9540

Бушок О.О. Концепція повоєнного відновлення в історичній ретроспективі.

Стаття присвячена історичному розвитку концепції повоєнного відновлення в міжнародному праві, яка відображає зміни підходів до реконструкції держав після збройних конфліктів. Автор досліджує історичний розвиток цього процесу, починаючи з післявоєнного періоду Першої світової війни, аналізує механізми відбудови, які застосовувалися після Другої світової війни, включаючи План Маршалла, а також розглядає сучасні міжнародні ініціативи та виклики, з якими стикаються країни у процесі повоєнної реконструкції.

Основний акцент зроблено на трансформації підходів до повоєнного відновлення: від суто матеріальної реконструкції інфраструктури та економіки до комплексного процесу, що включає відновлення державних інституцій, реформування правової системи, забезпечення прав людини, розвиток демократичного врядування та економічної стабільності. Автор аналізує роль міжнародних організацій, які сприяють розробці механізмів фінансової підтримки, правового регулювання та моніторингу відбудови.

У статті представлено історичні приклади успішних та проблемних ініціатив повоєнного відновлення, зокрема діяльність Ліги Націй у міжвоєнний період, роль ООН та міжнародних фінансових інституцій у післявоєнній реконструкції Європи, а також досвід Балканських країн у 1990-х роках. Автор наголошує, що сучасний підхід передбачає не лише фізичну відбудову, а й боротьбу з корупцією, залучення місцевих громад до процесу відновлення, соціальну реабілітацію постраждалого населення та забезпечення довгострокової стабільності.

Окрема увага приділяється сучасним викликам повоєнного відновлення, зокрема на прикладі України. Автор аналізує необхідність системного підходу, що включає відбудову інфраструктури, реформу державного управління, економічну інтеграцію, залучення інвестицій та підтримку соціальної сфери. У статті підкреслюється, що міжнародний досвід демонструє: успішне відновлення можливе лише за умови комплексного підходу, прозорості процесів та ефективного управління ресурсами.

Ключові слова: повоєнне відновлення, міжнародне право, постконфліктне суспільство, збройний конфлікт, міжнародна співпраця.

Bushok O.O. The concept of post-war reconstruction in historical retrospect.

The article is devoted to the historical development of the concept of post-war reconstruction in international law, which reflects changes in approaches to the reconstruction of states after armed conflicts. The author examines the historical development of this process, starting with the post-war period of the First World War, analyzes the reconstruction mechanisms used after the Second World War, including the Marshall Plan, and considers current international initiatives and challenges faced by countries in the process of post-war reconstruction.

The main emphasis is placed on the transformation of approaches to post-war reconstruction: from purely material reconstruction of infrastructure and economy to a comprehensive process that includes the restoration of state institutions, reform of the legal system, human rights, development of democratic governance and economic stability. The author analyzes the role of international organizations, which contribute to the development of mechanisms for financial support, legal regulation, and monitoring of reconstruction.

The article presents historical examples of successful and problematic post-war reconstruction initiatives, including the activities of the League of Nations in the interwar period, the role of the UN and international financial institutions in the post-war reconstruction of Europe, and the experience of the Balkan countries in the 1990s. The author emphasizes that the modern approach involves not only physical reconstruction, but also the fight against corruption, involvement of local communities in the recovery process, social rehabilitation of the affected population, and ensuring long-term stability.

Particular attention is paid to the current challenges of post-war recovery, in particular, on the example of Ukraine. The author analyzes the need for a systemic approach, including infrastructure reconstruction, public administration reform, economic integration, investment attraction, and support for the social sphere. The article emphasizes that international experience demonstrates that successful recovery is possible only with a comprehensive approach, transparency of processes and effective management of resources.

Key words: post-war reconstruction, international law, post-conflict society, armed conflict, international cooperation.

Постановка проблеми. Проблема повоєнного відновлення в міжнародному праві має глибокі історичні корені, які формувалися під впливом світових конфліктів та міжнародних домовленостей. Відновлення після Першої світової війни ґрунтувалося переважно на фінансовій стабілізації та локальних ініціативах, тоді як Друга світова війна спричинила появу масштабних програм економічної допомоги, таких як План Маршалла. Надалі конфлікти в Іраку, Афганістані та сучасні виклики, зокрема війна в Україні, засвідчили необхідність комплексного підходу, що включає не лише фізичну відбудову, а й політичні, соціальні та правові реформи. Така історична ретроспектива дозволяє зрозуміти еволюцію міжнародних механізмів відновлення та адаптацію їх до сучасних викликів.

Стан опрацювання проблематики. Аналіз останніх досліджень і публікацій щодо історичного розвитку концепції повоєнного відновлення в міжнародному праві виявляє значні зміни в підходах до відбудови постконфліктних держав. Сучасні дослідження в цій сфері підкреслюють важливість комплексного підходу, що охоплює не тільки відновлення інфраструктури, а й створення стабільних державних інституцій, реформування правової системи та забезпечення прав людини. Ці питання активно досліджують такі вчені, як Т.Р. Короткий, Н.В. Камінська, А.О. Кориневич, В. Гуменюк, К. Шмітт, М. Келлі та інші.

Метою статті є аналіз історичного становлення концепції повоєнного відновлення в міжнародному праві, зокрема, в контексті зміни підходів до відбудови держав після збройних конфліктів. У статті розглядаються основні етапи розвитку цієї концепції: від матеріальної реконструкції до комплексного підходу, що включає соціальні, правові та економічні аспекти. Завданнями статті є дослідження історичного досвіду повоєнного відновлення, роль міжнародних організацій у цьому процесі, а також аналіз сучасних підходів до відновлення після війни, зокрема на прикладі України.

Виклад основного матеріалу. Історичний розвиток концепції повоєнного відновлення в міжнародному праві відображає еволюцію підходів до відбудови держав після збройних конфліктів з урахуванням накопиченого досвіду. Спочатку відновлення здебільшого зводилося до матеріальної реконструкції інфраструктури та економіки, однак із розвитком міжнародного права та гуманітарних стандартів підхід до цього процесу значно розширився.

Сучасне повоєнне відновлення охоплює не лише фізичну відбудову, а й створення ефективних державних інституцій, реформування правової системи, забезпечення прав людини та підтримку демократичного врядування. Значну роль у цьому процесі відіграють міжнародні організації, такі як ООН, Світовий банк, Міжнародний валютний фонд, Європейський Союз та інші, які розробляють та впроваджують відповідні механізми правового регулювання, фінансової підтримки та моніторингу відбудови.

Еволюція концепції також відображає перехід від односторонніх програм допомоги до комплексного, інтегрованого підходу, що включає залучення місцевих громад, підзвітність влади, боротьбу з корупцією та сприяння примиренню між конфліктуючими сторонами [1].

Першим масштабним випробуванням для міжнародної спільноти у сфері післявоєнного відновлення стала Перша світова війна (1914–1918), наслідки якої спричинили величезні людські жертви, руйнування інфраструктури, економічний спад та політичну нестабільність у багатьох країнах. Після її завершення міжнародна спільнота вперше зіткнулася з необхідністю системного підходу до відновлення зруйнованих держав та регіонів, що зазнали найбільших втрат.

Одним із ключових акторів цього процесу стала Ліга Націй, створена у 1920 році з метою підтримки миру та стабільності у світі. Вона відіграла важливу роль у фінансовій та технічній допомозі країнам, які найбільше постраждали від війни. Зокрема, в Австрії було ухвалено рішення про призупинення виплат репарацій, що дало змогу зменшити економічний тиск. Окрім того, за сприяння Ліги Націй у країні було розпочато низку економічних реформ, спрямованих на стабілізацію фінансової системи, подолання гіперінфляції та відновлення промисловості. Для контролю за впровадженням цих заходів було призначено верховного комісара з економіки, який здійснював моніторинг та координацію відновлювальних процесів [2].

Подібні заходи були реалізовані і в Угорщині, яка, як і Австрія, опинилася в надзвичайно скрутному економічному становищі після розпаду Австро-Угорської імперії. За підтримки міжнародної

спільноти країні вдалося здійснити фінансову стабілізацію, реформувати банківський сектор та відновити основні галузі промисловості.

Окрім економічних заходів, важливою частиною повоєнного відновлення стали гуманітарні ініціативи. Мільйони людей залишилися без житла та засобів для існування, тому міжнародні організації та благодійні фонди організовували постачання продовольства, медикаментів та інших життєво необхідних ресурсів.

Хоча заходи, реалізовані після Першої світової війни, мали певні успіхи, вони не змогли повністю усунути соціально-економічні проблеми та запобігти новим конфліктам. Економічна криза 1929 року, політичні потрясіння та загострення міжнародної ситуації зрештою призвели до нової глобальної війни у 1939 році. Проте досвід першого повоєнного відновлення став важливим уроком для майбутніх міжнародних ініціатив у подоланні наслідків збройних конфліктів.

Після закінчення Другої світової війни Європа опинилася в руїнах: промислові підприємства були знищені, транспортна інфраструктура – серйозно пошкоджена, а економіки багатьох країн – у стані кризи. Мільйони людей залишилися без роботи, житла та засобів для існування. У такій ситуації нагальним стало питання відновлення економічного потенціалу континенту та запобігання політичній нестабільності, яка могла призвести до подальших конфліктів.

У відповідь на ці виклики Сполучені Штати ініціювали масштабну програму економічної допомоги, відому як План Маршалла, або Європейська програма відновлення (ERP – European Recovery Program). Ініціатором програми став державний секретар США Джордж Маршалл, який 5 червня 1947 року представив її основні положення у своїй знаменитій промові в Гарвардському університеті [3].

Основною метою Плану Маршалла було економічне відродження Європи шляхом надання фінансової допомоги для відновлення промисловості, модернізації виробництва, розвитку сільського господарства та зміцнення торговельних зв'язків між європейськими країнами. Загалом у рамках програми, що діяла з 1948 по 1952 рік, США надали 16 європейським країнам понад 13 мільярдів доларів (що еквівалентно сотням мільярдів у сучасних цінах).

Допомога надавалась у вигляді фінансових грантів, кредитів, поставок сировини, продовольства та промислового обладнання. Значну частину коштів отримали Велика Британія, Франція, Західна Німеччина та Італія, оскільки саме ці країни зазнали найбільших руйнувань.

Окрім економічного відновлення, План Маршалла мав і геополітичне значення. Він сприяв економічній інтеграції країн Західної Європи та створенню передумов для заснування майбутнього Європейського Союзу. Водночас програма стала важливим інструментом стримування радянського впливу в Європі в умовах початку Холодної війни.

План Маршалла став одним із найуспішніших прикладів міжнародної співпраці у сфері повоєнного відновлення. Він не лише допоміг Європі швидко відновитися, але й закріпив основи для подальшого економічного зростання та політичної стабільності на континенті [4].

Важливу роль у цьому процесі відіграло й створення у 1945 році Організації Об'єднаних Націй, головною метою якої було забезпечення миру, безпеки та міжнародної співпраці, зокрема у відновленні зруйнованих війною країн. Головною метою цієї організації було забезпечення миру, безпеки та міжнародної співпраці, зокрема у сфері відновлення зруйнованих війною країн.

Одним із перших практичних кроків ООН у цьому напрямку стало створення Адміністрації допомоги та відновлення для Європи та Китаю (UNRRA). Ця структура надавала гуманітарну, економічну та технічну допомогу країнам, які найбільше постраждали від Другої світової війни. Завдяки UNRRA мільйони людей отримали продовольство, медичне забезпечення, фінансову підтримку та допомогу у відновленні житла й інфраструктури [5].

Згодом функції повоєнного відновлення перейшли до спеціалізованих установ ООН, таких як Програма розвитку ООН (UNDP), Дитячий фонд ООН (UNICEF) та Всесвітня продовольча програма (WFP). Вони відігравали ключову роль у боротьбі з бідністю, голодом та соціально-економічними наслідками воєнних конфліктів.

ООН також сприяла створенню міжнародно-правових механізмів для забезпечення довгострокової стабільності, таких як миротворчі місії, програми розмінування та ініціативи з відновлення державних інституцій. Її діяльність у повоєнному відновленні не обмежується лише періодом після Другої світової війни. Організація продовжує відігравати ключову роль у відбудові країн, що постраждали від сучасних конфліктів, таких як Боснія і Герцеговина, Ірак, Афганістан та Україна [6].

ООН стала однією з найважливіших міжнародних структур, що координує глобальні зусилля з відновлення, допомагає постраждалим народам та сприяє побудові стійкого миру у світі.

У сучасному міжнародному праві концепція повоєнного відновлення ґрунтується на комплексному підході, який охоплює не лише фізичну реконструкцію зруйнованої інфраструктури, але й глибші процеси, спрямовані на забезпечення стабільного миру, відновлення державних інституцій та створення умов для сталого розвитку.

Одним із ключових аспектів повоєнного відновлення є зміцнення верховенства права та реформування правових систем, що включає модернізацію судочинства, забезпечення доступу до правосуддя та боротьбу з корупцією. Важливе місце займає й питання захисту прав людини, зокрема, реінтеграції постраждалих груп населення, підтримки внутрішньо переміщених осіб і гарантування соціальної справедливості.

Досвід відновлення після конфліктів у таких країнах, як Ірак, Афганістан, Боснія і Герцеговина, демонструє, що поряд із матеріальною відбудовою необхідно приділяти особливу увагу розбудові державних інституцій, реформуванню системи управління та створенню ефективних механізмів економічного розвитку. Значну роль у цьому процесі відіграють міжнародні організації, такі як ООН, Світовий банк та Європейський Союз, які надають фінансову, технічну та консультативну допомогу.

Окремо варто наголосити на значенні економічного відновлення, яке включає підтримку малого та середнього бізнесу, залучення іноземних інвестицій, створення нових робочих місць та розвиток інноваційних секторів економіки. Паралельно реалізуються програми соціальної реабілітації, які спрямовані на подолання наслідків конфлікту та відновлення суспільної довіри.

Сучасні підходи до повоєнного відновлення базуються на багатовимірному підході, що поєднує інфраструктурну, правову, соціальну та економічну складові, спрямовані на побудову стійкого та мирного суспільства [7].

У цьому контексті відновлення набуває комплексного характеру, що є особливо актуальним для України, яка стикається з масштабними викликами в різних сферах суспільного життя.

Повоєнне відновлення України – це складний і багатогранний процес, що охоплює не лише фізичну реконструкцію зруйнованих міст і сіл, а й відновлення економіки, соціальної сфери, державного управління та правової системи. Масштаби руйнувань, спричинених війною, вимагають системного та довгострокового підходу, який передбачає ефективне використання внутрішніх ресурсів та залучення міжнародної підтримки.

Одним із ключових викликів є відбудова інфраструктури. Зруйновані мости, дороги, житлові квартали, енергетичні об'єкти та підприємства потребують швидкої та якісної реконструкції. Це передбачає залучення значних фінансових ресурсів, а також впровадження сучасних технологій, що сприятимуть підвищенню ефективності будівельних процесів.

Не менш важливим аспектом є реформа державного управління. Відбудова країни має здійснюватися на принципах прозорості, ефективності та децентралізації. Довіра громадян до державних інституцій стане основою для стабільного розвитку, тому особливо важливо забезпечити антикорупційний контроль та підзвітність усіх процесів відновлення.

Економічне зростання також є одним із визначальних факторів успішного відновлення. Україна потребує сприятливих умов для розвитку малого та середнього бізнесу, залучення інвестицій, модернізації промисловості та диверсифікації експорту. Важливу роль відіграє інтеграція в європейський ринок, адаптація законодавства до стандартів ЄС та підтримка підприємництва через державні й міжнародні програми.

Соціальна сфера також зазнала значних випробувань. Велика кількість внутрішньо переміщених осіб, психологічні травми населення та необхідність реінтеграції ветеранів вимагають комплексних заходів. Освіта, медицина, соціальний захист мають отримати належне фінансування та реформування відповідно до нових реалій.

Міжнародний досвід доводить, що успішне відновлення країни після війни можливе лише за умови комплексного підходу. Україна має унікальну можливість не лише відбудуватися, а й стати більш сучасною, ефективною та стійкою державою. Координація зусиль із міжнародними партнерами, впровадження цифрових рішень, залучення інвестицій та проведення структурних реформ – це ключові фактори, які визначатимуть майбутнє країни [8].

Таким чином, повоєнне відновлення України – це не лише відбудова, а й трансформація держави, яка має шанс стати прикладом стійкості, модернізації та розвитку для всього світу.

Висновки. Отже, історичні етапи концепції повоєнного відновлення в міжнародному праві відображають перехід від суто матеріальної реконструкції – відбудови інфраструктури та промисловості – до комплексного підходу. Сучасне відновлення включає не лише фізичну реконструкцію, а й реформу правових інститутів, забезпечення прав людини, інтеграцію внутрішньо переміщених осіб та створення умов для сталого розвитку. Міжнародне право дедалі більше орієнтується на системні рішення, що не тільки усувають наслідки конфліктів, а й запобігають їх повторенню.

Сучасні підходи акцентують на формуванні стійких суспільств через розвиток громадянського суспільства, реформу державних інституцій та міжнародне співробітництво. Важливою є й економічна складова – залучення інвестицій, відновлення ринків праці та підтримка підприємництва. Відтак, концепція відновлення вже не обмежується фізичною реконструкцією, а охоплює глибокі соціальні й правові трансформації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Янчук А.О. Економічна стратегія повоєнного відновлення як основа забезпечення національних інтересів. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. Серія: Юридичні науки. Том 35 (74), № 5, 2024. С. 80–89.
2. The Impact of the First World War and Its Implications for Europe Today URL: <https://www.boell.de/en/2014/07/08/impact-first-world-war-and-its-implications-europe-today>.
3. Library of Congress. (n.d.). For European recovery: The fiftieth anniversary of the Marshall Plan. URL: <https://www.loc.gov/exhibits/marshall/marsh-overview.html>.
4. Підорицева І. Післявоєнне відновлення Європи: досвід та уроки для України. *Журнал європейської економіки*. № 2, 2022, С. 190–07.
5. UN Relief and Rehabilitation Administration: «A New Enterprise Based on Human Brotherhood». URL: <https://www.nationalww2museum.org/war/articles/united-nations-relief-and-rehabilitation>.
6. IN PRESIDENTIAL STATEMENT, SECURITY COUNCIL REAFFIRMS 'VITAL IMPORTANCE' OF UNITED NATIONS' ROLE IN POST-CONFLICT RECONCILIATION. URL: <https://press.un.org/en/2004/sc7990.doc.htm>.
7. Степаненко Н.В. Курілець О.О. Сутність, поняття і зміст повоєнного відновлення держави: теоретико-правовий аспект. № 4, 2023. С. 34–41.
8. Дослідження: Повоєнне відновлення України. Нові ринки та цифрові рішення URL: <https://kse.ua/wp-content/uploads/2022/09/Digital-instruments-in-Ukrainian-recovery.pdf>.

ПРАВОВІ ЗАСАДИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ТА АЗЕРБАЙДЖАНУ: РЕАЛІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Гафарова К.К.,
кандидат юридичних наук,
викладач кафедри далекосхідних мов та літератури
Бакинського державного університету,
ORCID: 0009-0007-7708-597X

Гафарова К.К. Правові засади міжнародних відносин Європейського Союзу та Азербайджану: реалії та перспективи.

Визначається природа правового забезпечення міжнародних відносин Європейського Союзу та Азербайджану в умовах сьогодення та в моделюванні перспектив його розвитку з огляду на наявний досвід у цьому питанні України.

Проаналізовано та окреслено правову природу нормативно-правового підґрунтя формування та розвитку політики зовнішньополітичних стосунків ЄС з Азербайджанською Республікою. Зокрема, виділені три рівні правового забезпечення цієї діяльності: універсального міжнародного, регіонального міжнародного та національного.

Вказано, що сучасний стан правового забезпечення наведеної співпраці відзначений наявністю договірних положень в межах окремих сфер діяльності.

Зроблено висновок, що дане питання потребує комплексного опрацювання за прикладом моделі правового забезпечення міжнародної співпраці України та ЄС, де в межах національного азербайджанського правового поля має бути напрацьована стратегічна законодавча база зі змістом зовнішньополітичної діяльності з виокремленням напрямку європейського співробітництва. Відзначено правове забезпечення подібної діяльності у таких сферах як: сфера правосуддя, свободи та безпеки; економічні та соціальні реформи, скорочення бідності і сталий розвиток; розвиток сфери транспорту, енергетики та екології; встановлення безпосередніх контактів між людьми, тренінгів, реформи сектору охорони здоров'я, культурного співробітництва.

Зазначено, що найбільш перспективним та таким, що потребує відповідного правового забезпечення нормотворчого та правозастосовного характеру, є напрямок впровадження міжнародних стандартів в сфері захисту прав і свобод людини, напрацьованих ЄС.

Вказано, що з огляду на географічне розміщення та геополітичні тенденції сучасного світу, Азербайджан прагне розвивати взаємини з ЄС в економічній, енергетичній, логістичній, судовій та правозахисній сферах, що сприятиме розвитку відповідного правового забезпечення, у тому числі із залученням судової практики ЄСПЛ.

Звернена увага на обмежене співробітництво розглянутих суб'єктів міжнародного права в інтересах забезпечення державного суверенітету Азербайджанської Республіки, що опосередковує створення відповідних правових інструментів для цього.

Ключові слова: міжнародні стандарти, правові засади, правове забезпечення, міжнародні відносини, право, захист прав і свобод людини.

Gafarova K.K. Legal basis of international relations between the European Union and Azerbaijan: realities and prospects.

The nature of legal support for international relations between the European Union and Azerbaijan in the current conditions and in modelling the prospects for its development is determined, taking into account the existing experience of Ukraine in this regard.

The author analyses and outlines the legal nature of the regulatory framework for the formation and development of the EU's foreign policy relations with the Republic of Azerbaijan. In particular, three levels of legal support for this activity are identified: universal international, regional international and national.

It is noted that the current state of legal support for this cooperation is marked by the presence of contractual provisions within certain areas of activity.

It is concluded that this issue requires a comprehensive study following the example of the model of legal support for international cooperation between Ukraine and the EU, where a strategic legislative

framework with the content of foreign policy activities with a focus on European cooperation should be developed within the national Azerbaijani legal framework. The legal support for such activities in the following areas is noted: justice, freedom and security; economic and social reforms, poverty reduction and sustainable development; development of transport, energy and environment; establishment of direct contacts between people, training, healthcare reform, cultural cooperation.

It is noted that the most promising and requiring appropriate legal support of a normative and law enforcement nature is the direction of implementation of international standards in the field of protection of human rights and freedoms developed by the EU.

The author points out that, given the geographical location and geopolitical trends of the modern world, Azerbaijan seeks to develop relations with the EU in the economic, energy, logistics, judicial and human rights spheres, which will contribute to the development of appropriate legal support, including with the use of the ECHR case law.

Attention is drawn to the limited cooperation of the considered subjects of international law in the interests of ensuring the state sovereignty of the Republic of Azerbaijan, which mediates the creation of appropriate legal instruments for this purpose.

Key words: international standards, legal framework, legal support, international relations, law, protection of human rights and freedoms.

Постановка проблеми. Глобалізація всіх сфер буття країн сучасності опосередковується релевантними процесами як в межах внутрішньої, так і зовнішньої політики, де вагоме місце приділяється формуванню відповідних правових засад зазначених відносин. Дійсно, право, з урахуванням природи цієї інституції в структурі соціальних явищ, відіграє привілейовану роль в якості засобу до встановлення механізму гармонійного задоволення комплексу інтересів як приватної, так і публічної природи. Держава як самобутній організм соціально-політичної, перш за все, природи, який опосередковує правосуб'єктність відповідного народу, реалізує свою правосуб'єктність на міжнародній арені через різні правові конструкції, що втілюються в певні конструкції з релевантними формою та змістом. Сьогодення досить виразно характеризується уніфікацією та інтернаціоналізацією взаємин різних держав у розрізі функціонування певних наддержавних конструкцій, що значно спрощує та раціоналізує забезпечення інтересів як кожної людини, так і цілого народу.

Серед найбільш прогресивніших наддержавних утворень сучасності необхідно виокремити Європейський Союз (надалі – ЄС), який від початку був заснований у розрізі забезпечення економічних інтересів його учасників, а в подальшому й делегування низки інших повноважень таких. Азербайджан є країною сучасного цивілізованого світу, у якій поєдналися культура народу з глибоким історичним корінням та сучасні інтереси внутрішнього й зовнішнього характеру. Географічне розташування цієї країни слугувало детермінантою у зайнятті нею відповідного геополітичного становища на міжнародній арені, що не могло не вплинути й на провадження зовнішньої політики ЄС у відношенні Азербайджанської Республіки. Саме тому виникає питання з'ясування наявного стану справ правового забезпечення та функціонального підґрунтя у налагодженні таких відносин, а також побудови певних перспектив їх розвитку. У розрізі останнього досить принагідним є аналіз та моделювання подальших кроків на цьому шляху, де принаймні найбільш цінним є досвід України, як країни, яка робить вагомі кроки у зазначеному напрямку.

У зв'язку з цим **метою даної статті** є визначення правових засад міжнародних відносин ЄС та Азербайджану у площині наявних реалій та з позиції формування відповідних перспектив, на прикладі взаємин України та ЄС.

Стан опрацювання проблематики. Міжнародні відносини ЄС з країнами сучасності досліджували різні вчені, частина з яких безпосередньо приділила увагу питанням правових засад співпраці Азербайджану з ЄС, а саме: Л.З. Караєва [1], І. Зінько, П. Байковський [2], К.Ф. Пашаєва [3], М.В. Баба-заде, П.Т. Мустафазаде [4], Д.С. Кирилко [5], О.І. Головкин-Гавришева [6].

Вивчення позитивного досвіду України у формуванні правових засад співпраці з ЄС здійснювали: О.М. Гладенко [7], І. Конєв [8], К.К. Кулі-Іванченко [9], О.І. Маложан [10] та ін.

При цьому слід зауважити, що наявність досліджень у цій сфері не вносить ясності та однозначності у питанні визначення правових засад міжнародних відносин Європейського Союзу та Азербайджану в сучасних умовах та з погляду на перспективу, зокрема у контексті вивчення досвіду України з даного питання.

Виклад основного матеріалу. ЄС як добровільне наддержавне утворення ґрунтується в пито- мій вазі на договореному регулюванні відносин між своїми членами, що безпосередньо відображе- но у таких договорах як: Єдиний європейський акт 1986 року, Договір про ЄС 1992 року, Договір, який заснував Конституцію для Європи 2004 року, Лісабонський договір 2007 року та Ніццький договір 2001 року. Відносини Азербайджану та ЄС віднайшли відтворення в Угоді про партнерство

та співробітництво між ЄС та Азербайджаном 1999 року, яка підписана Президентом Азербайджану Гейдаром Алієвим. Таке співробітництво проявляється у наступних напрямках: спільний діалог і реформи; сфера правосуддя, свободи та безпеки; економічні та соціальні реформи, скорочення бідності і сталий розвиток; розвиток сфери транспорту, енергетики та екології; встановлення безпосередніх контактів між людьми, тренінгів, реформи сектору охорони здоров'я, культурного співробітництва.

Одним з проявів реалізації вказаної угоди між Азербайджаном та ЄС стало підписання меморандуму про стратегічне партнерство у сфері енергетики у 2022 році, робота над яким почалася ще у 2017 році й передбачила розвиток відносин не тільки в енергетичній сфері, але й загалом у сфері економіки, зміцнення суспільства, покращання якості управління, зміцнення зв'язків, врегулювання конфліктів та здійснення інших прогресивних кроків на шляху до формування громадянського суспільства.

Серед думок вчених, які присвячені питанням правового забезпечення взаємовідносин Азербайджану та ЄС, необхідно виокремити наступні. Відзначено доленосні для Азербайджану геополітичні та стратегічні кроки, які реалізуються у відповідних організаційно-правових проектах ЄС. Серед останніх відзначено поступальний рух цього геополітичного утворення на шляху до розширення в прямому та опосередкованому сенсі, що відображено у посланні Європейської комісії ЄС під назвою «Розширена Європа – сусідство: нові рамки взаємовідносин зі східними та південними сусідами», метою якого є створення зони процвітання та добросусідства. Дане послання по суті забезпечує впровадження інноваційного інструменту в зовнішньополітичній сфері відносин ЄС з іншими країнами під назвою «Європейська політика сусідства», яка досить диференційовано підходить до вибудови таких взаємин з огляду на економічний потенціал, рівень демократизації, зовнішньоекономічні пріоритети того чи іншого контрагента. Азербайджан є фактично учасником проекту «Східного партнерства» з країнами ЄС поряд з Білорусією, Грузією, Молдовою, Україною та Вірменією. Організаційно-правове супроводження такої співпраці ґрунтується на політиці Пан'європейського партнерства без членства, що опосередковується наявними досягненнями ЄС у сфері політичної стабільності, демократії, економіки, верховенства права та благополуччя населення. Слушно підкреслено зміст правової основи таких відносин, яка з урахуванням природи ЄС, як наддержавного утворення, вирізняється своєю диспозитивністю, що проявляється у рекомендаційному характері відповідних нормативних актів та забезпеченні законодавчого регулювання лише механізму фінансування відповідних проектів [11, с. 62-63].

Дослідження правового забезпечення співробітництва ЄС із країнами Причорномор'я надало можливість виокремити правові форми співпраці та відповідні інституціональні форми співробітництва. Окремо відзначено формування міжнародних організації регіонального рівня на прикладі Організації Чорноморського економічного співробітництва, яка поєднала Албанію, Азербайджан, Болгарію, Вірменію, Грецію, Грузію, Молдову, Румунію, РФ, Туреччину, Україну та Сербію. В рамках цієї організації віднайшло організаційно-правове підґрунтя для розвитку торгівлі, економічних стосунків, банківського та фінансового секторів, комунікації, енергетики, транспорту, сільського господарства тощо. Дана організація реалізує наведені напрями як в межах відповідних статутних положень, так і додаткових угод як суб'єкт міжнародного права. Зокрема, діяльність цієї організації стала підґрунтям до реалізації проектів «програма сприяння торгівлі та інвестиціям у Причорномор'ї» та ФАО (проекту щодо сприяння розвитку відносин у сфері торгівлі сільськогосподарською продукцією). Необхідно також відзначити підтриману в літературі позицію, за якою вагомою складовою нормотворчої діяльності, у тому числі й в сфері зовнішньополітичних взаємин є судова практика Європейського Суду, яка узгоджена з відповідними угодами про партнерство та асоціацію ЄС з певними країнами [6, с. 34-35].

Витребуванням часом, з огляду на наявні загрози гібридного характеру, є підхід, який зосереджує увагу на формуванні та впровадженні концепту «неподільності безпеки», зміст якого проявляється у гарантуванні усунення загроз не тільки ЄС, але й країнам-сусідам, серед яких розглядаються поряд з Азербайджаном Грузія, Молдова та Україна. Наведене передувало створенню міждержавного регіонального об'єднання ГУАМ, основою існування якого стало формування єдності держав з подібними політичними й економічними пріоритетами на міжнародній арені, опосередковано створюючи протидію впливу РФ на міжнародній арені. Це стало підставою до формулювання наступних складових у змісті відносин по забезпеченню безпеки на території наведених країн у співпраці з ЄС, а саме: посилення безпекової компоненти у площині політичної співпраці; врегулювання конфліктів на територіях цих держав; напрацювання дієвих механізмів взаємодії у міграційній сфері; формування базових засад співробітництва у сфері економічної безпеки [5, с. 19-20].

Окремої уваги у наукових дослідженнях присвячено питанню правового забезпечення та відповідної політичної й економічної кон'юнктури розвитку відносин України та Азербайджану саме у

контексті структурування відносин з ЄС [4, с. 19–21]. При цьому, окрім зазначеного вище, необхідно відзначити безпекові підвалини встановлення таких відносин, пов'язаних зі схожим підходом у відновленні геополітичної справедливості на фоні прямої чи прихованої агресії щодо територій обох країн, де рішуча політика Азербайджану отримала позитивний результат у відновленні статус-кво щодо Нагорного Карабаху. Поряд з цим, доречно виділено такі нормативно-правові підвалини розвитку міжнародних взаємин України та Азербайджану у розрізі безпекової та економічної складової як ініціатива ЄС по налагодженню співпраці країн Причорномор'я «Чорноморська синергія» 2007 року, Спільна декларація Празького саміту Східного партнерства 2009 року, Спільна декларація Саміту Східного партнерства 2017 року.

Комплексним є дослідження процесу становлення відносин країн Південного Кавказу та ЄС, які зазнали еволюції від спрощеної форми, що в переважній частині стосувалася економічної сфери, до більш складної та комплексної, на прикладі політики добросусідства в межах Східного партнерства. При цьому пріоритети формування подібного партнерства зазнають певного градування за значимістю, а саме: безпека, економіка, зовнішня політика, внутрішня політика, інші суспільні процеси [3, с. 15–18].

Серед напрямів співробітництва ЄС та Азербайджану в рамках Програми Східного партнерства виділено такі напрями: спільний діалог і реформи; правосуддя, свободи та безпеки; здійснення економічних та соціальних реформ, скорочення бідності та забезпечення сталого розвитку; розвиток низки специфічних сфер, в числі яких транспорт, енергетика та екологія; налагодження безпосередніх контактів між людьми, проведення тренінгів, проведення реформи соціальної сфери (охорони здоров'я, освіти, культури) тощо. При цьому висловлена думка щодо розвитку партнерських відносин з ЄС, однак без допущення більш глибокої інтеграції Азербайджану до цієї організації з метою збереження та забезпечення реалізації власних національних інтересів [2, с. 55–58].

Такий підхід цілком підтриманий у контексті формування Азербайджанської Республіки як провідної країни Південного Кавказу, яка має бути пов'язана з ЄС в рамках окремих програм, перш за все економічного та логістичного характеру, де чітко проявляється багатовекторність відповідної зовнішньої політики країни [1, с. 131–133].

З огляду на предмет даного дослідження вартим уваги є питання вивчення перспектив розвитку правового забезпечення відносин Азербайджану та ЄС за наслідками аналізу відповідного досвіду України, як країни, яка демонструє прагнення до інтеграції з ЄС у всіх сферах життя.

З урахуванням реалій сьогодення сучасні дослідники досить прискіпливо вивчають питання впровадження в українське правове поле відповідних міжнародних стандартів, напрацьованих ЄС. Так, звертається увага на широке використання в українському правому полі як у законотворчій, так і правозастосовній сферах, положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (надалі – Європейська конвенція) та безпосередньо практики Європейського суду з прав людини (надалі – ЄСПЛ), що забезпечує впровадження міжнародних стандартів у відповідне правове поле. До того ж підтримано наукову позицію, за якою інтеграція міжнародних стандартів у сфері захисту прав і свобод людини корелює із рівнем розвитку правових інститутів демократії, стану економіки, поєднання правотворчої атмосфери в самій державі, а також рівня правового виховання і культури населення. При цьому, показником належного рівня впровадження міжнародних стандартів у зазначеному сегменті суспільного розвитку є достатність, перш за все, національних правових засобів для реалізації права людини на справедливий та ефективний захист [8, с. 202–203].

За наслідками вивчення стану впровадження міжнародних стандартів у соціальній сфері, на прикладі ЄС, висловлюються думки щодо пріоритетності у цьому питанні таких міжнародних договорів як: Європейська соціальна хартія 1961 року, Копенгагенська декларація про соціальний розвиток 1995 року, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966 року, Загальна декларація про права людини 1948 року, Конвенція про права дитини від 1989 року [9, с. 57]. Тобто, правові засади формування та імплементації міжнародних стандартів в українське правове поле ґрунтуються як на універсальних міжнародних документах, так і на положеннях нормативно-правових документів ЄС.

За комплексним підходом до природи відносин між Україною та ЄС детерміновано різноманітність сфер цих стосунків, підґрунтям яких, окрім міжнародних договорів, є закони, нормативно-правові акти Президента України та Кабінету Міністрів України. Вказаними документами чітко окреслено головний вектор євроінтеграції української держави, навколо якого вибудована стратегія економічного та соціального розвитку України. Така діяльність має першоджерелом зовнішню політику в рамках Плану дій з реалізації Європейської політики сусідства, а остаточною метою – досягнення більш тісної інтеграції країни з ЄС у економічній, політичній, безпековій та інших сферах життєдіяльності. Зокрема, окремо вказано на такі напрями співпраці: безпека і оборона,

торгівельно-економічне співробітництво, боротьба з нелегальною міграцією, боротьба з організованою злочинністю й тероризмом, реформування прикордонного менеджменту, міграційно-візова політика, енергетика, у тому числі альтернативна, сільське господарство, охорона навколишнього середовища, космічні дослідження тощо [10, с. 38-39]. Оскільки, право покликане сформувати змістовне наповнення наведених відносин, то питання розвитку співпраці саме у правовій сфері є чи не найголовнішим. Дійсно, саме право створює передумови для впровадження релевантних проєктів у будь-якому з напрямків відносин ЄС та України. Саме це й стало запорукою прийняття низки нормативно-правових актів в межах національної правової системи України, як-то Закон України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу».

Саме процеси імплементації європейського досвіду у різних сферах життя реалізують зміст наведеної співпраці, перш за все у правовій площині. Так, саме під впливом європейського досвіду захисту прав національних меншин релевантне українське законодавство наповнилося більш ефективними інструментами в частині проведення внутрішньої політики з питань удосконалення стосунків між державою проживання національних меншин та етнічною батьківщиною. Важливе місце у проведенні такої політики відіграють міжнародні організації, які сприяють місцевій владі у забезпеченні прав і свобод наведеної категорії осіб [12, с. 265-266].

Вивчення змісту європейських ініціатив в межах Європейської політики сусідства та Східного партнерства надало можливість чітко виділити напрямки формування та розвитку політики безпеки і оборони у стосунках ЄС та України, який в умовах екзистенціальних викликів, пов'язаних з воєнною загрозою гібридного типу, набув неабиякої актуальності. При цьому, серед найбільш значимих важелів у розвитку такої співпраці позначено, поряд з організаційним та матеріальним забезпеченням, саме правове підґрунтя, яке фундується як на відповідних договірних засадах, так і на судовій практиці ЄСПЛ [7, с. 5-6]. До речі, слушно у контексті наведеного є висловлена думка щодо необхідності запровадження певних обмежень у даній сфері щодо поширення юрисдикції ЄСПЛ на таку категорію відносин.

Серед правових засад заснування та розвитку взаємовідносин ЄС та України відзначено в рамках національного законодавства наявність основоположного законодавчого акту, який визначає основні напрями зовнішньої політики країни, де чітко детерміновано форми та зміст співпраці з ЄС з окресленням її подальшої стратегії [13, с. 7]. Такий підхід слушно визначає значення та місце у конструкції формування зовнішньої політики як наведеного нормативно-правового акту, так і розробленої на його основі стратегії дій всіх гілок державної влади щодо формування іміджу країни на міжнародній арені й реалізації її міжнародної правосуб'єктності, з одного боку, а з іншого – імплементації кращих практик міжнародної спільноти у національні інституції.

Окремого розвитку набула співпраця в сфері поширення міжнародних інструментів захисту права інтелектуальної власності, зокрема патентної охорони, де поряд із зазначеними правовими формами забезпечення подібної співпраці належне місце приділене питанням реалізації та впровадження рішень Ради ЄС у сфері становлення унітарної патентної охорони, що корелює з відповідними рішеннями таких керівних органів ЄС як Комісія Ради ЄС, Європейський Парламент, Європейське патентне відомство тощо [14, с. 26-27].

І, безумовно, не можна не звернути увагу на думки, які зосереджені на питанні звуження суверенітету та обмеження національних інтересів відповідними рамками міжнародної співпраці з ЄС. Однак, за таких умов пропонується модель в рамках співпраці ЄС з Україною у формі «об'єднаних суверенітетів» на протидію обмеженому державному суверенітету конкретно визначеної країни. Така конструкція підтримана механізмом диспозитивного вирішення питань, які дотичні до змісту суверенітету того чи іншого учасника наведеної угоди. Більше того, висловлюється думка щодо набуття додаткових форм прояву державного суверенітету країни в рамках співпраці з європейською спільнотою [15]. Вочевидь, погодитись з даною думкою у повній мірі не можна, оскільки будь-яка міжнародна співпраця, тим паче у формі тих чи інших міжнародних організацій в якості наддержавних утворень, тягне за собою як отримання додаткових засобів для реалізації міжнародної правосуб'єктності, так і взяття учасником на себе додаткових зобов'язань, як наслідок, відповідних обмежень такої правосуб'єктності, у тому числі в частині державного суверенітету.

Висновки. Таким чином, формування правових засад міжнародних відносин Азербайджану й ЄС має різноаспектні підвалини, які ґрунтуються на міжнародному універсальному, міжнародному регіональному та національному рівнях. Сучасний стан правового забезпечення наведеної співпраці відзначений наявністю договірних положень в межах окремих сфер діяльності.

Однак це питання потребує комплексного опрацювання за прикладом моделі правового забезпечення міжнародної співпраці України та ЄС, де в межах національного азербайджанського правового поля має бути напрацьована стратегічна законодавча база зі змістом зовнішньополітичної

діяльності з виокремленням напрямку європейського співробітництва. При цьому, вартим уваги необхідно відзначити правове забезпечення подібної діяльності у таких сферах як: сфера правосуддя, свободи та безпеки; економічні та соціальні реформи, скорочення бідності і сталий розвиток; розвиток сфери транспорту, енергетики та екології; встановлення безпосередніх контактів між людьми, тренінгів, реформи сектору охорони здоров'я, культурного співробітництва.

З огляду на географічне розміщення та геополітичні тенденції сучасного світу Азербайджан прагне розвивати взаємини з ЄС в економічній, енергетичній, логістичній, судовій та правозахисній сферах, що сприятиме розвитку відповідного правового забезпечення, у т.ч. у числі із залученням судової практики ЄСПЛ.

При цьому звернена увага на обмежене співробітництво розглянутих суб'єктів міжнародного права в інтересах забезпечення державного суверенітету Азербайджанської Республіки, що опосередковує створення відповідних правових інструментів для цього.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Караєва Л.З. Теоретико-політичні основи зовнішньої політики Азербайджану у пострадянському просторі. *Науковий журнал «Політикус»*. 2024. Випуск 1. С. 129–134.
2. Зінько І., Байковський П. Сучасна позиція Азербайджану в міжнародних організаціях. *Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини*. 2015. Випуск 37. Частина 3. С. 50–59.
3. Пашаєва К.Ф. Чинники політичної трансформації країн Південного Кавказу. Дис. ... док. філ. Одеса, 2021. 203 с.
4. Баба-заде М.В., Мустафазаде П.Т. Тенденція розвитку регіональних двосторонніх відносин: Азербайджан і Україна. *Науковий огляд*. 2024. № 93. Том 1. С. 6–22.
5. Кирилко Д.С. Політичні аспекти двосторонніх відносин Європейського Союзу й Азербайджану, Грузії, Молдови та України. Автореф. дис. ... канд. політ. наук. Київ, 2021. 22 с.
6. Головкин-Гавришева О.І. Правові аспекти співробітництва між Європейським Союзом та причорноморськими країнами. *Наукові праці. Державне управління*. 2013. Вип. 202. Том 214. С. 31–36.
7. Гладенко О.М. Міжнародно-правове співробітництво України з Європейським Союзом у сфері спільної зовнішньої політики та політики безпеки. Автореф. дис. ... канд. юр. наук. Одеса, 2010. 24 с.
8. Конєв І. Інтеграція міжнародних стандартів із захисту прав людини в національну правову систему України. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 10. С. 199–204.
9. Кулі-Іванченко К.К. Міжнародні соціальні стандарти прав людини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 1. С. 55–58.
10. Маложан О.І. Зовнішні відносини Європейського Союзу. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 4. Частина 2. С. 34–39.
11. Левицький Т.І., Кузьма В. Особливості участі в європейській політиці сусідства та східного партнерства Європейського Союзу. *Правові засади європейської та євроатлантичної інтеграції України: досягнення та перспективи*: матеріали сучасн. заоч. наук.-практ. конф., м. Львів, 31 жовт. 2017 р. Львів: ННІПП НУ «Львівська Політехніка», 2017. С. 59–64.
12. Луцишин Г. Питання національних меншин в Європейській інтеграції України. *Актуальні проблеми міжнародних відносин та зовнішньої політики*: матеріали X Всеукр. наук.-практ. конф., м. Львів, 20 квіт. 2023 р. Львів: ННІПП НУ «Львівська Політехніка», 2023. С. 264–266.
13. Грубінко А.В. Законодавче забезпечення зовнішньої політики України: проблема стратегічного планування. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2018. № 33. С. 4–7.
14. Спесивцева О.О. Правове регулювання унітарної патентної охорони в Європейському Союзі. Дис. ... док. філ. Харків, 2023. 263 с.
15. Яворська Г. Проблема обмеження державного суверенітету в умовах інтеграції України до ЄС. *Національний інститут стратегічних досліджень*. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/mizhnarodni-vidnosini/problema-obmezheniya-derzhavnogo-suverenitetu-v-umovakh>.

THE IMPACT OF CONVENTION MECHANISMS ON GENDER DEVELOPMENT

Aytaj Elbrus Gıblalıyeva,

Doctoral Candidate of UNESCO

*Department on Human Rights and Information
at Baku State University*

e-mail: aytac.gıblalıyeva@gmail.com

Gıblalıyeva A. The impact of convention mechanisms on gender development.

This article explores how convention mechanisms have influenced gender-focused development initiatives. Since gaining independence, the Republic of Azerbaijan has actively engaged in international efforts to promote gender equality by joining numerous agreements and global initiatives. Azerbaijani representatives regularly participate in global forums dedicated to advancing gender-related progress. Following Azerbaijan's accession to the United Nations Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women (CEDAW) on June 30, 1995, significant legal amendments and policy adjustments were implemented to reduce gender-based discrimination, further strengthening protections for women. Since ensuring gender rights and sustainable development pertains to fundamental human rights, it should be one of the main pillars of state policy and the establishment of a legal state. To ensure gender rights and sustainable development, it is necessary to objectively assess the current state of human rights in our republic, identify existing issues, and conduct a comparative analysis with international experience.

Various measures are being taken in the Republic of Azerbaijan to address gender issues. Thanks to the creation and effective work of the State Committee on Family, Women, and Children's Issues, many gender issues have been resolved.

The legal basis for the implementation of gender policy in accordance with the requirements of the modern era is the Constitution of independent Azerbaijan, adopted on November 12, 1995. It is noted that the adopted law "On Guarantees of Gender (Men and Women) Equality" is of great importance in terms of reliable protection of women's rights in our republic. The law reflects the legal regulatory mechanism for protecting gender balance.

A society with gender equality is a society in which women and men are equal members. In such a society, the rights of men and women are protected on an equal level. Promoting gender equality is a constant issue and its continuous implementation is important. In this area, civil society entities are also actively involved in covering important issues.

Article 25 of the Constitution of Azerbaijan establishes the principle of equality between women and men and declares the inadmissibility of discrimination. Violation of the right to equality is defined as a criminal offense in the Criminal Code.

Another normative-legal act adopted in the field of ensuring women's rights in the Republic of Azerbaijan, the Law of the Republic of Azerbaijan dated June 22, 2010 "On Prevention of Domestic Violence", also established important provisions in this direction. Thus, the Law defines and regulates measures taken to prevent violence committed through abuse of close family relationships, joint or former joint living, and the negative legal, medical and social consequences it causes, to provide social protection and legal assistance to victims of domestic violence, as well as to eliminate the circumstances that lead to domestic violence.

Gender equality is the creation of equal rights, duties, opportunities for men and women, including an equal social status in society. At the same time, gender equality implies equal representation and participation. Equal opportunities are understood to consist of conditions and guarantees that are necessary for the realization of human rights, all their forms. To achieve this equality, it is first necessary to eliminate all forms of gender inequality and discrimination. Azerbaijan has joined international conventions in this regard and has incorporated the obligations arising from them into its legislative acts.

The fact that women's rights are part of human rights was particularly emphasized in the Beijing Convention on Women's Issues held in 1995 and was reflected in a number of international documents adopted thereafter. It is no secret that gender equality and the enhancement of women's rights and opportunities are among the initial and main conditions for achieving sustainable development all over the world. The inclusion of gender equality as a separate goal in the Sustainable Development Goals shows that there is still much work to be done in this area in the world.

The state's responsibilities also include creating equal conditions and guarantees for equal opportunities for men and women, which primarily depends on conducting gender analysis and allocating funds in accordance with the indicators obtained. One of the main tasks of the state in ensuring gender equality is to prevent the dominance of one gender in state management and decision-making. The implementation of the tasks stipulated in Articles 7-16 of the Law on Gender Equality in the Fields implies the creation of equal opportunities for men and women in labor, education, economic and social relations, as well as in public and political life, including membership in trade unions. In order to increase the effectiveness of these measures, it is necessary, first of all, to: Improve the implementation mechanisms of the Law; Strengthen activities in the field of implementation of international obligations; Adopt the Law of the Republic of Azerbaijan "On Family Planning and Reproductive Health"; Establish sanctions in the legislation for job advertisements reflecting discrimination; Improve the legislation in the field of prevention of gender-based violence and domestic violence; Develop possible mechanisms in the legislation to stimulate women's entrepreneurship in order to increase the competitiveness of women in the field of employment and reduce their economic dependence; Improve the implementation mechanisms of the Law; Implement international obligations.

Key words: formation of norms and principles, enrichment of the normative-legal base, establishment of legal norms, implementation obligations, guarantee of human rights and freedoms, etc.

Гіблалієва А. Роль традиційних механізмів у сфері гендерного розвитку.

У статті розглядається, як механізми конвенцій вплинули на ініціативи у сфері розвитку, орієнтовані на гендер. Після здобуття незалежності Азербайджанська Республіка брала активну участь у міжнародних зусиллях з просування ґендерної рівності, приєднавшись до численних угод та глобальних ініціатив. Представники Азербайджану регулярно беруть участь у глобальних форумах, присвячених просуванню гендерного прогресу. Після приєднання Азербайджану до Конвенції Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW) 30 червня 1995 року було внесено суттєві поправки до законодавства та внесено корективи до політики з метою скорочення ґендерної дискримінації, що ще більше посилює захист жінок. Оскільки забезпечення гендерних прав та сталого розвитку належить до основних прав людини, воно має бути одним із основних стовпів державної політики та створення правової держави. Для забезпечення ґендерних прав та сталого розвитку необхідно об'єктивно оцінити поточний стан прав людини в нашій республіці, виявити наявні проблеми та провести порівняльний аналіз із міжнародним досвідом.

В Азербайджанській Республіці вживаються різні заходи для вирішення ґендерних проблем. Завдяки створенню та ефективній роботі Державного комітету з проблем сім'ї, жінок та дітей було вирішено багато гендерних питань. Правовою основою для реалізації гендерної політики відповідно до вимог сучасної доби є Конституція незалежного Азербайджану, ухвалена 12 листопада 1995 року. Зазначається, що ухвалений закон «Про гарантії ґендерної (чоловіків та жінок) рівності» має велике значення з погляду надійного захисту прав жінок у нашій республіці. Закон відбиває правовий регулюючий механізм захисту ґендерного балансу.

Суспільство з ґендерною рівністю — це суспільство, в якому жінки та чоловіки є рівноправними членами. У такому суспільстві права чоловіків та жінок захищаються на рівній основі. Сприяння гендерній рівності є постійною проблемою та важлива її постійна реалізація. У цій сфері суб'єкти громадянського суспільства також беруть активну участь у висвітленні важливих питань. Стаття 25 Конституції Азербайджану встановлює принцип рівності жінок та чоловіків та проголошує неприпустимість дискримінації. Порушення права на рівність визначається як кримінальний злочин у Кримінальному кодексі.

Інший нормативно-правовий акт, ухвалений у сфері забезпечення прав жінок в Азербайджанській Республіці, Закон Азербайджанської Республіки від 22 червня 2010 року «Про запобігання побутовому насильству» також встановив важливі положення в цьому напрямі. Так, Закон визначає та регулює заходи, що вживаються для запобігання насильству, вчиненого шляхом зловживання близькими сімейними відносинами, спільним або колишнім спільним проживанням, і негативних правових, медичних та соціальних наслідків, що викликаються ним, для надання соціального захисту та правової допомоги жертвам побутового насильства, а також для усунення обставин, що призводять до насильства.

Гендерна рівність – це створення рівних прав, обов'язків, можливостей для чоловіків і жінок, у тому числі рівного соціального стану в суспільстві. Водночас гендерна рівність має на увазі рівне представництво та участь. Під рівними можливостями розуміються умови та гарантії, необхідні для реалізації прав людини, усіх їх форм. Для досягнення цієї рівності насамперед необхідно усунути всі форми ґендерної нерівності та дискримінації. Азербайджан приєднався до міжнародних конвен-

цій у цій галузі і включив зобов'язання, що впливають з них, до своїх законодавчих актів. Той факт, що права жінок є частиною прав людини, був особливо наголошений у Пекінській конвенції з проблем жінок, що відбулася у 1995 році, і знайшов відображення у низці прийнятих згодом міжнародних документів. Не секрет, що ґендерна рівність та розширення прав та можливостей жінок є одними з вихідних та головних умов досягнення сталого розвитку в усьому світі. Включення ґендерної рівності як окрема мета в Цілі сталого розвитку показує, що в цьому напрямі у світі ще багато чого належить зробити. До обов'язків держави також входить створення рівних умов та гарантій рівних можливостей для чоловіків та жінок, що насамперед залежить від проведення ґендерного аналізу та виділення коштів відповідно до отриманих показників. Одним із головних завдань держави щодо забезпечення ґендерної рівності є недопущення домінування однієї статі у державному управлінні та прийнятті рішень. Реалізація завдань, передбачених статтями 7-16 Закону про ґендерну рівність у сфері праці, передбачає створення рівних можливостей для чоловіків і жінок у сфері праці, освіти, економічних та соціальних відносинах, а також у суспільно-політичному житті

Ключові слова: формування і принципів, збагачення нормативно-правової бази, встановлення правових норм, зобов'язання щодо їх реалізації, гарантії права і свободи людини тощо.

Problem statement. Women's rights in Azerbaijan were first legally protected on May 28, 1918, with the adoption of the Declaration of Independence of the Azerbaijan Democratic Republic. During the ADR period, women were granted the right to vote and to be elected, making Azerbaijan the first country in the East to grant women suffrage [6, p. 175].

In the modern period, gender equality in Azerbaijan is enshrined in Article 25 of the Constitution, adopted in 1995, which provides equal rights for men and women. [1] The equality of rights and freedoms between men and women, and the prohibition of discrimination based on gender, are also enshrined in the Labor Code, Family Code, Criminal Code, and other laws. In 2006, the Law on Ensuring Gender Equality was adopted. In 2010, the Milli Majlis adopted the Law of the Republic of Azerbaijan "On the Prevention of Domestic Violence." Azerbaijan has also joined the CEDAW Convention, the Beijing Declaration and Platform for Action, the Millennium Declaration, and other international documents. In 2011, the legal age of marriage for girls was raised to 18. Article 240 of the Labor Code prohibits the refusal to conclude employment contracts with pregnant women and women with children under three years old [8, p. 7]. Additionally, there are pension age privileges: women are entitled to retire three years earlier than men.

Analysis of the Source Base. The research on "The Impact of Convention Mechanisms on Gender Development" draws from a diverse range of primary and secondary sources. The primary sources include key international legal instruments such as the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW), the Beijing Declaration and Platform for Action, and relevant UN General Assembly resolutions. Secondary sources encompass scholarly articles from peer-reviewed journals focusing on gender studies and international law, reports from international organizations like UN Women and the World Bank, case studies analyzing the implementation of convention mechanisms in various countries, and statistical data from global gender equality indices. This multidisciplinary source base provides a comprehensive foundation for examining how international legal frameworks influence gender development outcomes across different sociopolitical contexts.

Purpose. This research aims to critically analyze how international convention mechanisms impact gender development globally by examining the effectiveness of gender-related international legal instruments in promoting gender equality, identifying the gaps between convention provisions and their practical implementation, evaluating the role of monitoring and reporting mechanisms in enhancing gender development outcomes, comparing regional variations in the application and impact of these mechanisms, and proposing recommendations for strengthening the efficacy of convention frameworks in advancing gender equality and development.

Presentation of the main material. The independent Republic of Azerbaijan, with the aim of protecting gender equality, has adopted and joined various conventions and major international documents in this area. Equality of rights between men and women in the Republic of Azerbaijan is ensured by the country's Basic Law. Our Constitution guarantees equal rights and freedoms for men and women and comprehensively prohibits the restriction of rights and freedoms based on gender [9, p. 7].

Since the restoration of state independence, Azerbaijan has developed a system of social relations based on democratic values, leading to significant changes in the structure of society and enabling more active citizen participation in socio-political processes. At present, civil society is developing in the country. Significant achievements have been made in Azerbaijan in the areas of human rights, education, healthcare, culture, the economy, social issues, the environment, and, importantly, gender equality, with these achievements increasing daily.

All laws and normative legal acts of the Republic of Azerbaijan focus on the establishment of equal rights for women. These laws do not contain provisions that discriminate against women, and within the framework of the law, people are not restricted on the basis of gender. The Republic of Azerbaijan acceded to the UN Convention on the Political Rights of Women on August 4, 1992. The legislation protects human rights and interests regardless of gender and meets the requirements of major international humanitarian acts. Measures should be developed to amend the provisions of the legislation from a gender perspective so that gender equality is more fully established *de jure* and equal opportunities for men and women are ensured *de facto*.

Legislation on gender-based violence should be consistent with the Declaration on the Elimination of Discrimination against Women adopted by the UN General Assembly. It should also reflect the provisions of Article 1 of the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, as well as the general recommendations No. 12 of 1989 and No. 19 of 1992 of the United Nations Commission on the Elimination of Gender Discrimination. The development of such legislation should be carried out taking into account the explicit recognition of gender-based violence as a violation of human rights and a form of discrimination.

The fact that women's rights are part of human rights was particularly emphasized at the Beijing Conference on Women in 1995 and was reflected in a number of international frameworks adopted since then. It is no secret that gender equality and the empowerment of women are the first and foremost conditions for achieving sustainable development worldwide.

The Istanbul Convention, adopted by the Committee of Ministers of the Council of Europe in 2011, is an international document that creates a legal obligation to prevent violence against women and domestic violence stemming from gender stereotypes, as well as to protect women. The Istanbul Convention requires governments that have joined it to provide comprehensive intervention strategies to combat all forms of violence against women and domestic violence. All provisions of the Convention include necessary measures to prevent violence, provide assistance to victims and prosecute perpetrators.

Gender issues are in the second place in the system of global problems after peace and war. Gender equality is not only a fundamental human right, but also a necessary foundation for a peaceful, prosperous and sustainable world. Currently, gender equality issues are one of the most pressing problems.

Today, one of the accomplishments of the Republic of Azerbaijan is the guarantee of gender equality, and the efforts in this direction meet advanced world standards. Firstly, it should be noted that the protection and assurance of women's rights are enshrined in several international legal acts. The formation of international standards in the field of women's rights, their observance, and the creation of international mechanisms for legal control over their compliance are continually under the positive influence of international law. [2; p. 135]

Certain objective historical reasons have negatively affected the development of human rights in Azerbaijan. Since 1988, the conflict with the Republic of Armenia has continued, necessitating the relocation of about one million refugees and internally displaced persons. The breakdown of economic ties within the post-Soviet space, the general political and economic crisis, the need to establish new international partnerships, foreign state interventions, and geopolitical games over spheres of influence have imposed significant economic, social, and political pressures on young, independent Azerbaijan.

Gender equality means equal access to resources and opportunities, including economic participation and decision-making, regardless of gender or affiliation. It involves the equal valuation of diverse behaviors, desires, and needs, irrespective of gender. At the same time, it is the freedom for men and women to develop their personal abilities and make choices without restrictions. Gender equality does not imply that men and women are the same. Rather, it envisions fairness in addressing the needs of both women and men. Here, equality is understood as equivalency in terms of rights, benefits, responsibilities, and opportunities.

Gender refers to the equal guarantee of rights for men and women within society. Socio-legal equality between men and women is defined as gender equality, and genuine gender equality involves not only equality in law but also equal positions, authority, and responsibilities for both men and women in all spheres of public and political life.

Gender equality in the context of human rights means providing men and women with equal opportunities and rights to participate in all areas of society and personal life. This does not imply that genders are identical but rather that both genders have equal rights and dignity. Like all human rights, gender equality requires protection, support, and promotion.

For more than 150 years, the women's movement has focused on eradicating widespread discrimination against women and ensuring more equitable participation of men and women in society. As a result, today, the lives of men and women in Europe are significantly different from those of previous centuries.

Gender law and gender equality are modern scientific fields closely associated with international law and human rights. Human rights protection is among the most fundamental rights and an important duty of the state. Since human rights enshrined in international law are closely related to gender rights, the formation of gender law and gender equality, as well as sustainable development within the legal systems of states, should be based on international law, gender rights, and human rights.

Due to gender inequality, women and girls currently lack access to rights, opportunities, and resources available to men and boys. Therefore, policies aimed at accelerating the integration, support, and empowerment of women are an important step toward achieving gender equality. However, it should be remembered that gender equality is not only an issue that benefits women and girls but is a goal that benefits society as a whole. As indicators of economic, political, and social development confirm, gender equality is an essential internal component of stability, development, and prosperity. Human rights play a crucial role in addressing the challenges of economic, social, political, and cultural life in a globalizing world.

Since ensuring gender rights and sustainable development pertains to fundamental human rights, it should be one of the main pillars of state policy and the establishment of a legal state. To ensure gender rights and sustainable development, it is necessary to objectively assess the current state of human rights in our republic, identify existing issues, and conduct a comparative analysis with international experience.

Various measures are being taken in the Republic of Azerbaijan to address gender issues. Thanks to the creation and effective work of the State Committee on Family, Women, and Children's Issues, many gender issues have been resolved. This committee closely collaborates with local and international NGOs. The development of normative acts and administrative measures aimed at enhancing the status of women and achieving gender equality is carried out with active participation from local and international non-governmental organizations. Women's NGOs and international organizations play an undeniable role in establishing networks for the effective resolution of gender issues.

At the IV World Conference on Women in Beijing in 1995, factors that limit women's comprehensive participation in public life were noted, such as their lack of access to human rights, education and vocational training, housing opportunities, and economic independence, as well as their inability to participate in decision-making processes. It was emphasized that appropriate actions must be taken at the state level to address these issues, which lead to discrimination, economic and social injustice, and inequalities that women face daily throughout their lives.

The Republic of Azerbaijan has made changes to existing regulatory legal acts and established practices to eliminate discrimination against women since joining the United Nations Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women (CEDAW) on June 30, 1995. Following the approval of the Optional Protocol to the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women by the Law of the Republic of Azerbaijan on February 16, 2001, the state began to create an environment conducive to preventing violations of women's rights and enabling women to fully exercise their rights.

The commitment to create a society and economic environment where women can play a comprehensive role, their contributions are valued, they can make lifestyle choices, and live without fear of violence has laid the groundwork for the successful implementation of policies aimed at addressing gender issues. Article 3 of the aforementioned Law explicitly prescribes the implementation of positive discriminatory measures in favor of women in certain areas. Thus, this article clarifies what is not considered discrimination: benefits, privileges, and additional guarantees established for women by the Labor Code of the Republic of Azerbaijan; conscription of men for active military (alternative) service; the establishment of legally different retirement and marriage ages for men and women; limitations on a husband's right to demand divorce under Article 15 of the Family Code of the Republic of Azerbaijan; and the creation of different conditions for men and women in correctional facilities to implement special measures for ensuring gender equality.

The legislation on gender equality in the Republic of Azerbaijan includes the following measures:

1. In June 2005, the Law of the Republic of Azerbaijan "On Combating Human Trafficking" was adopted, which became the foundation for reliable legal and organizational efforts against human trafficking.

2. Several important amendments aimed at enhancing the protection of women were made to the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan: Article 144.1 (Human Trafficking), Article 144.2 (Forced Labor), and Article 316.1 (Dissemination of Confidential Information about Victims of Human Trafficking). These amendments to the Criminal Code are significant in recognizing human trafficking as a crime under the United Nations Convention against Transnational Organized Crime, its Additional Protocols, and other international treaties in this area. These changes include establishing proportionate penalties for the following crimes:

- Human trafficking; Illegal transfer of a person across borders for exploitation; Concealment of identity;

- Coercion to perform certain work (provide services) using threats or violence; Illegal collection or intentional dissemination of confidential information about victims of human trafficking.

3. A new Article 60.1 titled "Coercion of Employees Subjected to Sexual Harassment" was added to the Code of Administrative Offenses of the Republic of Azerbaijan. According to this article, officials who exert pressure on any employee who has filed a complaint about sexual misconduct will be subjected to severe fines.

4. For the comprehensive implementation of the Law of the Republic of Azerbaijan "On Guarantees of Gender Equality (Men and Women)," amendments were made to the Law on Education of the Republic of Azerbaijan regarding the provision of equal rights for men and women when enrolling in all educational institutions, as well as ensuring equal opportunities for students concerning scholarships, curriculum choices, and assessment of knowledge.

Section III "On the Rights and Duties of Spouses" of the Civil Code of the Republic of Azerbaijan is dedicated to the rights and duties of spouses. Paragraph 1 of Article 29 states: "In accordance with the equality of rights of women and men, enshrined in the Constitution of the Republic of Azerbaijan, husband and wife have equal personal and property rights in family relations." Matters of motherhood, fatherhood, child-rearing, and education, as well as other family issues, are resolved jointly based on the principle of equality of spouses' rights. Property acquired by the husband and wife during marriage is considered joint personal property. Divorce can be initiated by one or both spouses, and marriage can only be dissolved by a court.

On December 29, 2012, the President of the Republic of Azerbaijan, Ilham Aliyev, approved the development concept "Azerbaijan 2020: Looking into the Future." The decree states that "ensuring balanced and sustainable economic development in the country, improving the social welfare of the population, as well as creating an organic connection and interrelationship between the current, medium-term, and long-term periods of socio-economic development, and accelerating the progress of society in all directions, forming a qualitatively new model of development is central to the activities of the Azerbaijani state." [3] One of the important areas reflected in the concept "Azerbaijan 2020: Looking into the Future" is "the development of human capital and the creation of an effective social protection system." In this concept, we would like to highlight two key areas prioritized by the state: improvement of the social protection system and ensuring gender equality and family development.

The chapter of the document "Improvement of the Social Protection System" covers a number of social spheres, including pension and other social insurance issues, as well as issues of quantitative and qualitative population growth. It includes activities aimed at improving labor relations, including remuneration, addressing social protection issues at workplaces, ensuring safe and healthy working conditions, creating a national information system in the field of labor and employment, improving labor migration issues, and defining strategic goals aimed at achieving actual equality in employment, including facilitating access to the labor market for persons with disabilities and women. [3]

The principle of equal pay is also reflected in the Labor Code and other regulatory legal acts. According to Article 9.1 of the Law on Guarantees of Gender Equality, "Employees working in the same workplace, with the same qualifications, working under the same conditions, performing the same valuable work, regardless of gender, shall have equal wages, as well as bonuses and other payments provided to the employee for their encouragement" [4].

However, restrictions imposed by legislation on women prevent them from working in certain jobs and professions, which typically offer higher wages. In this regard, women traditionally work in positions with lower salaries. Paragraph 1 of Article 10 of the Law states that "in job advertisements, it is prohibited to impose different requirements on men and women, to give preference to representatives of any gender, as well as to request information about the marital status or personal life of the applicant" [4].

The Labor Code contains provisions prohibiting discrimination, including discrimination against women. According to Article 240 of the Labor Code, refusal to conclude an employment contract with a woman based on pregnancy or having a child under three years old is unacceptable. In this case, the woman has the right to demand clarification from the employer and appeal to the court.

Conclusions. Nevertheless, the aforementioned provisions are not effective and do not operate. In practice, their application has not yet found real reflection. Despite the existence of many such cases, no appeals have been made to the courts.

The Presidential Decree of the Republic of Azerbaijan dated March 6, 2000, "On the Implementation of State Policy in the Field of Women" ensures equal representation of women and men in all state structures.

In 1992, the Republic of Azerbaijan joined the UN Convention on Political Rights of Women, in 1996- the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women, and in 2000- its Optional Protocol.

In addition to joining various conventions, the country has also adopted numerous normative-legal acts aimed at protecting the rights and freedoms of women. The Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated March 6, 2000, "On the Implementation of State Policy in the Field of Women" ensures equal representation of women and men in all state structures. Furthermore, the laws of the Republic of Azerbaijan "On Guarantees of Equality of Men and Women," "On Preventing Domestic Violence," and amendments to the Family Code can be considered vivid examples of the legal reforms being implemented in our country in this area. Women's rights are enshrined in both laws and a number of codes (Family, Civil, Criminal, Code of Administrative Offenses, etc.).

Azerbaijan has joined several important international treaties for the protection of women's rights, including a number of UN conventions. Among these treaties, one can note the Convention "On Political Rights of Women" dated December 20, 1952 (ratified on August 4, 1992), the Convention "On the Minimum Age for Marriage and Registration of Marriages" dated 1962 (ratified on May 31, 1996), the Convention "On the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women" dated December 18, 1979 (ratified on June 30, 1995), as well as the International Labour Organization (ILO) Convention No. 45 «On Women's Employment in Underground Work,» ILO Convention No. 100 «On Equal Pay for Equal Work of Men and Women,» ILO Convention No. 103 «On Maternity Protection,» ILO Convention No. 111 «On Discrimination in Employment and Occupation,» and the Convention dated January 29, 1957, «On the Nationality of Married Women,» along with Azerbaijan's accession to the UN Convention «On Political Rights of Women» on August 4, 1992.

On March 6, 2000, the President of the Republic of Azerbaijan signed a decree on the implementation of state policy regarding women, aimed at ensuring equality of rights for women and men, particularly to ensure their proper representation in the governance of the state.

On October 10, 2006, the Law of the Republic of Azerbaijan "On Guarantees of Gender Equality (between men and women)" was adopted. The purpose of the law is to eliminate all forms of discrimination based on gender and to ensure equal opportunities for men and women in the political, economic, social, cultural, and other spheres of public life.

According to the Law of the Republic of Azerbaijan dated October 17, 2014, No. 1080-IVQD «On Amendments to the Family Code of the Republic of Azerbaijan,» the requirement for mandatory medical examination for those wishing to marry came into effect on June 1, 2015.

Specifically, Azerbaijan has joined the International Covenant on Civil and Political Rights dated December 19, 1966, the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights dated December 19, 1966, the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination dated December 21, 1965, the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women dated December 18, 1979, the Convention Against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment dated February 4, 1985, the Convention on the Rights of the Child dated November 20, 1989, and the Convention on the Rights of Persons with Disabilities adopted by the UN General Assembly on December 13, 2006, as well as its Optional Protocol. The Optional Protocol was opened for signature by member states on March 30, 2007, and entered into force on May 3, 2008. Azerbaijan has also signed additional protocols to the International Covenant on Civil and Political Rights, the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women, and the Convention Against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment.

The Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women, adopted on December 8, 1979, calls on states to eliminate all forms of discrimination against women and obliges them to ensure legal and real equality between men and women.

REFERENCES:

1. Constitution of the Republic of Azerbaijan / Adopted on November 12, 1995 (with amendments and additions as of September 26, 2016). / URL: <https://e-qanun.az/framework/897>.
2. Aliyev, E. Human Rights. Baku, 2019.
3. Decree of the President of the Republic of Azerbaijan on the approval of the "Azerbaijan 2020: Vision for the Future" Development Concept. Baku, December 29, 2012. URL: <http://www.president.az/articles/7022>.
4. Labor Code of the Republic of Azerbaijan. Baku, 2018. URL: <http://www.mlsp.gov.az/az/pages/4/125>.
5. Azarov, A.Ya. System for the Protection of Human Rights and Freedoms. Moscow, Moscow School of Human Rights, 2010.

6. Encyclopedia of the Azerbaijan Democratic Republic. In two volumes. Volume II. Leader Poetry. Baku, 2015.
7. Law of the Republic of Azerbaijan on Ensuring Gender Equality // Adopted on October 10, 2006, No. 150-IIIQ, URL: <https://e-4>.
8. Analysis of the Law of the Republic of Azerbaijan on Ensuring Gender (Men and Women) Equality. Baku, 2015. URL: qanun.az/framework/12424#_edn1.
9. In Azerbaijan, UNFPA, 2006.
10. 9 Azərbaycanı, BMT-nin Əhali Fondu (UNFPA)B., 2006.
11. Entin, M.L. International Guarantees of Human Rights. (Practice of the Council of Europe). Moscow, Moscow Independent Institute of International Law, 2000.
12. Shelton, D. International Human Rights Law, Oxford, 2011.
13. Starke, I.G. An Introduction to International Law. London, Butterworths, 2002.

ЗЛОЧИН ГЕНОЦИДУ ЗА МІЖНАРОДНИМ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОМ: ВИЗНАЧЕННЯ ТА ОЗНАКИ

Данієлян Д.А.,
здобувач вищої освіти
ступеня доктора філософії з міжнародного права
Міжнародного гуманітарного університету
ORCID: 0009-0001-8952-3291

Данієлян Д.А. Злочин геноциду за міжнародним кримінальним правом: визначення та ознаки.

Стаття присвячена аналізу злочину геноциду за міжнародним кримінальним правом, зокрема його визначенню та основним ознакам. Геноцид, як один із найтяжчих міжнародних злочинів, кваліфікується відповідно до Конвенції про запобігання злочину геноциду і покарання за нього 1948 року та Римського статуту Міжнародного кримінального суду. Основна увага приділяється об'єктивним та суб'єктивним ознакам, а також суб'єктам відповідальності.

Підкреслено, що належне визначення та розуміння ознак геноциду є важливим не лише для ефективного переслідування винних осіб, а й для запобігання новим випадкам цього злочину. Міжнародне співтовариство має забезпечити ефективне виконання зобов'язань держав щодо запобігання, розслідування та покарання за геноцид, що є ключовим елементом зміцнення глобальної системи захисту прав людини.

Проаналізовані доктринальні та нормативні підходи до визначення злочину «геноцид» і розуміємо під геноцидом – це умисне вчинення дій, спрямованих на повне або часткове знищення національної, етнічної, расової чи релігійної групи як окремої спільноти, шляхом фізичного знищення, заподіяння тяжкої шкоди, створення нестерпних умов існування, обмеження народжуваності або насильницького відчуження дітей, що має на меті не лише завдати шкоди окремим особам, а й ліквідувати саму групову ідентичність у її соціальному, культурному та історичному вимірі.

Підкреслено, що міжнародні суди і трибунали, зокрема Міжнародний кримінальний суд, Міжнародний трибунал по колишній Югославії та Спеціальний трибунал для Руанди, відіграють центральну роль у забезпеченні правосуддя та притягненні до відповідальності осіб, що вчинили геноцид. Вони не лише здійснюють правосуддя, а й активно формують прецеденти для правового визначення геноциду та вдосконалення міжнародних норм щодо покарання за цей злочин.

Результати дослідження свідчать про необхідність подальшого удосконалення механізмів притягнення до відповідальності осіб, винних у геноциді, а також важливість гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами у сфері боротьби з міжнародними злочинами.

Ключові слова: геноцид, міжнародне кримінальне право, злочин геноциду, Римський статут, міжнародні трибунали, кримінальна відповідальність.

Danielian D.A. The crime of genocide under international criminal law: definitions and features.

The article is devoted to the analysis of the crime of genocide under international criminal law, particularly its definition and main characteristics. Genocide, as one of the most serious international crimes, is classified in accordance with the 1948 Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide and the Rome Statute of the International Criminal Court. The primary focus is on the objective and subjective elements, as well as the subjects of liability.

It is emphasized that a proper definition and understanding of the characteristics of genocide are crucial not only for the effective prosecution of perpetrators but also for preventing new instances of this crime. The international community must ensure the effective fulfillment of states' obligations regarding the prevention, investigation, and prosecution of genocide, which is a key element in strengthening the global system of human rights protection.

Doctrinal and normative approaches to defining the crime of «genocide» are analyzed, and genocide is understood as the intentional commission of acts aimed at the total or partial destruction of a national, ethnic, racial, or religious group as a distinct community, through physical extermination, infliction of severe harm, creation of unbearable living conditions, restriction of birth rates, or forcible transfer of children. The objective is not only to harm individuals but also to eliminate the group's identity in its social, cultural, and historical dimensions.

It is highlighted that international courts and tribunals, particularly the International Criminal Court, the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, and the Special Tribunal for Rwanda, play a central role in ensuring justice and holding perpetrators of genocide accountable. These institutions not only administer justice but also actively establish legal precedents that contribute to the legal definition of genocide and the improvement of international norms regarding its punishment.

The findings of the study indicate the necessity of further improving mechanisms for holding individuals accountable for genocide, as well as the importance of harmonizing national legislation with international standards in the fight against international crimes.

Key words: genocide, international criminal law, crime of genocide, Rome Statute, international tribunals, criminal liability.

Постановка проблеми. Злочин геноциду залишається одним із найтяжчих порушень міжнародного права, що має катастрофічні наслідки для людства. Незважаючи на існування чітких міжнародно-правових механізмів, таких як Конвенція ООН 1948 року, ефективність їх застосування у боротьбі з геноцидом залишається обмеженою. Проблема полягає в складності доведення спеціального наміру знищення певної групи, відсутності ефективних превентивних механізмів, а також у недостатній координації між державами та міжнародними організаціями у питаннях виявлення, запобігання та покарання за злочин геноциду. Це вимагає глибшого аналізу сутності геноциду, його ключових ознак та існуючих правових інструментів для удосконалення механізмів захисту та притягнення до відповідальності.

Дослідження теми злочину геноциду є надзвичайно актуальним через зростання кількості збройних конфліктів у світі, які супроводжуються грубими порушеннями міжнародного права, зокрема злочинами проти людяності та можливими актами геноциду. Це має особливе значення в контексті збройного конфлікту в Україні, де фіксуються дії, які можуть відповідати ознакам геноциду згідно з міжнародним правом.

Аналіз цієї теми сприяє розробці ефективних механізмів запобігання подібним злочинам у майбутньому. Дослідження дозволить краще зрозуміти правові аспекти геноциду, його ключові ознаки та способи доведення спеціального наміру знищення певної групи. Це також важливо для належного документування фактів злочинів, їхнього розслідування та притягнення винних до відповідальності на міжнародному рівні.

Метою статті є аналіз поняття злочину геноциду у міжнародному кримінальному праві, визначення його сутності та ключових ознак.

Стан опрацювання проблематики. В своїх працях зміст поняття геноцид та проблеми відповідальності за цей міжнародний злочин досліджували: Важна К., Замрига А.В., Івчук Ю.Ю., Лемкін Р., Панишко Г., Ребриш Р.І., Хаустова М.Г., Федоровська М.А., Яворська В. Ці дослідники працюють у галузях міжнародного кримінального права, прав людини, визначення геноциду, а також вивчають роль міжнародних судів і трибуналів у покаранні за злочини геноциду.

Виклад основного матеріалу. Геноцид визначається як дії, вчинені з наміром знищити повністю або частково національну, етнічну, расову чи релігійну групу. Основні форми геноциду включають вбивство членів групи, спричинення їм серйозних тілесних або психічних ушкоджень, створення життєвих умов, розрахованих на їхнє повне або часткове фізичне знищення, накладення заходів, спрямованих на запобігання народженню дітей у межах групи, та примусове переміщення дітей з однієї групи до іншої.

Термін «геноцид» уперше був застосований польським правознавцем і майбутнім американським прокурором на Нюрнберзькому процесі Рафаелем Лемкіним між двома Світовими війнами стосовно фактів масового знищення вірменського населення владою Туреччини у 1914-1918 рр. [1, р. 145–151]. У 1944 році термін «геноцид» Р. Лемкін використав у книзі «Фашистське управління окупованою Європою» і запропонував розробити договір, у якому агресивні дії проти національних, релігійних або етнічних груп розглядалися б як міжнародний злочин. Він стверджував, що «цей злочин як скоординований план різноманітних дій, спрямованих на знищення головних основ життя національних груп, з метою знищення груп як таких. Метою такого плану є руйнування політичних і соціальних інститутів, культури, мови, національних почуттів, релігій, економічного існування груп, знищення особистої безпеки, свободи, здоров'я, гідності й самого життя індивідумів, які належать до цих груп» [2, р. 5-6].

М.Г. Хаустова та М.А. Федоровська підкреслюють, що вперше геноцид був визнаний міжнародним злочином у Резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 11 грудня 1946 р. У Резолюції Генеральної Асамблеї ООН 180 (II) від 21 листопада 1947 р. вказувалося, що «геноцид є міжнародним злочином, який тягне за собою національну та міжнародну відповідальність окремих осіб і держав» [3, с. 73]. А вже 9 грудня 1948 р. була прийнята й відкрита для підписання Конвенція про попере-

дження злочину геноциду та покарання за нього [4]. Ця Конвенція набула чинності у 1951 р. і є основним конвенційним джерелом у сфері боротьби з геноцидом.

Р.І. Ребриш зауважує, що «геноцид є найтяжчим міжнародним злочином, вчинення якого є підставою для міжнародно-правової відповідальності держав та кримінальної відповідальності індивідів» [5, с. 129].

Діяння не обов'язково має бути здійснено відносно великого числа осіб, досить, щоб воно було виконано щодо одного потерпілого. У зв'язку з цим злочин геноциду залежно від характеру діяння за зовнішніми ознаками може нагадувати ряд інших традиційних злочинних діянь, таких як вбивство, викрадення людини тощо. Для вирішення питання про відмежування геноциду від інших злочинів слід встановити наявність наміру особи знищити, повністю або частково, цю національну, расову, релігійну або етнічну групу як таку [3, с. 74].

Виконавець мав умисел знищити повністю або частково цю національну, расову, релігійну або етнічну групу як таку. Ця ознака має як раз вирішувати завдання відмежування геноциду від інших злочинів, насамперед в тих випадках, коли не відбувається масового знищення представників певної національної, расової, релігійної або етнічної групи [3, с. 74].

І.М. Леган, аналізуючи зміст ст. 2 Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду і покарання за нього 1948 року, підкреслює, що до складу цього міжнародного злочину вводиться необхідна ознака вини, яка виступає у цьому разі в яскраво вираженій формі винного умислу. Геноцид є не лише тяжким, але й масовим порушенням прав людини [6, с. 89]. Такої ж думки дотримується К. Важна [7, с. 194].

Проблема із забезпеченням виконання Конвенції ще більше ускладнюється, коли злочин геноциду відбувається під час збройного конфлікту. Держава, що бере участь у такому конфлікті, навіряд чи захоче видати осіб, яких звинувачують у скоєнні злочину геноциду, іншій стороні, що має намір переслідувати їх. Майже у всіх випадках вчинення тяжких злочинів, пов'язаних із геноцидом, не слід розраховувати на суди держави, на території якої цей злочин було вчинено, оскільки у такому разі може бути винним сам уряд [3, с. 75].

Аналіз міжнародно-правового визначення геноциду, ознак і способів вчинення геноциду, які передбачені міжнародним правом, та практики вчинення геноциду показав, що реалізація геноциду не є можливою без залучення державного механізму [3, с. 75].

Геноцид є злочином, що має специфічний суб'єктивний елемент – намір. На відміну від інших міжнародних злочинів, для геноциду необхідно довести існування мети знищення конкретної групи, що часто є складним завданням у правовій практиці. Саме цей намір відрізняє геноцид від злочинів проти людяності чи військових злочинів.

Судовий розгляд справ, пов'язаних із геноцидом, здійснюється міжнародними трибуналами, такими як Міжнародний кримінальний трибунал для колишньої Югославії та Міжнародний кримінальний трибунал для Руанди. Важливу роль відіграє також Міжнародний кримінальний суд, створений відповідно до Римського статуту у 1998 році. Ці органи забезпечують юридичне переслідування осіб, винних у вчиненні геноциду, та встановлення історичної справедливості.

А.В. Замрига підкреслює, що «геноцид – це масові знищення людей через національну, етнічну чи расову приналежність або спільні релігійні переконання, який ми можемо спостерігати протягом всього часу існування людства у світі, завжди були випадки» [8, с. 602]. І в контексті цього визначення робить акцент на тому, що злочини росіян в Україні – це геноцид за усіма ознаками і росія повинна понести відповідальність за геноцид українського народу [8, с. 603].

Ю.Ю. Івчук в своїй праці, у висновку статті, підкреслює: «... можна зробити висновок, що незважаючи на гіркий досвід Другої світової війни та міжнародне визнання геноциду «злочином злочинів», світова спільнота зіткнулась з новими викликами у вигляді геноцидальної політики держав у XX–XXI століттях, у тому числі в світлі збройної агресії РФ проти України. Виокремлення характерних форм та ознак геноциду на конвенційному рівні, а також успішна практика притягнення винних до відповідальності за злочин геноциду у минулому Міжнародним кримінальним судом є сприятливими факторами для формування у майбутньому правової позиції трибуналу щодо РФ» [9, с. 687].

Визначення злочину геноциду також має ключове значення для запобігання цьому явищу в майбутньому. Міжнародна спільнота повинна активніше працювати над виявленню потенційних загроз геноциду, вживанням превентивних заходів та підтримкою жертв. Важливу роль у цьому процесі відіграють як міжнародні організації, так і держави, що зобов'язані згідно з міжнародним правом реагувати на загрози геноциду.

Злочин геноциду є не лише правовою, а й моральною проблемою, що стосується базових принципів людяності. Усвідомлення жорстоких наслідків геноциду та необхідність запобігання таким злочинам повинно стати спільним пріоритетом для всіх народів і держав.

Г. Панишко робить акцент на збиранні доказів вчинення геноциду і зауважує, що це може відбуватися протягом довгого періоду, а після процесу збирання доказів потрібно підтвердити, що присутній намір знищити націю чи етнос [10, с. 75]. В. Яворська підкреслює, що враховуючи ці обставини виникає необхідність постійного вдосконалення запобігання злочину геноциду, припинення злочину та заходів міжнародної співпраці з метою притягнення винних до кримінальної відповідальності [11, с. 54].

Отже, злочин геноциду за міжнародним кримінальним правом має чітко визначені ознаки, які закріплені в Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду і покарання за нього (1948 р.), а також у Статуті Міжнародного кримінального суду (Римський статут, 1998 р.). Основні ознаки геноциду включають:

а) об'єктивні ознаки (*actus reus*): знищення членів певної національної, етнічної, расової або релігійної групи шляхом убивства; заподіяння тяжкої шкоди фізичному чи психічному здоров'ю представників цієї групи; умисне створення таких життєвих умов, які розраховані на повне або часткове фізичне знищення групи; запровадження заходів, спрямованих на запобігання народжуваності серед представників групи; насильницьке переміщення дітей з однієї групи до іншої;

б) суб'єктивні ознаки (*mens rea*): спеціальний умисел (*dolus specialis*) – наявність мети повністю або частково знищити певну групу як таку; розуміння виконавцем того, що його дії призводять до знищення групи.

Ці ознаки визначають геноцид як один із найтяжчих міжнародних злочинів, що тягне за собою міжнародну кримінальну відповідальність.

Висновки. Злочин геноциду є одним з найбільш тяжких злочинів у міжнародному праві. Визначення цього злочину, сформульоване в Конвенції ООН 1948 року, стало основою для юридичного реагування на акти геноциду. В міжнародному праві геноцид розглядається як система дій, спрямованих на фізичне або культурне знищення певної групи осіб, зокрема через вбивства, тілесні ушкодження, створення умов, що призводять до знищення, або примусову передачу дітей в інші групи.

Водночас, існують важливі проблеми, зокрема, щодо процесуальної складності доведення вчинення геноциду, особливо в контексті міжнародних конфліктів, коли держави часто не бажають співпрацювати з міжнародними судами. Крім того, необхідно вдосконалювати механізми попередження геноциду та забезпечення справедливості для жертв цього злочину, оскільки часто постгеноцидні суспільства стикаються з проблемами відновлення, примирення та реабілітації.

Зробимо висновок, що геноцид – це умисне вчинення дій, спрямованих на повне або часткове знищення національної, етнічної, расової чи релігійної групи як окремої спільноти, шляхом фізичного знищення, заподіяння тяжкої шкоди, створення нестерпних умов існування, обмеження народжуваності або насильницького відчуження дітей, що має на меті не лише завдати шкоди окремим особам, а й ліквідувати саму групову ідентичність у її соціальному, культурному та історичному вимірі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Lemkin R. Genocide as a Crime under International Law. *American Journal of International Law*. 1947. Vol. 41 (1). P. 145–151.
2. Lemkin R. Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress. 2nd ed. Washington, D.C.: The Lawbook Exchange, Ltd, 2008. 712 p.
3. Хаустова М.Г., Федоровська М.А. Сутність поняття злочину геноциду в міжнародному праві. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 1. С. 73–76.
4. Конвенція про попередження злочину геноциду та покарання за нього, 09.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155#Text (дата звернення: 09.03.2025).
5. Ребриш Р.І. Геноцид як злочин проти безпеки людства за міжнародним кримінальним правом. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2016. Випуск 41. С. 127–129.
6. Леган І.М. Геноцид як злочин проти безпеки людства відповідно до міжнародного кримінального права. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2023. Вип. 1 (48). С. 89–91.
7. Важна К. Сутність геноциду відповідно до чинного міжнародного права та міжнародно-правової практики. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 8. С. 193–197.
8. Замрига А.В. Визначення злочину проти безпеки людства (геноциду) в міжнародному кримінальному праві та обов'язок покарання за нього. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 5. С. 601–606.
9. Івчук Ю.Ю. Поняття «геноциду» як міжнародного злочину та особливості притягнення до відповідальності у світлі збройної агресії російської федерації проти України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 4. С. 685–687.

10. Панишко Г. Міжнародно-правові питання запобігання та покарання за злочин геноциду. Літопис Волині. *Всеукраїнський науковий часопис*. 2023. Чис. 29. С. 71–75.
11. Яворська В. Запобігання злочину геноциду. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2024. № 3(31). С. 50–56.

МИТНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ НА ШЛЯХУ ДО ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ: КЛЮЧОВІ АСПЕКТИ

Денисенко С.І.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного,
європейського права та порівняльного правознавства
Навчально-наукового інституту права,
Сумський державний університет
ORCID: 0000-0001-8453-8606*

Шлапко Т.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративного,
господарського права та фінансово-економічної безпеки
Навчально-наукового інституту права,
Сумський державний університет
ORCID: 0000-0003-1619-3831*

Ільченко О.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри адміністративного,
господарського права та фінансово-економічної безпеки
Навчально-наукового інституту права,
Сумський державний університет
ORCID: 0000-0003-4885-2205*

Денисенко С.І., Шлапко Т.В., Ільченко О.В. Митна політика України на шляху до європейських стандартів: ключові аспекти.

Максимальне наближення митної політики України до стандартів Європейського Союзу (далі – ЄС) сьогодні є одним із ключових напрямків євроінтеграції нашої держави. Цей процес має на меті гармонізувати митне законодавство, митні процедури та інструменти з європейськими стандартами, що принесе низку важливих переваг для України.

Митні питання відіграють ключову роль у процесі економічної інтеграції України з ЄС. Ефективна митна політика України, яка максимально наближена до європейських стандартів, сприяє: спрощенню митних формальностей та бар'єрів у торгівлі з країнами ЄС; створює більш сприятливий інвестиційний клімат; підвищує конкурентоспроможність української економіки; підвищує рівень прозорості та ефективності митних служб.

Основним міжнародно-правовим документом, що регулює процес наближення митної політики України до стандартів ЄС є Угода про асоціацію між Україною та ЄС. Цей фундаментальний документ передбачає суттєву поглиблену та всеохопну зону вільної торгівлі, а також визначає загальні рамки співробітництва між Україною та ЄС, включаючи наближення митного законодавства.

До основних складових наближення митної політики України до європейських стандартів слід віднести: законодавчу гармонізацію, що включає приведення національного митного законодавства у відповідність до законодавства ЄС; інституційні реформи, які включають у себе реорганізацію митної служби з метою підвищення її ефективності та прозорості; створення сучасних інформаційних систем та електронного документообігу; контроль за дотриманням митного законодавства включаючи боротьбу з контрабандою та підробками; застосування ризик-орієнтованого підходу до митного контролю; співпрацю з ЄС включаючи участь у спільних проектах та програмах з розвитку митної служби.

На сьогодні основними проблемами, що виникають на шляху максимального наближення митної політики України до стандартів ЄС, є: недостатнє фінансування у модернізацію митної інфраструктури; корупція у митній сфері та відсутність достатньої кількості кваліфікованих кадрів.

Кращими шляхами вирішення проблем максимального наближення митної політики України до стандартів ЄС може бути: посилення міжнародної технічної допомоги з боку країн ЄС для реформування митної служби України; проведення антикорупційних заходів та інвестування в розвиток людських ресурсів.

Ключові слова: Митна політика, Європейський Союз, стандарти ЄС.

Denisenko S.I., Shlapko T.V. Ilchenko O.V. Customs policy of Ukraine on the way to European standards: key aspects.

The maximum approximation of the customs policy of Ukraine to the standards of the European Union (hereinafter – the EU) today is one of the key directions of European integration of our state. This process aims to harmonize customs legislation, customs procedures and instruments with European standards, which will bring a number of important advantages for Ukraine.

Customs issues play a key role in the process of Ukraine's economic integration with the EU. Effective customs policy of Ukraine, which is as close as possible to European standards, contributes to: simplification of customs formalities and barriers to trade with EU countries; creates a more favorable investment climate; increases the competitiveness of the Ukrainian economy; increases the level of transparency and efficiency of customs services.

The main international legal document regulating the process of approximation of Ukraine's customs policy to EU standards is the Association Agreement between Ukraine and the EU. This fundamental document provides for a substantial deep and comprehensive free trade area, as well as defines a common framework for cooperation between Ukraine and the EU, including approximation of customs legislation.

The main components of approximation of the customs policy of Ukraine to European standards include: legislative harmonization, including bringing the national customs legislation in line with the EU legislation; institutional reforms, which include the reorganization of the customs service in order to increase its efficiency and transparency; creation of modern information systems and electronic document management; control over compliance with customs legislation, including the fight against smuggling and counterfeiting; applying a risk-based approach to customs control; cooperation with the EU, including participation in joint projects and programs for the development of the customs service.

Today, the main problems that arise on the way of maximum approximation of Ukraine's customs policy to EU standards are: insufficient funding for the modernization of customs infrastructure; corruption in the customs sphere and the lack of a sufficient number of qualified personnel.

The best ways to solve the problems of the maximum approximation of Ukraine's customs policy to EU standards may be: strengthening international technical assistance from the EU countries to reform the customs service of Ukraine; anti-corruption measures and investment in human resources development.

Key words: Customs policy, European Union, EU standards.

Постановка проблеми. Процес європейської інтеграції України передбачає поступове приведення митної політики у відповідність до стандартів ЄС. Водночас існують значні виклики, зокрема необхідність гармонізації законодавства, спрощення митних процедур, забезпечення прозорості та ефективності митного адміністрування. Недостатня адаптація митної системи може уповільнити інтеграційні процеси, негативно вплинути на зовнішньоекономічну діяльність та створити бар'єри для міжнародної торгівлі.

Ця стаття спрямована на дослідження ключових аспектів наближення митної політики України до стандартів ЄС, аналіз чинних проблем та визначення напрямів їх вирішення.

Метою дослідження є аналіз ключових аспектів наближення митної політики України до стандартів ЄС, виявлення основних проблем у цьому процесі та розробка рекомендацій щодо вдосконалення митного регулювання відповідно до європейських норм і вимог.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженням у сфері митної політики України та наближення її до європейських стандартів займалися такі вітчизняні науковці, як: С.В. Ківалов, Б.А. Кормич, Д.В. Приймаченко, Т.В. Микитенко, І.С. Войтенко, О.О. Мазурець, І.О. Биков, О.В. Дмитрук та інші. Науковою спільнотою зроблений значний внесок у вивчення та розвиток даної тематики. В умовах інтеграційних процесів і євроінтеграційного курсу країни, дослідження питань гармонізації митної політики України зі стандартами ЄС залишаються актуальним напрямом наукових досліджень.

Виклад основного матеріалу. Як зазначають С.В. Ківалов та Б.А. Кормич, «митна політика – це складова внутрішньої і зовнішньої політики, яка визначає зміст діяльності держави та її компетентних органів у сфері регулювання зовнішньоекономічних відносин та організації митної системи і має на меті захист національних інтересів, національної безпеки й економічного суверенітету держави». Таку позицію підтримує більшість вітчизняних дослідників, з цією позицією ми також, безумовно, погоджуємось [1, с. 9].

Ґрунтовною є також позиція Д.В. Приймаченко, який запропонував комплексний науковий підхід та зауважив, що «митна політика – це відносно стабільна, організована діяльність державних інституцій, скерована на визначення мети та напрямків загальнодержавної політики в конкретній

сфері та їх реалізація за допомогою політико-правових, економічних, організаційних заходів, спрямованих на захист національних інтересів і безпеки» [2, с. 11].

Тобто митна політика – це комплексне поняття, яке включає в себе комплекс дій з боку держави та її компетентних органів у сфері регулювання зовнішньоекономічних відносин з метою захисту національних інтересів та економічного суверенітету держави.

На сьогодні вступ України до ЄС є основною стратегічною метою зовнішньої політики нашої держави, яка передбачає складний та тривалий процес, який вимагає проведення комплексних реформ у різних сферах життя країни, у тому числі і у сфері митної справи. Тобто в сучасних умовах митна політика України повинна бути максимально наближена до митних стандартів ЄС. Це дасть Україні можливість інтегруватись у єдиний економічний простір з ЄС, а також створить сприятливі умови для бізнесу та підвищити конкурентоспроможність української економіки.

Стосовно законодавчої гармонізації з ЄС необхідно зазначити, що з 1998 р. в Україні діє «Стратегія її інтеграції до Європейського Союзу» [3]. Основною метою цього національного нормативно-правового акту є забезпечення входження нашої держави до європейського політичного, інформаційного, економічного і правового простору. Одним з напрямів інтеграційного процесу є адаптація законодавства України до законодавства ЄС, яка, зокрема, передбачає поступове наближення вітчизняних нормативно-правових актів до європейських стандартів, у тому числі й у митній сфері.

Так, одним із перших досягнень у напрямку наближення митної політики України до стандартів ЄС стало підписання у 1994 р. Угоди про партнерство і співробітництво між Україною, Європейським Співтовариством та їх державами-членами [4]. Зазначена Угода була початковою базою щодо адаптації українського митного законодавства до норм ЄС. Цей документ став важливим кроком до залучення України до правового поля єдиного європейського ринку та ГАТТ/СОТ.

Продовжуючи шлях до європейської інтеграції, у листопаді 2009 р. між Україною та ЄС була укладена угода під назвою «Порядок денний асоціації Україна – ЄС для підготовки та сприяння імплементації Угоди про асоціацію» [5]. У даному двосторонньому міжнародному договорі містився перелік реформ, які повинна була провести Україна, співпрацюючи з ЄС, на шляху до укладання Угоди про асоціацію.

З 2007 р. Україна вела переговорний процес, який складався з 21-го раунду переговорів, метою якого було довгоочікуване підписання Угоди про асоціацію України та ЄС на заміну Угоди про партнерство та співробітництво. Політичну частину Угоди про асоціацію Україна – ЄС було підписано 21.03.2014 р. Економічну частину угоди було підписано 27.06.2014 р.

Економічна частина угоди передбачала глибоку економічну інтеграцію України з ЄС, а також створення глибокої та всеохопної зони вільної торгівлі. Розділ 4 Угоди про асоціацію України та ЄС охоплює такі важливі питання у митній сфері як: національний режим та доступ товарів на ринки; технічні бар'єри у торгівлі; сприяння торгівлі і співробітництво в митній сфері; правила походження товарів; рух капіталів і платежів тощо. Розділ 4 Угоди про асоціацію, у якій ідеться про встановлення поглибленої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі (далі – ПВЗВТ), набрав чинності 31 грудня 2015 року. Для забезпечення ефективного функціонування ПВЗВТ на кордоні повинні надаватись високоякісні митні послуги, що сприятимуть швидкому та безперешкодному митному оформленню, мінімізуючи затримки, корупцію та черги транспортних засобів. Вважаємо, що за всі роки української незалежності підписання цієї Угоди є найбільш важливим кроком на шляху до гармонізації й уніфікації митного законодавства. Цей крок також свідчив про зміну Україною вектору розвитку у міжнародному митному співробітництві з СНД на ЄС [6].

Треба також зазначити, що приєднання України у 2006 році до Міжнародної конвенції про спрощення і гармонізацію митних процедур від 26.06.1999 р. (оновленої Кіотської конвенції) та до основних міжнародних організацій у митній сфері (наприклад таких, як ВМО, СОТ) дає безсумнівні переваги для участі в міжнародній торгівлі та є важливим кроком на шляху до європейської інтеграції.

Значним досягненням у напрямку законодавчої гармонізації з нормами ЄС стало прийняття нової редакції Митного кодексу України від 13.03.2012 р. [7]. Новий Митний кодекс України містив максимальну кількість норм прямої дії, які приведені у відповідність до митних стандартів ЄС, а саме:

- використання електронного декларування всім охочим та у всіх митних режимах;
- надання вичерпного переліку документів, потрібного для митного оформлення;
- надання права декларанту на внесення змін до митної декларації, подавати неповну декларацію для оформлення товарів;
- скорочення часу митного оформлення з 24 до 4 годин;
- запровадження пост-аудиту;
- надання дозволу українським підприємцям, які тривалий час працюють на ринку, не мають заборгованостей, не допускають істотних правопорушень, отримати статус уповноваженого економічного оператора;

- запровадження врегулювання питань порушення митних правил на основі компромісу;
- надання розширених прав підприємцям у частині оскарження рішень, дій та бездіяльності митних органів та їх посадових осіб.

Також значним кроком у напрямку приведення національного митного законодавства у відповідність до законодавства ЄС є офіційне приєднання України до Конвенції про процедуру спільного транзиту від 20.05.1987 р. [8]. Ця угода була укладена між країнами ЄС та низькою інших країн з метою скасування більшої частини паперової роботи, яка була пов'язана з міжнародним транзитом товарів. Україна офіційно приєдналася **до Конвенції про процедуру спільного транзиту 1 жовтня 2022 року**. Приєднання до зазначеної вище Конвенції дозволило впровадити єдині правила транзиту для України та більшості країн ЄС. Це значно скоротило час та витрати на оформлення документів при перевезенні товарів, а також це дало значно збільшити обсяги зовнішньої торгівлі України, особливо з країнами ЄС.

Після приєднання України до Конвенції про процедуру спільного транзиту від 20.05.1987 р. наша держава у квітні 2024 року Україна успішно перейшла на NCTS Фаза 5 (це сучасна IT-система, яка лежить в основі **Конвенції про процедуру спільного транзиту та автоматизує процеси митного оформлення**), навіть випередивши багато європейських країн. Водночас здійснюється зростання кількості українських компаній, що отримали статус авторизованого економічного оператора (далі – AEO).

Державна митна служба України продовжує процес цифровізації та створює IT-рішення, які потенційно можуть інтегруватися в Центр митних даних ЄС. Водночас українська митниця працює над актуалізацією діючих інструментів з управління ризиками, адже саме завдяки ризик-орієнтованому підходу можна гарантувати, що ринок буде захищений від небезпечних або незаконних товарів, не перешкоджаючи стабільному товаропотоку [9].

Як зазначив міжнародний експерт з питань митниці Програми ЄС з підтримки управління державними фінансами (EU4PFM) Вітяніс Алішаускас: «Досвід впровадження IT систем такого масштабу, як NCTS, і, зокрема, NCTS Фаза 5, – це матриця, за якою в Україні можуть успішно впроваджуватися й інші європейські митні IT системи та процеси». За його словами, такі успішні кейси дозволяють позитивно оцінювати потенціал України в контексті її євроінтеграційних планів та мотивують до подальшої підтримки у цьому [10].

Не менш важливим напрямом наближення України до європейських митних стандартів є заходи щодо зниження митних тарифів на товари, що імпортуються з ЄС, з метою створення сприятливих умов для торгівлі. Процес зниження митних тарифів відбувався поступово протягом кількох років. Це дозволяє українським виробникам адаптуватися до нових умов конкуренції та мінімізувати негативний вплив на економіку країни.

За даними Європейської Комісії Україна і ЄС скасують 99,1% і 98,1% їхніх мит. Українські експортери заощаджуватимуть 487 млн. євро на рік завдяки зниженню імпорتنих мит ЄС, у той час, як Україна скасує мита на імпорт товарів з ЄС на суму близько 391 млн. євро. Діючі тарифи ЄС для промислових товарів, що експортуються з України, уже скасовані для 94,7% товарних груп. Для невеликої кількості решти товарів тарифи будуть скасовані після завершення перехідного періоду [11, с. 37].

Проведення інституційних реформ, які включають у себе реорганізацію митної служби з метою підвищення її ефективності та прозорості, також є важливим напрямком наближення України до європейських митних стандартів. У рамках адміністративного реформування Державної митної служби України на 2024–2030 роки заплановано впровадження низки важливих заходів, а саме: реалізацію антикорупційних програм Державної митної служби; налагодження співпраці з бізнес-сектором (у тому числі широке застосування програм спрощень для бізнесу); посилення міжнародного співробітництва; включення підвищення зарплат митників до ринкового рівня та удосконалення управління персоналом; розвиток IT та технічного оснащення. В цілому впровадження окреслених ініціатив дозволить зміцнити ефективність та прозорість митного адміністрування в Україні [12].

Митне співробітництво між Україною та ЄС в умовах євроінтеграції є важливою складовою наближення митної політики України до європейських стандартів. ЄС та Україна мають обмінюватися інформацією з питань митного законодавства і процедур, співпрацювати з питань автоматизації митних процедур, обміну відповідною інформацією, передовим досвідом та даними, співпрацювати у сфері планування й надання технічної допомоги тощо. Як приклад, важливим інструментом митного співробітництва між ЄС і Україною є Місія ЄС із прикордонної допомоги (EUBAM), яка розпочала роботу у 2005 році. Останнім рішенням мандат EUBAM було продовжено **до 30 листопада 2025 року**. Як консультативний технічний орган, що уповноважений сприяти покращенню ефективності об'єктів прикордонного контролю Молдови та України, EUBAM відіграє важливу роль у підвищенні ефективності митних процедур та інститутів цих двох країн. Наприклад, EUBAM здійснює

моніторинг митного оформлення та прикордонних перевірок, надає допомогу з метою запобігання контрабанді товарів і людей, вивчає документи прикордонного контролю, проводить незаплановані візити до будь-яких пунктів на молдовсько-українському кордоні, у тому числі прикордонних частин, митних постів і служби обліку митних доходів [11, с. 55].

Виходячи з вище викладеного, в Україні відбуваються позитивні тенденції у сфері наближення митної політики України до європейських стандартів. За останні 5 років Україна досягла значних успіхів у реформуванні митної сфери. Однак процес євроінтеграції є тривалим і вимагає постійних зусиль. Подальші кроки повинні бути спрямовані на повну гармонізацію українського митного законодавства з законодавством ЄС, підвищення ефективності митного контролю та створення сучасної митної системи, яка відповідає вимогам ХХІ століття.

Висновки. Аналіз ключових аспектів наближення митної політики України до стандартів ЄС, виявило низку важливих моментів та проблем, що потребують уваги для успішної інтеграції. Україна досягла значного прогресу у напрямку наближення митної політики України до стандартів ЄС, зокрема у сфері удосконалення митного кодексу; спрощенні митних процедур, зниженні митних тарифів та застосуванні інформаційних технологій. Однак, існують проблеми, що уповільнюють процес інтеграції, серед яких можна виділити наступні.

По-перше, корупція серед працівників митних органів залишається серйозною проблемою, що ускладнює ефективну роботу у сфері митної справи. На сьогодні необхідне впровадження результативних механізмів для виявлення корупції у митних органах. До них можна віднести: повну цифровізацію та автоматизацію митних процесів, що дозволить зменшити ручне втручання у митне оформлення та контакти посадових осіб митниці із представниками бізнесу. Не менш ефективним механізмом у цьому напрямку може бути також громадський контроль через залучення бізнесу та громадських активістів до моніторингу митних процесів.

По-друге, через обмежене фінансування митниці мають недостатнє технічне забезпечення для ефективного виявлення митних правопорушень. Для вирішення цієї проблеми оптимальними механізмами для підвищення ефективності роботи митниць може бути оптимізація використання наявних в митницях ресурсів, шляхом перерозподілу сучасних технічних засобів на найбільш проблемні ділянки кордону; застосування штучного інтелекту для аналізу митної інформації, що дасть можливість знаходити аномалії без використання дорогого обладнання. Не менш ефективним механізмом у цьому напрямку може бути також співпраця з міжнародними партнерами для отримання технічної допомоги.

По-третє, переміщення товарів через кордон ще залишається громіздким і дорогим процесом у порівнянні з сусідніми країнами ЄС, а визначення митної вартості також є проблематичним питанням. Серед ефективних механізмів для вирішення цієї проблеми є: повне електронне декларування, впровадження принципу «єдиного вікна», повна автоматизація прийняття рішень на основі ризик-орієнтованого підходу. Оптимальним механізмом визначення митної вартості також залишається публічне використання єдиної бази митної вартості товарів та її автоматизований контроль, а також обмін митною інформацією з країнами ЄС.

По-четверте, контрабанда та інші види митних правопорушень часто мають транскордонний характер, що ускладнює їх розслідування та притягнення винних до відповідальності. Серед ефективних механізмів для вирішення цієї проблеми можуть бути: спільні митні та правоохоронні операції митних органів України з країнами ЄС; приєднання України до європейських систем моніторингу митних правопорушень для швидкого доступу до міжнародної бази контрабандистів; автоматизований обмін митними даними з країнами ЄС.

Реалізація цих рекомендацій сприятиме успішному наближенню митної політики України до стандартів ЄС, розвитку міжнародної торгівлі та економічній інтеграції України до європейського простору, а також забезпечить ефективне функціонування митної системи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ківалов С.В., Кормич Б.А. Митна політика України: Підручник. Одеса: Юридична література, 2001. 256 с. URL: <https://surl.li/kdrofc>.
2. Митна політика зарубіжних країн. Навчальний посібник / І.А. Гуцул. Тернопіль: THEU, 2018. 198 с. URL: <https://surl.li/wixnbj>.
3. Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу: Указ Президента України від 11.06.1998 р. № 615/98. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/615/98>.
4. Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими співтовариствами та їх державами-членами від 14.06.1994 р. *Верховна Рада України*. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/998_012.

5. Порядок денний асоціації Україна – ЄС для підготовки та сприяння імплементації Угоди про асоціацію від 20.11.2009 р. *Верховна Рада України*. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/card/994_990.
6. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, від 27.06.2014 р. *Верховна Рада України*. URL: <http://comeuroint.rada.gov.ua/komevoint/doccatalog/document?id=56219>.
7. Митний кодекс України від 13.03.2012 р. № 4495-VI. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4495-17>.
8. Конвенція про процедуру спільного транзиту від 20.05.1987 р. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-87#Text.
9. Україна буде готова повноцінно стати частиною європейської митної інфраструктури до моменту реалізації митної реформи у ЄС», – Сергій Звягінцев. 2024. *Державна митна служба України*. URL: <https://customs.gov.ua/news/zagalne-20/post/ukrayina-bude-gotova-povnotsinno-stati-chastinoiu-ievropeiskoyi-mitnoyi-infrastrukturi-do-momentu-realizatsiyi-mitnoyi-reformi-u-ies-sergii-zviagintsev-1638>.
10. Україна успішно розпочала застосування NCTS Фаза 5. 2024. *Державна митна служба України*. URL: <https://customs.gov.ua/news/ncts-26/post/ukrayina-uspishno-rozpochala-zastosuvannia-ncts-faza-5-1581>.
11. Поглиблення відносин між ЄС та Україною. Що, чому і як?: [посібник] /під ред. Майкла Емерсона і Вероніки Мовчан; авт. з боку CEPS: Стівен Блокманс [та ін.]; авт. з боку IED: Олександра Бетлій [та ін.]; Центр європ. політ. дослідж. (CEPS), Ін-т екон. дослідж. та політ. консультацій (IED). Київ: [б.в], 2016. 255 с. URL: http://www.krcci.pl.ua/uploads/files/ua_Deepening-EU-UKR.pdf.
12. Метою адміністративного реформування митних органів в рамках Нацстратегії є підвищення їх прозорості та ефективності. 2024. *Міністерство фінансів України*. URL: https://www.mof.gov.ua/uk/news/metoiu_administrativnogo_reformuvannia_mitnikh_organiv_v_ramkakh_natsstrategii_ie_pidvishchennia_ikh_prozorosti_ta_efektivnosti-4384.

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ТА ПОЛІТИЧНИХ САНКЦІЙ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ

Желеховська Т.В.,

здобувачка освітнього рівня «бакалавр» третього курсу навчання,

факультет міжнародних відносин,

спеціальність «Міжнародне право»,

Львівський національний університет імені Івана Франка

Желеховська Т.В. Окремі аспекти застосування економічних та політичних санкцій у Європейському Союзі.

Стаття присвячена комплексному аналізу економічних і політичних санкцій у Європейському Союзі. Спираючись на наукові праці, розкрито правові підстави, механізми запровадження й головні виклики, пов'язані із застосуванням санкційних інструментів, що слугують засобом зовнішньополітичного впливу ЄС. У цьому контексті особливий наголос зроблено на їхньому значенні для підтримання миру, просування демократичних засад і захисту прав людини.

Зосереджено на порівнянні санкційного тиску з економічними кризами й оцінці наслідків для країн-адресатів. Підкреслюється багатоступеневий характер процедур ухвалення рішень у Раді, що вимагають одностайності членів ЄС і регламентації з боку Суду ЄС. Водночас такий механізм підтверджує важливість узгоджених дій між усіма інституціями та державами-членами, аби санкції мали належний вплив і не призводили до непередбачуваних наслідків.

Висвітлено конфлікт компетенцій між ЄС і ООН, викликаний відмінностями у механізмах та пріоритетах санкційної політики. Така розбіжність підкреслює потребу в ретельному узгодженні дій на міжнародному рівні. Також, наголошується на взаємному впливі санкцій, що можуть шкодити не лише цільовим державам, а й ініціаторам, стимулюючи внутрішній розвиток і водночас послаблюючи міжнародну торгівлю. Унаслідок цього виникає потреба у збалансованому підході, який враховував би як геополітичні, так і економічні ризики.

Саме тому важливий аспект аналізу стосується важливості узгодженого правового регулювання задля посилення координації та контролю. Особлива увага приділяється ролі наукових досліджень у формуванні ефективних санкційних підходів, що дає змогу розвивати гнучкіші моделі впливу на цільові країни.

Поглиблений аналіз стає визначальним для застосування санкцій. Крім того, подальше вивчення економічних аспектів сприятиме формуванню гнучкіших і цілеспрямованіших інструментів впливу. Санкції відіграють ключову роль у зовнішній політиці ЄС, але їхня ефективність значною мірою пов'язана з координованістю дій і здатністю швидко реагувати на зміну міжнародного контексту.

Ключові слова: санкції, Європейський Союз, зовнішня політика, Організація Об'єднаних Націй, економічні обмеження, держави-члени.

Zhelekhovska T.V. Specific aspects of the application of economic and political sanctions in the European Union.

The article is devoted to a comprehensive analysis of economic and political sanctions in the European Union. Drawing on scholarly works, it examines the legal foundations, implementation mechanisms, and primary challenges associated with these sanction instruments, which serve as a means of EU foreign policy influence. In this context, particular emphasis is placed on their importance in maintaining peace, promoting democratic principles, and protecting human rights.

The focus is on comparing sanction pressure with economic crises and assessing the consequences for target countries. It underscores the multi-tiered nature of the Council's decision-making procedures, which require unanimity among EU member states and fall under the jurisdiction of the Court of Justice of the European Union. At the same time, this mechanism highlights the significance of coordinated action among all institutions and member states to ensure sanctions achieve the desired impact and do not lead to unpredictable consequences.

The article also addresses the conflict of competencies between the EU and the UN, triggered by differences in sanction policies and priorities. This discrepancy underlines the need for careful coordination at the international level. Moreover, sanctions can have a reciprocal impact, potentially

harming not only the target states but also the initiators, as they stimulate domestic development while simultaneously weakening international trade. As a result, a balanced approach that considers both geopolitical and economic risks is required.

Given these complexities, an important aspect of the analysis involves the necessity for coordinated legal regulation aimed at enhancing coordination and oversight. Special attention is paid to the role of scientific research in shaping effective sanction strategies, which enable the development of more flexible approaches to influencing target countries.

An in-depth analysis is thus crucial for the proper application of sanctions. Furthermore, continued study of the economic dimensions will contribute to more flexible and targeted instruments of influence. Sanctions play a key role in the EU's foreign policy, but their effectiveness largely depends on coordinated efforts and the capacity to respond swiftly to shifts in the international environment.

Key words: sanctions, European Union, foreign policy, United Nations, economic restrictions, member states.

Постановка проблеми. У питанні економічних обмежень постає складність, спричинена конфліктами між заходами, ініційованими Європейським Союзом, і рішеннями, ухваленими Організацією Об'єднаних Націй. Процес їх впровадження є багатоступеневим і включає безліч бюрократичних перешкод, що значно ускладнює досягнення міжнародної згоди. Особливо гостро стоїть проблема узгодження повноважень і визначення пріоритету в ситуаціях, коли правові інструменти цих двох структур вступають у суперечність.

Аналіз свідчить, що положення Статуту Організації Об'єднаних Націй можуть виявитися недостатніми для того, щоб Рада Безпеки могла впливати на незалежні санкційні рішення держав. Водночас це вказує на необхідність ретельного юридичного дослідження, яке дозволить визначити межі компетенції ООН у регулюванні подібної політики. Увага акцентується на важливості глибокого аналітичного розмірковування для встановлення місця та значення Організації Об'єднаних Націй і Європейського Союзу у питаннях запровадження економічних і політичних обмежень.

Після набрання чинності Лісабонської угоди європейська інтеграція вступила у нову стадію, однак інституційна структура, яка регулює процес введення економічних та політичних обмежувальних заходів, залишилась практично незмінною. Водночас серйозний крок для розвитку цієї сфери впливу дало початок війни на території України у 2014 році.

Санкції мають двосторонній ефект: вони завдають шкоди не лише об'єкту впливу, але й державам, які їх запроваджують. За умов економічних обмежень та ембарго ускладнюється рух фінансів і міжнародна торгівля, а також знижується доступність імпортованих товарів і послуг. Водночас такі заходи можуть викликати підвищення рівня безробіття та водночас стимулювати розвиток національного виробництва. Обмеження впливають на ціноутворення, послаблюють купівельну спроможність і гальмують економічний прогрес у державах, які стають їхнім об'єктом.

Мета дослідження: комплексний аналіз правових засад, механізмів і процедур застосування економічних та політичних санкцій у Європейському Союзі. Дослідження передбачає визначення їхнього впливу на учасників міжнародних відносин, зокрема у зіставленні з компетенціями ООН, а також виявлення ключових проблем і перспектив удосконалення санкційної політики ЄС.

Стан опрацювання проблематики. Навколо теми застосування економічних та політичних санкцій у Європейському Союзі в наші часи розвивається динамічне наукове обговорення. Зокрема, окремий внесок в розвиток цього складного багатогранного питання внесли такі науковці як С. Бох [1], С. Джонс [2], Дж. Креутс [3] тощо. Також для дослідження юридичного базису впровадження обмежувальних заходів в контексті політики санкцій Європейського Союзу значну роль відіграють акти первинного та вторинного права ЄС, міжнародно-правові акти тощо.

Виклад основного матеріалу. Запровадження економічних санкцій є багатогранним завданням, що супроводжується численними процесуальними нюансами, які створюють труднощі в їхньому ухваленні та реалізації в глобальному масштабі. Одним із ключових викликів стає визначення примату в застосуванні таких заходів різними міжнародними організаціями, зокрема Організацією Об'єднаних Націй та Європейським Союзом.

Санкції являють собою засіб політичного впливу, що здійснюється через економічні механізми. Їх головне завдання полягає не в тому, щоб спричинити матеріальні чи політичні втрати конкретній країні, а у спонуканні її до припинення небезпечних або агресивних вчинків. У контексті Європейського Союзу санкції використовуються як інструмент для реалізації його стратегічних цілей у сферах міжнародної комунікації та безпеки. Це охоплює підтримку миру, просування демократії, забезпечення верховенства права, а також захист прав людини та дотримання міжнародно-правових приписів [4].

Економічні санкції діють за принципом, схожим до фінансового спаду, але їхнє значення є значно масштабніше і здатне паралізувати економічні процеси в цілому. Як і під час рецесії, вони викликають серйозні фінансові збитки, скорочують прибутки як у секторах, залежних від матеріального фактора, так і в незалежних галузях, стримують економічний зріст та підсилюють залежність від зовнішнього впливу. Проте, на відміну від рецесії, обмежувальні заходи безпосередньо блокують зовнішньоекономічну діяльність, завдаючи ще більшої шкоди.

За умов введення санкцій і ембарго фінансові обмеження та заборони на торгівлю суттєво скорочують прибутки та звужують доступ до імпортованих товарів і послуг. Це провокує зростання рівня безробіття і змушує країну посилювати внутрішнє виробництво. Санкції також впливають на ціноутворення, зменшують платоспроможність населення і стримують розвиток економіки, яка перебуває під обмеженнями [5, с. 8]. У рамках економічних обмежень постає проблема зіткнення повноважень між Євросоюзом та ООН. Процедура впровадження будь-яких обмежень є багатетапною і супроводжується численними бюрократичними нюансами, які ускладнюють як ухвалення, так і реалізацію цих заходів на світовій арені. Основний виклик полягає у визначенні меж компетенцій, сфери їхнього застосування та ієрархії, що виникає в умовах суперечностей між правовими системами Європейським Союзом та Організацією Об'єднаних Націй.

Розмежування в підходах до економічних рішень у межах Євросоюзу виникатиме під час обговорення того, чи відносяться ці рішення до економічної стратегії, чи вони є елементами ширшої зовнішньополітичної діяльності та питань безпеки [4]. Обговорення цієї теми має вагомий вплив на практику, адже повноваження, які випливають із суті економічної стратегії, набагато ширші, ніж ті, що стосуються зовнішньополітичних питань. Не менш суттєвим є й те, що країни-члени Союзу володіють великим обсягом компетенцій для самостійного формування безпекової стратегії, чого не можна сказати про політику у сфері торгівлі.

Угода про функціонування Європейського Союзу закріплює за ЄС виключні повноваження у ключових аспектах безпекової та оборонної політики. Водночас, механізм реалізації загальної зовнішньої політики й питань безпеки істотно скорочує права й можливості країн-членів порівняно з процедурою самого Союзу. У цьому процесі вирішальне значення має координація спільних дій. Розв'язанням цієї проблеми є передача відповідних повноважень заступнику голови Європейської комісії, відповідальному за Загальну зовнішню політику та політику безпеки, що дозволяє забезпечити узгодженість у цьому полі дій. Таким чином, хоча Європейський Союз має повний контроль у питаннях спільної економічної стратегії, у зовнішньополітичній сфері країни-члени зберігають більшу автономію, а механізм ухвалення рішень не допускає застосування правила «більшості голосів».

З моменту створення Євросоюзу і до ратифікації Лісабонської угоди система розподілу прав і обов'язків та розробки політики щодо економічних обмежень зазнала значних змін і покращень. Ще до вступу в силу Маастрихтської угоди правовою основою для впровадження економічних обмежень слугувала стаття 113 Договору про заснування Європейського Економічного Співтовариства, яка визначала їх законодавче підґрунтя. Також було встановлено засаду «єдиної економічної стратегії» в межах Співтовариства. Проте реалізація положень статті 113 угоди виявилася доволі складною, що спричинило поступову передачу першості в питанні прав та обов'язків на рівень окремих країн-учасниць.

Маастрихтська угода не надавала конкретного визначення, хто має повноваження накладати обмеження економічного характеру. Проте стаття 301 Договору про створення Європейської Спільноти дала нові можливості для формування сучаснішої концепції обмежень в межах ЄС. Зокрема, було встановлено, що лише інституції Союзу мають право впроваджувати економічні санкції, і водночас закріпила термін «заходи, що вимагають негайної реакції». Це означало, що рішення могли бути ухвалені лише за умови схвалення їх Радою, яка діяла на підставі пропозицій Комісії та погоджувала за допомогою кваліфікованої більшості [6, с. 393].

Лісабонська угода беззастережно закріпила роль Європейського Союзу у сфері оборонної та економічної стратегії завдяки положенням статті 207 Договору про функціонування Європейського Союзу. Це дало Європейському Союзу ключові права і можливості щодо провідної ролі у спільних європейських ініціативах.

Рамки компетенції переважно обумовлені судовими рішеннями Суду ЄС, що охоплюють продукцію із мультицільовим застосуванням. Ініціювання обмежувальних заходів здійснюється відповідно до параграфа 215 Угоди про функціонування ЄС, через що подібні дії трактуються у формі тотального зупинення економічних контактів із третіми державами, а за певних умов – їх часткового зменшення. Таке розширення охоплює державних і недержавних акторів, котрі виступають цільовими сторонами санкцій. Проте, відповідно до попередніх зауваг, Суд ЄС набуває визначального впливу при розмежуванні поля функціонування окремих приписів у європейському регіональному нормативному полі.

Ключовою основою для проведення політики обмежень у межах Євросоюзу виступає стаття 215 Угоди про функціонування ЄС. Ця норма регулює правові аспекти, що виникають у процесі запровадження економічних обмежень проти третіх держав та недержавних суб'єктів, включаючи окремих осіб. Це демонструє зміну пріоритетів у безпековій стратегії Союзу від загальних до конкретних питань, що стосуються приватного сектора. У межах цієї статті закріплено юридичне обґрунтування для застосування таких заходів, як торгівельне ембарго стосовно сторонніх держав. Крім того, другий пункт статті передбачає можливість впровадження так званих «адресних» або «розумних» санкцій, спрямованих на фізичних осіб чи групи осіб. Ці обмеження інтегровані у правову систему ЄС, забезпечуючи механізми для регулювання експорту оборонної продукції та товарів із подвійним призначенням. Функція нагляду за експортним контролем покладена на європейські інститути та країни-учасниці, що дозволяє гарантувати баланс між забезпеченням безпеки та захистом економічних інтересів Союзу.

Окрім нормативного підґрунтя, істотну роль відіграє процедура впровадження, особливо коли мова йде про економічні обмеження. У рамках практики ЄС передбачено два підходи: детальний із суворим дотриманням усіх формальностей або спрощений варіант. У першому варіанті механізм складається з двох основних фаз. Спочатку ухвалюється рішення, яке базується на принципах спільної зовнішньої політики й безпеки, однак воно не дає змоги використовувати правові інструменти. На наступному етапі здійснюється реалізація схвалених обмежень, для чого Рада приймає чіткі рішення постанови щодо необхідних дій. Крім того, Рада має обов'язок повідомити парламент про запровадження економічних заходів. Для забезпечення політичної згуртованості держав-членів щодо питань зовнішньої політики та безпеки критично важливим є одностайне затвердження рішень [7, с. 182].

Процедуру застосування санкцій Євросоюзу можна визначити так: санкції, що запроваджуються Радою, яка відповідає за зовнішні контакти й загальний захист, шляхом затвердження рішення, що здобуває одногослну підтримку від усіх країн-учасниць. Окремі варіанти тиску, наприклад, ембарго на озброєння або недопуск на територію Союзу, реалізуються урядами-учасниками самостійно, хоча для їх офіційного впровадження достатньо рішення Ради.

Однак політично-економічні обмеження, що містять блокування банківських рахунків та припинення експорту, належать до юрисдикції ЄС, і вони також вимагають спеціального правового регулювання. Таким нормативним актом виступають регламенти Ради, згідно зі спільною ініціативою верховного представника із зовнішньої політики та безпеки та Комісії. Ці акти вичерпно визначають межі функціонування затверджених санкцій і володіють прямим правовим зобов'язанням щодо жителів та бізнесових структур Союзу.

Санкції як способу тиску на конкретних акторів, що ігнорують фундаментальні міжнародно-правові приписи та порушують внутрішні норми певних держав, вже тривалий час залишаються поширеним явищем. Стратегія впровадження санкцій у межах Союзу реалізується відповідно до засадничих угод, які дають змогу запроваджувати примусові обмеження стосовно фізичних та юридичних осіб, а також різноманітних об'єднань і позадержавних організацій [8, с. 72].

На початку обмежувальні заходи економічного характеру перебували в компетенції окремих країн-учасниць та виконували роль елементу їх зовнішньої стратегії. Проте згодом вони набули характеру спільних реакцій, спрямованих на підтримку стабільності та безпеки, захист європейських ідеалів, суверенітету Європейського Союзу, а також на сприяння розвитку демократії, охорони прав людини та утвердження верховенства права.

Євросоюз зосередився на розробці поміркованої стратегії застосування санкцій, враховуючи можливий негативний вплив та, водночас, прагнучи діяти згідно з європейськими стандартами. Сьогодні практики введення економічних обмежень у рамках Союзу мають більшу вагу порівняно з рішеннями Організації Об'єднаних Націй, надаючи перевагу правовим положенням Євросоюзу в питаннях захисту прав людини. Це свідчить про незалежний підхід ЄС до зовнішніх відносин і його прагнення зміцнити свій статус ключового актора на світовій арені.

Висновки. Політика санкцій Європейського Союзу еволюціонувала від індивідуальних дій окремих країн до загальних ініціатив, орієнтованих на зміцнення миру, процвітання та добробуту. Її основною метою було також забезпечення захисту спільних європейських ідеалів, базових прав і свобод людини, принципу верховенства права та демократії.

Складна структура ухвалення рішень, яка вимагає одностайності всіх держав-членів, свідчить про пошук балансу між національними інтересами та спільними цінностями ЄС. Хоча Лісабонська угода і розширила правові можливості Союзу, на практиці зберігаються труднощі у взаємодії з Організацією Об'єднаних Націй, а також між окремими інституціями ЄС, що може уповільнювати запровадження обмежувальних заходів. Залежність санкцій від багатьох економічних і політичних чинників пояснює неоднозначні результати й можливі негативні наслідки для країн, які їх ініцію-

ють. Водночас у сучасних умовах санкції дедалі частіше розглядаються як інструмент стримування і сигнал про неприйнятність певних дій. Така роль потребує подальшого вдосконалення правових механізмів і процедур, що забезпечили б високу ефективність санкційного режиму без порушення міжнародно-правових стандартів і безпеки світових ринків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Bohr S. Sanctions by the United Nations Security Council and the European Community. *European Journal of International Law*. 1993. № 4 (2). P. 256–268.
2. Cooperation. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. 764 p.
3. 3. Kreutz J. Hard Measures by a Soft Power? Sanctions Policy of the European Union in 1981–2004. Bonn International Center for Conversion, 2005. URL: http://www.pcr.uu.se/digitalAssets/67/c_67097-l_1-k_paper45.pdf (дата звернення: 19.02.2025).
4. Consolidated version of the Treaty on European Union. *Official Journal of the European Union*. 26.10.2012. С 326/13.
5. Madani K. How International Economic Sanctions Harm the Environment. *Earth's Future*. 2020. № 8. 12 p.
6. Абдуллаєв Р.А. Правове закріплення економічних санкцій в праві Європейського Союзу. Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах європейської інтеграції: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 18 трав. 2018 р.): у 2 т. / відп. ред. Г.О. Ульянова. Одеса: Гельветика, 2018. Т. 1. С. 389–392.
7. Гаврилюк О.В. Сучасні санкції: дипломатичні та економічні важелі. *Науковий вісник Дипломатичної академії України. Серія «Економічні науки»*. 2015. Вип. 22, ч. 3. С. 176–183.
8. Громовенко К.В. Економічні санкції: Міжнародно-правові аспекти ефективності. *Знання європейського права*. 2021. № 4. С. 70–77. URL: <https://doi.org/10.32837/chern.v0i4.265> (дата звернення: 19.02.2025).

УДК 341.01

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.178>

РОЛЬ ЗАГАЛЬНИХ ПРИНЦИПІВ ПРАВА У ПОКАРАННІ ЗЛОЧИНУ АГРЕСІЇ РФ ПРОТИ УКРАЇНИ

Іліка М.І.,*доктор філософії,**асистент кафедри міжнародного права**Чернівецького національного університету**імені Юрія Федьковича,*

ORCID 0000-0001-6556-5350

Торончук І.Ж.,*доцент кафедри**міжнародного права Чернівецького національного**університету імені Юрія Федьковича*

ORCID 0000-0003-3887-4750

Яремчук В.В.,*доктор філософії,**асистент кафедри міжнародного права**Чернівецького національного університету**імені Юрія Федьковича*

ORCID: 0000-0001-7787-8880

Іліка М.І., Торончук І.Ж., Яремчук В.В. Роль загальних принципів права у покаранні злочину агресії РФ проти України.

У дослідженні розглядається роль загальних принципів права в міжнародному кримінальному переслідуванні російських воєнних злочинців. Зокрема, застосування загальних принципів права може допомогти встановити рамки для судового переслідування причетних осіб, навіть якщо існують прогалини чи неясності у відповідних договорах чи звичаях.

Акцентовано увагу на ролі органів міжнародного кримінального правосуддя, зокрема, якщо виникнуть питання та сумніви у тому, що судові процеси на національному рівні відповідали міжнародним стандартам кримінального правосуддя та загальним принципам права, які є джерелом міжнародного кримінального права. У цьому контексті саме міжнародне кримінальне правосуддя, зокрема Міжнародний кримінальний суд (МКС), може грати вирішальну роль у забезпеченні розгляду найсерйозніших злочинів і забезпеченні їх належного покарання.

Застосування загальних принципів права може допомогти розв'язати ці суперечки та попередити конфлікти юрисдикцій. І провідна роль у цьому сенсі належить такому загальновизнаному принципу кримінальної юстиції, як невідворотність покарання. Принцип невідворотності покарання має на меті забезпечити притягнення до відповідальності осіб, відповідальних за жорстокі злочини, такі як геноцид, військові злочини та злочини проти людства.

В контексті російської агресії проти України принцип універсальної юрисдикції повинен виступати як інструмент для притягнення до відповідальності осіб, підозрюваних у скоєнні воєнних злочинів, геноциду, злочинів проти людяності та інших серйозних порушень міжнародного гуманітарного права. Держави, які підтримують Україну, засуджують агресію Росії та визнають і застосовують принцип універсальної юрисдикції, можуть взяти на себе відповідальність за проведення слідства та відповідного судового розгляду, навіть якщо злочин не було вчинено на їхній території, і вони не мають прямого відношення до жертв або винних. Таким чином, такі держави можуть використовувати універсальну юрисдикцію як правовий механізм для притягнення до відповідальності винних осіб, якщо інші міжнародні механізми виявляються недостатньо ефективними або недоступними.

Ключові слова: Загальні принципи права, злочини проти людяності, геноцид, воєнні злочини, агресія, міжнародне кримінальне правосуддя, Міжнародний кримінальний суд, Римський статут МКС.

Ilika M.I., Toronchuk I.Zh., Yaremchuk V.V. The role of general principles of law in punishing the crime of aggression of the Russian Federation against Ukraine.

The study examines the role of general principles of law in the international prosecution of Russian war criminals. In particular, the application of general principles of law can help establish a framework for the prosecution of those involved, even if there are gaps or ambiguities in relevant treaties or customs.

Attention is focused on the role of international criminal justice bodies, in particular, if questions and doubts arise as to whether trials at the national level complied with international standards of criminal justice and the general principles of law that are the source of international criminal law. In this context, it is international criminal justice, in particular the International Criminal Court (ICC), that can play a crucial role in ensuring that the most serious crimes are addressed and adequately punished.

The application of general principles of law can help resolve these disputes and prevent conflicts of jurisdiction. And the leading role in this sense belongs to such a generally recognized principle of criminal justice as the inevitability of punishment. The principle of the non-reversibility of punishment aims to ensure that those responsible for heinous crimes, such as genocide, war crimes and crimes against humanity, are held accountable.

In the context of Russian aggression against Ukraine, the principle of universal jurisdiction should serve as a tool for holding accountable those suspected of committing war crimes, genocide, crimes against humanity, and other serious violations of international humanitarian law. States that support Ukraine, condemn Russia's aggression, and recognize and apply the principle of universal jurisdiction can assume responsibility for conducting an investigation and appropriate prosecution, even if the crime was not committed on their territory and they have no direct relationship with the victims or perpetrators. Thus, such states can use universal jurisdiction as a legal mechanism to hold perpetrators accountable if other international mechanisms prove insufficiently effective or unavailable.

Key words: General principles of law, crimes against humanity, genocide, war crimes, aggression, international criminal justice, International Criminal Court, Rome Statute of the ICC.

Постановка проблеми. Російська агресія проти України поставили питання про механізми притягнення до відповідальності осіб, які вчинили міжнародні злочини. Важливе місце в цій дискусії займає потенційна роль загальних принципів права, як одно із джерел міжнародного кримінального права. Одним із найочевидніших прикладів, які можна навести, є те, що незважаючи на існування встановлених зобов'язань за міжнародними договорами щодо заборони і покарання міжнародних злочинів, загальний принцип невідворотності покарання за такі діяння гарантує, що навіть за відсутності у РФ зобов'язань щодо конкретних діянь, винні можуть бути притягнуті до відповідальності.

Російська Федерація вчинила низку серйозних злочинів на території України від початку своєї агресії в лютому 2014 р., а особливо після початку повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 р. Серед них є практично усі міжнародні злочини: воєнні злочини, порушення законів і звичаїв війни, атаки на мирне населення, незаконне переміщення осіб та підтримка тероризму, злочини проти людяності, геноцид. Крім того, можна згадати примусові виселення, порушення прав людини, незаконні ув'язнення та тортури.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематику природи загальних принципів права як джерела міжнародного кримінального права та умови та критерії застосування загальних принципів права в практиці міжнародних судів та трибуналів досліджували такі науковці як М. Буромєнський, Г. Верле, В. Гутник, А. Кассезе, С.М. Задорожна, В.М. Корецький, Т. Короткий, С. Погребняк, Ф.О. Раймондо, Т.Л. Сироїд, Б. Ченґ, Н. Зелінська.

Метою дослідження є дослідження ролі загальних принципів права та ролі органів міжнародного кримінального правосуддя у покаранні злочину агресії РФ проти України.

Виклад основного матеріалу. Роль органів міжнародного кримінального правосуддя у покаранні злочину агресії РФ проти України буде значною. Зокрема, це може стосуватися випадків, якщо виникнуть питання та сумніви у тому, що судові процеси на національному рівні відповідали міжнародним стандартам кримінального правосуддя та загальним принципам права, які є джерелом міжнародного кримінального права. Саме міжнародне кримінальне правосуддя, зокрема Міжнародний кримінальний суд (МКС), повинен відіграти вирішальну роль у забезпеченні розгляду найсерйозніших злочинів і забезпеченні їх належного покарання.

На потенційній ролі міжнародного кримінального правосуддя у покаранні російських міжнародних злочинів в Україні, в тому числі, в розрізі загальних принципів права наголошують й іноземні експерти. Наприклад, італійська дослідниця Дж. Ланза, припускає, що передача цих справ в українські суди може поставити під сумнів реалізацію принципу належного та неупередженого процесу [12, pp. 434-435].

Навряд чи можна погодитися з настільки категоричними судженнями стосовно українського правосуддя. Інші міжнародні фахівці висловлюють й протилежні думки. Наприклад, Джефрі Найс, экс-прокурор МТКУ в справі Слободана Мілошевича, підкреслює, що «всі чи хоча б якомога більше судових процесів мають бути проведені в Україні українцями та українською мовою» [9]. Тому мова може йти про посилення інституційної спроможності українського правосуддя та їх обізнаності зі стандартами міжнародного кримінального права, в тому числі практикою застосування загальних принципів права. Але водночас, не можна погодитися з думкою А. Костіна, що міжнародні інституції відіграватимуть лише комплементарну роль в процесі покарання російських воєнних злочинців [5]. По-перше, згідно з Римським статутом МКС може втрутитися, коли національні суди не можуть або не хочуть проводити слідство чи судити винних. Це стосується як діяльності суду, так і окремих його органів, зокрема Офісу Прокурора МКС. Як відзначає В.В. Гутник: «Прокурор виконує свої функції на основі принципу позитивної взаємодоповнюваності, який є компромісом між обов'язком держави нести основну відповідальність за притягнення винних до відповідальності на своїй території та діяльністю МКС» [11, pp. 148-149].

Варто зазначити, що органи міжнародної кримінальної юстиції можуть забезпечити більш об'єктивний та неупереджений підхід до розгляду справ, ніж національні суди, особливо у світлі політичної напруги і соціального тиску. Також вони мають ширший досвід застосування норм та принципів міжнародного кримінального права, які можуть виявитися більш підходящими для таких випадків.

Але міжнародне втручання має і глобальне значення для профілактики таких міжнародних злочинів: вони може підсилити тиск на потенційних злочинців та змусити держави до співпраці та утримуватися від дій, які порушуватимуть міжнародне право. Так, вирішення справи на міжнародному рівні може служити прецедентом для майбутніх подібних випадків, надаючи сигнал іншим державам про потенційні наслідки їхніх дій.

Тому застосування загального принципу невідворотності покарання у випадку міжнародних злочинів має крім каральної, і превентивну мету. Як обґрунтовано підкреслює М.В. Буроменський: «Одним із важливих способів запобігання таким порушенням є утвердження принципу невідворотності покарання не тільки індивідів, як безпосередніх виконавців, але і держав які повинні вжити всіх можливих заходів для їх запобігання» [1, с. 88].

З огляду на ці обставини, на нашу думку, важливо досягнути балансу між юрисдикцією національних і міжнародних органів правосуддя щодо російських воєнних злочинів, скоєних в ході агресії проти України. Цей процес має мати характер не **конкуренції, а співробітництва**. І у цьому контексті, саме загальні принципи права можуть виступити тим фактором, який дозволить досягнути цього балансу.

Прикладом можливого позитивного впливу загальних принципів права на досягнення цієї мети може стати застосування принципу **ne bis in idem**, який полягає в тому, що особа не може бути притягнута до юридичної відповідальності двічі за одне правопорушення. Цей принцип знайшов широке тлумачення в науці міжнародного кримінального права.

Наприклад, український дослідник міжнародної кримінальної юстиції В.В. Гутник серед ключових аспектів принципу **ne bis in idem** в сучасному міжнародному кримінальному праві виділяє: - заборону повторного кримінального переслідування та покарання особи на території однієї й тієї ж держави; - заборону кримінального переслідування особи на території однієї держави, якщо таку особу було засуджено або виправдано за те ж діяння на території іншої держави; - заборону судового розгляду у національному суді (в окремих випадках і у міжнародному), якщо таку особу було засуджено або виправдано за те ж діяння міжнародним кримінальним судом чи трибуналом і навпаки [2, с. 11].

Водночас може виникнути абсолютно реальна ситуація, коли російських воєнних злочинців буде засуджено за одні діяння за законодавством України, натомість окремі з них, які підпадають під юрисдикцію МКС згідно з Римським статутом, не будуть покарані на національному рівні. Наприклад, пілоти російських воєнних літаків, які здійснювали бомбардування українських енергетичних об'єктів, можуть бути засуджені українськими судами за ст. 438 Кримінального кодексу України «Порушення законів і звичаїв війни», яка передбачає покарання за «жорстоке поводження із цивільним населенням» та «застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом» [6].

Проте ці злочинні діяння щодо бомбардування українською енергетичної інфраструктури у осінньо-зимовий період можуть бути кваліфіковані як «злочини проти людяності». Зокрема, представниця Незалежної міжнародної комісії ООН з розслідування порушень в Україні Я. Джумхур в березні 2023 р. заявляла, що систематичні атаки по енергетичній інфраструктурі України призводять до висновку, що вони становлять злочин проти людяності [10].

У тій ситуації, враховуючи тяжкість кваліфікації злочину і інтерес міжнародної спільноти у його покаранні, МКС може через застосування принципу *ne bis in idem* визнати свою юрисдикцію і засудити злочинців саме за такі діяння. Згідно з пунктом 3 ст. 17 Римського статуту Суд враховує, чи здатна держава у здійснювати провадження з будь-яких причин, і відсутність закріплення відповідальності за той чи інший злочин може слугувати такою причиною [8].

Зрештою, МКС, у цій ситуації, змушений враховувати практичні аспекти застосування принципу *ne bis in idem* на національному рівні, в тому числі не завжди добросовісного. Як слушно наголошує В.В. Гутник: «Застосування міждержавного принципу *non bis in idem* значною мірою обмежується суверенітетом кожної держави, коли та чи інша держава вважає за необхідне застосовувати власне кримінальне законодавство як найкращий засіб захисту власних інтересів» [3, с. 37].

Чи не найбільш прикладним напрямком, де загальні принципи права можуть бути застосовані до покарання російських воєнних злочинців, зокрема, є покарання і переслідування за злочин агресії, який є одним із найсерйозніших порушень міжнародного права, та відзначається надзвичайною серйозністю та наслідками для міжнародного співтовариства. Однак, щодо притягнення до відповідальності за даний злочин виникають юридичні складнощі, зокрема, що стосується юрисдикції МКС. Зокрема, в контексті злочину агресії проти України, це означає, що попри кричущі порушення міжнародного права існують юридичні обмеження, які можуть ускладнити або зробити неможливим притягнення до відповідальності осіб.

Згідно з Римським статутом МКС юрисдикція суду здійснюється лише над тими злочинами, які чітко перелічені у Статуті. Це впливає і з загального принципу права «немає покарання без закону» (*nullum crimen sine lege*), застосування якого в практиці цього Суду ми будемо розглядати в одному із наступних підрозділів цього дисертаційного дослідження. І хоча Кампальські поправки до Римського статусу 2010 р. дозволяють МКС здійснювати юрисдикцію щодо злочину агресії [8], однак вони не можуть бути застосовані до факту агресії РФ проти України.

Для розв'язання цієї проблеми Україна пропонує створити Спеціальний трибунал щодо злочину агресії проти України (англ. the Special Tribunal for the Crime of Aggression against Ukraine). Як зазначають провідні українські юристи-міжнародники А.О. Кориневич та Т.Б. Короткий, в умовах, коли МКС не може покарати за злочин агресії, саме створення Спеціального трибуналу є «найкоротшим, найбільш ефективним способом притягнути до відповідальності за злочин агресії вище російське військово-політичне керівництво» [4, с. 35].

Українська міжнародно-правова спільнота у відповідь на ці сумніви підкреслює, що створення Трибуналу не створюватиме ризиків фрагментації міжнародного кримінального права, а навпаки – цей орган виконуватиме співрозмірну з МКС комплементарну функцію в міжнародному кримінальному правосудді. Так, А.О. Кориневич, Т.Б. Короткий, М.М. Гнатовський підкреслюють, що його створення «жодним чином не перешкоджає» юрисдикції МКС, а від цього Суду «Україна чекає рішень щодо злочинів геноциду, воєнних злочинів та злочинів проти людяності» [7].

РФ, без сумніву, використовуватиме як контраргумент статус особистого та службового імунітетів лідерів країни, уряду та міністра закордонних справ. Та саме практика міжнародного кримінального права дозволяє компетентно відповісти на такі претензії. Зокрема, неприйнятність імунітету високих посадовців у глобальному правосудді у разі вчинення ними міжнародних проступків було підкріплено в усіх статутах органів міжнародної кримінальної юстиції, від часів Нюрнберзького трибуналу.

Принцип невідворотності покарання ґрунтується на вірі в те, що правосуддя повинно бути досягнуто, незалежно від посади чи статусу злочинця. Вона виникла на попелищі світових воєн і була закріплена в трибуналах після Другої світової війни, де навіть найвищі посадовці переслідувалися за свої злочини. Цей принцип має на меті забезпечити притягнення до відповідальності осіб, відповідальних за жорстокі злочини, такі як геноцид, військові злочини та злочини проти людства. Це підкреслює зобов'язання міжнародної спільноти покласти край безкарності та забезпечити, щоб правосуддя як здійснилося, так і було видимим. І функціональні імунітети на цьому шляху не можуть бути перешкодою.

Оскільки міжнародне кримінальне право продовжує розвиватися, важливо забезпечити, щоб найтяжчі злочини не залишалися безкарними, незалежно від посади чи статусу злочинця. І створення та подальша практика Спеціального міжнародного трибуналу може зробити свій внесок у розвиток цього загального принципу права в міжнародному правосудді. Також на шляху створення та функціонування цього трибуналу, важливим може бути й досвід попередніх органів міжнародної кримінальної юстиції, створених *ad hoc* з тлумачення та застосування загальних принципів права, визнаних цивілізованими націями. Наприклад, практика Нюрнберзького трибуналу може бути ефективною при трактуванні принципу *nullum crimen*,

nulla poena sine lege, при обґрунтуванні юридичних підстав створення та діяльності такого трибуналу.

По-перше, Україна може використовувати діяльність Міжнародного воєнного трибуналу (МВТ) як прецедент для підтвердження легітимності трибуналу щодо агресії РФ. Це особливо важливо, якщо врахувати, що його установчі та процесуальні документи, а також визначення агресії у них (навіть якщо воно повністю співпадатиме із Кампальськими доповненнями), можуть бути встановлені після вчинення злочинів. По-друге, посилаючись на досвід МВТ, Україна може наголосити на універсальності і важливості протистояння злочину агресію як такому, що несе загрозу людству в цілому. В усьому цьому контексті приклад Нюрнберзького трибуналу стає ключовим, допомагаючи Україні створити міцне правове обґрунтування для свого трибуналу щодо злочину агресії проти неї.

Принцип універсальної юрисдикції є особливим загальним принципом міжнародного права, який дозволяє державі розглядати і судити певні тяжкі злочини, незалежно від того, де вони були вчинені, хто є злочинцем та хто є жертвою. Універсальну юрисдикцію вкорінено в «загальних принципах права, визнаних цивілізованими націями» і впливає з них, в тому числі як принцип, який є загальним принципом права визнаним цивілізованими націями згідно із Статутом ООН. Основна мета цього принципу полягає в тому, щоб гарантувати, що особи, винні у найбільш серйозних порушеннях міжнародного права, не залишалися безкарними.

Висновок. Отже, проаналізувавши роль загальних принципів права в контексті покарання за міжнародні злочини в ході агресії РФ проти України, можна визначити декілька ключових аспектів. По-перше, загальні принципи права виступають як основа для формування норм міжнародного права, що регулюють відповідальність держав за агресивні дії. По-друге, вони забезпечують об'єктивність, справедливість і послідовність у вирішенні конфліктів між державами. По-третє, в контексті конфлікту між РФ і Україною застосування загальних принципів права дозволить уникнути вибіркового рішення, забезпечити універсальний характер процесу і надасть змогу зосередити увагу міжнародної спільноти на сутності проблеми – невідворотності покарання російських воєнних злочинців, а органи міжнародної кримінальної юстиції зможуть забезпечити об'єктивний та неупереджений підхід до розгляду справ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Буроменський М.В. Тлумачення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у світлі норм міжнародного гуманітарного права. *Правова позиція*. № 1. 2023. С. 88–92.
2. Гутник В.В. Кримінально-процесуальні гарантії учасників міжнародних збройних конфліктів (міжнародно-правовий аспект): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Одеса, 2010. 18 с.
3. Гутник В.В. Принцип non bis in idem у практиці діяльності Комітету з прав людини, Міжнародного Трибуналу для колишньої Югославії та Міжнародного кримінального суду. *Адвокат*. 2009. № 10. С. 34–37.
4. Кориневич А. Короткий Т. Спеціальний трибунал щодо злочину агресії проти України: Realpolitik проти невідворотного покарання за злочин агресії. *Український часопис міжнародного права*. № 2. 2022. С. 33–42; Назарчук І. Коли може бути створений спеціальний трибунал за зразком Нюрнберзького? *Юридична газета*. Цит. 17.09.2023. URL: <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/koli-mozhe-buti-stvoreniy-specialniy-tribunal-za-zrazkom-nyurnberzskogo.html>.
5. Костін сподівається, що результати роботи МКС щодо воєнних злочинів Росії стануть відомі цього року. 22.02.2023. Interfax-Україна. Цит. 16.07.2023. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/893189.html>.
6. Кримінальний кодекс України: Редакція від 05.10.2023. *Офіційний війсьник України*. 2001. № 21. 920 с.
7. Резнікова А., Солоненко С. Міжнародні судові механізми притягнення винних до відповідальності за злочини, учинені рф в Україні. *Юрист & Закон*. № 34. 2023. Цит. 10.10.2023. URL: https://uz.ligazakon.ua/ua/magazine_article/EA016926.
8. Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду від 17 липня 1998 р. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.
9. Уроки трибуналу над Мілошевичем. Прокурор Джеффри Найс про політичний тиск у Гаазі та майбутні суди в Україні: 29 серпня 2022. *Українська правда*. Цит. 16.07.2023. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2022/08/29/7365140>.
10. «Ми не виявили, що в Україні був геноцид» – голова комісії ООН Ерік Мьюсе: 16 березня 2023, 23:13. *Радіо Свобода*. Цит. 05.10.2023. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-oon-henotsyd-viyna-rosiyi-proty-ukrayiny/32321719.html>.

11. Gutnyk V., Yavorsky Y., Klymkevych R. The role of the Prosecutor of the International Criminal Court in strengthening the international legal order. *CUESTIONES POLÍTICAS*. Vol. 39, № 70. 2021. Pp. 139–152.
12. Lanza G. The Fundamental Role of International (Criminal) Law in the War in Ukraine. *Orbis*. Vol. 66, Iss. 3. 2022. Pp. 42--435.

ЗАХИСТ ПРАВ ДІТЕЙ НА ОХОРОНУ ЗДОРОВ'Я В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ: НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТИ

Кадуха І.В.,

аспірант факультету права та міжнародних відносин,

Київський авіаційний інститут

ORCID: 0009-0002-6588-7768

Кадуха І.В. Захист прав дітей на охорону здоров'я в умовах збройного конфлікту: національний та міжнародно-правовий аспекти.

У статті розглядається реалізація права дітей на охорону здоров'я у воєнний час, виокремлюючи ключові виклики, пов'язані зі збройним конфліктом. Серед них – обмежений доступ до медичних послуг, руйнування інфраструктури охорони здоров'я та збільшення психосоціального навантаження на дітей, які постраждали від війни. У дослідженні проаналізовано українське законодавство у сфері охорони здоров'я дітей та його відповідність міжнародним стандартам, зокрема положенням Конвенції ООН про права дитини. Акцент зроблено на принципі найкращого забезпечення інтересів дитини, який є наріжним каменем у забезпеченні індивідуального підходу до надання медичної допомоги, особливо під час кризових ситуацій.

Також увагу приділено механізмам реалізації цього принципу, таким як оцінка зрілості дітей при прийнятті медичних рішень, адаптація політики охорони здоров'я до кризових умов та інтеграція психосоціальної підтримки дітей, які постраждали від травми. Крім того, критично проаналізовано фінансовий вимір програм охорони здоров'я для дітей, з особливою увагою до необхідності збільшення фінансування та ефективного розподілу ресурсів.

У статті також досліджено кращі практики країн-членів Європейського Союзу щодо захисту здоров'я вразливих груп населення та обговорено можливості їх адаптації в Україні. Пропонуються рекомендації щодо гармонізації національного законодавства з міжнародними правовими рамками, такими як Європейська конвенція з прав людини. Таке узгодження розглядається як вирішальне для усунення прогалин у чинній нормативно-правовій базі та забезпечення всебічного захисту прав дітей на охорону здоров'я.

Очікується, що результати дослідження сприятимуть розробці ефективної політики та практичних заходів, спрямованих на захист здоров'я дітей під час кризових ситуацій. Інтегруючи міжнародні стандарти та сприяючи співпраці між урядовими та неурядовими організаціями, Україна може підвищити стійкість своєї системи охорони здоров'я та забезпечити захист найбільш вразливої групи населення – дітей.

Ключові слова: охорона здоров'я, діти, війна, міжнародне право, національне законодавство.

Kadukha I.V. Protection of children's rights to health care in the context of armed conflict: national and international law aspects.

The article examines the realization of children's right to health care during wartime, highlighting the key challenges posed by armed conflict. These challenges include restricted access to medical services, destruction of healthcare infrastructure, and increased psychosocial burdens on children affected by war. The study analyzes Ukrainian legislation in the field of children's health care and its alignment with international standards, particularly the provisions of the UN Convention on the Rights of the Child. Emphasis is placed on the principle of the best interests of the child, which serves as a cornerstone in ensuring individualized approaches to medical care, especially during crises.

Also focus is devoted to mechanisms for implementing this principle, such as assessing the maturity of children when making medical decisions, adapting healthcare policies to crisis conditions, and integrating psychosocial support for children suffering from trauma. Furthermore, the financial dimension of healthcare programs for children is critically analyzed, with particular attention to the need for increased funding and efficient resource allocation.

The article also explores best practices from European Union member states regarding healthcare protection for vulnerable populations and discusses their potential adaptation in Ukraine. Recommendations are proposed for harmonizing national legislation with international legal frameworks, such as the European Convention on Human Rights. This alignment is viewed as crucial for addressing

gaps in the current regulatory framework and for ensuring comprehensive protection of children's rights to health care.

The findings of the study are expected to contribute to the development of effective policies and practical measures aimed at safeguarding children's health during crises. By integrating international standards and fostering cooperation between governmental and non-governmental organizations, Ukraine can enhance the resilience of its healthcare system and ensure the protection of the most vulnerable population – its children.

Key words: health care, children, war, international law, national legislation.

Постановка проблеми дослідження. Захист прав дітей на охорону здоров'я є одним із ключових аспектів забезпечення соціального добробуту та сталого розвитку будь-якої держави. В умовах війни ця проблема набуває особливої актуальності, оскільки діти стають найбільш вразливою категорією населення. Втрата доступу до медичних послуг, психосоціальні травми та порушення базових прав на життя й здоров'я є лише частиною викликів, з якими стикаються діти в зоні бойових дій.

Україна, як держава, що зазнає наслідків збройної агресії, стоїть перед необхідністю вирішення низки проблем, пов'язаних із реалізацією права дітей на охорону здоров'я. Згідно зі статтею 49 Конституції України, кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування [1]. Передбачені гарантії мають бути адаптовані до умов війни, коли звичні механізми забезпечення медичної допомоги стають неідеальними. Водночас стаття 3 Основного Закону України проголошує людину, її життя і здоров'я найвищою соціальною цінністю [1], що підкреслює обов'язок держави забезпечувати ці права навіть у найскладніших обставинах.

На міжнародному рівні основи захисту прав дітей закладено в Конвенції Організації Об'єднаних Націй (далі - ООН) про права дитини, яка визначає право кожної дитини на користування найбільш досконалими послугами системи охорони здоров'я та зобов'язує держави-учасниці забезпечувати виживання та здоровий розвиток дітей [2] (статті 6 і 24). Зазначені положення стають особливо важливими в умовах гуманітарної кризи, коли міжнародна спільнота та державні інституції мають об'єднати зусилля для захисту прав дітей.

Дослідження ставить за **мету** проаналізувати проблеми реалізації права дітей на охорону здоров'я в умовах війни, а також розробити пропозиції для вдосконалення нормативно-правового регулювання та практичних механізмів забезпечення цього права. Окрім теоретичної значимості, робота має практичне спрямування, оскільки сприятиме формуванню ефективної політики у сфері охорони здоров'я дітей в кризових умовах.

Таким чином, дослідження є актуальним як для юридичної науки, так і для державної практики, оскільки ставить за мету вдосконалення правових механізмів захисту найуразливішої категорії населення – дітей.

Стан опрацювання проблематики. Проблема захисту прав дітей на охорону здоров'я в умовах збройного конфлікту висвітлюється в працях з конституційного права, права дитини та державної політики у сфері охорони здоров'я. Зокрема, забезпечити ґрунтовне розуміння правового регулювання зазначеної сфери допомагають праці І. Демченко та С. Дроздова. В умовах збройної агресії з боку Росії проблема забезпечення права дітей на охорону здоров'я, а також гармонізація національного законодавства з міжнародними стандартами, стає одною з ключових, що вимагає предметних досліджень в цій галузі.

Виклад основного матеріалу. Право на охорону здоров'я є фундаментальним елементом захисту прав дитини, що закріплений у численних міжнародних документах, серед яких ключове місце займає Конвенція ООН про права дитини, ратифікована Україною у 1991 році (далі – Конвенція). Зазначений документ встановлює основні гарантії для забезпечення у максимально можливій мірі виживання, розвитку і доступу дітей до медичних послуг. Стаття 6 Конвенції проголошує, що кожна дитина має невід'ємне право на життя, а держави-учасниці зобов'язані забезпечувати його реалізацію в максимально можливій мірі. У статті 24 передбачено право дитини на користування найбільш досконалими послугами системи охорони здоров'я та обов'язок держав забезпечити, щоб жодна дитина не була позбавлена доступу до таких послуг. Особливу увагу приділено профілактиці захворювань, боротьбі з дитячою смертністю та розвитку доступної медичної інфраструктури. Конвенція також наголошує на необхідності врахування особливих потреб дітей з уразливих категорій, таких як внутрішньо переміщені особи та сироти [2].

Практика Європейського суду з прав людини (далі - ЄСПЛ) доповнює загальні положення міжнародного права конкретними прикладами захисту прав дітей у сфері охорони здоров'я. Хоча Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод не містить окремої статті, присвяченої праву на охорону здоров'я, це право визнається через тлумачення інших статей. Наприклад,

статті 2 (право на життя), 3 (заборона катувань) та 8 (право на повагу до приватного і сімейного життя) забезпечують підґрунтя для захисту прав дітей у випадках порушень, пов'язаних із неналежним доступом до медичних послуг або їхньою відсутністю. У справах, які розглядалися ЄСПЛ, особливу увагу в контексті права на охорону здоров'я приділено питанню реалізації цього права ненародженою дитиною. У сучасній правовій та медичній науці існують різні підходи до визначення моменту виникнення життя, а отже, і прав. Серед них виділяються ембріональний підхід, момент народження, формування нервової системи тощо. У цьому аспекті цікавою є позиція ЄСПЛ щодо права плоду на життя.

У справі «Еванс проти Сполученого Королівства» ЄСПЛ зазначив, що питання про те, коли виникає право на життя у людської істоти, належить до компетенції кожної держави. Разом із тим, ЄСПЛ наголосив на нерозривному зв'язку між життям плоду та життям вагітної жінки, що виключає можливість розглядати право ненародженої дитини окремо [3]. Відповідно, реалізація права на охорону здоров'я ненародженої дитини розглядається через призму прав вагітної жінки. Це твердження також актуальне для дітей, зачатих за допомогою сурогатного материнства, та у питаннях, пов'язаних із абортами. Залежність реалізації права ненародженої дитини від рішень та дій її батьків є ключовою особливістю цієї категорії.

У ширшому контексті важливо також враховувати принцип «найкращих інтересів дитини» безпосередньо у сфері охорони здоров'я. Цей принцип становить не лише основу прав дитини, але й виступає правовим критерієм, що полягає у задоволенні її індивідуальних потреб з урахуванням віку, стану здоров'я, життєвого досвіду та інших чинників. Незважаючи на це, українське законодавство наразі не містить чітких положень щодо принципу найкращих інтересів дитини у сфері охорони здоров'я.

Для покращення ситуації І.С. Демченко пропонує доповнити статтю 44 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» новою частиною такого змісту: «Найкращі інтереси дитини мають бути основним фактором при застосуванні методів профілактики, діагностики, лікування, реабілітації та лікарських засобів». На думку автора, це дозволить закріпити правовий механізм, який забезпечить індивідуалізований підхід до потреб дитини в медичній сфері [4, с. 173].

Поняття найкращих інтересів дитини є ключовим у процесі забезпечення її прав, у тому числі на охорону здоров'я. Як зазначає у своїх працях І.С. Демченко, забезпечення найкращих інтересів дитини у цій сфері означає врахування її вікових, фізичних та психосоціальних потреб під час прийняття медичних рішень. Автор наголошує, що цей принцип має універсальний характер і застосовується як у судовій практиці, так і в процесі надання медичної допомоги. Наприклад, у ситуаціях, коли медичне втручання потребує згоди дитини, важливо враховувати її рівень зрілості та здатність самостійно приймати рішення [5].

Стосовно регулювання права на охорону здоров'я в країнах Європейського Союзу (далі - ЄС), то держави-учасниці мають різний характер і рівень деталізації. Значна увага приділяється обов'язковому медичному страхуванню як базовому механізму забезпечення цього права. Наприклад, у конституціях Італії [6] та Болгарії [7] закріплено безоплатний доступ до медичних послуг для дітей з уразливих категорій. Члени ЄС також активно імплементують стандарти, передбачені Договором про функціонування ЄС та Лісабонським договором, які регулюють аспекти громадського здоров'я та міждержавної співпраці у сфері медицини.

В українському правовому полі право на охорону здоров'я, як одне із фундаментальних прав дитини, закріплено в Конституції України. Відповідно до статті 49, кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. Держава забезпечує це право шляхом фінансування соціально-економічних, медико-санітарних та профілактичних програм. У контексті прав дітей, стаття 49 також підкреслює обов'язок держави гарантувати безоплатність медичної допомоги у державних та комунальних закладах охорони здоров'я [1]. Це положення особливо важливе в умовах війни, коли доступ до медичних послуг ускладнюється, а загрози для здоров'я дітей зростають через безпосередню небезпеку, обмеження ресурсів та порушення функціонування медичної інфраструктури.

Зокрема, збройне вторгнення Росії створило серйозні загрози для реалізації права дітей на охорону здоров'я, закріпленого в статті 24 Конвенції ООН про права дитини. Руйнування об'єктів охорони здоров'я та збої в постачанні медикаментів особливо гостро відчувалися у перші тижні війни. Станом на квітень 2022 року в Україні було обстріляно 139 медичних закладів, що суттєво ускладнило доступ дітей до медичних послуг. Навантаження на медичний персонал значно зросло через велику кількість поранених та міграцію медичних працівників, що призвело до обмеженої можливості надавати своєчасну і якісну допомогу дітям. Діти, які народилися в умовах війни, часто стикаються з підвищеними ризиками для здоров'я через пологи в бомбосховищах або медичних закладах під обстрілами з боку Збройних Сил Російської Федерації. Такі умови сприяли зростанню

рівня смертності серед немовлят і погіршенню стану здоров'я як матерів, так і новонароджених. Крім того, діти, які перебувають у погано облаштованих укриттях, часто позбавлені доступу до належного харчування, питної води та засобів гігієни, що має суттєвий негативний вплив на їхнє фізичне здоров'я. Відсутність природного освітлення й обмежений простір призводять до розвитку клаустрофобії, панічних атак і фізіологічних проблем, таких як блідість і м'язова слабкість, відомих як «синдром Горлума» [8].

Доступ до медичних послуг у зонах бойових дій є однією з найгостріших проблем. Руйнування медичної інфраструктури, недостатність ресурсів, обмежений доступ до медикаментів і кваліфікованих фахівців ставлять під загрозу життя та здоров'я дітей, які опинилися в зоні конфлікту. Через активні бойові дії багато закладів охорони здоров'я припинили функціонування або працюють з обмеженою потужністю. Також залишається проблема евакуації важкохворих дітей, що часто ускладнюється через небезпеку транспортних перевезень і обмеженість ресурсів. Діти залишаються без своєчасної медичної допомоги, особливо вразливими є ті, хто страждає на хронічні захворювання, потребує вакцинації або оперативного втручання.

Окрім фізичних наслідків, війна залишає глибокі психосоціальні травми, які потребують професійної підтримки. Діти, які постраждали від війни, часто стикаються з посттравматичними стресовими розладами, депресією, страхами та соціальною ізоляцією. Забезпечення їхнього психосоціального добробуту є важливим компонентом реалізації права на охорону здоров'я. Враховуючи принцип найкращих інтересів дитини, необхідно впроваджувати спеціалізовані програми, які враховуватимуть вік, індивідуальні особливості та рівень зрілості дитини. Така підтримка має включати доступ до психологічної допомоги, створення безпечного середовища для відновлення та інтеграцію у звичне соціальне середовище.

Захист прав дітей на охорону здоров'я в умовах війни вимагає адаптації українського законодавства до міжнародних стандартів, впровадження механізмів індивідуалізованого підходу при прийнятті рішень та належного фінансування медичних програм. Ці аспекти є ключовими для забезпечення ефективного функціонування системи охорони здоров'я в кризових умовах.

Узгодження національного законодавства з міжнародними стандартами є фундаментальним кроком для забезпечення прав дітей, особливо в умовах численних викликів, спричинених недосконалістю нормативно-правової бази України. Сьогодні заслуговує уваги праця С. Дроздова у якій автор підкреслює, що міжнародно-правові документи, такі як Конвенція, Європейська соціальна хартія та практика Європейського суду з прав людини, мають бути більш повно інтегровані у правове поле України. Особливу увагу слід приділити гармонізації законодавства з положеннями Європейської конвенції з прав людини, яка встановлює універсальні стандарти захисту здоров'я дітей, зокрема в умовах кризових ситуацій. Узгодження законодавства має включати як нормативні зміни, так і впровадження механізмів моніторингу й оцінки дотримання прав дітей [9].

Фінансовий аспект залишається критично важливим для забезпечення прав дітей у сфері охорони здоров'я в умовах війни. Сьогодні непоодинокими є випадки недостатності фінансування медичних програм для дітей, особливо в регіонах, що постраждали від бойових дій. Потреба у створенні спеціалізованих програм, таких як мобільні медичні бригади, закупівля медикаментів і обладнання для лікування дітей із хронічними та важкими захворюваннями, є нагальною. В умовах значних воєнних витрат Державного бюджету України, суттєво зростає необхідність збільшення державного фінансування у співпраці з міжнародними організаціями, такими як ЮНІСЕФ та ВООЗ. Крім того, важливо запровадити прозорі механізми розподілу фінансування, щоб гарантувати, що ресурси спрямовуються до найбільш уразливих категорій дітей.

Висновки. Дослідження проблеми захисту прав дітей на охорону здоров'я демонструє, що війна значно ускладнює доступ дітей до медичних послуг, зокрема через руйнування медичних закладів, нестачу ресурсів та загальну дестабілізацію системи охорони здоров'я. У зв'язку з цим, гостро стоїть питання правового регулювання захисту дітей у сфері охорони здоров'я, яке потребує адаптації до міжнародних стандартів, зокрема у напрямку забезпечення їхніх найкращих інтересів та впровадження механізмів оцінки зрілості дітей при прийнятті рішень. Аналіз нормативно-правової бази свідчить про необхідність гармонізації українського законодавства із європейськими стандартами, що передбачає як законодавчі зміни, так і розробку спеціальних програм державного рівня.

Серед основних шляхів вирішення окреслених проблем слід відзначити три основні напрями. Перше – посилення фінансування медичних програм для дітей у кризових умовах, що передбачає залучення підтримки міжнародних партнерів, оптимізацію розподілу ресурсів та розширення можливостей мобільних медичних бригад. Друге – розробка механізмів правового захисту дітей, які передбачають уточнення юридичних підстав для реалізації принципу найкращих інтересів дитини у сфері охорони здоров'я, зокрема в екстремальних умовах. Третє – інтеграція міжнародного досвіду, зокрема моделей забезпечення охорони здоров'я дітей у надзвичайних ситуаціях, які впро-

ваджуються в країнах-членах ЄС.

Подальші дослідження у цій сфері мають зосередитися на питаннях удосконалення механізмів державної підтримки дітей у постконфліктний період, інтеграції українських практик у міжнародний контекст та розширенні можливостей для використання цифрових технологій у забезпеченні доступу до медичних послуг. Важливим аспектом є також аналіз ефективності заходів, що вже реалізуються, та їхнього впливу на стан охорони здоров'я дітей, які перебувають у зонах бойових дій або були змушені залишити свої домівки. Відповідні дослідження сприятимуть вдосконаленню правозахисних механізмів і розробці нових інструментів забезпечення охорони здоров'я дітей у кризових умовах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
2. Конвенція про права дитини: ООН, Конвенція від 20 листопада 1989 р. (зі змінами) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.
3. Справа Еванс проти Сполученого Королівства: рішення Європейського суду з прав людини від 07 березня 2006 р. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/SO2153.html.
4. Демченко І.С. Найкращі інтереси дитини у сфері охорони здоров'я: український підхід. *Часопис Київського університету права*, 2016. № 18. С. 170–175.
5. Демченко І.С. Права малолітньої дитини у сфері охорони здоров'я: Lex Specialis? Місце дитини в українському суспільстві: зб. матеріалів Міждисциплінарної конференції. – К.: МП «Леся», 2016. – 80 с. – С. 19–20.
6. Конституція Італії від 22 грудня 1933 р. URL: https://www.senato.it/documenti/repository/istituzione/costituzione_inglese.pdf;
7. Конституція Болгарії від 13 липня 1991 р. URL: <http://www.parliament.bg/en/const>.
8. Злочини Росії проти українських дітей. Росіяни обстрілюють лікарні та створюють інфраструктурні медичні проблеми. URL: <https://www.ukrainer.net/zlochyny-proty-ditey/>.
9. Дроздов С. Окремі аспекти інтегрування України в Європейське та світове співтовариство (в світлі проблем прав людини). *Право України*, 1998. № 9. С. 11–16.

УДК 341.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.180>

КІБЕРПРОСТІР: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТА ПРАКТИКА ЗАСТОСУВАННЯ ПРЕЦЕДЕНТНОГО ПРАВА МС ООН

Карвацька С.Б.,

*доктор юридичних наук, професор,
в.о. завідувача кафедри міжнародного права
та порівняльного правознавства
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
ORCID: 0000-0001-9948-4866*

Маник А.З.,

*кандидат юридичних наук,
асистент кафедри міжнародного права
та порівняльного правознавства
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
ORCID: 0009-0005-5667-391*

Яремчук В.В.,

*доктор філософії,
асистент кафедри міжнародного права
та порівняльного правознавства
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
ORCID: 0000-0001-7787-8880*

Карвацька С.Б., Маник А.З., Яремчук В.В. Кіберпростір: міжнародно-правове регулювання та практика застосування прецедентного права МС ООН.

Стаття присвячена дослідженню міжнародно-правового регулювання кіберпростору та практики застосування прецедентного права МС ООН (далі – Міжнародний суд ООН) до кібератак. Проаналізовано, що норми міжнародного права є важливою основою міжнародного правопорядку у кіберпросторі, оскільки 1) у ньому складаються відносини, які потребують міжнародно-правового регулювання; 2) зловживання інформаційними технологіями створює значні загрози не лише для окремих осіб, а й для держав і міжнародної спільноти загалом. Важливе значення для урегулювання відносин у кіберпросторі має принцип рівноправності та самовизначення народів: ніхто не може втручатися в інформаційні системи. Доведено, що наразі, офіційне міжнародно-правове визнання інформаційних атак агресією чи інших кіберзасобів зброєю, відсутнє, тож кваліфікація застосування кіберзброї як порушення принципу незастосування сили є проблематичною.

Установлено, що незважаючи на те, що міжнародне право не містить чітких критеріїв щодо застосування стандарту збройного нападу, важливим є аналіз того, якою мірою кібератаки можуть бути кваліфіковані як збройний напад. Кібератаки, які підривають або знищують основні активи безпеки, і належать до найвищої категорії, можуть кваліфікуватися як збройний напад. Доведено, що розслідування кібератак між державами ускладнюється відсутністю у міжнародному праві єдиного зводу правил щодо надання доказів. І хоча немає єдиного стандарту доказування, застосовного до всіх справ, пов'язаних з міжнародною відповідальністю за кібероперації – заяви про самозахист від кібероперацій повинні бути доведені за допомогою переконливих доказів. Зазначено, що при розгляді справ про кібератаки МС ООН надає більшої доказової ваги офіційним документам держав та міжнародних організацій. До формування висновків МС ООН підходить з обережністю: якщо стороні у справі об'єктивно важко виконати обов'язок доказування, оскільки прямі докази знаходяться під територіальним контролем іншої сторони, включаючи її кіберінфраструктуру, допустимим є більш ліберальне використання висновків щодо фактів, за умови, якщо вони не залишають місця для сумнівів.

Ключові слова: кіберпростір, кібербезпека, міжнародно-правове урегулювання відносин у кіберпросторі, застосування принципів міжнародного права до відносин у кіберпросторі, кіберконфлікти, кібератаки, кібердокази, міжнародно-правового захисту держав від застосування кіберзброї, Міжнародний суд ООН.

Karvatska S.B., Manyk A.Z., Yaremchuk V.V. Cyberspace: international legal regulation and practice of application of the case law of the UN ICJ.

The article is devoted to the study of international legal regulation of cyberspace and the practice of applying the case law of the International Court of Justice to cyberattacks. The author analyses that the rules of international law are an important basis for the international legal order in cyberspace, since 1) it is the place where relations requiring international legal regulation are established; 2) misuse of information technologies poses significant threats not only to individuals, but also to States and the international community as a whole. The principle of equality and self-determination of peoples is important for the regulation of relations in cyberspace: no one can interfere with information systems. It is proved that currently, there is no official international legal recognition of information attacks as aggression or other cyber tools as weapons, so the qualification of the use of cyber weapons as a violation of the principle of non-use of force is problematic.

It is established that despite the fact that international law does not contain clear criteria for applying the armed attack standard, it is important to analyse to what extent cyber attacks can be qualified as an armed attack. Cyberattacks that undermine or destroy essential security assets and belong to the highest category may qualify as an armed attack. It is proved that the investigation of cyberattacks between states is complicated by the lack of a single set of rules in international law on the provision of evidence. Although there is no single standard of proof applicable to all cases involving international liability for cyber operations, claims of self-defence against cyber operations must be proved by convincing evidence. It is noted that in considering cases of cyber-attacks, the ICJ gives greater evidentiary weight to official documents of States and international organisations. The ICJ is cautious in formulating its conclusions: if it is objectively difficult for a party to the case to meet the burden of proof because direct evidence is under the territorial control of the other party, including its cyber infrastructure, a more liberal use of findings of fact is permissible, provided that they leave no room for doubt.

Key words: cyberspace, cybersecurity, international legal regulation of relations in cyberspace, application of the principles of international law to relations in cyberspace, cyber conflicts, cyber attacks, cyber evidence, international legal protection of states from the use of cyber weapons, International Court of Justice.

Постановка проблеми. Кіберпростір відповідно до Підсумкової Декларації 42-саміту G 7 від 26-27 травня 2016 року визначається як «доступне, відкрите, взаємопов'язане, надійне та безпечне середовище» [1]. Власне з появою кіберпростору розпочинається науково-практична дискусія про міжнародно-правове урегулювання відносин у кіберпросторі, дослідження застосування принципів міжнародного права до цього процесу, аналіз проблемних питань міжнародно-правового визнання інформаційних атак агресією та аналіз практики розслідування Міжнародним Судом ООН кібератак між державами. Відповідно до Міжнародної Стратегії співробітництва у кіберпросторі, «міжнародне співтовариство має дотримуватися цілей та принципів, закріплених у Статуті ООН, зокрема, незастосування сили та мирного урегулювання спорів, з метою забезпечення миру та безпеки у кіберпросторі. Всі країни повинні протидіяти ворожості та агресії, запобігати нарощуванню озброєнь та конфліктам у кіберпросторі та врегульовувати спори мирним шляхом» [2]. Національний координаційний центр кібербезпеки «вивчає міжнародний досвід щодо застосування міжнародного гуманітарного права до проведення кібероперацій» [3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематику міжнародно-правового урегулювання кіберпростору досліджували такі вітчизняні науковці як І.М. Забара (аналіз правового регулювання міждержавного обміну інформацією), А.В. Пазюк (дисертаційна робота присвячена теоретико-практичним аспектам міжнародно-правового регулювання інформаційної сфери, М.О. Яцишин (використання сили у кіберпросторі у рамках міжнародного права). Варті уваги нові дослідження іноземних науковців таких як Крістофер Уайт, Брайан Мазанець (Whyte Christopher and Brian Mazanec) Майкла Н. Шмітта (Michael N. Schmitt) Марко Роскіні (Roscini Marco) щодо розуміння політики і стратегії кібервійни та доказів у міжнародних спорах, пов'язаних з відповідальністю держав за кібероперації.

Метою дослідження є дослідження міжнародно-правового регулювання кіберпростору та практики застосування прецедентного права МС ООН до кібератак.

Виклад основного матеріалу. Будь-які пропагандистські дії, спрямовані на викривлення реальності та впливу на самовизначення певної спільноти, є неправомірними. Разом з тим, через неможливість застосовувати «класичну зброю» у кіберпросторі, специфіку має принцип незастосування сили чи погрози силою. У своєму Дорадчому висновку про законність використання ядерної зброї (1996) МС ООН визначає, що ст. 2, 4, 51 і 42 Статуту ООН «не стосуються конкретної зброї

– вони застосовуються до будь-якого застосування сили, незалежно від зброї, що використовується» [4].

«Норми сучасного міжнародного права, як відзначає М. Яцишин, зокрема, основні принципи міжнародного права є чинними і для кіберпростору, і це означає заборону здійснювати акти агресії у кіберпросторі на підставі принципів суверенної рівності держав, незастосування сили і погрози силою, невтручання у внутрішні справи» [5]. Водночас, авторка справедливо зауважує, що очевидно є неузгодженість у формальному консенсусі держав та доктринальна невизначеність з вказаного питання кваліфікації кібервійни за міжнародним правом залишає його відкритим для наукової дискусії. Відсутність міжнародно-правового визнання інформаційних атак агресією ставить під сумнів можливість міжнародно-правового захисту держав від застосування кіберзброї іншими державами чи приватними особами, але за сприяння державних структур. Також варто зауважити, що визначення власне організатора кібератаки теж є доволі складним процесом.

Хоча стаття 51 Статуту ООН вказує на те, що «збройний напад» може спричинити невід'ємне право держави на індивідуальну або колективну самооборону. Для вдосконалення поняття самооборони та сприяння *jus ad bellum* міжнародному праву щодо застосування транснаціональної сили необхідно більше роз'яснень щодо того, що є збройним нападом у кіберпросторі [6]. Поріг збройного нападу, коли він застосовується в кіберпросторі, може бути використаний у процесах прийняття політичних рішень державами, які розглядають можливість ініціювання кібератаки [7]. Розуміння параметрів порогу збройного нападу у кіберпросторі допоможе державам-жертвам у процесі прийняття рішень у відповідь на кібератаки: якщо поріг збройного нападу буде досягнутий, це дасть державі-жертві правову базу у міжнародному праві для застосування транснаціональної сили, тобто самооборони [8].

Незважаючи на те, що міжнародне право не містить чітких критеріїв щодо застосування стандарту збройного нападу, при аналізі того, якою мірою кібератаки можуть бути кваліфіковані як збройний напад, інші джерела можуть надати додаткові вказівки. На запрошення Центру передового досвіду з кіберзахисту НАТО Міжнародна група експертів розробила Таллінський механізм (міжнародний формат підтримки стійкості цивільної інфраструктури України перед кіберзагрозами, учасниками якого є 11 країн [9]), який охоплює норми щодо застосування міжнародного права до «кібероперацій» [10]. Щодо збройних нападів, експерти погодилися з тим, що окремі кібероперації «достатньо серйозні», щоби кваліфікуватися як збройний напад, що відповідає консультативному висновку МС ООН щодо ядерної зброї, у якому стверджується, що «вибір засобів нападу не має значення для питання про те, чи кваліфікується операція як збройний напад» [11]. І хоча, чинне міжнародне право надає мало відчутних критеріїв для оцінки масштабу та наслідків, тим не менш, Міжнародна група експертів погодилася з тим, що «кібероперація, у результаті якої серйозно поранено, або вбито багато людей, або завдано значної шкоди чи знищено майно», досягає порогу збройного нападу [12].

Крім того, існують деякі особливі позиції окремих держав. До прикладу, Великобританія заявляє, що «якщо ворожа держава втручається в роботу одного з наших ядерних реакторів, що призводить до масової загибелі людей, то цей акт-кібероперація, може розглядатися як незаконне застосування сили або збройний напад», а також «такі дії, як націленість на основні медіа-сервіси, є забороненими втручаннями або навіть збройними нападами, коли вони здійснюються за допомогою кіберзасобів» [13]. У Франції кібератака може бути кваліфікована як збройний напад, якщо вона спричиняє «значні людські жертви або значну фізичну чи економічну шкоду», тобто, якщо операція у кіберпросторі «призвела до виходу з ладу критично важливої інфраструктури зі значними наслідками або наслідками, здатними паралізувати цілі сфери діяльності країни, спричинити технологічні або екологічні катастрофи та призвести до численних жертв» [14, 8]). У правовому висновку Нідерландів («Лист до парламенту щодо міжнародного правопорядку в кіберпросторі») зазначено, що кваліфікація кібератаки як збройного нападу «залежить від масштабу і наслідків відповідного інциденту», а також, що «кібератака повинна мати транскордонний характер, щоб її можна було кваліфікувати як збройний напад» [15, 8-9].

Американські дослідники – Крістофер Уайт (доктор філософії з програми безпеки та готовності до надзвичайних ситуацій Університету Співдружності штату Вірджинія (США) та Брайан Мазанець (доктор філософії з міжнародної безпеки, ад'юнкт-професор в Університеті Джорджа Мейсона та Університеті штату Міссурі (США) наголошують, що «через великі масштаби, в яких відбувається сучасне «кібершпигунство», яке також називають витоком інформації, цей перший тип став справжнім занепокоєнням і своєрідним вторгненням, яке занадто тривожне і занадто велике, щоб його ігнорувати» [16]. Показовим прикладом є «інформація про креслення винищувача F-35, яка, згідно з витоками Сноудена, була серед більш ніж 50 ТБ інформації, яку Китай викрав у уряду Сполучених Штатів Америки (США) в ході багаторічної операції з викрадення» [17, 120].

Загалом, кібератаки щодо держав розділяють на три типи: «кібершпигунство», «маніпулювання інформаційним середовищем» і «знищення основних активів безпеки» [17,100-101]. Кібершпигунство фахівці пропонують розглядати розвідувальну або контррозвідувальну операцію [18,287-288] як збройний напад. Використання соціальних мереж для масового впливу на окремих виборців продемонструвало, що сучасні технології можуть маніпулювати інформаційним середовищем і завдавати шкоди демократичній цілісності західних країн [19]. Третій тип стосується «підризу, деградації або знищення основних засобів безпеки» – кібератака, спрямована на об'єкти критичної інфраструктури, у тому числі на атомну електростанцію, або на станцію управління дамбою, може підпадати під цю категорію [20, 444].

Франція та Велика Британія розробили систему класифікації кібератак, у якій визначено, зокрема, Рівень 5: Надзвичайна ситуація – який може бути кваліфікований як збройний напад відповідно до статті 51 Статуту ООН. Міністерство юстиції та безпеки Нідерландів визначило категорію А (найвищий рівень) кібератак щодо основних активів безпеки, які можуть бути порушені, погіршені або знищені кібератаками, можна згрупувати в такі категорії, як виробництво, зберігання і переробка ядерних матеріалів, виробництво, розподіл і транспортування електроенергії, газу і нафти, Інтернет, аероуправління, великомасштабне виробництво/переробка та/або зберігання (нафто) хімічних речовин, фінансові системи, мережі зв'язку, а також військовий потенціал (що унеможливорює розгортання збройних сил) [21]. Виходячи з того, що кібератаки підривають, погіршують або знищують основні активи безпеки, а також що кібератаки, які належать до найвищої (надзвичайної) категорії, можуть (потенційно) кваліфікуватися як збройний напад.

Проблеми з доказовою базою в міждержавних судових процесах, зокрема, у зв'язку з кваліфікацією відповідної протиправної поведінки, не є специфічними для кібероперацій. Задовго до настання «кібернетичної ери» МС ООН у рішенні у справі Нікарагуа проти США (1986) визнав, що «проблема полягає не в юридичному процесі приписування діяння конкретній державі, а в попередньому процесі відстеження матеріальних доказів, що підтверджують особу порушника» [22]. Розслідування кібератак між державами ускладнюється відсутністю у міжнародному праві єдиного зводу правил щодо надання доказів. Що стосується подання доказів у міждержавних судових процесах, то некримінальні міжнародні суди визначають свої власні стандарти у кожному конкретному випадку. МС ООН є головним судовим органом ООН, який розглядає, якщо залучені у судовий процес держави визнали його юрисдикцію, позови про відповідальність держав, що впливають із порушення норми міжнародного права [23].

Постає питання про те, щоби установити, чи можна визначити правила доказування, які б застосовувалися до позовів у міждержавних судових провадженнях, спрямованих на відшкодування шкоди, завданої кіберзлочинами. Слід, однак, зазначити, що висновки, зроблені МС ООН, стосуються лише його діяльності, і не можуть бути автоматично поширені на інші міжнародні суди. Правила надання доказів у МС ООН містяться у його Статуті та Регламенті. Одним із доречних прикладів може слугувати рішення МС ООН у справі між Східним Тимором і Австралією (2014). Східний Тимор стверджував, що Австралія направила своїх агентів у офіс австралійського адвоката, який виступав юридичним радником у Східному Тиморі для збору конфіденційної інформації, що стосується судових процесів між двома державами. Цей офіс був фізично розташований в Австралії. Східний Тимор звернувся до МС ООН, заявивши, що «Австралія, захопивши документи та дані, порушила суверенітет Східного Тимора», і що «Австралія повинна негайно повернути до призначеного представника Східного Тимора всі вищезазначені документи, а також знищити копію таких документів, що знаходяться у володінні, або контролі Австралії» [24]. Вирішуючи справу, МС ООН зазначив, що «на цьому етапі розгляду справи потрібно лише вирішувати, чи дійсні права, на які претендує Східний Тимор у позові, та для яких він вимагає захист». МС ООН визнав права Східного Тимору «дійсними» і видав тимчасову постанову про те, що «Австралія не повинна жодним чином втручатися у зв'язки між Східним Тимором та його юридичними радниками» [24].

Аналізуючи практику застосування до кібероперацій правил та прецедентного права МС ООН щодо доказів Марко Роскіні (професор міжнародного права у Вестмінстерській школі права, науковий співробітник Центру передового досвіду НАТО з питань кіберзахисту (CCDCOE)) робить важливі зауваження. По-перше, тягар доказування не зміщується в кіберконтексті і продовжує лежати на стороні, яка стверджує певний факт. По-друге, хоча немає упевненості в тому, що можна визначити як єдиний стандарт доказування, що є застосовним до всіх справ, пов'язаних з міжнародною відповідальністю за кібероперації, видається, що заяви про самозахист від кібероперацій, повинні бути доведені за допомогою чітких і переконливих доказів. З іншого боку, для доведення того, що сторона у судовому процесі проводила кібероперації, які є міжнародними злочинами, необхідні переконливі докази [25, 272]. По-третє, МС ООН може взяти до офіційного відома відмову сторони надати засекречені кібердокументи, але може утриматися від того, щоби робити негативні висно-

вки з факту ненадання документів. По-четверте, МС ООН надає більшої доказової ваги офіційним документам держав та міжнародних організацій, таких як ООН. Інші документи, як-то, Звіти НУО та наукові чи публіцистичні статті про кіберінциденти є лише вторинними джерелами доказів, які можуть бути корисними для підтвердження інших джерел або для встановлення обізнаності громадськості з певними фактами, за умови, що вони є достатньо ретельними і лише тоді, коли вони «повністю узгоджуються між собою щодо основних фактів та обставин справи» [25, 272]. По-п'яте, до формування висновків МС ООН підходить з великою обережністю: якщо стороні у справі об'єктивно важко виконати обов'язок доказування, оскільки прямі докази знаходяться під виключним територіальним контролем іншої сторони, включаючи її кіберінфраструктуру, допустимим є більш ліберальне використання висновків щодо фактів за умови, якщо вони не залишають місця для обґрунтованих сумнівів. По-шосте, навіть якщо сторона у судовому процесі отримує докази незаконно, наприклад, шляхом несанкціонованого втручання у комп'ютерні системи іншої держави, отримані таким чином докази можуть бути взяті до уваги МС ООН, хоча мета збору доказів не включає незаконності такої поведінки [25, 273].

Висновки. Норми міжнародного права є важливою основою міжнародного правопорядку у кіберпросторі, оскільки 1) у ньому складаються відносини, які потребують міжнародно-правового регулювання; 2) зловживання інтернетом та інформаційними технологіями створює значні ризики та загрози не лише для окремих осіб, а й для держав і міжнародної спільноти загалом. Важливе значення для урегулювання відносин у кіберпросторі має принцип рівноправності та самовизначення народів: ніхто не може втручатися в інформаційні системи чи здійснювати пропаганду. Наразі, офіційне міжнародно-правове визнання інформаційних атак агресією чи інших кіберзасобів зброєю, відсутнє, тож кваліфікація застосування кіберзброї як порушення принципу незастосування сили є досить проблематичною.

Незважаючи на те, що міжнародне право не містить чітких критеріїв щодо застосування стандарту збройного нападу, при аналізі того, якою мірою кібератаки можуть бути кваліфіковані як збройний напад, інші джерела можуть надати додаткові вказівки. Так як кібератаки підривають, погіршують або знищують основні активи безпеки, а також що кібератаки, які належать до найвищої (надзвичайної) категорії, можуть (потенційно) кваліфікуватися як збройний напад. Разом з тим, розслідування кібератак між державами ускладнюється відсутністю у міжнародному праві єдиного зводу правил щодо надання доказів. І хоча немає упевненості у тому, що можна визначити як єдиний стандарт доказування, застосовним до всіх справ, пов'язаних з міжнародною відповідальністю за кібероперації, видається, що заяви про самозахист від кібероперацій, повинні бути доведені за допомогою чітких і переконливих доказів.

При розгляді справ кібератаки МС ООН надає більшої доказової ваги офіційним документам держав та міжнародних організацій. До формування висновків МС ООН підходить з великою обережністю: якщо стороні у справі об'єктивно важко виконати обов'язок доказування, оскільки прямі докази знаходяться під виключним територіальним контролем іншої сторони, включаючи її кіберінфраструктуру, допустимим є більш ліберальне використання висновків щодо фактів за умови, якщо вони не залишають місця для обґрунтованих сумнівів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. G7 Ise-Shima Leaders' Declaration G7 Ise-Shima Summit, 26-27 May 2016: <http://www.mofa.go.jp/files/000160266.pdf>; G7 Principles and Actions on Cyber. Ise-Shima, Japan, May 27, 2016. URL: <http://www.g8.utoronto.ca/summit/2016shima/cyber.html>.
2. International Strategy of Cooperation on Cyberspace. 2017. URL: http://www.chinadaily.com.cn/opinion/201703/02/content_28401127.ht.
3. Рада національної безпеки і оборони України. Річний аналітичний огляд. 2023-2024 роки. URL: https://www.rnbo.gov.ua/files/2024/NATIONAL_CYBER_SCC/20250109/Year%20in%20review_UKR_upd.pdf.
4. Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons, Advisory Opinion, 1. C.J. Reports 1996. URL: <http://www.icj-cij.org/files/casereLATED/95/095-19960708-ADV-01-00-EN.pdf>.
5. Яцишин М.Ю. Використання сили у кіберпросторі в рамках міжнародного права. *Інформація і право*. 2018. № 4(27). С. 22–32.
6. Schmitt Michael N. Taming the Lawless Void: Tracking the Evolution of International Law. *Texas National Security Review*. 2020. N 3 (3). P. 32–47.
7. Mačák Kubo. From Cyber Norms to Cyber Rules: Re-Engaging States as Law-Makers. *Leiden Journal of International Law*. 2017. N 30 (4). P 877–899. doi:10.1017/S0922156517000358.
8. Gill Terry D. Legal Basis of the Right of Self-Defence under the UN Charter and under Customary International Law. In *The Handbook of the International Law of Military Operations*, edited by Terry D. Gill and Dieter Fleck, 2015. P. 213–224. Oxford: Oxford University Press.

9. МЗС України. Рік роботи Таллінського Механізму: 200 мільйонів євро для кіберзахисту цивільної інфраструктури України. 20 грудня 2024 року. URL: <https://mfa.gov.ua/news/rik-roboti-tallinskogo-mehanizmu-200-miljoniv-yevro-dlya-kiberzahistu-civilnoyi-infrastrukturi-ukrayini>.
10. Oorsprong F., Ducheine P., & Pijpers P. Cyber-attacks and the right of self-defense: a case study of the Netherlands. *Policy Design and Practice*. 2023. N 6/2. P. 217–239.
11. ICJ. Case concerning the Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons (Advisory Opinion). ICJ Reports. 1996.
12. Schmitt Michael N. Tallinn Manual 2.0 on the International Law Applicable to Cyber Operations. Cambridge Cambridge University Press. 2017.
13. Attorney General's Office. Speech: Cyber and International Law in the 21st Century. 2018. May 23. URL: <https://www.gov.uk/government/speeches/cyber-and-international-law-in-the-21st-century>.
14. Ministère des Armées. International Law Applied To Operations In Cyberspace. République Française, 2019. September 9. URL: <https://www.defense.gouv.fr/content/download/567648/9770527/file/international+law+applied+to+operations+in+cyberspace.pdf>.
15. Minister of Foreign Affairs. Letter to the Parliament on the International Legal Order in Cyberspace. Government of the Netherlands, 2019. July 5. URL: <https://www.government.nl/documents/parliamentary-documents/2019/09/26/letter-to-the-parliament-on-the-international-legal-order-in-cyberspace>.
16. Maurer Tim. Cyber Mercenaries: The State, Hackers and Power. Cambridge: Cambridge University Press. 2018.
17. Whyte Christopher and Brian Mazanec. Understanding Cyber Warfare: Politics, Policy and Strategy. London; New York, NY: Routledge Taylor & Francis Group. 2019.
18. Ducheine P.A.L., and B.M.J. Pijpers. The Notion of Cyber Operations. In *Research Handbook on International Law and Cyberspace*, 2nd ed., Cheltenham: Edward Elgar Publishing. 2021. P. 271–295.
19. Pijpers B.M.J. Influence Operations in Cyberspace: On the Applicability of Public International Law during Influencing Operations in a Situation below the Threshold of the Use of Force. PhD thesis, University of Amsterdam. 2022.
20. Gill Terry D., and Paul A.L. Ducheine. Anticipatory Self-Defense in the Cyber Context. *International Law Studies*. 2013. N 89: 438–471.
21. Nationaal Coördinator Terrorismedebestrijding en Veiligheid. Overzicht Vitale Processen. Ministerie van Justitie en Veiligheid. 2020. URL: <https://www.nctv.nl/onderwerpen/vitale-infrastructuur/overzicht-vitale-processen>.
22. I.C.J. Military and Paramilitary Activities in and Against Nicaragua (Nicar. v. U. S.), Judgment, 1986. 14, para. 57 (June 27).
23. Clemons H. Vern. The Ethos of the International Court of Justice is Dependent Upon the Statutory Authority Attributed to its Rhetoric: A Metadiscourse, *Fordham INT'L L.J.* 1997. N 20. P. 1479, 1486, 1490–91.
24. Questions Relating to the Seizure and Detention of Certain Documents and Data (Timor-Leste v. Australia). URL: <http://www.icj-cij.org/en/case/156>.
25. Roscini Marco. Evidentiary Issues in International Disputes Related to State Responsibility for Cyber Operations. *Texas International Law Journal*. Vol. 50, p. 233, 2015. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2611753.

УДК 341.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.181>

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРОТИДІЇ ВІДМИВАННЯ КОШТІВ ТА ФІНАНСУВАННЯ ТЕРОРИЗМУ: ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ

Карвацька С.Б.,

*доктор юридичних наук, професор,
в.о. завідувача кафедри міжнародного права
та порівняльного правознавства
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
ORCID: 0000-0001-9948-4866*

Яремчук В.В.,

*доктор філософії,
асистент кафедри міжнародного права
та порівняльного правознавства
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
ORCID: 0000-0001-7787-8880*

Карвацька С.Б., Яремчук В.В. Міжнародно-правове регулювання протидії відмивання коштів та фінансування тероризму: проблеми та шляхи вирішення.

У статті досліджуються ключові проблеми міжнародно-правового регулювання протидії відмивання коштів та фінансування тероризму та числі шляхи запровадження міжнародних стандартів у цій сфері. Проаналізовано, що ЄС за останні три десятиліття здійснив комплексний перегляд своєї нормативно-правової бази у сфері протидії відмиванню коштів та фінансуванню тероризму. Доведено, що створення у 2024 році Європейського органу з боротьби з відмиванням коштів – AMLA – можна інтерпретувати як парадигмальну зміну в антитерористичній політиці ЄС, що уособлює перехід до більш централізованого та узгодженого підходу до боротьби з фінансуванням тероризму. Обґрунтовано, що це чіткий відхід від попередніх практик ЄС у сфері протидії фінансуванню тероризму шляхом усунення таких ключових недоліків, як фрагментація регулювання, непослідовний нагляд та неефективний обмін інформацією. Визначено, що фактично, створення AMLA підкреслює ідеологічну трансформацію у розумінні ЄС фінансування тероризму як транснаціональної проблеми. AMLA та Єдиний звіт правил є ключовими інструментами для підвищення ефективності боротьби з фінансовими злочинами. Водночас, запровадження нових правил потребує балансу між безпекою та захистом прав людини, особливо у сфері обробки персональних даних. Проаналізовано, що ЄС розробив низку інструментів для боротьби з фінансуванням тероризму, які формують зусилля для боротьби з фінансуванням тероризму в усьому світі: модель «розумних санкцій», запропонована РБ ООН, та модель боротьби з відмиванням грошей, запропонована Групою з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF), створеною Великою сімкою (G-7).

У висновку наголошено, що для України у нинішньому процесі євроінтеграції до ЄС для ефектвної протидії відмивання коштів важливо розуміти актуальність моніторингу фінансової діяльності та обміну інформацією між суб'єктами державного та приватного секторів, та, особливо, посилення координації та гармонізації з ЄС з метою усунення прогалів у правозастосуванні та уніфікації європейських норм у національну правову систему.

Ключові слова: універсальні міжнародні стандарти, відмивання грошей, фінансування тероризму, протидія відмиванню коштів, кримінально-правової оцінка легалізації (відмивання) грошових коштів, чорний список, баланс між безпекою та захистом прав людини.

Karvatska S.B., Yaremchuk V.V. International legal regulation of counteraction to money laundering and terrorist financing: problems and ways of solution.

The article examines the key issues of international legal regulation of combating money laundering and terrorist financing and the ways of implementing international standards in this area. The author analyses that over the past three decades, the EU has carried out a comprehensive review of its legal framework for combating money laundering and terrorist financing. It is proved that the establishment of the European Anti-Money Laundering Authority (AMLA) in 2024 can be interpreted as a paradigm shift

in the EU's counter-terrorism policy, which represents a transition to a more centralised and coordinated approach to combating the financing of terrorism. It is substantiated that this is a clear departure from previous EU practices in the field of countering terrorist financing by eliminating such key shortcomings as fragmentation of regulation, inconsistent supervision and ineffective information exchange. It is determined that, in fact, the creation of the AMLA underscores an ideological transformation in the EU's understanding of terrorist financing as a transnational problem. The AMLA and the Unified Code are key instruments for improving the effectiveness of the fight against financial crime. At the same time, the implementation of the new rules requires a balance between security and human rights protection, especially in the area of personal data processing. The author analyses that the EU has developed a number of instruments to combat the financing of terrorism, which shape efforts to combat the financing of terrorism worldwide: the 'smart sanctions' model proposed by the UN Security Council and the anti-money laundering model proposed by the Financial Action Task Force (FATF) established by the Group of Seven (G-7).

The conclusion emphasises that in the current process of Ukraine's European integration into the EU, it is important for Ukraine to understand the relevance of monitoring financial activities and information exchange between public and private sector entities in order to effectively combat money laundering, and, especially, to strengthen coordination and harmonisation with the EU in order to eliminate gaps in law enforcement and unify European norms into the national legal system.

Key words: universal international standards, money laundering, terrorist financing, anti-money laundering, criminal legal assessment of money legalisation (laundering), blacklist, balance between security and human rights protection.

Постановка проблеми. Відмивання грошей викликає занепокоєння у політиків та правоохоронців, тому як міжнародному, так і на національному рівнях докладаються значні зусилля для боротьби з цим явищем. Одним із перших міжнародних кроків у боротьбі з відмиванням грошей вважається Страсбурзька Конвенція 1990 року, у якій було викладено «фундаментальні засади та принципи запобігання відмиванню грошей» [1]. Сторони Конвенції «повинні були криміналізувати перетворення або передачу, приховування або маскуванню майна, набутого злочинним шляхом» [2, с. 301]. У Конвенції Ради Європи «Про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом», прийнятої у Страсбурзі 8 листопада 1990 р., відзначається, що «позбавлення злочинців доходів, одержаних злочинним шляхом, є одним із сучасних і ефективних методів боротьби з такими злочинами на міжнародному рівні» [1].

Україна ратифікувала Конвенцію у грудні 1999 року. Конвенція базується на основних принципах міжнародного співробітництва та регулює три основні блоки питань: 1) зближення кримінально-правової оцінки легалізації (відмивання) грошових коштів у законодавстві держав-учасниць; 2) зближення національних заходів, спрямованих на боротьбу з легалізацією (відмиванням) грошових коштів; 3) форми і процедури міжнародного співробітництва у боротьбі з легалізацією (відмиванням) грошових коштів [3]. В Україні відповідно до Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» від 06.12.2019 року «під доходами, одержаними злочинним шляхом, передбачаються будь-які активи, одержані прямо чи опосередковано внаслідок вчинення злочину, зокрема валютні цінності, рухоме та нерухоме майно, майнові та немайнові права, незалежно від їх вартості. А легалізація (відмивання) таких доходів (відповідно до ст. 5 зазначеного Закону) являє собою будь-які дії, пов'язані із вчиненням фінансової операції чи правочину з активами, одержаними внаслідок скоєння злочину, а також вчиненням дій, спрямованих на приховання чи маскуванню незаконного походження таких активів чи володіння ними, прав на такі активи, джерел їх походження, місцезнаходження, переміщення, зміну їх форми (перетворення), а так само набуттям, володінням або використанням активів, одержаних внаслідок скоєння злочину» [4].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Міжнародно-правові заходи запобігання відмиванню грошей перебувають у фокусі уваги таких дослідників, як А.М. Бабенко, В.М. Підгородинський, І.О. Позігун, питання міжнародного співробітництва під час запобігання та протидії легалізації доходів злочинного походження досліджують М.М. Фрідман-Козаченко, Є.О. Короткова, правову природу міжнародної групи з протидії відмиванню брудних грошей вивчали О.С. Переверзева та В.Ф. Гаджієв. Серед зарубіжних публікацій можна виділити праці таких дослідників як Ольдріх Бурес (Bures Oldrich), Мішель Фрашер (Frasher Michelle), Тау Байрон (Byron Tau).

Серед спеціальних досліджень варто звернути уваги Типологічний Звіт Комітету MONEYVAL щодо ризиків відмивання коштів та фінансування тероризму у світі віртуальних активів (прийнятий на 65-ому Пленарному Засіданні у Страсбурзі 26 травня 2023) [16].

Метою дослідження є аналіз міжнародно-правового регулювання протидії відмиванню коштів та фінансуванню тероризму у контексті сучасних викликів.

Виклад основного матеріалу. Поширення міжнародних механізмів протидії відмиванню коштів та фінансуванню тероризму створило нові можливості для розвинених країн та країн, що розвиваються, для запобігання та виявлення корупції, відмивання коштів, а головне – для повернення незаконних активів, що зберігаються за кордоном. Як зауважують О.С. Переверзєва та В.Ф. Гаджієв, «триваюче зростання наркобізнесу, розширення його географічних кордонів, усе більш витончені й небезпечні форми цього злочинного бізнесу, боротьба держав щодо масштабної злочинності, пов'язаної із легалізацією злочинних доходів, призвели до створення ФАТФ» [5, с. 372], а «основною метою є боротьба з легалізацією злочинних доходів та фінансування тероризму, у тому числі шляхом проведення взаємних оцінок національних систем їх членів відповідно до міжнародних стандартів протидії відмиванню грошей» [5, с. 372].

ЄС здійснив комплексний перегляд своєї нормативно-правової бази у сфері протидії відмиванню коштів та фінансуванню тероризму (AML/CFT). Ця трансформація є однією з найзначніших змін у міжнародному підході до запобігання фінансовим злочинам, що відображається у переході від системи, заснованої на директивах, до більш гармонізованого та безпосередньо застосовного нормативного режиму. Реформа спрямована на вирішення давніх проблем нормативної фрагментації та наглядової непослідовності серед держав-членів, а також на створення нових інституційних механізмів для покращення співпраці та контролю. У цьому звіті аналізуються останні наукові дослідження та нормативні зміни у сфері міжнародного правового регулювання боротьби з відмиванням коштів та фінансуванням тероризму, з особливим акцентом на ініціативи Європейського Союзу у період з 2020 по 2025 роки.

ЄС розробив низку інструментів для боротьби з фінансуванням тероризму – для впровадження та/або вдосконалення ключових механізмів боротьби з фінансуванням тероризму, які формують зусилля для боротьби з фінансуванням тероризму в усьому світі: модель «розумних санкцій», запропонована РБ ООН, та модель боротьби з відмиванням грошей, запропонована Групою з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF), створеною Великою сімкою (G-7) [6]. Перший – репресивний підхід, полягає у створенні чорного списку осіб та/або груп, накладає зобов'язання на всіх держав-членів ООН заморозити операції осіб та організацій, внесених до списку, та конфіскувати їхні активи, накласти заборону на в'їзд та криміналізувати будь-які спроби надати їм фінансову допомогу. Другий підхід є превентивним, заснованим на оцінці ризиків, який працює шляхом встановлення конкретних зобов'язань для фінансових установ та певних нефінансових установ і професіоналів, які, в силу своєї діяльності та внутрішніх ризиків, пов'язаних з їхніми клієнтами, вважаються найкраще пристосованими для виявлення та перехоплення операцій, пов'язаних з фінансуванням тероризму. Зокрема, вони зобов'язані здійснювати належну перевірку клієнтів (НПК) для ідентифікації та перевірки особи клієнтів і бенефіціарних власників, отримувати інформацію про ділові відносини та здійснювати їх моніторинг. Крім того, вони зобов'язані повідомляти державні органи про підозрілі операції та діяльність для подальшого розслідування.

Що стосується моделі «розумних санкцій», у відповідь на вимоги Резолюції РБ ООН 1373, яка зобов'язала всі держави-члени ООН криміналізувати акти фінансування тероризму, а також заморозити кошти та активи тих, хто займається терористичною діяльністю, Рада прийняла Спільну позицію 2001/931/ CFSP щодо застосування конкретних заходів для боротьби з тероризмом. Посилаючись на визначення терористичних злочинів, що міститься у Рамковому рішенні Ради 2002/475/ JHA, Спільна позиція встановила вичерпний перелік осіб, груп та організацій, які вважаються терористами. На додаток до заходів, спрямованих на виконання Резолюції РБ ООН 1373, ЄС намагається дотримуватися Резолюції РБ ООН 1267 1999 року і Резолюції РБ ООН 1333 2000 року, які закликають до заморожування коштів [8]. Але модель «розумних санкцій» може не завжди підходити для боротьби з сучасним фінансуванням тероризму. Ключова проблема нинішнього підходу до КТФ, що базується на чорних списках, пов'язана з тим, що чорні списки за своєю суттю є як недостатньо, так і надмірно широкими [9]. Проблема хибних збігів зростає з кожним роком, оскільки списки осіб, підозрюваних у наданні підтримки терористичним організаціям в ООН, Європейському Союзі і окремі країни (зокрема, США) мають багато спільних назв, і створюють проблеми з належною правовою процедурою і можливістю примусового виконання.

Що стосується моделі боротьби з відмиванням грошей, яка була запропонована ФАТФ на основі припущення, що між традиційним відмиванням грошей і фінансуванням тероризму існує значна схожість, то ключовими заходами КТФ ЄС, прийнятими в рамках колишнього Першого компонента, є Перша (1991), Друга (2001), Третя (2005), Четверта (2015) і П'ята (2018) директиви з протидії відмиванню грошей (ПВД) [10]. У 2018 році набули чинності з (діють з 2020 року) три нові законодавчі акти, які оновлюють існуючі правила: Директива 2016/0414 (COD про протидію відмиванню

грошей кримінальним законодавством встановлює загальні мінімальні санкції, Регламент 2018/1805 про взаємне визнання постанов про заморожування та конфіскацію, а Регламент 2018/1672 про контроль за готівкою, що ввозиться в ЄС або вивозиться з нього, розширює визначення готівки, наведене в Регламенті 1889/2005, включивши до нього віртуальні валюти. Прийняття останнього регламенту відображає зростаюче занепокоєння щодо використання криптовалют для відмивання грошей, ухилення від сплати податків та фінансування тероризму [11, с. 285].

Важливою і суперечливою є Угода між ЄС і США про Програму відстеження фінансування тероризму (TFTR) від серпня 2010 року, яка дозволяє передачу Казначейству США до перевірки Європолем певних категорій даних про банківські операції, що зберігаються на території ЄС [12]. Так, згідно з офіційними даними США, близько 40% пошуків у базі даних, здійснених Казначейством США в період з січня 2016 року по листопад 2018 року, були здійснені за дорученням держав-членів ЄС або Європолу [13].

У липні 2019 року Комісія опублікувала черговий пакет документів у сфері ПВК/ФТ, який складався з політичного повідомлення під назвою «На шляху до кращої імплементації правової бази ЄС у сфері протидії відмиванню коштів та фінансуванню тероризму» (COM(2019) 0360), звіту про оцінку нещодавніх випадків відмивання коштів, пов'язаних з кредитними установами ЄС (COM(2019) 0373), Звіту про оцінку ризиків відмивання коштів та фінансування тероризму, що впливають на внутрішній ринок та пов'язані з транскордонною діяльністю (COM(2019) 0370). В оприлюдненій Оцінці впливу Комісії (2021), що супроводжувала новий пакет законодавства у сфері протидії відмиванню коштів та фінансуванню тероризму, було запропоновано самокритичний аналіз, який є першим комплексним документом з оцінкою існуючої системи протидії відмиванню коштів та фінансуванню тероризму. Серед причин недоліків Комісія вказала на відмінності у національних правилах, коли йдеться про ступінь прозорості встановлений державами-членами щодо бенефіціарних власників компаній і трастів; ідентифікацію зобов'язаних суб'єктів, таких як краудфандингові платформи і постачальники послуг з криптовалют; повноваження національних органів нагляду у сфері протидії відмиванню коштів та фінансуванню тероризму; граничні суми великих готівкових платежів; а також вимоги проведення комплексної перевірки клієнтів [14]. Комісія також зазначила, що сфера застосування чинних правил також є неефективною у боротьбі з новими загрозами, що виникають внаслідок інновацій, такими як зростаюча популярність і прийняття криптовалют, що також призвело до їх все більшого використання як у сфері протидії відмиванню коштів, так і у сфері протидії фінансуванню тероризму [15].

Щоби виправити ці недоліки, Комісія запропонувала Єдиний звід правил ЄС, як уніфіковану нормативно-правову базу у сфері протидії відмиванню коштів та фінансуванню тероризму, яка включатиме правила та вимоги, що застосовуються безпосередньо до зобов'язаних суб'єктів, перелік яких слід розширити за межі фінансових установ (банків, компаній зі страхування життя, провайдерів платіжних послуг та інвестиційних компаній), включивши до нього додаткові типи нефінансових установ та операторів (у тому числі юристів, бухгалтерів, агентів з нерухомості, казино та певні типи провайдерів послуг з крипто-активів) [7]. Очікується, що повний новий єдиний звід правил ЄС, включаючи технічні стандарти, буде введений у дію і застосовуватиметься до кінця 2025 року.

Основою реформованого підходу ЄС є впровадження «Єдиного зводу правил» (Single Rulebook) через Регламент (ЄС) 2024/1624, який був опублікований 19 червня 2024 року. Регламент встановлює чіткі правила щодо заходів, які мають вживати суб'єкти, зобов'язані дотримуватись вимог AML/CFT, а також вимоги щодо прозорості власності компаній та обмеження використання анонімних фінансових інструментів. Новий єдиний звід правил розширює перелік зобов'язаних суб'єктів, які повинні запроваджувати заходи AML/CFT. Вимоги включають проведення належної перевірки клієнтів, прозорість кінцевих власників компаній, а також регулювання анонімних інструментів, таких як криптоактиви та краудфандингові платформи. Новий регламент також містить положення щодо «золотих» паспортів та віз, закриваючи потенційні прогалини, які можуть використовуватися для відмивання коштів. За оприлюдненням графіком, єдиний звід правил набере чинності 10 липня 2027 року, хоча деякі положення щодо футбольних клубів та агентів матимуть окремі графіки впровадження [7].

Одним з найзначніших інституційних нововведень у реформованій AML/CFT-базі ЄС є створення Європейського органу з боротьби з відмиванням коштів (AMLA). 13 грудня 2023 року Рада ЄС та Європарламент оголосили про угоду щодо Регламенту, який створює цей загальноєвропейський орган. Фінальний текст Регламенту (ЄС) 2024/1620, що встановлює AMLA, був опублікований 19 червня 2024 року. Ще навесні 2024 року представники держав-членів ЄС та Європарламенту погодили пакет нових законодавчих заходів КТЗ, який визнав низку викликів і недоліків, які перешкождали дотеперішнім зусиллям ЄС у сфері ПВК, але й передбачав створення Управління з

протидії відмиванню коштів та фінансуванню тероризму (AMLA), яке координуватиме діяльність національних органів держав-членів ЄС. Хоча створення AMLA є значним кроком на шляху до більш скоординованого підходу до боротьби з фінансуванням тероризму, його успіх залежатиме від здатності ЄС забезпечити довгострокове застосування не лише превентивних, але й репресивних інструментів у боротьбі з фінансуванням тероризму [7]. AMLA має на меті забезпечити дотримання всіма країнами однакових високих стандартів, але відмінності у правовій базі, інституційній спроможності та національних пріоритетах у правозастосуванні, ймовірно, і надалі створюватимуть серйозні перешкоди.

Висновки. У проблемі міжнародно-правового регулювання протидії відмиванню коштів та фінансуванню тероризму найбільш нагальною є проблема розбіжностей у національних практиках у даній сфері.

ЄС за останні три десятиліття здійснив комплексний перегляд своєї нормативно-правової бази у сфері протидії відмиванню коштів та фінансуванню тероризму. Створення у 2024 році Європейського органу з боротьби з відмиванням коштів – AMLA – можна інтерпретувати як парадигмальну зміну в антитерористичній політиці ЄС, що уособлює перехід до більш централізованого та узгодженого підходу до боротьби з фінансуванням тероризму, зумовленого критичними моментами. Це чіткий відхід від попередніх практик ЄС у сфері протидії фінансуванню тероризму шляхом усунення таких ключових недоліків, як фрагментація регулювання, непослідовний нагляд та неефективний обмін інформацією. Фактично, створення AMLA підкреслює ідеологічну трансформацію у розумінні ЄС фінансування тероризму як транснаціональної проблеми. AMLA та Єдиний звід правил є ключовими інструментами для підвищення ефективності боротьби з фінансовими злочинами. Водночас, запровадження нових правил потребує балансу між безпекою та захистом прав людини, особливо у сфері обробки персональних даних.

Для України у нинішньому процесі євроінтеграції до ЄС для ефективної протидії відмивання коштів важливо розуміти актуальність моніторингу фінансової діяльності та обміну інформацією між суб'єктами державного та приватного секторів, та, особливо, посилення координації та гармонізації з ЄС з метою усунення прогалин у правозастосуванні та уніфікації європейських норм у національну правову систему.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конвенція Ради Європи від 8 листопада 1990 р. про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних від злочинної діяльності. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_029#top.
2. Бабенко А.М., Підгородинський В.М., Позігун І.О. Міжнародно-правові заходи запобігання відмиванню грошей. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 12. С. 300–302. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-12/67>.
3. Фрідман-Козаченко М.М., Короткова Є.О. Міжнародне співробітництво під час запобігання та протидії легалізації доходів злочинного походження. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 4. С. 552–554. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-4/136>.
4. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення: Закон України від 06.12.2019 № 361-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#top>.
5. Переверзева О.С., Гаджієв В.Ф. Особливості правової природи міжнародної групи з протидії відмиванню брудних грошей (ФАТФ). *Часопис Київського університету права*. 2020. № 3. С. 370–374. DOI: [10.36695/2219-5521.3.2020.68](https://doi.org/10.36695/2219-5521.3.2020.68).
6. Bures Oldrich. EU's Fight Against Terrorist Finances: Internal Shortcomings and Unsuitable External Models. *Terrorism and Political Violence*. 2010. No. 3. P. 419–438.
7. Bures Oldrich. The New EU Authority for Anti-Money Laundering and Countering the Financing of Terrorism: A Paradigm Shift in EU Efforts to Combat Terrorist Financing? *Studies in Conflict & Terrorism*. 2025. P. 1–31. DOI: [10.1080/1057610X.2025.2460594](https://doi.org/10.1080/1057610X.2025.2460594); <https://doi.org/10.1080/1057610X.2025.2460594>.
8. European Commission. About AMLA – European Commission. 2024. URL: https://finance.ec.europa.eu/financial-crime/amla/about-amla_en.
9. Select Committee on Economic Sanctions House of Lords. Memorandum by Pr. Peter Fitzgerald. Stetson University College of Law. The Impact of Economic Sanctions. Volume II: Evidence, 2007. URL: <http://www.publications.parliament.uk/pa/ld200607/ldselect/ldeconaf/96/96ii.pdf>.
10. Frasher Michelle. The EU's Anti-Money Laundering Regulation and Data Protection: Part II. 2022. February 22. URL: <https://iapp.org/news/a/the-eus-anti-money-laundering-regulation-data-protection-part-ii>.

11. Carroll Paul and Windle James. Cyber as an Enabler of Terrorism Financing, Now and in the Future. *Journal of Policing, Intelligence and Counter Terrorism*. 2018. No. 3. P. 285–300.
12. Council of the European Union. EU Action Plan on Combating Terrorism. 2011. URL: <http://register.consilium.europa.eu/pdf/en/10/st15/st15893-re01.en10.pdf>.
13. Byron Tau. EU Leans Heavily on U.S. Program Tracking Terror Financing. *Wall Street Journal*. 2020. November 19. Sec. Politics. URL: <https://www.wsj.com/articles/eu-leans-heavily-on-u-s-program-tracking-terror-financing-11605794404>.
14. Communication: Towards better implementation of the EU's anti-money laundering and countering the financing of terrorism framework. URL: https://finance.ec.europa.eu/publications/communication-towards-better-implementation-eus-anti-money-laundering-and-countering-financing_en.
15. European Commission. Anti-Money Laundering and Countering the Financing of Terrorism Authority (AMLA). URL: <https://cdn.lawreportgroup.com/acuris/files/Cybersecurity-New/AML%20AML%20-%20European%20Commission.pdf>.
16. Рада Європи. Ризики відмивання коштів та фінансування тероризму у світі віртуальних активів. 2023. URL: <https://fiu.gov.ua/assets/userfiles/0350>.

ТЛУМАЧЕННЯ МІЖНАРОДНИХ ДОГОВОРІВ: ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТА ПРАКТИЧНІ ВИКЛИКИ

Ковальова М.В.,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри міжнародного права

юридичного факультету

Ужгородського національного університету

ORCID: 0000-0002-9672-5254

Ковальова М.В. Тлумачення міжнародних договорів: теоретичні засади та практичні виклики.

У статті проаналізовано сутність та значення процесу тлумачення міжнародних договорів як одного з ключових елементів забезпечення ефективності міжнародно-правового регулювання. Належне розуміння змісту й цілей договорів дає змогу уникнути розбіжностей у трактуванні і, відповідно, запобігає виникненню конфліктів між державами. Складність цього процесу полягає в обов'язковості дотримання загальноприйнятих принципів міжнародного права та у врахуванні специфіки різних національних правових систем, які можуть по-різному інтерпретувати одні й ті самі норми. Тому роль тлумачення полягає не лише в суто лінгвістичному аналізі тексту, а й у забезпеченні сумісності його положень із внутрішнім правом кожної держави-учасниці.

Принципи тлумачення, закріплені у Віденській конвенції про право міжнародних договорів 1969 року, а також у міжнародних звичаях, забезпечують уніфіковане розуміння й належне застосування договірних норм. Основними засадами є відповідність тлумачення об'єкту та меті договору, сумлінність у дотриманні договірних зобов'язань і врахування системного зв'язку з іншими нормами міжнародного права. Цей підхід підсилюється практикою Міжнародного суду ООН, яка підтверджує, що від правильності інтерпретації залежить результат вирішення спорів між державами та рівень стабільності в міжнародних відносинах.

Сучасна практика тлумачення відображає прагнення до еволютивного підходу, що дає змогу враховувати соціальні й політичні зміни, які відбулися після укладення договору. З одного боку, такий підхід забезпечує гнучкість і відповідність реаліям сьогодення, з іншого – може викликати суперечки, коли держави дотримуються різних підходів до оцінки нових обставин або намагаються розширити (чи звужити) зміст договірних зобов'язань. Прикладом є спори навколо застосування екологічних норм у частині відповідальності за шкоду довкіллю чи використання морських ресурсів.

Водночас принцип добросовісності (good faith), закріплений у міжнародно-правовій практиці, вимагає, щоби держави шукали порозуміння, ґрунтуючись на справжній волі сторін та цільовому призначенні положень договору. Вирішення спорів у міжнародній сфері часто лежить у юридичній площині, проте в низці випадків учасники залучають додаткові механізми, зокрема політичні та дипломатичні консультації. Такий комплексний підхід сприяє збереженню балансу між правовою визначеністю і невідворотністю змін, забезпечуючи довіру до міжнародного права.

Таким чином, тлумачення міжнародних договорів є процесом, що передуює будь-якому правозастосуванню та безпосередньо впливає на реалізацію принципів міжнародного права. З різного розуміння договірних положень часто починаються міждержавні спори, тому глибокий методологічний аналіз та зважене застосування принципів тлумачення набувають особливої ваги. Подальше вдосконалення інтерпретаційних практик сприятиме поліпшенню погодженості між нормами міжнародного та внутрішнього права, підвищуючи рівень їх ефективності та справедливості.

Ключові слова: тлумачення, принцип тлумачення, міжнародний договір, застосування міжнародного договору, Віденська конвенція, держава.

Kovalova M.V. Interpretation of treaties: theoretical foundations and practical challenges.

This article examines the essence and significance of interpreting international treaties as a key factor in ensuring the effectiveness of international legal regulation. A proper understanding of a treaty's content and objectives helps avert discrepancies in interpretation and thus prevents the emergence of conflicts between states. The complexity of this process lies in the need to adhere to universally accepted principles of international law, as well as in taking into account the specifics of various national legal systems that may interpret the same norms differently. Therefore, interpretation aims

not only at a purely linguistic analysis of the text but also at ensuring the compatibility of its provisions with the domestic legal framework of each contracting party.

The principles of interpretation, enshrined in the 1969 Vienna Convention on the Law of Treaties and rooted in international custom, offer a standardized understanding and proper application of treaty norms. Among the main tenets are aligning interpretation with the object and purpose of the treaty, acting in good faith, and considering the systematic interplay of the treaty's provisions with other norms of international law. This approach is reinforced by the practice of the International Court of Justice, which consistently emphasizes that the correctness of interpretation shapes the outcomes of disputes between states and directly influences stability in international relations.

Contemporary interpretive practice reflects a growing tendency toward an evolutionary approach, allowing legal provisions to adapt to social and political changes that arise after a treaty's conclusion. On the one hand, this confers flexibility and aligns treaty provisions with modern realities; on the other, it can spur disagreements when states adhere to divergent methods in assessing new circumstances or attempt to expand (or limit) the scope of their treaty obligations. Disputes around environmental standards—for instance, regarding liability for environmental harm or the use of marine resources—highlight such tensions.

At the same time, the principle of good faith, enshrined in international legal practice, requires states to seek mutual understanding based on the genuine intent of the parties and the functional objectives of treaty clauses. Although the resolution of international disputes often unfolds in the legal sphere, in certain instances participants engage supplementary mechanisms such as diplomatic or political consultations. This multifaceted approach helps maintain a balance between legal certainty and the inevitability of change, thereby fostering confidence in international law.

Hence, the interpretation of international treaties is a process that precedes any application of legal norms and directly affects the implementation of fundamental principles of international law. Different understandings of treaty provisions frequently give rise to disputes; therefore, methodically sound and well-balanced application of interpretive principles is of particular importance. Future refinements in interpretive practices will promote better coherence between the norms of international and domestic law, enhancing both their effectiveness and equity.

Key words: interpretation, principle of interpretation, international treaty, application of international treaty, Vienna Convention, state.

Постановка проблеми. У сучасному міжнародному праві міжнародні договори відіграють надзвичайно важливу роль, слугуючи основою для регулювання відносин між державами. Ера глобалізації привела до збільшення кількості та складності міжнародних договорів, які охоплюють широкий спектр питань від торгівлі до захисту навколишнього середовища. Таке розширення міжнародно-правового поля вимагає глибшого розуміння та точного тлумачення договірних норм, що в свою чергу спрямоване на забезпечення їх ефективності та справедливого застосування.

Сучасна багатополарність та різноманіття національних правових систем нерідко ускладнюють процес інтерпретації, оскільки різні культурні та правові традиції можуть по-різному впливати на розуміння одного й того самого договору. Це не лише ускладнює міждержавне спілкування, а й може стати передумовою виникнення або загострення суперечностей у міжнародних відносинах. Відтак узгоджене та водночас гнучке тлумачення договорів є критично важливим для підтримання стабільності й передбачуваності в міжнародному правопорядку.

Хоча Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 року заклала основи для уніфікованих методів тлумачення, нові технології, динамічні зміни світової політики та швидка трансформація міжнародного права створюють додаткові виклики. Це зумовлює необхідність постійно вдосконалювати та переосмислювати наявні доктрини й методології, щоби забезпечити належне функціонування сучасних договірних механізмів.

Мета даної статті полягає в аналізі методологій та підходів до тлумачення міжнародних договорів, з акцентом на визначення їхньої ролі та значення в міжнародній правовій практиці. Стаття спрямована на збагачення розуміння правових механізмів, які забезпечують ефективне та справедливе застосування міжнародних договірних зобов'язань, сприяючи таким чином розвитку міжнародного права як цілісної та гармонізованої системи.

Стан опрацювання проблематики. Важливі питання досліджуваної проблеми розглядалися в багатьох працях вітчизняних та зарубіжних учених, зокрема: С.С. Алексєєв, А. Барак, Х-Г. Гадамер, Р.К. Гардінер, М.Д. Еванс, У. Ескрідж, Б.Л. Зимненко, М.М. Антонович, В.Г. Буткевич, В.А. Василенко, В.Н. Денисов, А.П. Заєць, Є.О. Кельман, О.О. Мережко, Є.Б. Кубко, Г.В. Лаврик, С.П. Погребняк, П.М. Рабінович, Л.Д. Тимченко, О.Д. Тихомиров, В.М. Шаповал, С.В. Шевчук та інших. Напрацювання цих науковців суттєво вплинули на формування цілісного підходу до тлумачення

міжнародних договорів, зокрема через розвиток історичного, системного та телеологічного методів аналізу. Крім того, практика Міжнародного суду ООН та рекомендації Комісії міжнародного права ООН закріплюють фундаментальні принципи тлумачення, підтверджуючи їхнє значення у врегулюванні міжнародних спорів.

Виклад основного матеріалу. У процесі тлумачення міжнародних договорів застосовуються різноманітні способи та види тлумачення, що відображає прагнення досягнути глибокого розуміння тексту договору та його положень. Підходи до визначення поняття «тлумачення» у юридичній літературі варіюються, але вони всі спрямовані на забезпечення правильної імплементації міжнародних угод.

Спеціально-юридичне тлумачення спирається на використання юридичних принципів та доктрин для роз'яснення значення положень договору. Цей спосіб вимагає від інтерпретаторів глибокого знання міжнародного права та його загальноприйнятих норм.

Логічне тлумачення передбачає аналіз тексту договору з точки зору його внутрішньої логіки та послідовності, дозволяючи виявити приховані змісти та взаємозв'язки між різними його частинами.

Мовне або граматичне тлумачення зосереджується на лінгвістичному аналізі використаних у договорі термінів, враховуючи їх звичайне значення в мові міжнародного права.

Систематичне тлумачення вимагає розгляду договору як єдиної системи, де кожен елемент пов'язаний з іншими, та інтерпретація одного положення відбувається з урахуванням контексту всього документа.

Історичне тлумачення включає аналіз історії укладення договору, враховуючи обставини, що вплинули на формування його положень, та наміри сторін на момент укладення.

Внутрішньодержавне тлумачення відбувається на національному рівні та може варіюватись в залежності від конкретної юридичної системи країни.

Автентичне тлумачення визнається офіційним тлумаченням, здійсненим сторонами договору або спеціалізованим міжнародним органом, призначеним для цієї мети.

Міжнародне тлумачення здійснюється міжнародними судовими або арбітражними інституціями, які мають компетенцію вирішувати спори щодо тлумачення міжнародних договорів.

Неофіційне тлумачення може здійснюватися вченими, експертами чи іншими особами, які не мають офіційного статусу для здійснення тлумачення, але їхні висновки можуть впливати на розуміння та застосування договірних положень.

Різноманіття підходів до тлумачення відображає складність міжнародного права та потребу враховувати різні аспекти і контексти при тлумаченні міжнародних договорів. Важливо, щоб процес тлумачення був гнучким, але водночас заснованим на чітких правилах та принципах.

Тлумачення передує будь-кому застосуванню, тому від правильності тлумачення залежить виконання основного принципу міжнародного права. Спори держав щодо невиконання однією з них зобов'язань за міжнародними договорами, як правило, виникають внаслідок різного тлумачення одних й тих самих положень міжнародного договору. Водночас, вирішення спору завжди лежить у юридичній площині. Інколи, лише застосування всього комплексу методів, зокрема політичних, дозволяють вирішити міжнародний спір.

Тлумачення міжнародного договору може здійснюватися будь-якою стороною договору (таке тлумачення має силу лише для однієї сторони), або сторонами договору за згодою між ними (автентичне тлумачення, що має обов'язкове значення для сторін), або міжнародними органами, які з цією метою можуть бути зазначені у самому договорі.

Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 року (далі – Віденська конвенція) стала важливим етапом в розвитку міжнародного права, заклавши уніфіковані основи для укладення, застосування та тлумачення міжнародних договорів. Одним з ключових аспектів Конвенції є розділ, присвячений тлумаченню договорів, зокрема статті 31 та 32, які визначають загальні правила тлумачення.

В ст. 31 (1) Віденської конвенції «Загальне правило тлумачення» передбачено, що договір повинен тлумачитись добросовісно відповідно до звичайного значення, яке слід надавати термінам договору в їх контексті, а також у світлі об'єкта та цілей договору.

Частиною 2 Віденської конвенції визначено, що для цілей тлумачення договору контекст охоплює, крім тексту, включаючи преамбулу й додатки:

1) усяку угоду, яка стосується договору і якої було досягнуто між усіма учасниками у зв'язку з укладенням договору;

2) усякий документ, складений одним або кількома учасниками у зв'язку з укладенням договору і прийнятий іншими учасниками як документ, що стосується договору [1].

Крім контексту при тлумаченні договору, слід враховувати (ч. 3 ст. 31 Віденської конвенції):

1) усяку наступну угоду між учасниками щодо тлумачення договору або застосування його положень;

2) наступну практику застосування договору, яка встановлює угоду учасників щодо його тлумачення;

3) будь-яку відповідну норму міжнародного права, яка застосовується у відносинах між учасниками [1].

Хоча стаття 31 Віденської конвенції – це загальне правило, а в статті 32 Віденської конвенції розглядаються додаткові засоби тлумачення, обидва правила слід використовувати разом, оскільки вони складають цілісну систему тлумачення договорів.

Зокрема, в статті 32 Віденської конвенції передбачена можливість звернення до додаткових засобів тлумачення, в тому числі до підготовчих матеріалів та до обставин укладення договору, щоб підтвердити значення, яке випливає із застосування статті 31, або визначити значення, коли тлумачення відповідно до статті 31:

а) залишає значення двояким чи неясним; або

б) призводить до результатів, які є явно абсурдними або нерозумними [1].

Основним недоліком у застосуванні статей 31 та 32 Віденської конвенції є суб'єктивізм у виборі між різними методами тлумачення, що може призвести до неоднозначного розуміння та різних інтерпретацій одного й того ж положення міжнародного договору різними сторонами. Суб'єктивізм у виборі між різними методами тлумачення означає, що кожна сторона – держава, суддя чи арбітр – може обрати той чи інший спосіб інтерпретації (текстуальний, історичний, телеологічний, системний тощо) відповідно до власних переконань, правових традицій, національних інтересів чи конкретної мети, якої прагне досягти у спорі. Іншими словами, суб'єктивізм проявляється, коли відсутній єдиний чіткий алгоритм чи «стандарт», який визначає, який метод слід використовувати в конкретному випадку та в якій послідовності.

Хоча Віденська конвенція і прагне встановити універсальні принципи, реальна практика її застосування часто залежить від конкретних обставин справи, юридичної культури держави, що тлумачить договір, та інтерпретаційної практики міжнародних судових інституцій. Така ситуація може ускладнювати досягнення консенсусу між сторонами щодо спірних питань, а також збільшувати ризик міжнародних юридичних спорів. Крім того, міжнародна практика не завжди містить достатню кількість прецедентів чи офіційних тлумачень, аби уніфікувати підходи до кожної категорії спорів.

Як наслідок, у ситуаціях, коли договір був укладений декількома мовами чи коли його положення мають надто загальний характер, різні сторони можуть апелювати до власних інтерпретаційних традицій, що відповідають їхній правовій та культурній базі. Залучення підготовчих матеріалів (*travaux préparatoires*) або додаткових джерел, передбачених статтею 32, часто не розв'язує конфлікт остаточно, оскільки й ці матеріали можуть бути неповними чи по-різному доступними для аналізу. Усе це ускладнює процес досягнення згоди між державами, збільшує ризик юридичних суперечок і може призводити до затримок у вирішенні міжнародних спорів.

Такий суб'єктивізм вимагає від держав та міжнародних судових інституцій ретельнішого ставлення до кожного з можливих методів тлумачення. Зокрема, вони мають прагнути до узгодження різних підходів через прозорі, чітко обґрунтовані правові позиції, спиратися на збалансоване врахування як літерального змісту договору, так і його мети та контексту. Подальше вдосконалення міжнародної доктрини тлумачення, у тому числі за рахунок накопичення більшої кількості релевантних прецедентів та чіткішого формулювання договірних норм, здатне знизити рівень суб'єктивізму та посилити передбачуваність застосування статей 31 і 32 Конвенції на практиці.

Родольоб Етінські (Rodoljub M. Etinski), у своїх працях про тлумачення міжнародних договорів, звертає увагу на практичне застосування цих статей (31, 32) міжнародними судами, такими як Міжнародний суд ООН, які часто посилаються на них у своїх рішеннях. Р. Етінські аргументує, що таке посилання підтверджує статус статей як віддзеркалення загальноприйнятих норм міжнародного звичаєвого права, що застосовуються незалежно від того, чи є держава стороною конкретного міжнародного договору [2].

Проблема визначення критеріїв вибору та ієрархії методів тлумачення має велике значення. Суб'єкти тлумачення часто мають справу з різними доказами та методами, які можуть суперечити один одному, призводячи до різних тлумачень одного й того ж положення міжнародного договору. Така невизначеність в методах тлумачення призвела до того, що одне й те ж положення могло бути розтлумачене по-різному Міжнародним судом ООН у різних справах або міжнародними установами та трибуналами у схожих випадках.

Сучасне тлумачення міжнародних договорів базується на принципах, закріплених у Віденській конвенції про право міжнародних договорів 1969 року, але водночас враховує і динамічні зміни світового порядку. Одним із ключових моментів є поєднання «буквального» (текстуального) підходу з телеологічним та системним, що дає змогу врахувати мету й контекст договору. Наприклад, у справі «Whaling in the Antarctic (Australia v. Japan)» 2014 року Міжнародний суд ООН аналізував,

чи відповідає діяльність з вилову китів Японією вимогам «наукових досліджень». Суд при цьому не обмежився лише прямим тлумаченням положень Міжнародної конвенції з регулювання китового промислу, а враховував цілі договірної системи та практику його застосування.

Зокрема, Міжнародний суд ООН звернувся до питання тлумачення та застосування статті VIII Конвенції щодо регулювання китобійного промислу 1946 року, в пункті 1 якої зазначено, що сторони «можуть надавати будь-якому з своїх громадян спеціальний дозвіл, який уповноважує цього громадянина вбивати, виловлювати та лікувати китів з метою наукових досліджень».

Щодо тлумачення цього положення Суд зазначив, що навіть якщо програма китобійного промислу передбачає наукові дослідження, вбивство, вилов і лікування китів відповідно до такої програми не підпадає під дію статті VIII, якщо тільки ця діяльність не здійснюється «з метою» наукових досліджень. Щоб визначити це питання і, зокрема, з'ясувати, чи є використання летальних методів у програмі науковими дослідженнями, Суд розглянув, чи були елементи розробки та реалізації програми розумними по відношенню до її заявлених наукових цілей [3].

Спільні моменти часто виникають, коли різні держави апелюють до різних принципів та методів тлумачення одного й того ж договору. У справі «*Gabčíkovo–Nagymaros Project (Hungary/Slovakia)*» 1997 року Міжнародний суд ООН аналізував угоду між двома державами про будівництво гідровузла: кожна сторона відстоювала свою версію тлумачення договірних зобов'язань, посилаючись як і на екологічні аспекти, так і на принцип добросовісності (*good faith*). Цей приклад демонструє, що під час інтерпретації критично важливо дотримуватися балансу між вихідним змістом договору та сучасними реаліями, оскільки нові обставини (наприклад, екологічні ризики) можуть істотно впливати на правозастосування [4].

Одним із яскравих прикладів сучасного тлумачення є арбітражне провадження у справі “*South China Sea Arbitration (The Republic of the Philippines v. The People’s Republic of China)*” 2016 року, ініційоване Філіппінами відповідно до положень Конвенції ООН з морського права (UNCLOS). Трибунал детально проаналізував, чи відповідають окремі морські зони навколо спірних островів та рифів статусу «островів» або «скель». Таке тлумачення важливе для визначення прав держав на прилеглі морські райони, і воно вплинуло на розуміння UNCLOS у контексті швидкої мілітаризації окремих акваторій. Попри позицію Китаю, що не визнає юрисдикцію Трибуналу, рішення та методи тлумачення, використані в цій справі, стали вагомим прецедентом у морському праві [5].

Ще один відомий приклад – справа “*Avena and Other Mexican Nationals (Mexico v. United States of America)*” 2004 року в Міжнародному суді ООН, яка стосувалася тлумачення Віденської конвенції про консульські зносини 1963 року.

9 січня 2003 року Мексика порушила справу проти Сполучених Штатів Америки у спорі щодо передбачуваних порушень статей 5 та 36 Віденської конвенції про консульські зносини від 24 квітня 1963 року стосовно 54 мексиканських громадян, які були засуджені до смертної кари в деяких штатах Сполучених Штатів.

Мексика стверджувала, що Сполучені Штати порушили її право на надання консульської допомоги своїм громадянам, заарештованим і засудженим до страти. Суд проаналізував, яким чином держави повинні забезпечувати відповідне повідомлення і доступ до консульських посадових осіб, та визнав порушення положень Конвенції з боку США. Це рішення стало важливим орієнтиром для розуміння обов'язків держав при затриманні іноземців і підкреслило значення добросовісного дотримання договірних норм.

Приймаючи рішення по суті справи, Суд почав з розгляду питання про те, чи були ці 52 особи виключно мексиканського громадянства. Виявивши, що Сполучені Штати не змогли довести, що деякі з них є також громадянами Сполучених Штатів, Суд постановив, що Сполучені Штати зобов'язані надати консульську інформацію відповідно до пункту 1(b) статті 36 Віденської конвенції щодо всіх 52 громадян Мексики. Щодо значення, яке слід надавати фразі «без зволікання» у підпункті «b» пункту 1 статті 36, Суд також постановив, що існує зобов'язання надати консульську інформацію, як тільки стає відомо, що заарештована особа є іноземним громадянином, або що є підстави вважати, що вона, ймовірно, є іноземним громадянином. Суд встановив, що в усіх справах, окрім однієї, США порушили свій обов'язок щодо надання необхідної консульської інформації. Беручи до уваги взаємопов'язаний характер трьох підпунктів (a), (b) і (c) пункту 1 статті 36 Віденської конвенції, Суд також встановив, що Сполучені Штати в 49 випадках також порушили зобов'язання дозволити мексиканським консульським працівникам спілкуватися зі своїми громадянами, мати доступ до них і відвідувати їх, а в 34 випадках – організувати їх юридичне представництво [6].

Дедалі частіше виникають ситуації, коли держави або міжнародні органи правосуддя звертаються до «еволютивного» тлумачення договору: його положення можуть трактуватися з урахуванням суспільних змін та досягнень міжнародної спільноти.

У практиці Європейського суду з прав людини та Міжнародного суду ООН простежується тенденція переглядати первинні формулювання під кутом сучасних правових цінностей, проте таке розширення значення деяких термінів іноді викликає суперечки між державами. Саме тому в дискусіях про сучасне тлумачення міжнародних договорів важливо дотримуватися балансу між гнучкістю та правовою визначеністю, аби зберегти довіру до міжнародного права та забезпечити ефективне виконання договірних норм.

Висновки. Теоретична розробка принципів тлумачення міжнародних договорів продовжує еволюціонувати, оскільки міжнародне право адаптується до змінюваних глобальних умов та потреб. Віденська конвенція залишається основоположним документом, що встановлює загальні правила тлумачення, але практика міжнародних судів і трибуналів демонструє гнучкість і творчий підхід до їх застосування.

Статті 31 та 32 Віденської конвенції надають широкий простір для вибору методів тлумачення. Проте, цей простір не є необмеженим. Стаття 31 Віденської конвенції передбачає врахування всіх методів тлумачення, які становлять «загальне правило» тлумачення в будь-якому випадку тлумачення. Це не означає, що всі вони будуть релевантними в кожному випадку. Відповідність будь-якого методу тлумачення визначається його здатністю розширити інформацію, корисну для відповіді на питання, яке виникає при застосуванні міжнародного договору.

Сучасне тлумачення міжнародних договорів залишається динамічною сферою, що постійно реагує на зміни в глобальному правовому полі та світовій політиці. Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 року заклала основу для уніфікованих підходів, проте сучасна практика та міжнародні судові рішення демонструють важливість поєднання текстуального, телеологічного та системного методів, а також необхідність враховувати еволютивне тлумачення задля більш точної відповіді на нові виклики. Приклади, як-от «Whaling in the Antarctic» або «Gabčíkovo-Nagymaros Project», свідчать про те, що збалансований аналіз договірних зобов'язань із урахуванням історичного та сучасного контекстів допомагає уникнути потенційних конфліктів та сприяє сталому розвитку міжнародного права.

Практика Міжнародного суду ООН, арбітражних трибуналів та інших судових інституцій підтверджує, що у процесі правозастосування належить враховувати не лише буквальне значення тексту договору, а й мету його укладення, реалії сучасного міжнародного життя та прагнення захистити інтереси сторін. Справи «Avena and Other Mexican Nationals» та «South China Sea Arbitration» демонструють, наскільки важливим є дотримання принципу добросовісності та пошук балансу між національним суверенітетом та міжнародними зобов'язаннями. Врахування висновків Комісії міжнародного права ООН та прецедентів міжнародних судів дає змогу виробити послідовні підходи до правової оцінки спірних ситуацій і таким чином забезпечити узгоджене та передбачуване застосування міжнародного права.

Загалом, ефективність тлумачення міжнародних договорів великою мірою залежить від готовності держав та міжнародних інституцій дотримуватися фундаментальних принципів правової визначеності та стабільності, водночас залишаючись відкритими до поступу й інновацій. Такий підхід передбачає постійний діалог між правовою доктриною, державами та судовими органами, результатом чого стає вдосконалення договірних норм та зміцнення довіри до міжнародно-правових механізмів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118#Text.
2. Rodoljub M. Etinski. Means of interpretation of international treaties and determinants of their significance. Zbornik radova Pravnog fakulteta Novi Sad, 4/2017. URL: <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0550-2179/2017/0550-21791704177E.pdf>.
3. Whaling in the Antarctic (Australia v. Japan: New Zealand intervening). Overview of the case, International court of justice. URL: <https://www.icj-cij.org/case/148>.
4. Gabčíkovo-Nagymaros Project (Hungary/Slovakia). Summaries of Judgments, Advisory Opinions and Orders of the International Court of Justice. International court of justice. URL: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/92/7377.pdf>.
5. The South China Sea Arbitration between the Republic of the Philippines and the People's Republic of China, Award of 12 July 2016. URL: https://legal.un.org/riaa/cases/vol_XXXIII/153-617.pdf.
6. Avena and Other Mexican Nationals (Mexico v. United States of America). Overview of the case, International court of justice. URL: <https://www.icj-cij.org/case/128>.

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ ПІДВОДНОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ У СВІТІ ЗАГРОЗ ВІД ЗМІН КЛІМАТУ

Краснікова О.В.,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри морського права

Національний університет «Одеська морська академія»

ORCID: 0000-0002-0078-8198

Краснікова О.В. Міжнародно-правовий захист підводної культурної спадщини у світі загроз від змін клімату.

У статті проводиться аналіз міжнародних актів, прийнятих у зв'язку зі зміною клімату, забрудненням морів та охороною підводної культурної спадщини. Акцентується увага на необхідності адаптації конвенційних норм до сучасних проблем, які виникли в результаті змін клімату у Світовому океані, що, в свою чергу, негативно впливає на підводне культурне надбання людства. Зміни океану є результатом кліматичної кризи. Унаслідок потепління відбувається таїння льоду, а це призводить до підвищення рівня Світового океану. Вищі глобальні температури сушитимуть деякі занурені у воду об'єкти спадщини, а підвищення рівня моря, навпаки, затопить багато прибережних районів, створюючи нові об'єкти підводної культурної спадщини (UCH). Зникнення льоду вже призвело до відкриття підводних об'єктів, які століттями зберігалися в чудовому стані під крижаним щитом на полюсах Землі, чому є багато прикладів. Внаслідок інших аспектів кліматичної кризи спостерігається загальне підвищення температури морської води, зміна глобальних течій, закислення океану та зміна його солоності. Автор припускає, що кумулятивний вплив цих змін буде негативно відбиватися на UCH, оскільки це сприяє руйнуванню матеріалів об'єктів спадщини. У дослідженні робиться висновок, що через підвищення рівня моря та пов'язаної з цим ерозії природного середовища може постраждати і нематеріальна UCH, зокрема системи вірувань та космології корінних народів Тихого океану.

Автор стверджує, що підводна культура спадщина є цінним інструментом досягнення Глобальних цілей людства. Отже, для її захисту та збереження втілюються різні програми та проекти, що використовують інноваційні технології, які допомагають зберігати об'єкти підводної спадщини *in situ*.

Аналіз деяких «морських» конвенцій, міжнародних актів щодо змін клімату та Конвенції ЮНЕСКО про охорону підводної культурної спадщини (2001) дає можливість зробити висновок, що підвищення рівня океану та його небезпечні хімічні зміни не були враховані як загроза для підводного культурного надбання. Отже, у дослідженні обґрунтовується необхідність прийняття нових правил для збереження об'єктів UCH, які б врахували небезпеки від підвищення рівня океану та його закислення. Для довгострокової перспективи вирішення проблем збереження підводного надбання необхідно інтегрувати питання кліматичної кризи у глобальні стратегії та політики.

Ключові слова: підводна культурна спадщина, зміна клімату, забруднення океану, підвищення рівня моря, закислення океану, міжнародний захист об'єктів UCH, ЮНЕСКО, міжнародна співпраця, збереження *in situ*.

Krasnikova O.V. International legal protection of underwater cultural heritage in the face of climate change threats.

The article analyzes international legal instruments adopted in response to climate change, marine pollution and the preservation of underwater cultural heritage.

It emphasizes the necessity of adapting conventional norms to contemporary issues arising from climate change in the world's oceans, which, in turn, negatively impact humanity's underwater cultural heritage (UCH). Oceanic changes are a direct consequence of the climate crisis. As global temperatures rise, ice melts, leading to sea level rise. Higher global temperatures will dry out some submerged heritage sites, while rising sea levels will flood many coastal areas, creating new underwater cultural heritage sites. The disappearance of ice has already led to the discovery of underwater sites that had been preserved for centuries beneath the polar ice caps, with numerous documented examples.

Other aspects of the climate crisis include the overall increase in seawater temperature, changes in global currents, ocean acidification, and shifts in salinity. The author suggests that the cumulative impact of these changes will have a detrimental effect on UCH, as they accelerate the degradation

of heritage materials. The study concludes that rising sea levels and the resulting erosion of natural environments may also threaten intangible UCH, particularly the belief systems and cosmologies of Indigenous Pacific communities.

The author argues that underwater cultural heritage is a valuable tool for achieving Sustainable Development Goals. Therefore, various programs and projects are being implemented to protect and preserve it, utilizing innovative technologies that aid in conserving UCH in situ.

An analysis of various «marine» conventions, international climate change agreements, and the UNESCO Convention on the Protection of the Underwater Cultural Heritage (2001) reveals that rising sea levels and dangerous chemical changes in the ocean were not initially considered threats to UCH. Consequently, the study justifies the need for new regulations to safeguard UCH, specifically addressing the dangers posed by rising sea levels and ocean acidification. For long-term solutions in preserving underwater heritage, it is essential to integrate climate crisis concerns into global strategies.

Key words: underwater cultural heritage (UCH), climate change, ocean pollution, sea level rise, ocean acidification, international protection of UCH sites, UNESCO, international cooperation, in situ preservation.

Постановка проблеми. Зміна клімату – це результат людської діяльності, найчастіше безвідповідальної та необачної. Про наслідки зміни клімату, зокрема про ефект потепління, вже декілька десятиліть говорять і вчені і політики. Зрозуміло, що унаслідок потепління відбувається таїння льоду, а це призводить до підвищення рівня Світового океану. Консеквенцією інших факторів кліматичної кризи є загальне підвищення температури води, зміна глобальних течій та збільшення нестабільності погоди. Розумно припустити, що кумулятивний вплив цих змін буде негативно відбиватися на об'єктах підводної культурної спадщини.

Цікаве, що підводна культурна спадщина є не лише важливим свідченням розвитку цивілізацій, але і змін клімату у минулому. Протягом значного часу існування людства рівень моря був на декілька десятків метрів нижчим за сучасний. Відповідно, значна кількість доісторичних місць, що містять докази життя людства, нині затоплена. Тому підводна культурна спадщина є також важливим джерелом інформації про вплив змін клімату [1, р. 12]. Вона надає унікальну можливість для досліджень, пов'язаних зі змінами рівня моря та реакцією людських спільнот на ці зміни протягом часу.

Щоб знизити вплив кліматичних змін, необхідно отримати більш повне уявлення про те, які саме фактори загрожують UCH. Пом'якшення відомих загроз може бути недостатнім. Деякі загрози людство навіть не може передбачити, а нові настільки складні та взаємопов'язані з багатьма іншими факторами, що до них можна лише адаптуватися. Міжнародні акти щодо змін клімату, які прийняті більше тридцяти років тому, не мають проєкцію на морські конвенції про попередження забруднення океанів, оскільки останні прийняті ще раніше. В свою чергу значні хімічні зміни океану є наслідком змін клімату. Зміна солоності та закислення морських вод погіршують довкілля підводної флори та фауни та прискорюють руйнування підводної культурної спадщини. Прийнята більше двадцяти років тому Конвенція ЮНЕСКО про охорону підводної культурної спадщини не адаптована до змін океану.

Отже, нові загрози для підводного надбання людства дають підстави для обговорення та формулювання нових правових механізмів захисту об'єктів спадщини, які врахують сучасну небезпеку зміни клімату.

Метою дослідження є обґрунтування необхідності створення нових міжнародних норм для збереження та захисту підводної культурної спадщини у зв'язку з виявленням загроз для неї від кліматичної кризи, зокрема, негативних змін океану.

Стан опрацювання проблематики. Раніше океанографічні дослідження вже виявляли потенційні наслідки кліматичних змін для Світового океану. Також у своїх роботах деякі науковці акцентували увагу на небезпеці для об'єктів підводної культурної спадщини від кліматичної кризи, проте нормативна складова в цьому процесі ще не була розглянута.

На початку 2024 р. при підтримці Всесвітньої федерації підводної діяльності та Міжнародного наукового комітету з підводної культурної спадщини побачила світ книга «Protection of underwater cultural heritage», яка стала підсумком міжнародних зусиль і партнерської співпраці у питаннях захисту UCH. На загрозах для об'єктів спадщини від людської діяльності в океанах акцентували увагу дослідники Jarvis C., Ermida M. та Varmer O. (Threats to underwater cultural heritage from existing and future human activities (2023)). Також було опубліковано багато статей, які популяризують UCH в різних країнах, чим сприяють обізнаності спільнот про спадщину та розумінню необхідності сталого управління та розумного використання її об'єктів (A. Manglis, A. Fourkiotou, D. Papadopoulou. Sustainable management and protection of Accessible Underwater Cultural Heritage

sites: global practices and bottomup initiatives in BLUEMED (2019); R. Auriemma. The «invisible» heritage to the challenge of the valorization: the UnderwaterMuse Project (2023); A. Giorgallis. The legal protection of underwater cultural heritage a perspective from the Republic of Cyprus (2024); A-A. Gospodini, A-R. Vouza, D. Kalergis, SS. Kyvelou. Clustering of maritime cultural heritage through strategic participative planning and social management: the case of West Pagasetic Gulf, Greece (2024)). Велику роботу щодо дослідження артефактів та об'єктів спадщини, що розміщені на морському дні, проводить іспанська вчена, експерт Міжнародного наукового комітету ICOMOS з питань підводної культурної спадщини E Perez-Alvaro.

Серед сучасних вітчизняних дослідників правового регулювання режиму підводної культурної спадщини треба відзначити А.І. Омельченко, який в своїх роботах розкриває тенденції та перспективи розвитку цього режиму як в Україні, так і в зарубіжних країнах, а також аналізує сучасний механізм публічного адміністрування правового режиму УЧН. Питанням підводного культурного надбання присвячена монографія українського професора Р.О. Додонова («Підводна спадщина України: британські кораблі на дні Чорного моря» (2024)), але вона стосується опису історичних подій, що призвели до появи на чорноморському дні британських кораблів.

Отже, окремі фактори ризику для об'єктів УЧН в основному були проаналізовані в зарубіжних наукових джерелах, але необхідність оновлення міжнародних правових приписів у зв'язку із екологічною кризою системно не досліджувалась.

Виклад основного матеріалу. Підводна культурна спадщина є свідченням багатогранної історії людства, живим зв'язком із минулим, що не знає кордонів і часу. Вона охоплює різноманітні затоплені об'єкти: морські та повітряні судна, затонулі міста, людські останки, давні порти та священні місця, кожне з яких зберігає безцінні свідчення про цивілізації, що існували до нас. Ця спадщина розповідає історії про торгівлю, культурний обмін, давній промисел, дослідження, а також про перемоги та трагедії, які формували наш світ.

Одним із загальноприйнятих принципів збереження УЧН, викладених у Конвенції ЮНЕСКО про охорону підводної культурної спадщини 2001 року, є те, що збереження артефактів повинне бути *in situ* (на місці), тобто на морському дні, в місці, де були знайдені і знаходяться об'єкти. І це повинно бути пріоритетним варіантом (Преамбула, ст. 2.5 Конвенції і Правило 1 Додатку) [2]. Основна причина полягає в тому, що археологічні об'єкти найкраще зберігаються під шарами мулу або в солоній воді.

Затонулий корабель, осівши на морському дні, поступово набуває стану рівноваги: його верхні частини зазнають руйнування, тоді як фрагменти, поховані під донними відкладами, залишаються незмінними. Після встановлення цього балансу уламки можуть бути порушені або під впливом людської діяльності, або природних геологічних процесів, зокрема тих, що прогнозуються внаслідок кліматичних змін.

У сучасному світі кліматичні зміни набули глобальних масштабів та загрозливих форм. Екологічні експерти називають ці процеси «кліматична криза», а її причинами вважають антропогенний фактор, тобто людську діяльність.

Як вже доведено екологами, в результаті зміни клімату нагріваються океани, що викликає танення льодовиків на полюсах, внаслідок чого підвищується рівень моря [3]. Вищі глобальні температури сушитимуть деякі занурені у воду об'єкти спадщини, а підвищення рівня моря, навпаки, затопить багато прибережних районів, створюючи нові об'єкти підводної культурної спадщини. Танення льоду оголює археологічні пам'ятки, які століттями зберігалися в чудовому стані. Наприклад, у Північній Норвегії це місця зі знахідками вікінгів, а на архіпелазі Шпіцберген – могили голландських моряків сімнадцятого століття [4, р. 104].

Танення льоду вплине на збережені історичні експедиційні домівки в Антарктиді, такі як хатина з експедиції 1899 року під керівництвом англо-норвезького дослідника Карстена Борхгревінка або хатина капітана Роберта Ф. Скотта з 1902 року [5]. Зникнення льоду вже призвело до відкриття підводних об'єктів, які донедавна зберігалися під крижаним щитом. Такими прикладами є затонулі кораблі «HMS Terror» і «HMS Erebus», які зникли під час експедиції британського полярника Джона Франкліна (1845-1848 рр.) у Північній Канаді [6], а також корабель «Endurance» дослідника Ернеста Шеклтона, розчавлений кригою в Антарктиці у 1915 році [7]. Відкриття подібних об'єктів означає не лише їхню більшу вразливість до природних умов, а й зростання ризику руйнування їх людиною.

Як стверджує іноземна дослідниця Kim V. Browne, через підвищення рівня моря та пов'язаної з цим ерозії природного середовища може постраждати нематеріальна підводна спадщина, зокрема системи вірувань та космології корінних народів Тихого океану. Це може статися через «змивання» традиційних морських ландшафтів та втрату «духовних пейзажів», що веде до руйнування культури мешканців островів Тихого океану [8].

Завжди існували коливання температури води, особливо у верхньому шарі, який безпосередньо контактує з атмосферою. Проте за останні 50 років температура цього шару підвищилася більш ніж на 3°C [3]. Таке потепління, ймовірно, поступово пошириться і на глибші шари океану, де розташовані корабельні уламки та інші об'єкти спадщини.

Морські біологічні дослідження довели, що підвищення температури води сприяє адаптації корабельних черв'яків (морських термітів або *Teredo navalis*) до середовища з нижчою солоністю [4, р. 106]. Цей інвазивний морський шкідник заселяє дерев'яні судна та човни. Корабельні хробаки прискорюють псування об'єктів УСН шляхом агресивного свердління отворів у деревині. Наприклад, однією з ключових причин збереження після 300 років на дні моря затонулого галеону *Vasa* королівського військового флоту Швеції була відсутність корабельних хробаків у Балтійському морі, де низька солоність води не дозволяла йому виживати. Проте, як з'ясували вчені, в тепліших водах цей шкідник здатний легше пристосовуватися навіть до менш солоного середовища [9].

Також спостерігаються зміни в хімічному складі океанів, наприклад, у кислотності чи солоності води. Але відомо, що будь-які хімічні реакції відбуваються швидше за вищої температури. Кисень діє як каталізатор корозії металів як на суші, так і під водою. Це може спричинити не тільки ерозію, а й механічні пошкодження та подальші поступові руйнування матеріалів, з яких складаються артефакти. Отже, закислення океану є лише одним із багатьох факторів стресу для нашої глобальної підводної спадщини. Вчені впевнені, що руйнування її об'єктів під впливом хімічних речовин у морській воді буде лише прискорюватися. З одного боку, кожна із цих змін, а саме: тепліші води, зміни течій, підвищення рівня моря та хімічні зміни, по-різному впливатиме на різні матеріали, з яких складаються нині затоплені археологічні пам'ятки. З іншого боку, якщо глобальна температура продовжить зростати нинішніми темпами впродовж наступних двох століть, за прогнозами вчених до 2100 року постраждають декілька десятків об'єктів Світової культурної спадщини ЮНЕСКО [9].

Однак, ситуація ускладнюється і тим, що вчені працюють здебільшого на основі припущень щодо кількісних показників підвищення рівня моря, щодо прогнозів змін течій і хімічного складу, оскільки через географічне різноманіття планети морська вода має різні властивості в різних морях і океанах.

На жаль, ще немає міжнародного акту, в якому зміна клімату була б передбачена як можлива небезпека для підводного надбання людства. Існуючі міжнародні угоди мало впливають на те, щоб змусити країни з великими викидами вуглекислого газу зробити значні зміни у своєму законодавстві або значущі кроки в напрямку для покращення ситуації із кліматом. Зокрема і Конвенція ЮНЕСКО про охорону підводної культурної спадщини не передбачила проблему підвищення океану або його закислення, та більш того, вона навіть не згадує зміну клімату як можливе джерело занепокоєння щодо об'єктів УСН.

Водночас, відповідні міжнародні угоди створюють лише систему так званої «пожежної сигналізації» [10], яка може тільки привернути увагу до проблеми зміни клімату та закислення океану на глобальному рівні, але не спонукає світ на швидку реакцію. Серед цих угод треба назвати Конвенцію ООН з морського права (1982), Конвенцію про запобігання забрудненню моря скиданнями відходів та інших матеріалів (1972) та Міжнародну конвенцію по запобіганню забрудненню з суден (1973/78), Конвенцію ООН про біологічне різноманіття (1992), Кіотський протокол (1997) до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату (1992). Однак, як виявилось, дуже важко спонукати світове співтовариство до міжнародної співпраці, коли шкода від кліматичної кризи є переважно очікуваною та широко розсіяною, а не явною, реальною та ізольованою.

Конвенція ООН з морського права (далі – UNCLOS) не згадує закислення океану, хоча в ній регламентовані права та обов'язки сторін щодо захисту океану, і вона вимагає від акторів захищати підводну культурну спадщину, використовуючи для її позначення терміни «археологічні та історичні об'єкти» (ст.ст. 149 та 303) [11]. Крім того, статтею 194 та Розділом 5 документу передбачено, що держави вживають всі необхідні заходи для того, щоб запобігти, скоротити та контролювати забруднення морського середовища [11]. Треба уточнити, що коли формулювалися ці положення, навряд чи у учасників морської конференції були думки про шкоду морям та океанам, спричинену кліматичною кризою. Але названі положення можуть слугувати механізмом для залучення сторін до вирішення цих проблем. Особливо це актуально у поєднанні з нормами про відповідальність, компенсацію та судові засоби, передбачені національними правовими системами країн-учасниць. Підсилити такі норми може судове тлумачення, роз'яснення та наукові доктрини, що зафіксують закислення океану як тип його забруднення. Таким чином, UNCLOS може бути залучена як дієвий інструмент у боротьбі із небезпекою від кліматичної кризи для океану та, зрештою, і для культурної спадщини.

Конвенція про запобігання забрудненню моря скидами відходів та інших матеріалів та Міжнародна конвенція по запобіганню забрудненню з суден, були ухвалені в рамках Міжнародної морської організації з метою забезпечення контролю над усіма можливими джерелами забруднення морського середовища. Але вони мають надто вузький фокус, оскільки зосереджені на контролі за скиданням, викидами та забрудненням від судноплавства. Через це вони не можуть суттєво допомогти у розв'язанні проблеми підвищення рівня океану чи його закислення.

Щодо Конвенції ООН про біологічне різноманіття, то вона також не згадує закислення океану, але її акцент на збереженні біологічного різноманіття, безумовно, викликаний занепокоєнням щодо значних змін океану. Рамкова конвенція ООН 1992 р. та Кіотський протокол 1997 р. є основними засобами боротьби зі зміною клімату, але обидва документи мають свої недоліки. Жоден з них не стосується закислення океану, а «зобов'язання» сторін виражені як добровільні. У кращому випадку сторони пропонують можливість обговорити проблеми підвищення та закислення океану.

Отже, у розрізі визначеної проблеми для більш ефективного збереження та захисту об'єктів культурного надбання на глибоководді нарізла необхідність створення нових норм, адаптованих до видимих, вже існуючих загроз океану, але одночасно зорієнтованих на довгострокові перспективи. Також варто розробити механізми інтеграції кліматичних викликів у сучасні стратегії міжнародного планування при формуванні політики як регіонального, так і глобального розвитку. Це забезпечить всеосяжний захист УСН у світі нової небезпеки для її об'єктів.

Незважаючи на песимістичні прогнози, в перспективі можливо сповільнити підвищення глобальної температури. Крім довгострокових екологічних угод, які повинні не допускати подальшого небезпечного антропогенного впливу на клімат Землі, світове співтовариство приймає зусилля для збереження планети для майбутніх поколінь. Зокрема, з цього питання у підсумковому документі Саміту ООН 2015 року визначено сімнадцять Цілей сталого розвитку, які є «універсальним закликком до дій для захисту навколишнього середовища та створення умов для мирного та заможного життя всіх людей до 2030 року» [12]. Ці цілі взаємопов'язані: дії в одній сфері сприяють змінам в інших, але всі разом вони спрямовані на досягнення рівноваги між задоволенням потреб сучасного покоління та збереженням ресурсів і можливостей для майбутніх поколінь. Міжнародна співпраця покликана забезпечити збереження підводної культурної спадщини, оскільки остання є важливим інструментом реалізації Глобальної програми сталого розвитку, визначеної в Порядку денному ООН до 2030 року [13].

Як правило для дослідження об'єктів культурного надбання *in situ* використовують високотехнологічні прилади, зокрема багатопротеневий ехолот, гідролокатори, підводні дрони, наприклад для ареального картографування (проводять топографічну зйомку та фотограмметрію); дистанційно керовані підводні апарати і автономні підводні апарати, супутникові технології. За допомогою фотограмметричної техніки були створені 3D-реконструкції та цифрові моделі поверхні об'єктів підводної культурної спадщини, що дозволило задокументувати пам'ятники та їх безпосереднє оточення. Використання для археологічного дослідження підводних об'єктів методів цифрової фотограмметрії можуть пришвидшити пошукові операції, не нехтуючи якістю та надійністю зібраних даних. Впровадження цих методів також забезпечує кращі умови для дайверів-дослідників, завдяки скороченню загального часу занурення [14, р. 14].

До того ж, існуючи інноваційні інструменти, які вже допомагають державам забезпечувати, наприклад, дотримання морського законодавства у відкритому морі, використовують супутникові ресурси та штучний інтелект. Зокрема, некомерційна організація OceanMind (<https://www.oceanmind.global/>) займається боротьбою з незаконним, нерегульованим і непідзвітним рибальством, проте потенційно її технології можуть бути адаптовані для моніторингу відомих місць корабельних аварій з метою запобігання їх пограбуванню. Звичайно, така технологія не зможе захистити ще не виявлені судна, але додатковий контроль у місцях вже відомих об'єктів, що затонули, підвищить ризик для морських мародерів [15].

Хоча сучасні технології роблять спостереження більш ефективним, вони також пов'язані з певними складнощами. Зокрема, для їх впровадження потрібні великі фінансові вкладення, включаючи підготовку персоналу, обслуговування та модернізацію обладнання. Тому багато країн, на території яких знаходяться значні ділянки з об'єктами підводної культурної спадщини, не мають ресурсів для впровадження інновацій, оскільки їх обмежені кошти спрямовуються на більш нагальні суспільні потреби. Крім того, ці новітні технології можуть відстежувати лише відомі місця катастроф, тоді як багато останків суден ще не виявлено. До того ж, для постійного моніторингу необхідні стабільні та достатні джерела енергії.

Висновки. Об'єкти культурного надбання в океані є важливою частиною нашого розуміння історичного розвитку технологій, які зробили можливим глобальну морську торгівлю та подорожі. Зміна клімату та закислення океану становлять загрозу цій спадщині.

Дані зарубіжних океанічних досліджень підтверджують те, що найбільшу загрозу для затопленої спадщини становлять зміни кислотності та солоності води, внаслідок чого, інвазивні види фауни зможуть розселитися в ці місця з підводними пам'ятками, де раніше вони не могли вижити, та пришвидшити руйнування культурних артефактів. Кожна з цих змін морського оточення УЧН спричинить інші процеси, які негативно вплинуть на матеріальну і нематеріальну підводну спадщину. В свою чергу, прогнозоване продовження тенденції до глобального підвищення температури повітря та океанської води в цілому передбачувано, але важко передбачити з точністю які саме наслідки цей феномен буде мати на об'єкти підводної культурної спадщини. Зараз вчені спираються на припущення.

Багато об'єктів УЧН частково збережені в океанах завдяки захисному шару осаду, який здебільшого утворюється мікроорганізмами. Будь-яке порушення цього шару може завдати шкоди археологічним матеріалам.

З метою консолідації зусиль для дослідження та збереження УЧН науковці використовують інноваційні технології, зокрема дистанційно керовані та автономні підводні апарати, супутникові технології, штучний інтелект.

Проте, в правовому полі треба констатувати відсутність міжнародного акту, що прямо визнавав би зміну клімату загрозою для підводної культурної спадщини. Більшість існуючих конвенцій або не враховують проблеми зміни клімату та закислення океану, або містять лише загальні положення, що не передбачають конкретних обов'язкових заходів. Попри те, що UNCLOS прямо не згадує проблему закислення океану, її положення про захист морського середовища та підводної спадщини можуть бути використані як основа для міжнародних ініціатив щодо боротьби з цією загрозою. Допомогти в цьому можуть наукові доктрини, юридичне тлумачення практики та розширене застосування норм про відповідальність і компенсацію. Для ефективного захисту підводної культурної спадщини необхідне створення нових міжнародних правових механізмів, адаптованих до сучасних кліматичних викликів. Важливо інтегрувати питання кліматичних загроз у глобальні стратегії та політики, що забезпечить довгострокову охорону підводної культурної спадщини в умовах змінного клімату.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Öñiz H., Khalil E., Vivar G. Protection of underwater cultural heritage. World Underwater Federation, February 2024. 64 p. URL: https://www.cmas.org/images/cmas_articles/237/PROTECTION-OF-UNDERWATER-CULTURAL-HERITAGE.pdf.
2. The UNESCO Convention on the protection of the underwater cultural heritage, 2001. Annexrules concerning activities directed at underwater cultural heritage. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000152883>.
3. Global and European sea level rise. Published 14 Jan 2025. Global and European sea level rise | European Environment Agency's home page. URL: <https://www.eea.europa.eu/en/analysis/indicators/global-and-european-sea-level-rise>.
4. Manders M. R. Changing sea conditions as a threat to our underwater cultural heritage. *Blue Papers*. 2024, Vol. 3, № 1. P. 102–110. DOI: 10.58981/bluepapers.2024.1.08.
5. Jacobs E. Preserved Antarctic Huts Reveal the Isolated Existence of Early Explorers. *Atlas Obscura*. June 8, 2020. URL: <https://www.atlasobscura.com/articles/antarctic-huts>.
6. Токмач О. Археологи знайшли судно, що затонуло майже 200 років тому, – там була «прощальна» записка: фото. *Інтернет-видання «Апостроф»*. 16.12.2020. URL: <https://apostrophe.ua/ua/news/society/science/2020-12-16/arheologi-nashli-sudno-zatonuvshee-pochti-200-let-nazad--tam-byila-proschalnaya-zapiska-foto/217886>.
7. Тараненко А. Століття під кригою: дослідники розкрили нові деталі затонулого в Антарктиді корабля «Endurance». *Інтернет-портал Telegraf*. 24.11.2024 р. URL: <https://news.telegraf.com.ua/ukr/nauka/2024-10-24/5883173-stolittya-pid-krigoyu-doslidniki-rozkrili-novi-detali-zatonulogo-v-antarktidy-korablya -endurance>.
8. Browne K., Raff, M. International Law of underwater cultural heritage: understanding the challenges. Springer Nature Switzerland AG. (eBook). (2023). DOI: 10.1007/978-3-031-10568-5_7.
9. Perez-Alvaro E. Climate change and underwater cultural heritage: impacts and challenges. *Journal of Cultural Heritage* (2016). DOI: <http://dx.doi.org/10.1016/j.culher.2016.03.006>.
10. Spalding M. Perverse sea change: underwater cultural heritage in the ocean is facing chemical and physical changes. *American Society of International Law. Cultural Heritage & Arts Review*. Vol. 2, Iss. 1. 2011. URL: <https://oceanfdn.org/sites/default/files/Perverse%20Sea%20Change%20MJS1.pdf>.

11. United Nations Convention on the Law of the Sea, 10.12.1982. URL: https://www.un.org/depts/los/convention_agreements/texts/unclos/unclos_en.pdf.
12. What are the Sustainable Development Goals? Official website of UNDP. SDG. URL: <https://www.undp.org/en/ukraine/tsili-staloho-rozvytku>.
13. Краснікова О.В. Підводна культурна спадщина як інструмент реалізації глобальних цілей сталого розвитку ООН. *Правова держава* 2024, № 54. С. 164–172. DOI: <https://doi.org/10.18524/2411-2054.2024.54.304890>.
14. Auriemma R. The «invisible» heritage to the challenge of the valorization: the UnderwaterMuse Project. Transnational Toolkit: Handbook of good practices. 2023. 60 p. URL: https://iris.unisalento.it/retrieve/753d672a-affe-443e-81d1-4d9609adb5d0/Toolkit_eng_FINAL%20red.pdf.
15. Looram C.P., Lindley J. Preventing and protecting against underwater cultural heritage crime. *Frontiers in Conservation Science*. (2024) Sci. 5:1396304. DOI: 10.3389/fcosc.2024.1396304.

ТРАНСФОРМАЦІЯ СОЦІАЛЬНИХ ДЕРЖАВ ВНАСЛІДОК ВІЙСЬКОВИХ КОНФЛІКТІВ

Максимович Р.О.,

кандидат юридичних наук, докторант,

в.о. завідувача кафедри міжнародного та європейського права

Державного некомерційного підприємства

«Державний університет «Київський авіаційний інститут»»,

ORCID: 0000-0003-1812-6624

Максимович Р.О. Трансформація соціальних держав внаслідок військових конфліктів.

Військові конфлікти завжди мали значний вплив на суспільства, економіки та політичні системи, виступаючи каталізатором глибоких трансформацій. У сучасних умовах особливий інтерес викликає вплив військових конфліктів на соціальні держави, які характеризуються розвиненою системою соціального захисту та інклюзивними механізмами державного регулювання.

У статті розглядаються як внутрішні, так і зовнішні аспекти впливу воєн на соціальні держави. З одного боку, зміна бюджетних пріоритетів у бік військових витрат може призводити до скорочення соціальних програм, що підвищує рівень соціально-економічної нестабільності. З іншого боку, в умовах війни держави нерідко посилюють соціальний захист для підтримки населення, що може сприяти подальшому розвитку інститутів соціальної держави. Також аналізується трансформація суспільних відносин, включаючи зміни рівня довіри до державних інституцій та мобілізаційні процеси.

Економічні наслідки воєнних конфліктів є багатограними: перерозподіл ресурсів на користь військових потреб, руйнування економічної інфраструктури, зниження виробничих потужностей, втрати людського капіталу та порушення логістичних ланцюгів. Особлива увага приділяється аналізу змін у бюджетній політиці держав, а також впливу санкцій, міжнародної ізоляції та глобальних економічних потрясінь на розвиток соціальних держав.

Соціальні наслідки воєн охоплюють масові міграційні процеси, інтеграцію біженців, адаптацію ринку праці та зміну підходів до організації системи соціального захисту. У статті розглядається досвід різних країн щодо підтримки внутрішньо переміщених осіб, ветеранів та постраждалих цивільних, що є критично важливим для ефективного функціонування соціальної держави у кризових умовах.

Політична трансформація, спричинена військовими конфліктами, може мати суперечливі наслідки. З одного боку, війна може посилювати авторитарні тенденції та контроль держави над суспільством. З іншого боку, історичний досвід показує, що війни часто сприяють модернізації політичних систем та розвитку демократичних інституцій, зокрема через розширення ролі держави в соціальній сфері.

Глобальні виклики для соціальних держав у контексті військових конфліктів включають необхідність інтеграції біженців, балансування між військовими витратами та фінансуванням соціальних програм, а також збереження суспільної згуртованості. У статті аналізується, як різні держави адаптуються до нових реалій, забезпечуючи стабільність соціальних систем та довіру громадян до інституцій влади.

Таким чином, у статті досліджуються комплексні взаємозв'язки між військовими конфліктами та соціальними державами, розглядаються основні економічні, соціальні та політичні наслідки війни, а також окреслюються можливі шляхи адаптації державних політик до нових викликів.

Ключові слова: військові конфлікти, соціальна держава, трансформація, соціальний захист, економічні наслідки, політичні зміни.

Maksymovych R.O. Transformation of welfare states as a result of military conflicts.

Military conflicts have always had a significant impact on societies, economies and political systems, acting as a catalyst for profound transformations. In the current context, the impact of military conflicts on welfare states characterized by a developed social protection system and inclusive mechanisms of state regulation is of particular interest.

The article examines both internal and external aspects of the impact of wars on welfare states. On the one hand, a shift in budget priorities towards military spending can lead to cuts in social programs, which increases the level of socio-economic instability. On the other hand, in times of war, states often

strengthen social protection to support the population, which can contribute to the further development of welfare state institutions. The article also analyzes the transformation of social relations, including changes in the level of trust in state institutions and mobilization processes.

The economic consequences of military conflicts are multifaceted: redistribution of resources in favor of military needs, destruction of economic infrastructure, reduction of production capacity, loss of human capital and disruption of logistics chains. Particular attention is paid to the analysis of changes in the budgetary policy of states, as well as the impact of sanctions, international isolation, and global economic shocks on the development of welfare states.

The social consequences of wars include mass migration processes, integration of refugees, adaptation of the labor market and changes in approaches to the organization of the social protection system. The article examines the experience of different countries in supporting internally displaced persons, veterans and affected civilians, which is critical for the effective functioning of the welfare state in crisis conditions.

Political transformation caused by military conflicts can have contradictory consequences. On the one hand, war can strengthen authoritarian tendencies and state control over society. On the other hand, historical experience shows that wars often contribute to the modernization of political systems and the development of democratic institutions, in particular through the expansion of the role of the state in the social sphere.

Global challenges for welfare states in the context of military conflicts include the need to integrate refugees, balance military spending with funding for social programs, and maintain social cohesion. The article analyzes how different states are adapting to new realities, ensuring the stability of social systems and the trust of citizens in government institutions.

Thus, the article explores the complex interrelationships between military conflicts and welfare states, examines the main economic, social and political consequences of war, and outlines possible ways to adapt public policies to new challenges.

Key words: military conflicts, welfare state, transformation, social protection, economic consequences, political changes.

Постановка проблеми. Військові конфлікти суттєво впливають на соціальну державу, яка вирізняється високим рівнем соціального захисту та інклюзивними механізмами державного регулювання. Ці конфлікти не лише змінюють структури управління та перерозподіляють бюджетні ресурси, а й суттєво трансформують соціальні, економічні та політичні аспекти суспільного життя. Під впливом війни держави змушені переглядати свої пріоритети, зокрема у сфері соціального захисту, а також балансувати між витратами на оборону та фінансуванням соціальних програм. У той же час, військові конфлікти можуть викликати не лише руйнівні наслідки, а й стимулювати зміни, які ведуть до розвитку нових соціальних та політичних механізмів, інновацій і трансформацій. У контексті глобалізації та зростання військових загроз соціальні держави змушені адаптуватися до нових реалій, що вимагає перегляду традиційних підходів до управління та забезпечення стабільності суспільства.

Стан опрацювання проблематики. Огляд останніх досліджень і публікацій щодо впливу військових конфліктів на трансформацію соціальної держави вказує на численні виклики, з якими стикаються ці системи в умовах воєнної нестабільності. Багато досліджень відображено в роботах таких вчених, як О. Павлов, А. Багінський, Ч. Тіллі, Т.С. Джеймс, Р. Колінз та інших.

Метою цього дослідження є аналіз впливу військових конфліктів на соціальні держави, зокрема на їхні економічні, політичні та соціальні аспекти. Дослідження покликане виявити, як війна змінює пріоритети державної політики, перерозподіляє бюджетні ресурси, впливає на рівень соціального захисту населення та трансформує механізми державного управління. Особлива увага приділяється тому, як соціальні держави адаптуються до умов військових конфліктів і які стратегії вони використовують для збереження стабільності та забезпечення добробуту громадян у кризових ситуаціях.

Виклад основного матеріалу. Військові конфлікти завжди відігравали значну роль у формуванні та зміні суспільств, економік та політичних систем. Ці явища, зазвичай руйнівні за своєю природою, стають каталізаторами глибоких трансформацій, які зачіпають усі аспекти життя суспільства. Війна змінює баланс сил у міжнародних відносинах, спричиняє масштабні міграційні процеси, впливає на економічний розвиток та змінює структури державного управління. У такому контексті особливу увагу привертає питання впливу військових конфліктів на соціальні держави – системи, що характеризуються високим рівнем соціального захисту, інклюзивними механізмами державного регулювання та перерозподілом ресурсів на користь забезпечення рівності та добробуту громадян.

Військові конфлікти впливають на соціальні держави як зсередини, так і ззовні. З одного боку, вони змінюють пріоритети державної політики, спрямовуючи значні ресурси на військові потреби, що може призводити до скорочення соціальних програм та підвищення рівня економічної нестабільності. З іншого боку, в умовах війни держава нерідко змушена посилювати соціальний захист для підтримки населення, що може сприяти подальшому розвитку інститутів соціальної держави. Водночас, війна змінює суспільні відносини: посилюється роль державного апарату, активізуються процеси мобілізації громадян, а рівень довіри до інституцій влади може як зростати, так і знижуватися залежно від ефективності управління кризою.

Крім того, військові конфлікти можуть стимулювати посилення авторитарних тенденцій, зниження демократичних стандартів та посилення контролю держави над громадянами. Це створює складну та суперечливу динаміку, яка, залежно від контексту, може або зміцнити соціальну державу, або сприяти її занепаду. Аналіз цих процесів є надзвичайно важливим для розуміння довгострокових наслідків військових конфліктів для держав із розвинутою соціальною політикою та для визначення стратегій їх адаптації до кризових умов [1].

Військові конфлікти мають глибокий та всебічний вплив на економіку держав, який проявляється через перерозподіл ресурсів, зростання державних витрат на оборонні потреби, скорочення фінансування соціальних програм, руйнування економічної інфраструктури, втрату людського капіталу та загальне погіршення умов ведення бізнесу.

Одним із ключових економічних наслідків війни є зміщення бюджетних пріоритетів держави. У конфліктних умовах уряди змушені направляти значну частину фінансових ресурсів на військову сферу, що неминуче веде до скорочення видатків на соціальні потреби, освіту, охорону здоров'я, інфраструктуру та інші критично важливі галузі. Це, у свою чергу, сприяє погіршенню рівня життя населення, зростанню соціальної напруги та зниженню економічної продуктивності. Історичні приклади, зокрема Друга світова війна, демонструють, що країни, залучені до масштабних конфліктів, стикаються із серйозним зниженням рівня соціального захисту громадян через перенаправлення ресурсів у військову промисловість.

Окрім перерозподілу ресурсів, військові конфлікти провокують глибокі економічні кризи. Руйнування інфраструктури, зниження виробничих потужностей, втрата доступу до природних ресурсів, розрив логістичних ланцюгів постачання та загальний економічний хаос є типовими явищами для країн, які перебувають у стані війни. У результаті таких руйнувань відбувається стрімке падіння ВВП, скорочення обсягів експорту та імпорту, зростання рівня інфляції та загальна нестабільність фінансової системи. Держави, які залежать від іноземних інвестицій або міжнародної торгівлі, часто зазнають ще сильнішого економічного удару, оскільки інвестори уникають зон конфлікту, а санкції та обмеження можуть ще більше посилювати кризові явища.

Важливим аспектом економічних наслідків військових конфліктів є вплив на ринок праці та рівень зайнятості. Бойові дії змушують тисячі, а іноді й мільйони людей залишати свої робочі місця, що призводить до дефіциту робочої сили в деяких секторах та її надлишку в інших. Водночас, мобілізація чоловічого населення та загибель працездатних громадян скорочують кількість кваліфікованих кадрів, що негативно позначається на довгостроковому економічному розвитку. Наприклад, після Першої та Другої світових воєн європейські країни зіткнулися з серйозним браком робочої сили, що сповільнило процеси відновлення та призвело до значних соціально-економічних змін.

Крім того, військові конфлікти часто супроводжуються економічними санкціями та міжнародною ізоляцією. Це особливо помітно у випадку сучасних конфліктів, коли країни-агресори стикаються з економічними обмеженнями, які впливають на їхню здатність вести торгівлю, залучати іноземні інвестиції та розвивати стратегічні галузі. Санкції можуть включати обмеження на експорт та імпорт, замороження активів, заборону на доступ до міжнародних фінансових ринків тощо. Наприклад, після початку військового конфлікту в Україні у 2014 році санкції, запроваджені проти Росії, мали суттєвий вплив на її фінансовий сектор, енергетику та технологічну галузь.

Водночас, у певних випадках військові конфлікти можуть мати короткостроковий стимулюючий вплив на економіку. Наприклад, модернізація промисловості та розвиток нових військових технологій під час війни можуть створити тимчасові економічні вигоди. У цьому контексті досвід США під час Другої світової війни є показовим: збільшення військових витрат сприяло економічному зростанню та зниженню рівня безробіття. Однак такі ефекти мають обмежений характер, оскільки після завершення конфлікту економіка часто стикається з новими викликами, такими як необхідність відновлення зруйнованих територій, демілітаризація виробництва, інтеграція ветеранів у мирну економіку та відновлення зруйнованих торговельних відносин.

Окрім безпосереднього впливу на держави, що беруть участь у війні, військові конфлікти можуть мати значний вплив на світову економіку. Глобалізація зробила національні економіки більш взаємозалежними, тому навіть локальні війни можуть викликати глобальні економічні потрясіння.

Наприклад, конфлікти в нафтовидобувних регіонах призводять до різкого зростання цін на енергоносії, що спричиняє економічні труднощі для багатьох країн. Війна в Україні, яка є важливим експортером зерна, призвела до продовольчої кризи в ряді країн, що особливо болісно позначилося на економіках Африки та Близького Сходу.

Таким чином, військові конфлікти мають складний і неоднозначний економічний вплив. З одного боку, вони створюють значний тиск на державний бюджет, руйнують інфраструктуру, провокують безробіття та знижують рівень життя населення. З іншого боку, війни можуть сприяти технологічним проривам і навіть стимулювати економічне зростання в окремих секторах. Проте, у більшості випадків їхні наслідки є руйнівними та вимагають тривалого періоду відновлення, що робить їхні економічні втрати вкрай важкими для подолання [2].

Військові конфлікти мають глибокий вплив на соціальну структуру держави, змінюючи її демографічний баланс, економічні можливості та механізми соціального забезпечення. Наслідки таких конфліктів охоплюють різні сфери суспільного життя, зокрема трудові відносини, соціальну мобільність та рівень життя населення. У подібних умовах система соціального захисту має бути гнучкою та швидко реагувати на нові виклики, щоб забезпечити допомогу тим, хто її найбільше потребує.

Одним із ключових соціальних наслідків є масові міграції населення, що проявляються у вигляді внутрішньо переміщених осіб (ВПО) та біженців. Люди залишають свої домівки, рятуючись від бойових дій, що створює значний тиск на соціальну інфраструктуру приймаючих регіонів. Це включає потребу у забезпеченні житлом, доступі до медичних послуг, освітніх ресурсів, соціальної інтеграції та психологічної підтримки. Наприклад, сучасна ситуація в Україні, спричинена війною, продемонструвала масштаб викликів, які постали перед соціальними службами. Держава змушена була переглянути свої соціальні пріоритети, адаптувавши систему допомоги під нові обставини. Було впроваджено додаткові програми фінансової підтримки для внутрішньо переміщених осіб, розширено мережу соціального житла та створено механізми реабілітації для цивільних осіб, які зазнали травм чи втратили близьких [3].

Окрім цього, війни кардинально змінюють підходи до організації соціального захисту. Зокрема, особливу увагу приділяють підтримці ветеранів, їхніх сімей, а також цивільних осіб, які зазнали втрат через бойові дії. Реабілітація військових включає не лише фінансову підтримку, а й доступ до якісного медичного обслуговування, психологічної допомоги та програм соціальної інтеграції. У таких умовах роль держави значно зростає, адже саме вона має розробити ефективні механізми реабілітації та повернення ветеранів до мирного життя.

Історичний досвід багатьох країн свідчить, що війна стає потужним каталізатором змін у соціальній політиці. Наприклад, після Першої світової війни Велика Британія впровадила масштабні програми реабілітації ветеранів, які включали соціальні гарантії, професійну перепідготовку та пенсійне забезпечення. Ці заходи стали основою для формування сучасної системи соціального захисту, яка враховує потреби постраждалих у військових конфліктах. Подібну тенденцію можна спостерігати й після Другої світової війни, коли у багатьох країнах світу соціальні стандарти були суттєво переглянуті, зокрема у сферах охорони здоров'я, соціального страхування та підтримки осіб, які втратили працездатність.

Сучасні військові конфлікти, такі як війна в Україні, також стимулюють перегляд системи соціального захисту. Наприклад, у багатьох європейських країнах були запроваджені спеціальні програми підтримки українських біженців, що включають соціальні виплати, доступ до ринку праці та навчання. Така міжнародна підтримка демонструє важливість гнучкості соціальної політики та її здатності до швидкої адаптації у кризових ситуаціях [4].

Таким чином, війни змінюють соціальну політику держав, змушуючи їх адаптуватися до нових викликів та створювати ефективні механізми підтримки постраждалих. Це включає не лише надання екстреної допомоги, але й довгострокові заходи, спрямовані на реінтеграцію населення та забезпечення стійкого соціального розвитку.

Політична трансформація соціальних держав є складним і багатогранним процесом, що відбувається під впливом різних факторів, серед яких вагоме місце займають військові конфлікти, економічні кризи, глобалізація та соціальні рухи. Війна як один із найпотужніших каталізаторів змін створює екстраординарні умови, коли уряди отримують розширені повноваження, що нерідко призводить до тимчасового або навіть тривалого посилення авторитаризму.

Наприклад, у роки Другої світової війни демократичні держави були змушені обмежувати громадянські права, виправдовуючи такі заходи пріоритетами національної безпеки та необхідністю мобілізації всіх ресурсів для захисту країни. Так, у Великій Британії запроваджувалися жорсткі заходи контролю за економікою та інформаційним простором, що забезпечувало ефективну координацію оборонних зусиль, але водночас створювало передумови для концентрації влади. У США

набули чинності численні надзвичайні заходи, включаючи інтернування японців-американців, що стало одним із найконтroversійніших рішень того часу [5].

Хоча такі зміни були тимчасовими, вони залишили значний відбиток на політичних системах цих країн, впливаючи на їхній подальший розвиток. Військові конфлікти нерідко призводять до переосмислення ролі держави в суспільстві. Якщо в довоєнний період держава могла грати обмежену роль у регулюванні економіки та соціальних відносин, то під час війни вона набуває значно більшого впливу, що в подальшому може трансформуватися у розширення соціальної відповідальності держави.

Повоєнний період у Європі є показовим прикладом такої трансформації. Після завершення Другої світової війни багато європейських країн, зокрема Німеччина, Велика Британія та Швеція, здійснили масштабні реформи, спрямовані на забезпечення соціальної стабільності. В Німеччині була створена система соціального забезпечення, відома як «соціальна ринкова економіка», що стала ключовим елементом відновлення країни. Велика Британія, у свою чергу, запровадила державну систему охорони здоров'я (NHS), що заклала основи сучасної європейської моделі соціальної держави.

Крім того, війни стимулюють політичну модернізацію та впровадження демократичних перетворень. Наприклад, після Другої світової війни Японія, яка раніше була мілітаризованою державою, ухвалила нову конституцію, що обмежила роль імператора та закріпила принципи ліберальної демократії. Аналогічно, в Італії було повалено фашистський режим, і країна стала парламентською республікою, що відкрило шлях до економічного розвитку та інтеграції в європейські структури.

Військові конфлікти також можуть призводити до перегляду принципів міжнародного співробітництва та формування нових наднаціональних структур. Так, створення Організації Об'єднаних Націй у 1945 році було прямою відповіддю на руйнівні наслідки Другої світової війни та прагнення запобігти подальшим глобальним катастрофам. Подібні тенденції спостерігалися і в Європейському Союзі, який зародився як економічний союз, але поступово трансформувався в одну з найпотужніших політичних наднаціональних структур сучасного світу [6].

Глобальні виклики для соціальних держав у контексті військових конфліктів стають усе більш актуальними в сучасному світі. Війни, зокрема затяжний конфлікт у Сирії, російська агресія проти України, а також нестабільність у регіонах Африки та Близького Сходу, ставлять держави перед необхідністю вирішення складних і багатогранних завдань. Ці виклики стосуються не лише безпосереднього реагування на воєнні загрози, а й впливу конфліктів на внутрішню політику, соціальні системи та міжнародні зобов'язання.

Одним із найбільших викликів є інтеграція біженців, адже масове переміщення людей через війни створює значний тиск на соціальні системи держав, які надають притулок. Європейські країни, такі як Німеччина, Польща, Франція та Швеція, які прийняли сотні тисяч біженців із Сирії, Афганістану та України, змушені адаптувати свої соціальні програми до нових реалій. Наприклад, Німеччина прийняла понад мільйон сирійських біженців, що потребувало значних витрат на освіту, охорону здоров'я, житло та інтеграцію цих людей у ринок праці. Водночас така ситуація нерідко призводить до соціальної напруги серед місцевого населення, яке може сприймати новоприбулих як конкурентів за робочі місця або отримувачів непропорційно великої частки державної допомоги.

Ще однією серйозною проблемою для соціальних держав є пошук балансу між витратами на військові потреби та фінансуванням соціальних програм. Війна в Україні стала каталізатором змін у бюджетній політиці багатьох європейських країн, особливо членів НАТО. Наприклад, Німеччина ухвалила рішення про значне збільшення оборонного бюджету, зокрема створивши спеціальний фонд у розмірі 100 мільярдів євро для модернізації Бундесверу. Водночас це означає, що фінансування деяких соціальних ініціатив, таких як медичне страхування, підтримка малозабезпечених громадян та освітні програми, може бути скорочене або перерозподілене [7].

Важливим аспектом є також психологічний і соціокультурний вплив воєнних конфліктів на суспільство. Війна не лише зумовлює економічні труднощі, але й впливає на суспільну свідомість, породжуючи страхи, стереотипи та політичну поляризацію. Наприклад, зростання націоналістичних і популістських настроїв у деяких європейських країнах пов'язане саме з проблемами інтеграції мігрантів та необхідністю збільшення оборонних витрат. Держави стикаються з викликом збереження соціальної згуртованості, одночасно адаптуючись до змін у глобальному безпековому середовищі [8].

Таким чином, сучасні військові конфлікти стають не лише каталізатором трансформацій у соціальних державах, але й виявляють їхні слабкі місця, вимагаючи адаптації до нових реалій. Від здатності урядів ефективно реагувати на ці виклики залежить майбутня стабільність соціальних систем та довіра громадян до державних інституцій.

Висновки. Військові конфлікти мають багатовимірний вплив на соціальні держави, змінюючи економічні, політичні та соціальні процеси. Вони змушують уряди переглядати бюджетні пріоритети, що може призвести до скорочення соціальних програм і зростання економічної нестабільності. Разом з тим, війна може стимулювати технологічні інновації та сприяти структурним змінам у державному управлінні. Соціальні наслідки, такі як міграційні процеси, демографічні зміни та потреба в посиленні соціального захисту, вимагають від урядів адаптивних стратегій і міжнародної підтримки. У післявоєнний період соціальні держави можуть використати кризовий досвід для зміцнення демократичних інститутів і покращення соціальних гарантій, забезпечуючи стабільність і добробут громадян навіть у складних умовах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Herbert O., Petersen K., Starke P. Warfare and Welfare: Military Conflict and Welfare State Development in Western Countries URL: <https://doi.org/10.1093/oso/9780198779599.001.0001>.
2. Polinkevych O. The economic consequences of military conflicts: The Ukrainian context. *Economic Forum*. Vol. 14, № 1, 2024. Pp. 28–39.
3. Мартиненко С.О. Соціальна адаптація учасників воєнних конфліктів як технологія попередження соціальної напруги. *Соціальні структури та соціальні відносини*. Випуск 12. Том 1. 2020. С. 62–67.
4. Ломакін Г. Система соціально-психологічного супроводу людей, що зазнали наслідків травм війни. *Психосоматична медицина та загальна практика*. Том 9. № 2, 2024. С. 11–15.
5. Мельниченко А. Великі війни, великі трансформації: історична соціологія XX століття, 1914–2014. *Філософська думка*. 2015. № 1. С. 116–118.
6. Адаптивні зміни політичного поля України в умовах війни: монографія / за ред. О.О. Рафальського, О.М. Майбороди. Київ: ІПіЕнд ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2023. 672 с.
7. Музиченко Г.В. Глобалізаційні виклики сучасної держави: соціально-філософський аспект. *Перспективи*. 2014. № 3 (61). С. 65–70.
8. Савич В.О. Вплив глобалізації на соціальну безпеку держави. *Політикус: наук. журнал*. 2020. № 2. С. 163–168.

БЕЗПЕКА ІНФОРМАЦІЙНИХ МЕРЕЖ ТА ЗАХИСТ ПРАЙВЕСІ: ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ Й ІНТЕГРАЦІЙНІ ВИКЛИКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Мальцев С.Ю.,
аспірант кафедри міжнародного права
та права Європейського Союзу,
Державний податковий університет
ORCID: 0009-0000-5732-1989

Мальцев С.Ю. Безпека інформаційних мереж та захист прайвесі: європейські стандарти й інтеграційні виклики для України.

Стаття присвячена аналізу ключових категорій у сфері інформаційної безпеки та захисту приватності в умовах розвитку інформаційного суспільства й інтеграції України до Європейського Союзу. У роботі досліджено поняття «безпека інформаційних мереж», «інформаційне прайвесі» та «захист прайвесі в інформаційних мережах», які формують базис правового регулювання у цій сфері.

У статті розглянуто еволюцію понять інформаційної приватності та захисту приватності в інформаційних мережах, а також їх взаємозв'язок із категорією інформаційної безпеки, а також розглянуто виклики, пов'язані із застосуванням технологій штучного інтелекту, Big Data та Інтернету речей (IoT), які створюють нові загрози для приватності та вимагають розробки інноваційних підходів до захисту даних. Автор наголошує на важливості балансу між правами громадян на конфіденційність та потребами держави у сфері інформаційної безпеки, а також на необхідності розробки ефективних правових і технічних механізмів, здатних адаптуватися до сучасних загроз і викликів.

Основна увага приділена розвитку європейських стандартів захисту персональних даних, зокрема GDPR та ISO/IEC 27001, а також викликам, пов'язаним із забезпеченням конфіденційності, цілісності та доступності інформації в умовах цифровізації та глобалізації. У статті проаналізовано значення міжнародних стандартів, а також правових актів ЄС, які є основою для створення дієвої системи інформаційної безпеки та захисту приватності, з огляду на важливість впровадження цих норм в українське законодавство, що сприяє гармонізації правової бази України з *acquis* ЄС.

Результати дослідження спрямовані на формування стратегії правового захисту персональних даних у сучасному інформаційному середовищі, забезпечення надійності інформаційних мереж та дотримання прав людини.

Актуальність цього питання посилюється у контексті інтеграції України до ЄС, де впровадження європейських стандартів захисту приватності є важливою умовою для досягнення високого рівня інформаційної безпеки. Автор підкреслює, що інтеграція України до ЄС вимагає адаптації національного законодавства до європейських стандартів, що включає впровадження сучасних механізмів захисту персональних даних, підвищення рівня кібербезпеки та забезпечення прозорості в обробці інформації.

Стаття спрямована на формування стратегії правового захисту персональних даних у сучасному інформаційному середовищі, забезпечення надійності інформаційних мереж та дотримання прав людини в контексті євроінтеграції.

Ключові слова: інформаційна безпека, захист прайвесі, європейські стандарти, інформаційні мережі, персональні дані, євроінтеграція, конфіденційність, інформаційне суспільство.

Mal'tsev S.Yu. Information network security and privacy protection: European standards and integration challenges for Ukraine.

The article is dedicated to analyzing key categories in the field of information security and privacy protection in the context of the development of the information society and Ukraine's integration into the European Union. The study explores the concepts of «information network security,» «information privacy,» and «privacy protection in information networks,» which form the foundation of legal regulation in this domain.

The article examines the evolution of information privacy and privacy protection in information networks, as well as their relationship with the broader concept of information security. It also addresses challenges related to the application of artificial intelligence (AI), Big Data, and the Internet of Things (IoT), which introduce new threats to privacy and necessitate the development of innovative approaches to data protection. The author emphasizes the importance of balancing citizens' rights to

privacy with the state's needs in the field of information security, as well as the necessity of developing effective legal and technical mechanisms capable of adapting to modern threats and challenges.

Particular attention is given to the development of European standards for personal data protection, particularly the General Data Protection Regulation (GDPR) and ISO/IEC 27001, as well as the challenges associated with ensuring confidentiality, integrity, and availability of information in the context of digitalization and globalization. The article analyzes the significance of international standards and EU legal acts, which serve as the foundation for creating an effective system of information security and privacy protection. Special emphasis is placed on the importance of implementing these norms in Ukrainian legislation to harmonize Ukraine's legal framework with the EU acquis.

The research findings aim to contribute to the development of a legal strategy for personal data protection in the modern information environment, ensuring the reliability of information networks, and upholding human rights. The relevance of this issue is further heightened in the context of Ukraine's integration into the EU, where the implementation of European privacy protection standards is a crucial prerequisite for achieving a high level of information security. The author underscores that Ukraine's integration into the EU requires the adaptation of national legislation to European standards, including the implementation of modern mechanisms for personal data protection, enhancing cybersecurity levels, and ensuring transparency in information processing.

The article is focused on developing a legal strategy for personal data protection in the modern information environment, ensuring the reliability of information networks, and safeguarding human rights in the context of European integration.

Key words: information security, privacy protection, European standards, information networks, personal data, European integration, confidentiality, information society.

Постановка проблеми. У сучасному світі розвиток інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) суттєво змінює підходи до регулювання інформаційної безпеки та захисту приватності. Ці питання стають особливо актуальними в умовах цифрової трансформації суспільства, глобалізації інформаційних потоків та зростання залежності держав, бізнесу і громадян від безпеки інформаційних систем.

Інтеграція України до Європейського Союзу зобов'язує адаптувати національне законодавство до європейських стандартів, зокрема в аспектах забезпечення інформаційної безпеки та захисту персональних даних. Угода про асоціацію між Україною та ЄС (яка вже є частиною національного законодавства) передбачає поступове наближення правової системи України до *acquis* ЄС, що включає впровадження Загального регламенту захисту даних (GDPR) та інших нормативних актів, спрямованих на забезпечення прав на конфіденційність та приватність [1, с. 97-98].

Водночас, стрімкий розвиток технологій створює нові виклики, пов'язані з безпекою інформаційних мереж, захистом персональних даних та використанням технологій штучного інтелекту, Big Data, Інтернету речей (IoT). Відсутність ефективних механізмів захисту може призвести до загроз приватності, витоку даних, зловживань та впливу на права людини.

У цьому контексті важливо сформулювати комплексне бачення таких категорій, як «інформаційна безпека», «інформаційне прайвесі» та «захист прайвесі в інформаційних мережах». Визначення цих понять та їхня роль у правовому регулюванні стають ключовими для розробки ефективних стратегій захисту у цифровому середовищі.

Таким чином, основна мета постановки питання – дослідити розвиток категорій інформаційної безпеки та захисту прайвесі з огляду на сучасні виклики та європейські стандарти у цій сфері, а також визначити інтеграційні виклики для України. Це дозволить окреслити стратегічні напрями адаптації українського законодавства та забезпечити високий рівень інформаційної безпеки в умовах євроінтеграції.

Метою статті є дослідження концептуальних засад безпеки інформаційних мереж, інформаційного прайвесі та захисту приватності в інформаційних мережах, які формують базис правового регулювання в цій сфері. Особливий акцент зроблено на дослідженні характеристик зазначених ключових категорій, а також історії питання, оскільки розуміння цих категорій в їх розвитку та пристосуванні до сучасних викликів є необхідною умовою для розробки та впровадження ефективної стратегії правового захисту в умовах сучасного інформаційного середовища у контексті гармонізації українського законодавства з європейськими стандартами.

Стан опрацювання проблематики. Питання сутності категорій «інформаційна безпека», «інформаційне прайвесі», а також міжнародно-правових стандартів у сфері захисту прайвесі в інформаційних мережах досліджували такі вітчизняні науковці, як Т.Ю. Ткачук, Б.А. Кормич, С.Л. Гнатюк, О.П. Горпинюк, О.Д. Довгань, А.Ю. Нашинець-Наумова, М.В. Баран, І.Р. Боднар, М.Т. Гаврильців, О.Г. Ярема, В.І. Гур'єв, Д.Б. Мехед, Ю.М. Ткач, І.В. Фірсова та інші.

Попри значну кількість наукових праць у цій сфері, питання правового захисту прайвесі в інформаційних мережах у контексті інтеграції України до ЄС залишається дослідженим лише фрагментарно. Актуальним є подальший аналіз адаптації національного законодавства до *acquis* ЄС, імплементації європейських правових норм щодо цифрових прав і обов'язків суб'єктів, а також розробка ефективних механізмів забезпечення прайвесі з урахуванням сучасних викликів інформаційного суспільства. Зокрема, необхідно враховувати вплив таких технологічних феноменів, як штучний інтелект, великі дані (Big Data) та Інтернет речей (IoT), що суттєво змінюють парадигму захисту персональних даних та конфіденційності в цифровому середовищі.

Виклад основного матеріалу. Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом (далі - Угода про асоціацію) закладає важливі основи для гармонізації українського законодавства із європейськими стандартами, зокрема у сфері інформаційного суспільства та електронних комунікацій. Стаття 394 Глави 14 Угоди про асоціацію «Інформаційне суспільство» визначає зобов'язання України забезпечити поступове наближення її правової системи до *acquis* ЄС у сфері регулювання інформаційних технологій, захисту персональних даних та приватного життя в інформаційних мережах.

В сучасному світі, в якому дедалі більшу роль у житті держави, її економіці та системі безпеки, відіграють кіберпростір та сучасні інформаційні технології, не можна обійти увагою ті загрози, які пов'язані з застосуванням цих високих технологій [2, с. 332]. Розвиток інформаційно-комунікаційних технологій (далі – ІКТ) створює нові можливості для суспільства, проте одночасно супроводжується низкою загроз, пов'язаних із забезпеченням безпеки інформаційних мереж та захистом права на прайвесі. У контексті інтеграції України до ЄС особливої актуальності набуває впровадження європейських стандартів захисту приватного життя в інформаційному просторі, які визначають високий рівень безпеки персональних даних, захищеність інформаційних мереж та відповідальність суб'єктів за порушення цих норм.

Тотальна комп'ютеризація телекомунікацій, систем транспортування, фінансів, обліку населення, медичного обслуговування, численних баз даних постійно збільшує кількість та якість інформації, що опрацьовується стосовно кожної особи, причому зазвичай без її відома. Існує та постійно вдосконалюється низка технологій для датамайнінгу та створення індивідуальних «онлайн-портретів» на основі збору та аналізу всіх відомостей, що мають будь-який (хай і непрямий) стосунок до користувачів. Рівень «деанонізації» користувачів у сучасному онлайн-середовищі стає майже стовідсотковим, навіть якщо вони дотримуються вимог безпеки.

Якщо найближчим часом не буде знайдено ефективного й при цьому демократичного рішення проблеми захисту персональних даних у веб-середовищі, у перспективі це може призвести до непередбачуваних і небезпечних переосмислень загальноприйнятих уявлень про приватність, її сенс та межі [3, с. 53-54].

У цьому контексті виникає необхідність у поглибленому дослідженні та осмисленні категорій «безпека інформаційних мереж», «інформаційне прайвесі» та «захист прайвесі в інформаційних мережах».

Поняття «інформаційна безпека» тісно пов'язане з процесами інформатизації та формуванням інформаційного суспільства. Формуванню концепції інформаційної безпеки в контексті швидких технологічних змін, що впливають на суспільства, економіку та політику в глобальному вимірі, сприяли такі теоретики, як: Д. Белл, який у своїх працях описував перехід від індустріального суспільства до постіндустріального, де важливу роль відіграють інформаційні технології. Для нього інформація є важливим ресурсом, і її безпека стає критичним аспектом у контексті нового інформаційного порядку («*The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting*» (1973)). Е. Тоффлер також акцентував увагу на трансформаціях, які відбуваються в суспільствах через технологічні зміни, зокрема через розвиток інформаційних технологій. Він визначав інформаційну революцію як фундаментальний перехід у способах обробки та передачі інформації, що сприяє появі нових загроз для безпеки («*Future Shock*» (1970), «*The Third Wave*» (1980)). Т. Стоунер наголошував на необхідності вивчення соціальних та культурних аспектів інформатизації, що має важливе значення для захисту особистої інформації та визначення нових моделей безпеки в інформаційному суспільстві («*The Third Industrial Revolution: How Lateral Power Is Transforming Energy, the Economy, and the World*» (2013)). А. Турен підкреслював, що в епоху інформації питання безпеки є не лише технологічним, але й політичним і соціальним, оскільки доступ до інформації може використовуватися для маніпулювання масовими уявленнями та управління суспільними процесами («*The Post-Sovereign Condition: The International Legal System and the Limits of the State*» (2002)). М. Кастельс ввів концепцію «мережевого суспільства», де інформаційна безпека є не лише питанням захисту даних, а й впливу нових технологій на структуру та взаємодію суспільства («*The Rise of the Network Society*» (1996), «*Communication Power*» (2009)). К. Кояма фокусувався

на аспектах правового регулювання і захисту в умовах інформаційної революції, визначаючи нові виклики для держав та міжнародних організацій у забезпеченні безпеки в інформаційних системах («*Information and the Role of the State in the Modern Economy*» (2003)). Є. Масуда розглядав інформацію як критичний елемент розвитку суспільства і одночасно джерело потенційних загроз, що потребує нових підходів до її захисту на глобальному рівні («*The Information Society as Post-Industrial Society*» (1980)). Н. Негропonte бачив інформаційне суспільство як суспільство, де цифрові технології є інтегрованою частиною повсякденного життя, описував перехід від аналогового світу до цифрового і прогнозував, як ці зміни вплинуть на наше життя («*Being Digital*» (1995)).

У науковій літературі відсутній єдиний усталений погляд на зміст поняття «інформаційна безпека». Існує необхідність уточнення поняття інформаційної безпеки, яке сприятиме осмисленню перспективних змін інформаційної безпеки та дозволить повніше розкрити її зміст та надання йому більш широкого й системного характеру [4, с. 6].

Найбільш широкі підходи відображають не тільки технічний та управлінський аспекти поняття «інформаційна безпека», а й визначають системний, політичний, правовий і соціальний спектр інформаційної безпеки як явища, дозволяють розглядати інформаційну безпеку як інтегральне явище, що включає аспекти, необхідні для сталого розвитку суспільства й держави, як то: 1) стан захищеності інформаційного простору – загальне визначення, що охоплює всі аспекти захисту інформаційного середовища; 2) процес управління загрозами – відображає динамічний характер безпеки, орієнтований на управління ризиками; 3) захищеність національних інтересів – прив'язує інформаційну безпеку до стратегії національної безпеки; 4) нормативний захист – акцентує увагу на правовому регулюванні інформаційних процесів; 5) соціальні відносини – підхід, який враховує інтереси особистості, суспільства і держави; 6) функція держави – вказує на відповідальність держави за забезпечення безпеки; 7) складова національної безпеки – підкреслює значення інформаційної безпеки у глобальних стратегіях країни.

Наприклад, В.І. Гур'єв, Д.Б. Мехед, Ю.М. Ткач, І.В. Фірсова визначають інформаційну безпеку у найзагальнішому випадку як стан захищеності інформаційного середовища суспільства, який забезпечує його формування, використання і розвиток в інтересах громадян, організацій, держави, а розгорнуте формулювання інформаційної безпеки, на думку зазначених авторів – це стан захищеності потреб в інформації особи, суспільства й держави, за якого забезпечується їхнє існування та прогресивний розвиток незалежно від наявності внутрішніх і зовнішніх інформаційних загроз [4, с. 11-12].

На думку Кононенка В., Здобовко С., на міжнародному рівні стан інформаційної безпеки передбачає захист від інформаційного впливу на свідомість суспільства та прийняття рішень державами та міжнародними організаціями, а також недоторканість приватних, державних та міжнародних цифрових баз даних, можливість їх швидкого відновлення у випадку протиправного посягання і забезпечення покарання суб'єктів таких посягань [5, с. 248-249].

Для визначення змісту та суті категорії «інформаційна безпека» в суто технічно-управлінському аспекті, в якому на думку автора ця категорія пов'язана із категорією «захисту прайвеси в інформаційних мережах» доцільно звернутися до міжнародного стандарту ISO/IEC 27001 Інформаційні технології – Методи захисту – Системи управління інформаційною безпекою – Вимоги, який визначає вимоги до створення, впровадження, функціонування, моніторингу, підтримки та вдосконалення системи управління інформаційною безпекою (СУІБ).

У стандарті ISO/IEC 27001 інформаційна безпека визначається через три основні аспекти:

1. Конфіденційність (Confidentiality) – забезпечення того, щоб доступ до інформації був лише у тих осіб чи систем, яким це дозволено. Це запобігає несанкціонованому доступу або розголошенню інформації.

2. Цілісність (Integrity) – гарантування, що інформація є точною, повною та незмінною, а також захищеною від несанкціонованих змін чи пошкоджень.

3. Доступність (Availability) – забезпечення того, щоб інформація була доступною та використовуваною в разі потреби для авторизованих користувачів, без затримок, перебоїв чи іншого впливу, що може знизити ефективність.

Таким чином з міжнародним стандартом ISO/IEC 27001, поняття інформаційної безпеки визначається як захист інформації від низки загроз, щоб забезпечити її конфіденційність, цілісність і доступність.

ISO/IEC 27001 також вказує, що інформаційна безпека не є лише технічним питанням, а повинна бути інтегрована в загальну бізнес-стратегію організації. Це передбачає створення структурованої політики безпеки, оцінку ризиків, визначення та застосування контрольних механізмів для забезпечення захисту інформаційних активів.

Питання забезпечення інформаційної безпеки є надзвичайно важливими для української держави на сучасному етапі, що, насамперед, обумовлено необхідністю протистояти протиправним пося-

ганням на інформаційний простір України, збереження інформаційних ресурсів, захисту населення від негативного інформаційного впливу [6, с. 353].

Визначення поняття «інформаційна безпека» зі стандарту ISO/IEC 27001 може братися за основу при дослідженні категорії «захисту прайвесі в інформаційних мережах» з кількох причин:

- використання визначення зі стандарту ISO/IEC 27001 дає можливість забезпечити відповідність досліджень та практик міжнародним вимогам, що особливо важливо для інтеграції України до європейського та глобального інформаційного простору.

- концепція інформаційної безпеки, закладена в ISO/IEC 27001, узгоджується з європейськими та міжнародними нормативними актами, такими як Загальний регламент захисту даних (GDPR), що є важливим у контексті євроінтеграції України.

Таким чином, визначення інформаційної безпеки зі стандарту ISO/IEC 27001 є базовим і зручним для дослідження, оскільки відображає сучасні підходи до захисту інформації, легко адаптується до різних умов, дозволяє зосередити увагу на аналізі специфічних норм та вимог ЄС у сфері інформаційної безпеки та захисту прайвесі, а також визначити проблеми, з якими стикається Україна при інтеграції до ЄС.

Інформаційне прайвесі в узагальненому вигляді – це право особи на контроль за використанням її персональних даних та збереження приватності в інформаційних мережах. В інформаційному суспільстві інформаційна приватність стає фундаментальним правом кожної людини, вона охоплює право особи на те, щоб вирішувати, які саме дані про неї збираються в інформаційних мережах, зберігаються, використовуються і розповсюджуються.

Поняття інформаційної приватності є динамічним і постійно еволюціонує у відповідь на стрімкий розвиток технологій, зростання обсягів обробки даних та їхнього використання в різних сферах суспільного життя. Зі зміною цифрового середовища, способів комунікації та форм обміну інформацією, концепція інформаційної приватності розширюється, включаючи нові аспекти захисту даних, персональної ідентифікації, а також прав людини в умовах інформаційного суспільства.

Якщо раніше приватність асоціювалася з фізичним простором – нашим будинком, особистим життям, яке було недоступне для сторонніх очей, то сьогодні це поняття розширилося і охоплює наш цифровий слід. Кожен наш крок в інтернеті залишає сліди – від відвідування веб-сайтів до покупок онлайн. Ці дані збираються, зберігаються і часто використовуються в комерційних цілях або для аналізу поведінки користувачів.

Д. Солов підкреслює, що якщо ми не переосмислимо бінарне уявлення про приватність, нові технології все більше і більше вторгатимуться в оазиси приватності, якими ми користуємося на публіці. Приватність – це складний набір норм, очікувань та бажань, який значно перевищує спрощене уявлення про те, що якщо ви на публіці, у вас немає приватності. Д. Солов розглядає приватність як соціальну цінність, оскільки приватність не є абстрактною концепцією, а має реальні соціальні наслідки, її захист необхідний для збереження демократії, свободи слова та особистої гідності [7, с. 166].

Зміна концептуальних підходів у розумінні інформаційної приватності відбувалася в наступні умовні етапи:

1. Відсутність поняття приватності в цифровому світі.

З появою перших комп'ютерів і мереж, питання приватності не стояло настільки гостро. Інформація була розподілена, а доступ до неї був обмежений.

2. Розуміння приватності як аналогу фізичної.

З розвитком Інтернету почали виникати перші спроби перенести поняття приватності з фізичного світу в цифровий. Виникла потреба в захисті особистої інформації від несанкціонованого доступу.

3. Формування концепції інформаційної приватності.

З появою соціальних мереж, електронної комерції та інших онлайн-сервісів, поняття приватності стало більш складним і багатогранним. Виникла потреба в розробці нових юридичних і технічних засобів захисту персональних даних.

4. Глобалізація проблеми приватності

Зростання глобалізації та інтеграції інформаційних систем призвело до того, що питання приватності стало міжнародною проблемою. Були розроблені міжнародні договори та стандарти, що регулюють захист персональних даних.

Еволюція поняття інформаційної приватності демонструє перехід від простого фізичного захисту особистих даних до комплексного підходу, який охоплює правові, технічні та етичні аспекти. Це робить інформаційну приватність ключовим елементом безпечного та справедливого цифрового суспільства.

Сучасне поняття «інформаційне прайвесі» можна визначати різними способами залежно від контексту: правового, технологічного, соціального чи етичного.

В юридичному аспекті інформаційне прайвесі – це право особи на захист її особистої інформації, яка обробляється, зберігається або передається у цифрових та недіджиталізованих середовищах, від незаконного збору, використання або розкриття.

В технологічному аспекті інформаційне прайвесі визначається як стан, за якого технічні системи забезпечують конфіденційність, цілісність і доступність персональної інформації та механізми її захисту від несанкціонованого доступу чи зловживання.

Соціальний аспект розкриває інформаційне прайвесі як суспільні відносини, що забезпечують захист права людини на приватне життя в умовах глобалізації інформаційних потоків та цифровізації.

В етичному аспекті інформаційне прайвесі – це моральне право особи на контроль над тим, які аспекти її особистої інформації стають доступними для інших, та обмеження у використанні цієї інформації.

Якщо розглядати інформаційне прайвесі в глобальному вимірі – це частина права на приватність, яке є універсальним правом людини, визнаним міжнародними договорами, що охоплює захист даних в електронних системах обміну інформацією.

Поведінковий підхід характеризує інформаційне прайвесі як здатність особи самостійно визначати межі, способи та обсяг розкриття своїх персональних даних у взаємодії з іншими суб'єктами.

В економічному аспекті інформаційне прайвесі можна розглядати як право особи на захист її персональних даних як нематеріального активу, що має економічну цінність.

Горпинюк О.П. визначає такі ознаки інформаційної приватності:

- Інформаційна приватність – це завжди інформація про певну частину життєдіяльності, яка для кожного індивідуальна.
- За змістом інформаційна приватність охоплює найрізноманітніші види інформації, які мають бути позбавлені публічного чи суспільного інтересу.
- Залежно від засобів зв'язку, за допомогою яких передається інформація, інформаційна приватність охоплює відомості, що передаються найрізноманітнішими засобами комунікацій. Водночас подати вичерпний перелік засобів зв'язку, за допомогою яких передається інформація, неможливо. Уже зараз можна прогнозувати, що з часом з'являтимуться нові технічні можливості для передачі інформації [8, с. 29–36].

У взаємозв'язку із категоріями «інформаційна безпека» та «захист прайвесі в інформаційних мережах», на думку автора статті, доцільно використовувати визначення «інформаційного прайвесі», яке відображає баланс між захистом інформації, управлінням ризиками безпеки та забезпеченням прав особи на приватність у цифровому середовищі. Інформаційна безпека зосереджена на захисті даних від загроз (конфіденційність, цілісність, доступність), а інформаційне прайвесі додає акцент на права людини, враховуючи етичні та правові аспекти. Захист прайвесі в мережах стосується дотримання прав на конфіденційність у контексті обробки даних у мережевих середовищах, а інформаційне прайвесі забезпечує інтеграцію цих прав у ширшу систему захисту інформації.

Таким чином, у взаємозв'язку із вищезазначеними категоріями варто розглядати інформаційне прайвесі як стан захищеності персональної інформації особи, що забезпечується через заходи інформаційної безпеки, механізми управління ризиками у мережах і технологіях, а також юридичні та технічні гарантії, спрямовані на збереження конфіденційності, цілісності та доступності даних, які перебувають в інформаційних системах і мережах.

Важливість категорії «Захист прайвесі в інформаційних мережах» очевидна в умовах стрімкого розвитку інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) та постійних змін у кіберпросторі.

Майже в усіх країнах і міждержавних об'єднаннях найбільш проблемною сферою захисту ПД сьогодні є ІТ і кіберпростір як нове специфічне інформаційно-комунікаційне середовище, що стрімко розвивається і збільшується. У цій сфері нормативно-правове регулювання хронічно відстає від якісного (технології) та кількісного (пропускна здатність і поширеність інфраструктур) розвитку. Це відставання окреслилося ще у 80–90-х роках ХХ ст., але стало дійсно системною проблемою протягом 2000-х років разом із появою революційних винаходів та змінами в інформаційно-комунікаційних технологіях (ІКТ), лавиноподібним розширенням Всесвітньої мережі і міграцією цілих сфер людської діяльності в онлайн-сектор. Виникло й продовжує швидко зростати цілком нове, унікальне середовище, в якому традиційні нормативно-правові механізми, практики та підходи щодо захисту персональних даних стають здебільшого неефективними [3, с. 7-8].

Категорії «Інформаційна приватність» та «захист приватності в інформаційних мережах» тісно пов'язані поняття, які описують різні аспекти одного й того ж явища – права людини на контроль над своєю особистою інформацією в цифровому світі.

Якщо інформаційна приватність є метою, то захист приватності в інформаційних мережах – це засіб досягнення цієї мети.

Основний законодавчий акт, який з моменту його введення в дію 25 травня 2018 року став новим стандартом для захисту приватності та прав осіб у цифровому світі Інтернету та який регулює збір, зберігання, обробку та передачу персональних даних громадян ЄС – Загальний регламент про захист даних (GDPR), надає визначення «порушенню захисту персональних даних»: це порушення безпеки, що призводить до випадкового чи незаконного знищення, втрати, зміни, несанкціонованого розкриття або доступу до персональних даних, які передано, збережено або іншим чином опрацьовано. Саме недопущення випадкового чи незаконного знищення, втрати, зміни, несанкціонованого розкриття або доступу до інформації, яка входить в категорію «інформаційна приватність» – і є основною метою такої категорії, як «захист приватності в інформаційних мережах».

Коли ми говоримо про інформаційну приватність, ми маємо на увазі наше право не розголошувати свою особисту інформацію, наприклад, адресу, номер телефону чи історію пошуку. Захист приватності в інформаційних мережах – це комплекс заходів, таких як шифрування даних, створення захищених паролів, використання антивірусних програм, які допомагають забезпечити це право.

Розуміння взаємозв'язку між цими поняттями допомагає усвідомити ризики, пов'язані з використанням інформаційних технологій, і вживати необхідних заходів для їх мінімізації.

Як і категорія інформаційної приватності, поняття захисту приватності в інформаційних мережах безпосередньо пов'язане з прогресом інформаційних технологій і процесами глобалізації, що зумовлює його динамічний характер. З розвитком цифрових комунікацій і збільшенням обсягу обробки персональних даних у глобальних мережах це поняття зазнає постійних змін, пристосовуючись до нових викликів і ризиків.

З одного боку, сучасні технології створюють можливості для ефективного управління персональними даними, використання яких може покращити якість життя та спростити доступ до послуг. З іншого боку, глобалізація інформаційних потоків та швидкий обмін даними між країнами створюють нові загрози, зокрема несанкціоноване використання, порушення конфіденційності або контроль з боку держав чи корпорацій.

Поняття захисту приватності в інформаційних мережах зазнало значної еволюції, починаючи з моменту появи перших комп'ютерів. З розвитком інформаційних технологій, зміною соціальних норм та стрімким зростанням залежності сучасного суспільства від цифрових інструментів, стало очевидним, що традиційні підходи до забезпечення конфіденційності є недостатніми.

Із кожним етапом розвитку цифрових технологій нові ризики і загрози для приватності вимагали створення більш складних та всеосяжних механізмів захисту персональних даних. Це зумовило необхідність розробки нормативних актів, впровадження міжнародних стандартів і технологічних рішень, які враховують як технічні, так і правові аспекти інформаційної безпеки.

Таким чином, поняття захисту приватності в інформаційних мережах є не тільки технічним, але й правовим та соціальним явищем. Воно включає розробку та впровадження ефективних механізмів для дотримання балансу між правом на приватність та потребою вільного обміну інформацією в умовах глобалізованого інформаційного суспільства.

Поняття захисту приватності в інформаційних мережах в умовах глобалізації та інтеграції цифрових мереж, на думку автора статті, варто визначати як сукупність правових, технічних, організаційних та етичних заходів, спрямованих на забезпечення конфіденційності, цілісності, доступності та контролю над персональною інформацією, що обробляється, передається або зберігається у цифровому середовищі, з урахуванням міжнародних стандартів і прав людини.

Це поняття охоплює гарантування прав суб'єктів даних на конфіденційність та захист від незаконного втручання; впровадження нормативно-правових механізмів, таких як GDPR, для встановлення чітких правил обробки персональних даних; реалізацію технічних рішень (шифрування, анонімізація, багаторівнева автентифікація), що забезпечують безпеку інформації; міжнародну співпрацю в галузі кібербезпеки для координації зусиль щодо протидії глобальним загрозам; етичний підхід до збирання та використання даних у відповідності до принципів прозорості та згоди.

Таке визначення враховує складність сучасних викликів, пов'язаних із стрімким розвитком цифрових технологій, та акцентує на балансі між забезпеченням інновацій і захистом прав людини.

Україна, прагнучи до європейської інтеграції, стикається з низкою викликів у сфері імплементації та гармонізації європейських стандартів безпеки інформаційних мереж та захисту приватності. Ці виклики зумовлені як внутрішніми факторами (стан законодавства, рівень кібербезпеки, обізнаність населення), так і зовнішніми (швидкий розвиток технологій, глобалізація кіберзагроз).

Стосовно гармонізації в аспекті євроінтеграції – це взаємозближення правових систем національного законодавства та права ЄС, яку можна розділити на три складники: імплементація конкретних міжнародних норм, апроксимація транснаціональних нормативних положень та адаптація законодавства загалом [9, с. 11].

Імплементация європейських стандартів безпеки інформаційних мереж та захисту приватності в Україні є складним процесом, який вимагає комплексних заходів. Для успішної реалізації цієї мети необхідно залучати зусилля держави, бізнесу, громадянського суспільства та міжнародних партнерів.

Ускладнює процес інтеграції й перебування України в стані постійної кіберзагрози з боку іноземних держав, що має враховувати специфічні ризики та необхідність адаптації європейських стандартів до наших реалій.

Крім того, важливим викликом залишається традиційно низький рівень довіри населення до державних інституцій у сфері захисту даних. Європейські стандарти вимагають високого рівня прозорості, що потребує реформування системи управління інформаційною безпекою.

Ці виклики можуть бути вирішені за рахунок тісної співпраці з європейськими партнерами, залучення міжнародної допомоги та активної участі держави, приватного сектору та громадянського суспільства в реалізації відповідних реформ.

Висновки. У статті досліджено ключові категорії, що формують основу правового регулювання інформаційної безпеки та захисту приватності: «безпека інформаційних мереж», «інформаційне прайвесі» та «захист прайвесі в інформаційних мережах». Ці поняття розглядаються як взаємопов'язані елементи, які забезпечують конфіденційність, цілісність та доступність інформації, а також захищають права особи на контроль над своїми персональними даними.

Особливу увагу приділено європейським стандартам, зокрема GDPR та ISO/IEC 27001, які визначають високі вимоги до захисту персональних даних та інформаційної безпеки. Впровадження цих стандартів є ключовим елементом гармонізації українського законодавства з *acquis* ЄС. Це не лише сприяє інтеграції України до європейського інформаційного простору, але й формує довіру до цифрової екосистеми країни.

Для забезпечення інформаційної безпеки та захисту приватності на фоні стрімкого розвитку інформаційно-комунікаційних технологій та виникнення нових загроз для інформаційної безпеки та приватності необхідно впроваджувати комплексні підходи, які включають правові механізми (гармонізація національного законодавства з європейськими стандартами, впровадження GDPR, розробка нових нормативних актів), технічні заходи (шифрування даних, анонімізація, багаторівнева автентифікація, системи управління інформаційною безпекою, тощо), та організаційні заходи (зокрема підвищення обізнаності населення, навчання фахівців, створення ефективних механізмів реагування на кіберзагрози).

Для успішної інтеграції України до ЄС та його інформаційного простору, а також для забезпечення високого рівня інформаційної безпеки з огляду на існуючі виклики, такі як недосконалість законодавства, кіберзагрози, низький рівень довіри населення державним інституціям у сфері захисту даних, необхідно розробити стратегію правового захисту персональних даних, яка враховуватиме сучасні виклики та тенденції розвитку міжнародних стандартів, забезпечити баланс між правами громадян і потребами держави у сфері інформаційної безпеки, а також активно співпрацювати з європейськими партнерами для обміну досвідом та отримання технічної допомоги.

Результати дослідження підкреслюють важливість чіткого визначення та розуміння категорій інформаційної безпеки та захисту приватності для формування ефективної правової бази, що дозволяє не лише протистояти сучасним загрозам, але й забезпечувати сталий розвиток інформаційного суспільства в Україні в умовах євроінтеграції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кононенко В.П. Законодавство чи закон? *Право України*. 2004. № 4. С. 96–98.
2. Тимченко Л.Д., Кононенко В.П. Міжнародне право: підручник. К.: Знання, 2012. 631 с.
3. Гнатюк С.Л. Особливості захисту персональних даних у сучасному кіберпросторі: правові та техніко-технологічні аспекти: аналіт. доп. К.: НІСД, 2014. 92 с.
4. Інформаційна безпека держави: навч. посіб. / Гур'єв В.І., Мехед Д.Б., Ткач Ю.М., Фірсова І.В. Ніжин, 2018. 166 с.
5. Кононенко В.П., Здоровко С.С., Корольова А.Є. Інформаційна безпека як стан. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2023. № 76. Ч. 2. С. 244–250. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.39>.
6. Кононенко В.П., Новікова Л.В., Копицька П.О. Політика міжнародних організацій з питань інформаційної безпеки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2021. № 65. Т. 1. С. 353–358. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.65.64>.
7. Solove, Daniel J. *The Future of Reputation: Gossip, Rumor, and Privacy on the Internet*. Yale University Press. 2007. 257 с. URL: <https://ssrn.com/abstract=2899125>.

8. Горпинюк О.П. Інформаційна приватність та її захист від злочинних посягань в Україні: монографія. Львів: Видавництво «БОНА», 2014. 324 с.
9. Бондаренко О.С., Малетов Д.В. Гармонізація ІТ-права України в правом ЄС. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 4. С. 9–16. DOI: <https://doi.org/10.32850/sulj.2022.4.1.2>.

УДК 341.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.186>

АНАЛІЗ МІЖНАРОДНИХ ДОГОВОРІВ ТА НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ УКРАЇНИ, ЩО РЕГУЛЮЮТЬ ПОРЯДОК ПОВОДЖЕННЯ З ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИМИ

Медвідь Л.П.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри військового права
та правоохоронної діяльності
інституту стратегічних комунікацій
Національного університету оборони України
ORCID: 0000-0002-0035-9748
e-mail: lpm177@ukr.net*

Прокопчук П.А.,

*начальник штабу – заступник начальника
Південного територіального управління
Військової служби правопорядку, м. Одеса*

Медвідь Л.П., Прокопчук П.А. Аналіз міжнародних договорів та нормативно-правових актів України, що регулюють порядок поводження з військовополоненими.

Сучасний стан правового регулювання порядку поводження з військовополоненими в Україні потребує постійного вивчення та вдосконалення. Поводження з військовополоненими, а саме супроводження, конвоювання, охорона військовополонених, забезпечення їх прав, здійснюється центральними та місцевими органами виконавчої влади, іншими державними органами, органами місцевого самоврядування, військовими формуваннями, утвореними відповідно до законів України, правоохоронними органами та громадськими об'єднаннями України, у тому числі окремо слід вирізнити Сили оборони України, як ключового суб'єкта на етапі від затримання військовополоненого до передачі його до таборів (дільниць) тримання військовополонених. Як зазначено у звітах моніторингової місії ООН в цілому до держави України не має претензій до умов утримання російських військовополонених в таборах у відповідності до міжнародних норм, проте наголошується, що випадки жорстокого поводження, зокрема інциденти на початкових етапах процесу взяття в полон. У зв'язку з цим українській стороні варто врахувати висновки моніторингової місії ООН та донести їх до особового складу Сил оборони та привести нормативно-правові акти України до норм міжнародного гуманітарного права.

У ході дослідження вивчено нормативно-правові акти, що визначають права військовополонених, обов'язки центральних та місцевих органів виконавчої влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, військових формувань, утворених відповідно до законів України, правоохоронних органів та громадських об'єднань України, умови утримання військовополонених, а також механізми забезпечення їхньої охорони та безпеки.

Особливу увагу приділено аналізу відповідності національного законодавства міжнародним правовим стандартам, зокрема положенням Третьої Женевської конвенції про поводження з військовополоненими від 12.08.1949 року, яку Україна підписала 12.12.1949 року та Додаткового протоколу № 1 1977 року до неї.

Проведений аналіз нормативно-правових актів дозволяє стверджувати про важливість чіткого дотримання регламентування прав людини в умовах збройних конфліктів, акцентуючи на необхідності оновлення національної нормативної бази у сфері військового права, його постійного вдосконалення. В ході дослідження зроблено висновки щодо доцільності підвищення ефективності роботи державних органів України через впровадження сучасних стандартів управління, навчання персоналу та посилення контролю за виконанням нормативних вимог.

Ключові слова: військовополонені, міжнародне гуманітарне право, Сили оборони, військове право, повноваження суб'єктів.

Medvid L.P., Prokopchuk P.A. Analysis of international treaties and regulatory acts of Ukraine governing the treatment of prisoners of war.

The legal regulation of handling prisoners of war in Ukraine requires continuous study and improvement. Handling prisoners of war, including escorting, guarding, and ensuring their rights, is carried out by central and local executive authorities, other state bodies, local self-government bodies, military formations established under Ukrainian law, law enforcement agencies, and public associations. The Ukrainian Defense Forces should be highlighted as a key entity at the stage from capturing a prisoner of war to transferring them to camps (detention areas) for prisoners of war.

According to reports by the UN Monitoring Mission, Ukraine generally meets international standards regarding the conditions of detention for Russian prisoners of war in camps. However, instances of mistreatment, particularly during the initial stages of capture, have been noted. In this regard, Ukraine is encouraged to take the mission's conclusions into account, communicate them to the personnel of the Defense Forces, and align its regulatory framework with international humanitarian law.

The study examined legal acts defining the rights of prisoners of war, the responsibilities of central and local executive authorities, other state bodies, local self-government bodies, military formations established under Ukrainian law, law enforcement agencies, and public associations. It also analyzed the conditions of detention for prisoners of war and mechanisms to ensure their protection and security.

Special attention was given to the analysis of the compliance of national legislation with international legal standards, particularly the provisions of the Third Geneva Convention on the Treatment of Prisoners of War of August 12, 1949, which Ukraine signed on December 12, 1949, and Additional Protocol No 1 of 1977 to the convention.

The conducted analysis of legal acts confirms the importance of strictly adhering to the regulation of human rights in armed conflict situations, emphasizing the need to update and continuously improve the national legal framework in the field of military law. The study concludes that enhancing the effectiveness of Ukraine's state bodies requires implementing modern management standards, training personnel, and strengthening control over compliance with regulatory requirements.

Key words: prisoners of war, international humanitarian law, Defense Forces, military law, powers of subjects.

Постановка проблеми: У сучасному цивілізованому світі, в умовах, коли збройні конфлікти та воєнні дії залишаються невід'ємною частиною міжнародних відносин, питання захисту прав військовополонених набуває особливої значущості. Міжнародно-правовий статус цієї категорії осіб регулюється низкою нормативно-правових актів, серед яких ключове місце займають Женевські конвенції 1949 року [1] та Додаткові протоколи до них, ухвалені у 1977 році [2], а також нормами Римського Статуту Міжнародного кримінального суду [3]. В Україні, як державі демократичного світу існує необхідність приведення норм національного законодавства до норм нормативно-правових актів міжнародної спільноти, а також забезпечити виконання цих норм усіма інститутами виконавчої влади.

Метою цієї публікації є спроба проаналізувати відповідність нормативно-правових актів України, що регулюють порядок поводження з військовополоненими, міжнародним правовим стандартам, зокрема положенням Третьої Женевської конвенції про поводження з військовополоненими від 12.08.1949 року, яку Україна підписала 12.12.1949 року та Додаткового протоколу № 1 1977 року до неї.

Стан опрацювання проблематики. В українському науковому середовищі проведено невелику кількість досліджень, присвячених аналізу відповідності національних нормативно-правових актів України щодо дотримання прав військовополонених нормам міжнародного гуманітарного права. Зокрема, такі науковці як Грушко М.В., Філіппов С.О., Тараненко М.М, Жаровська І.М., аналізують імплементацію міжнародних норм у національне законодавство України та в цілому їх актуальність. Проте варто констатувати не достатню кількість наукових досліджень, які стосувалися б питань узагальнення та характеристики наукової розробки відповідності нормативно-правових актів України, що регулюють порядок поводження з військовополоненими міжнародним правовим стандартам та в цілому міжнародному гуманітарному праву.

Виклад основного матеріалу. Військовополоненими, у розумінні Третьої Женевської конвенції про поводження з військовополоненими від 12.08.1949 року, яку Україна підписала 12.12.1949 року, є особи, які потрапили в полон до супротивника й належать до однієї з таких категорій:

особового складу збройних сил сторони конфлікту, а також членів ополчення або добровольчих загонів, які є частиною цих збройних сил;

членів особового складу регулярних збройних сил, які заявляють про свою відданість урядові або владі, що не визнані державою, яка їх затримує.

членів інших ополчень та добровольчих загонів, зокрема членів організованих рухів опору, які належать до однієї зі сторін конфлікту й діють на своїй території або за її межами, навіть якщо цю територію окуповано, за умови, що ці ополчення або добровольчі загони, зокрема організовані рухи опору, відповідають таким умовам:

- ними командує особа, яка відповідає за своїх підлеглих;
- вони мають постійний відмітний знак, добре розпізнаваний на відстані;
- вони носять зброю відкрито;
- вони здійснюють свої операції згідно із законами та звичаями війни [1].

Третя Женевська конвенція в цілому визначає:

- загальну мету і дух Конвенції;
- держави сторони-учасники та їх обов'язки щодо впровадження Конвенції;
- порядок забезпечення поваги до військовополонених без дискримінації;
- порядок охорони правового статусу військовополонених;
- загальних принципів захисту військовополонених;
- гарантій гуманного поводження;

правовий статус військовополонених, порядок їх утримання, розміщення, харчування, медичний догляд, використання праці, відносин з зовнішнім світом, дисципліну та судові заходи, порядок припинення статусу військовополонених,

обов'язки країн-учасниць щодо впровадження положень Конвенції, роль національних товариств Червоного Хреста та інших гуманітарних організацій [1].

Додатковим протоколом №1 до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року від 08.06.1977 року визначено додаткові вимоги щодо захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, у т.ч. щодо військовополонених. Додатковий протокол до Женевських конвенцій 1949 був створений у відповідь на зміни у характері збройних конфліктів після Другої світової війни [2].

Міжнародним кримінальним судом, у відповідності до вимог Римського Статуту Міжнародного кримінального суду, який держава Україна підписала 17.07.1998, а Верховна Рада України ратифікувала 21.08.2024 року Законом України від 21.08.2024 року № 3909-IX, встановлено відповідальність за порушення прав військовополонених передбачених Женевськими конвенціями та Додатковими протоколами до них [3].

Міжнародний кримінальний суд є постійно діючою установою та має повноваження здійснювати юрисдикцію стосовно осіб за найбільш тяжкі злочини, що викликають занепокоєння міжнародного співтовариства, як зазначено в Статуті, та доповнює національні системи кримінального правосуддя. Міжнародний кримінальний суд має міжнародну правосуб'єктність. Він також має таку правоздатність, яка може бути необхідною для здійснення ним своїх функцій та досягнення своїх цілей. Міжнародний кримінальний суд може здійснювати свої функції і повноваження, як це передбачено в цьому Статуті, на території будь-якої держави-учасниці та, за спеціальною угодою, на території будь-якої іншої держави. Юрисдикція Міжнародного кримінального суду обмежується найбільш тяжкими злочинами, які викликають занепокоєння всього міжнародного співтовариства. Відповідно до Статуту Міжнародний кримінальний суд має юрисдикцію стосовно скоєних воєнних злочинів, що стосуються військовополонених:

- грубі порушення Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, а саме будь-яке з таких діянь проти осіб або майна, що охороняються згідно з положеннями відповідної Женевської конвенції:

- примусення військовополоненого або іншої особи, що перебуває під захистом, до служби у збройних силах ворожої держави;

- умисне позбавлення військовополоненого або іншої особи, що перебуває під захистом, права на справедливий і звичайний суд [3].

Однак в умовах динамічних змін форм ведення війни та збройних конфліктів, їх асиметризація та гібридизація, зумовлюють необхідність переосмислення та структуризації розуміння тих засад, на яких базуються окремі інститути МГП, зокрема інститут воєнного полону.

Україна імплементувала діючі норми міжнародного гуманітарного права в національне законодавство та продовжує цю роботу направлену на інтеграцію вимог міжнародного гуманітарного права в своє законодавство.

Указом Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022 в Україні, у зв'язку зі збройною агресією російської федерації проти України, на підставі пропозиції Ради національної безпеки і оборони України, відповідно до пункту 20 частини першої статті 106 Конституції України, Закону України «Про правовий режим воєнного стану» запроваджено воєнний стан та введено особливі правила, спрямовані на забезпечення національної безпеки. Таким чином, державні органи та Сили оборони розпочинають свою діяльність направлену на реалізацію повноважень пов'язаних зі збором військовополонених, їх подальшого супроводження до таборів утримання, а також їх охорону, у тому числі під час перебування їх у лікувальних закладах.

В Україні поводження з військовополоненими регулюється низкою законів України, постанов Кабінету Міністрів України та наказів Міністерства оборони України, що забезпечують дотримання міжнародних стандартів гуманного поводження та порядку виконання завдань за призначенням органами управління та підрозділами Сил оборони. Вказані нормативно-правові акти спрямовані на виконання міжнародних стандартів. Вони визначають порядок поводження з військовополоненими, умови утримання, надання медичної допомоги, харчування, а саме:

стаття 28 Конституції України гарантує захист від катувань і негуманного поводження, що є основоположним для забезпечення прав військовополонених [4];

стаття 438 Кримінального кодексу України передбачає відповідальність за скоєні воєнні злочини, зокрема за жорстоке поводження з військовополоненими [5];

Закон України «Про Збройні Сили України» встановлює загальні принципи поводження з особами, які перебувають під владою українських військових підрозділів [6];

стаття 9 Закону України «Про оборону України» визначає, що Кабінет Міністрів у межах своїх повноважень, забезпечує порядок здійснення заходів щодо поводження з військовополоненими в особливий період відповідно до норм міжнародного права, встановлює порядок тримання військовополонених в особливий період відповідно до норм міжнародного права та визначає державне підприємство, на яке покладаються функції Національного інформаційного бюро відповідно до статті 122 Женевської конвенції про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 року, для збирання та аналізу інформації про військовополонених, ведення централізованого обліку військовополонених, збирання та передачі особистих цінних речей військовополонених, обміну інформацією про військовополонених з органами державної влади, Міжнародним комітетом Червоного Хреста, а також Центральним агентством (у разі його створення) [8];

Законом України «Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України», визначено функції, структуру, повноваження та обов'язки осіб Військової служби правопорядку у Збройних Силах України з питань охорони та супроводу військовополонених, контроль за їх утриманням відповідно до норм міжнародного права [7];

Постановою Кабінету Міністрів України від 05.04.2022 р. № 413 затверджено Порядок тримання військовополонених, який встановлює загальні вимоги щодо тримання військовополонених відповідно до норм міжнародного права з моменту введення воєнного стану, який охоплює воєнний час і частково відбудовний період після закінчення воєнних дій. [13];

Постановою Кабінету Міністрів України від 17.06.2022 р. № 721 затверджено порядок поводження з військовополоненими в особливий період, встановлюючи процедури їх утримання, охорони та забезпечення прав відповідно до міжнародних норм [9];

Постановою Кабінету Міністрів України від 11.03.2022 р. № 257 утворено Координаційний штаб з питань поводження з військовополоненими, до складу якого включено представників центральних та місцевих органів виконавчої влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, військових формувань, утворених відповідно до законів України, правоохоронних органів та громадських об'єднань України. У розрізі питання поводження з військовополоненими він створений для здійснення повноважень щодо забезпечення передачі військовополонених ворогів державі-агресору та звільнення оборонців України, які перебували у полоні держави-агресора, відповідно до Порядку здійснення передачі військовополонених ворогів державі-агресору та звільнення оборонців України, які перебувають у полоні держави-агресора, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 квітня 2022 р. № 441, а також цивільних осіб, позбавлених особистої свободи внаслідок збройної агресії [14];

у відповідності до вимог та з метою реалізації вимог Постанови № 721, наказом Міністерства оборони України та Міністерства розвитку громад, територій та інфраструктури України від 08.01.2024 року № 15/12 затверджено порядок організації та здійснення супроводження та охорони військовополонених з місць де вони утримуються після взяття їх в полон, до таборів для тримання військовополонених або діляниць для тримання військовополонених. Цей наказ деталізує заходи щодо поводження з військовополоненими, зокрема порядок їх утримання, забезпечення медичної допомоги та дотримання прав людини [10];

наказами Міністерства оборони України:

від 27.04.2024 року № 262, визначено порядок проведення військово-лікарської експертизи, врегульовано діяльність військово-лікарських комісій, які можуть залучатися до оцінки стану здоров'я військовополонених та надання їм медичної допомоги [11];

від 23.03.2017 № 164, затверджено порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України, та визначає порядок дотримання норм міжнародного гуманітарного права, включаючи поводження з військовополоненими, у діяльності Збройних Сил України [12];

Аналіз нормативно-правових актів України, які регулюють порядок поводження з військовополоненими, свідчить про наявність базового нормативно-правового забезпечення, що відповідає основним міжнародним стандартам. Україна є учасницею ключових міжнародних договорів, зокрема Женевських конвенцій 1949 року та Додаткового протоколу до них, які визначають права військовополонених та обов'язки держав у забезпеченні їхнього гуманного поводження.

Висновки. Національне законодавство, зокрема Конституція України, Кримінальний кодекс, Закони України «Про Збройні Сили України», нормативно-правові акти Кабінету Міністрів та Міністерства оборони України, що розглянуті у цій статті, містять положення, спрямовані на реалізацію міжнародних правових актів та направлені на захист прав військовополонених. Однак існує низка проблем, що потребують вирішення для забезпечення повної відповідності міжнародним стандартам в окремих відомствах, установах та організаціях, в цілому це:

фрагментарність нормативної бази – українське законодавство не має єдиного спеціального нормативного акту, який би комплексно регулював питання поводження з військовополоненими Силами оборони в цілому. Існуючі норми розпорошені між різними законами та підзаконними актами, окремі нормативно-правові акти опрацьовані у відомствах, діяльність яких не розповсюджується на інші, що ускладнює їх практичне застосування одночасно усіма складовими Сил оборони;

недостатня імплементація міжнародного права – попри ратифікацію міжнародних договорів, не всі їхні положення повною мірою інтегровані до національного законодавства. Зокрема, відсутні чіткі механізми реалізації вимог щодо забезпечення конкретних належних умов утримання військовополонених, моніторингу та розслідування порушень їхніх прав, надання гуманітарної допомоги за участі міжнародних організацій і т.ін.

низький рівень деталізації процедур – відсутні конкретний порядок і правила транспортування, охорони та звільнення військовополонених. Не врегульовано порядок взаємодії між військовими структурами та цивільними органами влади в цій сфері. Відсутні конкретні підрозділи та навчений особовий склад призначений для виконання норм міжнародного права з питань охорони та конвоювання військовополонених.

Обмеженість ресурсів і матеріально-технічного забезпечення – на практиці реалізація законодавства часто ускладнюється через недостатнє фінансування структур, відповідальних за утримання військовополонених, відсутні штатні підрозділи для забезпечення таких процедур.

Зазначена проблематика потребує додаткового вивчення та імплементації у наявну нормативно-правову базу України тих норм та процедур, які не увійшли, або не повною мірою увійшли до нормативно-правових норм України. Ці проблеми вказують на нагальну потребу створення єдиного нормативно-правового акту, розроблення детальних процедур і механізмів, а також підвищення рівня матеріально-технічного забезпечення та спеціалізованої підготовки персоналу. Лише комплексний підхід до розв'язання цих питань дозволить забезпечити відповідність українського законодавства міжнародним стандартам у сфері поводження з військовополоненими

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Третя Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12.08.1949 року: станом на 20.01.2025 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text (дата звернення 20.01.2025 року).
2. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року: станом на 08.12.2005 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення 20.01.2025 року).
3. Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду, підписаний 17.07.1998, ратифікований Верховною Радою України 21.08.2024 Законом України від 21.08.2024 року № 3909-IX, станом на 21.08.2024 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення 20.01.2025 року).
4. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року, *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996, № 30: станом на 02.12.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 20.01.2025 року).
5. Кримінальний кодекс України, 2001 року, *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2001, № 25-26): станом на 05.12.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення 20.01.2025 року).
6. Про Збройні Сили України: Закон України від 6 грудня 1991 року № 1932-XII: станом на 20.11.2024 року. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12#Text> (дата звернення 20.01.2025 року).

7. Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України: Закон України від 07.03.02 року № 3099-III: станом на 20.01.2025 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3099-14#Text>, (дата звернення 20.01.25 року).
8. Про оборону України :Закон України від 6 грудня 1991 року № 1932 XII, станом на 20.11.2024року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text> (дата звернення 20.01.2025 року).
9. Про затвердження Порядку здійснення заходів щодо поведження з військовополоненими в особливий період: Постанова Кабінету Міністрів України від 17.06.2022 р. № 721: станом на 28.04.2023 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/721-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення 20.01.2025 року).
10. Про затвердження Порядку організації та здійснення супроводження та охорони військовополонених з місць (місцевостей), де вони утримуються після взяття їх в полон, до таборів для тримання військовополонених або діляниць для тримання військовополонених: спільний наказ Міністерства оборони України та Міністерства розвитку громад, територій та інфраструктури України від 08.01.2024 року № 15/12: станом на 08.01.2024 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0116-24#Text> (дата звернення 20.01.2025 року).
11. Про затвердження Змін до Положення про військово-лікарську експертизу в Збройних Силах України: наказ Міністерства оборони України від 27.04.2024 № 262: станом на 08.01.2024 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0616-24#n4> (дата звернення 20.01.2025 року).
12. Про затвердження Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України: наказ Міністерства оборони України від 23.03.2017 року № 164: станом на 06.05.2022 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text> (дата звернення 20.01.2025 року).
13. Порядок тримання військовополонених, який установлює загальні вимоги щодо тримання військовополонених відповідно до норм міжнародного права з моменту введення воєнного стану, який охоплює воєнний час і частково відбудовний період після закінчення воєнних дій: Постанова Кабінету Міністрів України від 05.04.2022 р. № 413: станом на 26.03.2024 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/413-2022-%D0%BF#n23> (дата звернення 20.01.2025 року).
14. Про утворення Координаційного штабу з питань поведження з військовополоненими: Постанова Кабінету Міністрів України від 11.03.2022 р. № 257: станом на 08.11.2022 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/257-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення 20.01.2025 року).

УДК 341.226 (043.2)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.187>

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ АВІАПЕРЕВІЗНИКА ЗА ЗАРЕЄСТРОВАННИЙ БАГАЖ ПАСАЖИРА

Назаренко Я.Л.,

аспірант кафедри міжнародного та європейського права
факультету права та міжнародних відносин
Державного некомерційного підприємства
«Державний університет «Київський авіаційний інститут»
ORCID: 0009-0007-4593-2281

Назаренко Я.Л. Міжнародно-правове регулювання відповідальності авіап перевізника за зареєстрований багаж пасажирів.

Розвиток бюджетних авіакомпаній сильно змінив імідж мандрівників, яким більше не потрібно носити з собою кілька валіз. Зниження цін на авіаквитки супроводжувалося переходом до більш мінімалістичних подорожей. Але багаж не зникає з договору перевезення.

Міжнародна компанія повітряних телекомунікацій (далі – SITA) у статистичному дослідженні підкреслила, що авіакомпанії втратили 36,1 мільйонів одиниць багажу у 2023 році, з яких 25 мільйонів було втрачено в європейських аеропортах. Збитки оцінено у 2,5 мільярди євро.

Питання транспортування, збереження та безпеки багажу регулюються міжнародно-правовими механізмами, основними джерелами яких є Конвенція про уніфікацію деяких правил міжнародних повітряних перевезень від 28 травня 1999 р. (далі – Монреальська угода), реалізована в Регламенті (ЄС) № 2027/97 (з поправкою Регламентом (ЄС) № 889/2002) та положеннях національного законодавства держав-учасниць ЄС.

У галузі авіаційних пасажирських перевезень розрізняють два види багажу: зареєстрований багаж (доставляється авіакомпанією в багажне відділення) і ручна поклажа (перевозиться на борту з пасажиром). Такий розподіл багажу вперше було нормативно визначено положеннями Варшавської конвенції 1929 р. для уніфікації деяких правил, що стосуються міжнародних повітряних перевезень 1929 р. (далі – Варшавський договір). Монреальська конвенція приймає цю дихотомію, що призводить до двох різних режимів відповідальності.

Регламент 881/2002 про внесення змін до Регламенту 2027/97 про відповідальність авіакомпаній у разі аварії передбачає в статті 3 §1, що відповідальність авіакомпаній за пасажирів та їхній багаж регулюється всіма положеннями Монреальської конвенції, що стосуються такої відповідальності.

Міжнародна асоціація повітряного транспорту (далі – IATA) розробила Посібник із вирішення питань пасажирських перевезень, який містить резолюції та рекомендовані практики оформлення багажу, наприклад вимогу зазначати вартість додаткових послуг. Ці резолюції є обов'язковими для авіакомпаній-членів IATA.

Міжнародна організація цивільної авіації (далі – ICAO) створила перелік небезпечних вантажів, який міститься в Додатку 18 до Конвенції про міжнародну цивільну авіацію (Чиказька конвенція 1944 року) і в Технічних інструкціях з безпечного перевезення небезпечних вантажів повітрям. IATA також розробила правила для Кодексу перевезення небезпечних вантажів, які мають на меті перетворити правила ICAO на практичне керівництво для процедур авіакомпаній. Усі ці правила містяться в Загальних умовах перевезення, якими користуються усі авіап перевізники.

Ключові слова: багаж, відповідальність авіап перевізника, міжнародний договір, Варшавська конвенція, Монреальська конвенція, Міжнародна асоціація повітряного транспорту, Міжнародна організація цивільної авіації, пасажирські перевезення.

Nazarenko Y.L. International legal regulation of the liability of an air carrier for a passenger's checked baggage.

The development of budget airlines has greatly changed the image of travelers, who no longer need to carry multiple suitcases. The decline in airfare prices has been accompanied by a shift to more minimalist travel. But baggage does not disappear from the contract of carriage.

The International Air Telecommunications Company (hereinafter referred to as SITA) has highlighted in a statistical study that airlines lost 36.1 million pieces of baggage in 2023, of which 25 million were lost at European airports. The losses are estimated at 2.5 billion euros.

The issues of transportation, storage and security of baggage are regulated by international legal mechanisms, the main sources of which are the Convention for the Unification of Certain Rules for

International Carriage by Air of 28 May 1999. (hereinafter referred to as the Montreal Convention), implemented in Regulation (EC) No 2027/97 (as amended by Regulation (EC) No 889/2002) and in the national legislation of the EU Member States.

In the field of air passenger transport, two types of baggage are distinguished: checked baggage (delivered by the airline to the baggage hold) and hand baggage (carried on board with the passenger). This division of baggage was first normatively defined by the provisions of the Warsaw Convention of 1929 for the unification of certain rules relating to international carriage by air of 1929 (hereinafter referred to as the Warsaw Convention). The Montreal Convention accepts this dichotomy, which leads to two different liability regimes.

Regulation 881/2002 amending Regulation 2027/97 on air carrier liability in the event of accidents provides in Article 3 §1 that the liability of air carriers for passengers and their baggage shall be governed by all the provisions of the Montreal Convention relating to such liability.

The International Air Transport Association (hereinafter referred to as IATA) has developed a Passenger Handling Manual which contains resolutions and recommended practices for the handling of baggage, such as the requirement to indicate the cost of additional services. These resolutions are binding on IATA member airlines.

The International Civil Aviation Organization (hereinafter referred to as ICAO) has established a list of dangerous goods, which is contained in Annex 18 to the Convention on International Civil Aviation (1944 Chicago Convention) and in the Technical Instructions for the Safe Transport of Dangerous Goods by Air. IATA has also developed rules for the Dangerous Goods Code, which aims to transform ICAO rules into practical guidance for airline procedures. All of these rules are contained in the General Conditions of Carriage, which are used by all air carriers.

Key words: baggage, air carrier liability, international treaty, Warsaw Convention, Montreal Convention, International Air Transport Association, International Civil Aviation Organization, passenger transportation.

Постановка проблеми. Протягом більш ніж ста років питання збереження майна та вчасна його доставка авіаперевізником лишається нагальним для світової авіаційної галузі. Відповідно напрощуд актуальним є дослідження шляхів удосконалення нормативної регламентації міжнародно-правового регулювання відповідальності авіаперевізника за багаж пасажирів.

Не так давно, перевезення багажу під час авіаперельоту було систематичним, оскільки висока вартість авіаквитків унеможлиблювала короткі поїздки [1]. Після прийняття багажу, перевізник був зобов'язаний видати пасажирові багажну квитанцію, яка офіційно підтверджувала доставку багажу. Але після внесення змін Гаазьким протоколом у 1955 р. [2] до Варшавської конвенції [3], оформлення окремої квитанції на багаж стало необов'язковим, натомість транзитні квитки взяли на себе цю функцію багажної квитанції.

Регламент 881/2002 [4] містить певні положення, спрямовані на адаптацію Монреальської конвенції [5] до особливостей права Європейського союзу. Питання полягає в тому, чи є ці адаптації доповненням до загального права, чи, навпаки, європейські законодавці прагнуть продемонструвати свою здатність ефективно протидіяти прогалинам, залишеним загальним правом [6].

З метою з'ясування питання відповідності міжнародно-правового режиму, застосовного до авіаперевізників за пошкодження, втрату чи не своєчасну доставку багажу, поточній реальності повітряних пасажирських перевезень, вважаємо за доцільне, дослідити концепцію поняття багажу в авіаційному законодавстві та механізмів, які дозволяють звільнення або обмеження відповідальності, а також обставини, які призводять до скасування ліміту компенсації.

Стан опрацювання. Теоретичні питання, пов'язані з правовим регулюванням міжнародних пасажирських авіаперевезень, неодноразово привертала увагу вітчизняних науковців, зокрема: О.В. Баранчук-Петросової, Д.Ю. Маркуш, Н.В. Моїсєєвої, І.В. Островської, О.А. Радченка, О.П. Радчук, Н.В. Моїсєєвої та ін.

Серед зарубіжних дослідників міжнародно-правових механізмів регулювання авіаційного перевезення пасажирів та багажу слід відзначити доробки таких учених, як Ж. Ізе, Х. Кетца, К. Коха, У. Магнуса, Р. Род'єра, Ж.-П. Тосі, К.М. Шмиттгоффа, Р. Шмідта, К. Цвайгерта, та ін.

Незважаючи на таку кількість різнопланових досліджень, присвячених проблемам міжнародно-правового регулювання авіаційних перевезень пасажирів та багажу, наразі відсутнє комплексне теоретико-правове дослідження питання міжнародно-правового регулювання відповідальності авіаперевізника за зареєстрований багаж пасажирів.

Метою цієї статті є дослідження нормативної регламентації міжнародно-правового регулювання відповідальності авіаперевізника за зареєстрований багаж пасажирів.

Виклад основного матеріалу. Багаж – це поняття, яке не визначено ні конвенційними нормами, ні законодавством Європейського союзу. Використання фрахтових термінів може свідчити

про відсутність чіткої регламентованості у питаннях відповідальності за втрату чи пошкодження багажу [7].

Визначення поняття багажу у публічних договорах частіше за все базується на його пункті призначення і залежить від того, який режим відповідальності до нього застосовується [8]. Дійсно, конвенційне законодавство встановлює відповідальність авіаперевізників виключно за зареєстрований багаж, але ним не визначено конкретних деталей щодо місткості багажу та предметів, які можна перевозити [9].

Французький юрист – науковець Рене Родьє визначає багаж у простому розумінні – як речі, які мандрівник бере з собою, реєструє, довіряє перевізнику або зберігає при собі [10, с. 2].

Співвітчизник Р. Родьє Жан-Паскаль Тосі зауважував, що у Варшавській конвенції немає визначення понять «багаж» і «вантаж» [10, с. 3]. Але з аналізу норм Конвенції можна зробити висновок, що ці поняття є тотожними, за винятком двох випадків, що стосуються права розпоряджатися багажем під час перевезення та звільнення від відповідальності у випадках, передбачених статтею 23, пункт 2 Варшавської конвенції.

Рене Шмідт зазначає, що багаж є предметом договору перевезення, який супроводжує пасажир, тоді як вантаж є предметом незалежного договору перевезення. Вантаж, певним чином, є розширенням початкового договору перевезення з пасажиром, і, як зазначає Шмідт, його додатковий характер дозволяє йому існувати незалежно від договору перевезення пасажиром [4, с. 4].

Це визначення включає багаж у договір перевезення пасажиром, але не визначає вміст багажу. Немає жодних обмежень щодо характеру речей, що відправляються, за винятком міркувань безпеки. Посилення безпеки в аеропортах призвело до створення спеціальних правил перевезення багажу. У результаті пасажирів стикаються з численними вимогами авіакомпаній і національного законодавства.

Авіакомпанії визначають характеристики багажу, який пасажирів можуть перевозити під час подорожі. Перевізники можуть застосовувати два типи норм провозу зареєстрованого багажу. Перший називається «концепцією ваги» і обмежує дозволена вагу багажу, належного пасажиром, в кілограмах. У цій системі не важлива кількість валіз, головне не перевищити поріг кілограмів, встановлений авіакомпанією. Зазвичай вага багажу не повинна перевищувати 20-30 кг [11, с. 23].

З іншого боку, доволі часто авіакомпанії застосовують систему «поштучного багажу», яка обмежує кількість багажу відповідно до обраного класу салону та додає цю вимогу до ліміту кілограмів. Загалом, економ-клас традиційних авіакомпаній і бюджетних рейсів дозволяє перевозити максимум одну одиницю багажу на одного пасажиром [11, с. 25].

Якщо пасажир не дотримується цих вимог, перевізник залишає за собою право відмовити в реєстрації багажу. Авіакомпанії суворо ставляться до норм провозу багажу. Додаткова норма на кг або одиницю багажу буде відображена на стійці авіакомпанії або, якщо вона недоступна, на веб-сайті.

Кожна авіакомпанія встановлює власні стандарти щодо розмірів багажу, дозволеного в багажному відсіку або в салоні. Пасажиром забороняється провозити в салоні рідини, ємність яких перевищує 100 мл [11, с. 27].

Деяке обладнання для дітей чи осіб з особливими потребами не можна брати в салон літака. Це стосується інвалідних візків і певного обладнання, призначеного для пересування або допомоги. Стаття 12 Регламенту (далі – Регламент) [5] передбачає, що у випадку втрати або пошкоджено такого обладнання під час реєстрації в аеропорту або транспортування на борту повітряного судна, пасажир, якому це обладнання належить, отримує компенсацію відповідно до норм міжнародного права, законодавства ЄС та національного права. Слід зауважити, що документ не надає переліку чи чіткого розуміння про яке саме допоміжне обладнання для людей з особливими потребами в ньому йдеться. Таке обладнання реєструється разом із іншим багажем та описується у посадковому талоні.

Осіб з обмеженими можливостями пересування можна супроводжувати до підніжжя літака на інвалідному візку, який їм належить або надається адміністрацією аеропорту. Незважаючи на специфічний характер цих предметів, їх коштовність та крихкість, авіаперевізник не застосовує додаткових засобів збереження цього вантажу, а перевозить його так само як інший багаж. З цього слідує, що Регламентом [5] регламентує однаковий правовий режим до обладнання для осіб з особливими потребами та до інших видів багажу, оскільки воно піддається таким самим процедурам під час транспортування чи зберігання, як і звичайний багаж. У разі пошкодження такого виду багажу, Регламент посилається на застосування міжнародного права, права ЄС та національного права, тому багаж регулюється виключно конвенційним правом. На нашу думку, специфіка обладнання для людей з особливими потребами, вимагає вдосконалення законодавства щодо умов його реєстрації, перевезення та відшкодування збитків у разі його пошкодження чи втрати.

Крім того, пасажери мають можливість подорожувати зі своїми домашніми тваринами. Живі тварини можуть перебувати в салоні разом з пасажиром, якщо вони не перевищують певну вагу, або подорожувати у трюмі літака. IATA запровадила резолюції щодо транспортування живих тварин. Відповідно до правил IATA тварини вважаються багажем [12].

Цікавим є те, що конвенційне право не розрізняє багаж за призначенням. Відповідно до статті 17 §2 Монреальської конвенції багаж ділиться на зареєстрований та незареєстрований багаж [2, с. 11].

Жан Ізе визначає зареєстрований багаж як багаж, про який подбав камердинер під час реєстрації; він зобов'язується доставити його до місця призначення в належному стані та протягом необхідного терміну [11, с. 55].

Варшавська конвенція, визначала суворий алгоритм реєстрації багажу та видачі підтверджуючих документів. Згодом така процедура була визнана занадто формалізованою, багажна квитанція містила широкий перелік обов'язкової інформації про багаж. Перевізник мав вказати вагу та кількість валіз, що прямо впливало на розрахунок ліміту відповідальності останнього у разі втрати, затримки чи пошкодження багажу. Крім того, серед обов'язкових атрибутів багажної квитанції було зазначення місця та дати видачі, назви та юридичної адреси перевізника (перевізників) і, перш за все, вказівку на те, що транспорт підлягає режиму відповідальності, встановленому цією Конвенцією. Крім того, у разі декларування вартості багажу, ця обставина в обов'язковому порядку повинна була відображатися у багажній квитанції. Принципова аксесуарність багажної квитанції була обов'язковою з точки зору формальності, оскільки вона повинна була містити номер проїзного квитка пасажира.

Ще одна особливість полягала в тому, що перевізник на кожний багаж повинен був написати таку заяву: «Багаж видається власнику бюлетеня». Деякі науковці вважають, що таке формулювання, робить багажну квитанцію (бюлетень) схожою за своєю природою на гарантію на пред'явника [13, с. 6]. Цей формалізм був напрочуд жорстким, відсутність одного із пунктів призводила до усунення обмеження відповідальності авіаперевізника, тобто авіаперевізник не міг покладатися на обмеження або звільнення від відповідальності.

Згодом, передбачена Варшавською конвенцією процедура реєстрації багажу була значно спрощена. Перевізники більше не зобов'язувалися проводити додаткові процедури при реєстрації багажу, а зазначали про багаж у проїзному документі. Сьогодні ми бачимо, що пасажирські квитки взагалі стали безпаперовими [14].

Пасажири можуть навіть зареєструвати свій багаж у кіосках самообслуговування. Реєстрацію багажу можна здійснити без присутності персоналу авіакомпанії. Це нововведення було досягнуто шляхом відмови від будь-якого формалізму, передбаченого Монреальським протоколом.

Сьогодні кожний багаж має штрих-код, тому його легко можна знайти у разі втрати або неправильного направлення. Стаття 3 §3 Монреальської конвенції вимагає, щоб перевізник надавав пасажирові талон на кожну одиницю зареєстрованого багажу. Ця вимога не є формальністю у розумінні Варшавської конвенції, а лише маркуванням багажу, оскільки на практиці перевізник не дає цей аркуш пасажирові, а прикріплює його до багажу.

Стаття 3 §4 Монреальської конвенції вимагає від перевізника інформувати пасажира про настання відповідальності для авіаперевізника у разі втрати, пошкодження чи затримки багажу. Ця інформація зазвичай міститься і в квитку або, якщо вона недоступна, то на звороті посадкового талона у випадку електронного квитка.

Зареєстрований багаж не залишається у пасажира, а передається до багажного відділення літака. Пасажири не мають доступу до нього, його зберігають працівники перевізника. Сьогодні доцільніше говорити про субпідрядників, які перевозять багаж від реєстрації до багажного відділення літака. Авіакомпанія зберігає багаж з моменту його отримання до моменту доставки. Поняття «безпека» вантажу пояснює спеціальний режим відповідальності за зареєстрований багаж [15].

На рівні договірної відповідальності національне законодавство зазвичай передбачає, що перевізник несе відповідальність за наслідки зареєстрованого багажу, незалежно від способу транспортування. Однак слід зазначити, що, наприклад, у Франції, Верховний суд зазначив, що договір багажу є допоміжним до договору перевезення. Зобов'язання щодо результатів безпеки, викладені в договорі перевезення, певною мірою поширюються на багаж, яким опікується перевізник. Оскільки багаж є неживим предметом, доречніше говорити про суворі зобов'язання безпеки.

Зберігання багажу має допоміжний характер, пасажир передає володіння над своїм багажем перевізнику і з цього моменту пасажир фактично перестає бути володільцем багажу, але залишається його власником.. Завдяки теоретичним дослідженням концепції володіння, ми можемо зрозуміти мету запровадження системи відповідальності для авіаперевізників.

Стаття 17(2) Монреальської конвенції передбачає, що авіаперевізник несе сувору відповідальність за пошкодження зареєстрованого багажу, його знищення, втрату або затримку, лише якщо подія, яка спричинила такий негативний наслідок, сталася на борту повітряного судна або в будь-який час, коли зареєстрований багаж перебував у володінні перевізника. Авіакомпанія відповідає за перевезення зареєстрованого багажу пасажирів та несе відповідальність за багаж протягом усього періоду зберігання. Перевізник звільняється від відповідальності лише в тій мірі, в якій пошкодження спричинено природними явищами або властивими вадами багажу. Як і у випадках тілесних ушкоджень, перевізник звільняється від відповідальності, лише якщо винен потерпілий; це називається внутрішнім дефектом багажу.

Висновки. Дослідження нормативної регламентації міжнародно-правового регулювання відповідальності авіаперевізника за зареєстрований багаж пасажирів, здійснене в межах даної статті, наглядно демонструє недосконалість міжнародного законодавства щодо визначення понять і основних термінів, меж та обсягу відповідальності, що у свою чергу, слугує до неоднакового застосування норм та неправильного тлумачення явищ. З метою уникнення непорозумінь між пасажирів та авіакомпаніями, стандартизація більш ніж необхідна. Застосовуваний на сьогоднішній день режим, майже не змінився після Варшавської конвенції, прийнятої 1929 року. Багаж є основним джерелом суперечок між пасажирів та авіакомпаніями. Доцільним вбачається розроблення Міжнародною асоціацією повітряного транспорту більш конкретних правил перевезення багажу та меж відповідальності авіаперевізника під час авіаційного польоту, необхідних для заповнення прогалин в нині діючих регламентах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. More than 36 million bags were mishandled in 2024. Don't be part of the stats! URL: <https://www.gego.io/blogs/lost-luggage/more-than-36-million-bags-were-mishandled-in-2024-dont-be-part-of-the-stats> (дата звернення 12.03.2025).
2. Безлюдько І.О. Договір перевезення вантажу повітряним транспортом за цивільним правом України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». К., 2005. 20 с.
3. Гагський протокол 1955 РОКУ про поправки до Варшавської конвенції 1929 року про уніфікацію деяких правил щодо міжнародних повітряних перевезень. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU55011> (дата звернення 12.03.2025).
4. Regulation (EC) No 889/2002 of the European Parliament and of the Council of 13 May 2002 amending Council Regulation (EC) No 2027/97 on air carrier liability in the event of accidents. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2002/889/oj/eng> (дата звернення 15.03.2025).
5. Конвенція про уніфікацію деяких правил міжнародних повітряних перевезень. Конвенція, Міжнародний документ від 28.05.1999. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_594#Text (дата звернення 12.03.2025).
6. Регламент (ЕО) № 881/2002. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/ALL/?uri=CELEX:32002R0881> (дата звернення 12.03.2025).
7. Baggage Reference Manual (BRM). URL: <https://www.iata.org/en/publications/manuals/baggage-reference-manual> (дата звернення 12.03.2025).
8. Концепція та місія до 2025 року. URL: <https://www.icao.int/about-icao/Council/Pages/UA/vision-and-mission.aspx> (дата звернення 12.03.2025).
9. Конвенція про міжнародну цивільну авіацію 1944 р. Конвенція, Поправки, Міжнародний документ від 07.12.1944. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_038#Text (дата звернення 12.03.2025).
10. Поняття вантажу за договором перевезення вантажу. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/1169/1/lidovets.pdf> (дата звернення 13.03.2025).
11. Ручна поклажа і багаж: правила перевезення Wizz Air, МАУ, Ryanair та інших. Оновлено. URL: <https://epravda.com.ua/publications/2019/01/23/644539> (дата звернення 13.03.2025).
12. Регламент (ЄС) № 1107/2006 Європейського Парламенту та Ради від 5 липня 2006 року про права інвалідів та людей з обмеженими можливостями пересування під час подорожі повітряним транспортом. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2006/1107/oj/eng> (дата звернення 13.03.2025).
13. Цірат Г.В. Уніфікація норм міжнародного приватного повітряного права: сучасний стан та тенденції. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право та цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Київ, – 2019. 496 с.

14. IATA та ICAO розширюють співпрацю у впровадженні глобальних стандартів авіап перевезень небезпечних вантажів. URL: <https://www.aeroflap.com.br/uk/IATA-та-ICAO-розширюють-співпрацю-у-впровадженні-глобальних-стандартів-авіап перевезень-небезпечних-вантажів> (дата звернення 15.03.2025).
15. Конвенція про уніфікацію деяких правил міжнародних повітряних перевезень. Конвенція, Міжнародний документ від 28.05.1999. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_594#Text (дата звернення 14.03.2025).

РОЛЬ ДЕРЖАВИ У ЗНИЖЕННІ РІВНЯ ДТП: ПРАВОВІ АСПЕКТИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ МІЖНАРОДНИХ НОРМ

Наливайко О.І.,

кандидат юридичних наук, доцент,

старший науковий співробітник

Науково-дослідної лабораторії

з проблемних питань правоохоронної діяльності

Криворізького навчально-наукового інституту

Донецького державного університету внутрішніх справ,

ORCID: 0000-0002-2911-2108

Наливайко О.І. Роль держави у зниженні рівня ДТП: правові аспекти імплементації міжнародних норм.

Безпека дорожнього руху є одним із пріоритетних напрямів державної політики, що впливає на збереження життя громадян, розвиток транспортної системи та інтеграцію України до європейського правового простору. Впровадження міжнародних стандартів у сфері дорожнього руху є необхідним для зниження рівня дорожньо-транспортних пригод (ДТП) та покращення транспортної інфраструктури. Основними міжнародними документами у цій сфері є Віденська конвенція про дорожній рух, Європейська угода про міжнародні автомобільні перевезення небезпечних вантажів (ADR), Глобальний план дій з безпеки дорожнього руху ООН та директиви Європейського Союзу. Їх імплементація сприятиме підвищенню безпеки на дорогах України. Попри ухвалення законодавчих ініціатив, таких як Національна транспортна стратегія України до 2030 року, існує низка проблем, які перешкоджають ефективному впровадженню міжнародних стандартів. Насамперед, це недостатнє фінансування, що уповільнює модернізацію інфраструктури, встановлення систем відеофіксації порушень та розширення мережі безпечних пішохідних переходів. Важливою проблемою залишається неефективний контроль за дотриманням правил дорожнього руху, зокрема через корупційні фактори та обмежені можливості правоохоронних органів. Недостатньо ефективна правозастосовча практика та низький рівень відповідальності водіїв також сприяють поширенню порушень. Окрім цього, національна система сертифікації транспортних засобів та підготовки водіїв не повною мірою відповідає європейським стандартам, що ускладнює процес гармонізації законодавства. Для покращення ситуації необхідно здійснити комплекс заходів, що включають гармонізацію законодавства з європейськими нормами, впровадження сучасних технологій (відеофіксація, інтелектуальні транспортні системи, «розумні» світлофори), посилення адміністративної відповідальності за порушення правил дорожнього руху, розвиток дорожньої інфраструктури та популяризацію культури безпечного руху серед громадян. Реалізація цих заходів дозволить значно підвищити рівень безпеки на дорогах, знизити аварійність та адаптувати транспортну систему України до європейських стандартів.

Ключові слова: безпека дорожнього руху, міжнародні стандарти, Віденська конвенція, транспортна стратегія, відеофіксація порушень, інтелектуальні транспортні системи, адміністративна відповідальність, дорожня інфраструктура, правова культура, європейська інтеграція.

Nalyvaiko O.I. The role of the state in reducing the level of road traffic accidents: legal aspects of the implementation of international norms.

Road traffic safety is one of the priority areas of state policy, affecting the preservation of citizens' lives, the development of the transport system, and Ukraine's integration into the European legal space. The implementation of international standards in road traffic safety is essential for reducing the number of road traffic accidents (RTAs) and improving transport infrastructure. The main international documents in this field include the Vienna Convention on Road Traffic, the European Agreement concerning the International Carriage of Dangerous Goods by Road (ADR), the UN Global Plan for Road Safety, and European Union directives. Their implementation will contribute to increasing road safety in Ukraine. Despite the adoption of legislative initiatives such as the National Transport Strategy of Ukraine until 2030, several issues hinder the effective implementation of international standards. The primary challenge is insufficient funding, which slows down infrastructure modernization, the installation of traffic violation monitoring systems, and the expansion of safe pedestrian crossings. Ineffective control over compliance with traffic regulations remains a significant problem, particularly due to corruption

factors and the limited capacity of law enforcement agencies. In addition, weak law enforcement practices and low driver accountability contribute to widespread violations. Furthermore, the national system of vehicle certification and driver training does not fully comply with European standards, complicating the process of legislative harmonization. To improve the situation, a set of measures must be implemented, including harmonizing legislation with European norms, introducing modern technologies (video surveillance, intelligent transport systems, «smart» traffic lights), strengthening administrative responsibility for traffic violations, developing road infrastructure, and promoting a culture of safe traffic among citizens. The implementation of these measures will significantly enhance road safety, reduce accident rates, and adapt Ukraine's transport system to European standards.

Key words: road traffic safety, international standards, Vienna Convention, transport strategy, traffic violation monitoring, intelligent transport systems, administrative responsibility, road infrastructure, legal culture, European integration.

Постановка проблеми. Безпека дорожнього руху є одним із ключових показників розвитку та благополуччя суспільства, оскільки вона безпосередньо впливає на життя та здоров'я громадян, економічну стабільність та соціальну гармонію. Високий рівень дорожньо-транспортних пригод (ДТП) не лише призводить до людських втрат, але й завдає значних економічних збитків державі. За останні роки в Україні спостерігається тривожна тенденція щодо кількості ДТП, що підкреслює актуальність дослідження ролі держави у зниженні рівня аварійності на дорогах. Держава відіграє вирішальну роль у формуванні та реалізації політики безпеки дорожнього руху. Це включає розробку та впровадження нормативно-правових актів, контроль за їх дотриманням, розвиток інфраструктури, освітні програми для учасників дорожнього руху та інтеграцію міжнародних стандартів безпеки. Імплементация міжнародних норм є важливим аспектом, оскільки вона дозволяє переймати передовий досвід інших країн та адаптувати його до національних умов, сприяючи підвищенню ефективності заходів з безпеки.

Метою дослідження є аналіз правових аспектів участі держави у зниженні рівня ДТП через імплементацию міжнародних норм, виявлення основних проблем і пропозиції щодо шляхів їх вирішення для підвищення безпеки дорожнього руху в Україні.

Стан опрацювання проблематики показує, що безпека дорожнього руху та роль держави в її забезпеченні є предметом досліджень багатьох науковців. Дослідники, які вивчали роль держави у зниженні рівня дорожньо-транспортних пригод та імплементацию міжнародних норм безпеки дорожнього руху: Давидова Н., Дженчако Т., Когут В., Непомнящий О., Рейцен Є., Рудик М., Тюфанова Н., Христюк М., Шрамко С. та інші. Ці науковці зробили вагомий внесок у дослідження безпеки дорожнього руху та ролі держави у зниженні рівня ДТП.

Дослідження правових аспектів імплементации міжнародних норм у державну політику безпеки дорожнього руху є актуальним та необхідним кроком для зниження рівня ДТП в Україні.

Виклад основного матеріалу. Безпека дорожнього руху є ключовим елементом державної політики, що безпосередньо впливає на життя та здоров'я громадян, економічний розвиток країни та стан дорожньої інфраструктури. Високий рівень дорожньо-транспортних пригод (ДТП) в Україні підкреслює необхідність удосконалення правового регулювання, впровадження сучасних стандартів та створення ефективних механізмів державного контролю. Держава відіграє провідну роль у забезпеченні безпеки дорожнього руху через розробку відповідних законодавчих актів, контроль за їх виконанням та адаптацію міжнародних стандартів до національної правової системи. Основні напрями державної політики у цій сфері включають нормативно-правове регулювання безпеки дорожнього руху, впровадження інженерно-технічних заходів для покращення дорожньої інфраструктури, підвищення рівня підготовки водіїв та відповідальності учасників дорожнього руху, а також інформаційно-просвітницькі кампанії для формування культури безпеки на дорогах.

Відповідно до Закону України «Про дорожній рух», основною метою державної політики у цій сфері є забезпечення безпеки учасників дорожнього руху, що передбачає реалізацію комплексних заходів [1]. Національні ініціативи з безпеки дорожнього руху є важливою складовою державної політики, спрямованої на зниження аварійності та збереження людських життів. Вони включають розробку і впровадження нових нормативно-правових актів, які адаптують європейські стандарти безпеки до українських умов [2, с. 579–583].

Україна, як учасниця міжнародних угод, зобов'язана впроваджувати міжнародні норми у сфері безпеки дорожнього руху. Це є важливим кроком для зниження рівня ДТП та покращення ситуації на дорогах. Впровадження в Україні державної політики щодо зниження тяжкості наслідків дорожньо-транспортних пригод є актуальним завданням [3]. Важливість державної політики у сфері безпеки дорожнього руху підкреслюється також у матеріалах Всеукраїнської науково-практичної конференції «Державна політика у сфері убезпечення дорожнього руху: теорія, законодавство,

практика», де розглянуто теоретичні та практичні аспекти забезпечення безпеки на дорогах [4]. Державна політика у сфері безпеки дорожнього руху є комплексом заходів, спрямованих на створення безпечних умов для всіх учасників дорожнього руху, зниження аварійності та мінімізацію негативних наслідків ДТП. Ефективна реалізація цієї політики вимагає постійного вдосконалення нормативно-правової бази, впровадження сучасних технологій та тісної співпраці з міжнародними організаціями.

Міжнародні стандарти безпеки дорожнього руху відіграють ключову роль у формуванні національного законодавства, спрямованого на підвищення безпеки на дорогах та зниження кількості дорожньо-транспортних пригод (ДТП). Різні міжнародні організації, такі як Організація Об'єднаних Націй (ООН), Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ), Міжнародна організація автомобільного транспорту (IRU) та Європейська економічна комісія (ЄЕК ООН), розробляють стандарти та рекомендації, які сприяють уніфікації правил дорожнього руху та підвищенню його безпеки.

Одним із фундаментальних документів у цій сфері є Віденська конвенція про дорожній рух, підписана 8 листопада 1968 року. Ця конвенція встановлює основні правила дорожнього руху та спрямована на їх уніфікацію на міжнародному рівні, що полегшує міжнародний рух транспортних засобів та підвищує загальну безпеку на дорогах. Україна є учасницею цієї конвенції, що зобов'язує її дотримуватися встановлених міжнародних стандартів у сфері дорожнього руху [5]. Іншим важливим документом є Європейська угода про міжнародні автомобільні перевезення небезпечних вантажів (ADR), яка регулює питання безпечного транспортування небезпечних матеріалів [6]. Ця угода встановлює вимоги до пакування, маркування та перевезення небезпечних вантажів, що мінімізує ризики під час їх транспортування та забезпечує безпеку як учасників дорожнього руху, так і навколишнього середовища.

Глобальний план дій з безпеки дорожнього руху ООН, відомий як Decade of Action for Road Safety, містить рекомендації щодо державної політики у сфері безпеки дорожнього руху [7, с. 1-2]. Цей план закликає країни впроваджувати ефективні стратегії та заходи для зниження смертності та травматизму на дорогах, підкреслюючи важливість міжнародної співпраці та обміну передовим досвідом. Директиви Європейського Союзу також відіграють значну роль у підвищенні безпеки автомобільних доріг та контролю за технічним станом транспортних засобів. Ці директиви встановлюють стандарти щодо будівництва та обслуговування доріг, технічного огляду транспортних засобів та підготовки водіїв, що сприяє зниженню кількості ДТП та підвищенню загальної безпеки на дорогах.

Україна активно працює над адаптацією свого законодавства до міжнародних стандартів безпеки дорожнього руху. Зокрема, була схвалена Національна транспортна стратегія України на період до 2030 року, яка передбачає підвищення безпеки на дорогах та зменшення рівня смертності від ДТП [8]. Ця стратегія включає заходи щодо вдосконалення інфраструктури, підвищення якості підготовки водіїв, посилення контролю за технічним станом транспортних засобів та впровадження сучасних технологій для забезпечення безпеки дорожнього руху. Впровадження європейських підходів до підготовки водіїв, контролю за технічним станом автомобілів та організації дорожнього руху є важливим етапом інтеграції України до європейського транспортного простору. Це включає гармонізацію національних стандартів з європейськими, впровадження сучасних методик навчання водіїв та забезпечення відповідності транспортних засобів встановленим технічним вимогам.

Міжнародні стандарти безпеки дорожнього руху мають значний вплив на формування та розвиток національного законодавства України у цій сфері. Адаптація та впровадження цих стандартів сприяють підвищенню безпеки на дорогах, зниженню кількості ДТП та інтеграції України до міжнародного транспортного співтовариства.

Імплементация міжнародних норм у сфері безпеки дорожнього руху є важливим кроком для підвищення рівня безпеки на дорогах України. Однак, цей процес супроводжується низкою проблем, які уповільнюють інтеграцію міжнародних стандартів у національне законодавство та практику. Однією з основних проблем є недостатнє фінансування заходів з безпеки дорожнього руху [9]. Обмеженість бюджетних ресурсів призводить до затримки модернізації дорожньої інфраструктури та впровадження сучасних технологій, що негативно впливає на загальний рівень безпеки на дорогах. Це ускладнює реалізацію міжнародних стандартів, які вимагають сучасної інфраструктури та технологічного забезпечення. Крім того, існує проблема недостатнього контролю за виконанням норм та правил дорожнього руху. Відсутність ефективних механізмів нагляду та контролю знижує ефективність впроваджених норм, що призводить до їх ігнорування учасниками дорожнього руху. Це свідчить про необхідність посилення контролюючих органів та впровадження сучасних систем моніторингу. Проблеми з правозастосуванням також є суттєвою перешкодою [10, с. 163-170]. Недостатня відповідальність водіїв за порушення правил дорожнього руху, а також неефективність судової системи у розгляді таких справ, призводять до зниження дисципліни на дорогах. Це

вимагає реформування системи правозастосування та підвищення відповідальності за порушення. Слабка інтеграція з європейськими практиками є ще однією проблемою. Українська система сертифікації транспортних засобів і підготовки водіїв не повністю відповідає стандартам ЄС, що ускладнює процес гармонізації національного законодавства з європейським. Це потребує перегляду та оновлення існуючих стандартів і процедур. Низький рівень правової культури водіїв та пішоходів також ускладнює дотримання правил безпеки. Брак освітніх програм та інформаційних кампаній призводить до недостатнього усвідомлення важливості дотримання правил дорожнього руху, що негативно впливає на загальний рівень безпеки. Усі ці фактори вимагають комплексного підходу до вирішення проблем імплементації міжнародних норм у сфері безпеки дорожнього руху в Україні. Необхідно забезпечити належне фінансування, посилити контроль та правозастосування, адаптувати національні стандарти до європейських та підвищити рівень правової культури серед учасників дорожнього руху.

Для ефективного зниження рівня дорожньо-транспортних пригод (ДТП) в Україні необхідно здійснити комплекс заходів, спрямованих на вдосконалення державної політики у сфері безпеки дорожнього руху.

По-перше, важливою є гармонізація законодавства з європейськими стандартами. Адаптація норм українського законодавства до вимог Європейського Союзу, зокрема щодо безпеки транспортних засобів, технічного огляду та підготовки водіїв, сприятиме підвищенню рівня безпеки на дорогах. Впровадження європейських стандартів дозволить забезпечити відповідність транспортної системи України міжнародним вимогам та покращити якість надання транспортних послуг.

По-друге, впровадження сучасних технологій є ключовим аспектом підвищення безпеки дорожнього руху [11, с. 11–17]. Використання систем відеофіксації порушень, інтелектуальних транспортних систем (ITS) та «розумних» світлофорів дозволить ефективніше контролювати дотримання правил дорожнього руху та оперативно реагувати на порушення. Це сприятиме зниженню кількості ДТП та підвищенню дисципліни серед учасників дорожнього руху.

По-третє, посилення адміністративної відповідальності є необхідним для забезпечення дотримання правил дорожнього руху. Збільшення штрафів та посилення контролю за порушеннями сприятиме підвищенню відповідальності водіїв та зменшенню кількості правопорушень [12, с. 102–110]. Ефективна система адміністративних стягнень є важливим елементом превентивних заходів у сфері безпеки дорожнього руху.

По-четверте, розвиток дорожньої інфраструктури є основою для забезпечення безпеки на дорогах [13, с. 67–79]. Модернізація доріг, облаштування безпечних пішохідних переходів та створення велодоріжок сприятимуть зниженню аварійності та покращенню умов для всіх учасників дорожнього руху. Інвестиції в інфраструктуру є довгостроковим вкладенням у безпеку та комфорт громадян.

По-п'яте, популяризація культури безпеки на дорогах є важливим аспектом у формуванні відповідальної поведінки учасників дорожнього руху [14]. Проведення інформаційних кампаній, освітніх програм та заходів, спрямованих на підвищення обізнаності щодо правил дорожнього руху, сприятиме формуванню свідомого ставлення до безпеки на дорогах. Це дозволить зменшити кількість ДТП, пов'язаних з людським фактором.

Реалізація зазначених заходів дозволить Україні ефективніше боротися з високим рівнем ДТП та створити безпечне середовище для всіх учасників дорожнього руху. Комплексний підхід до вдосконалення державної політики у сфері безпеки дорожнього руху є запорукою збереження життя та здоров'я громадян, а також підвищення якості транспортної системи країни [15].

Безпека дорожнього руху є однією з ключових сфер державної політики, що безпосередньо впливає на збереження життя та здоров'я громадян, соціально-економічний розвиток країни та її інтеграцію до європейського правового простору [16]. Аналіз міжнародних стандартів у сфері дорожнього руху засвідчує необхідність їх впровадження в українське законодавство для ефективного зниження рівня дорожньо-транспортних пригод. Попри значні зусилля у цьому напрямі, Україна стикається з низкою проблем, які уповільнюють цей процес: недостатнє фінансування заходів з модернізації дорожньої інфраструктури, слабкий контроль за дотриманням норм дорожнього руху, правозастосовчі труднощі, недостатня інтеграція з європейськими стандартами та низький рівень правової культури водіїв і пішоходів [17]. Ці фактори вимагають системного підходу та ухвалення стратегічних рішень на рівні державної політики.

Для підвищення рівня безпеки на дорогах необхідно реалізувати низку заходів, які відповідають міжнародним стандартам. Насамперед це гармонізація законодавства України з європейськими нормами, що передбачає адаптацію правил технічного огляду, підготовки водіїв, вимог до транспортних засобів та інфраструктури. Важливим кроком є впровадження сучасних технологій, таких як системи відеофіксації порушень, інтелектуальні транспортні системи (ITS), «розумні» світлофо-

ри та автоматизовані механізми контролю. Це дозволить ефективніше регулювати дорожній рух та підвищити відповідальність учасників. Посилення адміністративної відповідальності за порушення правил дорожнього руху є необхідним кроком у боротьбі з правопорушеннями та зниженням аварійності на дорогах. Розвиток дорожньої інфраструктури, зокрема модернізація дорожнього покриття, облаштування безпечних пішохідних переходів, створення велодоріжок, є критично важливим елементом державної політики у цій сфері. Водночас важливим аспектом є формування культури безпеки серед громадян шляхом проведення інформаційних кампаній, освітніх програм та посилення уваги до превентивних заходів.

Висновки. Ефективна державна політика у сфері безпеки дорожнього руху має базуватися на комплексному підході, який поєднує правові, технічні, адміністративні та освітні заходи. Врахування міжнародного досвіду та адаптація найкращих практик дозволять Україні створити безпечне середовище для всіх учасників дорожнього руху та суттєво знизити рівень ДТП. Інтеграція до європейських стандартів, інноваційні технології та стратегічний розвиток дорожньої інфраструктури сприятимуть підвищенню ефективності транспортної системи країни та забезпеченню сталого розвитку суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про дорожній рух: Закон України від 30.06.1993 р. № 3353-XII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3353-12>.
2. Кожевникова Н.В. Державне управління забезпеченням безпеки дорожнього руху в Україні: проблеми та перспективи. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 6. С. 579–583. URL : <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2024/12/96.pdf>.
3. Шрамко С.С. Впровадження в Україні державної політики щодо зниження тяжкості наслідків дорожньо-транспортних пригод. *Вісник асоціації кримінального права України*. 2022. № 18(2).
4. Державна політика у сфері убезпечення дорожнього руху: теорія, законодавство, практика». Харків : Інститут підготовки кадрів, 2021. 133 с. URL: https://ivpz.kh.ua/wp-content/uploads/2022/01/Bezpeka_DR.pdf.
5. Конвенція про дорожній рух від 08.11.1968 р. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_041.
6. Європейська угода про міжнародні перевезення небезпечних вантажів внутрішніми водними шляхами (ВОПНВ): Угода Ради Європи від 26.05.2000 р: станом на 17.11.2009 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_169#Text.
7. Tiwari, G. (2011). Road Safety: Decade of Action with Research. *International Journal of Injury Control and Safety Promotion*, 18(1), 1-2.
8. Про схвалення Національної транспортної стратегії України на період до 2030 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 30.05.2018 р. № 430-р. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/430-2018-p>.
9. Рудак Ю.В. Аналіз впливу заходів з організації дорожнього руху на аварійність. 2021. URL: <http://elartu.tntu.edu.ua/handle/lib/35371>.
10. Ділігул А. Загальнотеоретичний аналіз практики правозастосування. Механізм практики правозастосування. *Grail of science*. 2024. № 41. С. 163–170.
11. Системи відеофіксації порушень ПДР: міжнародний досвід та перспективи впровадження в Україні. *Авто і закон*. 2021. № 4. С. 11–17.
12. Колодяжний М.Г. Адміністративні стягнення за порушення правил дорожнього руху: міжнародний досвід та перспективи реформування. *Безпека дорожнього руху: матер. наук.-практ. конф. (м. Київ, 10 жовтня 2021 р.)*. К.: НАВС, 2021. С. 102–110.
13. Інвестиційні проекти у сфері безпеки дорожнього руху: аналітичний огляд. *Інститут економічних досліджень*. 2020. С. 67–79.
14. Мамка Г. Штрафи за нетверезе керування. Що не так? *Юридична газета*. URL : <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/shtrafi-za-netvereze-keruvannya-shcho-ne-tak-.html>
15. Наливайко О.І., Сеньків О.М. Теоретико-прикладні проблеми тлумачення Конституції України та законів України Конституційним судом України. *Молодий вчений*. 2015. № 2(6). С. 813–816.
16. Наливайко І.О. Роль держави у забезпеченні соціальних стандартів та гарантій: теоретико-правові аспекти та світовий досвід. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2023. № 2 (123). С. 151–155.
17. Наливайко О.І. Порівняльно-правовий аналіз реалізації процедури імпідменту. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2011. № 3. С. 61–70.

ПРИНЦИПИ ПРАВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ЯК КРИТЕРІЇ ОЦІНКИ ЕФЕКТИВНОСТІ ПРАВОВОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

Ніколенко Л.М.,
провідний науковий співробітник
відділу господарсько-правових досліджень
проблем економічної безпеки,
Державна установа «Інститут економіко-правових
досліджень імені В.К. Макутова
Національної академії наук України»
ORCID: 0000-0002-3437-6968

Ніколенко Л.М. Принципи права Європейського Союзу як критерії оцінки ефективності правової інтеграції.

Стаття присвячена дослідженню принципів права Європейського Союзу як критеріїв оцінки ефективності правової інтеграції України. У зв'язку з активізацією євроінтеграційного курсу держави особливо актуальним стає питання гармонізації національного законодавства з правовими стандартами Європейського Союзу. Зокрема, дослідження акцентує увагу на таких основоположних принципах, як верховенство права, правова визначеність, пропорційність, субсидіарність, законність, солідарність, пряма дія та взаємне визнання. Визначено, що принципи дозволяють оцінити відповідність українського законодавства стандартам ЄС, виявити невідповідності та запропонувати механізми їх усунення. Наголошено, що ці принципи є не лише нормативними орієнтирами, а й практичними інструментами оцінки відповідності українського законодавства європейським стандартам. Верховенство права забезпечує пріоритет європейських норм над національним законодавством у разі конфлікту, а принцип правової визначеності гарантує стабільність і передбачуваність правових норм. Принцип пропорційності допомагає уникати надмірного втручання держави у права громадян, а принцип субсидіарності врівноважує розподіл повноважень між Європейським Союзом та державами-членами. Принцип прямої дії сприяє імплементації норм Європейського Союзу безпосередньо в національному правопорядку, а взаємне визнання рішень та правових актів забезпечує ефективну співпрацю між правовими системами.

Запропоновано комплексний методологічний підхід до інтеграції, який включає системну оцінку правової адаптації, інституційної готовності та громадянської інформованості, а також використання правових категорій (правова культура, безпека, рівність). Окреслено практичні рекомендації, такі як створення експертних комісій, використання цифрових технологій для аналізу законодавства та розробка дорожньої карти адаптації.

Доведено, що застосування зазначених принципів сприятиме підвищенню рівня правової відповідності України до норм Європейського Союзу, оптимізації імплементаційних механізмів та забезпеченню належного рівня правової інтеграції, що є необхідною умовою для вступу України до ЄС.

Ключові слова: європейський політико-правовий простір, трансформація, інтеграція, Європейський Союз, принципи, верховенство права, пропорційність.

Nikolenko L.M. Principles of European Union law as criteria for assessing the effectiveness of legal integration.

The article is devoted to the study of the principles of European Union law as criteria for assessing the effectiveness of Ukraine's legal integration. In connection with the intensification of the state's European integration course, the issue of harmonizing national legislation with the legal standards of the European Union is becoming particularly relevant. In particular, the study focuses on such fundamental principles as the rule of law, legal certainty, proportionality, subsidiarity, legality, solidarity, direct effect and mutual recognition. It is determined that the principles allow assessing the compliance of Ukrainian legislation with EU standards, identifying inconsistencies and proposing mechanisms for their elimination. It is emphasized that these principles are not only normative guidelines, but also practical tools for assessing the compliance of Ukrainian legislation with European standards. The rule of law ensures the priority of European norms over national legislation in the event of a conflict, and the principle of legal certainty guarantees the stability and predictability of legal norms. The principle of proportionality helps to avoid excessive state interference in citizens' rights, and the principle of subsidiarity balances the distribution of powers between the European Union and the Member States.

The principle of direct action promotes the implementation of European Union norms directly in the national legal order, and mutual recognition of decisions and legal acts ensures effective cooperation between legal systems.

A comprehensive methodological approach to integration is proposed, which includes a systematic assessment of legal adaptation, institutional readiness and citizen awareness, as well as the use of legal categories (legal culture, security, equality). Practical recommendations are outlined, such as the creation of expert commissions, the use of digital technologies for the analysis of legislation and the development of an adaptation roadmap.

It is proven that the application of these principles will contribute to increasing the level of legal compliance of Ukraine with European Union norms, optimizing implementation mechanisms and ensuring the appropriate level of legal integration, which is a necessary condition for Ukraine's accession to the EU.

Key words: European political and legal space, transformation, integration, European Union, principles, rule of law, proportionality.

Постановка проблеми. Процес інтеграції України у європейський економічний та політико-правовий простір буде успішним за умови, якщо національний правопорядок відповідатиме принципам права Європейського Союзу (далі – ЄС). Тому, по-перше, у зв'язку з новим етапом євроінтеграції України актуальним стає питання адаптації національного законодавства до права ЄС. Визначення ефективності цієї адаптації потребує чітких критеріїв, серед яких центральне місце займають принципи права ЄС. По-друге, принципи права ЄС (верховенство права, правова визначеність, пропорційність, субсидіарність тощо) грають ключову роль у гармонізації правових систем держав-членів ЄС та держав-кандидатів. Вони дозволяють оцінити рівень відповідності національного законодавства європейським стандартам. По-третє, відсутність єдиного методологічного підходу до оцінки ефективності правової інтеграції створює труднощі у практичній імплементації норм ЄС. Дослідження ролі принципів права як інструментів такої оцінки допоможе розробити методику аналізу відповідності українського законодавства праву ЄС. По-четверте, забезпечення належного рівня правової інтеграції є однією з вимог для вступу України до ЄС. Аналіз принципів права ЄС як критеріїв оцінки ефективності інтеграційного процесу сприятиме вдосконаленню правових реформ та оптимізації процесу імплементації норм ЄС. По-п'яте, застосування принципів права ЄС у національній правовій системі потребує відповідної інституційної та правової адаптації, що є викликом для державних органів, судової системи та правозастосовної практики. Розгляд цього питання допоможе визначити оптимальні механізми імплементації європейських правових стандартів.

Таким чином, дослідження спрямовано на вирішення нагальних теоретичних та практичних проблем у сфері європейської правової інтеграції України, що робить її актуальною як для науковців, так і для законодавців та державних інституцій.

Стан дослідження. Питання принципів права ЄС неодноразово ставали предметом дослідження вчених, таких як: Л.Л. Богачова, Н.Ю. Борейко, С.М. Задорожна, О.В. Зайчук, М.І. Козюбра, В.В. Колесніченко, А.М. Колодій, Л.А. Луць, О.М. Москаленко, В.І. Муравйов, О.А. Назаренко, Н.М. Оніщенко, Р.А. Петров, С.П. Погребняк, О.В. Старчук, О.В. Стрельцова, О.Д. Тихомиров, О.О. Уварова, М.Г. Хаустова, І.В. Яковюк, К.В. Яловий та ін. Незважаючи на широкий інтерес вчених до даної тематики, питання принципів права ЄС залишається досить актуальним особливо як критерій оцінки ефективності правової інтеграції.

Метою статті є дослідження принципів права ЄС як критеріїв оцінки ефективності правової інтеграції.

Виклад основного матеріалу. Європейська інтеграція України є стратегічним напрямом розвитку держави, одним із ключових напрямків її зовнішньої та внутрішньої політики, що передбачає гармонізацію національного законодавства з правовою системою ЄС. Принципи права ЄС виступають як визначальні критерії оцінки ефективності цього процесу. Вони слугують фундаментом для забезпечення правової визначеності, стабільності та передбачуваності, а також сприяють економічній та політичній інтеграції України до спільного європейського простору та є критеріями для оцінки відповідності національного законодавства стандартам ЄС.

Принципи права ЄС є не лише правовими нормами, а й інструментом формування європейської ідентичності та цінностей. Вони відображають основні ідеали ЄС, такі як демократія, справедливість, співпраця та повага до прав людини, створюють єдність між державами-членами, одночасно забезпечуючи послідовне застосування законів у всьому ЄС. Вони включають такі принципи, як:

принцип верховенства права – є фундаментальним принципом ЄС, який забезпечує перевагу європейського права над національним у разі конфлікту. Ефективність правової інтеграції можна вимірювати ступенем визнання і застосування цього принципу в національних правових системах.

Наприклад, кількість справ, у яких національні суди застосовують норми ЄС замість суперечливих національних законів, або рівень скасування національних актів, що суперечать праву ЄС. Якщо законодавство країни-члена суперечить європейському праву, суди цієї країни повинні застосовувати європейське право, навіть якщо це потребує скасування або зміни національного законодавства. Цей принцип є основою для ефективної правової інтеграції, оскільки він забезпечує, що всі держави-члени працюють в рамках єдиних правил. Порушення цього принципу негативно впливає на правову інтеграцію в ЄС. Деякі вчені пропонують для відновлення довіри до правової системи ЄС використовувати механізми [1], такі як процедура за ст. 7 Договору про ЄС, яка передбачає можливість вживання санкцій проти держави-члена, яка порушує фундаментальні принципи ЄС, включаючи верховенство права, демократію та права людини. Вказана процедура складається з двох етапів: Європейська Рада може визнати, що в державі-члені є «тяжке порушення» принципів ЄС; застосування санкції, такі як призупинення права голосу цієї країни в Раді ЄС [2]. Встановлення такого механізму спрямовано на відновлення довіри до правової системи ЄС, оскільки демонструє, що ЄС готовий захищати свої принципи, навіть якщо це потребує вживання жорстких заходів. Показником ефективності впровадження цього принципу може бути частка гармонізованих норм у законодавстві держави, наприклад, відсоток директив ЄС, імplementованих у національне право. Отже, у країнах-кандидатах, таких як Україна, оцінка відповідності законодавства *acquis communautaire* є прямим відображенням цього принципу;

принцип законності – дотримання закону як основи демократичного суспільства. Він гарантує, що всі дії органів державної влади (уряду, суду тощо) ґрунтуються на законі та що ніхто не стоїть над законом. У демократичному суспільстві цей принцип є основоположним, оскільки він гарантує верховенство права [3, с. 118–121], тобто закони однаково застосовуються до всіх, у тому числі до урядовців. Для України прийняття цього принципу означає забезпечення того, щоб її правова система працювала прозоро, а закони виконувались справедливо, без корупції чи свавільних рішень;

принцип субсидіарності – регулює розподіл повноважень між ЄС та державами-членами та означає, що рішення повинні прийматися на найнижчому можливому рівні (національному чи локальному), якщо це не менш ефективно, ніж на рівні ЄС. Цей принцип передбачає баланс між наданням ЄС достатніх повноважень для досягнення загальних цілей і збереження автономії держав-членів [4, с. 242–249]. Принцип субсидіарності може слугувати важливим інструментом для оцінки ефективності правової інтеграції, оскільки він демонструє, наскільки гармонійно розподіляються повноваження між ЄС та державами-членами. Якщо існують часті конфлікти між ЄС та державами-членами щодо компетенції, це свідчить про невизначеність у застосуванні принципу субсидіарності. Наприклад, якщо ЄС вторгається у справи, які можуть бути ефективно вирішені на національному рівні, це може підривати довіру до правової системи ЄС [5, с. 111–121]. Слід підкреслити, якщо ЄС намагається стандартизувати всі аспекти життя, ігноруючи специфіку окремих країн, це може призвести до протестів та підриву довіри до інтеграційних процесів. Наприклад, у питаннях податкової політики або соціальної політики держави-члени часто потребують гнучкості. Ефективність інтеграції, за допомогою цього принципу, можна виміряти через те, як держави зберігають автономію в сферах, де ЄС не має виключної компетенції, і водночас співпрацюють у спільних сферах. Принцип субсидіарності може слугувати критерієм для оцінки ефективності правової інтеграції шляхом аналізу чіткості розподілу повноважень, ефективності дій ЄС, участі громадян та регіональних органів, а також збалансованості між єдністю та різноманітністю у правовій системі ЄС;

принцип пропорційності – вимагає, щоб будь-які дії, вжиті органом влади (наприклад, урядом або судом), були пропорційними меті, яку він прагне досягти, тобто, обмеження владних повноважень у межах потреби. Наприклад, якщо уряд накладає обмеження на особисті свободи (наприклад, під час пандемії), ці обмеження мають бути необхідними, а не надмірними. У контексті інтеграції в ЄС цей принцип допомагає запобігти надмірним діям з боку національних інституцій або інституцій ЄС. Для України це означає забезпечення того, щоб закони та політика не накладали непотрібного тягаря на громадян або бізнес. Ефективність інтеграції залежить від того, чи зберігається баланс між вимогами ЄС і можливостями національних систем. Надмірна централізація чи недостатня адаптація можуть свідчити про неефективність;

принцип солідарності – спрямований на співпрацю та взаємну допомогу між державами-членами. Солідарність відображає ідею про те, що країни-члени повинні співпрацювати та підтримувати одна одну, особливо під час скрути. Наприклад, під час кризи біженців ЄС закликав країни-члени розділити відповідальність за прийом біженців. Так само під час економічних криз заможніші країни надавали фінансову допомогу тим, хто переживав труднощі. Для України прийняття цього принципу означає участь у загальноєвропейських ініціативах і демонстрацію готовності співпрацювати з іншими державами-членами;

принцип прямої дії – є одним із фундаментальних принципів права ЄС. Він передбачає, що окремі положення європейського права можуть бути безпосередньо застосовані у національних судах, навіть якщо вони не були транспоновані у національне законодавство. Цей принцип забезпечує, щоб права громадян ЄС були захищені незалежно від того, чи правильно держави-члени виконують свої зобов'язання щодо імплементації європейського права [6]. Наприклад, регламенти ЄС мають пряму дію автоматично, оскільки вони є обов'язковими для всіх держав-членів без необхідності транспозиції [7, с. 32–35]. Директиви можуть мати пряму дію лише у випадках, коли вони не були правильно транспоновані в національне законодавство. Принцип прямої дії може слугувати важливим інструментом для оцінки ефективності правової інтеграції, оскільки він демонструє, наскільки національні суди та органи влади визнають і застосовують норми ЄС без посередництва національного законодавства. Це можна оцінити через аналіз судової практики: кількість справ, де застосовувалися норми права ЄС, та їхній вплив на національні рішення. Як правило, у нових державах-членах зростає кількість звернень до Суду ЄС, що свідчить про поглиблення інтеграції і це можна спостерігати на прикладі рішень українських судів. Якщо національні суди послідовно застосовують принцип прямої дії і забезпечують захист прав та законних інтересів, це свідчить про високий рівень правової інтеграції. Навпаки, якщо суди ігнорують або обмежують застосування цього принципу, це може призвести до порушення єдності правового поля. Принцип прямої дії може слугувати критерієм для оцінки ефективності правової інтеграції шляхом аналізу доступності європейського права для громадян, якості транспозиції директив, ефективності захисту прав та рівномірності застосування європейського права у всіх державах-членах;

принцип взаємного визнання – цей принцип гарантує, що правові акти, рішення та судові рішення, прийняті в одній державі-члені, визнаються та поважаються в інших [8, с. 3–6]. Наприклад, німецьке судове рішення має бути виконане у Франції без необхідності повторного судового розгляду. Цей принцип спрощує транскордонні взаємодії, такі як торгівля, подорожі та судові спори. Для України узгодження з цим принципом означає забезпечення того, щоб її правова система могла визнавати та виконувати закони та рішення ЄС, що має вирішальне значення для безперешкодної інтеграції до єдиного ринку ЄС.

Вищевказані принципи є основою для оцінки ефективності правової інтеграції України. Зокрема, вони дозволяють виявити невідповідність між національним законодавством та правовим полем ЄС, а також запропонувати механізми їх усунення. Наприклад, якщо українські закони допускають надмірне використання влади державними органами, це може порушити принцип пропорційності або у разі не визнання судових рішень інших країн ЄС, то це порушує принцип взаємного визнання.

Для України ці принципи особливо важливі, оскільки вони є дорожньою картою для приведення її правової системи у відповідність зі стандартами ЄС.

Для ефективної інтеграції України у правове поле ЄС необхідно застосувати комплексний методологічний підхід, який враховує особливості національної правової системи та вимоги *Acquis Communautaire*. Такий підхід повинен реалізовуватися за основними напрямками:

1) Системна оцінка ефективності інтеграції, цей напрям спрямований на проведенні систематичного оцінювання того, наскільки ефективно Україна інтегрується в законодавчу базу ЄС та передбачає аналіз трьох ключових аспектів:

правова адаптація – стосується оцінки того, наскільки національне законодавство України відповідає *Acquis Communautaire*. Наприклад, Україна має забезпечити відповідність свого законодавства у сфері торгівлі, охорони навколишнього середовища, прав людини та інших сфер принципам та стандартам ЄС. Метою такого аналізу є виявлення прогалин або невідповідностей між українським законодавством і вимогами ЄС, та запропонування змін для їх гармонізації;

інституційна готовність – передбачає оцінку того, чи спроможні українські державні установи (наприклад, суди, регуляторні органи, правоохоронні органи) запровадити та забезпечити виконання принципів та стандартів ЄС. Наприклад, якщо ЄС вимагає незалежної судової системи, Україна має оцінити, чи справді її суди є незалежними та вільними від політичного впливу;

громадянська інформованість – досліджує, наскільки громадяни України поінформовані про свої права та обов'язки в контексті інтеграції до ЄС. Наприклад, громадяни повинні розуміти, як членство в ЄС вплине на їхнє повсякденне життя, як-от доступ до ринків праці ЄС, захист споживачів або екологічні права. Підвищення громадянської обізнаності має вирішальне значення, оскільки поінформовані громадяни можуть вимагати від уряду відповідальності за впровадження реформ.

2) Використання правових категорій та принципів права. Для формування візії європейського майбутнього України важливо використовувати такі правові категорії, як:

правова культура – розвиток усвідомлення значущості дотримання принципів права ЄС. Наприклад, сприяння повазі до верховенства права, прозорості та підзвітності в управлінні;

правова безпека – забезпечення стабільності та прогнозованості правового регулювання. Наприклад, підприємства, які працюють в Україні, повинні мати можливість покладатися на чіткі та обов'язкові правила, як це було б у країнах-членах ЄС. Правова безпека зменшує невизначеність і стимулює інвестиції, як внутрішні, так й іноземні;

правова рівність – гарантія недискримінації та рівного доступу до правосуддя. Наприклад, усі громадяни, незалежно від статі, етнічної приналежності чи соціально-економічного статусу, повинні мати рівний доступ до правосуддя та державних послуг. Правова рівність є фундаментальним принципом ЄС і має бути відображена в правовій системі України.

Шляхи усунення невідповідностей між українським законодавством та *Acquis Communautaire* можуть бути різними, це може бути створення спеціальних комісій з експертів з різних державних установ, юристів та представників наукового суспільства. Їх діяльність повинна бути спрямована на аналіз чинних законів, виявлення невідповідностей принципам ЄС та розробка пропозицій щодо їх усунення. Також, цифрові технології, в тому числі штучний інтелект можуть бути застосовані, наприклад, для сканування юридичних текстів, визначення невідповідностей та пропонування змін. Такий підхід зекономить час і забезпечить точність визначення сфер, які потребують реформування. З метою чіткого планування етапів адаптації законодавства потрібно розробити дорожню карту, яка буде містити чіткий графік і план дій для адаптації законодавства України до принципів та стандартів ЄС. Наприклад, дорожня карта може окреслювати короткострокові цілі (перегляд окремих законів протягом шести місяців) і довгострокові цілі (досягнення повної відповідності протягом п'яти років). Вони допоможуть скоординувати зусилля різних державних органів і забезпечать стабільний прогрес у напрямку інтеграції.

У той же час, правова система України має унікальні особливості, які можуть не повністю відповідати принципам та стандартам ЄС. Систематично оцінюючи ефективність інтеграції, дотримуючись законодавчих принципів та усуваючи невідповідності, Україна має змогу стати державою, де панує верховенство права, що сприятиме доступу до єдиного ринку ЄС, залученню іноземних інвестицій, підвищенню рівня правового захисту громадян відповідно до європейських стандартів, а також зміцненню демократичних інституцій.

Висновки. На підставі вищезазначеного, можна підкреслити, що принципи права ЄС є не лише теоретичною основою для правової інтеграції, але й практичними інструментами для оцінки її ефективності. Їх дотримання та впровадження дозволить забезпечити верховенство права, стабільність правового регулювання, підвищити рівень правового захисту громадян та сприяти економічному та політичному розвитку країни. Для успішного наближення до ЄС необхідно застосувати системний методологічний підхід, який включає аналіз невідповідностей, розробку стратегій їх усунення та посилення інституційної бази. Впровадження таких підходів дозволить Україні ефективно інтегруватися у правове поле ЄС та забезпечити стає європейське майбутнє.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Kochenov D., Pech L. Upholding the Rule of Law in the EU: On the Commission's 'Pre-Article 7 Procedure' as a Timid Step in the Right Direction. 11 May 2015. *Foundation Robert Schuman*. URL: <https://www.robert-schuman.eu/en/european-issues/356-upholding-the-rule-of-law-in-the-eu-on-the-commission-s-pre-article-7-procedure-as-a-timid-step-in-the-right-direction>.
2. Договір про Європейський Союз від 07.02.1992 р. *Офіційний сайт Верховної Ради України. Законодавство*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text.
3. Ніколенко Л.М. Верховенство права як основоположний принцип права та економіки: *Актуальні проблеми господарського права і господарського процесу*: матеріали круглого столу (м. Київ, 9 листопада 2018 р.) К.: Видавництво Ліра-К, 2018. С. 118–121.
4. Назаренко О.А. (2015). Загальні принципи права ЄС в правовій системі ЄС. *Правове регулювання економіки*. № 15. С. 242–249.
5. Саракуца М.О. Компетенція Європейського Союзу та контроль національних парламентів за її реалізацією. *Наукові інновації та передові технології*. 2022. № 2 (4). С. 111–121.
6. Judgment of the European Court of 5 February 1963. - NV Algemene Transport-en Expeditie Onderneming van Gend & Loos v Netherlands Inland Revenue Administration. Reference for a preliminary ruling: Tariefcommissie – Pays-Bas. Case 26–62. *Eur-lex*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:61962CJ0026>.
7. Конституційні акти Європейського Союзу (в редакції Лісабонського договору) / пер. Г. Друзенка та С. Друзенко; за заг. ред. Г. Друзенка. Київ: «К.І.С.», 2010. 536 с.
8. Колесніченко В. Принципи права Європейського Союзу: загальнотеоретичне дослідження: автореф. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Одеса: Одеська національна юридична академія, 2010. 22 с.

ОБМЕЖЕННЯ ІМУНІТЕТІВ МОРСЬКИХ ТА ПОВІТРЯНИХ СУДЕН

Переверзєва О.С.,

кандидат юридичних наук, старший дослідник,

старший науковий співробітник

відділу міжнародного права та права Європейського Союзу,

Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України

ORCID: 0000-0002-4857-6469

Переверзєва О.С. Обмеження імунітетів морських та повітряних суден.

Метою статті є визначення правової природи обмеження імунітету морських та повітряних суден. Це передбачає вирішення ряду завдань: дослідити понятійний апарат імунітету держави, імунітету морського судна, імунітету повітряного судна; проаналізувати міжнародно-правове регулювання імунітету морських та повітряних суден; визначити причини та виклики, з якими стикаються державні морські та повітряні судна щодо обмеження їхнього імунітету відповідно до міжнародного права; розглянути практику спорів у трибуналах щодо обмеження імунітету державних морських суден; обмеження імунітету повітряних суден у контексті перевезення нелегальних мігрантів. Комплексне вивчення принципу міжнародного права – імунітету держави в контексті морських та повітряних суден дозволило розкрити правову природу імунітету морських та повітряних суден, види імунітету держав, проаналізувати міжнародно-правове регулювання імунітету морських та повітряних суден, висвітлена практика розглядів спорів стосовно обмеження імунітету морських та повітряних суден. Імунітет морських і повітряних суден як принцип міжнародного права забезпечує захист державного флоту та авіації від юрисдикції іноземних держав. При цьому абсолютний імунітет характерний для морських і повітряних суден, що використовуються виключно для державних цілей (військові літаки, рятувальні операції), вони не підлягають затриманню, арешту чи іншим формам юрисдикції. Водночас обмежений імунітет стосується морських та повітряних суден в тому випадку, коли використовуються для комерційних перевезень, а також у разі порушення принципів і норм міжнародного морського та повітряного права.

Важливе значення також належить захисту суверенітету держави; забезпеченню свободи морських та авіаперевезень, їх безпеки; дипломатичних та гуманітарних місій. Проте, в сучасних умовах обмеження імунітету морських та повітряних суден поступово зіштовхується з сучасними викликами через відповідальність за екологічну шкоду, судових прецедентів, боротьби з незаконною діяльністю на морі та в повітрі, санаційних обмежень та політичного тиску, зміну політичної ситуації на міжнародній арені, тому ці виклики демонструють актуальність дослідження.

Ключові слова: імунітет держави, міжнародне морське право, міжнародне повітряне право, цивільна авіація, перевезення, ІКАО, ІМО, ООН, обмеження імунітету морського та повітряного судна, відповідальність держав, контроль, безпека мореплавства, юрисдикція, міграція, тимчасові заходи, держава, міжнародний трибунал з морського права, міжнародний суд ООН.

Pereverzyeva O.S. Limitation of immunities of sea and aircraft vessels.

The legal nature of the immunity of sea and aircraft vessels, the types of immunity of states are studied, the international legal regulation on the immunity of sea and aircraft vessels is analyzed, the practice of disputes regarding the limitation of the immunity of sea and aircraft vessels is highlighted. Immunity of ships and aircraft is a principle of international law, as it provides protection of the state fleet and aviation from the jurisdiction of foreign states. Important importance also depends on the protection of the sovereignty of the state; ensuring freedom of sea and air transportation and security; diplomatic and humanitarian missions. However, in modern conditions, the limitation of the immunity of sea and aircraft vessels is gradually faced with modern challenges due to liability for environmental damage, judicial precedents, the fight against illegal activities at sea and in the air, remedial restrictions and political pressure, changes in the political situation in the international arena, therefore, these challenges demonstrate the relevance of research. Restriction of aircraft immunity is carried out when there is a risk of transporting illegal migrants or a threat to national security. The immunity of state aircraft is not absolute – it can be limited in cases where the aircraft is used for actions that are contrary to international law or violate the sovereignty of another state.

The function of states is to ensure the legal status of sea and aircraft, protect their immunity and comply with international obligations regarding security and law and order. The issue of state immunity

in international law has been relevant for many years, because the practice of non-subordination of one state to the legal order of another has been developed since ancient times and is based on the principle "equal has no power over equal". But at a certain time, theories began to arise regarding the fact that it is worth distinguishing the activities of the state as the bearer of sovereign power from those cases when it acts as a private person, that is, within the limits of private law. Jurisdiction regarding the latter actions was carried out according to the law of the place of the court deciding the case, and therefore the immunity of the state ceased to be absolute.

Key words: state immunity, international maritime law, international air law, civil aviation, transportation, ICAO, IMO, UN, limitation of immunity of sea and aircraft, responsibility of states, control, maritime safety, jurisdiction, migration, provisional measures, state, international tribunal on the law of the sea, international court of the United Nations.

Постановка проблеми. Обмеження імунітету морських суден у сучасних умовах зумовлене необхідністю забезпечення екологічної безпеки, боротьби з незаконною діяльністю та відповідальністю держав за шкоду морському середовищу, спричинену їхніми суднами. Хоча військові та державні судна користуються захистом, судовою практика та міжнародні угоди поступово звужують сферу їхнього імунітету. Основні сучасні тенденції обмеження імунітету залежать від відповідальності за екологічні порушення, за боротьбу з незаконною діяльністю (піратство, контрабанда, нелегальна міграція), судових прецедентів щодо арешту державних суден, посилення контролю за військовими кораблями у мирний час тощо.

Обмеження імунітету повітряних суден у сучасних умовах пов'язане з боротьбою проти тероризму, санкціями, екологічними нормами та судовими процесами щодо державних боргів. Хоча державні повітряні судна користуються імунітетом, зростає кількість винятків, коли цей імунітет може бути обмежений в силу різних причин зокрема у випадках порушення принципів та норм міжнародного права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Питанням обмеження імунітету морських та повітряних суден присвячено праці таких вітчизняних та зарубіжних учених: О. Борщевська, М. Буроменський, О. Буткевич, О. Григоров, О. Задорожний, В. Денисов, Н. Камінська, Н. Малишева, О. Переверзева, Т. Сироїд, С. Бро, У. Кёлер, С. Мюрфи, С. Росенн, Д. Стюарт, К. Тамс, С. Форест, Р. Хіггінс, Г. Хафнер та ін. У науковій літературі бракує досліджень щодо практики розгляду спорів щодо обмежень імунітетів морських та повітряних суден.

Формування мети і завдань статті. Мета статті полягає у визначенні правової природи обмеження імунітету морських та повітряних суден.

Для досягнення означеної мети необхідно вирішити такі завдання:

дослідити понятійний апарат імунітету держави, імунітету морського судна, імунітету повітряного судна;

проаналізувати міжнародно-правове регулювання щодо імунітету морських та повітряних суден;

визначити причини та виклики, з якими стикаються державні морські та повітряні судна щодо обмеження їхнього імунітету відповідно до міжнародного права;

розглянути практику спорів у трибуналах щодо обмеження імунітету державних морських суден;

обмеження імунітету повітряних суден у контексті перевезення нелегальних мігрантів.

Вони сприятимуть комплексному вивченню принципу міжнародного права – імунітету держави в контексті морських та повітряних суден.

Виклад основного матеріалу. Вперше концепцію державного імунітету було закріплено в Брюссельській конвенції для уніфікації деяких правил щодо імунітету державних суден від 10 квітня 1926 року з наступними доповненнями. З неї випливає, що абсолютний державний імунітет – це право держави користуватися своїм суверенітетом у повному обсязі, включаючи всі державні, в тому числі майнові, інституції [1, с. 78].

В енциклопедії міжнародного права В.Н. Денисов зазначив, що імунітет держави – це звільнення від повинності, недоторканість – принцип міжнародного права, який полягає у звільненні іноземної держави від юрисдикції іншої держави; впливає із засад суверенітету державного [2, с. 514].

Питання імунітету держави в міжнародному праві є актуальним уже протягом багатьох років, адже практика непідпорядкування однієї держави правопорядку іншої склалася ще в давні часи і засновується на принципі «рівний немає влади над рівним». Та в певний час почали виникати теорії стосовно того, що варто відрізняти діяльність держави як носія суверенної влади від тих випадків, коли вона діє як приватна особа, тобто в межах приватного права. Судочинство щодо ос-

танніх дій здійснювалося згідно з правом місця суду, що вирішує справу, а отже, імунітет держави припинив бути абсолютним [12, с. 1].

Імунітет держави у широкому застосуванні – це принцип, згідно з яким до держави або її органів не може бути заявлений позов в іноземному суді без її згоди. Будь-яка держава, як суверен, не може бути підпорядкована судовій юрисдикції іншого суверена (іншої держави) окрім випадків, коли держава з власної волі погодилась підпорядкувати себе юрисдикції іноземних судів. У міжнародному праві цей принцип сформульований як «*par in parem non habet imperium*» – рівний над рівним не має влади. Цей принцип знаходить своє певне відображення у Віденській конвенції про представництво держав і їх відносини з міжнародними організаціями універсального характеру від 14 березня 1975 р., Віденській конвенції про консульські зносини від 24 квітня 1963 р., Віденській конвенції про дипломатичні зносини від 18 квітня 1961 р., Конвенції про спеціальні місії 1969 р. Загальний принцип міжнародного права «рівний над рівним не має влади і юрисдикції» ґрунтується на суверенітеті кожної держави. Види (теорії) розуміння судового імунітету держави: абсолютний імунітет передбачає, що пред'явлення позову до іноземної держави, забезпечення позову і звернення стягнення на майно іноземної держави може бути допущено виключно за згодою цієї держави; функціональний (обмежений) імунітет передбачає, втрату судового імунітету державою у випадках, коли вона є стороною правовідносин, як приватна особа. Здебільшого це договірні правовідносини зовнішньоекономічної діяльності. Однак, у випадках діяльності держави як суверена зберігається абсолютний імунітет [3].

Імунітет морських і повітряних суден стосується їхньої захищеності від примусового виконання або судового переслідування в іноземних державах. Ці питання регулюється міжнародним правом та національним законодавством, зокрема міжнародними конвенціями та звичаєвими нормами. Водночас існують обмеження цього імунітету, які залежно від обставин можуть застосовуватись на морські та повітряні судна. Визначимо правову природу імунітету морських суден – це принцип міжнародного права, згідно з яким військові та державні судна, користуються захистом від юрисдикції іноземних судів та органів влади.

Проаналізуємо основні види імунітету згідно принципам і нормам міжнародного морського права, зокрема абсолютний (повний) імунітет – повний захист від юрисдикції, незалежно від характеру діяльності судна та функціональний (обмежений) імунітет – застосовується лише до дій, пов'язаних з виконанням суверенних функцій держави. В міжнародному морському праві абсолютний імунітет стосується морських суден, які належать державам і використовуються для некомерційних цілей (державні або військові судна), зазвичай мають повний імунітет. Судна не підлягають арешту, обшуку чи конфіскації в іноземних портах, а обмежений імунітет, стосується державних суден, які використовуються для комерційних цілей (перевезення вантажів, пасажирів), його імунітет може бути обмеженим. Це закріплено в положеннях Конвенції ООН про юрисдикційні імунітети держав та їх власності від 2004 р. [4]. Імунітет може бути знятий, якщо позови стосуються права власності чи фінансових зобов'язань судна. У випадку зіткнення чи іншої шкоди, завданої судном, обмеження імунітету застосовуються згідно з Конвенцією ООН з морського права 1982 р. [5].

Відповідно до статті 95 та 96 Конвенції ООН з морського права від 1982 р. встановлюють імунітет для військових кораблів у відкритому морі та імунітет для суден, які перебувають на некомерційній державній службі. Відповідно п. 2 статті 16 Конвенції ООН про юрисдикційні імунітети держав та їх власності від 2004 р. закріплено п.1. не застосовується щодо військових, допоміжних кораблів або інших суден, що належать державі або експлуатованих ним і використовуваних на цьому етапі, виключно на державній некомерційній службі. Резолюції Міжнародної морської організації (ІМО) посилюють вимоги до державних суден у сфері екологічного контролю та безпеки мореплавства.

Цікавою з погляду міжнародного правосуддя є справа «ARA Libertad» від 15 грудня 2012 р. (Аргентина проти Гани). Фрегат «ARA Libertad» Аргентини був затриманий у Гані через борговий спір, але Міжнародний трибунал з морського права (далі – Трибунал) своїм рішенням визнав його імунітет [6].

Так, 15 грудня 2012 р. відбулося засідання Трибуналу, який виніс рішення по справі «ARA Libertad» (Аргентина проти Гани). 1 жовтня 2012 р. фрегат «ARA Libertad» прибув у порт м. Теми, поблизу м. Аккри (Гана). Відхід судна з цього порту, який був заплановано на 4 жовтня 2012 року не здійснився, тому що був затриманий органами влади Гани відповідно до рішення Вищого суду м. Аккри.

30 жовтня 2012 року Аргентина порушила арбітражне провадження проти Гани щодо затримання фрегата. 14 листопада 2012 р. Аргентина подала запит про призначення тимчасових заходів згідно пункт 5 статті 290 Конвенції ООН з морського права 1982 р. до Трибуналу.

Держави можуть також обрати врегулювання спорів в Міжнародному суді ООН, шляхом формування *ad hoc* арбітражу для розгляду міжнародних спорів згідно з Додатком VII Конвенції ООН з

морського права або «спеціального» арбітражу згідно з Додатком VIII Конвенції ООН з морського права [7, с. 188]. Крім того, Палата із спорів щодо морського дна володіє виключною юрисдикцією щодо спорів, пов'язаних із діяльністю в Районі морського дна, більш детальна категоризація яких, закріплена в статті 187 Конвенції [8, с. 45].

І Гана, і Аргентина є державами-учасницями Конвенції ООН з морського права від 1982 р. однак ці держави не обрали однакову процедуру вирішення спорів. Відповідно до Розділу 2 частини XV розглядається як основа системи врегулювання спорів, утвореної Конвенцією. Пункт 1 статті 287 Конвенції передбачає, що держава, яка підписує, ратифікує Конвенцію або приєднується до неї, може шляхом письмової заяви обрати один або кілька судових органів для врегулювання спорів щодо тлумачення або застосування Конвенції.

Конвенція передбачає, що сторони спору мають прийняти арбітраж відповідно до Додатку VII Конвенції. Створення арбітражного суду може зайняти деякий час і очікувати створення такого арбітражного суду, тому будь-яка сторона спору може, відповідно до умов, встановлених Конвенцією, звернутись до Міжнародного трибуналу з морського права та призначити тимчасові заходи відповідно до пункту 5 статті 290 Конвенції «До формування арбітражу, до якого спір передається на підставі цього розділу, будь-який суд або арбітраж за домовленістю сторін або, якщо такої домовленості не було досягнуто протягом двох тижнів з моменту подання запиту на тимчасові заходи, Міжнародний трибунал з морського права, а стосовно діяльності в Районі – палата зі спорів, пов'язаних з морським дном, можуть призначити, змінити або скасувати тимчасові заходи відповідно до цієї статті, якщо вони вважають, що *prima facie* арбітраж, який повинен бути сформований, володітиме юрисдикцією і що цього вимагає терміновість ситуації. Після свого формування арбітраж, на розгляд якого передано спір, може змінити, скасувати або підтвердити ці тимчасові заходи, діючи відповідно до пунктів 1–4» [9, с. 216].

15 грудня 2012 року Трибунал постановив, що «на цій стадії провадження Трибуналу не потрібно остаточно встановлювати існування прав, на які претендує Аргентина, і все ж, перш ніж призначити тимчасові заходи, Трибунал повинен переконатися, що положення, на які посилається сторона спору, є *prima facie*, щоб забезпечити підставу, на якій може базуватися юрисдикція арбітражу згідно з Додатком VII (параграф 60).

Виявивши, що «арбітражний суд за Додатком VII *prima facie* матиме юрисдикцію» (параграф 67), Трибунал перевіряє, чи терміновість ситуація потребує вжиття тимчасових заходів. У цьому контексті Трибунал вважає, зокрема, що «відповідно до загального міжнародного права, а військовий корабель користується імунітетом» (параграф 95) і що «будь-який акт, який перешкоджає силою, а військовий корабель є джерелом конфлікту, який може ставити загрозу дружнім відносинам між державами» (параграф 97).

Трибунал доходить висновку, що «за обставин цієї справи, відповідно до п. 5 статті 290 Конвенції терміновість ситуації вимагає призначення Трибуналом тимчасових заходів, які забезпечать повне дотримання застосовних норм міжнародного права, таким чином зберігаючи відповідні права сторін» (параграф 100).

Таким чином, у постанові від 15 грудня 2012 року Трибунал, прийняв рішення відповідно до Додатку VII щодо застосування тимчасових заходів відповідно до п. 5 статті 290 Конвенції, таким чином Гана повинна негайно звільнити фрегат «ARA Libertad» та забезпечити, щоб командир і екіпаж залишили порт у м. Теми та морські райони, які знаходяться під юрисдикцією Гани; надання Аргентиною та Ганою первинного звіту не пізніше 22 грудня 2012 року до Трибуналу згідно параграфу 103; рішення про те, що кожна сторона несе власні витрати.

Можна зробити висновок про те, що Трибунал визнав, що Гана порушила суверені права Аргентини, і зобов'язав Гану виконати його рішення. Після цього, фрегат «ARA Libertad» був звільнений і повернувся до Аргентини. Затримання фрегату призвело до порушення принципів та норм міжнародного права, але військові кораблі мають імунітет від затримання відповідно статті 32 Конвенції ООН з морського права від 1982 року.

Проаналізуємо правову природу імунітету повітряних суден – це принцип міжнародного права, згідно з яким певні категорії повітряних суден, зокрема військові та державні, звільняються від юрисдикції іноземних держав.

Відповідно до статті 3 Чиказької конвенція про міжнародну цивільну авіацію від 1944 р. (ІКАО) цивільні та державні повітряні судна чітко розмежовані. Державні (військові, митні, поліцейські) судна не можуть літати над територією іншої держави без її дозволу [10]. Отже, державні літаки не підлягають арешту чи затриманню, якщо вони виконують державні функції. Відповідно п.3.стаття 3 Конвенції ООН про юрисдикційні імунітети держав та їх власності від 2004 р. конвенція не завдає шкоди імунітетам, якими відповідно до міжнародного права користується держава щодо повітряних суден чи космічних об'єктів, що належать державі. Монреальська конвенція про боротьбу з неза-

конними актами, спрямованими проти безпеки цивільної авіації від 1971 р. дозволяє затримання повітряних суден, якщо вони використовуються для незаконної діяльності (перевезення зброї, терористів чи санаційних товарів та нелегальних мігрантів) та ін. [11].

При розгляді спорів про компенсацію за шкоду або порушення міжнародних авіаційних правил, імунітет повітряного судна може бути обмежений відповідно до положень Чиказької конвенції про міжнародну цивільну авіацію від 1944 р. та Монреальської конвенції про уніфікацію деяких правил міжнародних повітряних перевезень від 1999 р.

Якщо досліджувати обмеження імунітету повітряних суден у контексті перевезення нелегальних мігрантів, то можна зазначити, що держави мають право відмовити у в'їзді повітряному судну, якщо є ризик перевезення нелегальних мігрантів або загрози національній безпеці. Імунітет державних повітряних суден не є абсолютним – він може бути обмежений у випадках, коли літак використовується для дій, що суперечать міжнародному праву або порушують суверенітет іншої держави. Держава може відмовити у доступі до повітряного простору або посадці, якщо рейс порушує імміграційне законодавство або міжнародні угоди. Депортаційні місії можуть призводити до дипломатичних конфліктів, якщо вони здійснюються без належного узгодження з державою, яка приймає мігрантів. Міжнародні організації та міжнародні суди можуть розглядати такі випадки як порушення прав людини, що може спричинити санкції або обмеження щодо держав, які здійснюють примусові депортації.

У випадку перевезення пасажирів із підробленими документами або без віз, держави можуть вимагати депортації пасажирів за рахунок авіакомпанії (такі норми діють у ЄС, США та інших країнах). Якщо авіакомпанія перевозить нелегальних мігрантів, держава прибуття може вимагати від авіакомпанії депортувати пасажирів та накласти штрафи або санкції на перевізника. У випадку гуманітарних криз держави можуть відмовитися від імміграційних обмежень та надавати тимчасовий притулок мігрантам (наприклад, у випадку воєнних конфліктів).

Можна зробити висновок про те, що абсолютний імунітет повітряного судна не підлягає затриманню, арешту чи іншим формам юрисдикції, а обмежений імунітет на повітряні судна застосовується лише тоді, коли судно виконує комерційні функції або порушуються принципи й норми міжнародного повітряного права.

Висновки. Правовий статус морських та повітряних суден є важливою складовою міжнародного морського та повітряного права. Морські та повітряні судна, що використовуються виключно для державних цілей (військові літаки, рятувальні операції) мають абсолютний імунітет. Обмежений імунітет стосується морських та повітряних суден в тому випадку, коли використовуються для комерційних перевезень.

Обмеження імунітету залежить від функціонального підходу, зокрема імунітет залежить від мети використання морського та повітряного судна – державна чи комерційна; від згоди держав, за умов, якщо держава судна добровільно відмовляється від нього та у разі порушення принципів і норм міжнародного права. Зокрема, це стосується незаконного використання військових кораблів та літаків, порушень екологічних норм і стандартів, що становлять підстави для обмеження імунітету.

Функція держави полягає саме у забезпеченні належного правового статусу морських та повітряних суден, захисту їх імунітету та дотримання міжнародних зобов'язань щодо гарантій безпеки і правопорядку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Борщевська О. Судовий імунітет держави в розгляді приватноправових спорів за участю іноземних осіб. *Господарське право та процес*. № 3. 2021. С. 78.
2. Денисов В.Н. Імунітет держави. *Енциклопедія міжнародного права*. Академперіодика. К. 2017. Т. 2. С. 514.
3. Ступак О. Судовий імунітет держави. К. 2022. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2022_prezent/Prezentatsiia_15_16_09_2022_Stupak.pdf.
4. Конвенція ООН про юрисдикційні імунітети держав та їх власність від 02 грудня 2004 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_e50#text.
5. Конвенція ООН з морського права від 1982 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>.
6. "Ara libertad" case (Argentina v. Ghana). International tribunal for the law of the sea Tribunal international du droit de la mer itlos/press 188 15 december 2012 URL: https://www.itlos.org/fileadmin/itlos/documents/press_releases_english/pr_188_e.pdf.
7. Murphy S. International judicial bodies for resolving disputes between states. The Oxford handbook of international adjudication / Romano C.P.R., Karen J.A., Shany Y. (eds.). Oxford: Oxford university press, 2013. P. 182–207.

8. Rosenne Sh. *Provisional Measures in International Law: The International Court of Justice and the International Tribunal for the Law of the Sea*. New York: Oxford University Press, 2004. 241 p.
9. Галімурка П.І. Механізм призначення тимчасових заходів у спорах щодо тлумачення або застосування конвенції ООН з морського права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія ПРАВО. 2023 Вип. 76: част. 2. С. 216.
10. Chicago Convention on International Civil Aviation of 1944 (ICAO) URL: https://www.icao.int/publications/documents/7300_orig.pdf.
11. Convention for the suppression of unlawful acts against the safety of civil aviation (with Final Act of the International Conference on Air Law held under the auspices of the International Civil Aviation Organization at Montreal in September 1971). URL: <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20974/volume-974-I-14118-english.pdf>.
12. Ведькал В.А., Гадірлі Т.А. Імунітет держави, його види та концепції реалізації. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 9. С. 1.

УДК: 32:341.67

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.191>

УКРАЇНСЬКА ФОРМУЛА МИРУ: ПРАВОВА ДИСКУСІЯ

Полюхович О.І.,

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри правоохоронної діяльності
та спеціальних юридичних наук
Навчально-наукового інституту права,
Національний університет водного господарства
та природокористування*

Міщук І.В.,

*кандидат юридичних наук,
професор, завідувачка кафедри конституційного
права та галузевих дисциплін
Навчально-наукового інституту права,
Національний університет водного господарства
та природокористування*

Вознюк С.С.,

*здобувачка 2 рівня вищої освіти
Навчально-наукового інституту права,
Національний університет водного господарства
та природокористування*

Полюхович О.І., Міщук І.В., Вознюк С.С. Українська формула миру: правова дискусія.

Стаття присвячена висвітленню правової природи Української формули миру, її належності відповідно до норм національного та міжнародного законодавства, зокрема – дискусійності реалізації положень формули миру. Авторами зазначено, що Українська формула миру стала напрацюванням українського уряду після ряду безрезультативних умов із російською федерацією щодо укладення перемир'я.

Досліджено рішучість української сторони у викладених десяти умовах, що є інструментом встановлення миру в межах держави. Зважаючи на відсутність нормативно-правових актів щодо висвітлення суті Української формули миру, для її повного розуміння запропонована власна дефініція поняття: Українська формула миру – це ініційовані Україною 10 беззаперечних умов закінчення військових дій, пов'язаних із посяганням російської федерації на територіальну цілісність України, що становлять взаємопов'язаний комплекс заходів, націлених на відновлення територіальної цілісності держави, гарантування безпеки у промисловому секторі та недопущення подібних ситуацій у майбутньому, притягнення до відповідальності винних, за залученням міжнародного співтовариства.

Зазначено, що реалізація формули миру передбачається відповідно до Основного Закону та Статуту ООН з можливістю залучення спеціальних міжурядових інституцій. Проаналізовано, що негативним чинником на шляху реалізації положень в рамках ООН виступають необов'язковість до виконання резолюцій ООН та наявність у російській федерації права вето.

Прослідковано прихильність до положень формули миру міжнародного співтовариства та порядок зустрічей щодо обговорення шляхів реалізації положень. Окреслено стримуючі фактори, що перешкоджають реалізації пунктів Української формули миру.

Ключові слова: формула миру, безпека, міжнародне співтовариство, збройна агресія, ООН, мир.

Polyukhovych O.I., Mishchuk I.V., Voznyuk S.S. Ukrainian peace formula: legal discussion.

The article is devoted to highlighting the legal nature of the Ukrainian Peace Formula, its compliance with the norms of national and international legislation, in particular, the debatability of the implementation of the provisions of the peace formula. The authors note that the Ukrainian Peace Formula became the work of the Ukrainian government after a number of fruitless conditions with the Russian Federation regarding the conclusion of a truce.

The determination of the Ukrainian side in the stated ten conditions, which are an instrument for establishing peace within the state, has been studied. Given the lack of regulatory legal acts to clarify the essence of the Ukrainian Peace Formula, for its full understanding, its own definition of the concept has been proposed: The Ukrainian Peace Formula is 10 indisputable conditions initiated by Ukraine for the end of military actions related to the encroachment of the Russian Federation on the territorial integrity of Ukraine, which constitute an interconnected set of measures aimed at restoring the territorial integrity of the state, guaranteeing security in the industrial sector and preventing similar situations in the future, bringing the perpetrators to justice, with the involvement of the international community.

It is noted that the implementation of the peace formula is envisaged in accordance with the Basic Law and the UN Charter with the possibility of involving special intergovernmental institutions. It is analyzed that the non-binding nature of UN resolutions and the presence of the Russian Federation's right of veto are negative factors on the way to the implementation of the provisions within the UN framework.

The commitment to the provisions of the international community's peace formula and the procedure for meetings to discuss ways to implement the provisions are monitored. The constraining factors that hinder the implementation of the points of the Ukrainian peace formula are outlined.

Key words: peace formula, security, international community, armed aggression, UN, peace.

Постановка проблеми. Ми є свідками того, як сьогодні дії російської федерації націлені не лише на знищення промислового сектору економіки, а й найбільшої цінності – людських життів. В таких умовах першочерговою необхідністю є закінчення воєнних дій та прийняття актів, що гарантували б мир у нашій державі. Важливим є аспект, що стосується самого поняття миру в контексті України. Це важливо визначити до того, як власне збройна агресія закінчиться, для того, щоб досягнути всіх поставлених цілей, зокрема повернення територій, ресурсів та, найважливіше, – громадян.

Вже понад 3 роки на рівні міжнародних організацій та держав обговорюються варіанти закінчення воєнних дій в Україні. Наша держава теж докладає великих фактичних зусиль задля припинення збройної агресії країни-агресора. Одним із таких напрацювань стала пропозиція власної Української формули миру, яка є баченням України завершити війну, що розв'язала російська федерація проти України, тим самим забезпечити національну, економічну, особисту безпеку та реалізацію основоположних міжнародних норм. Така політико-правова новела лише набуває свого поширення, тому для всебічного розуміння важливо дослідити суть та місце формули миру у національному та міжнародному середовищі.

Метою статті є правовий аналіз української формули миру у розрізі національного та міжнародного простору.

Стан опрацювання проблематики. Над аналізом природи Української формули миру працювали науковці В. Андрущенко, І. Долгов, І. Крупеня, М. Ноняк, К. Примаков, О. Тутутченко, Н. Тютенко та інші.

Виклад основного матеріалу. Питання безпеки особливо гостро турбує суспільство в умовах сьогодення. Безсумнівно, це є природним явищем, оскільки прагнення безпеки є базовою потребою кожної людини. Допоки людина не відчуває себе в безпеці, вона не може реалізувати потреби вищого порядку – соціальні та духовні, що викликає проблеми в побудові комунікації з іншими індивідуумами.

Комунікативні зв'язки є важливою складовою побудови суспільства, яке є ключовим елементом існування сучасної держави, та визначають належність людини до певної спільноти, тим самим визначаючи її громадянином, членом суспільства. Відчуття ж небезпеки серед суспільства призводить до регресу держави, що має неминучі наслідки для останньої у всіх сферах буття.

Так, на будь-яку державу здавна покладений обов'язок гарантувати безпеку своїм громадянам. Свого часу, давньогрецький філософ Епікур визначав головною метою держави неспричинення шкоди та гарантування безпеки людей [1, с 32]. Таких самих поглядів дотримувались Г.В.Ф. Гель, Ш.Л. де Монтеск'є, Дж.С. Мілль та інші видатні філософи.

Проте, незважаючи на загальновизнану аксіому, все ж безпека громадян та держави загалом може часто бути під загрозою через посягання на територіальну цілісність інших держав. Так, вже понад 10 років Україна потерпає від збройної агресії російської федерації, а її поширення на всю територію України від 2022 року поставило нагальне питання про необхідність завершення таких дій та безпекових гарантій у мирний період.

Варто пам'ятати, що переговори були незмінною частиною російсько-української війни, хоча й у різних форматах, вирішуючи питання, починаючи від обміну полоненими до поставок зерна. Як

показує досвід, до російської федерації потрібно застосовувати лише імперативні радикальні дії. Згадаємо лише Мінські угоди, які вважались «дорогою до миру» та були націлені на врегулювання ситуації у Донецькій та Луганській областях. Незважаючи на де-юре домовленості щодо врегулювання збройного конфлікту, де-факто російська федерація проводила контрольовану ескалацію, що стало наслідком повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року. Така ж сама ситуація склалась із наступними спробами домовитись із державою-агресором. Так, зустрічі Нормандського формату, що були націлені на укладення перемир'я, були такими ж безрезультатними, як і Мінські угоди.

Як бачимо, на той час українська сторона мала лише три основні цілі цих переговорів: негайне припинення вогню, перемир'я та гуманітарні коридори. Однак від початку повномасштабного вторгнення позиція України стала більш рішучою на пошук шляхів врегулювання ситуації, що, на нашу думку, пов'язано із додатковими проблемними зонами, які повинні негайно вирішитись. Наприклад, у березні 2022 року техногенна катастрофа на Запорізькій АЕС не хвилювала суспільство, а зараз наявні ризики терактів з боку держави-агресора. Крім того, для українського уряду важливо забезпечити повний набір своїх інтересів, ймовірно розуміючи, що це не буде досягнуто за столом переговорів. І нарешті, виникла потреба донесення міжнародному співтовариству, що Україна не просто прийме тонку паперову обіцянку про припинення вогню – що якщо партнери збираються підштовхнути українців до переговорів, вони повинні підтримувати вирішення всіх невирішених питань.

Таким чином, 21 вересня 2022 року Президент України Володимир Зеленський під час засідання Генеральної Асамблеї ООН вперше на загал представив формулу миру як універсальний та справедливий засіб закінчення збройної агресії, що може мати місце не лише в Україні, а й в інших державах, де апіорі можуть відбуватись подібні обставини. Глава держави виклав п'ять беззаперечних умов реалізації формули миру: 1) покарання за агресію; 2) захист життя; 3) відновлення безпеки та територіальної цілісності; 4) гарантії безпеки; 5) рішучість захищатись [2]. Ці умови стали дороговказом до нормального функціонування держави як суверенного політичного утворення зі всіма його ознаками, тому реалізація цих умов – пріоритет не лише національний, а й міжнародний, оскільки Україна є суб'єктом міжнародного права та членом міжурядових організацій. Акцент робиться саме на реалізації приписів Статуту ООН, який закріплює за ООН дотримання у світі миру та безпеки.

Пізніше, 15 листопада 2022 року під час зустрічі Саміту лідерів G20, Володимиром Зеленським був оприлюднений детальний зміст формули миру, що складався із 10 пунктів – пропозицій України завершити збройні дії в межах держави, які стали заключними у подальшому поширенні та обговоренні у міжнародному просторі. Так, такими умовами стали:

1. радіаційна та ядерна безпека – повинні бути припинені будь-які ядерні погрози з боку держави-агресора;
2. продовольча безпека – необхідно забезпечити повний та вільний експорт українського продовольства;
3. енергетична безпека – необхідні гарантії, охорона та міжнародний моніторинг безпеки об'єктів енергетичної інфраструктури України;
4. звільнення полонених і депортованих осіб – здійснення шляхом повного обміну звільнення усіх громадян України, що утримуються на території російської федерації та на тимчасово окупованих територіях;
5. відновлення територіальної цілісності України – підтвердження російською федерацією територіальної цілісності України;
6. виведення російських військ і припинення бойових дій – повинен відновитись контроль України над усією територією державного кордону;
7. відновлення справедливості – притягнення російської федерації до відповідальності на національному та міжнародному рівнях;
8. екологічна безпека – забезпечення екологічної безпеки та протидія екологічним наслідкам воєнних дій;
9. недопущення ескалації – забезпечення на міжнародному рівні заходів щодо протидії новій агресії проти України, впровадження санкцій проти держави-агресора;
10. фіксація закінчення війни – підписання документу про підтвердження закінчення війни та надання гарантій безпеки, умов для післявоєнного врегулювання [3].

Зауважимо, що вище описані пункти є релевантними втіленнями положень ст.ст. 1, 2, 17, 18, 92 Конституції України [4], що вказує на важливість їх реалізації.

Також вважаємо логічним покладення в основу Української формули миру реалізацію приписів Статуту ООН. Оскільки Україна є учасницею ООН, дана організація не може залишатись осторонь

подій у нашій державі, що підтверджується ч. 1 ст. 1 Статуту ООН, де зазначено, що ООН має на меті «підтримувати міжнародний мир та безпеку і з цією метою вживати ефективних колективних заходів для запобігання та усунення загрози миру й придушення актів агресії, або інших порушень миру, і проводити мирними засобами, відповідно до принципів справедливості та міжнародного права, залагоджування або розв'язання міжнародних конфліктів або ситуацій, що можуть призвести до порушення миру. Підтримувати міжнародний мир та безпеку і з цією метою вживати ефективних колективних заходів для запобігання та усунення загрози миру й придушення актів агресії, або інших порушень миру, і проводити мирними засобами, відповідно до принципів справедливості та міжнародного права, залагоджування або розв'язання міжнародних конфліктів або ситуацій, що можуть призвести до порушення миру» [5].

Загалом, формула миру є новим явищем у політико-правовому просторі, яка поки що не знайшла всебічного закріплення у національних нормативно-правових актах. Вбачаємо такий підхід необґрунтованим, оскільки створення нормативно-правової бази з питань реалізації умов формули миру стали б гарантами дотримання основоположних прав та свобод громадян відповідно до Конституції України та позитивним показником нашої держави на міжнародному рівні, тим самим утверджуючи рішучість та неухильність від обраного шляху закінчення воєнних дій.

Проте, у науковій площині активно обговорюється місце та значення Української формули миру для держави та світу.

До прикладу, М.В. Ноняк робить акцент на безпекову складову формули миру (радіаційну, ядерну, продовольчу, енергетичну), дотримання якої має велике значення для реалізації людиною права на мир – природно зумовленої потреби кожного, що повинна дотримуватись кожною окремою державою та міжнародною спільнотою загалом [6].

У свою чергу, А.Р. Крусян звертає увагу на такий важливий детермінант формули миру, як відновлення державного суверенітету, що нерозривний з принципами незастосування сили або загрози силою, мирне розв'язання міжнародних суперечок [7, с. 568].

На наш погляд, умови формули миру не доцільно розглядати за певними критеріями та виділяти ключові положення, оскільки у сумі вони є неподільним взаємопов'язаним комплексом утвердження миру в межах нашої держави (безпекова складова формули миру, ймовірно, не зможе передувати виведенню російських військ та відновленню державного суверенітету).

Таким чином, зважаючи на вище викладене, можемо запропонувати власне визначення формули миру, що розкриває її суть та значення: Українська формула миру – це ініційовані Україною 10 беззаперечних умов закінчення військових дій, пов'язаних із посяганням російської федерації на територіальну цілісність України, що становлять взаємопов'язаний комплекс заходів, націлених на відновлення територіальної цілісності держави, гарантування безпеки у промисловому секторі та недопущення подібних ситуацій у майбутньому, притягнення до відповідальності винних, за залученням міжнародного співтовариства.

Зважаючи на авторитет та міжнародне визнання ООН, великі надії нашого суспільства покладені саме на цю організацію, що фактичними діями спроможна врегулювати російську збройну агресію. Україна акцентує увагу на необхідності реалізації своєї формули миру, що має стати головним завданням ООН на порядку денному. Однак, задля втілення в реальність умов формули миру, остання повинна здобути прихильність та бути обговорюваною як організацією загалом, так і окремими державами.

Підґрунтям набуття Української формули миру світового значення стало ухвалення 23 лютого 2023 року Генеральною Асамблеєю ООН переважною більшістю голосів резолюції «Принципи Статуту Організації Об'єднаних Націй, що лежать в основі досягнення всеосяжного, справедливого та міцного миру в Україні» [8], якою вносить до програми ООН виконання ключових положень формули миру. Голосуючи за прийняття резолюції, держави тим самим висловили прихильність щодо умов Української формули миру. У свою чергу, серед держав, що є прибічниками російської федерації, частина утримались від голосування (серед них Казахстан, Китай, Іран, Пакистан та інші), а інша, відповідно, - виступили проти (Білорусь, КНДР, Еритрея, Малі, Нікарагуа, Сирія та, власне, російська федерація).

Згодом, 8 березня 2023 року, В. Зеленський мав зустріч із Генеральним секретарем ООН А. Гутеррішем, де зазначив на необхідності створення спеціального трибуналу щодо злочинів російської федерації, вчинених проти України, та відповідного проєкту резолюції ООН, яка підтримала б прагнення нашої держави щодо гарантування основоположних принципів міжнародного права [9], що є однією із умов реалізації формули миру.

Зауважимо, що резолюції, які ухвалюються Генеральною Асамблеєю ООН, не мають обов'язкової сили, однак заступниця міністра юстиції І. Мудра наголошує, що останні «впливають, а іноді й формують світовий політичний устрій» [10]. ООН впродовж останніх двох років змінила свій курс

від «спостерігача» до вчинення фактичних дій, які націлені на дотримання міжнародно-правових норм, що є позитивним фактором досягнення Україною миру.

З іншої сторони, накладення вето є гальмівним чинником виконання умов формули миру, як наслідок – неможливість ефективної роботи щодо припинення збройної агресії та притягнення до відповідальності держави-агресора, що не відповідає ні засадам формули миру, ні приписам норм Статуту ООН.

Важливо відмітити, що Українська формула миру зайняла чільне місце також серед держав Європейського Союзу. Так, 3 лютого 2023 року на черговому саміті Україна – Європейський Союз останній офіційно підтримав умови Української формули миру та пообіцяв надавати підтримку Україні для її реалізації [11]. Вважаємо, що це є позитивним етапом до становлення миру, зважаючи на діючі органи та організації протидії тероризму, створені Європейським Союзом. Т.С. Подорожна дослідила, що такими організаціями на сьогодні є Європейський антитерористичний центр, Євроюст та спеціальні слідчі групи, Європейська агенція з прикордонної та берегової охорони [12]. Важливо, що діяльність цих організацій не обмежується кордонами Європейського Союзу, що є позитивним аспектом залучення даних організацій до вирішення питань вчинення державою-агресором терористичних дій на території нашої держави та притягненням до відповідальності за злочини проти миру та національної безпеки.

Ми переконані, що співпраця із Європейським Союзом є неодмінною складовою реалізації формули миру на міжнародному рівні в рамках європейської інтеграції, оскільки завершення військових дій пришвидшить намір України стати повноцінним членом європейської спільноти.

Велику прихильність Українська формула миру здобула у США, Великій Британії, Новій Зеландії (раніше остання не фігурувала у відносинах з Україною, однак від початку повномасштабного вторгнення всіляко надає підтримку та допомогу нашій державі, зокрема – в екологічній безпековій перспективі), про що свідчить постійна комунікація представників цих держав [13, 14, 15].

Станом на сьогодні пріоритет держави стоїть на виконанні та імплементації Української формули миру. З цією метою проводяться зустрічі радників з національної безпеки з метою обговорення умов формули миру.

Початок був покладений у червні 2023 року у м. Копенгаген за участю 15-ти учасників (європейських союзників, Бразилії, Індії, Південно-Африканської Республіки та Саудівської Аравії), де висловлювались думки щодо реалізації формули миру, проведення мирних переговорів. Пізніше подібні зустрічі проводились у Саудівській Аравії, на Мальті, Давосі із залученням більшої кількості держав (83 під час останньої зустрічі) з метою шляхів реалізації Української формули миру [16].

Як бачимо, кількість держав збільшувалась з кожною наступною зустріччю радників з національної безпеки. Цікаво, що представники були з різних регіонів світу, що свідчить про вкорінення Української формули миру в геополітичному просторі. Станом на сьогодні, формула миру перебуває на етапі визнання та обговорення, а документальне закріплення положень реалізації умов формули миру, фактичні дії України та інших держав в розрізі таких зустрічей, ймовірно, будуть можливими під час подальших ком'юніті. Зауважимо, що Україна проявила ініціативу проведення Глобального саміту миру [16], який відбувся 15-16 червня 2024 р. у Швейцарії та був направлений на фактичну реалізацію шляхом підписання уже обговорених пунктів формули миру. На нашу думку, Саміт дав поштовх до конструктивного діалогу та вказав на необхідність міжнародної підтримки держав світового геополітичного простору. Крім того, сьогодні розглядаються варіанти проведення наступного етапу затвердження та подальшої реалізації пунктів Української формули миру.

Однак, незважаючи на активну участь міжнародного співтовариства в обговоренні способів реалізації формули миру, залишається ряд гальмівних чинників на шляху реалізації формули миру, які, на наш погляд, повинні враховуватись як державою, так і світовою спільнотою. Серед таких можемо виділити наступні:

- ні трибунали, ні репарації не відбуватимуться за згодою російської федерації;
- діалог не змусить російську сторону покинути українську територію чи прийняти докорінні зміни у своїй ворожій політиці;
- проросійська позиція низки держав фактично «блокує» важливі етапи реалізації Української формули миру;
- зміна керівників у державах, які є світовими лідерами, призводить до диктування нових умов для України, що гальмує подальші кроки до реалізації Української формули миру;
- не слід очікувати, що українська сторона прийме мирну угоду, яка не включатиме її умов для гарантій безпеки;
- відсутній дієвий механізм реакції на ядерні погрози з боку російської федерації;
- існує брак досвіду для вирішення проблеми екоциду під час мирних переговорів.

Висновки. Отже, така радикальна новела в національному та міжнародному просторі, як Українська формула миру підтверджує ініціативність та готовність України до завершення воєнних дій.

Історичний досвід показав, що владнання конфлікту самостійно між Україною та російською федерацією є безрезультатним, оскільки остання нехтує всіма домовленостями та нормами міжнародного права. Тому у розроблених десяти умовах завершення війни вбачається залучення міжнародної спільноти та дотримання міжнародних норм, тим самим – утвердження миру в нашій державі відповідно до положень Основного Закону та міжнародних нормативно-правових актів. Однак, формула миру не знайшла свого всебічного відображення у національному законодавстві, що не розкриває її суть. З огляду на це, ми пропонуємо власну дефініцію поняття «Українська формула миру»: це ініційовані Україною 10 беззаперечних умов закінчення військових дій, пов'язаних із посяганням російської федерації на територіальну цілісність України, що становлять взаємопов'язаний комплекс заходів, націлених на відновлення територіальної цілісності держави, гарантування безпеки у промисловому секторі та недопущення подібних ситуацій у майбутньому, притягнення до відповідальності винних, за залученням міжнародного співтовариства.

Не менш важливою є підтримка міжнародної спільноти, що уже вбачається у схваленні та широкому обговоренні формули миру на рівні міжнародних організацій та держав. Формула допомагає партнерам зрозуміти, як вони можуть зробити внесок у процес миробудівництва в нашій державі шляхом використання запропонованих умов як списку українських інтересів та знаходження способів їх забезпечення. Однак варто пам'ятати: російська федерація залишається ядерною державою; до моменту здійснення фактичних дій недоречно очікувати від переговорів з російською федерацією будь-яких значущих домовленостей; українська сторона твердо дала зрозуміти, що не підтримає мирної угоди без включення пріоритетних цілей формули миру; у міжнародному просторі відсутня значуща практика вирішення екоциду внаслідок збройної агресії.

Разом з тим, наша держава закріпила свою чітку позицію рішучості завершити військові дії, що позитивно сприйнялось державами та міжнародними організаціями у геополітичному просторі та є позитивним чинником на шляху до реалізації обговорюваних умов. А реалізація міжнародних норм стануть фундаментом відновлення миру в межах нашої держави та становлення її як потужного суб'єкта міжнародно-правових відносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Історія вчень про державу і право: підручник / ред.: Г.Г. Дамиденко, О.В. Петришин. Харків: Право, 2009. 256 с.
2. Офіс Президента України. Під час виступу на засіданні Генасамблеї ООН Володимир Зеленський представив українську формулу миру, 2022. *YouTube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=5eWjC0rEkTw>.
3. Україна завжди була лідером миротворчих зусиль; якщо Росія хоче закінчити цю війну, хай доведе це діями – виступ Президента України на саміті «Групи двадцяти». *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. URL: <https://www.president.gov.ua/news/ukrayina-zavzhdi-bula-liderom-mirotvorchih-zusil-yaksho-rosi-79141>.
4. Конституція України: від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР: станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text>.
5. Статут Організації Об'єднаних Націй : від 26.06.1945 р. URL: https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf.
6. Ноняк М.В. Безпека як передумова реалізації права людини на мир. *Наукові перспективи*. 2024. № 1(43). С. 691–699. URL: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-1\(43\)-691-699](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-1(43)-691-699).
7. Крусян А.Р. Державний суверенітет України: забезпечення та захист в сучасних умовах. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2023. № 11(17). С. 562–573. URL: [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2023-11\(17\)-562-573](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2023-11(17)-562-573).
8. Principles of the Charter of the United Nations underlying a comprehensive, just and lasting peace in Ukraine: Resolution adopted by the General Assembly on 23 February 2023. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n23/063/07/pdf/n2306307.pdf?token=4F3RVBIT6KYffkoXU&pf=true>.
9. Українська правда. Як змінилися настрої в ООН з початку повномасштабної війни в Україні. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2023/05/15/7402253/>.
10. Офіс Президента України. Ми досягнемо європейських цілей нашої держави. Звернення Володимира Зеленського 03.02.2023, 2023. *YouTube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=fca7gYdbfsM>.
11. Спільна заява за підсумками 24-го саміту Україна – ЄС. *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. URL: <https://www.president.gov.ua/news/spilna-zayava-za-pidsumkami-24-go-samitu-ukrayina-yes-80765>.

12. Подорожна Т.С. Безпека Європейського Союзу крізь призму діяльності міжнародних органів і організацій, які ведуть боротьбу з тероризмом. *Часопис Київського університету права*. 2023. № 3. С. 233–239. URL: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.3.2023.47>.
13. Кірбі каже, що США «просуватимуть» формулу миру Зеленського на міжнародній арені. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-kirbi-formula-myr-viyna-ukrayina-ssha/32794492.html>.
14. Українська правда. Зеленський обговорив з Сунаком “формулу миру”, питання оборони і енергетики. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/12/9/7380066/>.
15. Зеленський закликав Нову Зеландію взяти на себе лідерство в підтримці одного із пунктів формули миру. УНН. 13 грудня 2022. URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/2007098-zelenskiy-zaklikav-novu-zelandiyu-vzyati-na-sebe-liderstvo-v-pidtrimtsi-odnogo-iz-punktiv-formuli-miru17>.
16. Долгов І. Формула миру: вища математика геополітики. Перший Глобальний саміт миру замість Третьої світової. *Укрінформ – актуальні новини України та світу*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3815367-formula-miru-visa-matematika-geopolitiki-persij-globalnij-samit-miru-zamist-tretoi-svitovoi.html>.

МЕДІА ЯК СПЕЦИФІЧНИЙ СУБ'ЄКТ ЗЛОЧИНУ ЗАКЛИКІВ ДО ГЕНОЦИДУ¹**Славко А.С.,***кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри міжнародного, європейського права
та порівняльного правознавства,
Сумський державний університет***Коваль В.М.,***здобувачка вищої освіти
спеціальності «Міжнародне право»,
Сумський державний університет***Славко А.С., Коваль В.М. Медіа як специфічний суб'єкт злочину закликів до геноциду**

Стаття присвячена аналізу ролі медіа у вчиненні злочину закликів до геноциду, а також наявної наразі практики притягнення до відповідальності за такі дії. У роботі коротко досліджено історичний розвиток поняття «геноцид», визначеного в Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, Римському статуті Міжнародного кримінального суду та інших міжнародно-правових актах.

Відтак проаналізовано прецеденти, в яких заклики до геноциду через медіа визнавалися окремим злочином, незалежним від фактичного вчинення геноцидальних дій. Особлива увага приділена практиці Міжнародного трибуналу щодо Руанди, зокрема «справі медіа», де радіостанція RTLM та газета Kangura були визнані інструментами, що сприяли геноциду. Автори аналізують як сутність вчинюваних дій (зокрема, якою була природа висловлювань, що становили собою заклики до геноциду), так і спосіб вчинення злочину («прямі і публічні заклики»). Уваги заслуговують також міркування щодо того, коли саме злочин закликів до геноциду має вважатися закінченим.

Окремий розділ дослідження зосереджений на розмежуванні понять «мова ненависті» та «заклики до геноциду». Встановлено, що хоча мова ворожнечі створює сприятливий ґрунт для геноциду, лише прямі та публічні заклики до фізичного знищення певної групи можуть бути кваліфіковані як злочин відповідно до міжнародного права.

Представники засобів масової інформації є специфічним суб'єктом злочину закликів до геноциду. Загалом, медіа дають можливість передавати інформацію та ідеї більшій кількості осіб, що посилює вплив потенційних закликів до геноциду. У той же час, працівники медіа володіють певними привілеями, що ускладнює притягнення їх до відповідальності за певні висловлювання.

Автори дослідження також аналізують сучасні виклики, пов'язані з використанням медіа для розпалювання ненависті та підбурювання до злочинів проти людяності. Окрему увагу приділено діяльності російських медіа у висвітленні війни проти України, що, на думку низки правозахисних організацій та міжнародних експертів, може підпадати під кваліфікацію «закликів до геноциду». У підсумку окреслено перспективи подальших досліджень у цій сфері.

Ключові слова: геноцид, медіа, свобода слова, свобода вираження поглядів, заклики до геноциду, журналісти, трибунали, Нюрнберзький трибунал, Трибунал по Руанді, Трибунал для колишньої Югославії.

Slavko A.S., Koval V.M. The media as a specific perpetrator of the crime of incitement for genocide.

The article is dedicated to analyzing the role of media in committing the crime of incitement to genocide and the existing practice of holding individuals accountable for such actions. The study briefly examines the historical development of the concept of genocide, as defined in the UN Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, the Rome Statute of the International Criminal Court, and other international legal instruments.

The article further analyzes legal precedents where incitement to genocide through media has been recognized as a separate crime independent of the actual commission of genocidal acts. Special attention is given to the practice of the International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR), particularly the

¹ Дослідження виконано в рамках наукового проєкту «Легітимні обмеження свободи вираження поглядів в умовах зовнішньої агресії та/або гібридної війни» (0124U000546) за підтримки Міністерства освіти і науки України.

«media case», in which the RTLM radio station and the Kangura newspaper were deemed instruments that contributed to genocide. The authors examine both the nature of the statements that constituted incitement to genocide and the means of committing the crime (direct and public incitement). Another essential aspect discussed is the question of when the crime of incitement to genocide should be considered complete.

A separate section of the study focuses on distinguishing between the concepts of «hate speech» and «incitement to genocide». It is established that while hate speech creates a favourable environment for genocide, only direct and public incitement to the physical destruction of a specific group can be qualified as a crime under international law.

Representatives of mass media are a specific category of perpetrators in the crime of incitement to genocide. Media outlets provide a platform for disseminating information and ideas to large audiences, amplifying the impact of potential incitement to genocide. At the same time, journalists and media professionals benefit from certain legal privileges, making it more challenging to hold them accountable for particular statements.

The authors also analyze modern challenges related to media use for fueling hatred and inciting crimes against humanity. Special attention is given to the activities of Russian media in covering the war against Ukraine, which, according to various human rights organizations and international experts, may fall under the classification of incitement to genocide.

In conclusion, the article outlines prospects for further research in this field.

Key words: genocide, media, freedom of speech, freedom of expression, incitement for genocide, journalists, tribunals, Nuremberg Tribunal, Tribunal for Rwanda, Tribunal for the former Yugoslavia.

Постановка проблеми. Термін «геноцид» Р. Лемкін (Raphael Lemkin) запропонував у 1944 році, і доволі швидко він увійшов у науковий та суспільний обіг як поняття, яке описує жорстокі злочини, що мали місце під час Другої світової війни [1]. Проте, і до цього часу відбувалися криваві події, які згодом будуть претендувати на визнання їх геноцидами – наприклад, Голодомор в Україні чи геноцид вірмен.

Загалом, В. Шабас (William A. Schabas) зауважував, що, незважаючи на те, що геноцид є настільки ж старим, як і людство, норма, що визначає покарання за нього, є істотно новою [2].

Стаття 2 Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього визначає геноцид як будь-яке з наступних діянь, вчинене з наміром знищити, повністю або частково, національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку: а) вбивство членів такої групи; б) заподіяння серйозних тілесних ушкоджень або психічного розладу членам такої групи; в) умисне створення для такої групи умов життя, розрахованих призвести до її повного або часткового фізичного знищення; г) впровадження заходів, спрямованих на запобігання дітонародженню в такій групі; е) примусове переміщення дітей такої групи до іншої групи. Стаття 6 Римського статуту дослівно повторює це формулювання. Подібне формулювання міститься також і в статті 442 Кримінального кодексу України.

Стаття 3 Конвенції визначає, що караними, крім власне геноциду, є такі діяння як змова з метою вчинення геноциду, прямі та публічні заклики до вчинення геноциду, замах на вчинення геноциду, співучасть у геноциді. Проте, незважаючи на широке суспільне обговорення і, навіть, часто невинуватене використання терміну «геноцид», реальне застосування вказаних норм у контексті притягнення до відповідальності винних осіб й досі залишається проблемним як з точки зору теорії, так і практики. Особливо актуальним, на наш погляд, виглядає розробка механізмів притягнення до відповідальності осіб, які створюють підґрунтя для геноциду, послуговуючись широким доступом до медійних майданчиків.

Мета дослідження. Відповідно, у цьому дослідженні ми зосередимося на публічних закликах до вчинення геноциду і на медіа як специфічному суб'єкті цього злочину.

Стан опрацювання проблематики. Тему геноциду не можна назвати погано дослідженою – з огляду на безпрецедентний характер злочину він постійно привертає увагу науковців. Серед найбільш відомих дослідників злочину геноциду та покарання за нього варто назвати Р. Лемкіна, В. Шабаса, К. Креса, Дж. Гордона та інших. Безпосередньо на ролі медіа у геноциді фокусували свою увагу Ч. Келоу, Х. Стівс, А. Томпсон, А. Шефлер. Серед національного доробку потрібно відзначити праці М. Гнатовського, С. Мохончука, І. Строкової, М. Баранівської. Діяльність російських ЗМІ у контексті конфлікту була предметом дослідження І. Сєдової, С. Мокрушина, Р. Спірідонова, співробітників Харківської правозахисної групи та Центру громадянських свобод. Тим не менш, чіткого механізму кваліфікації діяльності медіа щодо закликів до геноциду на сьогодні у національному праві не розроблено.

Виклад основного матеріалу. У міжнародних документах склалися два підходи до закріплення відповідальності за «інші дії» – змову, замах, заклики (підбурювання) до геноциду та співу-

часть у ньому. Перший відображено у правових документах, на яких базує свою діяльність МКС, та більшості національних кримінальних кодексів. Зокрема, стаття 25 Римського статуту містить спеціальну норму, яка визначає відповідальність осіб, які закликають до геноциду. За частиною 3 згаданої статті, «особа підлягає кримінальній відповідальності й покаранню за злочин, що підпадає під юрисдикцію Суду, якщо ця особа ... прямо та публічно закликає інших до вчинення геноциду». У той же час, Елементи злочинів МКС не містять детального опису діянь, які стосуються закликів до геноциду [3]. МКС, як і національні суди, посилається на загальні норми, що стосуються змови, підбурювання, співучасті тощо.

У той же час, статuti судів *ad hoc* підходять до закріплення відповідальності за геноцид дещо інакше – через пряму вказівку. Наприклад, частина 3 статті 4 Статуту Міжнародного кримінального трибуналу для колишньої Югославії прямо перелічує «інші дії» у контексті геноциду, які повинні тягти за собою відповідальність [4]. Така ж модель формулювання дій, які тягнуть за собою відповідальність, закріплена у частині 3 статті 2 Статуту Міжнародного трибуналу для Руанди [5].

Суть вчинюваних дій. Загалом, «підбурювання» передбачає пропаганду, спрямовану на третіх осіб. Така пропаганда спрямовується на те, щоб спровокувати дії проти групи жертв. Дослідники виділяють дві форми підбурювання: 1) підбурювання до ненасильницьких дій; та 2) підбурювання до насильницьких дій. Перша включає три підформи: 1) розпалювання ненависті; 2) підбурювання до дискримінації; та 3) підбурювання до переслідування [6].

Розпалювання ненависті спонукає домінуючу групу населення розвивати загальні почуття ворожості до інших груп осіб, які перебувають у меншості та / або більш вразливого становищі. Така діяльність схожа на груповий наклеп, але має більш активну конотацію, заохочуючи групу більшості зневажати меншість. Наприклад, до такого виду підбурювання належить пісня руандійського поп-співака Саймона Бікінді перед геноцидом проти тутсі *Njewe nanga Abahutu* («Я ненавиджу хуту»), яка активно спонукала екстремістських хуту розвивати почуття презирства до поміркованих хуту, які підтримували тутсі в період, що передував геноциду. Зрештою, помірковані хуту також стали жертвами різни в Руанді [7].

Підбурювання до дискримінації спонукає більшість жорстоко поводитися з уразливою групою ненасильницькими способами. Це може бути заклик до більшості відмовитися від лікування чи обслуговування в ресторанах або перешкоджати шлюбу з членами уразливої групи. Як приклад таких дій можна навести нацистську брошуру, що розповсюджувалась серед німецьких підлітків, із закликом не «змішуватися» з євреями та не одружуватися з ними [8].

Підбурювання до переслідування є закликом до дискримінації в більш широкому та більш систематичному масштабі. Це системна діяльність, спрямована на комплексне усунення групи жертв від участі в житті суспільства та користування громадянськими правами. У Руанді перед геноцидом, наприклад, Хасан Нгезе опублікував сумнозвісні Десять заповідей хуту у номері газети *Kangura* за 1990 рік. Ця публікація була закликом до повного виключення тутсі із суспільства і містила, зокрема, такі тези: 1) чоловіки хуту не повинні мати тісних особистих чи робочих стосунків із жінками тутсі; 2) жінки-хуту є вищими за жінок-тутсі; 3) жінки-хуту повинні спілкуватися лише з чоловіками-хуту; 4) тутсі є нечесними і тому інші етнічні групи не повинні мати з ними жодних спільних справ; 5) усі високі посади в суспільстві мають бути зайняті лише хуту; 6) у секторі освіти мають бути виключно хуту; 7) посади у війську теж мають бути зайнятими лише хуту; 8) хуту мають перестати проявляти милосердя до тутсі; 9) всі хуту повинні мати єдність і солідарність; 10) ідеологія революцій 1959 і 1961 років (коли багато тутсі були позбавлені виборчих прав, змушені покинути Руанду або вбиті) повинна бути засвоєна хуту на всіх рівнях [9].

Як вже зазначалось вище, іншою формою підбурювання є заклики до насильства, які можуть бути явними та неявними (завуальованими). Яскравим прикладом є передача Нахімани від 4 червня 1994 року, в якій він просив слухачів знищити тутсі, яких можна було відрізнити за зростом і зовнішністю (*Prosecutor v. Nahimana*, § 396) [10]. Оскільки підбурювання до насильства часто здійснюється через коди чи слова, які використовуються у переносному значенні, неявні заклики є досить поширеними. В. Шабас зауважив, що ті, хто підбурює до геноциду, «говорять евфемізмами» [11].

Такі неявні методи можуть мати безліч форм і включати:

1) передбачення знищення (як приклад – певні натяки, які повторювалися в ефірі RTLM, були визнані передбаченням знищення у так званій «справі про медіа»);

2) так зване «віддзеркалене звинувачення», яке полягає в приписуванні жертві наміру вчинити ті самі злочини, які вчиняє фактичний злочинець;

3) використання евфемізмів і метафор (наприклад, під час геноциду в Руанді фраза «йти на роботу» означала «вбивати тутсі»);

4) виправдання геноциду під час його здійснення. Зокрема, у часи Голокосту засоби масової інформації нацистської Німеччини говорили про «гуманність» масових вбивств, тортур, маршів смерті, рабства та інших звірств;

5) потурання та вітання минулого насильства (наприклад, диктори RTLM вітали «доблесних комбатантів», які брали участь у «битві» проти цивільних тутсі);

6) легалізація насильства через його публічне обговорення і запитання про нього до осіб, які вчиняли насильство [12];

7) паразитизація, паталогізація та демонізація. Вони є методами, за допомогою яких спікери намагаються дегуманізувати своїх потенційних жертв і таким чином виступають за їх ліквідацію. Паразитація карикатурно зображує жертв як мерзенних, шкідливих істот, таких як воші, знищення яких вважалося б нормальним і бажаним. Під час геноциду в Руанді, наприклад, екстремістські пропагандисти хуту називали тутсі «Inyenzi» (у перекладі з кіньяруанди означає «тарган»). У тому ж ключі, паталогізація або зображення жертв як хвороби є подібним засобом спонукування до групового знищення.

Демонізація використовує таку ж зловісну образну мову, але має більш фантазмагоричний або антропоцентричний характер. Зокрема, її наративи зосереджені на дияволах, зловмисниках та інших мерзенних персонажах.

8) прогнозування знищення «з умовою» - наприклад, повідомлення, що якщо жертви припустяться «найменшої помилки», їх буде винищено.

9) ще одним способом підбурювання є об'єднання майбутніх жертв і членів домінуючої групи, які їм симпатизують, для того, щоб у майбутньому спрямовувати насильство на них. Зокрема, у Третьому рейху неєвреї, які захищали євреїв, були жертвами жорстоких нападів. Або, подібним чином, тодішній президент Ірану Махмуд Ахмадінежад погрожував тим, хто виступить на захист Ізраїлю, попереджаючи: «Кожен, хто визнає Ізраїль, згорить у вогні гніву ісламської нації» [12].

Формальний чи матеріальний склад злочину. Історично першою особою, засудженою за заклики до геноциду, називають Юліуса Штрайхера (Julius Streicher), який був редактором видання *Der Stürmer* в нацистській Німеччині. Його видання було заповнене закликами до «остаточного вирішення єврейського питання». Відповідно до рішення Нюрнберзького трибуналу, «підбурювання Штрайхером до вбивства та винищення в той час, коли євреїв на Сході вбивали в найжахливіших умовах, однозначно становить переслідування за політичними та расовими мотивами у зв'язку з військовими злочинами» [13]. З огляду на відсутність на момент винесення рішення усталеного поняття «геноцид», Штрайхера було визнано винуватим у злочинах проти людяності. Трибунал звернув достатньо багато уваги на доведення факту поінформованості обвинуваченого про те, що винищення євреїв дійсно відбувається. На думку суду, те, що заклики Штрайхера призвели до відповідних дій, було важливим для визнання його вини.

Проте, на думку В. Шабаса, більшість діянь, визначених у статті 3, - підбурювання (заклики), змова та замах є «незакінченими» злочинами (злочинами з формальним складом відповідно до національної доктрини кримінального права у країнах континентальної правової сім'ї) і можуть бути вчинені навіть якщо основний злочин (геноцид) сам по собі ніколи не відбувся. Наприклад, злочин прямого та публічного підбурювання (заклику) до геноциду може бути вчинений навіть якщо ніхто насправді не вдався до дій [2, с. 257].

Натомість, у випадку так званого «приватного» підбурювання (якщо підбурювання відбулося сам-на-сам), Комісія з міжнародного права бере до уваги результат такого підбурювання. Якщо дії геноцидального характеру все ж відбулися, то такі заклики варто кваліфікувати як співучасть у геноциді [14].

У справі *Prosecutor v. Akayesu*, яка розглядалася Міжнародним трибуналом для Руанди, Палата вирішувала питання щодо необхідності реального вчинення геноциду для того, щоб притягнути до відповідальності особу, яка до цього геноциду закликала. Як підкреслила Палата, «з *travaux préparatoires* Конвенції про геноцид випливає, що розробники Конвенції розглядали можливість прямо вказати, що підбурювання до вчинення геноциду може каратися, незалежно від того, було воно успішним чи ні. Зрештою більшість вирішила відмовитися від такого підходу. Тим не менш, Палата вважає, що з цього не можна зробити висновок, що розробники проекту не мали на меті покарання за невдалі акти підбурювання» (§ 561) [15]. Відтак, Палата наводить міркування про існування в кримінальному праві країн континентальної правової сім'ї же згаданої вище класифікації злочинів на злочини з формальним та матеріальним складом. На думку Палати, «той факт, що такі дії [заклики до геноциду] самі по собі є особливо небезпечними через високий ризик, який вони несуть для суспільства, навіть якщо вони не приносять результатів, вимагає покарання за них як винятковий захід. Палата вважає, що геноцид однозначно належить до категорії настільки серйозних злочинів, що пряме та публічне підбурювання до вчинення такого злочину повинно

каратися як таке, навіть якщо таке підбурювання не принесло результату, очікуваного злочинцем (§ 562) [15].

Суть діяння, яке становило, на думку Палати, заклики до геноциду, полягало в тому, що вранці 19 квітня 1994 року Акаєсу приєднався до натовпу з понад 100 людей. Він скористався цією нагодою, щоб звернутися до народу, і, зокрема, завдяки своїм функціям бурмістра та своїй владі над населенням, він керував зборами та процесом. На підставі послідовних свідчень Палата переконатися поза розумним сумнівом, що населення зрозуміло заклик Акаєсу убити тутсі. Сам Акаєсу цілком усвідомлював вплив своєї промови на натовп і той факт, що його заклик до боротьби буде витлумачений як заклик до вбивства тутсі в цілому (§ 673) [15]. Акаєсу був визнаний винуватим, у тому числі, у закликах (підбурюванні) до здійснення геноциду.

Більшу кількість осіб вдалося охопити промові Жана Камбанди. У справі *Prosecutor v. Kambanda* Міжнародний трибунал по Руанді встановив, що приблизно 21 червня 1994 року, будучи прем'єр-міністром, обвинувачений надав явну підтримку *Radio Television Libre des Mille Collines (RTLM, «Радіо тисячі пагорбів»)*, знаючи, що це була радіостанція, чії передачі підбурювали до вбивств, завдання серйозних тілесних чи психічних ушкоджень і переслідування тутсі та поміркованих хуту. З цієї нагоди, виступаючи на цій радіостанції, Жан Камбанда, як прем'єр-міністр, заохочував RTLM продовжувати підбурювати масові вбивства цивільного населення тутсі, зокрема зазначивши, що ця радіостанція є «незамінною зброєю в боротьбі з ворогом» (§ 39 (vii)) [16]. Зрештою, Камбанда був визнаний винуватим, у тому числі, у підбурюванні (закликах) до геноциду.

Прямі і публічні заклики до геноциду. Конвенція про геноцид, визначаючи карані діяння, говорить, що заклики (підбурювання) до геноциду мають бути «публічними» і «прямими». Аналізуючи практику міжнародних установ з приводу способу здійснення закликів до геноциду, В. Шабаєс наголошує, що поняття «публічний» більш просте для розуміння. Публічне підбурювання вимагає повідомлення про заклик до дій низці осіб у громадському місці або представникам широкої громадськості. Також підбурювання може вважатися публічним, якщо воно здійснювалося за допомогою технологічних засобів масової комунікації, таких як радіо чи телебачення [2, с. 276].

«Пряме» підбурювання (заклики) потребує спеціального спонукання іншої особи вжити негайних кримінальних дій, а не просто внесення розпливчастих чи непрямих пропозицій [14]. У справі *Prosecutor v. Akayesu* Трибунал щодо геноциду в Руанді зазначив, що підбурювання має «набувати прямої форми та спеціально провокувати іншу на вчинення злочину» [15]. На думку В. Шабаєса, проблема з вимогою, щоб підбурювання (заклики) було «прямим», полягає в тому, що історія показує, що ті, хто намагається підбурювати до геноциду, говорять евфемізмами [2, с. 257].

Мова ненависті та заклики до геноциду: особливості розмежування. Під час розробки Конвенції про попередження злочину геноциду та покарання за нього держави-члени обговорювали, чи слід карати мову ненависті як підбурювання до геноциду. Загалом, «мова ворожнечі» («мова ненависті») стосується образливого дискурсу, спрямованого проти групи чи окремої людини на основі притаманних ознак (наприклад, раси, релігії чи статі), і це може загрожувати соціальному миру. У Стратегії та Плані дій ООН щодо мови ненависті мова ненависті визначається як... «будь-який вид спілкування у вигляді мови, листа чи поведінки, який нападає або використовує принизливу чи дискримінаційну мову щодо особи чи групи на підставі того, ким вони є, іншими словами, на основі їх релігії, етнічного походження, національності, раси, кольору шкіри, походження, статі або інших факторів ідентичності» [17].

Прихильники включення мови ненависті до Конвенції про геноцид стверджували, що необхідно припинити виступи, перш ніж вони призведуть до вчинення насильства і, зрештою, до геноциду. Однак, щоб запобігти втручання у царину свободи слова, і оскільки криміналізація мови ненависті вважалася внутрішньою справою, мова ненависті не була включена до Конвенції про геноцид [18].

Хоча Конвенція про геноцид не зобов'язує держави карати пропаганду ненависті, подібна заборона міститься в інших міжнародно-правових документах. Наприклад, Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації і Міжнародний пакт про громадянські та політичні права прямо забороняють мову ненависті в міжнародному праві. Так, відповідно до статті 4 Конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, держави-учасниці осуджують всяку пропаганду і всі організації, які ґрунтуються на ідеях або теоріях переваги однієї раси чи групи осіб певного кольору шкіри або етнічного походження або намагаються виправдати, або заохочують расову ненависть і дискримінацію в будь-якій формі, і зобов'язуються вжити негайних і позитивних заходів, спрямованих на викоренення всякого підбурювання до такої дискримінації чи актів дискримінації. Відповідно, для реалізації цієї позиції, держави зобов'язуються оголосити «злочином, що карається за законом, всяке поширення ідей, заснованих на расовій перевазі або ненависті, всяке підбурювання до расової дискримінації, а також усі акти насильства або підбурювання до таких актів, спрямованих проти будь-якої раси чи групи осіб іншого кольору шкіри або етнічного походження,

а також подання будь-якої допомоги для проведення расистської діяльності, включаючи її фінансування».

Рада Європи визначає «мова ворожнечі» як всі форми вираження, які поширюють, підбурюють, заохочують або виправдовують расову ненависть, ксенофобію, антисемітизм або інші форми ненависті, засновані на нетерпимості, включаючи: нетерпимість, що виражається агресивним націоналізмом та етноцентризмом, дискримінацією та ворожістю проти меншин, мігрантів та людей іммігрантського походження [19].

У Рекомендації CM/Rec(2022)16 Комітет міністрів Ради Європи також наголошує, що окремі особи та групи можуть стати об'єктом ворожнечі на різних підставах або комбінаціях підстав, і визнаючи, що ці особи та групи потребують особливого захисту без шкоди для прав інших осіб чи груп. У цьому ж документі Комітет міністрів закликає брати до уваги, що мова ворожнечі заважає і часто порушує право на повагу до приватного життя та право на недискримінацію, які є важливими для захисту людської гідності тих, хто є об'єктом мови ненависті, і для забезпечення того, щоб вони не були виключені з громадського життя [20].

Розглядаючи справи щодо розпалювання ненависті та свободи вираження поглядів, Європейський суд з прав людини використовує два підходи, які передбачені Європейською конвенцією з прав людини: 1) підхід виключення з-під захисту Конвенції, передбачений статтею 17 (заборона зловживання правами), якщо коментарі, про які йдеться, є мовою ворожнечі та заперечують фундаментальні цінності Конвенції; 2) підхід встановлення обмежень щодо захисту, передбачений пунктом 2 статті 10 Конвенції (цей підхід застосовується, якщо висловлювання, про які йде мова, хоча й є мовою ворожнечі, не здатні зруйнувати фундаментальні цінності Конвенції) [21]. Очевидно, що висловлювання, достатньо інтенсивні, щоб посягати на самі фундаментальні цінності Ради Європи, можуть бути кваліфіковані як заклики до геноциду, якщо вони відповідають певним іншим вимогам.

Визначаючи, які саме прояви мови ненависті можуть становити заклики до геноциду, дослідники нагадують, що підбурювання до геноциду є висловлюванням, спрямованим на пряме підбурювання аудиторії знищити «національну, етнічну, расову чи релігійну групу». Хоча підбурювання до геноциду не потребує результату, оратор повинен мати певну владу над своєю аудиторією, щоб донести повідомлення, і аудиторія розуміти слова оратора. Крім того, аудиторія повинна зрозуміти виступ як заклик до геноциду. Тому, коли мова ворожнечі закликає до знищення «національної, етнічної чи релігійної групи», вона може стати підбурюванням до геноциду. Тим не менш, сама по собі мова ненависті, навіть якщо вона закликає до насильства, за своєю суттю не є підбурюванням до геноциду. Крім того, підбурювання до геноциду може мати місце лише в контексті геноциду. Наприклад, у випадку Руанди штучне колоніальне розмежування, подальша напруженість і вороже середовище, створене RTLM, сформували середовище, де мова ненависті могла процвітати до такої міри, що вона стала підбурюванням до геноциду [18].

ЗМІ як специфічний суб'єкт злочину. Праволюдні акти, які гарантують право на свободу вираження поглядів, вказують також і на обов'язки та відповідальність, пов'язані із поширенням інформації. Зокрема, частина 2 статті 10 ЄКПЛ говорить, що «здійснення цих свобод, оскільки воно пов'язане з обов'язками і відповідальністю, може підлягати таким формальностям, умовам, обмеженням або санкціям, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві ...». Стаття 19 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права також вказує, що користування відповідним правом «накладає особливі обов'язки і особливу відповідальність». Для суб'єктів, основним напрямком діяльності яких є збір на поширення інформації серед широкого кола осіб (журналістів та представників ЗМІ), встановлюються як особливі гарантії щодо діяльності, так і підвищений рівень відповідальності.

Європейський суд з прав людини, наприклад, завжди наголошував на важливій ролі преси як «сторожового пса» в демократичному суспільстві, і він пов'язував завдання преси щодо поширення інформації та ідей з усіх питань, що становлять суспільний інтерес, із правом громадськості отримувати їх. При цьому, якщо на карту поставлена свобода «преси», влада має лише обмежену свободу розсуду, щоб вирішити, чи існує «нагальна суспільна потреба» [22].

Тим не менш, в окремих ситуаціях саме роль медіа є критичною у створенні підґрунтя для геноциду. Наприклад, у випадку геноциду в Руанді засоби масової інформації були до певної міри «зрошені» з органами державної влади і пропагували позицію, яка збігалася з позицією високопосадовців. Дослідники виділяють принаймні два медіа, які активно поширювали заклики до геноциду і трансливали мову ненависті: газету Kangura та вже згадану радіостанцію Radio-Télévision Libre des Mille Collines (RTLM) [23]. При цьому, велика кількість руандійців не вміли читати чи писати, і, як наслідок, радіо було важливим способом для уряду донести повідомлення до населення. Окрім звичайних новин, радіо трансливало офіційні повідомлення про призначення на державні посади

та звільнення з них, оголошення про засідання уряду та списки кандидатів, прийнятих до загальноосвітніх навчальних закладів [24].

У справі *The Prosecutor v. Ferdinand Nahimana, Jean-Bosco Barayagwiza and Hassan Ngeze* (так звана «Медіа-справа») Палата розглядала, зокрема, вплив медіа на створення передумов до руандійського геноциду. У першу чергу постало питання про індивідуальну кримінальну відповідальність, зокрема, про можливість визначення конкретних винуватців політики згаданих медіа. Палата розглянула індивідуальну кримінальну відповідальність Фердинанда Нахімани та Жана-Боско Бараягвізи за трансляції RTLM через їхню відповідну роль у створенні та контролі RTLM. Нахімана і Бараягвіза були, відповідно, «номером один» і «номером два» в топ-менеджмент радіо. Вони представляли радіо на найвищому рівні на зустрічах з Міністерством інформації; вони контролювали фінанси компанії; і вони були членами правління або Керівного комітету, який фактично функціонував як правління директорів для RTLM. Палата вирішила, що «твердження Нахімани про те, що правління не втручалось безпосередньо на рівні журналістів, не має юридичного відношення до здійснення ним та Бараягвізою повноважень на найвищому рівні прийняття рішень. Вони втручалися на вищому управлінському рівні» (§970) [10].

У цій справі, на відміну від згаданої вище *Prosecutor v. Akayesu*, в якій Трибунал визнав обвинуваченого винуватим у заклик до геноциду через власну промову, обвинувачені систематично використовували друковані засоби масової інформації та радіо не лише для своїх власних слів, але й для слів багатьох інших, для колективної передачі ідей та для широкомасштабної мобілізації населення. Розглядаючи роль засобів масової інформації, Палата врахувала не лише зміст окремих передач і статей, але й ширше застосування цих принципів до програмування ЗМІ, а також обов'язки, притаманні власності та інституційному контролю над ЗМІ (§ 979) [10]. Палата наголосила на тому, що редактори та видавці несуть відповідальність за ЗМІ, які вони контролюють. При визначенні обсягу цієї відповідальності важливість наміру, тобто мети повідомлень, які вони направляють, впливає з судової практики незалежно від того, чи була мета публічної передачі матеріалу *bona fide*. Фактична мова, яка використовується в ЗМІ, часто вказується як показник наміру (§ 1001) [10].

З наведеного вище випливає висновок, що представники медіа можуть нести індивідуальну кримінальну відповідальність за повідомлення, які передаються через ці медіа. При цьому, відповідальність може поширюватися як на окремих журналістів, які систематично закликають до геноциду, так і на редакторів та власників медіа, які визначають і спрямовують редакційну політику медіа.

Кейс Росії. На думку дослідників медіаринку, Росія протягом багатьох років використовує мову ненависті проти українців, створюючи з її допомогою підґрунтя для вчинення реальних воєнних злочинів [25]. Російська пропаганда використовує наративи, що українці начебто «нацисти», «фашисти», що вони такі самі злочинці, як нацисти часів Другої світової війни. Також поширене твердження, що «українці-русофоби», що «українці ненавидять росіян» та мріють їх знищити за використанням російської мови, і саме тому «українці є нацистами» [26]. Російські медіа висвітлювали Україну як недонацію, українців як недолудей [27]. Результати медіа-моніторингу показують, що у період з 2014 до початку 2022 мова ворожнечі в російських медіа була спрямована на створення сталих негативних стереотипів щодо жителів України, але практично не було прямих закликів до фізичного знищення українців. Ці заклики з'явилися масово в російському інформаційному полі вже під час повномасштабного вторгнення [26].

Кваліфікація дій російської пропаганди залишається дискусійним питанням. Загалом, на думку більшості дослідників, з початком повномасштабного вторгнення жорсткість і повторюваність висловлювань, спрямованих на розпалювання ненависті до українців, у російських ЗМІ досягла такої інтенсивності, що їх можна вважати злочином. У вересні 2023 року на 54 сесії Ради з прав людини ООН представник спеціальної слідчої групи ООН поділився думкою, що діяльність російських ЗМІ можна розцінювати як заклики до геноциду [28]. Натомість, у червні 2024 року Міжнародна федерація прав людини, Харківська правозахисна група та Центр громадянських свобод підготували спільне комюніке, в якому проаналізували діяльність провідних російських пропагандистів щодо висвітлення подій в Україні. На думку правозахисників, висловлювання представників російських ЗМІ та політикуму досягло такого рівня тяжкості, що їх можна вважати злочином за статтею 7 Римського статуту МКС (злочини проти людяності) [29]. Відповідно, ці діяння не розцінюються правозахисниками як заклики до геноциду.

Висновки. У згаданому комюніке правозахисники виділили кілька напрямків російської пропаганди з початку повномасштабного вторгнення: 1) прямі заклики до насильства проти українців, наприклад, пропагування «справжнього терору», поради аудиторії, що «найправильніше було б спалити їх живцем», або пропагування «повного знищення України»; 2) дегуманізація та прини-

ження українців, які вважають себе належними до української нації, окремої від Росії, навішуючи на них вкрай принизливі терміни, такі як «хробаки», «зомбі», «негідник», «нечисть», «бруд», «мразь», «пухирі», «нацисти» та «сатаністи»; 3) поширення неправдивих і спотворених наративів, у тому числі шляхом зображення українців нацистами, припущення, що росіяни та українці є одним народом, і навіть звинувачення українців у вчиненні геноциду на Сході України; 4) використання маніпулятивних лінгвістичних прийомів, таких як інтенсивні метафори, неологізми («деукраїнізація») або евфемізми («денацифікація», «звільнення»). Перелічене прямо підпадає під способи закликів до геноциду, які були виділені дослідниками геноциду в Руанді [29].

При цьому, відповідно до міркувань Міжнародного трибуналу щодо геноциду в Руанді, реальне здійснення геноциду не є необхідною обставиною для того, щоб вважати злочин закликів до геноциду закінченим. Тобто, доведення вчинення геноциду щодо українців у ході поточної збройної агресії не є необхідною вимогою для того, щоб кваліфікувати дії російських медіа як заклики до геноциду.

Як уже зазначалося, заклики мають бути «прямими та публічними». Публічність таких закликів не викликає сумнівів, адже здійснюється за допомогою засобів масової інформації (медіа). Натомість, довести, що окремі заклики є «прямими» доволі складно через те, що, як вже зазначалося вище, представники медіа доволі часто послуговуються евфемізмами та неологізмами. Проте, не бракує і прямих закликів до винищення українців, вчинення воєнних злочинів тощо.

Притягнення до індивідуальної кримінальної відповідальності за проголошення закликів до геноциду можливе як щодо окремих виконавців (журналістів), так і щодо керівників медіа, які забезпечували формування редакційної політики чи впливали на неї. Важливим аспектом у цьому контексті можна вважати те, що окремі російські політики є активними медійними фігурами (наприклад, ведуть власні телеграм-канали), а більшість медіа перебувають у власності держави або наближених влади бізнесових груп. Таким чином, висловлювання, які звучать у російських ЗМІ, великою мірою відображають державну політику.

Підсумовуючи наведене вище, зауважимо, що діяльність російських медіа щодо висвітлення подій в Україні може бути кваліфікована, у тому числі, як заклики до геноциду. Подальші наукові розробки у цій царині відкриють більш широкі перспективи щодо притягнення винуватих осіб до відповідальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Lemkin R. Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress, Washington: Carnegie Endowment for World Peace, 1944. 674 p.
2. Schabas W.A. Genocide in International Law: The Crimes of Crimes Cambridge University Press, 2000. 641 p.
3. Elements of Crimes of International Criminal Court. URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/Publications/Elements-of-Crimes.pdf>.
4. Updated Statute Of The International Criminal Tribunal For The Former Yugoslavia. URL: https://www.icty.org/x/file/Legal%20Library/Statute/statute_sept09_en.pdf.
5. Statute Of The International Tribunal For Rwanda. URL: <https://legal.un.org/avl/pdf/ha/ictref.pdf>.
6. Leigh I. Homophobic speech, equality denial, and religious expression / in I. Hare & J. Weinstein (Eds.) *Extreme Speech and Democracy*, 2010.
7. Gordon G. S. Music and genocide: Harmonizing coherence, freedom and non violence in incitement law. *Santa Clara Law Review*, 2010. Vol. 50, P. 607.
8. Gordon G. S. Speech in Pre- and Post-Genocidal Environments: Strategies for Preventing Critical Mass. URL: <https://www.legal-tools.org/doc/9a86c6/pdf>.
9. Totten S., Bartrop P. R. Dictionary of Genocide. Bloomsbury Academic, 2007. 576 p.
10. The Prosecutor v. Ferdinand Nahimana, Jean-Bosco Barayagwiza, Hassan Ngeze, Case No. ICTR-99-52-T. Refworld. URL: <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/icttr/2003/en/91852>
11. Schabas W. A. Mugesera v. Minister of citizenship and immigration. *American Journal of International Law*, 1999. Vol. 93, P. 529.
12. Glossary of Incitement Techniques. Atrocity Speech Law. URL: <https://www.atrocityspeechlaw.com/documents/glossary-of-incitement-techniques.pdf>.
13. International Military Tribunal (Nuremberg) Judgment of 1 October 1946. URL: https://crimeofaggression.info/documents/6/1946_Nuremberg_Judgement.pdf.
14. Report of the International Law Commission on the Work of Its Forty-Eighth Session, 6 May-26 July 1996, note 3 above, pp. 26-7.
15. Prosecutor v. Akayesu, Case No. ICTR-96-4-A. URL: <https://www.un.org/en/preventgenocide/rwanda/pdf/AKAYESU%20-%20JUDGEMENT.pdf>.

16. Prosecutor v. Kambanda, Case No. ICTR 97-23-S. URL: http://hrlibrary.umn.edu/instreet/ICTR/KAMBANDA_ICTR-97-23/KAMBANDA_ICTR-97-23-S.html.
17. United Nations Strategy and Plan of Action on Hate Speech. URL: https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/advising-and-mobilizing/Action_plan_on_hate_speech_EN.pdf.
18. Hefti A., Ausserladscheider L. From Hate Speech To Incitement To Genocide: The Role Of The Media In The Rwandan Genocide. *Jonas Boston University International Law Journal*, 2020. Vol. 38:1 P. 1-37. URL: https://www.bu.edu/ilj/files/2020/08/Article_HeftiJonas.pdf.
19. Recommendation No. R (97) 20 Of The Committee Of Ministers To Member States On «Hate Speech» (Adopted by the Committee of Ministers on 30 October 1997 at the 607th meeting of the Ministers' Deputies). URL: <https://rm.coe.int/1680505d5b>.
20. Recommendation CM/Rec(2022)16 of the Committee of Ministers to member States on combating hate speech (Adopted by the Committee of Ministers on 20 May 2022 at the 132nd Session of the Committee of Ministers). URL: <https://rm.coe.int/prems-083822-gbr-2018-recommendation-on-combating-hate-speech-memorand/1680a70b37>.
21. Hate speech. European Court of Human Rights, 2023. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/fs_hate_speech_eng.
22. Guide on Article 10 of the European Convention on Human Rights Freedom of expression, 2022. URL: <https://rm.coe.int/guide-on-article-10-freedom-of-expression-eng/native/1680ad61d6>.
23. The Inherent Danger Of Hate Speech Legislation. A Case Study from Rwanda and Kenya on the Failure of a Preventative Measure / ed. by A. Scheffler, Friedrich-Ebert-Stiftung (FES), 2015. 123 p.
24. The Media & The Rwanda Genocide, ed. by A. Thompson. Pluto Press, 2007. 480 p.
25. Баранівська М. «Мова ворожнечі впливає на свідомість так, що людина вважає нормою вбивство інших людей». Дискусія правозахисників про російську пропаганду. Детектор медіа. URL: <https://detector.media/infospace/article/228199/2024-06-13-mova-vorozhnechi-vplyvaie-na-svidomist-tak-shcho-lyudyna-vvazhaie-normoyu-vbyvstvo-inshykh-lyudey-dyskusiya-pravozakhysnykiv-pro-rosiysku-propagandu/>.
26. Седова І. «Вбивати словами». На чому базується російська інформвійна. Кримська правозахисна група. URL: <https://crimeahrg.org/uk/vbivati-slovami-na-chomu-bazu%D1%94tsya-rosijska-informvijna/>.
27. Мокрушин С., Спірідонов Р. «Слова, які можуть убити». Як російські ЗМІ ведуть інформаційну війну проти України. Крим. Реалії. URL: <https://ua.krymr.com/a/slova-mozhut-vbyty-informatsiyna-viyna-krymski-zmi/32996504.html>.
28. Human Rights Council – 54th session – 25 September 2023 Oral Update of the Independent International Commission of Inquiry on Ukraine. URL: <https://surl.li/qbaipr>.
29. Communication submitted under Article 15 of the Rome Statute of the International Criminal Court Situation in Ukraine: Hate Speech as the Crime Against Humanity of Persecution. URL: https://www.fidh.org/IMG/pdf/article_15_communication_on_hate_speech_as_the_crime_against_humanity_of_persecution_in_the_situation_of_ukraine.pdf.

УДК 346.546:341.17

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.193>

АКТУАЛЬНІ ТЕНДЕЦІЇ РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНОГО ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДОМІНУВАННЯ НА РИНКУ У СВІТЛІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Табачук Н.П.,

*аспірант кафедри порівняльного і європейського права**Навчально-наукового інституту міжнародних відносин**Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ORCID: 0000-0002-1819-5593

e-mail: tabachuk.nazarii@gmail.com

Табачук Н.П. Актуальні тенденції розвитку вітчизняного правового регулювання домінування на ринку у світлі євроінтеграційних процесів.

Стаття присвячена дослідженню основних вітчизняних законодавчих ініціатив, спрямованих на удосконалення правового регулювання домінування на ринку, із урахуванням *acquis* Європейського Союзу. У статті відображено основні аспекти другого етапу реформи законодавства про захист економічної конкуренції, яка зокрема стосується внесення змін до матеріальних норм права, предметом регулювання яких є домінування суб'єктів господарювання на ринку. Також приділено увагу іншим актам Антимонопольного комітету України, які нараз перебувають в процесі розробки та спрямовані на удосконалення підходів до визначення відповідного ринку у певних сферах. Встановлено, що пропонувані зміни спрямовані лише на закріплення на рівні Закону України «Про захист економічної конкуренції» формулювань прикладів зловживань, які містяться у статті 102 Договору про функціонування Європейського Союзу. Водночас, окреслено потенційний вплив вказаних змін на правозастосовну практику Антимонопольного комітету України, а також обґрунтовано доречність змін до статті 13 Закону України «Про захист економічної конкуренції» через призму вітчизняної практики стосовно доведення зловживання монополієм (домінуючим) становищем на ринку суб'єктів господарювання у розрізі кваліфікацій, які наведено у статті 13 Закону «Про захист економічної конкуренції». Також автором приділено увагу питанням імплементації положень законодавства Європейського Союзу стосовно структурних та поведінкових зобов'язань, а також періодичних штрафних платежів за їх невиконання після спливу строку, шляхом їх закріплення у профільних законах України «Про Антимонопольний комітет України» та «Про захист економічної конкуренції».

Крім того, у статті відображено основні тенденції у підходах Європейської Комісії до порогових показників домінування на ринку. Автором наголошено на необхідності подальшого здійснення реформування в контексті статті 12 Закону України «Про захист економічної конкуренції» через призму правозастосовної практики Європейської Комісії, відображеної як в існуючих актах «м'якого» права ЄС, так і в тих, що перебувають у процесі розробки.

Ключові слова: право Європейського Союзу, Угода про асоціацію, домінуюче становище, Європейська Комісія, конкуренційне право, конкуренція.

Tabachuk N.P. Current trends in the development of domestic legal regulation of market dominance in the light of European integration processes.

The article is devoted to the study of the main domestic legislative initiatives aimed at improving the legal regulation of market dominance, taking into account the European Union *acquis*. The article reflects the main aspects of the second stage of the reform of the legislation on the protection of economic competition, which in particular concerns amendments to the substantive norms of law, the subject of regulation of which is the dominance of undertakings in the market. Attention is also paid to other acts of the Antimonopoly Committee of Ukraine, which are currently in the process of development and are aimed at improving approaches to determining the relevant market in certain areas. It has been established that the proposed changes are aimed only at consolidating at the level of the Law of Ukraine "On the Protection of Economic Competition" the formulations of examples of abuses contained in Article 102 of the Treaty on the Functioning of the European Union. At the same time, the potential impact of these changes on the law enforcement practice of the Antimonopoly Committee of Ukraine is outlined, and the relevance of the changes to Article 13 of the Law of Ukraine "On Protection of Economic Competition" is substantiated through the prism of domestic practice regarding proving

abuse of monopoly (dominant) position in the market by undertaking in terms of qualifications, which are given in Article 13 of the Law "On Protection of Economic Competition". The author also pays attention to the issues of implementing the provisions of the European Union legislation regarding structural and behavioral remedies, as well as periodic penalty payments for their non-fulfilment after the expiration of the term, through their enshrining in the laws of Ukraine "On the Antimonopoly Committee of Ukraine" and "On Protection of Economic Competition".

In addition, the article reflects the main trends in the European Commission's approaches to the market dominance thresholds. The author emphasises the need for further reforms in the context of Article 12 of the Law of Ukraine 'On Protection of Economic Competition' through the prism of the European Commission's law enforcement practice reflected in both existing EU soft law acts and those under development.

Key words: European Union law, Association Agreement, dominance, European Commission, competition law, competition.

Постановка проблеми. У статті 254 сторони Угоди про асоціацію узгодили, що зловживання домінуючим становищем є несумісним із цієї угодою у тій мірі, у якій вони можуть вплинути на торгівлю між сторонами. Крім того, ще до укладення Угоди про асоціацію у Концепції Загальнодержавної програми розвитку конкуренції на 2014–2024 року [1] наголошувалось на важливості гармонізації законодавства про захист економічної конкуренції з європейським законодавством у відповідній сфері з метою розв'язання проблем та причин, пов'язаних з низьким рівнем конкуренції. Наразі завершено першу фазу реформи вітчизняного конкуренційного законодавства, яка ознаменувалась прийняттям Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства про захист економічної конкуренції та діяльності Антимонопольного комітету України» [2], який набрав чинності на початку 2024 року. Водночас, наразі постає питання щодо подальшого реформування законодавства про захист економічної конкуренції з урахуванням *acquis* ЄС, у зв'язку з чим вбачається доцільним дослідити питання актуальних законодавчих ініціатив до проведення другого етапу реформи вітчизняного конкуренційного законодавства в контексті правового регулювання домінування на ринку.

Мета дослідження полягає у проведенні аналізу та оцінки основних вітчизняних законодавчих ініціатив, пов'язаних з правовим регулюванням домінування на ринку, із урахуванням *acquis* ЄС, а також у виробленні пропозицій, спрямованих на удосконалення правового регулювання домінування на ринку.

Стан опрацювання проблематики. Питання приведення вітчизняного конкуренційного законодавства у відповідність із *acquis* ЄС торкалися праці таких вітчизняних вчених, як Ю. Акіменко, О. Бакалінська, А. Бояр, Т. Вовк, А. Гладштейн, Н. Горбаль, В. Грудницький, С. Романишин, У. Когут, К. Смирнова, В. Форманюк, Р. Харитонов та інші. Водночас, з огляду на те, що стаття 256 Угоди про асоціацію між Україною та ЄС [3] не містить в переліку *acquis* ЄС, відповідно до яких Україна наближує своє конкуренційне законодавство про конкуренцію та правозастосовну практику, актів, пов'язаних з питаннями домінування на ринку (окрім Регламенту ЄС про злиття та Регламенту № 1/2003), вітчизняна наукова література здебільшого спрямована на висвітлення проблематики європеїзації інституційних та процедурних аспектів застосування законодавства про захист економічної конкуренції, а також питань стосовно імплементації актів ЄС щодо концентрації та узгоджених дій суб'єктів господарювання. При цьому, як зазначає Смирнова, вказана вище стаття слугує основою для транспозиції як матеріальних норм права ЄС так і правозастосовної практики [4]. Водночас, у вітчизняному академічному колі порушувалось питання щодо необхідності гармонізації, зокрема термінологічної, поняття домінуючого становища [5], яке використовується у статті 102 Договору про функціонування Європейського Союзу (далі – ДФЕС), задля усунення колізії в тлумаченні термінів «домінуюче» та «монопольне» становище, які містяться у статті 13 Закону України «Про захист економічної конкуренції».

Виклад основного матеріалу. За результатами аналізу внесених змін до профільних Законів України «Про Антимонопольний комітет України» та «Про захист економічної конкуренції» (далі – Закон), можна виділити основні здобутки першого етапу реформи вітчизняного конкуренційного законодавства: (i) встановлення строків розгляду справ, які у сукупності не повинні перевищувати п'яти років; (ii) вдосконалення процедури *leniency*; (iii) впровадження процедури врегулювання у справах (*settlement*), предметом яких є антиконкурентні узгоджені дії та зловживання монопольним (домінуючим) становищем на ринку. Водночас, відмінність між останніми двома процедурами полягає у їх меті: процедура *settlement* здебільшого виступає інструментом оптимізації процедур в рамках розгляду справ, а процедура *leniency* варто розглядати через призму інструментарію для збору доказів.

Крім того, процедура *settlement* передбачає укладення угоди між відповідачем та органом Анти-монопольного комітету України (далі – Комітет), у якій визнається факт порушення, визначаються заходи для усунення його причин та обставин, а також гарантується зменшення штрафу на 15%. Хоча процедура врегулювання, запроваджена Регламентом Комісії № 622/2008 від 30.06.2008 про внесення змін до Регламенту № 773/2004 [6], у ЄС стосується справ щодо антиконкурентних угод, вітчизняні законодавці розширили сферу застосування даної процедури, включивши до неї справи, предметом розслідування яких є зловживання монопольним (домінуючим) становищем. Перший етап реформи також запустив процес розробки Комітетом актів, спрямованих на роз'яснення існуючих положень та внесених змін щодо процедур *settlement* [7] та *leniency* [8].

При цьому, у Звіті Європейської Комісії від 30.10.2024, який містить короткий огляд прогресу України у світлі євроінтеграційних процесів, наголошується на необхідності подальшого приведення вітчизняного конкурентного законодавства у відповідність до *acquis* ЄС [9]. Водночас, попередній Звіт Європейської Комісії від 01.02.2023 вказував на необхідності приведення, зокрема поняття «зловживання» та визначення «домінуючого становища» у відповідність із законодавством ЄС [10].

Наразі проводиться підготовка до другого етапу реформи вітчизняного законодавства про захист економічної конкуренції. З цією метою було розроблено проєкт Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності Антимонопольного комітету України», зареєстрований за № 12440 від 26.01.2025 [11] (далі – Проєкт Закону). Враховуючи мету даного дисертаційного дослідження, автором приділено основну увагу до змін, що стосуються саме домінування на ринку та пов'язаних із цим питань.

Так, Проєктом Закону пропонується внести зміни до статті 12 Закону шляхом доповнення статті 12 Закону частиною шостою, якою передбачається, що методика визначення монопольного (домінуючого) становища суб'єктів господарювання затверджується Комітетом та може встановлювати особливості визначення монопольного (домінуючого) становища на певних ринках. Закріплення відповідного положення у Законі, на думку автора, дозволить Комітету ефективно здійснювати контроль за дотриманням законодавства про захист економічної конкуренції на ринках товарів та послуг, що швидко розвиваються у зв'язку з посиленням процесів цифровізації та глобалізації. Так, на підставі даного положення Комітет буде наділений повноваженнями затверджувати методики визначення монопольного (домінуючого) становища суб'єктів господарювання з урахуванням особливостей функціонування певних ринків. За своєю суттю, відповідні методики виступатимуть технологічними картами, які відображатимуть основні підходи до визначення монопольного (домінуючого) становища на ринку.

Загалом розроблення методик, спрямованих на закріплення особливостей застосування конкурентного законодавства у певній сфері чи на ринках з певними особливостями не є новим у діяльності Комітету. В даному контексті слід відзначити розроблені проєкти методик визначення меж ринку розповсюдження та споживання рекламної інформації (далі – Проєкт Методики про рекламну інформацію) [12], а також визначення меж ринків у сфері медіа (далі – Проєкт Методики у сфері медіа) [13]. Проєкти зазначених методик передбачають вказівки щодо визначення товарних, територіальних (географічних) та часових меж ринку. При цьому, згадані проєкти методик містять положення, згідно з яким у випадку неврегульованості методиками певних питань, пов'язаних із відповідними сферами, відповідні питання регулюються положеннями Методики, що, у свою чергу, свідчить про те, що проєкти методик виступають *lex specialis* до Методики. Крім того, на відміну від Проєкту Методики у сфері медіа, Проєкт Методики про рекламну інформацію містить положення, в яких відображені підходи до визначення обсягу ринку, а також розрахунку ринкових часток та рівнів концентрації на ринку. Так, Проєктом Методики про рекламну інформацію пропонується застосування двох показників для визначення рівня концентрації на ринку, а саме індексу концентрації (CRs розраховується як сума ринкових часток найбільших суб'єктів господарювання) та індексу Герфіндала-Гіршмана (HHI). Водночас, на нашу думку, було б доцільним також передбачати у відповідному проєкті інтерпретацію зазначених показників на відповідних ринках чи сферах, а не обмежуватись лише алгоритмами розрахунків таких показників. За основу для подальшого доопрацювання Проєкту Методики про рекламну інформацію в частині показників рівня концентрації ринку варто розглянути схвалений Комітетом проєкт методології розрахунку Індексу моніторингу конкурентного середовища (далі – Проєкт методології), який включає в себе п'ять основних категорій показників (бар'єри входу; концентрація ринку, динаміка ринку, попит, інші структурні показники). Основна мета даного проєкту – підвищити ефективність роботи та правозастосування законодавства про конкуренцію, розширюючи інформацію про стан конкурентного середовища на ринках через моніторинг стану конкурентного середовища в динаміці, підготовку аналітики для визначення пріоритетних напрямів роботи та адвокатування конкуренції в бізнес-середовищі. Так,

Проектом методології, зокрема, вказується, що «чим більше підприємств на ринку, тим менший ННІ, чим більш асиметричний ринок, тим вищий ННІ. Припускається, що чим вищий ННІ, тим менш конкурентним є середовище в обраному сегменті. У разі відсутності можливості розраховувати ННІ на обраному ринку або потреби значних ресурсів для цього, ННІ можна замінити на сумарну частку 4-ьох найбільших учасників ринку» [14]. Тобто, можливість включення вказаних положень до Проекту Методики про рекламну інформацію доцільно розглянути при подальшому доопрацюванні вказаного проекту методики.

Водночас, розробники Проекту Методики у сфері медіа не обмежились лише підходами до визначення основних параметрів ринку (товарних, географічних та часових), а й запропонували методологію для аналізу меж відповідних ринків у сфері медіа, яка ґрунтується «на прямій оцінці замінності, включаючи, зокрема, витрати на перехід, аналіз коефіцієнта відхилення та перехресної цінової еластичності», а також на аналізі «залишкового попиту, зокрема, текст гіпотетичного монополіста» [13]. Варто відзначити, що Проектом Методики у сфері медіа відображено застереження щодо недоцільності застосування тесту гіпотетичного монополіста у випадку якщо ціни є вищими за конкурентний рівень у зв'язку з певними чинниками, що справляють обмежувальний вплив на конкуренцію. При цьому, не лише випадки недоцільності застосування даного тексту передбачаються згаданим проектом, а й можливість використання тесту гіпотетичного монополіста, який ґрунтується на якості товару, а не на ціні, з огляду на ситуації, коли реалізація товару здійснюється за неціновим обміном. Тобто, за таких умов основна мета застосування видозміненого SSNIP-тесту полягатиме в отриманні результатів від опитаних учасників ринку щодо їх дій у випадку незначного, але суттєвого та стабільного покращення якості товару.

Крім того, питання внесення змін до правових презумпцій домінування суб'єкта господарювання на ринку (частка у розмірі більше 35 %), які наведені у статті 12 Закону, не порушується у Проекті Закону. Однак, як свідчить правозастосовна практика Комітету, у переважній більшості справ Комітетом встановлюється частка суб'єкта господарювання, яка значно перевищує 40–50 %. Частка на ринку здебільшого використовується Комітетом як одна із основних ознак ринкової влади, оскільки формулювання, що міститься у частині першій статті 12 Закону, у випадку наявності конкурентів, передбачає доведення Комітетом відсутності значної конкуренції, поняття якої у вітчизняному законодавстві про захист економічної конкуренції не визначено. При цьому, якщо звертатись до німецького Закону про конкуренцію [15], то у ньому передбачений пороговий показник домінування у розмірі не менше 40 %, що відповідає підходам Комісії, відображених у Повідомленні Комісії щодо Керівних настанов стосовно пріоритетів Комісії у застосуванні статті 82 Договору про заснування ЄС до зловживань домінуючих підприємств, спрямованих на виключення конкурентів від 2009 року [16], у якому вказується, що частка на ринку менше 40 % свідчить про малоймовірність домінування. Більш того, як свідчать положення проекту Керівних принципів щодо застосування статті 102 ДФЄС до зловживань домінуючим становищем, які спрямовані на усунення конкурентів [17], у практиці Комісії присутні тенденції, згідно з якими до ознак домінування на ринку слід віднести частку підприємства на ринку у розмірі 50 % і більше. Хоча, при цьому не виключається можливість встановлення домінування у випадку, якщо частка не досягає розміру 50 % відповідного ринку. З огляду на зазначене, вбачається доцільним також розглянути можливість внесення змін до статті 12 Закону в частині визначення порогових показників домінування.

Повертаючись до положень Проекту Закону, слід зазначати, що до статті 13 Закону, яка містить кваліфікуючі ознаки зловживання монополюючим (домінуючим) становищем на ринку та невичерпний перелік видів зловживань таким становищем, також пропонуються зміни, але більш змістовні у порівнянні із змінами до статті 12 Закону. Так, у частині першій статті 13 Закону, яка є загальною та за останні п'ять років найбільш застосовною у практиці Комітету, пропонується уточнити інтереси яких саме категорій учасників ринків можуть бути ущемлені внаслідок дій/бездіяльності домінуючого суб'єкта господарювання. Тобто, замість формулювання «інших суб'єктів господарювання чи споживачів» передбачається використання слів та словосполучень «постачальників чи покупців, у тому числі споживачів». З наведеного випливає, що пропонується редакція частини першої статті 13 Закону уточнює можливість кваліфікації дій/бездіяльності не лише домінуючого продавця, а й покупця, як зловживання домінуючим становищем.

Крім того, простежуються позитивні кроки на шляху до закріплення у частині другій статті 13 Закону формулювань положень, які містяться у статті 102 ДФЄС. Свідченням цього є доповнення пункту 2 частини другої статті 13 Закону, яка стосується зловживання монополюючим (домінуючим) становищем на ринку у вигляді застосування дискримінаційних цін чи інших умов, словами та словосполученнями «що створює для них невігідні умови конкуренції». Пропоноване формулювання в повній мірі відображає положення пункту (с) частини другої статті 102 ДФЄС. Водночас, пропоновані зміни, за своєю суттю, додають ще одну кваліфікуючу ознаку, яка потребуватиме доведення з

боку Комітету для встановлення зловживання монополієм (домінуючим) становищем на підставі пункту 2 частини другої статті 13 Закону. Тим не менш, незважаючи на те, що відповідні зміни лише передбачені на рівні Проекту Закону, Комітет уже відображав у своїй практиці підхід, за якого аналізувалися вплив дискримінаційної діяльності домінуючого суб'єкта господарювання на умови для конкуренції для інших суб'єктів господарювання. Так, рішенням Комітету від 21.12.2021 № 694-р [18] у справі № 126-26.13/75-20 було встановлено, що група суб'єктів господарювання у складі товариства з обмеженою відповідальністю «Інтерстарч Україна», приватного акціонерного товариства «Дніпровський КПК», приватного акціонерного товариства «Інтеркорн» застосовувала різні умови до рівнозначних угод із покупцями патоки крохмальної кукурудзяної та глюкозних сиропів. Так, Комітет, зазначив, що «оскільки патока крохмальна кукурудзяна та сиропи є незамінними для виробництва кондитерських виробів, встановлення різних умов до рівнозначних угод ставить одних покупців патоки у привілейоване становище по відношенню до інших, оскільки надає першим необґрунтованих конкурентних переваг». Крім того, Комітетом було враховано, що ДП «КК «РОШЕН», будучи пов'язаним відносинами контролю із відповідачем та яке діяло на ринку кондитерських виробів та придбавало товари у відповідача за значно меншими цінами у порівнянні із конкурентами (виробниками кондитерських виробів), могло отримати істотні конкурентні переваги.

Таким чином, незважаючи на те, що наразі пункт 2 частини другої статті 13 Закону не вимагає доведення додаткової кваліфікуючої ознаки як створення невігідних умов для конкуренції для певних категорій суб'єктів господарювання, Комітет, тим не менш, слідує підходу закріпленому у пункті (с) частини другої статті 102 ДФЄС.

Крім того, аналогічно підходу до внесення зазначених вище змін до пункту 2 частини другої статті 13 Закону Проектом Закону пропонується також привести у відповідність формулювання пункту 4 частини другої статті 13 Закону до положення пункту (b) частини другої статті 102 ДФЄС шляхом звуження категорій осіб, яким завдано або може бути завдано шкоди внаслідок обмеження виробництва, ринків або технічного розвитку. Відповідне звуження здійснюється за рахунок виключення із кваліфікуючих ознак пункту 4 частини другої статті 13 Закону «інших суб'єктів господарювання, покупців, продавців» та натомість закріплення акценту на інтересах споживачів.

Вартим уваги також є те, що положення Проекту Закону в частині внесення змін до статті 13 Закону не лише враховують положення ДФЄС, а національне конкурентне законодавство держав-членів ЄС. Так, пропонується Проектом Закону редакція пункту 5 частини другої статті 13 Закону щодо часткової або повної відмови від придбання або реалізації товару загалом відображає зміст пункту 4 частини другої статті 19 секції німецького Закону про конкуренцію, згідно з яким «зловживання має місце, зокрема, якщо домінуючий суб'єкт господарювання як постачальник або покупець певного виду товарів чи комерційних послуг, відмовляється постачати іншому суб'єкту господарювання такий товар чи комерційну послугу за адекватну винагороду, зокрема, надавати йому доступ до даних, мереж або інших об'єктів інфраструктури, і якщо таке постачання або надання доступу є об'єктивно необхідним для здійснення діяльності на ринку видобутку чи переробки, а відмова загрожує усуненням ефективної конкуренції на цьому ринку, за винятком випадків, коли така відмова має об'єктивне обґрунтування» [19].

Проектом Закону не лише пропонується внесення змін до існуючих положень статті 13 Закону, а й пропонується виключення певних пунктів із частини другої статті 13 Закону, а саме пункту 6 частини другої статті 13 Закону щодо суттєвого обмеження конкурентоспроможності інших суб'єктів господарювання на ринку без об'єктивно виправданих на те причин. Зазначена пропозиція, на нашу думку, може обумовлюватися наступним. Положення пункту 6 частини другої статті 13 Закону відрізняється від інших положень частини другої статті 13 Закону тим, що вимагає наявності суттєвого негативного впливу (суттєвого обмеження) на економічну спроможність інших суб'єктів господарювання. Водночас, конкурентоспроможність являє собою досить складне та багатогранне поняття, що охоплює усі ті фактори, які дозволяють підприємству розпочати та/або вести господарську діяльність, а також бути учасником ринку. Конкурентоспроможність підприємства, яка знає впливу від зловживання має обмежуватися суттєво. Звичайними ознаками такого обмеження є зменшення обороту, зниження прибутків та втрата ринкової частки, втрата важливих клієнтів, фінансові труднощі, закриття виробничих потужностей та відмова від важливих інвестиційних проєктів [20]. Однак, на практиці визначення суттєвості обмеження потребує трудомісткого й комплексного дослідження, а відтак здебільшого дії/бездіяльності домінуючого суб'єкта господарювання, які можуть призвести або призводять до обмежувального впливу на конкурентоспроможність інших підприємств кваліфікуються Комітетом через призму частини першої статті 13 Закону, свідченням чого є мізерна практика Комітету щодо застосування пункту 6 частини другої статті 13 Закону під час розслідування справ про порушення конкурентного законодавства. Крім того, слід

зазначити, що відповідний вид зловживання домінуючим становищем відсутній у переліку частини другої статті 102 ДФЕС. Зазначене може вказувати на те, що другий етап реформи вітчизняного конкурентного законодавства спрямований на якомога максимальне наближення законодавства про захист економічної конкуренції до *acquis* ЄС у світлі євроінтеграційних процесів.

Тим не менш, Проект Закону в певних аспектах розвиває положення ДФЕС шляхом їх пристосування до особливостей вітчизняного конкурентного законодавства. Згідно із частиною третьою статті 101 ДФЕС «будь-які угоди або рішення, що заборонені на підставі цієї статті, автоматично вважаються нікчемними». При цьому, у Коментарі до ДФЕС, Договору про ЄС та Хартії основоположних прав ЄС, вказується, що незважаючи на те, що статтею 102 ДФЕС не закріплює вказаного вище положення, однак у випадку зловживання домінуючим становищем відповідні правочини можуть бути визнані недійсними [21]. У свою чергу, Проект Закону відображає відповідний підхід шляхом доповнення статті 13 Закону положеннями, згідно з якими правочин, укладений домінуючим підприємством може бути визнаний недійсним в судовому порядку: за позовом постраждалої сторони правочину у випадку якщо умови правочину були визначені в результаті зловживання монополієм (домінуючим) становищем на ринку; за позовом Комітету у випадку якщо такий правочин порушує інтереси держави у сфері підтримки та захисту економічної конкуренції, обмеження монополізму в господарській діяльності. Крім того, пропонується закріпити на рівні статті 13 Закону можливість для постраждалої сторони правочину повернути те, що передано суб'єкту господарювання, який зловживав монополієм (домінуючим) становищем на ринку, а в разі неможливості повернення у певних випадках – відшкодувати вартість за цінами на дату відшкодування. Пропоновані положення, враховуючи їх мету, в певній мірі доповнюють існуючі норми статті 55 Закону, предметом якої є регулювання питань, пов'язаних із відшкодуванням шкоди особою, що вчинила порушення, у подвійному розмірі. Водночас, у разі прийняття відповідних змін, не виключається можливість виникнення ситуацій, за яких суб'єкти господарювання «зловживатимуть» закріпленим правом та подаватимуть заяви про порушення конкурентного законодавства з метою отримання в подальшому додаткових підстав для визнання певних правочинів недійсними у судовому порядку.

Крім того, Проект Закону передбачає імплементацію положень щодо застосування, зокрема до суб'єктів господарювання поведінкових та/або структурних засобів захисту конкуренції, які передбачені статтею 7 Регламенту № 1/2003 та статтею 10 Директиви 2019/1. Так, статтею 10 Директиви 2019/1 передбачається можливість застосування конкурентними відомствами поведінкових або структурних засобів захисту конкуренції, які мають бути пропорційними до вчиненого порушення та необхідними для ефективного припинення порушення. При цьому, конкурентні відомства повинні обирати ті засоби захисту конкуренції, які є найменш обтяжливими для підприємств відповідно до принципу пропорційності. Так, можливість застосування поведінкових та структурних засобів захисту конкуренції пропонується закріпити у статті 7 Закону України «Про Антимонопольний комітет України» та у статтях 48 та 48¹ Закону із можливістю застосування органами Комітету періодичних штрафних платежів за їх невиконання після спливу строку, що, у свою чергу, також є свідченням імплементації положень, передбачених статтею 24 Регламенту № 1/2003 та статті 16 Директиви 2019/1. У контексті структурних зобов'язань слід зазначити, що також пропонується внесення змін до статті 53 Закону, шляхом більш детального врегулювання пов'язаних із примусовим поділом питань щодо, зокрема строків виконання структурних зобов'язань, у тому числі примусового поділу, а також критеріїв, яких необхідно дотримуватися при обранні органами Комітету способу примусового поділу суб'єкта господарювання.

Незважаючи на те, що основна увага наразі приділена проведенню реформи конкурентного законодавства шляхом внесення змін, спрямованих на імплементацію конкурентного законодавства ЄС, на рівні законів України, необхідно також продовжувати роботу із «легалізацією» підходів Європейської Комісії та Суду ЄС до питань, пов'язаних із визначенням відповідного ринку та домінуючого становища підприємств. Так, наразі Європейською Комісією видано Повідомлення щодо визначення відповідного ринку, яке містить, зокрема підходи до визначення ринку у певних випадках, які було б доцільно відобразити у проекті методики визначення ринку, яка наразі розробляється Комітетом [22] (далі – Проект Методики визначення ринку). Повідомлення щодо визначення відповідного ринку звертає особливу увагу на визначення ринку: за значної диференціації товарів; за умов існування дискримінації між споживачами або групами споживачів; за наявності багатосторонніх платформ; за наявності ринків, на яких дослідження та розробки відіграють важливу роль; у випадку цифрових екосистем. Підходи Комісії до визначення відповідного ринку за наявності вказаних особливостей вважається доцільним для відображення у Проекті Методики визначення ринку.

Враховуючи значний правозастосовний досвід Європейської Комісії та Суду ЄС у справах, пов'язаних із зловживанням домінуючим становищем, в рамках ЄС ведеться робота над проектом Ке-

рівних принципів щодо застосування статті 102 ДФЕС до зловживань домінуючим становищем, які спрямовані на усунення конкурентів [17]. У разі офіційного видання Комісією вказаних керівних принципів доцільно розглянути можливість використання закріплених у них підходів до встановлення домінуючого становища та доведення зловживань таким становищем у практиці Комітету. З метою забезпечення правових підстав для використання зазначених підходів Комітетом у сфері контролю за дотриманням законодавства про захист економічної конкуренції вказані керівні принципи можна «легалізувати» за допомогою актів «м'якого» права. Так, згідно з частиною шостою статті 4 Закону Комітет може надавати рекомендаційні роз'яснення з питань застосування законодавства про захист економічної конкуренції. Як свідчить проведений аналіз актів Комітету, інструмент надання рекомендаційних роз'яснень уже використовувався Комітетом з метою наближення практики правозастосування у сфері захисту конкуренції до підходів, що використовуються в ЄС. Наприклад, рекомендаційними роз'ясненнями Комітету було легалізовано можливість використання підходів, які містяться у Керівних принципах застосування статті 101 ДФЕС до угод про горизонтальне співробітництво у формі Повідомлення від 17.07.2023 C/2023/4752 [23] та Керівних принципів щодо вертикальних обмежень від 30.06.2022 № 2022/C 248/0 [24]. Тим не менш, варто відзначити, що Комітетом також ведеться діяльність, спрямована на узагальнення основних підходів, що використовуються Комітетом під час розслідування справ про зловживання монополією (домінуючим) становищем на ринку. Яскравим свідченням такої діяльності є документ щодо «Узагальнення практики застосування органами Антимонопольного комітету України в 2017 – 2019 роках частини першої статті 13 Закону України «Про захист економічної конкуренції», схвалений на засіданні Комітету від 19.11.2020. Відповідно до вказаного документа частиною першою статті 13 Закону описується близько 20-ти можливих складів правопорушення у вигляді зловживання монополією (домінуючим) становищем. Цінність даної узагальненої практики полягає не тільки у тому, що вона має рекомендаційний характер для використання самим Комітетом, суб'єктами господарювання, фахівцями у галузі антимонопольного права з метою уникнення порушень законодавства про захист економічної конкуренції, а й у тому, що окреслює сучасну методологію Комітету та його територіальних відділень при: визначенні ринку, монополією (домінуючого) становища суб'єктів господарювання на товарному ринку; встановленні об'єктивної сторони порушення; визначенні застосовної відповідальності [25].

Висновки. Отже, наразі триває процес приведення вітчизняного конкурентного законодавства у відповідність до *acquis* ЄС, під час якого пропонуються зміни не лише до процесуальних, а й матеріальних норм законодавства про захист економічної конкуренції, зокрема в частині кваліфікації дій/бездіяльності суб'єктів господарювання як зловживання монополією (домінуючим) становищем на ринку. Здебільшого пропонувані зміни, зокрема до статті 13 Закону, спрямовані лише на закріплення на рівні Закону формулювань прикладів зловживань, які містяться у статті 102 ДФЕС. При цьому, до певних упущень пропонованих змін слід віднести питання порогових часток домінування на ринку, які закріплені у статті 12 Закону, яке наразі не є предметом обговорення серед ініціаторів законодавчих змін. Як свідчить правозастосовна практика Європейської Комісії, відображена як в існуючих актах «м'якого» права ЄС, так і в тих, що перебувають у процесі розробки, спостерігається тенденція до збільшення порогових значень правових презумпцій домінування суб'єктів господарювання на ринку. Враховуючи, що у вітчизняній практиці стосовно справ про зловживання (домінуючим) становищем на ринку у переважній більшості випадків Комітетом встановлюється монополіє (домінуюче) становище суб'єкта господарювання із часткою, яка значно перевищує порогові показники, закріплені у статті 12 Закону, доцільно розглянути можливість внесення змін до вказаної статті, закріпивши порогові показники домінування не нижче 40-50 % (за винятком окремих випадків) із урахуванням *acquis* ЄС та досвіду держав-членів, наприклад Німеччини. Разом з тим, внесення відповідних змін зумовлює необхідність інтенсифікації процесів розробки роз'яснювальних актів, які закріплюватимуть сучасні підходи до визначення відповідного ринку та встановлення монополіє (домінуючого) становища.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. «Про схвалення Концепції Загальнодержавної програми розвитку конкуренції на 2014–2024 роки»: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 19.09.2012, № 690-р: станом на 17.12.2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/690-2012-%D1%80#Text>.
2. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства про захист економічної конкуренції та діяльності Антимонопольного комітету України»: Закон України від 09.08.2023, № 3295-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3295-20#n194>.

3. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27.06.2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011.
4. Смирнова К.В. Розвиток конкуренційного права України під впливом Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. *Право України*. 2021. № 11. С. 41–51.
5. Грудницький В.М. Гармонізація національного законодавства про зловживання монопольним (домінуючим) становищем із правом Європейського Союзу. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 4. С. 59–63.
6. Commission Regulation (EC) No 622/2008 of 30 June 2008 amending Regulation (EC) No 773/2004, as regards the conduct of settlement procedures in cartel cases (Text with EEA relevance). *EUR-Lex*. 30.06.2008. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32008R0622>.
7. Розпорядження Антимонопольного комітету України від 30.11.2023 № 18-рп «Про затвердження Порядку врегулювання у справах про антиконкурентні узгоджені дії та зловживання монопольним (домінуючим) становищем на ринку» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z2260-23#Text>.
8. Розпорядження Антимонопольного комітету України від 30.11.2023 № 19-рп «Про затвердження Порядку звільнення від відповідальності за вчинення порушення законодавства про захист економічної конкуренції у вигляді антиконкурентних узгоджених дій». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0002-24#Text>.
9. COMMISSION STAFF WORKING DOCUMENT Ukraine 2024 Report. *European Commission*. 30.10.2024. URL: https://enlargement.ec.europa.eu/document/download/1924a044-b30f-48a2-99c1-50edeac14da1_en?filename=Ukraine%20Report%202024.pdf.
10. COMMISSION STAFF WORKING DOCUMENT Analytical Report following the Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council and the Council Commission Opinion on Ukraine's application for membership of the European Union. *European Commission*. 01.02.2023. URL: https://enlargement.ec.europa.eu/system/files/2023-02/SWD_2023_30_Ukraine.pdf.
11. «Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності Антимонопольного комітету України» № 12440. Верховна рада України. 26.01.2025. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/55703>.
12. Проект розпорядження АМКУ «Про затвердження Методики визначення меж ринку розповсюдження (поширення) та споживання рекламної інформації». *Антимонопольний комітет України*. 24.05.2024. URL: <https://bit.ly/4irLdKa>.
13. Проект розпорядження АМКУ «Про затвердження Методики визначення меж ринків у сфері медіа». *Антимонопольний комітет України*. URL: <https://bit.ly/4iXFk7F>.
14. Проект методології розрахунку Індексу моніторингу конкурентного середовища. *Антимонопольний комітет України*. 10.02.2021. URL: <https://amcu.gov.ua/events/indeks-monitoringu-konkurentnogo-seredovishcha>.
15. Competition Act in the version published on 26 June 2013 (Bundesgesetzblatt (Federal Law Gazette) I, 2013, p. 1750, 3245), as last amended by Article 1 of the Act of 25 October 2023 (Federal Law Gazette I, p. 294).
16. Communication from the Commission — Guidance on the Commission's enforcement priorities in applying Article 82 of the EC Treaty to abusive exclusionary conduct by dominant undertakings [Електронний ресурс] – URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A52009XC0224%2801%29>.
17. Draft Guidelines on exclusionary abuses of dominance. *European Commission*. URL: https://competition-policy.ec.europa.eu/public-consultations/2024-article-102-guidelines_en.
18. Рішення Антимонопольного комітету України від 21.12.2021 № 694-р у справі № 126-26.13/75-20. URL: <https://amcu.gov.ua/storage/app/uploads/public/61d/d4a/00c/61dd4a00ce094612499114.pdf>.
19. Competition Act in the version published on 26 June 2013 (Bundesgesetzblatt (Federal Law Gazette) I, 2013, p. 1750, 3245), as last amended by Article 1 of the Act of 25 October 2023 (Federal Law Gazette I, p. 294).
20. Коментар до Закону України «Про захист економічної конкуренції» на основі порівняльного аналізу з правилами Європейського Союзу. Європейська Комісія. – 2006. – 440 с.
21. TOMÁŠEK, M., ŠMEJKAL, V. та ін. Коментар до Договору про функціонування ЄС, Договору про ЄС та Хартії основоположних прав ЄС. Прага: Wolters Kluwer ČR, 2024, 1780 с.
22. Проект Методики визначення ринку. Антимонопольний комітет України. 14.03.2019. URL: <https://bit.ly/4kPpYUu>.

23. Щодо принципів оцінки відповідності певних категорій горизонтальних узгоджених дій суб'єктів господарювання положенням статей 10 та 11 Закону України «Про захист економічної конкуренції»: Рекомендаційні роз'яснення АМКУ від 24.12.2024, № 15-pp. URL: <https://bit.ly/4iwbibk>.
24. Щодо принципів оцінки відповідності вертикальних узгоджених дій стосовно постачання та використання товарів положенням статей 10 та 11 Закону України «Про захист економічної конкуренції»: Рекомендаційні роз'яснення АМКУ від 24.12.2024, № 16-pp. URL: <https://bit.ly/3RnCCMR>.
25. Узагальнення практики застосування органами Антимонопольного комітету України в 2017–2019 роках частини першої статті 13 Закону України «Про захист економічної конкуренції». *Антимонопольний комітет України*. 19.11.2020. URL: <https://bit.ly/4hI2NbS>.

ПРАВОВІ ЗАСАДИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ТРАНСКОРДОННОГО ТА РЕГІОНАЛЬНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИМ СОЮЗОМ

Фетько Ю.І.,

докторка філософії в галузі права, доцентка,

доцент кафедри міжнародного права

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Фетько Ю.І. Правові засади становлення та розвитку транскордонного та регіонального співробітництва між Україною та Європейським Союзом.

У статті досліджуються правові засади становлення та розвитку транскордонного та регіонального співробітництва між Україною та Європейським Союзом. Узагальнивши весь комплекс спеціальної юридичної літератури детерміновано, що правові засади становлення та розвитку транскордонного та регіонального співробітництва між Україною та Європейським Союзом практично не вивчались юридичною наукою. Встановлено, що нинішня політика України відзначена євроінтеграційним пріоритетом, реалізація якого є неможливою поза форматом співробітництва з Європейським Союзом, у тому числі і щодо транскордонного та регіонального співробітництва. Визначено процес формування досліджуваної сфери правовідносин, визначено основні тенденції та особливості розвитку зазначених відносин на різних етапах історичного розвитку, визначено що функціонування транскордонного та регіонального співробітництва між Україною та Європейським Союзом може бути можливим тільки при умові достатнього та належного нормативного регулювання. Досліджено, що наміри України щодо розвитку відносин з Європейським Союзом вперше були закріплені у Постанові Верховної Ради України, а згодом зафіксовані в Угоді про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами, а вимоги щодо транскордонного та регіонального співробітництва були визначені у Плані дій Україна – Європейський Союз «Європейська політика сусідства», а згодом більш деталізовані стали в Угоді про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. З'ясовано, що хоча аналізовані нормативно-правові акти України і стали трохи орієнтовані на норми права Європейського Союзу у сфері транскордонного співробітництва та регіонального співробітництва, але вони все ще потребують удосконалення щодо уніфікації термінології у сфері транскордонного співробітництва та регіонального співробітництва, чіткого врегулювання статусу органу транскордонного співробітництва за об'єднанням євро регіонального співробітництва, чіткого унормування компетенції місцевих органів влади щодо форм транскордонного співробітництва та ін.

Ключові слова: Європейський Союз, транскордонне співробітництво, регіональне співробітництво, Угода про асоціацію, європейське об'єднання територіального співробітництва.

Fetko Yu. Legal foundations of the establishment and development of cross-border and regional cooperation between Ukraine and the European Union.

The article examines the legal principles of the formation and development of cross-border and regional cooperation between Ukraine and the European Union. Having summarized the entire complex of special legal literature, it is determined that the legal principles of the formation and development of cross-border and regional cooperation between Ukraine and the European Union have practically not been studied by legal science. It is established that the current policy of Ukraine is marked by a European integration priority, the implementation of which is impossible outside the format of cooperation with the European Union, including cross-border and regional cooperation. The process of forming the studied sphere of legal relations is determined, the main trends and features of the development of these relations at different stages of historical development are determined, it is determined that the functioning of cross-border and regional cooperation between Ukraine and the European Union can be possible only under the condition of sufficient and proper regulatory regulation. It has been studied that Ukraine's intentions to develop relations with the European Union were first enshrined in a Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine, and later recorded in the Partnership and Cooperation Agreement between Ukraine and the European Communities and their Member States, and the requirements for cross-border and regional cooperation were defined in the Ukraine-European

Union Action Plan «European Neighborhood Policy», and later became more detailed in the Association Agreement between Ukraine, on the one hand, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their Member States, on the other hand. It was found that although the analysed regulatory legal acts of Ukraine have become somewhat oriented towards the norms of European Union law in the field of cross-border cooperation and regional cooperation, they still need improvement in terms of unification of terminology in the field of cross-border cooperation and regional cooperation; clear regulation of the status of the cross-border cooperation body under the euroregional cooperation groupings, clear regulation of the competence of local authorities regarding forms of cross-border cooperation, etc.

Key words: European Union, cross-border cooperation, regional cooperation, Association Agreement, European Grouping of Territorial Cooperation.

Постановка проблеми. Нинішня політика України відзначена євроінтеграційним пріоритетом, реалізація якого є неможливою поза форматом співробітництва з Європейським Союзом, у тому числі і щодо транскордонного та регіонального співробітництва. Узагальнивши весь комплекс спеціальної юридичної літератури варто відзначити, що правові засади становлення та розвитку транскордонного та регіонального співробітництва між Україною та Європейським Союзом практично не вивчалися юридичною наукою. Зважаючи, що Європейський Союз має зовнішній кордон із Україною, після розширення у 2004 року, і є можливість розвивати таке співробітництво на зовнішній кордоні Європейського Союзу, яке сприятиме залученню додаткових фінансових ресурсів для вирішення завдань місцевого і регіонального розвитку, зміцненню інституційної спроможності, інтенсифікації співробітництва, а також поглибленню добросусідських багатосторонніх відносин між юридичними особами сусідніх держав-членів Європейського Союзу та України, то доцільним і своєчасним видається дослідити правові засади становлення та розвитку транскордонного та регіонального співробітництва між Україною та Європейським Союзом. Оскільки це дозволяє простежити процес формування досліджуваної сфери правовідносин, визначити основні тенденції та особливості розвитку зазначених відносин на різних етапах історичного розвитку, адже функціонування транскордонного та регіонального співробітництва між Україною та Європейським Союзом може бути можливим тільки при умові достатнього та належного нормативного регулювання.

Метою статті є дослідження правових засад становлення та розвитку транскордонного та регіонального співробітництва між Україною та Європейським Союзом.

Стан опрацювання проблематики. Різні аспекти проблематики транскордонного та регіонального співробітництва між Україною та Європейським Союзом досліджувалися такими вченими: Артьомов І.В., Бенчак О.Ф., Білак О.О., Волошин Ю.О., Галіахметов І.А., Гусь А.В., Дулеба О.Ю., Зарді А., Елсуwege В., Євчак Ю.Б., Костюченко Я., Ланго В.Т., Менджул М.В., Мікула Н.І., Мірзоєв Р.Ш., Муравйов В., Очкай Д., Санченко А.Є., Синьокий О.А., Софій О.Л., Сошников А.О., Устищенко В.А. та інші. Однак дослідження щодо транскордонного та регіонального співробітництва між Україною та Європейським Союзом сконцентровані переважно навколо історичних, політологічних, економічних, соціальних питань, а також питань державного управління і міжнародних відносин, а аналіз наукових праць вітчизняних вчених-юристів дає можливість встановити, що сьогодні юридичною наукою не достатньо уваги приділено дослідженню правовим засадам становлення та розвитку транскордонного та регіонального співробітництва між Україною та Європейським Союзом.

Виклад основного матеріалу. Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» врегульовує засади зовнішньої політики, а також внутрішньої політики України щодо розбудови державності, національної безпеки та оборони, розвитку місцевого самоврядування, розвитку регіонів, формування інститутів громадянського суспільства та ін. На основі вищезгаданого закону впроваджується політика розбудови відносин між Україною та Європейським Союзом. Частина 2 статті 11 цього закону врегульовує, що однією із основних засад зовнішньої політики України є «забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі» [1]. Поряд з цим наміри України щодо розвитку відносин з Європейським Союзом вперше були закріплені у Постанові Верховної Ради України «Про основні напрями зовнішньої політики України» від 2 липня 1993 року. У цьому правовому акті закріплювалось, що «перспективною метою української зовнішньої політики є членство України в Європейських Співтовариствах, а також інших західноєвропейських або загальноєвропейських структурах за умови, що це не шкодитиме її національним інтересам. З метою підтримання стабільних відносин з Європейськими Співтовариствами Україна укладе з ними Угоду про партнерство і співробітництво, здійснення якої стане першим етапом просування до асоційованого, а згодом – до повного її членства у цій організації» [2]. В подальшому реалізуючи курс на європейську інтеграцію Україна почала розвивати відносини з Європейським Союзом у рамках Угоди про парт-

нерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами, яку було укладено у 1994 році. Ця Угода, була основою співробітництва нашої держави та Європейського Союзу, вона розроблена для сприяння і підтримки мети України до подальшого інтегрування до європейських економічних та соціальних інституцій [3].

Згодом, Україна та Європейський Союз стали безпосередніми сусідами, унаслідок розширення Європейського Союзу 1 травня 2004 року. Зважаючи на це розширення воно надало можливість Україні та Європейському Союзу розвивати якомога тісніше відносини щодо транскордонного та регіонального співробітництва. У 2005 році Україна схвалила План дій Україна – Європейський Союз «Європейська політика сусідства», котрий визначив нові перспективи щодо співробітництва з Європейським Союзом. Імплементація положень цього Плану сприяла реалізації положень Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами. Один із підрозділів Плану був присвячений транскордонному та регіональному співробітництву. Відповідно, стаття 8 цього документу визначала необхідність, зокрема: по-перше забезпечувати підтримку місцевих органів влади та участь у підготовці і впровадженні «Програм сусідства»; по-друге, вдосконалювати діюче законодавство щодо транскордонного та регіонального співробітництва; по-третє, активніше залучати місцевий та регіональний рівень для реалізації проектів і програм, які стосуються сфери транскордонного і регіонального співробітництва [4]. Виконавши зобов'язання передбачені цією Угодою, у тому числі і щодо транскордонного та регіонального співробітництва 5 березня 2007 року розпочався переговорний процес між Україною та Європейським Союзом щодо укладення між ними нової Угоди [5]. Внаслідок довготривалих переговорів було підписано Угоду про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони 21 березня 2014 року [6]. Внаслідок підписання та ратифікації Угоди про асоціацію Україна взяла на себе зобов'язання стосовно запровадження стандартів Європейського Союзу у всіх сферах, у тому числі і щодо транскордонного та регіонального співробітництва. Зважаючи також, що на Україну поширюється і зовнішньополітична ініціатива «Східне партнерство», яка започаткована ще у 2009 році [7], у спільному повідомленні Європейського парламенту, Європейської Ради, Європейського економічного та соціального комітету, а також Комітету регіонів Європейського Союзу «Політика Східного партнерства після 2020 року. Підсилення стійкості – Східне партнерство, яке забезпечує всіх» від 18 березня 2020 року наголошувалось, що зважаючи на діючу Угоду про асоціацію варто зосередитись на її виконанні. Адже Укладена Угода визначає формат відносин між нашою державою та Європейським Союзом на основі принципів «політичної та економічної інтеграції» і є своєрідним орієнтиром щодо впровадження соціально-економічних реформ в Україні.

Беручи до уваги її положення, значну роль Угода про асоціацію відводить транскордонному та міжрегіональному співробітництву. Вже у самій преамбулі Угоди зазначається що Сторони «зобов'язались підтримувати транскордонне та міжрегіональне співробітництво». Також Угода має окрему Главу 27 «Транскордонне та регіональне співробітництво» у Розділі V Економічне та галузеве співробітництво» статті 446–448 Угоди. Наведемо цитату тексту статей 446–448 цієї Глави Угоди, для того аби забезпечити однозначність розуміння їх тексту: «Стаття 446. Сторони сприяють взаєморозумінню та двосторонньому співробітництву у сфері регіональної політики щодо методів формування та реалізації регіональних політик, зокрема багаторівневого управління та партнерства, з особливим наголосом на розвитку відсталих територій та на територіальному співробітництву, при цьому створюючи канали зв'язку та активізуючи обмін інформацією між національними, регіональними та місцевими органами влади, соціально-економічними утвореннями та представниками громадянського суспільства.

Стаття 447. Сторони підтримують та посилюють залучення місцевих та регіональних органів влади до транскордонного та регіонального співробітництва та відповідних управлінських структур з метою посилення співробітництва шляхом створення сприятливої законодавчої бази, підтримки та нарощування потенціалу розвитку, а також забезпечення зміцнення транскордонних та регіональних економічних зв'язків та ділового партнерства.

Стаття 448. Сторони зміцнюють та заохочують розвиток таких складових транскордонного та регіонального співробітництва, як, *inter alia*, транспорт, енергетика, комунікаційні мережі, культура, освіта, туризм, охорона здоров'я та інших сфер, охоплених цією Угодою, які містять елементи транскордонного та регіонального співробітництва. Сторони, зокрема, сприяють розвитку транскордонного співробітництва щодо модернізації, забезпечення обладнанням та координації роботи служб надання допомоги за умов надзвичайних ситуацій [6]. Отже, положення статей 446–448 Угоди беззаперечно підтверджують визначальну роль органів влади щодо питань забезпечення транскордонного та регіонального співробітництва, у тому числі і розроблення належного законодавства.

До національного законодавства, яке сьогодні врегульовує транскордонне та регіональне співробітництво, можемо віднести такі закони: Закони України «Про міжнародне територіальне співробітництво України», «Про місцеве самоврядування в Україні» та «Про місцеві державні адміністрації». Проаналізувавши положення вищезгаданих законів, варто відзначити, що хоча вони і стали трохи орієнтовані на норми права Європейського Союзу у сфері транскордонного співробітництва та регіонального співробітництва, але вони все ще потребують удосконалення. Наприклад, варто здійснити уніфікацію термінології у сфері транскордонного співробітництва та регіонального співробітництва, чітко встановити статус органу транскордонного співробітництва за об'єднанням євро регіонального співробітництва, важливим також є на законодавчому рівні розмежування організаційних структур транскордонного співробітництва та органу транскордонного співробітництва, встановити чітко компетенцію місцевих органів влади щодо європейського об'єднання територіального співробітництва, об'єднання євро регіонального співробітництва та євро регіону та ін. При удосконаленні та розробленні законодавства у сфері транскордонного та регіонального співробітництва законодавцям варто також орієнтуватись і на Регламент Європейського парламенту та Ради (ЄС) № 1082/2006 «Про європейські об'єднання територіального співробітництва (ЄОТС)» від 5 липня 2006 року та Регламент Європейського парламенту та Ради (ЄС) № 1302/2013 «Про внесення змін до Регламенту (ЄС) № 1082/2006 «Про європейські об'єднання територіального співробітництва (ЄОТС)» стосовно роз'яснення, спрощення та покращення функціонування таких об'єднань» від 17 грудня 2013 року, які є важливими з огляду на те, що вони врегульовують питання територіального співробітництва на зовнішніх кордонах Європейського Союзу із третіми державами, у тому числі із Україною.

Висновки. Таким чином, реалізуючи курс на європейську інтеграцію Україна почала розвивати відносини з Європейським Союзом у рамках Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами. Ця Угода, стала основою співробітництва нашої держави та Європейського Союзу з метою сприяння і підтримки мети України до подальшого інтегрування до європейських економічних та соціальних інституцій. Окреслені вимоги щодо транскордонного та регіонального співробітництва, були зафіксовані у Плані дій Україна – Європейський Союз «Європейська політика сусідства», а згодом більш деталізовані були в Угоді про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. Однак, варто відзначити, що хоча проаналізовані нормативно-правові акти і стали трохи орієнтовані на норми права Європейського Союзу у сфері транскордонного співробітництва та регіонального співробітництва, але вони все ще потребують удосконалення щодо уніфікації термінології у сфері транскордонного співробітництва та регіонального співробітництва; чіткого врегулювання статусу органу транскордонного співробітництва за об'єднанням євро регіонального співробітництва, чіткого унормування компетенції місцевих органів влади щодо форм транскордонного співробітництва та ін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17#Text>.
2. Постанова Про основні напрями зовнішньої політики України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3360-12/ed19930702#Text>.
3. Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_012#Text.
4. План дій Україна – Європейський Союз «Європейська політика сусідства». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_693#Text.
5. Історія становлення відносин Україна-ЄС. URL: <https://minjust.gov.ua/m/istoriya-stanovlennya-vidnosin-ukraina-es>.
6. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text.
7. Східне партнерство. URL: <https://mfa.gov.ua/yevropejska-integraciya/shidne-partnerstvo>.

УДК: 341.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.195>

ЗАХИСТ ПРАВ ДИТИНИ В УМОВАХ ВОЄННИХ КОНФЛІКТІВ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ТА УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ

Чернобук В.В.,

*старший викладач кафедри теорії держави та права,
Дніпровський державний університет внутрішніх справ*

ORCID: 0009-0003-0249-5051

e-mail: chernobokvalentina@gmail.com

Чернобук В.В. Захист прав дитини в умовах воєнних конфліктів: міжнародний досвід та Українські реалії.

У статті розглядається проблема порушення прав дітей під час збройної агресії та аналізується міжнародний досвід захисту дітей у кризових умовах. Досвід країн, які стикалися з воєнними конфліктами, таких як Ірак, Сирія та Афганістан, свідчить про важливість організації гуманітарних коридорів, евакуації дітей із зони бойових дій до безпечних місць для подальшого перебування, забезпечення доступу до освіти через мобільні навчальні центри, а також надання психологічної, соціальної підтримки та медичної допомоги.

Зокрема, розглядаються роль та можливості міжнародних організацій, таких як ООН і Червоний Хрест, які, попри великий потенціал, виявилися обмеженими у своєму впливі в Україні через складність доступу до гарячих точок і відсутність швидких механізмів реагування. У статті також підкреслюється важливість адаптації цих практик для українських реалій і посилення співпраці між державою, міжнародними організаціями та неурядовими ініціативами з метою більш ефективного захисту прав дітей на життя, освіту та психологічну реабілітацію в умовах війни.

У статті також зазначаються специфічні виклики, з якими стикається Україна в умовах війни, зокрема порушення прав дітей на безпечне життя, освіту та доступ до медичних послуг. Зокрема, увага приділяється важливості створення умов для продовження навчання в умовах активних бойових дій, а також необхідності надання психологічної підтримки дітям, що пережили травми війни. Водночас підкреслюється, що хоча міжнародний досвід і методи забезпечення прав дітей під час збройних конфліктів є важливими, їхня ефективність залежить від швидкої адаптації до реалій конкретної країни та ефективної координації між державними і міжнародними організаціями. Впровадження цих практик в Україні може значно покращити ситуацію з захистом прав дітей і забезпечити їхню безпеку та благополуччя в умовах воєнного стану. Важливим є посилення національного законодавства та механізмів контролю за дотриманням прав дітей, що дозволить Україні більш ефективно реагувати на порушення прав та захищати інтереси дітей навіть у найскладніших умовах воєнного часу.

Ключові слова: захист прав дітей, воєнний конфлікт, міжнародний досвід, гуманітарна допомога, психологічна підтримка.

Chernobuk V.V. Protection of children`s rights in military conflict conditions: international experience and Ukrainian realities.

The article examines the problem of violation of children's rights during armed aggression and analyzes international experience in protecting children in crisis conditions. The experience of countries facing military conflicts, such as Iraq, Syria and Afghanistan, shows the importance of organizing humanitarian corridors, evacuating children from the war zone to safe places for further stay, ensuring access to education through mobile training centers, as well as providing psychological, social support and medical care.

In particular, the role and capabilities of international organizations, such as the UN and the Red Cross, which, despite their great potential, have proven to be limited in their influence in Ukraine due to the difficulty of access to hotspots and the lack of rapid response mechanisms, are considered. The article also emphasizes the importance of adapting these practices to Ukrainian realities and strengthening cooperation between the state, international organizations and non-governmental initiatives in order to more effectively protect children's rights to life, education and psychological rehabilitation in wartime.

The article also highlights the specific challenges faced by Ukraine in the context of war, particularly the violations of children's rights to a safe life, education, and access to medical services. In particular, it emphasizes the importance of creating conditions for the continuation of education amid active hostilities, as well as the necessity of providing psychological support to children who have experienced

the traumas of war. At the same time, it underscores that while international experience and methods of ensuring children's rights during armed conflicts are important, their effectiveness depends on the rapid adaptation to the realities of the specific country and effective coordination between state and international organizations. The implementation of these practices in Ukraine can significantly improve the situation regarding the protection of children's rights and ensure their safety and well-being in a state of war. It is important to strengthen national legislation and mechanisms for monitoring compliance with children's rights, which will enable Ukraine to respond more effectively to violations of rights and protect the interests of children even in the most challenging conditions of wartime.

Key words: protection of children's rights, military conflict, international experience, humanitarian aid, psychological support.

Постановка проблеми. Захист прав дитини в умовах воєнних конфліктів є одним із найбільш пріоритетних завдань для держави та міжнародної спільноти. Воєнні дії становлять серйозну загрозу для фізичного, психічного та соціального розвитку дітей, впливаючи на всі аспекти їхнього життя. Одним із найважливіших завдань є забезпечення фізичної безпеки дітей шляхом організації евакуації з небезпечних територій, створення захищених місць для тимчасового проживання, а також підтримання безпечного середовища навіть у кризових умовах.

Мета дослідження полягає у розгляді та дослідженні прав дитини в умовах воєнних конфліктів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Серед дослідників слід виокремити публікації М.М. Антоновича [1], І.М. Ільченко [2], Н. Опольської [4], О.В. Бігняка [5].

Виклад основного матеріалу дослідження. Особливу увагу слід приділяти праву дітей на освіту. Воєнні дії часто призводять до руйнування навчальних закладів та зриву освітнього процесу, що загрожує праву дитини на отримання знань і навичок. У цьому контексті важливими є забезпечення доступу до дистанційного навчання, створення мобільних освітніх центрів, а також впровадження альтернативних форм навчання, які дозволяють дітям продовжувати здобувати освіту навіть за відсутності фізичного доступу до шкіл.

Медична та психологічна допомога є ще одним ключовим елементом захисту прав дитини. Постійний стрес, загроза життю та здоров'ю можуть мати тривалий негативний вплив на психічний стан дітей, що може призвести до посттравматичного стресового розладу та інших психічних порушень. Надання якісної медичної допомоги, а також психологічної підтримки сприяє стабілізації стану дитини і мінімізує можливі негативні наслідки.

В умовах воєнних конфліктів також особливо актуальним є право дітей на сімейне середовище. Багато дітей втрачають батьків або тимчасово розлучаються з родиною, що впливає на їхню емоційну стабільність і безпеку. Держава і міжнародні організації мають вживати заходів для сприяння відновленню сімейних зв'язків або забезпечення належних умов утримання в спеціалізованих установах.

Діти часто стають об'єктами експлуатації та насильства під час воєнних дій, зокрема, вони можуть бути втягнуті в торгівлю людьми, примусову працю або вербування у збройні формування. У цьому контексті важливим є створення ефективних механізмів для запобігання таким порушенням та надання допомоги постраждалим дітям [2].

Важливим аспектом є також юридичний захист дітей і забезпечення їхньої реабілітації після завершення конфлікту, що дозволяє їм поступово інтегруватися в суспільство та адаптуватися до мирного життя. Співпраця державних органів з міжнародними організаціями, такими як ЮНІСЕФ і Червоний Хрест, відіграє ключову роль у забезпеченні комплексного захисту прав дитини в умовах воєнних конфліктів.

Війна в Україні, розпочата у 2014 році і кардинально загострена повномасштабним вторгненням у лютому 2022 року, стала однією з найважчих і найдраматичніших подій у сучасній Європі. Війна охопила більшу частину території країни, змусивши мільйони українців покинути домівки та залишити звичне життя. Бойові дії спричинили масштабні руйнування інфраструктури, серйозно вплинули на соціальну та економічну стабільність, завдали значних екологічних збитків. Але найважливішою є людська ціна цієї війни – загибель тисяч цивільних, включно з дітьми, та безпрецедентна гуманітарна криза [5].

У цьому контексті особливо важливим є питання порушення прав дітей, які стали одними з найуразливіших жертв цього збройного конфлікту. Війна позбавила багатьох дітей права на безпечне життя, родину, освіту і психологічну стабільність. Діти стають свідками і часто навіть безпосередніми жертвами воєнних дій, що загрожує їхньому життю та здоров'ю. Багато дітей втратили батьків або близьких, залишилися без даху над головою і були змушені покинути свої домівки через евакуацію. Навчальні заклади пошкоджуються або знищуються під час обстрілів, що унеможливує

продовження освіти у звичних умовах. Діти, які зазнали травм або стресових ситуацій, потребують спеціалізованої психологічної допомоги. Крім того, війна породила значний ризик для дітей стати жертвами експлуатації, торгівлі людьми чи примусового переміщення за межі країни.

На захисті прав дітей під час війни стоять як державні інституції, так і численні міжнародні організації, зокрема ЮНІСЕФ, Червоний Хрест, ООН, що прагнуть надати якнайбільше допомоги в умовах конфлікту. Завдяки їхнім зусиллям організовується евакуація дітей з небезпечних регіонів, а також створюються безпечні місця для тимчасового проживання в безпечних зонах країни або за її межами. Для забезпечення безперервності освітнього процесу діти мають доступ до дистанційного навчання або спеціальних мобільних освітніх центрів, що дозволяють хоча б частково продовжувати навчання [1].

Важливим елементом захисту є також медична допомога, особливо в умовах обмеженого доступу до лікарень у зоні бойових дій. Забезпечення психологічної підтримки є ключовим для реабілітації дітей, що стали жертвами воєнних травм. Держава спільно з благодійними організаціями намагається відновити або забезпечити житло для дітей, які втратили свої домівки, а також шукає способи підтримати їхніх родичів, щоб зберегти родинний зв'язок.

Захист прав дітей під час війни в Україні вимагає злагодженої і комплексної співпраці національних та міжнародних організацій, що включає правову, гуманітарну, медичну та освітню допомогу.

Попри те, що Червоний Хрест і ООН мають величезний досвід і ресурси для гуманітарної допомоги, під час війни в Україні їхня діяльність викликала неоднозначні оцінки та критику. Існує думка, що ці організації не змогли повністю розкрити свій потенціал у захисті прав дітей та забезпеченні їхньої безпеки, і що їхня присутність не мала достатньої конкретики й сили в умовах гострої кризи. Діяльність Червоного Хреста, яка має бути нейтральною та виключно гуманітарною, зіткнулася з серйозними викликами: частково через обмеження доступу до постраждалих територій, частково через недостатній рівень координації та недостатню кількість ресурсів, мобілізованих для найвразливіших категорій – дітей.

Організація Об'єднаних Націй також виявилася неспроможною забезпечити надійний захист прав дітей в Україні. Хоча вона декларує захист прав дітей як один із пріоритетів, її зусилля часто не мали належного впливу та результату [7]. Програми, що забезпечують евакуацію, тимчасове розміщення та освіту, не охоплюють усіх постраждалих дітей, і доступ до цих послуг не завжди є можливим для всіх потребуючих. Брак рішучих дій та конкретних механізмів для швидкого реагування на порушення прав дітей став свідченням того, що ООН не завжди може бути конкретним захисником в умовах збройного конфлікту, коли необхідні швидкі та дієві кроки [3].

Можна було б зробити значно більше для захисту прав дітей, якби ці організації мобілізували ширшу підтримку та забезпечили більш ефективне застосування своїх ресурсів. Ключовими завданнями могли б стати тісніша співпраця з місцевими органами влади, більш активне залучення волонтерських мереж та гуманітарних ініціатив всередині країни, а також забезпечення більш прозорості та чіткої комунікації про потреби дітей у зонах бойових дій. Крім того, міжнародна спільнота могла б посилити санкційні механізми та вимагати більшої відповідальності від сторін, що порушують права дітей.

Міжнародний досвід захисту прав дітей в умовах збройних конфліктів має великий потенціал для адаптації в українських реаліях. Світова спільнота розробила низку ефективних стратегій і механізмів, спрямованих на захист дітей під час воєн, які включають евакуацію, створення гуманітарних коридорів, медичну допомогу та психологічну підтримку, а також забезпечення права на освіту. Досвід, зокрема з Іраку, Сирії та Афганістану, доводить, що співпраця між міжнародними організаціями, неурядовими ініціативами та урядами країн може мати значний позитивний ефект для захисту дітей у кризових умовах [8].

Однією з важливих складових міжнародного досвіду є забезпечення тимчасового переміщення дітей у безпечні зони як у межах країни, так і за її кордонами. Для цього організовуються гуманітарні коридори, які координуються спільно з Червоним Хрестом, ООН та іншими міжнародними партнерами. В Україні такі ініціативи також були реалізовані, але часто зіштовхувалися з серйозними труднощами через порушення зобов'язань щодо припинення вогню, що ускладнює повноцінну евакуацію і захист дітей. Міжнародний досвід показує, що для успішної реалізації таких програм необхідна суворта відповідальність та тиск на сторони конфлікту, які порушують права дітей [2].

Ще одним важливим аспектом є право дітей на освіту. У багатьох країнах, які зазнали збройного конфлікту, впроваджені мобільні школи та дистанційне навчання, що дозволяє дітям продовжувати здобувати освіту навіть у важких умовах [3]. В Україні вже почали запроваджувати подібні форми навчання, але досвід інших країн може допомогти оптимізувати цей процес і забезпечити більшу кількість дітей доступом до якісної освіти навіть у зонах активних бойових дій [2].

Важливим компонентом міжнародного досвіду є забезпечення психологічної допомоги та реабілітації для дітей, які зазнали стресу та травматичних подій. У країнах, що постраждали від тривалих конфліктів, розроблені спеціальні програми психологічної підтримки, які включають індивідуальні й групові сеанси, адаптовані до дитячої психіки. В Україні такі програми також починають впроваджуватися, але необхідна ширша підтримка та координація з міжнародними експертами, щоб зробити цю допомогу максимально ефективною.

Українські реалії демонструють серйозну потребу в адаптації та впровадженні перевірених міжнародних практик, але це вимагає комплексної координації між державою, міжнародними організаціями та громадським сектором.

Висновки. Отже, аналіз міжнародного досвіду захисту прав дітей у збройних конфліктах та українських реалій показує, що забезпечення безпеки, доступу до освіти та психологічної підтримки дітей потребує комплексного та системного підходу. Україна, зіткнувшись із безпрецедентними викликами повномасштабної війни, вже застосувала низку заходів, спрямованих на захист найуразливішої категорії населення – дітей. Проте очевидним є те, що ефективність цих заходів можна підвищити шляхом інтеграції перевірених міжнародних практик і забезпечення більш гнучкої та оперативної співпраці з міжнародними організаціями.

Одним з ключових напрямків є покращення координації евакуації та розробка безпечних маршрутів і зон для дітей у зонах бойових дій. Іншим важливим аспектом залишається забезпечення безперервності освітнього процесу через мобільні та дистанційні форми навчання, які вже виправдали себе в інших конфліктних регіонах. Також надання психологічної допомоги і підтримки дітям, що пережили воєнні травми, повинно стати пріоритетом з боку держави за підтримки міжнародних партнерів.

Таким чином, застосування міжнародного досвіду та активна підтримка з боку міжнародної спільноти допоможуть Україні більш ефективно захищати права дітей під час війни та закладати основу для їхньої соціальної та психологічної реабілітації в майбутньому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ільченко І.М. Імплементация Конвенции про захист прав людини і основоположних свобод та прецедентного права Європейського суду з прав людини: міжнародно-правовий аналіз практики держав. *Науковий вісник дипломатичної академії України*. 2009. Випуск 15. С. 311–318.
2. Чернобук В. Захист прав дитини на тимчасово окупованих територіях України. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*, 2023, № 2.
3. Чернобук В. Міжнародно-правові стандарти захисту прав дитини в умовах збройних конфліктів. *Електронний науково-практичний журнал: Аналітичне та порівняльне правознавство*, 2023, № 3.
4. Практикум із публічного права: практика тлумачення і застосування: навч. посіб. / кол. авт.; за заг. ред. д.ю.н., проф. Л.Р. Наливайко. 3-є вид. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2024. С. 66–70.
5. Лавренко Д.О. Значення юридичної конструкції як засобу юридичної техніки. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 3. С. 56–60. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.03.10>.
6. Талдикін О.В. Сучасні недемократичні форми державного (політичного) режиму. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2019. № 1. С. 44–50.
7. Боняк В.О., Чепік-Трегубенко О.С. Взаємодія органів публічної влади та інститутів громадянського суспільства в аспекті захисту прав внутрішньо переміщених осіб. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2023 № 2. С. 14–21.
8. Nalyvaiko L., Lebedieva Y. Human reproductive rights: international standards, experience of Ukraine and Lithuania. *Modern scientific strategies of development*. 2022. URL: <https://doi.org/10.51587/9781-7364-13395-2022-008-318-336>.

РОЗДІЛ XII. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СУЧАСНОЇ ПРАВОВОЇ НАУКИ

УДК 343.343.3+916(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.196>

ДЕОНТОЛОГІЧНІ КОДЕКСИ СПЕЦІАЛЬНИХ СЛУЖБ АМЕРИКИ ТА УКРАЇНИ: СПІВСТАВНИЙ АНАЛІЗ

Артемов В.Ю.,*доктор педагогічних наук, професор,**професор спеціальної кафедри**Національної академії Служби безпеки України*

ORCID: 0000-0002-5290-4496

Калінін О.В.,*кандидат юридичних наук,**професор спеціальної кафедри**Національної академії Служби безпеки України*

Артемов В.Ю., Калінін О.В. Деонтологічні кодекси спеціальних служб Америки та України: співставний аналіз

В статті співставлено деонтологічні кодекси спецслужб України та США, СБУ та ФБР відповідно. Визначено, що принципами професійної етики та доброчесності військовослужбовців СБУ є низка важливих складових, зокрема: верховенство права та законності; патріотизм; доброчесність та порядність; незалежність та позапартійність; політичний нейтралітет; професіоналізм; персональна відповідальність тощо. В «Кодексі етичної поведінки співробітників ФБР» визначено підхід, який спирається на сім позицій: суворе дотримання правил етичної поведінки; сувору необхідність оберігання від будь яких неправомірних посягань громадян США; зрозумілість, послідовність та ясність в роботі ФБР; врахування усіх негативних наслідків в роботі американської спецслужби, а відтак формування всебічної довіри до неї.

Зазначається, що класичною юридичною наукою вироблено підходи щодо додержання морально-етичних норм і правил в діяльності правоохоронних структур і спецслужб. Саме тому проблема належної поведінки співробітників силових структур, моральні принципи та етичні засади їхньої діяльності повинні бути відображена в деонтологічних стандартах і кодексах.

Відзначено, що співробітники американської спецслужби повинні неухильно дотримуватися вимог Кодексу етичної поведінки співробітників ФБР, їхнім щоденним завданням є оберігання громадян та мешканців США. Вони повинні ясно враховувати наслідки своєї роботи, враховувати всі можливі ризики і небезпеки. Безумовно важливим елементом їхньої роботи є довіра з боку громадянського суспільства Америки. Кодекс спонукає діяти виключно виходячи із професійної етики, дотримуватися законів своєї держави, розмежовувати кордони між думками та фактами, не викривляючи останні, а також неухильно зберігати таємницю щодо джерела інформації.

Пропонується, з огляду на досвід американської спецслужби, у якій запроваджено не лише загальний деонтологічний стандарт для всіх співробітників, але й запроваджено низку кодексів для різних підрозділів та напрямів діяльності ФБР, українським спецслужбам поширити подібну практику та розробити документи, які регулюють етичну поведінку співробітників за всіма функціональними підрозділами СБУ.

Ключові слова: деонтологічні стандарти, кодекси, морально-етичні норми і правила, принципи, професійна етика, доброчесність, належна поведінка співробітників спецслужб, співставний аналіз.

Artemov V.Yu., Kalinin O.V. Deontological codes of special services of America and Ukraine: comparative analysis.

The article compares the deontological codes of the special services of Ukraine and the USA, the SBU and the FBI, respectively. It is determined that the principles of professional ethics and integrity of SBU servicemen include a number of important components, in particular: the rule of law and

legality; patriotism; integrity and decency; independence and non-partisanship; political neutrality; professionalism; personal responsibility, etc.

The «FBI Code of Ethical Conduct» defines an approach based on seven positions: strict adherence to the rules of ethical conduct; the strict need to protect US citizens from any unlawful encroachments; clarity, consistency, and transparency in the work of the FBI; consideration of all negative consequences in the work of the American intelligence service, and thus the formation of comprehensive trust in it.

It is noted that classical legal science has developed approaches to observing moral and ethical norms and rules in the activities of law enforcement agencies and special services. That is why the problem of proper behavior of law enforcement officers, moral principles and ethical foundations of their activities should be reflected in deontological standards and codes.

It was noted that employees of the American secret service must strictly adhere to the requirements of the FBI Code of Ethical Conduct, their daily task is to protect citizens and residents of the United States. They must clearly consider the consequences of their work, take into account all possible risks and dangers. An absolutely important element of their work is the trust of American civil society. The Code encourages you to act solely based on professional ethics, to comply with the laws of your country, to distinguish between opinions and facts without distorting the latter, and to strictly maintain the confidentiality of the source of information.

It is proposed, given the experience of the FBI, where not only a general deontological standard is in effect for all employees, but also a number of codes have been introduced for various divisions and areas of activity of the FBI, that the Ukrainian special service spread such a practice and develop documents that regulate the ethical behavior of employees in all functional divisions of the SSU.

Key words: deontological standards, codes, moral and ethical norms and rules, principles, professional ethics, integrity, proper behavior of special services employees, comparative analysis.

Постановка проблеми. Діяльність співробітників спецслужб провідних країн світу, в т.ч. США, регулюються не лише нормами позитивного права, але й насамперед морально-етичними принципами, спрямованими на регулювання суспільних відносин відповідно до понять їхніх співробітників про честь та справедливість.

Очевидно, що в умовах правового режиму воєнного в Україні питання додержання морально-етичних норм і правил має стати стрижнем діяльності правоохоронних структур, і, СБ України, насамперед. Саме тому проблема належної поведінки співробітників спецслужб, деонтологічні засади їхньої діяльності, в тому числі і в ході збройного протистояння агресору, повинні бути відображені у деонтологічних стандартах і кодексах. Відповідно досвід стратегічних партнерів України має бути врахований і в діяльності вітчизняних спецслужб.

Мета дослідження – розглянути особливості деонтологічних стандартів і кодексів спеціальних служб Америки та України, здійснити їхній порівняльний та співставний аналіз.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження проблеми морально-етичного забезпечення діяльності спецслужб стала предметом дослідження чималої кількості дослідників. Зокрема, ті чи інші аспекти цієї проблематики вивчали американці: Комі Дж. мол. [4] та Фіґлузі Ф. [10], а також українці: Андреева А.П. [9], Билиця І.О. [1], Гіда Є.О. [2], Гладчук Д.І. [3], Маськовіта М.М. [5], Трофименко В.А. [8], Федчишин С.А. [9], Скакун О.Ф. [7] й інші науковці.

Виклад основного матеріалу. В США накопичена значна наукова література, яка присвячена професійній етиці офіцерів спецслужб. Достатньо лише назвати фундаментальну монографію Комі Дж. Молодш. – «Вища вірність» [4]. У зв'язку із цим можна також згадати і роботу Ф. Фіґлузі «Система ФБР» [10]. Згадані американські дослідники вважають наявність кодифікованих деонтологічних нормативних актів вкрай необхідною складовою правоохоронної діяльності США [4].

Точкою відліку у створенні деонтологічних стандартів, принципів регулювання та саморегулювання діяльності спецслужб в США можна визначити два документи: «Закон Хетча» від 1939 року (*Hatch Act Reform Amendments*) [17] та «Закон про етику влади» від 1978 року (*Ethics in Government Act of 1978*) [18]. Перший – це документ, який визначав принципи позапартійності співробітників ФБР [19–21], а другий був прийнятий після спроби імпічменту Президента США Р. Ніксона, який був спричинений корупційним «Вотергейтським скандалом» [4]. Саме в той час були визначені основні принципи професійної етики співробітників ФБР США, які сьогодні зводяться до наступних порад, спрямованих до внутрішньої честі співробітників спецслужби: «дотримайтеся справедливості», «дійте незалежно» та «не нашкодьте».

На сьогоднішній день у «Кодексі етичної поведінки співробітників ФБР» (далі – *Кодекс*) визначено підхід, який спирається на «Сім К» (*Seven C's*): Кодекс (*Code*); Оберігання (*Consistency/Protection*); Ясність (*Clarity*); Наслідки (*Consequences*); Довіра (*Credibility*); Послідовність (*Consistency/Sequence*); Співчуття (*Consistency*) [15, 16].

Відповідно, співробітники американської спецслужби повинні неухильно дотримуватися вимог Кодексу, їхнім щоденним завданням є оберігання громадян та мешканців США. Вони повинні ясно враховувати наслідки своєї роботи, враховувати всі можливі ризики і небезпеки. Безумовно важливим елементом їхньої роботи є довіра з боку громадянського суспільства Америки. Кодекс спонукає діяти виключно виходячи із професійної етики, дотримуватися законів своєї держави, розмежовувати кордони між думками та фактами, не викривляючи останні, а також неухильно зберігати таємницю щодо джерела інформації [15].

За доброчесністю співробітників ФБР, і це конкретно визначено у відповідних нормативних документах [15], неухильно слідує Служба найвищого керівництва (*Senior Executive Service, SES*) й Офіс чесності та доброчесності (*Office of Integrity and Compliance, OIC*).

Етичні вимоги, які висуваються до співробітників включають:

- суворе дотримання Конституції США;
- повагу до гідності всіх громадян Америки;
- безкомпромісну особисту доброчесність співробітників.

Окрім зазначеного вище від представників ФБР вимагається посилене відчуття справедливості. Необхідними професійними компетенціями є готовність до співчуття, адже співробітник американської спецслужби повинен бути спроможним узяття на себе відповідальності за всі свої дії та рішення, а також і усвідомлювати наслідки своїх вчинків.

Цікавим є те, що сам Кодекс є доволі об'ємним документом і складає більше 300 сторінок, що, правда, існує і його компактніша версія (*FBI Ethics Pocket Guide*) [16]. В цій версії особливо визначено лише дві прості позиції: «наддавайте слово слабким» та «суворо запитуйте із сильних». Зазначимо також, що в ході щоденного вирішення морально-етичних проблем Кодекс рекомендує співробітникам американської спецслужби постійно задавати самим собі наступні питання на кшталт: «що я знаю?», «якою є моя мета?», «яку тактику та професійні можна застосувати в цій ситуації?», «кого можна долучити до реалізації конкретної ситуації?», «на кого вплине моє рішення?», «що б я б робив на місці тих, кого зачепить моє рішення?», «якими будуть наслідки моїх вчинків?» [15].

Очевидно, що «Кодекс ФБР» максимально наближений до щоденної роботи співробітника спецслужби, він є доволі технологічним і спонукає до кращих ФБРівських традицій та стандартів на кшталт – «*criminal minds*» [10].

Близьким за своєю концепцією та принципами є Кодекс професійної етики співробітника Служби безпеки України [11] та Кодекс доброчесної поведінки співробітника Служби безпеки України [12].

Принципами професійної етики та доброчесності військовослужбовців СБУ визначено низка важливих складових:

- верховенство права та законності;
- патріотизм;
- доброчесність та порядність;
- незалежність та позапартійність;
- політичний нейтралітет;
- професіоналізм;
- персональна відповідальність.

Важливо також, що «Кодекс професійної етики співробітника Служби безпеки України» [11] включає також принципи: корпоративної культури, професійної етики та гендерної рівності. Тут цікавим є те, що навіть незважаючи на значно довшу і більшу історію американського Кодексу, останній не включає три останні зазначені нами позиції, зокрема і насамперед – гендерну рівність.

В основу американських деонтологічних документів історично покладено «правила чесної гри», коли найважливішим принципом є подолання конфліктів. Співставляючи деонтологічні документи Америки та України, ми повинні враховувати ті обставини, що витoki цього процесу в США тягнуть до далекого 1939 року. Саме тоді сенатор США від Нью-Мексико, Голова Комітету по привілеях та виборах Конгресу США Картл Хетч, більш відомий як автор «Закону Хетча», у 30-х роках минулого століття відчайдушно боровся за обмеження державним службовцям, а особливо представникам спецслужб, займатися політикою та брати будь-яку участь у виборчій діяльності [19–21].

Також, усім добре відомий політичний скандал у США 70-х років, що закінчився відставкою Президента Річарда Ніксона (єдиною в історії США відставкою президента). Скандал виник на тлі постійних спроб адміністрації Ніксона приховати свою причетність до злочину штаб-квартири Національного комітету Демократичної партії у Вашингтоні. Зокрема, силами ФБР у штабі кандидата в президенти від демократичної партії Дж. Макговерна, розташованому у вашингтонському комплексі «Вотергейт», було затримано низку осіб, які незаконно проникли в готель та налаштували

прослуховувальну апаратуру і фотографували внутрішні документи штабу демократів [4, 10].

Як бачмо, одна з найважливіших етичних проблем для будь-якої країни, в тому числі і для США, – проблема взаємовідносин спецслужб та влади. У будь-якій інформаційно розвинутій країні взаємовідносини між владою та спецслужбою мають свою специфіку, яка пов'язана із особливостями законодавчої системи та національними традиціями. Загальним місцем в роботах згаданих нами вище американських дослідників [4, 10] спецслужб є визнання за ФБР функцій "охоронців демократії". В наш час в Америці все більшої популярності набуває точка зору зазначених вище колишніх правоохоронців [4, 10], сфокусована не на підтриманні або тим більш не на примноженні конфліктів між владою та спецслужбою, а на пошуках консенсусу за всіма принципово важливими для американського суспільства питанням. «ФБР та уряд, – стверджує колишній помічник директора ФБР з контррозвідки Ф. Фіґлузі – не повинні та не можуть бути супротивниками», адже супротивники «завжди намагаються перемогти один одного» [10].

В 2012-2022 роках, в т.ч. у зв'язку із невтішними для двопартійного консенсусу ФБР результатами досліджень американських соціологів [4], щоразу поставало питання щодо законодавчих обмежень ФБР, головною умовою якісної роботи американських спецслужб вважають насамперед подоланням їхніх конфліктів із владою за рахунок внутрішнього саморегулювання: деонтологічних кодексів професійної етики, громадських наглядових рад, «народної відкритої журналістики» тощо.

В Україні ж процес кодифікації спецслужб стартував зовсім нещодавно, з появою у 2023 році «Кодексу професійної етики та доброчесності військовослужбовця Служби безпеки України» [11]. Основні положення цього нормативного документу ми вже наводили вище, але очевидно, що він спонукає офіцерів вітчизняної спецслужби: «діяти, виходячи із професійної етики», «суворо дотримуватися законів», «проводить чітку межу між службою та особистими питаннями», «жодним чином не викривлювати інформацію» та «суворо зберігати інформацію з обмеженим доступом». Очевидно, що в загальному зазначені положення співпадають з основними етичними нормами американського Кодексу.

На нашу думку, в унісон традиції ФБР, де вже з'явилися кодекси для різних підрозділів та напрямів діяльності Федерального Бюро [10], українській спецслужбі також можна було б запровадити деонтологічні документи за різними напрямками її діяльності, зокрема: контррозвідкою (військовою контррозвідкою), захистом національної державності, контррозвідувальним захистом інфраструктури та інформаційної сфери, зрештою і в галузі освітньої діяльності – підготовці та перепідготовці майбутніх офіцерів української спецслужби. До речі, щодо останнього – запровадження деонтологічного стандарту в Національній академії СБУ – вже наявні позитивні зрушення, оскільки в академії української спецслужби з 2019 року вже діє Кодекс академічної доброчесності [13].

Висновки. Таким чином, дискурс щодо типологічної близькості деонтологічних документів України та США очевидно, ще буде продовжено. Це пояснюється і євроатлантичними спрямуваннями нашої держави, і стратегічним партнерством наших країн, і природною необхідністю будь-якої демократичної спецслужби у посиленні морально-етичної компетентності її співробітників.

Тож, ключове питання, яке постає перед нами – чи потрібні деонтологічні стандарти, що регулюють роботу спецслужб за всіма напрямками? І відповідь очевидна, – так потрібні. Оскільки, спецслужба завжди повинна оперативно реагувати на ситуацію в державі та суспільстві, в тому числі і ту, що викликана неспровокованою агресією РФ. Головною умовою підвищення деонтологічної культури представників українських спецслужб є врахування позитивного досвіду провідних країн світу і, насамперед, – США. Тож, з огляду на досвід ФБР, у який запроваджено не лише загальний деонтологічний стандарт для всіх співробітників, але й запроваджено низку кодексів для різних підрозділів, пропонується розглянути питання запровадження кодексів етичної поведінки співробітників СБУ за всіма її функціональними підрозділами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Билиця І.О. Етичний кодекс працівника Державного бюро розслідувань — вимога сьогодення. Національний університет «Одеська юридична академія», *Юридична література*, 2018. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/items/df55ec3f-748d-4107-83a3-31b5650fbf90>
2. Гіда Є.О. Деонтологічні засади діяльності міліції України у сфері правопорядку: дис. ... доктора юрид. наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Київ. 2012. 683 с.
3. Гладчук Д.І. Міжнародні деонтологічні стандарти поліцейської діяльності у сфері забезпечення прав людини. *Альманах міжнародного права*. Випуск 24. 2020.
4. Комі Дж. Вища вірність. Правда, брехня і лідерство. Спогади директора ФБР. «Наш формат» 2023. 180 с.

5. Маськовіта М.М. Деонтологічні кодекси як морально-правова основа підвищення ефективності реалізації присяги. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2016. № 837. С. 287–291. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2016_837_48.
6. Практичний посібник з питань боротьби з корупцією та службовими правопорушеннями в поліції. К.: Вид-во ДКЗС, 2022. 416 с
7. Скакун О.Ф. Кодекс деонтології (етики) учених-правознавців: потреба часу. *Юридичний вісник*. 3(12). 2009. С. 16–19.
8. Трофименко В.А. Нормативні акти етичної поведінки поліцейських як необхідна частина законодавчого забезпечення їхньої співпраці із суспільством. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Харків, 2017. № 4 (35). С. 175–185. 12. Beroepscode politie. URL: https://www.politie.nl/binaries/content/assets/politie/algemeen/publicaties-archieff/beroepscode_politie.pdf.
9. Федчишин С.А., Андреева А.П. Деякі особливості правового регулювання політичної нейтральності цивільної служби США. *Право і суспільство*. № 5 / 2021. С. 232–238.
10. Фіглузі Ф. Система ФБР. Кодекс досконалості наймогутнішого відомства США. «Наш формат» 2023. 200 с.
11. . Кодекс професійної етики співробітника Служби безпеки України. URL: https://drive.google.com/file/d/1LmG8FKOvd0DDs7eTUtn5G3rcNCpnt8L_/view?usp=sharing 9.
12. Кодекс доброчесної поведінки співробітника Служби безпеки України. URL: <https://drive.google.com/file/d/1CIzBzasZa3hxTpNC05qNCiX6HygTwKv/view?usp=sharing>.
13. Кодекс академічної доброчесності в Національній академії Служби безпеки України. URL: https://nasbu.edu.ua/uploads/p_22_99902358.pdf.
14. US Office of Government Ethics. URL: <http://www.usoge.gov/About/Organization/> (14.09.2011).
15. FBI Ethics And Integrity Program Policy Directive And Policy Guide 0754 DPG.
16. FBI Ethics Pocket Guide. <https://vault.fbi.gov/fbi-ethics-pocketguide>.
17. Hatch Act Reform Amendments, 5 U.S.C. § 7321–7326. <https://www.congress.gov/bill/103rd-congress/house-bill/20>.
18. Ethics in Government Act of 1978 (5 U.S.C. app.). <https://www.govinfo.gov/content/pkg/USCODE-2010-title5/pdf/USCODE-2010-title5-app-ethicsing.pdf>.
19. Esman M. The Hatch Act. A Reappraisal. *The Yale Law Journal*. 1951. Vol. 60. № 6. P. 986–1005.
20. Hatch Act Reform Amendments of 1993: the United States federal law from 06.10.1993 Pub.L. 103–94, 107 Stat. 1001. URL: <https://www.congress.gov/bill/103rd-congress/house-bill/20> (дата звернення: 14.09.2021).
21. Miller C. The Unwise and Unconstitutional Hatch Act: Why State and Local Government Employees Should Be Free to Run for Public Office. *Southern Illinois University Law Journal*. 2009. Vol. 34. P. 313–357.

ТИПОЛОГІЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ УРЯДІВ У СУЧАСНИХ ДЕМОКРАТИЧНИХ ДЕРЖАВАХ

Гецько В.В.,

кандидат юридичних наук,
кафедра міжнародного права,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Гецько В.В. Типологія та функціонування урядів у сучасних демократичних державах.

У статті здійснено комплексний аналіз процесів формування урядів у демократичних країнах із парламентською та змішаною формами правління. Досліджено особливості партійного характеру формування урядів, який є переважаючим у сучасних демократичних системах. Виявлено, що безпартійні уряди створюються лише в трьох випадках: у демократичних президентських системах, у демократичних парламентських і змішаних системах з особливою метою або на обмежений термін, а також у недемократичних режимах. Проаналізовано основні типи урядів – однопартійні уряди більшості, уряди меншості та коаліційні уряди більшості – з погляду їхньої стабільності та ефективності функціонування.

Значну увагу в статті приділено аналізу причин формування урядів меншості, які відіграють важливу роль у парламентських демократіях, особливо в країнах Європейського континенту. Виявлено, що такі уряди можуть виникати як результат бажання парламенту уникнути політичної кризи, внаслідок особливостей політичної культури, через фрагментованість або поляризацію партійної системи, а також як наслідок специфічної політичної кризи. Детально розглянуто особливості коаліційних урядів, які, попри поширену думку про їхню нестабільність, можуть функціонувати досить ефективно, особливо якщо формуються з ідеологічно близьких партій.

У статті також досліджено чинники, що впливають на стабільність різних типів урядів, зокрема характер партійної системи, особливості політичної культури, економічна ситуація, інституційні механізми, а також здатність політичних лідерів до компромісів. Особливу увагу приділено проблемам формування ефективних урядів у нових демократичних державах, зокрема посткомуністичних, де процес ускладнюється відсутністю тривалих демократичних традицій та досвіду міжпартійної співпраці. Обґрунтовано, що подолання цих труднощів вимагає не лише інституційних реформ, але й зміни політичної культури та розвитку навичок компромісу і співпраці серед політичних лідерів. Зроблено висновок про необхідність пошуку оптимальних моделей формування урядів, які б забезпечували політичну стабільність та ефективність державного управління в конкретних політичних умовах.

Ключові слова: уряд, парламентаризм, коаліція, політична стабільність, міжпартійна співпраця, досвід зарубіжних країн.

Getsko V.V. Typology and functioning of governments in modern democratic states.

The article carries out a comprehensive analysis of the processes of government formation in democratic countries with parliamentary and mixed forms of government. The features of the party nature of government formation, which is predominant in modern democratic systems, are studied. It is revealed that non-party governments are created only in three cases: in democratic presidential systems, in democratic parliamentary and mixed systems with a special purpose or for a limited term, as well as in non-democratic regimes. The main types of governments are analyzed – single-party majority governments, minority governments and coalition majority governments – in terms of their stability and effectiveness of functioning.

Considerable attention is paid in the article to the analysis of the reasons for the formation of minority governments, which play an important role in parliamentary democracies, especially in the countries of the European continent. It is found that such governments can arise as a result of the parliament's desire to avoid a political crisis, due to the peculiarities of political culture, due to the fragmentation or polarization of the party system, as well as as a consequence of a specific political crisis. The features of coalition governments are considered in detail, which, despite the widespread opinion about their instability, can function quite effectively, especially if they are formed from ideologically close parties. The article also examines the factors affecting the stability of different types of governments, in particular the nature of the party system, the peculiarities of political culture, the economic situation, institutional mechanisms, as well as the ability of political leaders to compromise. Particular attention

is paid to the problems of forming effective governments in new democratic states, in particular post-communist ones, where the process is complicated by the lack of long-standing democratic traditions and experience of inter-party cooperation. It is substantiated that overcoming these difficulties requires not only institutional reforms, but also changes in political culture and the development of skills of compromise and cooperation among political leaders. The conclusion is made about the need to find optimal models of government formation that would ensure political stability and efficiency of public administration in specific political conditions.

Key words: government, parliamentarism, coalition, political stability, inter-party cooperation, experience of foreign countries.

Постановка питання. Дослідження особливостей формування урядів у демократичних державах набуває особливої актуальності в умовах становлення та розвитку сучасних політичних систем. Трансформаційні процеси, що відбуваються у багатьох країнах світу, зокрема посткомуністичних, вимагають глибокого аналізу механізмів взаємодії між законодавчою та виконавчою гілками влади, а також розуміння ролі парламентської більшості у забезпеченні ефективного урядування.

Актуальність проблематики також зумовлюється необхідністю пошуку оптимальних моделей формування урядів, які забезпечували б політичну стабільність та ефективність державного управління. Особливої значущості набуває вивчення різних типів урядів – однопартійних урядів більшості, урядів меншості та коаліційних урядів – з метою визначення їхніх переваг та недоліків у контексті конкретних політичних систем та традицій.

Метою дослідження є комплексний аналіз моделей формування урядів у демократичних державах з парламентською та змішаною формами правління, визначення факторів, що впливають на стабільність та ефективність урядів різних типів, а також виявлення особливостей взаємодії між партійними фракціями в парламенті та урядом у процесі здійснення державної влади.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження ґрунтується на широкій джерельній базі, що включає праці вітчизняних і зарубіжних науковців у сфері конституційного права, політології та теорії державного управління. Зокрема, використано наукові розвідки, присвячені вивченню парламентаризму, формування урядів у демократичних країнах, а також взаємодії між законодавчою та виконавчою гілками влади. Особливу увагу приділено працям, у яких аналізуються типологія урядів, причини та наслідки формування урядів меншості, а також феномен коаліційних урядів у парламентських демократіях.

Виклад основного матеріалу. Дослідження сучасного парламентаризму як у теорії, так і на практиці дає можливість детальніше аналізувати функціональне значення парламентської більшості у відносинах між законодавчою та виконавчою владою. Особливо це стосується формування стійкого коаліційного уряду та контролю парламенту за його роботою. З юридичної перспективи парламентський контроль над урядом реалізується через процедури вотуму довіри або резолюції недовіри, тоді як політичний аспект цього контролю проявляється у взаємодії між різними партійними фракціями та групами в парламенті.

У сучасному світі безпартійні уряди (де призначення на міністерські посади відбувається без урахування партійної приналежності) формуються лише за трьох обставин: по-перше, в демократичних президентських системах; по-друге, в демократичних парламентських і змішаних системах з особливою метою або на обмежений термін (як-от уряди «національної єдності» під час кризових ситуацій або тимчасові уряди, призначені главою держави для забезпечення керівництва до проведення парламентських виборів і формування партійного уряду за стандартною процедурою); по-третє, в недемократичних режимах.

У першому випадку президент має свободу призначати на урядові посади будь-яких фахівців, які розглядаються виключно як помічники президента у здійсненні виконавчої влади, а тому не мають власної політичної ваги. Партії ж у парламенті стоять перед вибором: підтримувати чи не підтримувати політичний курс президентської адміністрації [1].

У другому випадку йдеться про формування «уряду національної єдності» або тимчасового уряду. «Уряди національної єдності» створювались у Великій Британії протягом першої половини XX століття (під час обох Світових воєн, а також у період економічної кризи, коли спостерігалось стрімке зниження впливу лібералів і посилення позицій лейбористів, які, втім, ще не могли забезпечити власну більшість), а також у післявоєнній континентальній Європі (зокрема, в Бельгії) [2, с. 76].

Ідея створення «уряду національної єдності» полягає в об'єднанні широкого спектру політичних партій, які мають відкласти взаємні протиріччя та конкуренцію заради досягнення спільної мети (як-от перемога у війні, післявоєнна відбудова, прискорення економічного розвитку чи підтримка реформ). Передбачається, що така спільна мета забезпечить стабільність коаліції між партіями, які за звичайних обставин є політичними суперниками. Проте на практиці поточні розбіжності у

відносинах між партіями зазвичай виявляються сильнішими за спільність намірів, тому уряди «національної єдності» рідко функціонують тривалий час і ще рідше повністю реалізують свої задекларовані програми [3, с. 46].

У випадку, коли неможливо сформувати уряд звичайним шляхом (через відсутність підтримки парламентом будь-яких кандидатур) і відбувається розпуск парламенту, може бути створений тимчасовий безпартійний уряд (також відомий як діловий чи службовий уряд). Такий уряд виконує свої функції до формування нового уряду після проведення парламентських виборів.

Що стосується недемократичних режимів, то говорити про партійний характер уряду там недоречно з очевидних причин: політичні партії або заборонені, або перебувають під контролем режиму, або функціонують як квазідержавні установи, а не як органи політичного представництва інтересів громадян.

У переважній більшості демократичних країн із парламентською та змішаною формою правління формування й функціонування уряду має партійний характер. Це твердження можна прийняти з певними застереженнями щодо таких випадків: по-перше, перші реформаторські уряди у посткомуністичних країнах формувалися без урахування партійних принципів; по-друге, у деяких президентсько-парламентських режимах уряди не обов'язково створюються парламентськими політичними партіями. У президентсько-парламентських системах (наприклад, в Еквадорі, Перу, Республіці Корея, Росії, Україні, Шрі-Ланці), де уряд відповідальний як перед парламентом, так і перед президентом, після схвалення парламентом кандидатури прем'єр-міністра президент під час формування уряду може не надавати особливого значення партійному складу парламенту [2, с. 78].

У такому випадку взаємини між парламентськими фракціями та урядом формуються за принципами «жорсткого» розподілу державної влади, типовими для президентських режимів. Однак, на відміну від президентських систем, у президентсько-парламентських режимах президент має можливість перекласти відповідальність за невдачі на уряд, який він формально не очолює і за який формально не відповідає. Це становить істотний недолік зазначеної моделі, яка містить значний потенціал для конфліктів і не сприяє узгодженості дій різних гілок влади.

Партійний характер формування та функціонування уряду в парламентських і президентсько-прем'єрських режимах проявляється в конкретному механізмі представництва партій у кабінеті. Залежно від кількості партій, представлених у кабінеті, та кількості місць, які їхні фракції мають у парламенті, розрізняють однопартійні уряди більшості, уряди меншості та коаліційні уряди більшості. Розгляньмо детальніше цю класифікацію.

Однопартійний уряд більшості формується партією, яка за підсумками виборів самостійно має абсолютну більшість місць у парламенті. У такому випадку кабінет представлений керівництвом цієї партії, що забезпечує максимальний рівень співпраці між урядом і парламентом. Іншим партіям відводиться роль опозиції, що включає критику урядових дій та демонстрацію виборцям своєї потенційної ефективності як урядовців. Якщо опозиція успішно виконує цю роль, на наступних виборах вона може помінятися місцями з правлячою партією. Така модель функціонує у Великій Британії, деяких її колишніх домініонах (наприклад, у Новій Зеландії), а також окремих континентальних європейських країнах (зокрема, у Швеції) [4, р. 331].

Уряд меншості створюється представниками партії (чи партій), які не володіють більшістю парламентських місць. Це достатньо розповсюджена практика, особливо в парламентських демократіях Європейського континенту: більше ніж третина урядів у цих державах формувалася на правах меншості після закінчення Другої світової війни. Серед факторів, що спричиняють появу урядів меншості, виділяють: а) бажання парламенту уникнути політичної кризи та свого розпуску через підтримку такого уряду; б) історичні традиції або особливості політичної культури (наприклад, усталена практика підтримки уряду меншості чи усвідомлення тимчасової необхідності такої підтримки, коли коаліцію сформувати неможливо); в) фрагментованість політичної системи (наявність кількох основних партій (3-5) з мінімальними ідеологічними відмінностями, де жодна не має більшості, але кожна уникає розподілу влади й відповідальності з конкурентами, що змагаються за той самий електорат); ідеологічна поляризація партійної системи (коли партії, навпаки, занадто відрізняються ідеологічно); г) наслідок специфічної політичної кризи (як-от уряд меншості Єжи Бузека у Польщі, що виник після корупційного скандалу в уряді весною 2000 року) [2, с. 80].

Уряд меншості також може бути призначений як тимчасовий до проведення нових виборів. У деяких країнах формування уряду меншості може відбуватися через особливості інституційної системи: наприклад, у Швеції кандидатура прем'єр-міністра, запропонована спікером парламенту, вважається затвердженою, якщо більшість депутатів не проголосує проти неї. Це створює цікаві прецеденти, як-от випадок 1978 року, коли кандидатуру Ули Ульстена підтримала лише десята частина депутатів риксдагу, але опоненти не змогли зібрати достатню кількість голосів для блокування його призначення [5, с. 67].

Водночас, формування уряду меншості може стати компромісним рішенням політичної кризи, особливо коли цей процес супроводжується укладанням спеціальних угод між партіями в уряді та парламенті. Проте відсутність стабільної парламентської підтримки з усіх питань суттєво обмежує ініціативність такого уряду. Ухвалення рішень, запропонованих урядом, вимагає додаткових переговорів і пошуку компромісів. Стабільність та ефективність урядів меншості значною мірою визначаються тактичними інтересами парламентських фракцій та їхньою готовністю до співпраці з урядом [4, с. 339].

Коаліційні уряди більшості створюються партіями, з яких жодна самостійно не має парламентської більшості. Об'єднавшись, партії здобувають як більшість, так і урядові посади, які розподіляються в процесі міжпартійних переговорів. Такі переговори можуть проводитися до виборів (формування передвиборчих блоків), після виборів (після початку роботи нового парламенту) або між цими етапами (внаслідок відставки уряду і в ході формування нового). У цьому випадку, залежно від співвідношення чисельності партійних фракцій у парламенті, відносини партнерів у коаліції можуть бути рівноправними (тоді посади розподіляються шляхом тривалих консультацій, переговорів і взаємних поступок) або нерівноправними (коли домінуюча партія надає іншим партіям – молодшим партнерам – певні міністерства в обмін на політичну підтримку їхніх фракцій) [2, с. 81].

Коаліційні уряди виявляються менш стабільними порівняно з однопартійними, оскільки при прийнятті та особливо реалізації рішень прем'єр-міністр змушений вдаватися не до механізмів партійної дисципліни, а до міжпартійної дипломатії. Стабільність таких урядів залежить від характеру партійної системи (наскільки суттєво різняться інтереси партій і якою є їхня готовність до компромісів), особливостей виборчої системи, економічної ситуації, зокрема рівня ВВП на душу населення (складні економічні умови породжують партійну нестабільність і фрагментацію: партії намагаються використовувати незадоволення електорату, мобілізуючи зацікавлені групи, які прагнуть політичного представництва; часто партії конкурують за одні й ті самі групи політично активних виборців), розподілу фракцій у парламенті (що визначає легкість і швидкість отримання урядовою коаліцією підтримки парламенту) тощо [6, с. 33].

Відтак, формування коаліцій вважається небажаним явищем – але в більшості парламентських і президентсько-прем'єрських режимів створюються саме коаліційні уряди, оскільки отримання однією партією більшості місць у парламенті є радше винятком, ніж правилом. Більше того, середня тривалість функціонування коаліційних урядів у демократичних країнах лише незначно поступається тривалості існування однопартійних урядів більшості, якщо формується мінімальна коаліція ідеологічно близьких партій [5, с. 254].

Ця статистика встановлює певні вимоги до лідерів партій. Найважливіша з них – здатність до досягнення компромісів під час формування уряду та узгодження позицій у процесі урядування для забезпечення стабільності коаліції. Такі умови не завжди вдається дотримати в реальному політичному житті, де учасники змагаються за обмежені ресурси (владу, матеріальні блага, статус). Причому, якщо в європейських парламентських країнах традиції політичного життя формувалися протягом десятиліть відносно стабільного розвитку, то в нових демократичних державах, з огляду на недемократичне минуле та складність трансформаційних процесів, покладатися виключно на еволюційний розвиток не завжди доцільно [2, с. 81].

Висновки. Проведений аналіз демонструє, що в більшості демократичних країн із парламентською та змішаною формами правління формування урядів має партійний характер, за винятком окремих випадків, пов'язаних із особливими політичними обставинами або історичними традиціями. У демократичних системах існують три основні типи урядів: однопартійні уряди більшості, уряди меншості та коаліційні уряди більшості, кожен з яких має свої переваги та недоліки з точки зору стабільності та ефективності функціонування.

Дослідження показує, що стабільність урядів значною мірою залежить від характеру партійної системи, особливостей політичної культури, економічної ситуації та інституційних механізмів. Особливо важливим фактором є здатність політичних лідерів до компромісів та узгодження позицій, що набуває особливого значення у випадку коаліційних урядів. При цьому, всупереч поширеній думці, коаліційні уряди можуть бути досить стабільними, якщо формуються з ідеологічно близьких партій і функціонують у рамках усталених демократичних традицій.

У нових демократичних державах, зокрема посткомуністичних, процес формування ефективних урядів ускладнюється відсутністю тривалих демократичних традицій та досвіду міжпартійної співпраці. Подолання цих труднощів вимагає не лише інституційних реформ, але й зміни політичної культури, розвитку навичок компромісу та співпраці серед політичних лідерів. Лише за таких умов можливе створення стабільних та ефективних урядів, здатних забезпечити стійкий демократичний розвиток держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Проблеми державно-правової реформи в Україні. Зб. наук. праць / Ін-т законодавства Верховної Ради України. К., 1997. Вип. 3. 284 с.
2. Голишев В.М. Парламентські об'єднання: світовий досвід та українська практика (політологічний аналіз): *Дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук. за спец.: 23.00.02 „політичні інститути та процеси“*. К., 2004. 212 с.
3. Павленко Р.М. Парламентська відповідальність уряду. К.: КМ Академія, 2002. 255 с.
4. Ware A. Political Parties and Party Systems. Oxford: Oxford University Press, 1996. 390 p.
5. Белов Д.М. Проблеми реформування державної влади в умовах нової парадигми українського конституціоналізму. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. Випуск 19. Ужгород. 2012. С. 65–69.
6. Белов Д.М. Порівняльне правознавство (прикладне дослідження). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2008. Випуск 10. С. 338–340.
7. Schumpeter J. Capitalism, Socialism, and Democracy. New York: Harper&Row, 1950. P. 250–283.
8. Шляхтун П.П. Політологія. К.: Либідь, 2002. 574 с.
9. Бабкіна О.В., Горбатенко В.П. Політологія: *Посібник для студентів вузів*. К.: Вид. центр «Академія», 1998. 611 с.

РОЛЬ СУДОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ФІНАНСОВО-ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

Губанова І.В.,

аспірант,

завідувачка сектору судових економічних досліджень
лабораторії судових економічних, товарознавчих досліджень
та досліджень об'єктів інтелектуальної власності

Національного наукового центру «Інститут судових експертиз
ім. Засл. проф. М.С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України

ORCID: 0000-0002-7981-0545

e-mail: irinarybalchenko1999@gmail.com

Губанова І.В. Роль судової економічної експертизи фінансово-господарської діяльності підприємств у забезпеченні економічної безпеки.

Судова економічна експертиза є важливим інструментом у протидії фінансовим злочинам, що загрожують економічній безпеці держави. У статті розглядається її значення для виявлення порушень у фінансово-господарській діяльності підприємств, аналізуються основні методи дослідження та їхня ефективність у розслідуванні економічних правопорушень.

Розглянуто основні методи дослідження, зокрема статистичний аналіз економічних правопорушень, економічне моделювання, бухгалтерську експертизу та порівняльний аналіз національних і міжнародних експертних практик. Зазначено, що ефективне проведення судової економічної експертизи забезпечує якісний доказовий матеріал для правоохоронних органів та сприяє обґрунтованому прийняттю судових рішень. Досліджено практичні аспекти застосування експертизи в процесі розслідування економічних злочинів, визначено її роль у попередженні правопорушень та посиленні фінансового контролю.

Оцінено вплив експертних висновків на прийняття управлінських рішень у сфері фінансової політики та економічної безпеки. Описано процес організації та призначення судової економічної експертизи фінансово-господарської діяльності підприємств, починаючи від збору даних і закінчуючи формуванням експертного висновку, який є важливим доказом у судових справах.

Зроблено висновок, що судова економічна експертиза є невід'ємною складовою механізму забезпечення економічної безпеки держави. Її ефективне застосування сприяє мінімізації ризиків фінансових правопорушень, підвищенню відповідальності суб'єктів господарювання, покращенню фінансового контролю та забезпеченню стабільного економічного розвитку країни. Подальший розвиток експертних методик, удосконалення законодавчої бази, а також інтеграція сучасних технологій сприятимуть посиленню ролі судової економічної експертизи у протидії економічній злочинності та захисті національних економічних інтересів. Зроблено висновок про необхідність інтеграції експертизи у фінансовий моніторинг та превентивний контроль для запобігання економічним злочинам.

Ключові слова: судова економічна експертиза, фінансові злочини, діяльність, економічна безпека, правопорушення, аналіз.

Gubanova I.V. The role of forensic economic expertise of financial and economic activities of enterprises in ensuring economic security.

Forensic economic expertise is an important tool in combating financial crimes that threaten the economic security of the state. The article considers its importance for identifying violations in the financial and economic activities of enterprises, analyzes the main research methods and their effectiveness in investigating economic offenses.

The main research methods are considered, in particular, statistical analysis of economic offenses, economic modeling, accounting expertise and comparative analysis of national and international expert practices. It is noted that the effective conduct of forensic economic expertise provides high-quality evidentiary material for law enforcement agencies and contributes to the well-founded adoption of judicial decisions. The practical aspects of the application of expertise in the process of investigating economic crimes are studied, its role in preventing offenses and strengthening financial control is determined.

The impact of expert opinions on making managerial decisions in the field of financial policy and economic security is assessed. The process of organizing and assigning a forensic economic examination of the financial and economic activities of enterprises is described, starting from data collection and ending with the formation of an expert opinion, which is an important evidence in court cases.

It is concluded that forensic economic examination is an integral part of the mechanism for ensuring the economic security of the state. Its effective application contributes to minimizing the risks of financial offenses, increasing the responsibility of business entities, improving financial control and ensuring stable economic development of the country. Further development of expert methods, improvement of the legislative framework, as well as the integration of modern technologies will contribute to strengthening the role of forensic economic examination in combating economic crime and protecting national economic interests. The conclusion is made about the need to integrate expertise into financial monitoring and preventive control to prevent economic crimes.

Key words: forensic economic expertise, financial crimes, activity, economic security, offense, analysis.

Постановка проблеми. Сучасний економічний розвиток України супроводжується значними викликами, зокрема зростанням рівня економічної злочинності, що суттєво впливає на фінансову безпеку держави. Воєнний стан та глобальні економічні кризи загострюють проблеми, пов'язані з тіньовими фінансовими операціями, шахрайством, корупцією та іншими правопорушеннями у сфері господарської діяльності. Ефективна протидія економічним злочинам потребує застосування комплексних інструментів аналізу та оцінки фінансово-господарських операцій, серед яких ключову роль відіграє судова економічна експертиза. Вона дозволяє об'єктивно оцінити фінансовий стан суб'єктів господарювання, виявити незаконні операції та встановити розмір завданої шкоди.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у дослідження питання судової економічної експертизи зробили такі науковці, як О.В. Аніщенко, Р.Ф. Бруханський, В.М. Глібко, І.В. Гуцаленко, К.В. Капунтик, Л.Г. Козловська, С.О. Козуб, І.А. Петрова, Е.Б. Сімакова-Єфремян, В.П. Хомутенко, О.В. Хомутенко та багато інших вчених. У своїх роботах вони розглядають проблеми фінансової злочинності, ефективність експертних методів та необхідність удосконалення нормативно-правової бази у цій сфері. Всі зазначені дослідження свідчать про необхідність подальшого удосконалення судової економічної експертизи з метою підвищення її ефективності у виявленні фінансових правопорушень та забезпеченні економічної безпеки держави.

Метою дослідження є визначення значущості судової економічної експертизи фінансово-господарської діяльності підприємств у розслідуванні фінансових злочинів та оцінка її впливу на економічну стабільність країни.

Методи дослідження. У роботі використано методи статистичного аналізу, порівняльного аналізу динаміки кримінальних правопорушень, а також методи економічного та бухгалтерського аналізу для оцінки фінансового стану підприємств.

Викладення основного матеріалу. Нестабільний стан економіки країни, посилений світовою фінансовою кризою, що спостерігається останніми роками, негативно позначився на роботі багатьох підприємств [1, с. 89], а воєнний стан в Україні – загострив проблеми пов'язані із злочинністю у сфері господарської діяльності. Оскільки фінансові злочини є однією з найбільших загроз для економічної стабільності України, а боротьба з ними вимагає нових підходів та інструментів, то незаперечливе значення у цій боротьбі має судова економічна експертиза фінансово-господарської діяльності підприємств, яка забезпечує всебічний аналіз фінансових операцій і діяльності суб'єктів фінансово-господарської діяльності.

Судова економічна експертиза є важливим інструментом для аналізу фінансово-господарської діяльності підприємств у процесі судового провадження. Вона допомагає виявити можливі правопорушення, оцінити фінансовий стан суб'єктів господарювання та відповісти на питання щодо розмірів матеріальної шкоди, тобто є невід'ємною частиною суспільного життя. Вона не лише сприяє розслідуванню фінансових правопорушень, але й активно впливає на забезпечення економічної безпеки, адже вона допомагає виявляти і аналізувати ризики, які виникають через зловживання фінансовими ресурсами.

Досліджуючи стан злочинності у сфері господарювання, варто звернути увагу на динаміку офіційної статистики. Аналіз статистичних даних щодо кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності в Україні за період з 2020 року по 2024 року дозволяє виявити певні тенденції та зміни в економічній злочинності (табл. 1).

Таблиця 1 [2].

Період	Кількість зареєстрованих кримінальних проваджень у попередньому періоді	Кількість зареєстрованих кримінальних проваджень у поточному періоді	Динаміка
2020	5947	5342	-10,2%
2021	5342	5468	2,4%
2022	5468	3414	-37,6%
2023	3414	4840	41,8%
2024	4840	5139	6,2%

Слід зазначити, що з початком військових дій у 2022 році, ресурси правоохоронних органів були переорієнтовані на забезпечення національної безпеки та оборони, що призвело до зменшення уваги до економічних правопорушень, ускладнились й самі процеси їх реєстрації та обліку. В результаті, у 2022 році спостерігається значне зниження кількості зареєстрованих кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності. За даними ОГП, у 2022 році було зареєстровано 3414 таких правопорушень, що на 37,6% менше порівняно з попереднім роком (2021 рік – 5468). У 2023 році кількість кримінальних проваджень у сфері господарської діяльності зросла на 41,8% та склала 4840, у 2024 році – 5139 (динаміка у порівнянні з попереднім роком – 6,2%) [2]. Загалом, же, за даними дашборду, у 2024 році кількість ідентифіковані ОГП кримінальних правопорушень, що стосуються бізнесу складала 6500 [3].

Таким чином, аналіз статистичних даних щодо кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності в Україні за період 2020–2024 років дозволяє виявити тенденції та вплив зовнішніх факторів, таких як військові дії, на економічну злочинність. Водночас, динаміка останніх років говорить про адаптацію злочинності до воєнного стану в країні та поступове її зростання. Тому, на нашу думку, формування ефективної системи запобігання кримінальним правопорушенням у сфері фінансово-господарської діяльності у майбутньому та зменшення статистичного показника скоєних правопорушень в даній сфері, неможливе без ефективної спільної роботи судових експертів-економістів та правоохоронних органів, адже процес доказування є важливим етапом під час розслідування кримінальних злочинів економічного спрямування, а призначення судової економічної експертизи є вкрай необхідним заходом для досягнення істини по справі, встановлення винних осіб та притягнення їх до відповідальності.

Між іншим, використання спеціальних економічних знань при проведенні судових економічних експертиз фінансово-господарської діяльності підприємств можуть бути необхідні не тільки у кримінальному, а й у інших провадженнях, адже організація призначення та проведення судових експертиз в Україні, зокрема й судових економічних експертиз фінансово-господарської діяльності підприємств, базується не лише на Кримінальному процесуальному кодексі України (далі – КПК), але й на низці нормативно-правових актів якими регулюється судова експертиза та правовий процес.

Зауважимо, що судова експертиза призначається тільки у разі реальної необхідності в спеціальних знаннях для встановлення фактичних даних, які входять до предмету доказування, тобто тоді, коли висновок експерта не може замінити інші засоби доказування. Саме можливість використання спеціальних знань у різних формах, у тому числі й в економічній, багато в чому визначає хід кримінального провадження (справи). Водночас, слід зазначити, що сутність спеціальних знань судового експерта загалом та судового експерта-економіста зокрема, визначається не лише особливостями та характеристиками тих об'єктів, на дослідженні яких він спеціалізується, а й методами (системою методів), які ним використовуються. Саме тому, важливим елементом у досягненні поставлених перед судовою економічною експертизою цілей та завдань є застосування при проведенні експертних досліджень ефективних підходів, методів та методик, способів та прийомів, які у своїй сукупності становлять методологію експертного дослідження.

Загалом, процес проведення експертного дослідження є складним комплексом дій, що складаються з отримання за допомогою певних прийомів необхідних початкових даних, перевірки їх, виявлення суперечностей досліджуваних даних з іншими матеріалами справи, встановлення причинного зв'язку між ними і зрештою – встановлення істини. Залежно від поставленої експертної задачі експертом обирається комплекс аналітичних методів і прийомів, що дозволяє йому встановити механізм викривлення фінансових і економічних показників, їх суперечність, невідповідність економічного змісту здійснених господарських операцій забезпеченню документації і т.п. [4, с. 30].

Так наприклад, процес проведення судової економічної експертизи фінансово-господарської діяльності підприємств повинен включати такі основні етапи:

- підготовчий етап, який включає:
 - з'ясування сутності поставленого перед судовою експертизою фінансово-господарської діяльності підприємств завдання;
 - вивчення наданих матеріалів щодо фінансово-господарської діяльності підприємств та визначення їх достатності;
 - окреслення загальної схеми дослідження з постановкою окремих завдань
- аналітичний, який передбачає:
 - вивчення наданих на дослідження документів за формою та змістом,
 - дослідження шляхом застосування різних методів, способів та прийомів;
 - співставлення об'єктів дослідження та визначення характеру зв'язків, що існують між ними;
- заключний, який складається із опису отриманих результатів та формулювання відповідей на поставлені питання (надання висновку експерта-економіста).

Розглядаючи процес проведення судової економічної експертизи фінансово-господарської діяльності підприємств й організацій підкреслимо, що даний вид судової економічної експертизи проводиться для дослідження:

- часток засновників під час розділу майна при виході учасника зі складу засновників підприємства;
- розміру дивідендів до виплати, розрахованого підприємством власнику корпоративних прав;
- обґрунтованості цільового витрачання бюджетних коштів;
- фінансового стану підприємства;
- вартості чистих активів товариства;
- обґрунтованості розрахунків плати за оренду майна;
- обґрунтованості розрахунків втраченої вигоди;
- визначення вірогідності банкрутства підприємства за допомогою існуючих методик;
- питань, пов'язаних із несвоєчасністю виплати заробітної плати працівникам;
- обґрунтованості розрахунків з дебіторами і кредиторами;
- правильності розрахунків проведених нарахувань та виплат пенсій громадянам тощо.

Виходячи з поставлених завдань, судова економічна експертиза фінансово-господарської діяльності підприємств, після її проведення, дозволяє відповісти на цілу низку питань, зокрема:

- Які основні економічні показники (ліквідності, платоспроможності і прибутковості тощо) фінансово-господарського стану (найменування організації) на дату укладання або закінчення терміну дії угоди (реквізити) характеризують господарсько-фінансову діяльність (найменування організації)?
- Чи підтверджується документально сума внеску до статутного фонду (найменування організації або учасника) та розрахунок розміру частини майна, що підлягає поверненню особі, яка вибула зі складу засновників (зазначається дата виходу)?
- Чи підтверджується документально розмір необґрунтованого заниження (несплати) орендної плати (найменування організації) у сумі (зазначається сума) за період (зазначається період), визначений в акті перевірки контролюючого органу або у позовних вимогах? Якщо так, – у якій сумі?
- Чи підтверджується документально постачання (товарів, робіт, послуг) за умовами договору закупівлі, укладеного між підприємствами з урахуванням додаткових угод та статті 41 Закону України «Про публічні закупівлі» у кількості (зазначається кількість) на суму (зазначається сума)?
- Чи підтверджуються документально висновки акта перевірки щодо нецільового використання бюджетних коштів, отриманих підприємством (найменування) за бюджетною програмою (назва програми)?
- Чи підтверджується документально розрахунок пенсійних виплат громадянину (прізвище, ім'я, по батькові), проведений установами Пенсійного фонду України за період (зазначається період)?
- Чи мали місце ознаки доведення до банкрутства, фіктивного банкрутства, прихованого банкрутства станом на певну дату за результатами аналізу фінансово-господарської діяльності підприємства?
- Чи підтверджуються документально висновки акта перевірки щодо наявності у підприємства (найменування) заборгованості з виплати заробітної плати станом на (зазначається дата)?
- Чи підтверджується документально та нормативно розрахунок дивідендів до виплати, здійснений підприємством (найменування) власнику корпоративних прав (найменування юридичної особи або прізвище, ім'я, по батькові фізичної особи) за період (зазначається період)?

– Чи підтверджуються документально висновки, зазначені в акті перевірки контролюючого органу (номер, дата) щодо завищення обсягів державної закупівлі (назва товарів, робіт, послуг) на суму (зазначається сума) порівняно з умовами договору (номер, дата), укладеного за результатами конкурсних торгів?

– Чи підтверджуються документально висновки акта перевірки контролюючого органу (номер, дата) щодо необґрунтованого перерахування бюджетних коштів на суму (зазначається сума) з урахуванням висновків інших видів експертиз? [5].

Наведений перелік питань не є вичерпним й може бути розширеним в залежності від економічних задач, які необхідно вирішити для встановлення істини по справі.

Правильне формулювання слідчим питань (експертної задачі), на які повинен дати відповіді судовий експерт-економіст, є на нашу думку важливою умовою ефективного проведення судової економічної експертизи фінансово-господарської діяльності підприємств. Загальними вимогами, які повинні задовольняти поставлені перед судовим експертом-економістом питання, є наступні:

- питання повинні бути суттєвими для даної справи та витікати з її матеріалів;
- без дослідження цих питань справа не може бути правильно вирішена;
- для вирішення цих питань необхідні спеціальні знання у галузі бухгалтерського обліку, економічного контролю та аналізу господарської діяльності;
- вони не можуть бути вирішені інакше, ніж за допомогою судово-економічної експертизи;
- питання повинні бути конкретними та задаватися у суворій логічній послідовності [6, с. 53-54].

Підставою для проведення судової економічної експертизи фінансово-господарської діяльності підприємств, відповідно до чинного законодавства, є процесуальний документ про призначення експертизи, складений уповноваженою на те особою (органом), або договір з експертом чи експертною установою, укладений за письмовим зверненням особи у випадках, передбачених законом, в якому обов'язково зазначаються її реквізити, номер справи або кримінального провадження або посилання на статтю закону, якою передбачено надання висновку експерта, перелік питань, що підлягають вирішенню, а також об'єкти (матеріали), що підлягають дослідженню [7, с. 61; 8]

Підставою для отримання висновку спеціаліста при з'ясуванні обставин вчинення кримінального проступку є запит службової особи підрозділу дізнання органу Національної поліції, органу безпеки, органу, що здійснює контроль за додержанням податкового законодавства, органу Державного бюро розслідувань, Національного антикорупційного бюро України, уповноваженої особи іншого підрозділу зазначених органів, які уповноважені здійснювати досудове розслідування кримінальних проступків [9].

При організації судової економічної експертизи фінансово-господарської діяльності, у документі про призначення експертизи (залучення експерта) зазначаються такі дані:

- місце й дата винесення постанови чи ухвали; посада, звання та прізвище особи, що призначила експертизу (залучила експерта);
- назва суду; назва справи та її номер; обставини справи, які мають значення для проведення експертизи;
- підстави для призначення експертизи;
- прізвище експерта або назва експертної установи, експертам якої доручається проведення експертизи;
- питання, які виносяться на вирішення експертові;
- перелік об'єктів, що підлягають дослідженню (у тому числі порівняльних зразків та інших матеріалів, направлених експертові, або посилання на такі переліки, що містяться в матеріалах справи); інші дані, які мають значення для проведення експертизи [8].

Разом з документом про призначення експертизи (залучення експерта) на дослідження слід надати документи бухгалтерського обліку та звітності, які є інформаційними джерелами для судового експерта-економіста та містять вихідні дані для вирішення поставлених питань та є об'єктами дослідження судової економічної експертизи. Для цього орган (особа) що призначив експертизу повинен не лише добре знати матеріали справи, але й впевнено орієнтуватися в загальних питаннях економічної експертизи та уявляти її можливості. За найбільш складними справами, у разі потреби для визначення, які саме документи слід надати експерту на дослідження в кожному конкретному випадку, доцільно отримати консультацію експерта-економіста [5].

Основними об'єктами дослідження при проведенні судових економічних експертиз фінансово-господарської діяльності підприємств, в залежності від експертної задачі, є:

- повна фінансова звітність, яка включає п'ять форм – баланс, звіт про фінансові результати, звіт про рух грошових коштів, звіт про власний капітал та примітки за формами 1, 2, 1-м, 2-м та 1-мс, 2-мс;

- загальна оборотно-сальдова відомість по субрахункам;
- реєстри бухгалтерського обліку;
- первинні документи бухгалтерського обліку;
- статут та установчі документи товариства;
- пенсійна справа;
- договори оренди, договори купівлі-продажу, договори поставки тощо;
- банківські виписки тощо.

В якості джерел інформації, при проведенні дослідження фінансово-господарської діяльності підприємств, судовий експерт-економіст досліджує також акти документальних перевірок діяльності підприємства, довідки, висновки спеціалістів тощо. При проведенні дослідження можуть бути використані й інші джерела інформації, такі як: протоколи допитів, показання звинувачених (обвинувачених) і свідків, висновки судових експертиз експертів інших спеціальностей.

Варто звернути увагу, що в період військового стану зросла кількість запитів від правоохоронних органів та судів на проведення судових економічних експертиз з питань документального підтвердження висновків актів ревізій (перевірок) органів Державної аудиторської служби України (раніше Державної фінансової інспекції) стосовно збитків встановлених в ході проведенні комплексного аналізу фінансово-господарської діяльності та визначення фінансової неспроможності суб'єктів господарювання.

При поведенні досліджень в таких справах судові експерти-економісти використовують Методику проведення судових економічних експертиз з питань комплексного аналізу фінансово-господарської діяльності підприємств, адже правильно обраний підхід до аналізу фінансово-господарської діяльності підприємства може стати основою для отримання достовірних даних показників, що характеризують його діяльність, а отже, максимально правильно визначити ефективність використання фінансових ресурсів підприємства, дотримання розрахункової і кредитної дисципліни, досягнення раціонального співвідношення власних і залучених коштів та фінансової стійкості з метою ефективного функціонування підприємства.

Методика призначена, у першу чергу, для використання судовими експертами-економістами державних спеціалізованих установ, які мають відповідну вищу економічну освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, пройшли відповідну підготовку та отримали кваліфікацію судового експерта зі спеціальності 11.2 – «Дослідження документів про економічну діяльність підприємств й організацій». В ній наведено рекомендації щодо експертного дослідження проведення судових економічних експертиз з питань комплексного аналізу фінансово-господарської діяльності підприємств та визначений алгоритм послідовних дій експерта при вирішенні питань, пов'язаних з питаннями комплексного аналізу фінансово-господарської діяльності підприємств з використанням сучасних вітчизняних та зарубіжних методів діагностики. До того ж, методика узагальнює алгоритм дослідження, деталізованого відповідно до особливостей стосовно комплексного аналізу фінансово-господарської діяльності підприємств, який передбачає конкретизацію дій експертів на кожному з етапів проведення досліджень та дозволяє створити єдиний методичний підхід при проведенні подібних експертиз.

Судова економічна експертиза проведена із застосуванням вищенаведеної методики є важливим механізмом для виявлення та аналізу фінансових ризиків, що можуть загрожувати економічній безпеці держави. Також аналіз фінансової діяльності суб'єктів господарювання дозволяє вчасно виявляти можливі фінансові зловживання або неправомірні дії та застосовувати далі превентивні заходи. В цьому випадку судова економічна експертиза фінансово-господарської діяльності підприємств відіграє контролюючу функцію.

Висновки. Таким чином, можна констатувати, що судова економічна експертиза є надзвичайно важливим елементом у системі правосуддя для протидії фінансовим злочинам та забезпечення економічної безпеки в Україні. Вона забезпечує чітке і обґрунтоване розслідування фінансових правопорушень, що є основою для ухвалення справедливих рішень й необхідною умовою для підвищення ефективності боротьби з економічною та фінансовою злочинністю. Водночас, фінансові злочини є однією з найбільших загроз для економічної безпеки не тільки України, але й багатьох інших країн. Тому, перейняття міжнародної та європейської експертної практики може позитивно вплинути на вітчизняну експертну та криміналістичну галузь та сприяти посиленню національної економічної безпеки. На нашу думку, для покращення ефективності судової економічної експертизи загалом та судової економічної експертизи фінансово-господарської діяльності підприємств зокрема, в першу чергу варто звернути увагу на європейські стандарти та професійні навички зарубіжних спеціалістів та імплементувати їх у вітчизняну практику.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Губанова І. В. Особливості моделювання ймовірності банкрутства за допомогою дискримінантних моделей та їх застосування в судовій економічній експертизі. *Бізнес Інформ*. 2021. № 2. С. 88–93. DOI: <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2021-2-88-93> (дата звернення: 28.03.2025).
2. Статистична інформація Офісу Генерального прокурора. URL: <https://erdr-map.gp.gov.ua/csp/map/index.html#/table> (дата звернення: 28.03.2025).
3. Дашборд Офісу Генерального прокурора. *Статистика розслідування і розгляду в судах кримінальних правопорушень, які пов'язані із здійсненням господарської та інвестиційної діяльності*. URL: https://dashboard.gp.gov.ua/?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 28.03.2025).
4. Методика «Методи, способи та прийоми, які використовуються при проведенні судово-економічних експертиз». / Дніпропетровський НДІСЕ Міністерства юстиції України. Реєстр методик проведення судових експертиз. Рік створення методики 2003. Дата прийняття рішення про державну реєстрацію 03.03.2010. № 261, реєстраційний код 11.0.08.
5. Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: затв. наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5. *Офіційний вісник України*. 1998. № 46. Ст. 1715.
6. Муляр В.О. Судово-економічна експертиза та методичні основи її проведення : дипломна робота на здобуття освітнього ступеня «Магістр» / В.О. Муляр. – Вінниця, 2018. – 130 с. – (Галузь знань 07 «Управління та адміністрування», спеціальність 071 «Облік і оподаткування»).
7. Бандурко Д., Зоц М. Організаційні засади призначення і проведення судово-економічних експертиз. *Розвиток обліку, аудиту та оподаткування в умовах інноваційної трансформації соціально-економічних систем: матеріали XI Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Кропивницький, 30 листоп. 2023 р.)*. Кропивницький: ЦНТУ, 2023. С. 60–62.
8. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень: затв. наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5. *Офіційний вісник України*. 1998. № 46. Ст. 1715.
9. Про судову експертизу: закон України від 25.02.1994 № 4038–XII. (зі змінами та доповненнями). *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 28. Ст. 232.

УДК 339.543:351.713(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.199>

МИТНА ДОКТРИНА ЯК СТРАТЕГІЧНИЙ ОРІЄНТИР РОЗВИТКУ МИТНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Дейнеко І.В.,
аспірант юридичного факультету,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Дейнеко І.В. Митна доктрина як стратегічний орієнтир розвитку митної системи України в умовах глобалізації.

У статті здійснено комплексне дослідження митної доктрини як стратегічного орієнтира розвитку митної системи України в умовах глобальної трансформації світової економіки. Особлива увага приділяється теоретико-методологічному обґрунтуванню співвідношення митної доктрини з суміжними категоріями - митною політикою, митною парадигмою та митною безпекою. Автором визначено, що митна доктрина є фундаментальною теоретико-концептуальною системою поглядів, принципів і базових положень, яка формує стратегічне бачення розвитку митної справи та займає стратегічний рівень у системі митного регулювання. На основі аналізу наукових джерел встановлено, що митна доктрина та митна політика є спорідненими, але не тотожними поняттями з чіткою ієрархією та різними функціональними ролями: якщо доктрина визначає «що треба робити і чому», то політика вказує «як саме це робити».

Досліджено історичну еволюцію митних відносин в Україні та виявлено тенденцію до трансформації підходів держави від імперативності до надання більшої диспозитивності учасникам митних правовідносин. Обґрунтовано необхідність зміни митної парадигми України від контрольно-фіскальної до сервісно-безпекової моделі, що відповідає євроінтеграційним прагненням держави та викликам глобалізації. Проаналізовано взаємозв'язок між митною доктриною та митною безпекою, визначено, що митна безпека є одним із ключових цільових станів, досягнення якого забезпечує митна доктрина, та водночас практичним критерієм ефективності її реалізації.

У статті доведено, що в умовах активізації євроінтеграційних процесів успішність інтеграції України до європейського митного простору напряду залежить від ефективності адаптації українського митного законодавства до митного права ЄС, що має ґрунтуватися на положеннях сучасної митної доктрини. Автор обґрунтовує важливість пошуку балансу між стабільністю концептуальних засад митної доктрини та гнучкістю, необхідною для адаптації до нових економічних реалій та технологічних інновацій, що є запорукою ефективного розвитку митної системи України в глобалізованому світі.

Ключові слова: митна доктрина, митна політика, митна парадигма, митна безпека, євроінтеграція.

Deyneko I.V. Customs doctrine as a strategic guideline for the development of the customs system of Ukraine in the context of globalization.

The article carries out a comprehensive study of the customs doctrine as a strategic guideline for the development of the customs system of Ukraine in the context of global transformation of the world economy. Special attention is paid to the theoretical and methodological substantiation of the correlation of the customs doctrine with related categories - customs policy, customs paradigm and customs security. The author determined that the customs doctrine is a fundamental theoretical and conceptual system of views, principles and basic provisions, which forms a strategic vision of the development of customs affairs and occupies a strategic level in the system of customs regulation. Based on the analysis of scientific sources, it was established that the customs doctrine and customs policy are related, but not identical concepts with a clear hierarchy and different functional roles: if the doctrine determines «what needs to be done and why», then the policy indicates «how to do it».

The historical evolution of customs relations in Ukraine has been studied and a tendency towards transformation of the state's approaches from imperativeness to providing greater discretion to participants in customs legal relations has been identified. The need to change the customs paradigm of Ukraine from a control-fiscal to a service-security model that meets the state's European integration aspirations and the challenges of globalization has been substantiated. The relationship between customs doctrine and customs security has been analyzed, it has been determined that customs security is one of the key target states, the achievement of which is ensured by customs doctrine, and at the same time a practical criterion for the effectiveness of its implementation. The article proves

that in the conditions of intensification of European integration processes, the success of Ukraine's integration into the European customs space directly depends on the effectiveness of the adaptation of Ukrainian customs legislation to EU customs law, which should be based on the provisions of the modern customs doctrine. The author justifies the importance of finding a balance between the stability of the conceptual foundations of the customs doctrine and the flexibility necessary for adaptation to new economic realities and technological innovations, which is the key to the effective development of the customs system of Ukraine in a globalized world.

Key words: customs doctrine, customs policy, customs paradigm, customs security, European integration.

Постановка питання. Дослідження митної доктрини як стратегічного орієнтира розвитку митної системи України набуває особливої актуальності в умовах глобальних трансформацій світової економіки та активізації євроінтеграційних процесів. Стрімке збільшення обсягів міжнародної торгівлі, ускладнення логістичних ланцюгів постачання та диверсифікація міжнародних економічних відносин вимагають системного переосмислення концептуальних засад функціонування митної системи України, яка повинна ефективно забезпечувати як національні економічні інтереси, так і відповідати світовим стандартам митного регулювання. В умовах подолання наслідків пандемії COVID-19 та геополітичної нестабільності митна доктрина стає ключовим елементом забезпечення економічної безпеки держави та створення сприятливих умов для розвитку зовнішньоекономічної діяльності.

Актуальність дослідження підсилюється необхідністю трансформації парадигми митного регулювання в Україні від традиційно фіскальної до більш збалансованої сервісно-безпекової моделі, що відповідає європейським стандартам митної справи. Процеси цифровізації та автоматизації митних процедур, впровадження ризик-орієнтованих підходів до митного контролю, гармонізація митного законодавства з нормами Європейського Союзу потребують чіткої концептуальної бази, яку має забезпечити саме митна доктрина. Відсутність системного стратегічного бачення розвитку митної сфери призводить до фрагментарності реформ, непослідовності управлінських рішень та зниження ефективності митного адміністрування, що негативно впливає на конкурентоспроможність української економіки на міжнародній арені.

Особливої актуальності набуває також теоретико-методологічне обґрунтування співвідношення митної доктрини з іншими суміжними категоріями – митною політикою, митною парадигмою та митною безпекою. Встановлення чітких концептуальних взаємозв'язків між цими поняттями дозволить сформувати ієрархічну систему стратегічного та тактичного управління митною сферою, забезпечити послідовність у реалізації доктринальних положень та підвищити адаптивність митної системи до викликів глобалізованого світу. Результати такого дослідження створять теоретичне підґрунтя для розробки сучасної митної доктрини України, яка відповідатиме національним інтересам, забезпечуватиме митну безпеку та сприятиме ефективній інтеграції України до світового економічного простору.

Метою дослідження є комплексний аналіз теоретико-методологічних засад формування митної доктрини України, встановлення її взаємозв'язків із суміжними категоріями митного права та визначення концептуальних напрямів її трансформації в умовах євроінтеграційних процесів та глобальних викликів.

Стан опрацювання проблематики. Питання митної доктрини, політики та безпеки знайшли відображення у працях вітчизняних та зарубіжних науковців. Теоретико-методологічні аспекти митної доктрини розглядалися у роботах А. Войцещук, яка досліджувала особливості митного простору в умовах глобалізації. Історичні аспекти розвитку митних відносин в Україні та їх трансформація висвітлені у працях О. Бригінця, А. Марценюка та Д. Приймаченка. Питання митної безпеки детально проаналізовані у дослідженнях І. Новосад, яка розглядає її як важливий компонент економічної безпеки держави. Важливий внесок у розуміння взаємозв'язку між митною доктриною та євроінтеграційними процесами зроблено у дослідженнях, присвячених адаптації українського митного законодавства до права Європейського Союзу. Проте, незважаючи на наявні наукові розробки, питання системного аналізу митної доктрини та її концептуального розмежування із суміжними категоріями залишається недостатньо дослідженим, що обумовлює актуальність подальших наукових пошуків у цьому напрямі.

Виклад матеріалу дослідження. Митна справа в Україні має багатовікову історію, яка походить ще з часів Київської Русі. Аналізуючи всі історичні періоди, відзначають О. Бригінець, А. Марценюк, можна стверджувати, що багатовікова еволюція митних відносин в Україні демонструє динамічний розвиток і вдосконалення не лише різновидів мита, але й різноманітних методів реалізації державної митної політики. Упродовж тривалого часу підхід держави був надмірно імператив-

ним, однак, вказують вчені, на сучасному етапі відбувається трансформація в напрямку надання більшої диспозитивності учасникам митних правовідносин і адаптації до актуальних суспільних потреб. Сьогодні спостерігається тенденція до зниження митних бар'єрів, що обумовлено боротьбою з тіньовою економікою, яка залишається гострою проблемою для України, а її подолання дозволить значно активізувати легальну зовнішньоекономічну діяльність [1, с. 121-122].

Сучасна Україна переживає глибокі політичні, економічні та соціальні трансформації, що змінюють розуміння ролі різних державних сфер діяльності. Зовнішньоекономічна діяльність стала однією з таких важливих сфер, значення якої постійно зростає. З набуттям незалежності Україна відмовилась від державної монополії на зовнішньоекономічну діяльність. Економічна лібералізація дозволила багатьом суб'єктам господарювання безпосередньо взаємодіяти з міжнародними ринками. Світова глобалізація сприяє активному зростанню міжнародного обміну товарами, послугами, інформацією, технологіями, об'єктами інтелектуальної власності, капіталом та робочою силою. Ці глобальні процеси безпосередньо впливають на Україну, якій сприяє її вигідне географічне розташування [2, с. 8].

Відзначимо, митне право в Європейському Союзі належить до найдавніших правових галузей, оскільки сам ЄС формувався як економічне об'єднання через створення митного союзу. Спочатку цей союз охоплював лише окремі види товарів, але поступово розширився до загального митного союзу, що став фундаментом для європейських інтеграційних процесів. Успішність євроінтеграції України напряму залежить від того, наскільки ефективно відбувається адаптація українського митного законодавства до митного права Європейського Союзу [3, с. 104].

Міжнародна торгівля є найбільш традиційною та розвинутою формою міжнародних економічних відносин, становлячи невід'ємну частину світового господарства. В останні роки особливості міжнародного торговельного співробітництва став її тісний взаємозв'язок з іншими формами міжнародних економічних відносин та суттєвий вплив на їх розвиток. Рівні умови та вигоди для всіх країн від міжнародної торгівлі існують лише в економічній теорії, тоді як на практиці ці умови значно відрізняються. Це вимагає перегляду концептуальних засад розвитку міжнародної торгівлі та розробки ефективних теоретико-методологічних основ для формування і впровадження дієвого механізму регулювання цих процесів. Саме тому основою взаємодії суб'єктів світогосподарських зв'язків обрано митну доктрину з відповідним інструментарієм регулювання міжнародних економічних відносин, спрямовану на досягнення консенсусу між країнами у вирішенні соціально-економічних проблем [4, с. 16].

Відзначимо, в українському дискурсі та правовій практиці існують ситуації, коли поняття «митна доктрина» та «митна політика» використовуються майже як синоніми. Це особливо помітно в контексті стратегічного регулювання зовнішньоекономічної діяльності, коли обговорюються загальні підходи до митного адміністрування без заглиблення в конкретні механізми їх реалізації. У таких випадках обидва терміни фактично позначають комплексне бачення держави щодо цілей, завдань та принципів митного регулювання. Ця концептуальна близькість найбільш відчутна в нормативно-правових актах програмного характеру, стратегіях розвитку, а також у науковій літературі, де акцент робиться не на операційних аспектах, а на філософії митного регулювання. В такому контексті розмежування доктрини та політики стає досить умовним, що іноді призводить до їх термінологічного отождолення або взаємозамінного використання.

Так, зокрема, митна політика, будучи невід'ємною складовою державної політики, традиційно характеризувалася яскраво вираженим фіскальним спрямуванням, що негативно впливало на розвиток міжнародної торгівлі та конкурентоспроможність вітчизняних виробників. Головним пріоритетом митних органів залишається наповнення державного бюджету, що зумовлено хронічним дефіцитом бюджетних коштів, проблемами ухилення від оподаткування, значним зовнішнім боргом та необхідністю фінансування соціальних гарантій населення. Фіскальна орієнтація митної політики продовжує домінувати й сьогодні. Статистика діяльності митних органів України за останні роки переконливо демонструє цю тенденцію – митні надходження становлять приблизно третину загальних доходів державного бюджету [5, с. 28].

Світовий простір і, зокрема, митні системи зазнають суттєвого впливу глобалізаційних процесів. Цей вплив посилюється з прискоренням цифровізації економік, що змушує країни формувати і впроваджувати сучасну, відповідну викликам часу митну політику. Така ситуація вимагає підвищення ефективності та гнучкості митної політики, впровадження раціональних механізмів регулювання, модернізації нормативно-правової бази та вдосконалення організаційно-інституційної структури [6, с. 132].

Стосовно цього А. Войцещук відзначає, що зі зростанням відкритості країн до взаємодії митний компонент глобального економічного простору набуває все більшого значення. Для митного простору характерні такі особливості як взаємопроникнення та взаємодія з іншими підпросторами;

анізотропність, що посилюється під впливом зовнішніх факторів; неоднорідність у часовому, територіальному та функціональному вимірах; зональні та секторальні відмінності; а також динамічність [7, с. 363].

Варто зауважити, що поняття «митна політика» має тісний зв'язок з такими термінами як «державна політика регулювання зовнішньоекономічних відносин» або «державна зовнішньоекономічна політика». Після проголошення незалежності України, демократичних та економічних ринкових реформ, що спричинили розпад соціалістичної системи, зникла державна монополія на зовнішню торгівлю. Відтак, держава та її органи втратили право на пряме управління зовнішньоекономічними відносинами, зберігши лише можливість їх регулювання за допомогою методів, визначених правовими актами. Митна політика є невід'ємною складовою як внутрішньої, так і зовнішньої політики держави. Вона визначає сутність діяльності держави та її компетентних органів у сфері регулювання зовнішньоекономічних відносин, організації митної справи та захисту національних інтересів, національної безпеки й економічного суверенітету [8, с. 77].

Отже, як бачимо, митна доктрина та митна політика – це споріднені, але не тотожні поняття, що мають чітку ієрархію та різні функціональні ролі. Митна доктрина є більш фундаментальним поняттям. Це теоретико-концептуальна система поглядів, принципів та базових положень, що визначає стратегічне бачення держави щодо розвитку митної справи. Вона формує філософію митної діяльності країни, встановлює довгострокові цілі та пріоритети, визначає концептуальні підходи до митного регулювання. Митна доктрина – це своєрідна «конституція» митних відносин, що слугує орієнтиром для розробки конкретних політик.

Митна політика, натомість, є практичним втіленням доктринальних положень. Це сукупність конкретних інструментів, механізмів та заходів, які держава застосовує для регулювання зовнішньоекономічної діяльності у більш короткостроковій перспективі. Вона включає тарифні та нетарифні методи регулювання, адміністративні процедури, контрольні механізми тощо. Можна сказати, що митна доктрина – це стратегічний рівень, а митна політика – тактичний. Доктрина визначає «що треба робити і чому», а політика – «як саме це робити».

В ідеалі митна політика має повністю базуватися на положеннях митної доктрини, забезпечуючи їх послідовну реалізацію. Проте на практиці, особливо в умовах швидких глобальних змін, митна політика може бути більш гнучкою та реактивною, ніж доктрина, яка зазвичай є більш стабільною та консервативною.

Ще одним спорідненим поняттям є митна парадигма. Грецьке слово «paradeigma» означає «те, що зумовлює характер прояву, маніфестації, залишаючись поза проявом». Відповідно, парадигма мала також більш вузьке значення: так називали теорію, яка приймалася як зразок (методика) вирішення певних типів завдань чи проблем. У методологію науки цей термін запровадив Г. Бергман, розуміючи під ним певні спільні принципи та стандарти методологічного дослідження. Сьогодні поняття «парадигма» широко використовується в науковій літературі (хоча в юридичній науковій літературі цей термін можна знайти вкрай рідко). Спочатку воно застосовувалося в природничих науках, але згодом поширилося й у сфері гуманітарного знання, набуваючи різних, іноді доволі суперечливих інтерпретацій. Ця обставина, очевидно, пов'язана з об'єктивними труднощами правильної трансформації понять з технічною аргументацією в гуманітарну сферу. Будь-які паралелі тут не дають однозначного тлумачення. Причина цього полягає в конкретності технічних понять і багатозначності гуманітарних. Достатньо згадати множинність підходів до таких понять (категорій), як правова ідеологія, об'єктивна істина, правосвідомість, правова система, принцип права, громадянське суспільство, правовідносини тощо [9, с. 24].

Таким чином, митна парадигма, на наш погляд, є фундаментальною концептуальною моделлю митного регулювання, що визначає базові теоретичні підходи та методологічні принципи організації митної справи в державі. Вона формує своєрідну інтелектуальну призму, через яку розглядаються всі процеси митного адміністрування та здійснюється їх аналіз. У сучасних умовах глобальних трансформацій світової економіки митна парадигма перебуває у стані активної еволюції, трансформуючись від чисто фіскальної моделі до комплексної системи, що охоплює економічні, безпекові, регуляторні та сервісні аспекти.

Також вважаємо, особливістю митної парадигми є її здатність адаптуватися до макроекономічних викликів, геополітичних змін та технологічних інновацій. Отже, саме тому, в українському контексті відбувається поступова зміна митної парадигми від контрольно-фіскальної до сервісно-безпекової, що відповідає євроінтеграційним прагненням держави та потребам розвитку національної економіки. Ця трансформація передбачає впровадження ризик-орієнтованих підходів, діджиталізацію митних процедур, спрощення торгівлі при одночасному забезпеченні належного рівня контролю та безпеки митного простору.

І, насамкінець, варто розглянути в загальних рисах й категорію «митної безпеки».

Так, відзначає І. Новосад, в умовах глобалізації економічний розвиток країни та добробут її населення визначаються не тільки ефективністю внутрішньої економічної політики. На них суттєво впливають також фактори глобального характеру. Саме тому розуміння необхідності проведення результативної зовнішньоекономічної політики та забезпечення ефективного захисту внутрішнього ринку відповідно до міжнародно визнаних принципів і підходів залишається невирішеною науковою дилемою в Україні. Одним із ключових аспектів цієї комплексної проблеми є забезпечення належного рівня митної безпеки держави [10, с. 145].

При цьому, за твердженням вченої, митна безпека, як важливий компонент економічної безпеки держави, являє собою комплексну систему дієвих економічних, правових, політичних та інших заходів, що здійснюються державою і суспільством для захисту інтересів (включаючи майнові інтереси) народу та держави у зовнішньоекономічній сфері. Водночас митна безпека визначається як стан захищеності економічних інтересів держави, який забезпечує, незалежно від наявності будь-яких загроз, ефективне функціонування таких процесів у зовнішньому та внутрішньому вимірах:

переміщення товарів і транспортних засобів через митний кордон України;

здійснення митного регулювання, пов'язаного з визначенням розмірів митних платежів та забезпеченням їх повного стягнення;

застосування митних процедур, заходів митно-тарифного та нетарифного регулювання;

протидія контрабанді та порушенням митних правил;

виконання інших завдань, покладених на митні органи [10, с. 145].

Отже, митна доктрина та митна безпека перебувають у тісному взаємозв'язку, формуючи єдиний концептуальний простір захисту національних економічних інтересів держави. Митна доктрина, як фундаментальна система концептуальних положень та принципів функціонування митної системи, визначає стратегічні орієнтири забезпечення митної безпеки. Вона встановлює базові підходи до розуміння ризиків і загроз у митній сфері, визначає пріоритетні напрями захисту та формує ідеологічне підґрунтя для розробки конкретних заходів із забезпечення безпеки митного простору. По суті, митна безпека є одним із ключових цільових станів, досягнення якого прагне забезпечити митна доктрина.

З іншого боку, митна безпека може розглядатися як практичний критерій ефективності реалізації митної доктрини. Рівень забезпечення митної безпеки відображає ступінь імплементації доктринальних положень у практичну діяльність митних органів та результативність обраних підходів до митного регулювання. Таким чином, якщо митна доктрина визначає систему координат та задає вектор розвитку митної системи, то митна безпека виступає індикатором реального стану захищеності митних інтересів держави в контексті реалізації митної доктрини. Відтак, ці поняття перебувають у відношеннях взаємного доповнення та обумовленості, де доктрина визначає концептуальні засади, а безпека характеризує практичний стан їх реалізації.

Висновки. Таким чином, вважаємо, митна доктрина виступає фундаментальною теоретико-концептуальною системою поглядів, принципів та базових положень, що формує стратегічне бачення розвитку митної справи держави. Як свідчить проведений аналіз, вона займає стратегічний рівень у системі митного регулювання, визначаючи «що треба робити і чому», тоді як, наприклад, митна політика виконує тактичну роль, вказуючи «як саме це робити». При цьому митна доктрина тісно взаємопов'язана з іншими спорідненими поняттями, такими як митна політика, митна парадигма та митна безпека, формуючи єдиний концептуальний простір захисту національних економічних інтересів держави в умовах глобалізаційних процесів.

В українському контексті особливого значення набуває трансформація митної доктрини в напрямку євроінтеграційних процесів, що передбачає відхід від чисто фіскальної моделі на користь комплексної системи, яка охоплює економічні, безпекові, регуляторні та сервісні аспекти. Ця еволюція обумовлюється не лише внутрішніми потребами держави, але й глобальними викликами, що впливають на світову торгівлю та міжнародні економічні відносини. Успішність євроінтеграції України напряму залежить від ефективності адаптації українського митного законодавства до митного права Європейського Союзу, що має ґрунтуватися на положеннях сучасної митної доктрини.

Вважаємо, митна доктрина України повинна стати своєрідною «конституцією» митних відносин, що слугуватиме орієнтиром для розробки конкретних політик та прийняття тактичних рішень у митній сфері. Вона має встановлювати базові підходи до розуміння ризиків і загроз, визначати пріоритетні напрями захисту та формувати ідеологічне підґрунтя для розробки конкретних заходів із забезпечення безпеки митного простору. В умовах постійних глобальних трансформацій важливою характеристикою ефективної митної доктрини має стати її здатність балансувати між стабільністю концептуальних засад та гнучкістю, необхідною для адаптації до нових економічних реалій та технологічних інновацій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бригінець О.О., Марценюк А.І. Адаптація національного законодавства до норм Європейського Союзу: митна справа. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Право*. Ужгород. Вип. 46. Т. 1. 2017. С. 121–123.
2. Приймаченко Д.В. Митна політика держави та її реалізація митними органами: *Монографія*. Дніпропетровськ: Академія митної служби України, 2006. 332 с.
3. Пипяк М.І., Кокарча Ю.А. Реформування митного законодавства України в умовах євроінтеграції. *Нове українське право*. Випуск 6. Том 2, 2022. С. 104–109.
4. Іващук І.О. Митна доктрина глобального простору : *дис. на здобуття наук. ступеня д-ра екон. наук* : спец. 08.00.02 – світове господарство і міжнародні економічні відносини. Тернопіль: ТНЕУ, 2010. 627 с.
5. Підсумки роботи митних органів України у 2005 році: Інформаційно аналітичний збірник. К.: ДМСУ, 2006. 105 с.
6. Вдовіна Г.В. Митна політика України в умовах глобалізації. *Вісник соціально-економічних досліджень*. No 2-3 (70-71), 2019. С. 130–144.
7. Войцещук А.Д. Митний простір України :глобальні виклики та ризики : *монографія*. Тернопіль : ТНЕУ. 2018. 438 с.
8. Кахович О.О., Кахович Ю.О. Проблемні питання формування митної політики в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 2. С. 77–79.
9. Белов Д.М. Парадигма українського конституціоналізму. В. Березний: РК «Євростандарт», 2011. 400 с.
10. Новосад І. Митна безпека як важлива складова економічної безпеки держави. *Світ фінансів*. № 2. 2015. С. 145–155.

ПРАВО НА РЕАБІЛІТАЦІЮ ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Костюк Ю.В.,

аспірант кафедри трудового права

та права соціального забезпечення

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0002-4760-531X

Костюк Ю.В. Право на реабілітацію осіб з інвалідністю: теоретико-правовий аналіз.

Стаття проводить теоретико-правовий аналіз реалізації права на реабілітацію як особливого права осіб з інвалідністю. Розглядається актуальність теми у контексті збільшення кількості осіб з інвалідністю в Україні та необхідності застосування найкращих сучасних практик реабілітації. Автор визначає поняття реабілітації та досліджує важливість цього процесу для осіб з інвалідністю.

У статті аналізуються права осіб з інвалідністю на реабілітацію у законодавстві України. Особлива увага приділяється аналізу окремих статей Законів України «Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я» та «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні». Визначено основні аспекти, які регулюють право на реабілітацію, такі як участь у визначенні мети та завдань реабілітації, право на гідне та гуманне ставлення фахівців, право на конфіденційність інформації, а також право на відмову від реабілітаційних заходів. Доводиться, що законодавство України забезпечує комплексний підхід до реабілітації, спрямований на відновлення та підтримку фізичного, психічного та соціального благополуччя осіб з інвалідністю. Проте виявлено, що деякі нормативні положення мають декларативний характер і не містять чітких механізмів для їх реалізації, що веде до проблем у забезпеченні прав та потреб цієї категорії громадян.

Висвітлюються найбільш значущі аспекти, які важливі для забезпечення ефективної реабілітації осіб з інвалідністю в Україні. Пропонує ґлибокий теоретичний та правовий аналіз питання права на реабілітацію для осіб з інвалідністю в Україні, розкриваючи ключові аспекти законодавства.

Зроблено висновок, що право на реабілітацію в Україні є фундаментальним та невід'ємним для забезпечення гідного життя осіб з інвалідністю. Законодавча база країни визначає основні принципи та підходи до реабілітації, проте потребує подальшого розвитку та адаптації до поточних потреб і викликів, які виникають перед суспільством. Необхідність удосконалення законодавства, розробка ефективних механізмів впровадження реабілітаційних заходів, а також забезпечення всебічної підтримки та доступу до реабілітаційних послуг є ключовими для вирішення існуючих проблем у цій сфері.

У висновках наголошено, на необхідності подальшого вдосконалення законодавчої бази та розробки конкретних механізмів для ефективної реалізації права на реабілітацію. Також вказано на важливість розширення індивідуальних реабілітаційних планів, підвищення доступності реабілітаційних послуг, залучення громадськості та осіб з інвалідністю до процесу планування та оцінки реабілітаційних програм, створення безбар'єрного середовища та розробка системи моніторингу ефективності реабілітаційних заходів.

Ключові слова: реабілітація, інвалідність, права осіб з інвалідністю, законодавство, соціальні права, соціальна інтеграція.

Kostyuk Yu.V. The right to rehabilitation of persons with disabilities: theoretical and legal analysis.

The article analyzes the rights of persons with disabilities to rehabilitation in the legislation of Ukraine. Special attention is paid to the analysis of individual articles of the Laws of Ukraine «On rehabilitation in the field of health care» and «On rehabilitation of persons with disabilities in Ukraine». The main aspects that regulate the right to rehabilitation are defined, such as participation in determining the goal and tasks of rehabilitation, the right to dignified and humane treatment by specialists, the right to confidentiality of information, as well as the right to refuse rehabilitation measures. It is proven that the legislation of Ukraine provides a comprehensive approach to rehabilitation aimed at restoring and maintaining the physical, mental and social well-being of persons with disabilities. However, it was found that some normative provisions have a declarative nature and do not contain clear mechanisms for their implementation, which leads to problems in ensuring the rights and needs of this category of citizens.

The most significant aspects that are important for ensuring effective rehabilitation of persons with disabilities in Ukraine are highlighted. Offers an in-depth theoretical and legal analysis of the issue of the right to rehabilitation for persons with disabilities in Ukraine, revealing key aspects of the legislation.

It was concluded that the right to rehabilitation in Ukraine is fundamental and integral to ensuring a dignified life for persons with disabilities. The country's legislative framework defines the basic principles and approaches to rehabilitation, but it needs further development and adaptation to the current needs and challenges facing society. The need to improve legislation, develop effective mechanisms for the implementation of rehabilitation measures, as well as ensure comprehensive support and access to rehabilitation services are key to solving existing problems in this area.

The conclusions emphasize the need for further improvement of the legislative framework and the development of specific mechanisms for the effective implementation of the right to rehabilitation. The importance of expanding individual rehabilitation plans, increasing the availability of rehabilitation services, involving the public and persons with disabilities in the process of planning and evaluating rehabilitation programs, creating a barrier-free environment and developing a system for monitoring the effectiveness of rehabilitation measures is also indicated.

Key words: rehabilitation, disability, rights of persons with disabilities, legislation, social rights, social integration.

Постановка проблеми. У сучасному світі питання права на реабілітацію визнається одним із ключових викликів, з якими суспільство стикається, серед яких зростання кількості осіб з інвалідністю, демографічні зміни та розвиток медичних технологій, які роблять питання права на реабілітацію надзвичайно актуальним. Сьогодні в умовах війни в Україні велика кількість захисників потребує психологічної та медичної реабілітації. Щоденно активні бойові дії та поранені військові, які потребують відновлення здоров'я, зумовили потужний розвиток реабілітації та стали спільною задачею для держави та суспільства щодо необхідності її реформування з врахуванням прогресивних практик європейських держав. Тому на важкому сучасному етапі розвитку українського суспільства реабілітацію осіб з інвалідністю варто розглядати як особливий соціальний обов'язок сучасної демократичної, правової, соціальної держави, який виступає соціальною гарантією гідного існування і їх розвитку, здійснюється в певних формах (з чітким визначенням джерел фінансування) з формуванням нових сервісів, якісних послуг та стандартів життя для людей з інвалідністю.

Аналіз останніх наукових досліджень та публікацій. Питання щодо права на реабілітацію, вже у тій чи іншій мірі розкривались багатьма українськими вченими, серед яких: Г.Є. Болдарь, Н.М. Горішна, О.А. Дяченко, Л.Ю. Малюга, В.П. Мельник, О.В. Москаленко, Л.М. Сінцова та ін. У науці права соціального забезпечення, Л.П. Шумна, однією із перших на дисертаційному рівні дослідила правові основи реабілітації осіб з інвалідністю. Пізніше Р.О. Павлюков, В.Л. Костюк, М.О. Бук.

Наукові напрацювання цих та інших учених і дослідників крізь призму актуальних емпіричних даних, що характеризують режим соціальної безпеки українців, становлять основу, з огляду на яку можливо з'ясувати комплекс основних обставин, що посилюють соціальні ризики. Однак, значна кількість питань, залишається не вирішеною та потребує теоретичного аналізу з врахуванням новітніх наукових здобутків та викликів часу.

Метою статті є дослідження права на реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні, з акцентом на актуальні проблеми та шляхи їх вирішення в контексті воєнних дій.

Виклад матеріалу дослідження. В Україні з кожним роком зростає кількість осіб з інвалідністю. Протягом перших десятиріч після відновлення незалежності України спостерігалась стійка тенденція до зростання частки осіб з інвалідністю у загальній структурі населення. Якщо на початку 90-х рр. минулого століття їх загальна чисельність становила близько 3% населення України (1,5 млн осіб), у 2008 р. їх чисельність дорівнювала 2,65 млн осіб, тобто 5,3% усього населення, то у 2013 р. – понад 2,8 млн осіб, що становило 6,1% від загальної чисельності населення. При цьому, працюючих осіб з інвалідністю нараховувалось близько 20%. Станом на 2021 рік чисельність становила 2 724 082 млн. осіб з інвалідністю [1]. Проте у 2023 році динаміка сильно змінилась і у складі населення, кількість якого зменшується, стрімко зростає кількість осіб з інвалідністю. І на сьогодні вже налічується понад 3 млн., що "за півтора року становить приріст приблизно 300 тисяч" [2].

До загальних причин такого приросту можна віднести різні соціально-економічні чинники, серед яких низький рівень життя, нестабільна економічна ситуація, природні катастрофи, які можуть сприяти збільшенню кількості осіб з інвалідністю через травми, хвороби та інші негативні впливи на здоров'я. Однак, з 24 лютого 2022 року основним чинником приросту осіб з інвалідності є повномасштабне вторгнення росії в Україну, оскільки під час бойових дій люди отримують поранення, травми або контузії, які можуть призвести до інвалідності; знищення або пошкодження інфра-

структура (лікарні, школи, житлові будинки), що ускладнює доступ до медичної допомоги та може призвести до інвалідності; психологічні травми, які можуть призвести до інвалідності, (наприклад, до посттравматичного стресового розладу). Враховуючи сучасний вектор розвитку прав людини в контексті повної інтеграції людей з особливими потребами в усі суспільні процеси і сфери, безумовно в науково-правовому аспекті забезпечення їх права на реабілітацію є значущим та актуальним.

Розглядаючи поняття «реабілітація», Д.С. Воропаєв та О.О. Єжова відмічають, що реабілітація – це суспільно необхідне функціональне і соціально-трудове відновлення хворих та осіб з інвалідністю, що здійснюється комплексним проведенням медичних, психологічних, педагогічних, професійних, юридичних, державних, суспільних та інших заходів, за допомогою яких можна повернути потерпілих до звичайного життя і праці, відповідно до їх стану [3].

Окремої уваги заслуговує позиція Всесвітня організація охорони здоров'я (далі – ВООЗ), яка розглядає «реабілітацію» як усі заходи, спрямовані на зменшення впливу інвалідності та станів інвалідності, а також на надання інвалідам та інвалідам можливості досягти соціальної інтеграції [4]. Тобто, реабілітаційні заходи носять комплексний характер та спрямовані на подолання труднощів, що виникають у осіб з обмеженими можливостями. З огляду на вказане, реабілітація підходить за двох обставин: по-перше, для ситуацій, коли існує певний фізичний або психічний розлад, але він піддається лікуванню для покращення або запобігання подальшому стану; по-друге, якщо людина має стан, який неможливо покращити, але вона може стати більш незалежною завдяки спеціальній допомозі, яка спирається на її здібності.

На думку Ю.О. Лянного, який у наукових працях «реабілітацію» розглядає як складний багатofакторний процес, який включає в себе різноманітні, тісно пов'язані і взаємодоповнюючі види, серед яких виділяють медичну, фізичну, психологічну, соціальну, професійну, економічну, педагогічну, спортивну, побутову, технічну, оздоровчу та правову реабілітацію [5]. Наведене дозволяє зрозуміти, що реабілітація є важливим чинником нормальної життєдіяльності у суспільстві осіб з інвалідністю. Тому забезпечення належної реалізації права на реабілітацію осіб з інвалідністю, є не лише заходами, але й врахуванням різноманітних та індивідуальних їх потреб у контексті реабілітації. Право на реабілітацію включає в себе забезпечення доступу до всіх необхідних видів підтримки та послуг, що допоможуть особам з інвалідністю повернутися до звичайного життя та праці. Такий підхід гарантує, що реабілітація буде ефективною та інклюзивною, враховуючи всі аспекти життя особи з інвалідністю.

Розглядаючи реабілітації виключно для осіб з інвалідністю, слід відмітити, що вона стосується не тільки фізичного або функціонального їх відновлення внаслідок травми чи іншого захворювання. Також приділяється увага загальній якості життя з точки зору благополуччя, щастя та задоволення від задоволення потреб, потреб і можливостей людського існування в орієнтації, свободі пересування, незалежності, самовираженні (щодо віку, статі та культури), взаємозв'язок і здатність забезпечити самостійне економічне існування. Після серйозної травми, хвороби або операції потрібно повільно відновлюватися. Існує потреба відновити сили, заново навчитися навичкам або знайти нові способи робити речі, які вони робили раніше [6].

Згідно з абзацом 6 ст. 1 Закону України «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні» дефініція «реабілітація осіб з інвалідністю» визначена як система медичних, психологічних, педагогічних, фізичних, професійних, трудових, фізкультурно-спортивних, соціально-побутових заходів, спрямованих на надання особам допомоги у відновленні та компенсації порушених або втрачених функцій організму для досягнення і підтримання соціальної та матеріальної незалежності, трудової адаптації та інтеграції в суспільство, а також забезпечення осіб з інвалідністю допоміжними засобами реабілітації і медичними виробами [7].

Реабілітація осіб з інвалідністю може бути означена як інтеграція або реінтеграція фізично, сенсорно, розумово та/або психологічно осіб з обмеженими можливостями до максимально повноцінних і нормальних життєвих ролей, наскільки це можливо. Реабілітація в її найповнішому розумінні вимагає, з одного боку, максимізації фізичної та психічної придатності людей та їхньої здатності працювати та насолоджуватися життям за допомогою втручань, починаючи від медичного та парамедичного до консультування та професійного навчання та працевлаштування і, з іншого боку, сприяння доступності та відкритості фізичного та соціального середовища для осіб з інвалідності [8]. Реабілітація є важливим компонентом забезпечення прав та свобод осіб з інвалідністю. Вона дозволяє людям з інвалідністю досягти максимальної самостійності та інтегруватися у суспільство. Проте реабілітація є ефективною, коли вона проводиться вчасно та комплексно.

У правовому полі України основні засади реабілітації осіб з інвалідністю викладені в Конституції України, законах України «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні», «Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я», «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні», «Про соціальні послуги», «Про державну соціальну допомогу особам з інвалідністю з дитинства та дітям

з інвалідністю», а також в інших нормативних актах, включаючи міжнародні угоди, ратифіковані Верховною Радою України. У законодавчій площині, першочерговим слід відмітити Закон України «Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я», а саме статтю 4, яка передбачає права та обов'язки осіб, яким надається реабілітаційна допомога. Зокрема, до таких прав відноситься:

- обирати реабілітаційний заклад, відділення, підрозділ, фахівців з реабілітації з урахуванням їх спеціалізації;
- отримувати від фахівців з реабілітації вичерпну інформацію у доступній формі про свої права, обов'язки, наявні обмеження повсякденного функціонування, результати реабілітаційного обстеження, умови та форми реабілітаційної допомоги; ознайомлюватися з документами щодо реабілітації;
- брати участь у визначенні мети та завдань реабілітації, складанні індивідуального реабілітаційного плану та внесенні змін до них.
- гідне та гуманне ставлення з боку фахівців з реабілітації, працівників реабілітаційних закладів, відділень, підрозділів та інших суб'єктів реабілітації;
- захист персональних даних, дотримання режиму інформації з обмеженим доступом та збереження лікарської таємниці;
- захист своїх прав і законних інтересів, у тому числі в судовому порядку;
- відмову від проведення реабілітації на будь-якому етапі надання реабілітаційної допомоги [9].

Не втрачають актуальності дослідження обов'язків осіб, яким надається реабілітаційна допомога, до яких відносяться: надавати фахівцям з реабілітації об'єктивну інформацію, необхідну для надання реабілітаційної допомоги; дотримуватися законних методичних настанов, інструкцій, рекомендацій фахівців з реабілітації; на вимогу фахівця з охорони здоров'я надавати інформацію, дотичну до реабілітації.

Наведене дозволяє зрозуміти, що право на реабілітацію не тільки надає особам з інвалідністю можливість отримати необхідну допомогу, але й захищає їхні права та гарантує якісне та гідне обслуговування у процесі реабілітації.

З наведеного можна зробити висновок, що право на реабілітацію в Україні визначене як важливе та невід'ємне право осіб з інвалідністю. Це право надає їм можливість отримати не лише потрібну медичну допомогу, а й захищає їхні права та гарантує гідне обслуговування у процесі реабілітації.

Законодавець встановив, що особи з інвалідністю мають право обирати реабілітаційний заклад та брати активну участь у формуванні індивідуального реабілітаційного плану. Крім того, їм гарантується доступ до вичерпної інформації про свої права, обов'язки та умови надання реабілітаційної допомоги. Також зазначено, що фахівці з реабілітації зобов'язані дотримуватися стандартів гідного та гуманного ставлення до клієнтів, а також забезпечувати конфіденційність медичної інформації. У свою чергу, особи, які отримують реабілітаційну допомогу, повинні надавати об'єктивну інформацію і дотримуватися вимог фахівців з реабілітації.

Закон України «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні» встановлює права у сфері реабілітації осіб з інвалідністю. Зокрема, до таких слід віднести наступні: діти з інвалідністю мають пріоритетне право на забезпечення допоміжними засобами реабілітації, медичними виробами (ст. 26); поважливе і гуманне ставлення з боку працівників реабілітаційних закладів (ст. 31); вибір виду реабілітації і реабілітаційного закладу (ст. 31); отримання інформації про свої права, обов'язки, умови та форми здійснення реабілітаційних заходів (стаття 31); відмову від реабілітаційних заходів; конфіденційність інформації особистого характеру, в тому числі стосовно особливостей і характеру ураження здоров'я (стаття 31); захист своїх прав і законних інтересів, у тому числі в судовому порядку (стаття 31); право брати участь у розробці реабілітаційних заходів, а також право законних представників дітей з інвалідністю брати участь у процесі проведення реабілітаційних заходів (ст. 31); право на безоплатне отримання професійної освіти і пов'язане з цим обслуговування відповідно до індивідуальної програми реабілітації особи з інвалідністю (ст. 38); доступ осіб з інвалідністю до інформаційних ресурсів щодо законодавчо визначених прав осіб з інвалідністю на реабілітацію, наявних можливостей для отримання реабілітаційних засобів і послуг, продукції протезно-ортопедичних підприємств, яка пройшла оцінку відповідності вимогам технічних регламентів або національних стандартів, тощо (ст. 41) [10].

З наведених положень вказаного Закону вбачається, що право на реабілітацію в Україні охоплює широкий спектр осіб і має ряд важливих аспектів: універсальність права на реабілітацію, пріоритетність дітей з інвалідністю, право на вибір індивідуальних реабілітаційних заходів, право на інформацію та конфіденційність, участь у процесі реабілітації.

Натепер розпорядженнями Кабінету Міністрів України затверджено Національний план дій з реалізації Конвенції про права осіб з інвалідністю на період до 2025 року [11] та схвалено На-

ціональну стратегію створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року [12], якою враховано весь ряд напрацьованих раніше стратегічних документів в Україні щодо створення безбар'єрного середовища для осіб з інвалідністю, розвитку молоді, захисту прав людини, подолання нерівності. На думку науковців, навіть попри доволі інтенсивну роботу з оновлення національного законодавства (ухвалення нового Закону України "Про соціальні послуги" та ін) та приведення його у відповідність до вимог міжнародних актів (насамперед, Конвенції про права осіб з інвалідністю), деякі нормативні документи все ж містять норми декларативного характеру та не передбачають механізму їхньої реалізації. Тому на сьогодні існує потреба у вдосконаленні законодавчого регулювання реалізації права на реабілітацію та одночасно створення у закладах освіти навчально-реабілітаційних підрозділів для ветеранів війни з інвалідністю з метою сприяння їх реабілітації та соціальній інтеграції, у тому числі із застосуванням сучасних технологій спорту та реабілітації.

Висновок. Право на реабілітацію є важливим аспектом сучасного суспільства, особливо в умовах війни, коли зростає кількість людей з інвалідністю. Реабілітація не лише відповідає моральним стандартам, але й є ключовим фактором соціальної справедливості та економічного розвитку, сприяючи соціальній інтеграції та поліпшенню якості життя осіб з інвалідністю.

З проведеного дослідження можна зазначити, що в Україні існують конкретні законодавчі та нормативні акти, які регулюють права та обов'язки осіб з інвалідністю в сфері реабілітації. Основними засадами реабілітації осіб з інвалідністю є комплексний підхід, який включає медичну, психологічну, соціальну та професійну допомогу. Закони України забезпечують право на реабілітацію, дозволяють особам з інвалідністю обирати реабілітаційний заклад, брати участь у формуванні індивідуального реабілітаційного плану та гарантують доступ до інформації про свої права та умови надання реабілітаційної допомоги.

Законодавство також зобов'язує фахівців з реабілітації дотримуватися стандартів гідного та гуманного ставлення до клієнтів, а також забезпечувати конфіденційність медичної інформації.

Однак, попри існуючі законодавчі рамки, є вказівки на те, що деякі нормативні документи містять декларативні норми та не забезпечують ефективних механізмів їхньої реалізації. Це вказує на необхідність подальшого вдосконалення законодавства та розробки конкретних механізмів для забезпечення права на реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні.

Також досить важливим слід відмітити, що з початку 2022 року Україна стикається з значним ростом кількості осіб з інвалідністю, що обумовлено війною та соціально-економічними факторами. Наведений приріст осіб з інвалідністю не дає можливості належним чином забезпечити кожну особу з інвалідністю належними реабілітаційними заходами. Тому досить важливим постає питання посилення та удосконалення системи реабілітації, які б враховували нові виклики, що виникають.

Тому досить важливим постає питання:

- щодо розробки та розширення індивідуальних реабілітаційних планів кожній особі з інвалідністю які будуть враховувати особисті потреби осіб з інвалідністю;
- підвищення доступності реабілітаційних послуг, оскільки в сьогоденних умовах постає питання в забезпеченні реабілітаційних послуг осіб з інвалідністю які знаходяться на тимчасово окупованих територіях. Це може включати створення нових реабілітаційних центрів, мобільних бригад або онлайн-сервісів;
- розробці державних програм щодо залучення громадськості та осіб з інвалідністю до процесу планування, реалізації та оцінки реабілітаційних програм, що в свою чергу дозволить забезпечити більшу відповідність послуг реальним потребам осіб з інвалідністю;
- створення безбар'єрного середовища в усіх сферах життя, включаючи доступ до будівель, транспорту, інформації та комунікаційних технологій;
- розробка системи моніторингу та оцінки ефективності реабілітаційних програм та послуг, щоб вчасно виявляти та вирішувати проблеми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Державна служба статистики України соціальний захист населення України у 2020 році Статистичний збірник. URL: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2021/zb/07/zb_szn_2020.pdf (дані звернення 16.02.2024).
2. Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України. URL: <https://minre.gov.ua/2023/09/22/v-ukrayini-nalichuyetsya-3-miljony-lyudej-z-invalidnistyu/> (дані звернення 16.02.2024).
3. Воропаєв Д.С., Єжова О.О. Основи фізичної реабілітації (загальна характеристика фізичної реабілітації чоловіків) (Суми, 2019). 72.

4. Всесвітня організація охорони здоров'я. Реабілітація. URL: https://www.who.int/health-topics/rehabilitation#tab=tab_1 (дані звернення 16.02.2024).
5. Лянної Ю.О. Визначення рекомендацій реабілітації у професійній підготовці майбутніх магістрів фізичної реабілітації. URL: <https://repository.sspu.edu.ua/bitstream/123456789/3831/1/%D0%92%D0%98%D0%97%D0%9D%D0%90%D0%A7%D0%95%D0%9D%D0%9D%D0%AF%20%D0%92%D0%98%D0%94%D0%86%D0%92%20%D0%A0%D0%95%D0%90%D0%91%D0%86%D0%9B%D0%86%D0%A2%D0%90%D0%A6%D0%86%D0%87.pdf> (дані звернення 16.02.2024).
6. Mock C. N. Довгострокова інвалідність, пов'язана з травмами, у Хані [Long-term injury-related invalidity in Ghana] (2003) 13 Disability and Rehabilitation. 732–741.
7. Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні: Закон України від 6 жовтня 2005 року № 2961-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2006, № 2-3, ст. 36.
8. Олівер М. Соціальна робота з інвалідами Лондон: BASV, Macmillan Education UK. URL: <https://doi.org/10.1007/978-1-349-86058-6> (дані звернення 27.11.2023).
9. Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я: Закон України від 3.12.2020 № 1053-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1053-20#Текст> (дані звернення 16.02.2024).
10. Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні: Закон України від 6.10.2005 № 2961-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15#Текст> (дані звернення 16.02.2024).
11. Про затвердження Національного плану дій з реалізації Конвенції про права осіб з інвалідністю на період до 2025 року: розпорядження Кабінету Міністрів України. 7.04.2021 № 285-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/285-2021-%D1%80#Text> (дані звернення 16.02.2024).
12. Про схвалення Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року: розпорядження Кабінету Міністрів України 14.04.2021 № 366-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-%D1%80#Text> (дані звернення 16.02.2024).

УДК 343.13

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.201>

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ ПРИ ЗДІЙСНЕННІ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ В УМОВАХ ЕКСТРАОРДИНАРНИХ ПРАВОВИХ РЕЖИМІВ

Ступник Я.В.,*кандидат юридичних наук, доцент,**завідувач кафедри кримінального права**та правоохоронної діяльності,**ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

ORCID: 0000-0001-8024-9735

e-mail: yaroslav.stupnik@uzhnu.edu.ua

Ступник Я.В. Концептуальні засади захисту прав людини при здійсненні досудового розслідування в умовах екстраординарних правових режимів.

У статті досліджуються теоретичні та практичні аспекти забезпечення прав і свобод людини під час досудового розслідування в умовах правового режиму воєнного стану. Актуальність дослідження зумовлена безпрецедентними викликами, які постали перед правоохоронною та судовою системами України після повномасштабного вторгнення російської федерації у 2022 році. В умовах активних бойових дій, часткової окупації територій та функціонування державних інституцій в особливому режимі, проблематика забезпечення балансу між ефективністю кримінального переслідування та дотриманням основоположних прав і свобод набуває особливої гостроти.

У роботі проаналізовано нормативно-правові акти, що регулюють кримінальний процес в особливий період, виявлено основні проблеми та прогалини законодавства. Особливу увагу приділено змінам до КПК України, зокрема впровадженню ст. 615, яка істотно розширює повноваження прокурора в умовах воєнного стану. Розглянуто конкретні механізми обмеження прав громадян під час воєнного стану, зокрема права на свободу та особисту недоторканність, права на недоторканність житла, права на таємницю кореспонденції та права на захист. Досліджено міжнародний досвід забезпечення балансу між національною безпекою та правами людини в умовах збройних конфліктів, проаналізовано відповідність національного законодавства стандартам, визначеним у міжнародних документах.

Наукова новизна дослідження полягає у комплексному аналізі проблематики забезпечення прав і свобод людини під час досудового розслідування в умовах воєнного стану з урахуванням новітньої судової практики Верховного Суду. Запропоновано авторську класифікацію правових норм, що врегульовують особливості досудового розслідування в умовах воєнного стану, як за предметом регулювання, так і за критерієм гіпотези правової норми. Сформульовано конкретні пропозиції щодо вдосконалення механізмів судового контролю та прокурорського нагляду за дотриманням прав і свобод під час досудового розслідування в особливих умовах.

Ключові слова: права людини, воєнний стан, досудове розслідування, кримінальний процес, національна безпека, судовий контроль, прокурорський нагляд, запобіжні заходи, спеціальні правові режими.

Stupnyk Ya.V. Conceptual principles of human rights protection during pre-trial investigation under extraordinary legal regimes.

The article examines the theoretical and practical aspects of ensuring human rights and freedoms during pre-trial investigation under the legal regime of martial law. The relevance of the study is due to the unprecedented challenges that faced the law enforcement and judicial systems of Ukraine after the full-scale invasion of the Russian Federation in 2022. In conditions of active hostilities, partial occupation of territories and the functioning of state institutions in a special regime, the issue of ensuring a balance between the effectiveness of criminal prosecution and compliance with fundamental rights and freedoms becomes particularly acute.

The paper analyzes the regulatory legal acts regulating the criminal process during a special period, identifies the main problems and gaps in the legislation. Particular attention is paid to changes to the Criminal Procedure Code of Ukraine, in particular the introduction of Art. 615, which significantly expands the powers of the prosecutor in martial law. Specific mechanisms for restricting the rights of citizens during martial law are considered, in particular the right to freedom and personal inviolability,

the right to inviolability of housing, the right to secrecy of correspondence and the right to defense. The international experience of ensuring the balance between national security and human rights in armed conflicts is studied, the compliance of national legislation with the standards defined in international documents is analyzed.

The scientific novelty of the study lies in the comprehensive analysis of the issues of ensuring human rights and freedoms during pre-trial investigation in martial law, taking into account the latest judicial practice of the Supreme Court. The author's classification of legal norms that regulate the features of pre-trial investigation in martial law is proposed, both by the subject of regulation and by the criterion of the hypothesis of the legal norm. Specific proposals have been formulated to improve the mechanisms of judicial control and prosecutorial supervision of the observance of rights and freedoms during pre-trial investigation in special conditions.

Key words: human rights, martial law, pre-trial investigation, criminal process, national security, judicial control, prosecutorial supervision, preventive measures, special legal regimes.

Постановка проблеми. Кримінальне провадження, особливо на стадії досудового розслідування, передбачає найвищий ступінь втручання держави в права і свободи людини. Необхідність додержання пропорційності під час цих обмежень є не лише вимогою закону, а й одним із міжнародних зобов'язань України. Норми Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) спрямовані на встановлення таких гарантій дотримання прав і свобод, які запобігатимуть їхньому свавільному обмеженню з боку сторони обвинувачення.

Проблема забезпечення прав і свобод людини під час досудового розслідування в умовах правового режиму воєнного стану є однією з найскладніших у сучасній юридичній науці та практиці. Військова агресія росії проти України, що призвела до запровадження правового режиму воєнного стану, актуалізувала питання щодо можливості та меж обмеження прав людини під час досудового розслідування в таких умовах. Особливої гостроти це питання набуває з огляду на необхідність дотримання балансу між забезпеченням національної безпеки та збереженням демократичних цінностей, серед яких ключове місце посідає повага до прав і свобод людини.

Мета дослідження полягає у комплексному аналізі нормативно-правового регулювання та правозастосовної практики щодо забезпечення прав і свобод людини під час досудового розслідування в умовах правового режиму воєнного стану, виявленні проблемних аспектів та формулюванні науково обґрунтованих пропозицій щодо їх вирішення.

Стан опрацювання проблематики. Проблема забезпечення прав і свобод людини під час досудового розслідування в умовах правового режиму воєнного стану є предметом дослідження багатьох українських та зарубіжних науковців. Серед вітчизняних дослідників вагомий внесок у розвиток цієї тематики зробили О.М. Бандурка, Ю.П. Битяк, В.І. Борисов, В.М. Гаращук, О.В. Капліна, С.В. Ківалов, Є.Б. Кубко, В.Т. Маляренко, В.Я. Тацій, Ю.М. Тодика, М.І. Хавронюк, Ю.С. Шемшученко та інші. Серед зарубіжних науковців значний внесок у розробку цієї проблематики зробили М. Шейнін, Д. Фелдман, А. Гросс, К. Дорман та інші. Їхні праці присвячені аналізу міжнародних стандартів забезпечення прав людини в умовах збройних конфліктів, а також питанням імплементації цих стандартів у національне законодавство різних країн.

Виклад основного матеріалу. Виклики, з якими довелося зустрітися правоохоронній системі України після початку повномасштабної збройної агресії російської федерації в 2022 році, є безпрецедентними. Чимало матеріалів кримінальних проваджень було втрачено внаслідок окупації або знищено під час бойових дій. З'явилася ціла низка нових категорій справ, пов'язаних зі злочинами, що вчиняються в умовах воєнного стану. Значну частину злочинів неможливо ефективно розслідувати через те, що місце злочину, підозрювані, потерпілі і свідки можуть перебувати на тимчасово окупованій території чи в зоні активних бойових дій. Часті повітряні тривоги і обстріли території України теж перешкоджають співробітникам правоохоронних органів ефективно і своєчасно виконувати покладені на них обов'язки. Наслідки бойових дій впливають також і на роботу судової системи, а отже – і на своєчасність судового контролю за рішеннями, діями і бездіяльністю сторони обвинувачення.

В умовах воєнного стану органи досудового розслідування стикаються з низкою викликів, пов'язаних із необхідністю швидкого реагування на злочини, забезпеченням безпеки учасників кримінального провадження, проведенням слідчих дій на територіях, де відбуваються бойові дії, або в умовах обмеженого доступу до певних територій. Усе це створює передумови для запровадження особливих процедур кримінального провадження, які можуть передбачати певні обмеження прав і свобод громадян.

Однак навіть в умовах воєнного стану Україна залишається правовою державою, яка має забезпечувати дотримання основоположних прав і свобод людини, визначених Конституцією України та

міжнародними договорами. Відповідно до ст. 64 Конституції України, окремі обмеження прав і свобод можуть встановлюватися в умовах воєнного або надзвичайного стану із зазначенням строку дії цих обмежень, однак навіть в цих умовах не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені низкою статей Конституції України.

Норми другого розділу Конституції України, що закріплюють права і свободи людини і громадянина (та їхні гарантії), в контексті досліджуваних питань, доцільно об'єднати у три групи:

1. права, свободи та їхні гарантії, які здійснюються *виключно* у зв'язку з кримінальним переслідуванням. До них належать: презумпція невинуватості (ч. 1–3 ст. 62 Конституції України), заборона використання доказів, одержаних незаконним шляхом (ч. 3 ст. 62), право на відшкодування шкоди, завданої безпідставним засудженням (ч. 4 ст. 62), свобода від самовикриття (ч. 1 ст. 63), право на захист (ч. 2 ст. 63);

2. права і свободи, які, *зокрема, але не виключно*, здійснюються у зв'язку з кримінальним переслідуванням. До них належать: право на звернення (ст. 40), право на судовий захист (ч. 1 ст. 55), право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади (ч. 2 ст. 55), право на звернення до міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій (ч. 5 ст. 55), право на відшкодування шкоди, заподіяної державою (ч. 1 ст. 56), право знати свої права і обов'язки (ч. 1 ст. 57), право не бути притягнутим до відповідальності за діяння, що не були правопорушеннями на час їх вчинення (ч. 2 ст. 58), право на професійну правничу допомогу, в тому числі безоплатну, та вільний вибір захисника своїх прав (ч. 1 ст. 59), право не бути притягнутим двічі до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення (ч. 1 ст. 61);

3. права і свободи, які здійснюються без прив'язки до кримінального провадження, але можуть зазнавати обмежень у зв'язку з ним. До них належать: право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29), право на недоторканність житла (ст. 30), право не зазнавати втручання в особисте і сімейне життя (ст. 32), свобода пересування (ст. 33), право власності (ст. 41), право на підприємницьку діяльність (ст. 42), право на працю (ст. 43).

При цьому, положення ч. 2 ст. 64 Конституції України свідчать про те, що права і свободи, які були включені вище в першу і другу групи – не можуть зазнавати обмежень навіть в умовах воєнного стану. В свою чергу, права і свободи, що включені в третю групу – можуть зазнавати обмежень.

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) також закріплює права і свободи, які відповідають трьом означеним вище групам. Як правило, під час кримінальних проваджень *зазнають обмежень* права і свободи, передбачені ст.ст. 5 (право на свободу та особисту недоторканність), 8 (право на повагу до приватного і сімейного життя) Конвенції, ст. 1 Додаткового протоколу до Конвенції (право власності), ст. 2 Протоколу № 4 до Конвенції (свобода пересування). В свою чергу, у зв'язку з кримінальним переслідуванням *здійснюються* права, свободи і гарантії, передбачені ст.ст. 6 (право на справедливий суд), 7 (заборона покарання без закону та заборона зворотної дії закону, що посилює відповідальність), 13 (право на ефективний засіб юридичного захисту) Конвенції, ст.ст. 2 (право на оскарження у кримінальних справах), 3 (право на відшкодування в разі незаконного засудження), 4 (право не бути притягнутим двічі до відповідальності за одне й те саме правопорушення) Протоколу № 7 до Конвенції.

При цьому ст. 15 Конвенції передбачає можливість відступу держави від своїх зобов'язань за Конвенцією в умовах війни (виняток серед названих вище статей становить ст. 7), але «виключно в тих межах, яких вимагає гострота становища, і за умови, що такі заходи не суперечать іншим її зобов'язанням згідно з міжнародним правом».

Міжнародне право прав людини та міжнародне гуманітарне право містять низку стандартів, які мають забезпечувати захист прав і свобод людини в умовах збройних конфліктів. Ці стандарти викладені в таких документах, як Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, Женевські конвенції про захист жертв війни та Додаткові протоколи до них тощо.

Відповідно до ст. 4 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, під час надзвичайного становища в державі, за якого життя нації перебуває під загрозою, держави можуть вживати заходів на відступ від своїх зобов'язань за цим Пактом тільки в такій мірі, в якій це вимагається гостротою становища, за умови, що такі заходи не є несумісними з їх іншими зобов'язаннями за міжнародним правом і не тягнуть за собою дискримінації виключно на основі раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії чи соціального походження.

Однак, навіть в умовах надзвичайного становища, не допускається відступ від права на життя, заборони катувань або жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання, заборони рабства і підневільного стану, а також права не бути засудженим за діяння, яке на час його вчинення не визнавалося законом як правопорушення.

Крім того, міжнародне гуманітарне право встановлює мінімальні гарантії для осіб, які беруть участь у збройному конфлікті або перебувають під контролем противника. Зокрема, ст. 75 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), встановлює мінімальні гарантії справедливого судового розгляду для осіб, які звинувачуються у вчиненні кримінальних правопорушень, пов'язаних із збройним конфліктом.

Нормативно-правове регулювання досудового розслідування в умовах воєнного стану в Україні здійснюється на підставі Конституції України, Кримінального процесуального кодексу України, Закону України «Про правовий режим воєнного стану», а також інших законодавчих актів, прийнятих для регулювання правовідносин в умовах воєнного стану.

Законодавець був змушений оперативно реагувати на виклики воєнного часу, що призвело до спрощення деяких процедур, що проводяться під час досудового розслідування. Ці зміни надали більше повноважень стороні обвинувачення. Певною мірою такі зміни можна назвати виправданими, особливо враховуючи те, що вони приймалися на початку повномасштабного військового вторгнення. Разом з тим, навіть запровадження воєнного стану не може означати повного обмеження всіх конституційних прав і свобод.

Норми національного законодавства, які визначають особливості обмеження прав і свобод людини під час досудового розслідування в умовах воєнного стану, з практичної точки зору доцільно класифікувати за предметом регулювання на норми, що врегульовують:

1. особливості застосування заходів забезпечення кримінального провадження під час воєнного стану;
2. особливості обмежень прав і свобод під час проведення слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій під час досудового розслідування.

До першої групи норм слід віднести:

1. норми щодо запобіжних заходів і затримання особи:
 - заборона застосування інших запобіжних заходів, окрім тримання під вартою, до осіб, які підозрюються у вчиненні злочинів, передбачених статтями 109-114-2, 258-258-6, 260, 261, 437-442 КК України, а також до військовослужбовців, які підозрюються або обвинувачуються у вчиненні злочинів, передбачених статтями 402-405, 407, 408, 429 КК України, за наявності будь-якого з ризиків, визначених ст. 177 КПК України (ч. 6, ч. 8 ст. 176 КПК України), а також право слідчого судді не визначати таким особам розмір застави (ч. 4 ст. 183 КПК України);
 - додаткова підстава для затримання особи без ухвали слідчого судді на строк до 72 годин під час воєнного стану – якщо виникли обґрунтовані обставини, які дають підстави вважати, що можлива втеча з метою ухилення від кримінальної відповідальності особи, підозрюваної у вчиненні злочину (абз. 1 п. 6 ч. 1 ст. 615 КПК України);
 - можливість дистанційного (з застосуванням доступних технічних засобів відеозв'язку) розгляду слідчим суддею клопотання про обрання запобіжного заходу в разі відсутності об'єктивної можливості доставити затриману особу до слідчого судді в строк 60 годин з моменту затримання (абз. 3 п. 6 ч. 1 ст. 615 КПК України);
 - можливість продовження строку вручення повідомлення про підозру затриманій особі до 48 годин у разі наявності об'єктивних обставин, що унеможливають вручення затриманій особі повідомлення про підозру у строк 24 години з моменту затримання (ч. 7 ст. 615 КПК України);
 - можливість неодноразового продовження строку тримання під вартою до одного місяця керівником органу прокуратури (ч. 2 ст. 615 КПК України);
 - вирішення прокурором питання про продовження строку тримання під вартою до зупинення досудового розслідування в разі відсутності об'єктивної можливості подальшого проведення, закінчення досудового розслідування (п. 3 ч. 1 ст. 615 КПК України);
 - виконання керівником органу прокуратури загальних обов'язків слідчого судді щодо захисту прав людини в порядку ст. 206 КПК України в разі відсутності об'єктивної можливості виконання слідчим суддею цих повноважень (п. 2 ч. 1 ст. 615 КПК України);
2. норми щодо інших заходів забезпечення кримінального провадження:
 - вирішення керівником органу прокуратури питань про привід, тимчасовий доступ до речей і документів, арешт майна в разі відсутності об'єктивної можливості виконання слідчим суддею цих повноважень (п. 2 ч. 1 ст. 615 КПК України);
 - здійснення тимчасового доступу до речей і документів, що містять лікарську, банківську таємницю, інформацію операторів та провайдерів телекомунікацій, а також персональних даних осіб - на підставі постанови прокурора, погодженої з керівником прокуратури, навіть якщо слідчий суддя може виконувати свої повноваження (п. 20-7 розділу XI «Перехідні положення» КПК України).

До другої групи норм слід віднести:

1) правила, які безпосередньо збільшують міру втручання в права і свободи чи обмеження прав і свобод під час проведення слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій на досудовому розслідуванні:

- можливість відстрочення розгляду клопотань сторони захисту, а також відстрочення ознайомлення сторони захисту з матеріалами досудового розслідування до його завершення, відстрочення розгляду скарг сторони захисту на рішення, дії чи бездіяльність слідчого і прокурора - в разі відсутності об'єктивної можливості виконання процесуальних дій у строки, визначені КПК України - на строк до 15 днів після припинення чи скасування воєнного стану (п. 5 ч. 1 ст. 615 КПК України);

- вирішення керівником органу прокуратури питань про проведення допиту під час досудового розслідування в порядку ст. 225 КПК України, про примусове проникнення до житла чи іншого володіння особи, про проведення обшуку, про примусове відбирання біологічних зразків, про надання дозволу на проведення негласних слідчих (розшукових) дій, про продовження строку досудового розслідування після повідомлення особі про підозру, в разі відсутності об'єктивної можливості виконання слідчим суддею цих повноважень (п. 2 ч. 1 ст. 615 КПК України);

2) правила, які самі по собі не збільшують міру втручання в права і свободи (їх обмеження), але опосередковано сприяють такому збільшенню:

- запровадження особливостей оцінки доказів на предмет їхньої допустимості в умовах воєнного стану - необхідності врахування при цьому положень ст. 615 КПК України (ч. 5 ст. 87 КПК України);

- можливість використання як доказів показань, отриманих під час допиту на стадії досудового розслідування, якщо такий допит фіксувався за допомогою доступних технічних засобів відеофіксації, а щодо підозрюваного - також при обов'язковій участі в такому допиті захисника (ч. 11 ст. 615 КПК України);

- можливість зупинення досудового розслідування після повідомлення особі про підозру у разі, якщо наявні об'єктивні обставини, що унеможливають подальше проведення досудового розслідування в умовах воєнного стану (п. 4 ч. 1 ст. 280 КПК України);

- можливість не здійснювати фіксування процесуальних дій за допомогою технічних засобів фіксування кримінального провадження, якщо це неможливо з технічних причин (абз. 2 п. 1 ч. 1 ст. 615 КПК України);

- можливість проведення обшуку або огляду житла чи іншого володіння особи, обшуку особи без залучення понятих (при проведенні безперервного відеозапису) в разі об'єктивної неможливості такого залучення або потенційної небезпеки для їхнього життя чи здоров'я (абз. 3 п. 1 ч. 1 ст. 615 КПК України).

Окрім наведеної вище класифікації за предметом регулювання, наведені вище правила за критерієм гіпотези правової норми доцільно поділити на:

1. норми, достатньою умовою для застосування яких є сама по собі наявність воєнного стану, без необхідності використання оціночних понять (ч. 5 ст. 87, ч. 6, ч. 8 ст. 176, ч. 4 ст. 183, абз. 1 п. 6 ч. 1, ч. 2, 11 ст. 615, п. 20-7 розділу XI «Перехідні положення» КПК України);

2. норми, для застосування яких, окрім наявності воєнного стану, необхідна додаткова підстава, яка формулюється через оціночні поняття, такі як «відсутність об'єктивної можливості доставлення до слідчого судді», «об'єктивні обставини, що унеможливають вручення повідомлення про підозру», «відсутність об'єктивної можливості подальшого проведення, закінчення досудового розслідування», «відсутність об'єктивної можливості виконання повноважень слідчим суддею», «відсутність об'єктивної можливості виконання процесуальних дій», «неможливість фіксування з технічних причин», «об'єктивна неможливість залучення понятих» (абз. 1 п. 1, п. 2-5, абз. 3 п. 6 ч. 1, ч. 7 ст. 615 КПК України).

Іншими словами, правила, що прямо чи опосередковано закріплюють обмеження прав і свобод під час досудового розслідування в умовах воєнного стану, поділяються на умовні та безумовні.

Разом з тим, запроваджуючи додаткові обмеження прав і свобод під час досудового розслідування в умовах воєнного стану, законодавець передбачив також додаткові гарантії дотримання таких прав і свобод. Основних таких гарантій передбачено дві - можливість оскарження до слідчого судді будь-яких рішень, дій чи бездіяльності прокурора, слідчого, прийнятих або вчинених ним на виконання повноважень, визначених ст. 615 КПК України (ч. 4 ст. 615 КПК України), а також невідкладне повідомлення прокурора вищого рівня і суду про рішення, прийняті прокурором у випадках та порядку, передбачених ст. 615 КПК України (ч. 3 ст. 615 КПК України).

Одним з найбільш дискусійних питань у контексті забезпечення прав і свобод людини під час досудового розслідування в умовах воєнного стану є питання про допустимі межі обмеження цих прав. Відповідно до ст. 64 Конституції України, окремі обмеження прав і свобод можуть встанов-

люватися в умовах воєнного або надзвичайного стану із зазначенням строку дії цих обмежень. Однак навіть в цих умовах не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені низкою статей Конституції України.

В умовах воєнного стану найбільшого обмеження зазнають такі права, як право на свободу та особисту недоторканність, право на недоторканність житла, право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, право на свободу пересування тощо.

Зокрема, відповідно до ст. 615 КПК України, в умовах воєнного стану прокурор може здійснювати повноваження слідчого судді щодо обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою на строк до 30 днів до осіб, які підозрюються у вчиненні певних категорій злочинів. Це створює ризики для забезпечення права на свободу та особисту недоторканність, оскільки прокурор, на відміну від слідчого судді, є стороною обвинувачення і не може бути повністю неупередженим при вирішенні питання про обрання запобіжного заходу.

Крім того, в умовах воєнного стану можуть бути обмежені права громадян на недоторканність житла та таємницю кореспонденції, оскільки прокурор може санкціонувати проведення обшуку, огляду, а також накладення арешту на кореспонденцію і зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж без ухвали слідчого судді.

Водночас, навіть в умовах воєнного стану мають бути забезпечені абсолютні права людини, такі як право на життя, заборона катування, заборона рабства і примусової праці, а також право не бути засудженим за діяння, яке на час його вчинення не визнавалося законом як правопорушення.

Для забезпечення балансу між необхідністю обмеження прав людини в умовах воєнного стану та захистом основоположних прав і свобод, необхідно запровадити додаткові гарантії, такі як обов'язковий судовий контроль за обмеженням прав громадян у розумний строк після застосування таких обмежень, встановлення чітких критеріїв для визначення необхідності обмеження прав, а також забезпечення ефективних механізмів оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів досудового розслідування.

Окремої уваги також заслуговує питання забезпечення права на справедливий суд в умовах воєнного стану.

Право на справедливий суд є одним з основоположних прав людини, яке гарантується ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та ст. 55 Конституції України. Це право включає в себе низку елементів, таких як право на доступ до суду, право на розгляд справи незалежним і неупередженим судом, право на розумні строки розгляду справи, право на публічний розгляд справи тощо.

В умовах воєнного стану забезпечення права на справедливий суд стикається з низкою проблем. Зокрема, доступ до суду може бути обмежений через проведення бойових дій на певних територіях, евакуацію суддів, пошкодження судової інфраструктури тощо. Крім того, в умовах воєнного стану може бути обмежено право на публічний розгляд справи через необхідність забезпечення безпеки учасників судового процесу.

Ще одна проблема полягає в тому, що в умовах воєнного стану прокурор може приймати рішення про застосування запобіжних заходів без участі слідчого судді, що може призвести до порушення права на справедливий суд, оскільки прокурор є стороною обвинувачення і не може бути повністю неупередженим при вирішенні питання про обрання запобіжного заходу.

Для вирішення цих проблем необхідно запровадити додаткові гарантії забезпечення права на справедливий суд в умовах воєнного стану. Зокрема, доцільно розробити механізми дистанційного судового розгляду, забезпечити можливість зміни територіальної підсудності у разі неможливості розгляду справи у відповідному суді, а також встановити обов'язковий судовий контроль за рішеннями прокурора про застосування запобіжних заходів у розумний строк після їх застосування.

Виходячи зі змісту загальної норми ч. 2 ст. 92 КПК України, саме на сторону обвинувачення покладається обов'язок довести, що докази, здобуті з використанням додаткових повноважень, визначених ст. 615 КПК України, є допустимими. В цих умовах тягар доказування наявності об'єктивних перешкод для застосування загального порядку збирання доказів (таких як відсутність можливості виконання повноважень слідчим суддею, і тому подібних обставин, які були описані раніше), безумовно покладається на сторону обвинувачення. Адже якщо прокурор, замість того щоб звернутися до слідчого судді з клопотанням про дозвіл на проникнення до житла особа, звертається з таким клопотанням до керівника органу прокуратури, то в подальшому, якщо виявиться, що у слідчого судді в дійсності була об'єктивна можливість виконання своїх повноважень, – то здобуті внаслідок такого обшуку докази мають бути визнані недопустимими на підставі ч. 1, п. 1 ч. 2 ст. 87 КПК України.

На теперішній час, в разі неможливості здійснення судом правосуддя, Верховним Судом практикується видача розпоряджень про зміну територіальної підсудності. Отже така ситуація як «від-

сутність об'єктивної можливості виконання повноважень слідчим суддею», на практиці може виникнути лише тоді, коли суд вже не працює (наприклад, через потрапляння до зони активних бойових дій), а Верховний Суд ще не видав розпорядження про зміну підсудності справ цього суду. Разом з тим, постає логічне питання, чому законодавець не може передбачити на цей проміжок часу можливість розгляду цих питань слідчим суддею того суду, який є найбільше територіально наближеним до суду, слідчий суддя якого мав би розглядати це питання. Адже саме такий підхід законодавець закріпив у ч. 4 ст. 615 КПК України щодо підсудності скарг на рішення, дії чи бездіяльність сторони обвинувачення. В умовах довготривалого воєнного стану законодавцю варто переглянути положення п. 2 ч. 1 ст. 615 КПК України, що не зашкодить інтересам держави і в той же час зробить реальним і здійсненням судовий контроль за дотриманням прав і свобод людини під час досудового розслідування. До внесення таких змін, прийнятною практикою було б щоденне оновлення та оприлюднення Верховним Судом або Державною судовою адміністрацією України списку судів, в яких слідчі судді не можуть виконувати свої повноваження.

Варто звернути увагу також на положення ч. 2 ст. 615 КПК України, які надають наразі стороні обвинувачення практично необмежене повноваження продовжувати строк дії запобіжного заходу, навіть тоді, коли слідчий суддя може виконувати свої повноваження. Постає логічне питання, чому такі питання як здійснення приводу чи арешт майна (які є менш обтяжливими ніж запобіжні заходи) керівник органу прокуратури може вирішувати лише у виняткових випадках, а для вирішення керівником органу прокуратури такого питання як продовження строку дії запобіжного заходу – жодні виняткові обставини не потрібні? У зв'язку з цим постає питання щодо відповідності чинної редакції ч. 2 ст. 615 КПК України приписам ст. 15 Конвенції, в силу того, що обмеження прав і свобод, закріплене в ч. 2 ст. 615 КПК України шляхом можливості «обходу» судового контролю, має ознаки непропорційного обмеження і не враховує обставин конкретної ситуації. Діючи на випередження і до того моменту як подібні постанови керівників органів прокуратури стануть об'єктом ретельного аналізу з боку Європейського Суду з прав людини, нашій державі необхідно змінити положення ч. 2 ст. 615 КПК України. Щонайменше, слід передбачити винятковий характер здійснення таких повноважень керівником органу прокуратури, але найкращим вирішенням проблеми було б дотримання того самого підходу, який наразі має місце при *обранні* запобіжного заходу.

На нашу думку, необґрунтованим з точки зору законодавця було запровадження приписів абз. 2 п. 1 ч. 1 ст. 615 КПК України, які передбачають можливість сторони обвинувачення відмовитися від фіксування ходу процесуальних дій технічними засобами в разі неможливості це зробити з технічних причин. Адже сучасний рівень розвитку технологій дозволяє використовувати портативні засоби відеозйомки тривалий час за відсутності постійного джерела електроенергії, використовувати змінювані елементи живлення, генератори тощо. Враховуючи цю обставину, а також складність встановлення такої обставини, як технічна неможливість застосування технічних засобів, вищезгадана норма КПК України створює ризик отримання недопустимих доказів, тому задля неможливості її використання всупереч завданню кримінального провадження, доцільно це положення виключити з КПК України. До моменту внесення цих змін, з метою уникнення можливого спору про допустимість доказів у подальшому, слід проводити фіксування процесуальних дій технічними засобами в усіх випадках, коли таке фіксування передбачене КПК України.

Досвід застосування законодавства про особливості досудового розслідування в умовах воєнного стану в Україні свідчить про низку практичних проблем, з якими стикаються правоохоронні органи, адвокати та суди.

Однією з основних практичних проблем є забезпечення доступу до правосуддя на територіях, де ведуться бойові дії, або на тимчасово окупованих територіях. У таких умовах може бути ускладнено або навіть неможливо проведення слідчих дій, забезпечення права на захист, а також здійснення судового контролю за дотриманням прав і свобод людини під час досудового розслідування.

Для вирішення цієї проблеми запроваджуються механізми дистанційного досудового розслідування, дистанційного судового розгляду, а також зміни територіальної підсудності. Однак, практика свідчить, що ці механізми не завжди є ефективними через технічні проблеми, відсутність необхідного обладнання, а також через проблеми з ідентифікацією осіб, які беруть участь у дистанційному судовому розгляді.

Ще однією практичною проблемою є забезпечення безпеки учасників кримінального провадження в умовах воєнного стану. Зокрема, складнощі виникають із забезпеченням безпеки свідків, потерпілих, а також підозрюваних та обвинувачених, які утримуються під вартою. В умовах воєнного стану може бути ускладнено або навіть неможливо забезпечити належну безпеку таких осіб, особливо на територіях, де ведуться активні бойові дії.

Для вирішення цієї проблеми запроваджуються спеціальні заходи безпеки, такі як евакуація осіб, які потребують захисту, забезпечення їх тимчасовим житлом, а також забезпечення конфі-

денційності інформації про таких осіб. Однак, практика свідчить, що ці заходи не завжди є ефективними через обмеженість ресурсів, а також через складнощі з координацією дій різних органів, відповідальних за забезпечення безпеки учасників кримінального провадження.

Третьою практичною проблемою є забезпечення належного документування злочинів, вчинених в умовах воєнного стану, особливо воєнних злочинів та злочинів проти людяності. У таких умовах може бути ускладнено збирання доказів, проведення експертиз, а також забезпечення збереження речових доказів.

Для вирішення цієї проблеми запроваджуються спеціальні методики документування воєнних злочинів та злочинів проти людяності, а також залучаються міжнародні експерти та організації для допомоги у збиранні та аналізі доказів. Однак, практика свідчить, що ці заходи не завжди є ефективними через обмеженість доступу до місць вчинення злочинів, а також через складнощі з забезпеченням безпеки осіб, які здійснюють документування злочинів.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє зробити низку висновків щодо проблем забезпечення прав і свобод людини під час досудового розслідування в умовах правового режиму воєнного стану.

По-перше, в умовах воєнного стану відбувається суттєве обмеження прав і свобод людини під час досудового розслідування, зокрема права на свободу та особисту недоторканність, права на недоторканність житла, права на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції тощо. Однак, навіть в умовах воєнного стану мають бути забезпечені абсолютні права людини, такі як право на життя, заборона катування, заборона рабства і примусової праці, а також право не бути засудженим за діяння, яке на час його вчинення не визнавалося законом як правопорушення.

По-друге, законодавство України, що регулює питання досудового розслідування в умовах воєнного стану, містить низку прогалин та колізій, які створюють ризики для забезпечення прав і свобод людини. Зокрема, законодавство містить недостатньо чіткі критерії для визначення «неможливості» виконання слідчим суддею своїх повноважень, що створює передумови для зловживань з боку прокурорів. Крім того, законодавство не передбачає достатніх гарантій для захисту прав осіб, щодо яких застосовуються особливі процедури досудового розслідування в умовах воєнного стану.

По-третє, практика застосування законодавства про особливості досудового розслідування в умовах воєнного стану в Україні свідчить про низку практичних проблем, з якими стикаються правоохоронні органи, адвокати та суди. Зокрема, складнощі виникають із забезпеченням доступу до правосуддя на територіях, де ведуться бойові дії, або на тимчасово окупованих територіях, із забезпеченням безпеки учасників кримінального провадження в умовах воєнного стану, а також із забезпеченням належного документування злочинів, вчинених в умовах воєнного стану, особливо воєнних злочинів та злочинів проти людяності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9-10, № 11-12, № 13. Ст. 88.
3. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 28. Ст. 250.
4. Загальна декларація прав людини, прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 15.03.2025).
5. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, прийнятий 16 грудня 1966 року Генеральною Асамблеєю ООН. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 15.03.2025).
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, прийнята 4 листопада 1950 року Радою Європи. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 15.03.2025).
7. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text (дата звернення: 15.03.2025).
8. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 8 червня 1977 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення: 15.03.2025).